

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK :

P. THEWREWK EMIL ÉS HEINRICH GUSZTÁV

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL
ÉS
A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK :

CSÁSZÁR ELEMÉR ÉS LÁNG NÁNDOR

HARMINCZHATODIK ÉVFOLYAM

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA

1912

*Az Egyet. Philologiai Közlöny dolgozótársai
1912-ben:*

Alszeghy Zsolt
Asbóthné Ferenczi Sári
Asztalos Lajos
Bajza József
Bayer József
Benigny Gyula
Birkás Géza
Biró Miklós
Bittenbinder Miklós
Bleyer Jakab
Bothár Dániel
Braun Soma
Császárné Ernő
Czebe Gyula
Czóbel Ernő
Darkó Jenő
ifj. Dengi János
Doboczki Pál
Eckhart Sándor
Elek Oszkár
Finály Gábor
Gaál Pál
Gálos Rezső
Geréb József
Gohl Ödön
Gragger Róbert
Gulyás József
Gulyás Pál
Hadzsega Gyula
Haraszi Gyula
Harsányi István
Hegedüs István
Heinrich Gusztáv
Hellebrant Árpád
Hienz Ármán
Hittrich Ödön
Horváth Czirill
Husztai József
Kaiblinger Fülöp
Kallós Ede
Karl Lajos
Kelecsényi János
Kemény Lajos
Kerekes Emil

Király György
Kmoskó Mihály
Kohányi Menyhért
Kornis Gyula
Krausz István János
Kristóf György
Kropf Lajos
Láng Margit
Lukinich Imre
Marmorstein Artúr
Marót Károly
Mihályfi Jenő
Mitrovics Gyula
Morvay Győző
Némethy Géza
Pap Károly
Papp Ferencz
Pecz Vilmos
Petz Gedeon
Pirchala Imre
Posch Árpád
Pongrácz Elemér
Rácz Lajos
Rakodczay Pál
Révay József
Rózsa Dezső
Sas Andor
Schmidt József
Schmidt Márton
Simai Ödön
Szász Béla
Székely István
Szigeti Gyula
Szigetvári Iván
Tárczy Károly
Thienemann Tivadar
Trócsányi Zoltán
Trostler József
Ujvárossy Szabó Gyula
Várdai Béla
Vértessy Jenő
Zolnai Béla
Zuber Marianne

TARTALOM.

I. Értekezések.

	Lap
<i>Asbóthné Ferenczi Sári</i> , A székely népballadáról	193
<i>Asztalos Lajos</i> , Koraisznak Vasziliuhoz írott levelei	450, 503
<i>Bleyer Jakab</i> , Húnkrónikánk mondai elemeiről	722
<i>Braun Soma</i> , Adalékok Apuleius De deo Socratis című művének ismeretéhez	138
<i>Császár Elemér</i> , Versegly regényfordításai	467
<i>Czóbel Ernő</i> , Madách és Cormanin-Timon	860
<i>Darkó Jenő</i> , Laonikos Chalkondyles nyelvéről	785, 833
<i>Elek Oszkár</i> , Tennyson «Shalott kisasszonya»	792
<i>Gragger Róbert</i> , A rab golya	856
<i>Heinrich Gusztáv</i> , A német végzet-dráma (I. közl.)	385
<i>Heinrich Gusztáv</i> , Lohengrin	682
<i>Kaiblinger Fülöp</i> , Egy «arte mayor» vers a francziában	147
<i>Király György</i> , Mikes Kelemen fordításai	21
<i>Kmoskó Mihály</i> , Assur régi uralkodóinak feliratai	9, 206, 310
<i>Kohányi Menyhért</i> , A Nagy Sándor-monda magyar fordítása	28
<i>Kristóf György</i> , Madách és Aristophanes	229
<i>Némethy Géza</i> , Ovidius számkivetésének oka	1
<i>Fapp Ferencz</i> , B. Kemény Zsigmondnak «Izabella királyné és a remete» című regénye	332, 446
<i>Pecz Γουλιέλμος</i> , Οι τρώποι τοῦ Πινδάρου	265
<i>Pirchala Imre</i> , Apollinaris Sidonius	707, 769
<i>Réway József</i> , Symmachus és Prudentius	219, 438
<i>Székely István</i> , Emlékbeszéd Johannes Vahlen fölött	73
<i>Thienemann Tivadar</i> , Német és magyar nyelvújító törekvések	78
<i>Trostler József</i> , Merck János Henrik mint kritikus és esztétikus	514, 725

II. Hazai irodalom.*

<i>Apollonius</i> históriája, kiadta Berecz Sándor. <i>Király György</i>	470
<i>Baltavári Jenő</i> : Az indogermánok. <i>Benigny Gyula</i>	807
<i>Baros Gyula</i> : Arany János és Tisza Domokos. <i>Bittenbinder Miklós</i>	473
<i>Baróti Lajos</i> : Petőfi a ponyván és a népirodalomban. <i>Alszeghy Zsolt</i>	36
<i>Barta Jenő</i> : Az ember Rousseau gondolatvilágában. <i>R. L.</i>	893
<i>Bathó István</i> : Kéry János. <i>Gálos Rezső</i>	161
<i>Bayer József</i> : Schiller drámái a régi magyar színpadon és irodalomban. <i>Gálos Rezső</i>	806
<i>Bene Kálmán</i> : Tompa és a természet. <i>Elek Oszkár</i>	237
<i>Benedek Marcell</i> : Victor Hugo. <i>Vértesy Jenő</i>	530
<i>Berde Juliánna Mária</i> : Bacsányiné Baumberg Gabriella élete és költészete. <i>Gragger Róbert</i>	870

* A *-gal jelzett művek a Vegyesek rovatában, a †-tel jelöltek a Beküldött könyvek során vannak ismertetve.

	Lap
Bessenyei György: Az embernek próbája. <i>Gálos Rezső</i>	353
Bíró Anyos: Goethe Faustjának 356. sorához. <i>Heinrich Gusztáv</i>	737
Borbély Ferencz: Gyulai mint esztétikus. <i>Császár Ernő</i>	742
Borsos István: Görög, barbár és római érmek. <i>Gohl Ödön</i>	235
†Bothár Dániel: Lethenyi István	766
Buzna V., S. J.: De hymnis Sancti Hilarii episcopi Pictaviensis. <i>Révay József</i>	356
Csűrös Ferencz: A debreceni városi nyomda története 1561–1911. <i>Trócsányi Zoltán</i>	156
Darkó Jenő: A magyarokra vonatkozó népevek a bizánczi íróknál. <i>Mihályfi Jenő</i>	533
Dolgozatok Békefi Remig tanári működésének emlékére. <i>Alszegehy Zsolt</i>	741
†Ecsedi István: Karacs Ferencz térképész ölete és művei	495
Endrődi Sándor: Petőfi napjai a magyar irodalomban 1842–1849. <i>Alszegehy Zsolt</i>	239
Euripides drámái: Alkestis, Ion, A két Iphigenia, Bakchansnők. Fordította Csengeri János. <i>Hegedűs István</i>	457
Euripides: Phoinikiai nők. Medeia. Ford. Csengeri János. <i>Láng Nándor</i>	461
†Evkönyve, A pannonhalmi főapátsági főiskola. 1911. 2.	767
Farkas Zoltán: Bajza József ölete és művei. <i>Oroszi József</i>	35
Ferenczy Zoltán: Rimay János. <i>Krausz István János</i>	809
Finály Gabriel, de Kend: Forma partium imperii Romani intra fines Regni Hungariae. <i>Láng Nándor</i>	350
*Fontes Rerum Transsylvanicarum I: Epistolae et acta Jesuitarum Transsylvaniae temporibus Principum Báthory. Iz	488
Földi János Magyar Grammatikája. <i>Sándor Ernő</i>	537
†A Franklin kézi-lexikona	190
Gagyhy Dénes: A troubadurok. <i>Karl Lajos</i>	348
†Gardner A. E.: A régi Athén. Ford. <i>Schmidt Márton</i>	190
†Gyöngyösi Kalendárium 1912. <i>Alszegehy Zsolt</i>	70
Gyöngyösy László: Mikszáth Kálmán. <i>Király György</i>	159
György Lajos: Szép Magelona. <i>Király György</i>	355
Haraszti Gyula: Edmond Rostand. <i>Elek Oszkár</i>	469
†Hefty Gyula Andor: A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben	767
†Hittrich Ödön: Görög régiségek. I.	495
*Irodalomtörténet. cs.	259
†Jókai Mór Hátrahagyott művei	191
†Jókai, Olesó.	260, 894
Kaiblinger Fülöp: Alkotó nyelvtudomány. <i>Schmidt József</i>	797
Karl Lajos: Francia irodalmi tanulmányok. <i>Király György</i>	872
Kéki Lajos: Tompa Mihály. <i>Mitrovics Gyula</i>	865
Kiss Ernő: Dávid Ferenc. <i>Alszegehy Zsolt</i>	743
Kiss Ernő: Szemere Bertalan. <i>Kerekes Emil</i>	873
*Klasszikus Regénytár XII. sorozat. cs.	68
†Kornis Gyula: Okság és törvényszerűség a pszichológiában	70
Kovács János: Sue hatása a magyar irodalomra. <i>Birkás Géza</i>	162
†Kristóf György: Adatok Barcsay Ábrahám életéhez	192
Kriza János: Vadrózsák. <i>Gálos Rezső</i>	745
Lenkei Henrik: Petőfi és a természet. <i>Elek Oszkár</i>	37
Lukács György: A modern dráma fejlődésének története. <i>Vétesy Jenő</i>	463
†Mitrovics Gyula: Az aesthetikai tetszés alapproblémája. A.	261
Mitrovics Gyula: Egyházi szónoklattan. <i>Krausz István János</i>	538
*Mellinger Kamilla: Botond h.	885
†Munkácsi Bernát: Emlékbeszéd Hunfalvy Pál fölött	894
†Nyelvőr, Magyar. 1912. 1–2. (emlék)szám. t.	384
*Nicolini Eugenia: Az érzelmes tündérvjáték. Raimund hatása a magyar drámai irodalomra. h.	886

	Lap
Pap Károly: Irodalomtörténeti vonatkozások Kölcssey leveleiben.	
<i>Ujvárossy Szabó Gyula.</i>	240
Péterfy Tamás: Petőfi regék. <i>Alszegehy Zsolt</i>	36
Philologiai dolgozatok a magyar-német érintkezésekről. <i>Kirdy György</i>	526
*Polit Vladislava: Petőfi a szerbeknél. <i>h.</i>	886
†Regényírók, Magyar, XII. sorozat	680
†Régi Magyar Költők Tára VII.	895
Révai Miklós: A magyar deáki történet. <i>Sándor Ernő</i>	535
†Rousseau J. J.: Emil. Ford. Schöpflin Aladár. <i>R. L.</i>	71
Szabolcsi Lajos: Nagy Ignác vizsgálatai. <i>Zolnai Béla</i>	39
Székely József: Petőfi szerelme. <i>Alszegehy Zsolt</i>	472
Szigetvári Iván: A komikum elmélete. <i>Kelecsényi János</i>	867
Sztripszky Hiador és Alexics György: Szegedi Gergely énekeskönyve	
XVIII. századbeli román fordításban. <i>Trócsányi Zoltán</i>	236
†Tolnai Vilmos: Az anyaság Madách Ember tragédiájában. <i>mg.</i>	384
†Történeti közlemények	894
Varga Zsigmond: Az ótestamentumi zsoltár-költészet assyr-babyloni	
vallástörténeti megvilágításban. <i>Kmoskó Mihály</i>	154
Varga Zsigmond: Vallásos világnézet és történeti kutatás. <i>Kmoskó Mihály</i>	152
Vári Rezső: A ciliciai Oppianus Halieutikájának kéziratú hagyománya. <i>Szigei Gyula</i>	869
†Világkönyvtár. 1—4. kötet	262
Zivuska Jenő: Platon Parmenidese mint az eszmetan egyik fejezete.	
<i>Kornis Gyula.</i>	352
Zoltvány Irén: Carlyle hatása Gyulai Pálra. <i>Heinrich Gusztáv.</i>	737
†Zsámboki Gyula: Magyarázatok a művészettörténeti faliképekhez. III.	384

III. Külföldi irodalom.

Amante, Antonio: La poesia sepolcrale latina. <i>Révay József</i>	876
Annales de la Société J. J. Rousseau. VI. <i>Rácz Lajos</i>	163
†Barabás, Abel von. Goethe	831
J. Beck: La musique des Troubadours. <i>Karl Lajos</i>	815
*Berteaut: Voltaire. <i>Itj. Dengi János</i>	766
Berthold, Otto: Die Unverwundbarkeit in Sage und Aberglauben der	
Griechen. <i>Zuber Marianne</i>	550
Blanck, Karl: Heine und die Frau. <i>Zuber Marianne</i>	170
Boatti, Abele: Grammatica del Greco del Nuovo Testamento. <i>Hadzsega</i>	
<i>Gyula.</i>	168
Bosset, Theodore: Les origines de la prononciation moderne. <i>Eckhart</i>	
<i>Sándor</i>	362
Brunot, Ferdinand: Histoire de la langue française. III. Deuxième	
partie. <i>Birkás Géza</i>	47
Blümner, H.: Die römischen Privataltertümer. <i>Láng Margit</i>	752
Bulle, Heinrich: Der schöne Mensch im Altertum. <i>Láng Nándor</i>	358
Cauer, P.: Das Altertum im Leben der Gegenwart. <i>Hittich Ödön</i>	43
Chot, J. et Dethier, R.: Histoires des lettres françaises de Belgique.	
<i>Gulyás Pál</i>	818
Croiset, Maurice: Observations sur la légende primitive d'Ulysse.	
<i>Marót Károly</i>	750
Deimel, Theodor: Christliche Römerfunde im Carnuntum. <i>Révay József</i>	748
Dieterich, Karl: Byzantinische Quellen zur Länder- und Völkerkunde.	
<i>Darkó Jenő</i>	544
D'Ovidio, Francesco: Versificazione italiana e arte poetica medioevale.	
<i>Gulyás Pál.</i>	880
*Dörpfeld, W.: Sechster Brief über Leukas-Ithaka. <i>Láng Nándor</i>	184

	Lap
Edert, O.: Über Seneca's Herakles und den Herakles auf dem Oeta.	
<i>Braun Soma</i>	754
Faral, Edmond: Les jongleurs en France au moyen âge. <i>Elek Oszkár</i>	50
Ferrari, O.: Un poeta cristiano de V. secolo. <i>Révay József</i>	813
Fossatoro, P.: Petronii Cena Trimalchionis. <i>Révay József</i>	814
Gennep, A. von: La question d'Homère. <i>Marót Károly</i>	478
Gille, H.: Die historischen und politischen Gedichte Michel Beheimus.	
<i>Hienz Ármin</i>	483
+Gleichen-Russwurm, A.: Das galante Europa	832
How, W. W. and Wells, J.: A commentary on Herodotus. <i>Schmidt Márton</i>	551
Immisch, O.: Das Erbe der Alten. <i>Husztí József</i>	480
Kalitzunakis Joh.: Neugriechisch-deutsches Gesprächsbuch. <i>Czebe Gyula</i>	884
Katona, L. und Szinnyei, Fr.: Geschichte der ungarischen Literatur.	
<i>Horváth Csirill</i>	241
Lang, Andrew: Sir Walter Scott and the Border Ministrelsy. <i>Rózsa Dezső</i>	54
Lang, Andrew: The World of Homer. <i>Marót Károly</i>	364
Legrand, Ph. E.: Daos, tableau de la comédie grecque pendant la	
période dite nouvelle. <i>Husztí József</i>	52
Löffstedt, Einar: Philologischer Kommentar zur Peregrinatio Aetheriae.	
<i>Révay József</i>	541
Mangold, H. W.: Studien zu den Bühnenverdeutschungen des Terenz.	
<i>Husztí József</i>	549
Marbe K.: Die Bedeutung der Psychologie für die Philologie. <i>Kornis Gyula</i>	776
Niedermann, M.: Hist. Lautlehre des Lateinischen. <i>Benigny Gyula</i>	819
Pelisson, Maurice: Les hommes de lettres au XVIIIe siècle. <i>Birkás Géza</i>	359
Prezzolini, Giuseppe: Benedetto Croce. <i>Várdai Béla</i>	44
Riewald Paulus: De imperatorum Romanorum cum certis dis et	
comparatione et æquatione. <i>Révay József</i>	874
Rothe, Carl: Die Ilias als Dichtung. <i>Marót Károly</i>	164
Schiff, M.: La fille d'alliance de Montaigne. <i>Birkás Géza</i>	817
Schrader, H.: Eschenburg und Shakespeare. <i>Heinrich Gusztáv</i>	811
Schremmer, Bruno: Labarum und Steinaxt. <i>Révay József</i>	749
Schreiner, Rupert: Seneca als Tragödiendichter. <i>Gádl Pál</i>	55
Struck, Adolf: Griechenland. <i>Gádl Pál</i>	547
*Tegge, A.: Altgriechisch, Methode Toussaint-Langenscheidt. <i>Pecz Vilmos</i>	381
Traube, Ludwig: Einleitung in die lateinische Philologie des Mittel-	
alters. <i>Révay József</i>	243
Treu, G.: Hellenische Stimmungen in der Bildhauerei von einst und	
jetzt. <i>Láng Margit</i>	546
Valmaggì, Luigi: M. Minucii Felicis Octavius. <i>Révay József</i>	40
Venuti, Teresa -- De Dominicis: Boezio. <i>Révay József</i>	747
Vogl, Johann Nep.: Ausgewählte Dichtungen. <i>Gálos Rezső</i>	248
Waltzing, J. P.: L'Apologétique de Tertullien. <i>Révay József</i>	540
Waltzing, J. P.: M. Minucii Felicis Octavius. <i>Révay József</i>	475
Wechssler, Eduard: Molière als Philosoph. <i>Elek Oszkár</i>	
Wilamowitz-Moellendorf, U. von: Über das Θ der Ilias. <i>Marót Károly</i>	882
Wittrich, H.: Livia. <i>Hittrich Ödön</i>	476
Witkowski, G.: Die Entwicklung der deutschen Literatur seit 1830.	
<i>Trostler József</i>	479
Würst, P.: Gottfried Keller und Conrad Ferdinand Meyer in ihrem	
persönlichen und literarischen Verhältnis. <i>Rózsa Dezső</i>	484

IV. Programm-értekezések.

Beke Boldizsár: Petőfi hazafias lírája. <i>Kristóf György</i>	57
Böröczffy Kálmán: Felvilágosodás és irodalom a XVIII. században.	
<i>Elek Oszkár</i>	58

	Lap
Börzsönyi Arnold: Rómer Flóris Ferencz. <i>Findly Gábor</i>	757
Földessy Gyula: Petőfi. <i>Kristóf György</i>	56
Geréb József: Az athéni demokrácia legjelentősebb vonásai. <i>Marót Károly</i>	250
Gross, Josef: Szilágyi und Hajmási. <i>Heinrich Gusztáv</i>	372
Heinrich János: Egy kevésbé ismert fejezet a német nyelvtörténetből. <i>Thienemann Tivadar</i>	758
Konrád Ferencz: A régi görögök lakomái és társas mulatságai. <i>Hittrich Ödön</i>	250
Kónya Gyula: Az areiopag rövid története Ephialtesig. <i>Tárczy Károly</i>	251
Kováts Antal: Listius László gróf. <i>Király György</i>	821
Láng Margit: Ó-görög iskolai élet. <i>Geréb József</i>	374
Patek Béla: Septimius Severus élete. <i>Finály Gábor</i>	758
Perényi József: Dugonics András Trinummus. <i>Alszevgy Zsolt</i>	57
Pickel Ferencz: Katona és Grillparzer. <i>Heinrich Gusztáv</i>	370
Pintér Jenő: Gróf Listius László. <i>Király György</i>	821
Sándor Pál: Cicero életfilozófiája. <i>Posch Árpád</i>	252
Vári Rezső: A görög tudomány az ókorban. <i>Kallós Ede</i>	756
Zlinszky Aladár: A szóképekről. <i>Biró Miklós</i>	759

V. Budapesti Philologiai Társaság.

A Társaság XXXVII. közgyűlése 1912. január 13-án	171
I. Elnöki megnyitó beszéd. <i>Heinrich Gusztáv</i>	171
II. Titkári jelentés. <i>Hornyánszky Gyula</i>	174
III. A pénztárvizsgáló bizottság jelentése	177
IV. Jegyzőkönyv a közgyűlést megelőző választmányi ülésről	181
V. Jegyzőkönyv a közgyűlésről	182
Fölolvasó és választmányi ülések	59, 253, 375, 484, 552, 822, 885
A B. Ph. Társaság tisztikara és választmánya 1912-ben	911

VI. Vegyesek.

A Comico-tragédiához. <i>A.</i>	69
A kalocsai középfelnémet kódex első ismertetője. <i>Gragger Róbert</i>	256
A kinskeresés motivuma Fáynál és Szigetinél. <i>Dobóczy Pál</i>	486
A legrégebb magyar nyomtatvány	383
A M. T. Akadémia class. phil. biz.-nak munkaprogramja.	761
A philologia halottai 1911-ben.	494
A «Szép Ilonka» keletkezéséhez. <i>Zolnai Béla</i>	489
A Te Deum fordítása kódexeinkben. <i>A.</i>	382
A tokaji bor német «dicséreti». <i>Gálos Rezső</i>	492
A világirodalom legrégebb írott mesekönyve. <i>Marmorstein Artúr</i>	555
Arany «Jóka ördögének» forrása. <i>Czobél Ernő</i>	830
Az «Argirus» korának kérdéséhez. <i>Gulyás József</i>	188
Az egyetemes görög irodalom története. <i>P. V.</i>	381
Az «Inveni portum» még egy változata. <i>H. Gy.</i>	255
Az ó- és újjörög philologia kapcsolatáról. <i>Pecz Vilmos</i>	60
Barclay «Argenis»-ének magyar fordításaihoz. <i>Lukinich Imre</i>	764
Bárány Boldizsár életrajzához. <i>Bayer József</i>	183
†Bezard Lucien. <i>Gr.</i>	377
Brentano Kelemen «új» drámája. <i>h.</i>	823
Camplanus. <i>Alszevgy Zsolt</i>	189
Clement Marot költői levele Mária magyar királynéhoz. <i>Birkás Géza</i>	186
Corneille hatásához. <i>Alszevgy Zsolt</i>	824

	Lap
Denkmal des berühmten ungarischen Dichters von Murányi. <i>Trostler József</i>	255
Egy irodalomtörténeti ereklje. <i>Pap Károly</i>	553
Egy ismeretlen Zrínyiászról. <i>Szász Béla</i>	257
Gottsched és Esterházy Miklós gróf. <i>Bleyer Jakab</i>	823
Greguss Agost «Levél» című vigjátékáról. <i>Rakodczay Pál</i>	69
†Gröber Gusztáv. <i>Birkás Géza</i>	376
Helyreigazítás Kerekes Emilnek könyvemről szóló bírálatára. <i>Rakodczay Pál</i>	69
Helyreigazítás. <i>Zoltványi Irén</i> és <i>Heinrich Gusztáv</i>	830
Hibaigazítások	893
Irodalmi naptárak. <i>Sas Andor</i>	188
Iskoladráma a mohácsi vészről. <i>Alszegehy Zsolt</i>	62
Ismeretlen Gvadányi-vers. <i>Pongrácz Elemér</i>	258
Jósika önmagáról. <i>V. J.</i>	185
Kazinczy Gáborék tízéves találkozója. <i>V. J.</i>	760
Két újabb adalék a magyar időmértékes verselés történetéhez. <i>Harsányi István</i>	484
Ki volt Paniti János? <i>Kemény Lajos</i>	189
Kis János forrásaihoz. <i>Gálos Rezső</i>	826
Kotzebue «Die edle Lüge» cz. színművének magyar fordításai. <i>cs.</i>	493
Német szótárirodalom. <i>Petz Gedeon</i>	887
Pálóczy Horváth Adám és Thaly. <i>m.</i>	383
Pán halálának legendájáról. <i>Karl Lajos</i>	60
Petőfi és Dickens. <i>Bayer József</i>	253
Poincaré a humanisztikus tanulmányokról. <i>Husztai József</i>	557
Pyrker esztétikája. <i>íjf. Dengi János</i>	485
Sophoktes <i>Ἰφύκλεια</i> cz. szatírájának. <i>l.</i>	70
Szent Vilma legendája. <i>Kropf Lajos</i>	766
Telemak és Kalypso előadásának kérdéséhez. <i>Bayer József</i>	377
Tompa «Arokhati Lőrincz»-e. <i>Elek Oszkár</i>	491
Új adat Hajnóczy József életéhez. <i>Bothár Dániel</i>	67
Vachott Sándor nekrológja. <i>Szigetvári Iván</i>	382
Válasz Heinrich Gusztávnak. <i>Pickel Ferencz</i>	560
Válasz Pickel Ferencznek. <i>Heinrich Gusztáv</i>	560
Válasz Benigny Gyula bírálatára. <i>Baltavári Jenő</i>	892
Válasz Baltavári Jenőnek. <i>Benigny Gyula</i>	893
Válasz Schmidt József bírálatára. <i>Kaiblinger F.</i>	889
Viszonzás Kaiblinger F. válaszára. <i>Schmidt József</i>	890
Verseghy forrásaihoz. <i>Gálos Rezső</i>	63
Verseghy «Külneki Gilmétá»-jának forrása. <i>Dobóczy Pál</i>	65
Verseghy «Rikóli Mátyás»-ának egy kései hatása. <i>Dobóczy Pál</i>	763
Vörösmarty «A kis leány baja». <i>Dobóczy Pál</i>	558
Wieland mint kritikus. <i>Trostler József</i>	61

VII. Könyvészet.

A magyar philologiai irodalom 1911-ben. <i>Hellebrant Árpád</i>	561
Budapesti és kolozsvári doktori disszertációk 1911-ben	262, 264
Philologiai programm-értekezések 1910/11	71
Beküldött könyvek jegyzéke	70, 190, 260, 383, 495, 680, 766, 831, 893

OVIDIUS SZÁMKIVETÉSÉNEK OKA.

Azokból a nyilatkozatokból, melyeket Ovidius a *Tristiában* és az *Epistulae ex Pontoban* számkivetésére vonatkozólag tesz, kétségtelenül kitűnik, hogy ő valami olyan dologba keveredett bele, a mi Augustuson ejtett személyes sérelemnek volt mondható. Erre czéloz a *Trist.* II. 133—134. vs., a hol a költő egyenesen Augustushoz intézi szavait:

Tristibus invectus verbis — ita principe dignum —
Ultus es *offensas*, ut decet, ipse *tuas*;

továbbá *Trist.* III. 8, 39—40:

Tantus amor necis est, querar ut cum *Cæsaris ira*,
Quod non *offensas* vindicet ense *suas*;

Trist. V. 10, 51—52:

Quid loquor, a! demens? ipsam quoque perdere vitam,
Caesaris offenso numine, dignus eram;

végre *Trist.* V. 11, 11—12:

Maxima pœna mihi est *Ipsum*¹⁾ *offendisse*, priusque
Venisset mallet funeris hora mihi.

Ugyanez tűnik ki barátjához, Maximus Cottához, intézett szavaiból is *Ep. ex Pont.* II. 3, 61—64:

Ira quidem primo fuerat tua iusta nec ipso
Lenior, offensus qui mihi iure fuit,
Quique dolor pectus tetigisset *Caesaris alti*,
Illum iurabas protinus esse tuum.

Ezért beszél a költő ismételten az *Augustus szívén ejtett gyógyíthatatlan sebről*, a melyet érinteni — azaz nyilvánosan szólni róla — nem lehet; v. ö. *Trist.* II. 207—210:

¹⁾ T. i. Augustust magát.

Perdiderint cum me duo crimina, carmen et error,
 Alterius facti culpa silenda mihi:
 Nam non sum tanti, renovem ut tua vulnera, Caesar,
 Quem nimio plus est indoluisse semel.

Innen van, hogy, midőn Ep. ex Pont. II. 2, 57—64. bárátját, Messalinust, arra kéri, hogy szóljon az ő érdekében Cäsarnak, egyszersmind a következő figyelmeztetést is intézi hozzá:

Num tamen excuses erroris origine factum,
 An nihil expediat tale movere, vide.
Vulneris id genus est, quod cum sanabile non sit,
 Non contrectari tutius esse puto.
 Lingua, sile: non est ultra narrabile quicquam.
 Posse velim cineres obruere ipse meos.
 Sic igitur, quasi me nullus deceperit error,
 Verba fac, ut vita, quam dedit ipse, fruatur.

Augustus szívének sebeit természetesen nem kereshetjük másutt, mint azokban a szerencsétlenségekben, a melyek őt a családi életben érték, nevezetesen, hogy előbb leányát, az erkölcstelen életű idősb Juliát, később pedig unokáit, a nem kevésbbé erkölcstelen ifjabb Juliát és a nyomorult Agrippa Postumust, kénytelen volt számkivetésbe küldeni. Maga Augustus nevezte őket az *ő hármás rákfenéjének*, a mint Suetonius említi Augustus életrajzában (c. 65.): «Ad omnem eius (sc. Agrippæ) et Iuliarum mentionem ingemiscens, proclamare etiam solebat: Ἀἴθ' ὄφελον ἄγαμός τ' εἶμεναι ἄγονός τ' ἀπολέσθαι! nec aliter eos appellare, quam *tres vomicas et tria carcinomata sua*.»

Ehhez fűződnek az Ovidius számkivetésének okára vonatkozó hypothesisek. Az idősb Julia esetéről itt természetesen nem lehetett szó, mert ez sokkal előbb történt az Ovidius szerencsétlenségénél; ellenben, mivel Ovidiust Kr. u. 8-ban száműzték, az ifjabb Juliát ugyanebben az évben, Agrippát pedig Kr. u. 7-ben, igen közelfekvő gondolat volt a költő számkivetését vagy a Julia vagy az Agrippa esetével hozni kapcsolatba.

A Julia-hypothesis tudvalevőleg Boissier fejtette ki *L'exil d' Ovide* című szellemes értekezésében,¹⁾ a mely olyan hatással volt a későbbi kutatókra, hogy szinte feledésbe merítette a régibb, az úgynevezett Agrippa-hypothesis, melyet Villenave,

¹⁾ Megjelent a *Revue des Deux-Mondes* 1867. évi folyamában.

Ovidius franczia fordítója hozott forgalomba s legújabbán Reinach S. támogatott.¹⁾ Magam is sokat foglalkoztam a számkivetés kérdésével, a mióta belefogtam egy régi tervem megvalósításába, t. i. hogy exegetikus kommentárt írjak Ovidiusnak számkivetésben írt munkáihoz, a *Tristia*hoz és az *Epistulae ex Ponto*hoz, s e munka közben arra a váratlan eredményre jutottam, hogy a Boissier jelenleg uralkodó hypothesis jogtalanul szorította ki a Villenave-félét, mert *Ovidius számkivetése csakis az Agrippa Postumus bukásával hozható kapcsolatba.*

Augustusnak tudvalevőleg három fiunakája volt leányától, az idősb Juliától, és Agrippától, az actiumi győzöttől: Gaius Cæsar, Lucius Cæsar és az apja halála után született Agrippa Postumus. Augustus ezek közül Gaiust és Luciust örökbe fogadta s bizonyára ezek egyikében látta trónjának örökösét. Miután azonban mind a ketten kora ifjúságukban elhaltak, örökbe fogadta feleségének, Liviának első házasságából származó fiát, Tiberiust és egyetlen életben maradt unokáját, Agrippát. Ebből azonban igen kényes helyzet keletkezett, mert Livia, a ki egyre növekedő befolyással volt Augustusra, féltékenykedett Agrippára a saját fia, Tiberius miatt s igyekezett őt Augustus kegyéből kiejteni. Azonkívül Agrippa nem is volt méltó arra, hogy a trónöröklés kérdésénél szóba jöhessen: Velleius Paterculus (II. 112, 7.) szerint *mira pravitas animi atque ingeni* jellemezte őt; Tacitus (Ann. I. 3.) szerint *rudis bonarum artium et robore corporis stolidus ferox* volt; Cassius Dio (55, 32.) szerint alacsony lelkű, hirtelen haragú ifjú volt, a ki csak a halálszatban lelte örömét s ezért Neptunusnak is nevezte magát: δουλοπρεπής τε ἐκεῖνος ἦν καὶ τὰ πλεῖστα ἡλιεύετο, ὁθενπερ καὶ Ποσειδῶνα ἑαυτὸν ἐπωνόμαζε, τῇ τε ὀργῇ προπετεῖ ἐχρητο. Nemsokára az örökbefogadás után vádolta Liviát, hogy mostohául viselkedik vele szemben, Augustustól pedig egyre atyai vagyonának kiadását követelte; a mint Cassius Dio (55, 32.) mondja: τὴν Ἰουλίαν (azaz Liviát) ὡς μητροῖαν διέβαλλεν, αὐτῇ τε τῷ Αὐγούστῳ πολλάκις ὅπερ τῶν πατρῶων ἐπεκάλει. A helyzet csakhamar annyira tűrhetetlenné vált, hogy Augustus kitagadta őt és Surrentumot jelölte ki neki tartózkodása helyéül, a mint Suetoniusból (August. 65.) tudjuk: «Tertium nepotem Agrippam simulque

¹⁾ *Revue de philologie* XXXIV. köt. 342. s k. lk.

privignum Tiberium adoptavit in foro lege curiata; ex quibus Agrippam brevi ob ingenium sordidum ac ferox abdicavit seposuitque Surrentum.» Ez történt Kr. u. 7-ben. Agrippa azonban ekkor sem tért jobb útra, sőt újabb esztelenségre ragadtatta magát, mire Augustus tanácshatározattal kimondatta rá a számkivetést és a Corsicához közel fekvő Planasia szigetre küldte, ott állandóan őrizet alatt tartotta, vagyonát pedig a katonai kincstár számára foglaltatta le; v. ö. Sueton. Aug. 65.: «Agrippam nihilo tractabiliorem, immo in dies amentio rem in insulam transportavit sæpsitque insuper custodia militum; cavit etiam senatusconsulto ut eodem loci in perpetuum contineretur» ¹⁾ és Cass. Dio. 55, 32.: καὶ, οὐ γὰρ ἐσωφρονίζετο, ἀπεκηρόχθη, καὶ ἡ τε οὐσία αὐτοῦ τῷ στρατιωτικῷ ταμείῳ ἐδόθη καὶ αὐτὸς εἰς Πλανασίαν τὴν πρὸς Κύρνον νῆσον ἐνεβλήθη. Mindezekben persze nagy része volt a Livia féltékenységének is, a mint Tacitus (Ann. I. 3.) világosan megmondja: «Nam senem Augustum devinxerat adeo (Livia), uti nepotem unicum, Agrippam Postumum, in insulam Planasiam proiecerit, rudem sane bonarum artium et robore corporis stolidè ferocem, nullius tamen flagitii compertum.» Tacitus tehát sokalja is az Agrippa bűnhődését hibájához képest; vele szemben Velleius Paterculus, a Tiberius pártján álló történetíró, igazságosnak találja a büntetést (II. 112, 7.): «Hoc fere tempore Agrippa, qui eodem die quo Tiberius adoptatus ab avo suo naturali erat et iam ante biennium, qualis esset, apparere cœperat, mira pravitate animi atqui ingeni in præcipitia conversus patris atque eiusdem avi sui animum alienavit sibi moxque crescentibus in dies vitiis dignum furore suo habuit exitum.»

De Augustus utóbb, kevésel halála előtt, mégis megbánta, hogy utolsó unokáját is eltaszította magától. Látni akarta még egyszer, de úgy, hogy Livia ne tudjon róla. Csak egy hívét, Fabius Maximust, avatta tervébe s ennek kíséretében titkon Planasia szigetére ment, sírva ölelte magához a száműzöttet s azt a reményt keltette benne, hogy még visszatérhet nagyapja házába. Ennek a találkozásnak azonban tragikus következménye

¹⁾ V. ö. Tacit. Ann. I. 6.: «Multa sine dubio sævaque Augustus de moribus adolescentis questus, ut exilium eius senatusconsulto sanciretur, perfecerat.»

lett: Fabius Maximus ugyanis olyan vigyázatlan volt, hogy a dologról szólt feleségének, Marciának, a ki szintén nem tudta megőrizni a titkot, hanem egy szerencsétlen pillanatban elárulta Liviának. Az árulás Augustus tudomására jutott s midőn Fabius nemsokára hirtelen elhunyt, az a hír terjedt el, hogy ő, egyformán félve Augustus és Livia haragjától, maga vetett véget életének. A temetés alkalmával felesége, Marcia, pedig azzal vádolta magát, hogy ő volt az oka férje halálának. Midőn pedig kevéssel utóbb Augustus is kimúlt, sokan Liviát gyanusították, hogy épen az Agrippa esete miatt, Tiberius trónöröklését féltve, tette volna el férjét láb alól. Erről tudósít Tacitus Ann. I. 5.: «Hæc atque talia agitanti bus graves cere valetudo Augusti, et quidam scelus uxoris suspectabant. Quippe rumor incesserat, paucos ante menses Augustum, electis consciis et comite uno Fabio Maximo, Planasium vectum ad visendum Agrippam; multas illic utrimque lacrimas spemque ex eo fore, ut iuvenis penatibus avi redderetur. Quod Maximum uxori Marcie aperuisse, illam Livie. Gnarum id Cæsari; neque multo post extincto Maximo, dubium an quæsitâ morte, auditos in funere eius Marcie gemitus semet incusantis, quod causa exitii marito fuisset.» V. ö. Cass. Diod. 56, 30.: ὁ δ' οὖν Αὔγουστος νοσήσας μετέλλαξε· καὶ τινα ὑποφίαν τοῦ θανάτου αὐτοῦ ἡ Λιβία ἔλαβεν, ἐπειδὴ πρὸς τὸν Ἀγρίππαν κρύφα εἰς τὴν νῆσον διέπλευσε καὶ ἐδόκει οἱ παντάπασι καταλλαγῆσθαι. Δείσασα γάρ, ὥς φασι, μὴ καὶ ἐπὶ τῇ μοναρχίᾳ αὐτὸν καταγέγῃ etc.; Plin. Nat. Hist. VII. 150.: «Abdicatio Postumi Agrippæ post adoptionem, desiderium post relegationem, inde suspicio in Fabium arcanorumque proditorem, hinc uxoris et Tiberii cogitationes, suprema eius cura.»

Tudnunk kell már most, hogy ez a Fabius Maximus, a ki Kr. e. 11-ben consul volt, szoros összeköttetésben állott Ovidius-szal a felesége, Marcia révén, a mennyiben ez a Marcia pártfogója és barátnője volt az Ovidius feleségének, sőt, úgy látszik, a házánál tartotta ezt a nőt mindaddig, a míg Ovidius feleségül nem vette. Ezért mondja a költő Fabiushoz intézett egyik levelében (Ep. ex Pont. I. 2, 138—140.):

Ille ego, de vestra cui data nupta domo est:
Hanc probat et primo dilectam semper ab ævo
Est inter comites Marcia censa suas.

A költő tehát, mikor számkivetésbe került, főleg a Fabius

Maximus közbenjárásától remélte sorsa jobbrafordulását, s ily czélból két levelet intézett hozzá, nevezetesen *Epist. ex Pont. I. 2, III. 3.* Mikor azután haláláról értesült, fájdalmanak és reményei meghiúsultán való kétségbeesésének kifejezést adott az *Epist. ex Ponto IV. könyvének 6. levelében s épen itt van az a hely, a mely világot vet Ovidius számkivetésének okára s a melyet ebből a szempontból — legalább az én tudomásom szerint — eddig senki sem tárgyalt.*

A kérdéses hely (*Ep. ex Pont. IV. 6, 9—16.*) így hangzik:

Certus eras pro me, Fabiæ lux, Maxime, gentis,
 Numen ad Augustum supplice voce loqui.
 Occidis ante preces causamque ego, Maxime, mortis —
 Nec fueram tanti — me reor esse tuæ.
 Iam timeo nostram cuiquam mandare salutem:
 Ipsum morte tua concidit auxilium;
 Cœperat Augustus deceptæ ignoscere culpæ:
 Spem nostram terras deseruitque simul.

A feltűnő itt az, hogy a költő annak a gyanításának ad kifejezést, hogy épen ő lett volna az oka pártfogója halálának. Nagy naivság ezt úgy magyarázni, a mint a régi magyarázók ¹⁾ tették, hogy Fabius az Ovidius hite szerint a miatti bánatában halt volna meg, hogy barátjának számkivetésben kell élnie. Ez egy kissé sok volna a barátságból! Ovidius, a ki, mint a *Tristia* és az *Epistulæ* számos helyéből kitűnik, mindig jól volt értesülve arról, a mi Rómában történt, bizonyára értesült Fabius halálának titokzatos körülményeiről is, tehát tudta, hogy Fabius a közhit szerint azért esett áldozatul, mert elősegíteni igyekezett Augustusnak Agrippával való kibékülését. Miért mondja tehát maga-magát a Fabius halála okának? Mert azt hitte, hogy Fabius Maximust az ő iránta érzett barátság is vezérelte akkor, a mikor ezt a kibékülést elősegíteni igyekezett, a mennyiben remélhető volt, hogy, ha Augustus megbocsát Agrippának, meg fog bocsátani Ovidiusnak is. Vagyis a költő akkor, a mikor az Agrippa miatt elveszett Fabius halálával maga-magát is okolja, a saját ügyét az Agrippával hozza elválhatatlan kapcsolatba. Mintegy szemrehányást tesz magának, hogy, ha ő nem unszolta

¹⁾ Újabb magyarázók nincsenek, mert az *Epistulæ ex Ponto*-hoz a XVIII. század óta nem írtak kommentárt!

volna annyit Fabiust pártfogásáért, ez talán nem ment volna bele abba a veszélyes kalandba, a melytől a száműzött barát visszahívását remélte, de a melylyel csak a maga vesztét okozta.

Ezt a distichont tehát:

Certus eras pro me, Fabiæ lux, Maxime, gentis,

Numen ad Augustum supplice voce loqui,

úgy magyarázhatjuk, hogy Fabius el volt határozva arra, hogy alkalmas pillanatban szól Augustusnak az Ovidius érdekében s erről Ovidiust értesítette is. Ily célból elősegítette Augustus kibékülését Agrippával s ezután akart volna a költő mellett felszólalni. De közbejött a titok elárulása, s Fabiusnak halnia kellett, mielőtt még kéressel fordulhatott volna Augustushoz; erre vonatkozik a 11. versben:

Occidis ante preces causamque ego, Maxime, mortis —

Nec fueram tanti — me reor esse tuæ.

A most következő distichonban:

Iam timeo nostram cuiquam mandare salutem:

Ipsum morte tua concidit auxilium

corruptelát sejtek. Miután ugyanis Ovidius kifejezést ad annak a gyanújának, hogy ő volt az oka Fabius halálának s így folytatja: «Már *félelek* valakire rábízni az én megmentésemet», e *félelmet* csak úgy magyarázhatjuk, hogy attól tart, hogy pártfogásért való esdekléseivel *ártani* fog barátainak, a mint már ártott is Fabiusnak; a következő verstől tehát azt várnök, hogy ennek a félelemnek okát adja; de e helyett ezt olvassuk:

Ipsum morte tua concidit auxilium,

vagyis hogy a Fabius halálával *összeomlott* minden segítség, a mi itt nem illik a gondolatok összefüggésébe. Én tehát azt gyanítom, hogy az eredeti szövegben ez állhatott:

Ipsum morte tua constitit auxilium,

mely esetben a gondolatok összefüggése ez volna: «*Iam timeo nostram salutem cuiquam amicorum mandare, ne illis noceam; nam hoc ipsum auxilium mihi datum morte tua, o Fabi, constitit*», azaz: «Már félek az én megmentésemet barátaimra bízni, nehogy vesztöket okozzam; hiszen épen a nekem adott segítség került a te halálodba, Fabius»; v. ö. Cæs. Bell. Gall. IX. 7, 19.: «*Edocet, quanto detrimento et quot virorum fortium morte*

necesse sit *constare* victoriam.» Az Ovidiusnak adott segítség pedig, a mely Fabius halálába került, nem volt más, mint Augustusnak Agrippával való kibékítése: ettől a kibéküléstől függött tehát a költő megkegyelmezése.

Hátra van még az utolsó distichon magyarázata:

Cæperat Augustus deceptæ ignoscere culpæ:
Spem nostram terras deseruitque simul.

Itt az a kérdés merül fel, hogy, ha Fabiusnak még nem is volt ideje könyörögni Augustus előtt az Ovidius érdekében, honnan gyaníthatta a költő, hogy Augustus már-már hajlandó lett volna neki megbocsátani? Ezt bizonyára abból következette, hogy értesült arról, hogy Augustus megsajnálta Agrippát és ki akart vele békülni; ez a kibékülés pedig maga után vonta volna az Ovidius hibájának enyhébb elbírálását is.

Szóval az *Epist. ex Pont. IV. 6, 9—16. vs.* helyes magyarázata azt bizonyítja, hogy Agrippa bukása és Ovidius számkivetése közt elváihatatlan összefüggés van, azaz, hogy *Ovidiust Agrippa Postumus miatt, az Agrippa-féle botrányokkal kapcsolatban küldte Augustus számkivetésbe.*

Úgy látszik tehát, hogy Ovidius az Augustus családjában kitört viszálykodás alkalmával Agrippa pártján állott, a mi annál érthetőbb, mert feleségének pártfogója, Marcia, Marcius Philippusnak és Atiának, Augustus anyai nagynénjének volt a leánya,¹⁾ tehát Augustusnak unokatestvére, vér szerinti rokona; s így nem csoda, ha férjével, Fabius Maximusszal együtt a fiatal Agrippához, Augustus utolsó fiunokájához közel állott. Ovidius ez összeköttetése révén keveredett bele az Agrippa dolgaiba oly módon, hogy azután az Agrippa bukása maga után vonta az ő számkivetését is. Innen magyarázható meg az is, hogy a költő csak addig remélt kegyelmet, a míg Augustus életben volt, a mint Trist. IV. 9, 11—14 világosan megmondja:

Omnia, si nescis, Cæsar mihi iura reliquit
Et sola est patria pœna carere mea;
Et patriam, *modo sit sospes*, speramus ab illo:
Sæpa Iovis telo quercus adusta viret;

ugyanez tűnik ki fennebb idézett nyilatkozatából is *Epist. ex Pont. IV. 6, 15—16*, hol azt mondja, hogy Augustus halála

¹⁾ V. ö. Ovid. Fast. VI. 802. s köv. vss.

megsemmisítette minden reményét. A míg ugyanis Augustus élt, lehetett remélni, hogy esetleg kibékül Agrippával; de halála után mit remélhetett volna a költő attól a Tiberiustól, a kinek első dolga a rá nézve kényelmetlen Agrippa megöletése volt, a mint Tacitus Ann. I. 6. elbeszéli: «Primum facinus novi principatus fuit Postumi Agrippæ cædes, quem ignarum inermumque quamvis firmatus animo centurio ægre confecit.»

Azt persze, hogy minők voltak Ovidius bukásának közlelbbi körülményei, ma már nem tudjuk meghatározni; meg kell elégednünk annyival, hogy sikerült magában Ovidiusban olyan helyet találnunk, a hol ő maga hozza saját számkivetését az Agrippa ügyével kapcsolatba. *A szerencsétlen költő tehát úgy halt meg a kietlen Pontus partján, mint Livia és Tiberius politikai féltékenységének áldozata.*

(Kolozsvár.)

NÉMETHY GÉZA.

ÁSSUR RÉGI URALKODÓINAK FELIRATAI.

1. A „Deutsche Orientgesellschaft“ a török kormány jóvoltából 1903 ősze óta ásat Kal'ah Serkat, a régi Ássur romterületén. Az ásatások a társulat közlönyének, a „Mitteilungen“ híradása szerint rendkívül eredményeseknek bizonyultak. A romok alól nagyszámú emlék került elő, a melyek közzétételét a „Mitteilungen“ 1904. évi 21. száma «a közel jövőben» helyezte kilátásba. Azóta már hét esztendő múlt el, míg végre az akkor tett ígéret nagy nehezen valóra vált. Végre valahára megjelent az ássuri ásatások eredményeinek epigraphikus sorozatából az első füzet: *Keilschrifttexte aus Assur historischen Inhalts*, erstes Heft, Autographien von Leopold Messerschmidt cím alatt Delitzsch Frigyes előszavával és egy jegyzékkel, mely az egyes szövegek lelőhelyét és külső alakját tünteti föl.

Az előszóból megtudjuk, hogy az autographiák szerzője, Leopold Messerschmidt, a berlini királyi múzeum előázsiai osztályának volt asszisztense, a ki azon reményben, hogy az ásatások színhelyéről, Ássurból, Berlinbe küldött szövegeknek fényképei és paskolatai alapján készített autographiákat a Konstantinápolyban őrzött eredeti példányokkal összehasonlíthatja, hosszú ideig várt a már kész mű közzétételével. Időközben betegségbe esett és meg is halt, úgy hogy nem maradt más hátra, mint a kész autographiákat irodalmi hagyatékából közzé tenni.

Az egyes szövegek lelőhelyeit és egyéb külső tulajdonságait feltüntető jegyzék egyelőre plátói értékű, a mennyiben olyan tereprajz,

mely a jegyzékben foglalt jelzéseknek megfelelne, ez idáig még nem jelent meg. A hiányt némileg pótolja *Walter-Andrae Der Anu-Adad-Tempel in Assur* (Leipzig, 1909) cz. művében közölt „Stadtplan von Assur”, a melynek révén a régi város helyrajzáról nagyjában tájékozódhatunk, de az is bizonyos, hogy e térkép a jegyzék megértéséhez semmikép sem elegendő.

Jelen dolgozat csak Asszíria legrégibb uralkodóinak szövegeivel foglalkozik egészen Tukulti Ninib királyig. Történeti szempontból ugyanis ezek a legértékesebbek és legérdekesebbek, mert oly korszakba nyúlnak vissza, a melynek történeti hagyatéka eddigelé ugyancsak silány volt.

E szövegek egyike-másika a „Mitteilungen” néhány számában átirásban és fordításban is megjelent. Sajnos, ehhez a kiadványhoz nem tudunk hozzáférni. Az egész kiadvány átírását és fordítását a Hinrichs czég már is kilátásba helyezte s e könyv szerzője gyanánt Delitzsch Frigyeset jelentette be. Ilyenformán kissé vakmerő vállalkozásnak látszik e műnek elébe vágni. Mi is meg vagyunk róla győződve, hogy Delitzsch, a ki a romokon személyesen fordult meg, helyenként sokkal szabatosabb fordítást fog adni a mienknél, reméljük azonban, hogy nagyjában alig lesz számottevő különbség az ő és a mi értelmezésünk között.

2. E szövegek, mint már jeleztük, kivétel nélkül Aššur városának romjai közül kerültek elő. Aššur, a mai Kal'ah Šerkat, a Tigris folyó jobbpartján fekszik az Alsó- és Felső-Záb torkolatai között a középponton. Walter-Andrae tervrajza után ítélve mintegy másfél km. hosszúságban terült el a folyó hosszában, melynek áradásai ellen erős töltés (*kisirtu*) védelmezte. Nyugat és észak felől védőfal övezte, a mely helyenként kettős volt: kívülről sánczárók és töltés (*šalhu*), belülről fal (*duru*). A város északi része csaknem kétszer szélesebb volt a délinél; amott 1 km. szélességre terjedt nyugat felé, emitt $\frac{1}{2}$ km.-nyire szűkült össze. Egyenlőtlen kiterjedésének oka az volt, hogy északi részén terült el a „quartier mort”, a királyi paloták és templomok sorozata, a melyek a város északi fala mentén helyezkedtek el.

Gondolatban kössünk ki az I. Adad-nirári által helyreállított hatalmas rakpart egy alkalmas pontján és tegyünk rövid sétát a város arisztokrata negyedében. A legelső nagyszabású épület, a mely a rakpart tetejéről szemünkbe ötlik, nagy, idomtalan, várszerű épület, a mely kazamataszerű építkezésével alig árulja el rendeltetését. Ez a híres E. HAR. SAG. KUR. KUR. RA, a hogy sumirül nevezték, «az országok hegyének háza», a város főistenének a harcziás Aššurnak temploma. Déli homlokzatához csatlakozott I. Šulmānu-ašarēdu palotája és még egy más templom, a melyet megkerülve Aššur templomának hátulsó részéhez érünk, a hol a templom mellé épített nagy lépcsőzetes piramist, (zikurrat) pillantunk meg.

Mi volt ez a piramis? Milyen czélokra szolgált? Sajnos, e kérdésre a romoktól hiába várunk választ. Azok csak az alapját őrizték meg; tömör felső építményét az idők vasfoga kirelhetetlenül megrágta, és így hiába nézegetjük megmaradt alapjait, hiába erőltetjük fantáziánkat, hátha sikerül képzeletben kiegészíteni rombadőlt részeit, kideríteni rendeltetését. Az asszir templomtornyok, *zikurratok*, a tudomány mai állása szerint érthetetlen sphinxek, a melyek titkát ellesni eddigelé még nem sikerült.

Herodotos, a ki tudvalevőleg Mezopotámiában is megfordult és részletesen számolt be a gazdag Babilon csodáiról, Bêl-nek vagy, a mint régebben mondták, Marduk istennek zikkuratjáról úgy beszél, mint egy tömör toronyról (πύργος στερεός), a melyen egy kisebb, ezen még kisebb, összesen nyolcz torony emelkedett; elmondja, hogy a tornyok külső oldalán kanyarodó csigalépcsőn a torony tetején levő templomhoz lehetett eljutni, melynek egész berendezését egy ágy, egy arany asztal s egy benszülött nő képezte, a kit az isten állítólag feleségül szemelt volna ki magának.¹⁾ Ezzel a leírással, sajnos, körülbelül minden ki van mérítve, a mit a mezopotámiai zikkuratokról tudunk.

Aššur templomát elhagyva megint csak egy hatalmas templomhoz érünk.²⁾ Legalább is a két nagy torony, mely az épületnek a város falai felé eső oldalát díszíti, arra vall, hogy templommal van dolgunk, mert bizony külseje sehogy sem árulja el rendeltetését. Nagy, négyszögű, hatalmas fallal körülvett zordon épületet látunk magunk előtt, ablakok nélkül, várfalakra emlékeztető földszítéssel. A tornyokat megpillatva ösztönszerűleg a templom északnyugati, a város falai felé eső homlokzata felé sietünk, a két torony között keresve bejáratát. De ott csak a rideg falak merednek az ég felé, bejáratnak nyoma sincsen. A templomot körülsétálva csakhamar rájövünk, hogy egyetlen bejárata a két torony között levő homlokzatával szemközt van, a város belseje felé eső oldalán. A hatalmas kapu szárnyainak nyoma sincs többé; akadálytalanul beléphetünk. A első, a mi szemünkbe ötlík, hogy a mit kívülről épületnek néztünk, voltaképen nem más mint egy roppant erős fal, a melynek vastagsága csaknem eléri a tíz métert. Ez a fal azonban nem tömör. A mint a nagy, teremszerű kapuhelyiségbe lépünk, legott észreveszszük, hogy befelé jobbra és balra kazamataszerű czellák nyílnak belőle. A kapu helyiségén áthaladva, mintegy 50 méter széles és 30 m. hosszú, kövezett udvaron találjuk magunkat, melyet három oldalról ugyanaz a hatalmas fal vesz körül, a melyen a kapubejárat átvezet.

A kapubejáratnál szemben levő oldalon, az udvar északi és nyugati oldalán kiszögelő két hatalmas torony között fekszik a tulajdonképeni templom, Anunak, az ég istenének, és Adadnak, a zivatar mérges istenének, kettős sanctuariauma, külön-külön bejáratokkal. Mind a kettőnek berendezése teljesen egyforma; elég lesz tehát megismerkednünk az egyikkel. A bejáraton áthaladva vagy 17 m. széles, de aránytalanul keskeny előtérbe jutunk, mely a bejáratától jobbra és balra csaknem azonos méreteken terül el. Ezen áthaladva egy vele csaknem azonos méretű terembe jutunk, mely azonban nem szeltében, hanem hosszában helyezkedik el a bejárat felé, úgy hogy hossz tengelye az előtér hossz tengelyére merőlegesen áll. A terem végén levő ajtó egy kis fülkébe vezet. Andrae szerint a fülke volt az adyton; ott állott az isten szobra.

Megjegyzendő, hogy az aššuri Anu- és Adad-templom nem a legelső, a melyet ismerünk. Sargon chorsabadi palotájának egy részét.

¹⁾ I, 181.; v. ö. R. Koldewey, *Die Tempel von Babylon und Borsippa*. (Leipzig, 1911) 66. l.

²⁾ L. Walter-Andrae: *Der Anu-Adad-Tempel in Assur*.

három ilyen egymás mellé épített templom s a mellettük álló torony képezte. Annak idején azonban az épület igazi természetét félreismerve háremnek nyilvánították. Andræ érdeme, hogy az aššuri kettős templom architektonikus elrendezése révén a chorsabádi «hárem» vallási rendeltetését felismerte.

E templomok terveinek kölcsönös összehasonlításából nyilvánvaló, hogy asszír szentélyek lényeges alkotórészét három helyiség tette: 1. a templom tengelyére merőlegesen elhelyezkedő *πρόναος*, 2. a templom tengelyének hosszában futó *ναός*, 3. az isten szobrát rejtő *ἄδυτον*.

Ez az elrendezés kultúrtörténeti szempontból annyiban fontos, mert rendkívül hasonló Salamon templomának beosztásához. Ez is három helyiségből állott. Ezek voltak: 1. a templom tengelyére merőleges előcsarnok (אֵילֵם, Vulgata: porticus), 2. a templom hossz tengelyének irányában huzódó terem (דִּיבֵּל, V.: domus), 3. a frigyszekrényt rejtő négyszetalakú fülke (דְּבִיר, V.: oraculum).

Ezzel az elrendezéssel szemben áll a babiloniai templomoké, melyek a templom hossz tengelyének irányában futó hosszú termek, s a *ναός* alkalmazását egyáltalában nem ismerik. A babiloniai templomokban a *ναός* és a *πρόναος* szélükben elhelyezett, egymással párhuzamos helyiségek. Az istenség szobra nem az *ἄδυτον*-ban, hanem s a *ναός* kellő közepén, a bejárattal szemben állott. Egyes babiloniai templomokban a *πρόναος* telyesen hiányzott; ilyen volt pl. az E. PA. TU. ILA-nak nevezett bábéli Ninib-templom. Hatalmas udvarának nyugati oldalán három czella foglalt helyet egymás mellett, *πρόναος* és *ἄδυτον* nélkül. Milyen kultúrtényezők okozták, hogy az asszirek és zsidók a régibb bábéli építkezési formáktól eltértek, nem tudjuk.¹⁾

Egyébként meg kell jegyeznünk, hogy Anu és Adad templomának imént előadott leírása II. Šalmanašarēdu korára illik (860 körül Kr. e.). Régibb építészeti alakjai némileg eltérők.²⁾ E templom keletkezési ideje a Kr. e. II. évezred elejére esik. Alapítója Erišum volt. Újjáépíttette Šamši-Adad és 701 esztendő múlva I. Tiglatpileser. Majd később II. Šalmanašarēdu, a bibliai Szulmanazar.

Ezzel körülbelül készek is volnánk a város észak-i falának szemlélésével. Még csak azt jegyezzük meg, hogy a város nyugati szögletében terpeszkedett I. Tukulti-Ninib palotájának hatalmas terasza. A város többi részéről kimerítő leírásunk még nincsen, remélhetőleg nem fog késni sokáig, mert a fölíratok tanúsága szerint a város északi oldalán még több templom és palota foglalt helyet. Így pl. Šamši-Adad megemlékszik Ninib, Arik-dén-ili Šamaš templomáról. De hogy ezekből megmaradt-e valami, nagy kérdés.

3. Térjünk ezek után a város történetére. Aššur városa Subartu országában feküdt. E néven nevezték az asszirek és a babiloniak Mezopotámia északi részét a Tigris felső folyásáig. Subartu, Elam,

¹⁾ I. m. 80. s k. II. Koldewey, i. m. 29. I.

²⁾ A *πρόναος* ugyanis két kisebb helyiségből állt, s az *ἄδυτον* helyét apsis-szerű mélyedés pótolta. Andræ legalább a helyszínén végzett ásatások alapján ilyennek találta Aššur-riš-iši templomát; de hogy a templom illetlen való berendezése mellett hol lett volna a bejárata, arra nem tud elfogadható választ adni.

Šumir és Akkad, továbbá Amurru alkották a «négy világrész» orszá-
gait és e területek birtoklása volt Mezopotámia uralkodóinak leg-
hőbb vágya.¹⁾

Subartu országát a Kr. e. II. évezred elején két különböző
népfaj lakta: a kaukázusi mitannik és, főleg keleti részén, sémi tör-
zsek. A mitannik csaknem az egész terület fölött uralkodtak. Hatal-
muk Ninive városára is kiterjedt. A tell amarnai levelekből tudjuk,
hogy Tušratta mitanni király a haldokló III. Amenhotep megvigasz-
talására a ninivei Istar istenasszony szobrát küldé Egyiptomba.²⁾
Tušratta halála után Áššur-uballiš Alše népével szövetségbe a mitanni
birodalmat megtámadta és egy részét el is foglalta.³⁾

A sémi törzsek elágazását Északmezopotámiában nem ismerjük.
Annyi bizonyos, hogy legészakibb főhelyük Áššur volt, melynek ural-
kodói már a legrégebb idők óta akkad nyelven írták ékiratos emlé-
keiket. Különös, hogy már a legrégebb időkben e város nevét külö-
m-bözőképen írtak. Erišum, Ášur nirāri, Áššir-rēm-nišēšu feliratai, *a-šir*-
nak írják. Hammurabi törvénykönyvében (IV, 55—58.), továbbá Šamši-
Adad, valamint Adad-nirāri fölirataiban ideographikusan A. USAR alak-
ban írva találjuk. Áššur-uballiš és olykor Adad-nirāri *a-šur*-ral fejezik
ki nevét. A legkülönösebb azonban az, hogy a későbbi helyesírásban
megállapított *aš-šur* alakjával már Hammurabi-nak Sin-idinnam-hoz
intezett egyik levelében találkozunk.⁴⁾

Áššur királyai hosszú évszázadokon át a mitanni fejedelmek
vazallusai voltak. Innét van, hogy a város uralkodói hosszú ideig
csak *patesi*, vagyis papi fejedelmeknek czímezik magukat. Az sem
épen lehetetlen, hogy e régi uralkodók egy része nem is volt sémi
eredetű. Legalább egyesek nevei mitanni eredetre vall. Ilyenek pl.
Ušpia és Kikia. Ungnad szerint a *ia* végzet hypocoristicon. Ha azon-
ban az általa összeállított jegyzéket⁵⁾ nézzük, a melyben

Agi-Tešub	mellett	Agija
Ahli-Tešub	»	Ahlia
Ari-Tešub	»	Aria

stb. szerepel, önkénytelenül eszünkbe jutnak a bibliának יְהוָה-vel össze-
tett tulajdonnevei, a melyekben a יְהוָה — Jahveh-nek felel meg, ezek-
ben pedig, úgy látszik legalább, a mitanni nép nemzeti istenét,
Tešub-ot pótolja. Nem lehetetlen tehát, hogy a Kikia és Ušpia talán
mitanni eredetű, de nem hypocoristikus, hanem inkább theophorikus
nevek.

Áššur városa nevével már Hammurabi törvénykönyvében⁶⁾ és

¹⁾ V. ö. Ungnad, *Zur Geschichte der Nachbarstaaten Babyloniens zur Zeit der Hammurabi-Dynastie*. (Beiträge zur Assyriologie VI, 5, 8—21. l.)

²⁾ *Die El-Amarna-Tafeln*, bearbeitet v. Knudtzon. Leipzig, 1907. — 178.

³⁾ *I. m.* 1035. l.

⁴⁾ King, *Letters of Hammurabi to Sin-idinnam*, N. 23, III, 4; Nagel, *Briefe Hammurabis zu Sin-idinnam*. Beitr. z. Assyriologie IV, 454.

⁵⁾ Beiträge z. Assyriologie VI, 5, 10. l.

⁶⁾ IV, 55—58: mu-te-ir a lamassi-šu da-mi-ik-tim a-na a A. USAR
Kegyelmes istenének visszádoja Áššur városának.

ugyancsak Hammurabi-nak Sin-idinnam-hoz intézett egyik levelében¹⁾ találkozunk. Mind a két adat arról tanuskodik, hogy Aššur városa e korban Babel főhatósága alatt állott. Meddig tartott ez az állapot, nem tudjuk; minthogy az első bábéli dinasztia bukását a kaššik s a hattik előnyomulása okozta,²⁾ valószínű, hogy a bábéli uralmat a mitanniké váltotta föl.

Aššur legrégibb királyainak sorrendjét ez idő szerint biztosan megállapítani nem tudjuk. A téglafeliratok genealogiából csak egyes királyok egymásutánja tűnik ki; későbbi királyok feliratai ugyan több régi uralkodót említene, de ezek korát illetőleg a legtöbb esetben teljesen tájékozatlanok vagyunk. Fölösleges szószaporítás helyett Aššur legrégibb fejedelmeinek neveit és (természetesen problémátikus) egymásutánjukat az alábbi jegyzékbe foglaltuk. Balról állanak, azoknak a nevei, a kiknek genealogikus leszármazása a feliratokból biztosan megállapítható; jobbról összefüggéstelenül felsorolt királynevek olvashatók. A harmadik oszlop a Delitzschtől összeállított királylistát tartalmazza:

	Ušpia ³⁾	Ušpia
	Kikia	Kikia
	Kate-Ninib (?)	Kate-Ašir
	Salim Ahum	Salim-ahum
	Ili-šuma ⁴⁾	Ilušuma
2020	Erišum ⁵⁾	Irišum
	Ikunum ⁶⁾	Ikunum
	Šarru-kén-Kâte-Ašir	I. Šarru-kin I.
		I. Šamši-Adad
		Šarru-ken-Kate A-šir
	{ Išme-Dagan	
	{ Ašir-nirāri	
1850	Bél-kapka (?) ⁷⁾	
	Šamši-Adad	

¹⁾ Hammurabi e levélben meghagyja, hogy az Aššur-ból és Situllumból eivonuló 240 királyi katona Ibni-Amurru csapatával egyesüljön.

²⁾ Egy bábéli krónika szerint (Br. M. 96, 152; I. King, *Chronicles Concerning Early Babylonian Kings*. London, 1907. Vol. II, p. 22): a-na tar-ši Šamaš di-ta-na māt hat-tu-u ana māt URUki illik = *Šamaš-ditana ellen Hattú népe Akkad országa ellen vonult*. Šamaš-ditana volt az ú. n. Hammurabi-dinasztia utolsó királya.

³⁾ Šulmānu-ašarēdu nagy felirata III, 33; Scheil, *Recueil de travaux* XXII, 156. King, *The annals of the Kings of Assyria*. London, 1902. XVII. l.

⁴⁾ Br. M. 26, 472. sz. bábéli krónika szerint Su-abu (illetve Sumu-abu) a Hammurabi-dinasztia első királyának kortársa: Ilu-šum-ma šar māt aš-šur a-na tar-ši m Su-a-bu = *Ilu-šumma Aššur királya Suabu ellen*. I. King, *Chronicles* III, 14.; II, 116. s köv. ll.

⁵⁾ E négy király Erišum 1. számú fölíratának tanúsága szerint egymás után következett a trónon. Elősorolásuk módja ugyan szokatlan, de a felirat másképp nem értelmezhető.

⁶⁾ Erišum fia; v. ö. King, *Annals*, XVII. l.

⁷⁾ Br. M. 90, 106 + 90, 254 szerint I-gur-kap-ka-pu: sa-am-si a adad pa-te-si a A. USAR már i-gur-kap-ka-pu ba-ni bit a A. USAR = *Samsi-Adad Aššur főpapja, I-gur-kapka fia, Aššur házának építője*. I. King, *Annals*, 2. l. Aššur ah-idinna Aššurban talált törött prizmafelirata szerint Šamši-adad apja Bél-kabi volt. Úgy látszik, az imént említett I-gur-kap-

		Bél-ibni (?) ¹⁾	
1800	{	Išme-Dagan	Išme-Dagan I.
		II. Šamši-Adad	Ášir-nirári
			Kišru-ša-Ášir (?)
	{	Ášir-rabû	I. Ášir rabi
		Ášir-nirári	Ášir-nirari
		Áššir-rim-nišēšu	Ášir-rim-nišēšu
			Bel-Rabi
			II. Šamši-Adad

Mondanunk sem kell, hogy a jegyzék nagyon is problémátikus értékű. Ušpia patesit I. Šulmánašêrdu Erišum előtt említi, mint olyat, a ki az E. HAR. SAG. KUR-rát, Áššur templomát alapította. Mint-hogy Erišum négy közvetetlen elődének nevét ismerjük, Ušpiát okvetetlenül azok elé kell helyeznünk. — Ikunum és Šarru kên-kâte neveit abban a rendben soroltuk elő, a melyben Áššir-rim-nišēšu fölíratában szerepelnek. Egy későbbi asszír szöveg szerint Ikunum Erišum fia lett volna.²⁾ — Išme-dagan és Ášir-nirári genealogikus egymásutánja Ášir-nirári téglafölírata, és Áššur-rim-nišēšu zígat-fölírata alapján igazoltnak tekinthető; mivel az utóbbi feliratban Kikia, Ikunum és Šarru kên-kāti-Ášir patesik társaságában szerepelnek, valószínű, hogy közvetetlen utódaik voltak.

I. Šamši-Adad, Bél-kapapi és Bél-ibni történeti egymásutánja teljesen bizonytalan. — I. Šamši-Adad, a mint legott látni fogjuk, 1880—1850 táján élt és minden valószínűség szerint bitorlás útján került a trónra.³⁾ Bél-kapapi-t III. Adad-nirári foglalta le őse gya-

kapu e királylyal azonos személy. III. Adad-nirári Bél-kapapi-t ősenek nyilvánítva uralmát Su-lili ősrégi asszír király elé helyezi. L. King, *Annals*, XVII. l.

¹⁾ King szerint azonos egy bábeli Krónikában említett uralkodóval, a ki egy Ura-imitti nevű király kertésze volt s a kit királyi ura azért ültetett a trónra, hogy a dinasztíának magva ne szakadjon (*Chronicles*, III, 15.). Mivel ehhez hasonló történet Agathiasnál is olvasható (*Hist. Lib.* II, 25.) Belos és Beletaras-ról, Asszíria királyairól, King Ura-imittit és utódját, Bél-ibnit Asszíria királyainak nyilvánítja; az utóbbit azzal a királylyal azonosítva, a kit Áššur-aḫ-idinna Szendsirli-fölíratában (I. *Mitteilungen aus den orientalischen Sammlungen*, XI. füzet 17. s köv. lk.) Adasi fiának nevez és ősenek nyilvánít. V. ö. Meissner-Rost, *Die Bauinschriften Asarhaddons* (Beiträge z. Assyr. III, 233.) című művében közölt felirat (K 2801 = K 221 + 2669) R 48 sorát, a melyben Áššur-aḫ-iddin magát Bél-ibni ivadékanak nevezi. Mondanunk sem kell, hogy King szellemes kombinációja egyszerű feltevés, a melyet a tudomány mai állása szerint komoly érvekkel igazolni semmikép sem lehet. V. ö. King, *Chronicles* II, 63. s köv. lk.

²⁾ King, *Annals* XVII. l.

³⁾ Ha Delitzsch azt írja: Ein und ein halbes Jahrtausend hatte der assyrische Staat bestanden, viele Jahrhunderte hindurch unter einem einzigen, die Herrschaft ununterbrochen vom Vater auf den Sohn vererbenden Herrschergeschlecht — da geschah es kurz vor der Erroberung Samariens, dass das Königtum Salmanassars — — — einem Usurpator anheimfiel (Assarbanipal und die assyrische Kultur seiner Zeit. Leipzig 1909 [Der Alte Orient XI, 1.] 4. l.), oly állítás, mely aligha fog igazolást nyerni. Diodorus Siculus történetére (II, 21.) hiába hivatkozik, bár megengedjük, hogy 1400—722 Kr. e. a dolog tényleg úgy volt (v. ö. *Orientalische Literaturzeitung* 1909. évf. 531. o.)

nánt.¹⁾ Bél-ibni-t, Adasi fiát, pedig ugyanolyan joggal Aššur-ah-iddin nyilvánította nemzetsége törzsapjának. Samši-Adad-ot, Išmê-Dagan fiát, I. Tiglatpileser említi prizmafeliratában²⁾ Anu és Adad templomának építője gyanánt. Ezt az uralkodót okvetetlenül meg kell különböztetnünk a bitorló Samši-Adad-tól, a kinek apja egy a British Museum-ban őrzött felirata szerint Igrur-Kapkapu volt.

Ugyanarra az eredményre jutunk, ha a Samši-Adad-ra vonatkozó időtani adatokat azon feltevés mellett vizsgáljuk, hogy mind egy és ugyanazon személyre vonatkoznak. I. Šulmānu-ašarēdu szerint ugyanis Erišum patesi az Ušpia által emelt Aššur-templomot 159 esztendővel Samši-Adad előtt állította helyre, 580 év múlva pedig ő maga (értve I. Šulmānašarēdu-t) építette fel újra.³⁾ — Amde Samši-Adad korára vonatkozólag I. Tiglatpileser nagy prizmafeliratában van egy más időtani adatunk is, melynek értelmében Samši-Adad volt a kettős Anu-Adad-templom restaurátora is, még pedig 641 évvel Aššur-dán és 60 esztendővel, összesen tehát 701 évvel I. Tiglatpileser előtt. Tudjuk azonban, hogy I. Tiglatpileser 1100 körül élt.⁴⁾ E szerint Samši-Adad 1800 körül uralkodott volna, Erišum pedig előtte 159 évvel, tehát Kr. e. 1960 táján.

Csak hogy ennek a számításnak egy kis bibéje is van. I. Šulmānašarēdu ugyanis Samši-Adad uralmától 580 évet számít, míg I. Tiglatpileser ugyancsak Samši-Adad korát saját idejétől 701 évre teszi. Sajnos, I. Šulmānašarēdu utódainak teljes jegyzékét egészen I. Tiglatpileserig nem bírjuk és így a két adat valóságát előremenőleg ellenőrizni nincs módunkban, de van rá más módunk, még pedig Aššur-uballit, I. Šulmānašarēdu ükapja révén, a kinek uralkodási idejét megközelítően ismerjük.

Aššur-uballit ugyanis a tell-amarnai idők kortársa volt. Hosszú uralma 1370 körül ért véget. Utódai voltak: Enlil-Nirāri, — Arik-dēn-ili, — Adad-Nirāri, — I. Šulmānu-ašarēdu.

Ha már most I. Šulmānu-ašarēdu Samši-Adad után 580 évvel lépett a trónra és Samši-Adad uralmát I. Tiglatpileser prizmafelirata értelmében ± 1800 -ra tesszük, I. Šulmānu-ašarēdu uralkodását ± 1220 tájára kellene helyeznünk. Amde tudva azt, hogy Aššur-uballit uralma 1370 táján ért véget, e király halálától I. Šulmānašarēdu uralmáig ± 150 év mult volna el. Ez a szám azonban túlságosan nagy, mert e hosszú időközre három uralkodó esnék csupán, úgy, hogy mindegyiküknek legalább 50 esztendeig kellett volna uralkodnia, a mi fölötté valószínűtlen. Aššur-uballit halálától Šulmānašarēdu

¹⁾ King. *Annals* XVII. l.

²⁾ VII, 62. s. köv. ss. King, *Annals*, 95. l.

³⁾ Nagy feliratának III. o. 37. s. köv. ss.

⁴⁾ Sancherib babiloni feliratának 49. s. köv. sorai szerint (I. King, *Records of the Reign of Tukulti-Ninib* I. London, 1904. 118. s. köv. lk.) Ekallāti városának isteneit, melyeket I. Tiglatpileser idejében Marduk-nádin-ahē Akkad királya elrabolt és Babelbe hurcolt, Sancherib király 418 év múlva Ekallāti városának visszaadott. Babel városát Szanherib 689-ben foglalta el; akkor történt a kérdéses szobrok visszaadása. Ilyenformán Tiglatpileser uralma 1100 tájára esnék. Rost 418 helyett 378 olvas; Lehmann-Haupt 318-at. V. ö. King, *Chronicles* I, 80.

trónraléptéig a válságban aligha mult el száznál több esztendő, mert a közbeeső királyok egymás elsőszülött, esetleg életben maradt legidősebb fiai voltak és így uralkodási idejükre 30 évnél többet nem szabad számítanunk.

Ákárhogy forgatjuk a dolgot, I. Šulmānu-ašarēdu s a Tiglatpileszer-prizmak adatai nem egyeznek meg, úgy hogy teljesen igazolt az a feltevésünk, hogy nem egy, hanem két Šamši-Adad nevű uralkodóra vonatkoznak,¹⁾ mely esetben, a mint nyilvánvaló, kölcsönös vonatkozásba egyáltalában nem hozhatók. E feltevés mellett szól egy más fontos körülmény. Tiglatpileszer prizmafölrata szerint ugyanis Šamši-Adad Aššur patesi-ja Išme-dagan-nak, Aššur patesi-jának fia volt. Figyeljünk a címzésre, mely mind a két fejedelmet patesi-nek nyilvánítja.

Ezzel szemben az a Šamši-Adad, a kinek terjedelmes feliratát jelen dolgozatban lefordítottuk, «királyi őseit» megnevezni egyszerűen elfelejtette. Az asszír uralkodók praxisában ilyesmi hallatlan és alighanem arra vall, hogy az illető bitorló volt. És ugyanez a Šamši-Adad Erišum említésénél nem teszi hozzá «ősöm», a mit semmiesetre sem mulasztana el, ha törvényes leszármazású uralkodó volna. «Királyi elődei» említésénél sem meri mondani: «őseim», a mint elődei és utódai szokták. Feltűnő különben, hogy Šulmānu-ašarēdu Erišum-ot őseinek nevezi, Šamši-Adad-ot nem. Nyilvánvaló, hogy Šamši-Adad eredetével tisztában volt, a mi, tekintve azt a sok epigraphikus emléket, a melyekkel Aššur városának elegáns negyede tele volt tömve, nem is volt nehéz.

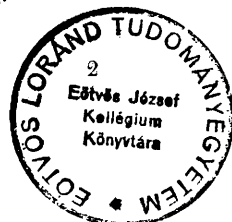
Aššur-uballiš halálától I. Šulmānašarēdu-ig 80 esztendőt számítva kerek számban: $1370 - 80 = 1290$: Šulmānašarēdu kora. E számhoz 580 évet hozzáadva: $1290 + 580 = 1870$: a bitorló Šamši Adad uralkodási ideje. Továbbá 159 esztendő hozzáadásával megkapjuk Erišum idejét: ± 2030 Kr. e.²⁾

Sajnálattal kell azonban megjegyeznünk, hogy bármennyire egyszerűnek és meggyőzőnek lássék e számítás, korántsem tekinthető teljesen igazoltnak. Az aššuri romok alól ugyanis Aššur-ah-idinna egy töredékes prizmafelirata került elő, melynek egyik, véletlenül igen jó karban megmaradt oszlopa a következő szöveget tartalmazza:

bit d aššur
maḥ-ru-u ša m uš-pi-a
a-bi šangū d aššur
15 i-na pa-ni e-pu-šu
e-na-aḥ-ma
m e-ri-šu már ili-šum-ma
a-bi šangū d aššur e-pu-uš
II. ŠUŠSU VI MU a-na pl il-lik-ma
20 i-tur e-na-aḥ-ma
m šam-ši d adad
már m d bēl ka-bi
a-bi šangū d aš-šur e-pu-uš
VII. SUŠSU XIV MU an-na pl
25 il-lik-ma bitu šu-u

¹⁾ Delitzsch három Šamši-Adad-ot különböztet meg.

²⁾ Körülbelül ugyanígy King, *Chronicles* 126. l.

ina ?] ki-me-it AN. GIŠ. BAR uš-ri-
 u d š]ul-ma-nu [ašarêdu
 [a-bi
 [1)]

3. oszlop.

i-pu-lu-ni-ma
 ša e-piš bíta ša-a-tu
 ud-du-uš ad-ma-ni-šu
 u-ša-aš-ti-ru a-mu-tum
 5 a-na-ku m d aššur-aḫ-idinna
 šar māt aššur ki
 šarru šaḫ-tum rubû na-²-du
 mi-gi-ir ilâni pl rabûti pl
 niše pl mâtâti
 10 ki-šit-ti kâtê du-ia
 u-paḫ-ḫi-ir
 is al-lum u dup-šik-ku
 u-ša-aš-ši
 bíta ša-a-tu ul-tu na-bur-[ri-šu
 15 a]-di uš-ši-šu [] NI pl []
 ḫimêta
 ? is erinni
 ta-ra []
 20 ina []

«Aššur régi házát, a melyet Ušpia, ősem, Aššur főpapja 15 annak előtte építtetett és rommá lőn, mire Erišu, Ilišum fia, ősem, Aššur főpapja felépíttetett, 120 + 6 év elmúltával 20 újból rommá lett, mire Šamši-Adad, Bêl-Kábi fia, ősem, Aššur főpapja fölépíttetett, majd 420 + 14 év 25 elmúltával az a ház tűzvész következtében elégett és Šulmánašarêdu [ősem (3. oszlop) kinyilatkoztatták nekem, annak a háznak felépítését, lakóhelyének megnyitását parancsszóval elrendelték: 5 én, Aššur-aḫ-idinna, Aššur országának királya, az alázatos király, a fölséges fejedelem, a nagy istenek kedvence az országok népeit, 10 kiket két kezem hódított meg, összegyűjtöttem, kosarat és robotsapkát czipeltettem velük, azt a házat ormaitól kezdve 15 alapjaiig . . . olajjal . . . tejföllel . . . czédrus . . .»

Ha e szöveget I. Šulmānu-ašarêdu nagy fölíratával összehasonlítjuk, okvetetlenül észre kell hogy vegyük egyrészt rendkívüli hasonlóságukat, másrészt bizonyos eltéréseiket. Aššur-aḫ-idin felirata szavaiban és kifejezéseiben a másikkal annyira megegyezik, hogy szinte irodalmi plágium színében tűnik fel. Bátran feltehetjük, hogy Aššur-aḫ-idinna tudósai Šulmānašarêdu-nak Aššur nyilvános helyein pompázó feliratainak egyikét bizonyos módosításokkal szolgai módon felhasználták.

Lássuk mindenekelőtt a két felirat eltéréseit. — Šulmānu-ašarêdu Erišu-tól Šamši-Adad-ig 159 évet számlál, Aššur-aḫ-idinna 126-ot. Šulmānu-ašarêdu szerint Šamši-Adad-tól az ő uralkodásáig 580 év mult

¹⁾ Több sor hiányzik; tartalmuk az lehetett, hogy a király a templom felépítésének dolgában az istenekhez kérdést intézett s az istenek a templom helyreállításának szükségességét kinyilatkoztatták.

el, Aššur-ah-idinna szerint csak 434. Šulmānu-ašarēdu Šamši-Adad-ot nem nevezi ősenek, nem nevezi meg apját. Aššur-ah-idinna Šamši-Adad apját Bêl-kabi-nak nevezi és mind a kettőt ősenek nyilvánítja.

Ezek az eltérések arra vallanak, hogy Aššur-ah-idinna tudatosan és szándékosan változtatta meg Šulmānašarēdu feliratának szövegét. Tévedésről, elírásról szó sem lehet; a jelen esetben jól megfontolt szövegváltoztatásokkal van dolgunk.

Az a kérdés már most, hol vette Aššur-ah-idinna Bêl-kapi-ra vonatkozó adatait és miért változtatta meg Šulmānu-ašarēdu eredetijének számait. Sajnos, erre a kérdésre okos választ adni nem lehet. Ha megfontoljuk, hogy Šulmānašarēdu fölírata több példányban maradt meg, és valamennyinek számadatai teljesen megegyeznek, és ha tekintetbe vesszük, hogy e fejedelem vagy hatszáz évvel előzte meg a másik felirat szerzőjét, a priori Šulmān-ašarēdu számainak kellene igazat adnunk s a másik felirat eltéréseit valami tévedésnek betudnunk. De ez sem járja. Utoljára Aššur-ah-idinna kronológusai sem estek a fejök lágyára és ha Šulmānu-ašarēdu kész feliratán változtattak, bizonyára komoly okuk is volt rá. Nézetünk szerint két eshetőségre gondolhatunk. Az egyik az, hogy Aššur-ah-idinna kronológusai alapos kalkulációk révén Šulmānu-ašarēdu számításait hibásoknak találták; a másik az, volna, hogy talán még egy harmadik, vagy pláne még egy negyedik Šamši-Adad és egy második Erišu létezésének eshetőségével kellene számolnunk, a kiket az assziri tudósok a régibb, hasonló uralkodókkal hibásan azonosítva Šulmānu-ašarēdu téveseknek látszó számait megkorrigálták.

King egy eskü-formára hivatkozva, a melyben Šamši-Adad Hammurabi társaságában szerepel, e két uralkodót kortársaknak tartja.¹⁾ Ez a Šamši-Adad azonban aligha lesz azonos azzal a hasonló nevű királlyal, a kinek hosszú feliratát jelen dolgozatban közöltük, mert ez az uralkodó magát királynak címezi, a mi Hammurabi imperialisztikus uralma alatt bajosan történhetett volna.

A következő idők királyait vajmi kevésé ismerjük. Az assziri emlékek alapján Delitzsch következő jegyzéküket adja:²⁾

Aššur-nádin-ahi (?)	Ašir-bêl-nišešu
Puzur-Ašir	Eriba-Adad
Ellel-nášir	I. Aššur-uballiš
II. Ašur-rabi	
Ašir-nirári	Aššur-nádin-ahē
	Aššur-uballiš ³⁾
	stb.

E jegyzék részben eddig elé közzé nem tett ékiratos emlékeken alapszik s ép azért hozzászólni nincs módunkban.

1500 táján élt a már előbb említett Aššur-bêl-nišešu, a ki a bábéli krónika szerint határviellongásokból származó külömbözősegeit Karaindaš bábéli királlyal békésen intézte el. — 1450 táján Puzur-

¹⁾ King, *Chronicles* I, 127.

²⁾ Delitzsch *z. m.* 44. l.

³⁾ Schnabel, *Studien zur babylonisch-assyrischen Chronologie*, Berlin, 1908. 18—22. lk.

Aššur ült AsszírIA trónjára, a ki az előbbihez hasonlóan I. Burnaburiaš bábéli királylyal támadt határvilongásait békés úton simította el. — 1430 körül Aššur városát Šaušatar, Mitanni királya bevette és a város királyát hűbéresévé tette. Ez időtájt Aššur fejedelme Aššurnadin-ahi volt, a ki egyik utódjának, Aššur-uballiš királynak, tanúsága szerint Egyiptom egyik fáraójától (valószínűleg III. Thutmes-től) 20 talentum aranyat kapott ajándékba.

Ha Erba-Adad Aššurnadin-ahi közvetetlen utóda volt, akkor Aššur királyainak sorozatát másfél századon át hiány nélkül ismerjük. Ez a következő:

Erba-Adad
Aššur-Uballiš (1418—1370)
Bêl-Nirâri
Arik-dên-il
Adad-Nirâri
Šulmân-ašarêdu
Tukulti-Ninib
Aššur-našir-apli

Az aššuri feliratok e királyok haditetteire vonatkozólag az egy I. Šulmân-ašarêdu kivételével semmi újat sem mondanak. Šulmân-ašarêdu nagy felirataból megtudjuk, hogy uralkodása elején Uruatri országának lázadását leverte, hét városát felgyújtotta. Azután Musri¹⁾ országát támadta meg és Arina városát porrá égette, majd Hanigalbat²⁾ királyával, Šattuarával mérte össze fegyvereit és szövetségeseit, a hattikat, s az arámi eredetű Suti³⁾-népet megverve, 9 nagyobb, 180 kisebb városukat feldúlta. Erre a Mons Masius lejtőin elterülő Kašari⁴⁾ ellen vonult és Mezopotámia északi részét Harrân és Gargamiš⁵⁾ határáig elfoglalta. Azonkívül az alsó Záb mentén is hadakozott nagy sikerrel.

E jegyzékből látni, hogy I. Šulmânašarêdu méltó előfutárja volt I. Tiglatpileser királynak, a ki szintén ugyanezen országokban aratta legnagyobb diadalait.

* * *

A következőkben közölt szövegek átírásánál az assziriologusoktól általánosan elfogadott módszert követtük.

' — spiritus lenis

h = arab ح	š = héber ש
t = héber ט	k = " כ
s = " ס	š = " ש

A szöveget kísérő jegyzetekben rövidítve idézett művek a következők:

Brünnow, A Classified List of All Simple and Compound Cuneiform Ideographs. Leyden, 1889.

¹⁾ Kappadocia keleti része.

²⁾ Melifene környéke.

³⁾ Az Eufrát középső folyása mentén.

⁴⁾ Tûr-Abdin.

⁵⁾ Az Eufrát partján; Europos. A helynevek földrajzát illetőleg v. ö. King, *Records of Tukulti-Ninib* 47. s köv. ll.

Delitzsch, HW = Assyrisches Handwörterbuch. Leipzig, 1896.

Delitzsch, Assyrische Grammatik. II. kiad. Leipzig, 1906.

Meissner, Supplement zu den assyr. Wörterbüchern. Leyden, 1898.

Meissner, Seltene assyrische Ideogrammen. Leipzig, 1906.

A folyóiratok közül:

Delitzsch és Haupt: Beiträge zur Assyriologie und semitischen Sprachwissenschaft. Leipzig.

Orientalische Literaturzeitung. Leipzig.

(Budapest.)

Kmoskó MIHÁLY.

(Vége következik.)

MIKES KELEMEN FORDÍTÁSAI.

Mikes Kelemen munkásságának nagyobb, de kevésbé becses részét fordításai teszik, melyeknek kiadatlan kéziratait a Nemzeti Múzeum őrzi. Kisebb irodalmi értéküknek oka több körülményben rejlik. Maga Mikes nem volt ügyes fordító. Eredeti alkotásai stílus tekintetében messze fölülmúlják fordításait. Csak a *Törökországi Levelekre* kell gondolnunk; míg eredeti lapjaikon méltán csodálhatjuk nyelvének utolérhetetlen művészetét, addig idegen eredetű részeikben mintha keze megbénult volna, stílusa lapos, erőtlen, sokszor idegenszerűségek nélkül sem szűkölködik. Pedig ott szinte öntudatlanul, mesterkedés nélkül ömlik tollából a szó, itt — s egyéb fordításaiban is — öntudatosan stilizál, meglátszik rajta az igyekvés, az erőlködés, bár igen kevés sikerrel. Egy dologban azonban öntudatos és művészi az eljárása és ez a szerkesztés. Nemcsak a *Törökországi Levelek* hangulatos befejezésére gondolok, de egyes levelein is gyakran észrevenni a gondos kompozícióra való törekvés nyomát. Kivált áll ez fordítói eljárására, mely a legkülönösebbek egyike. A mi a külső formát illeti, fordítása szabadnak mondható, nemcsak sorokat, fölösleges szakaszokat, unalmas részleteket, sőt egész fejezeteket is elhagy, de a mit átvesz, azt híven, igen gyakran szó szerint fordítja. Szabadon alakítja tárgyát, de azért hű a fordítása. Vegyük csak a *Törökországi Levelekbe* szőtt novelláit (péld. az Irénéről szólót, 63. l.); eredetijökben ezek rendszerint hosszadalmas, moralizálásokkal telt történetek, melyekből a vérbeli elbeszélő tapintatával válogatja ki a legjellemzőbb vonásokat, minden kitérés és melléktékintet nélkül siet a mese csattanója felé — a szerkezet kerekességét nem áldozza föl semmiféle reflexió kedvéért, pedig korában ez volt a divat. Egy-egy elbeszélése megírásánál több forrás áll rendelkezésére, tárgya egyes részleteit úgy válogatja össze és fűzi egybe, a legnagyobb műgonddal. Több munkából kompilálja össze még kevésbé érdekes leírásait is, péld., mikor a törökök szokásairól beszél (172—192. levél). Főforrása, Ricaut, mellett különféle írók adatait használja föl, kiemeli a legérdekesebb részleteket, ügyesebben csoportosítja őket s mindenütt figyelemmel van az anekdotikus elemek kidomborítására. Az eredeti száraz és szürke útirajzokból és diplomáciai jelentésekből tagadhatatlanul élénk, szellemes és sokszor

szinte megtévesztő és a közvetlenség erejével ható leírásokat állít eléünk, pedig e levelei nincsenek is a többinek művészi magaslátán. Maga is megcsappant kedvvel, hosszú megszakításokkal dolgozott rajtuk. A mit azonban egyszer már kiválogatott, azt pontosan adja vissza, s úgy látszik épen a hűsége való törekvés kötötte meg annyira a kezét. Mert a mennyit nyertek fordításai forma és szerkezet tekintetében, annyit vesztek stílus dolgában. Az eredeti francia stílus fejlettségét, szabatos fordulatait nem tudta visszaadni, nem annyira az elbeszélő, mint inkább a leíró vagy értekező prózában. Az utóbbi esetben sokkal szegényebb és kevésbé kiművelt nyelvi anyag állott rendelkezésére. Gyakran kénytelen körülírásokhoz folyamodni s ezek nyelvét nehézkessé, élvezhetetlenné teszik. Legjobban sikerült még közülök a novellisztikus *Mulatságos Napok* és a párbeszédes *Idő jól eltöltésének módja*, ha el is maradnak a *Törökországi Levelek* mögött.

Fordításaival különben irodalmi czéljai voltak. E tekintetben teljesen párhuzamba állítható működése Faludiéval, a kivel egyébként szembe szokták helyezni. Ha nem is tett olyan mélyreható stilisztikai és nyelvi tanulmányokat, mint nagyműveltségű kortársa, mégsem nevezhető naiv és tanulatlan írónak. Ő is, mint Faludi, tudatosan művelte magát az írásban, csak hogy míg Faludi gyakran mesterkeltté, merevvé válik, addig Mikes nyelve mindig megőrzi természetes egyszerűségét, csak hogy fordításaiban nem olyan közvetlen, nem olyan üde, mint eredeti alkotásaiban. Neki is az volt a czélja, mint Faludinak: fordításai nemcsak «a maga oktatására» készültek, vagy bujdosása gondjainak és elhagyatottsága unalmának az elűzésére, hanem főképen a magyar olvasóközönség vallásos és erkölcsi nevelése lebegett szeme előtt, tehát a magyar irodalmat akarja velök gazdagítani. Előtte magyar író alig fejtett ki ilyen nagy fordító munkásságot; fordításai kitesznek 19 vaskos kötetet. Az *Ifjoknak kalauza* és *Katekizmus*a két külön átdolgozásban maradt ránk s a többiek is mind nyoma van gondos, folyton javító kezének. Öcséséhez, Bárá Huszár Józsefhez, írott leveleiben¹⁾ többször említi fordításait: «a tsendes életet a könyvek fordítására szentelem, és sok frantzia könyveket magyarrá változtattam» (id. m. 177. l.), továbbá: «énnékem még több spirituális könyveim is vagynak, a melyeket szívesen kívánnám, hogy *házamba másoknak lelki hasznokra lehetnének.*» (id. m. 206. l.). Így legtöbb fordítását az olvasóhoz intézett «előjáró beszéd»-del vagy ajánlással látja el. Első ismertetőjük, Pulszky Ferencz, is ezen a véleményen volt, s ebben Abafi Lajos is megegyezett vele: «a szorgalmasan leírt, lapozott, címmezett könyvek világosan mutatják, hogy *nyomtatásra* voltak szánva» (id. m. 129. l.).

Nagyon leszállítja fordításai értékét az is, hogy ezek eredetijökben sem kiváló alkotások. Általában Mikes francia irodalmi műveltsége, bár nagy olvasottságon alapult, mégis egyoldalú volt, főképen vallásos, erkölcsi, asketikus művekre terjeszkedett ki. Munkáiban semmi nyoma annak, hogy a szépirodalom nagy klasszikusait ismerte volna; nem nagyon valószínű, hogy Mme de Sévigné-t olvasta s az ő hatása alatt adta naplójának a levélformát. Egyedül a vallásos irodalom kiválóbbjait olvasta. Erről nemcsak főműve, hanem Rákóczi

¹⁾ Abafi Lajos, Mikes Kelemen, 176—208. l.

rodostói könyvtárának fennmaradt jegyzéke¹⁾ is tanuskodik. Ott látjuk benne Masillon és Bourdaloue prédikációit, Fénelon *Télémaque*-jét (az ő nevelési elveinek hatását a 27. levélre Gragger Róbert mutatta ki, EPhK. 1911:709.), továbbá az *Avertissements aux protestants* és a *Histoire des Variations* című műveivel Bossuet püspököt, kinek történeti fölfogása, főképen a fejedelmek isteni hivatásáról, a 43. és 85. levél elmékedésein tükröződik vissza. Megtaláljuk e jegyzékben Mikes legtöbb fordítása eredetijének a címét is (l. alább).

Általában Mikes francia olvasmányai s így fordításai is három csoportba oszthatók: novellák, útirajzok és valláserkölesi művek.

I. *Novellák, példák.* Ezeket a régi prédikátorok és korabeli moralisták hagyománya szerint szötte levelei közé elmékedéseinek élénkítésére. Ide sorolható két nagyobb, önálló munka: a *Mulatságos Napok* és az *Idő jól eltöltésének módja*.

II. *Útirajzok, követségi jelentések.*²⁾ Ide tartoznak a törökök szokásairól szóló levelek. Hogy levélformájának eredetiségét is ilyenmű munkák között kell keresnünk, arra még lesz alkalmam külön rátérni. Itt csak egy-két tanulságos adattal akarom kiegészíteni erre vonatkozó régebbi kutatásaimat. Főforrása kétségtelenül RICAUT, de mellette szokása szerint több más ilyenmű munkából is kompilálta adatait, különösen az utolsó (186—192) levelekben. Így GEMELLI CARERI (1651—1725) híres olasz utazó földkörüli útjának³⁾ francia fordítására (*Voyage du Tour du Monde*, Paris, 1727) megy vissza egy esomó adata a törökök vallási törvényeiről (id. mű, libre III. chap. I. 383. l. ∞ Mikes, 181. l.), a török házasságról (u. o. 388. l. ∞ Mikes, 186—187. l.), a körülméletéről (u. o. 392—93. l. ∞ Mikes, 188. l.).

A halotti szertartásokról, túlvilági életéről szóló utolsó levél (192.) eredetijét, mely teljesen független Ricauttól, szintén sikerült megtalálnom JEAN DE THEVENOT híres francia utazó (1633—1667) munkájában: *Relation d'un Voyage fait au Levant etc.* (Paris, 1664.). E levelét Mikes igen ügyesen állította össze az eredeti I. részének 43., 29. és 30. fejezeteinek adataiból:

Partie I. chap. 43. (109—110. l.)

... Ses parens ou amis l'ayant (sc. le mort) couché sur la terre, luy lauent le corps... Ensuite ils bruslent de l'encens au tour de luy, lequel encens ils disent faire peur aux mauuais esprits & diables... puis ils l'enseueuissent dans vn linceuil... mais ils ne cousent point le linceuil aux pieds ny à la teste, afin que le mort puisse plus facilement s'agenouïller, lors que les Anges qui le doiuent examiner luy commanderont de le faire... Or la difference des tombeaux Turcs d'auec ceux des Chrestiens du pays par dedans, c'est qu'apres que les Turcs ons mis leur corps mort dans la fosse; ils mettēt au dessus vne planche... la fosse est remplie de terre...

Partie I. chap. 30. (76—77. lap.)

... apres que l'homme est enseueu, &... il vient dans le tombeau deux Anges fort horribles... qui prenant par la teste le font agenouïller &

¹⁾ L. Thaly Kálmán *Saussure*-kiadásának függelékében, 365—368. l. (Rákóczi összes ingóságainak lajstromát 1736. írta össze Belin francia követségi kanczellár. Eredetije a párizsi külügy levéltárban.)

²⁾ Ezekről s az előbbiekről bővebben l. dolgozatomat EPhK. 1909.

³⁾ Giro del Mondo. Napoli. 1699. 6 köt.

c'est pour cela qu'ils laissent au haut de leur teste vn toupillon de cheueux, afin de donner prise aux Angcs qui les font agenoüiller... s'il respond mal, vn de ces Angcs luy donne d'une massuë de fer si fort sur la teste qu'il le fait enfoncer sept brassées en terre, & l'autre le retire avec vn crochet de fer, & celuy-cy recommence à frapper, continuant ainsi iusqu'au iour du Jugement: & s'il respond bien, deux Angcs blancs luy feront compagnie iusqu'au iour du Jugement...

Folyt. chap. 29. (73—74. l.)

Fölöslegesnek tartom tovább részletezni Mikes különböző adatainak szétszórott forrásait, ez is elegendő már említett fordítói eljárásának jellemzésére s annak igazolására, hogy ő az önállóságot nem tárgya eredetiségében, hanem az anyag ügyes és tetszetős csoportosításában kereste.

III. *Vallás-erkölcsi műveihez* tartozik legtöbb kéziratos fordítása. Ezek forrásait nagyrészt már Szilasi Móricz,¹⁾ Kún Sámuel²⁾ és Dézsi Lajos³⁾ mutatták ki. A még ismeretlen eredetű többi négy munkája közül háromnak forrását sikerült megtalálnom a párizsi Bibliothèque Nationaleban.

Különös, hogy Mikes egyetlen fordításában sem említi meg a szerző nevét, bizonyára nem azért, mintha idegen tollakkal akarna ékeskedni, hiszen legtöbb munkája előszavában rá is mutat fordított voltukra. Ennek oka egyrészt abban keresendő, hogy korában a műveltséghez nem tartozott hozzá az az irodalomtörténeti iskolázottság, a mely a mi korunkat jellemzi; akkor elsősorban a tárgyi érdek állott előtérben, a szerző iránt nem igen érdeklődtek. Másrészt a francia eredeti első kiadásai is gyakran névtelenül jelentek meg és rendszeren csak nagyobb kiadási siker után kerül elő a szerző neve a címlapon. Mikes pedig rendszeren az első kiadásokat használta. Ezek a munkák ugyanis, bár — a mint említettük — irodalomtörténeti értékkel egyáltalában nem bírnak, mégis közkeletűségnek örvendettek korukban, népszerű, hitbuzgalmi irányuknál fogva. Így a kutatásnak szerző híjján pusztán a meglehetősen szabadon fordított cím után kellett indulnia, olyan műveknél, melyekről mai irodalomtörténet, enciklopédia vagy bibliográfia egyáltalában nem igen tesz említést. Nagy segítségemre volt azonban egy korabeli könyvtári szakkatalogus: *Catalogue des Livres imprimez de la Bibliothèque du Roy* (Paris, 1742).

1. *Ifjakkak kalauza*. Bővebb ismertetését elmellőzhetjük, hiszen eddig hárman is foglalkoztak vele.⁴⁾ Két kéziratban maradt ránk: a budapesti Egyetemi Könyvtár példánya Rodostóban kelt 1724 (átjavítva 1744), gyökeresen átdolgozva a Nemzeti Múzeum példányában, Abafi szerint 1741-ből (valószínűleg azonban még későbből; mire való lett volna az előbbinek átjavítása 1744-ben, mikor ez sokkal tökéletesebb átdolgozás.) Abafi veti össze részletesebben a két kéziratot is.⁵⁾

¹⁾ EPhK. 1880: 334—336. l.

²⁾ Magyar Könyvszemle 1898: 125—128. l.

³⁾ Magyar irodalomtörténeti értekezések, 3. sz. 1905.

⁴⁾ Abafi Lajos, Mikes K. pædagogiai nézetei. (Magyar Tanügy, 1877.) — Kürti Menyhért, Mikes kiadatlan munkái. (Egri főgimn. Értesítője, 1906. 7.) — Lévay Ede, Mikes K. Ifjak kalauzának ismertetése. Bpest, 1905.

⁵⁾ Abafi Lajos, Mikes Kelemen. 107—111. l.

Eredetije CHARLES GOBINET, a Sorbonne-plessisi kollégium tanárának (1613—1690), pedagógiai műve: *Instruction de la Jeunesse en la piété chrétienne*,¹⁾ tirée de l'Ecriture-Sainte, & des Saints Peres. Divisée en cinq parties. 1655. Ugyanazzal a jeligével, mint Mikesnél: Ut detur parvulis astutia: adolescenti scientia et intellectus. A magyar fordítás teljes címe: *Az ifjaknak kalauza az isten uttyában* [a múzeumi példányban: *Az ifjak kalauza keresztyéni aitaságban*] Az Sz. Írásból és az Sz. Atyákból szedegetett keresztyéni oktatások ött szakaszra osztva. — Előttém az eredetinek második, 1677-i kiadása volt. Kezddik a Fiú Istenhez intézett Ajánlással, ezt előszó követi, mint Mikesnél, de ő ide beleszótta műve fordítására vonatkozó megjegyzéseit. Hiányzik azonban kiadásomban a kérdés-felelet formája (egy apa és fia párbeszéde), az egész — mint Mikes múzeumi kéziratában — megszakítás nélkül folyik, de második személyben egy ifjúhoz intézve. Lehet, hogy Mikes a francia eredeti két különböző kiadását használta, s ezek egyike, akár az első kiadás, akár egy későbbi (pld. Páris, 1714), a párbeszédes formát alkalmazta; lehet azonban, hogy ez a forma Mikes eredeti invencziója. Külömben szakaszról-szakaszra pontosan követi az eredetit, alig egy-két elhagyással. Az egyetemi könyvtári példányban hiányzik két fejezet, a melyek azonban előkerülnek a múzeumi példányban, az egyik a II. szakasz 17. fejezete: *Avertissement contre les mauvais Livres*, a másik az V. szakasz XIII. fejezete: *De l'Etat du Celibat*. Mindkét példányban hiányzik a III. szakasz két utolsó fejezete, a 12. *Obstacles particuliers aux Beneficiers* és 13. *Avis aux parens sur le même sujet*.

2. *A Krisztus Jézus életének históriája*, 1748-ból.²⁾ Eredetije egy 1678. Párizsban névtelenül megjelent munka: *Histoire de la vie de Nostre Seigneur Jesus Christ*.³⁾ Szerzője a régi *Catalogue des Livres imprimez du Roy* szerint NICOLAS LE TOURNEUX (1640—1686),⁴⁾ a király híres prédikátora a Sainte-Chapelleben, a Port-Royal híve.⁵⁾ Könyvét öt fejezetre oszló terjedelmes bevezetés előzi meg, melyet Mikes is lefordított. Abafi ismertetésében — mint több más fordításnál is — mindig több szerzőre gondol; félrevezeti őt Mikesnek ilyenféle fogalmazása: «Hogy mitsoda végre irták ezt a históriát», holott az eredetiben: «Dessein qu'on a eu dans cette histoire.» Mikes csak az eredeti általános alanyát fejezi ki az állítmány többes száma 3. személyével. A bevezetést Jézus élete története követi négy könyvben, népszerű modorban, az evangéliumok konkordanciája alapján.

3. *A valóságos keresztyéneknek tüköre*, 1749-ből.⁶⁾ Eredetije szintén névtelenül jelent meg: *Le Caractere des vrais Chrétiens*,

¹⁾ A Rákóczi-könyvtár jegyzékében ily címen: *Instruction chrétienne*, Thaly id. kiadása 366. l.

²⁾ Ismertetése Abafi id. m. 122. l.

³⁾ Rákóczi könyvtára jegyzékében ily címen: *Histoire de la vie de Jesus-Christ*. — Id. m. 367. l.

⁴⁾ Barbier is neki tulajdonítja: *Dict. des ouvrages anonymes*, II: 713. Szerinte vannak névvel ellátott kiadásai is.

⁵⁾ Hoefer. *Nouvelle biographie générale*. (Firmin-Didot, Paris, 1857). 30:1014.

⁶⁾ L. Abafi, id. m. 123. l.

Paris, 1693. (Előtte egy 1714. kiadás volt.) Szerzője Barbier¹⁾ szerint NICOLAS DE MELIQUE († 1705), kiről egy-két fordításán kívül alig tudunk valamit.²⁾ A címmel kissé meg volt akadva Mikes, a carac-tère-re nem talált megfelelő magyar szót, a bevezetésben is kerülgeti: «A valóságos keresztyéneknek . . . szokását vagy jelét (character) akarták rövideden leírni ebben a könyvben stb.» Hatvan fejezetben tárgyalja a valódi keresztyén tulajdonságait a közönyös keresztyén-nel szemben.

Hátra volna még az *Epistoláknak és Evangeliumoknak . . . magyarázattya* című négy kötetes fordítása³⁾, melynek forrására azonban nem tudtam ráakadni. Ez tehát Mikes egyetlen munkája, melynek eredetijét nem ismerjük.

Utánna néztem még két olyan munkája francia eredetijének, melyeket Dézsi csak latin kiadásukban ismert. Az egyik a *Keresztyéni gondolatok*, 1747-ből, melynek eredetije Vernage abbé *Pensées chrétiennes*⁴⁾ című műve 1713-ból. (Előtte az 1718-i kiadás volt). Ennek a függelékei érdekesek, melyeket egyideig eredetieknek tartottak⁵⁾, Dézsi azonban kimutatta, hogy fordítások. Egyedül az *Életnek rendéről* szólónak hiányzott az eredetije, de ez is megvan a francia kiadás 258. lapján: *Regle de conduite chrétienne* címen. Megjegyzendő azonban, hogy ez Mikes legszabadabb fordítása, csak az ideát és egy pár adatát használja föl, beosztása is annyira más, hogy párhuzamba teljesen lehetetlen állítani a kettőt.

A másik munka, melynek Dézsi latin eredetijét ismerte, időrendben az utolsó Mikes fordításai közül: *A kereszt királyi útja*,⁶⁾ 1759-ből. 1667-i francia fordítása volt előtte: *Le chemin royal de la Croix*, composé par Dom Benoist Haeften, traduit de latin en françois par le R. P. Didac. Mint a latin eredetiben, itt is megvannak az illusztrációkra vonatkozó részek, továbbá a könyvek élén a verses összefoglalások, melyeket Mikes elhagyott. Jellemző, hogy a latin eredetinek dagályos stílusán is túltesz a francia fordítás. Ezt már Mikes nehezen tudta követni, a hol lehet, egyszerűsít rajta, a nélkül azonban, hogy a mesterkéeltségtől szabadulni tudna. Íme belőle egy rövid példa:

Livre I. chap. I.

Cette grande & spacieuse vallée de larmes à laquelle le vulgaire donne ce pompeux éloge, & ce tiltre éclatant de Royaume du monde, fut le siege & le séjour fatal où les enfans d'Adam établirent leur première demeure. C'est l'habitation de cette plage infortunée, à laquelle

Mikes ford.

Ez a nagy és széles siralomnak völgye, a mely magát világnak neveztetí, mindenkoron lakóhelye vala az Ádám fiainak, a kik alig jönnek a világra, hogy már arra rendelttek, hogy hordozzák az Isten kemény bosszuállásának súlyát, az ő atyjoknak bűnök eltörléséért: ezek

¹⁾ Dict. des ouvrages anonymes, I: 498.

²⁾ Joecher, Gelehrten-Lexikon, III: 399. Hoefler nem említi bibliográfiájában.

³⁾ L. Abafi, id. m. 111. l. — Rákóczi könyvtárában: *Epîtres et Evangeliles*, 4 tomes címen, Thaly id. m. 368. l.

⁴⁾ Rákóczi könyvtárában: *Pensées chrétiennes* címen, uo.

⁵⁾ Közölve Abafi, id. m. 130—137. l.

⁶⁾ Böven ismertetve Abafi *Függelőjében* X: 321—333.

cette lignée malheureuse avoit esté releguée, par un decret de la Divinité qui voulut en cela se vanger [.] du forfait de son Pere, où depuis le commencement du monde iusques à maintenant, tous les hommes ont trainé une vie pleine de calamitez & entourée de miseres. Car dès le premier moment que l'Antheur de cette race par un attentat sacrilege, & par une effronterie sans exemple, se fut rendu refractaire aux loix de Dieu, il fit un malheureux échange du repos naturel de sa patrie, en un perpétuel exil; & d'un Paradis de délices, en une terre étrangere, toute detrempée dans le fiel & dans l'absinte.

nyomorú, s sanyarúsággal teljes életet élnek, mert a mióta az embereknek ez az első atyjok, akarattal való hamisságból az Isten törvényétől eltávozott, azótól folyvást számkivetésnek helyivé változtatá hazáját, ezt a kedves lakó helyét, ezt a gyönyörűségnek paradicsomát pusztá földdé, a mely csak kórót és töviset terem.

Ugyanez áll a latin versek fordítására is. Az eredeti klasszikus idézeteinek hosszadalmas parafrázisok felelnek meg. Így a Vergilius *Georgicon*ájából vett 3-soros idézetnek az eredetiben 12 alexandrinus felel meg: Abafi csak a négy utolsó sort közli Mikesből, ki szintén Zrinyi-sorban fordítja. Ugyanígy a Seneca *Thyestes* cz. tragédiájából való 3-soros idézet hosszabb elmélkedéssé növekszik a francia fordításban s utána Mikesnél is, ugyancsak a Mária-vers és Staurophila 60 soros rimes testamentuma. A toldások és bővítések tehát nem Mikestől erednek.

Végül még Szilasi Móricznak¹⁾ egy tévedését akarom helyreigazítani. A *Sidók és az Új Testamentumnak Historiája* cz. fordításnak (1754-ből), eredetije szerinte Claude Fleury *Histoire de l'ancien et du nouveau testament* cz. műve, «a mely a *Histoire ecclésiastique* cz. műve első és második könyvének kiadása, némi kihagyásokkal.» Ez tévedés. A *Histoire de l'ancien et du nouveau testament* (Paris, 1718), szerzője nem Fleury, hanem DOM AUGUSTIN CALMET (1672—1757)²⁾ benedekrendi theologus, de ez a műve bevezetésképen készült Fleury 20 kötetes *Histoire ecclésiastique* cz. művéhez.³⁾ Mindkettő latin fordítása megvan a budapesti Egyetemi Könyvtárban.

Függelék képen álljon itt Mikes fordításainak a jegyzéke az eddigi kutatások eredményeinek feltüntetésével.

1. *Ifjak kalauza*, 1724 (átd. 1744), 2 pld. (EK. NM.) ~ CHARLES GOBINET, *Instruction de la Jeunesse*, Paris, 1755. (L. fönn.)
2. *Epistolák és Evangéliumok*, 4 k., 1741. ~ ?
3. *Catechismus*, 2 k., 1744 (átd. 1752, külön) ~ POUGET, *Catechisme de Montpellier*, Paris, 1702. (L. Kún Sámuel, Magyar Könyvszemle, 1898: 124.)
4. *Mulatságos Napok*. 1745. ~ MME DE GOMEZ, *Les journées amusantes*, Paris, 1723. (L. Szilágyi Sándor, Figyelő, 1878)
5. *Keresztyni gondolatok*, 1747 ~ VERNAGE, *Pensées chrétiennes*, Paris, 1713. (L. Dézsi, Magyar irodalomtörténeti értekezések, 3. sz. 1905. és fönn.)

¹⁾ EPhK. 1880: 334—336. l.

²⁾ Rákóczi könyvtára jegyzékében: *Histoire de l'ancien et nouveau Testament par le pere Calmet*. — Thaly id. m. 367. l.

³⁾ Hoefer, VIII: 237.

6. *Krisztus Jézus életének históriája*, 1748. ~ NICOLAS LE TOURNEUX, *Histoire de la vie de Nostre Seigneur Jesus-Christ*, Paris, 1678. (L. fönn.)
7. *Valóságos keresztyéneknek tüköre*, 1749. ~ NICOLAS DE MELICQUE, *Le Caractere des vrais chrétiens*, Paris, 1693. (L. fönn.)
8. *Az izraeliták szokásáról*.
9. *A keresztyének szokásáról*. Mindkettő 1750-ből. ~ CLAUDE FLEURY, *Les mœurs des Israelites*, Paris, 1681. *Les mœurs des Chrétiens*, Paris, 1682. (L. Szilasi M. EPhK. 1880 : 334.)
10. *Az idő jól eltöltésének módja*, 1751. ~ ANTOIN DE COURTIN, *Traite de la paresse ou l'art de bien employer le temps*, Paris, 1667. (L. Dézsi id. m.)
11. *A sidók és az új testamentumnak története*, 1754. ~ AUGUSTIN CALMET, *Histoire de l'ancien et du nouveau testament*, Paris, 1718. (L. Szilasi id. m. és fönn.)
12. *Kereszt királyi útja*, 1759. ~ BENOIT VAN HAEFTEN, *Le chemin royal de la croix*, Paris, 1667. (L. Dézsi, id. m. és fönn.)

(Budapest.)

KIRÁLY GYÖRGY.

A NAGY SÁNDOR-MONDA MAGYAR FORDÍTÁSA.

A XVII. század legkiválóbb magyar szépprózai terméke Haller János *Hármas Istoriája*; ennek a műnek első része, *Nagy Sándor dolgairól*, oly latin nyelvű Sándor-műnek fordítása, mely a Pseudocallisthenes-féle Nagy Sándor-mondára vezethető vissza, miként onnan ered, ha közvetett úton is, a világirodalom minden e tárgyról szóló mondai feldolgozása. A világirodalomban található Sándor-művek tárgyalása messze vinne a kitűzött feladattól, ezért csupán a legősibb Sándor-monda feldolgozásról és a közvetetlenül ebből származó fordításokról kívánok röviden szólni. Ezek között van Hallerünk Sándor-fordításának eredetije, melyről a szerző maga felvilágosít munkája végén, megjegyezve, hogy a *Historia de preliis* 1494-iki strassburgi kiadását fordította.

A Sándor-mondáról szóló legősibb egységes feldolgozás Kr. u. a III. században keletkezett Alexandriában.¹⁾ Szerzője görög író, kit régen Callisthenesnek hittek. Azonban az irodalomtörténeti kutatás kiderítette, hogy Callisthenesnek e műhöz semmi köze, s azóta Pseudocallisthenes néven lett ismeretessé a szerző. Pseudocallisthenes a nép ajkán élő mondarészleteket összegyűjtve, a történeti adatokat is többé-kevésbé felhasználva, megírta Nagy Sándorról szóló regényét, tárgyalva benne a hős születését, neveltetését, gyermekkori hőstetteit, Darius ellen viselt hadjáratait, indiai útját s onnan visszatértét, megmérgezését és halálát. S tárgyalta mindezt egységesen, összefüggően, nem pedig a mai ismert kéziratoktól fenntartott alakban.²⁾ E mű ugyanis idők folyamán számos oda nem tartozó részlettel bővült,³⁾

¹⁾ Paul Meyer: Alexandre le Grand dans la littérature française du moyen âge. II. 3—5. l.

²⁾ Ausfeld: Zur Kritik des griechischen Alexanderromans. Karlsruhe. 1894. 8. l.

³⁾ Ilyenek: Sándornak Aristoteleshez írt levele; Sándornak Olympioshoz írt levele; a Testamentum és még pár más apróság.

a mire Ausfeld mutatott rá egybevetve a törzsszöveg s a betoldásnak vélt részeket ugyanazon, vagy egymással összefüggésben levő tényeit, minek folytán kiderült, hogy a gyanított részeketek határozottan ellentmondanak egymásnak.

Maga a regény nagyon kedvelt olvasmány lehetett, a mit gyaníthatunk az átdolgozásokból és a számos reánk maradt kéziratból. Zacher ¹⁾ pl. húsz kéziratot sorol fel, melyek közül a három legnevezetesebb A, B, C-vel van megjelölve és a Bibl. nationale-ban található Párizsban, Legrégibb s legeredetibb közülök az A, mely a XI. századból való. Ezt követi időrendben s szövegpontosságban is a B meg a C. Minden más kézirat e három valamelyikére vezethető vissza. S minthogy legtöbb a B-vel egyezik, azért ezt Pseudocallisthenes vulgátája gyanánt tekinthetjük.

E kéziratok mellett Pseudocallisthenes regényét fenutartották még:

a) Julius Valerius latin fordítása, mely 270—330 között készült. Keletkezési helye ismeretlen.

b) A metzi Sándor-Epitome, mely a IV. vagy V. századból való. Szerzője csupán Sándor megmérgezését, testamentumát és halálát vette Pseudocallisthenesből.

c) Az örmény fordítás az V. vagy VI. századból, mely mű az A-nál is régibb recensiót tartott fenn.

d) A szír fordítás a VII. századból.

e) A *Historia de preliis* a X. századból és

f) Samuel ben Jehuda ben Tibbon műve a XII. századból.

Haller szempontjából e fordítások közül a *Historia de preliis* érdekel bennünket közelebből, melynek ő az 1494-iki strassburgi kiadását fordította magyarra, s a melylyel épen ezért bővebben foglalkozunk. Szerzője Archipresbyter Leo, kit a campaniai Johannes és Marinus hercegek a X. század közepe táján követül küldöttek a konstantinápolyi udvarba, hol, mint a fordításához csatolt prologusban maga írja, kevés dolga volt és unalmas óráit könyvek olvasgatásával töltötte. Közben a ritkább könyveket lemásolgatta, hogy visszatértekor magával vihesse őket. Így vitte magával Pseudocallisthenes Nagy Sándorát is, melyet a könyvgyűjtő János herczeg kívánságára latinra fordított. Elvezetes, könnyű nyelvű fordítása számos kéziratban maradt az utókorra.²⁾ Ezek a kéziratok vagy, hogy a nyomtatványokat is beleértsük, recensiók két főcsoportra oszlanak: I. Régibb keletű recensiókra, melyek előtt megtalálható a könyv keletkezési körülményeit jelző prologus és a történet kezdőszavai: *Sapientissimi Egyptiorum . . . etc.* Ide a XI. századból származó bambergi B és a XII—XIII. századból származó müncheni M kéziratok tartoznak. II. Újabb keletű recensiókra, melyek elől hiányzik a prologus és a történet kezdőszavai: *Sapientissimi Egyptii . . . etc.* Ide tartozik a B és M kivételével minden más kézirat, valamint ide tartoznak a XV. század végén és a XVI. század elején megjelent nyomtatványok. Minthogy pedig az utóbbi (II.) csoportba tartozó recensiók száma

¹⁾ Zacher: Pseudocallisthenes. 1867.

²⁾ Landgraf: Die Vita Alexandri Magni des Archipresbyters Leo. Erlangen 1885 és P. Meyer id. műve II. r. 41—44.

meglehetősen nagy és az egyes recensiók szövege erősen eltér egymástól, újabb két csoportot kell fölvennünk: a) Az első kisebb csoportot a három párizsi meg a seitenstetti kódex képviseli mint olyan, melyre a többi idetartozó kézirat mindig visszavezethető, b) a másodikat pedig a gráci, berlini Be kézirat, valamint a három strassburgi (1486, 1489 és 1494. Haller a legutolsót fordította) és a két utrecht nyomatvány alkotja.

E recensiók egymáshoz való viszonyát tekintve, a legrégebbi kéziratoktól a legújabbakig számos eltérésre bukkanunk.¹⁾ Eltérésük, fokozatos haladásban, a nyomatványoknál legélesebben szembeszökő. Így eltérnek a nyomatványok mindjárt abban, hogy bennük az egyes fejezetek előtt címfeliratot találunk, mely röviden a fejezet tartalmát adja. Ez a kéziratokban nincs. Eltérnek továbbá abban, hogy bennük a tulajdonnevek legtöbbször a felismerhetetlenségig elváltoztak. Magában a szövegben itt-ott csak egyes szavak cserélődtek fel, igen sokszor azonban az egész mondat értelme megváltozott, a mi aztán a tények változását is maga után vonta. Sok az utólagos betoldás is, melyek egy része az eredetinek magyarázó kiegészítése, más része pedig lézagpótló hozzáadás. Nagyobbszerű betoldás Darius palotájának leírása a 61. fejezetben, valamint Cyrus trónjának leírása, mely utóbbi Kinzel szerint a XV. században keletkezhetett és csakis a nyomatványokban van meg. És mind e betoldások, főleg a kisebb-szerűek, Haller szempontjából igen érdekesek. Mert, a miat látni fogjuk, Haller megérzi, hogy laza, nem egyszer elnyújtott, bőbeszédű szöveggel van dolga, melylyel aztán olyformán bánik el fordítása közben, hogy igen sok helyen, öntudatlanul bár, mert kéziratok kezében nem voltak, visszatér a legrégebbi kéziratok tömörségéhez.

Haller az 1494-iki strassburgi kiadás után dolgozott. S különös véletlen, hogy nálunk a Nemzeti Múzeum őnyomatványai között a három strassburgi kiadás közül éppen az 1494-iki van meg (Inc. c. a. 623.), a hová Jankovics gyűjteményéből került. Forrásszehasonlítás eddig még nem készült. Pedig műfordítás szempontjából is érdekes és érdekes azért is, mivel, nézetem szerint, ez úton sikerült tisztáznom a »szakadozott könyvetske« kérdését.

Haller ugyanis hosszú *Előljáró beszéde*ben a következőket mondja: »Találtam azonban egy igen régi szakadozott könyvetskére . . . stb.» Lejebb: »Meg-vallom fogyatkozások nélkül nem találtatott az írás stb.» . . . és itt közli az egyik fogyatkozást, mely szerint hihetetlen dolgok vannak a *Nagy Sándor dolgairól* szóló részben, majd . . . »ugyan a' Nagy Sándor Historiájában ejtett ilyen fogyatkozást-is, hogy *igen tsonkán kezd históriájához*, sem gyermek-ségében el-követett tudálatos maga-vifeléléről, sem Izerentsés életének és munkájának eredetiről emlékezetet nem tévén, majd rend nélkül tsak hirtelen veszi-fel hadakozását: hogy mint ment Ciliciába, Samariába, onnat Perfeopolis varofába és onnat mint indult Afianak hódoltatására. De erről is én így gondolokodom, hogy ezt mind rövidségnek okáért, mind pediglen az unalomnak el távoztatásáért tselekedte, tudván, mennyi tudós emberek fáradoztak abban eleitől fogvaít;

¹⁾ Karl Kinzel: Zwei Recensionen. 1884. Ez értekezésben számos példát találunk az említendő eltérésekre.

és már ez egéfzen tsak a' legnevezetefebb dolgokat vette-fel, az embereknek gyönyörködtetefekre.»

Nézzük meg Haller forrását, az 1494-iki strassburgi kiadást. Mert ez volt a forrása, mint maga megjelöli s mint azt a következő mondat, *venit in civitatem quam Persopolis nuncupat in qua sunt novem milia...*» *milia* szava is bizonyítja. Minden kéziratban,¹⁾ valamint az 1486 és az 1489-iki strassburgi kiadásban *novem milia* helyett *novem musae* van,²⁾ s így az 1494-ikiben a *milia* sajtóhiba *musae* helyett, a mit Haller nem tudhatott. A mondat kissé értelmetlennek tűnt előtte, a min úgy segített, hogy értelmileg a rákövetkező «a qua accepta militia egressus est»-hez csatolja és így fordítja «az honnat-is kilentz ezer vitéz Férfiakat vett maga mellé» mintha a *milia*-hoz egy ott nem lévő *hominum* is tartozott volna.

Nos, ha megnézzük Haller forrását, nyomban világos előttünk, hogy a mit ő bevezetésének idézett részében mond, nem felel meg teljesen a valóságnak. Az ugyanis nem való, hogy a latin szerző csonkán kezd historiájához és azért teszi ezt, hogy unalmassá ne váljék; hiszen igazában a legkevésbé unalmas rész, Nagy Sándor gyermekkorra, maradt el. Hogy pedig nem csonka munkát fordított, azt maga Haller tisztán látta a «szakadozott könyvetskéből». Hiszen a foliók jelölve vannak, s azon lap jelzete, melylyel fordítása kezdődik: (b₂). Aztán meg fordításának első fejezete az inkunabulum (b₂) jelzetű lap baloldali oszlopának az alján indul meg, hol e kezdő fejezetből a címfelirattal együtt 7 sort találunk. E hét sor felett levő részt pedig Dariusz Macedoniába történt visszatérését és Amontas-szal való harczát tartalmazó fejezet egy része tölti be, a mit szerzőnk nem fordított, mert eleje a (b₁) jelzetű lapon volt. E lapot pedig ő már, nézetem szerint nem láthatta.

Van még egy végső igen világos bizonyíték arra nézve, hogy Haller jól tudta, hogy nem csonka munkát, hanem csak csonka példányból fordít. Az ő fordításának kezdete az eredeti latin szerint: *Post haec venit Alexander in Ciliciam et in Saviniam etc.* Hallernél pedig: *Minekeltötte Nagy Sándor világi ditsőjéges dolgaihoz kezdett volna, elsőben is Cilicia és Savinia tartományába ment.*

E mellett bizonyít még a II-ik fejezet címfelirata is, melyből Haller egy, az ő munkájába nem illő szót kihagy. A címfelirat ez: *Quomodo alexander exiens macedonia iterum venit in persidem.* Haller: *Mint ment-ki Nagy Sándor Macedoniából Perfidia felé.* Elmaradt tehát az *iterum* szó nyilván azért, mivel fordítónknál Perzsiába menés még elő nem fordult.

Mindent összevéve elmondhatjuk, hogy Haller nem csonka munkát fordít, bár ő maga így állítja ezt, hanem «szakadozott könyvetskét», azaz csonka példányt, melynek elejéről nyolcz levél hiányzott. S hitem szerint azért mondja, hogy az eredeti mű hagyta el Sándor gyermekkorát, hogy ezzel palástolja azt a véteknék távolról sem nyilvánítható tényt, hogy ő félig meglevő munkát fordított. Pedig valójában ezt tette és igen ügyesen, mert a hogyan ő

¹⁾ Landgraf id. kiadása, mely a legrégebb ismert kéziratok alapján készült.

²⁾ Kinzel id. értekezése. 13. l.

fordításába belekezd, bárki, az eredeti művet nem ismerve, elhiszi, hogy a latin szerző kezd «igen tönkán hiitóriájához».

És most, miután tudjuk, hogy a Haller által fordított *Historia de preliis* elejéről nyolcz levél le volt tépve, Katona hipotezise sem kerülheti el figyelmünket. Katona ugyanis valószínűnek tartja, hogy Haller kolligátumból fordított,¹⁾ a miben teljesen igaza van. Hiszen Haller egész bevezetése, a mire Katona feltevést alapítja, ily értelmű. De ezt figyelmen kívül hagyva, nézzük csak meg magát a *Hármas Istoriát*, a hol, mint tudjuk, első helyen a *Nagy Sándor dolgairól* szóló rész található, másodikon *A Példa-bejzédekről* és harmadikon *A Trójai Hadról*. S vajjon ha Haller maga válogatja össze e három művet, akkor is ez lett volna a sorrend? Részemről azt hiszem, hogy az esetben ő *A Trójai Hadról* szólót teszi első helyre. Így azonban, a mint együtt, egybekötve találta a három munkát, még a sorrenden sem változtatott. Meghagyta elsőnek a *Nagy Sándor dolgairól* szóló részt, mely a kolligátumban is első helyen volt, és épen ezért, a mint az kötött könyveknél gyakori, első lapjai vagy megrongálódtak, vagy teljesen leszakadtak.

A *Nagy Sándor dolgairól* szóló részről, mint műfordításról azt mondhatjuk, hogy legnagyobb része hiteles, pontos, szövegszerinti, mindenütt tömör, mindenhol világos, szabatos fordítás, bár fordulnak elő szórványosan eltérések és változtatások, melyeknél nagyon is öntudatosan járt el fordítónk, és a melyekkel inkább használt, mint ártott fordításának. Ugyanis az előtte és előttünk is feles egesnek tűnő csekélységek mindenkor elhagyja,²⁾ az elnyújtott hosszúság, rendszert ántató elmélkedéseket megrövidíti, hogy ne fárasztja a «jámbor olvasót»; ilyenkor aztán nem egyszer nagymérvű kihagyásokra vetemedik.³⁾ De megrövidíti a hosszadalmas leírásokat is, ha nem is oly mértékben, mint az elmélkedő részeket. Ilyenek a paloták és trónus leírásai. Vannak bőbeszédű, elnyújtott, kissé unalmas részek, melyeket sem el nem hagy, sem le nem fordít; tartalmi kivonatokat adja.⁴⁾ Máskor

¹⁾ Haller : *Gesta Romanorum*. R. M. K. 1900. 10. l.

²⁾ Így pl. a levélváltások czímfeliratait, valamint a szorosan egymáshoz tartozó, de az eredetiben külön álló részek czímfeliratait elhagyja egy fejezetet csinálva belőlük a magyarban. Elhagy a körülményekből amúgy is érthető dolgokat, mint a XIX. fejezetben levő Dariushoz írt levél elején : *Scripsimus aliis temporibus maiestati vestrae et nunc scribimus iterato*; az aláhúzott részt nem fordítja. Nem fordít továbbá olyan dolgokat sem, melyeknek értelmét vagy az előző, vagy a rákövetkező mondatból kivehetjük, mint pl. a XXXIV. fejezetben :

Videntes autem perle gavifi sunt valde. Statimque levaverunt deos suos et adduxerunt eos ad alexandrum et ceperunt alexandrum tanque deum adorare dicentes. Tu ipse deus es et quod diis placent operaris.

... mellyen-is a Persáknak igen nagy örömköd indult és minden Isteneket elé hordgyák, vetvén Sándor eleibe őket és mondván : Te vagy a földön mi Istenünk, mert a' hatalmas Isteneknek dolgait vízfed végbe.

³⁾ Így a XXXI. fejezetben, a hol Darius félholtan inti Sándort, hogy el ne bízsa magát, az eredeti latin elmélkedésből valami harmincz sort kihagy.

⁴⁾ Ilyen tartalmi kivonatos fordítás, (bár sem nem bőbeszédű, sem nem unalmas, de mint legrövidebb példát mégis ezt idézem) pl. a LXIV. fejezet, melyben Sándor leszáll a tenger fenekére *Viditque ibi diversas*

meg, és ezt igen gyakran teszi, két ugyanazon gondolatot tartalmazó mondatot, vagy olyan helyeket is, melyek a megelőzőknek ugyanazon szavakkal, illetőleg kifejezésekkel való parafrázisai vagy éppen egyenes megismétlései, együvé von össze.¹⁾

Sajátságos, hogy mindazon helyeken, a hol Haller rövidít, a *Historia de preliis* legrégebbi kéziratai is rövidebbek és tömörebbek, mint a strassburgi kiadás, a mire példaképpen legyen elég a IV. fejezet már említett részletére utalnom,²⁾ mely a kéziratokban így hangzik: «Ille, qui hanc civitatem ædificaturus est, tres victorias habebit;» semmi egyéb. És ebből önként következtethetjük, hogy Hallert oda-vezeti jóérzéke, hogy a sokszor laza, hosszas, bőbeszédű nyomtatvány szövegét a magyarban visszavezeti a kéziratok tömörségéhez,³⁾ természetesen öntudatlanul, mert az nem tehető fel, és semmi bizonyíték reá nincs, hogy kézirat forgott a kezében. Pedig az ember néha valósággal elesodálkozik a véletlen találkozásokon.⁴⁾

figuras piscium et diverfos colores habentes imagines bestiarum terræ et per terram in profundo maris tanque bestiarum pedibus ambulantes et comedebant fructus arborum quæ in profundo maris nascebantur.» Hallernél e részlet ezzé zsugorodik össze: «Ott lát mindenféle földi vadakhoz hasonló vízi-állatokat.»

¹⁾ Két mondat összevonására idézhetjük a IV. fejezet következő részét:

Quibus respondit apollo dicens. Ille qui thebanam construet civitatem tres victorias consequitur. Et tribus victoriis adeptis statim nostram civitatem reformabit in forma pristina.

Kinek azt felelte Apolló: Meg-épül a' város; de három kiváltképpen való nagy győzedelme léfzen ezen a világon annak elsőben, a ki Thébás városát újjalag fel-építi.

Hasonló az eset a XXXIX. fejezet azon részében, hol Talifrida levelet ír az amazonok királynéjának.

Pugnâs quas cum deo dario fecimus et qualiter pugnâvimus omnia regna eius non credimus vos ignorare. Pugnâvimus etiam cum Poro rege Indorum. et aliis gentibus innumeralibus et nullatenus nobis resistere potuerunt.

Dariussal a' földi Istennel, Porussal az Indusok Királyával, és több fok nemzetségekkel mint harczoltunk és győzedelmeskettünk, el-hittem nagyon hireddé.

²⁾ L. az előbbi jegyzetet.

³⁾ Bőbeszédű szöveg tömörítésére jó példa az LV-ik fejezet következő része:

Hora vero incumbente nona venit super eos quidam homo agrestis corpore magno et pilosus ut porcus et vox illius tanque porci. et non loquebat sed semper tanque stridebat.

... talál egy igen nagy szőrös vad emberre, a' ki különben nem szólott; hanem csak dőznő módon röhögött.

⁴⁾ A IV. fejezet következő helye:

Thebei vero qui remanserant ex incendio civitatis petierunt responsum a belphimadeta apollinis.

A' kik megmaradtanak volt pediglen a' Thébás városbeliek közzül, mentenek az Apolló templomába, jövendőt tudakozván, ha valaha meg-épülne-e elpusztult városfok.

Az aláhúzott részt Haller adja hozzá, mintha csak a kéziratokból fordított volna, a hol ez van: *si deberetur reaedificari Thebea an non.*

Haller nemcsak kihagy fordítása közben: nem irtózik az egyes kisebbszerű bővítésektől sem, természetesen alkalmas és odaillő helyen. Ilyenszerű pl. az is, mikor az eredeti szövegben zökkenésszerűen átmenő két mondat közé pótló részletet szúr be. És e bővítések nem mondhatók feleslegességeknek.

Ritka az az eset, a mikor elferdíti a mondat igazi értelmét, s még ritkább — csupán kétszer előforduló esetben — vehető ki az, hogy félreértette az eredetit. Részemről e két esetet is hajlandó vagyok az incunabulum olvashatatlan voltának, vagy más esetleges akadállynak betudni, mert az, hogy Haller jól tudott latinul, már csupán e mű többi helye után ítélve is kétségbevonhatatlan tény.

A neveken, mint bevezetésében megígérte fordítónk, valóban semmit nem változtat, kivéve egy *Biffert* a XXX. fejezetben, melyet az x hibás olvasása következtében *Biffer*nek ír. Változtat azonban két esetben az eredetiben levő tényeken; így, mikor a XXVII. fejezetben «egy-egy talentumot» adat a foglyoknak a «dragmas decem milia» helyett, és a mikor a XXXVII. fejezetben az eredeti tizennégyezer vitézből nála «tizennégszer való fáz ezer ember» lesz.

Haller e felsorolt esetekben, a hol arra szükség van, mindenkor kimért következetességgel jár el. Saját változtatta dolgot ismétlés esetén változtatott alakban hagv tekintet nélkül a két jellemzetes hely egymáshoz közel vagy távol fekvésére. Egyöntetűsége törekszik az eredetiben kétféleképen előforduló nevek alkalmazásánál, melyek közül ő csak az egyiket használja. Következetes az egy gondolatot tartalmazó mondatok egybevonásánál, a mennyiben minden előfordulás alkalmával végrehajtja az egybevonást. Ily értelemben következetes az egymáshoz szorosabban tapadó külön fejezetek egybevonásánál és az egymást követő rokonértelmű kifejezéseknél, a melyekből csak egyet fordít. Általában kerülő az ismétlést,¹⁾ nem kedveli a szétfolyó, bőbeszédű szöveget, mely, ha a kéziratokat megnézzük, nyomban világos előttünk, hogy az eredeti tömörnek hosszú időn át lazítása. Innen van aztán, hogy pár szabad fordítása leszámításával mindent visszaad hűségesen, pontosan, de tömörítve, a mi elvégre is csak dicsőségére válik.

(Temesvár.)

KOHÁNYI MENYHÉRT.

¹⁾ Példaképen álljon itt a XVII. fejezetből:

Si accederit (mond a néptömeg Sándornak) ut de prelio fugiamus non erit nobis tranfitus (t. i. ha a hidat lerombolják) super aquas.

Ha valamiképen meg-tolnak bennünket, mind el-kell vesznünk, mert nem lézzen, hol által szaladnunk.

Nagy Sándor megérti a panaszt és mond:

Quid est quod inter vos dicitus. Si accederit ut de prelio fugiamus non erit tranfitus super aquas.

Mit beszéletek magatok között a vízfőz szaladástól?

Haller tehát az ismételt mondatot csak egy szóval adja vissza.

HAZAI IRODALOM.

Farkas Zoltán: Bajza József élete és művei. (Olesó Könyvtár 1637—1640. sz.) Budapest, Franklin, 1912. K. 8-r. 167 l.

Sajátságos munka ez a füzet. Leköti mindvégig a figyelmet, bár minden lapján csalódás éri az olvasót. Egy értékes, nagy esztétikai készültségű, szellemes író mutatkozik be egy alapjában elhibázott munkában. Érdekes munkával gazdagodott a Bajza-irodalom, a nélkül, hogy a tudomány valamit is nyert volna.

Első csalódás az olvasót már a címlapon éri. Badics életrajza után talán még sem illenék ilyen kis munkára azt a nagyvignyű címet rányomtatni. A füzet első lapjain aztán világossá lesz, hogy a szerző nem is próbálkozott meg a kutatással, sőt nem ismeri eléggé az eddigi eredményeket sem és általában véve nem eléggé tájékozott az irodalomtörténetben. Jóformán egyetlen forrásra Badics Bajzája, Bajzának e kiadásba fel nem vett munkáit egyáltalán nem is olvasta. Így történik meg azután, hogy pl. az Athenæumról, Bajza kétszeri színigazgatásáról, a Kossuth Hírlapjáról csak közismert általánosságokat ír s általában feltűnő rövidséggel bánik el Bajza 1836 utáni pályájával.

Összes irodalomtörténeti ismereteit Badicsból meríti, de mivel Badics nem szól mindenről, a mire neki szüksége van, egypárszor furcsa tévedésekbe esik. Toldy szerinte nem ismerte fel Vörösmarty költői nagyságát (33. l.); láthatólag nem tudja, kik tartoznak Bajza lírai iskolájához (34. l.); azt állítja, hogy Bajza népdal-elmélete valamennyi számottevő kortársa nézetét fejezi ki (39. l.); az Epigramma theoriája az első magyar széptani értekezés (45. l.); a füzet arányaihoz képest túlságosan bőven tárgyalt conversations-lexiconi pör iratai közül csak a Bajzáit ismeri, ezért állít olyanokat, hogy Döbrentei nyíltan elismerte a szerkesztőséget (75. l.), és hogy Dessewffy leverésével Bajza nem az írói köztársaság elvét vitte diadalra (80. l.); nem tudja, ki írta a Hitel Taglatatját (84. l.); azt írja, hogy Kazinczy Pannonhalmi Útjában «egy fiktive alkotott író ellen szórta mennyköveit» (97. l. legalább a Badicsnál közölt részletet olvasta volna el figyelmesen); szerinte Kármán Fannija óta egészen Bajzának a román-költésről írt tanulmányáig nem jelent meg figyelemreméltó regény (112. l.), holott e tanulmányban maga Bajza emeli ki a Bélyeky-házat; valami Ellenőr nevű lapról beszél 1839-ből (138. l.); s végül azt mondja, hogy Bajza volt az első történetíró, a ki az újfött nyelven írt (156. l.). Ilyen irodalmi tájékozottság mellett valóban merészség életrajzot írni.

Ez azonban nem elég, még Badicsot sem olvasta kellő lelkiismeretességgel el. Ha Badics életrajzának első lapját tisztességesen megnézte volna, nem írná, hogy Bajzának 4 testvére (12. l.) és két gyermeke (122. l.) volt; ha a továbbiakat pontosan áttanulmányozta volna, nem beszélne Bajzának csupán 4 novellájáról (112. l. épen arról nem tud, a melyik a legnagyobb port verte fel, a Rege a habléányról); tudná biztosan a Külföldi Játékszín címét (66., 68., 94. l.); nem állítaná, hogy az Új Plutarchból csak két füzet jelent meg (139. l.)

és végre talán a Futárról sem feledkezett volna teljesen meg. Ezek mind apróságok, de olyan apróságok, melyek élesen bevilágítanak a szerző philológiátlan műhelyébe.

És ilyen fogyatkozások mellett is érdekes olvasmány az életrajz. Érdekessé teszi könnyed, fordulatos, elegáns előadása mellett főleg az, hogy Bajzáról egységes, hangulatos képet tud adni. Nagy esztétikai tanultsága folytán ügyesen tudja beállítani Bajzát a német költők és gondolkozók eszme- és érzésvilágába. A baj csak az, hogy kellő irodalomtörténeti fegyelmelzettséggel nem bír, és ezért ítéletei sokban nem egyeznek az objektív igazsággal, hanem szubjektív meggyőződésének nyilatkozásai. Egészen szubjektív nézete pl. az, hogy analitikus elme nem lehet igazi költő, tehát Bajza sem (299. l.); nem igaz, hogy Bajza esztétikája végleg kirekeszti a hevesebb szenvedélyek rajzát (57. l.); maga is kénytelen utóbb (166. l.) módosítani azt az állítását, hogy Goethe és Bajza esztétikája alapjukban ellenmond egymásnak (59. l.) stb. A hol azonban — bár be nem vallja — a régi csapáson jár, ott nagy intelligenciájával és stílművészetével egészen újszerű fényben tudja feltűntetni a régi igazságot. Nagyon világos áttekintést ad pl. Bajza lírájáról (18—22., 26—34. l.). Különösen mesteri itt *A holdhoz* címzett kis vers elemzése, de a helyzetdalok keletkezésének lélektani okát nem tudja adni. Nagyon szép az Epigramma teoriájának tárgyalása (46—54. l.), sokban találó Bajza esztétikájának ismertetése (57—63. l.), továbbá kritikai (86—92. l.) és polemikus (102—108. l.) jellemrajza, végül nagyon világos és helyes dramaturgiai alapelveinek bemutatása (138—147. l.). Ezek a szépen megírt részek teszik főleg vonzóvá Farkas munkáját.

Tudtunkkal a szerzőnek ez az első irodalomtörténeti munkája. Az irodalomtörténet e munkával kétségtelenül nem nyert, mégis figyelmet érdemel, miut egy értékes írói egyéniség bemutatója. Olyan intelligenciájú író, mint Farkas Zoltán, fölösleges tanácsokkal ellátni. Csak azt engedje meg, hogy két dologra hívjam fel figyelmét: először is tanuljon irodalomtörténetet és másodsor foglalkozzék inkább essay-írással, mert jelen munkája főleg arra árult el tehetséget.

(Budapest.)

OROSZI JÓZSEF.

Baróti Lajos: Petőfi a ponyván és a népirodalomban. — Péterfy Tamás: Petőfi-regék. (Petőfi-könyvtár XXII.) Budapest, Szilágyi, Kunossy és társa, 1910. K. 8-r. 1—78—143. l.

Baróti cikke sorbaveszi azokat a ponyvatermékeket, melyek Petőfi életét avagy költeményeinek átköltését adták a nép egyszerű embereinek kezébe. Mindenesetre meglepő az a megállapítása, hogy mily kevésbé kerültek a ponyvára Petőfinek a versei;¹⁾ kár, hogy ezeknek a ponyvakiadásoknak az évszámait nem állapítja meg. Jellemző az is, hogy mivel ajánlgatják ezek a ponyvakiadók Petőfit — hogy pl. Vas József kiadása Fedák Sári Kukoricza Jancsi-megszemélyesítésének képét tartotta szükségesnek a címlapon közölni. Petőfi Sándor-

¹⁾ Még átirásos kiadásuk is ritka; Baróti csak kettőt említ, pedig nem lett volna kár jegyzetben az összes ismerteket elsorolni.

nak ponyvai életrajzai viszont abból a szempontból vonják magukra figyelmünket, hogy mit jegyzett meg, mi ragadta meg képzeletét abból a népnek.¹⁾ A halála köré fonódó titokzatosság domborodik ki legjobban bennük.²⁾ Másutt egészen eltűnik Petőfinek való alakja, és a népfantázia egész sereg rablókalandnak hőségé teszi. Megütközik az ember azon az elmosódó képen, a mely a nép lelkében a népköltő Petőfiről kialakul. Baróti csak megállapítja a tényeket, Péterfy csak közli a meséket, egyikük sem von belőlük következtetést. hiszen nem az a céljuk. De az olvasónak meg kell állapodnia ennél a gondolatnál és igazítania kell azon a téves felfogáson, a mit Petőfi hatásáról tanítgatunk és hallunk. Felvetődik az a hypothesis is, vajjon nem idegen történet áttelepítésével van-e dolgunk? Petőfinek a sokszor igazán erőszakkal való odaránczizálása legalább is erre enged következtetni. Azt hiszem, e kérdésnek teljes tisztázása nem lenne haszon nélkül: és talán nem is járna szerfölött sok fáradsággal!

Míg Baróti cikke a lehetőleg teljességre és világos igazságra törekvéssel elismerésünket érdemli meg — bár azt hisszük, fog még hozzá adalék kerülni — nem szólhatunk dicsérettel Péterfy Tamás gyűjtéséről.³⁾ Tudjuk, hogy nem nyelvtudósoknak szól közlése, és nem is kiejtésben is hív közlést követelünk, bár pontosabb alkalmazást ez a cél sem rekesztett volna ki — de ki kell mondanunk, hogy reánk mind ezek a regék a csináltság, a mesterkélttség benyomását teszik. Mivel pedig Péterfy a hűségről, annak mértékéről semmit sem szól, ítéletet sem lehet mondanunk, következtetést sem lehet vonnunk. Azt hisszük azonban, hogy e kötetnek az lett volna a célja, hogy bemutassa nekünk azt az alakot, a kit a népképzelet Petőfiből formált. Ám Péterfy regéiből ezt meg nem tudjuk: hiszen még az évszámot, sőt néhol még a helyet sem jegyzi föl, a hol és a mikor a regét hallotta. Hogy az «írta a vén borvizes» forrásmegjelölés mennyire elégtelen, azt — úgy gondolom — nemcsak mi, philológusok, érezzük.

(Budapest.)

ALSZEGHY ZSOLT.

Lenkei Henrik: Petőfi és a természet. (Petőfi-Könyvtár XXI.) Budapest, Kunossy, Szilágyi és Társa, 1910. 8-r. 183 l.

Lenkei Henrik *Petőfi és a természet* című értékes tanulmánya először 1892-ben jelent meg. Nagy örömünkre szolgál, hogy a Petőfi-Könyvtár újból kiadta. Petőfi lelke annyira összeforrott a természettel, s művészete olyan beszédes tanúbizonysága ennek a természetszeretet-

¹⁾ Magyar János regényét bőséges kivonatban ismerteti Baróti. *Krónikás* apró anekdotái is tisztán költött mesék; *Blockner* füzetének népiessége nincs; *Krónikás*, *Várad* Antal és — a kiról Baróti nem szól, pedig ide sorolható — *Máthé* életrajzai a nép kezébe való, de nem a nép képzelete teremtette munkák. Sz. Szabó Mózes és N. E. Bende Albert versei ügyefogyott, időtlen, mesterkelt tákolmányok.

²⁾ A Péterfy közölte regék mind ezzel foglalkoznak.

³⁾ Kilencz rege; hétnél a hely meg van jelölve, a második és hetedik verses formában, de nem utal a versbeszédre Péterfy.

nek, hogy a kérdés valóban beható esztétikai taglalást érdemel. Lenkei nagy tanultsággal fogott e feladathoz.

A természetérzés világirodalmi fejtegetése után azt kutatja, milyen a természetkultusz a magyar irodalomban. Mint a mennyire beható Lenkei világirodalmi készültsége, művében éppen olyan gondos a magyar természetérzés fejlődésének a rajza is. Petőfi természeteszereitéről szótakor utal azokra a tényezőkre, melyek Petőfira nagy hatással voltak. Kiélezi, hogy Petőfi a növényvilághoz s a természet kozmikus jelenségeihez vonzódik, hogy az ősztől, téltől, a ködtől, fergegetgtől és a záportól irtózik, természetérzése egészséges életkedvtől duzzad, a természet minden jelenségét kiaknázza, s hogy az Alföldért rajong a legőszintebben. Majd realizmusával foglalkozik, s festő költeményeit tárgyalja.

Szép fejezetet szentel Petőfi személyítéseinek, s képzelete eredetiségének valóságos próbakövét látja bennök. Tanulságosan kutatja, hogyan személyesíti Petőfi a holdvilágot, a napot. Majd összehasonlítja Petőfi személyítéseit az Aranyéival: Petőfinél a személyesítések eredetibbek, meglepőbbek, Aranynál szemléltetőbbek. Világirodalmi párhuzamok, példák után *A Tiszát* fejtegeti részletesen, s Lenau *Nia-garájával* veti össze. Azután azt nyomozza, hogyan olvad a Petőfi alanyisága természetfestésébe. Tanulságosan elemzi a kezdő sorok festőiségét Petőfi költeményeiben: Petőfi érzésének megfelelően válogatja ki a természeti jelenségeket s a maga érzését vetíti ki rájuk. Néhány költemény taglalásával igazolja, milyen változatos, fokozódó hullámmással árad ki Petőfi szerelme a természetre, s mennyire szerelmére emlékezteti a költőt a természet minden jelensége. Kiemeli, hogy Petőfi képzelete a haza földjén szálldos, exotikus tájakra nem repül. Éles szemmel fedezi fel, hogy Petőfi olykor-olykor a természeti hangulatnak egy-egy élezczel tréfás fordulatot ad. Petőfi reális természet-érzésének dícséretétől mondja, hogy kerüli a csapongást, az érzélgősséget s a titokzatosságot. A szintetikus, a plasztikus és a hangulatos költői festések jellemzése után nagy hódattal emlékszik Petőfi hangulatsugárzó természetfestéseiről. Végül Petőfi hasonlatainak szentel néhány lapot. Képeiben gazdagságra, bensőségre s mélységre mutat, de látja bennök olykor a szeszélyt s észreveszi, hogy a képek néha egymásra torlódnak. Nem kerüli ki figyelmét a Petőfi-utánpók da-gályoskodása sem.

Lenkei esztétikai fejtegetéseiben széles alapra épít, értékes eredményekre jut, s választékos nyelven ír. Lehetetlen azonban elhallgatnunk néhány fogyatkozását. A széles alapvetés munkája szerkezetét veszélyezteti. Tagadhatatlan, hogy egy nagy költő természetérzését nem lehet elszigetelten tárgyalni, de az is igaz, hogy olyan bőségesen, mint Lenkei teszi, nem lehet *beregetni* még Petőfit sem. Lenkei dolgozatának inkább ez lehetne a címe: *A természetkultusz s Petőfi természetérzése* Császár Elemér *Bessenyei természetérzéke* című tanulmánya (*Budapesti Szemle*, 1911 okt., 32–78. l.) sokkal gazdaságosabb, mint Lenkeié. Lenkei fejtegetéseiben sok a párhuzam. Világirodalmi nagy műveltsége s finom esztétikai készsége ezekből a párhuzamokból is kitűnik. A magam részéről sajnálom, hogy Hugót s általában a francziákat nem méltatja kellő figyelemre. Kifogásolható az is, hogy egyes költeményekkel hosszadalmasan elbábrálgat. A fejezetek kapcsó-

lata is nagyon laza. Rövidebb bevezetéssel, egységesebb párhuzamokkal, tömörebb elemzésekkel s a részek természetesebb kiépítésével Lenkei műve egységben és szilárdságban sokat nyert volna. Műve friss kiadásában fölhasználhatta volna az újabb kutatásokat is.¹⁾

(Arad.)

ELEK OSZKÁR.

Szabolesi Lajos: Nagy Ignác vigjátékai. Adalék a magyar dráma történetéhez. Budapest, 1911. 8-r. 82 l.

Bayer József alapvető monografiájának és Szinnyei Ferencz ki-merítő tanulmányának²⁾ hatása elkerülhetetlen volt e dolgozatnál. De a szerző adataiból nem emelkedik magasabb irodalomtörténeti szempontokra s nem ad egységesen megírt képet az íróról. A fejlődésbe vagy legalább a kor irodalmába való beleállítást, Nagy Ignác drámaírói fejlődését nem látjuk. Mozaikkép, a mit kapunk. Minden darabnak külön fejezet jutott, itt-ott ugyan egyes kapcsolatokra való utalással, de elszigetelten egymástól. A darabokat önmagukban látja s az íróból alig magyarázza őket. Az egész vázlat, s az egyes darabokról is megállapított séma szerint szól: a darab keletkezése, a mit Bayer és Szinnyei (nála következetesen: Szinyei) útmutatásán elindulva sokszor bőbeszédűen állít össze; tartalom; egykorú kritika; mai kritika; a szerző hozzászólatai.

Fontosabb megállapításai: *Sobri* cz. darabja előtt írt egy novellát is (*Sobri*. Rajzolatok 1837. 49. sz.) Nagy I. a rablóról. Angol ügyekkel foglalkozott, ezért játszatja az *Egyesüljünk* cselekvényét részben Londonban. A Raimund-féle tündéri keretet magyarra és népiesse formálta (*Rontó Pál*). Rontó Pál alakjához az ösztönt Gvadányi adta, de a kalandokban eltérnek egymástól. A *Vetélytársat* Bayer értékelésével («gyengécske helyzet-vígjáték») szemben Nagy I. legsikerültebb bohózatának tartja («Telivér pesti dolog stb.»). A *Tisztújítás* politikai kerete az egykorú újsághírek hatása alatt készült. Az *Armány és Szerelemben* összes előző állat-genreképeit fölhasználja Nagy I.; tendenciája a gyors emancipáció ellen irányul.

Adataiban sokszor fölületes. Pl. Gvadányi (+ 1801) szerinte «1816 ban adta ki» *Rontó Pált!* A *Vak* cz. novellát Nagy I. eredeti művének veszi. Úgy véli, hogy «nép életünk levegőjét és beszédét Nagy I. hozta elsőnek színpadunkra», de az előzményekre (Gaal J., Balog I.) nem terjeszkedik ki. Külömben egyes népies alakok már sokkal előbb szerepelnek (iskolai drámák, Verseghy, Csokonai). A tündéri keretnek is voltak már nálunk előzményei. — Heinrich Gusztávnak azt a hypothesis-t tulajdonítja, hogy «Árgirusról volt egy magyar népmese is, mely a kedvesét [?] Tündér Ilonának nevezte és mely meglehetősen független a Gyergyai-féle műtől». Heinrich (szerinte ennek támogatására) föl-
említ két helyet, hol Gyergyaitól eltérőleg a tündérnek neve van: Ilona. Tény az, hogy Heinrich Gyöngyösi sorát több okból nem tartja irányadónak, Mailáth János gr. elbeszélésének népmeséi voltát pedig

¹⁾ Hartmann János: *Petőfi tájképei*, Budapesti Szemle, 1907. Oláh Gábor: *Petőfi képzelete*, 1909.

²⁾ Nagy Ignác. Irodalomtört. Közl. 1902.

gyanusnak találja.¹⁾ Majd világosan kimondja: «a tündérleány neve semmiesetre sem régi», legalább a népnél nem, s Gyöngyösi «célzásai minden körülmények közt fölteszik a Gergei művét», mely nélkül «nincsen hazánkban Árgirusról szóló népmese vagy hagyomány». Félreértéseire alapítva, Nagy I. *Rontó Pálját* «erős és még eddig csatasorba nem állított» bizonyítéknak tartja szerző az Árgirus mese mellett. Pedig épen Heinrich szavaira támaszkodva mondhatjuk, hogy ha népmeséből merített is Nagy I. (a mi nem biztos, mert a közkezen forgó Gyergyait ismerhette), ez a forrás szintén csak Gyergyaira mutat vissza. A mi pedig a vasorrú bábát, e járulékos motivumot illeti, azt vehette Majláthtól vagy más meséből, az itt mellékes. A szerző különben hozzászól az Árgirus-kérdéshez a nélkül, hogy tekintetbe venné a kérdés újabb vizsgálóit. A Gyergyai előtti magyar Árgirus-mese megvoltát máig sem igazolja semmi pozitív adat²⁾ (Nagy I. *Rontó Pálja* legkevésbé). A tündérleány neve (mit a szerző oly döntőnek tart) Visnovszky Rezső³⁾ szerint talán egy régi magyar Ilona-regéből került a Gyergyain alapuló népmeséinkbe.

A munka szerkezetéből folyik, hogy a szerző mindent képletbe szedve elemeire bont szét, mi által bizonyos fölületes elevenségre, áttekinthetőségre tesz szert. Tartalmi kivonatai a színházi lapok szövegeire emlékeztetnek. Ellenmondással, pongyolasággal, magyartalanságokkal (pl.: jan. 7. 1840., márcz. 26. 1840. jelentés stb.) gyakran találkozunk.

(Budapest.)

ZOLNAI BÉLA.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Luigi Valmaggi: M. Minucii Felicis Octavius. Con introduzione e commento di L. V. Torino, Patavia, 1910. XXXI. + 97 l. Kis 8. r. 1.60 líra.

A Minucius-irodalom térfoglalását mi sem bizonyítja jobban, mint, hogy pár év alatt négy új Octavius-kiadás jelent meg, nem is szólva a kisebb cikkek és tanulmányok légiójáról. Ez az öröndetes fellendülés a belga Waltzing nagyszabású munkásságához fűződik, és zászló-

¹⁾ Budapesti Szemle 1889. Az Ilona-elnevezés különben előfordul Mailáthnál már az 1825. (Brünn) megj. *Magyarische Sagen und Märchen*-ben is, hol az említettel (Muzáron III. Élet és Literatura. Rész XI—XIX. 1829) majdnem szó szerint egyező elbeszélést közöl (*Zauberhelene*; Vasorrúbába = Hexe Eisennase). Jegyzeteiben talán Heinrich kétségeinek elosztatását találhatjuk: «... ich habe sie von berühmten Erzählern gelernt». «... erfunden habe ich ausser einigen wenigen Nebenstrichen nichts». Nem közli, csak megemlíti még, hogy: «das Märchen fremden Ursprungs: „von dem Schwanmädchen“ ist in ganz Ungarn bekannt».

²⁾ L. Binder Jenő cikkét EPhK. 1894. 375. s. k. II.

³⁾ Széphistóriánk olasz-latin csoportja. Budapest, 1907. Tárgyalja Nagy I. vígjátékát is.

vívője a *Le Musée Belge* cz. előkelő belga philologiai folyóirat. De ép így kiveszik részüket a munkából az olaszok is; Dalmasso, San-Giovanni, Terzaghi, de különösen Valmaggi nevéhez már sok becses megjegyzés, coniectura, vélemény fűződik. A fáradhatatlan Valmaggi most végre új kiadásban adja az *Octaviust*, értékesítve benne sok évi kutatásának eredményeit. Bevezetése, mely igyekezik felölelni az Octaviusra és szerzőjére vonatkozó kérdések egész complexumát, először is Minucius korának meghatározásával foglalkozik. Sajnos, még mindig a régi, taposott úton halad. Az irodalmi összehasonlítás domján indul el; főkérdése: ki írt előbb: Minucius vagy Tertullianus? Ennek a kérdésnek az előtérbe tolésa tette eredménytelenné az eddigi Minucius-kutatást és csak természetes, hogy Valmaggit is kátyúba vezette. Fejtegetéseinek eredménye az, hogy Minucius és Tertullianus közös forrásból dolgoztak, tehát az idevágó feltevések közül a leggyengébbhez és legtarthatatlanabbhoz csatlakozik. Külömben e kérdésben nagyon ingadozó: az irodalmi összehasonlítás mindkét táborának híveinél talál elfogadhatót, pedig a prioritás mellett szóló érvek könnyen megfordíthatók s így bizonyító erejük igen csekély. Abból pl. hogy Tertullianus Cassius Severust emleget (C. Hemina helyett), Minucius pedig egyszerűen csak Cassiusról beszél — mire lehet következtetni? Tertullianus tévedett és Minucius azért írt csak Cassiust, mert javítani akar? Vagy a Minuciusnál olvasható Cassiust Tertullianus toldotta meg (tévesen) Severus-szal? Melyiké a prioritás? Valmaggi szerint Minuciúsé, de látnivaló, hogy a dolgot kényelmesen meg is lehet fordítani. Mindez pusztá játék, melynek reális eredménye nincs. Ép így semmitmondó a közös-forrás feltevése, mert hiszen ebből még semmi következtetést sem lehet vonni az Octavius keletkezési idejére. Azt is sajnálom, hogy az ismeretes cirtai feliratokat (CIL VIII, 6996 és 7094—98) Valmaggi nem értékeli kellőleg. Miért fájik attól, hogy a felirat Caeciliusában a dialogus Caeciliusát lássuk, ki a felirat készítése idején (217) még pogány volt, de az «Octavius» írása idején már keresztény? Főlöleges nehézségeket támaszt, mikor a feliratokat a dialogus Caeciliusának atyjára vagy fiára igyekezik vonatkoztatni, s minthogy ezek egyikére sem illenek, átsiklik a dialogus Caeciliusa felett is olyanformán, hogy a «Cirtensis noster» kifejezésen azt érti, hogy «afrikai», mert ha Caecilius azt akarta volna mondani, hogy ő is, Fronto is cirtaiak, így mondta volna «municeps noster» vagy «Fronto noster»! Ez csak gyenge érvelés a világosan beszélő «Cirtensis noster»-rel szemben! Külömben is Octavius (c. XXXI, 2) így nevezi Fronto-t: tuus Fronto. De Valmaggi ezen is túlteszi magát; mindez — szerinte — nem bizonyítja, hogy Caecilius is cirtai, mert: «l' espressioni designano Cecilio semplicemente come ammiratore e seguace del retore (XV. l.)» Mindez szélmalomharcz: Valmaggi tárgyalása e pontokon gyenge, hézagos és épen nem meggyőző.

Sokkal elfogadhatóbb az, a mit a dialogus szerkezetéről mond. Itt is és a dialogus céljának meghatározásánál is fején találja a szeget. Az Octavius célját a XXXIV, 8-ban találja kifejezve: Sed ad propositum satis est, etiam in hoc sapientes vestros in aliquem modum nobiscum consonare; ezt V. így fogalmazza: e questo fu precisamente lo scopo principale dello scrittore: difendere il Cristianismo su

l'orme della filosofia (XXVI. l.). Tehát, mint látnivaló, a cél meghatározásában tágabb körben mozog, mint én, ki az Octavius célja gyanánt azt állapítottam meg (ElphK. XXXV. [1911], 96—99 lk.), hogy a Cicero-féle «de natura decorum» ker. pendantját akarta benne szerzője a művelt pogányok kezébe adni. Ez nagyon közelfekvő gondolat, s hogy az eddigi kutatóknak, így Valmagginak is, elkerülte figyelmét, az igazán csodálatos. Itt kell megemlítenem, hogy a Cicero-val való szoros kapcsolat futólagos említésén kívül egyáltalán nem szól Minucius forrásairól, pedig e ponton a Minucius-kutatás már eddig is becses eredményekre jutott.

Az Octavius szövegét Waltzing 1909-i kiadásának alapján nyomatta le; mindössze 23 helyen tér el tőle; e helyeken részben saját javításait viszi bele a szövegbe (VI, 2. [capti]; XI, 5. [fatendum]), részben más szövegkritikusok lectióit fogadja el. Ez eltérések lényegtelenek, a saját két javítása elfogadható. Csodálkozom, hogy az Elter-féle genialis emendatiót a XIV, 1-hez: istorum præcipuus (pistorum helyett) figyelmen kívül hagyta s így a pistorumnak értelmét a kommentárban a régi kalandos magyarázatokkal próbálja megközelíteni. Ép így átvethette volna Eltertől a: homo Plantinae prosapiæ magyarázatát («czinikus»), mely eddig a legelfogadhatóbb.

Még egy hely van, melyen Waltzing szövege helyett jobbat adhatott volna s ez a XVI, 1: Nec dissimulabo principio ita Natalis mei errantem, vagam, lubricam nutasse sententiam, ut sit nobis ambigendum, utrum *vafritia* turbata sit, an vacillaverit per errorem. A Parisinus 1661 lectiója: tua eruditio, melyet az editio princeps (1543) is megtartott; a «vafritia» Haupt javítása. Innen kezdve a szöveg sok viszontagságon ment át, míg végre Waltzing révén a «vafritia» polgárjogot nyert.¹⁾ Legújabbban E. Bignone²⁾ javított e corruptelán, a kódex lectiója helyett «nimia eruditione»-t ajánlva (ebből: ma eruditioe). Én újabb emendatiót kísérlettem meg: a kódex utrum tua eruditio-já helyett ezt ajánlom: «*utrum per eruditionem*». A «per eruditionem»-et igazolja a következő «per errorem»; a szétválasztó mondatban pedig a chiasmus-nak egy szép esete fog előttünk állni, a mi Minucius stilusának egyik jellemző sajátsága. A mondat képe tehát ez lenne: *per eruditionem* — turbata sit = vacillaverit — *per errorem*.

A kommentár leginkább nyelvtani magyarázatokban bő és kiemerítő: csöppet sem vált kárára, hogy Waltzing kitűnő kommentárjából oly sokat tanult. Tárgyi magyarázatok sem hiányoznak a maguk helyén, valamint az auctorum megfelelő helyei is nagy számban szerepelnek benne. Az „Appendice” sok értékes irodalmi utalást tartalmaz.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

¹⁾ Waltzing: M. Min. Tel. Octavius. Louvain, 1903, 100 l.

²⁾ Collectanea latina. Rivista di filologia ed istruzione classica 38 (1910), 3, 404—420 lk. Itt a pistorum helyett ő is (Elter!) istorum-ot ajánl!

P. Cauer: Das Altertum im Leben der Gegenwart. (Aus Natur- und Geisteswelt.) Teubner, Leipzig. 1911. Ára kötve 1-25 M.

A classica philológiának a legutóbbi évtizedekben tett haladását eléggé terjedelmesen lehet megismerni Kroll összefoglaló munkájából. (Ismertetés 1. EPhK. 1907: 138.); de az egyre gyarapodó fölfedezések, leletek folytonosan növelik e tudomány anyagát, úgy, hogy újabban magát ezt a tudományt is más és más nézőpontból tekintik s benne már a legszélesebbkörű történelmet látják. E folytonos gyarapodás és haladás következtében szükségessé vált a classica philologia anyagának kultúrértékét meghatározni, megállapítani s az emberiség e becses tulajdonának a mai élethez való viszonyát világosan körvonalozni. Ebben az irányban kiváló helyet érdemel Zielinski ismeretes könyve (*Die Antike und Wir*),¹⁾ valamint az az új sorozatos vállalat is szélesebb körű érdeklődést kelthet, mely *Das Erbe der Alten* cím alatt indult meg Crusius-Immisch-Zielinski szerkesztésében. Walter Pater ragyogó stílussal megírt görög tanulmányai is a mai korra viszonyítva tárgyalják az ó-görög élet fontosabb megnyilatkozásait s ebből a nézőpontból vizsgálja P. Cauer is, a classica philológiának ez a kiváló munkása, a klasszikus népek működését, kimutatva az ó-kor szellemi alkotásaiban a mai kultúra alapjait.

A bevezetésben előadja szerzőnk, hogy a legutóbbi századnak az a nagy hatása volt a classica philológiára, hogy segítségével meg tanította az emberiséget arra, hogy a görög-római népet ne ideális alakban képzelje, hanem mint a valóságban velünk rokon gondolkodásmódú egykori tényezőit az emberiségnek, melyeknek a mai korra is ható ereje nem annyira nyelvük logikai képző erejében rejlik, mint inkább egész szellemi műveltségük pszichológiai hatásában. És a mai kor feladata, hogy ezt a pszichológiai kapcsolatot, befolyást kutassa, elemezze s a kulturális viszonyok szerint értékelje. A mai kor több eszközzel rendelkezik a tudományos kutatásban, mint elődeink; jobban és közvetlenebbül tudjuk vizsgálni és elemeire bontani a hagyomány adatait. Ezt érdekesen világítja meg Cauer azzal az egyszerű ténnyel, hogy a görög nevek orthographiájában lassankint szakítunk elődeink hagyományaival, a kik a görög neveket latinos alakban írták, mert a görög-perzsa háború hőseit leginkább Cornelius Neposból ismerték, a görög mythológiát Ovidiusból, a filozófiát Cicero műveiből. Mindezeket ma már eredeti alakjukban, közelebbről ismerjük, és a tudomány mintegy fátyoltól szabadította meg a görög világot, melyet ma sokkal tisztábban látunk, mint elődeink. De a művészetekben is megváltozott álláspontunk. A miket Goethe és Winckelmann mint görög műremekeket mély meghatottsággal szemléltek, azokat ma mint római másolók munkáit nezzük, mivel a görög szobrászat egész fejlődésének menetét nagyjából már ismerjük. A papyrusok a görög irodalomhoz szolgáltatnak megbecsülhetetlen adatokat, és ezek nyomán Plautus és Terentius átdolgozásai alatt kicsillannak az új attikai vígjáték elemei, melyek ott ragyognak még Molière és Lessing darabjaiban is. A rómaiaknak e közvetítő munkájuk mellett elismerést kell adnunk a jog terén végzett alkotó munkájukért és a hódító

¹⁾ Ismertetését 1. EPhK. 1906: 462.

művelődés által elért sikereikért.¹⁾ Bár irodalmuk nem teljesen eredeti, mégis nagy szolgálatokat tett az emberiségnek, s jelentőségük újabb időben abban is nyilvánul, hogy az ő kultúrájuk első az emberiség történelmében, mely két nyelv alapjára támaszkodik. Mikor pedig Róma hatalmasan kezdte kiterjeszteni uralmát a Kr. e. III. és II. században, a görögség, melylyel ekkor kezdett szorosabb érintkezésbe jutni, életének azt a korszakát élte, mely ma a philologiai érdeklődés középpontjában áll. Ezen időnek, a hellenisztikus korszaknak, a rómaikra tett mély hatása is a legújabb időben kezd kiderülni. Maguk a rómaiak is érezték és felismerték e szellemi függést s később ők is több értéket tulajdonítottak a klasszikus kor íróinak; ezért ajánlotta mind Cicero, mind Horatius is az attikai klasszicizismushoz való visszatérést, azon nép virágkorához való visszafordulást, melynek az emberiség történelmében az volt a feladata, hogy először próbálja meg a kutatást, az előadást és az ábrázolást. A művészi ábrázolásban, a szobrászatban és építészetben pedig oly sikereket értek el, oly alkotásokat hoztak létre, hogy azt mondhatjuk róluk, hogy ez a klasszikus kor alkotásainak egyetlen területe, melyet semmi támadás sem ért és a modern kultúra minden magasztalója ezekben a dolgokban elismeri kiválóságukat. Egyszersmind ismerjük némileg szobrászaik útmutatóit, irányítóit is, a mennyiben mindinkább kiemelkedik a festők hatása a szobrászokra; az ő merész képzelő tehetségük egyre újabb és újabb indítékokat adott a szobrászoknak, mivel mindkét művészet mestereit, mint az agón versenyzőit, áthatotta a vágy, hogy a valódi életet minél hívebben ábrázolják. Ugyanezt a fejlődést mutatja ki Cauer a homerosi eposokban, a nagy tragikusok alkotásaiban, elemezve erkölcsi erejüket s vizsgálva hatásukat Goethén, Schilleren át egész Tolsztojig és Ibsenig. Sokrates, Platon és Aristoteles évezredekre szóló politikai elméletei után a nyelvnek, az élőszóval való előadásnak problémáit fejtegeti szerzőnk, majd kimutatja az írott nyelvnek és az élő nyelvnek kölcsönös hatását. Könyvének célját és tartalmát abban foglalhatjuk össze, hogy szerinte a philologia az emberről szóló tudomány, mely mint minden valódi tudomány szabadító, mert a szellemi kultúra fejlődését kimutatja s az örök emberit kutatja, vizsgálja s a siker reményével halad folytonosan előre.

(Budapest.)

HITTRICH ÖDÖN.

Giuseppe Prezzolini: Benedetto Croce. Con bibliografia, ritratto e autografo. Napoli, Ricciardi, 1909 (Contemporanei d' Italia. Collezione diretta da G. Prezzolini, I.). 8-r. 118 l. Ára 1-5 L.

A kik Croce esztétikáját ismerik, bizonyára szívesen veszik, ha figyelmüket felhívjuk e könyvre, melyből az elsőrangú olasz filozofusra és kritikusra vonatkozó ismereteiket jelentékenyen megbővíthetik. Külön fejezeteket fognak találni benne Croce fejlődéséről, rendszeréről; jellemzést kapnak róla mint kritikusról, emberről, nemzetnevelőről és végül stíljéről.

¹⁾ Az olasz és francia nemzetet a mai politikai események közt is egyaránt lelkesíti a Lupa resuscitata gondolata.

Legterjedelmesebb s legtanulságosabb az első fejezet, mely Croce fejlődésének mozzanatain kísér végig, rendre kimutatva, mint nőtt ki ez a szinte renaissance-kori sokoldalúságú filozofus, kinek egyaránt van új mondanivalója bölcsezszek és szaktudósok, philologusok és pedagógusok, papok és költők, szocialisták, ökonomisták és művészek számára. E fejlődésmenet sokkal érdekesebb, s egyben nálunk sokkal ismeretlenebb, semhogy érdemes ne volna pár szóban rajta végigfutni.

Írói munkássága első 15 évében (1886- 1900-ig) Croce történetíró volt, ki egykép művelte a politikai, irodalom- és művelődéstörténet mezejét, és pedig a kisebb-nagyobb dolgozatok jókora tömegével. Megszerezte ez alatt az erős történeti érzéket, a szigorú tudományos akribiát, melyekhez sohasem lett hűtlen, de egyben meg is únta e kört, igen sok munkásának felfogás nélkül való, vak tudományoskodása miatt. Első lépése a történetírástól a filozofia felé az volt, mikor Villarival szemben azt vitatta, hogy a történetírás nem a tudományokhoz, hanem a művészetekhez tartozik. A tudomány az absztrakttal foglalkozik, a történelem pedig, ép úgy mint a művészetek, mindig a konkrétummal, individualissal. A történetírás és a művészetek közt csak az a különbség, hogy emezek tárgya a lehetségesnek, azé pedig a realiter megtörténtnek előadása. Majd kritikai hadjárata következett a pozitivisták charlatánok ellen, ostromozva őket a történeti érzék hiányáért és göggyükért, melylyel nem veszik észre, hogy semmi komplikált lelki jelenséget megfejtteni nem tudnak. Hasonló ehhez későbbi nagy polemikája a marxizmus túlhajtóinak sivár történelmi materializmusa ellen, mely abban a ferde hitben él, hogy ökonomiai tényezőkből mindent a világon meg tud magyarázni. E két harc közé esik a Hegel iskolájának buzgó kijárása, a melybe a nápolyi jeles hegelianus, Bertrando Spaventa, vezette be. Le is fordította olaszra Hegel *Encyclopaedia*-ját. Csakhamar Hegelt is kritika tárgyává tette, még pedig egy egész könyvben, mely legnagyobb lendülettel megírt műve (*Ciò che è vivo e ciò che è morto della filosofia di Hegel*). Kimutatja benne Hegelnek azt a főhibáját, hogy eredeztető formuláját (thesis, antithesis, synthesis) nemcsak az ellentétes jelenségekre, minők az igaz és hamis, a jó és rossz, a létező és nem létező stb. alkalmazza, hanem a különbözőkre is, minők: a művészet és filozofia, a szép és igaz, a hasznos és morális, a miből már nem jöhet ki igazság. Igaztalanul jósolja meg következőleg Hegel pl. a művészet halálát, vagy helyezi a történelmet a történetbölcselet, a természettudományokat egy természetfilozofia alá.

A következő nagy és döntő hatás Vico részéről éri, kinek hatalmas jelentőségét az esztétika történetében ő méltatja tudvalevőleg akkép, hogy benne látja e tudomány megalapítóját, nem Baumgartenben. A mikép mint filozofus Vicóban találta meg congeniális elődét, akként mint kritikus Francesco de Sanctisban, ki olasz irodalomtörténetében nemcsak az olasz irodalomnak, hanem az egész olasz szellemnek történetét adta. De Sanctis nemzetnevelő hatalmas munkájának méltó folytatója a mai Olaszországban Croce, egyrészt rendszeres filozófiai műveivel (esztétika, logika, ethika), másfelől kisebb esztétikai és irodalomtörténeti, kritikai dolgozataival, melyek legnagyobbbrészt a maga folyóiratában (*La Critica*, 1893-tól) jelentek meg s gyűjteményes kiadásuk most van folyamatban.

A második fejezet Croce esztétikai, logikai és ethikai rendszeré-

nek összefoglalása, természetesen csak a végeredményekre szorítkozólag; a ki e tételek eredési útját is ismerni akarja, azt igen helyesen magának a filozofusnak szövegéhez utasítja.

A harmadik fejezet Crocénak mint kritikusnak méltatása. Megállapítja, hogy ő most Olaszország első kritikus, de mégis úgy látja, hogy Croce katexochen filozofus és nem kritikai tehetség, pl. De Sanctishoz hasonlítva. Crocénak kritikáiban is mindig valamely esztétikai kérdés tisztázása a fő, s nem a szóban levő írói egyéniség arcképének minél jellegzetesebb és teljesebb megrajzolása. Eljárása inkább negatív irányban oly tökéletes, hogy nem hagy épen semmi kívánni valót, abban t. i., hogy soha nem tévedő biztossággal állapítja meg mindig valamely íróban a művésztetlen mozzanatokat. Megtette ezt D'Annunzióról, Fogazzaróról és Pascoliról szóló híres kritikáiban is. De már a pozitív irányban nem látja szükségét kritikái teljesebb kidolgozásának, nem bibelődik az írók re'ativ, egymáshoz való értékének méregetésével; rá nézve elég, ha megállapította művész-voltukat. Épen azért az egyes írókról adott jellemzései nem oly individualiter különbözők, a minők De Sanctisnak tán felülmúlhatlan arcképei, melyek közül első helyen áll a Dantéről szóló.

Igen megkapó a Croce egyéniségéről írt következő fejezet, mely az iránta való legnagyobb rokonszenv felkeltésére alkalmas. A sok nemes vonást itt nem vesszük sorra, de kiemeljük, hogy néhány belőlük kétségkívül nagy lélekre utal. Egyik: teljes irtózása a tudományos gőgtől vagy csak olympusi zárkózottságtól is, testvéri segédkező készsége a kezdők tudományos törekvéseivel szemben is. A másik: szigorú lelkiismeretessége, a legapróbb kérdésekben is, s e lelkiismeretes vizsgálódások eredményének tekintet nélküli, bár soha sem sértő őszinteséggel kimondása. Utóbbiból következik stíljének nemes jellege, mely elutasítja a külsőleges ékítményeket, de a melyet áthévít a meggyőződés ereje; a mely egészséges, természetes folyásban, szakadozás nélkül önti a gondolatokat, mert előadásukat igazi belső számvetés előzte meg. E stílt méltatja, tán kissé túlhangzatos cím alatt (*Il poeta della filosofia*), a könyv utolsó fejezete.

A könyvet bibliografiai függelék zárja be, mely Crocénak lehetőleg összes dolgozatait csoportosítva felsorolja. Eddigi munkássága egyenesen óriási arányú, jóval többszöröse annak, a mit az efféle mezőkön egy ember 45 éves koráig művelni szokott (született 1866-ban, Pescasseroliban, az aquilai tartományban). Megtudjuk e függelékből, hogy esztétikájának immár francia, német, angol és cseh fordítása is van. Úgy hallottuk, hogy egy magyar fordításának kiadása is tervbe van véve. Megkapjuk e függelékben a főműveiről megjelent kritikák jegyzékét (a támadókéét is!) is, szempontok szerint csoportosítva.

A könyv egészében nemcsak teljes tárgyismerettel, hanem az ebből táplálkozó s így nem frázisos lendülettel, helyenkint hatásosan és elmésen is van írva. Prezzolini e kötetel indította meg *Contemporanei d'Italia* című vállalatát, ennek egy érdekes tervrajza kíséretében. E szerint a gyűjtemény következő kötetei jelenkori olasz költőknek, filozofusoknak, államférfiaknak, agitatoroknak, publicistáknak méltatását fogják, körülbelül 80—120 lapnyi terjedelemben, nyújtani. Croce népszerűségének egyik fokmérőjeül szolgálhat, hogy a vállalat épen az őt méltató kötetel indult meg. Nem fognak helyet kapni a vál-

latban, írja a tanulságos tervrajz, az oly nevek, a melyek esetleg közismertek, de keveset érnek, s viszont méltatásban fognak részesülni azok, melyeknek viselői tán elhanyagolt vagy elfeledett emberek, de eredeti gondolataik voltak. Az életrajzot a kötetek a minimumra szorítják össze, úgyszólván pár sorba, de annál inkább igyekeznek az illetők fejlődésének rajzát, s életük főeseményeinek: műveiknek méltatását nyújtani.

Úgy véljük, egy efféle vállalatra, mely az olaszhoz képest tán nagyobb időkört ölelne fel s viszont szűkebb működési körből választaná tárgyalandó jeleseit, nálunk is nagy szükség volna. Mondjuk olyképen, hogy nemcsak jelenkori, hanem a XIX. század közepétől jeleskedett embereinkre, még pedig egyelőre csak költőkre és műbírálókra szorítkoznánk. Főcélja mégis a jelenkor igazi értékeinek feldolgozása volna. Ferdének tartjuk az afféle beszédet, hogy az ily tárgyalásokkal várni kell, a míg teljesen befejezett pályák előtt nem állunk. Külföldön épen nem vélekednek így, mert jól tudják, hogy ha a kortárs nem intézi is el véglegesen kortársát, ám becsülettel s legjobb tudása szerint foglalkozván vele, esetleg pótolhatlan becsű adalékot nyújt a későbbi, majdan nagyobb távlatból ránk visszatekintő történetírásnak. Hány régebbi írónkról volna most könnyebb írni, ha valamely kortársának eszébe jutott volna méltató könyvet írni róla! Ha mi nem szorgoskodunk jelenünk értékeinek összeszedésében, a jövődő is kevesebbet fog velük törődni.

(Párizs.)

VÁRDAI BÉLA.

Ferdinand Brunot: Histoire de la langue française des origines à 1900. Tome III. Deuxième partie. Paris, Armand Colin, 1911. N. 8-r. 317 l. Ára 750 Fr.¹⁾

Brunot hatalmas művének e kötetében befejezi a francia klasszikai nyelv kialakulásának történetét. Az egész kötet a mondatnannak van szentelve. Tárgyalja tehát a névelők, főnevek, melléknevek, számnevek, névmások, igék, határozószók, viszonyzószók és kötőszók használatát s a szórend és a mondatalkotás terén végbemenő változásokat. Az utolsó fejezet a francia nyelvnek a különböző tudományágakban és a tanításban való térfoglalásáról s az irodalmi nyelvnek az élőbeszédhez és a vidéki nyelvekhez való viszonyáról számol be.

A XVII. századbeli francia nyelv mondattanával nagyobb összefoglaló munkák, monografiák és speciális értekezések elég nagy számban foglalkoznak. Igen alapos munka e téren Haase műve. (Französische Syntax des XVII. Jahrhunderts, Oppeln u. Leipzig, 1888; javított és bővített francia kiadása: Syntaxe française du XVIIe siècle, trad. par Mlle Obert, Paris, 1898.) Maga Brunot is írt e tárgyban egy értékes művet. (La doctrine de Malherbe d'après son commentaire sur Desportes, Paris, 1891.) E kor nagy íróinak nyelvét számos monografia és értekezés tárgyalja, első sorban a Hachette-féle Grands écrivains szójegyzékei és nyelvtani bevezetései, melyeknek nagy

¹⁾ L. az előző kötetek ismertetését az EPhK. 1906, 1907 és 1910. évfolyamaiban.

része igen használható, értékes munka. Mind e műveknek bibliográfiája található Horluc és Marinet *Bibliographie de la syntaxe du français* című művében. (Lyon—Paris, 1908.)

Anyaga feldolgozásában Brunot úgy jár el, mint az előbbi kötetekben. Igen nagy számban idéz példákat, idézetei pontosak; kár azonban, hogy a példákból nem mindig von le következtetéseket s így a fejlődésről nem mindig nyújt tiszta képet. Némely fejezete nem egyéb egymásra halmozott példák tömkelegénél.

Legterjedelmesebb az igékről szóló fejezet. (525—607.) A grammatikusok (Malherbe, Maupas, Vaugelas stb.) e korban szabályozzák az igék használatát és megállapítanak szigorú, a priori szabályokat, melyek azonban bonyolultságuk miatt nem mindig mennek át a gyakorlatba. Így például pontos szabályokat állítanak fel a főnévi igenév használatára nézve, azonban a Brunot által összegyűjtött, igen tanulságos példák arról tanuskodnak, hogy a grammatikusok szabályai ellenére nagy volt a zavar még az írók körében is. Malherbe és Maupas állapítja meg a subjonctif használatának feltételeit; ez azonban egyike lévén a mondatban legkényesebb kérdéseinek, gyakran ellenmondásba esnek. Az idők használatában változás nem igen történik, a theoretikusok csupán levonják a gyakorlatból az elméletet. Maupas vonja le a *passé simple* és a *passé composé* használatának szabályait, melyek a mai irodalmi nyelvben is irányadók. Igen heves vitákra ad alkalmat a múlt participium egyeztetése *avoir* és *être* igék után. Maupas, Malherbe, Oudin stb. felelevenítik és szigorúan alkalmazzzák a Marot-féle szabályt, hogy t. i. *avoir* ige után a múlt részecskét meg kell egyeztetni a megelőző tárggyal (*les lettres que j'ai reçues*). — A főnevek használatában fontos, hogy pontosan megállapítsák a szavak nemét, úgy a hogy ma is használjuk őket. Ez nehéz és sokat vitatott munka volt. A rossz nyelvek szerint Malherbet élete végéig foglalkoztatta az a kérdés, hogy a *doute* szót hím- vagy nőneműnek tege-e meg, s e szó csak a század második felében vált végérvényesen hímneművé. — A viszonyzó használatába is rendet visznek bele. Igyekeznek szabályozni például az *à*, *en* és *dans* használatát s az *en* alkalmazását némely speciális esetekre tartják fenn, mint a hogy ma is történik.

A XVII. század első felében nagy haladás megy végbe a francia szórend terén. Nem választják el többé a mondati alakoknak különböző elemeit, mint azelőtt tették és igyekeznek a mondatnak logikailag összefüggő részeit egymáshoz minél közelebb hozni. A XVI. században még az alanyt az állítmánytól gyakran elválasztották. A XVII. században ez már nagyon ritkán fordul elő. Ép úgy kimegy a használatból a segédigének és múlt participiumnak elválasztása is; leginkább csak a költők engedik meg ezt maguknak, mint poetica licentiát. Igyekeznek pontosan megjelölni a főnévi igenevek és a parancsolómód mellett álló névmások s a határozószók helyét is. A francia szórend tehát ebben az időszakban nyeri azt a logikus és szabatos formáját, mely a francia stílust azóta a némettel szemben olyan világossá, áttekinthetővé teszi.

Mindezen újítások következménye, hogy átalakul a mondat szerkesztés és nagyot fejlődik a stílus. Az írók emancipálják magukat a latin stílus befolyása alól. A XVI. század nagy írói, Calvin, Rabelais,

Amyot, Montaigne, a kik gyermekkoruk óta megszokták a latin nyelven való beszélést és írást, e befolyás alól nem tudtak s nem is akartak szabadulni. A XVII. században felismerik, hogy a két nyelv természete merőben különbözik egymástól, mindegyiknek más a szelleme. Kezdenek gondot fordítani a részletekre, a ritmusra, s maga a közönség is kezdi megkívánni a szabatos és választékos stílust. Hasonlítsuk csak össze Pascal tiszta, művészi nyelvét Rabelais vagy Montaigne nehézkes, csiszolatlan, latinos prózájával. Óriási a különbség, pedig alig száz év választja el őket. Malherbe, Vaugelas és a többi grammatikusok különösen hangsúlyozzák a stílus világosságát és tisztaságát. Vaugelas így ír: «si le lecteur relit deux fois une période, ce doit estre pour l'admirer et pour le plaisir qu'il ya de repeter les belles choses. mais non pas pour chercher ce que l'Autheur a voulu dire.» (Remarques sur la langue françoise, II, 369.) Kiterjed figyelmük a jóhangzásra, a változatosságra, a mondat szerkesztés harmoniájára is. A «style coupé»-t, a stílusnak ezt a könnyed, eleven, francziás formáját nem ajánlják. La Mothe le Vayer ez a madárfiókákra emlékezteti, melyek röpködni még nem tudnak, csak egyik ágról a másikra szökdelnek, mert még nem elég erős a szárnyuk. («Les jeunes oiseaux qui n'ayant pas l'aisle assez forte, sautillent de branche en branche.»)

Ebben az időszakban a francia nyelv diadalmasan vonul be a legelzárkózottabb tudományágakba is és háttérbe szorítja a latint vagy legalább is versenyre kél vele. A tudósok nem vethetik többé szemére, hogy barbár, műveletlen nyelv. Behatol még a teológiába is, és e korból a francia irodalomnak két klasszikus becsű theologiai műve maradt ránk: Pascal Lettres provinciales és Pensées című munkái. A filozofia terén francia nyelvű műveivel Descartes tűnik ki, a ki a Discours de la méthode végén ezt írja: «Si j'écris en français, qui est la langue de mon pays, plutôt qu'en latin, qui est celle de mes précepteurs, c'est à cause que j'espère que ceux qui ne se servent que de leur raison naturelle toute pure, jugeront mieux de mes opinions que ceux qui ne croient qu'aux livres anciens.» Tért hódít magának a francia nyelv a jog- és orvostudományban is.

A latin nyelvnek, mint tanítási nyelvnek ellenségei egyre jobban szaporodnak. 1620-ban Godard grammatikus La langue françoise cz. könyvének negyedik fejezetében sürgeti, hogy az iskolákban ne csak francia nyelven tanítsanak, hanem hogy tanítsák magát a francia nyelvet is. A jansenisták iskoláiban a tanítást a francia nyelvvel kezdték, tanítják kisebb francia nyelvű írásművek szerkesztését és anyanyelven magyarázzák a görög és latin nyelv szabályait. Igen érdekes volt a maga nemében Lesclache kísérlete. Ez a filozofus három évtizeden át nagy sikerrel tartott filozófiai előadásokat francziául nők és gyermekek számára. (L. erre nézve Urbain abbé czikkét a Revue d'histoire littéraire I. kötetében.) A legmerészebb ujtás azonban e téren Richelieu bibornok nevéhez fűződik. Ő Richelieu-ben előkelő családok gyermekei számára egy királyi kollégiumot alapított, egy egészen modern iskolát, melyben a tanítás teljesen francia nyelven folyt s a klasszikus nyelvek mellett modern nyelveket, spanyolt és olaszt is tanítottak benne. Ez az iskola 1641-ben nyílt meg,

a helynek ügyetlen megválasztása és Richelieu csakhamar közbejött halála miatt azonban nagyon rövid életű volt.

(Budapest.)

BIRKÁS GÉZA.

Edmond Faral: Les jongleurs en France au moyen âge. Paris, H. Champion, 1910. N. 8-r. 339 l. Ára 45 fr.

Bédier, a Collège de France tanára, a *chanson de geste*-ek terén korszakos kutatásokat végzett. Faral, ki Bédier-nek ajánlja könyvét, mintegy kiegészíti Bédier nagyfontosságú nyomozásait.

Elsősorban a jongleur fogalmának pontos meghatározására törekszik. A jongleurök skóp-eredetét hirdető elméletet elveti. A mimusoktól és a histrióktól származtatja őket. Arra utal, hogy az átalakulás különböző állomásait is figyelemmel kísérhetjük. Az V. századtól kezdve mindenütt találkozunk velök. Behatóan foglalkozik az egyház jongleurelleses támadásaival. A IV. századtól a IX.-ig az egyházi írók erősen küzdenek a mimusok ellen. Ezt az eljárást követi az egyház a jongleurökkel szemben is. Az ördög dévaj, tánczra, nevetésre csábító szolgálinak bélyegzi őket. Életükben csak feslettséget, munkájukban erköcstelenséget lát. Az üldözések ellenére is a jongleurök résztvesznek a búcsúkbán s emelik pompájukat. Mint zenészek, színészek és tánczosok feltűnnek a drámai előadásokban is. Majd a *vagansok*ra tér és arra az eredményre jut, hogy a vagansok és a jongleurök egymásnak közeli rokonai. Szép fejezetben szól azokról a jongleurökről, kiket az egyház pártol, mert szentekről és hősökről énekelnek. Valószínű, hogy a szentek történetét a jongleurök nyilvánosan adták elő. A legendák népszerűsítésének a zarándoklőhelyek a középpontjai. Sajátságos, kóbor életet élő, vallási költeményeket szerző vagansfajkép fejlődik ki. *Garnier de Pont-Sainte-Maxence* az igazi mintaképök. A jongleurök előadnak *chanson de geste*-eket is. Ismerünk harczban megfordult jongleuröket (Bertolai, Taillefer).

Faral megállapítja, hogy a XIII. század a jongleurök fénykora. Utal egyesek jongleur-osztályozó törekvéseire. Eless elmével bonczolgatja a jongleurök csoportosítására irányuló törekvéseket. Felveti a kérdést, milyen vonatkozásban vannak a jongleurök a *trouvère*-ekkel és a *bufo*-kkal? Léon Gautier-vel ellentétben kiélezi, hogy *trouvère* és jongleur között sokszor nem lehet szigorú külömbiséget tennünk. Mint Provenceban, úgy Észak-Francziaországban is találkozunk olyan jongleurökkel, kik maguk szerzik műveiket. Elég Colin Musetre és Rutebeufre hivatkozunk. Az udvari és utcai jongleurökre való osztályozást Faral nem tartja helyesnek, mert ugyanaz a jongleur alkalomadtán épen úgy alkalmazkodott az udvar, mint az utca közönségéhez.

A jongleurök szórakoztató eszközeinek se szeri, se száma. Faral mindegyiket gondosan tárgyalja. Tanulságos Faral művében a jongleurök és a nép viszonyának a rajza. A jongleurök zenéjükkel, tánczúkkal, meséikkel, dalaikkal, ötletes mutatványaikkal mulattatják az utca bámész népét. A főuri udvarokban való szereplésükről is élénk képet fest Faral. Mint a vídamság embere szívés vendéglátásra talál a jongleur a nagy urak kastélyában. Az udvaroknak valóságos díszül szolgál. Dalaival épen annyi vigasságot szerez, mint komédiás mutatvá-

nyaival. Lovaggá avatásról vagy esküvőről nem marad el sohasem. A főúr nem egyszer avatja be titkába a jongleurt. Sokszor *ménestrel* néven szerepelnek. A ménestrel szó előkelő megkülönböztetésül szolgáló elnevezés, de később hanyatlík a jelentősége, mert a ménestrel épen olyan rossz hírűvé válik, mint a jongleur. Faral az udvarokban forgolódo jongleurt nevezi ménestrelnek. A *Guillaume de Doleban* szereplő Jouglet és *Cléomadès* Pinçonnet nevű alakja a ménestrel-fajkép hűséges képviselői.

Pontosan beszámol a ménestrelek anyagi helyzetéről is. Többen annyira megtollasodnak, hogy földbirtokosokká lesznek, lovagi rangra jutnak s jelentős követi megbízásokban van részök. De akadnak olyan jongleurök is, kik nyomorúságosan tengődnek. A XIV. század elején már czéhekbe tömörülnek. Arras statutumaiból megismerteti a jongleuröknek *confrérie*-kben játszott szerepét. A *chanson de geste*-ek s egyéb költői művek utalásaiból kideríti, hogy a jongleur legkedveltebb tartózkodási helye a csapszék. Szívesen iddognak, de áldoznak a játék szenvedélyének is. Sokat nyomorognak, a hideg megveszi, az éhség elgyötri őket. Egymással sokszor csúfosan civódnak, a gazdagokat pedig fősvényességük miatt feddik. Nem egyszer leplezetlenül bevallják sivár tengődésüket. Rutebeuf elpanaszolja a királynak: «Je n'ai de quoi do pain avoir». A jongleur könnyen válik hízogvővé, mert érdeke kívánja. A ménestrel tisztában van hivatásával s a vásári bohózkodásával feltűnő jongleurról megvetéssel szól. *Rutebeuf*-ről mint a jongleurök tökéletes mintaképéről részletesen ír Faral: R. élete nyomorról, hanyatásokról, költészete pedig harczos, gúnyolódó és feddő szellemről tanuskodik.

Beszámol a jongleurök irodalmi működéséről is. Különösen a *chanson de geste*-eket szerző jongleurökről ír nagyon aprólékosan. Foglalkozik ama névtelenül írt *chanson de geste*-ekkel is, melyek valószínűleg jongleurök munkái. A *lai*-ket, breton tárgyakat, lovagregényeket, fabliaukat s egyéb műfajokat művelő jongleurökről és ménestrelekről is beszámol.

Majd a jongleurök hanyatlásáról ír. Míg a XIII. század virágzásuk korszaka, a XIV.-ben már erősen hanyatlanak. A XV. században mint *farceur*öknek van nagyobb jelentőségük. Jeleskedtek a mimikus tánczban s mivel műveiket előadták, a mimikus olvasásnak is ki kellett fejlődnie. A XV. században a legdivatosabb mimikus műforma a *monolog*. Kifejlődik a mimikus előadás egy másik sajátos faja is: ugyanaz a jongleur több szerepet ad elő. Igazolja, hogy a jongleurök nemcsak az epikai költészetben jeleskednek, hanem a drámában is. Utal arra, hogy a jongleurök a rendes drámai előadásokban *bolond*- és *ördögszerepeket* játszanak. A XV. század *farce*-ait és *sottie*-jeit nagyrészt a régi jongleurök örökösei adják elő.

Faral műve nagy tudásról, beható tanulmányról tanuskodik. Kiaknázza a krónikák adatait, egyesek feljegyzéseit, a középkori költemények utalásait s a tudomány nyomozásait. Jegyzetei s adatai bámulatos sokasága könnyen meggyőzheti az olvasót, hogy műve mintaszerű akribeiára vall. Fontos eredményei lényegesen módosítják a jongleurökre vonatkozó tudásunkat. A nyers anyag feldolgozása is nagy dicséretet érdemel. Élvezetes, vonzó képet fest a jongleurról, a középkori költő, énekes, komédiás és akrobata sajátos fajképéről.

Könyve nélkül nemcsak a középkori francia irodalom szakembere nem boldogulhatna, de nem mellőzheti az sem, ki a középkor művelődéstörténetével foglalkozik.

(Arad.)

ELEK OSZKÁR.

Ph. E. Legrand: Daos, tableau de la comédie grecque pendant la période dite nouvelle. Lyon—Paris 1910, 8-r. 673 l. Ára 15 franc.

Legrand könyve hosszú, nagy körültekintést kívánó, újabb megújabb felfedezések által serkentett kitartó munkásság eredménye. A gazdag, folyton gyarapodó előmunkálatok után összefoglalás, de azért több a pusztá kompilácziónál: szerzőjének több kérdésben önálló, nem egyszer elődjeinél messzebbre látó, rendkívüli tanultságtól támogatott nézete van, s az anyag egyenletes elosztása, áttekinthető csoportosítása kizárólagosan Legrand érdeme. Az ilyen könyvek sok tekintetben hiányt pótolnak. A kutatás egy bizonyos fokán a többé-kevésbé tisztázott részletek szinte kíváncsnak egységes szempont alá, egymás mellé vagy alá való szerves sorakozásba, hogy elszigetelt életüket támogassa az összefoglaló könyvalak, az egységes tárgyalás organikus rendje. Így a jellemző vonások határozottabban kidomborodnak, az egyes megállapítások súlypontjuk szerint helyeződnek el. Az ilyen természetű munka legnagyobb erénye az áttekinthetőség mellett a lehető teljesség. Legrand e tekintetben feltétlenül megbízható. Minden felvetett kérdésre a kutatás jelen állása szerint szélesan megalapozott feleletet kapunk,

Előzetesen meghatározza, mit nevez új komédiának. E műfaj tart Kr. e. 330-tól egészen a komédia élete végéig. Módosítja Fielitz nézetét¹⁾ s Wilamowitz tekintélyével szemben is megvédi annak az eljárásnak jogosult voltát, mely három szakaszra osztja²⁾ a komédia történetét. Elhatárolja a középkomédiát az új komédiától s noha megengedi amannak átmeneti jellegét, de hangsúlyozza külön műfaj voltát. Ennek következménye, hogy a szorosabb értelemben vett tárgyalásból kirekeszti a közép-komédiát, legfeljebb ellentétképen, összehasonlítás céljából szerepelteti.

Tanulságos a források kritikája. Ezek a ránk maradt töredékek, a latin utáizatok, továbbá a görög irodalom komédiai elemekkel gazdagított termékei, nevezetesen Alkiphron munkája s Lukianos néhány dialogusa. Módosítja továbbá Kock töredékgyűjteményének beosztását. Újabb felfedezés alapján több íróat az új komédia számára foglal le, kik Kocknál még az előző korszak képviselői, míg másokat viszont átenged a közép-komédiának. Ezt a subtilis munkát nagy biztonsággal végzi.³⁾

¹⁾ De Atticorum comœdia bipartita (Diss. Bonn 1866).

²⁾ V. ö. Wilamowitz: Euripides' Herakles I. 134 l. De tribus carminibus latinis (Ind. schol. Göttingen 1893/4) p. 24.

³⁾ Legfontosabb bizonyítékai *Wilhelm*-nél: Urkunden dramatischer Aufführungen in Athen, Wien 1906, (v. ö. EPhK 1910: 286.), továbbá Capps amerikai folyóiratokban megjelent cikkeiben.

Munkájának első része az új-komédia anyagát ismerteti. Negatív vonásokkal kezdi: ez a műfaj ritkán személyeskedik. Az Aristophanes-féle komédiának levegője a személyeskedés, a közép-komédia címei és töredékei közt nagy számú a valódi vagy képzelt személyek neve, míg az új-komédiában erősen megfogyatkozott a gúnyolódásra való hajlam. Legtartózkodóbb volt az írók közt Menander,¹⁾ kinek neve pedig szinte kifejezi a műfaj fogalmát.

Hasonlóképen visszautasította a módosult műfaj az irreális, fantasztikus elemeket. Egyetlen mesés cselekvényű ránk maradt dráma e korszakból Plautus Amphitryója. Több cím hasonló elemek gyakori feltevéseit sejteti, de az adatok gondos elemzése kétségtelenné teszi, hogy az új-komédia leszállt a földre: földöntúli lények legtöbbször csak a prologusban szerepelnek.

Tömött rendben sorakoznak ezután az új komédiában szereplő személyek a forrásokban található állandó vagy esetleges jellemvonásaikkal: idegenek, falusiak, szegények, gazdagok, sykophanták, élősdiek, kurtizánok, orvosok, jók, filozofusok, pedagógusok, rabszolgák, apák, anyák, fiúk, leányok, szerelmesek, szűcsök, katonák, embergyűlölők, zsugoriak, babonások. Legrand nagy munkát végzett. Áttekinthetően csoportosította mindazokat a gazdag vonásokat, a melyekkel az új-komédia az antik ethologia tárházát gyarapította. A tárgyalásban azonban hiányát érezzük a történeti felfogásnak. Legrand tisztán leíró. Az bizonyos, hogy az új-komédia történetét felvállalni korai dolog lett volna. Az írók egyénisége a romhalmazból nem domborodik ki, talán csak Menander bírta el a történeti tárgyalást, így módszertani szempontból logikusabb az egységesítő leírás. De Legrand tartózkodásában nem veszi észre, vagy elhárítja magától a nélkülözhetetlen összekapcsolást az előző és környező irodalmi élettel. Ezen fejezetekben az áttekinthetőség kára nélkül, sőt fokozására vázolhatta volna a jellemrajzolás fejlődését a görög drámában. Különös érdekek birta volna annak megvilágítása, milyen hatalmas léptekkel haladt előre az új-komédia az Euripidestől képviselt pszichológiai úton.

Föltűnő továbbá, hogy Legrand a típusok áttekinthető beosztásának feláldozza az esetleges egyéniségek kidomborítását. Az egyes szereplőket, még ha végső összetételükben akár egyéniek is, alkotórészekre bontja, tipikus vonásokra tördeli s e vonásokat munkája beosztásának megfelelően különböző kategóriákban csoportosítja. Így azt a látszatot kapjuk, mintha az új-komédiában semmi egyénítés nem volna a jellemelekben. Szerencsésebb az új-komédia eseményeinek regisztrálása. Itt az anyag természeténél fogva nem érezzük annyira a tárgyalás beosztásának a tények igaz összefüggését módosító voltát.

Becsés fejezetek tárgyalják az új komédia erkölceit, lélekrajzát, nyelvét. Mind e három tényezőben kidomborodik a műfaj realizmusa. Ez alkalommal Legrand szerencsésen kilép a maga számára vont szűk körből s óvatosan jelez néhány irodalomtörténeti kapcsolatot. Az új-komédia realizmusa nem kapcsolódik minden esetben a környező élethez, sokat merít az irodalmi hagyományokból. Psychológiájából hiányzik a lélek gyökerébe markoló közvetlen megfigyelés, nem egyszer csak visszhangja a tragédiának, a közép-komédiának, a

¹⁾ Athen. p. 549. C. *ἡμισυ γ' ὅν λοιδορεῖ.*

moralista filozofusok lélektanilag becses megfigyeléseinek. (Theophrastus).

A második nagy rész az új-komédia szerkezetét tárgyalja. A latin átdolgozásokkal kapcsolatban jellemzi a contaminatiót Plautusnál, Terentiusnál, fejtegeti az öt felvonásra osztás eredetét, a cselekvény térfoglalását, belső fejlesztését, melyet elősegíthetett a tragédia példája s Aristoteles elmélete. Tömör összefoglalást kapunk a monolog szerepéről, a felvonásközöket kitöltő karról, a prologusról, expositióról, mint a cselekvény mentől pontosabb megértetésének eszközeiről s a színházi conventiókról. Legjellemzőbb vonások: a karnak jelentéktelen, lassanként egészen megsemmisülő szerepe, a lírai elemeknek fokozatos kiszorulása, a cselekvénynek térfoglalása, a monologoknak nagy bősége.

A harmadik rész összefoglalja a didaktikus, morális, továbbá a komikus elemekre vonatkozó adatokat. Ez utóbbinál figyelemre méltó, hogy a komikus elem távolról sem hatja át bensőleg a komédiát, noha nem fogy egyenletesen. Általában az attikai új-komédia műfaji jellegét tekintve erősen közeledik a középfajú drámához. A neveltető részletek eltörpülnek a sok gondolati és romantikus elem kapcsolataiban. E tekintetben nagy a változatosság. Az ellentétes elemek egymást kergetése kárpótolhatta a nézőket a cselekvény fejlesztésére szolgáló eszközök, fogások számtalanszor ismétlődő, monoton voltaért.

Ezek Legrand könyvének legfontosabb pontjai. Megbízható, pontos, kimerítő adatokkal szolgáló józan könyv, melynek főereje a feleletadás, nem a kérdezés. Állításait a legmesszebb menő utalásokkal támogatja. Legerősebb az erudícióban, legfogyatékosabb az igazi irodalomtörténeti érzékben. Nem nyit új utakat, hanem összefoglalja az eddigi eredményeket a kutatás egy bizonyos fokán bár még nem véglegesen: nem kiindulás, hanem alkalmi betetőzés.

(Budapest.)

HUSZTI JÓZSEF.

Andrew Lang: Sir Walter Scott and the Border Minstrelsy.

London, 1910. N. 8-r. 157. l.

Az elmúlt évben közel húsz, többé-kevésbé értékes munka jelent meg Scottról, a mi egyik tanújele a növekvő érdeklődésnek, melylyel újból viseltetnek iránta. Mac Cunn műve (*Sir Walter Scott's Friends*) az edinburghi és abbotsfordi boldog napokkal foglalkozik; az eddig nehezen hozzáférhető napló kiadása (*Sir Walter Scott's Journal*) mindenkinek bepillantást enged Scott jó- és balsorsának részleteibe, lelki harszajaiba.

A legkiválóbb e munkák közt a híres Langé. Könyve F. Elliot ellen íródott, ki azt próbálta bizonyítani, hogy a Scottól kiadott border-balladák Scott hamisítványai. Lang, ki a határ-zéli balladákat legjobban ismeri, nagy alaposággal, tudományos készültséggel, mélyreható fejtegetésekben bizonyítja be a vád alaptalanságát. L. végigkíséri a régi balladák sorsát s utal arra, hogy nem Scott keltette fel az érdeklődést e balladák iránt, hanem a történetet megelevenítő erejével és költői érzékével csak folytatta, felújította a mit előtte Sidney, Addison, Pepys, Ramsay, Percy stb. megkezdtek. Scott a

kiadásával (*Border Minstrelsy*) Percy módszere szerint járt el, csak-hogy — saját kijelentése szerint — szigorúbb követelményeket támasztott a szövegek megállapítása körül. Valójában kiadása irodalmi s nem tudományos jellegű, de tévedés az a hit, hogy ő maga akarta volna saját balladáit hiteles régieknek kiadni. Hiszen azokat, melyeket ő írt, megnevezi s mennyire különböznek ezek a többtől! Scott maga egyik tanulmányában (*Imitations of the Ancient Ballads*, 1830.) megvetéssel ítéli el a neki tulajdonított eljárást. Lang bebizonyítja, hogy az *Auld Maitland* egy verssorát sem írta Scott, sőt a legnagyobb lelkiismeretességgel adta ki az egyetlen meglevő kézirat alapján, csak egyes szavakat javított; az *Otterburne*-ben kifogástalan szöveg helyreállítására törekedett: a *Jamie Telfer* csak díszítő interpolációkat mutat fel és *Kimmont Willien*-él, melyet állítólag egészen Scott írt, ballada töredékek jártak az eszében, de itt bizonyítékok hiányában ítéletet csak feltevések alapján lehet mondani.

L. pontosan megvilágítja Scott forrásait, Hogghoz és Laidlaw-hoz való viszonyát; tanulságos fejtegetéseket nyújt közben a balladák keletkezéséről, a kéziratok eltéréseinek okairól, egyazon ballada változatairól, a történeti alapról, a hősök vándorlásáról egyik balladából a másikba, a szerepcserekről. A mű végén több saját ballada-utánoztatát találjuk.

(Budapest.)

RÓZSA DEZSŐ.

Rupert Schreiner: Seneca als Tragödiendichter in seinen Beziehungen zu den griechischen Originalen. Inaugural-Dissertation etc. München, 1909. Kastner u. Callwey. 8-r. 72 l.

Az értekezés két részre oszlik. Rövid bevezetés után, melyben a görög irodalomnak a rómaiakra való hatásáról szól, helyesen emeli ki szerző, hogy parallel helyeket necsak a görög íróknál keressünk, hanem maguknál a rómaiaknál is. Az utalások keretét Seneca összes tragédiái adják. Egyébként e helyeket többekkel polemizálva állapítja meg. A sor Horatius-szal kezdődik. Következnek: Vergilius, Ovidius. Vajjon Seneca használta és utánozta-e az archaikus kor íróit, arra nézve ho-szasan vitatkozik Strauss Friedrich-hel és bizonyítja, hogy ez valóban megtörtént. Az első rész azon bizonytalanság megemlékezésével ér véget, a mely a kérdésben nehézséget is támaszt: milyen tragédiákat használt Seneca.

Hogy azonban a fősúlyt ő is a görög mintákra helyezi, igazolja a második rész, a hol az összegyűjtött anyagot vizsgálja, hogy egy-séges képet nyerjen Seneca írói működéséről. Itt 28-fele csoportosítással él, melyek közül csak egy párat említek. Pl. a görög eredeti substantivuma helyett Senecánál verbum áll vagy megfordítva; adiectivum helyett verbum; positive kifejezett gondolat helyett negatív alak; attributumot egész mondatná bővít; állító mondatok helyett szónoki kérdés; parancsolás, tiltás, felkiáltó mondat, optativus helyett kérdés, esetleg fordítva és így tovább. Természetes, hogy a végsőben ezt a rendszeres csoportosítást igyekszik megmagyarázni és megvédeni szerzőnk, a mikor először általában systematikusként mondja Senecát a görög írók használatában, s az Epist. 84. 5. re hivatkozva kijelenti, hogy szintén rendszer látható írónknál az önállóság

látszatának megőrzésében, a nélkül, hogy megmásítani akarná az eredetét.

Egy pár szó még arról, hogy Seneca a mi modern gondolkodásunkhoz közelebb áll, mint psychologus, s hogy a mű csak mint adalék szolgál Seneca tragédiáinak méltatásához — fejezi be az értekezést. Mi a magunk részéről szerző e kijelentését szó nélkül aláírjuk, mert adatgyűjtéshez tökéletesen elegendő a türelem és egy kis józan akribeia.

A kérdés megoldására szolgáló irodalom teljes.

(Késmárk.)

GAAL PÁL.

PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1910 1911.

1. Dr. Földessy Gyula: Petőfi. (V. k. áll. főreálisk. 5—51. l.) — A szerző a bevezetésben megrajzolja Petőfi útját a lenézéstől a világirodalmi elismerésig. Aztán kijelöli a dolgozat célját: A Petőfi-probléma nem a költő problémája (mert a költő nagysága kétségen kívül áll), hanem az egész egyénisége. Emberi alakja még sem egészen világos, egyben-másban még mindig kísért a kortársak ítélete az összeférhetetlen szájhősről stb., sőt nyárspolgárról is. Ezt az egész egyéniséget keresi szerzőnk. Petőfi nagyságának alapja legmagasabb hatványú vallásossága, a mi az embert a Végtelen irányában lendíti előre: az élettől való meghatottság, az élet értelmében való hit (eszmények) s az ezért való küzdelem. P. vallási erejének pathosza áthatja egész érzés- és gondolatvilágát. A dolgozat következő részeiben azt fejtegeti, hogy ez a vallásosság miként ömlik rá 1. a költő hivatásáról megalkotott képzeteire; 2. haza- és szabadságszeretetére. Kiemeli, hogy P.-nél a hazaszeretet a szabadságszeretettel együtt jár. A vallásos meghatottság érteti meg eszményeihez való törhetetlen ragaszkodást s az ebből táplálkozó profetizmust. Közli P. profetikus verseinek, sorainak teljes sorozatát (17—31. l.). Vallásosságából fakadt forradalmisága és szeretete, az élettől való nagy meghatottsága. Vizsgálódásának eredményét így fogalmazza meg: az ősköltőnek vallást és költészetet egybefoglaló profetizmusával hirdeti az isteni, a végtelen szerelmét akkor, a mikor a tételes hitek kezdik erejüket veszíteni s az ember értetlenül, hitetlenül áll a lét nagy kérdéseivel szemben (50. l.) Költő és próféta egyesül e kiválasztott nagy természetben.

A mindenütt eleven dolgozat P. egyéniségét a vallásosság keretébe helyezi el s így kísérti meg a megértetést. Határozott — bár csak subjektív — meggyőződése, hogy Petőfinél vallásosabb kedély alig képzelhető, csakhoggy természetesen nem holmi piacnak szánt kenetességre kell gondolni, hanem a nagy reformátorokat jellemző *hitre*. Már Meltzl, de kivált Kacziány és Barabás hangsúlyozták P. egyéniségének ezt a jellemvonását. Földessy azonban *generalizálja* ezt a jellemvonást. Nyomon jár. Csakhogy éppen ezen általánosítás elfogadhatósága végett részletesebb és meggyőzőbb bizonyításnak a szükségét

érezzük. Ám a dolgozat így is figyelmet érdemel. Mindenesetre közelebb visz a Petőfi egyéniségéhez a Földessy beállítása, mint a történeti materializmus belemagyarázása.

2. Beke Boldizsár: Petőfi hazafias lírája. (Nagyvárad prem. főg. 9—32. l.) — A dolgozat pedagógiai célból íródott (tanítványainak elbeszéli . . .). Petőfi költészetét három szakaszra osztva (I. 44—45., II. 46—47., III. 48—49.), a két első szakasz hazafias líráját ismerteti. Sajnos a III. szakaszról szóló rész csak a jövő évi értesítőben jelenik meg s így egybefoglaló képet bajos alkotni. Nevelői célzata lévén, itt csak annyit szükséges megjegyeznünk, hogy a tanulmány a Petőfi költeményeinek és a Petőfi-irodalomnak megfelelő ismeretével készült, de természetesen új szempontok fölvetése és részletesebb elmélyedések nélkül. Előadása túlságosan retorikus és idézetekkel terhelt, de céljának megfelel.

(Szászváros.)

Dr. KRISTÓF GYÖRGY.

3. Dr. Perényi József: Dugonics András Trinummus. Adalék az iskoladráma történetéhez. (Veszprémi kegyesrendi főgimn., 6—40. lk.) — Perényi dolgozata behelyezi Dugonics élettörténetébe a *Trinummus*-átdolgozást, megállapítja a Plautus-darabhoz való viszonyát és közzéteszi magát a kezéhez jutott darabot is. Nézzük először, hogy mi jelentősége van e három mozzanatnak. Dugonicsnak nem egy Plautus castigatiója ismeretes; azoknak mindegyike annyira sablonos expurgatio, hogy e darab megtalálásával Dugonics értékelésében és megismerésében semmit sem nyerünk. Csak az adhatna e darabnak különös jelentőséget, ha a többi e fajta Dugonics-daraboknál jobb volna: ám szerzőnk semmi összevetést ez irányban nem tesz. Mi tehát e kis értekezésben semmi jelentőset nem látunk.

Van azonban ennek a dolgozatnak egy az egésznek értékét megvonó hiánya. Ha valaki csak forgatott is Reinhardstöttner hatalmas munkájában¹⁾ — már pedig azt joggal meg kell követelnünk attól, a ki Plautus-átdolgozásról ír — a mikor egy *Trinummus*-átdolgozásról hall, a dolog természete szerint azt kell hogy kérdezze: milyen viszonyban áll ez a többi átdolgozáshoz. Nos erre a közelfekvő és elkerülhetetlen kérdésre egy sor választ sem talál az olvasó Perényi dolgozatában, noha joggal elvárhatnók, mert iskolai értesítőben jelent ugyan meg, de a repertoriummal és a latin darab közlésével szerzőnk túllépi az iskola mértékét és jogot ad nekünk is ahhoz, hogy irodalomtörténeti szempontból bíráljuk művét. Nem szeretném, ha ezt a kifogásomat kiesínyesnek vennék: hiszen arról van itt szó, hogy talán az egész darab egy kész Plautus-expurgationának a csekély változtatással való leírása. Ne feledjük el, hogy a XVIII. század iskoladramáiról van szó és Dugonicsról, a ki az eredetiségben nagyon engedékeny volt!

¹⁾ Reinhardstöttner: Plautus. Spätere Bearbeitungen plautinischer Lustspiele. Leipzig, 1886. R.-nek két Plautus-könyve is van, s bennük az ez irányban megjelent munkáknak és dolgozatoknak óriási tömegét idézi és használja; l. még O. Günther: Plautuserneuerungen, 1886.

Nem tartom világosnak a bevezető sorokat sem: az olvasó innen azt a gondolatot kapja, hogy az iskoladráma Plautuson épül általában, pedig mindannyian, kik e studiummal foglalkozunk, tudjuk, hogy Terentiusnak mennyivel nagyobb szerepe van.¹⁾ Nem akarom e tény nemismerésével vádolni szerzőnket: igaztalan lennék — de igenis, szükségesnek tartom megírni azt az elsietséget, mely e nemtörődöm-ségnek az egyetlen magyarázata. A főtebbiek után csak természetes, hogy a repertorium se teljes: nemcsak e sorok írójának sok apró-cseprő czikke maradt el teljesen, pedig a kézdivásárhelyi és csiksom-lyói darabok eredetiségét is pl. azok döntötték meg, hanem Gyárfás és Kiss közlése is, melyekről pedig már az EPhK. hasábjain kívül is tudomást szerezhetett volna.

(Budapest.)

ALSZEGHY ZSOLT.

4. Böröczffy Kálmán: Felvilágosodás és irodalom a XVIII. században. (Egri főreál. 3—37. lk.) — Böröczffy Kálmán dolgozata olyan nagy tárgyat ölel fel, hogy csak vázlatot adhat. Szépen utal a renaissance-mozgalmra, Descartes jelentőségére, élesen elvlasztja a felvilágosodott absolutismus, a constitutionalismus és demokrácia politikai álláspontját, bőven foglalkozik Rousseauval, majd a természet és természettudomány jelentőségét emeli ki, utal a század raczionális hitére, az encyclopædiák divatára, az észszerűség elve szerint munkáló reformeszmékre, a francia forradalom túlzásaira, majd az érzelmesség irányára tér, a klasszikus világ hanyatlását is megrajzolja épen úgy, mint a *Sturm und Drang* küzdelmét a szabályok ellen s a népköltészet nagy szerepét. Értekezését az erkölcsös-érzelmes irodalom és a regényírás taglalásával fejezi be.

Ki kell emelnünk, hogy Böröczffy, ki könnyed, tiszta s választékos nyelven ír, nagyon jól látja a XVIII. század művelődéstörténeti jelentőségét, de tagadhatatlan az is, hogy dolgozata ellen több kifogást tehetünk.

Első-orban a szerkezeti lazaságot rójuk meg. Épen olyan felesleges a romantikus mozgalom felé törtétese *előre*, mint a regény fejlődé-ének az útján való haladása *visszafelé*. Világirodalmi szökdécse-lései s általánosságainak elmaradozó villózásai csaknem nyom nélkül surrannak el. A XVIII. század összes irodalmi mozgalmainak össze-függésbe hozása a felvilágosodással kissé erőszakos.

Van Böröczffy értekezésének egy-két tárgyi hiánya is. Bayle-ről, kit a mi Kölcseynek is nagyrabecsült, nem az a legfontosabb, hogy encyclopædiát írt (17. l.), hanem az, hogy a vallási türelem

¹⁾ V. ö. Creizenach: Geschichte d. neueren Dramas. I. u. III. Bd., Franke: Terenz und die lateinische Schulkomödie. 1877, E. Riedel: Schulkomödie u. Theater. 1885, Straumer: Beiträge z. Gesch. der Schulkomödie. 1868, Rache: Die deutsche Schulkomödie. Berlin, 1891; Probasel (Festschrift z. F. d. 300 j. Best. d. kath. Gymn. zu Glatz), Zeidler, Dürrwächter és Scheid dolgozatait, és W. Harring könyvfelsorolását (Andreas Gryphius und das Drama der Jesuiten. Halle, 1907), továbbá Bolte czikkét (Festschrift für J. Vahlen, Berlin, 1900) és P. Cahour: Théâtre latin des Jésuites au XVIe et au XVIIe siècle.

hirdetője volt, a mi a felvilágosodás egyik legszebb nyilvánulása. «La tolérance — mondja róla *Faguet* — était son fond même et l'étoffe de son âme» (XVIII. s., 25. l.). És Voltaire? Az, hogy Voltaire nézeteiben konzervatív, mint Böröczffy mondja, száz emberről is elmondható, de azt, a mi Voltairt a felvilágosodás századának egyik legkiválóbb írójává teszi, B. nem mondja meg. *Popper* 1905-ben nagy munkában utalt Voltaire jellemének olyan vonásaira, melyeket a vádak özöne miatt eddig nem láttak elég tisztán, V. altruizmusára, türelmére és igazságszeretetére. Írhatunk-e a felvilágosodás századáról, ha ezekről az erényekről nem írunk s írhatunk-e ezekről az erényekről, ha Voltaire-ről nem írunk?

Böröczffy dolgozata a művelt ember kellemes csevegése, s ha tájékozottsága nem is száll nagyobb mélységekbe, ez mégis biztos, a felvilágosodásért buzgó lelkesedése pedig meleg és őszinte.

(Arad.)

ELEK OSZKÁR.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1911 december 13-án *felolvasó ülést* tartott, melynek tárgyai voltak:

1. *Vértesy Jenő*: Fordítás Homerosból.

2. *Trostler József*: Johann Heinrich Merck, mint kritikus és æsthetikus.

A felolvasó ülést *választmányi ülés* követte, melyen Heinrich Gusztáv elnöklése alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Hornyánszky első titkár, Császár, Láng szerkesztők, Binder, Bleyer, Ferenczi, Finály, Förster, Incze József, Kempf, Kuzsinszky, Melich, Székely, Vári, Vértesy és Papp, mint jegyző.

1. A pénztáros jelentése szerint bevétel: 13,314-68 K, kiadás: 11,573-91 K.

2. Bódiss Jusztin és Petz Gedeon a társaság alapító tagjai közé léptek.

3. Új rendes tagok: dr. Buzna Viktor tanár (aj. Hegedüs), dr. Dengi János (aj. Császár), dr. Huszti József tanár (aj. Láng), Pötz Edgár, Ulm László, dr. Velledits Lajos és dr. Trostler József tanárok (aj. Császár).

4. Hornyánszky első titkár felolvassa azt a levelet, melyben a budapesti kegyes tanítórendi főgimnázium igazgatója megköszöni a választmánynak Maywald József elhunytá alkalmával kifejezett részvételét.

5. Hegedüs alelnök a kijelölő bizottság tanácskozásainak eredményéről tesz jelentést.

6. A pénztárvizsgáló bizottság tagjai lettek: Finály, Gyulai, Székely.

7. Vári Rezső felhívja a választmány figyelmét arra, hogy Székely István tagtársunk a budapesti VIII. ker. áll. főgimnázium VIII/a osztályával *Plantus Captivi*-jét előadatta. Vári indítványára a választmány elismé-

rését nyilvánítja Székely Istvánnak odaadó fáradozásáért és az elért szép eredményért.

8. Egyéb folyó ügyek elintézése után az ülés véget ért.

— Az ó- és újjörög philologia kapcsolatáról. A. Heisenberg a „Byzantinische Zeitschrift” legutóbb megjelent kettős füzetében (20. kötet, 3. és 4. füzet, 570. lap) megemlékezvén a Neue Jahrbücherben (27. kötet, 377—382. l.) közzét, „Karl Krumbacher und die griechische Philologie” című cikkemről, hasonló értelemben nyilatkozik, mint hozzám intézett levelében. „Den Grundgedanken», mondja ő, „die Verbindung der mittel- und neugriechischen mit der klassischen Philologie, habe ich stets verfochten». Megjegyzi azonban, hogy az egyetemi oktatásban ez a kapcsolat praktikusán csak a nyelv területén vihető keresztül, de hogy egyébként a közép- és újjörög philológiának a tanszéken való kapcsolatba hozatala a classica philológiával szükségképpen a közép- és újjörög philológiának ártalmára válnék. Továbbá hangsúlyozza, hogy a Krumbacher által megalapított tudománynak a neve nem egyszerűen „byzantiumi», hanem „közép- és újjörög philologia» és hogy csak az biztosíthatja ennek a tudománynak előmenetelét, ha az a philológiát a szó legtagabb értelmében véve a közép- és újkori görögység minden irányú kutatására törekszik és nem elégszik meg csak a nyelvnek és irodalomnak tanulmányával. Heisenbergnek mind-ezen megjegyzéseivel én teljes mértékben egyetértek. Én is csak *theoretice* hangsúlyozom, mint ő, az ó-, közép- és újkori görög philologia összetartozandóságát, de nem kívánom azt, hogy a *praxisban*, az egyetemen, ennek az óriási tudományos területnek számára tanszék állíttassék; ellenkezőleg azon vagyok, hogy az ógörög philologia tanszéke mellett külön tanszéke legyen a közép- és újjörög philológiának is. Igaz ugyan, hogy én az egyetemi oktatás praxisában a közép- és újjörög philológián kívül ógörögöt is adok elő, de ez csak átmeneti állapot. Oda kell törekedni, hogy az általam elfoglalt classica-philologiai tanszék a jövőben határozottan és végérvényesen a közép- és újjörög philologia tanszékévé alakuljon át.

(Budapest.)

PECZ VILMOS.

— Pán halálának legendájáról. Az EPhK. ismételten és behatóan fejtegette a legenda változatait, de azok számát ki nem merítette. Nehány adattal gyarapíthatom a legutóbb megjelent összefoglaló dolgozatot. (EPhK. XXXV., 306. és 779.)

Rabelais-nek Plutarchoshoz való viszonyát megvilágította Plattard (*L'oeuvre de Rabelais*, Paris, 1910. 291—294. l.). A francia író görögből fordította Pán halálának elbeszélését. Ennek biztos kriteriuma, hogy tárgyesetben kétszer *Thamoun*-t ír, míg a latin változatok csak a *Thamun* és *Thamnum* alakokat használják a megfelelő alakban. Eusebius (ford. Trapezuntius) és Bigotius feldolgozásain kívül megemlíti Petrus Crinitus Eusebius szövegén alapuló kivonatát (*De honesta disciplina* XIV., 3. *De obitu daemonum ac memoranda historia de Panis interitu*, Tib. Ces. imperanté). Plattard jegyzetében töredekiesen idézi Bigotíust, de könyvében nem nevezi Pán és Krisztus azonosításában Rabelais forrásának.¹⁾ Thamun nevének görög tárgyesetét (*Thamann*) találjuk M. Jouffret²⁾ (*Poèmes idéalistes*, Paris, 1900. 85—89. l.) költeményében, és ez vagy Plutarchosra vagy Rabelaisre utal.

¹⁾ A szerző f. é. júliusban hozzám intézett levelében erre utalt és megerősíti az EPhK. (XXXV: 312.) téves feltevésének helyreigazítását (XXXV: 781.). Bigotius ritkaságszámba menő könyve 1548. jelent meg (Paris, *Bibl. Nat. R's. R.*, 210.).

²⁾ EPhK. XXVII: 523.

A legendát eddig legrészletesebben magyarázta L. Garelo (*La Morte di Pan. Bibl. de Scienze mod.* no. 41. Milano, 1908. 224. l. in 8°.).¹⁾ A szerző nem említi az összes változatokat, de az ismereteken kívül több újat is ad. Gabriele d'Annunzio (Milano, 1906, 9–10. l.), Carducci (Bologna, 1907, 799. l.) egy-egy költeménye ebbe a körbe tartozik (Garelo, *i. m.* 216. l. 1. j. és 217. l. 2. j.). A magyarázatok csoportosítása (I. r.) és a legenda keletkezésének fejtegetése (II. r.) általános mondatörténeti szempontból megérdemli a rövid áttekintést. A legendának következő magyarázatait ismeri és azok szerzőit vagy terjesztőit idézi: *a*) anthropomorphikus felfogás, *b*) fantasztikus (Fontenelle, Rabelais), *c*) euhemeristikus (Diodorus, Patres, Anet, Bochart, Vossius, Banier, Gorresio, Spencer, Sergi), *d*) démonikus (Plutarchos), *e*) szimbolikus, *f*) nyelvészeti (Müller, Bréal), *g*) ikonológikus (Clermont-Ganneau), *h*) onirologikus (Clodd), *i*) eklektikus (Vignoli). A legenda keletkezését a következő fejezetekben fejtegeti: I. A mithosz psychogenesise (Pán=pásztor); II. maiantikája (l. Nietzsche, Lang); III. feldolgozása, melyben egyesek a népszellem termékét (Angelo de Gubernatis, Gorresio, Steinthal, Simrock), mások egyes költők művét (Trezza, Vico), az endosmosis és exosmosis jelenségét (Piccarolo) vagy a szociális szellem megnyilatkozását (Novicow) látják. Garelo könyvének gerince Plutarchos elbeszélése; nem kimerítő, talán végkövetkeztetésében sem kifogástalan, de utalásaival a további kutatások kiinduló pontja lehet.

(Budapest.)

KARL LAJOS.

— Wieland mint kritikus. Wieland 1773-ban megindítja Weimarban a *Teutscher Merkur* cz. havi folyóiratot, mely költeményeken, Európa minden részéből írott leveleken, tudományos és művészeti értekezéseken kívül főképen könyvbírálatokat közölt. Rövidesen a művelt körök kedvenc lapja lett, s jellemző, hogy épen a könyvbírálatok okozták a legnagyobb nehézségeket a szerkesztőnek. Az 1775 októberi számban ki is jelenti, hogy inkább egyáltalán nem közöl kritikát, semhogy gondolkodásának módja és érzésvilága, a bírálók véleménye vagy ítélete folytán, sok ember előtt téves vagy egyenesen gyűlöletes világlátásba kerüljön. «Ob nun dieses Mangel, írja aztán, jemals werde abgeholfen werden können, oder wie bald solches geschehen könne, lässt sich jetzt noch unmöglich sagen. Ein Mann, der das ganze Feld unserer schönen Literatur stückweise vollkommen zu beurteilen und im Ganzen mit einem Götterblick zu übersehen fähig wäre, ein Mann von eben so warmem und zartem Gefühl, als scharfer Beurteilungskraft, selbst ein Meister in der Kunst zu schreiben, dabei vollkommen unparteiisch und von allen Nebenabsichten, vorgefassten Meinungen, Zu- und Abneigungen frei und der sich entschliessen könnte, seine ganze Aufmerksamkeit und Geisteskraft auf Verfassung etlicher kritischer Bogen jährlich zu verwenden — das wäre freilich der Mann, den wir nötig hätten. Aber wo werden wir diesen Mann finden? . . .» Wieland aggodalmi jogosak és igen jellemzők. Valóban a kritika, ha meg akar felelni céljának, nagyon sokat követel e műfaj művelőjétől, s még ekkor is kérdéses az eredmény: «... würde dieser Mann, würde ein Gott selbst jedermann zufrieden stellen, allen schiefen Urteilen, Missdeutungen und falschen Folgerungen ausweichen, jedem Schriftsteller nach den Folgerungen seines Eigendünkels, und allen dessen Freunden, Partegängern und ganzem servo pecori nach dem Übermass ihrer Schwärmerei oder Dummheit genüge leisten können? Dieser Artikel (a kritikai rovatról van szó) sei einstweilen noch dem Schicksal anheimgestellt!» Az 1776-iki januári szám újból visszatér erre a tárgyra egy jegyzetben, mely egy történetbölcséleti munka s néhány almanach bírálatára következik. «Mit diesem kritischen Artikel sind neue

¹⁾ Paris, Bibl. Nat. 8°. Z. 14. 638.

Anstalten getroffen worden, die für sich selbst sprechen mögen.» A hely szükvolta miatt ugyanis ezután csak összefoglaló és nem részletező kritikákat fognak közölni: »so wird künftig in jedem Monat eine Liste neuer zur Lektüre gehöriger Bücher gegeben werden, deren Qualität man nur andeuten wird. Die vortrefflichen sollen nämlich durch Schwobacher (d. i. Schrift) — die guten mit einem* — die mittelmässigen ohne Zeichen und die schlechten unter der Rubrik *Makulatur* bezeichnet werden.» A januári számban már valóban az új módszert követi. A Wieland-philologia mind az e füzetben közölt négy részletes bírálatot, mind a rovatos kritika ötletét W.-nak tulajdonítja. Így H. Reitzer értekezése (*W. als Kritiker* 1910) és B. Seuffert is (*Prolegomena zu einer Wielandausgabe*, 1904). A bírálatok és a különös kritikai osztályozás azonban Goethe barátjától, J. H. Mercktől származnak, a kit Schmid távozása után nyert meg W. lapjához kritikusnak. Hogy Merck a bírálatok szerzője, ezt Wielandnak egy 1776 jan. 26-áról keltezett levele bizonyítja (v. ö. K. Wagner, *Merckbriefe*, I: 86). Az új kritikai módszerről is felvilágosítást ad ez a levél. Minthogy ugyanis az új módszer nem igen tetszett az olvasóközönségnek, W. arra kéri Mercket, hogy írja meg neki, mi az értelme a különböző könyvrovatoknak. Merck a *Teutscher Merkur* februári számában részletes magyarázattal szolgál. E magyarázatot szintén Wielandnak tulajdonították. »Um unsere Leser ausser allen Zweifel zu setzen — írja Merck — was wir bei der vorläufigen, durch Zeichen bewirkten Kritik der neuen Bücher gerne gedacht wissen wollten, erklären wir uns schuldigermassen dahin: dass das Wort ‚Fürtrefflich‘ bei uns denjenigen Schriften in geziemenden Respekt beigefügt werde, von denen wir glauben, dass sie der Nation angehören, auf die Nachwelt kommen und in ihrer Art Epoche machen. *Gut* ist bei uns soviel als brauchbar, und zwar oft nur für den Moment. Mittelmässig sind diejenigen, die bei aller Welt so wie bei uns von gar keiner Bedeutung sind. Die Rubrik ‚Makulatur‘ hat als Kunstwort, wie uns dünkt, keiner weiteren Aufklärung nötig.» E füzetben csak Goethe *Stellaja* találta a »Fürtrefflich« rovatra méltónak.

A kritikának ez a, ha nem is nagyon ízléses, de mindenesetre eredeti módja az írók között sem talált tetszésre, a mi könnyen érthető. A márciusi füzet már semmiféle bírálatot sem hoz, az áprilisi pedig csak a »Fürtrefflich« és a »Gut« rovatokat hagyja meg. Ehhez egy kis jegyzet járul, de már W. tollából: »Mittelmässige Büchlein, gross und klein. Wer sollte die zählen und nennen können? Kein Wort mehr davon! — Makulatur. Wir sind von vielen, deren Gewerbe und zeitliches Glück bei dieser Rubrik merklich interessiert ist, um Schonung gebeten worden. Also soll auch diese Rubrik wegfallen; und hoffen wir dagegen, die Herren Buchhändler werden auch hin wiederum so billig und gefällig gegen das Publikum sein, nicht mehr, wie zeither, so viele Makulatur auf holländisches Papier zu drucken, um dadurch ehrliche Käufer um den einzigen Gebrauch zu bringen, den sie noch von solcher Wahre hätten machen können. W.»

Ezzel a *Teutscher Merkur* visszatér a részletező kritika megszokott módjához. De W. reménye, hogy a »makulatura« teljesen megszűnik, nem teljesült ma sem.

(Budapest.)

TROSTLER JÓZSEF.

— Iskoladráma a mohácsi vészről. A drámai szerkezetnek alig valamelyes vonását, így a felvonásokra osztást vévén ki, jóformán csak jelenetek egymás mellé illesztgetett sorozata az a latin nyelvű iskoladráma, melyet *Luctuosus Ludovici II. Regis Hungariae Ad Mohács Occasus* cz. kesseleőkeő-i Majthényi József tiszteletére 1752-ben adott elő a nyitrai piarista gimnázium ifjúsága. Az I. actusban a drámaíró leleménye Losonczy állalkozása az ellenség kikémlelésére; a II.-ban az iskoladrámák rendes bonyodalma szerint Ali bég neheztel Ibrahim kitüntetéséért és levelet ír a ma-

gyar táborba; a levelet azonban elveszti és az Ibraim, majd így Solimán kezébe kerül. Természetes, hogy bilincsbe verik és lefejezik. Losonczy története itt is feltűnik az utolsó scenában: elfogják a törökök, de ő kivágja magát, úgy hogy «apud Turcam stipendia mereri permittitur». A III. felvonásban Losonczy szökését látjuk; jelenti Tomorinak, hogy a török sereg egy része még a Dráván túl tartózkodik. A magyarok támadásra határozzák magukat. Nem forrásából (Bonfini, Istvánffy) merítette, de igen természetesen iktatta ide szerzőnk a 4. sc.-ban a *patrio idiomate* elénekelt (concinitur) ódát Szent István országfelajánlásáról és Tomori beszédjét. Egyébként teljesen a történet előadásához tartja magát a darab, melynek kezünkben levő programja alig is árul el annyi költséget, mint akár pl. a «Basilii Joannis Herold, Rerum contra Turcas Auspiciis Ferdinand... Anno 1556 in Interamnensi Pannonia Gestarum Historia Dialogo conscripta»,¹⁾ a mely pedig csak az elevenség kedvéért választotta a párbeszédes formát.

(Budapest.)

ALSZEGHY ZSOLT.

— Verseghy forrásaihoz. VERSEGHY Ferencz forrásai közül a *Lyrische Blumenlese* cz. kétkötetes anthológiára Császár Elemér utalt Verseghy életrajzában. VERSEGHY kisebb költeményeinek a múlt évben megjelent első kötetében pedig (RMK. 24. k.) egyenként is, más művekre is kiterjeszkedve, gondosan kimutatta a mintákat, melyek Verseghy szeme előtt lebegtek.

A *Búcsúzás* cz. költeményről már Verseghy életrajzában megállapította (153. l.), hogy ez «nemcsak Verseghynek, hanem az egész XVIII. század magyar szerelmi lírájának Csokonaiig egyik legigazabb, legkölteibb emléke», Verseghynek pedig «minden lírai verse között a legszebb.» Mind-ezen nem változtat semmit az a föltevésünk, hogy ez a költemény sem egészen eredeti: Verseghy lelkében egy német vers élhetett, mikor Krisztinához szép búcsúszavát írta. Császár ezt a forrást nem jelölte meg.

Talán nem csalódunk, ha a forrást TIEDGK-nek, az *Urania* szerzőjének, *Vergissmeinnicht (An Arminia)* cz. költeményében keressük, mely az 1795-iki göttingeni Musenalmanachban jelent meg (192—199. l.). A hosszadalmas, de nagyon dallamos költeménynek az első négy sora teljesen megegyezik a *Búcsúzás* első négy soráéval; ehhez járul a refrén egyenlő elhelyezése s a strófaszervezet csattanó utolsó sorának egyazon szótag-száma. Íme:

Vergiss mein nicht, wenn meine Lebensschaale
Sich fern von dir, von deinem Himmel leert!
Vergiss mein nicht, wenn dort im Myrthensaale
Uraniens dein Ohr, dein Herz mich nicht mehr hört!
Ein froher Schwarm wird dich vielleicht zur Ruhe singen;
Der Neuheit Reitz wird mir, was mein noch ist entringen:
Dann schwebe dir es vor, wie still mein Auge spricht:
Arminia, vergiss mein nicht!

El ne felejts, ha mély keserved szélled,
melly értem most szaggattya mellyedet.
El ne felejts, ha vidámságod éled,
még szörnyű fájdalmak öldöklík szívemet.
S ha tán eggy újabb szív
teményt visz szépségednek,

¹⁾ Scriptorum Rerum Hungaricarum Veteres ac Genuini. 1767. (406—458. lk.)

hogy tört vessen
sok próbánn átmentt hűségednek,
gondold Laurám!

Hogy sírva mondom képednek:
el ne felejts! el ne felejts!

Vergiss mein nicht! wenn einst im Quellenthale
Ihr Trauerlied die fromme Grille zirpt,
Vielleicht dass dann zum letzten — letztenmale
Mein Athemzug dich nennt, und seliger dann stirbt!
Dann werden Ahnungen durch deine Seele schüttern,
Und geistig werden rund um dich die Blumen zittern:
Dann fühlst du, dass mein Herz mit diesem Seufzer bricht:
Arminia, vergiss mein nicht!

El ne felejts, ha sírom eltakarja
hű szívemet, mely érted csüggedett.
Ott lángjait bal felleg nem zavarja,
mint itt, hol gyenge tán, de ál nem lehetett.
Melletted repdesvén
békótlán érzésekkel,
megáldlak tégedet
sok édes képzésekkel,
ha majd gyengén
lehellí lelkem lelkednek:
el ne felejts! el ne felejts!

A valószínűséget még fokozza a dátum is: a *Vergissmeinnicht* 1795-ben jelent meg, s ugyanezen évben (Császár adata szerint budai fogságában) írja Verseghy is szép költeményét. Föltevéünknek tehát sok valószínűsége van; de azért egyelőre csak föltevés.

Ellenben Verseghy másik, jólismert, a *Búcsúzás*-nál jóval többször közölt költeményének, az 1806-ban írt *Lillá*-nak eredetijére már egészen határozottan rámutathatunk. Verseghynek ez a legdallamosabb költeménye, s arról is nevezetes, hogy az első rímes anapæstusokban írt magyar vers. Hősnőjét: Lillát a régebbi változatokban Laurának hívták, és a költeménynek az első kidolgozásában Császár jegyzete szerint (id. kiad. 391. l.) csak három strófája volt. Hogy miért lett Laurából Lilla, s a három versszakkból négy, azt a költemény *forrása* magyarázza meg: ez a *Das Trauernde Mädchen* cz. kis költemény, melyet HERDER a Dodsley-féle gyűjteményből, angolból a *Stimmen der Völker in Liedern* északnyugati dalai során (III. könyv, 47. dal. — Reclam kiad. 270. l.) közölt. Verseghy átdolgozása nagyon szabad; de a magyar költeménynek gondolatmenete is, ritmusa is reávall eredetijére, a melyhez legjobban az első változat ragaszkodik, ez is az első és harmadik (a németnek s a későbbi átdolgozásnak negyedik) strófájában. Íme e kettő párhuzama:

Im säuselnden Winde, am murmeln Bach
Sass Lila auf Blumen und weinet' und sprach:
«Was blüht ihr, ihr Blumen? was säuselst du, West?
Was murmelst du, Strom, der mich murmelnd verlässt?»

Míg sűgva kovályog az estveli szél
's hunyorgva le-lankad a' rósa levél:
sír Lilla, 's az érre le-szegzi szemét,
melly gyorsan el-hordgya előlle vizét.

(vagy: mely zűgva elhordgya előlle vizét.)

Der Strom kommt nicht wieder, der Westwind verweht,
Die Blume verwelket, die Jugend vergeht,
Gib, Mädchen, die Blume dem Strome, dem West,
Es ist ja nicht Liebe, wenn Liebe verlässt.

Ezt mondgya zokogva, 's egy dombra le-dől,
hol lelke a' szótlán keservnek hevől.

Ó Lyánka! mit bánod e' Tsalfa kezét?

Nem érez az, a' ki el-játsza hitét.

(vagy: nem férjti az, a' ki megszegte hitét.)

Az ismertebb későbbi átdolgozás külsőleg (a névben és a strófák számában) hívebb az eredetihez, de tartalmi hűsége megfoglyatkozott.

(Temesvár.)

GÁLOS REZSŐ.

— Verseghy «Külneki Gilmétá»-jának forrása. Verseghy *Külneki Gilmétájának*¹⁾ eddig nem ismert forrására derít fényt Balogh Sámuelnek a *Tudományos Gyűjteményben* közzétett *A románokról* című értekezése (1824. IV: 77—78. l.), a hol azt mondja, «hogy Külneki Gilmétának a tárgya nem egészen eredeti, midőn t. i. annak egy fő epidóziája egy Német Románból (Karoline v. Lichtfeld, eine Geschichte 8. Wien, Prag, 1799) vétetett, az magában annak sem eredetiségét, sem becsét le nem ronthatja».

Balogh tudósítása részben téves, részben szüksézává. Téves, mert Verseghy nem egy, hanem két epizódot vett át, szüksézává, mert nem határozza meg pontosabban a szóban forgó «epidóziá»-t, valamint az író nevét sem említi. Nem említi pedig azon egyszerű okból, mert nem ismeri. A német forrásmunka ugyanis — a mint az a XVII. és XVIII. században Németországban szokás volt — a szerző neve nélkül került forgalomba. Szerzője Unger Heléna Friderika (szül. Rothenburg; 1751—1813), a ki mint fordító, bohózat- és regényíró gazdag tevékenységet fejtett ki. *Karoline von Lichtfeldje* nem eredeti mű, hanem Montolieu Isabella *Caroline de Lichtfeld*²⁾ című francia regényének fordítása,³⁾ mely a termékeny francia írónőnek leghíresebb munkája. Ez a regény nemcsak Franciaországban aratott nagy sikert, hanem spanyolul⁴⁾ és németül is több kiadást ért el. A Balogh idézetében szereplő kiadás már legalább is a harmadik kiadás lehetett.

Az első kérdés, hogy Verseghy e népszerű műnek eredetijét vagy német fordítását használta-e. A lehetőség mind a kettőre nézve megvan, mert Verseghy mind a két nyelven tudott. A német mellett szól először az, hogy ehhez Verseghy könnyebben hozzájuthatott, másodsor, hogy Balogh is ezt idézi, főképp pedig az a körülmény, hogy a német a fran-

¹⁾ Báró Külneki Gilméta kisasszony és Aranypataki György. Egy érzékeny történet a' legújabb üdökből. Irta V. F. Pesten 1808. Eggenberger. 296 l.

²⁾ Caroline de Lichtfeld par Madame ***. Publiée par le traducteur. de Werther. Paris, 1786. Említésre méltó, hogy «Caroline de Lichtfeld» rendkívül megnyerte Kisfaludy Sándor tetszését is, a ki draguignani fogóságában olvasta Montolieu regényét, «mellyben a barátság és szerelem oly szépen, oly igazán és természetesen van festve». Kisfaludy ugyanitt tévesen említi, hogy ez a regény «németből frantziára» van «fordítva». (V. ö. Angyal Dávid: Kisfaludy Sándor minden munkái. 1892. VII. 343—344. lapon az 1896 augusztus 26-án keltezett levélben.)

³⁾ Karoline v. Lichtfeld. Berlin 1787 I., 1798 II.

⁴⁾ Carolina de Lichtfeld. Puesta en castellano por D. F. D. O. Segunda impresion.. Madrid 1802. Egy 20 lapos magasztaló előszóval.

czának kivonatos (a francia 544, a német 365 lap) és helyenként változtatott (pl. a 65. lapon lévő románca helyett Unger egy saját szerzeményű dalt told be) fordítása. Verseghynél ugyanis nincs semmi olyan, a mi a németben hiányzik, de a francziában megvan. Ezen érvek alapján igazoltnak tartom Császár Elemérnek a Gilméta forrására vonatkozó, belső érvek alapján fölállított hypothesisét: «Ha nem csalódom, legtöbb joggal a német regényirodalomra gondolhatunk, de a mint már Verseghy dolgozni szokott, az is bizonyos, hogy a mese több részlete az övé».¹⁾ Föltevésének második felét is igazolja a részletes összevetés.

Külneki Gilmétát és Aranypataki Györgyöt, a két főhőst, szülei, francziáskodó főurak, egymásnak szánják és még kiskorukban eljegyzik őket. Az eljegyzés azonban csakhamar fölbomlik, mivel Aranypataki apja Marsfalvi barátja tanácsára elkergeti a tudatlan francia nevelőt és fiát egy derék magyar ifjúra bízva, a ki embert farag belőle. A francziás Külnekiék lenézik a magyar nevelésű ifjút, és leányukat egy állítólagos francia marquishoz adják nőül, ámár az még mindig szereti Aranypatakít, a ki azóta deli huszártiszt lett. Közben kitör a háború és a szerelmében csalódott Aranypataki a háború zajában keres feledést. Fogásba esvén, egy kis francia faluba vonul pihenni. Itt kezdődik az első kölcsönzött epizód, a mely húsz lapnyi terjedelmű (150—170.).

(Ep. 1.) Aranypatakít csöndes magányában egy parasztleánya gondozza és kedvességével annyira meghódítja, hogy már nőül akarja venni; mikor megtudja, hogy a leánya szíve már régen a szolgájáé, megszegyenülve gazdagon kiházásítja őket, és mivel a háború véget ért, visszatér hazájába. — Itt kezdődik közvetlenül az első után a második kölcsönzött epizód, mely az előbbinél nagyobb terjedelmű (170—236. l.).

(Ep. 2.) Aranypataki nagynénje birtokán időzven egy ártatlan, rousseauias stílusban nevelt leánykával, báró Kékesi Juliskával, ismerkedik meg oly módon, hogy fölveszi annak ablakon kiejtett zsebkendőjét. Juliska életében, a ki eddig csak az olvasás, varrás és *agardzsás* szórakozásait ismerte, fordulópont Aranypataki társasága. Ismeretségük csakhamar szerelemmé melegedik. Egymásé még sem lehetnek. Ék van közöttük: Juliskának már férje van, a kitől különválva él. Atyja ugyanis Bécsben Bőlsei grófhhoz, egy alacsony, púpos, félszemű emberhez kényszerítette feleségül, hogy ezáltal a két család közt régóta folyó *perck* megszűnjene. Bőlsei azonban, látván neje ellenszenvét, őt rögtön az esküvő után a saját kérésére nevelőjéhez visszaküldte. Aranypataki sápadtan hallja Juliska a szájából a szörnyű valót és istenhozzádot rebegve hirtelen távozik. Másnap Juliska levélet kap, mely megmagyarázza Aranypataki különös viselkedését. Házasságuk lehetetlen, mert Bőlsei az ő legjobb barátja, a kit ő tett szerencsétlenné. Egyszer ugyanis madarakra dobálván véletlenül kiütötte Bőlsei félszemét, a ki neki nagylelkűen megbocsátott. Arra kéri tehát Juliskát, hogy szeresse ezt a széplelkű embert, a kinek a teste is szép volt a szerencsétlenség előtt, a mint a levélhez mellékelte kép mutatja. A levél célját teljesen eléri. Juliska visszatér férjéhez, a kinek rútságát megszokja és őt lelkének szépsége miatt — mint Roxane Cyranót — igazán meg is szereti. A férj nem veszi észre neje szerelmét és mikor Juliskát egy kép rejtegetésén kapja rajta, el akar válni tőle, mert azt hiszi, hogy felesége a kép eredetijét szereti. Természetesen kiderül, hogy a kép Bőlsei arcképe, és házasságuk ezentúl boldog lesz. Itt ér véget a második epizód, melyet részletesebben tárgyaltam, mint hogy a kölcsönzés ennél a részletekig megy.

A történet ezután hamarosan befejeződik. Aranypataki első szerelmét, az özvegy Gilmétát veszi el, a kinek férje közönséges szélhámos volt és a vérpadon vérzett el. A csapás Gilmétát nemcsak megtörte, hanem meg is nemesítette, úgy hogy méltó Aranypataki kezére.

¹⁾ Verseghy Ferencz élete és művei, 1903. 294. l.

Lássuk már most az epizódok forrását, Unger művét. A német regény hősnője Karoline v. Lichtfeld (= Juliska) atyja barátnőjének védelme alatt szintén a magányban nő fel, míg atyja Berlinbe nem viszi és a púpos, sánta, kopasz és félszemű Walstein gróffal érdekházasságra nem kényszeríti. A nemesszívű gróf azonban látván neje undorodását, nem él férji jogaival és Karolinát a saját kérésére nénijéhez visszaküldi. A kinek birtokán énekléssel, zenével és rajzolással tölti napjait. Nyugalmát egy gazdatisztnek, Lindolfnak (= Aranypataki), megjelenése zavarja meg, a ki szintén a zsebkendőrecept szerint ismerkedik meg vele. Csakhamar annyira megkedvelik Karolináék, hogy mindennapos vendégük lesz. A fiatalok megszeretik egymást és Karolina a szerelem és kötelesség konfliktusába jut. Föltárja titkát Lindolf előtt, a minnek következménye ugyanaz lesz, mint Versegghynél. Lindolf sápadtan távozik és egy levélben magyarázza ki viselkedését. Ez a levél a forrása Versegghy első epizódjának.

A levélből megtudjuk, hogy Lindolf egy altiszt leányába volt szerelmes, a ki azonban Lindolf szolgáját szerette. Házasságuk akadályá csupán szegénységük volt, melyet Walstein gróf, Lindolf barátja elhárít, hogy Lindolfot rangján aluli szerelméből kigyógyítsa. Ha Lindolf ezen szerelmi epizódját Aranypataki franciaországi idilljével összevetjük, látjuk, hogy, bár az alapmotívum (rangon aluli szerelem) ugyanaz, a kivitel egészen más. Lindolf szerelme vad érzéki szenvedély, a jóbarátnak kell mentőként közbelépni, míg Aranypatakinak nincs közvetítőre szüksége és helyzetét humorosan fogja föl. Nem úgy Lindolf. Elvakultságában Walsteint csábítónak tartja és párbajra kényszeríti. A gróf a levegőbe lő, Lindolf golyója azonban oly szerencsétlenül találja Walsteint, hogy az fél szemére megvakul és féllábára megsántul. Lindolf megbánja tettét, Walstein megbocsát. Itt már a második epizódnál vagyunk. Nyilvánvaló az újabb különbség. Ungernél az első epizód organikusan összefügg a másodikkal, illetőleg a mesének egyik része, míg Versegghy önállósítja. Aranypataki alakja Versegghynél az által, hogy véletlenül és nem készakarva teszi szerencsétlenné barátját, sympathikusabb, mint Lindolfé. Lindolf levele, azzal a kéréssel, hogy szeresse meg férjét, a ki a párbaj előtt, mint a mellékelt portrait mutatja, valóságos Adonis volt, véget ér. Karolina aztán nénije közreműködésével visszamegy férjéhez, a ki egészen megszépült. Eleinte úgy élnek egymással, mint barátok, ámbar Karolina szenvedélyesen megszereti a nemeslelkű férfit. Walstein nem mer hinni boldogságában, míg nem Karolinát portraitja csókolgatásán éri. Lindolf is boldog lesz Walstein hugával.

Ez összevetésből világosan kitűnik, hogy Versegghy a második epizódnál szorosan forrásához tartja magát, de szószerint nem vesz át semmit. Az elbeszélés sorrendjét néha megváltoztatja, az anyagot megrövidíti, stilizálja, egyszerűsíti, elhagy sok fölösleges indítékot, a melyek Unger regényét terjengőssé teszik. A történetet Magyarországra lokalizálja és az átvett epizódnak néhány vonással (v. ö. pörösködés, agarászás stb.) magyar ízt ad. Egyébként, a két kölcsönzött epizódot nem számítva, a mese megalkotása Versegghy érdeme. Versegghy nem volt invenzió híján, de hiányzott az önbizalma, s ezért itt is, mint többi regényében kívülről vette az első lökést, de aztán a maga erejéből haladt tovább. Tagadhatatlan, hogy ez az idegen segítség levon Versegghy eredetiségéből, Gilmétájának értékét azonban nem veszi el, úgyhogy még ma is aláírhatjuk Balogh idézett ítéletét.

(Budapest.)

Dobóczy PÁL.

— Új adat Hajnóczy József életéhez. Hrabovszky Sámuel, a dunántúli ág. hitv. evangélikus egyházkerület superintendense, 1791 február 1-én levelet küldött egyházkerülete seniorainak, a melyben Hajnóczy Józsefnek, a magyar jakobinusok legrokonszenvesebb tagjának, életére vonat-

kozó ismeretlen adat található. A levél a József császár halálát követő időbe vezet. A mikor a levél íródott, Hajnóczy már közel egy éve leköszönt állásáról, a szerémi alispánságról, a melyet annak idején annyi reménynyel szívében foglalt el. Mikor azonban József császár sokat említett tollvonásával megsemmisítette életének munkáját, Hajnóczy sem maradhatott többé meg hivatalában. A szerémi alispánságát követő 1791-ik évbe esik ez a levél, a melyből megtudjuk, hogy a dunántúli evangélikusok Zitkovszky és Nyisnyánszky mellett Hajnóczyt is kandidálták a meghalt Drozdik János helyébe bécsi ágensül. A levél, mely a soproni ág. hitv. evang. liceum könyvtárában, a fent megnevezett Hrabovszky Sámuel fiának Györgynek kéziratgyűjteményében foglal helyet és a szavazás módjáról intézkedik, szórul-szóra a következő:

Plurimum Venerandi, Clarissimi, Doctissimi Dni Seniores salutem et officia.

Perillustris Dominus Johannes Drozdik Agens Ecclesiarum Evang. Vindobonensis, vitam cum morte commutavit. In cuius Successorem candidantur Viri ex nostris Sæcularibus integerrimi, ut pote P. D. Zitkovszky a decennio Agens aulicus, P. D. Nyisnyánszky Agens noster Eudensis, P. D. Hajnóczy, qui non ita pridem, in Syrmio Vice Comitibus officio fungebatur.

Proinde ut huic ordinationi satis fiat, quilibet Senioratus vota sua conferendo, mihi nonnisi unum votum submittet, quod ex pluralitate votorum facili modo eliciet.

Qui sum vester socii lectissimi.

In N: Dömölk

die 1. Febr. 1791.

Samuel Hrabovszky

Trans Danubianus Superintendens.

A szavazás eredménye nem lehet valami nagyon kétséges. Hajnóczyt valószínűleg nem választották meg titkos ágensül. Ugyanis őt csak harmadsorban jelölték, és ha mégis megválasztották volna, ennek mégis maradt volna legalább valami írásbeli nyoma. Élettörténetírója különben a kandidálásról sem tud semmit.

(Budapest.)

BOTHÁR DÁNIEL.

A Klasszikus Regénytár az imént megjelent XII. sorozattal befejeződött. Azokat a reményeket, melyeknek a terv s az I. sorozat megjelenése alkalmából e helyen kifejezést adtunk, teljes mértékben beváltotta. A teljes vállalat hatvan kötetben a XIX. század külföldi regényirodalmának legjavát adja, jól megválasztva az írókat és a műveiket. Az egyes nemzetek közül regényirodalmuk fejlettségéhez mértén szerepelnek a francziák (12 szerző 27 műve 22 kötetben), az angolok (4 szerző 12 műve 20 kötetben) s az oroszok (6 szerző 11 műve 13 kötetben), de némi rövidséget szenvedtek a németek (2 szerző 4 műve 3 kötetben), a dánok (1 szerző 2 műve 1 kötetben), a spanyolok (1 szerző 1 műve 1 kötetben) s a többi nemzetek, melyektől egyáltalán nem közölt semmit a vállalat. Máltányoljuk azokat a korlátokat, melyeket a kiadó cég maga elé állított, hogy csak remekeknek elismert, már nem élő írótól származó, s a mennyire lehetséges, az ízlést és erkölcsöt még részletei által sem sértő regényeket nyújtson — s e három szempont sok regény mellőzését megfojtja — Freytagot és Spielhagant azonban talán még sem kellett volna mellőzni, hogy másokról ne szóljak. Így is, ismételjük, határozottan gazdagodása irodalmunknak ez a kis könyvtár s relativ olcsóságának fogva (egy-egy kötet 4 K-jával van számítva) remélhetőleg széles körökben terjeszteni fogja a külföld legértékesebb regényeinek ismeretét, a mi mind a közműveltségnek, mind az irodalmi ízlésnek emelkedését előmozdítja. A fordítások nem egyenlő értékűek, de egy-két vásári munkán kívül a többi, ha nem is

mindig sikerült, legalább gondos. Mennyiben hű tolmácsai az eredetinek, azt összevetés nélkül nem állapíthatjuk meg, de a másik követelményt nagyobb részt megvalósítják: könnyen olvasható, érthető szöveget adnak, sőt egyik-másik szinte túlságosan modern nyelven is szól. A bevezető tanulmányok, melyek legnagyobb részét Ambrus Zoltán vagy Voinovich Géza írták, s az író életéről és munkásságáról kívánnak tájékoztatást adni, nemcsak sikerült és becses írói arcképek, hanem majd mind igazi művészi portait-k, szaktudással, ízléssel és stílművészettel írt tanulmányok, valóban irodalmunk java alkotásai közé tartoznak.

A kiadó czég meg lehet elégedve az erkölcsi sikerrel. Reméljük, hogy anyagi tekintetben sem csalódott számításában. Ebben bízva, fölvetjük a gondolatot, nem volna-e érdemes a vállalatot tovább folytatni, illetőleg kiegészíteni és pótolni. Olymódon gondolnók, hogy viszonyulhatnának a XVIII. századba (Rousseau, Goethe stb.), a XIX. század utolsó negyedét jobban kiaknázhathatnák s fölvehetnék, a mi értékest az eddig megjelent 12 sorozat a XIX. század regényterméséből mellőzött. A kötetek, jó érzékkel, eddig is számozás nélkül jelentek meg, így a folytatásnak még ez a külső, technikai akadály is elesik. cs.

— A Comico-tragédiához. Erdélyi Pál két helyen¹⁾ is szól egyik XVII. századbeli énekeskönyvünkről, a Mihál-Farkas-gyűjteményről;²⁾ annál sajátosabb, hogy a benne levő drámatörödéket a *Választott Komédia* töredékének mondja, pedig a 25—28. lapokon levő részlet a *Comico Tragédiának* act. IV. sc. 2.-ja. Minthogy Kövesi Lajos³⁾ sem vette észre ezt a tévedést, és tudtunkkal azok, a kik e darabbal foglalkoztak, nem utaltak e kéziratra,⁴⁾ érdemesnek tartjuk e helyreigazítást megtenni. A töredék kéziratunkban a 21. darab (nem a 22., mert a 21. alatt lévő sor csak címül szolgál ehhez), a végére iktatott számjegy (*Finis, 1687.*) korát az 1683. évi kiadás mellé helyezi; szövege a dűsgazdag kesergése (hol vattok, hog' nem lattok, is barátim...) Pluto elnémitő parancsáig (— ki voniniatok né hadgiatok a niélvét es eo szaiaban.), tehát az, mely később önálló részként is sokszor megjelent a Lázár-mesével (pl. Vác, 1801.). A.

— Greguss Ágost «Levél» cz. vígjátékáról Várdai Béla érdekes cikkében (EPHK. 1911. 789.) azt állítja, hogy soha sem került színre. Ez tévedés. A mint az egykorú hírlapokból megállapítható, a vígjáték utat talált a színpadra, de nem fővárosi, hanem vidéki színtársulat vitte színre. Szarvason, 1861 júliusában egy műkedvelő társulat eljátszotta. (V. ö. könyvem, *Egryssy Gábor és kora*, I:534. l.) Az előadásról részletesebb adataink nincsenek.

(Pásztor.)

RAKODCZAY PÁL.

— Helyreigazítás Kerekes Emilnek könyvemről szóló bírálatára. — I. Petőfi *Farkasok és Kutya dala* című allegóriájának eredetije nem Lafontaine, hanem Phædrus (III. fab. 7. Regnare nolo, liber ut non sim mihi).

2. Bíráló úr Bayer iránti elfogultságomat veti szememre, hogy nem őt, hanem Badicsot idézem. Bayer ellenem soha sem vétett semmit, s ép úgy nem ismerem, mint Badicsot, kit soha nem láttam, de a ki nyelvtanomat nem approbálta, mely erkölcsi és anyagi káromat ma sem hever-

¹⁾ EPHK. 1893. 172. és Énekes könyveink. Bpest. 1899. 63. l.

²⁾ Múz. Kvt. kézírata: 482. Act. Hung.

³⁾ Kath. énekgyűjtemények a XVII. sz.-ban. 1903.

⁴⁾ Felsorolásukat l. Pintér: II. 303. s k. l.

tem ki. Hogy a jövőben közeledni akarnék hozzá, ezek után senki sem mondhatja. Hogy őt csitálom Bayer helyett, oka, hogy ő Fáy András irataiból idéz, s így a közvetlen forrás kínálkozóbb volt előttem.

(Pásztor.)

RAKODCZAY PÁL.

— Sophokles Ἰχνηρέτης cz. szatírdramájának felét tartalmazó papyrus fölfedezéséről tettek jelentést az „Egyptian Exploration Found” novemberi ülésén. A papyrus 16 hasábon 400 nál több verset tartalmaz. A darab tárgyát az ifjú Hermes kalandjairól szóló mítoszból meríti és Apollon gulyájának elrablását meg a lant föltalálását adja elő, melylyel Hermes Apollont kibékítette.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

Gyöngyösi Kalendárium 1912. évre. A «Hanusz Imre Közműv. Egyesület» évkönyve. Szerkeszti: Stiller János, áll. főgimn. tanár. IV. évf. Ára 1 korona. 8-r. 215 l.

Örömmel lapozgattuk a szerény cím alatt megjelent kötetet, mely — mint a *Debreceni Kalendáriumok* — azt a célt tűzte maga elé, hogy Gyöngyös városának polgárságát a város és Mátra-vidék múltjával is megismertesse a mellett, hogy szépirodalmi olvasmányokat is nyújt. Különösen a politikai történet dominál ez évfolyamban: *Mári Sándor dr.* egy irodalomtörténetünkben is szereplő érsekről, Széchenyi Pálról ír; Sóos Elemér, Nagy Géza, Vargha Tivadar a Mátra egy-egy váráról szólnak. Szorosan irodalomtörténeti czikk csak egy van benne *Alszegehy Zsolt* tollából: «A gyöngyösi ferenczrendi zárda könyvtárának néhány (a magyar irodalomtörténet szempontjából) érdekesebb kötetéről» czímmel. A könyvtárnak ú. n. *Varia Opera* kötetei közül ismerteti *Vida György facetiáit* (Kolumbán János munkáját); szembe állítja és jellemzi két legrégebb előfizetési felhívásunkat: Kovachichét és Szacsavayét (1787-ből); végül a neolatín eclogák két magyar nyelvű hajtásáról: Valle Jacintéről (*Pásztorének*, 1785) és Révai Miklósról (Pásztori Játékokban leábrázolt örömdetes köszöntés . . . gróf Kollonitz Lászlónak . . . 1781) szól.

Kazinczy Ferencz levelezése. Közzéteszi Váczy János dr. XXI. k. (1829—1831). Budapest, Akadémia, 1911. XLIV, 787 l. Ára 10 K.

Kornis Gyula dr.: Okság és törvényszerűség a pszichológiában. Budapest, Franklin, 1911. 8 r. 203 l. Ára 4 K.

Kornis értékes könyvének látszólag csak egy főproblémája van: mi az értelme az okságnak s a vele szorosan összefüggő törvényszerűségnek a lelki jelenségek sorában? E problémához azonban a kérdések hosszú sora kapcsolódik; sokat csak érint, de minden esetben kísérletet tesz megoldásukra. A főprobléma kettős tagoltsága szerint a könyv is két részre oszlik. Az első az oksággal, a második a törvényszerűséggel foglalkozik, vizsgálja szerepüket a pszichológiában s kiterjeszkedik a filozófiai határkérdésekre is. Kornis az idevágó gazdag irodalmat revisio alá veszi, kritikai megjegyzésekkel kíséri s nem egy részét önállóan továbbfejleszti. Különös értéket kölcsönöz könyvének az a körülmény, hogy Wundtnak már elavult, de nálunk még mindig uralkodó felfogásával szemben új szempontokra utal s pl. Bergsonnak, a nálunk oly kevésbé ismert franczia tudósnak, elméletét is vizsgálódásai körébe vonja, s eredményeiről teljes joggal mondhatja, hogy egy Kritik der historischen Vernunft-nak szolgálhatnak bizonyos értelemben a lapjául.

Könyvtár, Magyar. Budapest, Lampel, 1910. K. 8 r. Ára számonként 30 f.

641—642. Molnár Ferencz: Ma, tegnap, tegnapelőtt. (Vasárnapi Krónikák.) 114 l.

643. Maurice Maeterlinck: Családi kör. (Intérieur.) Bevezetését írta Maeterlinckné Georgette Leblanc. Ford. Rózsa Géza. 46 l.

644—645. Kleist Henrik: Kohlhaas Mihály. (Egy régi krónikából.) Ford. Mibes Lajos. 135 l.

Könyvtár, Olesó. Budapest, Franklin, 1910. K. 8-r. Ára számonként 20 fillér.

1641—42. Görgei Artúr: Gazdátlan levelek. 58 l.

1643—44. Neera: Az ördög palástja és egyéb novellák. Olaszból ford. Balla Ignác. 72 l.

1645—51. Maurice Maeterlinck: A méhek élete. Francziából ford. Binder Jenő. 286 l.

Rousseau János Jakab: Emil vagy A nevelésről. Francziából ford. Schöppfn Aladár. Budapest, Franklin, 1911. IV, 710. Ára 10 K.

Rousseau e híres művének eddigi magyar fordítása (Führer-Füreditől) magyartalan is volt, érthetetlen is volt, s így a Franklin-Társulat régen érzett szükségét pótolta, midőn az *Emil* új magyar fordításáról gondoskodott. Ez az új fordítás, a régihez viszonyítva, okvetetlenül nyeresége a magyar irodalomnak, mert az eredeti szöveg jó átértésével, gondos tanulmányozásával készült, s síma nyelve, gördülékeny előadása jól olvasható. De e kétségbevonhatatlan előnyei ellenére is, ez mégse az igazi, végleges magyar *Emil*. Úgy tetszik, mintha a fordító szakmányban dolgozott, túlságosan sietett volna s nem lett volna elég ideje arra, hogy művét eléggé megcsiszolja, egyenetlenségeit kiküszöbölje. Erre vall a számos toll- vagy sajtóhiba (pl. *Lény* helyett *tény* áll 355. l., *társas* szellemű h. *káros* szellemű 298. l., többire h. előbbire u. o., birhatjuk h. zárhatjuk 504. l., gyermekednek h. gyermekemnek 710. l.), erre a mondatok itt-ott idegenszerű francia szerkesztése (pl. «köztük kell, hogy lakott legyen, hogy elhigye, hogy annyi észszel olyan ostoba lehet valaki» 663. l.), erre az az ellentét, hogy a savoyai vikárius most *te*-vel, majd *ön*-nel szólítja meg védencét; erre hol egy egy szónak, hol egy-egy mondatnak a szövegből való kimaradása.

R. L.

PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1910 1911.

I. Classica-philologia.

Börzsönyi Arnold. Rómer Flóris Ferencz. (Győri sz. Benedek-rendi főgimn. 1—40.)

Fischer, Georg. Über einen grösseren in der Umgebung von Sächsisch-Sankt-Georgen gemachten Fund römischer Familiendenare. (Besztercezi főgimn. Melléklet. 4—24.)

Geréb József. Az athéni demokratia legjelentősebb vonásai. (Budapesti gyak. főgimn. 15—26.)

Hitrich Ödön. Epidaurus. (Budapesti ev. főgimn. 7—24.)

Kelecsényi János. A szép és a művészetek ellentéte Plátó esztétikájában. (Budapesti IV. ker. leánygimn. 3—17.)

Kisch, Gustav. Altgriech. Ortsnamen in Siebenbürgen. (Besztercezi főgimn. Melléklet. 25—29.)

Konrád Ferencz. A régi görögök lakonái és társas mulatságai. (Nyitrai főgimn. 3—58.)

Kónya Gyula. Az areiopagos rövid története Ephialtesig. (Ósurgói ref. főgimn. 11—29.)

Jánq Margit. Ó-görög iskolai élet. (Az orsz. nőképző-egyesület leánygimnáziuma. 3—14.)

Máthé, Georgius. Alexander Köpesdy. (Latin nyelven írt megemlékezés. — Budapesti V. ker. főgimn. 3—8.)

Mezei Sándor. Az idősebbik Philostratos «Eikones»-e. Második könyv. (Mezőturi főgimn. 3—65.)

Patek Béla. Septimius Severus római császár élete. (Nagykárolyi polg. főiskola. 3—41.)

Sándor Fül. Cicero életfilozófiája. (Pápai ref. főiskola. 35—51.)

Szilágyi Adolf. Appollonius Rhodius «Argonautica»-ja. (Soproni Laehne-féle gimn. 3—16.)

Vári Rezső. A görög tudomány az ókorban. (Budapesti II. ker. főgimn. 5—83.)

Zivuska Jenő. Platon Parmenidese mint az eszmetan egyik fejezete. (Besztercebányai kath. főgimn. 3—39.)

II. Magyar nyelv és irodalom.

Beke Boldizsár. Petőfi hazafias lírája. (Nagyváradai főgimn. 9—32.)

Böröczffy Kálmán. Felvilágosodás és irodalom a XVII. században. (Egri főreáliskola 3—37.)

Csura Miklós. Gyergyey Albert: Historia egy Árgirus nevű királyfi-ról és egy tündér szűz leányról. (Gyulai főgimn. 12—44.)

Dániel Viktor. Az eszményítésről és Arany János «Vojtina Ars Poetikájá» ról. (Sepsiszentgyörgyi Mikó-kollégium 3—10.)

Fábián Imre. A magyar irodalom pedagógiai értéke. (Szegedi városi főgimn. 1—52.)

Főgyel Sándor. Adatok az idegenszerűségek történetéhez. (Báróczi meg Kazinczy. — Miskolci kath. főgimn. 3—45.)

Földessy Gyula. Petőfi. (Budapesti V. ker. főreáliskola. 5—51.)

Gálos Rezső. Lukács István költeményei. (Temesvári felső kereskedelmi iskola. 3—57.)

Gross, Josef. Szilágyi und Hajmási. (Segesvári főgimn. 3—30.)

Juhász Incze. Desericzky Incze élete és művei. (Magyaróvári gimn. 1—31.)

Kovács Antal. Listius László gróf a színlelés költője. (Nagykanizsai főgimn. 15—39.)

Perényi József. Dugonics András Trinummus. (Veszpr. főgimn. 6—40.)

Pickel Ferencz. Katona és Grillparzer. (Erzsébetvárosi főgimn. 14—43.)

Pintér Jenő. Nagyköpcsényi gróf Listius László (1628—1661). (Budapesti VI. ker. főreáliskola 3—20.)

Sebők János. A birtokosjelző. (Lévai főgimn. 9—24.)

Zlinszky Aladár. A székpekről. (Budapesti VIII. ker. főgimn. 3—31.)

III. Modern philologia.

Alszegehy Zsolt. Az esztétikai szemléletről. (Gyöngyösi főgimn. 8—22.)

Heinrich János. Egy kevésbé ismert fejezet a német nyelvtörténetből. (Keszthelyi főgimn. 3—67.)

Heller Bernát. Victor Hugo és Heine viszonya a magyarsághoz. (Budapesti II. ker. főreáliskola. 3—21.)

Kisch, Gustav. Zur Wortforschung. (Besztercei főgimn. Melléklet. 29—36.)

Márk Imre. Jób könyve. (Hajdunánási főgimn. 3—51.)

Merker Márton. Goethe «Hermann und Dorothea»-jának méltatása. (Szatmárnémeti kath. főgimn. 5—21.)

Rosenauer, Andreas. Gottfried Keller's Legenden und ihre Quellen. (Meggyesi ev. gimn. Melléklet.)

Vári Rezső. Latin-francia-német-magyar szójegyzék. (Soproni főreáliskola. 3—27.)

EMLÉKBESZÉD JOHANNES VAHLEN FÖLÖTT.

Ma, január 13-án, múlt tizenegy éve, hogy Társaságunk Ponori Thewrewk Emil, akkori elnökünk indítványára Johannes Vahlent tiszteleti tagjává választotta.

Magunkat becsültük meg akkor, midőn az elismerés pálmáját nyújtottuk az élőnek, a minthogy most őszinte kegyeletünk jeléül cziprusággal hódolunk az elhunyt emlékének.

Hosszúra nyúlt élete zajtalanul, csendesen, szakadatlan dologtevésben telt el, mely a katedra és íróasztal között harmonikusan oszlott meg. Hallgatóinak raja a földkerekség minden részébe széthordta gazdag tudása kincseit, írott kinyilatkoztatásait pedig egy könyvtárra való kötet őrzi.

És valamint egy félszázadnál hosszabb időre terjedő tanári és irodalmi munkáját csak a kiválasztottak tudták értékelni, úgy kimulása is illetetlenül hagyta az élet vásári zaját. De nekünk, kik tudományunk mesterét láttuk Johannes Vahlenben, akkor, midőn neki a végső tisztességet megadjuk, illik vizsgálnunk élete útját, mely őt a rajnamenti szegényes hajlékból a berlini világhírű egyetemi tan-székiig vitte.

Vahlen 1830. szeptember 28-án született Bonnban, hol gimnáziumi tanulmányait végezte. Az ókori nyelvek szeretetét már itt oltotta belé Schopen, ki később a híres bonni Fürstenhochschulében is tanára volt. Ez a főiskola mindig bizonyos kiváltságos hírnek örvendett, mely — mint tudjuk — III. Frigyes, fiát II. Vilmost ennek fiait, valamint az uralkodó családokban épen nem szűkölködő Németország több fejedelmi sarját is az alma mater falai közé szolgáltatta. Ezt a híret a Friedrich-Wilhelm-Universitát régi tisztas hagyományainak köszönhetette, melyeket, hogy csak a legnagyobbakat említsük, Schlegel, Niebuhr, Arndt, Johannes Müller, Dahlmann, Sybel megalapoztak, Vahlen tanárai közül pedig fejlesztették Brandis, Bernays, Welcker és a korszakalkotó Ritschl, kinek leányát később Vahlen feleségül is vette.

Vahlen már a főiskolában megismerkedett Aristoteles-szel, főleg Bernays hatása alatt, ki maga is mint éles elméjű Aristoteles-kutató ismeretes. És míg Bernays útmutatása szerint a görög irodalom, főleg a nagy stageirai filozofus felé fordult, úgy köszönhetette Ritschlnek, hogy neki azt az irányt kijelölte, melyet a római irodalom, első sorban a költészet tanulmányozásában követnie kell. Ritschl indítványára ugyanis az egyetem filozófiai kara pályadíjat tűzött ki Q. Ennius töredékeinek összeállítására.

Vahlen benyújtotta dolgozatát, melyet a fakultás megjutalmazott és kiadásra méltónak ítelt. Erre kibővítve 1852-ben *Quaestiones Ennianae Criticae* címen doktori értekezésének szánta, melyet professzorai erudite, sagaciter, eleganter scripta jelzőkkel tiszteltek meg. Nehány hét múlva letette a tanári vizsgálatot és azután beállott a bonni gimnáziumba próbaéves tanárnak, a honnan két évi működés után 1856-ban a boroszlói egyetemre rendkívüli tanárnak ment, de itt is alig két évig maradt, mert már 1858-ban kinevezték a badeni Freiburgba rendes tanárnak, honnan félévi működés után egyre növekvő híre szintén elszóllította: a még nem egészen 28 éves ifjú embert ugyanis a bécsi cs. k. egyetem classica-philologiai rendes tanszékére hívták meg.

Itt tanított és dolgozott tizenhat esztendeig, vezette Bonitz-czal együtt a philologiai szemináriumot és szerkesztette a Zeitschrift f. die oesterr. Gymnasien cz. folyóiratot, mely akkor állott virágzása tetőpontján. Bennünket annyiban közelebből érdekelhet ez az újság, a mennyiben az a tuczat magyar filologus, ki akkor irodalmilag is működött, e Zeitschriftben jutott szóhoz és a középiskolai programmértekezések, az akkori magyarországi tanároknak — majdnem azt lehet mondani — egyetlen irodalmi revelációi, e lapokon találtak nem egyszer kíméletlen bírálókra. E folyóiratban vívta meg egyebek között Bonitz két országra szóló nevezetes csatáját Hidassy Kornállal, a későbbi szombathelyi püspökkel, kit De quorundam latinitate, qui se Ciceronianos vocant cz. értekezésének latinsága miatt erősen támadott.¹⁾

E folyóiratban kifejtett működése Vahlennek volt egyik, nem épen utolsó eszköze, melynek a 32 éves férfiú, a bécsi Tudományos Akadémia rendes tagságát, majd a nyelvészet-történeti osztály titkárságát köszönhette.

Sokoldalú tevékenysége mellett, melyet az egyetem és most már az akadémia is megkövetelt, talált mindig annyi időt, hogy akkor még Boroszlóban működő egykori tanárával, Ritschllel, az összeköttetést fentartsa. Az ő ösztönzésére indítványozta a bécsi akadémiában a *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* kiadását, mely minden ismert kézirat összehasonlítása alapján, szigorú philologiai módszer szerint készült. Az egyházatyák műveinek számos kiadása után is elismerték az irányadó tudományos és egyházi tényezők, hogy a bécsi Corpus valamennyi editio között első helyen áll.

Vahlen bécsi működésének talán legmaradandóbb emléke ez a monumentális mű, melynek létesítéséhez éveken át kitartó szorgalommal egyengette az utat, később pedig mikor az egyes kötetek rendre napvilágot láttak, oly férfiak, mint Halm, Hartl, Reifferscheidt, újabban Wissowa szívesen folyamodtak bölcs tanácsaihoz.

Bécsi hatáskörét Vahlen annyira megszerette, hogy 1874-ben,

¹⁾ Hidassy Kornél az 1856/7. évi nagyszombati gimn. Értésítőben *De stilo bene latino* értekezett. Ezt a munkát bírálta a Zeitschriftban Linker tanár, mire valaki — a közhit szerint Samassa József — ily című 16 lapos füzetben felelt: *De quorundam* ... stb. Ezt bírálta azután H. Bonitz a folyóirat IX. kötetének 349. lapján, még pedig keményen.

midőn Berlinbe Moritz Haupt utódjának hívták, csak nehezen tudott a császárvároستól elszakadni.

Berlinben kezdődik a tudós tanár és termékeny író működésének új, még eredményesebb korszaka.

Miként Bécsben, úgy Berlinben is csakhamar rendes tagja a Tudományok Akadémiának és vezetője a philologiai szemináriumnak, mely minőségben reá hárult az egyetemi félévi Index Lectionummal kapcsolatban kiadott Proœmiumoknak, latin nyelvű tudományos értekezéseknek szerkesztése, melyeket előtte 32 éven át Lachmann, majd Haupt irt. Vahlen proœmiumai összegyűjtve 1907-ben Teubnernél jelentek meg *Johannis Vahleni professoris Berolinensis Opuscula Academica* címen két kötetben, mely összesen 63 ilyen proœmiumot tartalmaz az 1875. nyári félévtől kezdve az 1906. évi nyári félévig bezárólag.

A proœmiumokról, melyeket Közlönyünkben¹⁾ Kallós Ede, Vahlen egykori tanítványa ismertetett, maga a szerző így nyilatkozik:²⁾ *In proœmiis scribendis, quorum institutum semper idem est, ut lectionum academicarum enumerationi aliquid litterariae disputationis praemittatur ex veterum scriptorum interpretatione petita, materiae quidem aliquam varietatem quaerimus, ita ut non ex eodem scriptore, sed ex pluribus scriptorum nostrarum argumenta repetamus.*

Hogy milyen változatosságot jelent Vahlennél ex pluribus scriptorum nostrarum, nem csupán értekezéseinek címeiből, melyeket felsorolni hosszas volna, hanem magából a tárgyalt írók névsorából is kiviláglik: a) görögök: Alkidamas, Aristoteles, a Kynikusok, Gorgias, Isokrates, Lukianos, Lykophron, Platon, Sophokles, Theokritos; b) rómaiak Catullus, Cicero, Cyprianus, Ennius, Horatius, Iuvenalis, Livius, Lucilius Naevius, Nonius Marcellus grammaticus, Petronius, Plautus, Porcius, Propertius, Seneca rhetor és Seneca philosophus, Suetonius, Tacitus, Terentius, Tibullus, Ulpianus, Valerius Maximus, M. Terentius Varro.

Ezek részint mint önálló kötetek, részint mint más tudósok részben posthumus tőle kiadott művei, majd a bécsi akadémia Sitzungsberichten vagy a berlini akadémia Monatsschriftjeiben, a Rheinisches Museum, Zeitschrift für österreichische Gymnasien, Hermes, Fleckeisens Jahrbücher, Philologus, Jenaer Literaturzeitung, Deutsche Literaturzeitung és más folyóiratok hasábjain közzétett, nagyrészt szöveggkritikai dolgozatok jelentek meg.

Az említett Opuscula Academica latin nyelven irt proœmiumait tartalmazták, míg az idézett folyóiratokban német nyelven napvilágot látott értekezéseinek az a része, mely bécsi működése idejébe esik, ugyancsak Teubnernél jelent meg *Gesammelte Philologische Schriften I. Band* címmel, melynek folytatásáról e kötet előszavában így nyilatkozik: «Bei dem zweiten Teil dieser Schriften, den ein zweiter Band enthalten soll, ist die Sammlung einfacher; sie soll nämlich nichts enthalten, als die philologischen Abhandlungen, die in den Sitzungen der Berliner Akademie der Wissenschaften gelesen und in ihren Schriften gedruckt worden sind.» Ennek a kilátásba helyezett második kötetnek sajtó alá rendezése fájdalom, már más kezekre vár.

¹⁾ 1908. évf. 395. l.

²⁾ Opuscula, II. köt. 310. l.

E, túlnyomó részben szövegkritikai tanulmányok mellett minden philologus igaz elismerésére méltó munkát végzett Vahlen római írók műveinek kiadásával, milyen a Lachmann Luciliusa, Koch Senecája, Haupt Catullus, Tibullus, Propertius meg Horatius editiója.

Azonban nemcsak a classicus ókor volt az a terület, melyen a nagy tudós biztos ítéletével uralkodott, hanem szinte természetes, hogy érdeklődését nagy mértékben lekötötte az a kor is, melyet az antik tudományok és művészetek föléledéséről renaissancenak szoktunk nevezni.

Ennek a, nagy férfiakban és nagy eseményekben oly gazdag időnek főleg két tudósa vonzotta Vahlent; mindkettő XV. századbeli olasz humanista: Francesco Poggio, ki főleg németországi és svájci kolostorokban folytatott szerencsés kutatásával Quintilianus, Lucretius, Petronius, Plautus, Statius, Ammianus Marcellinus, Tacitus műveinek nagy részét és Cicero tíz beszédjét napvilágra hozta. Poggionál tudós-nak egyetemesebb, jellemnek kiválóbb Lorenzo Valla,¹⁾ ki «a tudományt az iskolai hagyomány nyűgöző békáiból kiragadva, számára a szabaddabb mozgás és haladás lehetőségét biztosította», ki a görög-római írókban ecsetelt classicus kultúrát a mai tudós ítéletével értékelte, kiből a modern philologia megalapítóját tisztelhetjük.

Az ókori classicusok értelmezésén és a renaissance-kori humanisták jellemzésén kívül modern akademikusokról írt emlékbeszédeivel tünt ki Vahlen, kinek e nemű művei mindenkor a közelmúlt philologiai tudományos törekvések hű dokumentumai maradnak.

Hogy Vahlen óriási irodalmi működésének legmaradandóbb becsű része az, mely a philologiai kritika és exegesis terén mozog, kétségtelen. Kitűnő latin és görög nyelvtudása, alapos palaeographiai ismeretei, biztos ítélete, éles emlékező tehetsége és — hozzátelhetjük: szerencsés intuitiója a kéziratok sokszor labilis hagyományainak számtalan helyét megjavította, a görög irodalom, de főleg a római költészet nem egy megrongált töredékét helyreállította. Ez szól különösen arról a két íróról, kinek műveivel nagyon sok értekezésében foglalkozik, t. i. Aristotelesről és első sorban Enniusről.

Kritikai módszeréről az idézett *Gesammelte Philologische Schriften*²⁾ így szól: «Wo Handschriften aus dem 9. oder 10. Jahrhundert zu Gebote stehen, bedarf es nicht die vielen des 14. und 15. Jahrhunderts zu untersuchen und sind Mitteilungen aus andern, als den zur Textrecension dienlichen Handschriften und vollends der ehemals beliebte Variantenwust aus alten Ausgaben auszuschliessen»

Ő nem keres értéktelen kavicsokat a szerteágazó sok érben, mikor magából az archetypus tiszta forrásából meríthet és coniecturáiban nem annyira képzelőtehetségére támaszkodik, mint inkább az analog példák egész csoportjára, mely egy-egy kritikus hely megvilágítására, óriási olvasottsága gazdag tárházából mindig rendelkezésére áll.

De a mint óvakodik a túlmerész coniecturáktól, éppen úgy nem követi egyes szövegkritikusoknak azt az eljárását sem, mely sokszor a kézirati hagyomány ellenére valamely textus mondatait vagy szavait-

¹⁾ A bécsi akadémia Almanachja 1864.

²⁾ 650. l.

-transponálja, csak azért, mert épúgy hatásosabbnak tetszik, a mit Vahlen így fejez ki:¹⁾ «Für ein leuchtendes Muster philologischer Art wird es wohl auch nicht angesehen werden, dass man einen Vers aus seinem Zusammenhang nimmt, um ihn anderswo unterzubringen und den widerstrebenden dann mit allerhand Flickwerk versetzt, damit er kritischem Geheiss sich füge».

Vahlen kritikai eljárását tehát nagy alapossága mellett konzervativizmusig menő böcs óvatosság is jellemzi, a mint a tőle eszközölt számtalan emendatio bizonyítja.

Kiváló volt Vahlen mint tudós, mint író egyaránt, de nem volt kevésbé kiváló tanítónak sem. A ki a szabályos, sima arcú, rendesen fekete ruhában megjelenő tanár magas színvonalú, ékes előadását hallgathatta, egykönnyen nem mulasztotta el az ő collegiumát. Fokozta előadása hatását folyékony, klasszikus latinsága, mely különösen a philologiai szeminárium tagjaira nézve volt nagy mértékben gyümölcsöző.

A magyar tanárjelöltek is, kiknek akkor Halder és Télfy, majd Szepeszy voltak tanáraik a pesti egyetemen, szívesen jártak Bécsbe, hogy a fiatal Vahlen tudós egyénisége szellemének hódoljanak. A hatvanas években tanítványa volt tisztelt elnökünkön kívül Vajda Károly budapesti I. ker. gimn. tanár, Thiering Károly soproni nyug. tanár, továbbá Kassai Gusztáv, ki mint budapesti egyetemi docens éveken át a latin eloquentiát és stilsztikát tanítva egy egész nemzedékre jótékonyan hatott, és ott volt legrégibb tanítványai között Ponori Thewrewk Emil, a ki idő folyamán egykori tanárával baráti viszonyba lépve, élénk levelezést folytatott Vahlennel. E levelek tudományos kérdéseket tárgyalnak, első sorban Thewrewk Festusát, melyet Vahlen Ennianæ Poesis Reliquiæ²⁾ cz. művében számtalanszor idéz.

Az a barátságos viszony, melyben Thewrewk Vahlennel állott, a fiatalabb nemzedék nem egy magyar philologusának egyengette útját Berlinbe, hol őket a tudós professzor Thewrewk ajánlatára a legszívesebben fogadta. Ezek között volt mindenek előtt a magyarországi classia-philologia egyik dísze, Némethy Géza, továbbá Geréb József, Boros Gábor, Lähne Vilmos, Kohlbach Bertalan és mások.

Legfiatalabb tanári generációnk már mint aggastyánt hallgatta Vahlent, a ki maga körül egy új tudós nemzedéket látott fejlődni, középiszkolai és egyetemi katedrákba ülni, új nézetekkel, új irányoknak hódolva, a kik közül sokan a szövegkritikát a philologiai disciplinák közül talán arra a helyre utalják, hova az archaeologusok az anticagliákat. Vahlen szerint: angustus ille noster multisque contemptus grammaticæ artis trames.³⁾

Ha talán az agg Vahlen harmonikus életének utolsó éveibe méla akkordnak vegyül az a tény, hogy a hallgatók túlnyomó nagy része Wilamowitz bűvös szavától elragadva ennek előadásaira sereglett, mégis mindannyian mély tisztelettel adóztak az évek súlyával daczoló Vahlen nagy tudományának és nem utolsó sorban páratlan

¹⁾ Id. helyen 515. l.

²⁾ Lipsiæ. 1903.

³⁾ Opusc. I. 77.

kötelességtudásának, melylyel majdnem élete végéig heti tíz órában előadásokat tartott.¹⁾

A lelkiismeretesen végzett kötelesség öntudatán kívül, mely minden hivatásos tanítónak legédesebb jutalma, Vahlennek külső elismerésekben is volt része. A két egyetemen ismételten dékán és rektor volt, a két akadémiának — mint említettük — rendes tagja; már Bécsben lett kormánytanácsos, majd udvari tanácsos, Berlinben 1879-ben a Vörös Sasrenddel dekorálják, majd kinevezik titkos tanácsosnak, Ulpianusáért jogi dotornak honoris causa.

A mi Társaságunknak is nagy tisztesség volt azt a kiváló férfiút a tőlünk telhető legnagyobb elismeréssel, a tiszteleti tagsággal kitüntetni. De nemcsak nekünk volt tisztesség, mert annak tartotta az elhúnyt is ezt a tagságot, melyet egy Ponori Thewrewk Emilhez intézett cicerói latinsággal megírt levelében megköszönt. E szavakkal végzi a levelet: «Societati autem vestrae, immo nostrae, iam ita cupio, ut omnia bona, fausta precatus spem laetissimam concipiam fore ut ea floreat perpetuo latiusque semper bonarum artium et humanitatis cultum inter fines patriae et extra promoveat et propaget.»

A nemes szív, mely ilyen melegen tudott irántunk érezni, többé már nem dobog; a tudós elme, annyi értékes műnek kohója megszűnt működni; a 81 éves fáradhatatlan munkában kiállott vándor nyugovóra tért; ám bennünk él a tisztelet, mely a nagy tudósnak, a hála, mely a jeles tanítómesternek és a csodálat, mely a hajthatatlan munkabírónak szól és élni fog mindaddig, míg emberek lesznek, kik a tudományt tisztelni, a tanítás fenségét elismerni és a hasznos munka előtt meghajolni meg nem szűnnek.

(Budapest.)

SZÉKELY ISTVÁN.

NÉMET ÉS MAGYAR NYELVÚJÍTÓ TÖREKVÉSEK.²⁾

A magyar nyelvújítás nemcsak nyelvtörténeti, hanem művelődéstörténeti jelenség is. Keletkezése és győzelme a raczionalizmusnak uralmához van kötve, mint a német irodalmi nyelvnek kialakulása a humanizmusnak és a reformáczióknak szellemi mozgalmaival kapcsolatos. A raczionalizmusnak nyelvészetét nyelvművelési irodalmunkkal első sorban német források közvetítették. Nyelvészeink közül ugyan néhányan még a XVII. sz. s a XVIII. sz. kezdetének német irodalmára tekintettek vissza, mint Decsy Sámuel, a ki *Pannóniai Féniksz avagy Hamvából Fel-Támadott Magyar Nyelv*-ében (1790) *Der Neusprossende Deutsche Palmbaum* (1668) cz., hazájában már rég elavult műből merített és az újabb írók közül Thomasiusra, legfőljebb még

¹⁾ Geréb József, Förster Aurél és Kallós Ede szíves közlése.

²⁾ E dolgozat a M. T. Akadémia támogatásával jelenik meg. *Szerk.*

Gottschedre s Gellertre hivatkozott: de e mellett a XIX. sz. kezdetén nyoma van már Bernhardi *Sprachlehre* (1801—03) cz. nyelv-filozofájának is, mely Kant hatása alatt röviddel Schlegel korszakos műve előtt jelent meg. Nem tekintve ezeket a végleteket, nyelvészeink figyelme főleg a XVIII. sz. második felének nyelvészetére fordult, a német raczionalizmusnak nyelvészeti irodalmára, mely Herder és Adelung működése alapján különböző elvek szerint különböző irányokban alakult ki. Ezen német nyelvészeti irodalom főirányait és viszonyát a kultúrtörténetileg oly értékes nyelvújításkorabeli magyar nyelvészeti irodalomhoz akarom a következőkben ismertetni.

I. A német nyelvművelés a XVIII. század végén.

A XVIII. sz. második felében a nyelvészetnek új korát nyitották meg Herdernek *Über die neuere Deutsche Litteratur (Fragmente, 1767)* és *Abhandlung über den Ursprung der Sprache* (1772) cz. művei, melyek először akarták érvényesíteni a nyelvészetben a fejlődés fogalmát. Herder, mikép az egész világegyetem változásaira, úgy a nyelvre is rávetítette a véges szerves életnek korait: a nyelv is úgy él szerinte, mint az egyes ember. A nyelvkeletkezés kérdésében megállapodott felfogásig ugyan nem jutott — legnépszerűbb hangutánzó elmélete lett ¹⁾ — de meggyőződése volt, hogy eredete után a nyelv a szerves életnek korait is átéli: a nyelv a gyermek-, ifjú-, férfi- és az aggkoron át él és fejlődik; a nyelv meg is halhat. A holt nyelv dermedt és változatlan, az élő nyelv pedig mindig változik. A nyelv a mellett képe a fajnak, a nemzetnek, mely őt beszéli: ez Herder rendszerének másik alaptana. Ez a tanítás abban a már Hamann gondolatvilágában kialakult felfogásban ²⁾ gyökerezik, hogy a nyelv és gondolkodás elváihatlanul kapcsolatos, a szó csak képe s formája a fogalomnak. Ezek a gondolatok igen megtermékenyítették a XVIII. sz. végén a nyelvészeti irodalmat és új szempontokat nyitottak a nyelvtudományban és a nyelvművelésben.

1. A német nyelvészet uralkodó alakja a XVIII. sz. végén Adelung János Kristóf (1730—1806), kihez az az általános jellemzés fűződik, hogy Gottsched utóda a német nyelvtan-írásban és a német nyelvművelésben. ³⁾ De Adelung nemcsak követte Gottschedet, hanem szakított is elődjének módszerével és új irányt vezetett a német nyelvészetbe. Általános nyelvészeti elveit részint Wolff raczionalista filozofijára, részint Herder elméletére alapította. A raczionalista filozofiának teljesen megfelel lélektani felfogása, melynek alapján csupán a kultúrnyelveknek és a gondolkodásnak, a nyelvtannak és a logiká-

¹⁾ Herder nyelvtudományát többször tárgyalták. Utóljára Edward Sapir szólt róla részletesen: *Herders Ursprung der Sprache. Modern Philology.* 1907. 109—142. l.

²⁾ V. ö. R. Unger *Hamanns Sprachtheorie im Zusammenhange seines Denkens.* 1905. 212. s köv. l.

³⁾ Adelung viszonyát Gottschedhez bizonyos szempontokból behatóan tárgyalta M. H. Jelinek: *Ein Kapitel aus der Geschichte der deutschen Grammatik (Abhandlungen zur germ. Philologie, Heinzel-Festgabe. 1898.)* 77, 90. s köv. l. és *Zeitschr. für deut. Alt.* 48. k. 302., 346. s köv. l.

nak kapcsolatos voltát hangoztatja. Elméletileg helyesen tanítja, hogy a nyelv és gondolkodás párhuzamosan fejlődött, de valójában nála is, mikép Herdernél, a gondolat az első: a nyelv «Nachahmung mit Besonnenheit».¹⁾ A nyelvetkeztetés kérdésében ő is ingadozott. *Über den Ursprung der Sprache* (1781) cz. dolgozatában Herder hangutánzó elméletét konkrét esetre, a német nyelvre, akarta alkalmazni, stilisztikájában pedig ragaszkodott Wolff lélektanához, mely azt tanítja, hogy a lelki elemek egymásutánja: érzet, képzet, gondolat, és nyelvi megfelelőjük: indulatszó, szó, mondat — a nyelv tehát Adelung szerint a legkezdetlegesebb elemből, az indulatszóból fejlődött.²⁾ A nyelvek fejlődését és változását Herder után egy alapjában helyes gondolattal, a kultúrának hatásával, magyarázza. A nyelv szerinte a műveltségtől függ, és a műveltségnek hullámzásai nyomot hagynak a nyelvi életben is. Herdert abban is követi, hogy a nyelvek múltját a szerves élet koraira osztja; ez a helytelen felfogás utána még sokáig megmaradt. Sokat foglalkoztatta a XVIII. sz. nyelvészeit az a kérdés, hogy a régi és a jelen nyelvallapot közül melyik a tökéletesebb? Adelung szerint a régi nyelv kezdetleges és a mai nyelv a műveltség haladásával történt finomodásnak az eredménye. Ez a tanítás igen népszerűtlenné tette általános felfogását a nyelvfejlődésről, mert Herdertől Müller Miksaig az ellenkező nézet uralkodott.

Ezek az általános elveken nyugszik az ő német nyelvtudománya és nyelvművelése. Nyelvtudományi módszere, melynek értékéről a vélemények eltérők,³⁾ uralkodó volt a német nyelvtudomány minden ágában és ezen a téren Adelung tekintélyét hirtelen bukás nem döntötte meg. Korában ő volt a legnagyobb német nyelvész és így igazi bírálatot először csak Grimm Jakab mondhatott róla. Ha Grimm el is vetette az ő racionalista felfogását, mégis méltatta a haladást, melyet a *Lehrgebäude* és a szótár előzőikhez mérten jelentenek, hasonlóan járt el Pott is,⁴⁾ és Adelung művei így csak lassan-lassan szorultak ki az iskolából és a tudományból. De nem maradt meg Adelung emléke ily tisztán a nyelvművelésben; itt hirtelen bukás érte őt, s mint elődje, Gottsched, ő is túlélte saját elveit. A XVIII. sz. végén és a XIX. sz. kezdetén három, egymással gyakran ellenségesen szembenálló áramlat mutatkozott a német nyelvművelésben. Az egyik irányzatot Adelung képviselte, de mellette egyrészt a német költők, másrészt a német puristák önállóan fejtették ki a nyelvművelésnek elveit.

Adelung a nyelvművelésben⁵⁾ Gottsched elveit vette örökbe, de

¹⁾ Olv. *Wörterbuch* III. k. Előszó. (1777.)

²⁾ Adelung viszonyát az agglutinációs elmélethez M. H. Jellinek tisztázta *Idg. Forsch.* 12. k. 159. l.; 14. k. 42. l. és *Zur Geschichte der Agglutinations-theorie* (*Prager Deutsche Studien* 8. 1908.) 457—466. l. Adelung forrása itt Fulda és Court de Gébelin volt. Adelung nyelvhasznítását behatóan tárgyalja Schrader *Sprachvergleichung und Urgeschichte* harmadik kiadásában (1906). I. k. 3. s. köv. l.

³⁾ V. ö. Scherer, *Kleine Schriften* I. k. 213—217. l. és Paul *Grundriss* I. k. 56—57. l.

⁴⁾ V. ö. *Etymologische Forschungen* I. k. XVIII. l.

⁵⁾ Adelung nyelvművelését alaposan tárgyalja M. Müller, *Wortkritik und Sprachbereicherung in Adelungs Wörterbuch* (*Palaestra* XIV.) 1903.

az átvett tanokat saját korának megfelelően átalakította és beillesztette a maga következetesen felépített nyelvészeti rendszerébe. A Sturm und Drang-kornak erőszakos nyelvbővítő törekvéseivel szemben féltette az irodalmi nyelvnek egységes jellegét és hogy azt megóvhassa, normákhoz kellett kötnie a nyelvet. Ilyen nyelvminták szerinte a felső-szász városok műveltjeinek köznyelve, Gellert és körének nyelve és a saját szótárában s nyelvtanában kodifikált nyelv. Adelung hibáztatta azt, hogy a korabeli irodalmi nyelv mesterséges nyelv volt, melyet sehol sem beszéltek oly formában, mint a milyenben azt az irodalmi művekben valóban használták.¹⁾ Az egészséges fejlődés feltétele szerinte egy művelt köznyelvnek, azaz egy csakugyan beszélt nyelvnek, irodalmi használata. A mintaszerű köznyelvnek leginkább megfelelt a felső-szász városokban, Drezdában, Lipcsében, Meissenben használatos *zovúj*,²⁾ melynek kiváltságait Lutherig visszanyúló irodalmi hagyomány támogatta.³⁾ Ha az irodalmi nyelv beszélt nyelv, akkor a mesterséges nyelvújítás természetesen lehetetlenné lesz. A mintaszerű irodalmi nyelvnek másik támaszát Gellertnek és a *Bremer Beyträge* íróinak nyelvében kereste, mely szerinte nem is volna egyéb a lipcei és drezdai köznyelvnek irodalmi használatánál. Adelung ezzel a tanítással a német nyelvművelőknek harmadik sorát nyitotta meg, miután Clajus Luthernek, Gottsched Opitznak nyelvét fogadta el normának. Ezt a szorosabban vett felnémet nyelvet akarta a *Grammatisch-kritisches Wörterbuch* és a *Lehrgebäude* kodifikálni. Szinte közmondássá lett a XVIII. sz. végén Adelungnak az az elve: «(Der Sprach-lehrer) ist nicht Gesetzgeber der Nation, sondern nur der Sammler und Herausgeber der von ihr gemachten Gesetze, ihr Sprecher und der Dollmetscher ihrer Gesinnung».⁴⁾ De míg szerinte a nyelvész mégis hasznára lehet a nyelvnek a szókincs összegyűjtése, a fogalmak meghatározása által, addig a költő és szépiró teljesen kizorul a nyelvművelésből: «Schriftsteller als Schriftsteller können eine Sprache weder bilden noch ausbilden, indem jede Schriftsprache nichts anders ist und seyn kann, als die Sprache des gesellschaftlichen Lebens der ausgebildeten Provinz».⁵⁾ Ez a felfogás is ellenkezett a nyelvújítással.

A nyelvbővülésnek forrásait Adelung lehetőleg elzárta. Helytelenítette az archaizmusoknak és provincizalizmusoknak felvételét. Az új szavaknak képzését is megszorította, mivel a nyelv fejlődését nem annyira a szókincsnek gazdagodásában, mint inkább a meglevő szavaknak «analógiás», a nyelvtani szabályoknak megfelelő használatában látta. Szerinte a nyelv szókincséből időnkint bizonyos szavakat kilökött, mivel helyettük jobbakat és kifejezőbbeket talált; helytelen

¹⁾ V. ö. R. M. Meyer, *Künstliche Sprachen*, *Idg. Forsch.* 12. k. 41., 56., 67. l. Pl. Schlegel Voss Homerosa nyelvét «ein selbst erfundenes Rotwelsch»-nek nevezte.

²⁾ V. ö. *Magazin für die Deutsche Sprache*, Leipzig. 1782—83. I. k. 1. l.: *Was ist Hochdeutsch? Lehrgebäude*, I. k. 80. s. köv. l.

³⁾ V. ö. *Magazin* II. k. 1. s. köv. l.: *Gesammelte Zeugnisse für die Hochdeutsche Mundart*. és R. Hildebrand: *Sachsens Antheil an der Bildung der nhd. Sprache (Gesammelte Ausätze und Vorträge*, 1890. 315. s. köv. l.).

⁴⁾ *Olv. Lehrgebäude* I. k. 113. s. köv. l.

⁵⁾ *Olv. Über den deutschen Styl*. I. k. 51. l. *Magazin* I. k. 3. St. 45. s. köv. l. *Sind es Schriftsteller, welche die Sprache bilden und ausbilden?*

tehát az az eljárás, mely a jobb szavakkal pótolta régi, hibás formákat mint archaizmusokat újból visszaviszi a nyelvbe.¹⁾ Esztétikai szempontból hasonlóan durvának tekintette a nép nyelvét, költészetét és határozott ellenszenvvel fogadta azokat a tájszavakat, a melyeket az írók vittek az irodalmi nyelvbe. A szóképzést elméletileg elismerte a nyelvbővítés forrásának, de a belőle származó nyelvi gyarapodásnak is csak szűk teret engedett szótárában. A nyelvbővülésnek ezzel az elzárásával Adelung szintén tudatosan szembehelyezkedett a korabeli német nyelvújítási törekvésekkel.

2. Adelung konzervativizmusa mellett a korabeli költők képviselték a mérsékelt haladást a nyelvművelésben. Már Bodmer ajánlotta Gottsched ellenében, hogy a költők válogassanak és terjeszszenek el szavakat abból az elavult szókincsből, melyet ő középkori emlékeknek kiadásával felvetett, és a svájci nyelvjárásoknak «velős» szavaival öntsének erőt az irodalmi nyelvbe, mely a lipcsei nyelvdiktátor működése folytán amúgy is mindinkább ellaposodik.²⁾ Bodmer törekvéseiben követőkre talált és a későbbi írók, mint Lessing, Herder, Wieland, Klopstock Bodmernek tekintélyére hivatkoztak, mikor a nyelvbővítésnek szükséges voltát hangoztatták.³⁾

Először Lessing folytatta Bodmer irányát, különösen azzal a szójegyzékkel, a melylyel Ramlernek 1759-ben megjelent Logau-kiadását magyarázta.⁴⁾ Lessing az előszóban és a szótárban erélyesen sürgeti, hogy a költők használjanak újból «régi jó», elavult szavakat (7. k. 360., 364–366., 369. l. stb.) és szerényen utánozzák Logau-nak elavult nyelvét (8. k. 120. l.). A szójegyzéknek elsősorban nyelvművelési célja volt és írók számára készült, kikről Lessing maga mondja: «welche genug Ansehen hätten, die besten derselben (t. i. veralteten Wörter) wieder einzuführen» (7. k. 353. l.). Lessing is ellenkezte Adelung nyelvkorlátozásait, bár nyíltan nem lépett fel ellenök. Csupán a hagyatékából kiadott szójegyzékek mutatják, hogy ő is, mikép korában többen, komolyan készült Adelung ellen egy nagy német szótárnak kiadására.⁵⁾

Még Lessing Logau szójegyzékének megjelenése előtt Klopstock kísérelte meg a nyelvbővítésnek elméleti igazolását *Von der Sprache der Poesie* (1758) cz. cikkében,⁶⁾ mely korában feltűnést, helyeslést és ellentmondást keltett.⁷⁾ Ebben az értekezésben Klopstock főleg

¹⁾ V. ö. *Magazin*. I. k. 2. St. 61. s köv. l. *Von veralteten Wörtern*.

²⁾ V. ö. Socin *Schriftsprache und Dialecte im Deutschen*, 1888. 376. s köv. l.

³⁾ Az egyes írók nyelvére vonatkozó fontosabb irodalmat l. Behaghel *Geschichte der deutschen Sprache* 1911.³ (Paul *Grundriss*) 75. s köv. l.

⁴⁾ *Friedrichs von Logau Sinngedichte. Zwölf Bücher. Mit Anmerkungen über die Sprache des Dichters von C. W. Ramler u. G. E. Lessing. Leipzig. 1759.* (Lessing műveinek mindig Munker-Lachmann 3. kiadását idézem.) VII. k. 352. s köv. l. és v. ö. még Schmidt E. *Lessing*² II. k. 526. s köv. l.

⁵⁾ V. ö. 16. k. 3. l. Munker jegyzetével és 16. k. 84. l.

⁶⁾ Megjelent először *Nordischer Aufseher* I. k. 26. St. Klopstock nyelvészeti műveinek Back-Spindler kiadását (*Klopstocks sämmtl. sprachwissenschaftliche und ästhetische Schriften, Leipzig. 1830.*) használok.

⁷⁾ V. ö. Lessing 8. k. 143. s köv. l., Herder (Suphan kiadása) 2. k. 42. l.

azt emelte ki, hogy a költői nyelvet el kell választani a mindennapi életnek prózai nyelvétől, mert ő azt véli: «Soviel ist unterdess gewiss, dass keine Nazion weder in der Prosa noch in der Poesie vortreflich geworden ist, die ihre poetische Sprache nicht sehr merklich von der prosaischen unterschieden hätte» (4. k. 16. l.). A német költői nyelv még fejletlen: «Die deutsche Sprache, die nun anfängt gebildet zu werden, hat noch neue Wörter nöthig. Ich rechne unter die neuen auch einige wenige veraltete, die sie zurücknehmen sollte» (4. k. 22. l.). A nyelvbővítésnek másik forrása Klopstock szerint az idegen nyelvek utánzása, és ő a német nyelvnek főleg a klasszikus nyelvek utánzását, sőt idiotizmusainak lefordítását ajánlotta. Véleményét így foglalta össze: «... ich meine nur, dass sie (t. i. die Deutschen) sich durch das Geschrey derjenigen, welche die platte Sprache des Volkes allein für gut deutsch zu halten scheinen, nicht abhalten lassen sollen, die Griechen und Römer in ihren glücklichen Ausdrücken der Poesie nachzuahmen» (4. k. 29). Klopstock később is visszatért ezekre a gondolatokra nyelvészeti értekezéseinek *Fragmente über Sprache und Dichtkunst* (1779—82) és *Grammatische Gespräche* (1794) cz. gyűjteményeiben, melyekben főleg mint költő a költészetnek szempontjából szól a nyelvről, de felfogását az idegenszerűségek átvételéről csakhamar visszavonta (1. k. 49.; 4. k. 183.) és költeményeiben is, különösen *Unsere Sprache an uns* (1796) cz. ódájában,¹⁾ elítélte a nyelvbővítésnek idegen forrásait. A nyelvnek önmagából való gazdagodását azonban mindig helyeselte és nyíltan meg is támarta Adelungnak, különösen a *Gramm.-krit. Wörterbuch*-nak nyelvművelési elveit (1. k. 68. s köv. l.).

Klopstock után a *Briefe die neueste Litteratur betreffend* (1759—65) cz. nevezetes irodalmi vállalatnak írói elméletileg is fejtegették a német nyelvújításnak szükséges voltát.²⁾ Abbt cikkei először tárgyalták a nyelv ideáljának fogalmát és a fordításnak üdvös hatását a nyelv fejlődésére.³⁾

Részint a *Litteraturbriefe* íróinak, részint Hamann ösztönzései alapján, de főleg saját gondolatkincséből merítve Herder írta meg a haladó nyelvművelésnek elméletét *Über die neuere Deutsche Litteratur (Fragmente, 1767)* cz. korszakos művében, melyben az eddigi irodalomnak eredményeit összefoglalta, megbírálta és a későbbi nyelvművelési irodalomnak alapjait megvetette. Herdernek nyelvfilozófiai felfogása általában kedvezett a nyelvújítási törekvéseknek. Hogy a nyelvet az ember szükségéből alkotta magának, abból a nyelvművelők azt következtethették, a mit Campe mond purizmusának igazolására: «Wenn uns ein Wort fehlt, so sind wir in der Lage der ersten Sprachfinder, darum haben wir auch das selbe Recht — zu prägen».⁴⁾ Abból a felfogásból, hogy nyelv és gondolkodás elválaszthatlanul kapcsolatos, az következett, hogy a nyelv annál tökéletesebb, mennél kifejezőbb, azaz mennél teljesebb a megfelelés a szó s annak lelki előmenye között. Ezen az alapon is könnyen igazolható volt a nyelv-

¹⁾ V. ö. *Oden* (kiad. Muncker és Jaro Pawel) 1889. II. k. 128. l.

²⁾ V. ö. Feldmann *Deutsche Sprachpflege in den Literaturbriefen* (Z. f. d. Wortforschung 7. 152. s. köv. l.).

³⁾ V. ö. 277. levél. 17. Theil. 180. l. — 214. levél. 13. Theil. 97. l.

⁴⁾ *Olv. l'erdeutschungswörterbuch.* 59. l.

bővítés, mert mindig kevesebb volt a szó, mint a képzet és az érzelem. Az életkoroknak szempontjából Herder ifjúnak és fejlődőnek tekintette a német nyelvet (2. k. 57. stb., 4. k. 300. l.), és ha az fejlődésében már nagy utat meg is tett, akkor is szükséges a nyelvbővítés, mert ebben az esetben azt véli: «Da wir einmal so weit abgekommen sind von der Sprache der Minnesinger: so müssen wir blos in einzelnen Fällen wieder zurückkehren» (4. k. 300. l.). A nyelvművelésnek végső célját Herder Abbt után a nyelv ideáljának nevezte. Ő két ideális nyelvet különböztetett meg, költőit s filozófait és azt kívánta, a nyelvművelés ennek a két nyelvnek szempontjából történjék: «... nun wollen wir diese Sprache ausbilden? Wie kann das seyn? Entweder zur mehr Dichterischen Sprache, damit der Stil vielseitig schön und lebhafter werde; oder zur mehr Philosophischen Sprache, damit er einseitig, richtig und deutlich werde; oder wenn es möglich ist, zu allen beiden... Man bilde also unsere Sprache durch Übersezung und Reflexion... Dass wenn beide etwas wirken, beide einander die Stange halten, macht das Glück unsrer Sprachverbesserung» (1. k. 158. l.).

Ezzel meg volt adva a további irodalomnak programja. Ade-lung az egyoldalú, filozófiai nyelvet akarta elérni, míg a német írók a sokszínű költői nyelvet tűzték ki a nyelvművelés céljának s ennek jogait akarták Adelung ellenében biztosítani. Először Gedike Frigyes lépett fel erélyesebben Adelung ellen *Gedanken über Purismus und Sprachbereicherung* (1779) cz. cikkében,¹⁾ a melyben egészen Herder alapján az irodalmi nyelv fejlődésének szükséges voltát védi s az élő nyelv normalizálását hibáztatja. Adelung maradiságában már nemzeti veszedelmet lát: «Die Sprache figirt, und das Volk und seine Schriftsteller gehn im allmählichen Krebsgange zurück... Ein Volk, das auf Sprachbereicherung Verzicht thut, seine Wörter alle samt und sonders, wie eine Herde, in akademische Wörterbücher zusammen-treibt und zählt, und ein schief Maul macht, sobald ein Schriftsteller ein neues analogisch gebildetes Wort wagt, wahrlich ein solches Volk muss... zu bequem sein, um weiter auf der unbegrenzten Leiter der Volkskultur hinaufsteigen...» (388. l.).

Wieland védte meg leghatásosabban Adelung felfogásával szemben a költőnek létjogosultságát a nyelvművelésben. Mikor Adelung 1782-ben *Magazin*... cz. nyelvészeti folyóiratát *Was ist Hochdeutsch?* értekezésével megnyitotta, Wieland Philomusos és Musophilus álneveken *Der Teutsche Merkur*-ban czáfolni kezdte Gottsched követőjének elveit.²⁾ Adelung magánlevélben,³⁾ majd *Magazin*-jában válaszolt, Wieland

¹⁾ Olv. *Deutsches Museum*, 1779. II. k.

²⁾ V. ö. *Über die Frage Was ist Hochdeutsch und einige damit verwandten Gegenstände* (*Der Teutsche Merkur*, 1782. Nov. 145. l. és *Sämtliche Werke* (Supplemente. VI. B. 1798. 297. s köv. l.)

³⁾ A *Dresdener Königl. Bibliothek kéziratára*: «Briefe an Wieland A. F. Msc. 43. I. Nr. 5.». Adelung teljesen szubjektív hangon hivatkozik benne eddigi érdemeire: «Das meine wenigen Bemühungen um die Sprache auf unser schreibendes Publikum einigen Einfluss haben mögen, ist zwar einer meiner liebsten Wünsche, an dessen Erfüllung ich aber auch noch sehr zu zweifeln... habe, weil über die deutsche Sprache in der That noch so wenig gedacht worden. Es sind nunmehr sechzehn Jahre, dass es mein

újból felelt, és a vita a *Magazin* s *Der Teutsche Merkur* párhuzamos füzetein végig vonult. Wieland 1783-ban, mint lapjának szerkesztője igyekezett kibékíteni a vitázó feleket, Musosflust és Adelungot; most újból védelmezte saját elveit és ellenfelének érdemeit is elismerte. Adelung utolsó szava pedig stilisztikájának a nyelv művelésről szóló fejezete volt, és ezzel az a vita be is fejeződött.

Wieland a *hochdeutsch* szóval az ideális irodalmi nyelvnek fogalmát akarta megjelölni. A tökéletes nyelvet Herder után a köznyelvtől független s a mindennapi prózai nyelv felett álló irodalmi nyelvnek képzelte, mely nem a nyelvjáráások, hanem az egyes stílusfajok szerint «nyelvkerületekre» legyen osztható. Ezek a nyelvkerületek szerinte annál fejlettebbek, minél önállóbbak, azaz minél inkább távolodnak a mindennapi életnek s egymásnak nyelvétől: «Jeder dieser Sprach-Distrikte (wenn ich so sagen darf) hat wieder sein eignes Gebiet, seine eigne Verfassung, Gesetze, und Gerechtsame, so wie seine eigne Grenzen: und nur aus ihnen allen zusammengekommen besteht die Schriftsprache einer durch Kunst und Wissenschaften gebildeten Nation». Tehát míg Adelung az irodalmi nyelvet egy csakugyan beszélt köznyelvre akarta központosítani, addig Wieland a nyelvérzék pusztán csak irodalmi művekben használatos, lehetőleg decentralizált papírnyelvhez kívánja szoktatni. Ebből a felfogásból következik, hogy Adelung többi tételit sem fogadja el: a nyelvnek lehető bővítését ajánlja, a nyelv művelést az írók «kiralyi jogának» tartja s tiltakozik a grammatikáknak korlátozásai ellen. Ő azt véli, hogy a költőnek, ha elég művelt s fejlett ízlése van, jogában áll a nyelvtannal és az olvasó ízlésével szembeállnia: a költő legyen a közönségnek «törvényhozója», nem pedig rabszolgája. Nem a nyelv szokás korlátozza a költői szabadságot, hanem a nyelv «szelleme» s a józan gondolkodásnak természetes határa.

Wieland után többen fejtegették az irodalmi nyelv fejlesztésének módjait; itt csak azokat az írókat emelem még ki, a kiknek művei a magyar nyelv művelésnek szempontjából jelentősebbek. Garve Keresztély (1742—1798),¹⁾ a XVIII. századi racionalizmusnak híres népszerűsítő filozofusa, Adelungnak, Gellertnek s Weissenek barátja, többször nyilatkozott a nyelv művelésről. Korában különösen *Einige allgemeine Betrachtungen über Sprachverbesserungen* (1794) cz. értekezése²⁾ lett ismeretessé, melyben ő a középutat kereste Adelung és Wieland felfogása között. Hogy a nyelvújítás szükséges és lehetséges, abban Garve nem kételkedett, mert ő általában azt véli: «Die Sprachen haben ihre Revolutionen, wie die Völker, die sie reden; und diese Revolutionen mögen nun zur Verbesserung oder Verschlimmerung gedeihen, so werden sie demjenigen allemal als Verderbnisse scheinen,

vornehmstes Geschäft ist, meine Muttersprache bald in ihren einzelnen Theilen, bald im Ganzen nach zu denken und da war es wohl ganz natürlich, dass ich manche Gegenstände anders sehen musste, als man sie gemeinlich sieht, aber blos darum, weil man sie bisher nicht mit eben dem Fleisse durchdacht hat» stb.

¹⁾ V. ö. *Allg. Deutsche Biographie* 8. k. 385. s köv. l. (Jacobi) és Goedeke *Grundriss* ² 4. k. 175—179. l.

²⁾ Először megj. *Beyträge zur Sprachenkunde*, Berlin. 1794. I. k.

der an die Neuerungen noch nicht gewöhnt ist» (2. k. 21. l.).¹⁾ Az elvont tökéletes nyelvnek, melynek megfelelően a német nyelvet átalakítandónak tartja, három fő tulajdonsága van: sokszínűség, világosság s hajlékonyság (2. k. 322. l.). Sokszínűségen vagy gazdagságon a nyelvnek rokonértelmű szavakban való bőségét értette, a mely az egyes stílusfajoknak megkülömböztetését lehetővé teszi. Ezért szerinte is bővíteni kell a nyelvet, de úgy — ebben Adelunghoz tér vissza — hogy a mindennapi köznyelv is kövesse a nyelvbővülést. Az ideális nyelvnek másik fontos tulajdonsága a világosság, a szavak jelentésének pontos meghatározása (2. k. 231.). Ebből a szempontból a nyelv szerinte a kultúrától függ, a kultúrának kell fejlődnie, hogy a nyelv is tökéletesedjék. A nyelvet csakis a grammatikus teheti világosabbá a szókincsnek összegyűjtése, a fogalmak meghatározása által. Ezekben a fejtegetésekben Garve teljesen Adelunghoz gondolkörében mozog s értekezésének végén meg is dicséri barátját (2. k. 239.). Míg Garve szinthezikus módon össze akarja egyeztetni Wieland és Adelung gondolatait, addig teljesen a költők felfogását követi Jenisch Dániel (1762—1804)²⁾ esztétikai nyelvhasználatában, melyet a berlini akadémia megjutalmazott. Művének címe: *Philosophisch-kritische Vergleichung und Würdigung von vierzehn ältern und neuern Sprachen Europas ... Berlin, 1796.*³⁾ Jenisch célja volt: «Das Ideal einer vollkommnen Sprache zu entwerfen, die berühmtesten ältern und neuern Sprachen Europas diesem Ideal gemäss zu prüfen: und zu zeigen, welche dieser Sprachen sich demselben am meisten nähern?» (1. l.). Az ideális nyelvnek, melyhez Jenisch a nyelveket méri, négy tulajdonsága van: gazdagság (Reichtum des Wortschatzes), hathatóság s energia (Nachdrücklichkeit, Energie), világosság s szabályosság (Deutlichkeit, Bestimmtheit) és jóhangzás (Wohlklang). «Reichtum des Wortschatzes» követelményével már Wieland és Garve foglalkozott; Jenisch is ezt tartotta a fejlett nyelv legfőbb kritériumának. A szókincsnek gazdagsága szerinte részint a gyökérszavaknak mennyiségétől, részint a név- s az igeragozásban mutatkozó alakbőségtől, a képzőknek termékenységtől függ (lexikale Bildsamkeit. 17. l.). Ebből a szempontból a tízenegyszer összehasonlított nyelv közül a németet tartotta a legtökéletesebbnek. «Nachdrücklichkeit» címen (20. l.) Jenisch a «szabálytalan, erőteljes, barbár, ifjú» nyelvről szól, melyet előtte már Herder tárgyalt. «Deutlichkeit und Bestimmtheit» szavakban pedig Adelung foglalta össze a nyelv ideálját. Ez a világosság s szabályosság az «öreg» nyelveknek jelessége és akkor lesz teljes, ha minden fogalomnak külön szó felel meg, a nyelvtani szabályok alól pedig kivétel nem akad (durchgängige Regelmässigkeit). A «Wohlklang» szón «eine glückliche Mischung von Vocalen und Consonanten» (50. l.) értendő. Jenisch így ugyan Wieland, Herder és Adelung elmé-

¹⁾ Garve értekezéseinek Manso-tól való kiadását idézem: *Sammlung einiger Abhandlungen aus der Neuen Bibliothek der schönen Wissenschaften und der freyen Künste. Neue, mit sieben Aufsätzen vermehrte Auflage, Leipzig. 1802. II. k.*

²⁾ V. ö. Goedeke *Grundriss*² 5. k. 448. l.

³⁾ A műről újabban csak R. M. Meyer szólt *Idg. Forsch.* 12. k. 243. l.

letei alapján állította össze saját nyelvi ideálját, de a tulajdonságoknak egymásutánjából is látható, hogy ő elsősorban a költőknek nyelvművelési elveihez csatlakozott. Wieland és Garve után ő is kiemeli, hogy a nyelvek fejlődése a költőktől függ; mennél régibb korban kezdik a költők a nyelvet művelni, annál alkalmasabb lesz az a további fejlődésre, mert a nyelvérzék a nyelv szabadabb használatához szokik. míg ellenkezőleg, ha csak későn akadnak hivatott nyelvművelők, a kifejezésmódok mintegy megesontosodnak, és csekély költői szabadság is erőszakosnak tetszhetik. Jenisch, mint később a romantikusoknak nyelvfilozofusa, Bernhardi,¹⁾ a költői szabadságot tekintette a nyelv-gazdagulás legfontosabb tényezőjének. A nyelvbővítés forrásainak elfogadta a régi nyelvet, a népnyelvet és az új szóalkotásokat, melyeket «költők merészségeinek köszönhetünk». Adelung szótárát ezek után nem dicsérhette úgy, mint Garve: «Ich schätze den Fleiss und Scharfsinn des deutschen Johnsons, aber ich tadle mit so vielen andern seinen Eigensinn, dem die Schriftsteller einer grossen Nation sich, ohne einen Geist der Kleinlichkeit, unmöglich unterwerfen können» (95. l.). Különösen azt helytelenítette benne, hogy egy írói kör művei által mindenkorra szabályozni akarta a nyelvet; Jenisch hisz abban, hogy a német nyelv s irodalom több klasszikus kort fog érni. Jenisch után Kolbe Károly Vilmos (1757—1835)²⁾ a német és francia nyelvet hasonlította össze *Über den Wortreichtum der deutschen und französischen Sprache und beider Anlage zur Poesie; nebst andern Bemerkungen, Sprache und Litteratur betreffend. Leipzig. 1806.* (II. k.) cz. művében,³⁾ melyben szintén sürgette az irodalmi nyelvnek fejlesztését. Műve a nyelvművelésre vonatkozó új gondolatokat nem pendített meg, de új benne a hazafias lelkesedés, mely jól mutatja, mennyire nemzeti ügyggyé lett a német nyelv fejlesztése a szabadságháborúk idejében. Kolbe nemcsak Jenisch módján tárgyilagosan össze akarja hasonlítani a német és a francia nyelvet, hanem első sorban arra igyekezett buzdítani nemzetét, hogy ápolja nyelvét, mely egyetlen egységesítő, összetartó köteléke. Adelung konzervativizmusát érthető okokból ismételtelen elítélte.⁴⁾

Az Adelung ellen irányított irodalomban a legélesebb hang Vossnak egyik könyvismertetése volt,⁵⁾ melyben Voss, a ki maga is készült egy nagy német szótárnak kiadására, kíméletlenül megróttá Adelung nyelvművelését. Voss támadására Adelung felelt,⁶⁾ mire a puristák részéről Radlof is támadott.⁷⁾ Ebben az újabb vitában az egész német

¹⁾ V. ö. *Sprachlehre* (1801—03). II. 67. l.

²⁾ Életrajzát v. ö. *Allg. Deutsche Biographie*. 16. k. 462. l.

³⁾ Igen megbővítve új kiadást ért a mű 1818—20-ban (III. k.).

⁴⁾ V. ö. I. k. 73—87. l. II. k. 170., 176—180. l.

⁵⁾ *Grammatische Gespräche von Klopstock ... Eingeschlossen ein Urtheil über Adelungs Wörterbuch, Jenaische Allg. Lit.-Zeitung, 1804 jan. 28. 186., 194. s köv. l.* Lenyomatva: *Voss Kritische Blätter nebst geographischen Abhandlungen Stuttgart. 1828. I. k. 365. s köv. l.*

⁶⁾ *Über Herrn Vossens Beurtheilung meines Wörterbuchs. Jenaische Allg. Lit.-Zeitung. 1804. Intelligenz-Blatt. März. 15. St.*

⁷⁾ *Über Herrn Adelungs Schutzrede gegen Herrn Vossens Beurtheilung seines Wörterbuchs u. o. 15. l. és Der Neue Teutsche Merkur. III. kötet 246—282. l.*

neologus-tábor Adelung ellen fordult: Voss Klopstock nevében támadott, Goethe küldötte meg neki a bírálathoz Schiller «Adelung»-ját,¹⁾ Radlof cikkét pedig Campe — állítólag hamisított — levele ajánlotta be Wielandnak,²⁾ a ki azt szívesen kiadatta a *Neuer Teutscher Merkur*-ban is. De Adelung már nem választott ellenfeleink: «Um des Hn. Radlofs willen werde ich keinen Tropfen Tinte verwenden... Sein Aufsatz ist so schlecht und Campes seichten Sprachkenntnissen so würdig, dass er keiner Widerlegung bedarf, ob er gleich eben so seichten Sprachhelden gar so sehr behagen wird... Wohl aber rieh ich auf eine kleine Tücke, von Wieland...»³⁾ A német költők nyelv-művelési elveit Adelung halála után Jahn hirdette hazafias műveiben és E. M. Arndt *Über Volkshass und über den Gebrauch einer fremden Sprache* (Leipzig, 1813) cz. dolgozatában, de ezek a késői nyelv-művelők nem pusztán konzervatív nyelvbővítésre, hanem elsősorban purizmusra törekedtek.

3. Adelung és a költők iránya mellett a nyelv-művelésben még egy harmadik áramlat jelent meg: a puristák nyelv-művelése. Ennek az iránynak képviselői többnyire filantrópista pedagógusok: vezetőjük Campe és Wolke. Campe az 1790 óta kiadott nyelvújítási irataiban,⁴⁾ de főleg németesítő szótárában (1801)⁵⁾ mérhetetlen purizmusra törekedett, és igyekezetei a szabadságharczok idejében hazafias színezetet, népszerűséget nyertek.⁶⁾ Többen, különösen Kolbe,⁷⁾ követték őt és helyeselték nyelv-művelését.⁸⁾ Wolke *Anleit*-jában⁹⁾ észszerűsíteni akarta a német nyelvet s Radlofban,¹⁰⁾ Jean Paul Richterben¹¹⁾ szintén köve

¹⁾ V. ö. 1804 jan. 26-án kelt Schillerhez intézett levelét. (Weimari kiadás IV. Abth. 17. k. 34. l.) Goethe helyeselte Voss támadását: «Für die deutsche Sprache scheint mir ein glücklicher Zeitpunkt einzutreten. Die Recension der grammatischen Gespräche legt einen furtrefflichen Grund; die kurzen sich auf Sprache beziehenden Bemerkungen im Intelligenzblatt machen die allgemeine Aufmerksamkeit rege» (olv. u. o. 305. l.).

²⁾ V. ö. L. Geiger *Weimarer Analekten. Zeitschr. f. verg. Litt.-Gesch.* N. F. 11. k. 199. s. köv. l.

³⁾ Olv. Geiger id. h. 205. l.

⁴⁾ Első ilyen műve: *Proben einiger Versuche von deutscher Sprachbereicherung*, megj. *Braunschweigisches Journal* ed. E. Chr. Trapp. 1790. 11. St.

⁵⁾ *Wörterbuch zur Erklärung und Verdeutschung der unseren [!] Sprache aufgedrungenen fremden Ausdrücke*, Braunschweig, 1801. A mű tete-mesen bővített új kiadást ért 1893-ban.

⁶⁾ V. ö. pl. Jahn *Volkstum* (1810), VIII. 1.

⁷⁾ *Ueber Wortmengerei. Anhang zu der Schrift Ueber den Wortreich-tum der deutschen und französischen Sprache*. Leipzig, 1809. A mű több kiadást ért.

⁸⁾ Campe körének nyelv-művelését behatóan tárgyalja Heinrich János *Egy kevéssé ismert fejezet a német nyelvtörténetből (A kesztelyi kath. főgm-názium 1910—11. évi Értésítője)*.

⁹⁾ Pontosabb czíme: *Anleit zur deutschen Gesamtsprache oder zur Erkennung und Berichtigung einiger (zu wenigst 20) tausend Sprachfehler in der hochdeutschen Mundart...* Dresden 1812.

¹⁰⁾ *Trefflichkeiten der süddeutschen Mundarten zur Verschönerung und Bereicherung der Schriftsprache* 1811.

¹¹⁾ V. ö. *Ueber die deutschen Doppelwörter; eine grammatische Unter-suchung in zwölf alten Briefen und zwölf neuen Postskripten*, 1820. — *Vor-schule der Aesthetik* (XV. Programm. Fragment über die deutsche Sprache)-

tökre akadt. Ezekkel a nyelvművelőkkel a szélső raczionalizmus jelent meg a német nyelvtörténetben. A nyelvszokást már semmibe se vették: «Nicht er (t. i. der Sprachgebrauch) — írja Campe — sondern die Vernunft ist die höchste Gesetzgeberin, wie in allen anderen menschlichen Dingen, so auch hier»,¹⁾ vagy Wolke szavaival: «Nur die Vernunft mit Verstand ist die Regelin unserer Sprache, — Mode, Gewohnheit sich beugt unter der Unvernunft Joch.»²⁾ Adelung igen elítélte Campe nyelvművelését s azt a francia forradalomnak raczionalizmusával állította párhuzamba;³⁾ Wieland szintén utalással a francia forradalomra «Sprach-Jakobinismus»-nak nevezte és világosan megírta Campenak, hogy törekvéseit teljesen tévesztettnek tartja.⁴⁾ Ilyen elutasítón nyilatkozott a legtöbb korabeli német író, és különösen Grimm Jakab a puristák ellen intézett támadásaival⁵⁾ s egész történeti nyelvészetével teljesen elnyomta ezt a raczionalista áramlatot. — A XVIII. század végén így három, különböző irányú áramlat mutatkozott a német nyelvművelésben. A középúton haladtak a költők, és helytelenítették a másik két, szélsőségekre hajló felfogást: Adelung konzervativizmusát és a puristák túlzott buzgóságát a nyelvbővítésben. Schiller és Goethe xeniai mind Adelung, mind Campe ellen támadtak.⁶⁾

4. A különböző német nyelvművelési áramlatok a XVIII. sz. végén felvirágzó osztrák irodalmi életben termékeny talajra találtak. Milyen sokra becsülték Adelungnak működését a bécsi irodalmi körökben is, azt mutatja pl. az az előszó, melyet iskolai nyelvtanának bécsi kiadásához csatoltak. A nyelvtan osztrák kiadója azt véli:⁷⁾ «Nicht bald hat sich ein Gelehrter um seine Muttersprache so verdient gemacht, als Johann Christoph Adelung. In seinem Wörterbuche leistete er allein, was für andere Sprachen nur ganze Akademien leisten konnten und in seiner Sprachlehre hinterliess er wenigstens eine Grundfeste, auf welche die nachfolgenden Sprachforscher die Gebäude ihrer Forschungen sicherer zu stützen vermochten (!). Sie wird daher eben deswegen, wie sein Wörterbuch noch lange die Richtschnur und Entscheidungsquelle in Bezug auf Deutsche Sprach- und Schreibart bleiben.» A költők közül különösen a Wielandot utánzó Alxingernek nagy műgondja vált ismeretessé, a melylyel ő nyelvét egészen

és v. ö. J. Müller J. Paul als Wortschöpfer und Stilist. — Zeitschr. f. d. Wortf. 10. k. 20. l.

¹⁾ Olv. id. németesítő szótár 1813^a. 79. l.

²⁾ Olv. *Anleit* 221. l.

³⁾ V. ö. Adelung levelét, kiadva J. Leyser: J. H. Campe. *Ein Lebensbild aus dem Zeitalter der Aufklärung*. Braunschweig, 1896³. II. k. 178. l.

⁴⁾ V. ö. Wieland 1801. jan. 26-án Campehoz intézett levelét. Kiadva u. o. 92. l.

⁵⁾ V. ö. *Grammatik* I. 13. l. s. köv. — *Kleinere Schriften* I. k. 347, 403, 409. stb. l.

⁶⁾ V. ö. E. Schmidt-B. Suphan (*Schriften der Goethe-Gesellschaft* 8. k. 1893.). Adelung ellen 13. l. (114. sz.), 40. l. (353. sz.), 92. l. (788. sz.); Campe ellen 115, 354, 358. sz. Campe xeniait v. ö. Leyser id. m. 29. s. köv. l. Wolke xeniait v. ö. *Anleit* 220. l.

⁷⁾ Olv. *Johann Christoph Adelung's Deutsche Sprachlehre* . . . Wien, 1828. XI. l.

Adelunghoz igyekezett alkalmazni. «Seine Muttersprache hatte er aber in solchem Grade inne — írja róla egyik kortársa — dass er... auch im freundschaftlichen Umgange jeden Sprachfehler anzeigte und aus seinem Liebling, Adelung, den Beweis führte.»¹⁾ Mennyire igyekezett Alxinger költői nyelvében Adelunghoz simulni, azt saját szaviból tudjuk meg: «Niemand kann diesen grossen Sprachforscher mehr verehren, als ich, niemand kann ihm aufrichtiger für das viele Gute danken, das er von ihm gelernt hat, als ich, ich, der mit einer eisernen Geduld fast jedes Wort in einem Wörterbuche nachschlägt, ehe er es niederzuschreiben waget.»²⁾ Adelung meg is dicsérte az ő tiszta nyelvét, mikor levélben azt írta neki:³⁾ «Verzeihen Sie, theuerster Freund, dass Ihre mehrmaligen mir überaus schätzbaren Zuschriften so lange unbeantwortet gelassen habe... Auch bewundere ich die Reinigkeit der Sprache, die wenig südliche Deutsche in dem Grade erreichen. Durfte ein armer grammatischer Pedant noch etwas wünschen, so würde es in manchen Stellen, deren doch fraglich nur wenige sind, ein wenig mehr Geschmeidigkeit und Wohl laut seyn. Doch das sind Kleinigkeiten, die man einem Dichter, wie Sie, am meisten übersehen kann und muss.» Alxingerrrel több bécsi író is alkalmazkodott a lipesei nyelvdiktátorhoz, ily módon érthető, hogy Adelung működése, főleg műveinek osztrák utánnyomatai által, végleg megtörte azt az ellenállást, a melyet a bécsi irodalom az egységesített német irodalmi nyelv iránt tanúsított. Iskolai nyelvtana és annak kivonata Bécsben először 1782-ben jelent meg és sokáig használatos is maradt az osztrák iskolákban,⁴⁾ míg 1836-ban Wurst Raimund Jaka⁵⁾ iskolai nyelvtana teljesen ki nem szorította.⁶⁾ Szótárának első kiadásáról Brünnben, 1788-ban készítettek pontos utánnyomatot,⁷⁾ a második kiadást pedig 1793—1801. Bécsben adták ki újból.⁸⁾ Schönberger Ferencz Xavér kibővítette a szótárt,⁹⁾ Schmiedel Ferencz Leopold, Span Márton és mások kivonatokat készítettek. Adelung harmadik nagy művéről, a stilsztikáról szintén Brünnben készítettek utánnyomatot.⁹⁾ De ezeknek a kiadásoknak a mi szempontunkból

¹⁾ Johann von Alxinger *Sämmtliche Werke*. Wien, 1812. X. k.: *J. v. A.'s Ehrengedächis* XIII. l.

²⁾ Olv. *Doolin von Maynz. Ein Rittergedicht* (Sammlung der besten Deutschen prosaischen Schriftsteller und Dichter, 161. Theil.) Carlsruhe, 1787. 12. l.

³⁾ *Drezdai kir. kvt. kézirat.*: «Mscr. Dresd. R. 52^m Nr. 1.» — A levél Drezdában 1789. jún 2-án kelt. Hasonló dicséret *Lehrgeb.* I. 86. l. Szótárában azonban mellőzte őt, v. ö. Müller id. m. 23. l.

⁴⁾ V. ö. Strakoch-Grassmann: *Geschichte des österreichischen Unterrichtswesens*, Wien 1905, 152. l. 1816-ban Adelung művei mellett Campe könyveit is ajánlották iskolai használatra.

⁵⁾ *Praktische Sprachdenklehre für Volksschulen ... nach Dr. K. F. Beckers Ansichten ... bearbeitet* 1836.

⁶⁾ *Brünn bey Georg Trassler* 1788. IV. k. (N. Múz. kvt.)

⁷⁾ *Wien, Christ. Friedrich Wagler* 1793—1801. (Bécsi udv. kvt.)

⁸⁾ ... Mit D. W. Soltan's *Beiträgen* *revidirt und berichtigt* von Franz Xaver Schönberger ... *Wien verlegt bey B. Ph. Bauer* 1807, 1811².

⁹⁾ *Neue vermehrte und verbesserte Auflage*. Brünn, gedruckt und verlegt bey J. S. Siedler 1788—89 II. k. (Lipesei egyet. kvt.)

nagyobb jelentőségük nincsen, mert a magyar írók általában Adelung műveinek eredeti lipcei és berlini kiadásait használták.¹⁾

De Adelung ellenfeleinek, főleg Wielandnak és *Der Teutsche Merkur* folyóiratának cikkei is igen ismereteseek voltak Bécsben; Haschka, Leon és többen a *Wiener Musenalmanach*-nak és a *Real Zeitung*-nak cikkeiben tiltakoztak Adelung nyelvkorlátozásai ellen.²⁾ A visszahatást Adelungnak bécsi hívei ellen maga Wieland kezdte, mikor azt jövendölte: «aller Wahrscheinlichkeit nach, (wird) im Jahre 1800 die Oesterreichische Mundart — freylich um einige Grade verfeinert, aber doch noch die Oesterreichische Mundart — die Deutsche Schriftsprache seyn, und die Sonnenfels und Denis, welche die ihrige nach Ober-Sächsischen Mustern gebildet haben, wären dann (zu ihrem eignen Nachtheil) zu voreilig gewesen.»³⁾

II. Német nyelv művelőink.

Mikép Bécsben, úgy a hazai német irodalomban is ismeretessé lettek a nyelv művelésnek különböző elvei, és német nyelvészeink ugyancsak akkor foglalkoztak az irodalmi nyelvnek és a nyelvbővítésnek kérdéseivel, mikor a magyar nyelv művelők a nyelvújítás lehetőségét és módjait vitatták. Német nyelvészetünk körében találhatjuk meg a német nyelv művelési áramlatoknak legelső és közvetlenebb nyomait.

5. Adelung német nyelvtanait Magyarországon többször dolgozták át iskolai használatra, de mindezen átdolgozások közül több kiadást egyik sem ért. Már ez a jelenség is mutatja, hogy Adelung hatása ezen a téren uralkodó sohasem lett. Nyelvtaníróink közül Osterlamm Ephraim az első, a ki figyelmessé lett Gottsched követőjének nyelvtanára.⁴⁾ 1786-ban. *Institutiones Linguae Germanicae . . . Posonii* (1781) cz. grammatikájának második kiadásában Adelung nyelvtanának *Auszug*-jára⁵⁾ utalt (36. l.) és több helyütt ennek megfelelően alakította át az első kiadást, a mely még pusztán Gottsched *Sprachkunst*-ja alapján készült. A következő évben Schlögel Antal Ferencz *Grammatica Germanica (Posonii, 1787)* cz. nyelvkönyvéhez függelékkel csatolt (*Index quorundam Librorum quorum Notitia eos,*

¹⁾ Nálunk tudtommal csak Teleki idézte a nyelvtan bécsi kiadását: *A' Magyar Nyelvnek Tökéletesítése*. 1816. 97. l.

²⁾ V. ö. O. Rommel: *Der Wiener Musenalmanach (Euphorion, 6. Ergänzungsheft)* 1906. 39, 145. s köv. l.

³⁾ Olv. *Der Teutsche Merkur* 1782. IV. 199. l. (*Was ist Hochdeutsch?*) és Nagl-Zeidler: *Deutsch-Oesterreichische Literaturgeschichte* II. k. 33. l. — Campe németesítő szótárának első kiadásáról Grätzban utánnymatot készíttettek és a szótárt pótkötettel is ellátták: . . . *Braunschweig, 1801. In der Schulbuchhandlung. Zweite, verbesserte und mit einem dritten Band vermehrte Auflage. Grätz 1808 Bei Franz Xav. Miller.* — *Wörterbuch zur Verdeutschung und Erklärung der in unserer Sprache gebräuchlichen fremden Wörter und Redensarten. Dritter Band. Als Nachtrag von Campes Wörterbuch . . . Grätz 1809. Bei Franz Xav. Miller.* (Egyet. kvt. «Hc. 119. 4-r.»)

⁴⁾ V. ö. Bleyer Jakab *Gottsched hazánkban*, 1909, 90. l.

⁵⁾ *Auszug aus der Deutschen Sprachlehre. Berlin. 1781.* Az utolsó, 4. kiadás 1818-ban jelent meg.

qui in Germanica Lingua ulterius progredi volunt, multum adjuvare poterit), a melyben első helyen Adelung műveit, a nyelvetkeztkezésről szóló dolgozatot, a *Lehrgebäude*-t, a stilisztikát és a *Magazin* című folyóiratot ajánlotta.

Ezen első nyomok után, Marienburg Lukács József az első — amint azt már Bleyer kiemelte (id. m. 102. l.) — a ki teljesen Adelung nyelvtanához¹⁾ csatlakozott. Műve, a mely nemcsak a *Sprachlehre*-nek, hanem a stilisztikának²⁾ kivonatát is tartalmazza, a következő címen jelent meg: *Grundlinien des Deutschen Styls in seinem ganzen Umfange, das ist, in wie weit Sprachlehre, allgemeine Rhetorik, kleinere schriftliche Aufsätze, welche im gemeinen Leben üblich sind, Redekunst und Dichtkunst darunter begriffen werden. Ein Leitfaden für Lehrende und Lernende* (I., II. k. Leipzig, bei Johann Samuel Heinsius 1796. — III., IV. k. Erfurt, bey Wilhelm Hennings 1797). Az előszóban Marienburg arról ad számot, mi bírta őt ennek a könyvnek megírására, és ezzel egyszersmind némi világot vet az erdélyi szász irodalmi nyelvnek kérdésére is. Azt írja: «Auf eine sehr sonderbare Weise lernte ich, wie alle meine Landsleute (t. i. az erdélyi szászok) die deutsche Sprache, da unsere Nationalsprache nur so viel von der Hochdeutschen hat, dass man sie erkennen kann, dass es einst die deutsche Sprache war» (I. k. IV. l.). A mintaszerű irodalmi nyelvnek, a melynek hazájában való ismertetését Marienburg czélul tűzte ki magának, Adelung hatása alatt természetesen a felsőszász nyelvjárást tartotta és ennek követését ajánlotta erdélyi szász íróknak: «Die beste Mundart der deutschen Sprache ist die des südlichen Deutschlands, in Obersachsen und den Gegenden um Meissen herum. Sie hat man desswegen auch gewählt zu öffentlichen Schriften, oder zur Sprache der Gelehrten, von denen also und aus deren Schriften diejenigen die deutsche Sprache erlernen müssen, welche nicht Gelegenheit haben, aus dem lebenden Umgange mit Deutschen in jenen Gegenden sie zu lernen» — de jegyzetben kétkedve hozzáteszi: «Hierin bin ich, so wie im meisten dieser Abhandlung, dem grossen deutschen Sprachlehrer, Adelung, gefolgt, ob aber nicht, selbst jene Gegenden, ihre von der rein deutschen Sprache, welche doch wohl nur in den Büchern guter Schriftsteller eigentlich herrscht, abweichende Provincialismen, im engsten Verstande, haben, getraue ich mir weder gerade zu behaupten, noch ganz zu verneinen» (I. k. I. l.). Műve négy kis kötetből áll. Az utolsó három kötet tartalmilag nem érintkezik Adelung műveivel; előszavukban panaszkodik is Marienburg, hogy itt kellő segédforrások nem állottak rendelkezésére (III. k. V. l.). Annál jobban ragaszkodik forrásához, Adelunghoz, az első kötetben (*Sprachlehre und allgemeine Rhetorik*), melyről maga írja: «Dieses erste Bändchen enthält demnach einen gedrängten Auszug

¹⁾ *Deutsche Sprachlehre. Zum Gebrauche der Schulen in den Königl. Preuss. Landen . . . Berlin.* 1781, 1792², 1795³, 1806⁵. A 6. kiadás mit einer kurzen Geschichte der Deutschen Sprache jelent meg. A nyelvtan számos utánnomtatban, latin fordításban és francia átdolgozásokban terjedt el.

²⁾ *Ueber den Deutschen Styl, Berlin* 1785—86 (II. k.), 1787², 1789—1790³, 1800⁴. — Kivonata *Im Auszuge von Theodor Heinsius, Berlin* 1800, 1807², 1822³.

der deutschen Sprachlehre, dann eine allgemeine, nur vorläufige Bestimmung der Eigenschaften und Arten des Stylls, ebenfalls aus Adelung» (I. k. IX. 1.). Marienburg nyelv-művelési elvei, mint várható, szintén Adelung elveinek felelnek meg. A stilisztikában határozottan, újból kiemeli, hogy a jó stílus legelső tulajdonsága: «Der Gebrauch der Hochdeutschen, als der edelsten und besten Mundart der deutschen Sprache, weswegen sie auch zur allgemeinen Sprache der Gelehrten, zur Schriftsprache erhoben worden ist» (100. l.). A *Reinigkeit* fejezetben pedig az orthologus eszméknek lesz nálunk német szószerzője: «Reinigkeit, dass nichts fremdartiges in die Sprache gemischt werde. Also nicht veraltete Wörter und Formen (Archaismen), an deren Stelle die Sprache bessere eigenthümliche Wörter hat. Solche veraltete Wörter sind: *aber* (st. wiederum), *Edelknecht*, *bass*, *zwei* etc. Provinzielle Wörter und Biegungsarten z. B. *Mädchens*, *himmlitzen*, ausländische Wörter, wenn schon ein einheimisches Wort da ist, das den Begriff eben so gut ausdrückt» (I. k. 100. l.). Marienburg műve ugyan a közszükségletnek látszott eleget tenni, mert az erdélyi szász iskolákban addig csak kéziratos műveket vagy megfelelő osztrák könyveket használtak, de nem valószínű, hogy csakugyan meg is volt a kívánt sikere. A megjelent egyetlen kiadást a brassai gimnáziumban fogyaszthatták el, a hol Marienburg híradása szerint 1803-ban, rektorsága alatt, egy névtelen *Grundlinien der deutschen Sprachlehre*, Erfurt 1796 cz. iskolakönyvet használtak,¹⁾ a mely valószínűen saját művével azonos. Zay és Binder, a segesvári gimnáziumnak két újjáalapítója, a principistáknak szánták a művet, címét szintén pontatlanul idézve.²⁾

Marienburg Adelung nyelvtanát már 1796-ban hozzáférhetővé tette a hazai német iskolák számára: a magyar iskolák csak sokkal később követték őt. Az első magyarul írt német nyelvtan, a mely teljesen Adelung alapján készült: *Német Grammatika, Adelung Szerint Egy Olvasó Könyvel együtt* . . . *Lötsén*, 1804.³⁾ Szerzője Nitsch Dániel, a kiról Vályi Nagy Ferencz szerint «bátran el lehet mondani, hogy ő széles olvasású, gyökeres tudományú, jó ízlésű, a' dologba mélyen belátó, világot esmérő, 's pallérozott elméjű Férjfiu volt. — A' Görög és Deák nyelveket gyökeresen tudta; a' Német nyelven szép ízlésű Munkákat írt, melyek részszerént nyomtatásban vagynak, részszerént pedig kézírásban maradtak: a' Magyar és Frantzia nyelveken jól beszélt: ezeken kívül a' Sidó, Anglus és Spanyol nyelvekhez is értett.»⁴⁾ Mikor Nitsch a sárospataki kollégiumnak tanára lett, az anyaiskola főgondnoka felismerte benne az alkalmas embert, a ki «az ide való Oskolák számára valamelly Német Grammatikát»⁵⁾ írta. Nitsch mind-

¹⁾ V. ö. Marienburg *Das Kronstädter Gymnasium in 1803. — Zeitschrift von und für Ungarn* V. k. 217—227, 279—289. l.

²⁾ V. ö. Teutsch: *Die siebenbürgisch-sächsischen Schulordnungen* II. k. 1892. (*Monum. Germ. Paed.* XIII. k.) 180, 141. l.

³⁾ Az előszó szerint: «Irtam S. Patakon a' N. Collégiumban Mártzius 10. 1802.»

⁴⁾ Olv. Vályi Nagy Ferencz: *Halotti Ordtzió az Embernek Méltóságáról* . . . S. Patakon. 1809. 30. és 35. l.

⁵⁾ Olv. az előszóban.

járt munkához fogott. «Nem volt szükség — jelenti nyelvtanának előszavában — sokáig azután járni, melyik Grammatika-Írótt vegyem fel a' követésre, mivel a' Németek közt Ádelungnál nints jobb és tökéletesebb. Mellyre nézve tsak azt forgattam magamban, miképpen kellene nap-keleti nyelven beszéllőknek napnyugati nyelvet leg-könynyebben tanítani, és a' Grammatikai durvaságot el-osztatni.»¹⁾ De e mellett még komoly tanulmányokat is végzett: «meg-olvastam előszőr a' meg-hóltt nyelveknek régi, 's a' mennyire lehetett leg-jobb Grammatikáit. Katiforust nevezem tsak, és Laskarist, a'kik régen a' Görög-nyelvre Görög' Grammatikát irtak. De ezeknél Ádelungot sokkal világosabbnak találtam.» Tanulmányozta a modern nyelvek nyelvtanait is; «a' rend' könnyűségére nézve . . . kiváltképpen használt az Ash János 'Anglus Grammatikája.»²⁾ Így felkészülve látott a *Lehrgebäude* átdolgozásához. Művét «az ő magyarságában annyit nem bízván» latinul írta meg s egyik tanítványával fordíttatta le magyar nyelvre. A nyelvtan tárgyalásánál mind az anyagot, mind a szerkesztet a *Lehrgebäude*-ből³⁾ merítette. Az eltérések, ha Nitsch külön nem igazolja őket, csak rövidítéseknek következményei vagy saját nyelvismeretéből való toldások (66. l.).⁴⁾ Ő az egyetlen német nyelvtaníróink közül, a ki Ádelung nyelvtanának általános bevezetését is, bár igen rövid kivonatban, közli. Ez a rész tolmácsolja Ádelung azon gondolatait is, melyek nyelvújítási irodalmunknak állandó érvei voltak. Így hangoztatja pl.: «A' hóltt-nyelvek már megállapadtak. Az újabbak pedig nevednek vagy alább-szálnak, a' szerént, a' mint a vélek élő Nemzet virágzik vagy lehanyatlik, 's a' tudományokba elébb vagy alább megyen» (2. l.). «Mennél többet dolgoznak az emberek, annál több szókat találnak és formálnak. A' melly nemzet a' Tudományok 's a' tisztességes mesterségek körül foglalatoskodik, annak készen kell már lenni, a tudományokban 's mesterségekben elől-for-duló dolgok' kifejezésére szükséges szavainak; melly is ha úgy vagon, ekkor a' nyelv pallérozott vagy tudós nyelvnek nevezetik» (1. l.). Nitsch átveszi Ádelungnak azt a hiedelmét is, hogy Szászországban beszélnek legjobban németül, de, mint Marienburg is tette, szélesbíti a szűk határvonalakat. Szerinte: «A' szók helyes kimondását leg-jobban meg-lehet tanulni azoktól, a' kik azt Saxoniában tanúlták . . . Német Országban leg-tisztább német beszédet lehet hallani a' pallérozottabb személyektől: Lipsiában, Dresdában, Hannoverában, Berlinbenn» (9. l.). «A' mi Németjeink többnyire Baváriai 's Ausztriai módonn beszéllnek, a' melly beszéd módja igen nagyon különbözik a' német-nyelvnek valóságos ékességétől; vagy más Tájékok szóllásának módját követik» (9. l.). Ő is osztokodik abban a megvetésben, a melylyel Ádelung a régi nyelvet illette. Így azt írja a német irodalmi nyelv fejlődéséről: «Ez is melly igen bárdolatlan volt régenten, megtetszik ezen nyelvnek régi emlékeztető jeleiből. Említjük példának

¹⁾ Olv. az előszóban.

²⁾ Valószínűen John Ash: *Introduction to Lowth's English Grammar* 1766. V. ö. *Dictionary of National Biography*. I. k. 161. l.

³⁾ *Umständliches Lehrgebäude der Deutschen Sprache, zur Erläuterung der Deutschen Sprachlehre für Schulen*. Leipzig 1782. II. k.

⁴⁾ V. ö. a nyelvtan forrásáról Bleyer id. m. 100. l.

okáért a' Német Mi Atyánkot, a' mellyel a' kilentzedik században éltek, u. m. *Fater unser thu in himilon bist, Giuuuht si namo thin...* Mely bárdolatlan 's pallérozatlan a' régi! és melly pallérozott a' mai!!» (106.).

Adelung tankönyveit tovább is átdolgozták a magyar iskolák számára; Husz János Sámuel 1818-ban, Wölfel Sámuel 1821-ben, O-terlamm Keresztély Theophil 1827-ben adott ki Adelung alapján német nyelvtant, de ezek a késői kivonatok a nyelvművelésnek szempontjából kevésbé érdekesek. 1839-ben jelent meg Toepler Theophil Eduárdnak *Német Grammatikája* (Pesten), a mely először «Heyse' jeles grammatikai munkáira» támaszkodott, és Adelung neve ezzel letűnt német nyelvtanirodalmunkból.

Német szótárirodalmunk érdekesen mutatja, mikép hanyatlott Adelung tekintélye a nyelvművelésben. Márton József volt az a német szótáráírónk, a ki először értékesítette Adelung nagy szótárát.¹⁾ Márton első művében,²⁾ a mennyire én látom, még nem támaszkodott Adelungra, de az ezt követő szótárával, a melylyel már utat akart törni a «nagy Lexicon» készítésére, már Adelungnak német szóanyagát vezette be szótárirodalmunkba. A mű címe: *Ungrisch-deutsches und Deutsch-ungrisches Wörterbuch. Herausgegeben von Joseph von Márton. Zweyter Theil...* Wien, gedruckt bey Anton Pichler. 1803. Ez tulajdonképen egyetlen német szótárunk, a mely a *Grammatisch-kritisches Wörterbuch* kivonata. Márton az előszóban ki is emelte, hogy Adelung a forrása. Szótárának bőségéről azt írja: «tapasztalni fogják Kedves Hazámfiain, hogy ebben több szótat találhatnak, mint akár melly más Német Lexiconban. Ennek kiadásában az Adelung Német Lexiconjának második kiadását követtem, de mivel ebből az öszvetett szók többnyire kihagyattak, ezeket más Lexiconokból szedtem öszve» (VI. l.). A pontosabb összehasonlítás meg is erősíti ezt az állítást. Adelung műve ezzel megszűnik szótárirodalmunknak főforrása lenni. Márton most említett szótára ugyan 1810-ben (Bécsben) új kiadást is ért, de ez a *Második Megjobbított és Megbővített Kiadás* egy új német szótárral felér. A szótárnak Adelungtól származó alapanyagát itt igen megrövidítve találjuk, mert Márton már nem akart forrásának konzervatív nyelvéhez alkalmazkodni. A rövidítésnek okát Mártontól is megtudjuk: «Két igen Érdemes és a' Német Literaturában jártas Német Tudós által kijegyeztettem a' Lexicon elebbi kiadásában az olyan szótat, mellyekkel a' mai Irók nem élnek, és ezeket mint tellyességgel szükségteleneket kihagytam» (*Elöljáró Beszéd*). De a szótárt bővült új elemekkel is: «A' Campe új Német Lexiconából sok olyan Szókkal bővítettem ezt, mellyek még eddig,

¹⁾ *Versuch eines vollständigen grammatisch-kritischen Wörterbuches. Leipzig. V. k. 1774–1786.* A második kiadást Adelung már nem nevezte *Versuch*-nak (1793–1801). A szótárnak kivonata *Auszug aus dem grammatisch-kritischen Wörterbuche. Leipzig. IV. k. 1793–1802.* Adelung legelterjedtebb szókönyve: *Kleines Wörterbuch für die Aussprache, Orthographie, Biegung und Ableitung. Leipzig, 1788., 1790.,² 1812.,³ 1820.,⁴ 1824.,⁵ 1834.*⁶ és utánnymatok.

²⁾ *Új Német-Magyar és Magyar-Német Lexicon, vagy is Szókönyv. Az Első Az A' Német-Magyar Rész. Bétsbenn. 1799.*

nem tsak ebben, de más Német Lexiconokban sem találtattak fel, ámbár jó Német Írók Munkáiban előfordúlnak». Márton így befogadja szótárába a német irodalmi nyelvnek bővülését, a mely ellen Adelung hiába tiltakozott.

A *Gramm.-kritisches Wörterbuch*-nak kereteit szűknek találta Binder János is, a ki nálunk az első német nyelvjárástanulmányt írta Adelung nyelvészetének felhasználásával. *Über die Sprache der Sachsen in Siebenbürgen* cz. cikkében azt jegyzi meg: «So ein (vollständiges Wörterbuch) kann bei einer Sprache, die nicht mehr in allen ihren Zweigen in Büchern lebt, nie das Werk eines Menschen seyn. Man müsste aus allen Gegenden, wo sie gesprochen wird, Sammlungen haben und wie manches Idiotikon, wie das Bremisch-Nieder-sächsische ist, müsste noch geschrieben werden, bis bei dem, was Wachter¹⁾ und Adelung geleistet haben, an ein vollständiges Wörterbuch, wie es Fulda vermisst, gedacht werden könnte.»²⁾

A hazai német nyelvjárástanulmányokban többször is nyomára akadhatsz Adelung nyelvművelésének.³⁾ Adelung maga is érdeklődött a hazai németségnek, főleg az erdélyi szászoknak nyelve és eredete iránt. 1781—82-ben, a *Lehrgebäude*-ben (78. l.) csak megemlíti az erdélyi szászoknak nyelvét mint alnémet nyelvjárást, de *Über den Ursprung der Sprache* előszavában már kissé bővebben szól róla, mert pontosabb adatokhoz jutott: «... Nachrichten, welche ich einem Siebenbürgischen Cavalier aus einer der ersten Familien des Landes, einem Freyherrn von Keminy zu verdanken habe, welcher gegenwärtig hier den Wissenschaften obliegt, welchen er einmahl so viele Ehre machen wird, als sein Herz, sein Geschmack und seine Fähigkeiten seinem Vaterlande schon jetzt machen.»⁴⁾ Adelung már akkor sürgette az erdélyi szász nyelvjárástanulmányokat: «Man hat von ihrer heutigen Mundart verschiedene Proben bekannt gemacht, allein bey weitem noch nicht so viel, als zur Beurtheilung und Erklärung des vielen Merkwürdigen in derselben nothwendig ist... diese Siebenbürgisch-Deutsche Mundart (hat) so viel Besonderes, dass sie von solchen, welche mehr als eine Deutsche Mundart gründlich kennen, genauer untersucht zu werden verdient. Ohne Zweifel würde dadurch auch die Geschichte dieser merkwürdigen Colonie eine nähere Aufklärung erhalten.»⁵⁾ 1783-ban a *Litteratur der Deutschen Mundarten* cz. cikkében szintén sürgeti az érdekes nyelvjárásnak tanulmányo-

¹⁾ *Glossarium Germanicum*. 1737.

²⁾ *Siebenbürgische Quartalschrift*. IV. J. 1795. 210. l.

³⁾ V. ö. Petz Gedeon, *A hazai idegen nyelvjárásokról*. Akad. Ért. 1905. 472. s. köv. l.

⁴⁾ Olv. id. h. *Vorbericht*. Gyerőmonostori Kemény Sámuel, a ki a lipcei egyetem anyakönyvében mint «L. B. Kemény de Magyar Sam. Gyero Monostor» 1780 augusztus 10-én van bejegyezve, négy évi külföldi tanulmányaiban Schlöztzertől is nagy dicséretekben részesült és később csakugyan Erdélynek egyik nagy államférfia lett. V. ö.: *Archiv des Vereins f. siebenbürgische Landeskunde*. N. F. X. k. 386. s. köv. l. — Nagy Iván. *Magyarország családai*. VI. k. 179. l. — Szinnyei, M. *Írók Élete*. V. k. 1445. hasáb.

⁵⁾ Olv. u. o.

zását. Ismereteit most újból bővítette¹⁾ és újabb adatai alapján az erdélyi szászok nyelvére is alkalmazni akarta általános felfogását a nyelvjárások tökéletességéről. Adelung négy erdélyi szász nyelvjárást különböztetett meg: «die Hermanstädtische Mundart, welche die feinste ist, sich immer weiter ausbildet, und von Zeit zu Zeit eine Menge alter Wörter und Verbindungsarten ableget. Sie ist das Hochdeutsch der Sächsisch-Siebenbürgischen Mundarten, und bestätigt den Satz, dass die Sprache der Cultur und dem Wohlstande folget, indem Hermannstadt die Hauptstadt der sächsischen Nation ist. Die zweyte Mundart ist die Kronstädtische oder Burzelländische, welche so viel Eigenes hat, dass sie jener oft unverständlich wird; die dritte, die Bistritzische, welche nur halb Deutsch seyn soll, und die vierte die Bäurische unter dem Landvolke der übrigen Gegenden, welche an veralteten Deutschen Wörtern vorzüglich reich ist.»²⁾

Adelung az erdélyi szász nyelvjárások közül a nagyszebenit tartotta a legjobbnak: Genersich János a lőcsei nyelvjárásról akarta kimutatni, hogy az a szepesi «hochdeutsch» nyelv. *Versuch eines Idioticons der Zipser Sprache* cz. cikkének bevezetésében kiinduló pontül kiemeli Adelungnak egyik törvényét: «Ich setze . . . als erwiesen voraus: dass in der Regel die Einwohner der Städte einer reinere Aussprache haben, als die Bewohner des platten Landes, bey welchen wegen des Körperbaues selbst, und wegen des Mangels an höherer Cultur die Sprache natürlich rauher und gröber seyn muss. Überhaupt cultiviren die Einwohner der Städte die Sprache durch Lectüre . . .»³⁾ A magyarországi német nyelvjárások szerinte mind romlottak, kivéve a szepesi: «Ich kann als eben so ausgemacht voraussetzen: dass alle Sprachen . . . an Feinheit und Schönheit verlieren; ein Umstand, welcher in dem von so vielen Nationen bewohnten Ungern und Siebenbürgen um desto mehr statt findet, aber das, grösstentheils von Deutschen bewohnte Zips am wenigsten trifft» (33. l.). Ennek az állításnak bebizonyítására Genersich, mint igazi raczionalista, kifejti, mikép estek jó népkönyvek által a felvilágosodásnak sugárai a polgárság nagy részére, a minek következménye a műveltségnek és ennek kapcsán a nyelv fejlődése lett. A polgárság nyelve megtisztult, a nyelvjárás pedig a polgárság legműveltelebb rétegeire («die Klasse der ganz gemeinen Bürger, oder des Pöbels und der unerzogenen Kinder» 34. l.) szorult. S mikép Adelung a szászországi városok közül kiemeli Lipcsét, Drezdát, Meissent, vagy az erdélyi szász városok közül Nagyszebent, úgy keresi ki Genersich is a szepesi művelődésnek középpontjait: «Ich bemerke nur noch: dass die reinste Sprache, wie es zu erwarten ist, sich in der Hauptstadt Zipsens, Leutschau, finden lasse; dass der jetzige Sitz der Cultur in Zips, ausser einigen adelichen Höfen, die Städte: Leutschau, Kesmark, Iglo, Georgenberg und Poprad, deren Einwohner, im Ganzen genommen, zugleich die wohlhabendsten sind, seyn möchten; und dass die Bewohner der

¹⁾ Benkő és Tröster ismeretes művein kívül hasznára volt: «(ein) Schreiben in der *Wiener gel. Zeit.* des Jahres 1775 und daraus in den *Braunschweig. Anzeiger* eben desselben Jahres St. 93.» (57. l.)

²⁾ *Olv. Magazin.* I. k. 57. l.

³⁾ *Olv. Zeitschrift von und für Ungern.* 1804. I. k. 32. l.

vielen Orte Zipsens, so wie durch ihre Physiognomieen, so auch durch ihre Dialecte sich auszeichnen» (35. l.). A nyelvbővítésnek szempontjából az összegyűjtött tájszavakról azt véli: «Nicht, dass viele derselben zur Schriftsprache sich eignen, und auf das Bürgerrecht derselben Ansprüche zu machen wagten; ob es gleich einige darunter giebt, die dieser Auszeichnung nicht ganz unwerth wären. . . » (34. l.); az archaizmusokról is Adelung szellemében szól: «Den Gebrauch dieser verrathenen Ausdrücke und Redensarten zu empfehlen, ist mir nie eingefallen» (156. l.). Genersisch Keresztély, korának kiváló egyházi szónoka, a szepesi nyelvjárásnak műveltségét történetileg akarta megmagyarázni. Szerinte a szepesi nyelvjárás tulajdonképpen azonos Adelung mintaszerű nyelvével, a meissenivel, annak az egy Magyarországra szakadt ága.¹⁾ A *Zeitschrift von und für Ungern* (1804., 171. l.) M*** jegyű bírálója már visszaütötte ezt a feltevést és Romy is stilisztikájában «sehr lächerlich»-nek bélyegezte (229. l.).

6. A haladó nyelvművelést német irodalmunkban Romy Károly György képviseli. Ő a nyelvújítás korának egyik jellemző, közvetítő egyénisége. kinek személyes összeköttetései elérnek Adelunghoz és Kazinczyhoz.

Adelung *Mithridates*-e érdekében kereste Romy ismeretségét. Hogy a nagy nyelvésznek érdeklődése a magyar nyelvre is kiterjedt, annak kétségtelen jelei azok a magyar nyelvészeti művek, melyek könyvtárában megvoltak;²⁾ az első művében, a szótárában, már többször állított magyar szavakat német gyökerek mellé, mint ugyanannak a természeti hangnak különböző utanzásait. Mikor *Mithridates*-ében behatódobban készült írni a magyar nyelvről, mégis támogatásra volt szüksége, és barátja, a híres Böttiger Károly Ágost, ekkor Romyra figyelmeztette őt. Böttiger egyik Drezdában 1806 jún. 14-én kelt levelében eyebek közt azt írta Rumynak:

Jetzt habe ich eine besondere Veranlassung mich mit einer Bitte an Sie zu wenden, deren Erfüllung Ihnen . . . wenn ich nicht irre, grosse Freude machen wird. Unser ehrwürdiger Vater Adelung — ich lege ein Gedicht bei, dessen ich mich seinem letzten Geburtstage wagte und das wir in fröhlichen Kreise absangen³⁾ — arbeitet an einem vielumfassenden Werke

¹⁾ V. ö. *Merkwürdigkeiten der königlichen Freystadt Késmárk in Oberungarn. Caschau. 1804. I. k. 115. l.*

²⁾ V. ö. *Bibliotheca Jo. Christoph Adelungii exhibens apparatus lectissimum librorum tam impressorum quam manuscriptorum nec non dissertationum. Dresdae. 1807. 10., 20. s. köv. I. Sajnovich, Gyarmathi, Hager, Csipkés Gy., Pápai Páriz ismert művei, Molnár szótára stb. van felsorolva. A magy. mennydörgés-ről v. ö. *Aelteste Geschichte der Deutschen. 359. l.*: «Pallas hat Menkö, welches ich aber weder in Molnars, noch in Pápai's Wörterbüchern finde». Adelung szótárának magyar hivatkozásairól v. ö. Nagy János dolgozatát (*Nyelvtudományi Pályamunkák. II. k. 1839. Kiadja a Magyar Tudós Társaság, Buda.*) *Tiszta Magyar Gyökök. Másodrangú pályamunka, 1838.*, a melyet Nagy «Adelung nyomdokán járdalván» készített (131. s. köv. l.).*

³⁾ A levélhez (*Tud. Akad. kézirattdr. «M. Irod. Lev. 4 r. 25. sz.»*) kis nyomtatvány van mellékelve: *Unserm Vater Adelung beim Eintritt in seinen 75 Sommer den 9. August 1805. cz. költemény néhány Adelung ellenfelei ellen fordított harcziass versszakkal. Adelung születési éve gya-*

über alle Sprachen auf dem Erdboden. Der erste Theil, die asiatischen Sprachen, wird oben in Berlin gedruckt. Nun liegt ihm so viel daran seinen Aufsatz über die Ungarische Sprache durchhaus berichtet und von einem National-Gelehrten geprüft zu sehen. Ich konnte ihm da doch niemanden vorschlagen, der so schön im Stande wäre seine Wünsche zu erfüllen als Sie u. Sie erhalten mit diesem Brief seine eigene Aufforderung u. sein Aufsatz über die Ungarische Sprache. Prüfen, berichtigen, ergänzen Sie und Ihre Freunde so viel sie können u. wollen. Für ein so wichtiges, die ganze Humanität interessierendes Werk kann man nicht eifrig genug beitragen.

Adelung levele három nappal később kelt:

Dresden den 17en Jun. 1806

Wohlgeborner Herr,

Hochgeehrtester Herr Professor,

Hr. Hofrath Böttiger mag es verantworten, wenn ich in Versuchung gerathe, unbekannter Weise Ew. Wohlgeb. eine kleine litterarische Bemühung zuzumuthen. Ich habe nehmlich seit vielen Jahren an einer allgemeinen Sprachen Kunde gebrütet, wovon jetzt der erste Theil, welcher die Asiatischen Sprachen enthält gedruckt wird. Ich liefere darin von jeder Sprache ihre Geschichte, ihre Litteratur, ihren grammatischen Charakter, das Vater unser als Sprachprobe mit einer buchstäblichen Übersetzung und einer grammatischen Auflösung. Da ich mich bei den allermeisten Sprachen auf gedruckte Hülfsmittel verlassen muss, und hier das Irren kaum zu vermeiden ist, so habe ich es meine vornehmste Sorge seyn lassen, mir bey so vielen einzelnen Sprachen, als mir nur möglich war, die freundschaftliche Beyhülfe vorzüglicher Kenner zu erbitten, welche ich auch bisher in reichen Maße erhalten habe. Ich bin so frey mich in Ansehung der Ungarischen Sprache an Sie zu wenden, da mir Hr. Hofr. Böttiger Ihre kritische Kenntniss dieser Sprache gerühmet hat. Ich sende Ihnen daher meinen Aufsatz so weit ich ihn, ohne selbst diese Sprache zu verstehen, aus gedruckten Hülfsmitteln zu Markte bringen kann, mit der Bitte meiner Unwissenheit zu Hülfe zu kommen, und ihr nach Ihrem besten Wissen zu verbessern. Besonders wünsche ich einige Nachricht von den Ungarischen Mundarten zu bekommen, wovon ich nichts habe finden können; auch was es mit den beyden letzten V. U. aus (Sparmatji für eine Bewandniss ha...¹⁾ Vielleicht bleiben sie am besten wohl gar weg. Sollte Ihnen, wie ich bei nahe befürchten muss, diese Bitte zu zudringlich scheinen, so wasche ich meine Hände in Unschuld, und schiebe alle Schuld auf meinen Freund Böttiger, verharre aber dessen ungeachtet mit vorzüglicher Hochachtung,

Ew. Wohlgeb. gehorsamster Diener
J. C. Adelung²⁾

nánt különböző évszámok vannak forgalomban: az egyik évszámnak az az alapja, hogy Ebert kijelenti: «Ad... war am 8. August 1730 (nicht 30 August 1734) ... geboren». (Olv. Ersch-Gruber *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste*. I. k. 404. l.), az 1734. számot Meusel hozta forgalomba azzal a támogatással, hogy ő azt magától Adelungtól hallotta (*Neuer Literarischer Anzeiger*. 1807. decz. 15. 799. has.): «ich kann dies auf Ehre versichern». Böttiger költeménye mutatja, hogy Ebert adata helyes.

¹⁾ Nem tudtam elolvasni.

²⁾ *M. Tud. Akad. kéziratár* «M. Irod. Lev. 4-r. 25. sz.» A levélnek tisztán maradt negyedik oldalán későbbi jegyzetek: «1896. Von dem Vater»

Rumy csakugyan pótlásokat írt Adelung dolgozatához, és ezeknek alapján, rövidesen halála (1806 szept. 10.) előtt Adelung még átjavíthatta a magyar nyelvről szóló értekezését. Így vette át a kéziratot Adelung halála után Vater János Severin, a ki a következőket jelenti: «Das völlig in's Reine gearbeitete Manuscript hatte Adelung . . . dem gelehrten Herrn Professor Rumi, dahmahls in Teschen, zur Durchsicht und Berichtigung mitgetheilt, und von diesen zurück erhalten. Von allen Bemerkungen . . . hatte noch Adelung Gebrauch gemacht, und das Manuscript lag ohne Zweifel in der Gestalt da, in welcher Adelung die Absicht hatte, es vor dem Publicum erscheinen zu lassen». ¹⁾ Vater ebben az alakban megtartotta a kéziratot, de Adelung hátrahagyott jegyzeteiből még részleteket hozzátoldott: «(ich habe) bey der Ungarischen Sprache theils die damals noch unbenutzten Notizen aus Herrn von Engel's vortrefflichem Werke, theils einen beurtheilenden Auszug aus Herrn Gyarmathi's gelehrten Werke hinzugefügt, der verglichen mit meiner, wegen jener Rücksicht ausführlichen Charakteristik der Finnischen Sprache und ihrer Schwestern dazu beytragen mag, über das Verhältniss derselben zu der Ungarischen zu urtheilen». ²⁾ A dolgozatnak mai szempontból két érdekes része Adelungnak bírálata Gyarmathi *Affinitas*-áról és egy kísérlet német jövevényszavainknak összeállítására, a melyet szintén Adelung írt valószínűen Molnár, Pápai Páriz szótárai és Rumy pótlásai alapján. Rumy saját *Mithridates*-példányát kölesön küldte Kazinczynak, a ki már türelmetlenül várta (IV: 146.): ³⁾ «Ich erwarte dieses umso ungeduldiger — írja Rumynak — weil ich aus dem Munde eines sehr liebenswürdigen, mir damals gänzlich unbekannten Mannes (Mérey) bey der Tafel, wohin mich Ludwig Almásy aus dem Theater (in Pressburg) nahm in dem Kreise von den Patres Patriæ, die sich mit Discursen von feilen Mädchen unterhielten, sehr viel gutes davon gehöret habe».

Hogy Rumy foglalkozott Adelung nyelvészetével, annak jele a *Grammatica Theodisca duce Adelungiano* ez. ma már valószínűen elkallódott kézírata. ⁴⁾ Adelung hatása alatt áll a mi szempontunkból legjelentősebb műve, stilsztikája is, melylyel a német költőknek nyelv-művelését akarta nálunk ismertetni. A könyv címe: *Theoretisch-practische Anleitung zum deutschen prosaischen Stil . . . Auf Kosten*

der deutschen Sprache Adelung J. O. Dresden 17. Juny, geschrieben von Adelung im 76. Lebensjahre». A levél német betűkkel van írva.

¹⁾ Olv. *Mithridates oder allgemeine Sprachenkunde. Berlin. II. k. VII—VIII. l.*

²⁾ Vaternek ezt a kissé homályos kijelentését úgy értem, hogy Gyarmathi *Affinitas*-ának bírálatát Adelung írta. Erre mutat Adelungnak Rumyhoz intézett levele is.

³⁾ A zárójelbe tett számok *Kazinczy Levelezésének* megfelelő kötet- és lapszámait jelentik.

⁴⁾ A kéziratot, Rumy műveinek egykori katalogusa alapján említi: Kőrösy László *Rumy Élete*. 1880. 106. l. A kézirat sem a N. Múz. kéziratárában, sem az Akadémia könyvtárának Rumy köteteiben nincs meg. A N. Múz. kéziratárában őrzött *Grammatica Linguae germanicae. Német Nyelvtan Magyarok számára* (s. l. s. a. «Oct. Germ. 167.») a Gottsched-féle nyelvtan típusához tartozik; példának említi is Gottsched nevét (23. l.).

des Verfassers. Wien, 1813. Romy az előszóban mindjárt kiemeli, hogy művének megírásánál különösen a magyarországi viszonyokat tartotta szem előtt, és hogy Adelunggal sok helyütt polemizálni fog: «Ich polemisiere in meiner Anleitung oft gegen den seligen Adelung. Diess geschieht nicht, um ihm von seinem verdienten Ruhme etwas zu entziehen, sondern bloss der Wahrheit wegen. Ich verehere das Andenken Adelungs, der mich in philologischen Angelegenheiten seines Briefwechsels gewürdigt hat. Adelung hat sich gewiss um die deutsche Sprache unsterbliche Verdienste erworben, allein in seinem Lehrbuche des deutschen Stils trägt er verschiedene Irrthümer vor, die von mir gerügt und berichtigt werden mussten» (VII. l.). Romy, főleg nyelvművelési kérdésekben, ellenkezőjükbe fordítja ugyan Adelung elveit, de különben stilisztikája mind a tartalomban, mind a szerkezetben az *Über den deutschen Styl*-nek hű kivonata. Hogy szorosán ragaszkodik forrásához, azt pl. akkor látjuk, ha művének fötagoltságát Adelung beosztásával összehasonlítjuk:

Romy:

Erster Theil. Allgemeine Grundsätze von den Eigenschaften des guten deutschen prosaischen Stils.

Zweyter Theil. Von den Besonderen Arten des prosaischen Stils.

Dritter Theil. Von den Erfordernissen und Hilfsmitteln des prosaischen Stils.

Adelung:

I. Theil. Allgemeine Eigenschaften des Styles.

II. Theil. Besondere Arten des Styles.

III. Theil. Erfordernisse und Hilfsmittel der guten Schreibart.

A német nyelvművelési irodalomban Romy teljesen tájékozódott volt. Ismerte Adelungnak, a költőknek, Campenak törekvéseit, de csakis a költők nyelvművelését helyeselte. Forrásáról, *Über den deutschen Styl*-ről, így ítélt: «Dieses adelungische Werk verdient nur in Ansehung des Grammatikalischen Empfehlung, nicht in Ansehung des Geschmacks» (17. l.), míg pl. Kolbe műve szerinte: «Ein treffliches Werk» (17. l.). A német irodalmi nyelvet Romy egészen Wieland értelmében fogja fel: «Unsere heutige deutsche Büchersprache und die Sprache der gebildeten Stände in Deutschland ist also nichts anders als veredeltes Hochdeutsch, und gehört also so gut den Franken, Schwaben, Bayern u. s. w. als den Obersachsen» (229. l.). «Wir kehren uns an keinen Meissnischen Sprachgebrauch» (31. l.). «Aber Adelung hat Unrecht: keine deutsche Provinz kann ihre Umgangssprache des gemeinen Leben für die vollkommen reine deutsche Sprache mit Recht ausgeben» (44. l.). Romy egyértelműen Wieland iskolájával helyesli az irodalmi nyelvnek bővítését. Ő is másképp fogja fel a szavak avulását, mint Adelung: «Adelung trägt... über die veralteten Wörter sehr falsche Grundsätze vor» (38. l.). «Wenn aber durch die Erneuerung des Gebrauchs eines veralteten Worts ein vernünftiger Zweck erreicht werden kann... so zieht man es mit Recht hervor, z. B. *Schlacht, bieder, Biedersinn*. So im Ungarischen *év* anstatt des langen *esztendő* (das Jahr)» (43. l.). A német irodalmi nyelv szerinte tájszavakkal is bővíthető: «Das heutige Deutsch ist mithin eine Gesamtsprache der ganzen deutschen Nation, und man kann sie aus allen deutschen Dialecten bereichern. Auch aus dem Zipser-

Dialekt könnte man füglich einige Ausdrücke in die hochdeutsche Büchersprache aufnehmen z. B. *muttern* d. i. durch eine aufgesetzte Haube zum Mutterstand einweihen» (229. l.). Ilyen értelemben nyilatkozik a nyelvbővítés harmadik forrásáról is: «Wenn man . . . ein neues Wort braucht, um einen neuen Begriff zu bezeichnen, muss man kein Bedenken tragen, neue Worte zu bilden, z. B. in den Wissenschaften» (53. l.). Romy gyakran hivatkozik a magyar nyelvújításra és belőle merít érveket a német nyelvbővítésnek igazolására is: Pl. a szóképzésre vonatkozólag megjegyzi: «Jetzt fangen auch die besten ungarischen Schriftsteller z. B. Kazinczy, Kisfaludi und andere an, die ellenlangen ungarischen Wörter allmählig veralten zu lassen und sich kürzerer, zum Theil mit vielem Glück neugebildeter Wörter bedienen» (41. l.).

Romy így teljes mértékben megnyerhette Kazinczynak tetszését. «Ihr Werk über den Stil — írja Kazinczy — habe ich noch nicht erhalten. Auf dieses [bin ich] begierig. Selten befriedigte mich ein Werk mehr als der Anfang, den ich schon (sah). Das lässt mich gerecht alles Gute erwarten» (X: 283.). Hogy Rumynak milyen jelentős közvetítő szerepe van a nyelvújítás történetében, arról Kazinczyval való levelezése tanúskodik. Külföldi folyóiratokban ő ismertette a magyar nyelvújítás irodalmát és ugyancsak ő volt Kazinczynak tanácsadója a német nyelvészetben. Kazinczy a maga fogyatékos német nyelvészeti ismereteivel Romyhoz fordult, mikor *Dayka Életé*-ben konkrét eseteket akart felhozni a német nyelvújításra: «so bin ich so frey Sie zu bitten, zeichnen Sie mir in Göthe, Lessing, Wieland und Schiller einige Gallicismen und in Klopstock und Voss Graecismen aus . . . dass ich mich auf sie berufen kann» (VII: 138.). Mikor Kazinczy Klopstock *Unsere Sprache an uns* cz. odájának idegenszerűségeit ki akarta mutatni, akkor is Romy segítségét kérte találgatásaiban: «*Ver-bilden* scheint mir neu zu seyn *Unton*? . . . Ich bitte Sie um einige Aufschlüsse, Beyspiele. *Verbrittet* — *gallizismet*, (ich dächte vergallisiret lieber als gallizismet. Sagen Sie, ob ich recht habe, denn sonst begehe ich einen Fehler) . . . Ich bitte Sie recht sehr dringend, mich mit allen dem bekannt zu machen, was in dieser Ode nicht altdeutsch ist, und mit manchem von dem, was die Deutschen von Athen, Rom, Paris, London, Italien u. Spanien geliehen haben» (XII: 346.).

7. A német nyelvművelésnek Campe művei által képviselt iránya szintén tükröződik német nyelvészetünkben. Márton József 1810-ben megjelent szótárát, melyből Adelung avuló szavait kitöröltette, bővíteni akarta a jó német írók műveiben előforduló új szavakkal, s ehhez forrásul szolgált neki a «Legújabb Lexicon», Campe nagy német szótára, melynek utolsó kötete szintén 1810-ben hagyta el a sajtót.¹⁾ Szótárának bevezetésül szolgáló rövid német nyelvtanban Márton kissé bővebben szól Campe szótáráról és az abban felhalmozott szóösszetételeket meg is bírálja: «De, hogy magok is ítéletet tehessenek a' Nyelvtanulók a' Campe munkájáról, mely száma nélkül való abban a' szükségtelen szó: imé kirom . . . 's így tovább, még 37 új szó a *Freiheit*-tal öszvetéve. Ha valaki Magyar Lexicont így akarna ké-szítni, könnyen bővíthetné a' mi Lexiconunkat is 30 ezer szóval,

¹⁾ *Wörterbuch der Deutschen Sprache. Braunschweig. V. k. 1808—1810.*

ilyenekkel p. o. *Madárállás, Madárorr, Madárfej, Madárszem, Madártoll, — láb, — szárny, — repülés, — evés, 's a' t. 's a' t.* Márton Campe szavainak hosszú voltát is hibáztatja: «Azonban, ha a' Campe Lexiconát megnézik a' Németek: nem hányhatnak többé szemére a' Magyaroknak, hogy igen hosszú és terhes kimondású szavai vannak; mert Campe hosszú szavaival a' mi leghosszabb szavaink is nem mindég mérközhethnének össze» (XIII. l.). Márton csakugyan nagyon megválogatta Campe szavait, alig vehetett át belőlük annyit, mint a mennyit Adelung szóanyagából töröltetett. Márton azonban mind jobban távolodott Adelungtól s közeledett Campehoz: utolsó szótárában már Campe számtalan szóösszetételeit ültette át magyar nyelvre. A szótár címe: *Német-Magyar-Deák Lexicon. A' mai legjobb Szókönyvek, különösen Kraft Német-Deák Lexicona szerint . . . Második Része a Trilingue Lexiconnak. Bétsbenn, 1823.* Szótárának forrásáról azt írja: «A' kidolgozásban eleinte Lünemann Német-Deák Szókönyvét követtem, melynek első Darabja 1821-ben jelent meg. Minthogy ennek folytatása elmaradt 's a' mint felőle Göttingából tudósítottam, annak kijövetelét rövid idő alatt nem is reménylhetni: Kraft legújabb Német-Deák Lexiconát vettem fel mustrául, mely 1820-ban és 1821-ben adatott ki, más jeles kútfőket is nevezetesen Adelung és Campe Szókönyveit segítségül vévén» (X. l.). Campe szóanyagát Márton háromnyelvű szótárának közvetítésével átvette Malovetzky János is, a ki Szinnyi szerint¹⁾ szerzője az ismeretes Hartleben-szókönyvnek.

Campe purizmusa német nyelvművelőinknek tetszésére nem számíthatott. Rummy stílusztikájában ismételtelen kikelt ellene; pl.: «Der neueste Purist ist jetzt Campe. Dass der Purism im Ganzen pedantisch sey, ist bald augemacht. Man darf nicht sagen: die deutsche Sprache soll von allen ausländischen Wörtern befreit werden» (47. l.). «Viele der z. B. von Campe neu geschmiedeten Wörter sind lächerlich z. B. *Trompetergang* statt *Balcon*. *Lotterbett* statt *Canapee*, *Hochschüler* statt *Studenten*» (49. l.). «Die sogenannten deutschen Puristen beweisen also ihre historische Unwissenheit, und zeigen, dass sie den Geist der deutschen Sprache gar nicht kennen. Der neueste unter ihnen ist der verdienstvolle Pädagog Campe. Nach seinem Wunsche sollen alle fremden Wörter aus der deutschen Sprache verbannt werden. Dadurch würde die deutsche Sprache sehr arm werden» (225. l.).

Rummy tiltakozásai ellenére nálunk mégis kiadták Campe németesítő szótárának egyik átdolgozását. A tőlem ismert egyetlen példány (M. N. Múz. kv. «L. germ. 583^{xx}») a könyvnek már negyedik kiadása; címe: *Fremdwörterbuch nebst Erklärung der in unserer Sprache vorkommenden fremden Ausdrücke. Vierte stark vermehrte Auflage. Pesth. Gustáv Heckenast 1843.*²⁾ Ennek a műnek és Campe művének szóanyaga teljesen nem fűdi egymást: az eltérés oka vagy a negyedik

¹⁾ V. ö. *Magy. Írók Élete*. VIII. k. 472. has. és v. ö. Toldy *A magy. nemz. irod. tört.* 1878.⁴ 257. l.

²⁾ *Druck von H. W. Herling in Merseburg.* A könyv tehát csak Magyarország részére külön címlappal ellátott kiadása egy német nyomtatványnak, v. ö. Petrik, I. k. 826. l. Az eredeti német kiadás Lipcsében jelent meg és nyolcz kiadást ért v. ö. Heinsius *Allgemeiner Bücher-Lexikon*. 9. k. 280. l. és 10. k. 259. l.

(«stark vermehrte») kiadás bővítéseiben van, vagy az is meglehet, hogy közvetetlen forrása a Campe nyomán keletkezett számos németesítő szótáraknak¹⁾ valamelyike. Végeredményben azonban itt is megtaláljuk Campe sajátlagos, hirhedt szavait; néhány példa a sok közül: Accidenzien: *Nebeneinkünfte*, *Nebengefälle* (ép így Campenál 78. l.)²⁾ — Aequator: *Erdgleicher* (16. l. = Campe 90. l.) — Allee: *Baumgang* (21. l. = Campe 98. l.) — Cyniker: *Hundephilosoph* (127. l. = Campe 243. l.) — Despot: *Zwingherr* (142. l. = Campe 258. l.) — Despotie: *Gewaltherrschaft* (142. l. = Campe 258. l.) — Fabrik: *Gewerkhaus* (199. l. = Campe 307. l.) — Gens d'armes: *Waffen-volk* (227. l. = Campe Waffenmänner 337. l.) — Granit: *Kernstein*, *Urstein* (234. l. = Campe 342. l.) — Ideal: *Musterbild*, *Gedankenwesen* (262. l. = Campe 361. l.) — Insect: *Kerbtier* (283. l. = Campe 377. l.) — Nation: *Völkerschaft* (= Campe 431. l.) — Oval: *eirund* (410. l. = Campe 453. l.) — Professur: *Hochlehreramt* (479. l. = Campe 500. l.) — Protestant: *Freigläubiger* (485. l. = Campe 505. l.) — Rendez-vous: «im Scherze ein *Stelldichlein*, z. B. zweier Geliebten» (517. l. = Campe «Für die scherzende Schreibart und für die leichte Umgangssprache aber auch nur für diese] habe ich den nachahmenden Ausdruck Stell-dich-ein . . . gebildet» 527. l.) — Romanze: *Sanggeschichte* (535. l. = Campe 540. l.) — Sophist: *Vernünfler*, *Vernunfttäuscher*, *Vernunftgaukler* (572. l. = Campe 560. l.) — Supplicant: *Ansucher*, *Bittschriftsteller* (595. l. = Campe 576. l.) — Tripel-Alliance: ein dreifacher Verein, ein *Dreibund* hoher Mächte (623. l. = Campe 594. l. Heynatz szóalkotása). — Vademecum: eig. *geh' mit mir* (631. l. = Campe 601. l.) stb.

III. Adelung a magyar nyelv-művelésben.

A XVIII. sz. végén a közérdeklődés nálunk a nyelvre fordult. a tudós társaságnak megalapítását sürgették és számos műben tárgyalni kezdték, majd szenvedélyesebben vitatták a magyar nyelv-művelés kérdéseit. Hiányát érezték egy olyan tudós társaságnak vagy egy oly tekintélyes nyelv-tudós-nak, a ki megszabhatja a magyar nyelv-művelésnek útját és véleményével eldöntheti a nyelvhelyességi vitákat, mert a kor véleménye az volt, hogy a magyar nyelv kipallérozása «soha addig meg nem leszén, valameddig egygy Írás módgyát, egygy Élést, egygy Sokást, egygy *Dialectust* nem hozunk bé, és egygy ki tisztított 's válogatott jó Szó Tárunk nem leszén, egygy bizonyos Nyelv Tanító Tudomány nem állítatik fel mindenütt; a' mellyet minden tartozzék követni».³⁾ Régebben egy magyar Gottschednek fellépését óhajtották;⁴⁾ a kilenczvenes években már Gottsched mellett Adelungot említették. 1793-ban Szaller György arra buzdította tanártársait, javítsák nyelv-

¹⁾ Jegyzéküket l. von Bahder *Die deutsche Philologie im Grundriss*. 1883. cz. műben.

²⁾ Az idézetek a németesítő szótár második kiadására (1813) vonatkoznak.

³⁾ Olv. *A' Nemes Magyar Nyelv Írásának, És Szóllásának Tudománya. Irattatott 1790* (Böjthi nyelvtana) 313. l.

⁴⁾ V. ö. Bleyer id. m. 102. l.

tanát: «Így lesz nem sokára egygy Gottschedünk, ki után azonnal születik Adelung is». ¹⁾ Később Gottsched neve letűnik és egyedül Adelung lesz a nyelvész példaképe. Többször hangoztatják az óhaj-tást, hogy Adelung módján dolgozzák fel a magyar nyelvet is. Kármán József 1794-ben azt kérdezi: «ki ne óhajtáná, hogy támadjon köztünk egy Adelung, a' ki egy tökéletes a' Nyelv belső Allatjából folvó criticum Lexiconnal ajándékozza meg Hazánkat? — —» ²⁾ Miller azt véli: «Es wäre zu wünschen, dass von der Ordnung, und den Grundregeln, welche Adelung bey der deutschen Sprache angewendet hat, auch bey der ungrischen ein philosophischer Grammatiker gehörig Gebrauch machen möchte, damit man von Genie des Volks aus der Sprache urtheilen könne». ³⁾ «Indessen wollen wir uns zur Ehre des Vaterlandes mit einem *grammatisch-kritischen Wörterbuch der ungrischen Mundart* beschäftigen. Zur Grundlage soll Joh. Ch. Adelungs grosses und vollständiges Wörterbuch der deutschen Sprache genommen werden.» ⁴⁾ Horvát István szerint «jól tudjuk, hogy édes anyai nyelvünk is régen sóhajtozott egy Valóságos Magyar Adelungért», ⁵⁾ mint pl. Kassai József felsőhajt önéletrajzában «Bezzeg! Van már a' Németnek Grammatisch-kritisches Wörterbuchja Adelung és ennek nyomdoka szerint Campe által. Bár hamar lenne a ditsó magyar nemzetnek!!!» ⁶⁾ Mégsem támadt olyan magyar nyelvész, kinek kortársai előtt Adelunghoz hasonló nagy tekintélye lett volna. Teleki József ugyan azt véli, hogy «Révai kedvezőbb környúlások között könnyen lehetett volna nyelvünk Adelungja» ⁷⁾ és Kazinczy szerint Révai csakugyan «magyar Adelung» (V: 271.), ugyanezt mondják Pápayról és Márton Józsefről, sőt Verseggy 1803-ban fogságából «haza jött, eltelve azon gondolattal, hogy Adelunggá teszi magát köztünk. Grammaticát ada, vastagot, s készítteté Lexiconát», ⁸⁾ de olyan nagy tekintélye mint Németországban és Ausztriában Adelungnak, egy nyelvészünknek sem volt. Ha valóságos «magyar Adelung» nem is támadt, Adelung nyelvművelési elvei mégis magukra vonták a magyar íróknak figyelmét és sűrű nyomokat hagytak nyelvújításkorabeli irodalmunkban. Adelung felfogását a nyelvművelésről legbehatóbban a később könyvalakban is kiadott *Magazin für die Deutsche Sprache* (1782—83) cz. folyóiratában fejtegette, de ez a mű nálunk csaknem ismeretlen maradt. A magyar nyelvművelők általában nem vettek róla tudomást.

¹⁾ Olv. *Hungarica Grammatica Latine et Germanice. Ungarische Sprachlehre Lateinisch und Deutsch.* Pressburg. 1793. Előbeszéd.

²⁾ Olv. *A' Nemzet' Tsinosodása. Uránia. III.* 297. 1.

³⁾ Olv. *Versuch patriotischer Vorschläge zur Aufnahme der Ungarischen Sprache.* Pesth. 1806. 46. 1. Ez a mű első részében egészen Adelung szellemében szól a nyelvművelésről.

⁴⁾ Olv. u. o. 55. 1.

⁵⁾ Olv. Boldogréti Vig László *Versegi Ferentznek Megfogyatkozott Okoskodása.* Pesten. 1806. 138. 1.

⁶⁾ A kéziratból idézi Simai *Magyar Nyelv.* I. 222. 1.

⁷⁾ Olv. *A' Magyar Nyelvnek Tökéletesítése Új szavak és új szólások módok által.* — *Jutalom Feleletek A' Magyar Nyelvről.* 1821. I. k. 89. 1.

⁸⁾ Olv. *Pályám emlékezete.* (Nemzeti Könyvtár, szerk. Abafi. III. k.) 331. 1. Kazinczy azt is írta: «Most én tele vagyok nagy gondolatokkal a' mellyekre az Adelung Lexikona tüzel». *I. ev. XIII. k. 15. 1.*

és így nem véletlen, hogy az a régibb budapesti könyvtárakban csak egy példányban van meg, a Nemz. Múz. könyvtárában, holott a nyelvtan, a szótár vagy a stilisztika számos példánnyal van képviselve. A magyar írók Adelungnak nyelvművelési elveivel így csak a *Lehrgebäude*, a szótár és stilisztika idevonatkozó fejezetei által ismerkedtek meg. Sem Adelung, sem a mi nyelvészeink nem választották el egymástól mindig a nyelvtudományt a nyelvműveléstől; a tudományos nyelvészet felfogásukban csak eszköz a helyes nyelvművelésre. Adelung hatása 1793-ban jelentkezik először önálló művekben.¹⁾ Ebben az évben két magyar nyelvkönyv jelent meg, a mely Adelung művein alapszik.

8. Az egyiknek szerzője Nagy György.²⁾ Nyelvtana Adelung könyvtárában megvolt³⁾ és hazájában feltűnést keltett. Azt írták Nagyról: «er (hat) seine Vorgänger in der Darstellung eines gründlichen Lehrgebäudes der ungarischen Sprache übertroffen»,⁴⁾ Beregszászi csak az ő nyelvtanát ismerte, és ez buzdította őt saját nyelvkönyvmegírására, a melyben azonban kijelenti: «aus Nagy habe ich kein Wort entlehnt» (X. l.). A nyelvtan címe: *Einleitung in die ungarisch-philosophische Sprachlehre durch Georg Nagy, Weiland Subrector des Gymnasiums zu Oedenburg, hernach evangelischer Prediger im Marktflecken Harkau. Wien 1793. Gedruckt mit Hummelschen Schriften* (351. l. N. Múz. Könyvt. «L. hung. 589.»). Nagy az előszóban nem hivatkozik Adelungra, hanem csak általánosságban kijelenti: «Was Lambert bey den Deutschen, Harris bey den Engländern, Court de Gebelin bey den Franzosen in Absicht der philosophischen Sprachlehre nicht vollkommen entdecken konnten, das bemühen sich die am Ende des XVIII. Jahrhunderts lebenden Philosophen ins Werk zu stellen» (V. l.). A nyelvtanban azonban gyakran idéz a *Lehrgebäude*-ből s ezáltal figyelmeztet nyelvészeti elveinek főforrására, a melyből azonban a forrásnak megnevezése nélkül is igen sokat, pl. egy egész feje-

¹⁾ Rosenbacher Ferencz már 1792-ben a levélről beszéltében Gellert és Adelung nevet említ (v. ö. *Kisdedekhez Alkalmazott Magyar Grammatika. 1792. Besztertze-Bányán.* 260. l.), de ez a hivatkozás nem vonatkozik a nyelvész Adelungra.

²⁾ V. ö. Szinnyi M. *Írók Élete* IX: 579—580. has. A N. Múz. kvt. kéziratárában van («Fol. Germ. 788.»). Nagy egyik műve: *Die angenehmen und widrigen Schicksale eines 30-jährigen Contribuenten in einer Biographie beschrieben* (58. l.), ez önéletrajza.

³⁾ V. ö. *Bibliotheca Jo. Christoph. Adelungii* ... Dresdae 1807, 27. l.

⁴⁾ Oly. *Allgemeine Litteraturzeitung. Jena, Halle 1796.* I. 44. sz. 349. l. — További bírálat: *Oberdeutsche (Salzburger) allgemeine Litteraturzeitung St. LXII. 1796 máj. 23.* A bíráló jegye itt «P. B—i», a mi Paulus Beregszászi jelent. Hogy a cikk szerzője Beregszászi, arra az is mutat, hogy ő azt nyelvtanában (*Versuch einer magyarischen Sprachlehre* ... Erlangen 1797) újra lenyomatta, mikép az előbb említett ismertetést is (XIX—XXXII. l.). A bíráló végén azt írja: «Doch genug von dieser philosophischen Sprachlehre! Der grösste Nutzen, den sie noch haben kann, ist der, dass Jemand dadurch vielleicht veranlaszt wird, eine bessere, vollkommener und zweckmässiger ungarische Sprachlehre, als diese ist, auszuarbeiten»: nyelvtanának előszavában pedig arról szól, hogy őt Nagy műve buzdította annak megírására. — Beregszászi megemlíti Nagyról még egy cikket: *Erlangische gel. Zeitung 1794. 21. Stück* 166. s köv. l.

zetet (*Einleitung*) szinte szóról-szóra kiírt. Csak néhány, a nyelv-művelésre vonatkozó részletet emelek ki a nyelvтанból:

Nagy:

«Sprachen, welche nicht mehr von ganzen Völkern gesprochen werden, heisst man todte Sprachen. Sprachen, welche noch jetzt von ganzen Völkern gesprochen werden, heisst man lebendige Sprachen.

Will man die Büchersprache aller Schriftsteller vom Geschmacke und die Hofsprache des gesitteten und verfeinerten Umgangs sich bekannt machen, so muss man die ungarische Sprache grammatisch d. i. mit Bewusstseyn und Beobachtung der Sprachregeln lernen.

Regeln sind allgemeine Vorschriften des Verfahrens ... stb.

(*Einleitung.*)

Adelung, *Lehrgebäude*:

«Sprachen, welche noch jetzt von ganzen Völkern gesprochen werden, heissen lebendige, diejenigen aber, welche nicht mehr von ganzen Völkern gesprochen werden, todte Sprachen» (6. l.).

«Dies Mundart (t. i. die hochdeutsche Ma.) verdient daher vorzüglich grammatisch d. i. mit Bewusstseyn und Beobachtung der Sprachregeln erlernt zu werden.

Regeln sind allgemeine Vorschriften des Verfahrens ...» (91. l.)

9. Ugyancsak 1793-ban jelent meg: *Francisci Versegi AA. LL. & Philosophiae, in Universitate Pestiensis graduati Doctoris. Pro-ludium in Institutiones Linguae Hungaricae, Ad Systema Adelungianum, genium item linguarum orientalium, ac dialectum tibiscanam & transylvaniam exactas. Pestini ... 1793.* Ezzel a művel lépett fel a nyelvészetben Verseghegy, a ki nálunk Adelung elveinek leghíresebb képviselője lett. A *Pro-ludium*-ban már kialakulva látjuk Verseghegy nyelvészeti felfogását: Császár azt írja róla, hogy «már fölismerszik a nagy nyelvész, minden kiválóságával és fogyatkozásaival együtt». ¹⁾ Maga Verseghegy azt mondja erről a műről, hogy azt «ad Systema Adelungianum» írta; Császár is kiemeli, hogy Verseghegy «a helyesírás, nyelvhasznítás és nyelvjárások kérdéseit tárgyalja Adelung nyomán» és jegyzetben a *Sprachlehre* címét idézi. ²⁾ A *Pro-ludium* mintája legalább formailag azonban Adelungnak egy másik műve, a címében is inkább megfelelő *Einleitung. Über Sprache, Deutsche Sprache und Sprachlehre* (1781) volt. ³⁾ Verseghegy a *Pro-ludium* tárgyát három fejezetre tagolta: az elsőben (*Lingua hungarica, ut lingua in genere sumpta: Einleitung I. Sprache überhaupt*) Adelungnak azt a korában szinte közmondásossá lett nyilatkozatát helyesli: «Grammaticus quippe non dominus linguae, sed interpret tantum ejusdem est, atque nævos hujusmodi neutiquam reformare, ac reformatos toti nationi imponere, sed iudicare solummodo potest. Adelungs *Einleitung in die deutsche Sprachlehre*» (35. l.). A második részben (*Lingua hungarica, ut nationalis: II. Deutsche Sprache*) Verseghegy ki akarja mutatni a magyar nyelvnek «napkeleti» tulajdon-

¹⁾ Olv. Verseghegy *Ferencz Élete és Művei 1903.* 176. l. — V. ö. Riedl: *Verseghegy mint nyelvtudós Nyr.* IX: 493—502. l.

²⁾ V. ö. id. m. 176. l.

³⁾ A mű tul. a *Lehrgebäude* első fejezeteinek különlenyomata, melyet Adelung önállóan is kiadott.

ságait és ennek kapcsán szembeszáll a latin grammatika hatása alatt álló magyar nyelvtanírással. Ez a rész, úgy vélem, a *Proludium*-nak legjellemzőbb része, melyben a műnek fontossága rejlik, mert ez nálunk az első támadás a régi nyelvtanírás ellen. Verseghy mintája itt természetesen Adelung volt, a ki a német nyelvtant igyekezett a latin grammatika hatása alól felszabadítani. Adelung nyelvtanában ismételtelen felszólalt a Gottsched-féle latin-német nyelvtanok ellen: «Ich habe bereits mehrmals geklaget, dass fast alle unsere bisherigen Deutsche Sprachlehren Copien der Lateinischen sind...» (I: 11. l.). — «Jedoch die Verwunderung höret auf, so bald man nur den gewöhnlichen Gang unserer Sprachlehren kennet, welche insgesamt nach den Lateinischen gemodelt sind» (II: 210. l.). «Überhaupt macht der Syntax bey ihnen allemahl die traurigste Figur, weil er hier am wenigsten mit dem Gange der Lateinischen Sprache übereinkommt und sie zu bequem waren, das Eigene in der Sprache selbst aufzusuchen...» (II: 227. l.) stb. Adelungnak küzdelme a latin-német nyelvtanírás ellen indították Verseghyt arra, hogy ő is megtámadja a latin hatás alatt álló magyar nyelvtanírókat, elsősorban Révait, a kiben önkénytelenül a maga Gottschedjét kellett látnia. Verseghy a declinatiók tárgyalásánál mindjárt nyelvtaníró elődjei ellen fordul és hibáztatja módszerüket: «... sequitur, Grammaticum a vero tramite nimium aberrare, qui numerum casuum hungaricorum e latina grammatica definire pergit» (37. l.); ép így szólt Adelung is: «Den unglücklichsten Weg unter allen (Grammatikern) wählten diejenigen, welche bey Bestimmung der Declinationen bloss auf den Genitiv der Einheit sahen, und von nicht mehr als fünf Declinationen wissen wollten, beydes bloss aus der Ursache, weil es in den Lateinischen Grammatiken so eingeführet war; gerade als wenn es Pflicht wäre die deutsche Sprach nach der ihr ganz fremden Lateinischen zu modeln» (*Lehrg.* I: 397. l.). Verseghy azután a magyar igeragozásnak a latin coniugatiók kereteibe szorítása ellen tiltakozik és helyteleníti a közbeszédben túl soha elő nem forduló igealakokat, melyeket akkoriban a legtöbb magyar nyelvtan felsorolt. Császár kiemeli, hogy Verseghy «gyökeresen megtisztítja a nyelvet ezektől a fölösleges salangoktól» és «ezzel eljutottunk oda, a hol Verseghy nagysága a legfényesebben ragyog, a nyelv szellemének felismeréséhez». Verseghy közvetlen mintája itt is Adelung volt, a ki szintén azt hirdette: «Allein, weil alle Deutsche Sprachlehren die Lateinische zum Muster genommen, so hat man auch das Lateinische Verbum zu Grunde gelegt, und die deutsche Conjugation darnach vorgetragen, und so hat man denn im Deutschen ein Passivum, ein Tempus perfectum, plusquamperfectum, futurum u. s. f. bekommen, wovon die Deutsche Sprache eigentlich nichts weiss.» (*Lehrg.* I: 761. l.). A *Proludium* harmadik részében Verseghy «a nyelvjárások kérdéseit tárgyalja» (v. ö. Császár id. m. 176. l. — *Einleitung: III. Deutsche Mundarten*). Ebben a fejezetben Adelungnak nyelvművelési elveit alkalmazza a magyar nyelvre és egy nagyobb nyelvtanra ígérkezik, melyet ő «ad systema Adelungianum» (78. l.) fog kidolgozni. Ennek az ígért nagyobb magyar nyelvtannak kiadása egyelőre késett, mert a *Proludium* megjelenését követő évben (1794) Verseghy fogságba került. Fogságában olvasta Adelung műveit és Adelung német szótárához hasonló magyar

etimologiai szótár előkészítésével foglalkozott.¹⁾ A nagy nyelvtannak azonban csak kivonata jelent meg: *Neuverfasste Ungarische Sprachlehre . . . Pesth, 1805*. Ez a mű is «nach Adelungs Anweisung» készült; a *Tiszta Magyarságban* Verseghy arra hivatkozik Révaival szemben, hogy: «Adelung' methodusát választottam ugyan én is nagy részént Grammatikámnak kidolgozásában kalauzul, de nem azért, mivel Adelungé, hanem azért, mivel a' józan észnek principiumaival megegyez. Egyébiránt Adelungnak felette sok dialectussal kellett küzödni, mellyeknek különbféleségei meg nem engedték, hogy az egész német nemzetnek közönséges szokását a' nyelvnek mindennémű cikelyeiben kitanúlhassa» (172. l.).

Verseghy támadásai a nyelvújítás ellen szintén Adelung tanításaira támaszkodnak. Miután már 1793-ban a *Proludium*-ban röviden összefoglalta Adelung alapján a nyelvművelésnek elveit, először a *Tiszta Magyarság*-ban (1805) szólott róluk részletesebben, aztán a *Magyar Grammatikában* (1818) és legbehatóbban *A' Filozofjának Talpigazságaira épített Felelet . . . Budánn 1818. cz. művében* fejtette ki az ide tartozó gondolatait. Ezekben a művekben Verseghy Adelung tanítása értelmében korlátozza a költői nyelvet: «Az Írók kötelesek inkább az egész nemzettől nyelvbéli törvényeket várni és ha a' közönséges szokástól, mellyet az analógiából felette könnyű kitanúlani, közre bocsátandó írásaikban eltávoznak, akkor valóban nem az egész nemzetnek írnak.» (*Tiszta Magyarság* 4. l.) «. . . az Írók nem tesznek egyebet, hanem hogy a' nyelvet olly változásokkal írják, a' minőkkel a' Nemzet beszél» (u. o. 173. l.), mert — úgy véli Verseghy — ha mindenki a maga egyéniségének megfelelően alakítaná át a nyelvet, akkor abból »érthetetlen jargon és rendetlen zűrzavar válhatna» (u. o. 2. l.). Felfogása a régi nyelvről és a nép nyelvéről is pontosan megfelel Adelung elveinek. Verseghy Adelung érveire támaszkodva többször is kiemeli Révaival szemben, hogy a régi nyelv tökéletlenebb és durvább a mainál, a «veneranda antiquitas»-ról szóló tanítás helytelen, mert «csak a' magyar nyelvnek volt volna tehát különös privilegiuma arra, hogy culturája felfordult rendű legyen?» (u. o. 3. l.). Azért ne törekedjünk a régibb, kezdetlegesebb állapotnak felújítására: a régi «holt» gyökereknek használata helytelen. Csak a «szendergő gyökerekkel» tesz Verseghy kivételt és «felköltögetésüket» megengedi. Verseghy esztétikai és nyelvművelési szempontból a régi nyelvet kevésre becsülte, de ebből nem következik az, mikép Adelungnál sem, hogy ő a régiséget a tudományos kutatásnak kereteiből ki akarta volna szorítani. Pl. a szótárakba nem azért akarja a régi szókincset felvenni, hogy annak egy részét az írók újból irodalmivá tegyék, hanem «a' régi szavakat és szójárásokat avagy idiotismusokat a' régi Lexiconban fenntartani csak azért kívánnok, hogy a' régi írásokat és könyveket könnyebben és tellyesebben megérthessék» (*Felelet*, 296. l.). A nép nyelvének felfogása szintén Adelung rendszerébe illik. Verseghy korában a magyar nyelvjárásoknak egyik legjobb ismerője volt és, mikép Adelung, ő is helyeselte tudományos vizsgálatukat, de a nyelvművelésnek szempontjából ő sem becsülte többre a népnyelvet, mint mestere: «Hogy dajkáinknak magyar nyelve sem nem csinos, sem

¹⁾ V. ö. Császár id. m. 142. l.

nem tökéletes, kiki könnyen átlátta) (*Tiszta Magyarság*, 2. l.). Teljesen megfelel tehát Adelung szellemének, mikor Verseghy a nyelvbővítésnek forrásairól összefoglalólag így szól: «Nekünk csak három kis módunk maradt, mellyel nyelvünköt gyarapíthattuk és csinosíthattuk»: t. i. a szóképzés, a szóösszetétel és tartasuk meg, ha lehet az idegen szavakat (u. o. 43. l.).

10. Verseghy első támadása Révai ellen Adelung nevében történt és a latin nyelvészetnek hatása ellen irányult. Révai viszonzásul azzal vádolta Verseghyt, hogy ő a magyar nyelvet német mintára szabta és azonfelül meg sem értette Adelung nyelvtudományát.¹⁾ Ugyancsak ezt a vádat ismételte Boldogréti Vig Lászlónak álarcza alatt a Verseghy ellen intézett vitáirátában Horvát István is: «Mert bizony, ha valakiről mondhatjuk, hogy hazai nyelvünket idegen rámára feszítette, azt tagadhatatlanul Versegről mondhatjuk, kinek *Proludiuma* nyilván hordozza a' nem oda illő billyeget, . . . ad Systema Adelungianum exactas. Pedig bizony Adelung alkotmányát sem érti; mindeneket megfordító szerentsétlen eszével.»²⁾ Horvát Révainak több nyelvművelési elvét úgy igazolta, hogy Adelung felfogásával való meg egyezésüket kimutatta és nagyrészt Adelung gondolatait ismertette akkor is, mikor a vitáirátában *A' Magyar Nyelvnek Igaz Alkotmányát Révai Tanítása Szerént* (158. l.) előadta.

Révai foglalkozott híres német kortársának nyelvészetével és Adelung nyelvművelési elveit magáévá is tette. Adelung stilisztikájának Marienburgtól és Rumytól való átdolgozásaihoz csatlakozik Révai *Magyar Deákság*-ának második kötete: *A' Magyar Deákság. Második kötet, melyben A' Magyar Szép Toll foglaltatik. Irta főképen Adelung után Révai Miklós . . . Pesten, 1805.* A művet, mely kéziratban maradt fenn, ismertette és forrásával összevetette Velledits Lajos;³⁾ szerinte «Révai sok helyet lefordít, sokat átdolgoz és sokat teljesen átalakít a maga elveinek megfelelően» (298. l.). A *Magyar Deákság*-ban látjuk, hogy a nyelvművelő Révai mennyiben áll a nyelvművelő Adelung hatása alatt. Révai Adelung után indul, mikor a nyelvszokást tartja a nyelvművelés főelvének, a beszélt köznyelvet akarja irodalmivá tenni és támadja az írókat, mert maguknak a mindennapi köznyelvtől eltérő csinosabb irodalmi nyelvet akarnak teremteni: «Az elhitt író, mikor maga akar teremteni, megveti a' nyelvnek tiszta hibátlanságát, keveri a' szóllás módgyait, 's ő gondolta hasonlóságok után új nyelvet kohol magának. Harsányan kell az ilyennek oda kiáltani Adelung állítását: az író, az ő író létével nyelvet nem alkot, nem is ékesíthet, mert minden író nyelv nem egyéb, nem is lehet egyéb, a megékesült tartományban társalkodó életnek nyelvénél.»⁴⁾ Révai nagy nyelvtanában is rendesen akkor hivatkozik Adelungra, mikor a nyelvművelésről szól (v. ö. 942., 948. stb.) és ott is Adelung nyomán követeli, hogy beszélt nyelv legyen az irodalmi nyelv, nem

¹⁾ V. ö. *Elaboratio Grammatica Hungarica Pestini 1806.* 1037, 1051. l.

²⁾ Olv. *Versegi Ferentznek Megfogathozott Okoskodása a' Tiszta Magyarságban, Pesten 1806.* 97. l.

³⁾ *Révai és Adelung*, NyK. XXXVIII: 287—312. l. — Kár, hogy Velledits Max Müller id. alapos művéről tudomást nem vett.

⁴⁾ Olv. Velledits id. h. 295. l. Révainál II: 10. l.

pedig könyvnyelv, melyet írók teremtenek maguknak (v. ö. 942. l.). A konzervatív felfogású Adelung hatott ebben a tekintetben az orthologus Révaira, s részben Adelung hatásának tudható be, hogy Révai a nyelvújítást annyira elítélte. De nagyon eltérő a két nyelvész felfogása a nyelvbővítésről. Adelung tökéletlennek mondotta a régi nyelvet és ezért helytelenítette az archaizmusoknak felvételét az irodalmi nyelvbe: Révai pedig éppen ellenkezőleg a régi nyelvet tökéletesebbnek tartotta a mai nyelvnél és maga is igyekezett, ellentmondásban a beszélt nyelvről szóló tanításával, régies alakokat irodalmivá tenni. Hasonlóan ellentétes a felfogásuk a tájszavaknak elterjesztésére vonatkozólag is.

11. Az orthologus nyelvművelésnek harmadik ismert képviselője, Pápay Sámuel, szintén Adelung nevében támadt a nyelvújítás ellen. Kazinczy körében híre járt: «Pápay Sámuel készen van Adelungnak Stylistikájával! nem volna e jó az Anti Adelungerek által megelőzni?» (XIV: 94.) *A' Magyar Literatura Esméretének*¹⁾ előszavában elmondja Pápay, hogy a nyelvművelés kérdéseiben sem a régi, sem a mostani írók biztos útmutatóul nem szolgáltak neki, 's annál fogva — így folytatja — főképp Adelung' világolásánál a' Nyelv szokásban találtam Nyelvünknek egy olly alkotójára 's bírójára, mellynek szava úgy vélem, legjobban eligazíthattya a perben forgó grammatikai tizkelyeket, 's legigazibb fundamentomául szolgálhat nyelvünk alkotmányának» (X. l.). Pápay Adelung rendszerét feltétlenül helyesnek tartja — a német nyelvre nézve s a magyar nyelvre csak fenntartásokkal alkalmazza azt. Hogy a német nyelv régi szót mai szókincsébe fel nem vehet, azt szerinte Adelung elég világosan bebizonyította, de nekünk meg kell gondolnunk, «hogy némelly szavaink koránt sem azért mentek feledékenységbbe, mintha rosszszak 's a' jó ízléssel öszve nem férhetők voltak volna, hanem azért, mivel az uralkodó Deákság azokat elnyomta» és azért «bátran felvehettyük újra a' megavúltnak látszó Magyar Szót is...»²⁾ (274. l.). Pápay itt csak kikerüli Adelung tanait, de a tájszavak kérdésében elvi szempontból is szembe száll velök. Adelung elméletének megfelelően az új szavakat inkább megtúrte, mint a tájszókat: ezt Pápay nem helyeselte, mert szerinte az egész nemzetnek ismeretlen új szót nehezebben fogadhatjuk a közhasználatba, mint azokat a szavakat, a melyeket már a nép egy része használ. Ezért «országossá» tehetjük «a' megyebeli szót» is (276. l.).³⁾ Az új szavak alkotásától «se igen irtózzunk» (277. l.). Adelunghoz csatlakozik azonban Pápay abban, hogy ő is, mint Verseggy és Révai, az irodalmi nyelvnek önállósága ellen tiltakozik. Szerinte is «a' Magyar Irasmódnak természeti Fő-Törvénye az élő beszéd' követése» (130. l.), mert «ha egészen Írók alkottak volna magoknak Irónyelvet, azt egyéb, midőn előtte beszélték, nem érthetné, hanem tsak a' ki azt különösen megtanulta» (101. l.).

¹⁾ Megj. *Magyar Minerva* IV, 1808. Adelung hatására már Badics Ferencz figyelmeztetett: *Az első magyar irodalomtörténetíró: Irod. Közl.* 1897. VII: 1. s köv. l.

²⁾ V. ö. ugyanazokat az elveket Pápay kisebb műben: *Észrevételek a' Magyar Nyelvnek a' Polgári Igazgatásra És Törvénykezésre való Alkalmaztatásáról.* Veszprém, 1807. 15. l.

³⁾ V. ö. *Észrevételek* 18. l.

12. Ha az orthologusok így egyhangúan elfogadták Adelungnak azt a tételét, hogy az irodalmi nyelv élő, beszélt nyelv, akkor meg is kellett határozni azt a vidéket, melynek beszédjét a magyar irodalmi nyelv kövesse. Mikép német nyelvészeink, úgy a magyar nyelv-művelők is Adelung módján keresni kezdték a mintaszerű nyelvjárást. Az a jelenség, hogy mindenki a maga nyelvét tartja a leghelyesebbnek, lélektanilag érthető és nálunk is megvan sokkal Adelung felépése előtt, de néha Adelung példájának közvetetlen buzdító hatását is ki lehet mutatni. Sipos Pál *O és Új Magyar*-jában (Pesten, 1816) Adelungra támaszkodva a tiszántúli városok köznyelvét mondotta a legtokéletesebbnek: «a' melj tájék tisztább az idegenektől, kiváltha oskolákkal is inkább bővölködött, népe általjában tehetősebb, bárdoltabb: ott kétség kívül a' nyelv eredeti valósága inkább megmaradhatott. Így esett, hogy a' Görögök között Athéne, a' Római birodalomban Róma, a' Németek között Saxónia Városai tartódtak és tartódnak szebb beszédűeknek . . .» (93. l.). Ebből azt következteti Sipos: «Kell tehát Magyar Országban is olyan tájéknak lenni, van is valósággal, és én úgy tartom, hogy a' Tiszántúl lévő népesebb Városok azok, melyekben a nép pallérozottabb részének beszédje, vagy beszéd ejtése legkellemetesebb, a' minthogy könyveinkben a' szavak leírása rend szerént leginkább e szerént tevődik kivéném némely különböző Írókat» (93. l.). Hasonlóan okoskodott Verseghy is: «... valamint hajdan a' Németek a' Szász dialectust fogadták be művelt nyelv gyanánt köz akarattal, úgy én a' Tizamellékit akarom legtisztább Magyar Nyelv gyanánt felállítani, melyet eggykét valóban kicsiny szívű és írásaimban járatlan Könyvszerző csúfságból Szolnoki dialectusnak nevez» (*Félelet* 208. l.). Pápay sem tért ki ezen kérdés elől, de ő inkább a pesti közbeszédnek túlsúlyára gondolt. Ő is Adelung okoskodásából indul ki: «... a' Saxoniai Németeknek Beszédejtése is annyira kitsínosodott, hogy az tsupán tsínossága által a' többi Tartománybéli Németek' Beszédejtéseinn hatalmat vévén ('s emezek tsupán az otthoni társalkodásban tartván meg divattyokat) az egész Német Nemzetnek Író nyelvvé vált. 's még ma is minden valamire való Német Írók ezen a' Sax Beszédejtésenn írják Könyveiket . . . 's ez már a' Német Nyelv, a' melly Németül Hochdeutsche Sprache nevet visel» (85. l.). A magyar nyelvnek Pápay szerint jelenleg ilyen mintaszerű nyelvjárása nincsen, de: «tartsuk szemmel mostanában Pest Városát», mert «valaha talán ez a' Város lesz ama Magyar Athéne, Magyar Róma, Magyar Florentzia, melynek Beszédejtése egyedül fog felvétetni a' jó Magyar Nyelvnek alkotására» (91. l.). Pápay ezen feltevéseire a neologusok részéről meg is jött a válasz: «... Adelung' törvényei sem épen lehetnek alkalmasok a' magyar nyelvre, ha bár azok volnának is a' németre nézve . . . Pest a' német nyelvre nézve nem az a' magyaroknak, a' mi a' Florentzia az Olaszoknak, és felső Saxonia a' Németeknek és az soha lenni nem fog. Azonban Wielandot Adelung ellen nyelvünkön várva várom, a' melyben reményilem. ez a' pont sem fog feledve lenni.»⁷⁾

13. Az eddig említett orthologusok előtt Adelungnak igen nagy

⁷⁾ Olv. G. L. *A' magyar nyelv' fő törvényeiről.* — *Tud. Gyűjt.* 1818. VIII: 51. és 53. l. — Hasonlóan *Erdélyi Múzeum* IX: 92. l. 1817.

tekintélye volt: Révai «Philologus omnium Maximus»-nak nevezte őt,¹⁾ Verseghy szerint: «Die deutsche (Sprache brauchte) einen Adelung, um sich zu der Vollkommenheit hinauf schwingen zu können, mit welcher sie pranget.»²⁾ Adelung tekintélye a nyelvművelésben nálunk sem maradhatott meg ilyen magaslaton: elméleteit a neologusok ingatták meg a német támadásoknak hatása alatt.

Kezdetben Kazinczy nem volt Adelung nyelvészetének ellensége; tárgyilagos hangon hasonlította őt Révaihoz: «Révai hasznos és tiszteletet érdemlő jó ember, de intoleranciára vihetné állatása, melyre a' Grammaticus mindég igen hajlandó. Ilyen volt a Németeknél Adelung is» (1806)³⁾ és Csokonai ellenében arra hivatkozott: «Adelung már megmondta, hogy Wörter aus der Küchel gehören nicht in Aesthetische Werke» (1806).⁴⁾ Ilyen mérsékelt hangon írt Horvát István is, ki valószínűen Révaitól tanulta el Adelung tiszteletét: «Adelung mindenkor nagy érdemű Tűdös fog maradni a' Nyelv Tudományra nézve: de sértés nélkül állíthatom még is róla, hogy ő habzott a' szokásról és ízlésről beszéltében, minthogy a német nyelv, melyet oda emelni, hova a Magyar nyelv juthatna, sohasem lehet, különben derék okoskodásait számtalanszor elakasztotta» (1809. VII: 564.). Később ismertebbekké lesznek a német támadások és ezzel párhuzamosan a későbbi nyilatkozatok is Adelungról a kicsinylés hangján kezdenek szólni. Kazinczy most már más hangon hivatkozik reá: «Pedig mi ízlés nélkül a' Grammaticus? holott egyike a' legízléstelenebbeknek, a' Herr Adelung. maga is az ízlést javasolja azoknak, a' kik a' Grammatikai ösvényre térnek» (1815).⁵⁾ — «Való, hogy Adelung nem lele neheztelésében sem határt, sem mértéket, hogy ezek a vakmerők, a' kik nem irtak sem Lexicont, sem Grammaticát, sem Stilisticát, mint ő, mégpedig vastag kötetekben, rontani merik, a' mit ő épített, 's szent haragjában rájuk mérte a' porkolábi botot» (1819).⁶⁾ Kazinczy hangján szólott ekkor Kölcey is: «Adelung is kiabált még Göthe. Voss es Kolbe idejekben is, s mit nyert vele? Azt, a mit a mi Gotschediano-Adelungjaink, azaz Debrecziano-Révaianusaink nyerni fognak» (1815. XII: 518.) — «Én Adelungot kaczagom s minden érdemei mellett is nem tartom egyébként szegény Grammatikusnál.»⁷⁾ De jellemző Kölceynek egy későbbi nyilatkozata: «Adelung is nagy ember volt, mint Wieland s Göthe és Voss azok voltanak: még is beteljesedtek az idők, hogy Adelung mindenek látokra elvesztette perét; s Wieland s a sokkal kisebb Kolbe gúzzenek» (1816).⁸⁾ Szemere is tudta azt, hogy «Adelung vala az, a' ki grammaticai munkáiban a' gyöker- és avult szókkal való élést aka-

¹⁾ V. ö. *Elab. Grammatica*, 1057. l.

²⁾ Olv. *Ungarische Sprachlehre*, 109. l.

³⁾ Olv. *Lév.* IV: 88 l. — V. ö. *Lév.* II: 475. l.

⁴⁾ Olv. *Lév.* IV: 137. l. Hogy Kazinczy Adelung szótárát mily sokra becsülte, azt mutatják pl. következő szavai: »Mit wahrer Scham bekenne ich zwey Bücher nicht zu besitzen, für die ich hundert andere hingeben könnte: Adélungs Dictionnaire und das von Bayle.« Olv. *Lév.* VII: 64. l.

⁵⁾ Olv. *Lév.* XII: 317. és v. ö. XX: 248. l. «a' poshadt Adelung».

⁶⁾ Olv. *Tud. Gyűjt.* 1819. XI: 23. l.

⁷⁾ Olv. *Kölcey Ferencz Minden Munkái* X: 47. l.

⁸⁾ Olv. *Minden Munkái* X: 52. l.

dályoztatá. Azonban mind régibb, mind újabb classicusaiban a' német literatúrának még ma is jelennek meg (Adelung szava szerént) Verstümmelungok és archaismusok . . . » (1827).¹⁾ Mivel a kapcsolat Adelung és a magyar orthologusok között nyilvánvaló volt, Kazinczy hívei az orthologusokat a német nyelvújítás ellenségeinek tekintették, Adelung működését a magyar nyelvújításra vonatkoztatták, maguk is készültek czáfolatára és arra használták az ő lehanyatlott tekintélyét, hogy saját ellenfeleiknek bukását megjövendőljk. «Da ich sehe — írja Kazinczy — dass hier Ansehn und Dünkel, so wie gekränkte Eitelkeit manches ungrischen Adelungs und Gottscheds (sich) ins Spiel mischt, so unterwerfe ich mich nicht ungern der gewiss sehr unangenehmen Mühe, den Kampf mit diesen Antipoden von Lessing, Klopstock, Göthe, Schiller, Wieland und Voss zu bestehen» (1817. XV. 18.). Szemere Adelung műveiből ki akarta jegyezni azokat a szavakat, a melyek minden tiltakozás ellenére mégis közkincsévé lettek a német irodalmi nyelvnek (1816. XIV: 424.), Kölcsény pedig várja az orthologusok bukását: «Nem igaz e, a' mit rég olta hiszünk, hogy a mi ügyünk elébb utóbb minden tudós és tudatlan Adelungjaink (hogy Gottsched-jeinket ne említsem) ellenekre is triumphálni fog?» (1815.)²⁾ sőt még Horvát Istvánt is Adelunghoz méri: «Az egy Horvát Pistán kívül senki sem gondolkozhatott a nyelvről systematice, s ő belőle s az ő principiumaiból mi leszen? A német Adelung sorsából könnyű lenne megjövendőlni.»³⁾ Gr. Dessewffy József békéltetni akar s azért azt vélte Kazinczynak bebizonyíthatni, hogy «Adelung és Vieland tehát nem ellenkeznek, de nem értették egymást egészen, és határozatlan előadásokban tévesztvén el ideájak' mind sorát, mind tzélját, meghasonlának» (1818. XVI: 266.) Gróf Teleki József szintén objektív álláspontra törekedett és dicséri mind az egyik, mind a másik pártot: «. . . a' Német szózat két legnagyobb tsillagjai . . . a' merész Klopstock és a' félnkebb Adelung. Az egyiknek lelkes munkái. a' másiknak mély tudománya, az egyiknek tiszta izlése, a' másiknak fáradhatatlan szorgalma által a' nyelv új nemzésének óriási munkája véghez ment. Szerentsés, háromszor szerentsés újjá nemzés . . . »⁴⁾ azonban azt is megjegyzi, hogy «Az író . . . nints a' nyelv szokás kényének úgy alája vetve, hogy ez ellen ki nem kelhetne, a' mint Adelung látszik azt vitatni.»⁵⁾ «Akármely tüzesen kikölt legyen Adelung ezen Német szó ellen *bieder*; már ma a' legutolsó iskola gyermek is érti és használja azt. Akárhogy kárhóztatta is a' Német nyelvnek említett elhatározója az illy kifejezéseket, die *blumenbetränzte Flur* . . . azért az illyenekkel az újabb Németek Írók széltiben élnek . . . 's több száz efféle Német szavak már ma széltibe használatnak, jöllehet azok Adelung szótárában nem fordúlnak elő» (1816).⁶⁾ Adelung tekintélye a magyar nyelvművelésben már 1815 óta le volt törve.

¹⁾ Olv. Szemere 1827 febr. 9-én kelt levelében, kiadta Szily K. *Nyr.* XXXI. 1902. 75. l.

²⁾ Olv. *Minden Munkái.* IX: 166. l.

³⁾ Olv. u. o. 136. l.

⁴⁾ *A' Magyar Nyelvnek Tökéltetése Új szavak és új szóllásmódok által.* — *Jutalom Feleletek . . . kiadta Horvát István* 1821. I: 109. l.

⁵⁾ Olv. u. o. 135. l.

⁶⁾ Olv. u. o. 39. l.

IV. A német nyelvújítók a magyar nyelv művelésben.

Mikép az orthologusok Adelung irányát folytatták, úgy a neologusok a haladó német nyelv művelőknek elveit követték. Bodmer nyelvújítóinknak ösztönzéseket már nem szolgáltatott. Az ő alakja, mint a nyelvújításnak tulajdonképeni kezdeményezője, Wieland, Lessing és Herder jellemzésével tűnt fel a neologusoknak. «Ama második tudóst — írja róla Kazinczy — sok liberális gondolata miatt lehetetlen nem szeretnünk.»¹⁾ Gottschednek történetivé vált alakját is főleg Wieland világitásában látják²⁾ és Wieland ítéletével «vízzel bővölködő»-nek bélyegzik meg őt.³⁾ De nyelvújítóinkhoz sokkal közelebb állottak a klaszszikus költők és az őket követő nyelv művelők.

Kazinczy köre ismerte a német íróknak nyelvi törekvéseit és buzditást merített belőlük. Mikor a neologusok elveiket igazolni akarták ellenfeleik előtt, leggyakrabban a német íróknak tekintélyére hivatkoztak. Ilyen hivatkozások, melyek általános serkentő, bátorító hatásról tanúskodnak, gyakran fordulnak elő műveikben. Pl. Kazinczy újból és újból hangoztatja. «A' nevezett Nyelvek közül a' Német az, melyhez a' magunkét az előnkbeszabott tekintetekben összehasonlíthatunk lehet és kell, mert ez úgy törzsök nyelv, mint a' miénk, úgy Ázsiai eredetű, mint a' miénk 's úgy emelkedésben van, mint a' miénk. Haller Albert és Gellert, 's Klopstock és Göthe — mely különbség ezek és azok között... 'S mennyi vakmerőségnek kelle elkövetetnie, míg a' Haller' velős, de darabos, 's a' Gellert' kedvesen folyó, de beteges erejű nyelve a' Klopstock, Lessing, Winkelman, Wieland, Herder, Göthe, Schiller, Voss nyelvét tisztult és emelkedék!⁴⁾» — «Ott volna-e most péld. ok. a' német Literatura — rémítőji annak is voltak — ha Írójik gondoltak volna a' rémítéssel? 's Lessing, Klopstock, Göthe, Wieland, Schiller, Voss mennyi grécismust 's gallicismust vittek-be nyelvekbe 's neologizálásaik által mint tették nyelvüket a' Hans Sachséhoz hasonlatlanná... a' ki nyelveket ért, vegye elő [Goethe] írásait, 's csudálja, hogy ő a' görög, a' római, az olasz, a' spanyol, az angol, de leginkább a' francia nyelvnek Virágait mint egyesítette a' német nyelv Virágaival...»⁵⁾ «A' mit Klopstock, Wieland, Göthe, Schiller, Herder érez, a' mit én is úgy érzek, hogy nyelvem rajta meg nem botlik, hogy lehetne azt idétlenség gyanánt nevetni?» (II:500) «hogy van az, hogy a' német nyelv, noha szintűgy anyanyelv és idegen a' franczhoz, mint a' magyar az a' némethez, sok Gallicismust ajándékozott meg a' maga honosságával... és ez által azt nyerte, hogy a' mostani német nyelv — a' Klopstock, Wieland, Göthe és Schiller nyelve ezerszerre szebb és bővebb, nemesebb a'

¹⁾ Olv. *Törzsek és Virágok* (kiad. Balassa: *Régi Magyar Könyvtár* 20. sz.).

²⁾ V. ö. Bleyer id. m. 104. l. Wieland ítéletét Adelung is magáévá tette: *Styl* II:410. l.

³⁾ V. ö. Kölcsény *Minden Munkái* X:53. l. — Kazinczy *Dayka Élete* (*Ujhelyi Dayka Gábor Versei*... Pesten, 1813) XXVII. l. stb.

⁴⁾ Olv. *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél. Tud. Gyűjt.* 1819. XI:22. l.

⁵⁾ Olv. *Dayka Élete* XXVI. l.

Canitz, Opitz nyelvénél.» (II: 501.) «Mit? hát a' Német Írók nem újítanak?... Most olvasom Wielandnak utolsó munkáját: Menander und Glycerion. Hát szóllott e így Wieland előtt Német? Többet mondok, szóllott e így Wieland maga is az ezelőtt írt munkájában? Hiszen új flexiójú, soha ezelőtt nem hallott szók és constructiók is vannak benne.» (III: 153. l.) «Én egyéb dicséretre vágyok; arra, a' mit Göthe és Klopstock nyert a' Német nyelv újításai által.» (III: 152. l.) «Hát a' Német egy helyt áll e mindég? Hát Göthe... úgy ír-e, mint ezelőtt 40, 50 esztendővel írtak? Hát Wieland a' Menander és Glycerion leveleiben úgy szóll-e, mint midőn Agathont írta? Nem enged e magának új szóllást, új flexiójú szókat? etc. etc.» (III: 159.) «Nézzük-el a' száz esztendővel ezelőtt élt Német Írókat és azokat, a' kik 50 eszt. oltá éltenek, nézzük-el, mely erőszakot vittek véghez nyelvekben és ez által mennyire mentek?» (III: 303. l.) «azt állítom, hogy ha mi a' Magyar nyelvvel azt cselekeszszük, a' mit Klopstock, Göthe, Wieland, Schiller a' Németével, a' Magyar literatúra fél század alatt olly formán fog a' Tinódi Sebestyén és Ilosvai korabeli literatúrához hasonlítani és nem hasonlítani, mint a' Klopstock etc. korabeli Német Írók' munkáji hasonlítani és nem hasonlítani a' Hans-Sachs etc. munkájukhoz.» (IV: 207. l.) «Nun... wandle ich meinen Gang, und stütze mich auf Klopstocks, Lessings, Göthes, Wielands Beyspiele, die für mich Auctorität genug haben.» (VII: 215.) «... mintha Göthe, Schiller, Voss és maga a' németeknek tetszeni akaró Wieland is 's az idegen szóllást irtózó Klopstock is sok helyeken francziául 's angolul, görögül és deákul nem gondolkodtak volna.» (X: 224. l.) stb.

14. Kazinczy Lessing Logau-szótárára nem sok ügyet vetett, bár Kölcey s különösen Szemere sokszor figyelmeztette őt erre a műre, mely nekik főleg a régi szók felélesztést a nyelvbővítés jogos forrásának igazolta. Mikor Kazinczy barátaival figyelmeztette magát azokra a művekre, melyek őt a «neologizmus nagy apologiájának» megírásában támogathatják, akkor Kölcey azt írta neki: «Legtöbbet használ itt Lessingnek azon kis kötete, melyben az ő előbeszédei vagynak öszveszedve. Azon kötetből a' Logau elébe írt beszéd s a 'Logau verseiből készült Lexikon tartoznak tulajdonkép ezen tárgyra.» (XIII: 12. l.) — Szemere azt szerette volna, ha Kazinczy a neologizmus apologiájában Lessingnek művét ismerteti, és azért ismételtén ajánlotta azt neki: «Lessing azon idejében, midőn Logaunak epigrammjaihoz Wörterbuchot készített, mutilált szó volt a Logau *Blick*-je, *Augenblick* helyett; s érezni-e már most?» (XIII: 65. l.) «Lessing, ezt bizonytal tudom, Logau verseiből csinált Wörterbuchjában, ajánlotta ezt (t. i. a régibb szófűzés formáját).» (XIII: 461. l.) «Ki hinné, hogy ezen szavakat *Besonnenheit*, *Blick*, *Drang*, *frommen*, *Groszmuth*, *kosen*, *Mädchen*, *röthen*, nem sok idővel ez előtt még magyarázni kellett mint szokatlanokat? Pedig úgy van. *Beyträge zur Kenntniss der deutschen Sprache I. Wörterbuch über Friedrichs v. Logau Sinngedichte*. Lessing, 1759. Ezt és ehhez hasonló eseteket jó lesz tudatnunk a' Neologism apologiájában.» (XIV: 382. l.)¹⁾ Kölcey-

¹⁾ V. ö. ugyanígy többször *Szemerei Szemere Pál Munkái* (kiad. Szvorényi József) II: 209. l. stb.

nek pedig azt írja: «Még Logau elkezdé sok szavakat a' magok segédvégzeteik mellől- elől- és hátul- felszabadítani. Péld. o. *Hirn, linde, Blick, Besonnenheit, weilen, letzen, kosen, Drang*... mely szavak Lessing ezen munkájának megjelenéseig... közönséges folyamat nélkül szükkölködtenek. Lessing ajánlá mind ezeket, mind más többeket Logauból, mint *Groszmuth a' Hochmuth* analogiája után és *bieder's frommen einem*.» A magyar nyelvújításnak «biztatás, hogy a' szók az olvasók által is elfogadtatnak egykor, mint a' németben a' Logau 's egyebek szavai Adelung ellen.»¹⁾

15. Klopstocknak nyelvészeti iratai közül nyelvújítóink csak a *Grammatische Gespräche* cz. művet ismerték. Kazinczy 1810-ben szerezte meg magának (VIII: 133.), miután már Voss ismertetésén át megkedvelte ezt a «költeményt.» «Nékem épen az a gondolkodásom a' magyar nyelvről - írja Dessewffy Józsefnek - a' mi a' Klopstock és Vossé a' németről és Te tudod, hogy régen készülgetek olly grammaticát írni, mint a' millyent Kl. kívánt ezen recensió szerint. Sőt tovább mégyek, látván (a' mit Kl. is látott), hogy az felette sovány portékácska leszén, én is épen úgy gondolkoztam, elmés költemény által meglelekesíteni a' Grammaticát... de nem értem fel, mint kell azt úgy, a' hogy itt látom.» (IV: 28. l.) Klopstock nyelvújítási gondolatait főleg a *Nordischer Aufseher* hirlapczikkeiben fejtegette és ezeket az értekezéseket Kazinczy köre nem ismerte.

A neologusok Klopstock műveiben nem találtak a nyelvújításnak elméleti igazolására, de a nagy tüű költőnek merészségeiből bátorítást meríthettek az újításra. Szemere ugyan azt mondja: «Ha a' Klopstock Gram. Gesprächjeire emlékezem, ő projectálta ott a' régibb szófűzés formáját»: (XIII: 461. l.) nyelvújítóink azonban, főleg Jenisch magasztalásai alapján,²⁾ Klopstockban a német költői nyelv megteremtőjét s nem a nyelvészt tisztelték. (XIV: 122. l.) Kazinczy a költői önkényességet látta benne képviselve és azt is tudta, hogy «kénytelen vala lemondani némely merészségeiről.» (III: 153. l.) Nyelve önkényességeinek igazolására Kazinczy többször megemlíti, hogy «Klopstocknak Basedow azt mondá, midőn neki olvasni adá Messziása kézírását: Man wird Sie nicht verstehen. Man lerne mich verstehen! felele a' maga becsét érző Klopstock 's meglett a' mit jövendőlt!» (III: 153. l.) Sokat foglalkoztatta őt az *Unsere Sprache an uns* cz. óda, melynek alapján Klopstockban az «idegen virágok»-nak s így a nyelvújításnak ellenségét is látta. A neologizmus apologiájában ennek az ódának czáfolatára egy értekezést készült írni, hogy kimutassa, ebben az ódában is mennyire nyelvújító Klopstock. Többször szolt róla levelezésében: «Klopstocknak eggy Odája az Ingressus. 6. Band. Unsere Sprache an uns. Kl-t is megszállá ott a' Purismus, holott egész élete Neologismus volt... 's a' Purista Klopstock ezen Odájában is, hol a' Purismus dühe szállá-meg, rettenetes Nyelvrontó. Bír olvasdd-meg azt.» (XII: 281. l.) «So weit Klopstock, a' német német, 's a' rettenetes Purista 's még rettenetesebb nyelvrontó, és

¹⁾ Olv. 1827. febr. 29-én kelt levél. kiad. Szily. *Nyr.* XXXI. 75. l.

²⁾ Pl. «Kannst Du, Germania dankbar genug seyn gegen dein erstes Genie?» (259. l.) stb.

épen az által, hogy mind a kettő vala egygyütt, egyik legtiszteltesebb teremtménye nyelvének.» (XII: 346. l.)

16. Herder *Fragment*-jeinek első olvasása Kazinczynál valóságos lelki rázkódtatással járt.¹⁾ Levelezésében tükröződik az a lélekállapot, a melyben ő Herder műveibe s általuk a nyelvújítás alap-gondolataiba mélyedt. 1807. nov. 4-én írja: «Osztan most egy más bajom is van. Csak most kapám-meg a' könyvkötőtől Herdernek 24 darab munkáját a Cotta kiadásából... Machinalement belétekinték a harmadik szakasz első darabjába: *Fragmente zur deutschen Literatur*. Ut vidi, ut perii! Mint jártam, nem mondhatom el. Olvassd 's tudni fogod. A' magam ideáira ismertem: de mely rend, mely fény, mely tudomány!... Non multa, sed multum. Félre jó ideig minden dibdabság. Herdernek kell tennem magamat tanítványává.» (V: 214. l.) «Most Herdernek új editióját forgatom. Nagy ember! semmivé érzem magam olvadni nagysága előtt.» (V: 149. l.) Mikép Kazinczy, úgy valamennyi nyelvújításkorabeli nyelvészünk, főleg az *Abhandlung über der Ursprung der Sprache* cz. korszakos mű által, megismertek Herder nyelvfilozófiájával. Az orthologusok és a neologusok egyaránt helyeselték Herder általános elveit, csak azoknak a magyar nyelvre való alkalmazásában tértek el egymástól.

A nyelvkeletkezés kérdésében Herder pályaművének és Adelung *Über den Ursprung der Sprache* c. dolgozatának főeredménye, hogy a nyelvet az ember szükségéből alkotta magának, általános elfogadásra talált. Legbehatóbban Horvát István ismertette magyar nyelven azt a «tagadhatatlan igazságot», «hogy a' nyelvet nem tsinálták a' Böltsekedők, Grammaticusok, 's Philologus Társaságok; hanem a' símulatlan emberben lakó ész találta fel a' szükségnek ösztökéléseire.»²⁾ Nyelvújítóink ilyenképen idegenkedtek attól a szélső raczionalista felfogástól, melyet Monboddó képviselt,³⁾ hogy a nyelvet néhány ókori tudós eszelte ki.⁴⁾ A német nyelvújítók közül csak Wolke fogadta el⁵⁾ ezt a korára oly jellemző elméletet, de Herder,⁶⁾ Jenisch,⁷⁾ Adelung⁸⁾ s többen teljesen elítélték a nyelvnek ilyen merő konvenczióknak való felfogását. Nálunk is sokszor tiltakoztak ennyi raczionalizmus ellen. Kis János pl. Jenisch után azt írja: «Akármint álmadozzék is a' tudós Monboddó: senki sem hiszi el néki, hogy a' Görög vagy akár-mely más nyelvnek feltalálói társaságba állott tanult emberek 's

¹⁾ Herder hatására már figyelemztetett Riedl Frigyes *Kazinczy Ferencz és a német irodalom* — *Bud. Szemle* 18. 120. köv. l.

²⁾ Olv. Boldogréti Vig László *Verseji Fevertnek Megfogyatkozott Okoskodása*... *Pesten*, 1806. 170. l.

³⁾ V. ö. *Of the Origin and Progress of Language* Edinb. 1773—1792.

⁴⁾ V. ö. Riedl Frigyes *A Magyar Irodalom Főirányai*. 129. l.

⁵⁾ V. ö. *Anleit* 280. 374. l. és többször.

⁶⁾ V. ö. *Abhandlung über den Urspr.* I. 2. De Herder, a ki a nyelvkeletkezés kérdésében oly ingadozó volt, később maga írta az előszót Monboddó művének német fordításához. V. ö. Monboddó, *Werk vom Ursprunge und Fortgange der Sprachen übersetzt von C. A. Schmidt. Mit einer Vorrede von J. G. Herder* 2. Th. Riga, 1784—85.

⁷⁾ V. ö. *Vergleichung* 45. l.

⁸⁾ V. ö. *Lehrgebäude* I. k. 183., 191. stb. l.

nagy tudományú böltsek lettek volna.»¹⁾ A nyelvkeletkezés kérdésében az orthologusok és neologusok nem váltak szét: Herdert ismerette Verseghy²⁾ ép úgy, mint Kazinczy;³⁾ Pápay Sámuel pedig «öszvevévén ez iránt Gatterernek, Monboddónak és Adelungnak értelmét», de csaknem pusztán Adelung nyomán írta irodalomtörténetének *Mi a' nyelv — Eredetének nyomozása* cz. fejezeteit. Révai sem tért el ettől az általánosan elfogadott Herder-Adelung szerint való felfogástól. Ő is, mint Herder, a kinek műveit ismerte,⁴⁾ többféleképen nyilatkozott: néha isteni eredetűnek mondotta a nyelvet,⁵⁾ de ez a magyarázat — bár megfelelni látszik nyelvészete egész irányának⁶⁾ — mégsem volt tudományos meggyőződése, hanem inkább csak szókép, mely a nyelvnek tökéletes és szövevényes voltát akarja jellemezni. Mikor tudományosan szól a nyelvnek eredetéről nyelvtanának *Addimentum Ex Joanne Christophoro Adelungo* (1057. l.) és *Linguae Origo* (III. : 4. l.) c. fejezeteiben, akkor mind a két helyen világosan megmondja, hogy felfogása Adelungéval megegyezik, és így ahhoz kétség nem is férhet. Szemere a nyelv eredetéről szóló 1820-ban írt pályaművében⁷⁾ Herder és Adelung mellett már Schlegel elméletét is bírálja⁸⁾ és az újabb időknek megfelelően Adelung dolgozatából azt emeli ki: «Adelungnak azon jegyzése, hogy a legalaposabb grammatika nem egyéb, mint pragmatikai története a nyelvnek, magyar nyelv-vizsgálóknak postulátumát tökéletesen helybenhagyja s megerősíti.»⁹⁾ Adelung a nyelvkeletkezésnek végső forrásáig velt hatolni, mikor a kifejtett gyökereket természeti hangokkal vetette össze, mint már előtte Fuida *Über die beiden deutschen Hauptdialekte* cz. pályaművében¹⁰⁾ minden hangnak eredeti jelentését is meg akarta határozni. Ennek a glottogonikus iránynak Heyse lett a későbbi híres képviselője, kinek elveit nálunk főleg Fogarasi János tolmácsolta.¹¹⁾

¹⁾ Olv. *A' Magyar Nyelvnek Mostani Állapotjáról*, 15. l. ép így Verseghy *Tiszta Magyarság* 18. l. Pápay *Lit. Esm.* 37. l. stb.

²⁾ V. ö. *Tiszta Magyarság* 5. s köv. l. A *Felelet*-ben részletesen fejti ki idevonatkozó gondolatait.

³⁾ V. ö. *A' Nyelv, az Írás' feltalálása; a' Magyar Nyelv' Bölcsője, 's legrégibb Maradványaink. — Felső Magyarország. Minerva* 1825. 5. s köv. l.

⁴⁾ V. ö. *Elab. Gramm.* 292. l.

⁵⁾ V. ö. *Elab. Gramm. Introductio* 1. §. — *Magyar Diákság* I. k. 96. l. — V. ö. Rubinyi *Grimm és Révai (Nyelv. Füzet. 6.)*.

⁶⁾ Császár ebből a felfogásból vezette le Révai nyelvművelésének alapelveit; v. ö. id. h. 191. l.

⁷⁾ *Szemerei Szemere Pál Munkái* (szerk. Szvorényi József) II. k. 200. s köv. l.

⁸⁾ V. ö. Bleyer *Hazánk és a német philologia a XIX. század elején*, 1910. (*Akad. Ért. a nyelv és széptud. köréből*) 19. l.

⁹⁾ Olv. id. h. 206. l. — V. ö. Adelung *Lehrgebäude* I. k. V. l. *Magazin* I. k. 153. l.

¹⁰⁾ A mű Adelung szótárának első kötetében van kiadva. V. ö. Max Müller *Wortkritik und Sprachbereicherung in Adelungs Wörterbuch (Palaestra XIV.)* 1903. 38. l.

¹¹⁾ *A magyar nyelv metaphysikája vagy a betűknek eredeti jelentései, a magyar nyelvre alkalmaztatva Pest, 1834.* Heyse hatásáról. V. ö. Halász Ignác *Ny. Közl.* 33. k. 20. l.

Herder rendszerének másik tételéről, a nyelv és a gondolkodásnak elválatatlan kapcsolatáról az orthologusok és neologusok véleménye eltérő volt. Mikép ebből a tanításból a német nyelvűvelők közül Gedike Frigyes már azt következtette: «Neue Begriffe fordern neue Worte. Oder ist etwa schon die Quelle zu neuen Begriffen versiegt?»¹⁾ úgy a mi nyelvújítóink is ilyen alapon igazolva látták szóalkotásaikat. Kazinczy is ellenfeleivel szemben arra hivatkozott: «Herder azt mondja, hogy a' mely nemzet a' szót nem bírja, a' dolgot sem bírja; 's a' mondás nem szenved kétséget.»²⁾ De Herder ennek a gondolatnak alapján a magyar nyelvnek elkeveredését megjövendőite korukban sokat emlegetett szavaival: «Da sind sie jetzt unter Slawen, Deutschen, Wlachen und andern Völkern der geringere Theil der Landeseinwohner, und nach Jahrhunderten wird man vielleicht ihre Sprache kaum finden.»³⁾ Az orthologusok Herdernek ezzel a jóslatával ijesztgették a neologusokat, kik az «idegen virágok átültetése» által a «napkeleti» nyelvet a «napnyugatiakkal» össze-zavarják. Batsányi szerint a nyelv «magyar karakterünk igaz tulajdona» és a nyelvújítás maga után vonná «hazai szép nyelvünknek megzavarodását, tellyes érthetelenségét 's ez által egész érzésünk és gondolkodásunk módjának elváltozását.»⁴⁾ Verseghy többször hangoztatta, hogy a nyelvújításnak az lesz a következménye: «a' mit Herder megjövendölt, hogy nyelvünk a' föld' színéről kevés üdö múlva egészen elenyészik.»⁵⁾ Kazinczy ezzel szemben csak azt mondhatta: «Megfoghatatlan dolog előttem, hogy Herder ennek mint jövendőlhette elenyészését» (VIII. 3.).

Herdernek gondolata a nyelvnek progressiv, szerves fejlődéséről Verseghy nyelvészetében talált erős visszhangra. A progressiv fejlődés Verseghy szavaival is abban áll, hogy: «A' mit az első emberek tapasztaltak és lelték, azt onokáikra hagyták, kik őseiknél anynyival tudósabbak és okosabbak lettek, a' mennyi új tapasztalásokkal és leleményekkel a régieket megszaportították.»⁶⁾ Az emberiségnék és a nyelvnek gyermek-, ifjú-, férfikora van: «Az emberi nemnek gyermek korában a' képzés uralkodott, ifjúságában az indulatok heveskedtek; férfi esztendeiben az ész kezd bimbózni, virágozni, mely tökéletes gyümölcsöket csak a vénségben hozhat.»⁷⁾ Ez a tanítás az életkorokról, melytől Kant szabadította meg a tudományt, nyelvészeti irodalmunknak általánosan elismert dogmája volt, és nyomai mindenütt megtalálhatók: csak azon vitatkoztak, hogy a magyar nyelv milyen korát éli. Verseghy és az orthologusok azt vélték, hogy «férfikorát elérvén nyelvünk 's többféle változásai után megállapodván, mink már gyarapodását nem igen mozdíthatjuk... elő»;⁸⁾ a neologusok pedig ifjú

¹⁾ id. h. 389. l. Gedike értekezését nálunk csak Teleki József idézte: *A' magyar Nyelvnek Tökéltetése* id. kiad. 135., 149., 178., 257., 308., 332. l.

²⁾ Olv. *Báróczy Élete*. 27. l. Ép így *I. ev. VIII: 3. 274. l* és többször.

³⁾ Olv. *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* 16. 3.

⁴⁾ Olv. *A Magyar Tudásokhoz. Pestenn, 1821. 40. l.*

⁵⁾ Olv. *Tiszta Magyarország* 3. l.

⁶⁾ Olv. *Tiszta Magyarország* 5. l.

⁷⁾ Olv. *Tiszta Magyarország* 5. l. ugyanúgy *Felelet* 23., 24. §. és v. ö. Császársz id. m. XIX. fejezetét, 207. l.

⁸⁾ Olv. *Tiszta Magyarország* 42. l. — Ez ellen v. ö. Boldogréti Vig

nyelvnek tekintették a magyart és Herdernek azon törvényére hivatkoztak, mely azt mondja: «Je lebendiger eine Sprache, je näher sie ihrem Ursprunge und also noch in den Zeiten der Jugend und des Wachstums ist: desto veränderlicher.»¹⁾ E szerint pl. Kazinczy fel fogásában: «A' mi nyelvünk . . . ez úton éré el serdülni kezdett ifjúi korát. Érdemli-e az orthologusok egysége, hogy ezen istenek ifjúságáról, mely bennünket vár, lemondjunk?»²⁾ «És valamint gyermeknek és ifjúnak még nincs kifejlett arcza, 's az csak a' férfi kor' éveiben jó meg: úgy arcza nyelvünknek 's literaturánknak sincs, míg nevededésben vagyon.»³⁾ A folyton változó, ifjú nyelvnek ellentéte a holt nyelv, melyet Herder így jellemez: «Ist sie nur in Büchern da, wo sie nach Regeln gelernt, nur in Wissenschaften und nicht lebendigen Umgange gebraucht wird, wo sie ihre bestimmte Zahl von Gegenständen und von Anwendungen hat, wo also ihr Wörterbuch geschlossen, ihre Grammatik geregelt, ihre Sphäre fixirt ist — eine solche Sprache kann noch eher im Merklichen unverändert bleiben und doch auch da nur im Merklichen — —.»⁴⁾ Kazinczy ezen az alapon is védte a nyelvújítást: «Ezek mindent attól mérsékelnek . . . mintha a' magyar nyelv is kihalt nyelv, bezárt nyelv volna, mint a' deák az most»⁵⁾ «... nem volna-e oktalanság az ő tanácsokat követnünk? ha való, hogy a' nyelv a' szerint változik és bővül, a' mint ideink és ismereteink szélesebbre terjednek; ha való, hogy egyedül a kihalt nyelv változatlan, az élő pedig, jobbra vagy rosszabbra, mindig változik.»⁶⁾ «Egyedül a' kihalt nép nyelve nem változik többé: az élő népek nyelve minden nyomon változik, 's örökké fog változni»⁷⁾ «nyelvünkötől eltiltunk minden új szóllást, mintha nyelvünk kihalt nyelv és annak kincsestárja abgeschlossen volna.» (III:159. l.). «Rontsuk, édes barátom, rontsuk a nyelvet! rontsuk! . . . Eine lebendige Sprache ist keine abgeschlossene Sprache, annak változni kell.» (VII:33. l.) «Holt nyelv-e a' Magyar, mint a' görög és deák, hogy azon változtatni nem szabad? (VIII:3. l.)

17. Wieland⁸⁾ és Adelung vitájára talán már Kármán József célzott, a ki, midőn egy magyar Adelungnak felléptét óhajtott, egyúttal a miatt is panaszkodott, «hogy . . . Wieland, a' ki a' Grátfiákat hozzánk lehozni tudta volna, még köztünk nem született».⁹⁾ Kazinczy Wieland értekezését egy 1805. jan. vége körül kelt leveleiben említette meg először, mikor Kis Jánost arra figyelmeztette: «Wielandnak van egy munkája, hogy a' nyelv culturája nem a' szép

László id. m.: «Versegi férfi kort tulajdonít, sokan azon búsultak, hogy nyelvünk temetőbe vitetik. (Lásd Sajnovits Dissertációját a' 131. lapon).» 151. l.

¹⁾ Olv. *Abhandlung über den Urspr.* II. 3. 190. l.

²⁾ Olv. *Orthologus és Neologus* 7. és 22. l.

³⁾ Olv. *A nyelvművelésről* (*Muzáron* 1829. IX.) 161. l.

⁴⁾ Olv. *Abhandlung über den Urspr.* II. 3. 190. l.

⁵⁾ Olv. *Dayka Élete.* XX. l.

⁶⁾ Olv. *Báróczy Életrajza.* 23. l.

⁷⁾ Olv. *Orth. és Neol.* 7. l.

⁸⁾ Wieland hatására szintén Riedl Frigyes figyelmeztetett id. ért. 133. s. köv. l.

⁹⁾ Olv. *Uránia. Első Esztendő.* III. k. 286. l.

circulusok tónusa által, hanem 'a jó írók' munkái által gyarapodik. Ezt meg kell olvasnod.» (III: 258. l.)¹⁾ Nagyobb szünet után (1806) újból jelentette: «E' napokban olvasám Wieland Supplem. hatodik darabját. Azt minden Philologusnak ismerni kellene» (IV: 139. l.). Márton Józsefnek, a «magyar Adelung»-nak, szintén ajánlotta Wieland cikkét: «Ich habe ihn — írja Mártonra vonatkozólag Engel János Keresztélynek — in einem freundschaftlichen Schreiben — denn als Mann ist er mir eben so achtungsvoll, als er das als Grammatiker nicht ist — aufmerksam auf den Wielandschen Aufsatz gemacht, in welchem Wieland gegen Adelung behauptet, dass die Sprache nicht durch das Volk, nicht durch seine Hauptstadt, sondern durch seine besten Schriftsteller ausgebildet wird.» (XI: 292. l.) Ez az «Anti-Adelung» mind több jelentőséget nyert Kazinczy szemében; 1816-ban már arról értesíti barátait: «Ich denke ganz wie Wieland.» (XIII: 388. l.) «Wielandnak Aufsatz a Adelung ellen, Supplem. VI. Band, melyly Uram Öcsémnek (t. i. Kölcsynek), Szemerének 's nekem Liber Symbolikusunk...» (XIV: 131. l.) «Az a' mit Wieland Supplem. VI. Bandjából fordítottam — Adelung ellen védi a' nyelvrontást — nekem Liber Symbolicusom. Ha Wieland igazat mond, én is igazat tanítok.» (XIV: 190. l.) Kazinczy 1816-ban a neologizmus alapológiájának le is fordította Wieland értekezését *jeleletül Prof. Beregszászi és Zsomori Uraknak 's társaiknak* (XIII: 386. l. 373. l.) és Döbrenteihez fordult az *Erdélyi Múzeumban* való kiadása végett: «Ha tetszik, beküldöm a' Wielandból fordított Értekezést, melyben azt mutatja meg, hogy az Író több mint a' Grammatica 's a' Szokás. Ez kész.» (XV: 227. l.) A fordítás azonban csak 1825-ben jelent meg: *Wieland Adelung ellen: Mi a' Tiszta Németiség?*²⁾ (*Wielands Werke, Supp. VI. Band*) *Tükkörül azoknak, kik nyelvrontást emlegetnek 's ezt kérdezzetik: Mi a' Tiszta Magyarság 's intésül a' szere felett merészeknek.*³⁾ Késői megjelenése miatt ez a fordítás hatástalan maradt.

Az orthologusok Adelung után a beszélt köznyelvnek irodalmi használatát kívánták: Kazinczy köre pedig Wieland elveinek megfelelően az élő nyelvtől távolodó könyvnyelvet tűzte ki a nyelvművelés czéljának. Kazinczy elméleti irataiban pl. azt írja ennek a tanításnak értelmében: «A' nyelv, megindulván a nemzetben a' kultúra, új ágra szakad és az élet' nyelvén kívül most egy más is támad, a'

¹⁾ Váczy János a hozzá tartozó jegyzetben Wieland egy másik cikkét említi, pedig Kazinczy következetesen így írja körül az Adelung ellen írt értekezést.

²⁾ A *Hochdeutsch* szónak *tiszta németiség*-re való fordítása nem pusztán Kazinczynek önkényessége; ilyen értelemben, mint felsőszász köznyelvet, használta a szót és határozta azt meg Adelung is (v. ö. *Wörterbuch*¹ I. k. Előszó.), később pl. Jahn azt írja: «Geographische Bezeichnungen sind Hochdeutsch und Plattdeutsch auch nie gewesen» (olv. *Bereicherung des Hochdeutschen Sprachschatzes* ... *Leipzig 1806. XXXIV. l.*) A magyar írók vagy Adelung felsőszász nyelvét vagy általában a köznapi nyelv felett álló műveltebb irodalmi nyelvet értettek rajta. Grimm Jakab 1856-ban azt kérdi: «Ferner, wie drückt ein Ungar aus *hochdeutsch*? falls er sich mit dieser Vorstellung irgend abgeben hat?» Olv. Bleyer *Hazánk és a német philológia a XIX. sz. elején.* 97. l.

³⁾ *Felső Magyarországi Minerva, 1825 Juliusz 269—286. l.*

könyvek' nyelve.»¹⁾ «S' mint oly fonákság, midőn ezek a panaszkodók a poetai nyelvet és a prosait 's annyival inkább a' köz életét azon egy nyelvnek veszik...»²⁾ Ez a gondolat van kifejezve *Prózaí és poetai szollás* cz. epigrammában is: «... Így Futaki. És mivel az prózáját szórja, különbség — Nincsen verse között 's prózai míve között.»³⁾

Wieland a beszélt nyelvtől elválasztott irodalmi nyelvnek az egyes stílusfajok szerint való kiművelését és decentralizálását ajánlotta és ilyen «nyelvkerületekre» oszló könyv-nyelvet értett a «hochdeutsch» szaván: «Erst alsdann, wenn sie [die hochdeutsche Sprache] mit Meisterstücken in allen möglichen Arten des Stils versehen ist, kann man, so zu sagen, ihr Wörterbuch vollzählig annehmen... Die guten Schriftsteller in jeder Schreibart entscheiden alsdann, was Hochdeutsch in der komischen Sprache (die sich wieder in die edlere, launenhafte und bürleske abtheilt), was Hochdeutsch in der Sprache der Wissenschaften und Künste und was Hochdeutsch in der täglichen Gesellschaftssprache der obern Klassen ist.»⁴⁾ A francia nyelvről szólva azt véli: «so ist doch gewiss, dass ein sehr merklicher Unterschied zwischen der Sprache ihrer Tragödie und ihrer hohen Lyrischen Poesie, zwischen der Sprache der edlern Komödie oder der guten Gesellschaft und der scherzhaften Sprache des sogenannten stile de Marot ist.»⁵⁾ Kazinczy az ilyen nyelvet «sokszínű»-nek nevezte és a sokszínűséget tűzte ki a magyar nyelv-művelés céljának is: «a' nyelv annál tökéletesebb 's elkészültebb, minél több mértékével bír a' sokszínűségnek, hogy mindent az annak saját színében adhasson.»⁶⁾ «A' beszéd céljainak az a' Nyelv felel meg igazán, mellyben minden nemnek, minden Irónak más meg más nyelve van. Ezért kell nekünk és már most a' többszínűsége törekednünk»⁷⁾ «végre azt is óhajtánók, ... hogy nyelvünk többszínűséget (Vieltönigkeit⁸⁾ kapván, Homért és Horáczt, Liviust és Tacitust, Klopstockot és Voltairet egy nyelvben fognánk ugyan, az az magyar szökből fűzőt beszédben 's mindenikét a' neki tulajdon színben, tónban fordíthatni.»⁹⁾ «Mert minden nemnek más meg más nyelve lévén, a' mi nyelvünk csak akkor emelkedik majd a' főpontra, mikor minden nemre elkészül.»¹⁰⁾ «A stilistikának, mondám, különböző, sőt ellenkező nemei vannak 's minden nemnek 's minden írónak más meg más a' nyelve. Az ír jól, a' ki úgy ír, a' hogy a' hely kívánja —

¹⁾ Olv. *A Nyelv-művelésről* id. h. 153. l.

²⁾ Olv. *Tövisék és Virágok* id. kiad. 77. l.

³⁾ Olv. u. v. 23. l.

⁴⁾ Olv. *Was ist Hochdeutsch?* 210. l. Az értekezést mindig az eredeti, *Der Teutsche Merkur*-ban levő lapszámozással idézem.

⁵⁾ Olv. u. o. 211. l.

⁶⁾ Olv. *Orth. és Neol.* 19. l.

⁷⁾ Olv. *A Nyelv-művelésről* 158. l.

⁸⁾ Wieland értekezésében a *Vieltönigkeit* szó nem fordul elő; Kazinczy azt pandektáiban (M. Tud. Akad. kéziratár 2. k. 135. l.) Kolbe művéből jegyezte ki; de Kolbe ezt a szót inkább euphoniai értelemben vette, l. *Über den Wortrichtum* ... II. k.² 33. l.

⁹⁾ Olv. *Báróczy Életrajza* 22. l.

¹⁰⁾ Olv. *Pályám Fml.* id. kiad. 330. l.

apte qui dicit. A sokszínűségre kell tehát törekedni, nem mint mások óhajtának, az egyszínűségre s a fordítás erre a legszerencsésebb szer.»¹⁾ «A stilistica különböző nemeinek más meg más szavaik, más meg más phrásisaik, más meg más nyelvek van, 's ezeket nem szabad összetéveszteni. Más a' poézis nyelve, más a' prózáé, sőt a poézisé és a poézisé és a' prózáé és a' prózáé is más s a' mi a' templomi beszéd nyelvében nem jó, igen jól lehet a' románokéban és a játék színében 's megfordítva.»²⁾

Ha a stíluszajok fejlesztése célja a nyelvművelésnek, akkor természetesen első sorban az író használhat az irodalmi nyelvnek és nem a grammatikus. Az íróknak nyelvművelő jogait Adelunggal szemben különösen Wieland védelmezte *Was ist Hochdeutsch?* cikkében, a melyben ismételtelen kiemeli: «Ich muss mich sehr irren, oder es bleibt . . . kein besseres Mittel, als es bey dem alten Grundsatz zu lassen, dass es die guten Schriftsteller sind, welche die wahre Schriftsprache befestigen. Dieses letztere, in so fern es jemahls bey einer Sprache Statt findet, kann vermöge der Natur der Sache, ganz allein durch die besten Schriftsteller in allen Fächern bewirkt werden. Sie allein sind dazu geschickt, denn ihre Werke bestehen.»³⁾ «Aber Regeln, die einen Gelehrten von Ansehen und Einfluss zum Urheber haben, wenn sie auf eine willkührliche Beschränkung guter Schriftsteller . . . abzielen, könnten in mehr als Einer Rücksicht von Nachtheiligen Folgen seyn.»⁴⁾ «Aber nie kann ihm die Anmassung gestattet werden, willkührliche Gesetze zu geben und dem Genie, dem Witz, der Laune, Fesseln anzulegen.»⁵⁾ Wielandnak ez a tiltakozása átment valamennyi későbbi Adelung ellen forduló munkába és átment Kazinczy értekezéseibe is: «Új nyelvet a' sokaság teremte: a már készet (a mint Wieland megmutatta Adelung ellen) nem a nép, nem a szokás, hanem a' jobb Írók viszik azon tökélet felé, a' hová az felhághat.»⁶⁾ «A' Könyvek nyelvében változást az Írók tesznek. A' Grammaticus és Lexicografus improcollálják az új szó 's szóllás elfogadtatását. A' hatalom így az Íróé, nem a' Grammaticusé, ennek nem hatalma, hanem csak tiszte van.»⁷⁾ «A' poshadt grammatikus nem nézi, mi ad több erőt, több szépséget a beszédnek, hanem mi eggyez vagy ellenkezik az ő hideg törvényeivel és romlást kiáltoz.»⁸⁾ «S a' Genie pártázott fővel jó, 's sanctionálja — A' mit az Iskola tilt, a' mit az Aesthesis hágy.»⁹⁾

Az író és grammatikus szembehelyezése szorosan összefügg azzal a kérdéssel, érvényesülhet-e a nyelvművelésben az írói önkény, vagy pedig a szokás a mérvató? Mivel az orthoioqusok Adelung és a latin grammatikusok után a szokást tartották a nyelv igaz bíró-

¹⁾ Olv. u. o. 158. l.

²⁾ Olv. *Orth. és Neol.* 19. l.

³⁾ Olv. *Was ist Hochdeutsch?* 166. l.

⁴⁾ Olv. u. o. 196. l.

⁵⁾ Olv. u. o. 215. l.

⁶⁾ Olv. *Bárczy Életrajza* 26. l.

⁷⁾ Olv. *A Nyelvművelésről* 153. l.

⁸⁾ Olv. u. o. 154. l.

⁹⁾ Olv. *Törisek és Virágok* id. kiad. 26. l.

jának», Kazinczy természetszerűen Wielandhoz csatlakozott, ki ismét a francia irodalomra hivatkozva fordult ebben a pontban is Adelung ellen: «Aber die Corneille und Racine schlugen einen ganz andern Weg ein; sie erhoben sich durch ihren mit der reinsten Blüthe klassischer Gelehrsamkeit genährten Genie, durch einen Geschmack, den sie sowohl an den vollkommenen Mustern der Alten als an den fehlerhaften Werken ihrer Vorgänger und Zeitgenossen geschärft hatten, über den Geschmack ihres Publicums, wurden die Gesetzgeber desselben, anstatt seine Sklaven zu seyn.»¹⁾ Kazinczy ebből azt következtette, hogy «a' szépíró, ha t. i. az, szabad, hatalmas ura, törvényszabója a' nyelvnek, holott a' sovány grammaticus annak csak őre, rabja.»²⁾ «a' szépírónak szabad a' szokást megelőzni, vezetni, a helyett, hogy azt mindég követné.» (VIII: 3. l.) «Sőt az író parancsolja, hogy úgy legyen 's úgy lesz, sőt az író usussá csinálja, a' mi usus nem volt.»³⁾ «Berki szokottat imád, Nekem az kecses a' mi szokatlan...»⁴⁾ De Kazinczy túlozta Wieland felfogását és az «erőszakosságot» a' nyelvművelés jogos eszközének tartotta. Sokszor fejezte ki ezt a' gondolatát, a' melyet már Wieland elvei alapján nem lehet igazolni: «egy némellyikünk azt tartja jó magyarságnak, a' mit a' szokás sanctionál: más némellyikünk nem a' szokást tartja kánonnak, hanem azt nézi, hogy millyennek kell lenni a' nyelvnek, hogy *nz* legyen az, a' mine klennie kell, ha bár erőszakkal esnék is.» (VIII: 13. l.) stb.

18. Garve fejtegetései, melyek ki akarták egyeztetni Adelung és Wieland elveit, különösen Dessewffy József tetszését nyerték meg. Dessewffy, a' ki szintén békéltetni akarta az orthologusokat és neologusokat, szinte jelmondatául választotta Garve szavait, melyekre Kazinczyt is ismételten figyelmeztette: «Azt mondja valahol Garve, hogy a' vigyázó emberek a' régi módik köz'tt a' leg-újabbakat, az újabbak köz'tt pedig a' legrégiebbeket szokták választani. A' neologusok felette sietnek, az ótskások pedig nagyon lassúskodnak.»⁵⁾ Szemere figyelmeztette Kazinczyt, hogy a' neologizmus apológiájához «a' Wieland, Garve Aufsätzei is sokat fognak használni.» (XIV: 122. l.) Kölcsey szintén a' neologizmus apológiájának ügyében írja Kazinczy-nak: «Ide tartozik a' Garve mondása is: hogy hijában rakjuk meg a' Grammatikát 's Lexikonokat új szókkal, bár jók legyenek azok, de nem vétetnek figyelembe. Egyedül a' szerev az újságoknak tekintet, ha nagy írók által jól alkalmaztatnak.» (XIII: 11. l.) De különben Kölcsey nem tudott megbarátkozni Garvenak közvetítő álláspontjával: «Garves Abhandlungen. A' második darabban van egy Abhandl. Einige Allgem. Betrachtungen über Sprachverbesserung. Lehet belőle tanulni; de nem igen kell czítálni, mert ő popular-philosoph, és sem nem metaphisicus, sem nem poeta lévén, az újításoktól egy kicsinyt retteg.» (XIII: 11. l.) — «A' segédeket jó volna kinyomatni, kivévén a'

¹⁾ Olv. *Was ist Hochdeutsch?* 164. l.

²⁾ Olv. *Tüvisek és Virágok* előszava id. kiad. 74. l.

³⁾ Olv. Beregszászi és Sipos bírálata *Tud. Gyűjt.* 1817. XII. 89. l.

⁴⁾ Olv. *Tüvisek és Virágok* id. kiad. 23. l.

⁵⁾ Olv. *Lev.* XVI. k. 422. l. ép így *Lev.* XIV., 108. l. l stb. hasonlóan *Felső Magyarországi Minerva* 1825. I. k. VII. l.

Garve két értekezését. Garvenak nyilván nincs igaza, mert ő sem nem-poeta, sem nem metaphysicus, csak popular-philosoph. Soha sem lehet a' német nyelv oly tetőn, hogy neki szükség legyen a' non plus ultrát elébe mérni. Göthe és Voss nem Garve!» (XIV: 185. l.) Kazinczy a neologizmus apologiájába csakugyan fel akarta venni Garve két értekezését és már jelentette is barátjainak: «Ezen levelemmel együtt fog nyomtatni az a' mit Wieland és Garve a' Német Nyelv ügyében mondtak» (XIV: 62. l.), de Kölcsy is megnyugtatta: «... Garvenak két Értekezése; de annak vagy el kell maradni, vagy megmutatni, hogy a' M. Nyelv nem ott áll, a' hol a' Német már áll.» (XIV: 131. l.) Garve két nyelvművelési értekezésének rövidített fordítását már ideje múltan Kis János tette közzé a *Tudománytár* 1840. évfolyamában: *Néhány Észrevételek A' Nyelvjavításról (Sammlung einiger Abhandlungen von Christ. Garve. Breslau, 1802. II. Th. után)* és *A' Tudós Társaságok Haszna (Sammlung einiger Abhandlungen, v. Christ. Garve. Breslau, 1802. II. Th. után.)*¹⁾

Garve és Kazinczy elveit különösen «az idegen szépségek» átvételének szempontjából tanulságos összehasonlítani. Mai szempontból ezt az elvet szokás Kazinczy legnagyobb tévedésének betudni. A XVIII. sz. végén azonban az idegen szójárásoknak szöszertint való lefordítása általánosan helyeselt és elfogadott nyelvbővítés volt; csak ritkán tiltakoztak ellene.²⁾ Kezdetben Klopstock védte az idegen szójárások átvételét és Lessing hozzá csatlakozott.³⁾ Az átvételt helyeselték a későbbi írók is: pl. Jenisch szerint az íróknak feladata: «Kenntnisse der Sprachen aller berühmtesten Nationen, ihre Muttersprache gewissermassen mit den Schätzen aller fremden zu bereichern.»⁴⁾ — «Alle unsre andern Schriftsteller, Dichter und Prosaisten schöpfen bei der Bereicherung und Bildung der Deutschen Sprache aus fremden Quellen der Alten oder der Neuern ...»⁵⁾ Ebben az átvételben nem látták a nyelvtisztaság megzavarását. Nyelvtisztaságon azt értették, hogy a nyelv saját szavaival tudjon mindent kifejezni; az összetétel és szófüzés módjára nem terjesztették ki a purizmus fogalmát. Jellemző, hogy Campe, a ki minden idegenszerűséget üldözött a nyelvben, ajánlotta *Wörtliche oder buchstäbliche Uebersetzung* címen a nyelvbővítésnek ezt a forrását.⁶⁾ Ha ma helytelenítjük Kazinczy nyelvművelésében az idegenszerűségeket, szem előtt kell tartani, hogy Kazinczy csak korának igen elterjedt felfogását tette magáévá.

Garve is általános igazság gyanánt kijelenti: «Eine sich bildende Sprache nimmt von einer andern entweder einzelne Wörter oder Wendungen, oder eine gewisse allgemeine Farbe an, die sich eher empfinden, als deutlich erklären lässt» (2. k. 13. l.). Kazinczy is azt állítja:

¹⁾ Olv. *Tudománytár* U. F. VIII. k. 249—264, 271—280. l. Kis János Garveból több értekezést is lefordított.

²⁾ Pl. Adelung helytelenítette. v. ö. *Über den deutschen Styl* I. k. 104. l. *Ausländische Wörter und Formen* cz. fejezetet.

³⁾ V. ö. 51. *Literaturbrief*.

⁴⁾ *Vergleichung* 63. l.

⁵⁾ U. o. 262. l.

⁶⁾ V. ö. id. *Verdeutschungswörterbuch* 41. l.

«Még egy nemzet sem vitte-elő literatúráját, a nélkül, hogy azon nemzetektől, melyeknél a' tudomány és mesterség már virágzott, izlést, szöhlást ne kölcsönözött volna.»¹⁾ Így van ez Garve szerint minden nyelvénél: «Die Lateinische Sprache hat griechische Wörter in grosser Menge aufgenommen und nie mehr, als da sie selbst am meisten ausgebildet war. Die Franzosen haben auf gleicher Weise von den Lateinern und Italienern, Engländer von den Franzosen, Wörter sowohl als Redensarten entlehnt und thun es noch täglich» (2. k. 326. l.). Kazinczy is szerette emlegetni: «A' Római Nyelv leányai és az Angol, mely annak fogadott leánya, 's sok esetekben még a német is, mely nem leánya, azáltal segítének magokon elakadásaikban, hogy a' szót a' Római anyától, néha a' Görög nagyanyától is, kölcsön veszik.»²⁾ Az átvétellel látszólag ellenkezik Garve szerint a német nyelvnek «anyanyelv» (eine ursprüngliche Sprache) volta (2. k. 326. l.); Kazinczy is azt véli: «A' mi nyelvünk anyja, leány 's ismert rokon nélkül, úgy áll a' több nyelvek között, mint a' phoenix az ég madarainak számában...»³⁾ De ennek ellenére is, Garve igen érthetőnek, ha nem is mindig helyeseltetőnek tartja a művelt íróknak hajlamát az átvételre: «Der Wunsch... dass die vaterländische Büchersprache alle mannichfaltigen Schattirungen der Begriffe, die sie in verschiedenen Sprachen und Dialekten zerstreut gefunden haben, vereinigt erhalten möchte, ist natürlich.» (2. k. 329. l.), Kazinczy az idegenszerűségekkel csakugyan azt akarta elérni, hogy nyelvünk magunkévá tegye «mind a' görög, mind a' római, mind a' francia, olasz 's a' német nyelv szépségeit.» (X: 488. l.) Ez a nyelvkeveredés Garve szerint vagy idegen szavaknak, vagy idegen szólásmódoknak átvételében nyilvánul. Az idegen szavaknak átvétele bizonyos feltételek mellett helyeseltető, mert — Garve szavaival —: «Es ist beynahe unvermeidlich, dass eine Nation, die von einer andern lernt und aus der Schriften ihren Ideenfonds bereichert, auch aus der Sprache derselben Wörter zur Bereicherung der neuen Ideen annehme.» (2. k. 326. l.) Az ilyen idegen fogalmak átvételével együtt járó idegen szavakat Kazinczy is védte; szerinte «az idegen szó tarkít. 's elárulja szegénységünket, 's a' nemzeti büszkeséget igazságtalanul alázza; nem így, midőn a' dolog ismeretét másoktól vevénk 's olyanokhoz szólunk, a' kik ezen idegeneket ismerik vagy ismerni tartoznak...»⁴⁾ «... a' Magyar Beszédnek nem szabad megtarkólni idegenekkel, a' hol nem idegentől vett dolgot festünk.»⁵⁾ «Das Zweyte — írja Garve az átvétel másik neméről — was eine Sprache von der andern entlehnen kann, sind Redensarten, gewisse Verbindungen von Wörtern... «Und hier ist es nun, wo unsre Sprache unstreitig sehr viel von ihren Nachbarinnen angenommen hat und auch künftig noch annehmen wird, so wie wir uns mit neuen Nationen bekannt machen, oder neue Bücher lesen und bewundern werden.» (2. k. 21. l.) Hogy Kazinczy helyeselte az idegen szólásoknak átvételét, az eléggé ismeretes.

¹⁾ Olv. *Dayka Élete* XXIV. l.

²⁾ Olv. *Orth. és Neol.* 21. l.

³⁾ Olv. *Orth. és Neol.* 27. l.

⁴⁾ Olv. *Orth. és Neol.* 14. l.

⁵⁾ Olv. *Muzáron* III. 1829. *Nyelvújítás* 1820 jun. 23-iki levél.

19. Jenisch esztétikai nyelvhasonlítását a német nyelv művelés nem sok figyelemre méltatta:¹⁾ a magyar nyelv művelők azonban ennek a műnek alapján Jenischet a nagy nyelvészekkel, Herderrel és Adelunggal, állították egy sorba. A nyelvújítás korában Jenisch műve nálunk igen elterjedt könyv volt és nemcsak nyelv művelési ismereteket, hanem irodalomtörténeti és esztétikai értékeléseket szolgáltatott a magyar íróknak. Az orthologusok közül Pápay Sámuel irodalomtörténetében szolt Jenisch után «a' Nyelvnek tehetségeiről 's tökéletességeiről általlyában»²⁾ és Horvát István, a ki Jenisch egyéb filozófiai műveit is ismerte,³⁾ Verseglyt egészen alaptalanul azzal vádolta, hogy a *Magyar Grammatikában* és a *Tiszta Magyarságban* Jenisch tanításaiból sok «helytelenül és hazugul költsönöztetett.»⁴⁾ Kazinczy körében Kölcsey jelenti, mikor a *Felelet a' Mondolatra* cz. vitairatnak megírására készült: «Mi (ti. ő és Szemere) Jenischet és Garvét 's mellé Édes Gergelyt 's Vandzát olvassuk... Meg fogjuk látni a' resolátumot és ha valami fog kijőni, kérdezni fogjuk, Jenisch-e és Garve vagy Édes, Vandza és Folnesics érdemelnek-e hálát.»⁵⁾ Kölcsey Kazinczyt arra akarta figyelmeztetni, hogy «Adelung ellen beszél Jenisch is. Azon pontot kellene illetni, a' mi a' régi írásokból vett szavakat illeti. Figyelmet érdemel itt a' mit Jenisch mond a' német nyelvnek a' régiségből való gazdagodásáról. Szól erről Wieland is valahol». (XIII: 12. l.) Kazinczy már 1797-ben lett figyelmessé a műre. Már akkor írta Kis Jánosnak, mielőtt többek közt a mű címét idézi: «Ha nem ismernéd, igyekezz rajta, hogy ismerhessed e' következőket...» (II: 421. l.) A könyvet azonban csak 1803-i bécsi tartózkodása alatt szerezte meg magának. Bécsből értesíti barátját: «Gibbont és Jenischet megveszem, ha erszényem engedi» (III: 68. l.) és nemsokára már idézgetett is belőle. (III: 159. l.) Levelezésében azóta folyton találkozunk Jenisch nevével és különösen a pályamunkáján dolgozó Kis Jánost figyelmezteti arra: «hogy munkád a' Jenisch Vergleichung XIV Sprachen-jénél vékonyabb ne legyen.» (III: 254. l.) Kis János pályaműve: *A' Magyar Nyelvnek Mostani Állapotjáról Kimívelhetése Módjairól Eszközeivől (Pesten, 1806)* csakugyan nem más, mint Jenisch könyvének ismertetése és a magyar nyelv szempontjából való kiegészítése, a mint az már részben a szerzőnek szavaiból is kitetszik: «A' legtöbb hasznát vettem annak, melly a' következő tzm alatt jött ki német nyelven.» Miután Jenisch művének címét idézte, így folytatja: «A' hol saját esmérteim elégtelenek voltak. többnyire ezt a' munkát követtem, s' annál bátorságosabban követhettem, minthogy a Berlini Academia is ennek ítélte az általa feltett jutalmat, 's az által az ebben foglaltatott ítéleteket és állításokat nagy részént helyben hagyta. De mindezáltal valahol tsak

¹⁾ V. ö. pl. a Schlegel testvérek (*Athenaeum* 1799. 323. l.) előfizetést hirdettek egy tizennégy énekes *Jenischias* eposzra, mely tizennégy nyelvet magasztal.

²⁾ *A Magy. Lit. Esm.* 82. §.

³⁾ V. ö. Boldogréti Vig László id. m. 78., 81. l. stb.

⁴⁾ V. ö. u. o. 156. l. Rikóti Mátyásban a kapitány beszédjét szintén Jenischből való plágiumnak vádolta. V. ö. Császár id. m. 224. l.

⁵⁾ *Olv. Minden Munkái* X. k. 58. l.

tehettem a' magam tapasztalását és meggyőződését írtam.» (83. l.) Ez a mű úgy látszik nem elégitette ki Kazinczyt, mert ő Vida pályatételét akarta később egy hasonló műre kitűzni: «Szabattassék a' Magyar Nyelv egy tökéletes nyelv' Ideájához oly formán, hogy a' beküldendő Pályairás a' Jenisch Munkája Supplementumának tetszhessék»; (IX: 64. l.) majd saját maga is akart ilyen művet írni. Erre vonatkozólag pl. arról tudósít levelezésében: «Ezen két írást (t. i. a tübingai pályamunkát és egy értekezést a' spiritus és universum magyar szavai felől') és a' Dayka és Báróczy életekben tett Excursiót a' Neologismusok felől újra fogom dolgozni todalékkul a' Jenisch munkájához, melyet hasonlóképen újra kell dolgoznom, mert az felette sietve készült és monstróz alkotású.» (XI: 240. l. v. ö. XII: 324. l.) A művet azonban nagy becsben tartotta. Vatertől való bírálatát le-másolta magának¹⁾ és utána a következő megjegyzést tette: «Szép-halom 28 d. febr. 1808. Jenischnek e' munkáját Brünni fogságomban tanultam ismerni, meglátván a' könyv' czímjét a' Lipsiai vásár' Catalogusában. Megvételtem azt, stúdiumommá tettem, és a' könyvet akkori Győri Rector, most Nemes Dömölönki *Predik.* Kis János barátomnak küldöttem ajándékban, kinek kezében az nagy hasznot hajtott, segítvén ötet a' Kultsár István Úr által meggazdagított jutalom' elnyerésében. Ha fogságomban tintával élhettem volna, ott fogtam volna illy czímű munkához: Über Ungarns Sprache und Literatur, melyhez még mindég gyűjtögetem a' materialékat.»²⁾

Jenisch művéből Kazinczy elméleti fejtegetéseibe átmert a nyelv ideáljának fogalma, melyet Jenisch előtt már Herder érintett. Kazinczy gyakran használta ezt a kifejezést «a nyelv ideálja», de nem ugyanazt értette mindig rajta. Beregszászi-bírálatában írja, hogy az írónak tiszte a 'nyelvet a' maga ideáljához hasonlóbbá (bővebbé, tisztábbá, hathatósabbá, szebb-zengésűvé) tenni.»³⁾ Kazinczy itt Jenisch ideálját tartotta szem előtt, mely szerint a tökéletes nyelvnek négy tulajdonsága: «Reichtum, Nachdrücklichkeit, Deutlichkeit, Wohlklang.» Báróczy életrajzában (19. l.): «A' nyelv ideálja, hogy a nyelv az legyen a' minék lennie illik: hív, kész és tetsző magyarázója mind-annak, a' mit a' lélek gondol és érez.»⁴⁾ Ezen a nyelvnek kifejező voltát kell érteni. Herder szerint minden fogalomnak szó felel még: mennél pontosabb a megfelelés, annál tökéletesebb a nyelv. Herder után már Garve azt vélte: «Die Erfordernisse einer vollkommenen Sprache sind, so viel ich einsehe . . . erstlich, dass sie für alle wichtigen Begriffe, die Wörter und Ausdrücke, versehen mit allen den Schattirungen, enthalte, deren die verschiedenen Gemütsstimmungen des Redenden, oder die verschiedenen Absichten der menschlichen Rede bedürfen können . . .»⁵⁾ Kazinczy erőszakos nyelvűvelésének megfelelően a nyelvi ideált a szokás fölé helyezte: «Wehe dem, bey dem alles der usus entscheidet, und der sich dahin nicht aufschwin-

¹⁾ M. Tud. Akadémia kéziratár, 4. r. 70. Kazinczy pandektái 3. k. 73—116. l.

²⁾ Olv. 83. l.

³⁾ Olv. u. o. 116. l.

⁴⁾ Olv. Tud. Gyűjt. 1817. XII. 104. l.

⁵⁾ Olv. id. kiad. II. k. 321. l.

0. 33:
674.

gen kann, dass er wünsche, dass nicht der usus, sondern das Ideal einer vollkommenen Sprache dasjenige ist, welchem wir uns nähern müssen.» (XI: 292. l.) Az írói önkényességet Jenisch, mint később Bernhardi, a nyelvfejlődés fontos tényezőjének tartotta. «Kühn» nála állandó jelzője a kiváló költőknek, különösen Klopstocknak: «An glücklicher Kühnheit der Sprachbildung überragt die Messiadie alle andern Werke der Neuern . . .» (Id. m. 145. l.) A nyelv szerinte annál inkább fejlődik: «je mehr irgend ein Geisteswerk voll mannichfaltiger und kühner Sprachbildungen geschätzt wird.» (U. o. 18. l.) «... durch Geisteswerke voll kühner, aber der Analogie des Sprachgebrauches angemessener . . . Zusammensetzungen der Wörter die Bildsamkeit der Sprache sehr befördert werden kann.» (U. o. 19. l.) A német irodalmi nyelv fejlődése szerinte az írók merészségeiből magyarázható: «wegen der Kühnheit der Sprachbildungen einiger ihrer grossen Originalgeister — z. B. Klopstocks, Herders, . . .» (U. o. 63. l.) stb. Kazinczy is az egyéni nyelv érvényesülésétől várta az irodalmi nyelv fejlődését és mindúntalan hirdeti: «A' jó írónak abban áll egész kötelessége, hogy csak azt merje, a' mi nyeressé- gére lesz a' nyelvnek.»¹⁾ — «Hadd botolgassanak merőink! — Az oly lelkes írók . . . tudni fogják, mint kell használni a' merést, s' nyelvünk s' literaturánk haladni fog, nyerni fog.»²⁾ «De a gon- dosabb s' a' szépet érző írónak merni kell; lássa, az idő reá üti-e a pecsétjét.»³⁾ — «annyi mindég valónak fog találtatni, hogy a' me- rés szabadsága a' minden írók példája által igazolva van.»⁴⁾ — «Osz- tán ha merni kell, ne egy merjen, hanem mindnyájan merjünk.»⁵⁾ «'S árthatnak-e, ártsanak-e visszaélések és a szerencsétlen merések a szabadságnak, az eszmélettel tett merésnek? 'S hol esett még me- rés tántorgás, siklás, bukás nélkül? Hol és miben mere még minden 's egyszerre?»⁶⁾ — A nyelvújítás fejtegetésében «nem az lesz a kér- dés, ha merni szabad e, hanem hogy merni mit szabad.»⁷⁾ Az újítás- ban «... nem tehetünk egyebet, hanem azt, a' mit én merek.» (III: 159.) Kazinczy is gyakran ebből a szempontból értékeli az írókat: «a' mi szegény merészségű Kisünk.»⁸⁾ — «Péczeli is mert, de keveset.»⁹⁾ — Gyöngyösit «nem ritkán elkapta a' tűz, hogy merjen. Mere 's nyelv- rontónak vádoltaték»¹⁰⁾ stb.

20. Kolbe nem foglalkoztatta annyit nyelvújítóinkat, mint Jenisch és Garve. Kazinczy megszerezte magának az *Über den Wort- reichthum* . . . cz. művét (X: 177. l.) és kivonatot készített belőle,¹¹⁾

¹⁾ Olv. Beregszászi-bírálat. *Tud. Gyűjt.* 1817. XII. 90. l.

²⁾ Olv. u. o. 91. l.

³⁾ Olv. u. o. 104. l.

⁴⁾ Olv. *Orth. és Neol.* 14. l.

⁵⁾ Olv. u. o. 18. l.

⁶⁾ Olv. u. o. 19. l.

⁷⁾ Olv. u. o. 14. l.

⁸⁾ Olv. *Báróczy élete* 26. l.

⁹⁾ Olv. Beregszászi-bírálat 90. l.

¹⁰⁾ Olv. *Orth. és Neol.* 8. l.

¹¹⁾ A kivonat megvan *Akad. kéziratár:* Kazinczy Pandektái 2. k. 115—145. l. «Írta Kolbe, a' Régedző.» «Kolbe szerepét Heinrich János id. ért.-ben tárgyalja (65—66. l.), de hogy nyelvújítóink Kolbeban nem a pu-

főleg az Adelung ellen forduló fejezetekből. Később azt írta egy kano-noknak, ki őt egy «filozófiai szótár» szerkesztésére felhívta: «Melly sokat nem tud péld. ok. az, hogy csak egyet említsek a' sokak közzül, a' ki Kolbénak nevezetes munkáját nem bírja: Über den Wortreichtum der franz. u. deutschen Sprache,» (XII: 423.) de külömben csak ritkán említette meg ezt a művet, mely újabb nyelvművelési elveket amúgy sem tartalmazott. Nyelvújítóink közül leginkább Kölcsény mélyedt ennek a műnek olvasásába és igyekezett Kazinczy körének figyelmét reá fordítani. Kazinczynak azt ajánlotta: «Azon erősségeket kell sürűn felhozni, a melyeket Kolbe Adelung ellen használ.»¹⁾ — «Ha az Ossian előbeszédében valamit akar Uram Bátyám az e félékről mon-dani, úgy Kolbe igen nagy szolgálatokat fog tehetni.»²⁾ Döbrenteit is figyelmezteti: «Kolbe megmutatta a francia nyelv roszt útját, s Ade-lung hibás véleményeit — midőn már Adelungnak szeméi előtt estek meg, a miket ő képteleneknek lenni prédikált... Mi okon? [t. i. ,vétetik be egy szó'] ki tudja megmondani? Mert a miket Garve-mond is az ilyenekről, jól vagynak ugyan mondvá; de minden kér-désre meg nem felelnek. Én Kolbeval tartok: mert azt kívánja a nyelv természete.»³⁾

21. Voss bírálatát Romy Károly küldötte meg Kazinczynak, ki 1809. decz. 8-án arról értesíti barátját: «Dieser Tage arbeite ich mich mit der Abschrift des Artikels: Grammatische Gespräche von Klop-stock aus Ihren Jenaischen Lit. Zeitungsheften müde ab. Darin be-findliche Rec. des Adelungschen Wörterbuchs habe ich viel gelernt»,⁴⁾ (VII: 135.) és Dessewffyvel is tudatja: «Ezt szóról szóra kiírtam.» (VII: 23. l.) Mikor Kazinczy Beregszászi és Sipos ellen fordított bírála-tát írta, akkor Voss példája lebegett előtte s maga is híres elődjéhez hasonlította magát: «úgy valék kénytelen Anticriticára vetemedni, mint Voss azok ellen, a' kiknek a' tisztaság és az áldott, áldott könnyenérthetőség a' legfőbb tető...»

22. Arndt műve véletlenül akadt Kazinczy kezeibe röviddel az *Orthologus és Neologus* megírása előtt. Kazinczy Arndt purizmusát teljesen elítélte, de többi nyelvművelési elveiből tanulságokat merítet. Jellemző, hogyan nyilatkozott erről a műről: «Von literärischen Sachen kann ich Ihnen diemahl nichts sagen: Von einem Freunde dem Herrn Hauptmann Sisak (einem halben Kaschauer und halben Siebenbürger) habe ich Arndt' kleine Schrift (95 Seiten) über Volks-hass und über den Gebrauch einer fremden Sprache Leipzig 1813 mitgebracht. Den ersten Abschnitt über Volkshass habe ich schon gelesen, mit dem zweiten bin ich noch nicht fertig. In jenem denke ich bis auf einen Artikel, ganz wie er ist; es sind heilige Gefühle eines heiligen Hasses: aber bey diesem dürfen wir nicht gleich den-ken. Ja, Schiller strotzt von fremden Wörtern und die sollte man

ristát, hanem Wieland követőjét tisztelték, mutatja pl. Kazinczynak «a Régedző» jelzője is.

¹⁾ Olv. *Minden Munkái* X. k. 141. l.

²⁾ Olv. u. o. 136. l.

³⁾ Olv. u. o. XI. k. 47. l.

⁴⁾ A másolat megvan *M. Tud. Akad. kéziratdr* «Vegyes 4. r. 72.» Kazinczy pandektái. 2. k. 181—300. l. «Kiírtam Széphalom 1809 Decemb.»

vermeiden, wo die einheimischen fast so gut sind, wie die fremden: aber wozu sind S. 85. *energisch, physisch, moralisch, Humanität, Gigantesk, Korrektheit, Liberalitaet, Frivolität, Apathie, Karrikatur* als tadelnswürdig bezeichnet? nennt doch der Mann Kaiser Napoleon selbst den *Giganten Napoleon*. Ich schäme mich, dass meine Sprache das Wort *Jugend* nicht hat und *modest* und *Ernst* nicht hatte, aber alles werde ich nie ins ungarische übersetzen wollen.» (XVI:392. l.) «A' másik olvasása alatt emelkedett lelkem. Sok jót mond, de nem mindég szépen, nem mindég igazán. Sokat az én szívből kapott-ki, 's így nem lesz csuda, ha ugyan-azt mondom-el majd.» (XVI:396. l.) Arndt dolgozatában a szépnek Baumgarten szerint való meghatározását alkalmazta a népek életére és azt véli: «Damit aber die Verhältnisse dieser grossen Europäischen Christenfamilie würdig bestehen können, müssen wir auch die Verschiedenheit und Mannigfaltigkeit walten lassen, welche Gott gefallen hat... Nur die Einheit des Verschiedenen giebt eine lustige und göttliche Welt der Geister, nicht die Einheit des Einerlei...» (81. l.). Erre a szintetikus tanításra támaszkodott Kazinczy, mikor *Orthologus és Neologus* című értekezésében (1819.) a két pártot ki akarta egyezni: «Jól és szépen az ír, a' ki tüzes orthologus és tüzes neologus egyszersmind 's egyességben és ellenkezésben van önmagával.»¹⁾ — «Egy szóval, ők (t. i. az orthologusok) az egység egységére törekzenek, mely csak a' speculáló bölcsek káprázolataiban találhatik: a' természet mind a' testi, mind a' lelki világban a' mindent a' különbözés egysége (concordia discors) által tenyésztet, mindent az által tart fenn 's a' neologusok azt követik.»²⁾

V. Campe a magyar nyelvművelésben.

23. Campe nyelvműveléséről nyelvújítási irodalmunkban csak elvétve esett szó. Teleki József, a ki teljesen járatos volt a német nyelvművelési irodalomban, pályaművének megírásában Campe műveit is forrásul használta és a purizmusnak tárgyalásában, mint maga mondja,³⁾ a fődologban Campe állításait követte.⁴⁾ Campe nagy szótára nem hatott a magyar szótárirodalomra, melynek Czuczor-Fogarasiig Adelung műve szolgált példaképül. Teleki József is Adelung művét tartotta mintaszerűnek és Campe nevét csak mellesleg említette meg: «A' Németek között Adelung volt a' legelső, a' ki honni nyelvét olly nagy szerentsével szedegette egy illy tökéletes szótárba, őtet az újabb időkben kevesebb szerentsével követte Campe, minden idegen nyelvekből vett kifejezéseket kirekesztvén és egy különös darabba foglalván.»⁵⁾ Később Kassai József «Magyar-Diák és

¹⁾ Olv. *Orth. és Neol.* 25. l.

²⁾ Olv. u. o. 19. l.

³⁾ V. ö. *A' Magyar Nyelvnek Tökéltetése* id. kiad. 110. l.

⁴⁾ Campe purizmusának magyar vonatkozásairól v. ö. Heinrich János id. ért. 57—67. l.

⁵⁾ Olv. *Egy Tökéletes Magyar Szótár Elrendeltetése, Készítése Mólja* 1817 (kiadv. Horvát István: *Jutalom Feleletek A Magyar Nyelvről... Pesten, 1821. II. k.*) 4. l.

Diák-Magyar és pedig származtató, nyelv-tanító, 's ítéletes (mint az Adelungé *Grammatisch, Kritisch*) és lehetségig bőséges» szókönyvében megemlítette, hogy: «Ezen bős diák szó származtatónak (t. i. Varronak) nyomdokán jár a Németek között Adelung és Campe. Ezeket követem és utánozom én is legtöbb magyar szónak származtatását ezen kútfőből merítvén,»¹⁾ de szótárának mintája nyilván nem Campe, hanem Adelung műve volt.

Campe purizmusa semmikép sem volt nyelvújításunknak egyik forrása.²⁾ A pusztá szóalkotás és nyelvtisztítás, melyet főleg a nyelvújításnak kezdetén űztek, nálunk már Campe fellépte (1790) előtt kezdődött: Benyák *A deák nyelvműben gyakorlott nevezetek magyartását előadó lajstrom-a* (1777), Barczafalvi *Szigvártja* (1787), Kazinczy *Gessner-e* (1788), *Bácsmegyey*-je (1789) még mind az *Erster Versuch* előtt jelentek meg. 1794-ben már Kármán József felemelte szavát a magyar purizmus ellen és arra hivatkozott, hogy «most, midőn a' Német Litteratura, a' legfelsőbb Tetőn lenni látszik, legderekből Íróik minden Tartalék nélkül nem élnek e vallyon a Deák, Frantzia és egyéb Szókkal, ha azokat éppen olly jelentőleg, olly hathatóssan kitenni nem tudják?»³⁾ — Kazinczy nem törekedett csupán purizmusra, mint Campe. Későbbi műveiben ő is lefordította az idegen szavakat,⁴⁾ de purizmusa csak a latin szavakra terjedt ki, mert rosszhangzásúaknak érezte őket, ellenben «ha mi a' görög és a' deák szókat francia terminációkkal vettük volna fel (*tón, triumph, theáter*) ezek az idegenek kevésbé bántották és bántották volna füleinket.»⁵⁾ Az idegen szavaknak nem igyekezett magyar szint adni, mert — saját szavai szerint — «... én a' Német Németet a' Magyar-odó Németnél inkább szeretem.»⁶⁾ Kazinczy sok idegen szót, mint «idegen virágot» igyekezett elterjeszteni és ellenfeleit nevezte puristáknak, tehát működése teljesen ellentétes Campe elveivel. Nyelvújítóink mintha nem akartak volna tudomást venni a német puristáknak túlzott törekvéseiről — hallgattak róluk.⁷⁾ Kölcsény hivatkozott egyszer Campe nyelvművelésére, de akkor sem purizmusára: «Campe is adott tanácsot a németeknek, mint kelljen a dialectusokat használni.»⁸⁾

¹⁾ Olv. Származtató 's Gyökerésző Magyar-Diák Szó-Könyv... Pestenn 1833. I. k. 18. l.

²⁾ Rubinyi Mózes cikke: *A Mondolatról és nyelvújításunk egy elhanyagolt forrásáról*, mikép Grimm és Révai cz. dolgozata is (mindkettő *Nyelv. Füzet.* 6. sz. 1903.), sok hibát és félreértést tartalmaz. Az előbbi cikk bírálatát l. Heinrich Jánosnak ért. 61—65. l. Az utóbbi dolgozat kellő értékelését l. Melich Révai Miklós *nyelvtudománya* i. h. 5. l.

³⁾ Olv. *Uránia. Első Ektendő*, III. k. 299. l.

⁴⁾ V. ö. Simai Kazinczy nyelvújítása — *Magyar Nyelv*, 1909. 407. l.

⁵⁾ Olv. *Bárczy Eletrajza* 25. l.

⁶⁾ Olv. *Lev.* II. k. 34. l. V. ö. Kazinczynak előbb idézett tiltakozását Arndt purizmusa ellen. — Az *Akadémia kéziratárában* «Vegyes 4. r. 72.» Kazinczy pandektái között van a következő kivonat is: *Joach. Heinr. Campe Versuch einer genaueren Bestimmung u. Verdeutschung der für unsere Sprachlehrer gehörigen Kunstwörter. Braunschweig, 1804. S. 96. Jénai I. Z. 1804. Jun. 144.*

⁷⁾ Wolke *Anleitjének* semmitmondó említését l. *Tud. Gyűjt.* 1823. I. k. 51. l.

⁸⁾ Olv. *Minden Munkái* IX. k. 170. l.

A német purizmus ellen nálunk Versegghy tiltakozott, de az ő szavai sem vonatkoznak Campera, hanem a *Berliner Gesellschaft für deutsche Sprache* tagjai ellen fordulnak.¹⁾ Azt írja: «Az újabb Német nyelv-művelők és könyvszerzők közül némelyek ammint e' világonn még a' legnemesebb emberi ügyekezethben is többnyire mindenkor meg-történik, nem értvén meg vagy elfelejtvén a' régebbieknek nemes czéllját, vagy a' mint a' legújabbakban világosan látni, új mellék szándékoktól indítván, már az afféle idegen szavaknak fessegetésére és számkivetésére is vetemednek . . . Ezen ügyekezethnek újított erővel való folytatására csak imént állottak össze Berlinben megint egy-néhány Tudósok, hogy a' Német nyelvet az idegen szavakból kitisz-togassák,» stb. «A' Magyarok' Istene oltalmazzon meg minket az ilyen nyelv-művelőknek majmozásától.»²⁾

24. A magyar nyelvújítás Adelung és a német költők nyelv-művelésének felel meg, nem pedig a puristák törekvéseinek. Campe hatása alatt csak a nyelvújításnak szatírája, a *Mondolat*, keletkezhetett. A nyelvújításnak ez a legnevezetesebb gúnyirata az újítókat önalkotta szavaiknak és más újításoknak halmozásával igyekszik nevetségessé tenni és így annak az igen elterjedt, mintegy személyi érvekkel támadó szatíraműfajnak körébe tartozik, a melynek termékei más nyelvújítási irodalmakban is állandóan megjelennek. Különösen a levélforma lett kedvelt alakja az ilyen szatírának, talán azért, mert a levél pongyolább stílusában gyakrabban fordulnak elő nyelvbéli furcsaságok.³⁾ Campe purizmusa ellen is készültek ilyen levélformájú szatírák. Közvetlenül Campe fellépte után 1791-ben jelent meg *Schreiben an den Herrn P. T. in W. Ueber die Reinigung und Bereicherung der Deutschen Sprache*.⁴⁾ A cikknek szerzője következőkép okolja meg kísérletét: «Herr Rath Campe hat im Novemberstück des Braunschweigischen Journals eine Sammlung solcher Wörter zu verdeutschten gesucht. Ob es überall mit Glück geschehen sey? darüber lässt sich, dünkt mich, erst dann richtig urtheilen, wenn mann solche in Verbindung mit andern gebraucht sieht. Ich will deshalb den Versuch machen, Ihnen die kleinen Abenteuer meiner letzten Reise mit Anwendung aller dieser neugeschaffnen Wörter zu erzählen. Sie werden vielleicht bei der Stellung, die ich diesem oder jenem Worte gab, lächeln; aber bedenken Sie, dass diess nothwendig ist, um den ganzen Gehalt eines Wortes zu prüfen, und sie werden finden, dass man mit der Verdeutschung dieses und jenes seit langer Zeit gangbaren fremden Ausdrucks behutsamer umgehen muss, als es auf den ersten Anblick scheint.»⁵⁾ A levélben Campe szavai dült betűkkel vannak nyomtatva és jegyzetben megmagyarázva) Campe boszankodott ezen az épen objektív hangja által oly gúnyos szatírán és a *Zweyter Ver-*

¹⁾ Olv. *Felelet* 160. s köv. l.

²⁾ Olv. u. o. 200. l. — V. ö. Ludwig Geiger: *Berlin 1688—1840. Geschichte des geistigen Lebens der preussischen Hauptstadt*. II. kötetben többször. L. az indexet.

³⁾ V. ö. Kluge: *Von Luther bis Lessing* 1904. 253., 181. stb. l.

⁴⁾ Megj. *Deutsche Monatschrift*, 1791. May (Berlin) 25. stb. l.

⁵⁾ Olv. id. h. 27. l.

such¹⁾ előszavában tiltakozott is ellene: «Man mache die nähnlichen Versuche mit welchen an sich guten und edeln Wörtern man will, besonders wenn sie aus der höhern Schriftsprache entlent werden, also in der täglichen Umgangssprache ungewöhnlich sind und man wird mehr oder weniger den nähnlichen Erfolg sehen» (12. l.). Hogy további ilyen támadásokat megelőzzön, oly szöveg készítését ajánlotta, melyben idegen szavak váljanak nevetségessé gyakori használatok által.²⁾ Nyelvújítása ellen mégis írtak az előbbihez hasonló gúnyiratot. A berlini *Deutsche Monatschrift*nek egy másik munkatársa, Schulz Frigyes *Schreiben an den Herrn Schulrath C... über seine neuesten Sprachverbesserungsversuche* cz. levelet hagyott hátra, melyet halála után még nem egészen elkésve ki is adtak.³⁾

Schulz czikke tartalmilag nem érintkezik a *Mondolattal*, formailag sem, mert szintén levélalakban van írva és egyenesen Campehoz intézve, míg a *Mondolat* formailag értekezés a nyelvújításról. Az egyezés a két gúnyirat között csupán az, hogy közös bennök a támadásnak módja, az újításoknak nevetséges halmozása. Ha Szentgyörgyi valamit átvett Schulz iratából, akkor csakis a satírának ezt a fegyverét vehette át.

Az említett satíra-műfaj azonban a magyar irodalomban már ismeretes volt, levélalakban is; régiebb példa rá Bessenyei *Philosophus*-ában előforduló levél. De a szorosabban vett nyelvújítás ellen is, a *Mondolat* előtt, több ilyen gúnyiratot írtak. Barczafalvi szóalkotásai 1787-ben már több ilyen tiltakozólevélre adtak alkalmat.⁴⁾ 1795-ben, a *Magyar Merkur*us 44. számának toldalékában jelent meg hasonló levél, melyet Hunyadi Ferencz írt,⁵⁾ de a melyet Kazinczy után állandóan Szaklányi Zsigmondnak tulajdonítottak.⁶⁾ Formailag ez a cikk, a mely Somogyi Gedeon hiedelme szerint a «jeget megtörte»,⁷⁾ teljesen megfelel Schulzénak: levélformában van írva, gúnyos hangú, halmozza az új szavakat, a melyeket szintén dült betűkkel nyomtattat. Azt a műfaji tulajdonságot, melyet Szentgyörgyi a német gúnyiratból átvehetett, megtalálhatta már Hunyadi cikkében is. Az orthologusok azt is tudták, hogy Kazinczy boszankodott ezen a «furcsa levelen», mert ő *Dayka Életeben* durva hangon kikelt Szaklányi ellen (24. l.). Hunyadi iratán kívül tudomásunk van egy másik, eddig még elő nem került levélről, mely kétségtől még az említettek közül a legszorosabb kapcsolatban van a *Mondolat*-tal. Böszörményi Pál, debreczeni szenátor, írt «Szaklányiasan» nyelvújítási levelet, és ez adott közvetlen alkalmat a *Mondolat* keletkezésére. Szentgyörgyi maga szólt erről Kazinczynak, ki szavait tovább közli Helmecczynek és Pápaynak.

¹⁾ *Zweiter Versuch deutscher Sprachbereicherung oder neue stark vermehrte Ausgabe der ersten*, Braunschweig, 1792.

²⁾ V. ö. u. o. XIII. k.

³⁾ Megj. *Wöchentliche Unterhandlungen für Liebhaber deutscher Lektüre in Russland*. 1805. 287. l. (Megvan a rigai városi könyvtárban.)

⁴⁾ V. ö. Tolnai Vilmos, *Barczafalvi Szabó Dávid szógyártásának első bírálat*. *Nyelvőr.* 1899. 210. l.

⁵⁾ V. ö. Széll Farkas, *Magyar Nyelv.* 1908. 133. l.

⁶⁾ Kiadta Szily Kálmán, *Írod. Közl.* 1901. 182. l.

⁷⁾ V. ö. a *Mondolat*. 10. l.

Helmecczynek azt írja: «Szentgyörgyi azt beszéllé — Debr. Senator Böszörményi Pál, egyike azoknak a' kik a' Debr. Grammatikán dolgoztak . . . Superint. Benedek Mihályhoz egy levelecskét küldé, melyet Szaklányiasan új szókból szőtt. Benedeknek nagy öröme volt a' bolond levele 's mindent kért, hogy írjanak több illyet, kérte Szent Györgyit is. Ez a' Szent Györgyi engedett a' Benedek unszolásának 's írt egy valamit» (XI:2608. sz.). Pápaynak is jelenti: «Eggy estve Senátor Böszörményi Pál egy czédulát ír Benedekhez valamelly kis tekintetű dologban 's jó kedvében a' levelet illyen Barczafalvi szókkal tömte tele. Benedeknek ez fájt vala 's valakit elől utól kapott, kérte, írma azon a' nyelven valamit. Így írta Szaklányi a' mit Daya előtt említettem. Dr. Szent Györgyi József Ur . . . így írta a Mondolatot . . .» (XI:[1814 ápr. 8-án] 321. l.).¹⁾ Tehát Szentgyörgyi saját maga mondotta meg Kazinczynak azt, hogy honnan vette azt a műfaji tulajdonságot, mely a *Mondolat* fegyvere.

Igen kétséges, hogy Szentgyörgyi egyáltalában ismerte-e a mit-tani nyomtatványt. Kölcsénynek két megjegyzése vezethetne arra, hogy Schulz és Szentgyörgyi iratai között valamilyen kapcsolatot feltételezzünk: «Akarnám tudni — írja Kölcsény Szemere barátjának — ha nagy-e vagy kicsiny a munka, 's ha van e a végén bizonyos catalogus, mely az új szókat foglalja magában p. o. *Vigallicza* stb. s ha az egész munkának tonusa hasonlít-e ahhoz, melylyel Schulz a Campe új németiségét csúfolá?»²⁾ Majd újból írja: «Még 1809 körül készített egy tiszteletre sok tekintetben méltó Hazafi D. Szentgyörgyi József egy kis munkát . . . s abban Schulz új Németiségének formájára a rossz Neologokat elmésen kicsufolta».³⁾ Kölcsény itt nem állítja, hogy Schulz levele Szentgyörgyinek forrásul szolgált, hanem példának, mint analóg jelenséget hozza fel a német gúnyiratot.⁴⁾ A *Mondolat* forrására ennek a két megjegyzésnek alapján magának Szentgyörgyinek szavai ellenében következtetni nem lehet.

Ha Kölcsény szavai mégis megengedik azt, hogy valamilyen nem-alaki összefüggést keressünk Szentgyörgyi irata és Campe purizmusa

¹⁾ Hogy Szentgyörgyi a *Mondolatot* már 1795-ben írta, mint Hunyadi-Szaklányi az említett levelet, azt kizárja az a körülmény, hogy a *Mondolat*nak kétségtelenül az 1806-ban megjelent *A búsungó Amor* cz. irat is forrása volt (v. ö. Balassa, *Mondolat. Régi Magy. Könyvt.* 10., 13. l.). Ezért nem keletkezhetett a *Mondolat* 1804-ben sem, mint Kardos Albert (*A Mondolat csiréja. Nyelvőr*, 37., 39. l.) véli.

²⁾ Olv. *Minden Munkái*, IX. k. 230. l.

³⁾ Olv. *Felelet a Mondolatra*, 11. l.

⁴⁾ Hogy Kölcsény és Szemere, valószínűen hírlapok révén, tudomást szereztek Schulz pamfletjéről, az is jele annak, hogy nyelvújítóink a német nyelvemelési irodalom iránt érdeklődtek. Nyelvészeink tájékozott voltára más példa, hogy Rummy megemlíti stilsztikájában: «Auch in Paris ist ein deutscher Purist D. Saifer, aufgestanden» (225. l.) és Márton József is azt mondja: «Bizonyosságul (a német szószaporítás termékenységre) hozhatom fel a' Párisban mostanában támadott *Laufbericht* nevű Német Ujságot, a' melyből más Németországi Ujságglevelek elég Ujságnak tartják mindenkor tsak az új szókat jegyezni ki, a' melyeket minden Postacapra öntöget» (olv. *Ungarisch-deutsches und Deutsch-ungarisches Wörterbuch* . . . *Wim*, 1803. I. k. 7. l.). Campe műveiben a *Laufbericht*-nek semmi nyomát sem találtam.

között, akkor csak az a tartalmi kapcsolat lehetséges, hogy Campe németesítő szótára volt mintája a Mondolat vázának, melyet Szentgyörgyi az újításnak kigúnyolására használt. Szentgyörgyi *Mondolat*-a, mely kézirati másolatban maradt fenn,¹⁾ két részből áll; az első: *Mondolat A' Magyar Nyelv' kimiveléséről, és azt tárgyazó külömbféle segédekről*, a második: *Szótár, A' Nyelvmivelők', szorgszerények' által, részint természetett, részint öltöztetett új Magyar szók' mostani helyesített Jeleneteinek értésére.*²⁾ Campe németesítő szótára is két részből áll, és a nyelvművelésről szóló pályaműve, *Grundsätze, Regeln und Grenzen der Verdeutschung*, szintén megelőzi a tulajdonképeni szótárt. A *Mondolat* szövege és Campe sokkal terjedelmesebb pályaműve tartalmilag is közel állnak egymáshoz. A tárgyalást mind a két munkában a tartalomnak áttekintése előzi meg:

Mondolat:

Első tekint: mely szükséges a' Magyar Nyelvmivelés.

Második: kivégzi annak lehattét.

Campe:

1. Ist vollkommene Reinheit einer Sprache überhaupt möglich.

2. Ist sie nothwendig.

3. Wie weit kann und muss bei dem Bestreben unsere Sprache zu reinigen gegangen werden.

4. Welche Theile des deutschen Sprachschatzes bedürfen vorzüglich die Absonderung des Fremdartigen, im welchem andern hingegen würde die Absonderung unthulich oder nachtheilig sein?

5. Wie und nach welchen Grundsätzen muss die Reinigung und Bereicherung der Deutschen Sprache geschehen? (3. l.).

Harmadik: módjait és segédeit fedezi.

A *Mondolat* második czikke Campenak mellőzött pontjaival is érintkezik, mikor ugyanazokat a tudományágakat ugyanabban a sorrendben sorolja fel, mint a hogy Campe ajánlotta őket a «megtisztításra».³⁾ A *Mondolat*-ban hirdetett nyelvművelési elvek is megfelelnek Campe elveinek. Szentgyörgyi első sorban a «Deák Nyelvhez való ragaszkodást» ítéli el: «Minek nekünk az idegen hangozatú *Secretarius*, *Negotiator*, *Chemicus*, *Apotheca*, *Notarius*, *Guillotin* 's a' t.? mikor ajkink' mozdulattyával eggyezőbb hangú *Titoknok*, *Alkúnyok*, *Titkács*, *Szerez*, *Tábirász*, *Nyaktitló* 's több hasonló helyes szóval élhetünk» (40. l.).⁴⁾ A tájszavak felvételéről azt jegyzi meg: «Ez mely adakozó

¹⁾ Nemz. Múz. kézirattár «18 Quart. Hung.»

²⁾ V. ö. Campe szótára végén: *Verzeichniss, der in diesem Wörterbuche, zum Ersatz fremder Ausdrücke, vorgeschlagenen neuen und der Erneuerung würdig scheinenden, alter Wörter, welche grösstentheils, entweder ganz, oder doch einer hier nachgewiesenen Bedeutung in Adelung'schen Wörterbuche fehlen.*

³⁾ Campe sorrendjét ismerteti Heinrich János id. ért. 21. l. v. ö. *Mondolat*, 20—37. l.

⁴⁾ Campe hasonló megjegyzései közül v. ö. pl. «... wie z. B. *Leib-medicus*, *Senator*, *Canonicus*, *Syndicus* u. s. w. wofür man ja ganz bequiem *Leib-arzt*, *Ratscherr*, *Stiftsherr* und *Rechtsverwalter*, *Rechtsbetrauter* oder *Rechtsberather* sagen könnte» (23. l.).

kütfő lenne: megtettszik a' Németek példájából, kikenél az Oszterákok, Bajorok, Poroszok és többek — mennyire külömbféle szájmódokkal bírnak? még is azon egy tudós Nyelvet írnak és olvasnak» (43. l.). A *Mondolat* végül hozzá teszi: «Mondoltam, vagy — Zungottam»: Campe az előszóban azzal végzi támadását Adelung ellen: «Dixi et salvavi animam meam» (11. l.). Ezek és hasonló vonások¹⁾ arra látszanak mutatni, hogy Szentgyörgyi a németesítő szótárnak magyar viszonyokba átültetett paródiáját akarta megírni és így részben «Schulz új Németségének formájára» Campe ellen is fordult. Ezért érdekelhetette Kölceyt az, hogy «az egész munkának tónusa hasonlít-e ehhez, melylyel Schulz a Campe új németiségét «súfolá?» De ennek az egyezésnek nagyobb jelentősége nincsen, mert a *Mondolat*-ot jellemző szatirikus elem kétségtelenül magyar hagyományon alapul.

(Budapest.)

THIENEMANN TIVADAR.

ADALÉKOK APULEIUS «DE DEO SOCRATIS» CZÍMŰ MŰVÉNEK ISMERETÉHEZ.

E. Norden a római irodalom történetéről írt pompás kis vázlatában²⁾ vezető gondolatnak a műfaji kiteljesedés elvét fogadta el. Az utolsó γένη egyike, a melyet a római irodalom átvéve a görögtől, szorosabb kapcsolatba hozott a nyugattal, a filozofiai értekezések; e műfajnak egyik legjelentősebb, Cicero és Seneca után harmadik képviselője Apuleius volt. A *De deo Socratis* című művecskéje a latin irodalomnak amúgy is gyér számban levő bölcséleti művei között különösen nevezetes: korával, a Kr. u. II. századdal, való kapcsolatánál fogva; mert érdekes vonásokat ad Apuleius írói arcképének rekonstruálásához; a hatások miatt, melyeket előidézett. Továbbá az értekezés nyújtotta úton elindulva Sokrates δαιμόνιον-jának Apuleius «deus»-ává való átalakulásában a fogalmak folyton vándorló eltolódásának sajátos, de a korból jól megérthető példájához juthatunk el.

Miként változhatott át Sokrates δαιμόνιον-ja Apuleius theologikus felfogásában Sokrates «deus»-ává? ³⁾

¹⁾ A *Mondolat*-nak szókinése nem bizonyítja, hogy Szentgyörgyi használta a németesítő szótárt. Csupán egy szó látszik Campe purizmusára vonatkozni: *Röppülőirat* (*Flugschrift*). Ezt a szót ugyan Campe alkotta, de Campe művéből az gyorsan átment a német köznyelvbe is és így nem mutat vissza csupán a németesítő szótárra. Sokkal Campe fellépte előtt, nálunk már 1774-ben, Benyáknál előfordul *röplevé*lke. V. ö. Buzás, *A németes összetételek története, Nyelv. Füzet. 41.* szójegyzék és S. l.

²⁾ E. Norden, *Die röm. Literatur.* (A. Gercke u. E. Norden, *Einleitung in die Altertumswissenschaft*, 1910.)

³⁾ A kérdés irodalmához: Apulée, *œuvres complètes*, Paris, 1895, Firmin-Didot; Apulei Platonici opuscula de philosophia rec. A. Goldbacher, Vindob. 1876; Apulei de deo Socratis liber ed. C. Lütjohann, Greifsw. 1878;

Hogy ezen, a mű alapgondolatától elválhatatlan kapcsolatban levő probléma megoldásához közelebb férközhessenem, először összefoglalom a Sokrates *δαίμονιον*-járól való mai ismereteinket. Sokrates filozofiját tudvalevőleg három nagy ember, Platon, Xenophon és Aristoteles műveinek alapján ismerjük. Maga a mester írott munkát nem hagyott hátra, s így fő kérdés a három, kútfőül szolgáló író hitelének kritikai vizsgálata. Főleg Platoné és Xenophoné, mert Aristotelestől csak kevés, bár nagyon értékes észrevételt örököltünk. A külömbiség azonban Platon és Xenophon között nagy és sok helyt lényegbe vágó. Egész röviden a Sokratesről Platon alapján kapott kép idealizált, ellentétben a Xenophon adta erősen realisztikus színezetű jellemzéssel. És ezt semmiféle sokratesi fogalom vizsgálatánál nem szabad elfelejtenünk. A legártatlanabbnak látszó, a legközönségesebb észrevételnél is, mely mind a két írónál közösen előfordul, számba kell vennünk, hogy az egyiket Platon jegyezte fel, az antik, de az egész emberi gondolkodás egyik legnagyobb alakja. A sokratesi tanítás az ő feljegyzésében nem egyszerűen visszaadott szó csak, de hogy úgy mondjam, mi minden Sokratesnek tulajdonított gondolatot az ő filozofijának fényénél, e filozofián átszűrődve kapunk kezeinkhez.

Másként Xenophon. A kitűnő katonatisztról, jeles gazdáról, ma már bizonyítottan tudjuk, hogy Sokratese nem az igazi Sokrates volt, a nagy embert ő nem valódi alakjában, igazi formájában láttatja meg velünk, mert maga sem volt képes őt az igazságnak megfelelőn látni.¹⁾ Bár másrészt az a történeti hűség, melyvel tanítója beszélgetéseit feljegyezte, műveit Platonéi mellett nélkülözhetetlen forrássá teszi.

A mai tudományosság tehát ezen előzetes megfontolások tudatában Sokrates tanait tárgyalva Platont Xenophonnal és Xenophont Platonnal ellenőrzi, és a hol lehet, Aristotelest is belevonva Sokratesről Platonénál realisabb és a Xenophon-adta képnél ideálisabb vázlatot kíván adni.

Igy kell eljárjunk a mi problémánknál is, a sokratesi *δαίμονιον* fogalmának megállapításánál. A Meletos, Anytos és Lykon által S. ellen emelt vádirat második pontjában, ἀδίκηϊ Σωκράτους... ἕτερα δὲ κατὰ δαίμονια εἰσέφρων.²⁾ Sokratest az athéni demokratikus reakció új istenek behozása miatt kárhoztatta. A vádiratban előforduló τὰ δαίμονια egyértékű οἱ θεοὶ szóval. A vádlókat a formula megállapításánál kétségkívül Sokratesnek egy sajátos, a mi kérdésünkre döntő fontosságú, tőlük meg nem értett szokása vezette:

W. Freymüller: De Socratis dæmonio 1864; E. Sauer: Das Daimonion des Sokrates 1883. A. Willing: De Socratis dæmonio quæ antiquis temporibus fuerint opiniones 1909. Azonkívül: C. Ribbing: Sokratische Studien II. (Dæmonium) Upsala 1870.

¹⁾ K. Joël: Der echte u. d. xenoph. Sokrat. Berlin. 1 Bd. 1893; Th. Gomperz Gr. D. II. 36—95. 6.; P. Deussen: Die Philosophie der Gr., Berl. 1911; H. Ritter et L. Preller: Hist. phil. Gr., Gothæ 1898; E. Zeller: Philosophie der Gr. III⁴ (Sokr. u. Platon) 1899; W. Windelband: Gesch. d. alten Philosophie (J. Müller Hb. V. 1² 1894); P. Thomas: Remarques critiques... 1898—1905, Bruxell.; Kleist: De L. Apulei libro... Gött. 1879.

²⁾ Xen. Mem. I. 1, 1. és L. Diog. II. 5, 40. Favorinus feljegyzéséből.

Xen. Mem. I. 1. 2—5.

διεταδρῦλγτο γὰρ ὡς φαίη Σ. τὸ δαιμόνιον ἐαυτῷ σημαίνειν· ἔθεν δὲ καὶ μά-
λιστά μοι δοκοῦσιν αὐτὸν αἰτιάσασθαι καὶνὰ δαιμόνια εἰσφέρειν. Ὁ δ' οὐδὲν καινό-
τερον εἰσέφερε τῶν ἄλλων, ἔσοι μαντικῇ νομίζοντες οἰωνοῖς τε χρῶνται καὶ ρήμαις
καὶ συμβόλοις καὶ συσφαίς· οὗτοί τε γὰρ ὑπολαμβάνουσιν οὐ τοὺς ὄρνιθας οὐδὲ τοὺς
ἀπαντώντας εἰδέναι τὰ συμφέροντα τοῖς μαντευομένοις, ἀλλὰ τοὺς θεοὺς διὰ τούτων
αὐτὰ σημαίνειν, κακείνος δὲ οὕτως ἐνόμιζεν. Ἀλλ' οἱ μὲν πλείστοι φασιν ὑπὸ τε τῶν
ὄρνιθων καὶ τῶν ἀπαντώντων ἀποτρέπεσθαι τε καὶ προτρέπεσθαι. Σ. δ' ὥσπερ ἐγίγ-
νωσκεν, οὕτως ἔλεγε· τὸ δαιμόνιον γὰρ ἔφη σημαίνειν. Καὶ πολλοῖς τῶν ζυνόντων
προηγέρευσεν τὰ μὲν ποιεῖν, τὰ δὲ μὴ ποιεῖν, ὡς τοῦ δαιμονίου· προσσημαίνοντος, καὶ
τοῖς μὲν πειδωμένοις αὐτῷ συνέφερε, τοῖς δὲ μὴ πειδωμένοις μετέμελε. Καίτοι τίς οὐκ
ἂν ὁμολογήσειεν αὐτὸν βούλεσθαι μήτ' ἡλίσθιον μήτ' ἀλαζόνα φαίνεσθαι τοῖς συνοῦσιν;
ἔδοκει δ' ἂν ἀμφοτέρω ταῦτα, εἰ προαγορεύων ὡς ὑπὸ θεοῦ φαινόμενα κῆρα ψευδός-
μενος ἐφαίνετο. Δῆλον οὖν, ὅτι οὐκ ἂν προύλεγεν, εἰ μὴ ἐπίστευεν ἀληθεύειν. Τὰυ-
τὰ δὲ τίς ἂν ἄλλω πιστεύσειεν ἢ θεῷ.

Plat. Apol. 31. C. D.

ὁμοῖς ἐμοῦ πολλάκις ἀκηκόατε πολλοῦ λέγοντος, ὅτι μοι θεῖόν τι καὶ δαιμό-
νιον γίνεται . . . ἐμοὶ δὲ τοῦτ' ἐστὶν ἐκ παιδὸς ἀρῶμενον, φωνὴ τις γιγνομένη, ἥ
ὅταν γένηται, ἀεὶ ἀποτρέπει με τούτου, ὃ ἂν μέλλω πράττειν, προτρέπει δὲ οὐότε.

Azaz Sokrates egyes, rá vagy barátaira fontos elhatározásoknál *δαιμόνιον*-jára, egy *δαιμόνιον σημείον*-ra szokott hivatkozni. Ennek a *δαιμόνιον*-nak működésére nézve azonban, mint látjuk, nagy az eltérés Platon és Xenophon között. Xenophon szerint a *δαιμόνιον* pro és apotreptikus természetű, Platonnál csak apotreptikus. Xenophonnál nemcsak visszatartja Sokratet egyes káros következtésekkel járó tevékenységektől, hanem ösztönzi is a cselekvésre. Platon szerint jelentkezéseiben mindig visszatartja, de sohasem készíti arra, hogy meg is tegyen valamit.

Melyiköknek van igaza? Platonnak-e, vagy Xenophonnak? Lásuk először Xenophont. Vele szemben hasonlíthatatlanul előnyösebb helyzetben vagyunk, adatainak nagyobb száma miatt és mert K. Joël e helyre vonatkozólag már minden nehézséget eloszlatott.¹⁾ Joël gondolatmenete a következő volt: Xenophon a *δαιμόνιον*-ról beszélve «meg nem engedett módon» kora néphitéhez közeledett és az a nélkül sem tisztá fogalmat, az által, hogy összekeverte a korban szokásos mantikával, még zavarosabbá tette. A Mem. IV. 3, 12.-vel jelölt helyén azt mondja, hogy a *δαιμόνιον*-ban az istenek «kérdés nélkül» is tanácsokat osztogattak Sokratesnek, s ez az észrevétel nagyon alkalmas volt arra, hogy helyet adjon a daimonion és a mantika összehasonlításának. (Mem. I. 1, 3—4.). Holott daimonion és mantika a lehető legteljesebb ellentétben állanak egymással, és értékelve a kettőt a daimonion magasabb helyen áll mindennemű mantikánál.²⁾ A mantikával való egész összehasonlítás és ennek következtében a daimonion protreptikus jeggyel való felruházása Xenophon műve, kiről tudjuk, és Joël bőven bizonyítja, hogy mennyire babonás ember volt, mennyire hitt mindenféle jóslatban, s kinek műveiben a mantika szinte hihe-

¹⁾ Id. mű Das δαιμόνιον und die Mantik cz. fejezet. 70—89. ó.

²⁾ Id. mű 79. ó.

tetlen nagy szerepet játszik. Xenophon apologetikus elfogultságában be akarta bizonyítani az athénieknek, hogy a vád *ἐπερα δὲ χαρὰ δαίμονια εἰσφέρων* tétele (hol, mint már említettem, τὰ δαίμονια = οἱ θεοί) valótlán és ellentétben van Sokrates egész pályájával. Nem új istenségek behozataláról van itt szó, mondotta, hanem a már meglévők új alakban való jelentkezéséről. Igaz ugyan, hogy a δαίμονια = θεοί, de ez a θεοί csak a jól ismert, bevett, elfogadott mantikára vonatkozik, e mantika sajátos, Sokratesben fellépő alakjára,¹⁾ Sokrates nem is vétkezett vele, sőt ellenkezőleg a δαίμονιον kultusza jámborságának bizonyítéka.

Azonban elvonva a fogalomtól a mantikával való és Joël-től elfogadhatóan kimutatott kapcsolatot, mi marad? Feltétlenül szükséges, hogy elessék a daimonionnak protreptikus minősítése is. Sokrates daimonionja csak apotreptikus természetű volt, a mi lényegében nem más, mint visszatérés Platon álláspontjára, kinek Joël szerint e helyt már csak azért is teljes hitele van, mert a daimonion fogalma semmi összefüggésben nem állva az ő elméleteivel közömbös neki és így róla szólva teljesen tárgyilagos maradhat.²⁾

A daimonion jellemző vonása tehát az apotrephe, a mantikával meg semmi összeköttetésben nincsen. Filozofailag Joël ezen javítása szükséges és helyes volt, de nem szabad mellőznöm, hogy a platoni daimonion a maga bölcséleti elvontságában filozofailag mérhetetlenül helyesebb ugyan, mint a Xenophoné, de a bölcsélet itt is a jámborság rovására megy. Xenophon műve ezen a részen inkább apologia, mint Platoné. Platon csak az igazságot tartva szembe előtt magasan, az athénieknek érthetetlenül magasan halad, Xenophon ellenben belelve a mantikát a fogalomba, *eltolja ugyan azt eredeti értelmétől* és ezzel utat nyit egy hosszú félremagyarázás-sornak, de a vallásossággal való benső kapcsolatában rendkívül leleményesen kerüli meg a vádirat második pontját.

A δαίμονιον fogalma értelmének eltolódásáról beszélek, mi tehát a δαίμονιον eredeti jelentése? A fogalmi tudás mindenhatóságát hirdető sokratesi bölcseletnek, de minden tisztán az értelemre felépített raczionális világképnek legnagyobb baja a lélek irracionális része, a fogalmakból csak értelemmel meg nem magyarázható jelenségek. A lélek ezen alogikus részeivel mindaddig, a meddig az elméleteknél maradunk s a való élettől elvonatkozva vizsgáljuk őket, semmi bajunk sincsen. Egyszerűen csak tényeket állapítunk meg: a raczionális világkép nem teljes, helyenként át van törve, fogalmakból nem vezethető le minden. De egészen másként viselkedünk, ha az intellektualizmus az étellel kerül szembe egy-egy ethikai kérdés értékelésében. A irracionale megjelenése itt nagy meglepetés és mert nem tudjuk fogalmakra bontani, mert nem vagyunk képesek értelmi elemzések alá vonni, súlyos probléma gyanánt mered felénk. Így érezte ezt Sokrates is, de mivel a fogalmi tudás elsőbbségébe vetett hite sziklaszilárd volt, tanácstalanul állott szembe a szerinte értelem nélkül való, de valóban meglévő jelenséggel s úgy vélte a kérdést legkönnyebben meg-

¹⁾ Bizonyítja ezt a Mem. IV. 3, 12—13. is.

²⁾ Id. mű 71. lap 1. jegyz.

oldhatónak, hogy a *δαιμόνιον* tág jelentésű neve alá vonta a lélek egész logikátlan részét.¹⁾ A *δαιμόνιον* tehát Aristoteles találó kifejezését ismételve²⁾ semmi más, mint az *ἄλογον μέρος ψυχῆς*.

Xenophon a *τὰ δαιμόνια*-ról adott említettem magyarázatában, a nélkül, hogy a fogalmat sokratesi mélységében átgondolta volna, a *δαιμόνιον* szó által indítatva, azt mint a mantika egy nemét fogta fel,³⁾ és ezzel megfosztva a fogalmat mindennemű bölcséleti értelem-től a daimoniont a vallási jelenségek színére súlyesztette. A Platonnál még teljes tisztaságában szereplő fogalomnak ugyanezt a theologikus árnyalatú súlyesztesét látjuk sokkal később Apuleius munkájában. Értsük meg, miről van itt szó: a sokratesi daimonionról, ennek a daimonionnak működéséről két ellentétes jelentés maradt fenn. Az egyik, Platoné, tisztára bölcselmi jellemű, a másik, Xenophon feljegyzésének theologikus színe kétségtelen.⁴⁾ A daimonion fogalma, azáltal, hogy ragaszkodva a vádirathoz, a *θεοί* szóval egyértékűnek vette, már Xenophonnál lényegbe vágó változáson ment át, a mikor a tisztára filozófiai terminusból theologiai terminussá váltott.

A Krisztus utáni II. században a theologiai problémák bolygatása megint napirendre került. A platoni bölcsélet a sivár korviszonyok, a megbukott Olympos, a kelettel érintkező szélek *mysterium-vallásai*, az eclecticismus elégtelensége és még számos ok következtében egyre jobban vallásbölcséletté kezdett kibontakozni. A pogányság minden erejét összeszedve, utolsó csatára készült a kereszténység ellen. A peripatetikusok és a stoa által háttérbe szorított Platon tanításai, főleg az eschatologikus részek, vallásos mezbe öltöztetve újra feltámadtak, dialogusai közül a Timaios kerül az érdeklődés középpontjába, és Platon mellett újra felmerül Sokrates alakja, a sokratesi tanítás és ebben a *δαιμόνιον* fogalma is. De mennyire elváltozottan! A vallásos kor visszatekintve a múltra, természetesen azt is a maga korának képeire gondolta el.

Plutarchos művei (*ἡθικά*) között van egy theosophikus jellemű. *Περὶ τοῦ Σωκράτους δαιμονίου* című is, a melyben Simmiasnak a többi thebaiakkal Sokrates daimonionjáról való beszélgetése épen úgy nem a véletlen műve, mint az sem, hogy Cassius Maximus Tyrius *διαλέξεις*-ében ilyen című is van *τὸ δαιμόνιον Σωκράτους*; Apuleius „Platonicus” pedig értekezést írt Sokrates «istenéről». Nagy szellemi szükségletnek pótlására kellett, hogy készüljenek ezek a művek, és teljes érdeklődésünkre tarthat számot az összefüggés kifürkészése. Milyen viszonyban van Sokrates daimonionja a II. századbeli elfordított

¹⁾ Joël (74. ó.) még a különösnek tetsző elnevezést is megindokolja: «Bisweilen, wenn S. die innere Überzeugung dämonische Stimme nannte, war es vielleicht jene ironisch spielende Ausdrucksweise, durch die er seine neue überlegene, intellektualische Anschauung der gewöhnlichen, unklaren und pathologischen Auffassung verähnlichte.»

²⁾ Aristot. Magn. Mor. 1182a.

³⁾ A jóslatok többi nemétől a *δαιμόνιον* szerinte csak abban különbözik, hogy S. ὥστερ ἐγγίνωσκεν, οὕτως ἔλεγεν. (Mem. I. 1, 3.)

⁴⁾ Ugy látszik, hogy Xenophon felfogása néhol még Aristotelesre is hatással volt, még őt is megtévesztette. Legalább a mikor így szól *τὸ δαιμόνιον οὐδὲν ἔστιν, ἀλλ' ἡ θεὸς ἢ θεοῦ ἔργον* (Rhetoric. II. 23, 8.) kijelentésének első felében mintha a vádlókat, vagy Xenoph. apologikus szavát hallanók

dæmoniummal? Meg akarva oldani a kérdést, vessünk egy pillantást az Apuleius értekezéséből kialakuló dæmonvilágra:

Plato omnem naturam rerum, quod eius ad animalia præcipua pertineat, trifariam divisit censuitque esse summum, medium et infimum: fac intelligas non modo loci disclusionem verum etiam naturæ dignitate... (I. 1—4.) A legfelsőbb helyet, az eget, az istenek foglalják el, kik odafönn, örök boldogságban, semmit sem törődve az emberekkel élnek.¹⁾

Velők szemben az emberek itt lenni a földön bajokra születve, halandó testtel, halhatatlan lélekkel fájdalomban és panaszos nyomorúságban töltik napjaikat és mindenben ellentétei az isteneknek.²⁾ Végtelen nagy a távolság istenek és emberek között, s a θεός δὲ ἀνθρώπων οὐ μίγνται (Plat. Symp. 203A.) elvénnek következetes átgondolása az isteneket teljesen elválasztja az emberektől. De így módon minden hívő lélekben azonnal kell, hogy felmerüljön az ember és az istenek kapcsolatának kérdése. Ha «nullus deus humanis rebus intervenit, cui igitur preces adlegabo? cui votum nuncupabo? cui victimam cædam?»³⁾ Lelki szükségletből kell, hogy az emberek és istenek között közvetítő lények — divinæ mediæ potestates — is legyenek.

Ezen metafizikai bizonyíték után fizikai bizonyítékot is említ. Négy elem van. Háromnak, földnek, víznek, sőt Aristoteles szerint, még a tűznek is vannak «propria animalia», kell, hogy legyenek a negyedikben (levegő) is. A madarakra való utalás semmit sem mond, mert «aves, terrestre animal».⁴⁾ Daimonok tehát vannak; kérdés, hogy milyenek. Mint lakóhelyök, olyan természetük is: «media» (IX. 15.). Van testük és van valamiféle súlyuk is, olyanfélék, mint a felhők. Halhatatlanok mint az istenek, de emberiek, mert a szenvedélyek rajtok is erőt vesznek.⁵⁾ Összefoglalva: ... dæmones sunt genere animalia, ingenio rationalia, animo passiva, corpore aëria, tempore æterna (16. XVIII. 18—20.). Tevékenységük is közvetítő: elviszik az emberek áldozatait, a szűkölködők könyörgéseit az istenekhez és véghez viszik ezek rendeleteit «cei quidam utriusque interpretes» (11. VI. 4.). Azonban a legfőbb feladatuk a jóslás: per hos eodem... cuncta denuntiata et magorum varia miracula omnesque præsigiorum species reguntur (11. VI. 5—7.). És itt van az átmenet Sokrates δαιμόνιον-jára. Az eddigiekben Apuleius rhetori páthoszszal Platon dæmonológiáját ismertette;⁶⁾ e rendszer összefüggése a sokratesi dai-

¹⁾ XII. 20—23. cuncti cælitæ semper eodem statu mentis æterna æquabilitate potiuntur... debet deus nullam perpeti vel odii vel amoris temporalem perfunctionem et idcirco nec indignatione nec misericordia contingi... sed ab omnibus animi passionibus liber...

²⁾ Az emberek «ratione plaudentes, oratione pollentes immortalibus animis, moribundis membris...» (IV. 16—23.) vannak ugyan, de «ad miserias infimata» (p. 9, IV. 3.).

³⁾ p. 10, V. 1—3.

⁴⁾ p. 13, VIII. 5.

⁵⁾ ... habentes cum superis communem immortalitatem, cum inferis passionem (16, XII. 13—14.).

⁶⁾ Goldbacher (id. műve jegyzeteiben) fáradtságos munkával összeállította a Platonra való egyenes utalásokat. Szerinte Apuleiusra e művé-

monionnal igen kevés, a Platon-féle *δαίμονες* és a *δαίμόνιον* között közös vonások csak erőltetve állapíthatók meg. Már most, hogy a kapcsolatot növelje és Sokrates daimonionját erősebb szálakkal fűzze hozzá a platoni dæmon-tanhoz, a következőkben a dæmonok különféle neveit elemezve, új és, a mint látszik, eredeti utat lelt az átmenetre.¹⁾ Ugyanis a dæmonoknak két fő csoportját különbözteti meg. Így dæmon «bizonyos tekintetben» az emberi lélek is, melyet addig, a meddig élünk, Geniusunknak nevezünk, és a mely «emeritis stipendiis vitæ» (XV. 12.) a Lemurok seregébe lép. Ezek megint két-félék: jók, Larok, és rosszak, Larvák.²⁾ De van a dæmonoknak egy másik, magasabb osztálya is «qui semper a corporis compedibus et nexibus liberi certis potestatibus curant» (19, XVI. 7—8.). Ilyenek például az Álom, a Szerelem és ilyenek az egyes emberek védőszellemei is. (A különbség a Genii és a «sublimior dæmonum copia» között egyáltalán nem világos). Ezekhez a megint platoni értelemben vett védőszellemekhez³⁾ tartozik írónk szerint Sokrates daimonionja is. Az ilyen védőszellem in rebus incertis prospector, dubiis præmonitor... qui tibi queat tum in somniis, tum signis, tum etiam fortasse coram... mala averruncare, bona prosperare... obscura clarare (20, XVI. 1—5.). Nem csoda tehát, ha a σοφώτατος Sokrates is felismerte és ápolta ezt az ő «istenét» és ha ez «eius custos, prope dicam Lar... familiaris, cuncta quæ arcenda sunt, arcuit, quæ cavenda — præcavit et præmonenda præmonuit» (20, XVII. 8—10.), mert sok dolog van, melyek eldöntésében még a legbölcsebb férfiú is jóslatra szorul.

Ez az isten, akárcsak a platoni *δαίμόνιον*, apotreptikus jellemű. És pedig föltöttebb sajátos megokolással. Sokrates a madaurai rhetor szerint olyan bölcse volt, hogy sohasem szorult rá semmiféle isteni ösztönzésre, semmiféle protrepsisre. Platon mélyen járó, de bővebben sehol meg nem magyarázott észrevétele ezen a helyen megboszulta magát. Apuleius elfogadta a platoni tételt, de mert nem értette meg, új magyarázatot koholt ki hozzá. A *δαίμόνιον* nála védőszellem, sőt több, isten lett, a ki szóval jelt ad a bölcsnek, a mikor ez rászorul és megkérdezi, de a ki meg is jelenik neki, ha a szükség úgy kívánja! Mert szerinte ebben sincsen semmi hihetetlen, csak a pythagorasi bölcselőkre kell gondolnunk, kik csodálkoztak azon, ha valaki «negaret numquam vidisse dæmonem» (29, XX. 19.). A fogalom Apuleius ezen végső megjegyzésével teljesen zavarossá vált.

Azonban ezzel együtt elérkeztem a kitűzött kérdés megoldásához is. A sokrates-platoni daimoniont Xenophon theologikus szint adva neki, félremagyarázta. Az által pedig, hogy apologetai hevében

ben a következő platoni dialogusok voltak kimutatható nagyobb befolyással: de legg.; Tim.; Symp.; Cratyl.; de republ.; Phæd.

¹⁾ — potius præstiterit... varias species dæmonum philosophis perhiberi, quo liquidius et plenius de præsagio (!) Socrati deque ejus amico numine (!) cognoscatis (17, XIV. 20—21).

²⁾ Mind a két nemnek Manes a közös neve «cum vero incertum est, quæ cuique eorum sortitio evenierit, utrum Lar sit an Larva» (18, XV. 20—21.).

³⁾ c. XVI. 11. ~ Plat. Tim. 90A., Phæd 107D., de republ. X. 627E. és 620E.

a mantikával hozta kapcsolatba, utat nyitott minden későbbi vallásos magyarázatnak. Így történt a Krisztus után II. században is és egy ilyen vallásos magyarázatot láthatunk Apuleius értekezésében, mely mintaképe a meg nem értett platonizmusnak és a már félreértő xenophoni tan további félremagyarázásának. *Ugyanis az Apuleius féle daemonologia a platonival szemben többséget mutat, mely többség — bár maga az író sehol sem hivatkozik reá — a δαιμόνιον (= Apuleius szerint dæmon) theologiai színvonalra való súlyosztásával csak Xenophonra mutathat, mint a daimonion vallásos magyarázatának első nagy képviselőjére.* Hogy mennyire hatott a későbbi íróknál a Xenophon-féle Sokrates-magyarázat a platoni értelmezésre, azt természetesen csak Platon és Xenophon idevágó művei későbbi sorsának beható és pontos ismeretével lehetne megállapítani. De hogy kölcsönhatások voltak, az kétségtelen, és e kölcsönhatás egyik jelentős példaképpen Apuleius értekezése legalább nevezetes figyelmeztetést ad arra, hogy kutatásainkat ebben az irányban elindítva, vizsgáljuk az új platonikus irányt megelőző vallásos platonizmusnak Sokrates szemlélyéhez fűződő *xenophoni* elemeit is. Mert igaz ugyan, hogy a fogalomnak theologiaiavá változtatása a vallásos II. században is megtalálhatná a maga okát és így talán felesleges volna oly messzire visszamenve Xenophonban keresni meg e gondolat eredőjét, de egyrészt a mantikával való kombináció határozottan kijelöli a követendő csapást, másrészt a δαιμόνιον vallásos magyarázatára Xenophon adja az első ujjmutatást és így a mozgalom későbbi feltámadásánál Xenophon fel fogásával minden kutatónak számolni kell.

A sokratesi δαιμόνιον-ból Apuleiusnál «deus» lett, s hogy ez megtörténhetett abban a platoni dæmonologia hatásán kívül kétségtelenül szerepe volt a Xenophon-féle daimonionnak is.

* * *

Apuleius ezen bölcséleti értekezése, vagy inkább laikus közönség előtt tartott előadása az irodalomtörténetírás részéről mindezekig nem részesült nagyobb figyelemben. Természetesen megemlékeztek róla is a *διαδοχῇ*-ben, melyet a termékeny író műveiről adtak, de csak röviden és sokszor elég felületesen.¹⁾ H. von Kleist értekezést írt ugyan róla,²⁾ melyben kifürkészi a mű görög forrásait [a mire maga az író teszi a kutatót figyelmessé, a mikor így szól: potius præstiterit *latine* dissertare... (17, XIV. 20—21.)] és Goldbacher, mint már említettem, mindenütt utal kiadásában a platoni helyekre, de általában Apuleius ezen műve csodálatoskép elkerülte a tudósok

¹⁾ Bernhardy véleménye így hangzik: «Nur als Zeugnisse der damaligen Schulgelehrsamkeit und religiösen Stimmung besitzen seine kleinen Schriften ein massiges Interesse, die beredte Darstellung einer auf Platos Dæmonologie gebauten Wissenschaft, der im Kult und im ganzen Leben vermittelnden Geister de deo Socratis, die sich als einen improvisierten Vortrag ankündigt, wesentlich aber zur praktischen Religiösität und zu philosophischen Studien leiten will.» (G. R. L. 862.)

²⁾ Kleist H. v. De L. Apulei Mad. libro qui inscribitur de philosophia morali. Gött. 1874.

figyelmét és talán a fentebbi sorok az első kísérlet a mű analizisére. Pedig az értekezés jellemző írónk egész működésére, ha mindjárt műfaji jellege miatt nehéz is értékelés alá vonni.

Mindenekelőtt világítsuk meg a bölcséleti értekezés bölcséleti értékét. Ez az érték, leszámítva azt a kimutatott körülményt, hogy jellegzetes példája a fogalmi eltolódásnak, semmi, és filozofiai tudásunk gyarapításához semmivel sem járult hozzá. Ugyanily eredményre vezet a mű esztétikai értékelése is. A De deo Socratis, mint egyetlen példája a retorikus-bölcselmi μελέτη-nek,¹⁾ ugyanolyan elbírálás alá kellene hogy essék, mint a római irodalom többi εὐρετής-ének műve, hogy egy ellentétességével kiáltó példát hozzak fel, mint p. o. Livius Andronicus Odusia-ja, de a megváltozott körülmények, nevezetesen az, hogy az értekezés megírásának ideje a római irodalomnak jóformán végére esik, továbbá, hogy a műnek, mint a műfajnak nincs semmi folytatása, ezt a szempontot is tarthatatlanná teszik. De ugyanígy áll a dolog, ha megkérdezzük, hogy esztétikai szempontból mit jelent ez a mű ma nekünk? Bizony nagyon keveset és a fáradság, melyet elolvasására fordítunk, mélyen alatta áll mindenféle esztétikai gyönyörűségérzetnek, melyet ez a σχολαστικὸς írt (Norden jelzője) mű okoz bennünk.

Mik tehát mégis e művecske értékei? Kettő van; az egyik az íróra vonatkozik, a másik művelődéstörténetileg számít.

A De deo Socratis cicerói stílusa fontos szakasza Apuleius írói fejlődésének. A Buffon-féle mondás «le style c'est l'homme» ide kitűnően talál. A geniális afrikai hosszú stiláris fejlődésen ment át, és e fejlődés mindenkor párhuzamos volt az író társadalmi helyzetével, életének körülményeivel. Mint fiatal ember a forró levegőjű tüzes Karthagóból az örökké derűs Athénbe kerül, a világ szellemi fővárosába, sok-sok tudomány, vallási mysteriumok, élvezetek és éjjelt nappallal egygyé tevő munkálkodás közé. Az egyre halmozódó benyomások, a szokatlanul megnagyobbodott látóhatár, a sok százéves fejlődés, melyet a görögség leélt, szemben a sajátos római-afrikai viszonyokkal, ellenállhatatlan erővel zúdulhattak le rá. Ez a stílusbeli forrongás, a témának frívolan sikamlós és kenetteljesen emelkedett változataihoz való bámulatos hozzáilleszkedéssel párosulva jelenik meg ifjúkori regényében a Metamorphoseshen.

A de deo Socratis más milieube vezet bennünket. A ἄλγος Κιχέρωνος későbbi éltesebb korról tanuskodik, a vallásos érzelmekkel való mélyebb szövetségre a sacerdos provincialisra utal. A stílusnak a tartalomhoz való meglepő illeszkedése, Apuleius írói működésének egyik fő vonása, itt is feltűnő. Ilyen tárgyról, hívő közönségnek, hívő lélekkel csak ilyen hangon lehetett beszélni. Apuleius megérezte ezt, és ez az ő fejlődése szempontjából a mű egyik nevezetessége.

A másik nézőpont már kevésbé örvendetesebb eredményt ad. Az író bölcselmi műveltségét értem, a filozofus íróét, a ki magát élte végeig «Platonicus»-nak szerette nevezni, de a ki Platont nagyon felületesen gondolta át. A termékenység, a széles terjedelmű, sokfelé érdeklődő tudás nála is a mélység rovására ment, mint bölcselő is egész pályáján csak dilettans maradt.

¹⁾ E. Norden, id. mű 527. l.

Sokkal nevezetesebb az értekezés művelődéstörténeti szempontokból, a hatások miatt, melyeket az utókorból kiváltott. Az író — nagy szellemek igazi élete haláluk után kezdődik — az utókor előtt fogalom, a tyanaí Apollonios-szal Krisztus ellenfelévé, művei, így ez a munkácska is e fogalom illusztrációivá váltak. Örökre kár, hogy neki nem akadt Philostratusa, de a felfogás, mely magikus színekben pompázó alakja, a dæmonvilágról való tanítása köré fűződött nem kisebb czáfolóra talált, mint Augustinusra.

Erdemes és irodalomtörténetileg is hálás munka volna átvizsgálni Augustinus De civitate dei cz. műve VIII. és IX. könyvét, melyben Apuleiust bírálja. A dæmonium fogalma az angyalok bukásáról való legendával, a dæmonokról (= rossz szellemek) való újabb felfogással az egyházatyáknál megint hatalmas változáson ment keresztül. A De deo Socratis méltatlanul részesült eddig feledésben; a róla elmondott ítéletek javarészt elhamarkodottak; a mű ismerete értékes adalékokat ad a kor s a *μῆγας* *Ἀπουλήιος*¹⁾ megismeréséhez.

(Budapest.)

BRAUN SOMA.

EGY «ARTE MAYOR» VERS A FRANCFIÁBAN.

A francia verset pusztán a szótagok száma határozza meg, s csak a tíz vagy több tagú soroknál van egy másik követelmény is, az, hogy ezeknek a középben levő fix hangsúly által két részre bonthatóknak kell lenniök. A tíz szótagú versnek három fajtát ismerjük: leggyakoribb a 4 + 6 elosztás, elég gyakori még a 6 + 4 tagozódás, de ritkán találkozunk az egyenletesen elosztott 5 + 5 formával, melyet a német romanisták ügyesen «der gleichtheilige Zehnsilber»-nek neveztek el. Erre vonatkozólag írja Frédéric Grammont a francia verstan egyik alapvető munkájában, (Le vers français) a 102. lapon: «Il y a une autre forme de vers de dix syllabes ayant leur tonique fixe à la cinquième et qui se trouve ainsi partagé en deux parties égales. Les premiers essais n'en remontent pas plus loin que le commencement du seizième siècle. On peut regarder comme l'inventeur Christophe de Barrouso qui fit imprimer à Lyon en 1501 un poème entier en cette espèce de vers. Le premier imitateur qu'il eut, fut Bonaventure des Periers etc.» Grammont tehát azt állítja, hogy az első ily 5 + 5 tagolású versforma 1501-ből való. Ezt az állítását azonban a kutatók már régen megczáfolták, mert bizony a XII. és XIII. századból is, elvétele ugyan, de mégis találunk példákat az ófrancia és óprovençal lírában.

Becker Fülöp Ágost fölszólítására Párizsban lemásoltam egy-néhány sort Christophe de Barrousonak a *Bibliothèque Nationale*ban levő költeményéről; czíme *Le jardin amoureux*. Mikor a könyvecskét kezembe vettem, mindenekelőtt feltűnt, hogy nincs rajta semmilyen

¹⁾ Laur. Lyd. de ost. 44.

évszám, tehát a Grammont említette 1501 sem. Honnan vette hát Grammont ezt az adatot? De mindenekelőtt a versforma érdekelt. Íme a költemény eleje:

1. O tu Calliope | de science inefable
2. Humblement te supply | soyes moy favorable
3. Et donne moy ailes | de don vertueux
4. Que puisse passer | par ce lac perilleux
5. Incite ma langue | et trempe ma plume
6. Inonde mon sens | de bon tresdoux flume
7. De parfonde eloquence | en telle maniere
8. Que puisse rimer | en ceste matiere
9. Chose agreable | à la mye dive
10. A laquelle je suis | a tous les jours que je vive.

Csak rá kell pillantanunk erre a versoszlopra, és már is megállapíthatjuk, hogy ezek bizony nem mind tíz tagú sorok és a hangsúly sem osztja mindig két egyenlő félre a sort. Az 1. 3. 5. 6. és 8. versek valóban 5 szótagú felsorok (közülök az 1. 3. és 5. césure féminine-nel). A 2. azonban már nem az, hanem tiszta alexandrinus, a 4. és 7. sorok 11 szótagosak, az előbbi 5 + 6, az utóbbi 6 + 5 elosztással. A 9-ik sor 9 tagú, a 10-ik meg épenséggel 13 szótagot számít. A folytatást is figyelembe véve azt látjuk, hogy a 9—13 tagú verssorok követik egymást minden rend nélkül. Úgy látszik, hogy ezen költemény verselése sehogysem alkalmazkodik a francia verstan alapelveihez, mely meghatározott szótagszámot követel. Igaz, hogy a középkori irodalomban gyakran találkozunk verses művekkel, melyek két sőt többféle formát tüntetnek fel, de ez a keverék majdnem mindig olyan jellegű, hogy a különböző versfajok bizonyos rendben váltják fel egymást; a határozatlanság sokszor hanyag másolásból is magyarázható vagy kétféle feldolgozás összekeveréséből, akkor, ha a másoló a nyelvet vagy a verstan szabályait nem ismerte. A *Jardin amoureux*-ben a rendszertelenséget ezen okok egyikének sem tudhatjuk be. Fennhangon, skandálva azonban a verssorokat, a mikor ezt egynéhány lapon keresztül folytattam, megragadott az a szabályszerűség, a melylyel minden hemistiche-ben az utolsó szótagon kívül még egy hangsúlyos szótagot éreztem; még pedig a félvers 2. v. 3. tagján. Tehát a szótagszám határozatlansága mellett mégis van valami rendszeres a mi versünkben, ez az, hogy két félversre oszlik, melynek mindegyike 2 iktussal bír, az iktusok között a hangsúlytalanok száma lehet 1, 2, sőt 3 szótag is. De hiszen ez teljesen egyezik az ősgermán «Epische Langzeile» ritmusával és törvényeivel. E formában is minden sort 4 Hebung jellemez, melyek között a Senkung szótagszáma határozatlan. Azonban az időbeli és tárgybeli távolság oly nagy, hogy az ősgermán versformának átvitele a francziába lehetetlen föltevés. Az egyezés csak véletlen lehet és a Barrouso-vers keletkezését nem magyarázza meg. Nincs is szükségünk arra, hogy ily messzire menjünk. Van a korabeli román versformák között egy, mely minden felsorban a rendes hangsúlyon kívül még egy második iktust fejlesztett ki, és ez a spanyol *verso de arte mayor*. Ez eredetileg a syllabismus törvényeihez alkalmazkodott, de idővel szabadabb alakot öltött. Hátha ennek merészebb változatai a mi problematikus versünkre kellenek?

Az *arte mayor* alapos tanulmányozása véletlenül egy oly érvet

juttatott kezembe, mely a Barrouso-féle vers mibenlétének megállapítására döntőnek tekinthető. Az egyedüli tudományos czikk, mely az *arte mayor* lényegével foglalkozik, Morel-Fatio értekezése, *L'arte mayor et l'hendecasyllable dans la poésie castillane du XVe siècle et du commencement du XVIe siècle* (Romania, XXIII: 209. 1.) E helyen a kiváló romanista az *arte mayor* egyik formájára Juan de Mena *Labyrinto* című költeményéből a következő példát idézi: *Dandome alas de don virtuoso*. Ez pedig nem egyéb, mint a *Jardin amoureux* fülemben élő kezdősorainak egyike: *Et donne moy ailes de don vertueux*. Rögtön betekintettem Mena *Labyrinto*jába és ott legnagyobb meglepetésemre és még nagyobb örömömre észrevettem, hogy Barrouso *Invocatio*jának egyes versei szószerint sőt helyenkint szótag szerint a *Labyrinto* invocatiójából vannak fordítva. A *Trecientas Coplas (Labyrinto)* Fernando Nuneztől 1528-ban készített és bő kommentárral ellátott kiadásában a harmadik copla így hangzik:

*Tu Calliope me sey favorable
Dandome alas de don virtuoso
Porque discurra por donde nuoso
Combida ma lengua con algo que hable
Levante la fama su boz inefable
Porque los hechos que son al presente
Vayan de gentes sabidos en gente
Olvido no prive lo que es memorable.*

E sorokat a *Jardin amoureux*nek fentebb idézett verseivel összehasonlítva, szószerinti sőt szótagszerinti egyezést találunk, s ez határozottan feljogosít arra, hogy Barrousonak látszólag magyarázhatatlan versformájának eredetét a Mena-féle *arte mayor*ban keressük.

Tisseur Clair és Stengel Edmund szerint a *verso de arte mayor* azonos a francia szimmetrikus tízszótagúval. Ez csak annyiban igaz, hogy mindkettőnek alapschémaja ugyanaz. De a spanyol tízszótagú vers önállósult és különös szabadságokat fejlesztett ki, minél fogva a pontos szótagszám háttérbe szorult és a hangsúly szabályszerű ismétlése lett döntő jellemzője.

Az *arte mayor* alapschémaja tehát: I. (◡)–◡◡–(◡)| (◡)–◡◡–(◡). Ezt a schémát követi a *Labyrinto* verseinek legnagyobb része és Barrouso verseinek többsége. (A spanyolban a szavak proparoxyton hangsúlyozásánál fogva a feminin sorvégek a gyakoribbak a francziában). Pl. 1. 3. 5. 6. 8. Diez szerint a felütés elhagyásával keletkezett ez a forma: II. ◡◡◡–(◡)| ◡–◡◡◡–. Ez már sérti a határozott szótagszám principiumait. pl. 9. Chose agréable | à la mie dive.

Úgy látszik, hogy Barrouso eleinte szabadkozott, hogy ezt az iktussal kezdődő alakot a francziába átvigye: erre vall az a törekvése, hogy átalakította, Tu Calliope = O tu Calliope; Dandome alas = Et donne moy ailes.

Juan de Mena versei közt gyakorik az oly sorok, melyekben a második fél sor 6 tagú. III. O religion | religada de males ◡◡◡◡–| ◡| ◡◡◡◡–(◡). Bello romanista itt azt a törvényszerűséget vélte felfedezni, hogy a 6 szótag csak akkor fordul elő, ha az előző fél sor masculin és így compensatio gyanánt a második fél sort megilleti az első hangsúlytalan. Barrouso azonban nem ismerte fel a törvényszerűséget, és korlátlanul használja a 6 szótagot sokszor

még az első félsorban is. Így keletkezett sok alexandrinus 3 | 3 || 3 | 3 elosztással, a mi francia fülű költőnél természetesnek látszik.

E verstani elemzésekből tehát megállapíthatjuk, hogy Barrouso a spanyoloktól kölcsönvett versformát nagyobb szabadsággal használta, mint mintaképei. Nála is a jambus-anapæstikus 10 tagú sor az alap-típus, a felütés tetszésszerű elhagyásával; e mellett alkalmaz jambus-jambusi, különösen anapæstus-anapæstusi ritmussal bíró változatokat. A Barrouso-féle vers nem keletkezését, hanem külső alakulását tekintve, két egyenlő részre osztott verssor, melynek mindegyik felében két hangsúly van, ezek között a gyenge szótagok száma lehet 1, 2 sőt 3 is. Ezen az úton oly versformát fedeztünk fel, mely a francia költészetben, a verstani kutatások mai állásából ítélve: páratlanul áll.

Grammont tévedett. Honnan e tévedés? Talán rosszul olvasta fenti verssorokat? Ez ily kiváló tudósról föl sem tehető. Vagy Barrousonak más, előttünk ismeretlen költeményére czéloz? Ez sem valószínű. Vagy talán más író véleményére támaszkodik, a nélkül, hogy megbízhatóságát ellenőrizte volna? Erre vonatkozólag is siker koronázta kutatásaimat. A *Les Bibliothèques françaises de la Croix du Maine et de du Verdier*, nouvelle édition par M. Rigoley de Juvigny avec des notes de B. de la Monnaye című, a XVIII. század közepéről való bibliografiai és biografiai műben a 320. lapon Christophle czímszó alatt (az adatok keresztnévek szerint vannak rendezve) az alábbi magyarázó szöveget olvassuk: Christophle de Barrouso a composé en vieille rime, le Jardin amoureux contenant toutes les règles d'amour; avec plusieurs lettres missives, aussi en rime tant de l'amant comme de l'amie; et pour voir comme l'on parloit et écrivoit en ce temps en fort mauvais langage, oyez comme presque au commencement du livre il dit invoquant la Muse Calliope:

Incite ma langue et trempe ma plume
Inonde mon sens de ton très doux flume
De parfonde manière en tell éloquence
Que puisse rimer on ceste matière
Agréable chose à la mie dive
A laquelle je suis tous les jours que je vive.

N'est-ce pas une belle diction et rime de bonne mesure? Ce livre a été imprimé à Lyon in 8° l'an 1501 sans nom d'Imprimeur, et sans date.» Ennyit mond Du Verdier. Ehhez a nouvelle éditionban La Monnaye a következő jegyzetet fűzi: «Je remarque ici trois choses: l'une que ces six vers, rapportés par du Verdier, doivent être ainsi lus:

Incite ma langue et trempe ma plume
Inonde mon sens de ton très-doux flume
En telle éloquence et parfond' manière
Que puisse rimer en cette matière
Agréable chose à la mie Dive
A laquelle suis tous les jours que je vive.

L'autre, que ces six vers, ainsi rétablis, font six vers féminins d'onze syllabe, le repos desquels est sur la cinquième; en sorte que si l'abbé Regnier, qui en 1669 donna une pièce de la façon en ce

genre de vers, eût lu ceux là, il aurait reconnu, que l'invention en étoit plus ancienne qu'il ne croyoit. La troisième remarque, c'est que du Verdier, après avoir dit que ces vers furent imprimés à Lyon 1501, ne devait pas ajouter sans date.

A du Verdier által furcsaságból idézett verseket La Monnaye úgy alakítja át, hogy azok a francia verstan alapelvét, a meghatározott szótagszámot kövessék. Igaz, hogy az így kikorrigált sorokat 11 szótagúaknak és nem 10 szótagúaknak veszi, de tudnunk kell, hogy ez időben olasz mintára az utolsó néma szótagot is számították.

Nagyon alaposnak látszik tehát az a feltevés, hogy Grammont ép oly kevésé forgatta az eredeti művet, mint La Monnoye. Szinte bizonyosnak vehető, hogy Grammont az utóbbinak kijelentésére támaszkodott abban a határozott meggyőződésben, hogy du Verdier rosszul idézte Barroust. A mikor ezenkívül a La Monnoye által megállapított versformát az egész költeményre átruházza, azt írván róla, hogy az végig 5 + 5 soros versekből áll, akkor csak kimondta azt, a mit La Monnoye meg akart állapítani. Hogy pedig Grammont a *Bibliothèques françaises*ből merítette adatait, azt még két körülmény teszi valószínűvé. Ugyanezt az Abbé Regniet — ki azt állította, hogy az 5 + 5 verset ő alkalmazta először a francia irodalomban, és a kinek állítását La Monnoye Barrouso verseivel meg akarja czáfolni — Grammont is idézi rögtön dolgozatom elején közölt passzus után. Tehát ugyanabban az összefüggésben. Feltűnő az is, hogy a költemény keletkezését Grammont is 1501-re teszi.

Igy elérkeztünk La Monnoye harmadik megjegyzéséhez: ha du Verdier azt mondja, hogy e verseket 1501-ben nyomták Lyonban, miért teszi hozzá, hogy «sans date». Van a költeménynek még egy párizsi kiadása is, mely Brunet bibliografus szerint 1535-ről van keltezve, de a lyoni kiadáson valóban nincs évszám. Honnan vette hát du Verdier ezt az adatot? Nem légből. A *Jardin amoureux* elején az invocatio után a költő részletesen elmondja annak a *vizio*-nak az időpontját, mely elbeszélésének keretül szolgál. Történt pedig e látomás, mikor a mi Krisztus Urunk incarnatiója után már 1000 és 10-szer 50-szer beleütötte a bak a szarvait a halakba, azaz 1500-ban. Így hát megértjük, miért mondhatta du Verdier: imprimé à Lyon en 1501, sans date.¹⁾

(Budapest.)

KATBLINGER FÜLÖP.

¹⁾ Vizsgálódásaim eredményét helyesnek találta s elfogadta Becker F. Ágost, bécsi egyetemi tanár, (v. ö. dolgozatát *Der gleichzeitige Zehn-silber* az *Archiv für neuere Sprachen und Litt.* 112. k.-ben) a kinek biztatására ezen kérdéssel foglalkoztam.

HAZAI IRODALOM.

Varga Zsigmond: Vallásos világnézet és történeti kutatás.

Összehasonlító vallástörténeti tanulmány. Theol. magántanári dolgozat. Kolozsvár (Stief Jenő és társa), 1911. 8-r. 232 lap.

A mű célja szerző szavai szerint: «a bibliai vallások fejlődés-történetének ismertetése». Tartalma a következő: I. *Hit és történet*. A szerző egyrészt Lessing racionalizmusával, másrészt Bousset-nek a vallási és történeti igazságok kölcsönös függetlenségét hangoztató apologetikus módszerével szemben azt tartja, hogy «a történelem Istennek elő kijelentése», a mely a világot céljai felé viszi előre és «a hit ennek a magasztos munkának megérzése, az abban való alázatos részvétel (1—9). II. *A vallás-történeti felfogás új irányai*. E fejezetben a szerző a bibliai vallástörténeti felfogásának iskoláival foglalkozik. Ismer-teti a Wellhauserntől és Robertson Smithtől képviselt *formális kritikát*. Winckler és követőinek *panbabylonismusát*, az újabb összehasonlító vallástörténeti módszer különböző hajtásait és a mythikus iskolának, valamint a marxisták szociál-ethikai felfogásának radikalizmusát elvetve a modern liberális theologia mellett foglal állást (9—33). A III. fejezet *az összehasonlító vallástörténeti methodus correctivumai és kritériumai* címén a szerző állásfoglalását ecseteli (34—36). A mű testét a IV. fejezet képezi: *Az ó-testamentum az összehasonlító vallástörténeti kutatás világában* (37—202). Ebben az aránytalanul hosszú és nehezen áttekinthető szakaszban Babylon, Egyiptom, Arábia őstörténetének rövid ismertetése után, szerző Mózes személyével és szerepével foglalkozik (37—65. l.), a héber betűírás eredetét vizsgálja (76. s k. lk.), majd a Genézis első tíz fejezetét s elbeszéléseinek más párhuzamos alakjait veszi elő (teremtéstörténetek 80—100, szombat 101., Kérubim, paradicsom Adapa-mythos, En-ki-du [kabáni] 103—108., bibliai és babyloniai pátriarkák (109), vízözönmondák 111—119). Ismerteti Jahve vallását, annak kialakulását, ethikus parancsait, párhuzamba állítja Hammurabi törvénykönyvét a *Szövetség könyvének* s a *Deuteronomiumnak* idevágó helyeivel (120—143) s a 143. l. újból felveszi a történeti egymásutánnak a 76. l. megszakadt fonálát, Izrael történetét folytatva. A királyság behozatalának s az alapját tevő teokratikus eszmének megbeszélése után Saul, Dávid és Salamon történetében előforduló astral-mythikus motivumok fejtegetésébe merül; a próféták szerepét magyarázza s a zsidó monotheismus fokozatos kialakulásával párhuzamba állítja a Mezopotámiában észlelhető heno-, illetőleg monotheista mozgalmakat (190. l.), végül pedig a fogságot követő zsidó irodalmi termékek babyloniai elemeiről számol be (199—201). Az V. fejezet a *Gilgameš-eposz* tartalmát adja, a VI.-ban *az új testamentum főbb problémái* jönnek szóba *összehasonlító vallástörténeti megvilágításban* (207—230).

A mint a címlap mutatja, a könyv magántanári dolgozatnak készült. A szerző azonban az előszóban «a szerénység legkisebb megsértése nélkül» annak a reményének ad kifejezést, hogy ennél többnek fog vétetni. «Minden részben tudományos alapra van fektetve, a tudomány legújabb eredményeire, de felfogásában, conceptiójában, anyagalkalmazásában, értéktételei megalkotásában, sőt igen sok helyen

a részletek továbbmenő kutatásában és felderítésében is teljesen szerző önálló alkotása».

Sajnálattal kell kijelentenem, hogy szerzőnek ez a nyilatkozata nagy optimizmusra vall. Én úgy látom, hogy a szerző épen nem önálló. Nézeteinek java részét Hommel, Winckler és A. Jeremias irataiból, művének anyagát pedig Gressmann *Altorientalische Texte* című, máskülömben igen jeles és hasznavehető könyvéből meríti. Ezzel azonban nem azt akarom mondani, hogy a szerző csak e műveket használta. A legnagyobb készséggel elismerem a mi viszonyaink között szinte szokatlanul nagy olvasottságot s ép azért nagyon meglepődtem, hogy Hommel, Jeremias és főleg Winckler elhamarkodott és olykor ugyancsak fölületes történeti synthesiseiben szinte vakon bízik. Azonfelül hibáztatnom kell azt is, hogy egyes kérdések irodalmát nem ismeri eléggé. Így pl. a 37. l. a sumir és akkad neveket synonymek gyanánt használja, a mi ma már rég túlhaladott álláspont. A mit a 37. és 38. l. Babylonia őstörténetéről elmond, Winckler *Auszug*-jából való és most már szintén elévült holmi. Szerző figyelmébe ajánlom P. Dhorme *Conférences de St. Etienne* cz. gyűjteményben megjelent *Les origines babylonienues* és L. King *History of Sumer and Akkad* cz. művét, a melyekből látni fogja, hogy Winckler-re esküdni veszedelmes dolog. A 38. l. 1. jegyzetében különösnek találom azt a módot, a hogyan Lehman *Samasšumukîn*-ját idézi; e művet szerző aligha látta, különben nem zavarta volna össze a sumir és az akkad fogalmakat. Ugyanott Fr. Delitzsch-et Halévy követőjének nyilvánítja az *Assyrische Grammatik* II-ik kiadására hivatkozva. Szerzőnek tudnia kellene, hogy Delitzsch a nyelvtan I. kiadásában tört lándzsát Halévy mellett, de már a *Schriftsystem*-ben ezt az álláspontját feladta. — A mit az 50. s k. l. Ábrahám kivándorlásáról elmond, Winckler *Abraham als Babylonier* cz. iratkájából való és mai nap meghaladt álláspont. Sokkal észszerűbben magyarázta Ábrahám kivándorlását Dhorme a *Revue Biblique* 1908-ik évfolyamában. — Az 53. l. szerző feleleveníti Pinches azt a feltevését, mely szerint a bibliai Amraphel a Hammurabi név utolsó szótagjának hibás olvasásából eredt. Szerző tudhatná, hogy e király nevének utolsó szótagja soha sem irodott a feltevés alapját tevő *pil-pi* jellel. Elhibázott dolog Rim-sin és Eri-Aku, illetőleg a bibliai Arioch azonosítása. Mert bár igaz, hogy egy kujundsiki jegyzék értelmében $1) A \cdot KU = \text{Sin}$, de ki tudja, nem ideogrammal van-e dolgunk? A Hammurabi-kor tulajdonneveiben az *Aku* név ez idáig nem került elő. H. Ranke ugyan (1902-ben megjelent *Die Personennamen in den Urkunden der Hammurabi-Dynastie* cz. müncheni dissertatiója 16. l.) az *Aku* nevet egy szövegben fel vélte ismerni, de ezt az állítását e könyv angol átdolgozásában²⁾ visszavonta, 10. l. — A zsidók kivonulására vonatkozó mondák tárgyalása a 60–63. lk. zavaros és nem eléggé kimerítő. — Mózes szerepének ecsetelése a 65. s köv. lk. légből kapott fantazma-

¹⁾ II. R 48, 48a. V. ö. u. o. 33. $TUR \cdot KU = \text{Sin}$, a miből az következik, hogy $A \cdot KU = TUR \cdot KU$, a mint valóban $A = aplu$ és $TUR = m\bar{a}ru$ gyermek. $KU = rub\bar{u}$; a kérdéses ideogramm jelentése tehát: *apal rubé* = «a nagynak gyermeke», tehát a Holdisten jelzője, nem neve.

²⁾ *Early Babylonian Personal Names*, Philadelphia 1905, 203. l., 4. jegyz. V. ö. Ungnad, *Miszellen* (Zeitschr. f. Assyr. XXII. [1908] 10. l.).

gória. — Akki a halottak szellemeit vízzel ellátó papféle volt.¹⁾ — A zsidó betűírás bábéli eredete levegőben lógó föltevés. Flinders Petrie *Researches in Sinai* (London 1906, p. 130) cz. művében egy betűírásos szöveget közöl, mely első tekintetre a nabateusok betűíhez hasonlít, de a Meša-kőnél is régiebb. Tudjuk továbbá, hogy Kréta szigetén jóval a zsidók előtt különböző betűírásos rendszerek voltak használatban. Úgy látszik tehát, hogy a phoinikiai betűírás végleges megállapodását több hasonló fajtájú kísérlet előzte meg. — Hogy a כסות *han kassut* ünnep vagy a כמות *bamot* babyloniai befolyásra volnának visszavezetendők, a mint szerzőnk véli (125. s köv. lk.) épen nem bizonyos. — Ep oly bizonytalan dolog, Joakín volt-e Dt.-Jesaia szenvedő עבר יהודה *ja. E* kérdésnél szerző figyelmébe ajánlom Feldmannak 'Ebed-Jahveh'-ről írt monografiáját, a melyből meggyőződhetik, hogy Selin feltevése nagyon győnge lábakon nyugszik.

Volna még több rendbeli kifogásom is, de helyszűke miatt meg kell elégednem annak a megállapításával, hogy a mű beosztása sem a legszerencsésebb. A túlságosan hosszú IV. fejezet olvasása rendkívül fárasztó. Sehol semmi albeosztás. Az anyag elrendezése megokolatlan, a héber szavak átírása szokatlan, következetlen; a sajtóhibák száma nagy. A szerző nyelve magyartalan, idegen szavakkal túlságosan tarkított.

E hibák ellenére örömmel üdvözlöm szerző művét, mely szegényes irodalmunkban szokatlan jelenség. Meg vagyok győződve, hogy a szerző, a kinek tudományos készütsége minden kétségen felül áll, csakhamar ki fog ábrándulni a panbabylonismus túlzásaiból és magáévá teszi azt a szigorúan exact exegetikai módszert, mely a biblia magyarázatának egyedüli alapját kell hogy tegye.

(Budapest.)

Kmoskó Mihály.

Varga Zsigmond: Az ótestamentomi zoltárköltészet assyrbabyloni vallástörténeti megvilágításban. Bölcsészettudori értekezés. Kolozsvár (Stief Jenő és társa), 1911. 8-r. 96 l.

E mű első fejezetében a szerző a zoltároskönyv azon helyeit tárgyalja, melyek szerinte babyloni mythosok és mythikus gondolatok behatása alatt íródtak. Ilyenek egyes tereméstörténeti, ררר *és* תהום *szerepére* vonatkozó helyek, a melyekben Gunkel-lel a babyloni Tiámat alakját ismeri fel. Bábéli eredetre vallanak a רקיע *= šupuk šamē* vagyis az égboltozat, az אפס ארץ *= apsū*, az óceán képzetei, a hetes szám szerepe, a király istenítése egyes zoltárookban (2. 21, 45, 110) Jahveh megváltói szerepének ecsetelése a 41, 93, 95—99. zoltárookban, végül bizonyos anthropomorphismusok, a melyek mythologiai képzeteket tételeznek fel (5—36). — A második fejezetben a szerző a zoltárok vallás-erkölcsi háttéréről értekezve párhuzamot von a zoltáros könyv s a bábéli irodalom azon helyei között, melyek az Isten és az ember kölcsönös viszonyára s az ember vallás-erkölcsi kötelességeire vonatkoznak. (Isten mint pásztor, kormányzó, apa, testvér; Isten igazságossága, tökéletessége, Isten mint önmagától való lény 38—46; bibliai párhuzamok: az ember mint Isten rabszolgája, fia,

¹⁾ nâk mē. V. ö. Dhorme, *La religion assyro-babylonienne*, 39. l.

kedveltje; Isten mint az élet adója; imádság, felebaráti szeretet 52—60; bibliai párhuzamok; a bűn és büntetése: a betegség 67—77; bibliai párhuzamok). — A harmadik fejezetben a zsoltárköltészet kultikus jellegét tárgyalva, a szerző párhuzamot von a bibliai zsoltárok s a bábéli vallási költészet rendeltetése között (86—93), végül pedig kutatásai eredményét összefoglalva, megállapítja, hogy egyes esetekben a bibliai zsoltárok és a bábéli vallási költészet termékei között közvetlen összefüggés észlelhető.

Szerzőnek e dolgozatában az előbbinek jó és rossz oldalai hatványozott mértékben nyilatkoznak meg.

Legyen szabad mindenekelőtt arra a súlyos módszertani hibára utalnom, a mely a dolgozat legnagyobb részében állandóan uralkodik. A zsoltárköltészetet kétféle szempontból vizsgálhatjuk: 1. mint a héber költészet egyik ágát, 2. mint a zsidó vallási génusz költői nyilatkozását. Ha a szerző az első szempontot tartotta volna szem előtt, könyvének első két fejezetét bátran elhagyhatta volna. A másik szempont mellett a zsoltárköltészet nem választható el a biblia egyéb hasonnemű termékeitől, a melyek leginkább egyes prófétai iratokban maradtak reánk, úgy hogy nem tudom belátni, miért kelljen az adott szempont mellett a zsoltárokkal külön foglalkoznunk. De ha már a zsoltárokat külön tárgyaljuk, soha sem szabad elfelednünk, hogy a zsoltárok könyve különböző korok irodalmi termékeit tartalmazza, a melyek keletkezései idejök szerint más és más elbírálás alá esnek. Ezekkel a kérdésekkel azonban a szerző csak nagy általánosságban foglalkozik.

Hibáztatnom kell továbbá a szerző philologiai módszerét, a mely abban áll, hogy az akkad és a héber nyelv valláserkölcsei kifejezéseinek összehasonlítása alapján próbál a kettő között rokonságot, illetőleg valamelyes összefüggést kideríteni. Először is nem látom be, miért szorítkozik e nyelvészeti kutatásnál csakis a zsoltárok könyvére? Másodszor pedig lehetetlennek tartom, hogy e módszer célhoz vezessen. Az akkad sémi nyelv s a héber is az. Nyilvánvaló tehát, hogy mind a kettőben akadnak közös vallási fogalmak és műkifejezések. Ezt már régen tudtuk s ennél többet szerzőnk sem tudott kideríteni.

Ennyit általában. Részletekbe nem akarok túlságosan bocsátkozni, de kötelességemnek tartom a szerzőt néhány tévedésére figyelmeztetni. A mit a 15. l. **שמש** grammatikai neméről mond, téves, tévesek a hozzáfűzött kombinációk is. A 21. l. *ekimmu* helyett *edimmu*-t kellene írnia. A 23. l. mintha az emoreusokat az arámi törzsek közé sorolná. Az **עַרְרָא** szó a Tell-el-amarnai levelekben fonetikusán írva nem fordul elő (53. j.). Az 57. l. baláti *kîša* kifejezést így fordítja: *életemet tedd jelenvalóvá*. Szerző *Matin* francia fordítását félreértette; *ma vie présente* = ajándékozd életemet; *kâšu* = adni. Nem áll, a mit a 61. lapon állít, hogy a héberben megvolna az arad tőnek megfelelő ige: *arad* = leszállni jelentésben; **רָרַר**-nak az említett *šumîr* szóhoz semmi köze. A 74-ik lapon közölt szövegek magyar fordítása tele van hibákkal. Alig hihető, hogy a héber **רַע** (rossz) tő összefügg az akkad *raggu*-val.

Említenem kell még, hogy az akkad szövegek átírásával sehogy sem tudok kibékülni. Miért nem különbözteti meg a szerző az egyes szótagjeleket? És miért oly következtelen? Nála a **ק** egyszer *q*, más-

kor κ ; a ψ majd s, majd \check{s} ; a $\pi = h, h, h, ch$. Még különösebb a héber szavak átírása. A \check{s} eva mobile \ddot{o} ; a $\gamma = c$; az γ -t egyszerűen elhagyja, néha meg h-vel írja át.

Stílusa nagyon különös. Ízletetőknek egy-két példát: 8. l.: Leviathant is Jahve alkotta, tehát nemcsak a világmindenséget, mint pogány riválisai, hanem még az őállapotot *representáló* szörnyeket is. U. o.: De e *mythus* utóhangjainak megcsendülését *constatálhatjuk* azon zsoltár *locusokban* is . . . mégis tengerrel *combináltatik* és pedig egészen meghatározott *motivumok* szerint . . . Ki kell azonban emelnünk, hogy a teremtés *actusának* ez a rajza *absolute* nem befolyásolhatja azt az értékkülömbözetet . . . A *specialiter* és speciell szavakat igen gyakran használja.

E hibák mellett ki kell emelnem a szerző rendkívüli olvasottságát és alapos nyelvészeti készségét. Ez pedig két oly tulajdonság, a melyek alapján várakozással nézhetünk további tudományos működése elé.

(Budapest.)

Kmoskó Mihály.

Csűrös Ferencz dr.: A debreczeni városi nyomda története.

1561—1911. Debreczen város könyvnyomda-vállalata. N. 8-r. 504 l.

A debreczeni városi nyomda a múlt évben ünnepelte fennállásának 350-ik évfordulóját. Ez alkalomból megíratta a debreczeni városi nyomda történetét olyformán, hogy a munkát a nagyközönség is megértse s élvezhesse, de egyúttal tudományos szempontból is legyen értéke. A munka három részből áll: a nyomda külső és belső történetének összefoglalásából, jegyzetekből és okmánytárból. Az első rész a tulajdonképeni nyomdatörténet, a mely nem pusztán a nyomtatványok kérdésével foglalkozik, hanem a nyomdászatnak általános európai helyzetéről a különböző századokban, a nyomdászok életéről, életmódjáról, a debreczeni nyomdának jelentőségéről is beszámol. A jegyzetben szerzőnk a debreczeni nyomdára s nyomtatványokra vonatkozó eddigi irodalmat ismerteti, és czáfolja az ő felfogásától vagy megállapításaitól eltérőket. Az okmánytárban sok nyomdatörténetileg értékes okmányt közöl, melyeket a szerző levéltári kutatásainak köszönhetünk.

A debreczeni nyomdát 1561-ben alapítja Huszár Gál. Alapítási idejét tekintve kilenczedik a magyarországi nyomdák között, negyedik azok között, melyek magyar könyveket is nyomtak, s egyetlen XVI. századbeli nyomda, mely a mai napig való folytatólagos fennállását ki tudja mutatni. Huszár Gál rövid debreczeni tartózkodása után Török Mihály, a két Hoffhalter, Komlós András, Csáktornyai János, a két Lipsiai Rheda, Fodorik Menyhért, Karancsi György, Rosnyai János következtek; ezek még nem mesteremberek: művészek, olykor magasabb képzettségű tudósok voltak, a kik mint írók is kivették részüket a kor irodalmi életéből.

A Debreczenben nyomott első munka a Szent Pál apostal levele nec mellyet a Colossabeliecnec irt . . . magyarázattya (1561), melyet szerzője, Melius, a debreczeni tanácsnak ajánl. Ez annak volna kétségtelen bizonyítéka, hogy a könyv megjelenését anyagi támogatásával a debreczeni tanács tette lehetővé. Érdekes és tanulságos megfigyelés,

hogy a Huszár Gál nyomtatta második könyv: Meliusnak a Christus Közbe Jarasarol... című munkája «a kereskedő és árrós népeknek» van ajánlva, a mi meg annak jele, hogy az irodalom már nem pusztán a nagyvagyonú főurakra, hanem a szellemi mozgalmaknak megnyert nagy tömegekre támaszkodik. Itt a két megállapítás között levő ellentmondás élet valamiképen jó lett volna tompítani. Ma még kissé homályos a XVI. századbeli könyvek külső története, de azt lehetetlen nem hinnünk, hogy az első magyar nyomtatványokat nem üzleti vállalkozás, hanem mecénasi, nagyúri kedvtelés teremtette (v. ö. az első krakkói nyomtatványok). Am nagy kérdés, hogy a XVI. század második felében és később is így volt-e? Hiszen akkor mérföldes léptekkel fejlődött Magyarország kultúrája, a protestantizmus behozta iskolák könyvszükségletet teremtettek, s így meg lehetett alapja a reális könyvüzletnek. Derék, adakozó mecénas nem volt mindég. Helténe csak 17 évvel később írja Melius Herbariumának előszavában: «Az ki nyomtatásnak munkája és kölczége enyim. Eszt én tölem szegény özvegy Aszszontól az Magyar nemzet ió neven vegye.» Hátha az első debreczeni nyomtatványnak a debreczeni tanácshoz intézett ajánlása captatio benevolentiae, a tisztelet, esetleg valami erkölcsi támogatásért járó hála?

Huszár Gál távozásával — azt fejtegeti szerzőnk — a nyomda valószínűleg a város kezére kerül, s a későbbi könyvnyomtatók a városnak csak amolyan bérlő-félái voltak. Nagyon érdekes volna tudni, hogy milyen volt a város és a nyomda közötti jogviszony. Maradt ugyan ránk egy 1633-ból való szerződés, a mely azonban nagyon gyér világot gyújt ebben a kérdésben. Megkívánja a tanács, hogy a ház, t. i. a nyomda-épület, úgy legyen építve, hogy az a tanácsnak is tessenék, különben a város elveszi a nyomdásztól és kárát megveheti rajta; hogy ha nem találja a tanács megfelelőnek a nyomdászt, visszaadja pénzét, sőt, ha halála után utódai valamelyike vállalkoznék a nyomda vezetésére, de nem értene hozzá, azt is elbocsáthassa és annak is visszaadhatta a letett pénzt. Fodorik halála után meg a város azt határozza, hogy a bötüket redimálni kell a város számára, a ház legyen az atyafiaké, «contentályák Fodoriknét belőle.» Csűrös szerint ez a régi feudális jogrendszer alapján nyugvó bérbeadás. A debreczeni nyomtató mintegy hűbérese a városnak. Szerzőnk igyekszik a kérdést minél jobban tisztázni, s nem az ő hibája, hogy a város és a nyomda közötti viszony továbbra is problematikus marad. Reméljük azonban, hogy sikerülni fog a város titkos levéltárába bejutni s onnan előkerülő újabb adalékokkal e mindenestre fontos kérdést megvilágítani.

Az említett szerződés első biztos emléke a debreczeni nyomda felett örködött cenzúrának. Rendkívül érdekesek az erre vonatkozó fejtegetések, melyekből kiderül, hogy az pusztán a kálvinista orthodoxia megvédésére használt fegyver volt. Cenzúráról később is (XVIII., XIX. század) többször esik szó, de míg a XVII. században a városi tanács, a XVIII., XIX. században a királyi udvar gyakorolta a nyomda felett való felügyeletet.

A debreczeni nyomda kizárólag protestáns jellegű volt. Ám vallásos munkákon kívül nagy számban jelentek meg benne széphistóriák, kalendáriumok stb., melyek több jövedelmet hoztak, mint a vallásos művek. A nyomda jövedelme szempontjából fontosak voltak még az

alkalmi gyászbeszéd, gyászversek, melyeknek divatját Lipsiai Rheda Pál teremtette meg.

A nyomdának a Rákóczi-kori, a XVIII., XIX. századbeli viszonyai az irodalomtörténet szempontjából már kevésbé fontosak. A nyomda 1723-ban a város kezelésébe megy át és közvetetlenül, hivatalos közegei útján intézi nyomdaja ügyeit. A nyomdászok lassanként mesteremberekké válnak, a kiknek a tudományhoz, a könyvek tartalmához egyre kevesebb közük van. Nagyon érdekesek és tanulságosak az e korra vonatkozó fejtegetések is, de itt — azt hiszem — mellőzhetők.

Megállapításai közül kiemeljük még, mint nagyon tanulságosat: a betűtípusok életére vonatkozót, hogy t. i. a Huszár Gál betűi egész Rozsnyai Jánosig használatban maradnak. Időnként frissítgetik a betűket, alapjában véve azonban a készlet nem változik meg. Ugyanazzal a betűkészlettel egyik nyomdász művészies, a másik hitvány nyomtatványokat produkál. A betűkészlet új beszerzése Rozsnyai idejében Hollandiában történik.

Általában véve igen tanulságos olvasmány a nagyközönség, használható forrásmunka az irodalom- és művelődéstörténetek számára. Persze van benne sok téves adat, kisebb nagyobb fogyatkozás, melyek közül néhányat megemlítünk és helyreigazítunk.

Egy rendkívül finom érzékű irodalomtörténészünk megjósolta, hogy Geréb Lászlónak, mint a budai nyomda alapítójának neve még száz évig fog élni az irodalmi köztudatban. Mégis rosszul esett, a mikor mindjárt az első lapon Geréb László nevét pillantottuk meg a Karai László helyett. Bántók az ő helyenként odavetett, egy-két szóval elintézett magyarázatai: pl. «sajátságos dolog, de a *korviszonyok eléggé megmagyarázzák*, hogy az első protestáns jellegű nyomtatványok lengyel földön jelentek meg» (11. l.). Itt nyilván Balaginak ama megállapítására gondol, hogy ekkor az európai kereskedelem súlypontja Velenczéből Krakkóba helyeződött át, s hogy magyar tanulók 1492 óta látogatják a krakkói egyetemet. Ezt azonban, bármily röviden is, jeleznie kellene. Nem lett volna nehéz rájönnie arra sem, hogy, mivel csak az ország északkeleti írói nyomtatnak Krakkóban (Pesti Gábor Bécsben dolgoztat), azért nyomattak ott, mert Krakkó volt hozzájuk legközelebb. Másutt (14. l.) azt mondja: «A város vezetősége, főbirája és tanácsa, egészen Mária Terézia koráig, kizárólag kálvinistákból került ki. A város ügyeinek vezetésében nem csekély szava volt a kálvinista prédikátoroknak és a főiskola tanárainak. Ilyen körülmények között az *adott viszonyok természetes következményének kell tekinteniünk*, hogy a debreczeni nyomda megalapítója is kálvinista prédikátor volt: Huszár Gál.» Filius ante patrem.

Semmiképen nem menthető az az álláspontja, hogy nem adja az összes debreczeni és Debreczennek tulajdonított nyomtatványok pontos címét, legalább 1711-ig, hanem Szabó RMK-ára utalja olvasóit, tehát a nagyközönséget is, a melynek művét első sorban szánta (a mi nagyközönségünket!). Nyomdatörténet s épen bibliografia nincs benne, a mitől valami nyomtatványnak debreczeni voltát, vagy debreczeni nyomtatványnak évét egy nyitásra meg lehetne találni. A XVI. XVII. századbeli nyomtatványokat magam is szoktam forgatni, s most pl. nagyon érdekelt volna, hogy a debreczeni kutatások minő

eredményre vezettek Melius Herbariumának (Kolozsvár 1578) 1562-i debreczeni kiadásának kérdésében (v. ö. Sándor I. MKHáz, 2 l., Szabó K. RMK. I. 141 sz.). Volt-e ilyen, az a nagyközönséget ép annyira érdekelte volna, mint akármelyik valóban létezett debreczeni nyomtatvány, a szakembereket meg irodalomtörténetünk egy problematikus adatáról világosította volna fel. Nem értek egyet azzal a megállapításával sem, hogy a debreczeni könyvnyomtatók «vagy külföldről, vagy talán — ha voltak ilyenek — a szepességi papirmalmokból» hozták a papirost. Miért nem Brassóból, a mikor van rá adatunk, hogy ott 1546-ben papirmalom alakul (Ballagi: a M. Nyomd. 31. l.). A szegedi nyomda létezését nem tartom lehetetlen dolognak, mert (az a nyomda létezése ellen a főérv, hogy török hódoltsági területen sohasem volt nyomda) lehetséges, hogy azért volt olyan rövid életű, a miért később meg sem alakulhatott, t. i. a hódoltsági területen való kedvezőtlen viszonyok. A «szegedi nyomda» kérdését én nem intézném el azzal, hogy Horányinál Szeged egyszerűen tollhiba Debreczen helyett, a Debreczeni Ember Pál adata meg homályos emlékezés. A könyvek árára vonatkozólag is vannak forrásaink. A régi könyvekbe olykor bejegyeztették tulajdonosaik, hogy mennyiért vették. Én az Akadémia Régi Magyar Könyvtárából kijegyezgettem egy párat¹⁾, s valószínűleg a gazdag debreczeni könyvtárban sem volna hiábavaló az ezirányú kutatás.

E nagyterjedelmű, rengeteg adatú könyvre még több megjegyzésünk is lenne, de a többiek nem fontosak, inkább csak elírások, s így mellőzhetők. A felsoroltam kifogásokkal egyáltalán nem szándékom megzavarni azt az ünnepi hangulatot, mely e jubileumi munkán elejétől végéig uralkodik. Ahhoz, hogy valaki a XVI—XVIII. század nyomdaviszonyairól olyan tiszta és áttekinthető, de egyúttal helyenként megkapó képet tudjon adni, a nyomdai, történeti és irodalmi viszonyok alapos ismeretén kívül szükség van egy kevés lelkesültségre. E munkán látszik, hogy kedvvel van írva, s mi sem tagadjuk, hogy egészében irodalom- és művelődéstörténetünknek jelentős nyeresége.

(Budapest.)

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN.

Gyöngyösy László: Mikszáth Kálmán. Budapest, Franklin, 1911.
8.-r. 105. l. Ára 2-40 K.

Mint az Arany Jánosról szóló könyve, ez is adomaszerű-följegyzéseknek köszönheti eredetét. Ezeket azonban a szerző magától Mikszáthtól hallotta és írta össze 1886-ban, mikor a *Pesti Hírlap*nál munkatársa volt. Könyve tehát Mikszáth írói fejlődésének legérdekesebb korára vet világot, küzdelmeinek, megpróbáltatásainak nehéz éveire, a míg Jókai mellett ki tudta vívni helyét a magyar regény-

¹⁾ Pl. Egy czímlap, hely, évnélküli énekeskönyvben (RMiR. Qu 287.): Vétetett ez az Éneklő Könyv 1679 Esztendőben Füzes Gyarmathon Lakó Szűcs Istvántól *Három Magyar Forintokon* ... 1645.-i amsterdami kiadású Károlyi Bibliában (RMJr. O. 305.): Cseh Ferencz ez könyvet vette 1770-ben tíz veder Muston. A régi könyvek bejegyzései nagyon fontos, maig kihasználatlan forrásai irodalomtörténetünknek. Ajánlom az irodalomtörténészek figyelmébe.

irodalomban. Gyöngyösy ezeken a régi följegyzéseken — mint maga megvallja a bevezetésben — alig változtatott, nyilván azért, mert úgy akarta Mikszáth életét élénk állítani, «a milyennek ő látta élete folyását vagy a milyennek feltűnni akart». Sajnos, így azután több benne az adatbeli tévedés, s félő, hogy ezek épen ilyen népszerű életrajzból könnyen átmennek a köztudatba. Pedig, ha a följegyzések szövegén kegyeletből nem is akart változtatni, egy-két jegyzetben helyre lehetett volna igazítani a legtöbb hamis adatot. Csak a főbb évszámbeli tévedésekre akarok rámutatni:

Mikszáth nem 1849 január 16-án született, hanem — a mint Várdai kimutatta — 1847 január 16-án. A rimaszombati gimnáziumba nem 1860-tól 1867-ig járt, hanem 1857-től 1863-ig. A selmeczi gimnáziumba nem 1867-ben ment át, hanem 1863-ban, hiszen 1866-ban már le is tette az érettségi vizsgálatot. Házassága éve sem 1873, s így felesége sem követhette a fővárosba, mint kezdő újságíró (50. l.), sem Szegedre, mert csak 1883-ban házasodott meg, mikor már állandóan megtelepedett Budapesten.

Természetesen ilyen hibák mellett nagy óvatossággal kell fogadnunk a szerző új adatait is. Így a bevezetésben (6. l.) azt állítja Mikszáth nemességére vonatkozólag: «Mikszáth nem nemesi családból származott. Simon János, Nógrád vármegye levéltárosa, élete utolsó évében előtte is bebizonyította ezt levéltári kutatásai nyomán, s Mikszáth maga is jóváhagyó tudomásul vette, be is vallotta, az ő családjá *kiscsoltói* előnevét is csak egyszer látta valami fakó íráson.» Külömben az eredeti szövegben ezen sem változtatott Gyöngyösy, Várdai sem tud róla. Érdekes adat az is, hogy Mikszáth nem Szklabonyán született: «Nemzetes Mikszáthné asszonyomnak 1849 január 13-án Turóczba kellett utaznia. Útközben fogták el a szülés fájdalmai s *Pel-sőczön* a Révészportán január 16-án látta meg először a napvilágot a kis Kálmán.»

Szerencsére tévedései nem érintik műve lényegét, főtörekvése mindig arra irányul, hogy elbeszélésében az jusson kifejezésre, «mint gondolkozott maga az író élete folyásáról és mit tartott a maga hangulata szerint fontosnak vagy feljegyzésre méltónak». Ez pedig nagyjából sikerült neki. Különösen érdekes és változatos (a mi épen Várdainál sokkal halványabb) a vármegyei, pesti és szegedi éveinek rajza, azután a környezet, melyben az író élt, az akkori irodalmi viszonyok, a társadalom jellemző alakjai, melyek színes és eleven képekben vonulnak föl előttünk. Néha mintha csak magának Mikszáthnak hangját, szavainak humorát hallanók ki soraiból. Könyvének nem egy lapja szinte egy önéletrajz közvetlenségével kap meg bennünket.

A mellett nagy gondot fordít Mikszáth írói fejlődésének rajzára, életéből mindenütt kiemeli azokat a mozzanatokat, melyek művésze kialakulásában előbbre vitték. Végül külön fejezetben tárgyalja az *író*t, főképen Jókaihoz való viszonyában.

Ha Várdai könyvében első sorban Mikszáth művészetének fejtegetésére törekedett, úgy Gyöngyösy könyvében teljesen kiegészíti róla való képünket emberi egyéniségének hű rajzával.

(Budapest.)

KIRÁLY GYÖRGY.

Bathó István: Kéry János. (Művelődéstörténeti Értekezések, 52. szám.)
Budapest, 1911. 8-r., 68 l.

A történetíró gróf Kéry János, csanádi püspök (1638—1685.) miként Zrinyi, vagy Pázmány, protestáns családból származott. Atyját Szelepcsényi primás térítette a kath. vallásra, fia, a fiatal Kéry János, az ellenreformáció szellemében növekedvén fel, pálosrendi szerzetes lett. Pápai és lepoglavai rövid működése után korán lett a nagyszombati rendház spirituálisja s már 31 esztendőskorában a rend generálisja. Tíz évvel utóbb Szelepcsényi kijárja neki, hogy szerzetes létére kanonokságot fogadhasson el, két évre rá csanádi püspök és Szelepcsényi helytartója. Az 1681-iki országgyűlésen s azontúl is politikai téren ő a főrendek képviselője mindenütt, vallási ügyekben ő replikázik az uralkodóval, ő üdvözli a királynét megkoronáztatásakor, ő tárgyal a protestáns rendekkel. Rövid idő múlva a Vácziával cseréli fel püspökségét s 1684-ben új székhelyére költözik át. Lelkében azonban ekkor is rendjéhez vonzódik. Egy pálos-kolostor alapítása a fővágya, a minthogy a paulinusok mindvégig különös kegyében maradtak. Azonban alig 47 éves korában, a Váczra költözését követő évben, vágya teljesülte nélkül halt meg.

Ez a vázlata annak, a mit elég tekintélyes számú forrásból Bathó István a XVII. század egy nem jelentéktelen történetírójának életéről összegyűjtött. Kéry János írói munkássága sem terjedelmével, sem nagy jelentőségével nem válik ki, de érdekes azért, mert sok tekintetben Zrinyi a költő nevével függ össze. Scholastikus művei nem tartoznak ide s Szelepcsényi-életrajzáról is csak annyit jegyzünk meg, hogy mivel a primás is, szerzőnk is Rómában tanultak, különösen Szelepcsényi ifjúkorára nézve Kéry műve is tekintélyes forrásmű.

Zrinyihez két műve is köti szerzőnket. Valószínűleg, mert Zrinyit a pálosrend egyik (Szent-Heléna-) kolostorába temették, ez adta a közvetlen alkalmat, hogy a költőt Kéry parentálja el. Ez a beszéd az egyik szál. De Zrinyihez fűzi Kéryt, a másik is, főműve, melyről irodalomtörténeteink (Beöthy, Horváth C., Pintér) eddig is megemlékeztek: a *Martis Turcici Ferocia*, a mely 1672-ben jelent meg. Az 1663—1664-iki török hadjáratokat beszéli el benne Ersekújvár ostromától Nagyvárad visszavételének sikertelen kísérletéig. E rövid időközben folyik le Pozsony ostroma, Károlyváros megtámadása, Nógrád megvétele, a Mura-menti csata Zrinyivel, Zrinyi kisebb csatározásai, Kanizsa ostroma, Zerinvár pusztulása, a szentgotthárdi csata s nyomában a vaskvári béke. Zrinyi halála a vadkan által, a Wesselényi-összeesküvés és végül Rákóczy László sikertelen kísérlete Várad megvételére. A kisebb, de a törökre is jellemző események e hosszú sorával szemben Kéry János mint elfogulatlan történetíró áll, a ki tárgyilagosan ítéli meg a történeteket. Zrinyit nagyra tartja, de azért Montecuccolit védelmébe veszi s megmondja, hogy az utókor másként fog vélekedni róla, mint sok magyar kortársa. Minderre Bathó helyesen mutat rá. Műve általában ismertető; a hol véleményyt mond, ítélete elfogadható, hősét nem nagyítja. Érdeme mégis leginkább az, hogy egy elég jelentős történetíró életének főbb adatait összegyűjtötte.

(Temesvár.)

GÁLOS REZSŐ.

Kovács János : Sue hatása a magyar regényirodalomra. Kolozsvár (Kő- és könyvnyomda r.-t.) 1911. 8-r. 104 l.

Suenek irodalmunkra gyakorolt hatására már eddig is többen rámutattak. (Kont, Badics, Szinnyei Ferencz.) Kovács e hatás tüzetes kutatását tűzte ki célul maga elé. Buzgalma néha túlzásokba ragadja, Sue befolyását látja ott is, a hol véletlen találkozásról, vagy a francia romantizmus egyéb íróinak befolyásáról lehet csak szó. Feladatát mindamellett sikeresen oldotta meg, érdemes irodalmi összehasonlító munkát végzett.

Nagy Ignác *Magyar titkok* cz. munkája az első magyar regény, melyben Sue hatása mutatkozik. A meseszövegsben, az alapeszmében, a jellemekben s az egyes apró részletekben egyaránt feltűnő az egyezés, azonban Nagy Ignác az átvett anyagot teljesen magáévá tudta tenni és nem osztózik Sue szocialista világnézetében. Hatással volt rá Hugo és Dickens is.

Legrészletesebben elemzi Kovács Kuthy *Hazai rejtelmek* cz. regényét. Császár Elemérrel szemben (EPhK. 1902 : 331. l.) azt iparkodik bizonyítani, hogy Kuthy nemcsak egyes mozzanatokot vett át Suetől, hanem regényének egész meséjét. Kuthy regényének főhőse Szalárdy Ödön szerinte egészen Sue Fleur de Marie-jának (Mystères de Paris) másolata. Egyező vonásaik : lelki nemesség, érzelmesség, mélabú, természetseretet, betegeskedés. Kovács érvelése nem teljesen meggyőző, hasonlóságot, a közvetlen utánpótlást nem mindenben látjuk annyira szembeötlőnek, mint ő.

Ép úgy nagyon kételkedve fogadjuk Sue *Mystères de Paris*-jának Jósika *Kétemeletes házával* való egybevetését, Már Kont és Szinnyei (Irod. közlem. 1902 : 475. l.) említik, hogy Jósika e műve Sue hatása alatt készült. Bebizonyítani azonban Kovács sem tudja. Ő maga bevallja, hogy a tartalomnak Sue regényéhez semmi köze, s a főhős is Jósika alkotása. Csak a részletekben tud megállapítani egyezéseket, ezeket azonban nem kell Sue közvetlen befolyásának tulajdonítani; azt sem látjuk bebizonyítottak, hogy az úri gazemberek életére s a lebujlakások nyomorára okvetetlenül épen Sue hívta volna fel Jósika figyelmét.

Kétségek kívül Sue *Mystères de Paris*-jának hatása alatt készült azonban Jósika *Pygmalion*-ja, melynek mintáját Szaak Lujza Flaubert, Kont pedig Balzac művei közt kereste. Suere emlékeztet a *Könyvelművek* néhány motívuma is.

Érdekes és új az is, a mit a szerző Petőfi *Apostolának* és Sue *Mystères de Paris*-jának viszonyáról mond. Szilveszter padlásszobájának és nyomorának leírása s az egész költeménynek jellemzései és szerkesztési eljárása szembetűnően mutatja a Sue-hatást. A Sue-íránynak Petőfire való hatását már Badics említette (Magyar Remekírók, Petőfi, III. 22. l.), Kovács érdeme azonban, hogy teljes és pontos adalékokat nyújt.

Igen hálás feladat volna Sue s általában a francia romantikusok Jókaira való hatásának alapos vizsgálata. Kovács erre nem vállalkozik, Jókainak csupán egy regényét, az *Asszonyt kísért, Istent kísért* címűt hasonlíttja össze Sue híres regényével. Jókai a Suetől átvett anyagba beleviszi az ő derült, szeretetreméltó humorát. úgy

hogy a regény úgy tűnik fel, mint «az öregedő ember ifjúkori álmának humoros visszaélőmodása».

Végül Kovács Degré Alajosnak *Két év egy ügyvéd életéből* és *Kalandornő* cz. regényeiben állapítja meg Sue hatását.

Kovács munkája tele van francia idézetekkel, melyek csakúgy hemzsegnék a sajtóhibáktól. Ez nem az ő hibája, azt azonban az ő hibájául rójuk fel, hogy munkáját olyan gondatlan, pongyola, magyarul nyelven írta meg. Nagyon sokszor jegyzeteit csak úgy nyersen, formátlanul közli velünk, a hogy papírra vetette őket. Íme néhány mutató: «miként az irodalom (a forradalom h.), a romantika is az individualizmus diadalát magasztalja» (1. l.), «e kor regényírói első sorban lírikus költők, a kiket bánt, hogy a föld és az ég nem *gyászolna* velük» (u. o.), «veres haj, alaposan megtelt idomok, mély basszus hang, mint a minő egy *Tamburmajoré*» (93. l.), «csillogó színes magyar tájai, melyeket már nem lelkéből áthozta, hanem lelkéből *tikrőlétete* vissza, ezek mentik meg» (103. l.). A *Mystères de Paris*-t következetesen M. du P.-nak írja.

(Budapest.)

BIRKÁS GÉZA.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Annales de la Société J. J. Rousseau. Tome sixième. 1910. Genève, A. Jullien éditeur. 8-r. 384 l.

A Rousseau-társaság 1910. évi *Évkönyre* csaknem egészen R. angolországi tartózkodása ismertetésének van szentelve. Ez a hosszú ismertetés (1—313. l.) annyira lefoglalja az Évkönyvet, hogy mellette más alapvető czikkelynek nem jutott hely, hanem csak a bibliografia és a szokásos évi krónika következik.

Mint tudjuk, R. 1765 végén Môtiers-ből, majd a Szentpéter-szigetéről való elűzése után, Hume hívásának s több mások rábeszélésének engedve, határozta el magát arra, hogy az üldözések elől Angolországba költözik. 1766 január 10—11-én kelt át a tengeren, Dowerből Hume-mal azonnal Londonba, onnan két hét múlva Chiswickbe utazik, majd márcz. 19-én otthagyja Chiswicket s Woottonban telepszik meg a Davenport kastélyában, s itt él egy jó esztendőig, 1767 május 1-ig, ekkor — mivel mindenfelől ellenségtől vélte magát körülvéve — hirtelen fölkerekedik s visszaindul Franciaországba; május 16-án Dowerben van, 21-én hajóra száll s 22-én Calais-ben köt ki.

Louis Courtois közleményének I. része R. angolországi tartózkodásának csak külső történetét nyújtja, de bámulatos gondnal s alaposággal. Szinte azt lehet mondani, hogy napról-napra, óráról-órára följegyzi, mit tett, hol járt, kikkel érintkezett R.; sőt hazájába való visszatérése után is követi angolországi összeköttetéseinek fonalát. Ezen I. rész bővebb illusztrálására szolgál a II. rész, a mely R. egész

angolszásági levelezését felöleli, mindazon leveleket, a melyeket ő írt angolszásági tartózkodása alatt, vagy a melyeket hozzá írtak, vagy a melyek, ismerősei, barátai egymáshoz írt levelei közt ő reá, az ő angolszásági életére, viselt dolgaira vonatkoznak. E levelek nagy része itt jelen meg először a nyilvánosság előtt; egy részöket a British Museumból, más részöket a neuchâtel-i könyvtárból, a mely R. kiadatlan iratait rejt, másolta le a dolgozat írója. A dolgozat III. része (Függelék) egyfelől a Davenport-családról nyújt adatokat, másfelől a R. végrendelete tárgyában közöl több levelet, végül a Hachette-féle R.-adás levelezésének több hibás adatát rektifikálja. Részletes levéljegyzék és útmutató zárja be a dolgozatot.

Az *irodalmi* rovat ezúttal is beható ismertetését és bírálatát nyújtja a Rousseau-irodalom újabb termékeinek. A magyar R.-irodalomból *Bozdánfy* három kisebb R.-fordítását (Olcsó Könyvtár) említi három sorban. A *krónika* az évnek R. nevével kapcsolatos művészi, irodalmi, társadalmi, politikai s tudományos eseményeiről, mozgalmairól ad számot. Mindkét rovat a szerkesztők kiváló gondosságáról és figyelméről tesz bizonyosságot.

A szép nyomású, szép kiállítású kötetet elől R.-nak 1766-ban Wright-tól festett arcképe díszíti.

(Sárospatak.)

RÁCZ LAJOS.

Carl Rothe: Die Ilias als Dichtung. Paderborn, Ferdinand Schöningh, 1910. XI + 366 l.

Mala soluta navis exit alite: Rothe könyve a Kammer-féle «esztétikai» magyarázatok kiadójának czégére alatt, de — előlegezzük dicséretét — nem a paderborni hagyomány öregbítésére. Igaz ugyan, hogy a mű nagyobb része (a «második könyv») az Ilias nem épen szájunk ízére való elemzését adja, de ezt a tényt eléggé ellensúlyozza Rothenak mind a kérdés irodalmában (harmincz éve írja a berlini «Zeitschrift f. Gymnasialwesen»-ben a Homerosra vonatkozó évi jelentéseket), mind általában a költészet lélektanában való jártassága.

Bár fontos esemény, hogy íme Rothe, maguk idejében, ha nem is épen önálló, de fogalmazásában népszerűvé vált eszméi (v. ö. különösen «Die Bedeutung der Wiederholungen für d. H. Fr.» 1890. és «Die Bdtng. d. Widersprüche f. d. H. Fr.» 1890. cz. elterjedt dolgozatait) könyvet-irányítóan kristályosodnak eléünk, az újság ingerét semmi esetre sem tulajdoníthatjuk e munkának, mely sokszor emlékeztet a mesebeli királyfira, a ki hetvenhét éves korában születik, hozzátelhetők: apának. Az elv, melyet 1892-ben hadüzenetnek neveztek az uralkodó felfogás ellen,¹⁾ ma már nemzedéket nevelt fel, mely atyja előtt ült be a «nagykönyv» trónusába. Csak Finslert említem,²⁾ ki — lényegében Rothe csapásán — két évvel megelőzve őt, már kodifikálta a Homeros-kérdés mai statusquoját. A mi természetesen, nem azt jelenti, hogy a tudós Rothe ne mutatna sok és lényeges dologban fejlődést minden elődjéhez képest. (Így, Finslernél maradva.

¹⁾ Kluge: Neue Philol. Rundschau 13/14. l.

²⁾ V. ö. az EPhK. 1911 deczemberi füzetében megjelent ismertetést.

az általa megengedett nagyobb, idegen költeménydarabok beolvasztását már nem veszi igénybe a homerosi költemények keletkezésének kérdésében, hanem mindig csak a «felhasználó» Homeros kezét látja.)

A könyv két részre oszlik. Az első (5—141. l.) hadakozás a régi tanok ellen, a második (143—336. l.) meggyőzésnek szánva az új mellett. Kiinduló pontja, hogy az olyan kifogások, a minőket a magasabb kritika támasztott a Peisistratos-féle redakció, a nyelvi és verselési technika állítólagos egyenetlenségei, az ú. n. «ellenmondások» és a vélt különböző kultúrfokok körül (fegyverzet és harcmódban [W. Reichel és C. Robert], vallásos felfogásban [E. Rohde, G. Finsler], társadalmi és állami berendezkedésekben [A. Lang, Gercke stb.]), nem szólnak az egység ellen, csupán a pártoskodás megbízhatatlan megvilágítását, egyes tudósok vak egyoldalúságát, a költői munka természetrajzábanak nemismerését tanúsítják, szóval: itt nincsenek igazi nehézségek. Értékeli a magasabb kritika azon érdemét, hogy sok jelentős, finom észrevételt hozott felszínre (különösen Kirchhoff érdemeit méltányolja), de kárhoztatja, hogy az eredményeket önkényes czélok jármába fogva, teljesen megbízhatatlan talajra vitte a tudományt. A «sokköltős» segítséget ezen áron nem lehet igénybe venni, de nincs is rá szükség, ha e feltevés lidércznyomása alól fel tudjuk ítéletünket szabadítani. Vissza kell térni az egyedül megfoghatóhoz, magához a költőhöz és mindent, a mi csak határozottan ellent nem mond a cselekmény költőnk által teremtett alapirányának, költőnknek: Homerosnak kell tulajdonítanunk. Ez a költő nagy, hagyományozott mondananyagot, sőt kisebb-nagyobb költeményeket is ismert (pl. egy Meleagros-ról szóló dalt) és fel is használt, de a forrásokat rekonstruálni és viszonyukat fixirozni lehetetlen vállalkozás. Ép így feltevése Rothénak, hogy a nyelv és metrika kialakításán sem egyedül Homeros fáradozott, de azért az Iliast csak egy ember készítette, még pedig nem egy gépiesen dolgozó akarki, hanem valódi költő, — persze nem költő-ideál, hanem igaz ember, — a ki ép úgy küzd tárgyával elérendő magasabb céljai érdekében, ép úgy megenged magának apró, egyszerű hallgatónak fel sem tűnő «hibákat», mint akár Goethe vagy Schiller. Csakhogy utóbbiak oly szerencsés helyzetben vannak, hogy a kétségtelen egység, sőt gyakran önvallomásaik is magyarázzák érdességeiket, míg Homeros e fedezetek híjában lesújtó ítéleteknek volt kiszolgáltatva és a kritika minden jelentéktelen «ellenmondás»-nál idegén kezét és esetlen átdolgozót hajtogathatott. Ezen álláspont tagadása adja Rothe azon kereteit, melyeken belől a maga Homerosát a drámaíró Goethe és a regényíró Stilgebauer technikájával dolgoztatja.¹⁾

Készséggel azonosítjuk magunkat az eddigieket illetőleg a vádló Rothéval, sőt meggyőződésünk, hogy e könyvvel a lyticus-unitárius ellentétesség, melyet már régebben támadnak (így W. Christ, O. Jäger,

¹⁾ Homerosban, az örök megfejthetetlenben, minden kor mást lát, t. i. önmagát és a költő alakját a maga uralkodó irodalmi divatjában tükrözi. Érthető, hogy a prózai eposz (Herodotos) idejében Homeros kétségtelen «eposzíró», de a hideg vizsgálódással merevítő alexandriaiak pillantása előtt már szövegfordogató szobatudós kell melléje, (a bökkenőket okozó «munkatársul»), míg Lachmannék, Herder hatása alatt, Lönrot technikájával dolgoztatják össze az eposzokat.

P. Cauer és különösen L. Erhardt. V. ö.: az EPhK. 1907 ápr. számában megjelent «A görög epikus hasonlatok stb.» cz. dolgozatom 3. fej.), véglegesen lekerült a napirendről. De szerény nézetünk szerint egy sarkalatos ponton erősebb támaszt igényel a költemények ilyen «elintézése»: Az *ismétlődések elsőrangú kérdésében* (22—55. l.) inog az épület: nem kapunk kielégítő magyarázatot. Oka az a határozatlanság, sőt megokolatlan tagadás, mely Rothe álláspontját a népköltéssel szemben jellemzi. Ez teremti azt a végighúzódo következetlenséget, hogy egyfelől a maga Homerosa eszközeiül állandóan igénybe veszi a népköltés legjellegzetesebb vonásainak segítségét, másfelől, a hol rábukkan ilyen nyomokra, elvitatja tőlük a népköltés félreismerhetetlen bélyegét. Ilyen igénybevett, népköltést feltételező eszközök: a szóbeli előadás azon közönséges technikai fogása, hogy ismétlésekkel ad pihenőt a hallgatónak; ilyen a kialakult versanyag felhasználásának megengedése; ilyen az Olrik-féle, Rothétól helyesen felismert, «einsträngig» előadásmód (mely szerint a költő mindig csak a cselekvést vivő személylyel vagy személyekkel törődik és mellékes neki, mit tesz pl. Thetis addig, míg Hephaistos a fegyverzetet készíti stb.); csak népköltés engedheti meg magának, hogy a költő csupán hallgatóival szemben ismerjen tájékoztatási kötelezettséget s így az előadás nem törődik vele, miről tudnak, ill. nem tudnak a maga hősei és a szereplő, szükség szerint, olyanról is értesülhet, a mi csak a hallgatónak mondódott (ilyen helyeken ütközött meg Kirchoff az Odysseia elemzésénél); ilyen vonás az is, hogy a költő nem dolgozik meglepetésekre, hanem mindig előre jelzi a kezdődő esemény eredményét (legalább is egy *μέγα νῆπιος* közbeszúrásával), minthogy a hallgatóság úgyis ismeri az egész költői mű menetét (gondoljunk Steinthal «dynamikus» eposzára!); ilyen a költő természet- és állatszerezete (ló) stb. Mindez nem tartja vissza az író, hogy egy ilyen határozatlan kijelentés mellett, mint: «Homeros aus der Volksdichtung hervorgegangen» — idegesen ne tiltakozzék, ha egyik-másik fentjelzett vonás kidomborításakor Homerosban a népköltészet jelét akarnók felismerni. Értjük Rothét: az a «népköltészet», a melyet Lachmann, Koehly, Kirchoff stb. diszkreditáltak, a Herder-Ossian-féle tévesztésekkel teljes fogalmak, csakugyan nem felhasználható tényező. Csak-hogy közben — a népköltés teljes tagadásán keresztül — a «daloló nép» titokzatos elvontsága krízisen ment át. Igaz, a vonalat, melyen biztosan megállhatunk, az előmunkálatok maig nem rajzolták ki elég élesen, de a néplélektan és a folklore ma már látja, hogy a nép- és műköltő (úgyszintén költemény) szembeállítás helytelen és megtevésztő, mert nem a lényegre mutat. Belátja, hogy mindkét esetben *van* szerepe egy költői egyéniségnek (legfeljebb a név maradhat ismeretlen) és hogy a népköltésben a gépiesség csak a költemény fejlődésének egy korszakára jellemző. Tudjuk, hogy a régi fogalmazás két fontos dologban felületes volt. Az ú. n. «népköltő» — helyesen: a nép természeti környezetében élő költő, a ki lehet nem «népi» ember is (pl. kántor, tanító stb.) — csak bizonyos, környezetből eredő, jellegzetes, általánosabb vonásokkal megkülömböztetett «műköltő» és a «népköltemény» mint egy ilyen költő alkotása, csak a továbbélésnek szabadabb formáját, a le nem zárt fejlődést jelentheti (a hogy pl. a nép azon költeményeket is kezeli, melyek ú. n. műköltőtől jutottak ajkára)

Így pedig tagadhatatlan Homeros itt és most nem részletezhető rokonsága, illetőleg összefüggése a népköltéssel s mihelyt e dolgok tisztázódtak és Homerosra alkalmaztattak, a Homeros-kérdések lényege megoldottnak lesz tekinthető. Ha Rothe *így* nézte volna a népköltést, nem látta volna kiegyenlíthetetlennek a maga «egy» költőjének személyével.

Pedig balítéletét azzal fizeti meg, hogy a kétségtelenül legjellemzőbb homerosi sajátságot: a stereotyp ismétlődések kérdését nem tudja ellentmondások nélkül és általános érvényességgel magyarázni. Így pl. a Z 506—512 lóhasonlatának ismétlődésekor O-ban kénytelen velünk elhitetni, hogy vagy nem költőnktől való, vagy Hektor teljes gyógyulását jelzi! (a mit az író szóval se sejtet; reméljük, nem a már elavult «reticentia Homeri» elvén!). És mindez egy legegyszerűbb ismétlődés miatt! E balítélet okozza azt is, hogy a csak *ilyen* keletkezéssel magyarázható mondat-, nyelv- és verskezelési tényeket, a rétegenséget stb. teljesen figyelmen kívül hagyja, hogy inkább erőltetett magyarázatot ad, semhogy a népköltészet közelfekvő segítségéhez nyuljon. (Így pl.: Zeus azért van az első énekben 12 napig távol az Olymposról, mert ez az idő kellett Achilles haragjának kifejlődéséhez! — 162. l. — a mi már Kammerre emlékeztet.) Ez irányban haladva: beleesik *egyfelől* a lytikus «betoldások» menedékébe — azzal a kétesértékű módosítással, hogy lehet valamely részlet későbbi eredetű, de költőtől ered (a mit nem egészen fogadhatunk el), sőt állhat helyén egyenesen ennek kedve ellenére is (a mit egyáltalán nem értünk) — *másfelől* pedig betéved az ó-unitarius esztétizálásba is. Az első esetre példa a A második részének beillesztése körül olvasható könyvében, de felesleges részleteznünk; a másodikra jellemző gondolat pl., hogy a Patroklos-szal való fegyvercserét azért találta ki költőnk, hogy Achilles harcza ne szoruljon Patroklos halálának estéjére, hanem a «költői lángész» jóvoltából külön napot kapjon! Nem hiszünk egyik okoskodásának sem. Folytathatnók, de elég a meggyőzéshez ennyi.

Értjük a kígyómarta ember óvatosságát. De Rothe tehetetlen tagadásától, mely már a fejlődés útját mutatja, csak egy lépés az új népköltési felfogás és a Homeros-féle költemények vonatkoztatása, ez újabb egyeztetés felé, melynek próbáit reménységgel várjuk.

Ezen felfogás mellett azonban tisztára absurdum lesz a második rész: a részletes analízis. Tarthatatlan ez különben amúgy is, még józanságenyhítetten is, a míg vélemény teljesen objektív nem lehet (és ez soha se lehet!) Hogy bizalmatlanságunk Rothe személyére is joggal terjeszthető ki, csak két példát: A X fejtegetésénél (311. l.) kiderül, hogy a *költemény praemissái szerint* Hektornak *nem ésszerű* a kapun kívül maradnia. Így kintmaradásának csak költői oka lehet, a szép párharcz-jelenet érdekében. És erre így működik a logika: *A ki ily ügyesen komponál*, nem lehet népköltő, csak «egy művészete hatását tudatosan ismerő, nagy költő». Nem fűzünk hozzá kommentárt. Azt az erőszakoskodó okoskodást se követjük, mely a monda sympathikus Hektorának Homeros által való önálló, czéltudatos befekettítését akarja velünk elhitetni.

Mindezek mellett kétségtelen, hogy könyvünk a Homeros-kérdés mai állásának egyistenes bibliája. De a mint a szent könyvben benn-

ragadtak a régi pogány hit nyomai, úgy feledkezik meg néha magáról a mi prófétánk is.¹⁾ Viszont vannak tanításai, melyeket fel kellene írni minden Homeros-kutató házának kapufájára. Így elsősorban az analogia-keresések (bár sajnosan nélkülözzük az eposzok összevetését, mit az eposz-szerzők gyakori bizonytalansága miatt mellőz és egyoldalúnak tartjuk a néhány német klasszikusra szorítkozást, mikor pl. a sokkal «természetibb» oroszok készebb példákat kínálnak). Ép ilyen az a világosságteremtő gondolat, hogy az «ellenmondás» nem kétségtelen második kéz jele, mely talán jobban megnézte volna a külsőségeket, hanem eredhet — az ellentmondás jelentéktelen lévén, — magától a költőtől valami magasabb cél érdekében, s csak mutatója a költő nehézségekkel való küzdelmének. Sikerül teljesen meggyőznie, hogy a háború elejére utaló, kifogásolt jelenetek szervesen tartoznak Iliasunkba, mert a költő igenis akarja a kezdet látszatát kelteni, még pedig mi miattunk (bár utóbbi körülményt élesebben kellett volna hangsúlyozni). Helyesen emeli ki a hazafiaság elhanyagolt vonását (a nekünk első csatában nem veszhetnek a görögök), bár túlságos súlyt erre több okból nem lehet helyezni. Dicséretes a szóhoz tapadás helyett a költői szabad elképzelésre való hivatkozás (pl. a X-ben, az Achilles és Priamos találkozása körül. utóbb különösen Müldertől támasztott nehézségek ellenében, ki túlzó súlyt fektetett arra, hogy Achilles sátrának leírása nem sátorra, hanem kőépületre illik stb.

Kár, hogy a könyvben szokatlanul sok a sajtóhiba; a tárgy-mutató is bővítésre szorul.

Rothe művét tanítványi hálával a nyolczvanéves Vahlennek ajánlotta, ki a tudomány veszteségére ép mostanában hűnyt el. Mi minden Homeros-kutatónak legmelegebben ajánljuk.

(Czegléd.)

MARÓT KÁROLY.

Abele Boatti: Grammatica del Greco del Nuovo Testamento.

Venezia, 1910. (Parte I. Fonologia e Morfologia, Parte II. Sintassi.)

Szerző munkájában kutatja, hogy az Újszövetség görög nyelve minő viszonyban van a klasszikus és a vulgáris nyelvhez; vajjon az újszövetségi könyvek görög nyelve különálló forma-e, vagy pedig azonos a kor vulgáris nyelvével.

Előbb röviden előadja az idevágó különböző véleményeket. A puristák nézete, kik szerint az újszövetségi nyelv: Platon és Demosthenes nyelve, helytelen. A hebraisták túlzásba vitték a héber nyelvvel való találkozást. Szerintök annyi szemitikus sajátság van az Újszövetség görög nyelvében, hogy erről, mint külön dialektusról kell beszélnünk. Ez a biblikus görög nyelv. Ez is túlzás. A papyrusok, ostrakák tanulmányozása után változtatni kell ezen a véleményen.

¹⁾ L. már fent többször. Azonkívül pl. mikor Agamemnon B, I, és E-ben mutatott gyávaságában az utolsó mykenæi király gyáva futásának történelmi tényét látja átfestve (127. l.). Nem kevésbé érdekes a viszony, melyet sokban módosult tudós múltjával szemben foglal el írónk, ki áttal lényeges nézetváltoztatásokat beismerni.

Sokat köszönhetünk e tekintetben Deissmann kutatásainak. Szerzőnk nagy részben Deissmann, Moulton, Thumb nyomdokán halad. Az Újszövetség nyelve a korabeli communis, vulgáris nyelv (*κοινή*). Azon nyelv ez, mely Nagy Sándor idejében keletkezett, és a melynek forrásai: a papyrusok, ostrakák, feliratok és a hellenisztikus írók. Lényege az attikai, de idegen elemek is vannak benne. Hogy minők ezen idegen elemek, annak megállapításában nincs egyetértés. Egyesek szerint: a *κοινή* az attikai, ión, dór stb. dialektusok vegyülete. Mások szerint az attikai elem dominál benne, de van ión elem is, mely azonban asszimilálódott. Bizonyos, hogy az attikai és a *κοινή* között lévő különbség a görög nyelv mozgalmától ered, a modern nyelvek világossága felé. Ez a morphológiát illetőleg, az esetek, számok és coniugatiók egyszerűsítésében áll.

Annak megállapítása után, hogy az Újszövetség nyelve a communis nyelv, előadja ennek szemitizmusait. Ezek az Újszövetségbe a communis nyelv útján jutottak be. A hebræisták — mint mondtuk — sok ilyen elemet vesznek fel. Moulton majdnem egészen redukálja. Deissmann is tagadja a sémi befolyást. Lehetetlen azonban, hogy a zsidó apostolok irataiban nem volna sémi befolyás. Boatti kimutatja, hogy a szemitizmus mindenekeelőtt a stílusban észlelhető (a gyakori *καί*-jal összekapcsolt mondatok), de a lexikonban is befolyásolta az újszövetségi írókat. Legtöbb szemitizmus van a synoptikusokban, legkevesebb a szent Pálnál.

Ezen általános megállapítások után átmegy a fonológiára. A kereszténység I. századának második felében, mikor az Újszövetség létrejött, az új kiejtés már el van terjedve. E szerint *ι, εῖ, οἰ, υ = i; ε, αι = e*. Már most, mivel ugyanazon kiejtés különbözőképen van írva, igen jártasnak kell lenni a görög nyelvben, hogy a diktálásnál hiba ne essék. Így pl. mikor sz. Pál Rom. 5, 1. t diktálta: *ἐχομεν*-t (*ω* val) és *ἐχομεν*-t (*o*-al) lehetett írni. Ezekkel kapcsolatban az Újszövetség kódexeinek írásáról szól, a magánhangzóknak és mássalhangzóknak a kódexekben előforduló fölcseréléséről.

A morphologiai részben sorra veszi az eseteket, mellézneveket, főneveket, fokozást, számneveket, névmásokat, az igét, és kimutatja, hogy az itt nyilvánuló sajátságok a vulgáris nyelvben is előfordulnak. Így pl. a *μάχαρι* gen. és dat. *ης, η* végzete, az *ας, α* helyett a vulgáris nyelvben is megvan. Előfordul a papyrusokban. Kár, hogy a kimutatott sajátságokat nem mindig világítja meg példával. A szóképzésről szólva, Deissmannal egyetértve megállapítja, hogy az Újszövetség 5000 szava közül csak mintegy 50-et nem találtak eddig más iratokban. De lehet, hogy ezek is megvannak. Ezzel végződik Boatti művének első része. Az egész második rész a syntaxisnak van szentelve.

Eddig nem írták meg a papyrusok, feliratok és a Septuaginta syntaxisát. A modern vulgáris görög syntaxisát Hatzidakis és Thumb állították össze.

Ki kell mutatni, hogy az Újszövetség nyelve mily mértékben egyezik meg az egykorúval, és ez mennyire távozott el a klasszikustól. Ezen vizsgálatában is szerzőnk arra az eredményre jut, hogy az újszövetségi görög nyelv a Kr. u. I. század nyelve és hogy a rajta tett javítások jelentéktelenek. Nem lehet e szerint a szöveg

teljes átdolgozásáról beszélni, mit az alexandriai iskola eszközölt volna.

Mindezek mutatják, hogy Boatti könyve igen hasznos mindazok számára, kik különösen az Újszövetség nyelvével foglalkoznak. Philologus és theologus egyaránt haszonnal olvashatja.

(Ungvár.)

HADZSEGA GYULA.

Karl Blanck: Heine und die Frau. Ausgewählte Bekenntnisse und Betrachtungen des Dichters. München, Eugen Reutsch, 1911. 8-r. 195 l. Ára 2-50 M.

Értékes irodalmi vállalat indult meg Németországban a múlt évben *Pandora* cím alatt. Külömböző ágakra kiterjedő elemző-gyűjtő munka ez; célja: valamely író egyéniségének vagy egy korszak eszméinek rajza a megfelelő művekből összegezett elemek alapján. A vállalat első számaként jelent meg a *Heine und die Frau* cz. könyv, Heine irataiból összeállítva. Blanck. e fragmentumok csoportosítója, az előszóban röviden vázolja a gondolatmenetet, végül pedig eljárását úgy jellemzi, hogy a belső összefüggés mellett nagyobb vonásokban a kronológiát is szemmel tartotta.

Heine műveiben páratlanul sok nő szerepel; ezt a hirtelenében felületességnek minősíthető vonást mélyebben átértjük, ha a költő álláspontjára helyezkedünk, a kit minden szerelméhez művészi csodálat fűzött, s a ki a nőben csupán a természet legtokéletesebb formái alkotását látta. Rengeteg tapasztalata szellemesen van meg örökítve a különféle nemzetbeli nők között vont párhuzamokban: a francia nő örökös változatossága, a lengyel gyermekes könnyedsége, a német nő melancholikus szépsége, az olaszok classicitása mint megannyi költemény hatnak é szerföltt érzékeny lélekre.

És íme az, a ki abstract szépséget, lelki értéket egyáltalán nem keresett vagy legalább is ritkán talált a nőben, megmarad az idealista állásponton: érzékisége ment minden közönséges elemtől; mindenkor *hódol* a szépnek, sohasem szentségteleníti meg. A szép nők iránt való rajongásából nem kapcsolja ki a társadalom megvetettjeit sem; a külső tökéletességet elválasztja a belső nyomortól és az utóbbi iránt igazságos részvétellel viseltetik, egyedül a természetes harmónia felbomlásának tudja azt be, melyet az egyház idézett elő a testnek észszerűtlen háttérbe szorításával.

A klasszikus, görög világ lelkes híve elábrándozik, beleszeret egy-egy élettelen márványszoborba vagy festménybe; vannak emlékezetébe újra visszatérő halott ideáljai is. -- Ennek a tisztán esztétikai tartalmú rajongásnak alapján megérthetjük Heine idealista-érzékiségét is. Ugyancsak ezt a páratlanul intenzív hatást, a melyet az élettelen, művészi szép Heine lelkére gyakorolt, tekinthetjük csodálatos álmokképeinek forrásul is. Fantáziájának nagyszerű, teremő ereje betegségének előrehaladásával különösen élénk álmaiban érvényesül, melyek végre is befejezik hosszú, álmatlan éjszakáit. Mily csodálatosan ellentétes párhuzam: leggyötrőbb testi fájdalom és legszínesebb esztétikai élvezet az álmok országában! A halálra készülő költő utolsó gondolatait még mindig az az eszme foglalkoztatja, a mely

egész életében oly hatalmasan dominált: a szépért lelkesülő lélek nem bír megnyugodni az igazságtalan disharmoniában:

Oh, dieser Streit wird enden nimmermehr,
Stets wird die Wahrheit hadern mit dem Schönen,
Stets wird geschieden sein der Menschheit Heer
In zwei Parteien: Barbaren und Hellenen. (193. l.)

Íme: ez ügyesen összeállított könyv révén a kutató elemzésnek fáradságos munkája nélkül nyerünk az igazságnak megfelelő képet arról, milyen fölfogása volt Heinének a nőről, s látjuk azt, hogy ez a fölfogás kora ifjúságától halálos betegségének idejéig antik színezetű maradt.

(Budapest.)

ZUBER MARIANNE.

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG XXXVII. KÖZGYÜLÉSE

1912. január 13.

I. Elnöki megnyitó beszéd.

Tisztelt közgyűlés! Midőn eddigi szokásomhoz híven visszatekintek az elmúlt esztendőre, hogy eseményeinek hosszú sorából kiemeljem azt az intézményt vagy intézkedést, mely tudományunk szempontjából, legalább saját szerény nézetem szerint, a legfontosabb, mely tehát a classica és modern philológiának kedvező vagy kedvezőtlen fejlődésére legnagyobb befolyást ígér: majdnem kényszerítő erővel lép lelkem elé a magyar kormánynak az a nagy jelentőségű elhatározása, melynek értelmében most már kétségbe nem vonható ténynek tekinthető, hogy hazánk néhány rövid év lefolyása alatt két teljes egyetemmel gazdagabb lesz. Hosszú vajudás eredménye ez a sok oldalról idegesen várt elhatározás. Kerek negyven esztendeje követeli az ország értelmisége egyetemeink szaporítását, és én magam is e négy évtized alatt számos, legnagyobbbrészt német cikket írtam a harmadik és negyedik és a többi egyetemek érdekében. Végre győzött — nem az ügy jelentősége, nem a nemzeti és kulturális érdek, mely az egyetemek ügyével kapcsolatos, hanem győzött az új főiskolák után áhító városok ideges versenye, mely nem minden komikum nélkül lefolyt kedélyes licitáció útján mégis csak kierőszakolta a sokat óhajtott eredményt, két új főiskolát, melyek a képviselőház elé terjesztett törvényjavaslat értelmében tíz év lefolyása alatt teljes egyetemek lesznek.

Jellemző a mi közművelődési állapotainkra, hogy az új egyetemek követelése és föllállítása körül kifejtett, kétségtelenül széleskörű mozgalomban voltakép csak egy mozzanat izgatta mélyebben a kedélyeket: az új főiskolák székhelye — és csak egy argumentum lelkesítette a föllállítás mellett buzgólkodó különböző feleket: a budapesti

egyetemnek túlságos zsúfoltsága, mely, általános felfogás szerint, márirtűrhetetlen és mely az egyedüli oka annak, hogy első országos főiskolánk annyi jogos panaszra szolgáltat okot. Ezen a nagy bajon kell elsősorban segíteni, hangoztatták a versenyzők, ezen pedig nem lehet másképp segíteni, mint új egyetemek alapításával. Az nem igen jutott az így érvelőknek eszébe, hogy annak idején az erdélyi hazafiak a kolozsvári egyetem föllállítását is ugyanezen argumentummal és reménnyel indokolták, és hogy az eredmény egyáltalában nem igazolta ezen argumentálás alaposságát, mert a kolozsvári egyetem föllállítása óta a budapesti egyetem hallgatósága évről-évre emelkedett. Nagyon lehetséges, hogy a pozsonyi és debreczeni egyetemek is csak hasonló hatással lesznek a budapestire, de vajjon céltalan és haszontalan-e azért a két új egyetem föllállítása? Ez nem kevésbbé helytelen következtetés volna.

A kik a budapesti egyetemnek túlságos zsúfoltságáról jajgatnak és minden bajt, a mely az ország legelső főiskolájával kapcsolatos, ezzel a zsúfoltsággal részben megmagyaráznák, részben mentegetnek, úgy bölcsekednek, mintha székesfővárosunk valóban dicsekedhetnék a leglátogatottabb egyetemmel, mintha a hallgatóságnak ily tömege sehol másutt nem volna található. Pedig ez tudvalevőleg nagy tévedés. Európában van legalább is hat vagy hét egyetem, melyeknek hallgatósága jóval nagyobb mint a budapestié, a párizsié pl. több mint két akkora; — de ebből soha sehol az ifjúság képzése szempontjából semmiféle bajt nem származtattak sem az érdekelt felek, sem a közvélemény.

Sajnos, a mi ifjúságunknak nem mennyisége, hanem minősége rendkívül kifogásos. A túlnyomó többség nemcsak minimális készletséggel jön az egyetemre, hisz ezen segíthetne ép maga az egyetem; de szándéka sincsen, hogy komolyan foglalkozzék tudománnyal, ezen betegség ellen pedig nincsen orvosság. Csupán oklevelet keres, még pedig lehető rövid idő alatt és minél kevesebb munkával, hogy minél előbb eltartassa magát az állammal vagy a társadalommal. Ezen irányát azután tetemesen elősegítik az érvényes tanulmányi és vizsgálati szabályzatok, melyeknek képtelen és káros volta ellen már annyi föl-szólalás történt, maga az egyetem részéről is. Magam is néhány évvel ezelőtt egyik rektori beszédemben élesen kikeltem a mai rendszernek nevelés és demoralizáló intézkedései ellen, de természetesen minden siker nélkül. Ezeken a bajokon azért oly nehéz segíteni, mert itt erélyes intézkedések kellenek az egyetem érdekében, de az egyetem ellen — segíteni azonban kell.

Bocsánat ezen kitérésért, melyre csupán azon meggyőződése hangsúlyozása csábított, hogy új egyetemekre nem azért van szükség, mert a budapesti egyetemen sok, mondjuk, túlságosan sok a hallgató. Lehetnének még jóval számosabban és mégsem származnék e nagy számukból legkisebb baj, ha az uralkodó rendszer egészséges és józan volna. Nem a hallgatók kedvéért kellenek új főiskolák, hanem a tudomány és a tudósok kedvéért. A míg egy-egy tudományszaknak csupán egy vagy két tanszéke lesz az országban, nem fogják hivatott tehetségek a tudománynak szentelni életüket, nem lesz tudományos verseny, nem lesz tudományos irodalom és nem lesz a tudomány számára közönség. Ez áll minden országra, áll a legnagyobb mértékben

hazánkra, melyet nyelvünk kínai fala oly szomorúan elzár a nagy világtól, elsősorban a tudományos munkásság terén. Mindnyájunk óhajta, hogy legyen magyar tudomány, azaz tudomány magyar nyelven, és mindnyájan érezzük, hogy egyetemeink csekély száma mennyire akadályozza annak, hogy ily magyar tudomány és magyar tudományos élet létesüljön. A magyar kutató csak kivételesen juthat ez időszert oly anyagi és erkölcsi helyzetbe, mely neki a nagyobb szabású tudományos munkásságot lehetővé teszi, és nem nevelhet ifjú erőket, a kik előbb közönségül szolgáljanak, utóbb pedig dolgozótársaivá izmosodjanak. Tudjuk és méltányoljuk mindnyájan, hogy hazánkban a középiskolai tanárság mily elismerésreméltó munkásságot fejt ki az egyes tudományterületek terén, így a classica és modern philologia terén is. De tudjuk azt is, hogy ez a munkásság mily súlyos anyagi és erkölcsi akadályokkal jár, mikor manap még az egyetemi tanárok is küzdenek az életnek anyagi követelményeivel és még nagyobb mértékben a tudományos kutatás eszközeinek hiányával. A tudós munkája mindenütt a világon csak áldozatok árán jön létre — de egyáltalában minden áldozat ellenére is, nem jön létre, a hol a mindennapi kenyérért való küzdelem elnyomja a tudós életterejét és a tudományos eszközök elégtelen volta megbénítja munkásságát.

Az egyetemek elsősorban tudományos intézetek, melyek azzal képzik és nevelik a fiatal nemzedékeket, hogy tudományos munkásságot fejtsenek ki. Azért nem riadok viasza azon paradoxon hirdetésétől, hogy az egyetemek nem a hallgatók kedvéért vannak, hanem a tanárok kedvéért. A hol kifejezetten és tudatosan az ifjúság kedvéért vannak a főiskolák (gondoljunk csak a mi jogakadémiáinkra), ott csak középiskolai jellegű tanintézetek jönnek létre, melyek a maguk szűkebb körében bizonyára elismerésre méltó munkát végeznek, a mennyiben az állam és a társadalom számára hasznos munkásokat nevelnek; egyetemi tanárok ellenben a tudomány szolgálatában dolgoznak és tudományos szellemmel telített növendékeket nevelnek, a kik később maguk is a tudomány mesterei lehetnek. De ha így áll a dolog, a mint másképp nem is állhat, akkor úgy kell fölfognunk az egyetemi tanár tisztét, mint a művelt külföld minden nyugati országában fölfogják: lehetővé kell tenni az egyetemi tanárnak, hogy teljes idejét és teljes erejét a tudománynak szentelje. Ez nálunk nincsen így. Az a rengeteg vizsgálat, colloquium, ülés, bizottság, referatumszerűség, mely nálunk az egyetemi tanárt elfoglalja, eleve lehetetlenné teszi vagy legalább a legsúlyosabb mértékben megnehezíti a következetes, szakadatlan, mélyebben szántó tudományos munkásságot — a mihez még a társadalmi és irodalmi élet mindenféle követelményei is hozzájárulnak. A külföldi egyetemi tanár nem tud minderről semmit, mert nem vizsgál és nem colloquáltat, ülése minél kevesebb van és a papirkorszaknak undorító kinövésai hazánkon túl sokkal, de sokkal csekélyebb számúak.

Tehát üdvözljük a legőszintébb örömmel az új egyetemeket, melyektől új kiváló szakférfiakat és értékes tudományos munkásságot várhatunk; de ne halmozzuk el ezeknek tanárait is azzal a tömeges mellékes kötelességgel, mely őket nem engedi íróasztalukhoz jutni és részesítsük ezen elengedhetetlen kedvezményben már meglévő két egyetemünk tanárait is, a kik csak akkor fognak a tudomány terén

kiválót alkotni. ha nem lesznek egyebek, mint csakis és kizárólag tanárok. Igaz, hogy ez esetben többrendbeli mellékes jövedelemről le kell mondaniok; de világos, hogy a ki a tudomány bajnoka akar lenni, ne versenyezzen a pénzkeresés embereivel, valamint világos az is, hogy ha az állam tudományt akar, juttassa ennek munkásait oly anyagi helyzetbe, hogy mellékes jövedelmekre ne kelljen reflektálniok.

Voltak és vannak az új egyetemeknek konok ellenségei is, még pedig nem az analfabéták táborában, hanem a legműveltebb és legképzettebb embereink sorában. Veszedelmet láttak és látnak e nagyarányú alapításban, mert úgy voltak és vannak meggyőződve, hogy a legtöbb tudományszakra nincsenek képzett erőink, hivatatlanok kinevezésével pedig igen nagyot ártunk a tudomány és közoktatás ügyének. A ki meglévő egyetemeinken az utolsó évtized alatt végbement szomorú tanári pályázatokot és nem egyszer megdöbbenő kinevezéseket figyelemmel kísérte, kénytelen lesz bevallani, hogy ez a pesszimizmus éppen nem alaptalan, annál kevésbbé, mert a magyar kormány még ma is azt hiszi, hogy az egyetemi tanárok úgy teremnek, mint a mező liliomai, melyeket a nap melege és a harmat nedve életre kelt és virágoztat, és még mindig nem tesz lépéseket, hogy tehetséges ifjakat az új tanszékek számára tudatosan neveltessen és képeztesse. De más oldalról tény, hogy egyes szakokra már most sem hiányzanak a hivatott erők, és tagtársaink sorában is vannak szép számmal, akik az új egyetemek fölállításával és kiegészítésével méltán várhatnak tudományos törekvéseik számára szélesebb munkakört. Őszintén kívánom, hogy az ő reményeik teljesedjenek és ezzel teljesedjenek a mi reményeink is, melyeket a philológiai tudományok föllendülését illetőleg az új egyetemekhez fűzünk. E kettős óhajjal megnyitom társaságunk XXXVII. közgyűlését és szívesen üdvözlöm mind kedves tagtársainkat, mind tisztelt vendégeinket.

HEINRICH GUSZTÁV.

II. Titkári jelentés.

Tisztelt Közgyűlés! Először van alkalmam, hogy Társaságunk egy esztendei életéről jelentést terjeszsek a tisztelt Közgyűlés elé. E kötelesség teljesítésében *Vári Rezsőt* váltottam fel, a ki hat esztendőn keresztül viselte a legkomolyabb buzgósággal az első titkárnak tisztét, s a kit a rábeszélés semmi eszközzel sem tudtunk az oly jól betöltött helyen továbbra is megtartani. Tehát a személyváltozás — kívánsága szerint — megtörtént; de ha egyesületi törekvésünk lényegére tekintek, ez az esemény csakugyan nem is jelenthetett egyebet a személyek pusztá változásánál. Mert az ő egyénisége oly tisztán és mereven képviseli a megalkuvást nem ismerő tudomány szempontját, hogy utódja a legjobb igyekezettel sem tehet egyebet, mint hogy Társaságunkban, mely kezdettől fogva tudományos kívánt lenni, ezt az általa képviselt szellemet a maga körén belül és tehetsége szerint továbbra is fenntartani iparkodjék; hogy a miutgy ráerőszakolt hagyományt annál tudatosabban és nagyobb energiával tűzze ki céljának, mentől homályosabb, kétségesebb, vitatottabb lesz a fogalmak mai egyetemes zűrzavarában a *tisztán tudományos* tekintet. Mert már-már divattá válik a tudományos kutatásnak és gondolko-

zásnak termékeit, a mi szempontunkból egyedül számottevő eredeti és új tudást, a reprodukált ismeretek tömegével összekeverni, egynek venni.

Egyesületünk szellemi. élete *anyagi* feltételeken nyugszik. Itt első sorban a tagok száma jó tekintetbe. Az 1910. esztendőhöz viszonyítva a szaporodás — sajnos — egészen jelentéktelen (901—917). Ha növekvő kiadásainkra gondolunk, nem csoda tehát, hogy üzleti szempontból a Társaság ezen (1911.) éve is deficizzel végződött (420 K 40 f); noha a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 2000 koronás segélyét sikerült újra visszanyernünk, s a Magyar Tudományos Akadémia a maga subventióját a szokott teljes összegben (2000 K) folyósította. Örvendetes gyarapodást mutat a Társaság tiszta vagyona (11,172 K az előbbi év 8794 K-ájával szemben), a hol a többlet 2378 K. Ez főleg alapítványi összegekből származik; mert Hampel Antal, Láng Nándor, Petz Gedeon (200—200 koronával) és az Országos Casino (250 K-val) alapító tagjaink közé léptek, a Hajnal Márton nevére szóló alapítvány 165 K-val 200 K-ra kerekített ki, s többen alapító tagjaink közül kisebb-nagyobb összeggel növelték eddigi adományaikat. Bőkezűségükért valamennyinek köszönetet indítványozok.

A számunkra fennálló anyagi keretek között a Társaság az elmúlt évben is folytatta, elvégezte immár évtizedek óta kialakult *szellemi* feladatát. *Felolvasó ülést* hatot tartottunk (az 1911 jan. 11. tartott felolvasások még a múlt évi közgyűlés elé estek). A mi azok tárgysorozatát illeti:

1911 márczius 8. *Karl Lajos* Poncianus históriájának ó-franciaia folytatásáról értekezett, *Weber Artúr* Báró Jósika Miklósról; ápril 19. *Tolnai Vilmos*: Szélgjegyzetek «Az ember tragédiája» és «Faust» viszonyához cz. dolgozatát mutatta be, *Simonfi János*: Rosnyai Dávid naptári feljegyzéseiről szólót; május 10. *Kaiblinger Fülöp* egy «arte mayor» verset ismertetett a francziában, *Gragger Róbert* Schiller Bürgschaft-jának forrásaival és rokonaival foglalkozott; október 11. ugyancsak *Gragger Róbert* Gvadányi és Gaal József «Peleskei nótárius»-ának és Kisfaludy «Tollagi Jónás»-ának forrásairól, *Braun Soma* Apuleius «De Deo Socratis» cz. művéről; november 15. *Tolnai Vilmos* «Az ember tragédiájá»-ban szereplő anyaságról, *Birkás Géza* Racine-nak és az újabb francia kritikának viszonyáról; december 13. *Trostler József* Johann Heinrich Merck-ről mint kritikusról és esztétikusról értekezett, *Vértesy Jenő* pedig Ilias fordításának egy részletét olvasta fel.

Közlönyünk az elmúlt esztendőben 55 ív terjedelemben jelent meg (az előző évi 53 ívvel szemben), s munkatársainak száma 89-re szaporodott fel, a míg az az 1910. évben csak 72 volt. Az itt megjelent 30 értekezés tárgyában testvériesen oszlik meg a classica és modern philologia között. Azonkívül könyvismertetések, vegyes közlemények és bibliografiai összeállítások teszik *Közlönyünk* e kötetét is jóhírének megfelelő módon változatossá és érdekessé. Talán csak a külföldi fontosabb publicatiók *rendszeres* ismertetése az a pont, a hol a *Közlöny* — bizonyára nem a szerkesztők hibájából, hanem a kellő erők hiányától megokoltan — még mindig nem tudja a magasabb igényeket kielégíteni. Ha pl. a classica-philológiára tekintek, az e szak-

ban megjelent 27 ismertetést nemcsak kevésnek tartom, a mi pusztán a számot illeti, hanem kiválogatásában sem megfelelőnek, mert azok a gyakrabban bírálóknak személyes előszeretete szerint csupán egyes kisebb tárgykörökre vonatkoznak (patristica, Homerica, művészettörténet), a míg a többi, nem kevésbbé jelentékeny tartalmi csoportot — úgy szólván — teljesen mellőzi. Legyen e hiánynak kiemelése felszólítás és buzdítás tisztelt társainkhoz, hogy a külföldi munkáinknak mind szélesebbkörű figyelembevételre és ismertetésre által Közlönyünket minél nagyobb számban támogassák, s így egyesületünk törekvését ez oldalról is mentől hathatósabban mozdítsák elő.

A magas kormánynak hálára kötelező bőkezűsége, ötvenezer koronás segély, teszi majd Társaságunknak lehetővé, hogy a magyar tudományos életnek régóta érzett szükségleteként egy nagyobb terjedelmű *görög-magyar szótárt* a maga ellenőrzésével és felelősségére adhasson ki. Bár a szerkesztőség két tagjának visszalépése által a vállalat némi halasztást szenvedett, reméljük, hogy *Szigeti Gyula* és *Fodor Gyula* tagtársainknak buzgósága a munkának első fasciculusával bennünket már ezen év leforgása alatt meg fog ajándékozni.

Tagjaink közül meghalt: *Johann Vahlen*, Társaságunk tiszteletbeli tagja, a bécsi, majd a berlini egyetem tanára, a philologiai «kismunkának» nagymestere, a kit mint tiszteletbeli Elnökünk praepceptorát közvetlen szálak fűzik a magyarországi philologia fejlődéséhez, annak első fejezetéhez; rendes tagjaink közül *dr. Bokor János* és *Burker Armin*; a választmány *Maywald Józseffel* lett szegényebb. *Maywald* nem volt szoros értelemben vett tudós, de azért tanításával és tankönyveivel a legközvetlenebb módon szolgálta tudományunkat. Tanító volt a szónak legigazibb használatában, kinek iskolája természetes egységben tüntette föl a kötelességnek szigorú behajtását követelő erkölcsi szigort és a tudásnak evvel járó biztosságát és megbízhatóságát. Emlékét szeretettel fogja Társaságunk mindazideig őrizni, a míg a helyes belátás a tudomány igaz alapfeltételeibe nem veszett onnan ki.

Nem hiszem, hogy túllépném a számomra természetesen kínálkozó határt, midőn most — titkári jelentésem végén — néhány megjegyzéssel olyan állapotokat is szóba hozok, melyek *kívül esnek* ugyan már egyesületi életünkön, de erre — az egész társadalom szövényes összefüggése által — jelentős módon visszahatnak. A tiszta tudomány, melyet egyesületünk képvisel, olykor a legnagyobb ellenségeivé lehetnek a társadalom oly részei és tényezői, a melyek — a magok helyén megmaradva, csak közvetettségükben érvényesülve — rendes támogatói és segítőitársai: a *közélet* és a *hivatalos adminisztratio*. Bekövetkezik pedig a veszedelem mindazon esetben, midőn embe-
reket a tudomány hangoztatásával nem tudományos nézetek és czélok, hanem a nyilvános élet jelszavai hoznak össze és választanak el, vagy a midőn nem tudományos érdekek és érdemek, hanem a közigazgatásnak számunkra idegen szempontjai döntenek tudós állások, kinevezések fölött. S hazai viszonyaink — sajnos — mindjobban ugy alakulnak, hogy mindkét jelzett oldalról a tudományt egyáltalán, magunk részéről philológiánkat első sorban féltünk kell.

Avagy nem voltunk-e a közelmúltban tanúi annak az elszomorító jelenségnek, hogy egy *testvér-egyesületnek* keletkezését zsurna-

liszta békebontók (vagy tán csak békebontó zsurnaliszták?) — bizonyára a vezetőség akaratától távol, sőt annak ellenére — radikális társadalmi jelszavak zivajával vették körül. Velök szemben nem lehet elég energikusan hangsúlyozni, hogy a tudománynak megvan a maga külön birodalma, hogy forradalmat e körön belül csak a tudomány fegyvereivel lehet támasztani és kivívni, hogy itt társadalmi nézetek és állásfoglalások nem válhatnak az értékelés forrásaivá, hogy itt még az ellentét és elkülönülés is a közösnek felismert tudományos cél harmóniájába olvad össze.

A mi azután a hivatalos adminisztrációt illeti, hát nem leptek-e meg bennünket a közelmúltban olyanféle *kinevezések* a legmagasabb, az egyetemi tanítással összefüggő intézményeknél és kollégiumoknál, hogy azokba a tudományos haladás álláspontjáról sehogys tudtunk belenyugodni. Annyival kevésbbé tudtunk, mert ha valahol, a mi hazai szegénységünk között, igényli a tudománynak gyenge hajtása a céltudatos gondozást. Társaságunk e gondozás szolgálatába szegődött s ezért találtam helyénvalónak, sőt szükségesnek, hogy a munkánk útjában álló idegen visszaságokra és veszedelmekre őszintén rámutassak.

HORNÁNSZKY GYULA.

III. A pénztárvizsgáló-bizottság jelentése.

Tisztelt Közgyűlés! A Budapesti Philologiai Társaság választmánya Gyulai Ágost, Székely István és Finály Gábor választmányi tagoknak azt a megbízást adta, hogy a Társaság pénztárát vizsgálják meg és tegyenek erről jelentést a közgyűlésnek.

Folyó évi január hó 6-án délután a pénztáros lakásán megbízásunkat teljesítvén, van szerencsénk eljárásunk eredményéről a következő három számadást bemutatni:

A) alatt előterjesztjük a Társaság 1911. évi zárószámadását. szembeállítva az 1911. évi előirányzatot az elért eredménnyel. Az eredmény 14,313 K 14 fillérnyi bevétel és 12,914 K 91 fillérnyi kiadás volt, vagyis a pénzmaradvány 1911. év végén 1398 K 23 fillér. Ez a pénzmaradvány azonban nem úgy tekintendő, mintha a Társaságnak minden 1911. évi költség kifizetése után még 1398 K 23 fillérnyi pénzfeleslege maradt volna, hanem úgy értendő, hogy ezzel a pénzmaradvánnyal szemben még 1558 K 38 fillérnyi kifizetetlen számlatartozása és 260 K 25 fillérnyi tőkésítetlen alapítványa, összesen 1818 K 53 fillérnyi terhe maradt 1911 végén. Az 1398 K 23 fillérnyi pénzmaradványt levonván az 1818 K 53 fillérnyi kifizetetlen tartozásból, 420 K 30 fillérnyi összeg maradt, mint 1911. évi deficit.

Keresve az okát ennek a 420 K 30 fillérnyi deficitnek, azt a nyomdai költségek emelkedésében találtuk meg. Ugyanis az 1911. évi nyomdai és szétküldési költségeket $5400 + 430 = 5830$ koronában állapította meg a közgyűlés 1910-ben, de az eredmény az lett, hogy a Közlöny 1911. évi összes nyomdai költsége $4848.92 + 411.14$ K kifizetett, 1550 K 54 fill. kifizetetlen. összesen 6810 K 60 fillérnyi összeg, vagyis az előirányzatnál 1000 koronával több. Ha ez nem esik meg, akkor a Társaságnak 1911 végén nem maradt volna 420 K 30 f-nyi deficitje.

Melléklet a pénztárvizsgáló bizottságnak 1912. évi január hó 6-án kelt jelentéséhez.

A Budapesti Philologiai Társaság 1911. évi zárószámadata.

Idő: 1911. január 1-től december 31-ig. Pénztárkönyv: 288. lap 1. tételétől 301. lap 197. tételéig.

Rovat	B e v é t e l		K i a d á s	
	Előirányzat kor. fill.	Eredmény kor. fill.	Előirányzat kor. fill.	Eredmény kor. fill.
1 Pénzmaradvány	260	85	1 545	—
2 Előfizetés 1911-re	2 600	2 454	5 400	77
3 Rendes tagdíj 1911-re	5 000	4 819	430	48
4 Rendkívüli tagdíj 1911-re	350	369	126	14
5 Rendes tagdíjhátralék	550	343	126	16
6 Rendkívüli tagdíjhátralék	50	74	2 035	70
7 A Közlöny eladásából	35	34	1 000	02
8 Kamatok	350	363	1 000	02
9 A M. Tud. Akadémia segélye	2 000	2 000	116	16
10 A vall. és közokt. min. segélye	1 000	2 000	580	496
11 Különféle bevételek	300	203	200	199
12 Hirdetéseikért	200	200	160	365
13 Idegen pénz	—	73	120	81
14 Alapítványok	—	917	—	732
Összesen	12 635	14 313	12 677	12 914

Budapestben, 1912. évi január hó 6-án.

Pénzmaradvány 1,398 23
Egyenleg 14,313-14 K

A megvizsgált pénztárkönyvvel és a számadási okmányokkal mindenben megegyezőnek találunk.

A pénztárvizsgáló-bizottság:

Dr. Finaály Gábor s. k.,
biz. tag.

Dr. Székely István s. k.,
biz. tag.

Dr. Gyulaei Ágost s. k.,
biz. tag.

B) A Budapesti Philologiai Társaság 1911. évi vagyonmérlege.

Rovat	V a g y o n	kor.	fill.	Rovat	T e h e r	kor.	fill.
1	Pénzmaradvány: a) forgótőke K 1,137-98 b) alapítványban " 260-25	1,398	23	1	Kifizetetlen tartozások --- --- ---	1,558	38
2	8,300 K n. é. koronajáradék alapítvány ---	7,859	75	2	Tiszta vagyon:	8,120	—
3	Tagdíjhátralékok --- --- ---	1,657	—		a) alapítványok --- --- ---	2,947	70
4	A Közlöny raktári készlete --- --- ---	600	—		b) gazdálkodási eredmény --- --- ---		
5	Az irodai felszerelés értéke --- --- ---	50	—				
6	A könyvtár értéke --- --- ---	1,061	10				
	Összesen --- --- ---	12,626	08		Összesen --- --- ---	12,626	08

A könyvekkel és a számadási okmányokkal mindenben megegyezőnek találtuk.

Budapest, 1912. évi január hó 6-án.

A pénztárvizsgáló-bizottság:

Dr. Findly Gábor s. k.,
biz. tag.

Dr. Székely István s. k.,
biz. tag.

Dr. Gyulai Ágost s. k.,
biz. tag.

U) A Budapesti Philologiai Társaság 1912. évi költségvetése.

B e v é t e l			K i a d á s		
Rovat	kor.	fill.	Rovat	kor.	fill.
1 Pénzmaradvány --- --- ---	1,338	23	1 Kiüzetetlen tartozások 1911-ből --- ---	1,558	38
2 Előfizetés 1912-re --- --- ---	2,500	—	2 A Közlöny 1912. évi nyomdai költs. (45 iv)	6,300	—
3 Rendes tagdíj 1912-re --- --- ---	4,900	—	3 Széltűndési költségek --- --- ---	500	—
4 Rendkívüli tagdíj 1912-re --- --- ---	350	—	4 Címiszalagokért --- --- ---	126	—
5 Rendes tagdíjhátralék --- --- ---	600	—	5 Írói tisztjelidíjak --- --- ---	2,000	—
6 Rendkívüli tagdíjhátralék --- --- ---	50	—	6 Szerkesztői díjak --- --- ---	1,000	—
7 A Közlöny eladásából --- --- ---	35	—	7 Pénztárnoknak --- --- ---	1,000	—
8 Kamatok --- --- ---	380	—	8 Szolgáknak --- --- ---	116	—
9 A M. T. Akadémia segélye --- --- ---	2,000	—	9 Irodai költségek --- --- ---	500	—
10 A vallás- és közoktatásügyi min. segélye	2,000	—	10 Egyéb nyomtatványok --- --- ---	200	—
11 Különféle bevételek --- --- ---	200	—	11 Különféle kiadások --- --- ---	200	—
12 Hirdetéseikért --- --- ---	100	—	12 A Társaság könyvtárára --- --- ---	120	—
Összesen ---	14,513	23	13 Értékpapírok vásárlása (alap. tagd.-ból)	260	25
			Összesen ---	13,880	63

Budapest, 1912. évi január hó 6-án.

A pénztárvizsgáló-bizottság:

Dr. Fündly Gábor s. k.,
biz. tag.

Dr. Székely István s. k.,
biz. tag.

Dr. Gyulai Ágost s. k.,
biz. tag.

B) alatt előterjesztjük Társaságunk 1911. évi vagyonmérlegét, mely 12,626 K 8 fill. cselekvő vagyonnal szemben 1558 K 38 f.-nyi kifizetetlen tartozást tüntet fel. Tehát a Társaság tiszta vagyona 11,077 K 70 f, miből 8120 K alapítvány és 2947 K 70 f gazdálkodási eredmény.

C) alatt bemutatjuk az 1912. évi költségvetést 14,513 K 23 f bevételről és 13,880 K 63 f. kiadásról. A bevételeket az eddigi eredmények figyelembe vételével, a M. T. Akadémia segélye teljes 2000 K-nyi összegének és a kultuszminiszteriumi 2000 K-nyi segély előirányzásával állapítottuk meg; a kiadásokat az eddigi átlagok alapján irányoztuk elő, kivéve a nyomdai költségeket, melyeket az 1911. évi 6810 K nyomdai és 500 K szetküldési költséggel irányoztunk elő.

E szerint az előirányzat szerint 1912. végén 632 K 60 f feleslege maradna a Társaságnak; ez azonban arra van alapítva, hogy a fent említett 4000 K segélyt sikerül 1912 ben is megkapnunk.

A mi a pénztárnok működését illeti, a bizottság a pénztári ügyvitelt és értékeket ezúttal is mintaszerű rendben találta s indítványozza, hogy a t. Közgyűlés Cserhalmi Samu pénztárnok úrnak példás buzgóságáért elismerése és köszönete nyilvánításával adja meg a felmentést.

Budapest, 1912. január hó 6-án.

FINÁLY GÁBOR

SZÉKELY ISTVÁN

GYULAI ÁGOST

a számvizsgáló bizottság tagjai.

IV. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaság választmányának 1912 január 13-án, az évi közgyűlést megelőző üléséről.

Heinrich Gusztáv elnöklése alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Hornyánszky első titkár, Császár, Láng szerkesztők, Bleyer, Cserép, Ferenczi, Fináczy, Finály, Förster, Incze József, Kuzsinszky, Melich, Négyesy, Pauler, Petz Gedeon, Székely, ifj. Szinnyi, Vári, Vértesy, Zlinszky és Papp mint jegyző.

1. A pénztáros jelentése szerint az Országos Kaszinó 250 kor. alapítvánnyal gazdagította a társaság pénztárát. A választmány hálás köszönetét fejezi ki az Országos Kaszinónak az adományért.

2. A társaság tagjai közül meghalt Szalay Gyula, nagykorösi ref. főgimnáziumi igazgató.

3. Új rendes tagok: dr. Farkas József (aj. Vértesy), dr. Fest Sándor, dr. Pollák A. József, dr. Rochlitz Zoltán (aj. Láng), Schoen Arnold (aj. Papp), Szilágyi Adolf (aj. Ponori Thewrewk Emil), dr. Barta László (aj. Császár) tanárok. — Új rendkívüli tagok: Gál F. László, Jénaki Ferencz, Miklós Viktor (aj. Csengeri), Zolnai Béla (aj. Császár) tanárjelöltek.

4. Székely István bemutatja a pénztárvizsgáló bizottságnak a közgyűlés elé terjesztendő jelentését. A választmány a jelentést tudomásul veszi, a legnagyobb elismeréssel adózik a pénztárosnak buzgó fáradozásaiért s az 1911-ik évre megadja a felmentést.

5. Egyéb folyó ügyek elintézése után az ülés véget ért.

V. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaságnak 1912. évi január 13-án tartott XXXVII. rendes közgyűléséről.

Elnök: Heinrich Gusztáv.

Jegyző: Hornyánszky Gyula.

Jelen voltak: Hegedűs István alelnök, Papp Ferencz második titkár, Császár Elemér és Láng Nándor szerkesztők, Szász Károly tiszteleti tag, Baros Gyula, Bielock Dezső, Birkás Géza, Bleyer Jakab, Cserép József, Dézsi Lajos, Ferenczi Zoltán, Fináczy Ernő, Finály Gábor, Fodor Gyula, Förster Aurél, Friedreich Endre, Friml Aladár, Gergely Alajos, Gragger Róbert, Gulyás Pál, Gyomlay Gyula, Heinlein István, Hellebrant Arpád, Herald Ferencz, Hittrich Ödön, Horger Antal, Hupka Ödön, Incze József, Kaiblinger Fülöp, Kallós Ede, Karl Lajos, Kempf József, Kornis Gyula, Kuzsinszky Bálint, Marton Lajos, Márffy Oszkár, Máthé György, Melich János, Miklós Ferencz, Négyesy László, Osztern Salamon, Pap Károly, Pauler Ákos, Petz Gedeon, Posch Arpád, Prónai Antal, Simai Ödön, Strauch Béla, Székely György, Székely István, Szigeti Gyula, Szigetvári Iván, Szilasi Vilmos, Szkunzevics Kornél, Tolnai Vilmos, Vayer Lajos, Vári Rezső, Verő Leó, Vértesy Dezső, Vértesy Jenő, Weber Artúr és Zlinszky Aladár (65) rendes tagok és számos vendég.

1. *Elnök* megnyitja a közgyűlést és felolvassa az EPhK 171 s k. lapjain közölt elnöki beszédét.

2. *Székely István* vál. tag felolvassa az EPhK 73. s. k. lapjain közölt emlékbeszédét *Vahlen János* tiszteleti tagról. A szép emlékbeszédért elnök indítványára a közgyűlés Székely Istvánnak köszönetet szavaz.

3. *Hornyánszky Gyula* bemutatja az EPhK 174 s k. lapjain közölt titkári jelentését, mely tudomásul szolgál.

4. Elnök indítványára a közgyűlés szavazatszedő bizottságot küld ki s a bizottság tagjainak *Vértesy Dezsőt*, *Gragger Róbertet* és *Kornis Gyulát* választja meg. A szavazatszedő bizottság a szavazatok összegyűjtése után a mellékteremben a szavazatokat megszámlálja.

5. *Finály Gábor* előterjeszti a pénztárvizsgáló bizottság jelentését a Társaság 1911. évi bevételeiről, kiadásairól és vagyonmérlegéről, továbbá az 1912. évi költségelőirányzatról. A közgyűlés a jelentést elfogadja, Cserhalmi Sámuel pénztárosnak köszönetet szavaz s az 1911. évre a felmentvényt megadja.

6. A szavazatszedő bizottság kihirdeti a szavazás eredményét, melynek értelmében 56 szavazatot adtak be. Budapesti választmányi tagok lettek: Binder Jenő (56), Bleyer Jakab (56), Cserép József (56), Ferenczi Zoltán (56), Fináczy Ernő (56), Finály Gábor (56), Fodor Gyula (52), Förster Aurél (55), Giesswein Sándor (55), Gombocz Zoltán (56), Gyulai Agost (55), Haraszi Gyula (56), Herald Ferencz (51), Incze József (56), Kempf József (56), Kuzsinszky Bálint (56), Melich János (56), Négyesy László (56), Pecz Vilmos (56), Petz Gedeon (56), Pruzsinszky János (52), Riedl Frigyes (56), Schmidt József (55), Simonyi Zsigmond (55), Székely István (56), ifj. Szinnyei József (56), Váczy János (56), Vári Rezső (55), Vértesy Jenő (56) és Zlinszky Aladár (56). Ezeken kívül szavazatokat kaptak: Pintér Jenő 4, Hor-

Váth János és Tolnai Vilmos 2, Alszeghy Zsolt, Gulyás Pál, Gyomlay Gyula, Osztern Salamon, Prónai Antal, Szinnyei Ferencz és Vértessy Dezső 1—1 szavazatot. Vidéki választmányi tagok tettek: Bászeli Aurél (56), Bódisz Juszti (56), Boros Gábor (56), Burány Gábor (54), Burián János (56), Csengeri János (56), Darkó Jenő (56), Dézsi Lajos (56), Dombi Márk (56), Dóczy Imre (55), Erdélyi Pál (56), Gedeon Alajos (54), Horváth Balázs (56), Incze Béni (52), Kacskovics Kálmán (56), Kardos Albert (53), Karl Lajos (56), Némethy Géza (56), Pap Károly (56), Pauler Ákos (56), Pirchala Imre (56), R. Prikel Márián (56), Pröhle Vilmos (56), Révay József (56), Schmidt Henrik (56), Vietorisz József (56), Werner Adolf (56), Wirth Gyula (56), Zoltványi Irén (56) és Zsoldos Benő (56). Ezeken kívül szavazatok a t kaptak: Szigeti Gyula 3 és Pápay József 1 szavazatot.

Több tárgy nem lévén, a közgyűlés véget ér.

HORNÁNSZKY GYULA
első titkár.

VEGYESEK.

— Bárány Boldizsár életrajzához. Bárány Boldizsár egyike a magyar irodalom azon alakjainak, kikről az utókor, igazán érdemetlenül, teljesen megfeledkezett. Életrajzáról csak egy sornyi adat van Szinnyeinél: „ügyvéd, 1836-ban Gombán élt, Somogyban.» (M. Írók I. k. 546. hasáb.) Hol született? Mikor halt meg? Nem tudjuk megmondani. Pedig ha egyébként nem, Bánk bán Rostája megírásáért, érdemes volna élete pályájával újból foglalkozni.

Egy eddig ismeretlen adat közlésétől tán kedvet kap a dunántúli vidék valamelyik középiskolájának irodalomtörténet-tanára s nem fog addig nyugodni, míg a teljesen különczvé vált magyar író élete folyásáról egyetmást meg nem tud rokonaitól, vagy azok utódaitól, kik Gombán együtt éltek vele.

Frankenburg életéből ismeretes az az adat, hogy 1835-ben özv. Hunkárnétól Gombán mintegy 100 hold birtokot vett bérbe. Emlékiratok cz. művében (Pest, 1868, I. k. 220—1. lap) mintán sok mulatságos dolgot elmondott a falusi életéről, a többek között a következőket írja: „Volt még egy csodálatos úri ember a faluban (t. i. Gombán), tekintetes Bárány Boldizsár úr, a «költő», mint magát nevezni szokta. Különcz volt a legjavából, a műsákon kívül senkivel sem társalgott s ritka kitüntetésnek tarthattam, hogy engem, ki őt híréből ismertem s vele megismerkedni vágytam, első beköszöntésemre elfogadott. Kastélyán, mint pókhálóval burkolt lakházát nevezték, egyetlen ép zsindey se volt, a falakon keresztül fűtölt a szél, a kertnek és szérüsnek léczkerítését rég elhordták, romhoz hasonlított minden, tető, ajtó s oldalfalak nélkül; de a «költő» ezzel mitsem törődött, mondhatni észre sem vette, mert képzeletében tündérvárakat látott, maga is épített olyanokat s azért nem maradt sem ideje, sem pénze földi lakhelyének «reparáció»-jára. Engem szeretett — folytatja Frankenburg — mert senki sem hallgatta verseit oly ájtatos türelemmel végig, mint én; még «barátját» a szomszéd Niklán lakó Berzsenyit sem vehette rá, hogy félévben három versénél többet meghallgasson, a mire a gombai «Virgil» természetesen azt mondta, hogy — „irigység”.

Sajnálom, hogy verseiből, melyekből ottlétem alatt egész csomóval tisztelt meg, nem tartottam meg egyet-kettőt emlékül. Miután úgysem láttak soha napvilágot, tán közölhetnék volna divatlapjaink — „raritásul”.
 E fölényesen szatíráló sorokból, ha nem is egy félbolond torzalakja reflectálódik élénk, mint Frankenburg óhajtaná, egy mégis bizonyos, hogy Bárány — különözzé vált magányában s mint ilyen nem egy komikus vonással birhatott, a nélkül, hogy oly nevétséges figurává súlyedjen, kit környezete mint veszedelmes vadpoétát már messziről elkerül.

Frankenburg jellemzésében bizonyosan van sok túlzás, s azt hisszük, kevésbbé a valóságot írta le Bárány Boldizsár házatája megrajzolásánál, mint inkább Pató Pál uramra gondolt, kiről írva nagyon a többi közt majdnem teljesen ugyanaz, a mit ő Bárányról mond:

Roskadófélben van a ház,
 Hámlik le a vakolat,
 S a szél egy darab földéllel
 Már tudj' isten, hol szalad ...

Ha már most kiselejtezzük Frankenburg soraiból azt, a mi az igazság rovására — csak szellemeskedés akar lenni, mégis köszönettel kell venni tőle azt a mit írt, mert ez alapon Bárány életpályájának végső szakáról megközelítőleg helyes fogalmat alkothatunk.

De a Tudományos Gyűjteményből is megtudunk valamit (1856, VIII. k. 135. l. alul 5 sor), a minek a kutató hasznát veheti.

(Budapest.)

BAYER JÓZSEF.

Wilhelm Dörpfeld: Sechster Brief über Leukas-Ithaka. (Die Ergebnisse der Ausgrabungen von 1910.) 1911. 40. l. 4 tábla és négy szövegkép. — Az athéni német archæologiai intézet vezetője, társulatunk tiszteleti tagja, ily czímen számol be Leukas szigetén hét év óta folytatott ásátásainak utolsó (1910. évi) szakaszáról. Ezekkel az ásátásokkal, melyekhez különböző nemzetbeli mæcenások, elsősorban II. Vilmos császár, adták a költségeket, Dörpfeldnek az volt a célja, hogy a Homeros adaitaira alapított ismert elméletét, mely szerint Odysseus hazája nem a mai Ithaka (Thiaki) szigetén, hanem Leukason keresendő, tényekkel, leletekben nyilvánvaló bizonyítékokkal igazolja. A kutatásoknak első, fontos eredménye abban állott, hogy Leukas szigetének azon a helyén (a Nidri falu melletti síkságban), a hová Dörpfeld Homeros leírásai nyomán Ithaka városát helyezte, egy nagy, városszerű, a Kr. e. II. évezredbe tartozó telep került napvilágra. Most pedig újabb, meglepő eredményről értesülünk: egy csoportban 15 sírra akadtak, melyeknek építése nyilvánvalóvá teszi, hogy előkelő embereknek temetkező helyével van dolgunk. Ezek a királysírok 3-5 10 méter átmérőjű körök, melyeknek alépitménye mészkőlapokból való, a belsejükből levő sírkamra, pithos- meg kőlapos sírok fölé hant borult; a sírok alatt máglya maradványai látszanak, a hamúrétegben nagy faszéndarabok, annak jeléül, hogy a máglyát teljes leégése előtt eloltották, — a mi azonnal Homerost juttatja eszünkbe, a ki szerint a máglyát bor ráöntésével oltották el.

Tudvalevő dolog, hogy a homerosi kultúrának az ú. n. mykenei emlékvilággal való azonosításánál a legnagyobb nehézséget a temetkezés módja tette. Homeros emberei megégetik halottjaikat s kőalapépítményű, kerek sírhalmokat építenek nekik (II. XXIII. 71-256), a mykenei korú ásátások tanúsága szerint pedig égetés nélkül akna- vagy kupolasírokba rejtették a halottakat. Dörpfeld tehát megtalálta most a tőle Odysseus hazájának mondott Leukason azt a temetkezési módot, mely teljesen megfelel Homeros leírásainak. Ezek a királysírok a homerosi kultúra fölötti vitában még nagy szerepet fognak játszani: a leukasi ásátások leletei

alapján most azt tanítja Dörpfeld, hogy az eposz achivjainak eredeti kultúráját a leukasi bronzkorú emlékek képviselik, a melyekkel Sesklo és Dimini újabban föl kutatott agyag- és bronzleletei azonosak; az ősi achiv kultúrát a vidékek lakói őrizték meg hamisítatlanul a II. évezred végéig, míg az achivok más ágai, melyeknek hagyatékát Mykene, Tiryns és Sparta földje ismertette meg velünk a II. évezred közepén a Krétából származó művelődés hatása alá kerültek; a Homerosnál kimutatható kétféle kultúra, melynek összeegyeztetése annyi bajt okozott a magyarázóknak, tehát valóban létezett egymás mellett; egymás mellett való előfordulására és keveredésére is van már egykorú tanúságunk: a pylosi és zeriali ásatásokban.

Dörpfeld füzetének tartalmából csak ezt emeljük ki. Az elért eredmény, mint látjuk, nagyfontosságú a homerosi kultúra meghatározása szempontjából: ép ezért nagy érdeklődéssel várjuk az ásatások eredményét, valamint a hozzáfűzhető következtetéseket részletesen kifejítő könyvét, melyet *Alt-Ithaka* czimén szándékozik a nagy kutató a jövő évben kiadni, és melynek költségeit a német császár vállalta magára, ékes és irigylendő bizonyosságul annak, hogy Németországban milyen megbecsülésben és pártolásban részesül a tudomány!

(Budapest.)

LÁNG NÁNDOR.

— Jósika önmagáról. A M. Nemz. Múzeum irodalmi leveléstárában az újabb szerzemények közt érdekes Jósika egy levele, melyet valamelyik — a boríték híján ismeretlen — jó barátjához ír, a ki Jósika irodalmi munkásságával foglalkozik s tőle magától kérdezősködik. Végigfut az ideig — 1843. — írott művein s megjegyzésekkel kíséri köteteit. Bizonyos könnyed szerénységgel, odavetett pongyola mondatokkal ír róluk, de szerénykedése alól is kitetszik az író jogos önérzete. Érdekes, hogy kedvencei a női alakjai, s jellemző a véleménye író társairól (Vajda Péterről, Eötvös Karthauzijáról). A levél egész terjedelmében így hangzik:

Szurdok, Sept. 29 — 1843.

Barátom! Én Regényeimmel épen úgy vagyok — mind te: Te *rég* olvastad — én *rég* írtam azokat. De kísértjük meg:

1. *Zólyomi* — Első regényem — a Jósika Regények minden eredendő bűneivel — mind hosszas leírások — öltöztetések. Zólyomi egy vaurien — kivel költői elégtétel történik — mert *Irene* talán minden nő alakjaim közt — *Annát Zrínyiben* kivéve a legjobb — falba rúgja őt. Az öreg Kendefy — Adámunk tükörképe mikép ő leende öreg korban...

2. *Abafi* — egy semmire kellő — ki saját erején becsületes ember lesz — Izidora egy azon nők közül kiket a sors a hinárba vetett — de mégis az eredeti gyémánt nem veszthette el belső értékét: én Abafiban legjobban adott alaknak *Bátori Zsigát* tartom a fejedelmet — az egész regényt pedig egynek leggyengébb műveim között — melyet csak az Abafi átalakulásának szerencsés eszméje tett kedvelté: most e themát másként tudnám ki vinni — de foltozott nadrág — 's újra szabott Regény — csak koldus táskába való.

3. *A könyelműek* — favorite regényem lévén — erről nem szólok — azt hiszem — hogy Serédi szerencsétlen catastrophja igazolja a tendenciát 's hogy a tengeri scénák 's az égés talán legsikerültebb rajzaim.

4. *Bátori Gábor* jutalmat nyert — Celesta — és Weisz — főleg ezen utóbbi — ovatos politicus százsz hős — talán legkitünőbbek benne — Gábor maga csak azért jó, mert szorosan és hiven történeti rajz — á-tól z-ig — Kornisné une femme selon mon cœur — de ki tudja — más is ezt hiszi-e.

5. Én *Csehekben* legtöbb szorgalmat a Mátyás, Komoróczy — és Zokoli jellemeire fordítottam — de a magam domi doctus esze szerint Nankelreiterné tartom legsikerültebbnek.

Mindezekben a tendencia egyszerű: *Erköltiség — hazafiság — rend.* Legalább én erre törekedtem.

6. *Zrinyi* c'est votre affaire.

Elbeszéléseim:

a) *Decebal* — Erről egy német külföldi lap ezt mondá — Es ist ein Epos — nur die Werse fehlen — egyébiránt a mese kerítvényt leszámítva — egészen szigorúan történeti 's a tendencia egyszerű — *nagylelkűség 's erő* — *veszélyek* közepette.

b) *Hütten* hív erről egy más német lap ezt mondta: die treuen Ungetreuen sind ein Lustspiel — man muss nur in Scenen eintheilen. Az öreg Nándori Malachias gondolom igazi — magyar — maradi. Bögzei uram pedig b. Bizay.¹⁾

c—d—e) *Szuttin* — *Mohilok gyöngye* — *A Beduin leánya* Keleti vázlatok: mellyekben igyekeztem: a Vajda Péter keleti elbeszéléseinek ellenére — megmutatni, hogy — egy-két — *Ospiru Zajuskadala* és *Corcombabu* még nem keleti beszély — ha a keleti szellem hiányzik. A Beduin leánya — fel olvastatván a Kisfaludi társaság nagy gyűlésén — hatása nagy volt — ezt magam láttam — de mind is mondták.

f—g—h) *Vész és üdv* (leggyengébb művem) — *Rózsa Mária* (boszorkány historia) a völgy rózsája humoristicus beszély — mindezekről a hirlapok kedvezőleg ítélték — *ezek közt és a keleti elbeszélések közt* a modorbani különbség legfeltűnőbb.

i—k—l—m) Isten és ördög — Merkur Vid — Herculanium — és Bornemisza Anna — történeti beszélyek — majd egy nem — mivel ezekben kissé tágabb gyeplőt hagytam a fantasziának.

n) *Helione* — bibliai — egészen más nem — ez fantasia, nem novella.

o) Ábránd és való — és Silvio Foscari — a Viszhangokban fognak megjeleni — az első — chartausi genre — de nem üres lamentatiókkal — egy kis metaphizica van benne — 's vallási érzelem.

p—q) A Falusi lelkész — és Tibod a jegyző — egyik megjelent — másik az Emlénybe adatik újra más nem: Ezek csendes — minden praetensio 's nagy költői exaltatio nélkül írt beszélyek — tendentiájok — becsületesség — és tevékenység. Ugyan e nemben írok most — de már kész is — egy I kötetű. Regényt *Az Élet útjai* — *becsületes csendes erős időbe való regények* — 'S így kérdéseidnek meg feleltem. *A Csehekről* — a Kisfaludi társaság év-könyvei II-ik kötetében — *Gondol* — sokat mond még pedig motiválva — Abafit — *Szamosi* (Sontag Gustaw) — Bátorit Schedel recensealta.

N. b. Első Regényem Zólyomi iránt Pükler Moskau²⁾ — nagy bámulásomra — igen kedvezőleg nyilatkozott — azt mondta — hogy egészen eredeti — 's őt igen meglepte 's kielégítette.

Isten veled.

barátod

Jósika.

Kérlek utóbbi levelemben említett szálás dolgaiba, válaszolj! De el ne feledjed.

V. J.

— Clément Marot költői levele Mária magyar királynéhoz. Clément Marot *Chants divers* című költeményei közt a következő című költemény található: *A la royne de Hongrie venue en France*, 1539. (*Oeuvres complètes*, Janet-Picard kiad. II. k. 107-109. l.) E költemény, először Marot műveinek 1544-iki kiadásában jelent meg, 72 sorból áll és tíz szótagú,

¹⁾ Közismert ingyenélő. A 80-as években halt meg.

²⁾ Helyesen: Pückler Muskau herceg, a híres különcz utazó. (L. Athenaeum 1841. I. 52-53. sz.)

páros rímű versekben van írva. Mária, magyar királynénak, Franciaországban tett látogatását éneкли meg benne a költő. Bevezető sorai a következők:

Quand toute la France aura fait son devoir
De ta haultesse en joie recevoir,
Chaste Diane, ennemye d'oyseuse,
Et d'honorable exercice amoureuse,
Je, de ma part, le plus petit de tous,
M'enhardiray humble salut et doulx
Te presenter; non en voix et parolle
Qui parmi l'air avec le vent s'envolle,
Mais par escript, qui contre le temps dure
Autant et plus que fer ou pierre dure...

Azután festi a költő a francia nép lelkesedését, mely a látogatást annak jeléül tekinti, hogy a béke és szeretet végre gyökeret vert a királyi szívekben. A francia nép szívből óhajtja, hogy a nizzai békekötés örökre szóljon. Mária külömben Franciaországban mindenféle körülmények közt szíves fogadtatásra fog találni, mert tudják róla, hogy a békének lelkes barátja, s több benne a szelidség és könyörületesség, mint a királyokban, kik könnyen háborút indítanak egymás ellen. Verse végén a költő kéri a királynét, hogy fogadja kegyesen hódolatát.

En imitant le grand prince des anges,
Lequel reçoit aussi tost les louanges
Du plus petit que du plus haut monté,
Quand le cueur est plein d'ardante bonté.

Marot, ez a hányt-vetett életű költő, ez időtájt I. Ferencz francia király kamarása és udvari költője volt. E minőségében megénekelte korának és az udvarnak fő eseményeit: a király győzelmeit, betegségéből való felgyógyulását, a királyi családban történő születéseket és házasságokat, nagy urak megérkezését, stb. V. Károlyhoz is írt két költeményt.

Mária királyné, kihez Marot költeményét intézte, II. Lajos magyar király özvegye volt, V. Károlynak, I. Ferdinándnak és I. Ferencz francia király feleségének, Eleonórának, nővére. Mária korának egyik legkiválóbb, legeszebb asszonya volt, férfias viselkedésű, erős lelkű amazon, ki több évtizeden át nagy szerepet játszott az európai politikai élet színpadján. Brantôme kora híres asszonyainak sorában neki is szentel egy fejezetet.¹⁾ II. Lajos eleste után nagy tevékenységet fejtett ki Ferdinándnak megválasztása érdekében. 1530-ban V. Károly Németalföld helytartójává nevezte ki, s ezt az állást 1556-ig töltötte be kiváló tapintattal és ügyességgel.²⁾ Igen művelt nő volt, a ki fivéreivel nagyon élénk francia nyelvű levelezésben állott. Rokonszenvezett a reformációval is. Luther neki ajánlotta Vier tröstliche Psalmen című kiadványát.³⁾ Franciaországban több ízben járt. A Marot-említett látogatás 1538 őszén történt. Ez év június havában V. Károly és I. Ferencz letették a fegyvert s Nizzában III. Pál pápa közbenjárására tíz évi fegyverszünetet kötöttek. A fegyverszünet létrejöttében Mária is volt szerepe, ő tudniillik felismerte, hogy Németalföldnek, mint afféle kereskedő- és iparos országnak égető szüksége van a békére, igyekezett tehát I. Ferencz és V. Károly közt a jó viszonyt buzgón ápolni. Ezért fogadta el sógorának meghívását Franciaországba

¹⁾ *Oeuvres*, London, 1779. II. k. 397—409.

²⁾ Théodore Juste: *Vie de Marie de Hongrie*. Nouv. édit. revue et augm. Bruxelles-Leipzig-Paris, 1861., magy. ford. Szász Károly (1866.).

³⁾ Szilágyi Sándor: *A magyar nemzet története*, IV. k. 477. l.

A látogatáshoz V. Károly is beleegyezését adta, azonban azt tanácsolta nővérének, hogy legyen óvatos, ne távozzék messze a francia-belga határtól, s a király semmiesetre se menjen el Németalföldre. Azt is ajánlta nővérének, hogy hallgasson meg mindent, de ne mondjon és ne ígérjen semmi olyasmit, a mit ki lehessen esetleg ellene használni.¹⁾ Mária Cambridgeban találkozott nővérével, onnan La Fèrebe, majd Compiègnebe ment, hol találkozott és értekezett I. Ferenczcel. Marot költeményét, mint bevezetése is mutatja, a királyné távozása után írta, talán a következő év elején, ezért van nem 1538-ból, hanem 1539-ből keltezve.

(Budapest.)

BIRKÁS GÉZA.

— Az «Argirus» korának kérdéséhez. Az Argirus történetének legrégebb említése 1646-ból való: a *Comicotragédia* cíeloz rá. A többi említése (1662: Vátsárhelyi Daloskönyv, 1664: Murányi Vénusz, 1683: Tofeus, 1693: Otrokoci F. F., 1698: Kis Miklós) mind későbbi. Csura Miklós a gyulai főgimn. értesítőjében közölt dolgozatában azt mondja, hogy szerzője 1624—1636-ig írhatta. Ugyanerre az eredményre jutottam más nyomokon (mint azt Csura említi is) én is doktori értekezésemben. Most azonban találtam egy adatot, a mely mindkettőnk megállapodását kétségessé teszi. Szepsi Czombor Mártonnak «Europica varietas» című Kassán Festus János által 1620-ban nyomtatott könyvében a 18. lapon ezt olvastam: «De ez barát elmarada tőlünk azoknak kedvéért, megmutatván Szendanirt, mint régen az Sánta ember Argirusnak az fekete várost». Ha ez adat a Gergyay munkájára vonatkozik, akkor 1582 és 1620 közt írhatta művét.

(Sárospatak.)

GULYÁS JÓZSEF.

— Irodalmi naptárak. A philologus, a kinek minden útszélről meddő részletmunkát vetnek a szemére, kettőre hivatkozhatik, tudományos nagy koncepcziók mindig aprólékos tényeken épülnek, és Lessing szava szerint egy teremő élet legesekeályebb részlete sem közömbös annak, a ki szereti az író. Hogy ilyen tiszta amateur-közelségből sokan szeretnek írókat, arra bizonyosság az irodalmi naptárak nagy elterjedése a németek között. E szép kiadványok voltaképp a történeti és philologiai detailt népszerűsítik, korhangulatot keltenek a nyomdai kiállítással, facsimilekkel, képes melléklettel, jól válogatott részletekkel a művekből, újabb szempontokat nyújtanak, felhasználnak kevésbé ismert, de jellemző forrásokat és mindezt oly ügyesen teszik, hogy — mint az előttünk fekvő két naptár — nemcsak az úgynevezett nagyközönség, hanem szakemberek számára is érdekel bírnak. A Goethe-naptár, (Goethe-Kalender. Auf das Jahr 1912 herausgegeben von Carl Schüddekopf. Leipzig-Dieterich, 8-r. 152 l.) hatodik évében van, a Heinenek szentelt (Heine-Kalender für das Jahr 1912 herausgegeben von Eugen Korn. Leipzig. Xenien-Verlag, 8-r. 114 l.) fiatalabb. Amazt az elhunyt O. J. Bierbaum után egy érdemes irodalomtörténíró szerkeszti és pedig nem almanachszerűen, mint elődje, hanem évfolyamonként egy nagyobb Goethe-problemát felvetve. A mostani naptár csinos arcképgalériát és Goethe írásából vett becses anyaggyűjteményt tartalmaz, melynek címe lehetne: Goethe és a nők. Mivel e tárgyat az eddigi langyos vagy sekélyes próbálkozások komolyan meg sem fogták, a naptárban levő anyag magában is felel bizonyos főkérdésekre s alapja lehet egy behatóbb tanulmánynak. Hogy a Heine-naptár — melynek műmélékleteit (Heine-szobrok, közöttük Hasselries: Erzsébet királyné H. szobra előtt) izlésesek — kevésbé kiforrott még, azt részben maga a tárgy magyarázza. Goethéről lehet tisztán művészi és általánosan emberi szem-

¹⁾ Juste: i. m. 70. l.

pontokból szólani, Heine állásfoglalásra készlet, mint valami kortárs. A Goethe-naptár tudományos, a Heineé apologetikus és harcziás, mert ez a költő ütközőpontja számos balítéletnek. Amott csak Goethe beszél, itt Otto Ernst cáfolja, hogy Heine «tépettsége» jellemhibával párosult, Herbert Eulenberg vizsgálja, hogy önróniája zsidó vonás-e csakugyan. A Heine-naptárban olvassuk Fechnernek egy tanulmányát 1835-ből, mely Goethe mellett tiszta és biztos ítélettel jelöli ki Heine helyét, értékét és foglalkozásait. Írót kortársa ritkán látott ennyi igazsággal! Végül itt találunk egy részletet Kertbeny Károly *Silhouetten u. Reliquien*-jéből (1861) *Heine und die ungarische Literatur* czímmel. Nagyjából helyes megjegyzésekkel magyarázza Heine költészetének hatását Petőfőre, az ötvenes évek költőire, keresi a hatás politikai és szociális föltételeit viszonyainkban. A szerkesztő e cikk folytatását ígéri a jövő esztendőre, de helyesebb volna, ha itthonról vállalkoznék valaki a már megjelent részlet pontatlan állításainak javítására és kiegészítésére.

(Budapest.)

SAS ANDOR.

— Campianus. A Balassa Bálint Dobokay kiegészítette Campianus fordításának néhány részletét találtam meg a gyöngyösi ferenczrendi zárda könyvtárának 1371. sz. alatt levő Campianus-kiadásában.¹⁾ Az 1581. évi (?) kiadás a könyv táblájának jegyzése szerint Forgách Ferencz veszprémi püspök birtokából jutott 1593 nov. 25-én Győrött új tulajdonosnak kezébe. A bejegyzések írója, ha nem csalódom, az a *Toluaj miklos*, a kinek neve a könyvtábla belső oldalán olvasható: az írás hasonlósága erre vall. A bejegyzések pontosan egyeznek a Balassa-fordítással,²⁾ azonban kétségtelenül nem sokkal későbbi időből való, pedig helyesírása teljesen elűt az 1607. évi kiadástól, annál régiesebb. Megtaláljuk a gyöngyösi bejegyzésben a *rationum capita* fordítását, a 11. l.=Balassa 14. sk. l. (Ez leon azért igaz ef nagy okom... — regen meg vert ellenfegnek maradeka ellen valo vija-dalra.), a 15. l.=B. 18. s k. l. soraival (Alihak avagy en ne aliczake [B.-nál csak: Alichiake] oly taknos orro embert... — io poreml ef bizonios igalsaggal megh giozhelfsem.) Ismeretlen bejegyzésünkre szükségesnek tartottam a figyelmet fölhívni.

(Budapest.)

ALSZEGHY ZSOLT.

— Ki volt Paniti János? Megfelel erre a Kassa városa levéltárában levő s az 1555-ik évben kelt okirat: Nos Ferdinandus divina clementia Romanorum, Hungariæ, Bohemiæ etc. rex, semper augustus, infans Hispaniarum, archidux Austriæ etc. Damus pro memoria, quod prudens et circumspectus Joannes Lanzar civis et inhabitator nostræ Viennensis pro se personaliter iuxta continentiam literarum fidelis nostri spectabilis et magnifici Gabrielis de Peren magistri thavernicorum nostrorum regalium ac comitis perpetui comitatus Abawyariensis et supremi regni nostri capitanei adiudicatoriarum transmissionalium feria quarta in profesto beati Petri apostoli ad vincula nunc elapsi in figura iudicii præsentie nostræ comparentes idem Joannes Lanzar præscriptas literas adiudicatorias et transmissiles memorati magistri thavernicorum nostrorum Posonii decimoquinto die feriæ tertiæ proxime post festum divisionis apostolorum proxime præteritum in papiro patenter confectas sigilloque eiusdem magistri thavernicorum nostrorum ab intra in inferiori margine

¹⁾ A könyvtár átkutatásában fáradhatatlan segítőm volt Plischka Norbert Ferencz kolléga.

²⁾ Leirja Szabó I. 405. sz. a. — Megvan a Múz. kvt.-ban e jelzés a.: R. M. K. 383.

impressive communitas ac subscriptione manus fidelis nostri *egregii Joannis Panythy vicemagistri thavernicorum* nostrorum obsignatas contra et adversus prudentem et circumspectum Georgium Bakay civem et inhabitatorem civitatis nostrae Cassoviensis stb. stb. Datum Posinii in festo beati Petri apostoli advincula anno Domini millesimo quingentesimo quinquagesimo quinto. (1555.)

Lecta pro Merey.

Egykorú másolata Kassa város levéltárában, lajstromozatlan.

(Kassa.)

KEMÉNY LAJOS.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

* *Borsos István*: Görög, barbár és római érmek. (A pápai ref. főiskola éremgyűjteményének leírása II.) Pápa (főiskolai könyvnyomda) 1911. 8-r. IV, 288 l.

Euripides drámái. Alkestis, Ion, A két Iphigenia, Bakchansnők. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva fordította Csengeri János. Budapest, Akadémia, 1911. 8-r. 436 l.

A Franklin kézi lexikona. II. kötet. Cauchy-Nicotera. 49 képes táblával. Budapest, 1912. (N. 8-r. 956 hasáb. A három kötet ára 54 kor.)

Ez a kötet az előzőből ismert, dicséretet érdemlő módon, röviden, a lényegesnek helyes kiemelésével dolgozza föl az anyagot és pontosan tájékoztatja az olvasót mindarról, mit egy ilyen kézi lexikontól várhatunk. Az antik és modern philologia körébe tartozó czímzavaival tett próbák a szerkesztés gondos munkáját igazolták; itt-ott azonban azt kellett tapasztalnunk, hogy az antik művelődés anyaga rövidséget szenvedett a modern és természettudományi dolgokkal szemben. Kréta-mykenei műveltség és művészet létezéséről mitsem tud a lexikon; az iparművészet terjedelmes tájékoztatásában mind a szöveg, mind a képanyag igazságtalan Hellasz és Róma gazdag és abszolút értékű hagyatékával szemben. Bizonyos aránytalanságokra is akarunk rámutatni, hogy a II. kiadás ezt megszüntesse. A latin irodalom áttekintése kétannyi helyet foglal el, mint a görög, holott ez mind terjedelemben, mind értékben jóval fölülmúlja amazt; a latin nyelvről esik szó, a görögről nem. A német művészet négy hasábot kapott, a görög még kettőt sem, bár köztudomású, hogy ez a művészetek történetében összehasonlíthatatlanul fontosabb szerepet játszik; a német művészek sorában harmadrendű mesterek említésre érdemeztetnek, a görög művészek közül nagy alakok hiányzanak; a mellőzött Paionios vagy Polygnotos csak inkább lettek volna megemlíthendők, mint egy Georg Syrlin vagy Christoph Paudiss; ez a több példával is illusztrálható egyenlőtlenség nyilván onnét ered, hogy az illető munkatárs német forrásból merített, a nélkül, hogy ennek, német műben érthető elfogultságát tárgyilagos mérlegeléssel ellensúlyozta volna. — Az antik nevek helyesírásában következetlen a lexikon, görög neveket hol latinosan, hol görögösen olvashatunk egymás szomszédságában, sőt lehetetlen írásokra is akad példa; teszem azt (58. h.) Polykleitos. Ezt szabad görögösen, latinosan vagy magyarosan írni (Polykleitos, Polycletus = Polyclitus, avagy Polükleitosz) de semmiesetre sem ilyen felemás módon. — A kötet kiállítása, tiszta nagybetűs nyomtatása, szép képmellékletei és tanulságos szövegmellékletei teljes elismerést érdemelnek.

**Gagyhi Dénes*: A troubadourok. Irodalmi tanulmány. Budapest, Lampel. (1911.) K. 8-r. 96 l.

Gardner A. Ernest: A régi Athén. Fordította Schmidt Márton, fölvizsgálta Láng Nándor. I. kötet. 8-r. X + 264 l. Számos képpel és tervrajzzal. Budapest, M. Tud. Akadémia kiadása.

Gardner könyvének fordítása hézagot pótol irodalmunkban; eddig is éreztük oly munkának hiányát, mely Lanciani-nak az Akadémia könyv-

kiadvállatában megjelent, 'A régi Róma' cz. szép könyvéhez hasonlóan Athén művészeti emlékeit és topográfiáját ismerteti. Ilyenmő munka a földadat nehézsége, az athéni topográfia sok megoldatlan problémája miatt a külföldi irodalomban is kevés van, a meglevők között a kritika egyhangú ítélete szerint a legjobb és legelvezetesebb E. A. Gardner könyve. Kár, hogy a munkának csak I. kötete jelent meg s hogy a II.-ra ez év őszéig kell várunk. Ennek a kötetnek tartalma: 1. Athén fekvése és természeti viszonyai. 2. Az Akropolisnak és a városnak falai. 3. Az Akropolis a perzsa háborúk előtt. 4. A város a perzsa háborúk előtt. 5. A korai attikai művészet. 6. Az Akropolis az V. században. Az érdekes munka, mely az athéni múzeumok szobrászati és vázagyűjteményéből vett példákkal a görög képművészet fejlődését is bemutatja, tanulságos képekkel és tervrajzokkal gazdagon van ellátva.

Gyulai Pál: Birálatok. 1861—1903. Budapest, Akadémia, 1911. 8-r. VIII, 434.

Jókai Mór Hátrahagyott művei. A Jókai Mór ötvenéves írói jubileuma alkalmából kibocsátott nemzeti díszkiadás kiegészítő sorozata. I. sorozat, Budapest, Révai Testvérek, 1912. N. 8-r. Ára 55 kor.

- I. Van még új a nap alatt. 287 l.
- II. Túl a láthatáron. 304 l.
- III. Öreg ember nem vén ember. 243 l.
- IV. Emlékeimből. 280 l.
- V. Az én életem regénye. 340 l.
- VI. Forradalom alatt írt művek. 320 l.
- VII. Félistenek bolondságai. — Sírkőalbum. 118, 27. l.
- VIII. A mi lengyelünk. 432 l.
- IX. Egetvívó asszonyoszó. 261 l.
- X. Börtön virága. — A hol a pénz nem Isten. 160, 168 l.

Jókai Mór összes műveinek 100 kötetes nemzeti kiadását, melyet ötvenéves írói jubileuma alkalmából maga a nagy író rendezett sajtó alá, most Jókai Mór hátrahagyott műveivel egészíti ki a kiadó czég. A hátrahagyott művek 20 kötetre terjednek és ezekkel együtt a nagy nemzeti kiadás Jókai Mór egész élete munkáját fölöleli. A hátrahagyott művek gyűjteménye, melyből 10 kötet most jelent meg, 10 kötet pedig a jövő évben hagyja el a sajtót, magában foglalja Jókai Mórnak részint a nemzeti kiadás közrebocsátása után keletkezett elbeszéléseit, részint pedig olyan műveit, melyek a költő életében személyes vonatkozásuk miatt nem voltak kiadhatók. Jókai Mór hátrahagyott műveinek a megjelenése irodalmunknak nagy haszna. Bár kétségtelen, hogy Jókai aggkori művei sem a fantázia erejében, sem az elbeszélés művészetében nem érik utól élete virágában írt műveit, mégis irodalmunk számottevő alkotásai közé tartoznak s már ez által is reászolgáltak arra, hogy összegyűjtessenek. Még értékesebbek azok a dolgozatok, melyeket Jókai szándékosan mellőzött a nagy gyűjtemény kiadásakor, élményei, politikai és irodalomtörténeti dolgozatai (v. ö. IV—VI. k.), melyeknek ma már tudományos értékük is van; becses adalékok a kor irodalmának, műveltségének történetéhez s a nemzet életéhez. S a legfontosabb, hogy ez új sorozatokkal hozzáférhetővé válik az egész Jókai páratlan gazdagsága s egy gyűjteményben kapjuk az író összes alkotásait.

A kötetek alakja és kiállítása teljesen olyan mint a nemzeti kiadásé. Óhajtható volna, ha az utolsó kötethez jegyzetek csatoltatnának, melyen a legszükségesebb philológiai tájékoztatást nyújtanák. (Az egyes elbeszélések, regények, dolgozatok keletkezésének és megjelenésének ideje s az utóbbiak helye.)

Jung Ungarn. 1911. évf. 11., 12. f. Berlin, Paul Cassirer. N. 8-r. 1207—1310.

**Katona, Dr. Ludwig und Dr. Franz Szinnyei: Geschichte der ungarischen Literatur. (Samml. Götschen 556.) Leipzig, Götschen, 1911. K. 8-r. 152 l.*

Kövács János: Sue hatása a magyar regényirodalomra. Kolozsvár (Kolozsvári kö- és könyvnyomda), 1911. N. 8-r. 104 l. Ismertetését l. e füzet 162. lapján.

Könyvtár, Magyar. Budapest, Lampel 1911. K. 8-r. Ára számonként 30 fillér.

637—638. Ibsen Henrik: Solness építőmester. Színmű, fordította Ábrányi Emil. 112. l.

639. Grazia Deledda. Elbeszélés, ford. Balla Ignác. 63 l.

640. Schiller: Ének a haragról. Ford. Kozma Andor. 22 l.

646—647. Berzeviczy Albert Válogatott beszédei. Előszóval ellátta Beöthy Zsolt. 126 l.

648. Pierre Loti: Egyiptomi képek. Ford. Balla Ignác. 54 l.

649. Szöllösi Zsigmond: Hihetetlen történetek. 62 l.

Könyvtár, Olcsó. Budapest, Franklin, 1911. K. 8-r. Ára számonként 20 fillér.

1652—1653. Riedl Frigyes: Három jellemzés. Toldy Ferencz, Gre-guss Ágost, Katona Lajos. 55 l.

Közlemények Szepes vármegye multjából. III. évf. 4. sz. Lőcse, N. 8-r. 1911. 193—252 l.

Kristóf György dr. Adatok Barcsay Ábrahám életéhez. Kolozsvár, 1911. (Különnyomat az Erdélyi Múzeum 1911. kötetéből.) N. 8-r. 22 l.

Barcsay Ábrahám fordulatokban gazdag, de még mindig nem eléggé ismert életéhez nyújt Kristóf e dolgozatában igen becses adalékokat. Közli a költőnek nyolcz, feleségéhez intézett, eddig ismeretlen levelét (1789—1794-ből) és Barcsaynénak egy versét, végül egy kis verset, mely valószínűleg Barcsaytól származik. Megjegyzem, hogy az a B. H. nevű úr, a kinek balatoni és dunai bravurjairól az utóbbi vers szól, az angol Hom-pes báró volt (l. P. Horváth Ádámnak hozzá írt verseit a «Holmi»-ban). Azonkívül két igen fontos, az eddigi tudattól eltérő megállapítás van a dolgozatban. Igazolja, hogy Barcsayné nemcsak jó gazdasszony, hanem művelt lelkű, költői hajlamú nő volt, s valószínűvé teszi, hogy Barcsay nem 1778-ban házasodott meg, hanem 1789-ben. Érvei nem teszik föl-tevését kétségtelenné (1789 előttről nem ismerünk Barcsaynéhoz intézett Barcsay-levelet; Barcsayné halotti jelentése szerint 16 évig élt a férjével), de mivel a 78-as dátum mellett nem szól más, mint Döbrenteinek egy megbízhatatlan adata, elfogadható.

Revue de Hongrie. IV. évf. 11. és 12. sz. Budapest, 1911. N. 8-r. 225—316 l.

**Szigetvári* Iván: A komikum elmélete. Budapest, Akadémia, 1911. 8-r. 432 l.

**Sztripszky* Hiador dr. és dr. *Alexius* György: Szegedi Gergely énekeskönyve XVI. századbéli román fordításban. Budapest (Hornyánszky). 1911. N. 8-r. 232 l.

Tár, Magyar Shakespeare, IV. k. 4. f. Budapest, 1911. 8-r. 241—320 l.

Tolnai Vilmos: Az anyaság Madách Ember tragédiájában. Külön-nyomat a «Nemzeti Nénevelés» 32. évf.-ből. 1911. 8-r. 9 l.

Varga Zsigmond, Az ótestamentumi zsoltárköltészet assyr-babyloni vallástörténeti megvilágításban. (Bölcsészettudori értekezés.) Kolozsvár, 1911. 8-r. 96. l. Ismertetését l. e füzet 154. lapján.

Varga Zsigmond, Vallásos világnézet és történeti kutatás. Össze-hasonlító vallástörténeti tanulmány. (Theol. magántanári dolgozat.) Kolozs-vár (Stief Jenő és társa) 1911. 8-r. 230. l. Ismertetését l. e füzet 152. lapján.

Viski Károly, dr.: Régimódi házak Szalontán. Milyen lehetett a költő szülőháza? Tanítványainak írta és rajzolta —. Nagy-Szalonta (Kál-mán László) 1911. N. 8-r. 22 l.

Völgyi Gusztáv Versei. Székesfehérvár (Csitári K. és társa), 1910. N. 8-r. 212 l.

A SZÉKELY NÉPBALLADÁRÓL.

A ballada «tragédia dalban elbeszélve», így hangzik a Greguss sokat idézett meghatározása. Az irodalom elfogadta ezt a meghatározást; azóta a ballada elméleti kérdésével nem igen foglalkoztak és nem próbálták megdönteni azokat a válaszfalakat sem, melyeket ő éghajlati különbségekből emelt a műfajok közé. Már pedig az akkor oly tetszetős megkülönböztetés a skót úgynevezett ballada és a déli románcz, továbbá az alföldi és székely ballada között nem olyan éles, nem is olyan természetes, a mint azt valamikor tanultuk és még most is minduntalan hallani szoktuk. Legalább nem áll ez a székely ballada és az északi ballada annyira hirdetett hasonlóságára. «A természet vadonsága, a köd, a mely oly komor nagyszerűséggel terjed el» az északi ballada hazájában, korántsem sajátja Erdélynek, s az éghajlati különbség, mely elválasztja az északi és déli népek költészetét, itt jóformán semmi, vagy legalább is oly csekély, hogy költői műfajok fejlődésére hatással nem lehetett. Hol is vannak a székely balladában azok a ködös, félhomályos alakok, a melyek annyira jellemzik az északi költészetet, azok a hősök, kiknél test és árnyék egybeolvad, s körvonalaik fantomszerűen elmosódnak, hol vannak ezek a székely balladák igazi húsból és vérből való emberei mellett? A székely balladák hősei épen olyanok, mint akár az alföldi románczokéi.

Vagy talán a székely balladák tárgya mindig zord, mindig tragikus? Megállhat-e a Greguss eredménye, mikor így ír a székely balladáról: «regényes tájék ez, de épen nem vidám s az ég felhői szomorúan borulnak feléje»? Nézzünk csak egy kicsit széjjel!

Itt van *Molnár Anna*. A hősnő egy veszedelmes kaland után szerencsésen hazaérkezik, ha mindjárt férjruhában is. Kell-e derültebb, szebb idillikus jelenet, mint a befejezése. *Szilágyi és Hajmási* sem törnek már egymás halálára, *Fálbeli szép Antal* vagy *Görög Ilona* épen házassággal végződik. Ez esetben tehát Greguss meghatározása legfeljebb úgy volna alkalmazható, hogy ezek a balladák vígjátékok dalban elbeszélve.

Áttekintve a magyar népi krónikás költészetet, Greguss nem talál benne balladát, tulajdonképeni ballada szerinte csupán a széke-lyeknél van. Ezek közül ismerteti *Molnár Annát*, *Kőmives Kelemenét*, *Megétetett Jánost*, *Budai Ilonát*, *Bátori Boldizsárt*, *Homlói Zsuzsannát*, *Kádár Katát*, *Bodrogi Ferencznét*, *Szilágyi és Hajmást* és arra az eredményre jut, hogy «székely balladáink mind tárgy, mind hangulat tekintetében leginkább a skóthoz hasonlítanak s lélektani jelentőségre merész fordulatokra, drámai rövidségre nézve a mi skót-

jaink az igazi skótokkal kiállják a versenyt» (*A balladáról* 123. l.). Az említett balladákban ő főképen a rövidséget csudálja s e tekintetben sokat enged egyéb balladai tulajdonságukból.

Így pl. a *Molnár Anna* változatait vizsgálván, így végzi fejtegetéseit: «Ígaz, hogy a Gyulai-féle változat hézagosabb, sőt a fára fölmenés részletében homályos, és igaz, hogy a Szabó-féle változatosabb, fordulatokban, jellemző változatokban gazdagabb; de igaz az is, hogy az előbbinek szerkezete széptanilag tökéletesebb, folyása gyorsabb, előadása tömöttebb, balladásabb.»

Továbbá főnek tartja a párbeszédet s a rímétlenséget régiességnek tudja be. *Kőmíves Kelemennéről* pl. azt írja, hogy egyik változat «tekintve gyér rímeit s felsorait, régibb is», míg a másik változat újabb, mert a sorok «elejétől végig páronként rímelnék». A *Megérett János*nál mint különösséget említi meg, hogy refrainje van s versszakokra oszlik, a mi nagy ritkaság a székely balladákban. Végül még idézzük a *Kádár Kata* változatairól szóló részt, ott ugyanis így ír: «A rövidebb, mint a vegyes versnem gyaníttatja, maga is két változat töredékeiből látszik összeróva, jobbadán rímetlen, s megvan benne a ballada szagztatottsága és sietőssége, a hosszabbik, mely világosan későbbi egyenlő nyolcztagú s c-upa rímes sorokban folyamatosabb, terjeszkedőbb, elbeszélő és leíró, szóval nem ballada, hanem románcz.» Ezekben tehát Greguss lényegében azt mondja, hogy csak azért románcz, mert hosszabb, és világosan sejteti, hogy az előadás módja és nem a tárgy teszi a balladát.

A ballada versformájáról úgy találja, hogy nem változatos; csak két forma van (12 tagú és 8 tagú) «és — teszi hozzá — a mint az egyes balladáknál észrevehettük, a rím is ritka bennök; egyedüli mértékük a hangsúly. S így a székely balladák is igazolják Arany János szavát, hogy költészetünk eredetileg csak a rhythmus báját ismerte; mérték, rím, strófa, mind későbbi fejlemény».

Ezek szerint tehát. és ez volt eddig az általános felfogás, a rímetlen forma az eredeti, és a székely ballada mai rímetlen alakjában valami ősi típus. Nem említjük csak a *Magyar népköltési gyűjtemény* I. k.-hez szóló jegyzeteket (543. l.), melyek szintén azt állítják, hogy épen a versszak és rím nélküli forma bizonyít némely ott említett székely ballada régisége mellett, hiszen a ritmus legősibb faja, a gondolatritmus, az alliteráció épen az, a mi ezeket a költeményeket jellemzi. Vikár Béla pedig a *Magyar népköltési gyűjtemény* VI. k.-ben (377. l.) a *Fehér László*hoz fűzött jegyzeteiben így ír: «A vég-rím eredetileg semmiesetre sem tartozott a ballada versalakjához, mint lényeges kellék, hanem — úgy látszik — a versalak teljesen megegyezett azzal, melyet a régi székely balladákban találunk; a rím újabbkori fejlemény.» Ezek után több példát idéz, melyek mind a rímes alaknak a rímétlenségből való fejlődését bizonyítják.

Mielőtt áttérnénk a további fejtegetésre, lássuk először, hogy milyen régiek is lehetnek ezek a balladák? Erre a kérdésre pedig majdnem teljes bizonyossággal felelhetjük, hogy a XVI-XVII. századnál egy sem régibb. Nem lehetnek már tárgyuknál fogva sem; itt valami ősrégi töredékekről alig lehet szó, a balladák jó része pedig teljesen újabb származású. A balladákat, a minőket ma ismerünk, nem lehet régibbeknek mondanunk, mint a mióta krónikásféle

versköltés modora elterjedt a népnél, ez pedig történt a XVI. században.

Népünk kevés hajlamát az epikai mesék iránt már régen és fájdalmasan emlegették. Legszebben ennek Arany János adott kifejezést *Naiv eposzunkról* cz. tanulmánya elején: elmondván, hogy a múltból effajta kevés maradt és a jelent is ebben gazdagnak mondani «önáltatás volna». Mátyás előtti királyait elfeledte a magyar s a mit Attiláról is tud, inkább Losonczi István népszerű *Kis tükrének* lehet tulajdonítani. A közelebbi korok állami eseményei, a török utóhárcok, a XVIII. század elején és derekán történt népi mozgalmak mind nyom nélkül veszttek el az epikára, sőt maga a forradalom sem termelt népi elbeszéléseket. «Járd be a hazát, keresd fel a népet, pásztortűzénél és kunyhóiban, a sarlónál és lakomáin, a műhelyek és laktanyák pihenőóráiban, szóval mindenütt, hol az élet fáradalmait költészettel enyhíti, hol, mint egy jelesünk mondja, lelke ünnepel: fogsz hallani népdalt, édes-bájos dalt, szomorút, vígát, kedélyest; fogsz hallani gyöngyös-aranyos tündéreregét; de oly éneket, mely a nemzet multjára vonatkoznék, alig.» Ugyanilyen a panasza Erdélyi Jánosnak, majd később Gyulai Pálnak is. Az újabb gyűjtemények némileg kedvezőek ugyan a székelyekre, de nem eléggé, igazi elbeszélő költemény, még mindig kevés van.

Menjünk tovább. Azt mondja Gyulai Pál gyűjteménye I. kötetében (543. l.), hogy az erdélyi (székely) és a magyarországi balladák között nem csekély különbséget vehetni észre, tartalomra és külformára egyaránt. Tartalomra nézve a legfőbb eltérés, hogy míg az alföldiek cselekvényének színtere a puszta, vagy egyszerű kunyhók és a népmesék világa, addig az «erdélyiekben némi történeti háttérrel vehetni észre s néha lovagokról, várurakról emlékszik, mint *Szilágyi és Hajmási, Barcsai*, vagy legalább is szabad hajdukról, mint *Molnár Annában, Biró Annában*». Külformára: «a magyarországiak, kivált az alföldiek, sokkal dallamosabbak, mint az erdélyiek; amott lírai versformák uralkodnak; itt az epikaiak; amazok versszakosak és rímeseek, emezek gyakran versszak és rím nélküliek s megelégesznek a sormetszet, hang-súly- és betűrím s a gondolat rhythmusával. Ez utóbbi körülmény régiségük mellett bizonyít, mert hogy költészetünk eredetileg csak a rhythmus báját ismerte s minden efféle, mint rím és mérték csak esetleges lehetett, Arany János fejtegetése után alig szenved kétséget». E rövid idézetben össze van foglalva a ballada fejlődésének egész elmélete. Ez volt az Arany János felfogása, a Gregussé, a Gyulaié és, a mint láttuk, még a *Népköltési gyűjtemény* VI. kötete is ezen az alapon tárgyalja a balladákat. Ezzel szemben azonban azt kérdezhetnők, hogy ha való az, a mit Gyulai sem tagad, sőt inkább állít, lévén szabadhajdukról szó, hogy a székely népballadák nem tekinthetők régebbieknek az erdélyi fejedelmek koránál, a mint hogy nem is régiebbek; kérdés, miért ezek rímetlenek? miért töredékesek, miért inkább epikaiak? Röviden hogy jöttek létre?

Mert jórésztben rímetlenek a balladák, az igaz, de megjegyzendő, hogy a XVI. században, sőt már előbb is költészetünk nem csak a ritmus, hanem a rím báját is ismerte — bizonyítják Thaly *Régi ritézi énekei* és *Adalékai*. Együtt vannak bennük a népköltésünk azon emlékei, melyek a régi időből fennmaradtak: nincs köztük már rímet-

len. Teljesen rimetlent, a legrégibb időktől fennmaradt, nem népi verses maradványaink közt is keveset lehet találni; gyakran s főképp a latin fordításokban, azért nincs rím, mert a fordító ügyetlen volt; de törekedett rá, annyi kétségtelen.

Feltehetjük tehát, majdnem teljes bizonyossággal, hogy a székelv népballadák egykor rímesek voltak, azoknak kellett lenniök, mert létrejöttek idejében a nép is ismerte és mindig használta a rímelést. Tegyük hozzá még egyet. Teljesen valószínű Sziládi Áron feltevése is, ki azt hiszi, hogy a régi magyar eposz a kor eseményeinek, időszzerűen megénekelt, krónikaszerű és csak némileg egymáshoz tartozó versezeteiből állott. Ilyen krónikaszerű énekek maradtak ránk a Rákóczi-forradalom idejéből éppen Thaly gyűjteményében kiadva (*Adalékok*) és pedig olyanok, melyeket a nép is megtartott. Nézzük például a koronczói csatáról szólót (*Adalékok* II. kötet 52. l.), teljes címe: *De poroelio Hungarorum apud Koronczó* és így kezdődik:

Oh fölséges Isten igyünk mire juta!...
Ami romlásunkat mind ez világ tudja;
Régen az ég alatt ily dolog nem esett, —
Mi magyar nemzetünk, mely véletlen vezett!

Apollo, hogy hallá ez szörnyű nagy romlást,
Mindjárt ő lantjának zengedező szavát
Fordítván, pöngeti ékes czitharáját
Azután így kezdi siralmas panaszát.

S azután elmondja krónikás részletességgel, hogy 1704-ben Győrmegeében esék ez a nagy szerencsétlenség Heisterrel. Az ének eredetije fennmaradt Zalában a Lenti várbán egy régi könyvben, melyben a Rákóczi-féle «*Recrudescunt*» kiáltvány is megmaradt. Már most ugyanez éneket Ráth Károly 1861-ben leírta Koronczón egy öreg ember ajkáról; de az csak hézagosan tudta és azért úgy mondta el, a hogy tudta. Vessük össze a rendelkezésünkre álló két változatot. A Ráth-féle feljegyzés így kezdődik:

Oh fölséges Isten, időnk mire juta,
(Thalynál: időnk helyett igyünk)
A mi romlásunkat mind e világ tudja.
Ritkán az ég alatt ilyen csuda esett:
Mi magyar nemzetünk, mert véletlen vezett,
Mi magyar nemzetünk, mert véletlen vezett.
(Thalynál: Régen az ég alatt ily dolog nem esett
Mi magyar nemzetünk, mely véletlen vezett.)

Népi: Apolló, hogy hallá ezeknek romlását,
Mindjárt ő szavának mézzel folyó lantját,
Keszerves sirással könnyeinek árját,
Cziterát pengeti, úgy kezdi siralmát,
Cziterát pengeti, úgy kezdi siralmát.
Eredeti: Apolló, hogy hallá ez szörnyű nagy romlást,
Mindjárt ő lantjának zengedező szavát
Fordítván, pöngeti ékes czitharáját,
Azután így kezdi siralmas panaszát.
Népi: Ezek fölött hétszáz negyedik esztendő —
Nagy-Győr vármegyében koronczói mezőn,

Szent-István havának az idő föltetszik,
Gyászba beborulá, mint ősszel a mezőt,
Szélyel a sík mezők vérrel virágoztak,
Szélyel a sík mezők vérrel virágoztak.»

Íme ez már teljesen rímetlen s oly tömör és szaggatott előadás, hogy becsületére válnék akármely skót balladának; csupa sejtetés, hozzátétel, végül pedig mily gyönyörű felkiáltás: «szélyel a sík mezők vérrel virágoztak». Igen, de hogy jött létre? Csak úgy, hogy az idézett öt sor ki van szedve, az eredeti 4-ik és 10-ik versszakából s az elmondó a régi hosszú elbeszélést balladásította az által, hogy a többit elfeledte, de mégis némileg együvé tartozó és fontosabb sorokat mondta egymás mellé.

Továbbá aztán így folytatja:

4 Gróf Heister tábora, hogy felénk indula:
Tudtunkra nem adák, készületlen kapa,
Talála igen sok szép magyarságokkal,
Mert megnyomattatott a német táborral,
Mert megnyomattatott a német táborral.

Ez meg az eredetinek 8-ik versszaka 1—2., s a 9-ik negyedik sorából van összetéve.

5 Nagy sűrűséggel, mint aratáskor is
A kéve rendekkel áradtak a mezők
A nagy vérontástól:
Mert megnyomattatott a német tábortól,
Mert megnyomattatott a német tábortól.

Ez meg a Thaly-féle változat 9-ik versszakának 2—3. sorából van csinálva.

Így van töredékké, rímetlenné téve és még félsorral is ellátva a régi teljes ének, mert egyszerűen a nép lassanként csak a fontosabb sorokat tudta megtartani és a többit elfeledvén, a krónikás éneket balladai, tömött verssé tette a Greguss-féle elmélet szerint, s lett a régi ballada, mely még hozzá rímetlen is, mert volt idő, mikor verselésünk csak a ritmus báját ismerte! Igaz, volt, vagy lehetett, de a balladák nem régiségük miatt rímetlenek, hanem mert a régi krónikás énekből elvesztek a pótló sorok, s oly balladánk, melyben legalább szórványosan rím ne volna, egy sincs; mert végre is nem minden sornak veszett el a rím-párja, némely esetben megmaradt.

Mielőtt tovább mennénk, hivatkozni kívánunk Böckel Otto *Psychologie der Volksdichtung* című művére, melynek «Das Verschwinden der Volkslieder» című fejezetében igen érdekesen fejteget hasonló eseteket. Többek között az mondja: «Das Volkslied erhält in Zeiten zunehmender Kultur ein verändertes Aussehen, namentlich der Text hat dann etwas Abgesungenes, Welkes und gewinnt etwas vom Ausseren eines zerlesenen Buches, wie dieses zerlesen, so ist das Volkslied zersungen und zerflattert. Die Strophen passen nicht mehr recht zusammen, weil das nachlassende Gedächtnis Zwischenglieder verloren hat, welche die sinkende dichterische Kraft nicht wieder zu schaffen im stande ist. Als Ersatz für das Verlorene

werden fremde, meist nicht passende Strophen eingeschoben, und so entstehen jene Mischlinge, die das sicherste Anzeichen niedergehenden Volksesanges sind.» Kesőbb aztán így folytatja: «Das Schwinden der Fähigkeit, Wort und Weise im Gedächtnis festzuhalten, zeitigt den Übergang beliebter Romanzen und Balladen in Prosa, aus dem Liede wird vielfach die Sage oder das Märchen.» Erre nézve több példát hoz fel, végül pedig megemlíti, hogy «Bei den Inseln Schweden an den Küsten Estlands werden die heute bloss noch halbverstandenen Erinnerungen an die alten (balladenhaften) Volkslieder nur noch vorgetragen, nicht mehr wie früher gesungen.»

Mind az, a mit ő itt mond, teljesen áll a mi esetünkben is. Balladáinkban, sőt egész népköltészetünkben észlelhetjük a tőle említett kopást épen úgy, mint a kiegészítésre való törekvést. Léptenyomon találkozunk ismétlődő sorokkal, a milyenek a közismert «Egy elmentiben gyalok ösvényt vágott. Visszajövetibe szekérutat csapott», vagy a szintén gyakran előforduló «Lelkem a lelkeddel egy istent imádjon, Testem a testeddel egy sírban nyugodjon.»

Ezeknek a betoldott soroknak a Greguss elméletében is igen fontos szerepük van, a mennyiben balladáinkban az elengedhetetlen lírai elemet képviselik, egyúttal pedig mint ösmotívumok is szerepelnek. Alapjában véve pedig csupán a költőiségre való törekvés fűzte bele őket a próza felé kopó krónikás versekbe.

Böckel, a mint azt a tőlünk idézett soraiban látjuk, a balladák és egyáltalán a népi költői termékek prózává válásának egyik stádiumát abban látja, hogy azt, a mit énekeltek, kezdik egy bizonyos idő múlva csak deklamálni. Említett feltevésének bizonyítására például lehetne felhozni a mi erdélyi balladáinkat is, a melyeket most már mindenütt csak deklamálva, éneklő ritmussal, inkább elmondanak, mint énekelnek. Nincs már strófák szerint ismétlődő meghatározott dallamuk.

Ez a tény pedig igen fontos, mert tudvalevőleg a népköltészeti termékek mind dalolás közben jönnek létre és éneklésre vannak szánva. Hiszen a szónak és dallamnak szoros összetartozása jellemzi épen a népköltészetet, elkezdve a vad népek egyforma hangokkal kísért primitív termékeitől a legművészből kivitelű népdalig.

Ez elmélet szerint tehát az a tény, hogy a mi erdélyi balladáinkat nagyrészt már csak deklamálják és nem éneklük, fényes argumentum a próza felé való kopásuk mellett. Természetesen, és ezt Böckel sem tagadja, némely vidéken általános lesz ez az előadási módor, a mely az újabban átvett verses elbeszélések kopását is sieteti, azaz balladává teszi őket. A mi erdélyi balladáink között is vannak ilyen középalakok, a melyekről Gyulai azt mondja, hogy még inkább románczok, mint balladák. Ezek közé tartozik például a Kriza János gyűjteményéből való *Kerekes Izsák*, a melyen erősen érzik a krónikás íz, mert a feledékenységgé még nem látta el rimetlen és töredékes sorokkal. De már a Greguss által annyira bámult *Homlodi Zsuzsannának* Arany-Gyulainál (I. 169.) egy még rövidebb változata van, mely a régi 36 sorához képest csak 24 sorból áll és még félsor is van benne.

Vagy hasonlítsuk össze *Szilágyi és Hajmási* Arany-Gyulainál

előforduló két változatát; az egyik változat a Szabó Károly-féle, csíkszéki és 65 sorból áll, de töredék és végződik az ifiak és a török tábor csatáival. A másik 54 sorban elmondja az egész mesét, de oly tömötten, mint a hogy Arany sem szokott volt balladát írni.

De vessük össze részletesen a rendelkezésünkre álló két költeményt: A töredék első 12 sorában elmondottakat a másik öt sorban foglalja össze, melyeknek három első sora rimetlen, míg a következő kettő, mely jóformán teljesen egyezik a töredékkal rimes. Az egyik így hangzik: «Aztán nem láttuk a napnak járását», a töredékben: «Nem tudjuk, nem tudjuk a napnak járását.» A másik sor teljesen egyező: «És a csillagoknak változó forgását.» A töredék ezután elmondja, hogy a fogoly urfiak énekelnek és idézi panaszkodat, a teljes balladában azonban egy ismeretlen valaki megszólít egy másik ismeretlen valakit és azt mondja: «Már hét esztendeje, hogy mi fogván estünk.» Csekély eltéréssel megvan ez a töredékben is, a hol a már bemutatott két ifiú együtt mondja: «Már hét esztendeje, hogy mi itten vagyunk.» Itt már, azt hiszszük, jelentkezett egy kis balladai homály.

A töredék 65 sorának, a teljes balladából 37 sor felel meg. Az előbbinek 65-dik és végső sora így hangzik: «A ki a császárnak a nagy hírt megmondja.» A teljes balladának megfelelő 37-dik sora pedig: «A ki menne haza s a hírt mondaná meg.»

A töredékből kiemelhetjük a sorokat, melyek megmaradtak a teljes balladában. Lássuk tehát: a 13, 14, 15, 16, 17, 18. jóformán változatlanul, a 19-ik a töredékben: «felelnék e szóra két magyar urfiak», a teljes balladában: «Arra szóra mondja nagy Szilágyi Miklós.» A 20, 21. ismét jóformán egyezően van megtartva, a 22—32-ig terjedő soroknak a teljes balladában négy sor felel meg, melyekből egy töredékes. Ugyanis a töredék bőven elmondja, hogyan megy a leány előbb a maga házába, magához veszi: «kevésköltő pénzét, háromszáz aranyát a zsebjébe tévé». Aztán három paripát választ, három pallóst tesz rájuk és úgy tér vissza az ifiakhoz. A teljes ballada ezt négy sorban mondja el, a leány egyenesen felmegy: «Az apja házába» ez a töredékes sor, azután:

A kezéhez vevé tömlőcznek kócsait;
A zsebjébe tévé kevés aranyait,
Sietve elmene s megnyitá az ajtót.

A töredék 32—37. sorig terjedő része hiányzik a teljes balladából. A 38. sor azonban csekély változtatással ismét meg van tartva. Teljes ballada: «Megindulának ők onnan el sietve.» Töredék: «S ők elindulának egy nagy régi útra.» A töredék következő két sora így hangzik:

Midőn mennek vala, a hajnal feltetszék,
Császár szép leánya akkor vissza téként.

A teljes balladában ennek megfelel: «Mikor mentek volna, vissza-vissza néze» és most jön ismét egy töredékes sor: «Császár szép leánya.»

Ezt követi egy, a teljes balladában háromszor ismétlődő, megszólítás, melyet a töredékben a császár leánya még a börtönben sínylődő ifiakhoz intéz:

Halljátok meg szómat, két magyar urfiak!
Atyám tömlőcéből szabadult ifiak!

Csupán a «szabadult» helyett van a töredékben «rég lakó».

A töredék 44. sorát megtartotta a teljes ballada. Azonban míg a töredék elmondja, hogyan néz előbb vissza a leány és pillantja meg az üldözőiket és csak azután figyelmezteti az ifiakat: «Né hol jön atyám kegyetlen tábora...» a teljes balladában minden bevezetés nélkül kiált fel a leány: «Imhol jön, imhol jön az atyám tábora.»

A töredék 46. sora: «Titeket elvágna, engem visszavisznek.» A teljes balladában egy teljes és egy töredékes sorban van elmondva:

Jaj! már ha elérnek tüktöket le vágna
S ingem visszavisznek.

A töredék 46. és 47. sorainak a teljes balladában nincs megfelelőjük, ellenben van egy sor, mely a töredékben nincs meg: «Ne félj semmit, ne félj császár szép leánya.»

A következő sorok nagyjában egyezők. Az 50. sor a töredékben: «Azonnal érkezék császár szép tábora.» A teljes balladában: «Azon megérkezett a kegyetlen tábor.» A töredékben ezután beszélgetés fejlődik az érkező tábor és az ifiak között, végül Szilágyi Miklós szól: «Nem bánom, nem bánom, ha megvagdalkozunk.» Aztán:

Nagy Szilágyi Miklós tön egy vagdalkozást;
Egy elmentére — gyalogösvényt vága,
Visszajöttére — szekérutat csapa.

Lássuk most a teljes balladát. Itt találunk két sort, melyek a töredékből hiányzanak:

Pajtásom, pajtásom láss a kisasszonyhoz.
Ne hagvjam magunkat.

Azt azonban nem tudjuk, hogy ezt ki mondja és azt sem tudjuk, kiről van mondván:

Elérte a tábor, harcba mene velle,
Egy elmentiben gyalogösvényt vágott;
Visszajövetiben szekérutat csapott;
A nagy táborból csak élve egyet hagyott:
Aki menne haza s a hírt mondaná meg.

Ez az utolsó két sor a töredékben így hangzik:

A nagy tábor között csak egyet meghagya,
A ki a császárnak e nagy hírt megmondja.

Ezek egyúttal a töredék végsorai is. A ballada még elmondja Szilágyi és Hajmási küzdelmét a kisasszonyért, a kibékülést és befejeződik eképen:

Nagy Szilágyi Miklós haza elindula,
Hajmási László is kisasszonyt elvivé.

A harc leírása a teljes balladában határozottan azt a benyomást teszi, mintha egy többször és akkor mindenesetre háromszor

ismétlődő harcз összevonása lenne. Találunk ugyanis sorokat benne, melyek a sokkal bővebb töredékben nem fordulnak elő, ilyenek: «Ne félj semmit, ne félj császár szép leánya!» Később pedig: «Pajtásom, pajtásom láss a kisasszonyhoz.» Aztán ott, a hol a töredékben: «Császár szép táborá» van mondva, ott a teljes ballada: «Kegyetlen tábori» mond. Feltehetjük, hogy ezek a többször ismétlődő harcз folyamán előfordultak a töredékben is.

Úgy hiszszük, ebből az összevetésből kiviláglik, hogy nem két külön balladáról van itt szó, hanem ugyanegy krónikás nép-ének egy töredékesebb és egy kevésbé töredékes változatáról, melynek teljes formája elveszett. Innen van, hogy míg a rendelkezésünkre álló töredék, majdnem rímes egészen és egy félsor sincs benne, a rövidebb és teljes ballada rímetlen és 4 félsora is van, de mégis egy eredetűnek bizonyítják a közös sorok nagy száma.

Ugyanez az eset áll fenn *Molnár Anna, Kőműves Kelemenné* stb. változatánál is, melyeknek eredeti alakját szintén nem ismerhetjük; de a teljesebb forma egy-egy részlete megmaradt.

Már most értsük meg, hogy midőn Greguss *Molnár Anna* változatairól szólva, a legrövidebről és szerinte is leghomályosabbról, leghézagosabbról azt mondja, hogy «szerkezete széptanilag tökéletesebb, folyása gyorsabb, előadása tömöttebb, balladásabb» — ez annyit jelent, hogy ő azt dicséri, melyből esetleg az elmondó a legtöbbet felejtett el, s mely tehát éppen nem az eredeti.

Lássuk csak közelebbről Molnár Anna változatait. A 2. számúból csak ki kell hagyni egyes sorokat és létrejön az 1. számú.

Párhuzamos szöveg.

1.

Elindula Ajgó Márton
Hosszú útra, rengetegre;
Megtalálta Molnár Annát.
«Gyere velem Molnár Anna,
Hosszú útra rengetegre!»
«Nem mehetek Ajgó Márton,
Vagyon nékem csendes házam
Csendes uram, jámbor uram,
Karon ülő kicsi fiam!»

Hívta, nem jött, elrabolta,
Elindultak most már ketten
Hosszú útra rengetegre
Megtaláltak egy burus fát,
Leülének árnyékába.

«Nézz egy kicsit a fejembe!»

Hallni kezd az asszony könyje.

2.

«Jere velem, Molnár Anna!
Rengetegre hosszú útra.»
«Nem mehetek, Ajgó Márton!
Vagyon nekem hűtös társam,
Hűtös társam, jámbor uram,
Karon ülő kicsi fiam.»
Addig hitta, addig esalta,
Lóra kapta s elrabolta.
Elindulnak, mennek, mennek,
Hosszú útnak, rengetegnek;
Találtak egy burkos fára,
Leültek az árnyékába.
«Molnár Anna, édes kincsem!
Nézz egy kicsit a fejembe.»
Addig nézett a fejibe,
Míg elaludt az ölibe;
Föltéktett feje föli,
Burkos fának ága közi,
Hát ott vagyon hat szép leány
Fölakasztva egymás után;
Aj! gondolá ő magába',
A hetedik én leszek ma,
Köny szemiből kicsordula

«Mér' sírsz, mér sírsz Molnár Anna?»

«Nem sírok én Ajgó Márton,
A mi hull, a fa harmatja.»

«Nem hull most a fa harmatja,
Mert épen álló dél nagyon.»

Fölindula Ajgó Márton
Ekkor a fa tetejébe,
Visszaejti a pallosát.
«Add fel, add fel pallosomat!»

Felhajítja a pallosát,
Ketté vágja a derekát.

Felöltözik ruhájába,
Térdig érő angliába,

Elindula hazájába,
Megállott a kapujába'.

«Csöndes gazda, jámbor gazda

Adsz-e szállást az éjtszaka?»
«Nem adhatok vitéz uram,

Vagyon nekem síró fiam.»

(Addig kérte míg megadta.)
«Csöndes gazda, jámbor gazda
Van-e jó bor a faluba'?

Hozz egy kupát vacsorára.»

Míg az ura borért jára,
Kigombolta a dolmányát
Megszoptatta síró fiát.

Ajgó Márton orezájára.

«Mér' sírsz, mér sírsz Molnár Anna!»

«Nem sírok én Ajgó Márton!
Harmat vagyok a faágon,
A hullott le az orezádra.»

«Hogy' hullana harmat mostan,
Mikor épen álló dél van...
Készülj, készülj Molnár Anna,
Indulj föl a burkos fára!»
«Nem megyek én Ajgó Márton,
Nem szoktam én mászni fákon,
Mutass példát, menj előre,
Megtanulom majdég tölled.»
Ajgó Márton fölindula,

Éles kardja visszahulla.

«Add föl, add föl Molnár Anna!»

«Mingyárt, mingyárt jó katona.»
Úgy fölhajta éles kardját,
Ketté csapá gyenge nyakát.
«Úgy kell néked Ajgó Márton
Mér' csaltál ki a házamtól!»

Fölöltözik gunyájába,
Talpig vörös angliába,
Fölfordula jó lovára,
Elvágatott hazájába.
Ott megállott kapujába,
Békiáltott udvarába:

«Aluszol-e jámbor gazda?»

«Nem aluszom jó katona!»

«Adsz-e szállást éjtszakára?»

«Nem adhatok jó katona:

Elhagyott a feleségem,
Síró gyermek tűzhelyemen.»
«Attól ugyan adhatsz szállást,
Hallottam én gyermeksirást.»

«No ha úgy van, jere bé hát,

Eltöltünk itt egy éjtszakát.»

«Hallod-e te jámbor gazda!

Van-e jó bor a faluba'?

Ha van jó bor a faluba',

Hozz egy kupát vacsorára.»

«Az a jó bor messze nagyon,
S a gyermekem kire hagyom?»

«Míg az apja oda járna,
Én viselek gondot rája.»

S hogy elmenjen, alig várja;

S míg a gazda borért jára,

Kigombolá a dolmányát

Megszoptatá síró fiát,

Megszoptatta, megcsókolta,

S a tűzhelyen elaltatta.

Hogy az apja megérkezik,

Sírást nem hall, csudálkozik,

A gyermek tán azér' hallgat,

Hogy a háznál idegen van.

Leültek a vacsorához,

S szól a vendég a gazdához:

«Hallod-e te jámbor gazda,
 Egyet kérdek, felelj reá:
 «Feleséged ha még élne,
 S élve hozzád hazajőne,
 Megszidnád-e, megvernéd-e?
 Még éltibe' fölvetnéd-e?»
 «Meg se szidnám, meg se verném,
 Még éltibe' föl se vetném.»
 «En vagyok a feleséged,
 Kivel elmondtad a hitet.»
 Ők egymásra ismerének,
 Össze is ölelkezének,
 Vigan is vacsorálának,
 S holtig együtt maradának.

Hogy pedig az 1. számú valóban a romlott, azt nagyon világosan bizonyítják a következő sorok az 1-ből.

Megtaláltak egy burus fát,
 Leülének árnyékába.

«Nézz egy kicsit a fejembe!»
 Hullni kezd az asszony könyje.

Miért kezd itt az asszony sírni, azt ez a ballada nem mondja meg. Itt tehát előtérbe lép a balladai homály. Hogy is magyarázza a balladai homályt Greguss? A hallgatóknak, szerinte, a ballada keletkezésének idejében még élénken emlékezetükben volt a tragikus eset, az előadónak nem kellett a részletekre kitérni; bátran lehetett tömör, sőt homályos, mert hiszen közismert történetről van szó. Ez a szép magyarázat azonban nem állhat meg. Molnár Anna esete sohasem történt meg úgy, a mint a mi balladánk meséli, mert ez nem történeti tárgy, hanem anthropologiai, minden népnek vannak hasonló elbeszélései. S ez áll nemcsak a Molnár Annáról, hanem Kádár Katáról, Kőmives Kelemennéről, Kis Juliáról, sőt Szilágyi és Hajmásirol is. Szó sem lehet arról, hogy a Molnár Anna hallgatói tudnák, hogy a homály mögött mi lappang. Ellenben nagyon világos lesz a dolog, ha a 2. számú balladában nézzük ezt a részt:

Addig nézett a fejibe,
 Míg elaludt az ölibe';
 Föltekintett feje föli,
 Burkus fának ága közi,
 Hát ott nagyon hat szép leány,

Fölakasztva egymás után;
 Aj! gondolá ő magába',
 A hetedik én leszek ma,
 Köny szemiből kicsordula
 Ajgó Márton orcájára.

Ez a részlet világosan bizonyítja azt, hogy a 2. számú ballada, tehát a hosszabb és rímes, az eredeti, és az 1. számú a rímetlen és töredékes, homályos fejleménye, illetőleg romlása az előbbinek. Világos lesz továbbá az is, hogy a balladai homály nem eredeti, primarius, hanem másodlagos és a kopásból ered.

Ugyanez eset áll fenn *Kőmives Kelemennéről*, melynek Kriza-féle változata még rímes, a Szabó Samu-féle azonban már rímetlen s félsorokból is áll, tehát töredékesebb. Midőn pedig *Kádár Kata* két változata közül Kriza az egyikre nézve megjegyzi, hogy csupa rímes, nyolcztagú sorokban «folyamatosabb, terjeszkedőbb, elbeszélő és leíró, szóval nem ballada, hanem románcz» — ez azt teszi, hogy a nép még nem felejtett el belőle eleget, hogy balladává töredékesüljön.

E szerint az elmélet szerint világos, hogy ha a régi népének

kopni kezd, s e kopás bizonyos korábbi fokán jegyzi fel valaki, lesz *románcz*, ha még tovább kopik, lesz belőle *ballada*. Tehát a ballada és románcz között nem égalji, hanem inkább időrendi fokozat van. A balladák tehát eredetileg rímes, krónikás elbeszélések voltak. Lassanként azonban kikoptak belőlük az oktató részek, azután az elbeszélő, végül a netalán lírai részek, s megmaradtak a töredékes természetű, homályos párbeszéddek: de oly formában, hogy belőlük is legalább sejthetőleg még kiérezhető az egész cselekmény.

Mert mint a világon minden, úgy kopnak ezek is. Már most ha jó a szerencsés gyűjtő, hogy a legszerencsésebben megállapodott töredék-formájában jegyezze fel, akkor kap egy majdnem tökéletes költeményt, melyben nincs több, mint a mennyi kell. Ha azonban későbben jegyzi fel, akkorra a nép emlékezete már csak egy használhatatlan torzot őrzött meg, a milyen van elég, pl. csak a gyönyörű töredékű *Júlia szép leány* Krizánál.

Utóbb aztán megtörténik az is, hogy csak egy vagy két sor marad meg, a mint Arany is a maga *Vörös Rébék*-ét két sornyi mondatöredékekből csinálta: «Vörös Rébék átalment a Keskeny pallón s elrepült.» Arra, hogy a székely ballada homálya, a szaggatott előadása nem eredeti, hanem csak később fejlődött, fontos bizonyítékot nyújt általában az összehasonlító folklore, a mely egy-egy költői termék eredeti alakját a mai homályos változatok egybevetéséből akarja megállapítani.

Csak Krohn Károly összehasonlításaira hivatkozunk a finneknél, vagy nálunk Vikár Béla jeles tanulmányára, melyben sikerült megállapítania a regös ének ősi típusát. Ha ezek bármelyikénél az újabb formákat összevetjük a rekonstruált ősi alakkal, mindig valami teljesebb, világosabb, könnyebben érthető szöveg áll előttünk.

Ugyanez áll a székely balladára is. A mai homály, a mai szaggatottság nem valami ősi, öntudatos művészet, hanem egyszerűen kopás. Mi már most ebből az eredmény? Az, hogy a székely balladákat régi népies, hosszú vagy hosszabb, krónikás elbeszéléseknek a nép ajkán fennmaradt töredékeinek kell és lehet csupán tekintenünk. A nép csak azon sorokat őrizte meg belőlük, melyekben valami fontosabb elbeszélő vagy párbeszédi dolog volt, a többit elfeledte, s így a rímetlenség természetes az ily balladákban. Ebből, azaz sorok kiveszéséből, jött létre aztán a balladai homály és a rövid párbeszédkekből alakult szaggatott előadás.

Kérdés már most, hogy minden balladának ez az eredete? Úgy gondoljuk, hogy nem, mielőtt azonban erre a kérdésre felelünk, figyelembe kell vennünk, hogy a ballada szóval tulajdonképen két műfajt jelöltek. Angol- és Skótszágban regés költeményt, Olasz- és Franciaországban pedig tánczdalt, mely utóbb a troubadourok kezében szerelmi panasz-dal lett. Ebből származik aztán az esztétikusok ama habozása, mely szerint a balladát hol a lírai, hol az epikai költemények közé sorozták. Brunetiére pl. az angol balladát is abból a román népeknél a XII. században elterjedt költeményből származtatja, a mely eredetileg tánczdal volt. E műfajt Spanyolországban, Provenceban és Franciaországban a troubadourok művelték, szerelmes versés képezték ki, rendszerint panaszos tartalommal, szonett vagy madrigálszerű alakban. A franciaíknál ballada nevet viselt és még

XIV. Lajos korában is divatozott. Brunetière szerint ennek a műfajnak neve ment át Angliába, ezzel jelölték az összes dalokat és ő tulajdonképen nem érti, miben különbözött egy angol ballada egy francia balladától. Mert szigorú verstani szabályoknak alávetve nem volt, csupán az alliteráció, a refrain, az ismétlések játszottak benne lényeges szerepet, éppen mint a francia balladában vagy románczban. Így nyilatkozik Brunetière, mi azonban azt hisszük, itt azoknak a véleményéhez kell csatlakoznunk, a kik a két nemzet balladáit nem tartják összetartozóknak. Láttuk tudniillik, hogy a mai balladák egyrészt nem tekinthetők egyebeknek, mint népi, epikai énekeknek, más részüknek azonban határozottan a dalköltésben kereshetjük eredetét. Amazok megrövidült elbeszélő költemények, epikai vonásaikat túlnyomóan megőrizve, emezek dalok, megbővülve elbeszélő részletekkel.

Tekintsük csak meg a dalt kissé közelebből. A jó dal tulajdonképen nemcsak egy érzelem harmoniás szavakba öntése, a mint Kölcsey mondja. A jó dal nem az álló, hanem a mozgó érzést írja, mint az bizonyos körülmények között nyilvánul. Azaz valamit elbeszél, benne valami cselekvény van, tudniillik a cselekvényben nyilvánuló, nem álló, hanem mozgó érzelem.

Így pl. valóságos ballada, vagy románcztöredék van ebben a kis dalban:

Fakó lovam fel van kantározva,
A babámhoz el is megyek rajta,
Repülj fakóm, szikrázzék a patkó...
Ez a kis lány beh kedvemre való.

Vagy nézzük ezt:

A pusztában fúj a szél,
Barna kis lány hova mén?
Szeretőjét keresi, —
A zsoldár amott viszi
Katonának.

Ne menj utána kis lány,
A hitegető után,
Rászedett ő tégedet,
Rászedett s jó végedet.
Nem akarta.

Elmegyek én utána,
Nincs a babámnak párja,
Olyan igaz szerető
Nincsen nálunk csak kettő,
En meg oszt' ő!

Megtaláljuk ezt bármelyik igazi népdalban, megtaláljuk Petőfinél is, ki a népdal e sajátosságát legfinomabban tudta ellesni. Így, hogy csak néhány példát említsünk: *Nem ver meg engem az isten; Éj van, csend és nyugalomnak éje; Ila az isten*; vagy a közismert négy sorban:

Nem tesz fel a lány magában egyebet,
Csakhogy téged, csalfa legény elfeled;
Addig feled, addig feled, csak feled,
Mig a szive bánatában megreped.

Így hisszük ez világot vet arra, miként állanak elé a dalból a néprománczok és népballadák, az ismert dalos formában. Tudniillik a dalba túlságosan beletolakodnak az elbeszélő részek. Az Arany-Gyulai-ban számtalan példa van erre. Ilyenek: *Este van már, hull a csillag*;

Jár a korsó; Hajnal hasad stb. kezdetű dalok, melyek határozottan dalok, de a gyűjtemény már a balladák közé sorozza őket. Világosan látható tehát, hogy midőn Gyulai azt mondja, hogy az alföldi balladák lírikusabbak, dalosabbak a magyarországiaknál. ez más szóval azt teszi, hogy ezek eredete más, tudniillik a dalból való.

Így értendő már most, hogy a francia balladás dalok és román-czok, a magyar néprománczok a dallal, az éjszaki balladák, a székely regés balladák pedig a történelmi epikai énekekkel állnak kapcsolatban, tudniillik azokra vezethetők vissza.

Jelen cikk keretében nem foglalkozhatunk e kérdéssel bővebben, úgy gondoljuk azonban, hogy ebben az esetben is, mint a népköltészetet illető összes más esetekben, hosszú fejlődéssel van dolgunk. Ebből a fejlődésből pedig nem lehet kiszakítani egy-egy momentumot, hogy esztétikai következtetéseket vonjunk le belőle.

Arany János megírhatta balladáit a költészetten szabályai szerint, a megállapított forma mintájára, a nép azonban soha sem fog öntudatlan költői érzékkel, első alakban egy olyan mintaballadát írni, melyben a homály, a lírai, elbeszélő és drámai elemek annyira arányosan, lennének keverve, mint azt a poétika megkívánja.

(Budapest.)

ASBÓTHNÉ FERENCZI SÁRL.

AŠŠUR RÉGI URALKODÓINAK FELIRATAI.

(Folytatás. — I. EPhK. 1912. 9—21. lk.)

I. Erišum.

I. M. I. sz. I. l.

i-ri-š[um]
 pa-te-si
 a-šir^{ki}
 mâr ili-šû-ma
 5 pa-te-si
 a-šir^(ki)
 ili] šû-ma
 mâr] ša-lim ūm (sic!)
 pa-te-si
 10 a šir^{ki}
 sa-lim a-hu-um
 mâr Ka-te ninib (?)
 pa-te-si

1. Irišum, 3. Ašir, 2. papi fejedelme, 4. Ili-šuma fia, 6. Ašir, 5. papi fejedelme, 7. Ili-šuma, 8. Salim-ahum fia, 9—10. Ašir papi fejedelme, 11. Salim-ahum, 12. kate-Ninib fia, 13. <Ašir> papi fejedelme.

A fejedelmek nevei párosával soroltatnak elő: fiú és apa, apa és nagyapa és i. t.; ezen alapszik neveik hiányzó részeinek helyreállítása.

2. M. 60. sz. 56. l.

i-ri-šum
 pa-te-si
^d a-šir
 már ili-šu-ma
 5 pa-te-si
^d A-šir
 a-na ba-la-ti-šu
 u ba-la-aṭ
 apli (li)-šu
 10 bit ^d Adad
 gi-me-ir du-šu
 i-pu-uš
 u ^{is}] dalât-sun
 iš-ku-un

1. Irišum, 3. Ašir 2. papi fejedelme, 4. fia Ili-šuma-nak, 6. Ašir, 5. papi fejedelmének 7. saját életére 8—9. és fia életére, 10. Adad házát, 11. összes kápolnáit csinálta és kapuit (?) 14. elhelyezte.

3. M. 61. sz. 37. l. = Br. M. 91, 130; King 1. l.

i-ri-šum
 pa-te-ei
 A-šir
 már ili-šu-ma
 5 pa-te-si
 a-šir
 a-na a-šir
 bê-li-šu
 a-na ba-la-ti-šu
 10 u ba-la-aṭ
 a-pil-šu
 it-ti
 gi-me-ir-ti
 []

1. Irišum, 3. Ašir 2. papi fejedelme, 4. fia Ili-šuma-nak, 5—6. Ašir papi fejedelmének, 7—8. ura, Ašir számára, 9. saját életére, 10—11. és fia életére, 12—13. minden ... vel egyetemben ...

II. Ašir-nirâri.

M. 62. sz. 58. l.

^d a-šir ni-ra-ri
 pa-te-si ^d a-šir
 már išme ^d da-gan
 pa-te-si ^d a-šir
 5 ba ni bît ^d Bêl ši-ip-ri-ia

1. Ašir-nirâri, 2. Ašir papi fejedelme, 3—4. Išmê-dagân, Ašir papi fejedelmének fia, 5. Bêl-šipria házának építője.

A babiloniai templomok nevei olykor egész mondatokat tesznek és rendszerint az épület eredetének, rendeltetésének kifejezésére szolgálnak. *mâr-šipri* = küldöncz, eszerint *bêl-šipri* = küldő.

III. Ašir-rim-nišêšu

zigat-felirat.¹⁾

M. 63. sz. 59. l.

m^a a-šir ri-im ni-še-šu
 pa-te-si^a a-šir
 mâr^a a-šir ni-ra-ri
 pa-te-si^a a-šir mâr^a a-šir rabû
 5 pa-te si dûru ša^m ki-ki-a^m i-ku-nu-um
^m šarru ki-en ka-te^a a-šir
^m a-šir ni-ra-ri mâr iš-me^a da-gan
 ab-ta-ia u-up-bi-šu-ni e-na-al-ma
 a-na ba-la-ti-ia u ša-la-am šanguti(?)^a-ia
 10 iš-tu uš-še-šu a-di ša-ab-ti-šu
 e-pu-uš u zi-ga-ti-šu a-na aš-ri si-na
 u-te-ir-ru-ma u-ur-ki-u
 e-nu-ma dûru šu-tu (sic) e-nu-hu-ma
 e-ip pu-šu^a a-šir u^a adad
 15 ik-ri-bi-šu i-ša-mi-u-šu
 zi-ga-ti-šu a-na aš-ri si-na
 lu-te ir

1. Ašir-rim-nišêšu, 2. Ašir papi fejedelme, 3. fia Ašir-nirâri-nak, 4. Ašir papi fejedelmének, unokája Ašir-rabû-nak, 5. a papi fejedelmének. A falat, melyet Kikia, Ikûnum, 6. Šarru-kên-katê-Ašir, 7. Ašir-nirâri, fia Išme-dagân-nak, 8. őseim létrehozta és rommá lett, életemért és főpapságom épségeért, 10. alapjaitól kezdve egészen befejezéséig, 11. megcsináltam, és zigitjait helyre- 12. állítottam. A késői (utód), 13. midőn ez a fal rommá lesz és 14. megcsinálja, Ašir és Adad, 15. áldják meg, hallgassák meg, 16—17. zigitjait állítsa helyre.

¹⁾ A zigit keményre égetett dinnyeformájú, belül üres okmány-jellegű agyagtárgy volt, a melynek külsejét teleírták. Ilyen zigit leírását l. *Andrae*, Der Anu-Adad-Tempel 40. l. A zigit rendeltetését, elhelyezési módját közelebbről nem ismerjük.

6. V. ö. az Irišum feliratában említett *Ka-te*-vel kezdődő király nevét. 8. u-up-pi-šu] tő: 𒌦𒍪, igealak II₁; jelentése bizonytalan; III₁ šu-pu = fényessé, nagyszerűvé tenni.

9. šanguti-ia] Az ideogrammal alakja olyan, mintha aš-ni-ku szótag-jegyekből állana. Teljes határozottsággal azonosítani nem merem.

10. ša-ab-ti-šu] tő: 𒍪𒀭𒂗 = késznek lenni.

13. šu-tu] olv. šu-a-tu.

15. i-ša-mi-u-šu] rendesen: i-še-mi-šu; tő: 𒍪𒀭𒂗.

IV. Šamši-Adad.

M. 2. sz. 3. l.

I. oszlop.

a šamši (ši) a adad
 šarru gašru ¹⁾
 ba-ni bit
 a aššur ²⁾
 5 m'u-uš-te-im-ki ³⁾
 ma-tim
 bi-ri-it ^{nar} idigna
 u ^{nar} puratum
 i-na ki-bi-it
 10 a aššur
 ra-i-mi-šu
 ša anu u a en-lil
 i]-na šarrâni ^{pl} ⁴⁾
 a]-li-ku-ut
 15 mah-ra
 šum-šu] a-na ra-bi-e-tim
 ib-bu-u
 bit a] en-lil
 ša ej-ri-šum
 20 mâr ili] šum-ma
 e-p]u-šu
 e-na]-ah-ma
 ip-ti]-ik-šu-ma

1. Šamši-Adad, 2. a hatalmas király, 3—4. Aššur isten házának építője, 5—8. a Tigris és Eufrát között elterülő országok meghódítója, 9—11, kedvelőjének, Aššur istennek parancsára, 12—16. ő, a ki-nek nevét Anu és Bél az előbbi királyok között nagyságra 17. ej-tették ki, 18. Bél házáat, 19. a melyet Erišum, 20. Ili-šumma fia, létesített, 22. *s a mely* rommá lett, fölépítette és

¹⁾ NIR. — ²⁾ A. USAR. — ³⁾ tő: מִכִּי; jelentése: elfoglalni, meghódítani. — ⁴⁾ Az alábbi kiegészítéseket a feliratnak másodpéldányai szolgáltatták; l. M. 73. l.

II. oszlop.

bit a en-lil
 be-li-ia
 parakkam ra-aš-ba-am
 a-ad-ma-nam
 5 ra-bi-e-im
 šu-ba-at a en-lil
 be-li-ia
 ša i-na ši pi-ir
 ne-me-ik
 10 i-ti-nu-tim ¹⁾

šu-te-iš [-ib²⁾]
 i-na ki-ri-ib
 aššur^{ki} a-li-ia
 bita^{is} [erinni
 15 u-ša-[1] i-[il]
 i-na [3] p^l
 dalâti p^l is erinni
 ša mul-ši-na kaspu u hurâšu
 uš-zi-iz
 20 i-ga-ra-at (?) bitⁱ
 i-na kaspi hurâši
 aban uknu aban guhlû
 šaman erinni šaman rêšti

1—2. uramnak, Bêl istennek házát, 3. a tiszteletreméltó szentélyt, 4. a nagy lakást, 6—7. uramnak, Bêl istennek lakóhelyét, 8—11. a mely építészek (?) bölcs munkája révén létesült (?), 12—13. városomnak, Aššur helységének közepén, 14. házát czédrusfával (?), födtem be, 16. a [kapukban?] 17—18. ezüsttel és arannyal kivert czédrusajtókat 19. állítottam fel; 20. a ház falait 21. ezüsttel, arannyal, 22. lapis-lazulival, guhlû-kövekkel, 23. czédrusolajjal, finom olajjal

¹⁾ Jelentését nem ismerem; tán bânûti helyett áll; v. ö. I. Tukulti-apal-êšara hengerfeliratának VII. o. 94 s. (*Annals of the Kings of Assyria* ed. King, London, 1902. 98. l.) bita ella ... ša ... i-na šipir amêlu bânûte (te) ma'-diš nu-šu-ku = a fényes ház, mely az építészek munkája révén nagyon pompás volt.

²⁾ A szövegben *ib* jel középső részének nyomai láthatók; v. ö. III₁: bit a enlil bêlia uš-te-iš-bi-ma. Tő 𒂗 (??); igealak III₁ permansivum; szenvedő jelentésben: odaépítődött.

³⁾ Az összefüggés után ítélve a szövegben KA = *bābu*, kapú egészítendő ki.

III. oszlop.

dišpa¹⁾ u himêta
 ši-la-ra-am²⁾ a-ši-el³⁾
 bit^a en-lil
 be-li-ia
 5 uš-te-iš-bi-ma
 E. AM. KUR. KUR-ra⁴⁾
 bit ri-im ma-ta-tim
 bit^a en-lil
 be-li-ia
 10 i-na ki-ri-ib a-li-ia
 aššur^{ki}
 šum-šu a-ab-bi
 i-nu-ma bit^a en-lil
 be-li-ia
 15 e-pu-šu
 ki-rib a-li-ia
 aššur^{ki}

a-na I gin ⁵⁾ kaspi
 II gur SE
 20 a-na I gin kaspi
 XV ma-na šipātu
 a-na I gin kaspi
 pa- ? šamnu

1—2. mézzel és tejföllel 2. árasztottam el falait, 3—4. uramnak Bêl istennek házát 5. hozzáépíttettem, 6—9. uramnak, Bêl istennek háza nevét «az országok bölénye házának», 10—12. városom, Aššur közepén elneveztem.

13—14. Midôn uramnak, Bêl istennek házát 15. csináltam, 16—17. városom, Aššur belsejében, 18. 1 sekel ezüstért, 19. 2 gur gabona, 20. 1 sekel ezüstért, 21. 15 font gypájú, 22. 1 sekel ezüstért 23. . .

¹⁾ Az ideogramm helyes olvasását illetőleg l. I. Sulmán-ašarêdu feliratának IV. o. 23. sorát; a Messerschmidt által ajánlott *ta* józan értelmet nem ad.

²⁾ *šīlaru* = *šallaru* a templom csupasz vályogfala. Delitzsch, *HW.* 666 a Meissner és Rost szerint (Bauinschr. Asarhaddons, Beitr. zur Assyriol. III, 283) a szó első jelentése fazék; azonfelül valami mély, esetleg földalatti helyiséget jelent.

³⁾ V. ö. I. Sulmán-ašarêdu i. h. IV. o. 24. sorát. Az ige töve שיל; v. ö. az arabban سيل folyni; a héberben שיל uszály. Más szövegekben e szó helyett *ablul* áll.

⁴⁾ A szöveg a templom nevét előbb sumir ideogrammokkal, majd azok fonetikus szótagértékeivel adja vissza.

⁵⁾ 1 GINH = $\frac{1}{60}$ mana; 1 mana = 0.5 kg. V. ö. Thureau Dangin, *L'u le ga et la mine et leur rapport* (Journal Asiatique, II. S. t. XIII [1909] 104. l. 1 gur = 120 liter.

⁶⁾ V. ö. a Hammur. C. XX r 40. sorát.

IV. oszlop.

i-na ki-rib a-li-ia
 aššur ^{ki}
 lu-u iš-ša-am
 i-nu-mi-šu
 5 bi-la-at šarrāni ^{p1}
 ša tu-uk-ri-iš ^{ki 1)}
 u šar ma-a tim
 e-li-tim
 i-na ki-ri-ib a-li-ia
 10 aššur ^{ki}
 lu am-ta-ḫa-ar
 šu-mi ra-bi-e-im
 u na-ri-ia
 i-na ma-a-at
 15 la-ab-a-an ^{ki 2)}
 i-na a-ah tâmtim
 ra-bi-i-tim
 lu-u aš-ku-un
 i-nu-ma bîtu i-na-ḫu-ma

20 ma-am-ma-an
i-na šarrâni¹⁾
ma-ri-ia

olaj 1—2. városom, Aššur belsejében, 3. adódott el.

4. Abban az időben, 5—8. Tugrêš földje királyainak és a felső országok királyának adóját, 9—10. városom, Aššur belsejében, 11. átvettem; 12. nagy nevemet 13. és feliratos követet 14—15. Laban országában 16—17. a nagy tenger partján, 18. felállítottam.

19. Midőn a ház rommá lesz, 20. valaki, 21—22. a királyok, gyermekeim közül

¹⁾ Az ország neve más feliratokban nem fordul elő.

²⁾ A Libanon? rendszeren Labnân.

V. oszlop.

ša bitam u-ud-da-šu
te-im-me-ni-ia
u na-ri-e-ia
šamnam li-ip-šu-uš
5 ni-ki-a-am li-ik-ki-ma
a-na aš-ri-šu-nu
li-te-ir-šu-nu-ti
ša te-im-me-ni-ia
u na-ri-e-ia
10 šamnam lâ i-pa-aš-ša-šu
ni-ki-a-am la i-na-aḫ-ku-ma
a-na aš-ri-šu-nu
la u-ta-ar-ru-šu-nu-ti
u ma-ma na-ri-e-ia
15 u-na-ak-ka-ru-u-ma
šu-mi u-ša-za-ku-ma
šum-šu i-ša-aḫ-ru-ma
i-na e-pi-ri-im
i-ki-bi-ru
20 a-na me-e
i-na-ad-du-u
šarru ša-a-ti

1. a ki a házat újjáteszi, 2. alapkövetet 3. és feliratomat 4. olajjal kenje meg, 5. áldozatot mutasson be, 6. helyeikre 7. helyezze vissza. 8. A ki alapkövetet 9. és feliratomat 10. olajjal be nem keni, 11. áldozatot nem mutat be, 12. helyeikre 13. vissza nem helyezi 14. és, ha valaki feliratos köveimet 15. elidegeníti, 16. nevemet kivakarja és 17. saját nevét írja be, (avagy) 18. földbe 19. ássa, 20. vízbe 21. dobja: azt a királyt

VI. oszlop.

^a Adad
 m^a-a-tim
]-šu
] ku-tu
 5] pa-an šarri
 ma^a hi-ri-šu
] aš u um-ma-na-tu-šu
 liⁱ-i-ib-ri-ku
^a ner-uru-gal¹⁾
 10 i-na ka-aš-ka-ši-im²⁾
 i-ši-id-ta-šu³⁾
 ui-ši-id-ti ma-ti-šu
 li-ir-ta-ad-di
 — — — ib (?)
 15 li-it (?) ta-ha-zi-im
 š kaka-šu u š kaka
 um-ma-na-ti-šu
 hi-š-bi-ir
^a en-zu ilu ri-ši-ia
 20]u? ra-bi-iš
 ša mu-ti-šu
 a-na da-ri-e-tim

1. . . . , Adad isten, 2. az országok a, 3—4. . . . 5. . . . király versenytársa előtt, 6. . . . 7. . . . és seregére, 8. villámokat szórjon; 9. Nergal isten 10. hatalma erejével 11. az ő 12. és országa megbomlását készítse elő; 14. (Ninib isten), 15. a csata hevében (?) 16—17. az ő és seregének fegyvereit 18. törje meg; 19. Sin isten, az az én segítő istenem, 20—21. halálára leselkedő (-t?) 22. mindéig

¹⁾ Az alvilág ura, a pestis és egyéb járványok okozója.

²⁾ kaškašu = erős, Delitzsch, *HW* 359 b. A mondat szerkezetet nem értem; alighanem kaškašu egyúttal főnév is lesz.

³⁾ tő 𒌦𒍪; v. Delitzsch *HW*. 143 a.

V. Assur-uballit.

M. 64. sz. 60. l.

^m ^a A-šur uballit
 pa-te-si ^a a-šur
 már erba¹⁾ ^a adad
 pa-te-^(si)²⁾ ^a a-šur-ma
 5 e-nu-ma ^a a-šur be-li
 pa-at-ti dal-di
 a-bi-la-at nuhšá
 u hegalla
 a-na e-pe-ši lu-ta-ki-na³⁾
 10 būra ša u-bal-it še-šu šum-ša

ša ia-a-ar-^{hi} ⁴⁾ ša ku-tal tam-li-e
 u i-na am-me-ti
 šu-pu-ul-ša a-di me-e
 ša i-na pa-na
 15 m^d a-šur na-din a-^{hi}
 pa-te-si^d a-šur
 ih-ru-ši
 i-na pi-li-ku it-[ri?] .
 III tab-ri pi-li
 20 i-na ti-bi ⁴⁾ ša būri kun-nu
 a-na SI. BAR ⁵⁾ ^{giš} kîri
 e-pe-ši lit-ta-na-da-a ⁶⁾
 e-pi-ra lu-u-me-li-ši
 a-na arkat ūme ^p ūmi (mi).
 25 šarru ša būru ša-a-ti
 i-^{ha}-ša-hu-ši
 ip-ri-ša
 lu-še-la-am-ma
 u me-e-ša
 30 li-ik-šu-ud

1. Aššur uballit, 2. Aššur papi fejedelme, 3. fia Erba Aqad-nak, 4. Aššur papi fejedelmének.

5. Midôn Aššur isten, az én uram, 6—8. bővizű, bőséget és jólétet hozó csatorna 9. építésére rendelt engem, 10. azt a kutat, a melynek Uballit-kešu a neve (?) 11. s a mely a terrasz oldalán fekszik (?) 12. és abban 13. mélysége a talajvízig ért, 14. melyet egykoron 15. Aššur-nâdin-a^{hi}, 16. Aššur papi fejedelme, 17. ásott, 18. elkerítéssel óvott, 19. három hatalmas kőtömböt 20. helyezett a kút nyílásához (?), 21. a kert elő részének 22. megcsinálása végett, hogy használaton kívül maradjon, 23. földdel tömettem el.

24. A további napokra: 25. A király, a ki azt a kutat 26. használni óhajtja, 27. földjét 28. emeltesse ki 29. és talajvizéig 30. hatoljon.

¹⁾ SU.

²⁾ A *si* szótag tévedésből kimaradt.

³⁾ T6 תִּקֵּן.

⁴⁾ Jelentése bizonytalan. Br. M. K. 317, 8 (v. ö. *Keilinschriftliche Bibl.* IV, 138) egy 660-ban keltezett adásvevési szerződésben szó van egy telek eladásáról: bitu ina libbi kîri ia-ar-hu = a ház kert közepén fekszik (?); szomszédságában csupa kert terül el. L. Meisner, *Supplement* a 16 b.

⁴⁾ T6 טִבְיָא ?

⁵⁾ SI. BAR. ŠI = pānu elő rész. BAR oldal; tehát az elő rész. Az ideogrammmal egyéb jelentései: amāru — nézni, bārû, palásu rátekinteni, szemlélni jelen helylyel nehezen hozhatók összefüggésbe. V. ö. Brunnow 9297a.

⁶⁾ T6 נִרָה IV, 2. V. ö. Delitzsch *HW.* 449 b.

VI. Adad-nirari.

I. M. 3. sz. 5. l.

Recto.

- I. ^m Adad nirari ru-bu-u el-lu si-mat šami
 é-ti-el-lu ¹⁾ ša-ka-an-ki ilāni ^{pl}
 mu-ki-in ²⁾ ma-ha-zi ni-ir dap-nu-ti
 um-ma-an kaš-ši-i ku-ti-i lu-lu-me-i
⁵ u šu-ba-ri-i mu-ḫi-ip kul-la-at
 na-ki-ri e-li-iš u šap-li-iš
 da-iš ma-ta-ti-šu-nu ³⁾ iš-tu lu-ub-di
 u māt ra-pi-ku a-di e-lu-ḫa-at
 sa-bi-it ki-iš-ša-at ⁴⁾ ni-ši
¹⁰ mu-ra-pi-iš mi-iš-ri u ku-du-ri
 šarru ša naphar ma-al-ki u ru-bi-e
 a a-nu a aššur a šamaš a adad u a ištar
 a-na še-pi-šu u še-ik-ni-šu
 ša-an-gu-u ši-ru ša a en-lil
¹⁵ mār a-ri-ik di-en ili ⁵⁾ ša-ak-ni a en-lil
 iš-ša-ak-ki a aššur ka-ši-id
 māt tu-ru-ki-i u māt ni-gi-im-ti ⁶⁾
 a-di pa-at gi-im-ri-šu gi-mi-ir
 ma-al-ku ⁷⁾ šadi u ḫu-ur-ša-ni
²⁰ pa-at ku-ti-i ra-pal-ti ⁸⁾
 gu-nu aḫ-la-me-i u su-ti-i
 ia-u-ri u ma-ti-šu-nu
 mu-ra-pi-iš mi-iš-ri u ku-du-ri
 mār mārī ša ^m a en-lil nirari
²⁵ iš-ša-ak-ki ⁹⁾ a aššur-ma ša um-ma-an
 kaš-ši-i i-na-ru-ma u na-ga-ab ¹⁰⁾
 za-e-ri-šu ka-su ik-šu-du
 mu-ra-pi-iš mi-iš-ri u ku-du-ri
 li-ip-li-pi ša ^m a aššur uballit
³⁰ šarri dan-ni ša ša-an-gu-su ¹¹⁾ i-na e-kur
 ra-aš-bi šu-tu-rat u šu-lu-um šarru-ti-šu
 a-na ru-ka-ti ki-ma ša-di-i ku-un-nu ¹²⁾
 mu-si-pi-iḫ el-la-at māt šu-ba-ri-i ra-pal-ti
 mu-ra-pi-iš mi-iš-ri u ku-du-ri
 II. ³⁵ e-nu-ma dūr āli ešši ša pāni nār
 ša hal-si ti-sa-ri
 ša ^m pu-zur a aššur a-bi šarru a-lik pa-ni-ia
 i-na pa-na e-pu-šu II BAR libitti ku-par-šu
 XXX ti-ib-ki mu-la-šu e-na-aḫ iḫ-ta-bi-it
⁴⁰ u mi-lu it-bal-šu a-šar-šu u-ni-ki-ir
 dan-na-su ak-šu-ud X agurri i-na na-al-ba-ni-i
 me-i u-ti-be-ir iš-di-šu i-na ki-ši-ir šadi-i
 dan-ni lu ar-me iš-tu uš-še-šu
 a] di ga-ba-di-bi-šu e-pu-uš na-a-bi-šu
⁴⁵ ma-] lu-ut mē ^{pl} i-na [ki-šir (?)] ša a-gu-ur-ri

Variánsok 871. 868. és 780. nyomán.

¹⁾ A-ti-il-lu. — ²⁾ mu-kin. — ³⁾ KUR. KUR šu-nu. — ⁴⁾ kiš-šat. — ⁵⁾ BU. DI. ili. — ⁶⁾ ni-gim-ti. — ⁷⁾ ma-al-ki. — ⁸⁾ 780 add. ka-ši-id māt ku-ud-mu-[hi] u na-gab ri-ši-šu = kumuk földjének és valamennyi szövetségésének meghódítója. — ⁹⁾ šangi. — ¹⁰⁾ na-gab. — ¹¹⁾ ša-an-gu-us-su. — ¹²⁾ kumu] add. mu-še-ik-ni-iš māt mu-us-[ri] = Musri országa meghódítójának.

I. 1. Adad-nirāri, a fényes fejedelem, az ég díszje, 2. az uralkodó, az istenek helytartója, 3—5. a városalapító, a hatalmas Kašši, Kutī, Lulumī és Subarī népeinek megsemmisítője, megtörője az összes 6. ellenségeknek fönt és alant, 7. letaposója országaiknak Lubdi 8. és Rapiķu országától kezdve egészen Eluhāt-ig. 9. emberek sokaságának foglyul ejtője, 10. a végek és határok kitágítója, 11—14. a király, a kinek lábai előtt Anu Aššur, Šamaš, Adad és Ištar istenek minden uralkodót és fejedelmet meghódoltattak, 14. Bēl magasztos főpapja, 15. fia Arik-dēn-ili-nek Bēl helytartójának, 16. Aššur isten főpapjának, a ki elfoglalta 17. Turukī és Nigimti országait, 18. valamennyiök kiterjedéseig, összes 19. királyakkal, hegyekkel és erdőségeikkel egyetemben: 20. a kuti-nép tágas határát, 21—22. az Ahlamē és Sutē, a Jauri vidékét és országaikat, 23. a végeket és határokat kiterjesztette, 24. unokája Bēl-nirari-nak, 25—27. Aššur főpapjának, akki a Kašši népét megsemmisítette s a kinek keze összes ellenségeit utolérte, 28. a végek és határok kitágítójának, 29. dédunokája Aššur-uballit 30—32. hatalmas királynak, a kinek főpapsága a nagyszerű templomban kiváló volt és királyságának jóléte 32. messze időkre sziklaszilárdan nyugodott, 33. a kiterjedt Šubari országa hatalma felaprítójának, 34. a határok és végek kitágítójának.

II. 35—36. Midōn az új város fala, mely a sánczöv (?) csatornájával szemben fekszik, 37. melyet Puzur-Aššur, ősem, királyi elődöm, 38. létesített egykoron, a melynek 2 BAR téglá volt a vastagsága (?) 39. 30 tibku a töltése, rommá lett, széthányódott, 40. és az árvíz elvitte, helyét elidegenítette: 41. alaperódlítményét elértem, 10-téglás téglapítménynyel 42—43. a vizet visszaszorítottam, (?) alapjait hatalmas sziklatömbökkel megvetettem, alapjaitól kezdve 44. egészen a tetejéig, megcsináltam, vízzel telt (?) forrásait, 45—46. téglá- és aszfalt-építménynyel

36. ti-sa-rē] töve és jelentése bizonytalan; talán אֶסֶר, a héber אֶסֶר bezár, körülzár. Delitzsch, *HW.* 110 b.

38. ku-p-bar-šu] töv. כָּבַר? nagy, hatalmas volt.

42. u-ti-be-ir] töv. és jelentése bizonytalan; lehet אֶבֶר, II₂, דֶּפֶר (Delitzsch, *HW.* 226 b: «tilgen, ausreissen, wegthun»).

44. gaba-di-bi-šu] e szó nem más mint a DAJ. LU-bi ideographikus kifejezés fonetikus egyenértéke, melyet az assyriológusok ez idáig csaknem kivétel nélkül talu-lu-bu-nak olvastak. Kivételt képez P. Scheil, a ki II Tukulti Ninib évkönyvfeliratának 58. sorában a DAH. LU-šu ideogrammot gab-dib-šu-nak olvasta és sommet-val fordította. A mint e hely mutatja, Scheil olvasása egészen helyes: DAH illetve GAB, vagy gaba (akkadul irtu) mell (Brünnow 4477. sz. v. ö. Dyneley-Prince, *Materials for a Sumerian Lexicon*, Leipzig, 1906, 116. l.) DIB = aláz, sabátu, megfogni, megragadni (Brünnow 10674. és 10694. sz. a.). E két ideographikus jel összetétele, úgy látszik, valaminek tetejét jelentette. Igaz,

hogy az akkad 𒀭𒀭 tő jelentése ruházni és így a belőle lezármaztatott tahlubu főnév létezése bizonyos valószínűséggel birt, de tekintettel arra a fontos körülményre, hogy a TAH. LU ideogrammmal nyitott szótagokra bontva (teszem ta-ah-lu-ub alakban) eddig még nem volt feltalálható, fölíratunk e helyét perdöntőnek kell tekintenünk.

na-a-bi-šu, V. ö. I. Tiglatpileser törött obeliszke V. o. 25. és köv. sorának párhuzamos helyét: *kisirta ša asaitē rabīte, ištu eli mē nak-bi-ša ina ku-up-ri u a-gur-ri ul-li* = a nagy pillérektől támogatott töltést talajvizének mélyétől kezdve aszfaltból és téglákból emeltem. (Ed. King. 147. s köv. l.)

Verso.

u ku-up-ri ak-si-ir i-na . . .
i-na ki-si-ir-ti pi-li a-gur-ri
u ku-up-ri pa-ni nāri-šu aš-bat
u na-ri-ia aš-ku-un

III. 5 a-na ar-ka-at ūme ¹⁾ ru-bu-u ar-ku-u ¹⁾

e-nu-ma dūru šu-u u-šal-ba-ru-ma

e-na-hu u lu-u mi-lu i-tab-ba-lu-uš ²⁾

an-lu-su lu-di-iš na-ri-ia u šu-mi šat-ra ³⁾

a-na aš-ri-šu lu-te-ir ⁴⁾ a-šur li-ik-ri-be-šu

10 i-še-im-me ša šu-me šat-ra i-pa-ši-tu-ma

šu-um-šu ⁴⁾ i-ša-ṭa-ru u lu-u na-ri-ia

u-ša-am-sa-ku a-na ša-ah-lu-uḫ-ti

i-ma-nu-u i-na ⁵⁾ mi-lim i-na-du-u

i-na e-pi-ri u-ka-ta-mu u [lu] i-na ištāim

15 i-ka-lu-u a-na mē ¹⁾ i-na-du-u a-na E. AZAG. AN.

a-šar la a-ma-ri u-še-ri-bu-ma

i-ša-ka-nu u lu aš-šum ir-ri-ti

ši-na-ti-na na-ak-ra a-ḫa-a ia-a-ba

li-im-na li-ša-na na-kar-ta ⁶⁾

20 lu-u ma-am-ma ša-na-a u-ma-a-ru-ma ⁷⁾

u-ša-ḫa-zu u lu mi-im-ma

i-ḫa-sa-sa-ma e-pu-šu

^d aššur ilu ši-ru a-ši-ib E. HAR. ŠAG. KUR. KUR. RA

^d a-nu ^d en-lil ^d e-a u ^d en-zu

25 ilāni ¹⁾ ^d i-gi-gu ša šamē-e

^d a-nu-u-na-ku ša ir-ši-ti i-na napḫar-šunu ⁸⁾

ez-zi-iš li-ki-el-mu-šu-ma

ir-ri-ta ma-ru-uš-ta aḡ-gi-iš

li-ru-ru-uš šu-um-šu ⁹⁾ zēri-šu el-la-zu

30 u ki-im-ta-šu i-na ma-ti lu ḫal-liku

na-aš-pu-uh māti-šu ḫa-la-aḫ ni-ši-šu

u ku-du-ri-šu i-na pi-šu-nu ¹⁰⁾ ka-ab-ta

li-ša-am-ma ^d adad i-na ri-ḫi-iš

li-mu-ti li-ir-ḫi-zu a-bu-bu

35 im-ḫul-lu sa-ah-ma-aš-tu ¹¹⁾ ti-šu-u

a-ša-am-šu-tu su-un-ku bu-bu-tu

a-ru-ur-tu ḫu-ša-ḫu i-na māti-šu lu ka-ia-au

māt-su a-bu-bi-iš lu-uš-ba-i

a-na ti-li u kar-me li-te-ir

40^a Adad i-na bi-ri-ik li-mu-ti

mát-su li-ib-ri-ik¹¹⁾

IV. arah mu-hur iláni¹⁾ ûm I^{kan} li-mu

] -na^a aššur ka-al-la rab e-kal-lim

1) 1204 lacuna. — 2) 868 om u lu-u . . . i-tab-ba-la-uš. — 3) naréa u šumi šatra] šu-mi šat-ra na-ri-ia u ti-me-ni-ia = nevem írását, felíratos követet és alapkövetet. — 4) šum-šu. — 5) a-na. — 6) na-ki-ir-ta. — 7) u-ma'-a-ru-ma. — 8) 1204 perperam šu-ku-šu-nu. — 9) šum-šu. — 10) pi-šu-nu. — 11) im-ḫu-ul-lu sa-aḫ-maš-tu. — 12) add. a Istar šarratu a-bi-ik-tam . . . i-na pa-ni na-ak-ri-šu iz-zi-iz a-na mat . . . = Istar isten-asszony a királyné . . . vereségét okozva ellenei szemeláltára; az országba . . .

1. elrekesztettem . . . ban, 2—3. terméskő-tégla- és aszfalt-építménnyel csatornája előtt körülvettem 4. és emlékkövetet felállítottam.

III. 5. A további napokra: A késői fejedelmi utód, 6. midőn majd e fal megvénül és 7. rommá lesz, avagy pedig az árvíz elviszi, 8. romjait ujítsa meg, emlékkövetet és nevem írását 9. állítsa vissza helyére; Aššur isten áldja meg, 10. hallgassa meg. A ki nevem írását kivakarja, 11. saját nevét írja föl, avagy emlékkövetet 12. megrombálja, pusztulásnak 13. szánja, árvízbe dobja, 14. földdel elhantolja avagy *pedig* tűzben 15. megégeti, vízbe veti, a levegőbe (?) 16. láthatatlan helyre viteti s *ott* 17—18. elhelyezi avagy pedig ezen átkok miatt idegent, rosszindulatú, ellenséges, 19. gonosz, idegen nyelvű *egyént*, 20. vagy más valakit küldve 21. azzal viteti el, vagy pedig valamit 22. kigondolva elkövet: 23. Aššur, a magasztos isten, az országok hegye házának lakója, 24. Anu, Bél, Ea, Sin, 25. a nagy istenek, az egek Igigu-i, 26. a Föld Annunaku-i valamennyien, 27. dühösen tekintsenek rája, 28. keserves átkokkal mérgesen 29. átkozzák meg; magzatát, hatalmát 30. és családját az országban tegyék tönkre; 31. országának felbomlása, népeinek pusztulása, 32. valamint határaié komoly szájukon 33. jöjjön ki; Adad isten gonosz árvízzel árasztza el; zivatar, 25. vihar, zavar, lázadás, 38. országát orkán módjára söpörjék végig, 39. romhalmazzá és pusztasággá változtassák. 40—41. Adad isten országára gonosz villámokat szórjon.

IV. Az istenek hódolatának hava, 1. nap . . . Aššur-kalla, a főudvarmester eponym-éve.

15. E. AZAG. AN = az ég fényes háza. Az ideogramm akkad egyenértéke bizonytalan.

31. na-aš-pu-uh] a szó etymologiai szempontból teljesen azonos a héber נֶאֱשַׁן-val. Iz. 5, 10.

(Budapest.)

Kmoskó Mihály.

(Vége következik.)

SYMMACHUS ÉS PRUDENTIUS.¹⁾

A kereszténység és pogányság küzdelme a Kr. utáni IV. században fordulóponthoz jut. A 313-ban kiadott milánói türelmi rendelet felszabadítja a keresztényeket azon rettenetes szenvedések alól, melyekkel eddig hitük igazsága mellett bizonyosságot tettek. Még a III. században, sőt a IV. sz. legelején is brutális üldözés és kétségbeesett, szívós védekezés alakjában folyik a nagy küzdelem. A III. század a vérontás százada. Diocletianus lemondása (305) jelzi azt a pontot, melyen a kaszaboló kard kihull a gyilkosok kezéből, melyen az államhatalom kénytelen belátni, hogy a kereszténység fegyverrel immár ki nem irtható. A kereszténység megizmosodott az üldözések vérkereszttségében; *plures effcimur, quoties metimur a vobis: semen est sanguis Christianorum*, mondta már Tertullianus (apol. c. 50.). Már nem egyszerű secta, vagy egy a sok idegen vallás közül, már tényező, még pedig olyan tényező, melylyel az államhatalomnak számolnia kell. A hatalmi eszközök erőtlenségnek bizonyultak vele szemben; most más eljárást parancsolt az államférfiúi bölcsesség. Constantinus politikája: a kereszténységgel való béke s jogok biztosítása a kereszténység számára — hosszas történelmi folyamat logikus következménye, s ily értelemben a milánói edictum nemcsak nyitánya egy új korszaknak, hanem záróköve egy rettenetes, nehéz küzdelmekkel teli időnek, melyben a keresztények jelét adták annak, hogy életre és uralkodásra vannak teremtvé, melyben elvitázhatatlan jogot szereztek maguknak a jövőhöz.

És ez a jövő az övék is lett. A martýrok nem hiába hullatták

¹⁾ Irodalom. — *P. Allard*: La polémique contre le paganisme au quatrième siècle d'après les poèmes de Prudence. Le Contemporaine, 15 avr. 1883. — *U. az*: Prudence historien. Revue des questions historiques 35 (1884), 345—385 lk. — *U. az*: Rome au quatrième siècle d'après les poèmes de Prudence. Rev. des quest. hist. 36 (1884), 5—61 lk. — *O. Bardenhewer*: Patrologie 1901. 390—392 lk. — *G. Boissier*: La fin du paganisme. Sixième éd. Paris, 1909. Tome II, 105—151, 155—194 és 231—292 lk. — *V. Both*: Des christlichen Dichters Prudentius Schrift gegen Symmachus. Rastatt, 1882, Progr. 1—32 l. — *Clemens Brockhaus*: Aur. Prudentius Clemens in seiner Bedeutung für die Kirche seiner Zeit. Leipzig, 1872, 44—80 lk. — *P. Chavanne*: Le patriotisme de Prudence. Revue d'histoire et de litt. relig. 4 (1899), 332 sk. és 385 sk. lk. — *O. Clason*: Zur Prosopographie der Briefe des Symmachus. Heidelberger Jahrb. 1872, 535 l. — *J. C. Dabas*: Sur une question soulevée pour le poème de Prudence contre Symmachus. Paris, 1866. — *Dressel*: Prudentius kiadása. Leipzig, 1860. — *A. Ebert*: Gesch. d. christlich-lateinischen Literatur. Leipzig, 1889, 276—280 lk. — *A. Ehrhard*: Die altchristliche Literatur I (1894), 183 l. — *Terrot Roaveley Glover*: Life and letters in the fourth century. Cambridge, 1901, 148—170 és 249—277 lk. — *J. Gothofredus*: Vita Symmachi, Ph. Pareus kiadásában. Neustadt a. H., 1617. — *Kármán Miklós*: Szent Ambrosius milánói püspök közeleti munkássága. Budapest, 1909, 34—84 lk. — *O. Koren*: Quaestiones Symmachianae. Wien, 1874. — *Kroll*: De Symmachi studiis graecis et latinis. Vratislaviae, 1891. — *M. Manitius*: Gesch. d. christlich-lateinischen Poesie. Stuttgart, 1891, 77—85 lk. — *Guil. Meyer*: Qu. Aur. Symmachi Relationes, rec. Lipsiae, 1872

véruket, az apologéták nem hiába küzdöttek az irodalom fegyvereivel; most végre tisztázódott a helyzet: pogányság és kereszténység immár egyenjogú ellenfelekként állnak egymással szemben. Már csak a végső, nagy leszámolás van hátra, a sok százados harcznak utolsó étappeja. Azonban a brutális mérközések kora lejárt: ez a küzdelem tisztán társadalmi és irodalmi téren fog lefolyni. Epen ez a jelenség az, mely a III. és IV. század keresztény-pogány küzdelmei közt éles határvonalat húz. A III. században inkább védekeznek a keresztények, a IV.-ben — biztos talajt érezve lábuk alatt — már támadnak; sorra foglalják el a pogányság legföltettebb pozícióit, fölénnyel verik vissza Julianus megsemmisítő törekvéseit s megkezdik a belső, egyházszervező munkát, a mire eddig alig volt idő. Itt van Ambrosius, a genialis milánói püspök, az egyházszervezés nagymestere, itt van Lactantius, ki a «de mortibus persecutorum»-ban merész ajakkal kárhoztatja a keresztény vallás ellenségeit, itt vannak Hieronymus és Augustinus, az egyházi nagy konszolidáló munka fő erősségei. Végül itt van mellettük Prudentius, a kitűnő lírikus, ki amazokéval felérő nagy erkölcsi erő a kereszténységnek ebben az erős munkát követelő irodalmi és társadalmi harczában.

A politikában Constantinus óta — Julianus, Eugenius és Maximus kivételével — a kereszténybarát irányzat a vezető, maguk a császárok is keresztények. A ker. vallás, mely a milánói edictummal állami elismerést nyert, most arra törekszik, hogy a császári hatalmat a maga céljai számára megnyerje. Ez sikerül is. Egyre-másra jelennek meg törvények, melyek egyrészt a keresztény vallást a pogánynyal

IV+68 l. — *Migne*: Patrol. lat. tom. 16 (Sancti Ambrosii ep. 17, 18 és Symm. relatiója), 961—982 hasáb. — *U. az*: Patr. lat. tom. 60 (Prudentius), 117—276 hasáb. — *Eug. Morin*: Étude sur la vie et sur les écrits de Symmaque, préfet de Rome en 384. Paris, 1847, 100 l. — *Th. Obbarius*: Prudentii carmina. Tubingæ, 1845. — *Aimé Puech*: Prudence. Paris, 1888. — *H. Richter*: Das weströmische Reich besonders unter den Kaisern Gratian, Valentinian II. und Maximus (375—388). Berlin, 1865, 587—602 lk. — *A. Rösler*: Der kath. Dichter Aur. Prudentius Clemens. Freiburg, 1886, 223—238 lk. — *M. Schanz*: Gesch. d. röm. Literatur. München, 1904, IV. köt. 1. rész, 109—118 és 211—235 lk. — *Schmidt*: Prudentiana. Zeitschrift für die gesamte luth. Theologie und Kirche. Jahrg. 27 (1866), 650 sk. lk. — *M. Schmitz*: Die Gedichte des Prudentius und ihre Entstehungszeit. Aachen, 1889, Progr. 1 38 lk. — *O. Seck*: Qu. Aurelii Symmachi quæ supersunt. Monumenta Germaniæ Historica. Berlin, 1883, tom. 6, pars 1. — *U. az*: Die Reihe der Stadtpräfekten bei Ammianus Marcellinus. Hermes 18 (1883), 302 sk. lk. — *Suse*: De vita Symmachi. Hamburg, 1817. — *Waltzing*: Une lettre de Symmaque concernant les corporati urbis Romæ. Revue de l'instruction publique en Belgique, 35 (1892), 217 sk. lk. — *Ezeken kívül Norden*: Die antike Kunstprosa. Leipzig, 1898, II. Bd., 642—646 lk., továbbá *Bähr*: Die christl. Dichter u. Geschichtsschreiber Roms, *Harnack*: Mission und Ausbreitung des Christentums, *S. Schultze*: Untergang des griech.-röm. Heidentums, *O. Seck*: Gesch. des Untergangs der antiken Welt, *H. Schüller*: Gesch. der röm. Kaiserzeit, *Gibbon*: A római birodalom hanyatlásának története (ford. Hegyesy Kálmán, 1868—69), *Pauly-Wissowa*: Realencyklopädie der klass. Altertumswissensch., *Hauck*: Realencykl. für prot. Theol. u. Kirche, *Wetzer-Welte*: Kirchenlexikon és az Ókori Lexikon megfelelő helyei.

mindenben egyenjogusítják, másrészt a pogányság jogait jelentős pontokon csonkítják és megszorítják. Míg azonban Constantinust és utódait a szelídség és türelem szempontjai vezették a kereszténység és pogányság jogviszonyainak rendezésében, addig Gratianus (375—383), II. Valentinianus (383—392) és Nagy-Theodosius (379—395) szakítanak ezzel az irányval és erősen, sőt támadóan lépnek fel a pogányság ellen. A harc azzal kezdődik meg, hogy Gratianus 382-ben lemond a pontifex maximus-i méltóságról, a mi az első hivatalos bizonyossága az ősi államvallással való szakításnak. Ugyanekkor ebben az évben *eltávolíttatja a senatus ülésterméből Victoria szobrát* és megvonta a pogány templomoktól és papi testületektől az eddig — századok óta — élvezett állami javadalmakat és szubvenciókat. Theodosius még tovább megy: 380-ban megparancsolja, hogy mindenki a ker. vallást kövesse, megtiltja a pogányságra való áttérést, a haruspiciumokat, az állatáldozatokat. Katonái, gyakran püspökökkel és szerzetesekkel karöltve, gyakorlatilag is érvényt szereztek térítő politikájának: lerombolták és elpusztították a pogány templomokat. Természetesen ez a nagy átalakulás nem ment simán s legfőképen nem ment egyszerre; máról-holnapra nem lehetett a pogánysággal elbánni. Sokszor felüti fejét még a régi kultusz, régi szabású rómaiak lelkében a nemzeti becsület ügyeként él az ősi valláshoz való ragaszkodás. S bár még akadnak pogányok a praefectus praetoriók s praefectus urbik között, sőt a hadvezérek között is, lassan-lassan eltűnnek, elsöpri őket az új szellem, az új kultúra diadalmas levegője. s mikor 529-ben Justinianus bezárja az athéni iskolát és Benedictus lerombolja a Monte Cassinón az utolsó Apolló-templomot, akkor a pogányság már csak néhány lelkes rajongó, néhány fanatikus proselyta lelkét tölti be.

De mielőtt végleg szétfoszlott volna az áldozatok tömjénfüstje, akadtak lelkes és bátor hívek, kik a kereszténység diadalának legforróbb napjain is szót mertek emelni az ősi kultusz érdekében, mely — hitük szerint — Rómát nagygyá, a világ urává tette. S bár pogány oldalon hiába keressük a vértanúk hősiességének mását, a férfias és önérzetes fellépésnek, a bátor és lelkes kitartásnak egy eszme szolgáltatában — szép példáira akadunk. Legkimagaslóbb eseménye az egész IV. sz. vallási harcainak, mintegy symboluma a végső küzdelmeknek a Victoria-oltár ügyében kitört harc, melyben pogány részről Symmachus, ez a nagy és erős ember, az utolsó római (a hogy én nevezném), ker. részről pedig Ambrosius és Prudentius állnak csatasorba. Egyike ez a világtörténet legnagyobb szabású összeütközéseinek: nagyszerűvé és fenségessé teszi Symmachusnak, ennek a puritán és nagyszabású embernek, kiváló szónoknak, írónak és hajthatatlan karakternek szereplése. A diadalmas kereszténységet még egyszer feltartóztatta hódító útján ez a nagy pogány, kire megdőbbenve tekintett fel az új vallás, áhítattal s titkos remények, újra szárnyra kelő vágyak lázas, fojtott örömeivel a haldokló pogányság.

Epen a pogányság utolsó nagy küzdelmeiről s ezek keretein belül is elsősorban Symmachus szerepléséről s Prudentiusnak ellene írt művéről akarok szólni e sorokban.

Quintus Aurelius Symmachus 340 körül született előkelő családból, melynek tagjai a közpályán nagy szolgálatokat tettek hazájuknak. Nagyatyja Aurelius Julianus Symmachus consul volt; atyja Lucius

Aurelius Avianus Symmachus pedig *præfectus urbi* 364-ben, kiról Ammianus Marcellinus, mint a szerénységgel párosult tudományosság ritka példányképéről beszél (XXVII, 3, 3). A mi Symmachusunk szintén elnyerte a consuli méltóságot 391-ben, fia Qu. Fabius Memmius Symmachus pedig *præfectus urbi* volt 418-ban, unokái s déd-unokái is csupa szereplő államférfiak; egyik utóda 522-ben tölti be a consuli méltóságot. Családját ő maga is úgy emlegeti, mint «jó vér»-t (Or. VIII, 3) s többször szól vagyonos és előkelő voltáról (Ep. II, 52; V, 94 és 95). Rokonságban állott Róma másik előkelő, nagy pogány családjával, a Nicomachusokkal, a mennyiben Nicomachus Flavianus (Virus Nicom. Flav. fia) az ő egyik leányát bírta feleségül, Qu. Fabius Memmius Symmachus pedig (a mi Symmachusunk fia) Nicomachus Flavianus leányát vette el. Azt hiszem, hogy nagy része volt a politikának abban, hogy a két legnevesebb és legerősebb pogány család rokonsági viszonyba is került egymással. De rokonságban volt Symmachus a nagynevű milánói püspökkel, Ambrosius-szal is: mindketten az ósrégi gens Aurelia-ból származtak.¹⁾ Íme: valósággal a történelem játéka; ugyanazon gensből való a pogányság utolsó erős, művelt és hatalmas védője a az ő diadalmas ellenfele is. Kemény csatáik sem feledtették velük a rokonságot s azt a köteles tiszteletet, melylyel egymásnak mint koruk vezető férfiai, a társadalom igazi *grandseigneurjei* tartoztak: összeköttetésük emléke hét level épen a legharcziasabb időkben. Midőn a forumon a legélesebb harcokat vívják egymással, személyes összeköttetésük egyenlően szíves marad mindig. Ez a *symptoma* jellemzi a kort: az eszményiség felé való törekvés, a magasabb műveltség paralizálja a bomlasztó, elválasztó erők hatását és érintkező pontokat teremt az egymással legelkeseredettebben küzdő ellenfelek között is. Meglepő, de így érthető például az is, hogy a keresztény *Mediolanum* polgárai a legzivatárosabb időben, a legádázabb harc napjaiban (384—385) épen Symmachushoz, a műveltségéről messze földön híres *præfectus urbi*-hoz folyamodnak, hogy alkalmas tanárt ajánljon a megüresedett rhetorikai tanszékre; Symmachus Augustinust ajánlja, ki el is megy s *Mediolanum*-ban Ambrosius részéről szerető fogadtatásra talál (Aug. Confess. V, 13, 23).

Az idősebb Symmachus — ki maga is igen művelt ember volt s irodalmilag is próbálkozott (Symm. ep. I, 2), sőt ügyes szónok is volt (Symm. ep. I, 44) — nagy gondot fordított fia, a mi Symmachusunk neveltetésére. Rhetorikát és irodalmat tanult ő is, mint korának többi előkelő, szereplésre hivatott arisztokrata ifjai, s mint azt a római nevelés hagyományos szelleme megkövetelte. E korban a leg-híresebb rhetorika-tanárok Galliából származtak. Maga Symmachus is írja (ep. IX, 88): *Gallicanæ facundiæ haustus requiro; non quod his septem montibus eloquentia Latiaris excessit; sed quia præcepta rhetoricæ pectori meo senex olim Garumnæ alumnus inmulsit.* Ez a Garonne mellől származó öreg nem más, mint a híres rhetorika-tanár Tiberius Victor Minervius, a ki Rómában tanított s a kiról Ausonius is megemlékezik²⁾ (Commemor. prof. Burdig. 1.). Ez a Minervius irányította

¹⁾ Erről I. Rossi: *Bullettino di archeologia cristiana* 1864, 76—77 lk.

²⁾ V. ö. még *Hieron.* ad ann. Abr. 2369 (= 352 Kr. u.). *Schenkl* ed. Ausonii (Mon. Germ. hist. 5) 2, 194 l.

rhetorikai tanulmányait, melyeknek révén Symmachus kora legkiválóbb szónoka lett. A fia által emlékére készítettett felirat¹⁾ «orator disertissimus»-nak nevezi: Ausonius így ír hozzá (ep. I, 32): *suavissimus ille floridus tui sermonis afflatus; haud quisquam ita nitet, ut comparatus tibi non sordeat. Socrates (hist. eccl. V, 14) magasztalja ékesszólását, Macrobius (Saturn. V, 1, 7) az ő «dicendi genus»-áról ezt írja: pingue et floridum, in quo Plinius Secundus quondam et nunc nullo veterum minor noster Symmachus luxuriatur; Sidonius Apollinaris pedig (ep. I, 1) csodálattal emlegeti «Symmachi rotunditatem». Nem kevésbé elismerőleg nyilatkozik róla nagy ellenfele, Prudentius is. Így C. Symm. I, 632—634:*

O linguam miro verborum fonte fluentem,
Romani decus eloquii, cui cedat et ipse
Tullius.

Továbbá C. Symm. I, 646—647:

Non ausim conferre pedem, nec spicula tantae
Indocilis fandi coniecta lacessere linguae

és u. o. 648—649:

Inlæsus maneat liber excellensque volumen
Obtineat partam dicendi fulmine famam.

Ép ily tisztelettel szól róla a *Contra Symmachum* II. könyve elé írt prefációban 55—58:

Tanti viri,
Quo nunc nemo disertior
Exultat, fremit, intonat
Ventisque eloquii tumet,

valamint a II, 644—645-ben:

. prænobilis ille senator
Orandi arte potens

Mindezen magasztaló dicséretnek kellő alappal bírnak. Symmachus beszédei és levelei egyformán kitűnnek választékos nyelvük s rhetorikai szépségeik révén; az antithesisek, a pathos, a rhythmikus cursus ügyes alkalmazása Macrobius nélkül is rávezetnek bennünket arra, hogy az ifjabb Plinius az ő ideálja.

Mindezen egykorú magasztalások²⁾ mellett nem szabad felednünk azt sem, hogy nemcsak elsőrangú rhetorikai műveltség, hanem kiváló olvasottság és irodalmi jártasság is egyformán jellemzik őt. Még késő öregkorában is együtt tanul fiával görögül (ep. IV, 20), olvassa Plinius természetrajzát (ep. I, 24), Terentiust (ep. I, 23), Salustium (ep. V, 66 és IV, 24), Livium (ep. IX, 13) és főképp az akkor

¹⁾ Dessau: Inscr. lat. selectæ 1, No. 2946. CIL, VI, 1699.

²⁾ Ezeket összeállította A. Mai: Qu. Aurelii Symmachi v. c. octo orationum ineditarum partes. Mediolani, 1815, præf. I. sk. lk. V. ö. még: Chr. G. Heyne: Censura ingenii et morum Qu. Aurelii Symmachi. Göttingen, 1801.

szinte istenített Vergiliust. Mindez élénk világosságot vet arra, hogy mily kiváló nevelésben kellett részesülnie, hogy ennyiféle tanulmány közt tudta idejét megosztani. Anyagi eszközei nem hiányoztak ahhoz, hogy nyugodt, gondtalan, teljesen szellemi életet éljen: a Caeliuson levő házában (ep. VII, 18) és nagyszámú falusi birtokai valamelyikén kedvére foglalkozhatott olvasmányaival s a levélírással, a mi valósággal szenvedélye volt.

Előkelő nyugalomban töltötte napjait, ellátva hivatala teendőit s élvezve a nagy tudós, a művelt nagyúr, kiváló szónok dicsőségének s a korrekt államférfiú és gentleman jóhírének minden édességét. Meglepő az a varázs — mint Norden írja — melyet korára gyakorolt. Egy levél tőle kitüntetésszámba ment; a levélvivő rabszolgát gyakran feltartóztatták útjában s elolvasták vagy el is vették tőle a nagy államférfiú egy-egy levelét, a mi miatt ő hiú önelégültséggel panaszkodik; Ausonius, a művelt és híres udvari ember büszke volt Symmachus barátságára s udvarias leveleket váltott vele.

Természetes, hogy Symmachus nagy tekintélyét nem csupán kiváló műveltségének s az irodalomban kivívott jó nevének köszönhette, hanem államférfiúi kiválóságának s politikai téren elért sikereinek is. A fia által állított felirat tanúsága szerint megfutotta a szokásos hivatalnoki pályát: volt quæstor, prætor, pontifex, præfectus urbi, consul s bírta a vir clarissimus czímet is. Első hivatalát tudomásunk szerint 365-ben töltötte be, mint corrector Lucaniæ et Brittorum (Cod. Theod., Chronol. leg. ann. 365); 369-ben mint comes ordinis tertii szerepel, 373-ban pedig már Afrika proconsula. Ez a hivatal mintegy lépcső volt a 384—385-ben betöltött præfectus urbi méltósághoz, mely után már csak a consuli hivatalt viselte, 391-ben.

371-ben (Seeek szerint 375-ben) feleségül vette Rusticiana-t, Memmius Vitrasius Orfitus volt præf. urbi leányát. Ebből a házasságból egy fiú és egy leánygyermek született; mindkettőről szóltam már.

Irodalmi működésének emlékét fennmaradt beszédei és levelei őrzik. *Beszédeit* ő maga gyűjtötte corpusba. Nyolcz beszédének töredéke maradt ránk, melyek közt három panegyricus is helyet foglal. Ezeken kívül tudomásunk van néhány elveszett beszédéről is; ezek közül a Maximus ellencsászárra mondott panegyricusa majdnem komoly veszélybe sodorta őt, de sikerült egy másik panegyricus-szal a győztes Theodosius jóindulatát visszanyernie (388). Beszédeit jellemzi a mintaszerű és gondos kidolgozás; e beszédek a római szónoklat virágzásának legszebb napjait juttatják eszünkbe.

A kiváló szónok legnagyobb kedvvel mégis a levélírás felé fordult. *Levelei* — számra mintegy 900 — hű tükröi stilisztikai ügyességének és nagy tudásának, de egyúttal valóságos források a IV. sz. társadalmi életének megítélésére nézve. E leveleket — a subscriptiók tanúsága szerint — S fia, Qu. Fabius Memmius Symmachus adta ki 10 könyvben atyja halála után, tehát 403 körül. Leveleinek kronológiája a 402. évig terjed. Ebben az évben egy küldöttséggel Mediolanumba ment, de onnan betegen tért haza február végén. Valószínűleg nem sokkal ezután meg is halt.

Levelei-nek nagy száma fordított arányban áll azok politikai jellegű vonatkozásaival. Boissier épen ebből a szempontból kissé gógoruan is ítéli meg Symmachust. „Ces dix livres de lettres sont d'une

pauvreté incroyable; jamais on n'a tant écrit pour dire si peu de chose». Ezt a hiányt — úgy látszik — maga Symmachus is érezte: nem adta ki leveleit s bizonyos — őszintének látszó — elégtelenséggel beszél róluk (ep. V, 86). Pedig — és éppen ebben gyökeredzik Boissier szemrehányása — nagy eseményekkel teli korban élt, súlyos és valósággal drámai események rendre követték egymást, ő pedig mindent közről látott, megfigyelt, s így megírhatott volna. E helyett leveleiben családi, társadalmi és irodalmi kérdésekkel foglalkozik; ezeken kívül gyakran kerülnek szőnyegre apróságok, banalitások, miket a «perpetua cura dandæ reddendæque salutis» sugall; «on écrivait donc, quoiqu'en général on n'eût rien à dire» — mondja találon Boissier és hozzáteszi: «c'étaient comme des cartes de visite qu'on s'adressait l'un à l'autre». Látnivaló, hogy Boissier, bár igazságos, de kissé szigorú; maga is megenged annyit, hogy e levelekben kedves és szellemes gondolatok egész özöne található, hogy a forma mindig művészi s hogy abban a korban talán éppen azok a levelek tetszettek legjobban, melyeket mi kissé túlmesterkéltnek vagy nevetségeseknek találunk. Egy bizonyos: sajnálni való, hogy a levelek politikai tudósításokban annyira szegények; másrészt azonban — én legalább — szívesen elnézem ezt a hiányt, hiszen a társadalmi élet nagyszabású rajza, mely bennük dominál, a sok kedves apróság, a sok becses szellemesség kárpótol a politikai fejtegetések hiányaért. Hogy mily pompás rajzát adják e levelek a IV. századbéli Rómának és római életnek, mutatja az a gyönyörű fejezet, melyet Boissier erről a tárgyról — pusztán Symmachus levelei alapján — írt.¹⁾ E levelek részletesen rajzolják a római nyilvános életet: szólnak a senatusról, melynek jelentősége e korban inkább vallási, mint politikai. Ő a nemzeti vallás őre; s bár tekintélyen a császárság első idejében sok csorba esett, Gratianus alatt újra fellelegzett, midőn az 377-ben megerősítette a senatus régi kiváltságait. Így újra bizonyos tekintély övezte e tiszteltetelmű testületet: pars melior generis humani, így nevezi Symmachus (ep. I, 44). Levelei sok adatot tartalmaznak a hivatalokra s azok fontosságának csökkenésére vonatkozólag, kimerítően tudósítanak a játékokról, melyeknek Symmachus, ki oly erősen ragaszkodott az ősi tradíciókhoz, meggyőződéses híve volt. Talán éppen ennek a meggyőződésének akart a gyakorlatban is érvényt szerezni, midőn 401-ben abból az alkalomból, hogy fia a praetori hivatalt elnyerte, oly fényes játékokat rendezett, hogy kész kiadásai [gladiatorok és betanztatásuk, a világ minden részéből szállított pompás állatok, s egyéb szükséges dolgok] körülbelül két millió koronára rúgtak. Erről a csodálatos pazarlásról bőven tudósítanak a levelek: azt hiszem, ez volt az utolsó nagyobb anyagi áldozat, melyet lelkes, régi szabású római ember a játékok s így közvetve az ősi vallás érdekében hozott. Látni fogjuk, hogy nagy ellenfele Prudentius diadallal fog szembeszállni ezen a ponton is a pogányság utolsó nagy harcosával.²⁾ Ép ily kimerítő

¹⁾ I. m. II, 155-194 lk.

²⁾ 401 január 1-én egy Telemachus nevű szerzetes odarahant a küzdő gladiatorok közé, hogy őket szétválassza. A tömeg megkövezte s jellemző, de találó, a mit Allard e tényhez fűz: «plus d'une pierre sans doute lui fut jetée par une main chrétienne». Ime: a keresztények is

képet adnak e levelek Róma akkori magánéletéről is. Ez a gyönyörű város, az «aurea Roma», bár megszűnt a birodalom fővárosa lenni, nem vesztette el régi és örök varázsát. Előkelő társaság élt falai között, mely fényűző és költséges nagyvilági életet folytatott, nem feledkezett meg az «urbanitas» által reárátt kötelességekről, szórta a pénzt és szerette az «örök várost», a «caput orbis»-t, mint Symmachus Rómát nevezi. Mindezek mellett családi életéről is számos intim adatot fedezhetünk fel leveleiben. Ezek a levelek még arról is értesítenek, hogy milyen volt az erkölcsi felfogás és élet ebben a században Rómában. Korántsem oly sivár és léha, mint Ammianus Marcellinus (XIV, 6) és Hieronymus (epist. 22; ep. 46 etc.) tudósítanak. Együttal ellene mondanak e levelek annak a régi véleménynek is, hogy e korban már érezték a római birodalom és Róma közelgő bukását. Ellenkezőleg: a fenyegető veszedelmeket nem akarják végzeteseknek tekinteni; dolgoznak, kereskednek, javítják a műemlékeket, házakat építenek úgyszólván az örökkévalóság számára (ep. VI, 70: in ævum mansura) — a katasztrófa előestéjén. Szépen és találóan mondja Boissier (markánsan jellemezve e kor gondolkodásmódját, mintegy megérezve a kor lelkét!): Symmaque est un Romain des anciens temps, qui croit que l'empire est éternel et ne se figure pas que le monde puisse continuer d'exister sans lui.

Íme: ez a futólagos vázlat is mily sokoldalúnak és érdekesnek mutatja ezt a levelezést.

Symmachusnak azon levelei, melyeket 384—385-ben mint præfectus urbi II. Valentinianushoz, Theodosiusához és Arcadiushoz intézett — számra nézve 49 — külön corpust alkotnak s a «relationes» nevet viselik. Ezek az ő hivatalos ténykedésére vonatkoznak, jogeseteket világítanak meg, az adminisztráció kérdéseiben adnak vagy kérnek felvilágosítást, és így rendkívül fontosak a római jogszolgáltatás és közigazgatás e korbeli állapotára nézve. De legfontosabb, valósággal világtörténeti jelentőségű köztük a *harmadik relatio*, mely a pogányság veszendő ügyét karolja fel még egyszer, mielőtt a haladó idő árja végleg összeesapna az Olympus legmagasabb csúcsa felett is. Merész és energikus írás, de a mellett lelkes és meleg védelem: utolsó akkordja egy titáni küzdelem félelmetesen fenséges symphoniájának.

E relatio megírására a *Victoria-oltár ügye* adott alkalmat. Victoria, a győzelem istennője, részesült az egész császárkor alatt a legnagyobb tiszteletben a hivatalos vallás hívei részéről. Valóságos védőszelleme volt a birodalomnak, «custos imperii virgo», mint *Claudianus* nevezi (de consulatu Stilich. III, 206). Ábrázolásai közt leghíresebb az, mely a curia Julia üléstermét díszítette. E szobor Tarentumból került Rómába s az istennőt kiterjesztett szárnyakkal, mint a győzelem hozóját (Victoria adveniens) ábrázolja. Ezt a szobrot még Augustus állíttatta fel a senatus üléstermében (Dio Cass. 51, 22), előtte pedig oltárt emelt, melyen a senatorok, mielőtt helyüket elfoglalták, néhány szem tömjénnel áldoztak Victoriának; e szobor előtt szok-

mennyire ragaszkodtak a játékokhoz. *Prudentius* felszólalása mellett (C. Symm. II, 1425) e tény is sokban hozzájárult ahhoz, hogy Honorius 404-ben végleg betiltotta a gladiatori játékokat. V. ö. *Theodoret. Hist. eccl.* V, 26.

ták letenni a hivatalos esküt is. Így a Victoria-szobor és oltár mindig nagyobb vallásos jelentőségre tett szert; lassankint az egész birodalom pártfogója lett Victoria s szobra és oltára symboluma a római világoralomnak: «this altar was . . . the standard of paganism» — mondja találoan Glover. Valóban — mondhatjuk — a pogány világ és vallás utolsó lapis refugii-ja volt ez.

Már Constantius megkísérlette 357-ben az eltávolítását a senatus ülésterméből, de a senatus visszaállította, Julianus pedig — a pogányság utolsó nagy császára — ismét a régi tiszteletet követelte számára. Utóda, I. Valentinianus (364—375) békén hagyta, ellenben Gratianus, az első nagy térítő császár, 382-ben edictumot adott ki, melyben megszüntette a papoknak s a Vesta-papnőknek eddig járó állami javadalmazásokat, eltiltotta a jóslás céljából végzett állatáldozatokat és eltávolította a senatusból a Victoria-oltárt. A senatorok különösen ez utóbbin ütköztek meg; ez fájt nekik legjobban, mert a Victoria-oltár valóságos szentség, mely jelentőségű symbolum volt az ő szemükben. Érezték, hogy itt gyökereiben támadják meg az ősi kultuszt, ezért egyhangúlag elhatározták (még a keresztény senatorok sem ellenkeztek), hogy küldöttség útján kéri fel Gratianust intézkedése visszavonására. A küldöttség vezetője a nagytekintélyű Qu. Aurelius Symmachus lett. De a ker. senatorok időközben «meggondolták a dolgot» és Damasus pápához fordultak panaszukkal, kérve, hogy akadályozza meg a senatus kérésének teljesítését. Damasus libellust küldött a Mediolanumban székelő Ambrosius püspöknek, kérve őt, hogy a ker. senatorok tiltakozását tolmácsolja a császárnak.¹⁾ Ennek a közbelépésnek meg is volt az eredménye: a császár — bármily nagy volt is Symmachus tekintélye s személyének népszerűsége — nem is fogadta a küldöttséget (divi principis denegata est *ab improbis* audientia Symm. rel. 3, 1). Gratianus meggyilkolása után II. Valentinianus lépett a trónra, a mikor a pogányok reményei újra éledni kezdtek, mert két legjelesebb emberük: Vettius Agorius Prætextatus és Symmachus, két fontos főhivatalt töltött be; az előbbi Itália præfectusa, az utóbbi pedig Róma præfectusa lett 384-ben. Prætextatusnak sikerült a császárnál oly értelmű edictumot kieroszakolni, mely a pogány templomok helyreállítását parancsolja meg. Ez reményt öntött az ősi kultusz híveibe, hogy hátha most nagyobb sikerrel próbálkozhatnak a Victoria-oltár ügyében is. A senatus ily értelemben határozott s újból Symmachust bízta meg, hogy az oltár visszaállítása ügyében a császárnál tegyen lépéseket. Ő, egyrészt azért, mert félt, hogy az esetleges küldöttséget a császár talán megint nem fogadná, másrészt pedig, mint közhivatalnok, az írásbeli elintézés útját választotta. Így keletkezett a harmadik relatio, mely valóban Valentinianus kezébe is került. Ambrosius, még mikor csak hallomásból értesült Symmachus felterjesztéséről, azonnal írt a császárnak (ep. 17), követelve a kérés elutasítását s egyúttal kérve a relatiót, hogy arra részletesen is megfelelhessen. Ezt meg is kapta s erre írta feleletül híres levelét (ep. 18), mely bár classicitas és elegancia tekintetében — nézetem szerint — alatta marad Symmachus relatiójának, mégis diadalmas lett a harc-

¹⁾ Ambr. ep. 17: misit ad me sanctus Damasus Romanæ ecclesiæ sacerdos iudicio Dei electus libellum, quem Christiani senatores dederunt.

ban: az ifjú császárt Ambrosius lelkes, sőt szenvedélyes és szinte parancsoló fellépése jobban meggyőzte, meghatotta, mint a pogányság utolsó fájdalmas jajkiáltása. A senatus kérelme elutasított.

Pedig, ha volt egyáltalán felterjesztés, mely alkalmas volt arra, hogy a régi kultusz részére engedményeket eszközöljön ki, úgy az Symmachus relatiója volt. Művészi szerkezete és tökéletes elocutiója alkalmas volt arra, hogy mély hatást tegyen mindazokra, kikhez intézve volt: mert hiszen nyilvánvaló, hogy szólt ez az irat mindenkinek, ki még tartott valamit a hagyományos kultuszra, mindenkinek, ki helyes érzéssel fel tudta ismerni, hogy a római birodalom egységének és erejének rendíthetetlen alapja az ősi vallás, mindenkinek, a ki szerető és féltő gonddal, de egyúttal lemondó fájdalommal őrizte lelkében a nemzeti tradíciók megszentelt emlékeit. Ez a fájdalom sir fel Symmachus relatiójának bevezető szavaiban is. «Végre — így szól — a senatus is kifejezést mer adni régóta titkolt fájdalomnak (*evomuit diu pressum dolorem*) s engem bízott meg azzal, hogy újból szószólója legyek panaszainak.» Ezt a feladatot Symmachus mint legatus és mint praefectus urbi óhajtja teljesíteni s mindjárt relatiója elején röviden és tömören jelzi, mit akar: *Repetimus igitur religionum statum, qui reipublicae diu profuit* (c. 2). Ez a 18 fejezetre¹⁾ osztott irat bevezetése. A relatio folyamán először is az uralkodók kötelességének mondja azt, hogy Victoriát tisztelniök kell: multa *Victoriae debet aeternitas vestra, et adhuc plura debebit* (c. 4). De legalább is — ha már nem adják meg neki a kellő tiszteletet, a curia ékessége gyanánt kellett volna helyén hagyni. De külföldben is ez az oltár a nemzetet összetartó symbolum: illa ara concordiam tenet omnium, illa ara fidem convenit singulorum (c. 6). Nincs senkinek joga elvenni azt, a mit az ősök hagyományoztak s a mihez a nagy és dicső tradíciók egész láncolata fűződik (*servanda est tot saeculis fides, et sequendi sunt nobis parentes, qui secuti sunt feliciter suos* c. 8). Hatásos fogással magát Rómát személyesíti itt meg az író, a mint szívhez szóló panaszokkal emel szót az ősi vallás érdekében: *Optimi principes, patres patriae, reveremini annos meos, in quos me pius ritus adduxit. Utar ceremoniis avitis; neque enim pönitet. Vivam meo more, quia libera sum* . . . Majd hivatkozik arra, hogy Róma az isteneknek köszönheti nagyságát és hatalmát: *ergo diis patriis pacem rogamus* (c. 10). Ezeknek a kultusza hajtotta a világot Róma törvényei alá, ezeknek tisztelete révén űzték el Hannibalt falaik alól s a senonokat a Capitoliumról (c. 9). Az isten tiszteletének módja — bár az isten egy — sokféle; mindenkinek megvan, maradjon is meg a maga módja arra, hogy hogyan tiszteli istenét (c. 8 és c. 10). Ez türelmes és fennkölt gondolat, mintegy közvetítés pogányság és kereszténység közt. Ezzel a gondolattal zárul a relatio első fele, melyben a Victoria-oltár visszaállítását s ezzel együtt a nemzeti kultusz épségben hagyását kéri. A relatio második felében a papok és Vestalisok javadalmainak megvonását panaszolja fel. Keserűen hozza fel, hogy a szegény papok rovására akarják a kincstárt gyarapítani; de legélesebben kel ki az ellen az intézkedés ellen, mely a papi testületeknek örökösödési jogát is megcsorbította: *ergo Ro-*

¹⁾ Meyer kiadásában 20.

manæ religiones sub Romana iura non pertinent? — kiált fel elkésredetten (c. 13). Ezért a szűkkeblű, sőt kegyetlen eljárásért sujtja most a birodalmat annyi csapás: ex huiusmodi facinoribus orta sunt cuncta Romani generis incommoda . . . : fames publica . . . messis ægra; . . . sacrilegio annus exaruit (c. 14). Meggyőződésteljes szavakkal követeli a régi jogok visszaadását, végül pedig a befejezésben (c. 17—18) újból kéri Valentinianust, hogy tegye jóvá a Gratianus által rajta elkövetett sértést (= a fogadtatás megtagadását), sőt hivatkozik I. Valentinianusra, ki a türelem és méltányosság mintaképe volt: Eum religionum statum petimus, qui divo parenti culminis vestri servavit imperium, qui fortunato principi legitimos suffecit hæredes. Spectat senior ille divus ex arce siderea lacrimas sacerdotum, et se culpatum putat more violato, quem libenter ipse servavit.

(Vége következik.)

(Eudapest.)

RÉVAY JÓZSEF.

MADÁCH ÉS ARISTOPHANES.

1. Ismeretes, hogy van Madáchnak egy politikai vígjátéka: *A civilizátor*, melyet a költő maga így jellemez: *komédia Aristophanes modorában*. Erről a komédiáról a különben sem valami gazdag Madách-irodalomban Palágyi monografiáját¹⁾ kivéve, csak rövidke, odavetett jegyzeteket²⁾ olvashatunk. A Madách költői egyéniségének értéke, de kivált a megjegyzéseknek egymással ellentmondása teljesen megokolják *A civilizátor* részletes és kimerítő elemzését és méltatását. Magunk ezúttal csak Madáchnak Aristophaneshez való viszonyát igyekszünk megvilágítani. Ehhez képest arra keresünk feleletet, hogyan kell értenünk Madáchnak előbb idézett jellemzését: komédia Aristophanes modorában?

Madáchnak ez a jellemzése kétségtelen bizonyítéka annak, hogy művének némely gyökérszáalai Aristophanesből erednek. Bizonyosága továbbá annak is, hogy itt nem véletlen egyezésekről, öntudatlan találkozásokról van szó, hanem tudatos kapcsolódásról. A költő megjegyzése világos utalás erre. Maga ez az utalás mintegy kényszerít arra, hogy a költő által jelzett hatást nyomozzuk. Ez a hatás nyilvánul a tárgy kiszemelésében, a mű bonyodalmanak formai megépítésében, végül bizonyos alakok és helyzetek rokonságában.

2. *A tárgy kiszemelését* illetőleg abban áll a kapcsolat Madách és Aristophanes között, hogy *A civilizátorban* Madách ép úgy az actualis napi politikát dolgozza fel, mint Aristophanes legtöbb művé-

¹⁾ Palágyi Menyhért: Madách Imre élete és költészete 236—45. l.

²⁾ Így pl. Bérczi Károlynál (Madách összes művei I. k. XXVI—VII. l.), Gyulainál (ugyanott VIII. l.), Alexandernél (Az ember tragédiája kiadásában 320. l.) s végül Bayernél (A magyar drámairodalom története II. k. 317. l.)

ben. Aristophanes legtöbb vígjátéka a politikai irodalom körébe esik. Abban a fonák korszakban élt, mikor hazája a görög-perzsa háborúk idején elért legmagasabb polczról rohamosan süllyedni kezdett. Militiades és Themistokles nyomában törpe epigonok sáfárgodtak az állam kormányrúdjánál. Perikles államférfiúi bölcsességét, művészi szónoklatait a demagógok és sophisták perpatvarkodása, önző szörszállhasogatása váltja fel. A csak imént ragyogott aranykor minden valódi nagysága és erkölcsössége eltűnt. A diadalmas athéni demokráciából csak a formák éltek még s többé nem arra szolgáltak, hogy e formák által a közérdek nyerjen, hanem az önző magánérdeknek váltak alkalmas köpenyegül. A nép boldog volt, hogy e formák birtokában politikai tényezőnek képzelhette magát. De nem vette észre, hogy voltaképen rútul kihasználják egyéni célokra oly haszonlesők, kik a demokrata formák nélkül sohase juthattak volna a politikai vezérek sorába. A vezetők durva önzése, a nép öntetszolgó korlátoaltsága: ime ezek az Aristophanes emberöltőjének politikai értékét kifejező jelzők. Aristophanes jól látta, hogy mindez hazája összeomlásához vezet. Épen ezért darabjaiban a legkíméletlenebb gúnynyal állítja pellengérré Kleont, a cserzővargából hatalomra jutott demagógot, a bíraskodásba merült polgárokat, alkotmányosdit játszó megfizetett férfiakat stb. Ki nem mondott, de világosan kiérezhető célja: ha lehet, hazája süllyedését megakadályozni vagy legalább is lassítani. Hangja, előadása csípős, lesújtó, sőt néha nagyon is durva, mert nem egyszer kihangzik beszédéből annak a kínos tudatnak fájó érzete is, hogy igyekvése hasztalan. Ezért Aristophanes politikai vígjátékai minden derűtség ellenére is bizonyos fátumszerű keserűséggel vannak keverve.

A *civilizátor* témája is egy átmeneti, süllyedő korszak napi-politikájából van véve: a Bach-korszakból. Dicső szabadságharcunk után, alkotmányos életünk nagyszerű tavaszi kivirágzása után, az abszolút uralom nyúge nehezedett hazánkra. Ennek az uralomnak lényeges vonása volt: elméletileg, formailag alkalmazni a politikában mindazt, a mit a kor vagy a tudomány üdvösnek tekintett (s természetesen, a mi az abszolútizmus álláspontján megengedhető volt), de nem a lényegért, a közjó kedvéért, hanem a hatalom kedvéért, a melyért nem lelkesedett ugyan senki, de a melynek fenntartása a rendszer kigondolójának és végrehajtójának egyéni hasznát, a lenni vagy nem lenni jelentette. Ez a rendszer nem támaszkodhatott semmiféle erkölcsi alapra, csak a hatalom sic volójára. S mégis elkövette azt a merényletet, hogy önmagáról dicsőítő himnuszt zengett a világ és hatalmasai fülebe. A Bach sugalmazta hirhedt Rückblick (1857) után elvesztette ez a rendszer utolsó mentségét is. És a Széchenyi *Blickje* (1859) csak kegyelemdőfés volt az amúgy is süllyedő rendszerre nézve. Ime Madách művének kora is átmeneti állapotot, süllyedő, önző és képmutató rendszert mutat föl, épen mint az Aristophanesé.

Van azonban egy figyelemreméltó különbség is. Az Aristophanes darabjai szerint a haza pusztulását maguk a hazának polgárai idézik elő. Madáchnál nem a haza van pusztulóban, csak egy rendszer, a formák szakadoznak. Maga a haza s velük a magyarság épen, mert ez a bomlás formái, új életre készülődik, új és jobb kor int

feléje, a régi, a nagyszerű múlt áll eszményi vég gyanánt. Aristophanesnél a formák megölik a lényegét, a közügyet, a haza jövődjét. Madáchnál a formák romjain fölépül a politikai eszmény. Aristophanesnél az a személy vagy azok a személyek, kik győzedelmeskednek, alapjában véve semmivel se jobbak az ellenfélnél, csak ügyesebb száj-hősök. Épen ezért a Madách darabja a biztosan remélt erkölcsi diadal hite által derülten. szinte operettszerűleg végződik. De nemcsak a befejezésben mutatkozik ez az árnyalati különbség. Madáchnak a műve — bár itt-ott szintén akad trivialis kifejezés — mindenütt nélkülözi a keserű hangulat szülte komorságot és nyersséget.

Íme a hasonló politikai körülmények két évezred vagy több idő ellenére is, hasonló jellemű műfajt hoznak létre s a hangulatbeli különbség a különböző részlet-alkotóelemekből érthető meg.

3. A tárgy megválasztásában mutatkozó hatáson kívül világosan utal Aristophanesre a Madách vígjátékának a *formai fölépítése is*.

Madách műve, épen mint az Aristophaneséi, nem oszlik föl-vonásokra, jelenetekre. A színhely elejétől végig ugyanaz marad, a cselekvény folyamatos, időközök nem szaggatják meg. A tagoltságot egyesegyedül a *kar szerepe* hozza létre, melynek az is feladata, hogy a közhangulatnak kifejezője legyen.

Madáchnál az idő: egy nyári napnak alkonya, a mikor István gazda és cselédei a mezei munkáról hazaérkeznek. A megszokítás nélkül folyó bonyodalom benyúlik a sötétbe, a lefekvés idejéig, tehát körülbelül nyári 7 órától 9-ig tart. Ennyi idő kell Stroomnak, a civilizátornak, hogy lázadásra bírja István bácsi sok nemzetiségű cselédeit magyar gazdájuk ellen s hogy a lázadásból remélt diadalmi ének helyett újra megzendíthesse elnyűtt verklíje méla búcsúaccord-jait. A *színhely* István bácsi udvara, háttérben a ház, oldalt a kutyaól. Az udvaron készül el a lázadás, mely után a civilizátor és kara elfoglalják a házat, míg a kutyaól arra való, hogy a legyőzött ellenségnek (István bácsi) börtönül szolgáljon.

A cselekvényt a görög minta után szerepeltetett *kar* tagolja. Ebben Madách híven követi a görög irodalmi hagyományokat. Nála a *kar* négy ízben jut szóhoz. Először akkor, midőn Stroomnak sikerült a cselédséget fellázítania az eddigi gazda ellen, két pár strophában és ellenstrophában. A két *versszak* dicséri Stroomot, a mestert, a két csatlakozó *ellenversszakban* a *kar* önmagát jellemzi. Ugyancsak két pár versszak és ellenversszak terjedelmű a karnak az a kérése is, melylyel Stroomot a szándékolt polgári pertől visszatartani igyekezik. A harmadik és negyedik ízben a *kar* mondanivalója már csak egy-egy strófa és egy-egy ellenstrófa. Amott a strófa utal a bekövetkezett veszély okára, az ellenstrófa meg új ellenállásra buzdít. Emitt a strófa és ellenstrófa s az együttes *befejezés* egyaránt a bukás felett kesereg. Ezek szerint a Madách vígjátéka öt részből áll; közülök legrövidebb az utolsó, a befejezés. E tekintetben is fölismerhető az Aristophanes hatása, a kinek művei közül csak a *Békében* nem a *karé* az utolsó szó (és a *Lovagokban*, de itt csak azért, mert nem maradt fönn).

Természetes, hogy a *kar* ilyen módú és mértékű szerepeltetésében nem csak az Aristophanes hatását kell és szabad keresnünk, hanem az egész görög színiköltészet hatását. Ugyanez áll a hely és

időegységre vonatkozólag is. Mindazonáltal az is természetes, hogy a vigjátékiró első sorban vigjátékiró elődeitől tanul, ezeket tartja tanulmányozandó s követendő példáknak.

4. A tárggyal érintkező politikai körülmények analogiájához és a mese, a bonyodalom külső, felépítésében érvényesülő formaságok követéséhez csatlakoznak harmadik összekötő szálul az egyes személyek jellemében, az azonos helyzetekben észrevehető találkozások.

Némileg formai, de egyúttal tartalmi hatásnak is tekinthető az, hogy Madáchnál a főhősnek és a karnak a minőségi viszonya ugyanaz, mint Aristophanesnél. Aristophanesnél azt tapasztaljuk, hogy a darab hőse rendszerint ugyanolyan tulajdonságokkal bír, mint a kar. A különbség abban van, hogy a tulajdonságok a hősben különös egyoldalsággal s oly nagy mértékben fejlődtek ki, hogy szinte egyedüli tulajdonsággá duzzadtak. Tehát a különbség quantitativ. Így pl. a lovagok kara Agorakritos, a felhőké Sokrates, a darázsoké Philokleon, a madaraké Euelpides, a nők kara (*Lysistrateban*) Lysistrate, viszont a vének kara Kinesias képére és hasonlatosságára vannak megalkotva. A lovagok jelleme halványabb mása az Agorakritosének, a darázsokat ép annyira elkápráztatta a bíráskodás túltengő szenvedélye, mint Philokleont. Philokleon voltaképen egy a darázsok közül, a darázsok típusa, a típust jellemző éles és általános tulajdonságokkal. Madáchnál is így van. A kar tagjai mindnyájan Stroomnak, a civilizátornak, a célját munkálják, tolakodók és pöffeszkedők, mint a mester; szavalják a humanizmust, a műveltséget, mint amaz, de ép oly mohón keresik az anyagi hasznot, mint amaz. Képmutatók és gyávák, álszentelkedők és higvelejűek. S mindebben Stroom csak annyiban különbözik tőlük, hogy ők a tanítvány, Stroom pedig a mester.

A kar megnevezésére Madách ép úgy állatnevet használ, mint nem egyszer Aristophanes. És ez az állatnév ép úgy jellemző Madáchnál, mint Aristophanesnél. A darázsok karán pl. a bíráskodni szerető athéni polgárság értendő. Tudva van, hogy Aristophanes a *Darázsok*-ban az athéni bíráskodás fonákságát gúnyolja ki, mely a napi megélhetés egyetlen forrásává, kenyérkeresetté alakult át. Mint a darázsok a méhekgyűjtötte mézre, úgy gyűltek az athéni polgárok is az igazságszolgáltatásra, helyesebben a három obolosnyi napidíjra, a melyet az állampénztár fizetett ki naponta. Ezek a heliasták már nem józan polgárok, kik az állami kötelezettségen kívül első sorban mint munkás, szorgalmas egyének élnek, hanem ingyenélők, henyék, mint a darázsok, s csak az állam szerezte kész vagyon megemésztésében fűgék. Madáchnál a kar *svábbogarakból* áll. Nézetem szerint Madách igen szerencsésen választotta meg e nevet a Bach-korszak beamterei-
nek gyűjtő jelzőjéül. Mert olyanok voltak azok az ágról szakadt beamterek mint a svábbogarak. Kéretlenül, hivatlanul mindenütt megjelentek. Nem volt a köz- és magánéletnek olyan aprólékos mozanata, a hova a Bach-rendszer a maga fontoskodó, állandó otthonnal nem bíró, anyagi koncz után futó, de a hatalom pöffeszkedésével fellépő közegeit be nem tolta volna. S minél inkább védekezett ellenök a magyar társadalom, annál nagyobb számban, annál több «szent szemtelenséggel» furakodtak be a nemzet testébe. S mint Aristophanes madarai egy fantasztikus Madárországot építgetnek, úgy igekez-

nek Madách svábbogarai is felépíteni egy képzelt országot: szent *Svábiát*. S minthogy a Svábia szó a németségre is utal, Madách a kétértelműség útján könnyen és hatásosan gúnyolja a német-keresztény civilizációt hirdető és tüzzel-vassal terjeszteni akaró abszolutizmust.

5. A Stroom jelleme különben is hasonlított a Philokleonéhez (*Darászok*). Philokleon egészen a rögeszméig beleélté magát a Pnyx végbemenő bíráskodási rendszerbe. Mikor fia rögeszméiből megpróbálja kijózanítani, hazug öntudattal sorolja fel a heliastaság vélt előnyeit. Mindig csak a rendszer dicsőségére, szerepe fontosságára hivatkozik. Eszébe se jut, hogy csak vak eszköz a mások kezében, s hogy minden fontoskodó nyegleségének végső célja a három obolosnyi napidíj. Az ő lényé csak a bíráskodás formaságai között érzi jól magát. Igen találóan jellemzi őt Sosias (85—137 v.) a többek között e szavakkal is:

... Mindig viasszal
Rakodva jár-kél, mint méh vagy darázs;
Félvén pedig, hogy elfogy szavazó
Kövecscse, már egész zátonyt behordott.
Ekképpen őrzöng s kérve józanítva
Még jobban — ítél... (Arany J. ford.)

Ítélező mániájában annyira neveltségessé válik, hogy ítéletet mond a Nyelves és Lábas kutyák pörös ügyében. A két kutyát elvakultságában vádlottnak, illetőleg vádlónak nézi s a törvényes formák legszigorúbb és legaprólékosabb megtartásával annak rendje és módja szerint ítéletet hoz. És pedig, először életében, felmentő ítéletet. Ez kijózanítja, s esze kezd a rendes kerékvágásba visszazökkenni, kedélyének derülje folytonosan nő; végre maga űz gúnyt eddigi vesszőparipájából, a törvényszék formáiból.

A Bach-beamternek, a Madách Stroomjának is a lényege, rögeszméje a rendszer nagyszerűsége, áldásos volta. A rendszer boldogító voltára gondolva nyeglén pöffeszkedő, fontoskodó s épen ezért magát nélkülözhetetlen jónak, apostolnak véli. Pedig a rendszer neki csupán csak arra jó, hogy kenyeret adjon, anyagi hasznot kaparíthasson. De a rendszer formáiba a butaságig szerelmes. Mindenre van paragrafusa. Csak ezekben él. A rubrika a fő, a lényegét nem látja. Aristophanes a Nyelves-Lábas kutyapörrel gúnyolja ki ezt. Madách az Uros ügyében megindított vizsgálattal és azzal az eljárással teszi neveltségessé a Bach-rendszert, a melyet Stroom egy szerencsétlenség (egy ökör a hídról a sárba esik) alkalmával tanúsít. Persze a segedelem elkésik.

A mint látom, már későn jöttetek.
No semmi sem. Csakhogy a protocol
Rendben van és aztán elég csinos.
Nyolez iv. Hiába megnyugvást szerezhet.
Hogy rendes eljárás mellett döglött el.

Stroom is — miután legyőzetik — keserű gúnyra derülve, készül itt hagyni Magyarországot. Íme a két főhős közötti egyezések. Természetesen van igen lényeges különbség is. Ilyen (hogy egyebet ne említsünk) az, hogy Philokleon csak korlátolt látókörű maniakus, míg

Stroom jellemében ott a körmönfont haszonlesés, a mi erkölcsi bűn. De az egyezés valóban megvan mind jellemökben, mind abban, hogy két-két jelenetben válnak az annyira dicsőített rendszernek parodisztikus gúnyolójává.

6. Aristophanes *Darázskjában* van egy részlet, a mely bizonyos különbségekkel Madáchnál is előfordul.

Bdelykleon ugyanis atyját, mivel szép szóval, tárgyi érvekkel bíraskodási mániájából kigyógyítani nem tudja, egyszerűen bezárja otthonába s ezenkívül még öröket is állít, hogy atyja esetleges szökési kísérletét megghiúsítsák. A kar, Philokleon bíraskodó polgártársai, a Pnyx felé tartva, Philokleon háza mellett haladnak el s meglepetve tapasztalják, hogy a máskor annyira szorgalmatos társuk nem csatlakozik hozzájuk. Majd megtudják, hogy Philokleon be van zárva. Ekkor előbb tanácscsal, majd mindenféle eszközzel segítségére sietnek, hogy fogságából kiszabaduljon. Valósággal megostromolják a Philokleon házát. Sem a tanács, sem a tetteges segítség a szökést meg nem valósíthatják.

Madách Stroomja is csak úgy beszorul a házba az István gazda és hűségére visszatért cselédek támadása elől, mint Philokleon. Csak-hogy míg a heliastáskodó polgárok azért vesznek minden nyílást, ajtót, ablakot, kéményt szemügyre, hogy Philokleont szökési kísérletében támogassák, addig Stroom és az ő kara minden rést eltorlaszolnak, hogy magukat megvédhessék. Amott a kar osztogatja a tanácsot, Madáchnál Stroom oktatgatja népét a stratégiájára. Mindkét jelenet egyformán élénk és mozgalmas.

7. A mikor tehát Madách azt mondja művéről: komédia Aristophanes modorában, tudatosan utal arra, hogy műve az Aristophanes vígjátékának a mintájára készült. Aristophanesre támaszkodik művének politikai jellege s mindazon külsőségek, a melyek a mese formai haladására szükségesek. *A hatás tehát csupán külsőségekre, a műfaji hagyományok követésére terjed ki* és Aristophanesnek nem valamelyik darabja egyedül, hanem *valamennyi művének formája* állott minta gyanánt Madách előtt. Épen ezért, mint a részletes vizsgálat is mutatta, tartalmi egyezés nincs, csak formai. A hatás kiinduló pontját nem lehet így megjelölni: Aristophanesnek ez meg ez a darabja, hanem csak általánosan így: Aristophanes. Ha mégis pontosabban akarjuk megnevezni egyik-másik helynek a párját, akkor a *Darázsk* az a vígjáték, a melyikben *A civilizátorral* egyező, tehát mintául szolgálhatott helyekre akadunk.

Ismételjük: a hatás (csak formai, csak a *modorban* nyilvánul. De tudatos és szembetűnő. És ez is bizonyosága annak, hogy némely irodalmi formák követése elől a nagy költők nemcsak nem térnek ki, hanem szándékos tudatossággal alkalmazzák. De bizonyosága ez annak is, hogy Madách alaposan ismerte a klasszikus életet és irodalmát, hogy műveltségének latin, de kivált görög elemei költészetének is használható, értékes alkatrészeivé váltak, a melyeket lépten nyomon fölismerhetni.

(Szászváros.)

KRISTÓF GYÖRGY.

HAZAI IRODALOM.

Borsos István: A pápai református főiskola éremgyűjteményének leírása. II. görög, barbár és római érmek. Pápa. (Főisk. könyvnyomda.) 1911. 8.-r. IV. és 288. lap.

Hazai tanintézeteink, kivált a régiek, nagyrészt bírnak kisebb-nagyobb érem- és régiséggyűjteménnyel. Némelyik középiskolai gyűjtemény valóságos múzeum-számba megy, így a győri benzés főgimnáziumé s a pozsonyi liceumé. Hat év előtt 228 közczéloknek szolgáló hazai éremgyűjteményt írtam össze, melyek 129 különféle városban vagy községben voltak elhelyezve. Közülök 167 volt tanintézetek birtoka. E gyűjtemények mintegy 650,000 darab érmet tartalmaztak. Hogy e tudományos célra fölhasználható tömördek anyag teljesen megfelelhessen céljának, mind sűrűbb egymásutánban teszik közzé tanintézeteink éremtárait lajstromait. A pozsonyi liceum és kath. főgimnázium, a győri, soproni, pápai, ungvári, temesvári, szászvárosi, székelyudvarhelyi, szentesi, kiskunfélegyházi, kecskeméti, nagykarolyi, stb. intézetek ilyenmő lajstromai már közkézen forognak.

Borsos Istvánnak most megjelent kötete folytatásául szolgál az ugyancsak tőle két év előtt megírt első kötetnek, mely a gyűjtemény magyar pénzeivel és emlékérméivel foglalkozik. Az ókori érmek jelen kötele 3490 éremleírást tartalmaz és köztük nagyrészt Európára eső 233 görög és 21 barbár pénzt is ír le a szerző, a ki a rendelkezésre álló Head, Viczay és Cohen-féle szakmunkák alapján igazán elismerést és őszinte dicséretet érdemlő lelkiismeretességgel határozta meg az érmeiket, darabról-darabra. Rengeteg fáradságának méltó jutalma, hogy nemcsak egy régi hírneves hazai tanintézet gyűjteményét adta át e lajstrom révén a közhasználat szélesebb körének, hanem oly kézikönyvet is alkotott, melyet szerényebb anyaggal rendelkező intézetek és gyűjtők hasznosan forgathatnak mint érem-meghatározásra szolgáló segédkönyvet. A külföldi közép- és újkori érmek lajstromát, folytatásképen pár éven belül reméljük a szerző buzgalmától.

A pápai ref. főiskola tízezernyi darabra rúgó éremtárának alapját 1814-ben Tóth Ferencz professzor vetette meg, Sárközy József főgondnok és Pap Gábor püspök hatalmasan gazdagították saját gyűjteményeik odaajándékozásával, kívülök pedig a szegény lelkészek, tanítók és diákok szárai járultak szerény, de hazafias és éppen ezért kétszeresen becses adományaikkal a főiskolai gyűjtemény gyarapításához, mely nemcsak az ókori érmészet általános áttekintésére alkalmas, hanem számos — az előszóban szám szerint felsorolt — ritkasággal is dicsekszik.

(Budapest.)

GOHL ÖDÖN.

Dr. Sztipszky Hiador és dr. Alexics György: Szegedi Gergely énekeskönyve XVIII. századbeli román fordításban. Protestáns hatások a hazai románságra. Budapest, Hornyánszky 1911. N. 8-r. 232 l.

Sztipszky Hiador a múlt évben egy budapesti antiquariusnál egy régi könyvre bukkant, melynek bőrtáblájából nyolcz különféle régi nyomtatvány került elő. (1. Joannes Szilvási: *Epicadion de morte Joannis Femmigari Leskirchevi rectoris scholæ Claudopolitanæ*, 1586. Ismeretlen egyleveles nyomtatvány. 2. Epicteti . . . *Enchiridion*, 1585. 3. Squarcialupus: *Ciceronis morales definitiones*, 1584. 4. Göröcsönyi A.: *Históriás ének Mátyás . . . ról*, 1581. 5. Trója megszállása, 1577. 6. Molnár: *Catechesis*, 1564. 7. Egy gótbetűs német nyelvű nyomtatvány. 8. Kálvinista eredetű oláh énekek négy levele). Hat közülök kétségtelen, egy valószínű kolozsvári nyomtatvány, míg a nyolczadik, oláh nyelvű töredéket a társszerzők Hoffhalter Rudolf Váradon, 1570—73 között készítette nyomtatványának tartják. Elhibázott dolog a nyolczadik nyomtatvány helyét egyebütt keresni, mint Kolozsvárott. A helyesírás Kolozsvárra utal (v. ö. Melich bírálatát: *M. Könyvszemle*, 1911. 4.) s a betűtípusok felől is lehetne kolozsvári nyomtatvány, ám pusztán a fotolitográfiai úton készített hasonmás alapján nem lehet eldönteni, hogy ugyanazon nagyságú betűkkel van-e dolgunk, mint egyik-másik XVI. századbeli kolozsvári nyomtatványban.

A töredékről írott műben sok olyan dolog van, a mi más szempontból lehet nagyon érdekes, de a Todoreszku-töredékhez semmi köze sincs (pl. a Görög vallású hazai népek ethnikumának egybevetése. Párluzam Nyugot és Kelet műveltségi tényezői között, Nyugot hatásának első jelenségei a románságra etc.), s kevés az, a mi szorosan oda tartozik. Bennünket a görög vallású népek ethnikumánál itt inkább érdekel, hogy mi ez a töredék. A szerzők szerint legelső latin betűs emléke az egész oláhság irodalmának s létét a magyar kálvinistaság hatásának köszöni. A teljes énekeskönyvet nagy. templomi használatra szánt graduálnak képzelik, s bár ennek szüksége meglehetett épen a XVI. század végén az oláhok között is, mégis helyén való lett volna komolyan számolni a következő két lehetőséggel: 1. A töredék lehet egy nagyobb énekeskönyvnek próbanyomása, mint a Komjáthy-féle Krakkói-töredék. 2. Két íves kisebb nyomtatvány második, azaz utolsó íve volt (e második lehetőséget a szerzők is érintik). Az első feltevés mellett szólna az a körülmény, hogy a feltételezett *nyomtatott protestáns oláh öreg-graduál*ról, tehát egy nagy terjedelmű, igen fontos könyvről, mely — a szerzők szerint — 1573-tól 1642-ig lett volna használatban, soha sem a magyar, sem az oláh irodalomban nem történt említés; be-kötve, könyvalakban a ránk maradt töredék sohasem volt, hanem mint *ép ív* került a könyvkötő kezeiből egy bőrtáblába; érdekes az is, hogy épen a második (*B*) ívből van példányunk, mint a Komjáthy-féle Krakkói-töredék. Továbbá, és ez az érv második feltevésemnek is erőssége, a *B* ív utolsó lapját nyomtatás csak félig tölti meg s a lap alján csak az utolsó lapon elmaradható órszó nincs meg. A második feltevés mellett szól az énekek összeállítása: I. temetési ének, II., IV., V., VII. szentegyházbeli dicséretetek, III., VI., VIII., IX., X.

psalmusok (v. ö. *Hungarica Vitebergensia I.*) s az a körülmény, hogy az utolsó ének *Amen*-nel végződik.

A Szegedi Gergely énekeskönyvének uralma a XVI. században olyan általános volt, hogy az unitárius, sőt a szombatos énekeskönyveknek is alapul szolgált. Pl. a Dávid Ferencznek tulajdonított legrégibb unitárius énekeskönyvnek hatvan olyan darabja van, a mely a váradi (1566) énekeskönyvben is s a Szegedi-félében is olvasható. Viszont a kálvinisták sok unitárius eredetű éneket vettek át, csak-hogy ők már változtatással, a mennyiben az énekeket tanaikhoz idomították. A Todoreszku-törödék (így nevezik jelenlegi tulajdonosáról dr. Todoreszku Gyuláról) tíz énekéből *hat* az unitárius énekeskönyvben is megtalálható, két oláh dicséret pedig csakis a Dávid-félében van meg, tehát egyenest unitárius ének. Az unitárius és kálvinista énekek vegyesen szerepelnek az 1579-iki Szegedi énekeskönyvben is, de a Todoreszku-törödék két éneke ebben sincs meg. Világos dolog, hogy az oláh énekeket nem a Szegedi Gergely énekeskönyvéből fordították, hanem olyan unitárius énekeskönyvből, mely nagyon sokat merített a Szegedi Gergelyéből. Szerzők szerint az 1566. évi váradi és az 1574 előtti unitárius énekeskönyvből. Az egész munkának legértékesebb része ez, mely bebizonyítja, hogy Szegedi Gergely hatása a XVI. században minden protestáns felekezetre kiterjedően általános volt.

Az énekek fordítója? Szerzők szerint kétségtelen, hogy oláhuul is tudó magyar ember volt (és nem magyarul is tudó oláh), a ki írás-közben magyarul gondolkozott s magyar helyesírással írt. Ilyen ember lehetett akárhány. Tordosi Pál, a «pennaforogató családból való» püspök, vagy más, nem pennaforogató családból származott pap munkájával van-e itt dolgunk, a későbbi kutatások feladata eldönteni.

A debreczeni kollégium könyvtárában van egy kéziratoss oláh protestáns énekeskönyv, a melyben vegyesen unitárius és protestáns énekek vannak. Agyagfalvi Sándor Gergelytől készített másolata egy régi oláh énekeskönyvnek — megvannak benne *némi eltéréssel* a Todoreszku-törödék énekei is — és pedig a szerzők szerint annak a nyomtatott énekeskönyvnek, a melynek egy része a Todoreszku-törödekben ránk maradt. Ha az a bizonyos nyomtatott énekeskönyv két ívből állott, természetes, hogy az Agyagfalvi-énekeskönyv nem lehet annak másolata, sőt másolatai után készített másolata sem. *Összesen négy ének egyezik* tökéletesen mind a kettőben, a mi a mellett bizonyít, hogy Agyagfalvi egészen más szerkesztésű énekeskönyvet másolt. A legtöbb megállapításukhoz szó fér és pedig nagyon sok; egyedül a Szegedi Gergely hatásáról szóló részleteket fogadhatjuk el teljesen, mert ezeket kellő számú s bizonyító erejű érvekkel támogatják.

A törödék nyelvéről szóló fejezet nagyon érdekes adalékokat szolgáltat a magyar nyelvnek a régi oláhra való hatásához.

(Budapest.)

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN.

Bene Kálmán: Tompa és a természet. Budapest, 1910. N. 8-r. 115 l.

Esztétikai irodalmunkban a költők természetérzésének a vizsgálata serény munkára ösztökélte kutatóinkat. Lenkei Henrik jeles könyvén kívül (*Petőfi és a természet*, 1892), Schmidt Mariska (*Költőink*

természetérzékéről, 1900). Déznai Viktor (*A természetérzék a XVII. század francia irodalmában*, 1907), Kundt Ernő (*Lenau és a természet*, 1908) tanulmányait kell kiemelnem. Legújabbban Császár Elemér *Bessenyei természetérzékében* Bessenyeit egészen eredeti szempontból vizsgálta, s meglepő eredményekre jutott (*Budapesti Szemle*, 1911 okt. 32—78. l.). Sebestyén Károly is *Shakespeare és a természetben* (*Urania*, 1911, 435—441. l.) becses dolgozatot ad. Ezekhez a művekhez sorakozik Bene Kálmán nagy szeretettel írott tanulmánya.

Elsősorban azokat a tényezőket kutatja, melyek Tompa természetszeretét megizmosították. Kielezi, hogy az érzékeny Tompát a csalódások s a csapások a természethez űzik, hol az emberek mesterkelt világával szemben édes üdülést talált. Arra utal, hogy Tompa az Alföldért rajong, a lápok, tavak rejtelmes szépségeihez is vonzódik, s üdén festi a Tátrát és a Garam völgyét. Tanulságos a madár-motivum taglalása is. Megállapítja, hogy Tompa nem a maga érzéseit önti a természetbe, hanem a természet jelenségei keltenek benne érzelmeket. Szépen tárgyalja Tompa meleg ózszeretét. Értékes eredménye, hogy Tompa természetérzésének a melancholia és a symbolismus a legjellemzőbb vonásai. Utal a *Regék és mondák* természetindítékának a titokzatosságára is. Figyelmesen vizsgálja a természetből vett hasonlatokat és képeket: Tompa a növény-, az állatvilágból és az élettelen természetből egyaránt merít. Gondos Tompa személyesítéseinak a bonczolgatása is. Kielezi, hogy Tompát a csermely, a patak, a szellő és a vihar sok személyesítésre ihleti. Elmondhatjuk Benével: «Az egész természet meglevenedik a költő szerető képzelődésében» (48. l.). Tompa természetelevenítése és lite között is fürkészi a szálakat.

Virágregéinek is szentel egy sikerült fejezetet. Kielezi, hogy e regékben a virágokat nemcsak a szerelem mozgatja, hanem az összes emberi érzések. Részletesen szól a virágregék symbolismusról.

A hazafias allegóriák természetindítékairól megállapítja, hogy Tompa nem a saját lelkének a hangulatához keres bennök képeket, hanem a nemzet sivár érzelmeihez: az allegóriáknak nemcsak az állatország, hanem az erdő, a fák s a vizek világa is szolgáltat symbolumokat.

Bene nagy szorgalommal látott a munkához. Esztétikai alapvetése (Cherbuliez, Biese, Gerber tanulmányozása) becsületes, fejtegetései találók, stílusa könnyed. Munkája szerkezetének ugyanaz a főhibája, mint a Lenkeié: a lazaság. A virágregékről szoltakor bőven tárgyal néhány német költőt, különösen Rückertet s Balassitól kezdve pepecselő részletességgel fejtegeti (57—91. l.) a magyar költők virágindítékait. Mindezt néhány sorban elvégezhetette volna. A szakirodalmat felhasználja, csupán — s ez nagy mulasztás — Gyulai Pált mellőzi. Gyulai éles kritikával hirdeti, hogy a virágregék a moralizálást nem bírhatják ki: «Hisz ők csak mosolyogni és könnyezni, sóhajtni és elhervadni tudnak. Miért osztozzanak a mi fitogtatott erényeink- és bűneinkért?» (Kritikai dolgozatok, 154. l.). Ebben a megjegyzésben annyi igazság van, hogy Bene a mélyére pillanthatott volna.

(Arad.)

ELEK OSZKÁR.

Endrődi Sándor: Petőfi napjai a magyar irodalomban 1842—1849. Budapest, 1911 (Petőfi-könyvtár XXIX—XXX., Szilágyi, Kunossi és Tsa kiad.). Kis 8-r. 544 l. Ára 4 K.

Az ismertető, ki Endrődi könyvét be akarja mutatni, abban a kedvező helyzetben van, hogy átadhatja a szót Petőfi tudós életrajz-írójának, Ferenczi Zoltánnak, a kinél avatottabb értékelője e könyvnek alig akadhat; a könyv elé iktatott rövid tájékoztatásban Ferenczi «a Petőfi-irodalom egyik leghézagpótlóbb munkájának» vallja Endrődi művét, mely «közli a költő minden, életében megjelent költeményének, egyéb műveinek, bárminő kis cikkének és minden reá vonatkozó közleménynek pontos bibliographiai adatát. ugyanakkor közli az összes reá vonatkozó egykorú bírálatokat, azokat a kisebb cikkeket, melyekkel a költő a nap életharcaiban részt vett, a hozzá és ellene írt verseket...» A Petőfi-könyvtár Melzi-kötetében tehát fölösleges volt azt a néhány bírálatot közölni, mert most az egykorú véleményeknek teljes sora áll előttünk. Ez teszi Endrődi könyvét — szerintem — elsősorban nélkülözhetetlenné. Hogy a sok apró-cseprő egyszerű megemlítés nem igen érdekel bennünket, az bizonyos. de viszont a teljesség szempontjából Endrődinek össze kellett azt mind böngetnie. A Petőfi-versek első megjelenési helyét ugyan a nagy Havas-kiadásból is megtudhatja az érdeklődő, — de könyvünk ebből a szempontból a Havas-féle kiadást pótolja azoknál, a kiknek más, közkézen forgó kiadás van a birtokukban. Kár azonban, hogy a 259. lapon nem közli egyszersmind azoknak a verseknek a jegyzékét is, melyek az OK. előtt már megjelentek, de költőnknek ebből a gyűjteményéből hiányzanak. Érdekessé teszi a kötetet a benne lévő reprodukciók nagy száma is.

Már maga a könyv végére iktatott pótlás is mutatja, hogy idővel talál pótlándókat az, a ki e czélból a kor hírlapjait átlapozza. Az átböngészett lapok közül hiányzik Klein Hermann *Der Ungar*-ja, pedig hogy ez nem szűkölködik a Petőfi-emlegetésben, az 1845. évf. 1088. lapján levő híre is bizonyítja. Petőfi-fordítást is jegyezhetett volna Endrődi belőle. A meglevő anyagra vonatkozólag apró megjegyzéseink a következők: a 20. l. okt. 17.-i és a 23. l. okt. 30.-i adata az *Aradi Vészlapok* tartalmát illetőleg nem egyezik; a 42. és 43. lapnak a P. Dl. I. 5.-re vonatkozó szavai is összeegyeztetendők. A 94. l. (P. Dl. II. 408.) a P. Dl. 375. lapjára való utalás mellett a 92. lapra is utalhatna, hol az olvasó a P. Dl. illető helyét maga előtt látja. A 70. lap jegyzete a «Mi elhagyjuk» megjegyzéssel a csak Szeberényi cikkét olvasóban azt a hitet kelti, mintha a szóban forgó *Adatok* Endrődinél teljesen hiányoznának, pedig l. 72. lapon. A 101. lap a P. Dl. III. 17. 534.-hez említhetné Vachot Sándorné: Rajzok a multból. II. 9. sk. lapjait. A 136. lapon a P. Dl. II. 24. 751. verse mellé iktatandó: Szerelem Gyöngyei I. Nagy Ignác paskiljának a P. Dl. II. 30. 977. után való közlése időrendbontás. A 281. lapon a P. H. 872. 292.-hez írt zárjeles megjegyzés helyett elégséges volna a 280. lapra való utalás. Az 582. lapon az *Élet és halál* mellől az első megjelenésre vonatkozó utalás hiányzik.

A teljesség szempontjából a közönségnek jó lett volna a szerzőt az *Életk. Sajórolgyi levelezőjénél* (31. l.), a 136. lap említette P. Dl.

II. 25. 797., a 138. lapon a P. Dl. II. 27. 858., a 298. lapon a Budapesti Híradó 592. 325. és a 152. lapon a P. H. II. 563. 282. l.-hoz meghatározni, a mennyiben lehetséges.

Kár, hogy Szeverin «Irodalmi leveleinél Constanciához» az álnév íróját meg nem nevezi (a 138. l.-n), s csak a 145. l.-n árulja el, hogy Szontagh Gusztáv cikkét olvassuk. A folyamatos olvasást zavarja az is, hogy pontosan a megjelenés időrendjéhez tartotta magát Endrődi, így az összetartozó cikk-részletek nagyon eltagolódnak. Nem lett volna haszon nélkül Szeverin leveleinek és Zerfi gúnyolódásainak teljesebb közlése; a Petőfitől való eltérést a cikkek szellemes volta mentette volna. De az nyilvánvaló, — ezek az apró megjegyzések is mutatják — hogy a munka hézagpótló és csak elismerést érdemel összeszerkesztője.

(Budapest.)

ALSZEGHY ZSOLT.

Pap Károly: Irodalomtörténeti vonatkozások Kölcsey leveleiben. I. Kazinczyhoz írott levelek. Debreczen város könyvny. 1911. N. 8-r. 55 l.

A füzet, melynek tartalmát a szerző. a BPhT. 1910 jún. 8-án tartott ülésén már bemutatta, először is röviden jellemzi a Kölcsey-féle leveleket, melyek olyanok, mint egy komoly, emelkedett szellem társalgása. Kazinczyval való levelezése abból a vitából indult ki, melyet Kazinczyznak a *Hazai és Külföldi Tudósítások*ban megjelent kérdése: «Melyik Magyarország első abrosza?» idézett elő. Kresznerics Ferencz, szombathelyi professzor, és Müller F. szólottak hozzá, mire hosszú vita fejlődött ki. 1808 máj. 19-én levelet ír e tárgyban az akkor még debreczeni tanuló Kölcsey is, s ezzel megindul a levelezés közte és Kazinczy közt Ez a vita tulajdonképen nem irodalomtörténeti kérdés s így nem is tartozik az értekezés tárgyához. Bár a szerzőnek igen nagy kartográfiai ismereteiről tesz tanúságot, mégsem mondható irodalomtörténeti vonatkozásúnak. Így az értekezés tárgya először csak a 17. lapon van érintve. Szól Sylvester Jánosnak latin verséről (*Prosopopoeia Viennae*), melyet Kölcsey közöl Kazinczyval *Reusner Icones* éből. A kis verset különben már Szilády kiadta (R. M. K. T. II. 492. l.); szól róla Hegedüs István is (*Irodalomtört. Közl.* 1910. évf. IV. füzet). Új dolog e dolgozatban annak a megállapítása, hogy a vers írási éve valószínűleg 1546. A cikk végén a Reusner-féle és a Kölcsey levelében található szövegnek összehasonlítását olvashatjuk.

A következő cikk a Krakkói Ábécé írójáról szól (*Orthographia Ungarica*). Kölcsey 1809 aug. 23-ról kelt levelében szól erről a kérdésről, s bár a szerző megállapítását nem kísérli meg, de egész fejtegetése széles vallástörténeti jártasságról tesz tanúságot. Kazinczy ösztönzésére merül bele Kölcsey később a diákevek letelte után a debreczeni nagykönyvtár átvizsgálásába. 1811 decz. 6-iki levelében említi az ú. n. *Debreczeni-kódexet*, melyet Kazinczy megbízásából nagy titokban le is másoltatott. Ugyanerre vonatkoznak még 1812 febr. 19. és máj. 8-án kelt levelei. 1813 máj. 22-én említi a Lugossy-kódexet, melynek egynehány darabját cím szerint fel is sorolja. Itt az értekezésnek Kölcseyvel közös hibájára kell rámutatnunk. Kölcsey Nagy-

bánkai Mátyásnak *Historia de Josepho* című bibliai históriáját 1506-ból valónak mondja, nyilván a végső strófában található s valószínűleg tollhibából eredő dátumból következtetve. A helyes évszám 1556. Az értekezés bőven szól a Lugossy-kódexről könyvészeti, de részben tartalmi szempontból is. Szól összeírójáról: Somogyi Pálról. Megemlíti egy új énekszerzőt: Marozsán Jánost. Mi azt hisszük, hogy a kódexnek idevonatkozó helyét inkább úgy kell értelmezni, hogy abból Herczegszőlősi Johannes jöjjön ki. Talán az a Herczegszőlősi János, ki a *Series Studiosorum* tanúsága szerint (2. l.) 1590-ben subscribált a debreczeni kollégiumban s *collaborator* volt. Az értekezésnek különben ez a legbecsesebb része. Szól még Kölcsény sokoldalúságáról, mely leveleiben nyilatkozik. Hangsúlyozza, hogy a magyar filozófiai irodalom történetében is helyet kell neki biztosítani. (Kazinczyhoz 1814 decz. 4-én írt levele). Megállapítja, a levelek alapján Kölcsénynek a nyelvújításhoz való viszonyát. Fölve volt: *a magyar nyelvnek egyenesen természetében rejlik a neologizálás*. Az értekezés végső cikke Kölcsénynek leveleiben nyilvánuló esztétikai és kritikai hajlamairól szól. Sok értékes szemponttal találkozunk e kis munkában, melyet I. füzetnek jelez a szerző, s a mely adatokat szolgáltat Kölcsény tudományos működésének megismeréséhez. Érdeklődéssel várjuk a folytatását.

(Debreczen.)

UJVÁROSSY SZABÓ GYULA.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

L. Katona und Fr. Szinnyei: Geschichte der ungarischen Literatur. (Sammlung Götschen 556.) Leipzig, Götschen. 1911. K. 8-r. 152. l.

Katona Lajos és Szinnyei Ferencz kis könyve a magyar irodalom történetének «könnyen érthető, világos áttekintése» akar lenni a német közönség számára s mint ilyen általában sikerültnek, sőt egyes részeiben igen jónak mondható. Látszik, hogy a szerzők igyekeztek az anyagot az idegen olvasókra nézve érdekessé tenni és megszívlelték, hogy az ilyenféle «áttekintés» nem lehet valamely nagy munkának olyan kicsinyített képe, a melyben amannak összes részecskéi láthatók, hanem olyan ábrázolat, mely tárgyának csupán fő mozzanatait rajzolja az olvasó elé. Erre a kettős törekvésre vall, hogy a könyvecske gondosan megemlékezik a középkori szövegek forrásairól és az idegen variánsokhoz való viszonyáról, de utóbb is rá-rámutat egyes idegen, különösen német irodalmi vonatkozásokra; másrészt viszont elég dolgot mellőz, a melyeknek nemcsak ilyenféle, hanem egyéb «áttekintés»-ekben sem volna jogos keresetök. Az a baj csupán, hogy a két elv valóztatásában némi fogyatékoságok mutatkoznak. Mindenekelőtt Szinnyei több német vonatkozást s néha elég fontosakat is elhallgat; másfelől a munkában még mindig vannak fölösleges részek, a melyeknek helyét üdvösebben lehetett volna felhasználni. Vajjon mit ér a Gyulafehérvári Glosszákra fordított 15 sor (13–14. l.)

annak az idegennek, a ki magukat a glosszákat egyáltalán nem ismeri? A Königsbergi T. fölfedezése ismét csaknem ugyanennyi sorban van tárgyalva, holott tartalmáról egyetlen szó sem esik (14. l.). Hasonló meddő természetű helyek az effélék is: Die religiösen und Liebeslieder Johann Rimays, die religiösen und Lehrgedichte Peter Beniczkys, die anmutigen Liebeslieder Franz Barakonyis . . . bleiben weit hinter den Werken der hervorragenden Lyriker des 16. Jahrhunderts zurück (31. l.). In erster Reihe ist hier ein reicher Aristokrat und früherer General Baron Lorenz Orczy zu nennen, der schon früher Gedichte geschrieben hatte, aber erst auf die Anregung Bessenyeis mit seinen Episteln und seinen Meditationen in Versen hervortrat (44. l.) Theoretisch befassten sich damit (t. i. a versreformmal) zuerst Johann Földi und Adam Horváth von Pálóczy (49. l.) A Pákh Albertről és Kovács Pálról szóló részlet, (91. l.) stb. Ezek úgy, a hogy vannak, alig egyebek «flatus vocis»-nál, csupasz szavaknál, a melyekhez kép csupán az irodalomban jártas olvasó lelkében fűződhetik. Idegenek részére szánt dolgozatokban sokkal jobb a fejlődés menetét a legnagyobb alakokon mutatni be, azonban úgy, hogy az olvasó lehetőleg képet formálhasson működésükről: vagyis a legfontosabb műalkotásoknak ismertetésével.

Semmi kétség, az érdeklődő találni fog több ilyen sikerült fejezetet a könyvecsékben, s a mi fő, a legnagyobb írók *általán* csinosan és jól vannak tárgyalva, ha nem is mindenben kifogástalanul. Kölcsey beszédei többet érdemelték volna hatodfél sornál; a Parainesis-ről legalább annyit meg lehetett volna említeni, hogy micsoda; a Két szomszédvárról szóló megjegyzések a levegőben lógnak, mivel az olvasó a műnek se tárgyát, se tartalmát nem ismeri; a Csongor és Tünde hasonló okból újra mysterium marad a legtöbb német olvasó előtt (már t. i. a ki a mű fordítását nem ismeri).

A könyvnek van még egynéhány efféle fogytéka, de más természetű is találkozik. A 12. lapon azt olvassuk, hogy a magyar irodalom «unseres Erachtens» a HB-del, tehát a XIII. század elejével kezdődik. Ehhez képest a munka nem is törődik valami nagyon ősi mondáinkkal, melyek a magyar irodalomtörténetben talán mégis csak nyomnak annyit, mint a Gyulafehérvári Glosszák, a Mária-csodák és sok egyéb, a mikre elég gond van fordítva, holott a mondák a két sorban érintett krónikák kapcsán mindössze négy sorban említetnek (22. l.). a magyar szentek legendáiról pedig, melyekben itt-ott szintén vannak igazi népmondai s fölötte értékes elemek, egyetlen szó sem olvasható.

Sajnos, a történelmi keret és háttér rajza sem kifogástalan minden ízében. Katona csupán a kereszténység megszilárdulásáig kíséri a magyarság történetét, az idegen olvasó innen fogva semmit sem hall középkori szereplésünkről. A legtöbben bizonyára meglepetve fogják ezek után olvasni azt a pár sort, melylyel Szinnyei az újkori részhez hozzálát: «Die gegen die Türken *geführte* Schlacht bei Mohács (1526) . . . war ein verhängnisvoller Schlag für Ungarn». Maga a XVI. század politikai viszonyairól írt rövid tájékoztató szintén elégedetlenül hagy bennünket, mivel nincs úgy szerkesztve, hogy belőle a közelet és irodalom sokoldalú kapcsolatát látni lehetne. Igaz, az irodalomról való rész sem törekszik effélére. Az idegen közönség Szinnyei fejtegetése

után egyáltalán nem fogja tudni, mi kötötte Balassát a maga korához, mi köze Tinódinak százada szelleméhez, mennyire XVI. századbeli mű a Balassi M. árulatlása... és maga az egész § az összetartó eszmék és jellemvonások mellőzése következtében olyan szétmálló, hogy szinte csodálatos.

Meg kell azonban vallani, hogy az író utóbb mindjobban belemelegszik szerepébe, s az újabb irodalom történetét tárgyaló rész már ebben a tekintetben is sikerültebb, sőt egészben véve érdekes és kellemes olvasmány.

Igen jó gondolat volt, hogy a könyvecskéhez bibliografiai függeléket csatoltak, mely a magyar irodalomról írt idegen nyelvű dolgozatokat és a magyar irodalom termékeinek német fordításait sorolja elő. Ezt a függelékot Gragger Róbert szerkesztette. Kár, hogy az appendix és a szöveg között nincsen szorosabb kapcsolat: itt-ott egy-egy mű a szövegben más címet visel, mint a függelékben, és a tárgyalt írók sorrendje is különböző. Mindamellett a bibliografia igen hasznos és derék munka, mely arról tanuskodik, hogy a magyar irodalomnak rég óhajtott új német anthológiáját Graggertől méltán várhatnók.

Végezetre hadd álljon itt néhány apró botlás megjelölése, amelyeket a részünkről szívesen óhajtott következő kiadásban könnyen ki lehet javítani. 24. l. Johann Sylvester Erdősi. Helyesebben: Johann Sylvester (Erdősi). 25. l. die meist eintönige Klagen sind über die Leiden und Verwüstungen des Landes. 26. l. «die er Julia oder Cölia nennt», «die aber kalt blieb». 31. l. Seine Psalmen, zu denen Goudimel die Melodien komponierte. 33. l. Dem ersten hervorragenden ung. Lyriker des 16. Jahrhunderts folgt in demselben Jahrhundert der erste hervorragende ungarische Epiker. 34. l. In diesem Helden-gedicht (az Obsidio Szigetiana-ról van szó), dem bis zum Auftreten Vörösmartys... (Az idegen olvasók nagyrésze aligha tudja még, ki ez a Vörösmarty.) 54. l. Professor publicus. 83., 105., 119. l. Pesti Hírlap, Budapesti Szemle, Pesti Napló, Bolond Miska címek, megfelelő német fordítás nélkül.

(Budapest.)

HORVÁTH CZIRILL.

Ludwig Traube: Einleitung in die lateinische Philologie des Mittelalters. Herausgegeben von Paul Lehmann. [Vorlesungen und Abhandlungen von L. Traube, herausg. von Franz Boll. II. Bd.] München, 1911. N. 8-r. VIII + 176 l. Ára 8 M.

A középkori latin philológiának napjainkig legnagyobb mestere Traube volt, ki a középkori kéziratok rendszerezése, osztályozása, tudományos tárgyalása s ezzel együtt a latin palaeographia tekintetében részletkutatásaival rendkívül becses szolgálatokat tett a tudománynak. Épen abban van az ő halálával szenvedett veszteség nagysága, hogy nem maradt ideje rendszerezni és összefoglalni azt a rengeteg anyagot, melyet egy élet munkásságával sikerült összegyűjtenie. Ezt akarja pótolni, a mennyire már lehet, a czímbe jelzett vállalat, mely Traube kézírataiból, egyetemi előadásaiából s irodalmi hagyatékából kiadja azt, a mit becsesnek és maradandó értékűnek vél. Ez a vállalat öt kötetre

fog terjedni, melyekből az első (Zur Paläographie und Handschriftenkunde, LXXV + 263 l. 1909. Herausg. v. Lehmann) és az itt ismeretett második már meg is jelentek. Ugyancsak *Lehmann* adja ki a negyedik kötetet is (Geschichte der Halbunciale); a harmadik kötetet *Franz Boll* (Überlieferungsgeschichte der röm. Litteratur), az ötödiket pedig *Franz Skutsch* (Gesammelte kleine Schriften) rendezi sajtó alá. Bizonyára nemcsak a mester tanítványai és tisztelői fogadják örömmel ezt a vállalatot, hanem mindenki, a ki a középkori irodalom vagy a paläographia terén munkálkodik. Ez a kiadvány gondosan és szeretettel készül; Traube kézíratain kívül figyelembe veszi mindenütt a volt hallgatók gyorsírói jegyzeteit és különösen azért érdemel dicséretet, hogy a jegyzetekben Traube utalásain kívül az azóta megjelent irodalmat is szorgalmasan kimutatja.

A «Bevezetés a középkori latin philológiába» Traube legkedveltebb kollégiuma volt. Ezzel kezdte meg egyetemi előadásait Münchenben 1902-ben azon a tanszéken, melyet egyenesen az ő számára létesítettek. Két ízben adta elő ezt a kollégiumot (másodszor 1905 6-ban) és sajnos, egyik alkalommal sem sikerült befejeznie. Ezt fájdalommal kell könyvünkön is tapasztalnunk, melynek utolsó fejezete (Die lateinische Literatur des Mittelalters 137—176. lk.) alig öleli fel a tárgyalta időnek egy századát: Cassiodoriustól (VI. sz.) Eusebiusig és Tatwine canterbury-i érsekig (+ 734) terjed. Ezt is csak úgy közölhette a kiadó, hogy Traubénak egy másik előadása (Gesch. der lat. Lit. von Cassiodor bis Dante) alapján kiegészítette. Természetesen T. folytonos betegeskedése miatt ezt a kollégiumát sem fejezhette be, valamint a könyvünkben közölt kollégiumnak idézett IV. fejezetét is csak 1903-ban adta elő (1906-ban nem jutott eddig), — de ekkor is csak egyetlenegy órán!

De nem is az irodalom volt az ő igazi tere: az írás és a nyelv s e kettőnek viszonya foglalkoztatta legintenzívebben. Az előttünk fekvő könyvnek kétharmad részét ezeknek tárgyalása tölti be. Ezek közül is különösen a középkori latin nyelvnek szentel beható megbeszélést, melyben a grammatika, metrika és ritmika kérdéseit is felöleli (31—121. lk.).

A középkori latin írás tárgyalásánál (I. fej.: Die lateinische Schrift im Mittelalter, 5—31. lk.) hangsúlyozza a latin írás egyetemleges jellegét, melylyel szemben a görög írás erősen háttérbe szorul. A latin írásnak ezt a jellegét *Maffei* hangoztatia először, ki a *Mabillon*-tól a négyféle (saxonica, langobardica, merovingica v. francogallica és gothica) nemzeti írás czímen hirdetett elméletet oda javította, hogy ezek csak egy írásnak (a rómainak) különböző fejlődési fokozatai. E fejlődési fokozatok azonban nagyon fontosak a középkori kéziratok keletkezési helyének és idejének megállapításánál. Áttekintve pl. a középkori kódexek keletkezési helyein, látjuk, hogy bizonyos kolostorok, iskolák valóságos kultúr-emporiumokként emelkednek ki, mint Bobbio (Bobbium), Luxeuil (Luxovium), St. Gallen, Fulda. Ezeket a helyeket nagyrészt vándorló írek alapították, néhány angolszászsázzal, mint pl. *Alchvin*. Ezek persze az insularis írást honosították meg, mely mellett azonban más helyeken a kontinentális írás foglalt tért. E két írás jellege eltérő s így a kódexek íróira s kézírataik helyére bátran lehet ez alapon következtetni. Ezek mellett fontos az is, hogy az illető

vidéken dívó kiejtés is nagyban befolyásolja az írást s így az írás különlegességeiből is lehet a keletkezési helyre következtetni. Az írásnak Maffeitől megkülömböztetett három faja (maiuscula, minuscula, uncialis) közül az *uncialis* a keresztény könyv írás, melyre nézve Traube annak a feltevésének ad kifejezést, hogy az már nem is római, hanem tisztán ker. írás. Egészen biztosan ker. találmány a *semiuncialis*, melyet csupán ker. könyvek írásában használtak. Itáliában és Spanyolországban a *kurzív* írás járta; ez aztán nagy befolyást gyakorolt a francia kolostorok írásmódjára (Tour, Fleury: Floriacum S. Benedicti, Micv: Miciaum S. Maximini) s ezekben a kolostorokban keletkezett a VIII. század táján a *karoling minuscula*-írás, mely ez idő óta győzelmesen terjed mindenfelé (Itáliába is!); a XI. sz. ban kipusztul az angolszász írás a kódexekből, a XII. sz.-ban eltűnik Spanyolországban a toledói írás; a beneventana a XIII. sz.-ig tartja magát. Körülbelül 1200 óta a karoling minusculáé az uralom, a miben a nagy politikai mozgalmaknak is van némi részük.

Az uncialis és semiuncialis írásban fejlődik ki a *contractio*, mely keresztény, vagy inkább zsidó, hellenisztikus-zsidó találmány, egyszóval nem antik, mert — és ez Traube egyik igen erős önálló fölfedezése — a görögök és rómaiak a *suspensiót* használják, pl. ✠ = *χρῶνος, χρῶσιμον*, M. Tullius Cicero M. f. Akadunk ugyan antik feliratokon is a *contractio* nyomaira,¹⁾ de csak elvéve s akkor is a *suspensióval* együtt, úgy hogy itt világosan látszik, hogy a *contractio*, mint rendszeres rövidítés, nem játszott akkor még szerepet. A *contractio* először a görögül író keresztényeknél lép fel és csak a *szent nevek* írásában szerepel. Így ΘΣ, ΘΥ (= *θεός, θεοῦ*), ΚΣ (= *κύριος*), ΙΣ (= *ἰησοῦς*), ΧΣ (= *χριστός*), ΠΝΑ (= *πνεῦμα*). Traube azt hiszi, hogy ez az írásmód a zsidóktól ered s magyarázata talán abban van, hogy nem akarták Jahve nevét profanizálni azzal, hogy teljesen kiírják s így találtak számára egy bizonyos jelényt. Ezt az írásmódot aztán átvitték a görögbe, onnan pedig bejutott a latinba is, hol már a IV. sz. óta (vagy még korábban is) használatban volt. Alapformái: DS, IHS, XPS, SPR, DNS, SCS. Az V. és VI. században erre az analógiára egyéb egyházi szókban is alkalmazták a *contractiót*; így PBI (= *presbyteri*), EPS (= *episcopus*), REVS (= *reverendissimus*), ECLA (= *eclesia*). A *contractio* alapelve s az ennek alapján alakult valószínű szótár mindenhova eljutott, a hol a latin írás használatban volt. Traubénak ez a híres elmélete — melyet itt bővebben nem részletezhetek — bő kifejtést talált az ő *Nomina Sacra* cz. pompás munkájában. Újabbán sokfelé támadják ezt az elméletet (v. ö. könyvünk VI. l.), legújabbán és talán legtöbb szerencsével G. Rudberg és E. Nachmanson (v. ö. *Eranos* X. évf. 2/3., 71—101—142. l.), de azért az ma még mindig elég szilárdan áll.

A latin nyelv — mint ismeretes — nemcsak hogy nem pusz-

¹⁾ Így Cumont: *Inscriptions du Pont* cz. gyűjteményében 79. és 46. sz. alatt közölt kisázsiai feliratokon: TE·TA (= TEA·E·TA), AN·Σ·EN (= ANE·Σ·TH·Σ·EN), IAKN (= IAKON·Σ). Mindez oly rendszertelenül s ritkán fordul elő, hogy Traube nézetét nem gyengíti meg. V. ö. könyvünk V—VI. és 19. lapjaival.

tult el a római birodalommal, hanem tovább élt, fejlődött, úgyszólván világnyelvvé lett s kifejező ereje egyre inkább fokozódott, mint azt pl. a skolasztikusoknál tapasztalhatjuk. Természetes azonban, hogy fejlődése folyamán sokféle befolyásnak volt kitéve; ezek közt legfontosabbak az egyház, a népnyelv és a tudósok befolyása. Az *egyházi befolyás* legerősebben a szentírás fordításainak nyelvén észlelhető; ez a nyelv természetesen általánossá vált a ker. világban, leginkább az egyház tekintélye révén. De e szolgai fordítások (nagyreszt még Hieronymusé is ilyen), melyek betűről-betűre igyekeztek az eredetit visszaadni, természetesen græcismusokkal és egyéb idegenszerűségekkel töltötték meg a nyelvet, melyben innentúl polgárjogot nyertek. A *népnyelv befolyása* a vulgáris latinság térfoglalásában nyilvánul. A vulgáris elem észrevehető a szókincsben, az esetek használatában, a fokozásban, a præpositiók hódításában, a mutató névmásnak névelő gyanánt való használatában, az egyeztetés szabályainak elhanyagolásában, a mondattani különlegességekben. Bátran elmondhatjuk, hogy a vulgáris elem sokszor azonos a nyelvtanilag szabálytalan, helytelen stílussal. A provincialismusok közül az *africitas* létezését Traube egyáltalán kétségbevonja; nézetem szerint ez kis túlzás. Az *africitas*, tumor *Africus* csak rhetorikai szempontból nem állbatja meg helyét (mert hiszen nem egyéb, mint az *asianismus* latin ruhában), de nyelvi szempontból nem ignorálható.¹⁾ A *gallicismus* létezését ő sem tagadja; erre nézve becses okmányunk a *Silviæ (= Aetheriæ) peregrinatio ad loca sancta* (v. ö. az *EPhK* 35. [1911], 699. s köv. lapjain között ismertetéssel). — Természetes, hogy a latin nyelvnek helyi különbségei mind a *contractio*, mind a helyesírás tekintetében a kéziratokon tanulságosan észlelhetők. Végül a *tudós elem* az ú. n. interpolatiókban, marginális jegyzetekben, imitatioókban, tudóskodó nyelvújításban, græcizálásban és hebraizálásban nyilvánul. Ide tartozik a titkos nyelv (*Hisperica famina*, cod. Vatic. Regin. lat. 81) is, melyen délnyugati Britanniában már a VI. században írtak, de melyet sohasem beszéltek. Ennek a nyelvnek emlékei a *Loricæ*.²⁾ melyekben a szenteket minden testrészre védőkül szólítják fel s a *P. von Winterfeldt* (Poetæ ævi Carolini p. 276—295) kiadott *Lios monocus*, ez a kitűnő hexameterekben megírt, csodálatos latin kifejezésekben bővelkedő titkosnyelvű költemény. A tudós elem befolyása talán legjobban jellemzi a középkori latin nyelvet; magam is sajnálom, de egy ismeretetés szűk kerete nem engedi meg, hogy bőven szóljak erről a rendkívül érdekes témáról, melyet T. is látható kedvvel fejteget.

Ezután tíz lapon valósággal csodát művel Traube. Adja a középkori latin nyelv grammatikáját (93—103. lk.), mintegy vezérfonalul középkori latin szövegek olvasásához, bámulatosan tömör, mégis jól tájékoztató fogalmazásban, a megfelelő bibliográfiával együtt. Ép ily kitűnő, de valamivel bővebb a közép-latin metrikát és ritmikát tárgyaló fejezet. Ideje, hogy a késő-latin költészet művészkedéseit és mesterkedéseit (rím, abecedariák, akrostichonok stb.) tudósaink figyelmébe ajánljam, különösen pedig a ritmikus latin költészet iránt

¹⁾ V. ö. Norden, Die antike Kunstprosa 1898, 583. l.

²⁾ Ezeket és az egyéb idevágó emlékeket kiadja F. J. H. Jenkinson: *The Hisperica famina*. Cambridge, 1908.

felkeltszem érdeklődésüket: itt még igen sok feladat vár a kutatókra. A költészet számos kinövését — úgy veszem észre — Traube kissé felületesen tárgyalja, sok dolgot, a miket az előbb futólag felemlítettem, nem is érint. Ellenben a próza különös sajátágáról, a ritmikus elemről, részletesen szól. A class. latinság metrikus clausulái, melyek iránt újabban külföldön nagy a tudományos érdeklődés, a középkorban a ritmikus clausuláknak adnak helyet; a nevük *cursus*. E ritmikus vagy accentuáló *cursus* nélkül nincs középkori próza. Itt is, mint mindenütt, adja T. az idevágó irodalom java termékeit s mint kiemelttem, ez könyvének egyik legfőbb erénye. Egyetemi előadásról lévén szó, nem is képzelhetem másképen a dolgot, különösen annál a Traubénál, kinek főcélja volt: megkedveltetni tudományát, eszközöket adni hallgatóinak az önálló kutatáshoz és kifejleszteni ez irányban tudományos készségüket.¹⁾ Erre ez a könyv kiválóan alkalmas.

Még csak harmadik fejezetéről néhány szót. A római irodalom termékeinek áthagyományozásáról szólva utal *Chatelain* nagy munkájának jelentőségére. Ebben a fontosabb kéziratok egy-egy lapját szándékozott Ch. fényképmásolatban adni, a mi sokféle akadály miatt csak részben sikerült. Valóságos kár azonban, hogy *Chatelain*-nak nagy palaeogr. munkájához tervezett pótkötete (*Paléographie des pères latins*) csak pium desiderium maradt. Ch. nagy munkája — hiányai mellett is — éles betekintést enged a középkor class. tanulmányaiba. A kódexek többnyire keresztülmentek egy grammatikus kezén, a ki javíttatott rajtuk. E tekintetben is becses adatokat szolgáltatnak a *subscriptiók*, melyekre vonatkozólag Traube kézirati hagyatékában egy 300 lapos köteget találtak «*Subscriptionen*» felrással, mely nagyon becses adatgyűjtést tartalmaz. A kódexek sorsát *Usener* is nyomom kíséri (*Anecdota Holderi*. Bonn, 1877), ki a grammatikusok tevékenységét érdekesen világítja meg, rámutatva tendenciájukra, mely szemben a keresztény törekvésekkel a római nemzeti javakat akarta épségben megmenteni és biztosítani (Tr. 124—125. lk.). Ez persze csak a középkor elejére vonatkozik. Innen kezdve a *kolostorok* veszik át a munkát s különösen *Cassiodorius* nagyszabású tevékenysége után egészen ezeknek kezébe kerülnek a latin klasszikusok. Az 540-ben a *Vivarium*ba visszavonult férfiú innen kezdve egész életét a tudománynak szentelte. Rengeteg kéziratot másoltatott, könyvtára egyike volt a legnagyobbaknak. Különösen a ker. latin irodalom termékeit részesítette gondos figyelemben; ma is sok ilyen tárgyú kéziratunk van, melyeken ott látható ez a sajátágos inscriptio: *In hoc corpore continentur, a mi Cassiodoriusra és korára nagyon jellemző s a C. könyvtárában uralkodó rendre is világot vet. A középkornak másik kiváló kéziratgyűjtője és másolatkészíttetője volt Lupus, a híres ferrières-i apát, ki Einhard-dal (Fulda) összeköttetésben volt s tőle kapott impulzust ily irányú munkásságra. Egyéb kolostorok mellőzésével csak Monte Cassino nagy fontosságát és érdemeit emelem még ki; ez a kolostor a latin klasszikusok áthagyományozása közül szerzett elévülhetetlen érdemeket.*

A latin kéziratok középkorbeli sorsának tanulmánya egyike a

¹⁾ Einleitung, 1. l.: ... Sie dafür begeistern ...; das unerlässliche Rüstzeug zu eigner Arbeit geben ... stb.

legszebb s legbiztatóbb eredményekkel kecsegtető studiumoknak. Traube gondos vezetése mellett igazán mindenre kiterjedő figyelemmel mehetünk át ezen a területen. Az ő lelkiismeretessége, nagy tudása, sokirányú irodalmi tájékozottsága ép ily mértékben nyilvánul a középkor latin irodalmának áttekintésében is (IV. fejezet), melynek legnagyobb hibája, hogy csak 100 és egynéhány évre terjed.

Es most összegezzünk és mondjunk kritikát? Ez a könyv ön-maga helyett beszél. Elég róla annyit mondanunk, hogy a class. philológiának igazán nagyszabású, súlyos, mintaszerű alkotása.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

Johann Nep. Vogl: Ausgewählte Dichtungen. Herausgegeben und mit einer biographischen Einleitung versehen von *Rudolf Kleinecke*. Leipzig, Reclam, 1911., K. 8-r. 183 l. (Univ.-Bibl. 5271—5272. sz.) Ára 48 fillér.

Lenau Miklóssal egyidőben, a ki a német költők között elsőül vitte a magyar nép lelkét, világát, százados fájdalmaát a német költészetbe ¹⁾ fellépett Bécsben egy másik költő is, a kit szintén némi kapcsolat fűz hozzánk: Vogl Nep. János. Nagy rokonszenvét nemzetünk iránt az magyarázza meg leginkább, hogy anyja, Lensch Anna, magyar származású volt, ²⁾ a mosonmegyei Boldogasszony faluból ment Bécsbe férjhez. Vogl sokat barangolt hazánkban. Bejárta és megösmerte az Alföldet, a pusztát; élvezte a délibábot ³⁾ és meglátta már Petőfi előtt a pusztai téli képét, *Im Winter* cz. költeményében:

Heide, Heide, doppelt traurig	Seit der Wintersturm so schaurig
Seitdem Schnee vom Himmel fiel,	Dich durchzieht im tollen Spiel.

Erős természetérzéke a Balatonban sok gyönyörűséget talál. Igazi lírai tehetséggel éneklí meg czigánydalaiban füstösképű honfitársainkat; különösen a második (*Es jaget die Heide der heulende Wind...*) és a negyedik (*An einen alten Zigeuner*) kitűnőek. Büszke rá, hogy dalai nemcsak elhangzanak hozzánk, hanem közkezeltek is. *Klänge und Bilder aus Ungarn* cz. 1839-ben megjelent kötetének második kiadásában ⁴⁾ ezt írja előszavában: «Der Verfasser erlaubt sich... anzuführen, dass diese Lieder bereits das Glück gehabt, ein ungarisches Nationalgut zu werden und sowohl in den Thälern der Karpathen, als an den Ufern der Marosch, kurz allenthalben, wo Magyaren existiren, deren Herz für Vaterland und Dichtkunst glüht, in ungarischer Sprache gesungen werden.» E magyar fordításokról nem tudok; de hogy németül énekeltek a nagyon termékeny Vogl dalait, annak Schlossar ⁵⁾ bizonyossága, ⁵⁾ Kleinecke is (jelen kiadásában). A *Klänge und Bilder aus Ungarn* néhány részlete pedig angol, francia és orosz fordítás-

¹⁾ Heinrich, Magyar elemek a német költészetben. Budapest, 1909. 18. lap.

²⁾ U. o. 40. l.

³⁾ L. Magyar Nyelv, VI., 457. l.

⁴⁾ Wien, 1844. Verlag von Fr. Tendler.

⁵⁾ ADB. XL. 167. l.

ban is megjelent, egyrészt Vogl népszerűségének tanújeléül, de másrészt hazánk híré is terjesztve. Előhangjában Vogl egyébként hangsúlyozza is:

Ich grüsse dich, mein schönes *Mutterland*
Ich grüsse dich mit freudigen Herzensschlägen ...

E kötetén kívül, melyet Kleinecke is Vogl legjobbbbjai közé sorol, másutt is gyakran említi hazánkat. Balladái között ott találjuk *Magyarentod* címmel a Dobozi-tárgy feldolgozását,¹⁾ a zentai csatáról («bei Zent») szól *Prinz Eugen* cz. balladája (72. l.).

Egyéniségében német volt. apjának, a derék, tekintélyes bécsi polgárnak méltó fia. Érzésvilága távol van a mienkétől, rokonszenvét nem szabad túlbecsülnünk. De szolgálatokat tett hazánknak s ha törekvéseinke nem értette is, szerette földünket. Ennyit német életírója is ráhagy.²⁾ — Munkái összegyűjtve sohasem jelentek meg. A harminczas-negyvenes évek kedvelt poétája volt, a ki népszerűbb volt, mint a mennyire megérdemelte — s épen azért túltermékeny is. Manapság, mintha csak az egyensúlyt akarná az utókor helyreállítani, kevesebbre tartják annál, a mi jelentőséget igazság szerint tőle elvitatni nem lehet. Könyvei ritkák már, egykor népszerű balladái, melyekért Uhland is nagyon megbecsülte, alig ösmertek.

Ezt a mulasztást, melyet a Schlossar-féle, Bécsben, 1902-ben megjelent szemelvényes kiadás sem ütött helyre, próbálja pótolni Kleinecke jelen népszerű, jól (de természetesen nem magyar szempontból jól) összeválogatott kiadása. Sajnálattal nélkülözzük a kötetből Vogl cigánydalait, *Im Winter* cz. költeményét, de — a fent idézett balladákon kívül — örömmel látjuk a viharról éneklő költeményeit (138 — 145. l.), *Heidelieder*-jét (150. l.), *Heidenmädchens Nachtlied*-jét (157. l.), *Auf einer Ungarheide* cz. költeményét (173. l.). A bevezető életrajz is említi a magyar vonatkozásokat. A kiadásnak csak egy a baja: a sorrend feltüntetése nélkül válogatja össze Vogl köteteiből a szemelvényeket s nem jelzi, melyik honnan való. Épen ezért a költemények keletkezési ideje sem tudható meg belőle. Hogy e nélkül nem ismerni rá, mely költemény való, pl. híres *Klänge und Bilder*-jéből, ez a körülmény Heinrichnek ad igazat, hogy³⁾ «magyarságunk semmi, hiányzik belőlük a magyar lélek, melyet sem a költőnek megnyerő rokonszenve, sem a magyar néprajzi különlegességeknek sűrű szerepeltetése, sem a verseibe bőkezűen közbeszótt magyar szók és fordulatok nem pótolhatnak».

(Temesvár.)

GÁLOS REZSŐ.

¹⁾ Kleinecke is közli jelen kiad. 15. l.

²⁾ Dr. August Schmidt, J. N. Vogl als Mensch und Dichter. Wien, 1868.

³⁾ Id. m. 41. l.

PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1911/1912.

5. Konrád Ferencz: A régi görögök lakomái és társas mulatságai. (Nyitrai r. kath. főgimn. 3--58. l.) - Szerzőnk tárgyát alapos tudással, széleskörű ismeretekre támaszkodva dolgozta fel. Ismeri jól J. Müller, Guhl-Koner, Hermann-Blümner munkáját, Becker-Göll Chariklesét, valamint magukat a görög auctorokat, elsősorban természetesen Athenæust és Aelianust, de ezeken kívül kiterjeszti figyelmét Homerosra, Platonra, Xenophonra, Plutarchosra, Anakreonra és Aristophanesre is, hogy csak a legfőbbeket említsem. A mit mond és előad, az mind helyes, dolgozata néhol élvezetes olvasmány is, melynek összeállításában nagy munkát végzett, mint azt forrásadatai igazolják.

Örömmel ismerem el és kellően méltányolom, hogy Konrád az auctorokból meríthető összes adatokat, forrásokat jól ismeri és ügyesen alkalmazza, azonban manapság már jelentékenyen bővült a classica philologia határa, rendkívül kiszélesedett ismeretköre a feliratok és a papyrusok által. Ha kedve lesz szerzőnknek a tárggyal tovább foglalkozni, találhat még bőven teret ebben az irányban is; természetesen csak akkor, ha az illető segédeszközökhöz, forrásokhoz hozzájuthat. A feliratokat ilyen czélból atkutatva, sok új dolgot találhatna; csak mellékesen említem, hogy F. Poland művében (Geschichte des griechischen Vereinswesens) érdekes adatok vannak az eranistikuss egyesületekről. A papyrusok is sok idevágó adatot, tudósítást tartottak fenn számunkra; Ziebarth említi például egy klubház (δειπνιτῆριον) lakoma költségeit (Kulturbilder aus griechischen Städten, 131. l.). A munka ilyen irányú folytatása mellett szerzőnk a dolgok kulturális jelentőségét is kutathatná egyrészt a szavak életében (csak a φιλοξινον-t, φούχος-t és a μύχων-t hozom fel például), másrészt a társadalmi viszonyok fokozatos fejlődésében, a mit nagyon világosan és érdekesen rajzol egy helyütt Wilamowitz egyik legújabb munkájában (Staat und Gesellschaft der Griechen, 26. sk. lk.). Ilyen újabb segédeszközökre támaszkodó tevékenységgel szerzőnk sok újabb, fontosabb adatot deríthetne ki s a dolgokat újabb irányból is megvilágíthatná.

(Budapest.)

HITTRICH ÖDÖN.

6. Geréb József: Az athéni demokrácia legjelentősebb vonásai. (Bpesti gyakorló főgimn. 15--26. l.) - E sulyához mértén tulságosan rövidre fogott felolvasás¹⁾ az athéni demokrácia oly szabad raczionális vonásaira világít reá - kár, hogy csak a vázlatosság éles, de szaggatott sugaraival - , a melyek e kormányformát, úgyszintén a vele járó vallási, irodalmi és művészeti viszonyokat meglepő rokonságban mutatják mai, modern világunk gondolkozásával. E szempont számára az athéni demokraczia már fejlődése kezdetén egy meglepően súlyos adatot szolgáltat: Solon megszünteti a hitelező embertelen jogát, hogy t. i. adósát börtönbe vethesse, és

¹⁾ A Gyakorló-főgimnáziumi Egyesület közgyűlésén hangzott el.

ezzel az emberi méltóságot legteljesebb jogaiba helyezi. Később Kleisthenes alkotmányában az ember mint *egyen* tagja az államnak és végre Perikles kormánya alatt kialakul az a paradox athéni kormányzat, mely mindent, a mi kormányt jellemez (állandóság, megkötöttség), nélkülöz: a kormány akármely polgár hatalmában van, a ki arra természetén a szószerűre lép. Ily alapokon állva Athén a szabadságnak, az emberszeretetnek, a köz érzésének és a törvénytiszteletnek a hazája s az ilyen demokraczia az athéni szellem prizmájának egyéb oldalaira is ragyogó világosságot vetített. Az athéni *vallás* istenei emberszeretők, mint Athéné, Demeter, a hősosz Theseus, «az athéni filantrópia ideális típusa», ünnepei a közös érzelmek ébrentartói. Az athéni irodalom legjellemzőbb kitevőjében, a drámában, oly alakok élnek ki igazán athéni életüket, mint Antigone, Elektra, Oidipus és Philoktetes, e kiválóan értelmes és erőyes lelkek stb.

Az athéni demokraczia reánk annak a törvénynek különös kialakítását és minden téren való érvényre juttatását hagyta, a melyre mindenki szavaz és a melyet — ép ezért — mindenki elismer. Ez a legteljesebb szabadság és egyenlőség, mely újkorinak hitt fogalmak így már az «eretnek» Hellas talajában csirázni kezd. Ez az individualizmus legideálisabb egyeztetése a közérdekkel. Csakhogy a demagógia, az ékesszólás korlátlan és nem mindig önzetlen vezetése az egoizmust csempészte az individualizmus mögé; a fejlődés és haladás csodálatos elvei a gyakorlatban Athén tönkrajtatói lettek. Ettől függetlenül azonban tagadhatatlan és jelenünktől igazolt az eszme, hogy «az egyéni érvényesülésre, a szellemi haladásra, a közérdek gondozására épített szabadság a szerencse és erő forrása az államra» (26. l.).

Nagyjában e gondolatokat láttuk a figyelemkeltő czikkben megpendítve. Csak rövidségét kell fájlnunk, különösen így, olvasásban, a mikor az élőszónak nincs módjában erejével ellensúlyozni a mennyiségi korlátozottságot. Ez az oka annak is, hogy a messzi eredetre visszavitt humanisztikus jóság és intelligencia vallási és irodalmi típusait talán nem látjuk oly éles határozottsággal ilyeneknek, a mint azt egy hosszabb fejtegetés láttathatná.

(Czegléd.)

MARÓT KÁROLY.

7. Kónya Gyula: Az areiopag rövid története Ephialtesig. Székfoglaló beszéd. (Csurgai ref. főgimn. 11—29. l.) — Tanári székfoglalóról lévén szó, melyben szerzőnek tudományos készültségéről kellett beszámolnia, ki kell jelentenünk, hogy az anyag feldolgozásának módja nem felel meg teljesen a tudományos értékezés formájának. Utalások nélkül adatai nem ellenőrizhetők, s a téma irodalmát és forrásait különösen a dolgozat második felében nem használta fel kimerítően. Nem juttat elég fontos szerepet az *Ἀθηναίων πολιτεία*-nak, s ennek adatait sehol sem kísérti meg a többi kútfők ellentmondó adataival összeegyeztetni (pl. A perzsa háborúk kora. 25. l. Themistokles és Ephialtes szerepése 27—28. lk.). Minden magyarázat nélkül csatlakozik egy véleményhez olyan helyen, a hol neki magának kellene a kérdést eldöntenie vagy legalább is állásfoglalását megokolnia (pl. az archon basileus viszonya az areiopagoshoz. 19. l. Kimon személye 26. l. Ephialtes-Themistokles csele stb.). Neki nem tetsző véle-

ményt egyszerűen megkérdőjelezve közöl, a nélkül, hogy megczáfolná (13. l.). Dolgozatát az areiopagos fontos szerepére való hivatkozással kezdi. Utal arra a rajongó szeretetre, melylyel Athén nagy írói megemlékeznek róla. Meghatározza az Ares-halom helyét, az areiopagos nevét s bírálat tárgyává teszi eredetét és keletkezésének idejét. Kijelöli a helyét Solon timokratikus alkotmányában. Ismerteti büntető és ellenőrző hatáskörét s leírja a tanács tárgyalási módját is. Jobban is kiemelhette volna azt a hazafias szerepet, melyet az areiopagos a perzsa háborúk korában teljesített, mert ez a 17 év az areiopagos történetében a legfényesebb korszak. A hanyatlás korszakának rajzánál a tőtenelmi, helyesebben a politikai háttért szerettük volna még látni, hogy annál érthetőbb, legyen az intézmény bukása a demokratikus áramlattal szemben. Újat ugyan nem mond a szerző. de az, a mit a tárgyra vonatkozó irodalom felhasznált része nyomán róla elmond, jó. Előadása világos, az adatok összeállítása, csoportosítása ügyes. A nagyközönség, vagy mondjuk a tanulóifjúság számára, az areiopagos történetének élvezhető ismertetése a dolgozat. Ha csak ennyit akart, akkor talán még rövidebb is lehetett volna s mellőzhetette volna az eredet kérdésének bonczolgatását.

(Munkács.)

TÁRCZY KÁROLY.

8. Sándor Pál: Cicero életfilozófiája. Székfoglaló értekezés. (Pápai ref. főiskola 35-51. lk.) — A szerző Cicero életbölcseletéről értekezik, helyesebben: ismerteti Cicero életfilozófiáját, a mint az a *De officiis*-ban nyilatkozik. Dolgozata öt részből áll: 1. Bevezetés. 2. Cicero filozófiai iránya és forrásai. 3. A *De officiis* tartalmi ismertetése. 4. A mű fejtegetése, tekintettel Cicero etikai felfogására. 5. Befejezés.

A bevezetésben a szerző a római bölcseletnek a göröghöz való viszonyát ismerteti, majd pedig, dolgozata végén felsorolt forrásai és Cicero több helyütt idézett művei nyomán a római eklekticizmus keletkezését világítja meg. Eléggyé világos előadásban foglalja össze említett forrásai nyomán a cicerói bölcseletre vonatkozó legszükségesebb tudnivalókat dolgozata második részében s ugyanígy a harmadikban is, a melyben a *De officiis* tartalmát ismerteti. A negyedik részben igen helyesen az *államférfi* bölcselete gyanánt tünteti fel Cicero etikáját, a melyben a bölcsekre alkalmazott szabályok úgy vannak alakítva, hogy azok a mindennapi életben a nem bölcsek emberekre is alkalmazhatók legyenek. Egyébként a dolgozat ezen negyedik része is egészében csak bővebb ismertetése a *De officiis* cz. műnek, a melyet értekezése ötödik részében Cicero filozófiai művei között a legszebbnek és legértékesebbnek nevez a szerző. Amde vannak, még pedig számosan, a kik a *De finibus bonorum et malorum* cz. művet jóval értékesebbnek tartják a *De officiis*-nél. Elhamarkodott, és Cicero egészen sajátos államférfiúi és bölcseleti egyéniségét nem eléggé tárgyi-lagosan jellemző a szerző azon állítása is, hogy Cicero életfilozófiája e két szóban csúcsosodik ki: *beate vivere*, úgyszintén, hogy Cicero szerint bölcsek csak az önző lehet; hogy Cicerónak főczélja volt, nemcsak a magán-, hanem az állami élet terén való cselekedeteit is a maga hasznára fordítani, s hogy Cicero harczta az epikureusok ellen

csak látszólagos volt. Cicerót a maga egész valóságában egyedül csak *De officiis* cz. művéből megismerni bajos dolog.

Szerző az idézett művek kellő felhasználásával mindazt ismertette — újat nem igen mond — a mit a forrásművek tanulmányozása előtt bevezető tájékoztatásul tudniok kell azoknak, a kik Cicero bölcséletével behatóbban óhajtanak foglalkozni.

(Budapest.)

POSCH ÁRPÁD.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1912 február 14-én *felolvasó ülést* tartott, melynek tárgyai voltak:

1. *Hegedüs István*: A klasszikai oktatás védelme.

2. *Papp Ferenc*: B. Kemény Zsigmondnak «Izabella királyné és a remete» című regénye.

Az ülés végén Hegedüs alelnök jelenti, hogy dr. Takács Menyhért apát 300 koronás alapítványnyal gazdagította a társaság pénztárát. A választmány mély hálával mond köszönetet a tudományok nemeslelkű pártfogójának.

— Petőfi és Dickens. Dickens születésének évszázados fordulója alkalmából megjelent cikkek közül csaknem valamennyi megfeledezett arról, hogy a nagy brit humorista magyarországi vonatkozásait kutassa, főleg azt, hogy mikor említik nevét nálunk első ízben és hogy mely művei vannak magyarra lefordítva. Ezt utólag még pótolni lehet, mert hisz az idevonatkozó adatoknak nem ez az alkalmoszerűség fog értéket kölcsönözni. Fontosabb az, hogy az az egyetlen magyar vonatkozású adat, melyre ráakadtunk, tulajdonképen egy Petőfi-mesét akar forgalomba hozni, s mivel a különben szellemes tárczaczikk írója egyike irodalmunk leglelkesebb ismertetőinek az angoloknál, félő, hogy ez a Petőfi-mese forgalomba kerül s tán még idegenben fognak időrendi lehetetlenségére rámutatni.

Gineverné szül. Győry Ilona úrnő ezeket írja Dickens cz. tárczacikkében a *Budapesti Hírlap* folyó évi 32-ik számában: «És hogy ebből az ünneplésből mi magyarok sem hiányozhatunk, arra elég volna bizony-ságul annak az egyetlen szép pillanatnak az emléke is, mikor Petőfi Sándor *először olvasza el* Copperfield Dávidot (jóformán úgy, hogy evéssel-alvással is alig szakította félbe az olvasást) berohant a maga kávéházi társaságába és így kiáltott: «Fiúk, én eddig a mennyországnak csak hét fokozatáról tudtam, de bizonyos vagyok benne, hogy a Dickens kedvéért az Uristen jónak látja majd nyolczadikat is megteremteni, mert ennek csak ott adhat helyet.»

Ennek az epizódnak ebben a formában nincs semmi hiteles alapja s a nyolczadik mennyország emlegetése is másutt és más alkalommal fordul elő Petőfinél. A Kerényi Frigyeshez írott *Úti levelek* egyikében (Petőfi S. *Vegyes művei*, III k. Pest 1863, XVI. sz.) ezeket írja: «Olvastam regényeket George Sand-, Boz- és Dumastól... Boz fölül van minden bírálaton, ez az egyetlen ember, kinek irigye vagyok, nem mintha őt tartanám a

világ legnagyobb írójának s azt hinném, hogy utána mingyárt én következem, hanem azért, mert az ő küldetése legszebb, ő szerez valamennyi író közt legtöbb jó kedvet, ő neveltet meg legtöbbeket. Ez legszebb küldetés a földön: másokat földeríteni. *Oh, ha most hét mennyország van, az isten okvetetlen még egyet fog teremteni s e nyolczadikba majd Bozot helyeztetí, mint az emberiség legnagyobb jötevőjét, mulatóját.*» (I. h. 114—115. l.)

Ez a hiteles formája s hiteles alkalmisága a fent idézett mondásnak. Ha már most tekintetbe vesszük azt, hogy ennek a levélnek kelte 1847 okt. 14., egyúttal elhíhetjük azt is, hogy a kérdéses mondás semmi összefüggésbe nem hozható *Copperfield Dávid*dal.

De nézzük, vajjon elolvashatta-e Petőfi (ha «először» úgy hihetőleg még többször is) *Copperfield Dávid*ot?

Ismert adat, hogy Dickens kezdetben heti, később havi füzetekben adta ki dolgozatait. H. Morley ezeket írja: «In 1840 and 1841 Dickens attempted *weckly* publication of his *Master Humphrey's Clock* ... His longer tales, always *first told in twenty monthly numbers*, were *Martin Chuzzlewit*, in 1844, *Dombey and Son* in 1848, and *David Copperfield* in 1850». (Of English Literature ... Tauchnitz Edition, Leipzig 1882, 371—2. lap.) Ez adat szerint *Copperfield Dávid könyvalakban* 1850-ben jelent meg, mint havi füzetes kiadvány azonban előbb. Hogy mikor adták ki az első füzetet, erre is van biztos adat. John Forster Dickens életrajza 6-ik kötetének Appendixében ez olvasható: «1849. The Personal History of David Copperfield ... Eight parts issued monthly from May to December.» (Copyright Edition, Leipzig 1874, 247 lap.) Teljesen igazolja a májusi kezdetet A. W. Ward is, ki azt mondja: «The first number of David Copperfield was published in May 1849, the last in November 1850». (Dickens. London, 1908, 102 lap.) Ezek szerint szó nem férhet ahhoz a tényhez, hogy *Copperfield Dávid* csak 1850 novemberében (midőn kettős füzet jelent meg) volt készen és hogy 1849 május havában adták ki a 20 havi részletben kiadásra tervezett regény első füzetét.

Olvashatta-e Petőfi legalább az első füzeteket? Tegyük föl azt a lehetőséget, hogy a májusi füzet elért Pestre 1849 június elejével: azaz tegyük fel azt a lehetőséget, hogy egy angol könyvkiadó cég minden megrendelés nélkül vagy akár cgyenes megrendelésre valóban elküldötte egyik kiadványának első füzetét egy oly országba, mely élet-halál harcát vívta belső ellenségein kívül osztrákkal és oroszszal, s a mely 1849 április 14-én kimondotta a függetlenségi nyilatkozatot!

Petőfi (némi megszakításokkal) egész május havában Pesten van, aztán egész június havában is itt van, de július 2-án a magyar kormány nyal együtt ő is elmenekül Pestről. (L. Szinnyei *Magyar írók*, X k. 968—9. hasáb). Elhíhetjük-e, hogy az a Petőfi, a ki ekkor a Jött a halál ... kezdetű költeményében azt énekei:

Tombol a vész irtóziató erővel
A végítélet végórájaként ...

a ki arra buzdítja nemzetét:

Előre hát oh nemzetem! ne állj meg ...
Elő elő a zászlóval kezdedben
Egész Európa utánad jön ...

hogy, mondom, ugyanaz a Petőfi, a ki nemzetét harcra buzdítja, maga — regényolvasásra is találjon időt!

Részemről teljesen kizártnak tartom azt, hogy Petőfi még azon esetben is belékezdett volna *Copperfield Dávid* olvasásába, ha annak első füzte csakugyan eljut Pestig a lágban álló Magyarországon át. Ennek ellenében legtöbb meggyőződésem az, hogy Petőfi sohasem látta *Copperfield Dávid* első füzetét s midőn a második megérkezhetett, már ott volt a

csatatéren s midőn a harmadik hozzánk érkeztetett volna, már ott aludta örök álmát a segesvári véráztatta síkon.

Ezek szerint mesébe illő adat, hogy «évessel-alvással is alig szakított a félbe az olvasást», t. i. «Copperfield Dávidot először olvasva el».

Felszólalásunkkal csak annak akarjuk elejét venni, hogy kiváló íróink eme téves adata valahogy ne kerüljön irodalmi életünk iránt mindjobban érdeklődő angolországi barátaink elé, hanem maradjon házi ügynök, melyet házilag intézünk el.

Nagyon kíváncsi, hogy főképen Petőfit illetőleg az értéktelen és hitel nélküli mesék helyett az értékes, hiteles és jellemző valóságot adjuk főleg a külföldnek. Ezt Gineverné úrnő bizonyjára megteszi utólag valamelyik angol folyóiratban az *Úti levelek* alapján.

(Budapest.)

BAYER JÓZSEF.

— Az «Inveni portum» még egy változata. Az EPhK. 1911. évf. 437. lapján Londonban élő kiváló tudósunk, dr. Kropf Lajos, a tőle megszokott széleskörű tájékozottsággal tárgyalja a Janus Pannoniusnak tulajdonított és tulajdonképen a görög Anthologiából fordított híres epigrammát. Legyen szabad ezúttal ama változatára emlékeztetnem az érdeklődőket, mely *Lesagenál*, *Gil Blas*-ben található. Itt ugyanis a IX. könyv utolsó fejezetét a következő formában rekeszti be:

Inveni portum, Spes et Fortuna, valet!

Sat me lusistis: ludite nunc alios!

A varianst alkotó szavak (Sat me lusistis) szerencsésebbek, mint a mi az eredeti szövegben áll: ὁὕτως ἐπὶ γ' οὖν Nil mihi vobiscum. Megjegyzem, hogy e versek itt nem mint sír-, de mint házfelirat szerepelnek.

A *Gil Blas*-kiadások Benserade XVII. századi francia költőnek a quatrain-jére szoktak utalni itt, mint a mely szintén amaz epigrammának hatása alatt készült és melyet a nagy világtól visszavonult szerző kertjének egy fájára tétetett:

Adieu, Fortune, Espoir! adieu vous et les vôtres!

Je viens ici vous oublier.

Adieu, toi-même, Amour, bien plus que tous les autres

Difficile à congédier.

Hogy az ilyen epigrammák mennyire ki vannak téve annak, hogy variánsok keletkezzenek belőlük, erre v. ö. a *Budapesti Szemle* 118. kötetében a gróf Fekete egy állítólagos francia verséről szóló kis cikkemet. E versnek, mely szintén házfelirat és ugyancsak a világ hiúságaitól lemondott léleknek visszhangja, azóta még más változataira is bukkantam, mint a mennyit ott említek.

H. Gy.

— Denkmal des berühmten ungarischen Dichters von Múrányi czínen a Kovachich szerkesztésében megjelenő *Merkur von Ungarn* 1786-iki évfolyama (X. füzet, 1011—12. l.) egy kis cikket közöl Gyöngyösiről. Érdekes ez a közlemény mint az egykori, szinte végletes Gyöngyösi-kultusznak a kifejezése, mely lassanként mindinkább elhalványodik. Írója csak egyszer említi a Gyöngyösi nevet s csak mint a *Múrányi Venus* szerzőjéről beszél róla, annyira összeforrtak éri ezt a kettőt. Egy részét érdemesnek tartjuk a közlésre. «Welch ein fruchtbares Genie» — olvassuk többek közt — «Erfindungskraft, leichte Versifikation, eigene Simplizität unterscheiden ihn von den meisten Dichtern verschiedener Nationen und setzen ihn in den Rang der Ersteren. Man muss seine Schriften im Original lesen, muss Kopf und Herz haben, um ihm nachzuempfinden, um

seine Schönheiten, seine Gewohnheit in Ausdrücken, seine niemals ermüdende und fast meist überströmende poetische Ader zu überdenken, oft still stehn und bewundern, oft hingerissen sein und staunen, wie dieses Genie genährt mit griechischen Schönheiten, wie entfernt von allen Fluren der Griechen gerade für Grazien sang, für Aktivität dichtete und schrieb.» A *Murányi Venust* a költészet diadalának mondja s remekműnek Charikleá fordítását. Többi művei is a gráciák nyelvén vannak írva; közvetetlen hangjuk az átlag fölé emeli őket; «sie sind voll ächten Geschmacks, voll griechischer Naivität (!) Wer kennt diesen Dichter, wer schrieb noch vor ihm? Nur ein glückliches Genie pries dieses Phänomen in der Ungarischen Literatur, nur einer travestierte hie und da Verse eingehüllt ins gallische Gewand, und dachte auf diesen Vortrefflichen, rufte aus dem Dunkel der Vorzeit seinen Namen hervor». Hogy a genie-n kit kell értenünk, erről egy kis jegyzet tájékoztat: «H. Graf Fekete in seinen französischen Rapsodien». A cikkíró aztán Gyöngyösi műveinek németre való fordításáról beszél, hogy méltó helyet foglalhasson el a Wielandok és Gleim-ok között. Erre újra egy pár fellengős mondat következik, mely a rajongással határos. «Wer errichtet ihm ein Denkmal? Dankt ihm Patrioten, der es unternimmt, der seinem sanft umherwandernden Dämon manch zufriedenes Lächeln erzwingt.»

(Budapest.)

TROSTLER JÓZSEF.

— A kalocsai középfelnémet kódex első ismertetője. A kalocsai kódex első felfedezőjének mind máig Kovachich Mártont emlegetik pedig már Felsmann József rámutatott, hogy Kovachich előtt három évtizeddel a Nicolai-féle Allgemeine Deutsche Bibliothek bécsi levelezője felhívta reá a német tudósok figyelmét és kiadásra is ajánlotta.¹⁾ Mivel az Allg. D. Bibl. cikkei névtelenül jelentek meg, és szerzőik neve még a Nicolai sógorától, Partheytól, kiadott kules segítségével sem állapítható meg,²⁾ nem tudtuk, ki volt ez a bécsi levelező. Kiletéről most abból a terjedelmes és nagyértékű levelezésből értesülünk, a mely a budai egyetemi könyvtár első igazgatója, Bretschneider Henrik Gottfried és Nicolai között folyt, s a melyet közelébb kiadni készülök. E szerint az említett bécsi levél tulajdonképen budai levél és szerzője épen maga Bretschneider, a ki már 1781 november 20-án így ír Nicolainak: «Weil sie aber so in Willen haben meinen Catalogum (t. i. Bretschneider saját könyvtárának nyomtatott jegyzékét) in der Allgem. Bibliothek zu recensiren, so machen sie doch Meldung davon, dass sie hörten, er (Patachich kalocsai érsek) stände mit mir im Handel, (B. el akarta adni Patachichnak könyvtárát) sagen sie zugleich, dass er seine vortreffliche Bibliothek seinem Dom Capitel geschenkt hat. Unter anderen hat er ein Mspt. deutsch aus dem 13. Jahrhundert auf Pergament, das Minne lieder vom Stricker und andern enthält und ein Volumen von mehr als 600 Blättern in folio ausmacht. Aussern sie doch irgend an einem Orte einen Wunsch, dass er es edieren möchte.»

Nicolai teljesítette B. kívánságát s három esztendő múlva az Allg. D. Bibl. 1784, LVII. köt. 289. l.-on a következőkben tette közzé B. ismertetését:

Auszug aus einem Briefe aus Wien vom 22 sten Febr.

— Der Erzbischof von Kolocza in Ungarn, Freyherr Patachich von Zajezda, ein gelehrter Herr, besitzt ein herrliches Mspt auf Pergament

¹⁾ Felsmann József: A kalocsai kódex. Budapest, 1895, 49. l.

²⁾ Die Mitglieder an Friedrich Nicolais Allgemeiner Deutscher Bibliothek nach ihren Namen und Zeichen in zwei Registern geordnet. — Ein Beitrag zur deutschen Literaturgeschichte. Berlin, 1842. In der Nicolaischen Buchhandlung.

von mehr als 600 Blättern, enthaltend *Minnelieder* vom Stricker und von andern. Wie sehr wäre es zum Besten der deutschen Litteratur zu wünschen, dass dieser Prälat sich entschliessen möchte, dies so merkwürdige Mspt. herausgeben zu lassen.

Látnivaló, hogy Nicolai Bretschneider jelentését csak a propos szúrta be egyik bécsi levelezőjének, talán Geblernak vagy Matolaynak, hivatására. Bretschneider aligha olvasta, csak lapozgatta a kódexet, mert azt írja, hogy Minneliedeket tartalmaz. De jól ismerte Patachich érseket, a kivel gyakran találkozott, s a kinek a budai egyetem megnyitása alkalmával tartott beszédét lefordította németre. Felhívásának ügylátszik nem volt eredménye, ő maga azonban nem hagyott fel tervével. Egyszer megkísérelte azt is, hogy Patachichtól magának szerezze meg a kódexet, majd említett levele után huszonkét évvel újra gondol a kézirat ismeretlen részeinek kiadására. Ír Széchenyi Ferencz grófnak, kéri közbenjárását, hogy a kódexet kezébe kaphassa,¹⁾ de eredmény nélkül. Hogy milyen választ kapott, azt nem tudjuk, mert a sokat hányatott ember († 1810) hagyatéka és rendkívül becses levelezése, a mint Meusel könyvéből értesülünk, rokonai kezén elkallódott.

(Budapest.)

GRAGGER RÓBERT.

— Egy ismeretlen Zrinyiászról. A marosvásárhelyi Teleki-levéltárba nem régen bekerült *Iszlai* család leveles ládlájának régi írásai közül egy nyolczad ív alakú colligatum került elő, melynek sűrűn teleírt, de elől és a czímlapon hiányos oldalai egy eddig ismeretlen verses Zrinyiászt tartalmaznak, a mely azonban nem eredeti költői alkotás. A kézirat hiányos, tépett czímlapján 1795-ös évszámot és *Kövesdi József* nevet olvashatunk. A nagy betűvel írott címnek foztlányai a Kónyi-féle verses Zrinyiász címére engednek következtetni. Maga a 10 részből (énekből) álló verses munka nem is egyéb, mint a Kónyi-féle «hadi román»-nak nagyon kevés önállósággal keresztülvitt változata, illetőleg a 13 részének összevonása. Ez az átalakítás körülbelül legalacsonyabb lefokozása Zrinyi Miklós költői remekének. A rövidítések, mellőzések tervszerűen történtek, de nem szerencsések. Kónyi első éneke néhány sor kihagyással van átvéve, a II. éneken legfeltűnőbb a Kónyi-féle Zrinyi invokáció elhagyása, a III.-ból a török ifjú híres éneke (*Miért panaszkodtam szerencse ellened*) marad ki, a IV.-ből a bevezető elmélkedés (*Fit fárad az ember . .*), az V.-ből Zrinyi esküje, fiához intézett beszéde, a VI.-ból Ali bég-Zrinyi beszélgetése, Demirhám panasza, a VII.-ből Farkasits halála és intelmei, a nagy kirohanás leírása. A Kónyi VIII.—IX. éneke Kövesdi VIII. énekébe van összevonva, itt is a lírikus részletek, pl. Szolimán átka kihagyásával. Kövesdi IX. éneke a Kónyi X. éneke Demirhám és Delimán vetélkedése hiányzik, a X. ének pedig Kónyi XI. részét mellőzve a XII. énekből vonatott össze, úgy, hogy a költőiknek nevezhető Kónyi-részletek — a Kumilla-Delimán epizód, Szolimán halála — mind hiányzanak. A «mű» befejezése, Zrinyi halála több-kevesebb rövidítéssel azonos a Kónyi verseivel. Az egész alig több pusztá másolatnál. Kövesdi nagy ritkán egy-egy sort vagy egy-egy szót illeszt Kónyi szövegébe, már gyakrabban megeskik, hogy más synonymával pótolja Kónyi egyik-másik szavát — rendszeren szerencsétlenül, még jobban ellaposítva az értelmet — s ezzel öntudatlanul is archaizál, végül néhány számot, történeti adatot megváltoztat, de egyéb önállóság nem mutatkozik sehol. Mégis a kihagyott Kónyi-részletek áttekintése arra enged következtetni, hogy az ügyefogyott átdolgozásnak volt valamelyes tendenciája. Kövesdi, kinek családi neve ismeretes a marostordai nemesi familiák

¹⁾ L. Bleyer Jakab: Hazánk és a német philologia a XIX. század elején. 51. l. 3. jegyz.

között (l. Pálmai J. *Marostorda nemesi családjai*), de kinek kitéréről semmit se tudunk, a költői kísérletekkel, poetai sallangokkal aggatott Kónyi-féle «hadi román»-t nyilván meg akarta tisztítani a «román» jellegtől, a poetikus részletektől, s csak a hadi tetteit, a csatározások és háborus mozzanatok leírását tartotta meg: míg az eredeti eposzból Kónyinál hadi román, a románból Kövesdinél históriás ének lett.

Zilahi Sámuelnek,¹⁾ a Teleki-féle Janus Pannonius-kiadás gondozójának, 1790-ből való Zrinyi-kiadásán kívül (a *Török Afiumot* adta ki *Ne bántsá a magyart* címmel 1790 Marosvásárhely) Kövesdinek kéziratban maradt s plágium, vagy kísérlet gyanánt készült váriánsa is mindenestre érdekes emléke az érdeklődésnek, mely Kazinczy felfedezése után egy helyen és egy időben a Zrinyi-kultusz felé fordult.

(Marosvásárhely.)

Szász BÉLA.

— Ismeretlen Gvadányi-vers. *Hatvany Pálnak*, tekintetes nemes Bihar és Szaboies vármegyék hites táblabírájának, *Nemelly feljegyzésre méltú történetek* című, 290 lapnyi munkájában, mely 1796-ban jelent meg Kassán Ellinger Jánosnál, az előszó előtt van egy 72 párrimes Zrinyi-sorban írt vers a «nagybőtsű munkának érdemes authorához... Gróf Gvadáni József, magyar generálistól.» Kutatóink figyelmét eddig elkerülte Gvadányinak e verse, így talán nem fölösleges, ha pár sorban bemutatjuk ezt az ismeretlen számba menő költeményt. A vers abból a gondolatból indul ki, mely Gvadányinak egész életét irányította, s melyet méltán választott a nyugalomba vonult generális mottójául (l. *A világnak közönséges históriája*. Gr. Gv. J. Pozsony, W. S. P. 1796. I. köt.-hez mellékelve Gvadányinak rézmetszetű képét ezen szavakkal: «A mennyit Mársnak, annyit Apollónak»): két eszköz van, mely minden országot boldoggá tesz, a fegyver (Mars) és a tudomány (Apolló). Szükségesebbnek ismeri el a tudományt (a tudomány hasznáról, a béke és háború különbségéről, szükségesség voltáról Donits Andrásához írt leveleiben is szól, megj. Nagyszombat. 1834.), bár a mint mondja, neki Mars mellett kellene állania, mivel annak a fia, és zászlója alatt «50 s 2 esztendeje» szolgál. (Az évszám pontos; Gvadányi 1744-ben lett katona.) Ezután megállapítja, hogy hazánkban «a szép Tudományok» virágzásnak indultak, s a tudósok egyre szaporodnak. Közülük kiemeli a tudós professzor Hatvanyt, «ki fölülmúlt hatvan anynyit», s a ki már meghalt ugyan, de feltámadt, újra él — fiában. A munka szerzőjének dicsőítésével végződik a vers.

A költeménynek különösen négy sora érdekes, melyek világot vetnek Gvadányi olvasmányaira, műveltségére, s melyek egy-egy aprólékos adatot szolgáltatnak két római költőnek irodalmunkra gyakorolt hatásához. A tudós Hatvany fiáról szólva azt mondja Gvadányi:

Ihol vagyon bölts képének mássa,
Nagy lelkű Attyának nagy lelkű rajzása,
Sas keselyű soha galambot nem fajzik

és csillag alatt idézi is hozzá Horatiust. (Lib. IV. Od. 4. 29—33.) A vers végén Debreczen városához fordul a költő, biztatja, hogy építsen oszlopot Hatvany nevének s írja rá:

Tiszteleted és a' te nagy neved
Örökké megmarad a' te ditséreted.

¹⁾ Marosvásárhelyi kollégiumi tanár volt. *Naplóját* az *Irod.-tört. Közl.*-ben (XV.) ismertette, és a *Vasárnap*-ban (1907. évf.) sajtó alá rendezte e sorok írója.

Utána pedig ezen szavak következnek: *Id est: Semper homos Nomenque tuum laudesque manebunt. Virgil, Ecloga V.*

Megemlítésre érdemes még, hogy tulajdonképen miről is szól az a könyv, melynek mintegy «ajánlóverset» írt az öreg generális s amelynek «érdemes authorát» (a professor Hatvany fiát) olyan nagy tudósnak magasztalja. Van ebben minden, földrajz (az északi pólus tartományainak természete), történelem (Nagy Sándor, Columbus. Hunyadi János, Mátyás stb.), mythologia (görög-római), filozófia-történet (Sokrates, Platon, Diogenes), különböző írók munkáiból érdekes részletek (Herodotos, Xenophon, Homeros, Vergilius, Meander Mihály stb.), találós kérdések stb. stb. a legnagyobb összevisszaságban minden rend és eredetiség nélkül. (Thales filozófiájáról szólva egy magyar író is idéz «Pannonius, Magyar János egyik epigrammját.) A szerzőnek a czélja az volt, a mint az előszóban bevallja, hogy az olvasásra kevés időt fordítható emberek számára a különféle érdekes történeteket röviden összefoglalva egy csomóba gyűjtse.

(Budapest.)

PONGRÁTZ FLEMÉR.

— Irodalomtörténet címet visel a *Magyar irodalomtörténeti társaság* havi folyóirata, melynek első, kettős füzeté február 1-én jelent meg. Örömmel üdvözljük az új folyóiratot, melynek törekvése párhuzamos a miénkkel — mindössze a czélja van szűkebbre vonva: egyetemes philologia helyett csak a magyar irodalom történetét műveli. Annál őszintébb örömünk, mert a mint az első füzetből látjuk, eszközeink is közösek, s az *Irodalomtörténet* beosztását, rovatait illetőleg azon az ösvényen halad, a melyet mi évek óta kényelmesre tapostunk. Értekezések és kisebb közlemények, bírálatok és egészen rövid, pár soros ismertetések teszik a tulajdonképeni tartalmát. Nem volna ildomos, ha a folyóiratról, melylyel mint egyenrangú felek állunk szemben, ítéletet mondanánk, s nem volna igazságos egy, épen az első füzet alapján formálnunk végleges véleményt. Az alábbiakban tehát mindössze elvi szempontból teszünk egyet-mást szavá.

Az egyik, hogy a folyóirat minden tájékoztató, fölvilágosító szó nélkül indult útnak. Úgy véljük, ez a szerénység nem helyén való. Természetes, hogy irodalomtörténeti folyóiratnak programmot, a szó igazi értelmében, nem kell adni, oly világos az út, a melyet követni fog, de — tekintve, hogy rajtunk kívül az *Irodalomtörténeti Közlemények* is, sőt ez kirekesztőleg a magyar irodalom történetének van szentelve — szükséges lett volna jövőendő munkatársait is, olvasóit is tájékoztatni, miben tér el tőle, mit mellőz (Adattár!), mit nyújt újat (Figyelő!), milyen irányát kívánja művelni tudományunknak (kutató, értékelő), az irodalom életének milyen szakaszait (legújabb kor?) vonja bele tárgyalása körébe, s milyen dolgozatokat kíván közölni: rövideket, melyek a kutatásoknak inkább csak az eredményeit foglalják össze, vagy terjedelmesebbeket, monografiaszerűeket. Egyáltalán: meglegyszer-e az új folyóirat, hogy pusztá kiegészítője legyen a meglévőknek, új tér azok számára, a kik tudnak és akarnak dolgozni — ez önmagában is szép hivatás — vagy talán egyben és másban irányítólag is kíván hatni tudományunk művelésére? Jól tudjuk, hogy az új folyóirat tudományosan képzett és körültekintő szerkesztőjének agyában megfordultak mind e kérdések: czélszerű lett volna, ha megrajzolja olvasóinak is azt a képet, melyet jövőendő folyóiratáról magának megalkotott.

A másik a bírálatok kérdése. Van-e joga a szerkesztőnek munkatársai ítéletét irányítani — oly kérdés, melyről sokat lehetne vitatkozni. Szerintem el sem lehet dönteni; sok függ a szerkesztő és munkatárs egyéniségétől meg a bírálendő könyvtől, s esetenként más és más megítélés alá esik. A bírálatok hangja, iránya és terjedelme azonban kétségkívül a szerkesztőtől is függ. Az *Irodalomtörténet* bírálatainak hangjával meg lehetünk elégedve: komoly és irodalmi, talán csak a debreczeni nyomda tör-

ténetével kapcsolatos (jobban mondva: nem kapcsolatos) tréfálkozás maradhatott volna el.

Azzal a lapidáris rövidséggel azonban, a melylyel a legtöbb bíráló a rendelkezésére bocsátott könyvnek kiválóságait és fogyatkozásait megállapítja, nem tudunk egyetérteni. Érthető, hogy ma, mikor olyan drága a nyomdafesték, a szerkesztő tömörségre törekszik, s bizonyos, hogy van sok könyv, a melyről tíz sorban bátran el lehet mondani minden fontosat — de rendszerre emelni ezt a rövidséget veszedelmes. Így a kritika nagyon apodiktikussá lesz, szinte lemond arról a jogról, hogy megállapításai objektív igazságoknak tekintessenek, s nem nyújt mást, mint egy-egy kritikusknak szubjektív értéktételeit, melyek annyit érnek, a milyen értékes az illető bírálónak egyénisége. Vagy, ha a bíráló nem értékeli, csak kivonaton, akkor a bírálat már rövidségénél fogva is inkább a „Jahresbericht”-ek, mintsem a bírálatok műfajához tartozik. A *Folyóiratok Szemléje* című rovat jó gondolat, újabban mind gyakrabban találkozunk vele hazai folyóiratainkban is, de a jelen alakjában nagyon egyoldalú, fogyatékos; ép azon folyóiratok közül hiányzik több, melyek nem „par excellence” irodalomtörténetiek, de mégis közölnek irodalomtörténeti cikkeket (pl. Erd. Múz., Kath. Szemle, Prot. Szemle, M. Könyvszemle, Közlöny, Ker. Magvető, Vasárnapi Ujság, Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk., stb.).¹⁾ Ezek gyakran még figyelmesebb irodalomtörténészeink előtt is rejtve maradnak: így fontos lett volna kijegyezni belőlük az irodalomtörténeti vonatkozásokat. A rovat tartalma is hiányos: az EPhK. januári füzetéből a bírálatoknál és „Vegyes”-eknél jóformán csak szerzőjük nevét s a puszta címet közli; ennél bővebb kivonatot talál az érdeklődő az Akad. Értesítőben. A *Függelék* rovat címetét nem értjük. Két dolgot foglal magában: a társaság hivatalos iratait s a szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzékét, ez utóbbitakat, mint Közlönyünk is teszi, itt-ott pár szóval ismertetve. Mire vonatkozik a *Függelék* név? Ki figyelt meg és mit?

A munkatársak sorában több ismert és elismert néven kívül nagy számmal találunk újakat is, a mi arra vall, hogy a szerkesztő mögött tekintélyes számú írói gárda áll. Melegen óhajtjuk, hogy közös igyekezetük és fáradozásuk maguknak dicsőséget, az irodalomtörténetnek gazdagodást szerezzen.

cs.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

Atti del Reale Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti. Anno 1910/11. Tomo LXX. Venezia, Reale Istituto (1911.) N. 8 r. 167—1515 l. 10 L. 38. c.

György Lajos: Kónyi és D'Aulnoy. Forrástanulmány. Különnyomat a Szent Imre-egyesület évkönyvéből. Kolozsvár (Szent Bonaventura kny.) 1911. 8-r. 12 l.

D'Aulnay grófnőre, mint Kónyi forrására, már Beöthy Zsolt felhívta a figyelmet a Szépprózában, kimutatván, hogy a „Várta Mulatság” forrása D'Aulnoy L'oiseau bleuje. A jelzett nyomon tovább haladva György Lajos bebizonyítja, hogy a Kónyi „Elmefutásai”-ban olvasható két mese, a „Bellebelle” és a „Kárpilló”, valószínűleg német közvetítéssel, D'Aulnoy grófnénak két hasonló című meséjéből van merítve.

**György Lajos: Szép Magelona. Bevezetéssel, jegyzetekkel és egy hasonmással. Kolozsvár. (Stief J. és társa). 1911. 8-r. 153 l.*

Jókai, Olesó. Budapest, Révai, (1911—1912.) K. 8-r. Ára számonként 40 fillér.

1. Az egyhuzasos leány. A nagyapa várkastélya. 64 l.

2. A dagói torony. Bosszú a túlvilágon. 64 l.

¹⁾ Ez a névsor részben csak figyelmeztető, mert egyik-másik folyóirat első füzeté az *Irodalomtörténet* összeállításakor még nem jelent meg.

- 3—4. A sárga rózsa. 128 l.
 5. Az ezerkettedik éjszaka. 63 l.
 6—8. Páter Péter. 192 l.
 9. Ne hagyd magad. 62 l.
 10. A fekete sereg. 64 l.
 11—12. A cigánybáró. 128 l.
 13. Párbaj Istennel. Az utolsó kacaj. 63 l.
 14. Vén emberek nyara. A feredzse. 63 l.
 15—16. Az apja fia. 128 l.
 17—20. Bálványos vár. 283 l.
 21. Még sem lesz belőle tekintetes asszony. 64 l.
 22. A csigák regénye. 72 l.
 23. A fránya hadnagy. 44 l.
 24—25. Rendkívüli nők. 109 l.
 26—30. Egy játékos, a ki nyer. 184 és 109 l.

Jókai, bár majd egy évtized múlt el halála óta, még mindig nem veszít varázsából. Bizonyítéka az az üzleti vállalkozás, melynek első húsz füzete előttünk van. A Révai cég valóban olcsó, ívenként 10 f.-jével számított, kis kötetekben egész sorát teszi közzé Jókai kisebb-nagyobb regényeinek és elbeszéléseinek s ezáltal a nagy regényíró műveit elterjeszti az olvasóközönség szélesebb köreibe. A tervrajz nem tájékoztat kellőleg, mily alkotásai Jókainak kerülnek majd sorra, de úgy látszik, a legismertebbek, legnépszerűbbek nem, mert tulajdonjoguk más kiadót illet. Sajnálatos ez a közönség szempontjából, de a vállalat úgy is, a mint indul, számíthat az olvasók érdeklődésére és a szakemberek figyelmére: Jókainak éppen kevésbé hozzáférhető elbeszéléseit teszi közzé.

*Kallós Ede: Megjegyzések és excursusok Archilochoshoz. I. (Trimeterek, tetrameterek, elégiák.) Ért. a ny.- és széptud. köréből XXII: I. Budapest, Akadémia, 1911. N. 8-r. 103 l.

Könyvtár. Magyar. Budapest, Lampol, 1911. K. 8-r. Ára számonként 30 fillér.

650—651. Hebbel Erigyes: Judit. Tragédia. Ford. Ivánfi Jenő. 85. l.

Könyvtár. Régi Magyar. Budapest, Akadémia, 1912. 8-r.

28. Földi János Magyar Grammatikája. Közzéteszi Gulyás Károly. 303 l.

29. Révai Miklós Magyar nyelvi és irodalmi kézikönyve. Az eredeti kéziratból kiadta dr. Rubinyi Mózes. 119 l.

30. Bessenyei György: Az embernek próbája. 1792 és 1803. Kiadta Harsányi István. 196 l.

Marina di Venezia, La, all'Esposizione Nazionale di Roma. Padova (P. Prosperi). 1911. 4-r. 37 l.

Mitrovics Gyula: Az esztétikai tetszés alapproblémája. Debreczen-Budapest, Hegedűs és Sándor. 1912. 8-r. III. + 88 l. Ára 2 kor.

E kis esztétikai dolgozat voltaképp egybefoglalása azoknak a tanulmányoknak, melyek az Athenæum (1910. évf.), Budapesti Szemle (1912.) és Uránia (1910) lapjain láttak napvilágot. A szerző benne a pszichológiai esztétikának hívéül mutatkozik s a tetszés és nem-tetszés problémáit is azon az alapon tárgyalja. Világos, talán kissé a közismert tényekre is túlságos részletességgel, terjedő fejtegetéssel állapítja meg, hogy az esztétika tárgya belső lelki mozgalmaink, nem pedig az objectum, meggyőző érveléssel vitatja, hogy a kellemes és kellemetlen fogalma csak pszichológiai alapon fejthető meg s oda concludál, hogy «az élvezet annak a jele, hogy valamely jelenség engedett a lelki assimilálásnak.» Erre az alapra építi azután «széptudományi» fejtegetéseit, melyekben ugyan Fechner, Wundt és Lipps a vezetői (Lipps könyvének II. kötetét „Ästhetische Betrachtung. 1906., nem ismeri), de mesterei túlzásaitól mindenütt tartózkodik. Ebből a szempontból legérdekesebb, de talán legkevésbé sikerült a belcérzés tanának bírálata a 68. sk. lapon. Végül a műalkotás és általában a művészet

létrejöttének pszichológiai magyarázatát adja. A kis tanulmány alaposan átgondolt tartalmával, világos gondolatmenetével és a gazdag anyagnak szerencsés feldolgozásával szerény tudományos-esztétikai irodalmunkban elismerést érdemlő jelenség.

Osservazioni meteorologiche e geodinamiche eseguite nell' anno 1909 nell' Osservatorio di Venezia. Venezia (Carlo Ferrari) 1911. 4-r. 65 l.

Revue de Hongrie. V. évf. 1—2. sz. Budapest, 1912. N. 8-r. 160. l.

A Revue 1912. évfolyama egyik legszellemesebb modern társadalmi vigjatekunkat, Ferenczi Ferencznek „Flirt”-jét kezdi meg francia fordításban.

Új élet. Népművelés. Szerk. Bárczy István és Wildner Ödön. VII. évf. 1—2. sz. Budapest, Rózsavölgyi és társa, 1912. 8-r. 160 l.

Világkönyvtár. Budapest, Révai Testvérek, 1912. K. 8-r. Kötetenként 1-90 K.

(1.) *Bölsche:* Az élet, fejlődés története. Ford. dr. Fülöp Zsigmond. 369 l.

(2.) *Maeterlinck:* A szegények kincse. Ford. Bölöni György. 267 l.

(3. 4.) *Kropotkin:* Egy orosz forradalmár emlékiratai. Ford. Gergely Győző. I.—II. 296 és 366 l.

„Világkönyvtár” cím alatt új vállalatot indított meg a Révai Testvérek könyvkiadó cég. Az eddig megjelent négy kötet s a következők nagy része nem érinti ugyan tudományunkat, a philológiát, de pár szóval megemlékezünk a vállalatról, egyrészt, mert páratlan olcsóságánál fogva — egy-egy 300—400 lapos könyv kötéve 1-90 K. — méltán számíthat széleskörű elterjedésre, másrészt, mert egyik-másik kötet mégis fölkelte az érdeklődésünket. A külföldi tudománya és szépirodalma vegyest talál a gyűjteményben képviseletre, az utóbbiak között Cervantesnek remélhetőleg teljes „Don Quixote”-jét s Anatole Francenak philológiai tárgyú „Sur la pierre blanche”-át s Az ezeregyéjt fogjuk kapni. A tudományos művek összeválogatása kissé egyoldalú, a modern nemzetgazdasági, társadalmi és filozófiai, természettudományi fölfogás bajnokai jutnak szóhoz, Lassale és Marx, Nietzsche és Bölsche, de a régi nézetek komoly hirdetői is (Carlyle). Inkább a népszerűsítők, mint az igazi tudósok munkái látnak majd magyar fordításban napvilágot: a mi érthető s a közönség szempontjából kívánatos is.

DOKTORI DISSERTATIÓK 1911-BEN.¹⁾

Budapestiek.

Aubermann Miklós: Főbb államtani kérdések szent Ágoston és szent Tamásnál. (Athenæum) 60 l.

Bathó István: Kéry János élete és művei. [Műv. tört. Ért. 52.] Németh József. 67 l. Ism. l. EPhk. 1912: 161.

Benedek Róza: Bolond Istók. (Hornýánszky.) Legn. 8-r. 15 l.

Bérczi János: A latin perfectumrendszer. Nagykanizsa (Krausz és Farkas) 1910. 55 l.

Biró Ányos: A german *i*-umlaut különös tekintettel az indogerman szóhangsúlyra mint ezen umlaut regressív voltának egyik okára. (Stephanum.) N. 8-r. 109 l.

¹⁾ Pótlásokkal 1910-ről. A Budapesten megjelenteknél a hely, az 1911-eseknél az év, a 8-r.-üeknél az alak megjelölését elhagytuk. A zárójelbe tett név a nyomtató műhely megjelölése. Esetleges hiányok pótlására vonatkozó megjegyzéseket szívesen fogadunk, sőt kérünk is.

- Böröcz Marcell*: Ferencesek a középkori magyar irodalomban. Pécs, (Katholikus hírlapkiadó és nyomda r.-t.) 193 l.
- Buzna, Victor S. J.* De Hymnis Sancti Hilarii episcopi Pietaviensis. Colozs (A. Jurszó) 95 l.
- Csabai István*: Kemény János erdélyi fejedelem irodalmi munkássága. (Hornyánszky.) 65 l.
- Dobai János*: Seneca jog- és állambölcsselete. (Franklin.) 34 l.
- Domáth Leo*: Grandison és Clementina. Irodalomtörténeti párhuzam-essay. [Richardson: The history of Grandison. Wieland: Clementina Porretta] (Typographia.) 41 l.
- Elek Ilona*: Móricz Zsigmond stílusa és nyelve. Rákosliget. (Boros). 72 l.
- Endrődi Jenő*: Terentius Andriájának viszonya Menanderhez. (Franklin.) 21 l.
- Erényi Gusztáv*: A «Faust» philosophiája. (Globus.) 64 l.
- Erdélyi Andrá*: Gyöngyösi nyelvéről. (Minerva.) 48 l.
- Fitz József*: Brassai Sámuel. Monografia. Németh József. K. 8-r. 202 l.
- Fügel, Josephus*: Quomodo rex Wladislaus II. cancellariaque eius de rebus litterariis meriti sint in Hungaria.
- Fügel Sándor*: Adatok az idegenszerűségek történetéhez. [Báróczy meg Kazinczy]. Miskolc (Klein és Ludwig.) N. 8-r. 45 l.
- Gező Szeréna*: Filozófiai költészetünk áttekintése a XIX. század közepéig. (Thália) 48 l.
- Gosztonyi Gizella*: Családi és társadalmi élet III. Károly korában. [Műv. tört. ért. 51] (Markovits és Garai) 97 l.
- Gräber Emma*: Faludi stílusról. (Rothberger és Weisz.) 48 l.
- Haiman Hugó*: Kürnberger Ferdinánd regényei és novellái. (Rusznák és Türk.) 42 l.
- Hannvai Erzsébet*: Herczeg Ferenc stílusa és nyelve. Huszt. («Nagy-ági»). 47 l.
- Heinrich János*: Egy kevésbé ismert fejezet a német nyelvtörténetből. Keszthely (Bujánszky) é. n. 67 l.
- Holczmann István*: Az összetett mondat és kötőszavai a népnyelvben. (Rusznák és Türk.) N. 8-r. 55 l.
- Horvát Elza*: A védegyelet története. [Műv. tört. ért. 58.] (Révai és Salamon) 112 l.
- Horváth István*: Ammianus Marcellinus forrása és hitelessége különös tekintettel a hunnokra. (Patria.) 48 l. és térkép.
- Hupka Ödön*: Seneca száműzése. (Franklin.) N. 8-r. 58 l.
- Huszt József*: Menander és Epikuros. (Franklin.) 34 l.
- Jablónkay Gábor S. J.*: Taxonyi János S. J. XVIII. századbeli magyar író élete és erkölcstanító példatára. Kalocsa (Jurszó Antal) 1910. 317 l.
- Justus Hajnalka*: Adatok a magyar «ny» hang történetéhez különös tekintettel a tövégi *n < ny* hangváltozásra. (Hornyánszky.) 35 l.
- Kachoh Lajos*: Kálvin politikai-társadalmi téren. Künszentmiklós. (Schwarz Lipót) 78 l.
- Kallós Ernő*: Fischart és Rabelais. (Fischart Geschichtklitterungja és Rabelais Gargantuája.) Marosvásárhely (Kalvineum) 79 l.
- Kara Ferencz*: Északi-osztják határozók. (Franklin.) 82 l.
- Kemenes, Eliás*: De reduplicacione in lingua Latina. Jaurini («Összetartás») 36 l.
- Krausz Ignác*: Júsuf Al-Baszir Al-Kitáb Al-Muhtavi cz. munkájának XXX. fejezete Tóbia Ben Mózes héber fordításával. Kiadta, magyarázatokkal és fordítással ellátta —. (Athenæum) 25 + XI. l., ez utóbbi héberül.
- Kremmer Dezső*: Apáczai Cseri János élete és munkássága. (Politzer Zs. és fia.) N. 8-r. 200 l.
- Lautner János*: C. F. Meyer nyelvéről és stílusról. Nyelvesztétikai kísérlet. Gyoma, (Kner.) 1910. 56 l. Ism. EPhk. 1911: 354. l.

- Malártsik Lajos*: Kemény János «Gilead Balsamuma». Sátoralja-
ujhely («Zemplén») 38 l.
- Marcsik Tibor*: Helyesírásunk a XVII. században. (Hornyánszky.)
1910. 60 l.
- Mikó László*: Rustan császár históriája. A ... Osoma-kódex szövege
alapján eredeti helyesírással kiadja és értekezés keretében magyarázza
(Stephanéum.) 1910. 93 l. L. EPhK. 1910: 616.
- Obláth Mária Miranda*: Wieland és Ariosto. (Markovits és Garai.) 63 l.
- Preisner Flóra*: Haller mint didaktikus költő. (Hungaria.) 53 l.
- Reiffner Izidor*: Az áldozatok jelentőségének történetéről a héber
irodalomban. Pápa. (Főiskolai könyvny.) 79 l.
- Pollák A. József*: Katona József stílusa és nyelve. (Rusznák és
Türk) 64 l.
- Reichlitz Zoltán*: Thukydides stílusa. (Fritz Ármin) 30 l.
- Schlesinger Samuel*: Psendo-Bachja «Kitáb Ma'áni Al-Nafsz» (Könyv
a lélek lényegéről) című művének psychológiája. (Athenæum) 86 l.
- Simon László*: Cicero egy ismeretlen philippicájának nyomai.
(Brózsa Ottó) 22 l.
- Szabolcsi Lajos*: Nagy Ignác vígjátékai. Adalék a magyar dráma
történetéhez. («Jókai») 82 l. Ism. l. EPhK. 1912: 39.
- Székelly József*: Petőfi szerelme. Kunossy, Szilágyi és Társa. K. 8-r. 104 l.
- Takács István*: Vajda János nyelvéről. (Rothberger és Weisz.) 46 l.
- Tichy Margit*: A francia forradalom hatása szellemi életünkre.
Kazinczy Ferencz levelezése alapján. [Műv.-tört. ért. 59. sz.] («Élet») 49 l.
- Varga Zsigmond*: Az ótestamentumi zsoltárköltészet assyr-babyloni
vallástörténeti megvilágításban. Kolozsvár. (Stief Jenő és T.) N. 8-r. 96 l.
Ism. l. EPhK. 1912: 154.
- Tolnai Adél*: Mátyás királyllyal foglalkozó költészetünk forrásai.
(Franklin.) N. 8-r. 40 l.
- Tóth Gyula*: Arany prózájának a szörfüzése. (Corvina.) N. 8-r. 48 l.
- Frostler József*: E. Th. A. Hoffmann Meséi. Részlet egy nagyobb
tanulmányból. (Márkus Samu.) 40 l.
- Ulrich György*: 'The Foresters' és a Robin Hood balladák. (Anglo.) 39 l.
- Ürményi Alice*: A mystikus elem Werner Zakariás drámáiban.
(«A Nap») 92 l.
- Várady Zoltán*: Gróf Mailáth János szerepe a magyar irodalomban.
Máramarossziget. (Berger.) 34 l.
- Weber Arthur*: Shakespeare hatása a vígjátékiró Vörösmartyra.
(Franklin.) 35 l.
- Zivuska Jenő*: Platon Parmenidese mint az eszmetan egyik fejezete.
Besztercebánya (Havelka József.) N. 8-r. 37 l.
- Zobel Ernő*: Heltai Gáspár dialogusa a részegségről és tobzódás-
ról. A magyar társadalom lelki és anyagi válsága a reformáció korában.
Lampel. 59 l.

Kolozsváriak.

- Császár Károly*: Medgyesi Pál élete és működése. (Franklin.) N.
8-r. 116 l.
- Heidrich Ármin*: A lekencei szász nyelvjárás hangtana. A lekencei
nyelvjárás eltérő hangviszonyai a besztercei nyelvjárástól. (Franklin.)
1910. N. 8-r. 54 l.
- Kovács János*: Sue hatása a magyar regényirodalomra. Kolozsvár.
(Kolozsvári kö- és könyvnyomda.) 104 l. Ism. l. EPhK. 1912: 162.
- Róth János*: A kucorai német nyelvjárás hangtana. (Franklin.)
N. 8-r. 27 l.
- Schmidt Frigyes*: Rákosi Jenő. Sepsiszentgyörgy. (Jókai.) 1910. 126 l.
- Sedeán Abrahám*: Maior Péter élete és munkái. Tanulmány a román
irodalom köréből. Arad. (Gör. kel. rom. egyh. megyei nyomda.) 64 l.

Συμβολαὶ

εἰς τὴν συγκριτικὴν τροπικὴν τῆς ποιήσεως ἐν σχέσει
πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὴν ποιητικὴν.

Μέρος τέταρτον.

Οἱ τρόποι τοῦ Πινδάρου

παραβαλλόμενοι

πρὸς τοὺς τῆς Ἰλιάδος, τῆς Ὀδυσσεΐας, τοὺς τοῦ Αἰσχύλου, Σοφο-
κλέους, Εὐριπίδου, Ἀριστοφάνους.¹⁾

Ὁ Πίνδαρος παρέχει τρόπους ἐκ τῶν ἐπομένων κατηγοριῶν·
παρὰ τῇ συνεκδοχῇ· ὁ ἄνθρωπος, ἡ μυθολογία, ἡ ποίησις, οἱ ἀγῶνες·
παρὰ τῇ μετωνυμίᾳ· ὁ ἄνθρωπος, ἡ μυθολογία, ἡ ποίησις, οἱ ἀγῶνες,
ὁ πόλεμος, ἡ ἵπποτροφία καὶ ἡ ἵπποδρομία, ἡ μελισσοურγία, ἡ φύσις
σὺν τῇ υποδιαίρέσει τῶν μετεωρολογικῶν φαινομένων· παρὰ τοῖς τρό-
ποις τῆς ἀναλογίας· ὁ ἄνθρωπος, ἡ οἰκία, αἱ πράξεις τῶν ἀνθρώπων
ἐν γένει, ἡ μυθολογία, ἡ ἱερουργία, τὸ ἄσμα, ἡ μουσική, οἱ ἀγῶνες,
ἡ ἀρχιτεκτονική, ἡ ἀνδριαντοποιία, ἡ χρυσοურγία, ἡ σιδηρουργική, ἡ
ξύλουργική, ἡ ὑφαντουργία, ἡ γεωδαισία, ἡ ἱατρική, ὁ πολιτικὸς βίος,
ὁ πόλεμος, ἡ θήρα, ἡ ἀλιευτική, ἡ ἵπποτροφία καὶ ἡ ἵπποδρομία, ἡ
κτηνοτροφία, ἡ μελισσοურγία, ἡ κηπουργική, ἡ ἀμπελοურγία, ἡ γεωργία,
ἡ ναυτιλία, ἡ φύσις σὺν ταῖς ἐπομέναις υποδιαίρέσεσιν· αἱ γενικαὶ
ιδιότητες τῆς φύσεως, τὰ ζῷα, τὰ φυτὰ, τὸ πῦρ, τὸ ὕδωρ, τὰ μετεωρο-
λογικὰ φαινόμενα.

Οἱ δὲ καθ' ἕκαστα τρόποι εἶναι οἱ ἑξῆς.²⁾

¹⁾ Ἀνέγνωσα οὐγγρικὴν περίληψιν ταύτης τῆς διατριβῆς τὴν 4 Μαρτίου 1912 ἐν
τῇ συνεδριάσει τοῦ πρώτου τμήματος τῆς Οὐγγρικῆς Ἑπιστημονικῆς Ἀκαδημίας. —
Ezt az értekezést a M. T. Akadémia szerző beleegyezésével az EPhK-ben
teszi közzé, így azt olvasóink a rendes ívszámon felül kapják. Szerk. —

²⁾ Τὸ μὲν πρῶτον μέρος τῶν συμβολῶν μου εἶναι· Beiträge zur vergleichenden
Tropik der Poesie. Erster Theil: Systematische Darstellung der Tropen
des Aeschylus, Sophocles und Euripides miteinander verglichen und in

Α) Ἡ συνεκδοχή.

I. Ὁ ἄνθρωπος.

1. Ἡ κεφαλὴ ἀντὶ τοῦ ἀνθρώπου. — 1. αἰτέων λαοτρόφον τιμάν τιν' ἐὰ κεφαλᾷ. Ὅ. 6, 60. — 2. ὁ δ' ἄρα γέροντα ξένον Στροφίον ἐξίκετο, νέα κεφαλᾷ. Π. 11, 34—35.

2. Ὁ ὀφθαλμὸς ἀντὶ τοῦ πατρός. τὸν μὲν ἐσελθόντ' ἔγνον ὀφθαλμοὶ πατρός. Π. 4, 120.

3. Ἡ χεὶρ ἀντὶ τοῦ ἀνθρώπου. αὐδάσομαι . . . τεκεῖν μὴ τιν' . . . πόλιν . . . ἄνδρα μᾶλλον εὐεργέταν . . . ἀφθονέστερόν τε χέρα Θήρωνος. Ὅ. 2. 100—105.

4. Ὁ πούς ἀντὶ τοῦ ἀνθρώπου. τοῦτ' ἀνιάροτατον, . . . ἀνάγκη ἐκτὸς ἔχειν πόδα. Π. 4, 288—289.

5. Τὸ αἷμα ἀντὶ τοῦ ἐνθρώπου. τετράτων παίδων κ' ἐπιγινωμένων αἱμά οἱ κείναν λάβε . . . ἅπειρον. Π. 4, 47—48.

poetischer und culturhistorischer Rücksicht behandelt von Dr. Wilhelm Pecz (Berliner Studien für classische Philologie und Archæologie. Dritter Band. Drittes Heft. Berlin, Calvary, 1886)· τὸ δὲ δεύτερον· Τὰ μεταφορικὰ σχήματα τοῦ Ἀριστοφάνους παραβαλλόμενα πρὸς τὰ μεταφορικὰ σχήματα τοῦ Αἰσχύλου, Σοφοκλέους καὶ Εὐριπίδου (Ἀθηνᾶ, 5 [1893] 241—284)· τὸ δὲ τρίτον· Συμβολαὶ εἰς τὴν συγκριτικὴν τροπικὴν τῆς ποιήσεως ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὴν ποιητικὴν. Μέρους τρίτον. Οἱ τρόποι τῆς Ῥιᾶδος καὶ τῆς Ὀδυσσεΐας παραβαλλόμενοι πρὸς τοὺς τοῦ Αἰσχύλου, Σοφοκλέους, Εὐριπίδου καὶ Ἀριστοφάνους (ἐν τῷ οὐγγρικῷ περιοδικῷ Egyetemes Philologiai Közlöny [Γενικὸν Φιλολογικὸν Ὅργανον] 35 [1911] 1—85). — Ἐν τῇ παρούσῃ μελέτῃ εἶχα ὡς βάσιν τὴν ἔκδοσιν τοῦ Otto Schroeder, Pindari carmina cum fragmentis selectis. Lipsiæ in ædibus B. G. Teubneri. MCMVIII. — Τὰ εἰς τοὺς τρόπους τοῦ Πινδάρου ἀναφερόμενα συγγράμματα εἶναι τὰ ἐξῆς (ὁντινῶν ἔμως μόνον τὰ ἀστερισκῶ σεσημειωμένα ἔλαβον ὑπ' ὄψιν)· M. Godofredus, De elocutione Pindari sive de iis, quæ in usu Græci sermonis, præsertim in delectu vocabulorum et in oratione figurata apud Pindarum notabilia sunt. Susati s. a., Nasse, 1865. *G. O. Goram, Pindari translationes et imagines. Philol. 14 (1859) 241—280, 478—498. *C. C. Hense, Über personificierende Adjectiva und Epitheta bei griechischen Dichtern, namentlich bei Pindar, Aeschylus, Sophocles. Progr. Halberstadt, 1855. E. Luebbert, De elocutione Pindari. Dissert. Halae, 1853. *R. Rauchenstein, Zur Einleitung in Pindar's Siegeslieder. Aarau, 1843. *Ring Mihály, Adalékok Pindar tropikájához. Országos Középtanodai Tanáregylet Közlönye, 4 (1871) 289—300. *M. Ring, Zur Tropik Pindar's. Pest, Aigner, 1873. *Schmeier, De translationibus ab homine petitis apud Aeschylum et Pindarum commentatio. Dissert. Königsberg, 1882.

Π. Ἡ μυθολογία.

1. Ἡ κεφαλὴ ἀντὶ τοῦ Ἡλίου. ἐξ κεφαλῆ ἐξοπίσω γέρας ἔκσεσθαι. Ὀ. 7, 67—68.

2. Ἡ χεὶρ ἀντὶ τοῦ Ἀπόλλωνος. Ἰδὲ Γ, XXVI, 9.

3. Ἡ σάρξ καὶ τὰ ὀστέα ἀντὶ τοῦ ὑπὸ τοῦ Ἡρακλέους καταφαγωθέντος βοός. καὶ τότε ἐγὼ σαρκῶν τ' ἐνοπὴν ἶδον ἡδ' ὀστέων στεναγμὸν βαρύν. Ἀποσπ. 168.

III. Ἡ ποίησις.

Τὸ στόμα ἀντὶ τοῦ ποιητοῦ. τοῖσιν Αἴγιναν προσφέρει στόμα πάτρην. Ἰ. 5, 43.

IV. Οἱ ἀγῶνες.

Ἡ ταινία ἀντὶ τοῦ στεφάνου. ἦλθον τιμάρως Ἰσθμίοισι Λαμπρομάχου μίτραις. Ὀ. 9, 82—84.

B) Ἡ μετωνυμία.

I. Ὁ ἄνθρωπος.

1. Ἡ κεφαλὴ ἀντὶ τῆς καρδίας. οἷον ἀταρβεῖ νεῖκος ἄγει κεφαλῆ. Π. 9, 31.

2. Ἡ εὐνὴ ἀντὶ τοῦ γάμου. — 1. ἀλλ' οὐ σφιν ἄμβροτοι τέλεσσαν εὐνὰν θεῶν πραπίδες. Ἰ. 8, 30—31. — 2. βροτέων δὲ λεχέων τυχοῖσα υἷον εἰσιδέτω θανόντ' ἐν πολέμῳ. Ἰ. 8, 35—36.

3. Ἡ εὐνὴ ἀντὶ τῆς ἀθωότητος τῆς συζύγου. ὥς ἄρα νυμφείας ἐπεῖρα κείνος ἐν λέκτροις Ἀκάστου εὐνᾶς. Ν. 5, 30—31.

4. Ἡ εὐνὴ ἀντὶ τῆς γονῆς. ἄτερ δ' εὐνᾶς ὁμόδαμον κτισσάσθαι λιβνινὸν γόνον. Ὀ. 9, 44—45.

5. Ἡ εὐνὴ ἀντὶ τοῦ ἔρωτος. — 1. νῦν γε μὲν ἀλλοδαπᾶν κριτὸν εὐρήσει γυναικῶν ἐν λέχεσιν γένος. Π. 4, 50—51. — 2. ἀδείας τυχεῖν τὸ πρῶτον εὐνᾶς. Π. 9, 41. — 3. ματρός τ' . . . ἀναγκαῖον λέχος. Π. 12, 14—15.

6. Ἡ εὐνὴ ἀντὶ τοῦ ἐρωτικοῦ πόθου. εὐναὶ δὲ παράτροποι ἐς κακότητα ἀθρόαν ἔβαλον. Π. 2, 35—36.

7. Ἡ εὐνὴ ἀντὶ τῆς μοιχείας. καὶ τότε γνοὺς Ἴσχυρος Εἰλατίδα ξεινίαν κοίταν. Π. 3, 31—32.

8. Ἡ εὐνὴ ἀντὶ τοῦ μοιχοῦ καὶ τῆς μοιχείας. ἡ ἐτέρῳ λέχεῖ

δαμαζομέναν ἔννουχοι πάραγον κοῖται; Π. 11, 24—25. *Σύμπλεγμα δύο μειωνυμιῶν.*

9. Ἡ δύναμις ἀντὶ τοῦ ἀνθρώπου. διδύμων κρατησίμαχον σθένος υἱῶν. Π. 9, 86.

10. Ἡ δύναμις ἀντὶ τοῦ σθεναροῦ σώματος. Ἰδὲ Γ, VIII, 7.

11. Ἡ δύναμις ἀντὶ τοῦ Αἴαντος καὶ τοῦ σώματος αὐτοῦ. ἴστε μὰν Αἴκντος ἀλκάν, φοίνιον τὰν (δηλ. ἀλκάν, ἀντὶ τοῦ σώματος) ὀφία ἐν νυκτὶ ταμῶν περὶ ᾧ φασγάνῳ, μομφὰν ἔχει παίδεσσαι Ἑλλάνων. Ἰ. 4, 35—37. *Σύμπλεγμα δύο μειωνυμιῶν.*

12. Ὁ Ἄρης ἀντὶ τῆς ἐκδικήσεως. σὺν Ἄρει πέφνεν τε ματέρα. Π. 11, 36—37.

II. Ἡ μυθολογία.

1. Ἡ εὐνὴ ἀντὶ τοῦ Διὸς. τὰν Διὸς εὐναὶ λάχον. Π. 2, 27.

2. Ἡ δύναμις ἀντὶ τῶν Ἀμαζόνων. καὶ ποτε χαλκότοξον Ἀμαζόνων μετ' ἀλκὰν ἔπετό οἱ.¹⁾ Ν. 3, 38—39.

3. Ἡ αἶχμὴ ἀντὶ τοῦ Κάστορος καὶ Πολυδεύκους. γέρας ἔχει... Κάστορος δ' αἶχμὰ Πολυδεύκης τ'. Ἰ. 5, 32—33.

III. Ἡ ποίησις.

1. Ἡ Μοῦσα ἀντὶ τῆς ποιήσεως. γινώσκομαι δὲ καὶ μοῖσαν παρέχων ἄλις. Ἀποσπ. IV, 23—24 (σελ. 279).

2. Τὰ ἄντρα τῶν Μουσῶν ἀντὶ τῆς ποιήσεως. Ἰδὲ Γ, XXIV, 22.

3. Τὸ πέδιλον ἀντὶ τοῦ ρυθμοῦ. Δωρίφ φωνὰν ἐναρμόξαι πεδίλῳ ἀγλαόκωμον. Ὁ. 3, 5.

IV. Οἱ ἀγῶνες.

Ἡ δύναμις ἀντὶ τῶν ἡμιόνων. ξεῦξιν ἤδη μοι σθένος ἡμιόνων. Ὁ. 6, 22.

V. Ὁ πόλεμος.

1. Ὁ Ἄρης ἀντὶ τοῦ πολέμου. καπνωθεῖσαν πάτραν ἐπεὶ ἴδον ἐν Ἄρει. Π. 5, 84—85.

2. Ὁ Ἄρης ἀντὶ τῆς ἀνδρείας. Ἰδὲ Γ, XXIV, 3.

3. Ὁ Ἄρης ἀντὶ τῆς μάχης. Ἰδὲ Γ, XXVIII, ζ, 28.

¹⁾ Δηλ. τῷ Ἰολάῳ.

4. 'Ο ἄρχης ἀντὶ τῆς μάχης καὶ ἡ αἰχμὴ ἀντὶ τοῦ Ἀχιλλέως. ἐξ οὗ Θέτιος γόνος οὐλίφ νιν¹⁾ ἐν Ἄρει παραγορεῖτο μὴ ποτε σφετέρως²⁾ ἄτερθε ταξιοῦσθαι δαμασιμβρότου αἰχμᾶς. 'Ο. 9, 75—79. Σύν-πλεγμα δύο μετωνυμιῶν.

5. Τὸ δόρυ ἀντὶ τῆς μάχης. κλυθ' Ἀλαλά, Πολέμου θύγατερ, ἐγχεῶν προοίμιον. Ἀποσπ. 77.

6. Ἡ αἰχμὴ ἀντὶ τοῦ πολεμιστοῦ. Ἀργεῖα σὺν αἰχμᾷ. 'Ο. 7, 19.

7. Ἡ αἰχμὴ ἀντὶ τοῦ πολέμου. ἐν ἑπταπύλοις ἰδὼν Θήβαις υἱοὺς αἰνίξατο παρμένοντας αἰχμᾷ. Π. 8, 39—40.

8. Ἡ αἰχμὴ ἀντὶ τῆς πολεμικῆς δόξης. θρέψε δ' αἰχμᾶν Ἀμφι-τρύωνος. Ν. 10, 13.

9. 'Ο φόνος ἀντὶ τοῦ αἵματος. Τηλέφου μέλανι βράινων φόνφ πεδῖον. 'Ι. 8, 50—51.

VI. Ἡ ἵπποτροφία καὶ ἡ ἵπποδρομία.

1. Ἡ δύναμις ἀντὶ τοῦ ἵππου. ἔταν . . . καταξενγνύη σθένος ἵππων. Π. 2, 10—11.

2. Ἡ δύναμις ἀντὶ τοῦ ἄρματος. κατέκλασε γὰρ ἐντέων σθένος οὐδέν. Π. 5, 33—34.

VII. Ἡ μελισσοουργία.

Τὸ κηρίον ἀντὶ τοῦ μέλιτος. μελισσᾶν ἀμείβεται τρητὸν πόνον. Π. 6, 54.

VIII. Ἡ φύσις.

Τὰ μετεωρολογικὰ φαινόμενα.

Ἡ δύναμις ἀντὶ τοῦ ἡλίου. Ἰδὲ Γ, XXIV, 12.

Γ) Οἱ τρόποι τῆς ἀναλογίας.

I. 'Ο ἄνθρωπος.

1. Τὸ μέτωπον. ὃ τοῦτ' ἐφέπεις ὄρος, εὐκάρποιο γαίας μέτωπον (τὸ ὕψιστον ὄρος)³⁾. Π. 1, 30.

2. 'Ο ὀφθαλμός. —1. Σικελίας τ' ἔσαν ὀφθαλμός (χλῆος). 'Ο. 2, 11. —2. διχόμηνις ὅλον χρυσάρματος ἐσπέρας ὀφθαλμὸν (φῶς) ἀντέφλεξε Μήνα. 'Ο. 3, 19—20. —3. ποθέω στρατιᾶς ὀφθαλ-

¹⁾ Δηλ. τὸν Πάτροκλον. — ²⁾ Δηλ. τοῦ Ἀχιλλέως. — ³⁾ Δηλ. ἡ Αἴτην.

μὸν (σωτηρίαν) ἐμᾶς. 'Ο. 6, 16. — 4. ἔχει συγγενῆς ὀφθαλμὸς (λαμπρὰ θέσις) αἰδοιότατον γέρας . . . τοῦτο. Π. 5, 16—19.

3. 'Ο φαεινότατος ὀφθαλμός. 'Ιδὲ Γ, XVIII, 18.

4. Τὸ δάκρυ (καὶ ἡ πτῆσις). αἷ τε τᾶς χλωρᾶς λιβάνου ξανθὰ δάκρυ (ῥητίνην) θυμιάτε, πολλάκι ματέρ' ἐρώτων οὐρανίαν πτάμε-
ναι (στρεφόμεναι) νόημα πὸτ τὴν Ἀφροδίταν. Ἀποsp. 122, 3—5. Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα δύο μεταφορῶν.

5. 'Η ὄρασις. — 1. τὸ δὲ κλέος τηλόθεν δέδορκε (ἡ διὰδοσις) τᾶν 'Ολυμπιάδων. 'Ο. 1, 94. — 2. 'Ιδὲ Γ, XXVIII, ζ, 7. — 3. 'Ι. Γ, XXVIII, ζ, 8.

6. 'Η τυφλότης. — 1. τῶν δὲ μελλόντων τετύφλωνται (εἶναι ἄδηλοι) φραδαί. 'Ο. 12, 9. — 2. οὔτοι τετύφλωται (εἶναι ἀφανής) μακρὸς μόχθος ἀνδρῶν. 'Ι. 5, 56—57.

7. 'Η ἐφρύς. τὰ δ' ἐπ' ἐφρύϊ (χορυφῇ) Παρνασσία ἔξ. 'Ο. 13, 106—107.

8. 'Η παρειά. — 1. 'Ι. Γ, VIII, 6. — 2. 'Ι. Γ, VIII, 7.

9. 'Η σιαγὼν (καὶ ὁ χαλινός). ἀνίχ' ἄγκυραν ποτὶ χαλκόγενυν (δύο χαλκίνας σκαπάνας ἔχουσαν) ναῖ κριμνάντων ¹⁾ ἐπέτοσσε, ²⁾ θοᾶς Ἀργοῦς χαλινόν (ἐχύρωσιν). Π. 4, 24—25. Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα δύο μεταφορῶν.

10. Τὸ στέρνον. στέρνον (χαμάρωμα) χθονός. Ἀποsp. IV, 14 (σελ. 279).

11. Τὸ σῶμα. Ἀστερίας δέμας (γῆν) οἰκεῖν. Ἀποsp. V, 42 (σελ. 281).

12. Τὸ μέλος. 'Ι. Γ, XXVIII, γ, 6.

13. Τὰ νεῦρα. Τροῖας ἵνας (ῥωας) ἐκταμὼν δορί. 'Ι. 8, 52—53.

14. 'Η ὕγίεια. 'Ι. Γ, XXIV, 14.

15. 'Η ἀνάπνευσις. ἦν ὅτι νιν ³⁾ πεπρωμένον . . . λάβρον ἀμπνεῦσαι (ν' ἀναβιβάζῃ) καπνόν. 'Ο. 8, 35.

16. 'Η κοίμησις. παλαιὰ γὰρ εὔδει (λησμονεῖται) χάρις. 'Ι. 7, 16—17.

17. 'Η δίψα. διψῇ (ἀπαιτεῖ) δὲ πρᾶτος ἄλλο μὲν ἄλλου. Ν. 3, 6.

18. 'Η δίψα (καὶ ἡ θεραπεία). ἐμὲ δ' οὖν τις ἀοιδᾶν δίψαν (ἀπαίτησιν) ἀκειόμενον (ικανοποιοῦντα) πράσσει χρέος. Π. 9, 103—104. Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα δύο μεταφορῶν.

¹⁾ Δηλ. τῶν Ἀργοναυτῶν. — ²⁾ Ἐπέτυχε, δηλ. ὁ Τροίτων ὁ θεός. — ³⁾ Δηλ. τὸ τίχος τῆς Τροίας.

19. Ἡ ἔμεσις. ἔνθεν τὸν ἄπειρον ἐρεύγονται (ἢ ἐκροή) σκότον . . . ποταμοί. Ἀποσπ. 130.

20. Ὁ πατήρ. — 1. χρόνος ὁ πάντων πατήρ (γενετήρ). Ὁ. 2, 18. — 2. Ἰ. Γ, XXIV, 16. — 3. φορμικτὰς αἰοιδᾶν πατήρ (πρωτοουργός) ἔμολεν, εὐαίνητος Ὀρφεύς. Π. 4, 176—177. — 4. ζαθέων ἱερῶν ὁμῶνυμε πάτερ (ἐπιμελητῆς¹⁾). Ἀποσπ. 105, 2—3.

21. Ἡ μήτηρ. — 1. ματέρ' (τὴν ἀρχαιοτάτην πόλιν τῆς Ἀρχαδίας)²) εὐμήλοιο λιπόντ' Ἀρκαδίας. Ὁ. 6, 100. — 2. μᾶτερ (τόπε) ὧ χρυσοστεφάνων ἀέθλων, Ὀλυμπία. Ὁ. 8, 1. — 3. στεφάνων ἄντοι κλυτὰν Λοκρῶν ἐπασείροντι ματέρ' (πόλιν) ἀγλαόθενδρον. Ὁ. 9, 20. — 4. Ὑβριν, Κόρου ματέρ' (γενέτειραν) θρασυμύθον. Ὁ. 13, 10. — 5. μᾶτερ (πατρίς) ἐμά, . . . χρύσασπι Θήβα. Ἰ. 1, 1. — 6. ἀκτὴ ἀελίου, . . . ὧ μᾶτερ (ἀρχή) ὁμμάτων. Ἀποσπ. IX. 1—2. (σελ. 290).

22. Ἡ τρυφερὰ μήτηρ. Ἰ. Γ, XXV.

23. Ὁ μαστός. ἐν ἀργεννόεντι μαστῷ (ὀροπεδίῳ). Π, 4, 9.

24. Ὁ τοκετός. ταῦτα δ' ἐν πρωτογόνῳ (πρῶτον ἀγομένῳ) τελετᾶ. Ὁ. 10. 51—52.

25. Ἡ τροφός. — 1. νιφέεσσ' Αἴτνα, πανέτης χιόνος ὀξείας τιθήνα (ἔχουσα χιόνα). Π, 1, 20. — 2. ὧ Σοράκοσαι . . . ἀνδρῶν ἵππων τε σιδαροχαρμῶν δαιμόνιαι τροφοί (πατρίδες). Π. 2, 1—3.

26. Ὁ παῖς. — 1. οὐδ' ³⁾ ἡσύχιμον ἀμέραν ὅποτε παῖδ' (γέννημα) αἰλίου ἀτειρεῖ σὺν ἀγαθῷ τελευτάσομαν. Ὁ. 2, 35—36. — 2. Ἰ. Γ, V. 4. — 3. Διὸς παῖς (γέννημα) ὁ χρυσός. Ἀποσπ. 222.

27. Οἱ παῖδες. ἔστω ἀνθρώποις . . . χρῆσις . . . οὐρανίων ὑδάτων, ὁμβρίμων παίδων (γεννημάτων) νεφέλας. Ὁ. 11, 1—3.

28. Ὁ τῇ μητρὶ πειθόμενος παῖς καὶ ἡ τροφός. ἦτορι δὲ φίλῳ παῖς ἄτε ματέρι κεδνῷ πειθόμενος κατέβαν στεφανῶν καὶ θαλιᾶν τροφὸν (ἢ τροφὸς ὡς μεταφορὰ ἀντὶ τοῦ τόπου τῶν θαλιῶν) ἄλσος Ἀπόλλωνος. Ἀποσπ. VI, 12—15 (σελ. 283). Σύμπλεγμα μιᾶς παραβολῆς καὶ μιᾶς μεταφορᾶς.

29. Ὁ παῖς ἐκ νομίμου ἀλόχου, ὅστις ποθεινὸς φαίνεται πατρὶ ἡδὴ προκεχωρηκότι τὴν ηλικίαν, λίαν δὲ θερμαίνει τὴν φυχὴν αὐτοῦ τῇ ἀγάπῃ, διότι ὁ πλοῦτος, ὅντινα κληρονομεῖ κληρονόμος τις ἀλλότριος τοῦ γένους, εἶναι τῷ ἀποθνήσκοντι ἰδιοκτήτῃ στυγερώτατος (καὶ ὁ ποιμὴν). ἀλλ' ὥτε παῖς ἐξ ἀλόχου πατρὶ ποθεινὸς ἔκοντι νεότατος τὸ πάλιν ἡδὴ, μάλα δὲ οἱ θερμαίνει φιλότατι νόον' ἐπεὶ πλοῦτος ὁ λαχὼν ποιμένα (ὁ ποιμὴν ὡς μεταφορὰ ἀντὶ τοῦ κληρονόμου) ἐπακτὸν ἀλλό-

¹⁾ Δηλ. ὁ ἱέρων. — ²⁾ Δηλ. τὴν Στύμφαλον. — ³⁾ Δηλ. κέκριται.

τριον θνάσκοντι στυγερώτατος· καὶ ὅταν καλὰ ἔρξαις ἀοιδᾶς ἄτερ, Ἀγησίδαμ' εἰς Αἶδα σταθμὸν ἀνὴρ ἵκηται, κενὰ πνεύσαις ἔπορε μόχθῳ βραχύ τι τερπνόν (ἢ ἔννοια εἶναι· καθὼς ὁ ἀποθνήσκων πλούσιος ἀνὴρ λυπεῖται, ἐὰν δὲν ἔχῃ παῖδα κληρονόμον, οὕτω λυπεῖται καὶ ὁ καλὰ ἐργασάμενος ἀνὴρ, ἐὰν ἀποθάνῃ ἄνευ ὕμνου κλείζοντος αὐτόν). Ὁ 10, 86—94. Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα μιᾶς παραβολῆς καὶ μιᾶς μεταφορᾶς.

30. Ἡ θυγάτηρ. Ἰ. Γ', XXIV, 19.

31. Αἱ θυγατέρες. αἱ δὲ σοφαὶ Μοισᾶν θύγατρεις (γεννήματα) ἀοιδαί. Ν, 4, 2—3.

32. Ὁ ὀρφανός. — 1. κελαδενᾶς δ' ὀρφανοὶ (ἄνευ) ὕβριος. Ἰ. 4, 8—9. — 2. φόρον αἴων Κασταλίας ὀρφανὸν (ἐστερημένον) ἀνδρῶν. Ἀποσπ. VI, 8—9 (σελ. 283).

33. Ὁ πλούσιος ἀνὴρ, ὅστις λαβὼν μὲ τὴν χεῖρα τὴν καχλάζουσαν ἔνδον ὑγρῷ ἀμπέλου πάγχρυσον φιάλην, κτῆμα ἄριστον πάντων, καὶ προπίνων δωρεῖται αὐτὴν νεανίᾳ γαμβρῷ ἀπὸ τοῦ ἑαυτοῦ οἴκου εἰς τὸν ἑαυτοῦ οἶκον,¹⁾ τιμήσας τὴν τε εὐφροσύνην τοῦ συμποσίου καὶ τὸν ἑαυτοῦ γαμβρόν, καὶ ὅστις ἐπὶ παρουσίᾳ τῶν φίλων καθίστησι τὸν γαμβρόν του ξηλωτὸν διὰ τὴν ἀρίστην συναρμογὴν τοῦ γάμου, (ἢ δρόσος,) ἢ εὐνὴ ἀντὶ τοῦ γάμου, (τὸ ῥευστὸν νέκταρ καὶ ὁ καρπός). φιάλαν ὥς εἴ τις ἀφνεᾶς ἀπὸ χειρὸς ἐλὼν ἔνδον ἀμπέλου καχλάζοισαν δρόσῳ (ἢ δρόσος ὥς μεταφορὰ ἀντὶ τοῦ ὑγροῦ) δωρήσεται νεανίᾳ γαμβρῷ προπίνων οἴκοθεν οἶκαδε, πάγχρυσον, κορυθαῖον κτεάνων, συμποσίου τε χάριν, κἀδὸς τε τιμάσας ἑόν, ἐν δὲ φίλων παρεόντων θῆκέ νιν ζαλωτὸν ὁμόφρονος εὐνᾶς (ἢ εὐνὴ ὥς μετωνυμία ἀντὶ τοῦ γάμου)· καὶ ἐγὼ νέκταρ χυτὸν (τὸ χυτὸν νέκταρ ὥς μεταφορὰ ἀντὶ τοῦ ὕμνου), Μοισᾶν δόσιν, ἀεθλοφόροις ἀνδράσιν πέμπων, γλυκὺν καρπὸν (ὁ καρπὸς ὥς μεταφορὰ ἀντὶ τοῦ γεννήματος) φρενός, ἱλάσκομαι, Ὀλυμπία Πυθοῖ τε νικῶν-τεσσιν. Ὁ. 7, 1—10. Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα μιᾶς παραβολῆς, τριῶν μεταφορῶν καὶ μιᾶς μετωνυμίας.

34. Ἡ εὐνοία. εἶπε . . . ὁρᾶν . . . γαῖαν εὐφρονα (πρόσφορον) μήλοισ. Ὁ. 7, 62—63.

35. Ὁ θάνατος. — 1. ἐσλὼν γὰρ ὑπὸ χαρμάτων πῆμα θνάσκει (ἀφανίζεται) παλίγκοτον δαμασθέν. Ὁ. 2, 21—22. — 2. θνάσκει (λησμονεῖται) δὲ σιγαθὲν καλὸν ἔργον ἅπαν. Ἀποσπ. 120.

¹⁾ Διὰ γὰρ τὴν οἰκειότητα αἱ οἰκίαι κοιναὶ εἶναι τῷ τε πατρὶ καὶ τῇ νύμφῃ καὶ τῷ γαμβρῷ.

II. Ἡ οἰκία.

1. Ἡ οἶκσις (καὶ οἱ μάρτυρες). τοῖ ¹⁾ παρὰ καλλιχόρῳ ναίοισι (φύονται) πόλι Χαρίτων... πιστοὶ χορευτᾶν μάρτυρες (δπαδοί). Π. 12, 26—27. *Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα δύο μεταφορῶν.*

2. Τὸ ἔρκος. Ἰδὲ Γ, XX.

3. Ἡ κλείς. — 1. βουλᾶν τε καὶ πολέμων ἔχουσα κλαῖδας (ἀποφάσεις) ὑπερτάτας. Π. 8, 3—4. — 2. κρυπταὶ κλαῖδες (βοηθητικὰ μέσα) ἐντὶ σοφᾶς Πειθοῦς ἱερᾶν φιλοτάτων. Π. 9, 38—39.

4. Ἡ ῥοπή τῆς τρυάνης. — 1. ὅ τι γὰρ πολὺ καὶ πολλὰ ῥέπη (ἢ συρροή τοῦ πλήθους τῶν ἀνθρώπων). Ὅ. 8, 22—23. — 2. ὕπνον ἀναλίσκοισα ῥέποντα (ἐπερχόμενον) πρὸς ἁῶ. Π. 9, 25.

5. Οἱ καλοὶ ἄνδρες, οἵτινες τοὺς ἐλθόντας ξένους παρακαλοῦσιν εἰς δεῖπνον. φιλιῶν δ' ἐπέων ἄρχετο, ξείνοισ ἅτ' ἐλθόντεσσιν εὐεργέται δεῖπν' ἐπαγγέλλοντι πρῶτον. Π. 4, 29—31. *Παραβολή.*

6. Ἡ εὐωχία. ἐπτά γὰρ δαίσαντο (ἐξηφάνισαν) πυραὶ νεογυίους φῶτας. Ν. 9, 24.

7. Τὸ λίνευμα. ὕψον (ἡδονή) δὲ λόγοι φθονεροῖσιν. Ν. 8, 21.

8. Τὸ ἐπίδειπνον. δεῖπνου δὲ λήγοντος γλυκὺ τρωγάλιον (τὸ σκόλιον). Ἀποσπ. 124^c.

9. Ὁ κρατήρ. Ἰ. Γ, XVII, 5.

III. Αἱ πράξεις τῶν ἀνθρώπων ἐν γένει.

1. Ἡ ἀνάγνωσις καὶ ἡ γραφή. τὸν Ὀλυμπιονίκαν ἀνάγνωτέ (ζητήσατε) μοι Ἀρχεστράτου παῖδα, πόθι φρενὸς ἐμᾶς γέγραπται (ἀπόκειται). Ὅ. 10, 1—3. *Σύμπλεγμα δύο μεταφορῶν.*

2. Ὅλος ὁ λογαριασμός. καὶ ἡ πληρωμή. Ἰ. Γ, XXVIII, ε, 7.

3. Ὁ τόκος. ὕμνος δὲ λῦσαι δυνατὸς δέξειαν ἐπιμομφὰν τόκος (ώραῖος ὕμνος) θνατῶν. Ὅ. 10, 8—9.

4. Ἡ στάξις. — 1. οἷς... αἰδοία ποτιστάξῃ (παρέχει) Χάρις εὐκλέα μορφάν. Ὅ. 6, 75—76. — 2. θρήνον... τὸν... ἅτε λειβόμενον (ἡχοῦντα). Π. 12, 8—10. — 3. τερπνὰν ἐπιστάξων (παρέχων) χάριν. Ἰ. 4, 74.

5. Ἡ στάξις (καὶ ἡ οἰκοδόμησις τῆς χρηπῖδος). πραῦν δ' ἰάσων μαλθακᾷ φωνᾷ ποτιστάξων δαρον (ὀμιλῶν) βάλλετο κρηπίδα (κατεβάλλετο ἀρχήν) σοφῶν ἐπέων. Π. 4, 136—138. *Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα δύο μεταφορῶν.*

¹⁾ Δηλ. οἱ δόνακες.

6. Ἡ λύσις τοῦ σχοινίου. λύει (ἀποσοβεῖ) δυσφόρων σχοινίων (βάρους) μεριμνᾷν. Ἀποσπ. 248.

7. Ἡ ἀναψις τοῦ πυρσοῦ,¹⁾ (ὁ στέφανος καὶ ὁ βλαστός). κείνον ἄψαι πυρσὸν (ὁ ἐγκωμιασμός) ὕμνων καὶ Μελίσσῃ παγκρατίου στεφάνωμ' (καύχημα) ἐπάξιον, ἔρνεϊ (παιδί) Τελεσιάδα. Ἰ. 4, 43—45. Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα τριῶν μεταφορῶν.

8. Θί μάρτυρες. Ἰ. Γ, II, 1.

IV. Ἡ μυθολογία.

1. Τὸ ρευστὸν νέκταρ. Ἰ. Γ, I, 33.

2. Τὸ τῶν Μουσῶν ἄγιον ὕδωρ τῆς Δίρκης. πίσω σφε²⁾ Δίρκας ἄγνον ὕδωρ (θὰ κλεῖσω αὐτοὺς τοῖς ἐμοῖς ὕμνοις). Ἰ. 6, 74. Ἀλληγορία.

3. Ὁ τὸν οὐρανὸν βαστάζων Ἄτλας. καὶ μὲν κείνος³⁾ Ἄτλας οὐρανῷ προσπαλαίει νῦν γε πατρώας ἀπὸ γᾶς ἀπὸ τε κτεάνων. Π. 4, 289—290. Παραβολή.

4. Αἱ στῆλαι τοῦ Ἡρακλέους. ἀνορέαις δ' ἐσχάταισιν οἴκοθεν σταλάτιν ἄπτονθ' Ἡρακλείαις (τὰ μέγιστα κατώρθωσαν). Ἰ. 4, 11—12.

V. Ἡ ἱερουργία.

1. Ἡ ῥάντισις. — 1. Ἀλκμᾶνα στεφάνοισι βάλλω, ῥαίνω (κλεῖζω) δὲ καὶ ὕμνῳ. Π. 8, 57. — 2. τάνδ' ἐπιστείχοντα νᾶσον ῥαινέμεν (ὁ ἐγκωμιασμός) ἐδλογίαις. Ἰ. 6, 21.

2. (Ἡ μαλθακὴ δρόσος,) ἡ ῥάντισις καὶ αἱ σπονδαί. μεγάλῃ δ' ἀρετᾷ δρόσῳ μαλθακᾷ (χαρίζεσθαι ἐπαίνῳ) ῥανθισάν (κλείσθαισιν) κώμων ὑπὸ χεύμασιν (ὕμνοις), ἀκούοντι. Π. 5, 98—101. Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα τριῶν μεταφορῶν.

3. Τὸ τοῦ Διὸς θεῖον πτηνόν. Ἰ. Γ, XXVIII, β, 11.

4. Ὁ προφήτης (καὶ ὁ παῖς). ἐγκρινάτω τίς νιν, γλυκὺν κώμου προφάταν (προάγγελον), ἀργυρέαισι δὲ νωμάτω φιάλαισι βιατὰν ἀμπέλου παιδ' (οἶνον). Ν. 9, 50—51. Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα δύο μεταφορῶν.

5. Τὸ τῶν Μουσῶν ἄγιον ἐκ μέλιτος καὶ λευκοῦ γάλακτος μεμιγμένον ποτόν, ἡ μῆξις, (ἡ δρόσος καὶ) ἡ ἀφρός. ἐγὼ τότε τοι πέμπω μεμιγμένον μέλι λευκῷ σὺν γάλακτι, κίρναμένα δ' ἔερεσ' (ἡ δρόσος ὡς μεταφορὰ ἀντὶ τοῦ ἀφροῦ) ἀμφέπει, πόμ' ἀοίδιμον (ἡ

¹⁾ Τοῦ διὰ πυρὸς σημείου. — ²⁾ Θὰ ποτίσω αὐτούς, δηλ. τὸν Λάμπωνα καὶ τοὺς υἱούς του. — ³⁾ Δηλ. ὁ Δαμόφιλος.

ἐννοια τῆς ἀλληγορίας εἶναι πέμπω σοι τοῦτον τὸν τῆς Μούσης Κλειοῦς ἄριον ἐπινίκιον). Ν. 3, 76—78. Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα μιᾶς ἀλληγορίας καὶ μιᾶς μεταφορᾶς.

6. (Ἡ ἀνθησις καὶ) τὸ εὐθυμον συμπόσιον, ἐν ᾧ ὁ μὲν πρῶτος κρατὴρ ἀφιερώθη τῷ Διὶ Ὀλυμπίῳ, ὁ δὲ δεύτερος τῇ Γαίᾳ καὶ τοῖς ἥρωσιν, ὁ δὲ τρίτος τῷ Διὶ Σωτῆρι. θάλλοντος (ἢ ἀνθησις ὡς μεταφορὰ ἀντὶ τῆς εὐθυμίας) ἀνδρῶν ὡς ὅτε συμποσίου δεύτερον κρατῆρα Μοισαίων μελέων κίρναμεν Λάμπωνος εὐαέθλου γενεᾶς ὕπερ, ἐν Νεμέᾳ μὲν πρῶτον, ὃ Ζεῦ, τὴν ἅωτον δεξάμενοι στεφάνων, νῦν αὖτεν Ἰσθμοῦ δεσπότα Νηρεΐδεςσι τε πεντήκοντα παιδῶν ὀπλοτάτου Φυλακίδα νικῶντος. εἴη δὲ τρίτον σωτῆρι πορσαίνοντας Ὀλυμπίῳ Ἀἴγιναν κἄτα σπένδειν μελιφθόγγοις αἰδαῖς (ἢ ἐννοια ταύτης τῆς παραβολῆς εἶναι ὡς ἐξῆς· καθὼς ἐν τοῖς συμποσίοις οἱ Ἕλληνες τοῖς θεοῖς τρεῖς κρατῆρας καθαγιάζουσιν, οὕτως καθιερώ καὶ ἐγώ, λέγει ὁ Πίνδαρος, ὑπὲρ τῆς εὐαέθλου γενεᾶς τοῦ Αἰγινήτου Λάμπωνος τρεῖς ἐπινίκιους ὕμνους· τὸν μὲν πρῶτον [δηλ. τὸν Ν. 5] ἀφιέωσα σοί, ὦ Ζεῦ, ὅταν ἐνίκησεν ἐν Νεμέᾳ ὁ Πυθέας, ὁ πρεσβύτερος υἱὸς τοῦ Λάμπωνος, τοῦτον δὲ τὸν δεύτερον καθαγιάζω τῷ Ποσειδῶνι καὶ ταῖς Νηρεΐσιν νικήσαντος τοῦ Φυλακίδου, τοῦ νεωτέρου υἱοῦ τοῦ Λάμπωνος, καὶ θὰ καθιερώσω τὸν τρίτον ἐπινίκιον τῷ Διὶ Σωτῆρι, ἐὰν θὰ νικήσῃ ὁ Φυλακίδας ἐν τοῖς Ὀλυμπίοις). Ἰ. 6, 1—9. Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα μιᾶς παραβολῆς καὶ μιᾶς μεταφορᾶς.

7. Ἡ μετὰ τὴν ἐορτὴν ἡμέρα. ἐντὶ μὲν θνατῶν φρένες ὠκύτεραι κέρδος αἰνῆσαι πρὸ δίκας δόλιον τραχεῖαν ἐρπόντων πρὸς ἐπιβδαν (μέλλον) ὅμως. Π. 4, 139—140.

8. Ἡ κτίσις τοῦ θησαυροῦ. Ἰ. Γ, XXVIII, ζ, 29.

VI. Τὸ ἄσμα.

Τὸ προανάκρουσμα.¹⁾ ἀδειαί γε μὲν ἀμβολάδαν (ὡς προοίμιον, δηλ. τῆς μελλούσης ἐν Ὀλυμπίᾳ νίκης) ἐν τελεταῖς δις Ἀθαναίων νιν²⁾ ὁμφαὶ κώμασαν. Ν. 10, 33—35.

VII. Ἡ μουσική.

Ἡ ἡρεμαίως ὑπηχοῦσα κιθάρα. τὸ καυχᾶσθαι παρὰ καιρὸν μανίαισιν ὑποκρέκει (εἶναι ἴσον). Ὀ. 9, 39.

¹⁾ Δηλ. τὸ προοίμιον τοῦ ἔσματος, ἢ ἀναβολή. — ²⁾ Δηλ. τὸν Θεαῖον.

VIII. Οἱ ἀγῶνες.

1. Ἐν τῷ σταδίῳ ἐσκάπτετο ἐκάστῳ πεντάθλῳ τόπος τις¹⁾ κατὰ μικρὸν μὲν πλάτος μέγα δὲ μῆκος, ἵνα οἱ πόδες τοῦ πηδῶντος εὐδιακρίτως καταλίπωσιν ἕνῃ καὶ τοῦ μέρους, ὅθεν ἤρξατο τὸ πῆδημα, καὶ τοῦ μέρους, ὅπου ἐτελεύτησεν· ἡ δύναμις τῶν ἐλαφρῶν ποδῶν (καὶ οἱ πέραν πόντου πετόμενοι αἰετοί). εἰ δ' ὄλβον ἢ χειρῶν βίαν ἢ σιδαρίταν ἐπαινήσαι πόλεμον δεδόκηται, μακρὰ μοι αὐτόθεν ἄλμαθ' ὑποσκάπτοι τις· ἔχω γονάτων ἐλαφρὸν ὄρμάν' καὶ πέραν πόντοιο πάλλοντ' αἰετοί (ἐν τοῖς ἐπαίνοις νικῶ καὶ κατὰ τὸ μέγεθος καὶ κατὰ τὸ ὕψος τοὺς ὁμοτέχνους μου). Ν. 5, 18—21. *Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα δύο ἀλληγοριῶν.*

2. Ὁ ἐλαφρὸς πόδας ἔχων,²⁾ ἰστάμενος καὶ ἀναπνέων ἀθλητής. ἵσταμαι δὴ ποσὶ κούφοις, ἀναπνέων τε (εἶμαι ἔτοιμος νὰ διηγήμαι). Ν. 8, 19. *Ἀλληγορία.*

3. Ἡ ταχυποδία. ποδαρκῆς (ταχεῖα) ἀμέρα. Ὁ. 13, 38—39.

4. Ὁ στρέφων, πλέκων καὶ ἔλκων ἀκαταγώνιστος ἀθλητής καὶ ὁ ἀντὶ τοῦ νικηθέντος τῷ νικήσαντι παλαίων τραχὺς ἔφεδρος. οἷον αἰνέων κε Μελησίαν ἔριδα στρέφοις,³⁾ ῥήματα πλέκων, ἀπάλαιστος ἐν λόγῳ ἔλκειν, μαλακὰ μὲν φρονέων ἐσλοῖς, τραχὺς δὲ παλιγκάτοις ἔφεδρος (εἶμαι ἀνέλεγκτος ἐπαινέτης τοῦ Μελησίου). Ν. 4, 93—96. *Ἀλληγορία.*

5. Τὸ ἐγγύτατα τοῦ σκοποῦ ἀκόντισμα. ἀκοντίζων σκοποῖ' ἄρχιστα Μοισᾶν (ἐπαινῶν συμφωνότατα τῇ ἐμπνεύσει τῶν Μουσῶν). Ν. 9, 55. *Ἀλληγορία.*

6. Ἡ ῥίψις τοῦ περιδινουμένου χαλκίνην ἀκωχὴν ἔχοντος ἀκοντίου ἔξω τοῦ σταδίου, (ἢ παρειά) καὶ ἡ διὰ μακρᾶς ῥίψεως ἐκνίκησις τῶν ἀντιπάλων. ἔλπομαι μὴ χαλκοπάρκον (ἢ παρειά ὡς μεταφορὰ ἀντὶ τῆς ἀκωχῆς) ἄκονθ' ὥσειτ' ἀγῶνος βαλεῖν ἔξω παλάμα δονέων, μακρὰ δὲ ῥίψαις ἀμεύσασθ' ἀντίους (ἐλπίζω, ὅτι δὲν θὰ ὑπερβῶ τὸ μέτρον τοῦ ἐπαίνου ἀλλὰ ὅτι ἄριστα θὰ ἐπαινέσω τὸν Ἰέρωνα). Π. 1, 43—45. *Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα μιᾶς ἀλληγορίας καὶ μιᾶς μεταφορᾶς.*

7. Ὁ πένταθλος, ὅστις ῥίπτει τὸ χαλκίνην ἀκωχὴν ἔχον ἀκόντιον μεθ' ἑσῆς ἔχει δυνάμειος τόσον μακράν, ὥστε ν' ἀποθαρρυν-

¹⁾ Τοῦτον τὸν τόπον ὁ Πίνδαρος καλεῖ «ἄλματα». — ²⁾ Δηλ. ἔτοιμος νὰ τρέχῃ. — ³⁾ Δηλ. σὺ, ποιητά. Ἐννοεῖ δὲ ὁ Πίνδαρος ἑαυτὸν, διότι πολλάκις ἦν, ἐπῆνεσε τὸν Μελησίαν.

θῶσιν οἱ ἀντίπαλοι ἐξακολουθοῦντες τὸν ἀγῶνα, καὶ ὅστις νικᾷ τοιοῦτοτρόπως μετὰ βραχὺν χρόνον εὐχόλως ἀπαλλάτων τῶν ἀγωνισμάτων τὸν αὐχένα καὶ τὸ σθεναρὸν σῶμά του, πρὶν νὰ προσβληθῶσι τὰ μέλη ὑπὸ τοῦ φλέγοντος ἡλίου, (ἢ παρειὰ καὶ ἡ δύναμις ὀντί τοῦ σθεναροῦ σώματος). ἀπομύνων μὴ τέρμα προβάς ἄκονθ' ὥτε χαλκοπάρχον (ἢ παρειὰ ὡς μεταφορὰ ἀντὶ τῆς ἀκωχῆς) ὄρσαι θοὰν γλῶσσαν, ὅς ¹⁾ ἐξέπεμψεν ²⁾ παλαισμάτων αὐχένα καὶ σθένος (ἢ δύναμις ὡς μετωνυμία ἀντὶ τοῦ σθεναροῦ σώματος) ἀδιάντον, αἰθωνι πρὶν ἄλιφ γυῖον ἐμπσεῖν (ὀμνύω, ὅτι ποιῶν κατ' ἐντολὴν τῶν Δελφῶν ἀνδρῶν τὸν εἰς τὸν Ἀπόλλωνα παιᾶνα δὲν ἤθελον νὰ τύχω βραχέως [«ὄρσαι θοὰν γλῶσσαν»] καὶ εὐχόλως τοῦ ἐπαίνου αὐτῶν κλειζῶν τὸν θεδὸν διὰ ταπεινώσεως τοῦ Νεοπτολέμου, ὀμνύω, ὅτι δὲν προέβην πέραν τοῦ δέοντος [«μὴ τέρμα προβάς»] μεταχειριζόμενος τέχνασμά τι, καθὼς ὁ πένταθλος, ὅστις ῥίπτει κλπ.) Ν. 7, 70—74. Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα μιᾶς παραβολῆς, μιᾶς μεταφορᾶς καὶ μιᾶς μετωνυμίας.

8. Ἡ μακρὰν δισκοβολίαν καὶ τὸ ἐπὶ πολὺ ἀκόντισμα. μακρὰ δισκήσας ἀκοντίσσαιμι τοσοῦθ' (εἶθε νὰ δυνηθῶ τόσον ὑπερβαλόντως νὰ ἐξυμνήσω).³⁾ Ἰ. 2, 35. Ἀλληγορία.

9. Ὁ στέφανος. — 1. Ἰλίφ μέλλοντες ἐπὶ στέφανον (τεῖχος) τευξάι. Ὁ. 8, 32—33. — 2. Ἰδὲ Γ, XXIV, 8. — 3. ὅλβιον ἄνδρα διωξίππου στεφάνωμα (καύχημα) Κυράνας. Π. 9, 4. — 4. Ἰ. Γ, III, 7.

10. Ἡ πλοχὴ τοῦ στεφάνου. ἀνδράσιν αἰχματαῖσι πλέκων (ποιῶν) ποικίλον ὕμνον. Ὁ. 6, 86.

11. Ἡ ταινία τοῦ στεφάνου. φέρων Λυδῖαν μίτραν (ἐπινίκιον Λυδία ἁρμονία συντεθειμένον). Ν. 8, 14—15.

12. Ἡ στεφάνωσις. — 1. ὅθεν ⁴⁾ ὁ πολύφατος ὕμνος ἀμφιβάλλεται σοφῶν μητίεσσι (περιπλέκεται εἰς τὸν νοῦν τῶν ποιητῶν). Ὁ. 1, 9. — 2. ἐμὲ δὲ στεφανῶσαι (νὰ κλείσω) κείνον ἱππῖφ νόμῳ Αἰοληΐδι μολπᾷ χρή. Ὁ. 1, 101—102. — 3. πρῶταν κύριε πολλὰν μὲν εὐστεφάνων (εὖ τετειγισμένων) ἀγυῖαν. Π. 2, 58.

13. Ἡ ἀνάθεσις τοῦ βραβεῖου. μέγιστον δ' αἰόλφ ψεύδει γέρας ἀντέταται (παρέχεται). Ν. 8, 25.

14. Ἡ ἀνέγερσις τοῦ ἀνδριάντος τοῦ νικητοῦ. — 1. ἀφθόνητος δ' αἶνος Ὀλυμπιονίκαις οὗτος ἄγκειται (μένει). Ὁ. 11, 7—8. — 2. Ἰ. Γ, XXVIII, ζ, 4.

¹⁾ Δηλ. ὁ ἄκων. — ²⁾ Δηλ. ἀπῆλλαξεν. — ³⁾ Δηλ. τὸν Ξενοκράτην. — ⁴⁾ Δηλ. ἐξ Ὀλυμπίας.

15. Ὁ ἐν οἴκῳ μαχόμενος πετεινός (καὶ ἡ μάρανσις). υἱὲ Φιλάνορος, ἦτοι καὶ τεὰ κεν ἐνδομάχας ἀπ' ἀλέκτωρ συγγόνῳ παρ' ἐστίᾳ ἀκλεῖς τιμὰ κατεφυλλορότησεν (ἡ μάρανσις ὡς μεταφορὰ ἀντὶ τῆς ἀπωλείας) ποδῶν (ἡ ἔννοια εἶναι· καθὼς ὁ ἐν τῷ οἴκῳ μόνον οὐχὶ δὲ ἐν τοῖς δημοσίοις ἀγῶσι μαχόμενος πετεινός εἶναι ἀκλεῖς, οὕτως καὶ σὺ θὰ ἦσο ἀκλεῖς, εἰὰν ἔμενες ἐν τῇ ἀρχικῇ πατρίδι σου, ἐν Κνωσσῶ, καὶ δὲν ἤρχεσο εἰς τὴν νέαν πατρίδα σου, τὴν Ἰμέραν). Ὁ. 12, 13—15. Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα μιᾶς παρὰβολῆς καὶ μιᾶς μεταφορᾶς.

IX. Ἡ ἀρχιτεκτονική.

1. Ὁ τέκτων. — 1. θρέψεν ποτὲ τέκτονα (παραίτιον)¹⁾ γωδυνίας. Π. 3, 5—6. — 2. μελιγαρύων τέκτονες (χορευταί) κώμων νεανίαι. Ν. 3, 4—5. — 3. χρῆ δ' ἀπ' Ἀθανᾶν τέκτον' (ἀλείπτῃν) ἀεθληταῖσιν ἔμμεν. Ν. 5, 49.

2. Οἱ τέκτονες. τέκτονες (ποιηταί) οἷα σοφοὶ ἄρμωσαν. Π. 3, 113—114.

3. Ἡ θεμελίωσις τοῦ οἰκοδομήματος. — 1. σέθεν ἀδυεπῆς ὕμνος ὀρμάται θέμεν (ν' ἀρχίσω) αἶνον ἀελλοπόδων μέγαν ἵππων. Ν. 1, 4—6. — 2. ἀρχαὶ δὲ βέβληνται θεῶν (αἱ ἀρχαὶ εἶναι ἀπὸ τῶν θεῶν). Ν. 1, 9.

4. Ἡ οἰκοδόμησις τῆς κρηπίδος. — 1. Ἰδὲ Γ, ΙΙΙ. 5. — 2. κρηπίδ' (εἰσαγωγὴν) αἰοιδᾶν ἵπποισι βαλέσθαι (νὰ ποιήσωμεν). Π. 7, 4.

5. Ἡ οἰκοδόμησις τῆς λαμπρᾶς κρηπίδος. ὅθι παῖδες Ἀθαναίων ἐβάλλοντο φαεινὰν κρηπίδ' ἐλευθερίας (ἐθεμελίωσαν τὴν ἐλευθερίαν). Ἀποσπ. 77.

6. Ἡ οἰκοδόμησις τῆς χρυσῆς κρηπίδος καὶ ἡ τείχισις. κεκρότηται χρυσέα κρηπίς (ἔτοιμον εἶναι τὸ προσείμεον) ἱεραῖσιν αἰοδαῖς· εἶα τειχίζωμεν (ἃς στιχουργῶμεν) ἤδη ποικίλον κόσμον αὐθάεστα λόγων. Ἀποσπ. 194, 1—2. Σύμπλεγμα δύο μεταφορῶν.

7. Τὸ πρόθυρον. γινώσκει τὰν ὀλβίαν Κόρινθον, Ἰσθμίου πρόθυρον (εἴσοδον τοῦ Ἰσθμοῦ) Ποτειδᾶνος. Ὁ. 13, 3—5.

8. Ἡ ἀνέφερις τοῦ κίονος. τεθμὸς δὲ τις ἀθανάτων καὶ τάνδ' ἀλιερκέα χώραν²⁾ παντοδαποῖσιν ὑπέσταςε (παρεῖχε) ξένοις κίονα (προστασίαν) δαιμονίαν. Ὁ. 8, 25—27.

9. Ἡ ὑποστήριξις τῆς στήλης. σεῦ δὲ πάτρα Χαριάδαις τε λάβρον ὑπερεῖσαι λίθον Μοισαίων (νὰ ποιήσω ἐπινίκιον). Ν. 8, 46—47.

¹⁾ Δηλ. ἱατρόν. — ²⁾ Δηλ. τὴν Αἴγιναν.

10. Ὁ ἀμετακίνητος κίων. δς Ἑκτορ' ἔσφαλε, Τροίας ἄμαχον ἀστραβῇ κίονα (ἀκίνητον προστάτην). Ὁ. 2, 89—90.

11. Ἡ ὀρυς, ἥτις ἐν ἄλλοτρὶά οἰκία σὺν τοῖς ἄλλοις βασιλεῦσι κίονα ἐρείδει τὴν στέγην. Ἰ. Γ, XXVIII, γ, 4.

12. Ἡ διὰ χρυσῶν κίωνων ὑποστήριξις τοῦ εὐτειχοῦς προθύρου τοῦ θαλάμου, ἡ οἰκοδόμησις τοῦ ἀξιοθέατου οἴκου («μέγαρον»), καὶ τὸ τηλαυγὲς μέτωπον τοῦ ἀρχομένου ἔργου. χρυσέας ὑποστάσαντες εὐτειχεῖ προθύρῳ θαλάμου κίονας ὥς ὅτε θαπτὸν μέγαρον πᾶξομεν (ἡ ἔννοια τῆς παραβολῆς εἶναι· καθὼς χρυσοῦς ὑποστήσαντες κίονας ἐν εὐτειχεῖ προθύρῳ τοῦ θαλάμου τὸν ἀξιοθέατον οἶκον οἰκοδομοῦμεν, οὕτως καὶ τὸν ὕμνον θὰ ποιήσωμεν)· ἀρχομένου δ' ἔργου πρόσωπον χρῆ θέμεν τηλαυγές (ἡ ἔννοια τῆς ἀλληγορίας εἶναι· ἀρχόμενοι τῆς ποιήσεως πρέπει νὰ ἐπινοήσωμεν τῷ ὕμνῳ λαμπρὸν προοίμιον)¹⁾ Ὁ. 6, 1—4. Σύμπλεγμα μιᾶς παραβολῆς καὶ μιᾶς ἀλληγορίας.

13. Ἡ χαλυβδινόι ἥλοι. τίς δὲ κίνδυνος κρατεροῖς ἀδάμαντος θῆσεν ἅλοις (ἀκαταγωνίστῳ δυνάμει); Π. 4, 71.

X. Ἡ ἀνδριαντοποιία.

Ἡ ἀνάθεσις τῆς Παρίου λίθου λευκοτέρας ἐπιτυμβίου στήλης. εἰ δέ τοι μάρτρῳ μ' ἔτι Καλλικλεῖ κελύσεις στάλαν Παρίου λίθου λευκοτέραν (νὰ κλείσω τὸν Καλλικλέα ἐπινικίῳ). Ν. 4, 79—81. Ἀλληγορία.

XI. Ἡ χρυσουργία.

1. Ὁ χρυσός. — 1. κόσμων ἐπὶ στεφάνῳ χρυσέας (καλλίστης) ἐλαίας ἀδυμελῇ κελαδήσω. Ὁ. 11, 13—14. — 2. χρύσεια (καλλίσται) παῖδες εὐβούλου Θέμιτος.²⁾ Ὁ. 13, 8.

2. Ὁ διαυγέστατος ἐφόμενος χρυσός. ὁ χρυσὸς ἐφόμενος αὐγὰς ἔδειξεν ἀπάσας, ὕμνος δὲ τῶν ἀγαθῶν ἐργμάτων βασιλεῦσιν ἰσοδαίμονα τεύχει φῶτα (ἡ ἔννοια εἶναι· καθὼς ὁ ἐφόμενος χρυσὸς δεῖκνυσιν λαμπροτάτας αὐγὰς, οὕτως ἡ ἐξῆμνησις τῶν καλῶν ἔργων καθίστησι τὸν ἄνδρα ἴσον τοῖς βασιλεῦσι κατὰ τὴν δόξαν). Ν. 4, 82—85. Παραβολή.

3. Ὁ χρυσός, ὅστις εἶναι τὸ πολυτιμότερον τῶν κτημάτων. Ἰ. Γ, XXVIII, ε, 2.

¹⁾ Ἐνταῦθα παραβάλλεται ὁ μὲν ὕλος ὕμνος πρὸς τὸν οἶκον, τὸ δὲ προοίμιον αὐτοῦ πρὸς τὸ πρόθυρον, τὸ δὲ ἐπίλοιπον μέρος τοῦ ὕμνου πρὸς τὸν θάλαμον.

²⁾ Δηλ. αἱ Ὁραι.

4. Ὁ χρυσός, ὅστις ἐν τῷ μεγαλύνοντι τοὺς ἄνδρας πλούτῳ ἔξοχα διαπρέπει. Ἰ. Γ, XXVIII, ζ, 34.

5. Ἡ δοκιμασία τοῦ χρυσοῦ διὰ τῆς Λυδίας λίθου. πειρῶντι δὲ καὶ χρυσὸς ἐν βασάνῳ πρέπει καὶ νόος ὀρθός (ἡ ἔννοια εἶναι καθὼς ὁ χρυσὸς διὰ τῆς Λυδίας λίθου, οὕτως ὁ τῶν φίλων τρόπος διὰ τῆς πείρας δοκιμάζεται). Π. 10, 67—68. *Παραβολή*.

XII. Ἡ σιδηρουργική.

Ὁ ἄκμων καὶ ἡ σιδηρουργία. ἀψευδεῖ δὲ πρὸς ἄκμωνι χάλκευε γλῶσσαν (ἔσο φιλαλήθης). Π. 1, 86—87. *Ἀλληγορία*.

XIII. Ἡ ξυλουργική.

1. Ἡ στάθμη. — 1. πόλιν κείναν... Ὑλλίδος στάθμας (δικαιοσύνης) Ἰέρων ἐν νόμοις ἔκτισσε. Π. 1, 61—62. — 2. Θρασύβουλος πατρῶαν μάλιστα πρὸς στάθμην (παράδειγμα) ἔβα. Π. 6, 44—45. — 3. τῶν μὲν ὑπὸ στάθμῃ (κατὰ τὸ δίκαιον) νέμονται. Ἀποσπ. 1, 4.

2. Ἡ στάθμη, δι' ἧς γράφεται ἡ διευθύνουσα γραμμὴ. καίπερ... οὐκ εἰδότες... ἄμμε πέτμος ἄντιν' ἔγραψε (προσδιώρισεν) ὀραμένον ποτὶ στάθμην (κανόνα). Ν. 6, 6—7.

3. Ὁ ἀκρωτηριασμός καὶ ὁ ὀξύτομος πέλεκυς. Ἰ. Γ, XXVIII, γ, 4.

XIV. Ἡ ὕφαντουργία.

1. Ἡ ὕφανσις. — 1. ὑφαίνειν (ἡ ἐξασφάλισις) λοιπὸν ὄλβον. Π. 4, 141. — 2. τὴν δὲ τούτων ἐξυφαίνονται (παρέχονται) χάριτες. Π. 4, 275. — 3. ἐξύφαινε (τελείωσε), γλυκεῖα, καὶ τόδ' αὐτίκα, φόρμιγγε, Λυδίᾳ σὺν ἀρμονίᾳ μέλος. Ν. 4, 44—45.

2. Ἡ ὕφανσις τοῦ ποικίλου κεφαλοδέσμου. ὑφαίνω δ' Ἀμυθαιονίδαισιν ποικίλον ἄνδημα (στιχοιργῶ λαμρρὸν ποίημα). Ἀποσπ. 179. *Ἀλληγορία*.

XV. Ἡ γεωδαισία.

Ἡ ἑλξις τῆς μαχοῦς στάθμης. στάθμας δὲ τινος ἐλκόμενοι περισῶς (οἱ παρὰ τὴν δυνάμιν των μεγάλα πράγματα σχεδιάζοντες). Π. 2, 90—91. *Ἀλληγορία*.

XVI. Ἡ ἱατρική.

1. Ἡ θεραπεία. Ἰ. Γ, I, 18.

2. Τὸ φάρμακον. — 1. ψυχρὰν ὁπότ' εὐδιανὸν φάρμακον.

(χλαῖναν) αὐρὰν Πελλάνα φέρε. Ὁ. 9, 96—97. — 2. φάρμακον (ικανοποιήσεις) κάλλιστον ἕως ἀρετᾶς. Π. 4, 187.

3. Ὁ ἱατρός, (τὸ φῶς) καὶ ὁ θεραπεύων μαλακῇ χειρὶ τὸ τραῦμα τοῦ ἔλκουσ. ἐσσι δ' ἱατῆρ (ὁ ἱατρός ὡς μεταφορὰ ἀντὶ τοῦ σοφοῦ βασιλέως) ἐπικαιρότατος, Παιάν τέ οἱ τινᾶ φάος (τὸ φῶς ὡς μεταφορὰ ἀντὶ τοῦ κλέους). χρῆ μαλακὰν χέρα προσβάλλοντα τρώμαν ἔλκος ἀμψιπολεῖν (πρέπει νὰ ἐπιεικεύῃσαι, ὡς Ἀρχεσίλας, πρὸς τὸν στασιαστὴν Δαμόφιλον). Π. 4, 270—271. Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα μιᾶς ἀλληγορίας καὶ δύο μεταφορῶν.

XVII. Ὁ πολιτικὸς βίος.

1. Ἡ ὑπακοή. ἔδοξεν γυμνὸς αὐτῷ κᾶπος ὀξείαις ὑπακουέμεν (ὅτι εἶναι ἐχτεθειμένος) αὐγαῖς ἀλίου. Ὁ. 3, 24.

2. Ὁ δικηγόρος. σύνδικος (μάρτυς) δ' αὐτῷ Ἰολάου τόμβος. Ὁ. 9, 97—99.

3. Ἡ πτώσις τοῦ κλήρου. — 1. πολλὰ δ' ἀνθρώποις παρὰ γνώμαν ἔπεσεν (ἐγένετο). Ὁ. 12, 10. — 2. ἔπεσε δ' οὐ Χαρίτων ἑκάς (δὲν εἶναι ἀλλοτρία) ἃ δικαιοπόλις . . . νᾶσος.¹⁾ Π. 8, 21—24.

4. Ὁ δραπετεύων δοῦλος. εὐδαιμόνων δραπέτας (ὁ ἐγκαταλείπων) οὐκ ἔστιν ὄλβος. Ἀποσπ. 134.

5. Ἡ σκυτάλη τῶν Σπαρτιατῶν (καὶ ὁ κρατῆρ). ἐσσι γὰρ ἄγγελος ὀρθός, ἠῦκόμων στυτάλα (ἀγγελιαφόρος) Μοισᾶν, γλυκὺς κρατῆρ (μυσίτης) ἀγαφθέγκτων ἀοιδᾶν. Ὁ. 6, 91—92. Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα δύο μεταφορῶν.

6. Ἡ ἀμαξιτὴ ὁδός. καὶ ταῦτα μὲν παλαιότεροι ὁδὸν ἀμαξιτὸν (τρόπον) εὔρον. Ν. 6, 53—54.

7. Ἡ πορεία ἐπὶ τῆς ἀμαξιτῆς ὁδοῦ. μακρὰ μοι νεῖσθαι κατ' ἀμαξιτόν (ἐπεκτείνω τὰ ποιήματα). Π. 4, 247. Ἀλληγορία.

8. Ἡ συνδιασταυρουμένη τρίοδος καὶ ἡ ὀρθὴ ὁδός. ἦρ', ὦ φίλοι, κατ' ἀμεισιπόρους τριόδους ἐδινίθην, ὀρθὰν κέλευθον ἰὼν τὸ πρὶν (ἐσφάλην τοῦ δέοντος παρασυρόμενος εἰς παρέχθασιν); Π. 11, 38—39. Ἀλληγορία.

XVIII. Ὁ πόλεμος.

1. Τὸ βέλος. — 1. ἐμοὶ μὲν ὦν Μοῖσα καρτερώτατον βέλος (ποίημα) ἀλκᾷ τρέφει. Ὁ. 1, 111—112. — 2. πολλὰ μὲν ἀρτιεπῆς γλώσσά μοι τοξεύματ' (ἐπαίνους) ἔχει. Ἰ. 5, 45—46.

¹⁾ Δηλ. ἢ Αἴγινα.

2. *Τὰ βέλη.* — 1. κῆλα (οἱ ἥχοι τῆς κινάρας) δὲ καὶ δαιμόνων θέλγει φρένας. Π. 1, 12. — 2. ἐκ πόντου σαώθη ἐκ τε ματρυνᾶς ἀθέων βελών (ἐπιβουλῶν). Π. 4, 161—162.

3. *Τὸ τόξον.* τοῖ δ' οὐδ' πλουτέοντες ἀέζονται φρένας ἀμπελίνους τόξοις (οἶνω) δαμέντες. Ἀποσπ. 124a b, 8—9.

4. *Ἡ ἀκωχή.* οὐδὲ νῦν ποτε φόβος ἀνδροδάμας ἔπαυσεν ἀκμᾶν (δύναμιν) φρενῶν. Ν. 3, 39.

5. *Ἡ θῆξις.* θάξαις (ἐνισχύσας) δέ κε φύντ' ἀρετᾶ ποτὶ πέλωριον ὀρμάσαι κλέος ἀνῆρ. Ὅ. 10, 20—21.

6. *Ἡ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀκονήσεως συρίζουσα ἀκὼνῃ (καὶ τὸ ῥεῦμα).* δόξαν ἔχω τιν' ἐπὶ γλώσσᾳ ἀκόνας λιγυρᾶς (ἡχοῦντος ὕμνου), ᾧ μ' ἐθέλοντα προσέρπει καλλιρόοισι (εὐήχοις) πνοαῖς. Ὅ. 6, 82—83. *Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα δύο μεταφορῶν.*

7. *Ἡ Ναξία*¹⁾ *σιδηροφάγος ἀκὼνῃ, ἣτις εἶναι μεταξὺ τῶν ἄλλων λίθων ἢ καλλίστη.* φαίης κέ νιν ἀνδρ'²⁾ ἐν ἀεθληταῖσιν ἔμμεν Ναξίαν πέτραις ἐν ἄλλαις χαλκοδάμαντ' ἀκόναν (δηλ. καθὼς ἡ Ναξία ἀκὼνῃ εἶναι μεταξὺ τῶν ἄλλων λίθων ἢ καλλίστη, οὕτως εἶναι ὁ Μένανδρος ὁ κάλλιστος ἀλείπτῃς μεταξὺ τῶν ἄλλων). Ἰ. 6, 72—73. *Παραβολή.*

8. *Τὰ ταχέα βέλη ὑπὸ τὸν ἀρχῶνα ἐντὸς τῆς φαρέτρας.* πολλὰ μοι ὑπ' ἀρχῶνος ὠκέα βέλη ἔνδον ἐντὶ φαρέτρας (πολλοὺς ἐπαίνους γινώσκω ἐν τῇ ψυχῇ μου). Ὅ. 2, 91—92. *Ἀλληγορία.*

9. *Ἡ ῥίψις τοῦ βέλους.* ἴει γλυκὴν Πυθωνάδ' ὀϊστόν (κλείεζε γλυκεῖ ὕμνον). Ὅ. 9, 11.

10. *Ἡ τόξευσις.* — 1. πολλῶν ἐπέβαν καιρὸν οὐ ψεύδει βαλὼν (ψευδὲς τι διατεινόμενος). Ν. 1, 18. — 2. ῥίμῃ παιδείους ἐτόξευον (ἔπεμπον) μελιγάρυας ὕμνους. Ἰ. 2, 3—4.

11. *Ἡ τόξευσις, τὰ τόξα καὶ τὰ βέλη.* ἀλλὰ νῦν ἐκαταβόλων Μοισᾶν (Μουσῶν τῶν ποιούντων εἰς ἅπαντα τόπον νὰ δι᾿ ἡμῶνται τὰ ποιήματα) ἀπὸ τόξων (ὕμνων) Δία τε φοινικοστερόπαν σεμνόν τ' ἐπίνειμαι ἀκρωτήριον Ἀλίδος τοιοῦσδε βέλεσσιν (ὕμνοις). Ὅ. 9, 5—9. *Σύμπλεγμα τριῶν μεταφορῶν.*

12. *Ἡ τόξευσις καὶ τὸ τυχεῖν τοῦ σκοποῦ.* ἔλπομαι μέγα εἰπὼν σκοποῦ ἄντα τυχεῖν ὥτ' ἀπὸ τόξου ἰεῖς. Ν. 6, 26—27. *Παραβολή.*

13. *Ἡ εὐστοχία.* σέο δ' ἀγών, τὸν ὕμνος ἔβαλεν (ἐξυμνεῖ). Ν. 3, 66.

14. *Ἡ διεύθυνσις τοῦ τόξου, ἡ εὐστοχία, ἡ ῥίψις τῶν βελῶν*

¹⁾ Ἐκ Νάξου, πόλεως τῆς Κρήτης. — ²⁾ Δηλ. τὸν Μένανδρον, τὸν ἀλείπτην.

καὶ ἡ ἔντασις τοῦ τόξου. ἔπεχε νῶν σκοπῶ τόξον (ἀπεύθυνε τὸν ἔπαινον πρὸς τὸν σκοπὸν), ἄγε θυμέ· τίνα βάλλομεν (ἐξυμνοῦμεν) ἐκ μαλθακᾶς αὐτε φρενὸς εὐκλέας δίστοχός ἰέντες (χλεῖζοντες ὕμνῳ); ἐπὶ τοι Ἀκράγαντι τανύσαις (στρέφων τὴν προσοχὴν μου πρὸς Ἀκράγαντα) αὐδάσομαι ἐνὸρκιον λόγον ἀλαθεῖ νόφ. Ὀ. 2, 97—101. Σύμπλεγμα τεσσάρων μεταφορῶν.

15. Ἡ ῥῖψις τῶν δινουμένων εὐστόχων ἀκοντίων καὶ ἡ ῥῖψις τῶν πολλῶν βελῶν ἰσχυροῦς χερσὶ εἰς τὰ πλάγια τοῦ σκοποῦ. ἐμὲ δ' εὐθὺν ἀκόντων ἰέντα ῥόμβον παρὰ σκοπὸν οὐ χρὴ τὰ πολλὰ βέλεα καρτύνειν χεροῖν (πρέπει νὰ ἐγκωμιάζω αὐτὸν τὸν νικητὴν καὶ νὰ μὴ πολυλογῶ περὶ πραγμάτων, ἅτινα δὲν ἀφορῶσιν ἀμέσως αὐτόν). Ὀ. 13, 93—95. Ἀλληγορία.

16. Τὰ βέλη καὶ οἱ τραυματαῖαι καὶ χρυσέων βελέων (ἡ δύναμις τοῦ χρυσοῦ) ἔντι τραυματαῖαι (καὶ ὁ χρυσὸς νικᾷ τοὺς ἀνθρώπους)¹⁾ Ἀποσπ. 223. Ἀλληγορία.

17. Ὁ τοῖχος Ἰ. Γ, XXVIII, β, 8.

18. Ὁ πύργος (καὶ ὁ φαεινότατος ὀφθαλμός). πύργος (ὑπεράσπισις) ἄστεος ὄμμα (σωτηρία) τε φαεινότατον ξένοισι. Π. 5, 56—57. Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα δύο μεταφορῶν.

19. Ἡ τεῖχισις, ἡ πύργος καὶ ἡ ἀνάβασις εἰς τὸν πύργον. τετεῖχισται²⁾ δὲ πάλαι πύργος³⁾ ὑψηλαῖς ἀρεταῖς ἀναβαίνειν⁴⁾ (ἡ ἔννοια τῆς ἀλληγορίας εἶναι· αἱ μεγάλαι ἀρεταὶ τῶν Αἰακιδῶν καθιστῶσι τὴν Αἴγιναν ἀκαταμάχητον). Ἰ. 5, 44—45. Ἀλληγορία.

20. Ἡ ἀνάβασις εἰς τὸ ὑψηλὸν τεῖχος. πότερον δίκαια τεῖχος ὕψιον ἢ σχολιαῖς ἀπάταις ἀναβαίνει (ἐξασφαλίζει μᾶλλον ἑαυτό) ἐπιχθόνιον γένος ἀνθρώπων. Ἀποσπ. 213. Ἀλληγορία.

21. Ὁ ἀμείλικτος στρατός. Ἰ. Γ, XXVIII, ζ, 29.

XIX. Ἡ θήρα.

1. Ὁ κυνηγέτης. νῦν τε πέφανται οὐκ ἄμμορος ἀμφὶ πάλαι κυναγέτας (μυμητής). Ν. 6, 13—14.

2. Ἡ κυνηγεσία. — 1. μεταμῶνια θηρεῶν (ζητῶν) ἀκράντοις ἐλπίσιν. Π. 3, 23. — 2. καὶ μὲν Τιτυὸν βέλος Ἀρτέμιδος θήρηνσε (ἐφόνευσε) κραιπνόν. Π. 4, 90. — 3. κερδέων δὲ χρὴ μέτρον θηρευέμεν (ἡ τήρησις τοῦ μέτρου). Ν. 11, 47.

¹⁾ Δηλ. τοὺς πλεονέκτας. — ²⁾ Δηλ. ἡ Αἴγινα. — ³⁾ Ὡς πύργος. — ⁴⁾ Ὡς πρὸς τὴν ἀνάβασιν, τούτεστι ἐνίκησιν.

3. Ἡ ἰχθυεὺς παλαισμάτεσσι γὰρ ἰχθύων (ἀκολουθαῶν) ματρα-
δελφεύς. Π. 8, 35.

XX. Ἡ ἀλιευτική.

Τὸ δίκτυον («σκευᾶς ἐτέρας»), ὃ τι ἐν τῷ βάθει («βαθύν») τῆς θαλάσσης ἀλιεύει («ἐννάλιον πόνον ἐχοίσας»), ἐνῶ ὁ ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας («ὑπὲρ ἕρκος») τῆς θαλάσσης («ἄλμας») εὐρισκόμενος φελλὸς δὲν βυθίζεται («ἀβάπτιστος») (καὶ τὸ ἕρκος). ἅτε γὰρ ἐν-
νάλιον πόνον ἐχοίσας βαθύν σκευᾶς ἐτέρας, ἀβάπτιστός εἰμι, φελλὸς
ὡς ὑπὲρ ἕρκος (τὸ ἕρκος ὡς μεταφορὰ ἀντὶ τῆς ἐπιφανείας), ἄλμας
(ἢ ἔννοια εἶναι· καθὼς τὸ μὲν δίκτυον ἐν τῷ βάθει ἀλιεύει, ὁ δὲ
φελλὸς δὲν βυθίζεται, οὕτως οἱ μὲν συκοφάνται με κρυφίως
διαβάλλουσιν, ἐγὼ δ' ὁμῶς διατελῶ ὡς ἀβλαβής). Π. 2, 79—80.
Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα μιᾶς παραβολῆς καὶ μιᾶς μετα-
φορᾶς.

XXI. Ἡ ἵπποτροφία καὶ ἡ ἵπποδομία.

1. Ἡ χαίτη. ἰὼν φόβαι (φύλλα). Ἀποσπ. 75, 17.
2. Ὁ χαλινός. — 1. Ἰδὲ Γ, I, 9. — 2. ἐρατὸν λύοι κεν χαλινὸν
(ζώνην) ὑφ' ἥρωϊ παρθενίας. Ἰ. 8, 44—46.
3. Τὸ λάκτισμα. φλοῖς ἀνατελλομένα συνεχῆς παννουχίζει, αἰθέρα
κνισάεντι λακτιζοῖσα (χτυποῦσα) καπνῶ. Ἰ. 4, 65—66.
4. Ἡ ἄμαξα. — 1. πρόσφορος ἐν Μοισᾶν δίφρῳ (ποιήσει).
Ἰ. 9, 80—81. — 2. οἱ χρυσάμπύκων ἐς δίφρον (ποίησιν) Μοισᾶν
ἔβαινον. Ἰ. 2, 1—2. — 3. ἐρατὰν ὄχημ' (τὸ πεμφθέν) αἰοιδᾶν τοῦτο
τοὶ πέμπω. Ἀποσπ. 124, 1—2.
5. Ἡ ζεύξις τοῦ τεθρίππου ζεύγους. τόδ' ἔξευξεν ἄρμα Πιρί-
δων τετράορον (παρέστησε τοῦτον τὸν λαμπρὸν ἐπινίκιον). Π. 10, 65.
Ἀλληγορία.
6. Οἱ μεταξὺ τῶν δύο παρηόρων ἵππων εὐρισκόμενοι δύο
ζύγιοι ἵπποι τοῦ τεθρίππου ζεύγους. ἐπεὶ τετράοροισιν ὧδ' ἄρμάτων
ζυγοῖς ἐν τεμένεσσι δόμον ἔχει τεοῖς, ἀμφοτέρας ἰὼν χειρός (καθὼς
ἐν τῷ τεθρίππῳ ζεύγει οἱ δύο ζύγιοι ἵπποι εὐρίσκονται μεταξὺ τῶν
δύο παρηόρων ἵππων, οὕτως ἔχει [«ἰὼν»] ὁ Σωγένης τὸν οἶκόν του
μεταξὺ [«ἀμφοτέρας χειρός»] τῶν δύο τεμενῶν σου, ὡς Ἡράκλεις).
Ν. 7, 93—94. Παραβολή.
7. Ἡ ἄνοιξις τῆς ἀφετηρίας τοῦ σταδίου. χρή τοίνυν πόλας
ὕμνων ἀναπιτνάμεν αὐταῖς (νὰ ἐξυμνῶμεν αὐτάς).¹⁾ Ὀ. 6, 27.

¹⁾ Δηλ. τὰς νικηφόρους ἡμιόνας.

8. 'Ο δρόμος τοῦ ζεύγους τῶν ἵππων. ἔσσεται (ἤξει) τε Μοισαῖον ἄρμα (ὑμνος). 'Ι. 8, 61—62. *Σύμπλεγμα δύο μεταφορῶν.*

9. 'Ο ἱνίοχος καὶ ὁ ἀκάματος πούς τοῦ ἵππου. ἐλατήρ (ὁ ῥίπτων) ὑπέρτατε βροντᾶς ἀκαμαντόποδος (ἀκουράσως διίκνουμένης) Ζεῦ. 'Ο. 4, 1. *Σύμπλεγμα δύο μεταφορῶν.*

XXII. 'Η κτηνοτροφία.

1. 'Ο ποιμήν. — 1. 'Ιδὲ Γ, I, 29. — 2. οἳ καὶ Διὸς Αἰγίνας τε λέκτρον ποιμένες (φύλακες)¹⁾ ἀμφεπόλησαν Κυπρίας δώρων. Ν. 8, 6—7.

2. 'Η βόσκησις καὶ ἡ ἀγέλη. ὦ Κύπρου δέσποινα, τὸν δεῦτ' ἐς ἄλλος φορβάδων (συζωσῶν) κορᾶν ἀγέλαν (ἐταίριαν) ἐκατόγγυιον Ξενοφῶν τελέαις ἐπάγαγ' εὐχολαῖς ἱανθεῖς. Ἀποσπ. 122, 14—17. *Σύμπλεγμα δύο μεταφορῶν.*

3. 'Η βόσκησις (καὶ ἡ ἀνθησις). — 1. τὰ μὲν ἀμετέρα γλῶσσα ποιμαίνειν (νὰ ὑμῇ) ἐθέλει, ἐκ θεοῦ δ' ἀνὴρ σοφαῖς ἀνθεῖ (ἀκμάζει) πρᾶπιδεςσιν ὁμοίως. 'Ο. 11, 8—10. *Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα δύο μεταφορῶν.* — 2. δύο δέ τοι ζωᾶς ἕωτον μούνα ποιμαίνοντι (τρέφουσιν) τὸν ἄλπνιστον εὐανθεῖ (αὐξάνοντι) σὺν ἧλβφ. 'Ι. 5, 12. *Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα δύο μεταφορῶν.*

4. 'Η ζευξίς. — 1. ἔργμασιν νικαφόροις ἐγκώμιον ζευξάι (νὰ συνθέσω) μέλος. Ν. 1, 8. — 2. εἵργει δὲ πότμφ ζυγένθ' (ἀναγκασθέντα) ἕτερον ἕτερα. Ν. 7, 6. — 3. ἀμφοτέρων τοι χαρίτων σὺν θεοῖς ζεύξω (θὰ πραγματοποιήσω) τέλος. 'Ι. 1, 6.

5. Τὸ κέντρον. — 1. ἐν ξυνῷ κεν εἴη συμπόταισιν τε γλυκερὸν... κέντρον (ἐρεθισμός).²⁾ Ἀποσπ. 124 a. b, 2—4. — 2. κέντρον (ἐρεθισμός) δὲ μάχας ὁ κρατιτεῶν λόγος. Ἀποσπ. 180.

6. 'Ο ζυγὸς ἐπὶ τοῦ αὐχένος, τὸ λακτίσμα πρὸς τὸ κέντρον καὶ ἡ ὀλισθηρὰ ὁδός. φέρειν δ' ἐλαφρῶς ἐπαυχένιον λαβόντα ζυγὸν ἀρήγει· ποτὶ κέντρον δέ τοι λακτιζέμεν τελέθει ὀλισθηρὸς οἶμος (συμφέρει ν' ἀνεχώμεθα τὰς ἀναγκαστικὰς περιστάσεις, διότι εἶναι ἐπικίνδυνον ν' ἀνταχθῶμεν κατὰ τῆς δυνάμεως). Π. 2, 93—95. *Ἀλληγορία.*

XXIII. 'Η μελισσοργία.

1. 'Η σπεύδουσα μέλισσα. ἐγκωμίων γὰρ ἄωτος ὕμνων ἐπ' ἄλλοτ' ἄλλον ὥτε μέλισσα θύνει λόγον. Π, 10, 53—54. *Παραβολή.*

¹⁾ Δηλ. οἱ Ἑρωτες. — ²⁾ Δηλ. τὸ σκόλιον.

2. Τὸ μέλι. — 1. ἐν δ' ἐρατεινῷ μέλιτι (ὁ διὰ υμνου ἔπαινος) . . . καλλίνικον χάρμ' ἀγαπάζοντι. Ἰ. 5, 53—54. — 2. ἔραται δέ μοι γλῶσσα μέλιτος (ἐγκωμίου) ἄωτον γλυκὺν παραπέμπειν. Ἀποσπ. VI, 58—59.

3. Τὸ μέλι (καὶ ἡ βρογχή). μέλιτι (ἐγκωμίῳ) εὐάνορα πόλιν καταβρέχων (δοξάζων). Ὁ. 10, 97—98. Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα δύο μεταφορῶν.

4. Ὁ τηκόμενος κηρὸς τῶν μελισσῶν, (ἡ δῆξις, ἡ θέρμανσις καὶ ὁ καύσων τοῦ ἡλίου). ἀλλ' ἐγὼ θεᾶς ἕκατι κηρὸς ὡς δαχθεῖς (ἡ δῆξις ὡς μεταφορὰ ἀντὶ τῆς θερμάνσεως) ἐλά . . . μελισσᾶν τάκομαι. Ἀποσπ. 123, 6—7. Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα μιᾶς παραβολῆς καὶ μιᾶς μεταφορᾶς.

XXIV. Ἡ κηπουρική.

1. Ἡ καλλιεργία τοῦ κήπου. Ἰδὲ Γ, XXVIII, δ, 3.

2. Ἡ ἀνθησις. — 1. πρὸς εὐάνθεμον (ώραίαν) δ' ὅτε φυὰν λάχнай νιν μέλαν γένειον ἔρεφον. Ὁ. 1, 67—68. — 2. εὐανθῆς (ώραία) Μετώπα. Ὁ. 6, 84. — 3. θάλλει (εἶναι περίφημος)¹⁾ δ' ἀρεταῖσιν. Ὁ. 9, 16. — 4. Ἰ. Γ, XXII, 1, 1. — 5. ὦν κλέος ἀνθησεν (ἤκμασεν) αἰχμᾶς. Π. 1, 66. — 6. εὐανθεῖ (εὐγενεῖ) δ' ἐν ὀργῇ παρμένων. Π. 1, 89. — 7. φαντί γε μὴν . . . παρμονίμαν θάλλοισαν (μεγάλην) εὐδαιμονίαν τὰ καὶ τὰ φέρεσθαι. Π. 7, 19—22. — 8. νιν²⁾ ἀγαθέα Καρνειάδα υἱὸς εὐθαλεῖ (μεγάλῃ) συνήμεϊξε τύχα. Π. 9, 71—72. — 9. ἔποιτο μοῖρα καὶ ὑστέραισιν ἐν ἀμέραις ἀγάνορα πλοῦτον ἀνθεῖν (νὰ ἔχωσιν ἀφθονίαν πλούτου) σφίσιν. Π. 10, 17—18. — 10. τὰ μέσα μακροτέρῳ ὄλβῳ τεθαλότα (εὐτυχοῦντα). Π. 11, 52. — 11. θάλησε (εὐκλείσθη)³⁾ Κορινθίοις σελίνοις. Ν. 4, 88. — 12. Ἰ. Γ, XXVIII, ζ, 8. — 13. νεοθαλῆς (ἐκ νέου) δ' αὖξεται μαλθακῇ νικαφορίᾳ σὺν ἀοιδῇ. Ν. 9, 48—49. — 14. ἵπποτρόφον ἄστν τὸ Προίτιο θάλησεν (ἦτο εὐκλεές). Ν. 10, 41—42. — 15. ἀγώνων μοῖραν Ἑρμᾶ καὶ σὺν Ἡρακλεῖ διέποντι θάλειαν (περίφημον). Ν. 10, 17—18. — 16. οὐχ ὁμῶς πάντα χρόνον θάλλων (αὖξανόμενος)⁴⁾ ὁμλεῖ. Ἰ. 3, 6. — 17. αἴσι⁵⁾ Κλεωνυμίδαι θάλλοντες (περίφημοι). Ἰ. 4, 4. — 18. Ἰ. Γ, XXII, 12. — 19. τὴν δ' ἐν Ἰσθμῷ διπλόα θάλλοισ' (γενομένη) ἀρετά, Φυλακίδα, κείται. Ἰ. 5, 17—18. — 20. Ἰ. Γ, V, 6. — 21. εὐανθεῖ (στίλβουσαν) ἀπέπνευσας ἀλί-

¹⁾ Δηλ. ἡ πόλις Ὀποῦς. — ²⁾ Δηλ. τὴν Κυρήνην. — ³⁾ Δηλ. ὁ Καλλικλῆς. —

⁴⁾ Δηλ. ὁ ὄλβος. — ⁵⁾ Δηλ. ἀρεταίς.

κίαν. Ἰ. 7, 34. — 22. ὦ χρυσέα κόμα θάλλων (στίλβον) . . . Δοξία. Ἰ. 5, 49. — 23. παρὰ δέ σφισιν εὐανθῆς (αὐξάνων) ἄπας τέθαλεν (παραμένει) ὄλβος. Ἀποσπ. 129—130, 6. — 24. κατὰ μὲν φίλα τέκνα ἐπεφνεν θάλλοντας (σφριγῶντας) ἦβη. Ἀποσπ. 171.

3. (Ὁ Ἄρης ἀντὶ τῆς ἀνδρείας καὶ) ἡ ἄνθησις. ἐν δ' Ἄρης (ὁ Ἄρης ὡς μετωνυμία ἀντὶ τῆς ἀνδρείας) ἀνθεῖ (ἀκμάζει). Ὁ. 13, 22. Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα μιᾶς μεταφορᾶς καὶ μιᾶς μετωνυμίας.

4. Τὸ ἄνθος. — 1. ἐμῶν δ' ὕμνων ἄεξ' εὐτερπὲς ἄνθος (ὠραιότητα). Ὁ. 6, 105. — 2. λευκανθέα (λευκόν) σώμασι πίαναν καπνόν. Ν. 9, 23.

5. Τὸ ἄνθος (καὶ ἡ κύμανσις). σὸν δ' ἄνθος (ὠραιότης) ἦβας ἄρτι κυμαίνει (σφριγᾷ). Π. 4, 158. Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα δύο μεταφορῶν.

6. Τὰ ἄνθη. — 1. αἶνει δὲ παλαιὸν μὲν οἶμον, ἄνθεα (γεννήματα) δ' ὕμνων νεωτέρων. Ὁ. 9, 47—49. — 2. κόρον δ' ἔχει καὶ μέλι καὶ τὰ τέρπν' ἄνθε' (ἀπολαύσεις) Ἀφροδίτια, Ν. 7, 53. — 3. τὰν δὲ λαῶν γενεὰν δαρὸν ἐρέπτοι σῶφρονος ἄνθεσιν (τοῖς ἀγαθοῖς) εὐνομίας. Ἀποσπ. 1, 9—10 (σελ. 273).

7. Τὰ ἐρυθροβαφῆ ἄνθη, (ἡ ἀκμή τοῦ ἔαρος καὶ) ἡ ἄνθησις. ἡ μάλα δὴ μετὰ καὶ νῦν, ὥτε φοινικανθέμου ἥρος ἀκμή, παισὶ τούτοις ἔγδοον θάλλει (ἡ ἄνθησις ὡς μεταφορὰ ἀντὶ τῆς εὐτυχίας) μέρος Ἀρκεσίλας. Π. 4, 64—65. Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα μιᾶς παραβολῆς καὶ μιᾶς μεταφορᾶς.

8. Ἡ δρεφίς (καὶ ὁ στέφανος). εὐρίσκοντο θεῶν παλάμαις τιμὰν οἷαν οὕτις Ἑλλάνων δρέπει (λαμβάνει) πλούτου στεφάνωμ' (καύχημα) ἀγέρωχον. Π. 1, 49—50. Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα δύο μεταφορῶν.

9. Τὰ δένδρα, ἅτινα δὲν φέρουσι κατὰ πάσας τὰς περιόδους τῶν ἐτῶν ἄνθος εὐῶδες ἴσον κατὰ τὴν ἀφθονίαν, ἀλλ' ἐναλλάξ. Ἰ. Γ, XXVI, 7.

10. Ἡ μάρανσις. Ἰ. Γ, VIII, 15.

11. Ἡ φύτευσις. — 1. θεόπομποί σφισιν τιμὰν φύτευθεν (ἐδεμελιώθησαν). Π. 4, 69. — 2. τόθι γὰρ γένος Εὐφάμου φυτευθὲν (ἀρχόμενον) λοιπὸν αἰεὶ τέλλετο. Π. 4, 256—257. — 3. φύτευέ (μηχανάτο) οἱ θάνατον ἐκ λόχου. Ν. 4, 59—60. — 4. ἐκ δὲ Κρόνου καὶ Ζηνὸς ἥρωας αἰχματὰς φυτευθέντας (γεννηθέντας). Ν. 5, 7—8. — 5. λέγοντι γὰρ Αἰακὸν νιν . . . φυτεῦσαι (γεννῆσαι). Ν. 7, 83—84. — 6. σὺν θεῷ γὰρ τοι φυτευθεὶς (θεμελιωθεὶς) ὄλβος ἀνθρώποισι

παρμονώτερος. Ν. 8, 17. — 7. σὺν τέ οἱ δαίμων φυτεύει (παρέχει) δόξαν ἐπήρατον. Ἰ. 6, 12—13. — 8. χάριν αἰοιδᾷ φυτεύει (παρέχει). Ἀποsp. 141.

12. Ἡ φύτευσις (καὶ ἡ δύναμις ἀντὶ τοῦ ἡλίου). τρίταισιν δ' ἐν γοναῖς ἄμμες αὖ κείνων φυτευθέντες (γεννηθέντες) σθένος (ἡ δύναμις ὡς μετωνυμία ἀντὶ τοῦ ἡλίου) ἀελίου χρύσειον λεύσσομεν. Π. 4, 143—145. Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα μιᾶς μεταφορᾶς καὶ μιᾶς μετωνυμίας.

13. Ἡ ἄρδευσις (καὶ ἡ δρόσος). τὰν Ψαλυχιαδᾶν δὲ πάτρων χαρίτων ἄρδονται (κλεῖζουσι) καλλίστα δρόσῳ (ὕμνω). Ἰ. 6, 63—64. Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα δύο μεταφορῶν.

14. (Ἡ ὑγίεια καὶ) ἡ ἄρδευσις. ὑγίεντα (ἀσφαλῇ) δ' εἴ τις ἄλβον ἄρδει (αὐξάνει). Ὁ. 5, 23. Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα δύο μεταφορῶν.

15. Ἡ βλάστησις. ἐβλαπτεν (ἐγεννήθη) δ' υἱὸς Οἰνώνας. Ν. 8, 7.

16. Ἡ βλάστησις (καὶ ὁ πατήρ). βλάστε (ἀνεφάνη) μὲν ἐξ ἁλὸς ὕγρας νᾶσος, ἔχει τέ νιν δξείαν ὁ γενέθλιος ἀκτίνων πατήρ (γενετήρ).¹⁾ Ὁ. 7, 69—70. Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα δύο μεταφορῶν.

17. Ὁ βλαστός. — 1. Ἀδραστιδᾶν θάλος (ἀπόγονος)²⁾ ἀρωγὸν δόμοις. Ὁ. 2, 49. — 2. σεμνὸν θάλος (ἀπόγονος) Ἀλκαῖδᾶν. Ὁ. 6, 68. — 3. κλεινᾶν Συρακοσσᾶν θάλος (τὸ διαπρεπέστατον μέρος) Ὀρτυγία. Ν. 1, 2. — 4. Ἰ. Γ, III, 7.

18. Ὁ βλαστός (καὶ τὸ φλεγόμενον πυρ). κράτησεν . . . Καλλιᾶς ἀδῶν ἔρνεσι (παισίν) Λατοῦς, παρὰ Κασταλίαν τε Χαρίτων ἐσπέριος ὁμάδῳ φλέγεν (ἐκλείζετο). Ν. 6, 35—38. Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα δύο μεταφορῶν.

19. Ὁ βλαστός (καὶ ἡ θυγάτηρ). χαῖρ' ὦ θεοδμάτα, λιπαροπλοκάμου παιδεσσὶ Λατοῦς ἱμεροέστατον ἔρνος (διαμονή), πόντου θύγατερ (γέννημα)³⁾ Ἀποsp. 87, 1—3. Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα δύο μεταφορῶν.

20. Ὁ καρπός. — 1. τερπνᾶς δ' ἐπεὶ χρυσοστεφάνοιο λάβεν καρπὸν Ἥβας (ἡβην). Ὁ. 6, 56—58. — 2. Ἰ. Γ, I, 33. — 3. φρενῶν ἔλαχε καρπὸν (χέρδος) ἀμώμητον. Π. 2, 72—73. — 4. πατρὶ δ' Ἀδράστοιο Λυγκεῖ τε φρενῶν καρπὸν (γνώμην) εὐθελᾶ συνάρμοξεν δίκᾳ. Ν. 10, 12. — 5. ὅστις ἐὼν καλὸς εἶχεν Ἀφροδίτας εὐθρόνουν

¹⁾ Δηλ. ὁ ἥλιος. — ²⁾ Δηλ. ὁ Θέρσανδρος. — ³⁾ Δηλ. ἡ Ἀἴλος.

μνάστειραν ἀδίσταν ὁπώραν (ῥβην). Ἰ. 2, 4—5. — 6. ἐπέων δὲ καρπὸς (ἀποτέλεσμα) οὐ κατέφθινε. Ἰ. 8, 45—46. — 7. κακόφρονά τ' ἄμφανεν πραπίδων καρπὸν (γέννημα). Ἀποσπ. 211.

21. Ἡ καρπολογία. — 1. δρέπων μὲν κορυφὰς ἀρετῶν ἀπὸ πασάν (ἐξασκῶν πάσας τὰς ἀρετάς). Ὀ. 1, 13. — 2. πέντε δραπὼν (ἀπολαύων) νύκτεσσιν ἔν θ' ἡμέραις ἱερὸν εὐζώας ἄωτον. Π. 4, 130—131. — 3. Ἰσθμιάδων δρέπεσθαι (ἢ ἀπόκτησις) κάλλιστον ἄωτον ἐν Πυθίοισι τε νικᾶν. Ν. 2, 8—9. — 4. ἐρατειναῖς ἐν εὐναῖς μαλθακάς ὥρας ἀπὸ καρπὸν δρέπεσθαι (ἢ ἀπόλαυσις τοῦ ἔρωτος). Ἀποσπ. 122, 7—8. — 5. χρῆν μὲν κατὰ καιρὸν ἐρώτων δρέπεσθαι (ἢ ἀπόλαυσις). Ἀποσπ. 123, 1. — 6. ἀτελῇ σοφίας καρπὸν δρέπειν (ἢ ἀπόλαυσις τοῦ ἀποτελέσματος). Ἀποσπ. 209.

22. Ἡ καρπολογία (καὶ τὰ ἄντρα τῶν Μουσῶν ἀντὶ τῆς ποιήσεως). οὗθ' ὑπέροπλον ἦβαν δρέπων (ἀπολαύων), σοφίαν δ' ἐν μυχοῖσι Πιερίδων (τὰ ἄντρα τῶν Μουσῶν ὡς μετωνυμία ἀντὶ τῆς ποιήσεως). Π. 6, 48—49. Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα μιᾶς μεταφορᾶς καὶ μιᾶς μετωνυμίας.

23. Ὁ ἀνδρῶν καρπός, ἡ καρπολογία καὶ ἡ φύτευσις. χυσοσσεφάνου δὲ οἱ Ἥβας καρπὸν ἀνθήσαντ' (ὠραιότητα) ἀποδρέψαι (ἢ ἀπόλαυσις) ἔθελον. πατὴρ δὲ θυγατρὶ φυτεύων (παρασκευάζων) κλεινότερον γάμον. Π. 9, 109—111. Σύμπλεγμα τριῶν μεταφορῶν.

24. Ὁ ἀπὸ τοῦ κορμοῦ ἀποσπασθεὶς κλάδος. ποίας δ' ἀποσπασθεῖσα (ἀποχωρισθεῖσα) φύτλας (γενεᾶς) ὀρέων κευθμῶνας ἔχει σκιοέντων; Π. 9, 33—34. Σίμπλεγμα δύο μεταφορῶν.

25. Ἡ ῥίζα. — 1. σπέρματος ἔχοντα ῥίζαν (καταγωγὴν) πρέπει τὸν Αἰνησιδάμου ἐγκωμίων τε μελέων λυρᾶν τε τυγχάνεμεν. Ὀ. 2, 50—52. — 2. Ἀχιλεὺς, οὗρος Αἰακιδᾶν, Αἴγιναν σφετέραν τε ῥίζαν (γένος) πρόφαινε. Ἰ. 8, 55.

26. Ἡ ῥίζα καὶ ἡ φύτευσις. ἀστέων ῥίζαν φυτεύσεσθαι (καταβολὴ τοῦ θεμελίου). Π. 4, 15.

27. Ἡ θάλλουσα ῥίζα. ῥίζαν (μέρος) ἀπείρου τρίταν εὐήρατον θάλλουσαν (εὐτυχές) οἰκεῖν. Π. 9, 8—9.

XXV. Ἡ ἀμπελοργία.

Ὁ καρπός, (ἢ τρυφερὰ μήτηρ καὶ) ἡ οἰνάνθη. οὕτω γένουσι φαίνων τέρειναν ματέρ' (γενέτειραν) οἰνάνθας (τοῦ χνοῦ)¹⁾ ὁπώραν

¹⁾ Δηλ. τῆς πρώτης ἀναφύσεως τοῦ γενείου.

(ἀριμότητα) Ν. 5, 6. *Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα τριῶν μεταφορῶν.*

XXVI. Ἡ γεωργία.

1. Ἡ γεωργία. τὸν Ἴσθμοι καὶ Νεμέα στέφανον, Μοίσαισι τ' ἔδωκ' ἀρόσαι (ὕμνησαι). Ν. 10, 26.

2. Ἡ γεωργήσιμος γῆ. ἥ καὶ τι Διωνύσου ἄρουρα (ποιήσεις) φέρει βιόδωρον ἀμαχανίας ἄκος. Ἀποσπ. IV, 25—26. (σελ. 279).

3. Ὁ ἀροτήρ. I. Γ, XXVII, 26.

4. Ἡ ἀροτρίασις τῆς ἀρούρας. ἥ γὰρ ἐλικώπιδος Ἀφροδίτας ἄρουραν (ὕμνον) ἢ Χαρίτων ἀναπολίζομεν (ποιοῦμεν). II. 6, 1—3.

5. Ἡ σπορά. — 1. σπεῖρέ (πάροςχε) νυν ἀγλαίαν τινὰ νάσφ. Ν. 1, 12—13. — 2. ὁμόσπορος (συγγενές) ἔθνος. Ν. 5, 43. — 3. μομφάν δ' ἐπισπείρων (μεμφόμενος) ἀλιτροῖς. Ν. 8, 39.

6. Τὸ σπέρμα. — 1. καὶ τοὶ γὰρ αἰθοίσας ἔχοντες σπέρμ' (σπινθῆρα) ἀνέβαν φλογὸς οὐ. Ο. 7, 47. — 2. πολλὰν δ' ὄρει πῦρ ἐξ ἐνὸς σπέρματος (σπινθῆρος) ἐνθορὸν αἵτωσεν ὕλαν. II. 3, 36—37. — 3. Λιβύας εὐρυχόρου σπέρμα (ὁ βῶλος). II. 4, 42—43.

7. Αἱ μέλαιναι ἄρουραι, αἵτινες δὲν δίδουσι συνεχῶς καρπὸν (καὶ τὰ δένδρα, αἵτινα δὲν φέρουσι κατὰ πάσας τὰς περιόδους τῶν ἐτῶν ἄνθος εὐῶδες ἴσον κατὰ τὴν ἀφθονίαν, ἀλλ' ἐναλλάξ). ἀρχαῖαι δ' ἀρεταὶ ἀμφέρONT' ἀλλασσόμεναι γενεαῖς ἀνδρῶν σθένος· ἐν σχερῶ δ' οὐτ' ὦν μέλαιναι καρπὸν ἔδωκαν ἄρουραι, δένδρεα τ' οὐκ ἐθέλει πάσαις ἐτέων περὶόδοις ἄνθος εὐῶδες φέρειν πλουτῆ ἴσον, ἀλλ' ἐν ἀμείβοντι. καὶ θνατὸν οὕτως ἔθνος ἄγει μοῖρα. Ν. 11, 37—41. *Παραβολή.*

8. Αἱ καρποφόροι ἄρουραι, αἵτινες ἐκ διαλειμμάτων ποτὲ μὲν δίδουσι ἐκ τῶν πεδίων τοῖς ἀνθρώποις βίον ἄφθονον, ποτὲ δὲ πάλιν ἀναπαυσάμεναι λαμβάνουσι σθένος. τεκμίζει δὲ καὶ νυν Ἀλκιμίδας τὸ συγγενὲς ἰδεῖν ἄγχι καρποφόροις ἀρούραισιν αἵτ' ἀμειβόμεναι τόκα μὲν ὦν βίον ἀνδράσιν ἐπηετανὸν ἐκ πεδίων ἔδοσαν, τόκα δ' αὐτ' ἀναπαυσάμεναι σθένος ἔμαρψαν. Ν. 6, 7—11. *Παραβολή.*

9. (Ἡ χεὶρ ἀντὶ τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ) ὁ θερισμὸς τῆς χλόης. ὅσῃα κλυτὰν χέρα (ἢ χεῖρ ὡς συνεκδοχῇ ἀντὶ τοῦ Ἀπόλλωνος) οἱ προσενεγκεῖν ἦρα καὶ ἐκ λεχέων κείραι (ἢ ἀπόλαυσις) μελιαδέα ποίαν (ῥῆγν); II. 9, 36—37. *Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα μιᾶς συνεκδοχῆς καὶ δύο μεταφορῶν.*

XXVII. Ἡ ναυτιλία.

1. Ἡ θάλασσα καὶ ἡ κολύμβησις πρὸς τὴν ἀπατηλὴν ἀκτὴν. πελάγει (ἢ θάλασσα ὡς μεταφορὰ ἀντὶ τῆς ἀφθονίας) δ' ἐν πολυχρόσσιο πλοῦτου πάντες ἴσον νέομεν ψευδῇ πρὸς ἀκτάν (ζῶμεν βίον ἄδηλον). Ἀποσπ. 124 a. b, 6—7. *Σύμπλεγμα μιᾶς ἀλληγορίας καὶ μιᾶς μεταφορᾶς.*

2. Ἡ κολύμβησις ἐκ τῆς θαλάσσης ἐλαφροῖς ποσίν. ἀλλὰ κοῦτοισιν ἐκνεῦσαι ποσίν (κατάπαυσον τὸν ὕμνον). Ὅ. 13, 114. *Ἀλληγορία.*

3. Τὰ βάθη τῆς θαλάσσης. Ἰ. Γ, XXVIII, ζ, 29.

4. Ὁ οὐριος ἄνεμος. — 1. Ξενοφώντας εὐθύνε δαίμονος οὐρον (εὐτυχίαν). Ὅ. 13, 28. — 2. ὄφρα . . . αὐξῆς οὐρον ὕμνων (ἐξύμνησιν). Π. 4, 2—3. — 3. εὐθύν' ἐπὶ τοῦτον, ἄγε, Μοῖσα, οὐρον (ἐπιτυχῇ ἐξύμνησιν) ἐπέων ἐὺκλέ' Ν, 6, 27—29.

5. Ὁ ἐπιπνέων οὐριος ἄνεμος. ἄλλοτε δ' ἄλλοις οὐρος (τύχη) πάντας ἀνθρώπους ἐπαΐσων (πλησιάζουσα) ἐλαύνει. Ἰ. 4, 5—6. *Σύμπλεγμα δύο μεταφορῶν.*

6. Ὁ οὐριος ἄνεμος, ἡ ὑποστολὴ τοῦ ιστίου καὶ ὁ πλοῦς θέρους μὲν πρὸς Φᾶσιν,¹⁾ χειμῶνος δὲ πρὸς τὰς ὄχθας τοῦ Νείλου.²⁾ οὐδὲ ποτε ξενίαν οὐρος ἐμπνεύσαις ὑπέστειλ' ιστίον ἀμφὶ τράπεζαν· ἀλλ' ἐπέρα ποτὶ μὲν Φᾶσιν θερείαις, ἐν δὲ χειμῶνι πλέων Νείλου πρὸς ἀκτάν (οὐδέποτε συνέστειλε³⁾ τὴν προθυμίαν του εἰς τὰς τραπέζας, ἀλλὰ ἐδέξατο πάντοτε φιλικῶς τοὺς ξένους). Ἰ. 2, 39—42. *Ἀλληγορία.*

7. Ὁ ἄνεμος, ὅστις ρίπτει τὴν θαλασσίαν ἄκατον ἔξω του πλοῦ. ἢ μέ τις ἄνεμος ἔξω τοῦ πλόου ἔβαλεν, ὡς ὅτ' ἄκατον ἐνναλίαν (ἢ ἔννοια εἶναι ὁ ἐνθουσιασμός με παρέσυρεν οὕτως, καθὼς ὁ ἄνεμος τὴν ἄκατον); Π. 11, 39—40. *Παραβολή.*

8. Ὁ μέλλων τριταῖος ἄνεμος. σοφοὶ δὲ μέλλοντα τριταῖον ἄνεμον ἔμαθον (οἱ σοφοὶ φροντίζουσι περὶ τοῦ νᾶ διατηρηθῇ διὰ τῶν ὕμνων ἢ μνήμη τῶν καλῶν ἔργων αὐτῶν). Ν. 7, 17—18. *Ἀλληγορία.*

9. Ὁ παύσας ἄνεμος καὶ ἡ μεταβολὴ τῆς θέσεως τῶν ιστίων. ἐν δὲ χρόνῳ μεταβολαὶ λήξαντος οὐρου ιστίων (κατὰ τοὺς καιροὺς λαμβάνονται τὰ μέτρα). Π. 4, 291—293. *Ἀλληγορία.*

1) Πρὸς βορρᾶν. — 2) Πρὸς μεσημβρίαν. — 3) Δηλ. ὁ Ξενοκράτης.

10. Τὸ *κῦμα*. ἀλλὰ κοινὸν γὰρ ἔρχεται *κῦμ'* Ἀΐδα (θάνατος). Ν. 7, 30—31.

11. Τὸ παρὰ τῷ πλοίῳ ἐλισσόμενον *κῦμα*, ὃ τι ταράττει μάλιστα τὴν ψυχὴν. τὸ δὲ πᾶρ ποδὶ ναὸς ἐλισσόμενον αἰεὶ κυμάτων λέγεται παντὶ μάλιστα δονεῖν θυμὸν (ἢ παροῦσα νίκη ἰδιαιτέρως παροτρύνει με νᾶ την ἐξυμνήσω). Ν. 6, 55—56. Ἀλληγορία.

12. Ἡ *κύμανσις*. — 1. Ἰδὲ Γ, XXIV, 5. — 2. δς μὴ πόθφ κυμαίνεται (ἐρεθίζεται). Ἀποσπ. 123, 3.

13. Ἡ σφοδρὰ *κύμανσις* τῆς θαλάσσης. οἱ δ' ἀνιαιαῖς ἀντικύρσαντες ζάλαις (ἀτυχίαις). Ὁ. 12, 11—12.

14. Ὁ *ρόχθος* τῶν κυμάτων. αἰοδᾶν *ρόθια* (ἤχους) δεχομένα κατερρεῖς. Ἀποσπ. VI, 128—129 (σελ. 286).

15. Τὸ *πηδάλιον*. νόμα δικαίφ *πηδάλιφ* (δικαιοσύνη) στρατὸν. II. 1, 86.

16. Ὁ *ἄντλος*. κράτει τιθεῖς ὄβριν ἐν ἄντλφ (φθορᾷ). II. 8, 11—12.

17. Ἡ ἄντλησις τοῦ ὕδατος ἐκ τοῦ πλοίου. τὰν δ' ἔμπρακτον ἄντλει (χρησιμοποίει τελείως) *μαχανάν*. II. 3, 62.

18. Ὁ *κυβερνήτης*. εἰ μὴ θεὸς ἀγέμονεσσι κυβερνατῆρ (βοηθός) γένηται. II. 4, 274.

19. Ὁ *οἰαχοστρόφος* κυβερνήτης. κυβερνατῆρος οἰαχοστρόφου (τοῦ διδάσκοντος ἀλείπτου)¹⁾ γνώμα πεπιθὼν πολυβούλφ. Ἰ. 4, 72—73.

20. Ὁ *κυβερνήτης*, ὅστις ἀναπεταννύει τὸ ἀνέμου πλῆρες ἱστίον. μὴ κάμνε λίαν δαπάναις· ἐξίει δ' ὥσπερ κυβερνάτας ἀνὴρ ἱστίον ἀνεμὸν (ἢ ἔννοια εἶναι· καθὼς ὁ κυβερνήτης ἀναπεταννύει τὸ ἱστίον πρὸς τὸν ἄνεμον, οὕτως καὶ σὺ δαπάνη μεταξὺ τῶν πολιτῶν ἀφειδέστατα). II. 1, 90—91. Παραβολή.

21. Τὸ ἀναπεταννύναι τὰ ἱστία πρὸς τὴν *κεραίαν* («ζυγόν») τοῦ *θωρακίου* («καρχασίου»),²⁾ δηλ. τὸ ταξεῖδι μ' ὅλα τὰ ἱστία, ἑ πλησίστιος πλοῦς. ἀνὰ δ' ἱστία τείνουν πρὸς ζυγὸν *καρχασίου* (ἐξύμνησον θαρρούντως). Ν. 5, 52. Ἀλληγορία.

22. Ἡ *θαλασσοπορία*. ἐλευθέρφ στόλφ (ἐλευθερίᾳ) πόλιν τάνδε κόμει. II. 8, 98—99.

23. Ὁ *πλοῦς* («τάμνοισαι») καὶ ὁ *σάλος* τοῦ πλοίου. αἶ γε μὲν ἀνδρῶν πόλλ' ἄνω, τὰ δ' αὖ κάτω φέυδη μεταμῶνια τάμνοισαι *κυλίνδοντ'* (ἐτὲ μὲν ἀνυφoῦνται ὅτ' ἐ δὲ καταπιέζονται) ἐλπίδες. Ὁ. 12, 5—7. Σύμπλεγμα δύο μεταφορῶν.

¹⁾ Δηλ. τοῦ διδασκάλου τῆς πάλης. — ²⁾ Τοῦ ἀνωτάτου μέρους τοῦ ἱστοῦ.

24. 'Ο πλοῦς ἐν τῷ μέσῳ τῆς βαθείας θαλάσσης. καίπερ ἔχει βαθεῖα ποντιὰς ἄλμα μέσσον (καίτοι παρεξέβην διηγούμενος ἔκτεταμένως τὰ περὶ 'Ηρακλέα καὶ Τελαμῶνα). Ν. 4, 36—37. Ἀλληγορία.

25. 'Ο πλοῦς πρὸς μακρυνὸν ἀκρωτήριον. θυμέ, τίνα πρὸς ἄλλοδαπὰν ἄκραν ἐμὸν πλὸν παραμείβει (ἡ ἔννοια τῆς ἀλληγορίας εἶναι· θυμέ, διὰ τί ἔῃς τὸν ἐμὸν ὕμνον νὰ ἐπαινῇ ἡρώα μὴ Αἰγινήτην);¹⁾ Ν. 3, 26—27. Ἀλληγορία.

26. Τὸ φέρειν διὰ τοῦ πλοίου (καὶ ὁ ἀροτήρ). ἴδια ναυστολέοντες (ἔχοντες) ἐπικώμια, Πιερίδων ἀρόταις (τοῖς ποιηταῖς) δυνατοὶ παρέχειν πολὺν ὕμνον ἀγερώχων ἐργμάτων ἔνεκεν. Ν. 6, 32—34. Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα δύο μεταφορῶν.

27. 'Ο πλέων ἐπὶ τοῦ πλοίου τῆς πολιτείας μετὰ ἰδιωτικοῦ φόρτου. ἐγὼ δὲ ἴδιος ἐν κοινῷ σταλαῖς (ἐγὼ ἐξυμνῶν τὸ ἰδιωτικὸν κλέος τῆς οἰκογενείας τοῦ νικητοῦ ἐν δημοσίᾳ πομπῇ). 'Ο. 13, 49. Ἀλληγορία.

28. 'Η ἐπαναστροφή τοῦ πλοίου πρὸς τὴν Εὐράπην. ἀπότρεπε αὐτὶς Εὐρώπαν ποτὶ χέρσον ἔντεα ναὸς (ἐγὼ διηγηθεὶς τοσαῦτα περὶ τῶν Αἰακιδῶν ὀφείλω νὰ ἐάσω τὴν περαιτέρω διήγησιν καὶ νὰ ἔλθω ὀπίσω εἰς τοὺς προγόνους τοῦ νικηφόρου). Ν. 4, 69—70. Ἀλληγορία.

29. 'Ο ἔσχατος πλοῦς. περαίνει πρὸς ἔσχατον πλὸν (τὸ ὕψιστον). Π. 10, 28—29.

30. 'Η παῦσις τῆς κωπηλασίας, ἡ ῥῖψις τῆς ἀγκύρας ἐκ τῆς πρῶρας εἰς τὴν γῆν καὶ ἡ ὕφαλος πέτρα. κώπαν σχάσον, ταχὺ δ' ἄγκυραν ἔρεισον χθονὶ πρῶραθε, χοιράδος ἄλκαρ πέτρας (παῦσον ἤδη ἐκτείνων τὸν περὶ τῶν προγόνων τοῦ νικηφόρου ἔπαινον). Π. 10, 51—52. Ἀλληγορία.

31. 'Η ῥῖψις δύο ἀγκυρῶν ἀπὸ τοῦ ταχέος πλοίου ἐν χειμερίᾳ νυχτί. ἀγαθαὶ δὲ πέλοντ' ἐν χειμερίᾳ νυχτί θοᾶς ἐκ ναὸς ἀπεσκήμφθαι δὲ ἄγκυραι (ἡ ἔννοια εἶναι· ἐν καιρῷ κινδύνου εἶναι καλὸν διὰ τὸν Ἀγῆσιαν, ὅτι ἔχει δύο πατρίδας).²⁾ 'Ο. 6, 100—101. Ἀλληγορία.

32. 'Η ἀγκυροβολία. ἐσχατιαῖς ἤδη πρὸς ὄλβου βάλλετ' ἄγκυραν (ἀφικνεῖται) θεότιμος ἐών. 'Ι. 6, 13—14.

33. 'Ο διὰ θαλάσσης νηγόμενος δελφίς. δελφῖνι καὶ τάχος δι' ἄλμας ἵσον εἴποιμι Μελησίαν. Ν. 6, 64—65. Παραβολή.

¹⁾ Δηλ. τὸν Ἡρακλέα. — ²⁾ Δηλ. τὴν Ἀρκαδίαν καὶ τὰς Συρακούσας.

XXVIII. Ἡ φύσις.

α) Αἱ γενικαὶ ἰδιότητες τῆς φύσεως.

1. Ἡ ἄμμος, ἣτις δὲν δύνανται νὰ ἀριθμηθῇ. ἐπεὶ φάμμος ἀριθμὸν περιπέφενγεν, καὶ κείνος¹⁾ ὅσα χάρματ' ἄλλοις ἔθνηκεν, τίς ἂν φράσαι δύναιτο; Ὁ. 2, 108—109. *Παραβολή.*

2. Ὁ κυλινδρόμενος χάλις. Ἰ. Γ, XXVIII, ε, 7.

β) Τὰ ζῷα.

1. Ἡ ἐρυθρόχρους ἀλώπηξ καὶ οἱ μεγαλόφωνοι λέοντες, οἵτινες δὲν δύνανται νὰ μεταβάλῃσι τὸ ἔμφυτον ἦθος των. τὸ γὰρ ἐμφυὲς οὐτ' αἰθῶν ἀλώπηξ οὐτ' ἐρίβρομοι λέοντες διαλλάξαντο ἦθος (οἱ Λοκροὶ δὲν δύνανται νὰ μεταβάλῃσι τὰς ἐμφύτας ἀρετὰς των). Ὁ 11, 19—20. *Ἀλληγορία.*

2. Οἱ ἐν ταῖς σχολιαῖς ὁδοῖς προσβάλλοντες λύκοι. ποτὶ δ' ἐχθρὸν ἄτ' ἐχθρὸς ἐὼν λύκοιο δίκαν ὑποθεύσομαι, ἄλλ' ἄλλοτε πατέων ὁδοῖς σχολιαῖς. Π. 2, 84—85. *Παραβολή.*

3. Ἡ δῆξις. Ἰ. Γ, XXIII, 4.

4. Ἡ σφοδρὰ δῆξις. ἐμὲ δὲ χρεῶν φεύγειν δάκος ἀδινὸν (ἀπέχθειαν) κακχοριᾶν. Π. 2, 52—53.

5. Ἡ πτῆσις. — 1. Ἰτω τεὸν χρέος... ἐμὰ ποτανὸν (περίφημον) ἀμφὶ μαχανᾷ. Π. 8, 33—35. — 2. πέτεται (φημιζεται) δ' ἐπὶ τε χθόνα καὶ διὰ θαλάσσας τηλόθεν ὄνυμ' αὐτῶν. Ν. 6, 49. — 3. ἐπεὶ ψεύδεσσι οἱ ποτανᾶ τε μαχανᾷ (ποιήμασιν) σεμνὸν ἔπεστί τι. Ν. 7, 22. — 4. Ἰ. Γ, I, 4.

6. Τὸ πτερόν. — 1. Ἰδὲ Γ, XXVIII, δ, 3. — 2. ἐστεφάνωσε κυδίμων ἀέθλων πτεροῖσι (στεφάνοις) χαίταν. Ὁ. 14, 24. — 3. ἐν πτερόεντι (ἀειδινήτῳ) τροχῷ. Π. 2, 22. — 4. πολλὰ δὲ πρόσθεν πτερὰ (στεφάνους) δέξατο νικᾶν. Π. 9, 125. — 5. εἴη νιν εὐφώνων πτερύγεσσι (ἐπινικίοις ποιήμασιν) ἀερθέντ' ἀγλααῖς περίδων... Ἀλφεοῦ ἔρνεσι φράζει χεῖρα. Ἰ. 1, 64—66. — 6. πτερόεντα (πασίγνωστον γενόμενον) νέον σύμπεμψον ὕμνον. Ἰ. 5, 63.

7. Ἡ πτῆσις καὶ τὸ πτερόν. πέτεται (ἐμφυχοῦται) ὑποπτέροις (κλειζούσαις) ἀνορέαις. Π. 8, 90. *Σύμπλεγμα δύο μεταφορῶν.*

8. Ὁ τὰ πτερὰ τανύων ἀετός, τὰ πηνά, (ὁ τοῖχος) καὶ ἡ πτῆσις. θάρσος δὲ τανύπτερος ἐν ὕρνιξιν αἰετὸς ἔπλετο· ἀγωνίας δ', ἔρκος οἶον, σθένος· ἐν τε Μοίσαισι ποτανὸς (ἡ πτῆσις ὡς μετα-

¹⁾ Ὁ θήρων.

φορὰ ἀντὶ τῆς τελειότητος) ἀπὸ ματρὸς φίλας. Π. 5, 111—114. Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα δύο παραβολῶν καὶ μιᾶς μεταφορᾶς.

9. Οἱ πέραν πόντου πετόμενοι ἀετοί. ¹Ι. Γ, VIII, 1.

10. 'Ο ἀετὸς εἶναι ταχύτατος τῶν πτηνῶν, ὅστις μακρόθεν ἐπιπετῶν τῇ ἄγρῳ εὐθὺς τοῖς ποσὶ καταλαμβάνει αὐτὴν κατῆμαρ-
μένην· οἱ δὲ κρώζοντες κολοιοὶ ταπεινὰ βόσκουσιν. ἔστι δ' αἰετὸς
ὡκὺς ἐν ποτανοῖς, ὃς ἔλαβεν αἰψα, τηλόθε μεταμαιόμενος, δαφνιὸν
ἄγρην ποσίν· κραγέται δὲ κολοιοὶ ταπεινὰ νέμονται (ἡ ἔννοια τῆς
ἀλληγορίας εἶναι· ὁφὲ μὲν ἔπεμψα τοῦτον τὸν ἐπινίκιον, ἀλλὰ καίτοι
μετὰ μεγίστης ταχύτητος ἔγραψα αὐτόν, ὅμως εἶναι ἀριστούργημα,
ἐνῶ οἱ ἀντίτεχνοί μου ¹) κραυγάζουσι μόνον καὶ ταπεινὰ λέγουσιν).
Ν. 3, 80—82. Ἀλληγορία.

11. Οἱ ἀκρατῆτως κρώζοντες κόρακες (καὶ τὸ τοῦ Διὸς θεῖον
πτηνόν ²). σοφὸς ὁ πολλὰ εἰδὼς φυᾶ· μαθόντες δὲ λάβροι παγγλωσσία
κόρακες ὡς ἀκραντα γαρύετων Διὸς πρὸς ὄρνιχα θεῖον (ἡ ἔννοια εἶναι
ὡς ἐξῆς· καθὼς οἱ ἀκρατῆτως κρώζοντες κόρακες παραβαλλόμενοι
πρὸς τὸ μεγαλεῖον τοῦ ἀετοῦ εἶναι καταφρονήσεως ἄξιοι, οὕτως
εἶναι οἱ μαθόντες μὲν μὴ ἔχοντες δὲ φύσιν ποιητικὴν καὶ ἀτελείωτα
μόνον φλυαροῦντες ποιηταὶ ἀξιοκαταφρόνητοι ἐν συγκρίσει πρὸς τὸν
σοφὸν καὶ ἐκ φύσεως ὄντα ποιητήν). ³Ο. 2, 94—96. Πολυχρω-
μικὴ παραβολή.

12. Οἱ δελφῖνες. οἱοὶ δ' ἀρετὰν δελφῖνες ἐν πόντῳ. Ἀποσπ. 1,
6—7. Παραβολή.

γ) Τὰ φυτά.

1. Τὰ φύλλα. ὥπασεν ³ τοιάδε τῶν τότε ἐόντων φύλλ' (ἐπαί-
νους) ἀοιδᾶν. ¹Ι. 4, 26—27.

2. 'Η χλωρότης. ἀγανᾶ χλωαρὸν (ζωηρῶς) γελάσσαις ὀφρύϊ.
Π. 9, 38.

3. ('Η χλωροποιὸς ὁρόσος,) τὸ αὐξανόμενον δένδρον (καὶ ὁ
ὕγρὸς αἰθήρ). αὖξεται δ' ἀρετά, χλωραῖς ἑέρσαις ὡς ὅτε δένδρεον
ἄσσει, ἐν σοφοῖς ἀνδρῶν ἀερθεῖς ἐν δικαίῳ τε πρὸς ὕγρὸν αἰθέρα.
Ν. 8, 40—42. Πολυχρωμικὴ παραβολή.

4. 'Ο ὄξος, ἡ θανυμαστὴν μορφὴν ἔχουσα μεγάλη καὶ τῆς
αὐτῆς θέσεως ἐρημωθεῖσα («ἐὸν ἐρημώσασα χῶρον») φθινόκαρπος

¹) 'Ο Πίνδαρος αἰνιττεται κατ' ἐξοχὴν πρὸς τὸν Βακχυλίδην. — ²) Δηλ. ὁ
ἀετὸς. — ³) Δηλ. ἡ φήμη.

δρῶς, (ἥτις ἐν ἀλλοτρίᾳ οἰκίᾳ [«ἄλλοις . . . ἐν τείχεσιν»] σὺν τοῖς ἄλλοις βασιλικοῖς κίοσιν ἐρεΐδει τὴν στέγην [«μόχθον δόστανον»]· ὁ ἀκρωτηριασμός [«ἐξερείψειεν»], ὁ ὀξύτομος πέλεκυς, ὁ χειμῶν [«χειμέριον»] καὶ τὸ πῦρ). εἰ γάρ τις ὄξους ὀξύτομῳ πελέκει ἐξερείψειεν μεγάλας δρυός, αἰσχύνοι δέ οἱ θαητὸν εἶδος, καὶ φθινόκαρπος ἐοῖσα διδοῖ ψᾶφον περ' αὐτᾶς, εἴ ποτε χειμέριον πῦρ ἐξίκηται λοίσθιον, ἢ σὺν ὀρθαῖς κίονεσσιν δεσποσύναισιν ἐρειδομένα μόχθον ἄλλοις ἀμφέπει δόστανον ἐν τείχεσιν, ἐὼν ἐρημώσασα χῶρον (ὁ στασιαστῆς Δαμόφιλος εἶναι ἐξοχος ἀνὴρ, καὶ δύναται καὶ στερούμενος τῶν τιμῶν καὶ τῆς πατρίδος νῦν δείξῃ τὴν δυνάμιν του [«εἰ γάρ τις . . . αὐτᾶς» καὶ «ἐὼν χῶρον»] ἐν περιπτώσει νέας στάσεως [«εἴ ποτε . . . λοίσθιον»] ἢ χρησιμοποίησεως τῆς ἰκανότητός του ἐν ξένη πόλει [«ἢ σὺν . . . τείχεσιν»]). II. 4, 262—269. *Πολυχρωμικὴ ἀλληγορία.*

5. (Τὸ χειμερινὸν σκότος καὶ) ἡ φοινικίαις ῥόδοις ἀνθοῦσα ποικίλη γῆ. νῦν δ' αὖ μετὰ χειμέριον ποικίλα μηνῶν ζόφον (τὸ χειμερινὸν σκότος ὡς μεταφορὰ ἀντὶ τῆς μεγάλης ἀτυχίας) χθὼν ὥτε φοινικέοισιν ἄνθησεν ῥόδοις δαιμόνων βουλαῖς (δηλ. καθὼς ἀνθεῖ ἡ γῆ, οὕτως ἐγένετο εὐτυχῆς ἡ ἐστία τῶν ἀνδρῶν).¹⁾ I. 4, 17—19. *Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα μιᾶς παραβολῆς καὶ μιᾶς μεταφορᾶς.*

6. (Τὸ μέλος), τὸ ἄλσος (καὶ τὸ φῶς). κολλᾷ τε σταδίων θαλάμων ταχέως ὑψίγυιον (ὑψηλόν) ἄλσος (πληθὺς) ἀπ' ἀμυχάνιας ἄγων ἐς φάος (εὐτυχίαν) τόνδε δᾶμον ἀστών. O. 5, 13—14. *Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα τριῶν μεταφορῶν.*

δ) Τὸ πῦρ.

1. Τὸ πῦρ. Iδὲ Γ, XXVIII, γ, 4.

2. Τὸ φλεγόμενον πῦρ. — 1. Iδὲ Γ, XXVIII' ζ, 34. — 2. σὲ δ' ἡῦχομοι φλέγοντι (ἐγκαυμιάζουσιν) χάριτες. Π. 5, 46. — 3. τῶν εὐφροσύνα τε καὶ δόξ' ἐπιφλέγει (εἶναι περίφημος). Π. 11, 45. — 4. I. Γ, XXIV, 18. — 5. φλέγεται²⁾ (εἶναι εὐκλεές) δ' ἀρεταῖς μυρίαῖς ἔργων θρασέων ἔνεκεν. Ν. 10, 2—3. — 6. φλέγεται (κλεΐζεται) δὲ ἱοπλόκοισι Μοίσαις. I. 7, 23. — 7. ὁ δὲ καλὸν τι πονήσας εὐαγορίαισιν φλέγει (εἶναι εὐκλής). Ἀποσπ. Π, 66—67 (σελ. 276).

3. Τὸ φλεγόμενον πῦρ, (τὸ πτερόν καὶ ἡ καλλιεργία τοῦ χήπου). ἐγὼ δέ τοι φίλαν πόλιν μαλισταῖς ἐπιφλέγων (λαμπρύνων)

¹⁾ Τουτέστι ὁ οἶκος τῶν Κλεωνυμιδῶν. — ²⁾ Δηλ. τὸ Ἄργος.

αἰοιδαῖς, καὶ ἀγάνορος ἔππου θάσσον καὶ ναὸς ὑποπτέρου (ζώπαις
κατηρτισμένης) παντὶ ἀγγελίαν πέμψω ταύταν, εἰ σὺν τινι μοιριδίῳ
παλάμῃ ἐξαίρετον Χαρίτων νέμομαι κάπον (καλλιεργῶ τὴν ποίησιν).
᾽Ο. 9, 21—27. Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα τριῶν μετα-
φορῶν.

ε) Τὸ ὕδωρ.

1. Τὸ ὕδωρ, ὃ τι εἶναι τὸ ἄριστον τῶν στοιχείων. ᾽Ι. Γ,
XXVIII, ζ, 34.

2. Τὸ ὕδωρ, ὃ τι εἶναι τὸ ἄριστον τῶν στοιχείων (καὶ ἔ
χρυσός, ὅσους εἶναι τὸ πολυτιμώτατον τῶν κτημάτων). εἰ δ' ἄριστεύει
μὲν ὕδωρ, κτεάνων δὲ χρυσὸς αἰδοιέστατος, νῦν δὲ πρὸς ἐσχατιὰν
Θήρων ἀρεταῖσιν ἰκάνων ἄπτεται οἴκοθεν Ἑρακλῆος σταλάν. ᾽Ο. 3,
42—45. Πολυχρωμικὴ παραβολή.

3. Τὸ ἄριστον ὕδωρ τῆς πηγῆς. προβάτων γὰρ ἐκ πάντων
κελάρυζεν, ὡς ἀπὸ κρानάν φέρτατον ὕδωρ, θήλειον γάλα. Ἀποσπ. 101,
1—2. Παραβολή.

4. Ἡ πηγὴ καὶ κε μυθήσεται¹⁾, ὁποῖαν, Ἀρκεσίλα, εὔρε παγὰν
(ποιητὴν) ἀμβροσίων ἐπέων. Π. 4, 298—299.

5. Τὸ ρεῦμα. — 1. ῥοαὶ (περιπέτεται) δ' ἄλλοι' ἄλλαι εὐθυ-
μῖαν τε μέτα καὶ πόνων ἐς ἄνδρας ἔβαν. ᾽Ο. 2, 37—38. — 2. ᾽Ι. Γ,
XVIII, 6. — 3. εἰ δὲ τύχη τις ἔρδων, μελίφρον' αἰτίαν ῥοαῖσι
Μοισάν (ποιήμασιν) ἐνέβαλε. Ν. 7, 11—12. — 4. προμαθείας δ'
ἀπόκεινται ῥοαὶ (νουθεσίαι). Ν. 11, 46. — 5. ὃ τι μὴ σοφίας ἄωτοι
ἄκρον κλυταῖς ἐπέων ῥοαῖσιν (ῥυθμοῖς) ἐξίκηται ζυγόν. ᾽Ι. 7, 18—19.

6. Τὸ ρεῦμα τοῦ ὕδατος. ᾽Ι. Γ, XXVIII, ζ, 32.

7. Τὸ κατακλύζον ῥέον κῦμα, (ὃ κυλινδόμενος χάλιξ, ὅλος ὁ λογα-
ριασμός καὶ ἡ πληρωμὴ). νὺν φᾶφον ἐλίσσομένον ὁπᾶ κῦμα κατα-
κλύσσει ῥέον, ὁπᾶ τε κοινὸν λόγον (ὃ λογαριασμός ὡς μεταφορὰ ἀντὶ
τῆς ὑποσχέσεως) ψῖλαν τεύσομεν (ἡ πληρωμὴ ὡς μεταφορὰ ἀντὶ τῆς
ἐκτελέσεως) ἐς χάριν (ἡ ἔννοια εἶναι καθὼς τὸ ῥέον κῦμα κατακλύζει
τὸν κυλινδόμενον χάλικα, οὕτως θὰ ἐκτελέσωμεν ὅλην τὴν ὑπόσχεσιν
ἡμῶν πρὸς εὐχαρίστησιν τοῦ ἐγκωμιαζομένου).¹⁾ ᾽Ο. 10, 9—11.
Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα μιᾶς παραβολῆς καὶ δύο μετα-
φορῶν.

8. Ὁ παμφόρος συρφετός. ᾽Ι. Γ, XXVIII, ζ, 29.

¹⁾ Ἡ ἔννοια εἶναι κατὰ λέξιν· τώρα (εἶναι περὶ τοῦτου ὁ λόγος), ὅπως κατα-
κλύζει τὸ ῥέον κῦμα τὸν κυλινδόμενον χάλικα, καὶ ὅπως θὰ ἐκτελέσωμεν ὅλην τὴν
ὑπόσχεσιν ἡμῶν πρὸς εὐχαρίστησιν τοῦ ἐγκωμιαζομένου.

9. Ἡ κοίτη τοῦ ποταμοῦ. Ἰδε . . . βαθὸν εἰς ὀχετὸν (ἄβυσσον) ἄτας ἵκοισαν ἐὰν πόλιν. Ὅ. 10, 36—38.

ζ) Τὰ μετεωρολογικὰ φαινόμενα.

1. Ἡ ἀκτίς. — 1. σπέρμ' . . . ὑμετέρας ἀκτίνος (κλέους) ὄλβου δέξατο μοιρίδιον ἄμαρ. Π. 4, 255—256. — 2. ἔσχον θοὰν ἀκτίνα (κλέος) σὺν ἵπποις. Π. 11, 48.

2. Ἡ ἄσβεστος ἀκτίς. βέβακεν ἐργμάτων ἀκτίς (εὐχλεια) καλῶν ἄσβεστος (αἰωνία) αἰεὶ. Ἰ. 4, 41—42.

3. Τὸ φῶς. — 1. χρονιώτατον φάος (κλέος) εὐρυσθενέων ἀρετῶν. Ὅ. 4, 10. — 2. Ἰδε Γ, XXVIII, γ, 6. — 3. χάρμα . . . ἔργων πρὸ πάντων βιότῳ φάος (εὐτυχία). Ὅ. 10, 22—23. — 4. ὑγίειαν ἄγων χρυσέαν κῶμον τ' ἀέθλων Πυθίων αἴγλαν (εὐχλειαν) στεφάνοις. Π. 3, 72—74. — 5. Ἰ. Γ, XVI, 3. — 6. ἀλλ' ὅταν αἴγλα (εὐνοία) διόσδοτος ἔλθῃ, λαμπρὸν φέγγος (εὐτυχία) ἔπασσιν ἀνδρῶν. Π. 8, 96—97. — 7. Χαρίτων κελαδενῶν μὴ με λίποι καθαρὸν φέγγος (φανός). Π. 9, 89—90. — 8. δέξατο¹⁾ δ' Αἰακιδᾶν ὀψιπυργον ἕδος, δίκᾳ ξεναρχεῖ κοινὸν φέγγος (κλέος). Ν. 4, 11—13. — 9. σφόδρα δόξομεν δαῖων ὑπέρτεροι ἐν φάει (φῆμη) καταβαίνειν. Ν. 4, 37—38. — 10. εὐάρματον ἄνδρα γεραίρων, Ἀκραγαντίων φάος (χαύχημα). Ἰ. 2, 17. — 11. κείνοις δ' ὑπέρτατον ἦλδε φέγγος (σωτηρία). Ἀποσπ. Π, 68—69 (σελ. 276). — 12. ἀγνὸν φέγγος (σωτηρία)²⁾ ὁπώρας. Ἀποσπ. 153.

4. Τὸ φῶς (καὶ ἡ ἀνέγερσις τοῦ ἀνδριάντος τοῦ νικητοῦ). πατὴρ δὲ Θεσσαλοῖ' ἐπ' Ἀλφειοῦ ῥεέθροισιν αἴγλα (φῆμη) πυδῶν ἀνάκειται (μένει). Ὅ. 13, 35—36. Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα δύο μεταφορῶν.

5. Τὸ τηλαυγὲς φῶς. τηλαυγὲς (λαμπρά) ἄραρε φέγγος (δόξα) Αἰακιδᾶν αὐτόθεν. Ν. 3, 64.

6. Ἡ λάμψις. — 1. λάμπει δὲ οἱ κλέος (εἶναι εὐχλές). Ὅ. 1, 23. — 2. ὀρφανίζει μὲν κακὰν γλῶσσαν φαεννᾶς (θρασείας) ὑπὸς. Π. 4, 283. — 3. λάμπει (εἶναι εὐχλές) δὲ σαφὴς ἀρετᾶ. Ἰ. 1, 21. — 4. Πηλῆος ἀντιθέου μόχθοις νεότας ἐπέλαμψεν (ἐγένετο εὐχλές) μυρίοις. Ἀποσπ. 172, 1—2. — 5. λάμπει (γίνονται εὐχλεῖ) δὲ χρόνῳ ἔργα. Ἀποσπ. 227.

7. (Ἡ ὄρασις), ἡ λάμψις καὶ τὸ φῶς. τίν³⁾ γε μὲν, . . . δέδορκεν (ἡ μὲν ὄρασις ὡς μεταφορὰ ἀντὶ τῆς λάμψεως, ἡ δὲ λάμψις

1) Δηλ. τὸν ὕμνον μου. — 2) Δηλ. ὁ Διόνυσος. — 3) Δηλ. σοί, ὦ Ἀριστοκλείδῃ.

ὡς μεταφορὰ ἀντὶ τῆς γενέσεως) φάος (κλέος. Ἡ ἔννοια τοῦ ἔλου εἶναι· σοί, α' Ἀριστοκλείδῃ, ἐγένετο κλέος). Ν. 3, 83—84. Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα τριῶν μεταφορῶν.

8. (Ἡ ἀνθήσις, ἡ ὄρασις), ἡ λάμψις καὶ τὸ φῶς. λέγεται μὲν Ἔκτορι μὲν κλέος ἀνθῆσαι (ἐγένετο) Σκαμάνδρου χεύμασιν ἀγχοῦ, βαθυκρήμνοισι δ' ἀμφ' ἀπταῖς Ἐλώρου . . . δέδορκεν (ἡ μὲν ὄρασις ὡς μεταφορὰ ἀντὶ τῆς λάμψεως, ἡ δὲ λάμψις ὡς μεταφορὰ ἀντὶ τῆς γενέσεως) παιδὶ τοῦθ' Ἀγσιδάμου φέγγος (κλέος)¹⁾ ἐν ἀλικίᾳ πρώπῃ. Ν. 9, 39—42. Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα τεσσάρων μεταφορῶν.

9. Ἡ θέρμανσις καὶ ὁ καύσων τοῦ ἡλίου. Ἰ. Γ, XXIII, 4.

10. Ἡ εὐδία. ὁ νικῶν δὲ λοιπὸν ἀμρὶ βίοντον ἔχει μελιτόεσσαν εὐδίαν (εὐθυμίαν) ἀέθλων γ' ἔνεκεν. Ὁ. 1, 97—98.

11. Ἡ εὐδία καὶ τὸ φαιδρὸν φῶς. τὸ κοινόν τις ἀστῶν ἐν εὐδίᾳ (ῥοσυχία) τιθεῖς ἐρευνασάτω μεγαλάνορος Ἡσυχίας τὸ φαιδρὸν φάος (σωτηρίαν). Ἀποσπ. 110. Σύμπλεγμα δύο μεταφορῶν.

12. Ἡ εὐδία καὶ ὁ χειμῶν. ἀλλὰ νῦν μοι Γαιάοχος εὐδίαν (εὐτυλίαν) ὅπασσεν ἐκ χειμῶνος (ἀτυχίας). Ἰ 5, 37—38. Σύμπλεγμα δύο μεταφορῶν.

13. Ἡ εὐδία, ὁ χειμερινὸς ὄμβρος καὶ ἡ φωτίσις. εὐδίαν (ῥοσυχον) ὅς²⁾ μετὰ χειμέριον ὄμβρον (ἐπανάστασιν)³⁾ τεὰν καταιδύσσει (κλεῖζει) μάκαιραν ἐστίαν. Π. 5, 10—11. Σύμπλεγμα τριῶν μεταφορῶν.

14. Ὁ λαμπρότατος ἀστὴρ καὶ τὸ φῶς. ὁ μὲν πλοῦτος . . . ἀστὴρ ἀρίζηλος (ἡ λαμπρότης), ἐτυμώτατον ἀνδρὶ φέγγος (φανός). Ὁ. 2, 58—62. Σύμπλεγμα δύο μεταφορῶν.

15. Τὸ τοῦ οὐρανοῦ ἀστέρος τηλαυγέστερον φῶς· ἀστέρος οὐρανοῦ φαμί τηλαυγέστερον κείνῃ φάος (μεγάλη εὐτυχία) ἐξικόμενα κε βαθὺν πόντον περάσαις. Π. 3, 75—76.

16. Ἡ λάμψις τοῦ ἐν τοῖς ἄλλοις ἀστροῖς ἀξιοθεάτου Ἐωσφόρου. λάμπει, Ἀοσφόρος θαητὸς ὡς ἄστροις ἐν ἄλλοις⁴⁾ Ἰ. 4, 23—24. Παραβολή.

17. Ἡ δρόσος. — 1. Ἰ. Γ, I, 33. — 2. Ἰ. Γ, V, 5. — 3. Ἰ. Γ, XXIV, 13.

18. Ἡ μαλθακὴ δρόσος. Ἰδὲ, Γ, V, 2.

19. Ἡ χλωροποιὸς δρόσος καὶ ὁ ὑγρὸς αἰθέρ. Ἰ. Γ, XXVIII, γ, β.

¹⁾ Δηλ. τῷ παιδὶ τοῦ Ἀγσιδάμου (τῷ Χρομίῳ) ἐγένετο κλέος. — ²⁾ Δηλ. ὁ κλάστωρ. — ³⁾ Δηλ. τοῦ Δαμοφίλου. — ⁴⁾ Παραβάλλεται ἡ φήμη τῶν κλεωνυμιδῶν.

20. Ἡ πνοή. ὅσα δ' ἐπ' ἀνθρώπους ἄγται (περιφέρονται) μαρτύρια. Ἰ, 4, 8—9.

21. Οἱ διαπνέοντες ἄνεμοι. ἄλλοι' ἄλλοιαι διαιθύσσοισιν αἶραι (μεταβάλλονται τὰ πνεύματα τῶν πολιτῶν). Ὀ, 7, 95. Ἀλληγορία.

22. Αἱ μεταβαλλόμεναι πνοαὶ τῶν ὑφίπετῶν ἀνέμων. ἄλλοτε δ' ἄλλοιαι πνοαὶ ὑφίπετῶν ἀνέμων (τὰ παρὰ τῶν θεῶν διδόμενα δὲν εἶναι σταθερά). Π, 3, 104—105. Ἀλληγορία.

23. Ὁ τοὺς καρποὺς διαφθείρουσα χειμερινὰ πνοὴ τῶν ἀνέμων. μὴ φθινοπωρὶς ἀνέμων χειμερινὰ κατὰ πνοὰ (ἐπανάστασις) θαυμάζει χρόνον. Π, 5, 120—121.

24. Ἡ νεφέλη. — 1. ἐπὶ μὲν βαίνει τι καὶ λάθος ἀτέκμαρτα νέφος (λήθη). Ὀ, 7, 45. — 2. φόνου παρποδίου νεφέλαν (κίνδυνον) τρέψαι. Ν, 9, 37—38. — 3. Οἰκλείδαν, πολέμοιο νέφος (φοβερὸν πολεμιστήν). Ν, 10, 9. — 4. ἔσπετο δ' αἰενάου πλούτου νέφος (πληθος). Ἀποσπ. 118.

25. Ἡ μέλαινα νεφέλη. κελαινῶπιν δ' ἐπὶ οἱ νεφέλαν (ὕπνον) ἀγκύλῃ κρατὶ . . . κατέχευας. Π, 1, 7—9.

26. Ἡ νεφέλη καὶ ἡ γάλαζα. ὅστις ἐν ταύτῃ νεφέλῃ (πολέμῳ) γάλαξιν (ἔκροξιν καταστρεπτικῇ) αἵματος πρὸ φίλας πάτρας ἀμύνεται. Ἰ, 7, 26—28. Σύμπλεγμα δύο μεταφορῶν.

27. Ἡ βροχή. — 1. ἕων ξανθαῖσι παὶ παμπορφύροις ἀκτίσι βεβρεγμένοις (περιβεβλημένοις) ἄβρον σῶμα. Ὀ, 6, 55—56. — 2. Ἰ, Γ, XXIII, 3. — 3. ἀλλ' ὅμως καύχαμα κατὰβρεχε (κατεπίεζε) σιγῇ. Ἰ, 5, 51.

28. (Ὁ Ἄρης ἀντὶ τῆς μάχης,) ὁ ὄμβρος καὶ ἡ γάλαζα. καὶ νῦν ἐν Ἄρει (ὁ Ἄρης ὡς μετωνυμία ὄντι τῆς μάχης) μαρτυρῆσαι κεν πόλις Αἴαντος ὀρθωθείσα ναύταις ἐν πολυφθόρῳ Σαλαμὶς Διὸς ὄμβρῳ (μάχῃ) ἀναρίθμων ἀνδρῶν χαλαζέεντι (καταστρεπτικῇ) φόνῳ. Ἰ, 5, 46—49. Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα δύο μεταφορῶν καὶ μιᾷς μετωνυμίας.

29. (Ἡ κτίσις τοῦ θησαυροῦ,) ὁ χειμέριος ὄμβρος, ἡ ἐξ ἐριβρόμου νεφέλης ἐλθοῦσα καταστρεπτικὴ ἔχρυσις (ὁ ἀμείλικτος στρατὸς,) ὁ ἄνεμος (τὰ βύθη τῆς θαλάσσης καὶ ὁ παμφόρος συρφετός). ὕμνων θησαυρὸς ἐν πολυχρόσῳ Ἀπολλωνίᾳ τετείχισται νάπα· τὸν οὔτε χειμέριος ὄμβρος, ἐπακτὸς ἐλθὼν ἐριβρόμου νεφέλας στρατὸς ἀμείλικτος (ὁ ἀμείλικτος στρατὸς ὡς μεταφορὰ ἀντὶ τῆς καταστρεπτικῆς ἐκχύσεως), οὔτ' ἄνεμος ἐς μυχοὺς ἁλὸς ἄξεισι παμφόρῳ χεράδει τυπτόμενον (ἡ νίκη τοῦ Ξενοκράτους εἶναι («τετείχισται») ἀξία ὑπόθεσις («θησαυρός») τῶν ὕμνων, καὶ ταύτην τὴν ἀξίαν τῆς δὲν θὰ

δυνηθῆν' ἄφανίσῃ οὐδεμία βιαιότης). Π. 6, 8—14. *Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα μιᾶς ἀλληγορίας καὶ μιᾶς μεταφορᾶς.*

30. Ἡ σφοδρὰ νιφὰς. τραχεῖα νιφὰς (ἀτύχημα) πολέμοιο. Ἰ. 4, 16.

31. Τὸ σκότος. — 1. ἐν σκότῳ (λῆθῃ) καθήμενος. Ὁ. 1, 83. — 2. φθονερά δ' ἄλλος ἀνὴρ βλέπων γνῶμαν κενεᾶν σκότῳ (ἀκλεῶς) κυλινδεῖ. Ν. 4, 39—40. — 3. εἰ δέ τις ἀνθρώποισι θεόσδοτος ἀτλάτα κακότηας προστύχῃ, ταύταν σκότει (λῆθῃ) κρύπτειν ἔοικεν. Ἀποσπ. 42, 4—5. — 4. ἀρετὰν ἐς αἰπὸν ἔβαλε σκότον (λῆθῃν). Ἀποσπ. 228.

32. Τὸ σκότος (καὶ τὸ ρεῦμα τοῦ ὕδατος). σκοτεινὸν (τὸ σκότος ὡς μεταφορὰ ἀντὶ τῆς ἀπεχθείας) ἀπέχων φύγον, ὕδατος ὥτε ῥοὰς φίλον ἐς ἄνδρ' ἄγων κλέος ἐτήτυμον αἰνέσω. Ν. 7, 61—62. *Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα μιᾶς παραβολῆς καὶ μιᾶς μεταφορᾶς.*

33. Τὸ μέγα σκότος. ταὶ μεγάλαι γὰρ ἀλλὰ καὶ σκότον πολλὸν (λῆθῃν) ὕμνων ἔχοντι δεόμεναι. Ν. 7, 12—13.

34. (Τὸ ὕδωρ, ὃ τι εἶναι τὸ ἄριστον τῶν στοιχείων· ὁ χρυσός, ὅστις ἐν τῷ μεγαλύνοντι τοὺς ἄνδρας πλούτῳ ἔσοχα διαπρέπει· τὸ φλεγόμενον πῦρ,) ἡ νύξ καὶ ὁ ἥλιος, ἔστις εἶναι τὴν ἡμέραν τὸ θερμότατον φαιενδὸν ἄστρον ἐν τῷ ἐρήμῳ¹⁾ αἰθέρι. ἄριστον μὲν ὕδωρ, ὃ δὲ χρυσός αἰθόμενον πῦρ ἅτε διαπρέπει νυκτὶ μέγανος ἔσοχα πλούτου· εἰ δ' ἄεθλα γαρούεν ἔλδεαι, φίλον ἦτορ, μηκέδ' ὀλίγου σκόπει ἄλλο θαλπνότερον ἐν ἀμέρᾳ φαιενδὸν ἄστρον ἐρήμας δι' αἰθέρος, μηδ' Ὀλυμπίας ἀγῶνα φέρτερον αὐδόσομεν (ἡ ἔννοια εἶναι ὡς ἔξῃς· καθὼς τὸ ὕδωρ εἶναι ἄριστον, καὶ καθὼς ὁ χρυσός οὕτως διαπρέπει ἐν τῷ μεγαλύνοντι τοὺς ἄνδρας πλούτῳ, ὡς τὸ φλεγόμενον πῦρ ἐν καιρῷ νυκτός, καὶ καθὼς ὁ ἥλιος εἶναι τὴν ἡμέραν τὸ θερμότατον φαιενδὸν ἄστρον ἐν τῷ ἐρήμῳ ἀνθέρῳ, οὕτως εἶναι ὁ ἐν Ὀλυμπίᾳ ἀγὼν ὁ λαμπρότατος). Ὁ. 1, 1—8. *Πολυχρωμικὸν σύμπλεγμα δύο παραβολῶν.*²⁾

35. Τὸ χειμερινὸν σκότος. Ἰ. Γ, XXVIII, γ, 5.

¹⁾ Ἀηλ. ὁ ἥλιος τόσον ἀποσκοτίζει τὰ ἄστρα, ὥστε νὰ γίνηται διὰ τούτου ὁ αἰθὴρ ἔρημος. — ²⁾ Ἡ μὲν μία παραβολὴ εἶναι· καθὼς τὸ ὕδωρ εἶναι ἄριστον, καὶ καθὼς ὁ χρυσός διαπρέπει ἐν τῷ μεγαλύνοντι τοὺς ἄνδρας πλούτῳ, καὶ καθὼς ὁ ἥλιος εἶναι τὴν ἡμέραν τὸ θερμότατον ἄστρον ἐν τῷ ἐρήμῳ αἰθέρι, οὕτως εἶναι ὁ ἐν Ὀλυμπίᾳ ἀγὼν ὁ λαμπρότατος. Ἡ δὲ ἄλλη παραβολὴ εἶναι· καθὼς τὸ φλεγόμενον πῦρ διαπρέπει ἐν καιρῷ νυκτός, οὕτως διαπρέπει ὁ χρυσός ἐν τῷ μεγαλύνοντι τοὺς ἄνδρας πλούτῳ.

36. 'Ο χειμών. Ἰδὲ Γ, XXVIII, γ, 4.

37. 'Η χειμασία. φόβῳ δ' οὐ καχείμανται (ταράττονται) φρένες.
II. 9, 32—33.

38. 'Η ἀκμὴ τοῦ ἔαρος. Ἰδὲ Γ, XXIV, 7.

Ἄς ἐξετάσωμεν τώρα τοὺς τρόπους τοῦ Πινδάρου ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὴν ποιητικὴν, καὶ ἄς παραβάλωμεν αὐτοὺς πρὸς τοὺς τῆς Ἰλιάδος, Ὀδυσσεΐας, τοὺς τοῦ Αἰσχύλου, Σοφοκλέους, Εὐριπίδου καὶ Ἀριστοφάνους. Ἀλλὰ παραβάλλοντες τοὺς τρόπους πρὸς ἀλλήλους πρέπει τοῦτο κατ' ἀναλογίαν νὰ ποιήσωμεν, ὅ ἐστι νὰ ἔχωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν, ὅτι ἡ μὲν Ἰλιάς ἐκ 15693, ἡ δὲ Ὀδύσσεια ἐκ 12110 στίχων ἀποτελοῦνται, καὶ ὅτι ἐκ τοῦ Πινδάρου 3489, ἐκ τοῦ Αἰσχύλου 7715, ἐκ τοῦ Σοφοκλέους 10341, ἐκ τοῦ Εὐριπίδου 26037 καὶ ἐκ τοῦ Ἀριστοφάνους 15290 στίχοι περίπου εἰς ἡμᾶς παρελείφθησαν.

Ὡς πρὸς τοὺς τρόπους τῆς ἀναλογίας ἀναφαίνονται αἱ μέγιστα διαφοραὶ παρὰ ταῖς ἐκ τῆς ἀνωτέρας βαθμίδος τοῦ πολιτισμοῦ ληφθεῖσαι εἰκόσιν. Ἦγουν αἱ ἐκ τῆς ποιητικῆς, τοῦ θεάτρου, τοῦ ἄσματος, τῆς μουσικῆς, τῆς γυμναστικῆς, τοῦ χοροῦ, τῶν ἀγώνων, τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τῆς ἀγαλματοποιίας, τῆς ζωγραφικῆς, τῆς γεωδαισίας, τῆς ἱατρικῆς καὶ τοῦ πολιτικοῦ βίου ληφθεῖσαι εἰκόνες ἐν τῇ Ἰλιάδι καὶ τῇ Ὀδύσειᾳ σπανιώτατα μόνον ἀπαντῶσιν, ἐνῷ παρὰ τῷ Πινδάρῳ τὸ πεντηκονταπλάσιον περίπου,¹⁾ καὶ παρὰ τοῖς τέσσαρσι ἀττικοῖς δραματικοῖς τὸ εἰκοσαπλάσιον εὐρίσκεται. Κατὰ τι μεγαλήτερα εἶναι ἡ ἀναλογία εἰς τὴν Ἰλιάδα καὶ τὴν Ὀδύσειαν ἐν ταῖς κατηγορίαις τῆς θήρας, τῆς ἀλιευτικῆς, τῆς ἵπποτροφίας καὶ τῆς ἵπποδρομίας, τῆς κτηνοτροφίας, τῆς μελισσοουργίας, τῆς κηπουρικῆς, τῆς ἀμπελοουργίας, τῆς γεωργίας, τῆς ἐμπορίας καὶ τῆς ναυτιλίας, πάντως ὅμως καὶ ἐνταῦθα τὸ ὀκταπλάσιον τῶν τρόπων εὐρίσκομεν παρὰ τῷ Πινδάρῳ,²⁾ καὶ τὸ τετραπλάσιον παρὰ τοῖς τέσσαρσι δραματικοῖς. Πάλιν δὲ εἶναι φυσικόν, ὅτι οἱ ἐκ τῆς μαγειρικῆς ληφθέντες τρόποι, οἵτινες παρὰ τῷ Ἀριστοφάνει συχνότερον καὶ ἐν τῇ Ἰλιάδι

¹⁾ 55 εἰκόνες, δηλ. 1 ἐκ τοῦ ἄσματος, 1 ἐκ τῆς μουσικῆς, 21 ἐκ τῶν ἀγώνων, 17 ἐκ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, 1 ἐκ τῆς ἀνδριαντοποιίας, 1 ἐκ τῆς γεωδαισίας, 4 ἐκ τῆς ἱατρικῆς καὶ 9 ἐκ τοῦ πολιτικοῦ βίου. — ²⁾ 159 εἰκόνας, δηλ. 5 ἐκ τῆς θήρας, 1 ἐκ τῆς ἀλιευτικῆς, 12 ἐκ τῆς ἵπποτροφίας καὶ τῆς ἵπποδρομίας, 11 ἐκ τῆς κτηνοτροφίας, 5 ἐκ τῆς μελισσοουργίας, 75 ἐκ τῆς κηπουρικῆς, 1 ἐκ τῆς ἀμπελοουργίας, 13 ἐκ τῆς γεωργίας, καὶ 36 ἐκ τῆς ναυτιλίας.

καὶ τῇ Ὀδυσσεΐᾳ ἐνίοτε ἀναφαίνονται, παρὰ τῷ Πινδάρῳ καὶ τοῖς τριῖσι μεγάλοις τραγικοῖς λείπουσιν, διότι αὐταὶ αἱ ἐκ τῆς κατωτέρας βαθμίδος τοῦ πολιτισμοῦ ληφθεῖσαι εἰκόνες καλῆτερον ἀνταπεκρίνοντο εἰς τὸ πνεῦμα οὐχὶ μόνον τῆς κωμωδίας ἀλλὰ καὶ τῆς δημώδους ἐποποιίας, ἣ εἰς τὴν ὑψιστὴν ποιήσιν τοῦ Πινδάρου καὶ τῶν τραγικῶν. Τὴς μικρὰς τέχνας, ἥτοι τὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ χρυσοῦ καὶ τοῦ ἀργύρου, τὴν ἐλεφαντουργικὴν καὶ τὴν κηροπλαστικὴν, πρὸς δὲ τὰς χειροτεχνίας, ὅ ἐστι τὴν σιδηρουργικὴν, τὴν ξυλουργικὴν, τὴν κεραμευτικὴν, τὴν ὑφαντουργίαν, τὴν ἱματουργίαν καὶ τὴν βυρσοδεφικὴν, αἵτινες ἀφθόνως τὴν Ἰλιάδα, τὴν Ὀδύσειαν καὶ τὸν Ἀριστοφάνη ἐφωδίασαν, προτιμᾷ κατὰ τι μέτρον καὶ ὁ Πίνδαρος,³⁾ ἀλλὰ ἡ τραγωδία ὀλιγίστους μόνον τρόπους ἔλαβεν ἐξ αὐτῶν. Ὡς τεκμήρια τοῦ ἀκριβοῦτος ἐν τοῖς Ὀμηρικοῖς χρόνοις ὀρησχευτικοῦ βίου προεξέχουσι ἐν τῇ Ἰλιάδι καὶ τῇ Ὀδυσσεΐᾳ τὰ ἐκ τῆς μυθολογίας καὶ τῆς ἱερουργίας παρειλημμένα τῶν εἰκόνων στοιχεῖα, οὐχὶ τόσον παραβαλλόμενα πρὸς τὸν Πίνδαρον καὶ τὸν Αἰσχύλον, ὥντινων αἱ ἐνταῦθα ἀνῆλθον καὶ σχετικῶς πολυάριθμοι εἰκόνες τοὺς δύο θεοσεβεῖς ποιητὰς καταδεικνύουσιν, ὅσον παραβαλλόμενα πρὸς τὸν Σοφοκλῆ, Εὐριπίδην καὶ Ἀριστοφάνη, οἵτινες ὡς ποιηταὶ ἤττονος ὀρησχευτικοῦ αἰσθηματός καὶ ἅπαντες ὁμοῦ ὀλίγω μόνον περισσοτέρας παρέχουσιν ἐκ τῆς μυθολογίας καὶ τῆς ἱερουργίας εἰκόνας, ἣ μόνος ὁ Πίνδαρος,⁴⁾ καὶ οὐδ' ἅπαντες ὁμοῦ παρέχουσι τόσας, ὅσας μόνος ὁ Αἰσχύλος. Ἐν τούτοις τὰ ἐκ τῆς φύσεως παρειλημμένα στοιχεῖα τῶν τρόπων ἱκανῶς μεγαλητέραν σπουδαιότητα ἔχουσιν ἐν τῇ Ἰλιάδι καὶ τῇ Ὀδυσσεΐᾳ ἢ παρὰ τῷ Πινδάρῳ⁵⁾ καὶ τοῖς τέσσαρσι δραματικοῖς, διότι ἐνῷ ἐκεῖ τὰ ἐκ τῆς φύσεως παρειλημμένα στοιχεῖα τῶν τρόπων τῆς ἀναλογίας τὸ ἥμισυ συμπάντων τῶν στοιχείων τῶν εἰκόνων ἀποτελοῦσιν, παρουσιάζουσι παρὰ τῷ Πινδάρῳ καὶ τοῖς τέσσαρσι δραματικοῖς αἱ ἐκ τῆς φύσεως εἰκόνες ἐν τέταρτον μόνον τῶν λοιπῶν εἰκόνων, ὡς σημεῖον τούτου, ὅτι ὁ πολιτισμὸς τῶν Ὀμηρικῶν χρόνων ἦτο πλησιέστερος τῇ φύσει ἢ ὁ τοῦ Πινδάρου καὶ τῶν τεσσάρων δραματικῶν. Συλλήβδην δὲ δυνάμεθα νὰ εἰπωμεν, ὅτι ἤδη καὶ αἰτ' ἡ παραβολή

³⁾ Ἐκ τούτων τῶν κατηγοριῶν παρέχει ὁ Πίνδαρος 16 εἰκόνας, δηλ. 6 ἐκ τῆς χρυσοτεχνίας, 1 ἐκ τῆς σιδηρουργικῆς, 5 ἐκ τῆς ξυλουργικῆς, καὶ 4 ἐκ τῆς ὑφαντουργίας. — ⁴⁾ Ὁ Πίνδαρος παρέχει 13 τρόπους, καὶ ταῦτα ἐκ τῆς μυθολογίας 4 καὶ ἐκ τῆς ἱερουργίας 9. — ⁵⁾ Τὸ σύνολον τῶν στοιχείων τῶν τρόπων τῆς ἀναλογίας εἶναι παρὰ τῷ Πινδάρῳ 457, τούτων δὲ τῶν στοιχείων 114 λαμβάνονται ἐκ τῆς φύσεως, δηλ. ἐκ τῶν γενικῶν ἰδιότητων τῆς φύσεως 2, ἐκ τῶν ζώων 20, ἐκ τῶν φυτῶν 6, ἐκ τοῦ πυρὸς 9, ἐκ τοῦ ὕδατος 13 καὶ ἐκ τῶν μετεωρολογικῶν φαινομένων 64.

τῶν τρόπων τῆς ἀναλογίας τρανῶς ἀποδεικνύει, ὅτι καὶ ὁ Πίνδαρος ἀνῆκει εἰς τὴν λαμπρὰν ἀττικὴν ἐποχὴν, καθὼς οἱ τέσσαρες μεγάλοι Ἕλληνες δραματικοί, καὶ ὅτι ὁ πολιτισμὸς τῆς ἐποχῆς τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσεΐας εἶναι ἀρχεγονώτερος.

Ἐν τῇ μελέτῃ μου περὶ τῶν τρόπων τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσεΐας ἐπραγματεύθην περὶ τούτου τοῦ περιέργου φαινομένου, ὅτι ἐν τούτοις τοῖς δύο ἔπαισιν οἱ ἐκ τοῦ πολέμου τρόποι εἶναι ἀναλόγως ὀλιγαριθμοί, ἐνῶ θὰ ἐνόμιζέ τις, ὅτι ἐν τῇ Ἰλιάδι, ἥτις τὰ κατορθώματα τῶν Ἀχαιῶν ἡρώων ἐξυμνεῖ, καὶ ἐν τῇ Ὀδυσσεΐᾳ, ἥτις ταῦτα τὰ κατορθώματα προϋποθέτει, τὸ πολεμικὸν πνεῦμα καὶ διὰ τῆς συχνοτέρας χρήσεως τῶν ἐκ τοῦ πολέμου ληφθέντων τρόπων ἐκφράζεται, καθὼς τὸ πολεμικὸν πνεῦμα τῶν καθ' ἕκαστα ἐποχῶν ἀρκούντως πιστῶς κατοπτρίζεται ἐν τοῖς τρόποις τῶν εἰς τὰς ἐν λόγῳ ἐποχὰς ἀνηκόντων τεσσάρων δραματικῶν. Ἐπειδὴ δὲ οἱ τρόποι τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσεΐας τρανώτατα ἀποκαλύπτουσι τὴν εἰκόνα τοῦ πολιτισμοῦ εἰρηνικωτέρας ἐποχῆς, καθ' ἡμᾶς καὶ αὐτοὶ οἱ τρόποι μαρτυροῦσιν, ὅτι οἱ ποιηταί, ὅτινες τὴν Ἰλιάδα καὶ τὴν Ὀδύσειαν ἐν τῇ σημερινῇ καταστάσει ἐδημιούργησαν, οὐχὶ εἰς τὴν πολεμικὴν ἀχαιοιοικτὴν ἀλλὰ τὴν εἰρηνικωτέραν ἰωνικὴν ἐποχὴν ἀνήκουσιν, ἐν ὀλίγαις λέξεσιν, ὅτι ὁ πολιτισμὸς αὐτῶν δὲν εἶναι ὁ ἀχαιοιοικτὸς ἀλλὰ ὁ ἰωνικὸς πολιτισμὸς. Οὐχὶ δὲ μόνον οἱ τέσσαρες δραματικοί, ἀλλὰ καὶ ὁ Πίνδαρος, ὅστις ὁμοῦ μετὰ τοῦ Αἰσχύλου ἀνῆκει εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν Περσικῶν πολέμων, κατοπτρίζει ἐν τοῖς τρόποις τοῦ τὸ πολεμικὸν πνεῦμα τῆς αὐτοῦ ἐποχῆς, διότι αἱ ἐκ τοῦ πολέμου ληφθεῖσαι εἰκόνες εἶναι καὶ παρ' αὐτῷ, καθὰς καὶ παρὰ τῷ Αἰσχύλῳ, πολυαριθμοί.⁶⁾ Ἐκτὸς τῶν ἐκ τῆς μυθολογίας, ἱερουργίας καὶ τοῦ πολέμου εἰκόνων συμφωνεῖ ὁ Πίνδαρος πρὸς τὸν αὐτῷ συγγενῇ μεγαλοφυΐαν ἔχοντα Αἰσχύλον καὶ ἐν τούτῳ, ὅτι καὶ οἱ δύο διὰ τῶν ἐκ τοῦ ἀνθρώπου ληφθέντων πολυαριθμῶν τρόπων μετ' ἐμφάσεως ἐξαίρουσι τὸ ἄτομον.⁷⁾ Ἀλλὰ ἡ αἰτία τούτου εἶναι ἄλλη παρὰ τῷ Αἰσχύλῳ καὶ ἄλλη παρὰ τῷ Πινδάρῳ. Ὁ μὲν Αἰσχύλος, ὁ μαραδωνομάχος, ἔστις διὰ τῶν εἰς τὸν πόλεμον ἀνηκόντων τρόπων τοῦ κατοπτρίζει τὸ πνεῦμα οὐχὶ μόνον τῆς αὐτοῦ ἐποχῆς ἀλλὰ καὶ τῆς αὐτοῦ ἀτομικότητος, ἐξαίρει τὸ ἄτομον ὡς ἐνθουσιώδους πρὸμαχος τῶν μεγάλων ἐθνικῶν ἀγώνων, ἐ δὲ Πίνδαρος, ὅστις αἱ

⁶⁾ Ὁ Πίνδαρος παρέχει 24 στοιχεῖα τῶν τρόπων ἐκ τῆς κατηγορίας τοῦ πολέμου. — ⁷⁾ Τὸ σύνολον τῶν στοιχείων τῶν τρόπων ἐκ τοῦ ἀνθρώπου ληφθέντων εἶναι: παρὰ τῷ Πινδάρῳ 55.

ἡρωϊκαὶ διαμάχαι τῶν Περσικῶν πολέμων δὲν ἐνεποίησαν ὅσον τῷ Αἰσχύλῳ βαθεῖαν αἰσθησιν, ἐπομένως δὲ οἱ ἐκ τοῦ πολέμου τρόποι του μόνον τὸ πνεῦμα τῆς αὐτοῦ ἐποχῆς οὐχὶ δὲ τῆς αὐτοῦ ἀτομικότητος δεικνύουσιν, ἐξαίρει τὸ ἄτομον ὡς ποιητής, ὅστις τοὺς νικητὰς τῶν ἀθλητικῶν ἀγώνων ἐξυμνεῖ, σαφῶς δὲ μαρτυροῦσι τοῦτο αἱ ἐκ τούτων τῶν ἀγώνων ληφθεῖσαι ἀναλόγως πολυάριθμοι καὶ ἐν σχέσει πρὸς τοὺς τέσσαρας δραματικούς ἐξέχουσαι εἰκόνες του.⁸⁾ Μετὰ προτιμήσεως ἀρύεται ὁ Πίνδαρος τοὺς τρόπους ἐκ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, οἵτινες μόνῃ παρ' αὐτῷ εἶναι πολυαριθμότεροι,⁹⁾ ἢ παρὰ τοῖς τέσσαρσι δραματικοῖς. Τούτων μέγιστον εἶναι ἐν Ὁ. 6, 1—4 (ἰδὲ Γ, IX, 12) τοῦτο τὸ ἐκ μιᾶς παραβολῆς καὶ μιᾶς ἀλληγορίας συνιστάμενον σύμπλεγμα, ἐν ᾧ παραβάλλει τὸ προοίμιον τοῦ ποιήματος πρὸς τὸ «πρόθυρον τοῦ θαλάμου».

Ἐν τῷ πρώτῳ μέρει τῶν συμβολῶν μου εἰς τὴν συγκριτικὴν τροπικὴν τῆς ποιήσεως ἐξέσθηκα, ὅτι ἡ μὲν συνεκδοχὴ καὶ ἡ μετωνυμία εἶναι ἀπόρροια τοῦ διαλογισμοῦ, οἱ δὲ τρόποι τῆς ἀναλογίας, δηλ. ἡ μεταφορά, ἡ ἀλληγορία καὶ ἡ παραβολή, ἀπόρροια τῆς φαντασίας. Ἐὰν νῦν ἀποβλέψωμεν εἰς τὸν ἀριθμὸν τοῦτο μὲν τῆς συνεκδοχῆς καὶ μετωνυμίας τοῦτο δὲ τῶν τρόπων τῆς ἀναλογίας, ὁρῶμεν, ὅτι ἡ συνεκδοχὴ καὶ ἡ μετωνυμία ἐν σχέσει πρὸς τοὺς τρόπους τῆς ἀναλογίας εἶναι ἐν τῇ Ἰλιάδι καὶ τῇ Ὀδυσσεΐᾳ ὀλιγαριθμύονται, ἀλλὰ παρὰ τῷ Αἰσχύλῳ ἀποτελοῦσι περίπου τὸ ἕκτον, παρὰ τῷ Σοφοκλεῖ τὸ τρίτον καὶ παρὰ τῷ Εὐριπίδῃ τὸ ἥμισυ τῶν τρόπων τῆς ἀναλογίας, ἐνῷ παρὰ τῷ Ἀριστοφάνει ἐπαισθητῶς μειούμεναι τὸ ὄγδον μόνον δεικνύουσιν, τουτέστιν ὁρῶμεν, ὅτι ἡ συνεκδοχὴ καὶ ἡ μετωνυμία ἐν σχέσει πρὸς τοὺς τρόπους τῆς ἀναλογίας βαθμηδὸν προχωροῦσιν ἀπὸ τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσεΐας μέχρι τοῦ Εὐριπίδου. Πάντα δὲ ταῦτα τεκμηριοῦσιν, ὅτι ὁ διαλογισμὸς ἀπὸ τοῦ Ὀμήρου βαθμηδὸν ἐνδυναμοῦται μέχρι τοῦ Εὐριπίδου, ἐνῷ παρὰ τῷ Ἀριστοφάνει σημαντικῶς ἐξασθενεῖ, καὶ τἀνάπαλιν, ὅτι ἡ φαντασία ἀπὸ τοῦ Ὀμήρου βαθμηδὸν ἐλαττοῦται μέχρι τοῦ Εὐριπίδου, ἀλλὰ παρὰ τῷ Ἀριστοφάνει ἐκ νέου ἐνδυναμοῦται. Παρὰ τῷ Πινδάρῳ ἀποτελοῦσιν ἡ συνεκδοχὴ καὶ ἡ μετωνυμία τὸ ἕνατον μέρος περίπου τῶν τρόπων τῆς ἀναλογίας,¹⁰⁾ οὕτως δὲ ὁ Πίνδαρος ὡς πρὸς τὸν διαλογισμὸν καὶ τὴν φαντασίαν κατέχει θέσιν μεταξὺ τοῦ

⁸⁾ Ὁ Πίνδαρος ἔλαβε 21 εἰκόνας ἐκ τῶν ἀγώνων. — ⁹⁾ Ὁ Πίνδαρος ἔχει 17 εἰκόνας ἐκ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς. — ¹⁰⁾ Ὁ ἀριθμὸς τῆς μὲν συνεκδοχῆς καὶ μετωνυμίας εἶναι παρὰ τῷ Πινδάρῳ 49, τῶν δὲ τρόπων τῆς ἀναλογίας 477.

᾿Ομήρου καὶ τοῦ Αἰσχύλου, δηλ. ὁ διαλογισμὸς τοῦ εἶναι μεγαλύτερος ἢ ὁ τοῦ ᾿Ομήρου, ἀλλὰ μικρότερος ἢ ὁ τοῦ Αἰσχύλου, καὶ τὰν ἀπαλιν, ἡ φαντασία τοῦ εἶναι μικτοτέρα ἢ ἡ τοῦ ᾿Ομήρου, ἀλλὰ μεγαλύτερα ἢ ἡ τοῦ Αἰσχύλου.

Ἐν τοῖς τρόποις τῆς ἀναλογίας ἡ φαντασία πλαστικῶς δημιουργεῖ τὰς εἰκόνας τῆς, ὧν τὸ πλεῖστον ἀνεπτυγμένη εἶναι ἢ παραβολή, μικροτάτη ἢ μεταφορά, καὶ μεταξύ τούτων τῶν δύο ἴσεται ἢ ἀλληγορία, οὕτως δὲ γεννᾷ ἡ φαντασία ἐν τῇ μεταφορᾷ τὴν μικροτάτην ἐν δὲ τῇ παραβολῇ τὴν μεγίστην πλαστικὴν εἰκόνα. Ἐὰν ἐκ ταύτης τῆς ἀπόψεως ἐξετάσωμεν τοὺς τρόπους τῆς ἀναλογίας ἐν τῇ Ἰλιάδι, τῇ Ὀδυσσεΐᾳ, παρὰ τῷ Πινδάρῳ καὶ τοῖς τέσσαρσι δραματικοῖς, καταντῶμεν εἰς νέα διδάγματα. Δηλαδή ὁ ἀριθμὸς τῶν παραβολῶν ἀποτελεῖ ἐν τῇ Ἰλιάδι τὸ τετραπλάσιον τῶν μεταφορῶν, ἀλλὰ ἐν τῇ Ὀδυσσεΐᾳ τὸ διπλάσιον μόνον, τοῦναντίον δὲ ὑπερτερεῖ παρὰ τῷ Πινδάρῳ καὶ τοῖς τέσσαρσι δραματικοῖς ἡ μεταφορά.¹¹⁾ Ἐν τούτοις ἡ Ἰλιάς πρωταγωνιστεῖ οὐχὶ μόνον ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν παραβολῶν ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν αὐτῶν, καθ' ὅσον αἱ διεξοδικαὶ παραβολαὶ αὐτῆς ἀποτελοῦσι περισσότερον ἢ τὸ διπλάσιον τῶν συντόμων παραβολῶν, ἐνῷ ἐν τῇ Ὀδυσσεΐᾳ κατὰ τοῦτο ἐπικρατεῖ ἤδη ἰσορροπία, τοῦναντίον δὲ ὑπερβάλλουσι παρὰ τῷ Πινδάρῳ καὶ τοῖς τέσσαρσι δραματικοῖς αἱ βραχεῖαι παραβολαί.¹²⁾ Ὑπολείπεται ὁ Ὅμηρος ὡς πρὸς τὴν ἀλληγορίαν, ἥτις ἐν τῇ Ἰλιάδι ἅπαξ μόνον, ἐν δὲ τῇ Ὀδυσσεΐᾳ οὐδ' ἅπαξ εὐρίσκεται, ἐνῷ παρὰ τοῖς τέσσαρσι δραματικοῖς συγχότερον ἀπαντᾷ. Πολυαριθμοτάτη ὁμως καὶ πολλάκις διεξοδικὴ εἶναι ἡ ἀλληγορία παρὰ τῷ Πινδάρῳ.¹³⁾ Ἄλλο χαρακτηριστικὸν τῆς Ἰλιάδος εἶναι, ὅτι σχηματίζει ἐκ δύο ἢ περισσοτέρων (τριῶν, τεσσάρων, πέντε, καὶ δὴ ἔξ) τρόπων μίαν μεγαλύτεραν πλαστικὴν ἐνότητα, ὅτι ἀγαπᾷ τὰ συμπλέγματα τῶν τρόπων, ἐν οἷς ὡς στοιχεῖα τῆς συνθέσεως αὐτῶν καὶ πάλιν αἱ διεξοδικώταται εἰκόνες, αἱ παραβολαὶ ὑπερισχύουσιν. Τῆς Ἰλιάδος ὑπολείπεται ἡ Ὀδύσεια καὶ ὡς πρὸς τὰ συμπλέγματα τῶν τρόπων οὐχὶ μόνον ἕνεκα τοῦ ὀλιγαριθμοῦ ἀλλὰ καὶ τῆς σμικρότητος τοῦ σχήματος αὐτῶν. Παρὰ τῷ Πινδάρῳ καὶ τοῖς τέσσαρσι δραματικοῖς εἶναι μὲν τὰ συμπλέγματα τῶν τρόπων ἀρκούντως συχνά, ἀλλὰ συνήθως ἐκ μικρῶν τρόπων (μεταφορῶν, συνεκδοχῶν καὶ μετωνυμιῶν)

¹¹⁾ Παρὰ τῷ Πινδάρῳ εἶναι τὸ σύνολον τῶν μὲν μεταφορῶν 396, τῶν δὲ παραβολῶν 38. — ¹²⁾ Παρὰ τῷ Πινδάρῳ εὐρίσκονται 26 βραχεῖαι καὶ 12 ἀνεπτυγμέναι παραβολαί. — ¹³⁾ Τὸ σύνολον τῶν ἀλληγοριῶν εἶναι παρὰ τῷ Πινδάρῳ 43, ὧν 30 εἶναι βραχεῖαι, 13 δὲ ἀνεπτυγμέναι.

σχηματίζονται καὶ εἶναι σμικρὰ τὸ σχῆμα.¹⁴⁾ Οὕτως ἡ Ἰλιάς τὴν πρῶτην θέσιν κατέχει ὥς πρὸς τὴν διεξοδικότητα τῶν παραβολῶν καὶ τῶν συμπλεγμάτων τῶν τρόπων· αἱ παραβολαὶ καὶ τὰ συμπλέγματα αὐτῆς εἶναι μεγαλοπρεπῆ πλαστικὰ δημιουργήματα, ἐν συγκρίσει δὲ πρὸς ταῦτα δεικνύει καὶ αὐτὴ ἡ Ὀδύσσεια ἤδη σημαντικὴν ἐλάττωσιν, ἐνῷ αἱ παραβολαὶ καὶ τὰ συμπλέγματα τῶν τρόπων παρὰ τῷ Πινδάρῳ καὶ τοῖς τέσσαρσι δραματικοῖς ἐκτὸς ὀλιγίστων ἐξαιρέσεων τῇ ἀληθείᾳ καταγνῶσι περιωρισμένα, ὥστε ἀπὸ τῆς Ἰλιάδος μέχρι τῆς Ὀδυσσεΐας καὶ περαιτέρω μέχρι τοῦ Αἰσχύλου, Σοφοκλέους, Εὐριπίδου καὶ Ἀριστοφάνους αἰσθανόμεθα τὴν ἀκατάπαυστον ἐξασθένησιν τοῦ πλαστικοῦ πνεύματος ἐν τῇ ποιήσει, καὶ εἶναι ἐνδιαφέρον, ὅτι ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοῦτο ἐν τῇ ἀρχιτεκτονικῇ καὶ ἀγαλματοποιίᾳ τὸ πλαστικὸν πνεῦμα διηνεκῶς ἐνδυναμοῦται, καὶ τέλος κορυφῶται ἐν τῇ ἐποχῇ τοῦ Περικλέους.

Ἐν τῇ Ἰλιάδι αἱ μὲν παραβολαὶ συχνάκις, τὰ δὲ συμπλέγματα τῶν τρόπων συνήθως ἐκ στοιχείων οὐχὶ εἰς μίαν ἀλλὰ εἰς δύο ἢ περισσοτέρας (τρεις, τέσσαρας, πέντε, ἕξι, μάλιστα δὲ ἑπτὰ) κατηγορίας ἀνηκόντων σχηματίζονται. Αὕτη ἡ πολυχρωμία, ἥτις ἐν τοῖς ἐγκρίτοις χρόνοις τοῦ ἀρχαίου ἑλληνισμοῦ τόσον ἐν τῇ ποιήσει ὅσον καὶ ἐν τῇ ἀρχιτεκτονικῇ καὶ ἀγαλματοποιίᾳ εἶναι οὐσιῶδες συμπλήρωμα τοῦ πλαστικοῦ πνεύματος, μετὰ τούτου θριαμβεῖ ἐν τῇ Ἰλιάδι, καὶ μετὰ τούτου πάλιν μειοῦται ἐν τῇ Ὀδυσσεΐᾳ, παρὰ τῷ Πινδάρῳ¹⁵⁾ καὶ τοῖς τέσσαρσι δραματικοῖς.

Τὴν διαυγῇ διάταξιν τῆς παραβολῆς, ἥντινα παρὰ τῷ Ὅμηρῳ ὁρῶμεν, μᾶτην ζητοῦμεν παρὰ τῷ Πινδάρῳ. Ὁ Πίνδαρος μᾶλλον ὑπαινίσσεται ἢ ἐκφράζει τὴν παραβολήν, καὶ καθιστᾷ διὰ περιπεπλεγμένης συντάξεως πολλάκις δύσκολον τὴν κατανόησιν αὐτῆς, καθὼς τοῦτο κατ' ἐξοχὴν ἐν τῷ ἐν Ὁ. 1, 1—8 (ἰδὲ Γ, XXVIII, ζ, 34) εὐρισκομένῳ καὶ ἐκ δύο παραβολῶν συνισταμένῳ συμπλέγματι ὁρῶμεν. Ὁ Ὅμηρος, ἐκφράζει τὰ δύο μέρη τῆς παραβολῆς, τὸ ὁμοιάζον καὶ τὸ παρομοιαζόμενον, συνήθως διὰ δύο συγκριτικῶν μορίων, διὰ τοῦ τύπου «καθὼς — οὕτως». Τὸ μὲν ὁμοιάζον εἰσάγει καὶ ὁ Πίνδαρος συνήθως διὰ συγκριτικοῦ τινος μορίου (ὡς, ὥσπερ, ὥτε, ἄτε, δίκαν, οἶον, ἴσον, ἄγχι, ὁπᾶ), καὶ ἐνίοτε μόνον παραλείπει αὐτὸ ἄνευ μορίου, ἀσημεῖωτον, ἢ χαρακτηρίζει τοῦτο δι' ἀντιθετικοῦ (δὲ), καὶ ἅπαξ διὰ ὑποθετικοῦ (εἰ) συνδέσμου· τὸ δὲ παρομοιαζόμενον συνήθως δὲν εἰσάγει

¹⁴⁾ Ὁ Πίνδαρος ἔχει 73 συμπλέγματα τῶν τρόπων. — ¹⁵⁾ Παρὰ τῷ Πινδάρῳ εὐρίσκονται 53 πολυχρωμίαι, αἵτινες πλάττονται ἐκ 2 κατηγοριῶν 43 φορές, ἐκ 3 κατ. 6 φορ., ἐκ 4 κατ. 3 φορ., ἐκ 5 κατ. 1 φορὴν.

διὰ μορίου τινός, καὶ σπανίως μόνον μεταχειρίζεται συμπλεκτικὸν (καί, τε) ἢ ἀντιθετικὸν (δέ) σύνδεσμον, καὶ δύο φορές συγκριτικὸν (οὕτως, ὅπᾳ) μόριον. Λοιπὸν ὁ συνηθέστατος τρόπος τῆς ἐκφράσεως τῆς παραβολῆς παρὰ τῷ Πινδάρῳ εἶναι, ὅτι τὸ μὲν ὁμοιάζον εἰσάγεται διὰ συγκριτικοῦ μορίου, τὸ δὲ παρομοιαζόμενον μένει ἄνευ μορίου, ἀσημείωτον.¹⁶⁾ τρεῖς δὲ ἀσυνδέτως παρατάσσονται τὰ δύο μέρη τῆς παραβολῆς, δηλ. καὶ τὰ δύο μέρη μένουσιν ἄνευ μορίων.¹⁷⁾ δύο φορές λαμβάνει τὸ μὲν ὁμοιάζον συγκριτικόν, τὸ δὲ παρομοιαζόμενον συμπλεκτικὸν σύνδεσμον.¹⁸⁾ πρὸς δὲ εὐρίσκονται ἀνὰ μίαν φοράν αἱ ἐξῆς συνενώσεις τῶν δύο μερῶν· ὅπᾳ — ὅπᾳ τε, δ' (τ') — καὶ οὕτως, ο (= μηδέν) — καί, ο — δέ, δέ — καί, μὲν (δέ) — δέ, εἰ — δέ.¹⁹⁾ Ἡ ἐν Π. 1, 43—44 (ἰδὲ Γ, VIII, 6) ἀπαντῶσα ἀλληγορία ἔχει τρόπον τινὰ καὶ τῆς παραβολῆς τὸ χαρακτηριστικόν, καθ' ὅσον εὐρίσκεται ἐν αὐτῇ καὶ συγκριτικὸν μόριον (ὥσειτ').

Ὁ διπλοῦς τρόπος, ὃ ἐστὶν αὕτη ἢ ἐν τῇ Ἰλιάδι δεκάκις καὶ παρὰ τοῖς τέσσαρσι δραματικοῖς ἐνίοτε εὐρισκομένη τολμηρὰ χρήσις τῶν τρόπων, καθ' ἣν μία καὶ ἡ αὐτὴ λέξις ταυτοχρόνως ἐκφράζει δύο τρόπους, ἀπαντᾷ παρὰ τῷ Πινδάρῳ τρισκαίδεκάκις, καὶ δι' τοιοῦτοτρόπως, ὅτι λέξις τις ἐξ φορές μεταφορὰν καὶ συνάμα στοιχεῖον παραβολῆς, τρεῖς φορές μεταφορὰν καὶ συνάμα στοιχεῖον ἀλληγορίας, δύο φορές μεταφορὰν καὶ συνάμα ἄλλην τινὰ μεταφορὰν, καὶ

¹⁶⁾ Οἱ συνηθέστατοι τύποι τῆς παραβολῆς παρὰ τῷ Πινδάρῳ εἶναι· ὡς — ο' Γ. 6, 1—9 (Γ, V, 6), 'Ο. 6, 1—4 (Γ, IX, 12), 'Αποσπ. 123, 6—7 (Γ, XXIII, 4), Π. 11, 39—40 (Γ, XXVII, 7), Ν. 8, 40—42 (Γ, XXVIII, γ, 3), 'Αποσπ. 101, 1—2 (Γ, XXVIII, ε, 3)· ὡς — ο' 'Ο. 2, 94—96 (Γ, XXVIII, β, 11), 'Ι. 4, 23—24 (Γ, XXVIII, ζ, 16)· ἄσπερ — ο' Π. 1, 90—91 (Γ, XXVII, 20)· ὥτε — ο' Ν. 7, 70—74 (Γ, VIII, 7), Π. 10, 53—54 (Γ, XXIII, 1), 'Ι. 4, 17—19 (Γ, XXVIII, γ, 5), Ν. 7, 61—62 (Γ, XXVIII, ζ, 32), Π. 4, 64—65 (Γ, XXIV, 7)· ὥτ' — ο' Ν. 6, 26—27 (Γ, XVIII, 12)· ὥθ' — ο' Ν. 7, 93—94 (Γ, XXI, 6)· ἔτε — ο' 'Αποσπ. VII, 12—15 (Γ, I, 28), 'Ο. 1, 1—8 (Γ, XXVIII, ζ, 34)· ἄτ' — ο' Π. 4, 29—31 (Γ, II, 5), 'Ο. 12, 13—15 (Γ, VIII, 15)· οἶον — ο' Π. 5, 111—114 (Γ, XXVIII, β, 8)· οἶοι — ο' 'Αποσπ. 1, 6—7 (Γ, XXVIII, β, 12)· ἴσον — ο' Ν. 6, 64—65 (Γ, XXVII, 33)· ἔγχι — ο' Ν. 6, 7—11 (Γ, XXVI, 8)· ἔτε, ὡς — ο' Π. 2, 79—80 (Γ, XX)· ἄτ', δίκαν — ο' Π. 2, 84—85 (Γ, XVIII, β, 2). — ¹⁷⁾ Δηλαδὴ· ο — ο' Π. 4, 289—290 (Γ, IV, 3), 'Ι. 6, 72—73 (Γ, XVIII, 7), Π. 5, 111—114 (Γ, XXVIII, β, 8). — ¹⁸⁾ 'Ο ἐστὶν· ὡς — καί· 'Ο. 7, 1—10 (Γ, I, 33)· ὥτε — καί· 'Ο. 10, 86—94 (Γ, I, 29). — ¹⁹⁾ Δηλαδὴ· ὅπᾳ — ὅπᾳ τε· 'Ο. 10, 9—11 (Γ, XXVII, ε, 7)· δ', τ' — καὶ οὕτως· Ν. 11, 37—41 (Γ, XXVI, 7)· ο — καί· 'Ο. 2, 108—109 (Γ, XXVIII, α, 1)· ο — δέ· Ν. 4, 82—85 (Γ, XI, 2)· δέ — καί· Π. 10, 67—68 (Γ, XI, 5)· μὲν δέ — δέ· 'Ο. 1, 1—8 (Γ, XXVIII, ζ, 34)· εἰ — δέ· 'Ο. 3, 42—45 (Γ, XXVIII, ε, 2).

δύο φορές μετωνυμίαν καὶ συνάμα στοιχεῖον παραβολῆς ἐκφράζει.²⁰⁾ Τοιοῦτος διπλοῦς τρόπος εἶναι παρὰ τῷ Πινδάρῳ π. χ. αὕτη ἡ εἰκὼν (N. 3, 84, ἰδὲ Γ, XXVIII, ζ, 7), ἐν ἣ ἡ «ὄρασις» (δεδορκεν) ὡς μεταφορὰ σημαίνει «λάμπειν», καὶ αὕτη ἡ σημασία τῆς λέξεως σημαίνει ὡς δευτέρα μεταφορὰ «γένεσιν», οὕτως δὲ ἡ ὄρασις ἐκφράζει δύο τρόπους, τοῦτέστι «μεταφοράν», καὶ ἡ μεταφορικὴ σημασία αὐτῆς δευτέραν «μεταφοράν».

Συλλήβδην ὁρώμεν, ὅτι οἱ τρόποι τοῦ Πινδάρου πιστῶς κατοπτρίζουσι τὸν πολιτισμὸν τῆς αὐτοῦ ἐποχῆς, τὸν διαλογισμὸν, τὴν φαντασίαν, τὸ πλαστικὸν πνεῦμα καὶ τὴν πολυχρωμίαν αὐτοῦ, καὶ χαρακτηρίζουσιν αὐτὸν ὡς θεοσεβῆ καὶ τοὺς νικητὰς τῶν ἀθλητικῶν ἀγώνων ἐξυμνοῦντα ποιητὴν, καὶ ὡς προτιμῶντα τὰς χειροτεχνίας καὶ τὰς τέχνας. Οἱ τρόποι κατοπτρίζουσι καὶ τοῦτο τὸ χαρακτηρηστικὸν του, ὅπερ εἶναι πρὸς τὸ τοῦ Ὀμήρου ὅλως δι' ὅλου ἀντίθετον· ὅτι δηλ. ὁ μὲν Ὅμηρός ἐστὶ ἐ ἀσυνείδητος, ὁ δὲ Πίνδαρος ὁ συνειδητὸς ἀριστοτέχνης τῆς γλώσσης.

¹ Ἐν Βουδαπέστη.

Γουλιέλμος ΡΕΟΖ.

²⁰⁾ Οἱ δεκατρεῖς διπλοὶ τρόποι τοῦ Πινδάρου εἶναι οἱ ἑξῆς· Ὁ. 7, 2 (Γ, I, 33)· ἡ «ὀρόσος» (ὀρόσω) ὡς μεταφορὰ σημαίνει «ὕφρον», καὶ αὕτη ἡ σημασία τῆς λέξεως εἶναι συνάμα στοιχεῖον τῆς παραβολῆς. Ὁ. 7, 6 (Γ, I, 33)· ἡ «εὐνή» (εὐνάς) ὡς μετωνυμία σημαίνει «γάμον», καὶ αὕτη ἡ σημασία τῆς λέξεως εἶναι συνάμα στοιχεῖον τῆς παραβολῆς. Ὁ. 10, 87 (Γ, I, 29)· ὁ «ποιμήν» (ποιμένα) ὡς μεταφορὰ σημαίνει «κληρονόμον», καὶ αὕτη ἡ σημασία τῆς λέξεως εἶναι συνάμα στοιχεῖον τῆς παραβολῆς. Π. 1, 44 (Γ, VIII, 6)· ἡ «παρεία» (χαλκοπάραον) ὡς μεταφορὰ σημαίνει «ἀκωκὴν», καὶ αὕτη ἡ σημασία τῆς λέξεως εἶναι συνάμα στοιχεῖον τῆς ἀλληγορίας. Π. 2, 80 (Γ, XX)· τὸ «ἔρκος» ὡς μεταφορὰ σημαίνει «ἐπιφάνειαν», καὶ αὕτη ἡ σημασία τῆς λέξεως εἶναι συνάμα στοιχεῖον τῆς παραβολῆς. Π. 6, 12 (Γ, XXVIII, ζ, 29)· ὁ «ἀμειλικτὸς στρατὸς» (στρατὸς ἀμειλιχός) ὡς μεταφορὰ σημαίνει «καταστρεπτικὴν ἔκχυσιν», καὶ αὕτη ἡ σημασία τῆς λέξεως εἶναι συνάμα στοιχεῖον τῆς ἀλληγορίας. N. 3, 78 (Γ, V, 5). ἡ «ὀρόσος» (ἔερσ') ὡς μεταφορὰ σημαίνει «ἀφρόν», καὶ αὕτη ἡ σημασία τῆς λέξεως εἶναι συνάμα στοιχεῖον τῆς ἀλληγορίας. N. 3, 84 (Γ, XXVIII, ζ, 7)· ἰδὲ τὴν ἑρμηνείαν ἐν τῷ κειμένῳ. N. 7, 72 (Γ, VIII, 7)· ἡ «παρεία» (χαλκοπάραον) ὡς μεταφορὰ σημαίνει «ἀκωκὴν», καὶ αὕτη ἡ σημασία τῆς λέξεως εἶναι συνάμα στοιχεῖον τῆς παραβολῆς. N. 7, 73 (Γ, VIII, 7)· ἡ «δύναμις» (σθένος) ὡς μετωνυμία σημαίνει «σθενάρων σῶμα», καὶ αὕτη ἡ σημασία τῆς λέξεως εἶναι συνάμα στοιχεῖον τῆς παραβολῆς. N. 9, 41 (Γ, XXVIII, ζ, 8)· ἡ «ὄρασις» (δεδορκεν) ὡς μεταφορὰ σημαίνει «λάμπειν», καὶ αὕτη ἡ σημασία τῆς λέξεως σημαίνει ὡς δευτέρα μεταφορὰ «γένεσιν». Ἱ. 6, 1 (Γ, V, 6)· ἡ «ἄνθησις» (θάλλοντος) ὡς μεταφορὰ σημαίνει «εὐθυμίαν», καὶ αὕτη ἡ σημασία τῆς λέξεως εἶναι συνάμα στοιχεῖον τῆς παραβολῆς. Ἀποσπ. 123, 6 (Γ, XXIII, 4)· ἡ «δῆξις» (δαχθείς) ὡς μεταφορὰ σημαίνει «ἐξέρμανσιν», καὶ αὕτη ἡ σημασία τῆς λέξεως εἶναι συνάμα στοιχεῖον τῆς παραβολῆς.

AŠŠUR RÉGI URALKODÓINAK FELIRATAI.

(Vége.)

2. M. 4. sz. 9. kőv. l.

E felirat az alábbi részleteket kivéve, bekezdésében és befejezésében az előbbivel azonos.

Recto.

e-nu-ma dūr āli eššu raba-a ša mu-li-e-ša ši-[]
 30 ša iš-tu dūri rabe-e ša lib-bi āli a-na si-ḫi-ir-[ti]
 a-di nāri ša ^m pu-zur ^d a-šur a-bi [šarru
 a-lik pa-ni-ia i-na pa-na e-pu-šu dūra šu-a-t[^u
^m ^d a-šur bēl ni-^ve-šu a-bi-ma u-la-bi-is-su
 i-] tu-ur e-na-aḫ-ma
 35 ^m erba ^d adad pa-te-si ^d a-šur a-bi-ma
 šarru a-lik pa-ni-ia a-di abullē ^{pl} -šu
 u a-sa-ia-te-šu a-šar iḫ-[šir] a-šar u-la-bi-[iš]

Verso.

[dūra]-ma ak-[šir] ištu uš-še-šu a-di gaba-dib-bi-šu e-pu-u[š
 dūru šu-u e-na-aḫ-ma iḫ-ta-bi-it an-ha- []-[]
 an-ḫu-su u-di-iš an- GAR. AG dūri-ma ak-[šir] iš-tu uš-še-šu
 a-di gaba-dib-bi-šu e-pu-uš XIV agurri i-na na-al-ba-ni-ia rabū-u [...
 5 u na-ri-ia aš-ku-un na-ri-e ša ab-bi-ia
 it-ti na-ri-ia-ma^a aškun

Colophon.

Arah kar-ra-a-tu li-mu ^m . . .1) 8 B 8: li-mu ^m it-ti-ili a-šam-šu.

29. Midőn az új város nagy fala, a melynek terasza . . . ,
 30. melyet a város szívében levő nagy faltól köröskörül, 31. egészen
 a csatornáig, melyet Puzur-Aššur ősom, királyi, 32. elődöm létesített
 egykoron, azt a falat *pedig* Aššur-bēl-nišešu, ősom bevakoltatta
 36. s az ismét romladozni kezdett, mire Erba-Adad, Aššur papi feje-
 delme, ősom. 36. királyi elődöm egészen kapúig és pilléreiig hol me-
 gerősítette, hol bevakoltatta, [verso] 1. a falat megerősítve alapzatától fogva
 egészen a tetejéig megcsinálta, 2. s a fal *újra* romladozni kezdett,
 tönkremenőben volt . . . : 3. romladozó állapotát megújítottam, meg-
 csináltattam, a falat megerősítettem, alapjaitól kezdve 4. egészen a
 tetejéig megcsináltam XIV téglá *vastagságra* (?) (nagy tégláformám sze-
 rint) . . . , 5. feliratos követet elhelyeztem, őseim feliratos köveit saját
 feliratos követem mellé helyeztem.

Befejező sor:

Karratū hava. Itti-ili-ašamšu eponymátusa.

33. u-la-bi-is-su] Igealak II, 1. Tő lehet: לִבֵּשׁ II, 1. felöltöztetni, burkolattal ellátni, לָבַשׁ = lerontani (Delitzsch *HW.* 370 b). E lehetőségek eldöntése attól függ, hogyan egészítjük ki a 37. továbbá verso 1. és 3. sorában olvasható ak [] és [ik [] igealakok hiányzó részét. Ha a szóvegben látható jelek nem csálnak, לָבַשׁ olvasandó, mely esetben ikkis a נָבַשׁ lebontani, levágni tőből; ulabis a לָבַשׁ tőből volna levezethető.

Verso. 1. ak-kis helyett olv. ik-kis, mert ott még Erba-Adadról van szó.

Verso 3. an- GAR. AG] GAR. AG = epištu. Meissner 9257. sz.

3. M. 5. sz. II. köv. l.

Az előbbi felirathoz hasonlóan ennek is csak a középső része önálló, eleje és befejezése sablonos.

Recto.

II. 33 e-mu-ma e-gal ali-ia ^a aššur ša ^m a aššur nirari a-ḫi
 ši-li-it-ti ab-be-ia šarru a-lik pa-ni-ia i-na pa-na
 e-pu-šu i-ga-ru ša ri-iš ba-a-be ša ^{is} ḫat-ti

alsó szél.

ša tar-ši pi-li-e ša ki-ri-ib e-gal-lim
 ša-a-ti a-šar parakku ša ^a aššur bēli-ia

Verso.

i-na kir-bi-šu ipšu u [ša]-at-ti-šam-ma
^a] aššun be-li a-na parakku ša-a-tu a-na a-ša-bi il-la-[ku
 i-ga-ru šu-u e-na-ah-ma an-ḫu-su u-ni-ki-ir
 u-di-iš a-na aš-ri-šu u-te-ir u na-ri-ia aš-ku-un

Colophon.

Araḫ êmûk abûbi ûm XX li-mu ša ^m a Adad ili-nu

33. A midőn városomnak Aššur templomában, melyet Aššur-nirâri, 34. őseim törvényes (?) őcscse, királyi elődöm egykoron 35. létesített, a jogarról *nevezett* kapú fejének a fala, [alsó szél] a mely annak a templomnak közepén levő . . . -vel szemben van, a hol uram, Aššur szentélye [verso] épült belsejében és a mely szentélybe Aššur, az én uram, minden esztendőben bejár lakni, 3. ez a fala romladozni kezdett: romladozó állapotát megváltoztattam, 4. megújítottam, helyrehoztam és feliratos követet elhelyeztem.

A felirat befejező sora :

Az árvíz hatalmának hava, 20. napja, Adad-ilinu eponyméve.

34. a-^{hi} šilitti] ši-li-it-tu töve, úgy látszik, שָׁלַח; (v. ö. šalattu dög, hulla, eredetileg šalamtu) ebben az esetben šilittu = integritas. Ha e magyarázat helyes, Aššur-nirāri-t nem sorozhatjuk Adad-nirāri ősei közé.

Alsó szél 1. sor. *pīlū* valami épületrész, a mely a templom udvarában, a bejárattal szemben emelkedett. S b 297 szerint a šumir NUNUZ = *pīlū*; ez utobbi szó Dyneley Prince szerint = *vörös*. Szövegünk e szó utolsó szótagját *plene* írja (pīli); e miatt nem téveszthető össze a kötömböt jelentő *pīluval*.

4. M. 65. sz. 61. l.

E feliratnak is csak középső része különálló; eleje és befejezése a sablonszerű frázisokból áll.

Recto.

II. <e-numa> ki-si-ir-ta ša pa-ni nāri ša iš-tu si-ip-pi
e-li-e ša bāb^a e-a šarru a-di si-ip-pi []
šap-li-e ša bāb^a ištār ša i-na mē^{pl} e-na-[ah]
mi-lu a-naša-a-šu pu-li-šu u a-gur-[ri-šu]
so it-ba-lu ki-si-ir-ta ša-a-ti iš-tu ku-[ta-li]
u a-gur-ri ak-si-ir IV BAR a-gur-ri u [

Verso.

i]-na pi-li u ip-ri ša^a u-ba-[-si-e]
ku-ta-li-šu ak-si-ir na-ri-ia aš-ku-un

Colophon deest.

26—27. [Midón] a töltés, a mely a folyó előtt *vagy*on, Ea-šarru kapujának felső küszöbétől egészen 28. Ištār kapujának alsó küszöbéig, mely a vízben *vagy*on, romladozó állapotba jutott, 29. az árvíz belőle a kötömböket s a téglákat 30 elhordta: azt a töltést a falaktól 31. és tégláktól kezdve megerősítettem: 4 Bar téglával és [verso] kötömbökkel és Ubasi város földjével megerősítettem és feliratomat elhelyeztem.

30. s köv. ss-hoz v. ö. I Adad-nirāri Londonban őrzött (Br. M. 90978. sz.) feliratának Verso 4. s köv. sorait:

4. aš-ra ša-a-tu 5. u;pi-^{hi}-ir 6. dan-na-su ak-šu-ud 6. it-ti pu-li u ip-ri ša^{alu} U-ba-si-e 7. e-pu-uš a-na aš-ri-šu u-te-ir = azt a helyet rendbehoztam, alapzatát elértem kötömbökkel és Ubasi város földjével megcsináltam, helyreállítottam.

31. IV BAR] v. ö. Adad-nirāri I. feliratának R 38. sorát.

1. Ajtósarok-felirat.

M. 6. sz. 14. l.

I. m^a adad-nirāri ša-ak-ni^a en-lil šangū^a a-šur
mār BU. DI ilu ša-ak-ni^a en-lil šangū^a a-šur
mār^a en-lil nirāri ša-ak-ni^a en-lil šangū^a a-šur-ma
II. e-nu-ma a-bu ir-tu ša bāb^a a-num u^a adad

- 5 bēlê-ia u^{is} [dalâte p^l]-ši-na ša i-na pa-na
 ip-ša e-na-ḫa a-bu ir-te
 iš-tu uš-še-ši-[na] a-di gaba-dib-bi-ši-na e-pu-uš
 1^a dalâte p^l a-šu-ḫi te-ir-ri-ti
 ši-ra-ti eššāti p^l a-pu-uš
 10 i-na mi-si-ir UD. KA.BAR u-ši-bi-it
 i-na bāb anum u^a adad bēlê p^l-ia
 a-na da-ra-ti u-ki-in.
 III. a-na ar-ka-at ūmê p^l rubû ar-ku-u
 e-nu-ma bīt a-bu ir-tu u^{is} dalâtê [p^l -š]i-na
 15 e-na-ḫa-ma bīta ša . . .
 ki-ma ia-a-ti-ma lī (?) -pu-uš
 šu-mi šat-ra a-na aš-ri-šu lu-te-ir
^a a-šur ^a a-nu u^a adad ik-ri-be-šu
 mu-ni-ki-ir ši-iṭ-ri-ia u šu-me-ia
 20 ^a a-šur ^a a-nu ^a adad ilāni p^l rabūti p^l
 a-lik ri-si-ia ma-lik ša-mê . . .
 šarru-zu li-is-ki-pu šum-šu
 i-na mati lu-ḫal-lī-ku na-aš-pu-uh māti-šu
 ḫa-laḫ ni-ši-šu u ku-du-ri-šu
 25 i-na pī-i-šu-nu kabti
 li-ša-am-ma
^a adad i-na be-ri-ik li-mu-ti
 mat-zu li-ib-ri-ik
 a-na māti-šu hu-ša-ḫa li-dī

I. 1. Adad-nirari Bēl helytartója, Aššur főpapja, 2. Arik-den-ili, Bēl helytartójának, Aššur főpapjának fia, 3. Bēl-nirari Bēl helytartójának, Aššur főpapjának fia.

II. 14—15. Midón Anu és Adad istenek, az én uraim, kapujának homlokzata (?) és ajtószárnyai, a melyek anakelőtte 6. létesültek, romladozó állapotba jutottak, homlokzatait 7. alapjaitól kezdve egészen tetejükig megcsináltam, 8. cziprusfából való . . ., 9. nagyszerű új ajtószárnyakat csináltam, 10. rézfoglalattal kivertem 11. és uraimnak, Anu és Adad isteneknek, kapujában 12. mindörökre felállítottam.

III. Minden további időkre: a késői fejedelem, 14. ha majd a homlokzat (?) háza és ajtószárnyai 15. romladozni kezdenek, ezt a házat, 16. úgy mint a hogy enyém volt, csinálja meg, 17. nevem írását állítsa helyére s akkor Aššur. Anu és Adad istenek áldják meg. 19. Ellenben azt, a ki írásomat és nevemet megváltoztatja, 20. Aššur, Anu, Adad, a nagy istenek, 21. a segítségemre siető ég királya . . . 22. királyságát döntsek meg, nevét 23. tulajdon hazájában pusztítsák el, országának bomlása, 24. népének és határainak pusztulása 25. komoly szájukon jöjjön ki, 27. Adad isten gonosz villámokat 28. szórjon földjére, 29. éhínséget zúdítson országára.

4. a-bu-ir-tu] irtu = mell; tehát a «mell apja», talán homlokzat. Pl. abu ir-te.

8. a-šu-ḫi] V. ö. Šabbat 157 a אֲרִי וְאֲשׁוּרִי. A mandæusok Šidra R.

- I. 265₁₂ és 380₁₁ és I. Löw, *Aramäische Pflanzennamen*, Leipzig, 1881.
 60. l. te-ir-ri-ti] jelentését nem tsmerem.
 15. bita ša...] talán ša-a-tu olvasandó.
 21. ma-lik ša-mé] nem föltétlenül bizonyos.

2. Téglafeliratok.

6. M. 7. sz. 15. l.

e-gal m adad-nirâri
 már BU. DI. ilu-ma
 ša ki-si-ir-ti
 ša pân nârî

Adad-nirâri-nak,
 Arik-dên-ili fiának, palotája.
 A töltésé,
 mely a folyó előtt vagon.

7. M. 8. sz. 16. l.

e-gal m adad-nirâri šar kiššati
 már BU. DI. ili šar mât as-šur
 már ^a Bêl nirâri
 šar mât aš-šur-ma
 5 ša ki-sa-al-li
 ša bit la-bu-ni

Adad-nirâri a sokaság, királyának
 Arik-dên-ili, Assyria királyá fiának,
 Bêl-nirâri [tája,
 Assyria királyá unokájának palo-
 A bit-labuni kövezett
 udvaráé.

8. M. 9. sz. 16. l.

e-gal m adad-nirâri šar kiššati
 már BU. DI. ilu šar mat aš-šur
 már ^a en-lil nirâri
 šar mât aš-šur-ma

Adad-nirâri, a sokaság királyának
 Arik-dên-ili, Assyria királyá fiának,
 Bêl-nirâri, [tája.
 Assyria királyá unokájának palo-

9. M. 10. sz. 16. l.

m Adad-nirâri šangû aš-šur
 bi? [] bêt ša dû-ri
 ša bit ^a aš-šur bêt-šu
 ša pân kirêti ša adad
 e-pu-šu e-ik-si-ir.

Adad-nirâri Aššur főpapja
 Bêt... a ki falait
 ura, Aššur házának,
 mely Adad parkjai előtt vagon,
 építette, megerősítette.

Szélfelirat.

Szélfelirat.

m Adad-nirâri šangû aš-šur.

Adad nirâri, Aššur főpapja.

10. M. 12. sz. 17. l.

e-gal m adad-nirâri šar kiššati
 már BU. DI. ilu šar mat aš-šur
 ša ki-si-ir-ti
 ša pi-i hiri-ti
 ša e-gal-la-ti

Adad-nirâri a sokaságok királyá,
 Arik-dên-ili, Assyria királyá fiának
 A paloták csatornája [palotája.
 torkolatának
 töltésé.

Szélfelirat.

Szélfelirat.

e-gal m adad-nirâri

Adad-nirâri palotája.

VII. I. Sulmânu-ašarêdu.

(Salmanassar.)

I. M. 13. sz. 18. l.

- I. m a Šul-ma-nu ašarêdu ša-ak-ni ^a bêl šangû aš-šur
 el-lu šakannak ilâni ^{pl} rubû mi-gir ^a ištar
 mu-bi-ib šu-luḫ-ḫi u nindabi
 mu-ša-tir ana naphar ilâni ^{pl} zi-i-bi
 5 e-li-me mu-kin ma-ḫa-zi el-lu-ti
 ba-nu E. HAR. SAG. KUR. RA ki-iš-ši ilâni
 šadu-u matâti gu-gal tab-ra-ti ri-u
 pu-ḫur da-ad-me ša al-ka-ka-
 tu-šu šu-tu-ra el aš-šur ṭa-a-ba
 10 ur-ša-nu ḫar-du li-u tu-ḫu-ma-ti
 ka-am za-a-a-ri mu-ul-ta-aš-gi-mu
 ḫa-bal gi-ri-šu ša ki-ma nab-li
 it-ta-na-aš-ra-ru e-ri-iḫ
 ta-ḫa-zu u ki-ma išât mu-ti
 15 la pa-di-e te-bu-u ^{is} kakkê ^{pl} -šu
 rubû ki-nu ša i-na ^{is} tukul-ti ^a aš-šur
 u ilâni ^{pl} rabûti ^{pl} bêlê ^{pl} -šu it-ta-la-ku-ma
 ma-ḫi-ra la-a i-šu-u sa-bit
 mi-is-rat na-ki-ri e-liš u šap-liš
 20 bêlu ša naphar ma-al-ki u rube-e
^a aš-šur u ilâni ^{pl} rabûti ^{pl} ana šepi-šu
 II. u-še-ik-ni-šu. — e nu-ma aš-šur bêlu
 a-na pa-la-ḫi-šu ki-ni-iš u-ta-ni-ma
 a-na šu-šur salmat ḫaḫḫadi ^{is} ḫatta kakka
 25 u ši-pir-ra id-di-na a-ga-a ki-na
 ša be-lu-ti iš-ru-ka i-na û-me-šu-ma
 i-na šur-ru šangû-ti-ia mât u-ru-at-ri
 ib-bal-ki-tu-ni-ma a-na ^a aš-šur
 u ilâni ^{pl} rabûti ^{pl} bêlê ^{pl} -ia ḫa-ti
 30 aš-ši da-ku-ut šabê ^{pl} -ia aš-ku-un
 a-na ki-šid ḫur-ša-ni-šu-nu dan-nu ti
 lu e-li mât ḫi-im-me
 mât u-at-lu-un mât maš-gu-un
 mât ša-lu-a mât ḫa-li-la mât lu-ḫa
 35 mât šal-li-pa-aḫ-ri
 u mât zi-in-gu-un VIII mâtâti
 u ḫarrân mâtati ^{pl} -ši-na ak-šud LI alâni ^{pl}.
 šu-nu ak-ḫur aš-ru-up šal-la-su-nu
 bušû-šu-nu aš-lu-ul pu-ḫur
 40 mât u-ru-at-ri i-na III-ti û-me

Variánsok: B = 9S3, C = 88¹/₂, D = 785.

1. B ^a aš-šur. — 4. B D a-na. — C. om. mušatir-ilâni ^{pl} — C D zi-bi. — 6. C ki-si. — 8. C pu-ḫu-ur. — gugal-da-ad-me] D patesi ri-eš-tu ša ^a a-num u ^a Bêl = Anu és Bêl istenek első papi fejedelme. — 9. D DUG. GA. — 11. D mul-ta-aš-gi-mu. — 12. C om ḫa-am ... gi-ri-šu. —

CD na-ab-li. — 13. D i-ta-na-aš-ra-ru. — 14. D ta-ha-su. — 16. CD om^d — 17. CD om bēlē pl -šu. — D i-tal-la-ku-ma. — 18. CD la. — CD ša-bi-it. — 19. C me-is-rat. — nakirē] C KUR. MEŠ. — 20. C be-lu. — C mal-ki. — rube-e] CD NUN. — 21. CD a-na. — 22. C^d aš-šur. — 23. C ana. — ki-ni-iš] ABC ki-niš. — 24. C ana. — 25. C ši-pi-ra. — D i-di-na. — 26. B be-lu-tim. — C ū-mi-šu-ma. — 27. B om i-na... šangti-ti-ia. C u-rat-ri. — 28. C ibbal-ki-ta-ni-ma D add: ū-ti-ia ik-ki-ru za-er-ru-ti e-pu-šu = ellenséges viszonyba jöttek velem, ellenséges cselekedeteket követtek el. — C ana. — D om^d — 31. C ana. — 34. D sa-lu-u-a. — 36. Dom u. — BC zi-ni-gu-un. — 37. B KUR-ši-na. — C ak-šu-ud. — D XLI. — 40. C u-rat-ri. — BC III. — B UD. MEŠ C UD-mi.

I. 1. Salmanassar, Bēl helytartója, Aššur főpapja, 2. a dicsőséges; az istenek helytartója, a fejedelem, Ištar istenasszony kedvence, 3. a szentélyek (?) és áldozatok megtisztítója, 4—5. a kiváló (?) áldozatok szaporítója valamennyi isten javára, fényes városok alapítója, 6—7. E-harsagkurkurra, az istenek lakóhelyének «az országok hegyének» építője, a példás elöljáró, 8—9. a lakóhelyek összességének pásztora, a kinek nagyszerű útjai Aššur szemében jók, 10. a hatalmas vitéz, a harcok hőse, 11—13. az ellenségek megtörője, a hadi útjain őrvongve ordító, ki mint a lángnyelv fellobban, a csaták eldöntője, a ki, mint a halálhozó tűz, 15. fegyvereinek előnyomulása kegyelmet nem ismer, 16—17. az igazságos fejedelem, a ki Aššur s a nagy istenek, urinak bizalmában lépkedett s 18. a kinek nincsen párja, 19. elfoglalója az ellenségek határainak fönt és alant, 20—22. az úr, a kinek lábaihoz Aššur s a nagy istenek a királyok és fejedelmek összességét hajtották.

II. Midőn Aššur, az úr, 13. az ő tiszteletére engem igazságosan kiszemelt s 24. a feketefejük kormányzására jogart, fegyvert 25. és botot adott, igazságos koronájával 26. az ő uraságának megajándékozott, abban az időben, 27. főpapságom kezdetén, Uruatri országa 28. fellázadt ellenem, mire Aššur 29—30. s a nagy istenek, az én uraimhoz emeltem kezemet; csapataim összetoborzását elvégezve, 31. hatalmas hegyeik elfoglalására 32. keltem föl. Himmē, 33. Uat-lum, Mašgun, Salua, Halila, Luha, Sallipahri 36. és Zingun országait, 8 országot, 37. és országaik útját elfoglaltam; 51 város 38. -ukat feldúltam, fölégettem; egész 40. Uruatri országát 3 nap alatt

3. šu-luh-hi] V. ö. Hammurabi törv. II₁: mubbib šuluḫ E-ab-zu. A szó jelentése bizonytalan. Messerschmidt szerint (*Die Inschrift der Stelle Nabunā'id's*, MVG, 1896, I. 45. l.): *Einkünfte*.

9. el = eli, a héber עֵל.

23. ABC ki 𒀭 = kē-niš. Látni fogjuk, hogy I. Šulmánašarēdu fölirataiban a 𒀭 jel egyik szótagértéke *niš*; ugyanígy I. Tukulti Ninib évkönyvfeliratában v. 18. l. King k. (*Records of the Reign of Tukulti Nib I.* London, 1904) 83. l.

II. oszlop.

a-na šép aš-šur bēli-ia lu-še-ik-niš
ad-me-šu-nu u-ni-sik aš-bat
a-na ar-du-ti u pa-la-hi-ia

- u-ta-šu-nu-ti kabta bilta
 5 hur-ša-ni a-na da-ra-ti eli-šu-nu
 lu aš-ku-un ál a-ri-na ki-ša šur-šu-da
 ki-sir hur-ša-ni ša i-na maḥ-ra
 ib-bal-ki-tu i-še-tu aš-šur
 i-na ¹⁰ tukul-ti aš-šur u ilāni ¹¹ rabûti ¹²
 10 bêlê ¹³ -ia álā ša-a-tu ak-šud ak-ḫur
 u ku-ti-me e-li-šu az-ru ip-ri-šu
 e-zi-pa-ma i-na abullû ali-ia aš-šur
 a-na aḥ-rat úme ¹⁴ lu aš-pu-uk
 III. i-na ú-me-šu-ma mât mu-us-ri ka-li-ša
 15 a-na šép aš-šur bêli-ia lu-še-ik-niš
 IV. e-nu-ma i-na ki-bit ilāni ¹⁶ rabûti ¹⁷
 i-na e-mu-ki ši-ra-ti ša aššur
 bêli-ia ana mât ḥa-ni-gal-bat alliku ¹⁸ -ma
 tu-di šap-ša-ki ni-ri-be mar-šu-ti
 20 lu ap-ti ¹⁹ šat-tu-a-ra šarru mât ḥa-ni-gal-bat
 šábê ²⁰ ḥa-ti-i u aḥ-la-mi-i
 it-ti-šu lu-u-še-is-ḫir
 ni-ri-be u maš-ka-ia lu is-bat
 a-na šu-ma-me-ti u ma-na-aḥ-ti
 25 ummân-ia i-na gi-biš ummanâti ²¹ -šu-nu
 dap-niš lu it-bu-ni-ma
 am-da-ḥaš-ma a-bi-iḫ-ta-šu-nu
 aš-ku-un tap-du ummanâti ²² -šu-nu
 ra-ap-ša-ti ana la me-ni a-du-uk
 30 a-na ša-a-šu i-na zi-ki-it
 ma-al-ma-li a-di ša-la-mu
²³ šamši ²⁴ lu ad-da-ra-šum
 gu-un-ni-šu-nu u-pil-lik
 IV bal-ṭu-ti-šu-nu u-ni-pil
 35 aš-lu-ul IX ma-ḥa zi-šu dan-nu-ti
 ál be-lu-ti-šu lu ak-šu-ud
 u III šu-ši alāni ²⁵ -šu a-na tilli u kar-me
 aš-bu-uk šábe ²⁶ ḥa-at-ti-i
 u aḥ-la-me-i ra-i-ši-šu
 40 ki-ma zi-ir-ḫi lu u-ti-be-iḫ

. 1. C ana. — B ^a aššur. — B lu-u-šik-niš. — 2. C aš-bat. — 3. C ana ardu-ti. — 5. C ana. — B e-li-šu-nu. — 6. C om lu. — BCD ki-iš-ša. — 7. C ma-aḥ-ra. — 8. B ^a aš-šur. — 9. C ŠI. DUB. — 10. D om bêlê ¹¹ -ia. — C ša-tu. — 11. D ku-ti-mi i-li-šu. — 12. D ^a aš-šur. — 13. C ana. — 14. ina úmêšuma] C e-nu-ma. — 15. C ana. — D lu-šik-niš. — 16. GAL. MES (= rabûti)] D NUN. MEŠ. — 17. C e-mu-ki D ŠU. ID. — C ši-ra-te. — 18. D a-na. — D om ḥa-ni-gal-bat. — BC al-li-ku-ma. — 19. D šap-ša-ki. — 20. C ap-te. — B ša-tu-ara. — A ḥa-ni. — 21. D šábê ²². — D ḥa-at-ti et BCD prēm. mât (pro ilu). — D aḥ-la-mi. — 22. C lu-še-iš-ḫir. — 23. D ni-ri-bi. — D maš-ka-a-ia. — 24. C ana. — BCD šu-ma-mi-ti. — 25. D um-ma-ni-ia C ummanâti ²⁶ -ia. — C ummâni-šu-nu. — 26. D ta-ab-ni-iš D lu-u. — 27. D am-da-ḥa-aš. — 28. C ummâni-šu-nu. — 29. C mi-ni. — C a-duk. — 30. C ana ša-šu. — C zi-ki-ti. — 33. BC u-pi-lik. — 34. BC bal-ṭu-te-šu-nu. — 36. BC ak-šud. — 38. B ḥa-ti. — 39. B aḥ-la-mi-i.

1. Aššur, az én uram lába elé vetettem; 2. kicsinyeit levertem és elfogtam 3—4. rabszolgaságra és tiszteletemre 4—5. kiszemeltem őket; a hegyek súlyos évi adóját mindörökre rájuk 6—7 kivettem. Arina városát, kősziklára épített községet, a mely annak-előtte fellázadt, Aššurtól elpártolt, 9—10 Aššur és a nagy istenek, az én uraim oltalma alatt azt a várost elfoglaltam, feldúltam 11. és reá hamut szórtam; porát, 12. összegyűjtöttem és városom, Aššur kapujában, 13. az idők végére rakásra hánytam.

III. 14. Azokban a napokban egész Musri országát, 15. Aššur, az én uram lábai előtt meghódoltattam.

IV. 16. Midőn a nagy istenek parancsára, 17—18. Aššur, az én uram fölséges haderejével Hanigalbat országa ellen vonultam, 19. nehezen járható ösvényeket, szűk szorosokat, 20. nyitottam meg. Lattuara, Hanigalbat országának királya 21. a Hatti és Ahlami seregeit, 22. maga körül összegyűjtötte a szorosokat és a magaslatokat (?) elfoglalta. 24—25. A sivatagba és seregeim pihenőhelyére seregeik egész tömegével, 26. erőszakosan előretörték, mire 27. megütköztem velük és vereségüket 28. okoztam, vert hadaik 29. tágas seregéből számtalan sokat leöltem, 30—32. őt magát egészen a nap lenyugtáig dárda-m hegyével megkergettem, 33. szövetségeseiket levágtam, 34. közülük 4...t elevenet megvakítva 35. foglyul ejtettem, 9 hatalmas helységüket, 36. uraságának városát elfoglaltam 37. és 180 városát romhalmazzá és pusztasággá 38—39. hányattam föl. Hatti isten hadait 39. és az Ahlame-törzseket, az ő szövetségeseit, 40. mint a birkákat (?) lemészároltam.

1. lu-še-ik-niš] v. ö. kê-nis I, 23.

2. u-ni-sik] tő: נִסַּךְ leverni; l. Meissner, Supplement 67. l.

11. ku-ti-me] v. ö. קִטְמָא szyrül keṭmā = hamu.

30. zi-ki-it] szyrül zekta = hegy.

31. ma-al-ma-li] rendesen mulmullu = dárda.

32. ad-da-ra-šum] igető תָּרַד I₂.

37. 1 šušsi = 60; 3 × 60 = 180.

38. šapāku = felhányni, feltölteni. — a Ha-(at)-ti]. Figyelemre méltó, hogy az istent jelentő determinativum az összes szövegmaradványokban föllelhető.

40. zi-ir-ki V Rawl. 28, 6 e szerint synonym immēru-val (bárány).

III. oszlop.

V. i-na ū-me-šu-ma ištu āl ta-i-di
a-di āl ir-ri-di si-ḫi-ir-ti māt ka-ši-a-ri
a-di āl e-lu-hat ḫal-zi āl su-u-ti
ḫal-zi āl ḫar-ra-ni a-di āl kar-ga-miš

5 ša a-ḫ pu-ra-te āl ḫal-šu-nu aš-bat
māt ḫal-šu-nu a-pil u ši-ta-at
āl ḫal-šu-nu i-na ištāti lu-u ik-li

VI. ar-ki-šu māt ku-ti-i ša kima kakkab šame-e
mi-nu-ta la-a i-du-u ša-gal-ta
10 la-an-du ib-bal-ki-tu-ni-ni-ma
it-ti-ia ik-ki-ru za-e-ru-ti

e-pu-šu a-na aššur u ilâni ^v1 rabûti ^v1
 bêlê ^v1-ia ka-ti aš-ši-ma-a an-na
 ki-na e-še-ri-iš e-pu-lu-ni-ni
 15 ka-ra-aš sâbê ^v1-ia e-zi-ib
 ni-sik narkabâti ^v1-ia šu-lu-ul-ta
 lu al-ki a-na kirib ta-ḫa-zi-šu-nu
 ad-di iš-tu me-sir mât u-ru-at-ri
 a-di mât kud-mu-ḫi ši-id-di na-aš-ku-ti
 20 pi-ir-ka be-ri ni-su-ti
 na-pu-ul-ti ummanâ ^v1-ti-šu-nu
 ra-ap-ša-ti ki-ma mê lu at-bu-uk
 šal-lat ku-ra-di-šu-nu ḡi-ra
 ra-ap-ša lu u-me-el-li

25 šal-la-su bu-ul-šu e-ma-am-šu
 u bu-ša-šu a-na âli-ia aššur lu ub-la.

VII. ri-u ki-nu ša ^a a-nu u ^a bêl
 šuma-šu a-na da-ra-ti ib-bu-u ana-ku
 zêrû da-ru-u mu-ḏu ilâni ^v1

30 mâr adad nirâri ša-ak-ni ^a bêl šangû aš-šur
 mâr BU. DI. ili ša-ak-ni ^a bêl šangû aš-šur.

VIII. e-nu-ma E. HAR. ŠAG. KUR. KUR. RA
 bît aš-šur bêli-ia ša ^m uš-pi-a
 šangû aš-šur a-bi i-na pa-na

35 e-pu-šu-ma e-na-aḫ-ma
^m eri-šu a-bi šangu aš-šur êpuš ^{uš}
 II šu-ši XXXIX šanâti ^v1 iš-tu palû
^m e-ri-še il-li-ku-ma
 bitu šu-u e-na-aḫ-ma

40 ^m a šamši ši ^a adad šangû aš-šur-ma
 e-pu-uš IX šu-ši XL šanâti ^v1

1. BD û-mi-šu-ma. — 2. B si-*hîr*-ti. — D ka-ši-ia-ri. — 3. A om
 âl. — D su-ti. — 4. A om *âl* bis. — 5. D bu-ra-ti B nâr UD. KIB.
 NUN-[]. — 6. D lu. — 9. D me-nu-ta. — B la. — 10. BD *lam*-du. —
 11. ik-ki-ru] B add. u. — 12. BD ^a aš-šur. — 13. B aš-ši. — 15. B ṣabi. —
 18. D *mi*-šir. — 19. na-aš-ku-te u. — 21. D ummanâ-ti. — 22. D ra-ap-
 ša-a-ti. — 24. B lu-u-me-li D lu-me-li. — 25. B e-ma-šu. — 26. D om u. —
 B ^a aš-šur. — 27. B rêu D rubû. — 28. da-ra-a-ti. — BD a-na-ku. —
 30. B ^a aš-šur. — B ^a aš-šur. — 32. 784 (perperam) e-ma-nu. — 33. B
^a aš-šur. — BD ^m a-uš-pi-ia. — 34. B ^a aš-šur. — D om a-bi. — 35. B e-
 pu-šu. — 36. B ^a aš-šur. — BD e-pu-uš. — 37. BD *palê* ^v1. — 38. BD *i*-
 li-ku-ma. — 40. B ^a aš-šur.

V. 1. Azokban a napokban Taidi városától kezdve 2. egészen
 Iridi városáig Kašari országának kerületét, 3. egészen Eluhat váro-
 sáig, Suti városa sánczáig, 4. Harrân városa sánczáig, egészen Gar-
 gamiš városáig, 5. mely az Eufrát partján fekszik, 6. Halšunu váro-
 sát bevettem, Halšunu országát elfoglaltam és maradványát 7. Hal-
 šunu városának tűzzel felperzselttem.

VI. 8—9. Ezután Kuti országának népe, melynek száma, mint
 a csillagoké az égen ismeretlen, öldökléshez 10. szoktak, ellenem
 fellázadtak, 11. ellenségeimmé lettek, ellenséges cselekedeteket 12.

vittek véghez. *Erre én* Aššur-hoz és a nagy istenekhez, 13. az én uraimhoz emeltem föl kezeimet, mire ők 14. méltó büntetésüket igazságosan adták tudtomra. 15. Harczosaim táborát összegyűjtöttem, 16. harci szekereim legjavát, egy harmadát 17. elővettem és ütközetük közepére 18. vetettem; Uruatri országának határától 19. egészen Kudmuḫ országaig hatalmas területeken, 20. távoli vidékek kerületeiben, 21—22. kiterjedt seregeik holttesteit, mint a vizet elszórtam, 23—24. vitézeik hulláival tágas mezőket töltöttem meg. 25. Zsákmányát, marháját, holmiját 26. és birtokát városomba, Aššurba vitettem.

VII. 27—28. Az igazi pásztor, a kinek nevét Anu és Bél istenek mindörökre kiejtették. vagyok én, 29. az örök magzat, az isteneket ismerő, 30. Adad-nirári, Bél helytartójának, Aššur főpapjának fia, 31. Arik-dên-ili, Bél helytartójának, Aššur főpapjának unokája.

VIII. 32. Midőn E-bar-sag-kur-kur-ra, 33. az én uram, Aššur háza, a melyet Ušpia, 34—35. Aššur főpapja, ősom, létesített egykoron romladozó állapotba jutott, mire, 36. Erišu, ősom, Aššur főpapja megcsinálta, 37—38. Erišu uralma óta 120 + 39 esztendő mult el, úgy hogy 39. az a ház romladozó állapotba jutott, míg végre, 40. Šamši-Adad, Aššur főpapja, 41. megcsinálta. 540 + 40 esztendő *mulva*

6. ši-ta-at] rendesen *sittu*; l. Delitzsch *HW.* 497 a.

9. ša-gal-ta] tő sakāšu; az *š* a ta nőnemű végzet előtt *l-lé* lesz; v. ö. Delitzsch, *Assyrische Grammatik* 2 128. l.

16. šu-lu-ul-ta] = šulušta.

19. kud-mu-ḫu], a későbbi ékiratokban kummuḫ = Commagene.

20. bi-ri] jelentését illetőleg l. Meissner, *Supplement* 25 a l. *biru* a.

21. na-pu-ul-ti] Delitzsch sz. holttest; itt valószínűleg tágabb értelemben elesetteket (sebesülteket és holtakat) jelent.

25. ema(-am)-šu] talán *immu* (Delitzsch *HW.* V. ö. נְבִלָה 85. l.) vagyon, birtok.

IV. oszlop.

bitu šu-u ša a šamši ši a adad
 šangû aš-šur e-pu-šu-ma še-bu-ta
 u li-be-ru-ta il-li-ku
 išatu ana kir-bi-šu im-kut bīt e-šir-
 5 ta-šu kal ki-sa-a GI parakkāni p ni-me-di
 šu-pa-ti mi-im-ma ša miširti aššur
 bêli-ia i-na ištati lu-u iḫ-mi
 i-na ū-me-šu-ma bīta ša-a-tu a-na
 si-ḫi-ir-ti-šu u-ni-ki-ir
 10 ka-ḫar u-še-en-šik dan-na-su
 ak-šud iš-di-šu i-na aban dan-ni
 ki-ma ki-šir šadi-i u-šar-ši-id
 bīta el-la ki-iš-ša ša-ka-a parakka ši-ra
 ad-ma-na ra-šub-ba ša el maḫ-ri-i
 15 kud-me šu-tu-ru na-ak-liš ip-šu
 a-na ta-na-da-ti šu-su-u
 a-na si-mat ilu-ti-šu raba-ti šar-ku
 a-na be-lu-ti-šu rabi-iš šu-lu-ku
 a-na-aḫ-ma ana aš-šur bêli-ia e-pu-uš

- 20 a-na uš-še-šu ^{aban} kaspā hurāša parzilla
 ēra annaka rikkē ^{pl} i-na rikkē ^{pl}
 lu ad-di i-na šamni ⁿⁱ tāḫi ^{is} e-ri-ni
 dišpi u ḫimēti še-la-ar-šu
 lu a-še-el ištu uš-še-šu
- 25 adi gaba-dib-bi-šu e-pu-uš
 na-ri-ia aš-ku-un ta-ši-la-su
 e-pu-uš e-nu-ma aš-šur bēlu ana bīta
 ša-a-tu i-ba-u-ma parakka-šu ši-ra
 ḫa-diš i-ra-mu-u ip-še-ti ni-mur-ti
- 30 bīti ša-a-tu li-mur-ma ud-da-a
 un-ni-ni-a lil-ki ip-li-ti
 liš-me ši-mat šu-lum šangu-ti-ia zēr šangu-ti-ia
 nu-ug pale^{pl}-ia i-na pī-šu kabti
 a-na ū-um ša-a-a-ti rabi-iš li-tas-ḫar
- 35 na-ri-e ša šarrāni ^{pl} maḫ-ru-ti šamna
 ap-šu-uš ni-ka ak-ki ana aš-ri-šu-nu
 IX. u-tir. ana ar-kat ūmē ^{pl} rubū arku-u
 e-nu-ma bītu šu-u u-šal-ba-ru-ma

a baloldali szélen :

e-na-ḫu ip-še-it ḫur-di-la lu-šur ta-me-ta na-ti li-u-ti-ia li-tas-
 ḫa-ar ki-ma a-na-ku-ma na-ri-e ša šarrāni ^{pl} maḫ-ru-ti ana aš-ri-
 šu-nu u-tir-ru
 na-ri-ia šamna li-ip-šu-us [ni]-ka-a liḫ-ki a-na aš-ri-šu-nu lu-tir
^d aš-šur u ^d bēlit bīti ik-ri-be-šu i-še-mu-u ša na-ri-ia u-na-ka-ru
 5 šu-me šat-ra u-šam-sa-ku aš-šur ilu ši-ru a-ši-ib E. HAR. SAG.
 KUR. KUR. RA
 igigē ša šame-e ^d a-nun-na-ku ša eršitim i-na napḫar-šu-nu iz-zi-
 iš li-ki-el-mu-šu-ma
 ir-ri-ta ma-ru-ul-ta ag-giš li-ru-ru-uš šuma-šu zēra-šu i-na māti
 lu-ḫal-li-ḫu
 šarru bēl li-mu-ti-šu gu-za-šu li-ḫi-ir ana ni-it-li ēni-šu māt-su
 liš-pur

Colophon :

Arah ša sa-ra-te li-mu ^m mu-šal-lim aš-šur.

2. B ^d aš-šur. — 3. B *la-be-ru-ta*. — B *i-li-ku* 780 illiku ^{ku}. —
 4. ED *a-na*. — 5. BD *ki-sa*. — 6. šūpāti] BD add. *u* és — BD ^d aš-šur. —
 7. BD *lu*. — BD *ik-me*. — 8. BD *ū-mi-šu-ma*. — 9. BD *si-ḫir-ti-šu*. —
 BD *u-ni-ḫir*. — 11. D *ak-šu-ud*. — 12. B *lu-šar-ši-id*. — 13. 784 *el-la-ai-a*
riš (?). — 16. B *ta-na-at-te*. — 17. BD *ili-šu*. — 19. BD *a-na*. — 23. dišpi]
 784. TA. DUG. GA. — 27. 860 om *ta-ši-la-su e-pu-uš*. — B ^d aš-šur. — 29.
 BD *ḫa-di-š*. — D *ip-še-it*. — 32. BD *šangu-ia*. — 33. D *ina*. — D *pī-i*-
šu. — B *kabti* ^{ti}. — 34. D *ana*. — B *ša-ti*. — 919. *li-ta-aš-ḫar*. — 36. B D
a-na. — 37. D *u-te-ir*. — BD *a-na* D *arkāt*.

Baloldali szélfelirat: 2. D *li-ta-aš-ḫar*. — BD *ana-ku-ma*. — 1782
maḫ-ru-ti-ni et add: *abē-šu-*[] *ni-ka-a ak-ki* cf. supra IV, 25 seq. —
 3. BD *lip-šu-uš*. — 4. B *ik-ri-bi-šu*. — 5. B *šu-mi*. — B ^d aš-šur. — 6. B
^d *igigē*. — B *a-nun-ki*. — 7. BD *ma-ru-uš-ta*. — 8. BD ^{is} *gu-za*. — BD
a-na. — A *ni-ši*. — BD *ēnē* ^{pl}.

Colophon: B, 783, 890 = A; 785: arah ša sa-ra-te ūm XXVI (?)
li-mu aššur ŠE-MU pl = sarate hó 26. napja, Aššur-māgir-sumē eponyméve.

1. a ház, a melyet Šamši-Adad, 2. Aššur főpapja épített, vén-ségre, 3. és öregségre jutott; 4. belsejében tűz ütött ki; a kegyhely házat, 5—6. az egész nádkisut, a lakóhely fényes kápolnáit, 6. az egész *templomi* kincset Aššur, 7. az én uram, a tűz által elégette. 8. Abban az időben azt a házat 9. egész környékében megváltoztattam, 10. a talajt elhordattam, alapépítményét 11. elértem, alapzatát hatalmas kövekre, 12. mint megannyi kőszíklára emeltem, 13. a fényes ház, a magas lakóhely, a magasztos szentély, 14. a hatalmas épület, a mely a régibb 15. időkhöz képest nagyszerűségével kivált, művésziiesen épült, 16. dicsőségesen keletkezett, 17. nagy istenségének díszére adományoztatott, az ő urasága javára nagyszerű állapotba jutott, 19. érdekében fáradoztam, uram Aššur számára megcsináltam, 20. alapjának megvetéséhez ezüstöt, aranyat, vasat, 21. bronzot, ónt, jóillatú növényeket 22. adtam, jófajta czedrusolajjal, 23. mézzel és tejföllel falait 24. elárasztottam, alapjaitól kezdve egészen tetejéig megcsináltam, 26. feliratos követ elhelyeztem, örömnömpét 27. rendeztem. Midőn Aššur az én uram ebbe a házba 28. belép, magasztos szentélyében 29. örömmel vesz lakást, fényes művére 30. ennek a háznak *jóakarólag* nézzen, nyilvánítását 31. kérésemnek *kegyesen* fogadja, imámat, 32. hallgassa meg, főpapságom és főpapi magzatom jólétének végzetét, 33. uralmam vidámságát komoly szájával 34. örök időkre mondja ki.

35. Az előbbi királyok feliratos köveit 36. megkentem, és áldozatot bemutatva helyeikre 37. visszahelyeztem.

IX. Örök időkre: A jövődő fejedelem, 38. midőn e ház meg-vénül,

(baloldali szél)

1. romladozó állapotba jut, vitéz cselekedeteimet őrizze meg, hősiességem magasztos szavát olvassa 2. el, az én példámra az előbbi királyok feliratos köveit helyeikre tegye vissza, 3. az én feliratos követ olajjal kenje meg, áldozatot mutasson be, helyére tegye vissza *s akkor* Aššur és Bêlit áldják meg, hallgassák meg. Arra *azonban*, a ki feliratos követ elidegenítené, 5. nevem írását eltávolítaná, Aššur, az E-har-šag-kur-kur-ra-ban lakó isten, 6. Igigé az ég, Anunnaki, a föld *szellemei* valamennyien haragosan tekintsenek, 7. keserves átokkal átkozzák meg dühösen, nevét, magzatát az országban pusztítsák el, 8. ellenséges király trónjára szemet vessen szeme láttára országa fölött uralkodjék.

Colophon :

Sarate hava. Mušallim-Aššur eponyméve.

IV. 5. kal ki-sa-a] A *kisû*, a mint a Deutsche Orientgesellschaft babyloni ásatásaiból tudjuk (I. R. Koldewey, *Die Tempel v. Babylon*, 17. l.) mintegy két méter vastag faburkolat volt, mely a templomok külső falait körülvette és a falazatnak merőleges repedését volt hivatva megaka-

dályozni. E célból a kisü falait nem építették tömören, hanem az egyes téglarétegek közé nádat helyeztek s így a rétegek összeragadását megakadályozták. A téglák ragasztószere aszfalt volt, a mely minden egyes téglarétegnek kellő erősséget kölcsönzött. A kisü tehát azt a szerepet játszotta régente, mint manap a modern épületek falait biztosító vasrudak. Magától értetődik, hogy tűzvész esetében az aszfalt elolvadt, a téglarétegek közé helyezett nád meggyuladt s a kisü szétesett. — GI] szerintünk = kanû (a héberben קנה) nád; értve alatta a kisü téglarétegeit izoláló anyagot. — A szöveg megkülönbözteti az esirtu-t s a parakku-t mint a templom alkatrészeit. A bit esirti alatt valószínűleg a pronaost, a parakku alatt a vörös-t az *šurru*-val együtt kell értenünk. A *parakku*, a mint jelzője mutatja (šupâti) nőnemű; a szírben is perakka gen. fem. V. ö. Noeldeke, *Syr. Gr.*² 56. l.

17. šar-ku] ha a tő שרק, a szó jelenthet: adományoztatott, vagy talán még jobban: ragyogott; arabul اشراق = rutilavit; šarku = vörös vér.

23. dišpi] v. ö. Samši-Adad fel. III. o. 1.

24. a-še-el] l. az i. h. 2. s.

26. ta-ši-la-su] Delitzsch szerint a שאל többől ta- praeformativummal képezve. Szerintem ez az etymologia nagyon kétséges, lehetséges שיל is, a melyről l. fönnebb IV. o. 24. sor.

29. ni-mur-ti] rendesen: namurtu l. Delitzsch. *HW* 468 b.

30. ud-da-a] lehetséges volna pi ar-da-a is; a tő talán יד II, csif. uddt = tudtuladás.

31. ip-li-ti] az אפל többől, (= beszélni, kinyilatkoztatni) az iplitu jelentése az összefüggés után ítélve azonos a vele rokonhangzású héber הפל-éval; ennek a töve azonban פלל.

Szélfelirat:

1. na-ti] tő נאך; na'dti-ból.

Colophon:

sarâte] ismeretlen hónapnév.

3. Kőlapfelirat.

M. 14. sz. 26. l.

- I. m a] šul-ma-nu ašarêdu šaknu a bel
 šangû aš-šur mâr a adad-mirârî
 sakni a bêl sangî aššur
 mâr BU. DI. ilu šakni a bêl
- II. 5 sangî aš-šur-ma e-nu-ma
 E. HAR. SAG. KUR. RUR. RA bit aš-šur
 bêli-ia ša iš-tu ul-la-a
 šarrâni p ab-bu-ia
 e-pu-šu-ma še-bu-ta
- 10 u la-bi-ru-ta il-li-ku
 bitu šu-u i-na ki-me-it
 gi-ra lu-uš-ri-pi-it
 i-na ū-me-šu-ma bit aš-šur bêli-ia
 a na si-hir-ti-šu u-ni-kir

- 15 ka-ḫar-šu u-šam-siḫ
 dan-na-su ak-šud
 uš-še-šu i-na aban dan-ni
 ki-ma ki-sir šadi-i
 lu u-šar-ši-id biṭ aš-šur
 20 beli-ia el maḫ-ri-i
 ut-te-ir u u-šar-be
 na-ma-ri ša bāb d lamassi
 u na-ma-ri-ma ša iš-tu
 sir-la-li a-na ki-sal
 25 d NUN. NAM. NIR i-na e-ra kabta

Verso.

- II na-ma-ri an-nu-ti
 ša i-na maḫ-ri-i la ib-nu
 ki-ma a-ḫaz-ti-ma lu e-pu-uš
 ki-sal d NUN. NAM. NIR
 5 el maḫ-ri-i ma-diš
 lu-u-šar-be biṭ aš-šur
 bêli-ia a-na si-ḫir-ti-šu
 iš-tu uš-še-šu a-di
 gaba-dib-bi-šu e-pu-uš
 10 ilāni a-ši-bu-ut
 E. KUR bêli-ia
 i-na kir-be-šu u-kin
 u na-ri-ia aš-ku-un.
 III. rubû arkû šu-me šat-ra
 15 a-na aš-ri-šu lu-te-ir
 d aš-šur ik-ri-be-šu
 i-še-mi mu-ni-kir
 ši-it-ri-ia u šu-me-ia
 d aš-šur bêli šarru-su
 20 lis-kip šuma-šu zêrâ-šu
 i-na mâti lu-ḫal-lik

Arah ša ki-na-te li-mu . . . magir MU ^{pi}

I. 1. Šulmân-ašarêdu Bêl helytartója, 2. Aššur főpapja, fia Adad-nirâri-nak, 3. Bêl helytartójának, Aššur főpapjának, 4. unokája Arik-dên-ili-nek Bêl helytartójának, 5. Aššur főpapjának.

II. Midőn 6—7. E-ḫar-šag-kur-kur-ra, Aššur, az én uram háza, a melyet ősidők óta 8—9. építettek királyi őseim, vénségre, 10. és öregségre jutott, s 11. az a ház tűzvész 12. következtében leégett. 13. azon időtájt Aššur, az én uram, házát 14. környékével együtt megváltoztattam, 15. talaját eltávolítottam, 16. alapépítményét el-értem, 17. alapzatát hatalmas kövekre, 19. mint megannyi kőszirtre, 19—20. alapítottam, uram, Aššur, házát a régibbnél 21. nagyszerűbbre csináltam és megnagyobbítottam, 22. a védőszellemek kapujának . . . t, 23. és azt a . . . , a mely kezdve 23—25. a *sir la-la*-tól egészen Aššur isten terraszáig *terjed*, nehéz bronzból,

1. azt a két . . . t. 2. a melyekkel előbb nem bírt, 3. az épü-

let terve szerint megcsináltam, 4. Áššur isten terrasrát 5. az előbbihez képest erősen 6—7. megnagyobbítottam, uram, Áššur házát körökörül alapjától kezdve egészen a tetejéig megcsináltam, 10—11. a templomban székelő isteneket, az én uraimat, 12. belsejében letelepítettem és feliratos követet elhelyeztem.

III. 14. A késői fejedelem nevem írását 15. helyére tegye vissza s akkor Áššur isten áldja meg, 17. hallgassa meg; a ki elidegeníti 18. írásomat és nevemet, 19. annak országát Áššur, az én uram, 20. forgassa fel, nevét és magzatát 21. az országban pusztítsa el.

Kinate hava. Magir-šanāti eponymére.

11. ki-me-it] tő קמה.

12. gi-ra] rendszeren girru, tűz. V. ö. Delitzsch, HW. 205 a.

12. lu-uš-ri-pi-it] tő שרי elegetni; uš-ri-pi-it talán e tő bővített alakja és mint ilyen verbum quadrilitterum; permansivum nem lehet, mert alanya bitu (ház) ez pedig g. m.

22. na-ma-ri] jelentése ismeretlen; valami kapurész. V. ö. Salm. Agyagtáblafeliratának 20. s. d KAL. KAL] = lamassu; l. Meissner 4433.

25. d NUN. NAM. NIR] NUN = rubû (Brünnow 2629.) NIR = étellu; NAM. NIR étellûtu (Brünnow 6282.) tehát: «az uralkodás fejedelme», Áššur isten symbolikus neve. V. ö. Áššurbanipal Rassam-hengerének III o. 33. s. és l. Scheil, Annales de Tukulti Ninip II, Paris, 1909. 32. l. kabta] BE ideogrammal írva.

3. Agyagtábla-felirat.

M. 15. sz. 28. l.

- m a] šul-mānu ašarēdu ša-ak-ni^a [AB šangû aš-šur
šarru] dan-nu šar kis-šat nišê^p
SIB u]-tu-ul ab-ra-ti pa-ki-id E. KUR
na-(?)i(?)-id AN ša-ki-i^a. NUN. NAM. NIR
5 ka]-mu-u tar-gi-gi la [pa-du]-u
u]-šum-gal ka-ab-li
mu-pa-]-ri-ir za-a-a-ri ka-šu-uš la ma-gi-ri
mu-la-ak-ku aš-tu-ti
da-iš muš-tar-]-hi mu-ša-ak-ni-šu
10 na-ga-ab hur-ša-ni
ša a-na ši-id-di na-aš-ku-ti
ra-ap-ša um-ma-an ku-ti-i
u-na-i-lu ki-i šu-u-be
ka-ši-id lu-ul-lu-bi-i u šu-ba-ri-i
15 ša-li-el gi-ru-u za-ma-ni
e-li-iš u ša-ap-li-iš
mār^a adad nirāri ša-ak-ni^a AB šangû aš-šur
mār BU. DI ili ša-ak-ni^a AB šangi aš-šur
II. e-nu-ma i-na E. ĤAR. SAG. KUR. KUR. RA
20 bit^a aššur be-li-ia
i]-na bābi el-lu-ti ša^a lamassi
na-ma-ri ša-ku-ti lu e-pu-uš
]-ri-ib UD. KA. BAR mi-li-e rabûti^p
ammati u-še-iz-zi-iz

- 25 hittê^{pl} ni-ib-^{hi} šu-ri-ni
 u^{is} dalâte^{pl} UD. KA. BAR lu-u u-kin.
 III. i-na ū-mi-šu-ma E. HL. BUR. NI la-bi-ra
 ša] šarrâni^{pl} ab-ba-u-^{ia}

Verso.

- i-na pa-na e-pu-[šu
] a-na šu-tu-ri tar-pa-ša a-na š[ur-šud
 E] . HL. BUR. NI ša-tu-nu ak-
 5] KIL-šu-nu u-ni-ki-ir
 X]VI i-na I ammati tar-pa-ša u-ra-ab-bi
 LIBIT dūri-šu be-ta-na-a ana LIBIT dūri-šu ki-da-na-a
 u-ki-be-ir e-[] na-ak-ki e-pu-uš
 HL. BUR. [NI] u ra-da-ti a-na aš-ri-šu-nu u-te-ir
 el [] pa-na u-te-ir iš-tu uš-še-šu-nu
 10 a-di gaba-dib-bi-šu-nu e-pu-uš
 u-[ša]-ak-lil u na-ri-ia aš-ku-un
 na-[ri]-e ša ab-be-ia šamna ap-[šu-uš
 nikâ ak]-ki it-ti^{aban} kaspi u ħurâši
 a-[na] aš-ri-šu-nu u-te-ir-šu-nu
 IV. a-na ar]-kat ūmê^{pl} rubû a-ar-ku []
 e-nu]-ma ši-ip-ru šu-u u-šal-[ba-ru-ma
 e na]-ĥu an-ĥu-su-nu lu-di iš
 ki-ma] a-na-ku-ma na-ri-e [ab-be]-ia
]-na-ki-ru a-na aš-ri-šu-nu u-te-ru
 20 nârê]-ia a-na aš-ri-šu-nu lu-te-ir
 a] aš-šur ik-ri-be-šâ i-še-me
 mu-ni-kir] ši-it-ri-ia u šu-me-ia
 aš-š]ur be-li šarru-su lis-kip
 šuma-šu zêrâ-šu i-na mâti lu-ĥal-liĥ
 25 šarru bêt] li-mu-šu^{is} kussâ-šu
 li-ĥi-ir] a-na ni-it-li ênâ-šu
 mât-su] liš-bur

Colophon.

arah] sa-ra-[te] li-mu . . .^m aš-šur kâšid^{ia}

I. 1. Šulmānu-ašarēdu [Bêl] helytartója, [Aššur főpapja], 2. a hatalmas király, a nemzetek sokaságának királya, 3—4. a népek nyájának (?) pásztora, (?) Aššur, a magasztos isten fölséges (?) templomának gondozója, 5. a gonoszok irgalmatlan hatalmába kerítője, 6. a harczok hőse, 7. az ellenségek, az engedetlenek tömegének megtörője, 8. a rosszak megnyomorítója, 9—10. a hatalmaskodók letiprója, az összes hegységek meghódítója, 11. az, a ki a leigázott vidékeken 12. a kuti nép kiterjedt hadát 13. érett vetés módjára letarolta, 14. Lullubî és Šubarî meghódítója, 15. a gonosz ellenségek foglyul-ejtője 16. fönt és alant, 17. Adadnirâri, Bêl helytartójának, Aššur főpapjának fia, 18. Arik-dên-ili, Bêl helytartójának, Aššur főpapjának unokája.

II. 19. Midőn az E-har-sag-kur-kur-ra-ban, 20. uram, Aššur házában, 21. a Lamassu felső kapujában, 22. a magas namrikat megcsináltam, 23—24. a nagy lépcsők (?) két könyöknyi bronzkerubját (?) felállítottam, 25. gerendákat, faldíszítményeket, oszlopokat és bronzajtósárnyakat beállítottam.

III. 27. Azon időtől a régi Hi-bur-ni-házat, 28. a melyet királyi őseim annakelőtte létesítettek,

2—3. . . . szélességének kitágítása és alapjának megvetése céljából . . . 3. azokat a hi-bur-ni-kat lebontottam (?), 4. helyüket (?) megváltoztattam, 5. szélességét 6. 16 könyökkel megnagyobbítottam.

6. falának . . . oldalát (?) falának . . . oldalához (?) hasonlóan, 7. megnagyobbítottam . . . megcsináltam, 8. . . . helyreállítottam, 9. előbbi állapotukhoz képest megnagyobbítottam, alapjaiktól kezdve 10. tetőikig megcsináltam, 11. befejeztem és feliratos kövem elhelyeztem, 12. őseim feliratos köveit olajjal bekentem, 13. áldozatot bemutattam, ezüsttel és arannyal együtt, 14. helyeikre visszatettem.

IV. 15. Minden további időkre: a jövőendő fejedelem, 16. ha majd e mű megvénül, 17. romladozó állapotba jut, romladozó állapotát újítsa meg; 18. a mint én [őseim] feliratos köveit, 19. . . . helyeikre tettem vissza; 20. [feliratos köveimet] helyeikre tegye vissza *s akkor*, 21. Aššur isten áldja meg, hallgassa meg, 22. azt *azonban* a ki megváltoztatja írásomat és nevemet, 23. annak a királyságát Aššur, az én uram, döntse meg, 24. nevét, magzatát az országban pusztítsa el; 25. ellenséges király trónjára 26. szemet vessen, szeme-láttára országa fölött uralkodjék.

1. A kiegészítés a 17. sor alapján történt.

3. SIB = re'u pásztor; u-tul = nyáj. A kiegészítés az autographiában látható üres tér alapján történt, a mely két jegy helyével ér föl.

4. na-i-id] bizonytalan; az i jel nyomai nem egészen határozottak. Az AN. NUM. NAM. NIR-t illetőleg l. a király köfeliratának v. 4 sorát.

5. ka-mu-u] tő: כמח; Delitzsch, *HW.* 334 a.

7. ka-šu-uš] tő: כשש; a szó a jólismert *kiššatu* valami mellékalakja.

8. mu-la-ak-ku] tő: לכה = nyomorult, gyöngye v. Delitzsch, *HW.* 376 a.

11. na-aš-ku-ti] tő: נסך = «werfen, niedersetzen» (Delitzsch, *HW.* 486 a) ? V. ö. Meissner, *Supplement* 67 a nasku a.

17. a AB = Bêl; v. ö. Weissbach, *Babylonische Miscellen*, Leipzig, 1903. I, 3₈, 7. l. és Meissner 2486.

19. A következőkben Aššur istennek arról a templomáról van szó, a melyet a VII. század első felében Aššur-ahi-idinna (681—668) restaurált.

21. el-lū-ti nem lehet más, mint *elū* (= magas) olyanforma nőnemű alakja, a melyenről Delitzsch, *Assyrische Gr.*² 194 l. van szó: Ištar šakūt ilāni az istenek között magas, šurbūt ilāni = az istenek között hatalmas.

23. A . . . ri-b jelcsoport helyes kiegészítése bizonytalan. Az autographiában jelzett éknyomok alapján valószínűnek látszik, hogy a szövegben a ku állott. Ebben az esetben ugyanarra a *Ku-ri-bu* istenségre kellene gondolnunk, a melynek felállításáról a Messerschmidt által publikált Aszarhaddon-fóliat számol be, a mely, mint említettük, a Šulmānu-ašarēdu által renovált Aššur-templom újjáépítésére vonatkozik. E felirat R. 24. sorában aurichaleum-ból (šariru ruššu) készült Lahmu és Kuribu istenségekről van szó, a melyeket a király kétoldalt (idi ana idi) állíttatott fel. V. ö. Messerschmidt 70. l. és *Orientalistische Literaturzeitung* 1911. évf. 476. o. Kiegészítésünk valószínűségét fokozza az a körülmény, hogy Aszarhaddon

említett szövege ugyanarra az épületre vonatkozik, a melyről a jelen feliratban van szó.

25. is KAN. UL = hittu = gerenda; nibihu a falakat ékesítő, párhuzamos vonalakat képező díszítmény (Fries). V. ö. Meissner & Rost, *Bavinschr. Assarhaddons* Beitr. z. Assyrl, 213. l. Delitzsch szerint hittu = foglalat, nibihu = fal, foglalát. — šurinnu oszlop. Mind a három szó kapualkatrészeket jelent.

27. E. Hl. BUR. NI valami templomnak a neve; jelzője la-bi-ra egyesben áll a 4. sorban ugyancsak E. Hl. BUR. NI után ša-tu-nu többes 3. sz. hímnemű névmás következik. Miért? nem tudom.

Verso.

2. Mi hiányzik az a-na előtt, nem tudni. — A šur jel a Nachträge megjegyzései értelmében felismerhető; kiegészítése e szerint bizonyos.

4. ak [] kiegészítése az összefüggés után ítélve: ak-šur lehordatam, mert a következő sorban arról van szó, hogy a király az E. Hl-BUR. NI környékét (?) megváltoztatta.

5. Az összefüggés után ítélve a szövegben sihirti-šu-nu-t vár az ember. A sor első jele (KIL) valóban azt jelenti: saharu = körülvenni, de a KIL előtt legalább egy jel hiányzik, és így a szöveg kiegészítése nagyon problematikus.

6. A sor elején a LIBIT idogramm jellegzetes maradványai határozottan felismerhetők. Jelentése: 1. libittu לבית vályog-tégla, 2. lipittu kerület, oldal, 3. pūdu oldal, 4. lānu kerítés, körülkerítés. Mit jelent e helyen, attól függ, mit kell értenünk be-ta-na-a (bit-ta-na-a?) és ki-da-na-a alatt. E két utolsó szó a végű vonatkozást jelentő melléknévnek látszik (Delitzsch, *Ass. Gr.*² 184. l.) jelentésük azonban bizonytalan; bitannu = palota; ki-dannu = védelem, csakhogy e szavak az összefüggés után ítélve a szóban levő épület falaival semmiféle összefüggésbe sem hozhatók, annál kevésbbé, mert a be-ta-na-a szó első jelének fonetikus értelme határozottan meg sem állapítható.

7. u-ki-be-ir] כבר = megnagyobbítani. Lehetséges volna קבר eltemetni.

19. 20. E két sor eleje bizonytalan; a többi sor helyreállítása a két előbbi felirat párhuzamos helyein alapszik.

25. li-mu-šu (sic)] olv. li-mu-ti-šu.

VIII. Tukulti Ninib.

1. Kőfelirat.

M. 16. sz. 30. l.

- I. m is tukulti ti a nin-ib šar kiššāti šar māt aš-šur
 šarru dan-nu šar kib-rat erbitti ni-šit aš-šur
 šangu aš-šur šarru ša ip-še-tu-šu
 eli ilāni p^l ša šame iršiti i-ṭi-ba-ma
 5 kib-bit tu-bu-ka-at irbitti
 a-na is-ki-šu iš-ru-ku
 i-na kib-ra-ti ul-te-li-tu-ma
 gul-la-at la ma-gi-ri-šu ka-su
 ik-šu-du ša-bit mātāt nakrāti p^l mu-ri-piš
 10 me-iš-ri šarru dan-nu na-mad ilāni rabūti

- zêr be-lu-ti ša iš-tu ul-la-a
 šangu-su-nu i-na e-kur u ša-pi-ru-su-nu
 i-na kiš-šat nišê^a bêl
 u-šar-bu-u a-na-ku
- 15 mâr^a] šul-ma-nu ašarêdu šar kiššati šar mât aš-šur
 mâr^a adad]-nirâri šar kiššâti šar mât aš-šur-ma
- II. e-nu-ma iš-tu tar-si-na-a šadi-i
 la-a-aš-ki be-ri-it âl ša-si-la
 âl par-pa-niș e-be-ir-ti nâr sa-be
- 20 šu-pa-li-i iš-tu mât zu-ku-uș-ki
 u mât la-la-ar[]-id-di
 mât ku-ti-i rapal-ti [u mât u-ku]-ma-ni
 mât el-ḥu-ni-a a-di šar[-ni-] da
 mât me-iḥ-ri mât kum[-mu-]ḥi
- 25 mât pu-uș-še [] mât mu-um]-mê
 u si-ḥi-ir-[ti mât ka-ši-]-ia-ri
 mât al-zi mât [ma-da-ni mât] ni-ḥa-ni
 mât a-la-[ia mât te-ar]-zi
 u mât pu-[ru-ku-uz]-zi
- 30 kul-la-at [] rapaš-ti
 a-di pa []-ka-an

Verso.

- []-pu
 []^a aš-[šur]
 a-na [] a ana EN
 kul-la-[at aš]-ku-un
- 5 NUN ma [] rên
 pa-ki-su-nu[] isin-šu-nu
 a-na-ku i-na ūmi [šu-ma] ta-at
 e-gal maḥ-ia-[] si]ḥir-ti
 si-gur-ra-ti ša a[š-šur be]li-ia
- 10 ḳa-ḳa-ri pu-za
 e-gal-la šu-pa-at šarru-ti-ia
 e-gal ḥi-da-ti-ia
 e-pu-uș u na-ri-ia
- III. aš-ku-un a-na ar-kat ūme
- 15 ru-bu-u ar-ku-u
 bîta šu-u] lu-di-iș
 na-re-]ia šamna lip-šu-uș
 ni-] ḳa-a li-ḳi
 a-na] aš-ri-šu-nu lu-te-ir
- 20^a aš-šur u^a adad
 ik-ri-be-šu i-še-mu-u

Colophon.

arah
I

li-mu

I. 1. Tukulti-Ninib, a sokaságok királya, Assyria királya, 2. a hatalmas király, a négy világtáj királya, Aššur kedvence, 3. Aššur főpapja, a király, a kinek cselekedetei 4. az ég és föld isteneinek tetszenek *s a kik* 5. a világ négy tájékának uralmát 6. osztályrészéül adományozták, 7. *a király*, a ki uralkodóvá lett a világtájak fölött, 8. a kinek keze az összes engedetleneket 9. utólrta, ellenséges országok elfoglalója, kiterjesztője 10. a batároknak, hatalmas király, a nagy istenek kedveltje, 11—13. uralkodók sarjadéka, a kiknek főpapságát a templomban és kormányát Bêl isten népeinek sokasága fölött ósrégi idők óta 14. fölmagasztalták, vagyok én, 15. fia Sulmānu-ašarēdu-nak, a sokaságok királyának, Assyria királyának, 16. unokája Adad-nirāri-nak, a sokaságok királyának, Assyria királyának.

II. 17—19. Midōn Tarsinā-tól, Laški hegyeitől, Sasila, Parpaniš városainak vidékétől kezdve az Alsó Záb folyón túl, 20—21. *továbbá* Zu-kuški és Lalar . . . országaitól . . . Kuti országának tágas vidékét, továbbá Kumani, 23. Elhunia országait valamint, 24. Mahri, Kum-muhi, 25. Pušše, Mummē országait, 26. és Kaššari országának egész kerületét, 27. Alzi, Madani, Niḥani, 28. Alaia, Tearzi, 29. és Purukuzzi országát, 30. *x* egész tágas *országát* (?), 31. egészen . . .

1—4. . . ., 5. fejedelem . . . pásztor, 6. gondozójuk . . . ünnepeiknek, 7. vagyok én. Abban az időben . . ., 8. annak a palotának . . . köröskörül. 9. [Aššur, az én uram] tornyait, 10. talaját oldalának . . ., 11. királyságom díszpalotáját, 12. kéjlakomat, 13. létesítettem és feliratos 14. követemet elhelyeztem.

III. Minden további időkre:

15. A jövődő fejedelem 16. [ezt a házat] újítsa meg, 17. feliratos köveimet olajjal kenje be, 18. áldozatot mutasson be, 19. helyeikre tegye vissza *s akkor* 20. Aššur és Adad 21. áldják meg, hallgassák meg.

Utóirat.

Hó: eponymév:

I

20. V. ö. King, *Records of the Reign of Tukulti-Ninib* p. 81. A ki-egészítések a King által kiadott szöveg párhuzamos helyeire támaszkodnak.

Verso. 1—7. A szöveg szabatos értelmezése a felirat töredékes volta miatt lehetetlen; a 7. sortól a 14. sorig a királyi palota felépítéséről van szó, a mely, úgy látszik Aššur temploma közelében feküdt.

8. mahri-ia] V. ö. a II. köfelirat v. I sorát. Ez volna talán a LUGAL. UMUN KUR. KUR. RA?

17. A *lip* jegy alakja szokatlan: aš + hi + tab egymás után írva. Az utóiratban a hónap neve és a limu (az eponymatus) birtokosa hiányzanak; úgy látszik a felirat jóval felállítás előtt készült el, úgy hogy a hiányzó dátumok kitöltésének utólag kellett volna megtörténnie, akkor azonban ismeretlen okból elmaradt.

2. Kötábla-felirat.

M. 17. sz. 32. l.

- m is tukul-ti^a nin-ib šar kiššati šarru dan-nu
 šar mât^a aš-šur ka-šid mul-tar-^{hi}
 la ma-gi-ri za-e-ru-ut^a aš-šur
 ni-ir mât u-ku-ma-ni-i
 5 u kur-^{ti-i} la ka-ni-ši pu-^{hur}
 tar-gi-gi da-iš mât kum-mu-^{hi}
 um-ma-na-at ku-ti-i pu-šuk
 hur-ša-ni mu-si-pi-ih el-li-[ti]
 mât šu-ba-ri-i a-di pa-at gim-ri-
 10 sa-pi-in mât al-zi mât pu-ru-kuz-zi
 si-^{hi}[] la kan-ši rubû ki-nu
 ša i-na^{is} tukul-ti^a aš-šur u ilâni^{pl}
 rabûti^{pl} i-na kib-rat irbitti it-tal-la-ku-ma
 mu-ni-^{ha} maḥira la i-šu-u
 15 ša-bit me-is-rat nakirâti^{pl} e-liš
 u šap-liš šarru dan-nu li-u kiššati
 ša kul-la-at mâtât na-i-ri i-pi-lu-ma
 X (?) VIII šarrâni^{pl} ša-pi-ri-šu-nu ana še-pe-[šu
 u-še-ik-ni-šu mât a-za-al-zi mât še-par-di-i
 20 a-na mi-sir mâti-šu iš-ku-nu
 tap-^{du} mât šu-me-ri u ak-ka-di-i
 il-tak-ka-nu-ma mât []-ra
 u [] u [] ma
 šar []^{du} (?)
 25 mâr^a šul-mâ-nu ašarêdu šar [mât] aš-šur
 mâr adad nirâri šar mât^a aš-šur

Verso.

- II. e-[nu-ma] E. III. A e-gal maḥri-ia
 [] ša ina âli-ia^a aš-šur
 ša [LUGAL] UMUN. KUR. RA ma-^{har} si-gur-ra-te
 rabîte^{pl} [ša] aš-šur bêli-ia ša i-na pa-na
 5 m^a ašul-[ma]-nu ašarêdu šaknu^a Bêl sangû aš-šur
 a-bi-[ia] e-pu-šu e-na-aḥ-ma
 an-[hu]-zu u-ni-kir dan-na-zu
 ak-šud iš-tu uš-še-šu
 a-di gaba-dib-bi-šu u-še-ik-lil
 III. 10 u na-ri-ia aš-kun rubû arkû
 an-^{hu}-zu lu-diš šumi šatra ana aš-ri-šu
 lu-te-ir^a aš-šur ik-ri-be-šu
 i-še-im-me mu-ni-kir
 šit-ri-ia u šumi-ia^a aš-šur
 15 bêlu šarru-zu lis-kip šuma[-šu zêrâ-]šu
 i-na mâti lu-ḥal-[li-ik]

Colophon.

li-mu^m i-na^a aš-šur MU . NU. BE

1. Tukulti Ninib, a sokaságok királya, a hatalmas király, 2—3. Assyria királya, a hatalmaskodók, engedetlenek. Aššur isten ellenségeinek elfoglalója, 4—6. a meghódolni nem akaró Ukumani és Kuti országainak, gazemberek gyülekezetének, megsemmisítője, letiprója Kummuh országának, 7—9. Kuti országa seregeinek, nehezen megközelíthető hegyeinek, Šubarī országa haderejének megtörője egész területén, 10—11. Alzi és Purukuzi országainak meghódolni nem akaró lázadóknak leverője, az igazságos fejedelem, 12—13. a ki Aššur s a nagy istenek oltalmában bízva a világ négy táját bejárta 14. s a kinek megszelidítője, versenytársa nincsen, 15. elfoglalója ellenséges határoknak fönt 16. és alant, a hatalmas király, a sokaságok hőse, 17. a ki egész Nairi országát meghódította és 18. 18 királyt, kormányzóit lábai előtt, 19. meghódoltatott, Ažalzi és Šepardī országait, 20. saját országa határaihoz csatolta, 21. Šumēr és Akkad országainak 22. vereségét okozta, Pi országát, 23. 24. . . . király 25. Šulmānu-ašarēdu, Assyria királyának fia, 26. Adad-nirāri, Assyria királyának unokája.

II. 1. Midōn E. Hl. A. az én első palotám, 2. . . . mely városomban, Aššur-ban, 3—4. . . . az én uram, Aššur nagy tornyaival szemben, melyet annakelőtte, 5. Šulmānu-ašarēdu, Bēl helytartója, Aššur főpapja, 6. ősom létesített, romladozó állapotba jutott, 7. romladozó állapotát megváltoztattam, alapépítményét 8. elértem, alapjaitól kezdve, 9. tetejéig befejeztem 10. és felíratos követet elhelyeztem.

III. A jövő fejedelem 11. romladozó állapotát újítsa meg. nevem írását helyére, 12. tegye vissza s *akkor* Aššur isten áldja meg, 13. hallgassa meg. Azt *pedig*, a ki megváltoztatja 14. írásomat és nevemet, Aššur isten, 15. az úr, királyságát döntse meg, nevét és magzatát 16. az országban pusztítsa el.

Ina-Aššur MU. NU. (?) BE (?) eponyméve.

Verso. 3. LUGAL. UMUN. KUR. KUR. RA volt Tukulti-Ninib új palotája. L. Walter Andrae, *Der Anu-Adad Tempel in Assur*, Leipzig, 1909. 1. l. (Budapest.)

KMOŠKŌ MIHÁLY.

B. KEMÉNY ZSIGMONDNAK «IZABELLA KIRÁLYNÉ ÉS A REMETE» CZ. REGÉNYE.

I.

Az első regény, melylyel Kemény Zsigmond irodalmunkban fellépett, *Izabella királyné és a remete*. A nagy költői egyéniség megnyilatkozásának kezdete gyakran foglalkoztatta az irodalomtörténet kutatóit, azonban az ellentmondó adatok semmikép sem tudták eloszlatni az érdekes műre boruló homályt. Gyulai Pál megjegyzése szerint Kemény néhány kötetet megírt regényéből, de nem bizonyos, hogy az egészet bevégezte.¹⁾ Az *Újabbkori Ismeretek Tárának* jól

¹⁾ B. Kemény Zsigmond összes művei. V. 1897. 257. l.

értésült czikkírója 1853-ban azt írja, hogy a munka még befejezésre vár. Szász Károly pedig határozottan állítja, hogy az író soha sem fejezte be regényét.¹⁾ Ezekkel ellentétben van Kemény Zsigmondnak b. Wesselényi Miklóshoz 1846-ban írt levele; ebben az író úgy beszél művéről, mint hat füzetből álló, bevégzett alkotásról, mely csak új áttekintést s rövid változtatásokat igényel.²⁾

Az ifjú költő terveiből idáig csak azok a mutatványok árultak el egyet-mást, melyeket az *Athenaeum* s a *Nemzeti Társalkodó* közölt, s melyek Kemény összes műveinek ötödik kötetében Gyulai Pál tájékoztató jegyzeteivel újra megjelentek. E töredékek azonban inkább fölkeltek, mint kielégítik az érdeklődést. Belőlük bajos megállapítani a regény tervének körvonalait; nehéz eldönteni azt is, minő szerepe volt a töredékeknek az egész mű szerkezetében. Néhány éve Pusztakamaráson b. Kemény Zsigmondnak megrongált s összekuszált irataira bukkantam, melyekből hosszas rendezés után az *Izabella királyné és a remete* című regény töredékei s tervrajzai is előkerültek. A pusztakamarási kéziratoknak jelentősége épen az, hogy bepillantást engednek a költői munka műhelyébe, a gomolygó tervekbe s a belőlük kibontakozó alkotás kész részeibe; a kéziratból előkerülő új töredékek egyúttal szorosabb kapcsolatot teremtenek a regénynek eddig ismert, szétszórt szakaszai között.

Hogy az eddig közölt töredékek ugyanannak a műnek részei, melynek romjait a pusztakamarási kézirat tartotta fenn számunkra, azt bizonyítja a mű tervével való szoros kapcsolatuk. Ennek bizonyága az is, hogy a kiadott töredékek a kéziratban pontosan beleilleszkednek a regénynek megszabott rendjébe; a pusztulás — természetesen — nem tett különbséget s egyformán megrongálta a már ismert s meg nem jelent részeket. Minden jel azt mutatja, hogy a költő a pusztakamarási kéziratból adta ki az *Athenaeumnak* s a *Nemzeti Társalkodónak* szánt mutatványokat.

A regénynek rendelkezésünkre álló töredékeiből kellene — legalább vázlatosan — összealkotnunk azt a művet, melyre az ifjú író annyi érzést s annyi gondolatot fordított. Ez a munka épen olyan, mint a minőt a régiségkutató végez, mikor a földből kiasott diribdarab cserepeket összeragasztja, a hézagokat kitölti, hogy valamelyes fogalmat nyújthasson a nézőnek a szétomlott váza alakjáról. Jó hasznát vesszük itt annak, hogy Kemény komoly tanulmányokkal készült költői munkájára s határozott tervekkel fogott regénye egy-egy könyvének megírásához. A pusztakamarási kéziratokban e tanulmányok s tervrajzok közül is jó rész megmaradt.

A költő alkotó munkáját a regény töredékeiben az ötödik könyv második szakaszáig biztos nyomokon követhetjük. A regény hátralevő részéből hiányoznak a töredékek, de a részletes tervrajzok tanusodnak arról, hogy Kemény nem hagyta művét torsónak. Egészen érthetetlen volna, hogy a költő ott tette volna le tollát, hol a tragikus küzdelem jelenetei a legcsábítóbb feladatokat tartogatták képzelete számára. Semmi okunk sincs arra a föltevésre, hogy Keményt meg-

¹⁾ Szász K.: *B. Kemény Zsigmond emlékezete*. Kisfaludy T. Évtapjai. U. f. XII. 215. l.

²⁾ *Irodalomtörténeti Közlemények*. X. 1900. 357. l.

csalta emlékezőtehetsége, mikor Wesselényihez írt soraiban bevégzett regényét emlegeti. Ha a regény befejezetlenül maradt volna, akkor a költő nem ígérte volna az *Athenaeumban* «Károlyfejérvár» című regénytörédékeinek jegyzetében, hogy a mű nemsokára sajtó alá kerül. A *Honderű* 1844-ik évi folyamának 40 ik számába is csak biztos forrásból kerülhetett az a hír, hogy Kemény nemsokára kiadja kész regényeit, köztük *Izabella királyné és a remete* című művét is. A *Honderű* szerkesztője magától az írótól szerezhette adatait. Kemény, a mint levelében is írta, bevégezte regényét, de az ígért változtatásokra soha sem jutott ideje. A végső kidolgozás hiánya meglátszik a pusztakamarási regénytörédekeken is. Néha az író, mintha sietős volna dolga, csak egészen vázlatosan elemzi alakjainak egyéniségét s fontos párbeszédeknek is szinte törégeit veti papírra, máskor meg egy-két szóval jelzi, hogy itt vagy amott néhány sor vers, történeti fejtegetés vagy egy holdas éj leírása következik.

* * *

Leghatározottabb képet alkothatunk magunknak az első könyvről. Ide tartoznak az eddig közölt mutatóványok a marosvásárhelyi országgyűlésről szóló fejezetek kivételével. Ide csatlakozik a pusztakamarási regénytörédek nagy része is. A törédek sorrendjét legtöbbször már a pusztakamarási kézirat íveinek egymásutánja határozta meg, melyek a rendezés alatt több összetartozó füzetbe verődtek. A füzetek rendjét tartalmuk szabta meg. Így került a második szakasz elején levő törédék: Kruppai leírása, mindazon jelenetek elé, melyekben Kruppai szerepel. A harmadik szakaszba sorakoztak a Martinuzzi megérkezésére vonatkozó füzetek, bár az előadásban itt is, ott is kisebb-nagyobb hézag támadt. Több gondot adott a negyedik szakasz, mint-hogy a hiányzó lapok két ismeretlen személy magánbeszédét szakítják meg. Azonban a szakadozott gondolatok s jellemző kifejezések, a költő megjegyzései mégis elárulták, hogy mindkét magánbeszédben a negyedik szakasz főhőse, az alvinczi várnagy, küzd az árulás gondolatával. A rendezés után az első könyv következőképen oszlik szakaszokra.

Az első szakasz az *Athenaeumban*¹⁾ megjelent «Károlyfejérvár» című fejezet, mely Gyulafehérvárral s Martinuzzi életének alapgonddalátával ismerteti meg az olvasót. — A másodikban néhány mellékalakot mutat be a költő. Az ellentétes jellemű egyéneket a sors szélye egy Sebes-parti lakban hozta össze. Az alvinczi várnagy titkos politikai célok után tör; az öreg Kruppai lelkét régi csalódások mérgezték meg; Gyula, az ifjú vitéz, meg ábrándos lélekkel csatlakozik Martinuzzihoz. Beszélgetésükből Erdély politikai életének képe alakul ki. — A harmadik szakasz Martinuzzi megérkezésének mozgalmas jeleneteit foglalja magában. A helytartó Magyarországról közelget Gyulafehérvár felé. Egyénisége pártokra szakasztja annak a gyulafehérvári kocsmának társaságát is, melyben Gyula várakozik. Az öreg Bartha, a csonka vitéz, ép oly lelkes híve a barátnak, mint

¹⁾ *Athenaeum*. 1839. Első fél év. 790—797. 1.

a mily kitartón védi érveivel Mátyás diák a királyné s Petrovics pártját. A helytartó megérkezését megelőzi a királynénak s tanácsosának, Petrovicsnak, az *Athenaeumban*¹⁾ közölt párbeszéde; különböző lelki világuknak közös eleme a kormányzó iránt érzett határtalan gyűlölet. A királyné s a helytartó találkozása a piacon történik. A gőgös nő nyilvánosan akarja megalázni fiának gyűlölt gyámját, de tervét megzavarja a királyfi ellen irányuló merénylet. — A negyedik szakasz középpontjába az alvinczi várnagyot állította Kemény. A nagyravágyó embert megcsalja Mátyás diák ravasz okoskodása s a királyné neve ünnepének fénye. Gondolatban már elárulta urát, Martinuzsit, de meg-megdöbben, mikor esküdt ellensége, Kruppai, itt is, ott is sötét gondként tűnik fel titkos útjain. — Az ötödik szakasz, mely a bevezetés híján az *Athenaeumból*²⁾ is ismeretes, Martinuzsinak gyulafehérvári házába vezeti az olvasót. A bonyolult jellemű barát itt fogadja a szolgálatra jelentkező Gyulát s később az ingatag várnagyot: az elsőnek rokonérzéssel nyújtja jobbát, a másikat jellemének felsőbbiségevel taszítja el. A barát minden tevékenység nélkül vesztelgel otthonában, míg a királyné s Petrovics a bosszú szenvedélyével készítik elő megbuktatását. — A hatodik fejezetnek csak egy része, Izabella és Petrovics párbeszéde, maradt meg a kéziratban. Az öregülő tanácsos távozni akar az udvartól, de előre látható, hogy hasztalan küzd az eszes nő ügyes fogásai ellen. Valószínű, már itt szóba kerülhettek a barát megsemmisítésére kovácsolt tervek.

A második könyv teljesen elpusztult. Tartalmára némi világot a harmadik könyv s a költő tervezgetései vetnek. Az alvinczi várnagnak már a második könyvben kellett Alvinczet az ellenfél kezére játszania, mert a harmadik könyvben az árulás bűnének bélyegét hordozza homlokán. Tettét maga vallja meg, mikor rajongó bírása előtt így védekezik: «Nem azért bukott el Vincz, mert fejem egyik zugában befellezgék és róla cikázott a képzelődés villáma. Fogná-e ezt maga a barát állítani, ha e szavával vissza is válthatná birtokát?» A várnagy lelki harcza, bűne csak egyik mozzanata lehetett a Petrovics-párt mozgalmának, melynek rajzát a költő megjegyzés-töredékeiben is jelezte. A második könyvben vonulhattak fel hadaik élén Petrovics, Patóczy és Losonczy, hogy lázas sietséggel foglalják el Branyicskát, Alvinczet, Szászsebest, míg szerb csapatok Csanádot vették ostrom alá. A kétségbeesett párt kapkodó politikája éles ellentétben lehetett Martinuzsinak magas szempontjaival, kinek tetteit Magyarország egységének gondolata vezette.³⁾

A harmadik könyvből — a regény tervrajza után ítélve — a barátot mint biztos tervek s határozott tettek emberét ismerhettük volna meg. A hiányzó szakaszokban láhattuk volna, mint őrizte meg a rendkívüli férfiú a háborgó szenvedélyek közt is nyugodt arcvonalaikat, mint termelt villámgyorsasággal Nagyváradról Erdélyben, mint gondoskodott seregről, s mint készítette elő a székelyek felkelését. —

¹⁾ *Athenaeum*. 1840. Első fél év. 220—224. l.

²⁾ *Athenaeum*. 1840. Első fél év. 281—287. l.

³⁾ A regény számára kijelölt történeti adatokat Kemény a puszta-kamarási kéziratnak abban a részében adja elő, mely fölé ezt a címet írta: «A mennyit a históriából használni akarok.»

Itt, úgy látszik, Barthának, a csonka bajnoknak s Gyulának jutott nagyobb szerep. Erre vonatkozik a költőnek a marosvásárhelyi országgyűlés leírásába illesztett megjegyzése: «Olvasóim emlékeznek még a tűzhalmok mellett töltött éjre s gyanítják, hogy az agg szokás szerint közönséges felkelés jeléül gyújtott máglyák terelték össze e sereget. Vezetőjük Bartha, a csonka bajnok volt. Gyula s néhány előre küldött ifjak adák a barátnak megjelenésök által hírül a székelyek közelgetését.» — A könyv befejezése a vásárhelyi gyűlés rajza volt, mely részben az *Athenaeumban*,¹⁾ részben a *Nemzeti Társalkodóban*²⁾ jelent meg. Itt gyorsan váltakoztak az izgalmas jelenetek, a Petrovics-párt kudarczai, Handorfy házának lerombolása s az őrjöngő Kruppainak szörnyű bíraskodása, az áruló várnagy meggyilkolása. — E szakasz helyét meghatározza az ötödik könyv vázlatának az a része is, hol Kruppai elfogásáról s a bírák ítékezéséről azt mondja a költő, hogy mindezek «a negyedik könyv eseményei előtt és alatt folynak, mindjárt az országgyűlés eloszlásával».

A negyedik könyvből csak nyomokat találunk. A regény meséjébe itt szövédhettek azok az események, melyeket Kemény a tervrajzban a vásárhelyi gyűlés említése után érint. Az elveszett könyvben Erdély történetének egyik legmozgalmasabb korszaka elevenült meg. — A megrettent királyné segítségért fordul a budai basához, az oláh és moldvaországi vajdához. Sehol sem érzi magát biztonságban. A barát az imént záratta be előtte Szeben kapuit, már is Gyulafehérvárt vette körül seregével. Az ellenfelek kibékülnek, de a segítségül kért hadak már az ország határain pusztítanak. A végső veszélyben Martinuzzi lángesze, erélye s hazafisága menti meg Erdélyt. A barát maga is fegyvert ragad, meghordoztatja a véres kardot, ötven-ezernyi sereget bűvöl össze, s a rablócsapatok hanyat-homlok menekülnek szanaszét. A pártok kibékülése azonban csak színleges. Merész tervek s ravasz fondorlatok kergetőznek a lázas agyvelőkben. Míg Martinuzzi Ferdinánd megbízottjaival tanácskozik és sürgető leveleket ír az uralkodónak, addig Gyulafehérvárott is ki-bejárnak a török csauszok. A Petrovics-párt már János Zsigmond koronázására gondol, de számításait keresztülhúzza a barát, kinek nyomában feltűnnek a Meszesnél Ferdinánd megbízottjai s hadai.

Mindaz, mit a költő a történetből ezután szemelt ki regénye számára, az ötödik s hatodik könyv tartalmát gazdagította. Meggyőzhet erről bennünket az ötödik könyv vázlata. Midőn itt az ötödik szakaszban Kemény újra országos eseményekre fordítja figyelmét, a commissariusok közelgetését említi, tehát ott folytatja a történetet, hol a negyedik könyv végén megszakította. Még inkább útbaigazít bennünket a költő azzal, hogy a szakasz fölé ezt írta: «A félbe szakasztott fonal felvétele.»

Az ötödik könyv első szakasza egy nyárádtői kocsma életéből vett jelenet, olyan, minőt a németalföldi festők képein szoktunk meg. A mámoros társaságon a szétoszló vásárhelyi gyűlés hatása érzik meg. A hangulatot még izgatottabbá teszi egy vándor lantos a királynéről írt gúnyos versével s az alvinczi várnagynak rímekbe szedett histó-

¹⁾ *Athenaeum*. 1840. Második fél év. 378—383, 392—394, 410—414. l.

²⁾ *Nemzeti Társalkodó*. 1841. Első fél év. 49—54. l.

riájával. Egyszerre a kocsma szögletéből az ősz Kruppai lép elő, s benne az udvari darabontok altisztje a várnagy gyilkosára ismer. A szakasz eleje hiányzik, de hogy az ötödik könyv első fejezetével van dolgunk, azt elárulja a közvetetlenül utána következő rész, mely felett ez áll: «Második szakasz». Ebből csak a bevezetés, a börtön leírása maradt meg, de ez is elég arra, hogy az ötödik könyv vázlatában másodiknak nevezett s «A börtön» című szakasz kidolgozását fedezzük fel. A bevezető mondatokon kívül több kidolgozott részre nem akadunk. Ezentúl csak az ötödik könyv vázlatából s a megjegyzés-töredékekből következtethetünk a költő tervére.

Kemény az ötödik könyv második, harmadik s negyedik szakaszának főhősét Kruppait jelelte ki, a ki a szabad szájú lantossal együtt börtönbe jutott. A börtönben egy vén anyó tekintete kínzó emlékeket ébreszt fel az öregnek bomlott lelkében. A regény terve szerint Kruppai az ítélőszék előtt eleinte konokul tagad, de mikor a bűnjelet, töre hüvelyét, meglátja, mindent megvall, hogy fegyverét megszerezhesse; mindazáltal a bírák a barát pártjának hatalmától rettegve, nem mernek ítéletet mondani.

Az ötödik könyv második felét: az ötödik, hatodik s hetedik szakaszt a királyné s Martinuzzi végső küzdelme foglalta le, melynek főbb mozzanatai: Ferdinánd biztosainak s hadainak közelgetése, Gyulafehérvár ostroma, a királyné lemondása, a korona átadása, a királynénak Erdélyből való távozása. E történeti események forgatták fel Martinuzzi apródjának, Gyulának, kedélyétét is. A szenvedélyes ifjú két érzés martalékává lett; ép oly ellenállhatatlan vonzalmat érzett ura iránt, mint a mily ábrándos tisztelettel tekintett a királynéra. Érzései a korona átadásakor kerültek először egymással éles ellentétbe; a rajongó lovag mélyen megbotránkozott a barátnak a királynéhoz intézett sértő szavain, másrészt boldoggá tette, hogy szeme a felséges nőnek sokat jelentő pillantásait felfoghatta. A könyv vége, a hetedik szakasz adott a költőnek alkalmat, hogy kissé meglebbentse a Gyula múltjára omló sűrű leplet.

Keménynek saját kijelentése szerint regénye hat füzetből állott; az ötödik könyv után tehát még csak egy könyv következett.¹⁾ Hogy a költő mily utakon sietett az utolsó könyvben a katasztrófa felé, azt tanulmányainak s megjegyzés-töredékeinek kuszált adataiból képzelhetjük el.

A hatodik könyv homlokterét Martinuzzi s Gyula foglalták el. A barát bukásának magyarázatául főkép történeti adatokat szemelt ki Kemény. Fontos szerepet szánt Nádasdynam, ki Martinuzzit a kétszínű politika folytatására ösztönözte, továbbá Castaldónak, ki semmiképen sem tudta megérteni a lángeszű államférfiú eszméit s Lippa ostroma, Uloman basa szabadon bocsátása után mindenütt ördögi szándékot fedezett fel. A regényben ép úgy, mint a történetben, a királyi udvar gyanuja s az őnző katona rövidlátása készítette elő az alvinczi gyilkos merényletet.

Ezzel a szörnyű katasztrófával kapcsolatban tervezte Kemény Martinuzzi apródjának, Gyulának, tragédiáját. Megjegyzés-töredékeiben

¹⁾ A *Honderű* 1844-ben öt kötetről beszél, de Kemény Zsigmond levele hitelesebb forrás.

többfélekép akarta a két egyént bensőbb viszonyba hozni, épen azért sokszor keveredett ellentmondásba, végre valami kalandos történetben állapodott meg, mely megvilágította a regény meséjének sötétebb pontjait. A történet — a mennyire a megjegyzések ellentmondó adataiból s az ötödik könyv vázlatának homályos célzásából össze lehetett állítani — következő.

Petrovics, még mint Zápolya bujdosótársa, elcsábított egy lengyel leányt. Úgy látszik, szerette a hű, de könnyelmű teremést, később azonban a politikai mozgalmak között megfélemedezett róla, évek múlva meg hiába tudakozódott utána s gyermeke után. A csapodár nő, mihelyt egészségét visszanyerte, férjhez ment. Jegyese hön szerette, de csakhamar megcsaltnak érezte magát s még a lakodalomkor elbujdosott. A különcz férj Kruppai; az új csábító egy paulinus szerzetes, György barát; a bűnös viszony gyümölcse Gyula volt. Az asszony nagy nyomorban halt meg s talán gúnyból juttatott a sors szerepet Kruppainak az árvák elhelyezésében. A Petrovics-féle gyermek — ha adhatunk valamit az egyik keresztülhúzott jegyzetre — egy vén sekrestyészhez került; Gyulát pedig anyjának mátkagyűrűjével együtt karácsony éjjelén egy vén leány ablakába tették, ki már régóta vágyódott igazán síró s mosolygó babára. A vén leány gondjaiba vette a karácsonyi ajándékot, bátyja meg, Cesarovics, Zápolya kalandjainak társa, lovagot nevelt belőle s később Martinuzzinak ajánlotta. Évek múltak el azóta, hogy a szerencsétlen asszony sírba vitte szülei megvetését. Ez alatt a szülők elveszítették gyermekeiket s szívesen visszakérték volna a sorstól a lelketlenül elhagyott unokákat. Végre a büszke öregapa, ki mint lengyel követ kísérte Izabella királynét bujdosásában, leánya mátkagyűrűjéről elveszettnek hitt unokájára ismert Gyulában. Valószínű, az opál gyűrű árulja el Kruppai előtt is Gyula származásának titkát. Gyula rajongó híve, eszköze lett Martinuzzi politikai eszméinek; saját érzéseit tagadta meg, mikor mindent elkövetett, hogy titkolt szerelmének tárgyát, a királynét, Erdély elhagyására vegye rá, holott — a megjegyzés-töredékek szerint — a királyné az örültség féltékenységevel imádta az ifjút. Már ekkor gyanú ébredt lelkében. Később, Lippa ostrománál teljesen meggyőződött, hogy Martinuzzi közös eszményüket, a haza egységének gondolatát, elárulta s csak hatalomra törekszik; ezért a barát cselszövényeit feljelentette Castaldónak. A gyilkosságban nem tud közvetlen eszköz lenni, de van ereje a hallgatásra. A rajongó hazafi csak Martinuzzi halála után tudja meg — talán Kruppaitól — hogy atyagyilkossá vált. Fájdalmát az a gondolat enyhíti, hogy bűne termi meg a haza egyesülését; mikor azonban látnia kell, hogy Martinuzzi ellenei nem tudják Erdélyt megtartani, mikor kitűnik a barát céljainak szentsége, kimondhatatlan kín fogja el lelkét. Petrovics börtönbe veteti s halálra ítéli a zord ifjút, de maga is lelkiismereti furdalást érez, mikor értesül Gyula anyjának szenvedéseiről.

Előre láthatjuk, hogy e tragédia hőse örökre elveszítette lelkének nyugodalmát. Kemény maga mondja róla: «Az élettel számot vet, földi tárgy nem csalja többé reményre, hiszen haza s atyagyilkos.» Hogy azonban Gyula miként végezte be életét, arra nézve semmi határozott adatunk sincs, minthogy a megjegyzés-töredékek füzetéből is elpusztult néhány ív. Ezért maradt előttünk homályban

Kruppainak s Petrovics gyermekének sorsa is. A regény tervének egy-két töredékéből még csak az egész mű végső jelenetére vonhatunk következtetést; itt akarta a költő néhány vonással elélni rajzolni, mint vonult be 1552. október 22-én Izabella királyné a török védelme alatt Kolozsvárra. Erre mutat a «Károlyfejérvár» című szakasznak az a helye is, mely szerint a regényben előadott történet ideje az 1550 ik évtől az 1556-ik év október 22-ig terjed.

II.

Azok a nagy képek, melyeket az ifjú regényíró maga előtt látott és megfestett, komoly tanulmányok eredményei. Már ezeken is megfigyelhetnők, minő utakat követett a költő képzelete a történelemben. Erre vonatkozólag még több érdekes nyomra bukkanunk a pusztakamarási iratok között azokban a jegyzetekben, melyekben Kemény regényének anyagát gyűjtötte össze. A jegyzetek írója részint történetírók műveiből, részint régi okiratokból kutatta fel Izabella királyné küzdelmeinek s Martinuzzi államférfiúi pályájának adatait. Egyik forrását, Bethlen Farkas erdélyi históriáját, maga is megnevezi.¹⁾ Az adatok legnagyobb részét azonban Engel történeti műve szolgáltatta²⁾; a megjegyzések hosszú sora nem is egyéb, mint a német szövegnek szó szerint való fordítása. Azokban a latin okiratokban pedig, melyeknek tartalmával Kemény az események közt támadt hézagokat akarta kitölteni, Pray gyűjteményének egyik-másik darabját fedezhetjük fel.³⁾

A pusztakamarási kéziratokban levő jegyzetek azonban nem foglalják magokban mindazt, a mi Keménynek regénye megírásánál rendelkezésére állott. Néhány évvel előbb, magyarkapudi magányában sokat foglalkozott az erdélyi reformáció s a székelység történetével, továbbá Verancsicsnak Erdély viszonyait ismertető munkájával. Ugyanott kedves olvasmánya volt Engel történeti munkája; Engel nyomán össze is állította a Mátyás halálától Martinuzzi bukásáig terjedő korszak történetét s adatait újra csoportosította a mohácsi-vész okairól szóló értekezésében.⁴⁾ Ezekre a tanulmányokra czélozhat a költő, midőn regénye bevezetésében azt mondja, hogy ifjúkora elsőbb éveiben sokszor vizsgálta hősenek pályáját.⁵⁾

A ki a történeti események pontos adatait akarná megállapítani, nagyon vegyes értékűeknek találná azokat a történeti ismereteket, melyekkel Kemény regényének megírásához fogott. Azonban

¹⁾ Wolfgangi de Bethlen *Historia de rebus Transsylvanicis* [Tomus primus]. 1782.

²⁾ Johann Chr. von Engel: *Geschichte des Ungarischen Reichs*. Vierter Theil. 1814.

³⁾ Georgius Pray: *Epistolae procerum regni Hungariae*. Pars II. MDCCCVI.

⁴⁾ A kéziratban megmaradt tanulmányok Pusztakamaráson a báró Kemény-család levéltárában vannak, a mohácsi veszedelemről szóló értekezés 1837-ben jelent meg a *Nemzeti Társalkodóban*.

⁵⁾ B. Kemény Zsigmond összes művei. V. 1897. 263. l.

Kemény nem is akar a történetíróval versenyezni. Különben sem volna sok értelme, hogy művének egyes pontjain annyira keresse a történeti igazságot, mikor másutt meg képzelete új alakokat léptet fel a történeti személyek között s szabadon teremt új jeleneteket az ismert események közé. Neki mindaz, a mit a történetből, az irodalom és művészetek életéből összegyűjtött, első sorban arra való, hogy határozottan jellemzett történeti környezetet teremtsen, s hogy alakjait összhangba hozza a korszaknak szinte egyéni szellemével.

Ezért ragaszkodott nagyjában az eseményeknek ahhoz az időrendjéhez, melyet Engel történeti művében talált. Még ott is, hol költői céljai kedvelt történetírójától eltérték, rendszeren történeti nyomokat keres. A vásárhelyi gyűlés rajzához, melyről Engel nem tesz említést, Bethlen Farkastól vesz motivumokat. Kemény regényében gyakran nagy drámai küzdelem vagy bonyolult lelki élet alakult ki egy-egy mellékes történeti adatból vagy pusztá névből; a költő képzeletének azonban ép úgy szüksége volt a történeti adatra, mint a tenger apró építő munkásainak, a koralloknak, a víz mélyén rejtőző szirtfokra. Handrairól Báthory csak azt írja, hogy a várnagy Alvinczet minden ellentállás nélkül adta fel,¹⁾ Bethlen Farkas meg épen csak említi a két Handorfyt, mint Martinuzzi terveinek véres áldozatait.²⁾ E mellékes megjegyzésekből varázsoltá elénk Kemény regénye a lelki harczoknak s a megrázó jeleneteknek változatos sorát. Kruppai, a rejtelmes lelkű agg is alig köszön nevén kívül egyebet a történetnek. Ezt a nevet viseli Bethlen Farkas erdélyi históriájában György barát bohócza, ki urát Castaldo gonosz szándékaira figyelmezteti.³⁾

Kemény már első regényében kiművelt érzékkel bírálja meg az átkutatott történelmi anyag értékét a kor jellemzése szempontjából. Itt egy-egy finom elemzést vagy lelkes rajzot, amott meg nagyhatású szónoklatot ragad ki, hogy mindezzel a kor gondolkodásának realisabb képét alkossa meg. Bartha, a csonka bajnok, szinte Engel nyomán beszéli el a hős Lodron történetét.⁴⁾ Mikor pedig Mátyás diák, Handorfy s a csonka bajnok politikai vitába elegyednek, tulajdonképen szóról-szóra a szellemes Verancicsnak következő gondolatain osztozkodnak: „Ügyesség, szerencse, gazdagság s törökkegy van Utyeszenics birtokában; az ellenpárt a királynét és gyermekét veszélybe súlyeszi s ha tovább is így megy a dolog, hatalmas fordulatpont, polgárháború közelget.”⁵⁾ Ép így Handorfy és Mátyás diák is a királyné ügyének védelmére Verancics vallomásaiból veszik érveiket, melyeket az ifjú regényíró alaposan ismert Pray gyűjteményéből. Hasonlóképen művészi ízléssel illeszti Kemény Martinuzzi országgyűlési beszédebe azokat a gondolatokat, melyeket Bethlen Farkas tulajdonított a nagy államférfiúnak. Ezek a történeti töredékek körülbelül olyan szerepet játszanak a regényben, mint a szabadabb művészi restauratio

¹⁾ Pray: *Epistolae procerum*. MDCCCVI. 209. l.

²⁾ W. Bethlen: *Historia*. 1782. I. 435. l.

³⁾ W. Bethlen: *Historia*. 1782. I. 509. l.

⁴⁾ Engel: *Geschichte des Ungarischen Reichs*. IV. 52. l.

⁵⁾ Ezeket a sorokat Kemény Engel munkájából fordította le. Lásd Engel: *Geschichte des Ungarischen Reichs*. IV. 95. l.

alkalmával a műemlékbe rakott régi kódarabok, melyek egyúttal bizonyítékai a stilszerű és összehangzó alkotásnak.

Azonban Kemény nemcsak a politikai történetben talált anyagot regényéhez, felhasználta azt is, mit a kor műveltségi állapotáról, a művészeti és irodalmi viszonyokról s az erdélyi jog életéről tudott. Képzelete nem elégedett meg a történeti regények és drámák megszokott díszleteivel, inkább kereste azokat a jellemző részleteket, melyeken az avatatlan szem tekintete végig síklik. Az erdélyi társadalom képeben azt a tarka-barkaságot emelte ki, melyet a sokféle életnézet, faj, vallás és rang idézett elő. Martinuzzi otthonában nem csak a szoba boltíveit veszi észre, de egyúttal azt a kőrózsát is, melybe az ívek összefutnak. A kocsmai társaságban jellemző alakként szerepelteti a lantost, kinek — mint Tinódinak — rendszerint nincsen pénz tarsolyában, úgy, hogy szinte szemünk előtt születik meg a gúnyolódó dal, históriás ének s a háthorzongató komédia. Az ötödik könyv a börtönök életének torzalakjai közé világít be, s a vázlatokból látjuk, hogy a költő a körültekintő törvényszéket sem kímélte volna gúnyjától.

Kemény regényében valóban együtt van a kor életének minden jellemző vonása, azonban hiányzik belőle mind a történetírónak kimért rendje, mind az az érdekes össze-visszaság, melyet az enyedi ritkaságok gyűjteményében tapasztalhatott az ifjú báró. A költő képzelete varázsolta a történeti adatokba életet, ez teremtett köztük szerkesztési kapcsolatot. Könnyűséggel győzte le a képzelet azokat az akadályokat, melyeket az ifjú tudós ismeretei vontak eléje; ereje csak növekedett a nehézségekkel. Így a históriás ének Kemény regényében nemcsak epikus költészetünk fokát jelenti, hanem természetes nyilatkozása egy mozgó, ravasz egyéniségnek, kinek eleme a kóborlás s a hatásvadászat; másrészt a kezdetleges költői alkotás elhatározó fordulatot idéz elő a regény hőseinek sorsában. Kemény szinte saját regényköltészetének eszményképét körvonalozza, midőn olvasóinak «varázsvesszőt» akar kezükbe adni, hogy «tündéri világítás mellett együtt, egyszerre, tisztán láthassák mindazt, mit őseik évek alatt, külön, nem teljesen s félhomályban láttak.» Ily módon helyezi az ifjú regényíró alakjait oly eredeti környezetbe, mely minden más korszak világától különbözik: így lesz már első nagyobb alkotásában a környezet a szereplő egyének tetteinek átalakítója s egyúttal terméke.

A környezet rajzának realitását csak növeli a szereplők küzdelmeinek aprólékos gonddal megfestett színtere. Gyermekkori emlékek s friss benyomások után örökítette meg Kemény a regényben a Maros völgyének merész törésszerű vonalait s változatos színeit. Mennyi éles megfigyelés, régi hangulat s eltűnt ábránd vonult át lelkén, mikor néhány vonással a leapadt Ompoly hullámának útját vázolta, mely ellentállás nélkül taszított földre fővenyt-fővényre, kövecset-kövecsre, de beleütközve egy kiásott római téglába, örvényesen tért félkörútra! Mikor meg leírta a Marosnak kalásztól hullámzó terét, a fákkal borított dombokat, a távolban kékelő hegyeket s a kimagasló, fehér, kopár toroczközi sziklát: alig tett egyebet, mint újra átélte azokat a szép órákat, melyekben tekintete magyarkapudi otthonának ablakából végigrepült a Maros völgyén a szemhatár aljáig, a ködös hegyormokig.

Már itt feltűnik Kemény egyéniségének egyik jellemző tulajdonsága: a valóság szeretete. Képzelete, mint hatalmas tengeri hajó, gazdagon fel van szerelve; nem kell félnie, hogy a benyomásoknak s ismereteknek raktára hamar kimerülhetne, biztosan halad a kitűzött költői czélok felé, de a történet s a valóság határozott irányítása nélkül nem mozdul meg.

Kemény épen nem titkolja el előttünk költői czélját. Fel akarja támasztani Erdély múltját, Izabella királyné korát, hogy körültekint-hessünk a kicsinyes fővárosban a nehézkes izlésű házak között, hogy láthassuk az erdős bérceket, a szabadon kanyargó Marost, a művelődéstől csak itt-ott szabályozott természetet. Leginkább érdekli Keményt az ember. Szeretné megmutatni, min örült s búsult, miért lelkesült s küzdött az erdélyi magyar háromszáz évvel előtte. Ezért tárja fel a ruházaton s társadalmi viszonyokon túl egyik-másik hősének lelkében a koreszmék kohóját, ezért kutatja ki a vezető egyének jellemé-nek rejtett rugóit.

Regényhőseinek lelkivilága környezetükből, a XVI. századi Erdély-ből fejlődik ki. Nemes és nemtelen érzéseiket a politikai pártok szenvedélyei mozgatják meg, melyeknek jelszavai Bécs és Stambul kénye szerint változnak. Vágyaikat, reményeiket a XVI. század műveltsége, divatja színezi; erkölcsi világnézetük különféle vegyülete a középkor sejtelmes áhitatának, a renaissance szabad eszméinek s a reformáció merészebb hitének. Egyik-másik alakban a lovagkor eszményei tűn-nek fel, mint kihalt világ emlékei. Gyula s Petrovics egyéniségének legértékesebb elemei a lovagi erények; a gögös királynében is él annak tudata, hogy fejedelmi származása emberfölötti jogok forrása. Teljesen a renaissance-kor neveltje György barát; meggyőződése, hogy csak az erős egyéniségnek van joga hatalomra s uralomra.

Kemény már regényírói pályájának kezdetén is nagyra becsülte a romantika újításait: a környezetnek részletes és pontos rajzát s a korszellem átalakító hatásának éreztetését. Költői céljaiban ugyan-azok az elvek vezették, melyeket a szabadságharcz után írt esztétikai elmélkedéseiben hirdetett, midőn a regényírótól az elmúlt idők saját-ságainak, eszmévilágának művészileg hű s történelmileg igaz képét követelte.

Azonban a történelem már első regényében sem valami mester-kélt hatás eszköze. A környezet rajzának részletei nem cifra dísz-letek, a kor eszméinek sem az a szerepe, hogy szörnyű helyzeteket teremtsenek. Kemény maga említi regényében, hogy a pusztákon mindig a prófétára gondol, az ékességtelen falak közt pedig az a remény kecsgetteti, hogy a lángész kincses ládájára bukkan. Ép így Erdély elszakadásának történetében is tulajdonkép azt a rendkívüli egyéniséget kereste, ki az általános felfordulásban ura maradt a háborgó elemeknek, ki a teljes zűllés idején is magasabb erkölcsi eszme szolgálatába hajtotta a fellázadt szenvedélyeket. Az ifjú regény-író gondolata az is, hogy az erős lélek mélységeiben rejtőzik a föld legdrágább ércze. Nem csoda, ha Martinuzzi egyéniségének kikutatá-sát a legcsábítóbb feladatok közé sorozta. Megmagyarázni a rend-kívüli államférfiú terveit, reményeit s szenvedéseit, eredményeit s csalódását — ez volt az a nagy feladat, mely Keményt regényében izgatta. Ez a cél lebegett előtte a környezet részletes rajzában, hisz

a kiváló egyéniség emelkedése s bukása szoros kapcsolatban volt Erdélynek bonyolult politikai s társadalmi viszonyaival s a kor szellemi áramlataival.

Így vált Kemény regényében a történet, a költői feladatnak szerves részévé, de egyúttal eszközévé is. A kezdő regényíró nagy tiszteletben tartotta a történelmi igazságot, de az adatok értékét a költői cél szempontjából állapította meg.

III.

Kemény a tudós művész képzeletével akarja felújítani az ódon házakat, melyeknek részei vagy romokban heverték, vagy az országút sarába vegyültek; a krónikák szürke adataiból akarja felébreszteni a kihalt szenvedélyeket, hogy újra alkossanak és romboljanak előttünk: Mindazáltal célja több, mint valamely letűnt világ feltámasztása, regénye több, mint pontos korrajz. Esztétikai elvei egészen határozottan bontakoznak ki tervezgetéseiből s műve töredékeiből. Sok tanulmány és elmélyedés, sok csalóka ábránd és szigorú önbírálat volt ára ez elveknek. Semmi sem bizonyítja Kemény esztétikai ízlésének gyors fejlődését inkább, mint az, hogy az ifjú költő céljai nagyjában megegyeznek azzal az eszményképpel, melyet a szabadságharcz után írt értekezéseiben maga vázolt a történelmi regényírók számára.

Kemény a történelmi regény elméletében a múlt feltámasztását tűzte ki a költő feladatául, de a múlt rajzában egyaránt fontosnak tartotta mind az emberit és általánost, mind a sajátoságot.¹⁾ Az *Élet és irodalom* című cikksorban pedig mint alaptörvényt jelentette ki, hogy a regénynek is, mint a drámának, mint általában minden poesisnek tárgya a szív, azaz érzéseink, indulataink és szenvedélyeink.²⁾ Így az *Izabella királyné és a remete* írója is, míg elvezet bennünket Izabella királyné keleti fényű termeibe s György barát egyszerű csel-lájába, míg élénk varázsolja a marosvásárhelyi országgyűlés lármás népét s egy-egy gyulafehérvári kocsmá kedélyes vendégeit, tulajdonképen s emberi élet rejtelseit s a szív mélységeit tárja fel előttünk. Valóban úgy tűnik fel, mintha a regényben a XVI. század zord erkölcei, Erdély mogorva bércei csak egy sötét kép keretét szolgáltassanak, mely a nemesis hatalmát ábrázolja. Komor az ifjú regényíró képzeletének világa. Aljas ármányok küzdenek benne nemes tervekkel, a hűség gyűlölet mezébe öltözik, a felmagasztosult érzelmek jogos gyanú tárgyaivá lesznek, s a ködös világ felett mint vészes felhő lebeg a nemesis, hogy egyaránt pusztulást hozzon fenségre és bájra, bűnre és erényre. Ily megdöbbentő erők terméke a tragikum. S ha fokozatokat állapíthatunk meg a költői czélok közt, az ifjú regényíró legnagyobb feladatát oly megrázó tragikum hatásában kell keresnünk, melyben a küzdő egyén emberfölötti vállalkozásával legtisztább rész-

¹⁾ B. Kemény Zsigmond összes művei. X. 1906. 210. l. [*Esmék a regény és dráma körül.*]

²⁾ B. Kemény Zsigmond összes művei. X. 1906. 304. l. [*Élet és irodalom.*]

vétünket vívja ki, az embersorsot intéző hatalom pedig vas következetességével teljes megadásunkra számíthat.

A tragikum légkörében érezzük magunkat Kruppai és az alvinczi várnagy társaságában. Úgy látszik, Kruppai valamikor a női szív hűségéről ábrándozott, az élet terhét könnyűnek találta volna, ha homlokáról a bú redőit gyengéd nő keze simította volna el. Ábrándjait rettenetes csalódás tépte szét. Azóta élete elátkozott rommá vált, melybe a múlt kísértetei járnak vissza; megzavart lelkének rögeszméje, hogy a sors őt szemelte ki a hűtlenség hóhérvájá. Az alvinczi várnagy ingadozó szenvedélylyel árulta el urát. Bűne nagy, de büntetése még nagyobb. Bűnhődése tulajdonkép attól a perctől fogva kezdődik, mikor az árulás gondolata felbukkan lelkében. Ki ne érezne szánalmat a bukó hős iránt, kit a sors kiolthatatlan becsvágygyal s egyszersmind érzékeny lelkiismerettel vert meg, ráadásul pedig erkölcsileg züllött korszakba helyezett?

Az ellentétes érzelmeknek egész szélrohamát zúdítja ránk Gyula tragikuma. A regény meglevő töredékeiben az ifjú vitéz úgy jelenik meg előttünk, mint a lovagvilágnak késő korban felejtett emléke. Lelkét meghatja minden szenvedés, főképp a női szem könnye; önfeladózással csatlakozik a magasztos ügghöz, rajongással szolgálja az ősz Martinuzzit s benne a haza egyesülésének gondolatát. Erre a lelkes ifjúra várt a regény tervében az a szörnyű feladat, hogy gyermeki szeretetének s rajongásának tárgyát, Martinuzzit, gyilkoltassa meg. A tervrajz szerint Gyula ítéletét egyaránt megévesztik saját lovagi érzelmei, valamint a bonyolult korviszonyok; azonban mikor végzetes tévedéséből föleszmél, semmi mentsége sincs maga számára; lelkét szinte belső elvérzés sorvasztja el. A benne végbemenő tragikus összeközlés az erkölcsi törvény teljes diadalával végződik, úgy, hogy a költői igazságszolgáltatás a tragikai hatásnak ellentétes elemeit egyenlő súlyban tartja. Ezt a hatást nem fokozza, legfeljebb megzavarja a megsértett természeti törvény követelése, hisz az az atya, ki gyermekét eltaszította, maga tépte szét a természeti köteléket s eljátszotta minden jogát a gyermeki szív gyengéd érzelmeivel szemben. Gyulának, az apagyilkos, kitett gyermeknek tragédiájában Kemény saját korának irodalmi divatja előtt hajolt meg. A vérségi kapcsolatok ellen feltámadó bűnök a franczia romantikának voltak hatásos eszközei. Kemény gyakran találkozott velük Vörösmarty költészetében is; szemfényvesztő hatásukat leginkább kiismerhette kedvelt költőjének 1834-ik évi diadalában, a *Vérnászban*, melynek hőse kitett gyermekei közül az egyiket feleségévé teszi, a másikat megöleti.

Hogy azonban az ifjú költő minő mély alapot vet a tragikai hatásnak, arra legszebb példa Martinuzzi tragikuma. Kemény Martinuzzi életének kulcsát már regénye elején abban az elvben találta meg, mely szerint a cél megszenteli az eszközöket. A csodált és gyűlölt barát a regény töredékeiben bonyolult egyéniségével mindig tiszteletet parancsoló jelenség. Éles elméje áthatol a dolgok külső burkán, ő az egyedüli, ki a kor viszonyain s ingadozó jellemein keresztüllát. Nyugodtan számít a háborgó vulkán tövében, sem a gyűlölet, sem az elhagyottság nem rettentí meg; a körülmények szerint egyaránt alkalmazza a hit és babona, a szónoklat s erőszak, a nyílt támadás és furfang fegyvereit. Célja, mint a regény tervrajzából látjuk, az ország

egyesítése, s míg ez nem lehetséges, a török félrevezetése. E merész gondolat valójában a lángésznek a nemzet jövőjébe vetett pillantása, mely egyaránt érthetetlen mind az önző, mind a rövidlátó szemének. Kemény terve szerint a katasztrófát épen az idézi elő, hogy Martinuzzi nagy méretű törekvéseiben a kor eszközeit kénytelen használni, a súlyedt kor pedig a Kain-bélyeget süti a nemes hős homlokára.

A korlátatlanságra törekvő nemes akarathoz s a körülötte elhelyezkedő világnak összeütközését határozott vonásokkal vázolja Kemény megjegyzés-töredékei. Az egyik jegyzet Martinuzzi sorsában a feláldozott léleknyugalmat, a tett helyeslése s az önvádolás közti ellentétet, továbbá azt az akaratot emeli ki, mely ábrándos kötelesség-érzetből nyeri erejét. A másik jegyzet szerint Martinuzzi «oly körülményekben bonyolódik, melyek közt a továbbhaladást emberi természet megbírni nem tudja». Még mélyebbre világítanak Martinuzzi tragikumába a költőnek következő gondolat-töredékei: «Nem épülvén tette az őszinteségen, midőn a körülmények rosszul magyarázata, ellenei ráfogása új hozzájárulásokkal tölti s más alakot ad azoknak, a gyanuszinosságot eloszlatni részint nincs módja, részint teljes mértékben ön politikája értelmében nem is lehet akarata. Ennél fogva azok, kik barátjai és legfőbb eszközei, pártolnak el tőle, vagy lesznek célzataival antagonismusban; végre minthogy ily politika oly csábítólag ragyogó, az ő oskolája emberei, a béavatottak hasonló fegyverrel kívánják a képzelt veszedelmet előltni — s ez által romlik az ábrándok kártyavára össze».

Az a mód, a hogyan Kemény Martinuzzi tragikumát tervezte, egyformán tanuskodik Kemény finom erkölcsi érzékéről, valamint öntudatos művészetéről. Költészetében a tragédia nem pusztán a bűn és bűnhődés mérlegelése. Hőse ábrándos hittel szenteli életét egy nagy eszmének, melyet világtörténeti igazságnak ismert fel. Nemes szenvedélyének mértéktelensége ragadja abba a tévedésbe, hogy a cél megszenteli az eszközöket. E tévedés logikai következetességgel folyik a kor viszonyaiból, az általános bomlásból is, mégis minden rokonérzésünk, csodálatunk s részvétünk ellenére érezzük, hogy Martinuzzi igazsága ellentétbe került az erkölcsi világrenddel. Martinuzzi sorsa azoknak a reformátoroknak élettörténete, kik hadat izennek korhadt koruknak, de a rombolásban erkölcsi alapjukat veszítik el. Így lett volna Kemény regényében Martinuzzi tragikuma az emberi életnek s a világfejlődésnek mély érzéssel s bölcseséggel felfogott jelképe.

A fent idézett megjegyzés-töredékekből is láthatjuk, hogy Kemény tulajdonképen a túlhajtott nemes szenvedélyek tragédiáját akarta regényében megírni, melyek világokat rántanak magukkal romlásba, hogy sirjukon új fejlődésnek nyissanak utat. Még inkább meggyőződhetünk erről, mikor lépten-nyomon vesszük észre, mily biztos léptekkel, mily öntudatosan közeledett a regényíró a nagy költői cél felé. Függetlenségét még kűtfőivel szemben is megőrizte. Híven követi Engel művét a történeti események rajzában, de mindig távol tartja magától kedvelt történetírójának Martinuzzi iránt érzett ellenérzését. Míg Engel puritán gondolkozásával gyakran túlságosan alantas rugókat keres Martinuzzi tetteiben, addig Kemény a tragédia bonyodalmában alig juttat szerepet hőse hiúságának, kincsvágyának, bosszújának; egyik

megjegyzésében költői célja szempontjából még azt is kívánatosnak tartja, hogy Buda elvesztése ne Martinuzzi hibájaként tűnjék fel. Ép így Handorfy szerepe is, melynek gondolatát Bethlen Farkas könyvéből vette Kemény, a regényben úgy megváltozott, hogy alig lehet eredeti forrására ismerni. Bethlen Farkas történeti munkájában Martinuzzi a Handorfyakat elrettentő például titkon öleti meg, Kemény regényében pedig a felizgult tömeg rombolja le a székely nemes házat. Kemény érezte, hogy a közönséges orgyilkosság s a durva kapzsiság teljesen tönkre tenné a tragikai hatást; költői céljainak inkább megfelelt oly egyén, kinek — saját kifejezése szerint — «minden tette a legszámítotabb, csak első elve, az okkútfő, ábrándos poesis». Kemény tudja, hogy a tragikai hősnek ép úgy szüksége van az olvasó rokonérzésére, mint a fának a körülölelő levegőre. Ezért jegyzi fel maga számára a regényírás megkezdése előtt irányelvét, mely szerint «különösen ügyelni kell, nehogy Martinuzzi közmunkássága s kormánynevezeti az akkori kor ravasz politikájával, a divatos viscontisséggel, atyafiassnak tartassék, s hogy nála ezen elv: „Finis sanctificat media” a maga magasztosságában álljon».

Martinuzzi tragikuma tele van lenyomó és felemelő mozzanatokkal. Megdöbbenő az erkölcsi törvények kérlelhetetlen ítélete, de annál hősiesebb az egyén küzdelme. Az egész tragikum terve határozott költői egyéniségre vall, ki csalódásaiból s tanulmányaiból az emberi életnek nagy méretű képét alkotta meg, ki ismeri a tragikai hatás nehézségeit, de keresve keresi a merész feladatokat s az akadályokat. Az ifjú regényíró oly biztosan tűzi ki költői feladatát, mintha már hosszú gyakorlatra tekintene vissza. Költészetének s elmélkedésének később is kedvelt tárgya a túlhajtott nemes szenvedélyek bukása, de a tragikum e fajtáját a szabadságharc után sem elemezte mélyebb értelemmel. A drámáról és regényről szóló értekezésében a legtermészetesebb drámai érdeknek tartja a jeles, vonzó, nagyszerű egyén sorsát, ki meghajlik egy bűn, egy csábítás előtt a nélkül, hogy eltörpülne.¹⁾ A mit itt a drámai hős küzdelméről s bukásáról mond, mindaz úgy tűnik fel, mintha az ifjú regényíró megjegyzés-töredékeinek általánosítása volna.

Az a nagy feladat, melyre az ifjú regényíró vállalkozott, anynyira egyéni s újszerű, hogy eredete szinte kétes homályba vész szemünk előtt. Azonban a legkiválóbb költői lángelme felfedezéseit is ezer meg ezer szál köti kora irodalmi törekvéseihez, s Kemény költői egyéniségének fejlődése, különösen a fejlődés kezdete sem képzelhető el az irodalmi hatások nélkül. Épen akkor, mikor Kemény Izabella királyné korának rajzát tervezgette regényében, Magyarország és Erdély visszhangzott Jósika *Abafi*jának lelkes fogadtatásától. Kemény Jósika történeti regényei nélkül is megtalálta volna az egyéniségének megfelelő költői célokat, de alig jutott volna el oly gyorsan nagy feladatához, ha nem látta volna, mint valósult meg Jósika költészetében titkolt eszméjének egy része. Könnyen felfedezhette Jósika mintaképét is, hisz az erdélyi úri kastélyokban Scott Walter regényei rokonérző szívekre találtak s maga Kemény is mindig nagyra becsülte a kiváló angol regényírónak történeti képeit.

¹⁾ B. Kemény Zsigmond összes művei. X. 1906. 216. l.

Valószínű, Jósika regényei, a Báthoriak korának sötét jelenetei is hatással voltak arra, hogy Kemény képzelete első regényében Erdély történetének egyik legzordabb kora felé fordult. Úgy látszik, az ifjú regényíró a meseszövében, a szörnyű és sejtelmes jelenetek kigondolásában is gyakran tévedt Scott és Jósika nyomdokaiba. A börtön borzalmai, melyek a vár fenekén Kruppaira vártak Kemény regényében, közeli rokonai azoknak a szörnyű képeknek, melyek *Ivanhoe* egyik alakját, a vén Izsákot, vették körül a középkori vár kínzókamrájában. Ép így Handorfy házának lerombolása és felgyújtása annyira hasonlít *Az utolsó Bathori* egyik vérlázító jelenetéhez, a szebeni tanácsház felperzseléséhez, mintha mindkét izgalmas kép ugyanannak a romantikus képzeteknek alkotása volna. S a mily szívesen hinti be Jósika a véres mozgalmak színhelyét a hold ezüstös fényével, ép úgy akarja Kemény is az ábrándos olvasót meghatni egy-egy holdvilágos est leírásával.

Kemény első költői alkotásán meglátszik, hogy esztétikai ízlése a romantika korában fejlődött ki. Egy-egy hatásos motívumban s technikai fogásban Scott és Jósika költészetének visszénye csillan meg, azonban Martinuzzi tragikuma azt mutatja, hogy Kemény a költészet lényegét a romantika nagy eszményképeinél: Shakespearenél, Goethenél és Schillernél ismerte meg. Kemény regényének alakjai ugyanabból a családból származnak, melyhez Schiller Wallensteinje, Goethe tragikus hőseinek Götzől Faustig terjedő sora és Shakespeare tragédiáinak azok a férfi szereplői tartoznak, kik merész kézzel akarják a világ fejlődését siettetni vagy megakasztani. Közös jellemvonásuk, hogy sorsuk gyakran egész nemzetek életére hat ki, hogy a tragikus összeütközés lelkük belsejében megy végbe s felszínre hozza az emberi élet minden erkölcsi értékét.

Kemény a szabadságharc után is a három nagy tragédiaíró költészetét tartotta a drámai irodalom palladiumának, úgy hogy elfeledtetésükből előre tudta volna jóslói a színpadi élet teljes elfajulását.¹⁾ A nagy mintaképek hatását elősegítette az is, hogy 1830 körül Erdélyből terjedt szét az országba Shakespeare tisztelete. Kolozsvárott, Vásárhelyt Keménynek is lehetett alkalmá arra, hogy egy-két színi előadáson közelről láthassa Shakespeare költészetének mélységeit s hatását. Hihetetlen, hogy az 1834—35-ik évi kolozsvári országgyűlés idején épen Kemény Zsigmond maradt volna távol a kolozsvári színháztól, mikor Egressy Gábor oly lelkes művészettel magyarázta Hamlet s Bánk bán tragikumát.

Ha Kemény nagy conceptiójának minden forrását ki akarnók kutatni, el kellene jutnunk a költő gyermekkori s ifjúkori benyomásaihoz is. Martinuzzi tragikumának ezen alanyi elemeire maga a költő figyelmeztet bennünket, mikor azt sejteti, hogy saját politikai elvét tette meg Martinuzzi küzdelmeinek alap gondolatává. Valóban mind ifjúkori ábrándjaiban, mind Erdély politikai életében, idősb Szász Károly és b. Wesselényi üldözésében fájó szívvel tapasztalhatta a nemes szenvedélyek tragikumát; Martinuzzi alakja meg szinte kínálkozott mindannak kifejezésére, mit az ifjú költő érzett s gondolt. Már

¹⁾ B. Kemény Zsigmond összes művei. XI. 1907. 35. l. [*Színművészetünk ügyében.*]

az alvinczi váromban foglalkoztatta Kemény képzeletét Martinuzzi tragédiájának katasztrófája. Mint kis gyermek gyakran merengett el azon a helyen, hol az ősz biborosnak vére folyt ki. Később ifjúkorában újra találkozott Martinuzzi pályájának emlékeivel Enyeden s Vásárhelyt, hisz a nagy államférfiú e városokban aratta egykor legfényesebb országgyűlési diadalait. Az ifjú regényíró lelkét mégis leginkább meghatotta Gyulafehérváron a székesegyházban Martinuzzinak egyszerű síremléke. Érdekelte a kőbe vésett biboros-süveg s Szent Pál rendjének címere alatt e felírás: «Moriendum est omnibus. 1552.» Saját vallomása szerint sokszor állott a síremlék mellett, mert az, ki ott nyugszik, titkos s ellenálhatatlan erővel vonzotta minden gondolatát.¹⁾

(Vége következik.)

(Budapest.)

PAPP FERENCZ.

HAZAI IRODALOM.

Gagyhy Dénes: A troubadourok. Irodalmi tanulmány. Budapest Lampel Róbert. É. n. (1912.) 8-r. 96 l. Ára 2 K.

Három fejezetével a könyv a román philologia három óriási területére vezet: fejtegeti a középkori provençal nyelv és irodalom eredetét, a troubadourok életét és költészetét, végre jellemzi az újkori provençal irodalom néhány kiváló költőjét. Beható ismertetést kerülve, ezen a körön belül kalandozik. Még a provençal költészetnek a francia lírára gyakorolt hatását is érinti.

Diez, Raynouard, Mahn, Bartsch és mások úttörő munkássága után ma a troubadourokkal beható részlettanulmányok foglalkoznak, műveik kritikai kiadásban jelennek meg. Újabb összefoglaló és ismertető könyvek se hiányoznak. Joseph Anglade,²⁾ a toulouse-i egyetem tanára, vonzóan jellemezte a dél-francia költészetet. Pierre Aubry³⁾ a troubadourok zenéjét méltatta. Ugyanerről az oldaláról vizsgálja és tanulmányozza műveiket Jean Beck.⁴⁾ Egyes troubadourok művei francia fordításban is megjelentek⁵⁾ és főképp Anglade könyve gazdag szemelvényekben. Hernádi Mór⁶⁾ ismertette magyar nyelven úgy a troubadourok mint a feliberek költészetét.

A szerző bibliografiai adatot nem nyújt, forrásait nem idézi. Egyetlenegyszer hivatkozik Paul Mariéton cikkére (70. l.) a *Grande Encyclopédie*ben. A két első fejezetben feltűnően Diez hatása alatt

¹⁾ B. Kemény Zsigmond összes művei. V. 1897. 263. l.

²⁾ *Les Troubadours*. Paris, Colin, 1908.

³⁾ *Truvers et Troubadours*. Paris, Alcan, 1910.

⁴⁾ *La Musique des Troubadours*. Paris, Laurens.

⁵⁾ Daniel Arnaud: *Poésies* trad. p. Lavaud. Annales du Midi XXII, 1910, 300—339. l.

⁶⁾ Heinrich G.: *Egyetemes irodalomtörténet*. Budapest, 1905. (II., 150—194.)

áll, a kinek több elavult adatát közli, a harmadikban Hernádit követi vagy bővíti. A verses szemelvényeket az utóbbi vagyis Kún József nyomán közli, de a szerzőt meg nem nevezi. Szemelvények, verses fordítások a könyv értékét növelték volna. Sok költő ma már francziából is fordítható, bár elvárhatjuk, hogy a ki a troubadourokról könyvet ír, nyelvüket is érti.

Feltűnő sok a könyv tárgyi tévedése. A *langue d'oc* és *langue d'oïl* határát (5. l.) nem a Loire jelöli, hanem egy Bordeaux—Lussac—Montluçon—Isère között vont összekötővonal. Guilhem IX (IX. Vilmos 9. l.) nem volt Cercalmont tanítványa; ő a legelső troubadour (1071 okt. 22.—1127 febr. 10.) Nem provençal nyelven írt (34. l.), hanem limousini tájszólásban. Halála évét ma már biztosan ismerjük (35. l.: *vagy 1126*). — Marcabrun 1140-től 1185-ig írta költeményeit (36. l.: 1195). — Guiraut Riquier működése 1154 és 1192 közé esik (62. l. 1280—1294).

Ezek az adatok eléggé jellemzik, hogy a szerző az évszámokkal mily önkényesen bánik, sőt sokszor azokat teljesen mellőzi. A kronologia sok tévedéstől megóv, és a ki figyel reá, az nem kockáztat meg ily merész állítást: Dante «a renaissance eme nagy szelleme» (51. l.). Az évszámokra annál inkább szükség lett volna, mert a nevek eltorzított írása néha megnehezíti annak megállapítását, melyik költőről van szó. IX. Vilmos (9. l.) alább már *Guillem de Poitiers* (33. l.). ma szokásos nevén Guilhem IX d'Aquitaine. Több troubadour neve szorul hasonló javításra: Guilhem de Cabestang (27. l. *G. de Cabestaing*), Peire d'Alvergne vagy d'Auvergne (37, 58. l.: *P. d'Aluernhe*), Aimeric de Pegulhan (46. l.: *Ai. de Regulhan*), Peire Vidal-t (48. l. *Vidált*), Lo Monges de Montaudon (59. l. *Le Moine de M.*), Folquet de Marseilla (60. l. *F. de Marseille*) stb. A grófok neve is megváltozott a szerző tolla alatt: Eble III (39, 41. l. *Ebles*), Aimeri V (63. l. *Amalrichs V*), Montferrat (32. l. *Mentferrat*). A városok nevét vagy provençal vagy franczia alakban írjuk, de semmi se igazolja Toulouse rövidítését (32, 42, 45, 46, 47, 61, 65. l. *touloust*). Az álnevek etymológiáját a szerző mellőzi, pl. Cercalmont = *cours le monde* (35. l.); vagy kétes magyarázatot ad pl. Pau perdut = *pain perdu* (36. l. > *pannum* Suchier nyomán); vagy végre homályos célzással beéri, pl. prov. Loba = fr. *louve* (49. l. farkast említ).

A troubadourok életrajzába a szerző belevegyíti a középkori provençal biográfiák számos regényes elemét és nem használja velük szemben a kritikát, a mit hangoztat (26. l.). Szemelvények, műfordítások sokkal jobban jellemzik a költők egyéniségét. A fordítások nagy része Hernádiból való (43, 48, 49, 56, 57. l.), a prózát tudatosan elferdíti, a nélkül, hogy az eredetivel egybevetné (49. l. Azért hagytam *otthon*: Hernádi *ottan*: Peire Vidal *e vidám tájon*). Mivel a fordítások átvételek, behatásos bírálatukat mellőzöm.

Érdekes probléma a provençal lírai műfajok meghatározása. Néhány odavetett megjegyzést szentel nekik a könyv első fejezete. Elavult, téves nézetek vannak benne. A *chanson de toile* (7. l.) nem fonó ének, Beck (100. l.) sokkal találóbb meghatározását adja. A *joc partit* (8. l.) két vitatkozó *tenzos* a, többeké *torneiamen*. A *sirventés* nem a *canzone* (9. l.) faja, hanem attól nagyon elütő műfaj. A keresztes-dal (15. l.) nem önálló műforma, hanem *sirventés*. Teljesen

mellőzi a következő formákat: *estampieda, devinalh, estrilot, sermo, prezicansa* stb. A kiemelt téves meghatározások után ugyan az olvasó nem sajnálja, hogy a szerző ezekre ki nem tért. Azt sem akarom felróni, hogy a műfajokat majd provençal majd franczia néven nevezi (10. l. *pastorela*: 20. l. *pastourelle*) vagy magyar fordításukat adja (15. l. *keresztes dal*, 20. l. *májusi dalok*), bár a következetesség helyén való volna. A könyvczímek helyes idézése azonban feltétlenül megkövetelhető. Mistral szótárára (70. l.) a Hernádinál olvasható (193. l.) sajtóhibával hivatkozik: *Tresor don Felibrige* (*dou helyett*); sőt átviszi egy másik címre (92. l.): *Lon Pouëmo don Rone* (*lou, dou helyett*). Aubanel (73. l.) egyik verskötetének címét eltorzította: *La miongrano entra-durbeto* (*Lo miongrano entredubierto helyett*); a másikban se helyes *Avignon*, hanem *Avignoun*.

A *felibrige* megalapítóit Hernádi nyomán jellemzi a harmadik fejezet, melyet néhol felhígit Mistral műveinek bővebb tartalmi kivonatolása. Még stílusában is ragaszkodik forrásához; a mi Hernádinál (192. l.) *Herkuleshez méltó*, az a szerzőnél (87. l.) *Herkuleséhez hasonló*, a mi ott *túlromantikus*, az itt *fölötte romantikus*. Hernádi idézi Lamartine szavait Mistralról (192. l.), ezért folyamodik hozzá a szerző két ízben (74, 78. l.) Az újkori provençal irodalmat se ismeri a szerző jobban mint a középkorit.

A nevek és címek írásában mutatkozó következetlenséget számba nem véve, még mindig igen sok sajtóhibára akadunk főkép az idegen szavakban: 9. l. *courtiois*: ófr. *corteis*, prov. *cortes*, 17. l. *Barnart*: *Bernart*, 19. l. *Ventadern*: *Ventadorn*, *Poiters*: *Poitiers*, 20. l. *personnagas*: *personnages*, 21. l. *Canon*: *Conon*, 32. l. *Berttan*: *Bertran*, 52. l. *turenni*: *turenne-i*, 74. l. *famillier*: *familier* stb.

A philologiai módszer hiánya a könyv kisebb hibája. Hernádi Mór se szakembereknek írta tanulmányát, mégis elismerés illeti. De a szerző rendszertelensége, adatainak elavult és téves volta a könyv értékét nagyon leszállítja. Semmikép se mondhatjuk a tanulmányt akár a szakemberre, akár az olvasók szélesebb körére nyereségnek.

(Budapest.)

KARL LAJOS.

Forma partium imperii Romani intra fines Regni Hungariæ.

(Magyarország a rómaiak alatt). Invenit et delineavit (tervezte és rajzolta) **Dr. Gabriel Finály de Kend.** Budapest, 1911. Magyar Földrajzi Intézet R.-T. kiadása. Ára (vászonra húzva lécezzel) 24 K.

Jellemző viszonyainkra, hogy ezt a fali térképet, mely Magyarország területének a római uralom korában való állapotát tünteti föl és melyre már régóta volt szükségünk, az olaszoknak köszönhetjük. Úgy készült ugyanis, hogy a múlt évi római archæologiai kiállítás vezetősége, mely az ókori imperium Romanum emlékeit gyűjtötte össze, az egyes provinciák viszonyait szemléltető mappákat kívánt az emlékek mellé: így kapott Finály megbízást, hogy a Magyarországból küldött és külön csoportba foglalt leletekhez készítse el Pannonia és Dacia térképét.

Föladata megoldásánál nagyértékű tudományos anyagra támaszk-

kodhatott, mindenekelőtt a Corpus Inscriptionum Latinarum III. kötetének (1873) és 1904-ben megjelent pótkötetének Pannoniát és Daciát külön-külön nyújtó térképeire, melyeken a fekvésüket illetőleg kétségtelenül megállapítható római városokon és telepeken kívül föl vannak tűntetve azok a modern helyek is, a hol fölíratok kerültek elő. Ide tartozik Rómer Flórisnak a «M. Nemzeti Múzeum római fölíratos emlékei»-hez (1873) adott Pannonia térképe; majd az a térkép, mely Domaszewski heidelbergi egyetemi tanárnak «Die Beneficiarierposten und die römischen Strassennetze» című, a «Westdeutsche Zeitschrift» 21. évfolyamában (1902) közzétett dolgozatát kíséri; ez utóbbi főleg az úthálózat megállapításánál szolgálhatott forrásul, bár következtetéseit Finály e dolgozat megbeszélését tartalmazó értekezésében¹⁾ csak részben fogadja el és a czikkéhez csatolt térképvázlátán a Domaszewskiétől eltérő úthálózatot nyújt. Hogy a provincia belsőjében vezető útvonalak megállapítása még mennyire bizonytalan, azt eléggé mutatja az a körülmény, hogy a rajzban más-más vonalakkal jelzett «bizonytalan» és «föltételezett» utak tekintetében Finálnak mostani fali- és 1903-iki vázlatos térképe között jelentékeny eltérések vannak. Hazánk egész területének római kori állapotát föltűntetik Kiepert Illyricum és Thracia-ja (Forma orbis antiqui XVII.), melyen csak a főbb római városok jelezvék, és Kuzsinszky térképei a millenniumi történet I. kötetének LV—LVI. lapjain és az Okori Lexikon XI. tábláján (s. v. Pannonia). Kuzsinszky azokat a helységeket rajzolja be mappájába, a melyekről bizonyos, hogy ott római város vagy telep létezett, melléje tévén, ha ez meg volt állapítható, az antik nevet; ilyenmő azonosításaihoz alig fér kétség, talán csak Mogentianæ = Keszthelynél.

Evvel az óvatos, tartózkodó eljárással szemben Finály lehető teljességre törekszik. föl akarja tűntetni az összes antik földrajzi adatokat, melyeket az Itinerarium Antonini, a Tabula Peutingeriana, sőt még Ptolemæus nyújt. Mivel ezen adatok helyhez való rögzítésének bizonyossága nagyon különböző fokú, a megtévesztés elkerülése czéljából különböző jelzéseket használ, a kétséges azonosításokat és utakat pontozott karikával vagy vonallal jelöli meg, a csak Ptolemæusból ismert bizonytalan fekvésű helyek mellé kérdőjelet tesz. Nagyon ügyes eljárás, hogy külön jelekkel különbözteti meg a legioállomással vagy castrummal bíró coloniákat és municipiumokat a castellumos vagy burgusos helyektől. Ha összevetjük Finály térképét az időben hozzá legközelebb álló Corp. Inscr. Lat. pótkötetével, azt tapasztaljuk, hogy sok olyan hely, mely ennél még incertumnak van föltűntetve vagy antik névvel még egyáltalán nincs jelezve, nála certum, avagy római nevet kapott. Ez a körülmény a fölíratos anyag gyarapodásában és a kutatás haladásában csak részben leli magyarázatát, s azért fölötte óhajtható volna, hogy szerző azonosításait, útvonalainak vezetését külön értekezésben vagy kíséző magyarázó füzetben megokolná, a melyből megtudhatnók mindezeket, azt is, hogy miért mellőzte pl. a Nyitra = Cusus, Vág = Duria mellett a kérdőjelet, miért Brucla = Diód stb.

A térkép nagy méretei (1 : 600.000) megengedték volna mind-

¹⁾ Római utak Dunántúl. Arch. Értesítő 1903: 164—173.

azoknak a helyeknek föltüntetését, melyeken antik leletek, fölíratok kerültek elő; e tekintetben nem törekedett teljességre, s nem egészen következetes. Nagyon tanulságos a Tabula Peutingeriana vonatkozó szakaszainak Miller után való közlése, valamint az alsó sarokba illesztett részletképei: egy-egy kis mappa Pannoniának Diocletianuskorabeli fölosztásáról és Pilismarót és környékéről, valamint a fényképe, latin kiegészített szövege és fordítása szerint bemutatott, több példányban ismeretes dunapentelei fölírat, mely vámcsempészet megakadályozására szolgáló őrtornyok emeléséről szól.

A kartografiai szempontból kiválóan sikerült falitérkép szerkesztésével Finály érdemes és értékes, iskoláinkban érezhető hiányt pótló munkát végzett, melyet melegen ajánlok philologusaink és történészeink figyelmébe.

(Budapest.)

LÁNG NÁNDOR.

Zivuska Jenő: Platon Parmenidese mint az eszmetan egyik fejezete. Besztercebánya, 1911. 8-r. 38 l.

Platon Parmenidese nagyon különböző magyarázatokra adott alkalmat, mert egyrészt úgy tűnik fel, mintha az ideák tanát czáfolná, másrészt pedig az «egy» fogalmának nagyon is talányszerű fejtegetését tartalmazza. Zivuska ezen dialogos magyarázatát czélzó kísérletet két csoportba osztja: formális methodologiai czélt kereső és tárgyi magyarázatokra, külön foglalkozik mindkét nézet képviselőivel. Így *Ast*-tal, *Schleiermacher*-rel, *Kirchmann*-nal és *Natorp*-pal, különösen az utóbbi kettővel. Kirchmann szerint a Parmenides czélja a megarai dialektika gyöngéinek felderítése. Platon előtt egy módszertani részletkérdés lebegett, a melynek megoldására két metafizikai rendszer taglalását hozta fel példálul; a módszer itt a főtárgy s nem a tartalom. Platon az eleai dialektika álságait saját eszmetanán is ki akarta mutatni (15. l.). Natorp már teljesen szakít az eszmék metafizikai jelentésével s azokban csak a formát, a tiszta gondolati tevékenység törvényét, módszerét látja. A szerző ügyesen és tömören foglalja össze a platonizmusnak Natorp-féle, kritiko-methodikai idealizmusként való magyarázatát, mely az eszméket teljesen megfosztja ontologiai jellegüktől. Ez a magyarázat megoldani látszik a Parmenides nehézségeit is. A *μέθεξις* e szerint nemcsak hogy megoldhatatlan kérdése az eszmetannak, hanem egyenesen kiindulópontja és minden pillanatban történő alkalmazása. Az eszme módszer, törvény; a részesedés pedig az egyes esetnek a törvényhez való viszonya. Igaz ismeretet csak akkor nyerünk, ha a tapasztalati tény a *λόγος* határozmányaiába beleilleszthető; ha most az elégségesen meghatározó állítmány alatt subsumálunk, ez az eszmékben való részesedés (21. l.). Natorp elmélete megoldja ugyan a Parmenides nehézségeit, de maga az elmélet, mely a platonizmusban csak az idealista ismeretelmélet methodológiáját látja, egyoldalú s nem veszi figyelembe Platon azon helyeit, melyeken az eszme metafizikai principiumként jelentkezik.

Zivuska a Parmenides magyarázatában *Zeller*-hez csatlakozik, ki a dialogost nem methodikai czélzatú, hanem sajátos filozofiai tartalmú műnek tartja. Az «egy» szerinte az eszme in abstracto, a «nem-egy» pedig mind az eszmének, mind a dolognak az egységtől elhagyott,

határozatlan soksága. A szerző helyesen foglal állást *Th. Gomperz* historico-psychológiai felfogásával szemben, a midőn megcáfolja azt a hypothesis-t, hogy a Parmenides Platon fiatalkori alkotása. Ezen czáfolatában Platon tudományos fejlődésének logikai mozzanatát domborítja ki, midőn kimutatja, hogy a Parmenides logikai folyománya a Theaitetos-nak, a mely alapján önkénytelenül felmerül a kérdés: az abszolút létesülés önmagában lehetséges-e? A szerző különös érdeme, hogy a Parmenides egyik főgondolatát, az idő eszméjét, mint az abszolút létesülés negatívóját a platonai dialogusok sorrendjének megállapításánál értékesíti. Feltűnt, hogy az alapos készültséget mutató érdemes műben a Leibniz-féle *principium rationis sufficientis* fogalma a 19. lapon helytelenül s nem odavágóan van alkalmazva.

(Budapest.)

KORNIS GYULA.

Bessenyei György: Az embernek próbája. 1772. és 1803. Kiadta *Harsányi István*. (Régi Magyar Könyvtár. Szerkeszti Heinrich Gusztáv. 30. sz.) Budapest, M. Tud. Akadémia, 1912. 8-r. 196 l.

Bessenyeinek ezúttal már a negyedik munkája látott a Régi Magyar Könyvtár kötetei során napvilágot. A *Lais* és *A természet világa* eladdig kiadatlanok voltak. Az *Agis tragédiájának* új kiadását megokolta a tárgyi kutatás folytatásának szüksége. *Az embernek próbája*, *Pope Essay on man*-jének francia közvetítéssel készült magyar átdolgozása régóta várt új, második kiadásra. Átdolgozójának életében megjelent könyvei közül ez volt a legkritikább, sőt részben ez is kiadatlan volt. A «Bétsben Kaliwoda Leopold betűjével» 1772-ben kiadott fordítást ugyanis, mely első műveinek egyike (a kiadásban is egészen biztosan csak az *Agis* és a *Hunyadi László tragédiája* előzte meg¹⁾), Bessenyei három évtizedre rá újra átdolgozta s ez, az előbbinél is önállóbb és terjedelmesebb átdolgozás, kéziratban maradt.

Harsányi István a RMK legújabb kötetében mind a két változatot közli; az elsőt a Bessenyei kiadásából betűhíven, a sajtóhibák igazításával, de a *Toldalék* nélkül, s a címlap facsimilejével, a másodikat Bessenyei eredeti kézírata alapján, de két egy kéztől eredő másolat felhasználásával, olyként, hogy a szöveg variánsait a jegyzetben közli. A második átdolgozást Bessenyeinek egy «jegyzése» előzi meg, mely Széll Farkasnak és Szinyei Gerzsonnak a *Holmi* 85. és 97. l. alapuló föltevésével, de leginkább a *Geschäfte der Einsamkeit* 73. lapjáról leolvasható adatokkal együtt végleg eldönti Bessenyei születési évét: «Ez a fordítás eset 1771-ben, akkor huszonnégy esztendő voltam.» Alig kétséges ezek után, hogy Bessenyei 1747-ben született. Harminczkét esztendővel utóbb Bessenyei ezen aligha értette azt, hogy 1748 elején születvén, huszonnegyedik esztendejében volt (a hogy Széchy számíttatta a *Holmi* adataiból), hanem bizonyára az éveket (1747—1771 = 24) számította. Ez adattal szemben már nincs miért a Széchy mesterkélt kétségeit fölvetnünk.

¹⁾ L. a *Hunyadi László* végén levő jelentést. Rámutatott Sziklay Ferencz, A magyar tragédia fejlődése Bessenyeitől Vörösmartyig. Kolozsvár, 1906.

Bessenyei, maga is több helyütt mondja, inkább csak gondolatmenetében ragaszkodott forrásához. Áll ez mindkét változatra nézve. Mindakettőt a falun lakó magyar nemesnek készítette; ezért Pope szövegét egyszerűsítette, következtetéseit folyékonyabbakká, érthetőbbé tette, példáit szaporította már az első szövegben is. Még inkább megcselekedte ezt a másodikban. Az első ehhez képest tömörebbnek, színesebbnek gondoljuk ugyan, kifejezéseit válogatottabbaknak és találósabbaknak, stílusát szabatosabbnak ebben; de céljának a második jobban megfelelt volna. A bővítés arányát az egyes levelek (a második átdolgozásban: szakaszok) sorszáma mutassa: I. 510—666. II. 546—742. III. 569—677. IV. 429—497. A második fele jobban egyezik a két átdolgozásban, mint az első. Viszont az első két levélnek (s különösen a másodiknak) bevezetése egészen közel áll egymáshoz mindkettőben. Ez annak a bizonyítéka, hogy Bessenyei mindig első szövegezéséből indult ki s az eredetit maga előtt tartván, csak mikor már az egyes részek velejéig jutott, tért el mindinkább forrásától is, első szövegezésétől is. A II. levél első 24 sora pl. a második átdolgozásban 26 sor s ebből 17 sor rímelő végszava mindkettőben ugyanaz.

Harsányi gondos bevezetése ismerteti a kéziratokat (a múzeumi másolatról megállapítja, hogy Kazinczy tulajdona volt), a két szöveg külső viszonyát s végső forrásához való hűségét. Beöthyvel együtt ¹⁾ annak a véleményének ad kifejezést, hogy Bessenyei közvetlen forrása nem Voltaire prózai átdolgozása volt, hanem az 1763-iki amsterdami-lipcei, vagy az 1761-iki bécsi fordítás, s Harsányi szerint inkább ez utóbbi. Popenak többi magyar fordításáról is megemlékezik: Bolyai Farkasén (1819) kívül tud Pápai István negyedik papéról (1798.), ²⁾ Héczei Pál pécsi lelkészéről (1829.) s egy névtelenéről (1836.). A bevezetés utolsó pontja az átdolgozás eszméivel foglalkozik s azt mondja, hogy az átdolgozás Bessenyei józan életfelfogásáról, világnézetének nevelő célzatú kifejezője; gondolatai pedig a bibliában gyökereznek. Érdemes lett volna a mű alapeszméjével, Lessing s a berlini akadémia felfogásával is foglalkoznia, annál inkább, mert az *Senecara* támaszkodva, különösen az I. levél elején Bessenyei első átdolgozásában szépen jut kifejezésre.

A szövegkiadás pontosságát kiegészíthette volna az eredeti kiadás lapszámozásának megjelölése s legalább is egy kis részletnyi angol s mindkét francia szöveg közlése, összevethetős okáért. A kutató azonban végre is ennek e párhuzamos szöveg közlése nélkül is utána járhat. Harsányit becsülés illeti meg lelkiismeretes munkájáért, tájékoztató bevezetéséért s köszönet azért, hogy e ritka könyvet s nehezen hozzáférhető szövegváltozatot a kutatók közkincsévé tette.

(Temesvár.)

GÁLOS REZSŐ.

¹⁾ Széppróza II. 259.

²⁾ Ennek készülését említi egy nem eléggé méltányolt folyóirat is, a *Siebenbürgische Quartalschrift* VII. 55. l. E szerint azonban Pápai nem enyedi pap, hanem »ref. Pfarrer in Hermannstadt.»

György Lajos : Szép Magelóna (1676.). Bevezetéssel, jegyzetekkel és egy hasonmással. Kolozsvár (Stief I. és társa). 1911. 8-r. 154 l.

A régi nyomtatványok és irodalmi emlékek most föllendült új kiadásai között végre rákerült a sor a Szép Magelónára is. A Régi Magyar Könyvtár már hosszabb ideje készülődik vele, most pedig György Lajos adta ki nagy philologiai készségre és valóban dicsérendő utánjárásra valló bevezető tanulmányai. Részletesen ismerteti ennek az Európa-szerzte kedvelt regénynek keletkezését, rokonságát főbb motívumai szerint, (itt említhette volna Mikes novelláját a 77. levélben), az első francia népkönyv létrejöttét (1480.), a világ-irodalomban való elterjedését és hatását, végre behatóan tárgyalja a magyar fordítást.

A tárgy kétségtelenül keleti eredetű s az Ezeregy éjszakának *Kamaralszaman* és *Badur* történetéről szóló meséje típusához tartozik. A mese nyugatra került s körülbelül a XIII. században a provencai Maguelone városában lokalizálódott. A francia népkönyv a XV. században készült, de semmi köze sincs Bernard de Treviez kanonokhoz, mint ezt Bolte végleg eldöntötte. A regény tárgyánál és kedves motívumainál fogva rendkívül elterjedt, számos nyelvre lefordították; így németre is Veit *Warbeck* 1527-ben, de munkáját csak halála után adta ki barátja Spalatinus György 1535. Ennek a német fordításnak főképen az a jelentősége, hogy a tárgyat a reformáció eszméihez idomította. Ezen alapszik a magyar fordítás is.

Ez eredményekben szerzünk nem jut ugyan tovább annál a hatalmas anyagnál, melyet Bolte halmozott föl kiadásában (Bibl. älterer deutscher Übersetzungen. Weimar. 1894.), mégis legtöbb adatának és idézeteinek gondosan utána járt és főbb adatait elsőkéz-forrásból merítette. Így ha nem is eredeti, ügyes elrendezésével és a részletek behatósabb tárgyalásával tanulmánya sokszor Bolténál is használhatóbb, mindenesetre népszerűbb formájában és változatosabb — nem számítva azonban a tévedéseket. Mert ilyenek is vannak, rendesen ott, a hol csak Boltéra támaszkodhatott. Így a francia népkönyv első spanyol fordítása (1519.) nem származik Felipe Camustól (28. l.), ki a XVII. században élt, hanem csak ennek a fordításnak 1628-iki átdolgozása, (l. Bolte, LIX. l.). A 33. lapon a Szép Magelóna közkedveltségéről szólva, főlemlíti, hogy «1657-ben *Peter Squenz* iskolamester Pyramus és Thisbe mellett állandóan műsoron tartotta az ezüstkulcsos Péter vitézről szóló darabot», holott köztudomású, hogy Peter Squenz csak fiktív alak Gryphius *Absurda Comica* cz. bohozatában, s már azért sem élhetett a XVII. században, mert Peter Quince néven mint athenzei polgár rendezte a Pyramus és Thisbe előadását Shakespeare *Szentivánéji álma*ban. Ugyanezen a lapon egy vaskos fordítási hiba: «Guarinoni tirolí orvos 1610-ben arról értesít, hogy gyermekkorú olvasmányait Amadison és Magelónán kívül mind elfeledte.» Bolténál (LI. l.) ez így hangzik: «1610 berichtet der Tiroler Arzt Guarinoni aus seiner Knabenzeit, wie er über der Lektüre des Amadis und der Magelone alles andre vergessen habe». Vagyis magyarul: gyermekkorában az A. és M. olvasása közben minden másról (kötelességeiről stb.) megfeledkezett. Ezek és egyéb kisebb tévedések és sajtóhibák szerencsére nem érintik a tanulmány lényegét.

Új eredményről csak a magyar fordítás tárgyalásánál számolhat be. Rámutat (53. l.), hogy a magyar fordító *Tesseni Wenczel* nem lehet azonos Gyirwa Wenczellel, «ki (1649.) sokkal darabosabb nyelvével is szerencsésen elkerüli a homályos és értelmetlen helyeket», míg Tesseni W. «1676-ban oly „nagy és nehéz munkával”, a német nyelv tudását kétségbevonó értelemzavaró félreértésekkel és számos magyartalansággal fordít». Jó lett volna Pintér Jenő föltevését is vizsgálódása körébe vonni (Irodalomtörténete II. k. 313. l.), ki a Fortunást is fordítónknak tulajdonítja. Kimutatja továbbá — a mi igen fáradságos munkájába kerülhetett, mert 1676 ig a német regénynek már 19 kiadása jelent meg — hogy a magyar fordítás alapjául az 1598. lipcei kiadás szolgált. (De ez nem egyszersmind «az első lipcei kiadás», a mint állítja, mert Bolte már 1595-ből ismer lipcei kiadást.) Gondosan összehasonlítja a kettőt, a miről a kiadásához csatolt kimerítő jegyzetek is tanuskodnak. A mi a fordító eljárását illeti, arra az eredményre jut, hogy munkája «első kétharmad részében... igen sokszor az értelem és magyarosság rovására híven követi eredetét, ... utolsó egyharmad részben gyakran rövidít s igen sokszor csak kivonatol... általában az egész fordítás dicséretreméltó rövidségre valló törekvést árul el». Végül rövid szójegyzék kíséretében vizsgálat alá veszi a fordítás nyelvét. A kiadása a Teleki-könyvtár példánya alapján készült, s a mennyire néhány próbával megállapíthatam, valóban nagyon gondosan, betűhíven adja vissza az eredetét.

(Budapest.)

KIRÁLY GYÖRGY.

V. Buzna S. J.: De hymnis sancti Hilarii episcopi Pictaviensis.

Colocza, 1911. (Producebat A. Jurcsó Typogr.) N. 8-r. 95 l.

Hilarius poitiersi püspöknek, a IV. század harczos doktorának Hieronymus (vir. inl. c. 100) egy «liber hymnorum»-ot is tulajdonít. Annyi bizonyos volt a testimoniumok alapján, hogy Hilarius az első latin hymnusköltő, de minthogy a liber hymnorum sokáig lappangott, a neve alatt járó hymnusok valódisága mellett elfogadható bizonyítékot senki sem tudott felhozni. Buzna kitűnő dissertatiójának első főrésze (19—33. lk.) is épen ezekkel a tévesen Hilariusnak tulajdonított hymnusokkal foglalkozik s ügyesen vitatja, hogy a Daniel-féle Thesaurus hymnologicusban (Halle, 1841, tom. I, p. 1—7) Hilarius neve alatt felhozott hymnusok semmiképen sem származhatnak Hilariustól. Ezt a kérdést B. fejtegetései után végleg elintézettnek tekintetjük, s bár Schanz (Gesch. d. röm. Lit. IV, 1, 206. l.) még nagyon bizonytalanul nyilatkozik ezekre a hymnusokra vonatkozólag (Man sieht, dass hier alles schwankend und unsicher ist), mi már határozottan állást foglalhatunk Hilarius szerzősége ellen. Különösen kíváncsok volna, hogy Buzna becses felfedezése, melylyel Daniel tévedésének forrását megtalálta, a külföldi szakköröknek is tudomására jusson, a mi nem is lesz nehéz, hiszen munkája latin nyelvű. Buzna rájött, hogy Daniel félreértette Thomasius-t (műve idézve B.-nál 94. l.), ki csak egy hymnust tulajdonított Hilariusnak (azt is tévesen) és Thomasius tekintélyére s a tőle (más hymnusoknál) idézett Breviarium Mozarabumra hivatkozva több hymnusra vonatkozólag védte Hilarius szerzőségét.

Bámulatos az a felületesség, melylyel jónevű tudósok Daniel adatát minden kritika nélkül átvették. Blume fogott először gyanút (Anal. Hym. XXVII. Leipzig, 1897), de a tévedés gyökerét nem találta meg. Hetven évnek kellett elmúlnia Daniel óta, hogy Buzna — a tudományak valódi hasznára — végleg szakított a szívós hagyománnyal.

Dissertációjának gerinczét annak bizonyítása alkotja, hogy a Gamurrinitól 1880-ban egy arezzói kéziratban felfedezett s 1887-ben kiadott három hymnus valóban Hilariustól származik. A kéziratban Hilarius «*liber mysteriorum*» cz. művének töredékei után ez a felírás következik: Incipiunt hymni eiusdem. Ez után csak egy hymnus következik, majd hat lap hiányzik s utána még két hymnus jön. Így hát a kézirati hagyomány csak egy (az első) hymnus valódiságát igazolja. A közbeeső lacuna jogos kétségeket támaszthat az iránt, hogy a másik két hymnus is Hilariusé-e? Schanz (i. m. 205. l.) és Sychowski (Hieronymus als Literarhistoriker, Münster, 1894, 182. l.) csak az elsőt tartják valódinak, Ebert (Gesch. d. chr.-lat. Lit. Leipzig, 1889, 142. l. 1. jz.) egyet sem tart Hilariusénak, míg Manitius (Gesch. d. chr.-lat. Poesie, Stuttgart, 1891) egyáltalán nem is szól Gamurrini felfedezéséről s azt állítja (i. m. 137. l.), hogy Hilariustól egyetlenegy hiteles hymnusunk sincs. E ponton megegyezik Eberttel.

Buzna belső okok alapján az arezzói kézirat mindhárom hymnusát Hilariusénak tartja. Összeveti e hymnusok stílusbeli sajátosságait H. egyéb műveivel és számos rokon, sőt egyező helyet sikerül kimutatnia. Hosszadalmas és részletes bizonyítása után sem merném Hilarius szerzőségét a 2. és 3. hymnusra nézve is kétségtelen bizonyossággal állítani. Kutatásai a szerzőséget nem bizonyították be végérvényesen, de *nagyon valószínűvé* tették, ennyit készséggel elismerek.

A kérdés irodalmát jól ismeri és ügyesen használja fel.¹⁾ Helyes kritikai érzékkel mutat rá egyes szerzők tévedéseire (25. l. 2. jz.; 28—29. lk.; 36. l. stb.), viszont kritikai hajlama néha túlzásokra, aprólékosságok feszegetésére ragadja. Így a 16—18. lk. fejtegetései fölöslegesen, elfértek volna fél lapon is; továbbá Ebertnek a liber mysteriorum és a liber hymnorum egységére vonatkozó tarthatatlan nézetét is fölösleges volt oly kicsinylő hangon bíráltnia. Zavaró sajtóhibák: Constantinus e h. Constantius (5. l.), De e h. D. (41. l. 1. jz.); a 61. lapon a Z. strofában kimaradt ez a szó «tecum».

A tudományos eredményei miatt sok dicséretet és elismerést érdemlő derék dissertatio latinsága könnyen folyó, eleven.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

¹⁾ Az irodalomhoz szolgáljon pótlásul: A. L. Feder: Studien zu Hilarius von Poitiers. Wien, 1910. Quintilianus és Hilarius viszonyához pedig: Herm. Kling: De Hilario Pictaviensi artis rhetoricæ ipsiusque ut fertur instit. orat. Quintilianæ studioso. Diss. Heidelberg, 1909.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Heinrich Bulle: Der schöne Mensch im Altertum. Eine Geschichte des Körperideals bei Aegyptern, Orientalen und Griechen. 300 Tafeln mit erläuterndem Text. Zweite, ganz neu bearbeitete und stark vermehrte Auflage. München-Leipzig (G. Hirth) 1911—1912. Eddig 18 füzet 4-r. 288 táblával, 598 hasáb szöveggel és 185 szövegképpel. Füzetenkint 1 M. 20.

Pusztá czíme után ítélve, bizonyára sokan valami hatásvadászó, modern képes-kiadványt sejtene e munkában, holott valójában rendkívül becses, tudományos értékű művel van dolgunk, a mint ez az avatottabbak előtt, kik tudják, hogy szerzője a würzburgi egyetemnek neves archæologia-tanára, nem is lehet titok. A munka a Georg Hirth szerkesztésében megjelent *Der Stil in den bildenden Künsten und Gewerben aller Zeiten* című gyűjtemény első sorozata I. kötetének második kiadásaként jelent meg, tulajdonképen azonban új kiadója, Bulle, kezében teljesen új alakot öltött: az első kiadás 216 táblájából csak 150 maradt meg, melyekhez 150 friss, kitűnően megválogatott tábla és körülbelül ugyanannyi szövegkép járul; az illusztrációkat kísérő szöveg pedig oly módon adja a görög szobrászat áttekintését, mely az antik művészet irodalmában egyenesen hézagpótlónak mondható.

Kiindulva abból a tényből, hogy a görög szobrászok a modernnek ellentétben nem új motívumok keresésében mutatták ki tudásukat, nem törekedtek arra, hogy mindenáron eredetiek legyenek, hanem az öröklött, nagyrészt kezdettől fogva szereplő, nem is nagyszámú típusok egyszerű átvételével azoknak formai kiművelésében, tökéletesítésében fejtették ki művészetüket s épen ezért egy-egy típusnak folytonos, következetes kiképzése, továbbépítése, finomítása folytán jutottak el abszolút értékű és szépségű alkotásaikhoz: Bulle eltért a közkeletű felosztástól, mely korszakonként iskolák és mesterek szerint tárgyalja csoportosan a sokszor nagyon is különböző művészi czélokat kereső emlékeket, és a helyett az egyes típusoknak különálló fejlődését mutatja be, a mint azok a művészet korszakain végig a különféle mesterek és iskolák munkássága révén kialakultak. Ilyen típusok az álló, meztelen férfi; a mozgó (járó, támadó) férfi; a ruhás és a ruhátlan nő; ülő, heverő, térdelő és guggoló alakok; a gyermek; a szakáltalan és szakálas férfi fej, a női fejek; végül pedig szól a test ábrázolásáról a reliefben és festészetben. Az emlékeknek ily szempontok szerint való összeállítására és megbeszélésére, mely rendkívül tanulságosan, hogy úgy mondjuk, kézzelfogható módon szemlélteti a haladást, a művészi irányok és egyéniségek jellemző vonásait, egyetemi előadások keretében már többször történt, magam is megtettem, az irodalomban azonban ez az első s mindjárt hozzátehetjük, kitűnően sikerült kísérlet. Bulle elemzései, melyeket az egyes képek magyarázatánál ad, elevenek, finomak, élesek; adatai, meghatározásai a mai tudás és kutatás színvonalán állanak, és az idevágó, ma már sajnos, rendkívül szétszórva megjelenő archæologiai irodalom teljes ismeretéről tanuskodnak, s bár a szerző, mint aktív kutató, nem elégszik meg

az eredmények közlésével, hanem sok helyütt saját felfogását, másoktól eltérő értékeléseket, datálásokat nyújt, ezt mindenütt tárgyilagosan, az ellentétes nézet pontos felsorolásával teszi.

Különös érdeme a munkának, hogy elemzéseinél a szokott, általános, ködös értelmű szövegek helyett az archaológiai szemináriumok gyakorlatainál alkalmazott eszközökkel, a szobrászati stílus grammatikai formáival dolgozik. Miként a nyelv grammatikája megfigyeli a beszéd egyes elemeit, képzését, mondatban való alkalmazását, úgy figyeli meg a plasztikai stílus grammatikája a test ábrázolásánál használt egyes formákat, azok változását, egymáshoz való viszonyát; megfigyeli a formaképzés elemeit, a törzs, láb, térd, szem, fül stb. képzését és ezen elemeknek a különböző korokban és művészeknél eltérő, egyre változó kialakítását. Bulle egy-egy táblán jellemző példákban egymás mellé állítja például a szemnek, a fülnek, száznak fejlődését úgy, hogy első pillanatra meglátjuk az eltéréseket és a részletformák pontos megfigyelése rávezethet szobrászati irányok, korok, egyéniségek felismerésére.

A részletformáknak ez a csoportosított bemutatása, a hasonló és ellentétes formáknak egy táblán egymással való szembeállítás, a szövegben szereplő anatómiai képek, a test arányainak schematikus szemléltetése, rekonstrukciók s sok egyéb, itt nem említhető járulék, elárulják az egyetemi tanítás nagy mesterét és a helyes szemléltetésnek tanulságait tárják a munka olvasói elé.

A képanyagban a kiváló munkák mellőzhetetlen alapkészlete mellett nagyon sok kevésbé ismeretes műemlék szerepel és szerepelnek benne a legújabb, művészeti szempontból fontosabb leletek, mint például a castelporzianói diskobolos, az antiumi leány, a milanói Niobida, a bostoni múzeumnak chiosi leány néven híressé vált gyönyörű márványfeje, stb.

A Kelet művészetének mindössze 33 tábla jut, mert ez csak bevezetése akar lenni a görög plasztika tárgyalásának. A képek a sokszorosító technika mai fejlettségének megfelelően élesek, tiszták. Az egyes emlékek magyarázatát megelőzőleg mindenütt anyagukat, méretüket, lelőhelyüket és mostani felállításuk helyét közli a szerző. Kár, hogy az irodalmi utalásokat mellőzi. A fontosabb irodalmi feladatok közlésével sokat nyert volna az érdemes munka, melynek képei és magyarázatai kellő világításba helyezik a görögök művészeti hagyatékának nagy és örök becsét.

(Budapest.)

LÁNG NÁNDOR.

Maurice Pelisson: Les hommes de lettres au XVIIIe siècle.

Paris, Armand Colin, 1911. 8-r. 310 l. Ára 3-50 fr.

Franciaországban a XVIII. század folyamán az írók helyzete lényeges átalakuláson ment keresztül. Kivívták maguknak az anyagi és szellemi függetlenséget, meghódították a közvéleményt, a társadalomban vezető szerephez jutottak, valóságos szellemi arisztokráciává fejlődtek s műveikkel és összeköttetéseikkel megalapították a francia nyelv és irodalom világraszóló hírnevét. Helyzetük e javulását első sorban önmaguknak, másodsorban a politikai és társadalmi viszonyok fokozatos átalakulásának köszönhették. Ezt a művelődéstörténeti szem-

pontból igen érdekes folyamatot, mely bennünket philologusokat is közelről érint, igen tanulságosan tárgyalja Pelisson főként XVIII. századi emlékiratok, levelek, s egyéb magánjellegű okmányok alapján. Egymás után fejtegeti az íróknak a törvényhozáshoz, a királyi hatalomhoz, a könyvkereskedőkhöz, a színészekhez, az előkelő világhoz s a közvéleményhez való viszonyát, egy fejezetben festi magánéletüket s végül megrajzolja az újságírás fejlődését.

Az ancien régime alatt egészen a forradalomig nem volt sajtószabadság. A cenzúrát a XVI. században hozták be és szigorú törvényeket alkottak a sajtótermékek ellen, e törvényeket azonban a maguk szigorúságában nem igen alkalmazták. Az írók többféle módot találtak ki, hogy kijátszassák őket. A kormány a nyilvános engedélyek (*permissions de grand sceau*) megadásában nagyon óvatos volt, a titkos engedélyeket (*permissions tacites*) azonban bőven adta. A cenzúra kezdetben csakis hittudományi művekre szorítkozott és pedig eleinte a püspökök gyakorolták, később a Sorbonne. A XVII. században e jogot is magához ragadta a királyi hatalom. 1658-tól kezdve a király nevez ki cenzorokat állandó jelleggel és fizetéssel, kiknek hatásköre kiterjedt a szépirodalmi munkákra is. Így a cenzúra állami intézménynyé lőn, mely egészen a királyság rombadőltségéig fennállt. 1702 óta külön cenzúra volt a színdarabok számára. Ez évben ugyanis Boindin Le bal d'Autenil cz. darabja annyira megbotránykoztatta az orléansi hercegnőt, hogy XIV. Lajos jónak látta egy külön színházi cenzúra életbeléptetését. A cenzorok legtöbbször jelentéktelen emberek voltak, kisebb írók, előkelő családok házi tanítói, titkárai közül kerültek ki és igen csekély fizetésük volt. 1742-ben 10 cenzor volt a hittudományok, 10 a jogtudományok, 10 az orvosi tudományok, 2 a sebészet, 8 a mennyiségtan, 35 a szépirodalom és történelem, 1 a metszetek számára. Hivatásuk nem az volt, hogy a reájuk bízott munkák tudományos vagy irodalmi értékéről nyilatkozzanak, hanem hogy megvizsgálják, nincsenek-e bennük állam-, erkölcs- vagy vallásellenes részek. Bár sokan voltak, igen el voltak foglalva és késlekedésükkel és korlátlanágukkal gyakran okoztak kellemetlenséget az íróknak.

A botrányos, lázító vagy rágalmozó tartalmú munkák szerzőit leginkább börtönbüntetéssel sújtották. Elzárták őket a Bastilleba vagy más párizsi vagy vidéki börtönökbe. Dupont szerint (*Histoire, de l'imprimerie*, I. 214.) 1660-tól 1756-ig 869 szerző, könyvkiadó és könyv-árus volt ilyenféle vétség miatt a Bastilleban elzárva. Ez nagy szám, de ennek csak tizedrésze volt író, a többi a könyvkiadók és könyv-árusok sorából került ki, évenként tehát átlag 8—10 író kerülhetett sajtóvétség miatt a Bastilleba. Itt különben nem is volt nagyon rossz dolguk; rendszeren kényük-kedvük szerint írhattak, olvashattak, sétálhattak és fogadhatták barátaikat. Marmontel Voltaire, Morellet tréfálkozva beszélnek Bastille-beli fogságukról Diderot-nak a vincennesi erődben már nem volt ilyen jó sora s még kevésbbé egyéb íróknak, kik szigorú, egészségtelen vidéki börtönökben sokat szenvedtek. Elég gyakori büntetés volt a száműzés. Voltaire-en kívül, a ki három esztendőt volt kénytelen Angliában tölteni, ez a sors érte Mirabeaut, Morellet-t, Caveiracot, Raynalt és pedig vagy csak tartózkodási helyükről vagy Franciaországból száműzték őket. Magukat a könyve-

ket, ha engedély nélkül jelentek meg, a Bastilleba vitték és pellen-gerre állították, súlyosabb esetekben pedig a törvényszéki palota nagy lépcsőjénél a hóhérral elégettették. Cenzúra alá voltak vetve a külföldről jövő könyvek is, azonban sokat sikerült Párizsba becsempészni. Párizs közelében, Versaillesban, Bourg-la-Reineben helyezték el őket s onnan csempészték be a fővárosba. Egy 1757-iki levél tanúsága szerint titokban az udvari kocsikra rakták fel őket, melyek a vámnál a vizsgálat alól fel voltak mentve. A külföldről jövő munkák iránt különben a cenzorok aránylag engedékenyek voltak, különösen az anonym munkák iránt. Ezért volt olyan gyakori a XVIII. században a külföldön névtelenül megjelent francia könyv.

XV. Lajos, elődjével ellentétben, nem nagyon érdeklődött az irodalom iránt. Luynes herczeg emlékiratai, melyek 1735-től 1758-ig olyan híven festik az udvari életet, tanuskodnak arról, hogy XV. Lajosnak szellemi dolgok iránt nem volt semmi fogékonysága. A színdarabok iránt is csak Pompadour asszony kedvéért érdeklődött. Valószínű, hogy még korának leghíresebb, legnépszerűbb irodalmi termékeit sem olvasta el. Az írók iránt közönyt és megvetést tanúsított és meg volt botránkozva, midőn Nagy Frigyes és Voltaire bizalmas viszonyáról értesült. Később sejtette, hogy a filozofusok veszedelmes tevékenységet fejtenek ki, nemtörődőmsége azonban akkor is felülkerekedett benne.

Az akadémiaikat és az írókat egészen a forradalomig szubvenzionálta a királyság. Az írók évjáradékai évenként körülbelül 80—100 ezer frankra rúgtak. Az íróknak évjáradékokkal való rendszeres támogatását XIV. Lajos kezdte meg, még pedig nemcsak francziák, hanem külföldiek is részesültek bennük. Egy-egy íróra nem nagy összeg esett, azért az írók nem anyagi segítségnek, mint inkább előkelő kitüntetésnek tekintették. Voltak némely speciális írói állások is: a királyi történetírói, felolvasói, könyvtárosi, titkári állások s egyéb sinecurák, melyekhez írói érdemek alapján jutottak egyesek. A fizetések azonban nagyon szegényesek voltak, egy királyi történetíró például csak 1800—2000 frank évi fizetést húzott. Némely író királyi kegyként az udvarban kapott lakást, például d'Alembert a Louvreban lakott.

A XVIII. század folyamán a királyság és nemesség tekintélyének hanyatlásával párhuzamosan nő az írók tekintélye. A szalonok nemcsak megnyílnak előttük, hanem azoknak előkelő vendégei kezdik őket magukkal egyenrangúaknak tekinteni. A közvélemény is egyre jobban érzi a toll erejét és fontosságát; az irodalom nem a társadalom fényűzése többé, hanem jelentékeny szociális tényező. A francia nyelv és irodalom Európaszerte népszerűvé lesz. A Franciaországban járó előkelő külföldi diplomaták, politikusok, tudósok keresik a francia írókkal az érintkezést. Suard író szalonja volt a találkozóhelyük. (Gibbon, Hume, Beccaria, Creutz, Galliani, Grimm, stb.) Imponáltak a külföldi fejedelmeknek is. VII. Keresztély dán király, midőn 1768-ban Párizsban járt, a francia kormány ellenzése daczára minden áron meg akart ismerkedni a francia írókkal. Ünnepelesen meghívott tehát a Hôtel d'Yorkba tizenhét francia író, köztük d'Alembert-t, Duclos-t, Holbach-ot, Crébillont, Diderot-t, Helvétius-t és Marmontelt. Grimm leveleinek tanúsága szerint a dán király példájára valóságos divattá lőn a Párizsban időző külföldi fejedelmeknek és előkelőségeknek a francia írókkal való találkozása.

Magánéletük, családi viszonyaik is javultak. Kezdenek rendes életet élni, külsejükre, öltözködésükre gondot fordítani, előnyös házasságokat kötni. A kiadókkal és színigazgatókkal szemben igényekkel lépnek fel s az önzetlenséget és szegénységet nem tekintik többé az írói mesterség feltételének. Köztudomású, hogy Voltaire műveivel és vállalkozásaival milyen nagy vagyont szerzett össze. Gazdagon halt meg Fontenelle, d'Olivet, Moncriff is. Nagy részük azonban, még a legnagyobbak is, mint Rousseau és Diderot, ki volt szolgáltatva a kiadók kapzsiságának, úgy hogy a 70-es években maga az állam látta jónak az írók segítségére menni.

(Budapest.)

BIRKÁS GÉZA.

Théodore Rosset: Les origines de la prononciation moderne
 études au XVIIe siècle d'après les remarques des grammairiens et
 les textes en patois de la banlieue parisienne. Paris, Colin, 1911. N.
 8-r. 421 l. Függelékül: Dix conférences en patois. (1649 - 1660.) 86 l.
 Ára 10 Fr.

A Fronde idejéből nagymennyiségű röpirat maradt az utókorra, melyek legnagyobb része Mazarint támadja. Különösen nagy népszerűsége tett szert nyolcz párbeszéd, melyekben egy Saint-Ouen-i és egy Montmorency-i paraszt, Piarot és Janin, tárgyalják a kor nagy eseményeit. A párbeszédnek népszerűségét kitűnő humoruk, határozott tehetségre valló drámai élénkségük, de főleg népies nyelvük okozhatta, a mely ily teljes tisztaságában még sohasem lépett föl az irodalomban. Rabelais, Noël du Fail, Bonaventure des Périers és Béroalde de Berville felhasználták már ezt az eszközt a komikai hatás erősítésére, de az ő parasztjaik vidéki dialektusokban beszélnek, nem pedig a párizsi és párizskörnyéki nép nyelvén.

A párbeszédnek hatása igen nagy volt. Sok utánzójuk akadt. Rosset szerint csak az öt első származik bizonyosan egy írótól, a hatodik csak talán, a hetedik és nyolczadik gyöngye plágiumok. A kilencedik, melyet Rosset a függelékben közöl, már más nevű és más községbeli parasztokat, szerepeltet, s a tizedik már nem is mazarináda, hanem egyszerűen népies dialogus. A nagy halom utánzat legnagyobb része érdektelen nyelvészeti szempontból, mert nyelvük mesterkéltséggel, s így adataik megbízhatatlanok. Rosset hajlandó e conferenceok hatásának tulajdonítani azt, hogy Cyrano és Molière is használnak patoist, s feltevéseit egyezésekkel is igazolja. A szerzőt Charles Sorelben, a Berger extravagans írójában, keresi, kinek udvari állásánál fogva érdekében állt, hogy nevét titokban tartsa.

Ebből a tíz conferenceból indul ki Rosset a francia nyelv modern hangtörténetének a vizsgálatában. Első méltatójuk, Charles Nisard¹⁾, félreismerete értéküket s nyelvüket több dialektus mesterseges keverékének tartotta. Rosset is elismeri, hogy bizonyos kiválasztó munkát kell végeznie a nyelvésznek az adatok felhasználásánál, de

¹⁾ Etude sur le langage populaire ou patois de Paris et de sa banlieue. Paris, 1872.

némi picard hatást nem számítva, a mi lehetett ama helységeknek Párizstól megkülömböztető sajátása, a nyelv tiszta párizsi s meg-egyezik a grammatikusok adataival.

Hangtörténeti megállapításaiban főleg Thurot ¹⁾ munkájára támaszkodik, kinél ő persze a dialogusok alapján rendszerezőbb, teljesebb képet nyújt. Eljárása világos: a conférenceok jelenségeiből indul ki, hozzáveszi az egykorú nyelvészekedők nyilatkozatait, a rímek adatait és végigmegy a hangjelenség történetén egész napjainkig.

Részletes és minden hangra kiterjedő vizsgálatának eredményeképen kimondja, hogy a mai francia kiejtésnek több összetevője volt. A természetes hangfejlődést, melyet a conférenceok csaknem teljes tisztaságában tükröztek vissza, s a mely a XVII. században a polgárság és a nép nyelvében beállott, külső erők visszaszorították. Főök a finomabb körökben kialakult egységes kiejtés, a mely minden dialektikus hatást száműzött. Ehhez járult a kifejezesebb, egységes helyesírás, a melynek a grammatikusok állandó érvényt igyekeztek szerezni. A latinizáló hatás következtében még vissza is éltek az ortográfiával. Legtöbbnyire csak ott állott be végérvényesen hangváltozás, a hol az írás és a kiejtés lényegesen különbözött egymástól, más esetben legfeljebb egy-egy magányos szó tanuskodik a mai nyelvben a megakasztott hangfejlődésről.

A XVII. században megindult nevezetesebb hangváltozások a következők: $o > u$ (*trésour*); ²⁾ $\varepsilon > a$ (*il varra*), de csak az $oi = ue > ua$ diftongusban maradt meg, a hol az írás nem befolyásolhatta a hangfejlődést; a szóvégi ∂ eltűnt, (*nout, vout*); $i\tilde{e} > i\tilde{a}$ (*bian*); $\tilde{o} + nas. > u + nas$ (*Roume*); $\tilde{i} + nas > \varepsilon + n$ (*origene*); $\tilde{u} + nas > \tilde{o} + nas$ (*leune*); *on és ou* váltakozott s az egyes szavakban a grammatikusok döntése szerint alakultak ki (*convent ~ courent, de brouze ~ bronze*); $\tilde{o} > \tilde{u}$ (*demuzer*), de csak ha nem hangsúlyos latin *o*-ból keletkezett, s így *bonheur, malheur* stb. ejtése a grammatikusok tévedésének az eredménye (*augurium > eur > ur*); a semivocalisok más vocalisok mellől eltűntek (*avar*), a mai nyelvben csak $ue > \varepsilon$ (*etet, avet*); az ajakhangok a mellettük levő vocalist labializálták (*avec > aveu*).

A mássalhangzók közül a szóvégiekre vonatkozólag a XVI. századi állapotot ma már csak a hat számnév: *cing, six, sept, huit, neuf, dix* tünteti fel. A XVII. században valamennyi szóvégi mássalhangzó eltűnt. Az ortográfia, a sok új átvett mássalhangzós végű szó és az igék analogikus hatása a verbális substantivákra (*but, heurt, dot*) bizonyos esetekben visszaállította a régi állapotot. A legfőbb ok azonban a szóvégi ∂ elnémulása, mi által rengeteg sok mássalhangzós szóvég keletkezett. A *p, t, s* csak szórványosan, a *k* és *f* majdnem minden esetben visszafért. A szóvégi nasalis még latin szavakban is eltűnt. (*Adam, quidam, dicton*). Az *l* is eltűnik a szó végéről (*cardena, cheva*), de az idegen szavak nagy száma és az *-ale* végű nőnemű melléknevek analogiája mihamar visszaállítja eredeti érvényében; az *r*-nek körülbelül ugyanilyen a sorsa. Az aspirált *h* eltűnt a köznyelv-

¹⁾ Ch. Thurot: De la prononciation française depuis le commencement du XVIe siècle d'après les témoignages des grammairiens. Két kötet. Paris, 1883.

²⁾ A példák mind a conférenceokból valók.

ből (*que je m'enardisse*), a grammatikusok csak a liaisont tudják megakadályozni. Szó belsejében *r* helyébe *z* lépett (*cezimounie*); az *r* metathézis útján gyakran helyet változtatott (*drenié*); az *l* vocalisálódott (*geuque*); *s* magánhangzók előtt eltűnt (*qu'est-ce que = queque*); a liaisonok szűkebb térre szorultak. Majd a conférenceok nevezetesebb morfológiai jelenségeit állítja össze a szerző.

Mind e hangváltozásoknak és még sok másnak az erőre kapását részben vagy egészben megakadályozták a jelzett okok, melyek eredőjeként áll előttünk a modern francia kiejtés.

Rosset műve igen nevezetes esemény a francia nyelvészet terén. Nélkülözhetetlen lesz mindazoknak, a kik a francia nyelv modern korszakával akarnak foglalkozni. Kiemelhetjük előadását is, mely mindig világos, sokszor csaknem népszerű. Függelékül külön füzetben adja a tíz dialogust teljesen hű reprodukcióban.

(Budapest.)

ECKHART SÁNDOR.

Andrew Lang: The World of Homer. London, Longmans, Green and Co. 1910. 8-r. XVII + 306 l. 14 képpel. Ára 6 sh. 6 d.

A nagy angol, ki a történet, irodalom, esztétika, folklore, mythologia és lélektan mezein csak oly otthonos, a mily érdemes művelője a szépirodalomnak, már harmadik nagy könyvét adja ki Homerosról. Az első (a legkevésbé jelentékeny) 1895-ben jelent meg *Homer and the Epic* címen és az Ilias és Odysseia részletes analiziséhez kapcsolódva a Wolf-féle elmélet kritikáját tartalmazta. A másodikról (*Homer and his Age*, 1906) az EphK. 1908: 763–768. lapjain adtunk részletes ismertetést olvasóinknak, kiknek most a kétségkívül legérettebb, legkiválóbb és egyhangú elismeréssel fogadott harmadik munkát akarjuk bemutatni.

Könyvünk, legrövidebb fogalmazásban, azt akarja bebizonyítani, hogy az eposzok *egyetlen, rövid*, valóban *megélt, egységes, de nem ión*, hanem (azt megelőző) *achaii* művelődési korszak termékei. Természet-szerűleg teljessé teszi ezt az *egy egyéni költő* követelménye, a mi azonban csak másodsorban fontos e munkában, mert Lang régebben, ismételtelen belevonta már vizsgálódásai középpontjába.

Abból indul ki, hogy a mozaikszerű összetétel, az anachronizmusok, a mindenféle expurgatiók gondolatának félrehevésével, sőt lehetetlenségüknek hangsúlyozásával nézi a homerosi világ szemüveggel nem hamisított képét.

A sors Homeros elődjait: az északról jött achaiokat a mykenei művelődés földjébe ülteti át (1400 kör. Kr. e.). E műveltség visszénye ömlik el az achiv világképen, melyet Homeros ad, s a melynek semmi köze a későbbi (ázsiai) ión költészethez. A homerosi feudális társadalom rajza (melyet már a H. and h. A.-ban is kiszínezett Lang), élén az „Over-Lord”-dal, egységes, a dívó jogok és kötelességek közvetlen ismeretét sejtető. *Emberei* rég meglepült, kötelességtisztelő nép, mely nem pusztította el a meghódítottak („mykenei”) kultúrájának nyomait, és melynél, bár *műalkotások* az ú. n. homerosi korból nem maradtak, a rajzolás, festés, kézimunka stb. bizonyos tökélyét jogosan feltehetjük (v. ö. I' 25–27. Helena művészkedése). *Férfi és nő* viszonya ideálisan emelkedett. A nő felfogása teljesen északi,

távol az ión költők keleties szellemétől. A menyasszonyért történelem-előtti szokások szerint *vételdár* fizetendő. Ez a költeményekben általános szokás csak akkor szenved módosulást, ha a körülmények vagy érzelmi okok egyben magyarázzák is az eltérést.¹⁾ A *hadakozást* illetőleg már második munkájában (v. ö. EPhK. i. h. 764/5. l.) nagy súly esett a *fegyverzet* kérdésére. A nagy, szíj-tartotta homerosi pajzs ismeretlen a Homeros utáni „dipylon” és archaikus görög művészetben, ellenben megfelel a mykenei kor mintáinak. Részletesebben bizonyítja a Reichel (G. Robert) féle ión-fegyverzet-interpolálás lehetetlenségét. Nem akarjuk e szép és frappans fejtegetést (kül. 65—80. l.) kényszerű kurtításainkkal profanizálni, csak eredményét adjuk: A Homerosba Reichelék hipotézise szerint állítólag „betoldott” pánczéling és járuléka a *ζωστήρ* és *μυρμή* az állítólag betoldó iónoknál csak a VI. sz. vége felé jönnek divatba. Addig (VII/VI. sz.) az ión vért két (mell- és hát-) *lappból* álló, oldalt összetartott pánczél. Szóval a homerosi fegyverzet csak az 520—470. Kr. e. éveké lehetne. Az ión interpolációt ez időre tenni teljesen lehetetlen, és senki se próbálta, különben is a primitív nyíl, az ión megtelepülés előtti politikai és földrajzi viszonyok stb. ellene mondanak az újítás és a konzervativizmus ilyen kombinálásának. Teljesen elfogadható feltevés azonban, hogy bizonyos megszakítás után, körülbelül a perzsa háborúk előtti korban, Görögország visszatért a homerosi fegyverekhez; csupán a nagy pajzs nem támadt fel soha, minthogy akkor már nem nyilak (eredetileg kétségkívül kőhegyű nyilak) ellen kellett védekezni, hanem zárt sorokban vívtak.²⁾ Azt a tarthatatlan feltevést, hogy a nagy pajzs kizárja a vértet, Lang egyéb népek és korok hasonló alkalmazásának tényével már megdöntötte (H. and h. A. 132—6. lk., mihez l. még könyvünk 80. l.), most pedig logikájának helyességét a *hagia-triada*i (Kréta) viaszlelettel³⁾ fényesen igazoltnak tekintheti. Egyébként azonban a nagy pajzs, a régi mykenei maradvány, már nem is oly integráns része a homerosi fegyverzetnek, mint épen a *δωρήξ* (*δωρήσσειν*) = a fegyvereket felöltöni; az *ἀσπίς*-nak nincs igéje, mondja kissé furcsán Lang, 72. l.) = *τεύχεα* = body-armour. A bronz-fegyverek és vas-eszközök kérdésében se mond sok újat. Bizonyosságokon erősödve (az enkomii lelet, analogikus esetek — pl. Highlandban 1680—1745 körül — 98. sk. lk.) határozottabban állapítja meg mint kétségtelen korszakot azt, mely a vasat mint újságot, de már is „népszerű” fémet ismeri, a minőt a kézműves, földműves legkönnyebben szerezhet és használhat fel eszközei részére, de melyre a harcos — kipróbálatlan volta miatt — még nem bízta életét. Így azonban ki is választható hirhedt gnómát (*αὐτὸς γὰρ ἐφέλχεται ἄνδρα σίδηρος*). A *hadi-szeke* csak futásban és üldözésre használják, vagy arra, hogy a hős gyorsan érjen a csatáért egy távol pontjára. A *taktika* (harcz-

¹⁾ A nehézségeket meglehetősen új és érdekes értelmezésekkel igyekeznek kiküszöbölni (38. sk. l.).

²⁾ Hogy a lappánczél helyett a vértíng tért vissza, abban valószínűleg szerepe van az akkori asszír és egyiptomi fegyverzeteknek is.

³⁾ Reichel már nem láthatta.

modor) egységes. Mülder¹⁾ (Homer und die altionische Elegie küll. 32—41. lk.) és Murray (The Rise of the Greek Epic 141—3. lk.) kételyei ellen — melyek a csataképekben zavart látnak (a régi eposzok mykenei párharczokat adnak, míg az ión interpolator korának csapatharczát helyezi kilátásba) — a *Δ* csataleírásából megállapítja Lang, hogy Homerosban a szekérharczosok rendezetten skariba állítatván, a nehéz gyalognép kezdi a csatasoros vívást, míg a hadoszlop (*φάλαγγας* 190.) megtörik; azután következnek a párharczok. Szó sincs tehát a mykenei és történelmi harczmodor összekeveréséről. Külömben is a mykeneiről egyetlen műtárgy sem ad ábrázolást, legfeljebb egyiptomi maradványokról lehet fogalmunk ama „régí módi”, nem-homerosi harczformáról, melyet a *πάλα: πολέμων εὔ εἰδώς* Nestor ír le (*Δ* 303. sk.).

A *férfi* köznapi *ruházata* a chiton, achaii betelepülők ruhája, kik északi viszonyaikhoz képest chitont és chlainát hoztak magukkal. Hogy a VIII. században ez a viselet korlátozódva tengődik (ünnepi alkalmak, öregek viselete) és a régi mykenei divat (ágyékövek) mentén a rövid kypassist karolják fel, már a déli klíma miatt is természetes. Viszont a civilizáltabb, kecsesebb VI—V. sz. ismét reaktiválja az „elegánsabb”, szabad, elomló homerosi viseletet a maga fibuláival. (Hasonló ez ama folyamathoz, melyet a fegyvereknél láttunk.) Szóval: «a viselet és fegyverzet Homerosban egy külön periodusé, mely régebbi mint a dipylon és a barbár tirynsi művészet kora, azonban a történelmi görögség a VI. sz. közepétől kezd a homerosi típushoz visszahasonulni» (81. l.). A *női viselet* kérdése különösen „nehéz és vitatott”; Lang többször, igen tartózkodóan nyilatkozik. Megint látjuk a különös visszatérést. A homerosi női ruha szabad, elomló, uszályos, az archaikus görög (VII—VI. sz.) testhez álló, uszálytalan, míg a történelmi visszatért a homerosi típushoz. A tűzött peplos fibuláit északról (Bosznia?) hozták az achiv bevándorlók (Ridgeway: Early Age of Greece I. 553—577. lk.), tehát tarthatatlan az ión női ruhával való azonosítás, a mely Pinza feltevése szerint (Hermes, 1909, 526. l.) 690 kör. jutott Szíriából Fönicián át, Ázsiába. Ez az asszir viselet hosszú, varrott ing, rövid ujjakkal, mely sohase mutat brocheokat vagy tűzéseket, minők a homerosi vagy dór vagy történelmi görög ruházatnál használatosak. Zavarja a kérdést, hogy a művészetek tanúsága szerint a mykenei viselet külön derék és külön alj, sőt a 900—700-ig terjedő homályos kor olykor szintén e szabott és varrott ruhadarabokat mutatja, olykor pedig szűk, tűzött, övezett peplost, de nem uszályosat, nem homerosit. «Varieties of fashion are not discordant with feminine nature» (95. l.) mondja rezignált szerzőnk.²⁾

A *temetési* szokásokban és a túlvilági élet hitében is külön áll és magához következő a homerosi világ. Ez nem a mykenei, nem a dipylon, nem a kyklikus költők és nem a történelmi görögség fel fogása. A rítus nagyjában állandó és nem kitalált, hanem való-volt:

¹⁾ V. ö.: Mülder nagy könyvéről (Die Ilias und ihre Quellen) EPhK. 1911: 768, l.; e könyvet Lang még nem ismerhette.

²⁾ Érdekes (86. sk. l.) a François-vázának, mint nem-homerosi viszonyokat mutató ábrázolásnak, kritikája. Egyébként nem Lang vonja először kétségbe a rajta látható női ruhák homerikus voltát.

az égetés, a csontok urnába gyűjtése, fölé sírhalom hantolás, jellel a tetején: egységes szokás, — és ha ilyen homerosi sírdombot ma nem is ismerünk,¹⁾ közönségesek ugyanilyenek az angol szigeteken. A *ταφύειν* ige alkalmasint oly kor maradványa, melyben a mumifikálás, nem az égetés volt a divat (?²⁾). A halottégetésen alapszik Homeros egész túlvilági élet-hite, mely az izraelitákéval mutat érdekes találkozást (107. l.). Hogy a szellemektől Homeros nem fél, nem babonás — az nem lehet általános; ettől kétségtelenül semmiféle nép, legfeljebb egy osztály lehet ment.³⁾ Ugyanily speciális, csupán az énekhallgató társadalmi osztály (lovagi) ízlésével és *egy* költő világnézetével magyarázható nehézségek torlódnak, ha *vallási* kérdésekben hasonlítjuk Homeroszt az előző és követő korokhoz. Mindenekelőtt: a homerosi istenek az V. sz. tökéletes, szép istenei, holott a Homeros utáni időkben, Pheidias előtt, ősi, mykenei formájukban jelennek meg. Nincs meg a halott-istenítés, imádás (to Homer a dead man — is merely a dead man' mondja Lang az ő tipikus bonhomijával) az attikai miszteriumok, mágiák, melyek Homeros idejéig bizonyára bocsátják gyökereiket, stb. Azután: a vallás és mythologia két dolog Homerosnál. Egyfelől az olyposiak *chronique scandaleuse*-e, melyhez hasonlót a földi erkölcsök rajza nem mutat, másfelől az isten, mint etikai ideál: 'This is the paradox of Homer!'. A homerosi nép ment minden alacsonyfokú babonától, Homeros nem ismer tabut, nincsenek boszorkányok, ráolvasások és a mi legtípusabb: Homeros nem ismeri a gyilkos megtisztulását állatvér által. Pedig erről, már természetzerű általánosságánál fogva is, az achaiok előtti kornak is kellett tudnia, ismeri a történelmi Görögország (VIII. sz.-tól) és a kereszténységig mindig felszínen volt. Nevezetesen pedig jól ismerték a szennyeződés és a tisztulás (keleti) gondolatait az (ázsiai) iónok, — és itt emelkedik az áthághatatlan akadály a homerosi és ión vallás közé.

Külömben is az iónokkal Homeros nagyon fogyatékosan ismerős.⁴⁾ Nevüket egyszer említi (N 685: 'Ιάονες ἐλεγχίτωνες), mint külön peloponesosi vagy boiotiai népet nem ismeri őket; a katalógus (B 571) felsorol négyet 12 peloponesosi városuk közül — Agamemnonnak tulajdonítva őket. A hellén Ázsiát egyáltalán nem látszanak ismerni eposzaik; következőképp nem tudnak a Peloponnesos dór meghódításáról, vagyis: eredeti fogalmazásuk előbb keletkezett ezen történelmi alakulatoknál. A mily távol áll Homeros az iónoktól, Athéntől, oly idegen mondáiktól és hőseiktől is. Az attikai Theseus-Minos monda szörnyetege és Homeros igazságos Minosa óriási távolság. Iphigeniát (későbbi neve a taurisi, emberölő Artemisnek) és a leányfeláldozást, a gyakori (madár-)átváltozási, jellemzően attikai mondákat⁵⁾ stb. *nem*

¹⁾ Most már igen. L. EPhK. 1912: 184. l. Szerk.

²⁾ Érdemes volna e kornak közelebbről a szemébe nézni. Csak mellesken: Lang nagy hasznát látná, ha oly jól ismerné Dörpfeld nézeteit, mint pl. Dörpfeld az övét. (V. ö. W. Dörpfeld: Zu den altgriechischen Bestattungssitten, Neue Jahrb. 1912. 1. k. lk.)

³⁾ V. ö. lentebb.

⁴⁾ Az iónokról részletesen szól a XIV. fej., 137—153. l.

⁵⁾ 518 semmi közösséget nem mutat Athénnel.

ismeri. Mindez azt jelenti, hogy *Athénnek (az iónoknak) nem volt eredetileg semmi mythikus kapcsolata a trójai vállalattal.*

* * *

Ezzel már részben át is nyúltunk a második, kisebb fontosságú kérdésbe. Milyen költő a mi Homerosunk, miként viszonylik a „saga”-hoz és a többi (ión) epikusokhoz, nevezetesen az ú. n. kyklikusokhoz?

A (kétségtelenül „achiv”) thebai kör, az Argo és a kalydoniai vadkan mondáinak és a kyklikusoknak Homeroshoz való viszonyát feszegetve (már a mennyire maradványaink jogosítanak), megállapítja Lang, hogy Homerosra, mint költőre, jellemző a meseszerűség, a csodás elem gondos kerülése (minálunk józanságnak szokták nevezni). A mese-közhelyeket átgyúró ión kyklikus költőkkel, Hesiodos iskolájával és az athéni tragikusokkal szemben, nem szól például Homeros Achilles sebbetetlenségéről stb.; nem genealogizál mint Eumelos és a Hesiodus-féle heros eponyms-felfedezők és távol áll az ión költők „istenítő” *manie-cyclique*-jétől.

A kérdés: vajjon e kyklikus eposzok *tárgyukban* régebbiek-e Homerosunknál (vagyis régebbi hagyományt képviselnek-e), azután: öregebbek vagy fiatalabbak-e *kompozícióban* — avagy pedig egyidősek Homeros-szal?

Hosszabb fejtegetés és vita (Wilamowitz-czal stb.) után bizonyítja, hogy a Kypria — valamint egyéb kyklikus költemények (Aithiopsis, Kis-Ilias, Iliu persis stb.) — *nem-achaios*, későbbi, ión földrajzi ismereteket vallanak (Tauris), az *attikai* Nemesist ismerik (nem Homerosét); az erkölcsök (tisztulási ritusok, emberáldozat stb.), reprezentatív athéni emberek szerepe (pl. Theseus és Ariadne meséje) a herostisztelet, a genealogizáló mánia, Nauplia és az Odysseus-ellenes Palamedes ismerete,¹⁾ a Peloponnesos nevének használata, a „mesék” stb.: mind későbbi voltak mellett szólnak. Külömben is az ión költők annál is inkább utánzóik csupán az achaii epikának, minthogy a kevert attikai népnek és ión gyarmatosainak nem is volt saját epikus hagyománya. Az Ilias és Odysseia messze különböznek az ión munkáktól. *Sokkal régebbiek és az achaii kultúra rövidéletű virágzásának gyümölcsei.*

Ezután csak a költeményeknek, mint alkotásoknak, kérdése van hátra. Az ú. n. ellentmondásokkal már említett első könyvében részletesen foglalkozott szerzőnk; most csak egy fejezetben (The great discrepancies 222—245. l.) a — szerinte — legnevezetesebb háromról szól. Az állítólag egyszer álló, máskor meg láthatatlan sánczfal (I 69—87.), melyet az achaiok a trósok ellen építenek, az egyeztetetlenség, mely az istenek megtámadhatóságát illetőleg Diomedes *E* és *Z*-ban („Glaukos és Diomedes”) való szerepléséből hamozódott a kritika elé, — e két „ellentmondás”, mint sikerrel bizonyítja, csupán a kritikusok fejében van. Harmadiknak a Presbeiat védelmezi: Elmulasztották Achilles vonakodását, kívánságkifejezéseit, fogadalmát he-

¹⁾ E problémát hosszasan tárgyalja. Ismeretes a szerep, melyet a későbbi görög és a római irodalomban (Aeneis) Palamedes, Odysseus rovására, nyer. Ez az ión Kypria hagyománya, mit Homeros aligha ismert.

lyesen értelmezni, a lélektani okokat és a feudális társadalmi viszonyokat kellőleg értékelni. (Az utóbbi mozzanatot illető gondolatmenetet már a H. and h. A.-ban megismertük.) Az egykor lenézett *I* elengedhetetlen kelléke az Iliásnak, a mint — mellesleg megjegyezve — az újabb kritika sok más okból is már régen vallja.

Lang különben készséggel elismeri, hogy van az eposzokban *nem eredeti* anyag is (v. ö. már „Homer and the Epic” cz. munkáját; a katalógusról külön appendixben szól 257—259. lk.), de egy csodálatos: ion betoldás szinte semmi, annyira, hogy Murray expurgatóra gondol, minek korcs-gondolatát azonban méltán veti el Lang (Appendix B); ennyire mindenesetre már feltevéseinek plauzibilitása jogosítaná, ha nem is szólna minden józan felfogás Murray ellen.

De nagyban és egészben Homeros önállósága ép úgy kétségbevonhatatlan, mint Miltoné vagy Shakespeareé. Minden alkotásnak bizonyos tekintetben sok szerzője van.¹⁾ A költő válogat, kombinál és formát ad egy sereg készen álló „anyag”-nak. Homeros *stílusa* megtartotta a népies költés némely különösségét, nevezetesen a stereotip formulázást (v. ö.: *The lost epics and the Homeric Epics* [Wiederholungen] cz. D appendixet). Mindenféle redaktorról, kiadóról szóló mese a levegőben lóg. Wolf hihedtt, rég „döglött oroszán”-kijelentését (Prolegg. 1859, p. 85) a C-appendix (The alleged Athenian recension of H.) üntézi el).

Két okból is óvakodunk az egyes fejezeteket részletekbe bocsátkozó kritikával revideálni. Egyfelől nem akarjuk e gyönyörű fejtegetések egyöntetűségének hatását a tudomány aggodalmaskodásának melléhelyezésével tompítani, másfelől nem akarjuk ez ismertetés terjedelmét megkészserezni.

A női ruházat kérdésének bevallott ingadozásán kívül csak egy fejezet lezáratlanságára és fejlődési szükségletére akarunk rámutatni. Ez a temetési szokások és a kapcsolatos túlvilág-hit kérdése, még pedig nemcsak a már érintett szempontból, hanem főleg a temetési szertartások és a halott-istenítés *babonás* jellegének irányában is, minek kérdését egy tapogató, új tudomány, az összehasonlító folklore, most kezdi bogozni.²⁾

Néhány egyébként kedves, egyéni tulajdonság a régi „unitarius”-ok hibái felé sodorja a szépírói hajlamú Langot. Hajlik az érzelmességre (a férfi és nő ideális viszonya, majdnem a múlt század modorában), a hadi szokásokat hajlandó lovagiasabbnak látni, mint a minők, Achilles jellemét kissé önkényes romantiko-szentimentális színekkel festi, a „moral tragedy”-t, sőt némileg a „corruptio optimi”-t is (249. l.) belétudatosítja, hogy úgy mondjam, Homerosba, a mit pedig az I-beli *ἀπαρχή* ról, a Presbeiaról, mint a tragédia gerinczéről (the middle) ír, az a drámával való túlságos, szinte esztétikus parallelizálást enged előtérbe és téves útra vezet.

Viszont ép e hajlamának bizonyos oldalai a németek mintáinul és okulására szolgálhatnak. Ilyen: a nagy összehasonlító készség a mindennapi élet, történelem és irodalom terén. Nevezetesen, mint

¹⁾ Úgy hoz fel példákat a két angol író összetevő munkájáról (a *Paradise Lost*, *King Lear* stb. alkotásában), mint Rothe Goethe-ből (*Die Ilias als Dichtung* 66. sk. lk.).

²⁾ V. ö. pl. Ernst Samter *Geburt, Hochzeit und Tod*, 1911. (Teubner).

mindig sürgetőbb követelményt állítja elénk példájával az északi germán népek epikus irodalmának, mondainak és életének már megkísérelt bevonását¹⁾ a Homeros-kérdésbe, a mely téren Lachmann kezdeményezéséhez képest nagyon elmaradtunk. Ilyen: élvezetes, szép, könnyű, francia szellemű és német tudású előadása, melyen olykor az angol *humour* ütözködik át (Tízteszt például „father of nonsense”-nek nevezi).

Vannak a könyvnek apróbb hibái. Sok, még mindig a „házi” pereskedés rég elintézett vitákban; általában sokszor támaszkodik csak negatív bizonyítékokra, melyekkel kápráztatóan játszik; az a bizonyos „babonáktól ment” osztály (a homerosi lovagok) túlságosan modern felfogást kíván (itt más ok lappanghat); nem igen látjuk, hogy miért egészen a Pheidiasé a homerosi „szép” (?) isten; nélkülözük a költemények keletkezési idejének és módjának közelebbi meghatározását stb.; csakhogy e vétségek sokszor a dolog természetéből, sokszor a tudomány mai állásából is folynak. Főszében Lang a legsebbe és egyben legtudósabb képet festi, melyet ma Homerosról olvashatunk.

(Czepléd.)

MARÓT KÁROLY.

PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1911/1912.

9. Dr. Pickel Ferencz: Katona és Grillparzer. (Erzsébet-városi áll. főgimn. 14—43. l.) — Évtizedeken keresztül a magyar és a német Bánkbán összehasonlítása az önképzőkörök és vizsgálatra álló tanárjelöltek kedvelt témája volt. Pedig a feladat, ily fogalmazásban, voltaképp lehetetlen. Már 1902-ben kifejtettem („Magyar elemek a német költészetben”, újra az Olcsó Könyvtárban 1909), hogy „a nagy osztrák drámaköltő darabja voltaképp nem is Bánk-tragédia, bár hőse névleg a történeti Bánk-bán, és hogy e finom jellemzés és mély felfogás által kitűnő művet nálunk még ma sem tudják igazán megérteni és nagy költői értéke szerint méltányolni, kétségtelenül első sorban onnan van, hogy mindig Bánk hagyományos tragikumát keresik benne és folyton Katona József tragédiájával vetik egybe, melyhez pedig semmi köze. Grillparzernél Bánk nem öli meg a királynét, kinek öcsese nem követ el erőszakot a bán nejein — tehát a magyar Bánk-tragédia alapmotívumai hiányzanak, melyek nélkül valamely színmű csak úgy nem lehet Bánk-darab, mint nem Hero és Leander-darab az oly dráma, melyben nem a tenger választja el a szerelmeseket egymástól. Ha Grillparzer Shakespeare vagy más írók példájára a cselekvényt Aragoniába teszi át, a királyt Alfonzónak és főtanácsosát Don Pedrónak nevezi, senkinek sem jutott volna soha eszébe, e darabban a Bánk történetét keresni vagy folismerni”.

Midőn tíz évvel ezelőtt e sorokat írtam, nem sejtettem, hogy

¹⁾ V. ö. A. Heussler: Lied und Epos (Dortmund. 1905.) című adalékát.

egy évtized múlva oly dolgozatot kell olvasnom, mely a képzelhető legnagyobb mértékben igazolja fenti soraimat. Valóban ennél komikusabb irodalomtörténeti értekezést sohasem olvastam. A szerző a Katona darabjának minden egyes alakját és motivumát ideges pontossággal keresi a Grillparzer művében és mikor nem találja meg, vagy másképp találja, diadalmasan felkiált: íme, milyen hülye a német! Esze ágában sincsen, hogy Grillparzer alakjainak és sorsuknak megértésére törekedjék: neki elég, hogy a német darabban minden másképp van, mint a magyarban; fő az eredmény, hogy ez utóbbi «határozottan felette áll» az előbbinek (43. l.). Nem veszi észre, hogy a részletes összehasonlítás valóságos képtelenség két oly művel szemben, melyek csupán a cselekvénynek egy-két adatában emlékeztetnek egymásra, de egyebekben toto coelo különböznek egymástól. Ebből könnyen érthető, hogy az ő elemzésében mi lesz a Grillparzer darabjából, de ilyen elemzéssel minden remekművet, például *Hamletet* is, a hülyeségek gyűjteményének lehet feltüntetni.

Nagyon elősegíti szerzőnknek e siralmas eljárását, hogy esztétikai és irodalmi készütsége nagyon korlátolt, voltaképp csak a középiskolai «Költészettanok» magaslátán mozog. Szerinte például nem lehet tragikus hős (mintna a német Bánkban az akarna lenni!), «a kiben nem lángol szenvedély, a kinek nincs mozgalmas lelki élete, a ki stoikus nyugalommal nézi a világ folyását» (19. l.); azután megantítja Grillparzert, a ki a világirodalomnak drámai költészetét úgy ismerte, mint sem előtte, sem utána soha más költő, hogy a dráma-költő «hősét minél imponálóbb egyéniségnek igyekszik feltüntetni, nagy, kiváló embernek» stb. (20. l.), vagy még naivabban: «Az igazi tragikus hősök közös jellemvonása bizonyos rendkívüli kiválóság» (30. l.). Bámulatos bölcsesség, hogy a német darab hősében nélkülözi a «jellemfejlődést» (31. l.), mert «ez a Bánk megmarad mindvégig annak, a mi az első felvonásban volt». Tehát szerzőnk azt követeli, hogy a drámái hős öt felvonáson keresztül más emberré legyen! Hát Macbeth és Othello és Hamlet más az V. felvonásban, mint az elsőben volt? A 42. lapon meg ép azt állítja, hogy Grillparzer «Bánkot példaképpen akarja élénk állítani» — Bánkot, a ki jelleménél fogva nyomorúságosan tönkremegy! Vagy Macbeth és Othello is «példaképek»? Ily esztétikai készütséggel igazán okosabb más foglalkozás után nézni. A 33. lapon is van egy furcsa esztétikai fejtegetés. Mért nem hal meg Bánk? kérdi. «Azt gyanítom (mondja), hogy a hős bűnhődésének ez a módja Katonánál új és egészen eredeti. Shakespeare-től nem tanulhatta, mert annál minden tragikus hős meghal. Mindenesetre érdemes volna gondosan utána járni, vajjon költőnek nem volt-e e tekintetben példaképe. Ha nem, akkor rá kell mutatni ezen az oldalon is Katona teremő erejére.» Mily észjárás! Hát Grillparzer «teremő ereje», kinél Bánk szintén nem hal meg? Bánk nem hal meg egyetlen Bánk-darabban, sem Lillónál, sem Hans Sachs-nál, sem a többiben, mert a történetben (illetőleg a megfelelő forrásban) nem hal meg, és mert a királynak nagylelkű igazságszolgáltatása csak ily befejezéssel érvényesül kellő hatással. De persze szerzőnk azt tanulta Névy költészetтанából, hogy a tragikus hősnek meg kell halnia, és most Katona katasztrófája zaklatja lelkiismeretét.

De talán sokáig is időztem e megthatóan naiv dolgozatnál, mely

egy szakférfiú tollából, esetleg más építethon ornanst is érdemelne. Nem a szerző, hanem az ügy kedvéért tettem. Szeretem hinni, hogy Pickel dolgozata lesz Katona és Grillparzer Bánk-darabjainak utolsó részletező összehasonlítása.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

10. Dr. Josef Gross: Szilágyi und Hajmási. (Meggyesi Bischof-Teutsch-Gymn. 30 l. 4-r.) — A szerző német fordításban közli a Szilágyi és Hajmási-monda három költői feldolgozását: Gyulai szép költeményét, a Szendrei névtelen verselményét és a Székely népballadát. Vörösmarty és Jakab Ödön költeményeit említi, de nem fordította le. A fordítás elé néhány rövid megjegyzést írt a mondáról, végül pedig, szintén röviden, összehasonlítja a három lefordított darabot.

A bevezetésben, mely kellő irodalomtörténeti tájékozottságról tanuskodik, említi Toldy, Kardos Albert és Thüry nézeteit a monda eredetéről és helyesen mondja, hogy a hagyomány történeti alapja kétséges. Thüry kutatásainak adatai igen becsesek, de a mondanak eredetét nem derítik ki. A mese valószínűen keleti eredetű, bizonyára igen régi és csak később kapcsolódott két történeti magyar névhez. Hogy sem a török császárnak, sem leányának nincsen névük, már maga is igen gyanús mozzanat.

Van ilyen hasonló német monda is még a keresztes háborúk korából. Gleichen Ernő gróf (vára Erfurt közelében állt), az 1228-iki keresztes hadjáratban török fogságba esett, honnan a császár leánya kimentette, mire megszökött vele, noha tudta, hogy a hősnek van otthon törvényes felesége. Ez a nemes hölgy a hazatért férjet a legnagyobb örömmel fogadja és készséggel megengedi, hogy a gróf a török leányt is törvényesen nőül vegye, a római pápa engedélyével! A monda alapja egy sírkő az erfurti székesegyházban, mely Gleichen gróftól kőből kifaragva tűnteti föl két nő közt, kik közül az egyiknek fején valami vastagabb fejdísz látható, melyet kissé eleven képzelettel turbánnak is lehet venni. A sírkő magyarázata igen egyszerű: a grófnak két felesége volt (persze egyik a másik után), a második pedig, özvegységre jutva, kolostorba vonult és magára vette az apáczák ruháját és fejdíszét. De a nép nem barátja az ily egyszerű magyarázatnak: regényes történetet gondol ki és attól sem riad vissza, hogy a római pápát a törvényes bigamia védőjévé tegye. A Gleichen gróf története világhírűvé lett, és nem lehetetlen, hogy a Szilágyi-mondának első költői feldolgozója, a Szendrei Névtelen forrása (valószínűen egy latin opus), ismerte.

A fordításokhoz csatolt becses megjegyzésekben Gross összeveti a három lefordított költeményt és természetesen Gyulai művét dicsőíti lelkesen. Igaza van: Gyulai költeménye nyelv, vers és stíl tekintetében első rangú remek és ezen felül egyes szép vonásokban is igen gazdag. De már a mi a cselekvény átalakítását illeti, nem osztozhatom feltétlen dicséretében. Az eredeti mondában a leány szerelemből elhagy mindent, a mit szeretett: szüleit, otthonát, hazáját, valóságát, hogy szíve választottját kövesse, idegen országba, a hitetlenek közé. Ez szép, ez megható és költői. Gyulai ezen egy motívumhoz még kettőt csatolt: atyja egy vén basához akarja feleségül kényszerí-

teni a szép leányt, a ki azonfelül egy keresztény magyar nő gyermeke, a kit anyja már korán megnyert a Krisztus vallásának. Itt voltakép nem is szólhatni áldozatról a leány részéről; ellenkezőleg: hisz Leila megszabadul egy rideg, zsarnok apától, egy utált vőlegénytől és attól a vallástól, mely nem az ő hite. Az én nézetem és érzésem szerint a népköltési változat sokkal meghatóbb és költőibb. És még egy másik pontban is elrontotta Gyulai az eredetit: hogyan viselkedik a leány apjával szemben! Mily szívtelen, ravasz, csupa csalás! Nem lett volna helyesebb, az apát lehetőleg mellőzve, altatókkal és arannyal megnyitni a börtön ajtaját? A vén vőlegény sokkal jobb motívum. De Gyulai nem aknáztá ki. Mily szépen rajzolhatta volna, hogy kényszeredett menyasszonysága idején fölébrednek a rajongó leány lelkében azok a daliás leventék, a kiket az Ezeregyéből és más keleti mesékből oly jól ismert. Most kíván magának is ily vőlegényt (Gyulai pedzi ezt), mire Szilágyival találkozók, a kiből álmainak hőseire ismer.

A fordításnál szerzőnek nem költői, hanem tudományos cél lebegett szeme előtt: a kutatóknak akarta hozzáférhetővé tenni a folklornak ez értékes termékeit. Magam is ily szempontból fordítottam le 1883-ban (*Ungarische Revue*) vagy 25 székely népballadát, melyeket a tudósok azóta ismernek és folyton idéznek. Ily fordításban a hűség fő-, majdnem egyedüli kellék, ha kell, a költőiség rovására is. De ez persze voltakép csak a két régi költeményre áll; Gyulai művénél kissé szabadabban mozoghatott volna a fordító. De még a leghívebb fordítás is lehet, legalább helyenkint. költői; csak attól függ, mily nyelvkészlettel rendelkezik a fordító. A Szendrei Névtelen persze bajos segíteni, mert műve igen gyatra verselmény. De már a székely népballada fordítása kissé költőibb is lehetne, a legnagyobb hűség keretében is.

Magam is lefordítottam harmincz évvel ezelőtt és zárójelben idézem e fordításomat, mely mai igényeimnek persze már nem igen felel meg. Mily borzasztó prózai fordulatok például Grossnál az ilyenek: «Seither sahn wir nicht mehr auf (!) der Sonne Gehen» («Seit der Zeit nicht sahn wir hoch den Lauf der Sonne»), «Steckt' in ihre Tasche ihre wen'gen Gelder» («Tat in ihre Tasche wenige Dukaten»), «wenn das Schwert nicht springet» («Wenn nicht unser Schwert bricht»), «noch soll'n sie dich nehmen» («Werden dich nicht fassen»), «Ich werd' uns nicht lassen», a mi egészen érthetetlen («Ich will für uns kämpfen»), vagy az utolsó két sor:

Nikolaus Szilágyi war nach Haus gegangen
Und auch (!) Hajmási nahm das Fräulein mit sich.

Nálam: Nikolaus Szilágyi wandte sich nach Hause,
Ladislaua Hagymási führte heim das Fräulein.

Ne méltóztassék azzal gyanúsítani, hogy harmincz év múlva büszkélkedni akarok egy ifjúsági kísérletemmel. De a költőiségre vonatkozó megjegyzésemet így hittem legrövidebben példákkal megértetni.

A Névtelennek költeményénél nem akarok időzni, noha volna itt is egy-két lényegesebb megjegyzésem. (Gross itt nem érti Nagyszombat szerepét; pedig világos, hogy a Névtelen a latin szövegben említett bolgár Tirnavát összecserélte a magyarországi Trnavával). De a Gyulai gyönyörű versét és hangulatos stíljét ritkán adja vissza

méltó alakban fordítónk, első sorban a túlzott hűség kedvéért. Akad itt sok prózai, köznapi fordulat, de olyanok is, melyek a német nyelv szelleme ellen vétenek. Csak egy-két példa: «Es graust mir überhaupt (!) zu leben noch auf Erden» («Megúntam tovább is élni a világon»); «Verzweiflung, Bitterkeit belästigen (!) mich schrecklich» («Kétség, keserűség kínozt engem szörnyen», hatásos szép alliterációval); «Den Söhnen Ali Begs schenk' ich des Preises (?) Summe» («S Ali bég fiának adom a váltságot»); «Bis dann bedenck' ich mirs» («Meggondolom addig»); majdnem érthetetlen a két sor: «Man will in dieser Welt gar nichts umsonst mehr geben, Des Herzens Preis ist nun: von Herzen die Belohnung» (milyen szépen az eredetiben: «Mostani világban mitsem adnak ingyen, Ára van a szívnek: szívbeli viszonzás»); «Es schläft der Kaiser tief und ahnt es nicht im Traume (?)» («Aluszik a császár s nem sejtí»); «Weil ich, wie niemals noch, verliebt bin in dies Mädchen» («Szeretem ezt a lányt, A szerelem eddig nem ismert hevével», a mi külömben kissé furcsa beszéd Hajmási szájában); «Und rasch schlägt er zurück und trifft den Gegner blutig», a mi egyáltalában nem adja vissza az eredetit («Hozzá vág hevében s véresen elejti»). E néhány köznapi vagy nem találó helyekhez még csatolok egyet-kettőt, hol a fordító erősen vét a német nyelv szelleme ellen: «Dass beim lieben Gott es sei» (egészen érthetetlen: «A jó Isten tudja»); «Erbarme sie (!) doch auch, wie Allah dich (!) erbarmet» (ez németül egyszerűen lehetetlen; igen szépen az eredetiben: «Atyám, légy irgalmas, Allah úgy irgalmaz»); «Die beiden Ritter sind jetzt froh, von guten Dingen (!)» (az eredetiben: «Szilágyi és Hajmási most vigan lakoznak»); «Beruhigen (!) sie erst ein wenig Durst und Hunger» («szomjukat, éhüket enyhítik egy kissé.»

De elég lesz a kifogásokból, a hol annyi a dicsérni való. Gross igen derék munkát végzett, mely elismerést érdemel és melynek értékét fenti megjegyzéseim nem kisebbítik. A költemények lefordításával igaz érdemet szerzett; csak kár, hogy munkája egy iskolai értesítőben van eltemetve és így bajosan jut majd a folklóre német híveinek kezébe.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

11. Dr. Láng Margit: Ó-görög iskolai élet. (Budapesti nőképző egyesület leánygimn. 3—14. l.) — Az archaológiai kutatás nemcsak nagy művészeti és történelmi problémákkal foglalkozik, hanem a kultúra egyéb területére is bocsát világító sugarakat. A legújabb leletek és az idevágó irodalom ismerete alapján a szerző igen érdekes képet ad a görög iskolákról, főleg a középkiskoláról; mert ha volt is róluk eddig tudomásunk, az újabb ásatások színesebb képet adnak az iskolai életéről. De még mindig hézagok a rá vonatkozó ismereteink, mert a leletek (Priénében, Pergamonban stb.) főleg a hellenisztikus korból származnak, és nem fogadhatjuk el mindig a szerző álláspontját, hogy az adatokból biztosan lehet a Kr. e. V. századra is következtetnünk. Viszont meglepően modern eszmék is felmerültek, sőt megoldást is nyertek az ó-görög középkiskolában. — A gimnáziumok falain talált feliratok megemlékeznek az iskolák alapítójáról, felügyelőiről,

tanáiról és tanulóiról; felvilágosítást adnak az iskola pénzügyéről, az államhoz és a valláshoz való viszonyáról. Nagy részt magán alapítványok, melyeknek szervezetét az alapító állapítja meg, de mindig szoros kapcsolatba hozza a közélettel, főleg a hazafias és vallásos ünnepekkel. A reális tantárgyak módszerét illetőleg kevés adattal szolgálunk a leletek; annál bővebb felvilágosítást adnak a nyelvi és irodalmi oktatásról a Kr. u. I—VI. századból előkerült iskolai táblák, pergament- és papyrus-füzetek. A szerző igen érdekes példákkal világítja meg az elemi iskola eljárását a helyesírás tanítására vonatkozólag, szintúgy ismerteti (s itt nagyobb részletesség is helyén való lett volna, vagy akár külön tanulmány tárgya lehet) a középkori iskolai fokon a fogalmazványokat, gyakorlatokat, præparatiós füzeteket. Mert a tanulók vocabulariumokat szerkesztettek; főleg Homeros nyelvkincse tette ezt szükségessé, hiszen ezen összehasonlításnak köszönheti a grammatika is első hang-, alak- és mondattani felfedezéseit. Gyűjtöttek továbbá bölcseki mondásokat; ígéket csoportosítottak casusvonzataik szempontjából, hogy az iskola a nyelv tisztaságát gondozhassa. Könyvillusztrációk és fali képek is hozzájárultak az irodalmi olvasmányok mélyítéséhez, sőt voltak iskolai könyvtárak is. — A testgyakorlatok az athletikával szemben a hygienikus szempontot hangsúlyozták. Priénében a tanterem mellett mosdószoja is volt. Platon kortársa, Herodikos, valóságos hygienikus tornát talált fel és olyan tornatanár-típus fejlődött ki, mely athleta és orvos egy személyben (*ὄργανος*); az orvosok pedig, így Galenos is, sokat foglalkoztak a gyógygimnasztikával. — Az ó-görög iskolákban voltak ifjúsági egyesületek, de teljesen függetlenek voltak a tantestületektől és az iskolai hatóságoktól. Ők rendezték tanáraik jubileumait és az iskolai ünnepeket; de főleg az iskola gazdagítása volt a céljuk. Ezek meg a torna- és vívóegyesületek fűzték a régi tanítványokat az iskolához. Néhány leányiskolák is voltak, hasonló szervezettel, sőt Teosban coëducatiós tanítás folyt. — A tanulók epheboszi éveikben esküt tettek hazafias érzésükről, kötelezőleg látogatták a népgyűléseket és így praktikus módon jutottak azokhoz az ismeretekhez, melyeket újabban a szociológusok kívánnak bevinni az iskolába. — Az eleven hangon megírt tanulmány bizonyára érdekes olvasmánya volt az értesítő forrásoknak és értékes marad a pædagógusok számára, főleg az iskolaszervezeteknek és az anyanyelv didaktikájának története szempontjából. Kár, hogy sok görög szó hibásan van nyomtatva.

(Budapest.)

GERÉB JÓZSEF.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1912 márczius 13-án *felolvasó ülést* tartott, melynek tárgyai voltak:

1. *Heinrich Gusztáv*: Demetrius.

2. *Rózsa Dezső*: Thomson hatása a német és francia irodalomra.

A felolvasó ülést *választmányi ülés* követte, melyen Heinrich Gusztáv elnöklése alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Hornyánszky első tit-

kár, Császár, Láng szerkesztők, Bleyer, Cserép, Förster, Gombocz, Incze J., Kempf, Székely, Vértesy és Papp, mint jegyző.

1. A pénztáros jelentése szerint bevétel: 6364-58 K, kiadás 3561-49 K.

2. Dr. Kornis Gyula a társaság alapító tagjai közé lépett.

3. Új rendes tagok: Biró L. Anyos, pannonhalmi főiskolai tanár (aj. Császár), Erdős Tivadar, besztercebányai k. kath. főgimn. tanár (aj. Láng), Fülöp Pál tanító (aj. ifj. Kálmán S.), György Lajos, budapesti tanár (aj. Császár), Kratky János, budapesti tanár (aj. Láng), dr. Szabó Gyula, debreczeni ref. főgimn. tanár (aj. Császár). Új rendkívüli tagok: Benigny Gyula bölcsészethallgató (aj. Hegedüs), Magyar László bölcsészethallgató (aj. Vértesy D.), Thienemann Tivadar bölcsészethallgató (aj. Császár).

4. Cserhalmi pénztáros indítványára a választmány felhatalmazza a pénztárost, hogy a társaság tagjait már április elején szólíthassa fel tagsági díjaik lefizetésére.

5. A harmadik nemzetközi archæologiai congressus előkészítő bizottsága meghívta a Budapesti Philologiai Társaságot az októberben Rómában tartandó congressusra. A társaság képviselője Láng Nándor lesz.

6. Egyéb folyó ügyek elintézése után az ülés véget ért.

— Gröber Gusztáv †. 1911 nov. 5-én Strassburgban sok szenvedés után meghalt Gröber Gusztáv, a strassburgi egyetem nyugalmazott tanára, a jeles román philologus. 1844 május 4-én született Lipésében. Egyetemi tanulmányait szülővárosának egyetemén végezte, hol 1869-ben doktorrá avatták. 1873-ban a zürichi egyetemen lett magántanár, 1874-ben Boroszlóba hivatott meg rendes tanárnak, 1880-ban pedig Strassburgba Böhmer utódjának. Mint tanár, mint tudós és mint szerkesztő négy évtizeden át munkadatlan buzgósággal működött a román philologia szolgálatában. A tanárkodástól 1911 őszén vonult vissza. Egész sereg kiváló romanista került ki tanítványai közül, mint például Becker F. A., Behrens, Schwan, Schneegans, Bezaud Lucien. Bámulatos jártassága volt a román philologia valamennyi ágában, a nyelvészetben és irodalomtörténetben egyaránt. Kiválóbb művei: *Die handschriftlichen Gestaltungen der Chanson de Geste Fierabras*, 1869; *Die altfranzösischen Romanzen und Pastourelles*, 1872; *Die Liedersammlungen der Troubadours* (Böhmer, Romanische Studien, II. k.), 1877; *Vulgarlateinische Substrate romanischer Wörter* (Wölfflin, Archiv für lateinische Lexikographie, I—VII. k.), 1884—1890. Igen nagy szolgálatot tett a román philológiának a *Grundriss der romanischen Philologie* szerkesztésével, melyhez oly kiváló tudósokat sikerült összetoborzania, mint Baist, Morel-Fatio, Stengel, Suchier, Stimming, Tobler stb. s melybe kisebb fejezeteken kívül ő írta meg a latin irodalom történetét a VI. századtól a XIV. század közepéig s a francia irodalom történetét a XVI. századig. Bámulatos sokoldalúsága tette alkalmassá a szerkesztésre. Ő alapította ugyanis 1876-ban az ugyancsak a múlt évben elhunyt érdemes hallei kiadóval, Niemeyerrel, szövetkezve, a *Zeitschrift für romanische Philologie*, mely a maga nemében olyan elsőrangú folyóirattá nőtte ki magát, mint a miő a *Romania* Franciaországban. A szerkesztés óriási munkáját a legújabb időkig ő maga végezte, csak 1911-ben vette maga mellé Hoepffner strassburgi magántanárt. Emlékezetét nemcsak tanítványai, hanem a világ összes román philologusai kegyelettel fogják őrizni.

(Budapest.)

BIRKÁS GÉZA.

— Bezard Lucien (1881—1912.) 1906 óta társaságunk tagja volt Bezard Lucien, a ki Becker Fülöp Ágost távoztával a francia nyelv és irodalom helyettes tanára lett a budapesti egyetemen. Mikor 1904-ben Strassburgból a Báró Eötvös József-Collegiumba került tanárnak az imént elhunyt Gröber e kedves tanítványa, életkedvvel, vidám szellemmel teljes, sok tudású és eleven érdeklődésű embert ismertünk meg benne. Szeretettel méltósága legközelebbi tanítványaival szemben nyilvánult, a kiknek nemcsak a csekély korkülömbségénél, hanem kedélyének nyíltságánál fogva is tanítójuk és pajtásuk volt egyszerre. Ez a kapocs megmaradt akkor is, a mikor nagy elfoglaltsága miatt lemondott szakvezetői állásáról s kiköltözött a Collegiumból. De törekvése, hogy a romanisztika művelőit maga körül egyesítse s így társadalmilag is folytonosan benne éljen tudományának problémáiban, meddő maradt. Ő, a kit a szülői ház megvédett minden külső gondtól, fájdalmasan érezte egyedüllétét. Noha egy előkelő tudósunk szeretettel felkarolta és támogatta, elvesztette bátorságát s önbizalmát. Budapesti tartózkodásának utolsó korszakában egyre zárkózottabb és nyugtalanabb lett; a ki csak ebből az időből ismerte, nem méltányolhatta. Az elhagyatottság érzése, a napi izgalnak hamar elhervasztották gyenge szervezetét. A mikor nem bírt többé egyedül maradni, visszamenekült a strassburgi csendes villa dolgozószobájába, a melynek ablakai a Robertsau berkeire nyílnak, s ott dolgozott tovább, mint a nancyi egyetem magántanára, két új könyvét befejezve, sok mást tervezgetve hamar bekövetkezett haláláig.

Philologus természet volt az egyoldalúságig. Rajongott a tudományért, teljesen neki élt és sokat, sokfélét tudott. Kutatásai különösen a helynév-magyarítás köréből valók. Könyvei: *Toponymie communale de l'arrondissement de Maners*. Strassburg, 1905. — *Étude sur l'origine des noms de lieux habités du Maine*. Paris, Honoré Champion, 1910. 8-r. 373 l. és térkép. — *La langue des formules de Sens*. Paris, H. Champion. 8-r. 103 l.

Nálunk hamarosan megtanult magyarul s különösen megszerette a kuruczok történetét, a melyről írt is egy francia nyelvű ismertető cikket. (Le Correspondant, 1908.) Magyar nyelvű dolgozatai: Magyarország az ófrancia eposzban. EPhK. 1906. — Ronsard Péter családjának és nevének eredetéhez. EPhK. 1907. — Anatole France és a görög szellem. Budapesti Szemle. 130. kötet. — A római szellem és a keresztény középkor Anatole France műveiben. U. o. 131. kötet. — Alfred de Vigny és a század betegsége. U. o. 135. kötet. — Egy lap Franciaország egyháztörténetéből. U. o. 1908. január. Ezenkívül több ismertetés.

Tanítványai, a kik barátjukként szerették, és közeli ismerősei nem fogják elfelejteni.

Gr.

— Telemak és Kalypso előadásának kérdéséhez. Alszeghy Zsolt e folyóirat hasábjain (1911: 781—782. l.) megemlítvén *Ginill J. Telemak és Kalypso cz. énekesjátékát*, közli az 1795-ben Váczott megjelent nyomtatványból az „első szereplők” névsorát. Röviden elmondva a darab tartalmát, Eukarisz-ról megjegyzi, hogy „a közönségnek bizonyára a darabban az ő alakja tetszett a legjobban”.

Tán nem tévedek, midőn ezen az alapon azt hiszem, hogy A. meg van győződve Telemak és Kalypso előadásáról, bár ezt bizonyító adatot nem tud idézni régibb munkáimból s maga se talált ezt bizonyító újabb adatot. Főtámasza bizonyára a kinyomatott szereposztás. De adataimból meg fog győződhetni, hogy ez magában véve nem elég ok arra, hogy egy *szándékolt* előadást, *valósággal megtörtént* előadásnak higgyen, ha egyéb bizonyító adat nem áll rendelkezésére.

Kezdjük a legkezdetén. A kérdéses énekesjátékot a kérdéses szereposztással nem játszhatták előbb 1794-nél és nem később 1795-nél. Miért? Mert 1. Damofile előadója Lángné ifjasszony csak 1794-ben lett Láng

Ádám János színész neje, és 1793-ig mint Kelemen Erzsébet leányasszony szerepelt, és 2. mert ugyanaz a Lángné ifjasszony 1795 őszén meghalt.

Már most azt kérjük: adhatták-e már 1794-ben? Tegyük föl, hogy Gindl József az 1793-ban kapott Vida-féle szöveget azonnal átdolgozta, azonnal átadta Reimann Antalnak, ki (muzsikusoknál nem igen szokásos) pontossággal és gyorsasággal azonnal el is készült a megzenésítésével már csak annál is inkább, mert a megrendelő Vida L. pontosabb fizető volt a magyar színtársulatnál. Ezen az alapon elhihető, hogy már 1794-ben adhatták volna. De adták-e a valóságban? Én ma is azt állítom, hogy nem. Két okból nem hiszem.

1. A Magyar Teatromi Kalendarium . . . Készítette Szőke Nyéky Pál (Pest 1795), közölve az 1794. évi műsort, legvégül felsorolja az 1794-ben előadott: «Új» darabok címzeit: 20 víg-, 15 érzékeny- és 9 szomorújátékát, de egyetlen énekesjátékáról se tud. Ha valóban előadták volna 1794-ben Telemek és Kalypso-t, mi okból hallgatta volna el Nyéky uram? De mivel nem adták elő, tehát kötelességszerűen nem is vehette föl az «Új» darabok sorába.

2. Évszázados magyar-német-francia-olasz színházi gyakorlat, hogy az énekesjátékok szöveggönyvét legalább abban az esztendőben adják ki, midőn a darab színe kerül. Tehát az 1794-ben előadott Telemek és Kalypso-val tettek volna első kísérletet, hogy szöveggönyvét — 1795-ban nyomassák ki?

E két nyomós ok alapján nem hihetek az 1794-iki előadásban.

Már most azt kérdelem: előadták-e 1795-ben? Erre ma is csak azt felelhetem, hogy nem. A Magyar Teatromi Zsebkönyvetske (Pest, 1795, 36 számozatlan lap) szintén közli az «Új Játék Daraboknak Lajstromát» s ott elősorolja 21 víg-, 3 érzékeny- és 10 szomorújáték címét — de ezuttal se szól egyetlen énekesjátékáról sem. Közli azonfelül az «Új Játékoknak Szerzőit» is és első helyen megemlíti «Főtisztelendő Gindl Józsefnek: Tserei Krisztina» vígjátékát. Újból azt kérdelem, hogyha ugyanettől a Gindl Józseftől valóban előadták volna Telemek és Kalypso-t — mi ok vihette rá a zsebkönyv kiadóját, hogy elhallgassa ép ezt a premiért?

Én megint csak azt állítom, hogy azért nem említi, mert valóban nem adták elő.

Ezzel rátérhetünk a legfontosabb kérdésre: mi magyarázza meg az 1795-ben kiadott énekesjáték szereposztását? Tán csak nem az, hogy — maga Főtiszt. Gindl úr — föllentett volna? Nem — és ezt a nem-et az 1795. év színészi életének története világosítja meg.

Gindl szöveggönyve 1795-ben (mivel Reimann zenéje készen lehetett) közölhette tehát előre, a megállapított szereposztást is — de ez az 1795. év már válságos éve volt a magyar színészetnek, és ez a válság szoros kapcsolatban állott magával Kelemen Lászlóval és húgaival: Lángné ifjasszonnyal és Kelemen Borbára leányasszonnyal. A «Magyar Játászó Társaság» Tagjai» 1795. aug. 4-ikéről kelt és Szentkirályi László pestmegyei «notarius Urhoz, kegyes Urukhoz» intézett levelökben panaszt emelnek Kelemen László ellen s a többi közt azt írják, hogy «Ő önként vissza-küldötte mind a maga, mind pedig a' Huga Rolljait és nem is akarnak játszani. . . » (Pest vm. levéltár. Eddig kiadatlan.) Nyilvánvaló e sorokból, hogy már a nyár folyamán bomladozni kezdett a színésztársaság belső békéje. Nagyon valószínű, hogy ez akadályozta meg 1795 első felében Telemek és Kalypso előadását is, bár a szerepkiosztás régebben megtörténhetett.

De miért nem adták elő 1795 második felében? Említettük, hogy Lángné halála miatt. De mikor halt meg Lángné? Ezt csak a számadási lajstromok adatainak áttekintése után tudjuk megmondani. Az egyik fizetési jegyzék szerint Lángné július 4-én «egyharmadrészt heti Gázsi fejében» 1 frt 40 krt vesz föl. Egy másik jegyzék szerint július 26-án 5 frtot kapott Lángné. Egy harmadik jegyzékben azt olvassuk: «Kelemen Erzsébet-

nek segedelemül 5 frt», néhány sorral alább: «Láng Erzsébetnek segedelemül 6 frt 48 kr.» Ez a jegyzék valószínűleg a szeptemberi kiadásokról szól (mert e tételek után egy október 8-iki számla kifizetése említetik) s így föltehetjük, hogy Lángné már (hihetőleg betegsége miatt) szeptember havában segélyre szoruló, nem pedig működő tagja volt a társaságnak. Egy negyedik fizetési jegyzékben (1795 aug. 25-ikéről) a neve elő sem fordul a «Fejér Személyek» «Gázi» jegyzékében s innen kezdve az augusztus 29-iki, szeptember 12-iki, szeptember 19-iki, szeptember 26-iki «usque 5^{am} X-bris» jegyzékekben hasztalan keressük a nevet. Halálának ideje tehát 1795 nyárvégére vagy őszelejére tehető, és mivel a kifizetést bizonyító egyik személy épen a férje Láng Ádám, el is hihetjük, hogy itt tévedésről szó sem lehet. (L. Pest vármegyei levéltár.)

Telemek és Kalypso előadását tehát 1795 első felében a társaság benső egyenetlenkedése, Lángné szerepvisszaküldése, betegeskedése, 1795 második felében pedig halála tette lehetetlenné. Megjegyezzük, hogy Kupido előadója Fekete Márton az 1795. évi zsebkönyvecskében nincs már főlvéve a tagok sorába.

Hogy a dátumot illetőleg pontosak lehessünk, Reimann Antal zeneszerzőre nézve is kerestünk adatokat. Egy keltezés nélküli jegyzék (Pest vm. levéltárában, kék czeruzával rájegyezve: 1795) a következő jellemző sorokat mondja bevezetésképen:

«A Nemzeti Játász Társaságnak hasznára s előmenetelére készült Énekes Játékokért tett költségeknek foglalattya, a melyek a mostani Principális Busch úrnak, és a Társaságnak hírével, s akarattával készültek ugyan, de azonban azokat az említett Principalis úr ki fizetni tellyességgel nem akarja; minthogy pedig a szükség, és körülállások úgy kívánták, hogy a Társaság a Publicum előtt már úgy is előre megvesztegetett bötsülettét mélyebben ne sültessze, kénytelenek valánk a készült munkát kész pénzen ki váltani; nyakra före irattatni, és azokért fizetni» . . .

Itt fordul elő «Sub A» tételnél: «A Muzsika Szerzőnek Reimann úrnak mindennemű munkáért fizettünk ft. 14.»

Egy 1795. évi június 13-áról kelt jegyzékben pedig: «Reiman úrnak a mint a quietantiából kitetszik, fizettem 14 ft.»

Ez a két tétel (az összeg alapján) egy munka díjáról látszik szólani.

A baj csak az, hogy 1. a számadó nem mondja, hogy milyen zeneszerzeményért fizették ki Reimannak a 14 frtot; 2. hogy nem írja ki Reimannak keresztnévét, a mi megzavarja a további következtetést. Ugyancsak Pest vm. levéltárában «III-ik Abonament» felirással 1795-ből «Assignatio mellett Fizetés» czímen «hh» tétel alatt ez van bejegyezve: «Francisco Rajman die 15^a 7-bris pro Comp. chori: 5.35.»

Már most azt kérjük: ez a *Franciscus* Rajman egy és ugyanazon személy-e Telemak és Kalypso zeneszerzőjével Reimann *Antallai*, s itt csak tollhibából eredő elkeresztelési esettel állunk szemben? Ha egy személy, és ha a 14 frtos tétel Telemak és Kalypso-nak nem valami fényes honorariuma (bár elég szépnek mondható, ha egyéb költségeit Vida László fedezte) — akkor a kérdéses énekesjáték zenei részét június havában késznek kell hinnünk; oly időben, midőn benső egyenetlenkedések nem akadályozták meg a szerepek kiosztását, s a szöveggönyvet sajtó alá adhatták azon hiszemben, hogy a *terve* vett előadást *valósággal* meg is tarthatják. De ha nem, akkor még csak hozzátétőleg se mondhatjuk meg, hogy mikor volt készen Reimann *Antal* a maga zeneszerzeményével. — Azt hisszük, ez nem elsőrendű fontosságú a — jelen esetben. Fontosabb az, hogy előadták-e tán mégis *új szereposztással* 1796-ban s a közönség csakugyan gyönyörködött-e Eukarisz szerepében?

A fővárosi magyar színészet műsorát 1796-ból nem ismertem akkor, midőn a Nemz. játékszín történetét 25 évvel ezelőtt írni kezdettem. Erről az évről nincs színházi Almanach; az egykorú színlapok gyűjteménye nincs meg egyetlen fővárosi közkönyvtárunkban; az egykorú lapok hall-

gatnak az előadásokról, s így lemondtam a reményről, hogy az 1796. évi műsort valaha is megismerjem. Néhány év előtt újból kutatván Pest vm. levéltárában, ott a legnagyobb előzékenységgel rendelkezésemre bocsátott akták rengetegében megtaláltam az 1796. évi műsort a Trattner Mátyás német számadásai csomójában. A nyomtatott magyar színlapok árát kéri. A februárius 19-éig járó összeget fölveszi, de azontúl egészen márczius 28-áig bezárólag, hasztalanul keressük a kifizetés elismerését. Kifizette-e neki Pest vármegye, nem tudjuk megmondani; de bár aktákkal nem is bizonyíthatunk, egy perczig se kételkedünk abban, hogy ezt a becsületbeli tartozást a mindig nagylelkű megye kiegyenlítette valamikor. Ez a számlacsomó s néhány más «Quietantia és Schein» azonban már szomorú záróaktái egy nagy nemzeti vállalkozás utolsó napjainak... Játsoztak januárius 1-étől márczius 28-áig összesen 31-szer, és pedig januáriusban 11 estén, februáriusban 12, márcziusban 8 estén át. A színlapokat esténként hihetetlen nagy számban: 500 példányban nyomták s a rendes áruk 2 frt 30 kr. volt. Valószínűleg félf alakjában. Csapán négy ízben térnek el a formától, s ekkor az áruk is nagyobb: 4 frt. Így a *Boszorkányság lett Haramiánál* ezt olvassuk: «Ab[onnement] susp[endu] Placat». Az egyetlen premier-nél: *Igazság temploma* ez áll: «roth und schwarz mit Abonn. Susp. Placat», de ezúttal az 500 színlap ára 4 frt 30 kr. volt. *Iziane, az Igazság temploma* második előadásánál a «Placat» ismét 4 frtba került.

Az utolsó előadás színlapja márczius 28-áról: «A gyűrű II. része, roth». Már most tegyük föl, ha valaki megtalálná ezt a színlapot, bizonyára teljes joggal azt hihetné, hogy Schröder híres darabjának ezt a II. részét elő is adták, mert hiszen meg is van színlapja — és ennek ellenére még se adták elő. A számadások csomójában egy német nyelvű elismerés s az arra ráírt német megjegyzés szomorú világot vet erre a részleteiben közelebből nem ismert — legutolsó és legnagyobb botrányra.

Az ide vonatkozó német okmányokat szó- és betűhíven adjuk. Azon természetesen nem fogunk megbotráncozni, hogy Csermák Antal németül ír, mert hisz a muzsikusok, főleg a karmesterek legtöbbje sohase tudott nálunk régebben jól magyarul — lévén ők többnyire csehek vagy németek; de hogy Rehák József ügyvéd, a magyar szintársulat ügyvivője (a magyar okmányokon «Kaszsa Tisztje») is németül írta elismervényét, az annál botránczótabb, mert erre őt senki se kényszeríthette. Íme az első okmány:

Schein

Uiber 2 fl. 45 kr. für die am 28 ten März 796 abgehaltenen Theater Musik richtig und bar erhalten.

Pest den 8-ten April 1796

Sage 2 fl. 45 kr.

Anton Csermák
Tonkünstler.

Aztán ez olvasható:

Weil den 28-ten März 796 wegen gewisse Umstände kein Stück gespielt wurde, so gebühret mir die Ausgesetzte Halbscheid pr. 2 f. 45 kr. für die Theater Musick; welches hiemit bescheiniget wird. Pest den 8-ten April 1796

Rózsa Márton m. p.

Joseph Rehák
als Kassier.

Záradékul:

Richtig bezahlt mit 2 fl. 45 kr. den 8-ten April 796

Csermák m. p.

(Pest vm. levéltárában No 59 alatt.)

Ezzel a márczius 28-iki *szándékolt* előadással lezáródnak az 1790—1796-iki első magyar színtársulat számadásai s mi is elintézettnek tart-hatjuk Telemak és Kalypso előadási ügyét. Messze vinne tárgyunktól, ha arról is szólni akarnánk, hogy ki volt Csermák Antal, de idejegyezzük az egykorú Fáy András véleményét. Ő ugyanis Lavotta Jánost és Csermák Antalt összehasonlítván hangszerzeményeikről azt jegyezte meg, «hogy amazét népiesebb, egyszerűbb, magyarosabb, emezét pedig magasabb, művészeibb s mélyebben megható jellem bélyegzi.» Minő jó hatással lehetett volna egy ily művészember a magyar énekesjáték kifejlődésére, azt elképzelhetjük és tán valami állandó alkalmazás megóvta volna Csermákot a későbbi elzülléstől is. De az ő színi pályafutása is megszűnik, további sorsa mind rosszabbra fordul s végül nyomorban pusztul el.

A magyar színészetet is ez a veszedelem fenyegette. Szerencsére a férge se elpusztult, a megmaradt javarész pedig erdélyi kerülni át új életre élesztette a magyar színészetet, mely tíz évvel később újból bevonulhatott Mekkájába — Pestre.

Irodalomtörténetileg említésre méltó adatként közöljük, hogy az első Telemak-tárgyú operaszöveg 1711-ből, a második 1787-ből való (Dr. H. Riemann: *Opern-Handbuch*. Leipzig, 1887, 550.) és így az 1795-ből való magyar szöveget s harmadik hely illeti meg. Kíváncsok, hogy erről a magyar adattól tudomást vegyen az *Opern-Handbuch* újabb kiadása, ha mindjárt teljes bizonyosságú is az a tény, hogy előadásra soha nem került a Gindl-Reimann-féle Telemak és Kalypso.

(Budapest.)

BAYER JÓZSEF.

— Altgriechisch, Methode Toussaint-Langenscheidt. *Brieflicher Sprach- und Sprech-Unterricht für das Selbststudien Erwachsener. Von Dr. Phil. A. Tegge, Professor am kgl. Gymnasium zu Ratibor.* Íme, csodák csodája, az ó-görög grammatika feldolgozva a népszerű Toussaint-Langenscheidt-féle módszerrel a német művelt nagyközönség számára! Szerencsés ország, a hol ilyesmi lehetséges. És nem is ez az első eset, mert már 1881-ben jelent meg hasonló célból Németországban egy ó-görög grammatika levelek alakjában feldolgozva («Griechische Unterrichtsbriefe für das Selbststudium») Buonaventura-Schmidt-től (ismertettem az EPhK. 1881-ik évf. 729—731. lk.). Szerző, mint az eddig megjelent két levélből látom, szakértelemmel és fáradságot nem ismerő lelkiismeretességgel látott hozzá feladatának a megoldásához. A Toussaint-Langenscheidt-féle módszer szerint minden nyelv a szöveg alapján tárgyalatik. Szerző Apollodoros *Βυζαντινική*-jének szövegét veszi alapul, melynek közlését az első levél második feladatában kezdi meg, míg az első feladatban s legszükségesebb tudnivalókat bocsátja előre. Ha netalán akadnának nálunk is a művelt nagyközönség körében, kik az ó-görög nyelvet megismerni óhajtják, azoknak a czímben említett munkát a legmelegebben ajánlhatom.

(Budapest.)

PECZ VILMOS.

— Az egyetemes görög irodalom története. Az EPhK. XXXIII. (1909.) évfolyamának 455. lapján megemlékeztünk arról az előadásról, melyet a görög származású tudós, Szimosz Menárdhosz, a közép- és újkori görögnek a hellén tanulmányok szempontjából való fontosságáról tartott az oxfordi egyetemen. Nevezett tudós legújabbban a görög irodalom történetének tanárává nevezetett ki az athéni egyetemre és ebben a minőségében folyó évi február 15-én tartotta meg székfoglaló előadását fényes és nagy hallgatóság jelenlétében. Jellemezvén a görög irodalmat, kiemelte, hogy a görög nyelv irodalmi termékei a legrégibb időkől kezdve egészen a jelenkorig egy nagy egységet, az egyetemes görög irodalomnak egységét képezik, és ennek a felfogásnak hódol pl. az *Encyclopædia Britannica* is,

mely «Hellen philologia» című cikkében a Homeros előtti időktől kezdve egészen a jelenkorban élő személyekig vezeti le a görög irodalom történetét. Szimosz Menárdhosz ezen elvéhez képest kijelenti, hogy görög irodalomtörténeti előadásaiiban az ó-görögön kívül a közép- és újgörögre is ki fog terjeszkedni, nemcsak ezeknek a későbbi termékeknek magukban való becsességénél és fontosságánál fogva, hanem azért is, mivel a közép- és újkori görög irodalom ismerete elősegíti az ókorinak is a megértését. Így pl. a középkori görög egyházi költészet és a legendák útján teljesebben átérzhetjük az ókori görög költészetet és az újkori görög népköltészet a legjobb magyarázatát adja minden korábbi görög költészetnek.

P. V.

— Vachott Sándor nekrologja. Várdai Béla szóba hozta, hogy ez a nekrolog a *Szépirodalmi Figyelő*ből (1861) mind Arany János, mind Salamon Ferencz munkái közé fölvetetett, körülbelül egy időben, Salamon életében, de már Arany halála után. Ez utóbbi oknál fogva nagyon valószínű, hogy Arany munkái közé tévedésből jutott be (EPHk. XXXV : 785). Várdai érvelése kétségtől meggyőző, véleményem szerint azonban van egy adat, a mely meggyöngíti: Toldy a *Magy. Költők Élete*ben Aranyt vallja a nekrolog írójának. Megjelent pedig ez a könyve nem sokkal a nekrolog után, 1870-ben, a mikor mind Arany, mind Salamon élt, mind a kettő közeli ismeretségben Toldyval. En tehát azt vagyok hajlandó hinni, hogy Salamon tévedt, a mikor jóval később, teljes 27 év múlva magáénak gondolta azt, a mi nem az övé.

(Budapest.)

SZIGETVÁRI IVÁN.

— A Te Deum fordítása kódexeinkben. Varga Damján az *Irodalomtörténet* 3. számában (106/7.) közli a kódexirodalmunkban meglevő *Te Deum*-fordítások sorozatát, de elkerülte figyelmét, hogy e fordítások összeállításában megelőzte Frick József (*A középkori magyar himnusz-költészet*, Kolozsvár, 1910. 67. l.) Ennek a munkának ismerete nemcsak azért lett volna fontos, mivel Vargha befejező sorai a változatok ezen egybeállításának érdemét is magának látszanak tulajdonítani, hanem azért is, mivel Frick két adattal több megállapítást közöl (a Vargha is felsorolta változatokon kívül ismeri a *Tihanyi-k.* és *Chompör Gergely-féle Graduale* töredék-fordítását) és a változatokat pontosan állítja egymással vonatkozásba. Frick szerint az Apor kódexbeli fordítás a Döbrentei kódexével, a Keszthelyi és Kulcsár kódexé a Festetics-kódex változatával függ össze; az utóbbiakkal rokon a Peer-kódex *Te Deuma* és az ezzel egyező Chompör-töredék. Az Apor kódex 125. l. és a Gömör kód.-ben levő fordítások különállók, legfeljebb a Fest. kód. fordításai mutatnak hasonlóságot az Apor kódexével. Érdekes, hogy Frick szerint a Peer-kódexben is imádságok közé van a *Te Deum* iktatva, nemcsak a Gömör kód.-ben; ugyancsak a Peer-kód. *kótdal* ellátott fordítását látja a legközelebb állónak a mai (Kájoni-féle) szöveghez és a Kulcsár, Keszthelyi és Batthyányi kódex változataihoz. Teljesen elkerülte azonban Vargha figyelmét a Thewrewk kódex *Márádhoz énekelt Te Deuma* (Thewrewk k. 258—64.), melyet a Mone (Lateinische Hymnen des Mittelalters. Freiburg, 1854. II. 229. k. l.) közölte latin átalakítással is szembeállít Frick. A *M. Nyelvőr* 1912 : 121. l. magának tulajdonítja Vargha az *Ave rosa sine spinis* 7. szakaszának forrásmeghatározását, pedig azt is közölte Frick dolgozata. Sajátságos, hogy még ilyen, csak a kódexekkel foglalkozó szakembernek figyelme sem terjed ki arra a számban szegényes irodalomra, mely ilyen kérdésekkel foglalkozik.

A.

— Pálóczi Horváth Ádám és Thaly. Az *Irodalomtörténet* 62. lapján Galamb Sándor két kurucz dalról mutatja ki, hogy azokban kevés a népe, több Pálóczi Horváthé (*Telekes borskor...*; *Amott kerekedik...*). A dologban csak az a feltűnő, hogy sehol sem látjuk megemlíteni, hogy a kis cikkk voltaképpen újranyomása az *A magyar népdal hatása műköltészetünkre Pálóczi Horváth Ádámtól Petőfiig* cz. 1907-ben megjelent dolgozata 15. lapjának a nélkül, hogy azt akár csak Gereczze ide tartozó megállapításának felemlítésével is (*Figyelő*, XV. 122. l.) kiegészítené.

m.

— A legrégebb magyar nyomtatvány. A *Neue Jahrbücher* februári füzetének 108. lapján Fritz József cikkében olvassuk, hogy a danzigi könyvtárban megtalálták Heyden Seebald *Puerilium colloquiorum formulae* cz. könyvének 1527-ik évből való kiadását, a mely a magyar szöveget is tartalmazza. Így részben beigazolódik, részben helyreigazítást nyer Melich János föltevése a *Krakki törödékről* (M. Könyvszemle, 1910 : 289—299. l.), s az 1527-es kiadványban bírjuk a legrégebb magyar nyomtatványt.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. (A gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

*Benedek Marcell: Victor Hugo. Budapest, Franklin, 1912. 8-r. 446 l. Ára 5 K.

*Cserép, Dr. Josephus: De Pelasgis Etruscisque quid fabulis heroicis ac prisceis nominibus doceamur. Budapestini, 1912 (R. Lampel). 8-r. 40 l. 1 K 20.

France, Anatole: A fehér kövön. Ford. Czöbel Ernő (Világkönyvtár). Budapest, Révai, 1912. 8-r. 298 l.

Philologusainkat különösen érdekelheti France e keretes elbeszélése (*Sur la pierre blanche*) — melynek cselekvénye (a keret) a római forumon játszik az ásatásokat vezető kiváló archæologus, Boni, részvételével — s a beleszótt elbeszélések közül az egyik, Gallion, mely épen ókori tárgyú.

Jókai, Olesó. Budapest, Révai, 1912. K. 8-r. Ára számonként 40 fillér. 31—43. A löcsei fehér asszony. I—V. k. 106, 153, 143, 159, 122 l.

*Kaiblinger Fülöp: Alkotó nyelvtudomány. Programm és részletek. Budapest, Franklin, 1912. 114 l.

Könyvtár. Magyar. Budapest, Lampel, 1912. K. 8-r. Ára számonként 30 fillér.

652. Marcel Prévost: Mit tanuljanak a leányok. Ford. Benedek Marcell. 59 l.

653. Kenedi Géza: Feminista tanulmányok. 57 l.

654—655. Kaffka Margit: Süppedő talajon. Elbeszélések. 87 l.

656. Alfred de Musset: Miről álmodnak a leányok. Vigjáték, ford. Radó Antal. 33 l.

Könyvtár, Olesó. Budapest, Franklin, 1912. K. 8-r. Számonként 20 f. 1654—1656. Angyal Dávid: Gyulai Pál. (1825—1909.) 106 l.

1657—1658. König György: Flaubert. 72 l.

1659—1661. Finn költőkből. Ford. Bán Aladár.

Közlemények Szepes vármegye multjából. IV. évf. 1. sz. Lőcse, 1912. N. 8-r. 68.

Irodalomtörténeti vonatkozású cikkek benne Hajnóci Iváné, ki régebben megjelent füzete kiegészítésül egy pár adatot nyújt magyar költők szepességi tartózkodásához. Az adatok pontosak és érdekesek, de könnyen hozzáférhető forrásokból (többnyire Szinnyei, Magyar Irók) vannak merítve.

Nyelvőr, Magyar. Szerk. Simonyi Zsigmond. Budapest, 1912. 1—2. sz. 96 lap.

Szarvas Gábor folyóirata most lép 41. évfolyamába s e szép jubileumot ünnepli legújabb kettős számával, melynek értékét emelik az indogermán és finnugor nyelvészet legkiválóbb művelőinek közleményei is. Schuchardt Hugó a történelmi és elemi rokonság viszonyáról, Brugmann a nyelvhasználatban előforduló rövidítésekről, Behaghel a szórend és ritmus közti kapcsolatáról értekezik. Winkler a lapp nyelvnek a magyar-vogul-osztjakkal való közelebbi rokonságát vitatja, a mi még bizonyításra szorul. Thomsen, az orkhoni fölíratok megfejtője, a magyar tárgyas ragozásnak. Setälä a leszen-féle igealakoknak keresik új magyarázatát. Az irodalomtörténeti cikkek során Beöthy Zsolt Széchenyi hatásának lélektani okait kutatja és állapítja meg. Alexander Bernát Szarvas történeti nagyságának ismertető jelét abban látja, hogy eleget tett az időpont követelményeinek. Riedl Frigyes az embert, Turóczi József az író és tudós kapcsolatát igyekszik jellemezni. Értékes Petz Gedeon tanulmánya, melyben az eddigi föltevések kritikája után valószínű megfejtését adja a *Gönczöl-szekér*-szó eredetének.

Petelei István: Elbeszélések. Az író arcképével és életrajzával kiadja az Erdélyi Irodalmi Társaság. I—II. kötet. Kolozsvár és Budapest. Singer és Wolfner, 1912. 8. r. LII, 284 és 271 l.

A bevezető terjedelmes életrajzot Gyulai Farkas írta nagy szeretettel és az adatok szorgalmas összeállításával. Nagy gondot fordít Petelei munkásságának ismertetésére is.

Pelisson, Maurice: Les hommes de lettres au XVIIIe siècle. Paris, Colin, 1911. 8. r. 310 l. Ára 3.50 fr. Ism. l. e füzet 359—362. l.

Revue de Hongrie. IX. k. 3. f. Budapest, 1912. 161—240. l.

Rosset, Théodore: Les origines de la prononciation moderne. Leírását és ismertetését l. e füzet 362—364. l.

Rosset, Recherches expérimentales pour l'inscription de la voix parlée. Paris, Armand Colin, 1911. Legn. 8. r. 102 l. és 11 tábla. Ára 7.50 fr.

Szinnyei József (id.): Magyar írók. XIV. k. 8. f. (126 f.) Veress Vitéz. Budapest, Hornyánszky, 1912. 1121—1280. h. Ára 1 K.

Tolnai Vilmos: Az anyaság Madách Ember Tragédiájában. Különlenyomat a «Nemzeti Nőnevelés» IX., X. füzetéből. (1911, 8. r.) 9 l.

Tolnai, a kiváló Madách-kutató, eddigi szokásától eltérőleg ebben a kérdésben a már meglevő magyarázatot nem gazdagította, hanem elhomályosította. Madách Évája akár a III., akár az utolsó színben bátran mondhatja magát az emberiség anyjának. Az előbbiben a «tudás» gyümölcsét már megízlelte, az utolsóban az egész emberiség sorsát már át is álmódta, Milliósor volt anya! Itt Alexander B., a ki időtévesztésnek (III.) nevezi a nyilatkozatot, ép úgy téved, mint Tolnai, a ki az ösztönből magyarázza ezt az előretudást, mert a «tudás» gyümölcsének élvezete máris megnyitotta az emberpár szemét, a mi pedig az álomban van, az az agyban vagy pedig a valóságban törvényszerűen már megvolt. Byron Kainjában nem «Háda», hanem «Adah» Kain «testvére», «szerelmese», «felesége». B. ezt a nevet a bibliából vette (magy.: Háda, ném.: Ada, ang.: Adah, francz.: Hada, ol.: Ada), hol sem Ábel, sem Kain feleségeinek neve nincs említve. Ez a név Kainnak feleségét jelöli. Lásd Byron előszavát a Kainhoz.

Zsámboki Gyula: Magyarizatok a művészettörténeti faliképekhez. III. sorozat. Budapest (Franklin) 1912. 8. r. 44 l. Ára 2 K.

A méretüknél és kivitelüknél fogva egyaránt megfelelő Seemann-Franklin-féle művészettörténeti faliképek III. sorozata felerészben antik (Homeros mellszobra, Apoxyomenos, Rondanini-Medusa, Colosseum, Pantheon), felerészben modern tárgyú emlékeket (Dürer: Holzschuher, a Szt. Péter-templom külseje és belseje, Reni: Aurora, Izsó: Búsuló Juhász) mutat be, melyeket Zsámboki az iskolai tanítás céljának megfelelő módon, ügyesen és tanulságosan magyaráz. A Pantheon és S. Pietro alaprajzának és a Colosseum keresztmetszetének közlése a szövegben kívánatos lett volna.

A NÉMET VÉGZET-DRÁMA.

Az első német végzet-dráma, mely e nevet minden kétségen felül megérdemli; az első, mely színre került és a színpadról éveken keresztül nagy hatással volt a közönségre; az első, melynek közvetetlen utódjai lettek, mely felismerhető és kimutatható nagy befolyást gyakorolt a kortársakra, úgy, hogy a német végzet-drámáknak hosszú lánczolatos sora világosan tőle indul ki — ez a darab a Werner Zakariás egyfelvonásos szomorú-játéka: *Február huszonnegyediké*, mely 1809-ben készült, 1810-ben került színre Weimarban és 1815-ben jelent meg nyomtatásban. Az érintett körülményekben, de egyúttal saját, részben színi, részben költői erejében rejlik e darabnak korabeli jelentősége és mai érdekessége. Költői és színi értékéről ma már eltérhetnek és valóban igen eltérők is a vélemények; a kis dráma történeti jelentőségére nézve azonban nézeteltérés egyáltalában nem lehetséges.

Werner műve tehát az első nagyhatású német végzet-dráma; de nem egyáltalában az első német darab, melynek alapját és főrúgóját a végzet teszi. Vannak szülei, vannak nagyszülei, egyéb rokonokban sincsen hiány. Az irodalomtörténet sokáig Schillert vádolta a végzet-dráma megalapításával, és egyes kutatók még ma is a legnagyobb német drámaköltőt teszik felelőssé ezen színi alkotásoknak részben iszonyatos, részben nevetséges alakjai, helyzetei és motivumai miatt. E felfogás szerint a *A messinai ara* (1803), sőt a dolog lényegét tekintve, már *Wallenstein* (1799) indította meg a végzet-tragédiák hosszú sorát.¹⁾ Hogy ez a nézet mennyire téves, ha Schiller

¹⁾ Pl. a nagytekintélyű és befolyású Aug. Koberstein, *Geschichte der deutschen Nationalliteratur*. 5. kiad. Leipzig, 1873. V. 449. l. és, ha kevésbbé határozottan is, G. G. Gervinus, *Geschichte der deutschen Dichtung*. 5. kiad.

idézett tragédiáinak félreértése esetleg előmozdította is ezt a téves irányt; hogy Wernerre mennyire nem Schillernek említett két drámája, hanem egészen más jellegű irodalmi termékek hatottak; hogy a végzet-drámák, közvetetlenül külföldi befolyás alatt alakulva,¹⁾ miképen születtek egyik a másikat, míg végre Werner megírhatta a maga kis művét; hogy e mű befolyása alatt hogyan izmosodott a végzet-tragédia a drámának egy egészen önálló, tartalmilag és alakilag egyedien jellemzett fajává: ezen kérdések tárgyalása teszi a következő fejtegetésnek tárgyat és feladatát.

I.

Werner művének már tárgya, illetőleg cselekménye elvezet bennünket ezen darabnak és az összes német végzet-drámáknak első forrásához.

A dráma tárgya röviden a következő: Kunzhoz vendég tér be, a kit a nyomornak legvégső szélére jutott gazda kétségbeesésében megöl, mire megtudja, hogy áldozata saját egyetlen édes fia. De Tieck Lajos, a ki maga, mint látni fogjuk, a német végzet-drámaírók közt korra az elsők egyike, szintén

Leipzig, 1874. V. 143. l. — A végzet-drámát legterjedelmesebben Minor Jakab tárgyalja következő két könyvében: *Die Schicksalstragödie in ihren Hauptvertretern*. Frankfurt a. M., 1883. 189 l. (l. erről bírálatomat az Egyetemes Philologiai Közlönyben, VIII., 1883. 510—513. l.) és *Die Schicksalstragödie* (Werner, Müllner és Houwald fődarabjainak kiadása, bevezetésekkel és jegyzetekkel), Kürschner-féle Deutsche National-Literatur. 151. köt. Berlin und Stuttgart (1885). 540 l. E könyvekhez járul még Minor tanulmánya: *Zur Geschichte der deutschen Schicksalstragödie*, Grillparzer-Jahrbuch, IX. 1899. 1—85. l., melyben ki akarja mutatni, hogy az első végzettragédiák (Lillo, Brömel, Tieck, Moritz és Werner művei) egymástól függetlenül keletkeztek, a mihez én részemről, már tekintettel a feldolgozott cselekvény azonosságára, hozzá nem járulhatok. Külömben Minor is a fent érintett felfogás képviselője.

¹⁾ Ezt már Tieck Lajos is hangsúlyozta, de az újabb kutatók nem igen vették figyelembe alapos megjegyzéseit. Elsőben Abrahamson (utóbb Brahm) Ottó fejtette ki e kérdést alaposan és meggyőzően jeles, de túlságosan töredékes értekezésében: *Ein Beitrag zur Entwicklungsgeschichte der Schicksalstragödie* (Archiv für Literaturgeschichte, IX, 1880. 207—24. l.), melyet *A német végzettragédia eredete* című czikkemben (Hunfalvy-Album, 1891. 190—203. l.) kiegészíteni törekedtem. Ezen czikkem mostani fejtegetéseimnek csupán kis részét teszi, ezt is lényegesen átdolgozott alakban.

eligazít a kérdésnek helyes felfogásában. A hol saját, ide tartozó műveinek keletkezéséről szól, megjegyzi,¹⁾ hogy volt a végzet-drámának Németországban is korszaka, noha Lillónak *The fatal curiosity* (A végzetes kíváncsiság) című drámája «Werner Februárjának mintája», egy 1780-iki szelidített átdolgozásban sem tarthatta magát a színen, a mint eredetije Londonban is csak rövid ideig aratott tetszést. Nyomban ezen szavak után, említi Wernernek *Február 24 ike* című darabját, melynek összefüggését a Lillo színművével ismeri. Tieck megjegyzése minden tekintetben helyes; mert íme: a Lillo és a Werner drámái egyazon cselekvénynek feldolgozásai, és a Lillo művének szelidített német átdolgozása is megvan, noha jelenleg már az irodalmi ritkaságok közé tartozik.

Lássuk mindennek előtt, elvitázhatatlan tárgyi kapcsolatánál fogva, Lillo művét, noha ez még nem igazi végzet-dráma.

Lillo György, a ki 1693 ban született Londonban, ékszerész volt, de gyorsan meggazdagodott, mire az irodalomra adta magát és egészen haláláig (1739.) folytatta írói munkásságát, mely a kortársak elismerését kivívta. Pedig nagyon közepeszerű tehetség volt; irodalomtörténeti jelentősége azonban nem kérdéses és már eddig is el volt ismerve: hisz egyik drámája, *The London merchant or the history of George Barnwell* (A londoni kalmár vagy Barnwell György története, 1730), melyet Lessing ismételve nagy elismeréssel említ, szülte az európai polgári szomorújátékot,²⁾ mely a tragédia régibb elméletét megdöntötte; Lillo, mint látni fogjuk, hacsak közvetve és szándékan kívül is, a német végzet-drámának is atyja; nálunk azonfelül mint Bánkban történetének egyik drámai feldolgozója³⁾ érdemel különös figyelmet.

¹⁾ *Schriften*, XI. kötet. Berlin, 1829. XLI. lap.

²⁾ Lillónak e leghíresebb darabja F. A. Bassewitz fordításában (Hamburg, 1755) került a német színre. Magáról a drámáról I. Gärtner Henrik jeles cikkét *Az első polgári tragédia* (Egyet. Phil. Közöny XIX, 1895. 761—771. 1.).

³⁾ A darab címe: *Elmerick or Justice triumphant* (Elmerick vagy a diadalmas igazság). Lillo röviddel halála előtt fejezte be. Megvan Lillo drámáinak német fordításában (és ebből különnyomatban) is, honnan Katona József valószínűen ismerte. Cselekvényének kivonatát adja Csiky Gergely, Kisfaludy-Társaság Évlapjai, XV. 1880. 213—223. l.

The fatal curiosity (vagy ezen címmel is: *The fatal discovery*, A végzetes felfedezés), mely 1736-ban került színre és 1737-ben jelent meg nyomtatásban, igen gyenge darab.¹⁾ Tártyát már elmondtam: egy hosszú távollét után hazatért hajóst meggyilkol a saját atyja, a ki csak a szörnyű tett után ismer reá a haldokló idegenben még gyermekkorában világgá ment fiára. Lillo, saját állítása szerint, az élethől vette ezt a történetet, mely nem is olyan, hogy bármikor és bárhol, főleg a tengereken uralkodó Angliában, meg ne történhetett volna, esetleg ma is meg ne történhetnék. Mégis érdekes volna, ha ez eseménynek első forrását és további sorsát pontosan ismernők, mert igen sokszor és Európának igen különböző vidékein és nemzeteinél találkozunk vele, mit első sorban Köhler Reinhold egy tartalmas és tanulságos cikkben²⁾ kimutatott. (Adatait utóbb Minor kiegészítette, főleg a népköltészet anyagából.)

A németeknél e történetnek legrégibb irodalmi forrása Abraham a Santa Clara elbeszélése, egy 1704-ben (tehát még Lillo darabja előtt) megjelent művében.³⁾ Ez elbeszélés szerint

¹⁾ Németül: *Die unglückliche Neubegierde*. Ein Trauerspiel in drei Aufzügen von Herrn Lillo, dem Verfasser des Georg Barnwell, aus dem Engländischen übersetzt. Hamburg, 1761. 72 l. — Van Lillo összes drámáiból (*Works*, London, 1775) is egy XVIII. századi német fordítás: *Georg Lillos sämtliche theatralische Werke. Aus dem Englischen*. Leipzig, 1778. 2 köt. (A fordító Joh. Gottfried Gellius). E fordításban darabunk II. 1—67. l. olvasható e címmel: *Die unglückliche Neugier. Ein Trauerspiel*. Ide jegyzem még az eredetinek következő németországi kiadását, mely szintén mutatja, hogy a *Végzetes kíváncsiság* a XVIII. században milyen ismert és keresett darab volt Németországban: *Lillo's fatal Curiosity, with an account of the Authors Life and an explanatory Index of some expressions by Fr. A. Wolf*. Nordhausen, 1780. — Lillóról v. ö. Leop. Hoffmann dissertatióját: *George Lillo*, Marburg, 1888.

²⁾ *Über den Stoff von Z. Werners «Vierundzwanzigstem Februar»* (Weimarer Sonntagsblatt, III, 1857. 197. l.). A ritka folyóirathoz az azóta elhunyt jeles szerző szívességéből férhettem.

³⁾ *Heilsames Gemisch-Gemisch, Das ist: Allerlei seltsame und verwunderliche Geschichten*. Würzburg, 1704. (Sämtliche Werke, Lindau 1846, XIX. 42. l.). — Ezt a forrást Köhler után újra felfedezte Rich. Maria Werner (Zeitschrift für deutsches Altertum. XXX. 1886. 85. l.), a ki egyúttal figyelmeztet, hogy ez a történet Abraham válogatott munkáiban (Auserlesene Werke zur belehrenden Erheiterung für alt und jung, Wien und Leipzig, 1846. VII. 367. l.) is közölve van, még pedig e megjegyzéssel: «Stoff zu L. Zacharias Werners Drama: Der 24. Februar.»

egy fiatal katona, kinek atyja kocsmáros volt, 1618-ban¹⁾ hosszas távollét után hazatér Lengyelországból, hol éveken keresztül katonáskodott. Szülővárosához közel egy fiatal leánynyal találkozik, a ki a szomszédos faluba siet és a kitől szülei iránt kérdezősködik. A leány elmondja, hogy azok még életben vannak, és hogy ő maga édes leányuk. Erre a katona is megismer-teti magát, és midőn a leány kételkedve tekint reá, megmutatja karján anyajegyét, mely minden kételyt eloszlat. Most a leány örömmel nyakába borul testvérének, a ki szüleihez siet, míg nővére csak másnap reggel térhet a faluból haza. Az öreg kocsmáros és neje nem ismerik fel egyetlen fiukat, a ki elhatározza, hogy csak másnap reggel, ha nővére hazatért, ismerteti meg magát. Az estét kellemes csevegésben tölti el szüleivel, kiket bőkezűen megvendégel, mire súlyos táskáját átadja nekik és lefekszik. «Eddig», folytatja Abraham, «víg az egész; de most kezdődik a *tragédia*». Az öregek kíváncsiságból felnyitják a táskát és meglepetéssel látják, hogy az tele van aranyokkal. «A kandiság», mondja Abraham, «szülte ekkor a kíváncsiságot, ez pedig hallatlan kegyetlenségre vezetett.» Elhatározzák, hogy az idegen katonát meggyilkolják és az *anya* véghez viszi a szörnyű tettet, mire a halottat egy mély gödörbe dobják. Reggel megérkezik leányuk, a ki testvérbátyja után tudakozódik, mire minden kiderül. Az atya most kirohan a városból és maga akasztja fel magát a bitón, az anya pedig ugyanazzal a késsel öli meg magát, melylyel egyetlen édes fiát meggyilkolta. «Oh te átkozott pénz», végzi Abraham elbeszélését, «mennyi szörnyűséget okozol te a világon!»

Abraham nem mondja, hogy ezt a történetet honnan vette; de részemről, tekintettel ezen mesének későbbi drámai feldolgozásaira, figyelemre méltónak tartom, hogy a híres hitszónok ezen véres tett miatt első sorban a szülők «kíváncsiságát» okozza, és hogy maga is «tragédiának» nevezi a történetet. Németországban még számos népdalban is találjuk e történetet

¹⁾ A többi források is ezt az évet említik; csupán M. Wiedemann (Historisch-poetische Gefangenschaften. Leipzig, 1689. 90. l.), a ki Schultze Gottfried krónikájára hivatkozik, teszi az eseményt 1649-be, világos czélzattal a harminczéves háború szörnyű következményeire. E feljegyzésben, elég feltűnően, Thurmeltz Csehországban a gyilkosság színhelye. V. ö. Minor, Grillparzer-Jahrbuch IX. 25. l.

feldolgozva; a legrégibb jellegűek közül az egyik ezzel a verssel kezdődik: *Es hatt' ein Gastwirt einen Sohn*¹⁾, a másik ezzel: *Es waren einmal zwei Bauersöhne*²⁾. Az első költemény teljesen megegyez az Abraham a Santa Clara elbeszélésével; a másodikban két katona tér haza, kik közül az egyik meg nem ismerteti magát szüleivel, mire ezek meggyilkolják. A tettet itt is az anya követi el, és minden kiderül, midőn másnap reggel a másik katona felkeresi társát. A történet elemei tehát részben eltérnek az Abraham elbeszélésétől, de ennek végszavaira elevenen emlékeztetnek a költeménynek utolsó versei:

Ei du verfluchtes Geld und Gut,
Bringst manchen um den guten Mut
Und um sein jung frisch Leben.

A népdal természetében rejlik, hogy kora pontosan meg nem állapítható és így bajos eldönteni, Abraham meritett-e a népdalokból, vagy megfordítva, a népdalok alapulnak-e a rendkívül népszerű hitszónok elbeszélésén. De az előbbi valóbszerű. Egy régi forrás, Vogel János Jakab *Lipcsei történetei* szerint³⁾, ez a történet egészen úgy, mint Abraham meséli, 1618-ban, tehát az Abrahamtól is említett évben, Lipcsében esett meg, még pedig a hallei utczában, az arany-szitához címzett vendéglőben. Ezt a véres történetet kétségtelenül rögtön versebe szedték a «népköltők».

Werner tehát esetleg e népdalok egyikéből vagy másikából, de Abraham vagy Vogel elbeszéléseiből is vehette a tárgyat, a mivel nem áll ellentétben, hogy ő maga tragédiájának cselekvényét «hála Isten, költöttek» mondja — mert azt nem

¹⁾ Hoffmann von Fallersleben, *Schlesische Volkslieder*, Leipzig, 1842. 34. szám.

²⁾ Karl Simrock, *Deutsche Volkslieder*, Frankfurt a. M., 1851. 39. sz. — Karl Müllenhoff, *Märchen und Lieder der Herzogtümer Schleswig, Holstein und Lauenburg*, Kiel, 1845. 534. l. közli egy alnémet népdal töredékét, mely ugyanezen történet feldolgozását tartalmazza.

³⁾ Joh. Jak. Vogel, *Leipzigerisches Geschichtsbuch*, 367. l. (Szerző régibb kéziratoss feljegyzésekre hivatkozik). Ennek alapján beszéli el Moser Ottó (Leipziger Tageblatt, 1890. 40. sz.) a gyilkosságot: «Die Mordnacht im goldenen Siebe zu Leipzig, Hallische Strasse, 24. Februar 1618» című elbeszélésében, bizonyára már Werner hatása alatt állapítva meg az esemény napját.

állítja, hogy maga «költötte». De vehette egy olasz novellából is, melynek szerzője Vincenzo Rota, és mely 1794-ben jelent meg nyomtatásban.¹⁾ Ez elbeszélés szerint a hazatért fiú csak a falu plébánosával, keresztyájával, ismerteti meg magát, a ki aztán másnap az ifjú után kérdezősködik és mindent felderít. Itt is az anya végzi a gyilkosságot, a ki azután a végzetes véres késsel megöli magát; az atyát kivégzik Velenczében. Egy korzikai népdalban²⁾ ép olyan lefolyású a történet, mint Arahamnál, csakhogy itt az atya a gyilkos.

Angolországban szintén, már Lillo darabja előtt, ismeretes volt a hazatért fiú tragédiája. Dunlop³⁾ a Rota olasz novellája kapcsán említi, hogy ilyen hasonló történetet a *Vendég* (The Visitor) című jelentéktelen folyóirat egy normann vendéglősről beszélt el, és hogy Lillo drámája egy régi röpiraton alapszik, mely a következő czim alatt jelent meg: *News from Perin in Cornwall, of a most bloody and unexampled Murther, very lately committed by a Father on his owne Sonne* (Ujságok Perin [Penrin?] cornwalli városból, egy igen véres és páratlan gyilkosságról, melyet nem régen egy atya követett el saját édes fián). Az esemény ideje itt is 1618, de színhelye egy angol városka: Penryn. Ugyancsak Dunlop említi, hogy Lillo drámáján egy másik hasonló tárgyú szomorújáték is alapszik, melynek címe *A hajótörött* (The Shipwreck); de ezt a darabot nem ismerem.⁴⁾

Így tehát, hosszas kerülővel, a Köhler összegyűjtötte változatokon át, ismét eljutottunk Lillo drámájához, mely e világszerte ismeretes tárgynak tudtunkkal első, esetleg az angol balladán alapuló, színi feldolgozása és, mint alább látni fogjuk, kétségtelenül, habár csak közvetve, a Werner egyfelvonásos

¹⁾ *Notizie di Novellieri Italiani, posseduti dal conte A. M. Borromeo*, Bassano, 1794. Bülow Eduárd németre fordította *Der Gastwirt von Maderno* címmel: *Novellenbuch*, Leipzig, 1834. I. 161. l.

²⁾ Ferd. Gregorovius, *Corsica*, Stuttgart, 1854. II. 27. l. (Valóban megtörtént esemény gyanánt adja elő).

³⁾ John Dunlop, *Geschichte der Prosadichtungen, deutsch von Felix Liebrecht*. Berlin, 1851. 294. l. — Van e véres eseményről egy régi angol ballada is, mely talán (már Moritz szerint is) a Lillo közvetlen forrása volt.

⁴⁾ De ez valószínűen csak Lillo darabjának egy 1784-iki átdolgozása, melyet különböző címeken sokat adtak. Így adtak 1782-ben Hamburgban is egy darabot e címmel: *Der Schiffbruch*.

tragédiájának valódi forrása. Már említettem, hogy Lillo közép-szerű tehetség; *A végzetes kíváncsiság* is gyöngé munka, noha 1782-ig tartotta magát a színen. A darab cselekvénye erőszakosan van három felvonásra elnyújtva, miben a szerzőnek egyéb műveiből is ismeretes, hosszadalmas, sok szavú, de üres jambikus diktációja is nagy segítségére volt. A darabnak nagy ritkasága miatt röviden vázolom cselekvényét, még pedig az 1778-iki végig prózai német fordítás alapján, mert német földön az írókra és a közönségre a tragédiának csupán ezen alakja volt hatással. Lillónál is Penryn városka Cornwallban a cselekvény színhelye.

Az I. felvonásban az öreg Wilmot elbocsátja régi hű szolgáját, Randalt, mert nem tudja többé fizetni, hisz teljesen tönkre jutott, «mert nemesen gondolkodó volt, de elővigyázat nélkül, hozzá könyörületes és nagylelkű, még a saját kárára is. Szerette a mulatságot, de bálványa a becsület volt». Most elkeseredésében azt ajánlja Randalnak, legyen csalóvá, akkor majd boldogulni fog. Készséggel lenne feneketlen nyomorában öngyilkos, de nem akarja elhagyni agg nejét, Ágnest, a ki a boldog és boldogtalan esélyeket mindig megosztotta vele, és a ki irtózik a haláltól. Fiát is nyomorúságos állapota miatt küldte világgá már hét esztendeje. E bevezető párbeszédéből megtudjuk azt is, hogy az éjjel egy hajó az angol parton hajótörést szenvedett, és hogy Sarolta, az ifjú Wilmot arája, még most is hű szeretettel várja vőlegényét és ezért állhatatosan elutasítja gazdag és tekintélyes kéréit. Csak azon sopánkodik a jó leány, hogy nem tudja már az öreg Wilmotékat segíteni. Az éjjel álmában viszontlátta vőlegényét, a kit szülei csodálattal távol tartottak tőle és elrejtettek. Az utolsó jelenetben (a kikötőben) fellép az ifjú Wilmot, a ki Eustach nevű barátjával és kincseivel szerencsésen megmenekült a hajótörésből és most elhatározza, hogy elsőben szeretett aráját keresi fel. Barátját este szüleinél várja.

A II. felvonásban az ifjú felkeresi Saroltát, a ki a barnított arcú, indián öltözetben megjelent ifjút fel nem ismeri. Wilmot előbb meggyőződik hű szerelméről, mire boldogan átkarolják egymást. Most szüleihez készül és oda hívja estére aráját is. Randalnak, kivel erre találkozik, elmondja, hogy örömét azzal akarja még fokozni (?), hogy szüleit előbb csak mint idegen utas keresi fel és felkéri, hogy írjon számára, mivel nagy

ügyessége van idegen kéziratok utánzásában, Sarolta nevében ajánló levelet az öreg Wilmotéknak. Randal ezt megígéri, de megjegyzi, hogy az ifjúnak határtalan kíváncsiságát (?) mindig hibának tekintette. Wilmot Randalt is meghívja estére szüleihez. Ezek az ifjút fel nem ismerik, de Sarolta (állítólagos) sorai alapján nagy szeretettel fogadják, és a fiú csak nagy nehezen tartóztatja magát, hogy nyakukba ne boruljon. Végre arra kéri az öregeket, hogy rövid álmra leheverhessen, és átadja anyjának kincses ládikáját. «A könyörtelen bánat», szól most magában szüleiéről, «mily pusztításokat okozott itt! Mennyire megváltoztatta szeretetre méltó alakjukat és lelküket! Teljesen érzem nyomorukat és nagyon tartok, noha nem tudom, mily irányban, kétségbeesésüktől.»

A III. felvonásban Ágnes kíváncsiságból felnyitotta a ládikát, melynek kincsei bámulattal töltik el és felkeltik irigységét. Hátha övéi volnának? Hátha megtarthatná? De hogyan? Szíve megborzad és vére eláll ezen gondolatra: pedig nem ő választotta a menekülésnek véres ösvényét, mely most foglalkoztatja, hanem a vas szükségesség kényszeríti rá. Az öreg Wilmot sokáig ellentáll neje csábításának; inkább öngyilkosságra gondol, hogy minden bajtól megszabaduljanak. «Kevésbbé istentelen, kevésbbé természetellenes mást megölni, mint önmagunkat», mondja Ágnes. Wilmot is kezd megbarátkozni egy új, boldog élet kilátásával; de még mindig haboz.

Ágnes: Így nem marad egyéb hátra, mint rögtön elvégezni egy tettet, melyre sohasem szabad gondolni, mert különben elhalasztatik.

Wilmot: Nemesszívű, szerencsétlen ember! Mi vehetett téged rá arra, hogy életedet és vagyonodat oly nyomorult emberekre bizzad, a kiket a nyomortól való félelem megfosztott eszöktől?

Ágnes: De mily módon okozzuk halálát? Keresztüldöfés, megfúlás vagy megfojtás útján?

Wilmot: Mily pokoli ellenség vagy te! Mily kegyetlenné, lelketlenné és türelmetlenné tett büszkeség és szegénység!

Ágnes: Kegyetlen ember, kinek kártékony dözsölései megsemmisítették vagyonunkat és a házból kiűzték fiunkat, még mielőtt szakállának első gyöngye hajtásai elborították rózsás orcáit, szomorú sejtelmeim, komoly szavaim, fájdalmas érzéseim

ellenére: hogy kenyerét az idegenben keresse és egy távoli, kietlen országban elpusztuljon! A test és lélek tekintetében szeretetre legméltóbb ifjút, a ki valaha anyjának gondjait megkoronázta! Vajjon hol volt akkor könnyörületességed, türelmed? Kegyetlen férj, természetellenes apa, a legnagyobb mértékben lelkiismeretlen, hálátlan ember! a ki képes voltál vagyonomat eltékozolni, fiamat elrabolni, engem a kétségbeesésbe dönteni és most aztán még szememre veted, hogy az vagyok, a mivé te tettél.

Wilmot meg van törve. Saját törével, melyet Ágnes kezébe nyom, akarja a szomszéd szobában alvó idegent megölni. De a tett rémessége ismételve ingadozóvá teszi, úgy hogy Ágnes maga kész a gyilkosság végrehajtására. Végre mégis Wilmot, folyton erélyesen bátorítva és ösztökélve nejétől, elvégzi a szörnyű tettet. Ágnes, a kit egyszerre mély szánalom és félelem fog el, az utolsó perczben vissza akarja tartani férjét, de késő: az ifjú e felkiáltással: «Ó atyám, atyám!» meghal. Most megérkeznek Sarolta, Randal, Eustach. Minden kiderül és Wilmot előbb nejét, majd önmagát dőfi át.

E hosszas kivonat legjobban mutatja, hogy a darab milyen üres. Az I. felvonásban cselekvénynek semmi nyoma: az öreg Wilmot, neje Ágnes és a fiatal Wilmot arája hosszasan jajgatnak és elmélkednek nyomorult állapotukról, közben mesélkednek az eltűnt és bizonyára már tönkrement ifjúról, a ki végre maga is fellép. Látszik, hogy a szerző a lehető pontos indoklásra törekszik, de ez nem drámai cselekvényben, hanem csupán terjengős fejtegetésekben történik. A II. felvonásban viszontlátják a hű szeretők egymást, és az ifjú Wilmot elhatározza (majdnem érthetetlen indokolással), hogy egyelőre nem ismereti meg magát szüleivel. Wilmoték szívesen fogadják az idegent, a ki kincses ládikáját átadja anyjának, mire (nappal!) rövid alvásra lefekszik. A III. felvonásban Ágnes kíváncsiságból felnyitja a ládikát és nyomban birtokosának meggyilkolására ösztönzi férjét. Az öreg a szín mögött elvégzi a véres tettet, mire az ifjú arájának és barátainak megérkezése felderít mindent, és Wilmot megöli előbb nejét, azután önmagát is, de nincsen hangsúlyozva, mint Abraham a Santa Claránál, hogy ugyanazzal a késsel, melylyel fiát megölte. Sarolta elájul (és nem ébred fel többé?).

A cselekvény indokolásának valószínűtlenségeit és egyéb gyöngéit nem akarom bővebben kifejteni, hisz a fenti rövid vázlat alapján is első pillanatra szembeötlők; az esztétikai vagy dramaturgiai elemzést pedig a darab egyáltalában nem bírja el. De elég jellemző és a darab színi hatását eléggé megérteti, a mit Lillóról és műveiről Hammond, már a szerző halála után, az *Elmerick* első, nagysikerű előadásához írt prologjában mond: «Nem mesterséges jelenetek ékesítik ma éjjel a színpadot; Lillo egyszerű érzése fogja megragadni szívünket. Művészetet, szabályt nem ismert, de melegen érezte a szenvedély erejét és úgy írt, a mint érzett». A polgári élet levegője uralkodik a *Végzetes kíváncsiságban* is, melynek alakjai a mindennapi életből vannak véve és úgy éreznek és beszélnek, mint a színház közönségének bármely tagja.

A német végzet-dráma létrejöttére és fejlődésére azonban, úgy látszik, nem közvetlenül az angol eredeti, noha ez is színre került, hanem ennek német átdolgozásai voltak hatás-sal. Lássuk tehát ezeket.

Először Brömel dolgozta át a Lillo darabját.

Brömel Vilmos Henrik 1754. április 21. született Loburgban, Magdeburg mellett és meghalt 1808. november 28. Berlinben, mint hadügyi tanácsos. Irodalmi munkássága alárendelt irányú és értékű. Legjobb művei, úgy látszik, eredeti vigjátékai, melyek tetszést arattak és sokáig maradtak a színen¹⁾; többi darabjai átdolgozások, melyekben, korának ízlése szerint, az eredetieknek tárgyait, illetőleg helyi vonatkozásait is megváltoztatta.²⁾ Történeti szempontból legfontosabb az a két darabja, melyek Lillo *Végzetes kíváncsiságán* alapulnak: *Wilmot und Agnes. Trauerspiel* (Leipzig, 1784. és 1794.) és *Stolz und Ver-*

¹⁾ *Die Verlobung, Lustspiel*, 1780; *Der Adjutant, Ein Lustspiel in drei Akten*, 1780 (jutalmat nyert Bécsben; Brömel legsikerültebb darabja, mely legtovább tartotta magát a színen; de sikerének főoka valószínűen, hogy az adjutáns: leány); *Wie machen sie es in der Komödie? Lustspiel*, 1786.

²⁾ Legérdekesebbek Shakespeare-átdolgozásai: *Gerechtigkeit und Rache. Ein Schauspiel in fünf Aufzügen*, 1783 (jutalmat nyert) és *Gideon von Tromberg, Posse in drei Akten*, 1793, amaz a *Measure for Measure*, ez a *Windsori víg nők* átdolgozása. V. ö. R. Genée, *Geschichte der Shakespeare'schen Dramen in Deutschland*. Leipzig 1870. 277. l.

zweiflung. Schauspiel (Leipzig, 1785., 1791. és 1793.). E darabok, Tiecknek fent idézett állítása szerint is, előbb, talán már 1780 előtt, kerültek színre, mintsem nyomtatásban megjelentek. Az első darab, melyet nem sikerült megszereznem, valószínűen a Lillo drámájának hű vagy legalább hívebb átdolgozása; erre szabad következtetnem egy korabeli bírálatnak¹⁾ azon állításából, hogy «a darab utolsó jelenetei főképp a hölgyekre iszonyú hatással voltak»; a másik színmű az a «szelidített» átdolgozás, melyről Tieck megemlékszik. A «szelidítés» abban áll, hogy a szomorújátékból jó kimenetelű színmű lett: a borzasztó katasztrófa csak fenyeget, de a szerencsés véletlen megakadályozza bekövetkezését.

Előttem e darabnak egy 1791-iki kiadása fekszik, melyet Goedeke nem ismer²⁾: *Stolz und Verzweiflung. Ein Schauspiel in drei Aufzügen, nach Lillo, 1791.* Wilmot tönkrement ember; már csak Northam önző jóságából tengődik, a ki jótéteményei fejében Saroltát kívánja bírni, a ki a hét éve eltűnt Wilmot Károlynak jegyese és Wilmoték házában lakik. Northam arra akarja kényszeríteni az öreg Wilmotot, hogy a leányt neki, akár család útján is, megszerezze. E miatt összetűznek. Wilmot és Sarolta erélyesen és megvetéssel utasítják vissza az aljas kérést, a ki most már bosszút esküszik. Ez az első felvonás tartalma. A második felvonásban megérkezik Károly, a ki — miután a leánynak, a ki őt meg nem ismeri, hűségéről meggyőződött — felfedezi magát Saroltának. Ez attól tart, hogy a holtak vélt fiú váratlan megérkezése végzetes hatással lehetne a boldogtalan szülékre; azért elhatározzák, hogy Károly egyelőre csak mint Sarolta barátja térjen be Wilmoték házába és kérjen tőlük éjjeli szállást. Ez megtörténik. Wilmot és Ágnes nem ismerik fel az ifjút, a ki lefekvés előtt drágakövekkel telt skatulyát ad át anyjának. A harmadik felvonásban Ágnes felnyitja a skatu-

¹⁾ *Literatur- und Theater-Zeitung.* Berlin, 1781. 376. l.

²⁾ Abrahamson sem ismerte fent említett alapvető dolgozatában, de Minor már említi, a ki megjegyzi, hogy címe talán Moritz darabjából származik, melyben Blunt e kérdésre: «Hogyan jutottál e szörnyű gondolatra?» azt feleli: «Büszkeségből és kétségbeesésből.» De ily megjegyzés akad Lillo darabjában is. — Minor, Grillparzer-Jahrbuch 83. l. azt hiszi, hogy a két cím alatt csak ugyanegy darab értendő, a mi nézetem szerint nem lehetséges.

lyát és, elcsábítva a drágaköveknek rendkívüli értékétől, rá akarja venni férjét, hogy gyilkolja meg ismeretlen vendégöket: azután gazdagok és boldogok lesznek. Wilmot előbb elszörnyűkodik; de midőn Ágnes szemére veti, hogy őt boldogtalanná tette, el van tökélve a véres tette. Ágnes maga hozza neki a gyilkot. Az idegennak ágya előtt Wilmot újra visszaretten a gyilkosságtól, Ágnes újra sürgeti a tettet, mire Károly felébred és — a szomorújáték átalakul kedvező kimenetelű színművé: Károly és Sarolta egymáséi lesznek és boldogokká teszik az öregeket is, a kik befejezésül nem a végzetet, hanem az isteni gondviselést idézik: «Itt a boldogtalan eszköz (a tör) és itt, örök gondviselés! áll a két bátortalan halandó, a kik az örvénybe akartak rohanni. A míg lélegzetet veszünk, akarunk benned remélni, és a ki a te irgalmasságodban kételkedik, az jöjjön ide és nézze ezt a tört!»

E cselekvénynek kézzelfogható valószínűtlenségeit kár bővebben fejtegetni: hogy Károlyt sem atyja, sem anyja, sem arája csak hét évi távollét után fel nem ismerik, midőn éjjel-nappal mással sem foglalkoznak, mással sem álmodnak, mint vele, ez valóban több, mint valószínűtlen. Igen ügyetlen a darab szerkezete is, mert Northam szerelme és dühe igen laza kapcsolatban van a főcselekvénnyel, melyre legkisebb hatással sincsen. De a mi szempontunkból ezek mellékes dolgok; egyedül az fontos, hogy ebben a sokat adott színdarabban megvan a Lillo és a Werner drámáinak cselekvénye — a tragikus katasztrófa nélkül, de a végzet szerepe nélkül is, mert a véletlennek döntő közbelépése a darab végén, hogy t. i. Károly épen a kellő perczben ébred fel, nem tartozik a végzet-drámák jellemző alapmotívumai közé.

A végzet szerepét mind a Lillo darabjának cselekményébe, mind általában a német drámairolomba Moritz vitte be.

II.

Moritz Károly Fülöp 1757 szept. 15. született Hamelnben és meghalt Berlinben, mint tanár és az Akadémia tagja, 1793 június 26-án, életének 36. évében. Sokoldalú, nem közönséges tehetségű, de nyugtalan életű és kapkodó tevékenységű ember volt, kinek irodalmi munkássága is nélkülözi az egységes

jellemet, az összetartó központot. Goethe Rómában baráti viszonyba lépett e szellemes és nagy műveltségű ifjúval és élete végeig nagyra becsülte őt. Fejtegetéseink körébe Moritznak egyetlen műve tartozik: *Blunt oder der Gast. Ein Schauspiel in einem Akt. Berlin, 1781.*¹⁾ Már előbb megjelent a *Litteratur- und Theater-Zeitung*-ban, Berlin, 1780. p. 385—399, 449—456 és 513—527. Én ezt a kiadást használtam, mert az önálló, 1781-iki kiadáshoz nem férhettem.

Blunt a Lillo *Végzetes kíváncsisága*,²⁾ de ennél sokkal rövidebb és jóval hatásosabb. A darabban hét személy szerepel, épen, mint Lillónál is; de a cselekvény gyorsabb menetű, egyszerűbb, minden mellékes elemtől ment és, a mi főjellemezője, teljesen, bár még nem elég világosan, a végzet fogalmán és szerepén nyugszik.

A darab éjfélkor játszik. Az idegen már megérkezett atyja házába, a ki őt meg akarja gyilkolni. A végzet árnyéka már a múltból esik bele a cselekvénybe: midőn Blunt megnősült, apósa bibliai szólammal így szólt leányához, Gertrudhoz: «Egy kard fog lelkedden keresztül menni» (386. l.). Blunték dolga évről-évre rosszabbul ment; midőn teljes szegénységre jutottak, az apa kiűzte fiát a házából (387. l.). Ez most meggazdagodva tért vissza, de szülei nem ismerik fel. A cselekvény kezdetén a fiú már szüleinél van és a szomszéd szobában alszik.

Blunt, neje és leánya az asztal körül ülnek és szunnyadoznak, mert egyetlen ágyukat az idegennek engedték át. A végzet szelleme már jelentkezik, mikor Gertrud kérdezi férjétől: «Mit ülsz itt, ember, és mit nézel úgy, mintha gyilkosságon járna az eszed?» Blunt felébred és a következő álmot beszéli el nejének: «Dæmonom, a ki, mint tudod, éjjel gyakran felráz álmomból és így szól hozzám: Blunt, Blunt, belőled még gazdag ember lesz, gazdagabb, mint valaha voltál! — ez ép most, mikor itt ülök és álmodom, meredek magaslatra vezetett és temérdek kincseket és egy palotát mutatott nekem, a mely

¹⁾ Tehát ugyanabban az évben jelent meg, melyben *A haramiák*, Schiller első színműve.

²⁾ Noha Moritz kijelenti, hogy darabja megírásakor nem ismerte Lillo színművét. Lehet, de épen nem valószínű. A *Blunt* egyes kifejezései és motívumai világosan utalnak Lillo darabjára, melyet Moritz talán csak Brömel átdolgozásaiból ismert.

aranytól annyira ragyogott, hogy a két szemem elsötétedett bele; — és ez mind a tiéd lesz — így szólt a dæmon — ha nekem áldozatul hozod annak a férfiúnak vérét, a kit majd hozzád küldök. És én esküdtem; elszörnyűködtem, de megesküdtem: küldd el azt az embert és én áldozatul hozom! Az összes ördögökre, én áldozatul hozom». (A lámpa elalszik, teljes sötétség van a színen).

Most Adelheid, hat éves leányuk, felriad álmából: egy férfit lát fényes karddal és tüzes szemmel. Anyja megnyugtatja.

Blunt (újra felriad álmából): Az összes ördögökre, áldozatul akarom hozni!

Gertrud (összeborzad): Kit?

Blunt: Vendégünket!...

Azután kimegy, hogy áldozata számára sírt ásson. Adelheid is távozik, hogy lefeküdjék.

Ezalatt az idegen nem tud aludni kamrájában; megmagyarázhatatlan aggodalom gyötri képzeletét és szívét; bánja, hogy titkolódzott szüleivel szemben. Egyszerre zörejt hall: «De most, mily tompa zaj, mintha valaki vasásával kemény földben gödröt ásna — pedig ezek gyermekkoromtól útálatos hangok voltak előttem — és még folyton tovább, — krus! krus! — hogy átjárja velőmet és minden csontomat, — végre megszűnt. — Most mégis megkísértem, hátha elaludhatnám» (392. l.).

Az indokolás nem nyugszik valami erős alapon: az ifjútól csupán ártatlan ötlet volt, hogy egy éjjelt fel nem ismerve akart szülei házában hálni (394. l.).

Most beront a gyermek, Adelheid, a ki nem tudott a padláson elaludni; őt is az ásonak zaja rázta fel, és egy borzasztó madár repült be hozzá, mely egyenesen neki tartott.

Főleg Blunt okoskodása jellemző a gyilkosság után, midőn így szól nejéhez: «Igen, megtettem — ő mily szendén aludt! — Lásd, azt is mondhatnám, hogy a gonosz szellem hajtott — hisz négyszer vontam vissza a kezemet — de miért nem is kopogtál harmadszor is és erősebben? — Ekkor megragadta valami a kezemet és én mélyen szúrtam késemet a torkába — tudod, mint az ártatlan gyermekek mondják: *ezt nem én tettem, ezt a kezem tette*» (449. l.).

Gertrud: Te embert gyilkoltál!

Blunt: Ezt én tettem volna? De hát mi vagyok én? Mi voltam én? — Ingatag nádszál voltam, melyet a szél ide és tova mozgat. — No, mondd meg magad, képes az ingatag nádszál ellentállani a szélvésznek?

Gertrud: Te gyilkos vagy!

Blunt: Te hamisan ítélsz rólam, Gertrud, hisz én ezt az embert áldozatul hoztam — a miről neked szóltam — hisz te ismered az én titkomat.

Gertrud: És nem bánod tettetedet?

Blunt: Nem én, Gertrud! — még nem! De iszonyúan kívánczok aludni...

Nem tartozik ide, hogy Moritz utóbb maga lerontja épületét, a mennyiben a cselekvénynek egészen más kifejlését is megalkotta. Midőn ugyanis Blunt a darab végén meggyilkolt fiának holtteste előtt felkiált: «Bárcsak álom volna minden!» — a költő csakugyan álomnak tünteti fel a szörnyű tettet, és a tragédiából itt is, mint Brömel második darabjában, kedvező kimenetelű színmű lesz. E furcsa ötlet fejtegetése nem tartozik a tanulmány keretébe, valamint annak kimutatása sem, hogy a kedvező befejezés mily éles ellentétben van a darab első részével és a szereplőknek, főleg az apának, jellemével. A felvetett kérdés szempontjából a fődolog, hogy Moritz a végzetre alapítja darabjának cselekvényét: az embernek nincsen szabad akarata, az ember báb nagyobb hatalmak kezében, az ember nem felelős tetteiért — ez a világnézet a darabnak valódi alapja, és *Blunt* az első német színmű, melyben ez a fatalisztikus világnézet érvényre jut.

III.

Már Moritz színművének e rövid kivonata is kétségtelenné teszi, hogy Werner *Február 24-ike* a *Blunt* hatása alatt készült, sőt hogy lényegében alig más, mint ennek a darabnak, hogy úgy mondjam, önállóbb átdolgozása. De nem egyedül a *Blunt* volt hatással Wernerre, — hozzájárultak a Tieck ifjúkori drámái, melyeken a *Blunt* hatása nem kevésbé kétségtelen. Az ifjú Tieck személyesen is érintkezett Moritz-czal és nagyra becsülte e kiváló tehetségű író, kitől a kortársak oly sokat vártak. E viszonynak maradandó bizonyítékai Tieck színművei: *Der Abschied. Ein*

Trauerspiel in zwei Aufzügen és *Karl von Berneck. Trauerspiel in fünf Aufzügen*; az első 1792-ben, a másik 1795-ben jelent meg.¹⁾

Az első kis tragédia, *A búcsú*, kezdetleges szerkezetű munka. Waller és Lujza ifjú házasságuk első boldog napjait élik, — de a múltnak tanúja és vádlója ott függ a kis szoba falán: Ferdinánd arczképe, a kit Lujza évekkal ezelőtt szeretett, a kinek örök hűséget esküdött volt. Sötét sejtelmekkel nézi a fiatal asszony az arczképet, mély ellenszenvvel Waller, a ki úgy tudja, hogy e kép nejének elhalt testvérét ábrázolja, — de mégis rejtelmes gyűlölettel viseltetik iránta (II, 278. l.). Most azonban boldogok.

Ekkor megérkezik Ferdinánd, és Lujza hamar megtudja, hogy alaptalanul neheztelt rá, hogy tévesen hitte hűtlennak. Ferdinánd súlyos beteg volt, — azért maradtak el levelei, és most csak azért keresi föl szeretett aráját, hogy örökre búcsút vegyen tőle. Lujza szívében újra fölébred a régi, első szerelem tüze. Férjének mint rokonát mutatja be a jövevényt; de Waller, noha szívesen fogadja, fürkészve vizsgálja az idegen ifjú vonásait, melyek oly ismeretesek előtte, míg végre észreveszi, hogy e férfinak és az előtte oly ellenszenves arczképnek vonásai azonosak.

Most a féltékenység szenvedélye fölébred a heves Wallerben.

Ferdinánd és Lujza belátják, hogy örökre elveszítették egymást, és éjfélkor elbúcsúznak egymástól. Iszonyú zivataros éjjel van, dühöng a szélvész és az ablakok recsegnek. Waller meglesi őket. Még egyszer, utoljára, megölelik, megcsókolják egymást, mire távoznak. Wallerben dül a sötét szenvedély. Aznap a kertnek első érett gyümölcsét, egy szép almát, hozta volt nejének és megfelezte vele. Most a zongorán találja a Lujzának adott felet. «Ez ajándék volt tőlem», töprenkedik Waller, «ajándék, melynek szerelmem nagy értéket tulajdonított, — és ő megvetéssel dobta ide! Ó, ha az ő kezéből, az ő kezéből kapta volna!» Waller megöli Ferdinándot, a ki a mellékszobában alszik, megöli ugyanazzal a késsel, melylyel a végzetes almát

¹⁾ Újabb kiadásuk: *Ludwig Tieck's Schriften*, II. köt., Berlin, 1828, p. 273—326: *Der Abschied*; — és u. o. XI. köt., Berlin, 1829, p. 1—144: *Karl von Berneck*. — Tieck 1773-ban született, tehát 16 évvel volt fiatalabb mint Moritz, és csak öt évvel fiatalabb, mint Werner. Kérdéses két drámáját 18—20 éves korában írta.

ketté vágta volt, — és nyomban ugyanazzal a késsel ledöfi Lujzát, a ki a gyilkost megvetéssel utasította el magától. Ugyane késsel keresztüldöfte és darabokra vagdalta Waller az arczképet is.

A végzet a cselekvény rugója, — a szereplők is folyton róla elmélkednek, reá hivatkoznak. «A végzet igen kegyetlen (II, 291. l.), — a végzet iszonyúan játszik az emberek boldogságával», mondja Ferdinánd elveszett kedvesének (II, 292. l.), és Lujza fájdalmasan megjegyzi: «Mi boldogok akartunk lenni, de a kegyetlen végzet Nem-et kiáltott» (II, 320. l.).

Ferdinánd hallotta, a mint a harang az éjfél elütötte: «Nem tudom, — valóban gyermekes dolog, — hallottad, Lujza, a mint a harang az éjfél elütötte? . . . Úgy-e borzasztó volt? . . . Nekem úgy hangzott, mint halotti harangom . . . Az utolsó ütés — oly keményen, oly borzasztóan végződött, — és aztán minden csendes, semmi nesz az egész természetben, — minden halva, *halva*, Lujza, — úgy érzem, mintha nem fognám hallani, hogy a harang az egyet üsse» (II, 308. l.).

Lujza (észreveszi, hogy férje összevagdalta Ferdinánd arczképet): «Mi ez? — a kép megmozdult, — látom, hogy vére hogyan csordul le, — úgy tetszik, sóhajtozott (a kép) — *most meghal ő! — most már halott!* — szelleme vadul néz alá összevagdalt vonásaiból; — nem bírom tovább.»

Waller: «A kést, melylyel az almát ketté vágtam . . . Úgy érzem, mintha ezt a kést szívembe kellene döfnöm! Zúg és mennydörög körülöttem, — egy ismeretlen istenség mellem ellen tolja e fegyver hegyét» (II, 316. l.).

A *Blunt* motivumai félreismerhetetlenek. Ferdinánd meggyilkolása után oda kiált Waller nejéhez: «Lujza, az isten szerelméért, kelts föl, — iszonyatosat álmodom, — (fölkiáltva) kelts föl!»

Lujza: Nem tehetem, Károly, — adná isten, hogy álmodnál!

Waller (keserűen): Gondoltam, hogy való lesz, gondoltam! Mikor volt volna *szerencsétlenség* álom? Ó, összes örömeim álmok voltak, és én csak ma ébredtem föl!» (II, 325. l.).

Az ember nem cselekszik, magasabb hatalmak cselekedtetnek vele. Így kérdezheti Waller a gyilkosság után nejétől: «Hát te azt hiszed, hogy valami rosszat tettem, hogy oly me-reven tekintesz reám?» (II, 319. l.).

Még tanulságosabb a Tieck második ifjúkori drámája, az

epikai kényelemben tarka jelenetekre bomló lovagdráma *Karl von Berneck*. A költő maga beszéli,¹⁾ hogy Berneck vára Bayreuth mellett 1792-iki útja alkalmával „sötét benyomást” gyakorolt reá; a természet itt majdnem tragikusnak tetszett neki. E sziklákhöz és sötét völgyekhez fűződnek a lovagi kor emlékei,²⁾ és ezek szellemében tervezte a fiatal költő még 1793-ban sötét szomorújátékát.

Az első tervben a darab ott kezdődött, a hol a szent földről hazatért Heinrich von Orla az őrzöngő Károlylyal az erdőben találkozik (most IV. felv. 2. jel.); az atya halála, az anya gyilkossága a színmű cselekvénye előtt történtek. Ez első alakjában tehát ez a dráma még föltünőbbben hasonlított a későbbi végzet-drámákhoz, melyek többnyire csak a katasztrófát tárgyalják és rendszerint gazdag, néha rendkívül bonyolódott előcselekvényt tételeznek föl. Utóbb kiegészítette Tieck a kis szomorújátékot az előcselekvénnyel, és így nyerte Berneck-tragédiája 1795-ben reánk maradt alakját.

Az öreg Walther von Berneck tizenhat évi távollét után (a szent földön járt) hazatér. Neje, Matild, öreg férje távollétében, de közvetlenül visszatérte előtt, szerelmi viszonyt köt Wiltemberg Lipót durva lovaggal. Fiai, Károly és Reinhard, gyűlölik egymást. Amaz melancholikus ifjú, határozott akarat nélkül, a ki imádja távolban járó atyját és gyűlöli anyjának kedvesét; Reinhard ellenben bámulja Lipótot és nem állhatja testvérét, annál kevésbbé, mivel mind a ketten egy leányt szeretnek, Adelheid pedig csak Károly iránt érez benső vonzalmat.³⁾

Walther nyomban hazatérte után összetűz Lipóttal, a ki Berneck várának ősz urát párban megöli. Véré el nem távolíthatják a terem padlójáról. Most Károly hosszas lelki tusa után

¹⁾ *Schriften*, Berlin, 1829, XI. köt., XXXVII. lap.

²⁾ Ugyanígy nyilatkozott 1796-ban a középkori váromladékok romantikájáról Kisfaludy Sándor. L. regéinek kiadásához (1905. Magyar Remekírók, XI. köt.) írt bevezetésemet.

³⁾ Csak mellékesen figyelmeztetek arra az érdekes körülményre, hogy e darab alapját a Sturm und Drang-korszak egyik legkedveltebb motívuma — az ellentétes jellemű testvérek, a kik egymást gyűlölik és ugyanazt a leányt szeretik — teszi. E tény is mutatja, hogy a romantikát mily közvetlenül szálak fűzik a XVIII. századi original-geniek csoportjához és irányához.

régi átkos kardot vesz elő atyja fegyvertárából, ugyanazt a vasat, melylyel őse Ulfo hajdan testvérét meggyilkolta, és e karddal — zivataros éjfélnél, iszonyú villámlás és mennydörgés közepett — megöli előbb Lipótot, azután anyját. Véres tette után fölbred lelkiismerete, mely őt anyja szellemének alakjában is üldözi. Csupán Adelheid szerelme, melyről csak a kettős gyilkosság elkövetése után nyer tudomást, enyhíti rövid perczekre örvényét és lelki kínjait. Midőn Reinhard megtudja, hogy Adelheid szereti gyűlölt öcsét, gyilkost akar bérelni és, midőn ez visszatartja undok ajánlatát, maga készül meggyilkolni testvérét. De szíve nyomban ez elhatározása után egyszerre csodálatosan megváltozik: megszanja boldogtalan öcsét, kibékül vele és maga kéri meg számára Adelheid kezét. Most mindnyájan rendkívül boldogok — de abban a perczben, melyben Károly és Adelheid mint jegyesek kezét fognak, közéjük lép a meggyilkolt anyja szelleme, mely már előbb is megjelent volt gyilkos fia előtt. Károly örülésbe tör ki és addig kéri a halált megrémült bátyja kezétől, míg ez végre esdeklésére hallgat és ledöfi testvérét. Károly meghal, Reinhard pedig kolostorba megy.

A darab a XVIII. század végén fészlő német romantikának egyik legelső és azonnal egyik legjellemzőbb virága. E szempontból azonban nem érdekel most bennünket, noha ezen szempontból sincsen még kellően méltatva. Mint dráma természetesen egészen eltévesztett munka, mert, főleg a szereplők lélektani rajzában, tele van lehetetlenségekkel; — de ez sem tartozik ezúttal reánk. Most csupán a cselekvény és párbeszéd végzet-szerű elemei kötik le érdeklődésünket.

A Berneck-családot régi átok sújtja. A család őse, Ulfo, megölte testvérét, hogy birtokait elfoglalhassa, és szelleme mindaddig elhagyja e tettének évfordulóján, Szt. János éjjelén, az ősök sírboltját és bosszút lihegve bolyong a vár folyosóin és termeiben, míg két testvér nem lesz a Berneck-családban, a kik közül az egyik megöli a másikat, a nélkül, hogy ellenségek volnának (XI, 40. l.). A kísértet valóban föl is lép a II. felvonásban, hogy Walthert megintse, és újra a III. felvonásban, Károly véres tette után, midőn a darabokra tört átkos kardnak maradványait összeszedi.

E fatalisztikus keretbe helyezte a fiatal Tieck lovagi Orestes-tragédiáját.

A cselekvénynek első mozzanataitól kezdve fölhangzanak a sejtelmes célzások. «Családunk minden tagját», mondja Walther (XI, 7. l.), «kiengesztelhetetlen átok kíséri, mely teljes erővel magához kapcsolja őket. Ezt ismerem föl minden zivatarban, minden betegségben; ha sápadt arcz közeledik felém, már előre remegek az újságtól, melyet majd hallanom kell. A szomorúság kísér engem, mint az árnyékom, és átöröklődik apáról fiúra, és talán soha senki sem fogja ezt a fekete követ elgördíteni útajából.»

«Vannak emberek», mondja Károly (XI, 15. l.), «a kik arra kiszemelvék, hogy csak a fekete napokat éljék meg, melyeket a végzet ebbe a világba ejt, és én bizonyosan ezek közül való vagyok» . . . «Hidd el», magyarázza a család öreg szolgájának, «az élet nagy fa, szélesen terjeszkedő nagy ágakkal; a szél és a véletlen bele fújnak, és a gyümölcsök lehullanak róla. Ha alant rázod a törzset, nem mondhatod meg előre, hogy milyen tett fog lehullani; gyakran csodálatos valami rejtőzik a fa sudarában, a mi előre nem látva a többivel együtt leválik» (XI, 72. l.) . . . «A sötét végzet mögöttünk jár, és mi nem vesszszük észre, a mint bennünket előre hajt; utóbb azután bámuljuk mint gyöngye emberek, ha sivatagokban találjuk magunkat, ha lépteink egy örvény felé vezetnek, és nem merünk visszafelé tekinteni» (XI, 88. l.). Midőn gyilkos tettére határozza el magát, a nagy lovagteremben összezsengenek a családnak régi kardjai és páncéljai, és Károly maga körül érzi lebegni őseinek szellemeit, a kik sötét elhatározását halk susogással helyeslik.

Károly anyja, Matild, fél a Szt. János napjától, melyen Berneck várát fölavatták, és a régi gyilkosság történt, és nem szeret ezen a napon egyedül lenni. Azért víg társaságot hív össze erre a napra és ezen a napon lesz Lipót kedvesévé, noha mindenféle kísérteteket lát, melyeket a holdnak halvány sugarai szőnek (XI, 54. l.); ugyane napon tér vissza és hal meg férje, Walther; ugyane napon bolyong egy ősz szellem a várban és rázza a fejét. A bűnös nő sejtí, hogy nem fogja a legközelebbi tavaszt megérni és ifjabbik fiának tekintete megprezzenti őt.

Károly is azt állítja, hogy az átkos kard ölte meg anyját, az ő akarata ellenére. «Talán nincs is bűnöm», folytatja (XI, 97. l.), «vagy ez talán nem volna lehetséges? Az ember megszületik, a nélkül, hogy tudná, benső gondolatai álmok, és kül-

sőleg ezalatt más álmok képződnek, melyeket tetteknek nevezünk, de melyekről szintén nem tudunk.» És más helyen (XI, 99. l.): «Anyám arczképe megmozdul. Ó jaj nekem, hogy születtem! A haldoklónak iszonyú átkai megragadnak, házunk régi bűne megkap és az elkárhozásba hurezol engem... (106. l.). A végzet velünk a maga módja szerint játszik. Úgy-e, ez mind egy nagy játék, egy bohózat, melyben sajátságosan keverednek össze irtóztató és nevetséges alakok, a kik egymást nem ismerik és mégis keresztezik útjaikat. Így keletkezik, így múlik az ember élete; nem mondhatni ezt csodálatosnak és mégis saját-szerűen rejtélyes. Ó, barátom! Nekünk mindig bekötött szemmel kellene tova haladnunk; a mint visszatekintünk, el vagyunk veszve!» (107. l.).

A Berneck-tragédia nagyon tetszett a költő barátjainak, a kik színre is akarták hozni, a mi azonban ismeretlen okokból nem történt. Tieck ifjúkori két színművének költői vagy drámai értékét vagy értéktelenségét ma czéltalan volna hosszasan fejtegetni; de irodalomtörténeti nagy jelentőségük és hatásuk kétségtelen, és a szerző utóbb (1829) maga is hangsúlyozta ezt. «Már az *Abschied* cz. polgári tragédiában», mondja Tieck,¹⁾ «egy képhez, egy késhez, sőt egy almához volt valami végzet-szerű kapcsolva, mely, a sejtelem beteljesedése által jóslatszerűvé válva, hivatva volt, hogy tragikai hatást eszközöljön. *Berneck* akkor (tudtommal) az első kísérlet volt Németországban a végzet-nek ily alakban való szerepeltetésére. Egy kísértetes szellem, mely egy sajátos jövőndőlés beteljesedése által megszabaduljon, — egy családnak régi bűne, mely oly új vétek által megtisztuljon, mely a darab végén szeretetnek és ártatlanságnak tűnjék föl, — egy hajadon, kinek gyöngéd szíve a gyilkosnak is megbocsát, — egy kiengesztelhetetlen anya szelleme, — mindez, szeretet és gyűlölet, még a kard maga is, mely már egy bűnnek eszköze volt, — mindez kell, hogy egy magasabb czélnek szolgáljon, a nélkül, hogy valaki megváltoztathatná, a nélkül, hogy a szereplő személyek tudnának róla. Már akkor is beláttam, hogy ez a

¹⁾ *Schriften*, Berlin, 1829, XI. köt., bevezetés XXXVIII. l. — Tieck-nek e fontos nyilatkozataira figyelmeztetett már Aug. Koberstein is, *Geschichte der deutschen Nationalliteratur*, 5. kiad., Leipzig, 1873, IV, 821. l. 38. jegyz. és V, 449. l.

végzet mennyire különbözik a görög tragédiáétól; de szándékosan akartam a kísértetiest a szelleminek helyébe tenni.» A spanyol költőkről akkor még nem tudott, és így nem ezektől kölcsönözte ezt a sajátos világnézetet. «Voltaképen az a gondolat lelkesített ezen dolgozatnál, hogy a szerelem közvetítőül akar szolgálni; a végzet (ha úgy akarjuk nevezni) hatalmasabb ugyan, de a testvérek is szeretetben vannak kiengesztelve a cselekvény végén.» Persze, Tieck nem veszi észre, hogy a testvéreknek ezen kiengesztelése a végzet szerepe nélkül is létrejöhett volna. A döntő befolyás mégis, noha a költő ezt nem vallja be, esetleg három évtized után már nem is tudta, Moritz *Blunt*-tragédiájától indult ki. «Azóta», végzi Tieck e megjegyzéseit (XL. l.), «ezt az úgynevezett végzetet nem egy kitűnő tehetség a legfeketebb színekben festette ki és borzasztó fajtájú gonosztevők számára, a kikben nincsen egy jó gondolat sem, ösztönzésül, kifogásul és büntetésül alkalmazta.»

IV.

Pillantsunk egy percze vissza.

A német végzet-tragédia anyagi forrása kétségtelenül Lillo darabja *A végzetes kíváncsiság*, mely német átdolgozásokban a XVIII. század hetvenes éveiben bejárja a színpadokat. Moritz módosítja *Blunt*-jában (1781) a Lillo cselekvényét és sajátos jelleget kölcsönöz neki a végzetnek szerepeltetésével, mely egy évtizeddel később önállóan és teljesen kifejlődve a Tieck ifjúkori színműveiben (1792—95) érvényesül.¹⁾ Csak egy évtizeddel később írja meg Schiller *A messinai arát* (1803), melyet némely kutatók még ma is a végzet-dráma okozójának és döntő hatású mintájának szeretnek tekinteni.²⁾ De nemcsak a kortani tények mutatják ezen fölfogás alaptalanságát; még kézzelfogha-

¹⁾ Hogy ezek a darabok mennyiben befolyásolták egymást, bajosan dönthető el, mert nem ismerjük őket legelső alakjukban. Brömelre talán már hatással volt Moritz, a ki viszont azt állítja, hogy Lillót nem ismerte. A cselekvény azonossága egy csoporttá kapcsolja össze Lillo, Brömel és Moritz darabjait, és ezen csoportba való a *Február 24-dike* is — minden tagadás vagy ellentétes állítás ellenére.

²⁾ Mások, mint említettem, már *Wallenstein*-ban is fölismerik a végzet szerepét, a mire alább röviden kitérek.

többan bizonyítja ezt a végzet szerepe és jelleme a Werner döntő hatású kis tragédiájában. E darabban semmi sincsen meg a Schiller hatalmas műveiből; ellenben minden jellemző eleme: cselekvénye, világnézete, szerkezete, helyzetei, alakjai, szerszámai, hangulata — minden a Moritz és Tieck kísérleteinek tartalmával, szellemével és stíljével azonos. És ez elemek és motívumok uralkodnak mint főjellemző tényezők a későbbi végzet-drámákban — nemcsak a külföldiekben, hanem nálunk pl. Tóth Lőrincznek *Átok* cz. tragédiájában (1835) is — míg a júliusi forradalommal meginduló új szellemi élet hatalmasan megtisztítja a fülledt levegőt és véget vet a holdkóros romantika ezen sajátos tévedésének...

Azonban sem Lillo, sem Moritz, sem az ifjú Tieck nem beszélnek *végzet drámáról*. Vajjon honnan származik ez a név? ki használta először? ki állapította meg a végzet-tragédia fogalmát? Világos, hogy e kérdéseknek alapos elintézése igen megkönnyítené a végzet-dráma problémájának mind történeti, mind esztétikai megoldását. Csakhogy e kérdésekre nem oly könnyű a felelet, mint első pillanatra tetszik, mert a tárgyunkról, első sorban a «végzet» fogalmáról és szerepéről hangoztatott vélemények rendkívül eltérők, az előmunkálatok pedig nem nagy számúak.¹⁾ De bizonyos általános tájékozást nyerhetni a rendelkezésünkre álló anyag alapján is.²⁾

A *végzet-tragédia* elnevezésnek eredetét, illetőleg első alkalmazását nem tudtam megállapítani; de nagyon valószínű, hogy az csak a XIX. század terméke, és hogy megalkotására talán éppen *A messinai ara* vezetett. A Werner *Február 24-dikét*, mely csak néhány évvel Schiller antik jellegű tragédiája után keletkezett, már széltejében végzet-tragédiának csúfolják a kortársak, és ezóta ez a fogalom, helyesebben ez a név általános keletű. De ha a szó nem is, maga a fogalom megvolt már a

¹⁾ Voltakép (nagyobb munkákban elszórt egyes megjegyzéseket nem tekintve) csak Ludwig Beller mann, *Schillers Dramen, Beiträge zu ihrem Verständniss*, Berlin, 1888, I. (e kitűnő munka bevezetésében) és August Rosikat, *Über das Wesen der Schicksalstragödie*, Königsberg (a városi reál-gimnázium értesítőjében), 1891, I. (igen tartalmas és tanulságos értekezés).

²⁾ A következő fejtegetéseket nagyobb előadás keretében fölolvastam 1892 január 4-én a M. Tud. Akadémiában. E felolvasásom kivonatát közli az *Akadémiai Értesítő* 1892, 55—65. l.

XVIII. században is, mert az a fölfogás, hogy «a görög tragédiákban a végzet uralkodik», már régebb keletű, és kevés nézet vert mind a szakirodalomban, mind a nagyközönségnél oly mély gyökeret, mint épen ez, noha nem nagy tudomány vagy éles ész kell annak a kimutatására, hogy ez az állítás az idézett fogalmazásban tarthatatlan.

Mindenesetre igen jellemző, hogy Aristoteles sem végzet-tragédiáról, sem a végzet szerepéről a tragédiában egy szót sem szól. Pedig valóban bajos föltenni, hogy a tragédia lényegének és törvényeinek e genális megalapítója föl ne ismerte volna a végzet szerepét, ha az csakugyan a görög tragédiának egyik fő-jellemző eleme. *Költészettanának* XVIII. fejezetében Aristoteles a tragédiának négy fajtát különbözteti meg: az egyszerű, a bonyolódott, a megindító és a jellem-tragédiát, melyek mellett még a csodaszerű és az alvilágban játszó tragédiákat említi. Tehát végzet-tragédiát nem ismer. De azért akadtak német philologusok,¹⁾ a kik nagy tudományos apparatussal és elmeéllel bizonyították, hogy Aristoteles a végzet-tragédiát bécsülte legtöbbre, és hogy szerinte, noha ezt sehol sem mondja, a tragédia leg-főbb és legértékesebb fajtája a végzet-tragédia — csakhogy ezen philologusok szerint *Antigone* is telivér végzet-tragédia.²⁾

Minthogy Aristoteles nem szól a végzet-tragédiáról, nem szól-nak erről az újabbkori költészettanok szerzői sem, a kik dramaturgiai tudományukat mind, közvetve vagy közvetetlenül, jól-rosszul, az ő költészettanából veszik. Nem tudnak a végzetről vagy a végzet-tragédiáról Corneille és társai vagy ellenfelei sem, a kik

¹⁾ Georg Günther, *Grundzüge der tragischen Kunst*, Leipzig, 1885, főleg 320. l. és Paul Weidenbach, *Aristoteles und die Schicksalstragödie*, Dresden, 1887 (gimnáziumi értesítő). Ez utóbbinak (a ki különben Günther nyomdokain okoskodik) véleménye szerint Sophokles színművei közül csupán *Aias* nem végzet-tragédia (XIII. l.), a többi mind az, tehát *Antigone* és *A trachisi nők* is! Mind e darabokban nyoma sincs a tragikus vétségnek, tehát végzet-tragédiák! Még azt is kiolvasta ez a szerző Aristotelesből, hogy a tragédia a nagy görög tudós szerint nekünk nem erkölcsi, hanem csak logikai élvezetet nyújt (XII. l.)! Szegény Aristoteles!

²⁾ E képtelen vélemény valóban nem szorul czáfölatra; mégis elolvasásra méltó Herm. Baumgart, *Handbuch der Poetik*, Stuttgart, 1887, 479. és 633. l. — Persze akadt philologus, a ki *Emilia Galottit* is végzet-tragédiának tekinti: Bernhard Arnold a chemnitz-i gimnáziumnak 1880-dik évi értesítőjében.

pedig abban a meggyőződésben voltak, hogy a franczia, tehát szerintök általában a modern tragédia a legnagyobb mértékben megközelíti a görög tragédiát, úgy, hogy jóformán azonos vele. A végzet fogalma voltaképp akkor tűnik föl és kezdi a kutatókat legelőször foglalkoztatni, midőn az antik és modern tragédiát egymással szembe állítani, közös és eltérő vonásaikat fölismereni kezdik — ez pedig csak akkor mutatkozott szükségesnek, midőn Shakespeare nagysága magyarázatot, elismerést, igazolást követelt. Megállhat-e a nagy angol költő Aristoteles és a görög tragédiának elismert remekei mellett? Ez az a kérdés, mely először vezette a gondolkodókat a görög és modern tragédia összehasonlítására, közös és eltérő vonásaik megállapítására. Tudjuk, hogy az első feleletek ezen kérdésre, pl. Németországban Gottsched, a francziáknál még Voltaire részéről is, határozottan tagadók voltak: Shakespeare darabjai nem felelnek meg Aristoteles szabályainak, melyeknek csupán a görög (beleértve a római Senecát) és a franczia klasszicizmus szellemében írt darabok felelnek meg — tehát nem sikerült, nem jó tragédiák.

Ellentétes álláspontot e nézettel szemben tudvalevőleg Lessing foglalt el, és a Lessing álláspontja megmaradt lényegében a modern kor álláspontjának. Lessing szerint Shakespeare darabjai nemcsak hogy teljesen megfelelnek Aristoteles követelményeinek, de csakis ők felelnek meg a modern dráma termékei közül ezeknek a követelményeknek; a franczia klasszikus tragédiákat és az ezek szellemében írott egyéb (német, angol, olasz stb.) szomorújátékokat illetőleg ezt Lessing határozottan tagadja. Minthogy pedig Lessing azt tanítja, hogy Aristoteles a tragédiára vonatkozó tanait a görög színpadnak legkiválóbb remekeiből vonta le, magától értetődik a nagy német kritikusnak további következtetése, hogy t. i. a görög és a shakespearei tragédia közt a dolog lényegére nézve különbség nincsen.

De persze, ilyen könnyen túl nem eshetni e kérdésen, mert az még sem valószínű, hogy Lessing az antik és a modern tragédia közt semmi különbséget nem vett volna észre. Észrevette,¹⁾ de a *Hamburgi Dramaturgia* sajtászerű keletkezésénél

¹⁾ Jul. Goebel, *Über tragische Schuld und Sühne*, Berlin, 1884, 60. l. tagadja ezt és nagy hibául rója föl Lessingnek, hogy észre nem vette. De Goebel fejtegetései igen zavarosak és egyáltalában nem meggyőzők.

és föladatánál fogva nem talált soha kínálkozó alkalmat, hogy azt bővebben ki is fejtsé. Szól ugyan melleleg a görög tragédiákról is, főleg midőn fejtegeti, hogy ezek nagyjában követik a hármasság szabályát, a mit Lessing a görög színpad szerkezetéből és a kar szerepéből iparkodik megmagyarázni és igazolni; de föladatául — a francia klasszicizmus elméletével szemben, melyet megdönteni törekedett — mindig Aristoteles tanának helyes magyarázatát tekinti és ezt a föladatát jóval elvontabban oldja meg, mint az különben lehetséges és kívánatos lett volna. Hiszen ha látjuk, hogy Shakespearenek, a kit a modern dráma főmesterének és egyetlen mintájának tekint, egyetlen darabját sem elemzi behatóbban — a mit egyébiránt bajosán is tehetett, mert a hamburgi színpadon az angol mesternek egyetlen darabját sem adták elő, Lessing tiszte pedig elsősorban az előadott darabok méltatása volt, hanem csakis mellékesen szól tragikumának megrázó voltáról, jellemzésének bámulatos művészetéről, nyelvének és stíljének megragadó bájáról stb. — nem fogjuk többé meglepőnek tekinthetni, hogy nem fejteget egyes görög tragédiákat, a mire sem tudományos, sem gyakorlati szempontok nem kényszerítették. Ha azért pl. Hettner azt állítja,¹⁾ hogy Lessing nem fogta föl az antik és modern dráma közti különbséget, ez a vád, bárhogyan képzeljük is egyelőre ezt a különbséget, melyről annyira eltérők a vélemények, annyiban mindenesetre legalább is tárgyaltan, hogy Lessingnél egyáltalában nem található oly állítás, melyre az komolyan alapítható volna. Meglehet, hogy nem látta be, de tény, hogy ezt a hiányos belátását sehol sem árulta el, és tény, hogy modern írók oly pontokban is látnak különbséget az antik és a modern dráma közt, melyek csak képzeletökben bírnak súlylyal.

Mégis, van a Dramaturgiában egy rövidke fejtegetés, mely a mi kérdésünkre tartozik. A hol t. i. Lessing ifjúkori barátjának, Weisse Keresztély Félixnek *III. Richárd* cz. tragédiájáról szól,²⁾ azt mondja többek közt, hogy ez a szomorújáték

¹⁾ *Geschichte der deutschen Literatur im XVIII. Jhdt.*, Braunschweig, 1893, II.,⁴ 506. l., a hol persze a görög tragédia főjellemzőjét „a természet-fölötti végzet-motivumokban” látja, a mi kétségtelenül egészen téves fölfogás.

²⁾ *Hamburgische Dramaturgie*, 74. Stück. *Lessings Werke* (Kürschner) X., 335. l. E megjegyzése kapcsán fejtegeti azután Lessing a „félelem” és „részvét” fogalmaiát.

nem félelmet (Aristoteles értelmében) keltett benne, hanem borzalmat. «Ez a borzalom azonban», folytatja, «annyira nem célja a szomorújátéknak, hogy a régi (antik) költők azt mindenkép enyhíteni törekedtek, ha személyeik valamely nagy büntettet elkövetni kényszerültek. Többször inkább a sorsra hárították a bünt, inkább a bosszúló istenség végzetévé tették a vétket, inkább géppé alakították át a szabad embert: semhogy annál a borzasztó gondolatnál időztettek volna bennünket, hogy az ember, természeténél fogva, ily romlásra képes».¹⁾ Íme, Lessing figyelmét nem kerülte el a végzet, melyről az idézett helyen azt mondja, hogy a görög költők «többször» alkalmazták. Hogy mely darabokra gondolt, midőn ezeket a sorokat megírta, azt nem tudjuk, illetőleg csak egy darabról tudjuk biztosan, hogy szeme előtt lebegett, mert a Seneca tragédiáiról írt értekezésében²⁾ világosan mondja az *Oedipus király*ról, hogy ennek hőse «a leghorzasztóbb vétkekre van rendelve és minden erőlködése ellenére sem tudja őket kikerülni». (Hogy itt elsősorban talán Seneca drámájáról van szó, nem változtat semmit a dolog lényegén, mert a római darab nem egyéb, mint Sophokles tragédiájának, az igaz, hogy borzasztó átdolgozása.) És midőn Nicolai neki megírja, hogy Oedipus bűnét nem a Laios meggyilkolásában, hanem Oedipus kíváncsiságában és hevesességében találja, Lessing csak annyit felel,³⁾ hogy a maga részéről Oedipus bűnét nem találja Oedipus kíváncsiságában és hevesességében *sem* és hogy e tragédiáról «sajátos gondolatai» vannak, melyeket alkalomlag ki fog fejteni. Sajnos, Lessing ezt, Nicolai emlékeztetésére sem tette sohasem; de azért kétségtelen, hogy az antik és modern tragédia közt fönnforgó különbségek nem kerültk el figyelmét, noha a tragikum lényegére nézve méltán úgy volt meg-

¹⁾ V. ö. Herdernek egy nyilatkozatát, melyben más szempontból reflektál ezen kérdésre: «Az a kemény fölfogás, hogy a végzet gyűlölt nemzetségeket kérlelhetetlenül végső megsemmisülésökig üldöz, a bosszúló istennőkről stb., a (görög) színpad virágzó korában már nagyon meg-
enyhült; már csak eltávolodott mennydörgés gyanánt hallották, mely ünne-
pélyesen hangzott, de kárt nem okozva.»

²⁾ *Theatralische Bibliothek*, II. 1754. *Lessings Werke* (Kürschner), V, 203. l.

³⁾ *Lessings Werke* (Hempel), XX. köt. Lessing levele 1757 április 2. kelt, Nicolai felelete 1757 május 14-én.

győződve, hogy abban az idők folyamában változás nem történt, és hogy azt Aristoteles igen helyesen, még pedig örök időkre, megállapította.

A mondottakból világos, hogy Lessing megkülönböztetett oly görög tragédiákat vagy legalább egyet illet, melyben az ember (a hős) nem szabad akaratából cselekszik, hanem gép, melyet a végzet mozgat. Meggyőződésem szerint a mondottakból még az is világos, hogy Lessing az Oedipus esetében «bűnről» hallani sem akart, és ebben, mint alább még közelebbről kifejttem, teljességgel igaza is volt.¹⁾

Talán nem lesz érdektelen, vonatkozással Lessing idézett megjegyzésére, de tekintettel az alább tárgyalandó *Messinai arúra* is, ha még megjegyzem, hogy az *Oedipus király* Lessingnek nemcsak esztét, hanem képzeletét is foglalkoztatta, a meny nyiben drámát tervezett, mely ezen hatalmas görög tragédia mintájára vall. E terv címe *A csillagvetés (Das Horoscop)*, de, sajnos, tartalma a fönmaradt töredékekből még annyira sem világos, mint a címe.²⁾ A színhely Lengyelország, az idő a közep és újkor mesgyéje, a XV. század eleje. Opalinski Péter, Podolia palatinusa, a csillagokban keresett fölvilágosítást fiának, Lukácsnak, jövő sorsáról és asztrologusa ezen felelettel lepte meg: «hoc temporis momento natus vir fortis futurus est, deinde parricida», azaz: fia, a ki ebben a perczben születik, előbb vitéz férfit lesz, azután apagyilkos. Az atyja csupán e jóslatnak első felét tudatja fiával, a ki csakugyan igen bátor harczos lesz és többek közt a tatárok ellen viselt háborúban is csodákat mível. De igen bántja őt atyjának bizalmatlansága. Ez ugyanis bevallotta neki, hogy a jóslatnak van másik fele is, de a másik felét sohasem akarta vele közölni. De nemsokára értesül Lukács erről is. Atyja ugyanis az utolsó hadjáratból egy lengyel leányt, Masalska Annát, hozott magával, a ki Zuzi tatár főnököt megszerette és ennek kedvéért menekült volt a tatárokhoz. Zuzi most lengyelnek adja ki magát és követi Annát. E szép leányba

¹⁾ Ez eredménytől Nicolai sem volt nagyon távol. Fönt idézett levelét e szavakkal végzi: «Én (Mendelssohn) Mózessel sokáig gondolkodtam, hogy vajon mi lehet az Oedipus bűne, ha ez nem hevesége és kíváncsisága. Végre abban állapodtunk meg, hogy ez a bűn bizonyosan nagyon kicsiny lehet, ha fölfedezéséhez egy Lessing elmeéle szükséges»

²⁾ *Lessings Werke* (Kürschner), III. köt. 2. fele, 269. l.

a palatinus beleszeret, környezete legalább viselkedése alapján így hiszi, és a palatinus neje, Marina, az urának szenvedélyéből őt és egész házáat fenyegető veszedelmet legegyszerűbben úgy hiszi elháríthatni, ha fiát ráveszi, hogy vegye ő Annát nőül. De Lukács nem akar semmiről sem hallani, míg a végzetes jóslatnak másik felét meg nem tudja. Anyja, hogy czélt érjen, elárulja neki, mire Lukács rögtön véget akar vetni saját életének, de a golyó a szobába lépő palatinust találja, a ki meghal, miután kinyilatkoztatta, hogy Annát nem szereti, hanem kezdettől fogva fiának szánta feleségül. A palatinus halála után Marina ellenzi, hogy Lukács nőül vegye Annát, mivel ez esetben a szándékos apagyilkosság gyanújába esnék. A boldogtalan fiú különben sem keres egyebet, mint a halált. A hol dicső győzelmet aratott, akarja magát egy mély örvénybe vetni, de a csatatéren találkozik a menekülő Zuzival és Annával és vetélytársa kardjától párbajban veszi az óhajtott halált . . . E színmű, mely valószínűen 1758-ban vagy 1759-ben foglalkoztatta Lessinget, elevenen emlékeztet *Oedipus királyra*, de már Calderonra is. A cselekvény, helyesebben az ismeretlen forrásból származó lengyel történetnek alapjául szolgáló jóslat régi eredetű; ¹⁾ a darab végzetszerű jellege kétségtelen. Nem tudjuk, hogy a költő, a ki különben terveknek maradt dráma-tervekben mindig rendkívül gazdag volt, miért nem dolgozta ki; egyszerű ráfogás volna föltételezni, hogy utóbb a végzet szerepét nem helyeselte és azért ejtette el tervezett művét . . .

Tehát Lessing tudta és elismerte, hogy *Oedipus király* végzet-tragédia, melyben az ember végzetmozgatta gép. Egyebet nála a mi kérdésünkre vonatkozóan nem találni, mert Lessing sehol sem vont behatóbb vagy pontosabb párhuzamot a görög és a modern dráma közt. Az ilyen összehasonlító tanulmányok a modern irodalmakban elsőben Herdernél találkoznak, a ki tudatosan kereste a különböző népek irodalmi termékeiben a közös emberi és az egyéni nemzeti vonásokat. De a mi kérdésünkre, hogy ki állapította meg a végzet-dráma fogalmát, nevét,

¹⁾ A negyedik Quintilianus-féle *Declamatio*. V. ö. Creizenach Vilmos közlését: *Verhandlungen der 42. Philologenversammlung zu Wien, Leipzig, 1894*, 370. l. A *Declamatio*ban is a jóslat szövege: «Vir fortis futurus, deinde parricida»; vége pedig: «Metuo ne patrem, dum morior, occidam» vezethette Lessinget a cselekvény megalkotására.

körét, nem találunk kellő fölvilágosítást Herdernél sem, elsősorban azért, mivel ezt a nagy műveltségű és lángeszű férfiút az összes költői fajok közül a dráma érdekelte legkevésbé. Mégis igen sok megjegyzés olvasható Herdernél az antik és modern drámára vonatkozólag is, csakhogy e megjegyzések nagyon töredékesek és nem igen alkalmasak arra, hogy belőlük egységes elméletet, milyennek valószínűen nem is kifolyásai, alkossunk. Herder ifjú éveiben nem győzi hangsúlyozni, hogy a görög dráma, egészen más viszonyok közt alakulva, lényegesen más, mint a modern dráma, sőt Shakespeareről írt lelkes ifjúkori értekezésében¹⁾ annyira megy, hogy egyenesen kimondja: «Sophokles drámája és Shakespeare drámája két oly különböző dolog, melyek bizonyos tekintetben még közös névvel sem bírnak», nemhogy egyéb lenyeges vonásokban megegyeznének egymással. E fölfogásának igazolására azután mindent összehord, a mi nézete szerint az antik és modern drámát elválasztja egymástól, azonban a végzetről, mely a görög tragédiát különösen jellemezné, egy betűvel sem emlékszik meg.

De az ily túlzó állításokkal szemben Herder ismét másutt²⁾ helyesen hangsúlyozza, hogy a művészetnek valódi lényege sohasem változik, és hogy az antik és modern tragédia végczélja egy és ugyanaz. Szól Herder a végzetről is, de ezen a szón nem azt az emberek fölött uralkodó mindenható hatalmat érti, mely Oedipust vétkekbe sodorja és végül megsemmisíti; hanem általában az emberi sorsot, a mint mi manap is pl. Macbeth vagy Romeo végzetéről beszélünk, a nélkül, hogy Shakespeare illető tragédiáit szűkebb értelemben végzet-tragédiáknak tekintenők. Herdernek ezen fölfogását kétségtelenné teszi az a körülmény, hogy végzetről minden megkülömböztetés nélkül szól mind az antik, mind a modern drámában és hogy mindenütt a szereplőknek jellemét tekinti végzetök forrásának, tehát oly értelemben, mint Wallensteinnak mondja Butler: «In deiner Brust sind deines Schicksals Sterne», vagy mint Herakleitos mondta: «τῆθε

¹⁾ *Von deutscher Art und Kunst. Einige fliegende Blätter.* Strassburg, 1773. (újra kiadta Hans Lambel, Stuttgart, 1892.). *Herders Werke* (Suphan), V, 210—231. l.

²⁾ *Tithon und Aurora* (Zerstreute Blätter, IV. Sammlung, Gotha, 1792.): «Annyi bizonyos, hogy a művészet és tudomány igazi lényege sohasem hal el és soha meg nem változik.»

ἀνθρώπων δαίμων», vagy Goethe (1797): «A tragédiában kell hogy a végzet uralkodjék, vagy, a mi ugyanaz: az embernek erélyes természete, mely őt vakon vezeti ide vagy oda», és a mint mi modernnek a tragédiát általában fölfogjuk. «Hőseik végzete», mondja Herder a görög tragédiáról,¹⁾ «jellemök expositiója. Ezt megfigyelni tanulságos élvezet; még tanulságosabb, a mint a régiek a végzetet előkészítik és megjelentetik mind eposzaikban, mind szomorújátékaikban.» «Végzet» tehát Herdernél az ember sorsa, a mint jelleméből és a külvilág hatásaiból alakul. Sőt Herder még külön is fordul azon «végzet» ellen, melyet némelyek az antik tragédiában felismerhetni véltek. «Persze», mondja (*Werke* XXIII, 359. l.), «ha valaki ezt a szót úgy felfeérteté, hogy a nagy istennöböl kísértet lenne, mely, minden józan ok nélkül, az emberi észnek legjobban kigondolt terveit, minden ész ellenére, szándék nélkül és kárörömmel, az emberek hibáján kívül, megzavarná; ha föltűntetné, hogy minden, a mit az emberek jó szándékkal és helyes megfontolással tesznek, szerencsétlenül végződnek, ellenben a mit az istenek szenvedélyesen és brutálisan akarnak, csúfsággal jó véget érne: akkor meggyűlölnők az ily költőben a buta, durva végzetet.» De ilyet görög költő sohasem rajzolt és Shakespeare vagy Lessing sem tették soha. E szerint tehát kétségtelen, hogy Herder sem lát és azért nem is fejt

¹⁾ *Adrastea* II., Leipzig, 1801—02, a *Das Drama* cz. értekezésben (*Werke* XXIII, 346—362. l., főleg ezen fejtegetés végén). Hadd idézzek ezen sokat félreértett érdekes dolgozatból még egy-két jellemző vonást, még pedig, tekintettel Herdernek sajátos stíljére, eredetiben. Így 355. l.: «Tragoedie ist eine Schicksalsfabel d. i. eine dargestellte Geschichte menschlicher Begegnisse, mittelst menschlicher Charaktere, in menschlichen Gemüthern eine Reinigung der Leidenschaften durch ihre Erregung selbst vollendend.» — 374. l.: «Ist also das Schicksal des Theaters nichts als eine Verknüpfung der Begebenheiten, die mittelst menschlicher Leidenschaften, Sitten und Meinungen bewirkt werden, wer hätte etwas gegen dies unlängbare Verhängnis, dem wir alle dienen, zu dem wir alle mitwirken?» — 375. l.: *Nathan der Weise* «ist eine dramatische Schicksalsfabel, die zu dem edelsten Zweck gewebt ward, aus Charakteren gewebt ward» stb. *Emilia Galotti* ist «gleichfalls eine Fabel des Schicksals, durch Umstände und Charaktere bewirkt und wirkend». — Főleg jellemző 359. l.: «Aber Schicksal und immer Schicksal! Wir Christen und Weise glauben kein Schicksal! So nenne man's Schickung, Begegnis, Ereignis, Verknüpfung der Begebenheiten und Umstände, unentweichlich stehen wir unter der Macht dieses Schicksals» stb.

ki lényes különbséget az antik és modern tragédia közt és sehol sem állítja, hogy a végzet szerepe az antik tragédiának megkülömböztető jellemvonása.

E felfogásnak első tudatos képviselői a „Sturm und Drang” emberei, Herdernek közvetetlen tanítványai. E nemzedék Lessing vállain áll, de messze túlmegy Lessingen. Egész gyűlölete a „szabályok” ellen fordul, melyeket a költőre nézve csak megokolatlan korlátoknak, jogtalan békóknak érzett és hirdetett. Az esztétikai törvények helyébe a következtetésektől vissza nem riadó merészséggel a lángész mindenhatóságát tette. E szellem főképviseelője Lenz Jakab, az első igazi Shakespearomán Németországban, a ki a nagy brit mestert minden tekintetben, jelességeiben ép úgy, mint a kor ízléséből fakadó gyengéiben is, egyedül mérvadó mintának tekintette.¹⁾ A drámára vonatkozólag legélesebb kifejezést nyert az „originalgenieknek” ezen fölfogása Lenznek „Megjegyzések a színházról” (*Anmerkungen übers Theater nebst anhängtem übersetzten Stück Shakespeares* [Love's Labour's Lost]. Leipzig, 1774.) cz. értekezésében,²⁾ melyet, saját állítása szerint, még Goethe Shakespeare-beszédje (1771.) és a *Götz* (1773.) előtt, de tényleg 1774-ben írt és tett közzé. Méltán nevezték el ezt a nagy hatású tanulmányt, mely a korra oly végzetes befolyással volt, a *Sturm und Drang* dramaturgiájának, mely a Lessing nyomdokain haladó, de egyúttal Lessingen tetemesen túlmenő új nemzedéknek a drámára vonatkozó forradalmi nézeteit és követeléseit részben összefoglalja, részben megállapítja. Az egész munka valóságos himnusz az egyedül üdvözítő Shakespeare-re és a legerélyesebben juttatja kifejezésre az „originalgeniek” dramaturgiai két főelvét: egyoldalról a francia színháznak és Aristoteles költészettanának souverain megvetését, más oldalról Shakespeare dicsőítését és korlátot nem ismerő mintaszertíségének elismerését és hirdetését. Lessing majdnem vallásos tisztelettel fogadta Aristoteles tanait, melyeknek csalahatatlanságát a legmélyebb meggyőződéssel hirdette; Lenz a leg-

¹⁾ V. ö. különösen Rauch Hermann terjedelmes és alapos tanulmányát: *Lenz und Shakespeare. Ein Beitrag zur Shakespearomanie der Sturm- und Drang-periode*. Berlin, 1892, 110. l. és ismertetésemet; *Egyet. Philolog. Közlöny* XVII, 1893, 620. l.

²⁾ Újra kiadta Theodor Friedrich, Leipzig, 1909. V. ö. bírálatomat *Egyet. Philolog. Közlöny* XXXIII, 1909, 378—381. l.

nagyobb gúnynyal szól Aristotelesről és azzal a megjegyzéssel veti félre a görög filozofus elméletét, hogy Aristoteles csupán görög színdarabokat ismert és így csupán ezekből vonhatta le tanait; a modern dráma pedig lényegesen különbözik a görög drámától. Mert a modern tragédiában a fődolog a jellem és csakis a jellem, mely maga egyedül alkotja meg a maga sorsát, mint ezt Shakespeare darabjai bizonyítják; a jellem, «mely maga teremti meg a maga eseményeit, mely önállóan és meg nem módosulva maga mozgatja az egész nagy gépet, a nélkül, hogy a felhőkben levő istenekre szüksége volna, a kik legfeljebb, ha tetszik, nézők lehetnek, de ne képeknek vagy báboknak, hanem embereknek nézői». A modern dráma feladata: embereket alkotni és jellemezni; tehát nem a cselekvény, hanem a jellem a fő-tényező.¹⁾ «Charakterdrama, nicht Fabeldrama!» a jelszó. Csak egy egység indokolt: az érdeklődés egysége és Aristoteles követelése: «fabula est una, non ut aliqui putant, si circa unum sit!» így módosítandó: «fabula est una, si circa unum est». A dráma adjon egy főhőst, a ki az egész mű középpontja, és szerepeltessen embereket, ne pedig, mint a görögök tették, a megmásíthatatlan végzettől mozgatott bábukat. Aristoteles azt tanítja, hogy a fődolog a drámában a cselekvény. Természetesen, okoskodik Lenz, hisz a régieknél a fátum volt a főhatalom, és minden emberi dolog a fátumnak volt műve. Szerinte a görögök valóságos istentelenséget vélhettek elkövetni, ha az emberi cselekedeteket az emberi jellemekből származtatták volna, hiszen valóságos istentisztelet volt, hogy a végzet iszonyú hatalmát

¹⁾ Alább pontosabban a tragédiára szorítja ezt a követelését: A tragédiában fődolog a hős, a ki az egész cselekvény kulcsa; ő miatta van a cselekvény, nem megfordítva. Ellenben a vígjátékban fődolog a cselekvény; a személyek csak arra valók, hogy a cselekvényt lehetővé tegyék. De ez mellékes mozzanat; mellékes körülmény a tárgyalt kérdés szempontjából az is, hogy Lenz, fönt vázolt fejtegetéseiben, túlmegyen Lessingen; de világos, hogy lépése nem haladás, hanem visszaesés. Mintha ezt maga is észrevette volna, egy későbbi értekezésében (*Die Veränderung des Theaters im Shakespeare*, fölolvasta Strassburgban, a Salzmann-féle társaságban 1776 jan. 25., kiadta Kayser, *Flüchtige Aufsätze von Lenz*, Zürich, 1776.) nem változtat ugyan lényegesen követelésein, de sokkal mérsékeltebben nyilatkozik és már megjegyzi, hogy nem szükséges a brit meszternek épen csak különösségeit (pl. a darabjaiban uralkodó szertelen színváltozást) utánózni.

elismerjék és vak despotizmusától remegjenek. Ily világnézet alapján, mely a miénkkel éles ellentétben áll,¹⁾ írták a régiek az ő tragédiáikat, és e tragédiákból vonta le Aristoteles elméletét, mely ennek következtében mi reánk modernekre nem tartható, a kik úgy vagyunk meggyőződve, hogy a jellem az emberi sors ura. Lenznél találjuk tehát először világosan és élesen kifejtve azt a fölfogást, hogy az összes görög tragédiákban a voltaképi cselekvő személy nem a szabad ember, hanem a megmásíthatatlan sors, a végzet, melynek iszonyú hatalma vak despotizmussal intézi a földi ügyeket és az emberek sorsát, a kik a végzettel szemben valóságos bábok.

E fölfogásban két mozzanatot kell megkülönböztetni. Első a végzet-tragédia fogalma. Lenz ugyan nem használja még a «végzet-tragédia» szót, de a drámai faj fogalmát helyesen állapítja meg és fejt ki. Mert végzet-tragédia csakugyan az oly szomorújáték, melyben a személyek nem jellemöknek megfelelően szabad elhatározásukból cselekszenek, hanem akarva nem akarva véghez viszik azt, a mit a végzet reájuk kimért. Hogy aztán a darabnak összes személyei cselekszenek-e így, vagy csupán a dráma hőse, ez a dolog lényegén nem változtat és legföljebb a végzet-dráma többféle alfajának megállapítására vezethetne. A második fontos mozzanat a Lenz tanában az az állítás, hogy *minden* komoly görög dráma végzet-tragédia. Valóban tanulságos tünelemény, hogy ez a fölfogás, melynek tarthatatlansága és képtelensége kézzelfogható,²⁾ mily rendkívüli népszerűsége jutott.

¹⁾ De azért Klinger Miksa, az originalgeniek leghivatottabb drámaköltője, két színművében (*Medea in Korinth* és *Medea auf dem Kaukasus*) is szerepeltette a megsemmisített Végzetet.

²⁾ Ezt a téves fölfogást már H. Blümner, *Über die Idee des Schicksals*, 1818, cáfalta alaposan, de kellő hatás nélkül. V. ö. Lewes György helyes megjegyzését (*Goethe élete*, ford. Szász Károly, II, 7. l.): „Közvélemény volt az is, hogy a tragikai fordulópontot (a görögöknél) a Végzet adja meg; dacára annak a ténynek, hogy a görög drámák nagyobb részében nincs több szerepe a Végzetnek, mint a mennyit a költőnek vallásos fogalmai szükségkép kellett hogy adjanak neki, épen úgy, mint a keresztyénség is szükségképi alapja a keresztyén költők tragikai fölfogásának.” — Jellemző, hogy Schlegel Ág. Vilmos sem Berlinben 1802-ben, sem Bécsben 1808-ban tartott előadásában nem tér ki e fontos kérdésnek világos tárgyalására; de a végzetet sem említi mint megkülönböztető elemet, mikor az antik és modern drámát egymással szembe állítja.

A kortársak természetesen ismertek és olvastak sok görög drámát, melyekben végzetszerűségnek semmi nyoma, de azért váltig állították és terjesztették a Lenz hóbortját, mely a tényekkel sehogysem egyeztethető össze. Lessing, tudjuk, csak egy görög tragédiát tekintett és állított végzet-tragédiának, az *Oedipus királyt*, és én részemről teljesen osztozom ezen fölfogásában és ítéletében.¹⁾ Az én meggyőződésem szerint is az összes fönnmaradt görög drámák közt egyetlen egy igazi végzet-tragédia van, *Oedipus király*, épen az a darab, melyet Schiller *A messinai ara* kidolgozásánál tudatosan és szándékosan vett volt mintául.

V.

Kérdés, oly végzet-tragédia-e *A messinai ara*, mint az *Oedipus király*? E kérdésre, mely a német végzet-dráma fejlődésének helyes fölfogására főfontosságú, csak úgy felelhetünk alaposan, ha a két tragédiát pontosan összevetjük egymással. De az eredményt már előre jelezhetem: *A messinai ara* nem oly végzet-tragédia, mint az *Oedipus király*, melytől a leglényegesebb pontokban különbözik; *A messinai ara* egyáltalában nem végzet-tragédia, ha ez utóbbinak fogalmát logikusan állapítjuk meg.²⁾

Oedipus megöli atyját és nőül veszi anyját, nem saját elhatározásából, hanem tudatos akarata és világos szándéka ellenére. A végzet így határozta és a végzet megmásíthatatlan

¹⁾ Az antik mythosokat földolgozó görög tragédiák, pl. Aeschylos *Prometheuse*, természetesen részben más megbírálás alá esnek.

²⁾ A következő fejtegetésemre v. ö. Bellermann Lajos fényes előadását: *Schillers Dramen, Beiträge zu ihrem Verständniss*. Berlin, 1891, II, 318—357. l., melyből néhány részletet majdnem szóról-szóra kellett átvennem. De megjegyzem, hogy Bellermann az enyémmel homlokegyenest ellentétes eredményre jut, hogy t. i. a *Messinai ara* végzet-tragédia. Ugyanily elfogadhatatlan eredményre jut H. F. Müller is, a ki pedig (*Beiträge zum Verständnis der tragischen Kunst*, Wolfenbüttel, 1893, 208. l.) helyesen mondja, hogy «a személyek, velők született természetőknek megfelelően, az adott vagy általuk teremtettt viszonyok közepett úgy cselekszenek, a mint cselekedniök kell, és mégis az adott korlátokon belül szabadok. ... «a személyek mind természetőknek megfelelően cselekszenek és ennyiben szabad akarattal, azért mind vétkesek is». Hogy lehessen akkor a darab végzet-tragédia? E darabban tehát «a végzet akarátát szabadon cselekvő emberek viszik keresztül. -- nem szójáték és fogalomzavar ez?

és kérlelhetetlen. (Megjegyzendő, hogy Sophokles a hősnek családján nyugvó régi átokról, melyet a monda ismer, egy árva szót sem szól.) Világos, hogy a ki ily körülmények közt cselekszik, bűnt nem követ el, és Oedipus kétségtelenül egészen ártatlan, büntelen is. Ez nemcsak a modern tárgyalásgosan ítélő olvasó véleménye, ez volt Sophokles véleménye is, mely mind ezen tragédiájából, mind különösen másik Oedipus-darabjából félreismerhetetlenül kiviláglik. Modern bírálók vétkeinek mondták Oedipust, mert nem lett volna szabad bárkit is agyonütnie és bárkit is nőül vennie,¹⁾ mivel a végzetnek előtte jól ismert határozata szerint mindig megvolt a lehetősége annak, hogy a megölt férfiú az ő atyja, és a nőül vett asszony az ő anyja. De e fölfogás homlokegyenest ellenkezik a végzet fogalmával, melynek megmásíthatatlan és kérlelhetetlen volta egyáltalában nem kérdéses, úgy hogy vele szemben valamilyes 'lehetőségről' szó sem lehet. Oedipusnak minden körülmény közt meg kellett ölnie atyját és nőül kellett vennie anyját, legelszántabb elhatározása ellenére is, mert a végzettel szemben nincsen kitérés vagy kibúvás. Mások elbizakodását vádolják; de képzelhető-e, hogy sorsa más kimenetelt nyer, ha más a vérmérséklete vagy akár a jelleme? Ez semmikép sem képzelhető, mert a végzet megmásíthatatlan. Oedipus iszonyú sorsa nem gyökerezik jellemében — noha Sophokles kétségtelenül sorsához mérve alkotta meg jellemét — mert bárhogyan fogjuk is föl ez utóbbit, ebből legföljebb annyi következtetjük, hogy megöl egy embert és nőül vesz egy asszonyt, a mi az adott viszonyok közt, de egyébként sem tekinthető bűnnek; hogy azonban az az ember az ő édes atyja, és ez a nő az ő édes anyja, erre, pedig ezek az ő iszonyú vétkei, a hősnek jellemé-

¹⁾ És e vádolóknak még figyelmen kívül hagyják a költőnek egyik legfinomabb vonását, melylyel Oedipus eljárását indokolta. A hős t. i. azt kérdezte az istentől, csakugyan szülei-e Polybos és Merope, a kiket eddig elé szüleinek tekintett? E kérdésre nem kap választ: nem kellett-e hinnie, hogy az istennek ezen hallgatása egyértelmű az igenlő válaszzsal? Ezért nem tért vissza Korinthusba, hogy Polybos-szal és Meropével soha többé érintkezésbe ne kerüljön. Az *Oedipus király* eszméjét találóan fejezi ki Schiller:

Noch niemand entflohe dem verhängten Geschick!
Und wer sich vermisst, es klüglich zu wenden,
Der muss es selber erbauend vollenden.

ben legkisebb alap nincsen; ezt ő nem akarta, semmi körülmények közt nem akarhatta volna, hiszen iszonyattal fordul maga ellen, midőn ezen tettei kiderülnek; ez mind a végzet műve, a végzettel szemben pedig tehetetlen a leghatalmasabb emberi erő és akarat, a legtisztább jellem és a legnemesebb szív.

Nem lehet itt szó arról, hogy mi hiszünk-e ebben a végzetben? hogy meg tudunk-e nyugodni borzasztó mindenhatóságában? Itt Sophokles hitéről, pontosabban Sophokles tragédiájáról van szó, melyben ez a sötét világnézet megrázó kifejezést nyer. És ez a világnézet nem is oly banális vagy képtelen, mint a milyennek némely modern bíráló filozófiai műveltségének magaslatairól föltüntetni iparkodott, nem is annyira ellentétes a monotheistikus vallások világnézetével, mint első pillanatra tetszik. A megnyugvás a végzet hatalmában igen közel áll az ó-testamentomi vagy a keresztény ember megnyugvásához a mindenható isten vagy a gondviseles akaratában. A mi hatalmunk semmi, a mi akaratunk semmi, a világ ura (bármilyen legyen a neve) dönt és intézkedik fölöttünk és velünk.¹⁾ És az a mélyen valóságos antik fölfogás,²⁾ mely ezen ridegségében nekünk ma való-

¹⁾ A szentírás ezt a gondolatot többször megrendítő ridegséggel juttatja kifejezésre. Legyen elég az újtestamentumnak csak következő két helyét idéznem: Ján. ev. IX, 1—3.: «És elmenvén (Jézus) látta egy embert, a ki születésétől vak vala. És megkérdezék őtet az ő tanítványai, mondván: Mester! melyik vétkezett, ez-e vagy ennek szüléi, hogy ez vakon születettnek? Felele Jézus: Sem ez nem vétkezett, sem ennek szüléi, hanem szükség volt, hogy az Isten dolgai megjelentessenek ebben» (azaz: Isten úgy akarta). — Róm. IX, 18—20.: «Annak okáért a kin akar (Isten) könyörölni, könyöröl; a kit pedig akar megkeményíteni, megkeményíti. Mondhatnád azért nékem: Miért haragszik tehát mégis az Isten? mert az ő akaratjának kicsoda állott ellene? Sőt inkább, ó ember, te kicsoda vagy, hogy Isten ellen versenyezz? Avagy mondja-e a földedény annak, a ki azt formálja: Miért csináltál engem ilyen módon?» — Igen jellemző Luk. ev. XIII, 1—5. is, a hol ez a gondolat, hogy t. i. Isten végez, tekintet nélkül a mi érdemeinkre vagy bűneinkre, erélyes kifejezést nyer. — Az ó-testamentomban a Jób könyve testesíti meg legfényesebben ezt a fölfogást.

²⁾ Modernebb szellemben mondta Goethe a mennyei hatalmakról:

Ihr führt ins Leben uns hinein,
Ihr lasst den Armen schuldig werden,
Dann überlasst ihr ihn der Pein;
Denn alle Schuld rächt sich auf Erden —

és a Paria-legendában: Denn von oben kommt. Verführung, Wenn's den Göttern so beliebt.

ban olyan visszatetsző, nem nélkülözi még a magasztos elemet sem, mert ép Oedipus példája mutatja, hogy a végzet iszonyú tettekre kényszeríthet bennünket, de vétkesekké nem tehet. Oedipus a legnagyobb joggal hirdetheti Kolonosban, hogy ő ártatlan és tiszta.

Tehát Sophokles tragédiájában a sors elhatározta, hogy Oedipus gyilkolja meg atyját és vegye nőül anyját; Oedipus ismeri a végzetnek ez elhatározását és nem akarva, sőt világos elhatározása ellenére, véghez viszi, a mint másképp nem is lehet, a végzetet; de bűn nem terheli a lelkét, bármennyire iszonyodik maga is tetteinek borzasztóságától. Íme, ezek az elemek alkotják meg a világirodalomnak korra és értékre legelső végzet-tragédiáját, és meggyőződésem szerint ezen három elem nélkül — a végzet határoz, az ember ismeri a végzet határozatát, az ember akarata ellenére véghez viszi a végzetet — igazi végzet-tragédia nem is képzelhető.

A modern világnézet nem fogadja el a végzetnek ez antik fogalmát, hanem felelőssé teszi az embert *minden* tetteért. Helyes-e, megokolt-e ez a mi fölfogásunk, az más kérdés, mely voltaképp nem tartozik ide; de legalább néhány szóval meg akarom jegyezni, hogy ez a modern okoskodás, melyre oly büszkék vagyunk, távol sem oly kifogástalan, mint a milyennek első percze tetszik. Az ember tettei a jellemében gyökereznek, igaz, de tehet-e az ember arról, hogy ilyen vagy más jelleme van? ¹⁾ E kérdésre bajos igennel felelni, és mi mégis, midőn az embert tetteiért felelősségre vonjuk, felelőssé teszszük őt jellemeért is. A dán királyt meggyilkolták, és fia hivatva van, hogy atyját megbosszulja; de tehet-e Hamlet arról, hogy ezen borzasztó kötelesség reá hárult, és tehet-e arról, hogy a teremtető természet oly jellemmel ruházta föl, mely őt ezen legszentebb

¹⁾ V. ö. Goethe következő mély értelmű versszakát (*Urworte Orphisch*):

Wie an dem Tag, der dich der Welt verliehen,
Die Sonne stand zum Grusse der Planeten,
Bist alsobald und fort und fort gediehen
Nach dem Gesetz, wonach du angetreten.
So *musst du sein*, dir kannst du nicht entfliehen,
So sagten schon Sibyllen und Propheten;
Und keine Zeit und keine Macht zerstückelt
Geprägte Form, die lebend sich entwickelt.

kötelességének teljesítésére képtelenné teszi? ¹⁾ És más oldalról, azt mondják, hogy Wallenstein választhatott a császár iránti engedelmesség és az undok árulás közt. Dehogyan választhatott! A ki ilyet állít, az sem Wallenstein jellemét, sem tragikumát nem érti. De a jellem nem elég, noha rendszerint ezt tanítják. Hozzájárulnak a viszonyok, melyekbe az illető jellem kerül, rendszerint nem a saját elhatározásából és akaratából, mert helyesen mondja a Goethe Egmontja: «Az ember azt hiszi, hogy maga vezeti életét és önmagát, pedig benseje ellentállhatatlanul vonzódik végzete felé» és az orleansi szűz is méltán hangsúlyozza, hogy nem ő választotta pályáját, mely őt vétségbe sodorta.²⁾ Macbeth gyilkos lesz, de gyilkossá lenne-e föltételezett jellemével is, ha más felesége van, és ha Duncan király nem tér be ép akkor házába éjjeli szállásra? És Wallensteinből áruló lesz-e, ha a császár nem erőszakolja reá azt a szédítő hatalmat, melylyel rendelkezik? És tehetnek-e Romeo és Julia arról, hogy családjaik szenvedélyes gyűlölettel viseltetnek egymás iránt? . . . Könnyű azt mondani, hogy a modern tragédia tiszta jellem-tragédia, melyben a hősnek tette és sorsa szabad akaratának kifolyásai; valójában úgy áll a dolog, hogy nem ismerünk tragédiát, melyben csupán a hős jelleme döntené el végzetét, «szabad akaratról» pedig komoly ember nem is beszélhet komolyan, elég, hogy a tragédia szereplői szabadoknak tekintik magukat, de rendesen csak a katasztrófaig, a mikor végre elszörnyűködve észreveszik, hogy nagy tévedésben ringatták magukat, midőn elhatározásaikban egészen szabadon vélték eljárni. Hozzájárulnak tetteink következményei, mert semmi sincsen következmények nélkül:³⁾ ki láthatja előre eze-

¹⁾ Azért tekinti, de bizonyára helytelenül, Werder Károly (*Vorlesungen über Schillers Wallenstein*, Berlin, 1889, 218. l.) Shakespeare Hamlet-drámáját is végzet-tragédiának.

²⁾ Doch du rissest mich ins Leben, | In den hohen Fürstensaal,
Mich der Schuld dahinzugeben. | Ach, es war nicht meine Wahl.

Csakugyan nem az ő választása volt; de a tett azért az ő tette és a vétség az ő vétsége.

³⁾ Schiller, *Braut von Messina* :

Nichts ist verloren und verschwunden,
Was die geheimnisvoll waltenden Stunden
In den dunkel schaffenden Schooss aufnahmen —

ket? ¹⁾ «Fal épül föl saját tetteimből», mondja találóan Wallenstein és «Más arcot mutat, mielőtt megtörtént és mást a végbevitt tett» — és mi az embert minden tettének összes következményeiért is felelőssé teszszük. A hős akarhatja, sőt akarja is tettét és utóbb szörnyűkődéssel látja, hogy egészen más létesült, mint a mit ő akart, pedig kénytelen tettét a magáénak vallani és a felelősséget érte elvállalni, mert helyesen mondja Herbart, hogy az ember minden oly tetteért tartozik erkölcsi felelősséggel, a melyet akart. A hősnek jellemét és viszonyait nevezhetnők végzetnek is, ²⁾ a mint némelyek csakugyan így nevezik is, és végzetnek nevezhetnők azt a megrendítő, vas kényszerűséget, mely a tragédiában az embereket tetteik végrehajtására hajtja, de ez természetesen csak fokozná a fogalmak zavarát: „a végzet“ fogalom maga azonban el nem tagadható. Minden embernek van ily értelemben végzete, mert az ember nem teremtette önmagát és nem választotta magának a viszonyokat és körülményeket, melyek közt van, felnő és rendszerint működik is. Ennyiben az

Die Zeit ist eine blühende Flur,
Ein Grosses, Lebendiges ist die Natur,
Und alles ist Frucht und alles ist Samen.

¹⁾ V. ö. Schiller szavait, *Wallensteins Tod*:

In meiner Brust war meine That noch mein;
Einmal entlassen aus dem sichern Winkel
Des Herzens, ihrem mütterlichen Boden,
Hinausgegeben in des Lebens Fremde,
Gehört sie jenen tückschen Mächten an,
Die keines Menschen Kunst vertraulich macht.

És u. o.

Frohlocke nicht!

Denn eifersüchtig sind des Schicksals Mächte,
Voreilig Jauchzen greift in ihre Rechte.
Den Samen legen wir in ihre Hände,
Ob Glück, ob Unglück aufgeht, lehrt das Ende.

²⁾ Ily értelemben mondja pl. Herder: «Lessings Emilia Galotti ist eine Fabel des Schicksals, durch Umstände und Charaktere bewirkt und wirkend» vagy a görög tragikusok műveiről: «Die Schicksale jedes alten Helden sind eine Exposition seines Charakters.» De különösen tanulságos e szempontból a Schiller folyóiratában (*Die Horen*, 1795.) megjelent értekezése: *Das eigene Schicksal*, *Werke* (Suphan), XVIII, 404—420. l., melyben a végzetnek következő magyarázatát találjuk: «Minden embernek megvan a maga végzete, mert minden embernek megvan a maga módja, mely szerint létezik és cselekszik.»

ember nem szabad és nem cselekszik, a szó mélyebb értelmében, szabad elhatározásából; de másrészt szabad annyiban, a mennyiben az adott viszonyok közt, jellemének megfelelően tudatosan és előtte világos okokból cselekszik és ennek következtében felelősnek is érzi magát tetteiért és készséges megadással szenved el mind azt, a mi őt tetteiért éri, valamint minden sikert is a maga érdemének tekint. Minden tettünk *szükségszerű*, mint a fa gyümölcse, de azért mégis *a mi tettünk*. Végzetnek azért csakis az oly hatalmat fogjuk helyesen nevezni, mely mint *külső kényszerűség* hajtja a hőst tetteire és szabad elhatározását *elöle* megsemmisíti. Nem tehet úgy, a mint jelleménél fogva akarna tenni, mert tettei régtől vannak «elvégezve».

A modern tragédia tehát adott előfeltételnek veszi a szereplők jellemét és viszonyait és felelősekké teszi az embereket tetteikért. E felfogás alapján keletkezett a «tragikus vétség» fogalma, mely annyi félreértés és zavar kútfeje lett, és melyet a tudomány ép a legújabb időben készül végre-valahára kellő (mindenesetre igen szűk) határok közé szorítani. *A messinai arára* vonatkozólag különben a vétség épen nem kérdéses, mert a költő maga világosan kifejezi tragédiájának alap gondolatát a darab utolsó versében, mely a földi bajok legnagyobbikának a vétséget mondja.

És most újra kérdezhetjük: végzet-tragédia-e *A messinai ara*? A kifejtettek után a felelet jóformán magától értetődik. Don Manuel és Don Cesar szeretik Beatricet. Az ifjabbik heves vérű herczeg megöli bátyját, mire kiderül, hogy Beatrice nővérök, és Cesar most maga vet véget életének. E cselekvényhez nem kell végzet, ez világosan és következetesen származik a szereplők jelleméből és a feltételezett viszonyokból, t. i. a heves természetű fivérek szenvedélyes gyűlölködéséből, és abból a körülményből, hogy nem kevésbbé szenvedélyes szerelmök tárgya föl nem ismert nővérök. Sőt még ez utóbbi körülmény sem okvetetlenül szükséges: Cesar abban az esetben sem maradhatna életben, ha Beatrice nem volna nővére. Ezen mozzanat csak fokozza a megrázó tragikum súlyát, de nem alkotja meg magát a tragikumot. Tehát a cselekvény teljes lefolyása és tragikuma befejezett és megérthető a végzetnek még csak megemlítése nélkül is. Schiller azonban belevitte tragédiájába, némelyek szerint, a végzetet is, mások szerint a végzet-

nek legalább némely külső vonásait vagy hagyományos elemeit. Mire valók ezek?

Régi átok sújtja a messinai fejedelem házát, és midőn leánya születik, a szülőknek végzetes álmaik vannak, melyeket az államfejtők látszólag ellentétesen értelmeznek: az egyik szerint az újdonszülött leányka a hercegek halálát fogja okozni, a másik szerint forró szeretettel fogja őket összekapcsolni. Az anyának szerető szíve természetesen a (látszólag) kedvező magyarázatot követi, és Izabella megmenti leányát, a kit a zord és erőszakos atya halálnak szánt, hogy a vészes jövődőlés bekövetkezését megakadályozza.

Első pillanatra világos, hogy e kétes értelmű jövődőlés lényegesen különbözik az *Oedipus király*ban uralkodó végzettől. Mert a jövődőlés nem mondja meg, mi fog történni, minek kell történnie; sőt az álmok maguk még azt sem mondják meg világosan, hogy vész fog bekövetkezni. Cesarnak sejtelve sincsen arról, hogy nővérét meg fogja szeretni és bátyját meggyilkolni. Az ilyen jövődőlésnek, ha nem is volna kétértelmű, semmi jelentősége, mert nem lehet, a mint valóban nincs is semmi befolyással a szereplők tetteire. Az átok maga nem esik a végzet fogalma alá, mert az átok csak annyit mond, hogy bűnből bűn származik, a mi ugyan épen nem kétségtelen igazság — v. ö. Iphigenia alakját és szerepét a Pelopidáknak sokszorta átoksújtotta nemzetségében¹⁾ — de az emberiségnek a legrégibb időktől egyik legerősebb meggyőződése. Ma ezt az átkot öröklésnek szeretik nevezni és feltüntetni, a mivel az erkölcsi felfogás helyébe élettani felfogás lépett, de a dolog a maga lényegében ugyanaz. A tragédiában az átok mégis hasznavehetetlen, illetőleg nem pótolhatja az antik végzetet, mert nem hiszünk kényszerű hatásában, mint maguk a költők nem hisznek benne. Jaromir elvetemedett rabló lesz (Grillparzer, *Ösanya*), talán a családon nyugvó átok súlya alatt? Dehogy, mert akkor hogy lehetnének atyja és nővére kifogástalan, nemes alakok?

A jövődőlés tehát *A messinai arában* sem nem azonos az antik végzettel, sem nem forrása vagy alapja a tragikumnak. Mire való tehát? Ezen kérdésre a következő két meg-

¹⁾ V. ö. Herder szavait: *Das Schicksal der Pelopiden ist ihr Stammescharakter.*

jegyzés adja meg nézetem szerint a kielégítő feleletet. Először, a mint Schiller meg akarta alkotni tragédiájának cselekvényét, szüksége volt oly kényszerítő mozzanatra, mely a holtak vélt Beatrice létét megokolja. Hogy a fivérek szenvedélyes, bűnös szerelemmel megszeressék nővéröket, ily nővérre szükség volt, de természetesen nem volt szabad tudniok, hogy nővérek van. E mozzanat, mint már említve volt, voltakép szintén nem tartozik a darab tragikumához, mert a testvérgyilkos Cesar akkor sem élhet tovább, ha Beatrice nem az ő nővére; de a nővér szerepe a tragikum súlyát és a cselekvény érdekesítő voltát kétségtelenül tetemesen emeli. A mai költő, ha ily motívumra szüksége volna, valószínűen más leleményt alkalmazna, mint Schiller; például az anya vagy apa egy ifjúkori bűnének gyümölcse gyanánt neveltetné fel titokban a leányt¹⁾; de nagy kérdés, hogy ezen «modernebb» ízű motívummal mélyebb és megrázóbb hatást tudna-e elérni.

A második ok azután, hogy úgy mondjam, külső mozzanatot: Schiller oly tragédiát akart írni, mint a milyen az *Oedipus király*. Ezt világosan és ismételve hangoztatja, és megmondja ez elhatározásának okát is. Schiller nézete szerint az *Oedipus király* a világirodalomnak leghatalmasabb tragédiája, melyet újra meg újra tanulmánya tárgyává tett és nem győzött dicsőíteni. E darabnak jellemző vonásai közül főleg kettő ragadta meg a nagy német költő bámulatát és bírta őt az utánzásra. Első a tragikumnak megrázó, minden kételyt kizáró kényszerűsége, mely követelmény minden tragédiával szemben megokolt ugyan, de ép Sophoklesnek ezen darabjában érvényesül, a végzet szerepénél fogva, a képzelhető legnagyobb mértékben. A másik, hogy *Oedipus királyban* a hősnek iszonyú tettei már megtörténtek, midőn a darab cselekvénye kezdetét veszi. «A mi megtörtént», mondja Schiller 1797 október 2. Goethehez intézett levelében, «az megmásíthatatlan és mint ilyen sokkal borzasztóbb (t. i. mint az, a mi esetleg még csak történni fog) és az azon való félelmünk, hogy valami már valóban megtörténhetett, egészen másképp hat kedélyünkre, mint az, hogy valami

¹⁾ V. ö. a mit alább mondunk Calderon két drámájáról, *A kereszt imádása* és *Három megtorlás egyben*, melyekben szintén egy fel nem ismert nővér mint testvérének szenvedélyes szerelme tárgya szerepel.

meg fog történhetni.» E két mozzanat részben csábította, részben kényszerítette a költőt arra, hogy az antik végzetre emlékeztető gépezetet alkalmazzon, mely azonban tragédiájának *lényegével* benső kapcsolatban egyáltalában nem áll és utóbb csupán a darab tragikumának félreértésére vezethetett. A ki a külsőségekre súlyt vet és többre becsüli a metaforát, mint a gondolatot, melynek művészi kifejezésére szolgál, az nevezheti tehát *A messinai arát* végzet-tragédiának; de kétségtelen, hogy ez a darab nem oly végzet-tragédia, mint az *Oedipus király* — melyről már Schiller megjegyezte (Goethehez 1797 október 2.), hogy «a maga fajtája», azaz, hogy fajtájának egyetlen terméke — és hogy igazi lényegét tekintve, egyáltalában semmilyen végzet-tragédia, mert az ilyenben a hősnek bűnös volta nemcsak teljesen megokolatlan, hanem valósággal lehetetlen is. Hogy valaki bünt kövessen el, arra nem kell a végzetnek semmi szava, arra elég a gyarló ember jelleme, melyben tetteink gyökereznek; a végzet csupán ott van helyén, a hol jellemünk és akaratunk ellenére követünk el vétkeket, mert vétkezekké *kell* lennünk. *A messinai ara* a mondottak szerint nem végzettragédia, és a végzetre emlékeztető gépezet ebben a megrázó tragédiában teljesen szükségtelen és azért, tehetjük hozzá, nem is kifogástalan.¹⁾

Még kevésbé tekinthető végzet-tragédiának Schiller *Wallensteinja*, melyet pedig, még nyomtatásban megjelenése előtt, csupán első berlini előadásai alapján, ilyennek minősítettek.²⁾ És ebben a véleményben osztoztak oly kiváló irodalomtörténészek, mint Gervinus és Hettner, és osztoznak még ma is sokan. Pedig, ha az *Oedipus király* alapján a végzet-tragédiáról kifejtettekre visszatekintünk, egy perczig sem kételkedhetünk abban, hogy ez a százados vád merőben alaptalan.³⁾ *Wallenstein*ban semmi nyoma

¹⁾ Bizonyos határokon belül hasonló eredményre jutunk majd alább, midőn a Grillparzer genialis ifjúkori tragédiájáról, az *Ósanyáról*, kell megemlékeznünk.

²⁾ Ezt tette W. Süvern berlini tanár: *Über Schillers Wallenstein in Hinsicht auf griechische Tragödie*, Berlin, 1800, 350 l. A berlini előadás febr. 18. (*Die Piccolomini*) és május 17. (*Wallenstein halála*) volt. A darab 1800. jelent meg nyomtatásban. Süvern is azon balvélemény rabja, hogy minden görög tragédia végzet-dráma. V. ö. Petényi István, *Sors-tragédia-e Schiller Wallensteinja?* 1894 és bírálatomat *E. Phil. Közöny* XVIII, 1894, 810. l.

³⁾ Először védte meg alaposan Schiller művét a végzet-tragédia vádjá ellen W. Fielitz, *Studien zu Schillers Dramen*, 1876.

valamely előre megállapodottságnak, mely a hős tetteire bármily hatással volna; semmi nyoma valamely külső hatalomnak, mely őt elhatározásaiban korlátozná; semmi nyoma annak, hogy Wallenstein, akarata ellenére, nem jellemének és helyzetének megfelelően, cselekednék. De a csillagok, melyekről oly gyakran szó esik a darabban? Wallenstein hisz a csillagokban, de tetteit nem ezek irányítják; elhatározása számára csak a kedvező időpontot várja a csillagoktól. de, midőn cselekednie kell és cselekedni akar, a csillagok ellenére intézkedik. A tragédiában sokszor beszél a hős a végzetről, sokszor említi a viszonyoknak ellenséges alakulását, sokszor hajlandó magatartásáért a felelősséget önmagától elhárítani: de mind ezen mozzanatok csak jellemzik a hősnek természetét és lelkületét, de nincsenek legkisebb hatással elhatározásaira és tetteire, mert helyesen mondja neki Butler: „Kebledben vannak sorsod csillagai!”, mint már Herakleitos mondta: ἡθος ἀνθρώπων δαίμων. A csillagok *Wallenstein*-ban még annyi jelentőséggel sem bírnak, mint pl. a boszorkányok *Macbeth*-ben. Wallenstein babonás, de babonája nagyon alkalmazkodik jelleméhez és terveihez. Nem akar a svédekkel szövetkezni, azaz az árulás terére lépni, míg a csillagok helyzete nem kedvező; de mikor szükségesnek és czélszerűnek látja az árulást (ill. másképp már nem tehet), elköveti, noha csillagásza elszörnyűködve figyelmezteti, hogy a csillagok „most” borzasztót ígérnek. Midőn Oktavio, legjobb barátja, kiben, szintén a csillagok hatása alatt, vakon bízott, ellene fordul, kijelenti, hogy a csillagok hazudtak; pedig hazugságnak semmi nyoma: Oktavio csakugyan legjobb barátja volt, de kénytelen ellene fordulni, midőn Wallenstein a császár ellen árulást kezdett szőni. Wallenstein kezdettől el volt határozva, hogy föllázad császára ellen, ha ez őt elejti;¹⁾ hogy biztosítsa magát, következetesen készítette elő esetleg szükségessé válható árulását; de ezzel elvesztette a császár bizalmát, a ki őt most valóban elejti, a mi Wallenstein arra kényszeríti, hogy a teljesen előkészített árulást elkövesse és vesztébe

¹⁾ Der, ungesättigt immer weiter strebend,
 Der unbezähmten Ehrsucht Opfer fiel — és
 Eh' ich sinke in die Nichtigkeit,
 Eh' spreche Welt und Nachwelt meinen Namen
 Mit Abscheu aus, und Friedland sei die Losung
 Für jede fluchenswerte Tat —

rohanjon. Hol van itt csak legkisebb nyoma is a végzetnek? Mikor nem cselekszik a hős, a modern tragédia értelmében, teljességgel jellemének megfelelően, külső kényszer nélkül, szabad akaratából?

Schillernek még egy harmadik drámáját, a töredéknek maradt Demetrius-tragédiát is kapcsolatba hozták újabban, egy közös indíték révén, *Oedipus király*lyal és a végzet szerepével: Demetrius szerintök egy második Oedipus, a ki szintén nem szabad elhatározásból, hanem kényszerből cselekszik. Ez nagy tévedés és Schiller hatalmas töredékének teljes félremagyarázása. Oedipus tragikumának értelme, hogy az ember a sorsnak vak eszköze, hogy teljességgel tehetetlen a végzettel szemben. Midőn származása kiderül, sorsa betelt, pályája be van végezve. Első pillanatra valóban igen basonló az ő sorsához a Demetriusé, a mint Schiller fölfogta és bámulatos töredékében feldolgozta. Demetrius dicsősége és hatalma tetőpontján megtudja, hogy ő nem a császár fia, a mint eddig feneketlen meggyőződéssel tudta; nála is döntő mozzanat, hogy származásáról értesül. Ennyiben azonos az ő helyzete az Oedipuséval¹⁾ — de a további fejlemény fényesen mutatja a végzet- és jellemdráma közti éles ellentétet. Oedipus, a kinek szörnyű tettei a múltba esnek, nem tehetett másképp, mert a végzet intézte vas akarattal lépteit: származásának fölismerése azért sorsának katasztrófája. Nem így Demetriusnál: ennek tragikus szerepe származásának fölismerésével csak kezdetét veszi és úgy fog már most lefolyni, a mint jelleme követeli, mert a modern embernek vagy helyesebben az embernek modern fölfogás szerint sorsa az ő jelleme. Demetrius most való útra került: választania kell igazság és hazugság közt: az első esetben lemond a koronáról, visszamegy a magánéletbe és csöndes nyugalomban, egy semmi ember, végzi napjait — már Wallenstein is megfontolta ezt a lehetőséget, melyet fölháborodással visszautasított; a másik esetben elveti tragikus vesztének magvait és, meghasonolva önmagával, tragikus lejtőre jut, mely a megsemmisülésbe vezet. Demetrius, jelleménél

¹⁾ Rud. Gottschall, *Studien zur neueren deutschen Literatur*, Berlin, 1892, kissé homályosan mondja: «Die Peripetie, dass Demetrius selbst die sichere Kunde seiner Unechtheit erhält und so in seinem innersten Wesen und Willen gebrochen, dass also der Held in die Schlingen eines antiken Fatums (!) verstrickt wird,» stb.

fogva, mint Wallenstein is, ezt a második útát választja és oly pályát fut meg, mely a Macbethéra emlékeztet, mire tragikus véget ér. Azt állították némelyék, főleg Kettner, hogy Schiller ezzel a «történeti ethikus drámát végzet-drámává változtatta át», mert Demetrius csakúgy nem tehet máskép, mint Oedipus, és így Schiller tragédiája is sors-dráma. De ez a hasonlatosság vagy éppen azonosság csak külső jellegű, mely a dolog lényegét nem érinti, mert Oedipus valóban nem tehetett máskép, hisz a végzet ellen nincsen embernek akarata; de Demetrius máskép is cselekedhetett volna, de nem *akart* máskép cselekedni, mert jelleme nem engedte. Ez is bizonyos értelemben kényszer, de nem külső kényszer, hanem a hősnek belsőjéből származó hatalom, melynek a végzethez semmi köze, különben minden jellemtragédia végzet-dráma volna, mert minden drámai hős (sőt általában minden ember, a kinek jelleme van) jellemének kényszeréből cselekszik. Ha Demetrius vészes elhatározását (ismét Wallensteinra emlékeztetve) még egyéb okokkal is támogatja (övéinek és hazájának érdekeivel) és elhitei magával, hogy ezek kényszerítik elhatározására, ez a lélektanilag oly helyes önámítás nem változtat a dolog lényegén, hogy t. i. császár akar maradni, mert ha nem akarna, visszalépne. Demetrius a hazugság útját választja, tudatosan és teljes belátással, és ezért kell tragikus véget érnie. *Oedipus király* és *Demetrius* tehát, minden felszínes hasonlatosság mellett, éles ellentétek: amaz remek végzet-tragédia, ez (ha elkészül) remek jellem-tragédia.¹⁾

Tehát sem *Wallenstein*, sem *A messinai ara* nem születtek a német végzet-drámát, keletkezésére pedig (mint már láttuk) bizonynyal kimutatható befolyással nem voltak. Ellenben kétségtelenül hatással volt a német végzet-dráma kifejlődésére Calderon háromfelvonásos színműve *La devocion de la Cruz* (írva 1633, megjelent 1635), melyet Schlegel Ágost Vilmos *Die Andacht zum Kreuze* (*A kereszt imádása*) címmel németre fordított.²⁾ Cselekvénye egyszerű és mégis bonyolódott: ebben is a későbbi végzetdrámák egyik mintája, valamint abban is, hogy

¹⁾ Szigligeti *Trónkeresője* (1867) nem a Demetrius, hanem az Oedipus típusára vall, mert nála is származásának fölismerése a cselekvény végére esik és közvetetlen okozója a katasztrófának.

²⁾ *Spanisches Theater, hg. von A. W. Schlegel*, I. köt. 1803: *Die Andacht zum Kreuz. Über allen Zauber Liebe. Die Schärpe und die Blume.*

a cselekvénynek döntő befolyású része magának a drámának cselekvénye előtt történt, és csak ennek folyamán jut a szereplőknek, valamint a közönségnek tudomására. A darab hőse, Eusebio, a vadonban, egy kereszt alatt született, és kereszt van a mellén. Nem ismeri szüleit, egy jómódú gazda nevelte föl. A kereszt mellén már ismételve megmentette őt a biztos haláltól, melynek társai áldozatul estek. Szereti Curcio leányát, Juliát, a miért Lisandro, ennek testvére, őt ugyanott, a hol született, párbajra kényszeríti. Eusebio megöli, de mielőtt meghal, elviszi egy paphoz, hogy meggyónhasson. Curcio, a ki döllyfösen ellenzi leánya és az esetleg alacsony származású Eusebio frigyét, kólostorba küldi Juliát, de előbb elbeszéli, hogy kételkedett neje (Julia anyja) hűségében,¹⁾ miért is a vadonba vitte, hogy megölje, ugyanazon helyre, hol Eusebio született és Lisandro meghalt. Utóbb halljuk, hogy Curcio itt ezer tördőfessel megölte áldott állapotban volt nejét; de haza érkezve, legnagyobb meglepetésére neje őt frissen és egészségesen üdvözölte, «szebb volt mint valaha», karján csecsemővel (Julia), melynek mellén egy kis vörös kereszt volt látható.

A II. felvonásban Eusebio szerelmi bánatból rabló lett: végtelen fájdalmát bűnös tettekkel akarja az embereken megbosszulni. Rablótársa, Ricardo, Alberto tridenti püspökre lőtt, de a golyó meglapult egy könyvön, melyet a szent férfiú mellén hordott és mely a kereszt csodáit fejtegeti.²⁾ Eusebio elkéri könyvet tőle és szabadon bocsátja, mire Alberto megígéri neki, hogy hívását mindenütt meg fogja hallani és eljön hozzá, hogy Eusebio neki meggyónhasson. Ezalatt Curcio a parasztok élén a rablók ellen indul és a kereszthez jut, hol Eusebio született,

¹⁾ Nicht für Wahrheit will ich's geben, Aber wen sein Blut geadelt,
Der bedarf nicht Überzeugung, Denn ihm gnügt schon der Gedanke —
tehát ugyanaz a „spanyol“ fölfogás, mint Calderon egy másik híres darabjában (*Becsületének orvosa*), melyben a hős megöli ártatlan nejét, kinek ártatlanságáról maga is meg van győződve, csak azért, mert bűnösnek látszik.

²⁾ Es (dies Buch) sucht den Ursprung wahrhaft zu entfalten
Von jenem göttlichen und heiligen Holze,
An welchem Christ gestorben,
Glorreich am Tod Sieg und Triumph erworben.
Das Büchlein ist benannt:
Wunder des Kreuzes.

hol Curcio ártatlan nejét meggyilkolta, hol Julia született, keresztel mellén. Neje ekkor ikreknek adott életet, de a fiúról nem tudta, hogy hová lett (az olvasó előtt is homályos marad a motívum). De Eusebio nem bír szenvedélyével: azért a kólostorba tör, noha lángok és látományok visszarettentik, és Julia czellájába jut, a ki előbb, fogadalmára hivatkozva, erélyesen visszautasítja Eusebiót, de utóbb, saját szenvedélyétől elragadva, enged «völegénye» forró óhajainak — mikor Eusebio váratlanul visszalép, nem nyúl a leányhoz és gyorsan menekül, mert meglátta Julia mellén a keresztet.¹⁾ Ez nem érti kérését és nyomban elhatározza, nem bírva fölkorbácsolt vérével, hogy követi őt.

Ez alatt folyik az erdőben a harc Curcio és a rablók közt (III. felv.). Julia férfiruhában csatlakozik Eusebióhoz, miután útközben őt embert meggyilkolt, hogy őt el ne árulják. Végre Eusebio és Curcio szemben állnak egymással, mint bőszen ellenségek, éles karddal kezökben. De mielőtt harczra kerülne a dolog, egy titkos varázs elveszi tőlük a gyűlöletet, úgy hogy nem képesek egymásra támadni. A parasztok üldözőbe veszik Eusebiót, és Curcio nem segíti őket: ellenkezőleg, a rablóvezér segítségére siet, mert csodás sejtelen fogja el, hogy Eusebio alighanem az ő fia.²⁾ És csakugyan: Eusebio halálos sebekkel lezuhan a szikláról ép azon kereszthez, a mely alatt született. Curcio segíteni akar rajta, megpillantja mellén a keresztet és fölismeri fiát.³⁾ Eusebio meghal, de előbb hívja Albertot, hogy meggyónhasson. A parasztok a bokorba tették holttestét, mely Alberto megérkezése után újra életre ébred, és Eusebio elmegy a püspökkel, hogy meggyónjon.⁴⁾ Ekkor a rablók Julia vezetésével új harcot kez-

¹⁾ Und, o Julia, da dies Zeichen Beid' uns auf die Welt begleitet,
Hat Gott ein Myster bereitet, dessen Grund wir nicht erreichen.
(III, 1.)

²⁾ Denn jenes kalte Blut, Des leiser Ruf so bang zu mir erschollen,
Muss meinem sein entquollen, Wär' dies Blut nicht mein eigen,
So hört' ichs nicht, so würd' es mir auch schweigen.

³⁾ Deine Mutter liess dich hier, An dem Ort, wo ich dich finde,
Da, wo ich beging die Sünde, Straft der Himmel sie an mir.

⁴⁾ Als Eusebio war gestorben, Liess der Himmel weilen noch
Seinen Geist bei seinem Leichnam, Bis er beichten erst gekonnt:
So viel Gnad' erlangt die Andacht Zu dem heiligen Kreuz bei Gott.

denek. Julia fölismeri Eusebióban testvérét, mire a vérfertőzésen megrémült atya őt meg akarja ölni.¹⁾ De midőn Curcio le akarja döfni, Julia átöleli az Eusebio sírja (?) mellett álló keresztet és a magasba röpül vele. Alberto fölkiáltásával: „Nagy csoda!” végződik a darab.

Curcio a kereszt alatt vétkezett ártatlan neje ellen, a ki a kereszthez menekült és tőle nyert oltalmat. Ugyane kereszt alatt, a hol születtek, vesztí el a bűnös atya mindkét gyermekét, sőt második fia is, kit későn ismer föl, e helyen pusztul el. Ugyanezen bűnének folyománya, hogy fia, Eusebio, megöli az egyik testvérét és bűnös szerelmi szenvedéllyel vonzódik a másikhoz, a ki, bűnös véréből hajtva, viszonozza érzelmeit. A bűnnek mértetelű hatása alatt tör Eusebio vétkes indulattal a szent kolostorba és el akarja csábítani Isten aráját. És végül ugyanezen bűn következménye, hogy Curcio meg akarja ölni leányát, a kit csak a kereszt imádása ment meg és visz a mennyekbe. A kereszt a cselekvény középpontja és rügője, és a cselekvény ugyanegy helyen, ugyanazon kereszt körül folyik le minden lényegesebb mozzanatában. Az embereken a kereszt uralkodik: nem lakolnak bűneikért, pedig mind Eusebio, mind Julia nemcsak bűnös szerelemmel vonzódnak egymáshoz, hanem sok véres bűnt követtek el: raboltak és gyilkoltak; a szerelmesek azon felül megsértették a kolostor szentségét és Julia vétkezett szent fogadalma ellen. A darab kezdettől végig korának és költőjének hitén alapszik, melyet el kell fogadnunk, ha meg akarjuk érteni a cselekvény logikáját és a szereplők sorsát: a hit (kereszt) ereje lecsöndesíti és megszünteti az embereknek vad szenvedélyeit, melyek irtóztató bűnökre vezethetnek, de egyúttal meg is menti a bűnösöket a végső elkárhozástól.²⁾ De minket nem a darabnak ez

¹⁾ *Curcio*: O verbrecherischer Greuel! Meine eigne Rechte soll
Dich ermorden, Dass entsetzlich, Wie dein Leben, sei
dein Tod.

Julia: Steh mir bei, du göttlich Kreuz!

²⁾ Nagyon kedvezőtlenül ítélnék e darab szelleméről Herm. Ulrici, *Über Shakespeares dramatische Kunst und sein Verhältnis zu Calderon*, Halle, 1839, 514. l. és Julian Schmidt, *Geschichte der Romantik*, Leipzig, 1848, I, 288. l. Tény, hogy Calderon az egyház tanait és intézményeit az erkölcs követelményei fölé helyezi és hogy, a hol e kettő ellenkezésbe kerül egymással, mint nála igen sokszor, az egyház diadalmaskodik az

iránya és alapeszméje érdekel, hanem kizárólag cselekvényében félreismerhetetlen azon jellege, mely *A kereszt imádását* végzet-drámává avatja és megérteti velünk azt a kétségbevonhatatlan tényt, hogy a német végzetdráma kialakulására és fejlődésére nagy hatással volt.

Calderon darabjának forrása ismeretlen, nem is világos, hogy mely korban játszik. Az egyetlen látszólag történeti alak, Alberto, Trident püspöke, sem igazít el, mert ily püspök sohasem élt, és a darabban szereplő Alberto talán Sienai Albert (Albertus Eremita), a ki állítólag a XII. század végén élt; Siena átengedése a pápai hatalomnak pedig (a miről szó esik) a költő korának (XVII. század) eseményeire céloz. Forrása, ha volt ilyen, egy régi legenda lehetett, melyet Calderon céljaihoz képest átalakított. A drámában szereplő alakok, eszmék és helyzetek különben gyakoriak Calderon színműveiben, főleg az a fölfogás, hogy az egyház iránti hűséges hódolat összefér a legnagyobb vétkekkel, és hogy az egyháznak vagy csak valamely holt eszközének tisztelete megmenti a legvéresebb bűnöst is az elkárhozástól.¹⁾

Sok tekintetben rokon ezen drámával Calderonnak egy jóval későbbi színműve: *Las tres justicias en una* (Drei Vergeltungen in einer. Három megtorlás egyben). Midőn Curcio és Eusebio *A kereszt imádásában* mint dühös ellenségek állnak egymással szemben, egyszerre megszólal a rokon vér szívükben és gyűlöletük szeretetté változik át. Rokon ezzel a *Három megtorlás* kiinduló pontja és alapgondolata: Lehetetlen, hogy a fiú fölemelje kezét saját atyja ellen. Ha mégis megteszi, ő nem lehet a megsértettnek fia. Ezt a gondolatot példázza már a *Gesta Romanorum* (IX. fejezet) is.

A darab cselekvénye röviden következőleg foglalható össze. Don Lope már öregedő korában nőül veszi a félig gyermek

erkölcsön. Ellenben lelkesen védelmezik a darab irányát Franz Lorinser, *Calderons grösste Dramen religiösen Inhalts übersetzt*, Freiburg, 1875, IV, 126. l. és Engelbert Günthner, *Calderon und seine Werke*, Freiburg, 1888, I, 103. l.

¹⁾ Grillparzer nagyrabecsülte a darabot és sokszor említi. V. ö. Hans Lambel, *Ahnfrau und Andacht zum Kreuz*. Presse, 1884, 16. sz. — Német földön 1811-ben előadatta Holbein társasága, Hoffmann Amadé ösztönzésére Bambergben, melynek katolikus lakossága nagy tetszéssel fogadta.

Blancát. E természetellenes frigy gyümölcse a fiatal Lope, egy elvetemedett, gaz fiú, a ki minden elképzelhető gonoszság után végre egy rablócsapat főnöke lesz. Mint ilyen megmenti titkos vonzalomból Don Mendót, Aragon főbíráját, kinek leányát, Violantét, szenvedélyesen megszereti. Lope nagyon szereti anyját, de atyját gyűlöli és egy alkalommal arcul üti. Pedro király lehetetlenségnek tartja ezt és maga fölkeresi Blancát, hogy megtudja tőle, vajjon Lope csakugyan férjének fia-e. Itt kiderül, hogy nem az. Blancának sohasem volt gyermeke, de volt egy nővére, Laura, a kit Don Mendo elcsábított és elhagyott. Ennek fia Lope, kinek anyja a szülésbe belehalt. Hogy nővére becsületét megmentse, Blanca saját fiának vallotta a gyermeket, a kinek ezek szerint az öreg Lopéhez semmi köze. Az ifjú Lope tehát a természet szavát követve mentette meg Mendót és vonzódik bűnös szerelemmel nővéréhez. A király megfojtatja az ifjút, a mivel három bűn van megtorolva: az ifjúnak bűnös viselkedése azon férfiú iránt, a ki neki atyja volt, és bűnös szerelme nővéréhez; Mendo hűtlensége Laurával szemben és Blanca csalása férjével szemben. A vér szava, a hős egy rablócsapat élén és szerelme nővére iránt elevenen emlékeztetnek a *Kereszt* imádására.

A *Gestában* a király Nagy Sándor, Calderonnál III. Pedro, Aragon királya (uralkodott 1276—85); de a király jellemzése inkább I. Pedróra, Castilia királyára (1350—69) illik. A két fejedelem fölcserélését talán az okozta, hogy mind a két Pedrónak mellékneve «a kegyetlen» volt.

A végzetdráma fejlődésére ez a darab nem volt kimutatható hatással, de utóbb ismételve foglalkoztatta a romantikus irányú német drámaírókat.¹⁾

(Vége következik.)

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

¹⁾ Immermann Károly és Halm Frigyes át akarták dolgozni ezt a színművet a német színpad számára, de tervük nem valósult meg. V. ö. Herm. Schneider, *Halm und das spanische Drama*, Berlin, 1909.

SYMMACHUS ÉS PRUDENTIUS.

(Vége.)

Kormányzatpolitikai szempontból is nagyjelentőségű Symmachus ezen relatiója, mert minden józan érdekel a mellett szólni, hogy a pogányság kérése teljesítendő, nehogy Valentinianus, ki amúgy is sok bajjal küzdött, a pogány alattvalókat is maga ellen fordítsa. A császári tanács keresztény és pogány tagjai egyformán ezt a véleményt képviselték, maga a császár volt más állásponton: tudniillik Ambrosius álláspontján, kinek levele (ep. 17) ekkor már kezében volt. Megrendítő hatást gyakorolhatott a tizennégyéves gyermek-császárra Ambrosius levelének félelmetes, fenséges, szinte parancsoló hangja. Nem is ingathatta meg semmi Valentinianust szándékában: a relatiót — mint említettem — elutasította.

Ha ez a relatio, e «*morceau célèbre*», mint Boissier nevezi, nem érte el célját, annak magyarázatát nézetem szerint nem abban kell keresnünk, hogy Symmachus talán gyengén állta meg helyét Ambrosius fenyves dialektikája és lángoló buzgalma előtt, hanem abban, hogy a pogányság ideje már elmúlt, hívei megfogytak, meggyőződéses követőinek száma nagyon összezsugorodott. Azok is, a kik hívei voltak a régi kultusznak, vallás dolgában közömbösek voltak s nagyrészt lassankint a kereszténységre tértek, bár ugyancsak meggyőződés nélkül vagy érdekből, vagy egyéb emberi tekintetből, mint Allard helyesen megjegyzi. A mint a pogányság elvesztette az államhatalommal való régi, szoros kapcsolatát, elvesztette egyúttal a talajt is lába alól s immár sem néhány lelkes rajongó felbuzdulása, sem Symmachus lángoló védelme nem hozhatta vissza számára a régi, hitbuzgó és ősrómai szellemtől áthatott idők szétfoszlott ragyogását.

Mégis nagyszerű és impozáns emléke ez a relatio a haldokló pogányságnak; művelődéstörténeti szempontból rendkívül értékes, valószínűségi korszak. Kevesen fogják érdeklődés és megindultság nélkül olvasni — mondja Richter — ezt a mélyen megkapó és hol energikus, hol elégikus írást. Ide illik igazán a vergiliusi «*sunt lacryma rerum*»: «*es ist — írja tovább Richter*¹⁾ — als hätte jedes Wort eine Thräne über den Sturz der römischen Herrlichkeit und ihrer Götter, ... über die Revolution, welche die Menschheit rings umher ergriffen, und an deren Spitze die Kaiser sich selbst stellten ... Denn noch breitet die Antike einen leisen Glanz über die Schrift des römischen Senators aus, wie der letzte melancholische Abendschimmer nach einem prachtvollen bunten Tage ...

Felcsillan még néha imitt-amott ennek a lenyugvó napnak egy-egy halvány sugara, de régi fénye örökre elveszett. Symmachus halálával meghalt a pogány Róma is.

* * *

A pogányság azonban sehogysem akart belenyugodni abba, hogy az életről lemondjon. Valentinianust 392-ben Arbogastes nevű

¹⁾ I. m. 588—589. II.

pogány frank minisztere megölette s Eugeniuszt ültette helyébe a trónra. ki keresztény létére újra megengedte a régi kultuszok gyakorlását s Victoria oltárát is visszaállította. Ismét közbelépett Ambrosius (ep. 57.), de ezúttal nem ő, hanem Theodosius szerzett érvényt a kereszténység jogainak, a mennyiben 394-ben Aquilejánál leverte s megölette Eugeniuszt, Arbogastes pedig öngyilkos lett. Theodosius kemény büntetés terhe alatt megtiltotta a pogány kultuszt s a Victoria-oltárt — ezúttal végleg — eltávolította.

Ilyen körülmények közt szinte önként vetődik fel az a kérdés: mi indította Prudentiuszt, a kiváló ker. költőt arra, hogy «Contra Symmachum» czímen 402-ben, tehát 18 évvel a híres relatio után polemizáljon a nagynevű római senatorral?

Ennek okát abban kell keresnünk, hogy Theodosius halála (395) után a pogány párt minden alkalmat fel akart használni, hogy a fiatal (ekkor 11 éves) Honoriusnál valamelyes engedményeket kieszközöljön. Külömben is úgy látszott, hogy nehéz csapások zúdulnak a nyugati birodalomra. Alarich, a nyugati gótok királya, 395-ben betört a keleti birodalomba: innen a germán miniszternek, Stilichónak szerencsés politikája eltávolította ugyan, de hosszas fenyegető habozás után e helyett Itália ellen fordult 401-ben. Roppant félelem szállta meg a birodalmat, lázas munka indult meg a védelem szervezésére. Alarich már Mediolanum alatt volt, hol Honorius székel, midőn Stilicho a germániai és galliai legiókkal odaérkezett. 402-ben, husvét ünnepén, került ütközetre a dolog Pollentia mellett, hol állítólag a rómaiak győztek; ez a győzelem azonban legalább is kétes. Erre fegyverszünet következett, majd a következő év nyarán a veronai csatavesztés után a gótok kivonultak Itáliából. 404. január elsején a római nép diadal-mámora közepette bevonult Rómába Honorius, Stilicho kíséretében, hol fényes ünnepségekkel, játékokkal és diadalívvvel fogadták.¹⁾

Mint említettem, a győzelem, melyet a rómaiak Pollentiánál arattak, nem lehetett valami fényes, sőt talán nem is volt győzelem.²⁾ Legalább erre mutat az, hogy Stilicho még ezek után is állandóan kénytelen volt Alarich-hal alkudozni, a mi végre is a kiváló államférfiú bukására vezetett. E körülmények szomorú sejtelmekkel s megokolt félelemmel tölthették el a rómaiakat, de új reményeket élesztettek a pogány lakosság lelkében, mely a ker. Róma esetleges bukásával a pogány germánok révén az ősi kultusz részére bizonyára bőséges engedményeket várt. Erthető, ha ily körülmények közt az épen Rómában tartózkodó Prudentius³⁾ indítva érzi magát, hogy a pogányság ellen föllépjen. Ezt a véleményemet a C. Symm. keletkezésére vonatkozólag megerősíti az is, hogy a C. Symm. első könyve nem Symmachus-szal foglalkozik, hanem általánosságban harczol a bálványimádás ellen.

De a C. Symm. II. könyve, vagyis a Symm.-szal való polemia

¹⁾ L. minderre nézve *Claudianus* «de bello getico» (402) és «de VI cons. Honorii» cz. műveit.

²⁾ Cassiodorius és Jornandes szerint a gótok győztek!

³⁾ Prud. életrajzát itt nem részletezem. Erről, s ennek keretében római útjáról bőven szóltam *A Prudentius-féle Dittochaeon* cz. dolgozatomban: EPhk. XXXIV, (1910), 23. sk. lk.

is érthetővé lesz, ha meggondoljuk, hogy Honoriuszt nagyszerű játékokkal készültek fogadni Rómában. E játékokat természetesen a pogány-párt rendezte, mely ezzel kapcsolatban a régi kultusz érdekében is buzgólkodott s újra meg újra hangoztatta Symmachus relatiójának érveit, melyek közkinsévé váltak a pogány rómaiaknak s mindenkinek lelkében elevenen éltek. Maga Prudentius is tanuskodik Symm. nagy tekintélye, népszerűsége s művének kiváló tekintélye mellett. Szinte önként kínálkozik az a feltevés, hogy Prudentius meg akarta előzni a pogány-párt törekvéseit és előre is meghiusítani a császárhoz intézendő esetleges kéréseit: ez szinten kellőleg megmagyarázza a C. Symm. keletkezését.

De végül azt is meg kell gondolnunk, hogy Ambrosius feleletei Symm. relatiójára korántsem állottak a klasszicizálás azon fokán, melyen a nagynevű pogány szónok műve. Így érthető, ha a pogányok szándékosan ignorálták a nagy püspök iratait, s ez a körülmény kellőleg megmagyarázza a Prudentius-féle C. Symm. keletkezését. Nem fogdom el némely kutatónak azt a véleményét, hogy Symm. Honoriusnak újra beadta relatióját, erre semmi adat sincs. De minden jel valószínűvé teszi azt a feltevést, hogy a Rómában akkor uralkodó hangulat, a pogány-párt meg-megújuló kísérletei az ősi kultusz visszaállítására s az Ambrosius-féle czáfoló levelek elévülése s feledésbe jutása a valódi okai a Prudentius-féle költemény keletkezésének. Ez annál is valószínűbb, mert Prudentius e költeményben szorosan az Ambrosius-féle czáfolat nyomain jár, talán épen azért, hogy megmutassa, hogy ezek az érvek nem avultak el, csak feledésbe mentek. Mindenesetre a költői formától is várt némi hatást. A Prudentius-féle C. Symm. tehát nem más, mint felújítása Ambrosius polemiájának oly időben, midőn a pogányok a Symmachus-féle relatio érveit kezdték felújítani. Mintha a 18 éve lezajlott nagy harcznak visszhangját hallanók...

A Prudentius-féle *Contra Symmachum* II. II. Theodosius fiaihoz, jobban mondva inkább csak Honoriuszhoz van intézve (C. Symm. II, 7—11.; II, 709. s k.), kit «generosa propago principis invicti»-nek nevez (C. Symm. II, 655. s k.) s kitől kéri a gladiator-i játékok eltörlését, az egyetlen dolgot, melyet atyja ráhagyott (C. Symm. II, 1123.: quodque patri superest successor laudis habeto). E kérést Honorius 404-ben teljesítette is.¹⁾ De egészen bizonyosan Honoriusra vallanak a II, 709. sk. versek, melyekben őt mondja a Pollentia melletti csata győzőjének.

A C. Symm. keletkezési ideje 402—403-re esik. A II, 715. sk. sorokban ezt olvassuk:

Illic ter denis gens exitiabilis annis
Pannoniæ pœnas tandem deleta pendit.
Corpora famosis olim ditata rapinis
In cumulos congesta iacent: mirabere seris
Posteritas sæclis inhumata cadavera late,
Quæ Pollentinos texerunt ossibus agros.

¹⁾ V. ö. Theodoret. hist. eccl. V, 26. Olv. fentebb Telemachus szerzetes esetét.

Ebből kitűnik, hogy Prudentius a Pollentia melletti ütközettel befejezettnek tekinti a háborút (*tandem deleta . . .*). Ez tehát terminus *post quem*, vagyis 402 husvét. Ebből következik, hogy Prudentius még nem tudhatott Alarichnak 403. évi fenyegető előnyomulásáról sem, sem a veronai csatáról, melyben Alarich végleg leveretett. Ez 403 nyarán történt. Így a *Contra Symmachum* keletkezése 402 husvét és 403 nyara közé esik.

A C. Symm. II, 731—732.-ben Rómába hívja a költő a császárt:

*Scande triumphalem curram spoliisque receptis
Huc Christo comitante veni.*

Ebből arra következtetek, hogy e kérést oly időben írta le Prudentius, midőn a császárnak Rómában teendő látogatása már legalább is kilátásba volt helyezve. Claudianustól tudjuk,¹⁾ hogy a császárt folytonosan és ismételten hívta Rómába a nép és a senatus. Ez a látogatás azonban a közbejött veronai csata s Alarich tavaszi betörése miatt csak 404. jan. 1-én történhetett meg. Azt hiszem tehát, hogy a C. Symm. a 403. év elején — mikor már sokat beszéltek Honorius római útjáról, de mikor még nem tudtak Alarich újabb támadásáról — már be volt fejezve.

A C. Symm. *célja* világos azok után, a miket keletkezésének körülményeiről s okairól elmondtam. Közelebről így volna e cél meghatározható: a C. Symm. célja egyrészt a pogány kultusz támadása, másrészt e kultusz legerősebb védőjének, Symmachusnak híres relációjával való polemizálás. Ennek a célnak megfelelően választotta meg a költő tárgyát is, s ennek megfelelően osztotta művét két könyvre.

A C. Symm. két könyvre oszlik, melyek közül az első 657, a második pedig 1132 hexameterből áll. Mindkét könyv előtt — a Prudentius-féle költemények közös sajátága ez — verses *præfatio* van. Az I. könyv *præfatiója* 89 sorra terjed s asclepiadesi versekben elbeszéli Pál apostol maltai hajótörését s a mérges viperának tűzbedobását; ezt akként alkalmazza, hogy a viharban hanyatott hajó az egyház, mely alig jutott a béke kikötőjébe, felütötte fejét a mérges kígyó: Symmachus; ellene harcol ő is, de kéri istent, hogy ne vessen ellenfelét az örök tűzre.

Az első könyv elején panaszkodik a költő, hogy hiába lépett fel Theodosius oly erőiesen a pogányság ellen, az tovább él. Pedig a pogány istenek tulajdonképen csak az elemek istenítései, nem egyebek démonoknál vagy embereknél, kiket később istenséggé emeltek. Bőven és kimerítően tárgyalja az istenek gyalázatos tetteit, rajzolja bűneiket és szenvedélyeiket, bebizonyítja, hogy a pogányság tévhite hogyan szállott nemzedékről-nemzedékre s végül a császárok apotheosisa ellen kel ki. Első olvasásra észrevehető, hogy e polemijában az apologétika nagy mesterei és nagy tradíciói inspirálják. Lépten-nyomon Tertullianus, Minucius, Commodianus, Arnobius jutnak eszünkbe. Ez a hagyományos polemia, a III. század öröksége, az euhemerismus szívós hagyománya.

¹⁾ De VI. cons. Honor. v. 331 sq.

E polemia végeztével Theodosiust lépteti fel, ki a senatusban hatalmas beszédet mond a pogányság ellen, a mi egyébként történeti tény.¹⁾ Ezt a történeti tényt használja fel itt költőileg Prudentius. Theodosiusnak ez a beszéde (C. Symm. I, 415—505.) az első könyv magva: a császár vázolja benne a pogányság észszerűtlen voltát, majd felszólítja a senatorokat, hogy térjenek a kereszténységre. Theodosius beszédének hatása — Prudentius szerint (C. Symm. I, 593—607) — valósággal elemti volt: a senatus «leszavazta» Juppitert és a többi istenséget (. . . decernant infame Jovis pulvinar, et omne idolium longe, purgata ex urbe fugandum) és elenyésző kivétellel kereszténynyé lett: ez pedig — mondja Prudentius — a józan belátás műve volt (C. Symm. I, 614—615.). Klasszikus tömörséggel foglalja össze Allard e ponton a pogányság végleges bukását: c'est ainsi que le paganisme fut officiellement aboli dans Rome, en vertu d'un vote du sénat. Désormais le culte des dieux cessa d'être célébré au nom de l'État . . . le paganisme . . . ne fut plus qu'une religion privée, réduite à ses seules forces et vivant des subsides de ses derniers sectateurs.

Az első könyv harmadik részében (v. 622—657.) magát Symmachust szólítja meg a költő. Teljes elismeréssel és tisztelettel szól róla, kiemeli ékesszólásának csodálatos varázsát (632.: O linguam miro verborum fonte fluentem; . . . dives facundia . . .), mely még Cicerónál is nagyobb! Mit érhetne el Symmachus ezzel, ha az igaz Isten dicsőségére fordítaná! (635.: os dignum, æterno tinetum quod fulgeat auro, si mallet laudare deum). Hivatkozva arra, hogy előkelő méltóságait Theodosiusnak köszönheti (v. 622.), ezzel a célzással mintegy a kereszténység számára iparkodik őt megnyerni. Végül pedig jelzi, hogy érzi gyengeségét Symmachus-szal szemben s nem is merné vele összemérni fegyvereit, ha a támadás nem kötelezné őt védekezésére.

Bár ez az első könyv nem tartalmaz érdemleges polemikát a relatióval szemben, mégis szerves része Prudentius művének. Nem tekintve azt, hogy magára Symmachusra is több vonatkozás van benne, szervesen hozzátartozik s szerkezetileg tökéletesen beleillik a Contra Symmachum egészébe azért is, mert a pogányság elleni általános polemikája, a bálványimádás észszerűtlenségének kimutatása mintegy Symm. egész relatiójának filozofiai alapját dönti meg. Symm. az ősi istenek számára követel kíméletet, kiknek Róma mindent köszönhet: Prudentius kimutatja, hogy ezek csak istenített gyarló emberek vagy démonok s így valósággal a talajt veszi ki Symm. lábai alól. Így értelemben én az első könyvet a mű szerves részének tartom s a C. Symmachumot szerkezetileg kifogástalan, sőt ügyes technikával megalkotott műnek tekintem.

A második könyv elé írt praefatio 66 glyconi sorból áll s Krisztusnak a tengeren való járását és Péternek a vízbe süllyedését, majd megmentését beszéli el s feladatára alkalmazva azt mondja, hogy ő is könnyen lesüllyedhet (. . . facundi oris ut inpetus non me fluctibus obruat) — ily kiváló szónok előtt, de reméli, hogy Krisztus segítőkézét fogja feléje nyújtani.

Innen kezdve részletesen czáfolja Symmachus relatiójának érveit

¹⁾ 394 szept. 6-án vonult be Rómába Th. Ekkor tartotta az említett beszédet.

és pedig ugyanazon bizonyítékokkal, melyekkel egykor Ambrosius. Már előbb rámutattam e tényre, melyet eddig Boissier, Brockhaus és Rösler hangsúlyoztak, de a mely még részletes bizonyításra vár. Ez azonban nem tartozik cziklem keretébe.

Mindenekelőtt Symm. azon állítását czáfolja, hogy Honoriusnak és Arcadiusnak kötelessége Victoriát tisztelni, mint a kinek igen sokkal tartoznak (rel. 3, 4.). Erre Prudentius azzal felel, hogy a győzelmet szívós munka és kitartás adják, nem pedig költők és művészek által alkotott «istenségek» (C. Symm. II, 12—16.; 61—66.). Hiába hivatkozik Symm. az ő-ök példájára (c. 8) s arra, hogy mindenkinek hitét békén kell hagyni: Prudentius az isteni parancsot szegzi ezzel szembe, mely az igaz hit követésére kötelez s szép szavakban utal a túlvilági felelősség: a halhatatlanság hitére (II, 172—180.; 184—186.). Symmachus szavait szinte szószó szerint idézi a II, 69—90. verseiben. Erre — az ő-ök példájának követése — azt jegyzi meg, hogy egyenesen nevetséges ilyen dolgokban konzervatívnek lenni: a világ halad, a római népre nézve is elérkezett a komoly férfikor ideje, melyben istenhez kell térnie. Ep ily szigorúan bánik el azzal a régi pogány érveléssel is, hogy Róma az isteneknek köszönheti hatalmát és nagyságát (rel. 3, 9.); nem az istenek kegye, hanem a római vitézség aratta azokat a fényes győzelmeket (II, 488.; 551.). Kitűnő ötlettel szólaltatja meg ő is Rómát, azonban csak azért, hogy Symm. Rómájának beszédét visszaverje. Itt is sok a szóról-szóra való egyezés (rel. 3, 9. és 10. = C. Symm. II, 80—90.; 649—768. és 781.). A beszéd szembeállítása a Symm.-nál olvasható beszéddel szerencsés költői invenzió. Symm. azon állítására, hogy az istenség egy, csak megismerésének és tisztelésének útjai különbözők (rel. 3, 10.), azzal felel, hogy minden lehet egyforma és közös az embereknél, de az igaz vallás nem egyenlő a többivel; az igaz Istenhez csak egy út vezet! (II, 90.; 149—150.; 882. sk.). Symm.-nak a Vestalisok javainak elvonására vonatkozó panaszát (rel. 3, 11.; 14.) szintén igen ügyes gondolattal gyengíti meg: szembeállítja a Vestalisokkal a ker. szűz alakját; szemükre veti a Vesta szűzeknek áldozatuk öntudatlanságát s barbár viselkedésüket, midőn gyönyörködnek a czirkus véres játékaiban (II, 910. sk.; 1064.; 1091—1102; 1109—1113.). Azzal a régi, még az üldözések idejéből fennmaradt szemrehányással, hogy a keresztények okai a csapásoknak s a fellépett éhínségnek (rel. 3, 14.), — szintén könnyen végez, bár itt is szemünkbe ötlének az apologéták ismert érvei (II, 917. sk.). Így sorban megfelel Symmachusnak minden érvére, miközben gyakran céloz rá, sőt, mint néhány helyen ki is emeltem, idézi is néha. A czáfolat szorosan ragaszkodik a relációhoz, mindig eleven és szellemes, bár — ezt minden költői szépsége mellett is el kell ismernünk — nem egyszer bőbeszédű. Már kiemeltem, hogy nagyon sokszor emlékeztet a ker. apologétákra, de van benne egy új gondolat, mely bőven kárpót a sablonos polemia sokszor fárasztó olvasásáért. Ez a gondolat, melyet a költő itt teljes egészében kifejt (s melyre más műveiben is céloz), a *hazaszeretet* nagy gondolata, mely az egész művet — mint csillogó zománcz — bevonja s annak sajátságos, egyéni színezetet, couleur particulière-t ad.

Erről néhány szót.

Prudentius idevágó gondolatait Symm.-nak azon érvéhez kap-

csolja, mely szerint a rómaiak az isteneknek köszönhetik nagyságukat és hatalmukat. Erre a gondolatra alapítja Symm. egész vitatkozását. Erre Prudentius azzal felel első sorban, hogy a hatalom és gazdagság nem a legfőbb javak, szóval oly érveléssel válaszol, mely a ker. irodalomból már jó ismerősünk (Tert. apol. c. 25--26.; ad nat. II, 17.; Min. Fel. Oct. c. 25.; v. ö. Aug. civ. dei VI, 10.). De egyúttal új érvet is említ, mely nála hangzik fel először, és ez az, hogy Symm. ezen véleménye a római név becsületét támadja meg, mert kisebbíti a nagy ősök: Fabricius, Curius, Drusus, Camillus érdemeit (c. Symm. II, 488. sk.; Peristeph. II, 5--6.). Íme: a keresztény költő felemeli szavát az ősrómai dicsőség érdekében azokkal szemben, kik minden régi hagyomány egyedüli letéteményeseinek és őrzőinek vallják magukat; a szerepek felcserélődtek: a pogányok helyett, sőt velük szemben a ker. költő kel a római név, a római dicsőség védelmére és lelkesedéssel hangoztatja, hogy nála jobban senki sem csodálja a régi rómaiak nagyszerű tetteit. Nem az istenek hatalma tette nagygyá Rómát, nem Venus és Victoria adták a győzelmeket, hiszen akkor miért nem segítették a rómaiakat Cannæ-nál és a Cremera-nál? Róma hatalmának egyedüli forrása az ősök vitézsége. Keresztény írónál mindenesetre meglepő gondolat, melyre néhány halvány allusiót Tertullianusnál is találhatunk már, ki büszkén jelenti ki az Apologeticusban, hogy a keresztények a legjobb hazafiak, de ily világos fogalmazásban s ily határozottan körülírva Prudentiusnál jelenik meg először.

Prudentius azonban nem áll meg félúton: tovább fejti ezt a gondolatot. Isten volt az, mondja tovább, ki a rómaiak karjába erőt, lelkébe vitézséget öntött, hogy eszközül használja Róma világuralmát a népek egységének megteremtésére, hogy ebben az egységes birodalomban megszűnjék minden háborúskodás, legyen uralkodó a béke, hogy e révén Krisztus országának megalakulása előkészíttessék. Így a birodalom most olyan, mintha egy város volna az egész:¹⁾ ez a nagy város immár el van készítve Krisztus befogadására:

Iam mundus te, Christe, capit, quem congrege nexu
Pax et Roma tenent: capita hæc et culmina rerum
Esse iubes nec Roma tibi sine pace probatur.

(C. Symm. II, 635. sk.)

Valóságos lelkesedéssel szól Prudentius különben is Rómáról (Peristeph. II, 529.), de örömet entusiasmus-szá fokozza az a körülmény, hogy Róma megtért, kereszténynyé lett, s hogy a senatus legelkelőbbjei is csókolják a martyrok és apostolok templomainak küszöbét; Peristeph. II, 517--520.:

Ipsa et senatus lumina
Quondam Luperci et Flamines,
Apostolorum et martyrum
Exosculantur limina.

¹⁾ Az egység gondolata megcsendül más egykorú költőknél is. Így Claudianus, de II. cons. Stilich. 150.; Rutilius Namatianus Itinerar. 63--64.:

Dumque offers victis proprii consortia juris
Urbem fecisti, quod prius orbis erat.

Ez a megtérés — szerinte — történeti szükségesség volt: a nagy rómaiak már régóta — bár öntudatlanul — dolgoztak a kereszténység győzelmének előkészítésén; ez a győzelem utolsó állomása és mintegy koronája az egész római történelemnek. Róma, az egykori üldöző, megtért s most a ker. költőnek szemefénye; Róma és a kereszténység közt nincs többé ellentét. A keresztények most mintegy kisajátítják Rómát a maguk számára, energikusan dolgoznak annak érdekében. Boissier azt mondja: nem hiszem, hogy volt ebben a korban lelkesebb hazafi, mint Prudentius!

Míg Claudianus magasztaló szavakkal ünnepli Stilicho győzelmeit (bell. get. 635—638.: O celebranda mihi cunctis Pollentia sacris! etc.), addig Prudentius igazi, lélekből jövő meleg lelkesedéssel hívja Rómába a császárt; benne cseng ebben a tirádában a római embernek, a keresztény civis Romanusnak, minden öröme, minden határtalan büszkesége:

Scande triumphalem curram, spoliisque receptis
Huc Christo comitante veni: date vincula demam
Captivis gregibus, manicas deponite longo
Tritas servitio matrum iuvenumque catervæ.
Dediscat servire senex laris exul aviti,
Discat et ad patrium limen genetrice reversa
Ingenuum se nosse puer, timor omnis abesto:
Vicimus, exultare libet! (C. Symm. II, 731—738.)

Íme: a pogányság és kereszténység összeolvadása a patriotismus nagyszerű eszméjében! Mintegy ezen egyesülés előjelének tekinthetjük azt a finom, distinguált, conciliáns hangot is, melyen Prudentius ellenfeléről és ellenfelével beszél. E tekintetben egyébként Symm. is ép ennyi dicséretet érdemel. Symmachus jól nevelt, művelt, udvarias ember módjára ír: Prudentius felelete ugyanilyen síma, udvarias, azt lehetne mondani: gyengéden kíméletes. Találóa mondja Allard Prudentiusról: voici... le langage du chrétien!

Így áll előttünk ez a két férfiú: Symmachus, mint egy nagy familiának és a pogány Rómának gyermeke, kit származása és tradíciói szinte köteleznek a régi kultusz lelkes védelmére — mint önzetlen és munkás nagyúr, mint «the type of an honourable and cultured Roman gentleman» (Glover 170. l.); Prudentius pedig, mint a ker. apologéták méltó utóda, az izmosodó egyház bátor katonája, a keresztény Róma megalapozóinak egyike, ki mint apologéta-költő — erkölcsi felfogásának nemessége, érvelésének frappáns és nagy részben önálló volta tekintetében — a ker. latin irodalomban az első helyet foglalja el.

A mily fájdalommal láthatta Symmachus, az utolsó római klasszikus, Ambrosiusnak, majd Prudentiusnak fényes sikerét és diadalát s ezzel együtt a pogányság lassú haldoklását és Róma christianizálódását: a másik oldalon, a ker. táborban ép oly nagy örömmel és lelkesedéssel nézték, érezték az új idők, az új szellem végleges győzelmének közeledését. És itt rendkívül találóa mutat rá a Prudentius lelkes és szellemes gondolata az új alakulás főirányára: a keresztények jobb hazafiak, mint a régi kultusz hívei. Csakhogy a ker. honszeretet a ker. Rómának szól. Mert Róma lesz a kereszténységnek

is középpontja, úgy, mint valaha az imperiumé volt. Az új vallásnak összekötése a régi hatalommal — ez a keletkező világbirodalom összetartó ereje. A pogány Róma tradíciói — mondja Traube¹⁾ — tovább élnek a ker. Rómában, az egész középkor Rómát tekinti a világ éltető lelkének. A pogány és ker. kultúra összeolvadását s Róma nagy hivatását talán leghívebben fejezi ki az a Bédának tulajdonított híres mondás:²⁾ *Quam diu stabit Colyseus, stabit et Roma; quando cadet Colyseus, cadet et Roma; quando cadet Roma, cadet et mundus!*

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

B. KEMÉNY ZSIGMONDNAK „IZABELLA KIRÁLYNÉ ÉS A REMETE“ CZ. REGÉNYE.

(Vége.)

IV.

Nagyarányú a regény terve, de rendkívüli az ifjú regényíró egyénisége is. Rendkívüli jellemet ad neki az ellentétek sora, melyek benne különös módon férnek meg egymás mellett.

Kemény úgy tűnik fel regényének töredékeiben, mint a ki az emberi léleknek legrejtettebb vidékeit ismeri; valóban tüneményes művészettel bontja elemeire a bonyolult jellemeket s kedélyállapotokat. Mindazáltal képzelete oly pontossággal adja vissza a külső világ jelenségeit, mintha figyelmét csak a hangok, színek s mozdulatok változásai tudnák lekötöni. Bizonyára megfigyelései teljes szemléletek voltak, melyek a lélek mozgalmait érzéki tüneményekkel kapcsolatban fogták fel.

Ép így éles ellentétben van az ifjú költő tárgyiassága kedélyéletének meglepő kitöréseivel. Az a lelkiismeretesség, melylyel Kemény az elmúlt korok szellemét kutatta s a reális környezetrajzot megteremtette, a tudós történetírónak is díszére válhatna. S íme a letűnt idők bölcselője, a művelődéstörténeti adatok szorgalmas gyűjtője egyszerre meghatva áll meg egy-egy bájos tájkép mellett, melyhez gyermekkori ábrándjai fűződnek, merengve sóhajt fel egy-egy fájó gondolatnál, mely csalódásaira emlékezteti, s rajongással csüng egy-egy nagy eszmén, melyet hősök önfeláldozása szentelt meg. A mélyebb vizsgálat talán a tudós kutató s az érzékeny lelkű költő közt sem látna ellentétet, hisz az elmúlt korszakok szenvedéseit s örömeit csak az igazi rokonérzés értheti meg.

Merő ellentét az ifjú regényíró lelkesedésének tárgya is. Lelkét vonzza a fészlő női báj, a rejtelmes asszonyszív, de ép úgy tudja tiszt-

¹⁾ Einleitung in die lat. Philologie des Mittelalters (München, 1911), 43 - 44. lk.

²⁾ Migne, Patr. lat. 94, 543.

telni az erős férfiút is, ki az ég és föld hatalmaival száll szembe. Kedélyéletét egyaránt megmozgatja a múlt és jelen. Szent előtte hazája nagyjainak sírja, annyi nagy tett és szenvedély pora. Isten házában érzi magát Szentimre terén, hol minden gondolat és elszáulás egyenesen siet az égbe, hogy irgalmat eszközöljön a többiek gyarlóságáért. Ki gondolná, hogy a régi dicsőség csodálata összefér a haladás vágyával? Pedig az ifjú háró igazságérzetét még hazája történetében is sérti egymás mellett a fény és homály, rang és szolgaság, földesúrkéj és rabbókolás, kiváltság és jogtalauság. Még türelmetlenebbé teszi a sok döcögés és kevés haladás, mit saját korában lát. Igazi demokratikus érzelmeinek köszönhetjük azt is, hogy a regény töredékeiben majdnem annyit időzünk a kocma egyszerű népe közt, mint a királyi termek fényes világában. — Azonban bármily nagy-nak tűnjék fel az ellentmondás Kemény érzésvilágában, rokonérzései tulajdonkép a költői lélek egyik nemes tulajdonságának, az ember-szeretetnek, kisugárzásai.

Már itt bontakozik ki előttünk Kemény egyéniségének egyik legbecsessebb eleme, nagy világnézete. Széles kört hódítottak meg ennek Kemény tanulmányai, melyek az emberiség történetének mind fényes, mind sötét korszakaira kiterjedtek. Legtöbb anyagra tett szert azonban a költő környezetének és saját lelkének megfigyelésével. Úgy látszik, már ekkor mintaképe Goethe. Regényében az első fogalmazás alkalmával magának nevezi s csak későbbi javítással tünteti el fiatalos lelkesedésének jelét, a «nagy» jelzőt. Goethét amaz erősek közé sorozza Kemény, kik saját énjük mélyébe szállnak alá s onnan hozzák fel a legdrágább érczet. Befelé fordult lélek az ifjú regényíró. Maga mondja magáról, hogy mint a kelet prófétái a pusztába, úgy vonult vissza önkeblébe. Talán ábrándjainak sírja várt ott reá? Annyi bizonyos, hogy világnézetében van valami különös ború. Hite, hogy szenvedés nélkül semmi nagy sem jó a világra, hogy a költőnek is, mint a fakirnak, az önkínzás a fájdalom ad jogot a mennyekbe jutásra. Semmi sincs inkább ellentétben egyéniségével, mint a léhaság. Mint kiváló enyedi tanára, ő is szabadon ítéli meg a felekezetek tanítását, de feltétlen hódolattal hajol meg az erkölcsi törvény szentsége előtt, mely kitörölhetetlen betűkkel van írva az emberi lelkiismeretbe. E szigorú, komor világnézet vet árnyat Kemény költészetére már első regényében is. A sötét tragédiák világa ez, hol az ajkon megfagy a mosoly, a szemből ellobban az öröm tüze. E költészet a tragikum mellett legfeljebb a torz jelenetet tűri meg, hogy az ellentétet fokozza a kísérteties világítás hatását.

Ez az eredeti költői egyéniség szabta meg a jellemalkotás irányát is. Kemény Zsigmond egyéni jellemekkel népesítette be első regényét, de irtózott az egyénítés durvább eszközeitől; csak gúnyszava volt a ruhadarabok és testrészek lajstromozása számára. Képelete jelezte a szem tekintetét, az arcizmok játékát s a testtartás változásait, de velük a lélek mélységeibe akart bevilágítani. Az a rémítő pillantás, mely Kruppai lángos szeméről, mint aláhajlott tigris szökellett fel a feldúlt kedély minden szörnyetegét elárulta; ép így hű kifejezője volt az alvinczi várnagy nyugtalan lelkiismeretének a heves karjártatás s a sivító, rohanó beszéd. Míg a költő futó tekintetet szentelt alakjai külsejének, addig egész figyelmét lelki életük

felé fordította, s figyelme felkutatta a legeltűnőbb indító okokat is, mint a bányász lámpájának fénye a bányáureg legkisebb szögleiteit. Regényében az elhatározás s a tett bonyolult jelenség; még több tényező alkotja az egyének vagy tömegek jellemét. Megvan az ily kutató, elemző képzeletnek is veszedelme; gyakran káprázat fogja el s többet lát a valóságnál. Nemcsak a költő elemzi ugyanis alakjait; ők maguk is eltanulják alkotójuk művészetét s hosszú magánbeszédekben bontják szét elemeikre kedélyéletüket. Így jut az egyénítés túlzásba. Így szélesül ki egyik-másik alaknak, mint az alvinczi várnagynak s a csonka bajnoknak lelki élete annyira, hogy ellentétbe kerül egyszerűbb egyéniségükkel.

Ha a szerтелenségre hajló képzelet itt-ott eltolta a jellemrajz vonalait, még inkább érezette hatását a regény szerkezetén. Az egyénítés annyira szenvedélye a költőnek, hogy gyakran a mellékalakok egyéniségét is aprólékos gonddal rajzolja meg. A tömegek lelkének vázolásában sem tud mindig mértéket tartani, képzeletét egy-egy érdekes tárgy könnyen csábítja csapongásra. Így lesz a túlságba hajtott erény gyengeséggé. Kemény maga is érezte, hogy a sok részlet-rajz meglazítja regénye szerkezetét; nem egyszer humorosan rója meg romantikus túlzásait. Majd az előzményeket gúnyolja, melyek a cselekvényhez mértén igen szét áradnak, majd meg attól félti olvasói ízlését, hogy a kocsmai multság pontos ismertetése után a temérdek édesség miatt mindent fanyarnak fog találni.

A mily ellentétes az ifjú regényíró egyénisége, olyan előadása is; egyaránt ingerli s fárasztja az olvasóközönség képzeletét. Képei művészi ízlésnek s villámgyors képzeletnek alkotásai; míg feltárják a dolgok lényegét, a képzettársítás révén mindig biztosan hangolják az olvasó lelkét a fenséges vagy torz jelenethez. A barát tekintetéről azt mondja Kemény, hogy oly nyugalmasan lebegett az ingó népen, mint a sasszárny a vihar felett. A furfangos lantos szavai meg a cigány purdékát juttatják eszébe; előadása szerint az éles szavakon a gondolatok meztelenül s vidoran tánczoltak, mint cigány purdék nagyapjuk csimpolyáján. Az egyik kép a tragikum hatását, a másik a komikumét fokozza. A művészi hatás eszközüvé teszi Kemény a lírai kitéréseket is s gyakran alkalmazza a romantika fogását, az ellentétet. Bármily káprázatos is azonban a képzelet játéka, teljes érvényesülését nagyon megbénítja a fogyatékos nyelv, melylyel a költőnek meg kellett küzdenie. A művészi hatást majd a nyelvújításnak egy-egy éktelen alkotása, majd homályos értelmű tájszó, gyakran pedig egy-egy idomtalan, túlságosan megterhelt mondat teszi tönkre.

Az ifjú regényíró sokkal többször bírálta meg magát, hogysen figyelmét egyéniségének s költészetének gyengeségei kikerülhették volna. Ezt mutatják a regény töredékeiben a humoros önbírálatok, erre vallanak a regény kéziratában azok a javítások, melyekben már fejlettebb ízlés keresi az íróművészet titkait. Nem lehetetlen, hogy épen a szigorú önbírálat volt egyik oka annak, hogy a költő nem dolgozta át s nem adta ki ifjúkori művét.

V.

A költő egyéniségének s regényének viszonya egy-két adattal megvilágítja első nagyobb alkotásának történetét is. A mű megkezdésének s bevégezésének idejére nézve eltérés van azok között, kik Kemény költészetével idáig foglalkoztak. Az *Ujabbkori Ismeretek Tára* 1838-ból valónak tartja a *Martinuzzi* című regényt. Dömötör János cikkében az áll, hogy Kemény a Marosvásárhelyt töltött két év alatt indult meg a regényírás teréu.¹⁾ Gyulai Pál nézete szerint Kemény 1837-ben vagy 1838-ban kezdte írni regényét s a következő évben folytatta.²⁾

Hogy Kemény Marosvásárhelyt alkotta meg első nagyobb költői tervét, annak határozott jeleit látjuk műve jellemében. Az ifjú regényíró alig adott volna művében olyan nevezetes helyet Marosvásárhelynek, ha képzeletének a közvetlen környezet nem adott volna irányt. Marosvásárhelyi benyomásokból alakultak a városnak s a Nyárad vidékének a regénybe illesztett tájképei. Valószínű, Kruppai sorsában sem játszott volna olyan nagy szerepet a marosvásárhelyi ítélőszék, ha közelről nem látta volna Kemény, mennyire vak eszköze volt a zsarnoki kormányhatalomnak a vásárhelyi kir. tábla. Kapudi magányában, a kis, oláhos, Maros-menti faluban, hol Kemény a kolozsvári országgyűlés után 1835-ben s 1836-ban időzött, más motívumok szövédték volna a regény tervébe.

A fiatal jogászt nem nagyon vonzhatta a vásárhelyi kir. tábla élete, úgy hogy regényének megkezdését inkább az 1837 ik, mint a következő évre kell tennünk. E feltevésre kényszerít bennünket az is, hogy egy-két adatunk szerint 1839-ben a regény nagyjában elkészült. Ahhoz a nagy szellemi munkához ugyanis, melyet az ifjú regényíró végzett, nem sok a két vagy három évi időköz, mely következtetésünk értelmében rendelkezésére állott. A sok történeti kutatás és tanulmány, a részletes tervezgetés, a hat könyv összes szakaszainak kidolgozása nem lehetett egy-két hónap munkája; annyiaval kevésbé nem, mert közben az ifjú bárónak jogi vizsgálatra is kellett készülnie. Így aztán Kemény regényének tervezése s Jósika *Abafijának* diadaimai oly közel esnének egymáshoz, hogy az irodalmi hatás gondolata szinte kinálkozik az irodalomtörténeti kutatónak. E gondolat csak azok szemében látszhatik torztnak, kik honi irodalmi állapotainkat nem veszik észre, míg a külföldi irodalmak hatását nagyító szemüvegen nézik. Az elfogulatlan bíráló előtt Kemény költészete inkább nyer, mint veszít, ha kitűnik, hogy képzeletének osztónt és irányt oly értékes egyéniség adott, minő Jósika első regényében nyilatkozott.

A regény befejezésének idejét körülbelül megszabja Keménynek 1839 júniusában az *Athenaeumban* közölt jegyzete, mely szerint műve nem sokára sajtó alá kerül. Úgy látszik, Kemény a regény nagy részét már megírta, mikor 1839-ben a bécsi egyetem előadásait hallgatni kezdte. E hitünkben megerősíthet bennünket a b. Wesselényihez intézett levél; ebben azt írja Kemény, hogy Martinuzziról szóló regényét

¹⁾ *Vasárnapi Ujság*. 1876. 1. sz.

²⁾ B. Kemény Zsigmond összes művei. V. 1897. 257. l.

rég bevégezte, mikor 1843-ban az Erdélyi Híradó szerkesztéséről lemondott. Külömben is Bécsben az ifjú érdeklődését regényéről elvonták volna azok a szellemi áramlatok, melyekről odaig csak könyvei s ismerősei beszéltek neki.

Következtetésünk szerint tehát, mely Gyulai Pál nézetéhez áll legközelebb, Kemény még 1837-ben hozzáfogott regénye tervezéséhez, az 1838-ik évet egészen művének szentelte, úgy hogy 1839-ben eljutott a regény befejezéséig. Befejezésen természetesen a regénynek olyan fajta kidolgozását kell értenünk, minő a pusztakamarási kéziratokban áll előttünk. Az ifjú költő képzelete munka közben könnyen átugrott egyes kevésbé jelentős mozzanatokon; több helyen csak vázlatot hagyott, számítva későbbi átdolgozásra. Ily munkának nem lehetett kevés két vagy három év, de nem is volt sok.

Talán épen bécsi hatások alatt finomult Kemény ízlése annyira, hogy ifjúkori alkotását itt-ott naivnak vagy nehézkesnek találta. Vonzó hatását meggyengítették azok az újabb irodalmi tervek s politikai küzdelmek, mely az ifjú író hazájában csakhamar elfoglalták. Még 1844 májusában a *Honderü* jelenti, hogy az *Izabella királyné és a remete* című regény sajtó alá kerül; 1845-ben Kemény — mint Jósikának írja — néha maga is bízik *Izabellájának* irodalmi sikereiben; ¹⁾ a b. Wesselényihez 1846-ban intézett levél azonban már semmit sem tud arról, hogy a költőnek *Martinuzzi*jával valami terve volna. Még kevésbé juthatott Keménynek eszébe ifjúkori munkája Pesten, hol a forrongó politikai mozgalmakban nagy idők közeledését érezte. Így maradtak kéziratok Kapudon, innét kerültek a család átköltözésével Pusztakamarásra. A szabadságharc nagy izgalmi között és után pedig kinek lett volna gondja az ifjú költő tervére?

Kemény többszörmondotta Gyulai Pálnak, hogy kéziratok 1848-ban Pusztakamaráson kallódtak el. Úgy látszik, szívesen emlékezett vissza első regényére; érezte, mily nagy szerepet játszott a mű költői egyéniségének fejlődésében. Ebben az ifjúkori munkájában először tűzött maga elé merész feladatokat; ebben ismerte meg képzeletének erőit s fogyatkozásait; ebben találta meg azt az utat, mely egyenesen vezette későbbi költői alkotásaihoz.

(Budapest.)

PAPP FERENCZ.

KORAISZNAK VASZILIUHOZ ÍROTT LEVELEI.

Konstantinápoly elfoglalása óta a török uralom súlyosan nehezedett a görög népre, mely minden tekintetben megcsínylette a reá írókat. Szegénység, műveletlenség mindjobban elharapództak. Ily körülmények között a gyönyörű görög nyelv hihetetlenül eldurvult; a sok idegen kifejezés, a sok zagyva alak kiforgatták eredeti formájából. Irodalmi nyelvről szó sem lehetett; az író mindig veszélyben forgott, hogy nyelve vagy barbár, vagy viszont túlságosan archaizáló lesz.

¹⁾ Dr. Szádeczky B.: *Magyar írók levelei Jósikához*. Irodalomtörténeti Közlemények. XIX. 1909. 441. l.

Ez volt a helyzet még a XVIII. század vége felé is, mikor egy nagy férfiú föllépése új irányt szabott a görög nyelv fejlődésének. Ez a férfiú Adamandiosz Koraisz (1748—1833) volt, ki óriási nyelv-ismeret birtokában meg tudta állapítani a középútat a két szélsőség között. A nyelvet megtisztította a kétes elemektől: megalkotta a *καθαρεύουσα*-t. Koraisz egy hosszú és fáradságos életet töltött el e fontos nemzeti ügy szolgálatában. Törekvése oda irányult, hogy szélesebb rétegekkel ismertesse meg a görög szellem termékeit, ezért írt és dolgozott egész életében. Számos ókori író adott ki jegyzetekkel és magyarázatokkal, miközben mindig rámutatott a régi görögök magas műveltségére, mintegy példányképül állítva őket honfitársai elé. Az volt a meggyőződése, hogy a görögök, ha a műveltség bizonyos fokáig eljutnak, akkor nemsokára a szabadságot is kivívják maguknak.

Adamandiosz Koraisz 1748 ápr. 27-ikén Smyrnában született. Atyja, a chiosi származású Joannes Koraisz nem részesült ugyan szellemi nevelésben, de rendkívül éles természetes észszel volt megáldva. *‘Ο πατήρ μου* — írja róla Koraisz önéletrajzában — *ήτο στολισμένος από την φύσιν μέ νούν όξύτατον, άν και στερημένος παιδείας*. Belátta, hogy a természet ajándékait egyedül a műveltség tökéletesítheti, ezért a mulasztottakat nagy buzgalommal igyekezett pótolni; megragadott minden alkalmat, hogy művelt emberekkel társalogjon, *διανά ποτιζή την δίψαν του τή την άκρόαση της παλαιάς ‘Ελληνικής σοφίας*. A mellett nagy szónoki képességgel is meg volt áldva, miért is polgártársai vitás ügyeikben hozzá fordultak és évről-évre megválasztották *δημογέρων*-nak. Felesége, Thomais Rysziasz, a híres Adamandiosz Rysziosznak leánya volt. Ez a kiváló ember, korának legjelesebb tudósa a görögök között, nem lévén neki fiúgyermek, leányainak igyekezett klasszikus szellemű nevelést adni; leányai közül meg épen Thomais volt a legtehetségesebb és legszorgalmasabb, úgy, hogy egészen jól értette a régi görög írókat. Ilyen szülőktől származott Adamandiosz Koraisz, s szüleinek éles eszt és tudománysszeretetét ő is örökölte. Nagyatyja szép könyvtárát arra az unokájára hagyta, a ki először végzi el iskoláit. Ez a szerencse Koraisznak jutott osztályrészül, bár az akkori gyalgó tanítási mód nagyon nehezeére esett. Egyáltalában Koraisz nagyon szomorúan emlékszik meg az akkori tudományos viszonyokról; egy városban alig akadtak néhányan, a kik írni és olvasni tudtak. Ilyen körülmények között azután azt, a ki tudta a főnevek és igék ragozását, *λογιώτατος*-nak, sőt *σοφολογιώτατος*-nak nevezték. Kétféle tanító volt abban az időben, meséli Koraisz keserűen; mind a kettő rosszul tanított, ebben meg egyeztek, a különbség csak az volt köztük, hogy az egyik több, a másik pedig kevesebb ütleget alkalmazott. A fiatal Koraisz a birtokába jutott szép könyvtártól is lelkesítve, ellenállhatatlan vágyat érzett magában, hogy az ókori görög írókat eredetiben olvassa és nagyon fájt neki, hogy a szöveget megvilágító latin jegyzeteket sem értette meg. Elkezdett tehát francziául és olaszul tanulni, mert remélte, hogy ezáltal közelebb jut a latin jegyzetek megértéséhez. Végtelen nagy volt azután az öröme, mikor egy épen akkor oda-került hollandiai pap, *‘άνήρ σοφός, σεβάσιμος και σεβαστός, Βέρναρδος Κεύνος* megtanította a latin nyelv elemeire. sőt mikor észre-

vette a fiatal ember értelmességét és buzgóságát, tovább is foglalkozott vele. 1772-ben atyja kívánságára üzleti célokból Amsterdamba utazott, hol hat évet töltött, de itt is nem annyira a kereskedelemnek, mint inkább a tudományoknak szentelte magát. 1778-ban visszatért hazájába, de az a körülmény, hogy egy földrengés szülőházát romba döntötte, továbbá a zsarnok török iránt táplált gyűlölete ismét idegenbe űzte, bármennyire is marasztalták otthon, 1782–86-ig Montpellierben az orvosi tanulmányokat végezte, mert ez egyrészt ürügy volt a külföldi tartózkodására, másrészt pedig azt gondolta, hogy, ha később esetleg mégis kénytelen lesz hazájába visszatérni, legalább mint orvosnak lesz némi tekintélye a törökök között, «*ἐπειδὴ τὸ θρηϊῶδες ἔθνος τοῦτο εἰς μόνους τοὺς ἰατροὺς ἀναγκάζεται νὰ ὑποκρίνεται χάποιαν ἡμερότητα.*» Közben azonban értesült szeretett szüleinek haláláról és most már végleg megérlelődött benne a gondolat, hogy külföldön telepszik le, nehogy a törököknek előtte gyűlöletes arczát még csak látnia is kelljen. 1788-tól kezdve csekély megszakításokkal egészen élete végéig (1833 ápr. 25) Párizsban tartózkodott, nyelvtanítással, fordításokkal és kéziratok összehasonlításával keresvén kenyerét. Koraisz a párizsi népet nagyon megszerette, mert köztük és a régi athéniek között sok rokon vonást fedezett fel. A francia forradalmat átélte, és leveleire, melyekben a nagy forradalom egyes mozzanatairól szól, mint elsőrangú forrásra hivatkoznak.

Koraisz rendkívül sokat írt; munkásságának oroszánrésze a régi görög íróknak a tőle kezdeményezett *ελληνικὴ βιβλιοθήκη*-ben való kiadása. Az ezekhez írt bevezetésekben igyekezett honfitársait tespedésükből felrázni. Célja volt: «*νῇ συνεργήσω κατὰ δύναμιν εἰς τὴν παιδείαν τῶν ὁμογενῶν μου.*» Leghíresebbek Isokrates, Plutarchos, Strabon és Heliodoros kiadásai, melyeknek alapján Vilhoison Koraiszt kora legnagyobb szövegkritikusának nevezte, s mint ilyenre felhívta rá az európai tudósok figyelmét. A fordítások közül legnagyobb sikert ért el Hippokrates fordításával.

Ha Koraisznak, az új-görög irodalmi nyelv megteremtőjének, magánéletét akarjuk megismerni, akkor első sorban is barátjához írt leveleit kell tanulmányoznunk. Különösen két benső barátjával folytatott kiterjedt levelezést: ezek: Dimitriosz Lotosz, a *πρωτοφύλης* és Alexandrosz Vasziliu. A Lotoszhoz írott levelek bizonyos szempontokból sokkal érdekesebbek, mert bennük a nagy tudós és reformátor benső élete hívebben tükröződik vissza. Egészen más természetűek a Vasziliuval váltott levelek; e férfiúval Koraisz ugyanis nemcsak baráti viszonyban, hanem némileg üzleti összeköttetésben is állott. *Alexandrosz Vasziliu* gazdag görög kereskedő volt, ki azonban külföldön élt; eleinte egyik helyről a másikra vándorolt, míg végre Bécsben megállapodott, megnősült és végleg letelepedett. A levelezést, legalább azt, a melyet megtaláltak és kiadtak, 1799 decemberében kezdték és egészen az 1817. év végéig folytatták, tehát abban az időben, mikor Koraisz már állandóan Párizsban lakott. Ezekből a levelekből is sok aprólékos adatot lehet meríteni Koraisz életére vonatkozólag. Ki lehetne bámozni, hogy Koraisz napról-napra mit dolgozott, mennyit végzett. Megírja hűségesen, hogy milyen íróval foglalkozik, hány lapot nézett át; közben elpanaszolja, hogy milyen

sok baja van a nyomdászokkal, kiadókkal stb. Az előbb említett üzleti összeköttetés abban állott, hogy Vasziliu időről-időre bizonyos összeget bízott Koraiszra, azzal a meghagyással, hogy a nagy tudós ebből számára tetszés szerint kiválasztott, de természetesen túlnyomólag görög könyveket vásároljon. És Koraisz ebben a megbízásában rendkívüli lelkiismeretességgel és pontossággal járt el. Meg kell jegyezni, hogy Vasziliu nemcsak jó kereskedő, hanem — mint a legtöbb külföldön élő gazdag görög — egyszersmind nagy tudású, finom érzékű, művelt ember is volt. Koraisz ismerte barátja ízlését és ennek teljes meglegedésére végezte a bevásárlásokat. Majdnem minden egyes levelében beszámol a kapott és kiadott pénzről, leírja a könyvkereskedőkkel folytatott alkudozásait és így tovább. Még azt is megírja, hogy mikép csomagolva és milyen alkalmatossággal küldte el a vásárolt könyveket; ez az alkalmatosság rendszeren a gyorsposta, a *διελγέντζα*, volt. Beszámol azonkívül az egészségi és anyagi helyzetéről is; bizony tele van panasszal, mindkét tekintetben mostoha volt iránta a sors. A szűkös anyagi viszonyok azonban nem bántották annyira e törékeny testű, de vaslelkű férfiút, mint egészségi állapota. Meghatóan írja le pl. kínos betegségét a következőképen: *αἱ ἀλληθόνες τῆς ἀρθρίτιδος μοῦ κρατοῦν ταύτην τὴν ὥραν τὸ στήθος καὶ μὲ σεῖουσι μὲ βῆχα πολὺν ἂν ἀναβῶσιν ἀνωτέρω, je ne réponds plus de moi. Ἡσυχίαν ζητῶ καὶ ἡσυχίαν νὰ εὕρω δὲν δύναμαι.* (Levelei gyűjteményének II. kötete 129. l.) Többször vidékre kellett mennie, hogy egy kissé összeszedje magát: *ἡ κατάστασις τῆς ὑγείας μου μ' ἀναγκάζει νὰ περάσω ὅλον τὸν παρόντα μῆνα εἰς τὴν ἐξοχὴν.* (II. 62.) Az üdülésnek azután meg is volt az üdvös hatása; következő levelében már ezt írja: *ἡ ἐξοχὴ μ' ἐπαρηγόρησεν ὀλίγον.* Egyébként mindenre el volt készülve, végrendelkezett és végrendeletének kivonatát francziául fogalmazva el is küldte barátjának a következő felírással: *ἔσται μὲν εἰ. ἦν δὲ τι πάθω, τότε διατίθεται.* (II. 22.)

A legrosszabb anyagi helyzetben 1814 tavaszán volt. Ez év áprilisában a következőket írja: *πάσχω τώρα μῆνας τέσσαρας ἀδιαλείπτως, χρεωστῶ τὸν τυπόγραφον, ὅστις ἔπαυσε νὰ τυπῶν, μὴν ἔχων μὴδ' αὐτὸς πῶς νὰ πληρῶνῃ τοὺς ἐργάτας τοῦ χρεωστῶ τὸν χαλκογράφον, τὸν ὁποῖον κατέπαυσα διὰ νὰ μὴν αὐξάνω τὸ χρέος μου. Χρεωστῶ καὶ αὐτὸν τὸν χαρτοπώλην, Ἐκατόντησα ἕως νὰ μὴν ἔχω νὰ πληρώσω τὸ ἐνοικίόν μου.* (II. 412.) Sokszor kéri Vasziliut, hogy küldjön neki némi gyümölcsöt, fűgét, *σουτζούκι*-t (mustkolbász-féle étel, Koraisz nagyon szerette) de különösen dohányt, mert szenvedélyes dohányos volt: *ἐὰν εὖρης γνήσιον ταβάκον τῶν Ἰωαννίνων, στείλῃ με νὰ ζήσης μίαν ἢ δύο λίτρας, ἢ ἂν δὲν εἶναι πολλὰ ἀκριβὲς καὶ περισσοτέρας.* Azonkívül ír a Párizsban élő görögökről is; ezek között akadnak szegény emberek, kiknek a gazdag kereskedő gyakran küldött segílyt, mit szintén Koraisz közvetített.

Mikor Vasziliu eljegyezte magát, Koraisz szívből gratulált neki és innen kezdve nagy figyelemmel és gyöngédséggel kísérte a szövődő viszonyt. A házasság eszméjét nagyon helyesli, mert — szerinte — nincs szerencsétlenebb élet, mint a nőtlen élet; minden okos és erkölcsös érzelmű embernek kötelessége megnősülni és az élet fényét, melyet szülőitől kapott, ismét tovább adni. Ez a természet követelménye. *Εἶναι βίος δυστυχέστατος ὁ ἄγαμος βίος καὶ ὁ φρόνιμος καὶ*

χρηστοῦθης ἄνθρωπος ἔχει χρέος, καθὼς ἔλαβεν ἀπὸ τοὺς γονεῖς του τὴν λαμπάδα τοῦ βίου, οὕτω νὰ τὴν παραδώσῃ εἰς ἄλλους. Τοῦτο εἶναι τὸ βούλημα καὶ δόγμα τῆς φύσεως. (I. 520.)

Érdekes, hogy Koraisz még akkor sem feledkezik meg nyelv-reformátori mivoltáról, mikor ily bizalmas és szívbéli ügyről van szó. Figyelmezteti barátját, hogy az *ὕπανδρέυομαι* szó a nőülés fogalmá-nak kifejezésére barbár és ellentmondó. Hasonlóképen barbár az olasz ammogliarsi is — mit a görögben *ἐγυναικώθη*-val lehetne visszaadni — de legalább nem ellentmondó. (I. 536.)¹⁾ Türelmetle-nül várja a házasságról való értesítést: *γράφε με περὶ τοῦ γάμου σου· ὅτι μὲ βασανίζει ἡ βύσανός σου.* (I. 549.) A lakodalom alkalmá-val, írja I. 579., valóságos költő lett belőle; de nem akarja az ő barbár műzsájával gyötörni barátját, hanem inkább Aristophanes versével kíván nekik boldogságot:

*αὐτοῖς, παισὶν, παίδων παισὶν
πλουθυρίαν, εὐδαιμονίαν
βίον, εἰρήνην, νεότητα, γέλωτα
χοροῦς, θαλάς, γάλα τ' ὀρνίθων.*

A házasság, illetőleg a nőülés kifejezésére a tudós e helyen az *ἐτελειώθη* szót használja és az üdvözlő sorok közé a következő oktató megjegyzést fűzi: *τελείους ὀνόμαζον οἱ ἡμέτεροι πρόγονοι τοὺς γε-γαμηκότας καὶ τέλος, τὸν γάμον.*

Azután kérdezősködik a fiatal asszony felől; mi a neve, ki az apja, milyen nemzetiségű, tud-e görögül? Mikor megtudta, hogy német születésű, akkor arra intette Vasziut, hogy görög szellemet oltson feleségébe. Mindenekelőtt utasításokat ad, hogy mikép tanítsa meg az ifjú asszonyt a görög nyelvre, melyet, a ki megismer, az egy-szersmind meg is szeret. Mikor már majd meglehetősen jártas lesz a köznapi nyelvben, akkor ismertesse meg vele a görög szellem remekeit, és így lelke lassanként az uráéhoz fog idomulni. Innen kezdve Koraisz egy levelében sem mulasztja el, hogy a fiatal asszonyt ne üdvözzölje és valami kedveskedéssel ne illesse. Pl. I. 585. *περὶ τοῦ γάμου σου σ' εὐχῆσθην καὶ πάλιν σ' εὐχομαι εὐδαιμονίαν, τὴν σύζυγόν σου ἀσ-πάζομαι μὲ τὸ στόμα σου· ἐπειδὴ τὸ ἰδικόν μου δὲν φθάνει ἕως αὐτοῦ.* Vagy I. 594. *τὴν ἀγαπητὴν σου σύζυγον κατασπάζομαι.* — Néhány hónappal később nagy az öröme, mikor értesül a várható családi eseményről. I. 619. *συγχαίρω ἐκ ψυχῆς καὶ σὲ καὶ τὴν ἀγαπη-τὴν σου σύζυγον διὰ τὸν προσδοκώμενον τοῦ γάμου καρπόν.* Meg-határozott és gyermeketeg naivsággal nyilvánul öröme, mikor a gyermek megszületik. Íme egy új polgár, a kit majd meg kell tanítani min-denféle szépre és jóra, meg kell vele ismertetni a szegény görög nép-tesi és lelki nyomorát, hadd szeresse meg azt a századokon át el-nyomott és agyoncsigázott szerencsétlen népet, hadd legyen ő is a műveltség és szabadság egy apostola. Ismét a tudós lép előtérbe,

¹⁾ Megjegyzendő, hogy a mai görögök között a *πανδρεύομαι*, *πανδρεύω* szó általánosan elterjedt, férfire, nőre egyaránt mondják, de finomabb társalgásban a férfi azt, hogy megnősült, inkább így fejezi ki: *νυμφεύω* (*νυμφεύομαι*).

mikor megtudja, hogy a kis Epaminondasznak szokatlanul korán nőnek a fogai. Aristotelesből és Hippokratesből vett idézetekkel bizonyítja, hogy ez a korai fogfejlődés mind az állatoknál, mind az embereknel ritka, de nem példa nélkül álló eset és függ részben a test szervezetének erejétől, részben pedig a tejtől, mit a gyermek szí. A boldog apa később szinte túlsok időt fordíthatott gyermekének a görög nyelvben való kiképzésére, mert Koraisz inti, hogy üzletét se hanyagolja el, hiszen attól függ egész családjának boldogsága. 1809-ben azután még egy gyermek születéséről értesülünk, II. 49. ἀσπάζομαι καὶ σὲ καὶ τοὺς σοῦς, καὶ συγχαίρω μὲ σὰς διὰ τὴν νεογνὸν Ἀλεξάνδραν.

Szóval ilyenfajta aprólékos dolgok foglalják el a levelek legnagyobb részét; ezeknek összeállítása és részletezése azonban természetesen tudományos értékkel nem bírhat. Mindamellett gyakran találkozunk olyan apró nyelvészeti megjegyzésekkel, némelykor egész alapos fejtegetésekkel, melyek a görög nyelvészre és első sorban az új görög nyelvészre rendkívül érdekesek. Említettem már, hogy Vasziliu tudományosan képzett és művelt ember volt, ki a görög nyelvet alaposan ismerte. Ez pedig nem csekélység, hiszen a görög nyelv számos dialektusával, a különböző korszakokban fölvett átalakulásokkal valóságos labirintus, melynek útvesztőiben nagyon könnyű eltévedni. Koraisz tehát megfigyeléseit vele közölte. Kifejti nézetét, hogy miképen véli ő az egységes görög irodalmi nyelv megteremthetőségét, kikel azok ellen, a kik barbár durvaságukkal csúnyítják az ő szépséges hazai nyelvüket, de nem egyszer tanácsot, útbaigazítást és felvilágosítást is kér tőle. Koraisz nemcsak az ő korában, hanem általában is, egyike volt azoknak, a kik a görög nyelvet a maga egész terjedelmében ismerték és mégis — s ez ismét a görög nyelv óriási kiterjedtségét bizonyítja — még ő is találkozott olyan szókkal és kifejezésekkel, a melyeket még nem olvasott és nem is hallott. Ilyen esetekben fordult ő felvilágosításért Vasziliu barátjához. Pl. Koraisz nem tudja, mit jelent a *προεισόδιον*; megkérdi tehát barátjától. Sajnos, hogy a válaszok nincsenek meg, sok érdekes dologra vetnének világot.

Célom, hogy Koraisznak ezen, főleg lexikologiai és a nyelvkérdésre vonatkozó megjegyzései és magyarázatai közül az érdekesebbeket összeállítsam és lehetőleg a mai görög nyelvhasználattal párhuzamban megvilágítsam, mert ezek a fejtegetések élénken és híven tükrözik vissza a nagytudós gondolkodásmódját és bizonyosságot tesznek mély készségéről.¹⁾

A *nyelvkérdésről*. Koraisz a Vasziliuhoz írt levelekben a nyelvkérdésre vonatkozó álláspontját csak néhány helyen érinti. Ezek közül a legtalálhatóbb és legterjedelmesebb fejtegetés az 1803. év május 28-áról kelet levélben (I. 395—396. l.) található, a melyben a hellén

¹⁾ Forrásaim: 'Επιστολαὶ Ἀδαμαντίου Κοραΐ ἐπιμελεῖα Νικολάου Λαμαλά. Két kötet. Athén, 1885. Ἀδαμαντίος Κοραΐς ὑπὸ Δ. Θεοφανοῦ. Trieszt, 1889—90. Azonkívül felhasználtam Mitszotakiszt (Berlin 1892 és 1906), Kind (Leipzig 1881), Jannarakisz (Hannover 1883), Petrarisz (Leipzig 1897), Ruszopolosz (Athén 1900), Vlachosz (Athén 1871), Dieterich (Berlin, 1909), Hindoglu (1840), Legrand (Paris 1889) és Sopliokles (New-York 1887) szótárait.

nyelv rekonstrukciójáról szól. Erre vonatkozólag — mondja — kívánatos volna, hogy a *κοινή γλῶσσα* a régi görög nyelv szabályai alá vétessék; azonban ez szinte lehetetlen. Egyébként Koraisz nem kívánta annyira a klasszikus nyelvhez való közeledést, mint a menyire félt a nyelv elbarbárosodásától: *δὲν εἶναι τὸση ἡ ἐπιθυμία μου νὰ ἰδῶ τὴν γλῶσσαν ἐλληνίζουσαν, ὅσος εἶναι ὁ φόβος μου μὴ βαρβαριωθῇ ἀκόμη περισσότερο, ἀφ' ὃ, τι εἶναι βάρβαρος*. Mindamellett akadnak külföldben művelt és buzgó férfiak, a kik ennek éppen az ellenkezőjét állítják, hogy tudniillik úgy kell beszélnünk és írunk, a mint a legalsóbb néposztály beszél: *πρέπει νὰ γράφωμεν καὶ νὰ λαλῶμεν ὡς γράφουσιν καὶ λαλοῦσιν οἱ ξυλοφόροι καὶ οἱ ὕδροφοροι*. Koraisz fölfogása nagyon eltér ettől a rendszertől. Azt állítja, hogy, ha a művelt embernek le kell szállania az egyszerű fahordó értelmi fokához, akkor a fahordónak is igyekeznie kell egy kissé, hogy megértse azt, a mit a művelt ember mond, vagy ír, hogy illetéknépen mintegy a lépcső közepén találkozzanak: *νὰ συναπαντηθῶσι καὶ οἱ δύο εἰς τὸ μέσον τῆς κλίμακος*. Ez a *συμβιβασμός* elméletének csírája, melyet az értelmesebb és mérsékeltébb görögök ma is helyesnek találnak. Ha ez a középúton való találkozás lehetséges és könnyen kivihető — folytatja Koraisz — akkor nem lehet megérteni, hogy a vulgáris nyelv védelmezőinek tábora hogyan tévelyeghetett el olyan messzire az igazságtól. Nincs író, a ki a *κοινή γλῶσσα*-t helyesen tudná használni; belekevernek a nyelvbe köznapias, durva és idegen kifejezéseket és a mellett nem tudják megállapítani, hogy a nyelv mennyi archaikus elemet bír el. Olvassuk el bármelyik írónak egy lapját, vagy akár csak egy sorát is, rögtön észreveszszük az író elméjének és tollának ingadozását és zavarát, látjuk, hogy úgy küzköd, mint a regebeli Sisyphos, a kinek verejtékes munkáját Homeros oly festői sorokban írja le. Ha a *χυδαῖσμός* harcosainak sorai között — szerencsés vagy szerencsétlen véletlen folytán — olyan költő támadna, a ki képes volna Homeros verseihez hasonló fenséges költeményeket alkotni, akkor sem emberi, sem isteni hatalom nem volna képes többé megakadályozni a vulgarizmus diadalmas terjeszkedését, de erre akkor már nem is volna szükség, hiszen azt a nyelvet, a melyben ilv egyszerű költemények születnek, nem lehet és nem is szabad bárdolatlan, durva nyelvnek — *χυδαία γλῶσσα*-nak — nevezni. Csakhogy ilyen költő nem volt és valószínűleg nem is lesz. (Érdekes, hogy Pszicharisz éppen ilyen megváltónak születését várja és saját magát ezen új Krisztus szegény előfutárjának — *πτωχοπρόδρομος*-nak — vallja.)

A nyelv barbarizmusát és a vele szemben követendő eljárást Koraisz igen szépen Trója égéséhez hasonlítja; a tűz már annyira elharapódzott, hogy meg sem kísérthetjük az egész város megmentését, elég, ha megmentjük az öreg Anchisest és az ősi isteneket, a mint azt Aeneas tette; a legfontosabb dolgoknak megmentése számunkra abban áll, hogy megtisztítsuk a nyelvet az idegen szóktól, a mi nem is nagyon nehéz feladat, csak az szükséges, hogy az illető, a ki a tisztítás munkáját végzi, nagyon jól ismerje a régi görög nyelvet: *ἡ σωτηρία τῶν οἰκειοτάτων εἶναι νὰ ἀποσχοραχίσωμεν ἀπὸ τὴν γλῶσσαν ὅλας τὰς ξενικὰς λέξεις καὶ αὐτὸ δὲν εἶναι πολλὰ δύσκολον, εἰν μόνον ὁ καθαριστὴς ἦναι εἰς ἄχρον εἰδήμων τῆς πα-*

λαῖς γλώσσης. Itt is azonban nagyon kell vigyázni, mert abban a veszélyben forog az ember, hogy a konkolylyal együtt kitepi a tiszta búzát is: εἶναι καὶ αὐτοῦ κίνδυνος μὴν ἐκριζώσῃ με τὰ ζιζάνια καὶ τὸν σῖτον. Nagyon sok szó van ugyanis, a mely látszólag idegen eredetű; de ha alaposabban megvizsgáljuk őket, azt találjuk, hogy ezek a régi nyelvnek kissé eltorzított, de azért mégis igazi szüleményei.

A nyelv romlásáról és gyógyításának módjáról igen szépen és alaposan értekezik az 1804. év aug. 6-án kelt levelében (I. 506–508.). A nyelv romlása hasonlít az erkölcsök romlásához, és hasonló gyógyításmódra is van szükség: νομίζω, ὅτι ἡ διαφθορὰ τῆς γλώσσης εἶναι συγγενὴς νόσος τῆς διαφθορᾶς τῶν ἠθῶν, ζητεῖ καὶ συγγενὴ καὶ παρομοίαν θεραπείαν. Ha megromlik egy nép erkölése, akkor a böles törvényhozó, át akarván alakítani polgártársait, nem hozza (s nem is hozhatja) a legjobb törvényeket, hanem csak a körülményekhez képest lehetőleg legjobbakat «τὸς δυνατοὺς ἀριστοὺς νόμους», a mint azt Solon nyíltan megmondta azoknak, a kik elítélték az ő törvényeit. Miért tette ezt így? Azért, mert ilyen körülmények között igen sok a demagog, a hízog, és a romlott nép tudvalevőleg szívesebben hallgat azokra, a kik szenvedélyeinek hizelegnek, mint azokra, a kik hibáikból ki akarják gyógyítani, mint azt ismét Solon mondta: Τὸ, τε γὰρ θεῖον καὶ οἱ νομοθέται οὐ κατ' ἐαυτὰ δύνανται ὀνῆσαι τὰς πόλεις, οἱ δὲ αἰεὶ τὸ πλῆθος ἄγοντες ὅπως ἂν γνῶμης ἔχωσιν. Tehát a derék és okos törvényhozó hogyan kívánhatná a legjobb törvények megtartását, mikor valószínű, hogy még a körülményekhez képest legjobb törvényekre sem igen fognak hallgatni?! Esetbe lépteti tehát a körülményekhez képest legjobb törvényeket, nem mint végleges javítást és átalakítást, hanem mint a jövőben reményelt végleges javításra való előkészítést és bevezetést, a mint az orvosok is mindenféle könnyebb és ennyhítő szerrel készítik elő a tisztátalan testet, mielőtt a tisztítószert adnák neki. Ha a legjobb törvényeket kívánja megalkotni, nagy a demagógoknak öröme, mert jó ürügyet találtak, hogy zsarnoknak hirteljeljék el és elzárják a nép fülét, még a körülményekhez képest legjobb törvények elől is. Ezt az egész elméletet rá kell illeszteni a nyelv romlására és az okulás, a mit belőle merítünk, elég lesz arra, hogy bennünket a helyes útra vezessen.

(Vége következik.)

(Budapest.)

ASZTALOS LAJOS.

HAZAI IRODALOM.

Euripides drámái: Alkestis, Ion, A két Iphigenia, Bakchansnők. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva fordította Csengeri János. Budapest. M. Tud. Akadémia könyvkiadó vállalata. 1911. 8-r. 436 l.

Csengeri János műfordítói tevékenysége megbecsülhetetlen értékkel gazdagítja irodalmunkat. Nemcsak lelkes buzgalom, lámulatos termékenység, költői ihlet, hanem szorosan philologiai szempontból is kiváló szakértelem és finom ítélőképesség jellemzi munkássá-

gát. Teljes Aischylosa után már-már készen van egy teljes Euripidesszel, holott Euripidesnél nem kevesebb mint 17—18 darabról van szó.

1904 őszén, midőn a Kisfaludy-Társaságban székelt foglalt *Hippolytos*ával, megígérte, hogy a társaság elismerését, melylyel magyar Aischylosát kitüntette, Euripides átültetésével hálálja meg. És ime, még nyolcz év se telt el azóta és már a classica-philologiai bizottság két nyelvű kiadásában megjelent *Hippolytos* és *Herakles* (Latkóczy Mihály fordításának átdolgozása), *Phoinikiai nők* és *Medeia*, és most ez a vaskos kötet az Akadémia könyvkiadó vállalatában öt drámát tartalmaz: *Alkestist*, *Iónt*, a *Két Iphigeniát* és a *Bakchansnőket*.

Szerencsésen választá ki az önálló kötet számára Euripides azon darabjait, melyek e lángész költői fejlődésének kezdő fázisától hattyúdáláig mintha újabb meg újabb költőt tárna elénk a maga eredetiségével, kimeríthetetlen érzelmvilágával és mélységes gondolataival. A «négyülölőnek» híresztelt költő a női önfeláldozás két fenséges típusát örökíti meg *Alkestis*ben és az aulisi *Iphigeniában*; a «színpad bölese» pedig a hitélet legrajongóbb álomvilágát varázsolja elénk a *Bakchansnők*ben és a *kétkedő* szív, a bűnös világ gyűlöletével eltelt és a barbar magányba menekő költő a Dionysos-kultus exaltált hangulatát üde frissen önti mintegy bucsúzza a mi serlegünkbe. Már sírba tért a sokat zaklatott költő és ott nyerte el a koszorút hátramaradt da. abjáért. És ugyancsak a józan racionalizmus erkölcsi légkörében nevedezett költő, ki a néphit naiv és az erkölcsi élet nemes aspirációival összeegyeztethetetlen isteneit ugyancsak meg-meglecczkéti a *Ionban*, mégis a nemzeti vallás, a nemzeti heros-kultusz érdekében a magasabb erkölcsi világrenddel kibékíti a polytheismus viszásgait. Ez öt darab mindazt a problémát fölveti, mely Euripides költői egyéniségét oly sokoldalúvá, ellenmondásossá teszi. Csengeri az öt darab elé írt tömör bevezetésben ez egyéniséget megvilágítja. Aischyloszal és Sophoklesszel párhuzamba állítva a «világfájdalom prófétájá»-t, mint Ribbeck nevezte, a néphit tátongó ürességével állítja szembe, ki a polytheismus minden ellenmondásának az emberek balga fel fogásában vagy ez államérek önzésében találja magyarázatát. Csengeri nemcsak ez általános bevezetéssel irányozza a figyelmet e nagy költő halhatatlan műveire, de kisebb bevezetéseivel is, melyeket az egyes darabok elé bocsát. E bevezetések az Euripides-irodalomnak mind esztétikai, mind philologiai szempontjait érintik, élénk, világos, tősgyökeres magyarsággal és ízes kifejezésekkel keltenek figyelmet. Igazán ritka adomány úgy magyarázni, hogy elleplezzük azt, hogy volta-kép az avatatlanokat szentélybe akarjuk bevezetni: ez a szentély a görög tragédia a maga csodálatos összhangjával, a maga rejtélyes szépségével, melyet tőlünk oly messzeeső múlt, oly messzeeső légkör választ el, és mégis Euripides megszólal, és dicsérrettel kell elismernem, megszólal a maga nyelvén és minden oly érthetővé lesz, mintha csak ma történnék, csak a mese válik symbolummá: az emberi tragikum symbolumává. Az örök emberi indítékok mozgásba jönnek. Euripides hozza mozgásba. «Ó markol (mondja Csengeri a bevezetésben) először a szívünkbe, ő facsar először könyvet szemünkbe. A felismerésnek művészetét is ő teremtetle meg. A szerelemnek ő adott a színpadon örök otthont. S felülmúlja elődjeit a jellemzésben is. Ő a reális jel-

lemzés mód megteremtője. «Az egyes darabok bevezetéseit a philologus is tanulsággal olvashatja, mert megérint minden fontosabb mozzanatot, mely a darabot irodalomtörténeti légkörébe elhelyezi. A hol problémák merülnek föl, így a sokat vitatott *Bakchansnőknél*, melyről az utóbbi években egy kis irodalom keletkezett, a legutolsó nézetig (pl. Gilbert Norwood merőben új és merész nézetéig) oly világos képet nyújt azokról, hogy az avatatlan figyelmét mélyíti, a szakembernek is érdekes. Csak egy szempontot pendíték meg a *Bakchansnőkhöz* írt bevezetés kapcsán, mely Norwood nézetével szemben is leg-erősebb érvül hozható föl. Norwood ugyanis Dionysos szerepét e darabban egy csaló, egy varázsló szemfényvesztő szerepévé szállítja alá és valódi cselszövő-drámává süllyeszti e szinte bakchikus hangulatba mártott darabot. E szempont mondhatnám a tiszta művészi öntudat valóságos *l'art pour l'art* szempontja. A modern kor nagy költői közt Goethe eljárásához hasonlítható az Euripidesé. *Mint Goethe agg korában a keleti quietismus szellemét a Westöstlicher Divanban tökéletes összhangban tudta kifejezni, saját lelki megnyugvását, pantheistikus világszemléletét megörökíteni: úgy bírta Euripides a bakchikus mámor hiedelmét megvalósítani.*

Így alkotá meg Zola, a nyers realizmus képviselője, a finom szövettű *Alom* cz. regényét. Az *Ionban* pedig a világtól érintetlen tiszta hívő lelket ugyanaz az Euripides alkotá meg, ki Iphigeniáját a tauroknál egy cselszövőny feltalálójává teszi. Sajnálom, hogy a bevezetésben Goethének finom aetiologiáját elfelejti fölemlíteni, melynek célja volt, hogy *das ewig Weibliche* eszményét rút földi cselszövőny-től érinthetetlené tegye. De térjek rá a philologiai szempontokra. Hadd jellemezzem e téren Csengeri eljárását. Csak elismeréssel adózhatok azért, hogy az euripidesi szöveghagyomány útvesztőjében oly biztosan el bír igazodni és zárójeleivel és jegyzeteivel nyomról-nyomra feltűntetni a szövegbuvárlat érdekes eredményeit. Hogy nem járt el oly következetesen ez öt darab szövegével szemben, mint a két nyelvű kiadásban megjelent darabok szövegével, azt kiéreztem a jegyzetekből és abból, hogy Wecklein szellemében sűrűbben talál *«betoldott»* részleteket, mint a hogy szükséges lett volna. Nem akarok a részletekbe elveszni. Számos helyet jegyeztem ki magamnak, melyeknél a zárójelet bátran mellőzhette volna. A laikus olvasó úgy sem törődik más-sal, mint nyílt ellenmondással, a szakavatottat pedig nem elégíti ki a kevés szavú jegyzet. Egy pár példát idézek. «Iph. Aul.» 420—424. pompásan talál a szövegbe. Murray meg is hagyja. Hiszen a 42ⁿ. sorban a *Hirdető* maga mondja, hogy előre jött; a zárójelbe tett sorok épen azt mondják el: mit míveltek azalatt az asszonyok. Ugyan e darab 962—969. verseire megjegyzi, hogy «aligha eredetiek», holott nagyon is találunk Achilles jelleméhez, hogy kifogásolja: miért nem vele kö-zölte Agamemnon az állampolitikai okot, a miért Klytaimnestrát a táborba csalta. Nem ugyanaz az Achilles-e ez, ki az Ilias első énekében sér-tett önérzettel szembeszáll Agamemnonnal? Ugyan e dráma 592—606. épen nem toldalék, hiszen Klytaimnestra nyomban azt mondja, hogy őt meghatja a figyelmes fogadás: e fogadásra vonatkoznak a zárójelbe tett sorok. Az 1022—23. verset miért tartja toldaléknak, holott jól összefügg a szöveggel? Iphig. Taurica 84. sorát toldaléknak tartja és utal az 1455. sorra, mint a mely helyett idekerült, holott e két

sor nem helyettesíthető egymással, nem is ugyanaz a személy mondja.

A «Bacchae» 270—271. czélszás a sophistákra: «Veszélyes polgár az, ki nyelvével merész | S beszélni jól tud, ámde értelmetlenül.» Ez értelmetlen. Az eredetiben a mondat vége így hangzik: *οὐδὲν οὐκ ἔγωγ*, itt nem a beszédre vonatkozik az «értelmetlen», hanem az esztelen meggondolatlan agitátorra. Ugyan e darab 653. soránál kihagyta e gondolatot: *ἀνειδίσας δὲ τοῦτο Διονύσῳ χαλόν*. «Kicsinyléd azt, mi Dionysosnak dicsőségére szolgál.»

Iphigenia Taurica 485. sora Csengerinél így hangzik: Halál-félelmét jajgatással *φέκεσι*, az eredetiben: *οἶκτῳ τὸ δεῖμα τοῦλέθρου νικᾷν θέλη* ez azt teszi, hogy nem bölcs az, ki azt hiszi, hogy jajgatással legyőzi a bajt.

Bacchae 182. versét feleslegesnek tartja. E sor így hangzik:

«Ki istennek jelenté a földön magát», holott ugyancsak szükség. Ugyanis az öreg Kadmost büszkévé teszi az a gondolat, hogy az ő családjából egy valóságos isten származott. Az eredetiben e hely így hangzik: *ὅς πέφηνεν ἀνθρώποις θεός*. A *πέφηνεν* intransitív értelmű; tehát nem ő jelenté magát istennek, de ő tűnt fel az embereknek istenképén.

Megjegyzem, hogy kivált a laikus olvasónak jeleznie kellett volna, hogy a Bacchae 809. soránál az *Ejh!* (*ᾶ*) kezdődik a sorsfordulat, e pillanatban szállja meg az őrjöngés Pentheust.

Csengeri összes fordításai közt talán mégis a legnehezebb feladat előtt e darab utolsó felében előforduló hézagok pótlásánál állott melyeket, mondhatom, tudományos lelkiismerettel hajtott végre és azért ugyanazzal a könnyedséggel oldotta meg, melyet mind az őt darab fordításában nagy örömmel és csodálattal tapasztaltam. Alig fordul elő az erőltetésnek még a nyoma is. Egy pár helyre teszek észrevételt. Iph. Taur. 973—74. sora:

«Szemedbe istenként tűnék | Imént, bár nem vagyok, de néked — az leszek», nehézkes és erőltetett. Ion 882. és köv.: Ki a muzsáknak Lágy zengzetét öntöd *A mezőnek nyers szarujába* = *ἀγροῦλοις χέρασιν* = Pásztori tülkökbe. Az *Ion*ban a görög szójáték visszaadását nem tartom szerencsésnek. Az *Ion* és *jó* (sors) sehogy sem talál. A *jön* és *Ion* közel áll egymáshoz. A «Bakchai»-ban is a *δμηρος* és *ὁ μηρός* rokonhangzásán nyugvó fabula etymologicát is csak magyarázni, de szójátékkal visszaadni nem lehet. A ki elolvasta Csengerinél a 295—298. sort, az nem érti meg, hogy kerül bele a mese elengedhetetlen alkateleme: a *czomb*, a melybe az idétlen szülött Dionysost Zeus bevarrta.

De hát Csengeri okvetetlenül érthető szöveget akart adni és így e törekvés bőven menti a nem nagyon sikerült szójátékokat.

Még szót kell tennem a verselésről. A karénekek ritmikusan hangzanak. Kivált az anapæstust kezeli mesteri módon. A legbonyolultabb ritmust, mondhatnám ritmustalan ritmust: a dochmius-t csodálatos ügyességgel tudja kolonokra osztani, magyar fülnek zengzetessé tenni. Az eredeti mértékeket elég pontosan megtartja. Egy helyt tér el, hol oly változatos zürzavara van a különböző logaoed soroknak, hogy készítette érezte magát, magyar ritmikus trochæusokat alkalmazni. Jól és helyesen tette.

A stichomythikus sorok belső szerkezetére is ügyelt; mert nemcsak abban áll a «drámai lüktetés e pregnans formája, hogy sorra sor feleljen». Annyira ügyelt erre, hogy egy-egy sort csak azért rekesztett ki és bélyegzett meg toldaléknak, mert egy sor helyett két sor jutott volna a dialogban egy-egy személynek. Ez már túlvitt pontosság. Így pl. *Bacchae* 929. sor föltétlenül szükséges, habár a kétsoros stichomythiát zavarja. Szükséges, mert a női fejdíszlőt öltött Pentheus kihullott hajfartjére vonatkozik e sor, mint a Pentheus válaszából kitetszik.

Azt hiszem, a fentebbiekből kiviláglik, hogy Csengeri nemcsak szépköltői alkotásokkal gyarapította költői irodalmunkat, hanem egyszersmind tanulságos példát is adott arra, mint kell a klasszikus formában a modern ízlésnek is megfelelni és így az antik lelket megéleveníteni. Ezzel valósággal hasznos szolgálatot tett irodalmunknak. Jól mondja Csengeri szép bevezetésének végén: «Tengődő drámai-irodalmunk nem tudja, hogy a legüdébb italt nem a vízvezetékek, hanem az ősforrások szolgáltatják». És bizony nem utolsó ősforrás Euripides. Ez üde forrást élvezzük a Csengeri fordításában.

(Budapest.)

HEGEDŰS ISTVÁN.

Euripides: Phoinikiai nők. Medeia. G. Murray kiadásának szövege szerint fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Csengeri János. (Görög és latin remekírók. Kiadja a Magy. Tud. Akadémiának class. philologiai bizottsága). Budapest, Franklin, 1911. 8-r. 346 l. Ara 6 K 50 f.

A M. Tud. Akadémia class.-philologiai bizottságától 1909-ben kiadott bilinguis-Euripides I. kötete után, mely Latkőczynak túlságos szabadsággal fordított Heraklesét és Csengerinek híven és költőileg magyarított Hippolytosát tartalmazza, most ugyancsak Csengeritől kapjuk az említett kiadvány II. köteteként a Phoinissai és a Medeia fordítását. A darabok megválasztásában követett sorrend mindenképen helyes: a Phoinikai nők-et és a Medeiát mind a modern, mind az antik kritika Euripides legkiválóbb drámái közé sorolja; irodalmunknak szüksége van e két tragédia fordítására, mert egyetlen magyar fordításuk, a Fábchiché, mely a múlt század elején készült, bár érdemes munka, ma már elavult s poetikus szempontból sem felel meg a mai kor igényeinek; nem is szólva arról, hogy nyomtatásban nem jelent meg, kézirata a Nemzeti Múzeum könyvtárában pihen.

Csengerinek jelen fordítása philologiai tekintetben, az alaki és tartalmi hűség tekintetében ép oly gondos, mint kiváló munka, költőiség szempontjából pedig hasonló dicséret illeti, a mennyiben az euripidesi gondolatok tömörségét és komor erejét, a kardaloknak képeiben bővelkedő egyéni stílusát ugyanolyan hangulatot ébresztő lendületet, tiszta magyarságú versekkel adja vissza, úgy, hogy teljes mértékben kell csatlakoznom ahhoz az elismeréséhez, a melylyel Vértessy Dezső adózott Hippolytos fordítójának (EPhK. 1909: 216—220). Csengerinek nagy fordítói kvalitásait mindnyájan jól ismerjük az antik és modern irodalmak számos remekének mesteri átültetéséből, melyekkel irodalmunkat gazdagította. Most, hogy e két drámának

fordítását az eredetivel pontosan egybevetettem, főleg az a bámulatos készsége ragadta meg figyelmemet, hogy a görög szöveget sorról-sorra tudta átültetni; sorszáporításhoz sohasem folyamodik, holott oly elsőrangú fordító, mint a milyen Wilamowitz, akárhányszor kénytelen a görög szöveg tömörsége miatt egy-két sort betoldani. Csak a kardaloknak ismert nehézségei kényszerítik Csengerit néha arra, hogy egy-két sort megváltozott rendben adjon, a sorszámot azonban ott sem száporítja.

Jelen kötetünk javára kell írunk azt a körülményt, hogy az I. Euripides kötettel ellentétben a görög szöveg már nem akar 'editio' lenni — hisz az sem volt philologiai értelemben vett editio — hanem megelégszik azzal, hogy a ma legjobbnak elismert, mert emendatiókat kerülő, konzervatív jellegű, Murray-féle kiadáshoz («Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis» 3 köt. 1901—1910) alkalmazkodik, melytől mindössze öt, jegyzetben kiemelt, a Murray-féle apparatussal ellenőrizhető helyen (interpunctio: Phœn. 1514. Med. 157. zárójelbe foglalás: Phœn. 1465; soráttétel: Phœn. 409 10., más olvasás: Med. 487. 1227., coniecturák: Phœn. 790. [Wilam.] és 1292 [Ilberg]) tér el jelentéktelen és elfogadható módon. Itt emelhetjük ki mindjárt a görög szövegnek nálunk szokatlanul gondos, úgyszólván hibátlan voltát; egyes ékjelek hiányzanak ugyan, de ebben a nyomda hibás, melynek rossz görög típusainál a jelek letörése rendes dolog.

Alkalmam volt Csengeri fordítását kiadása előtt átnézni (a class.-philologiai bizottsághoz benyújtott kézirat bírálásakor); akkor tett megjegyzéseimet tekintetbe vette a fordító, sőt készségesen eleget tett azon óhajomnak is, hogy alapul ne a Wecklein szövegét, hanem a Murray-félét vegye: úgy, hogy munkája most, a mennyire ez végtelenül hajlékony, formadús, összetételek alkotásában kifogyhatatlan változatosságú nyelven kifejezett gondolatoknak egy érdekesebb, szókincsben és alakokban szegényebb nyelvvel való tolmácsolásánál egyáltalán lehetséges, szeplónélküli. Egy görög márványszobornak tátrai gránitban való másolata minden hűsége, faragójának művészi rátermettsége mellett is, a dolog természete szerint, nélkülözi az eredetinek, a parosi kőnek ragyogását, lágyágát, finom kifejező voltát. A verses fordításnál elkerülhetetlen kis eltéréseknél mindig költői érzék vezeti Csengerit, ki egy-egy görög kifejezést sikerült magyaros kitételekkel tolmácsol (pl. Phœn. 493), iteratiókat alliterációkkal pótol (pl. Phœn. 1295/7) stb. Nem hibaként említem, hanem mint természetes dolgot, hogy Csengeri tekintetbe vette Wilamowitz mesteri Medeia-fordítását, a melynek hatása alól azután néhol nem tudott szabadulni. Pl. Med. 705: *πρός τοῦ; τόδ' ἄλλο χαίνον αὐ λέγεις καὶόν*. Cs.: Újabb csapás! S ki űz el innen tégedet? W.: Ein neuer Schlag! Wer treibt dich aus dem Lande? — Med. 1010: *δόξης δ' ἐσφάλην εὐαγγελίου*; Cs.: Én azt hívé, hogy boldogító hírt hozok. W.: Freude dacht' ich dir zu bringen. — Med. 438: *... ἄτιμος*, Cs.: szegénybe, nyomorba. W.: in Schmach und Elend. — Med. 184: *δράσω τὰδ'*. Cs.: Próbát teszek. W.: Ich will es versuchen. — Med. 1284/5: *ἡ Διὸς δάμαρ*... Cs.: Héra ostora... W.: Heras Geissel... Med. 600. W. mintájára át van alakítva kérdőből jelentő mondatá. Legszembetűnőbb a W.-reminiscentia Med. 1213: *ὥστε χισσὸς ἐρπυσιν δάφνης*, Cs.: Mint tölgyhöz a borostyán, W.: Wie Efeu an der Eiche, holott a hívebb:

„borostyán a babérfahoz” még alliterációt is adott volna. Viszont azonban meg kell jegyezmem, hogy nagyon sokszor hívebb és költőibb a Csengeri fordítása a Wilamowitzénál (hogy csak egy rövid példát idézzek a sokból: Med. 1173: *ἀνωλόλυξε*, Cs.: ráolvasott. W.: fing zu kreischen an), a maga egészében is hívebb, mint a nagy német fordító, főleg felszempontjából. Wilamowitz a görög mondatoknak apró mondatokra való bontásával: szaggatottá, mássá teszi Euripides beszédét, Csengeri mondatfűzése közelebb áll Euripides stílusához. Med. 1315-ben jó lett volna a nyomatékos *διπλοῦν κακόν*-t behozni a fordításba. Phoen. 1688. *ὁ δ' Οἰδίπους ποῦ καὶ τὰ κλεῖν' αἰνίγματα*; = S hová lesz Oi., kit a hír szárnyra vett? kelleténél szabadabb.

Az antik motívumok utánzásában igaz mesternek bizonyul a fordító, ki a kardalok és a Phoen.-beli *ἀπὸ σκηνῆς* dalok nehézségeit a megengedett feloldások segítségével könnyedén legyőzi; a iambikus trimetereket és a Phoen. trochaikus tetrametereit (588 s k.) a magyar iambusos és trochaikus sorokban szokásos változatokkal híven adja vissza: a sorok ritmusa mindig tisztán és zavartalanul érvényesül. A „Bevezetések”, melyek közül a Medeiaé már az EphK.-ból (1910: 1—10) ismeretes, a philologiai problémák mellőzésével, mythos-magyarázatok útvésztojét kerülve, mindazt nyújtja, a mi a darabok megértéséhez szükséges, megjelöli helyüket a görög dráma fejlődésében és esztétikailag méltatja őket; vázolja hatásukat a későbbi irodalomra és a görög képzőművészetre. A jegyzetek is helyes érzékkel vannak alkalmazva.

Csengeri e kötetben átértett és átértett, valóságos műfordításokat nyújtott, melyek nemcsak a class. philologiai bizottság kiadványainak sorában érdemelnek előkelő helyet, hanem irodalmunknak is becses gyarapodását jelentik.

(Budapest.)

LÁNG NÁNDOR.

Lukács György: A modern dráma fejlődésének története.

A Kisfaludy-Társaság Lukács Krisztina-díjával jutalmazott pályamű. Két kötet. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest. Franklin. 1911. 8-r. 496 és 548 lap. Ára 16 K.

E munka bizonyos jogos várakozást ébreszt. A Kisfaludy-Társaság, mely nem nagyon bőkezű a pályaművek dicséretében, igen kedvező bírálattal költötte fel a figyelmet. Valóban ilyen terjedelmes munka s ennyire közérdekű és nagyszabású tárgygyal foglalkozó, nem gyakori esemény a magyar könyvpiaczon.

Az előszó világosan teszi fel a tárgyalás alá kerülő kérdéseket, de annál kevésbbé világosan magyarázza meg. A modern dráma létrejöttét akarja előadni, s e gyakorlati kérdés a megírás közben mindinkább elméletivé vált. Hangsúlyozza — itt először, de aztán végéig — a stílus-kérdést, mely szerinte első sorban szociológiai kérdés. A szerző is tudja, hogy a stílus-kérdés a forma viszonya az anyaghoz, de úgy látszik, szerinte a forma lesz a fontos, melyben a modern dráma megjelenik, s az anyag, melyet megjelenít, csak alárendelt jelentőségű. Aláhúzza, hogy fejlődéstant fog adni, és igen

helyesen megjegyzi, hogy a gazdasági viszonyok hatását csak közvetítettnek s mellékesnek tartja. Így csak helyeselhettük a szociológiai szempontot, mert nem kell félnünk, hogy gazdasági szempontból fogja nézni az evolúciót. Nem tárgyalja az olyan írókat, a kik a régieket utánozzák, a kik nem irodalmi értékek s mellőzi a dialogus formában írott, bár értékes, lírai alkotásokat. (Ezekre ugyan néha mégis kiterjeszkedik.) Erről vitatkozni lehetne, de végre is e szemponthoz joga van. Azonban kijelenti, hogy epigonokkal se foglalkozik, még ha a leghíresebbek is, mint p. o. Gorkijjal, a Hauptmann, és Rostand-nal, a Hugo epigonjával. Már ez képtelenség. Mindkét író még mindig eléggé önálló minden külső hatás mellett is. Ilyen szempontból az írók felét ki lehetne rekeszteni bármely műfaj fejlődésánából. Puskin Byron nélkül nem írta volna meg az *Anyégint*, s mégis micsoda képe volna a modern epika történetének Puskin nélkül? Még megnyugtató a szerző, hogy szigorúan ügyel a munka történelmi hangjára, s előszava keltezéséből megtudjuk, hogy Berlinben van, a nagy német birodalom gócpontjában, a kultúra élő sugarainak ragyogása alatt, a honnan sas szemmel nézheti végig az egész rengeteg mezőt, a melyre világot fog vetni.

Teljesen német hatásra vall (az újabb német esztétikusokat idézi is derűre-borúra), hogy súlyos elvi kérdésekkel kezdi a munkát. «A dráma olyan írásmű, mely valamely összegyűlt tömegben közvetlen és erős hatást akar létrehozni, emberek között lejátszódó megtörténések által.» Tehát az összes irodalmi műfajok közt a dráma jellemzője, hogy erős hatást akar létrehozni s hogy összegyűlt tömegre van szüksége, másképp nem lehet dráma. Azonban e szerint a regény is dráma, ha hatásos felolvasót kap valamely nagy teremben, sőt a cirkuszi bohócztrefa is, ha tartalmát írásba foglalják. Mert hiszen mindezek emberek között játszódnak le. Csakhogy e furcsa és tág meghatározás után összebbszorítja a hurkot. A drámához tett és küzdelem kell, a drámai ember mindig típus, bukása szükségszerű, az aránytalan küzdelem nem lehet drámai, s a tökéletes dráma csak tragédia. Sőt szerinte Prometheus se tragikus, mert hiszen felsőbb hatalmakkal küzd. s Ibsen Oswaldja, ki örökségül kapta halálos kórját. Mi ugyan tragikusnak érezzük a küzdelmet az elvont hatalmakkal szemben is, ha a küzdelem maga az. Nem záránk ki Guis-card Róbertet, sőt az «epigon» Rostand szerencsétlen reichstadti herczegét se, a ki két vezetes öröksége közt — apai részről a nagyráihivatottság, anyai részről a gyöngye lélek és gyöngye testalkat — igazán küzdve pusztul el.

A modern dráma elméletére térve, hangsúlyozza, hogy a modern dráma az első, mely nem a vallásosság talajából nőtt fel, s hogy most már, úgyszólván, elváltak az irodalom s a színpad. Ez nem választaná el a régibb drámától. A vallásos elem csak a görög dráma kezdőkorában s a középkor mysteriumaiban eleven. A mi meg a színpad s az irodalom ellentétét illeti, az is elég régi s elég természetes. Lukács ugyan maga is szükségesnek tartja ama híres definíciójában az «összegyűlt tömeget», de már régi írók panaszkodnak a nagyközönség zsarnokságáról és nemértéséről. Nézzük meg csak Aristophanes *Darazsaiban* a parabasist, vagy *Troilus és Cressida* előszavát (a legrégibb, 1609-iki kiadásét): e darabot «... még soha sem

taposták ki a színpadon, a csőcselék kezei sem czibálták meg... Né utasítsátok el, meg se vessétek, mert nem szennyezte be a tömeg gőzös lehellete».

Azt hiszem, hogy dráma és színpad egymással mindig összeköttetésben fognak maradni, habár a nagyközönség sokszor igazságtalan is ítéleteiben. Lukács maga is elismeri, hogy mind a francia, mind a német «szabad színpadok» kudarcot vallottak. A modern drámának talán legelső jellemző-vonása, hogy az élet talajából fakad. Egyúttal sokszor iránydráma is kétségtelenül, de nem mindig. Azonban tendencia nélkül is felöleli az összes kérdéseket, melyek a modern embert foglalkoztatják, s lefesti az egész mai társadalmat. Ebben áll történeti jelentősége. Azután a régi, egyszerű és nagy vonások helyébe a legaprólékosabb részlet- és környezetrajz lép. Végül pedig úgy megszaporodnak a drámai művek különböző fajtái, hogy bajos volna a régi skatulyákba osztani őket. Nem vész el a történelmi dráma sem, de modern eszközökkel dolgozik: realitással és analissal. Nem hiányzanak a törekvések a régi drámához való visszatérésére sem, s egyes írók nagyot alkottak e nemlen is. Végül pedig a teljes naturalizmus ellenlábasául megjelennek a filozófiai, szimbolikus stb. darabok. Ezek a főszempontok hamarjában összeszedve, azután következnek a különböző stílusok történelmi (vagy mondjuk: szociális) fejlődése.

Mindezekből Lukács érzi a lelki analysis fontosságát s azt eléggé hangsúlyozza. Ellenben a társadalmi részletrajzzal úgy van, mint a szembekötősdít játszó gyermek, a ki nem tud valakit megfogni. Tízszor is elmegy mellette, még se ütközik belé. Tárgyalja a modern dráma sokféle megnyilatkozását, de makacsul nem akarja elismerni, hogy a különböző formák önczélok az illető írónak: Lukács mind csak azon rágódik, hogy minden modern író a nagy tragédiát s a visszaléphetetlenül tragikus embert keresi. A ki nem találja meg, kátyúba jutott. Soha gazdagabb, szabadabb fejlődésű műfajt, mint a mai dráma, nem próbáltak szorosabb ketrecbe zárni.

A mint az első paradoxonra rábukkan, egyre-másra gyártja őket. Hogy a jellem a modern drámában többet jelent, mint a régi-ben és kevesebbet. Hogy a dialogban mindinkább mellékessé válik az, a mit mondanak, azzal szemben, a mit nem lehet kifejezni stb. Esetleges vagy jelentéktelen stílusbeli különbségeket sorol fel jellemző vonások gyanánt. Hogy a modern drámában nincs bizalmas jó barát (confident), nem kell intrikus, a hős egyedül áll, hogy a pathológiának nagy szerep jut stb. Vajjon? Hauptmann *Szegény Henrikjében* nincs ott a hős mellett a hűséges Hartmann, Hartleben *Rosenmontagjában* nem áll-e Hans mellett Harold, mint Pylades Orestes oldalán? Ibsen drámái nincsenek-e tele intrikusokkal? A *népgyűlölő* Stockmannja hiába emlegeti a magányos ember erős voltát, ott vannak mellette rajongó hívei: a leánya meg a jámbor hajóskapitány. Hamletnek van Horatiója, de a rettenetes Macbeth rémesen egyedül van, s Buckingham elhagyja Richárdot, mikor ez csúszni kezd lefelé a tragikum lejtőjén. Euripides drámái valóságos kórház: idegbajosokkal, eszelősökkel, öngyöngőkkel tele. Ezek mind esetleges és egyes esetek s semmi helyük az elvi kérdések között.

Az előszó történelmi hangjával sehogy sem fér össze, hogy kiket tárgyal és kiket nem. Már ezt említettem, kénytelen vagyok újra

felhozni. Epigonokról hallottunk? Szabad tudnom, kit utánoz Björnson? Echegaraynak a neve sem fordul elő benne, a ki *A nagy Galeotto* előjátékában a modern drámának mesteri meghatározását adja, s a ki minden ízében eredeti. Giacosa. Butti csak nevek e könyvben. Rovetta, Bracco még nevek sem. A francia drámairodalom nem egy csillagja köszöni meg, hogy épen felemlítik. Az egyes darabok esztétikai értékéről mindig lehet vitatkozni, de vannak nevek és dátumok, melyeket elhagyni csak a történelmi felfogás teljes mellőzésével és a legnagyobb elfogultsággal lehet. Íme néhány belőlük: Echegaray: *A nagy Galeotto*, Sudermann: *A becsület*, Lavedan: *Priola marquis*, Gorkij: *Éjjeli menedékhely*, Rostand: *Cyrano de Bergerac*. Ezeket nem tárgyalni lehetetlen. Ilyen zavaros elvi nézetek és ekkora elfogultság mellett igazán vakmerőség a modern dráma fejlődését megírni.

Íme, hogyan taglalja a szerző a könyvet: Az elvi kérdések után következnek a történelmi előzmények. ezeket részint a német klasszikus drámában, részint a francia iránydrámában keresi. A heroikus korszakot Hebbel és Ibsen képviselik. Aztán jön a naturalizmus s a kibontakozás a naturalizmusból, a végén odacsapva a vígjáték s a tragikomédia igen kurta tárgyalása. Végül az irány a nagy dráma felé. Am lássuk ezeket egyenként.

Hogy a modern dráma előfutárjait Lessingben, Goethében, Schillerben, Kleistben és Grillparzerben keresi, teljesen önkényes. A modern dráma egyes jelenségei itt is, ott is felmerülnek. Hamlet a lelki analysis egyik legtökéletesebb példája, s a társadalmi szatira megvan a *Figaro lakodalmában*. Nincs rá időnk, hogy kimutassuk, micsoda furcsaságokat magyaráz ki Lukács e nagy német írók drámaiból, csak a végső következtetést vonjuk le: A későbbi idők minden kérdése felmerül bennük, de a drámai forma miatt nem adhattak rá feleletet. Azért is ez igazán nagyok csak az új dráma előkészítői. Tehát bevégezett pályájuknak az az értéke, hogy előkészítették Hebbelt. Bármí magasra helyezzük is Hebbel értékét, ilyen tökéletlenséget még se volna szabad leírni.

A francia iránydráma is történeti előzmény. Makacsul vonakodik belátni a társadalmi életrajz és iránydráma jelentőségét Nem, szerinte Dumas fiús, Augier még kívül állanak a modern drámán. Külömben nem is ismeri el őket, mindössze technikájukat méltányolja, mely hosszú időn át uralkodó volt. Lukács azt is elismeri, hogy Ibsen sokat vesz át e technikából, s aztán nekigyürkőzik bebizonyítani, hogy e híres technika milyen sablonos és ügyetlen. Bókol a francziák végsőig kiélezett dialektikája előtt, hogy egy újabb paradoxont vessen oda: ez a dráma mégis antidialektikus. Az író mélysegesen lenézi őket s különös gyönyörűséggel idézi Zola ítéletét az Augier *Fourchambault családjáról*, mely először is nem igaz. Másodszor léhaság. Hogy Dumasban is volna valami mélység, nem hinné el. A *Francillon* évtizedek családi életének hatalmas, mély és keserű tükörképe (l. Alexander Bernát szép kritikáját legújabb felújításakor. Budapesti Hírlap, 1908. 243. sz.). Pedig még arról is beszélhetnénk, hogy micsoda eleven erővel tárja fel Sardou Párizs kalandor népének ideges, lüktető és romlott életét a *Fernandében*, az *Odetten*, s hogy *A jó barátokban* molierei élességgel rajzolja ki egy örök emberi tárgyról szóló vígjáték alakjait.

Egyáltalában csodás elfogultsággal nézi le a francia drámaírókat, teljesen a divatos német kritikusoknak hódolva. Mindössze néhány realista regényírót ismer el, a kiknek drámai művei — maga is bevallja — elszigetelt kísérletek maradtak. Sejtelve sincs a francia dráma legutóbbi fejlődéséről, vagy jobban mondva, nem akarja meglátni. Az íróknak csak kezdetét mutatja fel, aztán kijelenti, hogy nem bírtak semmire se menni s vagy elkeseredtek vagy visszatértek a régi sablonhoz. Lukács érdeklődése megszűnik irántuk. Nem érdekli a kommunizmus (Donnay és Descaves: *A Clairière*), a szocializmus (Bourget: *A barrikád*), a vallási kérdés (Lavedan: *A párbaj*), a nőkérdés (Wolff és Leroux: *A lilium*) drámai megnyilatkozása.

A hogy ezek iránt nem volt érzéke, úgy nincs Tolsztojnak *A sötétség országa* iránt sem. Csak külső hatását ismeri el. Szerinte az egész vázlatos és kezdetleges munka. «... teljes sötétség — úgy mond — a hol vakítóan ragyog Ákimnak számunkra végtelenül gyöngye világossága.» Mit tesz ez a gyöngye világosság? Azt teszi, hogy a dráma hőse, a bűnös ember önként, a keresztényi bűnbánat hatása alatt megalázkodik s nyilvánosan megvallja minden gaszágát. Nekünk ez fényzőn a dráma sötétjében, s ha valakinek ez «végtelenül gyöngye világosság», az — bocsánatot kérek — szomorú önvallomás.

A hol ennyi fogalomzavar, meg nem értés és elfogultság van, ott nem remélhetünk egyebet, mint legalább színes és jellemző arcképeket azokról az írókról, a kiket a szerző is méltányol és bőven tárgyal. Nos, hát még azt sem kapunk. Nézzünk csak a szemébe annak a hihetetlen bőbeszédűséggel és nehézkesen írott arcképnek, melyet a két herosról mutat be.

Hogy Hebbelben keresik a modern dráma legelső képviselőjét és Ibsen mesterét, újból divatos szólam, melyet előbb be is kellene bizonyítani. Hebbel kétségtelenül nagy író. Nem mindig harmonikus, mert realizmusa és magasan szárnyaló filozofája sokszor összeütköznek, s stílusában van valami kemény, valami merev. De alakjai hatalmasan kidomborodnak, hőseit mindig el tudja mélyíteni s a tragikum iránt csodás érzéke van. Lukács főérdeméül a tragikai szükségszerűséget jelöli ki, a mi bizonyára megvan Hebbel legtöbb darabjában, de ebben nem ő az egyetlen. A helyzet végre is a Hebbel drámáiba is belejátszik, mert a *Mária Magdolna* drámája félreértésen indul meg, s Demetrius se lenne okvetetlenül tragikus hős, ha idejekorán tudja meg fattyú voltát. Ez nem fontos, mert az esetleget nem érezzük, de Lukács annyira állítja, hogy Hebbelnél nincs esetleg. Hebbelnél szerinte csak szükségszerűség van, tehát morál sincs, jó ember se, rossz ember se. Ennyire nem érti meg Lukács legkedveltebb íróját. Szerinte Holofernes csak olyan erkölcsi alapon áll, mint Judit. Pedig Heródest is az erkölcsi alap elhagyása súlyosztatja a teljes bukásba, s a *Gyges gyűrűje* a barátság és a szerelem legideálisabb, leggyöngédebb felfogását leheli. Nevetséges Hebbelnél a morális értékelés nem-létéről, nihilizmusról beszélni. Csak a Nibelungok tragédiáját üssük fel, meglátni, hogy az egyetlen gondolat, a melyet nem az eposzból vett át, a keresztény hit szerepe, mely világosságot gyújt a barbár, sőt mythikus hősök világába. Főképen a Szigfrid temetésére czélzok. Hebbel legtöbb drámája a tragikum lesújtó és mégis harmonikus hatását hagyja hátra, ellenben kemény és szüksézává dialo-

gusa, nincsen semmi rokonságban a Schiller retorikájával, a mint Lukács hiszi. Ezt a szétfolyó arczképet paradoxon vezet be (Hebbel tragikus költő volt, mielőtt csak valamit is írt volna), paradoxon végzi be (vele kezdődik a modern dráma, még ha vele végződne is).

Ibsenről nem kevésbé hamis képet rajzol. A modern dráma legjelentősebb alakja Ibsen. Először is valódi forradalmi módon repesztette szét a régi dráma kereteit, másodsor neki volt a legnagyobb hatása. Az egész társadalmat tollára vette s rásütötte a hazugság bélyegét s a mellett czéltalannak mutatta be a javítók kísérleteit. Ez a nihilizmus a kor szelleme, s óriási hatásának ez is egyik oka. Mindebből Lukács nem lát meg semmit. Az imént Hebbelre tolta rá Ibsen jellemvonását: a morális elem nem-létét, most meg Ibsenre fogja, hogy folyton moralizálással zavarja a hangulatot. Kiemeli, hogy megtanulta a francziák kitűnő technikáját, de mindjárt lerontja e dicséretet azzal, hogy Ibsen sablonosan formálja meg darbjait. Főlöskéig alakjait eltávolítja a dráma végén. Végre is minden józan író azt teszi. Azzal vádolja a legridgebben logikus drámaírókat, hogy a véletlennek nagy szerepet juttat. Két igen rossz példával igyekszik bizonyítani. Pedig ha a Skule király bukása véletlen *A trónkövetelő*kben, akkor mindenre rá lehet fogni ugyanazt. Szerinte Ibsen csak későn érkezett a Hebbel magaslataira, ő is kátyúba került, s a belőle kiinduló utak sehová se vezetnek. Pont.

Hauptmannnak még ilyen arczképét se lehet összeszedni, mert háromfelé van darabolva. Egyedül Maeterlincknek és Shawnak van valamelyes szemléltető képe.

És mi mindezeknek az eredménye? Az új, nagy dráma felé vezető utat a legújabb hypermodern német drámaírók jelölik. De lehet, hogy e keresés is hiábavaló lesz. Szóval a drámának az a gyönyörű, igazán buja virágzása, a mely a múlt század második felében hajtott ki, mind csak kísérlet a nagy Ismeretlen felé. Talán csak a bölcsök követ vagy a Szent Grált hajszoják... Mégis megállapít két irányt: egyik közeledik a tragédiához, másik távolodik tőle. Lehetőséges, hogy eljön még valaki, a ki e kettőt egyesíti. Isten éltesse! Az fel fogja találni a fából vaskarikát is. Valóban, ha valakit a modern dráma érdekel, Voinovich Géza rövidke czikkéből többet fog tanulni (Budapesti Szemle, 1900. 103. k.).

Félve nyitunk rá az utolsó fejezetre, mely a magyar dráma-irodalomról szól. Nem rajzolja a magyar dráma igazi fejlődését, csak egyes írókat fejteget. Megtudjuk e könyvből, hogy Katona nagy talentuma is csak epikai építményt tudott összeeszkábálni, s hogy Madáchnak se volt minden mélysége ellenére se eleven filozófiai kultúrája. Hát hiszen a papiros türelmes, mert az a természete. De nem kevésbé türelmes a Kisfaludy-Társaság könyvkiaíró bizottsága.

Az író hangsúlyozza, hogy csak a főtípusokat jellemzi. Talán a magyar népszínmű (Szigligeti, Tóth Ede) mégis belekerülhetett volna e réven. Hagyján! Vörösmarty *Csongor és Tündéjét* kellőképen és helyesen méltatja, de ez a kis oázis alig képes megvigasztalni. A kihagyottak közül még a Bartók Lajos éles, jellemző tehetségét reklamálhatnánk, s a Somló Sándor *Thökölyje* a maga tömegjeleneteivel bizonyára van olyan modern, mint Bródy Sándor szennyes *Király-idylljei*. Lengyel Menyhért darbjainak értékét a kellő mértékre szál-

lítja le, de mit ér ez is, mikor olyan komoly írók drámáit, mint Ferenczy Ferencz vagy Szemere György, együtt tárgyalja a Szomorý Dezső férczműveivel?

Megírva az egész könyv végtelenül fárasztóan, érthetetlenül és magyartalanul van. Felmentve érzem magamat az idézetektől, mert e tekintetben Lukács György már némi hírt tett szert.

Kissé hosszasan foglalkoztunk e könyvvel, de szét kellett szedni ízekre és rostokra, hogy megtaláljuk, miért koszorúzta meg a Kisfaludy-Társaság. Még se találtuk meg. Talán az író szorgalmát, olvasottságát méltányolták. Mert kétségkívül tanult ember. De nincs a világon az az olvasottság és szorgalom, a mely elleplezze az írói és ítélői tehetőség teljes hiányát.

(Budapest.)

VÉRTESY JENŐ.

Haraszti Gyula: Edmond Rostand. Budapest, Franklin, 1912. 8-r.
255 l. Ára 4 K.

Haraszti Gyula a francia irodalomnak Magyarországon a legmélyebben járó kutatója. A francia költészet különböző koraiban egyforma a jártassága. Míg a francia irodalom franciaországi tudósi nagyrészt egy-egy kort választanak, Haraszti Gyula ugyanazzal az alapos-sággal vizsgálja a XVII. és a XVIII. század íróját, mint a XIX-ét és a XX-ikét. A *Chénier*-ről, *Molière*-ről, a naturalista regényről, a XIX. század francia lírájának a fejlődéséről, *Corneille*-ről írott könyvei, az *Egyetemes Irodalomtörténetben* közzétett nagyszabású munkája, a folyóiratokban megjelent értekezései és cikkei irodalmi vizsgálódásaink java terméseihez tartoznak. Francia nyelvű dolgozatai Franciaországban is nagy elismerésre találtak. Múltán csatlakozik Haraszti műveihez *Edmond Rostand*-ról írott könyve.

Beszámol R. családjáról, költőnk atyjáról, az apa nevelési elveiről, Edmond iskolai életéről, ébredező költői hajlamairól, *Rosemonde Gérard*-ral való megismerkedéséről. R. G.-ról vonzó képet fest. Ismer-teti a költőleány *Pipeaux* című kötetét. Utal benső érzelmességére, képzelete frissességére. Majd Rostand *Musardises*-ével foglalkozik. Ha az érzelmek mélységét nem is látja ebben a kötetben, elismerően szól a költő művészetéről. Észreveszi, hogy a *Musardises* költeményei csak az elme játéka, rokkó csecsebecsék. Majd a *Két Pierrot* sorsáról, a költő párizsi s cambói életéről, rohamos haladásáról s fényes sike-reiről ír.

Mélyrelátó nyomozással és széleskörű irodalomtudással fürkészi egyes költőknek Rostandra tett hatását, noha néhol túloz. Utal a *Corneille*-, *Racine*-, *Molière*-, *Marivaux*-, *Labiche*- és *Musset*-nyomokra. Részletesen szól *Th. de Banville* és *V. Hugo* hatásáról.

A *Romanesques* érzelmi áradásaiban kiváló költői szépségeket talál. *La princesse lointaine*-ben a nagy szerelem előidézte meg-nemesülés mozzanatának a jelentőségét élezi ki. Rámutat a dráma lélek-tani jellemére. Méli-sinde ellenmondásos lényét épen olyan gondosan fejtegeti, mint a dráma szerkezetét s lírai szépségeit. *La Samaritaine*-nek a szerkezetét gyengének tartja, de a szamaritanus nő egy-két jelenésében megkapó költői erőt érez.

*Cyrano de Bergerac*ról írtakor utal a kritikára és a dráma irodalmi s történeti mozzanataira. Kielezi, hogy R. drámájában a történelem izgága verekedője az igazság bajnokává nemesedik. Különösen *Cyrano* jellemét taglalja behatóan. Hősiességig fokozódó erélyt, keserűség színezte humort, derűs szellemességet, szeretetreméltó gascognei kérkedést lát benne.

R. *L'Aiglon*ját szerkezet dolgában épen olyan hiányosnak tartja, mint *Cyrano de B.* ot. Méltán dicséri a haldoklás jelenetének remek művészetét. Élesen vizsgálja Metternich és Flambeau jellemét. Kifogásolja a monologok nagy raját, de jól látja a líra nemesebb hevületét.

Chantecler fejtegetése is mélyenszántó. Azt hangoztatja, hogy Ch. művészlélek, ki a világosság urának és terjesztőjének hiszi magát. A darab eszméjéül a költőnek azt a gondolatát állapítja meg, hogy a munka boldogsággal és szenvedéssel jár, üldözéseket szenved, a szerelem pedig mindent eltipró kizárólagosságra törekszik. Megfigyeli a dráma alakjait, lírai szépségeit s lelkesedik R. stílusának ragyogó varázsáért.

Majd összefoglaló képet fest a költőről. Gondolkodásában optimizmusra, az eszményekért való lelkesedésre s erkölcsi tisztaságra, művészetében pedig változatosságra mutat, jellemeiben a lélektani mélység hiányát s művei felépítésében a szerkezeti fogyatékosságot hibáztatja, de kiemeli, hogy a színpadi hatások szemfényvesztő gazdagsága, az érzések üdesége, a plasztikaiság, a festőiség, a képzelet varázsos ereje s a lirizmus bűbája Rostandnak kiváló erőnei.

Haraszti Gyula könyvének a beosztása a lehető leglogikusabb. Másik kiválósága az alaposság. R. drámáit minden szempontból megvilágítja, széttagolja s behatóan elemzi. Kitűnően ismeri a Rostandra vonatkozó szakirodalmat is. Az eredményeket szigorúan latolgatja s nem egy elfogult nézet ellenébe szegi a maga egészséges, józan álláspontját. Hibájul róható fel, hogy itt-ott homályos, tömött, célzásos, s így szélesebb olvasóközönségnek fejtörést okozó. Komolyabb kifogást tehetünk stílusa ellen. Ez az előkelő tudós mintha megelégedne a nyelv előkelőségéről. Gyomlálgatással, simítgatással a könyv bizonyára nyert volna, noha igaz, hogy a kiemeltük jelességek ezt a művet irodalomtörténetírásunk jelentős nyereségévé avatják.

(Arad.)

ELEK OSZKÁR.

Apollonius históriája. Kolozsvár, 1591. Kiadta *Berecz Sándor*. (Régi Magyar Könyvtár. Szerkeszti Heinrich Gusztáv. 31. sz.) Budapest, M. Tud. Akadémia, 1912. 8-r. 89 l. Ára 3 K.

Katona Lajos egy tanítványa adta ki ezt a széphistóriát, a bevezető tanulmány Katona előadásai, ismertetései, értekezései alapján készült, de egyáltalában nem Katona szellemében. A majd három ívre terjedő bevezetés csaknem egyetlen munka fölhasználásával íródott, s ez *Klebs* kitűnő könyve: *Die Erzählung von Apollonius aus Tyrus*, 1899. Ennek a hatása alól sehogy sem tud menekülni, annyira, hogy még a história tartalmi kivonatát is belőle fordítja le, de becsületére legyen mondva, idézőjelek közé teszi. Így azonban az egész bevezetést macskakörnök közé kellett volna rakni. Az első ív tisztára

szó szerinti fordítás, mindössze két eredeti állítás van benne, de mindkettő téves. Mindjárt legelől azt állítja, hogy a história «a Kr. u. III. században keletkezett görög regény, a melynek szövege csak későbbi, V. vagy VI. századból való latin átdolgozásban maradt fenn», holott a 24. lapon Klebs-szel arra az eredményre jut, hogy a história «latin eredeti alkotás és nem görögből készült fordítás... S valószínűleg a III. század első feléből való». Ugyancsak az első lapon felsorolja a történet banális motivumait (tengeri rablók, gyermekkitétel stb.) s ezekből magyarázza, hogy a történet a középkorban annyira elterjedt. Pedig Klebs is, Katona is kiemelik, a mint ez természetes is, hogy nem a miléziáknak ezek a stereotip vonásai tartották életben a tárgyat, hanem a Tharsia sorsa, a mely épen sajátos latin színezetet ad az elbeszélésnek, főképen «az a kiélezett helyzet, a melybe Tharsia kerül: a leány szűzies tisztasága szemben a szennyes, erkölcstelen környezettel». Ez adja meg a Seneca *Controversiáival* (1, 2) való kapcsolatot és így a történetnek műfaji helyét a latin elbeszélő költészetben: Apuleius mellett a sophistikus novella egyik főképviselője. Minderre későbbben sem tér ki kiadónk, a 16. laptól kezdve t. i. már csak kivonatossan fordít, de továbbra is leggyakrabban szó szerinti, s azért a legfontosabb részleteket rendesen kihagyja, holott Katona Lajos alapos ismertetése (Irodalomtört. Közl. X: 246.) után könnyű munkája volt.

De mindez még csak hagyján, ha legalább Klebs adatainak és idézeteinek utánajárt volna. Így átveszi még a sajtóhibáit is. Pedig Katona, mintha csak előre látta volna a dolgot, erre is fölhevítva a figyelmet ismertetése egy jegyz-tében: «Ezek (t. i. a sajtóhibák) közül csak egyet említek, minthogy könnyen megtévesztheti azokat, a kik esetleg majd Klebs-et kiírják. *Violier des Romances* helyett *Violier des Histoires Romaines* olvasandó». Berecz használta Katona ismertetését, mind a mellett a 32. lapon adja Klebs sajtóhibáját: *Violier des Romances*. Ép így hibásan közli (15. l.) Klebsből a magyar Apollonius-kézirat számát: Nemz. Múz. cod. Pestensis 4. Fol. lat. 3205., holott megnézhetné volna, hogy a helyes szám: 3652. Amellett a saját számlájára elkövetett hibák és pontatlanságok száma sem csekély: Tharsia nevelőanyja nála következetesen *Dionysia* (8—9. l.), helyesen: *Dionysias*. A *St. vandrillei* kolostor nála (13. l.) *St. vaudvillei* lesz. A 22. lapon németül veszi át Klebsnek egy jegyzetét, melyet nyilván könyvczímmek nézett. A 25—26. l. minden közelebbi adat nélkül hivatkozik: *Meyerre* (melyikre a sok közül), *Dümmlerre*, *Ebertre*, *Schmellerre*. A 30. l. külön fejezetben tárgyalja a skandináv és szláv földolgozásokat, holott ezek a *Gestá*hoz tartoznak. A 31. l. a XIII. sz.-i spanyol *Libre de Apollonio* szerzőjéről szólva, röviden így jellemzi: «Sajátjából nem tett hozzá semmit sem a költő, de a latin eredetitől kisebb eltérések szép számmal találhatók benne». Ez pusztán a cselekvény menetére vonatkozik, különben ez épen egyike a legeredetibb földolgozásoknak: teljesen a középkori spanyol lovagi fölfogás tükröződik vissza benne. Maga a szerző is annyira tudatában van eredetiségének, hogy eljárását «*nueva maestría*»-nak nevezi. Sanchez kiadásának a címe nem *Colecion de Poesias Castellanas al Siglo XV*, hanem «... *anteriores al Siglo XV*, hiszen XIII. sz.-i műről van szó. És így megy ez tovább.

A magyar história tárgyalásánál igazán alkalma lett volna egy kis önálló kutatásra, de itt is megelepszik azzal, hogy az idevonatkozó irodalmat ismertesse. Meg lehetett volna állapítani, hogy a magyar átdolgozó a *Gesta* mellett milyen más forrást használt, vagy a mi könnyebb, nyelvi alapon tisztázni a Bogáti Fazekas szerzőségére vonatkozó föltevést, tárgyalni lehetett volna a história nyelvi és verseselési sajátosságait — mindezeket pl. György Lajos Magelóna-kiadásában szépen megoldotta, de a mi kiadónk, úgy látszik, irtózik minden eredetiségtől.

Egyetlen érdeme a széphistória pontos, betűhív kiadása a Nemzeti Múzeum címlapnélküli példánya alapján. A Ráday-könyvtár címlapos kiadásához nem tudott hozzáférni s azért a címet Szabó Károly után adja. Függelékül rövid bevezetés kíséretében közli azt a két népmesét (Gaal György: 52. sz., Magyar Nyelvőr XIX: 523.), melyeket Katona az Apollonius-typushoz sorol (Ethnographia, XIV. 423.)

(Budapest.)

KIRÁLY GYÖRGY.

Székely József: Petőfi szerelme. Budapest, Kunossy, Szilágyi és Társa, 1911. K. 8-r. 104 l.

Petőfi szerelmi lírájának rajza ez a kis dolgozat. Nyilvánvaló, hogy Petőfi szerelmi költészetének egyes körei szerint vizsgálja a dalokban nyilatkozó érzést és annak történetét és mind a kifejezésben, mind az érzésben fejlődést keres. Az érzés problémái is, a kifejezés tökéletesbülése is nem egyszer vététt már vizsgálat alá; legsikerültebben Négyesy Kisfaludy-társasági felolvasában. Ha a megállapításokat és megfigyeléseket tekintjük, Székely dolgozatában nem is sokkal többet találunk, mint teszem Veress Samuében (*Petőfi szerelmei*. Rimaszombat, 1907). A szerelmi fellángolásokat a Csapó Etelka-epizódig Székely is úgy magyarázza, mint Tóth Kálmán a saját szerelmeit *Sokat beszélnek* kezdetű költeményében:

Nem, nem szerettem eddig én!
Csak úgy hívém,
Bennem a költő szeretett —
Szép volt nekem a csillag, meg az ég,
Mert ábrándos valék,

Ábrándos gyermek szerfelett,
S hogy ábrándimért ne kacagjanak,
Ugy keresék egy alakot,
Hogy mit a csillag szült, s a nap,
Arról mondják el a dalok...

Azt hiszem azonban, hogy ez a magyarázat jobban illik a szerelmes költő dalába, mint a reális alapon mozgó fejtegetésbe. Viszont az *Ideál, Ideál és való* soraiból értekezünk többet olvas ki, mint a költő akarta, talán azért, mivel nem vet súlyt a «Való kell a föld fiának, S költő nem a föld fia»-sorra. Maga Székely is hangoztatja ezeknél az irodalmi hatást; nem lett volna szabad tehát mindjárt és minden szerelmi dal mélyén határozottan valamelyik apró kis viszony nyilatkozását keresni. Ezeknek a tárgyalása a dolgozat leggyengébb része. A nő szépség iránt való fogékonyság és a leányokhoz való vonzalom el van különítve a szerelemvágytól Székely szerint, a szerelemvágy viszont az ábrándtól. Ezt a mesterséges és hamis elkülönítést ráviszi a költeménymagyarázatokra is és úgy össze-vissza-elmélkedik ezeket az első szerelmi viszonyokat, hogy szinte

engedékenységnak kell vennünk azt a kijelentését, hogy «ez az időszak is hozzátartozik a Petőfi költészetének egészéhez, de lelki életének és költői egyéniségének kibontakozásához csak alapot vet.» A henyé, semmitmondó, üres megjegyzések itt burjánznak a legszabadabban; legjellemzőbb botanikai példájuk a 17. l. megjegyzése a fiatal költőkről. Az érzelem Székely szerében sajátos valami; Petőfi érzelve szerinte sokáig «nem kialakult jellemű» és — a mi még meglepőbb — hosszú ideig öntudatlan. Ez az egész fejtegetés pszichológiai sallangokkal kacérkodik, de a legegyszerűbb reális tényeket, a serdülés mozzanatait is figyelmen kívül hagyja.

Ismertebb és így igazabb talajon mozog az Etelka ciklus tárgyalása. A *Cyprussombok* szerelme — szerinte — főképp a leánya hirtelen halálával lobbant fel, míg életében az érzelemnek csak csirája volt meg. Sikert a képzelet szerepének a fejtegetése ennél az érzésnél, de két mozzanatot elhanyagol: a család fájdalmának a hatását és azt, a mit a költő barátainak vele szemben való sajnálkozása idézett elő. A fájdalomtól kiütő könnyed hangot sem meri Székely hangsúlyozni, de egyébként helyesen látja az egész ciklusnak érzelmi magyarázatát. A *Szerelme gyöngyeinek* fejtegetése is csak ott süpped az iskolás magyaráztatás mocsarába, a hol az ódaiságot hangoztatja (61. l.); a költő művészetének fejlődéséről is furcsa képet ad Székely, ha az szerinte egy év alatt nem fejlődhetik (63. l.). Sajátosabb megállapítást a Szendrey Juliáról szóló fejezetben sem találunk, de itt is érezzük értekezőnknek azt az alaptévedését, a mely az egész dolgozatot végtelenül gyengíti szemünkben: hogy az igazi szerelme-névvel csak ezt az egy viszonyt meri nevezni. Már magában is áldatlan és felesleges dolog Petőfi szerelmei között ilyen ranglétrát állapítani meg, de mivel minden reális alap nélkül is szükkölködik — egyenesen káros. Nem tér ki értekezőnk ennek a szerelmi viszonynak arra az oldalára, a melyet Hartmann a *Szeptember végén* kapcsán tárgyal, és a mely Szendrey Julia második házasságára óhajt vetni világot. Egyébként azonban igyekezik minden kérdésre megadni a választ és ezért az igyekezetéért és stílusának könnyedségeért dicséret is illeti. Petőfi ismerői azonban nem sok haszonnal forgathatják.

(Budapest.)

ALSZEGHY ZSOLT.

Baros Gyula: Arany János és Tisza Domokos. Különnyomat az Uránia 1911, 6—8. sz.-ból. Budapest, 1911. Hornyánszky Viktor Eug. N. 8-r.

Arany János lelkének minden új megvilágítását, minden rá vonatkozó új adatot köszönettel veszünk. Baros kis tanulmánya egyrészt új fényt vet A. geszti tartózkodására, melyről eddig nem ítélték elég helyesen, másrészt Arany tanítványának, követőjének: Tisza Domokosnak verseit ismerteti.

A hazafias szempontból kissé kényes állásban (egy cs. és kir. főszolgabíró irodájában) irnokoskodó Arany szívesen vállalta el Kovács János ajánlatára Tisza D.-nak a költészetre és a görög nyelvre való tanítását. Naponként két órát kellett tanítania. Fizetése is aránylag

elég jó volt (400 p. forint és ellátás). Sokan úgy vélik, hogy A. e félévi geszti tartózkodása alatt (1851 máj. 1-jétől okt. közepéig) rosszul érezte magát, mert családjától távol volt. Ez nem áll. Szalonta (a hol családja lakott) nem volt messze (13 km.). Így családjával és ez vele könnyen érintkezhetett. Anyagi gondoktól fel volt mentve. A politikai zaklatástól megszabadult. Maga a geszti tartózkodás jelentős, jótékony hatással volt A.-ra. Látóköre bővül. Új világ tárul eléje: a nagyúri élet, a társadalom új tipikus alakjaival. Környezetében több tanult ember van, a kik hatással vannak lelki fejlődésére. Kovács János természetismeretét, Szabó József a humor iránti érzékét növeli, az angol nyelv-mestertől angolul tanul. Tanítása közben szinte előtanulmányokat folytat a körösi munkához és itt merül fel magyar irodalom-történet írásának a terve. Homeros-szal foglalkozik. A megelégedés és lelkiösszhang miatt nagy a költői munkakedve is. Költeményeket ír (*Domokos napra, Hajnali kürt, Jóna ördöge. Emlékezés, A dalnok bíja, Rachel, A gyermek és a szivárvány, A dajka sírja, Érzékeny búcsú*). Geszti élmények hatása alatt íródik részben később a *Nagyidai cigányok, Ágnes asszony, Tetemrehívás*. A *Toldi trilogia* középső részével itt kezd foglalkozni. Talán két megsemmisített színdarabjának írása is ez időre esik.

Arany és tanítványa között bensőséges viszony volt, olyan, mint a jó atya és fia között. Rokonszenveztek egymással. Tisza D. szorgalmas, tehetséges, koraérett fiú volt, költői hajlamokkal. Verseiben úti emlékei, szerelme, természetszeretete és reflexiói jutnak egyszerűen, őszintén, melegen kifejezésre. E költemények kíválnak a hasonló korúak próbálkozásai közül. Arany bízott növendéke tehetsége kibontakozásában, már pedig Arany nem volt ítéleteiben megvesztegethető. Mikor Arany távozott Gesztről, leveleivel, bírálataival irányította az ifjú költő fejlődését. Sajnos, e levelek mindezekig nincsenek közzétéve, mert nem tartják még időszerűnek (az akadémia kézirat-tárában vannak). Hogy Arany mennyire becsülte tanítványát, arról bizonyosságot tesz többek között Domonkos napra írt költeménye. Viszont Tisza D. Aranyhoz való ragaszkodásáról több verse tanuskodik. Kár, hogy Baros a címben, versformában, tárgyválasztásban, kidolgozásban való hatását A.-nak Tisza költészetére nem fejtegeti, nem állapítja meg. Pedig erre szükségünk lett volna. Annál inkább örülünk, hogy Aranynak egy eddig kiadatlan, Tisza Kálmánnénak írt levelét közli. Ebben Arany szerénysége, lelki nagysága újból megnyilatkozik.

Tiszaékkal Arany és családja tovább is fenntartotta az érintkezést, minek egyik következménye volt, hogy 1861-ben Tisza Kálmán közbe járt A. szalontai képviselősége ügyében, a ki tudvalevőleg nem fogadta el a jelöltséget.

(Szeged.)

BITTENBINDER MIKLÓS.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Joh. P. Waltzing: M. Minucii Felicis Octavius. *Recognovit et commentario critico instruxit.* Lipsiae, (Teubner), MCMXII. (Kis 8-r. XII + 76 l.) Ára 1:50 M.

Ismét új kiadásban kapjuk Minucius Octaviusát és pedig Waltzingtól, a legkiválóbb Minucius-kutatótól, kinek ez már harmadik M.-editiója. Mind a három más szempontok, illetőleg más elvek alapján készült, de mind a három egyformán kitűnő. Az 1903-ban megjelent nagy kiadást W. egyetemi használatra szánta; ebben tág teret engedett a különféle coniecturáknak. Középiskolai használatra készült az 1909-iki kiadás, mely azonban tudományos szempontból is nevezetes, mert ennek céljaira W. a Parisinus 1661 ot, az Octavius egyetlen kódexét (a Bruxell. 10847 amannak apographuma) collationálta. De azért még ebben a kiadásban sem érvényesülnek kellően a Parisinus lectiói a coniecturákhoz képest. Most megjelent kiadásában az volt a vezető szempontja, hogy a P. lectióit lehetőleg egész teljességükben megtartsa. Itt természetesen nagyon óvatosnak kellett lennie, mert a kódex csak úgy hemzseg a legdurvább hibáktól; úgy látszik, hogy a másoló nem is értette azt, a mit írt, mert az ilyen írásmódok: *dindym apud et dicere* (e h. Dindyma pudet dicere), *nescivit ire suas* (e h. nescivit Tiresias), meg a tulajdonnevek következetes elferdítése erre mutatnak. A kódex hibáit Boenig összegyűjtötte és osztályozta (ed. p. V—XXII.) s ennek alapján megállapítható, hogy maga a másoló is javítgatott az íráson, javítgatott egy manus recentior is, összevetve kódexünket az archetypussal, de valamennyi javító belevitte a szövegbe a saját korának helyesírását.

Innen, a kódexnek ebből a siralmas állapotából, magyarázható a coniecturáknak az a rengeteg mennyisége, melylyel a szövegkritikusok az Octaviust úgy elárasztották, hogy talán maga Minucius sem ismerne rá munkájára, ha véletlenül feltámadna. Persze nagy szerepet játszott itt a hagyományos «cicerói elegancia» jelszava, melynek nevében mindazt, a mi az Octaviusban nem volt Ciceróhoz méltó, kijavították. Boenig volt az első, ki meg akarta tisztítani az Octaviust a coniecturák áradatától, de az ő rostálása után is még mindig több maradt benne a kelleténél, mint azt Norden kimutatta (Gött. gel. Anz. 1904., 293. s köv. lk.). W. jelen kiadása eddig a legradikálisabb állásfoglalás a coniecturák inváziójával szemben. Ő a helyesírási hibákon s a tudatlan és ügyetlen másoló nyilvánvaló tévedésein kívül mindent a kódex alapján ír, úgy, hogy az Octaviusnak ez a szövege meglepően különbözik bármely eddigitől, bár coniecturákat (mérésékelt számban) itt is kellett alkalmaznia. Sajnálom, hogy *Elter* kitűnő emendatióját (Oct. c. XIV., 1.: *pistorum* h. *istorum*) nem vette be a szövegbe. Ellenben a «nagy interversió»-t (v. ö. EPhK. 1911 : 89.⁴) teljesen végrehajtotta, sőt még e tekintetben messzebb ment, mint 1909-iki kiadásában.¹⁾

¹⁾ Teljesen egyezően hajtotta végre az interversiót Valmaggival, v. ö. ennek kiadását (1910): 52—57. lk. Persze Valmaggis is Waltzing nyomain halad, csak egy ponton megy messzebb. Ezt W. most átvette. (Valm. 55. l.: *Et despiciis* ..., Waltzing 36. l.: *† et despiciis* ... c. XXII, 10.)

Az apparatus criticusában csak oly coniecturákat említ, melyeket a szövegbe is bevett; a P. lectióit mindig, tehát ilyen esetben is adja. A helyesírási különlegességeket egytől-egyig közli a kódexből. Az irodalmi apparatus (a szöveg alatt) M. forrásait és követőit idézi pontosan és kimerítően, de egyúttal ezeken kívül is sok párhuzamos helyet idéz mind pogány, mind ker. íróból. Ez az összeállítás legértékesebb része ennek az új editiónak. Præfatiója tömören adja a szöveg történetét; benne megkapjuk az eddigi szövegkritikai munkák és editiók jól használható jegyzékét; az index auctorum és index nominum propriorum (72—76. lk.) kimerítő.

Az egész kiadás vérbeli philologus kifogástalan munkája.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

H. Willrich: Livia. Leipzig, 1911, Teubner, 8-r. VI. 79 l. Ára 2 M.

Ez a tanulmány érdekesen foglalja össze az első császár nagyhatalmú feleségének életére vonatkozó adatokat. A bevezetésben összeállítja Willrich a forrásokat, miben nagy hasznát vehette a Prosopographia Imperii Romani minden adatot felölelő tárházának. Három fejezetben csoportosítja közölnivalóit; az elsőben Liviának Augustus családjához való viszonyát rajzolja, a másodikban mint császárnét jellemzi, a harmadikban pedig a császárné óriási magánvagyonának kezelését ismerteti röviden.

Az irodalmi források jellemzése közben különösen érdekesek, a miket Tacitusra vonatkozólag állít, megerősítve másoknak ama nézetét, hogy e nagy író értesüléseit Livia ellenfeleinek táborából, nevezetesen az ifjabb Agrippinának naplójából, merítette. Innen ered az ellenszenv Livia iránt, a kit a nagy történetíró önző, cselszövő, uralomra vágyó asszonynak rajzol. Igazságtalanságát érezteti az az egy példa is, hogy míg egy helyen (Ann. I. 3.) csak sejteti, hogy C. és L. Caesart Livia tette el láb alól, addig egy másik helyen (Ann. IV. 71.) egyenesen Liviának és nem a sorsnak tulajdonítja ezeknek korai halálát. Röviden érinti ezután szerzőnk, hogy mily rendkívül sok feliratos és egyéb monumentális emlék maradt fenn az első császárnéről, kinek alakja e sok adat folytán egyre jobban nő tekintélyben és mindinkább kérdésessé, bizonytalanná válik az a sötét jellemzés, mely az írók között — Tacitustól Gardthausenig — öröklődött.

Részletesen tárgyalja a szerző Livia származását, lelki és testi tulajdonságait, szokásait. Benne a praktikus, energikus római matrónát látja, a ki férjére, Augustusra, több ízben politikailag is jóteköny befolyást gyakorolt, bár azt is kimutatja, hogy Augustus nem teljesítette minden kívánságát és bizonyos tekintetben korlátozta is hatáskörét. Augustusnak és Liviának az volt ugyan közös vágya, hogy egykor közös unokáik örököljék a trónt, de ezt Livia nem akarta mindenáron elérni. Valószínű, hogy nem ohajtott a fiának, Tiberiusnak, Juliával való házasságát, a mivel ennek családi boldogsága ment tönkre, mert az anya aggódva láthatta, hogy e házasság fiára csak szégyent hozhat. Még egy házassággal akarták összekapcsolni rokonságukat, hogy közös dédunokáik legyenek, i. e. C. Caesarnak feleségül adták Drusus és Antónia leányát, Livillát. E házassági kötelékeken kívül közös dédunokáik voltak Ger-

manicus gyermekei. C. és L. Caesar halálát még újabb korban is Liviának tulajdonítják, de nem veszik figyelembe, hogy Lucius megölése által csak Caiusnak készítette volna elő trónt és Caius mérgezésével saját unokájának ama kilátását akadályozta volna meg, hogy valamikor császárné legyen. A mily koholmány lehetett tehát Liviának a Caesarok ellen irányuló gyűlölete, épen olyan alaptalan szerzőnk szerint mindaz, a mit Tacitus Agrippa Postumus halálára vonatkozólag közöl, mert ezt Augustus állami érdekből távolította el, kiről a Monumentum Ancyranumban egy szóval sem emlékszik meg. Hogy ezzel Augustus ki akart volna békülni és hogy e czélból Livia tudta nélkül Planasiára utazott volna, azt lehetetlennek tartja, mert nem valószínű, hogy a 77 éves császár, kinek Livia mindig hű ápolója volt, ennek tudta nélkül tett volna meg ily tengeri utazást. E mende-monda fejlődését is jelzi szerzőnk. *Némethy* Tacitusnak épen ezen helyével (Ann. I. 3.) hozza kapcsolatba Ovidius száműzésének okát, kiről azt tartja¹⁾, hogy az Agrippa-féle botrányokkal kapcsolatban küldte Augustus számkivetésbe s ott a kietlen Pontus partján²⁾ halt meg, mint Livia és Tiberius politikai féltékenységének áldozata. Mindenesetre fontos adat *Némethy* nézete mellett az, a mit ő említ, hogy Ovidius Augustus családjának lappangó küzdelmében Agrippa pártján volt, mert Marcia, P. Fabius Maximus neje, Augustus unokatestvére volt, s így mindnyájan közelebb álltak Augustus utolsó fiukájához, mint a császári ház többi tagjához.³⁾ Agrippáért kárpótlást talált Augustus unokája, Agrippina, és Livia unokája, Germanicus boldog családi életében, és a későbbi szomorú időkben Livia mindig iparkodott lehetőleg védeni és oltalmazni Germanicus gyermekeit, de egyúttal sok senatort és senatori családot is segélyezett.

Mint császárnét, Liviát, úgy kell tekintenünk, mint a hellenisztikus kor királynéinak utódát. A hogy a diadochok államaiban az alattvalók tisztelő hódolata vette körül a királynét, úgy nyilvánult meg lassanként Rómában is az alattvalók ragaszkodó jóakarata Livia iránt és mikor ennek túlzó nyilvánulásait Tiberius mérsékelni kívánta, tulajdonképen a hellenisztikus kor hízelgését akarta korlátozni; de ennek nem lehetett gátat vetni. Különösen a provinciák versenyeztek egymással Livia isteni kultuszában. Épen ezért talán helytelenül teszi a szerző, hogy megrója Ovidiust azért, mert a 70 éves Liviát Venushoz hasonlítja, mikor ő maga is megemlíti, hogy a császárnét Pontusban mint Aphroditét tisztelték, mert a római birdalom is elérte a hellenisztikus birodalmak azon hyperloyalis állapotát, melyben az uralkodókat még életükben isteneknek tekintették. Magában Rómában Tiberius nem engedte Liviát consecrálni, ezt csak később vitte keresztül Claudius.

¹⁾ Ovidius számkivetésének oka. EPhK., 1912. 1. s. k. 1

²⁾ Tomi azonban nem volt a görög kultúra körén teljesen kívül álló hely, ezt bizonyítja az a terjedelmes görög felirat, melyet ott találtak. Dittenberger, Sylloge II. 529.

³⁾ Ahogy mellőzi Augustus Agrippa Postumust a Mon. Ancyranumban, úgy hagyja ki maga Ovidius is egy helyen (Ex Ponto IV. 13. 23—32), a hol az „esse duos iuvenes” csak Germanicusra és Drususra vonatkozik.

Livia proscribált atyjától csak csekély vagyont örökölt, azonban mint Augustus felesége a provinciákban óriási vagyonnal rendelkezett; birtokain ezekre ment rabszolgáinak és alkalmazottainak száma, kikre vonatkozólag egyre növekedik az adatok mennyisége az egész birodalom területén egyre előkerülő inscriptiók által. E nagy vagyon tette lehetővé Liviának, hogy nagyarányú középítkezést folytasson, templomoknak fényes anthemákat juttasson és széles körben jótékonytságot gyakoroljon.

(Budapest.)

HITTRICH ÖDÖN.

A. van Gennepe: La question d'Homère etc. Suivi d'une bibliographie critique par *A. J. Reinach*, Paris, Mercure de France (a «Les Hommes et les Idées» cz. vállalatban) MCMIX. 86 l. 0-80 fr.

E kis könyvnek első része (5—61. l.) az ismert folklorista, Gennepe, munkája: laza széljegyzetek a homerosi kérdés utolsó, nem is egész évtizedének eredményeihez, nevezetesen az archæologiat és a népköltéshez való viszonyt illetőleg. Bár egy kutató tanításait se visszhangozza szolgálilag (Lang és Bréal hatása a legészlelhetőbb), eklekticizmusa alig eredményez novumokat. A súly ama kritikai vétékon van, melyekkel a költő helyes megértését vesélyeztető kinövéseket támadja. Őva int attól, hogy Homeros-szal szemben archæologust illető követelményeket támaszszunk, hogy előadását az ügyefogyott, durva — a Bréal jellemzése szerint vett — népköltéssel összezavarjuk, hogy bizonyos, pusztán költői hatáshelyettesítőket tudakosan félremagyarázzunk, stb. Első sorban azonban ama tévhitet akarná eloszlatni, hogy a görög eposz organikus termék, a mit a biológiával való, túlzott analogia keresés helytelenül vitt át és növelt nagyra az irodalmi köztudatban (Schlegel stb.). Az ilyenféle „transpositiók” ellen annál is inkább tiltakozni kell, mert a tudósok lelki berendezkedésének, az (irodalmi) kollektív szuggesztióknak nem kis szerepe van abban, hogy kérdéseinkre évtizedeken át ráfeküdt egy-egy tekintély súlya és gátolta tisztázódását.

Sokkal fontosabbnak tartjuk a könyv második, kisebb részét, melyben A. J. Reinach állítja össze a homerosi kérdés bibliográfiáját, az egyes munkákat rövid, találó kritikai megjegyzésekkel kísérve. Ez összeállítás főbb pontjai a kiadásokra, a szöveg és kommentárainak történetére, a fordításokra, a homerosi nyelvre (szóhasználat és szófejtés) az általános Homeros-kritikára és végül a homerosi archæológiára és historiára (külön alponatokba foglalva minden nevezetesebb probléma irodalmát) terjeszkednek. Az adott irodalom megbízható, komoly és elfogulatlan munka eredménye és ezért hűzágpótlónak tartjuk. Ugyanis a hasonló, de jóval bonyolódottabb német összeállítások fölött — áttekinthetőségén kívül — két különösebb előnye is van, melyek miatt kíváncsok volna, hogy kezdő kutatóink figyelmét ki ne kerülje. Az első, hogy helyes ítélettel egyformán kiterjeszkedik bármely nyelven író tudósok érdemes munkáira (a fontos cikkeknek folyóiratokban is nyomában járva), a másik, hogy a nem jelentéktelen franczia szakirodalomról ad sokszor nélkülözött képet, a mi a német munkák tükrében egyszerűen láthatatlan. — Bizonyos pótlások és kiegészítések

természetszerűleg javára válnának e kísérletnek, már azért is, mert nagyjában csak 1908-ig adja az irodalmat.

(Czegléd.)

MARÓT KÁROLY.

Georg Witkowski: Die Entwicklung der deutschen Literatur seit 1830. (Ordentliche Veröffentlichung der «Pädagogischen Literatur-Gesellschaft Neue Bahnen»). Voigtländer, Leipzig, 1912. 8-r. VI és 165 l.

Nemrég fejtette ki R. Buchwald egy pedagógiai célokat szolgáló, praktikus irodalomtörténet szükségességét (*Annalen der Naturphilosophie*. XV. k. 17. s k. lk.). S a pedagógiai elvet kapcsolja össze Witkowski legújabb könyvében a módszeresebb történetivel, melyet Buchwald teljesen mellőzni kíván; ez a kettőség vonul végig a tárgyaláson s még a bibliográfiára is rányomja bélyegét.

Az 1830-ik évnék határjelölő értéke inkább politikai, mint irodalomtörténeti, mert a júliusi forradalom szolgál alapul, de a politikai események csakhamar átalakítják az irodalom képét. A költészet szorosabban kapcsolódik az élethez, tagadja a művészet függetlenségét, sőt a politikai agitáció eszközüvé teszi. A külső forma azonban, mint az előző írói nemzedék hagyománya, jó ideig változatlanul érvényben marad s csak a XIX. század nyolczvanas éveiben törik meg, idegen hatások alatt, ez a kizárólagos érvényessége. Az Ifjú Németország; a forradalmi évek politikai lírája; Lenau, Mörike, Anette v. Droste-Hülshoff, a kiknek külön fejezet jut; a nagy realista drámaírók és elbeszélők s a legújabb német irodalom képviselői gyors egymásutánban s majdnem epigrammatikus jellemzésben vonulnak el előttünk. Az irodalmi jelenségek azonban nem állanak elszigetelten. Mindenütt látjuk azokat a finom szálakat melyek a politika, a meginduló társadalmi átalakulások, filozofia s a művészeti áramlatok között szövődnek, hogyan egyesülnek francia, skandináv és orosz hatások a német naturalizmusban, s hogyan tér vissza a száz év előtti romantizmus tárgyaival, arisztokratizmusával, az élettől való elvonatkozásával a neoromantizmusban. Witkowski megállapításaiban, értékeléseiben sehol sem esik Bartels vagy Weitbrecht túlzásaiba, ha olykor nem is ment minden elfogultságtól. Heine jelentőségét helyesen prózájában s a párizsi évek költészetében látja (10—11. l.), viszont túlbecsüli A. von Droste-Hülshoff értékét. A szinte végtelen Hebbel-kultuszt a kellő fokra szállítja le (36—37. l.). Túlságosan hideg az a néhány sor, melyet O. Ludwignak juttat (39. l.) s bizonyára tévedés, ha a *Zwischen Himmel und Erde* költőjéről azt írja, hogy pusztán a művészi problémák technikai megoldását keresve szétzilálta alkotó erejét. C. F. Meyer novelláinak értéke sinces arányban W. rövid méltatásával (67—68. l.). Legszebb talán a Nietzsche-ről szóló fejezet, mely az utolsó naturalisták s a hozzá kapcsolódó lírikusok közé ékelődik (139—143. l.). W. nem a filozofust, hanem a költőt s az új költői nyelv megteremtőjét látja benne. A legújabb német irodalom képviselőinek a jellemzésében itt-ott ingadozás van, a mi természetes, hiszen ez a sok egymás mellett haladó s egymással szemben álló irány, közelségénél fogva, lehetetlenné tesz minden végleges értékelést.

W. azonban legtöbbször itt is megtalálja a helyes nézőpontot; csak St. George, G. Hauptmann, H. Hofmannsthal vagy R. M. Rilke jellemzésére utalunk. Egészben véve, W. könyve, nem tekintve bibliográfiájának néhány hiányát, R. M. Meyer vagy Kummer irodalomtörténetei mellett, már módszerénél és szempontjainál fogva is, értékesnek és használhatónak bizonyul.

(Budapest.)

TROSTLER JÓZSEF.

Otto Immisch: Das Erbe der Alten. Sein Wert und seine Wirkung in der Gegenwart. Vortrag. Berlin, 1911. 8-r. 40 l. Ára 0.80 M.

Immisch ezt az előadását a humanisztikus gimnázium barátainak berlini gyűlésén mondotta. A modern Németország szellemi mozgalmában keresi a holt nyelvek által megőrzött kultúrák nyomait. Felkutatja a latin-görög hagyomány termékenyítő hatásának tanúbizonyságait.

A friss közvetlenséggel megírt füzet már nem apologia, nem tartja szükségesnek az antik világgal foglalkozó tudomány jogosultságának hangsúlyozását. A folyton ismétlődő támadások nem bizonyítanak semmit. A tények önmagukat igazolják. Az antik tanulmányozásának legmeggyőzőbb védelme az a modern lélekből fakadó őszinte érdeklődés, mely új szükségletekkel fordul az ó-kor felé, hogy új fényt, új életet kölcsönözzön annak, a mit a legtöbbben nem is olyan régen elavultnak, kopottnak tartottak. Ez az érdeklődés azt bizonyítja, hogy a humanizmus ellenségei a hátramaradottak, ezek nem figyelnek a korszellem félreérthetetlenül parancsoló szavára. Az Ostwald-féle próféták elárvult régimódi emberek abból az időből, mikor az egyedül üdvözítő természettudomány dogmája keletkezett és hívókra talált. Tana az energiafelhasználás gazdaságos berendezéséről milyen elavult, mennyire fonák az újra felébredt idealizmus korában! Ostwald szerint a nyelvek és a történelem tanulása nem hoznak a rájuk fordított munkával arányos hasznót, tehát elejtendők. Ostwalddal szemben az emberiség élete s a természet bizonyítja, hogy minden szép és nagy dolognak kétségtelen jele az energiafőlösleg pazarlása. A legragyogóbb templomok és paloták díszítései «haszontalanok», a természet csillogó virágpompája nincs mindenestől a fajfenntartásra rendelve. Az evangéliumi asszony széttörte alabástromedényét s a drága nárduskenetet Jézus fejére önté. Ostwald a gáncsoskodók közé állt volna kérdezni: *εἰς τί ἡ ἀπώλεια αὕτη τοῦ μύρου γέγονεν?* Jézus felelete neki is szól: *ὁ ἐποίησεν αὕτη, καλὴθήσεται εἰς μνημόσυνον αὐτοῦ.*

Mik az új humanizmus ismertető jelei, mi a kötelessége a class.-philológiának az antik eszmény után sóvárgó művelt emberiséggel szemben?

Immisch kutató szemmel tekint körül s az új humanizmus egyik legbuzgóbb élesztőjének ismeri fel az utazást. Itália könnyen elérhető, sőt ma már Görögország sincs nagyon messze. Sokak előtt megnyilvánul a görög föld, beszédes tanúja Wilamowitz szerint a múltnak azok számára, kik nyelvét értik. A görögség az iskolaszobából kikerült a napfényre. Pényes példája a görög föld hatásának a művelt lélekre Gerhard Hauptmann utazási naplója: Griechischer

Frühling. A nem régen még a jelenért rajongó költő e könyvében a görögségről, mint évezredekén át hömpölygő feltartóztatlan ezüst folyamról beszél s nem hiszi, hogy az attikai szellemnél rokonszenvesebbet találhatna a valóban európai szellem. Igaz, a szaktudós nem egyszer helytelen felfogásra bukkan a görögség rajongóinál, de megvan a szeretet s a philologus feladata a szeretet energiájának helyes irányba való terelése. Fontos szerepe van a jelenkor képzőművészetében az antik képzőművészetnek. A szobrászatot illetőleg Immisch utal Georg Treu könyvére (*Hellenische Stimmungen in der Bildhauerei von einst und jetzt*. 1910), hol szó és kép bizonyítja, hogy valahányszor a művészet valami igazán nagyot akar teremteni, igyekszik az antik művészetet bensőleg magáévá tenni. Nem utánzásról, hanem belső asszimilálásról van itt szó.

Sürgeti a rendszeres, alapos nyelvtanulást s a formaszigorúságot egészen görög felfogás szerint: *χαλεπὰ τὰ χαλὰ*. Nálunk is megvan a mépris de l'exécution facile, akár a francia parnassieneknél. Igaz, hogy ez a költői kör is philologus-ellenes, egyoldalúan hódol a művészetnek, elutasítja a tudományt. A philologia feladata lesz meg-tisztítani a nemes lelkesedést a túlzásoktól s a maga eszközeivel bebizonyítani, hogy az életben nem a művészet uralkodik, a *μουσική*, hanem Platon kifejezése szerint a *λόγος μουσικήν χειραμένος*.

Hasonló jelenségek figyelhetők más területeken is. A színházakban újra élnek az antik darabok, a folyton szaporodó jó-rossz átdolgozások, fordítások, színrealkalmazások tanuskodnak a szükségletről. A könyvkereskedések prospektusai szerint a régi klasszikusok s az antik világra vonatkozó munkák hihetetlen tömege nem holt teher a kereskedelemben.

Valóban ideje, hogy a philologia megértéssel támogassa, helyes mederbe szorítsa illetékességével ez új irányt. Tápláléka lehet az érdeklődésnek a történeti kutatás feladatának egy nem régen nagy öntudatossággal kifejlett fogalmazása, mely szerint történés és hatás szorosan együvé tartoznak s csak egyesülve juttatják való kifejezésre a történelmi jelenség egészét. Cicero nemcsak a hanyatló köztársaságé, hanem az egyházatyáké, a renaissance-é, a felvilágosodottság koráé. Egyénisége akkor lesz méltatva, megértve és szeretve, ha nem szigeteledik el az irodalomtörténeti feldolgozásban, hanem az energia megmaradásának elvénél fogva mint hatóerő terjeszkedik a századok folyamában. Így fogta fel Cicerót Zielinski. Ezen a téren már sok történt, de több fog történni. Így lesz érzékelhetővé, hogy az antik a modern kultúra alapja, de nem *βεβιωμένον*, hanem *βίος*, nem felesleges teher, hanem éltető erő. Ostwald álláspontját elfogadva mondhatjuk: Minden pazarlás koronája volna, ha könnyelműen megbénítanók, elfecselelnők ezt a megbecsülhetetlen energiakincset, melynek dinamikus erejét a világosan látó szellemek mindig elismerték.

Ezek főbb pontjai e gondolatébresztő kis füzetnek. Egy alap-gondolat sugárzik ki minden észrevételéből: Az eszmények sem a tudományban, sem az életben nem állandók. Életük feltétele a változásra való képesség. A mi eszményként akar élni, annak korszakonként újjá kell születnie. A tisztavirág csak a jelené, de legalább él. Sokkal gonoszabb sorsa van azoknak, kik csak örökösök, erőtlén rab szolgálai a múltnak. A philologia nem a múlt rabszolgája, még a saját

múltjái sem. Szerves összefüggésben fejlődik és tisztul korával, sem előbbre nem szalad, sem hátra nem marad. Új szükségletek új szerveket teremtenek, változás szülője a változásnak. A modern philologia egyik feladata, hogy a modern humanizmussal kapcsolódva ennek szükségleteit figyelembe vegye.

(Budapest.)

HUSZTI JÓZSEF.

Hans Gille: Die historischen und politischen Gedichte Michel Beheims. Palaestra. XCVI. Berlin, 1910. 8-r. 240 l.

Az előttem fekvő könyv nagyon szorgalmas s alapos tárgyismerettel írt dolgozat. Ránk nézve két okból van különös jelentősége: egyrészt, mert olyan anyagot is tárgyal, a mely hazánkat is érinti, másrészt pedig, mert hazai kutatók (Bleyer, Schullerus) dolgozatait is értékesíti. A szerző, a ki maga a magyar nyelvet nem bírja, Bleyer értekezését (*Beheim Mihály élete és művei a magyar tört. szempontjából*. Századok, 1902. évf. és különnyomat) csak részben és — a hogyan maga is hangsúlyozza — egy egyetemi hallgató társának talán nem épen mintaszerű fordításában használhatta; a fordítás hiányos volta mutatkozik is egy-két helyen (pl. 37., 42. l.), de a dolog lényegét mégsem téveszti el sehol. Kár, hogy szerzőnknek Bleyer egész értekezése nem állt rendelkezésére, mert még találhatott volna benne egyet-mást, a mi fejtegetéseire nézve nem lett volna értéktelen.

A könyv tagolása a következő: Egészen rövid bevezető fejezetben a szerző első sorban arról értesít bennünket, hogy a tudomány eddig mennyiben vette figyelembe Beheim históriás énekeit. E fejtegetések után következik a költő rövid, de tömött és adatokban bő életrajza, s csak azután tér át a szerző tulajdonképeni feladatára, vagyis Beheim történeti és politikai költeményeinek tárgyalására. A tárgyalandó költeményeket három részre osztja: I. Tiszta históriás költeményekre. II. Politikai költeményekre. III. Vegyes tartalmú költeményekre.

A tiszta históriás költeményekhez Gille mindazon költeményeket számítja, a melyek valami befejezett történeti eseményt tárgyalnak; mindössze hat darab. E költemények öt elsője ugyanaz, a melyet Bleyer magyar vonatkozásaik miatt már idézett értekezésének IV. részében ugyanabban a sorrendben tárgyalt. «Ich schliesse mich — mond a szerző (2. l. 5. jegyz.) — bei der Behandlung dieser Gedichte meist daran (t. i. an die Bleyersche Arbeit) an und teile von diesen Untersuchungen absichtlich viel mit, da diese Arbeit im allgemeinen schwer zugänglich ist.» A hatodik, melyet a szerző könyve függelékében lenyomat, a morvaországi Tainitz családról szól, melyet Beheim Morvaországból származtat és a melynek történetét úgy mondja el, «als ich ... in der kroniken hon vernommen.»

Beheim politikai költeményein a szerző azon költeményeket érti, melyekben a költő korának valami politikai irányzatát kíséri figyelemmel. Gille ebben a csoportban megkülönböztet egyrészt határozott politikai eseményekről szóló, másrészt művelődéstörténeti költeményeket. Az előbbieket megint négy alosztályra osztja: 1. Városi harcokról szóló költeményekre (4 drb.). Határozott törté-

neti eseményeket bennök nem közöl a költő; ránk nézve inkább csak mint a politikai hangulat nyilvánulásának van értékük. Beheim a városokkal szemben a fejedelmek pártján áll, kiknek felfogását teljesen magáévá teszi. 2. Az V. László király korabeli cseh és osztrák viszonyokról szóló költeményekre. Az itt tárgyalt költemények azon költeményeknek egy részét alkotják, melyeket Bleyer is dolgozatának II. részében tett kutatása tárgyává; hiányzik azonban az 1., 5., 9. költemény — a 6. és 7. nála mint egy költemény jelenik meg — melyeket Gille részben későbbben más helyen említ. Bleyer értekezésének ezt a részét úgy látszik, nem ismerte Gille. 3. Az 1458—1461. évek belső osztrák viszályairól szóló költeményekre. A költemények avval az egyenetlenséggel és ellenségeskedéssel foglalkoznak, melyben ezekben az években III. Frigyes császár és bátyja, Albrecht, egymással éltek, és a mely a költőnek különböző elmélkedésekre ad alkalmat. 4. A török veszedelemről szóló költeményekre (5 drb.). Minden politikai kérdés közül talán leginkább foglalkoztatta költőnket az európai kultúrát fenyegető török veszedelem. Első sorban egyházi szempontból tekintti: a törökök mindenekelőtt az egyház ellenségei, a hitetlenek, kik a kereszténységet ki akarják irtani. Azért minden keresztény kötelessége ellenök harcolni, de különösen a keresztény lovagrendé. Szemrehányásokat tesz ezért a császárnak, a királyoknak, a fejedelmeknek, a nemességnek lomhaságuk miatt; még saját urát sem kíméli a szókimondó Beheim. Az itt tárgyalt költemények közül a három elsőt már Bleyer értekezésének III. részéből ismerjük.

A határozott politikai eseményekről szóló költeményekkel szemben állanak e csoportban még Beheim tiszta művelődéstörténeti költeményei, s e fejezethez egy függelék bő példákat szolgáltat. Beheimnek kora általános erkölcsi viszonyairól való ítélete nagyon pesszimisztikus; a világ szerinte «ein weib, waz vorn schön und hinden scheuchlich.» Korfestő tehetsége ezen költeményekben nagyon sokoldalúnak mutatkozik. A költő minden rend viszonyaival foglalkozik és valamint a fejedelmet, úgy a polgárt és parasztot is bírálata tárgyává teszi.

Az utolsó részben a szerző végre mindazon költeményeket összefoglalja, a melyek inkább személyi természetűek, de egyes megjegyzések által mégis történeti érdekűek is. Ezek közül irodalomtörténeti szempontból különösen becses az a költemény, a melyben Beheim azon költő-társai ellen kel ki, a kik idegen tollakkal ékeskednek és rég elhúnyt «mestereknek», különösen Mügelni Henriknek, költeményeit csaló módon kisajátítják.

Gille könyve mindenesetre nagyon érdemes munka. Bizonyára el fogja érni, hogy az irodalomtörténet ezentúl behatóbban foglalkozik Beheimmel mint eddig. Költészete esztétikai tekintetben csekély értékű ugyan, de mint irodalmi személyiség mégis kétségtelenül századának legérdekesebb alakjai közé tartozik. Nincs egy német költőnk sem, ki oly részletesen és oly éles megfigyeléssel szólna a XV. század közepének általános művelődési viszonyairól, mint ő. Műveiben tehát a letűnő középkor művelődéstörténetére nézve gazdag — és legnagyobb mértékben még ki nem ásott — kincs rejlik. Azért műveinek kiadása, habár csak pusztá lenyomatban is, mint a szerző a történeti és politikai költeményekre nézve ígéri, nagyon óhajtható.

(Nagyszében.)

HIENZ ÁRMIN.

Paul Wüst: Gottfried Keller und Conrad Ferdinand Meyer in ihrem persönlichen und literarischen Verhältnis. Leipzig, 1911. 8-r. 197 l.

A mű célja, hogy a német irodalom e két nagy alakjának kölcsönhatását, személyes és irodalmi érintkezésüket ismertesse. Mert e két nagy író egymástól elválaszthatatlan, bár nem találták meg egymást, mint Goethe és Schiller. Wüst jól ismerte a forrásokat, Frey Meyer-életrajzát, levelezésüket, Meyer emlékezéseit Kellerről, Betsy Meyer művét; fel is használta őket, de azért sok újat tud mondani.

Nyomon követi lassan, meglelt korukban ébredő, hamar hidegülő barátságuk csendes hullámzását. Utal az egyezésekre életükben (magános ifjúság, festészettel való foglalkozás, stb.) és munkásságukban. Kutatja az okokat, melyek miatt nem fejlődhetett benső barátság köztük, a — nagyrészt öntudatlan — hatást, melyet egymásra gyakoroltak, a művészi ellentéteket, műveltségük és nevelésük különbözőségét. Szembe állítja Kellert, a jelen emberét Meyerrel, kit hazája történetében inkább a nagyság varázsa és a költőileg vagy etikailag jelentős ragad meg; a mely humorú, falusi származású, idillikus és epikus Kellert a hideg, objektív, pathetikus, drámai tehetségű és formaművész Meyerrel, ki a tragikai tárgyakat kedveli, ellentétben a békés, boldog véget és befejezést szerető Kellerrel. Keller inkább germán, Meyer román; az éles határvonalak ellenére is megállapítható, hogy gyakran mentek át egymás területére.

Az élvezetesen és lelkiismeretesen megírt munka legnagyobb fogyatékossága, hogy némely helyen nagyon is általános keretekben mozog, egy-két odavetett szóval utalva bővebb kifejtést követelő kérdésekre.

(Budapest.)

RÓZSA DEZSŐ

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság *Hegedüs István* elnöklete alatt 1912 április hó 10-én *felolvasó ülést* tartott, melynek tárgyai voltak:

1. *Boros József*: Pindaros ódáinak metrikai rendszeréről.
2. *Fóti Lajos*: A francia hősi eposz keletkezése.

— Két újabb adalék a magyar időmértékes verselés történetéhez. Az EPhK. XXXIV. évfolyamának 737—741. lapjain közölt hat új névhez s néhány kiegészítő adathoz ez alkalommal két új nevet csatolok, hogy a magyar időmértékes verselők névsora ezzel is gazdagabb legyen.

1. *Medgyesi Pál*, előbb debreczeni kollégiumi tanár, majd színérváraljai, munkácsi, váradi ref. lelkész, utóbb I. Rákóczy György és Lorántfy Zsuzsánna udvari papja, azután nagybányai lelkész, majd ismét Lorántfy Zsuzsánna udvari papja, a presbyteri rendszer hatalmas szószólója († 1663?), színérváraljai lelkész korában kiadta Bayle Lajos angol tudós *Praxis Pœtatis* cz. könyvét magyar fordításban Debreczenben, 1636-

ban (RMK. I. 657. sz.). Ebben a 375. lapon (a 2. kiadást használtam, mely Lőcsén 1638-ban jelent meg) olvasható emez epithaphiumot:

Nuper eram iudex, jam Iudicis ante Tribunal
Subsistens paveo, iudicor ipse modo...

a következő, 376. lapon így fordítja le:

Bíró valék tegnap már most refzketve Birámnak
Széki előtt törvént hallok á munka szerint.

[Az 1640-iki *bátfai* kiadásban ékezésbeli eltéréssel így hangzik:

Bíró valék tegnap már most refzketve Birámnak
Széki előtt törvént hallok a' munka szerént.]

2. *Szokolyai István*, előbb debreczeni tanár, majd szoboszlói, nagy-baczoni, udvarhelyi s marosvásárhelyi református lelkész († 1720?), még leydeni egyetemi hallgató korában, 1648-ban «belgiomi nyelvből» magyarra fordította Spranckhuysen Dénes delphisi prédikátornak 1640-ben megjelent művét «Sérelmes Lelkeket Gyógyító Balsamom» czimmal s kiadta Leydenben, 1648-ban (RMK. I. 806. sz.). E munkácskában, a jóltevőjéhez: Németi János ref. paphoz intézett ajánlólevelében (1738-iki, debreczeni kiadás. A 2 levél a lap.) az «Orvos Doktoroknak ama' közönséges regulá»-ját:

Principiis obsta, sero medicina paratur.
Cum mala per longas invaluere moras...

így tolmácsolja magyarul:

A' nyavalyák elein vigyázz: mert többire késő
Gyógyítnod magadat, ki-terülések után.

Gyöngé distichonok ezek, de a Négyesy-féle névsor gyarapítására mégis fontosak.

(Sárospatak.)

HARSÁNYI ISTVÁN.

— *Pyrker esztétikája*. *Pyrker Lászlóról* a mai tárgyilagos kritika megállapította, hogy a *Tunisiás*, a *Rudolf von Habsburg*, a *Perlen der heiligen Vorzeit* stb. szerzője inkább kiváló esztétikai képzettségű, mint nagyobb tehetséggel rendelkező író volt. Nem hiába tűnt fel a poetikai és esztétikai törvényeknek szigorú alkalmazása már *Gottschall*nak¹⁾ is: *Pyrker* valóban rendkívül beható esztétikai tanulmányokat végzett, sőt ezek eredményét egy rendszeres, német nyelven írott esztétikában le is rakta. A munka, melynek létezéséről már *Koncz*,²⁾ *Szimnyi*³⁾ és *Kaunitz*⁴⁾ is tudnak, kéziratban maradt fenn: tartalma azonban, *Kaunitz* odavetett megjegyzéseit nem tekintve, mind a mai napig ismeretlen volt. A kéziratot az egri érsekmegyei líceumi könyvtár dús gazdag kéziratárában őrzik 9². III. 216. 2. jelzés alatt.⁵⁾

¹⁾ *Dr. Rud. Gottschall*: Die deutsche Litt. in der I. Hälfte des XIX. Jhts. Breslau, 1861/2. Bd. I. 245—46. és III. Bd. 229. o.

²⁾ *Koncz Ákos*: Egri egyházmegyei papok. Eger, 1892. 202. o.

³⁾ *Magyar Írók*: XI. 288—289.

⁴⁾ *Kaunitz Lajos*: *Pyrker J. L. élete és művei*, Bpest, 1896. 117 s köv. lk.

⁵⁾ A kéziratot *Huttkay Lipót* dr., a líceum nagy tudású könyvtárnoka, a legnagyobb szolgálatkészséggel volt szíves rendelkezésemre bocsátani. Szíveségéért e helyen is őszinte köszönetem nyilvánítom.

A 174 4-rét alakú oldal Pyrker sajátkezű írása, melyen a szerző egyes helyeken utólagos javításokat és pótlásokat eszközölt.

A munka, mely *Ästhetik* címet visel, főleg a szép és fenséges tanával foglalkozik behatóan. Lépten-nyomon tanúságot tesz a klasszikus esztétikusok (Aristoteles, Quintilianus, Longinus stb.) beható tanulmányozásáról, de felfogásában inkább a modernebb esztétikusokhoz (Krug, Bouterwek, Sulzer, Baumgarten, Crousaz, Batteux) közeledik s különösen Kant mélyreható tanulmányozásának nyomait viseli magán. Tekintettel van e mellett Schillernek és Lessingnek esztétikai munkásságára is. Felfogását, melyet nem annyira nagy önállóság, mint inkább széleskörű tájékozottság jellemez, a régi (Pindaros, Horatius, Vergilius, Seneca, Plinius, Martialis stb.) és újkori (Shakespeare, Dante, Tasso, Corneille), főleg német költők (Schiller, Klopstock, Kleist, Haug, Uz) műveiből vett idézetekkel támogat.

A mű beható tárgyalását, forrásaival való összevetését, külső történetét stb., az érdeklődők egy rövidesen közrebocsájtandó, részletesebb dolgozatban fogják megtalálni.

(Eger.)

IFI. DENGI JÁNOS.

— A kincskeresés motivuma Fáynál és Szigetinél. Fáy Andrásnak *Hasznosi kincs-keresés* című elbeszélése (1824), sikerült népies alakjaival és a korabeli társadalom kitűnő rajzával kiemelkedik a többi víg novella közül. Ezen érdemei akkor is megmaradnak, ha kimutatjuk, hogy a *Hasznosi kincs-keresés*, Kármán *Uránidjának* (1794) harmadik kötetében közölt *A' kintsásó* című történet hatása alatt íródott, melyet Gyulai Pál szerint ismeretlen német eredetiből Kármán fordított magyarra.¹⁾ Ugyanebben a füzetben látott napvilágot az utolsó részlete Kármán *Fanni-jának*, a mely a pozsonyi tanuló évek alatt (1799—1803) Fáy legkedvesebb olvasmányai közé tartozott.²⁾ Ennélfogva kétségtelen, hogy Fáy a kötet élén álló *A' kintsásót* szintén ismerte, a mit különben a két novella egybevetése is igazol.

A' kintsásó a középkorban játszik. A «Rénus» partján él egy fősvény öreg nemes gyönyörű gyámleányával, a ki egy polgári származású, elszegényedett fiatal emberbe szeret bele. Egyesülésüknek a gyám kapzsisága az akadály, a ki a gondjaira bízott leányt kolostorba szeretné küldeni, hogy vagyonát ily módon megszerezhesse. A szerelmesek cselhez folyamodnak. Elhitetik a babonás nemessel, hogy őt születése a közeli váromladékban nyugodt mérhetetlen kincsek felvételére praedestinálja. A félnék öreg ki is megy éjfélkor kincset ásni, azonban a kincsörző szellem (a szerelmes ifjú szolgálja) tudtára adja, hogy előbb még ima és *alamizsnálkodás* által kell érdemeket szereznie. Az öreg lépre megy és a fiatal embernek sikerül tőle 300.000 tallért kicsalni és kedvesét kolostorba vívés ürügye alatt megszöktetni. Majd ironikus hangon tudósítja a fortélyról és egyúttal figyelmezteti a történetből levonható tanúságra, hogy «a' kintsással nem sokat nyer az Ember».

Fáy *Hasznosi kincs-keresése* fővonásaiban teljesen megegyezik Kármán novellájával, csak a milieuje magyar, a mire már a cím is utal, s a történet idejét modern körbe helyezte. A gyámata helyét valóságos atya foglalja el, Schlauch, a peszmegi csárda csaplárosa, az ő fősvénysége a házassági akadály, és a szerelmesek szintén az ostoba öreg babonás természetére épített csel útján lesznek egymáséi. A csel kivételében is sok hasonlóság van. Mindkét helyen egy régi várromhoz fűződő mende-mondát

¹⁾ Gyulai Pál: A magyar irodalom története 1807-től 1848-ig, litografált jegyzet 36. l.

²⁾ Erdélyi Pál: Fáy András élete és művei. Budapest, 1890. 19. l.: Fáy «Kármán Fanni-ját nagyon szerette.»

aknáznak ki és mind ott, mind itt a fiatalember szolgálja, illetőleg barátja alakoskodik, mint kísértet. Közös vonás, hogy a szellem feltételeket szab és pedig részben hasonló feltételeket (v. ö. alamizsnálkodás) és közös továbbá a gúnyos hangú moralizálás a történet végén. Kisebb egyezések is akadnak, mint például az a fordulat, hogy a szerelmes leányt Amor segíti meg.

A' kintsásó (Urdnia, 3. l.) «De a' Szerelem Istene, a' ki örömet könyörül az elhagyatott lányokon, felfogta a' Rozália sorsát is.»

Fáynál (összes munkái VI. k. Pest, 1844. 191. l.) «Azonban Amor, az önkényű gyerek, meg hagyja ugyan néha szolgáltatni védettjei által a maga bájos kelyhét, de az igaz szívet, a tiszta hűséget ritkán hagyja jutalmazatlanul.»

Végül a német elbeszélő és az elhitetés kedvéért «egy régi krónika szerént» készült, Fáy pedig «öreg króniká»-ját «A' kókai bíró mestergerendáján» találta (i. m. 239. l.)

Ennyi egyezés ellenére sem szolgálai utánzó Fáy. Csupán a főmotivumot veszi át mint keretet s ezt új, igazi magyar tartalommal tölti ki. Jó ötlet volt az elbeszélés színhelyéül csárdát választani, mert így alkalom kínálkozott az írónak egy pár jól vázolt népies tipust bemutatni. Helyes az is, hogy Fáynál sokkal kevesebb a kincésással járó hókusz-pókusz, mint a német novellában, a mi különben ott, minthogy meséje a középkorban játszik, egészen stilszerű. Érdeme továbbá Fáy elbeszélésének a jóízű humor és a némettől eltérő nemesebb erkölcsi felfogás. Ugyanis míg *A' kintsásó*-ban a leány elnyerése mellett a pénzkicsalás a főcél, addig Fáynál a koresmárosnak rút szenvedélyéből való kigyógyítása a szándéka a szerelmes párnak. Ennek következtében Schlauch alakja sokkal szimpatikusabb, mint a német nemesé, a ki továbbra is megmarad fősvénynek.

Slauch tervszerű kigyógyítása szerintem a novella legérdekesebb vonása, mert Fáy ily módon a csapláros alakjában jellemfejlődést tüntet föl, a mi rendkívül fontos mozzanat a magyar szépprózai elbeszélés történetében, mert eddig — tudtommal — tudatos és pszichologiailag kellően motivált jellemfejlődéssel nem találkozunk. A Fáy előtti elbeszélők statikus jellemeket rajzolnak, a melyek a történet végén is ugyanolyan tulajdonságokkal bírnak, mint az elején, vagy ha nem, akkor következetlenek lesznek jellemükhöz. Mindenesetre Fáy volt nálunk az első, a ki nagy fontosságot tulajdonított a jellemfejlődésnek. Mutatja a *Béltéký ház* és többi regényei is, melyekben majdnem minden személynek elmondja az életrajzát, a mi egyike a legerősebb motiválásoknak, mert az egyén múltjából körülbelül következtethetünk az illetőnek későbbi viselkedésére is. Ugyisint nemesak ebben a novellában, hanem egyéb munkáiban is többször ismétlődő eljárása Fáynak, hogy valamelyik személyét emberi hibájából megsegényítés által gyógyítja ki, a mi azt mutatja, hogy Fáy nem véletlenül, hanem tudatosan rajzolt jellemfejlődést. Megjegyzendő, hogy Fáy jellemfejlődési módja még sablonos és kissé mesterkelt. Az első művészebb példáját a pszichologiai jellemfejlődésnek Jósika adja *Abajijában* (1836.).

Égészen Fáy modorában gyógyítja ki hősét fősvényességéből Szigeti József: *A vén bakancsos és fia, a huszár* című népszínművében (első előadása 1855 okt. 31-én volt a Nemzetiben), melynek a cselekvénye, főleg a harmadik felvonásban olymértű egyezést mutat a *Hasznosi kincs-kereséssel*, hogy ezt inkább Fáy hatásának, mint véletlen találkozásnak lehet tulajdonítani.

A vén bakancsos... cselekvénye szintén kocsmában játszik, melynek tulajdonosa a potrohos Veres Fáy Schlauchjának hajszálalig hű mása

Ilon leányát ő sem akarja szíve választottjához, a szegény Sugár Laczihoz adni, hanem a gazdag újfalusi árendást szemeli ki vejének. A helyzet eddig olyan, mint a *Hasznosi kincs-keresésben*. A bonyodalmat másképpen s változatosabban szövi Szigeti, de a szerelmeseket utóljára itt is a fortély segíti egymáshoz, melyet Szigetiné nem a fiatalok, hanem az öreg Sugár Mihály és Lidi, Ilon barátnője, eszelnek ki. Szigeti nem másolja Fáy, sőt függetlenebb tőle, mint Fáy Kármántól. Jóformán csak két dolog vall Fáyra, úgymint a kincskeresésnek házasságközvetítő motivumként való felhasználása és a kocsmárosnak fősvénységéből való kigyógyítása. Egyéb-ként Szigeti nagy önállósággal alkotta meg egyöntetű cselekvényű népszínművét. A régi motivumokat színezi, alakítja és újjal bővíti. Azáltal, hogy a kincset Szigetiné a kocsmáros szemeláltára veszik fel, a cselekvény egyrészt gördülékenyebb, másrészt pedig realisabb lesz, mint Fáynál. A kincsásási hókusz-pókusz, a mely a *Hasznosi kincs-keresésben* a német novellához viszonyítva, már összezsugorodott, a *vén bakancsban* egészen eltűnik. Személyei is, a csapláros kivételével, mind újak s csak úgy duzzadnak az élettől.

A kincsásás motivuma tehát fokozatos tökéletesedésen megy keresztül és a tetőpontot fejlődésében Szigeti kitűnő népszínműve jelzi.

(Budapest.)

DORÓCZKI PÁL.

— *Fontes Rerum Transsylvanicarum* a címe annak a hatalmas, ötven kötetre tervezett vállalatnak, melyet Veress Endre, jeles történírónk, hosszú, szorgalmas kutatásai eredményéül, hézagpótló munkába kezdve, megindított. Tervezete sok tekintetben az irodalomtörténetet is érinti. Possevino Antal, Argenti János történeti munkái, Szamosközy István feljegyzései, a padovai egyetem és a római Collegium Germanicum-Hungaricum tanulóinak névsora nem egy pontban a mi tudományunkat is érdekli. A merésznek tetsző, de jelentőségében megbecsülhetetlen vállalkozást tehát mi is igaz örömmel üdvözljük; örömmel köszöntjük ezúttal annak rendkívül díszes formában már megjelent első kötetét is, mely a Báthoryak korában működött erdélyi jezsuiták levelezésének és iratainak közlését kezdi meg: *Epistolae et acta Jesuitarum Transylvaniae temporibus Principum Báthory*. 1571—1613. Vol. I. (Kolozsvár, 1911. N. 8-r. XVI. 325 l., ára 10 K.) Az egész sorozat hat kötetet foglal magában. Művelődéstörténeti szempontból is fontos, mert a jezsuiták kolozsvári letelepedéséhez, életéhez s a Báthory-Kollégium történetéhez szolgáltat érdekes adatokat (l. róla Veress Endre értekezését az *Erdélyi Múzeum* 1907. évi kötetében), de közelről világítja meg Báthory Istvánnak és Báthory Kristófnak a történelembe tartozó törekvésein és Wujek Jakab kolozsvári rektor szorgoskodásain kívül különösen a történetíró Possevino Antal és a szótáriródmunkából, meg Pázmány Péter életrajzából ismert Szántó Istvánnak egyéniségét is. A Szántó István életére vonatkozó adatok azért is nevezeteseek, mert épen az 1580. utáni évekből valók, tehát abból az időből, mikor jezsuita-társaival Sándor István, Rosty Kálmán, Fraknói Vilmos és Szily Kálmán feltevése szerint (a kérdés irodalmát l. Szily, Adalékok, 293. l., illetőleg Pintér irodalomtörténet II. 174—175. l.) Calepinus Dictionariumát magyar részszel látta el.

Szántó (Arator) Istvánt, ki 25 éves kora, római tanulmányai befejezte óta a bécsi rendházban működött, s a ki Nadal Jeromos egy hivatalos jelentése szerint rossz írású, robustus testalkatú, «valet ingenio ac memoria mediocriter», de «diligens in suis studiis et officiis», Báthory István már 1571 végén hívja hazánkba, miután általában már 1568 óta fáradozott a jezsuiták betelepítésén. Szántó még három év múlva is hasztalan kéri a generálist, hogy küldjön embereket ide. Nem éreklten, hogy ugyanakkor azt is kéri, «ut mihi, si fieri possit, unum aut alterum annum pro transferendis catholicis libris in sermonem Ungaricum pro

catholicorum consolatione et hæreticorum conversione benigne concedas, vehementer rogo.» E sorok jelentőségét az teszi, hogy Szántó az ó-szövet-ségi részt a bibliából le is fordította. (Pintér id. h.) Munkásságára jellemző, hogy Possevino is küld neki bírálatra könyvet, hogy Blandratától óva inti a lengyel királylyá lett Báthory Istvánt s arra kéri, ne engedje meg, hogy az Erdélyben a Szentháromság ellen írt könyveket nyomasson. 1576-ban végre bejönne Erdélybe s az útról kér Báthory Kristóftól felvilágosítást, de most meg István Lengyelországba hívja magához.

1580. febr. 20-án érkezik Erdélybe s öt napra rá már egy levelében beszámol a vatikáni könyvtárosnak, Raynaldusnak, Erdély fekvéséről, gazdasági és vallási viszonyairól s a maga útjáról. A következő év nyarán már panaszkodik Wujekra, lengyel atyák helyett olaszokat és magyar rendfőnököket kér, társairól véleményt mond, ősszel pedig szép működési terükről, bő jövedelmeikről s ellenfeleiknek, különösen az unitáriusoknak, kisebb tanultságáról számol be. Hogy figyelembe mindenne kiterjed, azt mutatja az is, hogy Raynaldust Nicephor Calixtus egy történeti műve utolsó négy könyvének kéziratára figyelmezteti, mely Erdélyben került elő. A viszonyoknak Wujek gazdálkodásai miatt bekövetkezett kellemetlen volta azonban csakhamar arra kényszeríti, hogy Váradra kéredezkedjék, a hová a katolikus hívők régóta hívják. Bár utóbb, még a következő évben is (1583) Kolozsvárról ír és a gazdasági és kulturális bajok orvoslását sürgeti, tudjuk, hogy nem sokkal később csakugyan Váradra kerül, hogy egy Pázmányt térítsen át és neveljen hazánknak. Reméljük, hogy a levelezések következő kötetei erről is hoznak eddig nem várt adatokat.

Possevino 1585-ben kelt *Transsylvania* című műve szintén a *Fontes* során, ezeknek XI. kötetéül fog napvilágot látni. Levelei őt az erdélyi viszonyok iránt jóindulattal viseltető embernek mutatják, a ki — 1583-ban meglátogatván az ottani jezsuitákat — a tapasztaltakról érdekes jelentéseket ír. Utja is (255. l.) Ecseden és Somlyón, a Báthoryak birtokain át vezet Erdélybe, a hol vallási szempontból Indiához hasonló állapotokat talál, a fiatal Báthory Zsigmondot azonban okos és vallásos gyermeknek mondja. A kollégiumnak maga készít szabályzatot, a pápától ötven papot kér a hitélet fejlesztésére s a pápa közbenjárására Báthory Istvánnál eléri, hogy az Erdélyben magyar és oláh nyelvű vallásos könyvek, különösen katekizmusok nyomtatására ad utasítást, Kolozsvárt pedig katolikus nyomdát akar állíttatni.

Mindez, bár csak közvetve, az irodalomtörténetet is érdekli. De fontos a nevelés történetére, a kultúrhistóriára és általában Erdély történetére is. Nagy szolgálatot tesz egyszerre több tudománynak is a szerkesztő-kiadó, hogy e jelentős adatokat így összegyűjtve, ilyen lelkiismeretes, gondos szövegkiadásban, regestákkal, bevezetéssel és ismert nevéhez méltóan körültekintő jegyzetekkel ellátva közrebocsátja. Mi csak a minket érdeklő adatokat böngészünk ki belőle, talán ezek is kellő képet nyújtanak a kötet becséről. A javarésze azonban még csak ezután jön. 12.

— A «Szép Ilonka» keletkezéséhez. Király György (EPHK. 1910. 231—233. lk.) Vörösmarty *Szép Ilonkáját* két élményre bontotta fel: egy általánosabb gondolatra (Hervadása liliumhullás stb.) és egy történeti színezetű eseményre, rámutatva az utóbbi elemnek két valószínű forrására. Az alapeszme feltehető mintáját újabban Gálos Rezső közölte (EPHK. 1911. 513. l.). Azt hiszem, hogy a Mátyáshoz fűződő anekdotát belekapcsolhatjuk egy általánosabb természetű képbe, mely Vörösmartyban olvasmányai emléke gyanánt élt, valamint az elhervadó leány képe. Ez a kép nem más, mint egy romantikus idill: a vadász, ki az erdőben vad helyett egy kedves nőalakra bukkan. Lehet, hogy ez a rendesen tragikusan végződő szerelmi kaland a német irodalomból került hozzánk.

Nálunk tudtommal Kisfaludy Károly az első, ki az erdőben eprésző leány és az «elébe kizörrenő» ifjú vadász szerelmi kalandját balladába foglalja (*Eprészleány, Aurora*, 1829. 65. s. k. lk.). Nála már meg van e romantikus kép három alapeleme: az ártatlan, naív, szerelmében állhatatos leány, a romantizizmusnak az a tipikus női alakja, a melyik Ilonkában, Enikőben stb. hasonlóképen mutatkozik (v. ö. Király György sorai-
val EPhK. 1910. 231. l.). Ez a szende leány Király György szerint is mint emlékezeti kép élt Vörösmartyban: e képbe bizonyára az eprész-leány emléke is beleolvadt, mint öntudatlanul továbbható erő. Második alapelem gyanánt ott van már Kisfaludynál a vadász, ez a romantikusan nemes és tiszta szerelmű ifjú. Háttérnek aztán oda van vázolva az erdő, találkozásuk idilli környezete, a lomb, az őzek, a «hűvös» forrás. A történetet az állhatatossági próbával végzi be Kisfaludy, s a kaland a vadász és a leány házasságával nyer befejezést.

Az *Aurorának* ugyanabban az évfolyamában (1829. 174. s. k. lk.) olvasható Czuczor Gergelytől a *Vértesi vadászifjak* cz. «idyll», melyben a téma Vörösmarty leghűbb előképe gyanánt van meg: ugyanannak a viziónak a megrögzítése, mint a *Szép Ilonka* (*Aurora*, 1834) első része:

Vértés völgyeiben czirkálgata Kende napestig
A vad-lakta sűrűk közepén, de nem ejthete zsákmányt.

Ugyanaz a hangulat, a tűnődő, reménykedő, búsongó vadász, moz-
dulatlan, csöndes várakozásban. Czuczornál aztán, Talabor megjöttével, dialogusba csap át az elbeszélés. Ennek során megint csak hasonló hely-
zetet és hangulatot rajzol Czuczor. Kende bevallja, hogy: «Lebegő tűn-
déres alakban Már régolta család szemem egy deli karcsu leányka». De
állandóan szövik előle. Következik Kende kalandjának idillikus kifestése.
Talabor elmondja, hogy pár nap óta vele is egy hasonló leány űz játékot.
Már csaknem összevesznek, midőn a költő veszi át a szót, hogy meg-
oldja a rejtélyt:

Itt hallgattanak a versenyző ifju vadászok,
S lassu zőrej támadt a tölgyfaharasztnban utánok,
Dárdájához amaz, de emez kap ivéhez azonnal,
S a képzelt vad után mereven bámulva megállnak.
Mert két lányka szalad libegő lejtéssel előlük,
Testvérek, kontösre s nyulánk termetre hasonlók.

Koszorúfonás fejezi be az ártatlan idillt.

Kisfaludy Károlyt nem elégitette ki magában ez az idillikus kép,
mint Czuczort; azért ő balladai cselekmény keretébe illesztette. Innen
van, hogy Kisfaludy később is, midőn visszatér e tárgyhoz, ismét balladát
ad, ezúttal tragikus véggel. *A szeretők sírja* (*Aurora*, 1831.) cz. homályos,
romantikus balladájában újból megjelenik a vadász (a Bakonyban; Czuc-
zornál és Vörösmartynál: Vértés) s a pataknál «andalog» kedvesével,
közben «nyugszik a vad, nyugszik a nyíl.» A kaland egészen őszig tart,
mikor, nem tudni miért: «hervad a szűz, Mint halmán a rózsza hull.»
Mindketten elhalnak s az erdőben temetik el őket, a patak mellé. A vándor
rémképet lát sírkersztjük fölött:

A vadász az, ott mereng ő
Elhunyt élte csillagán

(v. ö. Vörösmartynál a pusztba házban megálló királylyal).

A tárgyalt Czuczor-féle és a két Kisfaludy-féle példa eléggé bizo-
nyítják, hogy a vadász-idill mintegy benne lappangott az irodalmi köz-
tudatban. Vörösmarty is magával hordozta ezt az eszmét, melynek csak
alkalom kellett, hogy újra formát öltön. Úgy történhetett ez, a mint a

patakba szálló Hajna képe és Hajna után szaladó Délszaki tündér emléke is tovább élt benne, hogy nem sokkal a *Zalán futása* (1824.) után újból felbukkanjanak önálló motívumok gyanánt a *Szép leányban* (1826.), illetőleg a *Földi mennyben* (1827.).

A *Szép Ilonka* megjelenése (Aurora, 1834) után ugyancsak az *Aurora*-ban a következő évfolyamban (175. l.) Czuczor szerint közöl egy idetartozó verset, melyet Zoltvány Irén *Eprész leány* címmel vett fel kiadásába. A folytonosság itt is nyilvánvaló. Egyfelől Czuczor személye, másfelől az időbeli közelség és főleg mindannyiuk közös megjelenési helye: az *Aurora* a kapocs. Czuczor *Eprész leánya* a Kisfaludy Károly *Eprészleányával* mutat közelebbi rokonságot. A találkozási jelenetben mindkettőnél a leány alakja van a középpontba állítva, vele történik minden, nem úgy, mint a *Vértesi vadászifjakban*, vagy Vörösmartynál a vadászszal; őt lepi meg a zördülő bokorból kilépő vadász. Közös még az eprészés kiemelése is; a lepkézés Vörösmartyra emlékeztet. Máskülönben Czuczor itt is, mint a *Vértesi vadászifjakban*, csak egy képet ad, nem viszi tovább a cselekvényt.

Még Tompánál is kísért ennek az idillnek a hangulata a *Két szomszéd vár* cz. költeményben. Mint a *Vértesi vadászifjakban*, itt is két egyforma leány (tündér) szerelmeskedik a vadonban, de mindketten ugyanazzal a vadászszal, ki nem tudja, hogy két tündért szeret egyszerre. „Csendes a táj, nyugszik a vad” — ismét a régi hang. Végül az egyik tündér meglepi nővérét s a „tündérrege” tragikusan végződik. A *Szép Ilonka* hatását mutatja még a *Királykut* cz. verse.

Mindezek után úgy gondolhatjuk, hogy a *Szép Ilonkában* két irodalmi hatásra visszamenő emlékezeti kép: a hervadó leány és a vadász-idill olvadt össze és kapcsolódott Mátyás személyével és a hozzáfűződő történeti anekdotával, valamint Peterdi alakjával.

(Budapest.)

ZOLNAI BÉLA.

— Tompa *«Árokháti Lőrincz»*-e című dolgozatomban (EPhK. 1911 : 152.) arra utaltam, hogy Tompa tréfás jellemű balladájának a csatandója európai vándoradoma. Mind *N. da Casola*, mind *Tompa* olyan adomát dolgozott fel, melyet a nép mesélt. Cikkemben nem bizonyíthattam, *élt-e ilyen adoma a magyar nép ajkán?* Most már konkrét adatokra hivatkozhatom, hogy népünk valóban ismerte ezt az adomát. Orbán Balázs *A székelőföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból* című munkája vegyes értékű tudományos eredményein kívül különösen folklóre-szempontból érdemel kiváló figyelmet. Ebben a műben olvashatjuk a kérdéses adomát.

Telekfalváról írja Orbán Balázs, hogy barlangjai, hol ezelőtt hősi küzdelmeket vívtak, ma már ravasz rókák lakozó tanyái. A tatárok kudarcát ma is büszkén mesélik a telekfalviak. Tőlük hallotta Orbán Balázs is. A tatárok elől barlang erődjükbe vonultak vissza a vidék lakói, de a hősiesen védekező nép visszaverte a tatárok támadásait. Majd ostromzár alá veszik a védőhelyet. Mikor rosszra fordul a sorsuk, *Sárinak*, az ott-hon hagyott vén leánynak érdekes ötlete támadt: „..... nagy tökök tevén elő, abba szemet, orrot és száját vágott s retekszeletekből rémletes fogakat illesztett bele. Ezt pedig egy *pőznára szűrván, kitömött roppant bábra illeszté* s ő maga is alája bujva, nagy guzsalylyal kitette az Örhegyre» (I. köt. 177. l.). A tatárok kérdészködésére sivító hangon felel, hogy a halál anygala. Erre a tatároknak elfutnak. A régi adoma a telekfalvi változatban néhány mozzanatában módcsult. Orbán *«szép történeti regé»*-nek tartja (I : 177. l.), melyet szívesen közöl.

Sokkal tökéletesebb a másik változat. Így elmeséli azt a hagyományt, mely a gergyóiaknak a tatárokon nyert diadaláról szól: „Ugyanis az asszonyok előhordták csupraikat, fazekait, a kisebb csuprokat a réten rakták el a fű közé, a fazekakat pedig hosszú sorban egy magaslatra le-

borítva állíták fel; a tatárok ezeket *sisakos hősöknek nézvén*, megrettenve futamodtak a rétnek, itt lovaik lábai a csuprokba szorulván, felbuktak, halomra estek, a résen álló gyergyóiak pedig ekkor rájuk rontván, lekasabolták őket» (II. k. 116. l.).

Kár, hogy Orbán nem egészen a nép esze járása szerint meséli el a történetecskét. Elmondhatjuk róla, a mit Arany János mondott Merényi Lászlóról, hogy folklóre-közleményeit «irodalmi czifrával színezte ki». Így is becses anyagot nyújt, mert a *hágyománny lényegét* megőrizte.

(Arad.)

ELEK OSZKÁR.

— A tokaji bor német «dicséreti». A *Brünner Patr. Tageblatt* egy régi cikke nyomán Gragger Róbert megemlékezett Közlönyünkben (1910. 431. l.) CLAUDIUS *Rheinweinliedjének* egy paródiájáról, mely a tokajit a rajnai bor fölé dicsőíti. — A rajnait és a tokajit együtt emlegeti STOLBERG Frigyes Lipót gróf is *Die Büssende* cz. költeményében, másutt pedig (*An Junglinsje*) vígan hirdeti:

Ich schöpfe die Freud' aus der Quelle
Im alten hungarischen Wein!

Magyar és pedig részben *politikai* vonatkozásai miatt megérdemli a megemlést egy másik, a tokajit s vele (de nem érte) nemzetünket is magasztaló német költemény, melynek ma már elfeledett szerzője (Kluge sem tud róla!) EBERHARD Agost Gottlieb (szül. Belzigben 1769-ben) egyébként annyira szerette a Rajna vidékét, hogy első műveinek tiszteletdíjait egy rajnamenti utazásra kuporgatta össze. Claudius tisztelői tokajinkat a rajnai borral, Eberhard a champagnei pezsgővel méri össze *Die beiden Flaschen* című, a magyar nemességnek — *Den Edlen Ungarns* — ajánlott versében. Két tele üveg áll előtte az asztalon. Az egyikből habzó pezsgőt önt egy hamar hangos társaság magas poharakba; de a költő a másik után nyúl:

Da winkt zur höhern Festesfeier,
Vom schönsten Rebenberg gezollt,
Der edle, köstliche Tokayer,
Das stille, hoch gedieg'ne Gold.

Verlieh'n sind ihm die schönern Gaben
Der Nektarwürz' und geist'gen Kraft;
Nicht blos erheitern, trösten, laben —
Uns stärken will der Nektarsaft.

Er zaubert von der Todespforte
Den schwachen Kranken noch zurück,
Und mahnet, ohne Schwindelworte,
An ächter [sic!] Freiheit hohes Glück.

Trinkt, alter Helden edle Söhne
Den vaterländ'schen Götterwein,
Und hört der Völker Jammertöne,
Die laut um Hülff und Rache schrei'n!

Beschützen muss ein edler Streiter
Nicht blos den eignen theuren Heerd;
Der wahre Heldengeist ringt weiter,
Und fernhin reicht ein tapfres Schwert.

Errungen muss mit edlem Blute
Das edle Gut der Freiheit seyn!
 D'rum muss, mit hohem Heldenmuth,
 Dem Kampf ein tapfres Volk sich weih'n!

Erhebe dich zum heil'gen Werke,
Du Volk, von altem Ruhm umglänzt!
 Erhebe dich in deiner Stärke,
 Und steh' auf's Neue siegbekränzt!

Dein angestammter Muth ist Bürge:
Du wirst nicht schnöder Herrschsucht Raub!
D'rum, edler Adler, kämpf' und wüрге
Den Räuber-Adler in den Staub!

Blick' auf! der langen Schmach entrafen
 Sich schon die Völker weit und breit!
 Triumph! dem Glück gerechter Waffen
 Sey dieses volle Glas geweiht!

Prophetisch soll gekränzt zum Siege
 Die Flasche mit Tokayer seyn!
 Und weit hinaus, zum Fenster fliege
 Die Flasche mit Champagnerwein!

Nemzetünket ily méltón megítélő német vers, mint ez a, talán Körner korának emléke, annyira párját ritkítja s olyannyira illik a Kisfaludy Sándor korának jellemzéséhez, hogy nemcsak a német-magyar irodalmi érintkezések egyik szerény adatául, de némiképen korrajzi szempontból is érdemes megemlíteni.

(Temesvár.)

GÁLOS REZSŐ.

— Kotzebue 'Die edle Lüge' című színművének magyar fordításai. Bayer József a magyar drámirodalom fejlődését tárgyaló alapvető munkájának VIII. függelékében (*A magyar drámairodalom története*, II: 433—445. l.) *A Kotzebue cultus történetéhez* cím alatt összeállítja Kotzebue drámáinak összes magyar fordításait. A *Menschenhass und Reue* című érzelmős drámájának folytatását, *Die edle Lüge*, ezen összeállítás szerint ketten fordították le: Koré Zsigmond s egy névtelen író-társaság. Mind a két fordítás *A nemes hazugság* címmel nyomtatásban is megjelent, az előbbi Bécsben 1792-ben, az utóbbi Kassán 1836-ban és újra Nagy-Kanizsán 1839-ben. Az *Edle Lügenek* van azonban egy harmadik magyar fordítása is, mely szintén *A nemes hazugság* cím alatt Pesten, 1793-ban látott napvilágot. Szerzője Tapoltzai Gindl József. Nem annyira ez a tény érdekes, mint inkább a hozzá fűződő kérdés, a melyre már a címlap is utal: *A' nemes hazugság. Erékény játék három végezetekben. Kotzebuetól. Minapában szerentszen szerzett Ember gyűlölésnek és meg-bánásnak bővebb folytatása.* Kotzebue *Edle Lügeje* egyfőlvonásos, a fordítás pedig háromfőlvonásos színmű, honnan ez a különbség? Tudva azt, hogy a *Menschenhass und Reue* nagy népszerűsége nemcsak magát Kotzebuet, hanem másokat is, Zieglert és Soden grófot, arra bírta, hogy megírják a bevezetést, de véglegesen meg nem oldott cselekvényű dráma folytatását: könnyen támad az a föltevés, hogy Gindl Zieglernek vagy Soden grófnak valóban terjedelmesebb darabját fordította le. Erről azonban szó sem lehet. Gindl darabja nem mutat semmi egyezést sem Zieglernek különben is csak 1807-ben megjelent (noha már 1791-ben színre került) négyfőlvonásos *Eulalia Meinaujával*, sem Soden grófnak megfelelő drámájával, melyet szerzője ugyan még 1792-ben írt,

de szintén csak 1807-ben bocsátott közre *Menschenhass und Reue 2-ter Theil* cím alatt. A *nemes hazugságnak* ez a harmadik, időrendben második magyar fordítása is magának Kotzebuenak drámáján alapszik, csak-hogy, mint a czímlap is jelzi, *szabadon és bővebben* tolmácsolva.

Gindl az átdolgozásnak sajátos módját választotta. Az eredetit híven lefordítja, nem hagy el semmit, de jóval bővebb beszédű. Azonkívül fölléptet epizódikus szereplőket, két cselédet, s ezeknek nagy, de a főcselekvénytől teljesen független szerepet juttat. Ezt a második, mellékcselekvényt végig vezeti az egész drámán, a mi által a színmű terjedelme az eredetinek háromszorosása nyúlik, de természetesen a szerkezete is megromlik, mert a belefűzött epizód meg-megszakítja a főcselekvényt, eltereli róla az érdeklődést, a nélkül, hogy a dráma lényege megváltoznék. Gindl eljárását magyarázza és menti, hogy Kotzebue darabja is csak párbeszédekből szövődik, történi alig történik benne valami, s a betoldott részek nem zavarják meg a dráma szellemét, mert azok is pusztá dialogusok.

Vajjon a dráma kiszélesítése Gindl érdeme, illetőleg bűne-e, vagy már ezt a munkát elvégezte előtte valamilyen német átdolgozó, s ő csak fordította a «bővebb folytatás»-t, azt nem tudjuk eldönteni. A czímlap inkább az első fölfogást támogatja. Gindl különben is, mint pálos szerzetes, begyakorolhatta magát az iskolai drámák szerzésébe, s később egyike volt azoknak az íróknak, a kik a meginduló magyar színpadot drámákkal látták el — eddigi tudomásunk szerint kilencz drámát fordított — nem lehetetlen, hogy e drámafordításai közben szerzett annyi gyakorlatot, a mennyi e toldások megalkotására szükséges volt. Komponáló ügyességet, inventiót, költői érzéket e hosszadalmas párbeszédek nem követeltek — de nem is tüntetnek föl.

cs.

— A philologia halottai 1911-ben.

Gilbert, Otto, class. philologus, a göttingeni egyetemnek rk. tanára, majd 1886—1899. a greifswaldi egyetemi könyvtár igazgatója. Főművei: *Geschichte u. Topographie der Stadt Rom im Altertum* (Leipzig 1883) és *Die meteorologischen Theorien des griech. Altertums*. Szül. 1839. szept. 25-én Rätzlingenben, meghalt június 22-én Goslarban.

Gröber, Gusztáv, román philologus, 1844—1911. l. EPhK. 1912: 376.

Kekule v. Stradonitz, Reinhard, archæologus, 1873 óta a bonni egyetem tanára, a hol Karl Justival együtt II. Vilmos császár műtörténeti tanulmányait vezette, 1889 óta a berlini múzeumok antik gyűjteményeinek őre, és 1890 óta u. o. az archæologia tanára. Főművei: *Griech. Thonfiguren aus Tanagra*. (Stuttg. 1878.) *Die Reliefs an der Balustrade der Athena Nike* (u. o. 1881). *Die antiken Terrakotten von Pompeji u. Sicilien* (1880—84), *Die griechische Skulptur* (Berlin² 1906). Szül. 1839 márczius 6-án Darmstadtban, meghalt márcz. 22-én Berlinben.

László Béla, class. philologus, 1884—1911. l. EPhK. 1911: 227.

Maywald József, class. phil. 1849—1911. l. EPhK. 1911: 835—836.

Muff, Christian, a pfortai iskolák rektora, a hallei egyetemen 1903 óta a pædagogának és class. philológiának tb. tanára. Tanulmányokat írt az attikai drámáról, kommentáros kiadásokat adott Sophokles és Euripidesről. Szül. 1841 aug. 14. Treffurt a. d. Werrában, meghalt április 6-án Pfortában.

Puchstein, Ottó, archæologus, a német császári archæologiai intézet berlini középonti igazgatóságának 1905 óta vezértikára és elnöke. A berlini akadémia megbízásából (1882) II. Antiochus szindsirlii síremlékét ásta ki Humann társaságában, az expedíció eredményeit «Reisen in Kleinasien u. Nordsyrien» cz. munkában tették közzé. 1885—96-ig a berlini múzeumok igazgató-őre és berlini egy. magántanár, 1896-ban a freiburgi egyetemnek tanára. Érdemes kutatásokat végzett a pergamoni oltár gigantomachia-reliefjeiről és a délitáliai és szicíliai templomokról. Fő-

művei: Die griech. Bühne (Berlin 1901). Koldeweyvel együtt: Die griech. Tempel in Unter-Italien u. Sizilien (Berlin 1899). — Vezette a bálbeki és bogaszkiói ásatásokat. Szül. 1856-ban Labesben (Pommern), meghalt márczius 10-én Berlinben.

Saglio, Edouard, az Académie des inscriptions et belles lettres tagja, a «Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines» szerkesztője. Szül. 1828 június 9-én Párizsban, meghalt december 7-én ugyanott.

Schönbach, Anton, germanista, a grazi egyetemnek (1873 óta rk., 1876 óta rendes) tanára. Számos tanulmányt írt a közép- és újkori német irodalomról. Szül. 1848 május 29-én Rumburgban, meghalt augusztus 25-én Schrunsban.

Vahlen, Johannes, class. philologus; szül. 1830 szept. 27-én Bonnban, meghalt nov. 30-án Berlinben l. EPhK. 1912: 73—78.

Wilmans, Wilhelm, germanista, a bonni egyetem tanára, a német irodalom és nyelvészet kiváló művelője. Főművei: Leben u. Dichten Walthers von der Vogelweide (Bonn 1882), Beiträge zur. Gesch. d. ältern deutschen Litteratur (1885—88, ebben Der altdeutsche Reimvers és Untersuchungen z. mittelhochdeutschen Metrik), Deutsche Grammatik (Strassburg 1897—99), Der Untergang der Nibelungen in alter Sage u. Dichtung (Berlin 1903). (Munkáinak teljes jegyzékét l. Zeitschrift für deutsche Philologie 1911. 445—449. lk.) Szül. 1842 márczius 14-én Jüterborgban, meghalt január 29-én Bonnban.

— A szerkesztőkhez beküldött könyvek jegyzéke. (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

Béthy Zsolt: A művészetek története. Szerk. —. III. kötet. Uj-kor. I. rész. Az olasz renaissance. A renaissance a Magyarországon. Írták Berzeviczy Albert, Diváld Kornél, Meller Simon. 34 műmelléklettel és 385 szöveggéppel. Budapest, Lampel, 1912. N. 8-r. 450 l.

Cserép József dr. C. Sallustii Crispi Bellum Jugurthinum et Bellum Catilinæ. Magyarázta —. Budapest, Szt.-István-Társulat, 1908. 8-r. 160 l. Ára K 2.40.

Cserép József dr. Szemelvény C. J. Caesar Comment. de bello Gallico cz. művéből; a gimnáziumi IV. oszt. használatára magyarázáttal és szótárral. 35 képpel. Budapest, Szt.-István-Társulat, 1904. 8-r. 218 l. Ára K 2.60.

Ersedi István: Karacs Ferencz térképmetsző élete és művei. (1770—1838.) Debreczen város k. ny. váll. 1912. 8-r. 127 l.

A terjedelmes és műmellékletekkel gazdagon fölszerelt tanulmány becses adalékokkal járul a magyar művelődéstörténethez. Korán elfeledett, de eredményekben dús élet rajzát adja, bőven kiterjeszkedvén a debreczeni diákéletre is, valamint a múlt század elejei pesti életre. Korrajzi szempontból figyelemreméltók azok a részek, a melyek Karacs «Tusculanum»-ában szokásos írói összejövetelekről szólnak. Irodalomtörténeti szempontból annak a kimutatása, hogy a Dugonics «Szerecsenek» cz. könyve előtt található rajz nem Csokonai, hanem Szerelemhegyi András rajza (91—92. l.). Kiemeli Karacs azon érdemét, hogy ő készítette nyelvemlékeinknek és okleveleinknek első facsimiléit, így a Halotti beszédét is. A könyv igen nagy lelkesedéssel, de a mellett kellő kritikával van megírva. Bár stílusa némely helyen darabos s az utolsó simítást nélkülözi, mégis kellemes olvasmány.

Értekezések a nyelv- és széptud. köréből. XXII. k. Budapest, 1912. N. 8-r. *2 sz. Bayer József: Schiller drámái a régi magyar színpadon és irodalmunkban. 112 l. Ára 2 K.

3. sz. Vári Rezső: A ciliciai Oppianus Halieuticájának kézirati hagyománya. II. (érdemleges) rész 1. fele. 70 l. Ára 2 K.

Hittlich Ödön, Görög régiségek, gimnáziumi tanulók használatára. Budapest (Kókai), 1912. 8-r. VII, 152 l. 52 képpel.

Római régiségek cz. könyve után (v. ö. EPhK. 1911: 149.) most

„Görög régiségek”-et írt Hittrich a gimnáziumok számára, a melyekben azonban jóval többet nyújt, mint czíme után gondolhatnánk; valóságos művelődéstörténetet iparkodik adni (a könyv részei: A görög kultúra helyei. Allamélet. Hadügy. Vallási régiségek. Magánrégiségek. A görög irodalomtörténet vázlata. A képzőművészetek.) A szép olvasottságról tanuskodó munka (melyről a *Hiv. Közlöny* májusi számában mondom el részletesebben véleményemet) két tekintetben tér el — előnyösen — a hasonló iskolai segédkönyvektől: egyrészt a kultúra főbb emlékhelyeinek ismertetésével, másrészt pedig azért, hogy előadásának élénkítésére sűrűn vesz föl a szövegbe görög föliratokat párhuzamos magyar fordítással Janell könyvéből, melyre az EPhK. 1908:306. hívtam föl tanáraink figyelmét. A képek megválogatása és kiállítása jobb lehetett volna.

Jókai, Olcso, Budapest, Révai, 1912. K. 8-r. Számonként 40 f.

44-46. Az északi polusig. 213 l.

47. A jedikulai rab. Vanderguld úr. 6 l.

48. Az utolsó mór királyok. 64 l.

49. Kassári Dániel. 80 l.

50. Száz leány egy rakáson. Két léghajós. 62 l.

Kemény Gábor: Párisi dolgok. (Békéscsaba, Corvina, 1911.) 8-r. 68 l.

Ára 2 K.

Értéktelen és érdektelen úti jegyzetek, megtoldva Rostand egy versének fordításával. (Hymnus a repüléshez.)

Kiss Szerafin: Magyar nyelvtan és olvasókönyv a középiskolák számára. I.-III. Budapest, Szent István, 1910-1912. N. 8-r. 60+144, 71+191, 123+280.

Könyvtár, Magyar. Budapest, Lampel, 1912. K. 8-r. Számonként 30 f. 657—658. G. B. Shaw: Szocializmus milliomosok számára és egyéb tanulmányok. Ford. Benedek Marcell. 112 l.

659. Szomaházy István: János mester és felesége. Elbeszélések. 61 l.

660. Lagerlöf Zselma: Az ezüsthánya és egyéb elbeszélések. Svédből ford. Osváth Kálmán. 64 l.

Nyelvtör, Magyar, 41. évf., 4. sz. Budapest, 1912. N. 8-r. 153—200 l.

Ostwald: Feltalálók, felfedezők, nagy emberek. Ford. Kósa Miklós (Világkönyvtár). Budapest, Révai, 1912. 8-r. 317 l. Ára K 1.90.

Pomrácz József, Az efesusi levél. Bevezetéstani tanulmány. Pápa, 1911 (főiskolai könyvnyomda). 8-r. 92 l. Ára 2 K 50 f.

Prónai Lajos dr. Drámai olvasmányok a középiskolák VI. oszt. számára (Antigone, Coriolanus, A kérők). Magyarázta és bevezetésekkel ellátta —. Budapest, Szt.-István-Társulat, 1912. 8-r. 220 l.). Ára K 2.40.

Revue de Hongrie. IX. k. 4. sz. Budapest, 1912. 241—320 l.

A „Revue” legújabb száma megkezdí Haraszti Gyula terjedelmes és értékes Rostand-tanulmányának (magyar szövegről l. EPhK. 1912:469.) francia fordítását.

Rousseau J. J.: A szavojai vikárius hitvallása. Ford. Rác Lajos dr. Sárospatak, Dani és Fischer, 1912. 8-r. 139 l. Ára K 2.50.

Az „*Émile*” IV. könyvében olvasható epizódnak új, az eddigieknél folyamatosabb és hívebb fordítása. Értékét mégis a fordítónak alapos bevezetése adja meg, mely e részlet keletkezésére, tendenciájára és hatására vet világot, valamint nagyszámú és kimerítő jegyzetei.

Schiller, Friedrich: Das Lied von der Glocke. Magyarázta Radványi Teofil dr. Budapest, Szent István, 1911. K. 8-r. 107 l. Ára K 1.20.

Thienemann Tivadar: Német és magyar nyelvűítő törekvések. (Német philologiai dolgozatok, szerk. Petz, Bleyer, Schmidt I.) Budapest, Pfeiffer, 1912. K. 8-r. 62 l. Ára K 1.50.

**Viski Károly*, dr.: Régi módi házak Szalontán. Milyen lehetett a költő szülőháza? Tanítványainak írta és rajzolta —. Különnyomat a szalontai gimn. 1910/11. értesítőjéből. Szalonta (Kálmán László, 1911.) N. 8-r. 22 l.

VERSEGHY REGÉNYFORDÍTASAI.

Irodalomtörténetírásunk sok tartozása között egyike a legsürgösbbeknek: megrajzolni a magyar regény fejlődésének útját. Toldy, a ki egy félszázadon keresztül nemcsak irányította tudományunkat, hanem maga volt az irodalomtörténetírás, kisebb tanulmányain és kiadásain kívül első sorban a felkutatott anyag teljes összefoglalására törekedett; az őt követő nemzedék egyes írók monografiaszerű tárgyalását tűzte ki célul; az újabb munkások pedig mindinkább kutató és forráskimutató részlet-munkára fordítják erejüket: az egyes műfajok történetének összeállítása legfőlegbe doktori értekezések tárgya maradt, úgy hogy a drámán kívül a többi költői faj életének kimerítő összefoglalása máig sincs. A regényre vonatkozólag annál súlyosabban érezzük a hiányt, mert a regény történetének első nagy fejezetét minden részletére kiterjeszkedve, szigorúan tudományos módszerrel és finom esztétikai elemzéssel megírta Beöthy Zsolt (*A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban*, I—II., Budapest, 1886—1887). Újabb regényíróinkról, Fátyól Mikszáthig, legalább az illető írók monografikus méltatásai tájékoztatnak, de annak a félszázadnak regényirodalmáról, mely az *Etelka* (1788) és a *Béltékylház* (1832) között eltelt, jóformán semmit sem tudunk, nemcsak fejlődését nem ismerjük, hanem méreteit és kiterjedését sem, maguknak a regényeknek címeit is alig. Igaz, hogy a mennyit eddig közülük ismerünk, az mind értéktelen, vásári munka, vagy éppen német regény átültetése, mégis e regények a maguk összeségükben, mint a fejlődés egyik láncszeme, megérdemelnék a lajstromozást és tanulmányozást.

A magyar regény életének ebbe a szakaszába tartoznak Verseghy regényei, *Külneki Gilméta és Aranypataki György, Gróf Kaczaifalvi László* — ismertebb czimén: *A természetes ember* — és *Vak Béla*¹⁾, megjelenésük alapján (az első kettő 1808-ban, az utolsó 1812-ben látott napvilágot), pontosan a korszak közepébe: amazokat húsz év választja el az *Etelkától*, emez ugyanannyival előzi meg a *Béltékylházat*. Esztétikai értéküket tekintve, midőn részletesebben foglalkoztam Verseghy regényeivel²⁾, szintén a két szomszédos korszak, a XVIII. száz-

¹⁾ Van Verseghynek még egy negyedik, a regényhez közeledő szépprózai elbeszélése, a *Kolompási Szarvas Gergely* (1804—1805), de bár terjedelmével reászolgálna a regény nevére, cselekvénye, szerkezete, szelleme távol tartja tőle.

²⁾ *Verseghy Ferencz élete és művei*. 1903. 287—306. 1.

zad vége s a XIX. század közepe közé helyeztem, de inkább a XVIII., mint a XIX. század felé közelítve őket. Inkább Dugonichoz, mint Fáyhoz fűztem őket, mert nem valószínű, hogy a modern regénynek legfontosabb követelményét, a természetlőséget, azt, hogy az életnek valószerű képét nyújtsák. Az újabb vizsgálódások Doboczki Pál¹⁾ és György Lajos²⁾ megállapításai, valamint a magam kutatásai egy másik, az előbbinél fontosabb érvet szolgáltatottak: Verseggy regényei nem eredeti műalkotások, még abban az értelemben sem, mint akkor gondoltam, hanem utánszatok, illetőleg fordítások.

Hogy Verseggy regényei nem eredetiek, a szónak igazi értelmében, azt már 1903-ban kifejtettem. A *természetes embert* illetőleg rámutattam arra a hármas forrásra, melyből a cselekvény össze van szerkesztve, *Külneki Gilmétára* vonatkozólag kijelentettem, hogy bár «forrása eddig még nincs kiderítve, kétségtelennek tartom, hogy a maga egészében nem eredeti».³⁾ A forrását, Helene Friderike Unger *Karoline von Lichtfeldjét*, egyetemi előadásaimban már meg is jelöltem, s Doboczki Pál az EPhK.-ben részletesen egybevetette a két regényt. Úgy gondolom azonban, hogy ezzel a kérdés még nincs véglegesen megoldva. A *Karoline von Lichtfeld* a magyar regényben csak két — igaz, hogy fontos és terjedelmes — epizódnak szolgált forrásul: nem lehetetlen, hogy még más forrásoknak is nyomára jutunk. A *természetes emberről* meg György Lajos kiderítette, hogy az említettem három francia regényre megy ugyan vissza, de német közvetítéssel: nem egyéb, mint August Heinrich Lafontaine *Der Naturmensch oder Natur und Liebe* című regényének öntudatos átdolgozása, mely nemcsak «elnemzetiesíti» a darabot, magyar színnel vonva be az idegen történetet, hanem helyenkint meg is nemesíti.

Verseggy harmadik regényére, a *Vak Bélára*⁴⁾ nézve csak azóta merültek fel kétségeim, a mióta a másik két regényének átdolgozott volta beigazolódott. Nem kell-e ezt is német eredetire visszavezetni? Kutatásaimat nem remélt s nem óhajtott siker kísérte. A magyar regénynek megtaláltam német eredetijét, pontosabban szövege: párját. Az illető német regény címe: *Bela der Blinde*,⁵⁾ s szinte szóról-szóra megfelel a magyarnak, mindössze fejezetekre van osztva, ötven kis részre, míg a magyarban ez a tagolódás nincs jelezve. A kapcsolat mértékét s a magyar fordító ügyességét a következő három mutató van hivatva szemléltetővé tenni. Az első a regény megnyitása, a

¹⁾ Verseggy «*Külneki Gilmétá*»-jának forrása. EPhK., 1912. 65—67. l.

²⁾ Verseggy Ferencz: *Természetes Emberének forrása*. Irodalomtörténet, 1912. 53—60. l.

³⁾ Id. mű, 293. l.

⁴⁾ Teljes címe: *Vak Béla a' magyarok' királya. A' történetírásból vontt romános rajzolat*. Pesten. Eggenberger Jósef Könyvárosnál, 1812. 8-r. 122 l. Egy rézmetszettel.

⁵⁾ Teljes címe: *Bela der Blinde, König der Ungarn. Eine historisch-romantische Skizze vom Verfasser des Almarich, oder der Wald bey Hermannstadt*. Pesth, 1810. Bey Konrad Adolf Hartleben. 8-r. 152 l. A magyar fordításban is látható rézmetszettel. Egy másik, címlapkiadása Lipcsében jelent meg Gerhard Fleischer der Jüngere-nél 1811-ben. Jelezve vannak Petriknél is. (*Magyarország bibliographiája 1712—1860*. I: 217.)

második a regény közepéből egy párbeszéd részlete, a harmadik elbeszélő részlet a regény befejezéséből.

Bela der Blinde.

Zu Ende des eilften und Anfange des zwölften Jahrhunderts sass auf dem ungarischen Throne ein König, den uns gleichzeitige Schriftsteller als einen klugen Regenten, tapfern Feldherrn. und selbst gelehrten Fürsten schildern, und dessen Regierung in der Geschichte als eine der ruhmvollsten glänzen würde, wenn er seinen Ruhm nicht mit einer Grausamkeit befleckt hätte, die, ihrer Abscheulichkeit wegen, die Nachwelt gegen ihn empören musz. (1. l.)

«Warum, mein Geliebter, noch den Zorn des Himmels reitzen, der drückend genug auf uns liegt? Sey ein Mann! du siehst mich entschlossen, seinen Willen in stiller Duldung und Ergebung zu ehren; soll ich, ein Weib, dich beschämen?...»

„Seltenes Mädchen! Dich hat ein Gott mir gesandt. Was wäre ich ohne dich? ein schwankendes leicht zerknicktes Rohr in den Stürmen des Lebens, du bist es, die das Steueruder meiner unstäten Empfindungen mit kräftiger Hand leitet...“ (79—81. l.)

Das ungarische Heer griff an, und der Widerstand des geschwächten Feindes war so kraftlos, dass sie in wenigen Stunden alle Reihen über den Haufen warfen, ein schreckliches Blutbad der Rache unter ihnen anrichteten, und den Groszfürsten selbst mit seiner Tochter und seinem Enkel nicht verschont haben würden, wenn sie sich nicht, das Unglück vor Augen sehend, bey Zeiten durch die Flucht gerettet hätten. (150—151. l.)

Bárhól hasonlítjuk össze a két regényt, ugyanerre az eredményre jutunk: Verseghy műve a névtelen német szerző munkájának pusztá fordítása. Nem epizódokat vett át amabból, mint a *Külneki Gímétúnál* tette, nem vitte bele a maga erkölcsi felfogását és nézeteit, szemléleteit és tapasztalatait, mint *A természetes emberbe*, a *Vak Béla* egyszerű fordítás, melyet még a maga kora alacsonyabb mértéke szerint is teljesen ki kell rekeszteni az eredeti munkák közül. Verseghy írói érdemeinek számbavételénél e regényt mellőznünk kell.

Vak Béla.

A' tizenegyedik századnak végénn, és a' tizenkettediknek elejénn olly egygy Király ült a' Magyar Trónusonn, kit az akkori Történetírók bölcs országlónak, vitéz hadi vezérnek, és tudós fejedelemnek rajzolnak, 's kinek kormányozása a' Történetírásban a' legdücsöségebbek között tündöklene, ha nagy nevét egygy kegyetlenséggel meg nem homályosította volna, melly útálatossága miatt az utóbb világot ellene szükségképen fellázította. (3. l.)

«Minek ingerellyük magunk ellen, kedvesem! az égneke haragját még jobban, melly rajtunk a' nélkül is súlyosan fekszik? Légy állhatatos, ammint férjfihez illik. Látod, melly eltökéltt vagyok én arra, hogy akaratyát csendes türelemmel és engedelmességgel tiszteljem! Leány létemre megszigyenítselek-e?...»

„Felséges szívű Leány! Tégedet nekem Isten küldött. Mi volnék nálad nélkül? habzó és könnyen töredékeny nád, az életnek szélvészai között. Te vagy az, a' ki tétovázó indulatimnak kormányát hatalmas kézzel vezérled...“ (65—67. l.)

A' Magyar sereg megtámadta ökött, 's mivel nagyon meggyengültek volt, kevés óra alatt valamennyire soraiakon feldúlta, sok vért ontott, és minden bizonnal magát a' nagy Herczeget leányával és onokájával egygyütt elfogta volna, ha ezek, a' veszedelmet látván, jókor el nem szaladtak volna. (120. l.)

Ily módon Verseghyt egészen megfosztottuk attól a dicsőségtől, hogy mint félig-meddig eredeti regények szerzője szerepet játszzék a magyar regényirodalom megalapozásában. A midőn azonban e harmadik regényének fordított voltára rámutatok, mintegy kárpótlásul megkísértem, hogy egy negyedik regény tulajdonjogát megszerezsem Verseghynek. Természetesen e regénye ép úgy pusztá fordítás, mint az előbbieik, illetőleg éppen a *Vak Béla*.

Annak az *Almarich, Herzog von Siebenbürgen* című regénynek,¹⁾ a melyre a *Bela der Blinde* névtelen szerzője mint egy korábbi munkájára hivatkozott, hat évvel a megjelenése után, 1813-ban, megjelent a magyar fordítása, mind a szerző, mind a fordító megnevezése nélkül: *Almarék, erdélyi Herczeg*.²⁾ Adatszerűleg nem lehet bizonyítani, de külső és belső okok kétségtelen bizonyossággá emelik azt a feltevésemet, hogy a magyar regény Verseghy tollából származik, ő fordította le magyarra az *Almarichot*.

A külső körülmények teljesen egybevágna. Az *Almarich*, ép úgy mint a *Bela der Blinde*, Hartlebennél jelent meg, alig pár évvel korábban, a fordításuk pedig 1812-ben, illetőleg 1813-ban — nagyjában megegyező kiállítással — Eggenbergernél, Verseghy kiadójánál, a kivel a XIX. század első évtizedének közepe óta állandó üzleti összeköttetésben állott, korrekturákat végzett számára, mindenféle gyakorlati irányú könyveket írt neki (állatorvosi munkát, százeszten-dős kalendáriumot stb.), általában az Eggenberger-féle könyvkiadó czégnek szellemi tanácsadója volt. Szinte lehetetlen más feltevéshez folyamodni, mint hogy Eggenberger a *Bela der Blinde* lefordítása után az *Almarich* átültetésével is Verseghyt bízta meg, s így keletkezett az *Almarék*, melyet a címlapja szóról-szóra ugyanazzal a jelzővel illet, mint a *Vak Bédát*: *a' történetírásból vontt romános rajzolat*.

Ugyanezt bizonyítja a magyar regény is. Verseghynek olyan sajátos volt a helyesírása, annyira határozott a nyelvhasználata és olyan egyéni a stílusa, hogy még a külső körülmények találkozása nélkül is, aggodalom nélkül ki merném mondani, hogy e regény fordítója csak Verseghy lehet.

Az orthologus Verseghy stílus-készségét még a XVIII. század végén szerezte s főképen tudományos munkákon gyakorolta. Elbeszélő stílusán ennek következtében egyfelől némi ódsi szín érezhető, merev ellenkezés Kazinczy stíl-reformjával, másfelől bizonyos körülményesség, a mondatoknak logikus, de kényelmes szövése, bizonyos részletesség és szabatoságra törekvő hosszadalmasság. Az előbbit kiemeltem már Verseghy-életrajzomban, midőn Verseghy regényeinek stílusát jellemeztem. «A XVIII. századra vall a személyes és birtokos névmások sűrű alkalmazása akkor is, ha nincs rajtuk hangsúly. Ép ilyen ódsi a gyakran előforduló már-már az események gyors egymásra következését jelölő *majd-majd* helyett; a *sza-sze* rag, melyet

¹⁾ Teljes címe: *Almarich, Herzog von Siebenbürgen, oder der Wald bei Hermannstadt*. Pest, 1807. A. Hartleben. 8-r. 142 l., egy rézmetszettel.

²⁾ Teljes címe: *Almarék erdélyi Herczeg, avagy a' Szebeni erdő. A' történetírásból vontt romános rajzolat*. Pesten, Eggenberger Jósef Könyv-árusnál 1813. 8-r. 139 l., egy rézmetszettel.

³⁾ V. ö. Verseghyről szóló munkám 277. l.-ját.

az *addsa* mintájára bántóan hozzá tesz minden (helyesen: bármely) igéhez (*jőjjsze, hozzádsza, nézzedsze*).¹⁾ E sajátosságok, valamint a mit akkor ki nem emeltem, a *megmeg* sűrű használata (*újra, megint* értelmében) e fordításban is rendre megtalálhatók, ép úgy a többi Verseghy stílusára jellemző tulajdonság (a függő kérdést bevezető *hoggy* kötőszó felcserélése *ha-val*; az idő- és okhatározói mondat gyakori rövidítése határozói igenévvel), különösen a jól elrendezett, de nehézkes és kissé merev, hosszú, összetett mondatok.

Kétségtelen bizonyíték továbbá nyelvhasználata: azok a szavak, melyeket különösen kedvelt és vagy a rendesnél gyakrabban, vagy a szokottól eltérő értelemben használt, így az *eltökéll* (elszán), *magát vonja* (vonul), *habzik* (hullámszik), *megsajdít* (észrevesz), *hathatóság*, *elemetes*, *falka* (mindenféle csoportos jelenség gyűjtő fogalmaként) stb.; továbbá azok, melyeket a mindennapitól eltérő alakban írt, hogy tájkiejtését vagy elméleti vizsgálódásainak (szófejtés) eredményeit kifejezésre juttassa vele, p. o. *gunnyó*, *onoka*, *bosszonkodás*, *üdő*, *düeső*, *hűv*, *allig*, *férjfi*, *még* (míg), *váras*; végül a tárgyrag előtt használt zártabb kötőhangzó (*a*, *e* helyett *o*, *ö*: *ököt*, *üödöt*, *utamot*, *aldusomot*) s az ugyancsak zárt, hosszú magánhangzó az ablativus-ragokban (*túl*, *túl*; *ról*, *ról*; *ból*, *ből*). Mindez az *Almarékban* újra megtalálható, ép oly gyakran és ép oly következetesen, mint Verseghy egyéb munkáiban.

Az előbbiekhöz sorakozik, mint külső, de nem kevésbé súlyos bizonyíték, a regény helyesírása. Ugyanazt a határozott elvekre épített, pontosságában és következetességében bámulatos helyesírást találjuk benne, mely Verseghy minden munkáját jellemzi, s a melyet így, minden aprólékosságával és sajátosságával, semmilyen más magyar író művében nem látunk. Megvan az *Almarékban* egyfelől mindaz, a mit Verseghy fonetikus álláspontjából joggal vagy jogtalanul következtetett, az *y*-izmuson kívül²⁾ az egy *g*-jének kettőzése (*eggy*, de *egymás*, *egynehány*), az *ammint*, a *nállam*, másfelől következetességei, a felső nyelvválással képzett hosszú magánhangzók pontos feltűntetése (*ú*, *ü*, *í*), a helyhatározó *n*-rag s a befejezett történésű igenév *t*-jének kettőzése (*szélélnn*, *lovonn*; *vontt*, *holtt*) és az írásjeleknek majdnem túlzóan lelkiismeretes alkalmazása.

Bemutatok egy kis részletet a regényből; azt hiszem, minden hozzáértő felismeri benne Verseghy írásmódját.

Dobroszláv a' tölgyfa erdőnek mélyében egy híres bűbájós várnak romladékai mellett maradt volt. Vezetőjének félénk szorgalmatossága, és a helynek, hol báltya reá varakozott, magányossága, azt ígérték neki, hogy itt szerencséjének egész tellyesedését találja. Az indulatos kívánság örömet választva czéllához a' titkos és járatlan utakat. Mennél némább volt Xarko ezer, meg ezer kérdéseire, annál közelebbnek vélte magát lenni ama' szempillantáshoz, melly a' körülötte lebegő bűbajt feloldgya. A' vad

¹⁾ Id. m. 290. l.

²⁾ Ez az *y*-izmus önmagában természetesen nem bizonyított, hiszen abban az időben az írók nagyobb része az *y* pártján volt, de az már igen, hogy az *Almarék* Verseghy helyesírását még abban az egy kivételes esetben is követi, mikor Verseghy a közszokásnak engedményt téve, rést üt fonetikus elvein: *gyy* helyett *dgy*-t ír, ha a szó töve *d*-re végződik (*kardgya*, *adgya*).

bozótokonn és az özvenőtt ágaknak sövényneinn keresztül tört Xarko az ő fáradságot¹⁾ lépéseinek ösvényt; de a Kisasszonynak türedelmetlen sietésigítül nem tudott magának szorgalmatosságával köszönetet érdemleni, mikor a' rövidebb de meredek nyomások helyett a' járttabb tekervényes utakat választotta. (52—53. l.)

Ennyi egybehangzó körülmény alapján, úgy vélem, joggal állíthatom azt, hogy az *Almarék* is Verseghy műve, s talán az a feltevésem sem merész, hogy mind az *Almarékot*, mind a *Vak Bélát*, a kiadói élelmesség keltette életre. Ez a feltevés egyszersmind új, az eddiginél helyesebb szempontot nyújt e regények értékelésére.

Verseghy regényeit az irodalomtörténet — s ebben, elismerem, nagy része volt annak a fejtegetésnek, melylyel őket idézett monografiámban kísértém — irodalomtörténeti szempontból tekintette s bennük Verseghy írói ambíciójának nyilvánulását látta. A két régebbi regényére, *Külneki Gilmétára* s *A természetes emberre* félig-meddig joggal alkalmazhatjuk e szempontot: nem pusztá másolatok s a mese szövésében, a couleur locale-ukban, meg az erkölcsi felfogásukban van egy és más, a mit Verseghy nem német mintaképeiből vett át, hanem a maga képzelet- és érzésvilágából merített. A XVIII. század végén még egészen mást értettek az eredetiségen, mint később, mikor az írói tulajdonjog kérdését illetőleg tisztultabb lett az íróknak s a közönségnek felfogása. Verseghy, a ki ép úgy, mint Batsányi, egész műveltségével és lelki tartalmával benn gyökerezett a XVIII. században, nyugodtan vallhatta magáéinak regényeit, ép úgy, mint Kazinczy nem tartotta szükségesnek megnevezni a *Bácsmegey öszveszedett Leveleinek* címlapján, hogy az *Adolf's Briefenek* átdolgozása. De magáéinak vallotta-e őket, főként a *Vak Bélát* s az *Almarékot*? Nemcsak címlapjukon nem tette ki a maga nevét, nemcsak nem nevezte őket «eredeti magyar» regényeknek, mint Dugonics a kétes eredetiségű *Ételkáját*, hanem nem is akart vele senkit megtevesztetni. E két regényéről soha sem nyilatkozott, a magáéinak soha sem hirdette, s az utókor is csak Sággy Sándor Verseghy-életrajzából²⁾ tudta meg, hogy a *Vak Béla* szerzője Verseghy, a másik történeti regényt pedig csak most, épen egy századdal készülte után, hozzuk Verseghy nevével kapcsolatba.

Nem írói dicsőséget kívánt tehát szerezni a két regénnyel — s talán a másik kettővel sem — hanem nehéz, nyomasztó életviszonyai között eszközt küzdelmes léte fenntartásához. Hogy ép olyan lelkiismeretesen, a stílusnak ugyanazzal a gondjával írta őket, mint többi komoly czélú munkáját, az természetesen következett az ő becsületes írói felfogásából. Ha a feladat, a mivel megbízták, kicsinyes, kenyérkereső természetű volt is, vásári munkát sohasem végezt, robotba sohasem dolgozott, mint korunk sok regényfordítója.

Hogy ezzel a lelkiismeretes munkájával megtevesztett bennünket, az nem megy az ő rovására. Tulajdonképen nem is ő tévesztett

¹⁾ Sajtóhiba. Helyesen: *fáradságos*.

²⁾ A Fejér György vázlata alapján dolgozott életrajz olvasható a *Verseghy Ferencz' Maradványai és Élete* című műben a 139. laptól végig. Az illető hely: 181. l.

meg, hanem mi tévedtünk, mikor azt kerestük regényeiben, a mit ő nem akart adni. Így megállapításaink lesúlyesztik ugyan regényeit arról a polcra, a melyre emeltük őket, de az író tiszta az azon vád alól, mintha jogosulatlan babérokat akart volna velük szerezni.

(Budapest.)

Császár ELEMÉR.

KORAISZNAK VASZILIUHOZ ÍROTT LEVELEI.

(Vége.)

Koraisz nagyon fél a nyelv demagógjaitól, a kiket gúnyosan *φκιαστές*-eknek nevez. Hogy Koraisz ezt a szót ily értelemben használja, annak története van. Egy *φιλοχουδαϊστής* a *φθειανω* szó helyett *φχιάνω*-t írt; mikor ez a dolog a finom érzékű nyelvreformátornak tudomására jutott, rendkívül felháborodott és megütközött rajta, saját szavai szerint szívből elátkozta a csúf hangzású *φχ*-t. Nem elég — írja (I. 453.) — hogy már vannak ily díszes hangzású kettős hangzók (t. i. a *μπ* és a *τς*, melyek azonban már szinte elválaszthatatlanul hozzászóttak néhány szóhoz) most újabban egy *φιλόμουσος* és *φιλέλλην* arra törekszik, hogy még a *φχ*-val is boldogítsa a szegény görögöket. Nem marad más hátra, mint hogy összegyűjtse a német és angol nyelv összes harmóniatlan kettős hangzóit és ezekkel ajándékozza meg Hellast. Si cela s'appelle une méthode analytique — teszi hozzá, mert ha gondolatait a görög nyelven nem tudja világosan kifejezni, akkor a francziát használja — il faut, que l'analyse soit une chose bien barbare. — Még egyszer szó tárgyává teszi azután a dolgot (I. 527.), a következőket mondván: Az ige eredetének nem tudása. a mi pedig sok esztelenség okozója, szülte ezt a lybiai fülelhez méltó syllabismust (*φχ*). A helyes ige *εὐθειάζω* ebből: *εὐθειᾶ*, mint pl. *ἀδειάζω* ebből: *ᾄδεια*, vagy *ετερειάζω* ebből: *ἐταιρεία*. Ezután ő maga is gyakran használja a *φχιάνω* szót, de mindig gúnyosan kiélezve.¹⁾

Koraisz tehát nagyon fél az ilyen fajta újítóktól, mert ezek sok kárt okozhatnak a nyelvnek: *φοβοῦμαι τοὺς δημιουργοὺς φχιᾶστας* és ismét: *φχιᾶσται ἀναμφιβόλως δύνανται νῦν κάμωσι μέγα κακὸν εἰς τὴν γλῶσσαν*. Ezekkel szemben szükséges, hogy vagy barátainkká tegyük őket, vagy legalább is hallgatásra kényszerítsük, hogy a nép ízlése finomodhassék; ezután a nyelv már magától fog fejlődni és tökéletesbedni. Ennélfogva figyelmezteti barátját, ha valamit beszélünk vagy írunk, mindig szem előtt kell tartanunk, hogy elbarbárosodott nemzet számára beszélünk és írunk, mely inkább hajlik a hizelkedő *φκιαστής*-ek és *φιλοχουδαϊστής*-ek, mint igaz barátjának szavára.

¹⁾ Meg kell jegyeznünk, hogy a *φχ* mindamellett mai nap is gyakran hallatszik a nép ajkán: sőt pl. Angelosz Vlachosznak egy francziából átdolgozott vígjátékában, melynek címe: *Ἡ σύζυγος τοῦ Λουλουδάκη*, előfordul a következő kifejezés: *φκιασιδόνεται κηόλα*.

«Il faut un peu de ruse, quand on a affaire à la canaille et qu'on veut sincèrement le bien de sa nation.» Görögországból sokan mennek külföldre minden tanulás, képzettség és műveltség nélkül, a mi pedig egyedül adja meg az ízlést (*τὴν κρίσιν τοῦ καλοῦ*, le gout); külföldön kezdenek azután tanulni, ki ezt, ki azt, a mint éppen kedve tartja, és lesz az egyikből jogász, a másikkból ügyvéd, a harmadikból vegyész, a negyedikből — *φκιαστής*, kiknek a működését figyelemmel kísérni és esetleg ellenőrizni annál fontosabb, mert a görög nép most van az átmeneti korszakban. Már pedig: *ὅθεν εἶναι ἄλλη ἐπικινδυνωτέρα μοῖρα χρόνου παρ' ἑκείνην εἰς τὴν ὁποίαν γίνεται ἡ διάβασις ἀπὸ τῆς βαρβαρότητος εἰς τὴν παιδείαν, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν εἰς τὴν ἐπιστήμην.*

Koraisz rendszere tehát, a mint látjuk, igyekszik megakadályozni a durva és ízléstelen vulgáris elemek túltengését, de ez nem jelenti azt, hogy egyszersmind a túlságos archaizálás barátja lett volna. Ebben a tekintetben is böcs mérsékletet tanúsított; kitűnik ez abból a tanácsból, melyet a hellenizálásra vonatkozólag barátjainak adott (I. 543.). *Ἑλλήνιζε ὅσον θέλεις τοῦτο ἐπιθυμῶ καὶ ἐγὼ καὶ ἀδελφονῶ καὶ κλαίω ὁσάκις δὲν ἐμπορῶ νὰ τὸ καθορθώσω ἄλλ' ἑλλήνιζε μὲ τρόπον, ὥστε νὰ μὴ ἀντιφάσκης κἂν εἰς τὸν ἑαυτὸν σου, ὥστε νὰ ἦσαι δι' ὅλου σύμφωνος, ὥστε νὰ ἦναι δυνατὸν ἀπὸ τὸ σύνταγμα σου, ὁποιονδήποτε ἦθελεν εἶσθαι, νὰ συντεθῇ ὁποιαδήποτε γραμματικῇ.* Ez a szabály Koraisz axiomája. Mert kísérelje meg valaki belevinni a mostani nyelvbe az *ἐστὶ* és *εἰσὶ* alakokat; a ki ezt keresztül tudja vinni, az megérdemli, hogy, mint Hellas megmentőjét megkoszorúzzák. Mert, ha következetes akar maradni önmagához, akkor nem kerülheti el az *ὄσιν* és *εἴη* használatát sem és akkor nem azt kell mondani, pl. *ἦθελεν εἶναι μέγιστον ἐγκώμιον*, hanem: *εἴη ἂν μέγιστον ἐγκώμιον*. És ilyen anomáliák mellett hogyan lehetne egységes grammatikát fölépíteni? Meg kell tehát szüntetni az egyszerű nép beszédében a szabálytalanságokat, nem pedig újabb szabálytalanságokkal tetézni a bajt. Így pl. ha a köznép embere azt mondja *θέλει εἶναι* és *ἦθελεν εἶναι*, akkor nekünk azt kell mondanunk, hogy *θέλει εἶσθαι* és *ἦθελεν εἶσθαι*, még pedig azért, mert az *εἶναι*, sajnos, elvesztette infinitivusi jelentését. fölvéven az *ἐστὶ* és *εἰσὶ* jelentését. Tehát, a mint *θέλω γράφει-τ* és *ἦθελεν γράφει-τ* mondanak (lévén a «*γράφει*» rövidített infinitivusi alak), úgy nekünk *θέλει εἶσθαι* és *ἦθελεν εἶσθαι* futurumi és subiunctivusi alakokat kell mondanunk, mert az *εἶσθαι* nem egyéb, mint népiesen ugyan, de nem chydakusan képzett infinitivusi forma. Az *εἶμι*, *εἶ-ből* lett *εἶμαι*, *εἶσαι* és az *ἐσμέν*, *ἐστέ-ből* lett *εἴμεθα*, *εἴσθε*, teljesen a *κεῖμαι*, *κεῖσαι*, *κεῖμεθα*, *κεῖσθε* analogiájára; az infinitivus tehát nem lehet más, mint *εἶσθαι*, ugyancsak a *κεῖσθαι* analogiájára.

1805-ben Vasziliu több vulgáris nyelven írt görög könyvet küldött Koraisznak; ezt az alkalmat Koraisz felhasználja, hogy a népies nyelvű iratok hasznáról való véleményét elmondja (I. 561.). Habár ezen művek nyelve a legnagyobb mértékben szabálytalan, mégis igen sok szót és kifejezést lehet belőlük tanulni, melyeket előbb nem hallottunk, és a melyekre még csak nem is gondoltunk. Továbbá buzdítanak bennünket sok homályos és rejtélyes dolog kutatására. Koraisz azt a meggyőződést merítette belőlük, hogy ennek a tudatlanoktól

annyira lenézett népnyelvnek ismerete a görög nyelv teljes megértéséhez fontosabb, mint a dór, ión és aeol dialektusok tudása. Balga ember, a ki azt állítja, hogy ismeri a görög nyelvet, a nélkül, hogy tanulmányozta volna a *κοινὴ γλῶσσα*-t; hiszen ez is legalább egy dialektusa a görögnek és sokkal több irodalmi művet tud felmutatni, mint akármelyik más dialektus. Beismeri, hogy nem valami élvezetes szórakozás ugyan Erotokritost olvasni, de azt tartja, hogy a ki szereti a szép úrnőt, annak nem szabad elmulasztania, hogy csúnya szolgálóleányának is hizelegjen, ha ez ki tudja eszközölni az úrnőjéhez való bejuthatást.

A műfordításról, írókról és grammatikusokról való véleményét összefoglalólag mondja el Koraisz az 1805 ápr. 12-én kelt levelében (I. 589—592.). Nincs élvezhető fordítás; elképzelhető az ő kellemetlen érzése, mikor annyi rossz fordítást kell elejétől végig olvasnia. De végig olvassa őket, mert mindig az a csalóka remény biztatja, hogy a sok szemét között majd csak talál valami gyöngyöt, melyet azután saját hasznára fordíthat. Tele van ez a szerencsétlen görög nyelv italismussal és gallicismussal; ha így halad tovább is a dolog, nem lehet belátni, hogy hová fog fejlődni a bábeli zavar. Olyannyira gondatlanok, hogy francia mintára elébe teszik az igének a személyes névmásokat s nem gondolják meg, hogy a francziában ez szükséges, mert az ige végzete nem határozza meg pontosan a személyt (*j'aime, tu aimes, il aime*), míg a görög igénél a személyes névmások hozzáfűzése (*ἐγὼ ἀγαπῶ, σὺ ἀγαπᾷς, εἰσεῖνος ἀγαπᾷ*) nemcsak pleonasmus, hanem valóságos soloecismus, ugyanis az *ἐγὼ* nem a francia je, mint sokan gondolják, hanem a *moi*. Az írókra és grammatikusokra vonatkozólag helyes az a megjegyzés, hogy előbb születnek az írók és azután a grammatika és a grammatikusok. A grammatika ugyanis nem egyéb, mint a kiváló íróknak helyes elvek mellett megszerkesztett műveiben észlelt szabályosan ismétlődő jelenségeknek megfigyelése és összegyűjtése és így a kiváló írók valójában a nyelv első grammatikusai, ha nem is mondják őket nyíltan azoknak. Analog az eset a retoroknál; előbb születnek a szónokok, előbb született Demosthenes, és az ő beszédei alapján állították össze a retorika szabályait. Figyelemreméltó jelenség, hogy tizenöt évszázad óta, a mióta a grammatikát és retorikát tanítják Görögországban, nem akadt író vagy szónok, a kit Platonhoz, illetőleg Demostheneshez lehetne hasonlítani. Szóval jó nyelvtan csak akkor jöhet létre, ha jeles írók támogatják. Jeles író pedig úgy lehet valaki, ha követi a természetes nyelvtant, vagyis az analogiát, a miből a nyelv első és fő erénye keletkezik: a világosság. Továbbá, a mennyire lehetséges, úgy kell írnia, hogy művei alapján egy egységes, nem pedig hat-hét nyelvtant lehessen összeállítani. Azonkívül ügyelnie kell arra is, hogy nyelve a fülnek gyönyörűséget szerezzen. Ez a törvény az emberi természetben alapszik, mert az ember mindenütt a gyönyört keresi; az asztalnál, a puha fekvőhelyen, a ruházatban, a színházban, a zenében élvezetre törekszünk, annál inkább a nyelvben, melyet társas érintkezéseink közben folyton-folyvást hallunk. És mivel a görög nyelv szerencsétlen leánya egy gazdagabbnak, azért javíthatása és csinosítása közben a hiányait inkább ennek a pompás anyanyelvnek segítségével kell pótolnunk, semmint idegen nyelvek kifejezéseit és

szóösszetételeit utánozzuk; elég, hogy az idegen népektől már úgyis sok barbárság ragadt a görögökre. Ilyen barbár italismus pl. a *όπου* használata. *Εἰς τὸν τόπον όπου σὲ ἀπήντησα...* itt az anomalia még elviselhető, mert csak az ékezésre szorítkozik (*όπου* — *όπου* helyett), a jelentése azonban ugyanaz, mint a régieknél. De az már tűrhetetlen, hogy a *όπου* némelykor időhatározó, mások névelő, majd ismét névmás és még hozzá képviseli az összes személyeket és számokat mindkét nemben! Mit szóljunk tehát az ilyenekhez, mint *εἰς καιρὸν όπου, ὁ ἄνθρωπος όπου, τὸν ἄνθρωπον όπου, τὸ δένδρον όπου, οἱ ἄνθρωποι όπου.*

A szóképzésben az analogia híve: *ὅταν εἶνε ὁ λόγος περὶ πραγμάτων κοινῶν εἰς ὅλα τὰ ἔθνη ἃς ζῇ ἡ λέξις ἐλληνικὴς καὶ ἂν δὲν εὐρίσκη ἃς πλάττη χειραγωγούμενος ἀπὸ τὴν ἀναλογίαν* (I. 574.).

Koraisz mérsekeltsege és elfogulatlansága föllelhető a nyelv fejlődéséről szóló elmékedéseiben is (I. 609—611.). A nyelvek fejlődése — írja — különféle és különös körülményektől függ. Nagyon kevés elég ahhoz, hogy a mérleg serpenyőjét az egyik vagy másik oldalra billentse; s ha már elhajlás jobbra vagy balra megtörtént, akkor egynéhány embernek ereje nem elégséges ahhoz, hogy a helyzeten változtasson, mert a nép szava és hangja Isten szava: *ὅτι ἡ φωνὴ καὶ γλῶσσα τοῦ λαοῦ εἶναι φωνὴ καὶ γλῶσσα Θεοῦ.* Nagyon szeretné újból életre hozni a dativust és infinitivust, mert ezáltal több lelket lehetne a nyelvbe önteni; de ha megdondolja, hogy nemcsak két-három kiválasztott egyén számára ír, hanem a kevésbé művelt nagy többség számára is, akkor mintegy bágyadságot érez fejében és kezében. Ha tehát egyrésztől nem akarunk hízelegni a népnek az ő durva vulgarizmusaival, másrésztől azonban nem szabad nagyon eltávoznunk attól a nyelvtől, melyet a nagy tömeg füle gyermekségétől kezdve megszokott. Ilyen elmékedései közben szeretné kigúnyolni a csúf kettős hangzót a τζ-*t.* De mit tegyen, mikor ilyen családnevek vannak a görögben, mint *Σκυλίτζης, Πετριτζής*, hisz az illetőktől nem lehet azt kívánni, hogy nevüket hangtani szempontok miatt megváltoztassák?! Legjobb tehát itt is a középút, a mely t. i. távol van a chydaismustól, a mennyiben valószínű, hogy a Platonok és Isokratesek nem írtak úgy, mint a korukbeli athéni evezőslegények, de egyszersmind távol van a túlságos archaizálástól is, mert az is valószínű, hogy a Platonok és Isokratesek nem írtak úgy, hogy az evezőslegények ne értsék meg őket. Nem szabad pl. a javítást a dativus vagy infinitivus fölélesztésével kezdeni, mikor annyi szükségesebb és könnyebben elfogadható javítást lehet eszközölni. Így pl. nagy súlyt kell helyezni a szép hangzásra, a nyelv lágyságára, kerülni kell ugyanazon hangzócsoporthoz ismétlését, igyekezzünk helyesen hangsúlyozni, vigyázzunk a grammatikai alakok használatában való egységességre és következetességre stb.; mindezen dolgok elemi feltételei a tiszta irálynak.

Így elmélkedik Koraisz a görög nyelv akkori állapotáról és megjavításának módozatairól általában. A következőkben kisebb, részleges megfigyeléseinek és kísérletezéseinek tárgyalására térek át.

Caricature (I. 460.). Ennek a fogalomnak a kifejezésére Koraisz idejében még nem volt megfelelő szó. Egyesek megkíséreltek a *μορμολόχον*-nal fordítani; ez a szó azonban semmiesetre sem adja vissza a 'caricature'-ben foglalt jelentést, értelme inkább: ijesztő látomány.

Koraisz a következőképen elmélkedik: az olasz ‚carico‘ (a miből származott a caricature) görögül annyi, mint φόρτος vagy ρόμος (a ρέω-ból); már pedig a φόρτος előfordul Aristophanesnél majdnem olyan értelemben, mint a caricature. Aristophanes azzal vádolja az őt megelőző vígjátékirókat, hogy műveiket nemtelen élczelődésekkel töltötték meg, melyeket ő kiselejtezve megalkotta az igazi művészi vígjátékot (Arist. Béke 748—750.).

Τοιαῦτ' ἀφελὼν χακὰ καὶ φόρτον καὶ
βωμολοχέματ' ἀγενῆ,
ἐποίησε τέχνην μεγάλην.

Ennek megfelelőleg Aristophanes az olyan vígjátékot, a mely túl van zsufolva tréfákkal, vagyis a bohózatot (farce) φορτική κομωδία-nak nevezi; az analog eset megvan a francziában is: de pigeons farcis. Már most, a mi a színpadon a bohózat, az a rajzban és festészetben a caricature és így ezt a szót Koraisz a φορτική ζωγραφία-val igyekszik görögül visszaadni. — A mai görög nyelvben caricature = ἡ γελοιογραφία vagy τὸ γελοιογράφημα; a megfelelő ige: γελοιογραφῶ.

Instinct (I. 459.). Az «öszton» fogalmának kifejezésére Koraisz a következő kifejezéseket hozta forgalomba: ὁρμὴ ἔμφυτος, ὁρμὴ αὐτόματος vagy φυσικὴ κλίσις (φυσικὴ ῥοπή is lehetne, mert a ῥέπω ugyanazt jelenti, mint a κλίνω és így ῥοπή = κλίσις, csakhogy az utóbbi szó elterjedtebb és világosabb). Tehát «ösztonszerűleg» = ἀπὸ μίαν αὐτόματον κλίσιν. — Ma a görögök az «instinct» kifejezésére az ἐνστικτον-on kívül használják a ὁρμέμφυτον szót is. «Ösztonszerűleg» = ἐξ ὁρμεμφύτου, ἐξ ἔμφυτου ὁρμῆς. A legelterjedtebb és legjobb szó: αὐθορμήτως, mely azonban kissé archaikus színezetű.

Heureusement (I. 461.). Két kitűnő görög kifejezés erre — mondja Koraisz — ἐξ εὐτυχίας, és ἀγαθῇ τύχῃ; jobb még az előbbi, mert világosabb és érthetőbb. A közbevetett «szerencsétlenségre» vagy «sajnos» szókat Koraisz διὰ χακῆν τύχην és ἐξ ἀτυχίας kifejezésekkel adja vissza. — Manapság leginkább az attikai εὐτυχῶς- és δυστυχῶς-t használják.

Importe (I. 462.). Legjobb volna Koraisz véleménye szerint: διαφέρει; ennek a szónak ilyen értelme a κοινὴ γλῶσσα-ban nem ismeretes. Tehát «ez a dolog fontos», legyen: δὲν εἶναι πρᾶγμα ἀδιάφορον. A διαφέρει-nek értelme inkább: érdekes (ἐνδιαφέρει). — Az újabb nemzedék itt is a régi szokásához folyamodott. Használatosak: σπουδαῖος, σοβαρός (ez utóbbi azonban inkább személyekre, ily értelemben: komoly), továbbá ισχύων, ἔχων βαρύτητα (momentum habet) és σημαίνων (jelentős).

ἵνα és νά (I. 462.). Koraisz szívesebben használja a νά szócskát, annál inkább, mert az ilyen fajta kötőszók eredete és fejlődése legtöbbnyire homályos; rendszerint egyéb szavak töredékei. Ilyen szóképzésbeli anomaliát nagyon sokat találunk a régi görögöknél: pl. παντάπασι nem egyéb, mint κατὰ πάντα καὶ ἐν πᾶσι rövidítése. Vagy ki gondolna arra, hogy az ἔμπας (ἰὼν ἔμπης, teljességgel) határozószó ἐν πᾶσι-ből lett? Ezekből a jelenségekből azután a következő tanulságot vonja le: ἂν αὐτοὶ ἔκαμαν ἀποκοπὴν εἰς τὸ ἐν πᾶσι, χάμνομεν καὶ ἡμεῖς ἀφαίρεσιν εἰς τὸ ἵνα.

²*Ἡρχινήσαμεν* (I. 463—464.). Koraisz védi az *ἡρχήσαμεν* mellett az *ἡρχηνήσαμεν* létjogosultságát. Mert igaz ugyan, hogy az előttünk ismert írók nem őrizték meg számunkra ezt az alakot, de ebből még nem következik az, hogy egyáltalában ne lett volna használatban; az *ἄρχω*-ból kifejlődött *ἀρχέω* és *ἀρχινέω* a jelentés legkisebb elváltozása nélkül, az *ἄρχω* mellett pedig még négy másik alak is élt: *ἀρχέω*, *ἀρχίζω*, *ἀρχινέω* és *ἀρχινίζω*, melyek mind analogia útján jöttek létre. Erre vonatkozó álláspontját a következőképpen körvonalozza: *πέμπω εἰς τοὺς χόρακας τὸν χυδαῖσμον ἐκείνων ὅσοι χωρὶς πολυχρόνιον μελέτην καὶ συνεχῆ παραλλήλισμόν μετὰ τῆς ἐπιβάλλονται νὰ φκισθῶσι τὴν νεάν' ἄλλ' ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος πάλιν δὲν με φαίνεται καλὸν με πρόφασιν Ἑλληνίσεως νὰ τῆν γυμνώσω μεν ἀπὸ λέξεως ἀναλογικῆς, τὰς ὁποίας ἐνδεχόμενον εἶναι νὰ ἐπρόφευρε καὶ τὸ στόμα τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ξενοφάντος.* Hogy az analogikus következtetésnek mily nagy a jelentősége, azt a következő példával bizonyíthatjuk: *παχύνω* — *πάχος*, *πλατύνω* — *πλάτος*, *ἐδρύνω* — *ἔδρος*, ezek alapján a *μακρύνω*ból — *μάχρο* s-ra lehet következtetni. A *μῆκος* azonban az egész antik irodalomban csak egyetlenegyszer fordul elő Aristophanesnél. Ha tehát véletlenül ez az egy hely sem maradt volna ránk, akkor a *μῆκος* szó elvetendő volna? Nem, a helyes analogia segítségével való képzés akkor is jogosultságot biztosítana neki. — Nem szabad sohasem elítélni egy szót, míg meg nem győződünk róla, hogy vagy maga az illető szó, vagy legalább is az analogia nincs meg a régi görög nyelvben. Pl. *αὐτίον* nagyon jó görög szó; kicsinyítő szócskája az *οὖς*, *ὠτός* nak, melynek egy más alakja a krétai és lakoni dialektusokban *αὖς*, *αὐτός*. Az *αὐτίον*-ban tehát semmi anomalia sincs, míg az *οὖς*, *ὠτός*-ban a szabálytalanság szembeötlő, a mennyiben a genitivus nem is hasonlít a nominativushoz.

Civilisation (I. 466—468.). Erre a fogalomra csak egy szó van Strabonnál: *ἡμέρωσις*, mely azonban nem fogadható el, mert elsősorban megszeliődést, átvitt értelemben pedig pl. a gyümölcsfák megnevelését jelent. Ennélfogva a fogalomnak nevet is kell adni, mintegy meg kell keresztelni az újszülöttet. Csakhogy ennek a névadásnak is vannak szabályai; mindenekelőtt ügyelni kell arra, hogy az illető fogalomra van-e már alkalmas szó a nyelvben, azután pedig vigyázni kell, nehogy oly nevet adjunk a dolognak, a minek már más valami jelentése van. Kiindulva tehát Diogenes Laërtiusnak egy, csak homályosan értett helyéből, hol a *πολιτισμός* szót az író — Koraisz véleménye szerint helytelenül — az állami életben való szereplésre alkalmazza, azt ajánlja, hogy a *civilisation*-t *πολιτισμός*-szal fordítsuk, mely szó az *ἐξευγενισμός* mellett ma már általános elterjedtségnek örvend. Az illető hely Diog. Laërt. *βίος Ἀρχεσιλάου: τὸ πᾶν δὴ διέτριβεν εἰς τὴν Ἀκαδημίαν, τὸν πολιτισμόν ἐκτοπίζων.*

Χαμηλός. (I. 577.) Vasziliu azt hiszi, hogy a *χαμηλός* szó, mely helyett inkább *ταπεινός* t használnak, nem eredeti görög szó, és kérdést intéz erre vonatkozólag tudós barátjához. Koraisz megmagyarázza a *χαμηλός* eredetét, mely *χάμος*-ra vezethető vissza (*χάμος* = *γῆ*, *ἔδαφος*). A latin nyelv megőrizte a gyököt *humus* és *humilis* ben.

Ῥίχνω. (I. 529.) Először is helytelen az írás iótával; a helyes alak: *ρίχνω*. Továbbá a synonym jelentésen kívül a szó *ρίπτω*-val egyáltalában semmi rokonságban sincs, a mint azt egyesek gondolják.

Ἀρήγγω — ῥήγνω-ból származik, mint δείγγω — δεικνύω-ból, μῆγγω — ἐμπήγνω-ból stb.; a ῥήγγω birkózásra vonatkozó terminus technicus, annyit jelent, mint valakit erővel a földre nyomni. Futuruma ῥήξω és mivel így képezik a futurumot a γτ tövű igék is, azért a praesens alakot chydaikusan ῥήκτω-nak is mondják. (V. ö. δεικνύω — δείκτω.)

Τραβῶ. (I. 529.) Koraisz ezt a latin trahó-ból származott, de ma már nagyon elterjedt és a társalgásban is gyakran előforduló szót (pl. τραβήξω = húzódj odább) nagyon kárhóztatja és barbárnak tartja. A neki megfelelő helyes görög szó σύρω. Ὅστις ὁμῶς προκρίνει τὸ τραβῶ ἀπὸ τὸ σύρω, ἐκείνος εἶναι ἀξίος νὰ τραβῇ χειρόμυλον καὶ ὄχι νὰ φιλολογῇ περὶ γλώσσης.

Correspondance. (I. 535.) Koraisz idejében a levelezés fogalmának kifejezésére használatos volt az ἀνταπόκρισις szó, mely azonban nem fejezi ki teljesen a correspondance értelmét; az ἀνταπόκρισις ugyanis egy, legfeljebb két választ jelenthet, míg a correspondance-nak kiterjedtebb értelme van: összefüggő és huzamosabb levélváltást foglal magában, a milyen például a kereskedelmi levelezés. Koraisz tehát a fogalomnak következő körülírást ajánlotta: ἐπιστολική κοινολογία. Ma már kizárólag az ἀλληλογραφία van használatban, bár Koraisz attól félt, hogy az ἀνταπόκρισις életben fogja magát tartani: κατὰ τὸ φαινόμενον ἡ λέξις αὕτη φοβοῦμαι ὅτι θέλει μείνει εἰς τὸ γένος.

Sur cette matiere. (I. 542.) Koraisz egy görög könyvben a következő mondatot olvasta: ἂν οἱ ἐπὶ τῆς ὕλης ταύτης κριτικοὶ κανόνες εἰσὶν ἀληθεῖς, a hol a jelzett kifejezésben az illető bizonyára a franczia sur cette matiere-t akarta visszaadni; szóul-szóra fordított és így a sur-nek megfelelőleg ἐπὶ-t használta, a mint hogy az ἐπὶ csakugyan annyit tesz, mint a franczia sur. Csakhogy ilyen kifejezésekben úgy a régi, mint az újabb görögök nem ἐπὶ-t, hanem περὶ-t használtak. Tehát sur cette matiere = περὶ τῆς ὕλης ταύτης, vagy legalább is ἐπὶ dativussal: ἐπὶ τῇ ὕλῃ ταύτῃ. Egyébként — folytatja — ἐὰν ᾔτρον ἔργον μου ἡ μετάφρασις, ἥθελα εἰπεῖ οἱ περὶ τοῦτου κανόνες ἢ οἱ περὶ τῆς ὑποθέσεως ταύτης κανόνες ἢ οἱ περὶ τοῦ χρόνου τῶν βιβλίων κανόνες.

Ζαβός. (I. 620—621.) Ennek a szónak eredetére és jelentésére vonatkozólag maga Koraisz sem tud biztosat állítani; mégis közli barátjával gyanítgatását, melylyel körülbelül eltalálta az igazat. A közkezen forgó szótárak a ζαβός-t rendesen a τρελός (τρελλός) synonymjaként tüntetik fel és ebben az értelemben használja Erotokritos, ὁ Ὅμηρος τῆς χυδαίτης φιλολογίας, is. Koraisz úgy emlékszik, hogy ő maga is hallotta a szót Ioniában, olyan értelemben, mely az ἀνάποδος (fonák) jelentését fokozottabb mértékben rejti magában (ἔχουσα τὴν λέξιν ὡς σημαντικὸν τοῦ «ἀνάποδος»). Hesychiosnál a σαβαχός szóra a következő magyarázatot találjuk: σαβαχός — «ὁ σαθρός — χίον». Ez a két szó a Hesychiosnál szokásos magyarázat szerint azt jelenti, hogy a chiosiak régen a σαθρός-t σαβαχός-nak is mondták; ennek értelme pedig már nem esik messze az ἀνάποδος-étől. A σαβαχός alakja azt a gyanút kelti az emberben, hogy a σαβαχός származéka egy más szónak, még pedig σαβός nak, a mint ἡλιαχός származéka szava ἡλιος-nak, κυριαχός κύριος-nak stb. A σαβός-ra vonatkozólag pedig Photius szótárában olvashatjuk: σαβός καὶ σαβᾶς καὶ σαβαζίους τοὺς Βαχχεύοντας stb. Itt ismét feltűnik a τρελός jelentése ἡγρουν

βαχέων μαινόμενος, μεθυμένος. Most már csak a σ-nak ζ-vá való változása marad hátra, minek megfejtése azonban nem okozhat nehézséget, hiszen erre a jelenségre számos példát mondhatunk: a régi görögök σόγγος-ából lett ζόγγος, továbbá σόμφορςból lett ζόφορς stb.

Γάδαρος. (II. 60—66—67.) A kérdés először abban a formában vetődött fel, hogy vajjon γάδαρος vagy γασίδαρος a helyes alak. Koraisz a γάδαρος mellett foglal állást, a szó etymológiájával azonban még nincs egészen tisztában. A γάδαροςnak azért ad előnyt a γασίδαρος fölött, mert ez utóbbi alakra a grammatikusok tették rá kezeiket, a hova pedig — mondja — a grammatikusok nyúlnak, oda Isten haragja száll: ὀργή Θεοῦ καταφέρεται ὅπου αὐτοὶ ἐπιβάλλουσι τὰς χεῖρας. A következő levelek egyikében azután előadja a γάδαρος etymológiájára vonatkozó kutatásainak eredményét. Tudjuk, hogy nagyon sok tengeri lénynek ugyanaz a neve, mint valami szárazföldi állatnak vagy szárnyasnak. Így pl. ἀετός, ἀλώπηξ, βούς, κίχλη (τείχλη) lehet hal vagy szárazföldi állat, ill. madár. Nagyon sok ilyen példát lehet találni Aristoteles *περὶ ζῶων ἱστορίας* cz. könyvében. Ugyanitt olvashatjuk, hogy az ὄνος egy halfajtát is jelentett, mely valószínűleg azonos azzal, melyet a francziák merlus-nak vagy merluhe-nek neveztek és egyszerűs mind azonos azzal is, a melyet a mai görögök γαδαρόφαρο-illetőleg γασιδρόφαρο-nak hívnak. Ez a körülmény fontos lesz, ha tekintetbe vesszük Athenaios egy helyét, melyben azt írja, hogy az ὄνος-t egyesek γάδος-nak is mondták (VI. 315. l.): ὄνος, ὃν καλεῖουσι τινες γάδον. Bármiként is álljon a dolog az aristotelesi ὄνος és a krétai γαδαρόφαρο között, annyi bizonyos, hogy a régiek valami tengeri lényt ὄνος-nak és γάδος-nak neveztek. Ebből az a természetes és valószínű következtetés, hogy — legalább is egy bizonyos időben és Görögországnak egy bizonyos részén — az illető szárazföldi állatot is ὄνος-nak, ill. γάδος-nak mondták és a γάδος-ból lett azután γάδαρος. A γασίδαρος nem egyéb, mint a grammatikusok fantáziájának játéka. C'est faire trop d'honneur — teszi hozzá Koraisz tréfásan — à cet animal, à tous ceux qui lui ressemblerent que de s'en occuper davantage.

Θήλεα — ἄρρενα. (II. 67, 68.) Ezeknek a szavaknak elemzése mutatja, hogy az új-görög nyelv ismerete mily fontos az ó-görög nyelv teljes megértéséhez. Hesychiusnál a következőket olvassuk: Θήλεια ἱμάντων τὰ τετριμμένα, εἰς ἃ διωδεῖται τὰ ὀξέα καὶ τῶν σπονδύλων τὰ κοῖλα. A kritikusok ezt a mondatot nem értették meg pontosan, Koraisz tehát a τετριμμένα-t — mely szó a zavart okozza — τετριμμένα-ra javítja, (τετριμμένα = τρυπημένα = lukas, üreges). A Θήλεια megfelel az új-görög θήλεια vagy θηλεια-nak (les boutonnières), ὀξέα pedig a gomboknak bármily formája (les boutons qui entrent dans les boutonnières). Nyilvánvaló a metafora ἀπὸ τῆς συνοουσίας τῶν ζῶων. Ugyanezen metafora szerint az üreges csontokat, melyekbe más csontokat lehet beleilleszteni θήλεα-nak nevezték, a milyen például a gerinczesont. Ugyancsak ezzel a metaforával az ὀξέα-t ἄρρενα-nak is mondták, a mint az ismét Hesychius egy fejezetéből világlik ki: ἄρρενα — τῶν κονδύλων τὰ ἐξέχοντα καὶ τὰ εἰς κοιλότητα ἐμπιπτοντα. A csontok összeilleszkedésének képéről azután egy újabb metafora állt elő εἰς τὰ γεννητικὰ μόρια.

κτίριον. (I. 516—517.) Némely esetben Koraisz kutatásai

közben csak negatív eredményre jutott; így a *κτίριον*-nál is, mit egyesek *κτήριον*-nak, mások ismét *κτίρειον*-nak írnak. Megállapítja, hogy a *κτίριον* nem a *ποτήριον* analogiájára alakult, mert, az igének ilyenféle származékszavai a perf. pass. sing. 3. személyéből képezettek. Így lesz *πέποιται*-ből *ποτήριον*, *σέσωται*-ből *σωτήριον*, *δέδιδται*-ből *δίδακτήριον*, *μεμήνυται*ből *μνήστηριον* és így tovább. Ha tehát felteszszük, hogy a *κτίριον* *κτίζω* (*κτίω*)-ból származott, akkor *κτιτήριον*-nak kellene lennie *κέκτιται* alapján; *κέκτιται*-ből pedig nem állhat elő más, mint *κτιτήριον*. Meg kell még azt is jegyezni, hogy az ilyen származékszók rendszeren jelzői értelműek; így *ποτήριον* hiányos, mellé értendő *ἄγρος* vagy *σκεῦος*, *κτίριον* pedig nem jelent egyebet, mint egy synonymja: *κτίσμα*. Ezek az okok zavarba hozzák az embert a szó származását illetőleg.

Μανδίλι. (I. 528.) Ennek a szónak kétféle írásmódja van: *μανδίλι* és *μανίλι*. Koraisz mind a kettőt barbárnak nevezi, az utóbbit kevésbbé, mert legalább megőrizte latin eredetijének, a mantilenek formáját. Mindamellett lehetségesnek tartja, hogy a latinok és a görögök is a perzsa mandiastron vették át. A helyes görög szónak *χειρόμακτρον*-t tartja. Érdekes, hogy viszont a népnyelv harcossai, pl. Pszicharisz, a *χειρόμακτρον*-t tekintik nevetségesnek és lehetetlennek tartják, hogy valaki társalgás közben *χειρόμακτρον*-t mondjon *μανίλι* helyett.

Ἀλεποῦ. (I. 532.) Az *ἀλεποῦ* nem az *ἀλώπηξ*-nek elromlott alakja, hanem az *ἀλωπώ*-nak kicsinyített formája; a *Λητώ* mintájára ragozott szók végzetét idővel *ου* diphthongussá változtatták át. Így azt mondjuk: *Κορυφῶ Κορυφῶ* helyett, *μαῖμου Μιμῶ* helyett. Az ilyen szóknak némelykor epitativus jelentésük is van. Pl. *χειλοῦ*, a kinek nagy ajkai vannak, *δοντοῦ*, a kinek nagy fogai vannak, e helyett: *χειλῶ*, ill. *δοντῶ*.

Capitale. (I. 534.) A tőke fogalmának kifejezésére az *ἀρορμῶν* homályos és még a tudósok előtt is kevésbbé ismeretes szó. Maga Koraisz is — mondja — csak nem rég jött rá, hogy az ó-görögöknél az *ἀφορμή* annyit is jelentett, mint a franczia *capitale*; az *ἀφορμή*-nak az új görögöknél, mind a műveltek, mind a műveletlenek szemében csak két jelentése van: pretexte és motif, ürügy és indítóok (Veranlassung). Mit csináljon tehát a szerencsétlen görög ember, ha el akarja kerülni úgy az olasz-barbár *χαπιτάλε*-t, mint a török-barbár *σιρμαχιά*-t?! Ismeretes, hogy az újabbskori chydaiszták a tőkét *κεφάλαιον*-nak (*κεφάλι*), a régiek pedig *ἀρχαῖον* nak mondták, de ezeket a szavakat általában a kamattal szembeállítva szokták volt használni, (kamatt = *τόκος*). Koraisz azt javasolja, hogy a *capitale*-t *χρηματικὸν κεφάλαιον*-nal, vagy egyszerűen *καταθήκη*-vel fordítsuk, minthogy a népieskedők előtt is ismeretes a *παρακαταθήκη* szó, mely depositumot, letétet jelent.

Θέλω ἔλθει. (I. 607.) Szabálytalanság mutatkozik némely igék futurumi alakjának ékezésében. Így pl. *θέλω ἔλθει* e helyett: *ἐλθεῖ*, a mi a régi infinitivusnak (*ἐλθεῖν*) rövidített formája. Ugyanezt látjuk még sok más igénél, mint *θέλω εἶδω*, *κάμει*, *φάγει*, *πίει*, *ἀποθάνει*, *τύχει*, *λάβει*, *ψάλει*, *λάχει* és más egyéb ilyen balgaságok (*μωρολογήματα*). Ezek közül néhányat könnyen ki lehet javítani; ilyenek: *θέλω*

ἐλθεῖ, εὐρεῖ, de másrésről a fület bántják az ily alakok, mint θέλω-χαμεῖ, φαρεῖ stb. Mit lehet ezekkel csinálni? Que voulez-vous que je fasse à tout cela? kérdi Koraisz. Bármiként is álljon azonban a dolog, a szabálytalan ékezés nem változtatja meg ezen igealakok természetét: ezek valódi második aoristusok. Hasonló anomália volt észlelhető az attikai dialektusban az ismeretes hat imperativusi alak ékezésénél: εἰπέ, ἐλθέ, εὐρέ, λαβέ, φάρε, ἰδέ e helyett: εἶπε, ἔλθε, εὔρε, λάβε, φάρε, ἰδε. Érdekes és különös jelenség, hogy ugyanezen igeéknél szabálytalan az érkezés az újabb korban is.

A *futurum képzése*. (I. 633.) *θέλουσιν* *ἐμβῆ* nem coniunctivus, hanem barbár apokopé útján létrejött alak. A görög nép a Krisztus utáni századokban a *futurumot* *θέλω*-nak és az infinitivusnak összetételével kezdte alkotni. Erre a jelenségre találunk példákat elvétele már a régieknél is, a mi nem is kárhoztatható, hiszen a *futurumban* némiképen már megvan az akarás értelme: ἡ φύσις τοῦ μέλλοντος ἔχει καὶ βουλευτικὴν σημασίαν. Kivülálgik ez például a következő kifejezésből: ταῦτα δεῖ ποιεῖν τοὺς σωθησομένους vagyis a kik meg akarnak menekülni, τοὺς βουλομένους σώζεσθαι; később azután az *activ* és *medialis* infinitivusok végzetét apokopálták. Ez két-égbevonhatatlan, hiszen még alig múlt százötven esztendője, hogy azt mondták: *θέλω γράφειν*. A *passiv* infinitivusban először az *αι* diphthongust hagyták el és így lett *ἐμβῆν*, *σταθῆν* ebből: *ἐμβῆναι*, *σταθῆναι*. Az apokopálást a költők kezdték meg, metrikai okokból. Itt Koraisz felháborodik a nyelv illetén megrontói ellen és elkeseredésének a következő szavakban ad kifejezést: *νὰ κόψη ὁ θεὸς τὴν ζωὴν τῶν τυράννων, οἱ ὅποιοι διαστρέφουσι καὶ τὸν νοῦν καὶ τὴν γλῶσσαν τῶν ἀνθρώπων*. Példák az apokopéra: *θέλεις χαρὴ καὶ τιμηθῆ καὶ ζήσεις καὶ πλουτήσῃν*. *Καὶ τοὺς ἐχθροὺς σου εἰς τὸν λαὸν θέλεις καταπατήσῃν*. *Θέλουν χαρὴν οἱ φίλοι σου*. Sok lapot lehetne megtölteni ilyen példákkal. Koraisz e helyen megígéri, hogy, ha a kegyetlen Charos nem apokopálja napjait, akkor bővebben fogja az apokopát tanulmányozni. Hogy ezek az alakok nem coniunctivusok, hanem *futurumok*, az kivülálgik a következő példából: *θέλει τιμηθῆ* tiszteltetni fog, míg a coniunctivusa: *θέλει νὰ τιμηθῆ* = *μέλλει τιμηθῆναι*, vagy *τιμῆς ὀρέγεται*.

Fanatique. (I. 634.) Vasziliu ezt a szót *φανητιῶν*-nal fordította, Koraisz azonban megjegyzi, hogy a *φανητιῶν* az antifilozofus etymológiája, vagyis helyesebben pseudológiája szerint alakult. A *φανητιῶν*, melyet egyesek a kétes szók közé számítanak a *φαίνω*-ból származik és annyit tesz, mint látszani kívánok (*φαίνεσθαι ἐπιθυμῶ*), a mint például *θανατῶ* meghalni kívánok (*ἀποθανεῖν ἐπιθυμῶ*). Nem kétes szó, hanem a hanyatló hellenizmus terméke, *γέννημα τοῦ παραμάζοντος ἑλληνισμοῦ* és a byzantiumi írók használták. A latin szó (*fanaticus*) pedig a *fanum*-tól eredt és jelentette kezdetben a papokat, a kik a szent helyen tartózkodtak és csak később változott rosszra az értelme, mikor jelzője lett azoknak, a kiket túlságos, szinte őrjöngő ihlet és lelkesedés szállt meg. A *fanatique*-nak — Koraisz véleménye szerint — legjobban felel meg az *ἐνθουσιῶν* vagy *ἐνθουσιώδης*, a *fanatisme*-nek pedig az *ἐνθουσιασμός*. De tekintetbe véve azt, hogy az *ἐνθουσιασμός*-nak nincs rossz értelme, vagy legalább is oly mértékben nincs, mint a milyet a franczia *fanatisme* rejt magában, tehát

valami más synonym szóra, vagy körülírásra van szükség, hogy ezt a fogalmat megfelelőleg adjuk vissza. Koraisz tehát a *θεοληψία* ill. a *θεολήπτος* szótak javasolja, a mennyiben még a legszentebb próféták is bizonyos tekintetben terheltek voltak, de ha ez a szó ellenkezésre találna, az esetben a *θεομανής*-t, illetőleg a *θεομανεία*-t ajánlja. — A mai görögök a fanatikust *ἐνθουσιαστικός* mellett *δαισιδαίμων* (inkább: babonás) és *θηροσκομανής* nak, a fanatizmust pedig *ἐνθουσιασμός* mellett még *θηροσκομανία*-nak és *ισχυρογνωμοσύνη*-nek is mondják.

A *propos*. (I. 636.) Vasziliu a francia *à propos*-t *πρὸς ἔπος* al fordította; nem rossz, jegyzi meg Koraisz, csak hogy nincs helyén. A francziák t. i. az *à propos*-val adják vissza mind a görög *εἰς καιρὸν*-t (*εὐκαιρως*), mind pedig a *τὸ πρόπον*-t, a mennyiben a *καίριον* és a *πρόπον* csakugyan rokonértelműek. Csakhogy a régi görögök arra, a mi *πρόπον*, vagyis megfelelő, helyes, illő (*σύμφωνον καὶ ἀρμόζον*) volt, azt mondták, hogy *πρὸς ἔπος* történt; a mi pedig éppen alkalmas időben, sem előbb, sem utóbb, hanem akkor, a mikor kellett, történt, arra azt mondták, hogy *εἰς καλὸν* vagy *εἰς δέον*. Platon egy helyen ezeket mondja: *εἰς καλὸν ἔχεις ἵνα συνδειπνήσῃς ἡμῶν* — *vous venez à propos pour souper avec nous*, vagyis az illető Platont éppen ebédnél találta, nem jött sem ebéd előtt, sem után. — Ha valaki eszembe juttat egy embert, a kiről én is akartam egyetmást mondani, de nem szoltam volna, ha nevét eszembe nem juttatják, azt mondom: *καλὰ μὲ τὸ ἐνθύμησας*, Platon pedig azt mondta volna: *εἰς καλὸν μὲ ὑπέμνησας*. Ezért — folytatja Koraisz — hangoztatja ő mindig, hogy az új-görög nyelv kiművelése mily fontos a régi görög szempontjából. Ha a szótárak mindig ilyen megjegyzéseket tennének és lépten-nyomon szembe állítanák az ó- és új-görög nyelvet, ez nagy lelkesedést öntene a kutatókba. Látnák, hogy a görögök megőrizték ugyanazt a gondolkozásmódot, ugyanazon módon fejezik ki gondolataikat, mint őseik. Ez a módszer felette megkönnyítené a régi nyelv megtanulását és megmentené az újat az idegen nyelvekkel való beszennyezéstől. Tegyük fel már most, hogy valaki lefordítja az *à propos* szóról-szóra *κατὰ πρόθεσιν*-nel, vagy más ilyen esztelen dologgal. Már most két eset lehetséges. Vagy nem értik meg a kifejezést, ez baj, vagy megértik és ez még nagyobb baj, mert az olvasók azt híven, hogy a fordítás helyes és bölcs, utánozzák a szót és ilyen módon számtalan gallicizmust, italizmust és germanizmust ragasztanak a szerencsétlen görög nyelvhez és még jobban eltávolítják az ősök szellemétől.

Ἐἴχαν, ἤθελαν. (II. 344.) A szavak a gondolatok jelei; ha két különböző gondolatot ugyanazon jel fejez ki, akkor már megszűnik jel lenni. *Ἐλαβον* (*εἰς, ἐγώ*) és ugyancsak *ἔλαβον* (*πολλοί*) példái a régi, isteni görög nyelvben is előforduló szabálytalanságoknak, melytől az újabb görögöket a nyelv romlása megszabadította; ugyanis a sing. 1. személy lett *ἔλαβα* és plur. 3. személy *ἔλαβαν*. De akár romlás, akár javulás (*εἴτε φθορά εἴτε βελτίωσις*) már nagyon régen megvan a görög nyelvben. Herakleidesnél a következő rendkívül érdekes dolgot olvashatjuk: *οἱ Ἑλληνίζοντες ἐν Κιλικίᾳ . . . ἀποβάλλοντες τὸ ν καὶ μετατιθέντες τὸ ο μικρὸν εἰς βραχὺ ἃ προφέρονται, ἔλαβα λέγοντες καὶ ἔφαγα καὶ τρίτα τούτων πληθυντικά εἰς*

ἀ. λήγοντα λέγουσι. — Nem lehet tudni, hogy ez az alak Kilikiából ment-e át Egyiptomba, vagy fordítva; annyi azonban bizonyos, hogy a Hebdemékontában már gyakran találkozunk ilyen alakokkal, mint *ἔφυγαν, ἔλαβαν, ἐγκατέλιπαν, ἦλθαν* stb., tehát nyugodtan lehet őket használni.

Σοί és σέ. (II. 224.) A nép csak két alakot ismer, ezek *σου σε.* Azt mondják *σοῦ εἶπα* vagy *σέ εἶπα.* A sens commun az utóbbit ajánlja inkább, nem azért, mert jó, hanem, mert kevésbé rossz. A többes számban mindenki így mondja: *σᾶς εἶπα.* Egyébként ilyen dolgokról nem igen lehet vitatkozni, mert a nyelv ügye nem hasonlítható más dolgokhoz: *τῶν γλωσσῶν τὸ πρᾶγμα δὲν ὁμοιάζει ἄλλα πράγματα.* A nyelv fejlődése sajátos és finom dolog, *εἶναι πρᾶγμα ἐπίζηλον ἢ πίζουλον* (delicat) *ἢ μόρφωσις τῶν.* Gyakran megesik a szavak és kifejezések kifejlődésénél, hogy a tudatlanság győz a józan ész felett; olyanok döntenek, a kik sohasem gondolkoztak a nyelv szelleméről és fejlődéséről. De ezt nem lehet megakadályozni, mert mindenkinek megvan a joga véleményét nyilvánítani. Az a nagyobb baj, hogy mindjárt pártok és ellenpártok alakulnak, melyek viszálykodással csak ártanak az ügynek.

Az *erasmusi* kiejtés. (I. 594.) Koraisz az erasmusi kiejtésről finom gúnynyal emlékszik meg egy helyen. Pál apostol egy mondatát idézi: *ἐπίστηθι, εὐχαίρως, ἀκαίρως,* miről azután eszébe jut egy eset: *ὅταν ἔμῃν εἰς Ὀλλανδίαν, εἰς τῶν ἐκκλησιαστικῶν μινίστρων, ὅστις μ' ἐδίδασκε τὴν λογικὴν. μ' ἐσυμβούλευσε συνεχῶς, καὶ δὲν θέλω τὸ λησμονήσῃ ποτὲ μήτ' αὐτὸς μήτε τὴν ὠργισμένην ἡδονήν, τὴν ὅποιαν ἐδοκίμαζεν ἡ δυστυχὴς μου ἀχοή, ὅσάκις τὸν ἤκουον νὰ μὲ λέγῃ: ἐπιστέθει εὐχαίρως, ἀκαίρως.* N'est ce pas délicieux? — Ebből látjuk, hogy Koraisz is, mint a legtöbb született görög, az erasmusi kiejtésen csak csodálkozni és nevetni tud.

Ezekből a példákból, melyeknek számát a levelekből természetesen még szaporítani lehetne, világosan kitűnnek azok a szempontok, melyek a görög nyelv rekonstruálásának kérdésében Koraisz előtt lebegtek. Megvan a görög nyelv javításának és haladásának lehetősége, de csak abban az esetben, ha a görögök őseiktől örökségképen rájuk hagyományozott háromezer éves múlttal bíró pompás anyanyelvüket nem vetik el maguktól, hanem, a mennyire csak lehetséges, saját hasznukra kiaknázzák.

(Budapest.)

ASZTALOS LAJOS.

MERCK JÁNOS HENRIK MINT KRITIKUS ÉS ESZTÉTIKUS.

I.

«Ich ziehe meine Hand von diesem Pfluge ebenso gern wieder ab, als ich sie anlegte. Klotz und Konsorten wünschen ohnedem, ich hätte sie nie angelegt.» A resignatio e szavaival fejezi be Lessing a Dramaturgie-t. Pedig semmi sem lehetett károsabb hatással az irodalom fejlődésére a Sturm és Drang megindulásakor, mint Lessing visszavonulása a kritika harczeréről. Épen az ő irányítására vagy

helyreigazításaira lett volna szükségük a naponként felbukkanó új drámaíróknak, a kik merészen szállottak szembe a sokaktól örök érvényűeknek tekintett szabályokkal, régi elméletekkel s lelkesült odaadással utánoztak egy egy félreismert mintaképet. Sem Eberhard, sem Engel, sem Eschenburg elméleti dolgozatai nem pótolhatták Lessing működését. A legtöbb folyóirat kritikája híjjával volt minden művészi megértésnek, biztos ítélő képességnek s felületessegével, pártszempontjaival alig jöhetett komolyan tekintetbe.

A lipcei *Bibliothek der Schönen Wissenschaften* vagy a Berlinben megjelenő *Allgemeine Deutsche Bibliothek* sem kivételek. Ez utóbbi ugyan egy ideig eléggé népszerű és tekintélyes, de Herder távozása után nem egyéb, mint harcztere azoknak a nem mindig komoly küzdelmeknek, melyeket Nicolai, a jóízű diktátora, folytat a kornak úgyszólván minden jelentékeny és produktív szelleme ellen. Herdernek a szerkesztőségéből való kiválása után, az 1775-iki évfolyam ismertetést közöl Goethe *Werther*-éről, Nicolai ismert pamfletjéről, a *Freuden des jungen Werther*-ről s még egynéhány más, a Wertherrel kapcsolatban álló műről (XXVI. köt. 102. l.). Az ismertetés nagy feltűnést kelt, s írójában sokan Lessing méltó utódját vélik fölismerni. Maga Nicolai így ír róla, Göckingkől kiadott hátrahagyott irataiban: «Goethe hatte meine Freimütigkeit wegen den Freuden Werthers übelgenommen, wiewohl meine Absicht weiter nichts wahr, als den üblichen Eindrücken zu wehren; dem Genie des Autors hatte ich alle Gerechtigkeit widerfahren lassen. Jetzt war es schwer, wen ich wählen sollte, um seine Schriften in der Bibliothek zu beurteilen. Ich wählte Merck in Darmstadt; zwar Goethes Freund, aber ein unparteiischer Mann. Man lese die Rezension, ob man darin den Freund erkennen wird.»¹⁾ Tehát Merck, Goethe barátja, volt az ismertetés szerzője.

Ha meg akarjuk rajzolni Merck írói, különösen kritikusi arczképét, ismereteink, az irodalomtörténeti kutatás adatai, nyomban cserben hagynak. Ismerjük Mercknek s baráti körének hozzá intézett leveleit, kiváló egyéniségek nyilatkozatait róla. Ismertük eddig is egynéhány kritikáját, a melyekben erélyesen nyúl bele az irodalom fejlődésébe, s természettudományi munkáit, melyekben figyelmes kutatónak s jó megfigyelőnek bizonyul, szépirodalmi kísérleteit s azokat a szálakat, a melyek hol erősebben, hol gyöngébben, olykor csak rövid ideig, a kor nagy íróihoz fűzik. Mindazáltal a kutatás útja nem vezetett soha olyan közel Merck egyéniségéhez, hogy minden oldala világosan állana előttünk. Igaz, hogy nem is igen történt erre kísérlet. Eddig közzétett levelei életének csak egy-egy mozzanatát világítják meg. Fejlődésének korszaka, úgy látszik, mindig rejtve marad előttünk. Mi az, a mit a természet helyezett beléje, s mi az, a mit a világgal való érintkezés s az étellel való küzdelem folytán sajátított el s fejlesztett önállóan magában? Milyen hatások alatt fejlődött, s mi volt az oka annak, hogy sokoldalú tehetsége nem nyilatkozhatott nagy, örökéletű alkotásokban? — Hogyan magyarázzuk ítéletének meglepő biztossága mellett akaratának gyöngeségét,

¹⁾ V. ö. Friedrich Nicolai's Leben und literarischer Nachlass, herausgegeben von Göckingk 52. l. s v. ö. Nicolai levele. Wagner, Merckbriefe. 1775 május 6. (65—67. l.) U. a. III. 83., 93—95. l.

energiátlanságát, mely lelkének különös nyugtalanságával egyesülve, öngyilkosságra vezeti? Mind e kérdésekre nem adhatunk biztos választ.

Merck kortársainak nyilatkozatai annyira eltérnek egymástól és sokszor olyan éles ellentétben állanak egymással, hogy a fölületes kutató nem tud közöttük eligazodni. Néha talán csodálkozni is fog s nem fogja tudni, vajjon csakugyan egyazon emberrel van-e dolga, a kiről Herder, Goethe és fejedelme, Wieland, Camper, Tischbein, Jacobi Frigyes annyiféleképen írnak, a kiből Goethe egy Mephistopheles-szerű alakot formál, a ki előtt a szellemes La Roche Zsófia minden titkát feltárja, s a kiről Schopenhauer, a német irodalomnak talán legszigorúbb kritikusa, a legnagyobb lelkesedés és elismerés hangján nyilatkozik.¹⁾ Csak Merck igazi lényének a megismerése magyarázhatja meg, ha nem is egyenlítheti ki a ránk maradt nyilatkozatok közt mutatkozó ellentéteket s szállíthatja le valódi értékekre e nyilatkozatokat.

Merck hosszú időn keresztül az irodalmi köztudatban nem élt külön életet, hanem csak mint Goethe életrajzának kiegészítő eleme szerepelt. Innen van, hogy életének és működésének csak azt a részét tették behatóbb vizsgálódás tárgyává, a mely Goethevel szorosabb kapcsolatban áll. Pedig Merck életének második fele, mely csak lazán kapcsolódik Goethehez, irodalmi és tudományos eredményekben gazdagabb és értékesebb. Ekkor írja finom kritikáit, művésztörténeti elmélkedéseit, elbeszéléseinek jó részét és tudományos értekezéseit, melyeknek eredményét Goethe is nagyra becsüli, sőt föl is használja.

Merck mellőzésében és háttérbeszorításában nem csekély része van Goethének magának. Jellemzése, melyet a *Dichtung und Wahrheit*-ban ad Merckről, elfogult, sőt nem minden rosszakarat nélkül való. Merck egyéniségében, írja Goethe, csodálatos arányban vegyültek a tulajdonságok. Természeténél fogva derék, nemes ember, a kit azonban elkeserített a világ, s a kin annyira uralkodóvá, lett ez a betegesen szeszélyes vonás, hogy ellenállhatatlan vágyat érzett magában tudatosan adni a kópét. Míg az egyik pillanatban nyugodtnak, értelmesnek, jónak mutatkozott, a másikban már olyasvalamit tett, a mi másnak bántó, sértő, sőt ártalmas volt. S a mint már most ezzel az erkölcsileg nyugtalan lélekkel s azzal a vágygyal, hogy gonoszul és alattomosan bányék az emberekkel, lehetetlenné tette a maga társas életét, belső megelégedettségének is ellentmondott a nyugtalanság egy másik faja, melyet gondosan táplált önmagában. Egy bizonyos dilettáns teremő vágyat érzett ugyanis magában, melyet bátran követ-hetett, minthogy prózában és versben egyaránt szerencsésen és könnyen fejezte ki magát, s arra is gondolhatott, hogy kora írói között szerepet játszszék. Költői levelei olyan hihetetlen merészséggel, nyersséggel és Swiftre emlékeztető epéskedéssel vannak megírva, s olyan sértő erő nyilatkozik bennünk, hogy kiadásukra gondolni sem lehetne. Két vonást talál Merckre különösen jellemzőnek: tehetségének negatív, inkább romboló, mint építő irányát s írói dilettantizmusát.²⁾ Egy más

¹⁾ E. O. Lindner. A. Schopenhauer, Ein Wort der Verteidigung. I. 224. l.

²⁾ Goethe, Dichtung und Wahrheit III. 12. könyv. 65. l. s. köv.

helyen skepticismusát és eklekticismusát emeli ki;¹⁾ később gúnyos természetét.²⁾ Mephistophelest lát benne, a ki seholsem terjeszt áldást. Lottevel szemben olyan közömbös, hogy szinte kétségbe esik.³⁾

Eckermannal való beszélgetéseiben is többször nyilatkozik Goethe Merckről. Csodálatos, jelentékeny embernek mondja egy helyütt. Sokoldalúsága szinte hihetetlen. Rajongója volt a művészetnek annyira, hogy olykor csalástól sem riadt vissza, ha valamilyen remek művet megszerezhetett magának. «Ein Mensch, wie Merck, wird gar nicht geboren» (Eckermann, II. 1829 febr. 18.). Műveltsége ellenére sem volt produktív, mert tehetsége negatív irányban mozgott, (u. o. ápril) s így sokkal inkább volt hajlandó gáncsolni, mint dicsérni (u. o. 1831 márczius 27.).

Goethe Merckkel 1791 jun. 27 én bekövetkezett haláláig levelezett, olvasta a Merckurban megjelent értekezéseit és szépirodalmi műveit, s vonásai, úgy látszik, mégis elmosódtak, sőt eltolódtak egy kissé emlékezetében, mikor 1812-ben írni kezdte a *Dichtung und Wahrheit* III. kötetét.⁴⁾ Megjegyzései, melyeket Merckről önéletírásában és beszélgetéseiben olvasunk, ellentmondanak egymásnak.

Bizonyos, hogy Merckben nagy hajlandóság van a kritikára, a szatírára és torzításra, mely hol gyöngébben, hol erősebben lép előtérbe, de később, különösen az utolsó, mindinkább elhalványul és sohasem érint kellemetlenül. Goethe jellemzésének nem tulajdoníthatjuk az erkölcsbíró súlyát, s az ő «Schalk»-ja nem azonosítható a Lavaterével. Merck önzetlen tisztelője minden igazi nagyságnak; önálló műveiben mindig a túlzások és balítéletek ellen fordul, hirdeti a természetességhez (nem a természethez) való visszatérést, s csak az erkölcsi és irodalmi félszegség, álszenteskedés és helyen kívül való érzélgősség hívja ki metsző gúnyját. «Ulrich von Hutten's Abschilderung möchte ich Ihnen gern überlassen, da ich vermute, dass sie während ihrer Wanderungen auf dem Erdenrund, U. von Hutten gewesen sein mögen», írja róla Wieland.⁵⁾ S valóban ilyennek mutatják azok a levelek, a melyek össze vannak gyűjtve Wagner három könyvében,⁶⁾ s a melyeket eddig senki sem aknázott ki teljesen. Ellentmond Goethenek az a meleg barátság is, a mely Mercket korának majdnem minden nagy írójához, művészéhez és tudósához kapcsolja.

Herder a legnagyobb szeretet és lelkesedés hangján ír Merck-

¹⁾ U. o. 102. l.

²⁾ U. o. 115., 117. s köv. Merck Mephistopheles-szerúsége kedvelt gondolata Goethenek, sokszor visszatér rá: D. u. W. III. 15. könyv. 236. l. IV. 18. könyv. 299. l.

³⁾ Eckermann, Gespräche mit Goethe, III. 1831 márczius 27.: Merck und ich waren miteinander immer, wie Faust u. Mephistopheles.

⁴⁾ Goethe levele Riemerhez 1813 jul. 27.

⁵⁾ K. Wagner. Merckbriefe I. 83. l. 1776 január 5.

⁶⁾ Karl Wagner, Briefe an J. H. Merck von Goethe, Herder, Wieland und anderen bedeutenden Zeitgenossen. Mit Mercks biographischer Skizze. Darmstadt, 1835. U. a. Briefe an und von Merck. Darmstadt, 1838. U. a. Briefe aus dem Freundeskreise von Goethe, Herder, Hoepfner und Merck. Leipzig, 1847. Az alábbiakban W. I, II, III-mal rövidítjük. U. a. Zu Ehren J. H. Merck's gegen H. Grimm. Arch. f. Lit. Geschichte. 8. 396—410. l.

nek, a kinek házában ismerkedett meg későbbi feleségével, C. Flachslanndal (W. I. 15. l. 1771. július, u. o. 1772. okt.).

Goethe leveleiben sem találunk nyomára egyetlen fordulathoz, szónak, a mely Merck Mephistopheles voltára még csak célozna, vagy csak következtetnünk engedne is. Az őszinte barátság hangja ez, a mely kizár minden félreértést vagy kétértelműséget. Legbensőbb titkait feltárja előtte, megbeszéli vele pénzügyeit, tanácsot kér és kap tőle.¹⁾ Ez a viszony aztán mindinkább lazulni kezd, úgy látszik, Goethe magatartása következtében, a ki hidegebb lesz, zárkózottabb. Olaszországi útja óta nagy lelki válságon ment keresztül s mintegy kinőtt környezetéből. Egyedül állónak érzi magát, nem nyilatkozik meg senkinek, elfordul régi bizalmasaitól, a mi miatt különösen Wieland panaszkodik Merckhez írott leveleiben. Természettudományi kérdések, különösen az Os intermaxillare, foglalkoztatják az utolsó levelekben.

Wieland leveleiből az irodalmi panaszok, családi bajok, udvari mende-mondák, anekdoták és érzelmes ömlengések között, ragyogva és tisztán emelkedik ki Merck alakja. Wieland, a ki túl van már az ifjúkor rajongásán, az Abderiták nevető bölcse, szinte áhítattal veszi körül Mercket (v. ö. W. I., II., III.). Göchhausen kisasszony, a kinek nevét Goethevel, különösen az Urfausttal kapcsolatban ismerjük, egy igen döcögős, de érzelmes verses levélben ünnepli Mercket.²⁾ Nicolai tisztelettel és gyönyörűséggel ír arról a néhány óráról, a melyet Merck társaságában töltött.³⁾ Tischbein élete legnagyobb eseményének mondja, hogy vele megismerkedett. Merck saját leveleiben, a melyek őszinteségében kétkedni nincs okunk, sem teszi ránk a goethei Mephistopheles hatását. Jelleme egyenes egyszerűségében jelenik meg bennük, úgy, a mint megrajzolta egy Hoepfnerhez írott levelében: der eckige, gerade Kerl, der es auch gut meint, wenn er den Mund hält.⁴⁾ Barátai közt mindig ő a közvetítő, a ki azon van, hogy minden ellentétet elsimítsa. Nicolaival szemben is fönntartja Goethéről alkotott véleményét és viszont (W. III. 1773 nov. 3.). Valóságos rajongással kel Goethe védelmére (u. o. 1776 jan. 19.). Sirva fakad örömeiben, mikor Goethenek márványba faragott fejét látja.⁵⁾ Milyen melegséggel ír az elnyomott orosz jobbágyságról, a kiknek sorsában ő a természet törvényének leg súlyosabb megsértését érzi.⁶⁾ Czinizmusának vagy a hideg negatiónak legerősebb czáfolata nevéhez és leányához írt számos levele. (W. II.) Két utolsó levele Goethehez (1778 aug. 3. és okt. 18.) legnagyobb anyagi válsága idejéből való, a mikor családi bajok is sujtják s minden reménye hajótörést szenved. Kétségbeesetten fordul a nagy költőhöz, a kivel szemben lemond még

¹⁾ W. I. 1776 jan. 5., 1776 márcz. 8.: «Habe dich herzlich, herzlich lieb. Wieland ist in deiner Genossenschaft höchst glücklich.» 1776 szept. 16.: «Der Erbprinz ist eine grosse, feste, treue Natur — zu dir hat er schon Vertrauen, sei nur ganz wie du bist, gegen ihn, er bedarf sehr Menschen zu finden.» 1778 jan. 22., 1780 okt. 11.

²⁾ W. I. 204. l. 1780 január 10.

³⁾ W. III. 63. l. 1773 jun. 26.

⁴⁾ U. o. 65. l.

⁵⁾ An den Herzog Karl August von Weimar. 1789 márczius 28.

⁶⁾ Réponse à cette question 1773. Oroszországi tartózkodása idején írja talán Pál nagyherceg fölszólítására.

arról a bizalmas hangról is, a melyre régi barátságuk följogosította. «Für mich bleibt nichts übrig, als ein Abgrund von Elend, der nur mit meinem Leben endigen kann.» Almatlanul, testben és lélekben megtörve, vonszolja magát az élők között. Egy nagy, önmagával s a világgal meghasonlott ember kétségbeesése sikolt fel minden sorból. Mindent elveszettnek lát. Minden bántja, mindent bán — leginkább távollevő barátainak jóságát és gyermekeinek mosolyát. Naponként százszor is fölkel ágyából s föl-alá rohan a lépcsődkön, míg lába föl nem töredezik. Akkor aztán félholtan rogy össze.

Az eddiekből is nyilvánvaló, hogy Goethe jellemzése téves volt, de e tévedés eldöntötte Merck irodalomtörténeti sorsát. Az öngyilkossága évében megjelent nekrológ,¹⁾ Lavater megjegyzései²⁾ s Jacobi H. Frigyes néhány sora után,³⁾ úgyszólván kivétel nélkül Goethe jellemzése lett általános.

Az irodalomtörténetek és Goethe-biográfiák írói meglepő egyezéssel ismétlik meg Goethe szavait. Horn szűk látókörű irodalomtörténetén⁴⁾ kezdve, Grässe, Koberstein, Gervinus, Vilmar, Wackernagel könyveiben s Döring Goethejétől Ed. Engel életrajzáig, mindenütt mint a kritika Mephistója szerepel Merck. Sokan Goethenél is elfogultabban ítélik meg. Kühne megtagad tőle minden finomabb érzést (*Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik. Berlin, 1836. II. 9.*)⁵⁾ Mások rokonszenvesebbnak látják, de elfogadják a negatív tehetség és a romboló kritika legendáját, így életrajzírója Stahr, Kurz, Gruppe, Cholevius, Roquette, Zimmermann, Düntzer, a francia A. Mezières; Hettner kedvező értékelésével (*Gesch. d. d. Literatur im XVIII. Jahrh.*² 1872: III. 413. l.) a legélesebb ellentétben áll a H. Grimmé. (Goethe. Vorlesungen gehaltenand. klg. Univ. Berlin. 1877. II. 223. l.)

Az a nagy és általános érdeklődés, a mely a Goethe-philológiával kapcsolatban a német irodalom kutatóit a klasszikus korszak kisebb vagy elfelejtett írói felé vonja, Mercket még nem tudta új életre kelteni. Az Inselverlag Merck kiadása⁶⁾ s az a néhány cikk, rövidebb méltatás, a mely a napilapokban vagy folyóiratokban Merckről megjelent, voltaképen csak Wagner levélgyűjteményeinek visszhangja s nem tart tudományos értékelésre számot.

II.

1772-ben úgy látszott, mintha az egykorú folyóiratok közt a *Frankfurter Gelehrte Anzeigen*, Lessing *Literaturbriefe*-inek méltó folytatója, venné át a vezető szerepet. E folyóiratnak Merck volt a

¹⁾ Schlichtegroll. Necrol. Bd. II. p. 429. s köv.

²⁾ Lavater, Physiognomik I. 250.

³⁾ Aus F. H. Jacobis Nachlass. Herausg. von R. Zoepfritz Bd. I. 22. l. s köv.

⁴⁾ Franz Horn, Poesie und Beredsamkeit der Deutschen. Berlin, 1824. Goethe fej.

⁵⁾ Magyarul is, Tudománytár, 1837. Lit. I. 45. l.

⁶⁾ Johann H. Mercks Schriften und Briefwechsel. In Auswahl her. von Kurt Wolff. 2 Bd. Leipzig. Inselverlag. 1909; és J. H. Merks Briefe an A. Amalia u. K. August. her. von H. G. Gräf. U. o. 1911.

lelke, s Goethe értesítése szerint ő ösztönözte Schlossert a kiadásra.¹⁾ A valóság az, hogy Merck igazgatója volt a folyóiratnak, s tőle származik az a közlemény is (s nem a kiadótól, a mint Scherer gondolja),²⁾ a mely a régi *Franckfurtische Zeitungen* átalakításáról értesít. Goethét tehát ezúttal is cserben hagyta az emlékező tehetsége, mert a szerkesztőségben beállt későbbi változásokat összezavarta az előzményekkel. 1772. júliusától ugyanis Schlosser veszi át Merck szerepét, a mint ezt Mercknek egy Jacobihoz írott leveléből tudjuk (1772. december 25.). Merck ekkor harmincz éves, tetterős, mozgékony. Ideáljai: az angol népdal, Shakespeare és Ossian, a kikkből fordít is. Bámulatos nyugodtsága s kritikai szeme gyorsan fölébe emelik az őt körülvevő fiatal óriásoknak.

A folyóirat hírért két ismertetés alapítja meg. Az egyik Joh. Georg Sulzer *Allgemeine Theorie der schönen Künste*jéről szól, a másik ily címmel jelent meg: *Über den Wert einiger deutscher Dichter und über andere Gegenstände, den Geschmack und die schöne Literatur betreffend.*³⁾ E két ismertetést Goethe magának tulajdonította. Goethe csak egy félszázad elmúltával gondol arra, hogy Eckermann segítségével kiválogassa a tőle származó czikkeket.⁴⁾ de még arra sem emlékszik, hogy milyen évfolyamokban volt része. Emellett számos közlemény többek munkájának az eredménye, s Goethe prózája ekkor nagyon is Hamann, Herder és Merck befolyása alatt áll. A Sulzerről szóló ismertetés, a mint már Biedermann kimutatta, nem Goethétől, hanem Mercktől származik.⁵⁾ Erre vall Mercknek Hoepfnerhez intézett levele: «Bei Gellerts Wert und Sulzers Theorie denken Sie an Ihren Freund M.», (W. III. 54. l.) s Deinet levele (*Weimar. Jahrb.* i. h.). A második recensióból megtagadták Mercktől s Goethének tulajdonították a Gellertről szóló részt azon az alapon, hogy Merck sohasem járt Lipcsében, így nem is láthatta Gellertet, pedig a bíráló határozottan azt mondja, hogy hallgatta egyetemi előadásait. Biedermann az «Er war nichts mehr als ein Bel Esprit»-tól a «Männern zu sagen»-ig terjedő sorokat (Goethe Forsch. 333. l.) tulajdonítja Goethének, ezt Scherer is elfogadhatónak tartja (Neudruck. LXXX.), s ő leginkább a «Sie wollten den lallenden . . . predigen» részben véli Goethét fölismerni. Goethét magát is idézik: «Wer das Buch zuerst gelesen hatte, der referirte, manchmal fand sich ein Correferent, die Angelegenheit ward besprochen, an verwandte angeknüpft und hatte sich zuletzt ein gewisses Resultat ergeben, so übernahm einer die Redaction . . . Mir fiel oft die Rolle des Protokollführers zu . . .» írja a *Dichtung und Wahrheit*ban (12-ik könyv). Ez mindenesetre igen tetszetősen hangzik. De a tények nem

¹⁾ D. W. III. 93. V. ö. Nicolovius A., J. G. Schlosser. 25. l. s. köv.; W. I. 32. l.

²⁾ Deutsche Literaturdenkmale des XVIII. Jahrh. 7—8. sz. Frankf. Gelehrte Anzeigen von 1772, herausg. von W. Scherer; v. ö. Weim. Jahrbuch. 6. 81. és D. Rundschau. 62—74.

³⁾ Frankf. Gel. Anzeigen 12. sz. 1772 február 11. 89—94. l. és 15. sz. február 21. 117—119. l.

⁴⁾ Eckermann 1. 30. és 34.; Eckermann czikke Goethe előszavával a Kunst und Altertumban V. 3. 160—170. l.

⁵⁾ Biedermann, Goethe Forsch. 331. s. köv. V. ö. Archiv f. Litg. IV., 34—42. l.

erősítik meg. Scherer a maga eljárását, melylyel egy mondatot kiszakít a szövegből, nem tudja kellőképpen megokolni; hogy Goethe szereti a «lalien» és «blinzeln» igéket, semmit sem bizonyít; a fiatal Merck sokkal több ízben használja. Rabener, Gessner költészetének értékelése, Wieland kritikája, ellentmond Goethe fölfogásának. De a belső bizonyítékokhoz külső okok is járulnak. Goethe és Merck szorosabb érintkezéséről csak Goethének darmstadti látogatása, azaz 1772. márcziusa után lehet szó, s a recensio február 21-én már meg is jelent. Goethe maga mondja, hogy csak ekkor lépnek közvetlenebb kapcsolatba egymással, s ilyenformán nem is gondolhatunk az ismertetés megbeszélésének arra a módjára, melyről Goethe értesít (v. ö. *Dicht. u. Wahrh.* 3, 12. könyv). Azt is nehéz elhinni, hogy Goethe Merck tudta nélkül toldott volna be mondatokat a szövegbe. A mi pedig a hypothesis főtámaszát illeti, hogy Merck 1772. előtt nem járt Lipcsében, ennek is meg kell dőlnie. Oktavio több levelet közöl,¹⁾ a melyekből kitűnik 1. *hogy Merck 1762-től 1764-ig a drezdai akadémia hallgatója, 2. hogy ez alatt az idő alatt több ízben Lipcsében is megfordul.* Goethei recensiókat eszerint csak a márcziusi számokban lehet kimutatni, de Morris ennek ellenére is túloz, ha Goethet csak májusban juttatja szóhoz, s az addig megjelent és Goethenek tulajdonított recensiókat Herder javára írja.²⁾

1772. végén a Merck köréhez tartozó munkatársak kilépnek a folyóirat kötelékéből. Boie nagyon sajnálja Merck távozását: «Hogy ön és barátai nem akarnak többé bírni, írja egy levelében, nagyon rosszúl esik. A *Frankfurter Zeitung* eddig sokszor vigasztalás volt nekem; gyakran egy homályos gondolatokat találtam benne kifejezve vagy olyan érzésemeket meghatározva, a miről nem tudtam magamnak számot adni.» Az új évfolyam füzetei szembetűnő hanyatlást mutatnak, annyira, hogy olvasásra sem tartja őket érdemesnek. (W. I. 1773. jan. 26.)

Könnyen érthető ezek után, hogy Merck néhány barátjával együtt készséggel bocsátotta tollát rendelkezésére az *Allg. Deutsche Bibliothek* szerkesztőjének, a kivel Hoepfner közvetítésével már 1772. végén érintkezésbe lépett. 1772. nov. 7-étől sűrű levélváltás indul meg közöttük s 1773. júniusában személyesen is találkoznak. (W. III. 63. l.). Azonban csak az 1773. évf. XIX. és XX. s 1774. évf. XXII. kötetében találunk Mercktől ismertetéseket. Az 1775. évf. XXVI. kötetében jelenik meg végre a Werther-könyveknek már

¹⁾ Franz Oktavio, Beiträge zur Geschichte und Frage nach den Mitarbeitern der Frankf. Gel. Anz. vom Jahre 1772. Darmstadt. 1911 és Archiv für das Stud. der neueren Sprachen und Literaturen 27. I. 2. V. ö. D. Nationalliteratur. Kürschner XXVI. 48. l. és M. Morris, Goethes und Herders Anteil an den Frankf. g. Anzeigen. 1909.

²⁾ Morris i. m. Mercktől származó cikkek még: Fräulein von Sternheim, von Frau La Roche. N. 85. l. (február 14.). Goethe magának tulajdonítja, ezzel szemben v. ö. Biedermann i. m. 331. l.; Fr. Klopstocks kleine poetische und prosaische Werke. U. o. 48–49. l. jan. 28. Minor szerint: Aussichten in die Ewigkeit, von Lavater. U. o. 579. l. november 3. (Minor, Studien 113. l.). Scherer nem fogadja el: Neudruck. LXXXVI.; Lyrische Gedichte von Ramler. U. o. 575. l. és LXXXVI.; Göttinger Musenalmanach (november 13.), 603. l. V. ö. Merck levele Jacobihoz 1772. jan. 28. és Auserlesener Briefwechsel 1, 110.; Goethe-Jahrbuch 2, 380. Minden egyébbizonytalan.

említett recenziója, melynek megjelenését Nicolai részéről sok sürgető levél előzte meg. Merck Goethevel szemben igen kényes helyzetben van (W. III. 1775. május 6.); de Nicolai nem tágit, bízik Merck igazságszeretetében s ízlésében, reméli, hogy sem hangjában, sem modorában nem lesz olyasmi, a mi akár Goetheé, akár a *D. Bibliothek*ra sértő lehetne (W. I. 1775. máj. 6.). Merck azonban Nicolai körében nem igen számíthatott érvényesülésre Herder kiválása után (1776 szept. 19. Nicolai Hoepfnerhez) s szívesen engedett annak a fölszólításnak, hogy lépjen be Wieland *Teutscher Merkurjának* a munkatársai közé.¹⁾ E fölszólítás ugyan nem Wielandtól ered, hanem Fr. Jacobitól, a kinek nagy része volt a Merkur alapításában, s a ki La Roche asszonyt kérte fel a közvetítésre. (Auserles. Briefw. i. h.). La Roche levelére Jacobi már december 25-én megkapja Merck beleegyező válaszát, annál inkább, minthogy Merck szereti Wielandot (Wagner, III. 56.), sőt egy Nicolaihoz írt levelében Wieland jóbarátjának s a Merkur munkatársának mondja magát (W. u. o.), az *Allg. d. Bibliothek*ban pedig ismerteti Wieland *Verklagte Amorját* (1773. 19. 558. s köv.) s ugyan e kötetben *Beiträge zur Geschichte des menschlichen Verstandes* című munkáját (594. l. s köv.) a legnagyobb elismerés hangján.

Noha Jacobinak nem volt joga ahhoz, hogy Merck közleményeit megbírálja, mégis visszatartotta a hozzá beküldött kéziratok jó részét s csak hármat küld el belőlük Wielandnak. Merckről igen élesen ítélt: «Für die *Frankfurter Zeitung* von 72 verfasste er ein Dithyramb zum Lobe von Klopstocks Oden; und in demselben Jahre schickte er eine Revision von eben derselben Recension für den Merkur ein, worin Klopstocks Oden heruntergemacht werden, weil er glaubte, Wieland wollte sie heruntergemacht haben.»²⁾ A visszatartott kéziratok közt van a Schreiben eines Landedelmanns is, a mely a Merkur 1778-iki folyamában jelent meg. Jacobinak az volt a kifogása, hogy a gondolati tartalom elűt az előadás hangjától, s rá is akarta bírni Mercket, hogy ilyen értelemben alakítsa át. Arra persze nem gondolt a túlságosan hiú filozofus, hogy különködő eljárása csakhamar elidegeníti az amúgy is érzékeny Mercket. Ez ugyan 1773. februárjában nagyon lekötöztető levelet ír Wielandnak (W. III. k.), de újabb kéziratot nem küld, valószínűleg éppen Jacobi kritikája miatt. Így ez évben csak egy recenziót lehet megállapítani a Merkur áprilisi számában a *Geschichte des Theebaum's* című könyvről.

Wieland most Christian Heinrich Schmidre bízta a kritikái

¹⁾ Mindazok, a kik Merckről írtak, úgy gondolják, hogy kiválása után nem dolgozott többé az *Allg. d. Bibliothek*ba. Ennek az állításnak ellentmondanak a tények. 1776 decemberében, mikor belép a Merkur szerkesztőségébe, a megírandó cikkekről ír Nicolainak: «Was meine Beiträge anbelangt, so sollen Sie alle Reste bis Ende dieses oder höchstens den 10. Jänner künftigen Jahres in ihren Händen haben.» (W. III. 145. l.). Később is Nicolai dolgozótársának tekinti magát s csak, a mikor azt hiszi, hogy mellőzik, marad abba közreműködése; több ismertetést, a melyeket rája bízta, másokkal íratott meg. V. ö. Parthey, *Die Mitarbeiter an Nicolai's A. D. B. nach ihren Namen u. Zeichen*. Berlin 1842; és W. III. 163. l.

²⁾ Aus F. H. Jacobis Nachlass. hg. von Zoepfritz. 1, 23. l., an Forster 1779 nov. 13. és Goethe Jahrbuch. 1906. 115. l.

rovatot, a kit Hoepfner a *Frankfurter Gelehrte Anzeigen* munkatársai között említ¹⁾ s a kit Scherer a *Deutsche Baukunst* ismertetőjének tart ugyanitt.²⁾ Ő volt a *Leipziger Musenalmanach* szerkesztője. Az tény, hogy rövidesen nemcsak elfogult, hanem értelmetlen kritikusnak is bizonyul, a kinek nincs érzéke Goethe Götznének szépségei iránt, s Wieland alkalomadtán örömmel szólhat Goethének elégtételt; majd kénytelen a kritikai rovatot megszüntetni. A *Merkur* 1775. évfolyamának októberi számában egy kis cikket tesz közzé, a melyben többek között ezt írja: «der Herausgeber ist genötigt, den Artikel der kritischen Nachrichten von dem Neuesten unseres Parnasses oder unserer schönen Literatur aufzugeben». E közleménynél nem kell tovább időznöm (v. ö. EPhK. 1912:61. l.).

Jacobi, a ki még mindig a *Merkur* munkatársának és alapítójának érezte magát, ütközött meg legelőször Schmid szűk látókörű kritikáján. Elégedetlenségének kifejezést is ad egy Wielandhoz intézett levelében: «Um des Himmels willen, mein liebster Wieland, wir sind doch nicht dazu berufen, das tausendjährige Reich zu stiften? Unser Merkur ist kein allgemeines kritisches Journal und wir brauchen uns durch tadeln keine Feinde machen; aber warum soll er ein Komplimenten-Magazin, ein Landhaus sein, worin man allen vorbeireitenden und fahrenden Bekanntschaften einen angenehmen Tag macht? Verschleudern wir unser Lob, so werden sich selbst die schlechten Schriftsteller nicht mehr darum bekümmern.»³⁾

E közben Goethe Weimarba érkezik, mindenki s így Wieland is, nagy örömmel fogadja. Nagy lelkesedés hangján ír róla Lavaternek (1775. nov. 15.). S épen a Lavaterhez intézett levelek nyujtsanak határozott képet arról a nagy változásról, a mely mindezzel kapcsolatban a *Teutscher Merkur*on belül végbe megy. Már október 27-én ír Wieland Lavaternek arról a reményéről, hogy a *Merkur* rövidesen emelkedni fog értékben és tartalomban. Ő ugyan egymagában nemcsak hogy nem képes mindenre, de kevésre is alig van ereje. «Ich bedarf also der Mitwirkung guter Köpfe und Herzen, die im Wesentlichen einig mit mir im Geist sind und auch im Ton nicht gar zu stark mit mir kontrastieren. Wie leicht würde mir ums Herz, wenn ich zum Artikel kritische Geschichte des Deutschen Parnasses, den ich in diesem Jahrgang ungern, aber notgedrungen lieber ganz habe wegfallen, als länger in den Händen des vorigen Verfassers lassen wollen, wenn ich dazu einen aufgeklärten, feinen, scharfsinnigen, mehr gelassenen als schwärmerischen, ganz unparteiischen, nichts einseitig ansehenden und dabei mit hinlänglicher Gelehrsamkeit für dieses Fach versehenen Menschen bekommen könnte.» Eddig, úgymond, nem akadt ilyen emberre, hátla ő, Lavater, tudna valakit ajánlani. Claudius nem való ilyesmire, de talán nem is vállalkoznék rá.⁴⁾

¹⁾ Hoepfner, 72, október 19. Weimar. Jahrb. 3, 66. V. ö. Goethe DW. 3, 99. s köv.; J. Goethe. 1, 337.

²⁾ W. Scherer. Aus Goethes Frühzeit 27, 37. s köv. Schmid bírálata a Götz-ről. T. M. 1773 III. 267—287. Wieland nyilatkozata, u. o. 1774. 6. köt. 321. l. s köv.

³⁾ Jacobis Auserl. Briefwechsel i. h.

⁴⁾ Ausg. Briefe v. C. M. Wieland an versch. Freunde in den Jahren 1751—1810. Her. von H. Gessner. 1815—1816. Zürich. 1775. okt. 27.

Jacobi Düsseldorfban értesül Goethe Weimarba érkezéséről, s azt tanácsolja Wielandnak, hogy kérje ki Goethe tanácsát. Legfontosabb szerinte a könyvkritika, mert az olvasót semmi sem érdekli annyira, mint ha megtudja, miképen gondolkozzék és beszéljen az új irodalom termékeiről. Csak jó kritikusról kell gondoskodnia. Ő Goethere és Herderre gondol, különösen az utóbbira. «Die Recensionen Herders in der *Allg. d. Bibliothek* werden immer zu den besten gehören, die er geschrieben. Lenz hat, wie wir wissen, einen herrlichen Geist in sich, aber vor seinen Augen schweben fast immer Wolken und Dünste, sogar wenn er als Dichter sieht.»¹⁾

De úgy látszik, hogy sem az ajánlottak, sem az ajánlkozók közül nem felelt meg senki Wieland igen nehéz feltételeinek, senki Mercken kívül. Wieland Goethe útján fordul hozzá s hogy kedvező választ kap, ezt egy Lavaterhez intézett leveléből tudjuk meg. Örömmel ujságolja benne a jó hírt, a Merkur most már újra suhogtathatja a kritika aranyvesszejét s megfékezheti a rakoncátlan író-tömeget: Merck Goethe közvetítésével elvállalta a kritikai rovatot. «Sie kennen ihn, den herrlichen Mann! Von Schmid in Giessen habe ich mich durch einen herzhaften Riss losgemacht.»²⁾

Merck levele nem maradt ránk, de meg van Goethenek és Wielandnak együttes válasza e levélre. Wieland Merck feltételeit mindenben elfogadja. Teljes hatalommal ruházza fel, hogy tőle és mindenkitől függetlenül, legjobb meggyőződése és tudása szerint kritikát gyakorolhasson. A kritikai rovatnak mestere, ne segédje legyen. Tetszésére bízta, hogy érdeklődésének körén kívül eső művekről másokkal készíttessen ismertetéseket. A megbírálandó művek közt említi Gebler államtanácsos drámáit s Wezelnek *Tobias Knautját*. Kéri, hogy a bécsi és berlini írókkal lehetőleg kíméletesen bánják, egyébként azonban nem akarja véleményét befolyásolni. Annyi cikket kér tőle január végére, a mennyit csak elkészíthet, s mindegyiknek úgy örül, mint egy kis gyermek. A januári szám élére Brant képét szánta, a melyre februárban a Huttené következne. (W. I. 82—83. 1.)

A Merkur új korszaka a januári számmal kezdődik. Egy történetbölcseleti munka s néhány almanach bírálatára egy kis közlemény következik, mely a kritikai eljárás egy új módjáról számol be. Ez a közlemény, úgyszintén e szám több ismertetése. Möser: *Patriotische Träume*, *Sophiens Reise von Memel nach Sachsen*; Hirschfeld: *Von der moralischen Einwirkung der bildenden Künste auf den Menschen*, *Der Bauernstand in Niedersachsen*, című művekről s a februári számban közzétett magyarázat az új kritikai módszerről, a mint kimutattam, nem Wielandtól, hanem Mercktól való.³⁾

A februári számban Merck több cikkel szerepel. Ismerteti Meiner vegyes műveit, *Burke und Hogarth* czímen dialogust ír a szépségről (131—41. l.). Ugyane szám hosszabb tanulmányt közöl S. Brant-ról, mely részletesen foglalkozik a költő életével, a *Narrenschiffal*, ennek nyelvi sajátágaival s az Amadis német fordítására, a *Theuerdankra*, a *Heldenbuckra*, a *Froschmäuslerre* és Hans Sachsra utal,

¹⁾ Jacobis Auserl. Briefwechsel. 1775 nov. 23.

²⁾ Wieland levele. 1776 jan. 6. W. I. 82—83. l.

³⁾ EPhK. 1912: 61. l.

mint nyelvi szempontból követendő példákra. Majd röviden ismerteti Johannes Geiler von Kaysersbergnek a Narrenschiffről 1498-ban Strassburgban elmondott beszédeit.¹⁾ E tanulmányhoz az irodalomtörténeti anyagot Merck szolgáltatta (W. I. 82. s. köv.). Hutten rövid jellemzése (*Merkur* I. 174.) s későbbi bő méltatása (M. III. 1—34. l.) is tőle való s nem Wielandtól vagy Goethetől, a mint eddig gondolták, hiszen Wieland maga tesz erről bizonyosságot (u. o.).²⁾ Wieland első levelében említett Tobias Knautot is ismerteti, s noha a szerkesztő kíméltre figyelmeztette, feleszületett kritikusi szenvedélyénél fogva alig tudja magát túrtőztetni.

Merck 1776-tól kezdve úgyszólván teljesen összeforr a *Merkural*, s az ő kritikái nélkül a folyóiratot el sem lehet képzelni. Noha a szerkesztő egy-egy évfolyam számára nem kért tőle többet 6—8 ív kéziratnál, olykor sokkal többet is bocsát rendelkezésére, s ismertetések mellett irodalmi, történeti és filozófiai czikkeket ír. Később azonban, mintha vesztene valamit munkakedvéből; Wieland kérésére, a ki nem volt teljesen elfogulatlan író, gyakran mérsékelnie kell hangját. Recenziók helyett sokszor csak «Recensiönchent» írhat, s így az ő nagy s a tanulmányok által élesre csiszolt kritikai tehetségét nem érvényesíthette olyan mértékben, mint a *Frankfurter Gelehrte Anzeigen*ben.

A maga műveit is tárgyilagosan s elfogulatlan szemmel nézi s gyakran kéri Wielandot, hogy ne tartózkodjék a kritikai megjegyzésektől. De Wieland, a ki életét és ambícióját a *Merkur* fennmaradásához köti, örömmel ragad meg minden szilánkot, melyet Merck hullatott el a kezéből. Szakadatlanul sürgeti a kéziratokat, s szinte csodálkozunk, hogy Merck nem fogy ki a türelemből. «Ich sekkire sie leider mehr als recht ist — ismeri el W. maga — aber ich kann mir nicht anderes helfen», (W. I. 92. l.) s közel áll a kétségbeeséshez, mikor Merck warburgi látogatása után, jó ideig hírt sem hallat magáról. Könyörög, kéri, hogy ne hagyja magára nagy nyomorúságában. Feszítse meg az erejét s bíráljon, írjon, az Isten szerelméért! Minden oldalról azt kiáltják feléje: Minél több elbeszélést és minél több kritikát. (U. o. 1777. okt. 21.).

Decemberben Mannheimba kell utaznia *Rosamundéjának* bemutató előadása miatt, mely azonban a bajor választófejedelem halála következtében elmarad; családi gondok is gyötrik s elveszik a kedvét minden komolyabb munkától. De a *Merkur* megszűnése — saját szavai szerint — öngyilkosságszámba menne, s újra Merckhez fordul. Rimámkodva kéri, hogy legalább az ő gazdag asztalának hulladékait küldje el. «Verlassen Sie mich nicht in dieser Stunde der Trübsal. Wenn ich bedenke, wie leicht es Ihnen ankommen muss, im Notfall etliche Bogen mit Zeugs zu überschmieren, das Sie selbst vielleicht nur für Excrement achten, und wonach wir anderen doch alle Finger

¹⁾ V. ö. Goedeke IV. 254. l. Merck valószínűleg nem J. Otther latin kiadását, hanem Höniger v. Tauber-Königshoffer német átdolgozását (Basel, 1563.) ismerte.

²⁾ A Huttent Goethének tulajdonították s Himburg föl is vette az ő Goethe kiadásába, mely 1779-ben jelent meg, v. ö. erről *Merkur* 1780 és Goethes *Nachgelassene Werke*. VIII. 15. l. s. köv.

lecken, so möchte ich schreien und brüllen, dass Sie, reicher Mann, einem armen Lazarus kaum die Brosamen zukommen lassen, die von ihrem reichen Tische fallen» (W. I. u. o.). Kéziratait mindig nagy hálával fogadja. Merck egy egész világot jelent neki. (U. o.). Fidus Achatesének nevezi. Ha nem számíthatna az ő közreműködésére, meg kellene szüntetnie a Merkurt (W. I. 138. l.), mert nélküle nem tudna magán segíteni. (W. II. 178. l.). Szellemessége, ötletessége csodaszerként hat az olvasókra (I. 299. l.); mindaz, a mi kezének a munkája, színaranyval ér föl. (I. 96. és 128. l.). Meg van róla győződve, hogy éppen tehetségénél fogva gyűlöli az írókat, de ha arra gondol, milyen könnyű neki az írás, véteknék tartja, hogy csak egyetlen gondolatát is felhasználatlanul heverteti (II. 108. l.). Kritikái többet érnek, mint a mit doctores illustrissimi ex cathedra produkálnak (u. o.). Magát is alárendeli Merck tehetségének (1779. május 5.). Mikor az Oberon lefoglalja minden idejét, újra Merckbe veti reményét. «Hilf mir lieber Bruder noch diese 3–4 Monate, die ich vor mir habe. Ich weiss, du hast mich lieb genug, um etwas für mich zu tun, wenn du siehst, dass mir das Wasser an die Kehle geht. Jezt ist es nun gerade der Fall» (1779. aug. 19). Az Oberon megjelenése nem lendít a Merkuron, az előfizetők száma csökken: Wieland újabb válság előtt áll. Nagy átalakításoknak akarja folyóiratát alávetni s részletes programot dolgoz ki, a melynek megvalósításában Mercknek szánta a főszerepet. Külön rovatot nyitnának, mely a mai hirlapok hírrovatának s Mindenfélejének felel meg. Szó esnék ebben az új találmányokról, akadémiai pályakérdésekről, tudósok, írók és államférfiak haláláról, de magában foglalna ez a rovat a francia éloge-ok mintájára írt megemlékezéseket is, miket Wieland Ehrendenkmaler-nek nevez (1781. jún. 8.). Merck kénytelen-kelletlen új recensiókat küld, noha a kritikának az a módja, melyet Wieland szeretett és gyakorolt, nem volt kedve szerint való. A szépirodalmi újdonságok ismertetését 1778-tól csaknem teljesen kikapcsolja s Wieland e részben Jacobira van utalva.

(Vége következik.)

(Budapest.)

TROSTLER JÓZSEF.

HAZAI IRODALOM.

Philologiai dolgozatok a magyar-német érintkezésekről. Szerkesztette *Gragger Róbert*. Budapest, Hornyánszky, 1912. N. 8-r. VII, 387 l. Öt melléklettel.

Abból az alkalmából, hogy HEINRICH GUSZTÁV ötödfél évtizedes tanári működés után elhagyta egyetemi katedráját, volt tanítványainak egy csoportja emlékkönyvet adott ki abból a tárgykörből, melyet volt tanárunk nagy hatással és sok sikerrel művelt. Arra a hatásra vetnek ezek a dolgozatot világot, melyet a német szellem a magyarra és viszont ez a német irodalomra gyakorolt, arra a kettős irányú szellemi érintkezésre, melynek mindenre kiterjedő figyelmű, sőt jórészt

kezdeményező megvilágítója, vizsgálója Heinrich Gusztáv volt. A tanítványok során kívül a német irodalomtörténet kiváló tudósai is részt vesznek munkáikkal, kisebb-nagyobb dolgozataikkal abban az ünnepelemben, melylyel a magyar tanítványok mesterük búcsúzását kísérték. A szerkesztés Gragger Róbert munkája; meg kell erről is emlékeznünk, mert ez az emlékkönyv nagy gonddal szerkesztve, tervszerű összeállításban jelenik meg a könyvpiacra, és szigorúan az irodalomtörténetünk fejlődésének menete szerint csoportosítja a dolgozatokat. Ezért a tudatos eljárásért elismerésünket kell a derék szerkesztőnek nyilvánítanunk. Ismertetésünk kapcsán mi is ezt a sorrendet tartjuk meg; sorainkkal mindössze csak rá óhajtunk világítani az egyes dolgozatok tartalmára, eredményeire.

Az első négy dolgozat a magyar mondák kérdésével foglalkozik. RIEDL Frigyes (*Csaba és berni Detre a magyar mondában*) a magyar hősmonda kritikai vizsgálatának példáját nyújtja; Csabamondánkat családi érdeket szolgáló krónikás toldásnak bizonyítja, míg Detre történetében folklorisztikus hagyományokat talál (Thuróczi szava: «fabulatur»). PETZ Gedeon *A magyar krónikák német szavainak hangtani és helyesírási sajátosságairól* értekezik; különösen az appellatívumokkal foglalkozik és arra az eredményre jut, hogy a krónikák írója nem volt német ember, és hogy krónikáinkat nem lehet a Nibelung-énekből származtatni; a német szavak osztrák-bajor nyelvtérületről származnak.

NÉGYESY László (*Arpádkori motívumok a Buda Halálában*) utal arra, hogy Schlegel Frigyes ismerte fel krónikáinkban először a mondai és költői elemeket (*Gesch. der alten und neuen Literatur. Vorlesungen. Wien, 1812.*), felhívja a figyelmet a királymondák átvizsgálására, a mi — úgy hiszi — némi szájhagyomány szolgáltatott anyag megállapítására vezetne. Rá is világít ebből a szempontból Nándor ostromának egyes mozzanataira, melyeknél «az egész bonyodalom elbeszélése úgy olvastatja magát, mint egy regénynek vagy egy lovagi eposznak a kivonata.» Ezt a mondarészletet igyekezik végül a *Buda halála* Detre-epizódjaival kapcsolatba hozni. Ehhez a tárgykörhöz szól FÓTI J. Lajos dolgozata is (*A német történeti kutatás és az Anonymus-probléma*), mely Rühl és Mommsen értekezése és kiadása alapján Anonymus krónikájának bevezetését az állítólagos Isidorus bambergi U-jelzésű kódexéhez kapcsolja. KARL Lajos (*Szent Erzsébet a Dent-breviariumban*) közlése sz. Erzsébet XV. sz.-beli arcképét és ismerteti attribútumait, melyek közül feltűnő a két korona.

A protestáns énekszerzőknek Luther énekeihez való viszonyát veszi vizsgálat alá dolgozatában HORVÁTH Cyrill (*Luther énekei és első prot. énekszerzőink*). Az olyatán általános vonások természetes egyezésén kívül, mint például, hogy deák himnuszokat is átalakítanak, a zsoltároknak megtoldott parafrázisát adják stb., összeállítja a legrégebb fordításait Luther énekeinek Gálszécsi István énekkönyvétől kiindulva; ám ítélete ezekről a fordításokról nem kedvező; mindössze Skariczának jár ki elismerése. J. BOLTE (*Hans Webers Lied auf die Einnahme von Raab*) közli és az ő ismert nagy apparatásával kommentálja a nürnbergi Meistersinger Győr bevételéről (1598) szóló versezetét. TRAVNIK Jenő *A győri Hartlieb-codexet* ismerteti behatóan,

túlságos részletességgel, mely a tizenharmadik a Hartlieb-féle Nagy Sándor-történet kéziratai között.

WEBER Arthur a marburgi levéltárban végzett böngészgetéséből közöl két érdekes Szenczi Molnár-levelet (*Szenczi Molnár Albert Németországban*). A protestáns iskolák színpadához ad érdekes adatot ANGYAL Dávid (*Gryphius András magyar színpadon*); kimutatja, hogy az eperjesi kollégiumban 1669 okt. 4-én színre került *Eröslekkü Papinianus* Gryphius egyik tragédiájára vezethető vissza (közvetve vagy közvetlenül?).

A felújulás korába viszi át az olvasót Császár Elemér dolgozata, mely *Anyost és a német sentimentalismust* hozza kapcsolatba, elemzi Anyos líráját és megállapítja benne a német szentimentális líra általános és sajátos hatását. MORVAY Győző (*Berzsényi és Sulzer*) Berzsényinek Borosznál, Radnainál és Váczynál elemzett esztétikai dolgozatait, különösen a *Poetai Harmonistikát*, Sulzer nálunk akkor nagyon divatos könyvének (*Allgemeine Theorie der Schönen Künste*) az esztétikai felfogásához kapcsolja. CZEIZEL János (*Goethe és Kazinczy*) Kazinczynak Goethe-felfogását mutatja be, részletesen ismerteti Kazinczynak idevonatkozó nyilatkozatait, méltatja Goethe-fordításait és — mint Riedl is tette (*Bpesti Szemle 1878.*) — az irodalomról és a közönségről tett kijelentéseit is Goethére vezeti vissza.

J. MINOR (*Martinuzzi*) egy régebbi értekezését kiegészítve kimutatja, hogy az a könyv, melyből Schiller Károly Ágost herceg és Goethe útján Martinuzzi történetével megismerkedett, és melynek alapján drámáját tervbe vette, nem — a mint eddig hittük — Bechet abbé könyve, hanem J. Ch. Schulz Martinuzzi-életrajza volt. E. SCHMIDT (*Brentanos ungarische Noelle*) érdekes dolgozata Brentano *Wehmüller*-novellájának egyik forrásul Prätorius *Katzen Veitjät*, a nagyidai cigányokról szóló részletnél pedig Gragger Róbert segédkezésével a jezsuita Turóczy feldolgozását jelöli meg.

BAYER József (*Käthen von Heilbronn*) első előadásait a magyar színen állítja össze pontosan, kiegészítve Kerthény adatait és ez által Kleist hatását egészen más világításba állítva; a legelső nyom 1831 február 9. Kassán, de ez a Holbein-féle átdolgozás. További adatai a kedveltséget világosan bizonyítják; úgy látszik, ebben is túltett a magyar színpad az osztrákon. GEDEON Lajos Kalchberg *Hunyadi-drámáját* (*Ulrich Gr. v. Cilli*) ismerteti. VERÓ Leó *Gaal György* működését méltatja Gácsér dolgozata alapján, különösen a magyar-német irodalom kölcsönös ismertetésében kifejtett érdemeit. *Pyrker költészetének magyar vonatkozásairól* MIKLÓS Ferencz értekezik; ismerteti három ifjúkori magyar tárgyú darabját és kimutatja, hogy Zrínyiről szóló drámája Körner forrásai közé tartozik.

BLEYER Jakab *Kotzebue és a pesti német színház megnyitása 1812-ben* címen kiadatlan adatok alapján írja meg a pesti német színház megnyitásának történetét és közli erre vonatkozólag a megnyitódarab megírására felkért Kotzebue két levelét. Grillparzerről szól a következő két cikk: GALAMB Sándor ismerteti egyrészt a magyar elemeket Gr. írói működésében, másrészt hazánkhoz való személyes viszonyát (*Grillparzer és Magyarország*), R. M. MEYER pedig Lenauról mondott ítéletét mondja méltatlannak és a sváb költők iránt igazságtalannak (*Grillparzer über Lenau*). E. CASTLE kiadatlan ok-

mányok és levelek alapján érdekes világot vet *Lenau harcára a czenzurával*, mely bennünket különösen azért érdekel, mert itt vallotta magát Lenau a legerélyesebben magyarnak. Ugyancsak Lenauról szólnak H. BISCHOFF fejtegetései (*Lenaus Heidebilder*); beható szövegkritika alapján kimutatja a *Pusztai képek* keletkezésének időrendjét és a szövegek változásának történetét a kéziratok felhasználásával. GRAGGER Róbert összeállítja a Lenau magyarságára vonatkozó adatokat, ezzel megcáfolja Szántó Zsigmondnak és a német kritikának ide tartozó álláspontját és bebizonyítja, hogy Lenau sokkalta magyarabb volt érzésben és felfogásban egyaránt, mint általában hitték. Kimutatja azután a *Mischka an der Marosch* cz. költeményen a *Szép Ilonka*, Beck K. *Jankó*jának és Paganini egyéniségének hatását és pontos szövegkritikával kíséri végig a verset. *Henselmann Imre dramaturgiájáról* bizonyítja LEFFLER Béla dolgozata, hogy a németek tanításának eredménye; különösen Schlegelek, Rumohr és Hirt hatását mutatja ki esztétikáján, az utóbbi hatásnál helyreigazítva Kelecsényi idevonatkozó fejtegetéseit (*Athenaeum*, 1910). Ugyancsak a német esztétika elveinek hozzánk költözéséről számol be KELECSÉNYI János dolgozata (*Az újabb német esztétika hatásai Magyarországon*); előbb röviden jellemzi Fechner esztétikáját, majd ennek továbbfejlesztő tanítványaként mutatja be Beöthy Zsoltot és Pekár Károlyt; kimutatja elméletüknek továbbhaladását és önállósulását. Végül ismerteti Dénes Lajosnak, Alexander Bernátnak, Lyka Károlynak, Lukács Györgynek a német esztétika újabb irányait jellemző vagy azokon nyugvó dolgozatait.

ALSZEGHY Zsolt (*Garay Kún László-darabja*) a Rajzolatok egykorú kritikájának már Bayer is észrevette utalása alapján az *Árbocz* forrásait állítja össze, főhelyet köztük E. Foa (szül. Roderigues Gradis) *Contes historiques*-je egyik a *Schnellpost*-ban megjelent novellájának tulajdonítván és néhány szóval rátér Raupach *Raphael*-ájának és a *Macbeth*-nek itt jelentkező hatására is.

Hebbelről három dolgozat szól. R. M. WERNER (*Liszt als mutmasslicher Anreger Hebbels*) Lisztnek a weimari udvarnál tett személyes és a cigányok zenéjéről írt könyve irodalmi hatását állapítja meg Hebbel *Aus dem Wiener Prater* cz. költeményén. Ugyancsak a magyarsághoz való viszonyát világítja meg SZIDON G. Károly (*Hebbel és Magyarország*), valamint GRÖRNY Lujza (*Hebbel és a magyar politika*) dolgozata; az előbbiben különösen Hebbelnek Aranyhoz való viszonyát megvilágító sorok érdekesek.

ZLINSZKY Aladár *A bajmóczi fürdő*s mondája címen utal Tompa e tárgyú elbeszélő költeményének forrására (Vályi, M. o. leírása); közli ugyanennek a mondának Mednyánszky *Taschenbuch*-jában meglevő változatát és Castellinek ugyanott közölt versét (*Das steinerne Geld*) állítja be a feldolgozások sorába. Nagyon érdekes VOINOVICH Géza közlése: *Arany János kiadatlan Goethe-fordítása*; az *Erlkönig*-nek meglepő formai tökéletességgel készített fordítástörődékét teszi közzé és néhány kapcsolatot törekszik megállapítani a két ballada-író közt.

TOLNAI Vilmos *az Ember tragédiája és a Faust viszonyához* szolgáltat *adalékok*; Faust és Ádám, Éva és Gretchen egyéniségét állítja szembe és arra az eredményre jut, hogy «Faust küzdelme egy kiváló egyén harcza, Ádámé pedig az emberi fajnak örök vívódása

az egyénnek és köznek összeütközésében». A nőalakok megvilágításánál pedig a *Közlöny*ünkben már ismertetett felfogását viszi tovább. GÁLOS Rezső tisztázza *A bolygó zsidó mondája és Madách költeménye* közt a kapcsolatot, röviden összefoglalja a monda ismert elméletét, összeállítja, korántsem teljes sorát, a monda magyar feldolgozásainak (csak hármat ismer!), és fejtegetésének eredményeül megállapítja, hogy az *Ember tragédiája* e monda feldolgozásai közé nem sorozható. REICHARD Piroksa (*Madách német nyelven*) az *Ember tragédiája* német fordításait értékeli, és különösen a legújabbal, Planer fordításával foglalkozik; dolgozata második részében a német méltatásokat állítja össze és igazítja — a hol szükséges — helyre.

BITTENBINDER Miklós *Jókai Trenck-regényeinek* forrásait (1. történeti kézikönyv (?), 2. Conversations-Lexikon (?), 3. Trenck-pamflet, 4. Nagy Iván, 5. Werbőczy) és Jókai feldolgozását ismerteti.

BENEDEK Marcell a *modern német dráma Magyarországon* való elterjedését tárgyalja és sajnálattal állapítja meg, hogy színházaink nem adtak kellő képet az újabb német drámairodalomban végbement forrongásokról.

Két folklorisztikai dolgozat zárja be a cikkek sorát. SCHULLERUS (*Amor und Psyche in Siebenbürgen*) értekezése azért fontos, mert új elvi szempontot nyújt a mese honosságának megállapításáról és szívós voltáról. A száz, székely és oláh változatok részletes tárgyalása alapján arra az eredményre jut, hogy ez a mese évezredek óta megvan a Balkánon; a bennük található népi szokásokat megfelelő ókori szokásokra vezeti vissza és Apuleius elbeszélésének forrásául is népmesét jelöl meg. E. RÓNA-SKLAREK (*Einige Grimmsche Märchen im ungarischen Volksmunde*) Grimm néhány meséjének magyar népmeséi változatát sorolja fel, és ezeket egyenesen Grimmék gyűjteményének hatására vezeti vissza; ennek kapcsán érdekes megfigyeléseket tesz azokra a változtatásokra vonatkozólag, melyeket e magyar népmeséken megállapíthatunk.

Végül GRAGGER Róbertnek a könyvet díszesítő három érdekes képről írt magyarázó fejtegetéseit olvassuk; Goethének Károly Ágost magyar királysága ügyében írt levele kapcsán összeállítja a herceg trónkövetelésének bibliográfiáját. Nagyon érdekes az a gúnykép, mely Goethének ugyanehhez a szerepéhez fűződik. Ezt a jellemző képet, mely Goethét félig magyar, félig német ruhában mutatja be, a weimari múzeumban találta Gragger, és a Károly Ágost trónköveteléséhez kapcsolva, nagyon hihető magyarázatát adja. Schwind egyik festményéről közli egy melléklet Lenaunak eddig észre nem vett képmását, melyre ugyancsak Gragger jutott vizsgálódásai folyamán. Az utolsó kép Beck Károlynak érdekes képmását adja.

(Budapest)

KIRÁLY GYÖRGY.

Benedek Marcell: Victor Hugo. Budapest, 1912. Franklin. 8° 448 l. Ára 5 K.

A mi Hugo Viktor műveiből magyarul megjelent, elég sok, de még mindig számos értékes dolog nincs lefordítva hosszú és munkás élete eredményéből. A mi ellenben Hugo Viktorról magyarul íródott, alig valami. E tekintetben e könyv minden esetre hézagpótló.

Előszavában előre is kijelenti, hogy nem fogja azon életrajzfrók példáját követni, kik tárgyuk iránti rajongásból védőügyvédei lesznek könyvük hőseinek. Sőt arra is figyelmeztet, hogy a könyv hőse nem is Hugo, hanem az ember, a művész és főképen a művészi alkotás. Ez nem volna baj. Érdekes probléma a művészt műtermében keresni föl: megnézni, honnan kapta eszméit s hogyan építi föl művét. Az életrajzra vonatkozólag bizonyynyal helyes, ha az író nem lelkesül az elfogult rajongásig; jó, ha saját szemével nézi, de egy kissé vissza kell menni az illető korba is, hogy beleállítsa hősét, pontosan úgyelve a kellő mértékek megtartására. Ha nagyít, ha kicsinyít, hamis lesz a kép. De akkor is hamis lesz, ha a kort mellözi. Úgy jár, mint a ki vizsgálata tárgyát üvegharang alá állítja s kiszivattyúzza körülötte a levegőt. Sietek kijelenteni, hogy Benedek nem azt írja meg, a mit ígér: e könyvnek igenis Hugo a hőse, ez Hugo élete és munkái, még pedig meglehetősen kiemelve a korából. Taine elméletét könnyű túlságba vinni, ez azonban szinte az ellenkező vélet.

A mi Hugo Viktor életrajzát illeti, nagyjában jól van megírva. Főforrása Biré Edmond nagy munkája, kinek használja adatait, de elkerüli elfogultságát. Egy némelyik részlete, mint p. o. ifjúkori szerelme, mely házasságával végződött vagy különösen száműzésben töltött évei, melegen, színesen, elevenen írott fejezetek. Mondhatni, hogy annyi földolgozás után ezt megírni nem volt nagy mesterség; de hozzá kell tenni, hogy Hugóról elég keveset írtak sine ira et studio s az elfogultlan, világos ítélet nem kis érdem. Csak egy megjegyzésem van erre, a mi azt a pose-t illeti, mely Hugót oly annyira jellemzi. Ez nemcsak a költő egyéni tulajdonsága volt, hanem a koré is. Benne van a forradalmi évek levegőjében, azokban a robbanásokban, emberek és népek gyors emelkedésében és bukásában. Nézzünk csak a mi embereinkre. Petőfi a természetes ember valódi östípusa s mégis nem egyszer olyanokat ír és mond, a mit manapság sok igazi poseur se merne mondani. Hát még az idegesek! Széchenyi a proféta deliriumáig hevül s physiologiai elváltozást is észlelünk nála: ütőerei úgy kidagadnak, mint valami kötélcsomó. A nemes Teleki László szinte Don Quijotéra emlékeztet. A kornak egyáltalában kevés szerep jut Benedek könyvében, pedig ez egy- és másban más világot vetne mindenre. Hugo nagyon hosszú életet él, átéli mindezeket a forradalmakat, lelkét teleszívja e dicsőséges és tragikus korok levegőjével. Már a második császárság rázkódásai más korban, más levegőben történnek. De Hugo marad a régi embernek, ő a romantikus időből itt maradott óriás a maga titáni érzéseivel és szavaival. dagályos kevélységével, dicsőséges és magányos öregségével — egyszerre fenséges és furcsa látvány a nyugodt, szélesenedes és hűvös világban. Benedek könyvéből hiányzik a korrajz, a háttér, melyből kiemelkedjék a költő alakja.

S ez a hiány mindenütt előtűnik. A szerző elmondja, hogy Hugo volt az első francia lírikus, a ki az egyéni érzés akkora skáláját tudta és merte kifejezni s elismeri, hogy lírája a mai embert se hagyja egészen hidegen. De aztán nagyon is mai szemmel értékeli. Szerinte a lírában vagy betegesen érzékeny, raffinált lelket vagy örök emberi érzések klasszikus kifejezőjét keressük, szóval — ő mondja — vagy Baudelairet vagy Goethét. Elámulva olvassuk, hogy Hugo az

átlag-ember érzéseit fejezi ki. Még. mint modern olvasók is, talán tudunk más lírai költőt is elképzelni. Jól van, élvezzük Baudelairet (hagyján, ha csak idáig megyünk el), de a beteg lélek mellett mégis merjük megbecsülni az erős, bátor és szilajul szenvedélyes embert is, a ki lantja érczhúrjait zúgatója. Elismerjük, hogy Goethe klasszikusabb, mint Hugo, de a Goethe lantján nem szólalt meg a szenvedélynek és a szenvedésnek az a kiáltó hangja, mint emennél. S ezt a költőt nevezi Benedek «átlag-lírikusnak», a ki nemcsak a formák újszerűségével, hanem az érzések soha nem hallott erejével rendelkezett, a ki egyik perczen a lágy, suttogó gyöngédség hangján tudott szólani, hogy a másik perczen túlkialta a vihart, mint az oroszán vagy mint amaz állatok, kiket Ezekiel látott vízióiban.

A szerző hidegsége jobban fölenged a *Contemplations* s a *Châtiments* tárgyalásánál. Tudatossága néha befolyásolja ítéletét. A *Chansons des rues et des bois* cz. kötetben akad nem egy kedves, fiatalos költemény, de Benedeknek visszas, mert tudja, hogy az öregedő Hugo írta e szerelmes verseket.

Mint Hugo legtöbb kritikusa, ő is elsősorban lírai költőnek tartja s mert egyéni érzéseit, rokon- és ellenszenvét minden művében érvényesíti, nem ítéli alkalmasnak a tárgyi műfajok művelésére. Ha mélyebben hatolunk belé, itt sem így áll a dolog. Bármily remekket alkotott Hugo a tiszta lírában, csak ritkán tudta megőrizni a dal könnyed és rövid jellegét, a legtöbb esetben leíró elemekkel keveri. A dalokban előforduló jelenetek festői élénkséggel domborodnak ki, nem egy közülük önkénytelenül is románczba megy át. Ha az érzelem nem elég erős nála s nincs előtte semmi kézzelfogható, a mit leírjon, Hugo mindjárt üres lesz, csak a szavak és rímek játékában gyönyörködik, a mit Benedek is jól tud. Hugo igenis épen epikus költő volt, s e nembeli alkotásai majd mind nagybecsűek. Más kérdés, hogy elfogultságát, szenvedélyeit ide is belevitte; végre is az nem csorbitotta alkotásai szépségét. A *Kóbor lovagok* épen olyan tiszta műfaj a kis eposzra, mint a balladára a *Hugo Dundas*, mely a külvilágban gyöngye *Toute la lyre* cz. gyűjteményben foglal helyet.

A szerző legjobban Hugo regényeit tárgyalja, leghibásabban drámáit. Mindjárt az sem áll, hogy «Hugo életében csak epizód a drámaírás». Hiszen teljes életén keresztülvonul. S e fejezetnél érezzük leginkább a kor- és környezetrajz hiányát. Meglehetősenunalmasan elmondja ugyan a francia klasszikus dráma egész történetét s körülményesen leírja a *Hernani* premiéréjét, de ebből nem tudjuk meg, hogy minő tehetetlen és semmi volt az a drámaírás, a melybe Hugo úgy csapott be a *Hernanival*, mint a bomba. A *várgrófok* bukása s Ponsard gyöngye *Lucrétia*jának sikere pedig csak átvonuló esemény volt, következmény nélkül. Benedek nem számol be arról, hogy Hugo drámái mennyire túlélték írójukat, s hogy az egész világ romantikus drámairodalma belőle táplálkozott. Ellenben epigonjai sablonából — visszafelé — nézi a mester darabjait is s úgy találja, hogy e forradalmi dráma nagyon is üres, conventionalis s kaptafa szerint készített. Mindezt elkerüli, ha helyesebb módszert választ.

Aztán Hugo elég nagy költő, hogy az ember fáradtságot vegyen magának egy kissé az ő világából nézni az alkotásait. Rá kell állni arra a színpadra, hogy elfogadjuk azokat a tűzláng szenvedélyeket s

azokat a titáni módon megnagyított alakokat. Akkor talán nem fogjuk nevetségesnek vagy unalmasnak találni azt a fenséges jelenetet, mikor az öreg Don Ruy ősei arczképei előtt végigvezeti a királyt. De Benedek Marcell nem úgy tesz, mint az olvasó, a ki élvez, mint az esztétikus, a ki magyaráz, hanem mint a tanár, a ki piros ceruzával kis diákok penzumait javítja. S rásüti Hugóra, hogy történelmileg is mennyire hamisak az ő történeti drámái és költeményei. Aranyval felelünk: «Csip-csup igazzal nem törődöm én.» Aztán mindjárt más lesz a *Hernani* is. Mert az nem külső «couleur locale», hanem belső igazság, hogy a spanyol ember olyan, mint Don Ruy, a maga lovagiasságával, dolyfével, sőt kegyetlenségével és sokszor ferde becsületérzésével — a hogy ezt megírták Lope de Vega, Calderon, sőt Echegaray. Az meg páratlan történelmi érzék, hogy az igazi renaissance-fejedelem Carlosból a császárság középkori hagyománya milyen más embert alkot! Ime mennyire átérzi a királyság eszméjét a királyok örök ellensége! Ezt a históriai levegőt a többi drámákból is ki lehetne mutatni, a minthogy azt is hiszem, hogy az igazi I. Ferencz is olyasféle lehetett, mint a minőnek Hugo rajzolja. Nem régiben jelent meg Berret Pál munkája (*Le Moyen Age dans la Légende des siècles et les sources de Victor Hugo*),¹⁾ mely jellemzően mutatja be Hugo történelmi tudását és forrásait. Megjegyzem, hogy sokszor merített rossz forrásból, de jó történeti érzéke rendesen kisegítette.

Benedek könyve általában folyékonyan, magyarosan van megírva. Csak az az iskolás modor ad neki némi pongyolaságot, hogy minduntalan figyelmeztet: mint már mondtuk, erről lesz még szó, mindjárt szólunk erről is stb. Pedig az életrajz és az írói működés tárgyalását bizonyos szerkesztői ügyességgel szövi egybe. Kár, hogy hőseitől annyira távol áll, úgy kiragadja környezetéből s annyira nem tudja megérteni; a mi a különben lelkiismeretesen írott könyv egész értékét kétséssé teszi.

(Budapest.)

VÉRTESEY JENŐ.

Darkó Jenő: A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánczi íróknál. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, XXI. k. 6. sz.) Budapest, 1910. 8-r. 76 l.

A Kr. u. VI. századtól kezdve egészen a bizánczi birodalom bukásáig találkozunk a magyarok neveivel s a rájuk vonatkozó történeti adatokkal a bizánczi kútfőkben. Ez értekezés szerzője azt a feladatot tűzte ki maga elé, hogy megállapítsa: honnan vették a bizáncziak ezeket a neveket, miért alkalmazták a magyarokra, mit akartak velük kifejezni, s mi az oka annak, hogy a magyarokat különböző írók és korok más-más nevekkal illették. Röviden szólva: e nevek philologiai interpretációjára törekedett. Megállapítja, hogy az *Ούγγροι* volt az egyetlen, mely a magyarok első föllépésétől kezdve mindvégig használatban volt, mindenha kizárólag csak a magyarokra vonatkozott, s használata nem a régi forrásokban, hanem az élő nyelvhasználatban gyökerezett. E mellett a IX—XII. századokban használják a *Τούροι*-t,

¹⁾ Ismertette az EPhK. 1911. VIII., a *Századok* 1912. I.

majd a XIII–XV. századokban a *Παίονες* ts mindkét nevet a régebbi irodalmi forrásokból merítik. Szórványosan előfordul ezek mellett az *Οὔννοι* is, mint synonym változat. Egész elszigetelt használatú nevek: *Ματζαροι* (*Μετζέρη*) és *Σαβαροττιάσφαλοι*.

A mi az egyes nevek eredetét és a magyarokra vonatkozó jelentését illeti, szerző sok tekintetben új utakon jár az eddigi fölfogással szemben. Az *Οὔγγροι* és a vele kapcsolatos nevek történetére vonatkozó vizsgálódásait a következőkben foglalhatjuk össze: Az *ugur* névből indul ki, mely hun-török elnevezés s a Kr. u. V. században ismeretessé váló, a Volga és Don közt élő, egymással rokon néptörzsekre (ugur, utigur, kutigur, hunugur, saragur) vonatkozik. Ezek a törzsek, részben rabló-kalandozásaikon elpusztulva, részben idegen törzsek uralma alá jutva, már a VI. század végével megszűnnek önállóan szerepelni, s ennek megfelelően eltűnik nevük is az irodalmi hagyományból. De fennmarad a velük szomszédos népeknél, így a Don és Dnjeper közt lakó és velük már régi időktől fogva szorosabb kapcsolatban álló, törökfajú fekete-bolgároknál, kik e nevet régi jelentésében használva, a Don és Volga közt lakó összes törzsekre kiterjesztik. Így alkalmazzák ök e nevet a IX. század elején a Dont átlépő s mai hazájuk felé vándorló magyarokra is s ugyanekkor átveszik tőlük nyugati, legközvetlenebb szomszédaik, a magyar betöréstől első sorban fenyegetett orosz szlávok is. Föl kell tennünk, hogy a kölcsönvett forma első szótagjában bizonyos szláv területeken fellépett a nasalis vocalis. (Nyelvtudományilag bizonyítani ezt — sajnos — ma még nem lehet.) Az így keletkezett ószl. *agrinъ*-t aztán majdnem egyidejűleg átvették a görögök és a nyugati germánok is *Οὔγγροι*, ill. *Ungri* alakban. A görög kiejtésben ez a forma aztán többé nem is módosult, de többszörös bővülést szenvedett a nyugati germánban, hol ófn. és ószász hangtörvény szerint fellépett az anaptyktikus *a* az Ungariban. Ugyanitt keletkezett a *Hungari* is tudós etymologia folytán a *Hunni* analógiájára. Az *Ungari* (ill. *Hungari*) általánossá válik a közép- és újkori latin irodalomban, sőt behatol itt-ott a középkori görög irodalomba is s alapul szolgál az összes nyugateurópai népeknél a magyarok ma is dívó elnevezésének.

Az *Οὔννοι* névnek a VI. századtól kezdve semmi határozott fajjelölő értelme nem volt, hanem bámulatos rugékonysággal kiterjeszthető volt mindazokra a nomád népekre, melyekről a bizáncziak tudták, vagy legalább hitték, hogy észak-keleti irányból jöve támadták meg az ő határaikat. Az *Οὔννοι* értelme lassankint azonossá vált egy olyan nomád népevel, melynek hazája egykor a Dontól keletre feküdt, ott, a honnan hajdan a hunok is kiindultak. Ebben az értelemben, tehát minden különösebb ethnologiai háttér nélkül alkalmazzák a magyarokra is.

Hosszasan foglalkozik a *Τοῦρροι* név történetével s czáfolja az eddig hangoztatott nézeteket e névnek a magyarokra vonatkozó jelentéséről. Ezeknek sarkalatos hibáját abban látja, hogy a nyelvi adatokat nem azon kor és azon írók eszmekörén belül igyekeznek megérteni és magyarázni, a honnan származott, hanem többé-kevésbé modern szemüvegen keresztül vizsgálják. Végig kíséri e név változatos történetét a Kr. u. VI. századtól egészen az oszmánokig s végsőleg ugyanazon eredményre jut, mint az *Οὔννοι*-nál: e névhez is az ő

majdnem egy évezredre visszanyúló hagyományában a bizáncziaknál két képzet fűződött kitörülhetetlenül: 1. egy *kulturális* képzet, mely a nomád életmódot tartalmazta és 2. egy *földrajzi* képzet, mely a Kaukázus környékére, ill. még pontosabban, a Don és Kaukázus között elterülő síkságra vonatkozott. Ethnikai tartalma e névnek sem volt, ép úgy, mint az *Οὔννοι*-nak; különbség csakis a régiségre nézve volt kettejük között, a mennyiben a *Τούρκοι* eredete csupán a Kr. u. VI. századig, míg az *Οὔννοι*-é egészen Kr. születése tájáig megy vissza, tehát az utóbbi használata nagyobbfokú archaismust mutat, mint az előbbié.

A *Παίονες* elnevezés már egy félreértésen, ill. névcserén alapszik, mely régen azelőtt megtörtént, mielőtt a magyarok a történet színpadán megjelentek volna. A Kr. u. I. század írói alkalmazták először az illyr eredetű pannonokra — a hangzás és a földrajzi helyzet durva kézzel szótt analogiája révén — a herodotosi *Παίονες* nevet. Miután így a *Παίονες* értelme azonos lett a Pannonii-val, semmi sem állotta útját, hogy a Pannoniában letelepült magyarokra alkalmazzák, különösen a legnagyobbfokú archaismus korában.

A Konst. Porph.-nál (De adm. imp. § 37.) előforduló *Μάζαροι* minden valószínűség szerint íráshiba a *Χάζαροι* helyett, a Theoph. Simokattesnél említett *φρούριον τῶν Ματζήρων* (p. 106. ed. C. de Boor) körülbelül azonosítható a már az ókorban is ismeretes *Mazara* helységgel, mely Melitenével átellenben, az Euphrates balpartjától nem messze feküdt. A *Μεγέρη* (= megyeri) név valamikor csupán egy törzsre vonatkozott, de már a IX. század elején magyar (madgar, *Μάτζαρ*) formában mindama törzsek összességét jelentette, melyek a Don-tövi hazából a besenyők által kiszorítva, nyugatra vándoroltak s végre a mai Magyarországon telepedtek meg. A *Μουάφρης*, *Μουαφέρης* személynév Theophanesnél (p. 165. ed. C. de Boor) annak bizonyítékául szolgál, hogy a »mogyer« népnév, mint személynév is használatban volt.

A *Σαβαρτοίασφαλοι*-ra nézve az első tagot illetőleg elfogadjuk szerzőnk a Thüry-Marquart-féle magyarázatot, mely szerint *Σαβάρτοι* = arab Szävardi (örm. Szevorti) s annyt jelent: »fekete ugorok». A második részre vonatkozólag egészen új magyarázat állít fel, a midőn a gör. *ἄσφαλοι*-t az arab »aszuadu»-val azonosítja, mely annyt jelent: »fekete». Ily módon nézve a dolgot, e sokat vitatott név utótagja valójában nem tartalmaz semmi újat, hanem csak megkettőzi az előtagban is benne rejlő »fekete» jelzöt.

(Budapest.)

MIHÁLYFI JENŐ.

Révai Miklós: A magyar deáki történet. Az eredeti kéziratból részben első ízben kiadta, utószóval, tartalommutatóval ellátta *Rubinyi Mózes* dr. Régi Magyar Könyvtár 29. Budapest, M. T. Akadémia, 1912. 8-r. 119 l. Ára 3 K.

Az első magyar nyelvű nyelvtudományi kézikönyvnek és az első magyarul írott irodalomtörténetünknek, a nagy Révai ismert kéziratának kiadásával is jelentős lépéssel vitte előbbre és könnyítette meg az Akadémia nyelvtörténetünk és irodalmunk bűvárainak munkáját.

A nyelvtörténeti módszer ezen egyik európai híru megalapítójának több kéziratát őrzi ugyanis a Nemzeti Múzeum könyvtára. Közülök adta ki Rubinyi Mózes, kinek Révai körül tagadhatatlan érdemei vannak, a három kötetre tervezett *Magyar Deákság* első kötetét, a *Magyar Deáki Történetet*. E néven az irodalom (literatura) történetét értette Révai, a *deákos, deáktalan* ember (literatus e.) szólásokból indulván ki. Nagy pontossággal kiadott műve két részből áll. Az első nyelvünk eredetéről, régiségéről s rokonításairól szól, azaz «különvétel» nyelvünkről, a második, melyet már 1833-ban Horvát István is kiadott a *Tudományos Gyűjteményben*, irodalmunknak — természetesen hézagoss — története a mohácsi vészig.

E felsőbb iskolai kézikönyveknek szánt kötetek tartalmának ismertetésébe nem bocsátkozunk. A kiadáshoz írt, inkább *előszónak* illő Utószóban, s másutt (MNY. VIII : 54. ; Nyr. XLI : 143.) megteszi ezt maga a kiadó. Annyit említünk csak, hogy a nyelvtudományi rész, melynek legnagyobb felét a kettős: zsidó és finn rokonság megvitatása teszi, a latin nyelvű, korábbi munkáinak kivonata. Feltűnő ebben is az a korát meghaladó tudományos módszer, melylyel Révai nyelvtörténeti elveire jut. E kivonatból is világos, félre nem érthető idézetek alapján, hogy Révai sokat tanult Adelungtól, s bár mesterénél sokkal többre vitte, s egészen más állásponton volt a régi nyelv értékelésében, mint emez, mégis a német nyelvtudományi irodalom erős hatását lehetetlen tagadnunk nála. Én még Révainak abban az eljárásában is, hogy az Elegyes Versek mellett régi énekeket is kiadott, az alig pár évtizeddel előbb megindult hasonló irányú német mozgalom hatását látom. Külömben Adelung is kiadott a *Magazin für die deutsche Sprache* cz. értekezésgyűjteményeiben régi énekeket, magyarázván is azokat főleg nyelvileg. A kiadott kötet második része nagyrészt az *Elab. Gr.* és *Antiqu.*-ben tárgyalt nyelvemlékeknek és az imént említett énekeknek irodalmi méltatása az egyházi jelleg kiemelésével.

Pár szavunk volna még e kiadást és általában a Révai-kultuszt illetőleg, mely sokszor a rajongás kifejezéseiben, sőt, a mi még furcsább, önkultuszban nyilatkozik. A miről Révai maga is beszámol tudományos módszerrel, az irodalom folytonos idézgetéseivel írt értekezéseiben, a mit — hogy úgy mondjam — készen találunk az ismertetőket, azt bőven, sőt nem ritkán felfedezésszerűen emlegetik czikkeikben. A mire Révai csak utal, a mit kora tudósai előtt ismertnek tartván, csak futólag érint, azt a kiadó vagy ismertető egészen mellőzi. A Révai-kultuszhoz nem elég csupán Révai műveit föltárni, a tőle megjelölt külföldi forrásaival össze-összevetni, azt a kort is ismerni kell, melynek gyermeke volt, a melyben nagyra nőtt. Ennek a korismeretnek a hiánya magyarázza meg pl. azt, hogy miért nem kapunk egy-egy felvilágosító jegyzetet e kiadásban, vagy a róla szóló ismertetésekben arról, kik azok az «árnyékon kapkodó némelly tudósaink», a kik a *deák* szavunkat a görög *διὰ ξένος*-ból a *jobbágy* szavunkat a *jobb + adj* összeolvadásából magyarázzák; s ezért maradt el Szent Pál *Magyar iskola* cz. könyvének is felemlítése, a mit Révai is elhagyott (11. l.). Ajánlom e tekintetben főleg Georch Illés: *Honnyi Törvényének*, Peretsényi Nagy László, Bartzafalvi Szabó néhány művének tanulmányozását. Ezek főleg a *Magyar Deákság* második kötetének a *Szép*

Tollnak kiadásánál. mely remélhetőleg ezt a csinos kötetet követni fogja, lesznek nélkülözhetetlenek a *Hazai Tudósítások* első évfolyamával együtt.

(Budapest.)

SÁNDOR ERNŐ.

Földi János: Magyar Grammatikája. Közzéteszi *Gulyás Károly.*

Régi Magyar Könyvtár 28. sz. Budapest, M. T. Akadémia, 1912. 8-r. 303 l. Ára 5 K.

Földi Jánosnak sokáig lappangott nyelvtanát, a mely, mint tudva van, Görög és Kerekes 1789-iki grammatika-pályázatán az első díjat nyerte, s a mely a Kazinczy támadásai miatt hirhedtté vált *Debreczeni Grammaticának* is alapul szolgált, 1909-ben találta meg Gulyás Károly a marosvásárhelyi Teleki könyvtárban. E becses, 120 lapos ívrészes kéziratnak kiadásával most lehetővé tette, hogy egyrészt Földi helyét kijelölhessük kora nevesebb nyelvtanírói között, megadván neki azt a helyet, a mely őt mai nyelvtudományunk megalapozásában megilleti. Megfelelhetünk másrészt arra az eddig nyílt kérdésre is, mit köszönhetnek a sok tekintetben igaz úton járó debreczeniek e *Magyar Nyelvkönyvnek*, ebből származik-e minden, a mi azok könyvében jó, a mint sokáig hitték és tanították.

Földi grammatikája nem iskolai nyelvtan, hanem íróknak szánt tudományos mű, különös tekintettel a nyelvhelyességre. Mint «Ditső Magyar Nemzetem»-nek szóló bevezetése is sejteti, Gottsched *Grundlegungja* lebegett mintául előtte. Bár a korabeli német és latin grammatikák sablonjaitól nem mindenkor tud szabadulni (esetek, ezek használata), mégis erősen törekszik önállóságra, hogy megfeleljen azon «Fő regulá»-jának, hogy: «A' Nyelvkönyvet kell a' Nyelvhez alkalmaztatni, nem pedig a' Nyelvet a' Nyelvkönyvhöz, még pedig idegen Nyelvkönyvhöz». Kortársai közül főleg Kalmár, Adámi nyelvtanai, Baróti Szabónak és Rájnisknak a prozodiai harcban tett grammatikai jegyzései voltak rá nagyobb hatással. Grammatikája azonban nemcsak részletességével, nyelvhelyességre irányuló folytonos törekvéseivel válik ki kortársai közül, hanem nyelvünk egyes jelenségeinek szinte kimerítő megfigyeléseivel. A magán- és mássalhangzóváltozásokról (68—81.), «a' külömb külömb szó ejtések»-ről (63—68.) vagy pl. a tárgyias ragozás használatát fejtegető részlet sok tekintetben új és eredeti megfigyelések összefoglalása.

A XVIII. század nyelvtudományát tudvalevőleg a *nyelvrokonság, helyesírás és nyelvjáts* kérdései foglalkoztatták főleg. A Nyelvkönyv nem tud szakítani a régóta vallott héber-magyar rokonsággal, sőt a finn-lap nyelvről még csak szó sem esik benne. Innen van, hogy «haszonra» is akarván e rokonságot fordítani, több a tévedés benne (a határozott névelő eredeti alakja szerinte *a*, melyet a zsidó *há* előszócskából származtat). Helyesírási elvei nagyrészt egyeznek Rájnisknak a *Megszerzésben* vallott nézeteivel: etymologikus. Cz-t ír, de a c-t ajánlja; jottista; a kettős mássalhangzóknak nemcsak első betűt ket-tőzi. Kalmár után szószólója az *ő, ü* betűknek a szokásosabb *ö, ú* helyett stb. A nyelvjátsnak határozottan barátja, sőt maga is újít és: «a' Nyelv bővítésére négy jó és hasznos kimeríthetetlen forrásokat» is nyitott, melyek, mint nemrég kitűnt (MNY. VIII : 114. stb.), nagy-

részt megegyeznek a XVIII. századi német nyelvújítóktól kijelölt utakkal. Példái közé kora merészebb alkotásait is felveszi (*segély, ügyész, füvészs* [botanizát], *folyadék, titoknok* stb.).

A *Debr. Gr.*-hoz való viszonyát illetőleg az a véleményem, hogy ez főleg a Nyelvkönyvből készült. Az egyes fejezeteket sokszor követni lehet a két nyelvtanban, csak feltűnő, hogy Földi «jegyzet»-ei sokszor külön pontokká válnak a debreczenieknél, a kik egy-egy ajánlatát is megvalósítják (*ő. ú.*). Emellett azonban Gyarmathi Sámuel *Nyelvmesterének* hatása is kétségtelen. Az átvételek mindig kritikával történnek. Földi a *jelesebb írók nyelvének alapján* írja könyvét, a *Debr. Gr.* a *debreczeni és erdélyi nyelvszokást* teszi parancsoló elvévé. Ez az oka a két nyelvtan közti leglényegesebb különbségnek is: Földi újító voltának, a debreczeniek mindenféle, még a helyes újításokat is elítélő eljárásának. A nyelvrokonság és helyesírás kérdéseiben ugyanis felülről az egyezés a *Debr. Gr.* és forrásai: a' *Nyelvkönyv* és *Nyelvmester* között; a nyelvújításra vonatkozó részletek a legeredetiebbek a *Debr. Gr.*-ban. A sokáig kéziratban levő, s keletkezése korában is csak csekély írói körben ismert *Nyelvkönyv* eszméinek nagy részét tehát a *Debr. Gr.* tette általánossá. Ezen kívül Kazinczy Ferencz, Földinek jó barátja, kinek a helyesírásra vonatkozó tanításai sokszor szóról-szóra egyeznek a *Nyelvkönyvével*, mely, mint tudva van, több ideig volt nála.

Kár, hogy a kézirat felfedezésének történetét Szily Kálmán avatott tollából adó *Előszó* mellett nem találunk semmiféle vonatkoztatást a *Debr. Gr.*-hoz, pedig ezzel — lévén a *Debr. Gr.* is ritkább könyv — a kutatók munkája jóval megkönnyebbült volna. Még csak Simonyi Zsigmondnak a sajtó alá rendezésben kifejtett fáradságos munkáját emelem ki, a mely által a lényegesebb részek egyszerre szembetűnők.

(Budapest.)

SÁNDOR ERNŐ.

Mitrovics Gyula: Egyházi szónoklattan, tekintettel a magyar egyházi beszédiradalomra. II. bőv. kiadás. Debreczen, 1911. Hegedüs és Sándor. Ára kötve 7 K. (Mitrovics Gy. összegyűjtött Papi Dolgozatainak VI. kötete. Közrebocsátja fia: ifj. Mitrovics Gyula). 8-r. 368 l.

Közlönyünk egyházi irodalommal s idevágó művek ismertetésével nem foglalkozik. A szóban forgó munkáról mégis meg kell emlékeznünk, mert a magyar prot. egyházi beszédiradalomnak gazdag feldolgozását is adja, a melylyel ilyen terjedelemben másutt nem találkozunk. Így tehát a megjelent munkának irodalomtörténeti szempontból is fontossága van. Volt idő, a mikor irodalmunk jelentékeny részét alkotta az egyházi beszédiradalom, a mely különben, főleg a prot. egyházak körében, ma is nagy virágzásnak örvend minálunk is.

Az elhunyt szerző munkáját első kiadása alkalmával is meleg elismeréssel fogadta az egyházi és világi sajtó; az előbbi még külföldön is elismeréssel vesz róla tudomást. A mostani második kiadás több mint száz lappal múlja felül az első terjedelmét. A szerzőtől származó bővítések csaknem kirekesztőleg az irodalomtörténeti vonatkozásokat gazdagítják. Szerző, miután a szónoklattan feladatait kör-

vonalozza, munkáját két főrésztre osztja fel, ú. m. a szónoki műalkotásról és a szónoki előadásról szóló részekre. A dolog természeténél fogva az utóbbi aránytalanul rövidebb az elsőnél. Az első ismét három fejezetből áll; ú. m. I. a tárgyválasztásról és szónoki nevelésről (*inventio, meditatio*); II. a szónoki berendezésről (*dispositio, diatactica*); III. a szónoki kidolgozásról (*elocutio, drastica*). A második részben ismét két fejezetben szól I. a szavalásról (*declamatio*) és II. a szónoki cselekvésről vagy a tett beszédéről (*actio*).

Mindenütt ismerteti az egész kérdésnek az irodalmát és történeti fejlődését, kezdve az őskereszténységen, sőt a római irodalmon. Ugyannyira, hogy munkája az egyházi szónoklás egész rövid történetét felöleli, kapcsolatosan egyes retorikai kérdések tárgyalásával. Eredeti forrásokból azonban szerző főleg a magyar irodalom körében merít, másutt a gazdag német irodalom legjobb e nemű munkáira támaszkodik. De ezt aztán, koráig, kimerítően ismeri. Kedvelt mesterei még Cicero és Quintilianus. A magyar elméletírókat felhasználja ugyan, mint említettük, ezekkel szemben azonban öcállását mindenütt megóvjá s a németeket is erős kritikával használja fel.

Természetesen legkimerítőbb a magyar prot. egyházi szónokokkal szemben, a mi érthető is. Példáit mindenütt nagy bőséggel meríti Bornemiszából, Melinszból, Tasnádi Székely Istvánból, Komáromi Csipkés Györgyből, Kölesériből, Alvincziből, Nadudvariból, Péczeliből, Diószegiből, Szélesy Pálból, Bátoriból, Kolmárból, Lengyelből, Beke Sámuelből és az egészen újakból stb. Épen azért sajnálnunk kell, hogy a kiváló katolikus egyházi szónokokat már nem dolgozta fel. Egészen nyilvánvaló azonban, hogy ezt nem felekezeti elfogultságból tette, mert máskülömben katolikus elméletírókra is hivatkozik, hanem művének választott céljához képest. Az első kiadást ugyanis, mint sárospataki theol. tanár ref. papjelöléseknek tartott előadásaihoz szánta vezérfonalnak. Egyébként, kisebb arányokban világi íróktól is tanult a tudós szerző, így pl. felhasználta Ernst Brücke nevezetes könyvét is: *Schönheit und Fehler der menschlichen Gestalt* és Egressynek a Színészet Iskoláját stb. s alkalmas helyen Shakespearét is idézi (*Hamlet* III. 2.)

Érdekes különben, hogy a díszes kiállítású vállalat első öt kötete, szerzőnek — ki a magyar reformátusoknak egyik legünepeltebb szónoka volt s ezért a pataki theol. akadémiáról elvi ellenfelei, a debreczeniek. fényes gyülekezetük papjává is megválasztották s élete alkonyát itt töltötte el — egyházi beszédeit tartalmazza. Közreadó mindenik kötethez philologusi gondossággal frt jegyzeteket csatolt. A vállalatnak ezt a kötetét ajánljuk főleg tanáraink és irodalomtörténészeink figyelmébe, nemcsak szempontjainak gazdagsága miatt, hanem azért is, mert tanítás közben, mint kimeríthetetlen példatárt alkalmazhatják.

(Kassa.)

KRAUSZ ISTVÁN JÁNOS.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

J. P. Waltzing: L'Apologétique de Tertullien. Apologie du christianisme écrite en l'an 197 après J.-C. Traduction littéraire suivie d'un commentaire historique et de trois appendices. Louvain, Peeters, 1910 (belül: 1911). N. S-r. 367 l. Ára 12-70 Fr.

A liégei egyetem bámulatos szorgalmú tanára, Waltzing, ismét olyan kommentárral ajándékozta meg a tudós világot, mely méltán sorakozik eddigi jeles alkotásai s különösen Minucius-komentárja mellé. Csodálatos az a gyorsaság, melylyel ennek a kitűnő philológusnak a munkái követik egymást, s még öröndetesebb, hogy a gyors termelés nem megy a minőség rovására. Ez a vaskos könyve is dicsekszik mindazokkal az előnyökkel, melyeket régebbi munkáiban igazi örömmel ismertünk el.

Könyvünk első 108 lapja az Apologeticus francia fordítását adja; a fordítás hű és élvezetes, szerencsésen adja vissza Tertullianus eloquentiáját, emphatikus stílusát, ügyesen fordítja paradoxonait. Igazán szép és választékos fordítás, és én úgy vettem észre, hogy Tertullianusból csak egyet nem tudott méltóképen visszaadni s ez a tömörség. Waltzing sok helyen nemcsak fordít, hanem mindjárt magyaráz is és így kissé terjengőssé válik. Hanem az is igaz, hogy nagyon bajos volna Tert. tömör, erőteljes stílusát, elliptikus mondatait mindig a megfelelő tömörséggel és rövidséggel visszaadni. Pl. c. XXVIII, 3.: «ventum est igitur ad secundum titulum laesae augustioris maiestatis» = W.: «nous voici donc arrivés au second chef d'accusation, c'est-à-dire celui d'avoir lésé une autre majesté, plus auguste que celle des dieux».

De a munkának mégis értékesebb része a kommentár. Ebben adja W. az Apologeticus kitűnő szerkezeti elemzését, mindig a megfelelő fejezetsoport előtt, mely egy nagyobb főrészét alkotja az Apol.-nak. Ez az elemzés pontos és részletes, még Heinze pompás elemzése mellett is haszonnal olvasható. (V. ö. EPhK. 1911. 698. l.) E mellett kiterjeszkedik a kommentár az Apologeticus tárgyi és történelmi vonatkozásaira s ezeket mindenütt kimerítően és alaposan magyarázza. Némelyik ilyen magyarázat valóságos kis excursussá bővül; így pl. 106. s köv. lk.: euhemerismus; 181 2. lk.: játékok; 187 8. lk.: számarfejmádás; 217--220. lk.: daemonologia; 264. s köv. lk.: inlicitae factiones, spectacula; 288.9. lk.: koszorúzás; 321/2. lk.: martyrium. Így aztán ez a kommentár valósággal kimerítő és részletes rajzát adja az ó-keresztény életnek, a kereszténység és pogányság nagyszerű küzdelmeinek s igazi művelődéstörténeti rajzá szívesedik. Nagy súlyt helyez mindenütt a tárgyalt kérdés vagy vonatkozás bibliografiájára, úgy, hogy e kommentár révén az ó-keresztény élet és irodalom minden irányú tanulmányához kitűnő kalauzt nyer az olvasó. Kiterjeszkedik ezenfelül Tertullianus forrásaira is, bár e ponton, mint maga is mondja (109. l.) nem tart teljességre igényt, hiszen itt még hiányoznak a megfelelő előtanulmányok. Ellenben teljes és kimerítő a Minucius-szal való, fejezetről-fejezetre vezetett pontos összehasonlítás. Végül örömmel láttam Tertullianus nyelvének dialektikus (pl. 176. l.)

és vulgáris-latin (156. l. stb.) szempontból való megfigyelését. A kommentárban, mely a latin szöveg (melyik editio?) alapján folyik, csak egy csunya sajtóhibát találtam: plura efficimur, e helyett: plures efficimur (329. l.).

Gazdag 'Appendice' zárja a könyvet, mely tartalmazza: I. a testimoniumokat (331—335. lk.), II. a Tertullianus-bibliografiát (336—356. lk.) és III. néhány válogatott szöveget, melyek az ó-kereszténység történetére vonatkoznak (Sueton. Claud. 25.; Tac. Ann. XV., 44.; Plin. ep. 96.; Acta martyr. Scillitanorum stb. (357—364. lk.). A bibliografia az első önálló kísérlet Tertullianus bibliografiájának összeállítása terén; nagyjában teljes, csak néhány újabb mű hiányzik; így — kisebbeken kívül — sajnosan nélkülöztem Heinze kitűnő munkáját, mely 1911-ben jelent meg s így W. már felvehette volna (könyve belső címlapján 1911. áll); csak nem animozitásból maradt ki? Ezt nem hinném.¹⁾ Egyébként azonban ez a bibliografia többet nyújt, mint a mennyit ígér: adja az egyházi latinság, a jogi latin, az afrikai latin s a római birodalom és a kereszténység küzdelmének irodalmát (ez az utóbbi különösen pompás, 350—353. lk.); csatolja a ker. szövegek editióinak s gyűjteményes kiadásainak jegyzékét, végül (ez már igazán túlzott akribia!) a kommentárban idézett ker. írók szövegkiadásait. A jól használható s egy kommentár keretein messze kimagasló jelentőségű könyvet egy 'table des noms propres' zárja be.

Gyenge oldala W. könyvének az illusztrációk. Van köztük néhány melléklet is, de a legtöbb a szöveg között foglal helyet. Sajnálatos, hogy ilyen nagyszabású publicatióban nem fordítottak kellő gondot a képekre. Szerencse, hogy maga a könyv oly kitűnő, hogy ez nem ártott neki. Lelkes örömmel köszöntöm W. könyvét, a ker. latin philologia ezen újabb diadalmas alkotását!

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

Einar Löfstedt: Philologischer Kommentar zur Peregrinatio Aetheriae. (Untersuchungen zur Geschichte der lateinischen Sprache.) Uppsala, Almqvist & Wiksell; Leipzig, R. Haupt, 1911. N. 8-r. 359 l. Ára 10 M.

A vulgáris latinság nálunk nagyon is parlagon heverő irodalmának jelentős alkotása Löfstedt könyve. A könyv alcíme jelzi, hogy a szerző kissé túl akar terjeszkedni egy szűkebb értelemben vett exegetikus kommentár határain s vizsgálódásait lehetőleg általános szempontok szerint igazítja. Célja, hogy bemutassa és továbbfejlessze mai ismereteinket a késői latinságot illetőleg, mindig tekintettel a régibb és legrégibb idők nyelvtörténetére. Ez a formulázása a célnak eredményezi, hogy a Peregrinatio theologiai, történelmi és földrajzi vonatkozásait teljesen vizsgálódása körén kívül hagyja, s hogy módszere — eltérően az eddigi kutatókétól — tisztán történeti. Épen e módszer hiánya volt az oka annak, hogy az eddigi kutatók e téren jelentős eredményekre nem juthattak. Igaz, hogy e mellett megvan az az

¹⁾ H. könyvét ugyanis W. bírálta a Bulletin bibl. et pédag. du Musée Belge, 15. évf. 192. lapján s ítéletét abban foglalta össze, hogy a munka «szellemes, de nem meggyőző».

érdemük, hogy rendkívül gazdag anyagot gyűjtöttek össze, mint *H. Rönsch* és *C. Paucker*. Ez a gyűjtő, leíró, megállapító munka is szükséges volt, hiszen ez az alapja vizsgálódásainknak. Az ezek után következő nemzedék, történelmi és kritikai szempontok alapján indult el s ennek munkái nagy és maradó értékkel bírnak; *Bonnet*, *Goelzer*, *Heraeus*, *Weyman* s legfőképen *Wölfflin* főképviselei ennek az iránynak. Munkájuk javarésze részletkutatásokban érvényesült, s csak az a kár, hogy e fajta kutatásaikban a nyelvtörténeti összefüggést nem hangsúlyozták eléggé. Erre alapítja Löfstedt a késői latinság kutatásának új irányát. Nála a nyelvi jelenségek vizsgálata sehol sem áll elszigetelten, sehol sem szorítkozik pusztán az illető kor latinságára, hanem mindig keresi a régi latinnal való összefüggést, tehát a tárgyalt jelenséget mintegy belekapcsolja a történeti fejlődés szerves folyamataiba. Azt hiszem, hogy ennek az új iránynak jogosultságát és életképességét nem kell külön hangsúlyoznom.

A latin nyelv különböző fejlődési fokozataiból a következő írókat, illetőleg műveket vonja be vizsgálódásaiba (és pedig nemcsak ebben a kommentárban, hanem egyéb ilyen irányú műveiben is, például *Spätlateinische Studien*. Uppsala, 1908): *Plautus*, *Cato*, az atellanák, a *Bellum Africum* és *Hispaniense*, *Vitruvius*, *Petronius*, *Apuleius*, *Hyginus*, a grammatikusok, a *Mulomedicina Chironis*, a legrégebb bibliafordítások (Itala), az ál-cyprianusi *adversus aleatores*, *Lucifer Calaritanus*, *Victor Vitensis* s természetesen a feliratok és pedig első-sorban a pompejibeli graffitik s a *Defixionum Tabellae*. Főlöszlegesebbébben fejtegetnem az itt szereplő írók, művek és feliratok rendkívüli fontosságát a vulgáris latinság kutatásában, hiszen *Plautus*, a *Mulomedicina*, a bibliafordítások, *Commodianus* s legfőképen *Petronius* nélkül ezen a téren, azt hiszem, egy lépést sem tudnánk tenni. Löfstedt nagy szolgálatot tett a tudománynak, hogy ezt a történeti szempontot, ezt a nyelvtörténeti összefüggést kommentárjának minden pontján oly finom, szinte csalhatatlan érzékkel s oly szigorú következetességgel érvényesítette.

Az *Aetheria*-féle *Peregrinatio* külső történetét röviden ismerttettem már *Heraeus* kiadásának megbeszélése kapcsán (EPHK. 1911: 699—700 lk.). Említettem ott *K. Meister* cikkét (Rhein. Mus. 1909: 337. s k. lk.), melynek eredményeivel L. egészben véve azonosítja magát. Ezek közt legfontosabb, hogy M. a *Peregrinatio* keletkezését az addig szélteben elterjedt véleménynyel szemben (*Gamurrini*: 381—388.), az 533—540. évekre teszi s a szerző hazáját déli Galliában keresi; ez utóbbi vélemény még a régi kutatóktól ered, bár ezek közt is vannak olyanok, kik a hispaniai eredet mellett kardoskodnak. L. általában tartózkodóan helyezkedik M. álláspontjára. Helyesen jegyzi meg, hogy annyi bizonyos, hogy a *Peregr.* a késői latinság előrehaladottabb korának terméke s hogy ily szempontból vizsgálva sem veszít semmit jelentőségéből.

L. alapelvei, melyeket itt, a *Peregr.* nyelvének vizsgálatánál alkalmaz, kiválóan alkalmasak arra, hogy minden ez után következő, a vulgáris latinság körébe vágó kutatásnak zsinórmértékül szolgáljanak. Már a vulgáris latinság fogalmának meghatározásában is nagyon helyes szempontokat ad. Nem a műveletlen nép ajkán élő nyelvet kell rajta értenünk — mondja — hanem azt, mely a nép-, vagyis a

társalgási nyelvhez közelebb áll, mint az irodalmi technika és tradíció által kiképzett emelkedettebb kifejezésmód. De arra is figyelemmel kell lennünk, hogy irodalmi és vulgáris nyelv nem két egymástól élesen elválasztott terület: így nincs oly irodalmi emlékünktől, mely egészen mentes volna a vulgárismusoktól, de viszont az abszolút, tiszta vulgáris latinnak sincs egy irodalmi emléke sem. A Peregr. nyelve sok tekintetben irodalmi, sőt egyes jelenségek egyenesen az irodalmi kifejezésre való törekvést mutatják (pl. L. 323. l. ingressus est discipulis = ad discipulos); érdekes az is, hogy a magis-szal vagy plus-szal való fokozásnak, mely pedig a vulgáris nyelvre oly jellemző, nyoma sincs.

Ezeken kívül nem szabad soha szem elől tévesztenünk, hogy a kutatásnak e téren a régi s a késői latin egész területére ki kell terjednie s az összetartozó nyelvi jelenségeket mindig a történeti folyamat alapján kell tárgyalnia s megvilágítani. A vulgáris latin főforrása mégis a késői latin nyelv, bár épen az előbb mondottak alapján bizonyos, hogy a vulgáris vagy a vulgáristól befolyásolt latin régibb és későbbi időkben feltűnő hasonlóságokat mutat. Mint annyi más pontján a római történetnek, itt is a rendkívül erős konzervatívizmus szembeszökő hatását észlelhetjük.

Nem kevésbé fontos ezeknél a román nyelvek bevonása a vizsgálódásba, melyek a vulgáris latin örökségét nagyrészt teljesen átvették s nemcsak a késői latinra, de sokszor az ó-latin nyelvre is becses felvilágosításokkal szolgálnak. Ezeknek az összefüggéseknek felismerése már Löfstedt történeti módszerének becses eredménye.

Legönállóbb megállapítása, melynek egész kommentárja folyamán érvényt szerez, az, hogy a népnyelv és a költői nyelv sajátosság hasonlóságait is ki kell használni az idevágó kutatásban. Ennek a különös és feltűnő párhuzamosságnak a magyarázata pszichológiai okokra vezetendő vissza: a költészet (különösen az emelkedett, költői próza), ép úgy, mint a társalgási és a népnyelv szívesebben és gyakrabban fordulnak az érzelemhez és a fantáziához, mint a józan, grammatikailag szabályozott próza (Cederschöld svéd író kifejezésével, melyet L. használ: normálpróza), kedvvel használják az emphatikus, néha túlzó kifejezésmódot, rövidség okáért merész ellipsziseket, közvetetlenség okáért logikátlan ismétléseket használnak s könnyedén túteszik magukat a nyelvtan szabályain. Itt is nyilvánul L. józan, okos mérséklete: őva int, hogy valamiképen ezt a hasonlóságot költői és népi nyelv között túl ne becsüljük. Végül az archaikus és a vulgáris latin, fentebb is érintett, rokonvonásai alapján kívánja a jogi latinság bevonását is, mely épen konzervatív voltánál fogva sok archaikus és így sok vulgáris elemet is őrzött meg.

A mi a részleteket illeti, a kommentár valóságos kincsesháza a vulgáris és késő latinra vonatkozó ismereteknek, minden irányú tudós és bámulatos klasszikus műveltségre valló kalauz. Irodalmi apparátusa tökéletes, indexei (Sach-, Wort-, Stellenindex) minden lényegest felöllelnek. Az egész munka pedig — bár egy művel foglalkozik — mégis annyira magában foglal mindent, a mi a késői s a vulgáris latinság körébe vág, hogy ezután alapja lesz mindeh idevonatkozó kutatásnak.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

Karl Dieterich: Byzantinische Quellen zur Länder- und Völkerkunde. (Quellen und Forschungen zur Erd- und Kulturkunde, herausg. unter Mitwirkung hervorragender Fachgelehrter von Dr. R. Stübe. Leipzig. Band V., Teil I—II.) Leipzig, Wigand, 1912. XLII + 140 + 198 l. 8-r.

A Stübe-féle gyűjtemény, mely immár az V. kötettel lép a nyilvánosság elé, eredetileg azzal a programmal indult meg, hogy a régebbi és kevésbé ismert földrajzírókat, útleírásokat, különösen azokat, melyek Európán kívül eső vidékekre vonatkoznak s csak kevesek előtt ismert nyelven vannak írva, kiváló szakemberek által készült fordításokban tegye hozzáférhetővé a földrajz-kutatók számára s megnyissa előttük a földrajzi tudásnak új, eddig meglehetősen elrejtett s nehezen megközelíthető forrását. A program azonban csakhamar kibővült. Kitűnt, hogy ezek a földrajzi források egyúttal igen becses kultúrtörténeti és néprajzi anyagot is nyújtanak, s nem volna sem célszerű, sem helyes dolog ezeket amazoktól elválasztani. Ez a helyesbítés jut kifejezésre az új czímben: «Erd- und Kulturkunde.» A kultúrtörténetnek ezt a figyelembevételét éppen a philologusok üdvözölhetik teljes örömmel és megleléssel.

Így a most megjelent V. kötet is a kultúrtörténetre veti a fősúlyt s első sorban a philologusok és történészek érdekeit szolgálja. Szerzője, Dieterich, nálunk is jól ismert és becsült újjörög nyelvész. De nem az egyoldalú nyelvészek közül való, hanem alapos jártasága van a bizánczi és újjörög philologia egyéb ágaiban is. Ebben a munkájában igazán hálás feladatra vállalkozott. Azt a gazdag föld- és néprajzi anyagot, mely a bizánczi történetíróknál és krónikásoknál elszórva található, összegyűjtve és rendszerbe foglalva német fordításban adja közre. Mintegy 60 íróból csaknem 400 olyan hosszabb-rövidebb részt szakít ki, melyek a Bizánczot környező és vele történeti érintkezésben álló népekről és országokról szólnak. A ki tudja, hogy milyen gyakoriak ezek a külső vonatkozások a bizánczi történetben s milyen óriási az az anyag, melyet e tekintetben a bizánczi írók összehordottak, az eleve tisztában lehet azzal, hogy Dieterichnek nem volt módjában az egész anyagot felölelnie, hanem meg kellett elégednie egyes szemelvényekkel. A fősúlyt a szoros értelemben vett keleti részekre, Ázsiára és Afrikára helyezi; már kevesebb helyet juttat a Balkán-félszigetnek, míg a nyugateurópai részek alig jönnek figyelembe. Ez nagyon helyesen is van így, mert hiszen Nyugat-Európát jobban megismerhetjük a nyugati forrásokból, a keleti kútforók itt kevés újat mondhatnak nekünk. De maguknak a szorosan vett bizánczi néprajzi és kultúrtörténeti adatoknak is háttérbe kell szorulniok a távolabbi keletre vonatkozó bő anyaghalmaz előtt, így kívánták ezt a mű terjedelmének megszabott határai.

Az első részben általános tudnivalók s a régi kultúrnépekre vonatkozó adatok, a másodikban az újabb vándorló (nomád) népeket illető feljegyzések foglaltatnak. Az általános részben találjuk a bizáncziak felfogását a föld alakjáról, az óceánról, a földnek a naphoz való viszonyáról, a földrészekről, a fajokról stb. A speciális rész igen változatos és érdekes nép- és földrajzi anyagot ad. Szinte szemképrázottat tarkasággal vonulnak el szemünk előtt a különböző képek

Kínáról, Indiáról, Perzsiáról, Mezopotámiáról, Arméniáról, a Kaukasz vidékéről, Kis-Azsiáról, Szíriáról és Palesztináról, majd Egyiptomról és Abessziniáról, Észak-Afrikáról, magáról a Balkán-félszigetről, Itáliáról, ez országok nevezetesebb hegyeiről, folyóiról, érdekesebb természeti jelenségeiről, azután a bennük lakó népek szokásairól, viseletéről stb. Közben nem egy érdekes kuriozitásra akadunk, mint a milyen például egy tengeri szörnyeteg Konstantinápoly melletti elfogatásának leírása. Még inkább érdekelhet bennünket a második rész, mely a nomád népekkel foglalkozik. A népvándorlásnak majdnem az összes törzsei megelevenednek szemünk előtt: hunok, avarok, bulgárok, turkmenek, tatárok, oszmánok, besenyők, kazárok, magyarok, délszlávok, albánok, oláhok, cigányok, oroszok, gótok, herulok, vandalok, szászok és frankok, angolok, varégek szakadatlan sorban vonulnak fel. Látjuk őket a harcban, látjuk békés foglalkozásaik közepett, a mint áldoznak isteneiknek és ünnepelnek. Megismerkedünk fejedelmeikkel, viseletükkel, jogszokásaikkal, intézményeikkel. Úgy érezzük magunkat, mintha egy hosszú utazást tettünk volna, mely Közép-Európától Kínáig s az V. századtól egészen a XV.-ig tartott volna. Mire a mű végére jutunk, tele vagyunk élményekkel, impressiókkal és — a mit első helyen kellett volna emlitenünk — jó forrásból szerzett ismeretekkel. Szerzőnk ugyanis legnagyobb részben azokat az írókat aknázza ki, a kik autopsia alapján írnak, vagy szem- és fültanúk előadásából, azaz első kézből merítenek. Ilyenek a kortörténetírók művei, a bennük levő követségi jelentések, útleírások, értesülések. A régebbi forrásokból compiláló, kolostorok rejtett elzárkózottságában dolgozó szerzetesek «világhistóriái» természetesen alig nyújthattak valami hasznavehető anyagot.

A fordítások — a mennyire futólagos áttekintésből meggyőződhettem — jól sikerültek. Híven ragaszkodnak az eredeti szöveghez s elég simán gördülnek. Persze sok baj volt magukkal a szövegekkel, melyeket a fordító a legtöbb esetben még igen gyarló állapotban talált. Ezeket a nehézségeket a fordítás közben is jelzi az illető kétes helyre való pontos utalással, úgyszintén a hézagokat is. Igen jó szolgálatot tesznek a mű végéhez csatolt jegyzetek, melyekben a szükséges tárgyi magyarázatokon kívül főleg más forrásokkal való egybevetések és a szakirodalmi utalások foglaltatnak. Itt úgy tűnt fel, mintha a legújabb irodalmat kevésbé méltatta volna figyelmére. Mindössze egy helyen vettem észre tévedést a fordításban: II. rész. 12. l. 9. sorában Chalkondylesnek a törökök eredetéről szóló szavait fordítva azt mondja, hogy a párthusok birták Perzsiát, Mediát és Assziriát, holott Chalk. ezt a skythákról (= törökökről) állítja.

A bevezetésben rövid jellemzést ad forrásairól, a bizánczi történetírókról. Itt nézetem szerint túlbecsüli Prokopiost, holott mióta kétségtelenül bizonyossá vált, hogy az Anekdótát ő írta, s mióta Braun (Procopius Caes. quatenus imitatus sit Thucydidem, 1885. — Die Nachahmung Herodots durch Prokop, 1894.) kimutatta e két ókori mintaképétől való erős függését nemcsak a nyelvben, hanem tárgyi dolgokban is, bizonyos óvatossággal kell használnunk az ő adatait.

Dieterich halála kötelezte nem csupán a geografusokat és ethnografusokat, hanem a bizánczi philologia munkásait is. Munkája nagyban hozzá fog járulni a bizánczi irodalom iránti érdeklődésnek

a legszélesebb körökben való terjesztéséhez s a róla sok helyen még ma is táplált balítélet eloszlatásához. A mellett műve igen érdekes, vonzó olvasmány s tudós apparatussal és alapossággal van írva. Melegen ajánljuk az érdeklődők figyelmébe.

(Debreczen.)

DARKÓ JENŐ.

G. Treu: Hellenische Stimmungen in der Bildhauerei von einst u. jetzt. — Das Erbe der Alten. Gesammelt u. herausgegeben von O. Crusius, O. Immisch, Th. Zielinski. Heft I. Leipzig, Weicher, 1910. 8-r. 52 l. 22 kép, 1 tábla. 1-80 M.

A drezdai Albertinum nagytudású archæologus igazgatója finom művészi és pszichológiai érzékének teljesen megfelelő feladatra vállalkozott, mikor egy szűkre szabott essay keretében megvilágítja azokat a kapcsolatokat, melyek egyes kiváló egyéniségek révén a görög szobrászatot a későbbi korok szobrászatával egybekötik. Ezen kapcsolatok, illetőleg hatások, jóformán attól kezdve kimutathatók, hogy a szobrászat a gót építészet békóitól kiszabadulva, önálló fejlődésnek indul; művészi értékükre és természetükre nézve azonban az egyes művészi egyéniségek és korszakok szerint nagyon különbözők.

A renaissance-kor tipikus példájaként Michel Angelót és Dürert veszi fel, kikre látszólag az antik művészet csekély és futólagos hatással volt, mivel önálló, erős egyéniségük a külsőségek utánzását zavarónak érezte, öntudatlanul is azonban, az igazi művészlélek veleszületett ösztönével, megtalálták azt, a mi az antikban velük rokon és ennél fogva művészetükre tartós hatással volt, t. i. a formai tökéletességre, térbeli befejezettségre törekvés. Némely korszak külsőségeket kereső, antikizáló törekvései többnyire csak reakcióképen jelentkeznek valamely túlzott művészeti irányzattal szemben. Még Thorvaldsen művésze is, mely pedig igazi értékekkel, az antiktól tanult nemes, kifejező mozzulatok felismerésével gazdagítja a művészetet, mint kölcsönvett és a természettől távol álló művészet nem igazán életképes, nem tör a művészeti fejlődésnek új utakat. Winckelmann és Goethe lelkes szavain megindult többi antikizáló törekvések pedig egészen meddők maradnak, és a művészet visszatér oda, a honnan elszóltották, t. i. a barokkhoz.

Az antik művészettel való igazi, benső kapcsolatokat azonban az igazi művészlélek többé-kevésbé öntudatosan vagy teljesen öntudatlanul, néha akarata ellenére is kieri és megtalálja. A mit a nagy esztétikai gondolkodók. Winckelmann és Goethe rajongó lelkesedésükben homályosan szintén éreznek, de egyoldalú felfogásukban félre-magyaráznak, azt a művész ösztönszerűen megtalálja, ha önmagához és művészetének örök törvényeihez hű marad. Érdekes példa erre Goethe fiatalabb kortársa, Schadow, ki hevesen kikel az antik művészeti irány ellen, de művésze a formai egységet és befejezettséget illetőleg az antikkal rokon; a mikor azonban Goethével megbékélve, ennek a szellemes dilettánsnak a tanácsai szerint «antik» szellemben akar alkotni, félszeg, hybrid, torz művészet jön létre.

Az antik szobrászat lényegének helyes értéklését újabb időkben az archæológiai kutatások is nagyban elősegítették, nemcsak mivel az

ásatások bővebb anyagot szolgáltatottak, hanem mivel megismertették az antik szobrászat mesterségszerű oldalával is. Hildebrandnak nagy érdeme az, hogy mint theoretikus, alkotó művész és «mesterember» a szó antik értelmében, rámutatott azon anyagszabta határookra, melyeken belől az antik szobrász dolgozhatott, és melyek bizonyos mértékben és némi módosulással a modern művészre is kötelezők. Rámutat a modern művészeti nevelés és fejlődés egy főhiányára, hogy t. i. a modern művész nem ismeri eléggé az anyagát, melyben dolgozik, míg az antik művész egyúttal mesterember is volt. Hogy mennyire függetlenek a görögök feltalálta művészeti törvények az ő képzet- és képzeletviláguktól, azt Hildebrand fejtegetéseinél és szobrászati alkotásainál is világosabban kitűnik Meunier Constantin műveiből, melyek az antikkkal teljesen rokon felfogást és külső utánzástól teljes megszabadulást mutatnak. Ilyen értelemben lesz az ő *Bányász*-a a híres Herakles-hermának (Museo delle Terme), *Tetherhordója* pedig a Doryphorosnak testvére, s a két teljesen elütő gondolatvilág a formai kifejezésben egyesül. A modern művészek közül Klinger az, ki a modern szobrászatba az antiknak egy addig fel nem használt elemét: a színhatást viszi be és a márványfelületek belső tagolásához és a lelki élet intenzívebb kifejezéséhez használja fel.

Az antik formai szépség örök érvényességét legjobban mutatja az, hogy még olyan nyugtalan, impresszionista művész, mint Rodin, kinek művészeti felfogása az antikkkal homlokegyenest ellenkezik, sem vonhatta ki magát teljesen a hatása alól: még ő is adózik neki egyik művében, melyet *Athén halálának* nevezett el, és mely az antik szépség pusztulásának szenvedélyes elsratása.

Az antik művészet hatása nem is múlhatik el soha, mivel örökértékű igazságokat hagyott örökségképen ránk. Tőlük tanultuk meg, hogy a szobrászat főcélja az emberi test helyes arányainak a keresése; hogy a szobrászat anyagának cél- és természetszerű feldolgozása szabja meg a művészi lehetőség határait, és hogy a kompozícióban a tér architektonikus elrendezése ellensúlyozza a különböző művészeti irányok szertelenségeit és egyszerűségekre, befejezettségekre vezet, mely az egészséges művészeti fejlődés alapfeltétele.

Winckelmann lelkes szavát, hogy a görögöket kell utánoznunk, ha nagyot akarunk alkotni, nem kell szószerint venni; lelkesedése igaz, de felfogása egyoldalú. Nem utánozni kell őket, hanem az ő szellemükben tovább alkotni.

(Budapest.)

LÁNG MARGIT.

Adolf Struck: Griechenland. Land, Leute und Denkmäler. Band I. Athen und Attika. Mit 226 Abbildungen, einem Plan von Athen und einer Karte von Attika. Wien-Leipzig, Hartleben, 1911. Nagy 8-r: 204. I. Kötve 6 M.

A pompás képekkel díszített könyv forgatásánál első látásra meglep a modern és antik dolgoknak szokatlan keveréke. És különös, hogy nem az antikság a szokatlan, hanem a modernség, a mely szinte bántja a szemünket. A klasszikus földön nem ehhez vagyunk hozzászokva. Oda kell tehát nekünk is állanunk a szerzővel együtt Athén akropolisára, végigszemlélnünk a napsugaras Attika elénk táruló

színpompáját és meghallgatnunk azt a hímnuszt, melyet látó szeme és ihletett lelke ajkán fakaszt: íme a keverék harmóniává olvad. Ez a bevezetés.

Ezt követi a *Historischer Rückblick*, melynek első fejezetében Attika földjéről és helyzetéről van szó; majd érdekes leírását adja a geo- és petrographiai, a növény- és állatvilágnak, földművelésnek, iparnak, kereskedelemnek és klímának. Az őstörténet Kekrops mythikus személyéhez fűződik. A vízőzön után Erechtheus a város újjáalkotója. Későbbi utódja, Ion, valószínűleg csak fogalom és jelzi az iónok bevándorlását, a kik Kr. e. a II. évezred végén Attika hatalmát megalapítják. A kezdetben önálló városokat állammá Theseus tömöríti Athén központtal; a dór betörés következtében népessége az odamenekülőkkel megszorodik, a földművelő államból iparos és kereskedő állam lesz, s Athént lassanként ellepik az egyes kultuszok is, úgy, hogy az istendinasztia majdnem minden tagját oltár vagy templom képviseli. Theseus utódai jelentéktelenek; majd köztársaságga alakul Athén.

Ezután nagy vonásokban festi könyvünk az eseményeket: arisztokratia, olygarchia, Kylon tyrannismusa, Drakon rémtörvényei, Solon nemes alakja, az ügyesen alkalmazkodó Peisistratos fiaival, a demokratia uralma Kleisthenes reformjaival, melyek oly erőssé tették Atikát, hogy sikerrel megmérkőzhetett a perzsa óriással. A második fejezet Athén virágzását festi a görög és római korban (a Kr. utáni III. századig), a harmadik fejezetben az elmúlás és újjáébredés korát. A pogány Athénnek versenytársa támad Konstantinápolyban, a mely nemcsak híret, de műemlékeit is elragadja. Justinianus becsukátja az iskolákat, s a pogány görögség lassan átváltozik kereszténynyé. de úgy, hogy előbbi isteneinek tulajdonságait megőrzi új isteneiben, s a régi kor félistenei a szentek alakjában tovább élnek. Szent helyei új külsőt nyernek s úgy változnak urai is: a rómaiak után a keleti császárok, a XIV. században az olaszok, a XV-ikben a törökök. A XVIII. század végén s a XIX. század elején megindul a tudósok és műkedvelők búcsújárása s a város emlékeinek átvándorlása idegen múzeumokba. Mikor az újjörög szabadságharc diadalmas befejezése után Athén újra fővárosa lesz a görögségnek, nagy veszedelem fenyegette legjobb klasszikus emlékeit: az új királyt kísérő bajor építészek az Akropolist át akarták építeni királyi várrá; az építés tervét, mint a modern barbárság érdekes okiratát közli Struck.

A II. főrész: *A város és műemlékei*, négy fejezetből áll. Az első a fellegvár műemlékeiről szól, részben Pausanias nyomán haladva. A második a vár lejtőjét ismerteti: az Odeiont, Asklepios templomát, a színházat és Lysikrates emlékoszlopát. A harmadik, az ókori alsóvárosról szóló fejezet az Areiopagos, a Museion-, Phnyx-, Nymphahalmok s a körülöttük fekvő részek és emlékmарadványok leírását tartalmazza. A negyedik fejezet a középkori és modern várost tárgyalja. Ez a könyv legérdekesebb, legeredetibb része. Hisz ismeretes, hogy Struck kutatásainak tulajdonképeni tere a bizanci művészet volt: Athén e korú emlékeiről sehol másutt oly tömör s a mellett alapos méltatást nem olvashatunk. Kedvesen írja le a modern város életét is.

Az utolsó rész: *Attikai kirándulások*, elkalauzol a szomszédos

városokra és vidékre, méltatván Phaleron, Piraeus, Eleusis, Phyle, Menidi, Rhamnus, Oropos, Thorikos, az ezüstmányás Laurion, Sunion és Aegina emlékeit.

A mű nem áll tudományos czél szolgálatában, a topografia problémáival nem foglalkozik, hanem az érdeklődő nagyközönség számára készült. De e czélnek kitűnően megfelel. Mert egyrészt az Athénre vonatkozó nagy irodalomnak teljes ismeretével készült, másrészt igen eleven, szép, lendületes stílusban van írva: annál jobban kell sajnálnunk, hogy szerzőjét e munka megjelenése után néhány héttel (1911. szept. 14.) a halál elragadta, s így terve, hogy a jelen kötethez hasonló módon egész Görögországot leírja, félbeszakadt, pedig nála, ki az athéni német archæologiai intézet könyvtárosi tisztének vállalása előtt is már hosszú éveken át lakott görög földön, jobb ismerője Hellasznak kevés van.

(Késmárk.)

GAAL PÁL.

Hans Werner Mangold: Studien zu den ältesten Bühnenverdeutschungen des Terenz. Halle, Hermaea, 1912. 8-r. 180 l. Ára 6.40 M.

Minden korszak a maga sajátos színeivel vonja be a vele érintkezésbe került emlékeket, a régi írókat szükségleteihez alkalmazza s felfogásához mértén magyarázza. Homeros élete e szempontból változatos hullámvázásokat mutat. Vergilius megdöbbenéssel vett volna tudomást arról a szerepről, melyet a középkor neki szánt, Aristoteles valószínűleg nem értette volna meg a saját poétikáját d'Aubignac abbé magyarázatában. A dolog természete szerint első sorban épen az antik-korszak írói ilyen változatosan sokarczúak, hiszen számtalan emberréteg formálta át őket a maga ízléséhez és felfogásához. Az újabb philológiát jellemzi, hogy figyelmesen s öntudatosan kiaknázza mindama tanulságokat, melyek az ilyen keresztmetszethez hasonló vizsgálódásokból leszűrődnek.

Mangold könyve a XVI. századi Terentius életéhez nyújt becses adalékokat. Tulajdonképen Terentius színpad számára készült legrégibb német fordításairól számol be. Terentius nevével függnek össze már Hrotsvitha von Gandersheim dialogizált latin legendái, melyek egyike magyar fordítóra talált a Sándor-kodexben. Néhány századdal később (1486) fordítja Hans Nithart az Eunuchust, 1499-ben pedig már teljes német Terentius jelenik meg Hans Grüningernél Strassburgban. De ezek még részben ügyefogyott prózai átdolgozások. Csak a XVI. században találjuk az első kötött formájú, egyenesen a színpad számára valószínűleg a protestantizmus hatása alatt készült fordításokat, mert a vezetők, Luther és Melancthon kedvelték, többször ajánlották Terentius latinnyelvű előadásait, s a fordítók ezeket a darabokat szélesebb körben akarták elterjeszteni. Nálunk csak a XVIII. században tették a piaristák népszerűvé Terentiust.

A legrégibb ilyen fordítók Clemens Stephani (Andria, Eunuchus), Heinrich Ham (Andria), Josua Löhner (Eunuchus) s egy ismeretlen Hecyra-fordító. Mangold csak ezekkel foglalkozik, az olvasásra szánt fordításokat s feldolgozásokat nem tárgyalja. Munkája tisztán philológiai jellegű: hűséges, aprólékos, megbízható képet ad az említett

fordításokról, megállapítja viszonyukat a latin eredetihez, pontosan feljegyzí eltéréseiket, hiányait, hozzáadásait, fordulatos vagy esetleg ügyetlen voltak. Míve ődéstörténeti szempontból legbecesebb az a részlet, hol a fordítók és Terentius világnézetének összezavaródását ismerteti. Az antik világ helyi színezete, jellegzetes fogalmai megváltoznak, az istenek átalakulnak keresztény istenné, az erkölcsök alkalmazkodnak a keresztény morálhoz, a személyek nagyon sokszor inkább a XVI. század levegőjét szívják, mint az ókorét. A strassburgi Terentius-kiadás címlapján például a naiv rajzoló Pamphilus (Andria) hatalmas tollaskalappal, öklén sólyommal ábrázolta.

Az egész munka szűk körben mozog, a szerző elszigetelte tárgyát s pontosan a kijelölt határok közt maradt. Szempontjait magából az anyagból meríti, általánosabb kapcsolatokat nem terem, a jellegzetesebb kidomborodások elmaradnak, folyton az adatok beszélnek a maguk sokszor fogyatékos nyelvén. A megvont határokat ugyan a könyv derekasan betölti, de hiányát érezzük az átfogóbb tárgyalásnak, a szükségképen kapcsolást kívánó jelenségek szemléletesebb csoportosításának, noha erre sok alkalom kínálkozott a tárgyalás menetében.

(Budapest.)

HUSZTI JÓZSEF.

Otto Berthold: Die Unverwundbarkeit in Sage und Aberglauben der Griechen, mit einem Anhang über den Unverwundbarkeitsglauben bei andern Völkern, besonders den Germanen. Giessen (Töpelmann). 1911. 8-r. 73. l. Ára 2-60 M. [Religionsgesch. Versuche und Vorarbeiten, herausg. von R. Wünsch u. L. Deubner. XI. Bd. 1 Heft].

A mondai heroszokra vonatkozólag kétféle felfogás uralkodik: egyesek emberfölötti tulajdonságaiknál fogva elhalványodott isteneknek minősítik őket, mások ismét az istenmythosok mellett egy párhuzamosan fejlődött hősi mythos létjogosultságát vallják. Berthold az előbbi vélemény egyik kedvelt argumentumát czáfolja meg könyvében, midőn sikeresen bizonyítja, hogy a sebezhetetlenség, különösen a görög mondavilágban, nem ősi motívum, hanem későbbi koroknak céltudatos bővítése.

Legvilágosabban igazolja ezt a feltevést a nemei oroszlán mondája, melyből fokozatos fejlődés útján, a Kr. e. VI. század végén Heraklesnek minden fegyvere eltűnt: a hős megfojtja az oroszlánt, mert a sebezhetetlen vadállattal másképen csodás ereje ellenére sem tud végezni. Míg ebben az esetben az új motívum Herakles hősiességének kidomborítása céljából került a mondába, addig Aias sebezhetetlensége természetyszerű magyarázat. Miért hánytak reá földet és kődarabokat? Mert testén semmiféle fegyver nem fogott. Ugyancsak, mint egyszerű következtetés járul Meleagros és Minos alakjához is a sebezhetetlenség tulajdona. Minos-t csak forró vízzel lehet megölni, Meleagros élete egy hasáb fától függ: természetesen tehát, hogy ez azért van így, mert testüket nem lehet megsebezni. Achilles-sarka már inkább belemagyarázáson, bővítésen alapul: Thetis nemcsak apja halandóságát akarja lemosni fiáról, hanem a Styx-fürdő által testének épségben maradását is biztosítani akarja. Még a *téves* magyaráza-

toknak is jut szerep az e fajta fejlődésekben, így van ez a Harpyák Messapus és az Aloadok sebezhetetlenségénél.

Már a babona körébe tartozik Jason esete, a ki csak meghatározott időre lesz sebezhetetlen bizonyos mágikus eljárás által; ennek folyamata megegyezik azzal a leírással, a melyet — mint a sebezhetetlenségre vonatkozó egyedüli utasítást — a varázspapirusokban találunk. Igaz, hogy a papyrusok épen a békés Egyiptomból valók, a hol inkább mérges kígyók és vadállatok távoltartására kellett varázsige, mintsem a harcosok testének biztosítására.

A babona feljegyzéseivel s a legrégebbi görög monda ebbeli szegegyiségével ellentétben a germánoknál már a legrégebbi emlékektől kezdve találkozunk mondában, népmesében, babonában a sebezhetetlenség motivumával.

Ezt az utóbbi témát szerzőnk csak érinti, a görög mondákat ellenben nagy körültekintéssel tárgyalja és nagyon valószínű, általában elfogadható eredményekre jut.

(Budapest.)

ZUBER MARIANNE.

W. W. How and J. Wells: A Commentary on Herodotus. With an introduction and appendices. In two volumes. Oxford. (Clarendon Press.) 1912. XII. 446. és VIII. 423. 15 shilling.

Az oxfordi Clarendon Press ezen legújabb kiadása nálunk is nagyobb érdeklődést kelthet, mint segédkönyv azon görög tanárok számára, a kik Herodotos olvasásánál mélyebbre kívánnak hatolni és Herodotos megismerésénél vagy megismertetésénél mindent fel akarnak használni, a mit a kutatás a legkülömbözőbb irányban felderített. Mert hogy a jelen kiadvány up-to date munka, arról már az a körülmény is kezeskedik, hogy a munka szerzői oxfordi College-ok fellowi, a kik tíz évi munkásságuk eredményeit adják itt közzé.

Szöveget a könyv nem nyújt, csak magyarázatot, hozzá egy 51 lapra terjedő bevezetést, huszonkét igen értékes excursust, nyolcz mappát és egy 25 lapos tárgymutatót.

A bevezetés Herodotos életével és művével foglalkozik, és mindenre kiterjed, a mi valaha vita tárgya volt vagy művének megbírálása szempontjából érdekelhet. Az áttekinthetően készült bevezetésben a vitás kérdések mellett és ellen szóló adatok és okok világos összeállítását találjuk; az előadás mindenütt eleven, a figyelmet lekötő. Egyes tények illusztrálására ügyesen a mai korból vesznek a szerzők analógiákat. Herodotos születési évének kérdésénél pl. ezt találjuk: «Ő sohasem beszél mint kortárs azokról az eseményekről, a melyeket leír, de mindenütt elárulja, hogy ismert személyesen olyanokat, a kik kortársak voltak. Ő Salamis és Plataiai férfiaihoz oly viszonyban volt, mint Thackeray (szül. 1811-ben) volt Waterloo hőseihez, a mikor 1848-ban a Vanity fairt írta.» — Herodotos egyiptomi utazásának összefoglalásánál olvassuk: «Herodotos honfitársain kívül Egyiptomnak csak alsó néposztályaival került érintkezésbe, a kik neki magyarázókként szolgáltak. Nem valószínű, hogy 'papokkal' találkozott, bár ő — kétségkívül jóhiszeműleg — állítja ezt. Ennek Maspero szerint körülbelül annyi valószínűsége volna, mintha egy mai túrista azt állítaná, hogy őt a Notre Dame nézésénél a párizsi érsek kalauzolta.»

A magyarázatok túlnyomó része majdnem kizárólag tárgyi magyarázatok és, a mennyire a munka átnézése közben meggyőződhettem, sehol cserben nem hagynak. A kötetek végén adott excursusok valóságos kis mesterművek világos előadás és mindenre való kitérés tekintetében. „A régi perzsák vallása és Herodotos”, „Herodotos Egyiptomban”, „Egyiptom vallása és Herodotos”, „A hadseregek és hajóhadak száma (480–479 Kr. e.)” — hogy csak egynéhánynak a címét idézzem — néhány lapon összefüggésben és összehordva oly anyagot adnak, a mely csak nagy fáradtsággal gyűjthető össze a különböző irányú tudományos művekből.

A munkát, melynek kiállítása, mint azt angol könyveknél megszoktuk, ízléses és csinos, legmelegebben ajánlom azok figyelmébe, a kik Herodotos-szal foglalkoznak.

(Budapest.)

SCHMIDT MÁRTON.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1912. május 15-én *felolvasó ülést* tartott, melynek tárgyai voltak:

1. *Szigetvári Iván*: Lanson irodalomtörténeti módszertana.

2. *Börö Ányos*: Goethe Faustjának 356-ik sorához.

A felolvasó ülést *választmányi ülés* követte, melyen Hegedüs István elnöklete alatt jelen voltak: Hornyánszky első titkár, Láng szerkesztő, Cserép, Förster, Incze J., Karl, Kuzsinszky, Melich, Pauler, Székely, Zlinszky vál. tagok és Papp második titkár, mint jegyző.

1. Hegedüs István arról a szép ünneplésről emlékezik meg, melyben társaságunk elnökét, Heinrich Gusztávot, tanári pályájának nevezetes fordulópontján tanítványai részesítették. Rámutat arra a nagy hatásra, melyet Heinrich Gusztáv a magyar tudományos irodalomra gyakorolt, azokra az érdemekre, melyeket társaságunk alapításával s az Egyetemes Philologiai Közlöny színvonalának emelésével szerzett. Hegedüs István azt indítványozza, hogy az ünnep alkalmából a Philologiai Társaság választmánya is keresse fel a társaság elnökét üdvözlésével. Az indítványt a választmány egyhanguan magáévá teszi.

2. A pénztáros jelentése szerint bevétel 12173.67 korona, kiadás 5687.15 korona.

3. Új rendes tagok: Bosnyák Pongrácz ciszterci r. tanár (aj. Láng), Cséplő Pál ciszterci r. tanár (aj. Láng), Gotthardt Kornél főgimn. tanár (aj. Révay), Katona Károly ciszterci r. tanár (aj. Láng), Champier István prem. r. tanár (aj. Császár), Ligeti Imre pénzügymin. számellenőr (aj. Cserhalmi), Niszter Tivadar benezés tanár (aj. Láng). Új rendkívüli tag: Sigmond Aranka (aj. Révay).

4. Hegedüs István jelenti, hogy a görög-magyar szótár szerkesztői tanári teendőik mellett nem fordíthatnak kellő időt a szótárra, ezért indítványozza, kérje meg az elnökség a közoktatásügyi miniszteriumot, hogy a szerkesztők középiskolai kötelezettségének egy részét, nevezetesen óraszámuknak felét engedje el. A választmány az indítványt egyhanguan elfogadja.

5. Egyéb folyó ügyek elntézése után az ülés véget ért.

— Egy irodalomtörténeti ereklje. A debreczeni főiskola könyvtárának, a mely anyagára, értékére egyaránt az ország legnagyobb bibliothekái közt foglal helyet, különösen becses szakasza az, mely a XVIII. század második és a XIX-ik első felének irodalmára vonatkozik. Ez a két jelentős korszak, miként e hazában mindenütt, úgy itt is erős fellendülést okozott. Lelkes tanárok az iskolában, jeles tudósok az irodalomban! Ertetető hát, ha szellemük és munkájuk nyoma ott maradt a könyvtár felszerelésén is. Elég e tekintetben csak arra a gazdag történeti és természet-tudományi, philologiai és filozófiai gyűjteményre utalnunk, a melyek ritka gazdagságukkal ma is meglepi a bennük kutatót. Ez utóbbi szakban, a filozofiaiban nézdelődvé, akadtam rá pár évvel ezelőtt a Sulzer *Allgemeine Theorie*jára, arra a könyvre, mely kezdő esztétikai irodalmunknak félszázadon át egyik legnépszerűbb forrása és kánona volt. Ezt óhajtom itt bizonyos kapcsolatoknál fogva bemutatni, mert ez a mű nekünk ma már több, mint egyszerű emlék: valóságos irodalmi reliquia. Hogy rövid legyek, mint az I. kötet elején levő bejegyzés mutatja, a könyv egykori tulajdonosa a Kufsteinban raboskodó Kazinczy, a ki viszont, még fogsága elején Versegly Ferencztől kaphatta s később, 1803-ban, Csokonainak küldi ajándékba. Az ő hagyatékából került aztán egyebek közt a debreczeni főiskola birtokába.

A teljesen bőrbe kötött, 8-r. alakú, négy vaskos kötet Lipcsében jelent meg, 1786-ban, M. G. Weidmann örökösénél. Tisztaságán, épségén látszik, hogy mindig könyvkedvelő emberek kezében forgott. Bejegyzés csupán két helyt fordul elő benne: az I. kötet czímlapján, legalul a kiadó neve alatt: *Kazinczy Ferencz, a kufsteini várban, 1799. Nro 2. Tokaj felé ablakal.* Aztán a III. kötet zárólapján, fent, a jobboldali sarokban, kissé egyenetlen betűkkel: *Chodowieczky 342.* s közvetlenül alatta más tentával s könnyen folyó sorokkal: *A' Chodowieczky nevet Chodowieczkinek kell olvasni. Bizonyosságát lássd itt a 342. old.* (Végül: egy hanyagul odavetett számvetési művelet töredéke.)

Ím, e rövidségükben is beszédes sorok, a melyek írójuk sorsa és alakja nagyszerű emlékével mintegy fénybe borítják e szürke könyv fakult lapjait s irodalmunknak arra a tájaira is küldenek egy pár sugarat, a melyek szenvedéseikkel és reményeikkel a leggazdagabbak közül valók nemzeti múltunk egész történetében. Rajtuk merengve újra föltűnnek előttünk a budai mezők vérrózsái, megmozdulnak a sírok és a börtönök, az elnémult irodalmi berkek, melyek fölött a herderi jóslatok hollószárnyú serege kavarg... Ám a vértanúság és az önfeláldozás e tragikai képei közt faji génuszunk már érleli azokat a nagy problémákat s már gyűjtögeti azokat a szellemmerkölcsi erőket, a mikből a modern Magyarország pár évtized múlva fölvirul. Előbb a nyelvi, majd a szépirodalmi, végül a politikai. S az új század hajnala még ránk se köszönt, a gyermek Széchenyi már fogalmazgatja első magyar leveleit, a kufsteini fogoly Kazinczy kezében már ott forog Goethe, Lessing és Sulzer, belőlük merült tekintete előtt meg a magyar nyelvi és ízlésbeli renaissance... S bár tömlőcze rácsos ablakán kitekintenie is alig szabad, saslelke már a zempléni mezőket járja, a honnan nemskóra irodalmunk aranykorát indítja meg.

De a mily gondolatébresztők e könyv autogrammjai, nem kevésbé érdekes a további története, midőn a már vezető szerepre jutott Mester ugyanezeket a köteteket annak az ifjúnak küldi ajándékba, a ki kora irodalmának nemcsak legnagyobb költő-géniusza, hanem egyszersmind a legképzettebb esztétikusa is. Elküldi Csokonainak, s a mi nem kevésbé érdekes, az ő tanításai és szellemvilága legellentétebb pólusára — Debreczenbe. Csokonai ugyanis 1803 februárjában Hafizt és Anakreont fordítgatva, hogy "könyve érdekességét" ezzel is emelje, egy esztétikai tárgyú bevezetést tervez eléjük. Ezért, mint annyi más kérdésben, most is Kazinczyhoz fordul először s kéri, hogy: "nints-e egy új Editiójú Eschenburgja a Beyspiel-Sammlungjával együtt?" Hogy "szüksége volna

még egy német Batteauxra, akár a Ramler, akár a Schlegel fordításából volna — és egy *Sulzer Lexikonjára*. A Mester készséggel válaszol s márczius 3-ikán (1803) kelt levelében többek közt ezeket írja: «Sulzernek Lexikonát ajándékba küldöm az Urnak. Rá nagy szükségét gyanítom. Kedves könyve volt Verseghynek; és méltán. Csakhogy az aesthesist inkább a nagy példányokból kell meríteni, mint didacticus könyvekből.» Valamivel lentebb: «Úgy hiszem, nem lesz kedvetlen az Úr előtt, hogy a Sulzer homloklevelére két sort írtam. Az a könyvnek becsét nevelheti. A harmadik tomus végében vasrozsdával írtam ezt, Chodovjeczky 342. Kufsteinban és egyéb helyein szenvedésünknek nem bírván tintával és tollal.»

E sorokból azonban a könyv becsén és az ajándékozás tényén kívül, valami más is valcsínűnek látszik előttünk. Az t. i., hogy Kazinczy ezt a könyvet — maga is (már vagy ajándékba, vagy kölcsönbe), attól a valakitől kaphatta — a ki Sulzernek nálunk legbuzgóbb híve és fordítója volt: Verseghytől. Ez a kitétel legalább «Kedves könyve volt Verseghynek, és méltán», szerintem erre mutat. Jól ismerjük e két író érzelmi viszonyát, mely a Mester fölényes hiúsága miatt hovatovább, főkép fogságuk után egyre ridegebbé válik. Azt is tudjuk, hogy Kufsteinban sohasem találkoztak, de igen a közös hely és a közös sors keltette rokonszenv bizonyos mélegével — Budán, a mikor 1795 áprilisétől kezdve már nemcsak a jegyzeteiket és könyveiket kapják vissza, hanem egymással is többször meghittlen érintkezhetnek. Daltól, nyelvészeti vitáktól visszhangzanak a czellák, sőt az érzelmesebb lelkű Verseghy Kazinczyt két neki ajánlott költeménnyel is meglepi, a mit ez később, a búcsúzás óráiban, egy hajfűrttel viszonz. ¹⁾ Ekkor, így kaphatta a Mester tőle bizonyára Sulzert is, hiszen a kor romantikus levegőjében az efféle «könyvprezentek» rendkívül divatosak. Aztán Verseghyt ez időtájt már úgyis Adelung és Pápai Páriz érdeklik inkább, míg Kazinczynak egy-egy becsesebb emlékek aligha kedveskedhetett volna. De támogatja e feltevésünket egy más körülmény is. A mint tudjuk, a Verseghytől használt *Lexikon*, miként ez, szintén a II., 1786-iki kiadás volt. S hogy a nevét még sem találjuk sehol bele jegyezve, s szokása szerint glosszái sem tarkítják a lapokat: ez még nem ellene bizonyít, mert a fent közlött sorokat kivéve, se Kazinczytól, se Csokonaitól sincs benne semmiféle beírás. ²⁾

Érthető ezek után, ha 1803 márcz. 15-iki levelében Csokonai meleg szavakkal siet megköszönni a nagybecsű ajándékot s többek közt ezeket írja: «A Sulzer kedvesebb ajándék nálam mindeneknél, a mit csak adni szoktak az emberek. Az alatta levő dátum oly becses monumentummá teszi azt nálam, mint a milyen a 6-a Aug. 1792 küldött Kleist.»

Hogy csakugyan szeretettel és haszonnal forgatta, azt az ő esztétikai elveiben és elméleteiben (l. *Anakreoni tanulmányait*) mutatkozó Sulzer hatások bizonyítják legjobban. Halála után aztán a főiskola birtokába kerül e *Lexikon*, a melyet az I. kötet legelső lapján levő bejegyzés e szavakkal igazol:

Liber Bibliothecae I Collegii Ref. Debrecinensis, proprio eiusdem aere una cum tribus reliquis Voluminibus, ex Libris b. d. D. Michaëlis Csokonai emtus; et reliquorum seriei insertus, d. 27^a Febr. 1806.

Bibliothecario Ord. Petro Kassai mpr.

(Debreczen.)

PAP KÁROLY.

¹⁾ L. Császár: *Verseghy élete és művei* 150—151. l.

²⁾ Sajnálattunkra Császár Elemér nem osztozik a mi föltevésünkben. Szerinte nem valószínű, hogy a börtönbe vitt könyvek közt ez is ott lett volna. Aztán, a mint az 1810-es években Verseghy ismét visszatér az esztétikához, megint csak Sulzert forgatja: tehát birtokában kellett lenni a *Theoriének*. P. K.

— A világirodalom legrégibb írott mesekönyve. Az utolsó évtized gazdag irodalmi fölfedezésekben. Rendkívül érdekes leletekkel ajándékoz meg bennünket Egyiptom. Ezek között főfontosságúak a berlini kir. múzeumba került, Elephantine szigetén talált papyrustöredékek, melyeket Sachau Eduárd berlini tanár adott ki.¹⁾ E töredékek számos új adattal gazdagították az irodalmat és az ókori történelmet. E papyrusok ugyanis egy új, eddig ismeretlen fejezetet nyitottak nemcsak a zsidók, hanem az ókor történelmében, melyről eleddig halvány sejtelmünk sem volt. Ép oly fontossággal bírnak a papyrusok irodalomtörténeti szempontból. E töredékek a legrégibb írott mesekönyv maradványait tartalmazzák.

A mi a történelmi részt illeti, itt csak annyit említhetünk, hogy már a VII. században Kr. e. Felső-Egyiptom területén zsidó településsel találkozunk. Ezek II. Pszammethich király zsoldjában állottak és a mai Elephantine szigetén, a hajdani Jeb területén, a modern Asszuánnal szemben, laktak. E leletek hitelesítik Pseudo-Aristeas eddig kétségbevonat és megczáfolt adatait, hogy már a perzsák idejében jöttek zsidó bevándorlók Egyiptomba, a kik Pszammethich királynak segítséget hoztak az aethiopiai király ellen.²⁾ Pseudo-Aristeas tehát mégis igazat mondott és több hitelt érdemel, mint a hírhedt cymbalum mundi, a mérges tollú Apion.³⁾ Ezen zsoldosok önálló községet alkottak és a jeruzsálemi perzsa helytartó hatalma alatt állottak. A történelmi töredékek pillantást engednek a községi és vallási, családi és közgazdasági viszonyokba.

Az irodalmi töredékek az eleddig csak középkori forrásokból ismert Achikar-mesekönyv egyes részei. Sachau 12 töredéket közöl, melyek kb. összesen 205 sort tartalmaznak. A mit eddig senki remélni nem mert, hogy még egyszer a szír, arabs, aethiopiai, örmény és szláv nyelveken fennmaradt Achikar-könyv ősi alakját vagy eredetijét kapjuk, továbbá hogy ezen irodalmi mű már a Kr. e. VI. században közkézen forgott és szélteben ismeretes volt — íme valósággá vált! Achikar bölcs nevét és bölcsességét különben görög írók is említik, így Pseudo-Demokritos, Menandros Aesopus életében és Strabon.⁴⁾ Még mielőtt e leletek napvilágra kerültek, akadtak tudósok, kik e könyv ősisége mellett állást foglaltak,⁵⁾ sőt Nau még a mese történelmi hitelességét is bizonyítgatta,⁶⁾ de a tudósok java-része Nöldecke köré csoportosult, a ki a mű keletkezési idejét nagyon is leszállította.⁷⁾ Itt azonban mind eme föltevések letűnnek a napirendről és egészen más szempontok szerint kell e töredékeket vizsgálni.

E fölfedezés már azért is fontos, mert egy másik régi irodalmi mű szintén Achikarra hivatkozik, és pedig több helyen: ez a Tobit nevű apokrif bibliai könyv, mely négyszer említi Achikart. Először is megemlékezik arról, hogy Eszarchaddon asszír király Achikart, Anael fiát, birodalmi kincstárnokká és helytartóvá kinevezte. Mint bölcs, tanácsadó és

¹⁾ Sachau, Eduard: *Aramäische Papyrus und Ostraka aus einer jüdischen Militärkolonie zu Elephantine. Altorientalische Sprachdenkmäler aus dem 5. Jahrh. vor Chr. Text und Tafeln.* Leipzig, Hinrichs. Olcsóbb kiadást eszközölt Sachau kiadása alapján Ungnad Artur jenai tanár. 1911.

²⁾ L. Kautzsch: *Pseudo-Epigraphen und Apokryphen.* II. k., p. 5, 13, és 35. vers. Wendland megjegyzése 60. l., die jüdischen Bundesgenossen des Psammethich (ob des ersten oder des zweiten ist zweifelhaft!) sind sicher Fiktion — tehát helytelen.

³⁾ L. Plinius hist. nat. praef. cf. Friedländer, M.: *Das Judentum in der vorchristlichen Welt.* Wien, 1897. 52. l.

⁴⁾ L. Meissner, *Zeitschrift der Deutsch-Morgenländ. Gesellschaft* 48, 15. s k. Diels, *Fragmente der Vorsokratiker* 1, uir Nr. 299.

⁵⁾ Bickel és Smend.

⁶⁾ *Histoire et sagesse d'Achikar l'Assyrien.* Paris, 1909.

⁷⁾ *Literarisches Centralblatt.* 1911. 1504.

birodalmi kincstárnok (gyűrűhordozó) Achikar a felfedezett papyrusokon is szerepel (49, 1—3., 50, 3.). Az is előfordul, hogy Achikar Eszarchaddon, bab. Asur-ahe-iddina idejében viselte e méltóságot. Másodszor pedig azt írja Achikarról a Tobit-könyv szerzője, hogy Achikar nevelte könyve hőseit, t. i. Tobitot (2. fejelet 10. vers). Harmadszor Achikar testvére fiáról esik szó (11, 17.). Csakugyan ennek nagy szerepe van a mesekönyvben, mint később látni fogjuk. Negyedszer pedig azt halljuk, hogy Tobit fia emlékeztetése idézi, mily gonoszul bánt Haman jótevőjével, Achikarral, de Achikar szerencsésen megmenekült, míg Haman megkapta büntetését (14/10.). Ehhez hasonló dolog történik mesekönyvünkben, de az ellenség neve itt nem Haman, hanem Nadanu, a ki nagybátyját, jótevőjét, csakugyan gonossággal és árulással a halálba akarja kergetni, a mi neki ugyan nem sikerül. A mese főbb pontjai tehát a Tobit-könyv szerzője előtt ismeretesek voltak.

Loehr magyarázatában hangoztatja, hogy: auf welche Begebenheit(en) hier — t. i. Achikar említésénél — angespielt wird, lässt sich nicht mit Sicherheit sagen.¹⁾ Most határozottan tudjuk, mire czéloz a könyv szerzője. De a töredékek segítségével talán felelhetünk a függőben levő irodalmi kérdésekre is, melyek eddig megoldás nélkül maradtak, t. i. Tobit elbeszélés keletkezési idejét és hazáját illetőleg is. Mondhatjuk, hogy mint terminus ante quem a III. vagy IV. század Kr. e. is jöhet számításba. A mű hazája valószínűleg — mint Nöldeke előbb is sejtette — Felső-Egyiptom.²⁾

A mese kerete a következő: 1. Szanherib asszír király idejében élt Achikar böcs, mint királyának első tanácsadója és hivatalnoka. Fia nem lévén, testvére fiát ajánlja utódjául. 2. 75 példabeszédben Achikar bölcseségre tanítja testvére fiát és utódját, mely tanítás hivatva lesz őt méltóságában vezérelni. 3. Nadan átveszi Achikar tisztjét és teljes erővel azon fáradozik, hogy jótevőjét minél előbb tönkre tegye. Cselhez folyamodik és árulással vádolja — hamisított levelek segélyével — a király előtt, ki csakugyan halálra ítéli hajdani barátját és hű munkatársát. A halálos ítélet végrehajtásával a király Achikar lekötöztetettjét, Nabuszumiszkun, bízta meg. Azonban Nabuszumiszkun nem hajtja végre a szigorú ítéletet, mert Achikar boldogabb napjaiban szintén így mentette meg egyszer mostani hóhérját a halál torkából. Egy rabszolgát végeznek ki Achikar helyett és jelentik a királynak parancsa kivitelét. Időközben az új birodalmi kanczellár nem tud megfelelni hivatásának. Az egyiptomi királynak ugyanis eszébe jutott, hogy légben repülő tornyot kellene építtetni és tanácsadót kér az asszír fejedelemtől. Ha utóbbi nem teljesíti barátja kérését, persze kész a casus belli. Nadanu a legnagyobb erőmegfeszítés mellett sem tud segíteni az országos bajban. Végre nagy körutakon Nabuszumiszkun jelenti, persze számtalanszor mentegetődzve, hogy annak idején a királyi parancsot, Achikar kivégzését nem hajtotta végre, hanem Achikar életben van és tud segíteni a nagy bajon. 4. Achikar ismét előlép és Egyiptomba megy, a hol nagy ügyességgel és okossággal elvégzi dolgát. 5. Achikar előadja meséit és tanításait.

Ez a mesekönyv tartalma az ókori és középkori feldolgozásokban. A népkönyvek ismerője már e száraz vázlatban is számtalan rokonvonásra és motívumra találhat, melyek a világirodalom hasonlófajú termékeiben nagyon is gyakoriak. Így az öreg hivatalnok lelépése, az utód háládatlansága az öreg jótevőjével szemben, az áruláslevelek segélyével, Achikar és Nabuszumiszkun barátsága, az egyiptomi király kívánsága és Achikar menekülése, ill. újabb kegybejutása és Nadanu bukása. De nemcsak a későbbi újjáfeldolgozásokban található ez az anyag, hanem már az eredetiben, mely a Kr. e. VI. században már közkezen vagy, jobban mondva, közszájon forgott.

¹⁾ L. Kautzsch fentidézett művében I. k. 146. l.

²⁾ U. o. 136. l.

Nézzük tehát az egyes töredékek tartalmát. A 49. papyrus valószínűleg a regény elejét őrizte meg. Bemutatja a hivataláról lelépő böles Achikart és beszámol az idejében végbement trónváltásról, a mennyiben Szanherib helyébe fia, Eszarchaddon lépett, a mi a történelmi tényekkel csakugyan megegyezik.¹⁾ A papyrus állapota oly rossz, hogy tartalmát csak sejteni lehet. Az 50. pap. Nadan hivatalbalépését, ill. iktatását jelenti. Az 51. és 52. pap. a harmadik fejezet részei és a böles Achikar és barátja Nabuszumiszkun közötti jeleneteket tartalmazzák. Az 58–59. számú papyrusok meséket és mondásokat őriztek meg, meglehetősen rossz állapotban az utókor számára. Ha majd sikerül a szöveget a fordítások segélyével rendbehozni, bizonyára nem egy aëopusi mese eredetét, illetőleg forrását nyerjük. Tudvalevőleg az állat- és növénymese már a régi ninivei könyvtárban is képviselve volt nem csak egy példányban. Egy régi könyvtári katalógus — ékirásban — említi, hogy ott rókameséket és növénymeséket gyűjtöttek.²⁾ Az oroszán és a számár meséje (53, 16.), a tigris és a kecske (55, 8. s k.), a medve és a juh (55, 10. s k.) bizonyára hasonló tartalmúak voltak, mint a rokon aëopusi mesék. De a böles mondásokban is nem egy mese vagy elbeszélés maradványai láthatók, mert tény, hogy a régi irodalmakban anekdotákból és mesékből röpke szavak és frázisok keletkeztek.³⁾ Így még ma nem is sejthetjük, mennyi új anyaggal gazdagították e töredékek a világirodalmat. Erre felhívni a figyelmet, e szerény sorok czélja.

(Skotschau.)

MARMORSTEIN ARTHUR.

— Poincaré a humanisztikus tanulmányokról. Franciaországban az 1902. évi tanulmányreform nagy elvi harczot indított meg, mert szétértelte a tanulmányok egységét, elősegítette a specializálódást s ezzel hasznára volt ugyan az egyes tudományszakok fellendülésének, de vesztélyeztette sokak szemében az általános műveltséget, a francia logikus, világos gondolkodás és írásművészet hagyományát. Újabbán szövetség alakult (Ligue pour la culture française), mely csoportosítani akarja mindazokat, kik ezen áramlattal szemben hisznek a klasszikus nevelés fensőbbiségében: «Défense des humanités, c'est-à-dire non seulement des études latines et grecques, mais d'une culture générale et désintéressée de l'esprit; tel est le sens précis de son action.»

A liga kiadványai közt nemrégiben Henri Poincarének egy kis füzetet jelent meg: *Les sciences et les humanités*. (Paris, Arthème Fayard). A híres matematikus első sorban a matematikusok és természettudósok szempontjából veti fel a kérdést: micsoda hasznát látják a humanisztikus képzettségnek?

¹⁾ Schrader, Keilinschriften und das alte Testament, 3. kiadás 83. s k. l.

²⁾ K. 9717 és Sm. 669.

23. 18. Ku-kar il Is. Tubar ša pii amel il Sinlikiunnini

24. 19. Ku-kar amel Etana ša pii Amel il Nannaru

25. 20. [ku-k]ar selibu ša pii amel mar il Marduk
selibu = שׁוּעִי, azaz rókameséket tartalmazott.

26. 21. [ku-kar] amel Sikak ša pii amel Sisak la.

³⁾ Így a görög mondás «γλῶσση βοῶν ἔχημεν» Bernays (Über das Phoklydeische Gedicht. Breslau, 1856. XXIII. l.), mely Aischylos Agamemnonjában előfordul, nem egyéb, mint egy régebbi attikai anekdota maradványa, vagy az ismert közmondás οὐ πρέπει γαλῆ προσκωτῶν Zenob. II. 39. egy régi rege maradványa (l. Friedländer, Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms. I^o 538. old.). A héber irodalomban szintén észlelhetjük e jelenetet. Pl. שָׂדָה בִּיהָ נִרְנָא כִּפְהָ סִיחַ אֶת הַמְּנוּרָה stb.

A matematikában rendkívül finom, következetes nyelvhasználatra van szükség, mert a levezetés szigorú menetétől való legcsekélyebb eltávolodás az eredményt veszélyezteti. Ilyen finomságok átértésére csak a nyelv pontos, minden részletében tudatossá vált használata képesít. Ezt grammatikai analysis és fordítások útján szerezzük meg. Különösen az utóbbi fontos, mert a gyermeket fokozott szellemi munkára kényszeríti s a nyelv elemeinek kölcsönös viszonyát konkrét formákban érteti meg. Az antik nyelveket e szempontból ajánlja ragozásuk gazdagsága s szörendjük gondolkodásra késztető volta. Épen ezért káros Poincaré szerint, a direkt módszert a latinra alkalmazni: «Le jour où on apprendra le latin par la méthode directe, il deviendra superflu de l'apprendre». Más oldalról az ifjú tanuló a nyelvi formák analysisén barátkozik meg az elvonással abban a korban, mikor a matematika konkrét tartalmat nélkülöző formulái még visszariasztanak. Az átmenet így sokkal simább. A leendő biológus az irodalmi tanulmányokban élesítheti megfigyelőképességét, erősítheti emlékezetét, gyakorolhatja a nyelv élete titkainak ellesésében jövőendő hivatását. Ugyancsak az irodalmi tanulmányok fejlesztik ki az «esprit de finesse»-t, mely nélkül alkotó tudományt képzelni sem lehet.

Végül valóságos hévvel fejtegeti Poincaré, mennyire szüksége van a tudósnak érdekmentes levegőre. A tudomány eredményeit sokszor bámulatosan lehet alkalmazni, de az alkalmazás sohasem végezzel. A tudományhoz szükséges tiszta, érdekektől nem fertőzött levegőt az antik irodalmak tanulmánya árasztja az emberek közé; a ki egyszer ezt megízlelte, képtelen a földhöz tapadva élni, magasabb szellemi légkörre sóvárogva elvonalkozik a külső élet zavaros forgatagától. A folyton magasabbra törés szelleme hevítette a görögöket, ez uralkodjék tanulmányainkban is. Ennek a szelleme átszármasztója a humanisztikus képzettség: «Il reste dans notre enseignement classique je ne sais quoi de la vieille âme grecque, je ne sais quoi qui nous fait toujours regarder en haut. Et cela est plus précieux pour faire un savant que la lecture de bien des volumes de géométrie.»

(Budapest.)

HUSZTI JÓZSEF.

— Vörösmartynak A kis leány baja című költeménye, mely 1836-ban Bajza *Aurórájában* Csaba álnév alatt jelent meg először (123—124. l.), feltűnő hasonlatosságot mutat Kovács Pál *A kódnus Leány* című darabjának egyik dalával. Az első pillanatban arra gondol az ember, hogy Vörösmarty hatott Kovácsra, de a kronologiai adatok ezt a feltevést valószínűtlenné teszik. Kovács ugyanis a *Thália* című színdarab-gyűjtemény második kötetében már 1834-ben, azaz két évvel előbb, közrebocsátotta négy felvonásos «vígval elegey erkölcsi rajzolat»-át (Adal.: II: 161—162. l.). Ezenkívül a szóbanforgó dal Kovácsnál nem betétszerű, mint a kölcsönzött dalok igen gyakran, hanem *organikus* része a cselekvénynek, a mennyiben a helyzetből fakad és az egyik szereplőnek, Mariskának, a legbensőbb érzelmeit fejezi ki. Ez a Mariska egy hihetetlenül naiv és sentimentális leányka, olyan «mintha soha emberek között nem is volt volna»,¹⁾ a ki nem tudja azt sem, mi a szerelem. Csak midőn Jankóját hirtelen elviszik katonának, kezd lassankint lelkében az ellentét révén kialakulni szerelmességének a tudata. Jankójára gondol. Még fülében cseng a «csókos nóta», de már érzi a nagy ürességet, a nagy hiányt is:

«Itt oly jó volt előbb, oly könnyen lélekzetem; 's most, tán esőre készül az idő, mert engem itt bal felől úgy nyom valami, úgy szorongat, hogy ismét csak sóhajtanom kell», dalol:

¹⁾ Dr. Koltai Virgil: Dr. Kovács Pál élete és működése. 1889, 35. l.

(Vörösmarty.)

Ah ki mondja meg nekem,
Mért sóhajtok én?
'S mért fejembe' nincs eszem
A' szokott helyén?.

Isten a megmondhatója
Mennyit szenvedék
Testi lelki nyűgödalمام
Mint eltüntenek —

Él apám 's más vagyonom
Nincs is haj nekem!
Öt egészen én birom —
Még sincs mindenem.

Nappal álom forr fejemben
Éjjel gond viraszt;
El sem végzem, már is újra
Kezdem a' panaszt —

Szomjam nincs; de kebelem
Eped untalan,
Hogy mi? azt nem képzelem
Ah de hija van!

A' sóhajtás tartja bennem
Még az életet:
Keblem a' sok sóhajtástól
Szinte megreped.

Ép, egészséges vagyok,
Bennem hát mi fáj?
Itt szívemnél, itt az ok,
Oh hamis kis táj!

Csak sóvárogok, csak tünődöm
Nem tudom miért?
Mintha égnék 's vágyakoznám
Birhatatlanért —

S ekkor nem tudom miér' ?
Csak sóhajtnom kell;
Sok sóhajtat! ah hol fér
Bennem ennyi el?

Ah há e' sóvár tünődés
Tán a szerelem;
Akkor jaj szegény leánynak,
Akkor jaj nekem!

Még se' mondják meg nekem
Mért sóhajtok én
'S mért fejembe nincs eszem
A' szokott helyén?

A' ki engem úgy szeressen
Élve, halva hív
A' mint én szeretni tudnék,
Nincs oly férfiszív.

A téma mindkét esetben egy és ugyanaz, de ezenfelül a részletekben is van hasonlóság. Azonos mindjárt a kezdet. Az első versszak mindkét költeményben egy naiv kis leányt állít elénk, a ki testi-lelki nyugalmanak eltűntét panaszolja. Kovács Mariskája már az előző prózai monológban beszél testi-lelki nyugtalanságáról. Hasonlít a folytatás is. Mindketten epednek, sóvárognak, sóhajtoznak, híját érzik valaminek, s egyszerre csak felvillan előttük, hogy bajuknak oka tán a szerelem. Rájönnek mind a ketten, de azután mégis úgy folytatódik a költemény, mintha mégse tudnák, hogy szerelmesek. A rajznak ez a bizonyos ügyetlensége — melyet Vörösmartynál már Szemere Pál is észrevesz és megró, de később a leánya zavarával mentetet¹⁾ — közös vonás mind a két dalban. Lényegtelen hasonlóságok, a monológforma és a trochaikus ritmus, mely Kovácsnál 7, 5, Vörösmartynál pedig 8, 5-szótagú sorokból szövődik.

Az kétségtelen, hogy Vörösmarty költeménye sokkal művészebb, és a csupa lélek kis leány zavarát a szavak jelentésének felforgatásával (v. ö. álom forr, gond viraszt, «a sóhajtás tartja»... a nép szerint az imádság tartja a nehéz betegben még az életet)²⁾ és nagy kifejező erejével intenzívebben tudja éreztetni. Viszont az is valószínűnek látszik, hogy Vörösmarty «legszebb naiv dal»-át³⁾ Kovács Pál költeménye inspirálta. *E nélkül — úgy vélem — Vörösmarty «A kis leány bajd»-t nem úgy írta volna meg, a hogyan megírta.* Vörösmarty ugyanis aligha maga gondolta

¹⁾ V. ö. *Mű és élv. Athenaeum*, 1841, I. félév 68. sz.

²⁾ V. ö. Szemere Pál i. m. *Athenaeum* 1841. 1080. l.

³⁾ Gyulai Pál: *Vörösmarty élete* II. kiadás, 269. l.

ki a helyzetdalmak ezt a fajtáját, mert előtte ebben a genreben már többet is ismerünk. Ilyen például Czuczor Gergelynek az *Első szerelem*¹⁾ című költeménye, melyet először az *Auróra* 1835-iki kötetében adott ki. (*Auróra* 1835 *Népdalok* III. 173. l.) Tehát a témát illetően ez is hatással lehetett *A kis leány bajára*, noha alappában nem ehhez, hanem egy népdalhoz hasonlít, mely Erdélyi János *Népdalok és mondák* (1846) című munkájának második kötetében a 43-ik lapon olvasható²⁾ (79. számú). Magának Erdélyinek is van egy hasonló tárgyú költeménye: *Kis lány' dala* címmel, de ez már 1837-ben íródott Gödöllőn és 1838-ban jelent meg az *Athenaeumban* (I. félév 28. sz.) Úgy látszik, hogy ez a téma vándortéma volt és lehetséges, hogy a német irodalom körében is akadnak ilyen helyzetdalmak.

(Budapest.)

Dobóczy PÁL.

— Válasz Heinrich Gusztáv bírálatára. Heinrich Gusztáv a «Katona és Grillparzer» című értekezésem az EphK. áprilisi számában alaposan megbírált. Bírálatának tévedéseit a következőkben igazítom helyre:

1. H.-nek az a vádja, mely szerint G. darabja ellen felhozott kifogásaim alapja csak az, hogy ebben sok dolog nincs úgy, vagy másképen van, mint K.-nál, nyilván erős félreértésem alapul. Kifogásaimat mindig esztétikai és lélektani alapon tettem meg.

2. Azt a képtelenséget, hogy a drámai hősnek 5 felvonáson keresztül egészen más emberré kell lennie, soha eszem ágában sem volt állítani. Az azonban bizonyos, hogy G. Bánkjának jelleme nem fejlődik. Akkor pedig nagyon téved H., ha azt hiszi, hogy Macbeth, Othello és Hamlet az V. felvonásban is teljesen ugyanolyan, mint az I.-ben volt. Micsoda nagy különbség van pl. amaz I. felvonásbeli Macbeth közt, a ki még így beszél, «a sors, ha akar, tegyen meg királynak, de úgy, hogy én ne is mozduljak érte», s ama vérszomjas, már ártatlan és tehetetlen gyermekeket és nőket felkonczoló bestia közt, a melylyé végül átalakul!

3. Hogy G. Bánkot példaképül akarja elének állítani, nemcsak az én véleményem, hanem például Reich Emilé, a bécsi egyetem esztétika-tanáraé is.

4. Alaposan félreértett engem a bíráló akkor is, a mikor azt állítja, hogy én K.-nál abban is teremtettem erőt látok, hogy nála a hős nem hal meg, holott ez így van G.-nél és a többi Bánk-darabban is. Ha valamilyen nagyobb figyelemre méltatta volna értekezésem szóban forgó sorait, észrevehette volna, hogy ott én nem azt a kérdést vetem fel, hogy «miért nem hal meg Bánk?», a mint ő azt bírálatában feltűnteti, hanem a hős erkölcsi megsemmisüléséről, belső, lelki összezüzdásáról beszélek. G. hőse nem semmisül meg erkölcsileg, sem pedig Lillo Elmerickje, a ki, hogy jogosan cselekedett, maga a király is elismeri, s a ki a méltóságát tovább is megtartja. Tehát épen nem keveredtem ellenmondásba önmagammal s így nem is lehet az én «észjárásomon» csodálkozni!

(Erzsébetváros.)

PICKEL FERENCZ.

A vitás ügy elintézését bátran bízhatom e folyóirat szakértő olvasóira. Én állítólag nem értettem meg szerzőt, az pedig kétségtelen, hogy ő nem értett meg engem. Ez alapon lehetetlen minden okos fejtegetés.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

¹⁾ Említésre méltó, hogy ezt németre is lefordították (v. ö. a kölni Rheinisches Volksblatt 67. sz. 1840. Kohlhauertól) és fordítását a *Figyelmező* is közölte (v. ö. 1840. 26. sz.).

²⁾ L. Zoltvány I. Czuczor összes költői művei II. k. 245. l. jegyz.

A MAGYAR PHILOLOGIAI IRODALOM 1911-BÉN.

Az összegyűjtött anyag ez összeállításánál a következő rovatokba van osztva:

I. *Általános nyelvészet, irodalomtörténet és ethnographia.*

II. *Esztétika és műtörténet.* 1. Esztétika. — 2. Képzőművészetek. — 3. Zene. — 4. Színészet.

III. *Philologiai paedagogia.* 1. Általános irányú cikkek (nyelvtanításról, olvasásról, írásról). — 2. Magyar nyelv. — 3. Klasszikus nyelvek. — 4. Német. — 5. Francia nyelv. — 6. Művészi oktatás.

IV. *Finn-ugor nyelvek.*

V. *Indo-európai nyelvek.*

VI. *Keleti nyelvek* (arab, héber, török, egyiptomi).

VII. *Magyar nyelv és irodalom.* 1. Bibliografia. — 2. Magyar irodalomtörténet. (Ebbe fölvetettek a szépirodalmi művek és a színművek bírálatai is. Ez utóbbiaknál csak az első előadás napja van megjegyezve. Ez lehetővé teszi a különböző napilapokban megjelent ismertetések fölkeresését.) — 3. Egyes írókról. — 4. Magyar nyelvészet (a végén: egyes szókról és szólásokról). — 5. Iskolakönyvek.

VIII. *Klasszikus nyelvek és irodalmak:* 1. Általános irányú dolgozatok. — 2. Görög történet s régiségek. — 3. Görög irodalomtörténet s egyes görög írók. — 4. Nyelvészet. — 5. Latin történet s régiségek. — 6. Latin irodalomtörténet s egyes latin írók. — 7. Latin nyelvtanok s olvasókönyvek. — 8. Magyarország régiészete.

IX. *Germán nyelvek és irodalmak.* 1. Német. — 2. Nyelvészet. — 3. Tankönyvek. — 4. Svéd-norvég-dán-holland. — 5. Angol. — 6. Nyelvtanok.

X. *Román nyelvek és irodalmak.* 1. Francia. — 2. Tankönyvek. — 3. Olasz, spanyol és portugál. — 4. Oláh.

XI. *Szláv nyelvek és irodalmak.*

XII. *Vegyes.*

I. Általános nyelvészet, irodalomtörténet és ethnographia.

a) Általános nyelvészet és irodalomtörténet.

1. *Balogh Miklós.* A nyelvek eredete és fejlődése. Homonnai felső keresk. isk. 1910/11. értes. 3—15. l.
2. *Baltavári Jenő dr.* A nyelvtudomány történeti fejlődése. I. rész. Az ókori nyelvészet főbb problémái, megvilágítva a modern nyelvtudomány álláspontján. Sátoraljaujhely, 1911. (8-r. 43 l.) Ism. Kertész Armin. EPhK. 759. l.

- 2a. *Binder Jenő*. Pán halála. EPhk. 305—313. l. — Jegyzet. U. o. 448. l. — Pán halálá-hoz. U. o. 779—781. l.
3. *Boonen, Dr. J.* A helyesírás tudományos elvei. Ford. Prohászka János. Nyelvőr 399—403. l.
4. *Dähnhardt, Osk.* Natursagen. II. 1909. — Ism. Heller Bernát. Ethnogr. 169—176. l.
5. *Esperanto. G. I.* Esperanto és szabadkőművesség. Kelet 2. sz.
6. *Ignotus.* Esperanto. Nyugat II. 460—464. l.
- 6a. *Marich, Augustin.* Scopul, istoricul, constructia, răspândirea de azi, organizarea aderentilor, folgasele limbii internaționale comunicative esperanto și miscarea esperantistă la noi. Budapest, 1911. Kókai L. (16-r. 16 l.) 10 f.
7. *Szilasi Pázmány Zoltán.* Az eszperanto, mesterséges világnyelv. Pozsony, Angermayer K. ny. 1911. (8-r. 11 l.) 40 f.
8. *Ferenczy József.* Világnyelv vagy európai? Magy. Társ. tud. Szemle 646—651. l.
9. Festschrift W. Viëtor. Marburg, 1910. — Ism. Balassa József. Nyelvőr 318. l.
10. *Fóti, Josef Ludwig.* Ursprung der römischen Attila-Legende. Jung Ungarn X. 1153—1165. l.
11. *Heinrich Gusztáv.* Egyetemes irodalomtörténet. Szerkeszti Heinrich Gusztáv. IV. kötet. Ural-altájiak és szlávok. Budapest, 1911. Franklin-T. (8-r. XI, 746 l.) 24 K. — Ism. Melich János. EPhK. 680—687. l. — Rubinyi Mózes. Nyelvőr 218—220. l.
12. *Heinrich Gusztáv.* Elnöki megnyitó beszéd. (Philol. Társ. 36. közgyűlésén.) EPhK. 287—291. l.
13. *Hornyánszky A.* A prófétai ekstasis és a zene. 1910. — Ism. Heller Bernát. Ethnogr. 57—59. l. — Janitschek Béla EPhK. 690. l.
14. *Kéki Lajos dr.* A világirodalom klasszikusai tartalmi ismertetésben. (Iskolai segédkönyvek. 10, 11. füzet.) Szt. Gotthárd, 1911. Wellisch B. (8-r.) 1-20 K. — Ism. Bartha József dr. Magy. Középiskola 259. l. — Császár Elemér. Hivat. Közl. 12. sz. — Zlinszky Aladár. Tanáregyl. Közl. 44. évf. 982. l.
15. *Kertész Armín.* Kísérlet az alanytalan mondatok glottogonikus úton való magyarázatára. Nyelvtudomány III. 161—179. l.
16. *Kozma János.* A világnyelv kérdése. Tokaj-Hegyalja. 38—43. sz. (Külön is megjelent. Szerencs, Simon J. ny. 8-r. 31 l.) 20 fill.
17. *Lakatos Imre.* Assisi Szent Ferenc. Népművelés XIII. köt. 198—205. l.
18. *Leyen, Friedr. von der.* Das Märchen. 1911. — Ism. Sas Andor. EPhK. 769. l.
19. *Pecz, Γουλιελμος.* Κύρολος Krumbacher και ή ελληνική φιλολογία. EPhK. 168—175. l.
20. A philologia halottai 1910-ben. EPhK. 372. l.
21. A «Philologiai Közlöny». (1871—1872.) EPhK. 668—675. l. (Hóman Ottó levelei nyomán.) (Külön is megjelent. 8-r. 10 l.)
22. (R. A.) La Hongrie dans l'oeuvre d'Eustache Deschamps. Revue de Hongrie VII. 326—329. l.
23. *Raffay Sándor.* Evangéliumi irodalomművelés és irodalomterjesztés. Protest. Szemle 657—660. l.
24. *Schmidt, Erich.* Reden z. Literatur- u. Universitätsgeschichte. 1911. — Ism. Sas Andor. EPhK. 428—430. l.

25. *Simonyi Zsigmond*. Emlékezésed Mistelli Ferencz külső tagról. (A M. Tud. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékezésedek. XV. 7.) Budapest, 1911. Akadémia, (8-r. 20 l.) 80 fill. — Ism. R. M. Nyelvtudomány III. 319. l.
26. *Simonyi, Dr. Siegmund*. Franz Mistelli. Jung Ungarn XI. 1228—1243. l.
27. *Timár Kálmán*. Párhuzamok a Gesta Romanorum történeteire. Ethnogr. 250. l.
28. *Timár Kálmán*. Magyar párhuzam «Pfaffe Amis» elbeszéléseire. Ethnogr. 60. l.
29. *Tiernowsky Sándor*. Világnyelv. Uránia 223—229. l. (Külön is megjelent 8-r. 23 l.)

b) Ethnographia.

30. *Ács Lipót*. A sárközi népművészetről. Vasárn. Ujs. 22. sz.
31. *Alapi Gyula dr.* Bűbájosok és boszorkányok Komáromvármegyében a XVIII. században. Közlem. a Dunántúl tört.-hez 88—94, 121—128. l.
32. Archiv (Orient.) f. Völkerkunde des Orients. I. Ism. dr. Osztern Salamon. Ethnogr. 121—123. l.
33. *Arnhold Nándor*. A tojáshímzés technikái Baranyában. Népr. Ért. 173—182. l.
34. *Auner Károly*. A romániai magyar telepek történeti vázlata. 1909. — Ism. dr. Györffy István. U. o. 300. l.
35. *Bán Aladár*. A szetukézek. Budapest. Hirl. 305. sz.
36. *Banner János*. A békési magyarság népi építkezése. Népr. Ért. 129—143. l.
37. *Banner Benedek*. A nyitramegyei Ság község tótjainak népviselete. U. o. 183—195. l. (Külön is megjelent. 8-r. 15 l.)
38. *Bartucz Lajos dr.* A matyók anthropológiájáról. (Kivonat.) Orvosok Term. vizsg. 35. vándorgyűlés munkalatai 193—195. l.
39. *Bartucz Lajos dr.* A mai magyarság természetéről. Népr. Ért. 278—292. l. (Külön is megjelent. 8-r. 16 l.)
40. *Báthy Zsigmond*. Adatok a fehér gyászviselethez. Ethnogr. 33—40, 101—105. l.
41. *Bellosics Bálint*. Bács. Uránia 285—291. l.
42. *Bellosics Bálint*. Tárgy-néprajzi adalékok. Népr. Ért. 259—267. l.
43. *Bellosics Bálint*. A sokácok. (Képpel.) Vasárn. Ujs. 7. sz.
44. *Beluleszko Sándor dr.* Újévi népszokások és babonák hazánkban. A Csajkás 1, 2. sz.
45. *Beluleszko Sándor dr.* A főrévi karácsonyi színjáték. Vasárn. Ujs. 3. sz.
46. *Benedek Róza*. Bolond Istók. Ethnogr. 72—80, 142—148. l. (Külön is megjelent. 8-r. 15 l.)
47. *Benkóczy Emil*. Lakodalom a Mátra alján. Uránia 236—238. l.
48. *Benkóczy Emil*. Az egri szűcsök. U. o. 420—423. l.
49. *Berze Nagy János dr.* A zászlós kopja emléke Hevesben. Ethnogr. 124. l.
50. *Berze Nagy János*. Kiszakadt a menyasszony dunnája. U. o. 177. l.
51. *Blau Lajos dr.* A kazárok és a zsidók. Magy. Zsidó Szemle 22—26 l.

53. *Brepohl, F. W.* Die Zigeuner im byzantinischen Reich. 1911. — *Ism. dr. H. A. Ethnogr.* 119—121. l.
54. *Comşa, D.* Album de crestături în lemn. Nagyszeben, 1909. — *Ism. Schmidt Tibolt. Népr. Értes.* 218. l.
55. *Cserzy Mihály.* Temetkezési népszokások Szeged vidékén. U. o. 252—259. l.
56. *Czirbusz Géza dr.* Az ember geografiája. Magy. Középiskola 465—480. l. (Külön is megjelent 8-r. 16 l.)
57. *Deák Geyza.* Az ungvármegyei Tiszahát halászatáról. Népr. Értes. 144—150. l.
58. *Deák Geyza.* A magyarság és a rajzolás. Budapest, Lampel R. (8-r. 108 l.) 3 K. — *Ism. dr. Gyórfy István. Népr. Értes.* 75. l. — *de. Rajzoktatás* 92. l.
59. *Ecsedi István dr.* A debreczeni fogatokról. U. o. 36—53. l.
60. Emlékirata, A «Nemzeti Irodalmi Társaság» — a Londonban 1911. év július hó 26., 27., és 28. napján tartandó világfajok kongresszusához. Budapest, 1911. Franklin ny. (8-r. 32 l.)
61. *F. F.* Communications. Ed. for the Folklore fellows by Joh. Bolte, K. Krohn, A. Olrik. 1911. — *Ism. Bán Aladár. Ethnogr.* 247. l.
62. *Fábián Gyula.* Síkdíszító művészet az Ipoly mentén. Népr. Értes. 16—36. l. Eleje a múlt évi folyamban.
63. *Farkas Pál.* Gyermekekjátékok és népmulatsápok. (Nógrádmegyéből.) Nógrádi és Honti Hiradó 33. sz.
64. *Fáy Elek.* A magyarok őshona. 1910. — *Ism. Id. Egan Lajos.* A Cél 50. l.
65. *Fekete Gyula (dr. Nagyiványi).* Magyar urak életmódja a XVII. században. Egyetértés 41. sz.
66. *Feleky László.* Magyar boszorkányperek. Pesti Hirl. 239. sz.
67. *Filtsch, Joh.* Splitter zur Volkskunde. Korr. Bl. Ver. f. siebenb. Landesk. 6, 7. sz. Eitel K. U. o. 6, 7. sz. Menning, J.; Höchsmann Fr. U. o. 8, 9. sz.
68. *Fischer, Dr. Herm.* Die Schwaben in der ungarischen Grafschaft Szatmár. Württemberg. Jahrbücher f. Statist. u. Landesk. 1911. (Külön is 8-r. 48 l.) — *Ism. Petz Gedeon. EPhK.* 825—827. l.
69. *Fonahn, A.* Zur Quellenkunde d. persischen Medizin. 1910. — *Ism. Kégl Sándor. EPhK.* 361. l.
70. *Förster Jenő dr.* Két boszorkányszer 1683-ból. Közlem. Szepes vm. múltjából 242—247. l.
71. *Fuchs, D. R.* Eine Studienreise zu den Syrjänen. Keleti Szemle 229—260. l.
74. *Gálos Rezső.* A porúljárt szerelmesek meséjéhez. Ethnogr. 382. l.
75. *Gálos Rezső.* Elásott csontok vérvése. U. o. 382. l.
76. *Garay Akos.* Régi magyar férfi-hajviseletek. Népr. Értes. 81—99. l.
77. *Garay Akos.* Szlavoniai régi magyar faluk. U. o. 221—248. l.
78. *Germanista.* Krisztus-adomák. Nyelvőr 235. l.
79. *Ghergel, Dr. Ilie.* Zur Frage der Urheimat der Rumänen. Wien. Gerold, 1910. *Ism. L. I. Luceafărul* 43. l.
80. *Gönczi Ferencz.* A természet világa a néphiedelemben és népszokásokban. Orvosok. Termvizsg. 35. vándorgyűlés munkálatai. 190. l.

81. *Gönczi Ferencz*. Göcsej. Uránia 362—365. l.
82. *Gönczi Ferencz*. Halászás, rákászás és csikászás Göcsej- s Hetésben. Népr. Értes. 54—58. l.
83. *Gosztonyi Gizella*. Családi és társadalmi élet III. Károly korában. (Művelődéstörténeti értekezések.) Budapest, 1911. Markovics és Garai ny. (8-r. 97 l.) — Ism. dr. Perepatits István. Századok 798. l.
84. *Grész Leó*. Az irigi kis magyarok pásztorjátéka. Vasárn. Ujs. 5. sz.
85. *Grottenfelt, K.* Über die alten Kvänen, u. Kvänland. 1909. — Ism. Trócsányi Zoltán. Nyelvt. Közlem. 108. l.
86. *Gubitzka Kálmán*. Adatok Bács néprajzához. Bács-Bodrog vm. tört. társ. Évkönyve 101—112. l.
88. *Gyalui Farkas*. Boszorkányperek Kolozsvárt. Budap. Hirl. 90. sz.
89. *Gyárfás Tihámér dr.* Az erdélyi aranymosás 1558-iki történetéhez. Erd. Múz. 183. l.
90. *Gyórfy István*. Szatmármegyei szilva-aszalók. Népr. Értes. 249—252. l.
91. *Haberlandt, Dr. M.* Oesterreichische Volkskunst. 2 Bde. Wien. — Ism. Levetus A. S. Pester Lloyd 99. sz. — Bátky Zs. Népművelés XIV. 253. l. — Dr. Beluleszko Sándor. Népr. Értes. 213—217. l.
92. *Hanusz István*. A rozmaring. Lujza Leányegyl. Lapja 9. sz.
93. *Hatos Tivadar (Izményi)*. Karácsony a kath. székelyeknél. Alkotmány 305. sz.
94. *Heller Bernát dr.* Legendák a bukott angyalokról. Izr. m. irod. Társ. Évkönyv 111—121. l.
95. *Herman Ottó*. A «hárosok». Budap. Hirl. 189. sz.
96. *Hodos, E.* Descăntece din Bănat. Transilvania 121—135, 248—264, 699—738. l.
97. *Hoffmann Edith dr.* Az ember a primitív népek díszítő művészetében. Népr. Értes. 292—299. l.
98. *Istvánffy Gyula*. A borsodmegyei palócok. Ethnogr. 162—166, 222—232, 292—303, 363—368. l.
99. *Istvánffy Gyula*. A palócok lakóháza és berendezése. Népr. Értes. 1—15. l.
101. *Kada Elek*. Városunk őstörténete. Kecskem. Lapok 65—74. sz.
102. *Kadić Ottokár dr.* A hámosi ősemlék kutatásának mai állása. Arch. Értes. 164—179. l.
103. *Kadic, dr. Ottokar*. Die Erforschung des diluvialen Menschen in Ungarn. Jung Ungarn. I. 101—114. l.
104. *Kálmány Lajos*. A Patkó-nóta kétértelműségéről. Ethnogr. 380. l.
105. *Kenesei Ilona*. Krisztus-legendák. U. o. 47—49. l.
106. *Király Pál*. A magyar boszorkányok. (Komáromy Andor oklevéltára nyomán.) Erd. Múz. 165—169. l.
107. *Kisch, Gustav*. Altgriechische Ortsnamen in Siebenbürgen. Besztercei ág. főgimn. 1910—11. értes. melléklete 25—29. l.
109. *Komáromy Andor*. A magyarországi boszorkányperek oklevéltára. 1910. — Ism. dr. Hübner Emil. Kath. Szemle 1086—1089. l.
110. *Koris Kálmán dr.* A matyókról. (Kivonat.) Orvosok Termvizsg. 35. vándorgyűlés munkálatai. 203. l.
111. *Koris Kálmán dr.* A magyar népies építkezés szociológiai jelentősége. (Kivonat.) U. o. 221. l.

112. *Koerner, Dr. Eberhard.* Sitten und Bräuche am Allerheiligen- und Allerseelentage. Kaschauer Ztg. 127. sz.
113. *Kos Mároly.* Régi Kalotaszeg. Magy. Iparművészet 157—215. l.
114. *Kövi, Emmerich.* Hochzeitsgebräuche in der Zips. Die Karpathen IV. 2. Hälfte. 630—632. l.
115. *Krecsmarik Endre ifj.* A szarvasi honfoglaláskori magyarokról. Nemzeti Kultúra. 1. füz. 28. l.
116. *Krecsmarik Endre ifj.* Szarvasi középkori és őskori leletekről. Arch. Értes. 378—382. l.
117. *Kuhárszky László.* A czéhek Magyarországon. Eperjesi Lapok 7—9. sz.
118. *Kühn Lajos.* Középkori temetőről Nagyöszön. Arch. Értes. 182. l.
119. *Kutschera, Hugo Frh. v.* Die Chasaren. 1910. — Ism. dr. Krausz Sámuel. Ethnogr. 109—114. l. és Izr. m. irod. társ. Évkönyve 329—340. l.
120. *Lajos Dénes.* A csángó kérdés. Pesti Hirl. 185. sz.
121. *Lakatos Károly.* Vadászhit. Magyar vadászbabonák leírása. Szeged, Engel L. (8-r.) 4 K.
122. *Lám Frigyes.* A Kyffhäuser-monda. Ethnogr. 251. l.
123. *Lambrecht Kálmán.* A magyar szélmalom. Ethnogr. 23—33, 89—100, 157—162, 212—221, 285—291, 352—363. l. (Önállóan is megjelent. 8-r. 64 l.; 1 lev.) — Ism. Sz. K. M. Nyelv 463. l.
124. *László Ferencz dr.* Háromszék vármegyei pramykenai jellegű telepek. Dolgozatok az erdélyi Múz. éremrég.-tárából II. 175—259. l.
125. *Lengyel János.* Karácsonyi népszokások. (Adventtől vízkeresztig.) Kalazantinum. XVI. 106—110, 129—132. l.
126. *Levy, Dr. Mor.* Die Sephardim in Bosnien. 1911. Ism. Tausk H. Pester Lloyd 179. sz.
127. *Lórenthey Imre dr.* A diluvialis ember kérdése. Uránia 152—156. l.
128. *mk.* Pellengértábla Székesfejérvár város levéltárában. Közlem. a Dunántúl tört.-hez 36. l.
129. *Malonyay Dezső.* Magyar nép művészete. III. rész. Ism. Kiszely Árpád. Rajzoktatás 219—221. l. — *B. N.-né* Művészet 314. l.
130. *Margalits Ede dr.* Isten a világ közmondásaiban. 1910. — Ism. Wagner Lajos. Ethnogr. 243. l. és EPhK. 689. l.
131. *Margitay Ernő.* Meditazione. Tallózás a szépművészet mezején. Magy. Iparművészet 246—248. l.
132. *Matunák Mihály.* Jánosik-dalok. Ethnogr. 232—236. l.
133. *Melich János.* Néhány kelta tulajdonnévről. M. Nyelv 421—424. l.
134. *Miske Kálmán br.* Néhány szó a «Hallstatti vagy nyíri kulturá»-hoz. Múz. Kvtári Értes. 165—168. l.
136. *Móricz Pál.* Régi szüretetek. Kultúra 583. l.
137. *Móricz Pál.* Vásár a Hortobágyon. Egyetértés 189. sz.
138. *Móricz Pál.* A szlavóniai magyarok között. (Kirándulás Maradék faluba.) U. o. 135, 136, 139, 141. sz.
139. *Munkácsi, Bernhard.* Die «skythischen» Namen der Maiotés. Keleti Szemle 192—194. l. — Der «skytische» Namen der Tanais. U. o. 194. l.
140. *Nagy Géza dr.* Még egyszer a baskir-magyar kérdésről. Ethnogr. 342—352. l.

141. *Nagy Géza*. Pozsonyi puskaművesek s a régi magyar puska-művesség. Arch. Értes. 209—227. l.
142. *Nagy Gyula (Kisléghi)*. Az óbessenyői őstelep. U. o. 147—164. l.
143. *Nagy László*. Magyar fegyverek. 1630—1662. Temesvár, Csanádegyh. ny. 1911. (8-r. 109 l.)
144. *Némäti, Kálmán*. Die histor.-geogr. Beweise der Hiungnu-Hun Identität. 1910. — Ism. Darkó Jenő. EPhK. 349—351. l.
145. *Némäti Kálmán*. Nagymagyarország ismeretlen történelmi okmánya. 1911. — Ism. Darkó Jenő. U. o. 349—351. l.
146. *Némethy Gyula dr.* Az ősemlék az újabb leletek tükrében. Religio 20. sz.
147. *Népbabona*. (Szent Miklós. Az átok. Az elásott gyermek. A sors) Budap. Napló 15. sz.
- 147a. Népköltési gyűjtemény, magyar —. Uj folyam. A Kisfaludy-Társaság megbízásából szerkeszti Sebestyén Gyula dr. Budapest, 1911. Athenæum. XI—XII. *Kriza János*. Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény. Kriza János születésének századik évfordulója alkalmából másodszor kiadja a Kisfaludy-Társaság. I. köt. 2. kiad. II. köt. (8-r. XXXIX, 478; 468 l.) 12 K.
148. *Orosz Endre*. Oláh turkajárás Apahidán. Ethnogr. 304. l.
149. *Orosz Endre*. Egy érdekes csiholó típusról. Népr. Értes. 67—69. l.
150. *Orosz Endre*. Pásztorkürtök az E. K. E. múzeumában. Erdély 95—97. l.
151. *Orosz Endre*. Vadászati felszerelések. U. o. 173—177. l.
152. *Pálos Ede*. A Rábaköz és Győr vidékének népművészete. Népr. Értes. 150—173. l.
153. *Petelei István*. Asztaltartási szokások ezelőtt 200 esztendővel. Közl. ifj. Biás Itsván. Marosvásárhely 3. sz.
154. *Ponyiczky Zoltán*. Szarvas város települése és építkezése. Budapest, 1911. (8-r. 32 l.) — Ism. dr. Györfly István. Népr. Értes. 301. l.
155. *Popoviciu, Josif*. Monografia comunei Şeghişte. Transilvania 205—231. l.
156. *Pósta Béla*. Óskori barlangleletek Erdélyben. Budap. Napló 179. sz.
157. *Prikkel Marián (Réthei) dr.* Adalékok a magyar műveltség-történethez. (Nemzeti tánczolásunk múltjából.) Észtergomi főgimn. 1910/11. értes. 3—67. l.
158. *Prinz Gyula dr.* Második belsőázsiai utazásom néprajzi eredményei. Népr. Értes. 69—74, 199—213, 268—278. l.
159. *Pröhle Vilmos dr.* Isten kardja a japániaknál. Ethnogr. 209—211. l.
160. *Riester, Karl F.* Das Bauerntum in der deutschen Literatur. Von der Heide 1. sz.
161. *Róheim Géza*. Sárkányok és sárkányölő hősök. Ethnogr. 129—142, 193—209. l. (Külön is megjelent. 8-r. 32 l.)
162. *Róheim, Géza*. Drachen und Drachenkämpfen. Jung Ungarn XII. 1374—1415. l.
163. *Rosenberg Ede dr.* Fiúgyermekkedvelése. Emlékek ápolása. Magy. Zsidó Szemle 47—52. l.
164. *Roska Márton dr.* Tűzgerjesztés dörzsöléssel. Dolgozatok az erdélyi múz. éremrég. tárából II. 316. l.
165. *Roska Márton dr.* A tárgyi néprajz köréből. U. o. II. 111—125. l.

166. *Rubinyi Mózes*. Néplelektani problémák. Nyelvtudomány. III. 193—196. l.
167. s. s. A művelt osztályok theozófiája és vampir hiedelme. Ethnogr. 252—254. l.
168. *Sachmatov, A. A.* Mordovszkij etnograficeszkij zbornik. 1910. — Ism. Kemenes Pál. Nyelvt. Közlem. 106. l.
169. *Schmidt, Tibolt*. Turca în comitatul Hunedoarei. Transilvania 135—146. l.
170. *Schmidt, Tibolt*. Olajkészítés és eszközei a hunyadvármegyei oláhoknál. Népr. Értes. 59—66. l.
171. *Scott Ellist G. F.* A primitiv ember hajdan és most. A kezdetleges ember élete, szokásai, foglalatossága, nyelve, hite, művészete, mesterségei, kalandjai, játéakai stb. Angolból fordította Schöpflin Aladár. (Ismeretterjesztő Könyvtár.) Budapest, 1911. Franklin-T. (8-r. 392 l.) 8 K. — Ism. Uránia 477 l. — S? J. Nemz. Nénevelés 360. l.
172. *Sebestyén Gyula*. Rovás és rovásírás. 1909. — Ism. Kont I. Le bibliographie moderne. 1910. juil-déc. 387. l.
173. *Solymossy Sándor dr.* A főrévi népszínházok. Ethnogr. 257—277, 321—341. l.
174. *Stiller Kálmán*. Gyöngyösi népszokások. Gyöngyösi Kalend. 1911. 121—126. l.
175. *Supka Géza dr.* Honfoglaláskori leletről Gödöllőn. Arch. Értes. 180—182. l.
176. *Şuteu, Traian*. Părerile Dnui Dim. Draghicescu, despre caracterul sufletului românesc în trecut şi prezent. Foaia Şcolast 6. sz.
177. *Szász Ferencz*. A szeghegyi árpádkori temető. Dolgozatok az erdélyi múz. éremrég. tárából II. 301—311. l.
178. *Szélmán István*. Mátyás király a magyarországi ruthén népmondában. Ethnogr. 236—240. l.
179. *Szent-Gály Gy.* A karácsonyi misztériumokról. Egyh. Műipar 12. sz.
180. *Szentirmay Géza*. A karácsonyfa története. Bácskai Közérdek 51. sz.
181. *Szentirmay Géza*. Újévi szokások. U. o. 53. sz.
182. *Szinte Gábor*. Egy háromszáz éves székely ház. Vasárn. Ujs. 15. sz.
183. *Szívós Béla*. Hajduszoboszlói patkány-bűvölés. Ethnogr. 381. l.
184. *Sztripszky Hiador*. Az erdélyi halászat ismeretéhez. 1908. — Ism. Kelemen Lajos. Erd. Múz. 307—310. l.
185. *T. K.* Adatok Zombor város néprajzához. Bács Bodrog vm. tört. társ. Évkönyve IV. 154—162. l.
186. *Tábori Kornél*. Az üldözöttek Eldorádója. (Zsidóország Dél-Amerikában.) Vasárn. Ujs. 19. sz.
187. *Téglás István*. Vándorczigányok útijeje. Népr. Értes. 196—199 l.
188. *Timár Kálmán*. Az építő áldozat babonája és mondájához. Ethnogr. 177. l.
189. *Timár Kálmán*. A levágott fej gyónása. U. o. 317—319. l.
190. *Tömörkény István*. Szatymazi fa-lakat. Népr. Értes. 128. l.
191. *Torockai-Vigand Ede*. Székelyföldi népművészeti múzeum. Magyar Iparművészet 23. l.
192. *Türr Antal*. A végi husvétii locsolás. Nógrádi Hirl. 17. sz.
194. *Ujlaki Samu dr.* Indiai bűvészet. Szilágyi István-kör Évkönyve V. 67—72. l.

195. *Vaddasz Ede*. Zsidó szokások és szólamok. Magy. Zsidó Szemle 38—47, 273—275. l.
196. *Varjú János*. Fajunk ősiségének kérdéséhez. Kalazantinum XVI. 77—83. l. — Az ősz magyarfaj művelődő képességének történelmi bizonyítékai. U. o. 157—162. l.
197. *Visegrádi János*. A mogyoródi őstelep. Múz. Kvtári Értes. 30—39. l.
198. *Viski Károly*. Adatok a székely építkezés ismeretéhez. Népr. Értes. 99—127. l. (Külön is megjelent. 8-r. 30 l.)
199. *Volkov, T. K.* Materialij po etnografiji Russiji. St. Peterburg 1910. (4-r. XVII, 215, 7 l.) Ism. dr. Sztripszky Hiador. U. o. 75—77. l.
200. *Vook Fedor*. Anthropometrikus vizsgálatok Galiczia, Bukovina és Magyarország rutén lakossága között. I. Huczulok. Lemberg, 1908. — Ism. dr. Sztripszky Hiador. U. o. 77. l.
201. *Weber, Rudolf*. Die Kindersprache. Karpathen Post 46. sz.
202. *Weber, R.* Zipser Weihnachtsspiele. U. o. 51. s köv. sz.
203. *Weichhardt, Gabriella*. Keresztelő, házasság és temetés Magyarországon. 1600—1630. (Művelődéstörténeti értekezések 48. l.) Budapest, 1911. Stephaneum. (8-r 99 l.) Ism. dr. Perepatits István. Századok 797. l.
204. *Weisz Miksa dr.* «Minhág Tób». Izr. m. irod. társ. Évkönyve 266—275. l.
205. *Wellesz Gyula dr.* Egy lakodalmass szokás. Magy. Zsidó Szemle 208. l.
206. *Wessels, Ernst*. Bräuche am Andreas-Abend. Budap. Tagbl. 280. sz.
207. *Wundt, W.* Mythus u. Religion. 1909. Ism. dr. Elek Oszkár. Athenæum. III. 67—88. l.
208. *Zilahy József*. Tápió. Ethnogr. 126. l.
209. *Zsivolnov Vladimir*. Karácsonyi szokások. (A szerb nép karácsonyi életéből.) Fehértemplom és vid. 1. sz.

II. Esztétika és műtörténet.

1. Esztétika.

210. *Alexander Bernát*. A kritikáról. Magy. Figyelő I. 77—88. l.
211. *Alexander Bernát*. Kultura és művészet. U. o. I. 171—179. l.
212. *Alszegehy Zsolt*. Az esztétikai szemléletről. Gyöngyösi főgimn. 1910—11. értes. 8—22. l. (Külön is megjelent. 8-r. 15 l.)
213. *Ambrus Zoltán*. A színházak és a közönség. Magy. Figyelő I. 89—99. l. — A színházak és az írók. U. o. I. 188—196. l. — A pornografia és a színházak. U. o. 290—299, 482—489. l. — A színház és a szerelem problémái. U. o. I. 569—577. l. — A Nemzeti Színház ujdonságai. II. 77—87. l. — Szezonvégi bemutatók. U. o. III. 55—59. l. — Külföldi ujdonságok. U. o. IV. 84—88. l. — A Nemzeti Színház ujdonságai. U. o. IV. 258—268. l. — Külföldi és magyar ujdonságok. U. o. IV. 418—428, 528—536. l.
214. *Ambrus Zoltán*. Drámabírálat. Nyugat II. 616—623, 744—749, 846—854. l.

215. *Bálint Lajos*. A táncművészet problémái. Népművelés XIV. 169—178, 237—249, 407—415, 479—484. l.
216. *Bárka József*. A szépirodalom hatása a közerkölcsiségre. Budapest, 1911. Toldi L. (8-r. 51 l.)
217. *Bíró Lajos*. Budapesti színházak. (Az író, a kritika és a közönség.) Új Idők 7. sz.
218. *Bittenbinder Miklós dr.* Az impresszionizmus a modern magyar életben és lírában. Pesti Hirl. jan. 8.
219. *Bodola Gyula dr.* Gondolatok líránkról. Pápai Jókai-kör Évkönyve XVII. 39—43. l.
220. *Böröczffy Kálmán*. Felvilágosodás és irodalom a XVIII. században. Egri főreálisk. 1910/11. értes. 3—37. l.
221. *Borsodi Lajos dr.* Az irodalom újabb iránya. Torontálvárm. magy. közmível. egyll. évkönyve III. köt. 91—110. l.
222. *Consul*. A legújabb irodalmi irányok és az erkölcs. Kultura 75. l.
223. *Croce, Benedetto*. La critica litteraria. 1896. Ism. M. N. Irod.-tört. Közlem. 496—498. l.
224. *Croce, Benedetto*. Problemi di estetica. 1910. Ism. Várdai Béla. Budap. Szemle 148. köt. 151—156. l.
225. *Csapodi István dr.* A szem az irodalomban. Lujza Leányegyl. Lapja 5. sz.
226. *Dilthey, W.* Das Erlebniss u. die Dichtung. 1910. Ism. dr. Nagy József. Kath. Szemle 545—547. l.
227. *Dobay Sándor*. A leány szerepe a modern drámában. Szilágyi István-kör Évkönyve V. 48—53. l. és Máramaros 71. sz.
228. *Ernest-Charles, J.* L'importance des Comédiens. Revue de Hongrie VIII. 278—283. l.
229. *F. I.* A temető költészete. Gömör-Kishont 45. sz.
230. *Farkas József dr.* Az esztétikai fogalmakról. Marosvásárh. kath. főgimn. 1910/11. értes. 3—10. l.
231. *Ferenczi Sándor dr.* Az élcz és a komikum pszichologiai elemzése. Gyógyászat. (Külön is 14 l.)
232. *Gábor Ignác*. A magyar ősi ritmus. 1908. Ism. Torkos László. EPhK. 479—485. l.
233. *Gábor Ignác*. Az ó-germán vers és az ősi magyar ritmus. Nyugat I. 685—690. l.
234. *Gondán Felicián*. A pesszimizmus irodalmunkban. Fejérmegyei Napló 31. sz. és Eger 11. sz.
235. *Guyau, J. M.* Die Kunst als soziologisches Phänomen. Deutsch v. P. Prina u. G. Bagier. Ism. H. L. Pester Lloyd 263. sz.
236. *Harmos Sándor*. A költészettan szociális vonatkozásai. Magy. Tanítóképző 18—22, 87—92, 155—158. l.
237. *Harsányi Lajos*. A szimbolizmus az új költészetben. 1911. Ism. Kultura 363. l.
238. *Hatvany Lajos*. Irodalompolitika. Nyugat II. 169—176. l. — (A Nyugat szerepe.) Világ 310. sz.
239. *Havadi Barnabás*. A keresztény szépirodalom problémája. Alkotmány 9. sz.
240. *Heinrich, Gustav*. Deutsche Verslehre. Ein Grundriss. 3. verbesserte Auflage. Budapest, 1911. Franklin-T. (8-r. 184 l.) 3 K.
241. *Hevesi Sándor*. A színház és a közönség. Élet 16. sz.

242. *Karl, Louis.* Sur le romantisme français en Hongrie. Revue de Hongrie VIII. 154—163. 1.
243. *Ker, W. P.* On the history of the ballads. 1100—1500. — *Ism.* Stefanović Svet. Letopis Matice Srpske. IV. 66—73. 1.
244. *Kolumbán Virgil.* A költészet nevelő hatása. Rozsnyói kath. főgimn. 1910. 11. értes. 7—31. 1.
245. *Kozári Gyula.* Emberi okmányok. 1910. — *Ism.* Farkas László. Nyugat I. 120—122. 1. — Bihari Ferenc. Hittudom. Folyóirat 580—587. 1. — *k.* Magy. Középiskola 111—113. 1. — Madarász István dr. Kath. Nevelés 91. 1. — Némethy Ernő. Egyh. Közl. 1. sz.
246. *Kozári Gyula.* Gondolatok az író erkölcsi felelősségéről. Nagyvárad, Szt. László ny. 1912. (8-r. 15 l.)
247. *Kralik, Rich. v.* Die katholische Literaturbewegung der Gegenwart. 1909. — Ein Jahr kathol. Literaturbewegung. 1910. *Ism.* W. Ö. Kath. Szemle 98—104. 1.
248. *Kristóf György dr.* Megjegyzések az esztétika módszeréhez. 1910. — *Ism.* Alszeghy Zsolt. EPhK. 756—759. 1. — Kristóf Gy. megjegyzése. U. o. 844. 1.
249. A kritikáról és a kritika kritikájáról. Élet 6. sz.
250. *Lautner János.* Pár szó a modern drámáról. Pápai Hirl. 5, 6. sz.
251. *Lukács György.* A lélek és a formák. 1910. — *Ism.* Ritoók Emma. Kutasi Elemér. Huszad. Század 24. köt. 502—507. 1. — Kelecsényi János. EPhK. 134—136. 1.
252. *Lukács György.* A tragédia metafizikája. Szellem 109—129. 1.
253. *Madarász Flóris dr.* Gondolatok a költészet jelenéről és jövőjéről. Kath. Szemle 571—574. 1.
254. *Márkus, Ladislaus v.* Neue Dramen. Jung Ungarn IV. 530—534. 1.
255. *Márkus, Ladislaus von.* Der neue Kurs im ungarischen Drama. U. o. I. 127—132. 1.
256. *Mészáros Aladár.* A műélvezet az ethika és esztétika világításában. Kath. Szemle 661—680, 789—806. 1.
257. *Mitrovics Gyula.* Egyházi szónoklattan. Tekintettel a magyar egyházi beszédirődalomra. Második bővített kiadás. Debreczen, 1911. Hegedüs és Sándor. (8-r. 367 l.) 7 K.
- 257a. *Mitrovics Gyula.* Művészi alapelvek. Debrec. főisk. Lapok 53. évf. 1—3. sz. [613—615. 1.]
258. *Mohácsi, Eugen.* Der ungarische Urrhythmus. Jung Ungarn V.
259. *Nádai Pál.* Reinhardt-esték. Népművelés XIII. köt. 139—143. 1.
260. *Négyesy László.* A magyar költészet eredete. 1910. — *Ism.* Gálos Rezső. Tanáregyl. Közl. 44. évf. 331. 1.
261. —*oe*— A romanticizmus és az erkölcsök. Magy. Figyelő II. 335—340. 1.
262. *P. L.* Modernség az irodalomban. Magy. Nemzet 115. sz.
263. *Palágyi Lajos.* Irodalompolitika. U. o. 189. sz.
264. *Palágyi Lajos.* Irodalmunk nyelve. U. o. 206. sz.
265. *Palágyi Lajos.* A satyrdrámáról. Kultura 392—393, 422—423, 464. 1.
266. *Pironecsák Antal.* A szép abszolút oka. Religio 13. sz.
267. *Radványi Kálmán dr.* A ma irodalmáról. Élet 52. sz.
268. *Regéczy Nagy Béla.* Stylus és egyszerűség. Kultura 111. 1.
269. *Réz László.* Vallás és művészet. 1909. *Ism.* Miklós Ferencz. Budapest. Szemle 147. köt. 471—474. 1.

270. *Radó Antal*. A fordítás művészete. 1909. — Ism. Heinrich Gusztáv. Budapest. Szemle 142. köt. 314—316. l.
271. *Rozványi Vilmos*. A nyugateurópai formák magyar fejlődése. Nyugat II. 446—456. l.
272. *Savarit*. Les limites de la poesie libre. Ism. h. EPhK. 705. l.
273. *Sebestyén Károly*. Regények és regényírók. Magy. Figyelő II. 158—166. l.
274. *Sellő*. A karácsonyi motívum az irodalomban. Pesti Hírl. 305. sz.
275. *Sikabonyi Antal*. A szecesszionizmus és túlzásai. Magy. Figyelő II. 506—510. l.
276. *Skita Ervin*. Statáriális és motorialis drámák. Kultura 671. l.
277. *Szelényi Ödön dr.* Jelenkori vallásos áramlatok a magyar irodalomban. 1910. Ism. Sz. M. Protest. Szemle 128—130. l.
278. *Szelényi Ödön dr.* Erkölcsi problémák újabb drámákban. Szepesi Hírnök 19. sz.
279. *Szidor*. Megjegyzések a modernnek irodalmához. Magy. Szó 220. sz.
280. *Szigetvári Iván*. A komikum elmélete. A M. Tud. Akadémiától Görgye-díjjal jutalmazott pályamunka. Budapest, 1911. Akadémia. (8-r. 432 l.) 5 K.
281. *Tállyay Zoltán dr.* Vallás és művészet. Religio 21. sz.
282. *Vajda Ernő*. A borzadás költészete. Népművelés XIII. köt. 83—88. l.
283. *Vajda Ernő*. A fantasztikus regény. U. o. XIV. 54—65, 105—119. l.
284. *Várdai Béla*. Benedetto Croce æsthetikája és a legújabb irodalmunk. Budapest. Szemle 145. köt. 368—393. l.
285. *Varga Jenő dr.* A műélvezet lélektanához. Művészet 379—384. l.
286. *Varjas Sándor dr.* A költői és festészeti szimbolizmusról. Művészet 214—226. l.
287. *Varjas Sándor dr.* Freud elmélete az esztétika keletkezéséről. U. o. 319—334. l.
288. *Velics László*. Az eszthetikai szemlélődés fokai és módjai. Religio 6. sz.
289. *Velics László*. A szép különféle fokozatairól. Hittudom. Folyóir. 152—162. l. (Külön is megjelent 8-r. 13 l.)
290. *Visan, Tancrede de*. L'attitude du lyrisme contemporain. 1911. Ism. Szabó Dezső. Nyugat II. 161. l.
291. *Ziechner, Alfr.* Herbarts Ästhetik. 1908. — Ism. dr. Nagy József. Magy. Pædag. 363—367. l.
292. *Zilahy László*. A modern magyar lyra. Uránia 231—233. l.
293. *Zilahy László*. A magyar kritikáról. Magy. Figyelő III. 76—82. l.

2. Műtörténet.

294. Adatok művészetünk történetéhez. Művészet 43—47, 92—93, 192—194, 231—233, 274—275, 313, 353, 390—394. l.
295. *Alexander Bernát*. Korunk művészi mozgalmairól. Magy. Figyelő III. 190—206. l.
296. *Amon Vilmos*. Lándori Vilmos. Kultura 601. l.
297. *Andreánszky Olga*. A barbizóni művészetről. Szilágyi Istv.-kör Évkönyve V. 88—97. l. és Máramaros 12, 13. sz.

298. *Bal Jeromos*. A lőcsei XV. századbeli gobelin és Mátyás király oltára. Közlem. Szepes vm. multjából 69—87. l.
299. *Bálint Aladár*. Zichy Mihály levelei. Nyugat I. 896. l. (A «Ház» közlése.)
300. *Bálint Aladár*. Pogány Willy rajzai. U. o. 412. l.
301. *Bálint Aladár*. Új művészek. 1. Pór Bertalan. Magy. Nyomdászlat 41. l. — 2. Rippl Rónai József. U. o. 74—76. l. — 3. Kernstock Károly. U. o. 333—335. l.
302. *Balla Ignác*. Michelangelo Ráhele. Izr. m. irod. társ. Évkönyv 234—245. l.
303. *Bárdos Artur*. A formáról. Művészet 166—171. l.
304. *Bárdos Artur*. Színpad és képzőművészet. Nyugat I. 489—493. l.
305. *Báthory Nándorné özv.* A japán művészetről. Művészet 39—41. l.
306. *Bayer József*. A hazai szépművészet eszméjének fejlődése történetéhez. Magy. Figyelő I. 282—289. l.
307. *Berkeszi István dr.* Temesvári művészet. Temesvár, 1910. Ism. d' I. K. Zeneközl. IX. 9. sz.
308. *Berzeviczy Albert*. A tájképfestés a XVII. században. 1910. — Ism. dr. Kristóf György. Uránia 330. l. — Farkas Zoltán. Neues Pest. Journal 35. sz. — Lakos Alfréd. Budap. Napló 13. sz. — Glatz Károly. Népművelés XII. 295. l. — Morvay Győző. Magy. Középiskola 31. —314. l. — Dr. Lázár Béla. Művészet 234. l. — R. Pester Lloyd 7. sz. — Kont I. Revue intern. de l'enseignement 61. köt. 96. l.
309. *Berzeviczy Albert*. A történelmi tájkép. Budap. Szemle 144. köt. 1—20. l. [370—373. l.]
310. *Bíds István ifj.* Erdélyi művészettörténeti adatok. Művészet
311. *Böcklin*. Böcklin-Memoiren. 1911. Ism. Wertheimer Manó. Pester Lloyd 213. sz.
312. *Runkel, Ferdinand*. Tagebuchblätter von Arnold Böcklin's Gattin Angela. 1911. Ism. Fuhrmann J. Pest. Journ. 110. sz.
313. Zwei Briefe von Menzel und Böcklin. Pest. Lloyd ápr. 7.
314. *Boromisza Tibor*. A nagybányai festői kolonia jelene-jövője. Nagybányai Hirl. márcz. 19.
315. *Bosznay István*. Hypermodern művészeti túlzások. Magy. Figyelő I. 560—569. l.
316. *Brandt, Paul*. Sehen und Erkennen. 1911. Ism. Glatz Károly. Népművelés XII. 179. l.
317. *Bresztovszky Ernő*. Művésznymor és művészgög. — Ism. Fekete Miklós. Nyugat I. 801—803. l.
318. *Brown, G. B.* The arts and crafts of our teutonic forfathers. 1910. Ism. Hpl. Arch. Értes. 447. l.
319. *Chroniqueur*. Nádler Róbert. Művészet 197—206. l.
320. *Chroniqueur*. Radnai Béla. U. o. 375—378. l.
321. *Crane Walter*. Vonal és forma. Fordította Mihalik Gyula. (Néptanítók könyvtára 41, 42. füzet.) Budapest, 1911. Lampel R. (8 r. 255 l.) 2 K. — Ism. H. K. Népművelés XIII. köt. 52. l. — Kőszegi László. Magy. Középiskola 443. l. — S. Rajzoktatás 256—259. l. — M. Iparművészet 156. l.
322. *Csaki, M.* Die Baron Brukenthalische Gemäldegalerie. Die Karpathen IV. 1. Hälfte. 281—286, 301—307, 340—345, 371—378. l.

323. *Csányi Károly*. Egy külföldre kerülő magyar gyűjtemény. (Gerhard Gusztáv.) Vasárn. Ujs. 11. sz.
324. A Csány-szobor pályázat eredménye. Élet 9. sz.
325. *Czakó Elemér*. Biedermayer. Magy. Iparművészet 329—348. l.
326. *D. L. Bruck Lajos*. Művészet 287—291. l.
327. *Diner-Dénes, Josef*. Die Renaissance und Lionardo da Vinci. Jung Ungarn VIII. 912—933. l.
328. *Divald Kornél*. Magyarország csúcsíveskori szárnyas oltárai. Művészettörténelmi tanulmányok. II. sorozat. Budapest, Pátria, 1911. (4-r. 55 l.)
329. *Divald Kornél*. Régi ötvösművek Besztercebánya, Kőrmöczbánya és Selmeczbánya ág. hitv. ev. templomaiban. Budapest, 1911. Franklin ny. (2-r. 38 l.)
330. *Divald Kornél*. Egy aukció tanulságai. Múz. Kvtári Értes. 39—45. l. (Szemere Miklós gyűjteménye.)
331. *Divald Kornél*. Bars és Hont vármegyei kutatások. U. o. 162—165. l.
332. *Divald Kornél*. A renaissance építészet Zólyom vármegyében. Művészet 29—35. l.
333. *Divald Kornél*. Hézagok a Szépművészeti Múzeumban. Magy. Figyelő IV. 411—417. l.
334. *Divald Kornél*. Régi hímzéseink és a népművészet. Magy. Iparművészet 121—124. l.
335. *Dömötör István*. Madarász Viktor. Népművelés XII. 26—28. l.
337. *Dürer, Meller, Dr. Simon*. Ein ungarisches Dürerbuch. Jung Ungarn I. 89. l.
338. *Végh Gyula*. Dürer Albrecht. Előadás. Szombathelyen 1911. évi márczius 9-én tartotta —. Szombathely, Vasvárm. ny. 1911. (8-r. 18 l.)
339. *E. N. Keresztény* műszótár. Egyh. Műipar 1—11. sz.
340. *Éber László*. Az Illésházak sírkápolnája Trencsénben. Művészet 251—260. l.
341. *Éber László*. Dudits Andor. U. o. 397—403. l.
342. *Éber László dr.* A szentkirályi (Vas m.) Tympanon. Arch. Értes. 193—209. l.
343. *Éber László dr.* Régi olasz rézmetszet a nyitrai székesegyházban. U. o. 385—392. l.
344. *Eigner Nándor*. A műipar. Egyh. Műipar 2. sz.
345. *Eigner Nándor*. A papság és a keresztény művészet. U. o. 4—6. sz.
346. *Eigner Nándor*. Egy két gondolat a templomi építészetünkről. U. o. 8, 10, 12. sz.
347. *Eisler, Michael Josef*. Von der Schönheit der «Mona Lisa». Kunstkritische Glosse. Pester Lloyd 206. sz.
348. *Elek Artúr*. Vasari. Az Ujság 178. sz.
349. *Elek Artúr*. A nagyszombati Bruckenthal képtár. U. o. 202. sz.
350. *Elek Artúr*. Magyarország csúcsíveskori művészetéről. U. o. 305. sz.
351. *Engelmann, Richard*. Antike Bilder aus römischen Handschriften. 1909. — Ism. Láng Margit. EPhK. 764. l.
352. *Enlart, Camille*. Le Musée de Sculpture comparée du Trocadero. 1911. Ism. Gerevich Tibor. Múz. Kvtári Értes. 208—210. l.
353. *Erdey Aladár*. Strobl Alajos. Művészet 50—61. l.

354. *Ernszt Lajos*. Adatok Kupeczky János és Mányoki Ádám életéhez. U. o. 23—28. l.
355. *Ernszt Lajos*. A magyar történeti festészet. 1910. — *Ism. Pogány Kálmán*. Népművelés XIII. köt. 272. l.
356. *F. Magyar* vonatkozású ismeretlen képek a firenzei kiállításon. Vasárn. Ujs. 35. sz.
357. *F. Thököly* ismeretlen képe Londonban. U. o. 45. sz.
358. *Fabriczy Kornél*. *x. y.* Arch. Értes. 92—94. l.
359. *Farkas Zoltán*. *Israels*. (1824—1911.) Vasárn. Ujs. 35. sz. — *Rédey Rezső*. Népművelés XIV. 119—123. l. — *Ruttkay-Rot-hauser M.* *Pester Lloyd* 192. sz.
360. *Farkas Zoltán*. A «Kéve» kiállítása a Nemzeti Szalonban. Vasárn. Ujs. 4. sz.
361. *Farkas Zoltán*. Kézdi-Kovács László kiállítása. U. o. 11. sz.
362. *Farkas Zoltán*. A Bruckenthal-képtár. U. o. 37. sz.
363. *Farkas Zoltán*. *Kimnach László* művészeti hagyatékának árverése. U. o. 41. sz.
364. *Farkas Zoltán*. Gróf Andrássy Gyula gyűjteménye. U. o. 9. sz.
365. *Farkas Zoltán*. *Raffaelli és a skót mesterek a Könyves Kálmán szalonjában*. U. o. 3. sz.
366. *Farkas Zoltán*. *Raffael freskói négyszáz évesek*. U. o. 7. sz.
367. *Farkas Zoltán*. *Kóber Leó* kiállítása. U. o. 46. sz.
368. *Fekete Gyula (Dr. Nagyványi)*. *Tizian élete és meczenásai*. Egyetértés 110. sz.
369. *Feleky Géza*. *Angelusz*. Hét 16. sz. (Millet Angelusáról.)
370. *Feleky Géza*. *Théo van Rysselberghe és más pointillisták*. Nyugat. II. 243—247. l.
371. *Feleky Géza*. *Salon des indépendants*. Nyugat II. 291—295. l.
372. *Ferdényi Kálmán dr.* Az egyházi műipar helyzete és feladatai. Egyh. Műipar 1. sz.
373. *Ferdényi Kálmán dr.* A keresztény művészettörténelem köréből. Religio 14. sz.
374. *Ferdényi K. dr.* A nuditások jogosultsága a művészetben. U. o. 16. sz.
375. *Ferdényi Kálmán dr.* Egyházi műemlékeink védelme és restaurálása. U. o. 34. sz.
376. *Fieber Henrik*. Vita az ó-kori keresztény művészet eredete körül. U. o. 9, 10. sz.
377. *Foertz Ernő*. A kalocsai Szt. Istvánkori székesegyház érseki sírja. Arch. Értes. 19—33. l.
378. *Forster Gyula br.* Magyarország műemlékei. 1, 2. 1905. — *Ism. dr. Janicsek József*. Egyh. Műipar 8. sz.
379. *Freund Edit*. *Beato Angelico mint tempera- és fresco-festő*. Budap. Szemle 147. köt. 410—416. l.
380. *Fülep Lajos*. Az emlékezés a művészi alkotásban. Budapest, 1911. (Gyoma, Kner ny.) (8-r. 37 l.) A «Szellem»-ben is 56—90. l. megjelent.
381. *G. Leonardo da Vinci* a régészeti társulatban. Vasárn. Ujs. 40. sz.
382. *Gaspary Géza Elemér*. A mikrochemia a festészettörténet szolgáltatásában. Doktori értekezés. Budapest, 1911. *Légrády testv.* (8-r. 70 l.) (Részlet belőle a «Művészet»-ben 294—297. l.) — *Ism. Művészet* 354. l.

383. *Gaspartz Géza Elemér dr.* Az antik falfestészet technikájáról. Arch. Értes. 425—432. l.
384. *Gerecze Péter dr.* A műemlékek helyrajzi jegyzéke. 1906. Ism. dr. Janicsek József. Egyh. Műipar 8. sz.
385. *Gerevich Tibor.* A barokk-kutatás mai tudományos állása. Budap. Szemle 143. köt. 44—59. l.
386. *Gerevich Tibor.* Újabb adalékok a bolognai festészet történetéhez a XVI. században. Művészet 298—309. l.
387. *Gerő Ödön.* Tull Ödön. (1870—1911.) Vasárn. Ujs. 39. sz. — n. Művészet 343—346. l.
388. *Gerő Ödön.* Az építészeti látásról. Művészet 404—409. l.
389. *Glatz Károly.* Kihal a művészet? Népművelés XIV. 434—436. l.
390. *Gogh. Feiks Jenő.* Van Gogh. Világ 18. sz.
391. *Feleki Géza.* Emlékezések. Nyugat. I. 1088. l. (Van Goghról.)
392. *Gyárfás Tihamér dr.* Brassói ötvösművek. Arch. Értes. 116—122. és 361—365. l. [Értes. 287—289. l.
393. *Gyárfás Tihamér.* Hazai ötvösczéhek régi pecsétei. Múz. Kvtári
394. *Gyárfás Tihamér dr.* Brassai ötvösök mesterjegyei. Egyh. Műipar 2, 11. sz. — Eleje a múlt évi folyamban.
395. *Gyárfás Tihamér dr.* Régi templomi ruhák. U. o. 8. sz.
396. *h. b.* A francia iparművészet állapota. Magy. Iparművészet 145. l.
397. *H. S. Istók János.* Kultura 757. l.
398. *Hadz F. Rezső.* A festészet újabb irányairól. Székelyudvarhelyi ref. kolleg. 1910. 11. értes. 5—11. l.
399. *Halaváts Gyula.* Szelindek vára és a szelindeki, nagycsúri, kakasfalvi templom. Arch. Értes. 1—19. l.
400. *Halmi Bódog.* Az ördögi és groteszk elem a művészetben. Máramaros 42. sz.
401. *Hampel József.* Tanulmányok a müncheni mohamedán kiállításon. Arch. Értes. 50—64. l.
402. *Hampel-Pulsky, Polyxena.* Der Thronteppich des Königs Matthias. Pester Lloyd 305. sz.
404. Három sodronyzománcos kehely. Batthyaneum 74—81. l.
405. *Havas Zoltán.* Mari Bashkirtseff. Kultura 388. l.
406. *Havas Zoltán.* Mary Kazack. U. o. 450. l.
407. *Henrich, C.* Zur Baugeschichte der ev. Pfarrkirche in Hermannstadt. Korr. Bl. Ver. f. siebenb. Landesk. 2. sz.
408. *Hercsuth Kálmán.* Fadrusz János élete és művészete. (Iparosok olvasótára XVII. 4. sz.) Budapest, 1911. Lampel R. (8-r. 44 l.) 60 f.
409. *Herz Miksa bey.* Az arab műemlékek bizottsága és a Hasszán-mecset. Budap. Szemle 148. köt. 210—215. l.
410. *Hevesi, Ludwig.* Rudolf Alt, sein Leben u. sein Werk. 1911. — Ism. Levetus A. S. Pester Lloyd 286. sz.
411. *Hirschler József dr.* Jézus Krisztus az egyházművészetben. Egyh. Műipar 1, 2. sz. (Eleje a múlt évi folyamban.)
412. *Hirschler József dr.* Liturgikus ruháinkról. U. o. 3—9. sz.
413. *Holstein Gyula dr.* Rubens és Rembrandt. Órák a művészet történelméből. Újverbász. Garamszegi D. (8-r. 22 l.) 1 K.
414. *Horváth, Heinz.* Das Männerbildnis des Jan van Eyck in der Brukenthalgalerie zu Hermannstadt. Die Karpathen. IV. 2. Hálfté 727—730. l.

415. *Iványi Béla dr.* Orbán Antal erdélyi szobrász életéhez. Erd. Múz. 184—186. l.
416. *Kacziány Ödön.* Gyulai László. (1844—1911.) Vasárn. Ujs. 23. sz. és Művészet 261—265. l.
417. *Kacziány, Edmund v.* Erinnerungen an Hans Makart. Pester Lloyd 141. sz.
418. *Kapi Béla.* Thorwaldsen. Budap. Hirl. 199. sz.
420. *Keleti Gusztáv.* Művészeti dolgozatok. 1910. — Ism. dr. Kristóf György. Századok 379—381. l. — Kont I. Revue internat. de l'enseign. 61. köt. 95. l.
421. *Kemény Lajos.* Az abaujszínai átmenetkori egyházzól. Arch. Értes. 375. l.
422. *Kenczler Hugó.* A németalföldi arczképfestés a XVI. században. Budap. Szemle 146. köt. 276—292. l.
423. *Kenczler Hugó dr.* A N. Múzeum egy régi ötvösművének védelme. Arch. Értes. 393—409. l.
424. *Kenczler Hugó dr.* A stílusról. Művészet 279—282. l.
425. *Kende István.* Japán művészet. Rajzoktatás 17—21. l.
426. *Kernstock, Elek Artúr.* Kernstock Károly pályája. Az Ujság 280. sz.
427. *Farkas Zoltán.* Kernstock Károly kiállítása. Vasárn. Ujs. 49. sz.
428. *Gerő Ödön.* Kernstock Károly. Kultura 697—700. l. — Jean Preux. Hét 49. sz. Lengyel Géza. Nyugat II. 1068—1070. l. — Lyka Károly. Új Idők 50. sz. — R. Pest. Lloyd 280. sz. — Sztrakonitzky Károly dr. Alkotmány 280. sz.
429. Két régi falfestmény. Batthyaneum 89—92. l.
430. *Kimakowicz M. v.* Die kobaltblaue Keramik Siebenbürgens. Korr. Bl. Ver. f. siebenb. Landesk. 3, 4. sz.
431. *Kimakowicz, M. v.* Siebenbürgische Alabaster-Skulpturen. U. o. 3, 4. sz.
432. *Kleinschmidt, Beda.* Lehrbuch d. christl. Kunstgeschichte. 1910. — Ism. dr. Ferdényi Kálmán. Egyh. Műipar 2. sz.
433. *Konnerth, Herm.* Die Kunsttheorie Conrad Fiedlers. 1909. — Ism. Porsche R. Korr. Bl. Ver. f. siebenb. Landesk. 3, 4. sz.
434. *Kósa Miklós.* Rembrandt és Ingres. Auróra I. 11. sz.
435. *Koza György.* Kereszt a művészetben. Egyh. Műipar 6.
436. *Koza György.* A breznóbányai templom új faliképe. U. o. 3, 8. sz.
437. *Koza György.* Új oltárkép Zólyombrezón és még valahol. U. o. 9. sz.
438. *Koza György.* A festmény és tárgya. Religio 33. sz.
439. *Kőszeghy Elemér.* Soproni ötvösök hivatalos jegye. Arch. Értes. 308—310. l.
440. *Kőszegi László.* A képzőművészet komolyabb értékeléséről. (A Székely Bertalan Emlék-kiállítása alkalmából.) Rajzoktatás 48—62. l. (Külön is megjelent. Budapest, Kilián Fr. (8-r. 15 l. 40 f.)
441. *Kőszegi László.* Művészet, élet és erkölcs. Rajzoktatás 105—110. l.
442. *Kupcsay Felicián dr.* A repülő ember a művészetben. (Az Umschau-ból ford.) Uránia 261—269. l.
443. *L. J. Hegedüs László.* (1870—1911.) Vasárn. Ujs. 29. sz.
444. *Lázár, Béla.* Courbe et son influence à l'étranger. Paris, H.
445. *Lázár Béla dr.* Glatz Oszkár. Művészet 335—342. l.
446. *Lázár Béla.* Művészi torzszülöttek. Picasso. Új Idők febr. 19.
447. *Lehóczky T.* A munkácsi régi oltárkredenczről. Arch. Értes. 261. l.

448. *Lengyel Géza.* Jean Francois Raffaëlli. Nyugat I. 218. l.
449. *Lengyel Géza.* A Kéve kiállítása. U. o. I. 316. l.
450. *Lengyel Géza.* Hagyatékok. U. o. II. 778. l. (Bruck Lajos, Mihalik Dániel, Pap Henrik.)
451. *Lengyel Géza.* Kóber Leó. U. o. II. 952. l.
452. *Lengyel Géza.* Kalmár Elza. Magy. Iparművészet 124—129. l.
453. *Levetus, A. S.* Peusant Art in Austria and Hungary. The Studio, Special Number Autum. 1911. Ism. R. Pester Lloyd 257. sz.
454. *Lovaghy Dénes.* A modern pikturáról. Szilágyi Istv.-kör Év-könyve V. 80—86. l.
455. *Lüer, Dr. Herm. u. Creutz, Dr. Max.* Geschichte der Metall-kunst. 1904/9. — Ism. Sz. L. Magy. Iparművészet 40. l.
456. *Lyka Károly.* Középszerű művészet. Uj Idők 24. sz.
457. *Lyka Károly.* Mona Lisa. U. o. 36. sz.
458. *Lyka Károly.* Két új magyar művész. U. o. 41. sz. (Bruck Lajos és Lándori Vilmos.)
459. *Lyka Károly.* Varga Emil képeiről. U. o. 43. sz.
460. *Lyka Károly.* Üzlet a művészetben. Magy. Figyelő I. 100—106. l.
461. *Lyka Károly.* Patina-kérdések. Művészet 207—213. l.
462. *Lyka Károly.* Néhány szó a városképről. U. o. 283—286. l.
463. *Lyka Károly.* A székesfőváros és a művészetek. U. o. 363—368. l.
464. *Margitay Ernő.* Vágó Pál. U. o. 239—242. l.
465. *Markó Miklós.* Gróf Andrássy Géza palotájának műkincsei. Vasárn. Ujs. 25. sz.
466. *Mednyánszky Dénes, br.* Felsőmagyarországi templomokban létező credenitiákról. Arch. Értes. 75. l.
467. *Meier-Graefe, Julius.* Hans von Mareès. Ism. Feleký Géza. Nyugat II. 950—952. l.
468. *Meller, Dr. Simon.* Die graphische Sammlung des Museums der Schönen Künste. Pester Lloyd 184. sz.
469. *Meller Simon.* A magyar művészet kialakulása a XIX. század első felében. Művészet 174 186. l.
470. *Meller Simon.* A Szépművészeti Múzeum rajzgyűjteménye. U. o. 359—362. l.
471. *Meller Simon.* Kohnér Adolf művészeti gyűjteménye. Vasárn. Ujs. 18. sz.
472. *Mészöly Géza.* Keresztrefeszítés — egy ismeretlen műve. U. o. 16. sz.
473. *Mihalik Gyula.* Az egyházművészeti tanfolyamok. Magy. Iparművészet 258—271. l.
474. *Mihalik József.* Magyar művészeti emlékek Lengyelországban. Múz. Könyvt. Értes. 1—7. l.
475. *Mihalik József.* Háromszáz év a pozsonyi ötvösség történetéből. U. o. 85—161. l.
476. A miniatűr-festészet. Vasárn. Ujs. 53. sz.
477. *Műcsarnok. Elek Artur.* A Műcsarnok jubileumi kiállítása. Az Ujság 298. sz.
478. *Farkas Zoltán.* A műcsarnok jubiláris kiállítása. Vasárn. Ujs. 52. sz.
479. *Gerő Ödön.* Az ünnepi tárlat. Hét 15. sz.
480. *Jean Preux.* A jubiláris tárlat. Hét 52. sz.
481. *Kanizsay Ferenc.* Glosszák egy jubileumhoz. Élet 15. sz. (Képző-művészeti Társulat.)

482. *Lengyel Géza*. A műcsarnokból. Nyugat I. 804—806. l.
483. *Lyka Károly*. A Műcsarnok jubiláris kiállítása. Uj Idők 52. sz.
484. *Ruttkay-Rothauser, Max*. Ausstellungen im Künstlerhause. Pester Lloyd 238. sz.
485. *Ruttkay-Rothauser, Max*. Jubiläumsausstellung im Künstlerhause. U o. 298, 302. sz.
486. *Munkácsy, Bertha Sándor*. Munkácsy Mihályról. (Élményeimből.) Vasárn. Ujs. 26. sz.
487. *Iván Ede*. Munkácsy első szerelme. Uj Idők 28. sz.
488. *Prém József*. Munkácsy Mihály. (Magyar Könyvtár 611. sz.) Budapest, 1911. Lampel R. (16-r. 29 l.) 30 f.
489. *Bölöni György*. Munkácsy Mihály, Világ. Jún. 18. — Lyka Károly. Pester Lloyd. Jún. 18.
490. Munkácsy Mihály síremléke. Művészet 266—271. l. — Lásd 585. sz. a. is.
491. *Münsterberg, Osk.* Chinesische Kunstgeschichte. I. Ism. Sz. L. Magy. Iparművészet 116. l.
492. *Nádai Pál*. Henry van de Velde. Népművelés XIV. 377—385, 469—479, 497—509. l.
493. *Nagy Endre*. Vadász Miklós. Vasárn. Ujs. 36. sz.
494. *Némethy Gyula dr.* Az öltözet jelentősége a szobrászatban. Nagyvárad, 1911. Ism. F. II. Művészet 194. l. — Tiszántúl 35. sz.
495. *Némethy Gyula dr.* Az arcképfestésről. Tiszántúl 77. sz.
496. *Nemzeti Szalon. Farkas Zoltán*. A Nemzeti Szalon őszi kiállítása. Vasárn. Ujs. 38. sz.
497. *Jean Preux*. Jubileum a Nemzeti Szalonban. Hét 50. sz.
498. *Nordau, Max*. Chinesische Malerei. Pester Lloyd 25. sz.
499. *Novák József Lajos*. Vidéki közönségünk művészeti nevelése. Magy. Iparművészet 228—245. l.
500. *Nyolczak, Bálint Aladár*. A «Nyolcak». Magy. Nyomdászat 136—137. l. — Bölöni György. Világ 101. sz. — Lyka Károly. Uj Idők 19. sz. [I. 13—14. l.]
501. *Kollányi Boldizsár*. Nyolcz magyar festőművész. Jövő. (Arad.)
502. *Feleky Géza*. Séta a Nyolcak kiállításán. Nyugat I. 990—992. l.
503. *Feleky Géza*. A Nyolcak kiállítása. Hét 18. sz.
- 503a. *L. G.* Képek a multból. Művészet 422—425. l. (Schoeft, Peschky Ferencz és Eduard, Frühling Frigyes, Ujházy Ferencz, Gyurkovics Károlyról.)
504. *Ohquist*. A finnek művészete ősidőktől máig. (Művészeti Könyvtár.) Budapest, 1912. Lampel R. (8-r. 243 l.) — Ism. Vasárn. Ujs. 22. sz.
505. *Paál László* ismeretlen levelei. Közli Iván Ede. Művészet 243—250. l.
506. *Pasteiner, Jules*. Topographie de l'architecture du moyen age en Hongrie. Revue de Hongrie VII. 65—80. l.
507. *Paur Géza*. Három művész hagyatéka. Vasárn. Ujs. 42. sz. (Bruck Lajos, Mihalik Dániel, Pap Henrik.)
508. *Petrik Albert*. Magyarország románkori építőművészete. 1911. Ism. Harsányi Kálmán. Élet 18. sz. — H. S. Kultura 438. l.
509. *Petrik Albert*. A régi Buda-Pest építő művészete. II. III. rész. (Építő munkavezetők könyvtára. XXXI, XXXII.) Budapest, 1911. Nagel O. (8-r. 103, 104 l.) Egy kötet ára 3 K 50 f.

510. *Petrik Albert.* Budapest régi szobrai. Vasárn. Ujs. 24. sz.
511. *Petrik Albert.* A zsámbéki templom. Építő Ipar 1, 2. sz.
512. *Petrik Albert.* Elpusztult székesegyházaink. 1. A székesfehérvári bazilika. U. o. 15—17. sz. — 2. Az esztergomi bazilika. U. o. 49, 50. sz. — 3. Bakócz Tamás kápolnája. U. o. 52, 53. sz.
513. *Petrovits Emil.* Ismeretlen Makart-kép Budapesten. Művészet 387. l.
514. *Pinder, Wilhelm.* Deutsche Dome des Mittelalters. Ism. dr. Janicssek József. Egyh. Műipar 9. sz.
515. *Platz Bonifác dr.* Egy magyar freskóművész. Budap. Hirl. 203. sz. (Éber Sándor.)
516. Pór Bertalan kiállítása a «Könyves Kálmán»-ban. Tersánszky J. Jenő. Femes Beck Vilmos. Berény Róbert. Nyugat I. 406—409. l.
517. *Pósta Béla.* A magyar nemzet és a művészetek. A kolozsvári m. kir. Ferencz József tudományegyetem 1910/11. évi pályadíjkiosztó ünnepélyén előadta —. Kolozsvár, Ajtai-ny. 1911. (8-r. 24 l.)
518. *Prohászka Ottokár.* Több művészetet a templomokba. Magy. Iparművészet 1. l. és Egyh. Műipar 1. sz.
519. *Radisics Jenő.* Japán iparművészet. Magy. Iparművészet 41—44. l. és Vasárn. Ujs. 4. sz.
520. *Radisics Jenő.* Mátyás király trónkárpitja. U. o. 354—357. l.
521. Régi Máriaszobrok Csikmegyében. Batthyáneum 93—99. l.
522. Régi szentségházak a Székelyföldön. U. o. 107—111. l.
523. Régi templomi ruhák. U. o. 65—73. l.
524. *Ricci, Conr.* Geschichte der Kunst in Nord-Italien. 1911. — Ism. ph. Népművelés XII. 352. l.
525. *Rippl-Rónai.* *Rippl Rónai József* emlékezetei. Budapest, 1911. Nyugat. (8 r. 159 l.) 12 K. — Ism. Bálint Aladár. Nyugat II. 196—198. l. — Glatz Károly. Népművelés XIII. 274. l.
526. *Farkas Zoltán.* Rippl-Rónai József kiállítása. Vasárn. Ujs. 12. sz. — Gerő Ödön. Hét 12. sz. — Pogány Kálmán. Népművelés XIII. 47—51. l.
527. *Lengyel Géza.* Rippl-Rónai József. Nyugat I. 661—664. l. — Lyka Károly. Új Idők 12. sz.
528. *Rodin.* *Pironcsák Antal.* Rodin és szobrászatunk. Religio 20. sz.
529. Rodin a művészi fegyelmezettségről. Magy. Iparművészet 100. l.
530. *Rosenberg, M.* Geschichte der Goldschmiedekunst. 1910. — Ism. dr. Gyárfás Tihamér. Erd. Múz. 311. l.
531. *Róth Viktor dr.* Franckensteini Franek Bálint epitaphiuma. — Hann Sebestyén műve. Arch. Értes. 107—115. l.
532. *Róth Viktor dr.* Román és gót kapcsolatok erdélyi templomokon. U. o. 289—304. l.
533. *Roth, Victor.* Zur Charakteristik der romanischen Kirchenarchitektur in Siebenbürgen. Korr. Bl. Ver. f. siebenb. Landesk. 3—4. sz.
534. *Roth, Victor.* Die Ferula der Hermanstädter evangelischen Stadtpfarrkirche. U. o. 3, 4. sz.
535. *Rózsa Gy. Dezső.* Andorkó Gyula. Nyugat I. 111—113. l.
536. *Sauerlandt, Max.* Deutsche Plastik d. Mittelalters. Ism. dr. Janicssek József. Egyh. Műipar 9. sz.
537. *Schmidt D. Gyula.* A modern kor építészete. Haladás 20—22. l.
538. *Schoen Arnold.* Huszár Adolf gyermektanulmányai. A Cél 176—179. l.

539. *Schoen Adolf*. Kracker magyarországi működésének első festményeiről. U. o. 379—383, 428—433. l.
540. *Schoen Arnold*. Zichy éjféli párba. U. o. 499—502. l.
541. *Schulek Eber László*. Schulek Frigyes. Vasárn. Ujs. 47. sz. — k—d. Rajzoktatás 272—281, 301—312. l.
542. *Lengyel Géza*. A halászbástya építője. Schulek Frigyes. Nyugat II. 892—905. l.
543. *Seligmann, H. F.* Kunst und Künstler. 1910. — Ism. S. Rajzoktatás 191—193. l.
544. *Spitz Erich*. Pozsony és műemlékei. (Képekkel.) Kultura 535—538. l.
545. Veit Stoss Erdélyben. Batthyáneum 55—64. l.
546. *Supka Géza*. Történelem — művészettörténet. Századok 217—220. l.
547. *Supka Géza dr.* Domborműves elefántcsont-tábla a Nemzeti Múzeumban. Arch. Ért. 304—308. l.
548. **Székely B. Farkas Zoltán**. A Székely Bertalan- emlékkiállítás. Vasárn. Ujs. 6. sz. — (K—y.) Magy. Hirl. 30. sz. — Nagy Sándor. Élet 8, 9. sz.
549. *Kriesch Aladár (Körösfői)*. Székely Bertalan. Népművelés XII. 315—320. l. — Lengyel Géza. Nyugat I. 325—330. l. — Pogány Kálmán. Népművelés XII. 155—160. l.
550. *Gerő Odón*. Székely Bertalan emléke. Hét 6. sz.
551. *Lándor Tivadar*. Székely Bertalan. Művészet 62—69. l. és Magy. Nemzet 28. sz. — Székely Bertalan hagyatéka. U. o. 86. sz. — Székely Bertalan feltámadása. Magy. Iparművészet 81—86. l.
552. *Lyka Károly*. Székely Bertalan művészete. Magy. Figyelő I. 398—403. l.
553. *Ruttkay-Rotthausen, Max*. Abschied von einer Ausstellung. Pester Lloyd 53. sz. (Székely B. kiállításáról.)
554. *Schaushek Árpád*. Székely Bertalan emlékezete. Rajzoktatás 33—48, 73—91. l. (Eleje a múlt évi folyamban.)
555. *Szelényi Oszkár dr.* A pozsonyi képzőművészeti egyesület huszonöt éves multja. Pozsony, Angermayer-ny. 1911. (8-r. 20 l.)
556. **Szépművészeti Múzeum**. *Bálint Aladár*. A szépművészeti múzeum régi rajzai. U. o. II. 69. l.
557. *Takács Zoltán (Felvinczi)*. Régi mesterek rajzai a Szépművészeti Múzeumban. Vasárn. Ujs. 21. sz.
558. **Szinyei-Merse**. *Hatvany Lajos*. Szinyei-Merse Pál mérlege. Nyugat I. 409—412. l.
559. *Lázár Béla*. Paul Merse von Szinyei. Ein Vorläufer der Pleinair-malerei. Leipzig. Klinkhardt u. Biermann. 1911. (4-r. 3 lev. 81 l. 39 műlap.) Ism. dr. R. D. Az Ujság 155. sz. — Felek Gyéza. Nyugat II. 71. l. — Bgy. Aurora I. 14—15. l. — Művészet 394. l.
560. *Lázár Béla dr.* A festő képzelete. Szinyei-Merse Pálról írt tanulmány részlete. Athenæum II. 114—122. l.
561. *Szmrecsányi Miklós*. Izsó Miklós és a bécsi magyar technikusok. Művészet 2—22, 70—86. l. Eleje a múlt évi folyamban.
562. *Szmrecsányi Miklós*. Visszapillantás az Orsz. M. Képzőművészeti Társulat 50 éves multjára. U. o. 97—164. l.
563. *Szőnyi Ottó dr.* A hetvehelyi falképekről. Arch. Ért. 263—266. l.
564. *Szőnyi Ottó dr.* Jegyzetek a modern templomépítésről. Religio 25, 26. sz.

565. *Sztrachon Nelly*. Goya. Budap. Hirl. 293. sz.
567. *Sztrachon Nelly dr.* A nő a képzőművészetben. Uránia 462—464., 497—499. l.
568. *Sztrachon Nelly*. A modern szobrászat. Budap. Hirl. máj. 28.
569. *Sztrakoniczky Károly dr.* Falus Elek. Magyar Iparművészet 293—296. l. [74. sz.]
570. *Sztrakoniczky Károly*. Modern egyházművészeti törekvések. Élet
571. *Sztripszky Hiador dr.* Rutén képeink. Vasárn. Ujs. 19. sz.
572. *T. O. C. Grigorescu*. Luceafarul 293—307. l.
573. *Gy. Takách Béla*. Konti Izidor. Magy. Iparművészet 87—97. l.
574. *Takács Zoltán (Felvinczi)*. Japán művészet. Népművelés XII. 160—171. l.
575. **Tavaszi tárlat.** *Koronghy Dénes*. Tavaszi tárlat. Magy. Hirl. 76. sz. — Kriston Endre. Egyh. Műipar 5. sz. — Piány Ervin. Magy. Nemzet 79. sz. — x. Kath. Szemle 508—515. l.
576. **Téli tárlat.** *Meller Simon*. Téli tárlatok. Budap. Szemle 145. köt. 288—293. l.
577. *Meller Simon*. Tárlatok. U. o. 146. köt. 296—299. l.
578. *Sztrakoniczky Károly dr.* Jubiláris téli kiállítás. Alkotmány 298., 303. sz.
579. Téli műkiállítások. x. Kath. Szemle 77—84. l.
580. *Térey, G. v.* Die Greco-Bilder der Sammlung Nemes. Der Cicerone III. 1.
581. *Tisza István*. Andrassy Gyula a művészetről. Magy. Figyelő I. 435—442. l.
582. *Tornyay, Ámon Vilmos*. Tornyay János. Kultura 632—634. l.
583. *Gonda József dr.* Egy festő újjászületéséről. Jövendő 140—149. l. (Tornyai János.)
584. *Turnowsky Sándor*. Hatszáz éves freskóképek. Vasárn. Ujs. 34. sz. (Marosszetannai templomban.)
585. *Uhde, Divald Kornél*. Uhde és Munkácsy. Budap. Szemle 146. köt. 135—138. l.
586. *Glatz Károly*. Uhde Frigyes. (1848—1911.) Népművelés XII. 272—277. l.
587. Uhde, Fritz v. (Nekr.) Pester Lloyd 46. esti sz.
588. *V. S.* Az orosz műipari stílus. Magy. Iparművészet 137—140. l.
589. *Vay Péter gr.* Spanyol képzőművészet. Kath. Szemle 457—477., 587—593, 700—715, 806—818. l.
590. *Velics László*. A zománc. Magy. Iparművészet 219—227. l.
591. *Veress Endre dr.* Czélkúti-Züllich Rudolf szobrász. Erd. Múz. 1—32, 89—110, 153—164. l.
592. *Visegrádi János*. Egyházi ötvösművek Zemplén vármegyéből. Múz. Kvtári Értes. 8—14. l.
593. *Visegrádi János*. Turóc vármegye egyházi műemlékei. Arch. Értes. 97—107. l.
594. *Volbehr, Theod.* Die Zukunft d. deutschen Museen. 1909. — Ism. Múz. Kvtári Értes. 206. l.
595. *K. Winkler Elemér*. A kutatás némely módjai az ötvösség történetében. Arch. Értes. 33—50. l.
596. *Worringer, Dr. Willh.* Formprobleme der Gotik. 1911. Ism. Eisler M. J. Pester Lloyd 221. sz.

597. *Ybl Ervin*. Festmények a Múcsarnokban. Magy. Nemzet 304. sz. — Szoborművek a Múcsarnokban. U. o. 300. sz.
 598. *Ybl Ervin dr.* Transzcendens művészet. Művészet 410—419. l.

3. Zene.

599. *B. L. Mahler* Gusztáv. 1860—1911. Magy. Hirl. 118. sz. — Dr. Diósy Béla. Neues Pest. Journ. 117. sz. — Járosy Dezső. Alkotmány 129. sz.
 600. *Barbey d'Aurevilly* I. Reményi. Ford. Lakatos Imre. Népművelés XIII. köt. 328—332. l.
 601. *Bartók Béla*. A magyar nép hangszerei. Ethnogr. 305—310. l.
 602. *Bartók Béla*. A hangszeres zene folklora Magyarországon. Zeneközl. IX. 5, 7, 10. sz.
 603. *Beer, August*. Gustav Mahler. Pester Lloyd 117. sz.
 604. *Beer, August*. Ambroise Thomas. U. o. 181. sz.
 605. *Beethoven*. *Adorján Andor*. Beethoven szerelme. Uj Idők 52. sz.
 606. *Bárdos Artur*. A visszautasított Beethoven. Egyetértés 276. sz.
 607. *Hevesy, André*. Petites amies de Beethoven. Paris, 1910. — Ism. W. E. Revue de Hongrie. VII. 329—331. l.
 608. *Lenhossék Mihály dr.* Beethoven süketségéről. Zeneközl. IX. köt. 1. sz.
 609. Beethoven, Liszt Ferencz — és Pozsony. Vasárn. Ujs. 3. sz. — Lásd 653. sz. a. is.
 610. *Bundala János*. Miért ragaszkodik az egyház a korálshoz? Kath. Egyh. zeneközl. 1, 2. sz.
 611. *Combarieu*. La musique et la magie. 1909. — Ism. Nagy Dénes. Huszad. Század. 23. köt. 368—371. l. — Dr. Pekár Károly. Athenæum III. 95. l.
 612. *Csajthay Ferencz*. Az Operaház válsága. Magy. Figyelő I. 475—481. l.
 613. *Csáth Géza*. Nádor Mihály és Szirmay Albert. Nyugat I. 312—314. l.
 614. *Dékány István dr.* Zeneművészet és szociálpedagógia. Zeneközl. IX. 9. sz.
 615. *Dékány István dr.* Zene és reflexió. U. o. IX. 15. sz.
 616. *Doppler Ferenc* levelei Erkelhez. Közli d'Isoz Kálmán. Zeneközl. 4, 6. sz. (Külön is megjelent. 8-r. 30 l.)
 617. *Erkel F. Bauer Albert*. Erkel Ferenc «Névtelen hősök» c. operája. Zeneközl. IX. 4. sz.
 618. *Demény Dezső*. Erkel Ferenc jelentősége. U. o. IX. 4. sz.
 619. *Gáty Zoltán*. Erkel Ferencről. Pápai Jókai-kör Évkönyve XVII. 15—19. l.
 620. *Papp Géza*. A magyar zene és Erkel Ferencz. Máramaros 19. sz.
 621. *Rietty Károly*. Erkel Ferencz. Család és Iskola 11, 12. sz.
 622. Erkel Ferenc-émlékkönyv. 1910. Ism. Zeneközl. IX. 8. sz.
 623. *Fabó Bertalan dr.* Az Esterházy tabulaturás könyv kora. Könyvszemle 289—292. l.
 624. *Fabó Bertalan dr.* Egy ismeretlen erdélyi magyar zenész. Századok 627—630. l. (Schreier János.)
 625. *Fabó Bertalan dr.* A zene, mint nemzetgazdasági tényező. Zeneközl. IX. 1. sz.

626. *Fodor Gyula*. A zenei élvezés lélektana. Népművelés XIV. 416—422. 1.
627. *Freksa Frigyes*. Sumurun. Zenés némajáték. Zenéjét szerző Hollaender Viktor. Először adták a Vígyszínházban nov. 25.
628. *Goldmark. Fabó Bertalan dr.* Goldmark Károlyról. Izr. m. irod. társ. Évkönyv 189—194. 1.
629. *Révfy Géza*. Goldmark Károly. Délmagy. Közl. 1. sz.
630. *Vajda Emil*. Goldmark Károly. Győr, 1911. Pannonia-ny. (8-r. 29 l.) 60 f.
631. *Graf, Dr. Max*. Felix Mottl. Pester Lloyd 156. sz.
632. A graduálé és a zsoltártónusok. Kath. Egyh. Zeneközl. 3. sz.
633. A «György barát» című opera hangjegypéldákkal illusztrált ismeretése. Zeneközl. IX. 2. sz.
634. *Haraszi Emil*. A faji elem Grieg zenéjében. Budap. Szemle 146. köt. 79—109. 1. (Külön is megjelent. 8-r. 34 l.)
635. *Illica Luigi*. Tessa. Dráma 4 felv. Ford. Vidor Dezső. Zenéjét írta br. Erlanger Frigyes. Először adták a M. K. Operában ápr. 7.
636. *d'Isoz Kálmán*. Egressi Béni első dalmű-szövegkönyvéről. Zeneközl. IX. 16, 17. sz.
637. *J. D.* A «Corpus Scriptorum de Musica» és az egyházi zene. Kath. Egyh. Zeneközl. 3. sz.
638. *Jacobi Victor*. Leányvásár. Operette 3 felv. Írták Bródy Miksa Martos Ferenc. Zenéjét írta —. Először adták a Király-színházban nov. 14.
639. *Járosy Dezső*. Egyházzenei művelődésünk. Kath. Egyh. Zeneközl. 1, 2. sz.
640. *Járosy Dezső*. A pasztorálé zeneesztétikai jelentősége U. o. 2. sz.
641. *Járosy Dezső*. A zenekultúra múlt évi mérlege. Alkotmány 164. sz.
642. *Járosy Dezső*. A «Quo vadis» mint zenedrámái probléma. U. o. 305. sz.
643. *Járosy Dezső*. A magyar zenei kultúra erőforrásai. Zeneközl. IX. 1, 2, 5. sz.
644. *Járosy Dezső*. A zenei kritika csődje. U. o. IX. 10. sz. — (eő.) U. o. 12. sz. [205. sz.]
645. *Jeszzenszky Sándor dr., ifj.* Az új Mesterdalnokok. Magy. Nemzet
646. *Jeszzenszky Sándor ifj., dr.* A M. Kir. Operaház hivatásáról és feladatairól. Zeneközl. IX. 7. sz. — A M. Kir. Operaház mai állapotáról. U. o. 8. sz.
647. *K. I. Szentirmay Elemér*. Zeneközl. IX. 2. sz.
648. *Kahlesz Miklós*. Az egyházi népének kifejlődése — a liturgiába való bevitel. Kath. Egyh. Zeneközl. 4, 5. sz.
649. *Kern Aurél*. Az Operaház kérdése. Budap. Szemle 145. köt. 460—462. 1.
650. *Kersch Ferencz*. Példatár — «alapvető összhangzattanához». I, II. füzet. Budapest, 1911. Szt. Istv.-társ. (8-r. 48, 47 l.) 2 K 80 f.
651. *Kovács Sándor dr.* Adalékok a zenei beérzés lélektanához. Zeneközl. X. 1—3. sz.
652. *Kovács Sándor dr.* Zeneesztétikai problémák. U. o. IX. 11—14. sz. (Külön is megjelent. 8-r. 56 l.) 1 K.

653. *Lányi Viktor*. Zenés esték. 1. Bach Sebestyén. Élet 3. sz. — 2. Schumann Róbert. U. o. 9. sz. — 3. Beethoven. U. o. 14. sz. — 4. Strausz Richard. U. o. 24. sz. — 5. Schubert, a dalköltő. U. o. 38. sz. — 6. Liszt Ferencz. U. o. 40. sz. — 7. Haydn és Mozart. U. o. 53. sz.
654. *Lathi, Wilhelm*. Giuseppe Verdi. Pressb. Ztg. 27. sz.
655. *Lavotta Rezső*. A programzenéről. Népművelés XII. 336–340. l.
656. Liszt. *Liszt, Fr.* gesammelte Werke. Ism. *tta.* Népművelés XIII. 110. l.
657. *Liszt Ferencz* levelei báró August Antalhoz. (1846–1878.) Kiadja Csapó Vilmos. Budapest, Kilián ut. 1911. (8-r. 227 l.) 6 K. Megjelent német nyelven is. — Ism. *B. I.* Tolnavármegye 70. sz. és Tolnavárm. Közl. 36. sz. — *B. L.* Magy. Hirl. 210. sz.
658. Liszt's Briefe. «Signale» 1422–1424. l.
659. Kiadatlan és ismeretlen Liszt-levelek. Közli d'Isoz Kálmán. Népművelés XIV. 305–339. l.
660. Liszt-Dante-szinfónia. Zeneközl. X. évf. 1. sz.
661. *Ábrányi Kornél*. Liszt Ferencz budapesti tartózkodása. Egyetértés 217, 219, 221, 224, 227, 230, 234. sz.
662. *Ábrányi, Kornél*. Erinnerungen an Franz Liszt. Pest. Journ. 192. sz.
663. *Ábrányiné Katona Klementin*. Liszt és a nők. Ország Világ 43. sz.
664. *Ákos, László*. Franz Liszt und die Ungarn. «Signale» 1432–1434. l.
665. *Balla Ignác*. Egy régi kávéházról, amelybe Liszt Ferenc járt. A Caffé Greco. Élet 44. sz.
666. *Barabás Abel*. Liszt és Wagner Weimarban. Az Ujság 252. sz.
667. *Bartók Béla*. Liszt zenéje és a mai közönség. Népművelés XIV. 359–362. l. — Zeneközlöny IX. 8. sz.
668. *Batka János*. Liszt Ferenc és Dumont Henry. Zeneközl. IX. 1, 5. sz. [110. l.]
669. *Chantavoine, J.* Liszt. Paris, 1910. Ism. *tta.* Népművelés XIII.
670. *Csudáky Bertalan*. Liszt Ferenc és a nők. Budap. Hirl. 245. sz.
671. *Csudáky Bertalan*. Liszt Ferencz gyermekkorából. Vasárn. Ujs. 43. sz.
672. *Csudáky Bertalan*. Liszt Ferenc Párisban. Élet 41. sz. — Liszt Ferenc Weimarban. U. o. 42. sz. — Liszt Ferenc vallásos egyénisége és egyházi művészete. U. o. 43. sz.
673. *dd.* Jubiláris Liszt-irodalom. Népművelés XIV. 374–376. l.
674. *D'Albert Jenő*. Liszt Ferenc és a mai zongoratanítás. Népművelés XIV. 355–358. l.
675. *F. Z. Heine* tudósításai Liszt hangversenyéről. Vasárn. Ujs. 47. sz.
676. *Fabó Bertalan dr.* Liszt Ferenc visszamagyarosodása és magyar működése. Népművelés XIV. 285–305. l.
677. *Frater Joannes*. Frater Franciscus. (Liszt Ferenc születésének 100-ik évfordulója alkalmából.) Világ 257. sz.
678. *Fuhrmann, J.* Die Freundinnen Liszt's. Neues Pest. Journ. 302. sz.
679. *Goth, Ernst*. Epilog zur Lisztfeier. Pester Lloyd 255. sz.
680. *Halmos Alajos*. Liszt Ferencz emlékezete. Zenelap 8, 9. sz.
681. *Hampel-Pulszky Polycena*. Ein unbekanntes Portrait Franz Liszts. Pester Lloyd 250. sz.

682. *Hampelné Pulszky Polyxéna*. Egy kép története. (Liszt Ferencz és Wittgenstein hercegnő.) Vasárn. Ujs. 43. sz.
683. *Haraszi Emil*. Liszt Párisban. Népművelés XIV. 278—284. l.
684. *Heinemann, Dr. Alfred*. Franz Liszt als Mensch und Künstler. Temesv. Ztg. 241. sz.
685. *Huneker, James*. Franz Liszt. Übers. v. August Spanuth. «Signale» 1425—1429. l.
686. *d'I. K.* A Liszt Ferencz emlék-kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban. Budap. Szemle 148. köt. 295—297. l.
687. *d'Isoz Kálmán*. A Liszt Ferencz emlékkiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban. Vasárn. Ujs. 43. sz. — A Liszt-ünnepekről. U. o. 44. sz.
688. *Jäger Gusztáv*. A Liszt-irodalom könyvészete. Corvina 28, 29. sz.
689. *Jalowetz, Margit*. Liszt und seine symphonischen Dichtungen. Pressb. Ztg. 291. sz.
690. *Járossy Dezső*. Liszt Ferencz. Alkotmány 251. sz.
691. *Járossy Dezső*. Krisztus-Oratorium. U. o. 254. sz.
692. *Járossy Dezső*. Liszt Ferenc és a Musica-Sacra. Egyh. Közl. 42. sz.
693. *Járossy Dezső*. A magyar Liszt-ünnepek. Kath. Szemle 1070—1077. l.
694. *Jeszenszky Sándor ifj.* Liszt Ferenc programzenéje. Népművelés XIV. 363—367. l.
695. *Kereszty István*. Liszt Ferencz kéziratai a Nemzeti Múzeumban. Könyvszemle 193—204. l.
696. *Kumlik Emil dr.* Liszt Ferenc magyarsága. Budap. Hirl. 178. sz.
697. *Kürthy Emil*. Liszt és Szemere. Kolozsv. Hirl. 253. sz. (Sz. Bertalan.)
698. *Lovik Károly*. Liszt Ferenc körül. Magy. Figyelő III. 457—463. l.
699. *Molnár Géza*. Liszt Ferenc és a magyar cultura. Budap. Szemle 148. köt. 1—7. l.
700. *pr. Liszt Ferenc* első kolozsvári látogatása. Erd. Múz. 345—347. l.
701. *Reimérdes, Ernst Edgar*. Franz Liszt und Heinrich Heine. Pester Lloyd 219. sz.
702. *Smolian, Arthur*. Ein Meistererlebnis. «Signale» 1429—1432. l.
703. *Somogyi Özséb*. Emlékezések a zongorakirályról. Pesti Hirl. 239, 245. sz.
704. *Somssich Andor ifj.* Liszt és Teleki Sándor gróf. Budap. Hirl. 255. sz.
705. *Somssich Andor ifj.* Liszt Ferenc magyarsága. Zeneközl. IX. 18. sz.
706. *Sz. Z.* Liszt magyarsága. A Világ 251. sz.
707. *Vavrinecz Mór*. Liszt Ferenc hangszerelése. Népművelés XIV. 367—373. l.
708. *Walter, Polonius*. Franz Liszt als Mensch. Pester Journ. 250. sz.
709. *Zsoldos Benő*. Liszt Ferenc barátja. Rubinsteinről. Kultura 717. l.
710. Liszt Ferenc első külföldi hangversenykörútja. Atyjának, Liszt Ádámnak levelei Czerny Károlyhoz. Népművelés XIV. 340—355. l. és Zeneközl. IX. 18. sz.
711. Liszt Ferenc. Bálint Lajos. Magy. Hirl. 251. sz. — Merkler Andor. Magyarország 251. sz. — U. ő. U. o. 250. sz. — Demény Dezső. Népművelés XIV. 261—277. l. — Gajary István. Az Ujság 250. sz. — Ifj. dr. Jeszenszky Sándor. Magy. Nemzet 250. sz. —

- Csáth Géza. Világ 250. sz. — Molnár Géza. Pesti Napló 250. sz. — Apponyi Albert. Budap. Hirl. 220. sz. — Beer A. Pester Lloyd 249. sz. — Fodor Gyula. Hét 43. sz. — d'Isoz Kálmán. Zeneközl. IX. 18. sz. — Kereszty István. U. o. 18. sz. — Porzó. Az Ujság 249. sz. — ifj. Schneider József. Déva és vid. 51. s. köv. sz. — Szomory Dezső. Nyugat II. 601—603. l. — Ponori Thewrewk Emil. Budap. Hirl. 90. sz. — Zágon Géza Vilmos. Zeneközl. IX. 462—464. l. — p. Zichy Géza. Akad. Értes. 593—599. l. és Budap. Hirl. 252. sz. és Pester Lloyd 250. sz. — Lásd 609, 653. sz. a. is.
712. *Magyaróssy Gyula*. A feledésbe menő Rákóczi-zenéhez. Erd. Múz. 321—324. l.
713. *Markó Miklós*. Sajógömöri Czinka Panna életéből. Gömöri Hirl. 52. sz.
714. *Möhler, Dr. A.* Ästhetik der Kathol. Kirchenmusik. 1910. — Ism. *J. D. Kath. Egyh. Zeneközl.* 2. sz.
715. *Molnár, Anton*. Neu-ungarische Musik. Jung Ungarn XII. 1416—1418. l.
716. *Molnár Géza*. Általános zenetörténet. I. Budapest, 1911. (8-r. VII, 214, 2. l.) 4 K 50 f. — Ism. *jd. Kath. Egyh. Zeneközl.* 3. sz. — Szent-Gály Gyula. Zenelap 12. sz. — Népművelés XIII. 273. l. — Uj Idők 24. sz. — Fodor Gyula. Hét 14. sz. — (*k. m.*) Egyetértés 90. sz.
717. Mozart. Juppiter-szinfónia. Zeneközl. X. 1. sz.
718. A Népopera írásban és képen. Magy. Hirl. 305. sz.
719. *Nougés Jean*. Quo vadis? Opera 6 képen. Írta Henri Cain. Ford. Mérei Adolf. Zenéjét írta —. Először adták a Népoperában decz. 7.
720. Offenbach Pestén. Uj Idők 29. sz.
721. *Pirro, André*. Johann Sebastian Bach. 1910. — Ism. (*tta.*) Népművelés XII. 351. l.
722. *Ságh József*. Általános zenei lexikon. 2. kiad. I. füz. 1911. — Ism. *d'I. K. Zeneközl.* IX. 12. sz.
723. *Schumann, Alfred*. Der junge Schumann. Dichtungen u. Briefe. 1910. Ism. Jász Dezső. Nyugat I. 309. l.
724. A solesmes-i gregorián iskola. Kath. Egyh. Zeneközl. 6. sz.
725. *Somogyi, Peter*. Die Anfänge der ungarischen Liedertafeln. Budap. Tagbl. 103. sz.
726. *Sugár Ödön*. Az olasz opera-staggione. Zeneközl. X. 2. sz.
727. *Szabados Béla*. A bolond. Népies dalmű 3 felv. Szövegét írta. Rákosi Jenő. Zenéjét —. Először adták a M. K. Operában márcz. 14.
728. *Szent-Gály Gyula*. Zeneelmélet. Iskolai és magánhasználatra. I. Elemi zenetan. II. Összhangzattan. III. A formátn elemei. 4. jav. és bőv. kiadás. Kecskemét, 1911. Gallia. (8-r. 302 l.) 4 K.
729. *Tonelli Sándor*. Drámák — zenekísérettel. Zeneközl. IX. 6. sz.
730. *V. R.* A cigányok muzsikája. Zenelap 15. sz.
731. *Váradi Antal*. Egy nagy tenorista. Egyetértés 114. sz. (Stéger Ferencz.)
732. *Wagner R. Kapp, Dr. Jul.* Richard Wagner. 1910. — Ism. (*tta.*) Népművelés XII. 351. l.
733. *Wolf, Berthold*. Richard Wagners Memoiren. Pester Lloyd 100. sz.

734. *Weiner Leó.* Összhangzattanra előkészítő jegyzetek. (Hangköztan.) Második átdolgozott kiadás. Budapest, 1911. Rozsnyai K. (8-r. 44 l.) 1 K 50 f.
735. *Weiner Leó.* A zenei formák vázlatos ismertetése. Budapest, 1911. Rozsnyai K. (4-r. 42 l.) 1 K 50 f. — *Ism. jd. Kath. Egyh. Zeneközl.* 6. sz.
736. *Weinmann, Dr. Karl.* Geschichte der Kirchenmusik. — *Ism. jd. Kath. Egyh. Zeneközl.* 1. sz.
737. *Wladár Róbert.* A magyar nemzeti zene multja. Zenelap 3—6. sz.
738. *Zágon Géza Vilmos.* Gondolatok régi és új muzsikáról. (Kovács Sándor gyűjteménye régi mesterek zongoradarabjaiból.) *Zeneközl.* IX. 9. sz.
739. *Zágon Vilmos.* Claude Debussy. U. o. IX. 3. sz. — Debussy műveiről. U. o. 3. sz.
740. *Zeman Jenő.* Egyházi zenénkről. *Egyh. Közl.* 6. sz.
741. A zenekritika reformja. *Zeneközl.* IX. 7, 8. sz.
742. *Zichy Géza gr.* Emlékiratai. Budapest, 1911. (8-r.) — *Ism. Vasárn. Ujs.* 50. sz.
743. *Zoltai Mátyás.* Zeneelmélet és összhangzattan. Arad, 1910. — *Bir. Kodály Zoltán.* Hivat. Közl. 7. sz. — *Zoltai Mátyás* észrevételei és *Kodály Z.* válasza. U. o. 7. sz.

4. Színészet.

744. *Adorján Andor.* Susanne Després. (Képpel.) *Uj Idők* 42. sz.
745. *Alapi Gyula.* A komáromi színészet történetéhez. Komáromi *Ujs.* 18. s. köv. sz.
746. *Bab, Julius.* Max Reinhardt. *Pester Lloyd* 61. sz.
747. *Bálint Lajos.* Jegyzetek a színész munkájáról. III. Beleélés és beleérzés. *Magy. Hirl.* 4. sz. (Eleje a mult évi folyamán.)
748. *Bárdos Artur.* Az új színpad. Budapest, 1911. *Nyugat.* (8-r. 112 l.) 2 K 50 f. *Ism. Ruttkay-Rothauser Miksa* «Ein ungarisches Reinhardt-Buch» czímmel. *Jung Ungarn* VI. 737—739. l. — *Vasárn. Ujs.* 20. sz.
749. *Bárdos Arthur.* Új és régi színpad. *Nyugat* II. 489—491. l.
750. *Bloch, Heinrich.* Die Odyssee einer Schauspielerin. *Pester Lloyd* 215. sz. (Louise Fusil.)
751. *Falk Zsigmond dr.* Bécsi színházakról. *Ország Világ* 46. sz. és Egyetértés 265, 266. sz.
752. *Fekete Mihály.* A temesvári színészet története. Temesvár, 1911. (8-r. 4, 200, 8 l.) — *Ism. L. J. Budap. Hirl.* 55. sz. — *Várad Antal.* Magyarország 53. sz.
753. *Gyöngyösi Nándor.* M. Harmath Hedvig. *Jövendő* 152—154. l.
754. *Hevesi Sándor.* Ujházi Ede. Népművelés XII. 23—26. l. — *Szini Gyula.* *Vasárn. Ujs.* 1. sz.
755. *Molnár Gábor dr.* A legrégibb maros-vásárhelyi színházépületről. 1803—1820. *Székely Napló* 44, 45. sz.
756. *Orendi-Hommenau, V.* Ludwig Maister-Duba. (Der letzte deutsche Theater-Direktor in Südungarn.) *Von der Heide* 8. sz.
757. *Palágyi Lajos.* A színpadi rendezés elfajulása. *Magyar Nemzet* 108. sz.

758. *Palóczy, L.* Charles Kean. Neues Pest. Journ. 16. sz.
 759. *Rachel. Faucigne-Lucinge, A.* Rachel et son temps. 1910. —
 Ism. K. Gy. Budap. Szemle 142. köt. 471—474. l.
 760. *Thomson, Val.* La vie sentimentale de Rachel. 1910. — Ism.
 K. Gy. Budap. Szemle 142. köt. 474. l.
 761. *Rakodczay Pál.* Egressy Gábor és kora. I, II. köt. Budapest, 1911.
 Singer és Wolfner. (8-r. VII, 651 l., III, 611 l.) 20 K. — Ism.
 Kerekes Emil. EPhK. 813—815. l. — *ly.* Uránia 380. l. —
Szerk. Még egyszer Rakodczay «Egressy»-je. U. o. 429. l.
 762. *(S. L.)* Lendvayné. Világ 305. sz.
 763. *Szentgyörgyi I. H. S.* Szentgyörgyi István. Élet 18. sz. —
(k. e.) Erdélyi Lapok 8. sz. — Kiss Ernő. Budap. Hirl. 95. sz.
 és Vasárn. Ujs. 18. sz.
 764. *Laczkó Géza.* Szentgyörgyi István és a magyar színjátszás. Nyu-
 gat I. 926—928. l.
 765. *Márki Sándor dr.* Szentgyörgyiről és a színházról. Kolozsv. Hirl.
 95. sz.
 766. *Török István.* A Nemzeti Színház alapítása Fáy András eredeti
 kézírataiból. Világ 228 - 235, 239, 254. sz.
 767. *Tuchdesky, Berta.* Eine Schauspielerin unter der Schreckensherr-
 schaft. Pester Lloyd 227. sz. (Anne Lange.)
 768. *v. g. Reinhardt* színpadja. Budap. Szemle 145. köt. 293—298. l.
 769. *Váradi Antal.* Balogh István színész lesz. Egyetértés 299. sz.
 Egy színész ifjúsága. Az Ujság 8. sz. (Balogh István.) — Balogh
 István ifjúsága. U. o. 174. sz.
 770. *Váradi Antal.* A Vigszínház történeteiből. (A színház jubileuma
 alkalmából.) Egyetértés 103. sz.
 771. *Váradi, Anton.* Deutsche Theaterdirektoren in Ofen. Pester Lloyd
 116. sz.
 772. *Váradi Antal.* Bartha. Az Ujság 105. sz.

III. Philologiai pädagogia.

1. Általános irányú.

773. *Bittenbinder Miklós dr.* Az idegen nyelvek tanításáról a felsőbb
 leányiskolákban. Tanáregyl. Közl. 44. évf. 366—368. l. — Dr. Lersch
 Ernő. U. o. 446—448. l.
 774. *Endrei Ákos.* A modern irodalmak ismertetése a középiskolák-
 ban. Tanáregyl. Közl. 44. évf. 688—693. l.
 775. *Lakatos Vince dr.* Újítás a retorika és poétika tanításában. Magy.
 Középiskola 512—519, 577—583. l.
 776. *Philipp Kálmán dr.* Az irodalomtanítás elméletéhez. Magy. Közép-
 iskola 481—485, 548—555. l.

2. Magyar nyelv.

777. *Bartha József dr.* Észrevételek a magyar nyelvi és irodalmi
 oktatásról. Magy. Középiskola 295—301, 345—358. l.
 778. *Fábián Imre.* A magyar irodalom pedagógiai értéke. Szegedi
 városi főgimn. 1910/11. értes. 1—52. l.

- 779. *Mészáros Sándor*. A magyar nyelvi fogalmazás módszeréről. Keresk. szakoktatás XIX. 19, 20. sz.
- 780. *Prónai Antal*. Kell-e olvasókönyv a magyar irodalomtörténet mellé? Tanáregyl. Közl. 44. évf. 396—398. l.
- 781. *Takáts Lajos*. Az irodalmi görögépítő. Tanáregyl. Közl. 44. évf. 460—463. l.
- 782. *Vende Ernő*. Magyar olvasókönyveink történelmi olvasmányairól. Tanáregyl. Közl. 44. évf. 966—975. l.

3. Klasszikus nyelvek.

- 783. *Benisch Arthur dr.* A reáliskolai latin tanítás. — A görögépítő helyettesítése a francia nyelvvel. Tanáregyl. Közl. 44. évf. 361—365. l.
- 784. *Crispus*. Hódít a latin nyelv. Magy. Középiskola 634—636. l.
- 785. *Erdős, Theodoros*. Περί τῆς διδασκαλίας τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γλώσσης ἐν Ὁγγαρίᾳ μεθ' ὑποδειγμάτων διδασκαλίας. Ἐν Ἀθῆναις, 1911. A. 'Ραφτάνη.
- 786. *Erdős Tivadar*. A görög nyelv tanítása Magyarországon. Athén, 1911. — Ism. F. A. Magy. Középiskola 441. l.
- 787. *Fest Sándor dr.* A latin nyelv tanítása az amerikai high school-ban. Magy. Pædag. 273—279, 330—334. l.
- 788. *Hittrich Odön dr.* A klasszikus nyelvek tanítása. (Orsz. ág. ev. tanáregyl. évkönyve 1910/11. 87—94. l.)
- 789. *K—n*. Modern latin nyelvtani oktatás. Magy. Pædag. 367. l. (Werner H. a Pædag. Archivben megjelent értekezését ismerteti.)
- 790. *Karsai Ervin*. Az óklasszikai olvasmány methodikájának alapelvei. Magy. Középiskola 159—172, 218—232. l.
- 791. *Téthy József*. A latin nyelv a polgáriskolában. Nagyszentmiklósi polg. fiúisk. 1910/11. értes. 3—8. l.
- 792. *Tordai Anyos dr.* A Liber Sexti tanítása a II. osztályban. Bajai főgymn. 1910/11. értes. 3—21. l.
- 793. *Vértesy Dezső*. A középiskolai görög tanulmányok. Tanáregyl. Közl. 44. évf. 673—680. l.

4. Német nyelv.

- 794. *K. Csapó Róza*. Német nyelvtanítás jelmozzgással. Nemz. Nőnevelés 326—330. l.
- 795. *Fülöp Béla*. A német nyelv a középiskolában. Debreczeni fő-reálisk. 1910/11. értes. 5—11. l.
- 796. *Novy Ferenc dr.* A német nyelv tanításáról. Magy. Tanítóképző 576—588. l.
- 797. *Schiff József dr.* A német nyelvtanítás a gimnáziumokban. Tanáregyl. Közl. 44. évf. 1003—1006. l.
- 798. *Szabó Viktor dr.* A direkt módszer főkérdései. (Különös tekintettel a német nyelv tanítására hazánkban.) Budap. VIII. ker. főreálisk. 1910/11. értes. 3—17. l.

5. Művészi oktatás.

799. *Bartók Loránt.* A művészi nevelés reformja a középiskolában. Karánsebesi áll. főgimn. 1910/11. értes. 3—18. l.
800. *Czakó Elemér dr.* Iparművészeti oktatásunk jövője. Magy. Iparművész 3—7, 45—48. l.
801. *Dombi Lajos.* Művészetismertetés a középiskolákban. Rajzoktatás 12—17. l. [71—74. l.]
802. *Glatz Károly.* Az esztétikai nevelésről. Népművelés XIII. köt.
803. *Hacker Boriska.* A művészi érzék fejlesztése. Nemz. Nénevelés 419—431. l.
804. *Joblonkay Géza.* A művészi nevelés kérdéséhez. Népművelés XIII. köt. 67—70. l. [11. sz.]
805. *Jovicza I. Sándor.* Művészet az iskolában. Népművelők Lapja
806. *Majorovics Lajos.* A művészi érzésről és művészi nevelésről. Oraviczabányai polg. fiúisk. 1910/11. értes. 1—5. l.
807. *Ósdi.* Az ultramodernség és a művészi nevelés. Rajzoktatás 147—152. l.

IV. Finn-ugor nyelvek.

808. *Cseremis. Beke Ödön.* Cseremis nyelvten. Javított különnyomat a «Nyelvtud. Közlem.»-ből. (Finnugor Füzetek. 16. sz.) Budapest, 1911. Akadémia. (8-r. IV, 384 l.) 6 K.
809. *Beke Ödön.* Cseremis nyelvten. Nyelvt. Közlem. 44—102. l.
810. *Észt. Bán Aladár.* A legifjabb népéposz. Az Ujság 305. sz. (Kalevipoeg. és részlet belőle.)
811. *Bán Aladár.* A Kalevipoeg. Ethnogr. 1—10. l.
812. *Ilurt, Jakob.* Setukeste laulud. 1904. — Ism. Bán Aladár. U. o. 116—119. l.
813. A Kalevipoeg-ből. Műfordítás észt eredetiből. Bán Aladártól. Kisfaludy Társ. Évlapjai 45. köt. 132—142. l. — és Budap. Szemle 148. köt. 111—123. l.
814. *Finn. Annales Academiæ Scientiarum Fennicæ.* I. 1909. — Ism. Trócsányi Zoltán. Ethnogr. 369—372. l.
815. *Beke Ödön dr.* Egy finn-magyar névszóképzőről. Keleti Szemle 271—273. l.
816. *Beke Ödön.* Adalék a finn-ugor középfok-képzőhöz. Nyelvőr 232. l.
817. *Budenz József.* Finn nyelvten. (Hang- és szótan) Átdolgozta Szinnyei József. 7. javított kiadás. (Finn-ugor Kézikönyvek. I.) Budapest, 1911. Hornyánszky V. (8-r. 69 l.) 3 K.
818. Finn és lapp mesék. Fordította Báthori Ferenc. Nagyváradi, 1911. Sonnenfeld-ny. (8-r. 63. l.)
819. Finn dalok. 1. Süss nap tüzesen. (Kun paivä paistaa. Krohn Krohn Hiljätöl.) 2. Anyóka fon. (Kehraäjä äiti. Cajandertöl.) Ford. Pálfi Márton. Kecskem. Lapok 286. sz.
820. Finn dalok. 1. Karjalaiak dala. (Hannikainen.) 2. A boldogok. (Kivi.) 3. Az anya és leánya. (Népdal.) Ford. Somkuti. Budap. Szemle 142. köt. 434—437. l. — Finn népdal. (Kedvesem ott zeng...) U. o. 147. köt. 282. l.

821. *Leino Ejno*. Tavaszének. Ford. Somkuti. U. o. 147. köt. 277—280. l.
822. *Levy. Ernst*. Zur finnisch-ugrischen Wort- u. Satzverbindung, 1911. — Ism. Trócsányi Zoltán. M. Nyelv. 424. l. — Rubinyi Mózes. Keleti Szemle 177—179. l.
824. *Rein, G.* Suomija Suomalaiset ulkomaan kirjallisuudessa. 1909. — Ism. dr. Trócsányi Zoltán. Ethnogr. 244—247. l.
825. *Suonio*. Hótalpasok dala. Ford. Somkuti. Budap. Szemle 147. köt. 280—282. l.
826. *Szinnyei, Dr. Josef*. Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. 1910. — Ism. Lewy E. Keleti Szemle 329—341. l.
827. *Trócsányi Zoltán*. Finnországi levelek. (Almberg (Jalava) Antalnak Hunfalvy Pálhoz és Budenz Józsefhez intézett leveleiből.) Uránia 349—357. l.
828. *Tunkelo, E. A.* Alkusuoman genitiivi relatiivsen nimen apugloosana. 1908. — Ism. Trócsányi Zoltán. Nyelvt. Közlem. 103—106. l.
829. *Winkler, Heinrich*. Die Zugehörigkeit der finnischen Sprachen zum uralaltaischen Sprachstamm. Keleti Szemle 1—38. l.
830. *Lapp. Reuterskiöld, E.* Käleskrifter till lapparnas mytologi 1910. — Ism. Bán Aladár. Ethnogr. 248. l.
831. *Osztják. Fuchs, D. R.* Laut- und Formenlehre der süd-ostjakischen Dialekte. Keleti Szemle 39—90. l.
832. *Kara Ferencz*. Északi-osztják határozók. Nyelvt. Közlem. 1—43. l. (Külön is megjelent. 8-r. 82 l.)
833. *Vogul. Fuchs, Dr. D. R.* Volksdichtung der Wogulen. Jung Ungarn IV. 474—479. l.
834. *Munkácsi Bernát*. Vogul népköltési gyűjtemény. II. r. 1910. — Ism. Bán Aladár. Budap. Szemle 147. köt. 460—471. l.
835. *Votják. Beke Odón*. A votják locativusi ragról. Keleti Szemle 154—158. l.

V. Indo-európai nyelvek.

836. *Indogermán. Baltavári Jenő dr.* Az indogermán nyelvek hangsúlya, különös tekintettel a latin nyelvre. Budapest, 1911. Szt. Istv.-t. (8-r. 32 l.) 1 K 70 f. — Ism. Kertész Ármin. EPhK. 760. l.
837. *Gauthiot, R.* Des noms de l'abeille... en indo-europien et en finno-ougrien. 1910. — Ism. Id. R. Vozáry Gyula. Nyelvőr 40. l.
838. *Schmidt József*. Az Idg. flexio genesisének problémája. Nyelvtudomány III. 180—192, 247—271. l. [314. l.]
839. *Smith E.* «Tocharisch.» 1911. — Ism. Schmidt József. U. o. III.
840. *Örmény. Gopcsa László*. Örmény regék. 1911. — Ism. Berze Nagy János. Ethnogr. 311—313. l.
841. *Perzsa. Kégl Sándor*. Emir Khosrev. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből XXI. köt. 10. sz.) Budapest, 1911. Akadémia. (8-r. 44 l.) 80 f. és Budap. Szemle 148. köt. 78—97. l. — Jung Ungarn XII. 1320—1340. l.
842. *Kégl, Alexander v. Háli*, ein Dichter des indischen Islam. Jung Ungarn 1. füz. 64—71. l.
843. *Londesz Elek*. Regék regélője. Pesti Napló 305. sz. (Firduszról és ford. a Sáhnáméból.)

844. **Szanszkrit.** *Forke, Dr. Alfr.* Die indischen Märchen. 1911. — Ism. Gálos Rezső. Ethnogr. 114. l.
845. *Reichelt, H.* Avestisches Elementarbuch. 1909. — Ism. Schmidt József. Nyelvtudomány. III. 215—220. l.

VI. Keleti nyelvek.

846. *Goldziher, I.* Vorlesungen über den Islam. 1910. — Ism. Magy. Zsidó Szemle 301. l.
847. Keleti tanulmányok ... 1910. — Ism. Heller Bernát. Ethnogr. 55. l.
848. Orientalisches Archiv. I. 2. — Ism. dr. Osztern S. P. Keleti Szemle 173—177. l.
849. **Baskir.** *Mészáros Gyula.* Magna Ungaria. Ism. Nagy Géza. Ethnogr. 10—23, 80—88, 148—157. l. Dr. Mészáros Gyula. Válasza. U. o. 277—285. l. — Horger Antal. M. Nyelv 39—41. l.
850. **Csuvas.** *Mészáros Gyula.* A csuvas vallás emlékei. 1909. — Ism. Kont I. Revue crit. 1910. 50. sz. 455. l.
851. **Héber.** *Alcharizi.* Bortal. Ford. Kiss Arnold. Magy. Zsidó Szemle 66. l. — 2. A bor. U. o. 157. l.
852. *Bacher Vilmos.* A hagyomány bölcsei. Izr. m. irod. társ. Évkönyv 340—364. l.
853. *Bacher Vilmos dr.* észrevételek Eliezer Ben Jehuda új nagy szótárához. Magy. Zsidó Szemle. Héber melléklet 46. l.
854. *Bacher, W.* Aus einem jüdisch-persischen Lehrgedichte. Keleti Szemle 223—228. l.
855. *Blau Lajos dr.* Néhány észrevétel a középkori zsidó és keresztény irodalom párhuzamosságáról. Magy. Zsidó Szemle 17—22. l.
856. *Blau Lajos dr.* Észrevételek Krauss S. «Talmudische Archäologie» c. műve II. 25—53. lapjaihoz. U. o. 200—207. l. — Krauss S. dr. A talmudi archaeologia védelmében. U. o. 261—264. l.
857. *Blaufuss, Hans.* Götter-Bilder u. Symbole nach den Traktaten ü. fremden Dienst ... in Mischna etc. Ism. Marmorstein Artur. EPhK. 500. l.
858. *Dembitzer.* Ghetto-versek. Jargonból ford. Géza. Magyar Zsidó 8. sz.
859. *Eisler Mátyás dr.* Régi magyarok a héber nyelvért. Kolozsv. Hirl. 142. sz. (Kaposi Juhász Sámuel.)
860. *Frug.* 1. A kehely. Ford. Kiss Arnold. Magy. Zsidó Szemle 67. l. — 2. A csillagok hol vannak? U. o. 157. l.
861. *Gábirol.* Merengés. Ford. Palai József. Pesti Napló 292. sz.
862. *Halévi Jehuda.* 1. A Ciön ciklusból. 2. Vágyódás. Ford. Kiss Arnold. Magy. Zsidó Szemle 154. l.
863. *Kohányi Menyhért.* Morris Rosenfeld. Magyar Zsidó 5—8, 11. sz.
864. *Krausz Ignác.* Júsuf Al Baszír Al-kitáb al-Muhtavi című munkájának XXX. fejezete Tóbia ben Mózes héber fordításával. A Kaufmann-féle arab és a leideni codex Warner 41. számú héber kézírata alapján bölcsészeti doktori értekezésül első ízben kiadta, magyarázatokkal és fordítással ellátta —. Budapest, 1911. Athenæum. (8-r. 25, XI l.)
865. *Loeschke, Gerh.* Jüdisches u. Heidnisches im christlichen Kult. 1910. — Ism. Marmorstein Artúr. EPhK. 834. l.

866. Mai héber költőkből. Bialik. 1. A madárhoz. 2. Áldás. — Csernichovszky. 1. Hiszek. 2. Péntek este. — Feuerstein. Szent órákban. — Steinberg. Reám lopózott a bús éjszaka ... Ford. Patai József. Izr. m. irod. társ. Evkönyv 258—266. l.
867. *Mózes Ibn Ezra*. Kedvesemhez. Ford. Kiss Arnold. Magy. Zsidó Szemle 65. l.
868. *Nöldeke, Th.* Neue Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft. 1910. — Ism. U. o. 305. l.
869. *Osztern Salamon dr.* Mohammed és a medinai zsidók. U. o. 26—34. l.
870. *Pfeiffer Izidor*. Az áldozatok jelentőségének történetéről a héber irodalomban. Bölcsészettudományi értekezésül. Pápa, főisk. ny. 1911. (8-r. 79 l., 1 lev.)
871. *Reiner Ignác*. A hatvan éves Perez. Magyar Zsidó 12. sz.
872. *Rosenfeld Morris*. Pészachidő. Ford. Kiss Arnold. Magy. Zsidó Szemle 155. l.
873. *Schlesinger Sámuel*. Pseudo-Bachja «Kitáb Ma'áni Al-Nafsz». (Könyv a lélek lényegéről) című művének psychológiája. Budapest, 1911. Athenæum. (8-r. 86 l.)
874. *Varga Zsigmond*. Az ótestamentumi zsoltárköltészet assyr-babyloni vallástörténeti megvilágításban. Bölcsészettudományi értekezés. Kolozsvár, 1911. Stief-ny. (8-r. 96 l.)
875. *Kirgiz Almásy, Dr. Georg v.* Der Abschied des Helden Manas von seinem Sohne Semetj. (Aus dem karakirgischen Epos «Manas din Kisasi.») Keleti Szemle 216—223. l.
876. *Török Fekete Gyula (dr. Nagyiványi)*. A régi és a modern török irodalom. Egyetértés 171. sz.
877. *Krymszkij*. Istorijei Turczi i jeja literatury, 1910. Ism. Kégl Sándor. EPhK. 280. l.
878. *Le Cog, Alb. v.* Sprichwörter u. Lieder aus der Gegend von Turfan 1910. Ism. Munkácsi Bernát. Keleti Szemle 340—343. l.
879. *Lufti, Pascha*. Das Asafname. Herausg. v. Dr. R. Tschudi. 1910. Ism. Kégl Sándor. EPhK. 281. l.
880. *Menzel, Theodor*. Aus Ahmed Hikmet's Châristân u. Gulistân. Ein Beitrag zur türkischen Moderne. Keleti Szemle 309—326. l.
881. *Mészáros Gyula dr.* Török költők. 1910. — Ism. Kultura 310. l. — Bán Aladár. Magy. Középisk. 47. l.
882. *Müller, F. W. K.* Glossen zur Uigurica. 1908. — Ism. Vámbery A. Keleti Szemle 169—173. l.
883. *Munkácsi, Bernhard*. «Das Gesicht des Schwertes: giličîn jüzi. U. o. 352. l.
884. *Munkácsi, Bernhard*. Der osttürkische Vogelname baša. U. o. 356. l.
885. *Németh Gyula*. Kumük tanulmányok. I. rész: Kumük és balkár szójegyzék. Budapest, 1911. (8-r. 89—153. l.) Megjelent a Keleti Szemleben is 91—153. l.
886. Proben der kumükischen Volksdichtung. Gesammelt u. übersetzt von Julius Németh. Keleti Szemle 274—308. l.
887. *Pröhle, Dr. Wilhelm*. Zur Frage des Wortakzents im Osmanisch-Türkischen. U. o. 199—216. l.
888. *Pröhle Vilmos*. Szevijje Tálíb. (Újtörök társadalmi regény a nőkérdésről.) Magy. Figyelő I. 564—568. l.

- 889. *Vámbéry, H.* Turfaner türkische Sprachmonumente. Keleti Szemle 158—169. 1.
- 890. *Egyiptom. Babura László dr.* A hieroglifák és a rosettei kő. Religio 4. sz. — Az ékírás és Grotefend. U. o. 8. sz.
- 891. *Mahler Ede.* Ókori Egyiptom. 1909. — Ism. dr. Kőrössy László. Arch. Értes. 283—286. 1.
- 892. *Asszir. Babura László dr.* Assurbanipal könyvtára. U. o. 11. sz.

VII. Magyar nyelv és irodalom.

1. Bibliographia.

- 893. Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának I. kötetéhez. Könyvszemle 53—61, 154—160, 352—354. 1.
- 894. *Aldásy Antal dr.* A brüsszeli nemzetközi levéltári és könyvtári kongresszus. U. o. 14—40, 47—153. 1. Eleje a múlt évi folyamban.
- 895. *Aldásy Antal dr.* A düsseldorfi és karlsruhei levéltárakról. U. o. 293—300. 1.
- 896. *Amram, D. W.* The Makers of Hebrews books in Italy. 1909. Ism. Magy. Zsidó Szemle 299. 1.
- 897. *Arnold, R. F.* Allg. Bücherkunde z. neueren deutsche Literaturgeschichte. 1910. — Ism. Gyulai Ágost. EPhK. 275—280. 1.
- 898. *Barcza Imre.* A magyar bankkérdés és vámpolitika irodalma. Corvina 15—19. sz. (Önállóan is megjelent. 8-r. 40 l.) 2 K. Ism. dr. Gulyás Pál. Könyvszemle 359. 1.
- 899. *Basch Imre.* Könyvtár és közönség. Népművelés XII. 89—92. 1.
- 900. *Baumfeld, M.* Der Bibliothekpalast in Newyork. Pester Lloyd 137. sz.
- 901. *Birkás Géza.* A tanári könyvtárakról. Népművelés XII. 117. 1.
- 902. *Bod Péter.* Gróf Bethlen Kata gróf Teleki Józsefné a maga számára gyűjtögetett magyar bibliothekájának lajstroma. Összeírta — cio io—cclii. Budapest, 1911. Hornyánszky V. ny. (8-r. 117, 2 l.)
- 903. *Bodnár János.* Nagyvárad város könyvtárai. Népművelési Közl. (N.-Várad) 27. évf. 14. sz.
- 904. *Bohatta, Hans.* Katalog der liturgischen Drucke des XVI. u. XVI. Jahrhunderts. etc. 1909—10. — Ism. Σ. Könyvszemle 178. 1.
- 905. *Bohatta, H.* Bibliographie des livres d'heures. etc. 1909. — Ism. G. P. U. o. 179. 1.
- 906. Budapest székesfőváros könyvtárainál rendszeresített könyvtári szakvizsga szabályzata. Jegyzetekkel kísérte és kiadta a Fővárosi Könyvtár. Budapest. Benkő Gy. 1911. (8 r. 15 l.) 50 f.
- 907. Catalogus manuseriptorum bibliothecæ R. Sc. universitatis Budapestinensis. Paris III—IV. 1907—10. Ism. Σ. Könyvszemle 172. 1.
- 908. *Csűrös Ferencz.* Debreczen első könyvnyomdása. (Huszár Gál.) Debreczeni Képes Kalendar. 1911. 49—55. 1.
- 909. *Csűrös Ferencz dr.* A debreczeni városi nyomda története. (1561—1911.) Debreczen, város ny. 1911. (8 r. 504 l.) — Ism. Cs. J. Protest. Szemle 633—647. 1. — G—s. Magy. Nyomdász

245. l. — Harsányi István. Múz. Kvtári Értes. 293—298. l. — Gyalui Farkas. Magy. Figyelő IV. 248—257. l. — Steinhofér Károly. Corvina 31. sz.
910. *Deák Geyza*. A könyv és a könyv díszítése. 1910. — Ism. dr. Gulyás Pál. Könyvszemle 360—362. l.
911. *Dienes László*. Centralizáció a könyvtárügy terén. Népművelés XII. 84—89. l.
912. *Ferenczi Zoltán*. A könyvtárak mint a remzeti művelődés eszközei. Ism. Radványi K. Élet 11. sz.
913. *Friese, Karl*. Geschichte d. kgl. Universitäts-Bibliothek zu Berlin. 1910. — Ism. Sz. Könyv. Szemle 269. l.
914. *G. P.* A müncheni kir. udvari és állami könyvtár főnnállásának 350. évi fordulója. U. o. 92. l.
915. *Gárdonyi Albert dr.* London községi könyvtárai. Corvina 1—4. sz.
916. *Gheyn, J. von den*. Le bréviaire de Philippe le Bon. 1909. — Ism. Gerevich T. Könyvszemle 76—78. l.
917. *Gragger Róbert*. A régi német kéziratok leltározása. EPhK. 839. l.
918. *Gulyás Pál dr.* Népkönyvtári könyvjegyzék. 1910. — Ism. dr. Melich Janos. Könyvszemle 172—175. l. Népművelés XIV. 251. l. — Staindl Mátyás. Társad. Múz. Értes. 696. l.
919. *Gulyás Pál dr.* Az olasz népkönyvtári ügy fejlődése és jelen állása. Múz. Könyvtári Értes. 15—25. l. (Külön is megjelent. 8-r. 39 l.) 1 K.
920. *Gulyás Pál dr.* A hazai népkönyvtárügy kialakulása és mai helyzete. U. o. 65—84. l.
921. *Gulyás Pál dr.* A művészi könyvkötés evolucziója. Könyvszemle 41—52. l.
922. *Gulyás Pál dr.* A newyorki közkönyvtár és új épülete. U. o. 205—214. l.
923. *Gulyás Pál dr.* A velencei Szent Márk-könyvtár és Grimani breviariuma. U. o. 319—331. l.
924. *Gulyás, Dr. Paul*. Des bibliothèques populaires en Hongrie et de l'action de l'état. Revue de Hongrie VII. 411—427. l.
925. *Győry Jenő*. Néhány szó az ex libris gyűjtés kifejlődéséről. Kultúra 131. l. — Általános tudnivalók az ex libris-gyűjtéshez. U. o. 198. l. — Ex libris gyűjteményünk elrendezése. U. o. 327. l.
926. *Harsányi István*. A sárospataki ref. főiskola régi térképei. Múz. Könyvtári Értes. 25—30. l.
927. A hazai időszaki sajtó 1910-ben. (A Könyvszemle melléklete.)
928. *Hellebrant Árpád*. A magyar nyelvstudományi irodalom 1910-ben. M. Nyelv. 262—265. l.
929. *Hellebrant Árpád*. A magyar pædagogiai irodalom 1910-ben. Magy. Pædag. 379—464. l.
930. *Hellebrant Árpád*. A magyar philologiai irodalom 1910-ben. EPhK. 517—624. l.
931. *Hellebrant Árpád*. Néprajzi könyvészet 1909-ről. Ethnogr. 123, 249, 314—317, 373—377. l.
932. *Horváth Ignác*. A magyar bibliografiai irodalom az 1911. év II. negyedében. Könyvszemle 278. l. — Dr. Fitos Vilmos. Az 1911. év III. negyedében. U. o. 377. l.

933. *Ignotus*. Alma mater. Népművelés XII. 57—60. l. (A könyvtár-ügyről.)
934. *Íványi Béla dr.* Az írás és könyvek Eperjesen a XV—XVI. században. Könyvszemle 132—146, 215—226, 301—318. l.
935. *K. b.* A newyorki nyilvános könyvtár magyar könyvei. Népművelés XII. 119. l.
936. *Karácson Imre dr.* A sztámbuli mecsetek magyar vonatkozású kéziratai. Századok 196—199. l.
937. *Karácson Imre dr.* A konstantinápolyi könyvtárak. Könyvszemle 1—9. l.
938. *Karácsonyi János dr.* Kísérletek nagyváradi nyilvános könyvtárak létesítésére. Múz. Könyvtári Értes. 289—293. l.
939. A katolikus egyháztól tiltott könyvek jegyzéke. Vasárn. Ujs. 25. sz.
940. *Kirchseisen, Friedr. M.* Bibliographie d. napoleon. Zeitalters. I. 1908. — Ism. dr. Gulyás Pál. Könyvszemle 180—182. l.
941. *Köblös Zoltán.* Adalékok a Régi Magyar Könyvtárhoz. Erd. Múz. 141—145, 240—242. l.
942. *Kőhalmi Béla.* Könyvtár és szabadtanítás. Népművelés XII. 64—68. l.
943. *Kováts Alajos.* Angol nyilvános könyvtárak. Pesti Hirl. 245. sz.
944. *Kováts Alajos.* Ifjúsági és népkönyvtáraink fejlesztéséről. Protest. Egyh. Isk. Lap 27. sz.
945. *Kudora Károly.* Könyvtárpolitika és az új egyetemek. Magy. Nemzet 309. sz.
946. *Lanson, G.* Manuel bibliographique de la littérature française moderne I—III. — Ism. dr. Gulyás Pál. Könyvszemle. 78—86. l.
947. *Loewe, Victor.* Bücherkunde der deutschen Geschichte. 3. Aufl. 1910. — Ism. Gárdonyi Albert. Századok 381—383. l.
948. *Málnai Béla.* Újabb magyar könyvtárépületek. Népművelés XII. 95—99. l.
949. *Mangold Lajos dr.* Az 1909. évi hazánkat érdeklő külföldi hadtörténelmi irodalom repertoriuma. Hadtört. Közlem. 142—148. l. — Az 1910. évi hazai hadtört. irod. repertoriuma. U. o. 355—366. l. — Hazánkat érdeklő 1910. évi külföldi hadtörténelmi irodalom. U. o. 464—468. l.
950. Manuscripts sur vélin avec miniatures du Xe au XVIe siècle. Firenze. Ism. Gerevich T. Könyvszemle 188—192. l.
951. *Melich János dr.* A szófiai Nemzeti Könyvtár kéziratainak és régi szláv nyomtatványainak leíró katalogusa. U. o. 93—95. l.
952. *Morel, Eugène.* La librairie publique. 1910. — Ism. dr. Gulyás Pál. U. o. 268. l. — St. Népművelés XII. 121. l.
953. Múzeum, A Magyar Nemzeti — Széchényi országos könyvtára az 1910. évben. Könyvszemle 97—116. l.
955. *Obál, Dr. Béla.* Hungarica Vitebergensia. 1909. — Ism. Trócsányi Zoltán. EPhK. 816—818. l. — Szilágyi Ádám. Nyelvőr 175. l.
956. *Observer.* Mit olvas a magyar nép? Könyvszemle 284—287. l. (Megjegyzések Gulyás P. nak a Múz. Könyvt. Értes. ben megjelent tanulmányára.)
957. *Otten, Bennata.* Die deutschen Volksbibliotheken, etc. 1910. — Ism. Népművelés XII. 126. l.

958. *Ozorai Frigyes.* A nyilvános könyvtár és az iskola. U. o. XII. 68—73. l.
959. *P. A.* Az Országos Kaszinó új könyvtártermei. Orsz. Világ 3. sz.
960. *Pásztor Árpád.* New-Yorki közkönyvtárak. Társad. Múz. Ért. 217—227. l.
961. *Philipp, Alex. J.* The libraries, museums and art galleries year-book. 1910/11. London. Ism. Népművelés XII. 123. l.
962. *Pikler Blanka.* A nyilvános könyvtárügy Európában. Ausztria. Népművelés XII. 99—101. l. — Gárdonyi Albert. Franciaország. U. o. 102—104. l. — Horváth Károly. Magyarország. U. o. 104—107. l. — Staindl Mátyás. Nagybritannia. U. o. 107—109. l. — Enyvvári Jenő. Németország. U. o. 109—112. l. — Gárdonyi Albert. Olaszország. U. o. 112—114. l. — *St. M.* Oroszország 114. l.
963. *Politis, S. N.* ελληνική βιβλιογραφία. 1909. Ism. P. V. EPhK. 148. l.
964. Programmja, A községi nyilvános könyvtár részletes pályázati —. 1911. Ism. Σ. Könyvszemle 73. l.
965. *R. D.* A csurgói báró Perényi-könyvtár. Közlem. a Dunántúl tört.-hez 37. l.
966. *R. J.* Bibliotheca Hieronymiana. EPhK. 447. l.
967. *Schwartz Armin.* Az oxfordi egyetemi nyomda. Magy. Nyomdász. 302—304. l.
968. *Seymour de Ricci.* Catalogue raisonné des premières impressions de Mayence. 1911. — Ism. Σ. Könyvszemle 364. l.
969. *Skerlic, Jov. dr.* Istorijski pregled srpske stampe. 1791—1911. Belgrad, 1911. — Ism. P. J. Letopis Matice Srpske X. 75—78. l.
970. *Staerk, Ant.* Les manuscrits latins de Ve au XVIIIe siècle conservés à la biblioth. imp. de St. Petersbourg, 1910. — Ism. Σ. Könyvszemle 271. l.
971. *Staindl Mátyás.* A gyermekkönyvtárakról. Népművelés XII. 74—79. l.
972. *Stewart, J. D.* How to use a library? 1910. Ism. S. U. o. XII. 122. l.
973. *Szabó Ervin.* A modern könyvtárépítés némely elvéről, tekintettel a főváros terveire. Budapest, 1911. Benkó Gy. (8-r. 18 l.) 1 K. — Ism. Σ. Könyvszemle 73—76. l. — Népművelés XII. 239. l.
974. *Szentiványi Gyula.* A magyar hadtörténelmi irodalom repertoriuma. 1897—1909-ig. Hadtört. Közlem. 136—142, 349—355. l.
975. *Szentiványi Róbert dr.* A gyulafehérvári Codex Aureus. Batthyá-neum. I. 5—37. l. (Külön is megjelent.) — Ism. Dr. Babura László. Religio 26. sz.
976. *Szily, A.* Eine Zentralbibliothek für Blinde. Pester Lloyd 45. sz.
977. *Sztripszky Hiador dr.* A hazai rutének legrégibb nyomtatványai. Könyvszemle 117—131, 243—262. l.
978. *Sztripszky Hiador.* Ismeretlen kolozsvári rutén-könyv 1746 ból. Erd. Múz. 170—182. l.
979. *Tietze, Hans.* Die illuminierten Handschriften der Rossiana in Wien-Lainz. 1911. — Ism. Gp. Könyvszemle 365—369. l.
980. *Tiringer Béla.* A Magyar Tud. Akadémia kiadásában megjelent munkáknak és a folyóiratok tartalmának betűrendes címjegyzéke. 1889—1910. Budapest, 1910. (8-r. 1184 l.)

981. *V. J.* A magyar emigráció egy emléke. Könyvszemle 282. l. (Pap János. Rövid magyar történet Guyon Mária és Victor... számára. Damaskus 1851/2.)
982. *V. S.* Az angol biblia háromszázados évfordulója. Protest. Egyh. Isk. Lap 8, 9. sz.
983. Vidéki könyvtáraink 1909-ben. Könyvszemle 227—242. l.
984. *Volkman, Dr. Ludw.* Das moderne Buch. 1910. — *Ism. r. Magy.* Iparművészet 251. l.
985. *Wlassics Gyula* elnöki megnyitó-beszéde a Múzeumok és Könyvtárak országos szövetségének Nagyváradon tartott közgyűlésén. Múz. Könyvtári Értes. 231—238. l.

2. Magyar irodalomtörténet.

986. *P. Abrahám Ernő.* Hét szilaj csikó. *Ism.* Halandó. Élet 50. sz.
987. Abriss der ungarischen Literaturgeschichte. (Balassa-Palóczy magyar nyelvtanító levelek. Toussaint-Langenscheid.) *Ism. t. r.* Budap. Szemle 146. köt. 317—320. l.
988. *Adleff N.* Adalékok az erdélyi német kalendáriumi irodalom történetéhez. 1907. *Ism.* Ss. Korr. Bl. Ver. f. siebenb. Landesk. 2. sz.
989. *Ady Endre.* A minden titkok verseiből. 1911. *Ism.* Harsányi Lajos. Kultura 109. l. — Szombati-Szabó István. Jövendő 125—128. l. — Bgy. Világ 19. sz. — Bálint Lajos. Magy. Hirl. 36. sz.
990. *Ady Endre.* Így is történhetik. *Ism.* Turcsányi Elek. Nyugat I. 890—892. — Szombati-Szabó István. Jövendő 22—24. l. Gereblye. Uj Idők 10. sz.
991. *Alba Nevis.* Egy szerelmes lány könyvéből. — versei. 1911. *Ism.* Palágyi Lajos. Magy. Nemzet 305. sz.
992. *Alszegehy Zsolt.* Magyar tárgyú latin jezsuitadramák. EPhK. 99—115. l.
- 992a. *Alszegehy Zsolt.* Egy Salamon dráma. EPhK. 154. l. (Szlavkovszky Benedek művéről.)
993. *Alszegehy Zsolt.* Telemek és Kalypsó. EPhK. 781. l. (Tapolczai Gindl Józs. Ágost. munkájáról.)
994. *Angyal Dávid.* Az ifj. bogári gróf Vigyázó Sándor-jutalom. Bíráló jelentés. Kisfaludy Társ. Évtapjai 45. köt. 176—187. l.
995. *Arany J.* magyar irodalomtörténete. Kiadta Pap Károly. *Ism.* Bitzó Sarolta. EPhK. 1911. 138—140. l. — *Sz. A.* Irod.-tört. Közlem. 251. l. — Ziinszky Aladár. Tanáregyl. Közl. 44. évf. 466—468. l. — Pintér Jenő. U. o. 644—646. l. — Papp Károly válasza. U. o. 699—707. l.
996. *Arany László.* Magyar népmese-gyűjtemény. 4. kiadás. (Olcsó Könyvtár 1600—1607. sz.) Budapest, 1911. Franklin-Társ. (16-r. 302 l.) 1 K 60 f. — *Ism.* dr. Sebestyén Gyula. Ethnogr. 372. l.
997. *Arkosi Ferenczi Kálmán.* A pálfalvi szélmolnár. *Ism.* Palágyi Lajos. Magy. Nemzet 81. sz. — Bitskei Lajos. Haladás 90. l. — *B. I.* Kultura 660. l. — Vasárn. Ujs. 20. sz. — Márkos Albert. Erdélyi Lapok 19. sz.
998. Az Árva Mariska naplója. *Ism.* Lesznai Anna. Nyugat I. 495—497. l.
999. *Aszlányi Dezső.* Világszerelem. 1910. *Ism.* Inotay László. Temesv. Hirl. 38, 39. sz.

1000. *Aszlányi Dezső*. Új evolúciók. Ism. Inotay László. U. o. 38, 39. sz.
1001. *Babits Mihály*. Herczeg, hátha megjön a tél is. 1911. Ism. *E-r.* Pester Lloyd 219. sz. — Hét 17. sz. — Kultura 364. l. — *dr. g-j.* Jövendő 129. l. — Sík Sándor. Élet 24. sz.
1002. *Babits Mihály*. Laodameia. Tragédia. Budapest. Ism. Lengyel Menyhért. Nyugat I. 886. l.
1003. *Babits Mihály*. Két kritika. (Nyugat Könyvtár 18. sz.) Budapest (1911). Nyugat. (8-r. 66 l.) 30 f. (Tartalma: Petőfi és Arany. — Az irodalom halottjai.) Ism. Schöpfung Aladár. Nyugat I. 887—889. l.
1004. *Babits, Michael*. 1. An die Herbstgrille 2. Wirtshaus am Galgenberg. 3. Cumulus. 4. Sonette. 5. Italien. Übers. v. Heinrich Horvát. Jung Ungarn. V. 609—612. l.
1005. *Barátházy Péter*. Forrongások. Ism. Négyesy László. Budap. Hirl. 1911. 43. sz. — Ifj. Kárpáti Endre. Kultura 755. l. — Vasárn. Ujs. 10. sz.
1006. *Balázs Béla*. A vándor énekel. 1911. Ism. Kaffka Margit. Nyugat I. 117. l. — Harsányi Lajos. Kultura 180. l.
1007. *Balázs, Béla*. Herzog Blaubarts Burg. Mysterium in einem Akt. Übers. von Heinrich Horvát. Jung Ungarn. VII. 854—868. l.
1008. *Balla Ignác*. Kámeák. 1911. Ism. Halandó. Élet. 52. sz. Harsányi Lajos. Egyh. Közl. 51. sz.
1009. *Bán Aladár*. Felhők és sugarak. 1911. — Ism. *b. j.* Kath. Szemle. 211—213. l. — Kövespataki Lajos. Magy. középisk. 47. l. — S. Új Idők 4. sz.
1010. *Bánóczi József*. Jelentés a Teleki-pályázatról. Akad. Értesítő 151—153. l.
1011. *Bársony István*. Dinamit. 1911. Ism. *P. L.* Magy. Nemz. 276. sz. — *B. L.* Magy. Hirl. 297. sz. — *L. L.* Neues Pest. Journal. 285. sz.
1012. *Bársony I.* Négyszem közt. 1911. Ism. Gereblye. Új Idők 13. sz.
1013. *Bársony Istv.* Harminczéves álmok. (Emlékezés Márkus Józsefre.) Magy. Hirl. 74. sz.
1014. *Bartalos Gyula dr.* Fel az ég felé. 1911. Ism. Drávai János. Egri Egyházm. Közl. 17. sz.
1015. *Bartha Lajos*. Parasztok. Dráma 4 felv. Először adták a Magy. Színházban ápr. 1.
1016. *Bayer József*. Jelentés a Kóczán-pályázatról. Akad. Értesítő. 649—666. l.
1017. *Berczik Árpád*. Hogy született a szerelem. 1911. Ism. Rajna Ferencz. Neues Pester Journ. 1911. 59. sz. — Magy. Nemz. 62. sz. — Gereblye. Új Idők. 13. sz.
1018. *Berkeszi István dr.* A Delejtű. Délmagyarország első magyar hírlapjának kritikai ismertetése a kor jellemzésével 1858—1861. Temesvár, 1910. (8-r. 93 l.) — Ism. Gálos Rezső. EPhK. 491. l.
1019. *Bernáth Lajos*. Huszonnégy esztendő. 1911. — Ism. Gereblye. Új Idők. 44. sz.
1020. *Bíró Lajos*. Nehány háromszékmegyei író. Kézdivásárhely, 1911. Turóczi I. ny. (8-r. 15 l.)
1021. *Bíró Lajos*. Kézdivásárhely utcái és a magyar irodalom 1910. Ism. Alszegehy Zsolt. EPhK. 285. l.

1022. *Biró Lajos*. Kis drámák. 1910. — Ism. Bálint Aladár. Nyugat. I. 221. l. — Rudel. Élet. 1. sz.
1023. *Biró Lajos*. Marie. 1910. Ism. Papp Ferencz. Budapest. Szemle. 145. köt. 479. l.
1024. *Biró Lajos*. Nyári Zivatar. 1911. — Ism. Köveskúti Jenő. Kultura. 362. l. — Gerely Lajos. Egyh. Közl. 36. sz.
1025. *Biró Lajos*. A császár és más férfiak. 1911. Ism. ifj. Kárpáti Endre. Kultura. 631. l.
1026. *Biró Lajos*. A vízőlőn. 1911. Ism. S. E. Pesti Napló. 149. sz. — Köveskúti Jenő. Kultura. 473. l.
1027. *Biró Lajos*. A fekete ostor. 1911. — Ism. Radványi K. dr. Élet. 44. sz. — Várady István. Nyugat. II. 775. l. — Hét. 43. sz. — Vasárn. Ujs. 42. sz.
1028. *Biró Samu*. Lőrinczy György. Izr. Tanügyi Ért. 4. sz.
1029. *Biró Venczel dr.* Halotti bucsuztató. Kolozsv. Hirl. 110. sz. (Rácz Antal alispán felett 1779-ből.)
1030. *Bittenbinder Miklós*. Iskoladramák Kőrmöczbányán. EPhK. 155. l.
1031. *Bleyer Jakab*. Hazánk és a német philologia. 1910. Ism. Sas Andor. Budapest. Szemle. 146. köt. 158—160 l. — Elek Oszkár. EPhK. 263—265. l. — Gálos Rezső. Magy. Középisk. 113—115. l.
1032. *Bokor Malvin*. Két világ. 1911. Ism. Andor József. Kath. Szemle. 1104. l.
1033. *Bokor Malvin*. Mintha álom lett volna. 1911. Ism. Madame Chrysanthème. Aranyosvidék. 43. sz. — L. L. Neues Pest. Journ. 285. sz. — Élet. 52. sz.
1034. *Borbély József*. Egy cserép muskátli. 1911. — Ism. Vasárn. Ujs. 38. sz.
1035. *Borbély Sándor*. Az én világom. 1911. Ism. Gereblye. Új Idők. 17. sz. — Tytlyl. Élet. 14. sz.
1036. *Böröcz Marcell*. Ferencsek a középkori magyar irodalomban. Pécs, Kath. hírlapkiadó r.-t. 1911. (8-r. 193 l. 1. lev.)
1037. *Breznay Béla dr.* Reminiscentiák a «Religio» elhunyt szerkesztőire. Religio 20. sz.
1038. *Bródy Sándor*. Lyra. Ism. P. L. Magy. Nemz. 121. sz. — Erdélyi Jenő. Nyugat. I. 1080. l. — J. J. Egyh. Közl. 37. sz. — Radványi K. Élet. 23. sz.
1039. *Bródy S.* Novella. 1911. Ism. Hét. 1. sz.
1040. *Bródy S.* Komédia. 1911. Ism. Hét. 1. sz.
1041. *Bródy Sándor*. A medikus. Életkép 3 felv. Először adták a Vígsházban jan. 27.
1042. *Bujdosy Miksa*. Álomvirág. Életgyümölcs. 1911. Ism. Ekamp Nándor. Keresztény Tanító. 9. sz.
1043. *Cholnoky Viktor*. Tammuz. 1910. — Ism. Horváth János. Budapest. Szemle. 145. köt. 144—149. l.
1044. *Cholnoky Viktor*. Az Alerion-madár vére. 1912. — Ism. Salgó Ernő. Pesti Napló. 299. sz. — Szini Gyula. Nyugat. II. 1107. l. — Kárpáti Aurél. Hét. 48. sz. — Vasárn. Ujs. 48. sz.
1045. *Csabai István*. Kemény János erdélyi fejedelem irodalmi munkássága. Bölcsészettudományi értekezés. Budapest, 1911. Hornyánszky ny. (8-r. 65 l. 1. lev.)
1046. *Csahíhen Károly*. Az ősmagyar énekekről. Pesti Hirl. 90. sz.

1047. *Csáth Géza*. Délutáni álom. Ism. Karinthy Frigyes. Nyugat. I. 1076. l. — *G. Pest. Lloyd* 119. sz. — *dr. g. j. Jövendő*. 157—159. l.
1048. *Csémy Gábor* verseiből. Közli Tárkányi Lajos. Tata-Tóvárosi Híradó. 35. 36. sz.
1049. *Dánielné Lengyel Laura*. Máb királyné. 1911. Ism. *P. L. Magyar Nemz.* 123. sz. — (*Ch. V.*) Hét. 13. sz. — Gereblye. Új Idők. 13. sz. — Kaffka Margit. Nyugat. I. 803. l. — Vasárn. Ujs. 17. sz.
1050. *Décsi Lajos*. Régi magyar verseskönyvek ismertetése. Irod. tört. közlem. 58—64. l.
1051. *Diplomata*. Hannover huszárok. Ism. (*Md.*) Budap. Hírl. 33. sz.
1052. *Domonkos István*. Testvérek. Győr, 1910. Ism. Bán Aladár. Kath. Szemle 326. l. — Botond. A Cél 48. l. — Harsányi Lajos. Kultura 178. l. és Egyh. Közl. 9. sz. — Tytlyl. Élet 2. sz.
1053. *Egyedi László*. Az egri kispapok irodalmi társulata. Eger 4, 5. sz.
1054. *Élek Oszkár*. A természetérzés első magyar elméletírója. EPhK. 710. l. (Ruszek József.)
1055. *Emőd Tamás* versei. Ism. Peterdi István. Nyugat. II. 864. l. — Faragó Rezső. Nagyvár. Napló 242. sz. — *r. Tiszántúl* 252. sz.
1056. *Eörsy Tóth Julia*. Lóth. Fantasztikus mese. Budapest. — Ism. dr. Gonda József Jövendő 51—53. l.
1057. *Eötvös Károly Lajos*. Költemények. 1911. Ism. Lakatos László. Pesti Napló 96. sz.
1058. *Erdős Rencé*. János tanítvány. 1911. Ism. dr. Tordai Ányos. Kath. Szemle 884—885. l. — Bálint Lajos. Magyar. Hírl. 166. sz. — Magyar Bálint. Heti Szemle (Szatmár.) 50. sz. — Peterdi István. Nyugat II. 67. l. — Sik Sándor. Élet 29. sz.
1059. *F. P. Lovik Károly*. Új Idők 18. sz.
1060. *Farkas Imre*. Lys. 1911. Ism. Papp Ferencz. Budap. Szemle 147. köt. 315. l.
1061. *Feleki Sándor*. Az én mezőm. 1911. — Ism. Vasárn. Ujs. 49. sz. — *b. g.* Budap. Napló 291. sz. — *R. Pester Lloyd* 287. sz.
1062. *Ferenczi Zoltán és Császár Elemér*. A magyar irodalom története. Akad. Ért. 277—296. l.
1063. Fiorita di Canti Popolari Ungheresi. Tradotti da Silvino Gigante. Fiume, 1911. Tip. E. Mohovich. (8-r. 78 l.) — Ism. Kara Ferencz. EPhK. 420. l.
1064. *Fitz József*. Az új levél. Novellák. 1911. Ism. Toma István. Élet 4. sz.
1065. *Fögel, Josephus*. Quomodo rex Wladislaus II. cancellariaque eius de rebus litterariis meriti sint in Hungaria. Commentarii nonnulli de historia litterarum renascentium in Hungaria (MCCCCXC—MDXXVI.) Budap. X. k. Kőbányai gimn. 1910/11. ért. 4—51. l.
1066. *Földes Imre*. Az arckép. Játék 3 felv. Először adták a Magyar Színházban febr. 8.
1067. *Földes Imre*. Nincs tovább! Színmű 3 felv. Először adták a Vígszínházban decz. 9.
1068. *Földi János* költeményei. Kiadta dr. Mixich Lajos. 1910. Ism. *y—s.* Budap. Szemle. 148. köt. 139—141. l. — *Sz. A.* Irod.

- tört. közlem. 499—501. l. — Dr. Alszegehy Zsolt. Tanáregyl. Közl. 44. évf. 385. l. — Turóczi József. Nyugat I. 405. l. — Váczy János. EPhK. 753—755. l. — *K. I. Revue crit.* 1911. 18. köt. 358. l. — *Deutsche Liter. Ztg.* 45. sz.
1069. *Frick József dr.* Az ezeregyéjszaka és a Pancsatantra hatása népmeséinkre. Nagykároly és Vid. 15, 16. sz.
1070. *Gaál József.* A peleskei nótárius. Új betanulással adták a Nemz. Színházban decz. 13. [Miklós. EPhK. 286. l.]
1071. *Gálos Rezső dr.* A magyar Simplicissimusról. I. m. Bittenbinder
1072. *Gárdonyi Géza.* Hosszuhaú veszedelem. 1911. — *Ism. D. L. L.* Budap. Hirl. 287. sz. — *Vasárn. Ujs.* 49. sz. — Hét 51. sz.
1073. *Gedő Szeréna.* Filozófiai költészetünk áttekintése a XIX. század közepéig. Budapest, 1911. Thália ny. (8-r. 48 l.)
1074. *Gellért Oszkár.* Ofélia térdein. *Ism. Kultura* 109. l. — *B. I.* Új Idők 3. sz. — *Vasárn. Ujs.* 3. sz.
- 1074a. *Gondán Felicián.* Irodalomtörténeti összefoglalások. 3. kiad. Pécs, 1911. «Dunántúl» könyvkeresk. (8-r. 175 l.) 2 K.
1075. *Gross, Josef dr.* Szilágyi und Hajmási. Segesvári Teutsch-gymn. 1910/11. Ért. 3—30. l. (Közli Gyulai Pálnak, a szendrői névtelen hasonló című költeményének és a székelly-balladának fordítását.)
1076. Gyalui Farkas. Erdélyi Lapok 16. sz.
1077. *Gyárfás Tihamér.* Comœdia Erdély siralmas állapotjáról. 1909. — *Ism. Szigetvári Iván.* Irod. tört. közlem. 123—125. l. — Gyárfás T. válasza. u. o. 252—254. l. — Szilágyi Ádám. Nyelvőr 177. l.
1078. *Gyóni Géza.* Versek. 1904. Szomorú szemmel. 1910. — *Ism. dr. Kemény Gábor.* Erdélyi Lapok 1. sz.
1079. *Györék József és Nagy Ferencz.* Csöndes sikátorok során. — Versei. *Ism. Níl.* Haladás 135. l. — Hét 43. sz. — *M. E.* Debrec. Főisk. Lap. 53. évf. 23. l. — Jövendő 188. l.
1080. *György Lajos.* Szép Magelona. Bevezetéssel és jegyzetekkel és egy hasonmással. Kolozsvár, 1911. Stief-ny. (8-r. 153 l.)
1081. *György Oszkár.* In memoriam. Versek. 1911. *Ism. Mohácsi Jenő.* Pest. Lloyd 137. sz. — Debrec. Főisk. Lapok 53. évf. 11—14. sz.
1082. *Gyulai Pál.* Bírálólatok. 1861—1903. Budapest, 1911. Akad. (8-r. VIII. 434 l.) 5 K.
1083. *Hajnik Miklós.* Különös történetek. 1911. *Ism. Palágyi Lajos.* Magy. Nemz. 147. sz. — *S. E. Pesti Napló* 149. sz. — (*Sn.*) Hét 27. sz.
1084. *Halmi Bódog.* Nyugat felé. *Kultura* 577, 608, 643, 673, 720. l.
1085. *Hangay Sándor.* Csókok Könyve. 1911. *Ism. (Gyg.)* U. o. 179. l.
1086. *Hangay Sándor.* Sátán evangeliuma. 1911. — *Ism. (Gyg.)* U. o. 179. l.
1087. *Harsányi Kálmán.* Napi témák, örök problémák. — *Ism. Varjas Endre.* Heti Szemle. (Szatmár.) 52. sz.
1088. *Hatrany, Ludwig.* Akademie und Bühne. Pest. Lloyd 27. sz. — Dr. Heinrich G. válasza. U. o. 28. sz. (A Vojnits-jutalomról.)
1089. *Hegedűs István.* A Széher Árpád-jutalomról. Bíráló jelentés. Kisfaludy-Társ. Évlapjai. 45. köt. 172—175. l.

1090. *Heinlein István*. Az 1859-iki Teleki-pályázat. Akad. Ért. 608—621. l.
1091. *Heinrich Gusztáv*. Jelentés a Vojnits-jutalomról. U. o. 108—116. l.
1092. *Heinrich Gusztáv*. Jelentés a Péczely cz. regény-jutalomról. U. o. 666—671. l.
1093. *Heinrich Gusztáv*. Szép Magelona. Budap. Szemle 145. köt. 1—19. l.
1094. *Heltai Jenő*. Írók, színésznők stb. 1910. Ism. Horváth János. U. o. 145. köt. 132—135. l.
1095. *Heltai Jenő*. Az utolsó bohém. Regény. Ism. Palágyi Lajos. Magy. Nemz. 305. sz.
1096. *Heltai Jenő*. Színes kövek. 1911. — Ism. Schöpflin Aladár. Nyugat. II. 775. l. — Lehotai. Hét 45. sz. — Vasárn. Ujs. 46. sz. — Pajzs Elemér. Kultura 756. l. — Új Idők 44. sz.
1097. *Heltai Jenő*. Az én második feleségem. 1911. — Ism. *L. I.* Neues Pest. Journ. 285. sz. — Vasárn. Ujs. 46. sz.
1098. *Heltai Jenő* versei és kis mesés könyve. Ism. Ambrus Zoltán. Nyugat I. 108. l. — *g.* Pester Lloyd 31. sz. — Bálint Lajos. Magy. Hirl. 36. sz. — Vasárn. Ujs. 6. sz. — *B. I.* Új Idők 12. sz.
1099. *Heltai Jenő*. Scherzo. 1911. — Ism. *J. J.* Egyh. Közl. 36. sz. — Új Idők 44. sz. — Hét 29. sz.
1100. *Herczeg, Francesco*. Pagani. Versione di Vincenzo Gelletich. Fiume, 1908. — Ism. Vida Sándor. Budap. Szemle 148. köt. 149. l.
1101. *Herczeg Ferencz*. A fehér páva. — Ism. Kaffka Margit. Nyugat I. 115—117. l.
1102. *Hernáth László*. Százszorszép. 1911. Ism. Lakatos László. Pesti Napló 96. sz.
1103. *Herrmann Antal* ifj. dr. Vértesi Károly élete és munkái. Váci sajtó, 1911. (8-r. 112 l. 5. l.)
1104. *Hevesi József* válogatott munkái. — Ism. sz. Budap. Hirl. 179. sz.
1105. *Hevesi Sándor*. Az apja fia. Családi komédia 4 felv. Először adták a Magy. Színházban nov. 22.
1106. *Hienz Armin*. Magyarországi Klingsor a mondában. 1909. — Ism. Heinrich Gusztáv. EPhK. 203—206. l.
1107. *Hienz, Hermann*. Nochmals Klingsor. Korr. Bl. Ver. f. siebenb. Landesk. 2. sz.
1108. *Hodács Ágost*. Nemzeti lantos költészetünk jelleme 1825—1867. Fehértempl. és Vid. 11. sz.
1109. *Horváth Cyrill*. Középkori legendáink és a Legenda Aurea. Budapest, 1911. (8-r. 78 l.) — Ism. Vargha Damján. Kath. Szemle 1094—1097. l. és Nyelvőr 419. l. — Király György. EPhK. 815. l.
1110. *Idus*. Akkordok. 1911. — Ism. dr. Kemény Gábor. Erd. Lapok 18. sz. — Horváth Cyrill. Budap. Szeml. 147. köt. 474. l.
1111. *Ignotus*. Színházi dolgok. 1911. Ism. Lengyel Menyhért. Nyugat I. 114. l.
1112. *Ignotus*. Jelentés a Farkas-Raskó-pályázatról. U. o. I. 998—1000. l.
1113. Irodalomtörténeti adatok. 1. A magyar rituale történetéhez.

2. A két Pesti Gáspár. 3. Rosnyai Dávid. 4. Cserey Mihály. 5. Gyalogi János. 6. A könyvnyomtatás történetéhez. 7. A papírgyártás történetéhez. 8. Adatok a hazai régi könyvtárak történetéhez. Korvinák Brassóban. Batthyaneum 124—137. l.
1114. *Janovics Jenő dr.* A philosophustól—Csokonaig. Kolozsv. Hirl. 250. sz.
1115. *Janovics Jenő dr.* Tisztujítás. (A kolozsvári Nemzeti Színház drámatörténelmi sorozatos előadásainak rendjén elmondotta —.) Magy. Hirl. 4. sz.
1116. *Jánossy Béla dr.* Virágénekek. Kolozsvár. Ism. Kocsis Vince. Kalazantinum. XVI. 47. l.
1117. *Jókai.* A nagyenyedi két fűzfa. A Peregrinus. Magyarázta Abaffy Béla. (A III. o. anyaga) (Irodalmi segédkönyvek. 2. sz.) Szeged, 1911. Várnay L. (16 r. 55 l.) 30 f.
1118. *Jókai.* Népvilág. Magyarázta Madzsar Gusztáv. (A III. o. anyaga.) (Irod. segédkönyvek. 5. sz.) Szeged, 1911. U. o. (16-r. 30 l.) 30 f.
1119. *Juhász Jenő.* Az én kertemből. 1911. Ism. Lakatos László. Pesti Napló 96. sz.
1120. *Kabos Ede.* Damajanti. Ism. P. L. Magy. Nemz. 1911. 53. sz. — Rajna Ferencz. Neues Pest. Journ. 1911. 59. sz. — Turcsányi Elek. Nyugat I. 1079. l.
1121. *Kacsok Pongrácz dr.* A pataki énekes-codex. Magy. Figy. III. 389—397. l. IV. 69—83. l.
1122. *Kaffka Margit.* Csonka regény és novellák. 1911. Ism. Turcsányi Elek. Nyugat. I. 801. l. — Elek Vidor. Jövendő 130. l.
1123. *Kaffka Margit.* Tallozó évek. (Nyugat Könyvt.) Ism. Karinthy Frigyes. Nyugat II. 241. l. — Fenyő Miksa. U. o. 318. l. — (g. j.) Jövendő 185. l. — Sik Sándor. Élet 41. sz.
1124. *Kaffka Margit.* Csendes válságok. 1910. Ism. Horváth János. Budap. Szemle 145. köt. 135—140. l. — Tersánszky Józsi Jenő. Nyugat I. 401. l.
1125. *Kálnoki Izidor.* Apa és fia. 1911. Ism. R. Pest. Lloyd 107. sz. — Pesti Napló 137. sz. 22. l.
1126. *Kálnoki Izidor.* Veronkáék szerencséje. 1911. Ism. Pest. Lloyd 43. sz. — Toma István. Egyh. Közl. 3. sz.
1127. *Kálnoki I.* Apró komédiák. Ism. B. L. Magy. Hirl. 297. sz.
1128. *Kaltenburg Emil K.* Magyarország a világirodalomban. Kultura 244. l.
1129. *Kanizsay Ferencz.* Cserebogár. 1911. Ism. Palágyi Lajos. Magy. Nemz. 147. sz. — Harsányi Lajos. Kultura 437. l. — Liptai Imre. Magy. Hirl. 150. sz. — (sn.) Hét 27. sz. — S. E. Pesti Napló 149. sz. — Sik Sándor. Élet 28. sz.
- 1129a. *Karinthy Frigyes.* Füst Milán. Nyugat II. 63—65. l.
1130. *Katona Lajos.* A népköltés a néplelektan tárgykörében. Budap. Szemle 141. köt. 321—351. l.
1131. *Katona, Ludwig u. Szinnyi, Franz.* Geschichte der ungarischen Literatur. Leipzig, 1911. Göschen. (16-r. 152 l.) 80 Pf.
1132. Kemény Zsigmond az ó-székely balladáról. *én.* Etnogr. 125. l.
1133. *Kiss József.* Legendák a nagyapámról. Ism. Szilágyi Géza. Az Ujs. 34. sz. — Dr. Barna János. Heti Szemle. (Szatmár.) 8. sz. — Gy. S. Kultura 107. l. — dr. Kemény Gábor. Erdélyi Lapok

4. sz. — *R. A. Világ* 25. sz. — *y. Pest. Lloyd* 19. sz. — *Uj Idők* 6. sz. — *Vasárn. Ujs.* 4. sz.
1134. *Kis Samu.* Népköltészetünk hangulata a szabadságharc után. *Pesti Hirl.* márcz. 15. és decz. 24. sz. — Népköltészetünk hangulata a szabadságharc alatt. *U. o.* 63. sz.
1135. *Kisteleki Ede.* Földön és az égben — versei. *Ism. Palágyi Lajos. Magy. Nemz.* 305. sz.
1136. *Kiszei Péter.* Üstökös csillag. 1910. *Ism. Szilágyi Ádám. Nyelvőr* 178. l. — *Alszegehy Zsolt. EPhK.* 273. l.
1137. *Kleinmann Márta.* Ego. (*Mozgó Könyvt.* 22.) *Ism. Radványi K. Élet* 14. sz.
1138. *Kóbor Tamás. Marianne.* *Ism. S. E. Pesti Napló* 155. sz. — *sn.* Hét 27. sz. — *Liptai Imre. Magy. Hirl.* 150. sz. — *P. L. Magy. Nemz.* 154. sz. — *Várady István. Nyugat* II. 242. l.
1139. *Kóbor Tamás.* Ki a Ghetéből. *Ism. (Sn.) Budap. Hirl.* 31. sz. — *Vasárn. Ujs.* 4. sz. — *Rajna Ferencz. Neues Pest. Journ.* 1911. 59. sz. — *Sebestyén Károly. Hét* 7. sz. — *Liptai Imre. Magy. Hirl.* 38. sz. — *Pakots József. Világ* 185. sz. — *Tytl. Élet* 10. sz. — *Szilágyi Géza. Az Ujs.* 104. sz.
1140. *Kóbor Tamás.* Hamupipőke ő nagysága. 1911. *Ism. Palágyi Lajos. Magy. Nemz.* 12. sz. — *Rajna Ferencz. Neues Pest. Journ.* 59. sz. *Pakots József. Világ* 185. sz. — *Tytl. Élet* 10. sz. — *Sebestyén Károly. Hét* 7. sz. — *Szilágyi Géza. Az Ujs.* 104. sz.
1141. *Komjáthy Jenő.* A homályból. 2. kiad. — *Ism. c. Keresztény Tanító* 8. sz. — *dr. Gonda József. Jövendő* 96—98. l.
1142. *Komjáthy Jenő.* Éloa. 1911. — *Ism. Anka János. Élet* 9. sz.
1143. *Kont, I.* La littérature hongroise. Cours de l'époque de Széchenyi. (1825—1848.) *Revue des Cours.* 1910. N° 6. 269—280. l.
1144. *Kossuth Lajos* iratai. XIII. 1911. *Ism. Zuboly. Magy. Nemz.* 164. sz. — *Faragó Miksa. Nyugat* II. 321—322. l. — *Seress László.* A publicista Kossuth. *Pesti Napló* 169. sz.
1145. *Kossuth Lajos* hirlapi czikkei. 1911. *Ism. Turi Béla. Alkotm.* 194. sz. — *Zuboly. Magy. Nemz.* 164. sz.
1146. *Kosztolányi Dezső.* Bolondok. *Ism. K. F. Világ* 281. sz. — *Karinthy Frigyes. Nyugat* II. 947. l. — *Szabolcsi Lajos. Hét* 50. sz.
1147. *Kosztolányi Dezső.* A szegény kis gyermek panasza. 1910. — *Ism. Harsányi Lajos. Nagyasszonyunk* 6. sz.
1148. *Kosztolányi Dezső.* Őszi koncert. *Kártya.* 1911. — *Ism. Ligeti Ernő. Haladás* 45. l. — *Várady István. Nyugat* I. 988. l.
1149. *Kovács Béla.* A magyar irodalom a szabadságharc utáni években. *Bereg* 20. sz.
1150. *Kovács Hermin.* A Baárd-leányok. *Ism. Anka János. Alkotmány* 12. sz.
1151. *Kovács János.* Sue hatása a magyar regényirodalomra. *Kolozsvár, kő- és könyvny.* 1911. (8 r. 104 l.)
1152. *Kovács László. Ma.* *Ism. Tytl. Élet* 23. sz.
1153. *Köveskúti Jenő.* Szomorúak és vidámak. 1911. — *Ism. dr. Paulovics Istv. Kultura* 365. l. — *Dr. Kersék János. Tiszántúl* 191. sz.

1154. *Kristóf György dr.* Adatok Erdély XIX. századi irodalmi életéhez. Erd. Múz. 133—135. l. (Szigethy Mózes levele Lészay F. Dánielhez.)
1155. *Krúdy Gyula.* A podolini takácsné. 1911. Ism. Rajna Ferencz. Neues Pest. Journ. 1911. 59. sz. — Jász Dezső. Nyugat II. 411. l. — Gereley Jolán. Egyh. Közl. 43. sz.
1156. *Krúdy Gyula.* A bujdosó P. B. Egy ismeretlen magyar költő élete és szenvedései. Nyugat I. 47—51. l. (Pongrácz Béla.)
1157. *Krúdy Gyula.* Balázs Sándor köpönyege. (Egy írói jubileum. Nyugat I. 901—903. l. (Erdélyi Gyula.)
1158. *Krúdy Gyula.* Cholnoky Viktorról. U. o. II. 1071—1075. l.
1159. *Kún József.* Gedichte. 1. Sonnenuntergang. 2. Reichtum. 3. Ewige Nacht. 4. Venezia. Übers. von Nikolaus Balogh. Die Karpathen IV. 2. Hälfte. 677—679. l.
1160. Kuruczvilág költészete, a—. Szemelvények. Rendezte és bevezetéssel ellátta Kardos Albert. (Magy. Könyvt. 42, 43. sz.) Budapest, 1911. Lampel R. (16-r. 92 l.) 60 f.
1162. *Laczkó Géza.* Két novella. Ism. Schöppflin Aladár. Nyugat I. 982. l.
1163. *Laczkó Géza.* Porosz levél. 1911. Ism. *án.* Az Ujs. 66. sz.
1164. *Lampérth Géza.* A kompánia rózsája. Ism. Harsányi Lajos. Kult. 756. l.
1165. *László Sándor.* Uj Március. 1911. Ism. Lakatos László. Pesti Napló 96. sz.
1166. *Legioner.* Allah akbar. 1911. Ism. Rajna Ferencz. Neues Pest. Journ. 1911. 59. sz. — Vasárn. Ujs. 36. sz. — P. Ábrahám Ernő. Élet 25. sz. — Ifj. Remetey Dezső. Kultura 474. l. — F. P. Uj Idők 9. sz.
1167. *Legioner (Gerenday L.)* A sivatag beszél. 1911. Ism. *Gye.* Élet 51. sz.
1168. *Lengyel Ernő.* A vidéki sajtó szociológiájához. Ism. Nagy János. Nyugat I. 221. l.
1169. *Lengyel Menyhért.* A próféta. Színmű 4 felv. Először adták a Nemzeti Színházban febr. 24.
1170. *Lenkei Henrik és Szilágyi Géza.* Májusi fagy. Színmű 3 felv. Először adták a Nemzeti Színházban márcz. 24.
1171. *Liptai Imre.* Rossz pénz nem vész el. Vígjáték 3 felv. Először adták a Magyar Színházban decz. 9.
1172. *Losonczi Lajos.* Az énekeskönyv revíziójáról. Protest. Egyh. Isk. Lap 19. sz.
1173. *Lörinczy György.* A verdibáli nász. 1911. Ism. Kuncz Aladár. Nyugat I. 594—596. l.
1174. *Lovik Károly.* A préda. Ism. Kárpáti Aurél. Hét 13. sz. — Albert József. Kultura 309. l. — Vasárn. Ujs. 18. sz. — Rajna Ferencz. Neues Pest. Journ. 59. sz.
1175. *Lovik Károly.* Egy barátságos kis történet. Ism. Kárpáti Aurél. Hét 13. sz.
1176. *Lukáts István* költeményei. Kiadta Gálos Rezső. 1911. — Ism. dr. Bittenbinder Miklós. Kath. Szemle 1114. l. — Dr. Kristóf György. Erd. Múz. 367. l.
1177. *Lux Terka.* Irodalom a vidéken. Kultura 516. l.

1178. *Maczki Valér dr.* Szántottam, vetettem. 1911. — Ism. Drávai János. Egri Egyházm. Közl. 21. sz.
1179. Magyar írók levelezése Károlyi Antal gróffal. Közli Császár Elemér. Irod. tört. Közlem. 109—114. l. (Báróti, Pétzeli-től.)
1180. *Maggyari István.* Az országokban való sok romlásoknak okairól. (Sárvár, 1602.) Kiadta Ferenczi Zoltán. Régi Magy. Könyvt. 27.) Budapest, 1911. Akadémia. (8-r. 278 l.) 5 K — Ism. y-s. Budap. Szemle 148. köt. 141. l. — Janitschek Béla. EPhK. 487. l. — Nagy János. Nyugat I. 996. l. — Viszota Gyula. Magyar Középisk. 315. l.
1181. *Majthényi György.* Esteli énekek. 1911. Ism. Harsányi Lajos. Kultura. 364. l. — Gereblye. Új Idők 17. sz. — Várady István. Nyugat II. 68. l. — Hét 31. sz. — Sik Sándor. Élet 13. sz. — Vasárn. Ujs. 15. sz.
1182. *Makkay Béla.* Hegyen-völgyön. 1911. — Ism. sz. Hét 23. sz. — Vasárn. Ujs. 4. sz. — x. Magy. Középisk. 115. l. — Brandon H. Revue de Hongrie VIII. 103. l.
1183. *Malonyai Dezső.* Polgártársak. 1911. — Ism. L. L. Neues Pest. Journ. 285. sz.
1184. *Malonyai Dezső.* Az öreg méltósága. 1911. — Ism. Verner Aladár. Nyugat I. 596. l.
1185. *Marjay Géza.* Könyvek között. 1911. Ism. (dr. g. j.) Jöv. 98. l.
1186. *Márkus László.* Attila. Hún legenda 3 felv. Először adták a Nemz. Színházban okt. 13.
1187. *Máté Lajos dr.* Petőfi. Tört. színmű 5 felv. Először adták a Városl. Szính.-ban márcz. 15.
1188. *Mihály Rezső.* Bariék kalandjai. Ism. Tóth Árpád. Nyugat I. 120. l.
1189. *Mikó László.* Rustán császár históriája. 1910. — Ism. Timár Kálmán. Ethnogr. 240—243. l.
1190. *Mikszáth Kálmán.* Tövískes látogatóban. Budapest. Ism. Palágyi Lajos. Magy. Nemz. 305. sz. — Carpaccio. Hét 51. sz. — Vasárn. Ujs. 51. sz.
1191. *Mikszáth K.* válogatott elbeszélései. Bevezetéssel ellátta Miklós Elemér dr. (Jeles írók iskolai tára 92. füz.) Budapest, 1911. Franklin-Társ. (8-r. 86 l.) 1 K 20 f. — Ism. Riedl Frigyes. Hivat. Közl. 8. sz. — R. M. Tanáregyl. Közl. 44. évf. 297. l.
1192. *Mikszáth Kálmán.* A fekete város. Regény. 1911. — Ism. Sebestyén Károly. Magyar Figyelő 158—162. l. — Homo. Élet 3. sz.
1193. *Mikszáth, C. Cavalerii.* Trad. de Liviu Rebreanu. 1911. Ism. T. Luceafarul 322. l.
1194. *Molnár Antal.* Versek. Ism. Mindszenti István. Nyugat I. 223. l.
1195. *Molnár Ferencz.* Hétágú síp. 1911. Ism. P. L. Magy. Nemz. 33. sz. — Sz. L. Hét 9. sz. — Turcsányi Elek. Nyugat I. 597. l. — Vasárn. Ujs. 6. sz.
1196. *Molnár Ferencz.* Ketten beszélnek. 1911. — Ism. Köveskúti Jenő. Kultura 505—507. l.
1197. *Molnár Ferencz.* A Pál-utczai fiúk. Ism. Hét 49. sz. — Vasárn. Ujs. 51. sz. [Endre. Élet 8. sz.
1198. *Móra Ferenc.* Rab ember fiai. Regény. 1911. Ism. Gyökössy

1199. *Móricz Pál*. Lőrinczy György. (Képpel.) Kultura 174. sz.
1200. *Móricz Zsigmond*. Sárarany. Regény. 1910. Ism. Goth Ernő. Pest. Lloyd 19. sz. — Lengyel Menyhért. Aurora 13. l. — Vasárn. Ujs. 1. sz. — Gereblye. Uj Idők 10. sz. — Gyökössy Endre. Élet 5. sz.
1201. *Móricz Zsigmond*. A galambpapné. Regény. Ism. Palágyi Lajos. Magy. Nemz. 305. sz. — Vasárn. Ujs. 47. sz.
1202. *Móricz Zsigmond*. Isten háta mögött. 1911. Ism. Vasárn. Ujs. 47. sz.
1203. *Móricz Zsigmond*. Falu. Életkép. Először adták a Nemzeti Színházban ápr. 7.
1204. *Nagy Endre*. A zseni. Tragikomédia 3 felv. Először adták a Vigszínházban márcz. 11.
1205. *Nagy Lajos*. Az asszony, a szeretője, meg a férje. (Modern Könyvtár). 1911. Ism. Nagy Zoltán. Nyugat II. 863. l.
1206. *Nagyapó*. Mesék unokáimnak. 1910. Ism. Radványi Kálmán dr. Élet 2. sz.
1207. *Négyesy László*. Jelentés az Ormódy Amália-jutalomról. Akad. Értes. 547—550. l.
1208. *Oláh Gábor*. Irói arcképek. 1910. — Ism. Kont I. Revue internat. de l'enseign. 61. köt. 94. l.
1209. *Oláh Gábor*. Viola elbukott. 1911. — Ism. Tóth Árpád. Nyugat I. 987. l. — Tytly. Élet 19. sz. — i. Kultura 247. l. — Vasárn. Ujs. 13. sz.
1210. *Omikron*. Modernste ungarische Literatur. Neues Pest. Journ. 43. sz.
1211. *Orendi-Hommenau, V.* Gustav Steinacker. (Képpel.) Von der Heide 11. sz.
1212. *P. A. Maywald József*. 1849—1911. EPHK. 835. l.
1213. *Pakots József*. Az asszonyok rágalmazója. Ism. Várady István. Nyugat II. 1109. l. — Móricz Pál. Egyetért. 281. sz. — L. L. Neues Pest. Journ. 285. sz.
1214. *Palágyi Lajos* versei. Ism. Uj Idők 3. sz.
1215. *Pap Zoltán*. Muzsikaszó. 1911. Ism. Ferenczy Zoltán. Egyetért. 270. sz. — Timár Szaniszló. U. o. 273. sz. — Borcsányi Lajos. A Cél 552. l. és Alkotm. 288. sz. — S. E. Nagyvárad 278. sz. — ő. Budap. Hirl. 278. sz. — X. Y. Pest. Lloyd 275. sz.
1216. *Pékár Gyula*. Drághy Éva esküvője. Dráma 3 felv. Először adták a Nemzeti Színházban febr. 24.
1217. *Pékár Gyula*. A Szerechenek összeesküvése. 1911. — Ism. Uj Idők 8. sz. — Vasárn. Ujs. 13. sz.
1218. *Pékár Gyula*. Kölcsönkért kastély. 1911. — Ism. Vasárn. Ujs. 5. sz.
1219. *Pintér Jenő*. A magyar irodalom története. 1, 2. 1909. — Ism. Kont I. Revue crit. 1910. 50. sz. 458. l.
1220. *Pintér Jenő*. Régi magyar írónők. Kultura 479. l. (Molnár Borbála, Fábíán Julianna, Vályi Klára, Ujfalvi Krisztina.)
1221. *Plume*. Két fiatal író. Pesti Napló 213. sz. (Pap Mariska, Homonnai Albetról.)
1222. *Pósa Lajosné* versei. Ism. Uj Idők 1. sz.
1223. *R—a*. Hindi Szabó Kata. Kultura 661. l.

1224. *Rácz Etus*. Tavasz. 1911. Ism. Lakatos László. Pesti Napló 96. sz. — Élet 22. sz.
1225. *Radnóti Dezsőné*. Fanghné Gyűjtő Izabella. Erd. Lapok 1. sz.
1226. *Rákosi Viktor* munkái. Ism. Sebestyén Károly. Magy. Figyelő 162—164. l.
1227. *Rákosi Viktor*. Rejtett zugok. 1911. Ism. Halmi Bódog. Máramaros 36. sz.
1228. *Réger Béla dr.* Irodalmunk tartalmi ismertetése. III. rész: A kiegyezéstől napjainkig. (Iskolai segédkönyvek 12. sz.) Szt.-Gotthárd, 1911. Wellisch B. (8-r. 88 l.) 60 f. — Ism. dr. Kristóf György. Tanáregyl. Közl. 44. évf. 875. l. — Szeremley Barna. Hivat. Közl. 15. sz.
1229. *Révész Béla*. A lárva mögött. 1911. Ism. Bálint Aladár. Nyug. I. 1178. l. — Radványi Kálmán. Élet 39. sz.
1230. *Révész Béla*. Velük, értük. Novellák. 1911. Ism. Rajna Ferencz. Neues Pest. Journ. 1911. 59. sz. — Szini Gyula. Nyugat I. 892. l. — m. j. Világ 37. sz. — Vasárn. Ujs. 8. sz.
1231. *Reviczky Gyula* összes költeményei. Ism. Vasárn. Ujs. 34. sz.
1232. *Rexa Dezső*. «Laura.» (Egy komárommegyei folyóirat 1824-ből.) Közlem. a Dunántúl tört.-hez 30—36. l.
1233. *Riedl Frigyes*. Három jellemzés. (Toldy Ferencz, Greguss Ágost, Katona Lajos. (Olesó Könyvtár 1652 53. sz.) Budapest, 1911. Franklin-Társ. (16-r. 55 l.) 40 f.
1234. *Sajó Sándor*. Gordonka. Újabb költemények. Ism. Keller Imre. Nemz. Nőnevelés 132—135. l.
1235. *Sárándy István*. Titokzatos vizeken. 1911. — Ism. Sik Sándor. Élet 51. sz.
1236. *Sas Andor*. Magyar ember a jénai romantikusok társaságában. EPhK. 840. l. (Br. Podmaniczky Károly.)
1237. *Sassy Csaba*. Tűzhely mellől. 1911. — Ism. Hét 43. sz. — Vasárn. Ujs. 41. sz.
1238. *Sassy Csaba*. A cigánysorról. 1911. — Ism. Vasárn. Ujs. 41. sz.
1239. *Schoen Arnold*. Palóc népdalok. Budapest, 1911. (8-r. 204 l.) — Ism. Vikár Béla. Nyelvőr 223. l.
1240. *Schumacher, Alex.* Moderne ungarske Skuespill. Vor Fremtid N° 9. 473—481. l.
1241. *Sebestyén Gy. dr.* Kőmives Kelemenné. Ethnogr. 377—380. l.
1242. *Sebők János*. Irodalomtörténetünk kezdete. Bars 5. sz.
1243. *Sebők Zsigmond*. Bajcsányi de eadem. — Ism. i. Kultura 247. l.
1244. *Serestély Béla*. Új hiten. 1911. — Ism. Hartenstein István. Erdélyi Lapok 4. sz.
1245. *Sik Sándor*. Szembe a nappal. 1911. — Ism. Papp Ferencz. Budap. Szemle 147. köt. 311. l. — A. B. Magy. Középisk. 46. l. — Gereblye. Új Idők 17. sz. — Harsányi Lajos. Nagyasszonyunk 6. sz. és Kultura 60. l. — Karinthv Frigyes. Nyugat I. 314—316. l. — K. V. Kalazantinum XVI. 95. l. — Tordai Grail Erzsébet. Nemz. Nőnevel. 60. l.
1246. *Simai Ödön*. A Zrinyász egy késői hatása. EPhK. 508—511. l.
1247. *Somlyó Zoltán*. Az átkozott költő. Megbeszélések az Istennel. (Modern Könyvtár.) Ism. Várady István. Nyugat I. 1179. l. — Rádium. Élet 30. sz. — dr. Jövendő 186—188. l.

1248. *Szadk Lujza*. Hulló levelek. *Ism. i. s. Pesti Napló* 155. sz.
1249. *Szabó Endre*. A fenomén. 1911. — *Ism. Vasárn. Ujs.* 9. sz.
1250. *Szabó Gyula (Ujvárossy)*. A magyar verses oktató költészet története 1772-ig. 1910. — *Ism. Alszegehy Zsolt. EPhK.* 137. l.
1251. *S. Szabó József*. Egy magyar ifjú levele Kálvinhoz. *Protestáns Szemle* 95—103. l. (Kaprofontes Ferencz, krasznai fi.)
1252. *Szabó László (Szentjóni)* költeményei. Kiadta Gálos Rezső. (Régi Magy. Könyvtár 26.) Budapest, 1911. Akadémia. (8-r. IV. 248 l.) 5 K. — *Ism. y-s. Budap. Szemle* 148. köt. 140. l. — *A. B. Magy. Középisk.* 314. l. — Váczy János. *EPhK.* 755. l. — Dr. Ágner Lajos. *Tanáregyl. Közl.* 44. évf. 802—806. l. — Gálos R. megjegyzései. *U. o.* 833—835. l. — Ágner válasza. *U. o.* 914. l.
1253. *Szabó Zsigmond*. A két dzsin. 1911. — *Ism. Hét* 45. sz.
1254. *Szaboleska Mihály*. Dalok hazulról. *Ism. Gereblye. Uj Idők* 3. sz. — Dr. Maday Gyula. *Budap. Hirl.* 67. sz. — Bán Aladár. *Magy. Középisk.* 46. l.
1255. *Szász Béla*. Irodalomtörténeti emlékek a II. József-féle egyház-üldözés korából. *Kath. Szemle* 495—505. l.
1256. *Szárvay Gyula*. A két leander. 1911. — *Ism. Vasárn. Ujs.* 21. sz. — *Élet* 22. sz. — Feleki Sándor. *Orsz. Világ* 19. sz.
1257. *Szemere György*. A Kont-eset. 1911. — *Ism. Botond. A Cél* 202. l. — Gereblye. *Uj Idők* 10. sz. — Harsányi Lajos. *Élet* 15. sz.
1258. Szent Margit Élete, mint irodalomtörténeti forrás. *th. Religio* 24. sz.
1259. *Szép Ernő*. Kucséber-kosár. Budapest. Nyugat, 1911. *Ism. R. Pest. Lloyd* 203. sz.
1260. *Sz. Szigethy Vilmos*. A vármegyéből. Szeged. *Ism. Delila. Jövendő* 212. l.
1261. *Szilágyi Géza*. Neked írtam. *Ism. (lgy.) Uj Idők* 11. sz. — *M. G. Hét* 12. sz. — *Vasárn. Ujs.* 10. sz. — Benda Jenő. Egyetért. 49. sz. — *L. E. Pesti Napló* 61. sz. — Vér Mátyás. *Az Ujság* 44. sz. — *R. Pest. Lloyd* 67. sz. — *H. G. Revue de Hongrie* VIII. 697. l.
1262. *Szily Kálmán*. Tamás és Bálint a Biblia első magyar fordítói. *Magy. Nyelv* 441—445. l.
1263. *Szini Gyula*. Egy sápadt asszony. 1911. — *Ism. Toma István. Egyh. Közl.* 3. sz.
1264. *Szinnyei Ferencz dr.* Novellairodalmunk Jósikáig. *Irod. tört. Közlem.* 15—31, 143—169. l. (Külön is megjelent. 8-r. 46 l.)
1265. *Szinnyei Ferencz*. Írói szerződések. *U. o.* 242—248. l. (Balogh Zoltán, Beöthy László, Balázs Sándor, Bernát Gáspár, Degré Alajos.)
1266. *Szinnyei József*. Magyar írók élete és munkái. XIV. kötet. 5—7. füzet. Újhely—Veress. Budapest, 1911. Hornyánszky V. (8-r. 641—1120 l.) Egy füzet 1 K.
1267. *Szlávik Ferencz*. Egy iskolai dráma színlapja. *EPhK.* 441—444. l.
1268. *Szöllősi Zsigmond*. A férfi szerelme. 1911. *Ism. Kultura* 179. l.
1269. *Szomaházy István*. A Sas-utca. *Ism. P. L. Magy. Nemz.* 249. sz.
1270. *Szomory Dezső*. Az isteni kert. 1910. *Ism. Horváth János. Budap. Szemle* 145. köt. 140—143. l.

1271. *Szomory Dezső*. Ünnepek a Dühöngőn. 1911. Ism. Rajna Ferencz. Neues Pest. Journ. 1911. 59. sz. — Bálint Lajos. Magyar Hirl. 36. sz. — Turcsányi Elek. Nyugat II. 239. l.
1272. *Szomory Dezső*. A rajongó Bolzay-leány. Színmű 4 felv. Először adták a Nemzeti Színházban jan. 20.
1273. *Szuchy Emil*. A Sóhajók hídján. 1911. Ism. Kultura 437. l. — T. A. dr. Kath. Szemle 390. l.
1274. *Szűgyi József*. Az énekeskönyv revíziójáról. (A ritmus kérdése.) Protest. Egyh. Isk. Lap 30, 31. sz.
1275. *Tábori Róbert*. Kétféle igazság. 1911. — Ism. Igy. Új Idők 44. sz.
1276. *Tarus*. Hamvasztás. 1910. Ism. Papp Ferencz. Budapest. Szemle 147. köt. 310. l.
1277. *Tell Anasztáz dr.* Szabadságharcaink emléke a magyar költészetben. Pápa és Vid. 12, 13. sz.
1278. *Thomé József*. Almok országútján. 1911. — Ism. Gyóni Géza. Kultura 435. l. — Hét 43. sz.
1279. *Tichy Margit*. A francia forradalom hatása szellemi életünkre. Kazinczy Ferenc levelezése alapján. (Művelődéstudományi értekezések 59. sz.) Budapest, 1911. Élet ny. (8-r. 49 l.)
1280. *Tolnai Adél*. Mátyás királlyal foglalkozó költészetünk forrása. Budapest, 1911. Franklin-ny. (8-r. 40 l.)
1281. *Toma István*. A hegyaljai diákok. 1911. Ism. Andor József. Kath. Szemle 1105. l. — Élet 50. sz.
1282. *Toma István*. A nehéz út. Elbeszélések. 1911. Ism. gy. Kath. Szemle 213. l. — Gerely Jolán. Egyh. Közl. 7. sz.
1283. *Tömörkény István*. Bazsarózsák. Ism. P. L. Magyar. Nemz. 253. sz. — Új Idők 45. sz. — Hét 43. sz. — L. L. Neues Pest. Journ. 285. sz.
1284. *Tömörkény István*. Homokos világ. 1910. — Ism. Papp Ferencz. Budapest. Szemle 145. köt. 475—478. l.
1285. *Tompos József*. A magyar ballada története. 1909. — Ism. Alszegehy Zsolt. EPhK. 489—491. l.
1286. *Tormay Cécile*. Emberek a kövek között. 1911. Ism. (Sn.) Budapest. Hirl. 67. sz. — Vasárn. Ujs. 11. sz. — Köveskúti Jenő. Kultura 367. l. — Iy. Uránia 382. l. — Lesznai Anna. Nyugat 598. l. — Liptai Imre. Magyar. Hirl. 65. sz. — Sebestyén Károly. Magyar. Figy. 165. i. — G. Pester Lloyd 61. sz. — H. G. Revue de Hongrie VIII. 696. l. — Radányi K. Élet 21. sz.
1287. *Törökné-Kovács Hermin*. A Baárd leányok. 1911. Ism. Szj. Kath. Szemle 324—326. l. — Dudek. Religio 8. sz. — l. Élet 6. sz. — Harsányi Lajos. Egyh. Közl. 21. sz. Lásd 1150. sz. a. is.
1288. *Tóth Wanda*. Csodálatos köntös. 1911. — Ism. Vasárn. Ujs. 7. sz.
1289. *Troznér Lajos*. A székely nép és költészete. Marosvásárhely 1—3. sz.
1290. Újabb magyar költők. Lirai antológia. Kiadta Elek Artur. Ism. (Sn.) Hét 20. sz. — Dr. Barna János. Heti Szemle. (Sztármár.) 52. sz. — (dr. g. j.) Jövendő 215. l. — Vasárn. Ujs. 16. sz.
1292. *Vajda Ernő*. Ludas Matyi. Vígjáték 3 felv. Először adták a Nemzeti Színházban nov. 17.
1293. A vakok intézetének kis költőnője. Nemz. Nőnevelés 444—446. l. (Csokonai V. Gizella.)

1294. *Vándor Iván*. Ács Éva. 1911. — *Ism. Debrecz. Főisk. Lapok* 53. évf. 11, 12. sz.
1295. *Várady Antal*. Képek a magyar író- és színészvilágból. I. kötet. Színészek. II. kötet. Írók. III. kötet. A régi Pest, Budapest. 1911. Pesti könyvny. r.-t. (8-r. 146, 145, 142 l.) 36 K.
1296. *Vargha D. Seuse* Henrik A. a magyar kódexirodalomban. 1910. — *Ism. Czóbel Ernő. EPhK.* 418. l. — *Vargha D. észrevétele.* U. o. 513—514. l. — *Czóbel E. válasza.* U. o. 515. l. — *Pfeiffer Miklós. Religio* 1. sz. — *Prónai Antal. Kath. Szemle* 104. l. — *Szelényi Ödön. Protest. Szemle* 548. l. — *THJ.* M. Nyelv 93. l. — *Vargha P. hozzászólása.* U. o. 273. l. — *STG. Egyh. Közl.* 17. sz. — *v. Magy. Középisk.* 113. l.
1297. *Varjas Endre*. Harsányi Kálmán. *Heti Szemle (Szatmár)* 7. sz.
1298. *Váth. Balatoni levegőben*, 1911. — *Harsányi Lajos. Élet* 32. sz. — *Vasárn. Ujs.* 31. sz.
1299. *Veigelsberg, Emma*. Die ungarische Literatur in Deutschland. Die Karpathen IV. 1. Hälfte 109—113. l.
1300. *Vér Mátyás*. A sárga ház titka. 1911. *Ism. án.* Az Ujság 66. sz. — *l. Uj Idők* 12. sz.
1301. *Vér Mátyás*. Pasztellek. 1911. — *Ism. Kultura* 179. l.
1302. *Veres Gábor*. Székely balladák. *Ethnogr.* 50—55, 106—108. l.
1303. *Verseghy Ferencz* költeményei. Kiadták Császár E. és Madarász Fl. 1910. — *Ism. Kont I. Revue crit.* 1911. 1. sz.
1304. *Verseghy Ferencz*. Gróf Kaczaifalvi László. 1911. — *Ism. cs. EPhK.* 158. l.
1305. *Veszprémi Dezső*. Szabadságharczunk költészete. *Nyitramegy. Szemle* 24—27. sz.
1306. *Viszota Gyula*. Az Akadémia és a népdalgyűjtés. *Akad. Értes.* 116—119. l.
1307. *Viszota Gy.* Az Akad. Értesítő 70 éves jubileuma. U. o. 370. l.
1308. *Vitéz Miklós*. Évforduló. Dráma. 1911. — *Ism. Vasárn. Ujs.* 17. sz.
1309. *Voinovich Géza*. Jelentés a Farkas-Raskó-pályázatról. *Akad. Értes.* 158—161. l.
1310. *Weber Arthur*. A hűtlen özvegy történetének egy ismeretlen alakja. *Irod. tört. Közlem.* 423—444. l.
1311. *Wlassics Gyula ifj.* Az én gályám 1911. — *Ism. Papp Ferencz. Budap. Szemle* 147. köt. 314. l. — *Ifj. Remetey Dezső. Kultura* 367. l. — *ly. Uránia* 383. l. — *Vasárn. Ujs.* 18. sz. —
1312. *Zempléni Árpád*. Turáni dalok, 1911. — *Ism. Bán Aladár. Magy. Középiskola* 47. l. és *Bud. Szemle* 144. köt. 143—145. l. — *Kultura* 436. l.
1313. *Zorányi Jenő*. Kisebb dolgozatok. 1910. — *Ism. dr. Gálos Rezső. Erd. Múz.* 150—152. l.
1314. *Zsirkay János*. Homonnai Albert. *Kultura* 3630. l.
1315. *Zwei ungarische Volksballaden*. Übers. von Josef Vészi: 1. Barcsai. 2. Des Maurers Klemens Weib. *Jung Ungarn* I. 86—88. l. 3. Anna Molnár. 4. Káthe Kádár. U. o. II. 286—288. l.

3. Egyes írók.

1316. *Ady, Ady, Andreas.* Meine Ernte der Zeit. Übers. von Leo Greiner. Jung Ungarn X. 1132. 1.
1317. *Ady, Andreas.* 1. Das ungarische Brachland. 2. Wehklagen unter dem Lebensbaume. 3. «Adam, wo bist du?» 4. Der Cäsar mit dem Eberkopfe. Nachdichtung von Heinr. Horvát. Jung Ungarn. I. 77—80. 1.
1318. *Ady, Andreas.* Gedichte. 1. Schneegebirge und Riviera. 2. Lied des Proletariersohnes. 3. Eine alte-alte Weide. 4. Die magyarischen Erlöser. Übers. v. Eduard Schullerus. Die Karpathen. IV. 2. Hälfte. 453. 1. 5. Rosenwald auf der Heide. 6. Die zehnjährige Eva. 7. Mildes Abendgebet. Übers. von Egon Hajek. U. o. 454. 1.
1320. *Domokos László dr.* Ady forradalmi költészete. Jövendő 41—46. 1.
1321. *Halmi Bódog.* Egy Ady versről. Máramaros 78. sz.
1322. *Horváth János.* Ady és a legújabb magyar lyra. 1910. Ism. Sas Andor. EPhK. 211—213. 1. — Kont I. Revue crit. 1910. 50. sz. 457. 1. [24—26. sz.]
1323. *Huszár György.* Ady Endre költészetéről. Nagykőrösi Hirl. 1324. *Kocsis Vincze.* Ady Endre «hazafias» költészete. Kalazantinum 16. évf. 8—10. sz.
1325. *M. Ady magyarságáról.* («A minden titkok versei» megjelenése alkalmából.) Gömöri Ujs. 12. sz.
1326. *Müller Károly.* Ady Endre költészete. Temesv. Hirl. 125. sz.
1327. *Pállné P. Cecil.* Ady szerelmi lyrájáról. Szilágyi Istv.-kör Evkönyve V. 98—101. 1. [456—458. 1.]
1328. *Veigelsberg, Emma.* Andreas Ady. Die Karpathen. IV. 2. Hälfte
1329. *Ányos. Ányos Pál* kiadatlan költeménye (B. Sz. Máriához édes Hazáért.) Közli dr. Hattyuffy Dezső. Fejérmegy. Napló 55. sz. — cs. megjegyzése. EPhK. 843. 1.
1330. *Aranka. Biás István ifj.* Aranka György halála és gyászjelentése. Erd. Múz. 73. 1. és Marosvásárhely 1. sz.
1331. *Arany J. Arany, Johann.* Balladen. 1. Die Barden von Wales. 2. Bahrgericht. 3. Brückenweihe. Übers. v. Ludwig Dóczy. Jung-Ungarn. I. 212—220. 1. — Ritter Pázmán. U. o. VIII. 952—956. 1.
1332. *Arany János* két német levele. Akad. Értes. 393. 1.
- 1332a. *Ady Endre.* Strófafák «Buda halálá»-ról. Nyugat I. 32—34. 1.
1333. *Arany János* egyénisége. Selmezbányai Hirl. 38. sz.
1334. *Baros Gyula.* Arany János és Tisza Domokos. Uránia 274—281. 1.
1335. *Beöthy Zsolt.* Arany János nagykőrösi szobra előtt. Kisfaludy-Társ. Evlapjai 45. köt. 83—91. 1.
1336. *Bleyer J.* Parhuzamok Arany esztétikájához. EPhK. 228—230. 1.
1337. *Bökényi Dániel.* Arany János és Szilágyi István. Szilágyi-Istv.-kör Evkönyve V. 32—36. 1.
1338. *Boromisza J.* Arany János mint esztéta. 1910. Ism. Kristóf György. EPhK. 363. 1.
1339. *Dániel Viktor.* Az eszményítésről és Arany János «Vojtina Ars Poetikája»-ról. Sepsiszentgyörgyi ref. Mikó-kollég. 1910. 11. értes.

1340. *Gálos Rezső dr.* Arany és Madách. Temesv. Hirl. 56. sz.
1341. *György Lajos.* Arany «Toldi szerelme» forrásaihoz. EPhK. 782. l. és Erd. Múz. 186. l. — Dobóczki Pál. U. o. 306. l.
1342. *Harmos Sándor dr.* Arany János Toldijának keletkezéséhez. Irod. tört. Közlem. 129—142. l.
1343. *Harmos Sándor.* Hullatja levelét... EPhK. 446. l. — *Gragger Róbert.* Az idő vén fája. U. o. 511—513. l.
1344. *Kéki Lajos.* Arany János elbeszélő költészete. Budap. Szemle 145. köt. 240—266. l.
1345. *Lehr Albert.* Arany-magyarázatok. M. Nyelv 74—80, 394—402. l.
1346. *Naschitz György.* Mivel töltötte Arany János üres idejét. Temesv. Hirl. 88. sz.
1347. *Pogány József.* Arany János: a forradalmár. Világ 131. sz.
1348. *Sébesztha Károly.* Visszaemlékezés Arany János gimnáziumára. Délmagy. Közl. 55. sz.
1349. *Sigma.* Az Arany-Petőfi-szobor. Vasárnap (Debreczen) II. 3.
1350. *Szász Géza.* Arany János által kiállított lópasszus. Vasárn. Ujs. 47. szám.
1351. *Szinnyei Ferencz.* Adalék a «Toldi szerelme» forrásaihoz. EPhK. 302. l. — Fóti Józ. Lajos megjegyzése. U. o. 372. l.
1352. *Sztura Szilárd dr.* Arany János a humorról. Temesv. Hirl. 88. sz.
1353. *Tolnai Vilmos.* Arany Tetemrehívásának «pöröstő»-járól. M. Nyelv 451—452. l.
1354. *Tolnai Vilmos.* Arany János «Nyalka huszár»-ja. EPhK. 150. l.
1355. *Tóth Gyula.* Arany prózájának a szöfézése. Budapest, 1911. Corvina ny. (8-r. 48 l.)
1356. *Várdai Béla,* Arany János prózairói hagyatékához. Philol. Közl. 785—792. l.
1357. *Vértesy Jenő.* Arany János és Szász Károly. Az Ujság 123. sz.
1358. *w. j.* Toldi Estéje sírásó-jelenetéhez. EPhK. 508. l. — Lásd 1780, 1806. sz. a. is.
1359. *Bacsányi.* Két előadás a Bacsányi-emlékünnepeletről. (A Bacsányi-kör könyvtára. 1. sz.) Kassa, Vitéz. 1911. (8-r. 24 l.) 20 f.
1360. *Viszota Gyula.* Bacsányi János akadémiai tagsága. Akad. Értes. 169—171. l. — Lásd 1607. sz. a. is.
1361. *Bajtay A. Szemnecz Emil.* II. József tanítója. (Bajtay Antal.) Budap. Hirl. 195. sz.
1362. *Bajza J. Budai Ézsaiás, Bajza József és Tompa Mihály* egy-egy ismeretlen levele. Közli dr. Ruhmann Jenő. Irod. tört. Közlem. 248. l.
1363. *Farkas Zoltán.* Bajza József élete és művei. (Olcso könyvtár. 1637—40. sz.) Budapest, 1911. Franklin-T. (16-r. 167 l.) 80 f. Ism. Vasárn. Ujs. 44. sz. — Lásd 1826, 2573. sz. a. is.
1364. *Balassa B. Takáts Sándor.* Balassa Bálint fia. Vasárn. Ujs. 34. sz.
1365. *Ballagi M. Szóts Farkas.* Ballagi Mór. (Koszorú 180. sz.) Budapest, Hornyánszky V. 1911. (8-r. 20 l.) 8 f.
1366. *Barakonyi. Czobor Alfréd dr.* Barakonyi Ferencz. Tört. Közlem. Abauj-Torna vm. multjából. 1—8. l. (Külön is megjelent. 8-r. 8 l.) 60 f. — Gálóczy Zoltán. Barakonyi Ferencz életéhez. U. o. 57. l.
1367. *Bárány B. Noszlopy Tiv.* Bárány Boldizsár. Budap. Hirl. 191. sz.

1368. **Barcsay Á.** *Baros Gyula*. Adatok Barcsay Ábrahám levelezéséhez. Irod. tört. Közlem. 193—211. (Külön is megjelent. 8-r. 32 l.)
1369. **Kristóf György**. Adatok Barcsay Ábrahám életéhez. Erdélyi Múz. 249—268. l.
1370. **Báróczy Főgel Sándor**. Adatok az idegenszerűségek történetéhez. (Báróczy meg Kazinczy.) Miskolci kath. főgimn. 1910. 11. értes. 3—45. l. (Külön is megjelent. 8-r. 45 l.)
1371. **Báthory L. Batori Sigray Pál**. Boldog Báthory László méltatása. Századok 658—660. l. — Dr. Zakonyi Mihály. U. o. 805. l.
1372. **Benkő F. Szilády Zoltán dr.** Benkő Ferencz, az első magyar mineralógus. Budapest, 1911. Lloyd-T. ny. (8-r. 13 l.)
1373. **Benkő J. Gálos Rezső**. Benkő József ősei. Századok 531—536. l.
1374. **Berzeviczy A. Heinrich, Gustave**. Albert de Berzeviczy. Revue de Hongrie VIII. 133—140. l.
1375. **Berzeviczy M. Veress Endre dr.** Berzeviczy Márton. (1538—1596.) (Magyar Történeti Életrajzok 27. I. II.) Budapest, 1911. Athenæum. (8-r. 228 l.)
1376. **Berzsenyi. Kunz Aladár**. Kölcsey Berzsenyiről. Népszava 305. sz.
1377. **Török István**. Berzsenyi sírjánál. Világ 275. sz. — Noszlopy Tivadar. U. o. 281. sz.
1378. **Bessenyei. Császár Elemér**. Bessenyei György emlékezete. Budap. Szemle 147. köt. 142—151. l. és Akad. Értes. 417—425. l.
1379. **Császár Elemér**. Bessenyei természetérzéke. U. o. 148. köt. 32—77. l. (Külön is megjelent. 8-r. 47 l.)
1380. **Imre Sándor**. Bessenyei György, mint a magyar pedagógiai gondolkodás tanúja. Kereszt. Magvető 37—45. l.
1381. **Lampérth Géza**. Bessenyei tanításai. (Részlet.) Magy. Közművelődés aug.-sept. sz. és Magy. Nemzet 94. sz.
1382. **Nagy János**. A bihari remete. Nyugat I. 691. l. (Bessenyei Gy.)
1383. **Sőjtőri Károly**. Bessenyei György két Holmijának összevetése és ismertetése. Kalazantinum XVII. 8—13, 30—33, 51—55, 77—80. l.
1384. **Zoványi Jenő**. Bessenyei György mint ref. főconsistor. titkár. 1909. — Ism. gr. Erd. Múz. 195. l.
1385. **Bethlen M. Lukinich Imre dr.** Gróf Bethlen Miklós bécsi fogáságáról. Irod. tört. Közlem. 460—470. l.
1386. **Bocatus. Iványi Béla**. Adatok Bocatus János életéhez. EPhK. 436—438. l.
1387. **Bod. Pod Péter** 1762-iki nyugtája. Közli Kelemen Lajos. Erd. Múz. 193. l.
1388. **Bolyai. Bolyai Farkas és János** kihantolási jegyzőkönyve. Marosvásárhely 5. sz.
1389. **Junius. Bolyai és Gauss**. Az Ujság 164. sz. (B. és G. levelezéséről.)
1390. **Brassai. Fitz József**. Brassai Sámuel. Monografia. Kolozsvár, 1911. (8-r. 208 l.) 3 K 20 f. — Lásd 1606. sz. a. is.
1391. **Budai É.** — Lásd 1362. sz. a.
1392. **Budenz. Erdélyi Lajos**. Budenz Lajos emlékezete. Nyelvőr 145—149. l. — Lásd 1424. sz. a. is.
1393. **Mészöly Gedeon**. Budenz József emlékezete. M. Nyelv 178. l.

— Bolyai F. Junius per e. Ang. TS. : EPhK 302, 372

1394. Cassai. *Kemény Lajos*. Cassai András életéhez. Irod. tört. Közlem. 365—369. l.
1395. Cassai András. (Magyar unikum 1644-ből.) Közli Bothár Dániel. Irod. tört. Közlem. 357—365. l.
1396. Csergő (K.) B. *Harsányi István*. Új adatok Kocsi Csergő Bálint eredeti kézirat munkájának történetéhez. Sárosp. Reform. Lapok 43. sz.
1397. Csergő (K.) I. *Harsányi István*. Kocsi Csergő Istvánról, s a gályarabok számos eddig ismeretlen levelét tartalmazó kéziratáról. Sárosp. Reform. Lapok 9—11. sz.
1398. Cseri (Apáczai). *Kremmer Dezső*. Apáczai Cseri János élete és munkássága. Budapest, 1911. Politzer. (8-r. 200 l.)
1399. Csiky G. *Janovics Jerő dr.* Csiky Gergely. (— előadásából.) Aradi Közl. 251. sz.
1400. Csokonai. *Csokonai V. Mihály* búcsúzó beszéde a debreczeni kollégiumi ifjúságtól 1795 június 15. Közli Oláh Gábor. Nyugat I. 366—370. l.
1401. *Hatvany Lajos*. Mit hagyott ránk Csokonai? Magy. Hirl. 26. sz.
1402. *Hatvany Lajos*. Egy kortárs Csokonairól. Idézetek egy elfeledett könyvből. (Domby Márton feljegyzéseiből.) Nyugat I. 371—379. l.
1403. *Janovics Jenő dr.* Csokonai Vitéz Mihály. Ország-Világ 47. sz.
1404. *Janovics Jenő dr.* Az első magyar bohém. (A kolozsvári Nemzeti Színház drámatörténeti ciklusának Csokonai Vitéz Mihály-estéje bevezetései.) Magy. Hirl. 259. sz.
1405. *M—r K—ly*. Csokonai-renaissance. Délmagyar Közl. 221. sz.
1406. *Madai Gyula dr.* A költői nyelv és Csokonai. 1910. Ism. Acsay Ferencz. EPhK. 285. l.
1407. *Noszlopy Tivadar*. Emléktábla Csokonainak. Budap. Hirl. 128. sz.
1408. *Noszlopy Tivadar*. Csokonai búcsúja Somogytól. Budap. Hirl. 269. sz. — Kardos Albert megjegyzése. U. o. 271. sz. — Noszlopy T. válasza. U. o. 273. sz.
1409. *Oláh Gábor*. Csokonait kicsapják. Nyugat. I. 360—365. l.
1410. *Relle Pál*. Csokonai Vitéz Mihály és a «Karnyóné». Népművelés XII. 260—265. l.
1411. *Romics Géza dr.* Csokonai-renaissance. Vasárn. Ujs. 14. sz.
1412. *Sándor Imre*. Csokonai szerelemdala, a csikóbőrös kulacshoz. Eger 61. sz.
1413. *Szathmári Karoly*. A magyar Anákreon. Debreczeni Képes Kalendárium 1911. 91—94. l. (Csokonai.)
1414. *Szini Gyula*. Az örökifjú Csokonai. Vasárn. Ujs. 1911. 6. sz.
1415. *Zuboly*. Csokonai a Vigszínházban. Magy. Nemzet 26. sz.
1416. Csoma (Kőrösi). *Szabó Gyula*. Csoma Sándorért. Székely Nép 134, 135. sz.
1417. Csúzy. Srs. Csúzy Zsigmondról. EPhK. 435. l. — Lásd 1840. sz. a. is.
1418. Czuczor. — Lásd 1689. sz. a.
1419. Dálnoki Veres. *Simonfi János*. Dálnoki Veres Gerzson születésének éve. EPhK. 444. l.
1420. *Dávid F. Borbély István dr.* Dávid Ferencz és kora. Kereszt. Magvető 45—50, 92—104, 174—179. l. Eleje a múlt évi folyamban.

1421. *Kiss Ernő dr.* Dávid Ferencz. Kolozsvár. Ism. dr. Kemény Gábor. Protest. Szemle 61—64. l.
1422. Dávid Ferencz. Unitár. Közl. 151—156. l.
1423. *Dayka G. Csahihen Károly.* Egy felmagasztalt s egy megtagadott költőről. Pesti Hirl. 61. sz. (Dayka Gáborról.)
1424. *Deák F. Deák Ferencz* két levele Budenz Józsefhez. Közli Hellebrant Árpád. Akad. Értes. 1911. 87. l.
1425. *Desericzky. Juhász Vince.* Desericzky Incze élete és művei. Magyaróvári főgimn. 1910 11. értes. 1—31. l.
1426. *Döbrentei G. Rubinyi Mózes.* Döbrentei Gábornak egy akadémiai tervezete. Akad. Értes. 119—122. l.
1427. *Dugonics. Perényi József.* Dugonics András Trinummus. Veszprémi főgimn. 1910—11. értes. 6—40. l.
1428. *Perényi József dr.* Dugonics András jegyzetei. Veszprémi Hirl. 39. sz. — Lásd 1865. sz. a. is.
1429. *Édes G. Böngérfi János.* Édes Gergely. Nyelvőr 78—82. l. (Édes G. két levele gr. Ráday Gedeonhoz.)
1430. *Eötvös J. Gálos Rezső dr.* B. Eötvös József és a budapesti Széchenyi-szobor. Művészet 43—46. l.
1431. *Gulyás József dr.* Eötvös Józsefről. Sárospatak 6. sz.
1432. *Halász Imre.* Egy letűnt nemzedék. (Báró Eötvös József.) Nyugat II. 1—17, 105—123. l.
1433. *Erdélyi Gy. Putnoki Ferencz.* Erdélyi Gyula. Kis Magyar Alföld 40. s. köv. sz. — Szemere György. Budap. Hirl. 84. sz.
1434. *Erdős R. Ego.* Renáta nővér. Magyar Zsidó 16. sz. (Erdős Renée.)
1435. *Faludi. Graber Emma.* Faludi stílusáról. Budapest, Rothberger és Weisz ny. (1911.) (8-r. 48 l.)
1436. *Gyárfás Tihamér.* Faludi Ferencz élete. Irodalomtörténeti tanulmány. Budapest, 1911. Athenæum. (8-r. 59 l.) — Ism. EPhK. 374. l. — Gálos Rezső. Magy. Középiskola 258. l. — Dudek. Religio 15. sz. — Dr. V. R. Egyh. Műipar 3. sz.
- 1436a. *Fáy A.* — Lásd 1606. sz. a. [EPhK. 368—370. l.]
1437. *Felvinczi Gy. Bodola Gyula.* Felvinczi György „Applausus”-a.
1438. *Gaal J. Kuncz Aladár.* Gaal Peleskei Nótáriusa. Nyugat II. 1108. l.
1439. *Váradi Antal.* A peleskei nótárius. A Nemzeti Színház jubiláris előadása alkalmából. Az Ujság 294. sz.
1440. *Váry Rezső.* A peleskei nótárius. Budap. Hirl. 295. sz.
1441. *Gaal József.* Világ 293. sz.
1442. *Gajdács. Kemény Gábor.* Gajdács Pál költészete. 1911. Ism. B. M. Világ 13. sz.
1443. *Gálszécsi. Divéky Adorján dr.* Gálszécsi István énekes könyvének újabb töredéke. Könyvszemle 10—13. l. — Ism. Sz. A. Irod. tört. Közlem. 373—376. l.
1444. *Garay. Garay János* ifjúkori kiadatlan versei. Közli Bodnár István. Tolnavármegye és Közérdek 103. sz.
1445. *Gárdonyi. Csóor Gáspár.* A magyar Tolsztojnal. Új Idők 26. sz. (Gárdonyi Gézáról.)
1446. *Szegedi. Gárdonyi Gézáról.* Pesti Hirl. 167. sz.
1447. *Vucskits Jenő.* Gárdonyi és Sipulusz. Tiszántúl 295. sz.
1448. *Gáspár I. Paulovics István dr.* Gáspár Imre. (1854—1909.) Selmezbányai Hirl. 36. sz.

1449. Gombos. *Bayer József*. Gombos Imre «Esküvés»-ének színpadi átdolgozása. EPhK. 838. l.
- 1449a. *Greguss A.* Lásd 1233. sz. a.
1450. Gyarmathyné. *Persián Kálmán dr.* Kalotaszeg nagyasszonyáról, Gyarmathy Zsigánéről. Endrődi Sándor előszavával. Kolozsvár, 1911. Lepage L. (8-r. 36 l.) 1 K. Megjelent az Erdélyi Lapok 23, 24. sz.-ban is.
1451. Gyergyai. *Csura Miklós*. Gyergyai Albert. Historia egy Árgirus nevű királyfiról és egy tündér szűz leányról. Gyulai kath. főgimn. 1910—11. ért. 12—44. l. (Külön is megjelent. 8-r. 34, 1 l.)
1452. Gyöngyösi I. *Gyöngyösi I.* Marssal társalkodó Vénus. Kiadta Badics F. 1909. — Ism. Kont I. Revue crit. 1910. 50. sz. 456. l.
1453. *Badics Ferencz*, Gyöngyösi István ismeretlen költeményei. (Kivonat.) Akad. Ért. 600—607. l. [(8-r. 48 l.)]
1454. *Erdély Amália*. Gyöngyösi nyelvéről. Budapest, Minerva, 1911.
1455. *Gyöngyösy László*. Adatok Gyöngyösy István életéhez. Irod. tört. Közlem. 90—109, 212—231, 341—357, 470—485. l.
1456. *Gyöngyösy László*. Gyöngyösy István. Máramaros 84. sz.
1457. Gyulai P. *Gyulai Pál* Pákh Alberthez írt levelei. Közli Kuncz Aladár. Nyugat II. 724—742. l.
1458. *Gyulai Pál* egy ifjúkori levele. (Kolozsvár, mart. 15-én 1847.) Közli legifj. Szász Károly. Vasárn. Ujs. 4. sz.
1459. *Angyal Dávid*. Gyulai Pál. Budap. Szemle 148. köt. 161—193, 360—393. l.
1460. *Babits Mihály*. Az igazság Gyulai Pálról. Nyugat I. 402. l.
1461. *Bayer József*. Gyulai Pál és Karl von Holtei. EPhK. 506. l.
1462. *Elek Oszkár*. Gyulai Pál «Szilágyi és Hajmási»-ja s Vörösmarty «Eger»-je. EPhK. 842. l.
1463. *Hatvany Lajos*. Gyulai Pál estéje. 1911. Ism. g. Pester Lloyd 19. sz. — Dr. Nagy József. Kath. Szemle 323. l. — Glatz Ernő. Orsz.-Világ 4. sz.
1464. *Hatvany Lajos*. Még egy igazság Gyulai Pálról. Nyugat I. 501. l.
1465. *Horváth Ferencz*. Gyulai Pál lírája. 1910. Ism. Kristóf György. EPhK. 284. l.
1466. *Nagy József dr.* Gyulai Pál és irodalmi kritikánk jövője. Irod. tört. Közlem. 1—14. l.
1467. *Riedl Frigyes*. Gyulai Pál. (Olcsó könyvtár. 1598—99. sz.) Budapest, 1911. Franklin-T. (16-r. 48 l.) 40 f. — Ism. Glatz Ernő. Orsz.-Világ 4. sz. — Mezey Mihály. Tanügyi Ért. (Torda) 4. sz. — Radványi Kálmán. Élet 4. sz. — Sebestyén Károly. Magy. Figyelő I. 209. l. — Sz. L. Hét 8. sz. — S. P. Nemz. Nénevelés 57. l. — V. J. Századok 144. l. — Dr. Vajda Gyula. Kath. Szemle 319—323. l. — cs. EPhK. 299. l. — Vasárn. Ujs. 4. sz. — Lásd 1075, 1606. sz. a. is.
1468. *Heltai G. Czöbel Ernő*. Heltai Gáspár dialogusa a részegségről és tobzódásról. (1552.) A magyar társadalom lelki és anyagi válsága a reformáció korában. Budapest, 1911. Lampel R. (8-r. 59 l.) 1 K 20 f. (Részlet belőle EPhK. 115—133. l.) — Ism. dr. Alszegeby Zolt. Tanáregyl. Közl. 44. évf. 582. l.
1469. *Heltai J. Boross László*. Heltai Jenőről és a humoros világ-felfogásról is. Renaissance 131—135. l.

1470. *Schöpfung Aladár*. Heltai Jenő versei. Nyugat I. 456—459. l.
1471. *Herczeg F. Hamvai Erzsébet*. Herczeg Ferencz stílusa és nyelve. Huszt, 1911. «Nagyág»-i ny. (8-r. 47 l. 1 lev.) — Ism. Turóczi József. Nyelvőr 421. l.
1472. *Hatvany Lajos*. Herczeg Ferencz mint philosoph. Nyugat I. 190—193. l.
1473. *Honter. Koegler, H.* Über Joh. Honters Tätigkeit in Basel. Korr. Bl. Ver. f. siebenb. Landesb. 6, 7. sz.
1474. *P. Horváth Á. Horváth Ádám (Pálóczi)* két kiadatlan levele Szentgyörgyi István sárospataki tanárhoz. Közli Harsányi István. Irod. tört. Közlem 453—460. l.
1475. *Nagy Sámuel*. Adalékok a «Hunniás» forrásához. EPhK. 317—322. l. — Lásd 1812. sz. a. is.
1476. *Noszlopy Tivadar*. Bezerédy és Pálóczi Horváth Somogyban. Pesti Napló 262. sz. («Somogyvármegye» után.)
1477. *Horváth C. Perényi J. dr.* Horváth Cyrill drámái. Ism. Alszeghy Zsolt. EPhK. 431. l.
1478. *Horvát I. B. E.* Egy ismeretlen írói napló. Vasárn. Ujs. 31. sz. (Horvát István.)
1479. *Huszár Gál*. — Lásd 1610. sz. a.
1480. *Jámbor P. Toncs G.* Jámbor Pál. 1910. — Ism. Alszeghy Zsolt. EPhK. 363. l.
1481. *Jánosi G. Jánosi Gusztáv* (1841—1911.) Budap. Hirl. 194. sz. — Egyházi Közl. 33—34. sz. — Nagy Sándor. Élet 35. sz. — Radó Antal. Budap. Szemle 148. köt. 124. l.
1482. *Jókai. Jókai* verse. Hét 17. sz. (Jókai Életem című verséről.)
1483. *Ády Endre*. A Jókai embere. Nyugat I. 792. l.
1484. *Jósika Gy. Lovassy Andor*. Egy halottról és egy könyvről. (Emlékezés br. Jósika Gyulára.) Aranyosvid. 7. sz.
1485. *Jósika M. Bárá Jósika Miklós* 1838 és 1847 közt folytatott levelezéséből. Közli Weber Arthur. Irod. tört. Közlem. 65—89. l.
1486. *Weber Artúr*. Jósika és Wesselényi Miklós. EPhK. 841. l.
1487. *Kaas I. Halász Imre*. Bárá Kaas Ivor. Nyugat I. 298—300. l. — Mezei Ernő. Egyvetértés 90. sz.
1488. *Huszár Károly*. Kaas Ivor és kora. Élet 1, 2. sz.
1489. *Kármán. Gál Józsa*. Kármán stílusáról. Rákosliget, Boros ny. (1911.) (8-r. 46 l.)
1490. *Károlyi. Kemény Lajos*. Károlyi András, Péter és Gáspár életéhez. Irod. tört. Közlem. 114—119. l.
1491. *Katona I. Hauer Ferencz*. Katona István emlékezete. Kalocsai ért. főgimn. 1910—11. értes. 3—79. l. (Önállóan is megjelent.) Ism. d. Religio 27. sz. — Gálos Rezső. Magy. Középiskola 504—506. l. — Timár Kálmán. Kalocsai Néplap 56, 58. sz.
1492. *Katona István* (1732—1811.) Budap. Hirl. 196. sz. — Balassi. Nógrádi Hirl. 35. sz.
1493. *Katona J. Katona, Josef*. Bánk bán. Übers. v. Josef Vészi. Először adták Reinhardték a berlini német színházban ápr. 30. Ism. Ruttkay-Rothauser Miksa. Pester Lloyd 99. sz.
1494. *Berta Ilona*. Az igazságszolgáltatás Katona «Bánk bán» című tragédiájában. Magy. Közművelődés aug.-szept. sz. és Nemz. Nénevelés 137—148. l. (Külön is megjelent. 8-r. 14 l.)

1495. *Erdélyi Pál*. Bánk bán. Erdélyi Múz. 269- 274. l. és Erdélyi Lapok 23. sz.
1496. *Harmos Sándor dr.* Katona József Bánk bánja. 1910. — *Ism.* dr. Elek Oszkár. Tanáregyl. Közl. 44. évf. 978—982. l.
1497. *Janovics Jenő dr.* Bánk bán jubileumára. Pesti Napló 269. sz.
1498. *Liptai Imre*. A német Bánk bán. Magy. Hirl. 103. sz.
1499. *Palágyi Lajos*. Bánk bán. (Németek a Vígyszínházban.) Magy. Nemzet 103. sz.
1500. *Pickel Ferencz*. Katona és Grillparzer. Erzsébetvárosi főgimn. 1910—11. értes. 14—43. l.
1501. *Pollák A. József*. Katona József stílusa és nyelve. Budapest, Rusznák és Türk ny. (1911.) (8-r. 64 l.) — *Ism.* Turóczy József. Nyelvőr 421. l.
1502. *Porzolt Kálmán*. «Bánk bán» németül. Pesti Hirl. 103. sz.
1503. *Riedl Frigyes*. A Bánk bán bukása Berlinben. Budap. Szemle 147. köt. 284—287. l.
1504. *Ruttkay-Rothauser, Marx*. Bánk bán in der deutschen Dichtung. Jung-Ungarn IV. 450—464. l.
1505. *Schöpflin Aladár*. A Bánk bán berlini bukása. Nyugat I. 1060—1062. l.
1506. *Katona L. Elek Oszkár*. Katona Lajos. (1862—1910.) Tanáregyl. Közl. 44. évf. 111—115. l.
1507. *Riedl Frigyes*. Katona Lajos emlékezete. (1862—1910.) EphK. 233—243. l.
1508. *Sebestyén Gyula*. Emlékezés Katona Lajosról. (1862—1910.) Kisfaludy-Társ. Evlapjai 45. köt. 159—163. l. — Lásd 1233. sz. a. is.
1509. *Kazinczy, Kazinczy Ferencz* levelezése. A M. T. Akadémia irodalomtörténeti bizottsága megbízásából közléteszi Váczy János dr. XXI. kötet. 1829 január 1. — 1831 augusztus 20. Budapest, 1911. Akadémia. (8-r. XLIV. 787 l.) 10 K. — *Ism.* P. S. Budap. Hirl. 293. sz. — A 19. köt. *ism.* K. I. Revue crit. 1911. 1. sz. 18. l. — A 20. köt. *ism.* K. I. U. o. 359. l.
1510. *Kazinczy Ferencz* levelei Majthényi Lászlóhoz. Közl. Pongrácz Elemér. Irod. tört. Közlem. 445—453. l.
1511. *Kazinczy Ferencz* egy kiadatlan levele. Közli dr. Ecsedi István. Irod. tört. Közlem. 119. l.
1512. *Vályi András* hat levele Kazinczy Ferenczhez. Közli Harsányi István. Irod. tört. Közlem. 336—341. l.
1513. *Horváth, Dr. B.* Kazinczy Ferencz kassai szereplése. *Ism.* Gálos Rezső. EphK. 431. l.
1514. *Junius*. Kazinczy Ferencz levelei. Az Ujság 235. sz.
1515. *Kazinczy Béla*. A Kazinczy-család. II. korszakáról. 1910. — *Ism.* J. E. Turul 139. l.
1516. *Markó Miklós*. Széphalmi és borsi reminiszczenziák. Magyarország 155. sz.
1517. *Romics Géza dr.* A nők Kazinczy iskolájában. Vasárn. Ujs. 33. sz.
1518. *Simai Ödön*. Kazinczy Ferencz nyelvújítása. Magy. Nyelv 18—23, 123—129, 161—165, 298—310, 357—364, 445—451. l.
1519. *Váczy János*. Kazinczy Lajos. Budap. Hirl. 234. sz.
1520. *Váczy János*. Jelentés Széphalomról. Akad. Értes. 550—560. l. — Lásd 1279, 1370, 1545, 1549. sz. a. is.

1521. **Kemény J. Malártsik Lajos.** Kemény János «Gilead Balsamuma». Bölcsészettudományi értekezés. Sátoraljaújhely, Zemplén ny. 1911. (8-r. 38 l.)
1522. **Kemény Zs. B. Kemény Zsigmond levele Szilágyi Sándorhoz.** Irodalomtört. Közlem. 239—241. l.
1523. **Makkai Ernő.** Kemény Zsigmond sirjánál. Kolozsv. ref. kolleg. 1910/11. értes. 49. l.
1524. **Pais Dezső.** Báró Kemény Zsigmond és az irodalmi élet. Irod. tört. Közlem. 32—57, 170—186, 312—327. l. (Önállóan is megjelent.)
1525. **Pais Dezső.** B. Kemény Zsigmond a bécsi egyetemen. U. o. 328. l.
1526. **Pais Dezső.** A «Chattertonisme» Kemény Zsigmond «Élet és ábránd»-jában. EPhK. 445. l.
1527. **Pais Dezső.** Kemény Zsigmond írói működésének kronológiája. U. o. 792—799. l. — Lásd 1132. sz. a. is.
1528. **Kéry I. Bathó István.** Kéry János élete és művei. (Művelődéstörténeti értekezések 52.) Budapest, 1911. Élet ny. (8-r. 67 l.)
Ism. dr. Perepatits István. Századok 799. l.
1529. **Kiss B. (Zilahi).** Nagy Géza. Zilahi Kiss Béla. Nyugat II. 329—337. l.
1530. **Zuboly.** Zilahi Kiss Béla. (1855—1911.) (Képpel.) Vasárn. Ujs. 32. sz. — (?) Még egyszer halott társunkról. Magy. Nemzet 180. sz.
1531. **Kis János. Gálos Rezső.** Kis János és a német költészet. EPhK. 449—460. l. (Külön is megjelent. 8-r. 14 l.)
1532. **Kiss József. Kiss, Josef.** 1. Christus. 2. Ein Grab. Übers. von Ladislaus v. Neugebauer. Jung-Ungarn III. 392—394. l. 3. Der Knjas Potemkin. 4. Widmung. 5. Adagio. Übers. v. Heinrich Horvát. Jung-Ungarn III. 392—396. l.
1533. **Kiss, Josef.** Legendes von meinem Grossvater. Übers. von Andor v. Spóner. Jung Ungarn IX. 1040—1049. l.
1534. **Glatz Károly.** Kiss József. Népművelés XII. 327—332. l. — Pogány József. Renaissance 40—47. l. — Sebestyén Károly. Magy. Figyelő I. 313—315. l.
1535. **Kisfaludy K. Haldsz János.** Kisfaludy Károly költészetének nevelő hatása. Tanügyi Értes. (Győr) 8, 9. sz.
1536. **Szabó György.** Kisfaludy Károly emlékezete. Tanügyi Értes. (Győr) 8, 9. sz.
1537. **Kisfaludy S. Kisfaludy Sándornak ismeretlen levelei Virág Benedekhez.** Közli Viszota Gyula. Akad. Értes. 622—627. l.
1538. **Bányai Elemér dr.** Szegedi Róza emlékkönyve. Kolozsv. Hirl. 132. sz.
1539. **Császár Elemér.** Kisfaludy Sándor. 1910. — Ism. Kont I. Revue intern. de l'enseignement 61. köt. 93. l.
1540. **D. K.** Kisfaludy Sándor és műzsája. Sümegi Darnay-múz. 1911. naptára 11—17. l.
1541. **Darnay Kálmán (Szentmártoni).** Kisfaludy Sándor második házassága. Új Idők 40. sz.
1542. **Gálos Rezső.** A «Himfy szerelmei» forrásaihoz. EPhK. 438—440. l.

1543. *Noszlopy Tivadar*. Kisfaludy Somogyban. Budap. Hirl. 96. sz.
1544. *Szinnyei Ferencz dr.* Kisfaludy Sándor regéinek utánzatai. Irod. tört. Közlem. 249. l.
1545. *Viszota Gyula dr.* Kisfaludy Sándor és Kazinczy Ferencz irodalmi vitája. Irod. tört. Közlem. 385—422. l.
1546. *Kölcsey. Bartók György dr.* Kölcsey kritikája és a kritikai művészet. Erd. Múz. 33—52, 119—132. l.
1547. *Ficherné, Fekete Hermin.* Emlékezés Kölcseyről. Szilágyvárm. Tanügy 10. sz.
1548. *Kara Ferencz.* Kölcsey egy kronologiai tévedése. EPhK. 446. l.
1549. *Pap Károly.* Irodalomtörténeti vonatkozások Kölcsey leveleiben. I. Kazinczyhoz írott levelek. Debreczen, váro-sny. 1911. (8-r. 55 l.)
1550. *Komjáthy J. Köveskúti Jenő.* Komjáthy Jenő. Kultura 141—144. l.
1551. *Sikabonyi Antal.* Komjáthy Jenő. 1909. — Ism. Kont I. Revue crit. 1910. 50. sz. 457. l.
1552. *Sztrakonitzky Károly.* Két költő. (Komjáthy-Babits.) Magy. Figyelő II. 243—250. l.
1553. *Kónyi J. Gröger Lajos.* Till Eulenspiegel Kónyi János Demokritusában. Kalazantinum XVI. 27—33. l.
1554. *György Lajos.* Kónyi és D'Aulnoy. Forrástanulmány. Szt.-Imre Egyll. évkönyve 1911. (Külön is megjelent. Kolozsvár, Bonaventura ny. 1911. 8-r. 12 l.)
1555. *Kossuth L. Kossuth Lajos* egy kiadatlan levele. Közli Dvortsák Győző. A királyi ajándék czim-mel. Eperjesi Lapok 6. sz.
1556. *Pethő Sándor.* Kossuth, a publiczista. Hét 33. sz. — Lásd 1693. sz. a. is.
1557. *Kriza. Boros György.* Kriza János 100-ik évfordulóján. Unitár. Közl. 107—109. l.
1558. *Kiss Ernő dr.* Kriza János. (1811—1875.) Vasárn. Ujs. 32. sz. és Budap. Hirl. 172. sz. — Barabás Ábel. Pesti Hirl. 161. sz. — Nyiredy Géza. Kolozsv. Hirl. 145. sz. — Péter Lajos. Unitár. egyh. 6. sz.
1559. *Sebestyén Gyula dr.* Emlékezés Kriza Jánosra. Ethnogr. 65—71. l.
1560. *Versényi György.* Kriza János emlékezete. Budap. Szemle 147. köt. 75—111. l.
1561. *Kultsár. Alapi Gyula.* Kultsár István. (1760—1828.) Komárom, Spitzer S. ny. 1911. (8-r. 51 l.) — Ism. Alsze-gyhy Zsolt. EPhK. 419. l. — Gálos Rezső. Magy. Középisk. 716. l. — rd. Erd. Múz. 199. l. — Közlem. Dunántúl tört.-hez 174. l.
1562. *Lévay. Lévay, Joseph.* 1. Ernte. 2. Das Schicksal. 3. Wir altern . . . Übers. v. Ludwig Dóczy. Neues Pest. Journ. 275. sz.
1563. *Adorján Andor.* Látogatás Lévay Józsefnél. Uj Idők. 44. sz.
1564. *Schöppflin Aladár.* Lévay József ünnepe. Vasárn. Ujs. 48. sz.
1565. *Voinovich Géza.* Lévay József. Budap. Szemle 146. köt. 125—134. l. — Farkas Emőd. Pesti Hirl. 275. sz. — Prónay Antal. Élet 49. sz. — S. A. Pesti Napló 275. sz.
1566. *Listi. Kováts Antal.* Listius László gróf a szí-nlelés költője. Nagykanizsai főgimn. 1910 11. értes. 15—39. l.
1567. *Pintér Jenő dr.* Nagyköpcsényi gróf Listius László (1628—1661.) Bdp. VI. ker. főreál. 1910 11. értes. 3—20. l. (Külön is meg-

- jelent. 8-r.) — Ism. Bittenbinder Miklós dr. Magy. Középiskola 575. l.
1568. **Madách, Alexander Bernát.** Az ember tragédiája. Kisfaludy-Társ. Évlapjai 45. köt. 54—59. l. és Budap. Szemle 145. köt. 455—460. l.
1569. **Barabás Dr., Abel v.** Jubiläum der «Tragödie des Menschen». Pester Lloyd 4. sz.
1570. **Beöthy Zsolt.** Az Ember Tragédiája. Budap. Szemle 146. köt. 373—388. l. és Budap. Hirl. 103. sz. és Akad. Értes. 317—329. l.
1571. **Beöthy, Z.** La tragédie de l'Homme de Madách. — Ism. G. E. Revue de Hongrie. VIII. 302—307. l.
1572. **Csernátoni Gyula dr.** A magyar génusz Madách «Csák végnapjai»-ban. Erd. Múz. 313—320. l.
1573. **Gedő Simon.** Madách Imre mint lírikus. 1910. — Ism. Alszeghy Zsolt. EPhK. 211. l.
1574. **Hörl Gyula.** «Az Ember Tragédiájának» filozofiája és theológiája. Hittudom. Folyóir. 163—197. l.
1575. **Junius.** A Madáchok. Az Ujság 58. sz.
1576. **Kristóf György dr.** A Madách világképe. Protest. Szemle 9—30. l.
1577. **Leffler Béla.** Adalék «Az ember tragédiája» német irodalmához. Irod. tört. Közlem. 498. l.
1578. **Overmans, Jakob.** Die Weltanschauung in Madách's «Tragödie des Menschen» (Stimmen aus Maria-Laach. 1911. 14—28. l.) Ism. Dudek. Religio 5. sz. — Sík Sándor. Élet 5. sz.
1579. **Szekeres Fábián.** «Az ember tragédiája»-nak világnézete. Religio 7. sz.
1580. **Tolnai Vilmos.** Madách londoni és phalanster-jelenetének egyik forrásáról. EPhK. 377—386. l. (Kivonat.) Akad. Értes. 85. l.
1581. **Tolnai Vilmos.** Madách és a szocializmus. Nemz. Nénevelés 12—14. l.
1582. **Tolnai Vilmos.** Az anyaság Madách «Ember Tragédiája»-ban. U. o. 370—378. l. [1340, 1642.]
1583. **Wohlmuth Ernő.** Madách Imre. Népevelő 23. sz. — Lásd
1584. **Mailáth J. gr. Várady Zoltán.** Gróf Mailáth János szerepe a magyar irodalomban. Máramarossziget, Berger M. ny. 1911. (8-r. 34 l.). — Ism. Gálos Rezső. EPhK. 761. l.
1585. **Makai E. Szöllősi Zsigmond.** Makai Emilről. Budapest, Singer és Wolfner, 1911. (8-r. 16 l.) 60 f.
1586. **Medgyesi P. Császár Károly.** Medgyesi Pál élete és működése. Irodalomtörténeti tanulmány. Budapest, 1911. Franklin-ny. (8-r. 121 l.)
1587. **Meliusz. Nemes Béla dr.** Meliusz Juhász Péter. (Koszorú 178.) Budapest, Hornyánszky V. 1911. (8-r. 16 l.) 8 f.
1588. **Mikes. Gragger Róbert.** Mikes forrásaihoz. EPhK. 709. l.
1589. **Mikszáth. Beöthy Zsolt** beszéde Mikszáth Kálmánhoz. Kisfaludy-Társ. Évlapjai 45. köt. 63. l.
1590. **Beöthy Zsolt** beszéde Mikszáth Kálmán rendes tag ravatalánál. U. o. 150. l.
1591. **Gyöngyösy László.** Mikszáth Kálmán (1849—1910.) Budapest, 1911. Franklin-T. (8-r. 105 l.) 2 K 40 f. — Ism. P. L. Magy. Nemzet 260. sz.

1592. *Hetényi Imre*. Mikszáth és Roosevelt találkozása. Budapest. Hírl. 90. szám.
1593. *Kiss Ernő dr.* Mikszáth Kálmán. Kolozsvár, 1910. (8-r. 71 l.) 1 K. — Ism. r. r. Budapest. Szemle 142. köt. 469—471. l.
1594. *Kun Béla dr.* Mikszáth alakjai. Szilágyi Istv.-kör Évkönyve V. 38—43. l.
1595. *Mauks Cornélia*. Mikszáth Kálmán a közigazgatásban. Az Ujs. 84. sz. — Mikszáth Kálmán és a Rembrandt-kép. U. o. 167. sz. — Apróságok Mikszáth Kálmán legénykorából. U. o. 209. sz. — Mikszáth Kálmán a dolgozószobában. U. o. 287. sz. — Mikszáth Kálmán és a Benedek kávéja. Vasárn. Ujs. 19. sz.
1596. *Perényi Zsigmond ifj. br.* Mikszáth Kálmán. Szilágyi Istv. Kör évkönyve. V. 16—21. l.
1597. *Rubinyi Mózes*. Mikszáth Kálmán stílusa, 1910. — Ism. Kont I. Revue crit. 19. köt. 359. l.
1598. *Várdai Béla*. Mikszáth. 1910. — Ism. Kont I. Revue crit. 1910. 50. sz. 458. l.
1599. *Veres Samu dr.* Mikszáth Kálmán a rimaszombati iskolában 1857—1863. Rimaszomb. prot. főgimn. 1910/11. értes. 3—16. l.
1600. *Mindszenty. Sik Sándor*. Mindszenty élete. Ism. Prónai Antal. Élet 6. sz.
1601. *Móricz Zs. Dénes Szilárd*. Móricz Zsigmond stílusa. Nyelvőr 254—259. l.
1602. *Elek Ilona*. Móricz Zsigmond stílusa és nyelve. Rákosliget, Boros ny. 1911. (8-r. 72 l.)
1603. *Schöppflin Aladár*. Móricz Zsigmond. Nyugat II. 873—881. l.
1604. *Molnár F. Halmi Bódog*. Molnár Ferencz. Máramaros 6. sz.
1605. *Nagy I. Szabolcsi Lajos*. Nagy Ignác vígjátékai. Adalék a magyar dráma történetéhez. Bölcsészettudományi értekezés. Budapest, 1911. Jókai ny. (8-r. 82 l. 1 lev.)
1606. *Nagy P. Nagy Péter* levelezéséből. Közli dr. Szabó Péter. Erd. Múz. 57—72. l. (Brassai, Fáy A., Arany J., Tompa M., Gyulai P. levelei.)
1607. *Orczy L. Kocsis Vince*. Bárány Orczy Lőrincz költészetének hatása Bacsányi Jánoséra. Kalazantinum, 16. évf. 4. s. kv. sz.
1608. *Szigetvári Iván*. Orczy és Thomas. Irod. tört. közlem. 187—192. l.
1609. *Pákh A.* — Lásd 1457. sz. a.
1610. *Pap B. Kemény Lajos*. Pap Benedek és Huszár Gál életéhez. Irod. tört. közlem. 485—493. l.
1611. *Pauler Gy. Thallóczy Lajos dr.* Pauler Gyula emlékezete. Századok 256—279, 321—346, 406—422. l. (Külön is megjelent. 8-r. 105, 2 l.)
1612. *Pázmány. Pázmány Péter* levelei. Kiadta Hanuy F. I. 1910. — Ism. dr. Thury Étele. Prot. Szemle 502—511. l. — Pethő Sándor. Budapest. Hírl. 192. sz. — Dudek. Religio 30. sz. — Stöhr G. J. Egyh. Közl. 18. sz. — Dr. Tauber Sándor. Hittud. Folyóir. 816—819. l. — Dr. Zubriczky Aladár. Kath. Szemle 778—781. l.
1613. *Pethő Sándor*. Pázmány Péter. Élet 43. sz.
1614. *Pesti G. Gragger Róbert*. Pesti Gábor németországi hatásához. Magy. Nyelv 15—18. l.

1615. Petelei. *Gopcsa László dr.* Emlékezés Petelei Istvánra. Erd. Lapok 22. sz.
1616. Péterfy J. *Rédey Tivadar.* Péterfy Jenő. 1910. — *Ism. A.* Irod. tört. közlem. 121—123. l.
1617. Petőfi. *Petőfi. János* vitéz. Magyarázta Bucsy István. (A III. o. anyaga.) (Irod. segédkönyvek 1. sz.) Szeged, 1911. Várnay. (16-r. 54 l.) 30 f.
1618. *Petőfi* családi versei. Magyarázta Kiss István. (A III. o. anyaga.) (Irod. segédkönyvek 4. sz.) Szeged, 1911. Várnay L. (16-r. 36 l.) 30 f.
1619. *Petőfi* utolsó levele. Közli Nagy Albert. (Petőfi Sándornénak, M. Vásárh., 1849 jul. 29.) Székely Nép 27. sz.
1620. *Petőfi, Alessandro.* Poesie. Tradotta da Franc. Sirola. II. Fiume, 1911. *Ism. Vida Sándor.* Budap. Szemle 148. köt. 147—149. l. — Hendel Ödön. Kultura 697. l. és Magyarország 100. sz. — Dr. Kovács Géza. Irod. tört. közlem. 376—381. l. és Tanáregyl. Közl. 44. évf. 806. l. — *U. S. Magy. Figyelő* II. 348. l.
1621. *Petőfi, Alexander.* Gedichte. A. d. Ung. v. L. Neugebauer. 3 Aufl. 1910. — *Ism. Gálos Rezső.* Uránia 196. l.
1622. *Petőfi, Alexander.* Bitte. (Ha az Isten...) Übers. v. Gustav Polewkovics sen. Pressburg. Presse 711. sz.
1623. *Petefija, Sandora.* Nekoliko pesama — Preveo Blagoje Brančić. 1. Honfidal. 2. Hazámban. 3. Alföld. 4. Pesma násá i vyková (Alegorija). 1. A kutyák dala. 2. A farkasok dala. Letopis Matice Srpske I. 28—34. l. — A jó öreg korecsmáros. U. o. VII. 57. l.
1624. *Petőfi.* Z Petőfiho básni. Prekladá Podtatransky. 1. K devám. 2. Živor i smrt, všetko jedno! 3. Za živá mrtvy. Živena 14. l. — 4. Tá moja láska, ako búrne more . . . 5. Blažená noc. 6. Čierny chlieb. U. o. 77. l. — 7. Z dial'ny. 8. Ral. 9. Z marené predsav-zatie. U. o. 142. l. — 10. Ach, či smutne znie hlas zvona! 11. Básnika srdce, kvetná zákrada. 12. Na vrchu som! U. o. 170. l.
1625. *Petőfi, Alexandra.* Básne. Pekladá Rehor Uram-Podtatransky. 1. Sošit. Liptsvmikulás, Izidor Steier. 1911. (8-r. 80 l.) 1 K. *Ism. (sl.)* Budap. Hirl. 269. sz.
1626. *Petőfi.* Trece repede-un voinic . . . Trad. P. Pădure. Luceafărul 84. l.
1627. *Petőfi Sándor.* (Szeptember végén. Héber fordítás, dr. Braun Mózes-től.) Magy. Zsidó Szemle. Melléklet 72. l.
1628. *Barabás, Abel* Liebe und Sittlichkeit. (Psychologisch-Ethisches über Petőfi.) Neues Pest. Journ. 16. sz.
1629. *Beke Boldizsár.* Petőfi hazafias lírája. Nagyvár. főgimn. 1910/11. értés. 9—32. l.
1630. *Doktor Sándor.* A forradalmi Petőfi és az állami költő: Herczeg Ferencz. Huszad. Század. 23. köt. 234—236. l.
1631. *Dolencz József dr.* A pozsonyi Petőfi-szobor. Élet 38. sz.
1632. *F—a I—s.* Petőfi és a népjogok. Pesti Napló 72. sz.
1633. *Farkas Emőd.* Petőfi barátja. (Fekete Lajos.) Pesti Hirl. 25. sz.
1634. *Ferenczy, Dr. Josef.* Petőfi und sein Ungartum. Jung Ungarn IX. 1065—1071. l.

1635. *Ferenczi Zoltán*. Petőfi és a szocializmus. Magy. Figyelő I. 531—537. l.
1636. *Ferenczi Zoltán*. Petőfi és a szabadság eszméje. Kiadja a Dugonics-Társaság. Szeged, Dugonics ny. (8-r. 22 l.)
1637. *Földessy Gyula dr.* Petőfi. Bpesti V. ker. főreálisk. 1910/11. értes. 3—51. l. (Külön is megjelent. 8-r. 51 l.) — Ism. Babits Mihály. Nyugat II. 863. l.
1638. *Hangay Sándor*. Petőfi Dante földjén. Kultura II. félév. 511. l.
1639. *Hartmann János*. Petőfi-tanulmányok. 1910. — Ism. Kertész József. Család és Iskola 5. sz.
1640. *Jakab Ödön*. Petőfi. Budap. Szemle 146. köt. 408—416. l.
1641. *K. E. dr.* Petőfi utolsó éjszakája és reggele. Budap. Hirl. 179. sz.
1642. *Kristóf György dr.* Petőfi és Madách. Budapest, 1911. Hornyánszky V. (8-r. 49 l.) 1 K 20 f. — Ism. Király György. EPhK. 416. l. — *Dr. Sz. Ö.* Prot. Szemle 550—552. l.
1643. *Lenkei Henrik*. Petőfi zsidó hírnökei. Izr. m. irod. társ. Évkönyv 322—329. l.
1644. *Madarász Flóris dr.* Petőfi. Eger 27, 28. sz.
1645. *Pakots József*. Petőfi barátsága. Budap. Hirl. 64. sz.
1646. Petőfi-könyvtár. Szerkesztik Endrődi Sándor és Ferenczi Zoltán dr. Budapest. Szilágyi B. 1911. 25. kötet. Csernátóni Gyula. Petőfi-tanulmányok. (167 l.) 1 K 20 f. — Ism. Kristóf György. EPhK. 687—689. l. 26. Kéry Gyula. A Petőfi-ház története és katalogusa. (182 l.) 1 K 20 f. 27, 28. Lenkei Henrik, Kont Ignác, Baróti Lajos, Kőrösi Albin, Vikár Béla és Vera. Petőfi a világirodalomban. (295 l.) 2 K 40 f. — Ism. Vasárn. Ujs. 27. sz. 29—30. Endrődi Sándor. Petőfi napjai a magyar irodalomban 1842—1849. Egykorú nyomtatványok másolataival. (543 l.) 4 K. — Ism. Palágyi Menyhért. Magy. Figy. III. 161—163. l. — Schöppflin Aladár. Nyugat II. 45—50. l. — Vasárn. Ujs. 23. sz. — 15. köt. ism. Szücsi József. Budap. Szemle 147. köt. 156—159. l. — 21. köt. ism. Alszegehy Zsolt. Magy. Középisk. 643. l. — 23. köt. ism. Szép Ernő. Nyugat I. 301. l. — 23. köt. ism. Gálos Rezső. EPhK. 136. l. — 24. köt. ism. Erdélyi Lapok 15. sz. — Vasárn. Ujs. 24. sz.
1647. *Pogány József*. Petőfi és a szocializmus. Szocializmus V. 249—255. l.
1648. *Ránzai H. Péter*. Érdekes véletlenek Petőfiről. Breznóbányai polg. isk. 1910 11. értes. 10—17. l.
1649. *Riedl Frigyes*. Korhatások Petőfi költészetében. Kisfaludy-Társ. Évlapjai 45. köt. 21—36. l. és Budap. Szemle 146. kötet. 168—187. l.
1650. *S. I.* Petőfi utolsó szinpadai szerepe. Eger 2. sz.
1651. *Székel József*. Petőfi szerelme. Budapest, 1911. Kunosy, Szilágyi. (8-r. 104 l.)
1652. *Szöllősy*. Petőfi emléke. Eger 62. sz. — Lásd 1349, 1677, 2526, 2529. sz. a. is.
1653. *Petőfiné* két ismeretlen levele. Közli dr. Paulovics István. Kultura 301. l. és Selmeczbányai Hirl. 45. sz.
1654. *Petróczy K. Lakos Géza*. Hol vannak Petróczy Kata versei? Irod. tört. közlem. 120. l.

1655. Podmaniczky Fr. *Faludy Antal*. Emlékezés Podmaniczky Frigyes báróra. Budapest. Hirl. 119. sz.
1656. Pyrker. *Bartalos Gyula dr.* Pyrker László és a velencei patriarcha-szék. Egri Egyházm. Közl. 13—18. sz.
1657. Ráday P. *Nagy János (Sarkadi)*. Régi egyházi énekeink hatása. Ráday Pál költészetében. Debrecz. Főisk. Lapok 53. évfoly. 11—14. sz.
1658. Rákosi J. *Schmidt Frigyes*. Rákosi Jenő. Sepsiszentgyörgy, 1911. Jókai ny. (8-r. 126 l.)
1659. Rákosi V. *Liptai Imre*. Rákosi Viktor. Magy. Hirl. 57. sz. — Sebestyén Károly. Budapest. Hirl. 26. sz. — Lásd 1447. sz. alatt is.
1660. Reviczky. *Reviczky, Julius*. 1. Satan. 2. Nirvana. 3. Es zählt sich arg. 4. Finale. 5. Als ich noch Tränen hatte. Übers. von Andre v. Spöner. Jung Ungarn VI. 734—736. l. — Der Tod des Pan. Übers. v. Max Falk. U. o. VII. 851—854. l.
1661. *Gagyhy Dénes*. Reviczky Gyula. Pesti Hirl. 90. sz.
1662. *Lencső Jánosné*. Reviczky Gyula. Selmezbányai Hirl. 22, 25. sz.
1663. *Paulovics István*. Reviczky Gyula. 1911. — Ism. L. Z. Budapest. Szemle 147. köt. 476. l. — Dr. Elek Oszkár. Tanáregyl. Közl. 44. évf. 539—543. l. — László Béla. EPhK. 271—273. l. — R. Pethő Irén. Budapest. Hirl. 96. sz. — Babits Mihály. Nyugat. I. 692. l. — Kultura 359—361. l.
1664. Rimay. *Ferenczi Zoltán dr.* Rimay János. (1573—1631.) (Történelmi Életrajzok XXVII. 3—5.) Budapest, 1911. Athenäum. (8-r. 264 l.) 8 K 80 f.
1665. Rómer. *Börzsönyi Arnold*. Rómer Flóris Ferencz. Győri főgimn. 1910/11. értes. 1—40. l.
1666. Sándor I. R. *Prikkel M.* Egy elfeledett magyar történetbuvár. 1910. — Ism. Alszegehy Zsolt. EPhK. 432. l.
1667. Sárosy. *Domitius*. Az Arany Trombita költője. Pesti Napló 120. sz.
1668. Sukán. *Kemény Lajos*. Sukán János életéhez. Irod. Tört. Közlem. 369—372. l.
1669. Szabó (Barczafalvi). *Harsányi István*. Adatok Bartzafalvi Szabó Dávid életéhez és irodalmi működéséhez. M. Nyelv 346—350. l.
1670. *Harsányi István*. Barczafalvi Szabó Dávid sárospataki tanár és nyelvújító elfogadott szavai. Sárosp. Reform. Lapok 29, 30. sz.
1671. *Simai Ödön*. Bartzafalvi életéhez. M. Nyelv 420. l.
1672. Szabó (Szentjóni). *Bayer József*. Szentjóni Szabó László egy költeményének német eredetije. EPhK. 707. l.
1673. Szabolcska. *Vucskics Jenő*. Szabolcska Mihály. Nagyvárad. 289. sz.
1674. Szalkay. *Váradi, Anton*. Máté Szalkay. Zum 100. Geburtstag des Verfassers des «Peleskei nótárius». Neues Pest. Journ. 294. sz.
1675. Szamota. *Melich János*. Emlékezés Szamota Istvánra. M. Nyelv 49—60. l.
1676. Szarvas G. *Simonyi Zsigmond*. Emlékezés Szarvas Gábor rendes tag felett. (A M. Tud. Akadémia elhunyt tagjai felett tartott emlékbeszédek. XV. 8.) Budapest, 1911. Akadémia. (8-r. 20 l.) 60 f.

1677. Szász K. *Szász Károly* ifjúkori naplójából. (Megismerkedés Petőfivel, Vörösmartyval, Reményivel.) Közli legifj. Szász Károly. *Uránia* 11—12. l. — Lásd 1357. sz. alatt is.
1678. P. Szathmáry. *Kovács Béla*. P. Szathmáry Károly élete és művei. Kolozsvár, Ajtai ny. 1911. (8-r. 304 l.)
1679. Széchenyi I. *Dékány István dr.* Széchenyi eszméi pädagogiánkban. *Magy. Pädag.* 535—552. l.
1680. *Gaal Jenő*. A Széchenyi-cultus jelentősége. *Magy. Társad. Tud. Szemle* 673—687. l.
1681. *Gragger Róbert*. Gróf Széchenyi István autogrammjá a berlini királyi könyvtárban. *Századok* 291. l.
1682. *Heinlein István*. Széchenyi első munkájának első fordítója. *M. Nyelv* 461. l.
1683. *Komlóssy Ferencz dr.* Széchenyi István gróf élete. Budapest, 1911. Benkő Gy. (4-r. 447 l.) 30 k
1684. *Móricz Károly dr.* Emlékbeszéd gróf Széchenyi Istvánról. A kecskeméti ref. jogakadémia és főgimnázium emlékünnepeén tartotta — Kecskemét. Sziládi L. ny. 1910. (8-r. 27 l.)
1685. *Peszeky Ferencz*. Gróf Széchenyi Ferencz vallásossága. *Tiszántúl* 146. sz.
1686. *Réz Mihály*. Gróf Széchenyi István. *Magy. Figyelő* III. 110—125. l. és *Akad. Értes.* 529—542. l.
1687. *Szigetvári Iván*. Széchenyi néhány francia kifejezése. *M. Nyelv* 366. l.
1688. *Tisza. (Comte Étienne.)* Le Comte Étienne Széchenyi. *Revue de Hongrie* VII. 14—22. l.
1689. *Viszota Gyula*. Széchenyi és Czuczor Gergely. *Akad. Értes.* 1911. 33—36. l.
1690. Széchenyi-cyklus. *Magy. Társad. tud. Szemle* 826—832. l.
1691. Széchenyi István gróf vallásossága. *Fejérmegy. Napló* 156. sz.
1692. Székely I. *Harsányi István*. Újabb adat Székely István krónikájának 1558-iki kiadásáról. *Könyvszemle* 283. l.
1693. Szemere B. *Kiss Ernő*. Szemere és Kossuth. *A Cél* 21—25, 73—77. l. (Eleje a múlt évi folyamban.)
1694. *Zsoldos Benő*. Egy emlék Szemere Bertalan pataki diákkorából. *Sárospatak* 8. sz. — Lásd 697. sz. alatt is.
1695. Szemere P. *Pécsi O.* Szemere Pál mint esztétikus. 1910. — *Ism. Gálos Rezső. EPhK.* 362. l.
1696. Szépfaludy. *Jakobinyi Péter*. Szépfaludi Örlösy Ferencz. 1843—1906. Szilágyi Istv. *Kör Évkönyve* V. 23—29. l.
1697. Szigligeti. cs. Szigligeti és Nestroy. *EPhK.* 365—367. l.
1698. Szilády Á. *Harsányi István*. Szilády Áron. *Sárosp. Reform. Lapok* 52. sz.
1699. Sziráky B. *Kemény Lajos*. Sziráky Balázs. *Irod. tört. közlem.* 232—239. l. [61. sz.]
1700. Szirmay A. *Domitius*. Szirmay Antal consiliarius. *Pesti Napló*
1701. Szőke A. *Tolnai Vilmos*. Szőke Ambrus. (XVII. század.) *EPhK.* 300—302. l.
1702. Szontágh G. *Pekár Károly dr. (Pekári)*. Az első magyar sociologus. *Magy. Társad.-tud. Szemle* 751—766. l. (Szontágh Gusztáv.)

1703. Szűry D. *Szávay Gyula*. Szűry Dénes rendes tag emlékezete. (1849—1909.) Kisfaludy-Társ. Évlapjai 45. köt. 145—149. l.
1704. Szvorényi. *Kürti Menyhért dr.* Szvorényi emlékezete. Egri kath. főgimn. 1910 11. ért. 13—34. l.
1705. Tárkányi. *Tárkányi Béla* kiadatlan versei. Közli Vértesy Jenő. Philol. Közl. 175—194. l.
1706. *Tárkányi Béla*. Költemények. Sajtó alá rendezte Benkóczy Emil. 1911. Ism. a—r. Kath. Szemle 885. l. — Füstös Pál. Egyh. Közl. 27, 28. sz.
1707. *Benkóczy Emil*. Kovács Mihály levelezése Tárkányi Bélával. Művészet 187—189. l.
1708. *Benkóczy Emil*. Tárkányi Béla élete. 1910. Ism. a—r. Kath. Szemle 113—115. — Gergelyfy Béla. Egri Egyházm. Közl. 1. sz. — Lám Frigyes. Religio 1. sz. — Vissnyovszky Rezső dr. Egyh. Műpar 1. sz. — Prónai Antal. Élet 6. sz.
1709. Taxonyi. *Jablonkay Gábor*. Taxonyi János élete. 1910. — Ism. Gálos Rezső. Kath. Szemle 1101—1104. l. — L. Religio 25. sz.
1710. Teleki L. *Angyal Dávid*. Teleki László tragédiája. Magy. Figy. III. 10—23. l.
1711. *Hegedüs István*. Teleki László emlékezete. Budap. Szemle 147. köt. 161—176. l. [313—323. l.]
1712. *Kalmár Antal*. Teleki László tragédiája. Magy. Figyelő II.
1713. *Memor*. Teleki László. Magy. Hirl. 107. sz.
1714. P. A. dr. Visszaemlékezés Teleki Lászlóra. Pesti Napló 107. sz.
1715. P—r., J. Graf Ladislaus Teleki. Neues Pest. Journ. 36. sz.
1716. Thaly K. *Márki Sándor*. Thaly Kálmán emlékezete. Századok 481—496. l. — Thaly Kálmán ifjúsága. Erdélyi Lapok 5—10. sz.
1717. *Ortway Tivadar dr.* Thaly Kálmán. Turul 1—15. l.
1718. Thessedik. *Benka Gyula*. Thessedik Sámuel. (A pap, mint a nép nevelője.) Nemz. Kultura 1. sz. 6—12. l.
1719. Thewrewk E. *Sebestyén Károly*. Ponori Thewrewk Emil. Budap. Hirl. 247. sz. — Szilágyi A. Kultura 743—746. l.
1720. Tinódi. *Dézsi Lajos*. Tinódi Jásón király szép históriája. Irod. tört. közlem. 257—311. l.
1721. *Ezsi László*. Tinódi. Bajai Függ. Ujs. 82, 83. sz.
1722. Tisza K. *Szász Károly legifj.* Tisza Kálmán, mint költő. Magy. Figyelő IV. 348—352. l.
1723. Toldy F. *Toldy Ferencz* «Uti napló»-ja. Közli Gynlai Aladár. Irod. tört. közlem. 329—336. l.
1724. *Ferenczy, Joseph*. François Toldy. Revue de Hongrie. VII. 183—198. l. — Lásd 1233. és 2647. sz. alatt is.
1725. Tolnai I. Részletek Tolnai István sárospataki református lelkésznek I. Rákóczy Györgyhez intézett leveleiből. Közli dr. Visegrádi János. Sárosp. Reform. Lapok 7. sz.
1726. Tolnai L. *Zuboly*. Tolnai Lajos hagyatéka. Magy. Nemz. 158. sz.
1727. Tompa. *Tompa Mihály* regéi. Magyarázta Endrei Ákos. (A III. o. anyaga.) (Irod. segédkönyvek 3. sz.) Szeged, 1911. Várnay L. (16-r. 24 l.) 30 f.
1728. *Tompa Mihály* népregéi. Magyarázta Bereczky Imre. (A III. o. anyaga.) (Irod. segédkönyvek 6. sz.) Szeged, 1911. U. o. (16-r. 73 l.) 30 f.

1729. Tompa Mihály ismeretlen tréfás verse. Pesti Hirl. 238. sz. 35. lap.
1730. *Elek Öszkár*. Tompa «Árokháti Lőrincz»-e. EPhK. 152—154. l.
1731. *Kömley János*. Tompa Mihály. (Koszorú 177. sz.) Budapest. Hornyánszky V. 1911. (8-r. 16 l.) 8 f.
1732. *Kovács Zsigmond (Hamvasi)*. Tompa Mihály baráti köre. Magyar Szó 238. sz.
1733. *Markó Miklós*. Tompa Mihály titokzatos hagyatéka. Gömör-Kishont 52. sz.
1734. *Veress Samu dr.* Tompa szobra Budapesten. Világ 310. sz.
1735. *Zuboly*. Tompa Mihály hagyatéka. Kolozsv. Hirl. 289. sz. — Lásd 1362. és 1606. sz. alatt is.
1736. *Tóth B. Bártfai Szabó Aranyos*. Apróságok Tóth Béláról. Kultúra 707—709. l.
1737. *Tóth E. Krecsányi Ignác*. Tóth Ede életéből. Pesti Hirl. 305. sz.
1738. *Tóth K. Schmidt Béla*. Tóth Kálmán lírája. (Tanulmányok.) (Bölcsészeti doktori értekezés.) Zombor, Bittermann ny. 1911. (8-r. 104 l.)
1739. *Trefort. Ferenczy, Joseph*. Auguste Trefort. Revue de Hongrie VII. 523—538. l.
1740. *Vachott S. Vachott Sándor*. (Halálának félszázados évfordulóján.) Pesti Hirl. 84. sz.
1741. *Vadnay K. Gelenczey Mihály*. Emlékezés Vadnay Károlyra. Korponai Közl. 22. s. köv. sz.
1742. *Vajda J. Anonymus*. Vajda János. Világ 61. sz.
1743. *Reichard Piroska dr.* Vajda János házasságáról. Az Ujs. 305. sz.
1744. *Takács István*. Vajda János nyelvéről. Budapest, 1911. Rothberger és Weisz ny. (8-r. 46 l.)
1745. *Váli F. Antal Géza dr.* Emlékezés Váli Ferenczre. Pápai ref. főisk. 1910/11. értes. 3—6. és 29—32. l.
1746. *Barcsi József*. Váli Ferencz életrajza. Pápai ref. főisk. 1910/11. értes. 6—29. l.
1747. *Vámbéry. Munkácsi Bernát*. Vámbéry Ármán. Keleti Szemle 197—199. l.
1748. *Verseghy. Szigetvári Iván*. Verseghy új kiadásához. EPhK. 302. l.
1749. *Vértesi A. Császár Elemér*. Vértesi Arnold. (1836—1911.) Budap. Szemle 147. köt. 440—444. l.
1750. *Virág B.* — Lásd 1537. sz. alatt.
1751. *Vörösmarty. Vörösmarty Mihály*. A két szomszédvár. Regényes költői elbeszélés 4 énekben. Magyarázta Vozáry Gyula. 5. javított kiadás. (Jeles írók iskolai tára 29.) Budapest. Franklin-Társ., 1911. (8-r. 88 l.) 1 K.
1752. *Vörösmarty Mihály* levele Csajághy Károlyhoz. Szentiván, 1853. május 7. Budap. Hirl. 39. sz. 13 lap.
1753. *Vörösmarty, Michele*. La rotta di Zalano. Canto I. Traduzione dall'ungherese di Silvino Gigante. Fiume, 1911. A. Zanutel. (8-r. 47 l.) 1 K. — Ism. Kara Ferencz. EPhK. 818. l. — Babits Mihály. Nyugat I. 984. l.
1754. *Babits Mihály*. A férfi Vörösmarty. Nyugat II. 689—701, 1041—1061. l.

1755. *Bayer József*. Vörösmarty megtiszteltetése 1841-ben. EPhK. 773—775. l. — Einzig Miklós megjegyzése. U. o. 844. l.
 1756. *Gálos Rezső*. A «Szép Ilonka» keletkezése. EPhK. 513. l.
 1757. *Janovics Jenő dr.* Vörösmarty emlékezete. Kolozsv. Hirl. 277. sz.
 1758. *Ngilasi Lajos dr.* Korrajz a két szomszédvárban. Ism. Acsay Ferencz. EPhK. 432. l.
 1759. *Rexa Dezső*. Vörösmarty: «Árpád Ébredése»-ről. Fejérmegy. Napló 29. sz.
 1760. *Sándor Imre*. Vörösmarty és az egri bor. Hevesm. Tanügy 6. sz.
 1761. *Viszota Gyula*. Vörösmarty és az Akadémia nyelvtani munkássága. M. Nyelv 433—441. l. Lásd 1677, 2552, 2584. sz. alatt is.
 1762. *Wesselényi I. Ferenczi Miklós*. Hadadi br. Wesselényi István élete és naplója. 1910. — Ism. dr. Lukinich Imre. Századok 210—212. l.

l. 1275. *Magyar nyelvészet.*

1763. *Adatok irodalmi nyelvünk szótárához*. Kiss Ernő. Galambos Dezső, Szabó István. Nyelvőr 74—78. l. — Váró Gedeon U. o. 267—269. l. — Galambos Dezső, Szabó István. U. o. 414—419. l.
 1764. *Alexics György*. A katonaságra vonatkozó kölcsönszók az oláhban s a magyar nyelvben. M. Nyelv 211—214. l.
 1765. *Alföldi Mihály*. Idegen szavakról. Nyelvőr 428. l.
 1766. *Altai Rezső*. Schidlof gyakorlati módszerének magyar-német zsebszótára. Budapest. Schenk F. 1911. (32-r. 120 l.) 60 f.
 1767. *Anyos Lajos*. Adalékok a szigetközi nyelvjárás ismeretéhez. Nyelvőr 371—374. l. — Szabó Sándor. U. o. 427. l.
 1768. *Ápáthy István dr.* Kompliment és komplement. Budapest, 1911. Lloyd-társ. ny. (8-r. 14 l.)
 1769. *Balassa, Dr. J.* Brieflicher Sprach- u. Sprechunterricht f. d. Selbststudium d. ungarischen Sprache. 36. Brief. — Ism. R. M. Tanáregyl. Közl. 44. évf. 522. l.
 1770. *Ballaqi Aladár*. Régi magyar nyelvünk és a nyelvtörténeti szótár. I. kötet. 2. fej. Budapest, 1911. Akadémia. (8-r. 449—760 l.) 8 K. — Ism. Görcsöni Dénes. Alkotmány 42. sz. — gd. Kath. Szemle 424—426. l. — y. Kereszt. Tanító 1. sz. — Sz. K. M. Nyelv 94. l. — Simonyi Zs. Nyelvőr 87. l.
 1771. *Beke Ödön*. A -vá, -vé rag történetéhez. Nyelvőr 114—117. l.
 1772. *Beke Ödön*. Két elhomályosult igenév. 1. Fürge. 2. Gömbölyű. U. o. 294—300. l.
 1773. *Borbély György és Borbély Sándor*. Nyelvünk védelme. 1910. — Ism. dr. H. K. Protest. Szemle 202—204. l. — Dr. Herrmann Székely Nép 11. sz. — Brassai A. Ethnogr. 60. l. — Dr. H. A. Erdély 31. l. — II. K. Népművelés XI. 179. l. — P. M. Kereszt. Magvető 121. l. — Zsolt. Szilágyvárm. Tanügy 4. sz. — Kultura 60. l. — Erdélyi Lajos. M. Nyelv 273. l. — Csefkó Gyula. U. o. 377. l. — Kardos Albert. Nyelvőr 220—223. l.
 1774. *Borbély István*. A magyar biblia történetéhez. Nyelvőr 429. l.
 1775. *Borbély István*. A történeti jelen elméletéhez. U. o. 445—448. l.
 1776. *Bothár Dániel*. Magyar orvosi kézirat 1683-ból. (Régi magyar gyógynövények.) U. o. 104—114. l.

1777. *Csada Imre*. A nyelvújításból visszamaradt szavak. Nevelés 28. évf. 4. sz. ((Jedlik A. Természettanából kiírt szavak.)
1778. *Csapodi István dr.* A tárgyrág kötőhangzója. Nyelvőr 90. l.
1779. *Csapodi István*. Körülírt és összevont kifejezések. U. o. 226. l.
1780. *Csefkó Gyula*. Arany és a határozatlan névelő. M. Nyelv 406—409. l.
1781. *Csefkó Gyula*. A szaggatott stílus. Nyelvőr 377—379. l.
1782. *Csefkó Gyula*. Decsy osmanográfiája és a NyUSz. U. o. 463—469. l.
1783. *Csüri Bálint*. A csak szórendjéhez. U. o. 84. l.
1784. *Dénes Szilárd*. A magyar helynevekről. U. o. 136—138. l.
1785. *Dongó Orbán*. A kiskunfélegyházi nyelvjárás. Szeged, 1911. Várnay L. ny. (8-r. 45 l.) 1 K 20 f. — Ism. Sasvári Benő. EPbK. 708. l.
1786. *Erdélyi Lajos*. Jelentés az «Alsó-háromszéki tájszótár»-ról. M. Nyelv 224. l.
1787. *Gombocz Zoltán*. Képzettársulás és jelentésváltozás. M. Nyelv 97—108. l. és Filoz. Társas. Közlem. I. (Külön is megjelent.) Ism. R. M. Tanáregyl. Közl. 44. évf. 666. l.
1788. *Gombocz Zoltán*. Állathivogatók és állatnevek. M. Nyelv 353—357. l.
1789. *Gombocz Zoltán*. Néhány fegyvernéről. 1. Dárda. 2. Czúcza. 3. Kelevéz. 4. Lándsa. 5. Gerely. 6. Dsida. 7. Kopja. 8. Kép. U. o. 425—427. l.
1790. *Gragger Róbert*. Humboldt és a magyar nyelv. U. o. 311—315, 402—406. l.
1791. *Harmat Géza*. Hogyan beszél a magyar színész? U. o. 225—227. l.
1792. *Hefty Gyula Andor*. A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben. Nyelvőr 155—169, 206—216, 259—265, 300—308, 364—370, 458—462. l.
1793. *Heinlein István*. A königsbergi töredék felfedezéséhez. Akad. Értes. 456—463. l.
1794. *Herman Ottó*. Fogatok ügye. M. Nyelv 270—273. l.
1795. *Holczmann István*. Az összetett mondat és kötőszavai a népnyelvben. Budapest, Rusznák és Türk ny. (8 r. 55 l.)
1796. *Horger Antal*. A M. Ny. T. népnyelvi gyűjteményei. M. Nyelv 325—328. l.
1797. *Horger Antal*. Egy ismeretlen magyar hangtörvény. Nyelvőr 8—19, 57—64. l. (Eleje a múlt évi folyamban.)
1798. *Horváth János*. A «Nyugat» magyartalanságairól. M. Nyelv 61—74. l. — Ism. dr. Bittenbinder Miklós. Kath. Szemle 1110. l. — Ignótus. A Nyugat magyartalanságáról. Nyugat II. 1028—1040. l. (Czáfolja Horváth J. cikkkét.)
1799. *Jablonkai Gábor*. A máriabesnyői töredék. 1910. Ism. Szilágyi Ádám. Nyelvőr 178. l.
1800. *Justus Hajnalka*. Adatok a magyar «ny» hang történetéhez, különös tekintettel a tővégi n < ny hangváltozásra. Budapest, 1911. Hornyánszky V. ny. (8-r. 35 l.)
1801. *Kallós Ede*. Poláris kifejezőmód. M. Nyelv 25. l.
1802. *Kara Ferencz*. Szóegyeztetések. Nyelvőr 275. l.

1803. *Kelemen Béla*. Jó magyarság. 2. kiad. 1910. — Ism. Csefkó Gyula. U. o. 123—125. l.
1804. *Kertész Manó*. Az állatok kicsinyeinek neve a magyarban. U. o. 293—298. l.
1805. *Kertész Manó*. Boszorkányság. (Adalékok nyelvünk műveltség-történeti emlékeihez.) Nyelvőr 49—56, 97—103. l.
1806. *Kertész Manó*. Arany János nyelvéhez. U. o. 422. l.
1807. *Komáromy Lajos*. Burjánirtás. (Mérget venni rá. Bevezet. Magasabb.) M. Nyelv 183—185. l. — (Utolsó, utóbbi, közelebbi, közelebb mult.) U. o. 228. l.
1808. *Kóssa Gyula dr.* Régi magyar gyógyszernevek. Nyelvtörténeti tanulmány. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai. 10. sz.) Budapest, 1911. (8-r. 53 l.) 80 f. (M. Nyelv 134, 176, 278, 372—376. l. is.)
1809. *Korács Márton*. A mez névmás kérdése. Nyelvőr 203—206. l.
1810. *Kräuter Ferencz*. Nemzetgazdaságtani nyelvünk magyarsága. U. o. 69—71. l.
1811. *Kropf Lajos*. A csak szórendjéhez. U. o. 224. l. Csüri Bálint és a szerkesztőség megjegyzése. U. o. 225. l.
1812. *Kubáss Margit*. P. Horváth Adám és a nyelvújítás. Ism. Simai Ödön. U. o. 36. l.
1813. *Kursinszky Kálmán*. Latin jövevényszavak a magyar irodalmi nyelvben. 1910. — Ism. Simonyi Zsigmond. U. o. 83. l.
1814. *Lakatos Lajos*. Harc a magyar nyelv és jelleg körül. Népevelők Lapja 1, 2. sz.
1815. *Lehr Albert*. A részegség kifejezései. M. Nyelv 43—45, 138—141, 186—188, 230—232, 285—287, 332. l. — Horváth Endre. U. o. 429—431. l.
1816. *M. J.* A tervezett új Nyelvemléktár. U. o. 222. l.
1817. *Marcsek Tibor*. Helyesírásunk a XVII. században. Nyelvőr 119—122. l.
1818. *Mariánovics Milán*. Hibás szóegyeztetések. U. o. 231. l.
1819. *Mariánovics Milán*. Szláv jövevényszók. U. o. 348—350. l.
1820. *Mariánovics Milán*. Magyar-szláv mondat szerkezetek. U. o. 425. l.
1821. *Melegdi J.* Regi magyar személynevek. 1. Ajton, Ajtony. 2. Bonyha, 3. Décse-Géza. 4. Hunt-Hont. 5. Lél-Lehel. 6. Té-tény-Tuhutum. 7. Vászoly-Vazul. M. Nyelv 181—183. l.
1822. *Melich János*. Alaktani magyarázatok. M. Nyelv 241—246. l. Akad. Ertes. 97—101. l.
1823. *Melich János*. Legrégibb bibliafordításunk történetéhez. U. o. 292. l.
1824. *Mészöly Gedeon*. Elhomályosult igenevek. U. o. 246—249. l.
1825. *Munkácsi, Bernhard*. Spuren eines assyrischen Einflusses auf finnisch-magyarische Sprachen. Keleti Szemle 261—271. l.
1826. *Muresanu Szabin*. Bajza nyelvújítása. Nyelvőr 216—218. l.
1827. *T. Nagy József*. A van ige összetételei. Nyelvőr 169—172. l.
1828. Negyven esztendő a magyar nyelv művelés szolgálatában. U. o. 433—435. l.
1829. Nyelvészeti füzetek. Szerkeszti Simonyi Zsigmond. Budapest, Athenæum. 1911. (8-r.) — 65. füzet. Horger Antal. Egy ismeretlen magyar hangtörvény (48 l.) 1 K. — Sasvári Benő meg-

- jegyzései. EPhK. 707. 1. 59. sz. ism. Simai Ödön. Nyelvőr 308—315, 356—364, 403—406, 453—456. 1. — 63. füz. ism. Borbély István. U. o. 31—33. 1. — Csüri B. felelete. U. o. 71—73. 1. — 64. sz. ism. Prohászka János. U. o. 82. 1.
1830. Nyelvtörténeti adatok. 1. Néhány ismeretlen a Nyelvtörténeti Szótártól. 1. Tulajdonnevek. 2. Kihalt szó-alakok. 3. Tájszók. Szily Kálmán. M. Nyelv 30—35. 1. — Nagyszombat város tanácsának jegyzőkönyvéből. Nagy Gyula. U. o. 84—88. 1. 3. XVI. századi iratokból. Ödöngő Ábel. U. o. 173—176. 1. 4. Székes-Fehérvár városa levéltárából. Moenich Károly. U. o. 220—222, 277, 323, 459—461. 1. 5. XVI. századi levelekből. Ödöngő Ábel. U. o. 320. 1. 6. Ismeretlen virágének Bashalmán. Závodszyk Levente. U. o. 458. 1.
1831. A nyelvújítás történetéhez. 1. Az irodalmivá lett tájszók. Keszthelyi Miklós. 2. Szavaink történetéhez. Germaniste. 3. Illei János nyelvújítás. Pál Antal. Nyelvőr 173. 1.
1832. *Pais Dezső*. Helynévmagyarázatok. 1. Rézmál. 2. Kehida. 3. Héttó. 4. Násbágy. 5. Ortaháza. 6. Kálócza. 7. Tátika. 8. Regede. M. Nyelv 166—170. 1.
1833. *Pápay József*. Egy kiadatlan debreczeni nyelvmélt. M. Nyelv 193—204. 1. — Nagy Gyula. A Thaly nyelvmélt. U. o. 269. 1.
1834. *Pintér Jenő*. Nyelvtudományi törekvések a megújulás korában. (1772—1831.) Nyelvőr 385—394, 436—444. 1. (Külön is megjelent. 8-r. 22. 1.)
1835. *Prikkel Marián (Réthi)*. A magyarok istenéről való szólásaink. Nyelvőr 248—253. 1. — Vámbéry Ármin. Simai Ödön. U. o. 325. 1.
1836. *Prohászka János*. Magyar nyelvészet a Pesti Naplóban. U. o. 20—24. 1.
1837. *Rubinyi Mózes*. Az erdélyi magyar nyelvművelő társaság története. Magy. Nyelv 148—153, 204—210. 1. (Külön is megjelent 8-r. 15. 1.)
1838. *Sebők János*. A birtokosjelző. Lévai kegyesr. főgimn. 1910 11. értes. 9—24. 1.
1839. *Sermones Dominicales*. Akad. Értes. 30—33. 1.
1840. *Simai Ödön*. Csúzy Zsigmond szavai. Nyelvőr 308—315, 356—364, 403—406, 453—459. 1.
1841. *Simai Ödön*. A «Magyar Hírmondó» újításai Bartzafalvi előtt. M. Nyelv 249—259. 1.
1842. *Simai Ödön*. Adatok nyelvünk fejlődéséhez a XVIII. század közepén. (Anyós, após. Halandozó, jövendék. Kegyeskedik. Lefegyverez. Leszoktat. Mellékkal. Sokszoros. Személyesít. U. o. 416—420. 1.
1843. *Simonyi Zsigmond*. Az udvariasság nyelvéről. Nyelvőr 1—8, 149—155. 1.
1844. *Simonyi Zsigmond*. A Nyelvtörténeti Szótár ismeretlenjeiről. U. o. 29—31. 1.
1845. *Simonyi Zsigmond*. A legrégebbi biblia *ih*-járól. U. o. 117—119. 1.
1846. *Simonyi Zsigmond*. Becéző nevek. U. o. 134. 1.
1847. *Simonyi Zsigmond*. A határozatlan névelő használata. U. o. 230. 1.
1848. *Simonyi Zsigmond*. A tövégi orrhangok történetéhez. U. o. 241—248. 1.

1849. *Simonyi Zsigmond*. Az új nyelvelmléktár terve. U. o. 266. l.
1850. *Simonyi Zsigmond*. A birtokos szervezetek. U. o. 289—294, 337—347. l.
1851. *Simonyi Zsigmond*. A doktor cím hátrahelyezése. U. o. 470—472. l.
1852. *Sz. K. A* Königsbergi Töredék fölfedezéséhez. M. Nyelv 376. l.
1853. *Szász Béla*. Régi tréfaszótár. Nyelvőr 44. l.
1854. *Szász Béla*. Budapesti nyelv. U. o. 126. l.
1855. *Szegedi-Maszák Hugó*. Panaszok a nyelvromlás miatt. 191C. Ism. dr. Bittenbinder Miklós. Tanárgyl. Közl. 44. évf. 419. l. — *ly*. Uránia 52. l. — Csüri Bálint. Nyelvőr 33—36. l.
1856. *Szegedi-Maszák Hugó*. A családi nevek helyesírása. Pesti Hirl. 263. sz.
1857. *Szilágyi József*. Az írásjelek szerepe a nyomtatványokon. Magy. Nyomdászatt 193—194. l.
1858. *Szily Kálmán*. Apáthy István és a természettudományi műnyelv. Budapest, 1911. Lloyd-ny. (8-r. 5 l.)
1859. *Szily Kálmán*. Személy- és helynevekből lett köz-szók. 1. Aggastyán. 2. Andalodik, andalog. 3. Atilla. 4. Baedeker. 5. Boycotál. 6. Cognac. 7. Csizsoló. 8. Fiáker. 9. Fukar. M. Nyelv 90—93. l. 10. Gönczöl. 11. Guillotine. 12. Kaján. 13. Katiczaskodik. 14. Lloyd. 15. Lynchelés. 16. Magyarán magyaráz. 17. Majolika. 18. Makadám. 19. Megjakabol. 20. Panama. 21. Pecsovics. 22. Tallér. 23. Tattersall. 24. Viganó. U. o. 135—138. l.
1860. *Szily Kálmán*. Régi dolgok új kiadásban. Régente és — most. 1. -ba, -be; -ban, -ben; -ból, -ből. 2. Bele-benne. 3. -ból, -ról. 4. Félen-félre. 5. Nagygyal sokkal. 6. Összve, öszvén — együtt. 7. Rajta-érette. 8. Rajta -téli. 9. -ról, -ról, -ért; 10. -tól, -től, -nál, -nél. 11. -val, -vel, -től, -től. 12. Von-húz. M. Nyelv. 464. l.
1861. *Szinnyei József*. Adalékok a magyar nyelv szófejtő szótárához. 1. Izé. 2. Igen. 3. Hat. Nyelvt. Közlem. 711. l.
1862. Természettudományi mesterszólás és helyesírás. Nyelvőr 269. l.
1863. *Tolnai Vilmos*. Szólások. 1. Kenyerének javát megette. 2. Fúj-ják a követ ellene. 3. Disznaja van, disznóban van. — 4. Iszik, mint a kefekötő. 5. Fölszedi, elhordja a sátorfáját. 6. Se pénz, se posztó. 7. Körmére ég a dolog. — 8. Egy füst alatt. 9. Cserben hagy. 10. Félti az irháját, bőrét. 11. Hült helyét leli. 12. Bottal üti a nyomát. M. Nyelv 274—276. l. 13. Egy gyékényen árulnak. 14. Kirántották alóla a gyékényt. 15. Káptalan a feje. 16. Vaskalapos. 17. Orránál fogva vezet valakit. 18. Papucs alatt van. 19. Rovás. 20. Nem teszi ablakába. 21. Port hint a szemébe. 22. Kirúg a hámból. 23. Se íze, se bűze. 24. Tűzről pattant menyecske. 25. Színt vall. 26. Ebből sem lesz prédikáció halott. 27. Fenn az ernyő, nincsen kas. U. o. 328—331. l. 28. Farkasszemét néz. 29. Fején találja a szöget. 30. Fizet, mint a köles. 31. Kászonyi. 32. Kordában tart. 33. Kötélnek áll. 34. Nem esett a feje lágyára. 35. Nyélbeüt, nyélbe süt. 36. Ránczba szed. 37. Se hús, se hal. U. o. 378—380. l.
1864. *Tolnai Vilmos*. Erdősi Sylvester János a virágénekekről. U. o. 179. l.

1865. *Tolnai Vilmos*. Dugonics Példabeszédeiről. U. o. 180. l.
 1866. *Tolnai Vilmos*. Decsi János Adagiumainak forrása. U. o. 223. l.
 1867. *Tömörkény István*. A tanyai ABC. U. o. 188. l.
 1868. *Trencsény Károly*. Nyelvünk romlása. Keresk. Szakoktatás XIX. 11. sz.
 1869. *Trócsányi Zoltán*. Irodalmi nyelvünk kialakulásának történetéhez. M. Nyelv 259—261. l.
 1870. *Trócsányi Zoltán*. A Murmellius-féle Lexicon magyar tolmácsolásáról. U. o. 364—366. l.
 1871. *Turóczi József*. Vélemény a nyelvújításról. Nyelvőr 127. l.
 1872. *Váczy János*. Az «egy» mint határozatlan névelő. M. Nyelv 109—115. l.
 1873. *Velledits Lajos dr.* Egy fejezet a magyarországi nyelvtanítás történetéből. Magy. Pædag. 193—211. l.
 1874. *Zlinszky Aladár*. A szóképekről. Budapesti VIII. főgimn. 1910/11. ért. 3—31. l. (Külön is megjelent. 8 r. 31 l.) 70 f. — Ism. Gombocz Zoltán. M. Nyelv 324. l. — Rubinyi Mózes. Nyelvőr 376. l.
 1875. *Zolnai Gyula*. A tájszók és régiességek a költői nyelvben. Nyelvőr 24—29. l.
 1876. *Zolnai Gyula*. A Budapesti Glosszákhoz U. o. 181. l.
 1877. *Zolnai Gyula*. Még egyszer a latin-görög szók magyaros alakjáról. U. o. 193—203. l.

Egyes szók.

1878. *Aba*. Csapodi István. M. Nyelv 27. l.
 1879. *Addsza-ne*. Tolnai Vilmos. U. o. 265. l.
 1880. Az *Agnes* név változatai. Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 41. l.
 1881. *Agyrém*. Philofennus. U. o. 381. l.
 1882. *Alatta érteni*. Simonyi Zsigmond. U. o. 128. l.
 1883. *Allásos*. Bérczi Fülöp. U. o. 382. l.
 1884. *Allni*. Kara Ferenc. Szófejtések. U. o. 183. l.
 1885. *Ally-áj*. Pais Dezső. M. Nyelv 411. l.
 1886. *Alpesek, Alpok*. Filológus. Nyelvőr 321. l.
 1887. *Általút*. Tolnai Vilmos. M. Nyelv 80—83. l. — Lehr Albert. U. o. 170—173. l. — Csefkó Gyula. U. o. 288. l.
 1888. *Aszó és bukkano*. Komoróczy Miklós. Nyelvőr 274. l.
 1889. *Baba, baba és báb*. Horger Antal. M. Nyelv 116—122, 154—161. l.
 1890. *Bankó, bankópénz, banknóta*. Tolnai Vilmos. U. o. 215. l.
 1891. *Barátné*. Simai Ödön. U. o. 88—90. l.
 1892. *Bécs*. Kovács Asztrik. Nyelvőr 273. l.
 1893. *Beér, elér, utolér*. Tolnai Vilmos. M. Nyelv 132. l. — Lehr Albert. U. o. 214. l.
 1894. *Behemót*. Kovács Zoltán. Nyelvőr 88. l.
 1895. *Bese*. (Der altungarische Vogelname —.) Munkácsi B. Keleti Szemle 194. l.
 1896. *Birka*. Gombocz Zoltán. M. Nyelv 414. l.
 1897. *Bodza és társai*. Melich János. U. o. 318—320. l.
 1898. *Buzafej, buzaszem*. Kertész Manó. Nyelvőr 350. l.
 1899. *Ciklér*. Kemény Lajos. U. o. 272. l.

1900. *Csetepaté*. Pröhle Vilmos. U. o. 351. l.
1901. *Csetneki nadrág*. Melegdi János. M. Nyelv 316. l.
1902. *Csinál*. Asbóth Oszkár. Nyelvtudomány III. 276. l.
1903. *Czöh*. Melegdi János. Egy rejtelmes szó. M. Nyelv 369. l. (c'ohoccal.). — Szily Kálmán. U. o. 370. l. — Vámbéry Armin. U. o. 413. l. — Pruzsinszky János. U. o. 455. l. — *G. Z. U.* o. 471. l.
1904. *Dengeleg és Toldalag*. Pais Dezső. U. o. 412. l.
1905. *Dugába dől, dugába dönt*. Kovács Dezső. U. o. 215. l.
1906. *Egész és minden*. Pál Antal. Nyelvőr 473. l.
1907. *Egypár, pár*. Csefkó Gyula. M. Nyelv 279—282. l.
1908. *Eszteendőnt*. Szily Kálmán. U. o. 415. l.
1909. *Félesztelen*. Beke Ödön. Nyelvőr 352. l.
1910. *Fene*. Beke Ödön. U. o. 351. l.
1911. *Férjhez megy*. Beke Ödön. U. o. 352. l.
1912. *Gazda*. Horger Antal. U. o. 323—325. l. — Ásboth Oszkár. Nyelvtudomány III. 289—293. l.
1913. *Göré, csárdák és skárt*. Ödöngő Ábel. M. Nyelv 265. l.
1914. *Gyanánt*. Szily Kálmán. U. o. 216. l. — Kovács Márton. Nyelvőr 281. l. — Szily Kálmán. U. o. 326. l.
1915. *Ungarisch gyanta* «Harz». Munkácsy B. Keleti Szemle 353—355. l.
1916. *Hadlana*. Kovács Márton. Nyelvőr 424. l.
1917. *Hagymáz*. Csapodi István. M. Nyelv 48. l.
1918. *Hajnali-bába*. Türi Mészáros István. U. o. 429. l.
1919. *Harap*. Mariánovics Milán. Nyelvőr 43. l. *Harap, harapódzik*. Simai Ödön. U. o. 185. l.
1920. *Harmadfü*. Kertész Manó. U. o. 356. l.
1921. *Helynevekhez fűződő népnyelvhagyományok*. Vázsonyi Izidor. M. Nyelv 282—285. l.
1922. *Hola*. Munkácsi B. Egy kiveszett magyar szó. Keleti Szemle 196. l.
1923. *Hosszú-diu*. Melegdi János. M. Nyelv 39. l.
1924. *Hubertus-nap*. Komlóssy Artúr. U. o. 470. l.
1925. *Igy, úgy, hogy*. Beke Ödön. Nyelvőr 276. l.
1926. *Imre — Henrik*. Szigetvári Iván. M. Nyelv 287. l.
1927. *Isa*. Melich János. U. o. 409—411. l.
1928. *Isten sava*. Angyal Dávid. U. o. 453. l.
1929. *Istentelen legye!* Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 424. l.
1930. *Jer, jere, oder gyer, gyere*. Munkácsi B. Keleti Szemle 195. l.
1931. *Jhesus*. Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 374—376. l.
1932. *Juhász dől*. Lehr Albert. M. Nyelv 453—455. l.
1933. *Kállista*. Asbóth Oszkár. Nyelvtudomány III. 246. l.
1934. *Kapucsi*. Gombocz Zoltán. M. Nyelv 28. l.
1935. *-kereskedés*. Tolnai Vilmos. U. o. 217. l.
1936. *Keresztül-kasul*. Sági István. U. o. 416. l.
1937. *Kese, kesely, vakisa*. Alexics György. Nyelvőr 132—134. l.
1938. *Két haza*. Simai Ödön. M. Nyelv 133. l.
1939. *Két-húsz*. Rubinyi Mózes. Nyelvőr 43. l. Kropf Lajos. Szerkesztő. U. o. 379. l.
1940. *Kézküre vesz*. Csüri Bálint. M. Nyelv 29. l. Simai Ödön. Nyelvőr 132. l.

1941. *Kéznyél, kézzsár*. Beke Ödön. Nyelvőr 353. l.
1942. *Kitettek a szűrét, kosarat kapott*. Tolnai Vilmos. M. Nyelv 390—394. l.
1943. *Kicsoda, micsoda*. Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 472. l.
1944. *Kifolyólag*. Egri Anna. U. o. 322. l.
1945. *Kócipor*. Simonyi Zsigmond. U. o. 271. l.
1946. *Kócz*. Asbóth Oszkár. Nyelvtudomány III. 277—280. l.
1947. *Komló és kender*. Gombocz Zoltán. U. o. III. 272—276. l.
1948. *Kopoltyné*. Mészöly Gedeon. M. Nyelv 145—148. l.
1949. *Kornyikál*. Szily Kálmán. U. o. 370. l.
1950. *Közel*. Kara Ferenc. Nyelvőr 42. l. — Beke Ödön. U. o. 353. l.
1951. *Ungarisch küllő*. Munkácsi B. Keleti Szemle 356. l.
1952. *Még egyszer a kupa szó*. Marót Károly. Nyelvőr 407—409. l.
1953. *Lában lett*. E. J. M. Nyelv 48. l.
1954. *Láng*. Kara Ferenc. Szófejtések. Nyelvőr 184. l. — Trócsányi Zoltán. M. Nyelv 458. l.
1955. *Láng gyúl a lángról*. Tolnai Vilmos. M. Nyelv 27. és 219. l. — Loisch János. U. o. 133. l. — Gálos Rezső. U. o. 453. l.
1956. *Lengyel*. Gombocz Zoltán. U. o. 131. l.
1957. *Linkabás és az Index vocabulorum*. Szily Kálmán. U. o. 289—291. l. Versényi György. U. o. 432. l.
1958. *Macza, maczkó*. Szemkő Aladár. U. o. 456. l.
1959. *Ungarisch madár «Vogel»*. Munkácsi B. Keleti Szemle 355. l.
1960. *Maga*. Kertész Manó. (Fejezet a történeti mondattanból.) U. o. 5—15. l. — Vámbéry Ármin. 83. l. — Gombocz Zoltán. U. o. 129—131. l.
1961. *Mágnestű*. Tolnai Vilmos. U. o. 218. l.
1962. *A magyar nemzet nevérl*. Melich János. U. o. 240. l.
1963. *Maros, Körös, Temes*. Pröhle Vilmos. Nyelvőr 131. l.
1964. *Mazul*. Ödöngő Abel. M. Nyelv 316. l.
1965. *Meghódot*. Szidarovszky János. U. o. 457. l.
1966. *Mentül*. Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 186. l.
1967. *Nagyobb*. Szily Kálmán. M. Nyelv 351—353. l.
1968. *Nap-levő*. Beke Ödön. Nyelvőr 353. l.
1969. *Néz és lát*. Alföldi Mihály. U. o. 328. l.
1970. *Nyüst*. Melich János. M. Nyelv 1—5. l. Asbóth Oszkár. Nyelvtudomány III. 241—246. l.
1971. *Öblöny*. Antibarbarus. A közveszélyes szótár. Nyelvőr 128—130. l.
1972. *Oket*. Szarvas Gábor. U. o. 469. l.
1973. *Az ő szó összetételei*. Historikus. U. o. 233. l.
1974. *Ős tősgyökeres*. Velledits Lajos. M. Nyelv 458. l.
1975. *Pala és köpönyeg*. Asbóth Oszkár. Nyelvtudomány III. 304—310. l.
1976. *Per sundam bundam*. Pröhle Vilmos. Nyelvőr 351. l.
1977. *Pironság*. Hamvai Erzsébet. U. o. 382. l.
1978. *Poncsos*. Gombocz Zoltán. M. Nyelv 415. l.
1979. *Pongyola és panyóka*. Szilágyi Ádám. Nyelvőr 426. l.
1980. *Povédál*. Kara Ferenc. U. o. 90. l.
1981. *Rabló és társai*. Gombocz Zoltán. M. Nyelv 35—37. l.
1982. *Ramatol, rámol*. Csapodi István. U. o. 219. l.
1983. *Rigolyás*. Filológus. Nyelvőr 89. l. [U. o. 24. l.]
1984. *Rokon*. Vámbéry Ármin. M. Nyelv 23. l. — Gombocz Zoltán.

1985. *Ropó*. Hefty Gy. Andor. Nyelvőr 329. l.
 1986. *Rúg*. Kara Ferenc. U. o. 355. l.
 1987. *Sírú, sokorú, kőkörú*. Mészöly Gedeon. M. Nyelv 337—346, 385—389. l.
 1988. A *sőt* kötőszó. Dankovits Béla. Nyelvőr 329. l.
 1989. *Sport-műszók*. Antibarbarus. U. o. 178. l.
 1990. *Súly*. Gombocz Zoltán. M. Nyelv 413. l.
 1991. *Süt, süítés*. Csefkó Gyula. M. Nyelv 238. l. — Simai Ödön. Nyelvőr 380. l.
 1992. Bahr és a *svihák*. Marót Károly. Nyelvőr 427. l.
 1993. *Szán*, Szláv sani > szán. Melegdi J. M. Nyelv 181. l.
 1994. *Száz*. Alföldi Mihály. Nyelvőr 474. l.
 1995. *Szegény legény*. Kertész Manó. M. Nyelv 317. l.
 1996. *Szélent*. Szily Kálmán. U. o. 458. l.
 1997. *Szellemes*. Putnoky Imre. U. o. 27. l.
 1998. A *Szemere*-név eredete. Török János. Nyelvőr 130. l.
 1999. *Szeresi*. Szily Kálmán. M. Nyelv 371. l.
 2000. *-szerű*. Tolnai Vilmos. U. o. 218. l.
 2001. *Szesz, szösz*. Pröhle Vilmos. Nyelvőr 351. l.
 2002. *Szó*. Beke Ödön. U. o. 354. l.
 2003. *Tapsifüles*. Szily Kálmán. M. Nyelv 318. l.
 2004. *Tar és tor*. Szily Kálmán. U. o. 266. l.
 2005. *Taxaméter*. Salgó Tarján. U. o. 131. l.
 2006. *Térszínnevek*. Hefty Gy. Andor. Nyelvőr 274. l.
 2007. *Toronyát, baranyát*. Szigetvári Iván. M. Nyelv 239. l. — Lehr Albert. U. o. 288. l.
 2008. *«Többek» jelenlétében*. Lehr Albert. U. o. 367—369. l.
 2009. *Tövik*. Melich János. U. o. 267. l.
 2010. *Tuhad*. Lehr Albert. U. o. 267. l.
 2011. *Tukmony, tikmonysültig*. Beke Ödön. Nyelvőr 354. l.
 2012. *Tzifra*. Batta István. M. Nyelv 372. l.
 2013. *Uraim*. Kertész Manó. Nyelvőr 473. l.
 2014. *Üver*. Török János. U. o. 185. l.
 2015. *Valamennyi*. Simonyi Zsigmond. U. o. 315—318. l.
 2016. *Várodalom és váránkozás*. Szily Kálmán. M. Nyelv 457. l.
 2017. *Vékonypénzü*. Domokos István. Nyelvőr 423. l.
 2018. A *vértajték* kifejezéshez. Szemkő Aladár. M. Nyelv 239. l.
 2019. A *«vielliebchen»* magyar neve a XVII. században. Sz. K. U. o. 269. l.
 2020. *Viganó*. Gulyás Pál. U. o. 132. l.
 2021. *Vonít*. Kara Ferenc. Nyelvőr 275. l. [229. l.
 2022. *Wien*. Szily Kálmán. M. Nyelv 185. l. — Szilády Áron. U. o.
 2023. *Zománcz*. Pruzsinszky János. U. o. 268. l.
 2024. *Zubbonycsi*. Gombocz Zoltán. U. o. 28. l.
 2025. *Zsivány*. Pröhle Vilmos. Nyelvőr 350. l.

5. Tankönyvek.

2026. *Acsay István dr., Bartha György dr. és Madarász Flóris dr.* Magyar nyelvtan mondattani alapon a középiskolák I. osztálya számára. 2. kiadás. Budapest, 1911. Lampel R. (8-r. 45 l.) 70 f.

2028. *Bartha Gy. és Madarász Fl.* Magyar olvasókönyv a középiskolák I. osztálya számára. 2. kiadás. Budapest, 1911. U. o. (8-r. 235 l.) 2 K.
2029. *Bartha József dr.* Rendszeres magyar nyelvtan közép- és polgári iskolák III. osztálya számára. Harmadik javított kiadás. Budapest, Szt. István-t. 1911. (8-r. 124 l.) 1 K 40 f.
2030. *Bartha József.* A magyar nemzeti irodalom története. I. kötet. Harmadik jav. kiadás. Budapest, 1911. Stephaneum (8-r. 376 l.) 3 K 20 f.
2031. *Bilinszky Lajos dr.* Módszeres magyar nyelvtan polgári és felsőbb leányiskolák I. és II. osztályának. Az új katolikus polgári leányisk. tanterv alapján. Harmadik változatlan kiadás. Budapest, 1911. Athenæum. (8-r. 123 l.) 1 K 60 f.
2032. *Bilinszky Lajos dr.* Poétika, retorika és olvasókönyv a tanító- és tanítónőképző intézetek harmadik osztályának. Budapest, Szt. István-t. 1911. (8-r. 255 l.) 2 K 60 f.
2033. *Biró Gyula, Halász Gyula, Mosdóssy Imre.* Poetika, kapcsolatban a magyar irodalom vázlatos történetével. Az új tanterv alapján. Budapest, Athenæum. 1911. (8 r. 224 l.) 3 K.
2034. *Bunea, Dr. Joan.* Repetitoriu pentru învățământul limbei maghiare in uzul școalelor medii cu limba de propunere românească. Brassó, Ciurcu, 1911. (8-r. 107 l.) 1 K 20.
2035. *Bunea, Dr. Joan.* Antologie maghiară. Fascicolul I. pentru clasa I. și II. gimnazială și reală. Brassó, Ciurcu, 1911. (8-r. 72, 1 l.) 70 bani. — Fasc. II. pentru clasa III. și IV. gimnazială și reală. U. o. 1911. (8-r. 2 lev., 137 l. 1 lev.)
2036. *Deme Károly.* Rendszeres magyar nyelvtan és a hangsúlyos verselés. A közép- és polgári iskolák III. osztálya számára. 6. kiadás. Budapest, Lampel R. 1911. (8-r. 88 l.) 1 K 20 f.
2037. *Gaal Mózes és Szántó Kálmán.* Olvasókönyv a magyar nemzeti irodalom történetéhez tanítóképzők használatára. 3. javított kiadás. Budapest, 1911. Franklin-t. (8-r. VII. 363 l.) 5 K.
2038. *Glósz Ferencz és Reöthy Vladimir.* Magyar nyelvtan a polgári leányiskolák II. osztálya számára. Az 1908. évi új tanterv alapján. 2. kiadás. Budapest, Lampel R. 1911. (8-r. 100 l.) 1 K 20 f.
2039. *Glósz F. és Reöthy V.* Magyar olvasókönyv a polgári leányiskolák II. osztálya számára. Az új polgári leányiskolai tanterv alapján. 2. kiadás. Budapest, Lampel R. 1911. (8-r. 220 l.) 2 K 40 f.
2040. *Glósz F. és Reöthy V.* Magyar nyelvtan és olvasókönyv. A polgári fiúiskolák I. osztálya számára. 2. kiadás. Budapest, U. o. 1911. (8-r. 267 l.) 2 K 80 f. — Ugyanaz. A polgári fiúiskolák II. osztálya számára. 2. kiadás. Budapest, U. o. 1911. (8-r. 299 l.) 2 K 60 f.
2041. *Glósz Ferenc és Reöthy Vladimir.* Költészettan. 1910. Bir. dr. Kerékgyártó Elek. Hivat. Közl. 4. sz.
2042. *Gokler Antal és Halász Gyula.* Módszeres magyar nyelvtan mondattani alapon a polgári leányiskolák és felsőbb leányiskolák II. osztálya számára. Új lenyomat. Budapest, 1911. Athenæum. (8-r. 92 l.) 1 K 20 f.
2044. *Halász Ignác.* Rendszeres magyar nyelvtan. A közép- és pol-

- gári iskolák III. osztálya számára. Sajtó alá rendezte Morvay Győző. 3. átdolgozott kiadás. Budapest, Lampel R. 1911. (8-r. 120 l.) 1 K 30 f. — Zolnai Gyula. Halász Ignác rendszeres nyelvtanának átdolgozott kiadásáról. Nyelvőr 64—68. l. — Dr. Morvay Győző nyilatkozata. U. o. 95. l. — Zolnai Gy. válasza. U. o. 135. l. — Dr. Tompa Béla és Vass Árpád nyilatkozata. Zolnai Gy. válasza. U. o. 188. l.
2045. *Halász Ignác*. Magyar nyelvtan mondattani alapon. A közép- és polgári iskolák I. osztálya számára. A legújabb tanterv és utasítások alapján átdolgozott 4. kiadást sajtó alá rendezte Morvay Győző. Budapest, 1911. Lampel R. (8-r. 86 l.) 1 K.
2046. *Jacobi, Dr. Julius*. Lehrbuch der magyarischen Sprache für Mittelschulen. I. Teil (für die I. Klasse). Zweite, umgearb. Aufl. Nagyszeben, W. Kraft. 1911. (8-r. 127, XVI. l.)
2047. *Keményfy K. Dániel*. Magyar olvasókönyv a polgári leányiskolák I. osztálya számára. Az új állami és katolikus tantervhez alkalmazottan. Budapest. Lampel R. 1911. (8-r. 160 l.) 2 K.
2048. *Kiss Szerafin*. Magyar nyelvtan, magyar olvasókönyv. A középiskolák II. osztálya számára. Budapest, 1911. Szt. István-t. (8-r. 71, 196 l.) 3 K 20 f. — Bir. Tolnai Vilmos. Hivat. Közl. 12. sz.
2049. *Koltai Virgil dr.* A költői írásművek elmélete (poetika) és olvasmányok. A legújabb miniszteri tanterv szerint felső kereskedelmi iskolák számára. Átdolgozta Zilahy György. 3. javított kiadás. Budapest, 1911. Athenæum. (8-r. 240 l.) 3 K 20 f.
2050. *Koltai Virgil dr.* A prózai írásművek elmélete (retorika) és olvasmányok felső kereskedelmi iskolák számára. Átdolgozta Zilahy György. 4. javított kiadás. Budapest, 1911. U. o. (8-r. 255 l.) 3 K 40 f.
2051. *Komáromy Lajos*. Rendszeres magyar nyelvtan az elemi iskolai tanító- és tanítónőképző-intézetek számára. 3. javított kiadás. Budapest, 1911. Lampel R. (8-r. 166 l.) 2 K 20 f.
2052. *Négyesy László*. Magyar nyelvtan. I. rész. Közép- és polgári iskolák és felsőbb leányiskolák I. osztálya számára 3. javított kiadás. Budapest, 1911. Lampel R. (8-r. 76 l.) 1 K.
2053. *Négyesy L.* Magyar olvasókönyv közép- és polgári iskolák I. osztálya számára. 4. kiadás. Budapest, 1911. U. o. (8-r. 236 l.) 2 K 40 f. — II. rész. Közép- és polgári iskolák II. osztálya számára. 3. kiadás. Budapest, 1911. U. o. (8-r. 232 l.) 2 K 80 f.
2054. *Négyesy L.* Poetika olvasmányokkal. Középiskolák VI. oszt. számára. 3. kiadás. Budapest, 1911. U. o. (8-r. 303 l.) 3 K 80 f.
2055. *Petri Mór dr.* Magyar nyelvtan különös tekintettel a helyesírás és fogalmazás gyakorlati tanítására. Polgári fiúiskolák, polgári leányiskolák és felsőbb leányiskolák számára. Dr. Göcz József és Tóth József nyomán az új tanterv figyelembevételével összeállította —. Negyedik kiadás. Budapest, Lampel R. (8-r. 166 l.) 1 K 80 f.
2056. *Pintér Jenő dr.* A magyar irodalom története középiskolák számára. I. kötet. A legrégibb időktől Kazinczy Ferencz haláláig. Budapest, 1911. Lampel R. (8-r. 279 l.) 3 K 80 f. — Ism. Keller Imre. Nemz. Nevelés 50. l. — Szeremley Barna. Hivat. Közl. 11. sz.

2057. *Prie, Dr. Octavian.* Manual de limba magiară pentru școlile medii, preparandii, școli civile de fete și particulari. Partea I., II. Budapest, 1911. Egyet. ny. (8-r. 195 l.) 2 K 50 f. — Bir. dr. Siegescu József. Hivat. Közl. 21. sz.
2058. *Prónai Antal dr.* A magyar irodalom története. I 1910. — *Ism. r. v. Tanáregyl. Közl.* 44. évf. 381—383. l. — II. kötet. Budapest, 1911. Stephaneum. (8-r. 448 l.) 4 K 40 f. — Bir. Endrei Akos. Hivat. Közl. 11. sz. — Dr. Tordai Ányos. Kath. Szemle 537—540. l. — Dudek. Religio 30. sz.
2059. *Révay Ferencz.* Poétika és irodalomtörténet a polgári leányiskolák IV. osztálya számára. Budapest, 1911. Singer és Wolfner. (8-r.) 3 K 20 f. — Bir. dr. Benedek Marcell. Hivat. Közl. 13. sz.
2060. *Révay Ferencz és Lengyel Miklós.* Rhetorika és poétika. II. rész a felső leányiskola V. osztálya számára. Budapest, 1911. Singer és Wolfner. (8-r. 288 l.) 3 K. — Bir. Tolnai Vilmos. Hivat. Közl. 15. sz.
2061. *Sebestyénne Stetina Ilona.* Magyar olvasókönyv a polgári és felsőbb leányiskolák II. osztálya számára. Sajtó alá rendezte Csermelyiné Schmidt Gizella. 4. kiadás. Budapest, 1911. Franklin-t. (8-r. 203 l.) 2 K.
2062. *Szinnyei József.* Iskolai magyar nyelvtan mondattani alapon. II. rész. A középiskolák, a polgári iskolák és a felsőbb leányiskolák II. osztálya számára. 11. javított kiadás. Budapest, Hornyánszky V. 1911. (8-r. 93 l.) 80 f.
2063. *Szinnyei József.* A magyar nyelv. A középiskolák VII. osztálya számára és magánhasználatra. 8. javított kiadás. Budapest, Hornyánszky V. 1911. (8-r. 99 l.) 1 K.
2064. *Toncs Gusztáv és Loósz István.* Szemelvények a magyar történetírókból és szónokokból. Görögpótló tankönyv a gimnázium VII. osztálya számára. Budapest, 1911. Franklin-t. (8-r. VIII, 344 l.) 3 K 50 f. — *Ism. dr. Hornyánszky Gyula.* Hivat. Közl. 21. sz. — Toncs és Loósz észrevételei és Hornyánszky válasza. U. o. 21. sz.
2065. *Vajda Gyula dr.* Magyar irodalomtörténeti olvasókönyv. I. rész. Irálytan. Felsőbb és polgári leányiskolák III. osztálya számára a teljes anyag felhasználásával. 3. kiadás. Budapest, Lampel R. 1911. (8-r. 240 l.) 2 K 50 f.
2066. *Vida Sándor dr.* Magyar irodalomtörténet. A magyar nemzeti irodalom vázlatos történeti ismertetése. A hazai nem magyar tanítónyelvű középiskolák használatára. — II. kötet. A legrégibb időkől Kisfaludy Károlyig. Fiume, 1911. Polonio Balbi. (8-r. 235 l. 2 lev.)
2067. *Weszeley Ödön.* Költészetten és irodalomtörténet a polgári leányiskolák IV. osztálya számára. 3., az új tanterv szerint átdolgozott kiadás. Budapest, 1911. Lampel R. (8-r. 320 l.) 4 K.
2068. *Weszeley Ödön.* A magyar irodalom ismertetése (költészetten és olvasmányokkal). Polgári és egyéb fokú iskolák számára. 3. kiadás. Budapest, 1911. U. o. (8-r. 367 l.) 4 K.

VIII. Klasszikus nyelvek és irodalmak.

1. Általános irányú czikkek.

2069. *Csiky Gergely*. Görög-római mythologia. 4. változatlan kiadás. Függelékül: óskeletal, germán és szláv mythologia. A magyarok mythológiája. Írta Latkóczy Mihály. Budapest, Franklin-t. 1911. (8-r. 328 l.) 4 K 80 f.
2070. *Nyári Jenő*. Az ókor szociológiai megismeréséhez. Huszad. Század 23. köt. 710—721. l.
2071. *Vári Rezső dr.* A görög tudomány az ókorban. Budap. II. ker. főgimn. 1910—11. értes. 5—82. l.
2072. *Wilamowitz-Moellendorf, U. v. u. Niese, B.* Staat u. Gesellschaft der Griechen u. Römer. 1910. — Ism. Kallós Ede. EPhK. 213—219. l.

2. Görög történet és régiségek.

2073. *Bassi, Domenico e Martini, Emidio*. Disegno storico della vita e cultura Greca. 1910. — Ism. Láng Nándor. EPhK. 224—226. l.
2074. *Erdős Tivadar*. Az athénei archæológiai társaságok és intézetek tevékenységéről. Arch. Értes. 266. l.
2075. *Fekete Gyula (dr. Nagyiványi)*. Marathon. Egyetértés 6. sz.
2076. *Gardner A. Ernest*. A régi Athén. Fordította Schmidt Márton dr. A fordítást felülvizsgálta Láng Nándor dr. I. kötet. Budapest, 1911. Akadémia. (8-r. X, 264 l.) 5 K.
2077. *Geréb József*. Az athéni demokratia legjelentősebb vonásai. Budapesti tanárképző. 1910/11. értes. 15—26. l. és Magy. Közművelődés II. 2. sz.
2078. *Heinemann, Margret*. Landschaftliche Elemente in der griechischen Kunst. 1910. — Ism. Láng Margit. EPhK. 495—497. l.
2079. *Hittrich Ödön*. Epidauros. Budap. ág. főgymn. 1910/11. értes. (Külön is megjelent. 8-r. 21 l.)
2080. *Hornyánszky Gyula*. A görög fölvilágosodás története. Hippokratés. 1910. — Ism. H. I. Budap. Szemle 145. köt. 463—475. l. — Balla Antal. Uránia 247. l. — Kallós Ede EPhK. 265—271. l. — Kempf József. Tanáregyl. Közl. 44. évf. 639—644. l. — Kont I. Revue internat. de l'enseign. 61. köt. 94. l. — Láng Nándor. Magy. Figyelő II. 349—351. l. — Dr. Morvay Győző. Magy. Középisk. 188—190. l. — Dr. Pauler Ákos. Filoz. Társ. Közlelm. 72—77. l. — Sebestyén Károly. Hét 16. sz. — Steinecker Magy. Társ.-tud. Szemle 494—499. l. — Rácz Lajos. Deutsch. Liter. Ztg. 51, 52. sz. [147—155. l.]
2081. *Horváth Károly*. Menasz város felfedezése. Népművelés XIII.
2082. *Konrád Ferenc*. A régi görögök lakomái és társas mulatságai. Nyitrai r. k. főgimn. 1910/11. értes. 3—58. l.
2083. *Kónya Gyula*. Az areiopagos rövid története Ephialtesig. (Csurgói ref. főgimn. 1910—11. értes. 11—29. l.)
2084. *Lamer, Hans*. Griechische Kultur im Bilde. 1911. — Ism. Hittrich Ödön. EPhK. 833. l.

2085. *Láng Margit.* Ó-görög iskolai élet. (Orsz. nőképző-egyl. leánygimn. 1910—11. értés. 3—14. l.)
2086. *Lüdtke, W. u. Nissen, Th.* Die Grabschrift des Aberkios. 1910. — Ism. Révay József. EPhK. 283. l.
2087. *Preuschen, E.* Analecta. 1910. — Ism. Révay József. EPhK. 141. l.
2088. *Reitzenstein, R.* Die hellenistischen Mysterienreligionen. 1910. Rövid ism. Magy Zsidó Szemle 58. l.

3. Görög irodalomtörténet.

2089. *Aischylos. Aeschylos* Oresteiaja. Drámai trilogia. Görögből fordította Csengeri János. 2. javított kiadás. Budapest, 1911. Franklin-t. (8-r. 228 l.) 3 K 20 f.
2090. *Alkiphron. Czebe, Ἰούλιος. Παρατήρησεις εἰς τὴν IV 7 ἐπιστολὴν τοῦ Ἀλκιφρόνου.* EPhK. 314—317. l.
2091. *Czebe Gyula. Διψαναυσίλυπος.* Parasitos név. Alkiphron III, 31. EPhK. 659—662. l.
2092. *Archilochos. Kallós Ede.* Megjegyzések és excursusok Archilochoshoz. I. (Trimeterek, tetrameterek, elégiák.) (Értekezések a nyelv- és széptudom. köréből. XXII. köt. 1. sz.) Budapest, 1911. Akadémia. (8-r. 103 l.)
2093. *Archimedes. László Ignác.* Archimedesnek egy eddigelé ismeretlen műve. Középisk. Math. Lapok XIX. 87—91. l.
2094. *Aristomenes. Aristomenes.* (Antipater Sidonias.) Ford. Székács József. A Cél 20. l.
2095. *Aristoteles. Tatarkievicz, Wladyl.* Die Disposition der Aristotelischen Principien. 1910. — Ism. Pauler Ákos. Filoz. Társ. Közlem. 310—314. l.
2096. *Demosthenes. Demosthenes* válogatott beszédei. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Foldy József dr. 2. javított kiadás. Budapest, Lampel R. 1911. (8-r. 108 l.) 1 K 50 f.
2097. *Dio. Dio Chrysostomus.* A Vadász. Részlet — VII. beszédéből. Elbeszélés. Görögből fordította Konrád Ferenc. Nyitra, Huszár I. ny. 1911. (8-r. 26 l.)
2098. *Euripides. Euripides* drámái. Alkestis. Ion. A két Iphigenia. Bacchansnők. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva fordította Csengeri János. Budapest, 1911. Akadémia. (8-r. 436 l.) 5 K.
2099. *Euripides.* Iphigenia Aulisban. Ford. Csengeri János. Erdélyi Lapok 5—11. sz.
2100. *Ivánfi Jenő.* Az Oresteia Münchenben. Az Ujság 210. sz.
2101. *Herodotos. Szemelvények Herodotos* történeti műveiből. Görögből fordította és magyarázta Geréb József dr. 4. kiadás. (Jele írók iskolai tára. 72.) Budapest, Franklin-t. 1911. (8-r. 176 l.) 1 K 80 f.
2102. *Homeros. Homér.* Glaukos és Diomedes. (Az Ilias VI. énekéből.) Ford. Vértessy Jenő. Magyarország 205. sz.
2103. *Odiseu in coliba slugii sale.* (Din Odisee, Cant. XIV, v. 442—533.) Trad. de Gheorghe Coşbuc. Romanul 112. sz.
- 2103a. *Draheim, H.* Die Odyssee als Kunstwerk. 1910. — Ism. Vértessy Dezső. EPhK. 219—222. l.

2104. *Finsler, Georg.* Homer. 1908. — Ism. Marót Károly. EPhK. 829—831. l.
2105. *Málnásy Károly.* Homeros Zeusa. Ism. Acsay Fer. EPhK. 286. l.
2106. *Marót Károly.* Egy különös beszédkezdet Homerosnál. EPhK. 322—327. l.
2107. *Mulder, Dietrich.* Die Ilias und ihre Quellen. 1910. — Ism. Marót Kálmán. EPhK. 765—769. l.
2108. *Pecz, Γουλιέλμος.* Συμβολαὶ εἰς τὴν συγχριτικὴν τροπικὴν τῆς ποιήσεως ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὴν ποιητικὴν. Μέρος III. Οἱ τρόποι τῆς ἡλικίας καὶ τῆς ὁδοσείας. EPhK. 1—85. l.
2109. *Lukianos. Lucianus.* Icaromenippus vagy utazás az égbe. Fordította Konrád Ferenc. Nyitramegy. Szemle 40—42. sz. (Külön is megjelent (8-r. 25 l.)
2110. *Menandros. Menandrosz* vígjátékainak töredékeiből. Ford. Bélyei (Bielek) Dezső. Budap. Hírl. 305. sz.
2111. *Huszti József.* Menander és Epikuros. EPhK. 644—658, 730—747. l. Önállóan is megjelent (8-r. 34 l.)
2112. *Oppianus. Vári Rezső.* Az oppianusi glossák. (Kivonat.) Akad. Értes. 341—350. l.
2113. *Philostratos. Mezey Sándor dr.* Az idősebbik Philostratos «Eikones»-e. Második könyv. Mezőtúri főgimn. 1910—11. értes. 3—65. l. Ism. Csermelyi Sándor. EPhK. 502. l.
2114. *Plato. Kelecsényi János dr.* A szép és a művészetek ellentéte Plató esztétikájában. Budap. IV. ker. felső leányisk. 1910/11. értes. 3—17. l.
2115. *Zivuska Jenő.* Platon Parmenidese, mint az eszmetan egyik fejezete. Besztercebányai kath. főgimn. 1910/11. értes. 3—39. l. (Külön is megjelent. 8-r. 37 l.) [Napló 25. sz.
2117. *Sappho. Sappho.* Aphroditéhoz. Ford. Zoltán Vilmos. Budapesti
2118. *Sophokles. B. L.* Oedipus a cirkuszban. Népművelés XIV. 249—251. l. — Sebestyén Károly. Budap. Hírl. 223. sz. — Szomory Emil. Az Ujság 223. sz.
2119. *Ivánfi Jenő.* Oedipus a cirkuszban. Az Ujság 114. sz. (Reinhardték Sophokles előadásáról.)
2120. *Sík Sándor.* Oidipus király. Élet 40. sz.
2121. *Thukydides. Rochlitz Zoltán.* Thukydides stílusa. Budapest, Fritz Á. ny. 1911. (8-r. 30 l. 1 lev.)
2122. *Vazul. Bódiss Jusztin dr.* Nagy Szent Vazulnak buzdító szózata az ifjakhoz, miként olvashatják haszonnal a pogány görög irodalmat. A pannonhalmi főapátság főisk. évkönyve 1910—11. 237—263. l.
2123. *Liederdichtung u. Sprachweisheit d. alten Hellenen.* Übertr. v. Dr. L. Straub. — Ism. Marót Károly. EPhK. 831—833. l.

4. Nyelvészet.

2124. *Buck, C. D.* Introduction to the study of the greek dialects. 1910. — Ism. Pecz Vilmos. EPhK. 140. l.
2125. *Hoffmann, O.* Geschichte der griechischen Sprache. I. 1911. — Ism. Kertész Ármin. EPhK. 424. l.

2126. *Kemenes Illés dr.* Szent Pál mint nyelvújító. A pannonhalmi főapátság főisk. évkönyve 1910 11. 264—279. l.
 2127. *Vértesy Dezső.* Nyelvészeti viták a görög kamarában. Nyelvőr 278—280. l.

Tankönyvek.

2128. *Dóczi Imre.* Görög olvasó- és gyakorlókönyv. II. rész. Budapest, 1911. Athenæum. (8-r. 235 l.) 3 K 40 f.
 2129. *Maywald József dr.* Görög nyelvtan rövid, áttekinthető előadásban. Függelékül az ión szójárás vázlata. Gimnáziumi használatra. 6. kiadás. Budapest, Kókai L. 1911. (8-r. 204 l.) 3 K.

Újgörög.

2130. *Darkó Jenő.* Valaoritis új-görög költő. Budap. Szemle 144. köt. 100—113. l.
 2131. *Pecz Vilmos.* Az egyetemes görög philologia és a *καθαρεύουσα* mint annak nemzetközi nyelve. EPhK. 705 l. — Vári Rezső megjegyzése. U. o. 783. l. — Pecz V. válasza. U. o. 783. l.
 2132. *P. V. Drerup és Heisenberg* az újgörög irodalmi nyelv kérdéséről. U. o. 706. l.
 2133. *P. V.* Az újgörög irodalmi nyelv kérdése. EPhK. 434. l.

5. Római történet és régiségek.

2134. *Farkas Pál.* A római köztársaság alkotmányválsága. Magy. Figyelő III. 464—479. l.
 2135. *Gereb József.* A római archæologiai kiállítás. EPhK. 775—778. l.
 2136. *Hittrich Ödön.* Római régiségek 1910. — Ism. Finály Gábor. EPhK. 149. l.
 2137. *Kallós Ede.* A 306 Fabius hősi vállalkozása. EPhK. 460—464. l.
 2138. *Kató Sándor dr.* Ó-római vendégfogadók. Uránia 373. l.
 2139. *Kovács, Étienne.* Le système monétaire de l'Etrurie. Dolgozatok az erdélyi múz. érem-rég.-tárából II. 128—173. l.
 2140. *Lamer, Hans.* Römische Kultur im Bilde. 1910. — Ism. Hittrich Ödön. EPhK. 833. l.
 2141. *Láng Margit.* A legújabb ásatások Pompejiben. Budap. Szemle 141. köt. 279—291. l.
 2142. *Liebenau, W.* Fasti consulares imperii Romani. 1910. Ism. Finály Gábor. EPhK. 149. l.
 2143. *Molnár Antal.* Milyen volt a római nő? Komáromi Ujs. 27. sz.
 2144. *Patek Béla.* Septimius Severus római császár élete. Nagykárolyi polg. fiúisk. 1910 11. értes. 3—41. l.
 2145. *Rodenwaldt, Gerhart.* Die Komposition der pompejanischen Wandgemälde. 1910. — Ism. Láng Margit. EPhK. 692—695. l.

6. Római irodalomtörténet.

- 2145a. *Alszeghy Zsolt.* Az erszény. EPhK. 663—668. l. (Du Cigne munkájáról.)

2146. *Manitius, Max.* Geschichte d. lateinischen Literatur des Mittelalters. 1911. — Ism. Révay József. EPhK. 821—824. l.
2147. *Margalits, Eduard dr.* Sententiæ in classicis Latinis I. Poetæ. Excerpsit et in ordinem redegit —. Budapest, 1911. Rényi K. (8-r. 286 l.) 4 K.
2148. *Ammianus. Horváth István.* Ammianus Marcellinus forrása és hitelessége különös tekintettel a hunnokra. Budapest, 1911. Pátria. (8-r. 48 l.)
2149. *Apollonius. Szilágyi Adolf.* Apollonius Rhodius «Argonautica»-ja. Soproni Laehne-intéz. 1910/11. értes. 3—16. l.
2150. *Apuleius. Apuleius.* Amor és Psyche. Mese. Latinból fordította és bevezetéssel ellátta Csengeri János. (Olcsó könyvtár 1593—91.) Budapest 1911. Franklin-T. (16-r. 68 l.) 40 f. — Ism. Kempf József. EPhK. 209—310. l. — Harsányi L. Élet 3. sz.
2151. *Braun Soma.* Kísérlet Apuleius metamorphosese eredetének új magyarázatára. EPhK. 405—412, 471—479. l.
2152. *Catullus. Catullusból.* Carmen 62. (A házasság himnusza.) Ford. Molnár Jenő. Budap. Hirl. 305. sz.
2153. *Deák Albert dr.* Catullus. Kolozsv. Hirl. 102. sz.
2154. *Cicero. Ciceronis, M. T.* — de imperio Gnæi Pompei oratio ad Quirites pro lege Manilia. Iskolai használatra magyarázta Zsámboki Gyula. 4. kiadás. (Jeles írók iskolai tára 27.) Budapest, Franklin-T. 1911. (8-r. 83 l.) 1 K. 20 f.
2155. *A. C. Herennius*hoz intézett rhetorika III. könyve. Fordította Moravszky F. Ism. Incze József. EPhK. 361. l.
2156. *Sándor Pál.* Cicero életfilozófiája. Pápai ref. főisk. 1910 11. értes. 35—51. l.
2157. *Simon László.* Cicero egy ismeretlen Philippicájának nyomai. EPhK. 255—260. l. (Külön is. Budapest, Brózsá O. ny. 8 r. 22 l.)
2158. *Claudianus. Cl. Claudianus* Rufinus ellen. I. könyv. Ford. Sütő István. Kalazantinum XVI. 6. 40. l. — Eleje a mult évi folyamban.
2159. *Commodianus. Brewer, Heinr.* Die Frage um das Zeitalter Commodianus. 1910. — Ism. Révay József. EPhK. 492—495. l.
2160. *Hilarius S. De Hymnis Sancti Hilarii episcopi Pictaviensis.* Colocza, typ. A. Juresó, 1911. (8 r. 95 l.) — Ism. Sík Sándor dr. Magy. Középiskola 507. l.
2161. *Horatius. 1.* A hajónak képzelt köztársasághoz. (Carm. I. 14.) Ford. Senior. Kalazantinum XVI. 92. l. — *2.* A Vergiliust vivó hajóhoz (Carm. I. 3.) U. o. 115. l. — *3.* Mercuriushez. (Carm. I. 10.) U. o. 133. l. — *4.* Augustus Cæsarhoz. (Carm. I. 12.) U. o. 140. l. — *5.* Delliushoz. (Carm. II. 3.) U. o. 193. l. — *6.* Aristius Fuscushoz. (Carm. I. 22.) U. o. 207. l.
2162. *Horatius.* Melpoménehez. (IV. 3.) Ford. Kocsis Vincze. Kalazantinum XVI. 226. l.
2163. *Horatius.* Chloéhoz. Ford. Zoltán Vilmos. Kőbányai Hírek 32. sz.
2164. *Kozmutza Kornélné.* Horáciusz fürdője. Budapesti Hírlap 173. sz.
2165. *Ruckdeschel, Friedr.* Archaismen . . . in der Sprache des Horaz. 1910. — Ism. Révay József. EPhK. 422. l.
2166. *Minucius. Révay József.* Minucius Felix. EPhK. 85—99, 194—203, 243—250. l. (Külön is megjelent 8-r. 85—250. l.)

2167. Ovidius. *Franke, Car.* De Ovidii Fastorum fontibus. — Ism. Révay József. EPhK. 357. 1.
2168. *Némethy Géza.* Ovidiana. EPhK. 161—167. 1.
2169. Petronius. *Petronii cena Trimalchionis.* Herausg. v. W. Heraeus. 1909. — Ism. Révay József. EPhK. 699—701. 1.
2170. *Rosenblüth, M.* Beiträge z. Quellenkunde v. Petrons Satiren. 1909. — Ism. Révay József. EPhK. 281. 1.
2171. Phædrus. Szemelvény *Phædrus* meséiből a gimnázium III. osztálya számára. Magyarázattal és szótárral ellátva szerkesztette Roseth Arnold. 3-ik, lényegében változatlan kiadás. (Görög és latin remekírók jegyzetes iskolai gyűjteménye.) Budapest, Lampel R. 1911. (8-r. 102 l.) 1 K.
2172. Prudentius. *Schuster, Franz X.* Studien zu Prudentius. 1909. — Ism. Révay József. EPhK. 355—357. 1.
2173. Sallustius. *Sallustii C. Crispi* Bellum Jugurthinum. Magyarázta Hittrich Ödön dr. 3. kiadás. (Jeges írók iskolai tára. 51.) Budapest, Franklin-T. 1911. (8-r. 146 l.) 1 K.
2174. *C. Sallusti Crispi* Libri de coniuratione Catilinæ et de bello Jugurthino. Magyarázó bevezetéssel ellátta Bartal Antal és Malmosi Károly. Budapest, 1911. Athenæum. (8-r. XIV, 89 l.) 1 K 40 f.
2175. *Sallustius (C. Cr.)* összes munkái. Kiadta és magyarra ford. dr. Cserép József. 1910. — Ism. dr. Friml Aladár. Tanáregyl. Közl. 44. évf. 92—94. 1.
2176. Seneca. *Hupka Ödön.* Seneca száműzése. Bölcsészetdoktori értekezés. Budapest, 1911. Toldi L. (8-r. 58 l.) 2 K. Egy részlete megjelent az EPhK. 799—813. 1. is.
2177. *Dobai János.* Seneca jog- és állambölcsélete. Bölcsészetdoktori értekezés. Budapest, 1911. Franklin ny. (8-r. 34 l. 1 lev.)
2178. Silvia. *Silviae* vel potius Aetheriæ peregrinatio ad loca sancta. Herausg. v. W. Heraeus. 1908. — Ism. Révay József. EPhK. 699—701. 1.
2179. Tacitus. Szemelvények *P. Cornelius Tacitus* műveiből. Szerkesztette dr. Gyomlay Gyula. 3. kiadás. Budapest, 1911. Athenæum. (8-r. 285 l.) 3 K 20 f.
2180. *Bagyary Simon.* Tacitus és Suetonius mint a császárkor történetírói. EPhK. 387—405, 464—471. 1.
2181. Terentius. *Endrődi Jenő.* Terentius Andriájának viszonya Menanderhez. EPhK. 328—346. 1. (Külön is megjelent. 8-r. 21 l.)
2182. Tertullianus. *Tertullianus* de præscriptione hæreticorum. Herausg. v. G. Preuschen. 1910. Ism. Révay József. EPhK. 141. 1.
2183. *Heinze, Rich.* Tertullian Apologeticum. 1910. — Ism. Révay József. EPhK. 695—699. 1.
2184. *Romano, Bened.* La Storia del costume in Tertulliano. 1910. Ism. Révay József. EPhK. 424. 1.
2185. Vergilius. *Vergilii Maronis (P.)* Catalepton. Edidit adnotationibus exegeticis instruxit Geyza Némethy. (Ertekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XXI. köt. 9. sz.) Budapest, Akadémia, 1911. (8-r. 34 l.) 60 f. — Ism. Hegedüs István. EPhK. 748—753. 1.
2186. *P. Vergilii Maronis* Aeneis. Magyarázata Várkonyi Odilo dr.

- III. füzet. Aeneis. II. k. 1—620. 3. kiadás! (Latin és görög iskolai klasszikusokhoz való praeparáció. 10. füz.) Budapest, 1911. Lampel R. (8-r. 97—144 l.) 50 f.
2187. *Kirchner, Ioan.* De Servii, carminum Vergilianorum interpretis. etc. I. Ism. Révay József. EPhK. 223. l.
2188. *Némethy Géza.* Vergilius epigrammái. (Kivonat.) Akad. Értes. 77—85. l.

Újlatin.

2189. *Aquinói szt. Tamás* himnusza az oltári szentségről. (Adoro Te devote . . .) Ford. Varjú János. Kalazantinum. XVI. 169. l.
2190. *Kropf Lajos.* Az «Inveni portum» szerzőjének kérdéséhez. EPhK. 437. l.

Nyelvészet.

2191. *Bérczi János.* A latin perfectumrendszer. Nagykanizsa. Krausz és Farkas ny. 1910. (8-r. 55 l.)
2192. *Horváth Cyrill.* Egy szó a «modulatio»-ról. EPhK. 778. l.
2193. *Kemenes, Elias.* De reduplicatione in lingua latina. Jaurini, typis «Összetartás». 1911. (8-r. 36 l., 1 lev.)
2194. *Kertész Ármán.* A latin volo alakjai és összetételei. Nyelvtudomány III. 281—288. l.
2195. *Kertész Ármán.* Dignus és egy latin hangtörvény. U. o. III. 294—383. l.
2196. *Prie, Dr. Octavian.* Verbele auxiliare: sunt, am și voui. Studiu din filologia română. Balázsfalvi gör. kat. tanító intézet 1910 11. értes. III—XL. l. (Külön is megjelent. 8-r. 40 l.) 60 f.
2197. *Stolz, Fr.* Geschichte der latein. Sprache. 1910. Ism. Kertész Ármán. EPhK. 145. l.

7. Tankönyvek.

2198. *Bagossy, Barthol.* Parva grammatica Latina. Szatmár, 1911, Pázmány sajtó. (8-r. 32 l.) 40 f. — Ism. Crispus. Magyar Középisk. 378. l.
2199. *Fodor Gyula és Kurtz Sándor dr.* Latin olvasmányok a gimnáziumok III. és IV. osztálya számára. III. osztály: Corn. Nepos, Titus Livius, Phædrus. IV. osztály: Julius Cæsar, Curtius Rufus, Ovidius. 2. kiadás. Budapest, 1911. Franklin-T. (8-r. 269 l.) 4 K.
2200. *Fodor Gyula dr. és Székely István dr.* Liber Sexti. Latin nyelvkönyv a gimnázium III. és IV. osztálya számára. II. kötet. Budapest, 1911. Szt. István-t. (8-r. XIX, 459 l.) 4 K. — Bir. Bielek Dezső. Hivat. Közl. 15. sz.
2201. *Hittrich Ödön dr.* Latin nyelvtan. I. Alaktan. A gimnázium I. és II. osztálya számára. 5. kiadás. Budapest, Franklin-T. 1911. (8-r. 110 l.) 1 K. 50 f.
2202. *Kempf József. Csengeri János dr. és Cserép József dr.* Stílusgyakorlatok Julius Cæsarhoz, Curtius Rufushoz és Ovidius

- Nasóhoz. A gimnázium IV. osztálya számára. 2. csaknem változatlan kiadás. Budapest, 1911. Lampel R. (8-r. 107 l.) 1.40 K.
2203. *Kőhalmi Mihály Szévé.* Latin beszédgyakorlatok. Szilágy-somlyói r. k. főgimn. 1910 11. értes. 7—24. l.
2204. *Pirchala Imre.* Latin mondattan olvasmányokkal és gyakorlatokkal a reáliskolák VI. oszt. számára. Átdolgozta dr. Benisch Arthur. Második kiadás. Budapest, 1911. Athenæum. (8-r. 107 l.) 1 K 60 f.
2205. *Pirchala Imre.* Latin olvasókönyv a gimnázium III. és IV. osztálya számára. Nepos, Livius, Curtius, Cæsar, Phædrus és Ovidius műveiből. II. kötet. Magyarázó jegyzetek, fordítási gyakorlatok és szótár. Hatodik kiadás. Budapest, 1911. Athenæum. (8-r. 220 l.) 2 K 70.
2206. *Pirchala Imre.* Latin nyelvtan reáliskolák számára olvasmánynyal és szótárral. Átdolgozta dr. Benisch Arthur. Második kiadás. Budapest, 1911. Athenæum. (8-r. 116 l.) 1 K 60 f.
2207. *Roseth Arnold.* Latin nyelvtan. II. Mondattan. Gimnáziumok számára. 3. lényegében változatlan kiadás. Budapest, Franklin-T. 1911. (8-r. 140 l.) 1 K 80 f.
2208. *Vári Rezső.* Latin-francia-német-magyar szójegyzék. Soproni főreálisk. 1910/11. értes. 3—27. l.

8. Magyarország régészeti.

2209. *Alapi Gyula dr.* A Múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelőségének harmadik archæologiai tanfolyama. Múz. Kvtári Értes. 239—265. l.
2210. *Bella Lajos.* Római leletekről Sopronban. Arch. Értes. 271—275. és 365—369. l.
2211. *Bella Lajos.* Római feliratos kövek. Soproni Napló 224—226. sz.
2212. *Börzsönyi Arnold.* Óskori emlékek a győri múzeumban. Arch. Értes. 353—360. l.
2213. *Buday Árpád dr.* Porolissumból. Jelentés az 1909. év nyarán végzett ásatásokról. Dolgozatok az erdélyi múz. érem-régiségtárából II. 70—105. l. [II. 260—274. l.]
2214. *Buday Árpád dr.* Pótlások a C. I. L. III. kötetéhez. U. o.
2215. *Buday Árpád dr.* A római limes Németországban. 1910. — Ism. dr. Finály Gábor. Arch. Értes. 81. l.
2216. *Darnay Kálmán (Szentmártoni).* Újabb leletek a szalacsikai barbár kelta pénzverő- és öntőműhely területén. U. o. 311—328. l.
2217. *Dessewffy Miklós, gr.* barbár pénzei. 1910. Ism. Márton Lajos. U. o. 82—86. l. [U. o. 184—192. l.]
2218. *Éber László.* Archæologiai kutatások a külföldön. Középkor.
2219. *Ferenczy Sándor.* Újabb római leletekről Zalatnán. U. o. 374. l.
2220. *Finály Gábor dr.* Két római felirat Dáciából. U. o. 433—435. l.
2221. *Fischer, Georg.* Über einen grösseren in der Umgebung von Sächsisch-Sankt-Georgen gemachten Fund römischer Familien-denare. Besztercei ág. főgimn. 1910 11. ért. melléklete. 4—24. l.
2222. *Groller M.* Archæologiai ásatások Sopronmegyében. Arch. Értes. 64—74. l. [U. o. 377. l.]
2223. *Gubitz Kálmán.* A monostorszegi fonatmintás kötőredékekről.

2224. *Hampel József*. A gávai sírlelet. (Szabolcs m.) U. o. 135—147. l.
 2225. *Hampel József*. Apulumi oszlopfők. U. o. 228—253. l.
 2226. *Hampel József*. Lovas istenségek dunavidéki antik emlékeken. U. o. 409—425. l.
 2227. *Hekler Antal*. Római vassisakok Dunapenteléről. U. o. 253—260. l.
 2228. *Jankó László*. Késő bronzkori urnasírokról Zircz vidékén. U. o. 437—442. l.
 2229. *Kovács István dr.* Az apahidai őskori telep és La-Tène temető. Dolgozatok az erdélyi múz. érem-rég.-tárából II. 1—69. l.
 2230. *Kovács István dr.* Kiadatlan daciai és istrosi éremváltozatok. U. o. II. 288—300. l.
 2231. *Kővári Ernő dr.* Árpádkori sírok Vajdahunyadon. U. o. 312—315. l.
 2232. *Láng Margit dr.* Terracottából való diptychonos szobrocskák-ról. Arch. Értes. 267—271. l.
 2233. *Márton Lajos dr.* A magyarhoni fibulák osztályozása. U. o. 329—352. l.
 2234. *Orosz Endre*. Erdélyi obsidián nucleus leletekről. U. o. 275—277. l.
 2235. *Roska Márton dr.* Rómaikori villa Dezmér határában. Dolgozatok az erdélyi múz. érem-rég.-tárából II. 106—110. l.
 2236. *Schober Arnold*. Római sírkövek Dáciából. U. o. II. 275—287. l.
 2237. *Sulicé, Nicolae*. Câteva date referitoare la activitatea armatei romane în Dacia. Brassói gör. róm. gimn. 1910 II. értes. 3—40. l.
 2238. *Szőnyi Ottó dr.* Római leletekről Pécssett. Arch. Értes. 371—373. l.
 2239. *Téglás Gábor*. A két Moesia legio emlékeinek jelentősége Alsó-Pannonia hadtörténetében. Hadtört. Közlem. 197—235. l. (Külön is megjelent. 8-r. 41 l.)
 2240. *Téglás Gábor*. Arany- és ezüst szoborművek s azok ékítési módja Baeticából (Hispania) a Krisztus utáni második században. Bányász. Kohász. Lapok 52. köt. 349—359. l.
 2241. *Téglás Gábor*. A Krisztus születése előtti Dácia ezüstötvösségének bányatörténelmi jelentősége. U. o. 52. köt. 521—551, 601—607. l. [545—547. l.
 2242. *Téglás Gábor*. Ólom súlynehezék Dácia fővárosából. U. o. 53. köt.
 2243. *Téglás Gábor*. Római erdei emlék Lika-Krbava megyében. Erdész. Lapok 288—291. l.
 2244. *Téglás István*. A potaissai (tordai) római bronzszobrocskák. Művészet 347—350. l.
 2245. *Téglás István*. A mezőbodonai és mezőszakáli vicusokról. Arch. Értes. 77—80. l.
 2246. *Téglás I.* A csáköi vicusról. U. o. 369—371. l.
 2247. *Téglás I.* A fűgedi vicusról. U. o. 435—437. l.

IX. Germán nyelvek s irodalmak.

1. Német.

2248. *Abraham a Sancta Clara*. Blütenlese von Dr. Bertschl. — Ism. Simoncsik Ede. Kath. Szemle 329—332. l.
 2249. *Alscher, Otto*. Ungarns deutsches Dichtertum. Jung Ungarn VII. 803—811. l. 717—720. l.
 2250. *Alscher, Otto*. Otto Krause. Die Karpathen. IV. 2. Hälfte

2251. *Amann, Paul.* Leopold Komperts literarische Anfänge. — Ism. Gragger Róbert. EPhK. 146. 1.
2252. *Ambrus Zoltán.* Schnitzler Arthur. Nyugat II. 910—920. 1.
2253. *Anastasius.* Felix Salten als Novellist. Pester Lloyd 299. sz.
2254. *Babits Mihály.* Nietzsche mint filológus. Nyugat II. 57—62. 1.
2255. *Bayer József.* Rosner Lipót életrajzához. EPhK. 503—505. 1.
2256. *Bayer József.* Nestroy mint plagizator. EPhK. 505. 1. — Lásd 1697. sz. a. is. [Pester Lloyd 257. sz.]
2257. *Beradt, Martin.* Das Kind. Roman. 1911. Ism. dr. Messer M.
2258. *Berndl, Dr. Ludwig.* Josef Viktor Widmann. U. o. 269. sz.
2259. *Bialik, Ch. N.* Gedichte. 1911. — Ism. dr. Rosenfeld Oskar. U. o. 269. sz.
2260. *Beurmann.* Esti áldás. Ford. Lányi Viktor. Élet 47. sz.
2261. *Böhlau, Helene.* Isebies. Roman. 1911. — Ism. Alscher O. Pester Lloyd 173. sz.
2262. *Bolanden Konrád.* A betlehemi kised. Istenitélet. Ford. dr. Rada István. 1911. — Ism. dr. Tordai Ányos. Kath. Szemle 1097. 1.
2263. *Borchegs, Dr. W.* Kotzebue. Zu seinem 150. Geburtstag. Budap. Tagbl. 104. sz.
2264. *Botsky, Katharina.* Der Trinker. Roman. 1911. — Ism. L. H. Pester Lloyd 287. sz.
2265. *Brod, Max.* Jüdinnen. Roman. 1911. — Ism. Pick Ottó. U. o. 149. sz. és L. II. U. o. 221. sz.
2266. *Bruckhard, Max.* Scala Santa. Wien. Ism. R. U. o. 263. sz.
2267. *Dauthendey, Max.* Raubmenschen. Roman. Ism. Pick Ottó. U. o. 263. sz.
2268. *Dehmel Richard.* Mély sóhaj. Ford. Radvány Ernő. Haladás 108. 1.
2269. *Dehmel* verseiből. 1. Éva siralma. Ford. Mina János. 2. Hangok az éjben. 3. És eljöttél. Ford. Felszeghy Béla. Erdélyi Lapok 18. sz.
2270. *Dezasse, Ilda gr.* Nikolaus Schmidt, ein ungarisch-deutscher Dichter. Jung Ungarn IV. 521—525. 1.
2271. *Dörnhöffer, Friedr.* Seelengärtlein. Hortulus animæ. 1911. — Ism. S. Könyvszemle 175—178. 1.
2272. *Eisler, Jos. Mich.* Elfenbeinthurm. Sonette. — Ism. Babits Mihály. Nyugat I. 986. 1.
2273. *Ernst, Albert.* Das Naturgefühl L. H. Chr. Hölty. 1910. — Ism. Gálos Rezső. EPhK. 425—428. 1.
2274. *Ewers, Hanus Heinr.* Alraune. Roman. 1911. — Ism. dr. Messer M. Pester Lloyd 281. sz.
2275. *F. Gerhart Hauptmann* und sein erster Roman: Der Narr in Christo Emanuel Quint. Kirchh. Blätter III. 12, 13. sz.
2276. *Flaskamp Christoph.* Este. Ford. Sik Endre. Kath. Szemle 963. 1.
2277. *Goethe, Goethe, J. W. v.* Egmont. Ein Trauerspiel in 5 Aufzügen. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Barta Mór dr. (Jeles Írók Iskolai Tára 93.) Budapest, 1911. Franklin-t. (8 r. 126 l.) 1 K 50 f. — Bir. dr. Gálos Rezső. Hivat. Közl. 5. sz.
2278. *Goethe.* Faust. A tragédia első része. Fordította Dóczi Lajos. (Magyar Könyvtár 480—482. 1.) Budapest, 1911. Lampel R. (16-r. 153 l.) 90 f.
2279. *Goethe.* Hasonlóság. Ford. Som Ádám. Kis Magy. Alföld 32. sz.

2280. *Goethe* dalaiból. 1. A távollevőhöz. 2. Örök szerelem. 3. Buzdítás. Ford. Zoltán Vilmos. Budap. Napló 90. sz.
2281. Patkányballada. (Faustból.) Ford. Sponer Andor. Pesti Napló 206. sz.
2282. *Goethe*. Hermann și Dorotea. Traducere în hexametrii de Maria Baiulescu. Brassó, Ciureu, 1911. (8-r. 73 l. 1 lev.) 80 fill.
2283. Mignon. (Părinții și copilăria ei—) (Fragment din romanul lui Goethe: «Wilhelm Meisters Lehrjahre» cartea VIII. cap. 9.) Trad. B. B. Romanul 64—68. sz.
2284. *Barabás Abel*. Goethe. 1911. — *Ism. p. e.* Kolozsv. Hirl. 126. sz. — Bleyer Jakab. EPhK. 675—680. l. — Glatz Károly. Népművelés XIII. 275. l. — *ly.* Uránia 381. l. — *P. L.* Magy. Nemzet 128. sz. — Sas Andor. Irodalomtört. Közlem. 494. l. — Schreiber Károly. Pester Lloyd 197. sz. — Szabó Dezső. Nyugat II. 238. l. — Vasárn. Ujs. 22. sz.
2285. *Barabás Abel*. Rövid ösvény Goethe Faustján át. Pesti Napló 134. sz.
2286. *Barabás, Dr. Abel v.* Goethe ein Heide? Pester Lloyd 136. sz.
2287. *Barabás Abel*. Goetheopolis. Délmagyar. Közl. 218. sz.
2288. *Barabás Abel*. Velence a világírodalomban. Budap. Hirl. 182. sz.
2289. *Barabás, A.* Der achtzigjährige «Faust». N. Pest. Journ. 86. sz.
2290. *Barabás Abel*. Goethe «pogánysága». Kereszt. Magvető 78—91. l.
2291. *Báthory Nándorné özv.* Goethe anyja és Anna Amália hercegnő. Élet 32. sz.
2292. Buch von der Nachfolge Goethes. 1911. — *Ism.* «A boldog Goethe» címmel. Népművelés XII. 333—336. l.
2293. *Dóczy, Ludwig*. Faust-Aufführungen. N. Pest. Journal 67. sz.
2294. *Erényi Gusztáv*. A «Faust» philosophiája. Szemelvények egy nagyobb tanulmányból. Budapest, 1911. Globus. (8-r. 64 l.)
2295. *Forbáth, Dr. Emerich*. Goethes Stellung zu Gottheit und Religion. Pester Lloyd 161. sz.
2296. *Gálos Rezső*. Goethe «Schatzgräber»-jéhez. EPhK. 151. l.
2297. Goethe und Heine-Lieder. Gesungen von Gita Lénárt. Budapest, 1911. (8-r. 16 l.) 20 f.
2298. A. Goethe és Napoleon. Vasárn. Ujs. 37. sz.
2299. h. Goethe és Schiller balladáihoz. EPhK. 704. l.
2300. h. g. Goethe legújabb műve. Budap. Szemle 142. köt. 438. l.
2301. *Hatvany, Ludwig*. Der Urabel, die Abeliten und der Abelismus. (Eine literarisch-kriminalistische Abhandlung.) Jung Ungarn IX. 1013—1020. l.
2302. *Kutasi, Dr. Elemér*. Das Goethe-Museum in Budapest. U. o. XI. 1216—1227. l.
2303. *Merker Márton dr.* Goethe «Hermann und Dorothea»-jának méltatása. Szatmárnémeti kath. főgimn. 1910/11. értes. 3—21. l.
2304. *Zsoldos Benő*. Goethe és Carlyle levelezéséből. Vasárn. Ujs. 7. sz. — Lásd 2391. sz. a. is.
2305. *Gragger R.* A Zay-ugróczy német verses kódexről. *Ism.* Bittenbinder Miklós. EPhK. 433. l.
2306. *Greif Márton*. 1. Késő ősszel. 2. Az ő sirja. 3. Emlékezés a gyermekkorra. Ford. Feleki Sándor. Budap. Napló 90. sz.
2307. *Grillparzers Werke*. Herausg. v. A. Sauer. I. 1909. — *Ism.* h. g. Budap. Szemle 145. köt. 304—306. l. — Lásd 1500. sz. a. is.

2308. *h. A Vineta-mondáról.* EPhK. 227. 1.
2309. *Haiman Hugó.* Kürnberger Ferdinánd regényei és novellái. Budapest, Rusznák és Türk-ny. (1911.) (8-r. 42 l., 2 lev.)
2310. *Halbe, Max.* Die Tat des Dietrich Stobäus. Roman. 1911. — Ism. n. Pester Lloyd 191. sz.
- 2310a. *Halmi Bódog.* Hermannn Bahr. Kultura 407. 1.
2311. *Hartleben Ottó Erich.* 1. Csöndes nyáron. Ford. Meskó Barna. Hét 46. sz. — 2. Fontana Tredi. U. o. 49. sz.
2312. *Hartleben Ottó Erich v.* Kik czimborák közt... Ism. Vajthó László. Hét 26. sz.
2313. *Hebbel Frigyes.* Judit. Tragédia 5 felvonásban. Fordította Ivánfi Jenő. (Magyar Könyvtár 650—651. sz.) Budapest, 1911. Lampel R. (16-r. 85 l.) 60 f.
2314. *Heine. Heine, Heinrich.* Briefe. Ism. K. D. Hét 39. sz.
2315. *Heine* dalaiból. 1. Megrendül minden. 2. Mozdulatlan állnak... 3. Már nem szeretsz. Ford. Hamvai Lenke. Nagyág 19. sz.
2316. *Heine.* Olyan vagy te... Ford. Som Ádám. Kis Magyar Alföld 40. sz.
2317. *Heine.* Búcsú. Ford. Steszlin József. Kalazantinum XVI. 217. 1.
2318. *Bienstock, M.* Das jüdische Element in H. Heines Werken. 1910. Rövid ism. Magy. Zsidó Szemle 57. 1.
2319. *Blanck, Dr. Karl.* Heine und die Frau. Ism. Irsai Julia. Pest. Lloyd 215. és 245. sz.
2320. *Lichtenberger, Henri.* Heine als Denker. 1910. — Ism. R. L. Pester Lloyd 31. sz. — Lásd 675, 701, 2660. sz. a. is.
2321. *Hoffmannsthal Hugó.* Tavaszelő. Ford. Lányi Viktor. Élet 11. sz.
2322. *Holländer, Felix.* Unser Haus. Roman. 1911. — Ism. Mohácsi Jenő. Pester Lloyd 78. sz.
2323. *Holländer, F.* Das letzte Glück. Roman. 1911. — Ism. Dr. Messer M. U. o. 149. sz.
- 2323a. *Höltei.* — Lásd 1461. sz. a.
2324. *Holzamer, Wilh.* Der Entgleiste. Roman. 1911. — Ism. Mauthner Klára. U. o. 25. sz. [305. sz.]
2325. *Jacobsen.* Arabeszk. Ford. Görögné Beke Margit. Budap. Hirl.
2326. *Jakobsen.* Merre? Ford. Kiss Arnold. Pesti Napló 140. sz.
2327. *Jensen, V.* Der Gletscher. Roman. Berlin. Ism. Lantos Ilona. Pester Lloyd 119. sz.
2328. *Jerusalem Else.* A szent skarabeusz. Ism. Kaffka Margit. Nyugat I. 497—500. l.
2329. *Kallós Ernő.* Fischart és Rabelais. (Fischart Geschichtsklitterungja és Rabelais Gargantuája.) Bölcsészetdoktori értekezés. Marosvásárhely, 1911. Kalvineum. (8-r. 79. l.)
2330. *Kaprin, A.* Česzja und andere Novellen. 1911. Ism. H. L. Pester Lloyd 239. sz.
2331. *Kernstock Ottokár.* Nevetke, a királylányka. Ford. Träger Ernő. Kultura 562. 1.
2332. *Keyterling, E. v. Wellen.* Roman. Berlin. Ism. G. E. Pester Lloyd 257. sz.
2333. *Kienzl, Hermann.* Rosegger als Lyriker. U. o. 137. sz.
2334. *Kleist. Kleist, Heinr.* Penthesilea. Für die Bühne eingerichtet von P. Lindau. 1911. Ism. R. Pester Lloyd 221. sz.

2335. *Kleist Heinrich*. O... Marquise. Ford. Telekes Béla. 1911. —
Ism. Boross László. Nyugat I. 599—601. l.
2336. *Brahm, Otto*. Das Leben Heinrich v. Kleists. 1911. Ism.
dr. Messer M. Pester Lloyd 263. sz.
2337. *Herzog, Wilhelm*. Heinrich v. Kleist. 1911. — Ism. h. Pester
Lloyd 275. sz.
2338. *Krane A. br.* Magna peccatrix. 1911. — Ism. dr. Tordai
Anyos. Kath. Szemle 1098. l.
2339. *Kremling, Bruno*. Schwäbisches Schrifttum in Ungarn. Die
Karpathen IV. 1. Hälfte. 335—340. l. (A. Müller-Guttenbrunn,
Gabriel, Josef; Schmidt, Ludw.; Stein, Jakob. [Franz Feld];
Alscher, Otto.) 364—371. l. (Korn, Artur; Orendi-Hommenau;
Krause, Otto; Triebnigg, Ella; Hauser, Otto; Probst, Eugen.)
2340. *Kudrun*. Ford. Kőrös Endre. 1910. — Ism. Néptanítók Lapja
12. sz.
2341. *Landau, Paul*. Mimen. 1912. — Ism. Pick Ottó. Pester Lloyd
269. sz. [227. sz.]
2342. *Landsberger, Arthur*. Moral. Roman. 1911. Ism. L. J. U. o.
2343. *Lautner János*. C. F. Meyer nyelvéről és stílusáról. Nyelv-
esztétikai kísérlet. Gyoma, Kner I. ny. 1910. (8-r. 56 l.) —
Ism. Alszeghy Zsolt. EPhK. 354. l. — Turóczi József. Nyelvőr
420. l.
2344. *Leffler Béla*. Magyar vonatkozású német népénekek. Századok
31—48, 114—128, 171—186, 345—359, 423—440. l. (Külön
is megjelent. 8-r. 91 l.) — Ism. Peisner J. Jung Ungarn X.
1125—1132. l.
2345. *Lenau, Lenau*. Nádi dalok. Ford. Biró László. Békésmegy.
Függetlenség 62. sz.
2346. *Lenau* verseiből. Fordította Feleký Sándor. (Magyar Könyvtár
613. sz.) Budapest, 1911. Lampel R. (16-r. 62, II. l.) 30 f.
2347. *Lenau*. 1. A szomorú este. — 2. Távolban. — 3. Az ég gyásza.
Ford. Havas István. Délmagyar. Közl. 201. sz. — 4. A nádasban.
Budap. Hirl. 78. sz.
2348. *Lenau*. Mefisztofelesz. Részlet — Faustjából Kozma Andor
műfordítása. Az Újság 90. sz.
2349. *Lenau Miklós*. Az albiak. Szabad versek. Fordította Lóvi Jó-
zsef dr. (Olcso Könyvtár 1625—28. sz.) Budapest, 1911.
Franklin-Társ. (16-r. 139 l.) 80 f.
2350. *Lenau*. Álomhatalmak. Ford. Vajthó László. Hét 5. sz.
2351. *Lenau M.* Délre. Ford. Zoltán Vilmos. Budap. Napló 190. sz.
2352. *Alscher, Otto*. Lenau und die ungarische Landschaft. Jung
Ungarn II. 199—211. l.
2353. *Greiner, L.* Ein Kampf ums Licht. Lenau, sein Leben. 1911.
Ism. h. g. Budap. Szemle 148. köt. 142. l. [202. l.]
2354. *Heinrich Gusztáv*. Lenau első szerelme. U. o. 146. köt. 188—
2355. *Lessing*. Lessings Faustdichtung mit erläuternden Beigaben
herausg. v. R. Petsch. 1911. — Ism. Heinrich Gusztáv. EPhK.
691. l.
2356. *Waldapfel János*. Lessing és a magyar nyelv. EPhK. 507. l.
2357. *Levetus, A. S.* Erinnerungen an Ludwig Hevesi. Pest. Lloyd
19, 31, 46. sz.

2358. *Liliencrons* Briefe. Herausg. v. H. Friedrichs. Ism. Alscher Otto. U. o. 125. sz.
2359. *Liliencron, Detlev v.* 1. Egy elmúlt szerelemről. Ford. Lányi Viktor. Élet 47. sz. — 2. Egy kézről. U. o. 52. sz.
2360. *Liliencron, Detlev v.* Apró ballada. Ford. M. Gömöri Újság 28. sz.
2361. Luther Márton művei magyar fordításban. v. EPhK. 304. l.
2362. *Mann, Heinrich.* Das Herz. 1910. Ism. Eisler M. J. Pester Llyd 1. sz.
2363. *Mell, Max.* Das bekränzte Jahr. Gedichte. 1911. — Ism. Pick Otto. U. o. 293. sz.
2364. *Meyer, Conr. Ferd.* Halottak kara. Ford. Kosztolányi Dezső. Hét 6. sz. — Lásd 2343. sz. a. is.
2365. *Michaelis, Karin.* Elsie Lindtner. Roman. 1911. Ism. L. H. Pester Lloyd 125. sz.
2366. *Mohácsi, Dr. Eugen.* Deutsche Literatur aus Ungarn. Jung Ungarn IV. 545—547. l. (M. Jos. Eisler és Otto Alscher.)
2367. *Necker, Dr. Moritz.* Adam Müller-Guttenbrunn. (Képpel.) Die Karpathen IV. 1. Hälfte. 247—253. l.
2368. *Neugeboren, Emil.* Adam Müller-Guttenbrunn. Jung Ungarn IV. 494—499. l.
2369. *Nitsch, Mathes.* Deutsche Volkslieder auf dem ungarischen Heideboden. U. o. III. 400—421. l.
2370. *Obláth Mária Miranda.* Wieland és Ariosto. Egyetemi pályadíjat nyert mű. Budapest, 1911. Markovits és Garai ny. (8-r. 63 l.)
2371. *Orendi-Hommanau, Viktor.* Nikolaus Schmidt. Ein deutsch-ungarischer Dichter. (Képpel.) Von der Heide 8. sz.
2372. *Peisner Flóra.* Haller mint didaktikus költő. Budapest, Hungária ny. 1911. (8-r. 53 l.) [262. sz.]
2373. *Platen.* Ki emberárt kerül. Ford. Spóner Andor. Pesti Napló
2374. *Reuter, Gabriele.* Frühlingstaumel. Roman. Ism. H. L. Pester Lloyd 263. sz.
2375. *Riedl Frigyes.* Attila és a gót költészet. EPhK. 370. l.
2376. *Rilke R. Mária.* Quai du rosaire. Ford. Kállay Miklós. Világ 293. sz. Haladás 109. l.
2377. *Rilke Rainer Mária.* Az angyalok. Ford. Radvány Ernő.
2378. *Rilke Mária* verseiből. Ford. Violante. Pesti Napló 305. sz.
2379. *Rosenaucr, Andreas.* Gottfried Keller's Legenden und ihre Quellen. Mediasch. G. A. Reissenberger. (8-r. 72 l.) (Medgyesi ev. gimn. Progr. melléklete.)
2380. *Rubiner, Wilhelm.* Der Sprung in die Wolken. Roman. 1911. Ism. Pick Ottó. Pest. Lloyd 245. sz.
2381. *Salten, Felix.* Gedenkblatt für Wilbrandt. U. o. 143. sz.
2382. *Saphir M. G.* Vadrózsák. Ford. Zoltán Vilmos. Budapesti Napló 189. sz.
2383. *Schäfer Wilhelm.* Karl Stauffers Lebensgang. 1911. — Ism. Eisler M. J. Pest. Lloyd 293. sz.
2384. *Schiller. Schiller.* Wilhelm Tell. Kiadta Heinrich Gusztáv. 1911. Ism. Kaiblinger Fülöp. EPhK. 261—263. l. — h. Megjegyzése. U. o. 365. l.

2385. *Schiller*. A messinai menyasszony. Tragédia kórusokkal. Ford. Váradi Antal. (Magyar Könyvtár 615. sz.) Budapest, 1911. Lampel R. (16-r. 97 l.) 30 f.
2386. *Schiller*. Enek a haragról. Fordította Kozma Andor. (Magyar Könyvtár 640. sz.) Budapest, 1911. Lampel R. (16-r. 22 l.) 30 f.
2387. *Schiller*. Az orleánsi szűz. Ford. Garda Samu. 1910. — Ism. Vértesy Jenő. EPhK. 346—349. l.
2388. *Bayer, Josef*. Schillers Dramen auf der alten ungarischen Bühne. Jung Ungarn VIII. 798—802. l.
2389. *Gragger Róbert*. Schiller «Bürgschaft»-jának forrásai és rokonai. EPhK. 713—730. l. (Külön is megjelent. 8-r. 20 l.)
2390. *Gragger Róbert*. Schiller családjának eredete. EPhK. 440 l.
2391. *Lietzmann, Alb.* Die Quellen von Schillers u. Goethes Balladen. Ism. h. EPhK. 704. l.
2392. *Steinherz Jakab dr.* Schiller mint bibliamagyarázó. Izr. m. irod. társ. Évkönyv 219—234. l. — Lásd 2299. és 2444. sz. a. is.
2393. *Schnitzler Arthur*. Anatól. 5 képben. Ford. Biró Lajos. Először adták a Magyar Színházban febr. 25.
2394. *Schönherr. Schönherr Károly*. Hit és haza. Ford. Garvay Andor. Először adták a Vígszínházban okt. 14.
2395. *Vajda Ernő*. Schönherr Károly. Népművelés XIV. 423—427 l.
2396. *Várnai Sándor*. Egy protestáns dráma. Protest. Egyh. Isk. Lap 17. sz. (Schönherr K. «Glaube u. Heimat».)
2397. *Schwarz Frigyes*. A legújabb német irodalmi harc. Religio 30—32. sz. (Schönherr K. Glaube u. Heimat tragédiájáról.)
2398. *Seidl, Dr. Otto*. Der Schwan von der Salzach. 1909. Ism. Schmidt Henrik. EPhK. 421. l.
2399. *Seillière, E.* Nietzsches Waffenbruder E. Rohde. 1911. — Ism. Sas Andor. EPhK. 499. l.
2400. *Spielhagen, Friedrich*. (Nekr.) Pest. Lloyd 46. esti sz.
2401. *Spitteler, Karl*. Olympischer Frühling. Ism. dr. Berndt Lajos. Pest. Lloyd 61. sz.
2402. *Stein és Willner*. A babuska. Vaudeville 3 felv. Flers és Cail- lavet bohózatából írták —. Ford. Gábor Andor. Először adták a Királyszínházban febr. 23.
2403. *Steltzig A. J.* Az iszákos. Regényes elbeszélés. Ford. Kábik J. G. 1911. Ism. S. E. Eger 16. sz. [Lloyd 61. sz.]
2404. *Stilgebauer, Edw.* Purpur. Roman. 1911. Ism. G. E. Pester
2405. *Stilgebauer, Ed.* Die Lügner des Lebens. III. Roman. 1909. — Ism. dr. Harmos Sándor. Magy. Pædag. 359—363. l.
2406. *Trentini, Albert*. Lobesamgasse 13. Roman. 1911. Ism. Irsai Julia. Pester Lloyd 102. sz.
2407. *Trostler József*. E. Th. A. Hoffmann meséi. Részlet egy nagyobb tanulmányból. Budapest, 1911. Márkus ny. (8-r. 40 l. 1 lev.)
2408. *Turóczi József*. Heinse. Nyugat I. 1070—1075. l.
2409. *Uecküll, Gräfin L.* Die Wege des Freiherrn v. Wolfsburg. Roman. 1911. — Ism. A. O. Pester Lloyd 281. sz.
2410. *Ürményi Alice*. A mystikus elem Werner Zakariás drámaiban. Budapest. Nap ny. 1911. (8-r. 93 l. 1 lev.)
2411. *Vajthó László*. A szegény vándorlegény. (Középkori német népdal.) Hét 7. sz.

2412. *Várnai Sándor*. Hauptmann Gerhardt: «Der Narr in Christo.» Protest. Szemle 37—42. l. [Pester Lloyd 269. sz.]
2413. *Viebig, Klara*. Ausgewählte Werke. 1911. — Ism. dr. Messer M.
2414. Das Volksbuch vom Dr. Faust. Herausg. v. R. Petsch. 1911. — Ism. Heinrich Gusztáv. EPhK. 819—821. l.
2415. *Walther von der Vogelweide*. Elégia. Ford. Vajthó László 31. sz.
2416. *Wassermann, Jakob*. Von der Kunst des Erzählens. 1911. Ism. Bab Gyula. Pester Lloyd 97. sz.
2417. *Wedekind Frank*. A föld szelleme. (Erdgeist.) Tragédia. Ford. Benedek Marcell. (Fővárosi színházak másora 53, 54.) Budapest 1911. Lampel R. (8 r. 88 l.) 60 f.
2418. *Wedekind Fr.* Novellák. Ford. Karintby Frigyes. 1911. — Ism. Boross László. Nyugat I. 599—601. l.
2419. *Wied Gusztáv*. 2×2=5. Szatirikus vígjáték 4 felv. Fordította Cholnoky Viktor. Először adták a Nemzeti Színházban ápr. 21.
2420. *Wildenbruch*. Harold király lovai. Ford. Kőrös Endre. Pápai Jókai-kör Évkönyve XVII. 34—38. l. és Kultura 210—212. l.
2421. *Wildenbruch*. 1. Az Inka leánya. Ford. dr. Kőrös Endre. Pápai Hirl. 7. sz. — Homérosz. U. o. 16. sz.
2422. *Wildgans, Anton*. Und hättet der Liebe nicht... Gedichte. 1911. — Ism. dr. Prels M. Pest. Lloyd 293. sz.
2423. *Zahn, Ernst*. Die Frauen von Tannó. Roman. 1911. — Ism. S—i. U. o. 269. sz.
2424. *Zerowski, Stefan*. Die Gedichte einer Sünde. Roman. Frankfurt a M. — Ism. Oesterheld Erich. U. o. 281. sz.
2425. *Zifferer, Paul*. Das Kleid des Gauklers. — Ism. Goth Ernő. U. o. 7. sz.

2. Nyelvészet.

2427. *A. O.* Erdélyi=szász datul. Nyelvtudomány 179. l.
2428. *Biró Anyos*. A german *i* umlaut különös tekintettel az indo-german szóhangsúlyra, mint ezen Umlaut regressiv voltának egyik okára. Budapest, Stephaneum, 1911. (8-r. 109 l.) Megjelent a pannonhalmi főapátság főisk. évkönyve 1910/11. 280—386. l. is. — Ism. Váró Gedeon. Nyelvőr 319. l.
2429. *Biró, L. A.* Lautlehre der heanzischen Mundart von Neckersmarkt. Ism. Gedeon Alajos dr. Magy. Középiskola 316. l.
2430. *Gross, Julius*. Beiträge zur siebenb.-sächs. Sprachgeschichte. Korr. Bl. Ver. f. siebenb. Landesk. 5. sz.
2431. *Heinrich János*. Egy kevésbé ismert fejezet a német nyelvtörténetből. Keszthelyi főgimn. 1910—11. értes. (Külön is megjelent. 8-r. 67 l.)
2432. *Holzträger, Fritz*. Syntaktische Funktion der Wortformen im Nönsichen. Archiv Ver. siebenb. Landeskund 37. Bd. III. 475—598. l.
2433. *Kisch, Gustav*. Zur Wortforschung. Besztercei ág. főgimn. 1910—11. értes. melléklete 29—36. l.
2434. *Köri, Emerich*. Sprachproben aus Zipsen. Zeitschr. f. deutsch. Mundarten. VI. 58—67. l. és Die Karpathen. IV. 1. Hälfte 43—47. l.

2435. *Kräuter, Dr. Franz.* Deutsche Mundarten u. Mundartforschung in Ungarn. Jung Ungarn VI. 685—697., VII. 833—850., VIII. 934—939., IX. 1020—1033., X. 1166—1179., XI. 1266—1281. l.
2436. *Róth János.* A kucorai német nyelvjárás hangtana. Budapest, 1911. Franklin-ny. (8-r. 27 l.)
2437. *Schmidt, Heinrich I.* Lautlehre der rheinfränkischen Mundart der Sprachinsel Verbász in Südungarn. Zeitschr. f. deutsche Mundarten. VI. évf. 97—132. l.
2438. *Schönfeld, M.* Wörterbuch d. altgerman. Personen- u. Völkernamen. 1911. — Rövid ism. Melegdi János. M. Nyelv 377. l.
2439. *Schullerus, Adolf.* Kleine Studien zur siebenbürgisch-deutschen Literatur- und Geistesgeschichte. Korr. Bl. Ver. f. siebenb. Landesk. 1. sz.
2440. Siebenbürgisch-sächsisches Wörterbuch. Mit Benützung der Sammlungen Johann Wolffs, herausgegeben vom Ausschuss des Vereins f. siebenbürgische Landeskunde. II. Bd. 1. Lfr. Bearbeitet von Georg Keintzel (D. bis Dyraer) u. Adolf Schullerus (E. bis einmessen). Strassburg, K. J. Trübner, 1911. (Hermannstadt, W. Krafft.) (8-r. 160 l.) Rövid ism. S. Korr. Bl. Ver. f. siebenb. Landesk. 2. sz. (Az I. köt. 1—3. füz. ism. Müller-Guttenbrunn A. Wiener Ztg. 1910. 65. sz. — N. Wiener Tagebl. 1910. Nr. 58. — Siebenb. deutsch. Tagblatt 11,228. sz. — Bolte J. Zeitschr. Ver. f. Volksk. 1910. 234. l. — II. köt. 1. füz. Siebenb. Deutsch. Tagbl. 1911. 11,265. sz. — Rövid. ism. A. O. Nyelvtudomány III. 192. l.)
2441. *Suolahti, Hugo.* Die deutschen Vogelnamen 1909. Ism. Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 395—398, 448—452. l.

3. Tankönyvek.

2442. *Ahn-Erényi* gyakorlati tanfolyama a német nyelv gyors, alapos és a könnyű megtanulására. Nyelvtani jegyzetekkel ellátva és a felső nép- és polgári iskolák tantervéhez alkalmazva. 11. kiadás. Budapest, Lampel R. (8 r. 178 l.) 1 K 20 f.
2443. *Albrecht János.* Német nyelvtan közép- és polgári iskolák, kereskedelmi középiskolák, akadémiák és tanítóképezdek használatára. Az új magyar és német helyesírás szerint. 6. kiadás. Új lenyomat. Budapest, 1911. Athenæum. (8 r. 128 l.) 1 K 60 f.
2444. Balladák és románcok, Német —. Magyarázta Heinrich Gusztáv. II. rész. Schiller balladái és románczai. 3. jav. kiadás. (Jeles írók iskolai tára. 25.) Budapest, 1911. Franklin-t. (8-r. 176 l.) 1 K 60 f.
2445. *Dánielné Lamács Lujza.* Mein drittes deutsches Lesebuch. 1911. — Bir. dr. Hoffmann Frigyes. Hivat. Közl. 17. sz.
2446. *Endrei Ákos és Lenkei Henrik.* Német nyelvkönyv. Német irodalomtörténeti képek. Középiskolák számára. A 2-ik kiadást átdolgozta Lenkei Henrik. A gimnázium és reáliskola VII. és VIII. osztályának használatára. Budapest, Lampel R. 1911. (8-r. 203 l.) 3 K f.
2447. *Kaiblinger Fülöp.* Német nyelvkönyv tanfolyamok részére. Buda-

- pest, 1911. Franklin-t. (8-r. 51 l.; szójegyzék 19 l.) 1 K 20 f. —
Ism. Halász Adolf. Polgárisk. Közl. 5. sz.
2448. *Lukács Odön dr.* Német nyelv- és olvasókönyv. I. rész. Polgári leányiskolák I—II. osztálya számára. Az 1908. évi új polgári leányiskolai tanterv szerint beszélgető módszer alapján írta Hortobágyi Antal nyomán — 3. javított kiadás. Budapest, 1911. Lampel R. (8-r. 122, 29 l.) 1 K 60 f. — Ugyanaz. 4. javított kiadás. Budapest, Lampel R. 1911. (8-r. 151, 29 l.) 2 K. — Ugyanaz II. rész. Polgári leányiskolák III—IV. osztálya számára. Az 1908. évi új polgári leányiskolai tanterv szerint beszélgető módszer alapján. 2. kiadás. Budapest. U. o. 1911. (8-r. 172, 22 l.) 2 K 40 f.
2450. *Makoldyné Molnár Ilona és Filtsch Julia.* Német nyelv- és olvasókönyv. A polgári leányiskolák IV. osztályának haladó csoportja és a felsőbb leányiskolák IV. osztálya számára. Az új polgári és felsőbb leányiskolai tantervi utasítások alapján. Budapest, Lampel R. 1911. (8-r. 152, 39 l.) 2 K 80 f. — Bir. Bielek Dezső. Hivat. Közl. 21. sz.
2451. *Markovics Sándor és Hegedüs Izidor dr.* Német nyelv-, olvasó- és gyakorlókönyv szemléltető alapon. III. rész. A gimnáziumok V., a reáliskolák, a felsőbb leányiskolák és polgári iskolák III. és IV. osztálya számára. A felsőbb leányiskolák és polgári leányiskolák számára átdolgozta dr. Bacher Vilmosné. 3. javított kiadás. Budapest, Hornyánszky V. 1911. (8-r. 183 l.) 4 K 80 f. IV. rész. A gimnáziumok VI. és a reáliskolák IV. osztálya számára. 2. kiadás. Budapest. U. o. 1911. (8-r. IV, 220 l.) 3 K 60 f.
2452. *Miklós-Kaiblinger.* Német nyelvkönyv IV. rész. A reáliskolák V. és VI. osztálya számára. Szerkesztette Miklós Ferencz. Budapest, 1911. Franklin t. (8-r. 159 l.) 2 K 60 f. — Bir. Petz Gedeon. Hivat. Közl. 6. sz.
2453. *Orosz Alajos.* Német stílusgyakorlatok a középiskolák V—VIII. osztályai számára. Negyedik kiadás. Budapest. 1911. Athenæum. (8-r. 2 lev., 176 l.) 2 K 40 f.
2454. *Perényi Adolf.* Az egységes német helyesírás táblázata iskolák és irodák használatára. 6. kiadás. Budapest, 1911. Lampel R. (1 lap) 44 f.
2455. *Schuster Alfréd.* Preparációk és magyarázó jegyzetek német nyelvtanának II. részéhez. A gimnázium V., a reáliskolák III. osztályai számára. Budapest, 1911. Athenæum. (8-r. 37 l.) 70 f. — Ugyanaz német nyelvtanának III. részéhez. A gimnáziumok VI., a reáliskolák, felsőbb leányiskolák és polgári iskolák IV. osztályai számára. Budapest, 1911. U. o. (8-r. 40 l.) 70 f.
2456. *Schuster Alfréd.* Preparációk és magyarázó jegyzetek német irodalomtörténeti tankönyvének I. részéhez. A VII. osztály számára. Budapest, 1911. U. o. (8-r. 45 l.) 70 f. — U. a. II. részhez. A gimn. és reálisk. VIII. osztályai számára. Budapest, 1911. U. o. (8-r. 54 l.) 80 f.
2457. *Schuster Alfréd.* Német nyelvtan közvetlen módszer alapján. I. rész. Az alsófokú német oktatás számára. 3. kiadás. Új nyomat. Budapest, 1911. Athenæum. (8-r. XXXV, 148, 46 l.) 2 K 40 f.

2458. *Schuster Alfred és Kelemen Béla.* Rudolf Dürers Kinderjahre. Német nyelvkönyv a középiskolák két alsó osztálya számára. Közvetlen módszer alapján szerkesztették —. Budapest, Athenæum, 1911. (8-r. 232 l.) 2 K 40 f. — Bir. dr. Horger Antal. Hivat. Közl. 11. sz.
2459. *Schuster Alfréd és Altai Rezső.* Leányiskolai német tankönyv közvetlen módszer alapján. Az 1908. évi polgári leányiskolai új tanterv szerint átdolgozott 2. kiadás I. rész. Az I. és II. osztály számára. 3. lenyomat. Budapest, 1911. Athenæum. (8-r. 163, 36 l.) 2 K 40 f.
2460. *Szemák István dr.* Német nyelvkönyv. Az egységes német helyesírás alkalmazásával szerkesztette —. A polgári és felsőbb leányiskolák III. és IV. osztálya, a tanítóképzőintézetek II. osztálya számára. II. rész. 2., lényegében változatlan kiadás. Budapest, 1911. Athenæum. (8-r. 208 l.) 2 K 60 f.
2461. *Szörényi József dr.* Német nyelvkönyv képekkel és szójegyzékekkel. I. rész. Kezdek számára a gimnáziumok III., IV. és a reáliskolák I. és II. osztálya részére. Budapest, 1911. Szent Istv.-t. (8-r.) 2 K 40 f. — Bir. Jacobi Károly. Hivat. Közl. 10. sz.

4. Svéd, norvég, dán, holland.

2462. *Ábrahám Ernő.* Johannes v. Jensen. Élet 22. sz.
2463. *Bang. Bang, Hermann.* Das weisse Haus. Ism. K. Hét 28. sz. — Kálmán József. Haladás 136. l.
2464. *Vérsi Margit.* Hermann Bang magyar tárgyú regénye. Az Ujság 299. sz.
2465. *Edda dalok.* Ó-Izlandiból fordította Gábor Ignác. A Kisfaludy-Társaság kiadásában megjelent kötet 2-ik kiadása. Budapest, 1911. Lampel R. (8-r. XVI, 118 l.) 5 K. — Ism. Brandon H. Revue de Hongrie VIII. köt. 107. l. — Vasárn. Ujs. 14. sz.
2466. *Farkas Zoltán.* Björnson. Budap. Szemle 142. köt. 282—287. l.
2467. *h.* A hollandi Faust-dráma. EPhK. 837. l.
2468. *Hedberg Tor.* Apa és fiú. Színdarab 5 felvonásban. Svédből fordította Szász Zsombor. (Olcso Könyvtár 1595—97.) Budapest, 1911. Franklin-t. (16-r. 96 l.) 60 f. — Ism. Harsányi Lajos. Élet 1. sz.
2469. *Ibsen. Ibsen Henrik.* Rosmersholm 4 felvonásos színmű. Balogh Vilma fordítása. (Modern Könyvtár 24, 25.) Budapest, Politzer, 1911. (8-r. 77 l.) 60 f.
2470. *Ibsen. A vadkacsa.* Színmű. Fordította Mikes Lajos. (Magyar Könyvtár 626—628.) Budapest, 1911. Lampel R. (16-r. 135 l.) 90 f.
2471. *Ibsen Henrik.* Solness építőmester. Színmű 3 felvonásban. Fordította Ábrányi Emil. (Magyar Könyvtár 637—638. sz.) Budapest, 1911. Lampel R. (16-r. 112 l.) 60 f.
2472. *Brázay Emil.* Jegyzetek az Ibsen- és Shaw-problémáról. Pesti Napló 177. sz.
2473. *Gulyás Imre.* Ibsen. Debrec. Főisk. Lapok 53. évf. 11—14. sz.
2474. *Hans, Dr. Wilhelm.* Ibsens Selbstporträt in seinen Dramen. 1911. Ism. R—th L. Pester Lloyd 25. sz.

2475. S. M. Ostovina Henrika Ibsena. Letopis Matice srpska I. 68—75. l.
2476. *Schmitt, Dr. E. H.* Ibsen als Prophet. 1908. — Ism. Vértessy Jenő. EPhK. 143—145. l.
2477. *Sebestyén Károly.* A romantikus Ibsen. Budap. Hirl. 202. sz.
2478. Sz. L. Négy kötet Ibsen. Hét 38. sz. — Lásd 2894. sz. a. is.
2479. *Janovics Jenő dr.* A dán Bessenyei. Magy. Figyelő IV. 343—347. l. (Ludwig Holberg.)
2480. *Strindberg, Strindberg.* Számum. Gömöri Jenő fordítása Hartleben. A Lori. Bálint Lajos fordítása. Heijermans. Ahasvér. Katona Gábor fordítása. Három színmű. (Modern Könyvtár. 55. sz.) Budapest, 1911. Politzer. (8-r. 58 l.) 40 f.
2481. *Antal Sándor.* Strindberg. Hét 30. sz.

5. Angol.

2482. *Ambrus Zoltan.* Upton Sinclair. Nyugat II. 485—489. l.
2483. *Barabás, Dr. Abel v.* Der erste Naturalist des Romans. Pester Journal 151. sz. (Fielding.)
2484. *Blau, Dr. A.* James Thomson's Seasons. 1910. — Ism. Rózsa Dezső. EPhK. 360. l.
2485. *Brandes Gy.* Lord Beaconsfield. Ford. Halasy A. Ism. Pethő Sándor. Uránia 245—247. l.
2486. A két Bulwer-Lytten. Vasárn. Ujs. 35. sz.
2487. *Burns Robert.* A kanna. Ford. Zoltán Vilmos. Kath. Szemle 749 l.
2488. *Byron, Byron, Georg lord.* Küzdök, míg véget ér a kín. Ford. Szigethy Edith. A Cél 262—263. l.
2489. *Sebestyén Károly.* Byron héber melódiái. Izr. m. irod. társ. Évkönyv 162—189. l.
2490. *Donáth Leó.* Grandison és Clementina. Irodalomtörténeti párhuzam essay. (Richardson: The history of Grandison. Wieland: Clementina Porretta.) Budapest. Typographia. 1911. (8-r. 41 l.)
2491. *Dorgan John A.* Sylvia. Ford. Ribó Zoltán. Veszpr. Hirl. 3. sz.
2492. *Elek Artur.* Poe Edgar. Budapest. Ism. Babits Mihály. Nyugat I. 955—957. l.
2493. *Elek Oszkár.* Régi angol néplegenda a belpoklosokról. Ethnogr. 166—168. l. [Veszpr. Hirl. 3. sz.]
2494. *Hewitt, Mary Elisabeth.* Sappho után. Ford. Ribó Zoltán.
2495. *Keats, John.* Gedichte. Übers. v. A. v. Bernus. 1911. — Ism. Pick Otto. Pester Lloyd 227. sz.
2496. *Kolacskovszky Lajos.* Erköles és jog viszonya a «Lammermoori menyasszony»-ban. Hevesvárm. Hirl. 60. sz.
2497. *Laurent, Raymond.* Études Anglaises. Ism. Babits Mihály. Nyugat I. 955—957. l.
2498. *Leretus, A. S.* Harriet Beecher-Stowe. Pester Lloyd 281. sz.
2499. *Logé, Marc.* La vie et l'œuvre de Lafcadio Hearn. Revue de Hongrie VIII. 69—77. l. [20. sz.]
2500. *Longfellow.* A rabszolga álma. Ford. Telekes Béla. Pápai Hirl.
2501. *Longfellow.* 1. Hópelyek. 2. A nyíl és a dal. Ford. Zoltán Vilmos. Vasárn. Ujs. 2. sz. — 3. Excelsior! Budap. Napló 101. sz.

2502. *Milton János*. Elvesztett és újra visszanyert paradicsom. Angolból fordította Bessenyei Sándor. Békés, Papp J.-ny. (1911.) (8-r. 316 l.)
2503. *Moore*. *Moore* verseiből. Ford. Bokor Lajos. Erdélyi Lapok 3. sz.
2504. *Moore*. Pünkösdi imádság! Ford. Jánosi Gusztáv. Bereg 23. sz.
2505. *Moore* dalaiból. 1. Éj e csöndben. 2. Velencei dal. Ford. Kozma Andor. Budap. Szemle 141. köt. 109. l. — 3. El ne feledd a tért! 4. Az estharang. U. o. 395. l.
2506. *Moore Thomas*. Mulandóság. Ford. Szigethy Edith. A Cél 319. l.
2507. *Morus Tamás*. Utópia. 1910. — Ism. Bálint Aladár. Nyugat I. 204—209. l.
2508. *Pogány József*. Morus Tamás utópiája. Szocializmus V. 9—21. l.
2509. *Ossian*. Ossian. Ford. Kálmán Károly. Ism. Früchtl Ede. Alkotmány 16. sz. — Dudek. Religio 7. sz. — Kerekes Emil. EPhK. 351—354. l.
2510. *Yolland Arthur dr.* Ossian. Élet 21. sz.
2511. *Piatt John James*. Válás. Ford. Ribó Zoltán. Veszpr. Hirl. 3. sz.
2512. *Rice, Alice Hegan*. A bagdadi vőlegény. Vígj. 3 felv. Ford. Cholnoky Viktor. Először adták a Nemzeti Színházban máj. 24.
2513. *Rossetti Dante Gabriel*. Az üdvözült leány. Ford. Radó Antal. Budap. Szemle 141. köt. 259—264. l.
2514. *Rózsa Dezső*. Marlow «Faust»-ja magyarul. EPhK. 230. l. (Londesz E. fordításáról.)
2515. *Saintsbury, George*. History of english prosody. 1—3. 1906—10. — Ism. Rózsa Dezső. EPhK. 770—772. l.
2516. *Shakespeare*. *Shakspere*. Antonius és Cleopatra. Fordította Hevesi Sándor. (Magyar Könyvtár 634—636. sz.) (16-r. 126 l.) 90 f.
2517. *Shakespeare*. *Juliu Cæsar*. Trad. din englezeşte de I. Boreia. Luceafărul 18—20, 34—39, 60—65, 90—91, 112—114, 138—140, 187—189, 211—213, 235—239 l.
2518. *Shakespeare*. Vízkereszt. Új betanulással előadták a Nemz. Színházban márcz. 31.
2519. *Alexander Bernát*. Lear király. Budap. Szemle 147. köt. 335—343. lap.
2520. *Alexander Bernát*. A Shakespeare-cziklus. Budap. Hirl. 97. sz. és Vasárn. Ujs. 21. sz. — A Shakespeare-cziklus utolsó estéje. — Bevezetője a Nemzeti színházban máj. 17. Budap. Hirl. 116. sz.
2521. *Alexander Bernát*. Hamlet. Budap. Hirl. 106. sz.
2522. *Ambrus Zoltán*. Shakspere-cziklus. Nyugat I. 958—961. l.
2523. *B. J.* Hamlet fordításának magyarországi történetéhez. M. Shakespeare-Tár IV. 65—67. l.
2524. *Balassa Imre*. Shakespeare-tanulmány. Kultura 729—734. l.
2525. *Balogh Pál*. Hamlet tragikum. Budap. Hirl. 90. sz.
2526. *Barabás Abel*. Petőfi Hamlet-monologja. Az Ujság 207. sz.
2527. *Bayer József*. Shakespeare drámái hazánkban. 1909. Ism. Gyulai Agost. EPhK. 206—209. sz. — Kont Ignác. Revue germanique VII. 2. sz. 291—300. l. «Shakespeare en Hongrie» címmel.
2528. *Bayer József*. Egy vándorló színtársulat Shakespeare-műsora 1820—1837 közt. M. Shakespeare Tár IV. 194—212. l.
2529. *Bayer József*. Petőfi föllépése a Velencei kalmárban. U. o. IV. 233—236. l.

2530. *Berzeviczy Albert*. A természetfölötti elem Shakespeare színműveiben. 1910. — Ism. dr. Szelényi Ödön. Protest. Szemle 348—351. l. — Dudek. Religio 11. sz.
2531. *Berzeviczy, Albert de*. Le surnaturel dans le théâtre de Shakespeare. Revue de Hongrie VII. 23—38, 137—152, 269—282, 393—410, 507—522, 616—627. l. (Külön is megjelent. 8 r. 90 l.)
2532. *bl.* Shakespeare körül. M. Shakespeare-Tár IV. 155. l.
2533. *Bodrogi Lajos*. A piros és a fehér rózsza háborúja Shakespeare első tetralogiájában. U. o. IV. 81—118. l.
2534. *Bodrogi Lajos*. Még egyszer: «Shakespeare mirőlunk». U. o. 70—72. l. — Kropf Lajos. U. o. 228—230. l.
2535. *Bodrogi Lajos*. Egy magyar voltaire-ianus Shakespeare-ről. U. o. IV. 237—239. l.
2536. *Czeke Marianne dr.* Lemouton Emilia. U. o. 259—289. l. (Külön is megjelent. 8-r. 33 l.)
2537. *F. P.* Új könyv a Shakespeare-problémáról. Új Idők 25. sz. (Aldor Péter munkájáról.)
2538. *Falke, Konrad*. Kainz als Hamlet. Zürich. Ism. Dr. Rosenfeld Oskar. Pester Lloyd 113. sz.
2539. *Fest Sándor dr.* Shakespeare szülőföldjén. Az Ujság 97. sz.
2540. *Gineverné Győry Ilona*. Shakespeare modern előadása Londonban. (Macbeth.) Budap. Hirl. 236. sz.
2541. *Gundolf, Friedr.* Shakespeare und der deutsche Geist. 1911. Ism. Eisler M. J. Pester Lloyd 125. sz.
2542. *Gyalui Farkas*. Coriolanus. Család és Iskola 10. sz.
2543. *Hauser Arnold*. Shakespeare és a modern színpadi művészet problémája. Temesv. Hirl. 88. sz.
2544. *Heinrich Gusztáv*. Pyramus és Thisbe. EPhK. 625—644. (Külön is megjelent. 8-r. 22 l.)
2545. *Hellebrant Árpád*. A magyar Shakespeare-irodalom az 1910. évben. M. Shakespeare-Tár IV. 77—80. l.
2546. *Hevesi Sándor*. Shakespeare egy vígjátékáról. U. o. IV. 1—15. l.
2547. *Hevesi Sándor*. Diadalmas Shakespeare. Világ 115. sz.
2548. *Hevesi Sándor*. Shakespeare színpadi pályafutása. Élet 18. sz.
2549. *Ivánfi Jenő*. A Shakespeare-cziklus után. Pesti Napló 124. sz.
2550. *K. D.* Hamlet Shakespeare-i színpadon. Világ 106. sz.
2551. *Kara Ferencz dr.* Shakespeare és a francziák. Alkotmány 285. sz.
2552. *Kiss Ernő dr.* Shakespeare és Vörösmarty. M. Shakespeare-Tár IV. 16—50. l. (Külön is megjelent. 8-r. 37 l.)
2553. *Kristóf György dr.* Lear király. Uránia 314—319. l.
2554. *Kropf Lajos*. A Shakespeare Memorial Library Birminghamban. M. Shakespeare-Tár IV. 67—69. l.
2555. *Kropf Lajos*. Crouner. U. o. 230—233. l.
2556. *Lothar, Rudolf*. «Richard III.» im Zirkus. Pester Lloyd 94. sz.
2557. *Lukács György*. Shakespeare és a modern dráma. M. Shakespeare-Tár IV. 119—132. l.
2558. *Lütgenau, Dr. Fr.* Shakespeare als Philosoph. 1909. Ism. Elek Oszkár. U. o. IV. 153. l.
2559. *Mohácsi Jenő*. Lovak és egyéb Shakespeare-színészek avagy III. Richárd a cirkusban. Aurora 100. l.
2560. *Molnár László*. Shakespeare vígjátékai. Budap. Hirl. 305. sz.

2561. *Munkácsy Sándor*. A Shakespeare ciklus. *Kultura* 312—315. l.
2562. *Munro, J.* A collection of allusions to Shakespeare from 1591 to 1700. — *Ism. Kropf Lajos*. *M. Shakespeare-Tár* 63—64. l.
2563. *de Perott József*. A Vihar és az Ördögsziget a «Lovagok tükrében». *U. o.* 241—258. l. (Külön is megjelent. 8-r. 20 l.)
2564. *Pfleiderer, W.* Hamlet und Ophelia. 1908. *Ism. Elek Öszkár*. *U. o.* IV. 151—153. l.
2565. *Polgár Gy. Ödön*. Shakespeare élete és művei. (A szabad lyceumi előadások számára készült felolvasás.) Arad, 1910. Corvin ny. (8-r. 13 l.)
2566. *Radványi Kálmán dr.* Shakespeare szülőföldjén. (Egy esti séta Stratford határában.) *Élet* 22. sz.
2567. *Rátvay Géza dr.* Shylock joga. *Eger* 33—35. sz.
2568. *Robertson, J. M.* Montaigne and Shakespeare. *Ism. Kropf Lajos*. *M. Shakespeare-Tár* IV. 58—62. l.
2569. *Sebestyén Károly*. Shakespeare és a természet. *Uránia* 436—441. l.
2570. Shakespeare a magyar színpadon. *Faragó Ödön*. *Shakespeare Kassán*. *M. Shakespeare-Tár* IV. 51—57. l. — *Rakodczay Pál*. Shakespeare a vidéken. *U. o.* 213—219. l. — *Dr. Janovics Jenő*. A kolozsvári Országos Nemzeti Színház Shakespeare-műsora 1838-tól 1866-ig. *U. o.* 219—223. l. — *Janovics Jenő dr.* A kolozsvári Országos Nemzeti Színház Shakespeare-előadói és előadásai 1867-től 1900-ig. *U. o.* 313—320. l.
2571. A Shakespeare-kérdés. *Gömöri Ujs.* 15. sz.
2572. *Szemere Samu dr.* Shakespeare és Giordano Bruno. *Az Ujság* 43. szám.
2573. *Szücsi József*. Bajza és Shakespeare. *Magy. Shakespeare-Tár* 290—308. l.
2574. *Tucker, C. F.* The Shakespeare apocrypha. 1908. *Ism. Kropf Lajos*. *U. o.* IV. 150. l.
2575. Új Shakespeare-teóriák. *Pesti Napló* 167. sz. (Aldor P. «Anthony Bacon» művéről.)
2576. Une série de pièces Shakespearienes. (Nemzeti Színház.) *Revue de Hongrie* VII. 577. l.
2577. v. Shakespeare színpadja a Nemzeti Színházban. *Budap. Szemle* 146. köt. 459—462. l.
2578. *Váradi Antal*. Jegyzetek a Shakespeare-ciklushoz. *Magy. Hirl.* 99. sz. — Shakespeare-dolgok. Egyetértés 101. sz. — Két nagy tragédia. (A Shakespeare-ciklus alkalmából.) *U. o.* 109. sz.
2579. *Várdai Béla*. Falstaff és első magyar ábrázolója, Szentpétery Zsigmond. *M. Shakespeare-Tár* IV. 133—149. l.
2580. *Várdai Béla*. Csengery Antal mint Shakespeare-kritikus. *U. o.* 309—312. l.
2581. *Vértessy Jenő*. «Antonius és Cleopatra» először a Nemzeti Színházban. *U. o.* IV. 224—228. l.
2582. Vízkereszt. (Egy konzervatív kritika ötven esztendő múlva.) *Színházi Élet* 15. sz.
2583. *Voinovich Géza*. Othello. *Budap. Szemle* 147. köt. 233—258. l.
2584. *Weber Arthur*. Shakespeare hatása a vígjátékíró Vörösmartyra. *M. Shakespeare-Tár* IV. 161—193. l. (Külön is megjelent. 8-r. 35 l.)

2585. *Shaw. Shaw Bernard.* Cashel Byron. Ford. Benedek Marcell. Ism. Radványi K. Élet 6. sz.
2586. *Ludassy, Julius.* Bernard Shaws Geist. Pester Lloyd 275. sz.
2587. *Skita Ervin.* Shaw a drámaírásról. Kultura 434. l.
2588. *Szini Gyula.* Shaw margójára. Nyugat I. 228—236. l.
2589. *N. Bernhard Shaw és a cenzura.* Religio 18. sz. — Lásd 2472. sz. a. is.
2590. *Shearl, Richard.* Ein amerikanischer Lyriker. (Joaquin Miller.) Pester Lloyd 287. sz.
2591. *Shelley, Percy Bysshe.* Idő és végtelenség. Ford. Szigethy Edith. A Cél 319. l.
2592. *Sterne Stuart.* 1. Éjfél. 2. A költő. Ford. Ribó Zoltán. Veszpr. Hirl. 3. sz.
2593. *Thackeray. Yolland Arthur.* Thackeray. Népművelés. XIV. 102—104. l. és Élet 25. sz. — Palóczy L. Pest. Journ. 168. sz. — Roseberry Lord. Pester Lloyd 174. sz.
2594. *Yolland Arthur.* William Makepeace Thackeray. Magy. Figyelő III. 245—247. l.
2595. *Ulrich György.* «The Foresters» és a Robin Hood balladák. Budapest, 1911. Anglo ny. (8-r. 39 l.)
2596. *Vicanti-Chartres, A.* The Devourers. London, 1910. Ism. M. S. Pester Lloyd 55. sz.
2597. *Wilde. Wilde Oszkár.* Vera, a nihilista leány. Dráma 1 előjatekkal 4 felvonásban. Fordította Rozsnyay Kálmán. Békéscsaba, 1911. Tevan A. (4-r. 108 l.) 3 K 60 f.
2598. *Wilde Oszkár.* Charmides. Ford. Babits Mihály. Nyugat I. 705—718. l.
2599. *Wilde Oscar.* Szonett, mit Génúában a szenthét alatt írtam. Ford. Rózsa Ferencz. Pesti Napló 289. sz.
2600. *Wilde Oscar.* Requiescat. Ford. W. A. Erdélyi Lapok 12. sz.
2601. *Halmi Bódogh.* Wilde Oszkár alkonya. Jövendő 88—90, 151—152, 169—172. l.
2602. *Sydney Carton.* Jegyzetek Oscar Wilderől. Stuart Mason előszavával. Budapest, 1911. Rényi K. (8-r. 128 l.)
2603. *Yolland Artúr.* Mark Twain, Budap. Szemle 142. köt. 440—442. l.
2604. *Yolland Arthur B.* Swinburne Algernon Károly. (1837—1909.) Népművelés XIII. köt. 256—265. l.
2605. *Zangwill Izrael.* Marjorie néni. Vigj. 4 felv. Ford. Darvai Mór dr. Először adták a Nemzeti Színházban szept. 20.
2606. *Zsoldos Benő.* A «Sartor Resartus» alkotójáról. (Carlyle halálának 30. évfordulójára.) Magy. Hirl. 52. sz.

Tankönyv.

2607. *Germanus Gyula dr. és Latzkó Hugó.* Dr. Schidlof 1000 szó gyakorlati módszerének angol nyelvtanában előforduló ezer szó magyar-angol zsebszótára. Budapest, 1911. Schenk F. (32-r. 88 l.) 60 f.
2608. *Jespersen, O.* A modern english grammar. 1909. Ism. Kégl Sándor. EPhK. 142. l.

X. Román nyelvek és irodalmak.

1. Francia.

2609. *Adorján Andor*. Catulle Mendés. Világ 238. sz.
2611. *Artus L.* Nyári szerelem. Vigj. 4 felv. Ford. Adorján Andor. Először adták a Vígszínházban szept. 30.
2612. *Audaux Marguerite*. Marie Claire. Ism. Kozmutza Kornélné. Budapest. Hirl. 113. sz. — Fóti Lajos. Hét 10. sz.
2613. *Balla Antal dr.* Guizot, mint történetíró. Uránia 452—456. l.
2614. *Bárdos Artúr*. Bataille és Bernstein. Egyetértés 266. sz.
2615. *Bataille Henry*. A szerelem gyermeke. Színmű 4 felvonásban. Fordította Ábrányi Emil. (Fővárosi színházak műsora. 269—272. sz.) Budapest, 1911. Lampel R. (8-r. 154 l.) 1 K 20 f. — Előadták a Nemzeti Színházban okt. 27.
2616. *Baudelaire. Baudelaire*. 1. Mit mondasz ma este... Ford. György Oszkár. Hét 33. sz. — 2. A víg halott. U. o. 34. sz.
2617. *Baudelaire Charles*. A szépség. Ford. Karafiáth Jenő. Pesti Napló 198. sz.
2618. *Baudelaire, Charles*. Die Vorhölle. Übers. v. Heinr. Horvát. 1911. Ism. Dr. Rosenfeld Oskar. Pester Lloyd 227. sz.
2619. *Eulenberg, Herbert*. Baudelaire. Pester Lloyd 310. sz.
2620. *Béranger*. A fecskék. Ford. Frank Dezső. Tiszafüredi Ujs. 36. sz.
2621. *Bernstein Henri*. Utánam... 3 felvonásos színmű. Biró Lajos fordítása. (Modern könyvtár 56, 57.) Budapest, 1911. Politzer. (8-r. 90 l.) 60 f. — Előadták a Vígszínházban ápr. 8.
2622. *Berr és Guillemaud*. A millió. Bohózat 5 felv. Fordította Molnár Ferencz. (Fővárosi színházak műsora. 265—266. sz.) Budapest, 1911. Lampel R. (16-r. 96 l.) 60 f.
2623. *Birkás Géza*. Montaigne. Népművelés XIV. 145—149. l.
2624. *Blanchemain Prosper*. Az apácza és a virág. Ford. Dr. J. Gy. Déva és vid. 37. sz.
2625. *Bodenbach Georges*. Vidéki reggelek bágyadt költészete. Ford. Kállay Miklós. Világ 281. sz.
2626. *Bourget, Paul*. Le Tribun. Ism. Munkácsi Sándor. Haladás 137. l.
2627. *Brieux*. Suzette. Színmű 3 felv. Ford. Huszár Imre. Először adták a Nemzeti Színházban 1911 szept. 8.
2628. *Caillavet és Flers*. A szent liget. (Le bois sacré.) Vígjáték 3 felv. Ford. Molnár Ferencz és Heltai Jenő. (Fővárosi színházak műsora 256—258. sz.) Budapest, 1911. Lampel R. (8-r. 110 l.) 2 K 70 f.
2629. *Chénier, André*. Oeuvres complètes. II. Paris. Ism. S. P. Pester Lloyd 119. sz. [Napló 135. sz.]
2630. *Coppée François*. A megáldás. Ford. Zoltán Vilmos. Budapest.
2631. *Delille*. Francia versek. Ford. Szigethy Edith. A Cél 204. l.
2632. *Elek Oszkár dr.* A francia irodalom főirányai. Uránia 299—305. l.
2633. *Faguet, Emile*. Le poète de l'année. Revue de Hongrie VII. 428—433. l. (Nandor Sonnenfeld: Hier.) — S. P. Pester Lloyd 61. szám.
2634. *Faguet*. Amours d'hommes de Lettres. 1907. Ism. Elek Oszkár. Budapest. Szemle 146. köt. 313—317. l.

2635. *Fenelon*. Sermons. 1866. — Ism. dr. Jehlicska. Ferencz. Egyh. Közlöny 8. sz.
2636. *Flers és Caillavet*. Papa. Vígj. 3 felv. Ford. Molnár Ferencz. Először adták a Vígsházban nov. 4.
2637. *France. Birkás Géza*. Anatole France. Népművelés XII. 137—146. l. — Cozmutza Otilia. Luceafarul 354—358. l.
2638. *Ferenczi Sándor*. Anatole France mint analitikus. Huszad. Század 24. köt. 151—157. l.
2639. *Vér Mátyás*. Anatole France. Huszad. Század 23. köt. 521—532, 679—693. l. és Revue de Hongrie VII. 628—643. l. VIII. 25—45. l. [221. sz.]
2640. *Gautier. Leipnik, Ferdinánd L.* Théophile Gautier. Pester Lloyd
2641. *Szini Gyula*. A modernség hőse. (Gautier Théophile.) Pesti Napló 209. sz.
2642. *Gide, André*. Isabelle. 1911. — Ism. L. H. Pester Lloyd 269. sz.
2643. *Glatigny Albert*. Játékszerek. Ford. Kállay Miklós. Világ 281. sz.
2644. *Graf, Dr. Max*. Alte und neue französische Chansons. Pester Lloyd 70. sz.
2645. *Gulyás Pál dr.* Balzac és a heraldika. (A Comédie humaine czimerkönyve.) Turul 49—59. l. (Külön is megjelent. (8-r. 36 l.) Lásd 2722. sz.)
2646. *György Lajos*. Lesage «Sánta Ördög»-ének magyar fordítója. EPhK. 711. l. (Ráth Pál. 1803.)
2647. *Gyulai Aladár*. A crilloni herceg Napoleonról Toldy Ferenczczel való találkozása alkalmával. Századok 786. l.
2648. *Havas Zoltán*. Deux poètes. Kultura 525—527. l. (Jacques Le Lorrain; Michel Pons.)
2649. *Hennequin és Weber*. Eljen a király. Vígj. 3 felv. Ford. Góth S. Először adták a Magyar Színházban ápr. 15.
2650. *Hugo V. Hugo Viktor*. A kard. Költemény. Fordította és bevezette Vértesy Jenő. (Olsó Könyvtár 1591—92.) Budapest, 1911. Franklin-T. (16-r. 60 l.) 40 f. (Megjelent a Budap. Szemle 143. köt. 267—291. l. is.)
2651. *Hugo Viktor*. «Aurore» című könyvéből. 1. Leányomhoz! 2. Az álmodozó. Ford. Szigethy Edith. A Cél 167—170. l. 3. Intérieur. Kultura 559. l.
2652. *Hugo Viktor*. II. Napoleon. Ford. Thaly Loránt. Kisfaludy-Társ. Évlapjai 45. köt. 125—131. l.
2653. *Adorján Andor*. A nagy költő barátjáról. Világ 274. sz. (Hugo Viktor és Maurice Paul.)
2654. *Bastier. Paul*. Victor Hugo und seine Zeit. 1908. Ism. Elek Oszkár. EPhK. 358—360. l.
2655. *Berret, Paul*. La philosophie de Victor Hugo. 1910. — Ism. Császár Elemér. EPhK. 701—704. l.
2656. *Berret, Paul*. Le moyen âge dans la Légende des siècles. 1911. Ism. Császár E. U. o. 701—704. l.
2657. *Berteuit, Jules*. Victor Hugo. Paris. Ism. Népművelés XII. 299. l.
2658. *Dupont Pierre*. Hugo Viktorhoz! Ford. Szigethy Edith. A Cél 320. l.
2659. *Grillet, Claudius*. La Bible dans Victor Hugo. 1910. — Ism. dr. Gulyás Pál. Kath. Szemle 1089—1094. l.

2660. *Heller Bernát*. Victor Hugo és Heine viszonya a magyarsághoz. Bdp. II. ker. főreálisk. 1910/11. értes. 3—21. l. — Lásd 2685. sz. a. is. [199—209. l.]
2661. *Jean-Aubry, G.* Henri de Régnier. Revue de Hongrie VII.
2662. *Jean-Aubry, G.* Rémy de Gourmont. Revue de Hongrie VIII. 164—174. l. [ligio 9. sz.]
2663. *Jehlicska Ferencz dr.* Voltaire az ékesszólás művészetéről. Re-
2664. *K. L. Aubry Pierre*. EPhK. 502. l.
2665. *Karl Lajos*. Rabelais-könyvészet. EPhK. 371. l. — Lásd 2329. sz. a. is. [mány 267. sz.]
2666. *Kassay Barna*. Bossuet. A Cél 438—441. l. — K. L. Alkot-
2667. *König György*. Alfred de Musset. 1910. — Ism. Kont I. Revue internat. de l'enseign. 61. köt. 93. l.
2668. *Kont Ignác*. Emlékezés Charles de Bigault de Casanove külső tagról. (1847—1910.) Kisfaludy-Társ. Évtapjai 45. köt. 164—166. l.
2669. *Lamartine, Lamartine*. A feszület. Ford. Magyar Bálint. Heti Szemle (Szatmár) 14. sz.
2670. *Lamartine*. A pillangó. Ford. Szigethy Edith. A Cél 264. l. és Kultura 460. l.
2671. *Doumic, René*. Lettres d'Elvire à Lamartine. 1906. Ism. Elek Oszkár. Budap. Szemle 146. köt. 313. l.
2672. *Lavedan, Henri*. Sire. Színmű 5 felvonásban. Fordította Szász Zoltán. (Magyar Könyvtár 622—624. sz.) Budapest, 1911. Lampel R. (16-r, 148 l.) 90 f. Előadták a Nemz. Színházban márcz. 10.
2673. *Lavedan*. Édes a bűn. Színmű 4 felv. Ford. Adorján Andor. Először adták a Nemzeti Színházban szept. 29.
2674. *Leconte de Lisle*. A jaguár álma. Ford. Szabados Ede. Vasárn. Ujs. 24. sz.
2675. *Lenéru, Marie*. Les Affranchis. 1911. — Ism. h. gy. Budap. Szemle 146. köt. 304—311. l.
2676. *Limburg, Jenny*. Der belgische Zola. Pester Lloyd 113. sz. (Camille Lemonnier.)
2677. *M. H. J. Marcelle Tinayre*. (Képpel.) Vasárn. Ujs. 1. sz.
2678. *Maeterlinck, Maurice*. L'oiseau bleu. Paris, 1911. Ism. H. Gy. Budap. Szemle 146. köt. 149—155. l.
2679. *Maeterlinck, Maurice*. A kék madár. Tündérvjáték 5 felv. Ford. Adorján Andor. (Nyugat könyvtár 16, 17. sz.) Budapest 1911. Ism. Turesányi Elek. Nyugat I. 500. l.
2680. *Maeterlinck, Mária Magdolna*. Ford. Adorján. Ism. Sik Sándor. Élet 16. sz.
2681. *Maeterlinck, Maurice*. A kék madár. Ford. Harsányi Lajos. Nagyasszonyunk VII. 257. l.
2682. *Maeterlinck, Maurice*. Szent Antal csudája. 2 felvonásban. Fordította Adorján Andor. (Fővárosi színházak mősora. 262. sz.) Budapest, 1911. Lampel R. (8-r. 36 l.) 30 f.
2683. *Maeterlinck*. 1. Volt egy nőnek három koronája. Ford. Kiss Arnold. Pesti Napló 272. sz. — 2. Ha visszajön . . . U. o. 103. sz.
2684. *Bálint Lajos*. Maurice Maeterlinck. Magy. Hirl. 271. sz. — Bárdos Artúr. Budap. Hirl. 257. sz. — Migray József. Népművelés XIII. köt. 122—131. l. — Pogány József. Világ 270. sz. — Szini Gyula. Nyugat II. 707—711. l.

2685. *Haraszi Gyula*. Maeterlinck, Rostand és V. Hugo. Élet 30. sz.
2686. *Mistral. Karl Lajos*. Mistral ifjúsága. Népművelés XIV. 66—70. l.
2687. *Kreutzer Lipót*. Mistral és egy kolozsvári professzor. Pesti Hirl. 157. sz. (Dr. Széplaki János.)
2688. *Széplaki János dr.* Frederi Mistral. Erdélyi Lapok 20, 21. sz.
2689. *Molière. Molière*. A szeleburdi, vagy minden lében kanál. Vig játék 5 felv. Fordította Kosztolányi Dezső. (Magyar Könyvtár 617—618. sz.) Budapest, 1911. Lampel R. (16-r. 83 l.) 60 f.
2690. *Miles, D. H.* The influence of Molière on restoration comedy. N.-York, 1910. — Ism. dr. Gulyás Pál. Könyvszemle 369—371. l. és EPhK. 827. l. [45—124. l.]
2692. *Nagy Zsigmond*. Vondel Luciferjéről. Kisfaludy-Társ. Évlapjai
2693. *Palóczy, L.* Scribe. N. Pest. Journal 44. sz.
2694. *Pascal. Medveczky Frigyes*. Tanulmányok Pascaltól. — Ism. Kozári Gyula. Hittud. Folyóir. 427—435. l.
2695. *Nagy József dr.* Pascal. Protest. Szemle 367—385. l.
2696. *Pinot, Virgil*. Fromentin et Dominique. Revue de Hongrie VII. 549—556. l.
2697. *Porta, M. T.* Mme de Staël e l'Italia. 1909. — Ism. Elek Oszkár. EPhK. 222. l.
2698. *Rabelais*. — Lásd 2329. sz. a.
2699. *Regnier, Henry de*. A diván. Ford. Kállay Miklós. Világ 281. sz.
2700. *Richepin. Elek Artúr*. A csavargók poétája. Nyugat II. 945—947. l. (Jean Richepin.) [Ujs. 47. sz.]
2701. A koldusok és csavargók dalnoka. (Jean Richepin.) Vasárn.
2702. *Robert, Louis de*. Le roman du malade. Ism. Lehotai. Hét 21. sz.
2703. *Rostand. Rostand Edmond*. Cyrano de Bergerac. Romantikus dráma 5 felv. versekben. Fordította Ábrányi Emil. (Magyar Könyvtár 230—232. sz.) Budapest, 1911. Lampel R. (16-r. 134 l.) 90 f.
2704. *Rostand Edmond*. Egy este Hernaniban. Ford. Rózsa Géza. Orsz.-Világ 12. sz.
2705. *Haraszi Gyula*. Rostand élete és lyrai költeményei. Budap. Szemle 147. köt. 177—208. l. — Rostand mesterei a drámaírásban. U. o. 148. köt. 216—241. l. — Lásd 2685. sz. a. is.
2706. *Rousseau. Rousseau János Jakab*. Emil, vagy a nevelésről. Francziából fordította Schöpfung Aladár. Budapest, 1911. Franklin-Társ. (8-r. IV, 710 l.) 10 K.
2707. *Rousseau, J. J.* Correspondance avec Léonard Usteri. 1910. — L—s. Budap. Szemle 148. köt. 156—159. l.
2708. *Amilda et Pons. J. J. Rousseau et le théâtre*. Genève, 1909. — Ism. L—s. Budap. Szemle 148. köt. 158—159. l.
2709. *Annales de la société Jean Jacques Rousseau*. 1—5. Ism. Rácz Lajos. EPhK. 762—764. l.
2710. *Gagyhy Dénes*. Rousseau első eszméi. Egyetértés 16. sz. — Rousseau vallástétele. U. o. 59. sz.
2711. *Iván Ede*. Rousseau magyar intimusa. Pesti Hirl. jan. 8.
2712. *Rácz Lajos*. A «Contrat social» legrégebbi magyar fordítása. EPhK. 156. l. (Cziny Józseftől.)
2713. *Rácz Lajos*. Rousseau és az imádság. Sárosp. Reform. Lapok 16, 17, 27, 28. sz.

2714. *Rácz Lajos*. J. J. Rousseau egy magyar tárgyú vígjátéka. EPhK. 250—255. l. — Bleyer Jakab megjegyzése. U. o. 367. l.
2715. *Rácz, Louis dr. J. J. Rousseau et son ami hongrois*. Revue de Hongrie VII. 283—296. l.
2716. Rousseau és művei. Pesti Hirl. 154. sz.
2717. *Routhier A. B.* A százados. Ford. Tállyán Miklós. 1911. Ism. dr. Tordai Anyos. Kath. Szemle 1099. l. — x. Religio 31. sz.
2718. *Salgó Ernő*. Guy de Maupassant. Nyugat II. 234—237. l.
2719. *Séché, Léon*. Études d'histoire romantique. 1906. — Ism. Elek Oszkár. Budap. Szemle 146. köt. 313—317. l.
2720. Madame de Sévigné a Bretagne-ban. ky—a. Alkotmány 261. sz.
2721. *Stendhal. Főti Lajos*. Stendhal szobra. Hét 5. sz.
2722. *Weigand, Wilh.* Stendhall und Balzac. 1911. — Ism. Ludassy Gyula. Pester Lloyd 167. sz.
2723. *Sully Prudhomme*. Le lieu social. 1909. — Ism. Bartók György. Magy. Társad. tud. Szemle 499—506. l.
2724. *Sully Prudhomme*. Haldoklás. Ford. Szigethy Edith. A Cél 319. l.
2725. *Sully Prudhomme*. Szemek. Ford. Zoltán Vilmos. Magyar Szó 105. sz.
2726. *Szabó Dezső*. Jean-Arthur Rimbaud. Nyugat II. 124—131. l.
2727. *Szabó Dezső*. Laforgue. Nyugat I. 1097—1104. l.
2728. *Széplaki János*. A provençal felibrek. Kolozsvár, 1911. Stief J. ny. (8-r. 74 l.). — Ism. Erdélyi Lapok 15. sz.
2729. *Széplaki János dr.* A felibrige. U. o. 15, 16. sz.
2730. *Taine. Faquet, Émile*. Le roman d'Hippolyte Taine. Revue de Hongrie VII. 81—88. l. [409. l.
2731. *Nagy József*. Taine egyénisége. Budap. Szemle 147. köt. 393—
2732. *Tesdorpf, Dr. P.* Beiträge zur Würdigung Charles Perraults u. seiner Märchen. 1910. — Ism. Gálos Rezső. Ethnogr. 313. l.
2733. *Várkonyi Titusz*. Balzac egy romantikus szerelme. Levelei «Louise»-hez. Élet 39. sz.
2734. *Vautel Clément*. Az álmogép. Ism. szj. Kath. Szemle 1108. l.
2735. *Verhaeren. Verhaeren*. Imádság. Ford. Kiss Arnold. Pesti Napló 117. sz.
2736. *Verhaeren Émile*. A szelíd pap. Ford. Kosztolányi Dezső. Élet 1. sz.
2737. *Verhaeren, Emil*. Übertragen v. Stefan Zweig. 1910. Ism. Eisler József. Pester Lloyd 26. sz.
2738. *Takács, Zoltán v.* Verhaeren. Neues Pest. Journ. 73. sz.
2739. *Verlaine. Verlaine*. Eső. Ford. Kiss Arnold. Pesti Napló 22. sz.
2740. *Verlaine Paul*. 1. Misztikus párbeszéd. Ford. Sík Endre. Élet 15. sz. — 2. Ó gyöngé asszony szépség. U. o. 33. sz. — 3. V. P. verseiből. Alkotmány 305. sz.
2741. *Verlaine Paul*. 1. Őszi dal. 2. Reáborul az égnek... Ford. Zoltán Vilmos. Az Ujság 287. sz.
2742. *Birkás Géza*. Verlaine. Népművelés XIII. köt. 325—328. l. — Dr. Bittenbinder Miklós. Kath. Szemle 133—143. l. — Barna János. Heti Szemle (Szatmár) 15. sz. — Szabó Dezső. Nyugat II. 754—772. l.
2743. *Vértesy Jenő*. Capus. Uránia 368—370. l.
2744. *Vigny, Alfred de*. Az olajfák hegye. Ford. Magyar Bálint. Heti Szemle (Szatmár) 52. sz.

2745. *Wolff Pierre*. Bábjáték. Vígj. 4 felv. Ford. Váradi Antal. Először adták Nemzeti Színházban febr. 3.

Nyelvészet.

2746. *Bourciez, E.* Éléments de linguistique romane. 1910. — Ism. Karl Lajos. EPhK. 497—499. l.

2. Tankönyvek.

2747. *Hegedüs Árpád*. A francia irodalom története. (Iskolai segédkönyvek. 8—9. füz.) Szt. Gotthárd, 1911. Wellisch B. (8-r. 96 l.) 1 K 20 f. — Ism. dr. Gulyás Pál. Tanáregyl. Közl. 44. évf. 468—474. l.
2748. *Hegedüs Izidor dr.* Francia olvasó-, gyakorló- és nyelvkönyv szemléltető alapon. III. rész. A reáliskolák V. és VI., a felsőbb leányiskolák IV. osztálya számára. Budapest, 1911. Hornyánszky V. (8-r. X. 214 l.) 4 K. — Bír. dr. Miklós Elemér. Hivat. Közl. 20. sz. — Az I—III. részt ism. Kont I. Revue internat. de l'enseignement 61. köt. 93. l.
2749. *Honti Rezső dr.* Schidlöf 1000 szó gyakorlati módszerének francia nyelvtanában előforduló ezer szó francia-magyar zsebszótára. Budapest, 1911. Schenk F. (32 r. 64 l.) 60 f.
2750. *Kálmán Miksa dr.* Francia tárfalgó és szókönyv. A mindennapi társalgáshoz szükséges szólások és szavak gyűjteménye fonetikus átírással és magyarázó jegyzetekkel. 2. bővített és átdolgozott kiadás. Budapest, 1911. Lampel R. (8-r. XII. 52, 69 l.) 2 K 50 f. — Ism. Birkás Géza. Magy. Középiskola 446. l.
2751. *Latzkó Hugó dr.* és *Honti Rezső dr.* Francia nyelvkönyv és kereskedelmi levelező felső kereskedelmi iskolák használatára. II. rész. Gyakorló- és olvasókönyv. A középső és felső osztály számára. Budapest, 1911. Lampel R. (8-r. VI. 210 l.) 2 K 80 f.
2752. *Mébold-Ujváry*. Francia nyelv- és olvasókönyv kezdők számára. Átdolgozta Latzkó Hugó és Ujváry Béla dr. 5. kiadás. Budapest, 1911. Lampel R. (8-r. VIII. 154 l.) 2 K 20 f.
2753. *Mendlik Alajos* és *Bodnár Gyula dr.* Francia nyelvkönyv kezdők számára. 2. kiadás. Budapest, 1911. Athenæum. (8-r. 80 l.) 1 K 40 f.
2754. *Theisz Gyula dr.* A francia nyelv elemi tanfolyama. Gyakorlókönyv. Olvasókönyv. Nyelvtani táblázatok. Szókönyvecske. A leányiskolák II. osztálya számára. 9. képes kiadás. Budapest, 1911. Lampel R. (8-r. IX. 117 l.) 2 K.
2755. *Theisz Gyula dr.* A francia nyelv középső tanfolyama. Olvasókönyv. Gyakorlókönyv. Szókönyvecske. A leányiskolák III. és IV. osztálya számára. 5. kiadás. Budapest, 1911. U. o. (8-r. XV. 184 l.) 2 K. 60 f.
2756. *Theisz Gyula dr.* Francia olvasó- és gyakorlókönyv. III. rész. Szemelvények a XVII., XVIII. és XIX. század nagy íróiból, irodalomtörténeti magyarázatokkal. A reáliskolák VII. és VIII. osztálya számára. 2. kiadás. Budapest, 1911. Lampel R. (8-r. 318 l.) 4 K.

Nyelvészet.

2757. *Tockert, J.* Romanische Lehnwörter in der Luxemburger Mundart. 1910. — *Ism. Huss Rich. Korr. Bl. Ver. f. siebenb. Landesk. 5. sz.*

3. Olasz, spanyol.

2758. *Annuncio.* Szent Sebestyén halála. — *Mysteriumából.* Ford. Erdős Renée. Az Ujság 305. sz. [Balla Ignác. Uj Idők 9. sz.
2759. *d'Annunzio Gabriele.* Talán igen, talán nem. Regény. — *Ism.*
2760. *Ariosto.* — Lásd 2370. sz. a.
2761. *Balla Ignác.* Grazia Deledda. Budapest. Szemle 145. köt. 70—93. l. és Magy. Figyelő III. 33—35. l.
2762. *Becquer Gustavo A.* 1. Hogy elfeledtél. 2. Az első hajnali sugár. 3. Ottan pihent . . . Ford. Barna János. Kultura 593. l. 4. A bálteremben. U. o. 616. l. [Szemle 143. köt. 310. l.
2763. *Benedetti, Aug.* Verso la Metà. — Affetto. *Ism.* — do'. Budapest.
2764. *Bracco Roberto.* Don Pietro Caruso. Színmű 1 felv. Verga Giovanni. Paraszthecsetlet. Népszínmű 1 felv. Mindkettőt fordította Radó Antal. (Magyar Könyvtár 612. sz.) Budapest, 1911. Lampel R. (16-r. 51 l.) 30 f.
2765. *Bueno, Manuel.* Teatro español contemporaneo. Madrid. *Ism.* Szabó Dezső. Nugat II. 949. l.
2766. *Caetani-Lovatelli Ersilia.* Tasso sírjánál. Ford. R. P. Budapest. Szemle 144. köt. 114—120. l.
2767. *Carpaccio.* A vándorló tükör. (Jegyzetek a regényről.) Hét 36. sz.
2768. *Carducci József.* Lányom esküvőjére. Ford. Radó Antal. Budapest. Szemle 146. köt. 447. l.
2769. *Carducci* költeményei. Ford. Zoltán Vilmos. 1911. — *Ism.* Munkácsy Sándor. Kultura 247. l.
2770. *Carducci.* Himnusz a Sátánhoz. Ford. Zoltán Vilmos. — *Ism.* Babits Mihály. Nyugat I. 983. l.
2771. *Carducci.* 1. Dal. Ford. Zoltán Vilmos. Pesti Napló 154. sz. — 2. Elysium felé. U. o. 159. sz. — 3. Ábránd. U. o. 171. sz. — 4. Köszöntés. U. o. 189. sz. — 5. Eszmény. U. o. 136. sz.
2772. *Coloma, L. Boy.* Deutsch v. K. Hofmann. *Ism.* Simoncsik Ede. Kath. Szemle 214—216. l.
2773. *Dante. Dante.* Francesca da Rimini. (Din Divina. Comedie a lui Dante.) Cânt. V. v. 73 sequent. Trad. de Gheorghe Coşbuc. Romanul 107. sz. — Martea lui Ugolino. (Infern cânt XXXII v. 127—139. şi cânt XXXIII v. 1—78.) U. o. 101. sz.
2774. *Dr. Barna János.* Dante Magyarországon. Heti Szemle (Szatmár) 48. sz. (Szól a magyar fordításokról.)
2775. *Kaposi József.* Dante Magyarországon. Budapest, 1911. Rényi K. (8-r. 373 l.) 12 K. — *Ism.* dr. Alleram Gyula. Kath. Szemle 783—787. l. — Dr. Barna János. Heti Szemle (Szatmár) 48. sz. — Brandon H. Revue de Hongrie VIII. 107. l. — Divald Kornél. A Cél 146—151. l. — Dr. Fazekas József. Erdélyi Lapok 8. sz. — Ferenczi Zoltán. Magy. Figyelő II. 346—349. l. — Harsányi Kálmán. Élet 19. sz. — K. A. Magy. Középiskola 442. l. — Dr. Kiss Ernő. Erd. Múz. 247. l. — Iz. Uránia 522. l. — Cs. Papp József. EPHK. 485. l. — Pethő Sándor. Századok 452—

454. l. — R. Pester Lloyd 78. sz. — Vasárn. Ujs. 13. sz. — Magyarország 64. sz. — Radó Antal. Egyh. Közl. 26. sz.
2776. *Stiavelli, G.* Dante és Garibaldi. Magyarország 205. sz.
2777. Dante halotti maszkja. Az Ujság 115. sz.
2778. *Erődi Béla.* Emlékezés Giuseppe Cassone külső tagról (1843—1910.) Kisfaludy-Társ. Évlapjai 45. köt. 152—158. l. és Budap. Szemle 143. köt. 455—461. l. [Lloyd 131. sz.]
2779. *Farina, Salvatore.* La mia giornata. Ism. Thieben Emil. Pester
2780. *Fioretti.* Szent Ferencz legendái. Ford. Erdős Renée. 1911. — Ism. Sík Sándor. Élet 53. sz.
2781. *Fogazzaro, Fogazzaro Antal.* Miranda. Verses lírai regény. Az olasz eredeti, 1900-ban megjelent XIII. kiadásból fordította Zempléni Árpád. Budapest, 1911. Franklin-T. (8-r. 105 l.) 2 K. — Ism. P. L. Magy. Nemzet 264. sz. — Hét 51. sz.
2782. *Fogazzaro, Antonio.* Halálom után. Ford. Kiss Arnold. Pesti Napló 59. sz. [140—142. l.]
2783. *Balla Ignác.* Antonio Fogazzaro. Budap. Szemle 146. köt.
2784. *Darvas István.* Antonio Fogazzaro. Népművelés XIII. köt. 155—157. l. és Budap. Hírl. 59. sz. — Elek Artúr. Az Ujság 59. sz. — Tomescu D. Luceafarul 216. l. — Zempléni Á. Vasárn. Ujs. 11. sz.
2785. *G. V. Fogazzaro* «Leila»-ja és a modernizmus. Egyh. Közl. 4. sz.
2786. *Kocsis Lénard dr.* Fogazzaro utolsó regénye. Kath. Szemle 365—376. l. (Leila.)
2787. (GV.) Irodalmi élet a mai Spanyolországban. Egyh. Közl. 22. sz.
2788. *Guinera Angel.* A másvilágból. Katalánból. Ford. Kőrösi Albin. A Cél 330—333. l. [EPhK. 412—416. l.]
- 2788a. *Nagy Miklós (Szopori).* Tomás de Iriarte és az irodalmi mese.
2789. *Negri Ada.* Gyermekekhez. Ford. Kiss Arnold. Pesti Napló 200. sz.
2790. *Schulenburg, Werner v. der.* Stechinelli. 1911. Ism. Messer Miksa. Pester Lloyd 102. sz.
2791. *Stecchetti. Stecchetti Lorenzo.* Ha lehullanak . . . Ford. Karafiáth Jenő. Pesti Napló 150. sz.
2792. *Zendriní, Paolo.* Lorenzo Stecchetti. Pester Lloyd 155. sz.
2793. *Szentpétery Imre dr.* A firenzei proféta. (Savonarola Jeromos.) Uránia 157—161. l.
2794. *Tartufari, Clarice.* Eterne leggi. 1911. — Ism. dr. B. Pester Lloyd 61. sz. [Ujs. 27. sz.]
2795. *Tasso Torquato* költeményeiből. Ford. Zoltán Vilmos. Vasárn.
2796. *Ugarte Manuel.* Visiones de España. Valencia. Ism. Szabó Dezső. Nyugat II. 948. l.
2797. *Verdaquer Jacint.* 1. Istenemhez. Katalánból. Ford. Kőrösi Albin. Kath. Szemle 186—188. l. — 2. Édes fogság. — 3. Könyv a lelkem. — 4. A fűdalmas szűz. U. o. 746. l.
2798. *Villaespesa, Francisco.* Bajo la lluvia. Madrid. Ism. Szabó Dezső. Nyugat II. 949. l.
2799. *Vivanti Annie.* 1. Április. Ford. Zoltán Vilmos. Élet 18. sz. — 2. Ki tudja? . . . Kőbányai Hírek 32. sz. — 3. Szerelmes levél. Kath. Szemle 748. l. — Magdolna. Budap. Napló 213. sz.
2800. *Zambra Alajos dr.* A Széchenyi orsz. könyvtár Quart. Ital. 58 jelzetű kódexe, tekintettel az olaszországi Attila-mondakörre. Könyvszemle 332—343. l.

2801. *Zendrini, Paolo*. Mario Rapisardi. Pester Llod 185. sz.

2802. *Zendrini, Paolo*. Alessandro Manzoni. U. o. 170. sz.

4. Tankönyv.

2803. *Hanssen, Friedr.* Spanische Grammatik. 1910. — Ism. Honti Rezső. Nyelvtudomány III. 317. l.

2804. *Mittner, Zoltán e Schneider, Francesco*. Esercizi di lingua italiana. Fiume, E. Mohovich. 1911. (8-r. 100, 3 l.)

2805. *Pidal, R. M.* Manual elemental de gramática histórica española. 1905. — Ism. Honti Rezső. Nyelvtudomány III. 315—317. l.

2806. *Zauner, Adolf*. Altspanisches Elementarbuch. 1908. — Ism. Honti Rezső. Nyelvtudomány III. 318. l.

5. Oláh.

2807. *Baltag, Radu*. Feciorul și alte nuvele. București, 1910. — Ism. Chendi Il. Luceafărul 93. l.

2808. *Barbul Jenő*. Fejezetek a román irodalomtörténetből. A Cél 416—424, 467—475. l.

2809. *Barseanu, Andreiu*. La jubileul de cincizeci de ani al «Asociațiunii». Transilvania 317—319. l.

2810. *Chendi, Il*. Cincinat Pavelescu. (Képpel.) Luceafărul 349—351. l.

2811. *Cotruș, Aron*. Poezii. Orastie, 1911. Ism. Măgură Dinu. Telegr. Roman 60. sz. [Luceafărul 66. l.]

2812. *Delavrancea*. Luceafărul. Drama. București, 1910. Ism. Chendi Il.

2813. *Dragoslar, Jon*. Nuvele. București, 1910. Ism. Chendi Il. U. o. 42. l.

2814. *Eftimiu, Victor*. Fără suflet. Nuvel. București, 1911. — Ism. Chendi Il. U. o. 92. l.

2815. *Eminescu*. 1. Be messze van. Ford. Brán Lőrincz. Almásyölgyi Hirl. 9. sz. és Zsibóvid. Hirl. 10. sz. — 2. Miért nem jössz? Zsibóvid. Hirl. 15. sz.

2816. *Eminescu M.* A boldogság. Ford. Szopori Nagy Miklós. A Cél 70. l.

2817. *Făgetel, E. S.* Copii Noptii. Craiova, 1911. — Ism. Chendi Il. Luceafărul 321. l.

2818. *Goga, Octavian*. Mijloacele de propagandă literară și culturală ale «asociațiunii» și desvătarea lor. Transilvania 349—392. l.

2819. *Goga, Octavian*. Curente de idei în literatura Ardeleană dela 1848 până în zilele noastre. U. o. 672—681. l.

2820. *Goga Octavian*. Ejszaka. Ford. Révai Károly. Budap. Hirl. 305. sz.

2821. *Jonescu, Quintus*. Că-nicii. Roman. București, 1910. — Ism. Chendi Il. Luceafărul 41. l.

2822. *Jorga, N.* «Mihaiu Viteazul». «Schită de poem dramatic». Critica de B. B. Romanul 86—89. sz.

2823. *Lecca, Irina G.* Pe urma dragostei. Roman. București, 1911. Ism. Chendi Il. Luceafărul 191. l.

2824. *Lușgianu, Mihail*. In serbători. Nuvele. București, 1910. — Ism. Chendi Il. U. o. 67. l. [Transilvania 326—348. l.]

2825. *Lupas, Dr. Ioan*. Înființarea «Asociațiunii» și conducătorii ei.

2826. *Marino-Moscu, Const.* Ada Lazu. Nuvele. 1911. Ism. Chendi Il. Luceafărul 383. l.

2827. *Moldovan, Silvestru.* Poeziile noastre populare istorice. Transilvania 681—699. l. [Ism. Chendi II. Luceafărul 94. l.]
2828. *Nanor, Jon Chiru.* Aşa-i-a fost scris. Nuvele. Bucureşti, 1911.
2829. *Neacsă, Joan A.* Conceptia credinţei şi nădejdi în ajutorul Dzeesc în poezia noastră populară. Biserica şi Şcoală 17. sz.
2830. *Oreste.* Poezii. Bucureşti, 1911. — Ism. Chendi II. Luceafărul 213. l.
2831. *Papp István.* A legújabb román litteraturáról. Kolozsv. Hirl. 174. sz.
2832. *Păun Pincio, Jon.* Versuri. Bucureşti, 1911. — Ism. Chendi II. Luceafărul 161. l.
2833. *Petra-Petrescu, Dr. Horia.* Influenţa curentelor teatrale streine asupra mişcării noastre teatrale. U. o. 367—377. l.
2834. *Poni Matilde.* A boldogság. Fordította Szopori Nagy Miklós. A Cél 70. l.
2835. *Sadoveanu, M.* Apa morţilor. Roman. Bucureşti, 1911. — Ism. Chendi II. Luceafărul 188—191. l.
2836. *Sedeán Abraham.* Maior Péter élete és munkái. Tanulmány a román irodalom köréből. Arad, görög-kel. ny. 1911. (8-r. 64 l. 1 lev.)
2837. *Sihleanu Al.* A boldogság. Ford. Szopori Nagy Miklós. A Cél 70. l.
2838. *Strajanu, M.* Poezia în răport cu istoria şi cu ştiinţele pozitive. Transilvania 103—117. l.
2839. *Stefănescu-Est, Eugeniu.* Poeme. Bucureşti, 1911. Ism. Chendi II. Luceafărul 319—321. l.
2840. *Sztripszky Hiador dr. és Alexics György dr.* Szegedi Gergely énekeskönyve XVI. századbeli román fordításban. Protestáns hatások a hazai románságra. Budapest, 1911. Ranschburg G. (8 r. 232 l.) 5 K. — Ism. dr. Melich János. Könyvszemle 362—364. l. — Dr. Váradi F. Prot. Szemle 605—608. l.
2841. *Tăslăuanu, Act. C.* Cărţi pentru popor. Luceafărul 25—27. l.

Nyelvészet.

2842. *Fischer, E.* Die rumänische Volkssprache. Korr. Bl. Ver. f. siebenb. Landesk. 6. 7. sz. [Naţiunea 2—4. sz.]
2843. *Pop, Dr. Ştefan.* Contribuţiuni la istoria gramaticii române.
2844. *Puscariu, Sextil.* Zur Rekonstruktion der Urrumänischen. 1910. Ism. Drăganu Miklós. Nyelvtudomány III. 220—223. l. — L. I. Luceafărul 43. l.
2845. *Raţiu, Dr. Joan şi Ciura, Alexandru.* Poetică şi legendar poetic. Pentru şcolile şi institutele pedagogice. Balázsfalva, tip. seminar, 1911. (8-r. 294, III l.) 3 K.

XII. Szláv nyelvek és irodalmak.

2847. *Bonkáló Sándor.* Hucul népmese. Nyelvtudomány III. 197—201. l.
2848. *Bonkáló Sándor.* A rahói kisorosz nyelvjárás leíró hangtana. 1910. — Ism. Asbóth Oszkár. Nyelvtudomány III. 224—240. l.
2849. *Chalupka, Samo.* Alexandrovi Vrchovskému. Slov. Pohľady 504—507. l.
2850. *Dal Mátyás királyról.* (Horvát ének a XV. századból.) Ford. Haller Jenő. Pesti Hirl. 276. sz.
2851. *Dixi.* Dosztojevszkij. Heti Szemle (Szatmár) 45, 46. sz.

2852. *Fekete Gyula* (dr. Nagyványi). Turgenyef. Egyetértés 75. sz.
2853. *Grabowski, Tad. Stan.* Romantyzm polski wśród Slowian. Lwow, 1910. — Ism. Š. J. Slov. Pohľady 58—63. l.
2854. *Gjorgyevič, Mita.* Slike iz istorije srpske književnosti. Karlovic, 1911. — Ism. Ž. J. Letopis Matice Srpske. 281. knj. 69—72. l.
2855. *Gyorović, Dr. Vladimir.* Lukijan Mušiczky. Studija iz srpske književnosti. Letopis Matice Srpske IV. 1—33. l. V. 25—49. l. VI. 18—43. l. VII. 22—48. l. VIII. 30—57. l. IX. 33—57. l. X. 28—53. l.
2856. Jugovicsok anyja. (Szerb nép-ének.) Ford. Trencsény Károly. Budap. Szemle 143. köt. 95—97. l.
2857. *Karaška, Dr. Josif.* Laza Kostić. Misli i uspomene. Letopis Matice Srpske IV. 51—60. l. — S—é M. U. o. II. 72—75. l. — Kosztic Lázár. (Képpel.) Vasárn. Ujs. 3. sz.
2858. *Kolūt, Josef.* Priebež života slovenského divadla v. Turčianskom Sv. Martine. Slov. Pohľady 165—171. l.
2859. XIX. kolo knjiga Srpske Književne Zadruga. Ism. Ž. J. Letopis Matice Srpske III. 67—73. l.
2860. *Kvačala, Dr. Ján.* Z duševného života dvoch malých národov na Severe. (Časopisectvo a študenstvo u Lotyšov a Estoňcov.) Slov. Pohľady 292—299. l.
2861. *Leskien, A.* Grammatik d. althungar. Sprache. 1909. — Ism. Asbóth Oszkár. Nyelvtudomány III. 202—215. l.
2862. *Malicek, Jozsef.* Rehor Uram-Podtatranský. Domačnost a skola 2. sz.
2863. *Mranilović, Jován.* Iz savremene hrvatske knježevnosti. Letopis Matice Srpske VI. 44—61. l.
2864. *Nitsch, Kazim.* Mowa ludu polskiego. 1911. — Ism. Asbóth Oszkár. Nyelvtudomány III. 310—314. l.
2865. Die osteuropäischen Literaturen und die slavischen Sprachen. Ism. Š. J. Slov. Pohľady 127. l.
2866. *Petrovity Nyegos Miklós.* Zorkámnak. Ford. Szász István. Fehértemplom és vid. 10. sz.
2867. *Radicevics Branko.* Ha a halálra gondolok. Ford. Szász István. Pesti Napló 239. sz.
2868. Š. J. 1. Prispěvky a dopienky k životopisom slovenských spisovateľov. Opravy textov literárnych dill. Drbnosti o Jánovi Hollom. 2. Sládkovičova báseň «Pozdrav». Slov. Pohľady 54—57. l. — 3. Jakab Graichmann. U. o. 184. l.
2869. *Sachmatov, Al.* Zu den ältesten slavisch-keltischen Beziehungen. Ism. Melich János. M. Nyelv 421—424. l.
2870. *Sević, Milan.* Dečja književnost srpska. (Oglad istorijskoga pregleda.) Letopis Matice Srpske. II. 1—32. l. III. 1—38. l.
2871. *Sienkiewicz, H.* Quo vadis? Preložil P. Halasa III. 1911. Ism. Slov. Pohľady 572—575. l.
2872. *Szegedy Rezső dr.* Szilágyi és Hajmási mondája a horvát népköltészetben. Ethnogr. 41—47. l.
2873. Szerb költőkből. Fordította Rohonyi Gyula. Kisfaludy-Társ. Évkönyve 44. köt. 113—140. l. (Külön is megjelent.) — Ism. H. A. Letopis Matice Srpske VIII. 65. l. — Magyar Szó 84. sz.
2874. *Tolsztoj, Tolsztoj.* A Kreutzer szonáta. Ford. Somogyi Ede. Ism. Palágyi Lajos. Magy. Nemzet 305. sz.

2875. *Tolsztoj Alexej.* Orosz versek. Ford. Sponer Andor. Pesti Napló 250. sz.
2876. *Tolsztoj Alexej gr.* A bűnök leánya. Ford. Telekes Béla. Magyar Nemzet 305. sz.
2877. *Tolsztoj Leo.* Az élő halott. Színmű 3 felv. Ford. Vajda László. Először adták a Magyar Színházban nov. 4.
2878. *Tolsztoj, Leo.* Briefe. 1848—1910. Herausg. v. P. A. Sergejenko. Berlin, 1911. — Ism. v. g. Budapest. Szemle 145. köt. 311—320. l.
2879. *Ambrus Zoltán.* Tolsztoj és kritikussai. Nyugat. I. 129—132, 254—258, 337—341, 468—473, 555—559, 851—854, 1156—1163. l.
2880. *Bárdny Gerő dr.* Tolsztoj. Uránia 3—9, 59—66. l. — Ben-
czédi Pál. Unitár. Egyház 1. sz. — Kurzenreiter Károly. Pol-
gárisk. Közl. 54—57. l.
2881. *Car, Marko.* Reskin i Tolsztoj. Letopis Matice Srpske. IV. 61—65. l.
2882. *Certkov, Vladimir G.* O posledných dňoch Lva Nikolajeviča Tolstého. Preložil. O. P. D. Slov. Pohľady 83—98. l.
2883. *Dudek János.* Tolsztoj Karenin Anná-ja. Religio 20. sz.
2884. *Horváth Károly dr.* Tolsztoj pedagógiája. Evang. Lap 13, 14. sz.
2885. *Isaburo Nagai.* Japán vélemény Tolsztojról. Nyugat I. 719—725. l.
2886. *Jehlicska Ferencz dr.* Tolsztoj Leo: «Fiat iustitia — pereat cul-
tura». Kath. Szemle 1—9. l.
2887. *Kmoskó Mihály dr.* Tolsztoj Isten-eszméje. Hittudom. Folyóir. 469—490. l. és Alkotmány 57, 53. sz.
2888. *Kornis Gyula dr.* Tolsztoj mint pædagogus. Magyar. Pædag. 1—10, 77—83. l.
2889. *Marilaun, Karl.* Leo Tolsztoj. Die Karpathen. IV. 1. Hälfte 206—215. l. [447. l.]
2890. *Maszynek Endre dr.* Tolsztoj megtérése. Protest. Szemle 432—
2891. *Pop, Stefan.* Școala lui Tolstoi. Foaia Școlast. 1, 2. sz.
2892. *Rácz Imre.* Tolsztoj mint tanító és népnevelő. Nevelés 28. évf. 4. sz.
2893. *Révész Béla.* Tolsztoj Leó élete. Budapest, 1911. Eke. (8-r. 68 l.) 1 K. — Ism. hk. Népművelés XII. 240. l.
2894. *Schmitt Jenő Henrik* három előadása: Tolsztoj, Nietzsche, Ibsen. Az előszót és Schmitt J. H. életrajzát írta Migray József. Buda-
pest, 1911. Nagel O. (8-r. XXXX, 63 l.) 2 K.
2895. *Stanca, Dr. Seb.* Doctrina religioasă a lui Tolstoi. Telegraf. Roman. 7—10. sz.
2896. *Vlček, Jaroslav.* K dejinám literatury slovenskej. Slov. Pohľady 99—102. l.
2897. *Vrchlický Jaroslav.* 1. Sójaj. 2. Mottó. 3. A boldogságot nem könyörgöm . . . Ford. Károly József. Budapest. Napló 195. sz.
2898. *Zechenter, Gustáv K.* Slov. Pohľady 148—163, 216—234, 273—288, 449—462, 541—558, 591—609. l. — Gusztáv K. Zechenter ako spisovateľ-umelec. U. o. 189. l.

(Budapest.)

Összeállította HELLEBRANT ÁRPÁD.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. (A *-gal jelölt mű legközelebb ismertetésre kerül.)

Alleram Gyula: A direkt módszer a latin nyelvi tömegtanításban. Budapest, Stephaneum, 1912. 8-r. 15 l.

Bartha György dr. és *Tordai* Anyos dr.: Stilisztika a középiskolák IV. osztálya számára. Budapest, Lampel, 1912. 8-r. 270 l. Ára 3 K 40 f.

**Csáki* Rikárd: Honterus János német iratai forráskritikai és nyelvészeti szempontból. Budapest, Pfeifer, 1912. N. 8-r. 45 l.

Hefty Gyula Andor: A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben. (Nyelv. füz. 66.) Budapest, Athenæum, 1912. 8-r. 58 l. Ára 1 K.

(*Heinrich*-Emlékkönyv.) Philologiai dolgozatok a magyar-német érintkezésekről. Leírását és ismertetését l. e füzet 525—530. l.

Jókai, Ocsó, Budapest, Révai, 1912. K. 8-r. Ára számonként 40 f.

51. Anekdotakönyv. I. sorozat. 64 l.

52. Kalandos históriák. 64 l.

53. A jó öreg asszony. 60 l.

54—55. Három királyok csillaga. 126 l.

56—60. Egetvivő asszonyszív. 135, 202 l.

Kisparti János *Vass* Bertalan dr. közreműködésével: Latin nyelvtan. Gimn. I. és II. oszt. számára. Budapest (Franklin), 1912. K. 8-r. 119 l. 1 K 50 f.

Kisparti János *Vass* Bertalan dr. közreműködésével: Latin olvasókönyv. Gimn. I. osztálya számára. Budapest (Franklin), 1912. K. 8-r. 157 l. 1 K 80 f.

Mitrorics Gyula: Összegyűjtött papi dolgozatai. VI. Leírását és ismertetését l. e füzet 538—539. l.

Nagy László: Repertorium a Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeumtársulat 1873—1911. évi közlönyeiről. Temesvár (Csanádegyházmegyei kny.), 1912. N. 8-r. 84 l.

Regényírók, Magyar. XII. sorozat. Budapest, Franklin, 1912. 8-r. Ára 25 K.

25. *Jókai* Mór: Az elátkozott család. 325 l.

30. *Vas* Gereben: Garasos arisztokrácia és hat elbeszélés. 364 l.

52. *Gárdonyi* Géza: A láthatatlan ember. 302 l.

59. 60. *Mikszáth* Kálmán: A Noszty fiu esete *Tóth* Marival. I—II. 316, 312 l.

E XII. sorozattal befejeződött a 60 kötetre tervezett vállalat. Mivel a részletes tervet már az első kötetben megjelenése alkalmával ismertük s akkor elmondtuk kifogásainkat (főképen az egyes szerzők műveinek megválogatását s a bevezető jellemrajzokat illetőleg), most ezek ismételése és kiegészítése helyett megállapítjuk, hogy a vállalat így is, a mint van, nagyjából hű képét adja épen egy századra nyúló regényirodalmunknak (1808—1910). Kultúrális szempontból az a jelentősége, hogy a sorozatos megjelentetés, útján egy pár olyan értékesebb vagy jellemzőbb regényt juttatott a nagyközönség kezébe, melyek különben elkerülték figyelmét, tudományos szempontból pedig az, hogy hozzáférhetővé tett egy pár nehezen megszerezhető, ma már csak történeti értékű művet. Hogy *Abonyi* Lajos és *Gyulai* Pál kimaradt a vállalatból, azt újra, sajnálkozva, megemlítjük.

Strindberg: Történelmi miniatűrök. (Világkönyvtár.) Budapest, Révai, 1912. K. 8-r. 320 l.

Rövid, költött, de jellemző történetek a világtörténelem nagyjairól, novellisztikus formában. *Strindberg* hősei között szerepelnek *Mózes*, *Sokrates*, *Krisztus* urunk, *Horatius* és *Vergilius*, *Julianus* Apostata, *Attila*, *Luther*, *Nagy Péter*, *Voltaire*.

Szöllösi István: Német nyelvkönyv tanító- és tanítónőképzők számára. I. Az első osztály anyaga. Budapest, Lampel (1912). 8-r. 175 l. Ára 2 K 50 f.

LOHENGRIN.

A hattyús lovagról szóló monda, a középkornak egyik legismertebb meséje, már a legrégibb feljegyzésekben, a keresztes hadak korában, szoros kapcsolatban van Bouillon Gottfrid alsólotharingiai herczegnek alakjával. A szent sírnak sokat dicsőített felszabadítója ezen hagyomány szerint a hattyús lovag unokája, tehát a grál-király sarjadéka volt.

A mondának első forrása a «Historia belli sacri», melyben 1180 körül Vilmos, Tyrus érseke (megh. 1190 körül), említést tesz ezen hagyományról, de, mivel hitelt nem érdemlő népies beszédnek tartja, épen csak említi, hogy rövidesen visszautasítsa.¹⁾ Tyrusi Vilmos 1169 óta IV. Balduin nevelője volt és e minőségében oly viszonyban állt a Gottfrid családjával, hogy, jól ismerve hősének származását, úgyszólván hivatalból kénytelen volt a hagyomány ellen tiltakozni. A kornak többi történetírója közül feljegyzi ezt a hagyományt Brogne apátságnak (Namur mellett) 1211 körül írt szintén latin krónikája, mely szerint a hattyús lovag Mainzban²⁾ szállt partra, megszabadította ellenségétől, a szász herczegtől, a kit megölt, az özvegy herczegnőt és

¹⁾ Id. h. IX, 6: *Praeterimus denique studiose, licet id verum fuisse plurimorum astruat narratio, cygni fabulam, unde vulgo dicitur sementivam eis* (t. i. Gottfridnek és testvéreinek, Balduinnak és Eustachnak) *fuisse originem, eo quod a vero videatur deficere talis narratio.*

²⁾ I. F. D. Blöte, *Mainz in der Sage vom Schwanritter* (Zeitschrift für romanische Philologie. XXVII, 1903. 1—24. l.), Gaston Paris felfogásával (Romania XXX, 404) szemben kimutatja, hogy Mainz nem eredeti eleme a mondának, melynek cselekvénye a legrégibb szövegekben kezdetől végig Nimwegenben játszott le. Wolfram von Eschenbach és Konrad von Würzburg valóban nem tudnak Mainzról, mely a francia eposzokban keverve szerepel Nimwegennel.

nőül vette leányát: utódjaik Bouillon Gottfrid és testvérei.¹⁾ Lambert d'Ardres (1180—1223) krónikája szerint Bouillon Gottfrid egy hőstől származik, a ki hattyútól vont sajkában megjelent.²⁾ Vincentius Bellovacensis (Specul. Natur. II, c. 627) az elveszett Helinandusból (megh. 1223) 1220 körül szintén ismeri a mondát,³⁾ és Helinandusra hivatkozik utóbb Gert van der Schuren (l. alább) is. Egy másik korabeli (?) forrás is azt állítja, hogy Bouillon Ida, a keresztes hősnek anyja, a Helyas nevű hattyús lovagnak leánya volt; de ezen feljegyzésre talán már hatással voltak az ófrancia epikus művek, melyek a hattyús lovag történetét feldolgozták és világhírűvé tették.

Ez adatokból világos, hogy a monda már hét vagy nyolcz évtizeddel az első keresztes hadjárat után megvolt, sőt, hogy már nagyon el volt terjedve, a mit különben Tyrusi Vilmos világosan hangsúlyoz is. Úgy látszik, hogy a provençal és francia költők, a kikre az első keresztes hadjárat annál nagyobb hatással volt, mert többen maguk is jártak Gottfriddel a szent földön, örömmel megragadták a hagyományt, mely csodaszerűségével a szent-sir felszabadítójának dicsőítésére oly alkalmas

¹⁾ Reiffenberg, *Le chevalier au cygne et Godefroid de Bouillon*, Bruxelles, 1846. I., 147: *Extrait d'une chronique de l'abbaye de Brogne* (latin szöveg): *Divina pietas miserta illius miracula antiqua renovans, ministrum duelli per Cygnum fune argenteo limbum trahentem viduae procuravit, cuius armorum strenuitate ille superbus deiectus est et victori suo vidua matrimonio consociata est.* — A többi forrást is Reiffenberg sorolja fel és részben közli is a legpontosabban.

²⁾ *Bolonienses, quorum auctor Cygni phantastici sed veri et divini ducatu coelitus advectus, Boloniensibus generosae propaginis et divinae nobilitatis originem indidit.*

³⁾ Gervasius von Tilburg, *Otia Imperialia* ed. Felix Liebrecht, 1856. 66. lap: *In Coloniensi dioecesi famosum et immane palatium Rheni flumini supereminet, quod Juvamen nuncupatur, ubi pluribus olim congregatis principibus improvise advenit navicula, quam collo alligatam cygnus trahebat argentea catena. Exinde miles, norus et incognitus omnibus exiliit et cygnus navem reduxit. Miles postea uxorem duxit, liberos procreavit. Tandem in eodem palatio residens et cygnum inspiciens adventantem cum eadem navicula et catena, statim in navem se recepit et ulterius non comparuit; progenies autem eius usque hodie perseverat.* — Helinandus különben az egyetlen forrás, mely a hattyús lovagban daemont lát, a ki, a gonosz szellemek szokása szerint, szerelmi viszonyt keres emberekkel. A többi hagyományban és feldolgozásban a hattyús lovag mindenütt Isten küldötte, a ki csupán jót tesz.

volt. Más oldalról könnyen érthető, hogy a németalföldi írók, például Jakob van Maerland (1270 körül) vagy Nicolas de Klerk (1318 körül), a kik jól ismerték Gottfrid herceg genealogiáját, erőlesen tiltakoztak a hattyús lovagról szóló monda ellen.

A későbbi történetírók teljesen mellőzik Gottfrid származását a hattyús lovagtól; annál jobban ismerik ezt az ófrancia költemények, melyeknek tárgya Antiochia¹⁾ és Jeruzsálem elfoglalása, ünnepelt hőse pedig Bouillon Gottfrid.²⁾ Az ide tartozó művek közül legfontosabb a «Roman du chevalier au cygne» című, költői érték tekintetében nem jelentékeny, terjedelmes, ismételve rosszul átdolgozott eposz³⁾, mely a XII. század végéről származik és tárgyának kedveltsége folytán népszerű maradt a XV. század közepéig, mikor a középkornak költői termékei feledésnek indulnak.⁴⁾

E legrégibb francia költői feldolgozás tárgya, a lényeges mozzanatokra szorítkozva, a következő:

Oriant, a flandriai Lillefort királya, Pyrion és Matabrune fia, egyszer vadászaton az erdőben Bietris (Beatrix) nevű gyönyörű hajadont talál, a kit szenvedélyesen megszeret és nőül vesz. Bietris királyné, míg férje vadászaton van, hét gyermeket, hat

¹⁾ A «Chanson d'Antioche» (kiadta P. Paris. Paris, 1848) csak igen röviden beszéli el a hattyús lovag történetét és nem ismeri sem a tiltott kérdést, sem a hölgy megszabadítására vívott párbaft.

²⁾ Franciaországban a hagyomány már 1200 előtt ismeretes; átment a «Dolopathosba» is, Johannes de Alta Silva híres művébe (1180 körül írva), melyet Herbert de Paris troubadour 1210 körül francziára fordított (Reiffenberg id. h. 151. l. közli a megfelelő részletet). A «Dolopathos» elbeszéli a hattyús gyermekek regéjét, és hogy az egyik, mivel láncza megsérült, nem kaphatta vissza emberi alakját, mire folytatja (ed. H. Oesterley, 79. l.): *Cignus permanens uni sociorum adhesit fratrum. Hic est cignus, de quo fama in eternum perseverat, quod cathena aurea militem in navicula trahat armatum.* — Philippe Mousket 1242-ig terjedő francia rímkrónikájában szintén említi a mondat.

³⁾ Kiadták: egy XIV. századi romlott és ízetlen toldásokban gazdag szöveget Le baron de Reiffenberg, id. h. 1846, 1—142. l., 3476 vers — és egy régibb, helyesebb szöveget C. Hippeau, 1874. — V. ö. Gustav Gröber, *Grundriss der romanischen Philologie*, II. köt. 1. fele, 574—578. l., a hattyús lovagról szóló franezia művek rövid áttekintését.

⁴⁾ A hattyús lovag történetét tartalmazza a *Ridder met de zwaan* cz. hollandi népkönyv is, melyen Grimmék elbeszélése (*Deutsche Sagen*, 540—542. sz.) alapszik.

fiút és egy leányt szül, a mi a népek régi hite szerint az anya hűségét legalább is igen gyanússá teszi.¹⁾ Mindegyiknek nyakára tündérek egy-egy ezüst lánczot tesznek. A király anyja, Matabrunne, azonban, a ki ismeretlen származású és szegény menyét gyűlöli, elveszi az új szülötteket és fiatal kutyákat tesz helyökbe, egyúttal természetellenes szerelmi viszonyynyal vádolja a király-nét. A felbőszült Oriant bebörtönözteti feleségét, míg a bíróság majd ítéletet mondhat felette.

A hét gyermeket a meggyilkolásukkal megbízott szolga megkíméli és egy Helyas nevű remete Isten félelmében fel-neveli; de mikor Matabrunne hét év múlva szerencsétlen véletlen folytán megtudja, hogy még életben vannak, elraboltatja ezüst lánczaikat. Ez azonban csak hat gyermeknél sikerül, a kik nyomban hattyúkká átváltoznak és elrepülnek; a hetedik, a remete kedveltje, szintén Helyas, csodálatosképen megmenekül, mert a remetével távol volt, mire utóbb megmenti anyját a máglyától, mely a házasságtöréssel vádolt asszonyt várja, megbünteti gonosz nagyanyját és visszavarázsolja emberi alakjukba testvéreit — egynek kivételével, kinek lánczából az ötvös kelyhet kovácsolt, és a ki azért továbbra is hattyú marad. Ez viszi utóbb Helyast, a hattyús lovagot, testvérét, brabanti Elzához.

Helyas ugyanis egy angyal utasítására kalandokra indul és egy alkalommal testvére, a hattyú, elviszi őt hajón Nimwegenbe (Nimaye). Itt Bouillon özvegy hercegnőjét és leányát Clarissát megfosztotta Gróf Blancquebourg (Blankenburg) szász hercege

¹⁾ Ily sokszoros szülés a nép hite szerint (már Paulus Diaconusnál I, 15: *meretrix septem infantulos peperit*), az anya hűtlenségét bizonyítja. V. ö. nálunk Miczbán nejének történetét, melyet első ízben Alvinczi Péter kassai pap mesél el egy 1622. júl. 1. tartott egyházi szónoklatában; utána Szamosközy István erdélyi történetíró említi. De már az előző században tanuskodik állítólag mellette több sírkő, sőt egy XVI. századi (1596) oklevél is. Ezek szerint Miczbán a II. András alatt 1222 körül Spanyolországból bejött Simon bánnak (a ki Bánkban történetében is szerepel) unokája. Már az «Ungarisches Magazin» (Pozsony, 1782. II, 145. l.) bőven tárgyalja ezt a hagyományt és azt állítja, hogy a hasonló tárgyú német elbeszélések ebből származnak. Pedig a megfordítottja kétségtelen, annál is inkább, mert Karácsonyi János (*Turul* 1890. 120—125. l., Soós Elemér fejtegetéseivel szemben, u. o. 43—45. l.) kimutatta, hogy a mesének semmi történeti alapja nincsen és a mellette felhozott bizonyítékok semmisek. Ő is német köszönetnek tekinti.

országától és Ottó császár ép törvényt ül ez ügyben. Párbaj mint istenítelet döntsön, mint számos hasonló tárgyú középkori regében és mondában.¹⁾

A párbaj előtt a hercegnő sajátos álmot lát: már a máglyán állt, hogy tűzhalált szenvedjen, mikor egy hattyú elröpült feje fölött és eloltotta a tüzet. Helyas a döntő perczen megjelen, megvív a rablóval és megöli. Jutalma az ország birtoka és a hercegnő szép leányának, Clarissának, keze. A nászéjen Helyas tudatja nejével, hogy rögtön kénytelen őt elhagyni, ha származását vagy hazáját kérdi tőle. Azután Bouillonba indulnak, hol Helyas mint herceg uralkodik. Boldog frigyöket egy kis leány (Ydain, Ida) születése még boldogabbá teszi. A szászok utóbb meg akarják bosszulni jeles hercegeket, a ki Helyas kardjától elesett, de a hattyús hős és a császár hosszas harcokban legyőzik őket. Esküvőjük hetedik évfordulóján Clarissa, ösztökélve az ördögtől, előáll a veszedelmes kérdéssel, mire a hattyú nyomban megjelen és elviszi a hőst. Clarissa, a ki az országot férjének távozta után jól kormányozza és leányát szeretettel felneveli, mindig, de hiába várja vissza szeretett urát, a ki visszatért anyjához, Bietrishez, és ismét emberekké varázsolja vissza hattyú életet élő testvéreit. Ydain utóbb férjhez megy Wittasse (Eustach) grófhhoz. Három fia van: Gottfrid, Baldewin és Eustach²⁾, — és ezen befejezéssel a monda össze-

¹⁾ Legismertebb e mesék közül *Hirlanda* története, mely a francia és német népkönyvekbe is átment. Bizonyára régi keletű (a cselekvény 1220 körül játszik Bretagneben), de csak egy XVII. századi francia jezsuitának (René Ceriziers) elbeszélése (*L'innoncence reconnue*, Paris, 1647) alapján készült átdolgozásban tűnik fel a német irodalomban. Tartalmát a német népkönyv címe eléggé sejteti: *Die über die Bosheit triumphierende Unschuld, das ist: Hirlanda, eine geborne Herzogin von Britannien, sieben ganze Jahre als eine Dienstmagd unter dem Vieh, nachmalen wieder nach Hof berufen, doch durch Verleumdung ihres Schwagers zum Scheiterhaufen verdammt, von ihrem Sohn unbekannter Weise errettet. Vorgestellt in einer anmutigen Historie, gezogen aus des Herrn Renatus Cericius französischer Geschichte, aufs neue übersehen, vermehrt und zum Druck befördert von einem Liebhaber der Historien.* Cöln, év n. Simrocknál, *Deutsche Volksbücher*, XII. köt., 2. sz. V. ö. Josef Görres, *Die teutschen Volksbücher*, Heidelberg, 1807. 146. l., 19. sz. Irodalomtörténeti kapcsolatairól l. I. G. Th. Grässe, *Die grossen Sagenkreise des Mittelalters*, Dresden, 1842, 287. l.

²⁾ Grimm, *Deutsche Sagen*, 540. sz.

vág a történettel: Gottfrid anyja valóban Ida volt, IV. Gottfrid alsó-lotharingiai herczeg (1044—65) leánya (+ 1113), atya pedig Boulognei Eustach.¹⁾

Ez a történet világosan két részből áll, melyek eredetileg nem tartozhattak egymáshoz. Első fele egy néprege, milyet, eltérő változatokban a legtöbb nép meseköltészete ismer²⁾; másik fele monda, melynek hőse Bouillon Gottfridnak egyik őse. Hogy

¹⁾ Későbbi korok Bouillon Gottfridnak e csodaszerű leszármazását nem tekintették elég ősréginek. A Salvius Brabonról szóló monda, melyet Hennen van Merchtenen feljegyzéséből (1414), a brabanti krónikából (1497), Wilhelm von Berchen művéből (1472) és egy utóbb főforrássá vált XVI. századi elbeszélésből ismerünk (Jehan le Maire des Belges, *Illustrations de Gaule*, Paris 1548. V. ö. Grimm, *Deutsche Sagen*, 539. sz.), egészen Julius Cäsarig vezeti vissza a történetet, illetőleg Bouillon Gottfrid származását. Julius Caesar nővére, Germana vagy (mivel egyszer egy hattyút ölén a vadásznak nyíla elől megmentett) Svana, a nagy hadvezér akarata ellenére férjhez megy Ynach Károlyhoz, kivel boldogan él egy völgyben, mely az ott tartózkodó sok hattyútól a «Hattyúvölgy» (Schwanental, Vallis cigne, Valenciennes) nevet nyerte. Két gyermekük volt: egy fiú, Oktavian, és egy leány, szintén Svana. De férje nemsokára Besançon mellett a rómaiak ellen elesett, mire özvegye gyermekeivel Megen várába (a Maas partján) vonult vissza. Midőn utóbb Caesar Belgiumban jár hadával és Kleve várában tartózkodik, egyik vitéze, Salvius Brabon, a vidéken csatangolva, a folyón hófehér hattyút lát egy csónakkal. A hős belép a sajkába és a hattyú őt Megen váránál teszi partra. Itt találja Germanát, kinek sorsáról meghatva értesül. Nyomban kibékíti őt bátyjával, mire a fiatal Svanát nőül veszi. Cäsar megteszi 51-ben Brabont egy tartomány herczegévé, mely tőle a «Brabant» nevet nyerte. V. ö. Paulus Cassel, *Der Schwan in Sage und Leben*, 3. kiad. 1863. XIV. lap és 60. jegyzet és főleg J. F. D. Blöte, *Das Aufkommen der Sage von Brabon Silvius, dem brabantischen Schwanritter*. Amsterdam, 1904. Megjegyzem, hogy a hősnek neve eredetileg Brabon Silvius. A népszerűvé vált «monda» tudós tákolmány, különböző lotharingiai családok ősi eredetének kimutatására. A rokonsági kapcsolatokat, melyek ezen hagyomány megszerkesztését lehetővé tették, Blöte alaposan kimutatja. — Távolsági kapcsolatban a Lohengrin-mondával áll egy német hagyomány. A Nagy Károlyról szóló népkönyvben egy Gerard Swan nevű ismeretlen lovag kerül szintén hattyútól vont sajkában a nagy király udvarába, a ki a jeles lovagot szívesen fogadja («Isten küldte őt nekem!», Ardenna herczegévé teszi és Adelis (vagy Elisa) nevű nővérével összeházasítja. (Görres Lohengrin-kiadása, LXVII. l. és Cassel, id. h. XVI. l. és 77. jegyz.) A lovag útjának egyébként sem oka, sem célja nem ismeretes.

²⁾ Ilyenek pl. a hét hollóról, vagy hét testvérről, vagy a hét hattyúról szóló népregek (Grimmek gyűjteményében a 9., 25., 49. sz.)

Helyas miért titkolja származását, és miért bűnhődik szeretett jó neje oly kegyetlenül látszólag kis vétkeért, az ezen elbeszélésből meg nem érthető.

Minket most nem a néprege érdekel, mely a gyermekeknek hattýúkká átváltozását és utóbb ismét emberi alakjukba visszavarázslását meséli. Érdekes, hogy ily regéknek már az ókorban találjuk nyomait; így meséli Platon, hogy Orpheus «egy hattýúnak életét választotta magának», és hogy «a hattýúk szeretnek emberi életet élni»; a germán mythos pedig tele van olyan mesékkel, melyekben halottak vagy istenek hattýúk alakjában szerepelnek, de főleg olyan regékkel (milyen pl. a Wieland-monda), melyekben hattýúk emberekké és viszont emberek hattýúkká átváltoznak. A hattýús lovagról szóló regének talán legrégibb eleme az északi tenger partjain egészen az V. századig (ekkor vándoroltak Angliába) otthonos angloknak egy ősrégi hagyománya, melylyel királyaik eredetét és műveltségök kezdeteit példázták. E hagyomány szerint egyszer ősrégi időben lenge csónakon, melyen kormány sem volt, egy ismeretlen gyermeket hoztak a hullámok a partra. Kévéen aludt a szép kis fiú, fegyverektől és ékszerektől környezve. A lakosok örömmel fogadták és gondosan felnevelték a csodás jövevényt, kinek neve Skéaf (azaz: kéve) lett.¹⁾ Midőn felnőtt, királyukká választották és Skéaf hatalmas és dicső uralkodó lett. Midőn meghalt, kesergő népe őt végső akarata szerint levitte a partra, hol csónaka várta, melybe belefektették. A hullámok rögtön felkapták a könnyű sajkát és elvitték az ismeretlen távolba.²⁾ Senki sem tudta meg soha, hogy honnan jött és hová ment; de halála után biztos jelekből kitűnt, hogy a csodagyermek maga a főisten, Wotan, volt, a ki emberi alakot öltött, hogy kedvelt népének a királyságot és ezzel kapcsolatban a műveltség alapjait, az állandó lakóhelyet, a birtok szentségét és a földművelés áldását hozza. Az anglok királyai tehát e hagyomány szerint egyenesen Wotantól szár-

¹⁾ Guillelm. de Malmesbury: *Iste Sceaf ut quidam ferunt in quandam insulam Germaniae Scandeam, de qua Jordanes historiographus Gothorum loquitur, appulsus navi sine remige puerulus, posito ad caput frumenti manipulo, dormiens, ideoque Sceaf est nuncupatus.* (Cassel id. h. 44. l. szerint skeaf a. m. hajó.) — Megjegyzem, hogy a Skéaf-monda nem szól világosan hattýúról, de alig gondolhatni más állatra.

²⁾ Így temették el, szintén óhajtása szerint, Beovulf királyt is hívei.

maznak,¹⁾ mint Bouillon Gottfrid és utódjai a hattyús lovagról szóló monda szerint a grál-királytól.

De minket, ismétlem, most nem a néprege, hanem a Bouillon Gottfrid nagy alakjával kapcsolatos monda érdekel, melynek eredetéről igen sokat írtak, sok lehetetlen vélekedést is hangoztattak. Legnépszerűbb volt régebben, az összehasonlító mythologia virágzása idejében, a mythologiai magyarázat: a Skéaf-mondára való tekintettel is valamely hatalmas germán istent, rendesen Tius főistent, kerestek és véltek felismerhetni a hattyús lovagban. E letűnt mythologiai magyarázatok közül²⁾ valóban szellemes J. F. D. Bloete feltevése.³⁾ Szerinte a hős a melegség és termékenység istene, a germán Tius (Tiwaz), a ki tavasszal hattyúk kíséretében (ekkor térnek vissza délről) megjelen, a természetet a télnek hatalmából kimenti és ősszel, ismét hattyúk kíséretében (ekkor menekülnek délre) eltűnik.

A mythologiai felfogás vagy magyarázat helyébe idővel, mint más mondáknál, úgy a hattyús lovag alakjánál és történeténél is, a történeti magyarázat lépett. Bloete, a ki, mint láttuk, régebben maga is a mythologiai felfogás híve volt, utóbb a történeti álláspontra helyezkedve, kimutatta⁴⁾, hogy a hattyús lovag kétségtelenül történeti személy: Roger de Toëni (Toni, Thony, Touni) norman báró a XI. századnak első felében. Ez a jeles lovag, kinek sisakját, pajzsát és ruháját hattyúk ékesítet-

¹⁾ Ezt az ősrégi germán hagyományt ismerte Wagner Rikárd is, *Gesammelte Schriften* IV, 356 lap: «Egy ősrégi és sokfélekep ismételt vonás található oly népek mondáiban, melyek tenger partján vagy tengerbe szakadó folyók mellett laknak: a hullámok kék tükrén közeledik feléjük egy ismeretlen, a kit a legnagyobb báj és legtisztább erény ékesítenek, a ki mindenkit elbájol és minden szívet ellentállhatatlan varázsszal meghódít. Az ismeretlen ismét visszatér a tenger hullámain, a mint lényegét kutatják.»

²⁾ Még csak kettőt említek föl. W. Pleyte (1884) szerint a hattyú a világosság jelképe s mint ilyen, a világosság istenének, Tiusnak, kísérője; I. Hoffory (1888) szerint a hattyús lovag szintén Tius, az égnek ősgermán istene, a ki egyúttal a felhők ura is; de a felhőket a kezdetleges népeknek naiv képzelete hattyúknak nézi, a kik tehát Tius kísérői. A többi a lovagi költészetnek önkényes kiszínezése és toldása volna.

³⁾ Haupt-féle *Zeitschrift*, XXXVIII, 1894. 272—288. l.

⁴⁾ *Der historische Schwanritter*, *Zeitschrift für romanische Philologie*. XXI, 1897. 176—191. l. és u. o. XXV, 1901. 1—40. l.

ték (a mi azonban nem mutatható ki megnyugtató pontossággal), 1018-ban egy kis norman csapattal megjelent Spanyolországban, hogy a mórok ellen fenyves sikerrel küzdjön, mely alkalommal a szaraczenoktól megtámadott özvegy Ermensinde barcelonai grófnőt (férje Raimund-Borrel barcelonai gróf † 1017) megmentette elleneitől, mire leányát, Godehildist, nőül nyerte.¹⁾ Feleségével azután visszatért hazájába.

Igen valószínű, hogy Toëni Roger alakja és története hozzájárult a hattyús lovag alakjának és történetének megalkotásához. De csak hozzájárult, mert a végzetes kérdés szerepét nem érteti meg a norman lovagnak sem alakja, sem sorsa. Ebben kétségtelenül egy mythikus, helyesebben egy népregei elem lappang, melyhez csak utóbb járulhatott a történeti hős és ennek kalandja. Itt aztán akadnak magyarázó kísérletek elég nagy számmal, melyek azonban nem nagyon kielégítők vagy megnyugtatók. Legelfogadhatóbb még az a feltevés,²⁾ mely szerint a hattyús lovag eredetileg egy daemon, egy lidércz, a mit főleg az az egyebütt is található mozzanat tesz valószínűvé, hogy egy kérdéssel elűzhető. A lidércz ugyanis, ősrégi hit szerint, az alvóra ül és nyomja őt, de a legelső kiejtett szóra eltűnik.

De honnan a hattyú? E kérdésre csak egy felelet lehetséges³⁾: a lovag és a hattyú az eredeti regében azonos lények voltak, azaz: a (valószínűen vízi) daemon majd mint ember, majd mint állat léphetett fel. Ily kettős alakban számos mesében és hagyományban szerepel a tündéri jellegű szerető: mint veréb, vagy galamb, vagy sas repül ki-be kedvesénél, de a szeretett leány közelében mindig mint ember jelen meg. A regékből alakult mondának mythikus magva tehát: egy vízi daemon, mely

¹⁾ Érdekes véletlen (?), hogy Ermensinde grófnőnek 1019-ben egy földbirtok miatt pere volt Empurias Hugó gróffal és ez a peres ügyet párbaj útján javasolta elintéztetni (és ekkor Roger esetleg ajánkozott az özvegy harczosának? és talán ekkor tiltotta meg, hogy származását kérjék?). A párbajból akkor nem lett semmi, de világos az esetnek feltűnő hasonlatossága (még a zárójelbe tett feltevések nélkül is) Lohengrin szereplésével.

²⁾ Ludw. Laistner, *Das Rätsel der Sphinx*, 1889. I, 192. l.

³⁾ Igy Wolfgang Golther, *Lohengrin, Sage und Dichtung*, Bayreuther Taschenkalender X, 1894. 68—86. l.

mint állat (hattyú) járt a földön, beleszeretett egy földi leányba, kinek lovag alakjában udvarolt.

E mythikus hagyománnyal összefolyt azután a Toëni lovag története, a ki már eredetileg, jelvényeinél fogva, hattyús lovag volt. A daemon helyébe lovag lépett és minthogy ez nem lehetett, a mythikus felfogás elhomályosultával, egyúttal állat (hattyú) is, a lovagi költészet önállósította a mythos kettős szereplőjét: megtartotta a hattyút és társul adta a lovag mellé: a hattyú viszi most sajkán a lovagot szereplése színhelyére.

Így alakult a monda Lotharingiában, hol az eredeti daemon-hagyomány otthonos volt és hol a Toëni-történet kellő kapcsolatot talált. Bouillon Gottfrid testvére, Balduin, utóbb Jeruzsálem első királya (1100—1118), ugyanis 1096-ban, közvetetlenül mielőtt a keresztes hadjáratra indult, nőül vette II. Radulf de Toëni¹⁾ egyetlen leányát, Godehildét. A fiatal asszony elkísérte férjét a szent földre, hol azonban már 1097. júliusában az út fáradalmainak áldozatul esett. Radulf atyjáról, Rogerus de Toëni lovagról, a ki Anglia elfoglalásánál (1066) jeleskedett, írja Matthäus Paris († 1259), St. Alban (Herfordshireben) híres krónikása: *erat enim in armis clarissimus et genere, natione Normannus, ab illis famosis militibus trahens progeniem, qui a Cigni nomine intitulantur*, a kiket hattyús lovagoknak neveznek; tehát már 1066-ban nevezték Radulf atyját, Rogert, Godehilde nagyatyját, hattyús lovagnak. A hagyomány azután megtette Balduin nejének nagyatyját magának Balduinnak nagyatyjává és ezzel Toëni Roger, a hattyús lovag, egyúttal Bouillon Gottfridnek is nagyatyja lett. De talán nem is a nép képzelete kapcsolta így össze a monda elemeit; nagyon lehetséges, sőt valószínű, hogy ez a kapcsolat egy tudatosan alkotó műköltőnek, esetleg krónikásnak²⁾ műve. Nem szorul

¹⁾ Ez «signifer totius Normanniae» volt (Toëni 1091 óta Angolország-hoz tartozott).

²⁾ Esetleg egy szójáték is elősegíthette a kapcsolatot. Paulin Paris szellemes megjegyzése szerint (*Les manuscrits françois* VI, 1845. 184. l.) ugyanis nem lehetetlen, hogy a *signe* (signum) és *cygne* (cigne és signe is) szónak azonos hangzása is befolyással volt a rege és történet egyesülésére. Bouillon Gottfrid ugyanis keresztes vitéz volt *chevalier au signe* (signé, cruce signatus), t. i. a kereszt jelével feldíszített harcos, a mi azonos hangzású ezzel: *chevalier au cygne*. Paris különben már 1852-ben megtagadta ezt a meg nem vetendő ötletét.

azután bővebb magyarázatra, hogy a hattyús lovag utóbb nemcsak Bouillon Gottfridnak, hanem tudákos történetírók és hiú nemzetségek révén, számos lotharingiai és rajnai nemesi és hercegi családnak is magasztalt ősevé lesz.¹⁾

Német földön a hattyús lovag történetének első költői megalkotója a német középkor legnagyobb költője, Wolfram von Eschenbach volt, a ki, úgy látszik, francia hatás alatt,²⁾ a mondát kapcsolatba hozta a szent grállal és ezzel érthetővé tette a végzetes kérdés jelentőségét, mely, az eredeti mythikus vagy népregei elemek elhomályosultával, érthetatlenné vált volt. A Wolframtól feldolgozott változatban ugyanis a grál, t. i. Isten maga, tiltotta meg a kérdést, a mi a tilalom ellen vétő hölgynek kegyetlen büntetését eléggé megokolja. Wolframtól kapta a lovag, a ki eddig névtelen volt (csak *li chevaliers au cygne*), azóta világhírűvé vált nevét is: Loherangrin (a lotharingiai), melyből még a középkorban Lohengrin lett.³⁾ Nála sokkal egyszerűbb a cselekvény, mint a régi francia hagyományban: a hattyús rege eredeti elemei teljesen eltűntek, csak egy nő szerepel és Lohengrin nem harcol érte, hanem csak mint

¹⁾ Különösen ismeretes a klevei alsórajnai hercegi családnak leszármazása a hattyús lovagtól. Gert van der Schuren elmeséli ezt klevei krónikájában, melyet 1471—78. összeírt. Elbeszélése majdnem azonos a Lohengrin-mondával, csakhogy Elyast Theodosius császár teszi meg Kleve első grófjának. A krónikás különben sejtí, hogy a klevei hagyomány régi költeményekből származik. Klevében van egy »hattyústorony«, melynek csúcsán egy hattyú tündökölt. A Lohengrin-monda átruházását a klevei urakra bizonyára elősegítette az a mozzanat, hogy a középkori német Lohengrin-eposzban Kleve hercegnője veszi rá Elzát, hogy a végzetes kérdéssel megsemmisítse boldogságát. Konrad von Würzburg Lohengrin-műve szerint nemcsak Kleve és Geldern hercegei, hanem Reineck grófja is ivadéka a hattyús lovagnak. V. ö. Grimm, *Deutsche Sagen* 541. sz.

²⁾ Chrestien de Troyes Grál-eposzának egyik folytatója, Gerbert ugyanis már ismeri ezt a kapcsolatot. V. ö. *Anzeiger für deutsches Altertum* V, 1879, 87 l. Ernst Martin fejtegetését.

³⁾ Loherangarin valószínűen a. m. Garins li Loherains vagy Loherain-Garin, t. i. Garin a lotharingiai. V. ö. *Histoire littéraire de la France* XXII, 603—621. l. Wolfram e szerint egy igen ismeretes (de német földön ismeretlen) hősnek nevét ruházta át Parzivalnak névtelen fiára. — A norvég Karlamagnussaga is közli rövid kivonatban (bizonyára egy francia költemény alapján) a hattyús lovag történetét. Ebben a hősnek neve Girard (Geiradr), a fiatal hercegnőé Aelis (Adaliz).

Istentől küldött férj jelen meg, hogy Elzát szorult helyzetéből kimentse és boldoggá tegye. Wolfram, úgy látszik, csak igen felszínesen ismerte francia forrását, ha ugyan ismerte, és főleg a szóhagyományból merített, melyre («vil liute», sokan Brabantban) maga hivatkozik is. Hogy nem Bouillon hercegnője nála a cselekvénynek igazi hőse, hanem Brabant úrnője, csak azt bizonyítja, hogy a hagyomány Brabantban is lokalizálva volt.

Csak Parzival-eposza végén (1204 körül írva) emlékszik meg Wolfram röviden a hattyús lovagról.¹⁾ A Grál várában (Munsalwaesche hegyén) a szent drágakövön néha irás jelenik meg, mely valamely grállovagot valamely nagy vagy szent tett véghezvitelére kiküld a világba. Küldetése titok, származása titok; senki sem kérdezheti tőle, hogy honnan jött, hol van hazája. Most Loherangrint küldi a Grál Brabantba, hol a hercegnő, kit szépség és erény díszítenek, veszélyes helyzetben van. Alattvalói sürgetik, hogy válaszszon férjet; de ő visszatartat királyokat és hercegeket, mert csak annak akar nejevé lenni, a kit Isten maga küld neki. Ezért neheztelnek reá országa nagyjai, a kik gyűlölettel kezdenek ellene fordulni. Ekkor megjelen Lohengrin, a kit hattyú visz Antwerpen partjára. A hercegnő örömmel lesz nejevé, de férje komolyan inti, hogy sohase kérdezze származását — «Isten tudja e tilalom okát» — különben rögtön vissza kell térnie oda, a honnan jött.²⁾ A fényes pár boldogan éli napjait, gyönyörű gyermekek még fokozzák boldogságát. De végre a szerencsétlen asszony szerelemből megszegi ura parancsát és kérdi származását. Erre rögtön megjelen a hattyú, mely a hőst visszaviszi a Grál várába. Csak egy kar-

¹⁾ *Parzival* 824—826. szakasz, Bartsch kiadásában XVI, 1111—1200 v.

²⁾ Ez a motívum elég gyakori a régék világában. Csak két példát hozok fel. Egy németalföldi mondában Flandria grófja gyönyörű hajadont talál az erdőben, a kit szenvedélyesen megszeret és nőül vesz. Csak egy követelése van a szép leánynak, hogy t. i. férje sohase kérdezze atyja nevét. Viselkedése utóbb gyanús lévén, egy remete kényszeríti bevallani, hogy a bukott angyalok egyike, mire rögtön eltűnik. A grófnak a pápa megbocsátja bűnét. Wolf, *Niederländische Sagen*, 1843, 127. l., 86. sz. — Egy tiroli mesében egy Meran melléki gazdag földműves nőül vesz egy erdei szűzet, a ki megtiltja férjének, hogy valaha nevét kutassa. Boldogan éltek és gyermekeik is voltak. Mégis, midőn a férj véletlenül megtudja nejeének nevét (Gertraud), az asszony rögtön elhagyja őt. — Hasonló jellegű történeteket mindenütt mesélt a nép.

dot, egy szarút és egy gyűrűt hagyott boldogtalan nejének és gyermekeinek.

Wolframnak e szüksézávú elbeszélése útján lett a hattýús lovag mondája népszerűvé Németországban, és a nagy költőnek ép ezen szüksézávúsága csábította az epigonokat a hagyomány-nak szélesebb, részletezőbb kidolgozására. Így egy fél századdal Wolfram után földolgozta a mondát Konrad von Würzburg, az ügyes, de nem mély mesélő. Költeménye,¹⁾ mely csak egy XIV. századi papirkéziratban maradt fönn, a franczia «Chevalier au cygne» második részének (tehát a hattýús regék mellőzésével) majdnem hű átültetése.

Konradnál Gottfrid brabanti herczeg halálos ágyán nejére és leányára hagyja országát, melyet testvére, Renier, a hatalmas szász herczeg, el akar tőlük venni. A herczegnő ezért be-perli sógorát Nagy Károly királynál, a ki Neumagenben a Rajna mellett ül törvényt. Ekkor érkezik meg az ismeretlen lovag hattýútól vont sajkában, partra száll és e szavakkal bocsátja el kormányosát: «Repülj boldogan útagon, kedves hattýú! Ha ismét szükségem lesz reád, hívni foglak».²⁾ Most következik a párbaj, melyben a herczeg elesik, és a lovag nőül veszi a herczegné leányát, kinek megtiltja, hogy származását kérdezze. Két fiugyermekek van. Évek múlva megteszi a fiatal asszony a tiltott kérdést, mire a hős nyomban távozik az érte érkezett hattýú-val. Gyermekei előkelő családoknak lettek ősei.³⁾ A középkor fölfogására jellemző, hogy Konrad erősen hangsúlyozza a hattýús lovag hagyományának kétségbe nem vonható történeti igazságát. «Minthogy Isten (mondja) Gottfrid herczeg érdekében még nagyobb csodákat tett, bátran elhihetjük, hogy ezt is tette.

¹⁾ *Der Schwanritter Konrads von Würzburg*, kiadta Franz Roth, 1861 (már előbb Wilhelm Grimm, *Altdeutsche Wälder* III, 1815). — V. 6. Paul Piper, *Höfische Epik*, III, 234. l.

²⁾ Grimm, *Deutsche Sagen*, 544. sz.

³⁾ Der helt an manheit unbetrogen
den vogel hiez dô kēren dan:
,vliuc dinen wec wol, lieber swan'
sprach er guotliche wider in,
,wan ich din aber dürftec bin,
wan ich dich in noeten brouchen sol,
so kan ich dir geruofen wol
und dich her wider bringen.'

Gottfridnek háromszor küldött mennyei hadsereget segítségére; azért annál erősebben hiszem, hogy ő intézte a hattyús lovagnak Brabantban való föllépését is.» Egyébiránt sohasem szabad felejtenünk, hogy a középkor a monda fogalmát nem ismerte: a mit a nép mesélt, vagy a mi prózában vagy versben meg volt írva, neki való történet volt.

Konradnál talán önállóbb két évtizeddel később (1270 körül) Albrecht von Scharfenberg, az «Ifjabb Titurel» («ifjabb» Wolframnak remek Titurel-töredékeivel szemben) szerzője, a ki idegen, összeférhetetlen elemekkel hozta kapcsolatba az eredeti hagyományt. Albrecht, Szigorú Lajos bajor herceg szolgálatában, jártas volt a latin és francia irodalomban, olvasott, sőt tudós ember. Be akarta fejezni Wolfram Titurel-művét és többé-kevésbé világos célzásokkal a nagy költő munkájának adta ki saját, iszonyúan bőbeszédű, homályosan moralizáló, rendkívül terjedelmes eposzát.¹⁾ Tartalmának magva Schionatulander és Sigune szerelmének szomorú története (mint Wolfram töredékében is) és a Grál csodáinak (főleg páratlan templomának) fantasztikus leírása. Egyebekben összefüggéstelen kalandok és leírások zagyvaléka (sok háborúskodás szaraczenokkal, Wolfram Willehalm-eposza nyomán, Priester Johannes története stb.), rendkívül dagályos nyelven, érthetetlen sokféle tudománnyal, rémséges rímekkel.

Lohengrin története az «Ifjabb Titurel» (6014—6066. versszak) szerint fővonásaiban a következő. Lohengrin, miután Brabantból hazatért volt, útnak indul Lyzaborie (Lützelburg, Luxemburg) hercegségbe, melynek birtokosa, Kornewale királyi házából a szép és erényes fiatal Belaye²⁾ volt, a ki örömmel tette őt szívének és országának urává. A hősnek neve, származása és hazája itt nem titok; a fiatal asszony azonban szenvedélyes szerelmében folyton aggódik, hogy férje őt elhagyhatná, mint híres ősei tettek hölgyeikkel és ő maga Elzával szemben. Ez aggódása idővel beteggé tette, úgy hogy félholtan ült otthon,

¹⁾ A heidelbergi (és részben bécsi) kéziratból kiadta K. A. Hahn, 1842 (6207 hétsoros versszak, tehát 43.449 vers). A költeménynek nagy tekintélyét és kedveltségét bizonyítja, hogy már 1477-ben megjelent nyomtatásban (6422 versszak, 44.954 vers).

²⁾ Belaye = Belle Aye, a szép Aya. V. ö. F. H. von der Hagen, *Die Schwanensage*, Abhandlungen der Berliner Akademie, 1846, 552. l.

ha férje csak vadászaton volt, mert az a rémes gondolat kínozza, hogy ura nem is tér többé vissza hozzá. Természettudósoknál és csillagvizsgálóknál is keresett tanácsot, de siker nélkül. Ekkor rokonai ösztönzésére egy varázslásokban jártas komornája azt tanácsolta neki, hogy vágjon ki férje testéből, míg alszik, egy kis darabka húst ¹⁾ és egye meg, akkor Lohengrin örökre hozzá lesz lánczolva. De Belaye fölháborodva kijelenti, hogy előbb temessék el őt elevenen, semhogy imádott férjének csak kis ujja is megsebesüljön. Most a megsértett komorna úrnőjének rokonait keresi föl tanácsával, a kik készséggel fogadják. Lohengrin egy nap vadászat után fáradtan elaludt és ép azt álmodta, hogy ezer kardnak éle van mellének szegezve, úgy hogy megrémülve ébredt föl. Ekkor látta, hogy nejének rokonai kivont kardokkal állják őt körül, hogy megtámadják. A hős védekezik, százakat vág le, de végre győz a tömeg és Lohengrin holtan rogy össze. A támadók most megrémülnek, mikor látják, hogy a páratlan hősnek halálát okozták, és kolostorba vonulnak, hogy bűnökért bocsánatot nyerjenek, Belaye pedig fájdalomában szörnyet hal. A boldogtalan párt egy sírba helyezték és kolostort építettek maradványaik fölé. A Grál e rémes eset következtében megszűntette a kérdés tilalmát, Lyzaborie hercezségnek pedig ezóta Lotharingia a neve. Lohengrin 500 évvel Krisztus születése után múlt ki ily szomorú véggel.²⁾

E változatban Belaye tudja, hogy férje kicsoda (hisz ismeri őseit is), és hogy honnan jött; de nem tudja, hogy örökre marad-e nála, vagy előbb-utóbb kénytelen lesz-e őt is elhagyni, a mint elhagyta brabanti Elzát. Ez elbeszélésben a Lohengrin-mondát az ügyetlen és értéktelen folytatás valósággal agyonsilányítja. De ez nem egyedül Albrecht bűne. Már a franczia Lohengrin-eposzok sem elégedtek meg az eredeti monda földolgozásával, hanem folytatják a történetet többé-kevésbé ízetlen kalandokkal. Így mesélik, hogy Helyas visszatért hazájába, hol kolostorba vonult, miután fényes kastélyt építtetett, mely a bouilloninak hű mása volt. Neje embereket küld ki, a kik őt megkeressék, a mi sikerül is. Erre a hercegnő maga is leányával együtt hozzá megy, és súlyos betegen találja férjét, a ki nem-

¹⁾ Ezt a motívumot fölhasználta Wagner is dalművében (l. alább).

²⁾ Grimm, *Deutsche Sagen*, 543. sz.

sokára meghal. Neje csakhamar követi őt a halálba, mire egy sírba teszik őket a kolostorban. Albrecht, úgylátszik, csak felszínesen ismerte ezt a tákolást, de valószínűen tudott róla, a mi őt is a történet folytatására csábította. A szerelmes pár közös halála és sírja egy kolostor mélyén egyébiránt sok középkori elbeszélésben található, a honnan Albrecht vehette.

Legfontosabb a német földolgozások sorában Wagner Richard forrása, a középfelnémet «Lohengrin»,¹⁾ mely kétségtelenül két szerző műve.²⁾ Az egyik, egy gazdagképzeletű thüringiai verselő, elbeszélte Wolfram von Eschenbachchal a wartburgi dalnokverseny keretében — Klinsor Artus életéről a hegyek közt (Loh. 24. vsz.), Artus hőseiről (u. o. 25. vsz.) és az Artustól kiküldött harcosról (u. o. 26. vsz.) kérdezte volt Wolframot, ez utóbbival, a kit meg nem nevez, kétségtelenül Lohengrinra célozva, hiszen ezért teszi azután ez a költemény szerzője Artust a Grál királyává — a hősnek történetét egészen addig, hogy a Grál kiküldi Lohengrint; a másik szerző,³⁾ a XIII. század végén, egészen eltérő stílusban és modorban befejezi az elbeszélést, melynek nála nincsen többé semmi kapcsolata a dalnokversenynyel. A költő mintája Wolfram von Eschenbach volt, kinek, korának téves hiedelme szerint, az «Ifjabb Titurel»-t is tulajdonította. Nemcsak nyelve, stílje és egyes leírásai származnak Wolframtól és a neki tulajdonított «Titurel»-ből, hanem

¹⁾ Két heidelbergi és egy müncheni kéziratban maradt fenn, egyes töredékei más kéziratokban is. Kiadták Josef Görres, 1813, terjedelmes, de igen zavaros bevezetéssel, és Heinrich Rückert 1858, jó magyarázatokkal; németre fordította, tulságosan ragaszkodva az eredeti szöveghez, Hermann Junghans (1878), a ki a költeménynek 767 (a müncheni kéziratban 768) versszakából kihagyásokkal és összevonással 765 versszakot fordított le. A versszak, a «Wartburgi dalnokverseny» alakja, «Klinsor fekete strófája», 3—5 ütemes tíz verssorból áll.

²⁾ Ezt kimutatta Ernst Elster, *Paul-Braune Beiträge*, X, 1885, 81—194. l. — Már Lachmann, *Kleine Schriften* I, 149, 314. l., állította, hogy a költemény első, kisebb része, a 640. versig, más szerző műve, mit annak idején H. Rückert, id. h. 126. l., nem tartott bizonyítottnak.

³⁾ Ez bajor lovag volt, tudós férfiú, a ki főleg a régebben úgynevezett Repgow-féle *Szász Világkrónikából* merítette a mondával nem kapcsolatos magyarországi hadjárat történeti anyagát, míg a szaraczenok elleni csatározások elbeszélése az Ottók történetéből van önkényesen összetákolva.

számos ország- és népnév is, melyek egybeütt nem találhatók. A szerző egyéniségéről nem tudunk semmit.¹⁾ Polgári szellemű és gyakorlati észjárású ember volt, a ki a lovagi regények fantasztikus világa iránt semmi érzékkel nem bírt. Azért rajzai realisabbak is és művelődéstörténeti szempontból annál is inkább használhatók forrásokul, mert a szerző tudatosan ad terjedős képeket az udvari életéről, az emberek állapotáról békében és háborúban, intézményekről és szokásokról, természetesen nem a X. századot, hanem saját korát tüntetve föl eleven képekben. Költői tehetsége gyöngé, de nem hiányzanak művéből a melegebb, sikerültebb részletek vagy vonások sem.

A «Lohengrin»-t 1275 és 1290 közt írták Bajorországban. A költemény tartalma öt főrésze oszlik:²⁾

1. Az első 30 versszak (tehát 300 vers) a dalnokverseny folytatása:³⁾ Wolfram megfejtí Klinsor és Nazarus (Nasyon) ördög rejtvényeit; azután 301—2520. vers: *Lohengrin küldetése Elzához*;

2. 2524—2910. vers: Henrik király háborúi a pogány magyarok ellen;⁴⁾

¹⁾ Ettmüller föltevését, hogy a költemény szerzője Heinrich von Meissen (Frauenlob), már H. Rückert (kiadásában 260. l.) alaposan megczáfolta.

²⁾ Paul Piper, *Höfische Epik* III, 66—83. l., a költemény tartalmának bő kivonatolásával. Még bővebb kivonatot ad Richard Heinrichs, *Die Lohengrin-Dichtung und ihre Deutung*, Hamm, 1905, 56 lap, a ki Lohengrin történetét erőszakosan jelképileg magyarázza: Lohengrin azonos Krisztussal, Elza az egyházzal, de egyúttal az emberi lélekkel is, mely Krisztussal egyesülve boldog, de hitetlensége miatt elveszti a Megváltót, mire élete siralom és megbánás stb. minden történeti érzék nélkül. Jóval értékesebb tanulmányok: Wolfg. Golther fönt említett czikke és *Lohengrin* cz. értekezése (Romanische Forschungen, V. 1890, 103—136. l.), Rudolf Pestalozzi, *Geschichte der deutschen Lohengrinsage* (Neue Jahrbücher XXIII, 1909, 147—158. l.), a tárgynak egyik legjobb fejtegetése, és Franz Muncker, *Die Dichtung des Lohengrin von R. Wagner und ihre Quellen*, Allgemeine Zeitung, Beilage Nr. 123 vom 30. Mai 1891, mely a zenének forrásaira is kiterjed.

³⁾ E versszakok a «Dalnokverseny»-ből vannak átvéve, a 4., 26. és 29. versszakok kivételével, melyek a «Lohengrin» szerzőjének toldásai.

⁴⁾ A magyar háború főforrása, mint már említettem, a «Szász Világkrónika» (kiadta L. Weiland, Mon. Germ. Hist., Deutsche Chroniken II, 1877).

3. 3503—6693. vers: Harczok a hitetlen szaraczénok ellen és a pápa védelmére;¹⁾

4. 6694—7300. vers: *Lohengrin elhagyja Elzát*;

5. 7301—7610. vers: A szász császárok további története II. Henrikig, kivel I. Henrik férfiága kihalt.²⁾

Tehát Lohengrin története nem teszi a költeménynek még felét sem. A Lohengrin-cselekvény fővonásai ez eposz szerint a következőkben foglalhatók össze:

A brabanti herczeg halálos ágyán egyik kitűnő emberére, Telramund Frigyesre, bízva országát és leányát, kinek neve itt Elsam.³⁾ De Frigyes a herczegség után vágyódik és nőül követeli Elzát. Még Madarász Henrik császár előtt is erősíti, hogy a herczegnő neki odaigérte kezét. Istenítélet döntse el a pert.⁴⁾ De Telramund, a ki Stockholmban már sárkányt is ölt, oly félelmetes ellenfél, hogy nem akad, a ki vele szembeszállni merne. Ekkor Elza a templomban Istenhez fohászkodik veszedelmes helyzetében és megszólaltat egy aranyos csengetyűt, melyet rendesen olvasóján visel.⁵⁾ A csengetyű hangja elhallatszik a Grál várába, hol a nagy zavarba jutott lovagok megtudják a szent ereklyétől, hogy ez a mind hatalmasabb csengetés csak akkor fog megszűnni, ha lovagot küldenek Brabantba a herczegnő védelmére, mire Lohengrint kiküldik. Épen lóra akar ülni, mikor egy hattyútól vont kis hajó érkezik, melybe a hős belép. (Eddig 67 versszak, az egyik szerző műve.)

Lohengrint Antwerpenben, hová hajójában a Schelde folyón

¹⁾ Ezen résznek forrása ismeretlen, talán az ú. n. Repgow-féle krónikának valamely (ismeretlen) későbbi folytatása vagy átdolgozása, esetleg a költőnek önkényes alakítása.

²⁾ Figyelmet érdemel, hogy szerzőnk I. Henrik királyt többször, pl. a 762. versszakban, melyben Bajorországot dicsőíti, «Bajor Henrik»-nek nevezi, a mi nagyon helytelen és szokatlan, és csupán a költőnek bajor illetékességéből magyarázható.

³⁾ Ily alakokban is: Elsány, Else, Elsa, Elizani, Elisabet. A legtöbbször használt alak, Elsány, francia eredetre mutat (Elsain, latinosítva Elsanía). Én mindig a Wagner műve útján elhíresedett alakot (Elza) használok.

⁴⁾ Ez a motívum bizonyára francia eredetű.

⁵⁾ Ezt a csengetyűt egy sólyom viselte, melyet egy darú súlyosan megsebesített, úgy hogy lezuhant, de nem esett a földre, mert Elza fölfogta kezével és levette csengetyűjét, melyet olvasójához kötött.

alva érkezik, a legnagyobb ünnepélyességgel fogadják, Elza szívét pedig nyomban meghódítja a hős, kit a hajadon szépsége elbájol. Mainzban történik, Henrik király ¹⁾ előtt, a párbaj, melyben Telramund vesztes lesz, mire kivégzik. Lohengrin most nőül veszi a boldog hercegnőt, Antwerpenben van az esküvő, miután már előbb komolyan eltiltotta volt a végzetes kérdéstől. Azután a császár szolgálatában nagyszerű tetteket visz véghez:²⁾ legyőzi a húnokat (magyarokat) Pelan (Béla?) királyukkal, a kik kilencz év után újból betörték Németországba; Károly francia királylyal békét közvetít, melynek következtében Lotharingia német tartomány lesz; végre Olaszországba kíséri a császárt,³⁾ hogy XI. János pápát (931—936) a szaracénok ellen megvédje, a mi Péter és Pál apostolok személyes közbelépésével fényesen sikerül is. Innen azután hosszú távollét után hazatér nejéhez, kivel Kölnben találkozik.

Itt Kleve hercegnője, kinek férjét Lohengrin az esküvője alkalmával lefolyt lovagjátékban legyőzte, bosszúból kétségbevonja Lohengrin nemesi származását, és a férje iránt szenvedélyes szeretettel eltöltött, izgatott Elza két éjjel sir ellentétes érzelmeitől szorongatva, míg végre a harmadik éjjel megteszi a veszedelmes kérdést. Ekkor a hős a császár és az összegyűlt urak előtt fölfedi származását ⁴⁾ — atyja Indiában, Munsalwaetsch hegyén fényes palotában őrzi a Grált ⁵⁾ — és kardot,

¹⁾ A francia eposzokban névtelen a király, csak *Il emperere*, a mi a francia költészetben csak Nagy Károly lehetett; más elbeszélésekben vagy Nagy Károly vagy valamely Ottó császár szerepelnek, ismét másokban Cæsar, Nero, Justinianus, Heristalli Pipin vagy Martell Károly. A költő valószínűen azért választotta Henrik királyt (a ki más változatokban nem szerepel), mert ő a megalapítója a szász dinasztíának, melynek utolsó sarját, II. Henriket, művének végén dicsőíteni akarta. Mivel I. és II. Ottó tetteit is Henriknek tulajdonítja, utóbb ugyanezeket a tetteket a két Ottó uralkodásának tárgyalásánál rövidebben ismételni kénytelen.

²⁾ Zászlaja: fehér hattyú bíborszínű mezőben.

³⁾ I. Henrik sohasem volt Olaszországban és nem koronáztathatta magát császárrá, mert váratlan halála megakadályozta ebben. Költményünk szerint a pápa őt a csatatéren császárrá «szentelte» és utóbb Rómában fényes ünnepélyességgel megkoronázta.

⁴⁾ Ez a fényes befejezés, úgy látszik, a tudós szerző leleménye.

⁵⁾ A szerző Artust tekinti a Grál királyának. E fölfogás egyéni vélekedése, melyről más forrás nem tud. Artus mellett Parzival, a ki valóban

szarút és gyűrűt hagyva gyermekeinek, távozik a hattyúval, a mely érte jött. Elza ájultan rogy össze.¹⁾

A szász császárok története II. Henrikig fejezi be az érdekes művet, melyet a beléje gyömöszölt nyers történeti anyag nagyobbik felében jóformán kivetkőztet költői jellegéből. A szerző persze és valószínűen közönsége is nem tekintették ezt a munkát költői, hanem történeti műnek (a szerző «buoch»-nak nevezi), melynek nemcsak szorosabb értelemben vett német történeti része érdemel hitelt, hanem maga Lohengrin küldetése és sorsa is, melyet a hagyomány régóta minden esetleges kételyvel szemben szentesített és a költő tudatos realizmussal ad elő. De ezt a történettudományi anyagot a szerző nem (a rímes krónikák mintájára) egyszerűen versbe szedni törekedett, hanem azon volt, hogy mint művész megalakítsa, a mi azonban csak egyes részletekben sikerült neki.

Szerzőnk forrásairól nem tudunk semmit. Ő ugyan ismételve hivatkozik ilyenekre, de oly általános, semmitmondó kifejezésekkel, melyek el nem igazíthatnak: így nevezi forrását egyszer «diu schrift» (355, 402, 1780. v.), másszor krónikának (2622, 7342, 7412. v.); dalokra is hivatkozik, melyekben az «âventiure» el volt mondva (696. v.), stb. Talán egy német prózai legenda volt főforrása (milyet pl. az *Altdeutsche Blätter* I, 1836, 128—136. l. és innen Reiffenberg id. h. I, 208. közöltek) vagy még valószínűbben egy hasonló jellegű latin elbeszélés (milyet pl. Reiffenberg id. h. I, 181—205. l. egy oxfordi kéziratból közzétett).

Talán ez az egészében, de nyelv és verselés tekintetében is elég kifogásos költemény okozta, hogy a szép hagyomány évszázadokra feledésbe ment — mert a «Lorengel» című elvezethetetlen rímelés a mesterdalnokok köréből²⁾ egyáltalában

a Grálnak egyetlen királya volt, nála világosan meg nem állapítható, de mégis másodrendű állást foglal el. A Grál indiai palotája a «Dalnokverseny»-ből származik.

¹⁾ A «Lohengrin» kivonatát (313 versszakban) adja Ulrich Füeterer (a XV. század végén) «Buch der Abenteurer» cz. nagy kompilációjában «Abentewr von hern lohergrim» czímmel. V. ö. F. F. Hofstätter, *Altdeutsche Gedichte aus den Zeiten der Tafelrunde* II, 1811, 131—173. l. Ugyanott az «Ifjabb Titurel» kivonata is.

²⁾ A bécsi kegyesrendi kollégium kéziratából kiadta Elias Steinmeyer,

nem volt alkalmas arra, hogy a mondát életben tartsa vagy hosszas feledés után új életre keltse.¹⁾

Csak a XIX. század közepén (1845—47) nyerte azután a monda legtökéletesebb megalakítását Wagner Richárd remek dalművében, melynek szövege ép oly kiváló művészi alkotás, mint bájos zenéje.²⁾ A mester forrása első sorban a középfelnémet Lohengrin-eposz volt, de ismerte és itt-ott, egyes vonásokban, fölhasználta az «Ifjabb Titurel» epizódját a hattýús lovagról és Belaye hercegnőről is. Ezeken felül komoly művelődéstörténeti tanulmányokat tett, hogy a föltételezett kornak még a részletekben is lehető eleven és hű képét adja.³⁾ Nála a cselekvény színhelye Antwerpen, ideje 933: ez évben jön Henrik király Brabantba, hogy híveit a magyarok elleni hadjáratra fölhívja, és ekkor lép Telramund a király elé vádjaival.

Haupt-féle *Zeitschrift* XV, 1872, 181—244. l. Ezen költemény terjedelme 2070 vers.

¹⁾ A «Lorengel»-be egy nem érdektelen epizód van beleszőve, melyet a cselekvénynek egy mellékes szereplője mond el. Rövid tárgya, a mennyiben a töredékes előadásból kivehetni, a következő: Kölnben egy gróf erőszakosan hatalmába akarja keríteni a tartományt; de pórul jár: testvére és tizenkét lovagja elesnek, és ő maga csak nagynehezen tud megmenekülni. Ekkor bosszút forral. Egy kovácscsal 32 aranypatkót készített, melyekkel lovait megpatkoltatja, mire nagy kísérettel Etzelhez lovagol Húnországba. Itt a király főkovácsa rögtön leszedi az arany patkókat, melyekért összevesz embereivel. Nagy zaj támad, melyre Etzel is figyelmes lesz, mire okát kérdezi. Most elébe viszik a grófot, a ki (itt hézag van a kéziratban) Nyugat gazdagságáról beszél a királynak, s erre Etzel rögtön követeket küld a nyugati országokba, melyeknek fejedelmeitől adót követel. Ezeknek tagadó válaszára nagy sereggel indul ellenök és ellepi Francia- és Olaszországot is. De a legborzasztóbb küzdelem Köln körül dűl, hol Szent Ursula és még 11.000 szűz vértanúhalált halnak. Végre megjelen Parzival a Grállal és visszatérésre kényszeríti Etzelt. A gróf tehát úgy áll bosszút ellenségein, hogy felkölti Etzel bírvágyát, a ki azután megsemmisíti a gróf ellenfeleit.

²⁾ V. ö. Heinrich Bulthaupt, *Dramaturgie der Oper*, II, 1887, 120. l.

³⁾ Hogy Wagner mily pontos hűséggel tükrözteti vissza dalművében a X. századi jogi, társadalmi és politikai intézményeket és állapotokat, tehát a cselekvény milieujét e szónak legtágabb értelmében, igen tanulságosan kifejti Wolfgang Golther, *Zur deutschen Sage und Dichtung*, Leipzig, 1911, 85—103. l. Csupán a házasságnak egyházi megáldásánál visz be a X. századba egy későbbi intézményt, de még ebben is támaszkodhatott Nagy Károlynak egy 802. évi rendeletére.

Wagner alakításának főjellemzője a középkori eposszal szemben a monda keretéhez nem tartozó idegen és legnagyobb-részt költőietlen történeti anyagnak teljes mellőzése, a mi a cselekvénynek legnagyobb egyszerűsítését¹⁾ és bámulatos központosítását tette lehetővé. Míg az eposzban, nem tekintve egyéb történeti anyagát, csak maga a Lohengrin-történet játszik Antwerpenben, Mainzban és Kölnben és hosszú évekre terjed, addig Wagnernél, a hivatott drámairónál, a színhely kezdettől végig Antwerpen, a cselekmény ideje pedig csupán három közvetlenül egymásra következő nap. De magát a mondai hagyományt is módosította Wagner, számos kisebb vonást nem tekintve, főleg két igen lényeges pontban.

Először: A cselekvény középpontjában nála a végzetes kérdés áll, melyre egy új alak csábítja Elzát: a szenvedélyes Ortrud, Radbot friz herczeg leánya, Telramund neje, egy második Lady Macbeth. E hatalmas nő a régi istenek konok híve és mint ilyen a keresztény Grál-lovagnak és istenfélő nejének éles ellentéte. Ortrud dæmoni és tragikus alak. Teljes lélekkel és elszánt szenvedélyességgel küzd Wodan és Freia uralmaért, nem riadva vissza képmutatástól és csalástól sem,²⁾ és keményen támadja meg a brabantiakat, hogy a régi igaz istenektől elpártoltak; de Lohengrin csodája után (a ki Gottfridet megmenti hattyús varázslásától) összeroskad a keresztény hit fensége előtt. A vallások ez ellentéte és harcza jól illik bele I. Henrik korába. Már a középkori eposzban is szemben álltak egymással keresz-

¹⁾ Kisebbszerűsítésekre csak később határozta el magát a költő. Így az utolsó jelenetben, midőn Lohengrin Elza kérdésére fölfedi magát, a szövegnek első alakjában a hős még hosszasan (20 versben) elmondta, hogy mikép került Antwerpenbe. E szükségtelen és a hatást lényegesen csökkentő részletet Wagner közvetlenül a dalmű első előadása előtt (1850 júl. 2-ikán Liszthez intézett levelében) teljesen törölte, pedig már meg is volt zenésítve.

²⁾ Entweihte Götter! Helft jetzt meiner Rache!
Bestraft die Schmach, die hier euch angetan!
Stärkt mich im Dienste eurer heiligen Sache!
Vernichtet der Abtrünn'gen schnöden Wahn!
Wodan! Dich Starken rufe ich!
Freia! Erhabne, höre mich!
Segnet mir Trug und Heuchelei,
Dass glücklich meine Rache sei!

tények és pogányok és a Grál lovagja dicső harcokat folytatott a hitetlen magyarok és szaraczenok ellen; de ott ez az ellentét egészen kívül esik a voltaképi Lohengrin-monda keretén, nem áll semmi kapcsolatban a végzetes kérdéssel és ezért, persze költőietlen előadásánál fogva is, noha a terjedelmes műnek igen nagy részét elfoglalja, egészen hatástalan marad.

Másodszor: Telramund lovagot legyőzi Wagner művében Lohengrin párbajban, mint a középkori eposzban, de nagylelkűségéből nem semmisíti meg: büntetése a király részéről a birodalmi átok, mely száműzését vonja maga után. A lovag tehát továbbra is megmaradhat Lohengrin cselekvő ellenfelének, helyesebben önállóan, könnyen befolyásolható eszköznek szenvedélyes gyűlölettől hajtott neje kezében. Így végig két pár áll egymással szemben mint a jó és gonosz szellem megtestesítései: Lohengrin nejével és Telramund nejével, a mi hatásos drámai összeütközést tesz lehetővé. Az eposzban a klevei herceg és neje, tehát a drámai cselekvényen kívül álló alakok okozzák Elza vesztét: Wagnernél, a cselekvénynek művészi szerkezeténél fogva, Telramund és neje kezdettől végig a Grál-lovagnak és nejének egyedüli ellenfelei, a kik Lohengrin csodálatos megérkezését előidézték és végül megható távozását okozzák.

Kevésbé sikerült Wagnernek egy harmadik módosítása, melylyel a mondát ismét kapcsolatba hozta az eredeti hattyús regével és a Bouillon Gottfrid származásáról szóló hagyománnyal. Nála ugyanis a hattyú nem igazi hattyú, mint a mondában, hanem Gottfrid, Elza testvére, a kit a varázslásban jártas pogány Ortrud arany láncszal állattá átvarázslott és Lohengrin a darab végén, távozása előtt, imádságával ismét emberi alakjához juttat.¹⁾ E módosítás beleillik ugyan az eredeti Lohengrin-

¹⁾ Első fogalmazásában Wagner az emberré visszavarázslott Gottfrid szájába a következő verseket adta:

Leb wohl, du wilde Wasserflut,
Die mich so weit getragen hat!
Leb wohl, du Welle blond und rein,
Durch die mein weiss Gefieder glitt!
Am Ufer harrt mein Schwesterlein,
Das muss von mir getröstet sein.

De utóbb, igen helyesen, törölte e sorokat, melyek a darabnak hatalmas búcsújelenetét megzavarták volna. Gottfrid néma marad.

hagyomány keretébe, de nem oly cselekvénybe, melynek hátterében a nagy német királynak történeti alakja áll és melylyel valóban csak igen felületes külső kapcsolata van. Még kevésbbé rokonszenves a másik varázsló ötlet (a «Titurel»-ből), mely különben nem érvényesül: Ortrud t. i. azt hiszi, hogy Lohengrin varázslással aratott győzelmet, s azért rá akarja venni Elzát arra, hogy Lohengrin testéből egy kis tagot kiszakítson.¹⁾

Wagnernél ugyanis nem Elza kezét követeli Telramund, kinek hitese felesége van, a kit szeret, hanem részben bosszúból, mert Elza régebben visszautasította volt kezét, de rokonsági kötelekénél fogva is igényt tart a hercegnő országára, Brabantra, és hogy könnyebben érjen célzt, testvérgyilkolással és erkölcstelen szerelmeskedéssel vádolja a hercegnőt.²⁾ E vádak fokozák némileg Elza helyzetének veszedelmes voltát, de lényegileg nem változtatnak rajta. Fokozza a drámai cselekvény súlyát Telramund gyilkos merénylete is, melyért annál inkább lakol életével, mivel ez a párhaj kimenetele után kétségtelenül Lohengrin ajándéka volt, melyet ez bármikor visszavehetett.³⁾ E motívum drámai szempontból szükséges volt, hogy a Lohengrin és Telramund közti viszony befejezést nyerjen; azért nem hiszem, a mint többen állították, hogy a Telramund merénylete a Titurel-eposznak azon furcsa epizódjára menne vissza, melyben a hőst testének megcsönkítésével akarják maradásra kényszeríteni.

A dráma igazi hőse Wagnernél Elza, a ki kislelküségéből eljátszsa boldogságát és ezért életével bűnhődik. Elza kételke-

¹⁾ V. ö. Ortrud szavait férjéhez, kit bosszúra tüzel:

Jed' Wesen, das durch Zauber stark,
Wird ihm des Leibes kleinstes Glied
Entrissen nur, muss sich alsbald
Ohnmächtig zeigen, wie es ist —

és Friedrich lovagnak (ki a hőst meg akarja ölni) szavait Elzához:

Lass mich das kleinste Glied ihm nur entreissen,
Des Fingers Spitze, und ich schwöre dir,
Was er dir hehlt, sollst frei du vor dir sehn,
Dir treu, soll nie er dir von hinnen gehn.

²⁾ Die meine Hand voll Hochmut von sich stieß,
Geheimer Buhlschaft klag' ich drum sie an.

³⁾ Durch Gottes Sieg ist jetzt dein Leben mein:
Ich schenk' es dir, mögst du der Reu' es weihn.

dik férjében, a kit neki maga az Isten a Grál közvetítésével küldött, a ki nemesi voltának és lovagias szellemének annyi hatalmas bizonyítékát adta. Magatartása nemcsak kishitűség, de a legnagyobb hálátlanság is megmentőjével és Istennel szemben, mivel esküjét már legelső alkalommal megszegi, még pedig oly gyanúsítással szemben, melynek rosszhiszeműségében egy perczig sem kételkedhetett. De más oldalról viselkedése nemcsak érthető, de magasabb szempontból megokolt is, mert igaz, mély szerelméből fakad: minél forróbban karolja át egész lelkével imádott férjét, annál kevésbbé tűrhet titkot közte és maga közt; csak úgy bírhatja egészen urát, ha egészen ismeri.¹⁾ Helyzete tragikus, de azért kár ebben az esetben is, mint némelyek tették, tragikus vétséget keresni, ha csak nem akarják a jó asszonynak határtalan hitvesi szerelmét tragikus bűnnek nyilvánítani. Hiszen ő végig hisz és bízik Lohengrinben, de érzi, hogy nem egészen az övé, mert származásának titka elválasztja őt szívéből, és ezenfelül zaklatja lelkét, hogy vannak gonosz lelkűek, a kik hősenek nemes voltában kételkednek és őt azzal vádolják, hogy nejét mielőbb el akarja hagyni.

Utóbb (1851) Wagner allegorikus értelmet akart tulajdonítani e szép művének: Lohengrin sorsa a művész tragikuma, a ki magányos magasságából leszáll a földre, hol csak kétkedést és hitetlenséget talál, úgy hogy fájdalmas lemondással vissza kell térnie magányába. De kétségtelen, hogy ez a fölfogás nem lebegett Wagner szeme előtt, midőn e legbájosabb drámai remekét megírta; életviszonyaiból az ötvenes évek elején azonban könnyen érthető. E képletes magyarázatnál jóval találóbb a költőnek egy későbbi megjegyzése,²⁾ melylyel Lohengrin szerepét meg akarta értetni. A hős csalódott nejében: oly nőt szeretett, a ki benne hitt, a ki nem kérdezi, hogy vajjon kicsoda és honnan jött, hanem szereti őt, a milyen volt és mert olyan volt, a milyennek látta és tudta. A darab tehát a szerelem tragédiája: Lohengrin szerelem után vágyott, oly szerelem után, mely e fenséges érzésben megértetést keresett, de nem talált,

¹⁾ A III. felvonásnak bámulatos 2. jelenete megható és megragadó fokozásban juttatja kifejezésre Elza kételkedéseit és aggodalmait, melyek végre a végzetes kérdésre készítetik.

²⁾ *Gesammelte Schriften* IV, 362. 1.

és fájós szívvvel kellett távoznia. Ha jelképi magyarázatot keresünk Elza alakjában és sorsában is, illet sem nehéz találni: Elza az emberiség megszemélyesítője, mely megváltóját félre ismeri és megsemmisíti. Már az ókori népek hite szerint is le szálltak istenek az emberek közé, hogy mennyei boldogságban részesítsék őket, de hasonlókép jártak, mint Lohengrin Elzával (v. ö. Zeus és Semele, Eros és Psyche eseteit): a kiket boldoggá tettek, félre ismerik őket és megszegik parancsaikat, a miért súlyosan, sokszor életökkel kell bűnhődniök... De mire valók az ily képletes fejtegetések egy nagy költői alkotással szemben? Keresünk illet Romeo és Julia tragikus szerelmében? És ha keressük: nyerne-e ezzel a hatalmas és megragadó költemények értékben, hatásban, kedvességben? Elza esküvel fogadta, hogy nem vét fenséges és szeretett urának parancsa ellen, és megszegte ez esküjét; Lohengrin kénytelen őt elbagyni, nem azért, mert a Grál törvénye ezt követeli, hanem mert nem bízhatik többé nejének szerelmében és odaadásában. A szerelemnek e mély és nemes felfogása a Wagner művének igazi eszméje.

A Lohengrinről szóló középkori hagyomány tehát hármas fejlődési fokon ment keresztül: az elsón mythos-szá magasztosult naiv néprege, mely egy történeti hőssel kapcsolatba kerül és mondává izmosodik; — a másodikon a Grál-legenda körébe emeli egy nagy költő, a ki ezzel mélyebb igazságot kölcsönöz a történetnek és érthetővé teszi a közepében álló végzetes kérdésnek igazi jelentőségét; — a harmadikon a múlt századnak egyik legnagyobb művésze hatalmas drámává alakítja át és bámulatos zenéjével kettős műremekké avatja.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

APOLLINARIS SIDONIUS.

A tizenkét saskeselyű, a mely a városalapító Romulus előtt megjelent, a hanyatló Róma fiainak hite szerint tizenkét évszázadra biztosította a város uralmát.¹⁾ És csakugyan az az uralom, a mely a Palatinus halmáról kiindulva maga alá hajtotta a föld kerekességét, fennállásának tizenkettedik századában a feloszlás ijesztő tüneteit mutatta. *Horret animus temporum nostrorum ruinas persequi*, ... *Romanus orbis ruit* — mondja e kor fia, Szt. Jeromos.²⁾ A birodalom tartományai széthullanak; barbár jövevények parancsolnak a föld egykori urainak; maguk az istenek, a kiknek oltalma alatt keletkezett és érte el Róma az emberi nagyság legmagasabb fokát, le vannak taszítva trónjukról: új erkölcsi világ van keletkezésében; a mi eddig erény volt, az ezentúl bűn, a mi eddig megvetés tárgya volt, az ezentúl követendő példa. Nehezen tudjuk elképzelni azoknak az embereknek a lelki állapotát, a kik gondolkodó fővel tanúi voltak ennek a nagyszerű átalakulásnak, a melyhez foghatót sem azelőtt, sem azután nem látott a világ.

E kor lelki világának felderítésére fölötté becsesek Apollinaris Sidonius ránk maradt iratai. Az ókor és a középkor mesgyéjén élvén, az antik műveltség teljes birtokában, de az új hittel szívében, egy római császár veje, a ki Galliában és Rómában magas állami és egyházi hivatalokat viselt, végre pedig egy gót király fennhatósága alatt fejezvéen be napjait, közelről látta a régi világ összeomlását, az újnak csírázását. Igaz, hogy esztétikai szempontból kevés gyönyörűséget nyújtanak az ő művei, mert írójuk gondolatait és érzelmeit csak fáradsággal lehet kihámozni a rétorok iskoláiban elsajátított cziczmából és nyakatekert, szellemességet hajhászó stílusából. Mindazonáltal joggal mondja róla Mommsen.³⁾ hogy az ő prózájában és verseiben az elkerülhetetlen rétori színezés mellett kevésbé hiányoznak a valóság színei, mint egyebütt. Azért talán megéri a fáradságot, ha össze próbáljuk szedni műveiből a valóság ezen színeit, hogy lehetőleg teljes képet nyerjünk amaz érdekes kor egyik kiváló képviselőjének lelki világáról.

C. Sollius Apollinaris Sidonius⁴⁾ Kr. u. 430 körül Lugdunum-

¹⁾ L. Claudianus, de bello Getico 256. s k. Tunc reputant annos interceptoque volatu vulturis incidunt preparatis sæcula metis. — Sidonius, Carm. VII, 357. s k. Iam prope fata tui bis senas vulturis alas complebant — scis namque tuos, scis, Roma, labores.

²⁾ Hieron. ep. 60, 16.

³⁾ Mommsen, Reden u. Aufsätze (1905), 132. l.

⁴⁾ Így adják nevét a kéziratok leveleinek præscriptióiban és subscriptióiban. Csak a Maiorianushoz intézett panegyricus præfatiója (Carm. IV) előtt adják így nevét a kéziratok: *Sollius Modestus Apollinaris Sidonius*. Külömben a *Modestus* név nem fordul elő. Önmagát Magnus Felixhez intézett költeményében (Carm. IX) *Sollius Apollinaris Sidonius*-nak nevezi; olykor csak a *Sollius* nevet használja önmagáról és mások is ő róla. Leveleinek czímében csak a *Sidonius* nevet használja, pl. *Sidonius Constantio salutem*. Ezen a néven, a mely mintegy írói nevének tekinthető, említi

ban vagy környékén előkelő nemes családból született. Szeret is dicsekedni származásával; így pl. egyik levelében¹⁾ ezeket mondja magáról: cui pater socer avus proavus praefecturis urbanis praetorianisque, magisteriis Palatinis militaribusque micuerunt. A keresztséget családjában először nagyatyja vette fel,²⁾ a ki praefectus praetorio Galliarum volt abban az időben, a mikor a Ravennában székelő Honorius császár alatt a nyugati tartományokban Constantinus és Jovinus bitorták a császári hatalmat (407—411 és 411—413).³⁾ Sidonius tanúsága szerint nagyatyja e nehéz viszonyok közepett meg tudta őrizni függetlenségét (liber sub dominantibus tyrannis).⁴⁾ Sidonius atyja Honorius császár alatt tiszti rangú udvari titkár (tribunus et notarius), III. Valentinianus alatt pedig 448—449-ben praefectus praetorio Galliarum volt.⁵⁾

Vajjon a család római vagy kelta eredetű volt-e, arra nézve nincs adatunk, és ez közömbös is; annyi bizonyos, hogy Sidonius teljesen rómainak érezte magát; sógorának, Ecdiciusnak, nagy érdemül tudja be, hogy az arvernus nemesség az ő hatása alatt letette a durva kelta nyelvet (sermonis Celtici squamam).⁶⁾

Sidonius születésekor a császári kormány hatalma Galliában már nagyon meg volt ingatva; a népvándorlás hullámai mind szűkebbre szorították a római területet. Tolosában I. Theoderich, a nyugati gótok vitéz királya székel, névleg mint a római császár hadvezére, a valóságban mint független fejedelem, a ki hatalmát folyton tovább terjesztette a Rhône és a Loire felé. A Rhône és az Alpok közt elterülő hegyvidéket (Sabaudiát, a mai Savoyát) akkor engedték át a rómaiak a középső Rajna mellől dél felé vonuló burgundiaknak. Gallia északi részében a frankok nyomultak lassankint a Loire felé; Armorica tengerpartjait szász kalózok zaklatták. Egyelőre mégis ezek az ú. n. «vendégek» és «szövetségesek» (hospites et foederati) tartózkodással viseltettek a rómaiak kultúrájával és régi időktől fogva meggyökerezett rendjével szemben. A magas termetű, hosszú hajú, szőke

öt leggyakrabban *Ruricius, Avitus Viennensis* és *Gregorius Turonensis*. Sidonius életének adatait úgyszólván egyedül saját iratai szolgáltatják. Az a néhány adat, a melyet a IX. v. X. századból való *codex Matritensis*-ben ránk maradt *epitaphium*, továbbá a VII. századból való párizsi *Genadius-kódex*-be interpolált néhány sor (c. 92.), végre *toursi Gergely* (hist. Francorum II, 21—23) megőrzött számunkra, vagy csak megerősíti azt, a mit leveleiből amúgy is tudunk, vagy teljesen értéktelen. Életének főbb adatait röviden összefoglalta Mommsen a *Luetjohann-féle kritikái Sidonius-kiadás*hoz írt előszavában (*Mon. Germaniae hist. auctores antiquissimi*, t. VIII, p. XLIV—LIII. Berlin, 1887.)

¹⁾ Ep. I, 3, 1. V. ö. *Gregorius Turonensis*, hist. Franc. 2, 21: vir secundum saeculi dignitatem nobilissimus et de primis Galliarum senatoribus.

²⁾ Ep. III, 12, 5. v. 15.

³⁾ Ep. V, 9, 1.

⁴⁾ Ep. III, 12, 5. v. 12.

⁵⁾ Ep. V, 9, 2. és VIII, 6, 5.

⁶⁾ Ep. III, 3, 2. Az arvernusok földje a mai Auvergne; fővárosát, Augustonemetumot, Sidonius mindig *Arverni* névvel jelöli, ma Clermont-Ferrand.

barbárok mint valami helyőrségek éltek a déli Gallia viruló tájain és fényes városaiban. A nagy városok, mint Burdigala, Narbo, Massilia, Arelate, Lugdunum (Bordeaux, Narbonne, Marseille, Arles, Lyon) nemcsak az iparnak és kereskedésnek, hanem élénk szellemi életnek is nyújtottak otthont; még mindig versenyeztek egymással, hogy iskoláik számára minél jelesebb tanárokat nyerjenek.

A tanítás menete akkor is, mint régóta, az volt, hogy az elemi oktatás után a fiúk 10—12 éves korukban a 'grammaticus' kezébe kerültek, a ki a klasszikus költői és prózai művek megértésébe vezette be őket; 14—15 éves korukban a 'rhetor' iskolájába léptek, a hol az ékeesszólás elméletével és gyakorlatával foglalkoztak; 18—20 éves korukban azok, a kik a legmagasabb műveltséget akarták elérni, a filozofusok előadásait látogatták.¹⁾ Ezt a legmagasabb kiképzést a köztársaság végén és a császárság elején különösen Athénben keresték a római ifjak, később a tartományok nemessége Rómába tódult; Sidonius idejében a háborús világ ezt is nagyon megnehezítette.²⁾ De Galliában is meg volt szerezhető ez a kiképzés. Tudjuk, hogy Kr. u. a IV. században Burdigalában Ausonius működött mint grammaticus és rhetor; ez az ő idejéből való burdigalai tanárok emlékét megörökítette a *Commemoratio professorum Burdigalensium* című versfüzérével. Hogy mit tanítottak, arról hírt ad e versfüzér záró költeménye:

Valete, manes inclitorum rhetorum,
Valete, doctores probi;
Historia si quos, vel poeticus stilus
Forumve fecit nobiles,
Medicæ vel artis, dogma vel Platonium
Dedit perenni gloriæ.

A kereszténység ezen az iskolai oktatáson addig alig változtatott valamit. A grammatikusok, rétorok és filozofusok az evszázadok óta feldolgozott anyagot nagyjában úgy adták tovább, a mint átvették elődeiktől; a pogány írók műveit magyarázták, és a megértésükre szükséges mythologiai, történeti, földrajzi ismereteket közölték tanítványaikkal; a modern iránynak úgy, mint mostan, akkor sem volt nagy tere az iskolában. A múlthoz képest annyi változott, hogy a nyugati tartományokban a görög nyelv és irodalom művelése lassan-

¹⁾ L. *Fináczy*, Az ókori nevelés története 227—240. l., v. ö. *Schemmel*, Die Hochschule von Konstantinopel im IV. Jahrh. p. Chr. (Neue Jahrb. für Pädagogik, 1908. 147 s k. l.), a ki Lactantiushoz következő szavait idézi (III, 25): Multis artibus opus est, ut ad philosophiam possit accedi. Discendæ istæ communes litteræ propter usum legendi, quia in tanta rerum varietate nec disci audiendo possunt omnia, nec memoria contineri. Grammaticis quoque non parum operæ dandum est, ut rectam loquendi rationem scias. Id multos annos auferat necesse est. Nec oratoria quidem ignoranda est, ut ea quæ didiceris, proferre atque eloqui possis. Geometria quoque ac musica et astrologia necessaria est, quod hæ artes cum philosophia habent aliquam societatem.

²⁾ Sid. ep. IX, 14, 2. dignus omnino, quem plausibilibus Roma foveret ulnis . . . quod procul dubio consequere, si pacis locique condicio permitteret, ut illic senatoriæ iuventutis contubernio mixtus erudirere.

kint hanyatlott. Már Ausonius három burdigalai görög grammatikus-ról így szól:

Sedulum cunctis studium docendi,
Fructus exilia, tenuisque sermo,
— — — — —
Obstitit nostræ quia, credo, mentis
Tardior sensus, neque disciplinis
Appulit Græcis puerilis ævi
Noxius error.

De azért Ausonius még bírta annyira a görög nyelvet, hogy görög és vegyesnyelvű, latin-görög verseket írt. Sidonius koráig a görög tanulmányoktól való idegenkedés bizonyára növekedett, és a «duplicis loquelæ doctus» már ritka.¹⁾ Mindazonáltal Sidonius értett görögül; egyik levelében ugyanis elbeszéli, hogy, mikor püspök korában fiával Terentius Hecyráját olvasta, neki összehasonlítás végett kezében volt Menandernek Epitrepontes című darabja.²⁾

Egyébként Sidonius tanulmányai kiterjedtek a régi görög és római irodalom egész körére; legalább alig van nevesebb költő és író, a kit műveiben nem említene. Igaz, hogy azok az irodalmi ismeretek, a melyekről Sidonius tanúságot tesz, megszerezhetők voltak a grammatikusok és rétorok előadásaiból és nem volt szükség megszerzésükhöz önálló tanulmány. Valószínű, hogy iskolai tanulmányait Lugdunumban végezte; tanárai közül megnevezi Eusebius peripatetikus filozofust és Hoenust. Hogy az iskolaügy déli Galliában Sidonius ifjúkorában még eléggé virágzott, az abból is látható, hogy a jelentéktelen Arverni városában is fellendült egy felsőbb iskola. Sógorához, Ecdiciushoz, intézett egyik levelében³⁾ a nevezett város körül szerzett érdemeinek felsorolása után így folytatja: mitto istic (Arvernus) ob gratiam pueritiæ tuæ undique gentium confluxisse studia litterarum. Egy Aper nevű barátjának pedig ezt írja:⁴⁾ hic (Arvernus) te imbuedum liberalibus disciplinis grammatici rhetorisque studia florentia monitu certante foverunt, unde tu non tam mediocriter institutus existi, ut tibi liceat Arvernos vel propter litteras non amare. Ennek az iskolának egyik tanárához, Domitiushoz, egy férfikorában intézett levelében⁵⁾ Sidonius mulatságos képét adja az iskolai életnek. A levélíró falusi jószágán tartózkodik és ki akarja csalni magához Domitiust; leírja a nyári hőség kellemetlenségeit, azután így folytatja: «Mikor mások könnyű vászon- vagy selyemruhában is izzadnak, te nehéz palástban, bepólyázott tagokkal (endromidatus exterius, intrinsecus fasceatus), öblös kathedrába szorulva ásítózva magyarázgatod tanít-

¹⁾ Sid. Carm. XXIII, 231.

²⁾ Ez az utolsó hír egy Menander-féle kéziratról, mignem napjainkban mind több töredék kerül elő Egyiptom földjéből, és különösen az 1907-ki kairói lelet épen az Epitrepontes című darabnak tetemes részét hozta napvilágra; l. *Hegedius István* Menander redivivus. Ertekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XXI. 3. sz.

³⁾ Ep. III, 3, 2.

⁴⁾ Ep. IV, 21, 4.

⁵⁾ Ep. II, 2, 2.

ványaidnak, a kik a hőségtől ép úgy, mint szurkolásuktól sápadoznak: «*Samia mihi mater fuit*» (Terentius egy helye). Hogy az iskolai élet akkor sem volt csupa gyönyörűség, azt mutatják a Sidoniusnál található efféle kifejezések is, mint: *post ferulas lectionis Maronianæ postque desudatam varicosi Arpinatis opulentiam loquacitatemque*,¹⁾ és hasonlók.

Az iskolai tanulmányok bevégzése után a tartományi nemesség ifjúsága lehetőleg a császári udvar közelébe törekedett, mely III. Valentinianus alatt (Kr. u. 425—455) Ravennában székelte. De, különösen Galliában, otthon is találtak az ifjak alkalmat, hogy a nyilvános életben való részvételre készüljenek. Részt vehettek a tartományi gyűlésekben, melyek közigazgatási dolgokban határoztak, valamint a törvényszéki tárgyalásokban. Így elbeszéli Sidonius,²⁾ mit tapasztalt fiatal korában (*adulescens atque adhuc nuper ex puero*) a gyűlésekben, a melyeket apja mint *præfectus prætorio* vezetett.³⁾ Úgy látszik, hogy Sidonius Valentinianus idejében nem járt Itáliában, hanem Galliában tett polgári és katonai szolgálatokat. Leveleiben többször hivatkozik ez utóbbiakra,⁴⁾ a nélkül azonban, hogy valamely hadi tettét emlegetné. Korán megnősült, nőül vette Avitus leányát, Papianillát.

Avitus a galliai nemesség közt kivált előkelő származásával és vagyonával. Lakóhelye Arverni volt. Már ifjúkorában megfordult Tolosában I. Theoderich udvarában. A gót király nagyon megkedvelte és szorosabban szerette volna őt magához csatolni. Erre Avitus rá nem állt ugyan, de azért, úgy látszik, mégis hosszabb ideig tartózkodott a gót udvarnál és befolyt a királyfiaknak római szellemben való nevelésébe.⁵⁾ Aëtius alatt teljesített katonai szolgálat után 439-ben *præfectus prætorio Galliarum* lett és ebben a hivatalában sikerült neki Theoderich és a rómaiak közt a megingott jó viszonyt helyreállítani. Mikor tehát 451-ben Atilla berontott Galliába, Aëtius Avitus közbenjárásához folyamodott, hogy megnyerje Theoderich segítségét. A catalaunumi síkságon a gótok csakugyan a rómaiak oldalán harczoltak és vitéz királyuk ott vesztette életét.

Ezalatt a nyugatrómai birodalom rohamosan közeledett végéhez. III. Valentinianus saját kezével leszúrta birodalmának legbiztosabb támaszát, Aëtiust, de csakhamar lakolt tetteért, mert Petronius

¹⁾ Ep. V, 5, 2.

²⁾ Ep. VIII, 6, 5. s. k.

³⁾ Tartományi gyűlésről szól egy Pastor nevű ismerősehez intézett levél is (V, 20). Elmondja, hogy Pastor a múlt ülésen bizonyára azért nem jelent meg, mert el akarta kerülni, hogy őt küldjék ki képviselőnek a hét tartomány gyűlésébe Arelatéba. Pedig mások törik magukat az ilyen küldetésért; titokban beajánlják magukat az egyes bizottsági tagoknál, sőt az uti költséget és napidíjakat is hajlandók elengedni, csak hogy őket küldjék ki.

⁴⁾ Ep. III, 1, 1. I, 11, 1. és 3. III, 6, 1.

⁵⁾ Az ípjára írt panegyricusban (Carm. VII, 495. s. k. v.) Sidonius II. Theoderich-hel ezeket mondatja Avitusnak: *Mihi Romula dudum per te iura placent, parvumque ediscere iussit ad tua verba pater, docili quo prisca Maronis carmine molliret Scythicos mihi pagina mores.*

Maximus, hogy nejeének szegényéért boszút álljon, testőrökkel levágatta őt. Most Petroniust kiáltották ki császárrá. Ezek a zavarok természetesen meglazították a kötelékeket, a melyek Galliát és különösen az ott letelepedett barbárokat Rómához csatolták. Hogy végképen el ne szakadjanak, Petronius Avitust tette equitum et peditum magister-ré Galliában. Avitus mindenekelőtt ismét a gótokat igyekezett megnyerni, és ezért nem restelt személyesen elmenni Tolosába, a hol akkor II. Theoderich volt a király. Azalatt a vandalok kiköttek a Tiberis torkolatánál, és két héten át fosztogatták a hatalmukba került Rómát. Petroniust menekülése közben a nép az utcán leütötte.

Midőn ez események híre Galliába ért, a gótok elég erőseknek érezték magukat arra, hogy az ő emberüket, Avitust, emeljék a megüresedett császári székbe. A gótok nyomása alatt a két galliai tartomány gyűlése Arelatében megválasztotta Avitust,¹⁾ Marcianus keleti császár megerősítette a választást, a római senatus pedig nem mert ellenkezni. Tehát a 455. év vége felé Avitus Rómába indult és magával vitte körülbelül 25 éves vejét, Sidoniust. Úgy látszik, hogy ez akkor, kevés hónappal a vandal dűlás után, látta először az örök várost.

Kr. u. 456 január hó 1-jén iktatták be az új császárt consuli méltóságába, és ezen az ünnepen szavalta el Sidonius a ránk maradt panegyricust.²⁾ A költeményen nagyon megérzik a nem rég elhagyott iskola íze; egészen a régi pogány költészet agyoncsépelet divina machinatiójának körében mozog. Tartalma a következő: Juppiter tanácskozáásra hívja a kisebb nagyobb isteneket; előttük megjelen a megálázott Róma és panaszkodik, hogy hová hanyatlott régi dicsőségéről. Végig meggy történetének kimagasló mozzanatain Traianus császárig; ilyen császár kellene most Rómának.³⁾ Juppiter azzal vigasztalja, hogy érték Rómát már előbb is nagy csapások, de mindig ismét annál magasabbra emelkedett. Van egy kis föld, vitéz férfiak lakják, a latinok rokonai,⁴⁾ onnan jön majd mentőként Avitus. Ezután elmondja Juppiter Avitus születését, nevelkedését, vitéz tetteit, emelkedését, és jobb jövő ígéretével megnyugtatja Rómát. Különös érzés tölthette el azt a kevés valódi római, a ki akkor még a senatusban ült, a mikor a Capitoliumon szavaló galliai ifjú így szólaltatta meg Juppitert:

Hunc (Avitum) tibi, Roma, dedi, patulis dum Gallia campis
Intonat Augustum plausu faustumque fragorem
Portat in exsanguem Boreas iam fortior Austrum.

¹⁾ Hogy a választást a gótok kierőszakolták, az magának Sidoniusnak szavaiból is kitétnik (Carm. VII, 577. s k.): *Concurrunt proceres, ac milite circumfuso aggere composito statuunt ac torque coronant castrensi maestum donantque insignia regni.*

²⁾ Carm. VI. és VII.

³⁾ *Talem capta precor*; ez a *capta* szó az egyetlen ebben a költeményben, a mely a néhány hónap előtt végbement vandál dűlásra céloz, és Sidonius későbbi irataiban is csak ilyen rövid célzások találhatók erre az eseményre vonatkozólag.

⁴⁾ Az arvernusok trójai eredetűeknek mondták magukat; l. Lucanus, *Phars. I, 427*: *Arvernique ausi Latio se fingere fratres, sanguine ab Iliaco populi.*

Mindazonáltal a nép és a senatus hangos helyesléssel fogadta a szavalatot, és a költőt császári ipja azzal jutalmazta meg, hogy a Traianus-féle könyvtárban mellszobrát állíttatta fel.¹⁾

De Avitus dicsősége alig tartott egy évig. A katonai hatalmat kezdettől fogva kénytelen volt a szév Rikimernek átengedni, ama hatalmas, barbár eredetű hadvezérek egyikének, a kik abban a korban igazi urai voltak a hanyatló birodalomnak. Mihelyt ez levette róla kezét, a senatus a gótoktól reá tukmált császárt letette. Avitus az Alpok felé menekült, de útközben, nem tudni természetes vagy erőszakos halállal, kimúlt.

Vele Sidonius is elhagyta Rómát és visszatért Lugdunumba, illetőleg Arverniba, a hol feleségének birtoka volt. A birodalom ügyeit egy ideig névleg a senatus vitte, a valóságban Rikimer uralkodott. Tíz havi interregnum után ez pártfogoltját, Maiorianust emelte a császári székbe. Ez nem talált mindjárt elismerésre; különösen déli Galliában II. Theoderich fel akarta használni az alkalmat arra, hogy kiterjessze hatalmát; Lugdunum is bezárta Maiorianus előtt kapuit. Ezekben a zavarokban Sidonius is Maiorianus ellen foglalt állást. Ez megtörte ugyan az ellenállást, de Sidonius bűnbocsánatot nyert és, midőn Maiorianus 458 vége felé bevonult Lugdunumba, Sidonius őt is panegyricus-szal üdvözölte.²⁾

Ennek előszavában személyes hódolatát mutatja be Maiorianusnak: «Valamint egykor Augustus visszaadta Tityrusnak földjét és megkegyelmezett Horatiusnak,

Sic mihi diverso nuper sub Marte cadenti
Iussisti erecto, victor, ut essem animo.»

Magának a panegyricusnak tárgyát onnan vette, hogy Maiorianus, mihielyt császári méltóságában némileg biztosnak érezte magát, a vandalok ellen készült. A költő tehát leírja a személyesített Rómát, a mint trónjában ül fényes fegyverzetben; eléje járulnak a föld kerekiségének országai és ajándékokat hoznak. Ekkor megjelen gyászba öltözve Afrika és panaszkodik, hogy neki a vad Genserich uralmát kell eltűnie. Ez álnokul magát Rómát is elfoglalta, de Róma minden csapás után magasabbra emelkedett, most se halogassa tovább Afrika felszabadítását, a mikor olyan császára van, mint Maiorianus. Hogy bizalmát igazolja, elmondja, hogy kicsoda ez a Maiorianus, kiktől származik és mit vitt véghez már eddig is.

Ennek a panegyricusnak is megvolt a kívánt hatása; ezentúl Sidonius Maiorianus-szal elég meghitt viszonyban lehetett. Erre vall a császárhoz intézett egy epigrammája, a melyben elég bizalmas hangon félig komolyan, félig tréfásan adóelengedést kér Lugdunum számára.³⁾ Erről a jó viszonyról tanuskodik az arelatei lakomáról szóló

¹⁾ Ep. IX, 16, 3. v. 25. és carm. VIII, 8: nil totum prodest . . . , Ulpia quod rutilat porticus ære meo, vel quod adhuc populo simul et plaudente senatu ad nostrum reboat concava Roma sophos.

²⁾ Carm. IV. és V.

³⁾ Carm. XIII. Ad imperatorem Maiorianum.

levele is,¹⁾ a mely érdekes képét adja az akkori társadalmi életnek, úgy, hogy érdemesnek vélem tartalmát bővebben előadni.

A mikor ugyanis Maiorianus 461-ben ismét Galliába érkezett és Arelatében tartózkodott, környezetében kézzel-kévre járt egy szatirikus irat, mely nevek említése nélkül, de úgy, hogy mindenki ráismerhetett az illetőkre, erősen csipkedett előkelő embereket. Ezek erősen kutatták a szerzőt. Különösen egy bizonyos Paconius dühösködött, a ki a politikai zavarok közepett csak az imént vergődött fel alacsony sorsból praefectusi méltóságra. Történt, hogy éppen akkor Sidonius egy jó barátja, Catullinus, Arverniből Arelatéba érkezett. Ezt kelepcebébe csalta Paconius. Többek jelenlétében felolvasott előtte néhány részletet abból a szatirából, a mire ez nagyokat nevetett és felkiáltott, hogy ezek pompás versek, méltóak, hogy a rostrumon vagy akár a Capitoliumon arany betűkkel megörökíttessenek. Ekkor Paconius felkiáltott: «Megvan a szerző; világos, hogy Catullinus ismeri már az egészet, minthogy nem is várja be a folytatást, és máris ítéletet mond. Már pedig Sidonius most Arverniban van, bizonyos, hogy ő a szerző, onnan ismeri a szatirát Catullinus.» Ez a gyanú azonnal általános hiteltre talált, «tamquam saeculo meo canere solus versu valerem». Nemsokára Sidonius, mind erről mit sem sejtve, szintén Arelatéba érkezett. Tisztelgett a császárnál, azután szokás szerint a forumra ment. A járókelők az ő láttára meg voltak lepve; némelyek erőltetett udvariassággal üdvözölték, mások a szobrok és oszlopok mögé rejtőztek, hogy ne kelljen őt üdvözölniök, ismét mások, zavart árulva el arcukon, hozzá csatlakoztak. Sidonius nem tudta mire vélni ezt a feltűnő magaviseletüket, míg a duzzogók egyike meg nem magyarázta neki az okát. Sidonius méltatlankodva elhárította magától a gyanút, mire azután csapatostul hozzá tódultak csókra és kézfogásra; csak Paconius szidta a tőle elpártoltakat, és sietve haza vitette magát gyaloghintáján.

Másnap czirkuszi játékok voltak, utánuk pedig a császár ebédet adott, a melyre Sidonius is hivatalos volt. Az ebédnél a vendégek rangjuk szerint feküdtek az asztal körül; a csendben folyó ebéd vége felé a császár sorban megszólítja vendégeit, először röviden a consult, azután irodalmi dolgokról hosszabban beszél a volt consullal, és így tovább sorban; csak mikor Paconiusra kerülne a sor, a császár eunek mellőzésével az utána következő Atheniushoz intéz kérdést. A hiú Paconiusnak ez annyira rosszul esik, hogy Atheniust megelőzve ő felel a császár kérdésére. A császár mosolyog, Athenius pedig, a kit már amúgy is ett a mérég, hogy miért van az ő helye Paconius után, elég keményen rendre utasítja ezt. Erre a vendégek egyike megjegyzi, hogy ez a czivakodás jó anyagot szolgáltat majd a szatíráíróknak; mire a császár Sidoniushoz fordulva: «Hallom, Sidonius gróf,²⁾

¹⁾ Ep. I, 11.

²⁾ *Comes Sidoni!* Mommsen úgy vélekedik, hogy itt a *comes* cím nem valami külön hivatalt jelöl, hanem közös címük azoknak, a kik a császári udvarhoz tartoztak. (Präf. in Sidonium, i. h. p. XLVIII.) Minthogy azonban *comes* volt a címe az egy praefecturához tartozó tartományok fejeinek, nem lehetetlen, hogy Sidonius akkor a galliai hét tartomány egyikének élén állt. Igaz, hogy ezt a hivatalát Sidonius különben nem említi.

hogy szatirát írsz.» «Hallom magam is», felel Sidonius; mire a császár: «Legalább engem kiméelj.» Végre Sidonius engedélyt kér a császártól, hogy, ha kimutathatja a gyanú alaptalanságát, vádlója ellen írhasson, a mit akar. Paconius ezalatt nagyon kényelmetlenül érzi magát. A császár nem akarván növelni zavarát, Sidoniushoz fordulva így szól: «Megadom az engedélyt, ha most nyomban vesélybe döntse ellenséged.» Ekkor Sidonius egy kissé hátra fordult, mintha a szolgálótól vizet kérne kézmosásra, azután visszafordulva a következő distichont rögtönözte:

Scribere me satiram qui culpat, maxime princeps,
Hanc rogo decernas aut probet aut timeat.

Hangos helyeslés követte a rögtönzést, a császár pedig kijelentette, hogy tőle mindenki írhat, a mit akar, mert helytelen dolognak tartja, hogy a császár magánviszályokba elegyedjék és így tért adjon a gyűlöletnek, vagy alaptalan vádaskodással veszélybe döntse ellenségét. Nemsokára vége volt a lakomának; a vendégek felkerekedtek és, mialatt felvették felöltőjüket, mindnyájan gratuláltak Sidoniusnak; Paconius bocsánatot kért tőle, és kibékülve távoztak.

Hogy a költői rögtönzésnek akkor még nagy divatja volt, és hogy Sidonius is szerette ebbeli ügyességét mutogatni, arról épen az arelatei lakoma idejéből más emléket is hagyott az utókorra. Egy húsz évvel később kiadott leveléhez¹⁾ ugyanis 120 anakreoni versből álló költeményt csatolt, a melynek keletkezését a következőképen adja elő. Maiorianus császár idejében egy baráti lakomán bemutatták Petrusnak, a császár titkárának (magister epistolarum) egy költői művét. Hogy ezt az eseményt kellően megünnepeljék, a rex convivii felhívja Sidoniuszt és a jelenlevő Domnulus, Severianus és Lampridius jónevű költőket és rétorokat, hogy addig, a míg elkészül a halászlé, rögtönözzen kiki más metrumban egy-egy költeményt. A maga rögtönzését közli Sidonius ebben a levelében, a mely játéknak, tekintve a kényes metrumot, kétségkívül nagyon ügyes.

A derült napok, a melyeket Maiorianus hozott a Galliában élő római társadalomra, csakhamar véget értek. Még ugyanabban az évben, melyben a fent leírt lakoma végbe ment, a derék császár katonai lázadás áldozata lett és azóta Nagy Károlyig római császár nem lépett többé Gallia földjére. Rikimer a római senatussal a jelentéktelen Severusra ruháztatta a császári czímet, Galliában azonban Aegidius, jeles római hadvezér, tartotta fenn némileg a római név becsületét. Ebben az időben érte el Sidonius úgy, mint előtte már atyja és nagyatyja, a praefectus praetorio rangját.²⁾ Felváltva Lugdunumban és Arverniban élt és szabad idejét az irodalomnak szentelte. Ezt tekintette a galliai nemesség akkor, a mikor a gótok és a burgundiak felülkerekedtek, a régi rangkülömbések elmosódtak, inkább mint valaha az előkelőség jelének.³⁾

¹⁾ Ep. IX, 13.

²⁾ Ep. IV, 14, 3. és 4.

³⁾ Ep. VIII, 2, 2: nam iam remotis gradibus dignitatum, per quas solebat ultimo a quoque summus quisque discerni, solum erit posthac nobilitatis indicium litteras nosse.

Severus névleges császár halála után Rikimer, a ki egymaga nem bírt az Itáliát folyton nyugtalanító vandalokkal, kénytelen volt Leo keletrómai császár segítségéhez folyamodni. Ez a görög Anthemiust nevezte ki nyugatrómai császárrá. A senatus elfogadta őt, és Rikimer is belenyugodott ebbe azzal a föltétellel, hogy Anthemius nőül adja hozzá leányát. 467-ben történt Anthemius ünnepi beiktatása és leányának Rikimerrel való egybekelése. Ezekre a fényes ünnepélyekre Sidonius az év második felében útra kelt Lugdunumból Rómába, hogy ott képviselje Arverni városát és ennek számára egyet-mást eligazítson a császári udvarnál. Ezt az útját és Rómában való tartózkodását leírja két levelében.¹⁾ Minthogy császári meghívásra utazik, állami gyorspostán indul²⁾ az Alpokon át; a mint a Ticinushoz ér, hajóra száll és a Po mentén eljut Ravennába, onnan Ariminumba, onnan a via Flaminian tovább, míg végre láztól és szomjúságtól eltikkadva Rómához ér; de a mint meglátja Rómát és odaborulhat az apostolok hatalmas küszöbéhez,³⁾ azonnal eltűnik minden fáradtsága. Egyelőre bérelt szálláson vonul meg, mert éppen folyik Rikimer lakodalma, és a város visszhangzik a vigasság lármájától, a mely minden zugát eltölti; minden munka és üzlet szünetel és a két birodalom kincseit látványosságokra pazarolják. Sidonius bevárja, míg a városnak ez a sürgőforgó semmivétele⁴⁾ véget ér.

E közben egy Paulus nevű, *præfectus*-rangú férfiú vendégszeretettel fogadja házába, és Sidonius keresi most az utakat, hogy hogyan férhetne a kegyek kútfejéhez (*in aulam gratiæ*). Két *consul*-rangú férfiú mutatkozik, a katonai hatalmasságok után, a legbefolyásosabbnak: Gennadius Avienus és Cæcina Basilius. Sidonius finom vonásokkal adja a két férfiú magatartásának és jellemének képét. Mind a kettőnek kedvében jár, szorosabban mégis Basiliushoz csatlakozik. Nem hiába; mert a mint újév napja közeledik, a melyen Anthemius *consuli* hivatalába lesz iktatandó, Basilius kiviszi, hogy ezen az ünnepen Sidonius üdvözlje a császárt. Így ez most már a harmadik császárt üdvözlő költői *panegyricus*-szal.⁵⁾

Ez a *panegyricus* az előbbiekhöz képest haladást mutat a feltalálás, nyelv és verselés tekintetében; a mythológiának sokkal szerényebb hely jut benne, noha a keresztény gondolkodásnak benne sincsen nyoma. De nem mint költői termék értékes ez a *panegyricus*, hanem mint tanúja az akkori intéző körök politikai felfogásának és törekvéseinek.

A mindenfelől, különösen pedig a vandalok részéről tornyosuló

1) Ep. I, 5. és 9.

2) *Publicus cursus usui fuit, utpote sacris apicibus accito.*

3) *Triumphalibus apostolorum liminibus affusus.* Itt a keresztény ember nyilatkozik; a római polgár érzése nyilatkozik egy másik levelében (I, 6, 2), a hol Rómáról így szól: *domicilium legum, gymnasium litterarum, curia dignitatum, vertex mundi, patria libertatis, in qua unica totius orbis civitate soli barbari et servi peregrinantur.* Feltűnő, hogy sem Rómában kelt, sem későbbi leveleiben soha sem említi a pápát; pedig első római tartózkodásakor I. Leo ült a pápai székben, a ki Atillától mentette meg Rómát.

4) *Ista totius civitatis occupatissima vacatio.*

5) *Carm. I. és II.*

veszélyek közepett Róma a keleti birodalommal keres ismét szorosabb kapcsolatot. «A természet rendje nem változik» — így szól a panegyricus — «ez az új nap is keletről jön; ezt kívánta az államnak kormányos nélkül hanyódó sajkája; ezért imádkozott a földmíves, ezt helyesléssel fogadták a szövetségesek,¹⁾ harsonával a hadsereg, tapssal a curia. Nagy vagy te, Leo császár, a ki társadat nekünk adtad; most inkább egy lesz a ti birodalmatok, a mely így lett kettőé!»²⁾ Következik Byzantium városának és a keleti birodalom lakóinak lelkes dicsérete. Onnan származik Anthemius. Elmondja származását, születését, a melyet csodák kísérték, tanulmányait, ifjúkorának tetteit; itt alkalom nyílik a húnok arcvonásainak és természetének, szokásainak és harczmodorának leírására. Most a panegyricus allegoriába csap át. Severus halála után³⁾ az elaggott Oenotria elmegy Tiberinus hajójába és felszólítja, bírja rá Rómát, hogy keleten keresen segítséget, mert, a kiket eddig nyugatról felemelt, azt mind cserben hagyta a szerencse. Rikimer egymagában csak kitolhatja, de meg nem szüntetheti a veszélyt. Tiberinus megfogadja Oenotria szavát; elmegy Róma istennőhöz és előadja kérését. Ez azonnal felkészül és keletre indul. Indiához közel van egy hely, a hol örök tavasz van; ott van Aurora palotája. Mikor ez megpillantja a közeledő Rómát, eléje siet és kérdezi kívánságát. Ez. előadja, hogy nem kéri régi uralmának helyreállítását; felsorolja a tartományokat, a melyeket római vitézség szerzett, és a melyek most a keleti birodalomhoz tartoznak. De lemond ezekről, ha a kelet átengedi neki Anthemiust, és ez leányát Rikimernek adja. Aurora megadja beleegyezését, és a két birodalmat az egyetértés egyesíti. A jutalom, a melyben a császár Sidoniust ezért a panegyricusért részesítette, nagy volt. A praefectus urbi méltóságát ruházta reá,⁴⁾ és alkalmasint ugyanez a császár emelte őt patriciusi rangra is.⁵⁾

Rómában való tartózkodásának idejéből csak néhány levele maradt mireánk. Ezekből kiérezhető, mily megelégedéssel töltötte el őt fényes előmenetele; egyszersmind azt is látjuk, hogy kevésbbé szerencsés földieit közt sok irigye akadt, a ki gúnyolódott az ő történetén. Ezekkel szemben jogosultnak mondja az ő törekvését, mivel atyja, ipja, nagyatyja és dédatyja praefectusi rangban voltak, és udvari és katonai hivatalokat viseltek.⁶⁾ «Vannak persze, a kik tehetetlen-

¹⁾ *Foedere iuncti (foederati)*, így nevezték a népvándorlás áradatával a római birodalomba tódult, és kénytelen-kelletlen letelepített barbárokat. Jellemző, hogy ilyen hivatalos alkalommal is a költő külön említi őket azon tényezők közt, a melyek hozzájárulnak a császár szék betöltéséhez,

²⁾ *Melius respublica vestra nunc erit una magis, quae sic est facta duorum.*

³⁾ Sidonius egészen a régi pogány szólásmód szerint mondja: *Auxerat Augustus naturae lege Severus divorum numerum.*

⁴⁾ Hogy ez a méltóság a panegyricus jutalma volt, maga Sidonius mondja, ep. I, 9, 8: *cum ad praefecturam sub ope Christi stili occasione pervenerim.*

⁵⁾ Feleségéhez 475/76-ban intézett levelében, a melyben gratulál neki ahhoz, hogy testvére, Ecdicius, megkapta a patriciusi méltóságot, kifejezi azt az óhaját, hogy úgy, a mint ő és sógora praefectusi rangú családjukat patriciusi rangra emelték, gyermekeik emeljék majd consuli rangra.

⁶⁾ Ep. I, 3, 1.

ségükben és a katonáskodástól való irtozásukban emelkedést nem remélhetvén, poharazás közben bölcsekednek és magasztalják a magánember szabadságát (ferias inhonoratorum), tunyaságból, nem pedig tökéletesedésre való törekvésből.¹⁾

Római tartózkodásának idejébe esik egy nevezetes felségsértési per, a mely közelről érintette Sidoniust, mivel a vádlott jó barátja volt. Arvandus két ízben volt, ötévnyi időközzel, praefectus praetorio Galliarum. Különösen második praefecturája alatt az adóságokba merült ember tetemes zsarolásokat követett el és szeszélyes hányjavetisével maga ellen ingerelte az egész tartományt. A sok panaszra Rómába idézték. Négy előkelő galliai ember a tartomány nevében vádlóként lépett fel ellene. A legsúlyosabb vád az volt, hogy levelet intézett Eurich gót királyhoz,²⁾ a melyben azt tanácsolta neki, hogy a görög császárral ne kössön békét,³⁾ indítson háborút a Loireon túl tanyázó brittek ellen, Galliát pedig ossza meg a burgundiakkal. A per folyamata alatt Arvandus ismét oktan, kihívó módon viselkedett. Ámbár Sidonius kárhoztatta Arvandus eljárását, régi barátságuknál fogva mégsem akarta őt bajában cserben hagyni, és egy Auxanius nevű barátjával együtt jó tanácscsal szolgált neki, hogy miképen védekezzék. De Arvandus nem hallgatott okos szóra. Gondtalanságot fitogtatva díszes öltözetben járt-kelt a városban, felkutatta a selyem- és ékszerkereskedők boltjait, mintha vásárolni akarna; alkudozott, közben fecsegett szíva a törvényeket, a senatus, a császárt. Csakhamar összeült a senatus — talán utoljára mint legfőbb törvényszék — és maga elé idézte a feleket. Arvandus feleziczomázva praefectusi rangjának kiváltságánál fogva előre tolakodik, és úgyszólván bírának közepett foglal helyet, míg vádlói, a kik közt szintén volt praefectusi rangú, félig gyászba vannak öltözve és szerényen megvonulnak az utolsó padban. A vádlók előbb a tartomány panaszait adják elő, azután felolvassák a gót királyhoz intézett levelet. Arvandus hetykén vállalja a szerzősége. Erre nem nehéz a vádlóknak annak a bizonyítása, hogy a levél tartalma felségsértő. A senatus kimondja a vétkest; Arvandust azonnal megfosztják praefectusi rangjától és börtönbe vetik. Két héttel később újra összeül a senatus és halálra ítéli Arvandust. Aesculapius szigetére viszik, a hol 30 napig várja a halálos ítélet végrehajtását. Ezen 30 nap alatt írta Sidonius azt a levelét, a melynek itt tartalmát adtuk.⁴⁾ Levelének végén kifejezi óhaját, vajha a császár megkegyelmezne a bűnösnek, és megelégednék javainak elkobzásával és számkivetésével, ámbár nincs szerencsétlenebb

¹⁾ Ep. 1, 4, 2.

²⁾ Eurich, II. Theoderich öccse, testvérgyilkosság árán követte őt az uralkodásban (464–484).

³⁾ *Büdingen* (Apollinaris Sidonius als Politiker, Sitzungsberichte der Wiener Akad. d. Wiss. Jahrg. 1880. 936. l.) a görög császár alatt is Anthemiuszt akarja érteni, a ki származására nézve görög volt. Ámde Arvandus póre 469-ben volt, a vád alapjául szolgáló levél bizonyára jóval előbb kelt, azaz abban az időben, a mikor Rikimer a nyugatrómai birodalom ügyeinek rendezését Leo keletrómai császárra bízta. Ez tehát könnyen alkudozhatott a nyugati gótok királyával is. Mommsen szerint is Leo császár értendő (i. h. index personarum, *Leo* alatt).

⁴⁾ Ep. I, 7.

ember Arvandusnál, ha ennyi gyalázat után más valamitől fél, mint attól, hogy tovább kell élnie. A császár csakugyan számkivetéssé enyhítette Arvandus büntetését.¹⁾

Ez a Rómában eltöltött év volt Sidonius életének tetőpontja; csakhamar nagy fordulat állt be, melynek okairól és körülményeiről sem ő maga nem nyilatkozik, sem más adataink nincsenek. A 470. év táján ugyanis ismét szülőföldjén találjuk őt, még pedig papi renden és csakhamar mint Arverni püspökét. Hogy meglelt korú, családos emberek — Sidoniusnak ugyanis egy fia, és egy vagy két leánya volt²⁾ — a papi rendbe léptek, az nem volt ritkaság. Minthogy azonban Sidonius eddigi életében, bár tiszta erkölcsűnek és komoly irányúnak mutatkozik, nem találunk erre hajlandóságot, és minthogy leveleiben ennek a változásnak okairól mélyen hallgat, azt sejtethetjük, hogy inkább külső körülmények, mint ellenállhatatlan belső hivatás bírták őt erre a lépésre.³⁾

Némi útmutatást adhat a 470 körül, mindenesetre még Anthemius életében (+ 472) sógorához, Ecdiciushoz, intézett levele.⁴⁾ Ebben hevesen kifakad az akkori praefectus praetorio, Seronatus ellen. Mióta ugyanis Eurich lett a gótok királya, ez a nagyravágyó és erőszakos fejedelem uralmát a Rhône és a Loire felé iparkodott kiterjeszteni. A rómaiak közt pedig akadtak olyanok, a kik haszonlesésből saját nemzetük ellen eszközeiül kínálkoztak a barbár fejedelemnek. Ilyen volt Seronatus is, a galliai praefecturában Arvandus utódja. Ennek garázdálkodását írja le Sidonius sógorának, a kitől orvoslást vár, és így fejezi be levelét: Si nullae a republica vires, nulla praesidia, si nullae, quantum rumor est, Anthemii principis opes, statuit te auctore nobilitas seu patria dimittere seu capillos — azaz vagy lemond a római birodalomhoz való tartozásáról, vagy felveszi a papi tonzurát. A papi rendbe való belépést tehát menedéknek tekintették a gótok és római czinkosaik zaklatásai elől. Ez különösen Sidoniusra nézve érthető. Tudjuk, hogy ipja, Avitus, meghitt embere volt II. Theoderichnak, és neki köszönhette, ha volt ugyan benne köszönet, császári méltóságát. Bizonyos, hogy ifjúkorában Sidonius is jó viszonyban volt a tolosai udvarral, a mely akkor a rómaiak iránt elég barátságosnak mutatkozott.⁵⁾ Eurich tehát a gótok lekötelezettjének tekint-

¹⁾ Cassiodorius, Chron. ad a. 469.

²⁾ Fiának neve Apollinaris volt, leánya gyanánt ő maga egyhelyütt Rosciát, másutt Severianát említi, Gregorius Tur. pedig az ifjabb Apollinaris nővére gyanánt Aleimát említi. Vajjon ez a három, vagy két, vagy éppen csak egy személyt jelöl, az kétséges (Mommsen, i. h. index personarum s. v. *Roscia*).

³⁾ Így mondja *Büding* (i. h. 936. l.): »Inzwischen war Sidonius unerwartet und wohl, wie so manche seiner Zeitgenossen, unfreiwillig Bischof in der Auvergne geworden.« Erre nézve hivatkozik *Germaine*-re (*Essai littéraire et historique sur Apollinaris Sidonius*, Montpellier, 1840). Minthogy ehhez az irathoz nem juthattam hozzá, a szövegben magam kísértem meg Sidonius lépésének magyarázatát.

⁴⁾ Ep. II, 1.

⁵⁾ Erről tanuskodik az a levele, a melyben érdekes képét adja II. Theoderich testi és lelki tulajdonságainak és életmódjának (ep. I, 2). Közelről való megfigyelésre vall pl. a következő vonás: Antelucanus sacer-

hette Sidoniust, és olyan szolgálatokat követelhetett tőle, a melyek nem értek össze római öntudatával. Mint püspök, az arianus vallású fejedelemmel szemben is, könnyebben kivonhatta magát szent hivatalára való hivatkozással politikai szolgálatok alól.

De bármí bírta Sidoniust arra, hogy 40 éves korában az egyháznak szentelje magát, saját iratai, kortársainak nyilatkozatai és az utána maradt szent hír arról tanuskodnak, hogy lelkiismeretes buzgósággal élt püspöki hivatalának és díszére vált a papi rendnek.¹⁾ Oly komolyan fogta fel új hivatását, hogy nem tartotta vele összeegyeztethetőnek a költészettel való foglalkozást. Egy 480 körül írt levelében²⁾ egy barátjának, a ki újabb költeményeket kér tőle, tagadó választ ad, mondván: «Primus ab exordio religiosæ professionis huic principaliter exercitio renuntiavi, quia nimirum facilitati posset accomodari, si me occupasset levitas versusum, quem respicere coeperat gravitas actionum . . . ut me, postquam decurri tres olympiadas, tam pudeat novum poema conficere quam pigeat.» Ezt a lemondást nem kell épen szósz szerint értenünk, mert egészen meg nem állhatta ezentúl sem, hogy olykor az ő verselési ügyességét egy-egy epigrammával ki ne mutassa. De ezeket az alkalmilag keletkezett verseket már nem gyűjtötte egybe, hanem egy-egy ismerőshöz intézett leveléhez csatolta. Versgyűjteményét nemsokára a papi rendbe történt belépése után befejezte.

A reánk maradt *gyűjtemény* 24 költeményből áll; ezek közül hat (I. II. IV. V. VI. és VII.) a három császárhoz intézett panegyricus, mindegyik egy-egy præfatióval; a III. számú (ad libellum) Petrusnak, Maiorianus császár titkárának, ajánlja verseit; a VIII. számú Priscus Valerianus, præfectusi rangú férfiúnak küldi apróbb költeményeit (*nugae*). Mindezek a költemények hexameterekben, illetőleg distichonokban vannak írva. A hendecasyllabusokban írt IX. költemény mintegy új könyvet kezd. Magnus Felixhez, Sidonius iskolatársához, patriciusi férfiúhoz van intézve. Ez bízatta Sidoniust, így szól a költemény, ifjúkori enyélgeéseinek egybegyűjtésére. A midőn enged ennek a biztatásnak, hosszadalmasan felsorolja, hogy mit ne várjon az olvasó tőle. Végig megy a történelmi és mythologiai tárgyakon, a melyeknek feldolgozását nem szabad tőle várni, azután felsorolja a görög és római költőket,³⁾ a kikkel nem akar versenyre kelni. Ő csak sze-

dotum suorum cœtus grandi sedulitate veneratur; quamquam, si sermo secretus, possis animo advertere, quod servet istam pro consuetudine potius quam pro ratione reverentiam.

¹⁾ Ifjabb barátja, Ruricius, később limogesi püspök, egyik ránk maradt levelében (Ruricii epistolarum libri, I, 16. ed. Krusch, Mon. Germaniæ hist. VIII.) így üdvözli Sidoniust: Domino venerabili, admirabili et sanctis omnibus æquiperando fratri Sidonio videnti Ruricius. (Videns = profeta). Gennadius interpolatora pedig így ír róla: Sidonius Arvernorum episcopus scripsit varia et grata opuscula et sanæ doctrinæ, homo siquidem tam divinis quam humanis ad integrum imbutus acерque ingenio . . . verum in Christiano vigore pollens etiam inter barbaræ ferocitatis duritiam catholicus pater et doctor habetur insignis.

²⁾ Ep. IX, 12, 1. 2.

³⁾ Említésre méltó, hogy ebben a felsorolásban a filozofus Seneca és a tragédiáról Seneca két személy.

gényes műzsájának zengeményeit bízva ezekre a lapokra, a melyek arra valók, hogy halat és borsot csavarjanak beléjük, hacsak Felix és öcsse, Probus, nem fogadják őket védelmükbe.

Az ezzel a költeménnyel kezdődő második részben két lakodalmi dal van, az egyik Ruricius¹⁾ és Hiberia, a másik Polemius²⁾ és Araneola lakodalmára, mind a kettő hexameterekben, egy-egy praefatióval, az egyik distichonokban, a másik hendecasyllabusokban (XI. XII. XIV. XV.). Ez a két epithalamium még Sidonius többi költeményénél is nagyobb mértékben van megrakva mythologiai, földrajzi és egyéb tudákos célzással, a mi megértésüket nagyon megnehezíti. Sőt a Polemiushoz intézett költeménynek épenséggel filozofiai tartalma van; a hozzácsatolt levélben maga mondja: *omissa epithalamii tenebritudine per asperimas philosophiae et salebrosissimas regulas stilum traxi*. Mentegeti magát, hogy tárgyanál fogva idegen, vagy újképzésű szókat kellett használnia, mint *centrum*, *proportio*, *diastema*, *clima*, *myra*, *essentia*.

Verses könyvének ebben a részében még két terjedelmesebb költemény van, a melynek keletkezése Sidoniusnak Narbóban való tartózkodásához fűződik. A XXII. számúnak czíme: *Burgus Pontii Leontii*.³⁾ Pontius Leontius senatornak Bordeaux közelében szép kastélya volt; ennek dicséretét zengi Sidonius ebben a, Narbo városában készült költeményében. A burgus dicséretét a következő mythosba öltözi: Bacchus vidám kíséretével diadalmas menetében Thebæ közelébe ér; ott találkozik Apollóval, a ki kíséretével a Parnassus magaslatáról jön lefelé. Apollo óvja Bacchust, hogy ne menjen a bűnös Thebæbe, a hol Pentheus nem akarta az ő istenségét elismerni, Niobe pedig Apollo anyjával akart versenyre kelni, és a hol körülben is iszonyú bűnök történtek (Oedipus és Jokaste). Leírja a Garonne és Dordogne összefolyásának gyönyörű és termékeny vidékét; jós tehetségével leírja részletesen azt a várat és villát, a mely ott valamikor emelkedni fog, és biztatja Bacchust, hogy ezt válaszszaák mindketten székbélyüknek. Bacchus beleegyezik, és így ez a két isten lett a burgus geniusa.⁴⁾

¹⁾ L. 720. l.

²⁾ Polemiust Sidonius philosophus-nak és Platonicius-nak nevezi; ő lett Galliának utolsó praefectusa.

³⁾ *Burgus* a német *Burg* szó: kastély, várszerű villa. Ez a burgus a mai Bourg-sur-Gironde a Dordogne és Garonne összefolyásánál. Pontius Leontius Sidonius szerint *facile primus Aquitanorum* (ep. VIII, 12, 5).

⁴⁾ A költeményhez csatolt levélben védekezik a netalán tehető kifogás ellen, hogy költeményének terjedelme (235 hexameter) meghaladja az epigrammának szabott határokat; igazolhatja őt Statius példája. A régiek ugyanis az epigramma fogalma alá tágabb értelemben mind azokat a költeményeket foglalták, melyeknek tartalma valamely tárgyról vagy személyről való elmélkedés volt.

(Vége következik.)

(Pozsony.)

PIRCHALA IMRE.

HÚNKRÓNIKÁNK MONDAI ELEMEIRŐL.

A *Heinrich-émlékkönyvben* (1—7. l.) Riedl Friggyestől egy cikk jelent meg, a melyben *Csaba és berni Detre a magyar mondában* címmeel húnkrónikánk mondatörténeti értékét teszi szóvá. Riedl — kissé meglepő módon — Niebuhrnak a római őstörténelemre vonatkozó vizsgálódásaiból és azoknak Toldyra és Szabó Károlyra tett állítólagos hatásából indul ki és abból magyarázza meg mondatörténeti kutatásunknak szerinte «optimistikus» és «elhamarkodott» vagyis téves felfogását. De vajjon ki hivatkozik ma már Niebuhrra, vagy Toldyra, vagy Szabó Károlyra? A «kritikai elveknek» ellenük való szegezése valóban szélmalomharcz, mikor ezen a téren — germán mondatörténetről lévén szó — a Grimm-testvérektől, Lachmanntól, Müllenhofftól kezdve egészen Hermann Paulig és Roetheig egy századon át a német philologia legnagyobbjai szakadatlanul dolgoztak. A mondatörténeti kutatás ma már nagy tudományos disciplina, a melynek rengeteg irodalma és a legapróbb részletekig pontosan kidolgozott módszere van. Riedl «kritikai elvei» nem egyeznek ezzel a módszerrel, és eredményeivel nem az, a mit «a német hősmonda evolútiójáról» mond. Ily körülmények közt nem csoda, hogy ebben a cikkében is fenntartja régi, több mint egy negyedszázaddal ezelőtt elfoglalt álláspontját, vagyis azt állítja, hogy húnkrónikánkban nincsen magyar mondaanyag és a mit kutatóink annak tartanak, az a krónikaíró saját, «áthidalás»-ul szolgáló «találmánya».

Minthogy Riedl cikkét — a kiváló szerző nagy tekintélyénél fogva — alkalmasnak tartom arra, hogy a magyar hünmondára vonatkozó kutatásnak részben biztos, részben valószínű eredményeit elhomályosítsa, szükségét érzem annak, hogy fejtegetéséhez néhány nem a részletekbe menő, hanem pusztán elvi megjegyzést fűzzek.

A középkori krónikaírók — mint az köztudomású — nem voltak kritikai, közvetetlenül a forrásokból dolgozó történetírók, hanem kompilátorok. Mint minden kompilátor, rá voltak utalva a kombinációra is, melyet aztán egyikük-másikuk a legnagyobb merészséggel üzőtt. Egy vallási vagy nemzeti eszme irányjelzése vagy sokszor egy szónak egy másikhoz való véletlen hasonlósága elég volt ahhoz, hogy egymástól külsőleg és belsőleg távol álló dolgokat a legnagyobb lelki nyugalommal összekapcsoljanak. De bármennyire kompiláltak és kombináltak is, általános tapasztalat az, hogy soha sem költöttek, vagyis nem alkottak összefüggő eseménylánczatokat a saját fantáziájukból. Ezt még a középkori költők is oly ritkán tették, hogy a módszeres irodalomtörténet minden egyes epikai művel szemben felveti a forrás kérdését. A krónika irodalommal szemben ez általánosan elfogadott elv, melyet már Heinrich hangoztatott nyomatékosan: «A középkori krónista nem történetíró e szó modern értelmében. de nem is költő. A krónika szerzője kombinálta és egyeztetette a rendelkezésére álló anyagot, természetesen egészen külsőleg és a kritikai szellemnek teljes híjával; kiegészítette, a mennyire lehetett, a traditio hézagait, hozzáfűzte elbeszélését tudásának és hitének ősforrásához, a bibliához, magyaráztatott és etymologizált — rendesen igen naiv, sokszor nevet-

séges módon; de nagyon is sokat, még pedig korának szempontjából nem sok rosszat, hanem nagyon sok jót teszünk fel róla, ha költőnek képzeljük, ki fantáziájából merítette, vagy ha úgy tetszik, újjából szopta elbeszélésének lényeges részleteit.»

Kétségtelen — és ezt Riedl is megengedi — hogy a húnkrónikának olyan részei vannak (pl. Pannonia elfoglalása és a hún birodalom felbomlása), melyeknek megfelelőit a külföldnek sem krónika-irodalmában, sem mondaköltészetében nem találjuk és emberi számítás szerint nem is fogjuk találni.¹⁾ Ezek a részek azonban nem «áthidalások», hanem húnkrónikánk kiinduló forrása és gyűjtőmedenczéje, a melybe egy világosan látható alapgondolat az idegen vizeket, a külföldi krónikákból átvett tudósításokat is beletereli. Minthogy pedig krónikáirónk e részeket semmiesetre sem költötte és — mint tartalmukkal és alakjukkal bizonyítható — nem is költhette, és minthogy másrészt hazánk mai területén a magyarok beköltözése előtt nem volt évszázadokra visszanyúló történetírás, melyből a húnkrónika írója meríthetett volna, és a mely azóta nyom nélkül elveszett, a priori azt kell következtetnünk, hogy a krónika szerzője e részek megírásánál hazai néphagyományra, magyar mondaköltészetre támaszkodott.

De vajjon volt-e az Árpádok idejében egyáltalán hazai néphagyományunk, magyar mondaköltészetünk? Feleletül talán elég lesz, ha Anonymus híres szavait idézem: «Si tam nobilissima gens Hungarie sue generationis et fortia quoque facta sua ex *falsis fabulis rusticorum*, uel a *garrulo cantu ioculatorum* quasi sompnando audiat, ualde indecorum, et satis indecens esset.» Vajjon azonban e néphagyomány és mondaköltészet foglalkozott-e a húnok sorsával is? Erre a kérdésre a legteljesebb biztossággal maga a húnkrónika felel. A felelet egyrészt a krónikában előforduló tulajdonnevek nyelvi alakjában, másrészt elbeszélésének tartalmában rejlik.²⁾

A húnkrónikában előforduló tulajdonnevek, nevezetesen személynevek egy része igen sajátos alakú és hasonlít a húnok és gótok történetében és ennek megfelelőleg a germán mondaköltészetben szereplő személynevekhez. Minthogy pedig az ezen személynevekhez kapcsolódó elbeszélések mind a három helyen eredetükben és lényegükben azonosak, ezen neveket is azonosaknak kell vennünk. Ezt az azonos-ságot megerősíti és kétségtelenné teszi a nevek nyelvészeti vizsgálata is, a melyből kitűnik, hogy a magyar *Etele* a történeti *Attilából* szár-

¹⁾ Bizonyos egyező vonásokra persze akadunk egyrészt a történet-irodalom és húnmondánk, másrészt húnmondánk és a német hőmonda közt. De ez egészen természetes és nem is lehet másképp, mert hiszen húnmondánk egyrészt történeti eredetű, másrészt a német hún-gót mondával egy közös töből fakadt.

²⁾ Van a húnkrónikának egyenes felelete is erre a kérdésre, mikor pl. mondja: «Istud enim est prelium, quod *Huni* (= Hungari) Crumheld prelium vocant usque in diem istum» (Chron. Vind.). De ezt Riedl bizonyára «fontoskodásnak» veszi, bár ekkor következetesség kedvéért Turóczy eme állításának sem volna szabad hitelt adnia: «*Hungarorumque in idiomate* halálthalon Detreh dicí meruit *praesentem usque in diem*». A magyar népi kitétel, ha már a tagadás álláspontjára helyezkedünk, azt hiszem, nem jelenthet sokat, mert magyar krónikásnak a fontoskodás nem eshetett nehezebbére magyar, mint latin nyelven.

mazik mint a német *Etzel*, a magyar *Aladár* a történeti *Ardarich*-ből mint a német *Aldrian* és *Orte*, a magyar *Buda* egy feltételezett *Budából* (= *Bleda*?) mint a német *Botelung* és az edda-beli *Budli*, a magyar *Detreh* a német *Dietrich*-ből (= *Theodorich*), a magyar *Kremhelt* a német *Kriemhilt*-ből (v. ö. történeti «*Ildico*»-val). A hangbeli eltérések *Attila* és *Etele*, *Aladár* és *Ardarich* stb. között világosan bizonyítják, hogy e nevek hosszabb időn keresztül a magyar nép ajkán éltek,¹⁾ mert ugyanazon hangtörténeti fejlődésen mentek keresztül mint a magyar közsavak. Már most hogyan kerültek e sem nem magyar eredetű, sem a katolikus egyházban (*Dietrich* kivételével) nem használatos nevek a magyar szókincsbe? Nem tudom elképzelni, hogy ez más módon történt volna, mint a mondává alakult történelem útján, a hol e nevek évszázadokon keresztül együtt szerepeltek. De mi indította a húnkrónika latinul író szerzőjét arra, hogy művében ezen személynevek népies magyar alakját használja, mikor egyébként rendes szokása, hogy a tulajdonneveknek a nyugati tudós latin irodalomban általánosan elterjedt formáival él?²⁾ Megint nem tudok más okot elképzelni, mint hogy a krónikaíró az ezen nevekkal kapcsolatos elbeszélésnek legalább egy részét is onnan vette, a hol e nevek éltek, vagyis a magyar néphagyományból és mondaköltészetből. Úgy gondolom, ha a mondatörténeti kutatásban egyáltalán van valami, a mit tudományosan bebizonyított igazságnak vehetünk, akkor ezt a következtetést annak kell tartanunk.

De — mint említettem — nemcsak a húnkrónikában előforduló személynevek egy részének sajátos alakja, hanem e krónika ama részeinek tartalma is, melyeket a kutatás mondaiaknak állít, kétségkívül bizonyítja, hogy e részek népi hagyományból, a magyar mondaköltészetből származnak. Heinrich mutatta ki először tudományos alapon, hogy húnkrónikáinknak vannak olyan nem történeti és nem is költött, tehát mondai elemei, a melyek ugyan germán eredetűek, de a monda német alakjából nem magyarázhatók, ennél fogva csak hazai néphagyományból származhatnak.³⁾ Petz Gedeon aztán a legszélesebb körű kutatással és a leggondosabb mondatörténeti módszerrel fogott a kérdés tanulmányozásához és a míg egyrészt igazolta Heinrich felfogását, vagyis azt, «hogy *krónikásunk német hősmondai ismeretei nem származhatnak a Nibelung-énekből* és egyáltalán nem *egy középkori költői forrásból*,» addig másrészt pontosan kifejtette a húnkrónika elbeszélésének ama részeit, a melyeket a krónikaíró egy germán eredetű magyar néphagyományból vett fel művébe. Két évtizeddel később e sorok írója mondahasonlító alapon azt a kérdést vette vizsgálat alá, hogy

¹⁾ Ezt az *Etele* és *Detreh* nevekről Turóczi (és Oláh) egyenesen kiemeli: «*Attila . . . qui Hungarico idiomate Etele dictus est*» (Turóczi). A «halálthalon *Detreh*»-re vonatkozó helyet l. fent! E nevek különben okleveleinkben is előfordulnak személynevek gyanánt.

²⁾ Mikor a krónikaíró tudós forrásból merít, pl. kétszer is használja az *Aldaricus* formát (l. Kézai: *Prohemium* és *Cap. III.*) és nem — mint a mondai részben — ugyanazon névnek *Aladarius* alakját.

³⁾ Ilyennek mutatja ki első sorban az *Ecilburg* lokalizálását Óbuda környékén. Riedl téved, ha azt állítja, hogy *Etzelen burg* a Nibelungénekekben vagy vele egykorú vagy közelkorú német népepikai költeményekben Esztergom vagy Óbuda jelölésére szolgált.

a húnkrónikánkban ránk maradt magyar húnmondai töredékek a nagy germán hősmonda geográfiai és kronológiai kialakulásában micsoda helyet foglalnak el. E vizsgálatok alapján — a részletekben bizonyára nem egy tévedéssel, de a dolog lényegét tekintve, még ma is úgy vélem, helyesen — megállapítottam, hogy a magyar húnmonda mind egyezéseiben, mind eltéréseiben pontosan beleillik a germán hősmonda fejlődési folyamatnak egy időrendi és földrajzi tekintetben meghatározott stádiumába. Ez a nem önkényesen erőltetett, hanem magától adódó beleillés és belekapcsolódás semmi esetre sem lehet akár a krónikás, akár a véletlen műve, és ép azért a mondahasonlítás eredménye semmivel sem lehet bizonytalanabb, mint pl. a nyelvhasznításé, mikor azt állítja, hogy idg. **kuntomból* fejlődött ói. *śatám*, gör. *é-χατόν*, lat. *centum*, gót *hund*, ófn. *hunt*, úfn. *hund(ert)* stb. Kételkednünk persze az ilyenekben is szabad, de ez olyan scepticismus, mely a módszeres vitatáson kívül áll és ép azért tudományos szempontból teljesen meddő.

Ezeket az elvi megjegyzéseket tartottam szükségesnek Riedl czikkéhez fűzni — azzal a tisztelettel, melylyel esztétikai irányú irodalomtörténetünk ezen elsőrangú művelője iránt mindig viseltettem. A czikk részleteire nem terjeszkedem ki: mindezekről bőven esik szó pozitív és negatív értelemben a húnmondára vonatkozó hazai és külföldi tudományos irodalomban.¹⁾

(Budapest.)

BLEYER JAKAB.

MERCK JÁNOS HENRIK MINT KRITIKUS ÉS ESZTÉTIKUS.

(Vége.)

Merck közleményeinek pontos összeállítását más alkalomra hagyom, csak annyit jegyzek meg, hogy a szépirodalomtól a matematikaig az emberi tudás minden jelenségére és nyilvánulására kiterjednek. Ír Herderről (1776 májusi szám, 295. l.), Homerosról, Winkelmanról (*Merkur*, 1777 január, 92—97.); Miller *Siekwartj*-ről (*Merkur*, junius, 295. l.), Lavater *Physiognomiá*járól (*Merkur*, aug. III. 183.), Schummel gyermekdalairól (1778. IV. 283. l.), a Stolberg fivérekről (1779 IV. 251. l.), a magyar Pray *Historia Critica*járól (1780 II. 23.), Windisch magyar történelmi olvasókönyvéről²⁾ (u. o.),

¹⁾ Csak azt jegyzem még meg, hogy a gót történetíró neve nem *Jordanes* volt, hanem Mommsen 1882-iki megállapítása szerint: „Nomen auctoris *Jordanes* fuit”; azonkívül még azt, hogy Turóczy krónikája — mint ezt Sebestyén kétségtelenné tette — Detreht nem *halhatatlannak* (unsterblich), hanem *haládtalannak* (ohne Tod, dem Tode trotzend) mondja, a mi mondatörténeti szempontból fontos különbség.

²⁾ „Ein grosses Werk zur ungarischen Geschichte, das viele Bände fassen soll, haben wir unter dem Titel: *Historia critica Hungariae* zu erwarten, und ist der erste Band davon bereits erschienen. Es wird viele Urkunden haben. Allein ob wie viel gemeinnütziges die Welt ausserdem,

hogy csak a legfontosabbakat említsem. Önálló czikkei részben irodalomtörténetiek, részben művészettörténetiek. 1780-tól bírálatokat csak elvétele ir. Munkássága főként művészettörténeti és természet-tudományi bűvárlatok között oszlik meg. Dürer apologiája kezdi meg művészettörténeti tanulmányainak a sorát (*Einige Rettungen für das Andenken Albrecht Dürers*. 1780 III. 2—14.), melyet gyors egymásutánban követnek Dürer rézmetszeteiről (M. II. 157—167.), Walmoden tábornok antik képeiről (1780 IV. 270—275.), Cassel nevezetességeiről (1780. IV. 216—229.), Tischbeinről (1781 II. 48—55.), Falconetről (1782 III. 70. s köv.) s az antik női szobrokról szóló czikkei.¹⁾ Ásványtani kutatásainak eredményeit foglalja össze a *Mineralogische Spaziergänge ben* (Merkur, 1781. III.).

E közben sokat utazik. Casselben Sömmering és Forster, Göttingában Lichtenberg vendége, a ki sokban hasonlított hozzá. Kétszer megjárja Németalföldet, s londoni útja csak elháríthatatlan akadályok miatt marad el.²⁾ 1782-ben Pétervárotra van s hosszabb ideig tanulmányozza a Kruse-féle világhírű állatgyűjteményt. Különböző felfedezések s Darmstadt környékén talált prähistorikus leletek lassanként a csonttan felé vonják, annál inkább, minthogy korábban megkezdett ásványtani, növénytani és numismatikai vizsgálódásai alig jártak eredménynyel, pedig a francia Faujas de St. Fond elismerő levelet ír neki s annak a reményének ad kifejezést, hogy a tudományt rövidesen a hesseni vulkánok leírásával fogja gazdagítani (W. I. 223. l.). Valóságos lelkesedéssel veti most a csonttanra magát, levelez hazai és külföldi tudósokkal, átkutatja a Rajna és Neckar vidékét; Campert-t az anatómiának akkor leghíresebb képviselőjét, kétszer is meglátogatja Hollandiában. (W. I. 417., 457. l.; II. 240. l.) Utazás közben folyton tanul, csontvázakat rajzol vázlatkönyvébe s becses adalékokkal járul hozzá Linné rendszerének a kiegészítéséhez. E mellett elbeszéléseket, novellákat is ír; a *Lindor*, a *Transfelder Geschichte*, az *Akademischer Briefwechsel*, melyek a T. Merkur 1781—1782-iki folyamaiban jelentek meg, a már régebben megjelent *Geschichte des Herrn Oheims*-szal (1778, január, február, ápr., jun., októberi és decemberi számaiban) s a *Landhochzeittal* (1779 IV. 193—207.) együtt valósággal kis remek. Merck élete ezután szinte drámai gyorsasággal halad vége felé. Ereje mindinkább lankad. Egymásután elveszti négy gyermekét. Mindenféle pénzügyi

was wir schon aus den Werken des Herrn Abts Pray kennen, hierdurch erhalten wird, muss die Zeit lehren. Neben diesen ist auch ein kleines für ungelehrte Leute brauchbares Lesebuch zur ungarischen Geschichte erschienen. Der Vortrag ist fasslich und leicht, es enthält aber noch, alle in die weltliche Geschichte verwebten Legenden von Wunderwerken. Das Werk ist meist aus den Annalen des Herrn Bibliothekars Pray geschöpft, doch überall, ohne Anzeige der Quellen.»

¹⁾ A régibbek közül idetartoznak: *Raisonnierendes Verzeichnis einiger der besten Schmidtschen radierten Blätter*. 1776 248. l.; *Male-rische Reise nach Cöln, Bensberg und Düsseldorf*. 1778. III. 113—118.; *Briefe an eine Dame über Maler und Malerei*. 1779 IV. 31—41, 104—112. és *Über die bei Kunstwerken objectiv gleichgültige Absicht der Urheber*. (1781., 1879—1883.)

²⁾ W. I. 173. l. és Forsters *Briefwechsel*. I. 233. l.

vállalkozásokba bocsátkozik, gyárat alapít, de kellő tőke és szakismeret híján s a hirtelen beállott pénzügyi zavarok, kedvezőtlen piaci árak következtében vagyoni bukása elkerülhetetlen. Helyzetét complicálja hivatala is. Goethe és barátai rendesen Kriegersratnak nevezik, de voltaképen csak magasabb rangú katonai számtiszt, Kriegszahlmeister. Goethe és a weimariak áldozatkészsége nem sokat segít rajta. Goethe fejedelme 400 tallér erejéig jót áll érte. A becsülete ugyan meg van mentve, de továbbra is így élnie lehetetlen. Életének utolsó fellobbanása párizsi tartózkodása idejére esik, melyet mint X. Lajos, hessen-darmstadti örgróf kísérel meg. Visszatérve, újra pénzügyi spekulációkra adja magát, újra elveszti mindenét s a saját és a családja jövőjén kétségbeesve, testben és lélekben meg-törve, 1791. június 27-én öngyilkosságot követ el. (W. I. XXXI. s köv. l.)

III.

Lessing föllépéseig csaknem kivétel nélkül pártszempontok vezetik az irodalmi kritikát. A kritika főlemeli vagy megsemmisíti az írókat, a szerint, az mint egyik vagy másik párthoz tartoznak. A közönség a maga fejletlen ízlésével készpénznek vesz mindent s könnyen befolyásolható. Ha valamely mű megfelel a divatos ízlésnek s formai szempontból nem esik kifogás alá, a tartalom egészen mellékes, s a mester munkáját nem különböztetik meg a kezdő gyámtalan kísérletétől. A külföld remekeit silány, gyakran torz fordításokban olvassák s türelmesen lapozgatják az unalmas folyóiratokat. Lessing *Literaturbriefei* egy pillanatra megváltoztatják a kritikának s vele az irodalomnak a képét; mindenüvé új élet vonul s a kontárok remegve húzódnak vissza dolgozósobájuk szürkéségébe.

De Lessing éppen legnagyobb diadalai idején hagyja ott a vállalatot, melynek élete szorosan összenőtt az övével. «Er hat seine Geissel andern übergeben, aber sie streichen zu sanft, denn sie fürchten Blut zu sehen» írja Mendelssohn.¹⁾ Sem Nicolai, a ki tudatosan utánozza Lessing szavajárását, stílusát, módszerét, sőt gesztusait is, sem Mendelssohn a maga nyugodt esztétizálásával, sem Abbt szögletes kritikáival, sem Grillo, sem Resewitz nem tudják Lessinget feledtetni. Lessingnek csak Merckben akad újra méltó utóda. Hozzákapcsolódik külső megjelenésével is: kritikáinak kihívó, harezias hangjával. Nagy olvasottsága, esztétikai és filozófiai tanulmányai, a modern s az antik irodalmakban való jártassága, éles szeme, melylyel nyomon kíséri a közszellem fejlődését az irodalomban és főképp meggyőződésének komolysága, Lessingre emlékeztetnek, sőt világ- és emberismerete, politikai éleslátása, gyakorlati érzéke, egyéniségének határozottan költői vonásaival egyesülve, egyenesen melléje emelik. De megvan közöttük a közvetetlen kapcsolat is. Merck jól ismeri Lessing műveit s egy ízben a német próza klasszikusának nevezi. Wielandot ő figyelmezteti az *Anti-Goeze*-re («Du sollst Lessing, der doch wahrlich ein ganz herrlicher Kerl ist, ein Io triumphe zurufen».)²⁾ Nyelvében, fordula-

¹⁾ V. ö. Neidhardt, Festschrift des Erfurter Gymnasiums, 1896.

²⁾ Erich Schmidt. Lessing.² II. 308. l.

taiban is ki lehetne mutatni Lessing hatását. Lessing mondatainak rendkívül hatásos szerkezetét, a melylyel különösen az *Anti-Goeze*-ben találkozunk, a gondolat rövid világos előkészítését, a mondatrészeknek jól kiszámított egyensúlyát, a mire hirtelen, olykor villámgyorsasággal következik a gondolat döntő része, mindezt megtaláljuk Merck kritikáiban is.¹⁾ Mercknek Dürer-cikke Lessing *Rettungen*-jei nélkül aligha íródott volna meg. Azt a harczmodort, azokat a fegyvereket, a melyekkel Merck a műkritikusok elfogultságával és rosszakaratával szemben megvédelmezi Dürer emlékét és művészetét, jól ismerjük Lessing mentő és támadó irataiból. Az indító ok is ugyanaz: az igazság föltétlen érvényesítése s az a törekvés, hogy egy nagy művész minden folttól megtisztítva helyes világlátásba kerüljön. Sokoldalúsága is emlékeztet Lessingre. Kritikái az irodalom és tudomány legkülömbözőbb területein mozognak. Látszólag szétfolyó irodalmi működése ellenére sem pusztán alkalmi gondolkodó, sőt épen az magyarázza meg nagy hatását kortársaira, hogy még esetleges s látszólag pillanatnyi kijelentéseinek és megjegyzéseinek is szilárd gondolati háttére van. Keresztülvergődik a lélektani-esztétikai analízis nagy és fárasztó munkáján, utazik, képtárakat látogat, könyvet könyvre olvas, festményekről és szobrokról elmélkedik, s alapossága mindinkább mélyül. Megvan benne az a bámulatos önmegtartóztatás és mérséklet, hogy a rendelkezésére álló nagy adathalmazból csak a leglényegesebbet válogassa ki, azt, a mi állításainak megokolásához műhatatlanul szükséges.

Merck productiv kritikus olyan értelemben, a mint Schlegel Frigyes magyarázza később Lessing kritikai működését. Merck kritikája nem a meddő s magatehetetlen író felületes gáncsolása, a mint Goethe után életrajzírói állítják, de rendszerességre törekszik, szempontokat tűz ki, a melyekhez még legkisebb nyilvánulásaiban is ragaszkodik. Több helyütt ír a német szellemnek a politikával való kapcsolatáról, fejlődésének lehetőségéről s akadályairól, hogy következtetéseket vonjon a német irodalomra.

A *Teutscher Mercur* 1779-iki évfolyamában igen finom megfigyeléseket közöl a német irodalom viszonyairól. (Merkur. II. köt. 25—36. l.)²⁾

A német műveltség hiányait politikai okokra vezeti vissza (Wagner. III. 247—250. l.) Németországban van egy pár nagy tehetség, de hiányzik a szellemi élet szálait egyesítő középpont, s az ország felvilágosodottsága a többiekéhez képest elmaradt. A politikai s ezzel kapcsolatban a tudományos érdeklődés is megoszlik. A tudományokat nem azok művelik, a kik vagyunk folytan gondtalanul élnek, hanem a szegények, az élet mindennapi gondjaival küzdők. Kezdeményező törekvésnek sehol semmi nyoma s az akaratlan tengődés az ország szellemi életére is rányomja bélyegét. A tudósban csak a fejedelmek szolgáját látják. «Ich bin gewiss versichert, dass man mit dem erfindrischen Kopfe, grossen Erfinder einer Wissenschaft nicht wusste, was man mit ihm anfangen sollte, wenn man ihn nicht zum Hofrat oder

¹⁾ R. Hildebrand, Rhythmische Bewegung in der Prosa. Beiträge. 386. s köv. I. és R. M. Meyer, Deutsche Stilistik. 56. s köv. I.

²⁾ Wagner. I. 64. Wieland levele: Ihre Zuschrift... ein güldener Apfel auf goldener Schale.

Geh. Rat stempeln dürfte . . . » Még élesebben ítél az Autor und Leser-ben. (T. M. 1780. II. 56. s. köv. l.)

Igazoltnak látja a külföldnek a német irodalomról való véleményét s a nagy német íróknak vele szemben mutatott közömbösségét. (Wagner. III. 242. s. köv. l.) Ő meg tudja érteni Nagy Frigyeszt, ki a német irodalomról írt könyvében a teljes tagadás álláspontjára helyezkedik; nem ért ugyan teljesen egyet vele, de a czáfólo értekezések ellenére sem tud a naponként felbukkanó írók között nagy művészre találni.¹⁾ A francziák, s különösen Voltaire lekicsinylése még nem lendít a német irodalmon, és Schmieder gyűjteményének 145 kötete nem került túl a Rajnán. Ha a németek majd túl lesznek a műveltség gyermekkorán, s ha költői génuszuk szép és értékes formában jelentkezik, akkor majd itt lesz az ideje annak, hogy a külföldnek is megmutassák magukat. Nem lehet azon csodálkozni, hogy a nagy német írók nem tudnak gyönyörködni a német szellem nyilvánulásaiban, s főlébük helyezik a külföldit. Hasonló eredményre jut mindenki, a kinek kezébe adják az új német drámákat, ódákat, a ki olvassa a czikornyas próza tirádáit, ha nincs is sejtelve az irodalomban végbemenő átalakulásokról. A stílus egyenlőtlenségei, érthetetlen célzások, az előadás mélysége és hirtelen emelkedése, szokatlan inverziók, idegen szók kultusza, furcsa vegyületet alkotnak, melybe az olvasó nehezen fogja magát beletalálni.

Mercknek nem ideálja a túláradó s mindent magába szívó érzelmesség, melylyel együtt jár a reális élettől való elidegenedés. Ő azonban jobban megérti az «empfindsam» szó új tartalmát, mint Lessing, e szónak alkotója.²⁾ Időkel ezelőtt, írja 1780-ban, a német arcz konturjai azonosak voltak a compendiumszerű filozofia üres és halvány konturjaival; mindenki paragrafusokban gondolkozott s a metafizikának s a jus naturæ-nek paizsa mögé rejtőzött. Egyszerre aztán mindenki kedvet kapott a poétaságra. Most érzelmekben úsznak az emberek s megvetik az élet realizmusához közel állókat. «Jeder führt einen Taschenspiegel von Ideal bei sich, worin er von Zeit zu Zeit seinen Charakter beguckt, und diesem sein Mass von Glückseligkeit zuteilt, wie ihm beliebt.» Minthogy mindenki a kiválasztottak közé sorozta magát, nagy önelégültséggel embertársait «plebs»-nek nevezi.

A félig szentimentális, félig geniális irány túlzásait éles kritika tárgyává teszi. Így az *Akademischer Briefwechsel*ben (T. M. 1782., II., 101., 104., 102. l.), az *Allgemeine d. Bibliothek*ben (XXVI. 105.), a *Teutscher Merkur*ban (1778. I. 53.), az elzúlló zsenikre is kiterjed kritikája (T. M. 1781., II. 142—144. s. IV. 249. l.).

Über den Mangel des epischen Geistes in unserm lieben Vaterland cz. értekezése egyszerűségében és gondolatainak tiszta klassziczizmusában Lessing levelei mellé állítható. A német regényiroda-

¹⁾ Nagy Frigyes műve: *De la Littérature Allemande 1780-ban* jelent meg; a fontosabb védőiratok összeállításához és méltatásához v. ö. F. v. Blankenburg, *Lit. Zusätze zu Sulzers Allg. Theorie der Schönen Künste* I. 371. l. és D. Jakoby, *Friedrich der Grosse und die deutsche Literatur*. Basel, 1875. 25—29. l.

²⁾ 1768-ban ajánlja e szót Joh. Joachim Bodenak, mikor a *Sentimental journey*-t fordítja.

lom szegénységével foglalkozik. A legjobb német regények is vagy külföldi vagy antik mintákra vezethetők vissza, vagy utopisztikus talajon mozognak, míg a kritikusok egyre német tárgyat követelnek. Az írók azonban rendszerint olyan világokba menekülnek, a melyeket sohasem láttak, s természetellenes és affektált hangulatba merülnek. Így keletkeznek azok a különös félig epikai, félig drámai művek, a melyek közül egyetlen egy sem jár közel pl. a Gellert-féle «Svéd grófnő» értékéhez. Mintha nem is olvasásra íródtak volna s kivétel nélkül magukon viselik alkotójuk félszeg és szögletes képét. Hozzájuk képest még az ázsiai Banise is művészi alkotás.¹⁾ A klasszikus írók tanulmányozása csak frázis, s az antik irodalom tartalmának tisztaságával, formájának finomságával csak távoli eszmény. A fiatal írók semmit sem akarnak elülről kezdeni. Sokat beszélnek a természet iránti rajongásról, de kevés olyan költő van, a kit egy fa vagy esti táj szemlélete ösztönözne egy szerenád megírására. Sokan a természetet csak azért vonják költészetük tárgykörébe, mert másoknál is így látták. Az bizonyos, hogy a ki pl. az emberi erkölcsről akar képet rajzolni, annak erkölcsileg értékes egyéniségnak kell lennie, ha mindenütt nyomon akarja kísérni s minden álarcz alatt, nem tisztán képzeletével megérteni. Mindenütt elébe tűnik majd a szenvedélyek váltakozó játéka, de vájt tükörrre és sötét kamrára van szüksége, hogy az olvasót erről meg is győzze. Érdekes eredményre jutunk, ha a képzett író a műveletlenebb, tehát naivabb emberrel hasonlítjuk össze. Ez utóbbit látni-tudása vonzó elbeszélővé teheti. Képzete nyers és frissen működik, épen ezért fogékony a szemlélet nagysága és érdekessége iránt, mert ez minden részletével hatást gyakorol rá. Elbeszélésében nem siet a kifejtet felé, mint a filozofiailag képzett író, nem halmoz eseményt eseményre, hanem részletesen rajzol. Minden benyomást elég értékesnek talál, hogy vele elibélődjék. Az angol történeteket, elbeszéléseket szintén az aprólékos részletezés, az epizódoknak tudatosan naiv rajza teszi kedvessé és rokonszenvessé s vajjon ki adná oda Yorik jeleneteit az érzelmes kitörések egész kincstáraért? (*T. Merkur.* 1778. I. 48. s köv. l.)

Merck élesen megkülönbözteti az igazi költészetet a dilettantizmustól.²⁾ Minden költői alkotást a kor viszonyai határoznak meg. Egészséges költészet csak egészséges költői egyéniségek productuma lehet. A költő módosítja a természetet, de hamis nyomon jár, ha szem elől téveszti.³⁾

Merck minden kritikáján egy erős s határozott gondolat vonul végig: a szükségyszerűség törvénye föltétlen érvényesülésének a gondolata, s egyben elvetése mindannak, a mi eltér a természet sajátos szépségétől. Merck nem öntudatlan művész, nincs meg benne az érzelem lírai ereje, vagy a képzelet epikai varázsa. Nem újító, nem fedez fel új területeket, csak új gondolatokat; szellemes, minden benyomásra fogékony és éles megfigyelő, a ki szerencsésen tovább tudja

¹⁾ Heinrich Anshelm von Ziegler u. Klipphausen hirhedt regényére gondol, az «Asiatische Banise oder blutiges und doch mutiges Pegu»-ra. 1688.

²⁾ Blackwell, Untersuchungen über Homerus Leben und Schriften. T. M. 1777. I.

³⁾ V. ö. Herder, Zur Schönen Literatur und Kunst, Bd. 20.

fejlesztteni elődei szellemi örökségét. Szellemi dispositiójánál fogva távol áll tőle a lírai költészet, épen úgy mint Lessingtől. A divatot követve ír anakreoni verseket, komikus elbeszéléseket Gleim módra, epigrammákat, szatirákat Knittelvers-ben még jóval Goethe előtt, de mindezt ő maga is csak játéknak tartja. Kritikái közt csak kevés vonatkozik lírikusokra vagy epikus költőkre.

A *Frankfurter Gelehrte Anzeigen*-ben védelmébe veszi Gellertet az *Über den Wert einiger deutscher Dichter* szerzői ellen,¹⁾ a kik Gellertet középszerű költőnek mondják. Merck megállapításai nagyjában közel állanak az irodalomtörténet mai álláspontjához. Ő sem tartja Gellertet méltónak arra, hogy Klopstock, Shakespeare vagy Milton között helyet foglaljon; kellemes meseíró-t lát benne, a ki derült bölcsességével s könnyed iróniájával gyönyörködteti olvasóit. Mesei tetszetős rímeikkel, csiszolt, hibátlan jambusaikkal a német középosztály kedvelt olvasmányai mellé kerülnek, egyházi és vallásos énekei pedig új állomást jelentenek a német vallásos költészet történetében. «Er war nichts mehr als ein Bel Esprit, ein brauchbarer Kopf; allein muss man ihm daraus ein Verbrechen machen, und sich wundern, wenn der gemeine Haufen, nur Augen und Ohren für dergleichen Art von Schriftstellern hat? Nicht allein bei uns, sondern in allen Ländern wird die Anzahl der denkenden Menschen, der wahren Gläubigen, immer eine unsichtbare Kirche bleiben.» Gellert egyetemi előadásában a nagy német költőkről még névszerint sem emlékezik meg; úgy látszik nem is tartotta költőknek őket.²⁾

A Klopstock-rajongásból Merck is kiveszi részét, ha nem is olyan végletesen, mint sok kortársa, de nem is olyan józanul, mint Lessing, abban a rövid ismertetésben, melyet az ódáról a *Frankf. Gelehrte Anz.*-ben írt. Ő is meghajlik az ódák imponáló nyelvi és költői ereje előtt: «Wir schliessen diesen Artikel mit der einzigen Anmerkung, dass eine Zeit war, wo Waller an St. Evremond schrieb: Der lyrische Dichter Milton hat auch ein episches Gedicht, das verlorene Paradies geschrieben; und wir überlassen es unsern Lesern zur Überlegung, ob nicht eine Zeit bei der Nachwelt möglich ist, dass das Rad der Dinge da stehen bleibt, wo es heisst: Klopstock, der grösste lyrische Dichter der Neuern, schrieb auch den Messias.» Elismeréssel ír Klopstock prózai dolgozatairól, metrikai és nyelvi vizsgálódásairól, a Messias nyelvéről; vizsgálódás tárgyává teszi a költeményt szókinés, az epizódok szépsége szempontjából (A. d. Bibliothek 1774. XXII. 608. l.) s a már idézett «Gedanken über die Irrwege deutscher Schriftsteller»-ben Goethe mellé állítja a költőt. Jóval hidegben ítélt róla egy Nicolaihoz írott levelében (1775 május 6. Wagner. III. 118. l.): «Ich muss Ihnen gestehen, dass ich ihn nie nach meiner Vorstellungart, für einen wahren poetischen Kopf gehalten habe, so wie es viele gibt, die es ungleich mehr sind wie er. Aus seinem Umgang erhellt ein klarer Menschenverstand mit sehr viel Weltkunde und Weltkälte.» A Merckben végbement változások meg-

¹⁾ I. h. A «Briefwechsel» szerzői Jakob Mauvillon (1743—1794) és L. Aug. Unzer (1748—1775). A 2-ik részt (megjelent 1772.) valószínűleg Goethe ismertet. Frankf. g. Anz. 781. s köv. l.

²⁾ V. ö. Goethe D. u. W. VII. könyv. 333. l.

értetik velünk, hogy lelkesedése a keresztényiesen-seraphikus Klopstock iránt mindinkább lohad.

Az anakreontikus Jacobi János György (1740—1814) költeményei jelentéktelenségük mellett is megkapják, mert egyszerűek és őszinték; csak alkonyi szellők ugyan, melyek kis patakok vizét fodrozzák szeliden: «wer wird aber so ein nordischer Barbar sein, dass er die Stirn faltete, wann für den Geschmack und Sinn der Herren und Damen in unseren Zeiten gesorgt wird.» (A. d. B. 1773. XIX. 558. l.) Sokkal kedvezőtlenebb Herder kritikája. (W. II. 34. l.) A német irodalom patriarchája, Bodmer is sorra kerül. Először csak egy odavetett, gúnyos megjegyzésben olvassuk az epikus vízőzön előidézőjének nevét, a kinek bárkáját nem sokan fogják fölkeresni.¹⁾ Nehézséges Homeros-fordítása azonban később sokkal kedvezőbb fogadtatásban részesült, s Merck bírálata után Wieland halálját és köszönetét fejezi ki a német írók nesztorának. (T. M. 1778. II. 282.)²⁾ Ursinus Frigyes Ágost egy levélben ajánlja Merck jóindulatába 1777-ben Berlinben megjelent, *Balladen altenglischer und altschottischer Dichter* cz. könyvét s egyben sajnálkozását fejezi ki azon, hogy Merck balladáit, melyekre Herder hívta föl a figyelmét, előbb nem olvashatta. (W. I. 113. l.) Wieland is kedvező kritikát kér Mercktől: «Notandum! dass ich mit Himburg (ez a könyv kiadója) in einer Art von Nexu stehe, der mir unmöglich gestattet, seine Verlagsbücher zu discreditierten. Also bitte ich säuberlich mit dem Knaben Ursinus zu fahren». (W. II. 92. l.) Merck bírálata mindemellett még sem elnéző s rámutat az átdolgozások mesterként s egyáltalában nem népies hangjára. (T. M. 1777. 260—262.)

Frissen és bátran nyilatkozik meg Merck productiv kritikája az 1776-ra szóló Musenalmanach ismertetésében. Szabad teret akar a költészetben az igazi tehetségek számára. Egy szó, egy mondat elég arra, hogy képet adjon egy-egy íróról vagy költeményről. Megszokott hízélgés és személyt sértő czélzások helyére objektív szigorúság lépett. A mai olvasónak sok név, adat teljesen jelentéktelennek tűnik föl már, de csak így lehet az igazi költők helyét kijelölni, ha a kontárok és utánpótlók félénken vonulnak meg egymás mellett. Mások fölülmulhatják Mercket a reprodukálásnak művészetében, a mely nem könyveket, hanem szellemet bírálva, a gondolatokat vissza tudja vezetni az író egyéniségéhez, de az ítélet biztosságában kevesen vetekehetnek vele. Számos megállapítása ma már közhely, a nélkül hogy rá gondolna valaki. Egymás után vonul el az olvasó előtt Klopstock, Goethe, Lenz, Claudius, a Stolbergék, Voss, Hölty, Bürger s a dii minorum gentium. Goetheről, Lenzről, Vossról vagy Bürgerről, Höltyről való ítéletét kevés módosítással ma is elfogadják az irodalomtörténet.³⁾

¹⁾ Frankf. g. Anzeigen, 80. l. (Neudruck.)

²⁾ Wagn. II. 152—154; a fordításról v. ö. még: Ohngefähre Bilanz der Lit. des verg. Jahres. T. M. 1779. I. 213. l.

³⁾ Höltyről pl. így ír: H. besitzt grosse Stärke in der Sprache, allein seine Phantasie hat einen mässigen Reichtum und der Dunstkreis, worin ihm seine Gespenster-Erscheinungen zu teil werden ist so eng... stb. v. ö. Hettner, Geschichte der d. Literatur im XVIII. Jahrhundert 341. s köv. l.

Lessing még azon panaszkodik, hogy nincs német regény s a *Neue Allg. deutsche Bibliothek* kritikusa 1796-ban már 6000-re teszi az 1773 óta megjelent regények számát.¹⁾

Laurence Sterne *Tristram Shandy*-ja és *Sentimental Journey*-ja az utánaírók egész rajával önti el a német irodalmat s Ramler azt írja egy levelében (1775 november 14), hogy «Young panaszai helyett most Sterne tréfáit hallani mindenütt». A mint a drámában Shakespeare-t, úgy utánozzák a regényben Sterne-t. Nicolai Sterne-utánzatának, a *Sebaldus Nothanker*nek, előszavában az új irány elméletét is kifejti: nem a történet egymásutánja a fontos, hanem az eszméi, a gondolati elem. Az ő hőse nem is ismeri a világot, s az ő szemében a gondolat egyenlő értékű a tettel. De a *Sebaldus* nagyszámú társaival, Hippiel *Lebensläufe*-jével, Wezel *Tobias Knaut*-jával, Müller Gottwald *Siegfried von Lindenberg*-jével s Thümmel és Hermes utazási regényeivel, szűk légkörben mozog, s Sterne kedvességét nehézkesen vegyíti Voltaire frivolitásával. Csak Lichtenberg György (1742—1799), Shakespeare-nak és Garricknak bámuloja, a híres fizikus, (*Vermischte Schriften*. Göttingen, 1884. II. 12. l.) és Merck látnak világosan e nagy zűrzavarban.

Merck szerint nem gondolatokkal, hanem elsősorban étellel kell a regényt megtölteni. Az érzelmek egyhangú festésénél fontosabb a hős történetének pragmatikus előadása. Ő tisztán látja a különbségeket, melyek Sterne-t utánzóitól elválasztják. Sterne teljesen átolvad alakjaiba. A *Tristram* néhány jelenete olyan hatással van az olvasóra, mintha a költő mámorában írta volna őket, de még ekkor is annyira szemléltetők, hogy nem zavarják az esztétikai benyomás tisztaságát. (A. d. B. XXVI. 474. l. — Hasonlóan jellemzi Sterne-t Hettner is, *Geschichte der englischen Literatur* 1660—1770. 463. s. köv. l.)

Az írók például vehetik Goethe Wertherét: nem lehet költői ábrázolás tárgya az, a minek nincs megfelelője a természetben. A ki nem ismeri fel a mindennapi élet epikai és drámai elemeit, az nem gondolhat egy eszményi világ rajzolására, a melynek ismeretlen alakjai bizonytalan körvonalakban lebegnek előtte. (U. o. 26. I. 103. l.) A fiatal költők az eszményi világok mélységei fölött akarnak járni mindenképen s mindig olyasvalamit rajzolnak, a mi emberi fülnek vagy szemnek soha meg nem nyilatkozott. Ha észrevennék az élet jeleneteinek epikai erejét, műveikben épen annyi költészet volna, mint sokat csodált mintaképeikben. (T. M. 1776. I. 85.) Csak kísérletet kellene tenniök s életök egy mozzanatát eposzszá alakítaniok, de teljesen elfogulatlanul, úgy hogy sehol se törje át a reflexió a sorokat.²⁾

Ilyen szempontokból ítéli meg az egykorú irodalom regényeit. Goethe Wertherének ismertetésére csak Nicolai hosszas rábeszélésére határozza el magát. Merck igen kényes helyzetben van, mert Goethe regényével együtt Nicolai pamphletjét, a *Freuden des Jungen Werther* is meg kell bírálnia s így mintegy a korabeli ízlés két ellentétes polusát egymással szembe állítva értékelnie. S minden szabadkozása ellenére kitűnően megfelel e feladatnak. A *Werther* kiválóságaival, hibáival Goethe egyéniségéből magyarázza, önvallomásnak fogja föl s

¹⁾ 21. kötet I. 191. l.

²⁾ Über den Mangel des epischen Geistes in unserem lieben Vaterland. T. M. i. h.

Lessinggel szemben, a ki Eschenburghoz írt híres levelében nyilatkozik a műről,¹⁾ nem morális, hanem tisztára esztétikai szempontból értékeli. Nincsen esemény a valóságban, mely minden kísérő mellékkörülményével együtt, kész műalkotás tárgya lehetne. A *Werther*ben sok az egyéni, sok a helyhez kötött, de Goethe a legbanálisabb részleteket is költőivé tette. A hőst saját lelki tulajdonságaival ruházta fel, legalább részben; s az érzelmek gazdagsága kapcsolatban a Wertherre gyermekkorától fogva jellemző mélabúval, különös lényt formált belőle. «Die Jugend gefällt sich in diesem sympathetischen Schmerz, vergisst über dem Leben der Fiction, dass es nur poetische Wahrheit ist, und verschlingt alle im Gefühl ausgestossenen Sätze als Dogma. Der Selbstmord ist seit Rousseau's Heloise vielleicht nie so sehr auf der guten Seite gezeigt worden, daher kann eine solche Lectüre für ein Herz bedenklich werden, das den Samen und den Drang zu einer ähnlichen Tat schon lange mit sich herumträgt.» E két utolsó mondat csaknem szószerint megvan Lessing levelében.²⁾

Nicolai műve nem a *Werther* paródiája, hanem a modern *Don Quijote*. Nem is gondol a Werther kigunyolására, hiszen a könyvet bevezető beszélgetés során is kitűnik, milyen magasra tartja értékét.³⁾

Merck még egyszer visszatér a *Freuden des Jungen Werther*re egy Nicolaihoz írt levelében. A nagyszámú Werther-regények szűkséges ellenszerének mondja itt, s szembe állítja hüvös és csipkedő józanságát a kor túlradó szentimentalizmusával. (Wagner. III. 116. l.)

Már az eddigiekből is világos, hogy Merck álláspontja a Sternet és Goethét utánzó regényírókkal szemben csak elutasító lehet. Sem Hermes regénye, *Sophiens Reise von Memel nach Sachsen* (T. M. 1776. 105. l.), sem Wezel *Tobias Knaut*ja s *Belphegor*ja (T. M. 1776. I. 272. és 1779 július. 79—81.), sem Blankenburg Frigyes: *Beiträge zur Geschichte deutschen Reichs und Sitten* cz. könyve (T. M. 1776. 270. l.) nem nyerek meg a szigorú kritikus tetszését, noha Wieland minden egyes alkalommal külön figyelme és jóindulatába ajánlja őket.⁴⁾ Merck kifogásai a Sterne-reminiscentiákat, a valószínűség hiányát, a konkretumok háttérbe szorítását, a szerkezet és jellemfejlésztés következtetlenségeit illetik. A regény nem reflexiók túlhalmozása, hanem a társadalmi élet változatos jelenségeinek az ábrázolása.

Joh. Martin Miller hirhedt *Siegwart*járól a Teutscher Mercur 1777-iki évfolyamában (június. 225. l.) ír Merck. Szembeállítja

¹⁾ 1774 okt. 16. Lessing. ed. Lachmann und Maltzahn. XII. 496. l.

²⁾ Eltérő bírálatok: Wielandé a T. M. decemberi számában 241. l. s Heinseé az Iris 1774 decemberi füzetében. V. ö. még D. u. W. III. XIII. könyv s Merck ismert, sokat idézett nyilatkozatait. U. o.

³⁾ A. d. Bibliothek i. h. Ugyanitt ismertetésre kerül még: Chr. Aug. Bertram röpirata; Joh. Aug. Schlettwein, Briefe über die Leiden des jungen Werthers an eine Freundin cz. műve, s Goezenek egy támadó irata. V. ö. J. W. Apell, Werther und seine Zeit. Neue Aufl. Leipzig. 1865.

⁴⁾ Wagner. I. 86. l. «Hermes verdient doch, dass wir viel gutes von ihm sagen.» Azonban a bírálatot követő kis jegyzetében teljesen jelentéktelennek mondja. Wagn. I. 82.; II. 59. l. Blankenburgról. Wagner. I. 104. l.: «So frei Ihr wollt, nur nicht zu beissend, weil der Verfasser ein preussischer Offizier ist, und eine Menge Freunde im blauen Rocke hat, die ich menagieren möchte.»

Goethe *Werther*-ével, mely tragikumával klasszikus alkotás, míg a *Siegwart* kettős szerelmi történetével, túlzott szentimentalizmusával csak komikus hatást kelthet. A Wieland iskolájához tartozó, a Laubetól, majd Schüddekopftól új életre keltett Johann Jakob Wilhelm Heinse, a kiből most a modern művészi látás előzőjét szeretik látni, szintén szóba kerül.¹⁾ Heinse első önálló, nagyobb műve, mely már sokban hasonlít csodálatos regényéhez, az *Ardinghellos*hoz (1785.) a *Laidion oder die Eleusinischen Geheimnisse* (1774.). Főhőse Lais, a ki egy Aristipphoz intézett levelében számol be elmúlt életéről s az elysium titkairól. Wieland optimisztikus-görögös filozófiája és Heinse Rousseau-rajongása egyesül benne. Heinsének vágyódása Olaszországba, érzékisége rendkívül finom és hajlékony nyelvben jut kifejezésre. «Die Manier ärgert Wieland, írja Merck, und muss ihn ärgern, denn sie ist viel wärmer, als die seinige, obgleich das Buch nichts ist als Übung der Kräfte. Die Verse aber, die hinten angehängt sind, übertreffen nach meiner Meinung an Politur und Feinheit alles, was ich je von dieser Art gesehen habe.» (W. III. 107. l.)²⁾ S Merck nem áll egyedül; véleményében osztozik Goethe is, a kit a függelék gyanánt megjelent, Ariostót utánzó stanzák valósággal elbűvölnek.³⁾ Wieland azonban túlságosan merésznek találja a fiatal faunt, s lelki-priapismusról beszél.⁴⁾

A Sturm és Drang drámáinak megítélésében és értékelésében is megtalálhatjuk azt az egységes, vezető gondolatot, melyet Merck mindig szem előtt tart s mely legtökéletesebb formulázásában megvan Goethet jellemző, sokat idézett mondatában: «Dein Bestreben, deine unablenkbare Richtung ist, dem Wirklichen eine poetische Gestalt zu geben; die Anderen suchen das sogenannte Poetische, das Imaginative zu verwirklichen, und das gibt nichts, als dummes Zeug.»⁵⁾ Mercknek Goethe drámáihoz való viszonya eléggé ismert, s kritikai megjegyzései irodalmi közhelyek. Annál érdekesebb s úgyszólván ismeretlen álláspontja Goethe kortársainak drámáival szemben.

Leisewitz János Antal *Julius von Tarent*-je a Schröder-féle pályázaton (1775 február 28.) ugvan nem nyerte meg a díjat, mert ezt Klinger *Die Zwillinge* cz. darabjának ítelték oda, de a közvélemény ellentmondott a döntésnek, a mint az irodalomtörténetnek is más a felfogása. Lessing eleinte Goethe művének tartja, majd örömmel üdvözli költőjét.⁶⁾ Merck is a legnagyobb elragadtatás hangján ír róla. «Ein herrliches Phänomen eines jungen Mannes, der noch nichts hat drucken lassen, sonderlich wegen dessen, was der noch werden kann, der schon dies ist.» A dráma alapmotívuma nem erkölcsi

¹⁾ Felix Poppenberg, Heinse als Vorläufer. Inselalmanach, 1908. 46. s. köv. l.

²⁾ Merck levele Nicolaihoz, i. h.

³⁾ Zeitgenossen. Ein biographisches Magazin für die Geschichte unserer Zeit. 1830. II. köt. 16. füzet.

⁴⁾ Jacobi's Auserlesener Briefwechsel. I. köt. 167. l. — Merck Heinsének a düsseldorfi festményekről szóló leveleire is kitér. V. ö. W. I. 131. l.

⁵⁾ V. ö. Goethe, D. u. W. IV. 18. k. 300. l.

⁶⁾ Lessing levele Ramlerhez. 1776 jún. 16. (Hempel, 20. I. 639.) v. ö. R. M. Werner. Deutsche Liter. denkmale Nr. 32. XXIV. l.

vétség, mint Lessing *Miss Sara Sampson*ában, hanem démonikus szenvedélyek mélyében gyökeredzik. A tragikai vétség fogalma, mely Lessingnél még hiányzik, Mercknél határozatlanul ugyan, de mégis megjelenik, ha nem is vezeti le belőle a katasztrófát a külső befolyásokat kirekesztő szigorú következetességgel. Leisewitz azonban inkább abstractiókkal dolgozik, mint a valóságból vett adatokkal. «Bei dem allen fehlt's den Charakteren an Selbständigkeit, an Naturwahrheit, denn sie waren nur im Gehirn des Verfassers entsprungen, wie alle Geschöpfe unserer jetzt schreibenden Dramatifexen. Einheit der Handlung würde man gerne in einem Stücke durchaus durchgeführt haben wollen, wiewohl es die Kritik erlauben kann, dass in einem Schrank mehr, denn ein Schubkasten ist. Allein die Fächer, woraus das Ganze bestehen soll, müssen auch ganz sein, d. i. von Anfang bis Ende in ihrer Eustehungsart sichtbar und nachempfindbar sein.» Az írónak a hétköznapi világát és eseményeit kell színpadra vinnie. Ha mindent magából merít, ragyogó dikciója ellenére sem adhat többet, abstract valóságnál. A közönség azonban elsősorban cselekvést akar látni, mert ez a dráma lényege. (T. M. 1776. 4. füzet. 91. l.)¹⁾

Noha Leisewitz drámája szigorúan követi a hármas egység szabályait, felfogásával, szellemével már átvezet az igazi Sturm und Drang drámaíróihoz. Ezek között különös helyet foglal el Müller Frigyes, a ki rendszerint Maler Müller néven szerepel a német irodalomtörténetben. Mint naturalista idill-költő, mint lírikus ódáival és dalaival korán nagy elismerésre talált. 1776-ban adja ki *Faust-törredékét*,²⁾ kevéssel azután, hogy későbbi, legnagyobb drámájának, a *Golo és Genovefa*-nak, első redactiójaképen, drámai balladája, a *Genovefa* megjelent. A *Faust*-törédék feltűnést kelt már tárgyánál fogva is. Schubart úgy gondolja, hogy ilyen tárgy feldolgozása ellentétbe hozza az író saját lelkiismeretével.³⁾ Merck az idillek költőjét nagyobbinak tartja a drámaírónál, a ki a *Genovefával* és a *Fausttal* bebizonyította, hogy eszméit és tárgyát kiforratlanul és formátlanul juttatja kifejezésre. Ő világosan látja a Faust mondában rejlő tragikumot, mely Müller kísérletében teljesen elvész. «Aus einem so reichen Stoffe, wie diese Fabel ist, könnte eine Neue Welt entstehen, deren buntes Gewimmel so lange für jedes Auge in unsichtbarem Chaos lag, bis es ein Zauberstab zum Leben erweckte. Hätte er Faust's Schicksal mit sich herumgetragen, so würde der Mensch eher entstanden sein, als die Situation, worin er gesetzt werden sollte.» Shakespeare szellemei rajzoltatták meg vele a Faust poklát, ördögei pedig Velleda barlangjában találkoznak, a mi Ossianra vall. De Shakespeare alakjai a bűn és gyöngeség legőrültebb kavarodásában is emberrek maradnak, érdekelnek, Faust azonban nyomorult kérdő s az ördög nélkül csak bénán tapogatózik. Minden drámaírónak meg kellene fontolnia, hogy a dráma nem egyéb, mint az emberiség történetének egy többé-kevésbé fontos töredéke, melyet a költő tapaszt-

¹⁾ Wagner. II. 75. l.

²⁾ Situation aus Fausts Leben von Mahler Müller. Mannheim, 1776. A dráma első része 1778-ban jelent meg.

³⁾ Bernhard Seuffert, Literaturdenkmale. Nr. 3. VI. 1.

talatai alapján a dráma czéljának megfelelően alakíthat át. «Müllers Vorwurf ist aus dunklen Träumen poetischer Begierde genommen und nicht aus dem Markt des Lebens, wer soll ihre Figuren wieder erkennen und sagen: das ist Fleisch von meinem Fleisch und Bein von meinem Bein.»¹⁾ Az ördögöknek sokkal nagyobb szerep jut, mint Faustnak, és a befejezett drámában s festményein is előszeretettel idézi fel kísérteties alakjukat. Müller alakítása új és meglepő. «Halb metaphysische Bösewichter, halb gewöhnliche Taugenichtse», mondja Merck az ő ördögeiről. Faust alakja már nem kelt akkora ellenszenvet, mint a szellemek világa, noha Merck úgy gondolja, hogy a jelenetek csak sejtetik velünk «dass der Faust mehr war, als ein elender Prahler, der sich bald in Königinnen verliebt, und bald mit einer Sentenz im Munde weinend abgeht.» (T. M. 1776. július. 81.) Egyenesen megbotránkozik azon, hogy Müller Shakespearenek ajánlja kísérletét. Müller a túlságosan szigorú kritika miatt bosszút akar állani Mercken s Goethe «*Götter, Helden und Wieland*»-jának a mintájára egy *Faust's Spazierfahrt* cz. satirikus költemény megírását tervezni, mely azonban nem készült el s a drámával sem áll kapcsolatban.

(Budapest.)

TROSTLER JÓZSEF.

HAZAI IRODALOM.

Dr. Biró Anyos: Goethe Faustjának 356. sorához. Pannonhalmi Főiskola Évkönyve, 1912. 133—150. l. — **Dr. Zoltvány Irén: Carlyle hatása Gyulai Pálra.** U. o. 290—294. l.

A pannonhalmi főapátsági főiskola Évkönyve az 1911 12. tanévre, melyet Zoltvány Irén főiskolai igazgató szerkesztett, 315 lapra terjedő hatalmas kötet, mely (sajnos, tartalomjegyzék nélkül) kilencz, részben igen terjedelmes értekezést tartalmaz. Részemről csupán a címbe jelzett két cikket ismertetem, melyek tanulmányaim körébe esnek, de óhajtom, hogy a többi dolgozatok is megérdemelt figyelemben részesüljenek.

Az első cikkben Biró Goethe Faustjának e sorát tárgyalja: *Und leider! auch Theologie!* és kérdezi: mit jelent ezen sorban a *leider!* fölkiáltás? Szerinte Faust azért neheztel a theológiára, mert

¹⁾ B. Seuffert. i. h. v. ö. még B. Seuffert, Ma'ier Müller, Berlin, 1877. 176. s köv. l. A Merkur 1778. évf. 169. l. Wieland-Müller Creuznach-ját bírálva, úgy mutatja be íróját, mint a kiben a természet csodálatos módon egyesítette a költőt a nagy festővel. Valószínűleg Müller Niobe cz. drámáját gúnyolja ki Wieland az Abderiták XVI. fejezetében. Ez a fejezet nagy feltűnést kelt, különösen Mannheimban; Müller megsértődik s Wieland egy nyilatkozatban szolgálat a megbántott írónak elégtételt. (Teutscher M. szeptemberi számában 252. l.) v. ö. Wagner, I. 144. Wieland levele szeptember 16-ról.

ez, «mint erkölestudomány (?), 1. Faust minden törekvése ellen tiltakozik, minden szándékolt lépését bűnnek állítja oda; 2. hogy lelkiismeretét érzékenyebbé tette; 3. hogy általa Faust fokozottabban felelős minden tetteért; és 4. hogy mindennek tudatában van.» E nézet, melyet szerző alaposan megokol, szellemes, talán túlságosan szellemes, de részemről már azért sem tartom egyszerűen elfogadhatónak, mert a theológiának mint erkölestudománynak felfogásából indul ki, holott kétségtelen, hogy úgy a XVI. (Faust százada) mint a XVIII. század (Goethe kora) theologia alatt első sorban, majdnem kizárólag orthodox dogmatikát értett. En azt hiszem, hogy Faust főleg két okból neheztel a theológiára: először, mert megsemmisítette gyermekkori boldog hitét (*Die Botschaft hör' ich wohl, allein mir fehlt der Glaube*, mondja a feltámadás ünnepén), a mi manap is gyakori eset; és másodsorban mert a filozofia, jog és orvostudomány, melyek szintén nem elégtették ki feneketlen tudásvágyát, mégis csak nyújtottak eszének és szívének szép eszméket és becses ismeretanyagot, míg a dogmatikának képtelen tételek igazolására irányult szörszálhasogatásai neki egészen haszontalanoknak és értékteleneknek bizonyultak. Sokkal meggyőzőbbek szerzőnek további fejtegetései, melyekben egyrészt Herder hatását a Goethe Faustjára, másrészt pedig a XVI. és XVIII. századnak szellemi rokonságát, főleg pedig közös, ellenszenves magatartását a theológiával (dogmatikával) szemben éles elmével és kellő szak-tudással fejtegeti. Végül megjegyzem, hogy félreértésre adhat okot szerző nyilatkozata a 149. lapon, a hol polemizál azon felfogás ellen, «mintha a költő szavaiban más soha kifejezésre nem juthatna, csak az. a mit ő tényleg akart is kifejezni.» Ez igaz, csakhogy kissé furcsán van kifejezve. A dolog úgy áll, hogy az ember (a költő is) korának fia és embertársainak hatása alatt áll. Innen van, hogy a kor eszméit és kiváló kortársainak ösztönzését is kifejezésre juttatja műveiben, a nélkül, hogy erről mindig világos tudata volna. Ezt nevezte Taine a «milieu» hatásának, ezt ismerték és méltatták a tudósok már jóval Taine előtt is. Erre céloz Biró is a fent idézett mondatban, melyet, a vele járó fejtegetéssel együtt, tartok tőle, sokan félre fog-nak érteni, esetleg meg sem értik.

Még egy kis irodalomtörténeti tévedést kell helyreigazítanom. A 148. lapon olvasom: «Rousseau halála után, 1781-ben Schiller kétstrófás, összesen tizenkét soros költeményt írt amannak nevére» stb. A kérdéses költemény, mely 1781 végén a Schiller szerkesztette *Anthologiában* jelent meg, valószínűen már 1779-ben, közvetlenül a nagy forradalmár halála (1778) után keletkezett, hisz forrása, Joh. Peter Sturz, *Nachgelassene Schriften* (ebben «Denkwürdigkeiten von Joh. Jak. Rousseau») ez évben jelent meg. Az *Anthologiában* e költemény 14 versszakból, tehát 84 sorból áll. és a költő csak 1800—1803-ban, midőn költeményeinek első gyűjteményét közzétette, hagyott el belőle 12 versszakot, úgy hogy csak az a két, mindössze tizenkét soros strófa maradt meg, melyet ma is költeményeinek szokásos gyűjteményében olvasunk.

A 2. számú értekezésben Zoltvány azt fejtegeti, hogy *Carlyle* hatással volt *Gyulaira* és ennek bizonyítékául lenyomat Gyulainak Petőfi-előadásából (melyeket nem ismerek) és Carlyle Burns-essay-jéből (ebből angol eredetiben!) egy kisebb részletet. Teljességgel igaza

van, hogy e két részlet feltűnő hasonlatosságokat tüntet föl; de arról azért semmiesetre sem szólhatni, hogy Carlyle hatással lett volna Gyulaira, a ki nem tudott angolul és bajosan ismerte Carlyle kisebb dolgozatainak kevésbé elterjedt német fordítását. A Burns-essay hatása könnyen érthető: ez az essay megjelent magyar fordításban (Lévay Józseftől), hisz Gyulai maga adta ki (1892) az «Olesó Könyvtár»-ban. E fordítás alapján a Zoltvány idézte részlet így fest:

Gyulai:

Az őszinteség prózaírónál és költőnél egyaránt kiváló tulajdonság; ellentéte az affectatio, mely átka az irodalomnak, ép úgy mint a képmutatás a társadalmi életnek. Mindenki hibáztatja a szenvelgést, mégis igen gyakran a legnagyobb írók beleesnek. Nem oly írókról szólunk, kik az igazságot akarattal elferdítik; de az eredetiség-hajhászat és hatás kedvéért hány író ragadtatik önkénytelen oda, hogy egészben vagy részben elveszti az őszinteséget. Légy igaz és őszinte, ha azt akarod, hogy higgyenek neked — ez az életben és a költészetben is főszabály.

Carlyle-Lévay,

(Burns) előnye nem egyéb, mint őszintesége, az igazságnak elvitáztatatlan kifejezése... Minden költőnek, minden írónak azt szeretnők mondani: igaz légy, ha azt kívánod, hogy higgyenek... Az olyan fő, mely tompa arra, hogy az igazat a hamistól megkülömböztesse, az olyan szív, mely tompa arra, hogy az egyiket feltétlenül szeresse és a másikat minden megkísértés dacára gyűlölje, az íróra nézve egyformán kárhózas. Kössük össze ezen hibák egyikével, vagy, a mi gyakoribb eset, mind a kettővel a kitüntetés szeretetét, a ritkán hiányzó vágyat az eredetiségre, s íme! itt van a *szenvelgés*, az irodalom átka, ép úgy mint idősb testvére, a *képmutatás*, átka a morálnak stb.

Általában megjegyzem, hogy Gyulaira külföldi esztétikus és irodalomtörténész csak egy volt nagy hatással,¹⁾ Schmidt Julián, annál is inkább, mert Schmidt kedvelt írója volt Csengery Antalnak, a ki Gyulainak nemcsak a politikában, hanem az irodalomban is valóságos irányítója volt. (Jókai-ellenzenvének is Csengery volt az eredeti forrása). A Schmidt Julián jellemző vonásai: éles, józan ész, mely a költői termékekkel szemben is, néha prózai szürkeséggel, érvényesül; erős protestáns meggyőződés, mely a katolikus írókkal szemben eleve gyanakvó vagy ellenszenves; fogyatékos érzés a «költőivel» szemben, a hol ez az érzékenység, jelképiség vagy mysticum kapcsán lép föl; erős politikai (egyoldalú) álláspont, mely a más párton levőkkel szemben eo ipso elfogult; erős hajlam a moralizáláshoz, mely nem tud ellenni a tragikus bűn és költői igazságszolgáltatás nélkül — mind ezek a jellemző vonások (melyek még szaporíthatók volnának) betűről-betűre ráillenek Gyulaira és megmagyarázzák esztétikai és politikai magatartását. Schmidt mellett csupán Gervinus Shakespeare-műve volt reá nagy hatással, és ennek álláspontja igen rokon a Schmidt Juliánéval. A mit Planche hatásáról beszélnek, szót sem érdemel; megjegyzem, hogy Plancheról szintén csak Csengerytől értesült,

¹⁾ Természetesen nem egyes nézetekről van szó, melyek innen is, onnan is származhatnak, hanem az írói egyéniségnek döntő vagy jellemző irányáról, jellegéről, álláspontjáról.

a ki Planchet nagyra tartotta és tudvalevőleg bő kivonatokban ismertette néhány művét.

Még csak egy megjegyzést, majdnem pro domo. Zoltvány, a ki Gyulainak tanítványa volt, mint jellemző adatot magasztalólag elmondja, hogy Gyulai elfogadta annak idején Bánkban-tanulmányát tanárvizsgálati dolgozatnak, noha ez az övétől eltérő felfogást érvényesített. Szerző csakugyan ép Gyulaira jellemzőnek tekinti ezt az eljárást? és komolyan azt hiszi, hogy más egyetemi tanár másképp járt volna el?! Hisz mi egyetemi tanárok nemcsak ismereteket közlünk tanítványainkkal (ez tevékenységünknek Guttonberg után legjelentéktelenebb része), hanem önállóan gondolkodó és kutató szakemberekké akarjuk őket nevelni és semminek sem örülünk jobban, mint az ilyen önállóságnak, még ha téves, vagy a mienkkel ellentétes felfogásnak is eredménye. Gyulaira nézve tehát a közlött adat nem jellemző, mert csak azt bizonyítja, hogy mint egyetemi tanár is derék ember volt, de, merem állítani, vagy legalább hinni, ép a kérdéses viszonyban nem derekabb, mint kartársai.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

Dolgozatok Békefi Remig egyetemi tanári működésének emlékére. Írták tanítványai. Budapest, Stephaneum ny., 1912. N. 8-r. 437 l.

BÉKEFI Remignek a katedráról való távoztakor «az egyetem művelődéstörténeti katedráján végzett munkásságért az elismerés és hála koszorújaként» jelent meg ez az emlékkönyv, melynek tartalmas lapjait a tanítványok lelkes szeretete hozta össze, hogy ezzel ünnepelje és dokumentálja azt a nemes tanítást és munkás szorgalmat, mely a távozó professzor katedráját jellemezte. Mint mesterüknek gazdag irodalmi munkássága, ezek a dolgozatok is felölelik a magyar nemzeti művelődés hatalmas mezejének érdekesnél-érdekesebb tájait. Bennünket azonban e helyt csak azok a dolgozatok foglalkoztatnak, melyek szorosabban a philologia körében mozognak. A 31 dolgozat közül a magyar irodalomtörténet szorosan körülhatárolt mezejére tíz tartozik, kettő a középkori latin irodalomból veszi tárgyát, egy pedig a humanisták törekvéseiről szól. Ezekhez véve egy, a történetírás történetébe vágó közleményt, tizennégy dolgozatról óhajtunk röviden megemlékezni, hogy olvasóink figyelmét erre a gazdag tartalmú emlékkönyvre felhívjuk.

VARGHA Damján (*Ősi nyolczas versforma kódexeink bibliafordításában*) arról a két verses szentírásfordítási helyről szól, melyet a Keszthelyi kódex (90. zsoldár) és a Batthyányi-kódex (*Benedictus*) őriztek meg. Összeállítja azokat a bibliai könyveket, melyekből egyáltalában nincs fordításunk és példát hoz azokra, melyeknek fordítása több kódexben is előfordul. Az ősi nyolczas formáról megjegyzi, hogy «a középkori latin himnuszokban is találkozunk 8-szótágos sorokkal», a miből az látszik, hogy e versformának a iambicus dimeterre való visszavezetését (Szilády) nem tartja elfogadhatónak. Függelékül most részletesen szól a már másutt¹⁾ érintett *Te deum* és *Hortulus anime-*

¹⁾ *Irodalomtörténet*, 1912. 106—07. l., *M. Nyelvőr*, 1912. 121. l.; az ezekről e folyóirat 382. lapján mondottakat Vargha 181. lapon levő védekezése meg nem ingatja.

fordításokról. GONDÁN Feliczián (*Kinizsye Magyar Benigna imád-ságos könyvei*) abból, hogy a Festetich- és Czech-kódex breviumi részeinek hiteles latin szövege pálos breviummra vall, megállapítja ezeknek pálos eredetét, megmagyarázza e két kódex részeinek az összekerülését és összeszedi Magyar Benigna életének adatait.

Az Istvánffy-család érdemes historicusa, HOLUB József, itt a szép-históriairól *Istvánffy Pál* életrajzi adatainak összeállítását adja, NAGY Béni pedig Tinódi Sebestyén egyik históriájának, *Eger ostromának* tárgyát vizsgálja és írja meg az 1552. évi ostrom pontos történetét, világos és megértető ábrák kíséretében.

PRÓNAI Antal *Az iskolai színjáték* jelentőségét rajzolja a XVIII. század társadalmi életében; számos érdekes, nagyobbára eddig ismeretlen feljegyzés alapján szól az iskoladrámákról, céljukról, előadóikról és előadásaikról, szerzőikről és színrekerültükről, jellemző bizonyosságait nyújtja annak az érdeklődésnek, mely szegényt és gazdagot ez előadásokhoz vont és a mely ezeket az iskola falain is túlvitte. DÉZSI Lajos egy könyvbejegyzés alapján megállapítja, hogy *A czegei névtelen*, a ki *Bidpai és Lokman* könyvének fordításában Zoltán József folytatója volt, — Csehi András, ennek kapcsán még Zoltán és Csehi életének adatait is összegyűjti. PINTÉR József *Kármán Józsefről* szóló ciklike pontos áttekintést nyújt az eddigi Kármán-irodalomról, sürgeti az *Urania* dolgozatainak forrásokra való visszavezetését és az *Urania* cikkei közt Kármán munkáinak a névtelen cikkektől való elkülönítését. Mivel addig, míg ez meg nem történik, helyes értékelésről szó nem lehet, Pintér revidálja az egyes munkákra vonatkozó megállapításokat és az illető munkának reá tett benyomása alapján kísérel meg értékelést adni.

GÖRÖG Imre a *nemzeti reformkorszak előzményeiről* értekezvén, hangsúlyozza Horváth Mihály ama megfigyelésének fontosságát, hogy a nemzeti szellem előmunkálatai 1825-nek jóval elébe nyúlnak és eme meggyőződése értelmében részletesebben szól Teschedik Sámuelről. MADARÁSZ Flóris is a múlt század első negyedének egyik lelkes folyóiratáról (*Egyházi értekezések és tudósítások*) emlékezik meg és ennek kapcsán Horváth Jánosnak *időszaki sajtónk történetében* való jelentőségét tárgyalja jobbra a zirczi apátsági könyvtár Horvath-Verseggy-levelezése alapján. Az utolsó dolgozat, TORDAI Ányosé, a 80-as és 90-es évek egyik nemeslelkű vallásos poetájának, *Kalocsay Alán* emlékének van szentelve.

CZAKÓ Ambró a *Bresciai Arnold és Abelard* közötti viszony adatait vizsgálja át és e szempontból elemzi Abelard etikáját. DOMANOVSKY Sándor a maga értékes Kézai-dolgozatának adatait egészíti ki; figyelemmel követi a kismartoni *Kézai-kódex* sorsát és Cornides levelezéséből 1782 ápr. 22-éig felkutatja a reá vonatkozókat. Azt hiszi, hogy Cornides és Horányi levelei adhatnak meg a további útmutatást.

FÖGEL József II. Ulászló udvarának humanizmusát és annak legkimagaslóbb humanistáját, a cseh *Lobkovic Bohuslavot*, méltatja. BUDAI Károly *Fesslernek* történetírói tulajdonságait elemzi és könyvének művelődéstörténeti megállapításait ismerteti.

Ime szűkszavú áttekintésben a tanítványok dolgozataiból az a néhány, mely szorosabban reánk tartozik; ámde igaztalanok lennénk, ha a többi közül is külön ki nem emelnők az általánosabb érdeklő-

désre is érdemeseket: HÓMAN Bálint cikkkét (*A társadalmi osztályok Sz. Istrán államában*), DIVÉKY Adorján (*Magyar hatások a lengyel multban*) és CZOBOR Alfréd (*Hazánk és a krakkói egyetem bíráskodási joga*) dolgozatát, IVÁNYI Béla (*András brassai deák*) és ZÁVODSZKY Levente (*Sztrányay contra Pongrácz*) érdekes közleményét — és végül elismeréssel nem adóznánk az ízléses összeállításért a szerkesztő, PINTÉR Jenő elismerést érdemlő munkájának.

(Budapest.)

ALSZEGHY ZSOLT.

Borbély Ferencz: Gyulai mint esztétikus. Kolozsvár (Gombos Ferencz), 1912. 8-r. 118 l.

Címe után azt hinnők, hogy ebben az értekezésben Borbély a legjelesebb kritikusunk elszórt esztétikai eszméit foglalja rendszerbe, olyanfélekép, mint a hogy Gálos Rezső rekonstruálta Arany János esztétikáját.¹⁾ Ha sikerült volna ez a vállalkozása, méltán megérdemelte volna valamennyiünk háláját. De nem sikerült. Már maga a címze sem illik a tartalmához. Gyulai elméleti esztétikával, mint pl. Arany János, nem is foglalkozott, csak poetikával, a gyakorlati esztétikának, a művésztannak egyik ágával. Nem is nyujt ez a füzet egyebet, mint Gyulai poetikai eszméinek gyűjteményét.

A bevezetésen és a befejezést alkotó *Összefoglaláson* kívül három részből áll a dolgozat, melyekben szép rendben adja elő Gyulai tanításait a lírai, epikai, végül a drámai költészetről. A szerző szeme előtt valamely poetikai kézikönyv lebeghetett, melynek fejezetei szerint törekedett rendezni anyagát. E kezdetleges módszerrel persze nem tud egységet vinni a meghatározások, eszmék, szabályok stb. tömegébe, mert mindig csak egyes igazságokat nyujt, melyek között semmiféle oki kapcsolatot, semmiféle fejlődést nem látunk. Pedig ép Gyulai poetikai elveinek tárgyalásánál fontos, hogy egységbe hozzuk őket, kimutassuk valamennyiük közös forrását, mert ő hangsúlyozta folyton, hogy a bíráltnak, az értékelésnek elveken kell alapulnia, elvtelen kritika nem képzelhető.

Kezdetleges dolog ily kategoriák szerint osztani fel ezt az igazán értékes anyagot, de még primitívebb az az eljárása, a melylyel e kategoriákon belül bánik el anyagával. A lírai és epikai költésről cz. két fejezet nem egyéb, mint egymás mellé sorakoztatott kivonatok a *Kritikai Dolgozatokból*, kiegészítve az *Emlékbeszédek*, a *Vörösmarty életrajza* egyes részleteivel és néhány, kötetben meg nem jelent dolgozattal. A lírai költésről cz. fejezetben először a Petőfiről szóló híres dolgozatot kivonatolja, azután az *Írónőink*, *Szépirodalmi szemle* címűek egyes részeit, majd a *Vörösmarty-életrajzból* a hazafias líra fejlődését bemutató pompás összefoglalást, végül a *Balladák és rokonművek* cz. értekezést (a *Népköltési Gyűjt.* 1872-ből). Van-e értelme az ilyen kivonatolásnak? Azt hisszük, hogy egyáltalában nincs, mert nem tehető fel, hogy a ki komolyan foglalkozik az irodalomtörténettel, ne ismerné eredetiben a kivonatolt dolgozatokat. Ezzel a módszerrel készült a másik két fejezet is, melyek közül a drámai költést tár-

¹⁾ EPhK. 1910.; 683. s k. lk., 745. s k. lk.

gyaló nagyobb munkát adott Borbélynak, mert ennek anyagát sok kisebb terjedelmű bírálatból, értekezésből kellett összekeresgélennie, ennél fogva még rendszertelenebb, mint a két előbbi.

Az *Összefoglalásban* ismerteti Gyulai nézeteit a szépről, a költészetről általában, az eszményítésről a költészetben stb. Itt is csak a szerző önkénye, a tervszerűtlenség szabja meg a sorrendet, nem a tárgyalt eszmék logikai összefüggése.

Sajnálatos, hogy műve megírása előtt nem tanulmányozott át a szerző valamely hasonló tárgyú, értékeesebb dolgozatot, hogy elsajátította volna a módszert, a melylyel az efféle rendszerező munka elvégezhető.

(Budapest.)

Császár Ernő.

Kiss Ernő dr. : Dávid Ferencz. Születésének négyszázados emlékünnepeére kiadja a magyarországi unitárius egyház. Ára 2 korona. Gámán J. örököse könyvsajtója, Kolozsvár, 1910. 8-r. 94 l.

A magyar unitárius egyház, alapítója születésének négyszázados fordulója alkalmából, oly életrajznak a megírásáról óhajtott gondoskodni, mely «ne csak a szakférfiakat érdekelje, hanem lehetőleg vonzó és tanulságos olvasmánya legyen mindazoknak, kik Dávid iránt nemcsak mint hitűjítő, hanem mint történetünk egyik kiváló férfja iránt is érdeklődnek». Pályázatot hirdetett tehát a Főtanács és utalt Jakab Elek érdemes munkájára,¹⁾ mint felhasználandó forrásra. A mikor tehát e pályázatnak a gyümölcsét, Kiss Ernő művét, akarjuk bemutatni, rendeltetését szem előtt tartva, mi sem vizsgálhatjuk ezt más szempontból, mint arra a két kérdésre keresve feleletet: 1. Dávid Ferenczre vonatkozó eddigi tudásunk benne van-e ebben a kis könyvben, és 2. hogyan? Az ellenőrzést megkönnyíti Borbély Istvánnak az a nemrég megjelent becses összeállítása, melyet épen nekünk volt alkalmunk bemutatni (*Unitárius polemikusok Magyarországon a XVI. században*, Kolozsvár, 1909.),²⁾ mely 14. lapján Dávid teljes bibliográfiáját is közli; másrészt pedig az az életrajzi műve (*Dávid Ferencz és kora*), melyet most közöl a *Keresztény Magvető* füzeteiben.

Jakab Elekkel szemben értekezünk a lehető legrövidebben végez Dávid katolikus és lutheránus korával, pedig azok az érvek, melyekkel a lutheránus egyház álláspontját védi,³⁾ különösen a későbbi Dávid megértése kedvéért, némi magyarázatot érdemelnének. Kiss most is ragaszkodik a Heltér családi névhez, pedig Borbély⁴⁾ *Hertelius*-nevet olvas ki Bogáthi jegyzéséből és Kanyaró változtatását helyesen igazítja helyre. Ha már nevet keresünk, azt hiszem, több valószínűség szól a Varga név mellett; igaz, hogy Borbély⁵⁾ foglalkozásnévfelсорolása itt is figyelembe veendő, ámde nem szabad arról sem megfeledkeznünk, hogy hányszor vált a foglalkozásnév vezetéknevvé; a

¹⁾ *Dávid Ferencz emléke.* Eliteltetése és halála háromezredados évfordulójára. Budapest, 1879.

²⁾ EPhK. 1910. 717—719. l.

³⁾ Jakab E. i. m. 19. s k. lk.

⁴⁾ Heltai Gáspár. Bpest. 1907. 5. l.

⁵⁾ Unitárius polemikusok, 15. l.

mi most már Dávid apjánál is így lehetett, másrészt pedig Szegedi István¹⁾ megnevezését is meg kell gondolnunk. De mivel az bizonyos, hogy nagy újítónk Dávidnak írta magát és az is kétségtelen, hogy ez a név Kolozsvárt már az időben is divatos volt — feleslegesnek tartjuk ezt a névkeresést.

Az 1567. évi tordai zsinat végzéseinek megállapításában eltér Borbélytól²⁾ és szorosan ragaszkodik Jakab soraihoz³⁾; viszont Gentile tételeinek hatását Kissnél nélkülözzük. És már itt megállapíthatjuk, hogy Dávid felfogásának a külföldi antitrinitarius eszmékhez való kapcsolata az, a minek megvilágítása Kiss könyvének legnagyobb hiánya. Jakab Eleknek a sok adat halmozása miatt sokszor nem elég világos könyve mellett e kérdésnél Kanyaró⁴⁾ fejtegetéseire kell ennél fogva támaszkodnunk, pedig az egyrészt nem elég részletes ennél a pontnál, másrészt az unitárius vallás régiségét igyekezvén kidomborítani, hamis képet nyújt Dávidról ebből a szempontból. Nincs tartalmi kapcsolatba hozva az 1567. év két latin műve a magyar munkákkal, pedig Borbély⁵⁾ szerint «az egyes részeket vagy szó szerinti fordításban, vagy átdolgozásban» adják azok. Az a megjegyzés, melyet Borbély e helyt Dávid stílusára tesz, nem kevésbé fontos. Azt hisszük, a *Disputatio Debretiniensis* is helyesebben köthető az 1567. februári vitához, mint Borbély ismételve állítja. A gyulafehérvári zsinat fontossága nincs a hittételek szempontjából kellőleg kiemelve Kissnél. A zsinat után More Mihály támadását⁶⁾ elhallgatja és így Meliusék történetének igazsága ellen vét; akkor is, mikor Melius verses vitairatát ítéli meg, figyelmen kívül hagyja a *Dehortatiót*; a *Háló* és Villini könyvének fordítása, nem tudjuk meg, miért irányult a pápisták ellen; itt még mindig Jakab könyve a legjobb vezetőnk.⁷⁾ Bátori és Békés viszonyát innen meg nem érthetjük, mert az előzményeket⁸⁾ elhallgatja; az 1570. évi folyamodás⁹⁾ nincs beillesztve és így ferde ítéletet formál az olvasó a szept. 17-iki rendeletről. Az 1572. és 1573. évi országgyűlés végzései is fontosak Bátori igazságos megítélésénél. Hiányzik az 1577. és 1578. évi határozat is a fejedelem megbízatásáról. A Blandrata-Dávid pör nagyon szigorúan ítél Blandratáról. Pedig az elítélés megvilágításánál nemcsak Karády erős és szenvedélyes levelének, hanem Basilius válaszainak is nagy fontosságot kell tulajdonítanunk.

Ezeket mondhatjuk el adatairól; teljes elismeréssel kell azonban szólnunk a feldolgozás módjáról. Nemcsak a VII. fejezet, mely Dávidban az író és szónokot állítja elénk, hanem az egész könyv könnyed, élvezetes előadásával szinte lebilincseli az olvasót. Stílusa sok-

¹⁾ Jakab E. i. m. 2. l.

²⁾ Ker. Magvető, 1911. 99. l.

³⁾ I. m. 73. l.

⁴⁾ Unitáriusok Magyarországon. Kolozsvár, 1891. Még a *De regno Antichristinél* sem említi a Servetóval való szoros kapcsolatot Kiss.

⁵⁾ Ker. Magvető 1911. 101. l.

⁶⁾ Ker. Magvető i. évf. 177. l.

⁷⁾ L. i. m. 177. s k. lk.

⁸⁾ Szádeczky L.: Békés Gáspár. M. T. É. XIX.

⁹⁾ Kanyaró i. m. 101. l.

kal folyamatosabb, tárgyalási módja sokkal elevebb, minthogy az olvasót a hitvitáknak ezzel a korával kifárasztaná. Rajta van, hogy az embert domborítsa ki Dávidban és ezzel a törekvéssel már közelebb hozza a közönség szívéhez; erősen hangsúlyozza lelkének nemes vonásait — talán, ha Schesaeus jellemzésére emlékezünk, kissé túloz is ebben — de azt eléri, hogy rokonszenvet ébreszt hőse iránt. Azt hisszük, hogy talán a korrajzot tekintve ridegebb történeti rajz többet nyújtott volna, de azt a célt, a melyet az unitárius egyház tűzött e könyv elé, teljes sikerrel váltja be. Örömet találja benne minden olvasó, ki a hitviták korának lelkivilágát meg akarja ismerni.

(Budapest.)

ALSZEGHY ZSOLT.

Kriza János: Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény. Kriza János születésének századik évfordulója alkalmából másodszor kiadja a Kisfaludy-Társaság. (Magyar Népköltési Gyűjtemény. XI–XII. kötet.) Budapest, Athenæum, 1911. 8-r., XXXIX., 478., 468 l. Ára 12 K.

Kriza János gyűjteménye 1863-ban jelent meg először s azóta könyvészeti ritkasággá lett. Születésének századik évfordulóját a Kisfaludy-Társaság nem ünnepelhette meg méltóbban, mint hogy népköltési gyűjteménye során újból kiadta az egykor nagy port fölvert kötetet, ezúttal egy kis szünet után, mely egyszerre jelentős változást is hozott a gyűjtemény szerkesztésében, felejtethetlen gyászt is a mesék feldolgozásában. A csángó mesék megjelenése óta eltelt három évi időközben ugyanis a gyűjteménynek Arany László és Gyulai Pál után következett szerkesztője, Vargha Gyula, helyét Sebestyén Gyulának és Katona Lajosnak engedte át, s e változással remélhető volt, hogy az eddig inkább esztétikai szempontok helyett elsősorban folklorisztikus szempontok érvényesülnek az anyag kiadásában. A népmeséknek olyatén rendszeres feldolgozását várhattuk, a minőnek eddig csak a IX. kötetben Berze Nagy János és Katona Lajos jegyzetei voltak példái. Katona Lajos váratlan halálával ez a reményünk megdőlni látszott. Örömmel állapítjuk meg, hogy a kötetek magára maradt szerkesztője megbirkózott a reá hagyott feladattal, és kiváló ethnographusunk, Kálmány Lajos, meg népmeséink derék ismerője, Katona János jeles tanítványa, Berze Nagy János segítségével, a most megjelent kötetekben, mondhatni, teljes mértékben pótolta az egyébként mérhetetlen veszteséget.

Kriza Vadrózsái új kiadásuklan is, mely az elsőnek szövegét a sajtóhibák kijavításával, de kánoni hűséggel közli, különösen nagy változatosságuk miatt hatnak üdén. Ma is csodálatos a most megjelent kötetekben a székely népköltésnek gazdagsága, mely igazi pompájában itt tárult fel először. Balladái s azoknak sok változata, eléggé meg nem rostált, de így is eredeti népdalainak nagy száma, népnyelvi gyűjteménye: táncszavak, találós mesék, szólásmódok, nevek hosszú sora, népmeséi — fontos típusok értékes változatai — s végül tájszótára, mely nyelvjárástörténeti szempontból sem lehetett múlt becsű, mai mértékkel mérve is rendkívül használható és bőséges adalékai voltak a tudományos kutatásnak. Annál inkább, mert a székely mesék pl. eléggé máig sem ismereteseek. Mailánd Oszkár megbízható gyűjte-

ménye is mindössze tizenhármat közölt, a Népk. Gyűjtemény III. kötetének pedig egyrészt nem mindegyik meséje érdemli meg a mese nevet, másrészt a közölt tizenöt meséjének egyharmada szintén Kriza nevét dicséri.

Tudvalevő, hogy Kriza művét az I. kötettel nem fejezte be, azután is széleskörű levelezést folytatott a további gyűjtés érdekében és hagyatékából is becses anyag került elő. Munkájának azonban kissé útját állta az Arany-Gyulai Népköltési Gyűjteményének megindítása. Sajnos, az új kiadás sem tud többet adni, mint a mit az 1863-iki adott. Nem látunk elég tisztán abban, hogy az I. kötet nagy sikerén felbuzdult gazdag gyűjtés hova tűnt. Gyulai aligha olvasztotta gyűjteménye I. kötetébe. A III. kötetben levő s költőnk hagyatékából előkerült anyag — tekintve, hogy a közre nem adottat a hozzáértő Gyulai értéktelennek mondotta — mennyiségre igen csekély. S hogy a tervezett kötetnek gyűjteménye is csak tervben volt meg, alig hihető az után, a mit 1864 május 26-án Gyulainak írt, hogy a II. kötet «anyagszerei csaknem mind készen állanak». Talán gyűjtőinél maradtak beküldött s kiegészítésre nekik visszaadott gyűjteményeik.

De, ha ezekkel nem is, bővült helyettük a gyűjtemény néhány becses irodalomtörténeti adalékkal. A függelékben közli a kiadó Krizának a M. T. Akadémia kéziratárában őrzött önéletrajzát, mely az 1870 körüli időből származhatik (a püspöki fizetésnek állami kiegészítését várja már benne) s valamilyen «Nagyságos Úrhoz» szól. (372. l.) A címzettéről az Akadémia kéziratára adhatna felvilágosítást: talán nem alaptalanul sejtjük benne Toldy Ferenczet. Nem érdektelen, hogy míg a népköltészet gyűjtésében méltó társát, Erdélyi Jánost, Hegel bölcselete egészen meghódította, Krizának, önéletrajza szerint, «a rideg hegeli philosophia rendszere s még inkább az ő képére s hasonlatára alkotott theologiák sem igen ízlettek». Önéletrajza ezenkívül is sok jellemző vonását mutatja meg. Ellenben Gyulai Pálhoz írt levelei (378—416.) inkább a Vadrózsák megjelenésének körülményeire vetnek világot.

A gyűjtött anyaghoz Kriza maga is csatolt jegyzeteket, melyek inkább helyi és nyelvi, mint változati magyarázatokra törekszenek, habár ez utóbbira is van példa közöttük. (*A regös ének.*) Az új kiadás ezeket egészükben meghagyva, bőséges és a fordításokra is kiterjedő, a változatokat s egyes motívumok irodalmát is kimerítően ismertető új jegyzetekkel megtoldva jelent meg. Rámutat némely ősrégi néprajzi közösségekre is (*házasító dalok*), a nem népi eredetűeknek sok helyt megnevezi a forrását is. A 459. sz. népi eredetűnek feltüntetett «En vagyok a petri gulyás...» kezdetű költemény azonban nemcsak Limbaynál van meg, mint a jegyzetek mondják. Édes Gergely a szerzője. A mesékhez fűzött jegyzetek Berze Nagy és Kálmány adalékain kívül Kropf Lajos munkájára is támaszkodnak, a ki Krizának 19 meséjét fordított le angolra. Kiterjednek a külföldi irodalomra is s az *Igazság és Hamisság* meséjéhez Katona kutatásait is felhasználják.

A két szép kiállítású kötethez a szerkesztő írt bevezetést is, mely igen helyesen, csak a Vadrózsák megjelenésének körülményeivel foglalkozik, ennek azonban minden részletét gondosan ismerteti. (L. még Ethnographia, 1911. 65—71. l.) De ha egy népköltési gyűj-

teménynek nem lehet is feladata Kriza életrajzának megírása, az irodalomtörténet annál inkább kell, hogy érezze ezt az adósságát. Kriza többi munkájának összegyűjtése s (Versényi sikerült essayje után is, kimerítő) életrajza szintén a Kisfaludy-Társaság feladata.

(Temesvár.)

GÁLOS REZSŐ.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Teresa Venuti-De Dominicis: Boezio. Studio storico-filosofico. Volume I. Grottaferrata, Tipogr. Italo-Orientale «S. Nilo», 1911. 8-r. 241 l. Ára 4 líra.

Boethius, ez a sokoldalú és nagy tudású író, ki a Kr. u. V. sz. végén s a VI. sz. elején tudományával, ékesszólásával s fényes karrierjével bámulatba ejtette a római világot, idők folytán mindinkább irodalomtörténeti nagysággá lett, s különösen újabb időkben mind kevésbbé méltányolják nagy kulturális jelentőségét. Pedig minden idők filozofusainak egyik legnagyobbika volt s hatása szinte a filozófia egész történetén végig észrevehető. Az ókor s középkor írói és politikusai, egyházatyái s filozofusai ép úgy, mint az újkor filozofusai s philologusai lelkes magasztalásokkal említik nevét. Különösen az ó- és középkor valóságos rajongással ünnepelte. Az újkor emberei nem annyira lírai magasztalással, mint inkább művei bőséges kihasználásával, eszméinek komoly fejtegetésével ünnepelték.

Szerző könyve egyike a legérdekesebbeknek, melyeket valaha olvastam. Elegáns és lelkes apologia, melylyel mintegy rehabilitálni akarja B.-t, mintegy régi fényében akarja látni annak ma már kissé megkopott nimbusát. Szeretet és csodálat szól minden sorából. Meglep az adatok aprólékos és pontos felsorolása és az apparatus bámulatos gazdagsága. Talán épen a tárgyba való csodás elmélyedés és B. lelkének intuitív megérzése az oka annak, hogy a könyv olvasása sohasem fárasztó, hanem mindig élvezetes és érdekes, még ott is, a hol szigorú philologiai módszerével részletkérdéseket bonczolgat.

A könyv négy fejezetre oszlik. Az első (Fama, storia, vita) adja a B.-ről szóló irodalmi testimoniumokat, B. életrajzát s ennek forrásait; ennek keretében különösen részletesen foglalkozik az Albinus-féle pörrel s B. elítélésével és halálával, melynek idejét további megokolás nélkül 525 okt. 23-ra teszi. Eredeti részei idevágó fejtegetéseinek azok, melyekben B. képmásaival, sírjával, epitaphiumaival és kultuszával foglalkozik; ez utóbbi különösen érdekesen illusztrálja azt a meleg csodálatot s lelkesedést, melylyel az utókor B.-t körülvette: szentnek és vértanúnak tartotta. A következő fejezetek (II. Mente, opere III. «De consolatione philosophiae», IV. Traccie del pensiero di Boezio nella filosofia italiana) közül a II. (B. műveiről) pontos philologiai elemzésével, a III. mélyreható filozófiai taglalásával B. főművének s Ciceróhoz, Senecához és a kereszténységhez való viszonyának plasztikus rajzával s a IV. nagy olvasottságával s élelátásá-

val tűnik ki. A B.-féle apokrif művek közül kimaradt a «*liber regularum theologiae*» (105 l.). A IV. fejezetre még az a megjegyzésem, hogy többet ad, mint a mennyit a címben ígér, mert B.-nak Descartesra, Leibnizre, Baconra, Kantra stb. gyakorolt hatásával is foglalkozik.

Alapos és szép munka, mely nagy szempontok alapján helyesen állítja be B.-t a közép- és újkori művelődéstörténet nagyszerű folyamataiba. A munka tendenciáját legvilágosabban fejezi ki a szerzőnek ez a mondása: «*Boezio ultimo dei romani, primo degli italiani*». Ez a tétéle csak néhol vezeti olyan túlzásra, hogy B. jelentőségét imitt-amott a kellőnél nagyobbra becsüli.

A könyv kiállítása ritka szép; a merített papiros és a címlap (a paviai S. Pietro in ciel d'oro templom egyik frizének Anastasio Jaconi által készített rajza) nagyon tetszetősek. Érdekkel várhatjuk a munkának nemsokára megjelenő II. kötetét (Boezio, Vol. II. De consol. philosophiae. Versione corredata del testo latino e di note storiche, filosofiche e letterarie).

(Róma.)

RÉVAY JÓZSEF.

Dr. Theodor Deimel: Christliche Römerfunde in Carnuntum.

Kirchengeschichtlich-archäologische Studie. Ein Beitrag zur Erforschung der ältesten kirchengeschichtlichen Periode Niederösterreichs zur Zeit der Römerherrschaft. Wien, Mayer & Co., 1911. N. 8-r. VIII + 60 l. Ára 1.50 K.

Szerző tanulmánya kettős célú szolgálat: először is bőséges anyagot kíván gyűjteni, bizonyítékul arra nézve, hogy Carnuntumban a római császárok korában valóban el volt terjedve a keresztény vallás, másodsor adalékokat akar e révén szolgáltatni a déli Ausztria egyháztörténetéhez. A carnuntumi leletek gyakran magukon hordják az ókeresztény symbolumokat, a feliratok közt is nagyon sok van, mely symbolikus jeleivel, de különösen ker. frazeológiájával nyilvánvalóan mutatja ker. jellegét. Bizonyos, hogy az «*in deo vivas*», «*defunctus in pace*» s egyéb kifejezések a ker. sírfeliratok sablonos és félreismerhetetlen jellemzői; bronz és agyaglámpák a hallal, vagy nyúlal, gyűrűk és lámpák a Krisztusmonogrammal, síremlékek a del-finnel, borostyánlombdíszítések kétségtelenül jelzik az illető tárgyak ker. eredetét. Ilyenmő tárgyak pedig nagy mennyiségben kerültek elő Carnuntumban. Igaz, hogy a szerző nagyon tartózkodó ítéleteiben, de mégis hibájául kell felrónunk, hogy — különösen a feliratoknál — kissé messze megy, midőn oly feliratokat is keresztényjellegűeknek tart, melyeknek a kereszténységhez semmi közük (pl. 9, 15, 18, 19, 20. számúak). Maga is észreveszi ezt a túlzást, mikor kijelenti, hogy némelyeknél bizony felmerülhet kétely ker. voltuk iránt (56. l.).

Annyi bizonyos, hogy Kubitschek nézete — mely szerint Carnuntumban ismeretlen volt a kereszténység — Deimel kutatásai után aligha lesz fenntartható eddigi formájában.

E kis tanulmány legelevenebb és legérdekesebb fejezetei mégis azok, melyek a kereszténységnek Carnuntumba való behozatalával, elterjedésével s Carnuntum elpusztításával foglalkoznak. Itt nem bánt.

az a terjengősség, melyvel pl. az epigraphikáról szóló fejezetben a ker. epigraphika alapelveit és a kutatás módszerét per longum et latum magyarázza (persze felesleges módon, mert hiszen F. X. Kraus Roma Sotterraneája [VI. 453—474. lk.] s a többi szakmunkák, melyeknek alapján ezeket közli, a szakemberek előtt úgysis alaposan ismereteseek).

Furcsa sajtóhiba (?) a VII. lapon: Codex inscript. lat. (CIL), e helyett: Corpus inscr. lat.

(Róma.)

RÉVAY JÓZSEF.

Bruno Schremmer: Labarum und Steinaxt. Mit 4 Abbildungen. Tübingen, Mohr, 1911. K. 8-r. 51 l. Ára 2 M.

A Constantinus által a pons Milviusnál vívott szerencsés ütközet (312) idején hadijelvénynyé tett labarum eredetével foglalkozik ez a kis füzet. Az irodalmi tudósítások meglehetősen eltérő változatokban próbálják megmagyarázni a labarum eredetét. Lactantius szerint (de mort. pers. 44) Constantinust csodás álmom figyelmeztette arra, hogy Krisztus jelét alkalmazza hadijelvényein. Eusebius (H. E. IX, 9) szerint az ütközet után C. keresztet adat saját szobrának kezébe, ugyanő azonban a Vita Const. I, 28. s k.-ben arról tudósít, hogy a kereszt jele délben megjelent az égen C.-nak az ismeretes felírással: *ἐν τοῦτω νικῶ*. Ennek hatása alatt készítette C. a labarumot, melyen egyéb pompás ékítmények mellett a Krisztus-monogramm: ☩ is ott díszlett.

Egész sereg példával igazolja szerző, hogy az ú. n. Krisztus-monogramm már a Kr. előtti papyrusokban is igen sokszor előfordul s hogy a baktriai és görög-baktriai pénzekben (British Museum) is gyakran találkozunk ezzel a symbolummal, mely néhol a C.-féle labarumhoz hajszálnyira hasonlít. Magának a névnek etymológiája is becses eredményhez vezet: gyaníthatólag a *λάβρος*-ból (kettős balta) származik, mely a knossosi palota maradványain igen gyakran szerepel (29. l.). Szerző ez alapon nyomozza a kőbalta vallástörténeti szerepét a kőkorszaktól kezdve, a bronzkorszakon át egészen a történeti korokba s arra az eredményre jut, hogy a kettős kőbaltának ($\text{D} \times \text{D}$) istentiszteleti és vallási symbolum (talizmán, isten attributum) gyanánt való szereplése a kőkorszaktól kezdve egészen a Kr. u. IV. századig kimutatható, pénzekben pedig Kr. e. 400-tól Kr. u. 200-ig találunk labrys-jeleket.

Minthogy pedig a labarum alakja oly sokféle, hogy nem mindig egyezik meg Eusebius leírásával, minthogy továbbá a Krisztus-monogramnak is mintegy 20-féle alakja ismeretes, minthogy végül a kereszténység nagy számban vett át oly pogány symbolumokat (mint pl. a svastika: 卐), melyek valamiképen a kereszthez hasonlítottak: valószínű, hogy a kettős balta jelét $\text{D} \times \text{D}$ (vagy \times) is ez alapon vette át Const., annál is inkább, mert annak tisztelete egészen az ő idejéig kimutatható. Közvetítői germán vagy syriai katonák lehettek. Átvéven, a kereszténység új tartalommal töltötte meg.

Schremmer értekezése (melynek csak egy nagyobb hibája van: a sok idézet) valószínűvé tette a *λάβρος* és labarum azonos eredetét.

(Róma.)

RÉVAY JÓZSEF.

Maurice Croiset: Observations sur la légende primitive d'Ulysse.

(Különnyomat a «Mémoires de l'académie des inscriptions et belles-lettres» XXXVIII. köt. 2. rész. 171—214. lapjáról.) Paris, Imprimerie Nationale, MDCCCCX, 46 l. 4-r. Ára 2 franc.

Czím, terjedelem, de még az eredmény-összefoglalás (45—46. l.) sem sejtetik mindamaz eleve is érdekes következtetést, mely az illusztris írónak, a közismert görög irodalomtörténet első (az eposzról szóló) része¹⁾ szerzőjének eme klasszikusan tömör fejtegetéseiből élénk hámozódik.

A vallott czél — megkeresni, hogyan fejlődhetett az Odysseus-ról szóló legenda addig, míg az Odysseiában népszerűvé vált formáját elnyerte — a keletkezési milieut, az egyes elemek eredetének idejét illető körültekintő adalékgyűjtés után a következő tanulságokat eredményezi:

1. Az Odysseusról szóló legenda eredete aligha a mythosban, inkább a nyugatgörögországi szigetek őstörténetében keresendő. Akkor öltött testet, mikor ott a kephallének megtelepedtek, noha némely régebbi elemek is sejthetők benne. Ebben az alakulatban Odysseus egyáltalán nem kalandos-tűró (πολύτλος) hős. — 2. E legenda még nagyon szegényes volt abban az időben, mikor az Ilias énekeinek legnagyobb (régibb) része keletkezett. E költemény befejeződése előtt kezdett *fejlődni* és az Odysseiát közvetlenül megelőző korszakban gyarapodó fontosságra tett szert. Ekkor rajzolódott ki világosan Odysseus a cselek-tervek feltalálójának és Athene kedveltjének szerepében. Ugyanez időből datálódik hosszú távollétének és akaratlan utazásainak feltalálása. — 3. A kérők mondája kétségkívül régi népmeséből ered, talán mythosból (?), de az Odysseus-félébe csak elég későn kebeleztetett be és csak miután már aoidosok Odysseus hosszú távollétének tudatával megbarátkoztak; kifejlődést és formábaöntést csak az Odysseiában nyert.

E megállapításoktól méltán várja Croiset, hogy közvetetten, a maguk valószínűségével mutatják az Odysseus egykori istenvoltát valló, régebbi feltevés tarthatatlanságát, mely feltevés Odysseusa csak lassanként «valami lecsúszás útján vált a közismert epikus hőssé». Csak-hogy ez a feltevés ma már nem is szorul komoly czáfolgatásra. Sokkal sürgetőbb lett volna eredményeit amaz újabb kutatásokhoz viszonyítani, melyekről eléggé feltűnően szó említést se tesz. Pedig a 2. pontban jelzett fejlődéssel kapcsolatban, e fejlődés milyenségének jellemzésére (mit Croiset elhanyagol), szinte kínálkozott a Wundt-megállapította egyik főtípusnak: a ravaszsággal győzedelmes mesehősnek²⁾ Odysseushoz és az Odysseiához való viszonyára utalni. Odysseus kalandjainak legnagyobb része — mint pl. a kyklops-kaland stb. — meseközhely, és mikor e Rohdétől (Der griechische Roman, 173. sk.) Panzerig annyiaktól látott, annyi közhely némelyike kötetekre menő

¹⁾ Histoire de la lit. Grecque, par Alfred et Maurice Cr. Tome I. par M. Croiset, Paris, 1887. Magyar fordítása Kempf Józseftől a M. Tud. Akadémia könyvkiadóvállalatában (1897—8) jelent meg.

²⁾ A másik tudvalevőleg az erővel győzedelmes (Herakles, Achilles stb.).

irodalmat mutathat fel¹⁾ — nem lehet az általános mesemotivumok szerepét e mondaalakulásban teljesen elhanyagolni és e kérdést a Seeck-Roscher-féle elavult felfogás kritikájával nyugodtan elintéztnek tekinteni. Mikor — ép saját fejtegetései szerint²⁾ — a *tulajdonképeni mondafejlődés* ilyen természetére nem utal Croiset, nemcsak a mai Odysseia megieit létalapja előtt húny szemet, hanem megfosztja ez új, legkétségtelenebb feltevést egy igen értékes, mert más úton és czéllal nyert, fontos igazolástól. Ha teljes mértékben méltányoljuk is a mestert mutató önkorlátozást, mely óvakodik oly dolgoktól, mik a terv terjedelmét vagy egységét is könnyen döntőleg befolyásolhatnák, egy utalás, pár összefűző szó semmiesetre se ártott volna a féltékeny pontosságnak és óvatos pozitivizmusnak. Hiszen más helyeken — ha csak vagylagosan is — emlegeti a népmesei eredetet (a kérők és a «szövő nő» mondáiban).

De ezt nem tekintve várakozáson felül kárpótolja az olvasót fejtegetéseinek menete ott, a hol a tudós genialitás magasabta határai közt, minden lépést gondosan előkészít. Így a kephallén szigetcsoport és lakosságának tárgyalásából (1. fejezet) az Ithaka-kérdés kutatói értékes «melléktermék» gyanánt fogják üdvözölni a homerosi adatok és a mai földrajzi viszonyok sokban új és érdekes egyeztetését. E szerint Samos v. Samé = Leukas, Dulichion = Kephallenia, Zakynthos (természetesen) = Zante, Asteris = Atoko és nevezetesen Ithaka, Dörpfeld ellenére is (v. ö. 13 14. l.), a mai Itáki, minek érdekében a súlyos *χθαμαλή* jelzőnek az ismert «szemléleti»³⁾ és az (21—27., kül.) 23—24. sor körül fenyegető, hirhedt nehézségnek új, genálisan könnyed magyarázatot ad. Utóbbi helyet illetőleg a sokban rokon Carl Robert-féle felfogást («Ithaka» cz. jegyzetében Hermes, 1909. 632. l.) már annyiban is felülmúlja, hogy a 24. verset nem az «interpolatio» kétes-értékű segítségével, hanem *tipikusan homerosi olvastatással* magyarázza. Odysseus, ki i. h. az Ithaka körül elterülő szigeteket sorolja fel, ama bizonyos *ὁμηρικῶς* zárójelben (a későn támadt, de naivul elhallgathatatlan gondolat alkalmatlan beszúrásával) közbetoldja felsorolásába, hogy *αὐτῇ δὲ* (= a mi magát Ithakát illeti, hát az . . .) *χθαμαλή πανυπερτάτη εἰν ἀλλ' κεῖται*, noha a már említett Ithakának (21. sor) «a logika szerint nem kellene itt előfordulnia». Ez olvasással a 26. sor *αἱ δὲ*-vel kezdődő hemistichonja — a *πολλὰι* rendes használatának megfelelően — jelezheti az archipelagus sok, megnevezetlen, apró szigetét (*μᾶλα σχεδὸν ἀλλήλησιν*)⁴⁾ és ama zökkenő is

¹⁾ Az említett kyklops-motivumot illetőleg — például — Hackmann Oszkár könyve (Die Polyphemsage in der Volksüberlieferung, Helsingfors, 1904.) után is igen érdekes adalékokat hordott össze Binder Jenő: 'Polyphemos a népmesékben' (Ethnographia, 1912. 2. füz. 78—93. lk. olvasható) dolgozatában.

²⁾ A jelentéktelen kephallén fejedelem alakja csak akkor lép az érdeklődés homlokterébe, majd az Odysseia hőségé elő, mikor a közhelyhőstettek nevéhez fűződvn mint kalandos hős szerepel, vagy a hogy mi inkább szeretnők mondani: mikor a személye iránt — pl. régibb énekekkel — felköltött érdeklődés a mesemotivumokat köréje szívja.

³⁾ «Quiconque l'a regardée de loin, soit de la côte d'Acarnanie, soit du voisinage de cette côte — par un effet naturel, elle semble basse.»

⁴⁾ A *πρὸς ζῴων*-t csak a zárójelbe tett gondolatfelvillanás szakasztja el a 24. sortól. Oda előre való.

eltűnik, melyre már C. Robert figyelmeztet, hogy t. i. az eddigi értelmezés szerint *nem* homerosi a *πολλὰι* használata, mert csak három, felsorolt szigetről volna szó utána.

A kritika mellőzésével utalunk amaz érdekes fejtegetésekre is, melyekkel a — szerző felfogása szerint — primær-Odysseus (a rettenthetetlen, de eszes hős) és a primær-Athene (a heves «zsákmányoló», az «aigisrázó») párhuzamosan fejlődnek *πολύτλας* Odysseussé és *πολύβουλος* Athénévé. A *cseles* Odysseus — mint a *gyorslábrú* Achilles az Iliasban — mindaddig csak szóval az, míg az Odysseia-beli kalandok nem fűződnek eredetileg jelentéktelen, de fejlődésre képes alakjához. Ezen mondatafejlődés korával esik össze Athene személyének spiritualis irányú kifinomodása a görög felfogásban s ezért szükségszerű, hogy ő suggerálja Odysseus furlangjait s alakjaiknak, a ν 296—299.-ből híres párhuzamossága kiformalódjék.

Érdekesek még Odysseus őseinek, nevezetesen Laertesnek, és feleségének, Penelopének személyét illető, különösen az utóbbi mondjájának útvesztőjében mesterien támogatott érvelései. Teljesen osztjuk ama szerényen megkoczkáztatott feltevést, hogy a szövöttét felbontogató nő mondjája régi, alighanem népi mese alkalmazása Odysseus feleségére, kinek a szövönőhöz eredetileg semmi köze. Csak az az argumentálás vall bizonyos doctrinær erősködéssre, melylyel ezt első sorban véli megokolni. Nem hiszszük, hogy *kritika* óvta volna az Odysseia költőjét ez «ellenmondásos» régi mese előttünk való *lejtésztetésétől*. (Az Odysseia tudvalevőleg csak említi.) Ennek egyedül *költői* oka lehet és van is, nem pedig az, hogy a költő ne tudta volna a kérők közvetetlen közeli örökösét és a csel észre-nem-vevését valószínűvé tenni előttünk! Hát törődik ilyenekkel akár egy mai költő is?

Czegléd.)

MARÓT KÁROLY.

II. Blümner: Die römischen Privataltertümer. [Handbuch der klass. Altertumswissenschaft v. I. v. Müller. IV. Band, 2. Abteilg., 2. Teil.] München, 1911. Beck, 4-r. 677 l. 86 ábra. Ára 12 M.

A mű az I. v. Müller-féle vállalat pótló tagjaként jelent meg a Voigt-féle «Römische Privataltertümer» helyébe, nem mint annak átdolgozása, hanem mint attól teljesen független dolgozat. Voigt munkája ugyanis minden érdeme ellenére, azért nem felelt meg már megjelenésekor sem ezen gyűjteményes vállalat kívánalmainak, mivel mást nyújtott, mint a mit a címe után várni lehetett volna: inkább gazdasági és művelődéstörténeti kézikönyv, mint a római magán-regiségek encyclopædiája.

Blümner ezen nagyszabású, összefoglaló munkájánál más előzetes munkára alig támaszkodhatott. Az egyetlen, teljesen használható, kellő tudományos felszereléssel és alapossággal megírt e fajta mű, Marquardt könyve, melynek utolsó kiadása 1886-ban Mau felügyelete alatt jelent meg, és melyből Blümner — saját bevallása szerint — sokat merített. Ha azonban ezt a két művet egymással egybevetjük, óriási különbséget fogunk köztük találni, már csak azért is, mivel Marquardt művének utolsó kiadása óta épen egy negyedszázad múlt

el — nagy idő az archæologia életében! Az archæologia forrásai azóta jelentékenyen gazdagodtak. A római régiségeket illetőleg azelőtt jóformán csak az irodalmi forrásokra és Pompejire voltunk utalva; a feliratok már természetüknél fogva ritkán tartalmaznak a magánéletre vonatkozó adatokat; az irodalmi források inkább egyes nagy emberek életéről szólnak; Pompeji pedig, akármilyen gazdag és bőven ömlő forrás is, mégis egyoldalú, mivel csak egyetlen vidéki város életét mutatja be. Az újabb időkben mindenfelé Itáliában és a római provinciákban rendszeresen vezetett ásások és ezek eredményeinek szakszerű közzététele a római életet több oldalról világítják meg és az egybeazonlítás folytán a helyi és idegen sajátságok bevonásával megtalálhatjuk a jellegzetes római vonásokat és, bár még most is sok hézag marad és teljesen egybefüggő képet a római magánélet minden jelenségéről ma sem lehet alkotni, mégis sokkal előbbre jutottunk már egyes kérdések megoldásánál.

Így például azelőtt a római ház típusainak megállapításában jóformán Pompejire voltunk utalva, míg most egyrészt a görögországi (Delos, Priene stb.) hellenisztikus kori városok házaival, másrészt az itáliai és római provinciális ásásokkal egybeazonlítva megbizonyosodunk arról, hogy az atriumos ház az igazi itáliai háztípus, mely sehol a provinciákban nem fordul elő, a pompeji ház pedig az itáliai és görög ház egybeolvadásából jött létre. A római villa különböző típusairól is csaknem teljes képet kapunk, mióta az itáliai luxusvillákon és a boscorealei mezei lakon kívül Itáliában és a rajnai provinciákban több falusi úri házat és telepítvényt ástak ki. Ugyanilyen mértékben gazdagszik természetesen a házi felszerelésnek, a mindennapi élet különböző használati tárgyainak anyaga is. Így különösen bőven és tanulságosan terjeszkedik ki az ajtózárak, fűtési berendezés, lámpák és egyéb világítószerek különféle fajaira és készítmódjukra stb.

Blümnernek nagy érdeme az, hogy az egész római «orbis» minden táján végzett ásati munkálatok anyagát és feldolgozását összegyűjtötte és egy lelkiismeretes, megbízható forrásgyűjteményt nyújtott. Az anyag feldolgozásában pedig mindenütt ráismerünk nemcsak az alapos, nagy tudású, széles látókörű, kipróbált régi archæologusra, hanem a «Technologie u. Terminologie d. Griechen u. Römer» írójára, ki a szokott szempontokon kívül a mindennapi élet használati tárgyainak készítmódjáról, az építőanyag feldolgozásáról, a falfestés és mozaik technikai részéről stb. és mindezeknek elnevezéseiről is alaposan tájékoztat. Ezen nagy érdemeivel szemben csekély fontosságú azon közömbössége, melyet munkájának beosztásával szemben tanúsított. Ő ugyanis nem igyekezett az anyagot valamilyen elvi alapon az egyes fejezetekbe elosztani, hanem — bizonynyal csak a külső rend és egyöntetűség kedvéért — gépiesen átvette az I. v. Müller «Griechische Privataltertümer»-jének kissé pedans, elavult beosztását. Bő kárpótlást nyújt azonban ezen a külső elrendezéssel szemben tanúsított közönyéért abban, hogy munkájának III. részében olyan fejezeteket ad, melyekkel a régiségtanok nagyon is mostohan bűnnek el. Bővebben foglalkozik ezekben ugyanis a különböző foglalkozásokkal (ú. m. ősfoglalkozások, földművelés, ipar, tudományos pályák, kereskedelem és pénzügyek).

A munka nagy terjedelménél fogva az egyes részletek bírálataba bocsátkozni alig lehetséges; hiszen ez maga egy új könyvet követelne. Hogy azon sok nyílt kérdésben, melynek az archæologia olyan bővében van, gyakran nem azon véleményt képviseli, melyet egyik-másik bírálója, ki tán éppen azon kérdéssel behatóbban foglalkozik, magának megalkotott, az nem befolyásolhatja a bíráló véleményét a munka összességének értékét illetőleg. Hogy a legeslegújabb ásatások és publikációk minden eredményeit nem használhatta fel forrásul, az is érthető; mivel egy ilyen nagyterjedelmű, sok időt kívánó encyclopædikus munka összeállításánál valamely időpontnál meg kell vonni a határt; legfeljebb olyanféle mellőzés tűnhetik fel, például a római villa különböző típusainak egybeállításánál nincs szó a Pompeji melletti már 1909 óta kiásott Villa Garglióról. Feltűnő továbbá — éppen Blümnernek nagy technologiai és terminologiai szakavatottságánál fogva — hogy a mozaiktechnikák ismertetésénél a *lithostrotum*-ot is mozaiknak tartja, holott a sokat magyarázott és félremagyarázott Plinius-szöveg (XXXVI. 189) újabb értelmezése szerint (Engelmann, Marucchi, Gauckler stb.) inkább különböző márványlapokból összeállított burkolatot kell rajta értenünk. Némi kétség férhet — véleményem szerint — a *repagula* terminus magyarázatához is, mely szerinte, ajtóreteszt jelent; holott ennek az ismert Ovidius-sor alapján (Met. II. 155.) más, vagy legalább is tágabb értelmezést kell adnunk; a nap lovai türelmetlenségükben bizonyára nem a reteszt, hanem valami korlátot vagy kerítést rugdoshattak.

Ezekhez hasonló eltéréseket egyes részletkérdésekben már megállapított véleményektől kiki saját munkássági körében bizonyára fog még találni. Ez azonban ilyen terjedelmű munkánál természetes és érthető és nem vonhat le semmit sem annak értékéből. A bő forrásanyag már maga nagy kincs, melyből a szaktudós és tanár egyaránt sokat meríthet és sokat tanulhat.

(Budapest.)

LÁNG MARGIT.

O. Edert: Über Seneca's Herakles und den Herakles auf dem Oeta. Inaug. Diss. Kiel, 1909. 8-r. 70 l.

Az újabb kutatások¹⁾ kétségtelenné tették, hogy Seneca a drámaíró és Seneca a bölcselet egy személy. A bizonyítás érveit, melyeket a kérdéssel foglalkozók felhoztak, nem szándékozom újra ismertetni, de kiemelem, hogy az azonosítás egyik legfőbb támaszát a meglévő drámák és a filozófiai művek párhuzamos helyeinek egymás mellé állításából szerezte; olyan eljárásból, mely a színművek bölcseleti helyeit szembe helyezve a filozófiai művek megfelelő részleivel, következtetéseket vont le a kétféle hely azonos szelleméből s gyakran még formai megfeleléséből is íróik azonosságára.

Az összehasonlítás kezdetben csak a sententiákra vonatkozott, majd később a kardalok felé fordult a figyelem, annál inkább, mert

¹⁾ Így különösen D. Nisard, *Études sur les poètes Latines de la décadence*, Paris 1878; nálunk Hegedüs István, *Seneca mint drámaíró*, EPhK. XVIII. [1894].

ezek Fr. Leo formulája szerint¹⁾ . . . «sind vom Dramatischen unabhängig, zum Teil sehr eindrucksvolle Behandlungen moralphilosophischer Sätze.» Edert tovább megy s a «Hercules furens» című művet a *maga egészében* mint a stoikus bölcsészet ideáljának dicsőítésére írt rhetorikus panegyrikust fogja fel. A H. f. szerinte egységes cél szolgálatában áll, mint a stoikus bölcsnek, az egész rendszer ideáljának apotheosisa. Mint ő mondja: «Seneca nahm den kynisch-stoischen Herakles seiner Zeit, stellte ihn in einen aus Euripides entlehnten dramatischen Zusammenhang und goss das ganze in die ihm gegebene Kunstform der rhetorischen Tragödie. Senecas eigentümliche Leistung aber ist die Umbildung des alten Stoffes für den neuen Zweck» (59. l.). Hogyan érte ezt el Seneca? E. bizonyítása szerint az egész mű nem más, mint a Zeustól származó Herakles tiszteletére írt hymnus. Herakles nagy, ez az egész művön áthúzódó alapgondolat. Herakles nagy, mert nemcsak az emberiség javát szolgáló munkák egész sorát viszi végbe, hanem elég erős ahhoz is, hogy szembeszálljon a sors legkeményebb csapásaival, Juno haragjával és minden baj ellenére nyitva tudja magának tartani az égbe vezető utat. Istennek a fia. Mindent legyőz, önmaga győzhetetlen. Nem önző: győzelmei az emberiség javát szolgálják. Theseus vázolja a műben az alvilágból való visszatérést; az ilyen *κατάβασις* leírások a declamatiók ezen napjaiban közönségesek voltak, ámde Amphyon nagyon figyelemreméltó szavakkal vezeti be Theseus egész előadását:

— O magni comes

Magnanime nati, pande virtutum ordinem! (v. 645—6.)

A «pande virtutum ordinem» aretalogikus kifejezése Reitzenstein észrevétele szerint (Hellenist. Wundererzählungen, 8. l.) isteneknek szól. Edert ebből arra következtet, mintha az író maga is újmutatást adna arra, hogy egész művét mélyebben magyarázzuk s hogy ne a Herakles mondakör egy szomorú kimeneteli részletét lássuk benne, hanem a stoikus bölcsélet ideáljának tiszteletére írt diadalmi éneket.

Edert elméletének azonban ép ez a legfőbb baja; az, hogy maga az író sehol, egy szóval sem árulja el művének ezt a magasabb tartalmát. Ez már magában is súlyos kifogás, mely még sokkal jelentősebbé válik, ha meggondoljuk azt a körülményt, hogy a H. f. egy műfaj, a filozófiát a maga teljességében a színpadra vivő tragédia egyedüli emléke lenne. Nem tételezhetem fel tehát, bármily leleményesen is csoportosítja össze érveit Edert, hogy az író ne adott volna valamiféle intést arra, hogy a H. f. nem közönséges mythosrészlet, hanem bölcséleti apotheosis.

Azonkívül a theoriával más bajok is vannak. Igaz ugyan, hogy a stoikus bölcsélet, melynek tetőpontja a bölcs fogalma, ezt a bölcslet nagyon szerette megrögzíteni. Tény az is, hogy megrögzítő eljárásában a múlt mythikus és reális alakjai közül választott ki magának követésre méltó alakokat s a *προχόπουντες*, a haladók elé állított nagyok között Sokrates, Antisthenes, Diogenes mellett nagyon korán feltűnt

¹⁾ Fr. Leo, Die röm. Lit. des Altertums. K. d. G. 1907. 376. l.

a mythikus H. alakja is. De semmi bizonyítékunk nincs arra, hogy ezt a H.-ban megrögzített bölcslet S. előtt nemcsak a római földön, hanem Hellasban is valaki filozófiai tragédia főhőisévé tette volna. Senecáról pedig, a *décadence* ezen írójáról semmi indítékunk sincs feltenni, hogy egészen önállóan mert volna ilyen nagy önállóságot kívánó tette vállalkozni.

(Budapest.)

BRAUN SOMA.

PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1911/1912.

12. Vári Rezső: *A görög tudomány az ókorban*. Budapest, 1912. (Budapesti II. ker. egyet. kir. kath. főgimn. 1—82. l.) — Ez a tanulmány, mely csinos kiállítású füzetben külön is megjelent, szerzőnek az 1908 9. tanév második felében a «Szabad Egyetemen» tartott hat előadását tartalmazza jelentéktelen módosításokkal. Vári dolgozatát tanítványainak szánta, kik kétségtelenül nagy haszonnal fogják professzoruk munkájából a görög tudományosság fejlődését, eredményeit megtanulni. A munka ugyanis nem általánosságokban mozgó elmefuttatásokat tartalmaz, hanem ügyesen, tömören tájékoztat a tárgyról választott területen. Az egyes fejezetek (1. A görög tudományosság külső feltételei; 2. A classica-philologia, mint a régi görögök tudományos búvárlatainak felderítője s a szaktudományokkal szoros kapcsolatban álló görög filozófia; 3. A görögök matematikusai és fizikusai; 4. A görögök föld- és természetrajzírói; orvostudományok; 5. A görögök történetírása; 6. A görögök nyelv- és irodalomtudományai) a legújabb keletű kutatások és leletek alapján adnak képet az illető tudománykörre vonatkozó ókori munkálatokról. Mindegyik fejezet élén helyes kiválasztással — és a szerzőknél mindig követésre méltóan alkalmazott elv alapján: az idevágó magyar tudományos irodalom feltűntetésével — bibliografiát is nyújt a további érdeklődés számára.

Kár, hogy — a mint szerző mondja — «a vegyész, vallás-, jog-, had- és zenetudomány tárgyalását amott [t. i. az előadások alkalmával] az idő, itt a rendelkezésre álló tér korlátozottsága miatt ki kellett rekeszteni». Különösen sajnáljuk ezek közül a vallás- és zenetudomány kimaradását: az elsőt a bölcsészettel való szoros kapcsolata és művelődéstörténeti érdekessége következtében, a másikat a nyelvészettel és az irodalomtudománnyal való összefüggése, valamint a hozzáfűződő érdekes modern problémák miatt. E hiányokért kárpótol az, hogy szerzőnk az adott kép elmélyítése céljából az első két fejezetben a szaktudományok történetének keretét túllépve, érdekesen fejtegeti a görög tudományosság külső feltételeit s általános jellemvonásait, továbbá megszabja a tudománytörténeti vizsgálatok elméleti helyét a classica-philologia munkásságában. Igen élénk színekben tárja elénk a tudományos közlés írás-anyagának történetét, az írás-anyagok egymásutánját (a legrégebbit, a fatáblát, a klasszikus korban felváltja a papyrus, hogy utóbb maga is meghátráljon a pergamen elől, melyet azután a modern korban a papiros szorított ki). A könyv-

kereskedelem vázolásában helyesen mutat rá szerző arra, hogy az irodalmi művek még a klasszikus korban is inkább előszóval terjedtek: csakhogy nézetem szerint ezt az érdekes jelenséget egy kissé behatóbban kellett volna bizonyítani és megvilágítani, mint a hogy szerző teszi.

Igen tanulságos az Alexandriában fellendülő és megszerveződő tudományos élet képe s az alexandriai tudományosságnak a pergamoni-val való egybevetése. (Nem lehetne a kettő közötti különbséget így is formulázni: «Az alexandriaiak a logika, a pergamoniak a lélektan jegyében dolgoztak»?) A görög tudós alakjának megrajzolásában nézetem szerint azt a tételt másképp kellett volna beállítani, hogy «a görög tudósok csak igen ritka esetben voltak jó stíliszták». A mennyire ismerem a görög tudományos irodalmat, úgy érzem, hogy a *nagy* görög tudósok mind *jó stíliszták*, mert *van stílusuk*, mert stílusuk magukból és tárgyukból fakad. Úgy hiszem, tudós szerzőnk maga sem híve — sem elméletben, sem gyakorlatban — az egyoldalú normatív stílustannak s ezért, ha egynéhány tényleg elengedhetetlen stilisztikai kelléket megkap valamely tudományos munkában, csak azt keresheti, van-e, nincs-e stílusa, más szóval: van-e, nincs-e egyénisége.

Az egyes tudományoknak koronként uralkodó eszméi (egyes vezérelmének munkássága körül érdekesen csoportosítva), egyes eredményeknek a modern korra való hatása, illetőleg jelenkorunkban való további élete, a tudományos munkásságnak a korviszonyoktól való függése s csak ritkán ezeket irányító jelentősége: íme, ezek azok az irányvonalak, melyek a Vári-féle munkából meríthető tanulságokat jelzik. Szerző nagy készséggel igazítja el az olvasót az ilyen munkában gyakran felmerülő szaktudományi kérdésekben s az egyes tudományos eredményeket, melyeket a görögök elértek, a tudomány abszolút mértékével is mérlegeli, nemcsak történeti szempontból, t. i. az előzőkhöz és az illető korhoz viszonyítva.

Igaz köszönet illeti meg szerzőt irányító munkájáért mindenki részéről, ki hisz a hellén szellem kulturális jelentőségében. E szép munka talán maguknak e hívőknek a számát is megszaporítja.

(Budapest.)

KALLÓS EDE.

13. Börzsönyi Arnold: Rómer Flóris Ferencz. (Győri szent Benedek-rendi főgimn. 1—40. l.) — Rómerről, a kit méltán neveznek a hazai archæologia úttörőjének, sokan csak ez életrajzából fogják megtudni, hogy fiatal korában egyáltalában nem is érdekelték a régiségek s már jó negyvenes volt, a mikor Ipolyi Arnold hatása alatt a régészethez fordult. Bámulatos munkaereje, mozgékonysága, alapos nyelvtudása, éles szeme és főleg elfogulatlanúsága vitte őt mégis arra, hogy majdnem három évtizeden át vezethette az akkor kezdődő archæologiai kutatásokat, eleinte jó példával, majd hathatós buzdítással és oktatással. E sorok írója, a kit személyes emlékek is kötnek Rómerhez (1887-ben a kolozsvári királylátogatás alkalmával szálló-vendége volt), édes atyámnak, a kihez 48-as honvédbajtársiassággal kezdődő benső barátság fűzte. Magyarország római korára vonatkozó tanulmányaiban minden lépten-nyomon arra talált, hogy a Rómer előtti magyar szerzők, a mennyiben eredeti művekben dolgozták ki

kutatásaik eredményeit, legtöbbször a mesék országába tévednek, Rómer ellenben akár kiadott műveiben, akár kiadatlan jegyzeteiben mindig megmarad a valóság korlátai között s adataira ma is szilárdan lehet építeni.

Börzsönyi érdekesen mutatja be, hogyan fordul Rómer az archæologia felé, hogy buzgólkodik a Magyar Nemzeti Múzeum gyarapításán és ismertetésén, csak egy dolgot nem állít eléünk, pedig érdekesen jellemző a pozsonyi születésű, német nevű és anyanyelvű, de tetőtől-talpig magyar tudósra nézve. Rómer a *magyar* tudományt akarta bevinni a világirodalomba s e célból arra akart törekedni, hogy a magyar tudomány a magyarul nem tudó világ előtt ne *német* mezben és *német* szellemben jelenjék meg. Két nagy és nagyjelentőségű munka bizonyossága e törekvésének: egyik «A magyar nemzeti múzeum római feliratos emlékei» című díszes magyar-francia kötet, a másik az 1876-iki budapesti kongresszus francia Comptes-rendu-je.

A nagy szeretettel megírt életrajzéért köszönet illeti a szerzőt. Lapszámozásából úgy látszik, hogy külön füzetnek is szánta. Meg is érdemelne, hogy az iskolai értesítő szűk körén túl is elterjedjen.

(Budapest.)

FINÁLY GÁBOR.

14. Patek Béla: *Septimius Severus élete.* (Nagykárolyi polg. fiúiskola 3—41. l.) — A terjedelmes dolgozat ügyesen van összeállítva, és, bár eredetiségre számot nem tarthat, elolvasásra érdemes. Feltűnő, hogy forrásai közt a görög és latin klasszikusokat német fordításban használta (41. l.), de ez őszintesége mellett dicséretére válik az is, hogy nyelvezete sehol sem idegenszerű s német és francia forrásait nem értette félre (kivéve a 39. lapon egy Dio Cassius idézet részletét: a többiek neve is ezekre szállott, a helyett, hogy: ezek neve alatt a többieket is értették). Kár, hogy a latin tulajdonnevek írásában nem eléggé következetes.

(Budapest.)

FINÁLY GÁBOR.

15. Heinrich János: *Egy kevésbé ismert fejezet a német nyelvtörténetből.* (Keszthelyi főgimn. 3—67. l.) — A dolgozatnak az a célja, hogy magyar olvasókkal megismertesse Campe Joachim Henrik német nyelvújítási törekvéseit, mert azok «nálunk nagyon kevesek előtt ismeretesek» (13. l.). Ennek a feladatnak a dolgozat meg is felel. Behatóan ismerteti Campe műveit, nyelvművelési elveit (13—17. l.), viszonyát a klasszikus költőkhöz (37—50. l.), követőinek, különösen Jean Paulnak, Kolbénak és Jahnnak törekvéseit s mindebben helyes és megbízható. Csupán két lényegesebb pontban maradt pótolni való. Az egyik: Campe elméletének nem felel meg gyakorlata, mint azt a szerző is kiemeli, és azért Campe elméleti fejtegetéseinek igen is bő ismertetése helyett új, főleg az irodalmi nyelvbe véglegesen befogadott új szavaiból többet kellett volna bemutatni. Ezek elméleti fejtegetéseinél fontosabbak és jellemzőbbek. S ezt a szerző annál inkább megtehetette volna, mert Campe nyelvészeti műveinek bő és jó tartalmi ismertetése Leyser két kiadást ért Campe-monografiájában amúgy is kényelmesen hozzáférhető. A másik: a dolgozat beveze-

tésében a szerző kifejti, hogy Campe fellépésének és működésének oka a korabeli német irodalmi nyelvnek elhanyagolt volta; ez helyes, de e mellett meg kellett volna említeni, hogy Campe purizmusának egyik lényeges indítéka az ő saját jelleméből folyó, de egyúttal az egész felvilágosodás korára jellemző raczionális, forradalmi gondolkodás, melyet Leyser is szépen jellemzett könyvében (*Campe. Ein Lebensbild aus dem Zeitalter der Aufklärung*). Campe és társai a dessau Philantropinumnak pädagogusai voltak és a milyen erőszakosan és mesterkéltén újítottak a nevelésben, ép oly önkényesek a nyelv-művelésben is. Campe barátja, Wolke *Anleit* (1812) cz. korára oly jellemző művében, melylyel a szerző nem foglalkozott, már nem purizmusra, hanem a nyelvnek észszerűsítésére törekedett, nyilván nem azért, mert korában a német nyelv különösen illogikus volt. Wolke könyve, valamint Jean Paul *Über die deutschen Doppelwörter* című műve, mely sajnos, szintén elkerülte a szerző figyelmét, érthetőbbé teszik Campe túlzott purizmusát. Más csekélységek (pl. 55—56. l. Jahn tárgyalásánál kimaradt Jahnnak a nyelvművelés szempontjából legérdekesebb műve: *Bereicherung des Hochdeutschen Sprachschatzes* 1806. 52. l. Kolbe életrajza könnyen hozzáférhető az *Allg. Deutsche Biographie*-ban stb., általában Campe s körének törekvései nem annyira ismeretlenek, mint szerző véli), az ilyen érdemes dolgozatnál mellőzhetők. H. azzal a kérdéssel is foglalkozik: hatott-e Campe a magyar nyelvújításra? Rubinyi M. azt állította, hogy Campe nyelvművelése a magyar nyelvújításra «nagy és eddig teljesen figyelmen kívül hagyott» hatással volt. H. érdeme, hogy először bírálja meg ezt a fel fogást, mely ilyen formában kifejezve, mindenesetre téves. Igaz, hogy a magyar vonatkozásokról szólva, többet is említhetett volna, mint Kölcsény, Teleki és Lovász hivatkozásait, de a szerző maga jelzi, hogy felkutatásukra csak kevesebb időt fordított (13. l.).

(Budapest.)

THIENEMANN TIVADAR.

16. Zlinszky Aladár: A szóképekről. Stilisztikai tanulmány. (Budapesti VIII. ker. főgimn. 3—31. l. Önállóan is Ranschburg Gusztáv bizománya; ára 70 f.) — A szerző Wundt, Delbrück nyelvlélektani kutatásaira támaszkodva a szóképeket először is jelentéstani szempontból teszi vizsgálat tárgyává és összeállítja csoportokba. E részben sok előtanulmányra támaszkodhatott, sok lebegett köztudatban, de sok új finom adatot is adott. Eredeti és értékes megfigyelések: a testrészek, mint a leikiélet székhelyei, az állati test érzelmnyilvánulásai emberre alkalmazva, az idő kifejezés módjai, a latin grammatikák ellipsise és a tapadás azonossága, a köznyelvi átvitelből továbbfejlesztett költői metafora és végül, a mi főcélja volt, a tapadás jelenségeinek alkalmazása a metonymiára és a synecdochéra. Végző eredménye, hogy a szóképek egy része jelentésváltozás (átvitel és tapadás), ezek a jelentés tan körébe tartoznak. Értékes, művészi képnek csak az igazi metaforákat tartja, míg a synecdochét és metonymiát a stilisztika történeti emlékei közé kívánja sorozni. A stilisztika forrong, de még ki nem forrt magát. Wundt és Croce hatása egyaránt óriási. És ha magunk nem osztozunk is (ismerve R. M. Meyer és Elster új stilisztikáit) Zlinszky elméletének némely pontjában, mégis

értékes, jó gondolatokat adó és keltő munkának tartjuk, melynek adatait feltétlenül értékesítenünk kell stilisztikai felfogásunkban. Zlinszkytól méltán várhatnók az új stilisztikai kézikönyv megírását. Hatása már is észlelhető és örömdetes jelenség legújabb tankönyv-irodalmunkban (l. Bartha György és Tordai Anyos stilisztikáját, 1912.).

(Budapest.)

BIRÓ MIKLÓS.

VEGYESEK.

— Kazinczy Gáborék tízéves találkozója. A romantikus idők gondolkozását jellemzően világítja meg az alább közölt baráti szerződés, melyet néhány fiatal író kötött az 1840. esztendő hajnalán. Együtt töltötték a Szilveszter-estét Kazinczy Gábor, Szigligeti Ede, Erdélyi János, Vachott Sándor, Egressy Gábor s velük együtt Kazinczy István jogász, Reök István ügyvéd és Kajdacsy István orvos Kuthy Lajos vendégszerető házában, melyet éjjelkor hagytak el, hogy betérjenek a Pilvax-kávéházba. Oly jelentősnek érezték ezt az együttléteket, hogy meg kellett örökíteniök. A kor szelleme ez, mely a legbizalmasabb dolgokra is szeretete ráütni az ünnepélyesség bélyegét. Tízéves találkozókat fogadtak e Szilveszter-este emlékére a következő szöveggel:¹⁾

«1839 év' utósó estvőjét Kuthy Lajos barátunknál töltők. Éjjél előtt csak néhány percel bucsut vevén, szállásink helyett Privorszky kávéházát választók. Itt szakadt reánk az új év; 's a' pillanat azon eszmét hozá szőnyegre: mi szép volna még így valaha összejönni, 's az év' első perceit együtt töltöni. Alulírtak kezét és szót adánk, hogy tíz év' múlva, tehát 1850 d. évben Budapesten ugyan azon kávéházban, és asztalnál, vagy ha ez megszűnnék a' kettős fővárosban lakó egy társnál, ez sem történhetvén közösen kijelölt helyen öszvejövünk, és a' mondott év' első óráit együtt töltendjük el. Nem aggodalom nélkül kérdezhetők pedig: ha kit addig elvesztenénk, miképpen fognók emlékét ünnepélyessé tenni, vagy szigorú életállapot miatt meg nem jelenhetvén, mikép' látni körünkben? Elettünk történeteink barátinkat érdeklik legjobban 's megegyezénk, hogy kiki ha nem éppen naplót; de minden esetre oly' könyvet viend, melybe életénck addigi nevezetesebb, 's pályáján fordulatot okozó eseményeit bejegyzendi, 's azt igyekezendik a' társaságnak megőrizni, vagy történeteiket élő emlékből elbeszélni; személyesen betegség, vagy más egyéb lenem győzhető ok, például külföldön utazás, fogság stb. miatt meg nem jelenhetvén, levelével a kört tudósítani, ne talán történhető halál' esetében pedig jegyző könyvét valamelyik társához utasítani, de a' társasághoz pecsét alatt címezni, mely azt együtt létekor fölolvassván, fogja tudni, mivel tartozik a' ki dőlő társ emlékezetének; szigorú életállapot esetében végre baráti készség gondoskodandik. Az összejövetel' ünnepélyessége hozandja magával az ülés rendét sorát megtartani, ne talán kidőlőnek helyőn a' szék üresen hagyatván; — 's mind ezt becsület szóra aláírással szentül fogadjuk. Költ Pesten. Jan. 1. 1840.

Kazinczy Gábor ügyvéd. Szigligeti színész. Kazinczy István 1. évi jogász. Erdélyi János nevelő a. l. t. (akadémiai lev. tag). Vachott Sándor kir. táblai jegyző. Reök István ügyvéd. Egressy Gábor színész. Kajdacsy István nevelő és orvos. Kuthy m. k.»

¹⁾ Az iromány a M. Nemz. Múzeum könyvtára birtokába került a Hentaller Lajos gyűjteményéből.

Legjellemzőbb, hogy mint a halálhoz, betegséghez, külföldi úthoz hasonló emberi dolgot, beveszik a szerződésbe a fogság esetét is. Mert már a levegőben érzik a forradalom szele, s a hazafi el van készülve rá, hogy esetleg bilincset is fog viselni. Hogy mi mindenről esett szó az összejövetel alatt, nem tudjuk, de valószínűleg szőba került a haza sorsa is, s tíz esztendő múlva bizonyynyal szomorúbb lett volna a beszéd tárgya, ha meg lehetett volna tartani a találkozót. A fogságról nem hiába emlékeztek meg; habár a valóságban fogoly senki sem volt, ott leselkedett rájuk a börtön. Többen kompromittálva voltak. Egressy Gábor Törökországban bujdosik, Kuthy Lajos Biharban rejtőzködik (hogy néhány év múlva hivatalvállalással kompromittálja magát a hazafiak előtt is), Vachott és Kazinczy visszavonultak szintén a gyanú súlya alatt, a minthogy Vachott nem is kerülte el a rablánczot sem. Aligha jutott valakinek is eszébe akkor az összejövetel, a napló, melyet a távollevő köteles beküldeni, s a szent fogadás ellenére is valószínűleg üresen maradtak a székek a Pilvax egyik asztalánál.

V. J.

— A M. Tud. Akadémia class. philologiai bizottságának munkaprogrammja. A bizottság, tekintettel az Akadémia I. osztályának a kétnyelvű kiadások megszüntetését vagy megszorítását ajánló átiratára, továbbá munkásságának célirányosabb berendezésére és anyagi eszközeinek aránylagos csekélységére is, szükségesnek látta a maga *munkaprogrammjának* pontosabb megállapítását. E célból *Hegedüs István* biz. elnök elnöklete alatt *Hornyánszky Gyula* és *Vári Rezső* biz. rendes tagokból és *Gyomlay Gyula* előadóból álló szűkebb bizottsággal elkészítette a bizottság új munkaprogrammtervezetét, melyet az 1912. évi február 29-iki bizottsági ülés megvitattott s némi módosításokkal a következő formában fogadott el.

„A classica-philologiai bizottság munkaprogrammja.

I. 1. A bizottság a latin és görög irodalmi művek *fordítását* ezenül is egyik feladatának tartja, de további programmjába első sorban nem a műfajalkotó nagy remekírókat, hanem olyan, tudománytörténeti szempontból nevezetes munkákat tart fölveendőknak, melyeknek lefordításától a hazai tudomány megtermékenyítését remélheti.

Ebben a határozatában a bizottságot a következő okok vezették:

a) A bizottságnak első sorban olyan feladatokra kell vállalkoznia, melyeket nálunk csak töle lehet remélni; ilyenek pedig azok, melyek tudományos szakképzettség nélkül meg nem oldhatók. Szélesebb körű érdeklődésre számító antik remekműveknek remek formában való fordítását mai napság már több hazai testület vagy vállalat (magának az Akadémiának könyvkiadó vállalata, továbbá a Kisfaludy-Társaság, a Philosophiai Írók Társ., az Olesó Könyvtár, a Magyar Könyvtár) vagy máris felvette, vagy fokozottabb mértékben felveheti a maga programmjába.

b) Maga a bizottság majd három évtizedes fennállása óta majdnem minden nagy antik remekírónak, vagy legalább egyes műveiknek fordításáról máris gondoskodott, s nézete szerint ebben az irányban megtette, a mit az adott viszonyok között tehetett. De mivel a remekírók átültetése remek magyar formákat is követel, s mivel a szakértelem és az írói, vagy éppen költői kiválóság tapasztalat szerint csak nagyon ritkán egyesül ugyanazon fordítóban: a bizottság az előtt a dilemma előtt állana, hogy kevés, minden tekintetben kielégítő fordításon kívül tökéletlen és az Akadémiának nem méltó fordításokat is kellene ezentúl is kiadnia, vagy jobban meg kellene szorítania munkatársai számát, mintsem különböző, szintén fontos tekintetektől kívánnatosnak látszik. A tudománytörténeti szempontból jelentős munkák fordításában ez a nehézség kevésbé fogja nyűgözni a bizottságot; mindazonáltal kiemeli a bizottság, hogy efféle műveknek fordításában is a helyes és szabatos magyar stílusra nagy figyelmet kíván

fordítani, s a kiadásra pályázó műveket ebből a szempontból is gondosan megrostálja.

2. A már munkában levő fordítások közül beleillik a bizottság programjába *Strabo* és *Pausanias* fordítása, továbbá az *Aristoteles-féle Atheni államé*, a költők közül *Euripidesé*; a latinok közül *Quintilianus*, a *Cicero-féle de Oratore* és némileg *Plinius* leveleinek és *Martialisnak* fordítása is, melyek részben különben is már a bizottság előleges tudtával készültek vagy vannak készülöben.

3. Ezeken kívül kivált a következő írók, illetőleg munkák tartoznak a bizottság közelebbi programjába:

A) Tudománytörténeti szempontból, tehát első sorban:

a) *Görögök*. Aristoteles még le nem fordított munkái, kivált a *Metaphysica*; Polybius; Hippocrates, kivált a *περὶ ζέρον ὁράτων καὶ τόπων*; Dionysius Halicarnassensis; rhetorikai művei; Demetrius *περὶ ἐρμηνείας* című műve; Diogenes Laërtius; Ptolemæus *Almagestja* (*Μαθηματικὴ σύνταξις*); Alciphron; Epictetus. Nem zárkózik el a bizottság a magyar történelemmel kapcsolatos bizánczi kútforrásoknak az eddigieknél (nevezetesen a bonni kiadás latin fordításainál) hívebb fordításától sem.

b) *Latinok*. Cicero még le nem fordított rhetorikai munkái; Plinius *Historia Naturalis*; a Seneca-féle *Quæstiones Naturales*; Celsus; Ammiannus Marcellinus; Vegetius.

B) Másodszorban, csak kiváló magyar stilsztáktól:

a) *Görögök*. Plato még le nem fordított dialogusai, kivált *Timæus* és *Critias*, aztán *Parmenides*, *Meno*, *Philebus* és a *Törvények*; a nagy attikai szónokok közül kivált *Antiphon*, *Lysias*, *Isocrates*. *Demosthenes* még le nem fordított beszédei (a demegoriák, a *Leptinea* és a *Midiana* kivételével); *Lucianus* szemelvény; a költők közül *Callimachus*, *Herondas*, az idyllköltők még le nem fordított művei.

b) *Latinok*. Cicero összes *Verrinái*, még le nem fordított *philosophiai* művei (a *Somnium Scipionis*); *Petronius*-szemelvény; a költői művek közül *Vergilius Georgicái*, *Ovidius Fastija*.

4. Mivel pedig nem bizonyult célszerűnek az eddigi gyakorlat, hogy t. i. a fordítók előzetesen érintkezésbe sem lépve a bizottsággal, egyszerre egy-egy egész munka fordításának benyújtásával sokszor hiábavaló fáradságot okoztak saját maguknak, a bizottságnak pedig a bírálattal járó munkán kívül hiábavaló költséget is: különösen figyelmébe ajánlja a bizottság a fordítóknak, hogy egyelőre mindig csak körülbelül egy nyomtatott ívnek megfelelő *mutatványt* küldjenek be a bizottság előadójának (ez idő szerint Gyomlay Gyula, Budapest, VIII., Aggteleki-utca 8.), melynek alapján a bizottság nekik további munkájukban haszonnal értékesíthető tanácsokat adhasson: ily módon ugyanis egyrészt a bizottság is kevesebb munkával s mégis pontosabban bírálhatja meg a fordításokat, másrészt a fordítók is megmenekülnek esetleges csalódásoktól. A mutatványnak nem szükséges épen az illető munka legelejét magában foglalnia, sőt kívánatosabb, hogy valamely más, különösen jellemző (és nehéz) későbbi részletet öleljen fel.

II. A mi valamely görög vagy latin szövegnek *editióját* illeti, ha az editio a tudomány szempontjából határozott haladást jelez, a bizottság ilyenek kiadását is feladatának ismeri. Feltételül tűzi ki azonban, hogy a tervezett editio vagy új kézirati apparátuson, vagy a meglévő apparátusnak új szövegtörténeti szempontok szerint való értékelésén alapuljon.

III. Csak ilyen kritikai szövegek vehetők fel ezentúl a fordításgyűjteménybe is bilinguis kiadások céljára; mivel a vallás- és közoktatási minisztérium már 1904. évi június 3-án 36,279. sz. átiratában jóváhagyta az Akadémia ilyen irányú javaslatát, a bizottság határozatképen kimondta, hogy idegen szövegek pusztá utányomása újonnan kiadandó auctoroknál ezentúl mellőzendő. A fordítónak azonban gondja legyen arra, hogy munkája alapjául ne valamely elavult kiadást vegyen, hanem a leg-

jobbat (tehát rendszerint egyúttal a legújabbat) s bevezetésében vagy jegyzeteiben jelezze, hol és miért tartotta szükségesnek eltérni az alapul vett szövegtől.

IV. Feladatának tartja a bizottság ezentúl is egyes művekhez való olyan szövegmagyarázatok (kommentárok) kiadását, melyek tisztán tudományos szempontból foglalkoznak az illető auctor szövegével s e tekintetben kétségtelen haladást jeleznek. A magyarázott szöveg kiadására nézve azonban e munkaprogramm II. és III. pontja lesz irányadó.

V. Az Ügyrend 48. cikkelyében említett többi feladatok közül jelenlegi dotatiója és viszonyai mellett a bizottság egyelőre még csak egyet tart lehetségesnek: a görög és római irodalomra és művelődésre vonatkozó, önálló kutatásokon alapuló *monographiák* kiadását, különösen olyanokét, melyek a magyar tudományos irodalom érezhető szükségleteit pótolnák, vagy a magyar kultúra fejlődésével kapcsolatban állanának. De — már csak a bizottság szerény dotációjának lekötöttségére való tekintetből is — kívánatos, hogy ilyen munkák szerzői is, kivált ha munkájuk kiadását máskülömben egyáltalában nem remélhetik, minél korábban érintkezésbe lépjenek magával a bizottsággal.

— Verseghy «Rikóti Mátyás»-ának (1804) egy kései hatása érezhető Fáy András *A szutyofalviak* (1836) című regényének egyik epizódjában. Az irodalom iránt erősen érdeklődő Fáy már 18 éves korában olvashatta (szül. 1786) Verseghy munkáját, mely megjelenése idejében nagy feltűnést keltett.¹⁾ Hogy mit köszön Fáy a *Rikóti Mátyás*nak, azt a tartalmi egybevetés fogja megmutatni.

Verseghynél egy műveletlen és tudákos falusi kántorról szól az ének,²⁾ a ki főleg zenészi és költői talentumára büszke. Apolló asszonyról (sic!) azt hallván harangozni, hogy az a jeles költőket megkoszorúzza, erre a babérva vágyik és minden idejét a versírásnak szenteli, családját és hivatalát pedig teljesen elhanyagolja, nagyzási hóbertjában lenézi az együgyű falusiakat. A falú derék plébánosa, látván Rikóti aggódó családját és a kántor egyre növekvő hóbertjának a veszélyeit, azt tanácsolja Rikóti földesurának, hogy megszégyenítés útján gyógyítsák ki a kántort mániájából. A földesúr, a ki szereti a bolondos Rikót, rááll a tervre. Nagy ünnepséget rendez, melyre Rikót, a ki alkalmi versével akar dicsőséget aratni, vaskos tréfák közt Apolló nevében megkoszorúzzák. Ő azonban a gúnynak csak kis részét érti meg és nem gyógyul ki hóbertjából, csupán megszégyenül egy kisé. Fáynál a megfelelő humoros epizód mindössze három fejezetet foglal el regénye második kötetében. Fáy hőst, Hans Sachs analógiájára, csizmadiának teszi meg, a kinek azonban mint egyházfinak és harangozónak szintén van köze az egyházhoz. Egyszer fülébe jut, hogy egy «Szachs János» nevű csizmadia költött Apolló megkoszorúzott, mire ő is erre a koszorúra vágyik. Poétikai leczkéket vesz a rektortól és aztán megénekel fűt-fát, bokrot. Nagyzási mániájában ő is mélységesen lenézi tudatlan létére az együgyű falusi népet, tartása nevétségesen ünnepléses lesz, úgy hogy felesége elmezavarodástól félti őt, a ki fokozódó hóbertja kedvéért mesterségét és családját teljesen elhanyagolja. Végül itt is egy derék falusi lelkész segít a bajon, a ki az aggódó Malátáné kérésére a csizmadiát kedvelő földesurat megnyeri kigyógyítási tervének.

¹⁾ V. ö. Császár Elemér: Verseghy Ferencz élete és művei, Budapest, 1903. 223—224. l.

²⁾ Itt kizárólag a mese lényegére szorítkozom és az eposz szatirikus és esztétikai célzatát figyelmen kívül hagyom. L. erről kimerítően Császár E. i. m. 213—225. l.

Az alkalmat itt szintén egy ünnepély: a szutyogfalvi torony aranyozott gombjának a fölteveése, szolgáltatja, a melyen Jónás alkalmi panegyricumát szavalja el abban a reményben, hogy utána Apolló koszorújával fogják megkoszorúzni. Azonban hatalmasan csalódik, a mennyiben a földesúrtól és a lelkésztől előre felbújtatott falusiak kinevetik és kigúnyolják, úgy hogy szégyenkezve távozik. De még nincs vége a megszégyenítésnek. Verset akarnak tőle venni sajtakarónak, majd pedig egy óriási koszorút hoznak neki «a koszorús költőnek» felírással és egy bökversmelléklettel:

Megúnván már varrni a lábbelieket
Férezelget iszonyú hitvány rossz verseket.

Malátának használ a keserű orvosság és visszatér mesterségéhez, egy újabb példával illusztrálván a «ne sutor ultra crepidam» igazságát.

Látnivaló, hogy Fáynál hasonló egyrészt a milieue rajza, a mennyiben ebben az epizódban is a falusi lelkész és a földesúr a hős jóakarói, másrészt pedig azonos az alapeszme: egy Apolló koszorújára vágó megvadult verselőnek (legyen az kántor vagy csizmadia) megszégyenítés útján való javítása. A megszégyenítés módjában Fáy egészen önálló, új tréfákkal és ötletekkel mulattatja az olvasót, úgy hogy a részletekben eredetinek lehet mondani. A koszorúzás eszméje nála is megvan ugyan, de más kivitelben. Az epizód meséje, minthogy nincs tendenciákkal megtűzdelve, a mai olvasóra nézve élvezetesebb, és komikuma is finomabb, mint Verseghy eposzáé. Fáy fontos változtatása, hogy nála a csizmadia hős nemcsak megszégyenül, hanem ki is gyógyul. A hősnek valamely hibából való kigyógyítása különben Fáynak egyik kedvencz jellemfejlesztő eljárása, mi által a típusok egyúttal bizonyos egyéni szint is nyernek. A megszégyenítéssel operáló gyógymódot Fáy ebben a regényében még egy képzelt betegen is sikerrel alkalmazza. A kúrálást ebben az esetben is főleg a derék lelkész végzi. Ez az eszme szintén nem új, mert már Fáy előtt Kisfaludy Károly és Kovács Pál is kigyógyítanak képzelt betegeket. Kisfaludy a *Barátság és szerelem* (1822) című novellájában, a melyben a hypochonder átalakulásának pszichikai folyamatát még nem tünteti fel, és a *Betegek* című vígjátékában, Kovács Pál pedig a *Legjobb orvos a házasság*¹⁾ című darabjában szerepeltet képzelt beteget. Ezek közt a művek között azonban csupán témarokonság van.

Annyi tény, hogy Fáy ebben a regényében — ha tudatosan vett is át másoktól motívumokat, és nem tudattalanul — ügyes kölcsönzőnek bizonyul.

(Kisszeben.)

DOBÓCZKI PÁL.

— Barclay «Argenis»-ének magyar fordításaihoz. BARCLAY JÁNOS *Argenise* 1621-ben jelent meg s mint ismeretes, politikai vonatkozásainál fogva nagy hatással volt a modern irodalmakra, elsősorban a francziára. (V. ö. Becker F. Ágost dolog. a *Zeitschrift für vergleichende Litteratur*, 1904. Ismerteti Heinrich Gusztáv: EPhK. 1904. 73—74.) Argenisnek eddig két magyar fordítása jelent meg nyomtatásban:

1. Barkláj Argenisse. Deákbold szabad fordítás K. Boér Sándor által. (8-r. XVI + 328 l.) Kolozsvárott. 1792. Hochmeister Márton. (Rövidített fordítás.)

2. Barklajus János Argenisse, mellyet néh. *Féjér Antal* deák nyelvből magyarra fordított. Özvegye pedig *Szánkfalvai Steinicher Katalin* maga költségen kinyomtatott. 3 kötés. Képekkel. Egerben 1792. Püspoki

¹⁾ Thália 1837. III. kötet.

betűkkel. (I. k. 8-r. 12 képpel. 8 + 411 l. II. k. 11 képpel. 376 l. III. k. 13 képpel. 377—748 l.)

A felsorolt fordításokkal egyidejűleg készült HALLER ANTAL gr. fordítása is, melynek kézírata jelenleg a dési áll. főgimnázium tanári könyvtárában található. Czíme: *Argenis király kis aszszony.* | *Irta Dedkul Barklai János.* | *Magyarul* | *Hallerkői Groff Haller Antal* | *a* | *császári királyi és apostoli felségnek* | *Második Leopoldnak* | *az Erdélyi királyi fő kormányzó széknél* | *belső tanácsosa.* A kézirat nagy ívrét 757 l. Haller írásával, ki az utolsó lapon a következő megjegyzéssel fejezte be fáradságos munkáját: „791. die 6 Decembris in Kaplyon hoc opus secundario labore polivi. Annorum 60 minus 6 mensibus. Antonius Haller mp.” A kézirat jegyzetekkel is el van látva, hiányzanak azonban belőle a latin szövegben található versek fordításai, melyeket Haller — úgy látszik — utólag akart beilleszteni; csupán az első vers fordításával készült el, mely így hangzik:

Igy irta természet rósa szín orcáját,
fejér piros színnel festette rósáját,
emelte kezével mester alkotmányát,
még szépség polczára ültette állását.

Igy rakta szemeit ragyogó tűzével,
lobognak füst nélkül villám fényességgel,
ne véljed ezeket emberi szépségnek,
Istennek munkája képei ezeknek.

Arannyal ékesült szekere Fœbusnak,
mely fényes sugárit hordozza világuak,
ez pár ifiúnak különbözö becse,
ragyogó szépségét csillag ettől féltse.

Castor és Polluxnak tündöklö világí
merülhetnek tenger öblében fáklái,
mert feldúlják ezek tüzeit egeknek,
felül mulják szépét Márs ékességének.

Nézzed kérlek Mársot Lemnus szigetében,
óriás koholta fegyver öltözetben,
négy lovú szekeren aranyoson ülve,
fényes sinór gyepölt módosan viselve.

Bár Lemnus szigete öltözte pánczéiban,
rettentőbb ezeknél nem lesz harcizásban,
nézzed kenetekkel mosódva kezeit,
mely kegyesen nyújtja Venusnak ujjait.

Ha Venusért Nárdus kenetekkel él is,
kellemetessége nem ér ide még is.
Erős volt hatalma, még Vénust nem nyalta,
elgyengült erejét Vulcanus megcsalta,
mídmön szerelméért vasbilincsbe zárta
s felesége vétkét evvel boszullotta.

Haller Antalnak br. Bruckenthal Sámuelhez írt üdvözlése (Szeben, 1777.) eddig is ismert volt. (Szinnyei J.: *Magyar Írók* IV. 351. l.) Életrajzáról a következőket tudjuk: 1731-ben született, anyja, gr. Korda Zsuzsanna volt. 1765—66-ban a királyi tábla számfeletti ülnöke, 1774-ben Küküllőmegye administratora, 1775-ben Felsőfehér megye főispánja, 1777-ben kormányzó tanácsos és kamarás lett. Felesége gr. Mikes Julianna, kitől három gyermeke született: Ferencz, István és Antal. Meghalt 1796-ban. Br. Bruckenthalhoz írt néhány levelét H. Herbert adta ki 1903-ban. (*Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde.* N. F. XXXI. 1903. 569—70, 628 és 303. l. Ugyanezen kiadvány 1012. lapján olvasható fent közölt rövid életrajza is.)

(Budapest.)

LUKINICH IMRE.

— Bertaut könyve Voltaire-ről. Voltaire ezen legújabb életrajza (*Voltaire*, Paris, 1912. 192 l.) nem gazdagítja új adatokkal a tudományt. Szerzője nem is törekedett erre: megelégedett annyival, hogy Beaune, Desnoiresterres, Maugras, Foulet, Noël, Crouslé stb. után lehetőleg plasztikus képét adja V. életének és sajátos egyéniségének. Mindenesetre kifogásolható, hogy az ember mellett a költő túlságosan háttérbe szorult, de ezt is megérthetjük, ha tekintetbe vesszük, hogy a könyv a Michaud-féle könyvkereskedésnek: *La vie anecdotique et pittoresque des grands écrivains* cz. vállalatában jelent meg; (ebben a vállalatban különben egyéb művészek élete mellett Séché-től *Stendhal*, Allen-től *Musset* életrajza is röviddel ezelőtt látott napvilágot). Jules Bertautnak élvezetes formában megírt kis műve, melyet ezenfelül gazdag és sikerült illusztrációk is díszítenek, találó képét rajzolja meg az írónak. Kezddő philologusaink sok érdekes és jellemző apróságot találhatnak benne.

(Budapest.)

IFJ. DENGI JÁNOS.

— Szent Vilma legendája. (V. ö. EphK. 1911. febr. füzet). A londoni *Notes and Queries* című hetilap idei június 1. számában egy levelező írja, hogy Olaszországban, Brunateban van egy kis kápolna, mely egy Szent Vilmának van szentelve, ki állítólag egy angol királynak volt a nővére és mint a szoptató anyák védőszentjét tisztelik a hívők. Úgy látszik, e szent egy és ugyanaz a boldogult Katona Lajos cikkében említett nővel, ki a legenda szerint szintén angol királyleány volt.

(London.)

KROFF LAJOS.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, lettere ed arti. Anno accademico 1911—12. Tomo LXXI (Serie ottava — tomo quattordicesimo) Dispensa prima — settima. Venezia, presso la Segretaria del R. Istituto, Palazzo Loredan S. Stefano. 8-r. XLV + 1074 l.

**Dr. Baltavári Jenő*: Az indogermánok. Nyelvük, rokonságuk, őshazájuk és műveltségük. Első rész: Az indogermán nyelvek. Veszprém, Egyházm. Könyvnyomda, 8-r. 49. l.

**Barbul Jenő dr.*: Fejezetek a román irodalomtörténetből. Budapest, Hornyánszky, 1912. Legn. 8-r. 32 l.

Barla-Szabó Titus: Rendszeres francia nyelvtan. Francia-magyar kettős szöveggel s nyelvtani táblázatokkal. A középiskolák használatára. Lőcse, Braun Fülöp. 1912. 8-r. 94 l. Ára 1-80 K. (Francia czimlappal is.)

Békefi-émlékkönyv. Budapest, (Stephanum) 1912. N. 8-r. 437 l. Ismertetését l. e füzet 740—742. l.

**Berde Juliánna Mária*: Bacsányiné Baumberg Gabriella élete és költészete. Kolozsvár, (Stief), 1912. Legn. 8-r. 98 l.

Bilinszky Lajos dr.: A magyar nemzeti irodalom története olvasókönyvvel; a tanító- és tanítónőképző intézetek IV. osztályának. Budapest, Szt. István-társulat 1912. 8-r. 319 l. Ára 280 K.

Bothár Dániel: Lethenyei István. Adalékok a dunántúli polemikus irodalom történetéhez. Pozsony, 1912. (Kny. a Theol. Szaklap 1912. évf. ből). 8-r. 36 l.

Bothár dolgozata elsősorban a nyomtatott források alapján (Payr, Klein, Fabó stb.), másrészt Hrabovszkynak a soproni ág. hitv. evang. lyceum könyvtárában levő kéziratai alapján összeállítja Lethenyei életének adatait és megmagyarázza vitáit. Első fontos megállapítása a pápai polemikára vonatkozik: a vita kitörésére Lethenyeinek 1613-ban a pápai evangélikusok kérésére az úrvacsoráról írt, illetőleg Huber *Compendium*ából fordított fejtegetése adott okot; ugyanebben az ügyben, de csak 1616-ban

Zvonarich Mihály is írt e kérdésre magyarázatot. A *Symbolum Discordantis nova Concordia* volt a Samarjai-féle *Harmonia* meghamisításának (1633.) az életrekeltője. Hrabovszky említése alapján végül kiegészíti Lethenyei munkáinak a jegyzékét az 1637-ben Csepregen megjelent *Epicediónnal*. Ezen a három, irodalomtörténetünkben is számbaveendő adaton kívül a kis dolgozat szépen szedi össze Lethenyei életrajzának adatait és világos szemmel tekint be a Dunántúl protestáns egyházainak az életébe. Szorgalmas és figyelmes kutatásról tesz bizonyosságot. Színnyei adatait Bothár dolgozata alapján a következőkben kell módosítani: 1611-től sárvári rektor, 1615 máj. 20-án a lövői gyűlésen mint ikervári lelkész szerepel (?) 1644 után kőszegi pap; 1653-ból a röjtöki synodus partialisról való az utolsó reá vonatkozó adat. 1655 körül halt meg. A többi életrajzi adat Színnyei-nél is helyes.

Canti popolari ungheresi. Scelti e tradotti da Silvino Gigante. Milano—Palermo—Napoli, Remo Sandron. é. n. 8-r. 203 l. Ára 250 L.

Dumas (père): Napoleon élete. Ford. Böllni György. Budapest, Révai, 1912. 8-r. 332 l. Ára 1'90 K.

Endrei Gerzson dr.: A papiruszok világából. Losonez, Kármán, 1912. 8-r. 28 l. Ára 60 fill.

Erdélyi Nemzeti Múzeum. Dolgozatok az E. N. M. Érem- és Régiségtárából. Szerkeszti *Pósta Béla*. Kolozsvár. Az intézet kiadása. 1910. I. 1911. I. II. 1912. I. II.

Erdős Tivadar: Görögországi tanulmányutam. Besztercebánya, Havelka, 1912. 8-r. 41 l. (12 képpel).

Értesítő, Erdélyi Történelmi. Szerk. és kiadja Veress Endre dr. Megjelenik évenként négyszer. Előfizetési ára 4 K. Kolozsvár. I. évf. 1—2. sz. 1912. 8-r. 64 l.

Evkönyve. A pannonhalmi főapátsági főiskola — az 1911—1912-iki tanévre. Közzéteszi Zoltványi Irén dr. főiskolai igazgató. Pannonhalma, 1912. N. 8-r. 315 l. A rendkívül terjedelmes és gazdag Evkönyv bennünket érdeklő dolgozatai a következők: Szent Pál görög műveltsége dr. Kemenes Illéstől, Goethe Faustjának 356. sorához dr. Biró Anyostól, A mellérendelő és alárendelő viszony kifejezése az északi osztják és a votják nyelvben Dr. Klemm Antaltól, Szentmiklóssy Timót dr. Zoltvány Iréntől (kimutatja, hogy az e néven ismert író és műfordító, a ki a XVIII. század végén működött, nem a benczés szerzetes, Szentmiklóssy Timót Alajos, hanem névrokona, egy ref. prédikátor), Carlyle hatása Gyulai Pálra dr. Zoltvány Iréntől.

Gálos Rezső: A hét alvók legendája. Budapest, Stephaneum, 1912. 8-r. 18 l.

Grayger Róbert: Lenau és Fontane. Bpest, (Franklin) 1912. 8-r. 31 l. *Hefty* Gyula Andor: A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben. Nyelvészeti füzetek 66. sz. Budapest, Athenæum, 1912. 8-r. 58 l.

A szerző a térszíni formák neveit, tehát ilyeneket, mint hegy, völgy, bércz, orom, part, nyereg stb. gyűjti össze. Megállapítja az idevágó szókincset, az egyes szavak korát, földrajzi elterjedését régente és ma, eredeti jelentését s jelentésváltozatait s eredetét. A dolgozat egy tárgykör szókincsét teljesen felöleli s becses anyagot nyújt a földrajztudósoknak a terminologia gazdagításánál, a helynévkutatóknak a helynevek állandó elemeinek megállapításával, a történettudósoknak a településtörténeti viszonyok megvilágítására. A nyelvészeket is érdekelni fogja a szófejtésnél a földrajzi elterjedés módszerének alkalmazása, amely pl. a *halom*, *gorond*, *part* cikkekben érdekes feltevésekre vezet.

Jókai, Olcsó. Budapest, Révai, 1912. K. 8-r. Számonként 40 f.

61. Anekdotakönyv. II. sorozat. 63 l.

62. Életrépek. 59 l.

63. Házasság éhségből és más elbeszélések. 60 l.

64—66. A fekete vér. 235 l.

67—70. A Domokosok. 131, 124 l.

*Karl Lajos: Francia irodalmi tanulmányok. Budapest, Benkő, 1912. N. 8-r. 95 l. Ára 2 K.

Kiss Ernő, dr.: Dávid Ferenc. Kolozsvár, M. Unit. Egyház, 1910. N. 8-r. 93 l. Ismertetését l. e füzet 743—745. l.

*Kiss Gyula: Br. Eötvös József és A nővérek. Budapest, (Kultur ny.) 1912. N. 8-r. 43 l.

*Komonczy Gáspár: Idők, actiók, különös tekintettel a régi latin-ságra. Komárom, (Spitzer), 1912. 8-r. 136 l.

Kozák Lajos: A metafora és Arany metaforái. Budapest. (Markovits és Garai), 1912. 8-r. 74 l.

Könyvtár, Magyar. Budapest, Lampel, 1912. K. 8-r. Ára számonként 30 fillér.

661—662. Jens Peter Jacobsen: Mogens. Lövés a ködben. Ford. Benedek Marcell. 69 l.

663—664. Wlassics Gyula: Deák Ferencz. 74 l.

665—666. Reviczky Gyula: Apai örökség. Elbeszélés. 110 l.

667. Irói arczképek. IV. Kozma Andor: Gyulai Pál. Az ember és a költő. 51 l.

668—669. Molnár Ferencz: Bárány Márczius és egyéb elbeszélések. 82 l.

670. Strindberg: Történelmi miniatűrök. Ford. Schöppflin Aladár. 63 l.

Közlemények Szepesvármegye multjából. IV. évf. 2. sz. Lőcse, 1912. 69—126 l.

Az első értekezés tudományunkat is érdekli, bár nagyobb a kultur-históriai jelentősége: «Könyvek és képek a Szepességen a XVI—XVII században» cz. alatt az Orsz. Levéltár urbéri és egyéb összeírásai, leltárjai, feljegyzései alapján beszámol a Szepességen megvolt könyvekről és képekről.

*Kreszta Riza: A magyar verses legenda története. Kolozsvár, (Szent Bonaventura kny.) 1912. 8-r. 116 l.

Loisch János: Buda Haláláról. II. Hasonlatok. Budapest, (Athenæum), 1912. 8-r. 25 l.

*Mellinger Kamilla: Botond. Budapest, (A Nap ny.) 1912. 8-r. 51 l.

Nyelvőr, Magyar. 41. év 6. sz. Budapest, 1912. 249—296.

E füzetben Turóczy József folytatván Szarvas Gábor írói működésének méltatását, ifjúkori drámai kísérleteit ismerteti.

Pap Károly: Adalékok Arany debreczeni diákságához. Budapest, (Franklin), 1912. N. 8-r. 16 l.

Revue de Hongrie, IX. k. 5. és 6. f. Budapest, 1912. N. 8-r. 321—480. 1. X. k. 7—9. f. 1—240 l.

Az öt füzet közül a X. kötet 8. füzete igen gazdag philologiai czikkekben. Haraszi Rostand-életrajzának folytatásán kívül Henri Tronchon számol be «La découverte d'une littérature: France et Hongrie» czím alatt arról, mennyi irodalmi nyoma van annak, hogy a francziák érdeklődtek a magyar nyelv, irodalom és kultúra iránt, Weber Artúr pedig «Don Juan en Hongrie» czímmel azokról a költői művekről emlékszik meg, melyek több-kevesebb kapcsolatban vannak a Don Juan alakjával.

zász Ferencz: Lusus Mundi. Az Apor és azzal vérokon családok története és nemzedékrendje. Írta Altorjai báró Apor Péter. Ford. —. Kolozsvár, Stief, 1912. 8-r. 64 l.

*Stieglmár Róbert: George Meredith komikum-elmélete. Budapest, Németh József, 1912. 8-r. 72 l.

Szinnyei József (id.): Magyar Írók élete és munkái. XIV. k. 9. f. (Vitéz—Wass). Budapest, Hornyánszky, 1912. 1281—1440 h. Ára 1 K.

Weber Arthur: Kleist. Budapest, (Hornyánszky), 1912. K. 8-r. 48 l.

Weber Arthur: Don Juan en Hongrie. Budapest, (Athenæum), 1912. N. 8-r. 18 l.

APOLLINARIS SIDONIUS.

(Vége.)

A XXIII. számú költemény (*ad Consentium*) Narbo városának a gótoktól 461-ben történt bevétele után, de még II. Theoderich életében (+ 466) készült. Consentius narbói születésű előkelő férfiú volt, a ki latin és görög nyelven sikerrel áldozott a múzsáknak.¹⁾ Az ő vendégszeretetét élvezte Sidonius nemsokára a gót ostrom után. Ezt és Consentiusnak egy neki beküldött költeményét köszöni meg Sidonius ebben az 512 hendecasyllabusból álló költeményében. Először is Consentius szülővárosát, Narbót, dicsőíti; a nemrég lezajlott ostrom jelei becsületére válnak, mert bizonyítják lakóinak vitézségét és állhatatosságát; azért új uruk (Theoderich) is bízhatik hűségükben:

Tu pulsate places fidemque fortem
Oppugnatio passa publicavit.
Hinc te Martius ille rector atque
Romanæ column salusque gentis,
Theodericus amat sibi que fidum
Adversos probat ante per tumultus.

Különös érdeme Narbónak, hogy oly jeles férfiakat szült, mint Carus császárt és a Consentiusokat, apát és fiút, a kiknek érdemeit Sidonius bőven kifejti.

Hogy Sidonius Theoderichot akkor, a mikor a rómaiktól elveszi Narbót, Romanæ column salusque gentis-nek nevezi, bizonyára nem válik nagyon becsületére. Érthetővé teszi mégis ezt az elszólását a zavaros kor, a melyben a politikai helyzet folytonos változása következtében már senki sem tudta jóformán, hogy ki a jóbarát, ki az ellenség. Idacius szerint (ad annum 461) Agrippinus Gallus juttatta Narbót Aegidius római hadvezér ellen való gyűlöletből Theoderich kezére, hogy magának biztosítsa a gótok segítségét. Theoderich tehát itt is egy római párt szövetségese gyanánt szerepelhetett.

Külömben Sidonius nem titkolja érzelmeit, a melyekkel a Galliát előzőnlő barbárokkal szemben viseltetik. A XII. számú költeményben (*ad V. C. Catullinum*) az arelatei lakoma alkalmából említett Catullinus barátjához²⁾ így szól: «Mit kívánsz lakodalmi dalt tőlem, a kit

¹⁾ Ep. VIII, 4, 2.

²⁾ L. 714. l.

csapatostul körülvesznek a hosszúhajúak, és hallgatnom kell germán szót, és dicsérnem kell, a mit a torkos burgundi dalol, a ki avas vajjal kenegeti haját. Elment a kedvem a hatlábú versektől, a mióta hétlábnyi patronusokat kell látnom. Boldogok a te szemeid, füleid, orrod, hogy nem kell már kora reggel hagymás és fokhagymás bőfő-géseket szagolnod, és nem állítanak be hozzád hajnal előtt akkora óriások, hogy Alkinous konyhájába sem férnének. De — így fejezi be, célzással arra az egykori ráfogásra, hogy ő írta azt a bizonyos szatirát — elég ebből ennyi, hogy ne mondja valaki ezt is szatirának.»

Az utolsó, XXIV. számú költemény (*Propempticon ad libellum*) úgy, mint a IX. számú, ismét Magnus Felixhez van intézve. Útnak indítja versgyűjteményét Arverniből és úgy szabja meg útját, hogy sorban betérjen jó embereihez, míg a tizedik napon majd eljut Narbóba Magnus consul házába; ott keresse fel ennek fiait Felixet és Probast és ez utóbbinak feleségét, Eulaliát, Sidonius unokahugát.

Mind ezek a költemények, egynek, a XVI. számúnak kivételével, a melyről alább kell még szólanunk, egészen a pogány római költészet nyomdokaiban haladnak. Tárgyválasztás, szerkezet és előadás dolgában különösen Statius Silvae című verseskötönyve volt az ő mintája. Frazeológiája Statiuson kívül a legtöbb egyezést Claudianusszal mutatja,¹⁾ ellenben a kor szerint is hozzá elég közel álló földijének, Ausoniusnak, alig mutatkozik valami hatása;²⁾ sőt Sidonius, a ki irodalmi ismereteinek fitogtatása végett úgyszólván valamennyi régi és újabb költőt és írókat rövid jellemzéssel megnevez műveiben, Ausoniust csak nagyon mellékesen egyetlen egyszer említi egyik levelében.³⁾ Sidonius prosodiája megfelel a klasszikus kor prosodiájának, legfeljebb hogy idegen szók időmértékében van némi önkény, pl. philosophi, cātholicus, Euripides. Belső értéke ennek az egész alkalmi költészetnek csekély; hiszen nem költői ihletnek szüleménye, hanem annak a törekvésnek, hogy szorgalmas tanulmánnyal szerzett verselési ügyességével kedveskedjék befolyásos embereknek, és a literatusok szűk körében hírnévre tegyen szert. A verselés technikáján kívül elismerést érdemelnek sikerült leírásai, a melyek a természetnek és a mozgalmas emberi életnek pontos megfigyelésére vallanak. Ellenben tudákos, mesterkélt stílusa, a nyakatekert szörend, ízléstelen szószaporítás fárasztóvá teszik ezeknek a verseknek az olvasását.

Vajjon az a 24 költemény, a mely versgyűjteményében ránk maradt, Sidonius világi életének egész termése volt-e? Nem tartom valószínűnek. Fentebb szó volt egy elég ügyes költői rögtönzésről, a mely Maiorianus császár idejében egy baráti lakoma alkalmával készült,⁴⁾ s a melyet nem vett fel verseskötönyvébe, hanem csak húsz évvel később csatolt egyik leveléhez. Ilyen mellőzött költeménye bizo-

¹⁾ L. Geisler, *Loci similes auctorum Sidonio anteriorum*. Függetlén Luetjohann Sidonius-kiadásához, *Mon. Germaniæ hist.* VIII. 351. s k. l.

²⁾ Azok a szorosabb egyezések, a melyeket Geisler Sid. II, 157—163. és Aus. XX, 53—67. közt kimutat — ezek a versek a hét görög böles tanítását iparkodnak lehetőleg rövid mondásokba foglalni — közös forrásra, iskolai reminiscenciára vezethetők vissza.

³⁾ Ep. IV, 14, 2.

⁴⁾ L. 715. l.

nyára több is volt. De azt hiszem, hogy azok a költemények, a melyeket Sidonius maga adott ki, szintén nem maradtak mind reánk. Egyik utolsó leveléhez csatolt költeményében, a melyben számot vet egész írói tevékenységével, költészetről ezeket mondja:

Præter heroos ioca multa multis
Texui pannis; elegos frequenter
Subditos senis pedibus rotavi
Commate bino.

Nunc per undenos equitare suetus
Syllabas lusi celer atque metro
Sapphico creber cecini, citato
Rarus iambo.

Nec recordari queo, quanta quondam
Scripserim primo iuvenis calore,
Unde pars maior utinam taceri
Possit et abdi.

Már pedig sapphoi versmértékben a fennmaradt költemények közt épen csak ezt az egyet találjuk; de a *ioca multa* és a *iuvenis calor* is alig fedezhető fel ránk maradt költeményeiben, valamint nem találunk bennök semmit sem, a mit erkölcs tekintetében akár püspök korában is restelnie kellett volna. A Magnus Felixhez intézett ajánló költeménynek (IX.) következő szavai:

Quid nugas temerarias amici,
Sparsit quas teneræ iocus iuventæ,
In formam redigi iubes libelli?

szintén nem illenek jól a fennmaradt gyűjteményre.

Hogy Sidonius maga az ő költeményeit többféle gyűjteményben adta ki, az egyik leveléből következtethető, a melyhez egy Philimatis nevű nő sírkövére vésendő epigrammát csatol azzal, hogy, ha barátja ezt elég jónak tartja, akkor az ő könyvkereskedője átveszi majd, hogy epigrammáinak többi kötetéhez csatolja.¹⁾ Mommsen úgy vélekedik,²⁾ hogy Sidonius külön adta ki a ránk maradt gyűjtemény első nyolcz költeményét, külön a IX—XXIV. számú darabokat, melyek közül az első és az utolsó Magnus Felixnek ajánlja költeményeit. Ezt a magában véve valószínű feltevést támogatja a kéziratok állapota, a mennyiben a X. századból való codex Marcianus csak az első nyolcz költeményt foglalja magában. Különösnek marad így is a költemények hagyományos rendje, a mely szerint a panegyrikusok a kronológiai rend megfordításával következnek egymás után (Anthemius, Maiorianus, Avitus), az első felajánló költemény pedig (III. *ad libellum*) nem a gyűjtemény élére, hanem Anthemius és Maiorianus panegyrikusa közé van téve. Ebben a felajánlásban Petrust az ő Mæcenasá-

¹⁾ Ep. II, 8, 2: Quam si non satis improbas, ceteris epigrammatum meorum voluminibus applicandam mercennarius bibliopola suscipiet.

²⁾ Præfatio in Sidonium, i. h. p. L.

nak mondja. Erről a Petrusról hallottuk már, hogy Maiorianus császár titkára (*magister epistolarum*) volt; az ő tiszteletére rögtönözte Sidonius egy baráti lakomán a többször említett anakreoni verseket. Sidonius, a ki akkor nagyon rászorult Maiorianus elnézésére, bizonyára kereste az ő meghitt titkárának jóindulatát is. Valószínűnek látszik tehát előttem, hogy Sidonius költeményeinek első gyűjteményét, a mely a megmaradottakon kívül más költeményeket is foglalt magában, Maiorianus idejében adta ki és ajánlotta a császár titkárának. Ilyen körülmények közt természetes, hogy a felajánlás után első helyre Maiorianus panegyrikusát tette és utána Avitusét. Később Anthemius császár idejében ezt a gyűjteményt újra kiadhatta, de most már Anthemius panegyrikusát tette az egésznek élére.

Hogy mikor végezhetette Sidonius költeményeinek utolsó rendezését, arra nézve némi következtetést vonhatunk a XVI. számú költeményből, a melyről már fentebb megjegyeztem, hogy elűt a többi költeménytől. Míg ugyanis a többi egészen a pogány költészet nyomaiban halad, ebben az *Euchariston ad Faustum* című költeményében nem akar tudni többé Phœbusról, a múzsákról, Hippokrenéről és Amphion lantjáról, hanem a Szentlelket hívja segítségül, és az ószövetség alakjait és a megváltó Krisztust szerepelteti. Hálálkodik Faustusnak¹⁾ hármasköréből: először azért, hogy Sidonius öcsesét derék emberré nevelte, azután azért, hogy őt magát Reiben vendégszeretettel fogadta, végre különösen azért, hogy bevezette őt szent anyjához:

Omnibus attamen his sat præstat, quod voluisti,
Ut sanctæ matris sanctum quoque limen adirem.
Dirigui, fateor, mihi conscius atque repente
Tinxit adorantem pavidò reverentia vultum;
Nec secus intremui, quam si me forte Rebecca
Israel aut Samuel crinitus duceret Annæ.

Ezek a pathetikus szavak alig érthetők szósz szerint Faustus édes anyjára, hanem a *sancta mater* alatt inkább a szentegyházat kell értenünk és arra magyaráznunk az idézett verseket, hogy Faustus szentelte Sidoniust pappá, vagy legalább ő volt az, a ki arra bírta őt, hogy az egyházi rendbe lépjen.²⁾ Külömben is az egész költeménynek úgyszólván theologiai színezete előttem kétségtelenné teszi, hogy szerzője akkor már az egyházi rend tagja volt, és e szerint erre az egy költeményre nézve nem fogadható el Mommsen véleménye, a mely szerint gyűjteményünk valamennyi költeménye 468 előtt, azaz Sidoniusnak a papi rendbe való belépése előtt keletkezett.³⁾ Ha ezt a

¹⁾ Faustus Britanniából került Galliába: a Lirinus szigeten (île de S. Honorat, Cannes mellett) levő nevezetes kolostor apátja, később Reii (Rier) püspöke lett. Reánk maradt leveleit kiadta Krusch, Fausti aliorumque epistolæ ad Ruricium aliosque. (Mon. Germaniæ hist. VIII.)

²⁾ Ebben az értelemben veszi ezeket a verseket Krusch is (*præfatio in Faustum*, Mon. Germaniæ hist. VIII. p. LV); nehezen érthető, hogy mindazonáltal a költemény keletkezését ő is Mommsennel 468 előttre teszi. — Faustus iratainak tulajdonítja Ruricius is az egyházi rendbe történő belépését (l. Ruricii ep. I, 1, 1. i. h.)

³⁾ I. h. XLVIII. neque ullum inter carmina eius invenitur, quod recentioris originis indicia præ se ferat.

költeményt mégis a ránk maradt versgyűjteményben, nem pedig valamelyik leveléhez csatolva találjuk, azt lehet gyanítanunk, hogy Sidonius nemsokára a papi rendbe való belépése után költeményeinek egy végleges gyűjteményét adta ki, a melyben az előbbi kiadásokból kihagyta mindazt, a mi egyházi állásához kevésbé illett.

Ha Sidonius az egyházi rendbe való belépésétől a politikai zavarok közepett nyugalmat remélt, ebben a reményében csalatkozott. Eurich gót király, felhasználva a római birodalom bomlását, mind szűkebbre szorította a birodalom fennhatóságához tartozó galliai területet. Csakhamar az arvernusok városa volt az egyetlen Aquitania prima-ban, a mely még elismerte Róma fennhatóságát,¹⁾ de ez is ki volt téve a gótok folytonos támadásainak. Az ellentállás lelke Sidonius sógora, a vitéz Ecdicius volt, és maga Sidonius, a város püspöke, híven kitartott mellette. Szorultságukban az arvernusok a burgundiaknál is kerestek támogatást, a kiknek fejedelme, Gundobad, akkor Rómában császárrá tette Glyceriust. Maga Ecdicius Chilperichnél, Gundobad öcsésénél, járt, a ki Lugdunumban a római császár nevében kormányzott. De a kölcsönös bizalom nem volt nagy; Sidonius sürgeti sógorának visszatérését.²⁾ Ez csakugyan visszatért és egy ideig vitézül visszaverte a gótok támadásait. Sidonius elbeszélése szerint³⁾ tizennyolcz társával keresztül tört az Arvernit ostromló gótok sokaságán és halomra kaszabolta őket, úgy, hogy nem győzték eltemetni halottaikat. De az ellentállás hiábavaló volt. A birodalom, a melyhez Sidonius, Ecdicius és a hozzájuk hasonlók ragaszkodnak, végső vonaglott. Leo görög császár még egy kísérletet tesz, hogy kiragadja Rómát a barbárok kezeiből. Leteszi Glyceriust, és Julius Nepost nevezi ki nyugati cászárnak. Ez, hogy megnyerje a nyugati gótok támogatását, tárgyalásokba bocsátkozik Eurichehel. Ezáltal Galliában tetőpontjára hág a zavar. Senki sem tudja, hogy mihez tartsa magát; a ki az új császárhoz szít, az a burgundiak bosszújának teszi ki magát, és még sem nyeri meg a gótok jóakarátát, a kik tovább ostromolják Arvernit. Így a versengő hatalmak közt a római polgárok egymás ellen áskálódnak és egymásra árulkodnak. «Ezeknél az árulkodóknál», mondja Sidonius, «a barbárok is emberségesebbek; az ő gonosz besúgásaikkal megkeményítik a különben jószívű Chilperich szívét; még szerencse, hogy ezt a mi Lucumónkat az ő Tanaquilja (t. i. Chilperich felesége, Caretene) talpraesett elmés mondásaival mérlekre bírja a szerencsétlenek iránt.»⁴⁾

Mégis egy ideig mintha Nepos ügyének felülkerekedésével új

¹⁾ Ep. VII, 5, 3: His accedit, quod de urbibus Aquitanicæ primæ solum oppidum Arvernum Romanorum reliquum partibus bella fecerunt.

²⁾ Ep. III, 3, 9: Actutum in patriam receptui canere festina et assiduitatem tuam periculosæ regum familiaritatis celer exime, quorum consuetudinem spectatissimus quisque flammæ naturæ bene comparat, quæ sicut paululum a se remota illuminant, ita satis sibi admota comburunt.

³⁾ Ep. I, 3.

⁴⁾ Ep. V, 7, 7: Sane, quod principaliter medetur afflictis, temperat Lucumonem nostrum Tanaquil sua et aures mariti virosa susurrorum fæce completas oportunitate salsi sermonis eruderat.

remény kelne Sidonius szívében. Egyik levelében magasztalja a császárt, a ki alatt a személyes érdem érvényesül, nem a vagyon és egyéb esetlegességek.¹⁾ Családjának is jutott újabb kitüntetés; sógorának, Ecdiciusnak, meghozta egy császári kézirat a patriciusi rangot, a melyet neki már Anthemius császár megígért. Ennek Sidonius nagyon megörül, és nejéhez intézett levelében azt a reményét fejezi ki, hogy úgy, amint ő és Ecdicius praefectusi rangú családjukat patriciusi rangra emelték, gyermekeik consuli rangra fogják azt emelni.²⁾

Míg Sidonius ilyen reményekben ringatta magát, a gótok egyrészt folytatták Arverni ostromát, másrészt néhány galliai püspök közbenjárásával tárgyaltak Nepos császárral, és ez, hogy a gótok részéről nyugalmat vásároljon, cserben hagyta a birodalom érdekében harczoló rómaiakat, és átengedte Eurichnek a Loire folyóig és a tengeri Alpokig terjedő vidéket. Ezzel Arverni városa is véglegesen a gótok hatalmába került. Sidonius fájdalmasan felkiált: *Facta est servitus nostra pretium securitatis alienae.*³⁾ Græcus massiliai püspöknek pedig, a kinek kezén át mentek az alkudozások fonalai, keserű szemrehányást tesz: *Pudeat vos, precamur, huius fœderis nec utilis nec decori . . . parum in commune consulitis et, cum in concilium convenitis, non tam curæ publicis mederi periculis quam privatis studere fortunis.*⁴⁾

A létrejött egyességtől különösen az arvernusok nem várhattak jót a gótoktól hosszú ellentállásuk miatt; azért Sidonius Græcus püspök közbenjárását kéri, hogy legalább pusztá életüket megtarthassák: *Namque alia regio tradita servitium sperat, Arverna supplicium. Sane si medicari nostris ultimis non valetis, saltem hoc effice prece sedula, ut sanguis vivat, quorum est moritura libertas; parate exulibus terram, capiendis redemptionem, viaticum peregrinaturis.*⁵⁾

Sidonius aggodalmai nem voltak alaptalanok. A város elfoglalása után Eurich egy Livia nevű helységbe (mœnia Liviana, Carcassone közelében) internálta őt. Ez a fogsága, úgy látszik, nem volt túlságosan kemény. Leóhoz, Eurich király tanácsosához intézett levelében⁶⁾ csak arról panaszkodik, hogy, ha a sok lótás-futástól elfáradva este haza tér, nem tud aludni a lármától, a melyet a szomszéd szobában elszállásolt két gót vénasszony csap, «quibus nil unquam liti-

¹⁾ Ep. VIII, 7, 2: cum primum bonis actibus locus et ad trutinam iudicii principalis appensa tandem non nummorum libra sed morum. V, 16, 2: Julius Nepos, armis pariter summus Augustus ac moribus.

²⁾ Ep. V, 16, 4.

³⁾ Ep. VII, 7, 2. Büdinger i. h. 922. l. ezekből a szavakból azt akarja kiolvasni, hogy Sidonius itt nem érzi magát római vérből valónak, a mennyiben a római birodalom biztonságát, a melynek érdekében a terület átengedése történt, idegen érdeknek mondja. Amde vér szerint való római ember is így beszélhet elkeseredésében hasonló körülmények közt, a mikor a birodalom cserben hagyja ezt a területét, hogy a többinek nyugalmasabb élete legyen.

⁴⁾ Ep. VII, 7, 4.

⁵⁾ Ep. VII, 7, 6.

⁶⁾ Ep. VIII, 3, 2. Ez a Leo római ember volt, Sidonius szerint (ep. VIII, 3, 3) Fronto dédunokája. Ő fogalmazta Eurich király diplomáciai levelezését.

giosius bibacius vomacius erit». Fogsága idejében Leo számára, a kivel már régebben volt irodalmi összeköttetése, tyanei Apollonius életrajzának latin fordításáról javított másolatot készített.¹⁾ Nemsokára Leo közbenjárására kiszabadult fogságából, de püspöki székhelyére még nem volt szabad visszatérnie, hanem hivatalos megbízás színe alatt (per officii imaginem vel, quod est verius, necessitatem)²⁾ a gót király udvaránál kellett Tolosában, majd Burdigalában tartózkodnia.

Ez az udvar akkor világraszóló politikának középpontja volt. A mozgalmas életet, a mely ott a legkülönbélebb népek képviselőit hozta össze Eurich király körül, egy csinos és fölötté érdekessé tette. ³⁾ írta le Sidonius, a mikor két hónapig hiába várt Burdigalában az alkalomra, hogy a király elé járulhasson. De ezen, mondja, nem szabad csodálkozni, mert

nec multum domino vacat vel ipsi,
dum responsa petit subactus orbis.

•Itt látható a tengerjáró szász, itt a sygamber, a ki itt újra növeszti haját, a melyet legyőzése után a szolgaság jeléül le kellett nyírnia; itt látható a haloványszínű herulus és az óriás burgundi, itt a keleti gót, a ki nyugati véreinek segítségével szorongatja a húnokot; itt megjelen a perzsa király követsége, hogy támogatást nyerjen Bizáncz ellen; innen várhatja üdvét Róma is:

Hinc, Romane, tibi petis salutem,
Et contra Scythicæ plagæ catervas,
Si quos Parrhasis Ursa fert tumultus,
Eorice, tuæ manus rogantur,
Ut Martem validus per inquilinum
Defendat tenuem Garunna Thybrim.

Ily nagyszabásúnak írja le Sidonius a gót kormány tevékenységét egy Leóhoz intézett levelében is⁴⁾ e szavakkal: Cotidie namque per potentissimi consilia regis totius sollicitus orbis pariter negotia et iura, fœdera et bella, loca spatia merita cognoscis.

Az az év, a melyben Sidonius Burdigalában leste a gót király bocsánatát (476), egyike a legnevezetesebbeknek az emberiség történetében; a világbíró Róma végképen a barbárok hatalmába került, és a nyugatrómai birodalom széthullott. Mikor tehát Sidonius végre visszatérhetett püspöki székhelyére, az a haza, a melyhez őt családi hagyományai, gyermek- és ifjúkorának tanulmányai, férfikorának törekvései fűzték, nem volt többé. Az ő kedves Arverni városának urai arianus gótok voltak; tehát nem csak a faj és a nyelv, hanem a vallás is elválasztotta őket új alattvalóiktól. Igaz, hogy a latin megmaradt a gótok uralma alatt is hivatalos nyelvnek, mégis a közhasználatban mind szűkebb térre szorult és a nyelv tisztasága és csinja rohamosan hanyatlott. Ez már előbb is okot szolgáltatott Sido-

¹⁾ Ep. VIII, 3, 1.

²⁾ Ep. IX, 3, 3.

³⁾ Ep. VIII, 9, 5.

⁴⁾ Ep. IV, 22, 3.

niusnak panaszzra. Így pl. Arbogastes, trieri grófnak ezeket írja: ¹⁾ «Sermonis pompa Romani, si qua adhuc uspiam est, Belgicis olim sive Rhenanis abolita terris in te resedit, quo vel incolumi vel perorante, etsi apud limitem Latina iura ceciderunt, verba non titubant.» Most pedig Johannes grammatikusnak azt írja, hogy szobrokat érdemel azoktól, «qui te docente formati institutique iam sinu in medio sic gentis invictæ, quod tamen alienæ, natalium vetustorum signa retinebunt». ²⁾

A vallást illetőleg Sidonius eddig leveleiben alig érintette az arianus és a katolikus felekezet közt fennforgó ellentétet; türelemre hajló jelleménél fogva a zsidókról is többször minden gyűlölet nélkül emlékszik meg. Pl. Eleutherius püspök jóindulatába egy zsidót e szavakkal ajánl: ³⁾ «Judæum præsens charta commendat, non quod mihi placeat error, per quem pereunt involuti, sed quia neminem ipsorum nos deceat ex asse damnablem pronuntiare, dum vivit; in spe enim adhuc absolutionis est, cui suppetit posse converti.»

Most azonban panaszkodik az üldözés miatt, melyet a katolikus egyház az arianus királytól szenved. Basilius aixi püspökhöz intézett levelében ⁴⁾ üdvözlí őt, hogy oly hathatósan megcáfolta a gót Modaharius eretnekségeit. Keserű megadással így folytatja: «Hogy Eurich király a régi szerződések megszegésével kitolja királyságának határait, azért sem nekem, bűnösnek, nem szabad őt itt vádolnom, sem neked, szentéletű embernek, nem szabad azt itt feszegetned. Hiszen rendjén van, hogy a gazdag biborba és selyembe öltözzék, míg Lazarus meg van verve sebekkel és szegénységgel; rendjén van, hogy itt, ebben a képletes (allegorikai) Egyiptomban Pharaó koronával, Izrael fia teherrel a fején lépkedjen; rendjén van, hogy, a míg e képletes Babylon kemenczében sülünk, mi Jeremiással fohászkodással és jajveszékeléssel sírassuk a szellemi Jeruzsálemet, ellenben Assur harsogó pompával (fastu regio tonans) lába alá tiporja a szentségek szentségét.» Mindezt bűneinek megérdemelt büntetése gyanánt a túlvilági boldogság reményében elviseli. De attól fél, hogy Eurich nem annyira a rómaiak falai ellen, mint Krisztus törvényei ellen tör. Annyira bántja a királyt a katolikus szó pusztja említése, hogy kételkedni lehet, vajjon inkább nemzete, vagy felekezete fejének érzi-e magát. Szánalmas tehát a katolikus egyház állapota; egész sora a püspöki székeknek üresen áll, ennél fogva papokat sem lehet szentelni; a templomok romba dőlnek, marha legel az oltárok körül, az istentisztelet már a városokban is szűnőfélben van. E nagy bajok orvoslása miatt Basilius talán kivihetné a szomszéd püspökök, Leon-tius, Faustus és Græcus segítségével, a kik a két birodalom közt folyó

¹⁾ Ep. IV, 17, 2.

²⁾ Ep. VIII, 2, 2. A nyelvtisztaság hanyatlásáról már ep. II, 10, 1. is panaszkodik: Tantum increbruit multitudo desidiorum, ut, nisi vel paucissimi quique meram linguæ Latiaris proprietatem de trivialium barbarismorum robigine vindicaveritis, eam brevi abolitam defleamus interemptamque: sic omnes nobilium sermonum purpure per incuriam vulgi decolorabuntur.

³⁾ Ep. VI, 11, 1.

⁴⁾ Ep. VII, 6.

alkudozásokat közvetítik,¹⁾ hogy Eurich megengedje a püspökválasztást. Így megtarthatnák, ha nem a szerződés, legalább a vallás alapján Gallia azon népeit, a melyek a gótok fennhatósága alá kerültek.²⁾

A mint ez és más, ebből a korból való levelei mutatják, Sidonius világi reményeinek összeomlása után a vallásban keresett vigasztalást. Buzgón élt püspöki hivatalának, a mely a fent vázolt körülmények közt nagyon meg is kívánta éber gondját. Csak irodalmi ambíciója nem szunnyadt el ebben az időben sem.

Mióta belépett a papi rendbe és bucsút mondott a költészettel való rendszeres foglalkozásnak, levélfírassal és leveleinek összegyűjtésével és kiadásával keresett irodalmi babért. Reánk maradt *levelei*-nek kilencz könyve, melyek 469 és 480 közt láthattak napvilágot. Az első hét könyvet egységbe foglalja a Constantiusnak³⁾ szóló bevezető levél az I. könyv élén, és az ugyanannak szóló zárólevél a VII. könyv végén. Hogy mindazonáltal ez nem volt leveleinek első kiadása, hanem előbb egyes könyvek jelentek meg, az már azért is valószínű, mert Sidonius, a ki annyira áhítozott az irodalmi hírnévre, bizonyára nem hallgatott oly hosszú időn át, a mennyi költeményeinek kiadása és a leveleinek VII. könyvében érintett események közt lefolyt. Bizonyossá teszik ezt magának Sidoniusnak egyes nyilatkozatai. Így pl. a III. könyv 14. levelében egy Gratianopolisban (Grenoble) tartózkodó ismerősének a felett való örömet fejezi ki, hogy ez gyönyörködik prózai és költői műveinek olvasásában.⁴⁾ Minthogy más prózai művekre, mint levelekre, nem lehet gondolni, e levél keltekor az első két könyvnek már közkézen kellett forognia. A IV. könyv 11. levelében leveleinek gyűjteményéről mint befejezett dologról beszél; ezen túl — így szól — már nem érdemes nagyobb gondnal írni, mivel szomorú helyzetében nem gondol újabb könyvek kiadására.⁵⁾ Ugyancsak a IV. könyv 22. levelében Leóhoz így ír: Vir magnificus He-

¹⁾ Græcus, massiliai püspökről már fentebb (774. l.) volt szó, hogy a Nepos és Eurich közt folytatott alkudozásokat közvetítette. Itt Büdinger szerint (i. h. 945. s k. l.) Eurich és Odovaker közt folyt alkudozásokra lehet gondolni.

²⁾ Enyhébb színben mutatja Eurich eljárását az a körülmény, hogy Aquitania prima hét városának, és később Arverninak is élére Victorius comes-t állította, a kiről Sidonius így szól (ep. VII, 1): quem iure sæculari patronum, iure ecclesiastico filium excolo ut eliens, ut pater diligo; qui satis docuit, quæ sibi aut qualis erga famulos Christi cura ferveret. Ez a Victorius elmegy egy Arverniban meghalt, Abraham nevű apát ravatalához, és gondoskodik illő temetéséről, a melyhez Sidonius gyászverssel járul. Victorius tehát bizonyára katolikus volt.

³⁾ Ez a Constantius szintén egyházi állású, Sidoniusnál jóval idősebb, előkelő származású, irodalmi műveltségű férfi volt; l. ep. III, 2. VII, 18.

⁴⁾ Ep. III, 14, 1: quod meas nugas sive confectas opere prosario seu poetarum stilo cantilenosas plus voluminum lectione dignere repositorum.

⁵⁾ Ep. IV, 10, 2: Excusatio istæc (t. i. hogy Felix azért nem ír Sidoniusnak, mert a stílus mesterének restelli bemutatni az ő gyarló stílusát) iam transierat, quia post terminatum libellum, qui parum cultior est, reliquas denuo litteras usuali sermone confexo; non enim tanti est poliri formulas editione carituras.

sperius præcipere te dixit, ut epistolarum curam iam terminatis libris earum converteremus ad stilum historiæ. Tehát ezen levelek írásakor levelei három könyvének kiadásával egyelőre befejezettnek tekintette leveles gyűjteményét. Végre 475 körül együtt adhatta ki az eddig egyenkint megjelent hét könyvet, befejezván ezt a gyűjteményt egy Constantius-hoz intézett levéllel, a melyet Vergiliusnak e szavaival kezd: *A te principium, tibi desinat*. Petronius ¹⁾ kérésére azonban függelékül még egy VIII. könyvet is adott ki, melynek utolsó levele ismét Constantiusnak szól, és ebben mintegy mentegődzik ezért a toldásért. Sőt még egy IX. könyvet is adott ki egy bizonyos Firminus buzdítására, a ki Plinius példájára hivatkozott, a mennyiben ez is kilencz könyvbe gyűjtötte leveleit.²⁾

Leveles gyűjteményének keletkezését a bevezető levélben úgy adja elő, hogy Constantius biztatására különféle alkalmakkor nagyobb gondal megirt leveleit kiválogatva és simítva egy kötetbe akarja foglalni, szem előtt tartva Symmachus és Plinius példáját, bár tudja, hogy ezeket utól nem érheti; Ciceróról inkább nem is szól, mert ezt jeles írók sem közelíthették meg. Ha ezt a kísérletet kedvezően fogadják, akkor csakhamar megsokszorozza majd a kötetek számát. A levelek, a melyeket Sidonius gyűjteményébe felvett, legnagyobbbrészt valóságos alkalmi leveleknek látszanak; de magától értetődik, hogy egyik-másik levél csak azért íródott, hogy a leveles gyűjteményt gyarapítsa. Erre rávall már némely levélnek tartalma is. Pl. sógorának, Ecdiciusnak szóló egyik levelében³⁾ körülményesen elbeszéli Ecdiciusnak Arverni ostrománál kifejtett vítézkedését, bizonyára nem azért, hogy sógorát értesítse arról, a mit ez jobban tud a levélírónál, hanem azért, hogy megörökítse ezt a tettet. Természetes, hogy ilyen, a nagy közönségnek, sőt az utókornak is szánt levélben részesülni mindenkire nézve megtisztelés, a melyet nem kevesen keresnek. Ezt fejezi ki nem csekély önértéssel maga Sidonius, a mikor Fortunálishoz így ír: *«Ibis et tu in paginas nostras, amicitiae columen, Fortunalis . . . Vivet ilicet, vivet in posterum nominis tui gloria. Nam si qua nostris qualitercunque gratia reverentia fides chartulis inest, sciat ætas volo postuma nihil tua fide firmitus etc.»*⁴⁾

A leveles gyűjtemény 147 levelet foglal magában; köztük csak egy van, a melyet más személy intézett Sidoniushoz, t. i. Mamertus Claudianus⁵⁾ Sidonius levelei 110 különböző személynek szólnak,

¹⁾ Ez a Petronius az Arvandus-féle perben egyik képviselője volt a galliai tartományoknak; l. 718. l. Neki szól az V. könyv első levele is, a mely így kezdődik: *Audio, quod lectitandis epistulis meis voluptuosam patientiam impendas*. Ez is arra mutat tehát, hogy az előbbi könyvek már közkézen forogtak.

²⁾ Ep. IX, 1, 1.

³⁾ Ep. III, 3.

⁴⁾ Ep. VIII, 5, 1.

⁵⁾ Ep. IV, 2. Claudianus *De statu animae libri tres* című művét Sidoniusnak ajánlotta ezzel az ajánlással: *Prætorio patricio doctissimo et optimo viro Sollio Sidonio Claudianus salutem*. Claudianustól ered Gennadius tanúsága szerint (viri ill. 83) a *Pange lingua gloriosi laurea certaminis* kezdetű himnusz is, mely később Venantius Fortunatus himnusza közé keveredett.

köztük 23 püspöknek. A legtöbbnek csak egy-egy levél jut; öt-öt levél szól Constantiusnak, a kinek a leveleik első hét könyvét ajánlotta; továbbá Magnus Felix patriciusnak, Apollinaris és Simplicius rokonainak, Lupus és Græcus püspököknek. Feleségének, Papianillának, valamint Apollinaris nevű fiának csak egy-egy, Ecdicius sógorának két levél szól.

A levelek egymásutánja nagyjában kronológiai rendet mutat, bár megtörténhetett, hogy egy-egy régebben kelt levelet felvett egy későbbben kiadott könyvbe. Előfordul, hogy az V. könyv egy levelében ¹⁾ így szól magáról: *in annis iam senectutis initia pulsantibus*, míg a VIII. könyv egy levelében ²⁾ *adhuc aëro viridis*-nek mondja magát; de az efféle kifejezések, melyek a hangulattól függnek, nem alkalmasak a kor pontos meghatározására, és nem lehetetlen, hogy az utóbbi kijelentés később történt, mint az előbbi. Külömben a levelek rendezésének más elvét is találjuk; a VI. könyv valamennyi levele és a VII. könyv leveleinek első fele püspöktársainak szól, míg az előbbi könyvekben csak két levél szól püspöknek.

Leveleinek tartalma elég érdekes és változatos; maga mondja: ³⁾ *Scripseram librum, sicut pronuntiat, plenum onustumque vario causarum temporum personarumque congestu*. Ebben a tekintetben mintái közül jóval felülmúlja Symmachust, sőt Pliniust is annyiban, hogy egy különben kevésbé ismert kor politikai, vallási és kulturális viszonyaira fényt derít. E mellett ezeken a leveleken át az író lelkébe is pillanthatunk, és joggal írja Constantius barátjának: *Commendo igitur varios iudicio tuo nostri pectoris motus, minime ignarus, quod ita mens pateat in libro, velut vultus in speculo*.⁴⁾

A kép, a melyet ezekből a levelekből írójukról nyerünk, Sidoniust tiszta erkölcsű, de askesisre nem hajló embernek mutatja, a ki az élet ártatlan örömeit derült lélekkel élvezi, felebarátjaiban inkább a dicsérni, mint a gáncsolni valót látja, és a kinek világnézetében őszinte keresztény hite mellett mégis nevelésénél, és egész életén át folytatott tanulmányainál fogva a régi humanistikus fölfogás volt az uralkodó. Ez a fölfogás természetesen fiatal korában mutatkozik különösen, míg később, nemcsak papi hivatalánál fogva, hanem egyéni sorsának és a közviszonyoknak romlása következtében is, a szigorúbb fölfogás, az ember bűnös voltának tudata és a túlvilági élet gondolata erősödik meg benne. A legderültebb hangulatot mutatják az Anthemius császár idejében, legnagyobb sikereinek közepett Rómában kelt levelei. Még tisztább derűtség sugárzik ki azokból a levelekből, a melyek a falusi élet örömeiről szólanak. Egyik levelében ⁵⁾ Plinius példájára részletesen leírja Avitus után örökölt, Avitacum nevű villáját termeivel, fürdőjevel, tavával; egy másikban ⁶⁾ leírja a vendégszerető fogadtatást, a melyben utazása közben Ferreolus és Apollinaris rokonainak villáiban részesült. Ezek, értesülvén közeledtéről, őrszemeket állítanak ki, hogy valamiképen el ne kerülhesse őket. Megérkezésekor meg kell esküdnie, hogy egy hét lefolyása előtt nem is gondol a to-

¹⁾ Ep. V, 9, 4.

²⁾ Ep. VIII, 6, 2.

³⁾ Ep. IX, 11, 3.

⁴⁾ Ep. VII, 18, 2.

⁵⁾ Ep. II, 2.

⁶⁾ Ep. II, 9.

vábbutazásra. Azután naponkint úzik egymást a falusi mulatságok; a labdajátékot felváltja a koczkavetés; ha ebben kifáradtak, rendelkezésükre van gazdag könyvtár, az asszonyok számára vallásos tartalmú, a férfiak számára klasszikus latinsággal írt könyvek; ¹⁾ vannak ugyan olyanok is, a melyek a vallásos tartalommal szép formát egyesítenek, pl. Augustinus Varro mellé állítható, Prudentius Horatius mellé. Szorgalmasan olvassák a keresztény olvasók Origenes műveinek latin fordítását, a mi alkalmat ad sok vitatkozásra. Következik a villásreggeli, azután pihenés, utána lovaglás; majd rögtönzött gőzfürdőben vidám beszélgetéssel töltik az időt, azután megfürdenek a folyóban, és bő ebéddel végzik a napot.

Hogy a labdajátékban mennyire gyönyörködtek haladottabb korú férfiak is, azt mutatja egy kedves idill, a melyet püspökkorából való egyik levelében ²⁾ találunk. A katolikus hívek nagy száma összegyűlt Justus, egykori lugdunumi püspök sírjánál, hogy megülje a szentnek emlékünnepe. Hajnal előtt ünnepi körmenetet tartanak, azután zoltárokat énekelnek a templomban; ennek végeztével szétoszlanak, de nem messzire, hogy jókor megjelenhessenek ismét a misére. Az előkelők egy közellevő síremlékhez vonulnak és itt egy fa árnyékában virágoktól illatos pázsiton leheverednek. Vidám beszélgetéssel telik az idő annál kellemesebben, mert nincs szó politikáról, sem adóról, és nem kell félni, hogy valaki feljeleníti a hallottakat. Mikor eleget pihentek, koruk szerint egyik részük labdajátékhoz, a másik koczkavetéshez fog. A labdázó társaság feje Sidonius, ³⁾ de egy jóval idősebb férfiúnak, Filimatusnak, a ki már nagyatyja, szintén kedve kerekedik a labdajátékhoz. Csakhogy nem bírja sokáig; a sok bukácsolástól elfrad és kénytelen kilépni a játékból. Hogy ezt ne restelje annyira, Sidonius tapintatosan maga is abban hagyja a játékot, és hamarjában versek rögtönzésére térnek át.

Családja és barátai körében boldognak érzi magát Sidonius, és egy időre elfelejti saját magának és a közállapotoknak nyomorúságait. Ha ezekre gondol, érzi, hogy az a világ, a melyben az ő ideáljai gyökereznek, tűnőfélben van. Úgy látja, hogy a tettben és szóban való kiválóságot az idők ura inkább a régi századoknak osztotta; mert a vénülő világ már nem bír új csirákat hajtani; az elernyedtt erények már csak ritkán mutatnak fel valami említésre méltót. ⁴⁾ Más alkalommal annak az okát, hogy az ő kora nem mutat fel oly jeles tetteket, mint a régi, nem abban látja, hogy ez a kor nem szül már derék férfiat.

¹⁾ Qui inter matronarum cathedras codices erant, stilus his religiosus inveniebatur, qui vero per subsellia patrum familias, hi coturno Latiaris eloqui nobilitabantur.

²⁾ Ep. V, 17.

³⁾ Sphaere primus ego signifer fui, quæ mihi, ut nosti, non minus libro comes habetur.

⁴⁾ Ep. VIII, 6, 3: Quis provocatus nunc ad facta maiorum non inertissimus, quis quoque ad verba non infantissimus erit? Namque virtutes artium istarum sæculis potius priscais sæculorum rector ingenuit, quæ per ætatem mundi iam senescentis lassatis veluti seminibus emedullatæ parum aliquid hoc tempore in quibuscumque, atque id in paucis, mirandum ac memorabile ostentant.

kat, hanem abban, hogy az idegen uralom alatt ilyen tettek nem részesülnek elismerésben.¹⁾

Ez az idegen uralom súlyosan nehezedik lelkére. Ő inkább a megalkuvás embere ugyan, mint a hősi ellentállásé, és Arverni védelmének is nem ő, hanem sógora, Ecdicius volt a lelke. Abba, hogy a hatalmas barbár fejedelmeket tekintse a római birodalom támaszainak, úgyszólván gyermekkorra óta beletörődött. II. Theoderichről megnyerő képet ad,²⁾ a burgundi Chilperichről kedvezően nyilatkozik,³⁾ még Eurich királyról is, a ki pedig az ő kedves Arverni városával és saját személyével elég keményen bánt, többnyire tisztelettel szól, sőt feleségére, Ragnahilda királynéra, hódoló epigrammát költ,⁴⁾ hogy Euodius barátja rávéssesse egy kagylóalakú ezüst serlegre, a melyet ez a királynénak ajándékolni szánt. De, a hol nem kell a hatalmasoknak kedvében járni, ott nem titkolja, mennyire ellenére van a germán bárdolatlanság; otromba testalkatuk, nyelvük, énekeik, durva szokásaik sértik ízlését. Ennek kifejezését már fentebb is láttuk a XII. számú költemény megbeszélésénél.⁵⁾ Az előkelő Syagriushoz intézett levelében⁶⁾ ő, a ki különben levelező feleivel szemben ki nem fogy a bókokból, maró gúnnyal nem győz csodálkozni azon, hogy egy római consul és költő dedunokája mily könnyű szerrel sajátította el a germán nyelvet; ki nem mondhatja, mily nevelésesnek tűnik fel előtte és mások előtt is, a mikor hallják, quod te præsente formidet linguae suae facere barbarus barbarismum. Bámulnak, úgymond, a germánok vénei, a mikor előttük az ő nyelvükre fordítja a latin leveleket, és a burgundiaknak új Solona gyanánt fejtegeti törvényeiket, új Amphionra gyanánt énekel a háromhúrú cziterához. Mégis kéri, ha ráér, fordítson némi fáradságot latin olvasmányokra is, hogy végképen el ne felejtse ezt a nyelvet.

Sidonius leveleinek főtárgya mégis az irodalom. *Mihi quoque semper a parvo cura Musarum*, mondja egyik levelében,⁷⁾ és ez a kedvtelés végig kísérte őt egész életén. Leveleinek nagy része olyan férfiaknak szól, a kik maguk is írók és költők, mint Faustus, Basilius, Ruricius püspökök, Domitius, Lampridius, Lupus, Sapaudus rétorok, Leo, Eurich tanácsosa, Mamertus Claudianus, Herenius, Domnulus, Tonantius Ferreolus, Secundinus, Eutropius, Polemius költők és írók. Az irodalmi barátság példáját látjuk különösen Lampridiushoz való viszonyában.

Lampridius rétor volt Burdigalában, prózában és versben egy-

¹⁾ Ep. III, 8. Neque si Romana respublica in hæc miseriarum extrema defluxit, ut studiosos sui nunquam remuneretur, non ideo Brutos Torquatosque non pariant sæcula mea . . . Quamquam mirandum granditer non sit, natione fœderatorum non solum incivilliter Romanas vires administrante, verum etiam fundamentaliter eruenite si nobilium virorum militariumque et supra vel spem nostræ vel opinionem partis adversæ bellicosorum non tam defuerint facta quam præmia.

²⁾ Ep. I, 2.

³⁾ Ep. V, 6. és 7.

⁴⁾ Ep. IV, 8.

⁵⁾ L. 769. l.

⁶⁾ Ep. V, 5.

⁷⁾ Ep. V, 21.

aránt ügyes stilisztá.¹⁾ Sidoniushoz, a kivel már Maiorianus idejében Arelatében találkozott,²⁾ meghitt barátság fűzte; Lampridius Sidoniust tréfásan Phœbusnak, ez meg Lampridiust Orpheusnak szólított. Egyik burdigalai útja előtt Sidonius tréfás versekben megkérte Lampridiust, keressen számára szállást akár Leontiusnál,³⁾ akár Rusticusnál, vagy Gallicinus püspöknél, hogy ne szoruljon a füstös, bűzös és lármás vendéglőre.⁴⁾ Mikor Sidonius liviai fogsága után Burdigalába ment, hogy Eurich királyt kiengesztelje, Lampridius hasonló bajban volt, de Sidoniusnál jóval hamarabb nyerte vissza állását. Jókédvében a Burdigalába érkező Sidoniustól verses levélben új verset kér, a mire ez némi irigységgel barátjának szerencséje miatt azt válaszulja,⁵⁾ hogy Lampridius könnyen beszél, „merito me cantare ex otio iubes, quia te iam saltare delectat”, de neki ugyancsak kevés kedve van az éneklésre. Mindazonáltal engedelmeskedik, és leveléhez csatolja azt a költeményt, a melyben Eurich udvarát írja le.⁶⁾ De a szerencsés Lampridiusnak csakhamar szomorú vége lett; egyik reggel halva találták ágyában; az erőszak nyomait vélték látni rajta, kínpadra vonták szolgálait és ezek vallottak. Sidonius Lupushoz intézett levelében, a melyben Lampridius végét elbeszéli, ennek gondosan kidolgozott jellemrajzát adja, a melyben magasztalja írói és költői tehetségét, de jellembeli fogyatkozásait sem hallgatja el. Különösen súlyos bűnéről rója fel azt, hogy afrikai asztrologusoktól tudakolta halálának módját és idejét; ezzel a babonával, úgymond, megérdemelte a haszontalan jóslat teljeseledését; „nam quisque præsumpserit interdicta secreta vetita rimari, vereor huiusmodi a catholicæ fidei regulis exorbitaturum et effici dignum, in statum cuius respondeantur adversa, dum requiruntur illicita.”⁷⁾

Ezekből a levelekből kitűnik az is, hogy Sidonius püspökkorában is írt még olykor egy-egy költeményt. Leveleihez 13 epigrammaszerű költemény van csatolva különféle metrumokban: hat hendecasyllabusokban, három distichonokban, egy-egy Asklepiades-féle és Anakreon-féle versekben, iambusi senariusokban és sapphói mértékben.

Mindazonáltal Sidonius nagyon komolyan vette püspöki hivatalát. Ennek súlya kezdetben egészen elnyomja őt, „utpote cui indignissimo tantæ professionis pondus impactum est, qui miser, ante compulsus docere quam discere et ante præsumens bonum prædicare quam facere, tamquam sterilis arbor, cum non habeam opera pro pomis, spargo verba pro foliis.”⁸⁾ Méltatlanságáról és bűnös voltáról

¹⁾ Ep. IX, 13, 2. v. 22. Istud vix ... Lampridius queat, declamans gemini pondere sub stili coram discipulis Burdigalensibus.

²⁾ L. 715. 1.

³⁾ L. 721. 1.

⁴⁾ Ep. VIII, 11, 3.

⁵⁾ Ep. VIII, 9.

⁶⁾ L. 775. 1.

⁷⁾ Ep. VIII, 11, 13. Figyelemre méltó, hogy Sidonius ép úgy, mint Szt. Ágoston, a csillagokból való jóslást határozottan évkes, a keresztény egyháztól tiltott pogány babonának tekinti, míg ezer évvel később római pápák és kardinálisok udvari asztrologust tartottak; l. Burckhardt, *Cultur der Renaissance* II, 243.

⁸⁾ Ep. V, 3, 3.

töredelmes vallomást tesz egy Lupus troyesi püspökhöz intézett levelében is.¹⁾

Külömben az, hogy valaki úgy, mint Sidonius, haladottabb férfikorában családos ember létére egyszerre püspökké lett, épen nem volt ritka dolog. Nem lehet tehát csodálkozni, ha egy-egy megüresedett püspökség olykor nagyon is világi törekvések célpontjává lett. Egyik levelében²⁾ Sidonius érdekesen ír le egy püspökválasztást. Az ő metropolitanusa Biturigæ (Bourges) városának püspöke volt. Ez a püspöki szék megüresedvén, és püspökválasztásra kerülvén a sor, a város lakói Sidoniust kérték fel a választás vezetésére. Nem kis zavarba ejti ez a feladat; felkéri Agroeciust, Senonia metropolitanusát, hogy támogassa őt jelenlétével;³⁾ tanácsot kér Euphronius, augustodunumi püspöktől is;⁴⁾ végre el kell járnia reá ruházott tisztében. Nagy a pályázók száma minden rendből; hevesen folyik a korteskedés, még pedig oly méltatlan eszközökkel, ut sacrosanctam sedem dignitatemque affectare pretio oblato non reformidarent... resque iam dudum in nundinam mitti auctionemque poterat, si quam paratus invenitur emptor, venditor tam desperatus inveniretur. Nem alakulhatott ki közvélemény, mert omnes placebant sibi, omnes omnibus displicebant. Ha szerzetes jött szóba, azt mondták, ez menjen inkább kolostorba apátnak;⁵⁾ ha világi pap, akkor a fiatalabbak irigykedtek, az idősebbek nehezteltek; ha katonaviselt ember, akkor azt vetették ellen, hogy, mert Sidonius a világi rendből lett püspökké, csupa gőgből nem akarja, hogy metropolitanusa a papi rendből kerüljön ki.⁶⁾ Végre Sidoniusra bízták a jelölést, és ez Simplicius, Biturigænek egy előkelő, nős és családos polgárát jelölte. A beszédet (contio), a melylyel ezt a jelölést előadta, hozzácsatolta Perpetuus püspökhöz intézett leveléhez. Egy másik levele⁷⁾ hasonló simonistikussal visszaélésekről szól, a melyeket a cabillonumi püspök választásánál Patiens lugdunumi püspök erélye hiusított meg.

A felsorolt témákon kívül Sidonius levelei az élet sokféle viszonyaira vetnek világot. Említésre méltó pl. mint értékes korrajzi adat az a levél, a melyben egy külömben ismeretlen, Sigismer nevű barbár királyfi díszfelvonulását írja le, a mint kérőként megjelen leendő ipjánál. De magának Sidoniussnak szemében és bizonyára kortársai szemében is nem a levelek tartalma volt a fődolog, hanem formájuk, a stílus, a mely jelentéktelen dolgok közlését is érdekessé tudja tenni. Pedig épen stílusával nagyon megnehezítette tartalmuknál fogva elég érdekes leveleinek élvezését. Ő maga azt mondja ugyan leveleinek stílusáról: in hoc stilo, cui non urbanus lepos inest, sed pagana

¹⁾ Ep. VI, 1.

²⁾ Ep. VII, 9.

³⁾ Ep. VIII, 5.

⁴⁾ Ep. VIII, 8.

⁵⁾ Non episcopi, sed potius abbatibus complet officium et intercedere magis pro animabus apud cælestem quam pro corporibus apud terrenum iudicem potest.

⁶⁾ Natalibus turget, dignitatum fastigatur insignibus, contemnit pauperes Christi.

⁷⁾ Ep. IV, 15.

simplicitas . . . nos opuscula sermone condidimus arido exili, certe maxima ex parte vulgato, cuius hinc honor rarus, quod frequens usus, hinc difficilis gratia, quod facilis inventio est. A valóságban azonban stílusának mindent lehet tulajdonítani, csak egyszerűséget nem. Nyelve a grammatika szempontjából ama korhoz képest elég helyes, ha vannak is, különösen mondatfűzésében, eltérések a klasszikus kor használatától.¹⁾ Szókincse már erősebben érezteti az idegen földön termett latinságot. De különösen a fejetetejére állított szórend, a szellemességet hajhászó szólások, az egymást űző, naiv szójátékok, a csillogni akaró szószaporítás sértik a jó ízlést és homályossá, itt-ott épinséggel érthetetlené teszik stílusát. Emiatt már kortársai is panaszkodnak. Ezt látjuk barátjának és nagy tisztelőjének, Ruriciusnak²⁾ egyik leveléből, a melyet limogesi püspök korában Sidonius fiához, Apollinarishoz intézett.³⁾ Ebben elmondja, hogy Sidonius műveinek egy új példányát vevén kezébe, újra belekezdett olvasásukba, „cuius lectio sicut mihi antiquum restaurat affectum, ita præ obscuritate dictorum non accendit ingenium, quamlibet ipsum post tam longi temporis spatium caritatis igniculum . . . suspiriosis flatibus excitamus”; tehát a fiától kér majd felvilágosítást, „quid enim iustius, quam ut ipse sis paterni interpretis eloqui, qui universa quæ ille conscripsit non tam de codicis membrana quam de cordis potes pagina proferre”.

Sidonius leveleiben nem található célzás a 480. éven túl menő eseményre. Valószínű, hogy nem is élte túl sokkal ezt az évet. A X. vagy XI. századból való codex Matritensis-ban Sidoniusnak egy 18 hendecasyllabusból álló epitaphiuma maradt reánk, a mely alkalmasint egy emlékkő feliratának másolata. Ezen epigramma végén a halál vagy a temetés napja így van jelölve: *XII kl. Septembres Zenone imperatore*. Mommsen ezt a hiányos dátumot így tartja kiegészítendőnek: *XII kl. Septembres Zenone Augusto (iterum) consule*, a mi 479. évi augusztus hó 21-ikének felelne meg.⁴⁾ Annyi mindenképen valószínű, hogy Sidonius nem lett 50 évesnél sokkal öregebb.

Toursi Gergely, a ki kb. 100 évvel Sidonius halála után írta meg *Historia Francorum* című művét, ebben már egészen a középkori barátok módjára elmond Sidoniusról néhány értéktelen adomát.⁵⁾

¹⁾ Pl. *quod* és *quia* kötőszót használ acc. c. inf. helyett, pl. audio, quod satiram scribas; persuadebis mihi, quia cantuum similes fuerint olorinorum; vagy következményes mondat kapcsolására, pl. sic tamen, quod nec ossa . . . tumulabant; vagy *vercor* után, pl. non enim verebimur, quod causæ istius cursus tenuetur. Viszont inf. és acc. c. inf. áll ut helyett, pl. vitam sperare suadetis; petis tibi satiram transmitti. A pron. reflexivumot gyakran használja a determinativum helyett, pl. ita personam suam deus arbiter et ratio naturæ cumlaverunt; inter cetera, quæ sibi provinciales agenda mandaverant. Okhátározót *ab* præpositióval fejez ki, pl. a metu armatus; ab avaritia ieunus, stb. V. ö. Müller M., De Apollinaris Sidonii latinitate. Diss. 1888. Grupe E., Zur Syntax des A. S. 1888. u. a. Zur Sprache des A. S. 1892.

²⁾ I. 720. l. 1. jegyz. és 721. l.

³⁾ Ruricii epistolarum libri, II, 26 (ed. Krusch, Mon. Germaniæ hist. VIII).

⁴⁾ Præf. in Sidonium, i. h. XLIX.

⁵⁾ Gregorii Turonensis historia Francorum, II, 21—23.

Kiemeli előkelő származását, házasságát, magasztalja ékesszólását, különösen a rögtönzésben való ügyességét. Azután elmeséli, hogy jó-ságában annyira ment, hogy még családi ezüstműjét is elajándékozgatta a szegényeknek, a miért azután a felesége pörölt vele (scandalizabatur in eum), és készpénzen visszaváltotta az elajándékozott tárgyakat. Később két gonosz presbiter összefogott ellene és kiszorította őt minden püspöki hatalmából, épen csak szűkös megélhetést hagyván meg neki. De Isten büntetése nem késett; a két méltatlan pap csodás módon vesztette életét, Sidonius pedig épületes megadással halt meg gyászoló hívei közepette.

Ugyancsak toursi Gergely tesz említést Sidoniusnak egy külömben seholsem említett munkájáról: „in præfatione libri, quem de missis ab eo (Sidonio) compositis coniunximus”.¹⁾ Maga Sidonius rövid prédikációinak gyűjteményét említi, a melyet Megethiusnak az ő kérésére megküldött:²⁾ „Diu multumque deliberavi, an destinarem, sicuti iniungis, contestatiunculas, quas ipse dictavi”. Belekezdett egy történeti műbe is, a melynek tárgya a catalaunumi ütközet lett volna, de csakhamar elment tőle a kedve.³⁾ A történetíráshoz, a mint Leóhoz intézett egyik levelében is kifejti,⁴⁾ nem érzett magában hivatást, és különösen egyházi állásával nehezen tartotta azt összeegyeztethetőnek. Erre, úgymond, sokkal alkalmasabb maga Leo, a ki egy hatalmas király tanácsában ülve naponkint közelről látja, miként szövődik a nemzetek sorsa. Szavai arra vallanak, hogy helyes és magasban járó fogalma volt a történetírás feladatáról.

De ha történeti művet nem is hagyott reánk Sidonius, iratai mégis kora történetének elsőrangú kútfői, a melyeknek segítségével nemcsak egyes eseményeket állapíthatunk meg, hanem megismerkedhetünk korának szellemével is.

(Pozsony.)

PIRCHALA IMRE.

LAONIKOS CHALKONDYLES NYELVÉRŐL.⁵⁾

Laonikos Chalkondyles történeti művében az attikai próza leg-tisztább hagyományaira emlékeztető részek mellett gyakran találunk olyan helyeket, melyeknek fogalmazása erősen, néha igen erősen eltér a szabályos és rendes kifejezési módtól, s a melyeknek olvasása közben hosszasan kell töprengenünk azon, vajjon tulajdonképen mit is akarhatott velük az író mondani, s ha nagy nehezen erre rájövünk, nyomban az az érzésünk támad, hogy ezeket a gon-

¹⁾ Greg. Tur. II, 22.

²⁾ Sid. ep. VIII, 3.

³⁾ Ep. VIII, 15.

⁴⁾ Ep. IV, 22.

⁵⁾ Bemutatta a szerző a Magyar Tudományos Akadémia I. osztályának f. é. márczius hó 4-ikén tartott ülésén.

dolatokat a világosság és könnyen érthetőség érdekében másképen kellett volna kifejezni. Az így előálló nehézségeknek teljes tudatában voltak azok a tudósok is, a kik újabban e mű kiadásával foglalkoztak, ámbar a bajon segíteni, illetőleg annak helyes magyarázatát adni nem voltak képesek. *Hamaker*, a kit a keleti tudományokban való kiváló jártassága miatt *Niebuhr*, a bonni Corpus szerkesztője, Chalkondyles új kiadásának elkészítésével megbízott volt, néhány coniectura gyártása után hamarosan belefáradt és beleúnt a legyőzhetetleneknek tetsző-akadályokkal való küzködésbe s a megbízástól visszalépett. Így jutott ez a terhes örökség a fürgé Immanuel *Bekker* kezébe, a ki mint már számos görög auctor kiadója, erre a föladatra az akkori viszonyok közt a legalkalmasabbnak látszott. Nem lehet állítani róla, hogy az említett nehézségekből sokkal többet értett volna meg, mint elődje, *Hamaker*, de legalább a parancsoló szükségnek eleget tett annyiban, hogy az új kiadást elkészítette úgy, a hogy, nagyjában a *Fabrot*-féle párizsi kiadás alapján, hozzáadva még egy tübingi kézirat variánsait s néha-néha a saját javítási kísérleteit. Ő beírta azzal a kényelmes föltevással, hogy ezek a «congesta eodem non bene iunctarum discordia semina rerum» Herodotos utánzásából származnak, a mely vállalatához azonban szerzőnknek nem volt elég ereje. Innen a sok homályosság, a kifejezésekkel való küzködés nyelvében, a melyek azt a benyomást keltik az olvasóban, hogy sokszor maga az író sem volt teljesen tisztában azzal, a mit ki akart fejezni.¹⁾

Ilyen körülmények között talán merészségnek tűnhetik fel az én vállalkozásom, a mikor néhány évvel ezelőtt rászántam magamat ennek a *Bekker* szerint «lectu ingratus, emendatu difficilis» auctornak a kiadására. Ezen elhatározásomnál nem csupán az a köztudatban élő meggyőződés vezérelt, hogy Chalkondyles eddigi kiadásai nagy, elemi fogyatkozásokban szenvednek, s hogy történeti adatainak, egyebek közt a XV. századi magyar-török háborúkra vonatkozó terjedelmes leírásainak becses volta okvetetlenül megkívánja egy használható s a mai követeléseknek megfelelő újabb kiadás elkészítését, hanem más mozzanat is. Ellenállhatatlanul vonzott magához ennek az írónak mindig objektív hangja, pártok felett álló s magas nézőpontokból kiinduló ítélete, emelkedett erkölcsi felfogása, a melyekben egy nemes jellemű és nagyműveltségű férfi szellemének előkelő nyilvánulását láttam, s a melyek őt határozottan fölébe emelik egyénileg hiú, a pártszempontok korlátai közt mozgó s kevésbé művelt kortársainak. Csábított az a titokzatosság, mely egyaránt ránehezedik a nyelvére és személviségére s erős lett bennem a vágy, hogy ennek a titoknak a zárát felpattantani megkísérlejem.

Mikor vállalkozásom az Akadémia I. és II. osztálya részéről helyeslésre s egyúttal a legkészségesebb anyagi támogatásra is talált, a melyért újból és újból a leghálásabb köszönetemet kifejezni lelkem parancsszavának ismerem, egyszerre birtokába jutottam azoknak az eszközöknek, melyekkel tervem végrehajtásához hozzáfoghattam. Az első teendő volt itt természetesen az összes kézirati hagyomány felkutatása s ez által az új kiadásnak a lehető legszeleesebb és leg-

¹⁾ L. kiadásának előszavát (Bonn, 1843.).

biztosabb alapra való helyezése, eltérőleg az eddigi kiadóktól, a kik egy vagy két, véletlenül a kezükbe akadt kézirat alapján dolgoztak. Két tanulmányút keretében a helyszínén megvizsgáltam a három müncheni, a nyolcz párizsi és egy firenzei kéziratot s alapos tájékozást meríthettem ezeknek egymáshoz való viszonyáról és értékéről. Kézirati tanulmányaim eredményéről egy régebbi értekezésemben számoltam be, mely az EPhK.-ban (1907: 25—46, 106—109. lk.) jelent meg. Harmadszor is útra kelve átvizsgáltam a két oxfordi kéziratot, immár összesen 14-et, míg a 15.-ről, az Escorialban levőről, a könyvtár igazgatójának szívességéből rendelkezésemre bocsátott bő fényképmásolatok segítségével alkothattam magamnak teljesen kielégítő képet. Ekkor eme kézirati anyagnak ismerete alapján megállapíthattam, hogy bár a *variæ lectiones* leszármazásának a fonalán nagyobb biztossággal tudom elkülöníteni a valódi hagyományt a nem valóditól, mint az előző kiadók s viszont olyan kétségtelenül helyes olvasásoknak is jutottam birtokába, melyekről eddigelé senki sem tudott, mégis nagyban és egészben véve az összes kéziratok ugyanazon a csapáson haladnak, mélyrehatóbb eltérések nélkül — a mint ezt körülbelül előre sejteni lehetett — s így az előbb említett nehézségek eloszlátása, illetőleg megmagyarázása tekintetében semmi lényegesebb támasztékot nem nyújtanak.

Csak most bontakozott ki előttem a probléma teljes világossággal és határozottsággal, mely ebben foglalható össze: Vajjon a kéziratokban hagyományozott szöveg sajátja-e a szerzőnek, vagy nem? Ha igen, hogyan magyarázandó? Igazolható-e nyelvtörténetileg, mint a görög nyelvfejlődés kétségbevonhatatlan terméke, s hol és minő forrásokban találhatjuk a nyomait e nyelvhasználatnak? A mennyiben pedig az író újításairól volna szó, összeegyeztethetők-e ezek a görög nyelv szellemével s a helyes görög nyelvérzéssel?

Hogy ezekre a kérdésekre felelhessek, nem volt más mód, mint átkutatni a Chalkondyles-kéziratokban használt nyelvet syntaktikai, grammatikai és lexikális tekintetben; megvizsgálni, hogy azoknak a különlegességeknek a használatában, melyeket az érthetőség szempontjából annyian és annyszor kifogásoltak, nincs-e valami törvényszerűség, következetesség, s milyen okból s minő jogosultsággal tért le szerzőnk a rendes használat síma országútiáról a szabálytalanságok meredek ösvényére?

A következőkben bizonyos csoportokba foglalva elő fogom adni ezekre a kérdésekre vonatkozó vizsgálataim eredményét. A példák összeállításánál nem arra törekedtem, hogy statisztikailag teljes gyűjteményt nyújtsak, hanem inkább arra, hogy lehetőleg minden különböző esetre említsek egy-egy jellemző példát.

I. Anakoluthia.

Gyakran előforduló fajtája ennek Chalkondylesnél az esetek enallagéja, a mikor az író a szigorú grammatikai egyeztetés szabályai szerint várható eset helyett egy másikat használ. Így a participium nominativusa igen sokszor egy casus obliquusban álló főnévre vonatkozik, ha ez bár grammatikai tekintetben a tárgyat, de logikailag

magát az alanyt fejezi ki. Ilyenkor tehát az anakoluthikus nominativus mindig a logikai alany élesebb kidomborítására szolgál. Chalk. 7, 16.¹⁾ βασιλέα δὲ Ἑλλήνων... διαπλεῦσαι ἀπιδόντα ἐς Ἰταλίαν ἐς γὰρ τὸν ἀπὸ Τούρκων ἐπηρτημένον οἱ κίνδυνον ἐπικουρίαν οἰόμενος οἴσεσθαι.

Ez a használat sűrűn előfordul az ókori íróknál is. V. ö. pl. az előbbi példával Xenophon, Cyr. 1, 4, 26: πολλὰ δὲ δῶρα διαδοῦναι φασιν αὐτόν... τέλος δὲ καὶ... ἐχθύντα δοῦναι τι, δηλῶν, ὅτι... A további példákat l. Kühner: Ausführliche Grammatik d. griech. Sprache, III. Aufl. II. 2, 105.

Dativus auctoris után, mely szenvedő szerkezetben a logikai alanyt fejezi ki, a part. nominativusa áll. Pl. mindjárt a mű leg-elején: Chalk. 3, 1. Λαονίχῳ Ἀθηναίῳ... ξυγγράπται τὰδε... ἅμα οἰόμενος...

V. ö. az ókoriaknál Kühner³ II, 2, 106. Kampfner, De anakoluthis apud Thucydidem, Diss. Monast. 1868. 30. l. Balkenholl, De participiorum usu Thucydideo, Diss. Gotting. 1882. 56. l.

Igen gyakori eset, hogy valamely constructio, melynek állít-mánya indicativusban áll, hirtelen acc. c. inf.-ba megy át a nélkül, hogy ennek vezérigéje ki volna téve. Chalk. 195, 11.: καὶ ταύτῃ δὴ τῇ τῶν κλητῶν ἐπονομαζομένη βουλῇ περὶ τε πολέμων καὶ εἰρήνης βουλευόμενται καὶ πρεσβειῶν, ὅτι ἂν ἡ δεδογμένον τούτοις, πείθεσθαι αὐτίκα τὴν πόλιν, καὶ ἐς ὅτι ἂν δόξῃ ταύτῃ τῇ βουλῇ, ξύμπασαν τὴν πόλιν ἰέναι.

A πείθεσθαι etc. és ἰέναι etc. acc. c. inf.-k egy odagondolandó λέγεται (λέγουσι)-tól függnék. Ezzel a constructio-változással az állítás két része között finom megkülömböztetés nyer kifejezést. Az első rész, melyben indicativus áll, teljes határozottsággal, mint biztos tény van állítva; a második részben foglaltakat már nem állíthatja ilyen biztossággal az író s ezért háritja át a felelősséget azokra, a kiktől ez értesülést nyerte (λέγουσι) az acc. c. inf. szerkezettel.

Chalk. 70, 12. εὐνομεῖται δὲ ἡ χώρα αὕτη μάλιστα δὴ τῶν πρὸς τε ἄρκτον τε καὶ ἐσπέραν πασῶν τῶν ταύτῃ χωρῶν ἅμα καὶ ἐθνῶν, ἐς τε πόλεις περιφανεῖς καὶ εὐδαιμόνας καὶ ὑπὸ σφῶν αὐτῶν ἐς τὸ ἰσοδίατον εὐδυνομένας διειρημένους. E mondatban anakoluthia és constructio ad intellectum foglaltatik egyszerre. Kezdődik a kijelentő mondat indicativusszal s egyszerre hirtelen átesap acc. c. inf.-ba. A participium (διειρημένους), mely mellől az εἶναι copula el van hagyva, azért áll acc.-ban. Egyszersmind többes számba kerül, nem forma szerint (ἡ χώρα), hanem értelmileg (τοὺς οἰκίτορας τῆς χώρας) egyezvén az alanyval. Általában a mondat úgy folytatódik, mintha az elején nem εὐνομεῖται δὲ ἡ χώρα, hanem λέγεται τοὺς οἰκίτορας τῆς χώρας εὐνομεῖσθαι állana. Hamaker (l. a Bekker-féle kiadás szövegálatti jegyzetét az id. h.-hez) nem méltányolván eléggé a constructio sajátos jelentőségét, mely abban áll, hogy Chalkondyles az indicativusnak acc. c. inf.-ba való áthajlásával állításának két része között levő, azon finom különbséget akarta kifejezni, mely szerint az

¹⁾ Chalkondyles-idézeteim a Bekker-féle kiadásra vonatkoznak. Az első helyen álló számjegy a lapot, a második helyen álló a sort jelenti.

első rész ténybeli meggyőződésen, az utóbbi pedig csak hallomásból származó értesülésen alapul, s így ezt nem is állíthatja olyan határozottsággal, mint az előbbi, a *δηρημένους*-t, mely az egész kézirati hagyományban áll, kijavítva *δηρημένη*-re. Erre azonban semmi szükség sincs.

Hasonló esetet, a mikor az ind. átmegy inf.-ba, l. Thuk. I, 3, 2: *δοκεῖ δέ μοι, οὐδὲ τοῦνομα τοῦτο ξύμπασά πω εἶχεν, ἀλλὰ τὰ μὲν πρὸ Ἑλλήνων τοῦ Δευκαλίωνος καὶ πάνυ οὐδὲ εἶναι ἢ ἐπὶ κλησὶς αὐτῇ* xtl. V. ö. Kampfner id. é. 44. l.

Több rendbeli anakoluthiát tüntet fel a következő mondat: Chalk. 55, 3. *ὁς τοὺς μεγάλους ἐν τῇ Ἀσίᾳ πολέμους καὶ ἐν τῇ Εὐρώπῃ διαπολεμήσας ἔξ καὶ τριάκοντα, ἐς τοσοῦτον αὐτῷ μετὴν τύχης τε ἅμα καὶ ἀρετῆς ὥστε μηδέποτε ἡττηθῆναι ἐν μάχῃ, δύνανται δὲ καὶ χάραν ἀξιοχρεῶν ὑπαγόμενος, κατ' ἄμφω δὲ τῷ ἡπείρῳ, ἐς γῆρας ἦδη βαλὺν ἀφ' ἡμέρας μὴ μεθ' ἑσθαι τῶν πολέμων μάχης, ἀλλ' αἰεὶ λυτῶνται ἐοικέναι ἐπὶ τὴν μάχην, ἀπληστον δὲ αἰμάτων γενομένων ἀπανταχῇ.*

Ez a mondat egészen a *μάχης*-ig egy többtagú nom. c. inf., melynek vezérigéje (*λέγεται*) hiányzik, a mi nem ritka eset Chalkondylesnél. Alany: *ὁς*, állítmány: *μεθ' ἑσθαι*, állítmányi kiegészítők: a *διαπολεμήσας*, *ὑπαγόμενος* és *ἀφ' ἡμέρας* part.-ok. A nom. c. inf. tagjai közé azután be van szúrva egy verbum finitimos mellérendelt mondat minden kötőszó nélkül egy tőle függő mellékmondatlall együtt. Ebből a közbeszúrásból származik az első anakoluthia. A közbevetett mondat szerkezeténél fogva az a szó, melyre a nom.-ban álló part.-ok vonatkoznak, dat.-ba kerül (*αὐτῷ*). A második anakoluthia abban van, hogy a nom. c. inf. szerkezet *ἀλλ' αἰεὶ*-től kezdve átmegy acc. c. inf. ba, a mely kettős használat az odagondolandó *λέγεται* után, mint a személyes és személytelen szerkezetnek egymásmellett való alkalmazása, mondattanilag megengedhető s magánál Chalkondylesnél, de az ókori íróknál is több ízben előfordul. Így pl. Chalk. 64, 18.: *λέγεται δὲ οὗτος ὁ Σκευδέρης τῶν βαρβάρων πολλῶν τῶν κατὰ τὴν Ἀσίαν ἀνδρείοτατος καὶ τὰ ἐς πόλεμον τόλμῃ τε καὶ ῥώμῃ σώματος γενέσθαι οὐδενὸς δεύτερον, ὥς ἐπιόντων ποτὲ αὐτῷ τῶν Ἀσσυρίων πολλὰς ἔργα ἀποδείξασθαι ἄξια λόγου, τρεψάμενος τοὺς ἐναντίους σὺν ὀλίγοις τοῖς ἀμφ' αὐτόν.* Itt a *λέγεται* után először nom. c. inf., majd acc. c. inf., végül ismét nom. c. inf. van használva. Ugyanazon vezérigéttől függőleg, a személyes és személytelen szerkezet váltakozása megtalálható Platónnál és Xenophonnál is (l. Kühner, II, 2, 34.), ámbár ezeknél csak akkor, ha a függő mondatok alanyai egymástól különböznek. Chalkondyles nyelvhasználata ezekénél még merészebb, mert nála az alany mindig ugyanaz marad, sőt a constructio-változásnál az alany megváltozott alakja ki sincs téve, csupán az állítmányi kiegészítőkön van jelezve, hogy a nom. c. inf. szerkezet átment acc. c. inf.-ba, vagy megfordítva.

Néha a *λέγεται*-tól függő acc. c. inf. átmegy verbum finitimos mellérendelt mondatba, mintha a mondatnak ez a része teljesen önálló és független kijelentés lenne. Chalk. 80, 21: *καὶ δὴ λέγεται καὶ ἀνελεῖν ὥρμητον περὶ ὀμιλίας ἔχοντα, μετέμελεν αὐτῷ οὐ πολλῶν ὕστερον.* Itt még ellipsis is van. Az acc. c. inf. állítmánya

nines kitéve, odagondolandó: *γενέσθαι*. Alany: *ὁρμημένον* sc. *τὸν βασιλέα*.

Ugyanilyen átmenet Thukydidesnél VIII, 76, 5: *καὶ δι' ἐαυτοὺς τε ἐν τῇ Σάμῳ προκαθήμενους καὶ πρότερον αὐτοὺς κρατεῖν τοῦ ἐς τὸν Πειραιᾶ ἔσπλου, καὶ νῦν ἐς τοιοῦτον καταστήσονται* κτλ. Ezen Poppo nem ütközik meg, sőt bevezetésében (De elocutione Thucydidis 272. l.) például hozza fel az infinitivusnak indicativusba való áthajlására. A többi kiadók és szövegkritikusok azonban csaknem kivétel nélkül fennakadtak rajta, lehetetlennek tartván az indicativusnak az infinitivusok közé való keverését. Így Hude a *καὶ* és *νῦν* közé egy *<δτι>*-t szűr be, mások lacunát vesznek fel a *νῦν* után, Classen viszont a *καταστήσονται*-t javítja ki *καταστῆναι*-ra, bár elismeri, hogy ez nem a legszerencsésebb megoldás (l. második kiadása, Weidmann, 1885., jegyzetét az idézett helyhez). Én Poppoval együtt a kézirati hagyomány fenntartása mellett foglalok állást s nem látom semmi szükségét a coniecturának. A constructio-változásnak jó logikai magyarázatát találok abban, hogy az or. obliqua infinitivusai között ez az indicativus különös nyomatékkal akarja kifejezni a benne foglalt állítás biztosságát, határozottságát. Ha azt látjuk, hogy Chalkondyles, ki a nyelvben meglehetősen szorosan utánozza Thukydideszt, igen gyakran s bizonyos fokú következetességgel használja ezt az anakoluthiát, akkor ebben nem kicsinyelhető bizonyítékát kell észrevennünk e constructio thukydidesi eredetének, illetőleg annak, hogy a fent idézett thukydidesi hely a kéziratokban helyesen van hagyományozva.

Igen érdekes hely erre vonatkozólag Chalk. 31, 2: *διατρίβοντα δὲ αὐτὸν λέγεται, ὡς τάχιστα ἐπύθετο ἐπιόντας οἱ τοὺς πολεμίους, λαβεῖν τε ἐπιλεξάμενον ἄνδρας ἐς ὀκταχοσίους τῶν ἀπὸ αὐτὸν ἀρίστων, καὶ νυκτὸς ἐπελάσαντα ἐς τὸ πολεμίων στρατόπεδον καταδύμενον, ὡς ἤδη ἢ ἤως ὑπέφανε, καὶ οὔτε φύλακας ἔχοντας τοὺς πολεμίους ἑώρα αὐτοὺς τε τὰ πολλὰ παρὰ Ταίαραν ποταμὸν, ὃς ὕδωρ κάλλιπτόν τε παρέχεται πλείν καὶ ὀρεινότερον (θέρους δὲ ἦν ὥρα), ὀλιγώρως τε τῶν ὀπλων σφίσιν αὐτοῖς καὶ τῶν ἵππων ἔχοντας, οἳα τοὺς πολεμίους ἐν οὐδενὶ λόγῳ ποιοιμένους, ἐπὶ ραστώνῃν τετραμμένους, κατὰ Κερμειανὸν χῶρον ἐπεισπείειν τε ἄφνω σὺν τοῖς ὀκταχοσίοις καὶ διαφθεῖραι σύμπαντα τὸν στρατόν, κτείνοντας ἀφειδέστατα, ὥστε τοὺς πλείονας αὐτῶν πείσειν ἐς τὸν ποταμὸν, καὶ ἐν ἀπορίᾳ εἶχοντο ὅποι τράπωνται γενόμενοι, καὶ ταύτῃ διαφθαρῆναι*.

Itt a constructio kezdődik szabályszerű acc. c. inf.-val (*διατρίβοντα δὲ αὐτὸν λέγεται... λαβεῖν...*), átmegeg verbum finitumba (... *ἑώρα...*), majd ujra visszatér acc. c. inf.-ba (... *ἐπεισπείειν...*), sőt ugyanez a változatosság észlelhető a *ὥστε* után is, mely után először acc. c. inf. (*τοὺς πλείονας... πείσειν...*), majd verbum finitum (*εἶχοντο*) s ismét acc. c. inf. (... *διαφθαρεῖναι...*) áll. Nyilvánvaló, hogy itt ténybeli biztosság tekintetében nem lehet különbség az egyes cselekvények között, mivel úgy kapcsolódnak egymáshoz, mint lánczszem a lánczszemhez. Az indicativusok csak azt a fontosságot akarják kifejezni, melyet egyes cselekvények a többiekhez képest nyertek az író szemléletében, s a melyek tehát mintegy az egész elbeszélés gerinczét alkotják. Az összeütközésben az volt a leg-

fontosabb, hogy a vezér észrevette (έώρα) az őrizetlenül és rendetlenül táborozó ellenséget, a folyamba esettek pusztulásánál pedig az, hogy nem tudták (έν άπορία είχαντο), merre forduljanak.

Ωστε után hasonló constructio-változás Thukydidesnél VI, 77, 2: *όρῶντες αὐτοὺς ἐπὶ τοῦτο τὸ εἶδος τρεπομένους ὥστε τοὺς μὲν λόγοις ἡμῶν διίσταναι, τοὺς δὲ θυμμάχων ἐλπίδι ἐκπολεμοῦν πρὸς ἀλλήλους, τοὺς δὲ ὡς ἐκάστοις τι προσήγνῃς λέγοντες δύνανται κακοῦργεῖν*; (l. Poppo bev. 272. l.)

Néha az önálló elbeszélésből, melyben verbum finitumok állnak, csap át acc. c. inf.-ba a nélkül, hogy a vezérigét (λέγεται) kitenné.

Chalk. 13, 17: *χαλοῖτο δ' ἂν αὕτη ἰτέας κόμη. ἐς ταύτην δὲ τὴν χώραν ἀφικομένους τοὺς Ὀγούζιους ἐνοικῆσαι ἐπὶ τινα χρόνον*.

Igen merész constructio, a mikor a λέγεται ugyan ki van téve, de az utána várható nom. vagy acc. c. inf. helyett, mintha oratio recta következne, pusztán ind. áll minden kötőszó (ὅτι, ὡς) nélkül. Ez azonban ritka. Pl. Chalk. 79, 18: *καὶ δὴ λέγεται διαπορευομένῳ τῷ στρατεύματι ἐπέχειτο ἐν λύπῃ πᾶν χαλεπῶς, καὶ ἐξετίθει, καὶ διαφθείρων οὐκ ἀνίει*.

Gyakori eset, hogy ugyanazon ige, mely hasonló jelentésben kétféle esettel is szokott kapcsoltatni már az ókori íróknál, ugyanazon mondaton belül egymás mellett mind a két vonzatot maga mellé veszi. Chalk. 4, 7: *ἐπιμνησόμεθα καὶ περὶ ἄλλων τῶν κατὰ τὴν οἰκουμένην γενομένων, ... καὶ τἄλλα ἀπὸ τς τοῦ εἰκότος*.

ἐπιμνησέσθαι acc.-al l. Herod. VI, 21; *περὶ cum. gen.-al l. Herod. VII, 39*. Vagy pl. ismétléseknél: Chalk. 24, 13: *τόν τε παῖδα ἐπιτροπεύειν... ἐπιτροπεύειν τῆς τε βασιλείας ἅμα καὶ τοῦ παιδός*.

Gyakran használja az acc. abs.-t a gen. abs. helyett, mely az ókoriaknál rendszerint csak személytelen igéknél s személytelenül használt passivumoknál fordul elő az alany kitétele nélkül. Chalkondyles azonban személyes igék mellett s az alany kitételével együtt is használja ezt. Chalk. 335, 13: *ἡμᾶς μὲν ὥδε ἐστηχότας ὁρμᾶν τὸν σὸν δοῦλον μαχόμενον τούτοις τοῖς Τούρκοις. ἡμᾶς μὲν ὥδε ἐστηχότας: acc. abs.*

Chalk. 63, 15: *ἐνταῦθα ἐρίζοντε ἄμφω τῶν Ἑλλήνων βασιλέε περι τῆς Βυζαντίου βασιλείας, ἐτάξατο φόρον ἀπάγειν ὁ Ἐμμανουήλος ἐς τρισμυρίους χρυσίνους, καὶ εαυτὸν ἄγοντα ἐπὶ στρατιὰν ἐπεσθαι συστρατευόμενον, καὶ οὕτω δὲ παραλαβεῖν ὑπὸ Παλαιζήτω τὴν Βυζαντίου βασιλείαν, καὶ ἐς θύρας φοιτῶντα τὸν τε φόρον οἱ ἐτάξατο καὶ τὸν στρατὸν ἀπάγειν ἐκάστον ἔτους*.

Acc. abs.: ἐρίζοντε ἄμφω... βασιλέε. Ezenkívül újabb példáját látjuk ebben a mondatban a már fentebb említett átmenetnek indicat.-ból acc. c. inf.-ba (ἐτάξατο... ὁ Ἐμμανουήλος... καὶ εαυτὸν ἄγοντα... ἐπεσθαι... καὶ παραλαβεῖν...), majd újra az acc. c. inf.-ból verbum finitumba (... οἱ ἐτάξατο...). Ez utóbbi esetben alanyváltozás van, s még sincs kitéve az új alany (Παλαιζήτης ὁ βασιλεὺς, míg az előző mondatokban ὁ Ἐμμανουήλος volt az alany). Végül tetézi az anakoluthiák sorát ez egy mondatban még az

is, hogy a második *ἐτάξατο*-tól függő kifejezésben a participium (*φοιτῶντα*) acc.-ban áll, holott dativusban álló névmásra (*οἱ*) vonatkozik. Ez azonban attractio. A *φοιτῶντα* part. t. i. vonatkozik a megelőző mondat alanyára is, mely acc.-ban (*ἐαυτόν*) áll s midőn formailag ehhez simul hozzá, szorosabb kapcsolatot hoz létre a két mondat között. Alanyváltozásnál néha Thuk.-nél sincs kitéve az új alany, l. Rochlitz, Thukydides stílusa (Budapest, 1911.) 29. l.

Participium acc.-a áll a gen. abs. helyett: Chalk. 63, 8. *ὁπισχνουμένους δὲ φόρον ἀπάγειν καὶ στρατιὰν ὄσῃν ἂν ἐπιτάττοι σφίσιν αὐτοῖς, ἐπιπέμφας ἄγγελον εἰς τὸ Βυζάντιον ἐπήρετο τοὺς Βυζαντίους καὶ τὴν γνώμην αὐτῶν, τίνα βούλοιντο σφίσι βασιλεῖα γενέσθαι, Ἐμμανουῆλον ἢ βασιλεῖα Παιαζήτην.*

ὁπισχνουμένους alanya nincs kitéve, de kiegészíthető a megelőző mondatból: *αὐτοῦς*. Így áll helyre a teljes acc. abs. Az acc. abs. illetén használata nem Chalkondyles találmanya, hanem előfordul már Thukydidesnél is. Kühner (II. 2, 87) téved, a mikor ennek használatát csak személytelen igéknél és kifejezéseknél tartja megengedhetőnek, személyeseknél legfennebb *ὥς*-szal kapcsolatban. Így pl. a fenti példához teljesen hasonló acc. abs.-t látok Thuk. I, 10, 4: *περίνεως δὲ οὐκ εἰκὸς πολλοὺς ξυμπλεῖν ἔξω τῶν βασιλείων καὶ τῶν μάχιστα ἐν τέλει. ἄλλως τε καὶ μέλλοντας πέλαγος περαιώσεσθαι...* Itt a *μέλλοντας* part. nem vonatkozik az előző mondatban levő *περίνεως πολλούς*-ra, a mint *Classen* is elismeri (l. 4. kiad. jegyzetét), hanem attól függetlenül jelenti a hajók egész személyzetét, melyről a megelőzőkben szó van. Tehát odagondolandó: *αὐτοῦς* (sc. *τοὺς ἀνδρας τῶν νεῶν*). V. ö. Balkenholl, 36. l., Rochlitz Zoltán: Thukydides stílusa. Bpesti diss. 1911. 19. l.

Látszólagos anakoluthia, a mikor egy összetett mondat, melynek alanya többes számban áll, hirtelen egyes számba megy át, holott első tekintetre többes számot várnánk. Chalk. 18, 12: *οὗτοι οἱ βασιλεῖς... οὐ καλῶς ἐχρήσαντο, ὥστε ἐπιτηδείως ἔχειν σφίσιν τοὺς τε ἀπὸ Ταρακῶνος καὶ Ἰταλίας, οὗς δὲ μετεπέμπετο ἐπὶ τῶν Τούρκων βασιλεῖα Ὀρχάνην.*

(Vége következik.)

(Debreczen.)

DARKÓ JENŐ.

TENNYSON „SHALOTT KISASSZONYA“.

Tennyson Helénje, a hervadó lilomszál, a világirodalom egyik legbájosabb nőalakja. Hogy a nagy költő lelkében Helén tragikus sorsa mélyebb gyökereket vert, elég hivatkoznunk 1832-ben kiadott gyűjteményének *Shalott kisasszonya* című remekére. Forrását részletesebb rajzban és nagyobb művészi elmélyedéssel *Lancelot és Helén*-ben, ebben a feledhetetlen remekműben, aknázza ki, s adja ki 1859-ben a *Királyidyllekben*.¹⁾ Hogy mennyire a hagyományban gyökerezik

¹⁾ L. Tennyson: *Királyidyllek*, Szász Károly ford.; 341—400 lk.

Tennyson mesteri alkotásának leghatásosabb mozzanata: az úszó bárkán nyugvó holttest, igazolhatja a középkor olasz irodalmának nagy népszerűségű gyűjteménye, a *Le Cento Novelle Antiche* is, melyet röviden *Il Novellino* címen emlegetnek.

A XIII. században keletkezett gyűjteménynek hol elevenebb, hol alig néhány sornyi elbeszélései, történetkéi és adomái a legkülömbözőbb forrásokból jutottak a *Novellinoba*,¹⁾ köztük a breton monda-kör néhány alkotása is. Bizonyára *Lancelot* az olasz földön népszerű volt már akkor is, mikor még nyoma sem volt a *Novellinonak*. A *Novellinonak* *Lancelot*ra vonatkozó elbeszélései között a legmegkapóbb a *Shalott kisasszonyáról* szóló. Már címe is elárulja a shalotti leánynak epedő szerelem okozta szomorú halálát: *Qui conta come la Damigiella di Scalot morì per amore di Lancialoto del Lac*.²⁾ Egy előkelő hűbéres leánya beleszeretett Tói *Lancelot*ba, de szerelmét a lovag nem viszonzozhatta, mert *Ginevrát*, *Arthur* király feleségét szerette. A leány annyira sóvárgott érte, hogy belehalt. A haldokló szűz meghagyta, hogy halála után gazdag bárkát készítsenek, vonják be piros posztóval, a csónakra pazar ágyat helyezzenek, selyempaplan-nal díszítsék, lássák el drágakövekkel, gazdag övvel s erszénnyel, ebbe pedig levelét tegyék. A leány kiszenvedett. Rendelkezése szerint cselekedtek. Testét a vitorlátlan csónakba helyezték s a tengerre bízták. A tenger *Chammalot*ba sodorta. Mikor a csónak a parthoz ért, szertefutott a hír *Arthur* udvarában. *Arthur* csodálkozott, hogy a bárka vezető nélkül érkezett. Megtekinti a leányt, kinyitatta az erszényt, megtalálja benne a levelet, elolvastatja. A sorokból kiderül, hogy a *Lancelot* iránt érzett reménytelen szerelem okozta a leány halálát: «A tutti i cavalieri della Tavola ritonda manda salute questa damigiella di Scalot, si chome alla migliore gente del mondo. Et se voi volete sapere perch' io a mia fine sono venuta, si è per lo migliore cavaliere del mondo e per lo più villano, cioè mons. messere Lancialotto di Lac, che già no' 'l seppi tanto pregare d'amore ch'elli avessi di me mercede. Et così lassa! sono morta per ben amare, come voi potete vedere.» [104. l.]

Ebben az elbeszélésben a legfeltűnőbb mozzanat a bárkára bízott test indítéka. Ezt a motívumot megtalálhatjuk a meseköltészetben is. Példaképen néhány magyar mesére utalok. *Jankalovics*ban olvassuk, hogy egy vén banya a királyné gyermekeit ládába zárja s a tengerre bizza. Halászgató molnár fogja ki.³⁾ Hasonló az indítéka *Az aranyhajú hármasoknak*⁴⁾ s *A szardíniai királyfiúnak*.⁵⁾ *A három aranygyűrű*⁶⁾ arról regél, hogy a királyfi feleségét elrabolják a tündérek. Míg bolyongtában töpreng, tanakodik, a víz üvegkoporsót hoz, a szép királyné fekszik benne, kit életre kelt.

Az *Apollonius*-mese hasonló motívuma tárgyunk szempontjából sokkal fontosabb. Ezúttal a világirodalmi jelentőségű *Apollonius*-mese

¹⁾ L. D'Ancona: *Le fonti del Novellino* című értekezését.

²⁾ L. Sicardi kritikái *Novellino*-kiadását, LXXXII. elbeszélés, 103—104. ll.

³⁾ Gaal Gy. *Népm.* I, 200—202. lk.

⁴⁾ Ibid., III, 148—151. lk.

⁵⁾ Merényi: *Eredeti népm.*, 52—53. lk.

⁶⁾ Merényi: *Dunamelléki er. népm.*, 25—26. lk.

két legismertebb feldolgozására mutatok, a *Gesta Romanorum* százötvenharmadik elbeszélésére és *Shakespeare Periklesére*. A *G. R.*-ban olvassuk, hogy Apollonius feleségével, Altistrates király leányával, tengeri útra kél. Vihar támad, Apollonius felesége megbetegszik, leányt szül s holtelevenné lesz. A révézmester nógatja Apolloniust, hogy a hajóból távolítsa el a testet, melyet holtnak hisznek. Apollonius szolgáljaival koporsót készített, melybe egy csomó aranyat helyez és óntáblát, «kire fel-írja az Asszonynek minden állapottyát». ¹⁾ A koporsót a tengerre bizza. A hullámok Ephesus partjára vetik.

Azokon a meghatott szavakon, melyekkel Shakespeare *Periklese* holtnak hitt hitveséről szól, majd búcsúzik tőle s a tengerre bizza, a nagy költő lángelméjének szikrái cikáznak át. A ládába helyezett testet Ephesus partjára veti a tenger. Cerimon elolvassa a ládában talált tekercset, mely a holtról így számol be:

Here I give to understand
If e'er this coffin drive a — land,
I, King Pericles, have lost
This queen, worth all our mundane cost.
Who finds her, give her burying;
She was the daughter of a king:
Besides this treasure for a fee,
The gods requite his charity.²⁾

Az Apollonius-mesének ez, a *Gesta Romanorum*ban és Shakespeare *Periklesében* is jelentkező indítéka részleteiben is egyezik a *Novellino* elbeszélésének a motívumával. Ott a test koporsóban pihen s mellette óntábla vagy tekercs (scroll) van, itt az erszényben levél rejtőzik. Ott a tábla vagy a tekercs, itt a levél szolgál magyarázattal. Klebs Apollonius történetét a Krisztus után következő harmadik század első feléből származtatja s latin eredetűnek tartja. ³⁾ Ha akár Viterbói Gottfried vagy a *Gesta Romanorum* feldolgozására, akár a Géstából származó holland, skandináv, szláv változatokra vagy a spanyol, francia, olasz, görög és német feldolgozásokra gondolunk, meggyőződhetünk az Apollonius-mese csudás szívósságáról s egyetemes népszerűségéről. Nagyon valószínű, hogy a bárka-indíték az Apollonius-meséből vándorolt a *Shalott kisasszonyáról* szóló breton hagyományba s itt a tárgy természete szerint módosult.

Az Apollonius-regény és a *Novellino* létrejötte között ezer esztendő, a *Novellino* és Tennyson költői elbeszéléseinek megjelenése között pedig csaknem hatszáz év telt el.

Azt, hogy Tennyson olyan forrásból merített, mely a *Novellino* fejtegettük elbeszélésével vérrokonságot mutat, igazolhatjuk a *Novellino* másik elbeszélésével is. Tennyson *Lancelot és Helénjében* olvassuk, hogy Ginevra királyné hű szerelmesét, Lancelot lovagot, arra bírja, ismeretlenül vegyen részt a tornán, mert azt beszélük, lándzsája előtt mindenki meghajol, ha tudja, hogy L.-val szállott tusára: «Dicső

¹⁾ Katona Lajos kiadása, 408. l.

²⁾ Shakespeare: *Perikles*, III. föl. v. 2. szín.

³⁾ Elimar Klebs: *Die Erzählung von Apollonius aus Tyrus*, 3. és 216. l.

neved győz, nem te.» A *Novellino* negyvenötödik elbeszélése leírja, hogy Lancialotto (Lancelot) egy napon Alibano lovaggal mérkőzött. Csak akkor tudakozódtak, mikor megpihentek, kinek mi a neve. Lancialotto megnevezi magát. Az újra kezdődő tusában a megfélemedő Alibano így szól a kerekasztal hőséhez: «Più mi nuocie tuo nome che la tua prodezza.»¹⁾ Valóban, a bárka-mozzanat Tennyson költeményében éppen annyira a középkorban gyökerezik, mint Ginevra figyelmeztetése.

Miután a bárka-indíték világirodalmi népszerűsége kiderült, Tennyson költeményeinek az értékelésében azt kell vizsgálnunk, hogyan használta fel ezt a motívumot.

Shalott kisasszonya méla dalokat énekel holdvilágította éjjelen. Egyszer figyelmeztető szót hall, hogy átok veri, ha Camelotra néz. Mit sem törődik vele, csak sző, hímez tovább. Mikor egyszer tükrében szerelmes pár képe villan, felsóhajt, hogy megölik az árnyak. Nemsokára az ablak-mélyből meglátja a Camelot felé vágató Lancelot-t. Lelkén még mélyebb sóhaj viharzik, mint a kit végzete üldöz. Lemegy a partra, gazdátlan csónakot talál, ormára írja: *Shalott kisasszonya*. Mikor beköszönt az est, a csónakba száll, eloldja, s a bárkán röppen el a lelke. A csónak Camelotban ér partot, a város lakói odatódulnak, Lancelot az Úrhoz fohászkodik, nyugodjék csendesen *Shalott kisasszonya*.²⁾

A hagyomány, a hogyan azt a *Novellino* is megőrizte, sokkal részletesebb és valószínűbb, míg Tennyson feldolgozása szertelenül elfinomodó s az ábrándok ködébe vesző. Tetézik ezt a hatást az elbeszélés leíró részei. *Shalott kisasszonyában* a hűs őszi szélben s a csapdosó záporban zajló folyam zordon képe éppen úgy illik az ábrándszülte tragikum hangulatához, mint a hűs szél zörrentette puszta fák komor világa *Bor vitéz* levegőjéhez.

Tennyson abban tér el a *Novellino* megőrizte hagyománytól, hogy a leányt a sajkán éri a halál. Ebben a mozzanatban feltűnő *Hamlet* hatása.

Leírja, hogy a csónakán fekvő leányra *lomblevél hullott, a fák lombjai alatt úszott a csónaka, elzöngte benne bús hattyúdalt, méla, borongó éneket dalolt, míg végre vére hűlt s kiszenvedett*. Mintha *Ofélia* halálát olvasnók. *Fűzfa hajlik a patak fölé*, *Ofélia* reá fűgeszti koszorúját, s a mint egyik ágába kapaszkodik, ez letörik, *Ofélia* az árba zuhan, ruhája a vizen szétterül, habléányként lebeg rajta, *miközben régi nótákat dalol*, de csakhamar «dallam köréből» «sáros halálba» süllyed.³⁾ *Ofélia* halálának borongó hangulata a mélabúnak azzal az édes és szomorú bűvöletével ringatja el a lelket, mire csak

¹⁾ Ugyanaz a motívum még egyszer szerepel *L. és Hel.*-ben [Szász K. ford., 366. l.]. Az a pár sorból álló elbeszélés, melyben Bors Percivalnak beszámol, hogyan kerülte őt el Lancelot, «mint a bolond», a *Novellino* egy másik elbeszélésére emlékeztet, melyben ezt olvassuk: «Lancialotto quand'elli venne forsennato per amore della Reina Ginevra si andò in su la Carretta e feciesi tirare per molte luogora», XXVIII. elb. 55. l.

²⁾ *Költői beszédek* cz. kötetben is: 33—42. lk. Csukási József meseteri fordításban.

³⁾ Shakespeare: *Hamlet*, IV. felv. 7. szín.

Shakespeare meghatott művészete képes. Nem csoda, hogy e varázs Tennyson is rabul ejté.

*Lancelot és Helén*ben¹⁾ Tennyson hívebben ragaszkodik forrásához, míg *Shalott kisasszonyában* a hagyomány körvonalainak az élei letöredeznek, világosabb színei elmosódnak. Szász Károly inkább *Shalott kisasszonyát* hasonlíthatta volna Vörösmarty *Szép Ilonkájához*, mint a *Királyidyllek* Helénjét.²⁾ A *Novellino* megőrizte hagyomány s Tennyson *Lancelot és Helén*jének megegyező mozzanatai szembeszökők. Helén olthatatlan, rajongó szerelmére, Lancelot közönyére, Ginevra és Lancelot viszonyára, a bárka indítékára, Arthur-nak és a cameloti udvar népének a parthoz tódulására s Lancelot lelki állapotára kell rámutatnom. Ezek a tényezők mind megvoltak Tennyson forrásában. Igazolhatja ezt Tennyson forrásának hű mása, a XIII. században keletkezett *Novellino* is. A jeleztük mozzanatok Tennyson leíró művészetének varázsszavára megteljesednek, mintegy megizmosodnak s a költői képzelet erejére ragyogó képekké színesednek.

Mikor Lancelot Astolatban elmeséli hőstetteit, rajongva csügg ajkán az astolati liliom, a szende, édes Helén. Az a vágy támad benne, hogy a gyémánttornán Lancelot az ő színét viselje. Lancelot el is fogadja a gyöngyvel hímezett piros szalagot. Az ismeretlenül küzdő Lancelot győzelmet arat, de diadala után eltűnik. Arthur király Gawaint küldi utána, hogy a gyémántot átadja neki. Gawain Astolatba jut, a gyémántot Helén veszi át. Most Helén indul útnak Lancelot után. Egy barlangban talál reá, önfeláldozóan ápolja a súlyosan sebesült lovagot. A felgyógyult lovaggal Helén Astolatba tér vissza. Mikor jutalmul Lancelot Helén valamelyik nagy kívánságát akarja teljesíteni, Helén forró szerelmet vall: «Örült vagyok, szeretlek, hadd halok meg.» Még szolgálójának is elmenne, csak láthassa, mert ha nincs előtte, jó napja lejárt. Az apa mindent kihallgatott. Arra kéri a lovagot, bánjék Helénnel ridegen, így bizonyára kiábrándítja. Lancelot útra kél, el sem búcsúzik Heléntől. A szíven sebzett leány maga marad, hallja a halál lépteit. Mikor bús dalát énekli, megdöbbenve sietnek hozzá apja, testvérei. A halódó szűz Lancelot-t a legdicsőbbnek nevezi. A dicsőítés hallatára apja elárulja, hogy Lancelot Ginevra kedvese. Papot hívatnak s meggyón Helén. Testvérének levelet mond tollba. Arra kéri apját, a levelet tegye a kezébe, ágyát lássa el királyi díszszel, őt mint legszebb királynőt öltöztesse szép ruhába s úgy tegye bárkába. Helén kiszenvedett. Apja és bátyjai elindítják a szomorú bárkát halotti útjára.

Shalott kisasszonyának ábrándja mennyire valóbbá, természetesebbé válik. Helén nemcsak ábrándozik, hanem hallgatja imádottja búvós szavát, ápolja a sebesültet, szerelmét megvallja neki, de ennek hidegsége, közönye éltét oltja ki. Ebben a felfogásban van egy olyan mozzanat, mit *Sh. k.*-ban hiában keresünk: *a történet elevensége*.

A hagyomány másik tényezőjét, Lancelot és Ginevra bűnös szerelmét is nagy művésszel szövi Helén történetébe. A királyné

¹⁾ *Királyidyllek*, 341—400. lk.

²⁾ *Bev. a Királyidyllekhez*, 43., 44. l.

féltékeny dühében a folyóba veti a Lancelot-adta gyémántokat. Erre Lancelot kihajol s látja, hogy ott, a hol a gyémánt nyomán a folyó vize csobbant, bárka tűnik fel a halott leánynyal. Megragadó az a művészet, melylyel a bárka indítékot a titkos szerelem rajzával fűzi össze. A bűnös asszony szeszélyes daczoskodása, a halálravált ártatlanság ünnepi komolysága, ott az eldobott gyémánt, itt az elhervadt élet az ellentét lenyűgöző erejével kapja meg az olvasót. A költészet ősi motívuma így kapott egyéni színt s nyert művészi avatást.

Tennyson a bárka szende halottja keltette hatásnak a rajzában is remekel. Némi támaszt ebben is nyújtott a hagyomány. A *Novellino*-ban olvassuk, hogy ezt írta levelében *Shalott kisasszonya*: «Nem tudtam annyira szeretni, hogy megkönyörüljön rajtam.» Tennyson *Helénjének* a levele is mély bánatot zokog: «Szerettelek, de te azt nem viszonzád s azért halálom lett a szerelem.»

Lancelot nyilatkozása, Arthur feddése, Lancelot büntudata olyan részek, melyek Tennyson művészetének fényes bizonyosságai.

Elég a *Novellino* és Tennyson elbeszéléseinek három főmozzanatára: a bárka halottjára, Lancelot bűnös szerelmére s a levélre hivatkoznunk, hogy Tennyson eljárását megérthessük. Mikor *Lancelot és Helénjét* megírja, nem *Shalott kisasszonyának* a tárgyát dolgozza ki, hanem a részletező hagyományhoz tér vissza. *Shalott kisasszonyából* csak egy motívum: a hattyúének kerül a *Királyidylekbe*. Helén éneke a szerelemről és a halálról az elmúlás révén járó lélek bűgő sóhaja, felejthetetlen, édes bús siráma.

Tennyson két alkotása oly ősrégi motívumot rejt, melyet csak könnyelműség tarthat a költő leleményének. Az esztetikai értékelést forrásnyomozásnak s összehasonlító kutatásnak kellett megelőznie. Rámutattunk *Shalott kisasszonya* s *Lancelot és Helén* bárka-indítékának ősiségére, százados szívósságára. Tennyson művészetét más színben rajzoltuk, mint Szász Károly, de ennek a művészetnek a megértése forrásához való viszonyának a megismerése után bizonyosabbá izmosodott.

(Arad.)

ELEK OSZKÁR.

HAZAI IRODALOM.

Kaiblinger Fülöp: Alkotó nyelvtudomány. Budapest, Franklin-Társulat, 1912. 8-r. 114 l. 3 K.

E munka szerzője nem akar kevesebbet, mint egy egészen új disciplinát, az ú. n. 'alkotó' nyelvtudományt inaugurálni. A szerző nézeteit az új disciplina mivoltáról, a mai nyelvtudományhoz való viszonyáról és szükségességéről — lehetőleg az ő saját stilizálásában — a következő módon lehetne összefoglalni. Az életjelenségek azon csoportja, melyet nyelvnek, beszédnek nevezünk, mindezideig nélkülözi a tudományos művelést és fejlesztést. A mai akadémikus nyelvtudomány nem ismer és nem ismer el más módszert, mint a történetit és lélektanit: csak magyaráz és magyaráz, de távol áll

attól, hogy új nyelvformákat alkosson, vagy még csak meg is jósoljon. Ellenben a modern linguisták által kigúnyolt régi grammatikusok irányzatában megvolt az a tudományos jelleg, a mely az emberi haladásnak egyik legfontosabb feltétele: a segítő, hasznosító szándék (cf. p. 3, 5). Nem lehetne-e azt, a mit ezek ingatag alapon rosszul csináltak, a fejlődésnek megfelelő új alapokon eszközölni — vagyis: egy oly nyelvtudományt alapítani, mely nemcsak a nyelvtényeket ismeri, hanem a változásban rejlő törvényszerűséget is felfedezve a jövő tényeket előre látja, sőt meg is alkotja? Ha a nyelvtudomány komolyan kultúrfeladatot akar teljesíteni, akkor el kell hagynia a tisztán történeti és lélektani talajt és alkotó tudományyá kell változnia (cf. p. 7, 10). — Ipsissima verba!

Az „alkotó” nyelvtudomány tehát minden ízében heterodox: a mai nyelvtudománynyal és módszereivel tudatos és kiélezett ellentétben áll. A szerző minden alkalmat megragad arra, hogy „a modern linguisták”, „a mélyen tisztelt szaktudós urak”, „a Wundtra eszköző nyelvtudósok” (cf. p. 5, 26, 55 etc.) ellen polemizáljon, s ha olykor-olykor a „mi nyelvtudósok” kifejezéssel szerényen el is vegyül nagy tömegükben, a splendid isolation büszke tudatában állandóan mélységes űrt állapít meg az „alkotó” és a mai nyelvtudomány között, s ez utóbbi nem egyszer az „akadémikus” vagy „akadémiai” jelzővel van megkülönböztetve (cf. p. 3, 9.), egyszer plane a macskakörmök közé foglalt „tudományos” attributummal van szinte megbélyegezve.

Ily körülmények között az új tudomány objektív méltatása csaknem leküzdhetetlen nehézségekbe ütközik, mert hiszen — egyelőre legalább — jóformán mindenki az eddigi orthodox nyelvtudomány balítéleteinek igájában görnyedezik s így aligha közelíthet kellő elfogulatlansággal az új tanításhoz. Legjobb volna még mélységesen hallgatni. Ennek azonban sok akadály van — egyebek közt a szerző valószínű óhajta is, hogy ügyével foglalkozzanak (cf. p. 4). Így hát a referens sem vonja ki magát a terhes feladat alól s ígéri, hogy tőle telhetőleg objektív akar maradni, bár nincs egészen meggyőződve róla, hogy ez sikerül is neki, mert elvégre: ultra posse nemo obligatur.

Egy új elmélet elbírálásánál czélszerű azokat az elemeket elővenni, a melyek a már meglévő elméletek fegyvertárából valók. Ilyenek szerencsére a szerző elméletében is vannak s még nagyobb szerencsére éppen ezek alapvető fontosságúak.

Egy ilyen régi elem, a mely a szerzőnél mint „értékmérő” szerepel, a következő: „Az a kifejezésforma jobb, mely a folyékony megértést kevesebb pszichikai és fiziológiai erővel eszközli” (p. 25). Ez az „értékmérő” *Jespersen* gondolatainak műhelyéből való, a ki a „Bequemlichkeitstheorie” régi gondolatát — több hasonló irányú kísérlet alapján (cf. *Progress in language*. 1894. p. 14—16.) — elfogadhatóbb alakban formulázta. *Jespersen* szerint a különböző nyelvek relatív értékének meghatározása egészen könnyű dolog, ha *W. v. Humboldt* azon régi gondolatából indulunk ki, hogy a nyelv (*Sprache*) beszéd (*Sprechen*) s a beszéd tevékenység. „Then it becomes evident that that language ranks highest which goes farthest in the art of accomplishing much with little means, or, in other words, which is able to express the greatest amount of meaning with the simplest

mechanism' (p. 13); és alább: 'the fewer and shorter the forms, the better; the analytic structure of modern European languages is so far from being a drawback to them that it gives them an unimpeachable superiority over the earlier stages of the same languages. The so called full and rich forms of the ancient languages are not a beauty but a deformity' (l. c. 14.; cf. IF. XXVIII. A. 46). Ez a gondolat az újabb nyelvtudományban is elég barátságos fogadtatásra talált (cf. *Bréal*, *Essai de sémantique*. 1897. p. 14. *Hirt*, *Die Indogermanen*. 1905. p. 88 etc.). — A mi ezt az értékmérőt és általában az értékelés gondolatát illeti, a nyelvtudomány nem ok nélkül húzódzik tőle (cf. *Whitney-Jolly*, *Leben u. Wachstum der Spr.* 1876. p. 235 et seqq. *Gabelentz*, *Die Sprachwissenschaft*. 1891. p. 375. 1901. p. 393 etc.). *Sütterlin*, a szerző szerint 'bizonyára egyike a legmodernebb nyelvészeknek', sőt 'a modernség képviselője' (p. 91) — *Sütterlin* maga sem akar értékítéletet mondani (*Das Wesen der sprachlichen Gebilde*. 1902. p. 101). De ha már a szerzőnek minden áron 'értékmérő' kell, meg kell állapítani, hogy a nála szereplő formula *Jespersen* elvitathatatlan tulajdona. Meg kell ezt állapítani nem csupán azért, mert az egész 'alkotó' nyelvtudománynak nincsen egyéb alapja (l. alább), hanem azért is, mert a szerző *Jespersen* prioritásáról bámulatos következetességgel szokott megfedelkedni. Íme egy feltűnő passzus: 'Vajjon nyújt-e a mai nyelvtudomány oly elveket, melyek segítségével... meg tudjuk állapítani a változások irányát. Láttuk, hogy nem, sőt nem is törekszik rá' (p. 11). Íme egy másik: 'Az angol nyelv fejlettebb, mint a német. Ez szinte banális igazság. *De nincs bizonyítva. Nem is lehet, mert hiszen a nyelvfejlődés értékmérője még nem volt megállapítva*' (p. 91; notabene az angol nyelv kiválósága is *Jespersen* legkedvesebb témáinak egyike, cf. *Progress*, p. 39. *Growth and structure of the english langu.*² 1912. p. 1—17). Egy harmadik: 'Az én elméletem szerint ama bizonyos Flexionsreichtum nemcsak, hogy nem értékesebb a Flexionsarmut-nál, hanem ellenkezőleg' etc. (p. 92—93). Ez már igazán nagyfokú feledékenység, valóságos amnesia vagy micsoda. [Hasonló feledékenység a szülőanyja a következő kijelentésnek: 'Hogy a latin és a német nyelvek deklinációi a rendszertelenség mintaképei, azt — úgy hiszem — sikerült egy fejezetben bebizonyítani' (p. 92). Hogy a régibb idg. nyelvek grammatikai rendszere rendszertelenség, az a legszélesebb körben ismeretes régi gondolat, a mely lépten-nyomon felbukkan (l. *Nyelvtud.* III. 96) — nevezetesen *Jespersen* könyvében is, cf. 'the grammatical system of our remote ancestors was... very unsystematic and far from simple' (*Progr.* 76); 'the grammatical forms of the modern languages are all shorter, fewer, simpler, more abstract and more regular; those of the older languages in general longer, more complicated, more concrete and more irregular' (l. c. 122). 'The evolution of language shows a progressive tendency from inseparable irregular conglomerations to freely and regularly combinable short elements' (l. c. 127).] — Tehát még egyszer: a szóban forgó értékmérő jogosultságáról és helyességéről lehetnek eltérő nézetek, de arról, hogy az *Jespersen* becsületes tulajdona, a legcsekélyebb kétség sem lehet.

Egy alkalommal a szerző maga is elismeri *Jespersen* prioritását — ebben az alakban: 'ő is látja, hogy a nyelvek az energia-

megtakarítás irányában fejlődnek' (p. 26). 'De az energiamegtakarítás — teszi hozzá — csak egyik nyilvánulása a fejlődést okozó erőnek. Csak akkor érthetjük meg a morphémák pusztulását, ha felfedeztük azt az energiát, mely a pusztuló morphémák funkciót átveszi. És ez az energiaforrás a megértő tudatereje' (p. 27). A funkcióát helyezés, 'ez az energetikai fejlődésével a technikai kultúra terén már szép gyümölcsöket termelt. Indokolt az a kísérlet, hogy átvigyük a nyelv terére is...' (p. 21). — E vakmerő *μετάβασις* — rectius: salto mortale — *εἰς ἄλλο γένος* eredménye aztán a *szerzőnek saját külön fejlődéstörvénye*: 'Az ember mint beszélő mind nagyobb mértékben aknázza ki a megértőnek tudattartalmát és tudaterejét; ezáltal lehetővé tette a saját pszichikai és fiziológiai munkájának csökkentését' (p. 25).

A szerző fejlődéstörvénye kézzelfoghatóan *teleologikus*, a mint ezt különben maga is *verbis expressis* kimondja: 'Fejlődéseméletem teleologikus jelleggel bír' (p. 52). 'Ha felismertük a telost, akkor minden újabb alakulásban felfedezzük a kibontakozás szándékát' (p. 105). Ebből érthető az a máskülönben talányos elkeseredés, a melylyel a szerző ártatlan aetiologiai jelenségekre rátámad: az umlaut és brechung az ő szemében, káros utóhatásai egy rövidlító mechanisztikus principiumnak' (p. 103). 'a multnak értéktelen emlékei', 'az egyoldalú fiziológiai behatás tévedései' (p. 164); az ablaut, 'a régi belső flexio degenerált maradványa' (p. 104); a dithematismus eseteiben (pl. ang. *we* és *us*) a tökülönbség, 'mint atavisztikus terheltség ráfekszik a mai nyelvek névmásaira' (p. 45) etc. Hogy miképen buktatott rá a szerző e szerencsétlen ideára, az több, mint a mennyit megérthet az ember. Sőt a szerző odaig megy, hogy nyílt polemiába bocsátkozik *Wundt* a-teleologikus felfogása ellen (p. 52—53) — meg sem gondolva, hogy a teleologikus felfogás nem azért kárhozatos, mert *Wundt* is támadja, hanem mert általános ismeretkritikai okok szólnak ellene: *a teleologikus principium ismeretelméleti jellegénél fogva ab ovo semmiféle exact kutatásban nem vezethet pozitív eredményre* s nem érvényesülhet a nyelvtudományban sem, a meddig ez *exact* tudomány akar maradni. Egy más helyen a szerző beismeri, hogy 'a nyelvfejlődés nem történt céltudatosan', de tétele védelmére *Marty* nyomán azt hozza fel, hogy 'igenis lehet célirányos fejlődésről beszélni céltudatosság feltételezése nélkül' (p. 28). Ez ugyan nincsen kimondva az idézett fejlődéstörvényben, de a dolog érdemére nézve teljesen irrelevans. A tudattalan célszerűség ép oly bebizonyíthatatlan teleologikus principium, mindenestre elsősorban filozófiai és hozzá metafizikai probléma, a melynek feszegetésére a nyelvtudomány *mint ilyen* nincs hivatva, s a mely mint hypothetikus határfogalom szerényen meghúzódhatik a nyelvtudományban, de centralis magyarázó principium szerepét nem követheti magának. — A nyelvtudomány, mint ilyen, csak ezzel a kérdéssel foglalkozhatik: tény-e az, hogy a nyelvben csakugyan van munkamegtakarítás, és ha van, mily mértékben van? A munkamegtakarítás oka mindörökké talány maradhat, a nélkül, hogy az exact nyelvtudomány kárát vallaná. *De ebben a helyzetben van az, alkotó nyelvtudomány is!* Mivel a munkamegtakarítás oka a nyelvjelenségek mögött van, s mivel az 'alkotó' nyelvtudomány a *jövő* nyelvvalakok megszerkesztését csak a *valóban meglévő* nyelvvalakok

alapján akarja eszközölni, azért a munkamegtakarítás okának keresése e szempontból is fölösleges. Szerző nyelvfejlődési törvénye tehát az „alkotó” nyelvtudomány lehetőségét semmivel sem teszi elfogadhatóbbá — fölösleges lógos és haszontalan vakablak *Jespersen* törvényén. Az a jóslat például, hogy valamikor a nominalis flexio végső maradványai is el fognak tűnni (p. 59), csak a *Jespersen*-féle elv alapján tehető bizonyos fokig valószínűvé — t. i. per analogiam való következtetés révén, a mely legalább „másodrendű” tudás, míg a szerző metafizikai elve csak „harmadrendű” tudást eredményezne. A szerző törvénye valóban mindenütt felcserélhető *Jespersen* elvével, a miből feleslegessége nyilvánvaló, de azonfelül, mint alsóbbrendű tudás, sokkal ingatagabb alapra helyezi a felállítandó új disciplinát s a priori lerontja hitelét. — Ha a szerző az eredetiség kedvéért ragaszkodnék törvényéhez, bátran elejtheti, mert hiszen formulája nem egyéb, mint *Jespersen* (objektív) fejlődéstörvényének a (szubjektív) psychologia terére való átjátszása, sőt a szerző saját nézete szerint *Jespersen* törvényével azonos, cf. „Ugyanaz a törvény, mint értékmérő így formulázható” etc. (p. 25). A szerzőnek unalomig ismételt kijelentése, hogy fejlődéstörvénye az ő sajátja, az ő „ismeretlen” elmélete (p. 80) etc. — felette illusorius, inkább jámbor csalódás. — In summa: a szerző fejlődéstörvénye teljesen hypothetikus és bebizonyíthatatlan, hasznavehetetlen és felesleges variansa *Jespersen* törvényének. Az alkotó nyelvtudomány egyetlen képzelhető alapja a *Jespersen*-féle tétel s valóban erre is van felépítve.

Lássuk már most az új disciplinát közelebbről! „A nyelvfejlődés nem czéltudatos: de hát legyen czéltudatos! Legyen már egyszer teleologikus. Kövessen egy meghatározott czélt, melyet mi, nyelvtudósok, kijelölünk a számára” (p. 29, 30). Minden nyelvfejlesztés regulatívuma, az „alkotó principium” a következő: „Használjuk ki jobban a megértő tudattartalmát és tudaterejét. Ez az elv eddig öntudatlanul működött, működtessük ezentúl tudatosan” (p. 25) — azaz szalag nélkül: mivel a nyelvfejlődés tendenciája a sorvadás, a lesorvadt alakok mintájára alkossunk újakat! Hogyan történjék ez? Az „alkotó” nyelvtudomány első lépése volna a gyakorlatban: „tudományos, mesterséges szelekcióval előmozdítani azt, a mit eddig is a természetes szelekció elvégzett” (p. 13); ez az első lépés kísérletek eszközzésében és hypothesisok felállításában állana (p. 15). „A következő lépés az volna, hogy mi nyelvtudósok magunk is alkossunk a jobb [értésd: lesorvadtabb, rövidebb s tehát ökonomikusabb] formák mintájára új nyelvtényeket, tekintet nélkül arra, hogy azok már átvihetők-e a nyelvhasználatba vagy sem” (p. 13). Az új módszer illusztrálására szolgáljanak a következő esetek. Mivel az ang. *you* kettős (nom. acc.) functiójú, *Jespersen* tétele értelmében a *we* nom. és *us* acc. kettősség megszüntét jósolhatjuk; de mivel nehéz kívánni, míg „a nyelv szellemének egységesítő akarata” „lassú evolúcióval” érvényesül, jöjjön segítségére „az emberei akarat” s általánosítsa „revolúcióval” a nom. és acc. egybeolvasztását (p. 45—46). Vagy: mivel a német *verbumnāl* a *ge*-præfixum [NB. sporadice!] elmarad, valamikor tehát el fog veszni s elveszte kívánatos is, azért a nyelvtudósoknak már rég meg kellett volna szerkeszteni ezt a *ge* nélküli német nyelvet, még akkor is, ha nem szándékoznak befolyjni a nyelv

alakulásába' (p. 110—111). Vagy: a német személyragok, bár 'kopó-félben' vannak, még bírnak némi jellemző erővel; — persze, mert 'a nemzetnek nincs ereje, bátorsága a személyragokat elvetni' (p. 102—103). Etc.

'Legyen a nyelvfejlődés céltudatos!' Íme a sok hiábavaló theoretizálás után egy praktikus postulatum, egy linguistikai kategorikus imperativus! Ne gondoljunk azzal, hogy az eddigi nyelvtudomány a tények gyűjtését és rendszerezését tekinti feladatának, s hogy szemében — tudja a szerző is (p. 3, 9) — minden nyelvalkotás eretnekség. Nézzük most csak azt, vajjon lehetséges-e az, hogy a nyelvfejlődés céltudatos *legyen*. — Kik, hol és mikor fogják elvégezni a fentebb említett kísérleteket és felállítani a hypothesiseket? A mai nyelvtudósok — a hogyan őket ismerem — aligha; a szerző maga is mondja, hogy nem számít gyors megértésre (p. 4). De ha akadnának is valahol valaha olyanok, a kik belemennek a dologba, százat lehetne tenni egy ellen, hogy a 'fejlettebb' nyelvformák mesterséges selectiója terén is polaris ellentétek fognak keletkezni, a melyek minden egy-séges megállapodást lehetetlenné tesznek. Gondoljunk csak arra, hogy olyan velejében csip-csup téma, mint a transcriptio, congressusokat foglalkoztatott hiába! De feltéve, hogy valamiféle tudós congressus csakugyan megállapodnék — még pedig éppen a *Jespersen*-féle elv értelmében — valami a priori megalkotott nyelvalakokban, képzelhető-e, hogy ezeket aztán rá is tudja kényszeríteni az emberi kultúra és haladás nevében egyénekre, társadalmakra, népekre? Micsoda lenyűgöző tudományos, társadalmi és állami tekintéllyel kellene bírnia egy ilyen testületnek, mikor a szerző maga kijelenti, hogy 'az akadémiák és miniszterek csak utólag szentesítik azt, a min erőlködésük daczára nem változtathatnak' (p. 30)?! Az első nyelvalkotókat nem is a felháborodás, hanem a homéri kacaj vihara söpörné el, s a legenyhébb ítélet az lenne róluk, a melyet a szerző egy neki nem tetsző grammatikusról mond, hogy 'a nyelvnek természetes organikus fejlődésébe belekontárkodott az ember, a ki mindent jobban akar tudni' (p. 48). Ha a szerző tudósai nem akarnak törődni 'a nyárs-polgári kényelemszeretettel és szokatlansággal, mert akkor minden haladás lehetetlen volna' (p. 25), akkor nincsenek tisztában azzal, hogy a nyelv székhelye túlnyomó részben az *ἄλογον μέρος τῆς φύξης*: a nyelv nem egyszerűen a megértés eszköze, hanem — értékes vagy értéktelen, de mindenesetre ellenállhatatlan erejű — tradíciók által szentesített eszköz, mely ezer meg ezer szállal kapcsolódik bele egyének és népek, társadalmak és nemzetek képzet- és kedélyvilágába. Hogy egy útszéli példát hozzak fel, a 'keresztény' és 'keresztyén' szók hangalkata milliónyi tömegek összetartozásának sibbóletlje és a nap-nál világosabb linguistikai raison nem képes a helyesebb hangalkatú szót általános diadalra juttatni. — Feltéve mégis, hogy a tradíciók valamikor veszítenének erejükből s egyének és népek hajlandók lennének az ajánlott új nyelv alakokat használni, képzelhető-e, hogy ez a hajlandóság érvényesülhetne is? — t. i. *képzelhető-e, hogy a mesterséges nyelvfejllesztés alakjai valaha tudatosakká válnak* — annyira tudatosakká, hogy a régi nyelv alakokat, dialektikus eltéréseket etc. maradék nélkül kiszorítják s egészen megsemmisítik? — E lehetőségek ellen minden a nyelv életéről és fejlődéséről való tapasztalati

fogalmunk fellázad. Bezzeg más húrokat penget a szerző is akkor, a mikor a neki tetsző ökonomikusabb nyelvalakokról van szó! Hogy ezek fenntartásához ma már talán nem ragaszkodunk annyira — mondja — annnak oka, a mai nyelvtudomány ama böcs beismérése, hogy a változásokkal szemben tehetetlenek vagyunk' (p. 39). De hát nem volna-e akkor a natural selection pusztulni-nem-akará nyelvalakjaival szemben a 'revolúció' kevésbbé tehetetlen? S mi jogosíthaja fel a szerzőt arra a jóslatára, hogy egyáltalán a szokáson alapuló nyelvérzéket majd fel fogja váltani egy helyes nyelvfejlesztő-érzék' (p. 25—26)? — És végül mi *célja* volna ennek az egész nyelvoperációnak? Ha még oly biztos volna is a *Jespersen* féle törvény, s ha még oly absurd volna is a spirális nyelvfejlődés gondolata (cf. *Gabelentz*, I. c. 256), akkor sem lehet belátni, mi végre kellene az úgy is bekövetkező sorvadást megelőzni s idétlen nyelvi homunculusokat gyártani. Mi jó van abban, hogy a beszélő munkája csökken s a megértőé szaporodik? Hiszen a beszélő munkamegtakarítása a megértő rovására megy, s a mi megkerül a réven, elvesz a vámon. Ha már a sorvadás úgyis kikerülhetetlen, bizonynyal czélszerűbb ezt nyugodtan bevárni, mint a kizsákmányolás politikáját a nyelv terére is átvinni s esetleg egy második bábeli nyelvzavar keletkezésére alkalmat nyújtani. Di meliora!

A 'nyelvalkotás' tehát lehetetlenül chimærikus, absolute cél-talan és fölösleges. Ha különben a szerző illetén nyelvfejlesztéssel 'kulturafeladatot' akar teljesíteni (p. 4) s ha, a nyelvtudománynak az a természetes feladata, hogy a nyelvközösség beszédformáit fejlessze' (p. 10) — akkor már igazán sokkal czélszerűbb és logikusabb mindjárt valamelyik világnyelv (esperanto etc.) szerkesztésén és művelésén közremunkálni, a minek gondolata a szerző előtt úgysem ellenszenves (cf. p. 14, 43), hiszen már a világnyelvek tényeit is a 'pszichológiai linguisztika' vizsgálódása körébe akarja utalni (p. 43). E világnyelvek ellen a szerző csak azt az egy kifogást teheti, hogy 'nem organikus fejlesztés útján, hanem mesterségesen' jöttek létre (p. 14). De létre jöttek, bizonyos körökben már egészen népszerűek, tehát legalább nem chimærák — annyira nem, hogy autoritativ részről már felhangzott az a biztatás is, hogy fiat experimentum! (*Brugmann u. Leskien*, Zur Kritik der künstlichen Weltsprachen, p. 28), míg a szerző kísérletére aligha fogja tekintély egyhamar ezt mondani. Az 'organikus nyelvfejlesztés' ötletét nem tekintve, a szerző valóban egy gyékényen ámul a világnyelv-szerkesztőkkel s alkotandó új nyelve és egy 'mesterséges' világnyelv között az a — persze nem jelentéktelen — árnyalati különbség van, hogy az előbbi teljes képtelenség.

Ezek után még ki kell terjeszkednem egyes részletekre, a melyek eddig az összefüggés kedvéért még nem kerülhettek szóba. Mindenre lehetetlenség volna kitérni, csak a legfeltűnőbb részletekre kerülhet sor.

A ki teleologizálni akar, ám tegye, de semmiféle teleologizálás nem mentheti fel az embert az alól, hogy a tudomány alapvető kérdéseiben tájékozva legyen. E részben súlyos kifogásokat lehet felhozni a szerző ellen. Mindenekelőtt a nyelv életére és fejlődésére vonatkozó nézetei zürzavarosak. Nem akarok súlyt vetni olyan hypothesisokra, mint 'a nyelv szelleme', 'a nyelv szellemének egységesítő

akarata' (p. 45—46, 61), de határozottan tiltakozni kell ama kisebb-nagyobb világossággal fel-felbukkanó felfogás ellen, hogy a nyelv élete és fejlődése a *lógos* uralma alatt áll. V. ö. többek között: 'Nyelvészek és filozofusok illogikusnak tartják a nyelvet s ennek bizonyítására... a homonymákra hivatkoznak' (p. 61). 'De a homonymák létezése nem bizonyíték a nyelv illogikus volta mellett' (p. 63). 'Igaz, hogy a nyelvhisztikusok és neogrammatikusok alaptételei közé tartozik a nyelv és logika összeegyeztethetlensége, de' stb. (p. 85—86). 'Az angolszász is átélte ezt az Umlaut és Brechung neve alatt ismert hangváltozást, de csakhamar lerázta a multnak ezen értéktelen emlékeit; az analogia kikorrigálta az egyoldalú fiziológia behatás tévedéseit. Vagyis az *igazi emberi okokból* magyarázva a tüneményt: a logikus gondolkodás jóvá tette az alkalmi kényelemszeretet által okozott zavart' (p. 104). E szerint tehát még az analogia is logikus principium! Más kijelentésekből megint azt a következtetést lehet levonni, hogy a nyelv a szerző szerint is nem logika, cf. 'Íme, így alakulna a névmásragozás, ha egy logikusan elmélkedő fő czélszerűen egy óra alatt elintézhethné a nyelvek sorsát' (p. 53). — Szinte megdöbbentő az a revelatio, hogy a hangváltozás csak a morféma (szótő, rag, képző, partikula) funkcióváltozásának következménye' (p. 11—12). Vannak dolgok, a miket czáfolni sem szabad.

A történeti nyelvtudomány terén hasonlóan áll a dolog. Igen tanulságos itt többek között a latin casusokról szoló fejezet (p. 32—35), a melyben a szerző úgy beszél, mintha — sit venia verbo — történeti grammatika nem is volna a világon. Mulatságos prosopopoeiával oktatja ki az olvasót a forma és functio közti különbségre s az, általa ismert latin mondattanok' alapján akar ráutalni, arra a zavarra, melyet a kázus-fogalomnak határozatlansága még a legkiválóbb nyelvtudósok műveiben is okoz' (p. 32). Engedelmet kérek: szép nyelvtudósok lehetnek ezek! 'Az a körülmény, hogy az ősi grammatikusok a szóalakoknak... jelentéstani neveket adtak... oly logikai hiba, melynek végzetes következményeit a nyelvtudomány még nem tudta kikorrigálni' (p. 33). Csak nem hiszi a szerző, hogy az iskolai nyelvtan nyelvtudomány? Szerinte a casus-rendszer eszménye az, hogy minden funkciócsoportnak (alany, tárgy stb.) egy meghatározott rag feleljen meg' (p. 32); a latinban tehát $6 \times 12 = 72$ casus-típusnak kellene lenni, de ezek közül 51, a kázus-rendszer eszménye nézőpontjából degenerált' (p. 35). Hogyan jött a szerző e meglepő eredményre? Úgy, hogy egybeállította, az öt latin deklináció kázustípusait aszerint, hogy egy, két, három stb. jelentésűek'; a 'harmadik' ragozásból csak egy típust vett, a neutrumokat egy külön típusba foglalta (p. 34)! Így persze elérte, hogy oly morphologiai egységek mint gen. *templi* és *campi*, *templum* és *campum*, nom. sg. *manus miles rēs campus* etc. elvannak szakítva egymástól. A komikum határán jár, hogy a szerző a casussuffisumok quantitativ viszonyait is elhanyagolva az 'írásképet' veszi alapúl; így jut egy 'hatfunkciós' *manus* alakhoz etc. s így lett *mensa* 'háromfunkciójú', mert hiszen a 'quantitás különbségét általában nem jelölik' (p. 34. Jegyz.). A szerző továbbá mellőzte azt a szempontot, hogy egyes casusok csak intern hangtörténeti fejlődés folyamán lettek synekretistikusok, így pl. lat. *manūs* csak a latin nyelvfejlődés határán belül keletkezett a következő alakokból: gen.

*manous, nom. pl. *manoues, acc. pl. *manuns; a class. *templō* előzetes ó-latin stadiumai: *templō* és **templōd* etc. A históriai és összehasonlító grammatika elemei közül való az, hogy ideális casus-rendszer nincs és nem is volt soha: az idg. nyelvek flexiós rendszerében visszafelé haladva egyre nagyobb a formagazdagság, az idg. flexiós systemát — bár ez is elég asystematikus — a flexiós alakoknak szinte chaotikus sokasága előzte meg s csak ebből a chaosból alakult ki lassan-lassan a relative egyszerűbb flexiós rendszer. A szerzőnek az az állítása tehát, hogy a latin casus-rendszer 'degenerált' (p. 35), hogy a flexiós gazdagság 'az idg. ragozás szétzüllésének a következménye' (92) s 'a nyelvek életében egy degenerált állapotot jelent, melyből regeneráció útján egy új, tökéletesebb nyelvfaj létesülhet' (p. 93) — diametrális ellentétben van a történeti fejlődés elvével s természetesen *Jespersen* elméletével is, mert hiszen a 'regeneráció' épen az idg. chaotikus állapotok visszatérését jelentené. — Ide való az ablaut olyatén felfogása is, hogy az 'a régi belső flexio degenerált maradványa' (p. 104). Az ablaut nem volt mindig 'autosemantikus' (p. 104), hanem másodlagosan, igenis semantikus funkciót nyert s a flexiós suffixumok sorvadása után — oly esetekben, mint ang. *sing*: *sang*: *sung* — a funkciókülömbőség egyedüli exponensévé vált. Hol itt a degeneráció?!

Ezek után nem feltűnő, hogy a szerző oly csekélységekkel, mint quantitas, accentus, reconstructio etc. nem sokat teketóriázik. Hogy mint bánik a quantitas-szal, már láttuk; a gör. *ἰπποῦ* (p. 34) accentusa helytelen. — A német *uns* alapalakja szerinte **nas* (p. 45). 'A germ. *hirdja* (sic!)... plur. *hirdjas* három elemből áll: *hird* + *ja* + *s*' (p. 95). A következő lapon (p. 96) mint *ösgerm.* pluralisok szerepelnek a következő alakok: *hird-ja-s*, *wolf-a-s*, *tugg-on-s*, *nam-n-a*. — Az se rossz, hogy az *ösgermán* nyelvközösség kora kb. az 1400 év előtti kor, tehát a [Kr. u.!] VI. század (p. 52). Etc.

De nem folytatjuk, elég ebből ennyi. Sokan már is azt fogják gondolni, hogy ágyúval löttem verébre. Amde a részletezés szükségesnek látszott — már a szerző miatt is, a ki elvégre mégis csak dolgozott s munkájának beható értékelését elvárhatta, de még inkább a kevésbé beavatott, de érdeklődő laikus publikum miatt, melyet a tudományosság kothurnusában önérzeteskedő s főleg a természet-tudományos jargonban beszélő könnyen megtéveszthet. A könyv egy különben szellemes és a gyakorlati tanítás iránt erős érzékkel bíró, sokat olvasott, de még kellő theoretikus képzettség nélkül való ember kiforratlan műve — egy egészében és részleteiben elhibázott dilettáns munka, a melynek kilátásba helyezett folytatása ebben az alakban nem kívánatos — már t. i. egyelőre referens nézete szerint, a melyben azonban valószínűleg mások is osztozni fognak. Szavazat-többséggel persze theoriák sorsát eldönteni nem lehet, s így a szerző még mindig bízhatik egy jobb jövőben, a mely működését kedvezőben fogja elbírálni. Egyelőre azonban az 'alkotó' és az 'akadémiai' nyelvtudomány között áthidalhatatlan úr tátong. Utaink szétválnak: you that way, we this way!

(Budapest.)

SCHMIDT JÓZSEF.

Bayer József: Schiller drámái a régi magyar színpadon és irodalmunkban. (Ért. a ny. és széptud. köréből. XXII. 2.) Budapest, Akadémia, 1912. 8-r. 112 l.

Bayer értekezése a magyar Schiller-kultusz történetének legjelentősebb fejezete a leghivatottabb író tollából. Főbb eredményei, hogy a magyar színjáték fejlődő életében Shakespearen kívül Schiller drámáinak jutott fontos feladat — hogy ezeknek ismerete Németországból nem Bécsen, nem Ausztrián át, hanem közvetlenül jutott el hozzánk — végül, hogy Schiller drámái kis idővel megjelenésük után nemcsak első színészeink szegényes műsorát gazdagították, hanem irodalmunkra is termékenyítőleg hatottak. Ez utóbbi, mondhatni számszerűleg megerősített adalék, színpadon és irodalomban együttesen mutatkozó hatás, ha még Schillernek a színház nemzeti feladatáról hirdetett elveire is gondolunk, különösen jellemző arra a közösségre, melyben nálunk a XVIII. század végén színház és irodalom élt.

Bayer ekként a Schiller-kultusznak teljesen egységes képét festi meg. Megmutatja, hogy nálunk Schiller drámáit magyarul és németül már akkor játszották, mikor Bécs színházai még idegenkedtek tőlük. Az irodalomtörténetben pedig e hatásnak két gyújtópontját találja meg: az egyik Kazinczy köre, a másik Erdély. Ez utóbbinak hathatós Schiller-kultuszát mi is emlegettük¹⁾ s annak egyik indítékát Döbrentei buzgólkodásában láttuk. Ta'an nem véletlen, hogy e kultusznak Erdélyben 1812-ben kezdődő új lendülete, melyről Bayer beszél (39. l.), egyidejű Döbrentének és Cserey Miklósnak egy irodalmi társaság létesítésére törekvő fáradozásaival és Döbrentének Schiller iránti lelkesedésével.²⁾ Ha még Döbrentének Kazinczyhoz való ezidőbeli ragaszkodására is gondolunk, világos, hogy közvetve az egész magyar Schiller-kultusz Kazinczy nevéhez fűződik. Ő maga Goethet egyetlennek tartja, de Kis Jánosban, utóbb Kölcsyben, ekkortájt az erdélyiekben szívesen üdvözlő Schiller tisztelőit.

A két, vagy a fentiek után végeredményében talán egy gyújtópontból csakhamar mindenfelé elterjed a színpad és az irodalom Schiller-kultusza. Bayer szokott lelkiismeretességével, kritikai módszerével és pontos adatokkal lépésről-lépésre kíséri a drámák hatását. Megtudjuk, hogy 1793-ig már öt Schiller-fordítás volt készen, hogy az első magyar Schiller-előadás Kolozsvárt volt, 1794. márczius 23-án, hogy a *Räubert* nálunk már három évvel a mannheimi, a *Kabale und Liebe* egy évvel a frankfurti első előadás után játszották, hogy a *Fiesco* az egyetlen dráma, a melyet Bécsben előbb adtak, mint nálunk s hogy 1820. körül alig több, mint egy lustrumnyi idő alatt a székesfehérvári társulat hét Schiller-drámát³⁾ adott elő. Ez utób-

¹⁾ Századok, 1908: 163. l., EphK. 1910: 684—685. l.

²⁾ Kazinczyhoz írt egyik levelében pl. (Lev. IX: 331. l.) „az én Schillerem”-ről szól s ezt alá is húzza. — *Macbeth*-fordításához Schillerét is használja (Kaz. lev. IX: 146.) Erdekes, hogy e fordítást Benkének szánta. (Ugyanott, 147. l.) s Benke utóbb mégis, maga is lefordítja a *Macbethet* — Schillerből. (Bayer 49. l.)

³⁾ Moor K., Fortély és szerelem, Fiesco, Stuart Mária. Orleansi szűz, Turandot, Macbeth.

biakhoz járul a schilleri-eredetű, Holbein írta Fridolin-dráma Schiller neve alatt s a harminczas években a *Messzinai ara*.¹⁾

Bayer adatainak másik nagy csoportja az Akadémia működéséhez fűződik. Első pillanatra nem látszik helyesnek, hogy e fejezetet Toldy gyarló fordításának méltatásával kezdji, mert hiszen nyelvújításaival ez is Kazinczy korához tartozik; de mert az e fordítás körül megindult vita Schiller kultuszában a drámabírálatnak is a kezdete, megokolt. A Pestre 1833-ban szerződött társulat Schiller-előadásai már párhuzamosak az Akadémia törekvéseivel, a Nemzeti Színházéi a magyar színi-kritika első virágkorával. A Nemzeti Színház Schillernek hét (a *Macbeth*tel nyolcz) darabját veszi fel műsorába, ezeknek fordításai jobb kezekbe kerülnek, és Schiller ezzel egész dráma- és játékszín-történetünk egyik művelődési tényezőjévé lesz.

Bayer e becses adataihoz alig van mit hozzátennünk. Néhány megjegyzésünk itt következik: Kis Jánosnak azok a fordításai, melyeket Kazinczynak 1807 márczius 10-én írt leveleihez mellékel, nem veszték el, mint Bayer i-mételten (54. és 106. l.) mondja. Toldy kiadása is (bár rossz dátummal és más cízzel) közli őket.²⁾ — Kis *Polykrates gyűrűje* fordítása, a legrégebb Schiller-vers-fordítás, Toldy kiadása szerint, mely Kis közlésein alapszik, 1798-ból, nem 1799-ből való (Bayer 100. l.) s egyidejű vele a *Vashámorba menetel*. 1799-ből való az *Ideálok*. — Kazinczy Kis epithalamiumát, mint levelezésének több helyéből tudjuk, németre fordította és Schillernek el akarta küldeni; ebben csak Schiller halála akadályozta meg. Bayer szerint ezzel «egy valóban nagy jelentőségűnek ígérkező ismeretség» lett lehetetlenné. Szerény véleményünk szerint csak *talán*; mert így ez a felfogás optimista és egyéni; kötvé hiszszük, hogy Schiller a gyenge versre, melyben Kazinczy a «magyar Schiller» alkotását ünnepelte, felelt volna. Vitatkozni erről természetesen nem lehet. — Végül még annyit, hogy a Schiller-fordító Pápai István talán egy a Pope-fordítóval³⁾, a kiről kimutattuk, hogy nagy-szebeni ref. pap volt.⁴⁾

Csekélysegek ez adatok ahhoz a tömeghez képest, melyet Bayer összegyűjtött: csak azt az óhajtatásunkat teszszük még eddigiekhez, hogy a magyar Shakespeare-irodalom nagynevű történetírója, mint ígéri is, a teljes Schiller-bibliografiát is elkészítse.

(Temesvár.)

GÁLOS REZSŐ.

Dr. Baltavári Jenő: Az indogermánok. Nyelvük, rokonságuk, őshazájuk és műveltségük. Első rész: Az indg. nyelvek. Veszprém, 1912. 8-r. 49 l.

A szerző nagyobb munkát tervez, ennek első fejezetét hocsátja közre e füzettel. Tanítványainak szánja, de szolgálatot kíván tenni

¹⁾ Don Carlos csak 1846-ban, Tell (egy 1833-iki nagybányai «botrányos előadást» nem számítva), 1848-ban kerül színre a Nemzeti Színházban, a Wallenstein még később.

²⁾ *A béke*. 29. l. — *Amor dicsérete*. 44. l.

³⁾ L. Bessenyei *Ember próbája*. Kiadta Harsányi István. RMK. 30. l.

⁴⁾ EphK. 1912. 354. l.

azoknak is, a kik az indogermanistikát «édes hazánk nyelvén» akarják megismerni.

E mű — a szerző saját megjegyzése szerint — nagyrészt fordítás akar lenni, egyes részeket a szerző «szabadon» dolgozott át. Különösen két munkát követett: *Hirt*, *Die Indogermanen*. Leipzig. I. 1905. II. 1907. és *Meringer*, *Die indog. Sprachwissenschaft*. (Samm-lung Göschel. Leipzig. 1903.) *Hirt* művét sokkal óvatosabban kellett volna használnia, mert hisz köztudomású, hogy e munka mily számos ellenmondásra talált (v. ö. nálunk: Schmidt Henrik: *Nyelvtud.* II. 133.). A szerző szól az emberi nyelv fajairól (5. l.). *Meringer* nyomán kezdi, majd számos más tudós véleményét sorolja fel, mindezt azonban kritika nélkül, úgy hogy az ember a nézetek tömkelegében nem tud zöld ágra vergődni. A szerző elmulasztotta azt, hogy e külömböző felfogásokat egységes elv szerint bírálja, hogy egységes áttekintést adjon róluk.

A következő fejezet az indog. nyelvtudomány tárgyáról és feladatáról szól; a szerző ugyanoly módon jár el, mint fönnebb, műve élvezhetetlen. Érthetetlenek a következő sorok (17 l.): «Többsyre feliratok tájrák élénk az idg. ősn nyelv emlékeit. A napjainkig fennmaradt nyelv emlékeket majdnem mindenütt inkább a mű nyelv állítja szemünk elé. Költői művek, vallásos énekek és törvények a legrégibb forrásunk. Az összehas. nyelvtudomány a talált anyagot közösen illeszti bele az egymással rokon indog. nyelvek vizsgálataiba.»

Hibák vannak bőven pl. 14. l.: «italiai v. olasz». E kettő távólról sem egy és ugyanaz (v. ö. németül: *italisch. u. italienisch*). — 15. l. «kelták (e nyelv ma már a románba olvadt)». Ez nem felel meg a valóságnak. Kelták élnek még ma is, kelta nyelvet is beszélnek (galek: Skóciában, irek: Írorszáiban, bretonok: Bretagne-ban, a cymro nyelvet beszélnek Walesben. — 15. l. «római v. latin». E kettő nem egy. — 15. l. «az etruscus nyelv az itáliai nyelvcsaládhoz tartozik». Ennek bizonyítására a szerző hivatkozik: Brugmann: *Kurze vgl. Gr. 4. l.* Ott ez áll: «Das oft für idg. ausgegebene Etruskische war so gut, *wie sicher nicht* indogermanisch». — 16. l. a szerző ellenmondásban a 15. lapon írottakkal, nem tudja biztosan, hogy indog. nyelv volt-e az etrusk. — 17. l. «Nem tudjuk megbizonyítani, hogy pl. a rekonstruált **ek'uos*, **bherō* idg. alakoknak nem voltak-e még régibb alakjai.» Ha a szerző ismerné az Ablaut-ra vonatkozó legújabb munkákat, tudná, hogy a rekonstruált idg. alakokon túl lehet menni, s hogy nem kisebb bizonyossággal el lehet jutni egészen a protoindog. alakulatokhoz, melyek felfedezése most a basisok megállapításánál igen fontos. 18. l. a bibliográfiából hiányzik: Wundt: *Völkerpsychologie*. 19. l. «a centum nyelvek nyugati ágát külön részben fejtegetem». A centum nyelveknek nincs nyugati ága, hanem maguk a centum nyelvek teszik az indog. nyelvcsaládnak nyugati ágát. Ugyancsak a 19. lapon az «árja» nyelvekhez sorolja a szerző a szláv, thrák-phrygiai, örmény és albán nyelveket is!

Még csak azt akarom megemlíteni, hogy mit ért a szerző szabadabb átdolgozás alatt. Vegyük «A szorosabb értelemben vett «árja» nyelvek» cz. fejezetet (20 l.). Semmi egyéb ez, mint *Hirt* és *Brugmann* említett műveiből vett kivonatok erőszakos összeolvasztása. *Hirt* (i. m. 102. l.) azt mondja, hogy az indusok *talán* nem annyira

háborúval, mint nagyobb kultúrájukkal hódították meg Borneót, Ceylont stb. Ezt a szerző úgy vette át: «Nem fegyverrel, hanem kultúrájával hódította meg Ceylont stb.» Honnan tudja ezt a szerző oly biztosan? Hirt szerint közel 100 millió ember beszéli e nyelvet. Szerzőnkél már több mint 100 millió szerepel. Hirt szerint (102 l.) a bevándorolt árjakat még fel lehet ismerni testalkatukról, arczukról, a bőrnek színéről stb. Ezt B. egészen «átdolgozta»: 20. l. «több mint 100 millió ember veszi az (indus) nyelvet ajkára, kik még mindig bevándorolt árjaknak hivatják magukat». Az «árja» szó magyarázatánál egyár «szántani» gyökér szerepel. Ily alakú gyökereket nem veszünk fel már mostan, Walde, Boisacq, Berneker szótárai erről mit sem tudnak.

A bibliografiai részek és a jegyzetekben említett művek azt a pillanatnyi benyomást keltik, mintha a szerző nagy tájékozottsággal bírna e téren. Csakhamar azonban azt vesszük észre, hogy a szerző a felsorolt művek legnagyobb részét nem is látta, erről tesznek tanúságot tévedései. Indus grammatikák cz. rovatban (24. l.) említi a szerző Sommer és Streitberg összehasonlító nyelvtanait, holott Sommer latin, Streitberg ösgermán és gót nyelvtant ír. Withney és Wacker-nagel munkái — szerzőnk szerint — csak próbálkozások! A szláv bibliografia egyenesen nagy tájékozatlanságról tesztanúságot. Szerzőnk semmit sem tud még a Jagić-féle szláv encyclopædiáról, Leskien: Grammatik der altbulgar. Sprache cz. könyvéről. A szerző a szláv nyelveket a Berneker-féle szláv chrestomathia szövegeinek fő- és alcímei szerint osztályozza! Megemlítendőek még ezen sorok: «Reánk magyarokra nézve nagy hatással volt a környező szláv világ. Nyelvünkben található sok szláv szó után indulva szinte csudaszerűnek mondható fennmaradásunk» (38. l.).

Az itt felsoroltak csak két fejezetnek elemi tévedései.

(Budapest.)

BENIGNY GYULA.

Ferenczi Zoltán : Rimay János. (1573—1631.) Budapest, 1911. A Magyar Történelmi Társulat kiadása. (Magyar Történeti Életrajzok. Szerkeszti Dézsi Lajos dr. XXVII. évf. 3—5. füzet. N. 8-r. 264 l.

Rimay János egyéniségének azóta, hogy a Radvánszkyak levéltárából elveszettnek hitt költeményei is javarészükből előkerültek, az irodalomtörténet is az eddiginél nagyobb jelentőséget tulajdonít. Radvánszky Béla, Váczy János, Baross Gyula dolgozatai feléje fordították az érdeklődést, Erdélyi Pál bevezetése Barakonyi költeményeihez pedig már nem az epigon-költőt, hanem irodalmunknak egy szinte szinte standard-alakját látja a régebben inkább államférfiúi munkásságáért s talán Balassához s ennek emlékéhez való megható ragaszkodásáért méltányolt költőben. Ez a felfogás bizonyára túlzás, melyet nem támogat az sem, hogy Istenes énekeit mindenha sokra tartották.

Ez utóbbi is inkább azért fontos, mert ennek és Rimay diplomáciai munkásságának köszönhető, hogy életének sok, sajnos, különálló adata ránk maradt. Most, hogy neve a világi líra történetében is többé-kevésbé méltó helyhez jutott, merész és illő feladatot oldott

meg Ferenczi Zoltán a költő életrajzának megírásával. Merészet, mert alig volt hihető, hogy a gyér adatokat egységes képbe tudja csoportosítani; illőt, mert a Rimayval való foglalkozás sok érdekes problémához s ezek megfejtéséhez vezette. Módszere, mely eddigi alkotásaiból ismeretes. ezúttal is bevált. A tárgyával kapcsolatos minden kérdés gondos megvizsgálása és megvilágítása, az adatok hitelessége, aprólékos pontossága s ezek alapján ítéleteinek biztonsága jellemzik Rimay-életrajzát is.

A költő alkotásaival két fejezetben foglalkozik. Az egyikben Rimay szerelmi líráját méltatja; megállapítja, hogy költőnk legkésőbb 1608 után nem írt szerelmes verset. A mit pedig írt, az sem igazi tiszta líra. abban is túlteng az okoskodás. Eszménye a tudós és költő, nem — mint Balassáé — a katona és költő. Ferenczi szerint érdeme éppen ezért csak a mi szegényes irodalmunkban van, s ez az, hogy a régi hangszereket elég jól kezelte. Új hangot a lírába nem hozott, csak a didaktikus költészetnek tehetett volna fordításaival szolgálatot. Cato distichonjainak átültetgetése ethikai felfogásával van szoros kapcsolatban, és talán éppen vallásos felfogásával az, hogy néhányat belőlük kihagyott. Didaktikus irányú alkotásait méltatja a másik említettük fejezet.

Ferenczi Rimayt általában becsülésre méltó, de közepes tehetségű költőnek tartja és mutatja, a kit legújabb méltatói érdemen felül értékelték. Készségében (szókincseben, dolgozásmódjában, költői eszközeiben) Balassa hatását látja. Kevés önállóságának bizonyítékaul tudja azt is, hogy imádságos könyvébe is majdnem szószzerint átvész részleteket a más (Laskai János) munkájából. Az irodalomban tehát nem vezető, de vezetésre nem is hivatott egyéniség.

De nem volt az a politikában sem. Eszköze volt nagy embereknek. Bocskay és Bethlen Gábor a gyújtópontjai politikai életének. Kortársai is mindnyájan kedvelték, részese volt nagy eseményeknek is. Mégsem szerepel a legnagyobbak között, mert a lelkében békés, csöndes tudós volt, a kiből nagy cselekedetek nem is fogantak meg, a ki híven és ügyesen végrehajtotta a reábizottakat, de ennél többre nem is vágyott. Az írást mindennél többre tartotta, tudós akart lenni s az volt is, még költészetében is. Ez a Ferenczi Zoltán könyvének adatokból leszűrte alapeszméje. A túl nem becsült költőt rokonszenves melegséggel állítja be korának eseményeibe, környezetébe, terveinek és eredményeinek láncolatába. Megokolja, hogy a költő Rimay kevés és inkább csak bölcselkedő költeményével is miért lett neves lírikussá, az államférfiú, a ki nagy események fonalát is tartotta kezében, miért nem lett neves alakja a történetírásnak. Ezért mondtuk, hogy érdekes problémákat oldott meg a Rimay életrajza.

E mellett természetesen ráér arra is, hogy szokott lelkiismeretességével a részletkérdésekkel is foglalkozzék. Kimutatja, hogy Rimay eddig ismert munkáinak egyike sem lehet kapcsolatban a Comico-tragediával, de a *De virtute* cz. elveszett műve sem, mert az csak tanítóírás, nem tanítóköltemény volt; hogy Rimay Allamiratainak kiadása tévesen szól a szótáráról, ilyet nem írt; utal rá, hogy Cato párverseit saját munkáiban is (*Laus mediocritatis*) felhasználta; végül fölveti s bizonyítja lehetőségét annak, hogy Rimay egy történeti verses krónikát is írt, melynek nyoma veszett.

Ez apróságok is jellemezzék Ferenczi munkáját, mely méltón sorakozik elébbi nagy alkotásai mellé; s annál inkább, mert ezúttal aránylag kevés adatból tudott sikerült egész képet rajzolni.

(Kassa.)

KRAUSZ ISTVÁN JÁNOS.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Hans Schrader: Eschenburg und Shakespeare. Dissertatio. Marburg, 1911. 81 l.

Lessing tudós barátja, Joh. Joachim Eschenburg (szül. 1743 Hamburgban, 1777 óta tanár Braunschweigban, megh. 1820), korának — nálunk is — tekintélyes, nagy hatású esztétikusa és az angol irodalomnak buzgó ismertetője, első sorban kiváló helyet foglal el az úttörő német Shakespeare-kutatók, forrítók és magyarázók sorában, mit az előttem fekvő tanulmány részletesebben kifejt. Nagy hatással voltak a nagy angol drámaíróról írt ismertető művei és igen érdemes, nem kevésbé nagy hatással volt — nálunk is — Shakespeare-fordítása, a nagy költőnek első teljes fordítása.

Első idevágó műve Montague lady Shakespeare-munkájának fordítása (*Versuch über Sh.'s Genie*, 1771). Ebbe Sh. műveiből egyes fordításokat is beleszőtt, melyekről Herder (*Werke* V, 312. l.) igen kedvezően, Goethe ellenben (*Briefe* II. 81. sz.) igen kedvezőtlenül ítélt. Talán Herder ajánlása okozta, hogy Wieland Sh.-fordításának kiadója, midőn Wielandot sem a fordítás lefejezés' re, sem javított kiadására nem tudta rávenni, az új fordítást Eschenburgra bízta. Így jelent meg tőle az első teljes német Shakespeare-fordítás 1775—1777 XII kötetben (egy XIII. kötet, 1782. tartalmazza az ál-shakespearei darabokat) és második kiadásban 1798—1806. E nagy munka kiegészítései Eschenburg következő művei: 1. *Über W. Shakespeare* 1787 686 lap, az első nagy összefoglaló Shakespeare-munka a kontinensen; — 2. *Shakespeare wider neue Voltairische Schmähungen verteidigt* 1777 (már első könyvének függelékében is megtámadta Voltairét, főleg Caesar-tragédiáját); — 3. *Über den vorgeblichen Fund Shakespearescher Handschriften* 1795 (Ireland hamisításairól). Ezekhez járulnak az egyes darabokhoz csatolt «Kritikai megjegyzések», melyek rendkívül becses anyagot és sok figyelemreméltó megjegyzést, de persze nagy számmal tévedéseket is tartalmaznak.

Eschenburg bámulatosan ismerte Shakespeare műveit és korát, valamint az egész, már akkor is igen gazdag angol Shakespeare-irodalmat. Álláspontjának főjellemzője történeti felfogása, melyet Lessing még nem ismert és elsőben csak Herder hangsúlyozott. Shakespeare korának gyermeke és csakis korából érthető meg: ez Eschenburg összes fejtegetéseinek kiindulópontja és egyúttal legfontosabb eredménye. (E történeti felfogásban Tieck Lajos lett Eschenburgnak első nagy tanítványa.) Nem érdektelen röviden összefoglalni Eschenburg nézeteit a nagy költőről, melyek a XVIII század végén a német intelligencia nézetei voltak és más országokban is elterjedtek.

Shakespearenek nem voltak nyelvismeretei: latinul keveset értett, de sem görögül nem tudott, sem a modern nyelveket nem bírta (legfeljebb igen kevésbé a francziát). Csak két könyvet ismert igen jól: a természetet és az embert, mit már Young is hangsúlyozott. De azért sok könyvet olvasott, okorít és modernet, de mind angol fordításban. Tudományos készsége egyáltalában nem volt, mit Eschenburg nagy előnyének tekint. Eredeti, kortársait meghaladó genie volt, mely a természetből és önmagából merített. Bámulatos képzelő ereje, megfigyelő képessége, jellemző tehetsége, szerkezeti művészete. Okosan megvédelmezi őt Eschenburg Charlotte Lennox ellen, a ki 1753-ban egy háromkötetes munkában kimutatni törekedett, hogy Shakespeare mindent másunnan vett és hogy mindig félreértette és elrontotta forrásait. Ő az első, a ki a nagy drámaköltőt mint lírikust is méltatja. Shakespeare különben mindig és minden téren nem a természet naiv fia, a ki öntudatlanul alkot, hanem gondolkodó művész, a ki tudatosan jár el.

Az esztétikában Eschenburg még a régi kornak, ill. saját korának embere: a költészet főfeladata a javítás, célzata moralizáló, a költői igazságszolgáltatás mindig szükséges. E szempontból (melytől a Gervinusz nem is esik oly messze) vannak kifogásai egyes darabok ellen, de még itt is védelmébe veszi költőjét túlságosan korlátozt bírálókkal szemben. A hármasság kérdésében már Lessinggel tart: csak a cselekvény egysége szükséges, ez pedig Shakespearenél mindig megvan; ő nem szabálytalan, csak a rossz szabályokat nem követi. Védelmezi a komoly és vig jelenetek váltakozását is és magasztalja a mester stíljét és verselését, de hibáztatja, hogy sokszor dagályos.

Eschenburg az első Németországban, a ki Sh. forrásait kutatja és a kész művekkel összehasonlítja. E téren nagy érdemei vannak, noha itt-ott téved, mert persze nem ismeri a csak a XIX. században földerített irodalmat. Innen van, hogy a darabok valódiságáról nyilvánított nézeteiben is többször téved; így pl. Shakespearenek tulajdonítja minden megszorítás nélkül «VI. Henriket» és megtagadja tőle a «Felsült szerelmeseket». Az úgynevezett ál-shakespearei darabok közül (csak hetet vett föl fordításába) egyedül «Locrinet» utasítja el föltétlenül, a többiekben fölteszi Sh. részességét, a «Yorkshirei tragédiát» és a «Londoni tékozlót» pedig teljesen neki tulajdonítja.

Mer Eschenburg bírálni is: Sh. darabjai nem egyformán értékesek és egyes színművekben akadnak kevésbé sikerült részletek is. A német «Sturm und Drang» határtalan bámulatában nem osztozik és a mesternek sok sajátosságát, mely kifogásolható, okosan megérteti a korabeli színpadból és színházi viszonyokból, melyeket kitűnően ismer. Nagybecsű az a fejezete is, melyben Sh. műveinek kiadásait és a Sh.-irodalomnak összes termékeit (beleértve az átdolgozásokat és fordításokat is) felsorolja és tárgyalja. Ennyi szorgalom és tudás e téren akkor páratlan volt a kontinensen.

Shakespeare-ről írt nagy művénél nem kevésbé fontos és érdekes Sh.-fordítása. Főelve a hűség volt: majdnem szóról-szóra fordított. Ezért választotta a prózát, melyet egyébként elvileg maga is helytelenített (csak a «Szentivánéji álom» és «III. Rikárd» vannak versben fordítva). Eschenburg kitűnően tudott angolul és gondolkodó fő volt, de költő nem volt, és ez fordításának legnagyobb gyöngéje.

Helyes tájékozottságát mutatja már az is, hogy Wielanddal szemben, a ki Warburton szövegét ültette át, ő Johnson kiadását vette alapul. Munkájának első kiadását maga is fogyatékosnak tekintette és lelkesen készült az új javított kiadásra. Azért kétszeresen bántotta őt Eckert Gábor mannheimi tanárnak botrányos eljárása, a ki Eschenburg Sh.-fordítását (számos kisebb-nagyobb módosítással, ismét Warburton szövege alapján) arczátlanul lenyomatta, de a fordítót egyúttal folyton, okkal és ok nélkül, tudatlansággal vádolta és szidalmazta. El kell ismerni, hogy ez az ú. n. «mannheimi Shakespeare» (v. ö. róla cikkemet EPhK. XXVI, 1902, 838. l.) az Eschenburg fordítását számos helyen javította; Eckert eljárása mégis mindenkép helytelen és az első fordítóra kétszeresen, erkölcsi és anyagi tekintetben, sújtó volt. Eschenburg ismételve védekezett Eckert támadásaival szemben (utoljára «Über W. Sh.», 509—523. l.), de azért fordításának új kiadásába kénytelen volt a mannheimi utánnomásnak számos javítását átvenni. (Említést érdemel, hogy Schiller, midőn «Macbeth»-et átdolgozta a weimari színpad számára, Eckert szövegét vette alapul.) A mannheimi vetélytársnál még veszedelmesebb volt Schlegel Vilmos fordítása, melynek I. kötete majdnem egyidejűleg (1797) jelent meg Eschenburg második kiadásának I. kötetével (1796). Schlegel szintén igen kedvezően ítélte Eschenburgról, a ki szerinte «egyik legtudósabb és legigzlésesebb írónk, a ki alapos nyelvtudással, ritka elmeélel és kitarító szorgalommal megadta a fordításnak azt, a mi eddig hiányzott belőle: teljességet az egészben és pontosságot a részletekben». A Schlegel remek fordítása mellett Eschenburg munkája nem állhat meg, de történeti jelentősége kétségbevonhatatlan: alapja (sokszor be nem ismerve) az összes későbbi fordításoknak, a francziáknak és a hollandinak is; a legtöbb színház is (még sokáig Schlegel után is) az ő szövegét használta (nálunk is). Nagy munkája mindenkép igaz elismerést érdemel, és érthető, hogy pl. Fresenius főleg a színészeknek ajánlja tanulmányozásra (Sh.-Jahrhuch XXXI, 117. l.); de az már gyerekes elfogultság, hogy Heine (ed. Elster V, 384.), mert prózai, a Schlegelé fölé helyezi.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

Olindo Ferrari: Un poeta christiano del V° secolo. Claudio

Mario Vittore. Pavia, Mattei, Speroni & C., 1912. N. 8-r. 77 l. Ara 2-50 Lira.

*Claudius Marius Victor*nak, a Kr. u. V. század első felében élt ker. költőnek, Alethias cz. költeménye — mely tulajdonképen a Genesis költői parafrázisa s egyik emléke ennek a Kr. u. V. században annyira divatban volt költészetnek — egyik legjobb terméke a ker. latin irodalomban. Victor igazi költő, hangja friss, életteli, közvetlen s nagy előnye az is, hogy nem fitogtatja minduntalan theologiai tudományát; a mit egyébként szerencsére nem is tehetett, mert — ha hitelt adunk *Gennadius*nak (c. 61), akkor Victort csak a világi irodalomban jártas, de a theologiában járatlan (nullius magisterio in divinis scripturis exercitatus) embernek kell tartanunk.

Maga a költemény azonban értéket jelent és mint ilyen, sokat

foglalkoztatta a kutatókat. Sikerült a Victorinusként hagyományozott névben Victorra ismerni, sikerült a költeményt az editio princeps (J. Gagneius, Lugd. 1536) szándékos interpolációtól megtisztítani. Mindezek után Ferrari még egy szükséges és hasznos munkára vállalkozott: kimutatni az Alethias forrásait és megállapítani értékét. Sikerült is neki különösen Ambrosius és Augustinus és V. műve közt sok párhuzamot találnia, a mi egészen új eredmény. Már régen ismeretesek voltak Victor pogány mintái: Vergilius, Ovidius, Lucretius, — ezekkel szerzőnk is újra foglalkozik, de nincs igaza, mikor azt hiszi, hogy Vergilius közvetlenül hatott oly erősen V.-ra. En úgy látom, hogy Verg.-t *Prudentius*on át, tehát csak másodkézből használja Victor, annál inkább, mert nagyon sok nála a kétségbevonhatatlan *Prudentius* *reminiscentia*. Végül csak annyit, hogy helyes érzékkel állapítja meg az Al. költői értékét akként, hogy az A. bátran *Claudianus* és *Antonius* költeményei mellé állítható.

(Róma.)

RÉVAY JÓZSEF.

Paolo Fossatoro: Petronii Cena Trimalchionis. Con studii illustrativi e note. Napoli, T. Pironti, 1912. K. 8-r. 143 l. Ára 1 L.

Az újabban hatalmas arányokban fellendült Petronius-irodalomból az olaszok eddig nem vették ki méltón részüket. *Cocchia* és *Sogliano* munkáin kívül, kik a *Cena* helyének megállapításával foglalkoztak, *Cesareo* végzett még érdemes munkát Petronius nyelvéről írt dolgozatával; igaz, hogy e felett is elhaladt már 25 esztendő és azóta a vulgáris latinság egyre behatóbb ismerete révén ebben a kérdésben is jóval közelebb férköztünk.

Fossatoro, a nápolyi egyetemen a latin irodalom magántanára, érdemei munkát végzett, mikor a *Cena* szövegét kiadta, mert ez az első olasz P.-kiadás. A szöveget Bücheler IV. kiadásának alapján adja, imitt-amott átvéve Friedländer néhány eltérő olvasásmódját. A jegyzetekkel nem takarékoskodik, de valamennyi magyarázatát meg lehet találni *Bücheler*, *Burmman*, *Friedländer* könyveiben, *Segebade* és *Lommatzsch* Lexiconában. Hiszen nem is lép fel a kis könyv nagy igényekkel, az egyetemi hallgatók és részben a nagyközönség használatára készült — és ez a körülmény sok mindent megmagyaráz. Megmagyarázza a bevezetés (5—68. lk.) terjengősségét, a személyek bőszedő jellemzését, primitív régiségtani kérdések (*triclinium* etc.) hosszadalmas tárgyalását. Mégis: a mit mond, az megállja helyét. Különösen jó a kézirati hagyományt tárgyaló fejezet; mondjuk inkább: jó összefoglalás, mert ez is kivonat. Hosszadalmasan foglalkozik a *Cena* helye körül folyó vitával (*Cumæ*? *Puteoli*? *Nápoly*?) és mint nápolyi, természetesen *Cocchia* és *Sogliano* (szintén nápolyiak!) érveit megdönthetetlenek gyanánt fogadja el és állítja be. Pedig a kérdés oly nehéz, hogy ma még meg sem oldható. Igen sovány a *Cena* kiadásairól szóló néhány lap: az pedig, hogy P. forrásairól semmit sem szól, nagyon feltűnő. Elvégre egyetemi előadásban (1910—11-ben a nápolyi egyetemen tartott előadás ez a bevezetés) erre inkább szükség lett volna, mint a '*Triclinium*' részletes fejtegetésére.

(Róma.)

RÉVAY JÓZSEF.

Beck Jean: La Musique des Troubadours. Étude critique illustrée de douze reproductions hors texte. [Les Musiciens célèbres.] Paris, Librairie Renouard, Henri Laurens, éditeur. S. d. — 125 l. 8-r.¹)

A troubadourok zenéjének problémája érinti a zenetan, a vers-tan, a provençal költészet területeit. A kérdés bonyolult természete ép annyira akadályozta megoldását, mint a középkori hangjegyek olvasásának nehézsége vagy a dallamok kiadatlan volta.

A középkori zenére vonatkozó összefoglaló munkánk alig van. De Coussemaker művei nem állnak a mai kutatás színvonalán (*Histoire de l'harmonie au moyen âge*. Paris, 1852; *Art harmonique aux XIIe et XIIIe siècles*, Paris, 1865). A troubadourok zenéjét méltató első kísérlet Restori könyve (*Per la storia musicale dei trovatori provenzali*, Torino, 1895—1896). Aubry Pierre²) kereste a zene alapelveit (*L'Oeuvre mélodique des troubadours et des trouvères*. Revue musicale XII, 1907. 317. l.). Vele egyidőben foglalkozott e kérdéssel Beck és elsőbbségét polemikus cikkében igazolta (*Die modale Interpretation der mittelalterlichen Melodien*. Cæcilia, 1907 jul. 97. l.). Beck ismertetendő könyvében adja kutatásainak eredményeit.

A szerző a laikus olvasónak szánt bevezetést és tájékoztatást írt; egy nagy gyűjteményes munka előszava, mely felöleli a középkori provençal és francia zene összes ránk maradt emlékeit és talán tíz év leforgása alatt jelenik meg. Fél száz kéziratban körülbelül kétezer dallam kiadatlan. Néhányat Beck közölt már (*Die Melodien der Troubadours*, Strassburg, 1908), és ez a tájékoztató könyve is néhány műfajt jellemző dallam átírásáért és elemzéséért különösen értékes.

A troubadourok (vagy trouvères) dalköltészetének és zenéjének népies eredetét határozottan kétségsbe vonja. Legerősebb érve, hogy a dallam oly mesterként és bonyolult, a milyenre a nép költészetében nem akadunk. A legegyszerűbbnek tartott költemények, az *alba*-k és a vászondalok zenéje a raffinált troubadour-művészet legmesteribb termékei. A zene ráczáfol a népies eredet feltevésére és egyúttal elárulja valódi forrását. Jaufré Rudel egyik legszebb dala (*Languand li jorn son lonc en mai*) a legenda szerint Tripoli grófnője iránt érzett szerelmének gyümölcse, bár a grófnőt sohase látta. Dallama azonban Mária-himnusz és a dal valószínűleg az ég királynéjához, Máriához szól, a mit már Appel Károly feltett.

A középkori provençal és francia lírai költészet az egyházi himnuszokból fakadt. Az érzelmeket a zene határozatlanul, általános-ságban fejezi ki, ezért könnyű a dallam átvétele. Ilyen adaptatio történt a középkorban, és csak zenei ismeretünk fogyatékos-sága nehezíti a folyamat megértését. Az egyházi zenében volt több ma már kiveszett műfaj. Ilyen az *Alleluia* megzenésítése (*sequelae*), mely sokszor, ezer hangot ölelt fel és próbára tette az énekest. Voltak himnuszok, melyeket a latin verstan szabályai szerint írtak (*hymni metrici*), másokat a hangsúly elvei szerint (*hymni rhythmici*), ezeken a zene uralkodott, mert a hangsúlyos szótag összeesett a zeneileg súlyos

¹) Ism. Gerold, *Archiv SNSL* LXV, 1911, 244—247. l. Roques *Romania*. XL, 1911, 119—124. l.

²) L. *Egy. Phil. Közl.* XXXV, 1911, 502., 503. l.

elemmel. Notker (megh. 912) és szent-galleni tanítványai nevezetes újítást kezdtek: szöveget írtak az *Alleluia* dallamára és új műfajt teremtettek, melyben a sorok párosan rímeltek (*prosa*, *sequentiae*). Hagyományos liturgikus énekek szövegének vagy zenéjének módosításai a *tropusok*.

Az új műfajok Notker iskolájának hatása alatt elterjedtek a kolostorokban. Reichenau és Murbach apátságainak több egykorú kéziratát ismerjük. De a legfontosabb adat, hogy Saint-Martial de Limoges, a francia és provençal nyelv határán fekvő kolostorból *húsz* gyűjteményes kézirat maradt ránk, melyek megőrizték liturgikus énekek, sequentiák, tropusok dallamát. Limoges volt a provençal költészet gyűjtőpontja és egyes troubadourok nyelve a limousin-nyelvjárás. A világi és egyházi francia zene itt érintkezett; a kölcsönhatás részletekre menő bizonyítását a szerző további munkáitól várjuk.

A középkori zene megismerését megnehezíti a kéziratokban található és a maitól elütő hangjegyzírás. Beck idevágó tanulságos fejtegetéseit (24—45. l.) szakszerűségük miatt mellőzöm. A troubadourok zenéjét már nem pneumákkal, hanem négysszegletes hangjegyekkel jegyezték fel. A szerző azok értelmezésében és átírásában eredeti utat követ, és a példák eljárását igazolják. A középkori zene ritmusa és ütemére vonatkozó öt szabályt állít fel: 1. A szóhangsúly és a zenei súlyos elem összeesik; ez az elv a francia zenében kiveszett, de még érvényesül a magyarban és a baszk dalokban. 2. Ha a hangsúlyos szótag súlytalan elemmel esik össze, azt megnyújtja. 3. A rím csak súlyos elemmel köthető egybe. 4. A ritmus változatlan. 5. Az ütem minden egyes alkotóelemére csak a szöveg egy szótagja eshetik.

Az elsorolt szabályokat követve, a szerző néhány lírai műfajt jellemző dallamot mutat be modern átírásban. A zene ismerete megkönnyíti a műfajok pontos meghatározását. A *sirventés* idegen dallamra szerzett költemény, nevét ebből magyarázzuk (*sirven* = *serviteur*, *sirventés* = *asservi*, alárendelt), nem, mint eddig tették, a költemény tartalmából. Így értelmezte már egy középkori katalán vers-tan (*Doctrina de compondre dictatz*). Több faja van; ide tartoznak a keresztes dalok, a pesszimizisztikus unalom-dalok (*enueg*), a gyászdalok (*planh*), a költői viták (*tensos*). Kevésnek dallamát ismerjük, a kéziratok gyakran más dalok zenéjére utalnak.

A vászondalokat (*chansons de toile*) a francia trouvère-k művelték. Az elnevezés helytelen értelmezése soká megtévesztett, mert fonó-daloknak tartották azokat. Művészi dallamuk, a bennük rajzolt ideális, szende női jellem ezt megczáfolja. Míg a szerelmi dalt a költő választottjához intézte és kegyetlenségét sokszor szemére hányta, a lovag tőle távol a *chanson de toile* éneklésével ringatta magát a boldogság álmába. Egy középkori kalandos regény (*Guillaume de Dole*) egy ilyen dalt az úton lovagló ifjú szájába ad, a másikat a liège-i püspök unokaöccsével énekelte (Bartsch, *Rom. u. Past.* I, 2, 13).

A pásztordalokat (*pastourelle*) és táncdalokat eljátszották vagy eltáncolták. Ezt már Bédier a középkori tánczról írt tanulmányában feltette. (*Les plus anciennes Danses françaises*. Revue des deux mondes XXXI, 1906, 398—424. l.)

Az elsorolt dalokat kíséret nélkül énekelték. A harmonia és a polyphonia a *motettus*-okban tűnik fel. A kíséret (*tenor*) gyakran az

Alleluia egy zenei egysége. Beérték a dallam súlyos elemére eső összhanggal és ez is a mainál szűkebb körre volt szorítva, mert a terecz és sext hiányzott. Ebből a kezdetleges formából fejlődött az ellenpontozás művészete és a fuga.

A provençal líra hanyatlása korában egyre mystikusabb, vallásosabb lett. A Provence-ban Guiraut de Riquier vallásos költészete, Olaszországban Dante Alighieri Beatrice-kultusza őrzi meg utolsó fellobbanását. Az egyházi szellem hatalmába ejti; Gautier de Coincy a legprofánabb műfaj, a pástordalok egyikét Mária-hoz intézi, miután a szöveg néhány szavát módosította. A troubadour-költészet abba az áramlatba vészett, a melyből fakadt.

Beck könyve a tárgy alapos ismeretéről, széleskörű tanulmányokról tanuskodik. Két kifogásunk van: az egyik a fejezetek aránytalansága, a másik a műfajok elsorolásának hiányossága. A lírai műfajok kimerítő tárgyalásáról szándékosan mondott le, mert sajtó alatt levő szemelvényeivel (*Choix de chansons de troubadours*) a hiányt pótolni fogja. A könyv kiállítása, mind zene-, mind képmellékletei, a kiadócélg azdozat-késztségére vallanak.

(Budapest.)

KARL LAJOS.

Mario Schiff: La fille d'alliance de Montaigne, Marie de Gournay. Paris, Champion, 1910. 8-r. 146 l. Ára 5 fr.

Marie de Gournay nevét a feledéstől nem egyéniségének vagy irodalmi működésének különös érdekessége mentette meg, hanem Montaigne-nyel való bizalmas ismeretsége. Egyike volt a világirodalom ama nagyszámú asszonyainak, a kik szinte nőies fanatizmussal vetik rá magukat egy-egy nagy író hírnevének, emlékezetének ápolására s ezen a réven a maguk számára is biztosítják a halhatatlanságot. A francia renaissance-irodalom e tudós hölgyének emlékét újítja fel Schiff könyve, mely a Nolhac és Dorez-féle Bibliothèque littéraire de la Renaissance-ban jelent meg. Schiff könyve elején rövid életrajzot ad, azután közli Marie de Gournay két munkáját, az *Égalité des hommes et des femmes* és a *Grief des dames* címűeket, a függelékben pedig munkáinak bibliografiai jegyzékét s a rávonatkozó irodalmat, egy verses önarcképét, külföldi összeköttetéseinek s végül Montaigne Essais-je sikerében való szerepének történetét találjuk.

Marie de Gournay 18—19 éves korában olvasta először Montaigne művének 1580-iki kiadását. E könyv igen mély benyomást tett rá s háláját és elismerését levélben fejezte ki az épen akkor Párizsban időző Montaigne-nak. Nem tudni, a levél szokatlan melegsége vagy rendkívüli okossága indította-e a nagy filozofust, de bizonyos, hogy személyesen ment el a levél írójának köszönetet mondani és vele megismerkedni. Annál feltűnőbb ez, mert Montaigne, mint a hogy Essais-je számos helyén kifejezte, a női nemet általában nem sokra becsülte. Montaigne később Mariet a kor szokása szerint fille d'alliance-jává fogadta s anyjánál Gournay-sur-Arondéban többször meglátogatta. Valószínűleg nagy segítségére volt munkája 1588-iki kiadásának sajtó alá való rendezésében. Levelezésük még eddig nem került nyilvánosságra, talán valahol lappang. Montaigne halála után Marie kegyelettel ápolta emlékét és terjesztette dicsőségét minden elképzelhető módon.

Özvegyétől megkapta írásait s ezek alapján kiadta az 1595-iki kiadását. Ezenkívül még más tizenegy kiadást készített elő, sőt érdeklődött Montaigne külföldi kiadásai és fordításai iránt is. A kéziratokkal szabadon bánt el, kénye-kedve szerint javított és változtatott rajtuk. Az 1595-iki kiadásba is valószínűleg ő töltötte bele többek közt, Montaigne kéziratát a maga javára kibővítve és átalakítva, saját személyének dicséretét, melyet az 1635-iki kiadásban ő maga jónak látott meg rövidíteni és mérsékelni.

Mint író nem volt jelentékeny. Legérdekesebb *Égalité des hommes et des femmes* című műve, mely 1622-ben jelent meg. Védelmére kel ebben a nő nemnek, melynek feminista törekvései ez időben annyi gúnyolódásra és támadásra adtak alkalmat. Ő nem megy túlzásba, nem akarja a férfinem értékét leszállítani, hanem bebizonyítani a két nem teljes egyenlőségét.

Hírneve túlterjedt Franciaország határain. Flandriában tisztelői közé tartozott Iustus Lipsius és Erycius Puteanus. Összeköttetésben állt Hugo Grotius szal is. Szerepel azonkívül Capaccio *Illustrium mulierum et illustrium virorum elogia*, Nápoly, 1608—1609. cz. könyvében, melyben egyéniségének prózában írt jellemzését Pinto nevű költő rövid dicsőítő verse követi. Leglelkesebb híve azonban egy hollandi „tudós nő” volt, Schurman Anna Mária, a ki áradozó latin versekben dicsőítette és mesterének vallotta.

Marie de Gournay nagyon hosszú életet élt; 1645-ben körülbelül nyolczvan éves korában halt meg. Ősdi ízlésével és gondolkodásával nem illett már bele a XVII. századba. Nem értette meg a Malherbe-ért lelkesülő fiatal nemzedéket s makacssága és hevessege miatt nevetséges vénkisasszony hírében állt. Ronsardnak is lelkes híve volt és csupa kegyeletből hozzákérült kéziratait az újabb kor ízlése szerint átalakítva akarta kiadni. Ezt a pia fraust azonban Colletnek sikerült megakadályozni. Ennek ugyanis az irodalmi tisztességről egészen más fogalmai voltak, mint Marie de Gournaynak.

A füzegclék végén a szerző Brunetièrenak egy elhamarkodott ítéletét czáfolja meg. Brunetièr szerint (*Histoire de la littérature française classique*, III. k. 629 l.) Montaigne műve kortársai körében nem ért el valami nagy sikert, a mit mutat az, hogy 1595 től 1635-ig, tehát majdnem félszázadon át mindössze 3—4 kiadást ért meg. Schiff ezzel szemben bebizonyítja, hogy ebben az időközben Montaigne művét legalább 17-szer adták ki, tehát Montaigne a XVII. század elején volt olyan népszerű író, mint Ronsard vagy Garnier.

(Budapest.)

BIRKÁS GÉZA.

Chot, Joseph et René Dethier: Histoire des lettres françaises de Belgique. Charleroi, 1911. D. Hallet. 4-r. XII. 605 l. Ára 5 fr.

Szerzők e testes kötetben nem írják meg a belga földön kifejlődött francia nyelvű irodalom oknyomozó történetét, ehhez az előmunkálatok sem szolgáltattak még kielégítő anyagot, hanem egy rövid s rendszeresnek épen nem mondható történeti visszapillantás után (6—131. l.), a jelenkori belga költők és prózaírók kiválóbbait mutatják be rendszeren hosszabb szemelvények kíséretében. Munkájukat

a belga népnek és tanulóifjúságnak szánták, a kik még mindig nem érdeklődnek kellőkép honfitársaik irodalmi termékei iránt.

A törekvés mindenestre helyes, csak azt nem értjük, hogy miért kellett ezt az épen nem megfelelő címet s igen esetlen külső formát (vastag és súlyos papirosra nyomott 4-r. kötet) választani. Amaz sokakat, a kik szívesen vennének egy belga anthologia-félt, vissza fog riasztani a kötet megszerzésétől, emez pedig lehetetlenné teszi, hogy a könyv a nagyközönség és a nép amolyan «livre de chevet»-je legyen. Reméljük, hogy újabb kiadásnál a szerzők mindkét hibát segítenek.

De segíteniök kell könyvük belső szerkezetén is, ha komolyan azt akarják, hogy e mű mintegy tájékoztató kalauza legyen a járatlan olvasónak nemzete jelenkori francia irodalmában. A szépen kiczirkalmazott méltatások helyett több pozitívumot szeretnénk: életrajzi vázlatokat, az egyes írók műveinek bibliográfiáját s a rövid jellemzések igazolására az eddiginél is több szemelvényt, szóval választékos anthológiát. Ez a czélnak minden esetre jobban megfelelne.

Szerzők, mint előszavukban kiemelik, «szívükkel írták (könyvüket), igyekezve semmiben sem engedni a barátságnak, a részrehajlásnak.» Ez a pártatlanság főleg abban nyilvánul, hogy nemcsak az olyan írókat, mint Eckhoud, Verhaeren, vagy Maeterlinck, halmazák el a legszertelenebb jelzőkkel — ez utóbbinál például, fellelegítve Mirbeau frázisait, Shakespeare szellemét emlegetik — hanem a kisebb tehetségekről is a leghízelgőbb módon nyilatkoznak. Így Victor Kinonnak egy különben egészen csinos költeményét, melyben ilyen fajta párversek jellemzik a fákat:

Songe...

Aux maigres peupliers qui bordent les usines

Et qu'insulte le rire obscène des machines;

s a melyben ilyen «rím-pár» is akad: glauque: une à une, nem kis túlzással «hymne admirable aux arbres»-nak nevezik s ráfogják az íróra, hogy «le souci d'une discipline où s'avère une totale connaissance du métier» által válik.

A munka a francia irodalommal tudományosan foglalkozókat főleg abból a szempontból érdekkelheti, hogy több olyan tehetséges íróra is rátereli a figyelmet, a kik a közkeletű modern anthológiákból teljesen hiányzanak, s a kiket még nem emelt ki a szűkebb kör homályából egy-egy döntő siker fénye, vagy az ügyes reklám bengáli tüze.

A szépen nyomott kötetet számos sikerült arczkép díszíti s Paul Adam semmitmondó előszava vezeti be.

(Budapest.)

GULYÁS PÁL.

M. Niedermann: Historische Lautlehre des Lateinischen.
Zweite Auflage. Winter. Heidelberg. Ára 2 M.

Már többször foglalkoztak külföldön azzal a kérdéssel, miként lehetne a gimnáziumi, latin-görög grammatikai tanításban a modern nyelvtudomány általánosan elfogadott, konkrét eredményeit felhasznál-

nálni és ezáltal magát az anyagot a hagyományos, téves részekről megszabadítani. Solmsen, de különösen Brugmann is foglalkozott eme kérdéssel (v. ö. *Der Gymnasialunterricht in den beiden klassischen Sprachen u. die Sprachwissenschaft*. Strassburg, 1910) és azt hangsúlyoztatja, hogy a száraz, sokszor hibás, elégtelen megfigyelésen alapuló szabályok mellett, de gyakran helyett is fel kellene frissíteni az anyagot és a tanítást azáltal, hogy valamely jelenség okát magyarázzuk, vagy magát a jelenséget történeti fejlődésében mutatjuk be. Az összehasonlítástól sem kell tartózkodnunk; természetesen nem fogunk itt keltára, litvánra hivatkozni, mert az összehasonlítást meg lehet tenni egy (a gimnáziumban 2, vagy 3) nyelv körén belül is. A görögben Homeros szövege ad erre bőven alkalmat, a különböző dialektusbeli alakok magyarázásánál s hogy e téren mennyire lehet menni a latin nyelv körén belül, mutatja e könyv, mely minden tudományossága mellett is a *Sprachwissenschaftliche-Gymnasialbibliothek* 1. kötete gyanánt jelent meg. Már második kiadásában van előttünk német fordításban (az eredeti szöveg francia), lefordították azonkívül holland, angol és orosz nyelvre is. Ez a tény mutatja, mily nagy hasznát látták a nevezett országok tanügyi körei.

Bevezetésül rövid, tájékoztató szavak a latin nyelv eredetéről, helyzetéről a rokon nyelvek körében, a hangtan tárgyáról, alapgalmairól.

A hangsúlyról szóló részben a szerző a zenei hangsúly híve, a francia iskolát követi, és csak jegyzetben említi azon nyelvészek nézetét, kik azt teszik fel, hogy a latin nyelvnek külön életében mindig expiratorikus hangsúlya volt.

Tekintettel arra, hogy utóbbi nézet mellett számos, nyomós ok szól, s hogy e nézet hívei túlnyomó többségben vannak, egy kezdők számára írott könyvben talán hasznosabb lenne ennek az elméletnek ismertetése. A latin vocalisok történetében nagy helyet foglal az «Umlaut» cz. rész, a melyet a szerző szintén francia mestereinek kezdeményezésére nevezett e könyvben is így, holott az, a mit e fejezetben tárgyal (ago: abigo, teneo: contineo stb.) másutt, mint hanggyöngülés (*Vocalschwächung*) szerepel. Ezáltal ugyanis valamilyen kifejezésre jut az a felfogás, mely szerint a hanggyöngülés az expiratorikus hangsúly következménye. Syncope és Ablaut tárgyalása zárják be e fejezetet. A példák mindenütt jól vannak kiválogatva, bizonytalan teoriákat nem tűnnek fel (kivéve *strictus*, *visus* magyarázata), új magyarázatot ad a szerző *jacio: conjicio* stb. viszonyáról.

Mint említettem, a szerző mindenütt csupán a latin nyelv körén belül marad és még a görögöt sem veszi segítségül. Nehéz volt eme elvet a consonansok tárgyalásánál keresztül vinni, mert itt sokkal nagyobb különbség van például szókezdő és szóközépi consonans fejlődése között, a mit a latinból magából már nehezebb világosan megmagyarázni. A szerző mindazonáltal ritkán fordul rekonstruált alakokhoz és főleg arra törekszik, hogy a consonansok egykori kiejtését lehetőség szerint pontosan leírja. Hivatkozik a feliratok írásmódjára és a mi különösen hasznos, a római grammatikusok közléseire, melyeket sok helyen szó szerint közöl. Ily módon gondolja a hagyományos, sokszor következtetlen iskolai kiejtést lassankint kiküszöbölhetni. A ti, di, c, g, ch kiejtéséről pontos híreink vannak, melye-

ket a szerző is felvett e könyvbe, úgy, hogy a kezdő mindjárt megismeri a módját annak, hogyan lehet valamely nyelv hangrendszerét pontosan meghatározni, vagy megközelítően rekonstruálni.

Következik a combinatorius hangváltozás ismertetése a consonansok körében, majd egy fejezet a szótagról. A könyv végén bibliographia és bő index található.

(Budapest.)

BENIGNY GYULA.

PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1910 1911.

17. Kováts Antal: Listius László gróf, a színlelés költője. (Nagykanizsai főgimn. ért. 15—39. l.) — 18. Pintér Jenő: Nagyköpcsényi Gróf Listius László (1628—1633). (Budapesti VI. ker. főreálisk. ért. 3—20. l.) — Kováts Antal pszichológiai oldaláról akarja megvilágítani a Listius-kérdést. Kiindulva abból, hogy a költő és gonosztévő problematikusan egyéniségéhez csak úgy férhetünk közel, ha pathológiai szempontból ítéljük meg, Lombroso *Lángész és örület* című műve alapján próbálja meghatározni Listius elmebetegségét. Az eredmény a következő: Listius baja a *grafomania*, a mi nála öröklött idegbetegség, azért írt, fordított, utanzott, «hogy íródühét kielégítse... Nem a meggyőződés vezetí tollát, hanem lelkének beteges hajlandósága.» Örültségéhez hozzájárul színlelési mániája, mely egyrészt erkölcsi és vallásos érzelmeinek, másrészt ördögös hírének adja magyarázatát. Szóval ez afféle retrospektív diagnózis. Mindenesetre jó lett volna, ha elolvassa előbb, a mit Georges Dumas, a Sorbonne híres neuropathologusa mondott az ilyen vizsgálatok tudományos értékéről Jeanne D'Arc víziói ügyében (Anatole France könyvében *Vie de Jeanne D'Arc*, t. II. p. 459.) Tisztelet, becsület szerzőnk komoly igyekezetének és munkájának, de hogy többek közt milyen naivságokra képes, arra minden kommentár nélkül csak a következőket idézem: «A grafomániásoknak is van hajlamuk arra, mint az igazi örülteknek, hogy egyre ismételjék ugyanazt a szót vagy mondatot. (Lombroso.) Listiusnak egy gyakran ismételt, hézagpótló szava a *mond* ige különféle változatban így: „Minden nemes erkölcs, azt mondhatom, nem bölcs.” „De e mindazonnal mondhatom bizonynyal.” „Berohanásának, mondjam rablásának.” stb.

Annál értékesebb Pintér Jenő összefoglaló tanulmánya Listiusról. A történeti és összehasonlító módszer alkalmazásával egészíti ki róla való régibb fejtegetéseit (Irodalomtörténeti Közlemények, 1906.) s valóban pozitív adatokat szolgáltat a kérdés megoldásához. A mellett beállítja ezeket Listius egész írói fejlődésének keretébe. A tőle megszokott pontossággal ismerteti a Listius-kiadásokat, a róla szóló irodalmat, vázolja életpályáját, elemzi a *Mohácsi veszedelmet*, végül rátér újabb kutatásaira. Kimutatja, hogy történeti versei (*Magyar királyok*) két forrásból származnak: Zsámboki János *Reges Ungariae* című latin verses gyűjteményéből (1547.) és Baksay Ábrahám króni-

kájából: *Chronologia De Regibus Hungaricis* (1567.) Ezeket utánozta meglehetősen szolgai módon. «Listius a költészet terén sem tagadta meg a maga egyéniségét. Eredeti alkotások gyanánt bocsátott ki olyan verseket, melyeknek szerzője tulajdonképpen nem ő volt. Ez a csempész-munka méltó életének többi cselekedetéhez.»

(Budapest.)

KIRÁLY GYÖRGY.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1912 okt. 9-én *felolvasó ülést* tartott, melynek tárgyai voltak:

1. *Benigny Gyula*: A jelentésváltozás egy faja a görögben.

2. *Braun Soma*: Hogy lett Persius szatíraíróvá?

A felolvasó ülést *választmányi ülés* követte, melyen Heinrich Gusztáv elnöklete alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Hornyánszky első titkár, Császár szerkesztő, Cserép, Finály, Förster, Incze J., Karl, Kempf, Némethy, Székely, Vári vál. tagok és Papp második titkár, mint jegyző,

1. A pénztáros jelentése szerint bevétel 14303.05 korona, kiadás 6949.39 korona.

2. A társaság tagjai közül meghaltak: Samassa József egri érsek, tiszteleti tag, dr. Alter Béla és dr. Heinrich Alajos, rendes tagok.

3. Új rendes tagok: Balogh Miklós felső keresk. isk. tanár (aj. Cserhalmi), dr. Czebe Gyula tanár (aj. Hegedüs), Földvári György piarista r. tanár (aj. Majtényi), dr. Mátray Ferencz k. kath. főgymn. tanár (aj. Császár), dr. Mellinger Kamilla keresk. isk. tanár (aj. Kallós), Németh Sándor gyak. tanár (aj. Láng), dr. Thienemann Tivadar tanár (aj. Császár), Vargha Damján cisztercezi r. tanár (aj. Császár).

4. Hegedüs István, a görög-magyar szótárt intéző bizottság elnöke, jelenti, hogy a szótár első tíz íve elkészült s a közoktatásügyi kormánynak bemutattható, továbbá hogy Heinrich Gusztáv elnök közbenjárására a közoktatásügyi minisztérium a szótár szerkesztőinek heti óraszámát a középiskolában leszállította.

5. A választmány megbízza dr. Sebestyén Károly rendes tagot, hogy Gomperz Tódorról szóló tanulmányát elkészítse s a társaság 1913 januári közgyűlésén felolvassa.

6. Berecz Sándor levélben kéri a választmányt, adjon helyet a Philologiai Közlönyben azoknak a megjegyzéseknek, melyeket Király Györgynek Apollonius históriájáról szóló bírálatához fűzött, s melyeknek közlését Császár szerkesztő feleslegesnek tartja. A választmány teljesen megbízik a szerkesztő ítéletében, rendelkezését helybenhagyja.

— Brentano Kelemen «új» drámája. A romantikus iskolának legromantikusabb tagja Prágában időzése idejében (1911–12) két drámát fejezett be: «Comingo» és «Libussa». Az utóbbi «Die Gründung Prags» címmel 1815-ben Pesten jelent meg; az előbbi, melynek a szerző később «Aloys und Imelde» címet adott, ép száz esztendője lappangott és csak most jelent meg Brentano összes munkáinak Schüddekopf Károly szerkesztette kitűnő kiadásában. E feltűnő ténynek magyarázata elég furcsa: Brentano, egy antiszemita föllobbanásában, megsértette Varnhagen nejét, a zsidó Levin Rahelt, mire férje, bosszúból, elcsente egyik színművét, melyet azután csak 1814-ben adott szerzőjének vissza. Ekkor Brentano már erősen hajlott a katolikus valláshoz és azért ellenszenvenvulle félre darabját, mely a «Camisards» név alatt ismeretes francia eretnekek (XVII. század vége) körében játszik. (Ezeknek sorsát dolgozta föl Tieck Lajos 1826-ban «Der Aufruhr in den Cevennen» cz. nagy történeti novellájában.) Pedig a színmű előtte több oly kedves volt, hogy még 1812-ben, művének eltűnése után, nyomban hozzáfogott új kidolgozásához, de ebből csak három felvonás készült el, melyek az új kiadásban szintén olvashatók. A darab forrása Madame de Tencin (1681–1749; 1717-ben kitette újszülött gyermekét, melyből a későbbi nagy encyclopédista d'Alambert lett) regénye «Les Mémoires du Comte de Comminges» (1735): kalandos és nem nagyon valószínű történet, mely két család gyűlöletéből fakad és túlságosan gazdag érzékeny és siralmas mozzanatokban. Brentano darabjának természetesen csak történeti értéke van: érdekesen mutatja szerzőjének világnézetét és lelkiállapotát 1811–12-ben és kézzelfoghatóan bizonyítja, hogy Brentano akkor első sorban Shakespeare hatása alatt állt, kinek művei közül főleg «Romeo és Julia», de a «Szentivánéji álom» és a «Téli rege» is nagyon is fölismerhető befolyással voltak kalandos sorsú, száz éves álomból új életre ébredt színművére. h.

— Gottsched és Esterházy Miklós gróf. *Wolfram Suchier* nemrég összeállította és alfabétikus rendben közölte azon levélírók jegyzékét,¹⁾ a kiknek neve a lipcei egyetemi könyvtárban őrzött óriási Gottsched-féle levélgyűjteményben szerepel. A jegyzék végén következő *Nachschrift* ban felsorolja azon magyar levélírókat, a kiknek Gottschedhez szóló leveleit — a lipcei egyetemi könyvtár igazgatósága útján számomra készült másolatokból — *Gottsched hazánkban* (Budapest, 1909) című dolgozatomban kiadtam. Ennek kapcsán megjegyzi, hogy egy *Esterházy-féle* levél — mert elkerülte a másoló figyelmét — kimaradt közlésemből. Ilyformán tehát az Esterházy Miklós gróftól Gottschedhez intézett levelek száma ötről hatra emelkedik és az eddig ismeretlen hatodik időrendben a közlöttek élére kerül. A levél, a melyet Esterházy gróf drezdai követ korában a Lipcsében Gottsched felügyelete alatt tanuló fiatal sógora, Lubomirsky herceg ügyében írt²⁾ és a melynek másolatát Thienemann Tivadar dr. szívessége nek köszönöm, a következőképen hangzik:

Hoch Edelgeborener

besonders Hoch Zuhrender Herr Professor,

Ew: Hoch Edelgeb: bin ich vor die Ehre dero zuschrift vielmahls verbunden, und gleichwie ich von derselben guten und redlichen Ge-

¹⁾ *Gottscheds Korrespondenten. Alphabetisches Absenderregister zur Gottschedschen Briefsammlung in der Universitätsbibliothek Leipzig: Kleine Gottsched-Halle-Jahrbuch der Gottsched-Gesellschaft.* VII. k. (1910), 1–48. I. és VIII. k. (1912), 16–51. I.

²⁾ Bővebbet¹⁾ id. dolgozatomban, 128. s k. I.

denkensart und Gelehrsamkeit jederzeit vollkommen überzeugt gewesen, als hätte ich auch meinen geliebten Schwager den Printzen Lubomirsky an niemanden besser bey seinem aufenthalt in Leipzig zu adressiren gewünscht als eben an dieselbern, inzwischen bin ich erfreut, wenn ich Ew: Hochedelgeb: dadurch ein Kennzeichen von meiner wahren Hochachtung habe ablegen können.

Ich empfehle damals gedachten meinen Schwager aufs beste dero Obsicht und verspreche mir von solcher und der übrigen guten Direction schon zum voraus einen recht guten Effect; welches in mir diejenige Hochachtung noch vermehren wird, mit welcher ich allstets beharre

Ew: Hoch Edelgebohren Ergebenster Diener

N. Graf Esterhazy.

Dreßden d 2 November 1745

(Budapest.)

BLEYER JAKAB.

— Corneille hatásához. Az iskoladrámákra vonatkozó kutatásaim közben akadt a kezembe *Makó Pálnak*, a tanügyünk és természettudományi irodalmunk történetében ismert nevű jezsuita írónak, latin költeménykötete két kiadásban¹⁾ is a gyöngyösi ferenczrendi zárda gazdag könyvtárában. Színnyei bibliográfiája négy kiadását említi, a mi kedveltségének nyilvánvaló bizonyítéka. Figyelemben azonban — mint az újlatin irodalomnak e korba eső termékei általában — ez sem részesült; a sok ismert és ismeretlen, okkal és ok nélkül értéktelennek ítélt latin iskoladráma mellett az e kötet függelékében közölt *Nicomedes. Dramaton* is olvasatlan maradt, pedig benne érdekes Corneille-átdolgozásra akadunk.

A prologus, miután előadta a tartalom lényegét, ezt a forrásmegjelölést adja: «Hoc totum est huius argumentum fabulæ e magno sumpturn Gallia Euripide.» Corneille — tudjuk — Justinusból (nem IV., hanem XXXIV. k. IV. c.) vette *Nicomèdeje* tárgyát. A Flammariion-féle kiadás (Théâtre de P. Corneille) II. k. 385—387. lapján is közölt *Examen de Nicomède* bőségesen tájékoztat arról, hogy mennyiben és miért tért el Corneille a forrástól, és az első pillantásra is láttatja, hogy Makó szavát nem közös forrásra kell értenünk; maga Corneille volt jezsuitánk forrása. Minthogy az argumentum Arsinoë és Laodice szerepléséről is szól, az iskoladráma írója siet odatenni: «Quid vultum contrahitis? hæc foras hodie, si poetæ quidem pareant, non venient.» Ígétét meg is tartja. Corneillet teljesen ebből a szempontból alakítja át: már a szereplők sorából is hiányzik a két királynő neve, a darab során pedig elmaradnak mindazok a jelenetek, melyekben Arsinoë és Laodice vagy Cleone lép Corneillenél elélnk. Egyébként kihagyásokkal és összevonásokkal, de többnyire egészen pontosan fordítja francia mintáját.

Az átalakítás megvilágítására röviden végighaladok Makó darabján, és jelzem mindig Corneille darabjának a jeleneteit is. A *scena prima* Araspes és Nicomedes párbeszéde (scène prem.: Nicomède, Laodice): N. szomorúan állapítja meg, hogy a trónról mostohája kitúrja; A. rápirít, hogy voltaképp nem ez, hanem a Laodice-Attalus-nász hozta meg. Az eredetinek jelenete ehhez van alakítva Makónál. A *sc. 2.*-ban Attalus lép elélnk «Numquamne superbos Laodice ponet fastus» (sc. 2.: «Quoi! Madame, toujours un front inexorable! etc.) kérdéssel; a jelenet (kiv. Araspes ~ Laodice) híven követi az eredetit. A *sc. 3.*-ban Prusias toppan be és vonja kérdőre Nicomedest a hadtól való visszatértéért (forrása Corneille acte II. scène 2.), a *sc. 4.*

¹⁾ Carminum libri tres. Conscripti a Paolo Mako e Soc. Jesu. Tyrnavia, 1764. (Basilie 1783².)

a római követet vezeti elének (mint Corneillenál a II. sc. 3., de Makó ezzel összeolvasztja a IV. 3. jelenetét¹); a következő *scená*k (5., 6., 7.) folytatólagosan adják Corneille IV. felvonásának 4. és 5. jelenetét, a 8. és 9. sc. pedig az V. felvonás 9. jelenetéből készült. Makó *szövege*, a hol nem von össze, híven fordít; még ott is, a hol a klasszikus reminiscenciát véljük hallani, a francia szerző szavaira ismerünk, mint a darab végén Flaminius szavainál:

Quidquid tulerit fortuna, futurum
Aut te magnanimum Romanæ gentis amicum,
Aut hostem illustrem; forti paremus utrique.

Mais cependant pour lui j'ose vous assurer;
Prince, qu'à ce défaut vous aurez son estime,
Telle que doit l'attendre un cœur si magnanime,
Et qu'il croira se faire un illustre ennemi
S'il ne vous reçoit pas pour généraux ami.

Íme, nyilvánvaló bizonyossága annak, hogy iskoladramáink mily sokoldalú irodalmi hatást mutatnak. Nem hiszem, hogy a komoly tárgyú magyar darabok közül is akadna egy-kettőnél több ilyenfajta hatás, mert azokat legtöbbször latin darabokra vihetjük vissza; ám a latin eredeti közvetítésével bizonyára gazdag volt a megtermékenyítés.

A fordítás módjára például ezt a rövid szakaszrészlet közlöm:

A. I. sc. 2.

- Attale.* Que celui qui l'occupe a de bonne fortune,
Et que serait heureux qui pourrait aujourd'hui
Disputer cette place et l'emporter sur lui!
- Nic.* La place à l'emporter couterait bien des têtes!
Seigneur, ce conquérant garbe bien ses conquêtes
Et l'on ignore encor parmi ses ennemis,
L'art de reprendre un fort qu'une foissil a pris.
- Att.* Celui-ci toutefois peut s'attaquer de sorte
Que, tout vaillant qu'il est, il faudra qu'il en sorte.
- Laod.* Vous pourriez vous méprendre.
- Att.* Et si le roi le veut?
- Laod.* Le roi, juste et prudent, ne veut que ce qu'il peut.
- Att.* Et que ne peut ici la grandeur souveraine?
- Laod.* Ne parlez pas si haut. S'il est roi, je suis reine,
Et vers moi tout l'effort de son autorité
N'agit que par prière et par civilité.
- Att.* Non, mais agir ainsi souvent, c'est beaucoup dire
Aux reines comme vous qu'on voit dans son empire,
Et, si ce n'est assez des prières d'un roi,
Rome, qui m'a nourri, vous parlera pour moi.
- Nic.* Rome, Seigneur?
- Att.* Oui, Rome, en êtes-vous en doute?
- Nic.* Seigneur, je crains pour vous qu'un Romain vous écoute;
Et, si Rome serait de quels feux vous brûlez... etc.

¹) Nicomedes pathetikus kifakadása is: «Non hic te patrem, non hic decet esse maritum; Rex esto...» Corneilleből van: «Un véritable roi n'est ni mari ni père; il regarde son trône...»

Sc. 2.

- Att.* O fortunatum, quicunque ea mœnia cepit:
 • Felicem, quicunque iterum victore fugato
 Ceperit! *Nic.* Audentem multis sudoribus isthoc
 Constat bellum: victor, cui porta reclusa est,
 Impavide prædam didicit servare, nec ullus
 Hostis adhuc artem novit, qua capta per illum
 Præsidia admotis iterum sibi vindicet armis.
- Att.* Vicerit, ut dicis; tamen hinc, si millia centum
 Obiciat, victum luce hac exire necesse est.
- Nic.* Deludi tamen hic possis? *Att.* Quid si genitori
 Sic placitum? *Nic.* Iustique tenax, sapiensque monarcha
 Quod nequeat, nunquam tentaverit. *Att.* Et quid inaula
 Regia maiestas nequeat! *Nic.* Moderare calorem
 Attale. Si rex est Prusias, at sceptrâ tenentem
 Aspice Laodicen: non hic suprema potestas
 Profuerit; precibus, non vi regina petenda est.
- Att.* Hæc quoque non deerunt, telis si flectitur illis
 Si tamen et precibus regum ambitiosa resistat,
 Utque facit, porro vana spe ludat amantem
 Roma mihi, teneris quæ me nutrit ab annis,
 Roma mihi clausas poterit recludere portas.
- Nic.* Quam metuo, Princeps, ne quis de plebe Quiritum
 Adsit et hos populo late divulget amores.
 Non te tunc tua Roma iuvet... etc.

E részlet a női szerep mellőzését és a fordítás szabad alakítását, azt hiszem, elég világosan mutatja; de látható egyszersmind az eredetitől való függés is.

(Budapest.)

ALSZEGHY ZSOLT.

— Kis János forrásaihoz. Az EPhK. 35:449—460. lapján Kis János forrásaihoz közölt adalékokat ezúttal a következőkkel egészítetjük ki:

21. Nagy Istvánhoz (EPhK. 1911:457.) Kis János *Emlékezései* szerint is (O. K. kiad. 481. l.) «Gotter után» készült. Toldy kiadása eredetinek mondja, forrása azonban csakugyan Kis adatának megfelelően *Gotter* Fr. Wilh., *Epistel über die Starkgeisterey*. Id. kiad. 368—435. l., erősen rövidítve. Első nyolcz sora eredeti, a 9. sortól kezdve megfelel *Gotter* költeménye második ötödének, a 377. laptól. Részleteiben nagyobb eltérések is vannak, egyébként hű összevonás.¹⁾

36. A szerelem. Forrása nem mint EPhK. 1911:459. l. gondoltuk, Herder, jöllehet ennek id. költeményével is, különösen az eleje, mutat hasonlóságot, hanem *Gotter*, *Beruf zur Liebe*. 1771. Id. kiad. 72—74. l. Negyedik strófája az eredetiből hiányzik. a minek magyarázata, hogy Kis János talán más varianst fordított, egyébként hű.

46. A költés mestersége. *Voss* Joh. H., *Die Dichtkunst*. Sämmtl. poet. Werke, hg. von Abraham Voss, Leipzig, 1835. 224—225. l. A németnek 3. és 4. strófáját, melyben Voss hallgatásukért korholja a német

¹⁾ Itt jegyezzük meg, hogy *Gotter* hatása mutatkozik, Kiss saját bevallása szerint, a Kazinczy házasságára írt költeményben is, de csak három sorban. L. *Emlékez.* 498—499. l.

költöket, Kis — a mi viszonyainkra alkalmazva — egy strófává vonta össze. A fordítás kissé szabad, de sikerült.

47. A szépség fölszentelése. *Voss J. H.*, Weihe der Schönheit. Id. kiad. 190. l. A kar a németben nem (vagy talán csak más kiadásban) szerepel. Pongyola, de sor szerint hű fordítás.

48. Hazaszeretet. *Voss J. H.*, Vaterlandsliebe. Id. kiad. 202—203. l. L. az előzőt.

49. A szerelem és a barátság. *Voltaire*, Stances. VIII. A Madame du Chatelet. 1741. Oeuvres de Voltaire, par M. Beuchot. Paris, 1833. XII. 518—519. l. Szabad átdolgozás, olyként rövidítve, hogy Kis a harmadik és az utolsó strófát elhagyta.

50. A szunnyadó. *Voss J. H.*, Die Schlummernde. Id. kiad. 155. l. Kezdősoraiiban szabad, második részében hivebb, általában költői átdolgozás.

51. Szívem krónikája. Toldy szerint Blumauer nyomán készült, de ennek munkáiban (Gesammelte Werke. Stuttgart, 1839—1840.) nem akadtam forrására. Ellenben a Taschenbuch und Almanach zum geselligen Vergnügen, von W. G. Becker für 1796. Leipzig, 227. lapján olvasható *Langbein* költeménye: Die Liebeschronik. Nach dem Englischen des Cowley. Ez nem sorról-sorra, de strófánként megegyezik kísével, a ritmusa is hasonló. Ime a, mindkettőjünkél ötödik strófa:

Rólok a deli termetű	Die neue Herzenskönigin
De tyrannus természetű	Sprach stracks mit pfauenstolzem Sinn
Rózsára szállott a dicsőség,	Im höchsten Sultanston.
A ki sujtott kegyetlenül	Sie herrschte mehr, als jene zwei.
De megbukott véletlenül:	Empört durch solche Tirannei
Ilonáé lett az elsőség.	Jagt' ich sie auch vom Thron.

V. ö. még pl. Kis 15. és Langbein 12. strófáját.

52. Zéila Zámorhoz. Heroid. — *Dorat* Claude Joseph, Lettre de Zéila. (A szövegben Zéila.) Poesies. (I. La déclamation théâtrale, poème. — Épitres et héroïdes.) Geneve, 1777. I. 121—134. l. Zámor Doratnál. A fordítás elég hű, azonban Doratnál összefügg vele a következő kettő is: Valcour válasza (135—148. l.) és Lettre de Valcour a son père. (149—158. l.) Ezeket Kis nem fordította le.

53. Amália. *Gleim J. W. L.*, Amalie. Sämmtl. Werke, Halberstadt, 1811—13. I. 114—115. l. Kissé rövidített átdolgozás. 9—10. sorát Kis megváltoztatta

De most hízelkedők körül	Nun aber, da sie für die Stadt.
Midőn hívságoknak örül stb.	Arkadien verlassen hat...

13—14. sorát elhagyta.

54. A boldogság. *M. Leonard*, Idylle dernière: Le bonheur. — Poésies pastorales, 1771. Geneve et Paris 100—107. l. A francziában változtatott versformához nem ragaszkodó, tartalmilag elég hű, de kissé pongyola fordítás.

55. A tél. *Nicolay* Heinr. Ludw. Frh. v., Der Winter. Poetische Werke, 2. orig.-Ausg., Wien, 1817. IV. 101—104. l. Az utolsó négy strófából, melyekben Lessing-vonatkozások vannak (Galotti és Minna) Kisnél három elmaradt. A Saft der Reben = Kisnél: Sopron és Ruszt nektárja. Esméjében Petőfi A puszta télen cz. költeménye is emlékeztet egy részletére:

A tavasz, nyár és ősz, minden idő és táj
Ennek készítenek s halmoznak kincseket,
Ennek terem a fa, ennek hízik a nyáj,
Ennek érlel a nap szállógerezdeket.

Für ihn, für ihn [den Winter] gebiert der Erde
Fruchtbarer Schooss des Jahres Überfluss,
Ihm wächst der junge Wald, ihm mästet sich die Heerde
Ihm kocht der Sonne Strahl die Traube zum Genuss.

56. Az ember sorsának egyenlőségéről. *Voltaire*, Discours en vers sur l'homme. Premier discours. De l'égalité des conditions. Id. kiad. XII. 45—51. l. Hű fordítás, de Kis és a kor szokása szerint, a magyar viszonyokra alkalmazva. (Sur les énormes tours de *notre* observatoire = Egykor Uránia budai tornyában... Si Colin voit Paris = Ha Gyuri Pestre megy...)

57. A rózsabokor. (Kisnek két ily cz. verse van. Ez Toldynál, eredetinek feltüntetve, 161. l.) *Schreiber*, An Chloën. Beckers Taschenbuch. 1796. 262. l. A két sor Kisnél fordított rendben következik:

A tövis megmarad, hamar hull rózsája!
A buja örömmek ez szóló példája.

Der Wollust Bild sei diese Rose dir!
Die Blätter fallen ab — die Dornen bleiben ihr.

58. A tudományok rágalmazása. *Manso* Joh. Casp. Fr., Die Verleumdung der Wissenschaften. Poetische Epistel an Garve. Leipzig, 1796. 8-r. Önállóan jelent meg, l. Gædeke. V. 2.² 1893. 457. l. — Manso Goethe és Schiller ismert ellensége, a kiról mindketten lenézőleg nyilatkoznak;¹⁾ «Gegengeschenke an die Sudelküche in Jena und Weimar von einigen dankbaren Gästen» cz. von Dykkel együtt készült füzet (1757.) válasz volt Goethe és Schiller Xeniaira, leginkább, mert ezek Prosaische Reimer cz. («Wieland! Wie reich ist dein Geist...» kezdetű) és több más xenionukban őt is megtámadták. A fordításról l. Kis Emlékezéseit is, id. kiad. 144—145. l.

59. A falusi élet. *Delille* Jacques (Abbé), L'homme des champs, ou les géorgiques françaises. Berlin, 1800.²⁾ 16-r. Német fordítása 1822-ből ismeretes: Der Landmann oder die Französischen Georgiken. Im Versmasse des Orig. übertragen von Hofrat Dr. Doering. Zwickau, 16-r. Kis fordítása is, 1815-ben Sopronban, önállóan jelent meg.³⁾

60. A nemesség. G. Teleki Domokoshoz. *Boileau*, Satire V. A. M. le Marquis de Dangeau. Oeuvres de Boileau-Despréaux. Paris, 1875. (Texte de 1701.) I. 55—59. l. Soronként megfelelő hű fordítás.

61. Gyöngyösi István árnyékához. *Boileau*, Satire II. A. M. de Molière. Id. m. I. 37—40. l. Szabad átköltés, magyar példákkal.

62. Boileau IV. satirája. Id. kiad. I. 50—54. l. Kissé rövidített, de egészében hű fordítás.

63. A böles és a bolond. *Nicolay* H. L., Der Weise und der Narr. Id. m. II. 120—121. l. A fordítás az elején kissé bővebbszavú (27 sor a magyarban 33), de kifejezéseiben is hű.

64. Aesop és az útas. *Nicolay* H. L. Äsop. Id. kiad. II. 84. l. Hű fordítás.

65. Az ember és a madárka. *Nicolay* H. L., Der Mann und das Vögelein. Id. kiad. II. 33—34. Szaporábbszavú, de megfelelő átdolgozás.

66. A pap és a beteg. *Talán (?) Zachariä* F. W. Der kranke Bauer cz. meséjének, Kis felfogásának (*Emlék* 481, 485, 553. l.) megfelelő, vallásosabb felfogású átdolgozása. Poetische Schriften. Carlsruhe, 1777. III.

¹⁾ L. Schiller levelét Goethehez 1795, nov. 1. és 1796. okt. 11., Goethe levelét Schillerhez, 1796 decz. 5. és 1797 nov. 24. és a xeniakat.

²⁾ Megjelent ugyanakkor 8-r. Baselben is.

³⁾ L. Emlékezései, 425. l. is. U. o. a 498. l. azt írja, hogy a Falusi élet 1825-ben jelent meg.

30—32. l. A németnek a csattanója (a feltámadásba vetett hit ellen) eltérő, de első sorai egyeznek:

Egy szegény napszámos, ki túl volt hetvenen,
Agyában fetrengett már holt-elevenen;
Szalma volt párnája, csak az ég rokona,
Csak egy öreg fejsze s egy fűrészfűzvénye.
Édes atyámfia, örülj, úgymond a pap,
Nemsoká feltetszik az a szerencsés nap,
Melly bús tömlőcéből kivessz e világnak.

Ein Bauer mit schneeweissem Haar
War schon weit über sechzig Jahr,
Und hatte, wie der Mensch es macht,
Noch nicht gar viel an Gott gedacht...
Da er zuletzt nun sterben sollte,
Und doch noch gerne beichten wollte,
Bat er den Prediger zu sich stb.

Zachariä egyébként Burkard Waldis nyomán írta meséit. Kis jól ismerte művét, különösen a híres Renommist-ját. (*Eml.* 137. l.) L. még alább, a 69. sz. alatt.

67. A számar és az agár. *Nicolay H. L.*, Der Esel und der Hund. Id. kiad. II. 5. (A szövegben Nicolay is «ein leichtes Windspiel»-ről, más változatban, Vermischte Gedichte, Berlin u. Stettin 1778. I. 47. l. «ein leichtes Windhund»-ről beszél.) Fordítás.

68. A szegény és a szerencse. *Gellert Chr. F.*, Der Arme und das Glück. Sämmtl. Schriften, Leipzig, 1840. I. 233. l. Fordítás.

69. A leánykor. *Zachariä F. W.*, Die vier Stufen des weiblichen Alters. I. Das Mädchen. Id. kiad. II. 179—186. l. A magyar első négy sora eredeti; annak helyén a németben a mű származására czélzó 7 hexameter olvasható. A továbbiakban a fordítás kissé rövidített, kifejezéseiben szabad. Az eredetinek utolsó négy sorát, mely mintegy átmenet a következő részhez, Kis elhagyta, a miből sejthető, hogy a többi három részt már eleve sem volt szándéka lefordítani. Zachariä különben maga is idegen hatás alatt dolgozott: Johann Rudolf Wertmüller zürichi író német művének a firenzei Otrotschi által készített Quatuor humanæ vitæ etates, Turici 1754. cz. latin fordítása készítette műve írására, azonban olyként, hogy Otrotschi művét eredetinek tartotta. Csak magának Wertmüllernek levele világosította fel a latin tanköltemény forrásáról. Érdekes, hogy Kis Thomson művének is csak az első részét fordította le.

70. Egy szép asszony. *Lafontaine*, Alix malade. Oeuvres complètes, par Chamfort. Nouv. édit. Paris, 1826. 165. l. A fordítás terjedős.

71. A tehenet kereső paraszt. *Lafontaine*, Le villageois, qui cherche son veau. Conte tiré des cent nouvelles nouvelles. Id. kiad. 166. l. A magyar terjedősebb, de viszont nem oly sikamlós, mint eredetije.

72. Az ephesusi matróna. *Lafontaine*, La Matrone d'Ephèse. Id. kiad. 159—161. l. A versforma a fordításban eltér, de tartalmilag megfelelő.

73 74. Idrisz. Töredék Wielandból. *Wieland*, Idris und Zenide. [A czímlapon csak: Idris.] Ein heroisch-comisches Gedicht. Fünf Gesänge. Leipzig, 1768. — Az I. ének 12—36. strófáinak elég sikerült és hű fordítása. (Id. kiad. 24—36. l.) A *Musarion* fordítása szabadabb és terjedősebb. Talán nem véletlen, hogy Kis épen e kettőt fordította, ugyanis 1768-ban e kettőnek Weidmannnál egyöntetű kiadása jelent meg, ez lehetett meg Kis birtokában.

75. Julis. *Nicolay* Heinr. Ludw., Griselde. Id. kiad. I. 37—68. l. Négysztrófás előhangját (An meine Frau) Kis elhagyta, az egészet magyar

nevekkel, magyar viszonyokra alkalmazta. A strófák száma egyezik ugyan (96), de a fordítás nem szó szerint hű; menete a pattogós német versnél nehezekebb. Griselde ismert története Nicolay feldolgozásában is elterjedt volt. A Beckers Taschenbuch für 1796 (a költemény közlése nélkül) illusztrációt ad hozzá.

76. Egy casus anatomicus. *Bürger*, Ein Casus anatomicus. Gedichte. Kürschners NL. 78 : 300. I. Hű fordítás, de a negyedik sor önálló.

77. Jó tanács egy leányhoz. Toldy jegyzéke szerint *Gotter* költeményei között kellene a forrásának lenni, ott azonban nem találtuk.

78. Károlyfürdő. Baro Bohuslaus *Lobkowitz*: In Aquas Carolinas. Közli Kazinczy Lev. XXI. 7—8. I. De-Carro karlsbadi orvos 28 nyelvre fordíttatta le. Váczy jegyzete Kazinczy, Szemere Pál, Vörösmarty és Arany fordítását említi (u. ott 655. l.), Kis Jánosét nem. (L. még Carro levelét Kazinczyhoz. XXI. 59. l.).

A forrásgyűjtemény még jelen adatokkal sem teljes, de ezekkel bővülve még inkább igazolja Kis János költészetéről kifejtett véleményünket.

(Temesvár.)

GÁLOS REZSŐ.

— Arany «Jóka ördögé»-nek forrása. A *Jóka ördögének* forrására Széll Farkas, illetőleg Zlinszky Aladár akadt rá, de aligha ugyanott, a hol maga Arany János. Zlinszky kutatásainak eredménye: «Arany Jóka ördögének tárgyát az 1844. győri kalendárium elbeszéléséből merítette, mely ismét szerb forrásra... vezethető vissza.» (Irod. tört. Közl. 1899. 40. l.) Ez az elbeszélés azonban már előbb is megjelent magyar nyelven, és pedig oly helyen, honnan sokkal könnyebben kerülhetett Arany keze ügyébe, mint a győri kalendáriumból: a Helmezy szerkesztette *Társalkodó* 1842. (XI.) évfolyamában, szeptember 10-én és 14-én (73. és 74. szám, 292. és 294—5. lk.). Innen vette át a győri kalendárium, ugyanazzal a címmel, szóról-szóra. A kalendáriumban az elbeszélés írója Sz.* M.*, a Társalkodóban ott az egész név: *Szalay Mihály*. De még azt is megtudjuk, hogy az elbeszélés milyen forrásra vezethető vissza. A cím alatt ugyanis ott van: *Népmonda, Fogl után*. Tehát nem a szerb nép a szerzője ennek a mesének, hanem minden bizonynyal *Vogl* Nepomuk János, a népszerű osztrák költő (1802—1866), ki magyar anyától származott és sok esztendőn át élt a Dunántúl. A 30-as és 40-es évekbeli népies irodalom és a politikai költészet egyik jelentékeny képviselője, egyike a magyar pusztá költőinek, (v. ö. Gragger R.: Beek Károly 39. l.) ki igen sok népmesét és népies elbeszélést adott ki. A német eredeti felkutatásával talán meg lehetne állapítani, honnan vette *Vogl* a mese tárgyát. Aligha szerb forrásból, mert az a szerb mese, melyet Zlinszky közöl, éppen csak a *Vogl* elbeszélése kivonatának látszik.

(Budapest.)

CZÓBEL ERNŐ.

— Helyreigazítás. Heinrich Gusztáv — őszinte köszönettel tartozom neki érte — e Közlöny f. é. 8. füzetében főlhívja a figyelmet a tölem szerkesztett pannonhalmi főiskolai *Évkönyv*ben foglalt értekezésekre, s ugyanott ismerteti az én kis dolgozatomat, mely a nevezett kiadványban jelent meg: *Carlyle hatása Gyulai Pálra* címmel. H. ismertetésében néhány olyan állítás van, melyet nem lehet szó nélkül hagynom. H. elismeri, hogy az értekezésemben idézett két részlet «föltűnő hasonlatosságot» mutat, de azért — szerinte — «semmi esetre sem» mondhatni, hogy Carlyle hatással lett volna Gyulaira. Nyomban utána — elég különös — mégis azt mondja H., hogy «a Burns-essay hatása könnyen érthető», mert C.-nek ezen essay-jét maga Gyulai adta ki Lévay József fordításában 1892-ben. Ez utóbbira nézve megjegyzem, a mit különben értekezésemben is világosan jeleztem az egyik jegyzetben, hogy már sokkal, egy év-

tizeddel előbb (1882-ben) Váczy János könyomatú Petőfi jegyzeteiben is megvan az idézett hely szóról-szóra. Arról nem is szólok, hogy a tölem idézett eredeti angol szöveg párhuzamos helye jóval csattanósabb gondolat-sorozati egyezéseket tüntet föl, semmint a Lévy fordításából a Heinrich idézte részlet. Ha Gyulai nem tudott is angolul, miért ne ismerhette volna Carlyle dolgozatainak német fordítását? Carlyle, igenis, hatással volt Gyulaira, ha nem is döntő és nagy hatással, a mit különben egy szóval sem állítottam. H. G.-nak egy másik állítása már kellemetlenül hatott reám, mintha t. i. én más egyetemi tanárok rovására magasztalnám Gyulai elfogulatlanságát. Eszem ágában sincsen! Ezt a vádnak is beillő megjegyzést igazán nem érdemlem meg. Szavaimból ilyesmit nem lehet kiolvasni. Hiszen egészen világosan megmondom értekezésemben, hogy a közölt, csekély jelentőségű személyi adattal kapcsolatosan Gyulai iránt érzett kegyeletemet akarom hangsúlyozni, még pedig azért, nehogy kirívó legyen Carlyle és Gyulai párhuzamos egybevetése. mintha Gy. eredetiségének rovására akarnám C. hatását föltüntetni. Kérem szeretettel: ne olvassunk bele senkinek a szavaiba olyan célzatot, a mely tőle teljesen idegen.

Csak ennyit akartam elmondani. s végső szavam köszönet legyen H. G.-nak, a miért az olvasók figyelmét szerény *Felkönyv*ünkre ráirányította.

(Pannonhalma.)

ZOLTVÁNY IRÉN.

E felesleges fölszólalásra röviden megjegyzem, hogy nem azon fordul meg a dolog, hogy Gyulai honnan vette Carlyle idézett mondatait (külömben sem tartalmaznak semmi oly bölcseséget, mely bármely iskolai költészettanban nem volna olvasható), esetleg valamely idézetből: hanem azon, hogy ily idézet alapján csak nem beszélhetni Carlyle hatásáról Gyulaira. Akkor hová jutnánk a hatások dolgában? Gyulai esztétikai ismereteit és nézeteit legnagyobbbrészt a Budapesti Szemle cikkeiből és az Olcsó Könyvtár füzetéből merítette. Már most ezeknek szerzői mind «hatással» voltak reá?! Carlyle oly sajátos világnézetű és esztétikai fölfogásában is oly individuális észjárású férfiú volt, mint kevesen a múlt században. Ennek pedig Gyulaiban semmi nyoma, pedig Carlyle hatásáról csak akkor beszélhetnénk, ha világnézetének nyomait észrevehetnők, a miről szó sem lehet. Ha egy írónál három mondatot találunk más íróból, ez idézet, ha nincs is ilyennek jelezve, de nem hatás; a kérdéses két író azért oly messze eshetik egymástól mint Makó Jeruzsálemtől. Ha én is (nem Carlyle! hanem csak) a Burns-essay «hatásáról» szóltam, ez azért történt, hogy Zoltvány fejtegetéseinek keretében maradjak.

Zoltvány t. barátom második megjegyzése kissé furcsa. Én azt mondtam, hogy Gyulai magatartása vele szemben nem «jellemző» reá, mert minden egyetemi tanár így jár el. Erre azt mondja, hogy ne olvassunk bele senkinek a szavaiba idegen célzást. De bocsánatot kérek: én nem olvastam bele szavaiba egy betűt sem, de ő igenis az enyéimbe. De itt is a földolog, hogy ne állítsuk össze egy kitűnő emberünk tudományos és emberi alakját oly vonásokból, melyek vagy reá nem illenek, vagy bármely kartársában is föllelhetők.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

Barabás, Abel von: Goethe. Különnyomat a Goethe-Jahrbuch 1912. folyamából. S.r. 8 l.

«Goethe mint nevelő», ezt a címet lehetne adni Barabás cikkének, melyben Goethe tanulmányainak legértékesebb eredményeit foglalja össze. Késő igazságszolgáltatás ez a *Werther* írójának olyan szempontból, a melyre eddig még nem igen mutattak rá. A *Werther*rel Goethe nemcsak

saját lelkének szerzett enyhülést, hanem «a század baját» is meggyógyította. Goethét írói pályájának kettős iránya tette hivatottá erre a szerepre: a tudós élelátása kellett hozzá, hogy a betegséget és orvosságát fölfedezze, a költő isteni adománya, hogy embertársai szívéhez az útát megtalálja.

Gleichen-Russwurm, Alexander von: Das galante Europa. Geselligkeit der grossen Welt 1600—1789. Stuttgart, J. Hoffmann, 1911. 8-r. XX, 494 l. Ára 8-50 M.

Fölösleges talán fölemlíteni az érdeklődés fölkeltésére, hogy Schiller dédunokájától való ez a könyv, mely tartalmánál fogva is megérdemli, hogy hazája határain kívül szintén jó fogadtatásra találjon. Már a szerző megelőző műve: *Geselligkeit 1789—1900* is nagy port vert föl a német irodalomban, annál inkább figyelemre érdemes ez a munka, mely XIX. századi művelődésünk közvetlen előzményeit rajzolja meg. A mit Burekhardt és Gobineau a renaissance kultúrájáról, szinte azt nyújtja szerzőnk a barokk és rokokó túlfinomult, raffinált műveltségéről — nem ugyan rendszeres tudományos földolgozásban, hanem inkább szépirodalmi formában, anekdoták, szellemes elmefuttatások alakjában, a nélkül azonban, hogy a kellő alaposság és mélyebb eszmék nélkül szűkölködnék. Mémoiresok, levelek, naplók számtalan adatain épültek föl fejezetei, s így kétszeresen is számot tarthat az érdeklődésre korunkban, mely éppen az irodalom effajta termékei után kapkod a legnagyobb mohósággal. A francia udvar ennek a műveltségnek a gyújtópontja, ennek kisebb-nagyobb eredetiséggel és jelentőséggel utánzatai Európa többi kulturális középpontjai. A XVIII. század intím története ez, nem a mint az országok határait eltoló nagy eseményekből és véres harcokból, hanem pásztorjátékok és kerti ünnepek, színházi, operai előadások és farsangi maskarádék, végtelennek látszó, fényben és pompában úszó mulatságok tarka, változatos képeiből bontakozik ki előttünk. Az irodalmi és tudományos adatokkal gazdag könyvet philologusaink is haszonnal és élvezettel forgathatják.

Jókai, Olesó. Budapest, Révai, 1912. K. 8-r. Számonként 40 f.

71. Anekdotalönyv. III. sorozat. 64 l.

72. Amerikai történetek. 62 l.

73—77. Nincsen ördög, I—II. 118, 172 l.

78—79. Csalavér. 88 l.

80. Tarka élet. 64 l.

Könyvtár, Magyar. Budapest, Lampel, 1912. K. 8-r. Számonként 30 f.

671—672. Ibsen: Ha mi holtak felébredünk. Drámai epilogus három felvonásban. Ford. Görögné Beke Margit. 76 l.

673. Szini Gyula: Bolond könyvek. Elbeszélések. 63 l.

674—675. Anatole France: Az ing. Mese. Ford. Benedek Marcell 85 l.

Könyvtár, Olesó. Budapest, Franklin, 1912. K. 8-r. Számonként 20 f.

1662—1665. Dr. Yolland Artur: Charles Dickens élete és művei. 141 l.

1667—1668. Coppée: A koronáért. Dráma. Ford. Ábrányi Emil. 104 l.

Oppenheimer: Az állam. Ford. Sebestyén Ede. (Világ-Könyvtár.) Budapest, Révai, 1912. K. 8-r. 312 l.

Papp József, Dr. Cs.: Gyakorlati olasz nyelvtan. Budapest, Stampfel (Révai) 1912. K. 8-r. 152 l. Ára 1-40 K.

E kiváló gyakorlati érzékkel készült nyelvtan II. kiadása főként abban különbözik az I. kiadástól, hogy önmagukban is értékes olvasmányokkal van ellátva.

Pascal: Gondolatok. Ford., magyarázó tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta dr. Nagy József. Budapest, Franklin, 1912. N. 8-r. 236 l.

**Színnyel*, Prof. Dr. Josef: Ungarische Sprachlehre. (Götschen 595.) Berlin és Leipzig, Götschen, 1912. K. 8-r. 120 l. Ára 80 pf.

Vargha Damján: Speculum Humanæ Salvationis és a magyar kodex-irodalom. Budapest (Hornvánszky), 1912. 21 l.

Zorányi Jenő: Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban. Budapest, M. Prot. Irod. Társ. 1911. N. 8-r. 390 l. Ára 5 K.

LAONIKOS CHALKONDYLES NYELVÉRŐL.

(Vége.)

A megelőzőkben a két Andronikos Palaiologosról van szó, az apáról és unokájáról, a kik egymással versengtek az uralomért akkor, a mikor az ellenség Bizáncz kapúi előtt állott. Az unoka is megkoronáztatta magát császárnak, s így két császár uralkodott egyszerre. A fenti mondat első része mindkettőre együttesen vonatkozik (ezért alany *οἱ βασιλεῖς*), a relativ mondat azonban csak az ifjabbik Andronikosra, kiről az előbbieken el van mondva, hogy a törökök ellen megnyerte szövetségesekül a szerbeket s az olasz zsoldosokat is. A relativ mondat alánya tehát csak *Ἀνδρόνικος ὁ νεώτερος*, s ezért áll az állítmány is egyes számban (*μετεπέρπετο*). Hamaker coniecturája tehát a Bekker-fele kiadásban (*μετεπέρπεοντο*) szükségtelen.

Igazi thukydidesi eredetű anakoluthia az, a mikor a gen. abs.-nak ugyanaz az alánya, mint a főmondatnak, vagyis a gen. abs. tulajdonkép egy part.-os kifejezés nominativusa helyett áll. Chalk. 79, 20: *ἐνθα Βρενέξω θεράποντος γνώμην ἀποδεικνυμένων οὖς ὥστε ἐνστρατοπεδεύσασθαι τὸν στρατὸν αὐτοῦ καὶ ἀπαλλαγὴν εὑρασθαι, ἀπὸ τούτου μέγα τὸ ἀπὸ τοῦδε εὐδοκίμειν παρὰ βασιλεῖ.*

A Thukydidésnél előforduló hasonló szerkezeteket l. Poppo, I. 119. Az egész mondat az előbbiben kifejezett s itt meg nem ismételt *λέγεται*-tól függ, mint olyan nom. c. inf.-féle, melyben a nom.-t egy gen. abs. helyettesíti. Érdekes, hogy míg a megelőző mondatban *λέγεται* után igen erős s fentebb már tárgyalt anakoluthiával verbum finitum áll minden kötőszó nélkül, itt visszatér a rendes infinitivusos szerkezethez, elkövetvén a második anakoluthiát s közben még egy harmadikat is csatol hozzá az által, hogy a mondat alanyát gen. abs.-ba helyezi.

Hasonló eset Chalk. 250, 2: *Ἀριανίτης... συντίθεται τοῖς βελτίοις τῆς χώρας καὶ ὑποδεχομένων ἀσμένως ἀπέστησαν ἀπὸ βασιλέως κτλ.* A *ὑποδεχομένων* alánya kiegészítendő az előbbiekből: *τῶν βελτίων τῆς χώρας*, tárgya szintén odagondolandó: *αὐτὸν* (sc. *Ἀριανίτην*). Így jön létre a teljes gen. abs. De ebben bennefoglaltatik egyúttal a következő mondat (*ἀπέστησαν κτλ.*) alánya is: *οἱ βελτίονες τῆς χώρας αὐτὸν ἀσμένως ὑποδεχόμενοι*, minél fogva a gen. abs. a mondat alanyának helyettesítőjévé válik.

Igen kedveli Chalkondyles az anakoluthiának azt a módját, a mikor a mondatfűzés során egy verbum finitimos szerkezet átme-
gy

particiumba, vagy megfordítva. Ez esetekben a participium teljesen a verbum finitum szerepét tölti be, s arra is lehetne gondolni, hogy tulajdonképp elliptikus kifejezés, melyből a participium mellől hiányzik az *ἔχειν, εἶναι* igék megfelelő alakja (*εἶχε, ἦν* stb.). Ezek az igék ugyanis, mint köztudomású, már az ókoriaknál használatnak particiumokkal kapcsolatban a cselekvésből származó tartós állapot kifejezésére, illetőleg az ige fogalmának nyomatékosabb kiemelésére. Az *εἶναι* copula alakjai ilyenkor néha el is maradnak a participiumok mellől, l. Kühner, II, 1, 41.—II, 2, 61. A verbum finitumból part.-ba való átmenet előfordul Thukydidesnél is; a példákat l. Rochlitz 27. l.

Pl. Chalk. 20, 7: καὶ οὕτε στρατεύματα συνέλεγον, οὕτε-ξένους μισθωσάμενοι καὶ τοὺς πολεμίους ἐπιόντας σφίσι τιμωρεῖν ἡβούλοντο. Itt a verbum finitumból átmegy part.-ba s újra visszatér a verbum finitumba. μισθωσάμενοι jól kiegészíthető az *εἶχεν*-nel. Vagy pl. Chalk. 22, 19: τὸν τε Μεγαλήλου μάχη ἐκράτησε, καὶ Ἀλέξανδρον τὸν ἀδελφιδοῦν αὐτοῦ ἐς τὴν βασιλείαν καταστήσάμενος. (Kimaradt *εἶχε*?) Továbbá Chalk. 40, 18: Ἐν ᾧ δὴ... διέτριβε (sc. ὁ βασιλεὺς), καὶ περιῆει καὶ... σπονδὰς ἐποιεῖτο, Σαουζῆς ὁ πρεσβύτερος τῶν παίδων αὐτοῦ ἐν τῇ Εὐρώπῃ καταλείψει ὥστε ἐφορᾶν τε τὴν ἀρχήν, καὶ ἦν τι ἐπὶ δεινὸν ἢ χαλεπὸν κατὰ τὴν ἀρχήν, ἐπὶ τὸ δοῦναι αὐτῷ ἀσφαλῶς ἔχειν, καταστήσάμενος.

Itt többszörös alanyváltozás is van. A verbum finitumos mondatok alanya ὁ βασιλεὺς, de már a καταλείψει-é Σαουζῆς, a καταστήσάμενος-é ismét ὁ βασιλεὺς. Ez utolsó esetben nincs kitéve a mondatnak sem az alanya, sem a tárgya (αὐτόν sc. τὸν Σαουζῆν), de kiegészíthető mindkettő a megelőző mondatokból. Chalk. 63, 4: τῷ δὲ τετάρτῳ ἔτει ἀναπεῖσαντες ὕπνῳ, ... ἐπιδοῦναι σφίσι σίδηρον. A megelőző mondatban verbum finitum állott, s íme itt már participium van használva.

Chalk. 68, 19: καὶ ὁπότε οὗτος ἀπὸ Ἰταλίας ἀφικόμενος ἐπὶ Πελοπόννησον κατέσχε τὴν Ἀττικὴν. A κατέσχε a főmondat állítmánya s nem a ὁπότε-vel bevezetetté. Az ἀφικόμενος tehát a mellékmondat állítmányát pótolja, mintha ἀφικόμενος ἦν állana.

Igen jellemző Chalk. 52, 2: ὕστερον μέντοι Θεόδωρον τὸν παῖδα αὐτοῦ ἐπιπέμπων ἐς Πελοπόννησον τελευτησάντων τῶν τοῦ Καντακουζηνοῦ παίδων ἐν τῇ Σπάρτῃ, ἐγένετο ἐν τῇ Θέρμῃ σὺν τῷ ἀδελφῷ Ἐμμανουήλῳ, καὶ αὐτόν τε τῆς Μακεδονίας καὶ Θετταλίας ἡγεμόνα.

Itt három mondat van. Mindháromnak más-más az alanya s mindháromban más-más constructio. Ráadásul a két első mondat alanya (ὁ βασιλεὺς és Θεόδωρος) nincs is kitéve, de kiegészíthető a megelőzőkből. Az első mondat participiosus szerkezet, mely a megelőző verbum finitum után anakoluthikusan hat, a második mondat verbum finitum, a harmadik pedig egy acc. abs., melynek állítmánya (γενόμενον) hiányzik. Ilyenformán mind a három mondatban van ellipsis is.

II. Ellipsis, brachylogia.

Az előbbi fejezet során már számos olyan jelenséggel találkozunk, a mely egyszersmind az ellipsis körébe is tartozik. Láttuk több ízben, hogy elmaradnak a mondat legfontosabb részei, az alany vagy állítmány, vagy az acc. és nom. c. inf. vezérigéje, esetleg az ἔχειν és εἶναι segédigék. Épen az a körülmény, hogy Chalkondylesnél az anakoluthia rendszerint ellipsissszel együtt fordul elő, teszi néha annyira homályossá és nehezen érthetővé az ő kifejezési módját. Nem akarván túlságosan szaporítani a már fölhozott példákat, itt még csak néhány érdekesebb jelenséget említek fel az ellipsis köréből.

Chalk. 47, 10: ἐμέ τε γὰρ καὶ θεὸν ἅμα τὸν τοῦδε κηδόμενον, ἀποδεδειγώς ἤδη φανότατά σε δὴ διαγερόμενον· ὡς ταύτη ἄμεινον ἔχεις γενόμενος, ἐφ' ὅμιν τὰ τῆς Εὐρώπης πράγματα.

ἐμέ... κηδόμενον acc. resp. (= a mi engemet stb. illet). ἀποδεδειγώς mellől elmaradt az εἰ (coni. periphr.) ἔχεις scripsi, a kéziratokban ἔχει áll. ἔχεις γενόμενος (= viselkedel; állapotot fejez ki) l. Kühner II, 2, 61. Az utolsó mondatból hiányzik az állítmány, odagondolandó: ἐστίν.

Chalk. 66, 18: ταῦτα μὲν οὖν γενόμενος ἐν τῇ Ἀσίᾳ καὶ μεγάλα ἀπεδείκνυτο ἔργα. Az első mondatból hiányzik az állítmány, de kiegészíthető a következőből: ἀπεδείκνυτο.

Chalk. 116, 21: «ἀλλ' ὅπως μὲν, ὦ βασιλεῦ, ἐπὶ τήνδε τὴν ἀρχήν, ὅπως σοι γένοιτο, καὶ σὺ οἶσθα καὶ πάντες οὗτοι οἱ συμπαρόντες συνίσασι, καὶ ὡς πάντα τὰ ἔσχατα ὑποδύμενος, ὥστε σοὶ εὖ γενέσθαι ὁτιοῦν» A ὑποδύμενος mellől elmaradt az állítmány: ἦν (egyes szám első személy).

Chalk. 117, 7: ἐκεῖνο δὲ, βασιλεῦ, ἰδιωτέρῳ μὲν ὄντι τάνδρῳ πρὸ οὐ πάνυ τι ἐμπεδοῦντο καὶ ἑαυτοῦ βίον. Rendkívül homályos mondat. Az ἐμπεδοῦντο alanya lényegileg bennefoglaltatik a ἑαυτοῦ βίον kifejezésben, de hiányzik minden grammatikai forma, mely ennek felismerését lehetővé tenné. A teljes alany ez volna: τὰ ἑαυτοῦ βίον διακινδυνεύοντα. Éppen a grammatikailag legfontosabb rész, a névelő s a vele kapcsolatos participium van elhagyva.

Chalk. 42, 6: ἦν δὲ ἄλλη λογιζόμενος ἅλλοισιν ἢ ἐμοὶ δόξει περὶ τοῦ ἐμοῦ παιδὸς μὴ τιμησάμενος μὴ βούλοιο τίθεσθαι, ἴσθι δὲ σαυτὸν ἐν αἰτία ἕξων ἐς ὕστερον.

Itt brachylogia van. Az ἐμοὶ δόξει περὶ τοῦ ἐμοῦ παιδὸς mellékmondat két participiumtól függ egyszerre, a λογιζόμενος-tól és τιμησάμενος-tól, még pedig az előbbitől, mint hasonlító, az utóbbi-tól, mint vonatkozó mellékmondat. Mégis csak egyszer van kitéve a hasonlító kötőszóval; a vonatkozó mondatnak még a kötőszava sincs kitéve s még egy mutató névmással sem történik utalás a kihagyott mondatra. Ugyanekkor átmegy a másik végletbe s bizonyos szavakat a nyomatékoság kedvéért megismétel: ἄλλη-ἅλλοισιν, μὴ-μή.

Hasonló eset Thukydidesnél, a mikor ugyanazon főnév egyszerre két igétől függ s csak egyszer van kitéve:

VII, 68, 3: τῇ πάσῃ Σικελίᾳ καρπομένη καὶ πρὶν ἐλεῦθε-ρὶαν βεβαιοτέραν παραδύναται.

Itt az ἐλεῦθερίαν egyaránt tárgya a participiumnak és infini-

tivusnak. További példákat l. Spormann, De ellipsis brachylogiæque apud Herodotum et Thucydidem usu. Diss. Hal. Sax. 1888. p. 18.

Chalk. 18, 10: οἱ μὲν οὖν Τοῦρκοι ἔλαθον δρασμῶ ἐπιχειρήσαντες εἰς τὴν Ἀσίαν νυκτὸς διαβαίντες. Itt διαβῆναι-t váránk. Érthető azonban, hogy mit akar a part.-al kifejezni. Azt, hogy nem csupán a szökés kísérlete, hanem végrehajtása is titokban történt, hiszen világos, hogy a διαβάντες part. az ἔλαθον-tól függ s erre való tekintettel van használva. Ha ezt a gondolatot azonban szabályosan akarta volna kifejezni, akkor meg egy mondatra lett volna szüksége, a mi az ő egyik főelvével, a rövideggel nem fért volna össze. Inkább használ brachylogiát, a mi egyúttal anakolutihiával is jár.

A genitivus partitivust a mondat alanya gyanánt használja, pl. Chalk. 25, 20.: ἔνθα δὲ καὶ ἐπὶ γεωργίαν τῶν ἀπὸ τῆς Ἀσίας φειδοῖ τῆς αὐτῶν χώρας ἐτράποντο.

Ez a használat előfordul már Xenophonnál is (l. Kühner, II, 1, 32) az acc. c. inf.-ban. Itt azonban inkább elliptikus kifejezésnek lehet tekinteni, melyből hiányzik a οἱ, de kiegészíthető az előző mondatban már előforduló s itt tulajdonképp csak ismételt οἱ ἐν τῇ Ἀσίᾳ Τοῦρκων kifejezésből.

Igen érdekes a következő constructio: Chalk. 77, 16: γένος πολὺ τι καὶ ὄλβιον, ὑπὸ Καζημίρεω τῷ βασιλεῖ ταττόμενον.

Ugyanazon participium (ταττόμενον) ugyanazt az appositios kifejezést (Καζημίρης ὁ βασιλεὺς) egyszerre kétféle alakban is vonzza magához. Először mint a cselekvés okozójának (ὑπό τινος), másodsor mint a cselekvés irányának (ὑπό τινι) a kifejezőjét. Tehát mindkét esetben a ὑπό kívántatik, de egyszer genitivus-szal, mászor dativus-szal. Most a helyett, hogy a ὑπό-t először az appositios személynév genitivusával kapcsolná s azután megismételné a név más dativusával együtt (ὑπὸ Καζημίρεω τοῦ βασιλέως ὑφ' αὐτῷ, vagy még egyszerűbben αὐτῷ), két részre vágja az appositios kifejezést s egyiket genitivusba, másikat dativusba teszi, mindkettőt ὑπό-ra vonatkoztatva. Így áll elő ez az elegyes kifejezés, mely első tekintetre másolási hibának, vagy súlyos grammatikai tévedésnek látszik, pedig tulajdonképp nem egyéb, mint brachylogia.

Chalk. 48, 6: πῶς ἂν δὴ μάλιστα στρατηγῇ, ἕως ἂν βούλοιο οἱ γενέσθαι, τούτων ῥαδίως ἐπιτυχάνοι.

Ezt Bekker romlott helynek tartja s szöveg alatt megkérdőjelezve egy coniecturát ajánl: στρατηγός, ὅσα ἂν βούλοιο? A kéziratokban azonban egyértelműleg a fenti szöveg van hagyományozva s ha jól megvizsgáljuk a mondatot, nincs is ok, a miért ettől el kellene térnünk. Az első mondatban el van havgva az alany (τις), a második mondat kötőszava el van választva többi részeitől egy közbevetett relativ mellékmondat által, melynek kötőszava hiányzik (ὅσα). Szabályszerűleg tehát az egész mondat így hangzanék: πῶς ἂν δὴ τις μάλιστα στρατηγῇ, ἕως ῥαδίως ἐπιτυχάνοι τούτων, ὅσα ἂν βούλοιο οἱ γενέσθαι. ἕως itt = ἵνα, célhatározó kötőszó; l. Kühner, II, 2, 377. Két ellipsis és egy mondatközbevetés együttvéve nem csekély akadályt gördítenek a könnyű megértés elé, de tagadhatatlan, hogy általuk a kifejezés rövidebb lett s a főgondolat a mondat végére kerülván, nagyobb nyomatékot nyert. A pronomén relativumot

néha Thukydides is elhagyja. A példákat l. Spormann, *De ellipsis brachylogiæque apud Herodotum et Thucydidem usu*. Diss. Hal. Sax. 1888. p. 40.

III. Pleonasmus.

«Ellipsi oppositus pleonasmus, qui adiectione continetur vocabuli prorsus abundantis, id est, plane nihil significantis, a Thucydide, brevitatis amante, ut iam supra diximus, plane abhorrere alicui videtur et tamen non infrequens est apud eum» — mondja Poppo Thukydidesről (I, 197) s szavait bátran alkalmazhatjuk Chalkondylesre, annál inkább, mert stílusának ez a sajátja is elsősorban Thukydides utánzásán alapszik. Mint mesterénél, úgy ő nála sem tekinthető a pleonasmus felesleges és értelmetlen ismétlésnek, hanem okkal-móddal használva, vagy valamely fogalom erősebb kidomborítására szolgál, vagy hasonló értelmű szavak, vagy kifejezések egymásmellé helyezése által a gondolat különböző részeinek, vagy árnyalatainak a világosabb feltüntetésére. Ritka eset, a mikor a pleonastikus kifejezésnek tényleg semmi jelentősége sincsen s így bátran elhagyható lett volna. S bármennyire ellentétesnek is látszszék ez a használat a Thukydides és Chalkondyles nyelvének egyik fősajátságával, a rövidsége való törekvéssel, ha a dolog mélyére tekintünk, lényegében azonos forrásból származik mind a kettő. Az író tele van gondolatokkal s nincs ideje, sem tere ahhoz, hogy ezeket teljesen, azaz a grammatika szabályai szerint is pontosan kifejezze. Gondolatról gondolatra repül s e közben csak arra ér rá, hogy a gondolatok legjellemzőbb részeit kifejtse; a többit, a mi az előzőkből, vagy következőkből, vagy a dolog természetéből kifolyólag könnyen kiegészíthető, elhagyja. Így jön létre az ellipsis. Ha azonban valamely gondolat vagy fogalom annyira uralkodó helyet foglal el az író lelkében, hogy ennek méltó kifejtésére egyetlen szó, vagy kifejezés elégtelennek látszik, akkor nem habozik az illető szót vagy kifejezést még egyszer ismételni, illetőleg hasonló jelentésűekkel kibővíteni, újra megvilágítani. Így keletkezik a pleonasmus. Az indító ok mindkét esetben ugyanaz: a gondolat súlypontjának, lényegének a szigorú szemmel tartása, a gondolat uralma a forma felett.

Chalk. 16, 9: (ὀτουμάνου) ... τὸ ἀπὸ τοῦδε δεδιττόμενον δέει τῷ ἀμφ' αὐτὸν κατέχειν τοὺς ὑπὸ τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ ξύμπαντας. A δέει benne rejlik a megelőző part. (δεδιττόμενον) jelentésében. Az ismétlést az tette szükségessé, hogy az író a félelemkeltésben levő kormányzási eszközt különös hangsúlylyal akarta kiemelni, mely szándékát egyébiránt a δέει inverziós szórendje is elárulja.

Chalk. 16, 21: τὴν τε Θράκην ἐς Ἰστρὸν ἐλαύνοντες ἐλπίζοντο τὴν χώραν ἐπιδραμόντες. A két participium rokonértelmű, de a míg az ἐλαύνοντες tisztán az átvonulást fejezi ki, addig az ἐπιδραμόντες már a támadást emeli ki s ennyiben új momentumot hoz a mondatba.

Ugyanazon fogalom más árnyalatban ismételve: Chalk. 55, 17: καὶ πάντῃ ἀοκινότατος τε καὶ σπουδαιότατος ἐς πάντα.

Ugyanazon cselekvés kezdőpontja s lefolyása más-más igével

kifejezve: Chalk. 29, 21: ὥστε ἔχειν ὁ ρώμενος ἀπὸ τούτων τὰ ἐπὶ τῆς θράκης χωρία ἐλαύων καταστρέφεται.

Ugyanazon fogalomnak különös nyomatékkal való kiemelésére többszörös ismétlés: Chalk. 30, 16: Κράλης τε ἄμα αὐτῷ ὁ ἀδελφὸς στρατεύμα ἔχων ἀπὸ τῆς μεσογαίου τῆς θράκης συνῆει τῷ ἀδελφῷ ὡς στρατευσόμενοι ἄμα ἐπὶ τοὺς Τούρκους.

Valamely általánosságban használt igét ismétlés egyúttal szorosabbban körülír: Chalk. 49, 5: καὶ ἐς τὸ συλλαμβάνειν αὐτῷ καὶ ὅτιοῦν ξυνεπιλαβέσθαι. Itt az ismétlés a ὅτιοῦν kedvéért történt, mely ezáltal jobban ki van emelve.

Különösen a történeti előadás közé fűzött beszédekben szereti alkalmazni az ismétlést, mint szónoki figurát. Chalk. 116, 21: «ἀλλ' ὅπως μὲν, ὦ βασιλεῦ, ἐπὶ τήνδε τὴν ἀρχήν, ὅπως σοι γένοιτο, καὶ σὺ οἴσθαι καὶ πάντες οὗτοι οἱ συμπαρόντες συνίσασιν κτλ.» Az első mondatnak a kötőszava, a másodiknak az állítmánya van ismételve. Mindkét mondattagon erős nyomaték van. Az utóbbi mondatban ezenkívül még paronomasia is van: συμπαρόντες συνίσασιν.

Kettős paronomasia ugyanazon mondatban: Chalk. 526, 20: καὶ δίκας δικάσαντα ἄριστον πάντων δὴ ὦν ἡμεῖς ἴσμεν καὶ ἐξευρόντα οἷα δὴ ἀποβαίνειν ἐμελλεν ἡ δίκη ἐς τοὺς δικάζομένους.

Ugyanazon ige más-más tárggyal ismételve a retorikai hatás fokozására: Chalk. 45, 18: αὐτοὺς τε ἄμα ἀνελεῖν καὶ τοὺς παῖδας αὐτῶν κτελεῖσαι ἀνελεῖν.

Kettős ismétlés is foglaltatik a következő mondatban: Chalk. 15, 13: ἡ χωρὶς ὅς ἔχαστος, καὶ ἡ ἄλλω ἄλλῃ ξυνέβαινε, ἐπὶ τὴν αὐτοῦ ἀρχὴν παρεγένετο ἔχαστος.

A közbevetett mondat lényegében véve ismétli a másik mondatban foglalt kijelentést, de azért mégsem mondható feleslegesnek. Az alanyok ugyanis különbözők s ezáltal ugyanaz a gondolat más-más oldalról nyer megvilágítást. Ezenkívül ismételve van ugyanazon mondat keretén belül ἔχαστος egyszer a közbevetés előtt, másszor utána a nyomatékosság kedvéért.

Chalk. 14, 12: ξυμμαχίαν τε καὶ ὁμαχμίαν ἐκείνοις συνδέμενον ξυμβῆναι αὐτοῖς, ὅρκια ποιησάμενον, ᾧ ὁμοῦ πάντας κοινῇ συνδιαφέρειν τὸν πόλεμον. Kettős ismétlés: 1. ξυμμαχίαν τε καὶ ὁμαχμίαν, 2. ξυμμαχίαν... συνδέμενον és ὁμοῦ... πόλεμον.

Chalk. 14, 1: καὶ τοὺς ἐν τῇ χώμῃ φιλοφρονούμενον ἐκ τῶν προσόντων ὡς οἶον τ' ἦν μάλιστα αὐτῷ τοὺς τε ἐν τῇ χώμῃ ἀνακτήσασθαι. A mondat tárgya egyszerre függ a participiumtól s a mondat állítmányától s mindkettő mellett ki van téve nyilván a nyomatékosság céljából.

Chalk. 35, 7: καὶ οὐχ ἂν δὴ ἔχω διεξιέναι ὁποτέρους ἂν τούτων λέγοιμι ἐπὶ τοὺς ἐτέρους ἀφικέσθαι. A függő kérdés állítmánya (ἂν λέγοιμι) lényegében ismétlése a főmondat állítmányának.

Chalk. 60, 22: οὗτοι δ' ὡς ἔγνωσαν ὁρῶντες ἐπὶ σφίσιν αὐτοῖς, καὶ ὅτι τῶν ὀφθαλμῶν ἐπὶ τὸ ἄμεινον διαχέοιτο χρόνου ἐπιγενομένου σφίσι, τῇ τε γυναικὶ καὶ ἀλλήλοισ ἐς λόγους ἀφικόμενοι,

καὶ τινων ἄλλων ἐς τὴν ἐσθήγησιν ταύτην ἐξηγουμένων καὶ συνεπιλαβομένων, ἀπέδρασαν ἐς τὴν καταντικρὺ Βυζαντίου πόλιν Ἰαλατᾶ τῶν Ἰανουίων.

Az első két mondat ugyanazt a gondolatot fejezi ki, de azzal a különbséggel, hogy az elsőben még csak a látás visszatérésének észreveszéséről, a másodikban már annak tartós megmaradásáról van szó.

Chalk. 47, 9: *ὅρα μὴ εἰσαυθὺς ἀλῶς τοιοῦτον ἐς ἐμὲ καὶ τὴν ἐμὴν ἀρχὴν διαπραττόμενος εἴη* s. Itt az εἴης felesleges; általa ugyanazon mondat két állítmányt nyer. Lehetne arra is gondolni, hogy két asyndetikusan egymás mellé rendelt mondatról van szó, melyek mindketteje a *ὅρα*-tól függ (mintha καὶ τοιοῦτον állana) s elseje a következményt, másodika az okot fejezné ki (l. Kühner, II, 2, 344.).

Chalk. 24, 12: *καὶ τὸν γὰρ Καντακουζηνὸν κατέλειπεν, ἄνδρα εὐδαίμονα καὶ μέγα δυνάμενον, τὸν τε παῖδα ἐπιτροπεύειν ἄχρι ὃ ἂν ἐπὶ τὸ τῆς ηλικίας ἀφίκηται ἐντελής, καὶ τὴν βασιλείαν περιέπειν, μέγα τε δλβιόν, καὶ ἀρεσκόμενος τούτῳ ἐπέτρεψε τὰ ἀμφὶ τὴν βασιλείαν τε καὶ τὸν παῖδα, ἐμπεδώσας ὁρκοῖς ἢ μὴν ἀδόλως ἐπιτροπεύειν τῆς τε βασιλείας ἅμα καὶ τοῦ παιδός, καὶ ἀβλαβῆ τὸν παῖδα ἐς τὴν βασιλείαν καταστήσειν.*

E hosszú mondatcomplexus második része a *μέγα*-tól kezdve nagyban és egészben ugyanazt fejezi ki, mint az első rész. Ezért Bekker a második részt, mint szükségtelen ismétlést ki is rekeszti a szövegből a kéziratok egybehangzó vallomása ellenére. Én azonban nem követem őt s a hagyományt valódinak s fenntartandónak vélem. A második részben ugyanis fontos új motívumok vannak, melyek az elsőben nem fordulnak elő. Az első rész csak a pusztta tényt közli, t. i. a fiú feletti gyámságnak s a birodalom kormányzásának Kantakuzenosra való ruházását; a második rész foglalja magában ennek a megbízásnak az okát (*ἀρεσκόμενος τούτῳ*) és a feltételeit (*ἐμπεδώσας ὁρκοῖς* etc.)

V. ö. a pleonasmus példáit Thukydidesnél Poppo I, 197. s k.

Végül e fejezet alatt kell felemlítenünk azt a jelenséget, a mikor két hasonló jelentésű praepositio, *ἐς* és *ἐπὶ* együtt, egymásmellett fordul elő ugyanazon szóra vonatkoztatva: Chalk. 34, 15: *ἔστε ἐπὶ χώραν*; 28, 19 *ἔστε ἐπὶ Ἀζιόν*; 26, 18 *ἔστε ἐπὶ Ἐνετοῖς*; 25, 16 *ἔστε ἐπὶ Ταίαρον*; 15, 3. *ἔστε ἐπὶ Σμύρνην ἐλθεῖν, τὰ δὲ Λυδίας ἔστε ἐπὶ Μυσίαν.*

E praepositiók egymásmellé rendelése megtalálható már Xenophonnál, (l. An. 4, 5, 6: *ἔστε ἐπὶ τὸ δάπεδον*) és a későbbi íróknál (Kühner, II, 1. 530).

Egy ízben előfordul Chalk.-nél a két praepositio minden kapcsolás nélkül is egymás mellett és pedig mindjárt a mű legelején, a bevezető mondatban: *τῶν κατὰ τὸν βίον οἱ ἐς ἐπὶ θεῶν τε καὶ ἀχοῖν ἀφικόμενοι*. Így van hagyományozva a kéziratok túlnyomó nagy részében (C Q R V Z E S B), bár némelyek javításokat eszközölnek rajta (*L* az *ἐς*-t, *P* az *ἐπὶ*-t törli, *M*₁-ben az *ἐς* ki van vakarva), csupán két kéziratban (*MO*) van eltérő hagyomány: *ἐπὶ θεῶν*.¹⁾ Itt

¹⁾ L. az én «Kézirati tanulmányok Laonikos Chalkondyles történeti művéhez» cz. ért. (EPHk. 1907. évf. 106. s k. lk.)

csak az a feltűnő, hogy a két præpositió között nincs kiteve a $\tau\epsilon$ kapcsoló szócska, de ez bizonyára azért történt, mert $\tau\epsilon$ előfordul egy szóval hátrább, mint a $\theta\acute{\epsilon}\alpha\nu$ és $\acute{\alpha}\chi\omicron\upsilon\nu$ között szorosabb kapcsolatot helyreállító szócska, s az író nem akarta ezt a hangsúlytalan kötőszót ily közel egymáshoz két ízben ismételni, annál kevésbbé, mivel a két præpositio éppen a $\theta\acute{\epsilon}\alpha\nu \tau\epsilon \kappa\alpha\iota \acute{\alpha}\chi\omicron\upsilon\nu$ kifejezésre vonatkozik, s ebből az $\acute{\epsilon}\varsigma$ és $\acute{\epsilon}\pi\iota$ közé szükséges $\tau\epsilon$ könnyen kiegészíthető. Ezek szerint az $\acute{\epsilon}\varsigma \acute{\epsilon}\pi\iota \theta\acute{\epsilon}\alpha\nu \tau\epsilon \kappa\alpha\iota \acute{\alpha}\chi\omicron\upsilon\nu$ brachylogikus kifejezést hitelesnek és fenntartandónak vélem, eltérőleg a némely kéziratban és az eddigi kiadásokban található javítási kísérletektől.

IV. Módoak használata.

Chalkondylesnak a módoak használatában tanusított eljárásávak már foglalkozott Fritz Rödel: Zur Sprache des Laonikos Chalkondyles und des Kritobulos aus Imbros (Programm des k. humanistischen Gymnasiums Ingolstadt für das Schuljahr 1904/5, München, 1905.) cz. értekezése 6. és k. lapjain. Néhány példa alapján kemény ítéletet mond írónkról, azt állítván róla, hogy kiveszett belőle az érzék a görög nyelv finomságai iránt, ezért ereje fogyatékoságának tudatában nehezebb constructioakat nem is igen mer használni s a mi bennünket ezúttal leginkább érdekel, az igemódoakat is meglehetős önkényességgel alkalmazza. A mit az előző fejezetekben láttunk Chalkondylesnek a thukydidesi rövidsége és a gondolatok prægnans kifejezésére való törekvéséről, az anakoluthiáknak, ellipsiseknek és brachylogiáknak merész és öntudatos használatáról, az határozottan ellentmond Rödelnek, mert ezekből minden egyébre inkább lehetne következtetni, csak nem a nehezebb constructiók kerülésére s a finom nyelvérzék kipusztulására. Így fog állani a dolog körülbelül a módoak használatát illetőleg is, s valóban, ha a Rödelről kifogásolt eseteket megvizsgáljuk, úgy fogjuk találni, hogy ezeknek egy része már maguknál az attikai prózaíróknál is egészen szabályszerűleg használatban volt, a mit Rödel csodálatos módon nem vett észre, más része pedig, bár ez íróknál csak kivételesen s a kritikusok által kétségbevonva jelenik meg, egyéb forrásokból igazolható, mint az ó-görög irodalmi nyelv valódi terméke s integrans alkotórésze s így csupán egy harmadik, aránylag csekély rész marad fenn, mint olyan, a mely az ó-görög szempontjából újnak és szokatlannak tűnik fel, s ezért, ha úgy tetszik, önkényes használatnak is minősíthető.

Így pl. kifogásolja (I. id. ért. 7. 1.) a történeti idő ind.-nak $\acute{\alpha}\nu$ -al kapcsolatban való használatát ebben a mondatban: Chalk. 551, 16: $\acute{\alpha}\tau\tau' \acute{\alpha}\nu \alpha\upsilon\tau\acute{\omega} \kappa\alpha\iota \pi\rho\acute{o}\tau\epsilon\rho\omicron\nu \acute{\epsilon}\nu \text{Μαντ\acute{o}\nu\eta} \acute{\epsilon}\pi\epsilon\tau\epsilon\tau\eta\delta\epsilon\upsilon\tau\omicron$,¹⁾ holott ezt Kühner is egészen szabályszerűnek ismeri el (II, 1, 213) a múltbeli lehetőség kifejezésére, s hogy a sok közül csak egy esetet említsünk, v. ö. Thukydidés congruens használatát 7, 55: $\acute{o} \omicron\upsilon\chi \acute{\alpha}\nu \phi\omicron\nu\nu\tau\omicron$.

Ugyancsak szabályszerűen és rendszeresen használják az attikai írók az optativust $\acute{\alpha}\nu$ al relativ mellékmondatban, a mit Rödel Chal-

¹⁾ Így M, a többi kéziratokban $\acute{\epsilon}\pi\epsilon\tau\eta\delta\epsilon\upsilon\tau\omicron$ áll.

kondylesnél helytelenít; pl. Chalk. 229, 1: *παρέχων τε μισθόν, δσος ἂν ἱκανὸς εἴη* stb. (l. id. ért. 9. l.). V. ö. Dem. 2, 3: *δοξεῖ πάνθ', δσ' ἂν εἴποι τις ὑπὲρ τούτων, ἐκείνῳ μὲν ἔχειν φιλοτιμίαν τινά.* A további példákat l. Kühner, II, 2, 430.

ὥς után optativus ἂν-al szintén előfordul a régiéknél; különösen Herodotos és az attikaiak közül Xenophon szeretik ezt használni (l. Kühner, II, 2. 386). Épen azért nem szabad fennakadnunk, a mint Rödel teszi (l. id. ért. 9. l.), Chalk. ezen mondatán: 292, 3: *ἐπὶ λυδᾶς δὲ οὗτοι ἐπάγονται ... ὥς ἂν μὴ πολῖται ... ἐπὶ θάτερα ταλαντεύουσιν.*

Általában az ἂν particulát és a vele összetett kötőszókat (*ἐάν, ἥν, ὅταν, ἐπειδάν*) igen szereti használni Chalkondyles. Gyakrabban és többféle igealakokkal kapcsolatban alkalmazza, mint az attikai prózaírók átlag véve. E tekintetben nyelve inkább a költői irodalom s a későbbi, nem klasszikus próza felé hajlik, a hol a legtöbb esetben rendszeres és kiterjedt használat által láthatjuk igazolva azt, a mi az attikai prózaírók szempontjából talán kivételesnek vagy szabályellenesnek látszik. Némely e nemű jelenség azonban már ez íróknál is hiteles adatokkal igazolható, a melyeken csak a szabályos syntaxis-hoz szokott szövegkritikusok ütköznek meg s próbálnak rajtuk a helytelenül alkalmazott coniecturalis critica vagy a mesterkélt magyarázat ú. n. győgszereivel segíteni.

Igy pl. az indicativus fut.-nak ἂν-al való kapcsolása Homerosnál igen gyakori, de előfordul Xenophonnál, Platonnál, Isokratesnél, Aeschinesnél, Deinarchosnál és Thukydidesnél,¹⁾ szóval több attikai prózaírónál, de természetesen a kritikusok mindenütt «segítettek a bajon» s hol az ἂν-t hagyták el, hol pedig a futurumból csináltak optativust. Persze Kühner is (II, 1, 209), a ki pedig számos példát tud felhozni e használat mellett, igazat ad nekik. Nem csoda azután, ha Fritz Rödel is kifogást tesz (7. l.) Chalk. illetén használatai ellen, l. pl. 391. 7: *πέμπετε ἄνδρα πιστόν, ὥς ἂν ἐπὶ τὰς βασιλείας δούρας ἀγαγὼν ἐγὼ διαπράξομαι.*²⁾

Ugyanez az eset forog fenn az ἂν-nak ind. praesensszel való használatára nézve, l. Chalk. 554, 20: *δσα ἂν δύνασθε.* Kühner egy csinos kis gyűjteményét állítja össze az idevonatkozó ókori példáknek (II, 1, 210), mégis logikai szempontból megengedhetetlennek tartja ezt a kifejezésmodot s pártolja azokat, a kik szövegjavítással, vagy kacsringós magyarázattal ezt kiirtani igyekeznek.

De használja Chalkondyles az ἥν (= *ἐάν*)-t is ind. praesensszel, a mire már az ókoriaknál nem ismerünk példákat; l. 547, 10: *ἥν μὴ ... ἀπαγγέλλει*; 533, 3: *ἥν δὲ ... οἶσι*; 549, 6: *ἥν δὲ μηδὲν τι ... ξυμβαίνει.* Hogy ezt a későbbi irodalomból merítette-e, vagy a saját újítása, azt e pillanatban nem tudom eldönteni, de annyit valószínűnek tartok, hogy ez a szokatlan szerkezet az ἂν c. ind. praes.-ból indult ki, csírájában bennefoglaltatott. Erre mutat az is, hogy ő az ἥν-t mindazon igealakokkal kapcsolja, a melyek csak az ἂν-hoz já-

¹⁾ Herbst érvelése, a ki (Über ἂν beim Futur im Thukydides, Hamburg, Progr. 1867) tagadja e mód használatát Thukydidesnél, nem hatott rám meggyőzőleg.

²⁾ ὥς T, ceteri ὥς.

rulni szoktak. Sőt néha még az ἤν (= εἶν) helyett is csak pusztá ἄν t használ (l. 135, 10. 44, 4. 74, 10.).

Igy pl. használja a történeti idő indicativusával: Chalk. 159, 1: ἤν μὴ ἐτετύφωσο... οὐκ ἄν δὴ... ἀφίκου. Itt ἤν = εἰ ἄν, a mely tört. idő indic.-val néha az attikai íróknál is előfordul, l. Kühner II, 2, 483.

Használja ἤν-t pusztá optativus-szal, Chalk. 42, 6: ἤν δὲ... μὴ βούλοιο... ἴσθι. A további példákat l. Rödel 8. l. Ez a használat jelentés tekintetében teljesen megfelel annak, a mikor az ókoriak εἰ után használnak optativust ἄν-al annak megjelölésére, hogy a föltétel nem pusztán képzelt lehetőség, hanem olyan, a mely bizonyos körülmények közt valóban be is következhetik, l. Kühner II, 2, 482. Itt tehát épen úgy, mint az előbbi esetben, az ἤν úgy van használva, mintha εἰ cum ἄν állana.

Gyakran használja továbbá az εἰ-t coniunctivus-szal. Chalk. 48, 11: εἰ μετῶν τὰ εἰκότα μὴ σφάλληται περὶ τὰ μέτρα. A továbbiakat l. Rödel, 8. Ez a constructio épen nem ismeretlen az ókori íróknál. A költők gyakran használják, néha előfordul Herodotosnál, sőt még az attikai prózaíróknál is, pl. Thuk. 6, 21: εἰ ξυστάσιν, l. Kühner II, 2, 474.

A pusztá coni.-t relativ mondatban is használja olyenkör, a mikor rendszerint coni. cum ἄν szokott állani. Pl. 564, 3: χωρίον, ὃ μὴ ἀνάστατον γένηται. Ezt is ki lehet mutatni az ókorban. Különösen a költők, de néha a prózaírók is alkalmazták s erőltetett dolog, ha innen a bon ton kritikusai minden áron ki akarják küszöbölni. (Kühner, II, 2, 426.)

Különös constructio, a mikor pusztá coni.-t használ ὥς után tárgyi mellékmondatban: 175, 1: ὥς ἡ ἔλαφος ἐπαρῇ. ὥς után az ókoriaknál csak czélhatározó, vagy következményes mondatban állhat coni., tárgyi mondatban nem. ὥς cum coni. ἄν-ra némi nyomot l. Kühner, II, 359. Valószínűleg ennek a helyébe lépett az ὥς cum coni., épen úgy, mint a relativ mellékmondatban (l. fentebb).

ὅποι után egészen szabályszerűleg használja a coni.-t ἄν-al a cselekvés várt beteljesedésének, az opt.-t ἄν-al a határozatlan lehetőségnek kifejezésére (l. Kühner II, 2, 444; s Rödel (9. l.) az utóbbit mégis helyteleníti. Érdekes eset, a mikor Chalk. mindkét constructiót ugyanazon mondat ismétlésében egymás mellett használja, l. 38, 12: καὶ Θεόδωρος εἶπετο τῷ Ἀμουράτῃ ὅποι ἄν στρατεύηται, καὶ φόρον τε ὑποτελεῖς ἅμα ὄντες τῷ Ἀμουράτῃ, ἐπισπόμενοι ὅποι ἄν στρατεύοιτο.

ὅποι előfordul nála pusztá coni.-szal is, l. 230, 21: τῷ ὑπάρχω ἔπονται... ὅποι στρατεύεται. Ez a használat nem ismeretlen az attikai prózában sem (l. Kühner II, 2, 444), hiába kifogásolja Rödel 8. l.

Végül szabálytalannak tartja Rödel (9. l.) ἐπειδὴν után az optativus használatát, pl. 263, 1: ἐπειδὴν ἐς τὴν ἡγεμονίαν κατασταίῃ, ἐπιτέτραπται. Eu azonban sok hasonló esetet olvasok Kühnernél II, 2, 549 az attikai írókból idézve, habár az újabb kritika már mindenütt gyógykezelés alá vette ezeket a helyeket. V. ö. pl. Dem. 30, 6: ἐπειδὴν (Dobree ἐπειδή) τάχιστ' ἀνὴρ εἶναι δοκιμασθεῖν.

ἤν után használ fut. exact.-ot is a coni. praesens mellett: 61.

16: ἦν ἐμοὶ ταύτην ἀποδεδωχὼς ἔσθῃ, ἦν ἱππέας τετραχιγίλιους μάλιστα παρεχόμενος ἐπεσθαι μοι ἐπὶ μῆνας δύο χελεύης. ἦν után fut. az attikai prózában nem fordul elő, bár értelmileg ἦν cum coni. igen közel áll az εἰ c. ind. fut.-hez, s a régiek gyakran használják a kettőt váltakozva egyenlő jelentésben. Homerosnál előfordul az εἰ xe c. ind. fut. is, l. Kühner, II, 2, 473. Chalk. ezen használata tehát lényegében nem ellenkezik az ó-görög irodalmi nyelv szellemével, sőt csirájában ebből indult ki, s ha e pillanatban még nem is látjuk egészen világosan azt az utat, a melyen ő ehhez a constructióhoz eljutott, azért mégsem szabad azt mondanunk, hogy önkényesen s finomabb nyelvérzék nélkül használja az igemódokat.

Sőt ellenkezőleg; több példát hozhatnánk fel arra nézve, hogy éppen a módok helyes használata által mennyire finom distinctiókat tud tenni a gondolatok különböző árnyalatai között, l. pl. 69, 12: ἀγγελία... ἀφίκετο, ὡς οἱ Παῖονες ἡγουμένου Σχισμοῦνδου Ῥωμαίων βασιλέως τε καὶ αὐτοκράτορος καὶ Κελτοὶ καὶ Γερμανῶν οὐκ ὀλίγοι συνελέγησαν ὡς ἐπ' αὐτὸν ἐπίοντες, καὶ τὸν τε Ἰστρον παρασκευάζουσιν το διαβῆναι, καὶ Δάκας δέ, γένος οὐκ ἀγεννές, ἔχουσιν μετ' αὐτῶν. Itt ugyanolyan természetű és helyzetű mellékmondatokban először ind., majd két ízben opt. van használva s mindkét módus használata szabályszerű (l. Kühner II, 2, 358, 361). De ez távolról sem minősíthető önkénynek, sem a formákkal való játéknak, hanem a híradás két része közötti különbség feltüntetésére szolgál. Az első rész, melynek állítmánya ind.-ban áll, ténybeli értesülést, a cselekvény tényleges végrehajtását fejezi ki, a második rész pedig pusztán a hírvivő alanynak a sejtését, gondolatát s ezért állnak állítmányai optativus obliquusban.

Általában, ha nála valami szokatlan, a rendestől eltérő használatot találunk, még mielőtt a barbarizmus bélyegét rá akarnók sütni arra, jó lesz előbb óvatosan körületekintünk, hogy vajjon nem találjuk-e meg ennek a mását az általa is mintaképpül elismert ókori irodalmi nyelvben? Így pl. első tekintetre feltűnőnek látszik a pusztá opt. használata az egyenes kérdésben, l. 42, 3: πῶς δ' ἄνευ σῆς γνώμης τὰ τοιαῦτα γενέσθαι ἐξείη λογίζεσθαι. Amde ezt a használatot nem csupán az ókori költőknél, hanem az attikai szónokoknál és Platonnál is oly sok példa igazolja, hogy szinte komikusnak tűnik fel Kühner erőlködése, a ki minden ilyen optativus elébe egy egy ἄντ akar becsúsztatni (l. II, 1, 230).

Úgyisintén egészen különös dolgok foglaltatnak ebben a mondatban: Chalk. 78, 1: ὥστε χαλεπῶς ἐπαίειν τοὺς Ἱταλοὺς ὅτι οὖν, ὅτι μὴ τὰς λέξεις διασημειουμένων ἐπιγινώσκειν ὅτι ἂν λέγοιτο. ὅτι causalis kötőszó után a μὴ használata kimutatható már a hellenisztikus korban, l. Kühner II, 2, 188. Még szokatlانabb az ἐπιγινώσκειν inf. alkalmazása a ὅτι után. Ez azonban nem egyéb, mint modus-assimilatio a főmondatban foglalt inf. (ὥστε... ἐπαίειν) analogiájára s mint ilyen, inf.-os mondatoktól függő mellékmondatokban, vagy inf.-ok közé beekelt független kijelentő-mondatokban Thukydidesnél is előfordul (l. Poppo I, 145.).

V. Szórend.

Az előzőekben láttuk, hogy Chalkondyles a gondolat súlypontjának minél szembeszökőbb és minél nyomatékosabb kiemelésére törekszik. Ebből a törekvéséből, melyre őt mesterének, Thukydidesnek a példája sarkallja, származik az ő kifejezés módjának a legtöbb rendellenessége és egyenetlensége. Ezért hagyja el a kevésbé lényegest és magától értődőt (ellipsis, brachylogia), vagy ép ellenkezőleg ismétli a fontos, a lényegest (pleonasmus), ezért szakítja félbe valamely constructionnak a grammatika szabályai szerint megkívánható folytatását vagy kiegészítését, ha a gondolat újabb fordulata következtében más constructio fölvétele mutatkozik szükségesnek (anakolutia). Ilyen stílusban természetesen a szavak rendje is különbözni fog a rendestől és közönségestől. Itt az a fődolog, hogy a legfontosabb szavak és kifejezések, a gondolat velejének a hordozói jussanak a legnyomatékosabb helyre még akkor is, ha a normális grammatika ezt másképen kívánná. Szorosan összetartozó szók vagy mondatok elszakíttatnak egymástól, hogy az az egy, a mely az egésznek gerinczét alkotja, a legmegfelelőbb helyre kerülhessen. A kifejezések természetes sorrendje megváltozik; elől áll az, a minek hátul kellene állania, a nyomaték kedvéért. Rhetorikai figurákat is, melynek az antithesis, chiasmus, hysteron-proteron, paronomasia stb., szívesen alkalmaz épen úgy, mint Thukydides, a kifejezés határozottságának és élességének az emelése céljából. Hogy néha e tekintetben túlságba megy s modorosságba esik, az elkerülhetetlen volt; megesett ez néha Thukydides-szel is.¹⁾

De hadd álljon itt igazolásul néhány példa.

Igen gyakori nála a hyperbaton, a mikor két szorosan összetartozó szó egy vagy több közbevetett szó által egymástól el van választva, hogy ily módon a fontosabbik nagyobb nyomatékot nyerjen: Chalk. 5, 4: ἐπὶ μέγα ἀφίχοντο κλέος. Jelző és jelzett szó elválasztva az állítmány által. V. ö. Thuk. 3, 56: πόλιν γὰρ αὐτοὺς τὴν ἡμετέραν καταλαμβάνοντας; 3, 59: ἡμέρας τε ἀναμνησκόμεν ἐκείνης. Chalk. 5, 12: ἐπὶ πολὺ ὥς μάλιστα τοῦ χρόνου. A gen. part. és a részt kifejező melléknév közé beszúrva egy határozó. Chalk. 9, 7: ἐς μέγα αἰεὶ ἐς τόνδε τὸν χρόνον ἰόντα εὐδαιμονίας. A gen. part. és a részt kifejező melléknév közé beszúrva vannak beszúrva a mondat többi tagjai. Chalk. 12, 10: ἐς Ταίαρον ἐμβάντα ποταμὸν τὸν κατὰ τὴν ἄνοιαν. Jelző s jelzett szó elválasztva az állítmány-kiegészítő part.-al.

Chalk. 6, 16: καὶ τοὺς γε βασιλεῖς Βυζαντίου ἐπὶ τῷ σφᾶς αὐτοὺς Πωμαίων βασιλεῖς τε καὶ αὐτοκράτορας σεμνύνεσθαι ἀποκαλεῖν. Az ἀποκαλεῖν tárgya: Πωμαίων... αὐτοκράτορας egy másik, szorosan összetartozó kifejezés tagjai közé van beszúrva, viszont ez által a σεμνύνεσθαι van elválasztva a saját tárgyától. Analog eset Thukydidesnél, a ki ezt a használatot nagyon szereti és sűrűn alkalmazza (l. Classen⁴, Einleitung LXVIII. l.)

¹⁾ Blass, die attische Beredsamkeit I, 213.

1, 69: αἰεὶ ἀποστεροῦντες οὐ μόνον τοὺς ὅπ' ἐκείνων δεδο-
λωμένους ἐλευθερίας, ἀλλὰ καὶ τοὺς ὑμετέροους ἤδη ξυμμάχους.

Chalk. 61, 9: ἐμοὶ μὲν οὖν, βασιλεῦ. συμφορᾷ πεπληγμένῳ
τοιᾷδε, τύχῃ τῇ ἀμείνονι ἐπιτρέφας ἐμαυτὸν καὶ θεῷ τῷ πάντα
ἐφορᾶντι, βέλτιον ἔχω ἐμαυτοῦ, καὶ μοι χάριν ὁ δαίμων κατέθετο
οὐκ ἀγῶν. ὁρᾷν γάρ ἡδὴ ἐμοὶ κατέλιπε βράχυν πάμπαν τῆς ὀφείας
ἀφελόμενος. Igen merész szórend! A μοὶ értelmezője: συμφορᾷ
πεπληγμένῳ τοιᾷδε ki van véve a mondatból s a mellérendelt mon-
dat ele téve az ἐμοὶ ismétlésével, de egyúttal az előrevont rész és a
hozzátartozó mondat közé be van szűrve egy mellérendelt kijelentő
mondat, a mi azután az általa elválasztott részek értelmi egybekap-
csolását meglehetősen nehezé teszi. Hasonló esetek, ámbár közbe-
vetés nélkül, előfordulnak Thukydidesnél is (l. Classen⁴, Einleitung,
LXVII. Blass, Die att. Beredsamkeit I, 217) pl. 1, 19: κατ' ὀλιγαρ-
χίαν δὲ σφίσιν αὐτοῖς μόνον ἐπιτηδείως ὅπως πολιτεύουσιν θερα-
πεύοντες. Chalk.-nál a közbevetés egy rhetorikai figura, az antithesis
kedvéért történt, hiszen a közbevetett mondat ép az ellenkezőjét
fejezi ki annak, a mi az előrevont részben van. Külömben ez az
antithesis még folytatódik a következő mondatban: ὁρᾷν . . . κατέ-
λιπε és βραχὺ . . . ἀφελόμενος. Chalk. 62, 19: εἰς τι κλῶβιον ἐμβαλ-
λομένη μετέωρον, καὶ καθεῖρξεν ἄμφω ἐς πύργον τε. Itt a parti-
cipiumos kifejezés, mely ἄμφω értelmezője, ki van véve a mondatból
s a kötőszó elé téve a nagyobb nyomaték kedvéért. Helytelen tehát,
ha Hamaker a normális rendet akarván helyreállítani, az előrevetett
értelmezőt a πύργον után teszi a τε elhagyásával. Chalk. öntudatosan
és célzatosan használta ezt a merész szórendet s használatát Thuky-
didesen alapszik. Chalk. 13, 11: ὑπὸ πολλῶν μέντοι λεγόμενα ταῦτα
δὲ ἐς τοσοῦτον ἐπιμνησάμενος παρίημι. A δὲ ily feltűnő hátravetése
a megelőző szók kiemelése végett történt. Hasonló esetek előfordul-
nak Thukydidesnél és Xenophonnál is. l. Kühner II, 2, 267. Oeltze,
De particularum μέν et δὲ apud Thucydidem usu, Diss. Hal. Sax.
1887. 36. l. Nem helyesen jár el Bekker, a ki e particulát kirekeszti
a szövegből. Gyakran fordul elő nála a praepositio hátravetése
(anastrophe). Chalk. 41, 22: τούτων πέρι. Ez az attikai próza saját-
sága, l. Kühner II, 1, 455.

Igazi szóközi erővel hat a következő periodusa: Chalk. 4, 16:
καὶ κλέος μὲν αὐτῇ μέγα τὸ παραυτίχα, μεῖζον δὲ καὶ
ἐσαυθίς, ὅποτε δὴ ἀνὰ βασιλείαν οὐ φαύλην Ἑλλήν γε αὐτὸς βα-
σιλεὺς καὶ ἐξ αὐτοῦ ἐσόμενοι βασιλεῖς, οἳ δὴ καὶ οἱ τῶν Ἑλλήνων
παῖδες συλλεγόμενοι κατὰ σφῶν αὐτῶν ἔθιμα ὡς ἡδίστα μὲν
σφίσιν αὐτοῖς, τοῖς δὲ ἄλλοις ὡς χράτιστα πολιτεύοντο.

De ez inkább csak kivételes dolog. A periodus-alkotásban mes-
tere, Thukydides sem érte el azt a kerekdedséget és symmetriát,
mely az attikai szónokok sajátja, annál kevésbbé ő, az epigon. Hosszú
mondatai a sok közbevetés és anakoluthia miatt néha alig áttekin-
thetők, s művészi tagolásról nem is igen lehet szó ott, hol a gondolat
praegnans kifejezése a fő, a forma csak másodrendű. Mindaz, a mit
Blass (Die att. Bereds. 218. s k.) Thukydides periodusairól mond, az
cum grano salis áll Chalk.-re is.

VI. Congruentia.

E cím alatt néhány esetet akarok felemlíteni, a melyek a grammatikai egyeztetés (congruentia) szabályaival ellenkeznek, a mennyiben más numerust, genust vagy casust tüntetnek fel, mint a milyet a szabályok és a külső forma szerint várni lehetne. *Poppo* (I. 88 s k. lk.) nagy gonddal állítja össze az erre vonatkozó számos példát Thukydidesnél, mintegy jelezni akarván ez által, hogy a congruentia-ellenes használat nála igen gyakori. Thukydides egyenes hatásának tulajdoníthatjuk, hogy Chalkondyles is igen sokszor és szívesen fordul ehhez a használathoz, a mely sem az egyiknél, sem a másiknál nem hanyagságból származik, hanem abból, hogy a gondolat ereje széttöri a forma bilincseit, s a külső formaszerinti egyeztetés helyébe a belső értelemszerinti egyeztetés lép. Lényegében minden ilyen congruentia-ellenes használat vagy constructio ad intellectum, vagy anakolutia.

Igy pl. a számok használatánál: Chalk. 4, 7: ἀποδεικνύμενοι ἐπιμνησόμεθα... μάλιστα δὲ συμβαλλόμενος... Többes számú igei állítmánynak a kiegészítő part.-a egyes számban áll. De ebben a látszólag szabálytalan egyeztetésben éles logikai megkülönböztetés foglaltatik. Az ἀποδεικνύμενοι ἐπιμνησόμεθα plur. azt akarja kifejezni, hogy munkája megírásánál több forrást felhasznált s így ennek létrejövetelében többeknek is részük van. A συμβαλλόμενος azonban, mely a nyert adatoknak a történeti igazság kiderítése céljából való egybevetését jelenti, az ő legsajátabb, legegényibb tevékenységére vonatkozik s ezért áll egyes számban.

Chalk. 35, 2: ὡς μέντοι διέσπαρται ἀνὰ τὴν Εὐρώπην, πολλὰ ἤ ὥκησαν... (sc. τὰ γένη). Többes semleges alany után az igei állítmány először egyes, majd többes számban. A többes szám (ὥκησαν) nyilván azokat a részeket, egyedeket akarja kiemelni, melyek e néptörzsek különszakadása s különböző helyeken való letelepedése után keletkeztek s ilyen jelentésben az ókoriaknál is használatos (l. Kühner, II, 1, 65).

Chalk. 17, 9: διαφερομένων σφίσι κατὰ τὴν Βυζαντίου βασιλείαν ἀμφοῖν βασιλείοις τοῖν Ἀνδρονίχοις, τοῦ τε πάππου καὶ υἱοῦ, τῶν Παλαιολόγων. Gen. abs. alanya kettős számban, a rávonatkozó állítmányi participium és az appositio többes számban. Ez gyakori jelenség már az ókorban, különösen a későbbi prózaíróknál, l. Kühner, II, 1, 70.

Chalk. 67, 5: τοῦ δὲ Φωκαίου ἀρχιερέως ἐπαγομένου σφίσιν ἐπὶ χώρᾳ κυνηγῆσαι τε κρατίστην καὶ λειμῶνας γεράνους παρεχομένους πληθὺς ἀπλετον. Itt inkább γεράνων πληθὺς ἀπλετον-t váránk, de íme itt az egészet jelölő szó nem gen. part.-ba van téve, hanem olyan esetben kerül, mint maga a rész. Vagy pl. Chalk. 42, 17: ταῦτα εἰπόντι τῷ βασιλεῖ, ἐδέδοκτο Ἀμουράτη τὴν αὐτὴν ἀμφοῖν ἐπιθεῖναι τὴν δίκην, κατὰ ταῦτα ἄμφω τῷ πατέρει ἐπατιωμένω τοῖς παισίν, ἐξορύξαι τὴν ὀφθαλμῶν ἐκατέρω ἐχείνοις. Itt újból gen. part.-t váránk: ἐκατέρω ἐχείνων, e helyett az egész egyezik esetben a részszel. Ez az ókori görögségtől épen nem idegen constructio sűrűn használatos Thukydidesnél, pl. I. 89: οἰκίαι αἱ μὲν πολλὰ

πεπτώκεσαν, ὀλίγαι δὲ περιῆσαν. V. ö. ezzel Chalk. 250, 21: ἐνταῦθα οἱ Τοῦρκοι ἄλλοι μὲν ὡς ἀπελήφθησαν ἐν τῇ χώρᾳ, ἄλλοι δὲ κατὰ τὴν χώραν ἐτράποντο... A további példákat l. Poppo, 107. l. Rochlitz, 18. l. Chalk. 13, 4: Ὁγουζίων τὴν μοῖραν ἡγουμένου Ὁρθογρούλεω, χωρία ἐρυμνά περὶ τὸν Ταύρον καταλαβούσαν-t kívánna a τὴν μοῖραν-ra vonatkoztatva. Chalk. azonban értelem szerint egyeztet, a mennyiben a part.-ot nem a csapatra (τὴν μοῖραν), hanem a csapat vezérére (Ὁρθογρούλης) vonatkoztatja. Vagy pl. Chalk. 68, 6: λέγεται δὲ περὶ ταύτης τῆς γυναικὸς ὡς ἱερέως τινὸς Στράτες ἐπικαλουμένου ἐρασθεῖσα καὶ ἐς τὸ πρόσω ἀναιδείας ἐλαύνων τὴν τε ἀρχὴν ἐπέτρεψε τῷ ἱερεῖ. Itt szabály szerint ἐλαύνουσα-nak kellene állania, egyezőleg az ἐρασθεῖσα-val. Mégis az ἐλαύνων hímnemben áll, mert írónk nem az asszonyra, hanem a ἱερέως-re vonatkoztatja, mintha ez állana: καὶ αὐτοῦ ἐς τὸ πρόσω ἀναιδείας ἐλαύνοντος. Ezzel tehát azt akarta kifejezésre juttatni, hogy a szemtelen cselekedet igazi szerzője nem az asszony, hanem a pap. Hasonló eseteket Thukydidesnél l. Poppo, I, 105.

A constructio ad intellectum körébe tartozik az a jelenség is, a midőn egyes számú alany után az állítmány vagy kiegészítője valami okból többes számba kerül. Ilyenkor az alany collectiv értelmű. Ez a használat nem csupán Thukydidesnél, hanem az ókori íróknál általában véve gyakran előfordul, l. Kühner, II, 1, 53.

Chalk. 27, 14: ἄμφω τὼ γένεε... ἀπὸ τῆς ἐς τὸν Ἴόνιον χώρος ὠρμημένω, τὸ μὲν πρὸς ξω τῆς Εὐρώπης ἰόντες τὴν ταύτην χώραν καὶ οὐκ ὀλίγα σφίσιν ἐς τὴν ἀρχὴν ὑπὴγάγοντο, τὸ δὲ πρὸς ἐσπέραν ὠρμημένον σχεδὸν ἔστε Εὐξείνιον πόντον ἀφίχοντο καὶ ἐπὶ Ἴστρον, ἄχρι Θετταλίας ἐλάσαντες, ὧδέ μοι εἰρήσεται. Az ἄμφω τὼ γένεε... ὠρμημένω helyett gen. part.-t várnánk, de nominativus áll, egyeztetve a részszel: τὸ μὲν... τὸ δέ, épen úgy, mint az előző esetekben. A τὸ alanyra vonatkozó (sc. τὸ γένος gyűjtő értelmű név) állítmányok többes számban, a participiumok majd egyes, majd többes számban állanak.

Chalk. 25, 12: ἐντεῦθεν διαβιβάσας στρατὸν οὐ πολὺν, τὴν τε Χερρόνησον ληίζεσθαι, καὶ τὸ πρότερον ἐτι φρούριον καὶ Μάδυτον κατὰσχόντες καὶ ἄλλ' ἅττα πολίσματα κατὰ τὴν Χερρόνησον, ἐπέδραμόν τε τὴν Θοάκην ἔστε ἐπὶ Ταύρον τὸν ποταμόν, καὶ τὰ τε ἀνδράποδα ἐς τὴν Ἀσίαν διεβίβαζον. A καὶ τὸ πρότερον-tól kezdve alanyváltozás van, a következő mondatok alanya στρατός, mely a megelőző mondatban tárgyként előfordul s miután ez gyűjtő értelmű főnév, a rá vonatkozó állítmányok és kiegészítők többes számban állanak.

Chalk. 41, 20: ὡς Σαουζῆς ὁ ἐμὸς παῖς ὑπὸ τοῦ σοῦ παιδὸς ἀναχασθεῖς¹⁾ ἀνήκεσά μοι βουλεύονται πράγματα. Itt bár formailag csak egy alany van s az egyes számban áll, azért a cselekvést mégis ketten közösen hajtják végre, a mint a ὑπὸ τοῦ σοῦ παιδὸς kifejezésből kitűnik, logikailag tehát egészen megokolt, ha az

¹⁾ Igy C L O, ἀναγνωσθεῖς Bekker.

állítmány többes számban áll. Ehhez hasonló eset Thukydidesnél III, 109: *χρῦσα δὲ Δημοσθένης μετὰ τῶν ξυστρατῆρων Ἀχαρνάνων σπένδονται Μαντινεῦσι καὶ Μενεδαῖω* κτλ. További példákat l. Poppo, I, 96.

VII. Vulgarismusok.

Csodák csodája, ebben a végig-végig klasszikus tenorban tartott nyelvben nagy ritkán előkerül egy-egy korabeli vulgarismus, szerényen elrejtőzve, mint valami apró mezei virág a mesterségesen tenyésztett és gondosan ápolt pálmák, kaktuszok és orchideák tövében, a melyről senki sem tudja, hogyan kerülhetett ebbe a büszke társaságba. Valóban ezek a vulgarismusok csak úgy véletlenül szaladhattak ki írónk tollából, a nélkül, hogy ő maga észrevette volna. Nekünk azonban igen becsesek ezek az apró elszólások, mint bizonyítékai annak, hogy a népies nyelv még egy, az ó-görög nyelv szellemébe oly mélyen behatoló s annak utánzásától annyira áthatott írónak a lelkében is leküzdhetetlenül tudott érvényesülni. Épen ezért, mint nyelvtörténetileg teljesen igazolható tények és mint az író korának legjellemzőbb ismertető jelei, méltánylást érdemelnek s a szövegben okvetlenül fentartandók, ámbár az egésznek a menetéből határozottan kirílnak.

Így pl. előfordul az *ἀπό* præp. accusativus szal a genitivus helyett; ez a használat a legtöbb classica-philologus szemében még ma is vörös posztó s a borzadály egy nemével tölti el az orthologia fanatikusait: Chalk. 29, 9: *Μ. χαῖλον . . . ἀπὸ τὰ χάτω τοῦ Ἰστροῦ ἐπινεμόμενον* (az *ἀπὸ τῶν χάτω* helyett). Ez a speciális újjörög vonzat csak nagyritkán kerül elő a bizánczi kor archaisztikus nyelvű irodalmi termékeiben, l. Sophokles, Greek Lexicon of the roman and byzantin Periods, New-York, 1900.

Azután használja az *ἐς* præp.-t acc.-szal az *ἐν* cum dat., vagy a pusztá dativus helyett: Chalk. 20, 10: *τὰ πλεῶ τῆς ἐς τὴν Ἀσίαν Ἑλλήνων χώρας καταστρεφόμενος* (az *ἐν τῇ Ἀσίᾳ* h.) Ezen már a kéziratok megütözköztek; kettő közülök (*ML*) törli az *ἐς*-t, a többi megtartja. A régebbi kiadások (l. a párizsiban p. 10, a velenceiben p. 8) is elhagyják az *ἐς*-t s az így beálló hiány pótlására coniecturával beszüriák a *Ἑλλήνων* után az *οἰκούντων*-t (*τῆς τὴν Ἀσίαν Ἑλλήνων οἰκούντων χώρας*), a nélkül, hogy eljárásukról csak egy sornyi jegyzetben is számot adnának.

Chalk. 6, 19: *καὶ Θράκης ἐπὶ χώραν, ἧτις ἐς τὴν Ἀσίαν ἐγγυτάτω οἰκεῖται*. (*ἐγγυτάτω* mellett dat.-t várnánk; *τῇ Ἀσίᾳ ἐγγυτάτω*).

Az újjörögben a dativust általában *ἐς* cum acc. helyettesíti; ez a használat nagyon régi időre megy vissza s nyomai már az ókori irodalomban feltalálhatók (v. ö. Pausanias, 8, 5, 12 *ἐς ἀπαντας ἐξηγγέλθη τὸ τόλμημα ἀπασιν* h.).

VIII. Szókincs, phraseologia.

Ha a grammatikai és syntaktikai jelenségek terén el is tudta magát szigetelni szerzőnk a korabeli köznyelvtől, arról már még sem mondhatott le, hogy a közhasználatba átment újkéletű kölcsönszava-

kat, — melyeknek ógörög szókkal való helyettesítése vagy czél-szerűtlen, vagy épen lehetetlen lett volna — ne használja. *Hammer* (De byz. hist. ultim. script. ex hist. Osm. elucidandis, Comment. soc. reg. scient. Gotting. cl. phil. et hist. VI. 233—252), *Meyer* (Neugr. Studien I. Sitz. Ber. der k. b. Akad. der W. Bd. 130. IV.) és *Fr. Rödel* (l. i. ért. 4. l.) egy kis sorozatát állították össze a Chalk.-nél használatos török, latin vagy román, szláv, német és francia szók-nak. Nem akarom ezúttal szaporítani e sort, bár ez könnyen lehet-séges volna, csupán helyreigazításul annyit jegyzek meg, hogy a *Βιτάξιδες* (p. 332, 12) és *βιτέξιδες* (p. 359, 12), mint Hunyadi János válogatott derékhadának a neve nem «Büchschütze», hanem a magyar és a szláv nyelvekben előforduló *ritéz* szóból lett s bizonyára a magyar nyelvből jutott Chalk. tudomására.

Ezeknek mintegy ellensúlyozásául használ sok olyan szót, melyek-nek alakjában a legtisztább atticismusra való törekvés nyilvánul. Ezeket inkább elkerülhette volna, mert nem csupán a köznyelv, hanem az irodalmi termékek nagy többsége is más, általánosabb ér-vényű formát használt helyettük, de ő mégis megtartotta szülő-földjének, Athénnek, nagy múltja és nagy írói iránti kegyeletből. E tekintetben nem habozik magát mesterét, Thukydideszt is helyre-igazítani ott, a hol nem a legattikaibb alakot használja.

Thukydides ugyanis a régebbi attikai próza szokását követve, ión -σσ- és -σσ- ír a későbbi attikai próza (kül. a szónokok és Platon) -ττ-ja és -ρρ-ja helyett (l. Kühner I, 1, 153.) Chalkondyles ellenben az utóbbiakhoz csatlakozva következetesen *θητταλία*-t (69, 8; 19, 11) és *Νερρόννης*-t (p. 19, 5; 17, 6) ír.

Használja a futurum atticumot: *μαχούμενος* (p. 23, 9), *δια-μαχούμενος* (p. 22, 10), *ἐξανδραποδιστάι* (p. 391, 4), a *δάτερος* (= *ὁ ἔτερος*) alakjait (p. 28, 21), *υἱέος* gen.-t (p. 5, 8), az attikai íróktól elfogadott ión -σω gen.-t: *ὀρδογροῦλεω* (p. 15, 20) stb.

A phraseológiában feltűnő szorosan ragaszkodik Thukydideshez. *Fr. Rödel* (i. ért. 12—34) több, mint kétszáz kifejezést állít össze, melyeknek az eredetije megtalálható Thukydidesnél. De ez termé-szetes is. Mindkét történetíró fő tárgya a háborúk leírása. A hadvise-léssel kapcsolatos eszközök, cselekvények és körülmények nagyjában véve azonosak voltak Perikles és II. Mohamed idejében, s Chalk. átvehette nagy elődjétől ezeket a műkifejezéseket a nélkül, hogy a történeti igazságon valami csorbát ejtett volna. Mert a történeti igazság rovására semmit sem vesz át, csakis olyant, a mi az ő korába vagy az adott helyzetbe beleillik. Ebben különbözik Prokopiosztól, a ki szintén alaposan kihasználta a Thukydides nyelvészletét s *Braun* (Procopius Cæsariensis quatenus imitatus sit Thucydidem. Diss. inaug. Erlangen, 1885) egy szép értekezésében különböző fejezetek alatt rendezve meglepően gazdag gyűjteményét állítja össze a két író közti párhuzamos helyeknek. De ezek közt akadnak olyanok, melyekben Prokopios nem csupán egyes szavakat, hanem egész ter-jedelmes helyzetfestéseket is átvett Thukydidesztől s közben néha olyan tényeket is átvitt a maga korába, melyek az általa rajzolt situációba nem illenek bele s a történeti igazságnak nyilván ellentmondanak (l. Braun, 47—50. lk.).

Egyet-mást kölcsönöz Herodotosból is. Így mindjárt a bevezető

mondatában a thukydidesi reminiscentiák mellett ott találjuk a herodotosiakat is (Chalk. 3, 2: ὥστε... μηδὲν αὐτῶν ἀκλεῶς ἔχειν ἐς τοὺς ἐπιγιννομένους. v. ö. Herod. I, 1, 1: ὡς μήτε τὰ γενόμενα ἐξ ἀνθρώπων τῷ χρόνῳ ἐξίτηλα γένηται). A bevezetés további folyamán szintén találkozunk egy herodotosi gondolattal, Chalk. 4, 5: ἀφ' ὧν δὴ τὴν τοῦδε τοῦ βίου εὐδαιμονίαν ἐπὶ τὰναντία φερομένην ἐπιλεγόμενος ἴσχειν αὐτῇ καὶ ἄλλοτε ἄλλως v. ö. Herod. I, 5, 17: τὴν ἀνδρωπήτην ὧν ἐπιστάμενος εὐδαιμονίην οὐδαμὰ ἐν ταύτῃ μένουσαν. Alljon itt még mutatóba néhány hely, a hol Chalkondyles nyilván Herodotos kifejezőmódját tartotta szem előtt:

Herod. I, 92, 22: καὶ περὶ μὲν ἀναζημάτων τοσαῦτα εἰρήσσω. És még sok helyen.

Herod. VI, 11, 5: ἐπὶ ξυροῦ γὰρ ἀκμῆς ἔχεται ἡμῖν τὰ πράγματα.

Herod. V, 79, 10: καὶ οὗτοι γε ἅμα ἡμῖν αἰεὶ μαχόμενοι προσθύμως συνδιαφέρουσι τὸν πόλεμον.

Herod. VII, 225, 3: Περσέων τε καὶ Λακεδαιμονίων ὠδισμὸς ἐγένετο πολλός.

Herod. V, 3, 1: Θεσίων δὲ ἔθνος μέγιστόν ἐστι μετὰ γε Ἰνδοῦς πάντων ἀνθρώπων. εἰ δὲ ὑπ' ἐνὸς ἀρχοιτο ἢ φρονέοι κατὰ τὴν αὐτὴν ἀμαχόν τ' ἂν εἴη καὶ πολλῇ κράτιστον πάντων ἐσθύνων. (l. Rödel, i. é. 34. l.

Chalk. 134, 1: καὶ περὶ μὲν τούτων ταύτῃ ἐπὶ τοσούτων εἰρήσσω.

Chalk. 7, 16: βασιλεῖα δὲ Ἑλλήνων μετὰ ταῦτα Ἰωάννην ἐπὶ ξυροῦ ἀκμῆς ἔδῃ αἰσθόμενον τὰ Ἑλλήνων πράγματα.

Chalk. 14, 13: ἐφ' ᾧ ὁμοῦ πάντας κοινῇ συνδιαφέρειν τὸν πόλεμον.

Chalk. 313, 11: ἐνταῦθα οἱ λοιποὶ τῶν Τούρκων ἐπαβόηθουν, καὶ ὠδισμὸς ἐγένετο ἀμφοτέρων.

Chalk. 71, 4: ἔστι δὲ γένος τοῦτο μέγα καὶ ἐπὶ πολὺ διήκον... μετὰ γε Σκυθῶν τῶν νομαδῶν δευτέρων, ὥς εἰ ταῦτ' φρονολή καὶ ὑπ' ἐνὶ ἀρχοντι ἡγεμόνι, ἀμαχῆτόν τε ἂν εἴη καὶ πολλῇ κράτιστον.

A legtöbb kifejezés azonban, melyben Chalkondyles Herodotoszal egyezik, előfordul Thukydidesnél is, mint a melyet maga Thukydides is épen Herodotostól vett volt át. Ilyen esetekben sokkal valószínűbb, hogy az utánzás szerzőnk részéről inkább Thukydidesnek, mint Herodotosnak szól, mert a nyelvnek egyéb részeiben is határozottan az előbbihez csatlakozik. Ilyen kifejezéseket pl. Herod. I. 72, 13. *μῆχος ὁδοῦ εὐζώνῳ ἀνδρὶ πέντε ἡμέραι ἀναισιμῶνται*. V. ö. Thuk. II, 97. Chalk. 70. 10. — Herod. VIII, 107, 7. *ὡς τόχους εἶγε ἕκαστος*. V. ö. Thuk. II, 90. Chalk. 336. 5. — Herod. VI, 100, 7. *οὐδὲν ὕμεις βούλευμα*. V. ö. Thuk. III, 75. 27. Chalk. 44, 6. — Herod. VII, 139, 21. *οὐκ ἂν ἀμαρτάνοι τὸ ἀληθές*. V. ö. Thuk. I, 21, 23. Chalk. 9, 11.

Herodotosnál igen gyakori a *συνέβη γενέσθαι*. V. ö. Thuk. I, 29, 5. Chalk. 33, 3.

Herodotos követésében szerzőnk megint nem megy oly messzire, mint Prokopios, kiről ugyancsak Braun (Die Nachahmung Herodots durch Prokop, Progr. Nürnberg, 1894.) kimutatta, hogy számos ártatlan kifejezés mellett hosszabb elbeszéléseket, motívumokat is átvett Herodotosból.

IX. Összefoglalás

A mint látjuk, a legeslegnagyobb része Chalkondyles nyelve érintett sajátosságainak megtalálható már teljesen kifejelett állapotban Thukydidesnél s éppen az ő szándékos és következetes utánzásából származik. Anakoluthia, ellipsis, brachylogia, pleonasmus, incongruentia, hyperbaton, chiasmus, hysteron-proteron és a többi syntaktikai és stilisztikai különlegességek alkotják a legjellemzőbb és leggyakrabban előforduló tulajdonságait mindkét auctor nyelvének. Epen ezek a jellemvonások azok, melyeket már *Dionysios Halikarnasseus*¹⁾ erősen gáncsolt Thukydidesnél, mint túlságos rövidséget (τὸ τάχος τῆς σημασίας), döcögősséget, érdességet (τὸ τραχὺ τῆς ἀρμονίας) és sokféleséget (τὸ πολυειδὲς τῶν σχημάτων), a melyek a fanyarság (πικρόν) és ridegség (αὐστηρόν), a tömörség (πυκνόν) és súlyosság (ἐμβροτιδές), a félelmetesség (φοβερόν) és szenvedélyesség (παθητικόν) benyomását keltik az olvasóban s a kifejezést néha oly nehezen áttekinthetővé teszik, hogy Dionysios szavai szerint maguk a görögök közül is csak nagyon kevesen érthették meg az író teljesen.

Ezek után nem csodálkozhatunk, ha Dionysios modern követői ugyanezeket a vádakait szórják, még jobban eltorzítva, Chalkondylesre. De újabb időben a tárgyilagos philologia megtanulta Thukydides stílusát érdeme szerint méltányolni s az ellene emelt kifogásokat a maguk kellő értékére leszállítani, itt az ideje tehát, hogy hasonlóképen járjunk el azzal szemben is, a ki az egész bizánczi irodalomban az ő legderekkab tanítványa volt. Ma már tisztában vagyunk e thukydidesi különlegességeknek a lélektani rugóival, melyek Dionysios előtt még teljesen ismeretlenek voltak. Az író csak annyit mond, a mennyi gondolatainak a kifejezésére műhatatlanul szükséges, de minden eszközt felhasznál, hogy gondolatainak az igazi tartalmát minél élesebben és határozottabban domborítsa ki.

Neki nem fontos az, hogy minden ki legyen fejezve, a mit egy gondolkodó fő a nélkül is könnyen odaérthet, vagy hogy mondatai simán gördüljenek s szép rendben és harmonikus tagoltságban sorakozzanak egymás mellé: ezekre az eszközökre csak olyan írónak van szüksége, a ki a fülre és az érzékekre kíván hatni, hogy a maga akaratát annál gyorsabban és biztosabban átvihesse hallgatói lelkébe. Ő azonban nem az érzékek gyönyörködtetése és elkábítása útján, hanem közvetlenül kíván hatni az értelemre s épen ezért mindig azt a kifejezést választja, mely a lelkében felgyülemlett, de nagy szabatosséggal jelentkező gondolatok természetes visszaadására a legalkalmasabbnak látszott, tekintet nélkül a művészi forma követelményeire. Ilyen stílusban a külső kifejezés mindig a gondolat belső ereje és értéke szerint igazodik, s a formai szépség áldozatául esik a tartalomnak, mely minden hozzáadás nélkül a maga őseredeti tisztaságában kíván érvényre jutni. Maguk a rhetorikai figurák is, mint a klimax, antithesis, chiasmus stb., nem játéku, nem az érzé-

¹⁾ Dionys. Halicarnass. ad Ammæum de Thucydidis idiomatis epistula ab Herm. Usenero edita, Index. scholarum, Bonnæ, 1889, p. VIII.

kek csiklandoztatására szolgálnak, hanem a gondolat csattanójának minél prægriansabb kidomborítására. Az ilyen stílus az elme megfeszítését, folytonos figyelmet és fáradságos reflexiót kíván az olvasótól, hogy a gondolatok egész gazdagságát pontosan abban az értelemben vegye fel magába, a mint az a szűkre szabott forma alatt megjelenik. Egészen másképen jár el a rhetor, a ki hallgatóságát szándékosan megkíméli minden e nemű fáradságtól s maga gondoskodik arról, hogy gondolatai az elmébe legkönnyebben belopódzó s legélvezetesebb formában jussanak a közönsége fülébe.

A gondolat túlsúlyára alapított stílust azonban tagadhatatlanul egy nagy veszedelem fenyegeti. Egy bizonyos határon túl, ha nagyon halmozza a gondolatokat s viszont túlságosan takarékoskodik a szavakkal, akarata ellenére áldozatul hozza nem csupán a kifejezés szépségét, hanem világosságát s érthetőségét is. Ez pedig határozottan hiba s ebbe a hibába néha Thukydides is beleesett. Beleesett Chalkondyles is, kinek főtörekvése éppen az volt, hogy megmutassa, mennyit és milyen híven tudott elsajátítani Thukydides speczialitásaiból.

De akármit is vélekedünk az ilyen kifejezési módnak helyességéről és alkalmatosságáról, annyi bizonyos, hogy a történeti igazság tiszta kifejezésére megfelelőbb volt, mint a retorikai stílus. Thukydides mondja előszavában, hogy ő nem gyönyörködtetni kíván, hanem használni, nem a pillanatnyi hatásra számít, hanem örökidőkre szóló kincseket kíván nyújtani, a melyek az igazság erejénél fogva minden időben egyenlően érvényesek. Chalkondylesnek, a ki a történetíró hivatásáról egészen egyező felfogást vallott, csak érdeméül tudhatjuk be, hogy a külső forma megválasztása tekintetében is következetesen ragaszkodott mesteréhez.

Helytelenül ítéli meg Chalkondylest Bekker,¹⁾ a midőn azt mondja róla, hogy Herodotos nyelvét akarta utánozni. Igaz, hogy ő sokat tanult Herodotostól, különösen a tárgykör kiterjesztését és a mű compositióját illetőleg. Gondolatai, kifejezései közt is találunk nem egy herodotosi reminiscentiát, de ezek csak esetleges tünetek; nyelvének szelleme, kifejezéseinek általános módszere egészen a Thukydidesé.

Ennél nem sokkal találóbb a Krumbacher²⁾ ítélete sem. Ő ugyan elismeri, hogy Chalkondyles Herodotos mellett Thukydidest is mintátul vette, de mindjárt hozzáteszi, hogy kísérlete nem sikerült, s nyelve minden régieskedő czélzata ellenére is egészen modern szellemről tanuskodik mind a gondolatmenetben, mind a kapcsolatban s néha még a phraseologiában is.

En a már említett csekélyszámú s részben véletlen, részben kikerülhetetlen vulgarismuson kívül valóban semmit sem találtam e munkában, a mi modern szellemet lehelne, sőt mindenütt a legkövetkezetesebben keresztülvitt s néha még túl is hajtott archaismust. Úgy tetszik, hogy ez a különben korszakos jelentőségű, de az archaizáló természetű bizánczi írók iránt meglehetősen elfogult philologus

¹⁾ L. kiadásának előszavát.

²⁾ GBL,² 303. l.

épen azt nézte ez írónál modernnek, a mi benne igazán antik eredetű volt; igen valószínűnek tartom, hogy épen azokat a feltűnően laza kapcsolatokat és pongyolának tetsző kifejezéseket, melyek az anakolutikus és elliptikus stílus öntudatos alkalmazásából s néha túlságbahajtásából származnak, tekintette az utánzásban való kimerülés és a népies használat befolyása bizonyítékainak.

Még leghelyesebb ítélet valamennyi között Chalkondyles nyelvéről az, a melyet az ő honfitársa s csaknem kortársa, egy Spanyolországban működő görög orvos, Antonios Kalosynas, mondott azon rövid életrajz során, a mely két kéziratban Chalkondyles műve elé van iktatva.¹⁾ Itt azt olvassuk: «Laonikos Chalkondyles híres volt a logographusok és rhetorok művészetére való rátermettségéről s ebben kifejtett kiváló buzgalmáról; olyan nyelven írta meg történeti munkáját, mely nem kevésbé attikai a Thukydidesénél; ügyesen és bölcsen megőrizte a tudós írónál használatos nyelvforma pontosságát s a történetnek tiszta kifejezését, a mi a történeti munkák legfőbb erénye s a legnehezebben utánozható minden emberi dolgok között». A történetnek tiszta kifejezését — ismételjük nyomatékosan Kalosynas szal, mert ez a dolog lényege. Nyilván úgy kell ezt értenünk, hogy Chalkondyles a maga művében eskis a tiszta történeti igazságot tartotta szem előtt s ennek kifejezésére törekedett minden hozzáadás vagy csorbítás, vagy más szempontokra való tekintet nélkül. E tekintetben is igazi tanítványa Thukydidesnek, a ki a maga gondos utánjárásával, szigorú kritikájával s a kifejezésnek szabatosan a gondolat testéhez való alkalmazásával a történetírást csekély kezdetekből, Herodotos vállain felemelkedve egyszerre egy szaktudomány magaslatára emelte. A tőle megkezdett irányt azonban hirtelen félbeszakítja a rhetorika befolyása. Isokrates tanítványai hidat vernek a dicsőítő beszéd (*ἐγκώμιον*) és a történetírás közé s ezen a hídon át behordják a történetírodalomba a rhetorika páratlan hatású varázsszereit: az anyagnak kritikai feldolgozása és a tárgyilagos igazságnak tartózkodás nélkül való elismerése helyébe az ítéletekben való korlátlan túlzás és általánosítás, továbbá az írói egyéniségnek módfelett való előtérbe helyezése lépnek, a tényeknek egyszerű és az igazságnak megfelelő csoportosítását az előadásnak különféle érdekes közbeszúrással s mulattató kitérésekkel való tarkítása váltja fel, az egyszerű és szigorúan a gondolathoz simuló kifejezést pedig az érzéki hatásra számító s frázisokkal hivatkozó stílus szorítja ki. Ez röviden szólva nem jelentett egyebet, mint a történettudománynak a *szórazótató-irodalom* színvonalára való lefokozását. Mégis az ókor Isokrates, a rhetor javára döntött s az ő iskolája szabja meg többé-kevésbé az egész hellenisztikus, római és bizánczi történetírás irányát.²⁾ Egy történetíró van csak az egész bizánczi irodalomban, a ki a buján tényező rhetorikus iskolával komolyan szembeszállott, illetőleg attól tudatosan eltért, a ki akkor, a mikor a görögség halálós csapástól

¹⁾ Cod. Paris. reg. gr. N° 1779 (T) f° 2r, Cod. Monac. gr. N° 150 (M₂) f° 1r.

²⁾ L. e. tétel részletes kifejtését H. Peter: Wahrheit u. Kunst, Geschichtsschreibung u. Plagiat im klassischen Altertum, Teubner, 1911. cz. művében.

sújtva már a földön hevert, komoly kísérletet tett arra, hogy nemzetének egyik legszebb alkotását, a történetírást a maga ősi tisztaságában és fenségében hívja új életre, s ez a történetíró: *Laonikos Chalkondyles*. Az egyetlen, a ki igazán megértette Thukydides, s a ki híven utánozta azt, a mi benne a legértékesebb volt: a történeti igazságnak kizárólagos érvenyre juttatását. Ez leginkább kitűnik akkor, ha őt összehasonlítjuk a másik két Thukydides utánzóval, t. i. Prokopios-szal és Anna Komnenával. Az egykor magasztalt Prokopiosról ma már kétségtelenül meg van állapítva, hogy ugyanazokról a történeti tényezőkről egyik munkájában homlokegyenest ellenkezőleg nyilatkozott, mint a másikban s a történeti tényeket többször tudatosan meghamisította.¹⁾ Anna Komnena, a császári hercegnő pedig igazi *εἰρηόμιον* t, egy prózába gyúrt epopoeiát ír atyjáról, a bizanci császárról.²⁾ Tehát lényegüket tekintve mindketten a rhetorikus történetírás hívei s csupán külsősegekért, egyes szavakért, kifejezésekért, néha egész helyzetfestésekért fordulnak Thukydideshez hamis reklámhajhászatból. Ez író mélységeire nem bírnak, nem is akarnak hatolni: a szigorúan tudományos módszer és a szigorúan objektív stílus távolmaradnak tőlük.

A sors különös iróniája rejlik abban, hogy Chalkondylest sokan éppen eme hecses történetírói tulajdonságai miatt értették félre, sőt, a mi több, illeték súlyos kifogásokkal. Egy francia tudós (Berger de Xivrey)³⁾ egyenesen a hazaárulás vádját szegezte ellene, mert nemzete nagy katasztrófáján a megrázkódtatott kedélynek minden lírai kitörése nélkül a történetíró objektív nyugalomával tudott végig haladni, a ki sine ira et studio, barátoknak és ellenségnek egyaránt megadja azt, a mi őt az igazság ítélőszéke előtt megilleti. Ugyanez a balsors nehezedett az ő nyelvére is. Értelmetlenséget és tehetetlenséget vetettek szemére, mert Thukydides után indulva, a forma előnyeiről lemondott s csupán gondolatainak tömör, egyszerű és a valóságnak pontosan megfelelő kifejezésre törekedett. Az előbbi vád alaptalanságát igyekeztem részletesen kimutatni egy évvel ezelőtt megjelent programértékesemben⁴⁾ s jól esik nekem, hogy most ugyanezt tehetem a nyelvre nézve is.

A tanulságok, melyeket Chalkondyles nyelvének vizsgálatából levontunk, fontos, új szempontokat szolgáltatnak szövegkritikai tekintetben is. Kitűnt, hogy azok a coniecturák, a melyekkel Hamaker és Bekker⁵⁾ a hagyományozott szöveg képzelt gyarláságain akartak segíteni, legnagyobb részt feleslegesek és indokolatlanok voltak, mert éppen azoknak a sajátságoknak a kiküszöbölését célozták, melyek, mint Thukydidesi örökség, az író igazi tulajdonát alkották. Mi sem volna könnyebb, mint az anakoluthiák és brachylogiák okozta látszó-

¹⁾ L. Braun id. értekezéseit.

²⁾ L. Krumbacher, GBL² 274. s k. lk.

³⁾ Mémoire sur la vie et les ouvrages de l'empereur Manuel Paléologue (Mémoires de l'institut de France, Académie des inscriptions et belles lettres, t. XIX. Paris, 1853). 18–20. és köv. lk.

⁴⁾ Adalékok Laonikos Chalkondyles történetírói egyéniségének jellemzéséhez. Budapest, Hornyánszky, 1907. (Progr. ért.)

⁵⁾ L. a Bekker-féle kiadás szöveg alatti jegyzeteit.

lagos egyenlőtlenségeket a szabályos és harmonikus stílus mintája szerint az egész szövegből következetesen kiírtani, hiszen sokszor csak egy betűt, vagy egy kis *iota subscriptumot* kellene megváltoztatni. Amde ezzel súlyos jogtalanságot követnénk el egyfelől magán az írón, a ki ezeket a különlegességeket czéltudatosan és komoly jelentőséggel alkalmazta, másfelől magán a tárgyi igazságon, a melynél a gondolatnak egy finom árnyalata, élesebb *distinctiója* menne kipótolhatatlanul veszendőbe. Épen ezeken a pontokon mutat az egész kézirati hagyomány olyan nagyfokú következetességet, hogy ha Thukydides intő példája nem is állana előttünk, még akkor is vissza kellene riadnunk a könnyelmű *coniecturalis* kísérletezésektől.

Bizalmunk a kézirati hagyomány jóságában csak szilárdabb lett a nyelvi kutatások eredményei folytán s a józan konzervativizmust, mely súlyos visszaélések és tévedések tanulmányainak leszűrődéseképpen ma már a szövegkritika jelszavává lett mindenfelé, Chalkondyles szövegének megállapításánál is nyugodtan tehetjük vezérlő-principiumunkká. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy csakis azt szabad a szövegbe iktatnunk, a mi egyik vagy másik kézirat olvasásával igazolható, mert, mint minden kéziratban, úgy itt is előfordulnak bizonyos másolási hibák és félreértések, különösen a tulajdonnevek-nél, melyeknek kijavításával az új kiadás bizonyára sok helyen el fog térni az összes kéziratok és még inkább az eddigi kiadások szövegétől. A konzervativizmus itt úgy értendő, hogy ha a hagyományban valami feltűnő, az általános használattól eltérő jelenséget tapasztalunk, akkor, még mielőtt a *coniecturalis* kritika bonczkésével hozzálátnánk az operációhoz, előbb meg kell vizsgálnunk, hogy nem alapszik-e ez a jelenség valami következetességen magának az írónak a nyelvén belül s nem igazolható-e Thukydidesből, vagy az attikai próza más mestereiből, egyáltalán a görög nyelvhasználatból, mert ha igen, akkor a műtétet bizvást elhagyhatjuk.

Chalkondyles nyelvének a tanulságai nem csupán az ő saját szövegének a megállapításánál bírnak fontossággal, hanem jelentékeny fényt vetnek az attikai prózaírók szövegkritikájának némely homályosabb pontjára is. Értem az igemódok költői használatát, mely — mint a retorika egyik műfoga — behatolt a prózába is s szórva-nyosan, néha kivételesen előfordul a klasszikus attikai prózaírók szöveghagyományában. Ezeket az újabbkori szövegkritika ki akarja küszöbölni, mint oda nem illő és betolakodó jövevényeket. De ha azt látjuk, hogy egy olyan későkori író, mint Laonikos Chalkondyles, a kinek az attikai prózához való szoros csatlakozása a nyelv minden részletében ma már kétségtelen, szintén használja ezeket a módbeli specialitásokat, akkor nem lehet kétségünk aziránt, hogy ezek már magukban az attikai írókban is kezdettől fogva benne voltak, a szöveghagyomány idevonatkozó részei tehát valódiak és fenntartandók.

Ily módon viszonzozza írónk azt a szolgálatot, melyet az ő mintaképei tesznek neki nyelvének helyes megértése és méltánylása tekintetében, azáltal, hogy döntő tanuvallomást tesz mellettök egy olyan perben, melybe őket egészen méltatlanul a modern hyperkritika ítélőszéke fogta.

(Debreczen.)

DARKÓ JENŐ.

A RAB GÓLYA.

ARANY e költeményét az elnyomott haza allegoriájának tekinti a köztudat. Annak magyarázza az irodalomtörténet¹⁾ és az iskola is, a mely felveszi az alsó osztályok olvasókönyvébe, noha talán nem egészen oda való. A magyar nemzet allegoriája ez, hallja a tanuló. Azé a Magyarországé, a mely a negyvenes években telve volt reformtervekkel, a haladásért való lelkesedéssel, a hol minden jel arra mutatott, hogy a magyarság magasba emelkedik a többi nemzetek mellé. Ámde a gonosz emberek megnyírták szárnyait, az elnyomó kormányzat elvette tőle, illetőleg nem adta meg neki azokat az eszközöket, melyekkel fellendülhetett volna.

Ez a magyarázat, azt hiszem, téves és TOMPA költeményének (*A gólyához*) hatása alatt keletkezett. Aranynak, ha az említett eszmét akarta kifejezni *A rab gólya* megírása idején, 1847-ben, nem volt szüksége annak a burkolására. Ez nem volt a szigorú cenzúra, nem volt az allegoriák kora, hanem épen a nyílt, az erélyes, férfias szóé. PETŐFI, VÖRÖSMARTY s a politikai szónokok nem igen fékeztek magukat gondolataik kifejezésénél. Költőink csak a szabadságharc után szorultak allegoriára.

Az árva gólya tehát nem az ország. A rab madár Nagyszalon-tán élt, maga a költő volt az. ARANY szabad, független szeretett volna lenni, de a hivatal lekötötte, forrongó művészlelkének kifejezést keresett s kicsinyes aktákat kellett írnia; lelke magasba szállt az emberiség legmagasabb eszméihez s legnemesebb érzelmeihez, szelleme széles látókört keresett, de környezetének szűk kőfalai elzárták a kilátást. A nagyvilágból így csak egy darab kék eget láthatott s hasonló törekvésű társainak csak távoli szárnycsattogását hallhatta. Fel-fel akart szállni, ihlete már-már magasba emelte, de köznapi körülményei, a törekvéseit meg nem értő emberek mindig visszahúzták a földre, mikor lelke más régiókban csapongott. Sokszor kellett hallania jegyző uramnak, hogy ne bújja mindig a könyveket, hanem jöjjön társaságba, egy ital jó borra.

Leveleiben egyre panaszkodik erről. SZILÁGYI Istvánnak önti ki először keserűségét:²⁾ «Mit írnak e darázs-fészekről itt? Pöff, és puff; czivódás mint quondam, cannibalismus mint quondam. — Én elszigetelem magamat tőlök. Családomnak, hivatalomnak élek, s néha a literatúrában dilettánszkodom.» A *Toldi* megírása után még jobban érzi nyomott helyzetét; a *Toldi Estéjét* szeretné becsülettel bevégezni, de környezeté nem engedi. «Ez az én életköröm oly prózai valami, hogy sokszor hét számrá sem tudok kibontakozni a prózai hangulatból. Hiába! Költőnek szabadnak, függetlennek kell lenni: köszönöm én a vers írást, a mit ottan-ottan sertésspassus írás és a Liptákné tyúkpanasza szakaszt félbe. Azonban ezen nem segít sem a

¹⁾ «Nem egyéb, mint a haladásában, kifejlődésében gátolt nemzet plasztikus képe». Váczy János, *Arany János lírai költeményeiről*. Erdélyi Múzeum VIII. (1891.) 386. l.

²⁾ 1845 augusztus 1. Arany János levelezése író-barátaival. I. 5.

jó isten, sem a jó emberek: hát húzzuk az igát és nézzünk a föld és nem az ég felé.»¹⁾ Ez a hangulat van meg *A rab gólyában* és ezt legnagyobbbrészt PETŐFI keltette benne. PETŐFI nagy lelkesedéssel ír neki a költő szabadságáról és ARANY a távolból még ideálisabbnak látta költőtársa szabad életét.²⁾ PETŐFI-hez vágyódik; ő volt olyan szabad madár, a kinek röptét alulról nézte. Szegénységéből ugyan felemelkedhetnék, de milyen áron! «Néhány kézcsoók holmi tiszta (?) kacsókra, néhány czuppantás részeg kortes pofákra engem is főlebb vihetne 1½ hajszálnyival: de én undorodom mindeniktől.»³⁾ *A rab gólya* írásának idején e szavak jellemzik hangulatát: «Nekem oly prózai, oly kisszerű élet jutott, hogy hivatalos iratokon kívül, akár az olvasást is elfeledjem, s ezen nyomorú élet belé kényszerített a türelem rabigájába.»⁴⁾

Sebzett szárnyú rab madárnak tekintette magát mindenütt élete végéig. Még az *Epilogust* is így fejezi be:

Mert hogy szálljon,
Bár kalitja már kinyitva,
Rab madár is, szegett szárnyon.⁵⁾

Máskor pusztai fűzhöz hasonlítja magát, melynek gyökerei a sivatag pusztának égető buczkájába vannak ásva, hogy ne virulhasson, de azért mégis éljen a hőségtől délibábos tájon; a rekedt hangú szöcske egész társasága. Az örök zsidóval együtt érezve a tömegben is egyedül érzi magát, ha az útja közéje vezet is.

A rab gólyában kidolgozott kép tehát a költő helyzetét ábrázolja. Így fogta fel a költeményt egy német költő is, a kire ARANY hatott. Más helyen kifejtettem, hogy a legnagyobb magyar balladaköltő e versét felhasználta a legnagyobb német balladaköltő, Theodor FONTANE, *Der Kranich* cz. költeményének megírásához.⁶⁾ Ebben a versben egy darúról van szó, a mely parasztház udvarán járt búsan, lemetsezett szárnyakkal.

Mit abgestutzten Flügeln schritt
Ein Kranich drin umher,
Nur seine Sehnsucht trug ihn mit
Den Brüdern übers Meer;

Und deren Schrei auch ihn zum Flug
In fernen Süden lockt.

Mit seinen Brüdern, deren Zug
Jetzt hoch in den Lüften stockt

Und sieh, er hat sich aufgerafft,
Es gilt erneutes Glück;
Umsonst, der Schwinge fehlt die Kraft,
Und ach, er sinkt zurück.

¹⁾ Szilágyi Istvánhoz 1848 január 27.

²⁾ «Valami hivatalt tán csak magam is kaphatnék, de attól irtózatosan iszonyodom» írja Petőfi 1847 febr. 23-ikán.

³⁾ Petőfihez 1847 febr. 28-ikán.

⁴⁾ Petőfinek 1847 május 27.

⁵⁾ V. ö. még *A dalnok bújában*:

Mellette és körülé vannak
Romjai sok törött sóhajnak
Szárnyaszegett dalok,
Szelleme gyászos töredéki...

⁶⁾ *Ungarische Einflüsse auf Theodor Fontane*. Ungarische Rundschau I (1912) 220 s k. lk.

FONTANE költeménye rövidebb, a költő jellemző tartózkodása mutatkozik benne. A magas madár a genialis embert ábrázolja, a kit alacsony környezete nem ért meg. Szerkezetileg pedig érdekes, hogy FONTANE ugyanolyan eszközzel fokozza a hatást, mint ARANY: az utolsóelőtti versszakban a madár fel akar röppenni, mikor az előzőben társai csalogató szárnyalását látta s hasztalan erőlködés után resignáltan magába száll. ARANY verse bensőségesebb, míg FONTANÉNál a gúnyos befejezés HEINE hatását mutatja.

Tárgytörténetileg ide sorolható SCHILLER költeménye: *Pegasus im Joche*. Az értelmetlen gazda meg akarja kötni vagy lemetszeni Pegasus szárnyát; a nemes állat a felhőkre emeli szemét, de a földön kénytelen járni, az iga lehúzza.

Ide tartozik tárgyával GOETHE egy verse is a «Vegyes költemények» közé vett *Adler und Taube* (1774) című.¹⁾ Ennek tartalma a következő: Egy ifjú sasnak szárnyát megbénítja a vadász nyila. Fájdalmasan érzi tehetetlenségét:

Er schleicht aus dem Gebüsch hervor
Und reckt die Flügel — ach!
Die Schwingkraft weggeschnitten —
Hebt sich mühsam kaum
Am Boden weg.

Csak alacsony szírtén nyugodhatik meg, a honnan könnyes szemmel nézi az eget:

Er blickt zur Eich' hinauf
Hinauf zum Himmel,
Und eine Thräne füllt sein hohes Aug'.

Egyszerre szerelmes galambpár ereszkedik le melléje s a hím önelégülten biztatja a sást: «Vidulj barátom, nincsen-e meg itt minden, a mi a csendes boldogsághoz kell? ... Ó barátom, az igazi boldogság a megelégedés.» «Ó bölcs», felelte a sas, és mély komolysággal még jobban magába merült. «Ó bölcseség! Úgy beszélsz, mint egy galamb.»

GOETHENél sokkal világosabb az allegória, ARANY költeménye líraibb és fájdalmasabb hangú. A szárnyaszegett madár vágyódását, fájdalmait, gyöttrődéseit részletesebben és hatásosabban érezteti, mint GOETHE. Szerkezetileg is fölötte áll *A rab golya* GOETHE versének. In medias res vezet s megkapóbb GOETHE epikusabb jellegű költeményénél. Az érzelmi motivumot ARANY sokkal inkább kiaknázza, mint GOETHE, a ki némi gúnyos pointe-tel fejezi be raczionálisabb, szinte didaktikus jellegű versét.

Az *Adler und Taube* megírására GOETHE minden valószínűség szerint HERDERNEK egy gúnyos levele indította (1773 februáriusából

¹⁾ Magyarra fordította Szász Károly *Sas és galamb* cím alatt a következő magyarázattal: A szelíd, természettől békés életre hívott lélek nem érti a hatalmas tetterővel magasra szárnyalót s nem bírja felfogni annak, ha szárnyát szegte a sors, bukása fájdalmát sem. (Goethe lyrai költeményei. Budapest, Akadémia 1875. II. 24. ill. 224. l.)

vagy márcziusából), melyben «Eine Bilder Fabel für Goethe» czímen allegorikusan nagyravágyással vádolja GOETHE-t, a ki magát sasnak képzei.¹⁾ Különösen idevágó versszaka így kezdődik:

Da sass ein armer junger Falk
Zu früh gelähmt im Flug
Zerknickt sein Flügel nur zu bald...

Rokon tárgyú, és a GOETHE-nél némely tekintetben közelebb áll ARANY költeményéhez Ewald Christian von KLEIST verse: *Der gelähmte Kranich* (1757). Mint *A rab gólya*-ban, itt is ősz van. A tarka liget már lombtalan s a darúsereg készül tengerentúli útjára. Csak egy darú marad vissza.

Ein Kranich, den
Des Jägers Pfeil am Fuss getroffen, sass
Allein, betrübt und stumm und mehrte nicht
Das wilde Lustgeschrei der Schwärmenden
Und war der laute Spott der frohen Schaar.

Érezte, hogy nem ő oka sántaságának és társainak megvetését nem érdemli meg. Útra kelni azonban nem mer, a fájdalom elvette bátorságát és erejét. Míg a többiek vidám kiáltásokkal elszállanak, a sánta darú visszamarad.

Der Kranke nur blieb weit zurück, und ruht
Auf Lotosblättern oft, womit die See
Bestreuet war, und seufzt' vor Gram und Schmerz.

Hosszú pihenés után eléri a jobb hazát, míg sok gúnyolódó társa a hullámokba veszett. KLEIST költeménye moralizálóbb jellegű a GOETHE-nél, és még erkölcstanító sorokkal is végződik. Főalakjával, az elköltözésre képtelen darúval azonban közelebb áll ARANYHOZ, mint a sasról és a galambról szóló költemény.

Ismeretes, hogy KLEIST művei rendkívül el voltak terjedve hazánkban, iskoláinkban is. Lehetséges, hogy ARANY ezt is, GOETHE költeményét is már ismerte 1847-ben. *A rab gólya* keletkezésének idején és az előző években ARANY sokat olvasott németül. Levelezéséből kitétni, hogy a görög klasszikusokat is német fordításban, SHAKESPEARE-t a WIELANDÉBAN olvasta, a mikor az eredetihez nem férhetett. A *Nibelungéneket* is megnézi, de nem olvassa, «mint hogy érthetetlen ó-német nyelven van írva», csak a mikor SIMROCK fordítása jut el hozzá. A mikor a nagyszalontai kaszinó könyveket vásárol, ARANY német könyvek közül csak KOTZEBUE-t s több ily álmoskönyv istóriát említ.²⁾ Mégis feltehető, hogy számos német olvasmánya közül GOETHE sem hiányzott, és hogy KLEIST verse is megfordult kezében, akár a költő művei közt, akár anthológiában. Erre vonatkozólag talán még világosságot hoz majd ARANY szalontai tartózkodásának, akkori könyveinek, vagy a neki kölcsönzötteknek részletesebb ismerete.

¹⁾ *Aus Herders Nachlass*, Hg. v. H. Düntzer. Frankfurt, 1856. I, 48. 1. L. Daniel Jacoby, *Goethe Jahrbuch* 3, 330. 1.

²⁾ Szilágyi Istvánnak 1847 jan. 31.

A francia irodalomból tárgyilag Stéphane MALLARMÉ egyik sonnetje állítható *A rab gólya* mellé. A symbolista költő versének nehezen kifejezhető tartalma egy hattyúról szól, mely nem költözött el télen s nem énekelte meg azt a vidéket, melyen egyébként élt tél idején. A tó, melyen úszik, befagy, lebilincseli szárnyát, nem engedi többé felröppenni.

Tout son col secouera cette blanche agonie
Par l'espace infligée à l'oiseau qui le nie,
Mais non l'horreur du sol où le plumage est pris.
Fantôme qu'à ce lieu son pur éclat assigne,
Il s'immobilise au songe froid de mépris
Que vêt parmi l'exil inutile le cygne.

A sebzett szárnyú, a rab madár, mint a szárnyalásában megakadályozott vagy korlátozott költői genius symboluma a költészetben az epikus-didaktikusból lírai-érzelmes irányban fejlődött. ARANY költeménye a benne kifejezett tárgynak legszebb feldolgozása a világirodalomban.

(Budapest.)

GRAGGER RÓBERT.

MADÁCH ÉS CORMENIN-TIMON.

Az ember tragédiája IX. színéhez.

2
1a) Madách nem az élet felszínén jártatta szemét, pillantása lehatolt az élet alapformái mélyére, drámai problémáit mindig az élet legegyszerűbb, fel nem bontható, örök elemeinek rétegében fogalmazta meg. Alakító készsége azonban gyöngé volt, képzelete, bármily merész és erőszakos, de nem termékeny, nyelve pedig szűkenszólo, rideg, változatosság nélkül való — és ezért, drámáit formálva, a részletekben, a kifejezésben, stilizálásban nagyon sokszor fordult segítségért költői és tudományos olvasmányaihoz. Munka közben, úgy képzeljük, Madách minduntalan forgatta nagy gonddal és szorgalommal gyűjtött jegyzeteit és sűrűn lapozgatta kedves könyveit, hogy küzködésén enyhítsen. Még a múlt történelméből vett színek történeti részeihez is nemcsak arra használta fel olvasmányait, hogy nyers anyagot merítsen belőlük — a mire legtöbbször nem is volt szükség, mert ezt megadta a kor általános műveltsége — hanem arra is, hogy a történeti tartalom stilizálásában is legyenek segítségére. Ilyesmire példa az alábbi összehasonlítás, mely egyben azt is mutatja, hogy a történeti jelenetek forrásait nem lexikonokban, hanem inkább stilizált, szélsőséges feldolgozásokban kell keresnünk.

Gondolni sem lehet arra, hogy *Az ember tragédiája* forradalmi jelenetének forrásául egy vagy több könyvet jelöljünk meg. Még ha össze lehetne is gyűjteni Madáchnak valamennyi olvasmányát, mely a francia forradalomra vonatkozik, akkor sem volna együtt az az

anyag, melyből ismereteit szerezte, mert Madách korában a nagy forradalmat nem kellett és nem is lehetett pusztán könyvekből, írásokból megismerni. A negyvenes években, a negyvennyolczas forradalom esztendeiben a francia forradalom eszméi és eseményei adták meg a politikai gondolkodás és hadviselés kereteit vagy fogódzó pontjait. Mint Eötvös mondja 1851-ben: «A mi a francia forradalomra nézve a classikus ó-kor története volt, az korunkra nézve a francia forradalomé. Miként akkor Rómával foglalkozott a képzelődés, úgy fogkozik most Párizsszal a convent és constituante hősei háttérbe szorítottakat, kiknek életét Plutarch írta meg». ¹⁾ Madách, kinek politikai műveltsége mindvégig a negyvenes évek szabadelvű ideológiájában gyökerezik, még 1861-ben is, az országgyűlés megnyitása előtt tett politikai hitvallomásában általános alapelveit abban a három szóban foglalja össze, melylyel a Danton-jelenetet kezdi: Szabadság, Egyenlőség, Testvériség! Olyan elvek ezek, «melyeket rendíthetetlen alapokul bevallani lehet, sőt kell; melyeket még hasznosság tekintetéből is feladni tilos; melyekért meghalni nemcsak egyesnek kötelesség, — hanem melyek elárulásával nemzetnek is életet váltani halál helyett gyalázat, mert a javak között nem legfőbb az élet». ²⁾ Madách tehát még az ötvenes években is a negyvenes évek liberalizmusával gondolkozik a francia forradalom eszméiről és bíráló skepsise is ebből a korból való: fél, visszariad ez eszmék megvalósulásától, az erőszak, a tömegek uralmától, de azért hisz még beuntük és érvényesülésükben. Nem revideálja, nem tagadja meg magukat az eszméket is, mint azok a politikusok, kik a reakció éveiben megtagadva a forradalom alapelveinek jogosságát, érvényesülésük lehetőségét, utóbb nyugodtan elhelyezkedtek a megalkuvó, az alkalmazkodó liberalizmus államának politikájában és intézményeiben.

Madách tehát a francia forradalom ismeretét és róla való felfogását kora műveltségéből vette — és ezért a 9. színnek nem lehet irodalmi forrása egy sem olyan, mely közvetlenül hatott Madách idevágó ismereteire és felfogására. És különben is a színnek középontja, Danton és az arisztokrata leány párbeszéde, mely a tragédia alap gondolatának kifejtésére a legfontosabb, nem történeti jelenet, itt nincsenek történeti mozzanatok, itt valóban csak Ádám és Éva beszél. A szín többi részében pedig, mint az előbbi történeti színekben, Madách eseményeket és hangulatot sűrítő, nagyvonalú jelenet alkotott, a történeti mozzanatok rendkívül önkényes összeszerkesztésével érvényesítve erkölcsi és történeti felfogását.

A tragédia forradalmi jelenete tehát *stilizált* történeti jelenet. De még a stilizálást sem kellett egészen Madáchnak magának elvégeznie, munkálkodott ezen akkor minden politikai párt, minden társadalmi mozgalom, mely akár elrettentésért, akár lelkesítésért a francia forradalom eseményeinek és eszméinek erejével, tanulságaival, vagy példájával akart hatni. A nagy forradalom történetét a harcos kor tudománya, publicisztikája és közműveltsége oly fogalmazásban rögzítette meg, melyben legendás egyszerűség, drámai rohamosság,

¹⁾ A XIX. sz. uralk. eszm. I. Eötvös József *Összes munkái*. XIII. 173. l.

²⁾ Madách Imre *Összes művei*. III. 1880. 423. l.

lírai pátosz, szónoki kiélezés, anekdotai csattanó túlon túl is bővelkedett. De azért a stilizálásban már lehetett Madáchnak közvetlen irodalmi forrása — és volt is.

Ilyen irodalmi forrása volt LOUIS CORMENINNEK híres munkája, a *Livre des orateurs*, mely azonkívül, hogy elméletét adja — legkivált a parlamenti — szónoklatnak, nagyobb részében behatóan elemzi a restauratio és polgárkirályság leghíresebb szónokainak és államférfiainak politikai szereplését és szónoki sajátosságait. Korábbi időből és külföldi szónokok közül csak kevesek «portrait»-ját festi meg. Mindig széles háttérrel keríti a jellemzésnek. megrajzolja Franciaország történetét a forradalom óta, kivált parlamenti történetét, mindenütt érvényre juttatva szabadelvű s a polgárkirálysággal szemben éles ellenzéki álláspontját.

Alakjai nemcsak önmagukat, hanem korukat is képviselik. Így Danton a convent, a terror esztendeit. A róla szóló fejezetnek, mely a convent többi szónokait is jellemzi, főcíme: Convention. Ezt a fejezetet használta Madách a tragédia kilenczedik színének megalkotása közben, mit a következő párhuzamos helyek bizonyítanak:

1. 2173—78. sor.

ÁDÁM:

..... Nincs más kincse a
Népnek, mint a vér, melyet oly pazar
Nagylelkűséggel áldoz a hazának.
S ki egy népnek szent kicsével paran-
[csol,
Nem bírván meghódítani a világot,
Az áruló.

2161—63. sor.

És hogyha mindjárt vérengzők va-
[gyunk is,
Tekintsenek bár szörnyeteg gyanánt,
Csak a haza legyen nagy és szabad.

2. 2183—88. sor.

A TISZT:

A biztosíték lelkemben lakik,
Aztán imé! van nékem is fejem,
Mely többet ér tán, mint az a lehullott.

ÁDÁM:

S ki a kezes, hogy elhozod, ha kérem.

A TISZT:

S kell-e kezes jobb, mint magam va-
[gyok,
Ki életem nem nézem semmibe.

2192—93. sor.

A TISZT:

Nem bízol bennem, látom, hát tanulj
Felőlem jobban vélekedni, polgár.
(Főbe lövi magát.)

1. Részlet DANTON egyik beszédéből:

Le peuple n'a que du sang, il le prodigue. Allons misérables! prodiguez vos richesses. Quoi! vous avez une nation entière pour levier, la raison pour point d'appui, et vous n'avez pas encore bouleversé le monde! Laissez la vos querelles futiles, je ne connais que l'ennemi. Battons l'ennemi. Eh! que m'importe d'être appelé buveur de sang? Que m'importe ma réputation? Que la France soit libre, et que mon nom soit flétri! (*Livre des orateurs* par TIMON. 13. kiadás. Párizs, 1844. 251. 1.)

2. A kor izzó szenvedélyének jellemzése:

Marat tirait de son sein un pistolet, et se l'appuyant sur le front: «Un mot de plus, disait-il, et je me fais sauter la cervelle.» Personne autour de lui ne reculait, ni ne s'épouvantait. Tant de se tuer ou d'être tué, cela paraissait alors naturel.

David, debout sur son banc, s'écriait comme un énergumène: «Je demande que vous m'assassiniez!»

..... Pour témoignage de son innocence, on offrait sa tête. (226. 1.)

Nem valószínű tehát, a mit Palágyi gondolt, hogy Madách a tisztben öcsésének, Madách Pálnak, alakját örökíti meg.¹⁾

3. 2228—30. sor. A MARQUIS:

Nem Danton, hogyha bűnösök va-
[gyunk,
Elárulod a hont, ha el nem ítélsz;
Ha nem vagyunk, nem kell hiú ke-
[gyelmed.

3. Vergniaud felelete Robespierre-nek:

Si nous sommes coupables et que vous ne nous envoyiez pas devant le Tribunal révolutionnaire, vous trahissez le peuple. Si nous sommes calomniés et que vous ne le déclariez pas, vous trahissez la justice. (240. l.)

4. 2361—62. sor. ÁDÁM:

Vádolni mersz, Saint Just, nem is-
[mered,
Minő erős vagyok?

4. DANTONról: «Ah, tu m'accuses, disait-il à Guadet, en se redressant de toute sa hauteur, tu m'accuses moi! tu ne connais pas ma force!» (250. l.)

Az eredeti kéziratban nem is Saint-Just, hanem, mint Cormennél, Guadet szerepelt.²⁾ *et d'n*

5. 2384—85. sor. ÁDÁM:

... ím ezennel felszólítalak,
Hogy három hó alatt kövess ez úton.

5. DANTON, en allant à la mort, passe devant la maison de Robespierre. Il se retourne, et de sa voix de tonnerre: «Robespierre, s'écrie-t-il, Robespierre! je t'ajourne à comparaître avant trois mois sur l'échafaud!» (252. l.)

A *Livre des orateurs* Cormenin híres álnevén, a TIMON néven adta ki, melyet korábban is, későbbben is félelmetessé tett nagyhatású pamfletjeivel. A politikai czélok és eszközök, elvek és formák, irányok és egyéniségek elkülönítésében rendkívül éles dialektikával, szikrázó szellemességgel megírt könyv néhány esztendő alatt, 1836-tól 1844-ig tizenhárom kiadást ért meg. Politikai irányával, történelmi tartalmánál és gyakorlati értékénél fogva erősen hatott a magyar publicisztikára is, mely már a harminczas, de kivált a negyvenes években a legapróbb részletekre is ügyelő érdeklődéssel ismerte a polgárkirályság parlamenti történetét. Cormenint különben nevezetes közigazgatási munkái révén ismernie kellett minden publicistának, ki az akkori közigazgatási vitákban résztvett — ő volt a központosításnak leglelkesebb és leghatározottabb szószólója. Eötvös nagy államtudományi munkájában többször idézi. (II. k. 193, 197, 202, 253, 256, 267, 270. lk.) Csengery is hivatkozik rá, mint a ki «a központosításnak egyik legszenvedélyesebb barátja.»³⁾ Gorove 1843-ban, párizsi útinaplójában a kamara vezető egyéniségei között felemlíti Cormenint is.⁴⁾ (A naplónak ez a része a cenzúra miatt nem jelen-

¹⁾ Madách Imre élete és költészete, 1900. 179. l.

²⁾ Morvay Győző: Magyarászó tanulmány az Ember Tragédiájához. 1897. 170. l.

³⁾ Összegyűjtött munkái. IV. 1884. 83. l.

⁴⁾ Gorove István emlékezete. 1882. 115. l.

hetett meg a «Nyugot»-ban. A centralisatióról szóló munkájából Irinyi József is hosszú idézeteket közöl a francia helyhatósági szervezet hiányáról írt nagy tanulmányában.¹⁾ Teljesen a Livre des Orateurs hatása alatt írta egy másik hosszabb tanulmányát «A politikai szónoklatról Magyar-, Francia- és Angolországban», mely először 1843-ban az Országgyűlési Almanachban jelent meg, azután az Úti jegyzetek közt.

A Livre des orateurs a centralisták közül Csengeryre hatott a legerősebben. A *Magyar szónokok és státusférjak* című könyvében (1851.) néki is az volt a törekvése, hogy «minden irány képviselőiben jellemezze a korszakot, mely hazai történetünkben éppen be lőn fejezve.»²⁾ Hivatkozik is Cermeninre (a Beöthy Ödönről és a Kossuthról szóló később kiadott tanulmányban); ellentéteket kiélező jellemzésein erősen megérzik Cermenin hatása; az összehasonlításként említett külföldi politikusok legtöbbször a Livre des orateurs alakjai. Ő írta meg az *Ujabbkori Ismeretek Tárának* két és fél lapos *Cermenin* cikkét (II. 1850. 219–222. lk.) is.

De előtte már Szalay László is nyilván Timon példájára adta ki a *Státusférjak és szónokok könyvét*. (Első kötete: Pest, 1846.) Ennek is ugyanaz volt a rendeltetése, mint a Livre des orateurs-nak: «Mit elméleti úton hirdetett éveken által» itt «concret úton tárgyalta, feltüntetvén a képviseleti rendszernek mind alakulását, mind működését külön alkotmányos országok státusembereinek eljárásaiban, a művészi-leg adott képeket, a szabad nemzetek nagy embereinek arcsképeit, ugyanazon eszmék fűzik egybe»³⁾ — mondja róla Csengery. De Szalay, kire a német, majd az angol publiczisták erősebben hatottak, tudományosabb, objektivebb s ő maga Timon jellemrajzairól úgy ítélte, hogy «művészi becsők jóval nagyobb, mint hűségük és históriai értékök».⁴⁾

Madách, politikai elveinél és ismeretségeinél fogva, melyek őt a centralisták köréhez fűzték, a negyvenes évek elején már ismerte Cermenint. 1843-ban és 44-ben a *Pesti Hírlap*ba — Szontagh Pállal együtt — írt nógrádmegyei tudósításainak *Timon* álneve bizonyynyal nemcsak Shakespeare Timonját, hanem a *Livre des orateurs* szerzőjét is jelenti. A sztrégovai könyvtárban pedig ama külön helyezett néhány könyv között, melyek Madáchnak legkedvesebb és legtöbbet forgatott könyvei voltak, ott van Timon: Livre des orateurs-je is.⁵⁾ Cermenin közvetetlen hatását tehát külső jelek is bizonyítják.

(Budapest.)

CZÓBEL ERNŐ

¹⁾ Irinyi József: Úti jegyzetek. Hála. 1846. II. k. 68–70, 84–88. lk.

²⁾ *Írói munkásságom, Összes munkái*. V: 426.

³⁾ *Magyar szónokok és státusférj*. 558. l.

⁴⁾ *A Mirabeauról* szóló tanulmányban. 259. l.

⁵⁾ L. Morvay Győző: *Adalékok M. I. életéhez*. 1898. 24. l.

HAZAI IRODALOM.

Kéki Lajos: Tompa Mihály. A Kisfaludy-Társaságtól 1909-ben a Széher Árpád-díjjal jutalmazott pályamű. Budapest, Franklin, 1912. 8-r. 192 l. Ára 2-50 K.

Érdekes dolog, hogy a mikor a hivatalos és hivatásos irodalom-történet Tompát meglehetősen elhanyagolja, egy újabb írónk sincs, a kinek annyi teljes életrajza volna, mint épen neki. Tanulmány, méltatás feltűnően kevés számmal jelenik meg Tompáról. Mintha azt a túlzást, mely Arany és Petőfi közvetetlen szomszédságába emelte őt, visszahatásként a másik túlzás váltaná fel: alig érdemes költészetének egyik vagy másik részével, oldalával behatóbban foglalkozni. Mind a kettőnek megvan a maga oka. Tompát barátsága (Arannyal folytatott srig tartó barátsága megható példája két férfilelek benső és gyöngéd összeolvadásának) és az a szerencsés körülmény, hogy első kötetének a *tárgya* kiválóan népies, valóban Arany és Petőfi mellé állítják. Elvitathatatlan is az az érdeme, hogy az idők teljességét az irodalmi áramlatoktól kissé félreeső Patakon felismerve, egy egészen népies tárgyú kötetel lép fel. De másfelől a hangot ritkán találja el, s laza kompozíciója a szerkesztés, felépítés és annyi más írói kvalitás nagy mestere, Arany, mellett szinte naivul kezdetleges. (Lírája más lapra tartozik!) Emez értékülömbségnek természetesen következménye lesz egyebek közt az is, hogy Gyulai hosszasan tanári működése alatt, tudtunkkal, Tompával sohasem foglalkozott behatóbban; ebből a korból és irányból Petőfi és Arany nagysága teljesen lekötötte. Hosszas és termékeny tanári, írói és szerkesztői működésében is éreztette hatását Gyulainak ez a szubjektív fölfogása, s essay-irodalmunknak Tompával foglalkozó dolgokban való szegénysége bizonyára ebből is magyarázható. Hivatott irodalomtörténetseink erősen a Gyulai hatása alatt állottak, sokszor véve a tárgyat vagy az első ösztönzést munkáiból vagy előadásából. Másfelől eltagadhatatlan, Tompa ma is élő kedveltje a magyar olvasóközönség egy bizonyos, elég széles rétegének. Így, mintegy alólról, az olvasóközönség köréből merítve hajlamot és kedvet, többen tüzték, maguk elé, talán épen a költővel szemben nyilatkozó hallgatagság ellen-súlyául, a költő egyénisége egészének tanulmányozását. Kétségtelenül előmozdította a vállalkozó kedvet Tompa életkörülményeinek s pályafutásának áttekinthető egyszerűsége is, valamint a 60-as években s már előbb is elért nagy népszerűsége és hazafias lírájának politikai vonatkozásai. A Kisfaludy-Társaság pályázata, melynek a kezünkben levő jeles kis könyv a bírálók tanúbizonysága szerint is legértékesebb terméke, hozzájárult az ösztönzéshez.

A Kéki könyve valóban nyeresége irodalmunknak. És pedig mint életrajz és írói arckép egyaránt. Tompa életét ilyen teljességben még senki sem vázolta, mint ő. Életének minden fontosabb mozzanatát egészen felderíti. Összeszed minden adatot, melyet közöltek róla, s ő maga is újakkal pótolja ott, hol kiegészítésre szorul. Ellen-őríz mindent, s pontosan utánajár mindennek. De a részletezéssel

sehol nem esik túlzásba. Könyvének megvan a helyes ökonomiája. Igazi írói avatottsággal sohasem időz el a részleteknél tovább, mint a hogy a kép hűsége és a szerkesztés aránya megengedik. Mégsem marad vázlatos és száraz, sem elnagyolt, sietős vagy hézagos. Mindettől visszatartja Kékit ízlése, írói fegyelmezettsége, költőnk iránti szeretete, tárgyának biztos ismerete s előadásmódjának benső melegsége.

Mindenütt behatóan foglalkozik a Tompa költői és írói egyéniségével, sőt mint egyházi író is komolyan és teljes méltánylással tárgyalja. Dicsérettel kell kiemelni, hogy nem esik bele a monografia- és életrajzírók hibájába: tárgyának fontosságát nem túlozza. Igaz, hogy nem volt súlyos a feladata. Tompának nem komplikált sem az egyénisége — bár ki közelről ismeri, abban talál látszólagos ellentéteket — sem a költészete. Mindez nem von le érdeméből. Mindenütt megtalálja ítéleteiben s értékbecslésében a helyes szempontokat és a helyes távlatot. A mellett kiváló gonddal állapítja meg azokat a hatásokat, melyeket íróársaitól vett. Mégis, a könyv elolvasása után, az a benyomás maradt hátra bennem, hogy nem sikerült az írónak kellő eleveenséggel értékelteni azt az irodalomtörténeti és esztétikai igazságot, hogy Tompa hazafias lírájával volt a legnagyobb, az emelkedik ki uralkodólag többi művei fölött és hogy ezzel az egész elyomatáskori magyarság érzelmeinek vált leghivatottabb tolmácsává. Talán nem tévedek, ha azt mondom, hogy az egész nemzet lelke akkor az ő poézisében sírta ki magát. Egy-egy felséges feljajdulás van Aranynál is; sőt Arany ezekben is több és nagyobb; de a nemzet lelkét a maga egészében, ezekből az időkből, életének és fájdalmának teljes folytonosságában, úgy hiszem, a Tompa költészetének tükrében láthatjuk meg. Teljes méltánylással szól erről Kéki is, de nekem legalább, második átolvasás után is úgy tetszett, ezt a benyomást mégsem sikerült hátra hagynia maga után. Oka pedig az lehet, hogy a Tompa költészetének többi, kevésbbé fontos és maradandó becsű részeivel is hasonló tüzetességgel foglalkozik. Talán azzal is sikerült volna jobban kiemelni az erről szóló részt, ha ezeken a lapokon kissé szabadabban bánik a színekkel s hangjának melegével. Nem lett volna az itt csöppet sem stíltelen. Eme megjegyzésem mellett Kéki könyvére is meg kell jegyeznem, hogy, bár a klinikai szempontoknak nem vagyok nagy híve az irodalomban, mégis talán erősebben lehetett volna nyomozni a Tompa változó egészsége által előidézett hangulatok tükrözését költészetében. Ezenfelül még egy pszichológiai mozzanat élénkebb megvilágítását vártam volna egy ilyen igazán mélyből merítő írótól, mint Kéki: t. i. Tompa 1849 máj. 1. nősül s a nagy nemzeti összeroppanás idején éli magánéletének legboldogabb óráit. Megvallom, ez én előttem a Tompa életében örök homály marad. Hazafias érzelmeinek végletességével ezt nem tudom összeegyeztetni. E nagy kérdésre Kéki sem tud felelni, de úgy hiszem, meg se kísérelte.

Volna még egy pár észrevételem, ezek azonban jelentéktelen apróságokra vonatkoznak s így mellőznöm kell. Csak azt említem még fel, hogy az életrajzot és írói arczképet szerves egységben adja, az utolsó fejezetben aztán röviden összefoglalja a Tompa «emberi és költői képét.»

A csinos kis könyv a Kisfaludy Társaság népszerű vállalatában a «Költők és Írók» című gyűjteményében jelent meg, annak ismeretes csinos és praktikus kiállításában.

(Debreczen.)

MITROVICS GYULA.

Szigetvári Iván: A komikum elmélete. A M. T. Akadémiától Gorove-díjjal jutalmazott pályamunka. Budapest, 1911. 8-r. 432 l.

A könyv két nagy részre oszlik. Az első rész a komikum elméletének története, a második a komikum pszichológiai leírása. Ez utóbbi megint feloszlik két részre, és szerző először a komikum fajairól, másodsor a komikum érzelmeiről beszél. A második részben van a szerző úttörő érdeme. Úgyes és sokfelé látó szemmel minden szempontjának megfelelő példát keres és talál a komikumra és ezeket a példákat útbaigazítóan csoportosítja.

A történeti részben a komikum elméletének történetét várjuk. Egy elmélet történetét adni annyi, mint problémák történetét adni; a mint a filozofia történetírásában klasszikus példát mutatott rá Windelband. A probléma története: gondolatok kifejlődésének a története; látjuk, hogy egy-egy eligazító gondolat szükségképi, és látjuk, hogy egy-egy ilyen gondolatnak szükségképen kell hatni mindazokra, a kik egy-egy problémakörrel foglalkoznak. Az esztétikára vonatkozólag a legfinomabban és bőséges bizonyítékokkal mutatja ki ezt pl. H. v. Stein, négy nemzet esztétikájának alapproblémáit megállapítva s a kölcsönös hatásokat kimutatva a modern esztétika előállításáról szóló művében.

Szigetvári művében probléma-történetet hiába várunk. Pontos időrendi sorrendben megismertet külön-külön a görög, római, német, francia, angol és magyar esztétika komikum-irodalmának teljes bibliográfiájával; az említett műveket — ámbár különböző módon — tartalmilag is ismerteti. Egy elmélet történetének ilyen megírása valóban meglepő: ezek után a pontos bibliográfiai felsorolások után az ember várna valami utalást az elméletek belső összefüggésére, a belső kapcsolatokra, de ez elmarad. Meg kell nyugodnunk abban, hogy minden esztétikusnál véletlenül merül fel egy-egy elmélet, hogy legfeljebb egy másik esztétikus műve olvasásának hatása alatt. (Cherbuliez és Bergson, Aristoteles és többek) — a mi szinte értelmi és tudományelméleti nihilizmus.

A történeti részletekben is nagyon sok kuriozumot találunk. Szerző a dogmatizmusig hisz Aristotelesben, és ámbár három lapnyi tárgyalás után (a minél még Philbert híres rossz munkája is jóval többet kap), de kimondja, «hogy mindenek közt, egész tudományunkat összevéve, ma is az a legfontosabb, a mit Aristotelestől tanultunk» (11. l.). Esetleg azt hihetjük, hogy ez a kijelentés hosszas és önálló Aristoteles-tanulmányok eredménye, de később a szerző gondolkodóba ejt bennünket: első értekezésénél Köstlin volt a főforrása; Köstlin pedig ugyanezt valja Aristotelesről... (102. l.). Levêque elméletének ismertetésénél elengednők Levêque könyveinek történetét: a minek veleje az, hogy a francia akadémia Levêqueben méltatlant jutalmazott meg. De miért haragszik a szerző az akadémiai ítéleteire?...

Schelling, Hegel, «és egyéb elvontan tárgyalók» annyira lesújtó kritikája egyoldalú. Ezeknek a gondolkodóknak a munkája nem merült ki csupán csak érthetetlen definiciókra való törekvésben: különösen a hegeli gondolatsornak megvan a maga nagy világnézetalkotó jelentősége a filozofia egész rendszerében, tehát az esztétikában és az esztétika egyes részleteiben is; és ha az alapelveiket próbálnók megérteni, talán nem is találunk a részletes definiciókat sem olyan kóros jellegűeknek, mint Szigetivári. Lipps bírálata nézve nehéz véleményt mondanunk. Lipps a psychologismus egyik nagy úttörője; mi tudományelmélet tekintetében távol állunk tőle, de azt el kell ismernünk, hogy fölötte nagyméretű munkássággal törekszik magyarázó és összefoglaló synthesisekre. És ezt a nagy munkásságot Szigetivári — keveset mondunk — könnyed hangon intézi el. Dessoir Sommer könyvét egy bírálatában hasonlíthatatlanul kisebb okok miatt nevezi udvariatlan könyvnek.

A magyar komikum-elmélet tárgyalásánál egy kissé bántó az a hang, a hogy Gregussról szól. A műveltség történetekben van egy bizonyos klasszikus színvonal, és ez a színvonal feltétlenül megilleti Greguss Ágostot. Hogy ő Gregust csak abból a szempontból tudja tekinteni, hogy határozatlan definiói vannak; hogy Beöthy klasszikus emlékbeszédéből éppen azt a részt tudja idézni, a mely arról szól, hogy Greguss ott is ellentéteket keresett, a hol csak erőltetve lehetett találni: egyrészt arra mutat, hogy a ki Hegel alapelveit nem tudta átlátni, az a Gregusséit se tudja; másrészt pedig, hogy Greguss visszás értékelése csak egy állomás abban a kiválóságokat üldöző harcban, a mely Lippsét is meg akarja semmisíteni. Pekár Károly alapvető elvei iránt pedig legyünk annyi tisztelettel és kegyelettel, hogy ne tulajdonítsunk neki hegeli elveket. Hiszen Pekár «egy és általános» nem metaphysikai, hanem biológiai alapfogalmak! Gamauf, Káplány, Székely György munkáinak kicsinyítő és gúnyos megenlítése egy kis kegyeletlenség a magyar tudományos munkásság iránt. Hiszen mindnyájunk munkáiról meg fog emlékezni a bíráló utód...

A történeti részen végigvonul szerzőnek helyenként fel-feltűnő naivitása. Ítéletei dogmatikusak, bővebb filozófiai megokolás nélkül valók: így az Aristotelesről szóló, Joubert értékelése. Az elmélet első lapján meglehetősen dogmatikusan végez a különben pártolt Kraepelinel. «Kraepelin a komikum minden képzelhető faját contrast gyanánt tárgyalja. *Meggyőződése, hogy ez nem sikerülhet.*» (175. l.) — Egy kissé általánosságban mozog az a bírálat is, a mit Sendo meg-megítéléseképen mond: «hogy jóval szerzőnk kora előtt már értéke-sebb komikumelméleteket találunk.» (33. l.) — Voituron felelősségre vonása azért, mert hibásan tulajdonít egyes állításokat Lessingnek, szintén igen érdekes és mondhatnók, újságírói fordulatokra emlé-keztet: «Végre szeretnénk tudni, *hol van az a Lessing és hol vannak azok a mások,* a kik azt a nekik tulajdonított elméletet hirdették? Mi semmit sem tudunk róluk.» (41. l.) Megdöbbenő naivitású filozófiai kuriozum szerzőnk ítélete Platon egész elméletéről: «elmélete egészen véve azt a benyomást teszi reánk, a mit egy szép szobor, a melyben a művészi alkotást hozzá nem illő sallangok, esetlen ruházat stb. torzítják el.» (8. l.) (!) — Egy kételye is nagyon érdekes: vajjon ismeri-e a bohóc Kant komikum-elméletét? (246. l.). Logikai

biztonsággal felelhetjük: a legtöbb bohóc nem ismeri Kant elméletét, mert hiszen nem olvastak erre vonatkozó útbaigazító elméleti munkát...

A tulajdonképeni elméleti rész valóban alapos előkészítés a komikum igazi elméletének megállapításához. Szigetvári részletesen osztályoz (tízféle osztályozása van) és alaposan leír, de osztályozás és leírás csak külső meghatározások. Hogy az emberi szellem természete szerint mi a komikum alapja és lényege, ezt Szigetvári művéből egyáltalán nem tudjuk meg. De hiszen, a kinek az alapelméletébe olyan veszedelmesen belejátszik a psychophysika, mint a hogy azt Szigetvári a *Valami a nevetésről* című részletben elárulja — egyéb-iránt egészen «egyről-másról» hangol (3–5. l.) — az nem is gondolhatja el, hogy az esztétikai alapjelenségeket csak olyan teljes és finom, elnéletileg is megalapozott fejtegetés merítheti ki, mint pl. Volkeltnek épen a komikumról szóló fejtegetése (*System der Aesthetik*, II. 243–522. l.); ez a fejtegetés nemcsak leíró, hanem értékelő is, mert hiszen a komikum, mint valamennyi esztétikai kategória, végelemzésben mégis csak értékjelző. Komikusnak mondunk valamit, azaz komikumnak értékeljük. De mi ennek a komikumértéknek az alapja? Ez a legfontosabb kérdés, a mi erre a tárgyra vonatkozik, de erre Szigetvári meg sem próbál felelni.

Még egyet. Az elméleti részben van egy nagy alaptévedés: a hol Szigetvári fogalmi komikumról beszél. Fogalmi dolog nincs az esztétikában, mindenütt csak közvetetlen szemlélet, élénk kép, szemléletesség érvényesülhet. A fogalom az esztétikai szemlélet halála — ilyesformán mondja Volkelt.

(Budapest.)

KELECSÉNYI JÁNOS.

Vári Rezső: A ciliciai Oppianus Halieutikájának kézirati hagyománya. II. (érdemleges) rész 1. fele. Értekezések a nyelv és széptudományok köréből. (XXII. 3.) Kiadja a M. T. Akadémia. Budapest, 1912. (8-r. 70 l.) Ára 2 korona.

Tanulmányának első, bevezető részében ¹⁾, Oppianus Halieutikájának kéziratait, kiadásait s scholionjait ismertetvén, most az Opp. szövegének kritikai megállapítására nézve nagy fontosságú glossákkal foglalkozik Vári, szinte páratlan buzgóságra és lelkiismeretességre valló munkájában.

Opp. műve nemcsak stílusánál s tartalmánál fogva nyújtott alkalmat a bizánczi kor philologusainak a glossatori tevékenységre, hanem azért is, mert egy időben ugyancsak divatos olvasmány lehetett. Erre vall nemcsak kéziratainak nagy száma, hanem az egyik torinói kézirat azon megjegyzése is, hogy míg a többi könyveket épen nem, vagy csak alig olvassák, addig «τῶν ἁλιευτικῶν πολλὴ ἡ ζήτησις εἰς ἀνάγνωσιν.» A buzgó glossálásnak aztán természetesen az volt az eredménye, hogy akárhány glossa a szövegbe is befurakodott. Ezekről meg kell tisztítani a költeményt, a mi bizony nagy szak-

¹⁾ Ismertetését l. EPhK. XXIII. 208—10.

avatottságot s első sorban a költő dictiójának ugyancsak alapos ismeretét követeli. Hogy módszeres eljárását érihetőbbé tegye s ellenőrzését megkönnyítse, Vári az egyik (nála *W-vel jelzett) kézirat glossáit közé is adja értekezésének 4–30. lapjain. Láthatjuk ebből, hogy a glossátornak úgyszólván ambíciója volt, hogy minél több interpretamentummal szolgáljon, mert még a legközönségesebb epikus szavakat is szükségesnek tartja interpretálni (pl. II. 4: *μερόπεςσιν-ἀνδράποισ*, 24: *φάσγανα-ξίφη*, 37. *ἀλός-θαλάσσης*, stb.), sőt még — teljesen fölösleges módon — poetikus kifejezést, poetikus szóval is magyaráz (pl. II. 175: *λέχριος-θόχμος*, I. 487: *εἰλεῖθιαι-αἱ γένναι*). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy valószínűleg valami szerencsétlen véletlen folytán Várinál az idevonatkozó példák számjelzése összekeverődhetett, különben nem sorolna fel poetikus interpretamentumok gyanánt ilyesmit: *λάβρον-πάνυ σφόδρου* (I. 501), *ρύεται-φυλάττει* (II. 486). A kik a kódex-másolás technikáját ismerik, tudják, hogy mily könnyen kerül bele az ilyen glossa a szövegbe. De azért nemcsak bajt okoztak e glossák. Arra is találunk példát, hogy a kézirat valamelyik szava fölé oly glossa került, mely semmi összefüggésben nincs az illető lectióval, hanem egy másik kézirat helyes lectiójának glossája. Ha pl. az egyik kéziratban a *πέλας* lect. felett a *πλήσιον* glossát olvassuk, teljes joggal következtethetünk Várilal a *πέλας* eredeti lectióra.

Tanulságosnál-tanulságosabb példákon mutatja be Vári módszeres eljárását és remélhetőleg nemsokára Oppianus teljes kiadásában fogja értékesíteni évek hosszú során át folytatott kutatásainak eredményét.

(Ujpest.)

SZIGETI GYULA.

Berde Juliánna Mária: Batsányiné Baumberg Gabriella élete és költészete. Kolozsvár, (Stief és Társa) 1912. N. 8-r. 98 l.

Berde Mária értekezése egyike a legjobb philologiai disszertációknak, melyeket magyar nők írtak. Már kiállítása is kellemesen meglep: a füzetet BATSÁNYINÉ két arczképe, az egyes fejezeteket a költőnő *Összes költeményeinek* verskötetéből vett csinos fejléczek és hangulatos vignetták díszítik. A tartalom pedig örvendetesen komoly és eredményes. Nyilvánvaló, hogy a szerző szeretettel fogott az anyag feldolgozásához, mert a tárgy, a költő igazi nőies, rokonszenves alakjának és egyéniségének rajza, elsősorban nőnek való. Hogy a választás milyen szerencsés volt, az különösen az életrajz elbeszélésében tűnik ki, a hol a szerző sok vonást és mozzanatot intuitív megérzéssel világít meg, megértve BATSÁNYINÉ helyzetét. A fejlődő leányka gondolatvilágának, a serdülő hajadon érzelmeinek, az öregedő asszony lelki életének rajzánál újra meg újra érezzük, hogy nő írja meg e nőnek életrajzát. Meg-zoktuk már, hogy a nőírók általában nem adják azt, a mit joggal várnánk tőlük, a nő belső világának képét. A nagyszámú írónő aránylag igen kevéssel vitte előbbre ismereteinket a nők lelki életéről annál, a mit már a férfi-íróktól adott lélektani analízisben kaptunk. Mint az irodalom, úgy története is elsősorban ebben az irányban vár női munkásaitól új eredményeket. Berde Mária, a ki legutóbb mint tehetséges költő is bemutatkozott egy versfüzettel

(*Modern Könyvtár*), a jellemzésben is igen tanulságosan érezteti, hogy nő az, a ki a nőt jellemzi (pl. 26—32. l.)

BATSÁNYINÉ BAUMBERG Gabriella egyike volt az almanachköltészet legteljesebbesebb női költőinek. Ehhez képest a szerző igen helyesen nem elszigetelve nézi a költőnő működését, hanem általában is jellemzi az almanachok költészetét. Itt azonban nem sikerült BATSÁNYINÉT beállítani a neki megfelelő körbe. — Magának az életrajznak megírásában előde voltak a férj életírói, Szinnyi Ferencz és Horánszky Lajos. Náluk a költőnő alakja elsősorban mint feleség jut érvényre, pedig BATSÁNYINÉ bármily lelkes, odaadó asszony volt is, önálló lélek, a ki hosszú fejlődésen ment keresztül s már negyedik évtizedének végehez közeledett, mire férje oldalára került, tehát önálló biografiát érdemelt. Berde Mária, a kitől ezt kaptuk, nagyrészt kéziratos anyagra támaszkodott és bőven használta, szerencsésen kiaknáztá az Akadémia és a Nemzeti Múzeum kéziratát. Az előbbiben a költőnő egy kéziratos életrajza és hátrahagyott versei, az utóbbiban a bécsi belügyminisztérium levéltárából való idevágó másolatok, melyeket Horánszky Lajos készíttetett, voltak a főforrások. Ezek alapján számos új megállapítása és helyreigazítása van, mint pl., hogy a költőnő keresztnéve Marianna Gabriella, hogy első szerelme nem BATSÁNYI volt, hanem már évtizedekkel előbb, tizenkilencz éves korában egy ifjú, kinek nevét Gabriella önéletrajzából mindenütt kívágta, de a kire teljesen ráillik PICHLER Karolinának Eberl nevű ifjúról adott leírása, hogy a *Wiener Musenalmanach*-ban megjelent verseit nem vette fel mind az *Összes költemények* kötetébe, mint Rommel állítja, hogy meg is jelöli a hiányzókat stb. De nem ezek a — nagyrészt másodrendű fontosságú — új adatok adják meg a könyv jelentőségét. Az a kongenialitás a költőnő alakjával, helyzeteinek megérzése és megértése, lelki életének, egy ritka lelkierőjű nő lelki életének megvilágítása és elemzése emeli ki az átlagéletrajzok közül. A bő életrajzon kívül részletes jellemzést kapunk BATSÁNYINÉ költészetéről, még pedig korszakonként külön-külön (I. Ifjúsága 1766—1800. II. Boldog évek 1800—1809. III. Hányódások. Linzben, 1809—1839.). A legrészletesebb természetesen az első korszak költészetéé (26—56. l.), felosztva ezt szerelmi, barátság- és politikai költészetre. Ez igen beható, de egyrészt nincsen eléggé megszerkesztve s így szétesik, másrészt — a mire fentebb már utaltunk — a költeményeket nagyon is önmagukban tekinti s ennél fogva nem ad történeti háttérét, nem jelöli ki BATSÁNYINÉ helyét, előzőit. Rámutat ugyan LEONTól való függésére, de egészében, a sajátosságok jellemzésében hiányzik az irodalomtörténeti módszer. Hogy csak egy példát említsék: az ellentét gyakori használata, nemcsak az ítéletekben, hanem a fogalmakban is, «gyönyörteljes kín», vagy «kínzó kegyetlen üdv» (49. l.), nem Batsányinéra jellemző. Ez az ú. n. második sziléziai iskola. HOFFMANNSWALDAU és LOHENSTEIN óta egyike volt a galáns líra legkedveltebb stilisztikai formáinak, melyek francia és olasz eredete (Marinismus) részletesen ismeretes. (E sajátosságokról rendszeresen szól pl. Max Freiherr v. Waldberg, *Die galante Lyrik. Beiträge in ihrer Geschichte und Charakteristik*. Q. F. 56.) Annál értékesebbek a jellemzés egyes részei, különösen a hol megállapítja, hogy BATSÁNYINÉ költészete mindig valódi helyzetből indul ki, a kifejezett érzelmeknek reális alapja van s ebben elüt korának, környezeté-

nek mesterkéltné és hamis érzelmvilágot feltűntető lírájától. Annyira őszinte, hogy sokszor olyan költeményeket is közöl, amelyek megütöztetést kelthetnek a társadalomban. — Kár, hogy az értekezés függelékéül nem kaptunk legalább válogatott verseket a kiadatlan költeményekből, ha az Erdélyi Múzeumban helyszűke miatt talán nem lehetett is, legalább a különlenyomathoz csatolva.

Ezekről és itt meg nem említett egy s másról eltekintve, igaz örömmel fogadjuk az értékes munkát. Nagyon kíváncsiak volnánk és szép feladat lenne, hogy BATSÁNYINÉ magyarországi kortársainak, ARTNER Teréznek és ZAY Mária grófnőnek életét és költészetét is ilyen alaposan dolgozzák fel néphilológusaink.

(Budapest.)

GRAGGER RÓBERT.

Karl Lajos: Francia irodalmi tanulmányok. Budapest, Benkő Gyula könyvkereskedése, 1912. 8-r. 95 l. Ára 2 K.

Igen különböző tárgyú értekezéseit foglalja össze a fenti címen Karl Lajos. Maga is érzi ezek heterogén voltát s azért az előszóban mentegetőzve adja okát a kötet megjelenése szükségének: a *módszer* fűzi egybe e tanulmányokat. Így bizonyos várakozással lapozunk rajta végig, hiszen tisztán a módszernek hangsúlyozása azt a követelményt hozza magával, hogy mintaszerű, módszer tekintetében tanulságos értekezéseket nyújtson a francia philologia különböző területeiről. Erre pedig, a mint látni fogjuk, e nagyjából ismertetés jellegű cikkek korántsem formálhatnak jogot. Annál szembeszökőbb ez az ellentét, mivel a szerző, a hol teheti, nem mulasztja el, kiemelni kutatásainak magasabb szempontokból való értékét. Az első tanulmányt (*Zarándokutak és mondák*) maga így jellemzi: «A zarándokutak hatása [sic] a mondák keletkezésére, a francia nemzeti eposzok keletkezésének nyitjára vezet.» (6. l.) Ez áll Bédier kutatásaira, de nem Karl cikkére. Szent Erzsébet négy miniature-képének leírása bevezetésében hangsúlyozza az effajta ikonographia értékét: «Ezt [sic] különösen a hagiographia és népléktan hasznára van, de a történelem és irodalomtörténet is gazdagodik.» Pusztán ismertetésnél itt se várunk egyebet. Így csigázza fel érdeklődésünket a bevezetésben (1. különösen a 6. lapot), de a részlet-kutatásnál soha tovább nem jut: a valóban elért eredményt és a kijelölt ideált mindig áthidalhatatlan úr választja el egymástól. Legjellemzőbb erre az első értekezés, melyben pedig önálló, új eredményhez akar jutni.

Az első értekezés Bédier kedvelt eszméjének hatására készült, ki a S. Jacques de Compostelle-hez vezető zarándokutak jelentőségét a francia epikusmonda kialakulásában többször hangsúlyozza. Karl az erről az útról szóló, a Pseudo-Turpinus kódexekkel rendesen kapcsolatos Pseudo-Callixtus-féle útleírást veszi vizsgálat alá s megállapítja, hogy ennek eredetije nem a compostellai kódex, a mint eddig hitték, hanem egy londoni kézirat. Mindezt ezen az alapon: a sok kézirat közül kivesz négyet (minden további megokolás nélkül) s ezeket összehasonlítva rájön, hogy az említett londoni kódex az 5. részében adja az útleírást, mint ezt az útleírás keletkezésének századában Arnoldus del Monto ripollé-i szerzetes is

megállapítja (1173.) az akkori compostellai kéziratról, míg a mai eredetinek hitt compostellai kódexben az ütleírás a 4. rész! Ugyebár a módszer itt kifogástalan és mintaszerű? De azért: «Czélom nemcsak az volt, hogy erre a kódexre rátereljem a figyelmet, hanem a zarándokutak fontosságát is kiemeljem» stb. «E nyomon (itt már a magyar zarándokutakról van szó), talán számos kérdést eldönthetünk, mely ma szfinx gyanánt riasztja vissza a történeti igazságra törekvőket» Ez a módszer bizonyára nem fogja a szfinx rejtélyét megoldani.

A második tanulmányban a háromnapos tornajáték mesetípusának különböző változatait állítja egybe s ezzel kapcsolatban ismerteti Hue de Rotelande (XII. sz.) *Ipomedon* cz. verses regényét, mely e mesén alapszik.

Irodalomtörténeti szempontból értékesebb a *Mária Magdolna legendájának egy epizódjára* szóló értekezés. Népszerűbb formában közli a Zeitschrift f. rom. Phil. 34. kötetében (1911.) megjelent cikket, melyben az epizód latin forrását mutatta ki egy párizsi kéziratban.

Szent Erzsébet ábrázolásait részben már szintén ismerjük a Heinrich-Emlékkönyvből. Ott inkább helyén volt, mert hiszen két német és két flamand eredetű képet ismertet E kötetben csak akkor volna értelme ennek a cikknek, ha valamiképen összefüggésbe hozná a legenda francia feldolgoásaival.

Jeanne d'Arc és a költészet cz. tanulmányában az orleansi szűz történetének hatását vázolja elég behatóan néhány kiválóbb költői alkotásban.

*Rabelais Ferenc*ben a rávonatkozó újabb kutatások, főképen J. Plattard monografiája alapján rajzolja meg a költő életének és műveinek képét. — A három utolsó filozófiai cikket Hélivétiusról, Holbachról és Comteről különös elfogultság és szűk látókör jellemzi; különben is tisztán lexikális jellegűknél fogva bátran elmaradhattak volna a gyűjteményből.

Nem akarom különben kétségbe vonni e tanulmányok relatív értékét; főképen, ha azt az óriási fáradságot, utánjárást s becsületes munkát vesszük tekintetbe, a mire elsősorban az idézett művek nagy halmaza enged következtetni. De épen ezzel a nagy munkával egyáltalában nem áll arányban az elért eredmény. S ez főképen a módszer hibája. Általában így lehetne jellemezni Karl tanulmányait: alapos készütség, széleskörű kutatás, de hiányos módszer, zavaros és logikátlan előadás. A maguk helyén annak idején megállhatták helyüket ezek a cikkek, de kötetbe gyűjtve csak fogyatkozásaik tűnnek szembe.

(Budapest.)

KIRÁLY GYÖRGY.

Kiss Ernő: Szemere Bertalan. Kolozsvár, (Stief), 1912. 8-r. 254 l.

A szabadságharcz politikai eseményeiben Szemere Bertalannak sokkal jelentősebb szerep jutott, mint a mennyire az ma a köztudatban él. Az a két körülmény, hogy Szemere egyrészt az emigrációban Kossuth-tal szembeszállt, sőt mondhatni, külön pártot alkotott s más-

részt az októberi diploma alkotmányát, mint fejlődést, a haladásnak egy lépcsőjéül elfogadta, népszerűségét — melyet külföldben sem keresett soha — teljesen lerontotta. A történelem azonban Kossuthnak kétségtelenül kissé arisztokratikusabb törekvéseivel szemben el kell hogy ismerje Szemere tisztán és radikálisan demokrata, liberális és puritán felfogását s ebben való következetességét. A függetlenségi harcz idejében mindezen kívül — s ezt ifjúkorától kezdve megalapozta életpályája — ő volt az egyetlen igazi *adminisztratív* lángész.

Kiss Ernőnek kritikával válogatott adatok alapján, hőse iránt méltányos lelkesedéssel és ezenfelül érdekesen megírt életrajza leginkább ezt a Szemerét mutatja be az olvasónak. És bármennyire szeretttünk volna egy darab irodalomtörténetet is olvasni ebben a könyvben, rá kell hagynunk, hogy a politikus szereplése mellett Szemere irodalomtörténeti jelentősége igazán elenyésző, az ily irányú *részletes* foglalatosság nagyon rontotta volna a könyv érdekességét. Annyi azonban — épen mert Szemere az irodalomtörténeté is — így is tartozik mi reánk is, hogy ez a könyv Szemerének első és becses életrajza, mely az apparatust részletesen fel nem tüntetve, de jól mérlegelt és gondosan összekeresett adatokból rajzolja meg az *ember* képét. Foglalkozik legbecsesebb munkájával, nyugateurópai utazásainak rajzával is, melyet Bölöni Farkas Sándor útleírásai mellé állít pendantul, ismereteti szónoki beszédeit, melyeknek különösen gonddal készült stílusát is dicséri és szól népszerűsítő politikai iratairól s lapalapításairól is. A mi a könyvben, ha azt e helyen a mi szempontunkból nézzük, vagy csak futólagosan van meg, vagy egészen hiányzik, az két dolog. Az egyik s a kevésbé fontos, a lírikusnak jellemzése; a másik annak a barátságának ismertetése, mely Csengery Antalt a könyv hőiséhez fűzte, s a mely épen a Csengery Antal szinte kultúrtörténeti jelentőségű későbbi szereplése miatt becses. (Az a gyönyörű jellemzés is, melyet Csengery Szemeréről adott, e barátság egyik irodalomtörténeti jelentőségű emléke.) Végeredményében azonban ezek csak részletkérdések, melyekre későbbi kutatás még élénk világot vethet. Kiss Ernő könyve Szemeréről, életéről és élete munkásságáról hozzáértően fest képet s nekünk úgy tetszik, ez a kép hű is.

(Veszprém.)

KEREKES EMIL.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Paulus Riewald: De imperatorum Romanorum cum certis dis et comparatione et aequatione. [Diss. Philol. Halenses, vol. XX, 3.] VII + 265—339 lk. Halis Sax. E. Karras, 1912. Ára 3 M.

A hellenizmusnak egyik legnagyobb szabású hódítása latin talajon az uralkodók kultuszának inaugurálása. Nagy Sándor világhódító hatalma, de főképen a raczionálissá váló görög filozofia és theologia, különösen Euhemeros — bár ellentétes irányban, de mind az uralkodók istenítésének útját egyengették. Ellentétes irányban, mondom, mert

míg a filozofusok azon igyekeztek, hogy az isteneket emberek gyanánt tűntessék fel, addig N. Sándor hatalma, nagy tettei szinte természetyszerűen vonták maguk után a nagyság nyomában járó elismerést, hódolatot, mely hamarosan istenítéssé, kultuszszá fokozódik. Már a diodochok alatt számos példáját találjuk ennek, és csak természetes, hogy mikor a római imperium az egész művelt világot magába olvasztotta, ennek minden intézményével együtt átvette ezt a keleten akkor már tökéletesen kialakult istenítési systemát is. Annál hamarabb vert ez gyökeret latin földön, mert hiszen a friss császárság tekintélyének megszilárdítására, a császár hatalmának mintegy erkölcsi támasztékaul ez látszott a legbiztosabb eszköznek.

De tévedés volna elfogadni azt a sokfelé hangoztatott és meglehetősen laikus állítást, hogy a császárkultusz csak az első század második felében kezd Rómában kifejlődni — és itt e nézet hívei rendesen Nerót veszik kiindulási pontul. Ha azt, hogy Flamininus proconsul, Hellas elfoglalója isteni tiszteletben részesül, tisztán a görögök kezdeményezésére vezetjük is vissza, de már az a következtetés, melylyel a római imperatorok Caesar óta Augustuson át végig követelik a maguk számára az isteni tiszteletet és ők maguk azonosítják magukat bizonyos istenekkel, kétségbevonhatatlan bizonyítéka annak, hogy az uralkodó-kultusz Rómában Caesar óta határozottan gyökeret vert. Mert egyéb bizonyítékon kívül nem fényesen megerősíti-e ezt az állítást az, hogy Caesar Juppiter Juliusnak neveztetett (Dio Cass. XLIV., 6, 4) s hogy Clementiával közös templomot emeltek neki (u. o.)? Ismeretes Augustusról, hogy hízegett neki az a mód, melylyel őt Apollónak, Apollo fiának nevezték, sőt Suetonius a tanunk rá, hogy Apollónak öltözve jelent meg (Suet. Aug. 70) s az is bizonyítható, hogy könyvtárában Apollo alakjában állíttatta fel saját szobrát (Ps. Acro ad Hor. ep. I. 3, 17. és Serv. ad Verg. eel. IV. 10). Ő volt az első, a ki megengedte, hogy az uralkodó még életében istenként tiszteltessék, s innen kezdve a római császárok ugyanolyan isteni tiszteletben részesülnek, mint a hellenisztikus királyok, sőt mind gyakrabban és általánosabban azonosítatnak bizonyos, név szerint is megnevezett istenekkel, feleségük és leányaik pedig istennőkkel.

Riewald dissertatiója ez irányban dolgozza fel az idevágó irodalmi és numismatikai hagyományt és tanulmánya Kornemann, Heinen, Beurlier és Hirschfeld idevágó alapvető kutatásai után is tud sok újat mondani. Persze nélkülözzük benne a Reitzenstein és Wendland ez irányú kutatásaiban nyilvánuló és alapul szolgáló filozófiai és kultúrtörténeti szempontokat, de ezt tárgyának szűk elhatároltsága (szinte az egész dissertatio a numismatika idevágó adatait dolgozza fel) hozza magával. A CIL és IG számos adatát is felhasználja, de épen itt bukkantam egy hiányra. Ugyanis, míg Helio-gabalusról még azt a kuriózumot is említi, hogy «Magna Mater»-rel azonosította magát, addig elkerüli figyelmét a CIL. III, 4300 felirata (melylyel egy időben véletlenül foglalkoztam), mely Helio-gabalust Deus Sollal (= Mithras) azonosítja. Az uralkodóknak Mithras-szal való azonosítását, úgy látom, ab ovo kétségbevonja (325. l.), pedig erre a felhozotton kívül is vannak adataink.

(Róma.)

REVAY JÓZSEF.

Antonio Amante: La poesia sepolcrale latina. Saggio, Palermo, Scuola tipogr. «Boccone del Povero», 1912. N. 8-r. 93 l. Ára 3 L.

A sírfeliratok tanulmányozása egyike a legfontosabb eszközöknek arra, hogy valamely nép lelki világát közelebről megismerhessük s ezzel együtt kultúrájába is mélyebb bepillantást nyerjünk. Kétségtől aligha lehet, hogy az alkalmasabbak erre a költői sírfeliratok, mint a prózaiak; mert azokban közvetlenebbül, bensőbben nyilvánul meg az érzés. A pogány római sírfeliratok tekintélyes része költői alakban van szerkesztve, míg a ker. latin sírfeliratokat rövid, de jellemző, néhány szóból álló mondat alakjában fogalmazták. Szerzőnk tanulmányának a címe többet ígér, mint a mennyit a könyv tartalmaz; éppen a kereszténység intenzívebb térfoglalásának korából való sírfeliratokat nem tárgyalja, pedig nagyon sok becses költői felirat is van ezek között. Külön tanulmány tárgya lehetne (és páratlanul lálás téma!) a pogány és keresztény sírfeliratok összehasonlító vizsgálata.

Azonban az, a mit szerzőnk ad, nemcsak kifogástalan, hanem minden dicséretet is megérdemel. Vizsgálódása körébe ugyan aránylag kis időközön von bele (a köztársaság utolsó periódusától a kereszténység elterjedéséig), de ezt mintaszerűen dolgozza fel. A sírfeliratokat tartalmuk szerint osztályozza (sírontúli élet-, epicureismus, érdemek, családi érzelmek, állatepitáfiumok, költői reminiscenciák és idézetek) és sehol sem mulasztja el, a hol csak teheti, utalni a forrásra. Általában mindenütt józan logikával dolgozik, ítéletei biztosak, sehol sem túloz, a mire pedig itt bőven volna alkalom. A szövegeket *Bücheler: Carmina Latina epigraphica* (Lipsiae 1895, 1897) és *Cholodniak: Carmina Sepulcralia Latina epigraphica* (Petropoli, 1904) című gyűjteményei alapján adja. A könyv irodalmi utalásokban is rendkívül gazdag, olvasmányának pedig kedves és vonzó. Meglátszik, hogy a Carlo Pascal iskolájából került ki, a kinek egyébként ajánlja is a szerző.

(Róma.)

RÉVAY JÓZSEF.

K. Marbe: Die Bedeutung der Psychologie für die Philologie.

(Fortschritte der Psychologie cz. folyóirat I. Band, 1. Heft. Die Bedeutung der Psychologie für die übrigen Wissenschaften und die Praxis. 1912. 82 S.)

A pszichológiának a többi szellemi tudományokkal való érintkezéspontjait kitűnően összefoglalta *Marbe* címűl írt munkájában. Ebből azt a részt, mely közlönyünk tudományterületével foglalkozik, az alábbiakban ismertetjük.

Jóllehet a philológiának a pszichológiával sok egyéb, találkozó pontja is van (v. ö. a subiectiv megítélés s a szellemi környezettől való függés elvét, az interpretatio lelki mozzanatait stb.), *Marbe* csak a szövegkritikára vonatkozót tárgyalja, mert főcélja elsősorban a kísérleti módszer előnyomásának jelentőségét megállapítani. Pszichológiai kísérletről pedig a philológiában csak a szövegkritikára vonatkozóan lehet egyelőre szó.

Alapvető kérdés: mikép megy végbe valamely szöveg olvasásának vagy leírásának pszichológiai folyamata, s mikép viszonylik az

eredeti szöveg s a másolat? Ezt csak a psychologia döntheti el. *Schumann* az 1906-iki würzburgi psychologiai kongresszuson előterjesztette az olvasásra vonatkozó kutatásokat.¹⁾ Ugyanide tartoznak az írásra, főképp az íráshibákra vonatkozó lelki folyamatok vizsgálatai. *Meringer* már a múlt század kilenczvenes éveiben megfigyelte, hogy a téves olvasások minden szabály nélkül folynak le, hanem bizonyos típusok szerint.²⁾ Nagy anyaggyűjtés alapján megállapította, hogy a téves kimondások szavak, szótagok vagy hangok felcserélésében, anticipációkban, utóhangokban, contaminációkban és substitutiókban állanak. Ugyancsak a hibás olvasás és írás psychológiájával foglalkoztak *Offner*, *Bawden*, *Seifert* és *Niedermann*.³⁾ Hogy az íráshibák vizsgálata a szövegek kritikára nézve fontos, már *Meringer* állította; majd *Marbe* végzett idevonatkozóan kísérleteket, melyeket tanítványa *J. Stoll* folytat, ki megfelelő szövegek készítésével bizonyos hibák fellépésének feltételeit törekszik megadni.

A kísérletek eredménye az, hogy az *értelmes szövegek* leírásánál előforduló hibák főképp kihagyások, toldások és változtatások. Szavak kihagyása csakis akkor fordul elő, ha a szónak a mondat értelmére nézve nincsen jelentősége. Egy szón belül pedig akkor történik kihagyás, ha a szóvegszónak olyan hangjai vannak, melyeket a közönséges beszédben nem szokás kiejteni (pl. *gelöset* helyett gyakran *gelöst*-et írnak), vagy ha kiejtésben vagy írásban hasonló szórészek ismétlődnek egy szón belül. Értelmes szavak leírásánál a kísérletek szerint a hibák fele kihagyás. A *Stoll*-féle vizsgálatoknál ugyanazon kihagyási hibát a kísérleti személyek egyharmada elkövette, sőt megtörtént, hogy egyes hibákat a 27 kísérleti személy kétharmada elkövetett.

Az említett típusú kihagyási hibákat (*gelöset* — *gelöst*) a leírásban a téves olvasás okozza. Ismeretes psychologiai tény ugyanis, hogy a szavakat nem betűzve olvassuk, hanem a maguk egészében, sőt ha több rövid szó fordul elő, ezeket együttesen (komplexekben). Így bizonyos betűkombinációk megpillantására elménk a szokásos szóképet reprodukálja; sokszor azonban a betűkombináció csak hasonló a helyes szóképpnek megfelelő betűcsoporthoz s ebből származik a hibás olvasás.

Az *értelmetlen szövegek* leírásánál előforduló toldásokra és változtatásokra nézve *Stoll* fontos új szabályszerűségeket talált. Leggyakoribb az értelmetlen szövegnél egy betű megváltoztatása. A tévesen használt betű azonban az eredetihez akusztikai vagy optikai szempontból hasonló. A kísérleti személyek egy része olyan jeleket részesít

¹⁾ Bericht über den 2. Kongress für experimentelle Psychologie in Würzburg 1906. Leipzig, 1907. 153. s k. lk.

²⁾ *R. Meringer* und *K. Mayer*: Versprechen und Verlesen. Stuttgart, 1895. S. III. ff.

³⁾ *Offner*: Dritter internat. Kongr. f. Psychologie in München 1896. München, 1897. 443. s k. lk. — *Bawden*: A Study of Lapses. Psychological Review. Monograph Supplements. Bd. 3. Nr. 4. 1900. — *Seifert*: Zur Psychologie der Schreibfehler. 28. Jahresber. d. deutschen Staatsreal-schule in Karolinenthal. Prag, 1904. 3. s k. lk. — *Niedermann*: Stud. glottologici italiani diritti da Giacomo de Gregorio. Bd. 2. Turin, 1901. 239. s k. lk.

előnyben, melyek az eredetiekhez akusztikailag hasonlóak; más részük pedig azáltal követi el a hibát, hogy az eredeti jel (betű) helyére egy optikailag hasonlót tesz. Amazok értelmes szövegek leírásánál is különösen sok akusztikai elő- és utóhatást mutatnak, emezeknél pedig a visualis elő- vagy utóhatás gyakori. Ezen kísérleti eredmények azt mutatják, hogy az íráshibák alapján vissza lehet következtetni a leíró *képzettípusára*, egyszersmind sokszor arra is, vajjon bizonyos szövegek ugyanazon másolóktól származnak-e vagy sem? Mivel pedig előbb láttuk, hogy értelmetlen szövegek másolása egészen más hibatípusokat mutat, mint az értelmes szövegek leírása, világos, hogy a másolatból a legnagyobb valószínűséggel meg lehet állapítani, vajjon a leíró megértette-e a szöveget vagy sem? Ilyen vizsgálatok esetleg elejét vehetik annak, hogy olyan conjecturákkal próbálkozzunk, melyek egészen kívül állanak a lehetőség határán. Ha pl. megállapítottuk, hogy a másoló a szöveget megértette, ennek alapján már nem egykönnyen egyezünk bele azon feltevésbe, hogy a leíró fontos szavakat kihagyott, mert a kísérletek mind azt mutatják, hogy a másolók a megértett szövegből csak a mondat értelmére nézve nem lényeges szavakat szoktak kihagyni.

Hogy az íráshibákra vonatkozó vizsgálatokat s a szövegkritika problémáit még szorosabb kapcsolatba hozzassuk, *Marbe* Sz. Lukács evangéliumának egy részét¹⁾ a Vulgata fordításában írógéppel sokszorosíttatta és 138 kísérleti személylyel (11 évesektől 14^{1/2} évesekig), kik latinul nem tudtak, leíratta. Ebben a szövegben 76 tulajdonnév (köztük 70 különböző) van, melyeknek variánsai a jelzett kiadás jegyzeteiben megtalálhatók. A 76 tulajdonnév közül 16, tehát 21% volt a hibás másolatok közt olyan, mely a szövegvariánsokkal azonos volt.

Tágabb értelemben a philológiához tartoznak azon problémák is, melyek az írásművek *stílusára* vonatkoznak. Ezen kérdések annyiban fügnek össze a legszorosabban a pszichológiával, a mennyiben a stílus objektív feltételekhez kötött subjektív megítélés tárgya s a mennyiben a pszichologia azt vizsgálja, vajjon mely objektív, az irodalmi műveken található feltételekkel függ össze az olvasónál vagy hallónál a stilisztikai benyomás? Ez a benyomás természetesen nemcsak a beszéd és a beszéd célzott jelentése között fennálló viszonytól, hanem még külső feltételektől is függ. Így a prózai szöveg ritmusa lényeges befolyással lehet azon esztetikai benyomásra, melyet a szöveg olvasása reánk gyakorol. *Heine Harzreise*-jének kezdete pl. lényegesen más, a ritmussal összefüggő tudatállapotokat vált ki, mint *Goethe Rochusfest*-jének eleje.²⁾ A művészi próza a németben lényegesen más ritmizálást mutat, mint a természetes próza, a mint ez a társalgási nyelvben nyilvánul; a művészi prózánál pl. ritkábban fordul elő azon eset, hogy két hangsúlyos szótag között egy hangsúlytalan áll, mint a természetes prózában. Továbbá bizonyos vonatkozások állapíthatók meg a szövegek érzelmi színezete s a szótagszám között, mely ismét

¹⁾ Novum testamentum dom. n. Jesu Christi latine, kiadta *J. Wordsworth* és *H. J. White*. 1. rész. 3. köt. Evang. secundum Iacum. Oxford, 1893. 326. s. k. lk. *Et ipse* (23) . . . bis . . . *qui fuit dei* (38).

²⁾ *Marbe*: Über den Rhythmus der Prosa. Giessen, 1904. S. 3.

a ritmussal függ össze: az érzelmileg színezett szövegek ugyanis több egyszótagú szót mutatnak, mint a közömbös szövegek. A szótagszámban és ritmusban tapasztalható különbséggel párhuzamosan haladnak az olvasás idejének különbségei. Az egyszótagú szók halmozása s a közép szótagszámúak csökkenése meghosszabbítja a prózában az olvasási időt. A Luther-féle bibliafordítás kezdetét átlag lassabban olvassuk, mint a Kautzsch-féle fordításét, a mivel szorosan összefügg a Luther-féle fordítás méltóságos benyomása a Kautzsch-fordítással szemben. Komoly szöveget általában lassabban olvasunk, mint vidám szöveget. Ez nemcsak azon ténynyel függ össze, hogy komoly szövegekben rövidebb szóhosszúságokat találunk, mint a vidám szövegekben, hanem egyéb tényezőkkel is. Ugyanazt a szöveget lassabban, illetőleg gyorsabban sikerül olvastatnunk a szerint, a hogy a kísérleti személyt suggeráljuk, vajjon komoly vagy vidám szövegről van szó. Komoly szöveg olvasásánál több és hosszabb szüneteket tartunk, mint vidám szövegeknél. Hasonló szabályszerűségek érvényesülnek bizonyos szövegeknél, melyek reánk a mozgás benyomását s másoknál, melyek a nyugalom hatását gyakorolják.

A nyelv melódiaja is, mely nemcsak nyelvi tényezőkkel (pl. dialektussal), hanem tisztán subjektív tényekkel (pl. a beszélő hangulatával) összefügg, közös tárgya a nyelvbúvárlatnak s a pszichológiának. A mint a psychologus a nyelvi melódia vizsgálatánál sohasem tévesztheti szem elől a nyelvi tényeket, hasonlóképp a nyelvbúvárnak és phonetikusnak állandóan számolnia kell a nyelv melódiára vonatkozó kutatásában a pszichológiai tényekkel. Általánosan ismeretesek *Sierersnek*¹⁾ és tanítványainak (*Saran, Hanisch, Klemm*) idevágó kutatásai, a kik az irodalmi művekből és s az egyénileg élő nyelvből bizonyos melódiákat hallanak ki; ez oly vizsgálat, melyet szövegkritikai vonatkozásban is alkalmaznak. A Sievers-féle iskola egyéb tényezőkre is kiterjeszti kutatásait, melyek a melódia mellett az írásművekre, az élőnyelvre s ezeknek a hallgatóra és olvasóra gyakorolt hatására nagyon jellemzők (pl. az ú. n. *Stimmqualität*).

Ugyancsak ide tartoznak *Groos, Franck* s *Netto* pszichológiai kutatásai a nagy költők szóhasználatára, az egyes érzékterületek és képzetfajták túlnyomóságára vonatkozóan.²⁾

Marbe összefoglaló munkája itt-ott kétségkívül túlságos jelentőséget tulajdonít a pszichologia kísérleti módszerének a philologia területén: úgy tűnik fel, hogy olyan ismereteket is, melyek ezen módszer alkalmazása előtt is már tudott dolgok voltak a philológiában, a kísérleti pszichológiának tulajdonít. Bár másrésről tagadhatatlan

¹⁾ *Sievers*: Grundzüge der Phonetik⁵. Leipzig, 1901. 26. s k. lk., 215. s k. lk.

²⁾ *K. und M. Groos*: Die optischen Qualitäten in der Lyrik Schillers. Zeitschr. f. Ästhetik. Bd. 4. 1909. 559. s k. lk. Die akustischen Phänomene in der Lyrik Schillers. Ebenda Bd. 5. 1910. 545. s k. lk. — *Franck*: Statistische Unters. über die Verwendung der Farben in den Dichtungen Goethes. Giessen. 1909. — *K. Groos* és *J. Netto*: Psychologisch-statistische unters. über die visuellen sinneseindrücke in Shakespeares lyrischen und epischen dichtungen. Englische Studien. Bd. 43. 1910—11. 27. s k. lk.

ezen kísérletek tudományos jogosultsága, mert ha már tartalmilag tudunk is valamit a közönséges tapasztalatból, ennek ítéleteit módszeresen igazolnunk kell. Az idevágó kísérletek még csak előtanulmány számba mennek. *Jakob Stoll*nak az íráshibák pszichológiáját a szövegkritikával kapcsolatba hozó tanulmányát, melyet *Marbe*, a *Fort-schritte der Psychologie* szerkesztője, egyik legközelebbi számában ki-látásba helyezett, kíváncsian várhatjuk.

(Budapest.)

KORNIS GYULA.

D'Ovidio, Francesco: Versificazione italiana e arte poetica medioevale. Milano, 1910. Ulrico Hoepli. 8-r. 750 l. Ára 8 L 50 c.

Francesco d'OVIDIO szenátor, az összehasonlító romanisztika ny. r. tanára a nápolyi egyetemen, e vaskos kötetben azokat az 1868 óta írt s folyóiratokban, emlékkönyvekben megjelent dolgozatait gyűjtötte össze, melyek verstani és költészettani kérdésekre vonatkoznak. E dolgozatok egy része, például *Sul trattato De Vulgari Eloquentia di Dante Alighieri*, alapvető, s eredményei átmentek a philologiai köztudatba, más részük, ha nem is döntötte el véglegesen a sokszor igen bonyolult kérdéseket, új szempontjaival s a felhalmozott gazdag ténybeli adatokkal volt képes maradandó helyet biztosítani magának az irodalomban.

Az első értekezésben: *Dieresi e sineresi nella poesia italiana*, az olasz költőknek nagy gondot okozó diphtongusok metrikai értékéről szól. Nyelvtörténeti műveltség nélkül epen nem könnyű megállapítani, ha ugyan nem teljesen lehetetlen, hogy mikor számítandók a szó belsejében egymásmellé kerülő magánhangzók egy s mikor két szótagnak, s ebből magyarázható meg, hogy a helyes metrika ellen még egy MANZONI, egy MONTI vagy egy DE AMICIS is vét. Szerző a szószármaztatás alapján állapítja meg a dieresis, illetőleg sineresis szabályait; értekezése függelékeiben TOBLER francia verstanának idevágó fejtegetéseit ismerteti. A második dolgozatban azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy a *rozzo* és *pozzo*, *mezzo* és *rezzo* stb. szavak, melyek intervocalis *z*-je hol zöngés, hol meg zöngétlen, rimelhetnek e egymással s kimutatja, hogy DANTE, majd később ARIOSTO és TASSO gondosan elkerülték az ilyen rímeket, míg a XVI. sz. theoretikusai nem voltak ezen a merev állásponton s a kétféle *z*-t magukban foglaló szókat a gyenge rímek közé sorozták. Utóbb a rímelés e toscanai sajátossága mindinkább háttérbe szorult, s a XIX. sz. nagy költői a zöngés és zöngétlen *z* hanggal bíró szavakat minden lelkifurdalás nélkül rimeltették egymással. A harmadik értekezésben újra összefoglalja ez eredményeket s kiegészíti a *liquida* + *z* hangcsoport kétféle *z*-jének sorsára vonatkozó adatokkal. A függelékben *sozzo* sokat vitatott etimológiájáról szól s MEYER-LÜBKÉVEL szemben egy **succuus*-ból indul ki, a melynek a toscanai nyelvjárásban **socciot* kellett volna adnia s *sozzo* formában egy más dialektusból terjedhetett el a toscanaiában.

A *sull'origine dei versi italiani* cz. terjedelmes dolgozatban azon vélemény mellett tör lándzsát, hogy a *versus saturnius* ép úgy mértékes vers volt, mint a görögből kölcsönzött finomult formák. W. MEYER tanítását, a mely szerint a ritmikus verselés kialakulása

sémi hatásra vezetendő vissza, s a melyet legalaposabban RONCA czáfol meg, D'OIDIO is elveti s miként RONCA és RAMORINO, ő is magának a nyelvnek az átalakulásában látja a qualitativ verselés térfoglalásának fő-, ha nem is egyetlen okát. Az egész latin-román ritmika tulajdonképen a metrika lassú elfajulása s egyenest abból származott le. D'OIDIO a közfelfogással szemben tagadja az *endecasillabo* északfrancia eredetét, hanem a francia tízzótagú verstől független, párhuzamos fejleménynek tartja egy közös ősből. Bőven ismerteti, bár nem fogadja el THURNEISEN kétségkívül mesterkélt okoskodását, melylyel a tízzótagú verset a hexameterből igyekszik levezetni s azok véleményéhez hajlik (NIGRA, QUICHERAT, LITTRÉ s újabban LUBARSCHE, a kit d'O. nem említ), a kik a sapphói sorban keresik az *endecasillabo* (illetőleg *decasyllabe*) prototípusát, bár maga is elismeri a ritmikai ellenvetések komolyságát. Figyelemreméltó még a CARDUCCI időmértékes verseiről szóló tanulmány s az *Il Donato provenzale* cz. dolgozat, melyben azt bizonyítja be, hogy e nyelvtani kísérlet Olaszországban készült a XIII. sz. második felében. A *Donat proensal* írási idejét a dolgozathoz csatolt utóiratban GRÖBER és mások újabb kutatásaiból kifolyólag valamivel előbbre teszi. Könyve utolsó fejezetében *Il contrasto del Cielo Dalcamo* czímen négy különböző időben s helyen megjelent cikket egyesíti, melyekben ezen legrégibb olasz szerelmi vita-költemény eredetére, szerzőjére s értékére vonatkozó kutatásait foglalja össze.

A szépen kiállított munka nemcsak az olasz, hanem a francia és provençal nyelv és verstan középkori fejlődésére nézve is több becses adatot tartalmaz, s azokon a specziális területen, melyen a legtöbb kérdés mozog, a romanista sok használhatót talál D'OIDIO dolgozatai között.

(Budapest.)

GULYÁS PÁL.

Dr. Eduard Wechssler: Molière als Philosoph. Marburg, 1910. 4-r. 86 l. 2 M.

Rigal remek Molière-életrajzában olvassuk: «Bien des souvenirs philosophiques très précis sont épars dans ses pièces.» (I: 32.) Ez a megjegyzés is igazolja, hogy Molière bölcsészeti álláspontjának és látókörének a fürkészése nagyon is jogosult. Wechssler arra törekszik, hogy Molière világnézetét jellemezze: mit gondolt M. az élet értelméről, értékéről, az emberről és istenhez való viszonyáról? E kérdéssel már W. előtt foglalkozott P. Janet (*Revue des deux Mondes* 1881) és F. Brunetière (*Ét. crit.*, IV.). Janet M. elveiben a szigorú keresztény erkölcsiség álláspontját látja, míg Brunetière a renaissance természetbölcséletét. Janet kissé könnyelmű dolgozata s Brunetièrénak szellemes, de néhány téves felfogásról tanúskodó tanulmánya arra késztetik Wechsslert, hogy a tárgy mélyére nézzen. Megállapítja, hogy a renaissance-mozgalomra jellemző szabad gondolkodás, szabad akarat, függetlenségre törekvés és kényszermegvetés utat talál a M. műveibe is. Néhány találó vonással jellemzi a kort, melyben a költő élt: M. a század epikureizmusában és stoicizmusában erős ösztönzőkre talált. Az epikureista *Gassendine* M.-re tett hatását is igazolja néhány mozzanatban. Hangoztatja, hogy Montaigne híres könyvét és

Charron *De la sagesse*ét M.-nek ismernie kellett épen úgy, mint La Mothe Le Vayer bölcsészeti encyklopædiáját.

Wechssler három értékfogalom köré csoportosítja Molière világnézetét: a személyszabadság, a természetesség és az eszesen erkölcsös cselekvés elvei köré. Kiemeli, hogy Molière a családi szigorúság ellenében a szabad, felvilágosodott ifjúság védője. Behatóan vizsgálja M. műveiben a szabadságra igyekvő ifjúság és a fékezésre törekvő apai kényszer ellentétét. Észreveszi, hogy M. az emberi természetet jónak tartja. Kimutatja, hogy M. a *sequi naturam* elvében Charronhoz áll a legközelebb. Kielezi M. ellenszenvét minden mesterkélttség és czifrázkodás ellen. Az *okos természet* fajképeit jól látja M. vígjátékaiban. M.-nek az őszinteséget illető álláspontját a Charronéval veti össze. Így alkalma nyílik arra is, hogy M. vígjátékaiban a józan természetesség ellentéteivel: negédeseivel, udvari embereivel és vaskalaposával foglalkozzék. Ezúttal is különösen Ch.-ra utal. Kimutatja, hogy az *ἀταραξία*, a tranquillitas animi elve is érvényesül a *Tudós nők*ben. Kiemeli, hogy M. úgy, mint Charron és La Mothe Le Vayer a szenvedély fékezésének és a belátó ész vezető szerepének a jelentőségét többször hangoztatja. Nem feledi azt sem, hogy M. a természetes szenvedélyeket czélja szerint értékesíti, csupán mértéktelen túlcsapásukban s elfajulásukban rajzolja a komikumot.

W. Molière vígjátékaiban a szerelmi érzés gyengédségének és finomságának a rajzában a keresztény műveltség fuvaltatát érzi. Czáfolja Brunetièret, Lavisset és Perrenst, kik M. től egészen elvitatják a keresztény elveket. Hangoztatja, hogy Charron szerint eszmélkedik: a test jogait is követeli. Szigorúan utasítja vissza a *libertinage* vádját. Tárgya szempontjából tanulságosan fejtegeti a *Tartuffe*öt és *Don Juan*t. Szépen mutat arra is, hogy Descartesnek spiritualismusra hajló irányával M. épen nem rokonszenvezett (*Tudós nők*).

W. műve széles látókörről, nagy filozófiai műveltségről, beható tárgyismeretről tanúskodik. A Molière-irodalom legfrissebb termékeit is feldolgozza, így Rigal és Wolff jeles Molière-életrajzait. Fejtegetése a legtöbbször meggyőző. Legértékesebb eredménye bizonyára Charron és Molière életnézetközösségének a kimutatása. De könyvében feltűnő hiány a Molière-re vonatkozó összehasonlító irodalomtörténeti tanulmányoknak — élek a gyanupörrel — *szándékos* mellőzése. Ha W. Moland *Molière et la comédie italienne*jének, Martinenche *Molière et le théâtre espagnol*jának és Huszár *Molière et l'Espagne*ának komolyabb eredményeit mérlegeli, részben távlata szélesedett, részben eredményei módosultak volna.

(Arad.)

ELEK OSZKÁR.

Ulrich v. Wilamowitz-Moellendorf: Über das θ der Ilias.

(Sitzungsberichte der königlich preussischen Akademie der Wissenschaften; Berlin, 1910. 372—402 l.) Különnyomat.

Kipillantás az Ilias alakulására — a θ helyes(nek vélt) megértése látószögéből: cz volna e sokszorosán érdekes felolvasás teljesebb és helyesebb, tartalmát sejtető címe. E szerint szerző elsősorban annak bizonyítására törekszik, hogy a (már *H* 345. sornál kez-

dődő) *Κόλος μάχη* költője az *H* elejétől akart az *I* (*Αἰται*) és *K* (*Δολώνεια*) énekeken át a *A*-től az *H* párbajáig (322. s.) és a *A*-tól Patroklos haláláig terjeszkedő (feltételezett) régebbi eposzt akart a két meglevő külön énekkel (*I* és *K*) kibővíteni. Innen a *Θ* szerzőjének programja, melyet az *I* és *K* tartalmából folyó követelmény szabályoz: az achajok vereségét kell bevezetni, a mi e régi eposzban ismeretlen volt, de a külön énekeknek éltető talaja. — Ez az így kibővített, illetőleg kibővült «Ilias» nem tartalmazta a *T* (*Μήνιδος ἀπόρρησις*)-t s a mi ezzel szorosan összefügg: a *ὄπλοποιία*-t a *Σ*-ból, ezeket a részeket csak későbbi, goromba férczelés kötötte a velük ellenmondó Patrokleiahhoz. — (A *Θ* költője mindkét költeménycsoportot ismeri, de ez nem azt jelenti, hogy nem lehettek különálló alkotások, melyeknek tartalma részben még fedhette is egymást.) — A *T* egyébként fiatalabbnak mutatkozik a *Αἰται* külön énekénél; költője tanulni látszik az *I* szerzőjétől, bár ez éneket magát már azért sem vette fel költeményébe, mert az elbeszélést aligha kezdte oly messziről. — Maga az *I* (és *K*) különben nem «régi» énekek és nem engedik meg a feltevést, hogy az eposz valami összeillesztés útján keletkezett volna; cselekvés és jellemeik egy előbb készült «Ilias»-t feltételeznek és nem keletkezhettek sokkal a *Θ* előtt, melytől inkább a költői irány válsztja el őket. (400. l.)

A mi már most a *Θ* szerzőjét illeti, vague és könyvszagú földrajzi tudás, vérszegény inventio, határozatlan stílus (ősregi formák és neologizmusok keverése) és különösen: idegen versek felhasználása lehetetlennek mutatják, hogy a VII. századnál idősebb legyen. Ez a Homeros tehát csakugyan Archilochos és Terpandros kortársa (mint Theopompos a költőt tartotta) és a *Θ* egy Hesiodos utáni darab Ilias.

Nem vitatkozhatunk most Wilamowitz-czal; több elmélyedést és a vázolt út mentén kivillanó kilátások alaposabb mérlegelését igényelné. Csak a nagy elme egy hozzá méltatlan, bár érthető, gyengeségére mutatunk, mikor — ilyen in abstracto tapogatózásokban — (szerény véleményünk szerint) lehetetlen vizsgálati módnak mondjuk, hogy interpolációk sorok szerint való kiválasztásáig (v. ö. 399. l.), részleteknek éles elmeélel végletekbe menő kiberetválásáig bocsátkozik.¹⁾ Jól tudjuk: ez a régi lytikusoknál is oly hiba volt, mely hizelgő a hibásra: az éles ész túlmunkálkodása ez, de azért módszer szem-

¹⁾ Ilyen pl. a *fal* kérdése, melyre Wilamowitz igazán bámulatos észenergiát pazarol ([396] 397. l.) és módszertanilag ott marad, hol Lachmann és Kirchhoffot elhagyta a tudomány. Ha a feltevés csalókató szépségét el is ismerjük, kétkedve kell fogadnunk a csak látszólagos biztosságot, melyből ilyenféle megállapítások nőnek ki — igaz mag nélkül, esetünkben, hogy a *M* vitte be eredetileg a régi eposzban a falat, *mint novumot*; de ezt a *Θ* költője nem veszi észre, már előbb adottnak gondolja és nemcsak az árkot (a mi *K* ban is megvan) és a falat említi, hanem a falmotivumot ki is élezi (Hektorral gúnyoltatja a falat) és ezzel az előtt, ki az egészet átnézi és a falról előbb mit sem hallott, növeli a discrepanciát. Ezért is csakhamar egy másik rhapsod a *falépítés* beszúrásával akarta ezt kiküszöbölni, a mivel persze másféle zavarokat támasztott, mint ez az irodalomban közismert.

pontjából, mint minden felesleges plusz, épen a Homeros-kérdés történetében bizonyult nem kevésbé károsnak.

Viszont nem állhatjuk meg, hogy a kérdések kérdésében teljesen osztott felfogásának hangulatos zárószavait, az elmélkedés végső akkordját, eredetiben ide ne iktassuk «Wie sich das Einzellied, die Rhapsodie, die für den Vortrag in einem Zuge berechnet ist, zu dem Epos, das aus mehreren Rhapsodien besteht, historisch und als Kunstform verhält, wird sich finden, wenn *geduldige Forschung Schritt für Schritt in die Tiefe geht*. — — Die Analogien der Epik anderer Völker zeigen uns, was es alles geben kann: darin liegt ihr hoher Wert. *Was es bei den Joniern wirklich gegeben hat, können wir unmöglich anderswoher erfahren*; und wenn es bei den Griechen nur das gäbe, was auch anderswo zu holen is, so lohnte sich die Mühe nicht, ihnen die Lebensarbeit zu widmen.»

(Czepléd.)

MARÓT KÁROLY.

Dr. Johannes Kalitsunakis: Neugriechisch-deutsches Gesprächsbuch mit besonderer Berücksichtigung der Umgangssprache Berlin und Leipzig, 1912. [Sammlung Götschen Nr. 585.] — 100 l. K. 8-r. Ára 80 Pf.

Szívesen ismertetem e kis munkát, mert alkalmat nyújt arra, hogy gyakorlatilag világítsam meg azt a nagy ügyet, a melyről nálunk elég sok szó esik Pez Vilmos és Darkó Jenő közlései révén: értem a mai görög nyelvkérdést.

A kis könyv 97 lapon, 25 fejezetben akar képet adni a görög életben használatos, — mondjuk inkább: használható frázisokról. Ez a mérsékelt terjedelemnél természetesen csak részben volt megvalósítható. Fontosabb kérdés, vajjon az adott frázisok csakugyan használatosak-e mai görög földön s görög ajkon. Erről szó sincs. De nem is lehet, már csak a cím után ítélve sem. Ebben a könyvecsében az az átlagos népies görög, a *ρωμαϊός* világban kivétel nélkül mindenütt értett, a beszédben a helyi dialektustól könnyedén színezett nyelv, melyet K. is létezőnek vall «Umgangssprache»-jával, elsikkad az első helyről, mely őt, ha már máshol nem, beszélgetések könyvében mégis csak megilleti; egyszerűen «különös tekintettel» volt rá a szerző.¹⁾ «Uj-görög» itt nem az egyetlen ilyen, a nyelvtudománytól egyetlen jogosan ilyennek elismert népnyelv, hanem, úgy látszik, a *χαθαρεύουσα*, mi által e nyelvforma kétes dicsősége újabb tápot nyer, mint mindig, most is ok nélkül s az igazság és méltányosság rovására. Hogy az itt produkált vegyítés folytán egy elegy-belegy állott elő, csak természetes. A dologgal ösmerőst egyenesen kínosan érinti az ebből eredő sok fonákság, a melynek se szere, se száma. A kevésbbé ösmerős egy része talán örömmel fogja látni itt is, mint grammatikájában, a «mellékes» «*δημώδεις ἐκφράσεις*» zárójelek között, ritkán szabadon,

¹⁾ A «különös tekintet»-re méltatott apróságok között tagadhatatlanul kerül egy-egy csinosabb fordulat, különösen az *ἰδιώτης, φαγητὸν καὶ ποτὸν* (olv. *v* nélkül) s a *Παιγνίδια καὶ Χορὸς* fejezetekben; maga az utolsó rész csakis ilyeneket tartalmaz *Παροιμιαί, παροιμώδεις φράσεις, δημώδεις ἐκφράσεις* ezímen.

magukban, — tessék azonban elképzelni Thumb és Rhousopoulos tanítványainak zavarát! Még egyszer: ez a könyvecske nem újgörög könyv, csak összefoglalása a görögök közt örökké folyó, féltékeny nyelvtisztogatás egyik eredményének (ilyet írna nekünk, szinos, *δημοτικιστής*-eket is alig véve ki, a görög *λόγιος*-ok 90%-e, mindegyik a maga tudása és szájaíze szerint újgörögnek!) s ezért nem segíthetem nálunk szélesebb elterjedéshez, a mit tennék szíves *χαλῶς ὀρίσατε* kíséretében egy ha még oly kicsi is, de helyes, igazán «újgörög» könyvecskével. Azért nem állítom, hogy az esetleg felkeltett vagy úgy is meglevő érdeklődés nem nyer egy s más ponton kielégülést, akár helyenként hasznos okulást a tudnivalóság is, — azonban, ismételtén hangsúlyozom, csakis a fent kifejtett szempontok figyelembevételével, lépten-nyomon javítások alkalmazásával. Ily nemű gyakorlat végzésére átdolgozása nem is oly érdektelen, — sőt egyenesen eredményes.

(Budapest.)

CZEBE GYULA.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1912 nov. 13-ikán *felolvasó ülést* tartott, melynek tárgyai voltak:

1. *Szigetvári Iván*: A latin kiejtés reformja Franciaországban.
2. *Husztai József*: Diderot és Terentius.

A felolvasó ülést *választmányi ülés* követte, melyen Heinrich Gusztáv elnökle alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Hornyánszky első titkár, Császá, Láng szerkesztők, Binder, Bleyer, Cserép, Förster, Incze J. Karl, Kempf, Kuzsinszky, Némethy, Székely, Vári, Vértesy, Zlinszky vál. tagok és Papp második titkár, mint jegyző.

1. A pénztáros jelentése szerint bevétel 15670-97 K, kiadás 10753-12 K.
2. Új rendes tagok: Kräutler Ferencz, főreáliskolai tanár, Borbély István, unit. főgimn. tanár, Gesztesi Gyula, áll. főgimn. tanár (aj. Császá). — Új rendkívüli tag: Komlós Aladár tanárjelölt (aj. Magyar).

3. A jelölő bizottság tagjai lettek Hegedüs István elnökle alatt: Bleyer, Császá, Hornyánszky, Láng, Némethy, Papp, Vári.

4. A választmány elhatározza, hogy a Budapesti Egyetemi Körnek s a kolozsvári tanárjelöltek segítő egyesületének az Egyetemes Philologiai Közlönyt ingyen küldeti meg.

— Három dissertatio. A múlt héten elolvastam három budapesti doktori dissertatiót, melyeket kár volna komolyan bírálgatni. De egy-két szót mégis megérdemelnek, hölgyek lévén szerzőik, már csak udvariasságból is.

1. *Botond, írta Mellinger Kamilla, 52 l.* Szerző kiír krónikáinkból minden részletet, mely Botondra vonatkozik; azután keresi a monda eredetét, illetőleg történeti és mondai elemeit. E czélra föllépteti Boto grófot (Aurai Ekkehard krónikájából, melyre már Marczali figyelmeztetett),

azután Wilhelm és Poth német vezéreket, továbbá Lébéni Poth lovagot, a kit Kézai szerint más néven Ernesztnek, neveztek, és Boleszláv lengyel herceget; ez alapon bőven szól a német Ernő herceg-mondáról, belekeveri a Kurzibold-mondát is, és az eredmény? Az eredmény semmi: «A magyar Botond, a lengyel Boleszlav és a német Poth Erneszt mondai egybeforrása vezet a Botond-monda teljes kialakulására» (38. l.). De hogyan? A dolgozat oly zavaros, oly módszertelen, hogy az olvasó minduntalan elveszti a fonalat, melyet a szerző is hamar elvesztett. Ily dolgozatnál mindenek előtt tudnunk kell, hogy mit akarunk kifejtetni és bebizonyítani, esetleg hogy Botond voltakép a német Poth. De az eredménnyel kutatásaink alapján eleve tisztában kell lennünk, mielőtt tollhoz fogunk, különben oly dolgozat jön létre, mint ez a «Botond», mely csupa homály, csupa khaosz, és végül valóságos eredmény nélkül záródik le. Az Ernő hercegről szóló hagyománynak terjedelmes tárgyalása, úgy látszik, csak arra való, hogy az értekezés terjedelmesebb legyen. Pedig két lapnyi világos fejtegetés és tíz sornyi világos eredmény (akár helyes akár nem) százszorta többet ér, mint megemésztetlen anyagnak összehordása.

2. *Az érzelmes tündérvjáték. Raimund hatása a magyar drámaíróadalomra.* *Irta Nicolini Eugénia, 62 l.* Ez jóval világosabb dolgozat, mely nem is záródik le eredménnyel nélkül. Szerző Raimund életének és költészetének tárgyalása után (bovezetésül szolgál «A tündérvjáték rövid áttekintése») felsorolja azokat a magyar írókat, a kire Raimund (szerinte) hatással volt. Ezek: Csokonai Vitéz Mihály, Vörösmarty Mihály, Munkácsi János, Balogh István, Nagy Ignác és Gaál József. Ez magában véve helyes, noha a részletek elég kifogásosak; de az anyag feldolgozása furcsa, sokszor neveltséges. Már Raimund életrajza szükségtelen, de mit mondjunk szerzőnek további eljárásához, hogy pl. elmondja Vörösmarty életrajzát és «rövid áttekintésben» tárgyalja «drámaírói működését», pedig fejtegetéseinek egyetlen tárgya «Csongor és Tünde»? Később is elmondja minden ide sorolt magyar írónak életrajzát és kérdéses művének hosszadalmas tartalmát (még «Csongor és Tündeét» is). Szerző úgy ír, mintha sohasem látott volna ily jellegű irodalomtörténeti tanulmányt, melyből pedig könnyen megtanulhatta volna, hogyan kell ilyen természetű kérdést feldolgozni. És naiv nemcsak rendszere, naivak fejtegetései is. De szorgalma elismerést érdemel és egyes megállapításai becsek. «Rövid összefoglalás» (61. l.) cím alatt az olvasó természetesen a magyar tündérvjáték összefoglaló jellemzését, esetleg önálló, nemzeti vonásainak kiemelését várja. E helyett szerző azzal az egészen új felfedezéssel lép meg, hogy régebben a magyar színpadokon sok idegen darabot adtak, újabban azonban több az eredeti magyar alkotás. De még ezt a magától értetődő igazságot sem vonatkoztatja a magyar tündérvjátékokra — mire való tehát?

3. *Petőfi a szerbeknél, írta Polt Vladislava, 50 l.* E dolgozattal szerző igazi hálára kötelezte le a magyar közönséget, mely csak most tudja meg, hogy a szerbek is mennyire felismerték Petőfi nagyságát, hogy jeles férfiak mily lelkesedéssel ültették át munkáit (legalább részben) szerb nyelvre, és hogy Petőfi egyes dalai még a szerb nép körében is mily népszerűsége tettek szert. A legjelesebb és legbuzgóbb szerb Petőfi-fordítók Zmaj-Jovanovics János, Brancsis Blogoje és Popovics Milán; de fordítottak Petőfiből Popovics Dömötör, Márics Sándor, Sztrájc György, Zsivojnovics János, Tyirity Iván és sokan mások is. Ezen fordítók jellemzésével és munkájuk méltatásával igaz érdemet szerzett szerzőnk, a ki egyúttal Petőfi költészetének lelkes bámulójaként mutatkozik be. Nem igen mond újat a nagy magyar költőről, de annál forróbb, a mit róla mond. Dolgozata így sok helyütt inkább a lelkes «élogé» hatását teszi, mint a tudományos értekezését, pedig, ezeket a sallangokat nem tekintve, valójában tudományos dolgozat, mely szerzőjének becsületére válik. h.

— Német szótáriróadalom. A német nyelvészetnek egy ága sem mutat az utolsó időben oly gazdag termést, mint a szótáriróadalom: egyaránt serény munkásság folyik a szöfejtő, a nyelvkinés egyes korszakait vagy egyes köreit felölél lexikográfia és a tájszótárirás terén, s majdnem mindenütt figyelemremélő új jelenségekről vagy régibb műveknek jelentős átdolgozásairól számolhatunk be.

A közös germán szókincsnek etymologikus szempontokból való összeállítását adja Fick nagy művének, az indogermán nyelvek összehasonlító szótárirának új kiadásban megjelent 3. kötete, melyet Hjalmar Falk közreműködésével Alf Torp bocsátott közre (*Wortschatz der germanischen Sprachen*. Göttingen, 1909. 14 M.) A könyv régi terjedelme felével növekedett meg ez új kiadásban, s az átdolgozók azon voltak, hogy a munkát a mai tudományos színvonalra emeljék. Kár, hogy e mellett nem tudták egészen megszabadítani némely régi, úgy látszik szinte szervi hibájától: az anyag külső elrendezése, a szanszkrit betűsor követése — a miből a részletekben eltérés is van — megnehezíti a könyv használatát; hibáztatni kell, hogy germán gyökereket konstruálnak (*et-, ku-, tuh-, pleh* stb.), de ez az eljárásuk sem következetes (pl. *hajjan* és *haben* 71. l.) s talán a legnagyobb baj, hogy nem mindig jártak el szigorú kritikával és tartózkodással annak megítélésében, mily alakot lehessen igazán germán ősnyelvieknek tekinteni. — A gót nyelv etymologiai szótárirát Feist írta meg (*Etymologisches Wörterbuch der gotischen Sprache*, Halle, 1909, 12 M.): ez a könyv helyébe akar lépni egyrészt Feist egy régibb ilyenmű művének, másrészt Uhlenbeck gót etymologiai szótárirának. Ezekkel szemben az új munka egészben véve kétségkívül haladást jelent, a részletekben azonban nem mindig kifogástalan s szembetűnő az a hiánya is, hogy az egyes szók etymológiáinak irodalmát nem közli. Ez a hiánya megvan a német nyelv etymologiai szótárirának, Kluge széles körökben ismeretes könyvének is, mely nemrég hetedik kiadásban jelent meg. (Friedrich Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 7. verbesserte u. vermehrte Auflage. Strassburg, 1910. 9 M.) Ez az új kiadás is tetemesen bővült: tulajdonképeni szótárir része 70 lappal gyarapodott; sajnálatos, hogy e helyett elmaradt a német szókincs kronologikus egybeállításá és az idegen szók indexei. Kluge számos új cikket közöl ez új kiadásban s a régiek közül is sokat átdolgozott vagy új adatokkal egészített ki. Alkalmadtán figyelembe vett újabb szöfejtéseket is, a sok helyt felburjánzó merésznél merészebb etymológiákkal szemben azonban gyakran nagyon is megokolt tartózkodást tanusított. Kluge könyvének különben — a mint folyóiratának, a *Zeitschrift f. deutsche Wortforschung*-nak, legújabb (1912 aug.) füzetéből értesülünk (137. l.) — nyolczadik kiadására sem kell nagyon hosszú ideig várnunk. — A német szöfejtés főbb eredményeit dióhéjban adja Loewe könyvecskéje (*Deutsches Wörterbuch*, a Göschel-féle gyűjteményben, Leipzig, 1910.), mely sok helyt Klugeval szemben is önálló felfogást tanúsít s egészben véve megbízható és ajánlható.

A német nyelv régibb korszakaira vonatkozó szótárirás terén aránylag gyérebbe a termelés, főképen egy teljes ófelnémet szótár hiánya nagyon érezhető. A meglevő középfelnémet szótárak adatait kiegészíti F. Jelinek könyve (*Mittelhochdeutsches Wörterbuch zu den Sprachdenkmälern Böhmens u. der mährischen Städte Brünn, Iglau u. Olmütz.*, Heidelberg 1911), az újfelnémet nyelv első századainak szókincsére vonatkozik A. Götte *Frühneuhochdeutsches Glossar* (Bonn, 1912) cz. szöjegyzéke. A legbehatóbb szótáriró munkásság természetesen főleg a mai irodalmi nyelv szókincsének feldolgozásában mutatkozik. Az ilyenmű tudományos jellegű szótárak közül első helyen a Grimm testvérek nagy szótára (*Deutsches Wörterbuch*) emlíendő, mely a múlt század közepén indult meg, eddig azonban még mindig befejezetlen. Az 1911-iki poseni philologus-gyűlésen beteresztett jelentés szerint jelenleg 15 főmunkatárs és közel száz gyűjtő dolgozik a G-vel és a S-Z-vel kezdődő szókat tartalmazó köteteken; a gyűjtést 1908-ban egy

gyűjtőközéppont felállításával részben újjászervezték (l. *Zeitschr. f. deutsche Philologie* 43: 450). A szótár e nagyarányú munkásság mellett is csak lassan halad előre a befejezése csak az évek hosszú sora múlva várható: a késedelmezés egyik oka az anyagi eszközök elégtelen volta; mindenesetre különös, hogy a hatalmas és gazdag német birodalomban ily elsőrendű nemzeti vállalkozás nem részesül kellő támogatásban. A nagy munkáról különben megindulása óta sok bíráló megjegyzés hangzott el s újabban is elég gyakoriak ép a nyelvész-körökből eredő kifogások és panaszok. A szótár két kiváló dolgozótársa, Bahder és Wunderlich hosszabb válaszolt elégedetlen bírálóinak (*Zeitschr. f. deutsche Wortforschung* 9: 77); rámutattak a nehézségekre, a melyekkel küzdeniök kell s egyebek közt megjegyezték, hogy a panaszoknak részben az az igazi oka, hogy a tudományos munkásság mindinkább specializálódik s a kutató mind apróbb részletkérdésekre nézve kíván felvilágosítást: »Man sucht im Wörterbuch nur noch den winzigen Bruchteil, der einem gerade anliegt, und ärgert sich, nicht etwa wenn man das Gesuchte nicht findet — nein schon, wenn anders noch daneben steht» (id. l. 80. l.).

A német nyelv kisebb terjedelmű, de tudományos színvonalon álló szótárai közül a három legfontosabb, a Heyne-, a Paul- és a Weigand-féle az utóbbi években valamennyi új kiadásban jelent meg (Moriz Heyne, *Deutsches Wörterbuch*. 2. Aufl., Leipzig, 1906; három kötet, egyenként 10 M. — Hermann Paul, *Deutsches Wörterbuch*. 2. Aufl. Halle, 1908: 10 M. — Fr. L. K. Weigand, *Deutsches Wörterbuch*. 5. Aufl., herausg. v. H. Hirt. Giessen, 1910., 2 kötet. 20 M.). Ezek közül az első kettő egészben véve megtartotta régi sajátosságát (v. ö. *Nyelvtud. Köz.* 28: 200), a nyelvi anyag mennyiségét tekintve, Heyne szótára felülmúlja a többi kisebb terjedelmű szótárt, míg Paul szótárát főleg a jelentésváltozások és jelentésárnyalatok gondos megállapítása teszi értékké. A harmadiknak, a Weigand-féle szótárnak új kiadása gyökere-sebb változást tüntet fel. Az átdolgozást Bahder és Kant kezdték meg és Hirt fejezte be. Az átdolgozók a régiek mellett új forrásokból is merítettek, sok tájszót vettek fel, mind nagyobb szabatságra törekedtek s a mennyire lehetséges, pontosan megállapították a szavaknak vagy egyes jelentéseiknek az irodalomban való első előfordulását; ez utóbbi a Weigand-féle szótárnak tudvalevőleg régebben is egyik értékes sajátága volt. A szótár megadja az egyes szavak etymológiáját is, s ebben a tekintetben az új kiadásban sok az újítás, a mi Hirt kezére vall. Itt azután nincsen hiány »modern» szófejtésekben, főleg a Hirt saját etymológiáiban: egy pár nagyon merész szövegyeztetésről, a melyet *Etymologie der nhd. Sprache* cz. művében (1909) feljegyzett (pl. *Magen*: σμαχος, 128. l.) itt lemondott ugyan, de azért itt is kockáztatja pl. a *blau* és *μελας* (l: 247), a *Milch* és *lac* (2: 183) egybevetését. A szótár nem ad az írókból való idézeteket s a jelentéstejlődést nem mutatja ki olyformán, mint pl. Paul szótára, viszont az idegen szókat jóval nagyobb mértékben öleli fel, mint ez vagy a Heyne-féle szótár. — Új kiadásban (Wülfing átdolgozásában) jelent meg Sanders *Handwörterbuch der deutschen Sprache* cz. munkája is (8. kiad., Leipzig, 1910, 8 M.); az átdolgozás kétségkívül javára szolgált a könyvnek, mely régibb alakjában tudományos szempontból nem volt egészen kifogástalan.

Míg a most említett szótárak a német irodalmi nyelv szókincsét lehető teljesen igyekeznek bemutatni, más szótárak kisebb körre vagy a nyelvnek csak bizonyos oldalára szorítkoznak. Ezek közül igazi hiányt fog pótolni H. Schulz megjelenőben levő, 40 ívre tervezett *Deutsches Fremdwörterbuch*-ja (Strassburg, Trübner; eddig 4 füzet, a *Kampagne* szóig), mely a tudományos követelményeknek megfelelőleg, történeti alapon tárgyalja a német nyelv idegen elemeit. A német szavak kiejtését mutatja be Viëtor *Deutsches Aussprachewörterbuch* cz. terjedelmes műve (Leipzig, 1912., 12 M.), a mely figyelemmel van az idegen szókra, egyes helynevekre és személynévekre is; a kiejtést az *Association phonétique inter-*

nationale némileg módosított írásmódjával jelöli. Egyes osztályok vagy foglalkozások szókinsését, az ú. n. *Standessprachen* egyikét-másikát mutatják be Klugenak a hajósnyelvről szóló nagy műve (*Seemannssprache. Wortgeschichtliches Handbuch deutscher Schifferausdrücke älterer u. neuerer Zeit*. Halle, 1911, 30 M.) és A. Schirmer *Wörterbuch der deutschen Kaufmannssprache* (Strassburg, 1911, 6-50 M.) cz. könyve, mely a kereskedelem szókinsését tárgyalja nyelvtörténeti alapon.

Alapos munkásság folyik a német nyelvjárások szókinsének feldolgozása terén is. A felsőnémet nyelvjárások közül az elszászinak szótára néhány évvel ezelőtt fejeződött be (Martin und Lienhart, *Wörterbuch der elsässischen Mundarten*. Strassburg, 1907. két kötet, 52 M.). Befejezetlen még a svájci német tájszótár (*Schweizerisches Idiotikon*), mely ezelőtt három évtizeddel indult meg s most az S betűt tárgyaló hetedik kötetnél tart, és H. Fischer sváb szótára (*Schwäbisches Wörterbuch*) mely körülbelül egy évtizede van megjelenőben, s melynek legutóbb kiadott 39. füzet a Korn szóval való összetételeket tárgyalja. Hogy a felső német nyelvjárások feldolgozása teljessé váljék, a bécsi és müncheni akadémiák nemrég egy osztrák-bajor szótárnak együttes kiadását határozták el, a minek megvalósítása azonban kétségkívül legalább is egy-két évtized munkája lesz, ezen a téren tehát mint összefoglaló nagy szótár egyelőre csak Schmeller ismeretes műve, a *Bayerisches Wörterbuch*, van rendelkezésünkre; ennek ép most hirdeti új lenyomatban való közrebocsátását a müncheni Hugendubel kiadóczég (a két kötetes mű ára 80 M. lesz). Megjelenőben vannak ezeken kívül egyéb német nyelvjárások szókinsét felölölő nagy szótári munkák: a felsőszász és érczhegységi nyelvjárások szótára (K. Müller-Fraureuth, *Wörterbuch der obersächsischen u. erzgebirgischen Mundarten*; eddig 4 füzet a hören szóiig) és az 1908-ban megindult erdélyi szász szótár (*Siebenbürgisch-sächsisches Wörterbuch*), melyen Schullerus, Hofstädter és Keintzel dolgoznak (l. erről bővebben *Nyelvtudomány* 2 : 2 és 3 : 192.).

Látnivaló, hogy a német szótárírás minden körében élénk munkásság és tökéletesedésre való törekvés észlelhető. Ez a törekvés főképp az irodalmi források alapos kiaknázásában, az adatok szigorú értékelésében, a nyelvtörténeti elvnek mind hathatósabb érvényesülésében s a jelentésfejlődés finomságaira való gondos ügyelésben nyilvánul. Mindehhez újabban az az igyekezet is járul, hogy a kultúrtörténet és a nyelvtörténet között minél elevebb kapcsolat létesüljön : ez a mindenképpen helyeslendő törekvés kétségkívül termékenyítő hatással lesz a szótáriródlom jövődő fejlődésére.

(Budapest.)

PÉTZ GEDEON.

— Válasz Schmidt József bírálatára. E bírálatra még alkalmam lesz rátérni. Egyelőre csak a prioritás-elvitatás és «feledékenység» vádjára óhajtanék reflektálni. Ennek a bántó, folyton ismétlődő vádnak a *valóatlanságát* nem tudom másképp bizonyítani, minthogy ide iktatom a *valóságot*. A fejlődéstörvényem¹⁾ megállapítása után *rögtön*, őszinte becsületességgel, fejtem ki azt, a miben Jespersennel egyezem, azt is, a miben különbözöm (26—27. lapokon): «A „Bequemlichkeitstheorie“-ban uralkodó alapeszmét tovább fejlesztette Jespersen, a kiváló dán nyelvtudós. Ő már nagy szerepet juttat a nyelvek kialakulá-ában a fiziológiai ökonomia mellett a pszichikai ökonomiának is. Ő is úgy látja, hogy a nyelvek az energiamegtakarítás irányában fejlődnek. Szerinte az analitikus modern nyelvek haladást jelentenek a szintetikus nyelvekkel szemben. Így pl. a latin :

¹⁾ Csak röviden jelzem, hogy e törvényt egészen világosan az utolsó évtizedben kialakult fejlődés-filozófiából és az activistikus tudomány-elméletből vezetem le. Onnan a lényeges eltérés Jespersennek a régi pozitivizmus alapján álló és tisztán ténykonstatáló fejlődéstörvényétől, mely az energiaforrást nem keresi és a fejlődés *okát* nem kutatja.

cantaveram et saltaveram et luseram et riseram mondatban a nyelv szerkezeténél fogva kénytelenek vagyunk a plusquamperfectum és az I. személy jelét újból és újból ismételni. Ez feleslegessé válik az angolban: I had sung and danced and played and laughed; éppígy a németben: Ich hatte gesungen, getanzt, gespielt und gelacht. Így hát megtakarítottunk három időjelzőt és három személyjelzőt. Ez tény. De az *energiamegtakarítás* csak egyik nyilvánulása a fejlődést okozó erőnek. Hogy milyen fajtájú ez az erő, hogy mi teszi lehetővé ezt a megtakarítást, hogy hol kell keresnünk az energiát, mely a beszélő fiziológiai és pszichológiai munkáját átvette, mind-ezekre a kérdésekre az eddigi elméletek nem adták meg a választ; a nyelvfejlődést nem magyarázták okszerűen. Azt hiszem, hogy elméletemmel megadtam a magyarázatot. A fenti példákban a római ember *mint beszélő* mindig újra és újra kifejezte azt az asszociációt, mely a *mult* és az I. szem. fogalma és a megfelelő morfémák között végbement. Az angol és a német ezt a viszonyt csak egyszer fejezi ki és a megértőre bizza, hogy ezt az asszociációt a mondat további folyamán elvégezze. Csak akkor érthetjük meg igazán a morfémák pusztulását, ha felfedeztük azt az energiát, mely a pusztuló morfémák funkcióit átveszi. *És ez az energiaforrás a megértő tudatereje, mely összetevődik az előző tudattartalomból és a logikai munkából.*

Lehet-e összintébben eljárni? Részletesen megvitatom Jespersen tételét, megmagyarázom azt, analizálom az ő saját latin példáját, ugyanazon a példán megvilágítom az én felfogásomat. De a referens *nem ellenem vét*, a mikor a «feledékenység» (értsd plagium) minden áron való feltűntetésére *csak annyit* mond: «Egy alkalommal a szerző maga is elismeri *Jespersen* prioritását — ebben az alakban: „ő is látja, hogy a nyelvek az energia-megtakarítás irányában fejlődnek” (p. 26). «De az *energiamegtakarítás* — teszi hozzá — csak egyik nyilvánulása a fejlődést okozó erőnek. Csak akkor érthetjük meg a morfémák pusztulását, ha felfedeztük azt az energiát, mely a pusztuló morfémák funkcióit átveszi. És ez az energiaforrás a megértő tudatereje.» Még ha *csak annyit* mondtam volna Jespersenről, még akkor sem jelenti ez az átvétel elismerését. Lényeges-e az a külömb-ség, vagy sem, az vitatható, de ezt a plagium vádjá érdekében semmis-nek tekinteni még az akadémiai nyelvtudomány védőjének sem szabad. Bár a Jespersennel való e részletes kimagyarázás felmenthetett volna a további egymásmellé- vagy szembeállításától, mégis a 100. l. *isméltem* Jespersen fejlődéselveit, idézem és magyarázom törvényét: «Jespersen összehasonlítva a régi és modern képzésmódot, levonja az ő fejlődéstörvényét: „*The evolution of language shows a progressive tendency from inseparable irregular conglomerations to freely and regularly combinable short elements*” (a nyelvek fejlődése oly irányba történik, hogy egybeforrat szabálytalan konglomerációk idővel lazán és szabályosan kapcsolható rövid szóelemekké változnak)» és még 12 sorban a törvény magyarázata e befejezéssel: «Itt még egyszer hangsúlyozom, hogy a nyelvfejlődés lényege a halló tudaterejének megértő képességének felhasználásával történik.» De hogyan vál-dolhatna a mélyen t. referens «feledékenységgel», ha erről a passusról tudomást venne. *Annyira nem vesz tudomást, hogy ezt a Jespersen-féle fejlődéstörvényt, melyet úgy, a mint fent látható, feltűnően, cursive, angolul és magyarul, szóról-szóra közölök és kifejtök, ugyanazt a törvényt — mon-dom — Schmidt József a feledékenység vádjának igazolására reám idézi — Jespersen könyvéből!*

Igaza van a referensnek: «Útaink szétválnak: you that way, I this way.» *Éz úton* nem fogunk soha találkozni.

(Budapest.)

KAIBLINGER FÜLÖP.

— Viszonválasz Kaiblinger F. válaszára. Kaiblinger úr munkájának beható méltatására azzal felel, hogy egyelőre csak «a prioritás-

elvitatás és feledékenység» vádjára óhajt reflektálni. Insultussal és insinuatíóval megszerzett reflektálása azonban részben directe megerősíti állításait, részben a dologra nem tartozó szélmalom-harcz.

Mit állítottam, mit bizonyítottam?

A mi a *prioritást* illeti, állítottam, hogy a szerzőnek ú. n. «értékmérő» formulája Jaspersen gondolatainak műhelyéből való. Ez az «értékmérő» a következő: «Az a kifejezésforma jobb, mely a folyékony megértést *kevesebb pszichikai és fiziológiai erővel eszközözi*» [p. 25]. Kérem e formulával összevetni Jaspersen-citatumaimat [EPhK. 36: 798—799] és a szerző által a művéből most idézett helyet: «Ő [t. i. Jaspersen] már nagy szerepet juttat a nyelvek kialakulásában a *fiziológiai ökonomia mellett a pszichikai ökonomiának is*. Ő is [!] úgy látja, hogy a nyelvek az *energia-megtakarítás* irányában fejlődnek». Az «értékmérő» tehát *letagadhatatlanul J. becsületes tulajdona*. Ez egy. Állítottam továbbá, hogy a szerző fejlődéstörvénye nem más, mint Jaspersen törvényének átjátszása a pszichologia terére [l. c. 801.]. A szerző már munkájában [p. 95], kikottyantotta, hogy *fejlődéstörvénye és az «értékmérő» azonos* [cf. l. c. 801.]; most pedig rádupláz erre a beismerésre, mikor ezt mondja: «*e törvényt [J. fejlődéstörvényét!] egészen világosan az utolsó évtizedben kialakult fejlődés-filozófiából és aktivistikus tudományelméletből vezetem le!*» Mintha egy idegen gondolat a sajátommá válnék azzal, hogy «*levezetem*» vagy bármiképpen megtalpalom! Hogy a szerző másképen formulazza J. törvényét, az a *prioritás* kérdésében absolute irrelevans: *cucullus non facit monachum*. Az új formula és a deductio az övé, a gondolat Jaspersené marad. A szerző prioritása tehát felette illusorius, inkább jámbor csudalom [l. c. 801.]. Mindezek megállapításához nem is kell akadémiai nyelvtudomány, csak egy kevés sütni-való.

A mi a *feledékenységet* illeti, mindenekelőtt megjegyzem: csak a szerző tulajdonítja nekem azt, hogy directe tudatos *plágiummal* vádolom őt. E terminus használatától tudatosan tartózkodtam — nemcsak azért, mert lehetnek és vannak szórakozottságból és feledékenységből származó nem-tudatos reminiscenciák, a melyek a plágium fogalmát nem merítik ki, hanem azért is, mert *gondolatok* elplagizálását «*schwarz auf weiss*» *kimutatni* tudvalevőleg csaknem a lehetetlenséggel határos. Ha persze K. úr plágiumban akar elmarasztalódni, ez az ő dolga. A mi tehát a feledékenységet illeti, ez terjedelmesen meg van okolva [l. c. 799]. Nem igaz, hogy én a feledékenység minden áron való feltüntetésére csak *ennyit* mondok: «Egy alkalommal a szerző maga is elismeri J. prioritását» etc.: az idézetek egész sorozata mutatja, hogy K. úr állítása *diametris* ellentétben van az igazsággal. E szerencsétlen nyilatkozat után K. úr *egyéni integritása* érdekében kell őt a feledékenység vádjában elmarasztalni.

Mindkét rendbeli vádam tehát nem hogy *valótlanság* volna — a mint K. úr megfontolatlan vakmerőséggel mondja — ellenkezőleg szintiszta igazság, a melyből a legdesperáltabb rabulistika sem fog egy jöttát is elvenni. S mi az már most, a mit a szerző a tények e lesújtó erejével szembe-szegez? Lényegében véve két idézet, a melyekkel igazolja, hogy ő «*öszinte becsületességgel*» fejt ki azt, a miben Jaspersennel egyezik és tőle különbözik. Mi közöm nekem ehhez?! *Hol állítottam én ennek az ellenkezőjét?* Es hogyan mentse meg őt ez a két idézet, mikor *feledékenysége* éppen abban áll, hogy a Jaspersen-féle ductus messze túlnegy e két idézet körének és tartalmának határán?! Csattanós illusztrációja ennek az a tragikomikus malheur, hogy válaszában — van Nemesis! — újra beleesik inkriminált hibájába, a mikor t. i. azt mondja, hogy ő Jaspersen saját latin példáját *analizál*ja. Ki analizál? Hát bizony maga Jaspersen analizál! Cf. «The Latin cantaveram amalgamates three ideas into one indissoluble whole; but in the English I had sung the elements are analysed, so that you can at will accentuate the personal element, the time element, or the action [Progr. 25; v. ö. még *cantavisset* elemzését; l. c. 346]. Miben áll tehát a szerző analízise? Csak nem abban, hogy az angol példákat németre fordította? — Az a

kérdése tehát: «Lehet-e őszintébben eljárni?» — fakadhat becsületes pathosból, de a feledékenység tényén semmit sem változtat.

A válasz homályos befejezése ép oly futilis, mint frivol. Előadom a tényállást. A szerző egy helyen ezt mondotta: «Hogy a latin és német nyelvek deklinációi a rendszertelenség mintaképei, azt — *úgy hiszem* [!] — *sikerült* [!] egy fejezetben bebizonyítani» [p. 92]. Ebből a fogalmazásból minden gyanútlan olvasó azt fogja kiolvasni, hogy a *flexio rendszertelenségének nagy gondolatát a szerző fedezte fel és mutatta ki*. Erre mondottam recenziómban [p. 799]: «Hogy a régibb idg. nyelvek grammatikai rendszere rendszertelenség, az a *legszelebb körben ismeretes régi gondolat*, a mely lépten-nyomon felbukkan [l. Nyelvtud. III. 96] — nevezetesen *Jespersen* könyvében is» — a honnan aztán *három* helyet idézek [Progr. 76, 122, 127]. Ezek egyikéről [Progr. 127] mondja most a szerző, hogy hiszen ezt ő maga is közli [l. c. 100]. Micsoda finta! *Közi ám, de nem a 92. lapon, a hol a contextus követeli, hanem alább a 100. lapon, a hol már a kérdéses gondolatnál abszolúte semmi összefüggés nincs!* Ez pedig csakugyan az, a mit bizonyítani akartam — t. i. bosszantó feledékenység. Das ist des Pudels Kern! K. úr tehát megint másról beszél, mint Bodóné, mikor a bor árát kéri, s ráadásul elég vakmerő azt a gondolatot szuggerálni, mintha én *el akartam volna titkolni* [cui bono?], hogy a kérdéses J.-idézet nála is meg van. Ez a csunya insinuatio, a melylyel K. úr *κακοῦ ἀλεξιτρονίου τρόπον ἀποτηδύσας* triumfálni akar, engem nem érinthet, de szerzőjét kvalifikálja. Egy másik lappangó insinuatio ellen, mintha én *csak az o könyvből ismertem volna meg ezt a J.-féle helyet*, szolgáljon védelmemre az a körülmény, hogy ez a passus J. könyvében *szembeszökő módon nagy kezdőbetűkkel van szedve* [THE EVOLUTION etc.] s így semmi esetre sem kerülhet ki oly ember figyelmét, a ki kevésbbé szembeszökő helyeket meglátott és tucatszámra idézett [v. ö. recenziómon kívül Nyelvtud. III. 89, 90, 92—95, 102, 252. IV. 23, 28—30, 117, 120].

Utaink ezek után természetesen *még inkább* szétválnak. Ha K. úr nem akar az én utamon járni, ez az ő dolga. A mi csekélységemet illeti, érzem és tudom, hogy recenziómban egy vonalnyira sem siklottam le az ethos útjáról, s e részben is nyugodtan várom az ítélni hivatottak ítéletét. Egyet azonban már ettől függetlenül is meg kell tennem: mivel K. úr már a kezdetek kezdetén insultussal és insinuécióval argumentál, én a további diskusszió kötelessége alól feloldottnak érzem magamat s vele ebben az életben többé szóba nem állok.

S. J.

Ezzel a vitát az EPhK.-ben berekesztjük. Szerk.

— Válasz Benigny Gyula bírálatára. (EPhK. 1912. nov. 807—809. lk.) 1. Az előszóban nem azt jelzem, hogy művem «nagyreszt fordítás akar lenni». Ezt a bíráló adja tollamra. Forrásaim szabad fordításából csak az elfogadható adatokat használtam fel, a hézagot több külföldi és hazai forrással pótoltam. Meringer művére e részben ritkán volt szükségem. A bibliográfiát, az indogermán nyelvágak bővebb ismertetését Hirt műve «óvatos» felhasználának köszönhetem (3—4. lk.). Nb. bíráló tévedését elkerülhetette volna, ha elolvassa Meringer és Hirt idézett művét és összehasonlítja értekezésem első két nagyobb fejezetével: meg fog győződni, hogy művem nagyreszt nem akar fordítás lenni. De ez csak félreértés lehet. — Bírálóm először a «Nyelvosztályozás» cz. fejezetnél akad meg. Nem tud eligazodni. Ha művem 9. és 10. lapjaira tekint, megtalálja a kritikát és az egységes elvet is: Müller M. óta a nyelvosztályozás kérdésében felmerült néhány tudós nézetének (és nem «tömkelegének») alapján, a követett szempontból a morfológiai osztályozástól elvitatom a tisztán tudományos értéket. Ez bizonyára kikerülte figyelmét. 2. Elhamarkodott ítéletre vall művem következő fejezetére tett ama megjegyzés, hogy itt is úgy járok el, mint a megelőzőben. Hozzáteszi, hogy művem élvez-

hetetlen — persze minden megokolás nélkül. Pedig, ha művem e fejezetét is gondosan átlapozza, nem koczkáztatja odavetett véleményét. E részben is aprólékossáig menő részletességgel és lelkiismeretesen haladtam azon úton, melyet tekintélyes forrásaim kijelöltek (G. Meyer, Fr. Stolz, Meillet — Petz G., Schmidt J. és Schmidt H.). — A 17. lapon talált néhány soron fennakadó észrevételét, melylyel azokat érthetetleneknek találja, szintén nem okolja meg. — 3. A mi a hibákat illeti: az italiaira az olasz elnevezést (14. l.) abban az értelemben használtam, mint Meringer (i. m. 56. l. Die heutigen idg. Sprachen). A keltákról (14. l.) bizonyára olvashatta bírálóm azt a megjegyzést, melylyel engem akar oktatni, t. i.: irek vannak Irországbán stb. ... A *római* (Die Römer) elnevezés mellé csak zárjelbe tettem a *latin-t*, de nem azonosítottam. Hasonlóan tettem az etruskus nyelvvel is. Brugmannra csak a felosztást illetőleg hivatkoztam: nem kerülhetek ellenmondásba azzal az állítással, mi szerint nem tudom biztosan, hogy indogermán nyelv volt-e az etruskus (l. Meringer i. m. 36. l.). Bírálóm apró figyelmeztetéseire, hogy a 17. l. a bibliográfiából hiányzik Wundt Völkerpsychologie cz. műve, hogy a centum nyelveknek nincs nyugati ága (pedig ahogy nincs helyesebben nyugateurópai ága), nem reflektálok. De vissza kell utasítanom «A szorosabb ért. vett árja nyelvek» cz. fejezetre tett nyilatkozatát; ezzel kapcsolatban feltett kérdésére, hogy honnét tudom oly biztosan, hogy több mint 100 millió beszéli ma az indus nyelvet, míg Hirt csak megközelíti e számot, nem válaszolhatok. — 4. Merész az a gyanúsítása, hogy a bibliografiai összeállítás tájékoztatlan-ságomat árulja el, hogy a felsorolt művek legnagyobb részét nem is látam. Hisz' Sommerről és Streitbergéről (kikre hivatkozik) nem azt állítom, hogy összeh. nyelvtant írtak, hanem: összehasonlító módszerben írtak. Úgy szintén Whitney, Wackernagel műveiről nem azt állítom, hogy csak próbálkozások! hanem így: W. és W. próbálkozása után stb. ... Azt mondja, hogy semmit sem tudok Jagić és Leskien művéről. Dehogy nem! A bibliográfiában mindkettőt megtalálja.

(Veszprém.)

BALTAVÁRI JENŐ.

— Válasz Baltavári Jenőnek. B. válaszában elolvasása után sem látom semmi okát annak, hogy multkori nézetemet megváltoztassam, ezért munkájáról írt bírálatomat szóról-szóra fenntartom.

(Budapest.)

BENIGNY GYULA.

— Hibaigazítások. A 809. lapon alulról a 10—11. sor helyesen így hangzik: «már nem a Balassa irányának epigonját látja benne s így a köztudat irodalmunknak egy szinte-szinte standard alakját kezdte beszűlni» stb.

A múlt füzet S14. l. 15. sorában Antonius helyett *Ausonius* olvasandó.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

Aristotelis De anima libri III. Recensuit Aurelius Förster. Budapestini, Sumptibus Academiae, 1912. 8-r. XVIII, 217 l.

**Badics Ferencz: Gyöngyösi István ismert és ismeretlen költeményei.* Budapest, Akadémia, 1912. 96 l. Ára 2 K.

Barta Jenő: Az ember Rousseau gondolatvilágában (tanulmány). Budapest, Lampel, 1912. 147 l. Ára 3 K.

Szerző, a ki — úgy látszik — nem ismeri sem a francia nyelvű R.-irodalmat, sem R. műveinek magyarra nem fordított nagyobbik felét, művében arról szól, miként vélekedett R. az ember és a társadalom egy-

máshoz való viszonyáról (1—126. l.); mindezt felerészben egyenesen R. szövegét rövidre összefoglalva szinte minden kommentár, minden pszichológiai analízis nélkül adja elő, úgy, hogy azt sem tudja az olvasó, mi a célja a szerzőnek e művel. Az utolsó fejezet (Vissza a természethez) világosít fel aztán a mű célja felől. B. J. tulajdonképpen pædagogiai tanulmányt akart írni, R. természetes nevelési elveit akarja hirdetni s szeretné érvényesíteni; különösen erősen hangsúlyozza a test fejlesztését, az értelmi túltöltés korlátozását s mindenkire nézve a testi, a fizikai munka megtanulását, gyakorlását — ez utóbbtól várja a mai szociális bajok orvoslását. Vajjon ezek után óhajtsuk-e sajtó alatt levő másik művének, a mely a *Vallomások* ismertetését fogja nyújtani, megjelenését? Igen valószínű, hogy a R.-irodalomnak kevés nyeresége lesz belőle. R. L.

Blau Lajos dr.: A zsidó házasságfelbontás és a zsidó válólévlé törvénye. II. rész. Budapest, (Pozsony, Adolf Alkalay) 8-r. 104 l.

Condillac: Értekezés az érzetekről. (Filozófiai írók tára XXVI.) Budapest, Franklin, 1913. N. 8-r. 264 l.

Császár Elemér: Emlékbeszéd Katona Lajos levelező tag fölött. (Akad. Emlékbeszédek XV: 12.) Bpest, Akadémia, 1912. N. 8-r. 27 l. Ára 1 K.

**Csura Miklós*: Argirus históriája. Gyula, (Dobai János) 1911. N. 8-r. 34 l.

**Csura Miklós*: Argirus feldolgozásai. U. o. 1912. N. 8-r. 60 l.

**Évkönyve*, A Gyöngyösy irodalmi társaság —. II. k. 1909—1912. 8-r. 200 l.

Glász János: Latin nyelvtanítási kérdések. Összeállította —. Budapest, Franklin, 1912. N. 8-r. 62 l.

Gourmont, Remy de: A szerelem fizikája. Ford. Vajda Ernő. Budapest, Révai, 1912. K. 8-r. 256 l. Ára 1-90 K.

Hornyánszky Gyula: Emlékbeszéd Zeller Eduard külső tag fölött. (Akad. Emlékbeszédek XVI: 2.) Budapest, Akadémia, 1912. N. 8-r. 77 l. Ára 1-50 K.

Jókai, Olesó. Budapest, Révai, 1912. K. 8-r. Számonként 40 f.

81—90. Enyim, tied, óvé. I—V. k. 127, 142, 125, 127, 125 l. Ára 4 K.

A többnyire rövidített elbeszélő műveket közreadó «Olesó Jókai» e legújabb füzetei Jókai egy nagyobb regényét adják, a szabadságharc, az emigráció s a kiegyezés idején játszó «Enyim, tied, óvé»-t, melynek legértékesebb eleme épen a korrajz, a XIX. század harmadik negyedének közeleti viszonyai s a benne élő emberek nézetei, törekvései.

Könyvtár, Magyar. Budapest, Lampel, 1911. K. 8-r. Számonként 30 f.

676. Strindberg: A Szent-Gotthárd mondája és egyéb elbeszélések. Svédből ford. Leffler Béla. 57 l.

677—678. Andor József: Ködös napok. Elbeszélés. 79 l.

679—680. Henry Kistemaekers: Az ősztön. Színmű. Fordította Ábrányi Emil.

Könyvtár, Olesó. Budapest, Franklin, 1912. K. 8-r. Számonként 20 f.

1069—1671. Karl Lajos: Páris kövei. Történeti rajzok. 75 l.

1672—1675. Wlassics Gyula: Múzeumok és könyvtárak. 132 l.

Közlemények, Történelmi —. Abauj-Torna vm. és Kassa múltjából. Szerk. dr. Czobor A. és Kemény L. III. évf. 2. sz. 1912. szept. 65—128. l.

E történeti folyóirat f. évi 2. számában több irodalomtörténeti érdekességű dolgozatot találunk. Így egy Velentzey Ferencz nevű jogásznak az 1814. esztendő farsangját s az akkori diákéletet leíró — természetesen csak tartalmilag érdekes — verses krónikáját, azonkívül Kemény Lajos két dolgozatát. Az elsőben igazolja, hogy a «*Herkó páter*» név valóságos, élő ember neve volt, a másodikban megállapítja, hogy az ú. n. Csereyné-kódexeket Sziráky Balázs másolta, s a Sodoma és Gomora veszedelméről szóló éneket Békési Balázs szerezte.

Munkácsi Bernát: Emlékbeszéd Hunfalvy Pál r. és ig. tag fölött. Budapest, Akadémia, 1912. 120 l. Ára 1-50 K.

Alapos és érdekes, inkább tanulmány, mint beszéd, noha helyenként melegséggel és szónoki hévvel szól hősről. Fontos adalék a magyar tudományosság történetéhez. Böven tárgyalja Hunfalvy fiatal korát, melyet már Szily Kálmán is igen szépen és tanulságosan rajzolt. Azután természetesen leginkább a nyelvész Hunfalvy érdekli a szerzőt, a ki a magyar nyelvtudomány egész újabkori fejlődését vázolja Hunfalvy munkássága keretében. Még kisebb dolgozatait is figyelembe veszi és pontosan értesít Hunfalvy nyelvtudományi fejlődésének különböző irányairól, fő tekintettel azokra az ellenfelekre is, kiknek tudománytalan vagy elfogult álláspontjával szemben védenie kellett és — mindig kellő bátorsággal, helyenként egy kis szenvedélyességgel is — védelmezte igazát. Hunfalvy sokoldalú munkásságának egyéb ágai (pl. a magyar monda eredetéről, az oláhok történetéről, iskolaügyi kérdésekről stb.) kevésbé érdeklik Munkácsit, de ezeket sem mellőzi, csak rövidebben és bizonyos tartózkodással tárgyalja. Az Akadémia Emlékbeszédei sorában mindenesetre egyike a legkitűnőbb dolgozatoknak. Egy-két hiba vagy tévedés persze itt is akad. Így pl. az 5. lapon Pauler Tivadar helyett Pauler Gyula olvasandó, a 114. lapon pedig Fabinyi József helyett Fabiny Teofil. A 110. lapon Hunfalvy német folyóiratáról szól, de adatai nem elég pontosak. Hunfalvy valóban 1877-ben alapította a «Literarische Berichte aus Ungarn» című évnegyedes folyóiratot, de csak az első évfolyam első füzetét szerkesztette maga; már a második füzettől átadta a szerkesztést, mely őt túlságosan izgatta. Heinrich Gusztávnak, a ki a vállalat szerkesztője maradt 1881. után is, mikor a vállalat «Ungarische Revue» címmel havi folyóirattá alakult át. Már a legelső füzetben kívánta Hunfalvy, hogy Heinrich neve az övé mellé a czímlapra kerüljön, de ez erre csak 1883-ban állt rá. Hunfalvy mindig nagyon érdeklődött a folyóirat iránt és irt is bele igen értékes cikkeket és bírálatokat, de a szerkesztés ügyeibe soha nem avatkozott.

**Nyomtatvány*, A két legrégibb magyar nyelvű —. I. Hegendorff-Sylvester: Rudimenta. II. Heyden-Sylvester: Puer. coll. formulæ. Budapest, Magyar Nyelvtud. Társ. 1912. 8-r. 92 l. Ára 4 K.

Magyar nyelvőr. 1912: VIII—IX. f. Budapest. 349—440 l.

Palóc Regő: Asszonyi bűbáj. Budapest, (Uránia kny.) 1912. K. 8-r. 55 l. Ára 2 K. (Lampel.) Versek.

Revue de Hongrie. Tome X. Nr. 10. Budapest, 1912. N. 8-r. 241—320. l.

Schmidt József: Kísérlet az idg. gutturális probléma megoldására. Budapest, Akadémia, 1912. N. 8-r. 90 l. Ára 2 K.

**Szinnyei*, Joos: Unkarin kieloppi. Helsinki, 1912. 8-r. 101 l.

Tára, Régi Magyar Költők —. Közzéteszi Szilády Áron. VII. k. Budapest, Akadémia, 1912. N. 8-r. 320 l. Ára 4 K.

A RMKT-nak rég várt VII. k. most csak részben jelent meg, pusztán az első nagyobb fele, mely a költői szövegeket foglalja magában, a jegyzeteket egy későbbi füzet hozza. E kötetben az 1560—1566 között megjelent vagy készült költői alkotások olvashatók, még pedig Fráter Gáspárnak, Pesti Györgynek, Torkos Jánosnak, Varsányi Györgynek, Dávid Ferencznek, Huszár Gálnak, Bessenyei Jakabnak, Dobokai Mihálynak egy-egy, Tuba Mihálynak két, Erdélyi Máténak, Szerémi Illyésnek, Németi Ferencznek három-három, Melius Péternek négy, Bornemissza Péternek hat verse, s több több névtelen szerző műve, a Historia Abigail uxoris Nabal, a Szilágyi és Hajmási, a Comedia Balassa Menyhárt árulatásáról, egy Cantio ad notam Hálaadásunkban, a História az Szigetvárnak veszéséről, egy Töredék s a Cantio de Helena Horváth.

Travnik Jenő: A győri Hartlieb-kódex. Budapest (Hornyánszky) 1912. N. 8-r. 19 l.

A Heinrich-émlékkönyvben megjelent dolgozat helyreigazításokkal.

Würker István: A feminizmus. Budapest, Stampfel (Révai) 1912. K. 8-r. 64 l. Ára 70 f.

NÉV. ÉS TÁRGYMUTATÓ.

I. Görög és latin philologia.

- Acháji művelődés 364. 368.
 Achilles-sarka 550.
 Aëtius 711.
 africitas 246.
 Agrippa Postumus 3.
 Ailianos 250.
 Aischylos, *Prometheus* 420. 464.
 Akropolis 191.
 Alchvin 244.
 ἄλκυον 510.
 alexandriai tudományosság 757.
 Alkiphron 52.
 ἀλλήλογραφία 509.
 Ambrosius 221. 439. 814.
 Ammianus Marcellinus 226.
 anakoluthia Chalkondylesnél 787.
 Anakreon 250.
Andria 549.
 Anthemius 719.
 anthologia, görög 255.
 Antisthenes 755.
 Apollinaris Sidonius 707. 769.
 Apollodoros Βιβλιοθήκη 381.
 Apollon 875.
 Apollonios, tyanaí 147.
 Apologeták 445.
Apologeticus 540.
 Apoxyyomenos 384.
 Apuleius 138. 471. 542. — *Amor es Psyche* 530.
 Arbogartes 438.
 Arcadius és Symmachus 226.
 Archilochos 883.
 Areiopagos 251.
 Arelate 714.
 Aristophanes 229. 250. — *Béke* 231. —
Darazsak 232. 464. — *Lysistrate*
 232. — *Lovagok* 231.
 Aristoteles 44. 73. 139. 417. 867.
 868. — atragédiáról 409.
 Arnobius 441.
 ἄρρενα 510.
 Arvandus 718.
 ἄσπις 365.
 Atellanac 542.
 Athenaios 250.
 Ἀθηναίων πολιτεία 251.
 Athén 548. — emlékei és topogra-
 phiája 191.
 athéni vallás 251.
 Attike 548.
 attikai mondák 367.
 Augustinus 814. — *de civitate dei* 147.
 Augustus 1. s. k. 476. 875.
 Aurelia-gens 222.
 Ausfeld 29.
 Ausonius 710. 770. 814.
 αὐτοσχεῖως 507.
 Avitus 713.
 babona 551.
 Barclay, *Argenis* 764.
 Becker-Göll *Charikles* 250.
 Bekker Chalkondyles nyelvéről 852.
 Bellovacensis, Vinc. 682.
Bellum Africanum és *Hispaniense* 542.
 Bigotius 60.
 bilinguis-kiadások 762.
 bizánczi földrajz 544. — irodalom 533.
 Blümner *Technologie u. Terminologie*
d. Griech. u. Römer 753.
 Boethius 747.
 Boissier Symmachusról 225. — *L'exil*
d' Ovide 2.
 Boros Gábor 77.
 Boros József, *Pindaros óddinak me-*
trikai rendssere 484.
 brachylogia Chalkondylesnél 835.
 Braun S., *Hogy lett Persius szatira-*
íróvá 822.
 Breviarium Mozarabum 356.
 bronzfegyverek Homerosnál 365.
 Brucla 351.
 Brugmann *Der Gymnasialunterricht*
in den beiden klass. Sprachen 820.
 Burgus Pontii Leontii 721.
 Bücheler *Carmina Lat. epigr.* 876.
 Caesar 875.
 Carnuntum 748.
 Cassiodorius 247.
 Cassius Dio 3. 5.
 Cassius Maximus Tyrius 142.
 Cato 542. — distichonjai 810.
Cena Trimalchionis 814.
 Χάραρι 535.
 Chalkondyles 545. 785. 833.
 χαμηλός 508.
 Chatelain *Paléographie* 247.
 Cholodniak *Carmina sepulcralia Lat.*
epigraphica 876.
 χαμαλή 751.
 χρδαίσιμος 456.
 Cicero 43. 138. 236. 481. 539. 747. —
de off 252. — *de fin. bon. mal.* 232. —
de nat. deor. 42.
 Claudianus 226. 445. 770.

- Claudius Marius Victor 813.
 Clementia 875.
 cœductiós tanítás 375.
 combinatorius hangváltozás 821.
Commemoratio professorum Burdigalensium 709.
 Commodianus 441.
 congruentia Chalkondylesnél 846.
 contaminatio 54.
 contractio 245.
 Cornelius Nepos 43.
 Corpus, bonni 786.
 Corpus script. eccl. Lat. 74.
 Cotta, Maximus 1.
 Crinitus, Petrus 60.
 Crusius-Immisch-Zielinski, *Das Erbe der Alten* 43.
 Cusus 351.
 Csengeri Euripides-fordít. 458. 461.
 Dacia térképe 350.
 dæmonologia 145. 540.
 δαμόνων 138.
 Daniel Thesaurus hymnologicus 356.
 Deinarchos 841.
 Delos 753.
 demagogia 251.
 διαφέρει 507.
 Dieterich Karl 544.
 Dio Cassius 3. 5. 758. 875.
 Diogenes Laertius 508.
 Domaszewski *Die Beneficiariarposten u. d. röm. Strassennetze* 351.
 Doryphoros 547.
 Dörpfeld Vilmos 184. 751.
 Doria 351.
 Ecdicius 773.
 editiók 762.
 εἶχαν, ἤσταν 513.
 ellipsis Chalkondylesnél 835.
 Ennius-töredékei 74.
 ἐνδοσιῶν, ἐνδοσιασμός 512.
 ἐνστικτον 507.
 epikureizmus 252. 876.
 erasmusi kiejtés 514.
 Erechtheus 548.
 érmek, görög és római 235.
 ἐρχομένη 508.
Euchariston ad Faustum 772.
 euhemerismus 441. 540. 874.
Eunuchus 549.
 Euripides 457. 465.
 Eusebius 60. 710. 749.
 Fabius Maximus 5.
 Fielitz *De Atticorum Comoedia* 52.
 Flamininus consul 875.
 Fodor Gyula 176.
 fordítandó antik auctorok 762.
 γάδος 510.
 Gaius Caesar 3.
 Galenos 375.
 Gallia 707.
 galliai római társadalom 715.
 galliasmus 246.
 Genius 144.
 Gennadius 813.
 Geréb József 77.
Gesta Rom. 436. 437. 471. 472. 794.
 Gilbert, Otto 494.
 Gomperz Th. 353. 822.
 görög-magyar szótár 176. 552. 822.
 grammaticus 709.
 gromaticusok 542.
 Gyomlay Gyula 761.
 hadi szekér Homerosnál 365.
 Haupt, Moritz 75.
 Hegedüs István 76. 240. — *A klasszikai oktatás védelme* 253.
 Heliogabalus 875.
 hellén philologia 382.
 hellenisztikus kor 44.
 ἡμέραις 508.
 Herakleides 513.
 Herakleitos 430.
 Herakles 550. — herma 547.
 Herodikos 375.
 Herodotos 259, 551. — hatása Chalkondylesre 852.
 Hieronymus 226, 356, 707.
 Hilarius himnuszai 356.
 ἵνα 507.
 Hispanica famina 246.
Historia Francorum 784.
 Homeros 123. 164. 184. 250, 250, 259, 474, 549, 725, 820. 841. 883. —
 — nyelvkinése 375. — és a „saga” 368. — homerosi fegyverzet 365. —
 ismétlődések 166. — kérdés 167. 478. — nép 365. — társadalom 364. — temetkezés 184.
 Horatius 44, 55, 123, 258, 680. 875.
 Hornyánszky Gyula 761.
 Hrotsvitha von Gandersheim 549.
 humanisztikus tanulmányok 557.
 Hungari 534.
 Hunni 534.
 Huszti József: Diderot és Terentius 885.
 Hyginus 542.
Ilias 165. — 0 882.
 individualizmus 251.
 illicitæ factiones 540.
 Ipolyi Arnold 757.
 írás, latin 244. 245.
 íráshibák a kódexekben 878.
 iskolák, görög 374.
 Isokrates 853.
 Itala 542.
 Ithaka-Leukas elmélet 184. 751.

- Itinerarium Antonini 351.
 Jordanes 725.
 Julia id. és ifj. 2. s k.
 Julianus császár 227.
 Julius Valerius 29.
 Juppiter Julius 875.
 Justinianus 221. 548.
 Kalosynas Antonius 853.
 kar 54.
 karoling-minusecula írás 245.
 κατὰ βῆσαις 755.
 καταθήκη 511.
 καταρέουσα 451.
 Kekrops 548.
 Kekule, Reinhard 494.
 κεφάλαιον 511.
 keresztény latin irodalom 247.
 kiejtés, latin 820. 885.
 Kiepert, *Illyricum és Thracia* 351.
 Kleisthenes alkotmánya 251. 548.
 κοινή γλώσσα 169. 456.
 komédia, új 52.
 Komnena, Anna 854.
 Konstantinos Porphyrog. 535.
 Koraisz 451. 503.
 középgörög philologia 60.
 krétai művelődés 185. 190.
 Krumbacher Chalkondyles nyelvél-
 ről 852.
 κτήριον 510.
 Kuzsinszky Bálint 351.
 kyklikusok és Homeros 368.
 labarum 749.
 λάβρος 749.
 Lachmann 696. 722.
 Lang Andrew *Homer and the Epic*
 364. — *Homer and his age* 364.
 Láng Nándor 376.
 Laonikos Chalkondyles 785. 833.
 Larvæ 144.
 latin-görög grammatikai tanítás 812.
 latin írás, középkori 244. 245.
 Lemures 144.
 Leo, *Historia de preliis* 28. 29. s k.
Liber mysteriorum 357.
 lithostratum 754.
 Livia 3. 476.
 Livius 123.
 Loricæ 246.
 Lucifer Calaritanus 542.
 Lucius Cæsar 3.
Luctuosus occasus (isk. dr.) 62.
 Lukianos 52.
 Lupus apát, kéziratgyűjtő 247.
 lytikusok 883.
 magánrégiségek. római 752.
 Majorianus 713. 770.
 μαυδίλι 511.
 Manitus *Gesch. d. chr. lat. Poesie* 357.
 mantika 140.
 Marcia 5.
 martyrium 540.
 Maywald József 176.
 Mazara 535.
 Μάζαροι 535.
 Meander Mihály 259.
 megarai dialektika 352.
 Μεγέρη 535.
 Meleagros 550.
 Menander 53. 555.
 milanói edictum 220.
 Minos 550.
 Minucius Felix 40. 441. 475.
 μιτρή 365.
 módok használata Chalkondylesnél
 840.
 Mommsen 527.
 Μουάγερης 535.
 Mulomedicina Chironis 542.
 Muff, Christian 494.
 Murray *Euripides* 462. — *The Rise*
of the Grec Epic 366.
 mykeni kultúra 184. 364.
 νά 507.
 Narbo 769.
 Némethy Géza 777. 477.
 Norden, E. *Die römische Literatur* 138.
Nugæ 720.
 nyelvkérdés, újjörög 455.
Octavius 475.
 Odysseus-legenda 750.
 Oppianus, ciliciai 869.
 Ovidius 43. 55. — *Trist.* 1. s k. —
Metam. 754. — *Ep. ex Ponto* 1. 6.
 Paconius 714.
 Παζοβες 534.
 palæographia 243.
 panegyricus 716.
 Pannonia térképe 350.
 papyrusok 43. 250. 551. 555. 756.
Parmenides 352.
 Paulus Diaconus 684.
 Pausanias 548.
Peregrinatio Aetheriae 541.
 pergamen 756.
 Pergamon 374.
 pergamoni tudományosság 757.
 peripatetikusok 142.
 Petronius 542. 814.
 Phædrus 69.
 φιάστις 503.
 φορτική 507.
 Pindaros trópusai 265. — synecdoche
 266. — metonymia 267. — az
 analogia trópusai 269.
 Planasia 4.
 Platon 44. 139. 250. 259. 513. 687.
 789. 841. — *Apol.* 31. 140.

- platonizmus 352.
 Plautus 43. 57. 542. — *Captivi* 59.
 pleonasmus Chalkondylesnél 837.
 Plinius *Nat. Hist.* 5.
 Plutarchos 60. 250. — π. τοῦ Σωκρά-
 τος δαιμονίου 142.
 Poland, *Gesch. d. gr. Ver-wesens* 250.
 πολιτισμός 508.
 Polykleitos 190.
 Pompeji 751.
 Priene 374. 753.
 Prokopios 545. 854.
Propempticon ad libellum 770.
 provincialismusok a latinban 246.
Prudentius 219. 438. — *Contra Sym-
 machum* 439.
 Pseudo-Aristeas 555.
 Pseudocallisthenes, 29. 30.
 Pseudo-Callixtus 872.
 Pseudo-Turpinus 872.
 Ptolemaios 351.
 Puchstein Otto 494.
 Quintilianus 539. — *Declamatio* 414.
 Reinach S. 3.
 Reitzenstein *Hellenist. Wunderer-
 zählungen* 755.
 repagula 754.
 rhetor 709.
 ῥήγων 508.
 Rohde, *Der griech. Roman* 750.
 Rómer Flóris 758. — *A. M. Nemz.
 Múzeum feliratos emlékei* 351.
 Rödel F., *Zur Sprache des Laon.
 Chalkondyles* 840.
 ruházat Homerosnál 366.
 Σαρρατοίσσαλοι 535.
 Saglio 495.
 N. Sándor 874.
 Schesæus 745.
 semiuncialis 245.
 Seneca 55. 410. 412. 747. 754. —
Thyestes 27. — *Controversiae* 471.
 Septimius Severus 758.
 Servius 875.
 Sidonius 708. 769.
 sírfeliratok 876.
 Skutsch, Fr. 244.
 Sokrates 44. 138. 259. 755.
 Sophokles, 409. — *Oedipus* 420. 427.
 Statius *Silvae* 770.
 stoa 142.
 Strabon 508. 555.
 subscriptio 247.
 Suetonius 2. — *Augustus* 2.
 suspensio 245.
 συμβιβασμός 456.
 Symmachus 219. 438.
 syncope 820.
 számárfejmádás 450.
 Székely István 60.
 szent nevek írása 245.
 Szigeti Gyula 176.
 Szigetvári: A latin kiejtés reformja
 Franciaországban 885.
 szobrászat, antik 546.
 szobrászati stílus grammatikája 359.
 szókincs, szórend Chalkondylesnél
 844. 848.
 Szövegkritika és psychologia 876.
 tabula Peutingeriana 351.
 Tacitus 123. — *Ann.* 2.
 ταρχύειν 367.
 temetkezés Homerosnál 366.
 Terentius 43. 549. 710. 885.
 Terpanndros 883.
 Tertullianus 41. 441. 540.
 τεύχεα 365.
 Thales 259.
 θέλα 510.
 θέχω ἔχει 511.
 Theophanes 535.
 Theopompos 883.
 Theodosius és Symmachus 226.
 Theseus 548. — Minos monda 367.
 Thewrewk Emil, Ponori 73. 77. —
Festus 77.
 θώρηξ 365.
 Thukydides 790. 883.
 Tiberius 3.
 típusfejlődés a görög szobrászatban
 358.
 torna, hygienikus a görögöknél 375.
 τραβώ 509.
 Traianus könyvtára 713.
 Traube 243. — *Nomina Sacra* 245.
 Treu G., *Hellen. Stimmungen* 481. 546.
 tudomány, görög 756.
 Τόρποι 533.
 Tzetzes 370.
 ugun 534.
 újjörög irodalmi nyelv 452. — nyelv-
 tan 351. — philologia 60.
 Újszövetség görög nyelve 169.
 uncialis 245.
 Οὔγγροι 533.
 unitariusok (homerosi) 369.
 Οἰωνοί 534.
 uralkodók kultusza 874.
 Usener, *Anecdoton Holderi* 247.
 vafritia 42.
 Vahlen 73. 176. 495. — *Quaestiones
 Ennianeae* 74. — *Opuscula* 75. —
Ges. philolog. Schriften 75.
 III. Valentinianus 711.
 II. Valentinianus és Symmachus 226.
 Valla, Lorenzo 76.
 vallás és mythologia 367.
 Vári Rezső 174. 757. 761.

Varro 133.
 Vasiliu 450. 504.
 Velleius Paternulus 3.
 Vergilius 55. 259. 549. 680. — *Georg.* 27.
 Vértesy Jenő *Homeros fordítása* 59.
 Vestalisok 443.
 Vettius Agorius Prætextatus 227.
 Victor Vitensis 542.
 Victoria-oltár 226. — szobor 221.
 Vitruvius 542.
 vocabulariumok 375.
 vocalisok, latin 820.
 vulgaris latinság 246. 541.
 vulgarismuskok Chalkondylesnél 848.
 Waltzing 42.
 Wilamowitz 462. 485. 883. — *Herakles* 52.
 Wilhelm, *Urkunden* 52.
 Winterfeld, *Poetae aevi Carolini* 246.
 Xenophon 139. 250. 789. 841. — *Mem.* I. 1. 140.
 Zeller 352.
 Zielinski 481. — *Die Antike und wir* 43.

II. Magyar philologia.

Abafi Lajos 22. s k.
 Abonyi Lajos 580.
 Alexander Bernát 384. 529.
 Alszegehy Zsolt 377. 529.
 Alvinczi Péter 684.
 Ambrus Zoltán 69.
 Angyal Dávid 528.
 Anonymus 723.
 Anyos és a szentimentalizmus 528.
 Apollonius *historiája* 470. s k. 793. 794.
 Arany János 38. 159. 199. 233. 382. 492. 529. 742. 830. 865. 866. — és Tisza Domokos 473. — a balladáról 195. — *Bor vitéz* 795. — *Buda haldla* 527. — *Jóka* forrása 830. — *Rab golya* 856. — *Vörös Rébék* 204.
 Arany-Gyulai *Népkölt. Gyűjt.* 194. 198. 205.
Athenaeum 35.
 A *Trójai had* 32.
 Badics Ferencz, *Bajza* 35. 36. 162.
 Bajza élete és művei 35.
 Baksay Ábrahám 821.
 Balassa Bálint 238. 243. 809. 810. — *Campianus* 189.
 Balassi M. *drútatása* 243.
 Balog István 39. 886.
 Balogh, A *románokról* 65.
 Barabás Ábel 56.
 Barakonyi Ferencz 242. 809.
 Bárány Boldizsár életéhez 183.
 Barcsay életéhez 192.
 Baross Gyula 809.
 Baróti Szabó Dávid 537.
 Bartók Lajos 468.
 Bartzafalvi Szabó 133. 135. 136. 536.
 Bayer József 39. 493. 528. 529.
 Benedek Marczell 530.
 Benedek Mihály 136.
 Beniczky Péter 242.
 Benkő József 97.
 Benyák Bernát 133.
 Beöthy Ödön 864.
 Beöthy Zsolt 161. 354. 384. 529. 868. — *Széppróza* 497.
 Beregszászi Pál 122. 131.
 Berze Nagy János 745. 746.
 Berzsényi 183. 528.
 Bessenyei drámái 353. — *Embernek próbája* 353. — *Philosophus* 135.
 Bethlen Farkas 339. 340. 346.
 Bittenbinder Miklós 530.
 Boér Sándor, K. 764.
 Bogáti Fazekas 472. 742.
 Bonfini 63.
 Borbély István 742. 743.
 Botond monda 883. 884.
 Bölöni Farkas S. 874.
 Böszörményi Pál 136.
 Bródy Sándor 468.
 Chompor *Gradualéja* 382.
Comico-Tragédia 69. 188. 810.
 Csaba-monda 722. s k.
 Császáz Elemér 63. 64. 66. 107. 528. 554. 763. — *Bessenyei természet-érzéke* 38. 238. s k.
 Csehi András 74.
 Csengery Antal 739. 862. 864. 874.
 Cserey Miklós 806.
 Csermák Antal 380. 381.
 Csokonai 39. 113. 495. 533. 554. 886.
 Czegei névtelen 741.
 Czuczor 132. 560. — *Vértesi vaddász-iffjak* 490.
 Dávid Ferencz 237. — élete és művei 743.
 Dayka 102.
 Debreczeni Ember Pál 159.
Debreczeni grammatika 136. 538.
Debreczeni kalendárium 70.
 debreczeni nyomda 156 s k.
 Decsy, *Pannóniai Féniész* 78.
 Degré Alajos 163.
 Dessewffy József gr. 35. 114. 125. 131.
 Déznai Viktor 238.
 Dézsi Lajos 24. 26. 27. 741.
 Doboczki Pál 498.
 Dobokay 189.
 Dobozi Mihály-tárgy 249.
 Donits András 258.
 Döbrentei 35. 122. 131. 806.

- Dömötör János 449. [57. 58.
 Dugonics 495. s k. — *Trinummus*
 Édes Gergely 128. 746.
 Egressy Gábor 347. 539. 760. 761.
Ellenőr 35.
 énekeskönyvek, prot. 237.
 Eötvös József 861. 862.
 Erdélyi János 195. 560. 747. 760.
 Erdélyi Pál 69. 809.
 Faludi 22.
 Fáy 381. 497. 498. — *Béltéky-ház*
 35. — *Kincskeresés* forrása 486. —
Sztyogfalviak forrása 763.
 Fejér Antal 764.
 Fekete János gr. 256.
 Ferenczi Zoltán 539.
 Ferenczy Ferencz 469.
 Fogarasi 132.
 Folnesich 128.
 Fóti József 527.
 Földi János 242. 357.
 fölvilágosodás irodalma 58. 59.
 Frankenburg Adolf 184.
 Frick József 382.
Futár 36.
 Gaal György 528.
 Gaal József 39. 886.
 Galamb Sándor 528.
 Gálos Rezső 489. 530. 742. —
 Gálszécsi István 527.
 Garay 529.
 Geörcs Illés 536.
 Geréb László 158.
 Gerecze Péter 383.
Gesta Romanorum magyar ford. 32.
 Gindl 493. 494. — *Telemek* 377.
 Gondán Feliczán 741.
 Gorove István 862.
 Göröcsönyi, *Mátyás királyról* 236.
 Görög Imre 741.
 Greguss 868. — a balladáról 193.
 s k. 201. 203. — *Levél* 69.
 Gulyás Károly 537.
 Gvadányi ismeretlen verse 258. —
Rontó Pál 39.
 Gyárfás Tihamér 58.
 Gyarmathy 98. — *Affinitas* 100.
 Gyergyai, *Argirus* 39. 40. 188.
 Gyirva Venczel 356.
 Gyöngyösi István 39. 40. 255. 256. —
Murányi Venus 188.
 György Lajos 472. 498.
 Győry Lujza 529.
 Gyulai Farkas 384.
 Gyulai Pál 238. 332. 449. 450. 486.
 680. 745. 736. 865. — a balladá-
 ról 195. 206. — Carlyle hatása
 738. s k. 830. — mint esztétikus
 742. *Szilágyi és Hapnási* 372.
 Hajnóczy József életéhez 67.
 Haller Antal Barclay-ford. 765.
 Haller, *Hármas Istoria* 28. s k.
 Hartmann János 473.
 Hatvany Pál, *Történetek* 258.
 Havas Adolf 239.
 Héczzei Pál Pope-ford. 354.
 Helmezy Mihály 135. 136. 830.
 Herczegszöllösi János 241.
 Horánszky Lajos 871.
 Horányi Elek 159. [118. 128.
 Horvát István 105. 110. 113. 114.
 P. Horváth Ádám 192. 242. 383.
 Horváth Cziril 161. 527.
 Hrabovszky 766. 767.
 Hunyadi Ferencz 135.
 Huszár Gál 156. s k.
 időmértékes verseles 484.
 Hossvai 116.
 Irinyi József 864.
Irodalomtörténet 259.
 iskolai dráma 57. 58. 741. — a mo-
 hácsi vészről 62.
 Istvánffy Miklós 63.
 Istvánfi Pál 741.
 Jakab Elek 743. 744.
 Janus Pannonius 259.
 Jókai 159. 160. 739. — olcsó kiadása
 260. — hátrahagyott művei 191. —
Asszonyt kísért 162. — *Trenk* 530.
 Jósika 347. — a maga regényeiről
 185. — *Abafi* 346. 449. — *Két-*
emeletes ház 162. — *Pygmaléon*
 162. — *Utolsó Báthori* 347.
 Kalmár György 537.
 Kalocsay Alán 741.
 Kanyaró Ferencz 742. 744.
 Karacs Ferencz élete és művei 495.
 Karácsonyi János 684.
 Karai László 158.
 Kardos Albert 372.
 Kármán József 105. 121. 133. 741. —
Fanni 35. — *Kintsás* 486. s k.
 Kassai József 105. 132.
 Katona József 387. 560. — és Grill-
 parzer 370. 560. — *Bánk bán* 347.
 Katona Lajos 32. 468. s k. 745.
 746. 766.
 Kazinczy Ferencz 100. 102. 105. 114.
 s k. 121. 123. s k. 131. s k. 240. 241.
 354. 502. 528. 533. 537. 538. 806. 807.
 830. — *Pannónhalmi út* 35.
 Kazinczy Gábor 760. 761.
 Kelecsényi János 529.
 Kelemen László 378.
 Kemény Sámuel 96.
 Kemény Zsigmond, *Izabella királyné*
 332. s k. 446. s k. — *Martinuzzi*
 449. 450.

- Kerényi Frigyes 253.
 Kertbeny Károly 189.
 Kéry János 161.
 Kézai Simon 741.
 Király György 489. 490.
 Kis János 118. 121. 128. s k. 806.
 807. — forrásaihoz 826.
 Kisfaludy Károly 763. — *Eprész-
 leány, Szeretők sírja* 490. 491.
 Kisfaludy Sándor 65. 102. 498. —
 regéi 403.
 Kiss Arisztid, P. 58.
 Kolumbán, *Vida György* 70.
 Komáromi Csipkés György 98.
 Komjáthy, *Krakói töredék* 236.
 Koncz Ákos 485.
 Kont Ignác 162.
 Kónyi János hadi románja 257. —
 és d'Aulnoy 261.
 Koré Zsigmond 493.
 Kossuth Lajos 873. 874.
Kossuth Hírlapja 35.
 Kovachich Márton 70. 256.
 Kovács Albert 242.
 Kovács János 473. 474.
 Kovács Pál 763. — *A kódus leány*
 559. s k.
 Kölcsey 58. 113. 114. 116. 122. 125.
 128. 131. 133. 136. 240. s k.
 Kövesdi József 257. 258.
 Kövesi Lajos 69.
 Kresznerics Ferencz 240.
 Kriza János 198. 208. 204.
 Kultsár István 129.
 Kún József 349.
 Kundt Ernő 238.
 Kuthy 760. 761. — *Hazai rejtelmek*
 162.
Külföldi Játékszn 35.
 Laskai János 810.
 Lavotta János 381.
 Leffler Béla 529.
 Lengyel Menyhért 468.
 Lenkei Henrik 237. 238.
 Letheney István 766.
 Lévy József 739. 830.
 Lipsiai Rheda Pál 158.
 Listius László 821.
 Lugossy-kódex 241.
 Lukács György 529.
 Madách 468. 539. — Aristophanes
 hatása 229. s k. — és Cormanin
 860. s k. — és a *Faust* 529. —
Ember trag.-ban az anyaság 384. —
A civilizátor 229 s k.
 Madarász Flóris 741.
 magy. irod. története németül 241. s k.
 Magyar János Petőfi-regénye 37.
 Mailand Oszkár 745.
 Mailáth János gr. 39. 40.
 Makó Pál *Nicomedes* 824.
 Malovetzky János 103.
 Marozsán János 241.
 Márton József 95. 102. 105. 122.
 Matolay 257.
 Medgyesi Pál 484.
 Melich János 133. 383.
 Melius 157. 159. 539. — *Szt. Pál*
levele 146.
 Merényi László 492.
 Mihál-Farkas gyűjt. 69.
 Mikes Kelemen 355. — fordításai
 21. s k. — *Mulatságos Napok* 22.
 23. — *Törökorsz. Lev.* 21. 22.
 Miklós Ferencz 528.
 Mikszáth 497. — élete 159. 160.
Molnár Anna 201. s k.
 Molnár, *Catechesis* 236.
Mondolat 134. s k.
 Morvay Győző 528.
 Munkácsi János 886.
 Müller F. 240.
 Nagy György nyelvtana 106. 107.
 Nagy Ignác 886. — vigjátékai 39.
 40. — *Magyar titkok* 162.
 Nagy János 98.
 Nagy Sándor-monda magyar fordí-
 tása 28. s k.
 Nagybánkai Mátyás 240.
 Négyesy László 527.
 népballada, székely 193 s k.
 Névy László 371.
 nyelvújítás 78. s k.
 Orbán Balázs 491.
 Orczy Lőrincz 242.
 Orthographia Ungarica 240.
 Pákh Albert 242.
 Palágyi Menyhért 229.
 Paniti János 189.
 Pápai István 807. — Pope-ford 354.
 Pápai Páriz 98. 100. 112.
 Pápay Sámuel 105. 112. 128. 135. —
Literatura 111.
 Pázmány Péter 161. 488.
 Peretsényi Nagy László 536.
 Peszti Gábor 158.
 Petelei István 384.
 Petényi István 429.
 Petőfi 248. 742. 857. 865. — élete
 239. — szerelme 472. 473. —
 egyénisége 56. — és a természet
 37. 38. — hazafias lírája 57. —
 a ponyván 35. 36. — regék 37. —
 a szerbeknél 886. — Dickens ha-
 tása 253. 254. — és Heine 189. —
Apostol 162.
 Pétzeli József 130. 539.
 Pintér Jenő 161. 356. 741. 742.

- Prónai Antal 741.
 Pulszky Ferencz 22.
 Radvánszky Béla 809.
 Rájnis József 537.
 Ráth Károly 196.
 regényírók 580.
 Reichard Piroska 530.
 Reimann Antal 378. s k.
 Révai 105. 109. s k. — *Dedki tör-*
ténet 535. — *Pásztori játék* 70.
 Riedl Frigyes 118. 384. 527. 722. s k.
 Rimay J. 242. — élete és művei 809.
 Sághy Sándor 502.
 Sajnovics 98.
 Salamon Ferencz 382.
Sándor-kódex 549.
 Schmidt Mariska 237.
 Sebestyén Károly 238.
 Simonyi Zsigmond 538.
 Siposs 131. — *Ő és újj magyar* 112.
 Skaricza Máté 527.
 Somló Sándor 468.
 Somogyi Gedeon 135.
 Sue hatása a m. irodalomra 162. 163.
 Sylvester János 240. 243.
 Szabó József 474.
 Szabó Károly 199. 722.
 Szabó Samu 203.
 Szaklányi Zsigmond 135. 136.
 Szalay László 864.
 Szalay Mihály 830.
 Szaller György 104.
 Szamosközy István 489. 684.
 Szántó István 488.
 Szántó Zsigmond 529.
 Szarvas Gábor 384.
 Szász Károly 333. 796. 797.
 Szász Károly, id. 347.
 Szeberényi 239.
 Széchenyi Ferencz gr. 257.
 Széchenyi István 384. — *Blick* 230.
 Szegedi énekeskönyve oláhul 236.
 Szelepcsényi primás 161.
 Széll Farkas 353.
 Szemere Bertalan életrajza 874.
 Szemere György 469. [559. 830.
 Szemere Pál 116. 117. 122. 128. 136.
 Szenczi Molnár Albert 98. 100. 529.
 Szendrei névtelen 372 s k.
 Szente Pál 536.
 Szentgyörgyi József 135. s k.
 Szentmiklóssy Timót 767.
Szép Magelóna 355.
 Szepsi Csombor Márton 188.
 Szerlemhegyi András 495.
 Szeverin, *Levelek* 240.
 Szigeti József, *Vén bakkancsos* for-
 rása 487. 488.
 Szigligeti 468. 760. — *Trónkereső* 432.
 Szilád Áron 196. 240. 740.
Szilágyi és Hajmási 198. s k. 372.
 Szilágyi István 856.
 Szilasi Móríz 24. 27. 28.
 Szilvási János 236.
 Szily Kálmán 538.
 Szinnyei Ferencz 39. 162. 871.
 Szinnyei Gerzson 353.
 Szinnyei József id. 485. 767.
 Szokolyai István 485.
 Szomory Dezső 469.
 Szontagh Gusztáv 240.
 Szontagh Pál 864.
Te Deum ford. kódexeinkben 382.
 Teleki József gr. 105. 114. 132.
 Teleki László 531.
 Teschedik Sámuel 741.
 Tesseni Venczel 356.
 Thaly Kálmán 23. 25. 27. 283. —
Adalékok és Vitézi énekek 195 s k.
 Thuróczi János 528. 725.
 Thury József 372.
 Tinódi 116. 243. 341. 741.
 Tisza Domokos 473. 474.
 Toldy Ferencz 35. 372. 382. 722.
 746. 807. 826. s k.
 Tolnai Vilmos 529.
 Tompa élete és művei 865. 866. —
 és a természet 237. 238. — *A gólyá-*
hoz 856. — *Arokháti forrása* 491. —
Két szomszéd vár, Kirdlykút 491.
 Tordai Ányos 741. 760.
 Tordosi Pál 237.
 Tóth Ede 468.
 Tóth Kálmán 472.
 Tóth Lőrincz, *Atok* 408.
Trója megszállása 236.
 Turóczi József 384.
 tündérdráma, Raimund hatása a
 magyar —ra 886.
Új Plutarch 35.
 Vachott Sándor 382. 760. 761.
 Vachott Sándorné 239.
 Váczy János 528. 809. 830. 831.
Választói Komédia 69.
 Valle J. *Pásztorének* (1785.) 70.
 Vandra Mihály 128.
 Váradai Antal 37.
 Várdai Béla 69. 160. 382.
 Vargha Damján 382. 740.
 Velledits Lajos 110.
 Veress Samu 472.
 Verseghy 39. 105. 112. 113. 120. 128.
 134. 554. 741. — *Almarék* 500.
 s k. — *Búcsúzás* 63. 64. — *Fel-*
lelet 109. 110. — *Külneki forrása*
 65. s k. 498. — *Lilla* 64. 65. —
Prolium 107. 108. — *Rikóti*
 763. — *Vak Béla forrása* 498. s k

Versényi György 747.
 Vikár Béla 194. 204.
 Visnovszky Rezső 40.
 Voinovich Géza 68. 468. 529.
 Vörösmarty 35. 242. 243. 372. 830. —
Csongor és Tünde 468. 886. — *Kis-
 leány baja* forrása 558. — *Szép
 Ilonka* forrása 489. 529. 796. —
Vérnász 344.
 Weber Artúr 528.
 Wesselényi Miklós 333. 347. 449.
 Zerfi 240.
 Zilahi Sámuel 258.
 Zlinszky Aladár 830.
 Zoltán József 741.
 Zrínyi Miklós 161. — a *Szigeti ve-
 szedelem* hatása 257.
 Zrínyi-sor 27.
 Zvonarich István 767.
 Zsámboki János 821.
 Zsombori József 122.

III. Germán philologia.

Abbt 83. 84. 727.
 Abraham a Santa Clara 388. s. k. 394.
 Abrahamson Ottó 386. 396.
 Adámi M. 537.
 Addison 54.
 Adelung mint nyelvművelő 79.
Almarich 500.
 Alta Silva, *Dolopathos* 683.
 Appel Károly 815.
 Arndt, E. M. 88. 131. 133.
 Artner Teréz 872.
 Ash János 94.
 Bahder 888.
 Bartels 479.
 Basedow 117.
 Bassewitz F. A. 387.
 Batsányiné élete és költészete 870.
 Beck Károly 529. 530.
 Behaghel 384.
 Beheim művei 482. 483.
Bela der Blinde 498. s. k.
 Bellermann Lajos 420.
 Bernhardi 87. 130. — *Sprachlehre* 79.
 Biedermann 520.
 Bierbaum, O. J. 188.
 Biese 238.
 Binder János 96.
 Bischoff H. 529.
 Blankenburg 734.
 Bleyer Jakab 92. 482. 528.
 Blöte, J. F. D. 681. 686. 688.
 Blumauer 827.
 Blümner, H. 419.
 Bodmer 82. 115.

Boie 521.
 Bolte, J. 355. 356. 527.
 Böckel, *Volksdichtung* 197.
 Böttiger Károly Agost 98. 99.
 Brant, *Narrenschiff* 524. 525.
Bremer Beyträge 81.
 Brentano 528. — *Comingo* 823.
 Bretschneider, H. G. 256. 257.
 Brömmel 386. 407. — drámái 395.
 396. — *Stolz und Verzweiflung*
 395. 396.
 Brugmann 384.
 Buchwald R. 479.
 Bürger 732. 830.
 Byron 464.
 Campe 83. 88. 89. 95. 101. s. k. 105.
 126. 758. — a magyar nyelv-
 művelésben 132. s. k.
 Camper 516. 726.
 Canitz 116.
 Carlyle 738. 739. 830. 831.
 Cassel, Paulus 686. 687.
 Castelli 529.
 Castle, E. 528.
 Clajus 81.
 Claudius 492. 533. 732.
 Creutz 361.
 Dick 828.
 Dickens 162. — *Copperfield* 253. 254.
 Dodsley-féle gyűjt. 64.
 Droste-Hülshoff 479.
 Dunlop 391.
 Eberhard Á. G. 492. 515.
 Eckermann 520.
 Eckert Gábor 813.
 Elliot, F. 55.
 Elster, Ernst 696. 759.
 Engel, Ed. 515. 519.
 Eschenburg 515. 553. 734. — és
 Shakespeare 811.
 Falk, Hjalmar *Wortschatz* 887.
 Feist *Wörterbuch* 887.
 Felsmann József 256.
 Fick 887.
 Fielitz, W. 429.
 Fischer H. *Wörterbuch* 889.
 Fontane, *Der Kranich* 857. 858.
 Fresenius 813.
 Frey 484.
 Freytag 68.
 Fulda 96.
 Garve 125. s. k. — a nyelvművelés-
 ről 85. s. k.
 Gebler 257. — drámái 524.
 Gedeon Alajos 528.
 Gedike Frigyes 84. 120.
 Gellert 79. 81. 85. 115. 520. 731. 829.
 Genersich János 97.
 George 480.

- Gerber 238.
 Gervinus 429. 519. 739. 812.
 Gessner 521.
 Gibbon 128. 361.
 Gleim 257. 827.
 Goebel, Jul. 410.
 Goethe 43. 62. 69. 89. 102. 113 s k. 126.
 165. 188. 189. 347. 416. 422. 423. 429.
 447. 466. 484. 515. s k. 528. s k.
 546. 727. 731. s k. 806. 811. 828. —
 és a nők 188. — mint nevelő
 831. — *Adler und Taube* 858.
 859. — *Egmont* 424. — *Faust* 737.
 738. 767. — *Goetz* 417. — *Rochus-*
fest 878. *Werther* 733. 734. —
Westöstl. Divan 459.
 Golther, Wolfgang 697. 701.
 Gotter 826. 830.
 Gottschall, R. 431. 485.
 Gottsched 79. s k. 91. 104. 105. 108.
 114. 420. 537. — és Esterházy
 M. gróf 823.
 Gottwald, *Lindenberg* 733.
 Göckingk 515.
 Görres 696.
 Götze 523. — *Glossar* 887.
 Gragger Róbert 23. 527. s k.
 Grasse 519.
 Grillo 727.
 Grillparzer 436. 466. 528. 560. —
Osanya 429. — és Katona 370. 560.
 Grimmék 530. 683. 686. 722. 887.
 Grimm Jakab 80. 89. 361.
 Gryphius 528. — *Absurda comica* 355.
 Günther, E. 436. — G. 409.
 Haefen, Dom B. 26. 28.
 Hager 98.
 Haller Albert 115.
 Hamann 79. 83. 520.
 Hammond 395.
 Hartleben 465. — szókönyv 103.
 Haschka 91.
 Hauptmann, Gerhard 464. 465. 480.
 Hebbel 479. 529. — drámái 466. s k.
 Heine 188. 189. 479. 813. — és a
 nők 170. — *Harzreise* 878.
 Heinrich Gusztáv 39 40. 249. 526.
 527. 764.
 Heinrichs Rikhard 697.
 Heinse, *Ardinghello*, *Laidion* 735.
 Heinandus 682.
 Herbart 424. 425.
 Herder 80. 82. s k. 91. 115. 118. s
 k. 128. s k. 412. 414. 425. 515.
 516. 520. s k. 732. 811. 826. 858.
 a nyelvről 79. — a tragédiáról 415.
 s k. — *Das trauernde Mädchen* 64.
 Hermes 739. 734.
 Herold, J. 63.
 Heyne, *Wörterbuch* 888.
 Hippel 733.
Hirlanda 685.
 Hirt 529. 888.
 Hoepfner 520 s k.
 Hoffmann Amadé 436.
 Hoffmanswaldau 871.
 Hoffory J. 688.
 Hofmansthal 480.
 Holbein 807.
 Hölty 732.
 Hume 163. 361.
 Husz János Sámuel 95.
 Hütten 517. 525.
 Ibsen 464. 466. — drámái 468.
 Jacobi Frigyes 516. 519. 522. 523.
 Jacobi János György 732.
 Jahn 758. 759.
 Jean Paul Richter 88. 758. 759.
 Jelinek J. *Wörterbuch* 887.
 Jenisch Dániel 117. 118. 126. 128.
 s k. — a nyelvművelésről 86.
 Jespersen 798. s k. 889. s k.
 Junghans, Hermann 696.
 Kalchberg 528.
 Kaunitz Lajos 485.
 Kaysenberg, J. G. 525.
 Keller, Gottfried 484.
 Kettner 432.
 Klebs, E. 470. 471.
 Klein, Hermann 239.
 Kleinecke, R. 249.
 Kleist E. 554. — *Der Kranich* 859. —
 Kleist H. 466. — *Kätchen v. Heilbr.* 528.
 Klerk, Nic. von 683.
 Klinger drámái 419. — *Zwillinge* 735.
 Klopstock 82. 83. 88. 102. 114. s k.
 123. 126. 130. 522. 731. 732.
 Kluge 887. — *Wörterbuch* 889.
 Kolbe Károly Vilmos 87. 88. 113.
 130. 131. 758. [693. 694.
 Konrad von Würzburg *Schwanritter*
 Kotzebue 528. — *Edle Lüge* ma-
 gyarul 493.
 Köhler Reinhold 388. 391.
 Körner 493. — *Zrinyi* 528.
 Kraft 103.
 Kropf Lajos 746.
 Kummer 480.
 Lafontaine, A. *Der Naturmensch* 498.
 Laidlaw 55.
 Lang 55.
 Langbein 827.
 La Roche Zsófia 516.
 Laskaris 94.
 Lavater 519. 523. 524.
 Leisewitz, *Julius v. Tarent* 735. 736.
 Lenau 448. 479. 528. s k. — *Nia-*
gara 38.

- Lennox, Charlotte 812.
 Lenz 524. 732. — a tragédiáról 417.
 Leon 91. 871.
 Lessing 43. 82. 102. 115 s k. 126. 354. 387. 466. 486. 514. 515. 519. 533. 727. s k. 811. 812. 827. 868. — a tragédiáról 410. s k. — raczionalizmusa 152. — *E. Galotti* 409. 416. 425. — *Das Horoscop* 413. — *Miss Sara Sampson* 736.
 Lewes 419.
 Leyser 758. 759.
 Lillo 370. 386. 408. 560. — *Fatal curiosity* 388. s k. 407.
 Lipsius, Justus 818.
 Lobkowitz, Bohuslaus 830.
 Joewe, *Wörterbuch* 887.
 Logau 82. 116. 117.
Lohengrin 681. s k.
 Lohenstein 871.
Lorenzel 700. 701.
 Lorinser F. 436.
 Ludwig, O. 479.
 Luther 81. 187. 527. 549. 680. 879.
 Lünemann szókönyve 103.
Lyrische Blumenlese 63.
 Mac Cunn 50.
 Maerland, Jakob von 683.
 Malmesburg, G. de 687.
 Manso 828.
 Marienburg Lukács József 92. 93. 110.
 Martin-Lienhart, *Wörterbuch* 889.
 Meissen, Heinrich v. 697.
 Meltzl Hugó 56.
 Mendelssohn 413. 727.
 Merchtenen, Hennen van 686.
 Merck 62. — mint krit. és eszt. 514. s k. 725. s k.
 Meyer C. F. 479. 484.
 Meyer R. M. 480. 528. 759.
 Miller 108. — *Signcart* 734. 735.
 Milton 369. 731.
 Minor Jakab 386. 396. 521. 528.
 Monboddo 118.
 Mone 382.
 Montague lady 811.
 Moritz 386. 396. 397. 401. — *Blunt* 398. s k. 402. 407.
 Mörike 479.
 Muncker Franz 697.
 Müllenhoff 722.
 Müller H. F. 420.
 Müller (Maler) 736.
 Müller Miksa 80.
 Nagy Károly-népkönyv 686.
Neusprossender Palmbaum 78.
Nibelung-ének 859. [731.
 Nicolai 256. 412. 413. 515. 522. 727.
 Nicolay, H. L. Frh. von 827. s k.
 Niebuhr 722.
 Nitsch Dániel 93. 94.
 nyelvújítás és nyelvművelés, német, a XVIII. sz.-ban 78. s k.
 Opitz 81. 116.
 Ossian 131.
 Osterlamm, E. 91. — Theophil 95.
 Paris, Matthaeus 690.
 Paul, H. 722. — *Wörterbuch* 888.
 Pepys 54.
 Percy 54. 55.
 Petz Gedeon 384. 527. 724.
 Pichler Karolina 871.
 Pleyte, W. 688.
 Pope 807. — *Essay on man* 353. 354.
 Pott 80.
 Prätorius 528.
 Puteanus, Erycius 818.
 Pyrker 528. — esztétikája 435.
 Rabener 521.
 Radlof 87. 88.
 Raimund 39. — tündér-drámái 886.
 Ramler 82. 554.
 Ramsay 54.
 Raupach 529.
 Reich Emil 560.
 Reiffenberg 682. 683. 700.
 Reitzer, H. 62.
 Reggow, *Szász Világkronika* 696. 697.
 Resewitz 727.
 Rilke R. M. 480.
 Ronáné Sklarek E. 530.
 Rumohr 529.
 Rummy Károly Gy. 98. 100. s k. 110. 131.
 Rückert 238.
 Rühl 527.
 Sachs, Hans 115. 116. 371. 524.
 Sanders, *Handwörterbuch* 888.
 Scharfenberg, Albrecht von *Ifjabb Titurel* 694. s k. 701.
 Scherer 520. s k.
 Schiller 44. 88. 89. 102. 114. s k. 131. 165. 347. 425. 466. 468. 484. 486. 528. 530. 738. 813. 832. — drámái magyarul 806. — *Demetrius* 431. 432. — *Messinai ara* 385. 386. 407. 408. 413. 420. 424. s k. — *Pegasus im Joche* 858. — *Räuber* 398. — *Wallenstein* 385. 586. 407. 408. 424. 429. s k.
 Schirmer, A. 889.
 Schlegel A. V. 554. 813. — *Andacht z. Kreuze* 432. — Fr. 79. 527. 529.
 Schlossar 249.
 Schlosser 520.
 Schlögel Antal Ferencz 91.
 Schmeller, *Wörterbuch* 888.
 Schmiedel Ferencz Leopold 90.
 Schmid Chr. H. 522. s k.

Schmidt, Erich 528.
 Schmidt, Julian 435. 739.
 Schönberger Ferencz Xavér 90.
 Schreiber 828.
 Schröder *Gyűrű* 380.
 Schuchardt, Hugo 384.
 Schullerus A. 482. 889.
 Schulz Fr. 135. s k. — *Fremdwörterbuch* 888.
 Schuren, Gert van der 682. 691.
 Schwan 376.
 Scott, Walter 346. 347. — balladái 54. 55.
 Seebald, Heyden 383.
 Seuffert, R. 62.
 Shakespeare 347. 369. 370. 395. 410. 411. 415. s k. 539. 731. 733. 806. 811. 812. 819. 823. 859. 864. — *Hamlet* 371. 423. 424. 465. 466. 795. — *Macbeth* 424. 465. 529. — *Perikles* 794. — *III. Richard* 465. — *Romeo* 424. — *Szentivánéji álom* 355. — *Troilus* 464. 465.
 Sidney 54.
 Simrock 390. 859.
 Soden Gyula 493.
 Sömmerring 726.
 Spalatinus György 355.
 Span Márton 90.
 Spielhagen 68.
 Sterne, L. 734. — *Tristram* 733.
 Stolbergék 492. 725. 732.
 Sturm und Drang 417. 735. 736. 812.
 Sturz, J. P. 738.
 Sudermann 466.
 Sulzer, J. G. 520. 528. 553. 554.
 Sütterlin 799.
 Süvern, W. 429.
 Swift 516.
 Szidon G. Károly 529.
 szótáriródalom, német 887. s k.
 Tennyson, *Shalott kisasszonya* 792. s k.
The London merchant 387.
The Visitor 391.
 Thomasius 78.
 Thomson 829.
 Tieck Lajos 386. 408. 396. 408. 811. — *Abschied* 400. s k. 406. — *Berneck* 403. s k.
 Tiedge, *Vergissmeinnicht* 63. s k.
 Tilburg, Gervasius von 682.
 Tischbein 516.
 Toepler, Theophil 95.
 Torp, Alf 887.
 Travnik Jenő 527.
 Tyrusi Vilmos 681. 682.
 Uhlenbeck 887.
 Ulrici 435.
 Unger, K. v. *Lichtfeld* 65. 66. 498.

Ursinus, Fr. A. 732.
 Vater János Severin 100. 129.
 végzet-dráma, német 385. s k.
 Verő Leó 528.
 Viëtor, *Aussprachewörterbuch* 888.
 Vogel, *Geschichtsbuch* 390.
 Vogl N. János 830.
 Voss 87. 88. 102. 113. s k. 126. 131. 732. 826. 827.
 Wachter 96.
 Wagner 688. — *Lohengrin* 701. s k.
 Warbeck, Veit 355.
 Weidenbach, Paul 409.
 Weigand, *Wörterbuch* 888.
 Weisse 85. — *III. Richard* 411.
 Weitbrecht 479.
 Werder Károly 424.
 Wertmüller 829.
 Wezel, *Knaut* 524. 525. 734.
 Wiedemann, M. 389.
 Wieland 82. 84. s k. 101. 102. 112. 114. s k. 121. s k. 128. 131. 256. 516. s k. 522. 524. 596. 727. 732. 735. 737. 811. 813. 829. 859. — és a *Teutscher Merkur* 61. 62.
 Winckelmann 43. 115. 546. 725.
 Winkler 384.
 Wolff 79. 80.
 Wolfram von Eschenbach 691. s k. 696. — *Parzival* 692.
 Wolke 88. 89. 118. 133. 759.
 Werner 391. 397. 401. — *Február* 24. 385. s k. 400. 407. 408.
 Werner, R. M. 388. 529.
 Wölfel Sámuel 95.
 Wunderlich 888.
 Young 733. 812.
 Zachariá 828. 829.
 Zay Mária grófnő 872.
 Ziegler 493.

IV. Román philologia.

Adam, Paul 819.
 Agyagfalvi énekeskönyve 237.
 d'Alembert 361.
Amadis 355. 524.
 de Amicis 880.
 Amyot 49.
 Anglade, Joseph 348.
 Ariosto 880.
 Arnoldus de Monto 872.
 arte mayor-vers 147. s k.
 Aubry, Pierre 348. 815.
 Augier 466.
 d'Aulnoy 261.
 Balzac 162.
 Banville, Th. de 469.

- Barrouso, *Jardin amoureux* 147. s k.
 Bartsch 348.
 Batteaux 540.
 Baudelaire 531.
 Bayle 58. 114.
 Beccaria 361.
 Beck, Jean 348. 349.
 Becker Fülöp Á. 147. 151. 376. 764.
 Bédier 50. 872.
 Behrens 376.
 Berret Pál 533.
 Bertolai 50.
 Berville, Béroalde de 362.
 Bezard, Lucien 376. 377.
 Biré, E. 531.
 Boileau 828.
 Boindin, *Bal d'Auteuil* 360.
 Bossuet 23.
 Bourdaloue 23.
 Bracco 466.
 Brunet 151.
 Brunetière 204. 205. 205. 818. 881.
 buffo-k 50.
 Buti 466.
 Calderon 414. 428. 533. — *La devocion de la Cruz* 432. s k. — *Las tres justicias* 436. 437.
 Calmet, *Histoires de l'ancien et du nouveau test.* 27.
 Calvin 48.
 Camus, Felipe 355.
 Carducci 881.
 Careri, Gemelli, *Giro* 23.
 Carpaccio, *Elogia* 818.
 Casola, N. da 491.
 Caveirac 360.
 Ceriziers, René, *L'innocence recon-*
nue 685.
 Cervantes, *Don Quixote* 262.
Chanson d'Antioche 683.
 chanson de geste-ek 50. s k.
 Charron 882.
 Chénier 469.
 Cherbuliez 238. 867.
 Chrestien de Troyes 691.
 Cléomadès 51.
 Colletet 818.
 Cormenin 860. s k.
 Corneille 125. 409. 469. — hatása
 Makó Pálra 824.
 Courtin, *Traité de la paresse* 28.
 De Coussemaker 815.
 Crébillon 361.
 Cyrano 362.
 Dante 46. 880.
 Delille 828.
 Descartes 49. 58.
 Didac, *Chemin royale* 26. 27.
 Diderot 360. s k.
 Diez 348.
 Dorat 827.
 Duclos 361.
 Dumas fils 466. — père 253.
 Dupont 360.
 Du Verdier 150. 151.
 Echegaray 466.
 Eckhard 819.
 epikus mondák, francia 872.
 Faguet 58.
 farce-ok és farceurök 51.
 Fénelon, *Télémaque* 23.
 Flaubert 162.
 Fleury, Claude 27. 28.
 Foa, E. 529.
 Fontenelle 362.
 France, A. 262. — *Sur la pierre*
blanche 383.
 francia irod. tört.-e, belgiumi 818.
 francia nyelv a XVII. sz.-ban 47.
 Galliani 361.
 Garnier de Pont-S.-Maxence 50. 818.
 Giacosa 466.
 Gobinet, *Instruction* 25. 27.
 Godard 49.
 Gomez, Mme, *Journées Amusantes* 27.
 Gournay, Marie de 817.
 Grammont, Fréd. 147. 148. 150. 151.
 Gröber, Gustav 376. 881.
Guillaume de Dole 51. 816.
 Guiraut Riquier 349.
 Haase, *Franz Syntax* 47.
 Helvetius 361.
 Herbert de Paris 683.
 Hernádi Mór 348. s k.
 Hogg 55.
 Holbach 361.
 Horluc és Marinet, *Bibliographie* 48.
 Hue de Rotland, *Ipomedon* 873.
 Hugo, Victor 38. 152. 464. 469. —
 élete és művei 530. s k.
 Huszár Vilmos 882.
 írók helyzete Franciaországban a
 XVIII. sz.-ban 359. s k.
 Janet 881.
 Jean d'Arc a költészetben 873.
 jongleurök a középkorban 50. s k.
 Jouffret, M. 60.
 Karl Lajos 527.
 kiejtés, modern francia 362. s k.
 Kinon Victor 819.
 Labiche 469.
 Lafontaine 69. 829.
 lai-k 51.
 La Monnoye 151.
 La Mothe 49. 882.
 Lavedan 466.
 Lavissee 882.
 Leonard 827.

- Lesclache 49.
 Le Tourneux, *Histoire de Jesus* 25. 28.
 Lope de Vega 533.
 Luynes herczeg 361.
 Maeterlinck 819.
 Mahn 348.
 Malherbe 48.
 Mallarmé, Stephane 860.
 Manzoni 880.
 Marcabrun 349.
 Mariéton, Paul 348.
 Marivaux 469.
 Marmontel 360. 361.
 Marot 123. — levele Mária király-
 nőnköz 186.
 Marot-féle szabály 48.
 Martinenche 882.
 Massillon 23.
 Maupas 48.
 Mazarin 362.
 Melicque, *Caractere* 25. 26. 28.
 Mena, Juan de 149.
 ménesterek 51.
 Meyer, W. 880.
 Meyer-Lübke 880.
 Mirabeau 360.
 Mirbeau 819.
 Mistral 350.
 Moland, W. 882.
 Molière 43. 392. 469. — filozofiája 881.
 Moncriff 362
 Montaigne 49. 817. 818. 881.
 Montolieu, I. *Caroline de Lichtfield* 65.
 Morel-Fatio 149.
 Morellet 360.
 Muset, Colin 50.
 Musset 469.
 Nisard, Charles 362.
 Noel du Fail 362.
 Notker 816.
 Novellino 793 s k.
 d'Olivet 362.
 Oudin 48.
 Pán-legenda 60. 61.
 Paris, Gaston 681.
 Parthey 256.
 Pascal 49.
 Peire Vidal 349.
 Perier, Bonav. de, 147. 362.
 Pino 818.
 Planche, G. 739.
 Plattard 60. 873.
 Popper 58.
 Pouget, *Catéchisme* 27.
 Rabelais 48. 49. 60. 362. 873.
 Racine 125. 469.
 Ramorino 881.
 Raynal 360.
 Raynouard 348.
 Regnier 150. 151.
 Restori 815.
 Ricaut 21. 23.
 Richelieu 49.
 Rigal 882.
Roman de chevalier au cygne 683 s k.
 693.
 Ronca 881.
 Ronsard 818. [469. 470.
 Rostand 494. 466. — élete és művei
 Rota, Vincenzo 391.
 Rousseau 58. 59. 163. 164. 362. 735.
 893. — *Emile* 71. 496.
 Rovetta 466.
 Rudel, Jaufré 815.
 Rutebeuf 50. 51.
 Sanchez 471.
 Sanctis, Gr. de 45. 46.
 Sand, George 253.
 Sardou 466.
 Saussure 23.
 Schneegans 376.
 Schurmann Anna Mária 818.
 Sévigné, Mme de 22.
 Sorel, Charles 362.
 Spaventa 45.
 Stengel, Ed. 149.
 Suard 361.
 Suchier Wolfram 823.
 Sue, Eugène 162.
 Taillefer 50.
 Taine 531. 738.
 Tasso 880.
 Tencin, Mme de, *Comminges* 823.
 Thevenot, *Voyage* 23. 34.
 Thuret, Ch. 363.
 Thurneysen 881.
 Tisseur, Clair 149.
 Tobler 880.
Todorescu-türedék 236. 237.
 Treviez, Bernard de 355.
 troubadourok 348. s k. — zenéje 815.
 trouvère-ek 50.
 Vaugelas 48.
 Verhaeren 819.
 Vernage, *Pensées* 26. 27.
 verstan, olasz 880.
 Vico hatása Crocera 45.
 Vilma-legenda 766.
 Voltaire 58. 123. 360. s k. 420. 680.
 729. 733. 766. 827.
 Wolff 882.
 Zola 466. — *Álom* 459.

V. Egyéb szakok.

- Achikar-mesekönyv 555.
 Adad-nirari 215.
 akkad szövegek átírása 155.

- Aku 154.
 Andrae, W., *Der Anu-Adad-tempel in Assur* 10.
 anthropomorphismus 154.
 arianus felekezet 776.
 Asir-nirari 207.
 Asir-rim-nisesu 208.
 Assur 10.
 Assur királyainak sorrendje 14.
 Assur-uballit 213.
 asszir téglafeliratok 314.
 asszir templomok 12.
 Asszíria uralkodói 10.
 bábéli krónika 14.
 Baumgarten 45.
 Bergson 70. 867.
 Blandrata 489. 742.
 Bölsche 262.
 Brancsis Blogoje 886.
 Budai Károly 741.
 Comte 873.
 Croce 759. — élete és művei 44. s k.
 Czakó Ambró 741.
 Delitzsch Frigyes 9. 15. 153.
 Descartes 882.
 Deuteronium 152.
 Domanovszky Sándor 741.
 dráma, modern 463. s k.
 Dürer 546.
 Erisum 206.
 esztétikai tetszés alapproblémája 261.
Ezeregyék 262. 355.
 Fechner 261.
 Fessler 741.
 Fogel József 741.
 Gassendi 881.
 Gilgames-eposz 152.
 Gorkij 464. 466.
 Gressmann, *Altorientalische Texte* 153.
 Haman 556.
 Hammurabi 13. 152. 316.
 héber költészet 155.
 Hegel 868. — hatása Crocra 45.
 Helvetius 873.
 Henszlmann Imre 529.
 Herodotos Marduk zikurratjáról 11.
 Hildebrand 547.
 Holbach 873.
 Holub József 741.
 indogermán nyelvtudomány 808.
 Jahveh 13.
 Joubert 868.
 Kant 79. 120. 486.
 Kelet művészete 359.
 King, *Hist. of Sumer and Akkad* 153.
 Klinger (a szobrász) 547.
 Koldewey, *Tempel von Babylon u. Borsippa* 11.
 komikum-elmélet 867.
 Köstlin 867.
 Kräpelin 868.
 Krisztus-monogram 748. 749.
 Krohn Károly 204.
 Lassale 262.
 Levêque 867.
 Lipps 261. 868.
 Liszt Ferencz 529. 702.
 Márics Sándor 886.
 Marx 262.
 Messerschmidt, *Keilschrifttexte aus Assur* 9.
 Meunier 547.
 Michel Angelo 546.
 Mitanni fejedelmek 13.
 Nietzsche 262. 479.
 nyelvtudomány, alkotó 797. 899.
 Ostwald 480.
 panbabylonismus 152.
 Pascal, Carlo 876.
 Pekár Károly 529. 868.
 Popovics Dömötör és Milán 886.
 Pray György 339. 340. 725.
 Puskin, *Anyegin* 464.
 Revue biblique 153.
 Rodin, *Athén halála* 547.
 Salmanassar 315.
 Samsi-Adad 209.
 Samuel ben Jehuda 29.
 Sargon palotája Chorszabadban 11.
 Schadow 546.
 Schelling 868.
 Schopenhauer 516.
 Sento 868.
 Setälä 384.
 Stein, H. von 867.
 Subartu 13.
 Szanherib 556.
 Székely György 868.
 szentírás 422.
 szóképek 759.
 Sztrájc György 886.
 Thomson 384.
 Thorvaldsen 546.
 Tolsztoj 467.
 Tukulti Ninib 327.
 Tyirty Iván 886.
 vallástörténet, összehasonlító 152.
 Verancsics Antal 339. 340.
 Voiluron 868.
 Winckler 153.
 Windelband 867.
 Wundt 70. 261. 759. 798. 860.
 zikurrat 10.
 Zmáj-Jovanovich János 886.
 Zsivojnovics János 886.
 zsoltárköltészet 154.

A Budapesti Philologiai Társaság 1912-ben.

I. A Társaság tisztviselői :

Tiszteletbeli elnök :	<i>Ponori Theurewk Emil</i>
Elnök :	<i>Heinrich Gusztáv</i>
Alelnök :	<i>Hegedüs István</i>
Első titkár :	<i>Hornýánszky Gyula</i>
Másodtitkár :	<i>Papp Ferencz</i>
Pénztárnok :	<i>Cserhalmi Sámuel</i>
Ügyész :	<i>Bonta Károly</i>
Szerkesztők :	<i>Császár Elemér és Láng Nándor.</i>

II. Választmányi tagok :

BUDAPESTIEK :

<i>Binder Jenő</i>	<i>Gyulai Ágost</i>	<i>Pruzsinszky János</i>
<i>Bleyer Jakab</i>	<i>Haraszi Gyula</i>	<i>Riedl Frigyes</i>
<i>Cserép József</i>	<i>Herald Ferencz</i>	<i>Schmidt József</i>
<i>Ferenczi Zoltán</i>	<i>Incze József</i>	<i>Simonyi Zsigmond</i>
5 <i>Findczy Ernő</i>	15 <i>Kempf József</i>	25 <i>Székelly István</i>
<i>Finály Gábor</i>	<i>Kuzsinszky Bálint</i>	<i>iffj. Szinnyei József</i>
<i>Fodor Gyula</i>	<i>Melich János</i>	<i>Váczy János</i>
<i>Förster Aurél</i>	<i>Négyesy László</i>	<i>Vári Rezső</i>
<i>Giesswein Sándor</i>	<i>Pecz Vilmos</i>	<i>Vértessy Jenő</i>
10 <i>Gombocz Zoltán</i>	20 <i>Petz Gedeon</i>	30 <i>Zlinszky Aladár</i>

VIDÉKIEK :

<i>Bászel Aurél</i>	<i>Erdélyi Pál</i>	<i>Pirchala Imre</i>
<i>Bódiss Jusztin</i>	<i>Gedeon Alajos</i>	<i>R. Prikkel Márián</i>
<i>Boros Gábor</i>	<i>Horváth Balázs</i>	<i>Pröhle Vilmos</i>
<i>Burány Gergely</i>	<i>Incze Béni</i>	<i>Révay József</i>
5 <i>Burián János</i>	15 <i>Kacsorics Kálmán</i>	25 <i>Schmidt Henrik</i>
<i>Csengeri János</i>	<i>Kardos Albert</i>	<i>Vietorisz József</i>
<i>Darkó Jenő</i>	<i>Karl Lajos</i>	<i>Werner Adolf</i>
<i>Décsi Lajos</i>	<i>Némethy Géza</i>	<i>Wirth Gyula</i>
<i>Dombi Márk</i>	<i>Pap Károly</i>	<i>Zoltány Irén</i>
10 <i>Dóczi Imre</i>	20 <i>Pauler Ákos</i>	30 <i>Zsoldos Benő.</i>

III. Tiszteleti tagok :

- Dr. Brugmann Károly*, egyetemi tanár, Lipcse.
Chatzidakis N. György, egyetemi tanár, Athén.
Dr. Dörpfeld Vilmos, a német arch. int. ny. I. titkára, Berlin
Dr. Goldziher Ignác, egyetemi tanár, Budapest.
5 *Dr. Ludwig Arthur*, egyetemi tanár, Königsberg.
Ruszt József, udvari tanácsos, Budapest.

- Dr. Schuchardt Hugó*, nyug. egyetemi tanár, Grác.
Dr. Szász Károly, min. tan., orszgy. képvis. Budapest.
Dr. Ponori Thewrewk Emil, nyug. egyetemi tanár, Budapest.
 10 *Dr. Vámbéry Armin*, nyug. egyetemi tanár, Budapest.
Dr. Wilhelm Adolf, egyetemi tanár, Bécs.

IV. Alapító tagok:

†	József Csász. és Kir. Főherceg ő fensége	---	---	---	200	kor.	—	f.
†	Dr. Abel Jenő, volt egyetemi tanár	---	---	---	309	“	—	“
	Bayer József, áll. főgimn. tanár, Budapest	---	---	---	150	“	50	“
	Bódisz Juszti, beneczés tanár, Pannonhalma	---	---	---	100	“	—	“
5	† Dr. Budenz József, volt egyetemi tanár	---	---	---	200	“	—	“
	Dr. Császár Elemér, egyetemi m. tanár	---	---	---	200	“	—	“
	Czeizel János, áll. föls. leányisk. igazgató, Szeged	---	---	---	108	“	—	“
	Dr. Förster Aurél, tanár, Budapest	---	---	---	200	“	—	“
	Dr. Gyomlay Gyula, egyetemi m. tanár, Budapest	---	---	---	140	“	—	“
10	† Dr. Gyulai Fül, volt egyetemi tanár	---	---	---	200	“	—	“
	† Hajnal Márton, volt egyetemi hallgató	---	---	---	200	“	—	“
	Dr. Hampel Antal, földm.-ügyi min. osztálytanácsos	---	---	---	200	“	—	“
	Dr. Hegedűs István, egyetemi tanár, Budapest	---	---	---	200	“	—	“
	Dr. Heinrich Gusztáv, a M. T. Akadémia főtítkára, Budapest	---	---	---	691	“	—	“
15	† Horváth Cyrill, volt egyetemi tanár	---	---	---	200	“	—	“
	† Dr. Hunfalvy Pál, a M. T. Akadémia volt főkönyvtárosa	---	---	---	200	“	—	“
	† Kalocsay Endre, volt gyakorlótanár	---	---	---	200	“	—	“
	† Dr. Katona Lajos, volt egyetemi tanár	---	---	---	200	“	—	“
	Dr. Kertész Armin, tanár, Budapest	---	---	---	83	“	—	“
20	Dr. Kornis Gyula, kegyesrendi tanár, Budapest	---	---	---	203	“	—	“
	† Gr. Kun Géza	---	---	---	200	“	—	“
	B. és K. Latinovics Géza, nagybirtokos, Budapest	---	---	---	200	“	—	“
	Dr. Láng Nándor, egyetemi m. tanár	---	---	---	200	“	—	“
	Dr. Némethy Géza, egyetemi tanár, Budapest	---	---	---	200	“	—	“
25	† Nogáll János, volt pergamoni püspök	---	---	---	200	“	—	“
	Országos Kaszinó, Budapest	---	---	---	250	“	—	“
	Dr. Pecz Vilmos, egyetemi tanár, Budapest	---	---	---	333	“	50	“
	Dr. Petz Gedeon, egyetemi tanár, Budapest	---	---	---	200	“	—	“
	Dr. Pintér Jenő, állami főgimn. tanár, Budapest	---	---	---	200	“	—	“
30	† ifj. Dr. Reményi Ede, volt kir. kath. főgimn. tanár	---	---	---	2100	“	—	“
	Dr. Schmidt József, egyetemi rk. tanár, Budapest	---	---	---	200	“	—	“
	Dr. Székely István, állami főgimn. tanár, Budapest	---	---	---	200	“	—	“
	Dr. Takács Menyhért, jászói prépost	---	---	---	300	“	—	“
	Vikár Béla, országgyűlési gyorsíró, Budapest	---	---	---	200	“	—	“
35	Dr. Zlinszky Aladár, áll. főgimn. tanár, Budapest	---	---	---	200	“	—	“
	Összesen	---	---	---	9368	kor.	—	f.

Ebből az összegből 9305.40 K-ért 9900 K n. é. 4%-os magyar korona-járadék kötvényt vásároltunk, a fennmaradt 62.40 K készpénz a m. kir. postatakarékpénztárban van elhelyezve.

Jegyzet. 1911 végén volt tiszteleti tag: 13, alapító: 29, rendes: 579, rendkívüli: 79, előfizető: 217, összesen: **917**. Most van tiszteleti tag: 11, alapító: 35, rendes: 583, rendkívüli: 76, előfizető: 225, összesen: **930**.

Kimutatta 1912. évi november hó 26-án

Cserhalmi Sámuel,
pénztárnok.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTAV.

A M. T. AKADEMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBIZASÁBÓL

SZERKESZTIK:

CSÁSZÁR ELEMÉR és LÁNG NÁNDOR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TARSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1912

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt **class. philologiai** dolgozatok kéziratai **dr. Láng Nándor** (I., Pauler-utca 4.), a **modern philologiai** dolgozatokéi pedig **dr. Császár Elemér** címére (I., Pauler-utca 4.) küldendők.

TARTALOM.

NÉMETHY GÉZA: Ovidius számkivetésének oka.....	1
KMOSKÓ MIHÁLY: Assur régi uralkodóinak feliratai.....	9
KIRÁLY GYÖRGY: Mikes Kelemen fordításai.....	21
KOHÁNYI MENYHÉRT: A Nagy Sándor-monda magyar fordítása.....	28

HAZAI IRODALOM.

Farkas Zoltán: Bajza József élete és művei. OROSZI JÓZSEF.....	35
Baróti Lajos: Petőfi a ponyván és a népirodalomban. — Péterfy Tamás: Petőfi-regék. ALSZEGHY ZSOLT.....	36
Lenkei Henrik: Petőfi és a természet. ELEK OSZKÁR.....	37
Szabolcsi Lajos: Nagy Ignác vígjátékai. ZOLNAI BÉLA.....	39

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Luigi Valmagg: M. Minucii Felicis Octavius. RÉVAY JÓZSEF.....	40
P. Cauer: Das Altertum im Leben der Gegenwart. HITTRICH ÖDÖN.....	43
Giuseppe Prezzolini: Benedetto Croce. VÁRDAL BÉLA.....	44
Ferdinand Brunot: Histoire de la langue française. III. Deuxième partie. BIRKÁS GÉZA.....	47
Edmond Faral: Les jongleurs en France au moyen âge. ELEK OSZKÁR.....	50
Ph. E. Legrand: Daos, tableau de la comédie grecque pendant la période dite nouvelle. HUSZTI JÓZSEF.....	52
Andrew Lang: Sir Walter Scott and the Border Minstrelsy. RÓZSA DEZSŐ.....	54
Rupert Schreiner: Seneca als Tragödiendichter. GAAL PÁL.....	55

PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1909/1910.

Dr. Földessy Gyula: Petőfi. KRISTÓF GYÖRGY.....	56
Beke Goldizsár: Petőfi hazafias lírája. U. AZ.....	57
Dr. Perényi József: Dugonics András Trinummus. ALSZEGHY ZSOLT.....	57
Böröczffy Kálmán: Felvilágosodás és irodalom a XVIII. században. ELEK OSZKÁR.....	58

VEGYESEK.

A Budapesti Philologiai Társaság 1911 decz. 13-iki ülése.....	59
Az ó- és újjörög philologia kapcsolatáról. PECZ VILMOS.....	60
Pán halálának legendájáról. KARL LAJOS.....	60
Wieland mint kritikus. TROSTLER JÓZSEF.....	61
Iskoladráma a mohácsi vészről. ALSZEGHY ZSOLT.....	62
Verseyhy forrásaihoz. GÁLOS REZSŐ.....	63
Verseyhy «Külneki Gilmétá»-jának forrása. DOBOCZKI PÁL.....	65
Új adat Hajnóczy József életéhez. BOTHÁR DÁNIEL.....	67
A Klasszikus Regénytár. cs.....	68
A Comico-tragédiához. A.....	69
Greguss Ágost «Levél» cz. vígjátékáról. RAKODCZAY PÁL.....	69
Helyreigazítás Kerekes Emilnek könyvemről szóló bírálatára. U. AZ.....	69
Sopnokes 'Ilyvetai' cz. szatírdramája.....	70
A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke.....	70
Programm-értekezések 1910/1911.	71

MEGHIVÓ.

A Budapesti Philologiai Társaság f. évi január hó 13-án, szombaton, d. u. 6 órakor tartja a M. T. Akadémia heti üléstermében

XXXVII. közgyűlését.

A közgyűlés tárgysorozata a következő:

1. Elnöki megnyitó beszéd. Tartja *Heinrich Gusztáv*.
2. Emlékbeszéd *Vahlen János* fölött. Tartja *Székely István*.
3. Titkári jelentés. Fölvassa *Hornyánszky Gyula*.
4. A pénztárvizsgáló bizottság jelentése.
5. A választmány megújítása.
6. Esetleges indítványok.

A közgyűlés előtt 5½ órakor a választmány zárt ülést tart, este 8 órakor pedig a Társaság tagjai vacsorára gyűlnek össze a Virágbokor vendéglő külön (emeleti) termében. Teríték ára ital nélkül 4 K. Vendégeket szívesen látunk. Jelentkezni Császár Eleméernél lehet (I., Pauler-u. 4.).

Az Egyetemes Philologiai Közlöny a Budapesti Philologiai Társaság megbízásából s a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelenik meg, tartalmáért azonban a szerkesztők felelősek.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny tíz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) elején, évi 50 ívnyi terjedelemben jelenik meg. Előfizetési ára: Egész évre 12 korona, fél évre 6 korona. Egyes füzetek ára 1 korona 20 fillér, a kettős füzeteké 2 korona 40 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a Közlöny meg nem kapott füzeteinek megküldésére vonatkozó reclamatiók, egyes füzetek megrendelése, a lakdsváltoztatások bejelentése, szóval mindenemű, a Közlöny szétküldésére vonatkozó közlemények a Budapesti Philologiai Társaság pénztárosához, Cserhalmi Sámuelhez (Budapest, I., Vár, Ország-ház-utca 12. szám, I. em., 6. ajtó) intézendők.

Reclamatiók csak a füzet megjelenésétől számított három hónapon belül fogadtatnak el.

Hivatalos nyugtázás

az 1911. évi november hó 1-től 30-ig terjedő időre.

Rendkívüli tagdíj 1909-re: Balogh M. 3 k., Somogyi K. 3 k. — **1910-re:** Wald L. 3 k. — **1911-re:** Dobóczki P., Kohányi M., Niehi L. 3 k., Obermüller F., Rafain J., dr. Szabó Gy., Weissberger E. 3 k. — Összesen 45 k.

Rendes tagdíj 1908-ra: Hanzséros B. 5 k. — **1909-re:** Kálmán J. 5 k., Schaefer V. 5 k. — **1910-re:** Bárd Á. 5 k., Glósz E. 5 k., dr. Radnai O. 5 k., Vass Á. 5 k. — **1911-re:** dr. Angyal D. 2 k. 50 f., dr. Ányos I., Bánóczy J., Bászai A., dr. Beöthy Zs., Berze Nagy J., Bitzó S. 3 k., dr. Bleyer J. 3 k., dr. Boros A., Csengeri J., dr. Dercsényi M., dr. Dittrich V., Durkó A., dr. Fóti J. L. 4 k., dr. Garda S., Gál K., dr. Gomboez Z., dr. Gomperz F., Gröger R., Hornyánszky A., Horváth C. 3 k., dr. Horváth C. 7 k., dr. Horváth Gy., Inceze R., Jánosi B., dr. Kaiblinger F., Kárpáti F., Kiss B., Klima L., dr. Kliment J., dr. Kmoskó M., Korponay J., 2 k., dr. Kováts S. J., Köpesdy S., Lám F., László G., Liber B., Lindenschmidt M., dr. Major K., Markusovszky S., dr. Miklós E., dr. Mitrovics Gy., Molnár E., Nádor B., Netoliczka O., dr. Nyilasi L. 7 k., Orbán L., Otrók M., Pais D., 8 k., dr. Papp J., Peczina A., Perényi A., dr. Pécsi Ö., Polgár J., Popovics I., dr. Radnai O. 5 k., dr. Richter A., dr. Schack B., Schäffer M., dr. Sebestyén Gy., dr. Simonyi Zs., dr. Solymossy S. 10 k. 30 f. Soós J., Spitkó L., Szabó A., dr. Szabó M., Szártorisz F., dr. Szigeti Gy., Szigeti P., Szuchy E., Tubán T., Vayer L., Váczy J., dr. Viszota Gy., dr. Voinovich G., Wagner A., dr. Weber A., Weigl G., dr. Zimányi D., dr. Zindl B. — **1912-re:** Pais D. 3 k., Vayer L. 2 k. Összesen 784 k. 80 f.

Cserhalmi Sámuel, pénztárnok,

I., Vár, Országház-u. 12. sz., I. e. 6. a.

A Franklin-Társulat kiadásában **Budapest**en (IV., Egyetem-utca 4. sz.)
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

GYULAI PÁL

KRITIKAI DOLGOZATOK

1854—1861.

Ara 6 korona.

DE KORNIS GYULA

OKSÁG ÉS TÖRVÉNYSZERÜSÉG A PSYCHOLOGIÁBAN

Ara 4 korona.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADEMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

CSÁSZÁR ELEMÉR és LÁNG NÁNDOR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA

1912

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt **class. philologiai** dolgozatok kéziratai **dr. Láng Nándor** (I., Pauler-utca 4.), a **modern philologiai** dolgozatokéi pedig **dr. Császár Elemér** címére (I., Pauler-utca 4.) küldendők.

TARTALOM.

SZÉKELY ISTVÁN: Emlékbeszéd Johannes Vahlen fölött	73
THIENEMANN TIVADAR: Német és magyar nyelvújító törekvések	78
BRAUN SOMA: Adalékok Apuleius De deo Socratis cz. művének ismeretéhez	138
KABLINGER FÜLÖP: Egy «arte mayor» vers a francziában	147

HAZAI IRODALOM.

Varga Zsigmond: Vallásos világnézet és történeti kutatás. KMO SKÓ MIHÁLY	132
Varga Zsigmond: Az ótestamentomi zsolnárköltészet assyr-babyloni vallás- történeti megvilágításban. KMO SKÓ MIHÁLY	154
Csűrös Ferencz: A debreczeni városi nyomda története 1561—1911. TRÓCSÁNYI ZOLTÁN	156
Gyöngyösy László: Mikszáth Kálmán. KIRÁLY GYÖRGY	159
Bathó István: Kéry János. GÁLOS REZSŐ	161
Kovács János: Sue hatása a magyar irodalomra. BIRKÁS GÉZA	162

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Annales de la Société J. J. Rousseau. VI. RÁCZ LAJOS	163
Carl Rothe: Die Ilias als Dichtung. MARÓT KÁROLY	164
Abele Boatti: Grammatica del Greco del Nuovo Testamento. HADZSEGA GYULA	168
Karl Blanck: Heine und die Frau. ZUBER MARIANNE	170

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG XXXVII. KÖZGYÜLÉSE.

Elnöki megnyitó beszéd. HEINRICH GUSZTÁV	171
Titkári jelentés. HORNYÁNSZKY GYULA	174
A pénztárvizsgáló bizottság jelentése	177
Jegyzőkönyv az 1912 jan. 13-iki választmányi ülésről	181
Jegyzőkönyv az 1912 jan. 13-án tartott közgyűlésről	182

VEGYESEK.

Bárány Boldizsár életrajzához. BAYER JÓZSEF	183
W. Dörpfeld: Sechster Brief über Leukas—Ithaka. LÁNG NÁNDOR	184
Jósika önmagáról. V. J.	185
Clément Marot költői levele Mária magyar királynéhez. BIRKÁS GÉZA	186
Az «Árgirus» korának kérdéséhez. GULYÁS JÓZSEF	188
Irodalmi naptárak. SAS ANDOR	188
Campianus. ALSZEGHY ZSOLT	189
Ki volt Paniti János? KEMÉNY LAJOS	189
A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke és ismertetése	190

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADEMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

CSÁSZÁR ELEMÉR és LÁNG NÁNDOR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1912

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt **class. philologiai** dolgozatok kéziratát **dr. Láng Nándor** (I., Pauler-utca 4.), a **modern philologiai** dolgozatokéi pedig **dr. Császár Elemér** czímére (I., Pauler-utca 4.) küldendők.

TARTALOM.

ASÓTHNÉ FERENCZI SÁRI: A székely népballadáról	193
KMOSKÓ MIHÁLY: Aššur régi uralkodóinak fölratai. (II. közl.)	206
RÉVAY JÓZSEF: Symmachus és Prudentius	219
KRISTÓF GYÖRGY: Madách és Aristophanes	229

HAZAI IRODALOM.

Borsos István: Görög, barbár és római érmek. GOHL ÖDÖN	235
Sztripszky Hiador és Alexics György: Szegedi Gergely énekeskönyve XVIII. századbéli román fordításban. TRÓCSÁNYI ZOLTÁN	236
Bene Kálmán: Tompa és a természet. ELEK OSZKÁR	237
Endrődi Sándor: Petőfi napjai a magyar irodalomban 1842—1849. ALSZEGHY ZSOLT	239
Pap Károly: Irodalomtörténeti vonatkozások Kölcsey leveleiben. UJVÁROSSY SZABÓ GYULA	240

KÜLFÖLDI IRODALOM.

L. Katona u. Fr. Szinnyei: Geschichte der ungarischen Literatur. HORVÁTH CZIRILL	241
Ludwig Traube: Einleitung in die lateinische Philologie des Mittelalters. RÉVAY JÓZSEF	243
Johann Nep. Vogl: Ausgewählte Dichtungen. GÁLOS REZSŐ	248

PROGRAMMÉRTEKEZÉSEK.

Konrád Ferencz: A régi görögök lakomái és társas mulatsága. HITTRICH ÖDÖN	250
Geréb József: Az athéni demokrácia legjelentősebb vonásai. MARÓT KÁROLY	250
Kónya Gyula: Az aereopag rövid története Ephialtesig. TÁRCSY KÁROLY	251
Sándor Pál: Cicero életfilozófiája. POSCH ÁRPÁD	252

VEGYESEK.

A Budapesti Philologiai Társaság 1912 febr. 14.-i fölolvasó ülése	253
Petőfi és Dickens. BAYER JÓZSEF	253
Az «Inveni portum» még egy változata. H. Gy.	255
Denkmal des berühmten ungarischen Dichters von Murányi. TROSTLER JÓZSEF	255
A kalocsai középfelnémet kódex első ismertetője. GRAGGER RÓBERT	256
Egy ismeretlen Zrinyiászról. SZÁSZ BÉLA	257
Ismeretlen Gvadányi-vers. PONGRÁTZ ELEMÉR	258
«Irodalomtörténet» cs.	259
A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke	260
Doktori disszertációk 1911-ben. Budapestiek	262
Kolozsváriak	264

Az Egyetemes Philologiai Közlöny a Budapesti Philologiai Társaság megbízásából s a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelenik meg, tartalmáért azonban a szerkesztők felelősek.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny tíz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) elején, évi 50 ivnyi terjedelemben jelenik meg. Előfizetési ára: Egész évre 12 korona, fél évre 6 korona. Egyes füzetek ára 1 korona 20 fillér, a kettős füzeteké 2 korona 40 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a Közlöny meg nem kapott füzetének megküldésére vonatkozó reclamatiók, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése, szóval mindenemű, a Közlöny szétküldésére vonatkozó közlemények a Budapesti Philologiai Társaság pénztárosához, Cserhalmi Sámuelhez (Budapest, I. Vár, Ország-ház-utca 12. szám, I. em., 6. ajtó) intézendők.

Reclamatiók csak a füzet megjelenésétől számított három hónapon belül fogadtatnak el.

Hivatalos nyugtázás

az 1912. évi január hó 1-től 31-ig terjedő időre.

Rendkívüli tagdíj 1910-re: dr. Mező F. 1 k., Szabó I. 3 k. — **1911-re:** Popsioru M., Vadnai E., Wald L. Á. — **1912-re:** Botka J., Doboczki P., Dragos K., Hábor Gy., Henrich A., Kohányi M., dr. Kurez J., Pünkösti M., dr. Schabert V., Zander L., Zuber M. — **1913-ra:** Doboczki P. 1 k. 50 f. Összesen 89 k. 50 f.

Rendes tagdíj 1909-re: dr. Breznay B. 5 k., dr. Csoma K. — **1910-re:** dr. Csoma K., Glósz E. 5 k., Isoz E. 5 k., Schaefer V. 5 k., Wirth Gy. 5 k. — **1911-re:** Barta M., dr. Friml A., dr. Gerencsér I., Gergely A. 5 k., Glósz E., Hoffmann M., Irsik J., dr. Karl Lajos 2 k., dr. Klug Gyula, Knubels R., Kovács D., Köblös Samu, Kristóf Gy. 1 k., László B. 3 k., Major L., Máthé G., dr. Miklós F., dr. Mittler Fr. 5 k., Nagy I., Nyusztay A., dr. Pásztor E., dr. Pfeifer J., dr. Radó A., Schvartz G., dr. Serédi P. L., dr. Szabó V., Szalay K., Sztoja M., Weiss M., Weszely Ö., Wirker E. — **1912-re:** Alszeghy Zs. 4 k., gr. Apponyi S., Bajza J., dr. Baros Gy., Bernáth Lajos, dr. Birkás G. 7 k. 50 f., Bontó J., Borsodi M., dr. Bódi J., dr. Burány G., dr. Buzna V., Dóczy L., Elek O. 6 k. 20 f., dr. Erdélyi P., dr. Erdődi Á., dr. Fodor Gy., Gaál P. 2 k., Gálos R. 5 k., dr. Gerencsér I. 2 k., Glósz E. 5 k., Hittich Ö. 5 k., dr. Horváth B., Huszti J. 7 k., dr. Imre S., Ince I., Jándi Bernardin, dr. Kardos Albert, dr. Karl L., Király Gy. 7 k., dr. Kmoskó M., dr. Kocsis L., Kristóf Gy. 2 k., dr. Laczkó H., Megyesi F. 5 k., Nagy I. 2 k., Németh R., Németh K., dr. Pap I., Pap J., dr. Pap K., dr. Perepatits I., Pölöskey K., Pötz E., Rakodczay Pál 12 k., Ranschburg V., Révay J. 1 k., Rhousopoulos Rhousos 12 k., Rózsa D. 2 k., dr. Schack B., Schill S., Schmidt F., Schmidt M. 4 k., Sörös P., Szabó V., Szántó K., Szigeti P., Szigetvári I., Szinger Kornél, Szinnyi J., dr. Tolnai V., dr. Tóth A., dr. Tóth Gy., dr. Tóth K., Tóth M., Trostler J. 5 k., dr. Vajda Gy., dr. Viszota Gy., dr. Wargha S., dr. Zoltvány I. — **1913-ra:** Bajza J. 5 k., Rácz L. 1 k. — Összesen 922 kor. 70 fill.

Előfizetések 1910-re: Kolozsvári ref. theol. fakultás Ifj. egylete. — **1911-re:** Hajduböszörményi ref. főgimnázium, Kolozsvári ref. theol. fakultás Ifj. egylete., — **1912-re:** Bártfai áll. gimnázium, Belényesi főgimnázium, Beregszászi áll. főgimnázium 10 k. 80 f., Besztercebányai ev. gimnázium, Békéscsabai főgimnázium, Bonyhádi ev. főgimnázium, Bosnyák Pongrácz ciszt. r. tanár Zircz, Brassói áll. főreáliskola, Budapest: Képviselőház könyvtára 10 k. 80 f., Budapesti kegyesrendi Kalazintinum, Budapesti kegyesrendi főgimnázium 10 k. 80 f., Budapesti Norbertinum, Budapesti ciszt. r. hittud. intézete, Budapesti ev. főgimnázium 10 k. 80., Csikszeredai főgimnázium 10 k. 80 f., Csongói ref. főgimnázium, Czeplédi áll. főgimnázium 10 k. 80 f., Debreczeni ref. főiskolai anyakönyvtár 10 k. 80 f., Debreczeni philologiai seminárium 10 k. 80 f., Debreczeni áll. főreáliskola, Dési áll. főgimnázium 10 k. 80 f., Egri áll. főreáliskola, Fehértemplomi áll. főgimnázium 10 k. 80 f., Fiúmei áll. főgimnázium, Fogarasi állami főgimnázium, Gárdonyi G., Glauber J. 10 k. 80 f., Gyöngyösi áll. főgimn. tanári könyvtár 10 k. 80 f., Gyönki ref. gimnázium, Hódmezővásárhelyi ref. főgimnázium, Kalocsai J. társ. kollégium 10 k. 80 f., Kecskeméti ref. főgimnázium 10 k. 80 f., Kecskeméti áll. főreáliskola 10 k. 80 f., Keszthelyi kath. főgimn. tanári könyvtár, Kiszsebeni kegyesrendi gimnázium, Kisujszállási ref. főgimnázium. Kolozsvári középiskolai tanárképző intézet, Kolozsvári unit. kollégiumi könyvtár, Kolozsvári r. kath. főgimnázium, Kolozsvári ref. kollégiumi könyvtár, Kolozsvári áll. felsőbb leányiskola, 10 k. 80 f., Komáromi szt. Ben. rendi főgimnázium, Körömczbányai áll. főreáliskola, Lévai róm. kath. főgimnázium, Lősonczai áll. tanítóképző intézet, Losonczai főgimnázium 10 k. 80 f., Lőcsei főreáliskola 10 k. 80 f., Lugosi áll. főgimnázium igazgatóság, Magyaróvári gimn. igazgatósága, Marosvásárhelyi róm. kath. főgimnázium 10 k. 80 f., Marosvásárhelyi ref. főgimnázium, Máramarosszigeti kir. kath. főgimnázium, Mezőturi ref. főgimnázium 10 k. 80 f., Modori ev. polgári leányiskola 6 k., Temesvár: Moravetz Testvérek 10 k. 80 f., Nagybányai áll. főgimnázium 10 k. 80 f., Nagyenyedi Bethleni főiskola 10 k. 80 f., Nagykanizsai főgimnázium 10 k. 80 f., Nagykállói állami főgimn. igazgatóság, Nagykárolyi r. kath. főgimnázium, Nagyszalontai gimnázium 10 k. 80 f., Nagyszebeni áll. főgimnázium, Nagyszombati érseki főgimnázium, Nyitrai főgimnázium, Nyitrai felsőbb leányiskola, Pancsovai főgimn. tanári könyvtár 10 k. 80 f., Pannonhalmi könyvtár, Pécsi ciszt. r. kath. főgimnázium, Polatsek-féle könyvkereskedés Temesvárt 10 k. 80 f., Pozsonyi áll. főreáliskola, Pozsonyi kir. kath. főgimnázium, Privigyei főgimnázium 10 k. 80 f., Rozsnyói kath. főgimnázium, Rózsahegyi kath. főgimnázium, Sepsiszentgyörgyi ref. székely Mikó kollégium 10 k. 80 f., Singer és Wolfner 21 k. 60 f., Soproni áll. főreáliskola, Soproni bencés főgimnázium, Stein János 32 k. 40 f., Sümegi áll. reáliskola, Szarvasi ev. főgimnázium, Szatmári kir. kath. főgimnázium 10 k. 80 f., Szászvárosi ref. Kún kollégium, Szegedi Somogyi könyvtár 10 k. 80 f., Székelyudvarhelyi áll. főreáliskola 10 k. 80 f., Székelyudvarhelyi ref. kollégium 10 k. 80 f., Székesfehérvári ciszterci tanári könyvtár, Székesfehérvári áll. főreáliskola, 10 k. 80 f., Szombathelyi főgimn. tanári könyvtár, Tatai főgimnázium, Tóth Béla 10 k. 80 f., Verseczi áll. főreáliskola 10 k. 80 f., Veszprémi kath. főgimn. igazgatóság, Zalaegerszegi áll. főgimn. 10 k. 80 f., Zentai főgimnázium, Zilahi ref. kollégium 10 k. 80 f. — Összesen 1166 k. 40 f.

Cserhalmi Sámuel, pénztárnok,

I., Vár, Országház-u. 12. sz., I. e. 6. a.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

CSÁSZÁR ELEMÉR és LÁNG NÁNDOR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1912

Az Egyetemes Philológiai Közlönybe szánt class. philológiai dolgozatok kéziratát dr. Láng Nándor (I., Pauler-utca 4.), a modern philológiai dolgozatoké pedig dr. Császár Elemér címére (I., Pauler-utca 4.) küldendők.

TARTALOM.

PECZ, Γουλιέλμος: Οἱ τρόποι τοῦ Πινδάρου	265
KMOSKÓ MIHÁLY: Aššur régi uralkodóinak fölratai. (Vége.)	310
PAPP FERENCZ: B. Kemény Zsigmondnak «Izabella királyné és a remete» cz. regénye. (I. közl.)	332

HAZAI IRODALOM.

Gagyhy Dénes: A troubadurok. KARL LAJOS	348
Dr. Gabriel Finály de Kend: Forma partium imperii Romani intra fines Regni Hungariæ. LÁNG NÁNDOR	350
Zivuska Jenő: Platon Parmenidese mint az eszmetan egyik fejezete. KORNIS GYULA	352
Bessenyei György: Az embernek próbája. GÁLOS REZSŐ	353
György Lajos: Szép Magelona. KIRÁLY GYÖRGY	355
V. Buzna S. J.: De hymnis sancti Hilarii episcopi Pictaviensis. RÉVAY JÓZSEF	356

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Heinrich Bulle: Der schöne Mensch im Altertum. LÁNG NÁNDOR	358
Maurice Pelisson: Les hommes de lettres au XVIII ^e siècle. BIRKÁS GÉZA	359
Theodore Rosset: Les origines de la prononciation moderne. ECKHART SÁNDOR	362
Andrew Lang: The world of Homer. MARÓT KÁROLY	364

PROGRAMMERTEKEZÉSEK.

Dr. Pickel Ferencz: Katona és Grillparzer. HEINRICH GUSZTÁV	370
Dr. Josef Gross: Szilági und Hajmási. HENRICH GUSZTÁV	372
Dr. Láng Margit: Ó-görög iskolai élet. GERÉB JÓZSEF	374

VEGYESEK.

A Budapesti Philológiai Társaság 1912 márc. 13.-iki ülése	375
Gröber Gusztáv †. BIRKÁS GÉZA	376
Bezard Lucien †. GR.	377
Telemak és Kalypso előadásának kérdéséhez. BAYER JÓZSEF	377
Altgriechisch, Methode Toussaint-Langenscheidt. PECZ VILMOS	381
Az egyetemes görög irodalom története. P. V.	381
Vachott Sándor nekrológja. SZIGETVÁRI IVÁN	382
A Te Deum fordítása kódexeinkben. A.	382
Pálóczi Horváth Ádám és Thaly. m.	383
A legrégebb magyar nyomtatvány.	383
A szerkesztőkhez beküldött könyvek jegyzéke	383

Az *Egyetemes Philologiai Közlöny* a Budapesti Philologiai Társaság megbízásából s a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelenik meg, tartalmáért azonban a szerkesztők felelősek.

Az *Egyetemes Philologiai Közlöny* tíz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) elején, évi 50 ívnyi terjedelemben jelenik meg. Előfizetési ára: Egész évre 12 korona, fél évre 6 korona. Egyes füzetek ára 1 korona 20 fillér, a kettős füzeteké 2 korona 40 fillér.

Az előfizetési pénz, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a *Közlöny* meg nem kapott füzeinek megküldésére vonatkozó reklamatiók, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése, szóval mindenmű, a *Közlöny* szétküldésére vonatkozó közlemények a Budapesti Philologiai Társaság pénztárosához, Cserhalmi Sámuelhez (Budapest, I., Vár, Országház-utca 12. szám, I. em., 6. ajtó) intézendők.

Reklamatiók csak a füzet megjelenésétől számított három hónapon belül fogadtnak el.

Hivatalos nyugtázás

az 1912. évi február hó 1-től 29-ig terjedő időre.

Rendkívüli tagdíj 1910-re: Balogh M. 3 K, Somogyi K. 3 K. — **1911-re:** Gajdos J. 3 K, Nedelku Sz., Ulm L. — **1912-re:** Braun S., Heppner A., dr. Nagy P. — Összesen 39 korona.

Rendes tagdíj 1907-re: dr. Osztern S. 2 K. — **1908-ra:** Czeglédy I. 4 K, dr. Osztern S. 8 K. — **1910-re:** Pintér L. 4 K. — **1911-re:** Báthory A., Bozszenik B., Fludorovics Za., dr. Germanus Gy., dr. Janicssek J., dr. Patai J., dr. Szilasi V., Trócsányi Z. 5 K, Vass A. 5 K, dr. Vári R. — **1912-re:** Bán József, Benczik F., Birkás G. 2 K 50 fill., dr. Biró Anyos 12 K, Bleyer J., dr. Endrei G., Fraknói V., Gálos R. 3 K, Hehelein Károly, dr. Horger A., Kaiblinger F., Kárpáti F., Mondik P., szopori Nagy Miklós 6 K, dr. Nagy Zsigmond, Pacher D., Sas A. 2 K, Schilling Lajos, Szeremley B. 5 K, Szilágyi S., Trócsányi Z. 4 K, Vajdady G., dr. Vári R. 5 K, Vértessy J. 4 K, dr. Vozáry Gy. 5 K 55 fill., Wagner L. — Összesen 317 K 05 fill.

Előfizetés 1912-re: Balázsfalvai gör. kath. főgimn., Besztercebányai kir. kath. főgimn., Budapesti III. ker. főgimn. 10 K 80 fill., Budapest: Szent-Imre kör 10 K 80 fill., Budapesti IV. Váci-utcai felsőbb leányiskola 10 K 80 fill., Budapesti class. philol. seminarium 10 K 80 fill., Budapesti VI. Üteg-utcai polgári leányiskola 10 K 80 fill., Budapesti m. kir. áll. felső leányiskola, Budapesti VI. főgimn. 10 K 80 f. (Munkácsy-u.). Budapesti VI. ker. tanítónőképző intézet 10 K 80 fill. (Felsőerdősor-u.), Budapesti VIII. ker. főreáliskola 10 K 80 fill., Budapesti m. kir. tanárképző int. gyakorló főgimn., Budapesti VIII. ker. főgimn. 10 K 80 fill. (Tavaszmező-u.) Budapesti X. ker. áll. főgimn. 10 K 80 fill. (Fűzér-u.), Esztergomi főgimn. tanári könyvtár, Érsekújvári kath. főgimn., Felsőlövői evang. tanintézetek, Gyergyószentmiklósi áll. főgimn., Győri állami főreáliskola, Gyulafehérvári róm. kath. főgimn., Hajdunánási ref. főgimn., Jászberényi állami főgimn. 10 K 80 fill., Kassai m. kir. áll. főreáliskola 10 K 80 fill., Kilián Frigyes utóda 32 K 40 fill., Kőszegi főgimn. tanári könyvtár, Máramarosszigeti ref. lyceum, Mezőkövesdi kir. kath. főgimn. 10 K 80 fill., Mezőtúri felsőbb leányiskola, Miskolczi kir. kath. főgimn., Munkácsi áll. főgimn., Nagyikindai állami főgimn. 10 K 80 fill., Podolini kath. főgimn., Rozsnyói ág. ev. főgimn. 10 K 80 fill., Szegedi áll. főreáliskola tanári könyvtára, Szegszárdi áll. főgimn. 10 K 80 fill., Szentgotthárdi áll. főgimn. 10 K 80 fill., Szentgyörgyi kath. főgimn., Székelykeresztúri unitárius gimn., Székelyudvarhelyi róm. kath. főgimn. 10 K 80 fill., Szilágysomlyói róm. kath. püsp. főgimn., Szolnoki állami főgimn. 10 K 80 fill., Ungvári áll. főreáliskola 10 K 80 fill., Ungvári kath. főgimn. 10 K 80 fill., Zsolnai áll. főreáliskola 10 K 80 fill. — Összesen 522 K.

Jegyzet a január havi nyugtázáshoz: Zolnai Béla is fizetett 4 K rendkívüli tagdíjat az 1912-dik és Baumgartner Alajos 20 K rendes tagdíjat az 1912. és 1913. évekre.

Cserhalmi Sámuel, pénztárnok,

I., Vár, Országház-u. 12. sz., I. e. 6. a.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten (IV., Egyetem-utca 4. sz.)
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

BENEDEK MARCZELL
VICTOR HUGÓ

A nagy francia író első eredeti magyar életrajza.

Ára 5 korona.

LUKÁCS GYÖRGY
A MODERN DRÁMA FEJLŐDÉSÉNEK TÖRTÉNETE
A Kisfaludi-Társaság Lukács Krisztina-díjával jutalmazott pályamű.
A vásárhelyi Wodianer Arthur alapítványból kiadja a Kisfaludy-Társaság.
Két kötet. Ára 16 kor., vászonba kötve 20 kor.

VÁRADI ANTAL
RÉGI MAGYAR SZINÉSZVILÁG

Kiadja a Kisfaludy-Társaság.

Ára 8 kor., vászonba kötve 10 kor.

RUSKIN JOHN
SZEZÁMOK ÉS LILIOMOK
Fordította : FARKAS KLÁRA.
Felülvizsgálta : HEGEDÜS ISTVÁN.

Kiadja a Kisfaludy-Társaság.

Ára 3 korona, vászonba kötve 4 korona 50 fill.

PAYOT
AZ AKARAT NEVELÉSE
Francziából fordította: WESZELY ÖDÖN.
Két kötet. Második javított kiadás. Ára 6 kor.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

1912. MÁJUS.

XXXVI. ÉVFOLYAM.

V. FÜZET.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADEμία TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

CSÁSZÁR ELEMÉR és LÁNG NÁNDOR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1912

Az Egyetemes Philologiai Közlönybe szánt class. philologiai dolgozatok
kéziratai **dr. Láng Nándor** (I., Pauler-utca 4.), a **modern philologiai**
dolgozatokéi pedig **dr. Császár Elemér** címére (I., Pauler-utca 4.) küldendők.

TARTALOM.

HEINRICH GUSZTÁV: A német végzet-dráma. (I. közl.)	385
RÉVAY JÓZSEF: Symmachus és Prudentius. (Vége.)	438
PAPP FERENCZ: B. Kemény Zsigmondnak «Izabella királyné és a remete» cz. regénye. (Vége.)	446
ASZTALOS LAJOS: Koraisznak Vasziliuhoz írott levelei. (I. közl.)	450

HAZAI IRODALOM.

Euripides drámái: Alkestis, Ion, A két Iphigenia, Bakchansnök. Ford. Csengeri János. HEGEDÜS ISTVÁN	457
Euripides: Phoinikiai nők. Medeia. Ford. Csengeri János. LÁNG NÁNDOR.	461
Lukács György: A modern dráma fejlődésének története. VÉRTESY JENŐ.	463
Haraszi Gyula: Edmond Rostand. ELEK OSZKÁR	469
Apollonius históriája. Kiadta Berecz Sándor. KIRÁLY GYÖRGY	470
Székely József: Petőfi szerelme. ALSZEGHY ZSOLT	472
Baros Gyula: Arany János és Tisza Domokos. BITTENBINDER MIKLÓS	473

KÜLFÖLDI IRODALOM.

J. P. Waltzing: M. Minucii Felicis Octavius. RÉVAY JÓZSEF	475
H. Willrich: Livia. HITTRICH ÖDÖN	476
A. von Gennep: La question d'Homère. MARÓT KÁROLY	478
G. Witkowski: Die Entwicklung der deutschen Literatur seit 1830. TROSTLER JÓZSEF	479
O. Immisch: Das Erbe der Alten. HUSZTI JÓZSEF	480
H. Gille: Die historischen und politischen Gedichte Michel Beheims. HIENZ ÁRMIN	483
P. Würst: Gottfried Keller und Conrad Ferdinand Meyer in ihrem persön- lichen u. literarischen Verhältnis. RÓZSA DEZSŐ	484

VEGYESEK.

A Budapesti Philologiai Társaság 1912 ápr. 10-i ülése	484
Két újabb adalék a magyar időmértékes verselés történetéhez. HARSÁNYI ISTVÁN	484
Pycker esztétikája. ifj. DENGEL JÁNOS	485
A kincskeresés motívuma Fáynál és Szigetinél. DOBÓCZKI PÁL	486
Fontes Rerum Transsylvanicarum. IZ.	488
A «Szép Ilonka» keletkezéséhez. ZOLNAI BÉLA	489
Tompa «Árokháti Lőrincz»-e ELEK OSZKÁR	491
A tokaji bor német «dicséreti». GÁLOS REZSŐ	492
Kotzebue «Die edle Lüge» cz. színművének magyar fordításai. cs.	493
A philologia halottai 1911-ben	494
A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke	495

Az Egyetemes Philologiai Közlöny a Budapesti Philologiai Társaság megbízásából a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelenik meg, tartalmáért azonban a szerkesztők felelősek.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny tíz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) elején, évi 50 imnyi terjedelemben jelenik meg. Előfizetési ára: Egész évre 12 korona, fél évre 6 korona. Egyes füzetek ára 1 korona 20 fillér, a kettős füzeteké 2 korona 40 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a Közlöny meg nem kapott füzeteinek megküldésére vonatkozó reklamatiók, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése, szóval mindenemű, a Közlöny szétküldésére vonatkozó közlemények a Budapesti Philologiai Társaság pénztárosához, Cserhalmi Sámuelhez (Budapest, I., Vár, Országház-utca 12. szám, I. em., 6. ajtó) intézendők.

Reklamatiók csak a füzet megjelenésétől számított három hónapon belül fogadtnak el.

Hivatalos nyugtázás

az 1912. évi március hó 1-től 31-ig terjedő időre.

Rendkívüli tagdíj 1910-re: Balogh M. 3 K, Szász B. 1 K 50 f., — **1911-re:** Somogyi K. 3 K, Szász B. 50 f. — **1912-re:** Janó I., Jénáki F. 3 K, Joó J., Miklós V., Reichard P., Róth J., Schmidt Fr., Thienemann T. Összesen 53 K.

Rendes tagdíj 1906-ra: Bartos F. 5 K. — **1907-re:** Bartos F., — **1908-ra:** Bartos F. — **1909-re:** Bartos F., Striegl J. 5 K. — **1910-re:** Bartos F., Kubicek A. 5 K, Nikolics I. 5 K, Schaefer V. 5 K. — **1911-re:** Apor D. 5 K, Bartos F., Fülöp A. 5 K, dr. Harmos S. 5 K, Hattuyff D. 5 K, Jámor Gy. 5 K, Kőrösi S. 5 K, dr. Márffy O. 5 K, Pazár B. 5 K, dr. Pröhle V. 5 K, dr. Verő L. 5 K, dr. Vónház L. 5 K. — **1912-re:** Adamis G., Bartos F., Bálint K., dr. Bán A., Becker F., dr. Boros G., Bujdosó J. 10 K 80 f., Erdős T. 5 K, Asbóthné Ferenczi S., dr. Fináczy E., Fiók K. 12 K, dr. Föti J. L. 12 K, Gálos R. 2 K, dr. Gärtner H., dr. Gedeon A., Gergye I. 12 K, dr. Glatz E., Gragger R. 2 K, Gyárfás T., Gyomlay László, György L. Losonecz, Haraszti Gy. 1 K, Hittrich Ö. 2 K, Horváth C. 6 K, dr. Horváth J., dr. Kardos Gyula, Kiss A., Kovács G., Kristóf Gy. 8 K, Kroller M. 12 K, dr. Losonecz Lajos, dr. Madzsar I., dr. Marton J., Mórocz E., Mutschenbacher Gy., dr. Pácz S., dr. Pécsy Béla, Pirchala L., dr. Pollák József, Pollner A., Posch A. 2 K, dr. réthei Prikkel M., Radlinszky J., dr. Reibner M., Rózsa V., Ujvárossy Szabó Gyula 3 K, Szőke A., dr. Tárcazy K., Trostler J. 1 K, Trócsányi Z. 4 K, dr. Várady Z., R. Vozáry Gy. 3 K 33 f. — **1913-ra:** dr. Rácz L. 9 K, Tárcazy K. 2 K. — **1914-re:** dr. Rácz L. 1 K. — Összesen 590 K 13 f.

Előfizetés 1912-re: Aradi m. kir. főgimn. 10 K 80 f., Aszódi gimn., Budapesti II. ker. főreáliskola, Budapesti V. ker. állami főgimn., Budapesti V. ker. állami főreáliskola, Budapesti Erzsébet nőiskola, Budapesti Jézus társasági egyetemi hallgatók, Budapesti VI. ker. állami főreáliskola tanári könyvtára, Budapesti VII. ker. Istvánúti főgimn., Budapesti VII. ker. Barcsay-utcai főgimn., Budapesti ref. főgimn., Budapesti tisztviselőtelepi főgimn., Debreczeni ref. főgimn. igazgatóság, Debreczeni kegy. rendi főgimn., Dévai reáliskola, Egri r. kath. főgimn., Eperjesi ev. koll. Magyar Társaság, Eperjesi ev. koll. főgimn. 10 K 80 f., Erzsébetvárosi főgimn., Gansel Lipót 10 K 80 f., Gyulai főgimn., dr. Hadzsaga Gy. 6 K, Huszár István 10 K 80 f., Kaposvári állami főgimn., Karánsebesi állami főgimn., Karczagi ref. főgimn., Kassai prem. főgimn., Késmárki ev. lyceum, Kézdivásárhelyi róm. kath. főgimn., Kiskunfélegyházi főgimn., Kiskvárdai állami főgimn. 10 K 80 f., Kolozsvári Kalazantinum, Kunszentmiklósi főgimn., Lőcsei főgimn., Miskolczi ref. lyceum, Nagykőrösi főgimn., Nagyváradai állami főreáliskola, Naszdi főgimn., Pápai ref. főiskola, Petrosenyi állami főgimn. 10 K 80 f., Ranschburg Gusztáv 21 K 60 f., Rimaszombati egyes. prot. főgimn., Selmecbányai kir. kath. főgimn. 10 K 80 f., Stark Ferenc 21 K 60 f., Szakolczai gimn. igazgatóság, Szamosújvári főgimn., Szentesi állami főgimn., Thiering Gyula 21 K 60 f., Toldy Lajos 10 K 80 f., Trstenai kir. kath. gimn., Váci főgimn. — **1913-ra:** Jászvári prem. kanonokrend, Szegedi kegy. rendi főgimn. — Összesen 649 K 20 f.

Cserhalmi Sámuel, pénztárnok,

I., Vár, Országház-u. 12. sz., I. e. 6. a.

A Franklin-Társulat kiadásában **Budapest** (IV., Egyetem-utca 4. sz.)
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

A MŰVÉSZETEK TÖRTÉNETE A LEGRÉGIBB IDŐKTŐL A XIX. SZÁZAD VÉGÉIG

Szerkeszti **BEÓTHY ZSOLT**

III. kötet :

ÚJ-KOR

Első rész: **Az olasz renaissance. A renaissance Magyarországon.**

Irták: *Berzeviczy Albert, Divald Kornél és Meller Simon*

34 műmelléklettel és 385 szöveggéppel.

Ára díszes vászonkötésben 24 korona.

KÖLTŐK ÉS ÍRÓK

ÉLET- ÉS JELLEMRAJZOK AZ IRODALOM KÖRÉBŐL

A Kisfaludy-Társaság megbízásából szerkeszti

FERENCZI ZOLTÁN

Új :

TOMPA MIHÁLY

Irta **KÉKI LAJOS**

A Kisfaludy-Társaságtól 1909-ben a Széher Árpád díjjal jutalmazott pályamű.

Ára díszes kartonkötésben 2 korona 50 fillér.

MAGYAR KÖNYVTÁR

Szerkeszti **RADÓ ANTAL**

Egy-egy szám ára 30 fillér. Minden füzet külön is kapható.

652. **Marcel Prévost.** Mit tanuljanak a lányok. Fordította: *Benedek Marcell.*

653. **Kenedi Géza.** Feminista tanulmányok.

654—655. **Kafka Margit.** Süppedő talajon. Elbeszélések.

656. **Alfred de Musset.** Miről álmodnak a lányok. Fordította: *Radó Antal.*

657—658. **Shaw G. B.** Szociálizmus milliommok számára és egyéb tanulmányok. Fordította: *Benedek Marcell.*

659. **Szomaházy István.** János mester és a felesége. Elbeszélések.

660. **Lagerlöf Zelma.** Az ezüstbánya és egyéb elbeszélések. Svédből fordította: *Osváth Kálmán.*

1912. JÚN.—JÚL.

XXXVI. ÉVFOLYAM.

VI—VII. FÜZET.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

CSÁSZÁR ELEMÉR és LÁNG NÁNDOR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1912.

Az Egyetemes Philologiai Közlönybe szánt class. philologiai dolgozatok kéziratai dr. Láng Nándor (I., Pauler-utca 4.), a modern philologiai dolgozatokéi pedig dr. Császár Elemér címére (I., Pauler-utca 4.) küldendőek.

TARTALOM.

Császár Elemér: Verseggy regényfordításai.....	467
Asztalos Lajos: Koraisznak Vasziliuhoz írott levelei. (Vége.)	503
Trostler József: Merck János Henrik mint kritikus és esztétikus (I. közl.)	514

HAZAI IRODALOM.

Philologiai dolgozatok a magyar-német érintkezésekről. Király György	526
Benedek Marcell: Victor Hugo. Vértesy Jenő	530
Darkó Jenő: A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánczi íróknál. Mihályfi Jenő	533
Révai Miklós: A magyar deáki történet. Sándor Ernő	535
Földi János Magyar Grammatikája. Sándor Ernő	537
Mitrovics Gyula: Egyházi szónoklattan. Krausz István János	538

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Waltzing, J. P.: L'Apologétique de Tertullien. Révay József	540
Löfstedt, Einar: Philologischer Kommentar zur Peregrinatio Aetherae. Révay József	541
Dieterich, Karl: Byzantinische Quellen zur Länder- und Völkerkunde. Darkó Jenő	544
Treu, G.: Hellenische Stimmungen in der Bildhauerei von einst und jetzt. Láng Margit	546
Struck, Adolf: Griechenland. Gaál Pál	547
Mangold, H. W.: Studien zu den Bühnenverdeutschungen des Terenz. Husztai József	549
Berthold, Otto: Die Unverwundbarkeit in Sage und Aberglauben der Griechen. Zuber Marianne	550
How, W. W. and Wells, J.: A Commentary on Herodotus. Schmidt Márton	551

VEGYESEK.

A Budapesti Philologiai Társaság 1912 máj. 15-iki ülése	552
Egy irodalomtörténeti ereklje. Pap Károly	553
A világirodalom legrégibb írott mesekönyve. Marmorstein Artúr	555
Poincaré a humanisztikus tanulmányokról. Husztai József	557
Vörösmarty „A Kis leány baja.” Dobóczki Pál	558
Válasz Heinrich Gusztávnak. Pickel Ferencz. Heinrich Gusztáv felelete	560
A magyar philologiai irodalom 1911-ben. Hellebrant Árpád	561
A szerkesztőkhöz beküldött könyvek	680

Az Egyetemes Philologiai Közlöny a Budapesti Philologiai Társaság megbízásából s a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelenik meg, tartalmáért azonban a szerkesztők felelősek.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny tíz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) elején, évi 50 innyi terjedelemben jelenik meg. Előfizetési ára: Egész évre 12 korona, fél évre 6 korona. Egyes füzetek ára 1 korona 20 fillér, a kettős füzeteké 2 korona 40 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a Közlöny meg nem kapott füzetének megküldésére vonatkozó reklamatiók, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése, szóval mindenemű, a Közlöny szétküldésére vonatkozó közlemények a Budapesti Philologiai Társaság pénztárosához, Cserhalmi Sámuelhez (Budapest, I., Vár, Ország-ház-utca 12. szám, I. em., 6. ajtó) intézendők.

Reklamatiók csak a füzet megjelenésétől számított három hónapon belül fogadtnak el.

Hivatalos nyugtázás

az 1912. évi április hó 1-ől 30-ig terjedő időre.

Rendkívüli tagdíj 1909-re: Kállay M. 3 K. — **1911-re:** Balogh M. 3 K, Gajdos J. 3 K. — **1912-re:** Beniczik M., Berencz Gy., dr. Czobel E., Demjén S., Gruber J., Herbály Gy., Kendvella K., Kovács E., Magyar L. 4 K, Malártsik L., Megyeresi A., Sarkadi Nagy J., dr. Neiser I. 6 K 6 fill., Nyári L., Obermüller F., dr. Papp St., Pfisler J., Sági I., Székely K., Szira B., Taucher G., Tóth F., Weiszberger E., Zolnai B. 2 K. Összesen: 147 K 06 fill.

Rendes tagdíj 1909-re: Hanzséros B. 10 K 10 fill. — **1910-re:** Kubicek A. 5 K, Nikolics I. 5 K. — **1911-re:** Alexits Gy. 5 K, Apor D. 5 K, Csudáky B. 5 K, Fülöp Á. 5 K, Hattyuffy D. 5 K, Incze J. 8 K, dr. Nagy S. 5 K, Pintér L. 5 K, Schaefer V. 5 K., Vass Á. 5 K, dr. Vonnáz I. 5 K, dr. Wass B. 5 K. — **1912-re:** dr. Alleram Gy., Ányos I., dr. Balassa J., dr. Balog Á., Balogh P. 9 k. 10 fill., Balogh P. 90 fill., Bittenbinder M. 3 K, dr. Blau L., dr. Bodola Gy., Boros J., Böhm D., Bőngérfi G., Burián J., Buzássy A., dr. Cserép J., Csermelyi de Rivo S., dr. Csűrös F., dr. Darkó J., Dengi J. 1 K, dr. Deresényi M., Divényi Gv., Dombi M., dr. Eisler M., Endrődi J., dr. Erdélyi L., dr. Erdős J., dr. Erődi B., Faragó J., Fábian I., Fejér A., dr. Ferenczi Z., dr. Finály G., Fludorovics Zs., Eállp S., Gaál M., Gaál P. 8 K, dr. Gál K., Gerecs Sz., Gerencsér I. 8 K, dr. Geréb J., Gergely A., dr. German Z., Géresi K., dr. Gresswein S., dr. Gombocz Z., dr. Gomperz F., dr. Göbi L., Göbl A., Gragger R. 1 K 50 fill., dr. Greszler Gy., Hajtai F., Hallay Z., dr. Harsányi P. 4 K, dr. br. Hatvany L., Himpfner B., dr. Hoffmann Fr., Hornyánszky A., dr. Horváth C. 4 K, Hóman B., dr. Huszti J. 3 K. Istvánffy P., Jakobi K., dr. Kacsóviks K., Karátszony Zs., Karsai E., Kassuba D., Kausch M., dr. Károsi S., Kárpiss J., dr. Keczer G., dr. Kemenes I. 8 K, dr. Kepes I., Kégl S. 9 K, Khin A., Király L., dr. Kiss B., dr. Kliment J., Komonczy G., dr. Kovács I. L., Köpesdy S., dr. Kőrös E., Kulcsár E., Kuzmics F., dr. Laczkó G., dr. Lakatos V., Lám Fr., Láng M., dr. László M., Leyrer M., dr. Lindenschmidt M., Liska J., Loósz I., Marton L., Marusák P., Mazuch E., Mácska L., Márton J., Mártonyi L., dr. Máté L., dr. Melich J., Mitrovics Gy., Molnai E., Moravcsik G., Moravszky F., dr. Morvay Gy., Nagy I. 8 K, dr. Netoliczka O., dr. Négyessy L., dr. Névery S., dr. Nyilass L., Obendorf K., Olasz J., Otrók M., dr. Papp I., dr. Cs. Papp J., dr. Pauler Á., dr. Pápay I., Peczina A., Posch Á. 8 K, dr. Popoviciu J., dr. Prónai A. 7 K, dr. Radinovics I., Radnai O., Ranezay J., dr. Radó A., dr. Rédey T., dr. Richter A. 10 K 20 fill., dr. Riedl Fr., Rozman R. 8 K, dr. Rózsa D. 6 K, dr. Schmidt H., dr. Schmidt M. 6 K, Schoen A., Schullerus A., dr. Schvarecz G., dr. Sebestyén Gy., dr. Siegescu J., dr. Simonyi Zs., Strach B., Suhajda L., Szabó A., serki Szabó J., dr. Szabó M., Szalai Gy., Szegess M., Szele R., Szentgyörgyi B., dr. Székely Gy., Székely Simon, dr. Szigeti Gy., Szőlgyény F., Szutor Z., Szűcs I., Tamási I., Tell A., dr. Tihanyi M., Tóth Gyula, Trostler J. 3 K, dr. Yolland A., Vajda K., Vayer L. 8 K, Váli T., Velledits L., dr. Vértesy D. 5 K, Vértesy J. 5 K, dr. Vietórisz J., dr. Waczulik L., Wagner Antal, dr. Waldapfel J., dr. Weber

A. 8 K, Wigand J., dr. Werner A., Zibolén E., dr. Zimányi J., Zsámboki Gy., Zsoldos B. — **1913-ra**: dr. Pauler Á., Vayer L. Összesen: 1764 K 80 fill.
Előfizetés 1912 re: Békési ref. főgimn., Budapesti I. ker. áll. főgimn., Pápai szt. Ben. r. székház, Sárospataki ref. főiskola, Szabadkai városi főgimn., Tordai áll. főgimn., Weidinger 10 K 80 fill., Zombori áll. főgimn. Összesen: 94 K 80 fill.

Cserhalmi Sámuel, pénztárnok,
I., Vár, Országház-u. 12. sz., I. e. 6. a.

A Franklin-Társulat kiadásában **Budapest**en (IV., Egyetem-utca 4. sz.)
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

BENEDEK MARCZELL
VICTOR HUGO

A nagy francia író első eredeti magyar életrajza.

Ára 5 korona.

LUKÁCS GYÖRGY
A MODERN DRÁMA FEJLŐDÉSÉNEK TÖRTÉNETE
A Kisfaludy-Társaság Lukács Krisztina-díjával jutalmazott pályamű.
A vásárhelyi Wodianer Arthur alapítványból kiadja a Kisfaludy-Társaság.
Két kötet. Ára 16 kor., vászonba kötve 20 kor.

RUSKIN JOHN
SZEZÁMOK ÉS LILIAMOK
Fordította: **FARKAS KLÁRA.** Felülvizsgálta: **HEGEDÜS ISTVÁN.**
Kiadja a Kisfaludy-Társaság.
Ára 3 korona, vászonba kötve 4 korona 50 fill.

PAYOT
AZ AKARAT NEVELÉSE
Francziából fordította: **WESZELY ÖDÖN.**
Két kötet. Második javított kiadás. Ára 6 kor.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

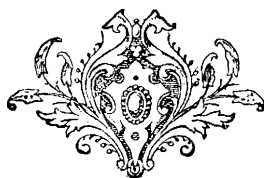
ALAPITOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADEMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

CSÁSZÁR ELEMÉR és LÁNG NÁNDOR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1912.

Az Egyetemes Philologiai Közlönybe szánt class. philologiai dolgozatok kéziratát dr. Láng Nándor (I., Pauler-utca 4.), a modern philologiai dolgozatokéét pedig dr. Császár Elemér címére (I., Pauler-utca 4.) küldendők.

TARTALOM.

HEINRICH GUSZTÁV: Lohengrin	682
PIRCHALA IMRE: Apollinaris Sidonius. (I. közl.)	707
BLEYER JAKAB: Húnkronikánk mondái elemeiről	722
TROSTLER JÓZSEF: Merck János Henrik mint kritikus és esztétikus. (Vége)	725

HAZAI IRODALOM.

Dr. Biró Ányos: Goethe Faustjának 356. sorához. — Dr. Zoltvány Irén:	
Carlyle hatása Gyulai Pálra. HEINRICH GUSZTÁV	737
Dolgozatok Békefi Remig tanári működésének emlékére. ALSZEGHY ZSOLT	741
Borbély Ferenc: Gyulai mint esztétikus. CSÁSZÁR ERNŐ	742
Dr. Kiss Ernő: Dávid Ferenc. ALSZEGHY ZSOLT	743
Krizsa János: Vadrózsa. GÁLOS REZSŐ	745

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Teresa Venuti—De Dominicis: Boezio. RÉVAY JÓZSEF	747
Dr. Theodor Deimel: Christliche Römerfunde im Carnuntum. U. az	748
Bruno Schremmer: Labarum und Steinaxt. U. az	749
Maurice Croiset: Observations sur la légende primitive d'Ulysse. MARÓT KÁROLY	750
H. Blümner: Die römischen Privataltertümer. LÁNG MARGIT	752
O. Edert: Über Seneca's Herakles und den Herakles auf dem Oeta. BRAUN SOMA	754

PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

Vári Rezső: A görög tudomány az ókorban. KALLÓS EDE	756
Börzsönyi Arnold: Rómer Flóris Ferenc. FINÁLY GÁBOR	757
Patek Béla: Septimius Sevens élete. U. az	758
Heinrich János: Egy kevéssé ismert fejezet a német nyelvtörténetből. THIENEMANN TIVADAR	758
Zlinszky Aladár: A szóképekről. BIRÓ MIKLÓS	759

VEGYESEK.

Kazinczy Gáborék tízéves találkozója. V. J.	760
A M. T. Akadémia class. phil. biz.-nak munkaprogrammja	761
Verseghy «Rikóti Mátyás»-ának egy kései hatása. DOBÓCZKI PÁL	763
Barclay «Argenis»-ének magyar fordításaihoz. LUKINICH IMRE	764
Berteaut könyve Voltaire-ről. Ifj. DENGEL JÁNOS	766
Szent Vilma legendája. KROFF LAJOS	766
A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke	766

Az Egyetemes Philologiai Közlöny a Budapesti Philologiai Társaság megbízásából s a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelenik meg, tartalmáért azonban a szerkesztők felelősek.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny tíz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) elején, évi 50 ívnyi terjedelemben jelenik meg. Előfizetési ára: Egész évre 12 korona, fél évre 6 korona. Egyes füzetek ára 1 korona 20 fillér, a kettős füzeteké 2 korona 40 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a Közlöny meg nem kapott füzetének megküldésére vonatkozó reklamatiók, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése, szóval mindenemű, a Közlöny szétküldésére vonatkozó közlemények a Budapesti Philologiai Társaság pénztárosához, Cserhalmi Sámuelhez (Budapest, I. Vár, Ország-ház-utca 12. szám, I. em., 6. ajtó) intézendők.

Reklamatiók csak a füzet megjelenésétől számított három hónapon belül fogadtatnak el.

Hivatalos nyugtázás

a) az 1912. évi május hó 1-től 31-ig terjedő időre.

Rendkívüli tagdíj 1911-re: Balogh M. 3 K, Somogyi K. 3 K. — **1912-re:** Baranyai Z., Csomoz L., Kohányi M. 1 K, Lendvai M., Popsioru M., Rónai J., Wald L. Összesen: 43 korona.

Rendes tagdíj 1909-re: dr. Sebestyén K. 5 K. — **1910-re:** Hanzsáros B. — **1911-re:** Csudáky B. 5 K, dr. Jámbor Gy. 5 K, Kőrösy S. 5 K, Nikolics I. 5 K, Polgár A. 5 K, dr. Pröhle V. 5 K, dr. Teleki I. 5 K, dr. Verő L. 5 K. — **1912-re:** Albu L., dr. Baltavári J., Baltazár G., dr. Bánóczy J., dr. Bászeli Au., dr. Bászeli E., Berze Nagy J., Bielek D., Binder J., dr. Bitzó S., dr. Bognár D., Borsos K., Bozszenik B., dr. Czeke M., Danczer B., dr. Dengi J. 9 K, Dengl J., dr. Dittrich V., Einzsig M. 9 K, dr. Fallenbüchl F., dr. Földi J., dr. Förster J., Fülöpp J., dr. Garda S., dr. Haraszti Gy. 9 K, Hefty Gy., Hegedüs B., Heinlein I., Hilkené F., Hoffmann M., Hőgyési A., Huszák J., Jánosi B., Kapossy E., Katona K. B., ifj. Kálmán S., Kelemen B., dr. Kéki L., Klima L., Knubels R., Korponay I., Kovalovszky J., Kovács A., Kutrucz R., dr. Kürti M., dr. Laban A., Labancz Gy., László G., Lehr A., dr. Lengyel M., dr. Létmányi N., Major K., Markusovszky S., Matskássy J., dr. Mezey S., Nagy D., dr. Nemes B., Orbán K., Papp M., dr. Patai J., Pázmán J., dr. Pongrácz K., Popovics I., dr. Pruzsinszky J., Schäffer M., Simonfi J., Szártorisz F., dr. Székely S., dr. Szinyei F. 9 K, Szuchy E., Tankó P., Teleki L., Timár P., Tränka A., dr. Vasáry D. 5 K, dr. Voinovich G., dr. Vónház I., Vujsz J., dr. Wagner J., dr. Weszely Ö., Wiese Gy., Wirker E., dr. Zimányi D., dr. Zombory J. — **1913-ra:** Hupka Ö. 12 K, Kutrucz R. 2 K. Összesen: 900 korona.

Előfizetés 1912-re: Sátoraljaújhelyi főgimn. tanári könyvtára, Újpesti közs. főgimn., Wagner M. Összesen: 36 korona.

b) az 1912. évi június hó 1-től 30-ig terjedő időre.

Rendkívüli tagdíj 1911-re: Simon G. 3 K. — **1912-re:** Balogh M. 3 K, Kertész J., Sándor O., Schneller L. Összesen: 24 korona.

Rendes tagdíj 1908-ra: Bibó Bige Gy. 5 K. — **1909-re:** Bibó Bige Gy. 5 K, dr. Sebestyén K. 5 K. — **1911-re:** Czeizel J. 5 K, dr. Herczeg Á.

5 K, Polgár A. 5 K, Varga A. — **1912-re**: dr. Alkalay S., dr. Angyal D., dr. Bakács I., Bartók J., Báthory A., dr. Beöthy Zs., Durkó A., dr. Friedrich E., Gábor I., dr. Gulyás I., dr. Herald F., Jámor Gy. 5 K, Kronberger M., Major L., Marmorstein A. 7 K, dr. Miklós E., Molnár S. P., Sz. Nagy M. 4 K, Pásztori E., Prokopi I., Roseth A., Simai Ö. 8 K, Szabó A., dr. Szemák I., Szeremley B. 5 K, Szkunzevics K., Sztoja M., Trostler J. 1 K, Unger A. B., Varga G., Vasári D. 5 K, Vass Á. 5 K, Weigl G., Weiszer R. Összesen: 340 korona.

Előfizetés 1913-ra: Kolozsvári állami polgári fiúiskola.

c) az 1912. évi július hó 1-től augusztus hó 31-ig terjedő időre.

Rendes tagdíj 1911-re: dr. Alexics Gy. 5 K. — **1912-re**: dr. Alexics Gy., Csiky L., Hellebrant Á., Niszler T., Rell L. Összesen: 55 korona.

Kelt Nyíregyházán, 1912. évi szeptember hó 2-án.

Cserhalmi Sámuel pénztárnok,
I. ker., Vár, Országház-utca 12. sz. I. e. 6. a.

A Franklin-Társulat kiadásában **Budapesten** (IV., Egyetem-utca 4. sz.)
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

PAYOT

AZ AKARAT NEVELÉSE

Francziából fordította: **WESZELY ÖDÖN.**

Két kötet.

Második javított kiadás.

Ára 6 kor.

BENEDEK MARCZELL

VICTOR HUGO

A nagy francia író első eredeti magyar életrajza.

Ára 5 korona.

GYULAI PÁL

KRITIKAI DOLGOZATOK

1854—1861.

Ára 6 korona.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADEMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

CSÁSZÁR ELEMÉR és LÁNG NÁNDOR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1912.

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny**be szánt class. philologiai dolgozatok kéziratát **dr. Láng Nándor** (I., Pauler-utca 4.), a modern philologiai dolgozatoké pedig **dr. Császár Elemér** címére (I., Pauler-utca 4.) küldendőek.

TARTALOM.

PIRCHALA IMRE: Apollinaris Sidonius (II., bef. közl.)	769
DARKÓ JENŐ: Laonikos Chalkondyles nyelvéről. (I. közl.)	785
ELEK OSZKÁR: Tennyson «Shalott kisasszonya.»	792

HAZAI IRODALOM.

Kaiblinger Fülöp: Alkotó nyelvtudomány. SCHMIDT JÓZSEF	797
Bayer József: Schiller drámái a régi magyar színpadon és irodalmunkban.	
GÁLOS REZSŐ	806
Dr. Baltavári Jenő: Az indogermanok. BENIGNY GYULA	807
Ferencki Zoltán: Rimay János. KRAUSZ ISTVÁN JÁNOS	809

KÜLFÖLDI IRODALOM.

H. Schrader: Eschenburg und Shakespeare. HEINRICH GUSZTÁV	811
O. Ferrari: Un poeta christiano del V. o. Secolo. RÉVAY JÓZSEF	813
P. Fossatoro: Petronii Cena Trimalchionis. U. az.	814
J. Beck: La Musique des Troubadours. KARL LAJOS	815
M. Schiff: La fille d'alliance de Montaigne. BIRKÁS GÉZA	817
J. Chot et R. Dethier: Histoires des lettres françaises de Belgique.	
GULYÁS PÁL	818
M. Niedermann: Hist. Lautlehre des Lateinischen. BENIGNY GYULA	819

PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

Kováts Antal: Listius László gróf. KIRÁLY GYÖRGY	821
Pintér Jenő: Gróf Listius László. U. az.	821

VEGYESEK.

A Budapesti Philologiai Társaság 1912. okt. 9-iki ülése	822
Brentano Kelemen «új» drámája. h.	823
Gottsched és Esterházy Miklós gróf. BLEYER JAKAB	823
Corneille hatásához. ALSZEGHY ZSOLT	824
Kis János forrásaihoz. GÁLOS REZSŐ	826
Arany «Jóka ördögé»-nek forrása. CZÓBEL ERNŐ	830
Helyreigazítás. ZOLTVÁNY IRÉN és HEINRICH GUSZTÁV	830
A szerkesztőkhöz beküldött könyvek	831

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** tíz havi füzetben, minden hónap elején (augusztus és szeptember kivételével) jelenik meg.

Előfizetési ára: 12 korona. Egy füzet ára 1 korona 20 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reclamatiók, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhozhoz, Cserhalmi Sámuelhez (Budapest, I., Országház-u. 12.) intézendők.

Hivatalos nyugtázás

az 1912. évi szeptember hó 1-től 30-ig terjedő időre.

Rendkívüli tagdíj 1912-re: Benigny Gy., dr. Nichi L., Rafain J.
Összesen: 18 korona.

Rendes tagdíj 1910-re: dr. Isoz E. 5 K, dr. Sebestyén K. 5 K, Striegl J. 5 K. — **1911-re:** Bárd Á. 5 K, Czeizel J. 5 K, dr. Herczeg Á. 5 K, dr. Mittler Fr. 5 K, dr. Ozorai L. 5 K, Schaefer V. 5 K. — **1912-re:** Acsay F., Barcza J., dr. Bittenbinder M. 7 K, Bölcs házy I., dr. Bölcskei L., dr. Császár E., Erdős T. 5 K, Gotthard K., dr. Gulyás P. 5 K, dr. Heinrich K., Hofmann K., Incze B., dr. Jám bor Gy. 5 K, Keleti J., dr. Klug Gy., dr. Kovács S. J., Krátky J., Kuzsinszky B., Liber B., dr. Lipták J., dr. Lukinich I., dr. Madarász Fl., Máthé György, Megyesi F. 5 K, Nemes K., dr. Pável K., dr. Rochlitz Z., Schäfer I., dr. Schuster A., dr. Serédi P. L., dr. Szabó Gy. 7 K, Szalay G., Szekeres B., Szlávik F., dr. Tihanyi G., dr. Travnik J., Tubán T., Vass Á. 5 K, dr. Vári R. 5 K, dr. Vértesy D. 5 K, dr. Zambra A., Zlamál Á. Összesen: 424 korona.

Előfizetés 1912-re: Kecskeméti keg. rendi főgimnázium. — **1913-ra:** Ujverbászi főgimnázium. Összesen: 24 korona.

Cserhalmi Sámuel pénztárnok,

I. ker., Vár, Országház-utca 12. sz. I. e. 6.

A Franklin-Társulat kiadásában **Budapest**en (IV., Egyetem-utca 4. sz.)
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

KAFFKA MARGIT

SZINEK ÉS ÉVEK

Regény.

Ára 4 korona.

MADARÁSZ FLÓRIS dr.

HAJÓTÖRÉS

Színmű 3 felvonásban.

Ára 2 korona.

KORONGHY DÉNES

DIADALÉNEK

Regény.

Ára 4 korona.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapestben (IV., Egyetem-utca 4. sz.)
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

GLÓSZ JÁNOS dr.
LATIN NYELVTANÍTÁSI KÉRDÉSEK
Ára 1 korona.

FILOZÓFIAI IRÓK TÁRA
A Magyar Tudományos Akadémia támogatásával szerkesztik
ALEXANDER BERNÁT és BÁNÓCZI JÓZSEF.

XXV. kötet.

Újdonság!

PASCAL
GONDOLATOK

Fordította, magyarázó tanulmányokkal és jegyzetekkel ellátta

NAGY JÓZSEF dr.

Ára 4 korona 80 fillér.

IX. kötet.

Új kiadás!

KANT
A TISZTA ÉSZ KRITIKÁJA

Fordították és magyarázták

ALEXANDER BERNÁT és BÁNÓCZI JÓZSEF.

Második átdolgozott kiadás.

Ára 14 korona.

NÉPSZERŰ FŐISKOLA KÖNYVTÁRA

Szerkesztik: **FÖLDES BÉLA dr., LÓCZY LAJOS dr.,
ALEXANDER BERNÁT dr.**

VII. kötet.

GRÓF APPONYI ALBERT
MAGYAR KÖZJOG OSZTRÁK MEGVILÁGÍTÁSBAN

Négy előadás.

Ára kötve 2 korona.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

CSÁSZÁR ELEMÉR és LÁNG NÁNDOR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1912.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt class. philologiai dolgozatok kéziratát **dr. Láng Nándor** (I., Pauler-utca 4.), a modern philologiai dolgozatokéi pedig **dr. Császár Elemér** címére (I., Pauler-utca 4.) küldendők.

TARTALOM.

DARKÓ JENŐ: Laonikos Chalkondyles nyelvéről. (II. bef. közl.)	833
GRAGGER RÓBERT: A rab gólya.	856
CZÓBEL ERNŐ: Madách és Cormanin-Timon.	860

HAZAI IRODALOM.

Kéki Lajos: Tompa Mihály. MITROVICS GYULA	865
Szigetvári Iván: A komikum elmélete. KELECSÉNYI JÁNOS	867
Vári Rezső: A ciliciai Oppianus Halieutikája. SZIGETI GYULA	869
Berde Julianna Mária: Bacsányiné Baumberg Gabriella. GRAGGER RÓBERT	870
Karl Lajos: Francia irodalmi tanulmányok. KIRÁLY GYÖRGY	872
Kiss Ernő: Szemere Bertalan. KERÉKES EMIL	873

KÜLFÖLDI IRODALOM.

P. Riewald: De imp. Rom. cum. certis dis comparatione. RÉVAY JÓZSEF	874
A. Amante: La poesia sepolcrale latina. U. AZ.	876
K. Marbe: Die Bedeutung der Psychologie für die Philologie. KORNIS GYULA	876
D'Ovidio: Versificazione italiana. GULYÁS PÁL	880
E. Wechssler: Molière als Philosoph. ELEK OSZKÁR	881
U. Wilamowitz-Moellendorf: Über das Θ der Ilias. MARÓT KÁROLY	882
J. Kalitzunakis: Neugriechisch-deutsches Gesprächsbuch. CZEBE GYULA	884

VEGYESEK.

A Budapesti Phil. Társ. 1912. évi nov. 13-iki ülése	885
Három dissertatio. h.	886
Német szótárirodalom. PETZ GEDEON	887
Válasz Schmidt József bírálatára. KAIBLINGER FÜLÖP	889
Viszonzás Kaiblinger F. válaszára. S. J.	890
Válasz Benigny Gyula bírálatára. BALTAVÁRI JENŐ	892
Válasz Baltavári Jenőnek. BENIGNY GYULA	893
Hibaigazítások	893
A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke	893
Név- és tárgymutató	896
A Budapesti Philologiai Társaság 1912-ben	911

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** tíz havi füzetben, minden hónap elején (augusztus és szeptember kivételével) jelenik meg.

Előfizetési ára: 12 korona. Egy füzet ára 1 korona 20 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reclamatiók, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhoz, Cserhalmi Sámuelhez (Budapest, I., Országház-u. 12.) intézendők.

Hivatalos nyugtázás

az 1912. évi október hó 1-től 31-ig terjedő időre.

Rendkívüli tagdíj 1912-re: Balogh M. 3 K, Jenáky F. 3 K. —
1913-ra: Czöbel E. 1 K. Összesen: 7 korona.

Rendes tagdíj 1911-re: Bárd Á. 5 K, Mészöly G. 5 K, debreczeni Nagy S. 5 K, Pazár B. 5 K, dr. Teleki I. 2 K. — **1912-re:** Czeizel J. 5 K, dr. Garzó M., Glósz E. 5 K, Gragger R. 5 K, Gröger R., dr. Gyulai Á. 5 K, Harászi S., Hlavathy I., dr. Horváth Gy., Jeszenszky I., Kallós E. 4 K, Kájel E., Kovács D., Köblös S., Ligeti I., Nádor B., dr. Németh S., Nyusztay A., Perényi A., dr. Pécsi Ö., Rácz I., Róth J. 4 K, Sas A. 5 K, Teveli M., Varsányi R., dr. Váczy J., Veigelsberg E., dr. Zindl B. — **1913-ra:** Bleyer J. 1 K, Bittenbinder M. 1 K, Góbi I. 10 K 04 f., Róth J. 2 K. Összesen: 279 korona 04 fillér.

Előfizetés 1912-re: Kolozsvári tud. egyetemi német philologiai szeminárium, Kolozsvári tud. egyetemi magyar irodalomtörténeti szeminárium. Összesen: 24 korona.

Cserhalmi Sámuel pénztárnok,
I. ker., Vár, Országház-utca 12. sz. I. e. 6.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapestén (IV., Egyetem-utca 4. sz. megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

GLÓSZ JÁNOS dr.

LATIN NYELVTANÍTÁSI KÉRDÉSEK

Ára 1 korona.

KAFFKA MARGIT

SZINEK ÉS ÉVEK

Regény.

Ára 4 korona.

MOLNÁR FERENCZ

A FARKAS

Vígjáték 3 felvonásban.

Ára 2 korona 50 fillér.

KORONGHY DÉNES

DIADALÉNEK

Regény.

Ára 4 korona.

A Franklin-Társulat kiadásában **Budapesten** (IV., Egyetem-utca 4. sz.)
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

FILOZÓFIAI IRÓK TÁRA

A Magyar Tudományos Akadémia támogatásával szerkesztik

ALEXANDER BERNÁT és BÁNÓCZI JÓZSEF.

XXV. kötet.

Újdonság!

PASCAL

GONDOLATOK

Fordította, magyarázó tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta

NAGY JÓZSEF dr.

Ára 4 korona 80 fillér.

XXVI. kötet.

CONDILLAC

ÉRTEKEZÉS AZ ÉRZETEKRŐL

Fordította, Condillac életrajzával, gondolkodása összefoglalásával
és jegyzetekkel ellátta

JANCSOVICS FERENCZ.

Ára 6 korona.

IX. kötet.

Új kiadás!

KANT

A TISZTA ÉSZ KRITIKÁJA

Fordították és magyarázták

ALEXANDER BERNÁT és BÁNÓCZI JÓZSEF.

Második átdolgozott kiadás.

Ára 14 korona.